مێژووی
کوردستانێتیی شاری موسڵ

بەرگی یەکەم

نووسین و لێکۆڵینەوەی

دەرسیم دیبەگەیی

دانمارک 2011

ناوی پەرتووک: مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ
بابەت: مێژوویی
نووسەر: دەرسیم دیبەگەیی
دیزاینی بەرگ: هونەرمەندی بەناوبانگی کورد نیاز بەیاتی (نیاز خانەقینی)
چاپ: پەرتووکی ئەلکترۆنی
تیراژ: بێژمار
چاپی دووەمی ئەو پەرتووکە بەشێوەی پەرتووکێکی ئەلکترۆنی بڵاوکراوەتەوە.
لە بەڕێوەبەریتی گشتی پەرتووکخانە گشتییەکان ژمارە (1848)ی ساڵی (2008)ی پێدراوە.
بەرگی پێشەوە: نەخشەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە دەسەڵاتدارانی عوسمانی لە ساڵی (1893)دا چاپیان کردووە.
بەرگی دواوە: نەخشەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە لە لاپەڕە (12)ی ئەتڵەسی کەرکوک وەرگیراوە.
مافی لە چاپدانەوەی تەنیا بۆ نووسەرە
بۆ پەیوەندیکردن بە نووسەر، ئەو ئیمێیلانەی خوارەوە بەکاربێنە:

Darsim2006@hotmail.com
Darsim2009@gmail.com

پێشـــــــکەشە:

ئەم بەرهەمە نۆبەرەیەم پێشکەشە بە گیانی پاکی سەرجەم شەهیدانی بزووتنەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان و زیندانییە رامیارییەکانی کورد و کوردستان.

نـــــــــــاوەڕۆک:

- چەند وتەیەکی پێویست.
- پێشەکی نووسەر بۆ چاپی دووەم.
- گوتەی مامۆستا عەبدولواحێد دیبەگەیی بۆ چاپی یەکەم.
- پێشەکیی نووسەر بۆ چاپی یەکەم.
- بەشی یەکەم: دەربارەی ویلایەت و شاری موســــــڵ یان نین ئاوا (نون ئــاوا)ی کــۆن، فــەرمانڕەواکانی موســڵ و والییــە کوردەکــانی ســەردەمی عوسـمانییەکان، گرنگیـی شـارو پارێزگـای موسـڵ بـۆ کـورد و باشـووری کوردســتان، بــەراوردێک لــە نێــوان پەیوەندییــەکانی هــەر یــەک لــە کــورد و عارەب بە نەتەوە و ئایین و ئاییزاکانی ترەوە، کێشـەی ویلایەتـی موســـڵ: پەیماننامەی سایکس پیکۆ (ئەنگلۆ – فەرەنسی)، دەقی خاڵەکانی پەیماننامەی سایکس پیکۆ، ئاگربەستی مۆدرۆس، کۆنگرەی ئاشتیی پاریس، کۆنگرەی کــارگێڕە فەرمییــەکانی وەزارەتــی دەرەوەی بــەریتانی، کــۆنگرەی یەکــەمی لەنــدەن، کــۆنگرەی ســان ریمــۆ، پەیماننامــەی ســێڤرە، کــۆنگرەی گــەلانی خۆرهــەڵاتی ناوەڕاســت، کــۆنگرەی دووەمــی لەنــدەن، کــۆنگرەی قــاهیرە، کــۆنگرەی یەکــەم و دووەمــی لــۆزان و پەیماننامــەی لــۆزان، پەیماننامــەی (10.10.1922)ی نێوان بـەریتانیاو ئێـراق (ئـەنگلۆ – ئێراقـی)، کۆمیسـیۆنی توێژینــەوەی پرســی ویلایــەتی موســڵ و لکانــدنی ویلایەتەکــە بــە ئێراقــی عارەبییــەوە، ئێراقــی دوای لکانــدنی باشــووری کوردســتان، دامەزرانــدنی حکومــەتی باشــووری کوردســتان لــە لایــەن شــێخ مــەحمودی نــەمرەوە، هۆکارەکانی لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایـەتی موسڵ) بە ئێراقـەوە، هۆکـارە دەولییـەکان و هۆکـارە ناوخۆییـەکان، ئێزیدی کـوردی رەسـەنە لـە باشووری کوردستان، شـەبەک کوردی رەسـەنە لە باشـووری کوردسـتان، سەرچاوەکانی بەشی یەکەم (کێشەی ویلایەتی موسڵ).
- بەشــی دووەم: مێــژووی کوردســتانێتیی شــاری موســڵ لــە بەڵگەنامــەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان و پەیماننامە نێودەوڵەتییەکاندا.

- بەشی سێیەم: مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ لە بەڵگەنامە بیانییەکاندا.
- بەشی چوارەم: مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ لە بەڵگەنامە عوسمانی و تورکییەکاندا.
- بەشی پێنجەم: مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ لە بەڵگەنامەکانی حکومەتی ئێراقی و عارەبیدا.
- بەشی شەشەم: مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ لە بەڵگەنامە کوردییەکاندا. دەرئەنجام. راسپاردەکان. چەمکی ناوی کوردستان. وەڵامێک بۆ رەگەزپەرستانی عارەب، تورک و فارس. خوێندنەوەی دادوەر قاسم محەمەد مستەفا بۆ پەرتووکی مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ.

بەشی یەکەم

چەنـد وتەیەکـــــی پێویست:

پێویستە ئەوە باس بکەم کە:

1- بۆ نووسینی بەشی یەکەمی پەرتووکەکەم واتە (دەربارەی شاری موسڵ، کێشەی ویلایەتی موسڵ، کۆنگرە و پایماننامەکان، ئێراقی دوای لکاندنی باشووری کوردستان، دامەزراندنی حکومەتی باشووری کوردستان و هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە) بەشێوەیەکی گشتی سوودم لە بەشێکی ئەو سەرچاوانە وەرگرتووە کە بۆ نووسینی پەرتووکەکەم بەکارم هێناون، بەلاّم بەتایبەت ماڵپەڕی ویکیپیدیا بە زمانەکانی دانمارکی، کوردی، عارەبی و ئینگلیزی، هەروەها سەرچاوەکانی بەشی یەکەم کە لە کۆتایی ئەو بەشە ئاماژەم پێکردوون.
2- لە بری پەیماننامەی سیڤەر کە بە هەڵە لە زۆربەی سەرچاوە کوردییەکاندا نووسراوە، ناوە راستییەکە (سێڤرە)م بەکارهێناوە.
3- ئێراقم بەکار هێناوە لە بری عێراق، چونکە یەکەمیانم پێ راستترە.
4- (کۆمەڵەی نەتەوەکان)م بەکارهێناوە لە بری (کۆمەڵەی گەلان)، کە یەکەمیانم پێ راستترە.
5- چەندی بۆم کرابێ لەکاتی وەرگرتنی دەقێکدا، ووشە بێگانەکانم گۆڕیوە بۆ کوردییەکی پەتی، هەروەها لەکاتی وەرگێڕانیشدا هەمان شتم کردووە.
6- لەکاتی نووسینی ناوی کوردستان و کورد بە عارەبی، لە بری (کردستان و الاکراد)، ووشەکانی (کوردستان و الکورد)م بەکارهێناوە کە بە راستترم زانیون.

پێشەکی نووسەر بۆ چاپی دووەم:

هیوادارم بەری رەنج و تێکۆشانی نزیکەی هەشت ساڵی نووسینی ئەم پەرتووکەم، سوود بە کوردو پرسی کوردستان بگەیەنێت. پەیامی سەرەکی و بنچینەیی بەندە لەو لێکۆڵینەوەیە مێژووییەدا بریتییە لەم چەند خاڵەی خوارەوە:

1. راستکردنەوەی نەخشە و سنووری خاکی باشووری کوردستان بەوەی کە تەواوی پارێزگای موسڵ بە شاری موسڵ-ەوە بخرێتە ناو سنووری هەرێمی کوردستان (باشووری کوردستان). بەڕاستی جێگەی داخە کە ئەو نەخشەیەی دەوڵەتی عوسمانی کە لە ساڵی (1893)دا بۆ ویلایەتی موسڵ کێشراوەو، لەسەر نەخشەکە نووسراوە کوردستان کە شاری موسڵ-یش دەگرێتەوە، کەچی ئەو نەخشانەی دوای راپەڕینی بەهاری ساڵی (1991) کە لە لایەن کوردو حکومەتی کوردییەوە لە چاپ دراون، شاری موسڵ نەخراوەتە ناو سنووری باشووری کوردستان.
2. بەگوێرەی ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە بەڵگەنامە، دیدو بۆچوونی گەڕیدە، جوگرافیناس، مێژوونووس، پسپۆر، رۆشنبیران و سەرکردەکانی دۆست و دوژمنانمان، شاری موسڵ شارێکی کوردی و بەشێک بێت لە خاکی باشووری کوردستان، کەچی جێگەی نیگەرانییە ئەگەر مێژوونووس، جوگرافیناس، پسپۆر، رۆشنبیران، سەرکردە و بەرپرسی کورد هەبن ئەم شارە کوردستانییە، بە شارێکی کوردی یان بە بەشێکی خاکی کوردستان نەزانن.
3. پێوانەی هەریمی کوردستان (باشووری کوردستان) نزیکەی (130.000) سەد و سی هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشە دەبێت، کەچی کورد خۆی بە پشتبەستن بە خەملاندنی دوژمنانی کورد بۆ پێوانەی باشووری کوردستان، پێوانەکەی بە (86.000) هەشتاو شەش هەزار کیلۆمەتری چوار گۆشە دادەنێن. بۆیە زۆر گرنگە ئەم زانیارییە هەڵەیەش راست بکرێتەوە.

پێویستە ئەوە بڵێم کە چاپی یەکەمی ئەو پەرتووکەم لە مانگی سپتێمبەری ساڵی (2008)دا لە دوو بەرگدا بەچاپ گەیشت، بەڵام چاپی دووەم بە بیانوی ئەوەی گوایە کەموکوڕی و هەڵەی تیایە هەروەها ئەوان چەندین تێبینییان لەسەر ناوەڕۆکی پەرتووکەکەم هەیە، لەلایەن فەرید ئەسەسەردی بەرپرسی (مەکتەبی بیرو هۆشیاری یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان)دا کە ئێستاکە ناوەکەی بۆتە (مەکتەبی هۆشیاری و پێگەیاندنی کادیران) ڕێگەی پێنەدرا رووناکی ببینێت. لە کۆتاییدا هیوادارم ئەوانەی کە شارەزای مێژوون، مێژوونووسن یان پسپۆڕن لەم بوارەدا بۆ راستی و ناڕاستی قسەکانی فەرید ئەسەسەرد بەچاوی دەستنیشان کردنی کەموکوڕی و هەڵەکان خوێندنەوەیەک بۆ ئەم پەرتووکەم بکەن و دواتر ئاگادارم بکەنەوە. هەروەها ئاواتەخوازم بە گەیاندنی ئەم پەرتووکە بە دەستی خوێنەران، توانیبێتم خزمەتێکی بچووک بە کورد و کوردستان بکەم و بەشێکی کەم لەو ئەرکە نیشتمانی و نەتەوەییەی کە لەسەر شانمە جێبەجێم کردبێت. هەروەها داوای لێبووردن لە تەواوی خوێنەران دەکەم ئەگەر هەر هەڵەیەکم کردبێت، لە هەمان کاتدا سوپاسی زۆری ئەو کەسانە دەکەم کە هەڵەکانم بۆ راست دەکەنەوە.

دەرسیم دیبەگەیی
چوارشەممە (16.3.2011)
دانمارک – هۆرسنس

گوتەی مامۆستا عەبدولواحێد دیبەگەیی بۆ چاپی یەکەم:

دەرسـیم دیبەگـەیی، لـە ئـاگردانێکی نیشـتمانپەروەر چـاوی هـەڵێناوە، بەرلـەوەی پێنووس ئاوێزانی بێ، هێشتا هـەرزەکار بوو پەنجـەی لـەو کونانـە وەردەدا کـە بۆنی کوردایـەتی لێـوە دەهـات.... دۆسـتایەتی ئـەو گـروپ و ئایدۆلۆژیایـەی دەکـرد کـە دروشمی گوزارشـتی رزگارکردنی کورد و کوردسـتانی دەکردە بەرنامـەی خـەباتی. رقی لە وێرانکارو هۆکارو ئاڵیەتی وێرانکردنی کوردستان دەبۆوە، بەو قەدەرە خـاکی وڵاتـی خـۆی خۆشـدەوێ کـە هـەموو برِوبیانوەکـانی گەمـەی کـاتی و سـتراتیژیەتی پارتایـەتی تەسـک و خۆپـارێزی رەتدەکاتـەوە، ئـەم یـەک هەڵوێسـتیەی هانـدەری نەحەوانەوەی بوو لە کوردستان! چونکە ئـەو سیاسـەتی (زمـان لووسـی زگ رەشـی) تەلاق دابوو!

ئـەو مرۆڤـە هەسـت و دەسـتپاکە، هێنـدە بـە دۆغـری بـۆ کـورد و وڵاتەکـەی لـە خەمدابوو تا زیندانـە ترسناکەکانی بەعس دەستیان لـە هـەوکێ نـا، هێندەی نـەمابوو (ملـی) بـە پەتەکـەوە بکـرێ، بـەڵام یـەغباری هێنـای و دەرچـوو. دیبەگـەیی جگـە لـە خـەباتی بـێ هـەدادانی خـۆی، بـراو چەنـدانی تـری لـە خانەوادەکـەی خـۆی کردۆتـە قوربانی خاک و نەتەوەی کورد. شـەپۆڵەکانی هـزری ئـەو ئـایری بـوو لەگـەڵ چەمکە جۆراو جۆرەکانی قادێکە (مەیدان)! ئـەو خـۆی بـە لاگیـری کـورد و کێشـە رەواکـەی دەکرد نەک دۆزی کورد بە لاگیری خۆی بکات.

ئەوەندەی لێم دیاربوو نەدەحەجما. دوای ئەوەی سیپارەی گەمە جۆراو جۆرەکانی خوێندەوە، نائومێدی بەربینگی گرت، چونکـە ئـەوەی ئـەو سـێرەی لێگرتبوو، تیرەکـان بە پێچەوانەوە هەڵدەدران! ئەو زوو تێگەیشت لـەبارترین بـارودۆخ گۆڵمێک بـە کـورد پیشان دەدرێ، بەڵام گایێکی لێ دەدزرێ! ئەو بۆ دزینی (کەسـتەکێکی) کـورد رونـدک هەڵدەڕێژێ، کەچی لەبەر هەندێ هۆکاری دەرەکی و ناوەکی، ناوچەو شـاری کـوردان قووت دەدرێ!! ئەو خۆی لە گێلی نـەدا چونکـە چـاوی لـەخۆ لەوەڕانـدن نـەبوو، بۆیـە ناچارمـا هەڵگەڕێتـەوە و یـاخی بـێ لـە هـەموو ئـەو دیاردانـەی کـە زیـان بـە کـورد و کوردستان دەگەیەنن!!

ئەوەتا ئەمڕۆ سەرەڕای ئەوەی لە هەندەران بە جەستە سەقامگیرە، بەڵام بە دڵ و بە بیرکردنەوە نەک هەر لە خەمی کوردان دایە بەڵکو ڕۆژ و شەو لێک گرێدەدا تا کورد لەو خەوە گرانەی وەئاگابێنێ و ڕاستییە دەمامکدراوەکانی بۆ ئاشکرا بکات!

ئەو لەوێڕا تەقە لە هەر کەسێک و پلە و پایاییێک دەکا کە ڕێخۆشکەربن بۆ تێچۆڵاندنی بستێک زەوی کورد، وەک شێرێکی هەڵکێشرا و ناچێتەوە ناو کالانی خۆکرکردن و، پێ لێخشاندن، تەتەرێکی گەڕۆکە بەدوای زانیاری کۆکردنەوە. دەیەوێ هەگبەکەی تژی بکات لەو کەرەستەو تفاقانەی کە بە بەڵگەی دادگایی دان بنرێت بەو تاپۆیەی کە وەک پۆشاک دراوە بە بەژنی وڵاتەکەی، بۆیە بەگژ درۆ، پیلان و دزیندا دەچێتەوە. کورد بەسەرزارەکی دەڵێ چیای حەمرین تخوبی ناوبژی نێوان کورد و عارەبە، ئەو دەیەوێ ئەو شوێنە بکا بە مەزاری خۆی. بە بەڵگەو دیکۆمێنت ... ئەوەتا وەک سەرپاڵەی بۆواری لێکۆڵینەوە سەربەهەر کونج و کەلەبەرێکدا دەگرێت کە زانیاریەکی لێ چەنگ کەوێ دەربارەی ئاخا کوردستانێ ... ئەگەر تائێستا خاکی کوردستان وەک ڕەوسە شەنەبای پێکڕابێ و! یان لێرەو لەوێ بەهەر بڕو بیانووێک مقەسی لێ وەگەڕ خرابێ! ئەو دەیەوێ تیلمەکانی کۆبکاتەوەو بەنەیارانی بڵێ (داوی درۆ کورتە)، ئەوەندەی من ئاگام لێ بێ لە ساڵی (2003)دا ئەوکاتە من لە سوێد بووم جارێک هاتە سەردانم کە ساڵانێک بوو لێک دابڕابووین پێم وانەبوو دەرسیم لەو ماوەیەدا بیری هێندە گەشەی کردبێ، بەڵام کە ئاڵ و گۆڕی زانیاریەکانمان کرد دیتم نەک هەر گۆڕانێکی زۆری بەسەر داهاتووە بەڵکو ملی لەبەر کارێکی زۆر سەخت ناوە کە بە ڕاستی هەر کەسێک ناوێرێ خۆی لە قەرە بدات، ئەویش دنەدانی کێشەی شاری – نەینەوا = نوون ئاوا = نین ئاوایە .. چونکە خودی ئەم شارە لەوەتەی بنیات نراوە جگەلەوەی بە درێژایی ڕۆژگار بێ کێشە نەبووە، هەر گەلێک دەستی گەیشتبێتێ هەوڵیداوە بەناوی خۆی تاپۆی بکات، هەر ئەمەش ئاڵۆزکاندوویەتی، بۆیە دەبوو پێشی دەرسیم سەرکردەکانی کورد لێی وەخۆ کەوتبان بۆ بەخاوەن کردنەوەی!! دوای ئەوانیش پسپۆرەکانمان لە زانکۆکانی کوردستان دەیان لێکۆڵینەوەو تۆژینەوەی دەربار ئەنجام بدەن و کاریان لەسەر ناسینەوەی بکردبا، بەڵام مخابن! برێ سەرکردایەتی کورد لەسەر ئاستی زۆر بەرز سایلی عارەب ئەم شارە کۆنەی کورد بەهی عارەب دەزانن!! ئەمەش زەنگێکی ترسناکە!! ئەگەر دۆزەکە (مەسەلەکە) دیبلۆماسیەتە قەت ئەوە ناچێتە پێتەرازووی

دیبلۆماسیەت!! چونکە کورد دەڵێ: ((کەس بۆی نیە پیاوەتی بە ماڵی کەس بکات))!! ئەکادیمینستەکانیشمان ((سەریان نایەشێ تا سێتای لێ بئاڵێنن))!! ....

لە راستیدا کە دەرسیم پڕۆژەی بەخاوەن کردنەوەی (ویلایەتی موسڵ)ی پێگوتم، من پێم وابوو وڕێنە دەکات، چونکە کارێک کە لە قەوامی سەرکردایەتی کورد و پسپۆران و زانکۆکانمان نەبێ ئەو بەتاکە باڵی و بەم بێ کەم تفاقیە چۆن دەتوانێ خۆی لە قەرەی کارێکی ئاوا بدات .. لای من ئەو بیرۆکەیە هێشتا لە قۆناغی گاگۆڵە کردندابوو. رۆژێ (داوەتی) دانیمارکی کردم. کە خۆی لەوێ نیشتەجێیەو لەگەڵ سوێد هەر ئاویان نێوانە، من بە کەشتی پەڕیمەوە ئەویش لەوبەر خۆی و دڵپاکی هاوسەریو هەر دوو کچۆڵە خونچەکانی (سۆکار و سانا) پێشوازیان لێکردم و، ئیدی بەرەو ماڵەوەیان کەوتینە رێ ... دەرسیم هەر هێندە بواری دام تا هیلاکی رێگا لە لەشم وەک گەڵای پایز هەڵوەری، ئیدی قەزاتەی هێنایە گۆڕێ و شەن و کەوی کردم بە پرسیاران ... دیتم ئەو بیرۆکەیەی کە لە سوێد لێوەی دەدوا لە دانیمارک کردوویەتی بە بەرنامەی کاری، زانیاری و دیکۆمێنتێکی زۆری دەربارەی بابەتەکە کۆکردبۆوە دوای کەین و بەینێکی زۆر دیتم شاکارێکی ئەنجام داوە، لێرەوە دەمەوێ بڵێم هەق وایە، زانکۆکانمان ئەو دەرگایە بکەنەوە ئەوەی داهێنان و شاکاری وا مەزن پێشکەش دەکەن – باوەڕنامەی دکتۆرای فەخریان – پێ ببەخشێ)) ....

بە راستی ئەم کارەی دەرسیم دیبەگەیی کودەتایەکە لەسەر پێکهاتەی هزرە دەق پێگیراوەکەی رۆشنفکری کورد، شایستەی رێزلێنان و بایەخ پێدانە ...

دەک ئافەرین پێنووسەکەی دەشتی هەولێر بۆ ئەو بەرهەمە دەگمەنە.

عەبدولواحێد دیبەگەیی
تۆژەرەوەی بواری مێژوو
شەممە (28.6.2008).

پێشەکیی نووسەر بۆ چاپی یەکەم:

ئامانجم لە نووسینی ئەم پەرتووکەدا بە پلەی یەکەم خستنەڕووی راستییەکان و خزمەتکردنی نەتەوەی کورد و خاکی نیشتمان و کوردستانە، بە پلەی دووەمیش دەوڵەمەندکردنی پەرتووکخانەی کوردییە سەبارەت بە خاوەنداریێتی ویلایەتی موسڵ بەشێوەیەکی گشتی و کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ بەشێوەیەکی تایبەتی، کە پێموایە تاوەکو ئێستاکە نە لێکۆڵینەوەیەک، نە توێژینەوەیەک، نە ماستەرنامەیەک نە دکتۆرایەک لەسەر پرسی کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ نە نووسراون!! ئەوەی لەم پەرتووکەدا دەمەوێت هەوڵی بۆ بدەم لە لایەک پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە گەورەیە، کە لە پەرتووکخانەی کوردی و کوردستانیدا بەدیی دەکەم، لە لایەکی تریشەوە هەوڵی ئەوە دەدەم لە رێگای چەندین بەڵگەنامە و بۆچوونی کەسانی جیاجیاوە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ بسەلمێنم. لەوانەشە یەکێک لە هۆکارەکانی نووسینی ئەم بابەتەم بە بێ ئەوەی خۆم ئەوەندە هەستم پێکردبێت، ئەوەبێ کە خۆشم یەکێکم لە قوربانیانی سیاسەتی شۆڤینیستانەی راگواستنی زۆرەملێیانە و بەعارەبکردن لە باشووری کوردستان، لە لایەن عارەبی رەگەزپەرست و داگیرکەری فەرمانڕەوا لە ئێراقدا، کە لە رۆژی شەممە، رێکەوتی (22.8.1987)دا، دانیشتوانی شارۆچکەی دیبەگە کە نزیکەی (12) هەزار کەس دەبوون، بەزۆر بەرەو شارۆچکەی (خەبات)ی نێوان هەولێر و موسڵ راگوێزران، دوای ئەوەی بڕیاری ژمارە (442)ی رۆژی شەممەی رێکەوتی (18.7.1987)ی بەناو (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش)ی بەعس و سەدام حوسێن، کە هەڵوەشاندنەوەی هەر دوو شارەدێکانی دیبەگە و خۆشناوی راگەیاند – سەرچاوە: (الوقائع العراقية)، ژمارە (3160)، رێکەوتی (27.7.1987)، ل452، گۆڤاری ئەنفال، ژمارە دوو، دڵشاد تاڵەبانی، ل(175–189).

بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی نەک تەنیا شاری موسڵ، بەڵکو تەواوی ویلایەتی موسڵ بە پارێزگاکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دیالە و هەر یەک لە بەدرە، زڕباتیە و جەسان لە پارێزگای واست (کوت) و، عەلی غەربی، عەلی شەرقی، شێخ سەعد و تەیب لە پارێزگای میسان (عەمارە)، بەڵگەی یەکجار زۆر هەن، بەڵام ئێمە لەم پەرتووکەدا هەوڵ دەدەین بە گوێرەی بەڵگەنامە

جیاجیاکانی کۆمەڵەی نەتـەوەکان و کۆنگرە و پەیماننامـە نێودەوڵەتیـەکان، بەڵگەنامـە ئێراقـی و عارەبییـە ئیسـلامییەکان، بەڵگەنامـە عوسـمانی و تورکییـەکان، بەڵگەنامـە بیانییەکان و بەڵگەنامە کوردییەکان بیسەلمێنین کە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سـەربە خـاکی باشـووری کوردسـتان بـووە. بەڵگـەکانیش بـریتین لـە دوکـۆمێنتی نێودەوڵـــەتی، بەڵگەنامـــەی مێژوویـــی، جـــوگرافی، بیـــرو بۆچـــوونی گەڕیـــدە و شوێنەوارناســـەکان، بیـــرو بۆچـــوونی پســـپۆران، مێژووناســـان، جوگرافیناســـان، دیپلۆماتکاران، سیاسەتمەداران، سەرکردەی وڵاتان و نووسەران.

ئەگـەر بگەڕێینـەوە بـۆ دواوە، بۆمـان دەردەکـەوێت کـە ویلایـەتی موسـڵ و شـاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکیان بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە، تاوەکو رۆژی لکاندنی ئـەو ویلایەتـە لـە لایـەن (کۆمەڵـەی نەتـەوەکان)ەوە لـە رێکـەوتی (16.12.1925)دا بـە دەوڵەتی ئێراقی عارەبیەوە، کە ئەوکاتی پێکدەهات لـە (ویلایەتـەکانی بەغداو بەسـرا). بێگومـــان ئـــەو بڕیـــارەی کۆمەڵـــەی نەتـــەوەکان، بڕیـــارێکی زۆر نابـــەجێ و ستەمکارانەبوو، چونکە دژی خواست و ئاواتەکانی نەتەوەی کوردمان بوو، بەتایبـەت کـە کـورد لـەو راپرسـیەی کـە بـۆ لکانـدنی باشـووری کوردسـتان (ویلایـەتی موسـڵ) ئـەنجام درا، دژی وەسـتایەوە، دانیشـتوانی شـارەکانی سـلێمانی و کـەرکوک هـەر دەنگیان نەدا، هەروەها دانیشـتوانی پارێزگاکـانی هـەولێر و موسـڵ (نەینـەواو دهـۆک) بـە مـەرجێک دەنگیاندا کـە حکومـەتێکی کـوردی لـە ویلایـەتی موسـڵ لـە چوارچێوەی ئێراقـدا بـۆ کـورد دامـەزرێنن! کـەچی کۆمەڵـەی نـاوبراو گـوێی لـە کـورد نـەگرت و لکاندنەکـەی بـەزۆر سـەپاند. بۆیـە ئـەو لکاندنـە زۆرەملێیانـە، لکانـدنێکی نایاسـاییەو یەککگرتنێکی ئارەزوومەندانە نییە تاوەکو شێوەیەکی یاسایی وەرگرتبێت!

هەروەها ئەو مەرجانەی کە بۆ لکاندنەکەش دایـان نـابوو، هیچـی جێبـە بـێ نـەکرا، کەواتە لکاندنە زۆرەملێ و مەرجدارەکەش، لکاندنێکی یاسـایی نییـە، چونکـە هـیچ کـام لەو مەرجانەی کە لکاندنەکەی پێوە بەندکراوە، تـاوەکو ئێسـتاش جێبـەجێ نـەکراون!! بـۆ نموونـە بـە گـوێرەی بەنـدەکانی (62، 63، 64)ی پەیماننامـەی سـێڤرە، دەبوایـە کۆمەڵەی نەتەوەکان سەرپەرشتی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی بکات لە باکووری کوردستان و، دواتریش ئەگـەر کوردەکـانی ویلایـەتی موسـڵ ئارەزوویـان کـرد بچنـە پاڵ ئەو دەوڵەتە کوردییە، ئەوکاتە تەواوی ویلایـەتی موسـڵ بـۆی هـەبوو بچێتـە پـاڵ دەوڵەتە کوردییەکەی باکووری کوردستان. بەڵام کۆمەڵەی نەتـەوەکان خـۆی کڕکـرد،

نە دەوڵەتە کوردییەکە دامەزراو نە ویلایەتی موسڵ-یش چووە پاڵی. جگە لەوەش مەرجەکانی بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان بەلکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراقی عارەبی لە ڕێکەوتی (16.12.1925)دا، چوار خاڵی لەخۆدەگرت، کە بە گوێرەی خاڵی سێیەم دەبوایە ئێراق زمانی کوردی بکات بە زمانی فەرمی لە تەواوی دامودەزگاکانی ویلایەتی موسڵ و، بە گوێرەی خاڵی چوارەمیش دەبوایە بەریتانیای مەزن بەرنامەی مافی بەڕێوەبەرایەتی دانیشتوانی کوردی ویلایەتی موسڵ بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرزکاتەوەو، راسپاردەکانی (کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ) سەبارەت بە ویلایەتەکە جێبەجێ بکات. کە هیچ لایەکیان نە ئێراق و نە بەریتانیا جێبەجێیان نەکردن! هەروەها بە گوێرەی بڕیاری کۆمیسیۆنی ناوبراو لە سەرەوەدا، کە ئەو کۆمیسیۆنە سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە بووە، لە خاڵێکدا مەرجی ئەوەی دانابوو ئەگەر هەرکاتێک دەسەڵاتدارانی عارەبی ئێراق، نکۆڵیان لە ناسنامەی نەتەوەیی ناوچەی کەرکوک کرد (کە ناسنامە نەتەوەییەکەی ناسنامەی کوردێتییە)، ئەوکاتە بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان سەبارەت بە لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) هەڵدەوەشێتەوە - سەرچاوە: (مام جەلال: لە پەیامی ساڵی (2005)دا بۆ جەماوەری کوردستان مام جەلال: پێویستە بە بەشداری چالاکانە بوونی کورد لە ئەنجومەنی نیشتمانی داهاتوودا بسەلمێنین – کوردستانی نوێ، ژمارە (3562)، رۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی 3.1.2005). بە درێژایی (90) ساڵەی تەمەنی حکومەتی ئێراق هەر لە (25.10.1920-10.5.2010)، کە ماوەی ئەو حەوت ساڵەی دوای رووخانی سەدامیشی لەگەڵدا بێت، دەسەڵاتدارانی عارەبی داگیرکەری ئێراق، نەک تەنیا نکۆڵیان لە ناسنامەی کوردێتیی‌و کوردستانێتیی ناوچەو شاری کەرکوک کردووە، بەڵکو هەمیشە هەوڵی تواندنەوەو لەناوبردنی کوردیان داوە لە پارێزگای کەرکوک و تەواوی ناوچەکانی تری باشووری کوردستان. بۆیە بڕیاری لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبەوە لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە، بە گوێرەی مەرجەکەی خۆیان پووچەڵ بۆتەوەو هیچ بایەخێکی یاسایی نەماوە. هەر دوای لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لە ڕێکەوتی (16.12.1925)دا بە ئێراقی عارەبییەوە، میری بەریتانیا لە ڕێکەوتی (24.2.1926)دا، گەرەنتی دابینکردن و بەدەستهێنانی مافی نەتەوایەتی کوردی لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)دا،

دا بــە کۆمەڵــەی نەتــەوەکان. کــەچی گەرەنتییەکــە هــیچ ســوودێکی بــۆ کــورد لــێ نەکەوتەوە.

کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە ڕێکەوتی (28.1.1932)دا، دوو مەرجی دانا بۆ وەرگرتنی دەوڵــەتــی ئێــراق وەک ئەنــدامێکی هەمیشــەیی ئەنجومــەنی کۆمــەڵی نەتــەوەکان، کــە بریتیبوون لـە ڕێزگرتن و مسـۆگەرکردنی تـەواوی مافـەکانی مرۆڤ و دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتیـەکی کـوردی لـە تـەواوی ویلایـەتی موسـڵ، هـەروەها مسـۆگەرکردنی تـەواوی مـافی کەمـە نەتـەوەکان و ئـازادبوون لـە هـەڵبژاردنی ئـایین و ئاییـنزاکـان. بەهۆی سەپاندنی دوو مەرجەکەی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) بەسەر ئێراقدا سەبارەت بە وەرگرتنــی وەکــو ئەنــدامێکی هەمیشــەیی ئــەو کۆمەڵەیــە، میــری ئێــراق لــە ڕۆژی (19.5.1932)دا، ڕاپۆرتێکی بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵـەی نەتـەوەکان بـەرزکردەوەو، لـە یاسایەکدا دانپێدانانی خۆی بە مافە نەتەوایەتی و کۆمەڵایەتییەکانی کورد دەربڕیبوو. کـەچی بۆ ئەمەشیان، نـە ئێراق مافـەکانی نەتـەوەی کـوردی سـەلماند، هـەروەها نـە کۆمەڵەی نەتەوەکان لە دوو مەرجەکانی خۆی پێچایەوە.

نـوری سـەعیدی سـەرۆک وەزیرانـی ئێـراق، لـە دەربڕینێکـی (16) بڕگەییـدا کـە لـە ڕۆژی (30.5.1932)دا ڕایگەیاند و، بە گوێرەی مادەی دووی ئەو ڕاگەیاندنە کە لە دوو خاڵ پێکدێت، گەرەنتی پاراستنی تەواوی ژیانی دانیشتوانی ئێراق دەکات، بە بێ جیـاوازیکردن لـە نێـوان نەتـەوە، زمـان، ڕەگـەز و ئـایین، هـەروەها گـەرەنتـی ئـازادی هەڵبژاردنی هەر ئایین و ئاییـنزایەک بۆ هەر دانیشتویەکی ئێراق. هـەروەها لـە مـادەی (9)ی هەمان دەربڕیندا، کە لە سێ خاڵ پێکدێت، خاڵی یەکەم باسی بە فەرمی کردنـی زمـانی کـوردی دەکـات شانبەشـانی زمـانی عـارەبی لـە تـەواوی پارێزگاکـانی (موسـڵ (نەینــەوا+دهــۆک)، هــەولێر، کــەرکوک و ســلێمانی)، بەتایبــەت لــەو قەزایانــەی کــە زۆربــەیان کــوردن. هــەروەها دوای ئــەوەی ئەنجومــەنی نەتــەوە یــەکگرتووەکان لــە ڕۆژی (24.10.1945)دا، دامەزرا، کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ڕێکەوتی (18.4.1946)دا خۆی هەڵوەشاندەوە و، بڕیارێکی دەرکرد بۆ گواستنەوەی گشت پەیماننامە و بڕیارە نێودەوڵەتییــەکانی پێشــوو بــۆ ئەنجومــەنی نەتــەوە یــەکگرتووەکان بــە بــێ هــیچ دەســتکاریی و گۆڕانکارییــەک، ئــەو بڕیــارەش لــە لایــەن ئەنجومــەنی نەتــەوە یــەکگرتووەکان پەسـەندکرا. هـەروەها بـە گـوێرەی مـاددەی (27)ی یاسـای (دادگـای دادپـەروەری نێودەوڵـەتی) ڕێگـای پێویسـت دەگیرێتـە بـەر لـەکاتی جێبـەجێ نـەکردنی

ئەو بڕیارەدا. بەڵام نە ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان هەوڵی جێبەجێکردنی ئەو بڕیارانەیدا کە پێشتر لە بەرژەوەندی کورد درابوون، وە نە دادگای دادپەروەری نێودەوڵەتی ڕێگای پێویستی گرتەبەر.

سەرەڕای هەموو ئەمانەش بە گوێرەی ئەو بەڵگەنامانەی کە تاوەکو ئێستاش لە بارەگای (ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان) پارێزراون، دەیسەلمێنن کە شارو ویلایەتی موسڵ خاک و نیشتمانی کوردن. مادام بە گوێرەی ئەو هەموو بەڵگەنامانەی کە لەم پەرتووکەدا خراونەتەڕوو بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، کەواتە لەسەر هەموو ئەوانەی لە سەرکردایەتی کورد، مێژوونووسانی کورد، جوگرافیناسانی کورد، شوێنەوارناسان و نووسەرانی کورد پێویستە ئەو هەڵەیە راست کەنەوە، کە تەنیا بەشی چەپی شاری موسڵ بە کوردستان بزانن، یاخود تەنیا چەند قەزایەکی سەربەو شارە بە خاکی کورد و بە بەشێک لە کوردستان بزانن و، کەچی شاری موسڵ و قەزاکانی شێرگەت (شەڕگەت/ شەرگات/ شەرقات)، بەعاج، حەمدانییە و شارۆچکەی رەبیعە بە خاکی عارەب و بەشێک لە ئێراق بزانن، لە کاتێکدا کە هەموویان لەسەر خاکی کوردستانن!

ماوە ئەوە بڵێم کە سوپاس و ڕێزی بێ پایانم بۆ هەموو ئەوانەی هاوکاری و پشتیوانیان کردم بۆ چاپکردنی ئەم پەرتووکە. بەدڵنیاییەوە ئەو پەرتووکەی کە شەش ساڵ خەریکی بووم و ئێستا لەبەر دەستدایە بە ئاسانی ڕووناکی نەدەبینی و چاپ نەدەکرا، ئەگەر پشتیوانی و هاوکاری ئەوان نەبوایە.

لە کۆتاییشدا داواکارم لە پسپۆران، زانایان، مێژوونووسان، سیاسەتمەداران، نووسەرانو رۆشنبیران کە هەرچی سەرنج و تێبینییەکیان هەبوو لەسەر ئەم پەرتووکە، هەم لە پێناوی راستکردنەوەی هەر هەڵەیەک کە بەسەرمدا تێپەڕبووبێت، هەروەها هەم لە پێناوی دەوڵەمەندکردنی ئەم بەرهەمەدا، بەهۆی ناونیشانی ئیمێڵەکانمەوە بۆمی بنێرن، گومانیشم لەوەدا نییە کە پەرتووکەکەی منیش بێ کەموکوڕی نابێ، هیواداریشم بەهۆی هاوکاری و یارمەتییەکانی ئێوەی ئازیزەوە تەواوی کێماسییەکان لابەرین و، چاپی دووەمی بەرهەمەکەم دەوڵەمەندتر و بێ کێماسی بێت.

هەینی (20.6.2008)

دەربارەی ویلایەت و شاری موســــــڵ یان نین ئـاوا (نـون ئـاوا)ی کۆن:

شاری نەینەوا (مسیلا/میسیل/مویسیل/مسپیلا/موسڵ) چەند سـەدەیەک پێش زایین لە لایـەن کوردەوە دروسـتکراوە. هەندێک لـە مێژوونووسـان دەڵێن کەسێک بـەناوی (نـون/نینـە/نینـۆس = نینـە کـوڕی بلـوز) کـە پەیامبـەرێکی کـورد بـووە ئـەم شـارەی دروسـتکردووەو دواتـر بـەناوی ئـەوەوە نـاونراوە (نـون ئـاوا)و، بـە تێپـەڕبوونی رۆژگـاریش بـووە بـە (نـەین ئـاوا/ نەینـەوا) – سـەرچاوە: (محەمـەد مـەردۆخی کوردسـتانی، مێژووی کـورد و کوردسـتان ل213+216). هـەروەها مێژوونـووس و رۆژهەڵاتناسی روسی (م. دیانۆکوف)، لـە پـەرتووکی (میدیا)دا لـە باسکردنی شـاری موسڵ–دا دەڵێت: پیاوێک ناوی (نین) بوو ئەو شـارەی دروسـتکرد، ئـەو پیاوە کورد بوو بۆیە گووتیان نین ئاوەدانی کردۆتەوە واتە (نین ئاوا)، دواتر بە تێپەڕبوونی کات بۆتــە نەینــەوا – ســەرچاوە: جــەبار ســابیر، کــەرکوک شــارێکی کوردســتانییە، کوردستانی نوێ، ژمارە (3307)، سێشەممە (2.3.2004)، لاپەڕە 9). موسڵ یەکێکە لـە شـارە دێرینـەکانی کـوردان و، بەشـێک لـە مێژوونووسـان بڕوایـان وایـە کـە کـورد دروستی کردووەو، سـەرەتاش نـاوی شـارەکە نـاوێکی کـوردی بـووە (نـون ئـاوا/ نـی ئاڤـا/ نـوێ ئـاوا/ نەینـەوا) واتـە (نـون ئـاوەدان/ نـوێ ئـاوەدان)و، دواتـر لـە ئـەنجامی شـاڵاوی بەعارەبکردنـدا، عارەبـەکان ناوەکـەیان گۆڕیـوە بـۆ (نینـوی)و، پاشـانیش بـۆ موسڵ. ناوی نەینەوا زۆرتر لە ناوێکی کوردی دەچێت، نەک ناوێکی عارەبی، تورکی، ئاشووری یان فارسی! نە عارەب نە تـورک و نـە ئاشـووریش هـیچ ناوێکیـان نییـە بـە پاشگری (ئاوا/ئاوە/اوە) کۆتایی بێت، بەڵکو تەنیا لە زمانی کوردیدا بەدی دەکرێت، بۆ نموونـە: (نەینــەوا، بـاداوە، تــەیراوە، مــەنتکاوە، تــۆبزاوا، عــەلیاوا، دینگــاوا، قــالاوا، سەروچاوە، حاجیاواو هتد ....، هـەرچی فارسیشـە ئـەوە بـە پاشـگری (ئابـاد) کۆتـایی دێت، خۆ ئەگەر نەینەوا فارسی بووایە، ئەوکاتە دەبـوو بـە (نـەین ئابـاد)، لەبەرئـەوەی ئاوایی کوردی بەرامبەر بـە ئابـادی فارسـییە، هـەروەکو (ئەسـەد ئابـاد، ئیسـلام ئابـاد، خەسرەو ئابـاد، خـوڕەم ئابـاد، خۆرسـیباد، سـەعد ئابـاد، زڕیـن ئابـاد (زێڕیـن ئابـاد)، فـەرەح ئابـاد، شـاە ئابـاد، میهـر ئابـاد)، کـە نـاوی فارسـیین. سـەڵاحەدینی عەبباسـی،

وەرگێڕی پەرتووکی (کورد و نیشتمانەکەی) لە لاپەڕە (40)دا نووسیویێتی: (نەینەوا وشەیەکی کوردییە (نین + وا) مانای ئەو شوێنەیە کە لە لایەن (نینە) یەکێک لە پاشاکانی ئاشورەوە لە (2018پ. ز)دا ئاوا کراوەتەوە). بۆ زیاتر دڵنیابوون لەوەی کە شاری موسڵ نە شارێکی عارەبییەو نە ئەوان دروستیان کردووە، بۆ نموونە مێژوونووسی عارەب ئەلمقەدەسی (محەمەد کوڕی ئەحمەد کوڕی ئەبوبەکر 998ز)، لە لاپەڕە (123)ی پەرتووکی (أحسن التقاسیم في معرفة الاقالیم)دا، دەڵێت: (موسڵ وڵاتێکی خۆشە، خانووەکانی باشن، ئاوو هەوایەکی سازگاری هەیە. پێشتر ناوی موسڵ خولان (کە زۆرتر پێدەچێت گوڵان بووبێت – دەرسیم) بووە، بەڵام کە عارەب گەیشتنە ئەوێ نۆژەن و ئاوەدانیان کردەوەو ناویان نا موسڵ – سەرچاوە: رەحیم ئەحمەد ئەمین، بەعارەبکردن لە هەرێمە کوردنشینەکاندا 637-847ز، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، چاپخانەی تیشک، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2008، ل102 + دکتۆر حەکیم ئەحمەد خۆشناو، الکورد وبلادهم عند البلدانیین والرحالة المسلمین (232-626 کۆچی / 846-1229 زایینی)، ل165). بە پێی قسەکانی مێژوونووس ئەلمقەدەسی بۆمان دەردەکەوێت کە بەر لەهاتنی عارەب وەکو داگیرکەر بۆ شاری موسڵ، ئەو شارە هەبووەو ناوەکەی خولان (گوڵان) بووە، بەڵام عارەب هاتوون بۆ داگیرکردنی شارەکەو دواتریش ناوەکەیان لە (خولان)ی کوردییەوە گۆڕیوە بۆ موسڵ (موصل)، واتە تەنانەت ناوی شارەکەشیان بەعارەب کردووە! هەروەها مێژوونووسی ئێراقی عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی لە لاپەڕە (77)ی پەرتووکی (العراق قدیما وحدیثا)دا، نووسیویێتی: (نەینەوا لە هەزارەی چوارەمی پێش زاییندا گوندێکی بچووک بووە کە هیچ گرنگییەکی نەبووە. وەلێ کاتێک کە ئاشوورییەکان هاتن و تێیدا نیشتەجێبوون، هەروەها لە گوندەکانی دەوروبەریشیدا نیشتەجێبوون، نەینەوا گەشەی کردو ئاوەدان بووەوەو بووە شارێکی جێگەی گرنگی پێدان. کار گەیشتە ئەوە کە کارگێڕانی شارەکە لە لایەن پادشاکانی دەسەڵاتدارەوە دەستنیشان بکرێن. یەکێک لە پادشاکانی ئاشووری لە دەوروبەری ساڵی (1080)ی پێش زاییندا کردی بە پایتەخت و پەرستگای خوای عەشتاری لێ دروستکرد، هەروەها لە سەردەمی شا سەنحاریب ساڵانی (705-681)ی پێش زایین پێگەی بەرزی هەبوو، شارەکە فراوانکراو کۆشکی بەرز بەرزی لێ دروستکرا لەگەڵ پەرستگای رەنگین، خانووبەرەی نایاب کە بە قەڵاو شورە چواردەوری درا.

بەمشێوەیە بە پایتەختی پادشاکانی ئاشوور مایەوە تاوەکو رووخانی دەسەڵاتی ئاشوورییەکان لە ساڵی (612)ی پێش زاییندا). ئەوەی کە مێژوونووسی ناسراوی ئێراقی عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی باسی کردووە، دەیسەلمێنێ کە شاری نەینەوا (موسڵ)، نەک هەر عارەبەکان دروستیان نەکردووە بەڵکو بەر لە هاتنی ئاشوورییەکانیش ئاوەدان بووە، واتە نە عارەبەکان و نە ئاشوورییەکان دروستیان نەکردووە، بۆیە بەدڵنیاییەوە دەڵێین بەر لەهاتنی ئاشووریو عارەبەکان شاری نەینەوا (موسڵ) لەسەر دەستی کوردەکان دامەزراوەو ئاوەدان کراوەتەوە، کەچی لە هەزارەی چوارەمی بەر لە زایین ئاشووری و دواتریش عارەبەکان لە ساڵی (637)ی زایینیدا وەکو داگیرکەر هاتوون بۆ نەینەواو داگیریان کردووە.

هەندێکی تر لە مێژوونووسان پێیان وایە شەبەک (شاهبەنگ/ شابەنگ/ شەبەنگ/ شابەک)ەکان نەوەی کوردە میدییەکانی دانیشتووی موسڵ-ن‌و، هەر ئەوان یەکەمین مرۆڤ و کورد بووینە کە بەر لە هەموو نەتەوەکانی ترو نزیکەی پێنج سەدە بەر لە هاتنی ئاشوورییەکان، لە شارەکە نیشتەجێ بووینەو شاری موسڵی کۆنیان دروستکردووەو، ناویان ناوە (نەو ئەردەشێر/نیو ئەردەشێر) واتە ئەردەشێری نوێ یان تازە، کە ناونانی موسڵ بە (نیو ئەردەشێر) دەگەڕێتەوە بۆ سەرکردەی کوردی میدی (ئەردەشێر) – سەرچاوە: (فارس ناسر حوسێن، الشبک الکورد بین التذویب العرقي والانتماء القومي، جريدة الاتحاد، ژمارە (1097)، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (28.8.2008)، ل8). بۆ زیاتر جەختکردن لەسەر راستی دروستکردنی شاری موسڵ لە لایەن کوردەوە، ئاماژە بە (میم ئاورینگ) دەدەم کە لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (کوردناسی)دا نووسیویێتی: (لەسەر زەمینی موسڵ لە سەردەمی ساسانییەکانا شارێک هەبووە کە ئاردەشێر دروستی کردووە ناوی (بوزاردشیر/ بوزئەردەشێر) بووە، کە پادشای ساسانی بۆ نیشتەجێکردنی کوردەکان دروستی کردبوو). ئەوەی کە میم ئاورینگ باسیکردووە، ئاماژەیەکی ترە بۆ دروستکردنی شاری (نیو ئەردەشێر/بوز ئەردەشێر)و دواتر (نەینەوا/موسڵ) لە لایەن کوردەکانەوە. بە گوێرەی زۆرێک لە مێژوونووسان کوردە شەبەکەکان تەنانەت نزیکەی پێنج سەد ساڵێکیش بەر لە هاتنی ئاشوورییەکان لە موسڵ و دەڤەرەکەدا ژیاون، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە کوردەکان شاری نەینەوا (موسڵ)یان دروستکردووە نەک ئاشوورییەکان هەروەکو سەلاحەدینی عەبباسی ئاماژەی پێداوە.

لە راستیدا دیار نییەو بەدڵنیایی نازانرێ موسڵ کەی و لە چ ساڵێکدا دروستکراوە، بەڵام (زەینەفون 430-355پ.ز) فەیلەسوف و سەرکردەی لەشکری دە هەزاری یۆنانی، کاتێک لە ساڵی (401 پ.ز) بە کوردستاندا تێپەڕیوە، باسی شاری (مسیلا/ مسپیلا -Mespila)ی کردووە کە ئەم شارە کەوتۆتە نزیک کەلاوەکانی (نەینەوا)و، چەند سەدەیەک بەر لە زایین لەبەری رۆژئاوای دیجلە دروستکراوە – سەرچاوە: (ئەحمەد شەبەک، الشبک الکورد المنسیون، ل50). مسیلا، ئەوکاتی بریتی بووە لە قەڵایەک و دەکەوتە بەری دەستە راستی کەناری خۆرئاوای رووباری دیجلە. هەروەکو زانراوە لە کۆتایی سەدەی حەوتەمی پێش زایین ساڵی (612پ.ز)، کوردەکانی رۆژهەڵات و باشووری کوردستان (کوردە میدییەکان) بەیەکەوەو لەژێر سەرکردایەتی شا (کەیئەخسار – سیاگزار - کیاکسەر - کواکسار)و هاوپەیمانی لەگەڵ (نابوبلاسەر/ نابو پۆلاسەر/ نەبو ئاپلاسەر)ی پاشای (بابلیەکان)، کە لە ساڵانی نێوان (625-605پ.ز)دا بەر لە (نەبو خوزنەسر 605-562پ.ز)، دەسەڵاتی بەدەستەوە بووە هێرشیان بۆ سەر نەینەوا هێناوەو، ئەو دەڤەرەیان لەژێردەستی ئاشوورییەکان دەرهێناو فەرمانڕەوایەتی ئەوانیان لەناوبرد. ژمارەی دانیشتوانی پارێزگای موسڵ بە پێی دوا خەمڵاندن نزیکەی سێ ملیۆن کەس دەبن کە نزیکەی نیوە یان لە نیوە زۆرتری کوردن. تەنیا ژمارەی کوردی شەبەک لەناو مەڵبەندی شاری موسڵ (150) هەزار کەس دەبێت و، لە گوند و ناوچەکانی دەوروبەری موسڵدا نزیکەی (350) هەزارێک دەبێت، کەواتە ئەوان نزیکەی (500) هەزار کەسێک لە دانیشتوانی ئەو پارێزگایە پێکدەهێنن – سەرچاوە: (ئەحمەد شەوکەت، الشبک الکورد المنسیون، ل35 + راپۆرتی هیومەن رایتس وۆتچ، العراق: علی أرضیة هشة العنف ضد الأقلیات في المناطق المتنازع علیها في محافظة نینوی، حوادث قتل الأزیدیین، ئۆکتۆبەری ساڵی (2009)، ل27). هەروەها ژمارەی کوردی ئێزیدیش لەناو شارو لە پارێزگای موسڵ-دا نزیکەی (800) هەزار کەسێک دەبێت – سەرچاوە: (راپۆرتی هیومەن رایتس وۆتچ، العراق: علی أرضیة هشة العنف ضد الأقلیات في المناطق المتنازع علیها في محافظة نینوی، حوادث قتل الأزیدیین، ئۆکتۆبەری ساڵی (2009)، ل31)، بەڵام رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2987)ی رۆژی یەکشەممە رێکەوتی (5.10.2008)، پەرلەمانتارێک: ئیئتیلافی شیعە ئاستەنگی خستۆتە بەردەم ماددەی (50) لەیاسای هەڵبژاردنەکان، لاپەڕەکانی (2+13)دا،

رۆژنامەکە ژمارەی کوردە ئێزیدییەکانی لە پارێزگای موسڵ بە زۆرتر لە (600) هەزار کەس داناوە. کەواتە کوردە ئێزیدییەکان و شەبەکەکان بەیەکەوە ژمارەیان دەگاتە نزیکەی (1.300.000) یەک ملیۆن و سێ سەد هەزارێک لە پارێزگای موسڵ، ئەوە جگە لە کوردانی تری وەکو هۆزەکانی ئەرتۆشی، باجەلان، رێکەوتی، رۆژبەیانی، رێکانی، زراری، زێباری، گەرگەری، گۆران، گۆیی، کیکان، سوورچی، مزوری، هەرکیو هتد (بەمشێوەیە تێکڕای کورد لەو پارێزگایەدا بەلای کەمەوە زۆرتر لە نیوەی دانیشتوانی موسڵ پێکدێنن – خەسرەو گۆران، کورد لە پارێزگای موسڵ، ل109). بە درێژایی مێژووی ئەو شارە کوردستانییە، ژمارەی کورد هەردەم لە ژمارەی پێکهاتەکانی تری وەکو ئاشووری، تورکمانو عارەب نەک هەر زۆرتر بووە، بەڵکو هەر بەراورد نەدەکرا. بۆ نموونە تەنیا ژمارەی کوردە ئێزیدییەکان لە سەدەی نۆیەمی کۆچی کە دەکاتە سەدەی پازدەهەمی زایینی، نزیکەی (300) هەزار کەسێک دەبوون کە زۆربەیان لە ویلایەتی موسڵ لە پارێزگای موسڵ بە هەر دوو کەناری خۆرهەڵات و خۆرئاوای رووباری دیجلە دادەنیشتن، بەتایبەت لە شێخان، شەنگالو ئاسکی کەلەک. بەڵام پەلاماری عوسمانییەکان، هەندێک لە والییە عارەبەکانی موسڵ و بەغداو کوردە موسڵمانەکان، ئێزیدییەکانی ناچارکرد تا رادەیەک بەری دەستە چەپی رووباری دیجلە بەتایبەت ئاسکی کەلەک کە دێیەکی گەورەی ئێزیدییەکان بووە، چۆڵ بکەن و پەنا بەرنە بەر چیاکانی کەناری دەستە راست یان چیاکانی باکووری موسڵ و شارۆچکەی شێخان یان کۆچ بکەن بۆ دەرەوەی کوردستان و بەتایبەت بۆ روسیا. سەرەڕای ئەوەی کە دوژمنانمان هۆکاری سەرەکی بووینە بۆ کەمکردنەوەی ژمارەی کورد لە شارو پارێزگای موسڵ، بەڵام کوردەکان خۆشیان بەشێوەیەک لە شێوەکان هۆکارێک بووینە بۆ کەمکردنەوەی ژمارەی کورد لەناو شارو پارێزگای موسڵ، ئەمەش لە ئەنجامی هێرشی کوردە موسڵمانەکان بۆسەر کوردە ئێزیدییەکان و کوشتن و لەناوبردنی ژمارەیەکی زۆریان و کۆچکردنی ژمارەیەکی تریان بۆ دەرەوەی موسڵ و کوردستان. هەندێک لە مێژوونووسان تەنیا ژمارەی ئەو کوردە ئێزیدییە کوژراوانەی کە لە ساڵی (1831)دا لەسەر دەستی میلیشیاو پیاوە نەزانەکانی میر محەمەدە کۆری رەواندز، لە دوای فەتوای حەڵاڵکردنی کوشتن و قڕکردنیان لە لایەن (مەلای خەتێ)وە کوژراون، بە زۆرتر لە (100) هەزار کەس دادەنێن. کەچی هێرش

و پەلامارەکانی موسڵمانە عارەب، تورک و کوردەکان بۆتە هۆکاری کەمبوونەوەی ژمارەی ئێزیدییەکان، کە لە ساڵی (1914)دا ژمارەیان شەست و نۆ هەزارو لەکاتی کۆنگرەی لۆزاندا لە ساڵی (1923)دا ژمارەیان دابەزیوە بۆ نزیکەی هەژدە هەزار کەسێک. هەر سەبارەت بە ژمارەی کورد لەناو شاری موسڵ لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا، وەهاب شا محەمەد لە وتارێکیدا نووسیویێتی: (تاکو کۆتایی سەدەی هەژدە (83%)ی دانیشتوانی شاری موسڵ کورد بووینە - سەرچاوە: وەهاب شا محەمەد، شەبەک یەکێک لە هۆزە گرنگ و دانەبڕاوەکانی کورد، کوردستانی نوێ، ژمارە (4104)، رۆژی هەینی، ریکەوتی (20.10.2006)، ل9). نەک لە کۆتایی سەدەی هەژدە ژمارەی کورد لە پارێزگای موسڵ زۆرتر بووە لە ژمارەی عارەب، بەڵکو ژمارەی کورد لە سەدەی نۆزدەم و چارەگی یەکەمی سەدەی بیستیش زۆرتر بووە لە ژمارەی عارەب، چونکە پارێزگای موسڵ لە ساڵی (1930)شدا لەو قەزایانە پێدەهات: (موسڵ، دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، زێبار (مێرگەسوور)، تەلەعفەر، شەنگال، شێخانو ئاکرێ – سەرچاوە: محەمەد سەعید سۆفی، پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوکردنی رەگەزییدا، ل296)، کە هەموویان قەزای کودین و جگە لە قەزای موسڵ عارەب لە هیچ کام لە هەشت قەزاکەی تر بوونیان نەبووە، سەبارەت بە قەزای موسڵ-یش ساڵنامەی ویلایەتی موسڵی عوسمانی ساڵانی (1891+1912)دا باسیانکردووە کە قەزای موسڵ لە هەر دوو شارەدێی بەردەڕەش (العشائر السبعة)و شێخان (ئێسڤنێ) پێکدێت. رێژەی کورد لە بەردەڕەش (90%) بووە – سەرچاوە: (دڵشاد نوعمان فەرحان، لە لاپەڕە (35)ی پەرتووکی (معاناة الكورد الإيزديين في ظل الحكومات العراقية 1921-2003)، ل35 + دکتۆر فازڵ حوسێن، مشكلة الموصل، ص87، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل120-121)، کە ئێستا دانیشتوانی هەر دوو شارۆچکەی بەردەڕەش و شێخان بە تەواوی کوردن. هەروەها دەربارەی بەریتانی لە ساڵی (1919)دا ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتەکانی بەسرا، بەغداو موسڵی کە دواتر ئێراقیان پێکهێنا بە دوو ملیۆن و حەوت سەدو پەنجا هەزار، کە حەوت سەدو هەشتاو هەشت هەزار لە ویلایەتی موسڵ بوو کە دەکاتە (28.65%)ی کۆی گشتی دانیشتوانی هەر سێ ویلایەتەکە واتە ئێراق – سەرچاوە: (گەلێکی پەژمودەو نیشتمانی پەرت، ل329). دەتوانین بڵێین رێژەی کورد نزیکەی (30%)ی دانیشتوانی ئێراق بووە ئەوکاتی، چونکە لە لایەک بەدڵنیاییەوە ئەوەندەی

ئاشووری، ئەرمەنی، تورکمان و عارەب لە باشووری کوردستاندا هەبووە، زۆر زیاتر کورد لە ئێراق (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا)دا هەبووە، لە لاکەی تریشەوە هەم دوژمنان و هەندێک لە وڵاتانی تریش هەردەم هەوڵی ئەوەیان داوە کە چەند تیرەو هۆزێکی کوردی رەسەنی وەکو (ئێزیدی، شەبەک، کاکەیی، فەیلی، لوڕو چەندین هۆزی تر) ژمارەیان کەم کەنەوەو لە کورد جیایان بکەنەوە یان بیانخەنە سەر نەتەوەکانی خۆیان لە پێناوی مەبەستە سیاسییەکانیاندا. بۆیە ئەگەر ئەو رێژەیەی سەرەوە واتە (30%) بۆ کورد لە دوای دامەزراندنی زۆرەملێیانەی دەوڵەتی ئێراق لە هەر سێ ویلایەتەکانی (موسڵ، بەغداو بەسرا)دا لە ساڵی (1925)دا دابنێین، رێی تێدەچێت و زیادەڕۆیی پێوە نابێت. سەبارەت بە رەچەڵەکی کوردی لوڕ، دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (کورد و مەسەلەی کورد)دا، سەبارەت بە سنووری کوردستان نووسیوێتی: (ئەگەر لوڕ بە کورد بژمێرین – وەک چۆن گەلێک بەڵگەی مێژوویی و زمانەوانی ئەوە دەسەلمێنن – ئەوا سنووری کوردستان بە درێژایی چیاکانی زاگرۆسدا تا کەنداوی فارسی دەڕوا). بە گوێرەی ئەو بۆچوونەی دکتۆر شاکر خەسباک بۆمان دەردەکەێت کە کوردبوون یان کورد نەبوونی تیرەو هۆزەکانی کوردی وەکو (ئێزیدی، شەبەک، کاکەیی، لوڕو فەیلی)، تەنانەت کار دەکەنە سەر گەورەیی و بچووکی سنووری کوردستان-یش. کوردبوون و کورد نەبوونی هەر یەک لە ئێزیدی و شەبەک کار دەکەنە سەر کوردستانی بوون و نەبوونی پارێزگای موسڵ. کوردبوون و کورد نەبوونی کاکەییەکان، کار دەکاتە سەر کوردستانی بوون و کوردستانی نەبوونی پارێزگاکانی موسڵ، کەرکوک و دیالە، هەروەها کوردبوون و کورد نەبوونی لوڕو فەیلییەکان کاردەکاتە سەر کوردستانی بوون و کوردستانی نەبوونی پارێزگای دیالە، بەشێک لە هەر یەک لە پارێزگاکانی واست (کوت)و عەمارە (میسان). سەبارەت بە کوردبوونی لوڕەکان کە هیچ گومانی لەسەر نییە، بەڵام بۆ زۆرتر دڵنیابوون ئاماژە بە لاپەڕە (13)ی پەرتووکی (حوسێن مەدەنی، کوردستان و ستراتیژی دەوڵەتان، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم)دا، باسی ئەوەیکردووە کە هەر یەک لە مەسعودی لە پەرتووکی (التنبیە والاشراف)، نووسەری (تاج العروس)، جوگرافیناس ئیبن بەلخی، جوگرافیناس ئیستەخری، دکتۆر رەبیعی بەدیعی مامۆستای زانکۆ لە تاران، لۆرد کورزۆنی وەزیری دەرەوەی بەریتانی و (میستەر کلۆدیوس جێمس ریچ)ی گەڕیدەی

بەریتانی، لوڕەکان بە کورد دادەنێن. دوای چەند ساڵێک دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (520)ی پەرتووکێکی نوێدا بەناوی (الكورد دراسة جغرافية أثنوغرافية)دا سەبارەت بە ڕەچەڵەکی کوردە لوڕەکان، کە دیسان دکتۆری ناوبراو لوڕ بە کورد دەزانێت، نووسیویەتی: (لوڕە کوردەکان لە هەر دوو پارێزگای عەمارەو کوت بڵاوبوونەتەوە. هەروەها ژمارەیەکی زۆریشیان لە بەغدا، بەسراو هەموو شارەکانی تردا دەژین). سەبارەت بە شێواندنی نەژادی ئێزیدییەکان لە لایەن ئینگلیزەکانەوە بۆ بەرژەوەندی عارەبی ئێراقی، دەبینین کە ئەو نەخشەیەی کۆمەڵەی جوگرافی شاهانەی بەریتانی لە ساڵی (1910)دا لە لەندەن بڵاویکردبۆوە، هەمان ڕەنگی بەکارهێنابوو بۆ ئاماژەکردن بە کورد و ئێزیدییەکان، کەچی لە نەخشە نوێکەی میری بەریتانیادا کە لە ساڵی (1924)دا پێشکەش بە کۆمەڵەی نەتەوەکانی کردووە دوو ڕەنگی جیای بۆ کورد و ئێزیدییەکان بەکارهێناوە – سەرچاوە: پێداچوونەوەو لێکۆڵینەوە عەبدولرەزاق مەحمود ئەلقەیسی، ولاية الموصل تقرير عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925، ل98). ئەوکارەی میری بەریتانیا بۆمان دەردەخات کە ئینگلیزەکان بەدەستی ئەنقەست کوردە ئێزیدییەکانیان لە کورد جیاکردۆتەوە، هەتاوەکو بە پلەی یەکەم ڕێژەی کورد لەچاو ڕێژەی عارەب لە ویلایەتی موسڵ کەم بێتەوەو، بە پلەی دووەم ڕێژەی عارەب و نەتەوەکانی تر بە یەکەوە لە بەرامبەر کورددا بەرزبێتەوە. هەروەها بۆ هەمان مەبەست ئینگلیزەکان جولەکە کوردەکانیشیان لە کورد جیاکردەوە، ئەگینا تاوەکو ئێستاکەش جولەکە ڕاگوێزراوەکانی کوردستان بۆ ئیسرائیل خۆیان بە کورد دەزانن.

سەبارەت بە پێوانەی خاکی ویلایەتی موسڵ چەندین بیروبۆچوونی جیاجیا هەیە، لێرەدا هەندێک لە بۆچوونەکان دەخەینەڕوو. بۆنموونە شێخ سالاری حەفید و نەجم سوورچی پێوانەی ویلایەتی موسڵ-یان بە (91.009) نەوەدو یەک هەزارو نۆ کیلۆمەتری چوارگۆشە داناوە – سەرچاوە: (پارێزەر شێخ سالار حەفید، جنوب كوردستان في موازين السياسة الدولية، ل(84) + نەجم عومەر سوورچی، مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) مابعد عام 2000، ل39). هەرچی جوگرافیناسی عارەب دکتۆر جاسم محەمەد خەڵەفە، لە پەرتووکی (محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية والاقتصادية والبشرية)دا، پێوانەی باشووری کوردستان (هەرێمی چیا) بە

(90.370) کیلۆمەتری چوارگۆشە دادەنێت – سەرچاوە: (عەبدولڕەقیب یوسف، حدود کوردستان الجنوبية تأريخيا وجغرافيا خلال خمسة الاف عام، ل208). بەڵام دکتۆر فازڵ حوسێن لە لاپەڕە (111)ی پەرتووکی (کێشەی ویلایەتی موسڵ)دا، پێوانەی خاکی ناوچەی ململانێ (باشووری کوردستان/ویلایەتی موسڵ) بە (91.890=3.500+87.890) کیلۆمەتری چوارگۆشە داناوە. کەچی دکتۆر محەمەد عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (76)ی پەرتووکی (مباحث كوردية فيلية)دا پێوانەی باشووری کوردستان (کوردستانی ئێراق)ی بە (94.164) کیلۆمەتری چوارگۆشە دادەنێت. وەلێ ویلایەتەکە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دیالەو بەشێک لە شارەکانی عەمارەو کوت) دەگرێتەوە، بەڵام دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (97)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق)دا، باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ ئەو پارێزگایانە دەگرێتەوە: (نەینەوا، دهۆک، هەولێر، سلێمانی، کەرکوک و سەلاحەدین). باشووری کوردستان کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی دەگرێتە خۆیی‌و کەمێک لەوە فراوانترە، لەبەرئەوەی بەشێکی خاکی کورد دەکەوتە ناو سنووری ویلایەتی بەغدای عارەبی، بە هێنانەوەی ئەو بەشە، باشووری کوردستان پارێزگاکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دیالەو لە پارێزگای واست (کوت) هەر یەک لە بەدرە، زڕباتیە، جەسانو، لە پارێزگای عەمارە (میسان) عەلی غەربی، عەلی شەرقی، شێخ سەعدو تەیب) دەگرێتەوە. هەروەها نووسەری کۆچکردوو محەمەد سەعید سۆفی، لە لاپەڕە (99)ی پەرتووکی (پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوکردنی رەگەزییدا)، پێوانەی خاکی باشووری کوردستانی بە زۆرتر لە (97.000) کیلۆمەتری چوارگۆشە داناوە، هەرچی دکتۆر عەبدولستار تاهیر شەریف، لە لاپەڕە (21)ی پەرتووکی (الجمعيات والمنظمات والأحزاب الكوردية في نصف قرن 1908–1958)دا پێوانەی باشووری کوردستانی بە (130.300) کیلۆمەتری چوارگۆشە داناوە. کە کەس لەو زۆرتری دانەناوە. هەر سەبارەت بە پێوانەی باشووری کوردستان، لەنێو مێژوونووسانی بێگانەدا تاوەکو ئێستاکە بە گوێرەی زانیارییەکانی من کەسێکم نەدیووە لە (باسیلی نیکیتین)ی رۆژهەڵاتناسی روسی زۆرتری دانابێ، کە پێوانەکەی بە (105.000 کیلۆمەتری چوارگۆشەو رێژەی کوردیشی لە ئێراقدا بە (28%) داناوە – سەرچاوە: (باسیلی نیکیتین، الكورد دراسة سوسيولوجية وتأريخية، تقديم لويس ماسينيون، نقله من

الفرنسية وعلق عليه الدكتۆر نوری تاڵەبانی، دار سپیرێز للطباعة والنشر، الطبعة الاولی، مطبعة خانی، دهۆک - جنوب کوردستان 2008، ل459). وەلێ بە گوێرەی زانیارییەکان پێوانەی خاکی ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان زۆر لەوە زۆرترە کە ئەو پێنج نووسەرەی سەرەوە ئاماژەیان پێکردووەو، پێوانەکەی ئەگەر لەوەی دکتۆر عەبدولستار شەریف زۆرتر نەبێت، ئەوە هەرگیز کەمتر نییە، ئەوە لە کاتێکدا کە هیچ جوگرافیناس، مێژوونووس، ئەکادیمی، نووسەرو زرنگکارێک پێوانەی (باشووری کوردستان)یان لەوان بە بەرزتر دانەناوە. بەڵام بە گوێرەی ئەو دەستنیشان کردنەی شارو شارۆچکەکانی باشووری کوردستان، پێوانەکەی دەکاتە (129.111) سەدو بیست و نۆ هەزارو سەدو یازدە کیلۆمەتری چوارگۆشە، کە بەمشێوەیەی خوارەوەیە: (موسڵ (40.955)، دهۆک (9.926)، هەولێر (16.484)، کەرکوک (20.800)، سلێمانی (11.993)، دیالە (15.938)، بەدرە (889)، زرباتیە (787)، جەسان (3007)، عەلی غەربی (2309)، شێخ سەعد (1828)، عەلی شەرقی (1913)و تەیب (2282) کیلۆمەتری چوارگۆشە - سەرچاوە: دکتۆر شاکر خەسباک، الاكراد (الكورد) دراسة جغرافية أثنوغرافية، 128-132 + عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی، العراق قديما وحديثا في طبعة الثانية، ل206+216+235 + دکتۆر محەمەد عەبدوڵڵا عومەر لهۆنی، مباحث كوردية فيلية، ل75). کەچی حکومەتی بەعس و سەدام، بە گوێرەی یاسای ئۆتۆنۆمی بۆ ناوچەی کوردستانی ئۆتۆنۆمداری ژمارە (33)ی ڕێکەوتی (11.3.1974)دا، ناوچەی ئۆتۆنۆمداری کوردستان رووبەرەکەی پێکدەهات لە (37.062) کیلۆمەتری چوارگۆشە، کە پارێزگاکانی هەولێر، سلێمانی و دهۆکی دەگرتەوە لەگەڵ چەمچەماڵ (2329) کیلۆمەتری چوارگۆشەو کەلار (2747) کیلۆمەتری چوارگۆشە، کە تێکڕا دەکاتە (42.138) کیلۆمەتری چوارگۆشە. کە ئەویش دەکاتە نزیکەی (32%)ی خاکی باشووری کوردستان، خرابووە چوارچێوەی دەسەڵاتی ئەنجومەنی یاسادانان و ئەنجومەنی جێبەجێکردنی بەناو ناوچەی ئۆتۆنۆمی کوردستان. بەڵام دوای نسکۆی شۆڕشی کوردستان لە (6.3.1975)دا، حکومەتی بەعس هەڵسا بە دابڕین و بەعارەبکردنی (13.100) سێزدە هەزارو سەد کیلۆمەتری چوارگۆشەی لەو پێوانەیەی کە خۆی بە ناوچەی ئۆتۆنۆمی کوردستانی دانابوو — سەرچاوە: (محەمەد سەعید سۆفی، پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوی رەگەزیدا، ل306). بەر لە هەموان چەمچەماڵ و

کەلاری لە سلێمانی داماڵی و خستنیەوە سەر کەرکوک، لەگەڵ چەندین شارو شارۆچکەی سەربە پارێزگاکانی هەولێر و دهۆک، کە هەندێکیانی خستنە سەر پارێزگای کەرکوک و هەندێکیشیان بۆ سەر پارێزگای موسڵ، کە لە بنچینەدا ئەو دوو پارێزگایەش هەر خاکی کورد و سەربە باشووری کوردستان بووینە، بەڵام سەدام و میری عارەب دایان بڕیون. دوای دابڕینی سەدان دێ و شارۆچکە لە سنووری ناوچەی ئۆتۆنۆمی کوردستان (29.038=13.100-42.138) کیلۆمەتری چوارگۆشە کە دەکاتە نزیکەی (22.5%)ی ڕێژەی خاکی باشووری کوردستان. کەواتە عارەب و بەعس تاوەکو راپەڕینی بەهاری ساڵی (1991)، نزیکەی (100.073) سەد هەزارو حەفتاو سێ کیلۆمەتری چوارگۆشە واتە (77.5%)یان لە خاکی باشووری کوردستان دابڕیبوو و بەعارەبیان کردبوو. خۆ ئەگەر بێتوو ناوچە قەدەغەکراوەکانیشی لێدەرکەین، بە هەمووی بەقەد پێوانەی پارێزگایەکی ئێستای باشووری کوردستان بۆ سەرجەم دانیشتوانی کورد نەدەمایەوە. باشووری کوردستان کە پێوانەکەی دەکاتە (129.111) سەدو بیست و نۆ هەزارو سەدو یازدە کیلۆمەتری چوارگۆشە، ئەوەی کە ئێستاکە لەبەردەستی کورد خۆیدایە (واتە هەرێمی کوردستانی ئێستاکە)، نزیکەی تەنیا چل و دوو هەزار (41.939) کیلۆمەتر چوارگۆشەیە – سەرچاوە: (المحامي طارق جامباز و الدكتورة رۆژان دزەیی، کوردستان العراق وجنوب السودان من الحكم الذاتي الى الفدرالية، ل51)، کە (32%)ی پێوانەکەی دەگرێتەوەو، ئەوەی تر کە نزیکەی (87.172) هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەیەو نزیکەی (68%)ی پێوانەی باشووری کوردستان پێکدەهێنێت، جەستەکەی ئەو بەشەیان کەوتۆتە ژێر خەنجەری ژاراوی عارەب و خوێنی دابڕین و پارچە پارچەکردن و بەعارەبکردنی لێدەتکێت! پێوانەی کوردستانی ئۆتۆنۆم بەر لە راپەڕین (29.038) کیلۆمەتری چوارگۆشەو دوای راپەڕین نزیکەی (42.000) کیلۆمەتری چوارگۆشە، کەواتە بەهۆی راپەڕینەوە توانرا (12.962) کیلۆمەتری چوارگۆشە بخرێتەوە سەر باشووری کوردستان.

ویلایەتی موسڵ ئەکەوێتە نێوان هێڵی پانی (2،34-2،37)ی باکووری هێڵی یەکسانی. پێوانەی پارێزگای موسڵ نزیکەی (40.955) کم دووجایەو بە تەواوی خاکی کوردە، بەڵام کورد تەنیا داوای (15.442)کم دووجای دەکاتەوە (خەسرەو گۆران، کورد لە پارێزگای موسڵ، ل172)، کە دەکاتە نزیکەی (38%)ی پێوانەی

خاکی پارێزگای موسڵ کەچی عارەب مل نانێن بۆ ئەوەندەش. شاری موسڵ (223) مەتر لەئاستی دەریاوە بەرزەو بەدووری (402) کم دەکەوێتە باکووری رۆژئاوای شاری بەغدا، هەروەها شارەکە دەکەوێتە نێوانی هێڵی پانی (35-36) و (43-40) پلە درێژایی رۆژهەڵات. خودی شاری موسڵ دەکەوێتە کەناری خۆرئاوای رووباری دیجلە، واتە کەناری دەستە راست، هەرچی نەینەوایە دەکەوێتە کەناری خۆرهەڵات کە دەکاتە دەستە چەپی رووباری دیجلە. بەر لەهاتنی میلیشیا داگیرکەرەکانی عارەبە ئیسلامییەکان، موسڵ بریتی بووە لە دوو قەڵا، قەڵای دەستە راست واتە ئەو قەڵایەی کە دەکەوتە خۆرئاوای دیجلە بە (قەڵای خۆرئاوا - حصن الموصل/ عبورایا) دەناسراو لەسەر گردی (گلێعات/ قليعات) دروستکرابوو، هەروەها قەڵای دەستە چەپ واتە ئەو قەڵایەی کە دەکەوتە خۆرهەڵاتی دیجلە بە (قەڵای خۆرهەڵات - حصن نەینەوا/ حصن الشرقي) دەناسراو لەسەر گردی (تۆبە)دا دروستکرابوو. بەرزترین منارە لەناو شاری موسڵ-دا منارەی (حەدبا)یە، کە بەرزییەکەی (55) مەترەو، عارەبەکان زۆر پێیەوە دەنازن، کەچی لە راستیدا کوردێکی دانیشتووی شاری موسڵ بەناوی (کاکە حەمە) ئەم منارەیەی دروستکردووە - سەرچاوە: (سەعید مەموزینی، موسڵ و کورد لە دوای ئازادی، ل29). رووباری دیجلە شاری موسڵی کردووە بە دوو بەش، هەروەکو پێشتریش گوتمان بەری دەستە راستی کە بریتییە لە کەناری خۆرئاواو بە موسڵ دەناسرێت و، دانیشتوانەکەی ئێستا زۆرتری عارەبن و لە (87) گەڕەک پێکدێت - سەرچاوە: (خەسرەو گۆران، کورد لە پارێزگای موسڵ، ل106)، کورد لە کەناری خۆرئاوادا لە گەڕەکەکانی فاروق، ناوچەی رەئس ئەلکور، مەیدان و بازاڕی سەفارییین هەن، بەتایبەت گەڕەکەکانی مەنسور، وادی حەجەرو فاروق لە گەڕەکە دێرین و کوردنشینە گەورەکانی کەناری راستی ئەو شارەن‌و زۆربەی دانیشتوانەکەیان تاوەکو ئێستاش کوردن. قەزاکانی کەناری راستی رووباری دیجلە بریتین لە موسڵ، شەنگال، تەلەعفەر، بەعاج، شێرگەت (شەڕگات)و حەزەر. قەزاکانی کەناری چەپی رووباری دیجلە بریتین لە موسڵ، ئاکرێ، شێخان، قەرەقۆش‌و تلکێف. شەڕگات یان شەڕقات کە ناوە عارەبییەکەیەتی و، لە بنچینەدا (شێرگەت)ی کوردی بووە کە مانای (شێری گەورە) دەگەیەنێت. گەت لە کوردیدا مانای (گەورە/ مەزن/ بەرز) دەگەیەنێت، شێرگەت لەسەر کێشی کەڵەگەت/ باڵابەرز هاتووە، بۆ نموونە (سەرگەت-لە هەورامان) مانای (سەری مەزن/ گەورە)

دەگەیەنێت. هەروەها بەری دەستە چەپی شاری موسڵ کە بریتییە لە کەناری خۆرهەڵاتی دیجلە (الساحل الايسر)، بە نەینەوا ناسراوەو زۆربەی هەرە زۆری کوردن‌و لە (120) گەڕەک پێکدێت - (سەرچاوە: خەسرەو گۆران، کورد لە پارێزگای موسڵ، ل106)، گۆڕی یونس پێغەمبەریش دەکەوێتە بەری دەستە چەپی شار، گەڕەکەکانی نەبی یونس، گەڕەکی بەکر، گەڕەکی جەزائیر، گەڕەکی کەڕامە، رەشیدیە، زەهراء، قاهیرە، قودس، عەتشانە، نەینەوای رۆژهەڵات، نەینەوای باکوور، گەڕەکی نوعمانییە، گەڕەکی بەرید، گەڕەکی ئەرپەچی، حەدباو دەرکەزلییە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانیان کوردن، هەروەها گەڕەکەکانی تەئمیم، تەحریر، فەیسەڵیە، سۆمەر، سوکەر، زهور، وەحدەو مەساریف کوردێکی زۆری تێدا نیشتەجێن. هەروەها گەڕەکی (چوار سوچ) کە گەڕەکێکی کۆنی شاری موسڵ-ەو ناوەکەی کوردییە، تاوەکو ئێستاش هەر ماوە – سەرچاوە: (دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، دهۆک – نینوی دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان، ل18). پێش نزیکەی سەد ساڵێک لەمەوبەر شاری موسڵ بە تەواوی دەکەوتە کەناری رۆژئاوای رووباری دیجلە، واتە هیچ گەڕەکێک یا خانوویەکی شاری موسڵ لە کەناری رۆژهەڵاتەوە نەبووە جگە لە گوندێکی کوردان بەناوی (نەبی یونس)، کە ناوچەیەکی بە تەواوی کوردی و سەربە خاکی کوردستان بووە – سەرچاوە: (دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، مدرسة 11 اذار أول مدرسة كوردية في مدينة الموصل، ل17). هەر لە کۆنەوە موسڵ و دەڤەرەکە کەش‌و هەوایەکی فێنکی هەبووەو هەمیشە لە بەهاران و پایزاندا گژو گیاو سەوزایی دەردەچێت، هەر لەبەر ئەوەشە موسڵ کە درێژکراوەی خاکی بادینانە بە (دایکی دوو بەهاران) ناسراوە.

داگیرکەرانی کوردستان تەنیا بە بەعارەبکردن، بە تورککردن و بە فارسکردنی خاکی کوردستان وازیان نەهێناوە، بەڵکو هەردەم شانبەشانی داگیرکردنی خاکەکە هەوڵی گۆڕینی باری نەتەوەیی کوردیشیان داوەو، بەزۆریش بێت بنەچەی زۆر لە بنەماڵە کوردەکانیان گەڕاندۆتەوە سەر نەتەوەی خۆیان. زۆربەی هەرە زۆری بنەماڵە بەناوبانگەکانی شاری موسڵ لە بنچینەدا کوردن، بەڵام لە ئەنجامی سیاسەتی بەعارەبکردن هەندێکیان لەژێر کاریگەری ئایینی ئیسلام و هەندێکی کەیان بەزۆر کراون بەعارەب، دیارترینیان بنەماڵەی (جەلیلی)یەکانە کە کوردی فەلە بووینەو بۆ ماوەی نزیکەی سەد ساڵێک لە نێوان ساڵانی (1136-1249ک/1724-1834ز)دا

ویلایەتی موسڵ-یان بەڕێوەبردووە. جگە لە جەلیلییەکان، بنەماڵەکانی: (ئەلحەساوی، ئەلشەهوان، بن هیلال، جۆلبۆ، جومێرد، قەسار، جادری، ئاغەوات، کەشمولە، ئەلعومەری، چلمێران (لە بنچینەدا خێڵی شامێران/شەمێرانی کوردی بووە، کە لە دەوروبەری هەڵەبجەو رۆژهەلاتی کوردستاندا هەن، بەلام عارەبەکان ناوەکەیان گۆڕیوە بۆ چلمێران)، دێوەچی، سابونچی، مەحەلی، حەمۆ جەبەلی، ئال کەسۆ، شۆشی، شەفخون، قەدۆ، نەجم جادر، رەزوانی، ئال رەشادو مودەڕیس)، کە هەر هەموویان کورد بووینەو نەک تەنیا بە دەردی جەلیلییەکان چووینە، بەڵکو بووینە بە پشتیوان و هێزێک بۆ نەتەوەی داگیرکەری (عارەب)و دوژمنایەتی خواست و ئاواتە نەتەوایەتییەکانی کورد دەکەن، کە پێشتر خۆیان بەشێک بووینە لەو نەتەوە مافخوراوە. هەروەها رۆژهەلاتناسی روسی هاوچەرخ ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (52)ی پەرتووکی (العراق في سنوات الأنتداب البريطاني)دا ئاماژەی بە هۆزی (خاسینان)ی شارستانی کوردی بەعارەبکراو کردووە، کە لە ناوچەکانی چواردەوری شاری موسڵ خەریکی کاری چاندنی گەنم، جۆو گەنمەشامی بووینە. سەرەڕای ئەمەش ژمارەیەکی زۆر خێڵی عارەب بە بەردەوامی بە مەبەستی بەعارەبکردن و داگیرکردنی خاکی کورد بۆ ناو شاری موسڵ و دەوروبەری هێنراون، ئەو خێڵانەی کە بەشداری بەعارەبکردنی کوردستانیان کردووە ئەمانەن: (خەزرەج، تەمیم، ئەزد، تەغلەب، شەیبان، سەلەمی، تەی، کیندە، عەبد، قەیس، ئەلبو بەزون، حەرب، زەوبەع، دلێم، بەنو خالید، بەنو عەقیل، بیکات، عەگیدات، مەوالی، لهێب، شەممەڕ، ئەشمتە، ئەلبوحەیات، شیاهنە، شورتان، ئەلبوغزات، جبور، ئەلواوی، ئەلبوعمێرە، ئەلبوحەمادە، ئەلبوسەلمان، ئەلبوسالم، ئەلبومفرج، ئەلبوحەمدان، ئەلبوجەواری، ئەلبونەجاد، حەدیدی و نەوافلە - سەرچاوە: دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی، (الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958) + خەسرەو گۆران، کورد لە پارێزگای موسڵ + سەعید مەموزینی، موسڵ و کورد لە دوای ئازادی).

فــەرمانڕەواکانی موســڵ و والییــە کوردەکــانی ســەردەمی عوسمانییەکان:

لــە ســەردەمی عومــەر کــوڕی خەتابــدا (583-644)، کــە دووەم دەســەڵاتداری ئیسلامی بووەو، ماوەی دەسەڵاتی ئەو لە نێوان سالانی (634-644)دا بووە، لە سەردەمی ئەوداو ساڵی (641ز)ی هەرسەمەی کوڕی عەرفەجەی ئەلبارەقی یەکەم کەس بووە کە عارەبی بۆ موسڵ هێناوەو لەم شارە کوردییەدا نیشتەجێی کردوون. لە ساڵی (654)ی زایینی حەکیم کوڕی سەلام ئەلحەزامی لە لایەن عوسمان کوڕی عەفانەوە (576-656)، کە سێیەم دەسەڵاتداری ئیسلام بووەو، لە نێوان سالانی (644-656)دا دەسەڵاتی بەدەستەوە بووە، کرا بە نوێنەری عوسمان لە موسڵ و، ئەویش دەستیکرد بە بەعارەبکردنی شارەکە لە ڕێگەی هێنانی عارەب و نیشتەجێ کردنیان لەو شارەدا. لە سەردەمی دەسەڵاتی عەلی کوڕی ئەبی تالیب (17.3.599-28.2.661)، کە چوارەم دەسەڵاتداری موسڵمانان بووە لە نێوان سالانی (656-661)دا، مەعقەل کوڕی قەیس ئەلڕیاحی کرا بە والی موسڵ و ئەویش عارەبێکی زۆری هێنایە ئەم شارە. عارەبەکان تەنیا بە بەعارەبکردنی شاری موسڵ نەوەستاون، بەڵکو پەلیان هاویشت بۆ ناوچەو شارەکانی دەوروبەریش، شارۆچکەی (نوێکرد) یان (نەوکرد)ی کوردیشیان کە نزیکەی چەند کیلۆمەترێک دەکەوێتە باشووری شاری موسڵ بەعارەبکردو، دواتر تەنانەت ناوەکەشیان گۆڕی بۆ (حەدیسە)، حەدیسەی موسڵ: شارێکی کۆنەو دەکەوێتە خۆرهەڵاتی دیجلەو نزیک زابی سەروو. حەدیسە سەربە پارێزگای موسڵ-ەو، نێوانی ئەو شارۆچکەیەو شاری موسڵ (9 فرسەخ/ 54کم)ە. یاقوتی حەمەوی لە لاپەڕە (126)ی بەرگی سێیەمی پەرتووکی (معجم البلدان)دا نووسیویێتی: (حەدیسە بەعارەبکراوی نوێکرد/ نوکرد)ە - سەرچاوە: (الدکتۆر عەتا عەبدولڕەحمان محیدین، حرکات ألخوارج في بلاد ألکورد و ما جاورها (41-218ک/ 661-833ز)، من منشورات مرکز الدراسات الکوردیة (کوردۆلۆجی)، الطبعة الاولی، مطبعة شڤان، جنوب کوردستان – سلێمانی 2007، ل102). نەوکرد یان نوێکرد مانای (شاری نوێ) دەگەیەنێت!

لــــه بەرنامەیـــەکی مێژوویـــی (رۆژ تیڤـــی)دا، کـــه رۆژی شـــەممە رێکـــەوتی (30.10.2004)دا پەخشکرا، باسی ئەوەکرا کە لـە ساڵەکانی (710–740)ی زاینییدا کوردە ئێزیدییەکان فەرمانڕەوایەتی شاری موسڵ و دەڤەرەکەیان کردووە.

کۆچی عارەبـەکان رۆژ لـە دوای رۆژ بۆنـاو شـاری موسـڵ رووی لـە پەرەسـەندنا بووە، تا وای لێهات ئەو شارە کوردییە بـوو بـە بنکەیـەکی گرنگـی عـارەبی ئیسـلامی، بەتایبەت لە سەردەمی ئەمەوییەکان (661–750)ی زایینی.

خالید بەرمەکی، لە ساڵی (765)ی زایینی لـە لایـەن دووەم دەسـەڵاتداری عەباسـی ئەبو جەعفەری مەنسووری (عەبدوڵڵا کوڕی محەمـەد کوڕی عـەلی کوڕی عەبدوڵڵا کوڕی عەباس 712–775) کە لە نێوان سـاڵانی (754–775)دا دووەم فـەرمانڕەوای دەوڵەتی عەباسی (750–1258ز) بووە لە بەغدا، کراوە بە والی موسڵ.

ساڵی (816)ی زایینی عەبدوڵڵای کوڕی سـەید کوڕی ئانیسـە لـە لایـەن خەلیفـەی عەباسی کرا بە والی موسڵ.

حەسـەن بـاوکی هیجـاء کـوڕی حەمـدون، لـە سـاڵی (905)دا لـە لایـەن ئەلموکتـەفی بیللا (ئەبو ئەحمەد ئەلموکتەفی بیللا عـەلی بـن ئەحمـەد ئەلموعتەمد 878–908)، کـە لە نێوان ساڵانی (902–908) دەسەڵاتدارێکی عەباسی بووە، کراوە بە والی موسڵ.

دوای کوژرانی (مەودودی کوڕی شـەتگینی) والـی موسـڵ (501–508ک/ 1107–1114ز)، سـولتان محەمـەد سـەلجووقی بڕیاریـدا (ئەتابـەگ ئـەمیر ئـاق سـەنگەر بەرسەگی) کە کوردێکی لوڕی گەورەو دانیشـتووی شـاری رەسـتاق بـوو بکرێ بـە والی موسڵ. میر ئـاق سـەنگەر، کە لـە بنەماڵەیـەکی کوردی ئەتابەگەکانی لوڕستان بـووە، لـە سـاڵانی (508–619/ 1114–1222) ویلایـەتی موسڵ لـە لایـەن خـۆیی و نەوەکانیـدا بـەڕێوەچـووە – سـەرچاوە: (حوسـێن حـوزنی موکریـانی، سـەرجەمی بەرهـەمی حوسێن حـوزنی، بـەرگی یەکـەم، ل171–177). دوای کـوژرانی میـر ئـاق سەنگەر لە ساڵی (520/ 1126)دا، بۆ ماوەی ساڵێک میر عزەددینی کوڕی بـوو بـە والی موسڵ و لە سـاڵی (521–1127)دا مـرد. دوای ئـەویش میر عمـادەدینی زەنگـی بـرای میر عزەددینی کوڕی ئاق سەنگەر بوو بـە والـی موسـڵ و تـاوەکو لـە رۆژی پێنجەمی رەبیعی دووەمـی سـاڵی (540ک/ بەرامبـەر بـە دووشـەممە 24.9.1145)ی زایینی کوژرا فەرمانڕەوایی ئـەوێی بەدەسـت بـوو. میـر سـەیفەدینی غـازی یەکێک لـە کوڕەکانی میر عمـادەدین دەسـەڵاتی ویلایـەتی موسـڵی گرتـە دەسـت تـاوەکو سـاڵی

(544/ 1149) کۆچی دواییکرد. میر قوتبەدین کوڕی میر سەیفەدین هاتە شوێنی باوکی‌و تاوەکو ساڵی (559/ 1163) والی موسڵ بوو. دوای مردنی میر قوتبەدین لە ساڵی (559/ 1163)دا، میر سەیفەدینی کوڕی میر قوتبەدین هاتە شوێنی باوکی و تا لە ساڵی (567/ 1171)دا مرد. دوای مردنی میر سەیفەدین، میر عزەدین کوڕی مەسعود کوڕی قوتبەدین مەودود بووە والی موسڵ و تاوەکو شەعبانی ساڵی (589/ 1193) بەردەوام بوو. دوای مردنی میر عزەدین مەسعود، میر نورەدین ئەرسەلانی کوڕی کرا بە والی موسڵ تا لە ساڵی (607/ 1211)دا مرد. دوای مردنی ئەو، میر عزەدین مەسعودی کوڕی کە بە (شا تاهیر) ناونرا، بوو بە والی موسڵ تا ساڵی مردنی لە بیست و حەوتی رەبیعی یەکی ساڵی (615/ هەینی 22.6.1218)دا. دوای مردنی میر عزەدین، ئەرسەلان شای کوڕی تەمەنی دە ساڵان بوو کرا بە والی موسڵ، بەڵام هەموو کارەکانی لە لایەن بەدرەدین لوولوو بەڕێوەدەبراو سەرپەرشتی دەکرا. ئەرسەلان شا لە ساڵی (616/ 1219)دا مردو نەسرەدینی برا بچووکی هاتە شوێنی، بەڵام دیسان بەدرەدین لوولوو میری بەڕێوەدەبرد. میر نەسرەدین لە ساڵی (619/ 1222) مردو کۆتایی بە فەرمانڕەوایەتی ئەو بنەماڵەیە هات و، بنەماڵەی لوولوو دەسەڵاتی موسڵ-یان گرتە دەست. هەر لە ساڵی (619-657/ 1222-1258) بەڕێوەبردنی ویلایەتی موسڵ بەدەست بەدرەدینی لوولوو بووە. بەڵام دوای مردنی بەدرەدین، شا ساڵحی کوڕی بەدرەدین کرا بە والی موسڵ و، ئەویش تاوەکو ساڵی (663/ 1264) مایەوە، ئەو ساڵەی کە ئامەدو موسڵ بەناوی (هەرێمی دیاربەکر) کران بە میرنشینێکی سەربەخۆ. هەر لە هەمان ساڵدا بوو کە ئەو میرنشینە (هەرێمی دیاربەکر) خرایە ژێر دەسەڵاتی هۆلاکۆ (هۆلاکۆ کوڕی تولویخان کوڕی جەنگیزخان 1217-8.2.1265)، کە لە نێوان ساڵانی (1256-1265)دا فەرمانڕەوای مەغۆلەکان بووە. شاری موسڵ هەر لە سەرەتای سەدەی دەیەمی زایینییەوە تاوەکو لە ساڵی (1261)دا کە کەوتە ژێردەستی مەغۆلەکان، کە لە نێوان ساڵانی (1252-1335)دا فەرمانڕەوایەتی وڵاتی فارس، میسۆپۆتامیا، شام، کوردستان و قەفقاسیایان کردووە، لە لایەن چەندین میرو میرنشینی جیاجیا کە زۆربەیان کورد بووینە بەڕێوەچووە، لە نێویاندا میرەکانی ئەتابەگییەکان کە لە ماوەی نێوان ساڵانی (508-619/ 1114-1222) واتە بۆ ماوەی نزیکەی (108) ساڵ شاری موسڵ-یان لەبەردەست بووەو

بەڕێوەیان بردووە. سەرەڕای هەموو ئەوانەش سەلاحەدینی ئەیوبی و بنەماڵەی ئەیوبییەکان کە کورد بوون، لە ساڵانی نێوان (1171-1249)دا چەندین جار فەرمانڕەوایەتی شاری موسڵ و ناوچەکەیان کردووە یاخود ئەو شارە سەربەوان بووە. لێرەدا دەمەوێت ئاماژە بەوە بدەم کە تورکمانەکان هەم حکومەتی ئەتابەگەکان و هەم حکومەتی زەنگی لە موسڵ بە دوو هۆزو دوو حکومەتی سەربەخۆیان واتە بە تورکمان دەزانن، بەڵام سەرەڕای ئەوەی کە مێژوونووس حوسێن حوزنی موکریانی هەر دوو هۆزو هەر دوو حکومەت بە کورد دەزانێت، مێژوونووسی ناوداری کورد محەمەد مەردۆخی کوردستانی، لە لاپەڕە (73)ی پەرتووکی (مێژووی کورد و کوردستان)دا باسی ئەوەی کردووە کە لە ساڵی (495) کۆچیدا پێکهاتنی دەوڵەتی ئەتابەکانی کوردی بەمشێوەیە بووە: 1- دەوڵەتی ئەرتەکیە لە حەسەنکێف و ماردین. 2- دەوڵەتی شا ئەرمەن لە ئەخلاق. 3- دەوڵەتی زەنگی لە موسڵ، سوریا، جەزیرە، شەنگال و هەولێر. 4- دەوڵەتی ئەتابەکانی ئازەربایجان. 5- دەوڵەتی ئەتابەکانی لوڕستان. بە گوێرەی ئەو بۆچوونانەی مەردۆخی کوردستانی کە هاوبۆچوونە لەگەڵ حوزنی موکریانی، هەم ئەتابەگەکان و هەم زەنگییەکانی موسڵ کوردن.

موسڵ هەتا بەر لە شەڕی چاڵدێران (23.8.1514)ی نێوان تورکە عوسمانییەکان بە سەرکردایەتی سوڵتانی نۆیەم سوڵتان سەلیمی یەکەم (سەلیم کوڕی بایەزید کوڕی محەمەد فاتیح)، کە لە ماوەی نێوان (10.10.1465-22.9.1520)دا ژیاوەو، لە ماوەی نێوان (25.4.1512-22.9.1520)دا دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی ئیسلامی عوسمانی بە دەستەوە بووە لە لایەک و، فارسە سەفەوییەکان بە سەرکردایەتی شا ئیسماعیلی سەفەوی (ئەبو موزەفەر شا ئیسماعیل هادی ئەلوالی)، کە دامەزرێنەری دەوڵەتی سەفەوی فارسی بووەو، لە ماوەی نێوان (25.7.1487-31.5.1524)دا ژیاوەو لە ساڵی (1501-31.5.1524)دا شای دەوڵەتی سەفەوی بووە لە لاکەی ترەوە، لەژێر دەسەڵاتی ئێرانییەکاندا بووە. موسڵ لە دوای شەڕی چاڵدێرانەوە (چاڵدێران بریتییە لە دەشتێکی پان و بەرینی ویلایەتی (وان)ی باکووری کوردستان و دەکەوێتە نێوان دوو زنجیرە شاخو پانتاییەکەی (750) کیلۆمەتری چوارگۆشەیەو، نزیکەی (120) کیلۆمەتر لە خوارووی تەورێزەوە دوورەو دەکەوێتە باکووری رۆژئاوای شاری خۆی)، رێک لە ساڵی (1516)دا کەوتە ژێر قەڵەمڕەوی

عوسمانییەکان و، لە لایەن سوڵتانی نۆیەمی عوسمانی سەلیمی یەکەمەوە کرا بە سەنجەقێکی سەربە ویلایەتی دیاربەکر. تورکەکان لە ساڵی (1517)دا هەر لە سەردەمی سوڵتان سەلیمی یەکەم توانیان خەلافەتی ئیسلامی لەژێردەستی عارەبەکان لە خەلیفەی عەباسی (ئەلمتەوەکەل عەلا ئەڵڵا)دا دەربێنن. دواتر لە ساڵی (1539)دا بە فەرمانێکی سوڵتانی دوازدەهەمی عوسمانی (سوڵتان سلێمان قانونی کوڕی سەلیم) کە لە ماوەی نێوان (1495–5.9.1566)دا ژیاوەو بۆ ماوەی (46) ساڵ لە ماوەی نێوان (22.9.1520–5.9.1566)دا دەسەڵاتی عوسمانی بەدەستەوە بووە، موسڵ کرا بە ویلایەتێکی سەربەخۆ. کەچی لە شەڕێکی نێوان سەفەوییەکان و عوسمانییەکان لە ساڵی (1623)دا، شاری موسڵ کەوتەوە ژێردەستی سەفەوییەکان و دوای تێپەڕبوونی سێ ساڵ واتە لە ساڵی (1626)دا، دووبارە کەوتەوە ژێردەستی عوسمانییەکان. پاشان لە ساڵی (1638)دا بە فەرمانێکی تری بیستەم سوڵتانی عوسمانی (سوڵتان مورادی چوارەم کوڕی ئەحمەد کوڕی محەمەد کوڕی موراد کوڕی سەلیم کوڕی سلێمان قانونی)، کە لە ماوەی نێوان (1609–9.2.1640)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان (10.9.1623–9.2.1640)دا سوڵتان بووە، دیسان شاری موسڵ کرایەوە بە مەڵبەندی ویلایەتی موسڵ – سەرچاوە: (سەلام ناوخۆش، هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە، ل76). وەلێ لە ساڵی (1830)دا بە فەرمانێک کە لە لایەن سوڵتانی سی و سێیەمی عوسمانی (سوڵتان مەحمودی دووەم)، کە لە نێوان ساڵانی (1785–1839)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان (28.7.1808–1.7.1839)دا دەسەڵاتی بەدەست بووە، دەرچووە بۆ گێڕانەوەی موسڵ وەکو سەنجەقێک، بەڵام دواجار لە ساڵی (1879)دا بۆ جارێکی تر لە سەردەمی (سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم)دا کە لە ماوەی نێوان (21.9.1842–10.2.1918)دا ژیاوەو، لە ماوەی نێوان (31.8.1876–27.4.1909)دا سوڵتانی ژمارە سی و حەوتی عوسمانی بووە، موسڵ کرا مەڵبەندی ویلایەتێکی سەربەخۆ بەناوی ویلایەتی موسڵ، کە پێکدەهات لە سەنجەقەکانی (موسڵ (نەینەواو دهۆک)، کەرکوک (کەرکوک و هەولێر)و سلێمانی). هەر لەو ساڵەدا، ساڵی (1296ک/1879ز)دا کاتێ فەیزی پاشای کوڕی حوسێن پاشا کرا بە والی موسڵ، ئەویش پایتەختی ویلایەتەکەی گواستەوە بۆ کەرکوک، بەڵام دوای نزیکەی سێ ساڵ

واته له کۆتایی ساڵی (1298ک/1881ز)دا بۆ جارێکیتر موسڵ کرایەوە مەڵبەندی ویلایەت.

هەروەکو ئاشکرایە کە عوسمانییەکان لە ماوەی نێوان (4.5.1516-5.11.1918)دا، واته بۆ ماوەی نزیک بە چوار سەد ساڵ فەرمانڕەواییێتی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)یان کردووەو، سەرەتا موسڵ-یان کرد بە پارێزگایەکی سەربە ویلایەتی ئامەد (دیاربەکر). تاڕادەیەکی زۆر میرو سەرکردەکانی ئەوکاتی کوردی، لەبەر هۆکارو کاریگەری ئایینی ئیسلام هەر خۆیان ڕێخۆشکەر بووینە بۆ هاتنی عوسمانییەکان و بەڕێوەبردنی وڵاتەکەیان لە لایەن ئەوانەوە، چونکە عوسمانییەکان گوایە بەناوی ئیسلام و خەلافەتی ئیسلامەوە دەیانەوێت فەرمانڕەوایەتی تەواوی خاکی نەتەوەکانی موسڵمان و جیهان بکەن و، یەکێتییەکی موسڵمانان دامەزرێنن. بەڵگەش بۆ ئەو بۆچوونەی سەرەوە، بەستنەوەی (46) میرنشینی کوردی بوو بە دەوڵەتی عوسمانی کە بە پێی ڕێکەوتنێکی نێوان میرە کوردەکان و سوڵتانی عوسمانی لە ڕێکەوتی (9.8.1515)دا ئەنجامدرا. وەکو ئاشکرایە ئەم ڕێکەوتنە لەژێر کاریگەری مەلا ئیدریسی بەتلیسی (ئیدریس حوسامەدین عەلی بەدلیسی 1452- 1520)یەوە بووە بەسەر تەواوی میرو پاشا کوردییەکاندا. مەلا ئیدریسی بەتلیسی ڕاوێژکاری سوڵتان سەلیمی یەکەم (سەلیم کوڕی بایەزیدی دووەم کوڕی محەمەد فاتیح) بووە، کە لە ماوەی نێوان (10.10.1465-22.9.1520)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان (25.4.1512-22.9.1520)دا وەکو خەلیفەی ژمارە یازدەی عوسمانی توانی لە ماوەیەکی زۆر کورتدا هەر چل و شەش میرە کوردەکان قایل بکات بەوەی کە ببنە بەشێک لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و، دواتریش لە کۆی ئەو (46) میرنشینە کوردییەدا لە کوردستان، تەنیا (16) میرنشین مانەوەو ئەوانەی تریش کران بە (50) سەنجەقێکی کوردی و هەر یەکەو سەرۆک خێڵێکی کوردیان بۆ دانان – سەرچاوە: (دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، بزوتنەوەی نەتەوایەتییەکانی کورد، ل12). هەروەها مەرجێکی تری تورکە ڕەگەزپەرستە عوسمانییەکان ئەوەبوو کە ڕێگە نادرێت بە میرنشینە کوردییەکان گۆڕانکاری بەسەر سنووری میرنشینەکانیاندا بێنن! بێگومان دابەشکردنی میرنشینە کوردەکان بە گوێرەی ڕێکەوتنەکەو، ڕێگەگرتن لە فراوانکردنی سنوورەکانیان یاخود یەکتر گرتنەوەیان، مەبەستێکی شاردراوەی

تورکەکانی لەپشتەوە بووە، ئەو مەبەستەش لە پێناوی کارئاسانی دەستبەسەراگرتن و لەناوبردنی یەک لە دوایەکی میرنشینەکان بوو هەرکاتێک بیانەوێت. عوسمانییەکان نزیک بە کۆتایی سەدەی حەڤدەهەم تەواوی میرنشینە کوردییەکانیان بە ئاسانی و یەک لە دوای یەک لەناوبردن و، کۆتایی بەو هاوپەیمانێتییەی کورد و عوسمانییەکان هات کە ماوەی (170) ساڵێکی خایاند. هەر لەساڵی (1515–1683)، تا ئەوکاتەی کە عوسمانییەکان لە سەردەمی سوڵتان سلێمانی دووەم (سلێمان کوڕی خەلیفە ئیبراهیم کوڕی ئەحمەد)، کە لە ماوەی نێوان (1642–23.7.1691)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان (8.11.1687-23.7.1691)دا سوڵتانی بیست و سێیەم بووە، لە شەڕەکانیاندا کە بەسەر وڵاتی (نەمسا)و ئەوڕوپایاندا سەپاندبوو لە شەڕی ڤییەنا کە لە ماوەی نێوان (14.7.1683–12.9.1683)دا درێژەی هەبوو، هێزەکانی ئەڵمانیا، پۆڵۆنیاو نەمسا بە سەرۆکایەتی پادشای پۆڵۆنیا – لیتوانیا (جۆن سێیەمی سۆبیێسکی – John 3. Sobieski)، کە لە ماوەی ساڵانی نێوان (17.8.1629–17.6.1696)دا ژیاوەو نازناوی (شێری پۆڵۆنیا)ی هەبووە، توانی لە ڕێکەوتی (12.9.1683)دا شکستێکی گەورە بە هێزەکانی عوسمانی بێنێ کە بە سەرکردایەتی قەرە مستەفای سەرۆک وەزیران و فەرماندەی هێزەکانی عوسمانی گەیشتبوونە نزیک ڤییەنا – (ماڵپەڕی ویکیپیدیا بە زمانەکانی دانمارکی، ئینگلیزی و عارەبی). عوسمانییەکان دوای ئەو تێکشکاندنە گەورەیان وەکو پیشەی هەمیشەییان پەلاماری میرنشینە کوردییەکانیان داو هەوڵی پەردەپۆشکردنی شکستەکانی خۆیاندا بە تۆڵەسەندنەوە لە کورد و لەناوبردنی میرنشینەکانیان، هەروەها ئەو زیانە ئابوورییانەی لەو شەڕانەدا بەریان کەوتبوو، لە ڕێگای تاڵان و دزینی زێڕو سامانی کورد بە سەد قات تێیان دەهێنایەوە. ئاخر چۆن دەبێت (46) میری کوردی بە قسەی مەلایەک و لە ماوەیەکی کورتدا میرنشینەکانیان بە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ببەستنەوە، ئەگەر میرەکان خۆشیان حەزیان بەوکارە نەکردبێت؟ پێموایە چۆن مەلا ئیدریسی بەتلیسی کاریگەری ئایین و خەلافەتی ئیسلامی بەسەرەوە بووە، میرە کوردەکانیش تاڕادەیەکی زۆر کاریگەری ئایین و خەلافەتیان بەسەرەوە بووەو، هەر ئەو کاریگەرییە ئایینیەش وای لێکردبوون کە بە ئاسانی بچنە ژێر چەتری ئیمپراتۆریەتی ئیسلامی عوسمانی!

سوڵتانی عوسمانی (سوڵتان سەلیمی یەکەم)، هەر لە یەکەم ساڵی فەرمانڕەوایی کردنیاندا لە کوردستان واتە لە ساڵی (1516)دا میر بەدر بەگی یەکەم، میری میرنشینی (بۆتان)ی کرد بە فەرمانڕەوای موسڵ و ئەویش تاوەکو ساڵی (1518) بەردەوام بوو. دوای میر بەدر بەگ، کوردێکی کەیان بەناوی میر حاجی بەگ لەو ساڵەوە کرد بە فەرمانڕەوای موسڵ. کاتێک کە سوڵتان سلێمانی قانونی (سلێمان قانونی کوڕی سەلیم)، کە لە ساڵانی نێوان (1495–1566)دا ژیاوەو لە ساڵی (1543)دا ویلایەتی موسڵی بە تەواوی داگیرکردو بە شێوەیەکی فەرمی بە دەوڵەتی عوسمانی گرێدا، بەڵام لەبەرئەوەی تەواوی ویلایەتە بەشێک بووە لە خاکی کورد و کوردستان، بە فەرمانێک میرێکی ئێزیدی بەناوی میر حوسێن بەگی داسنی دامەزراندو کردی بە فەرمانڕەوای ئەو شارو دەڤەرەیە. دوای لادانی میر حوسێنی داسنی، سوڵتان سلێمانی قانونی بڕیاریدا فەرمانڕەوای گۆرگیل میر ئەحمەد بەگی کوڕی میر شەمسەددین بکرێت بە فەرمانڕەوای موسڵ، کە ناوبراو بۆ چەند ساڵێک مایەوە، پاش نەمانی ئەویش کوڕە براکەی لە شوێنی ئەودا کرا بە فەرمەنڕەوای شاری ناوبراو. هەروەها لە ساڵی (997ک/1588–1589ز)دا میر حوسێن پاشای کوڕی جانپۆڵا کرا بە والی موسڵ و بۆ ماوەی ساڵێک و هەشت مانگ مایەوە.

میری میرنشینی بادینان حەسەن پاشا لە ساڵی (1600)ی زاییندا بۆ ماوەی سێ ساڵ والی موسڵ بووە، دواتریش لە ساڵانی (1649–1650)دا میری ئێزیدی داسنی میرزا پاشا والی موسڵ بووە، شاباز پاشا لە ساڵی (1066ک/1649–1650ز)دا، شاسوار زادە محەمەد پاشا لە ساڵانی (1119–1121ک)دا بەرامبەر بە ساڵانی (1707/1708–1709/1710)ی زایینی و، مامەش پاشا لە ساڵی (1146ک/1733–1734ز)و، کوردێکی شاری (وان)ی باکووری کوردستان بەناوی (تەیمور پاشای وانلی) لە نێوان ساڵانی (1198–1199ک/1783/1784–1784/1785ز)دا والی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بووینە.

یەکێک لە هۆکارەکانی دانانی ئەو هەموو میرە کوردە یەک لە دوای یەکە لە لایەن سوڵتانەکانی عوسمانی بە فەرمانڕەواو والی ویلایەتی موسڵ، دەگەڕێتەوە بۆئەوەی کە عوسمانییەکان نەیانتوانیوە راستەوخۆو بە بێ هاوکاری و پشتیوانی و راگرتنی دڵی کوردەکان، فەرمانڕەوایی ئەو ناوچەیە بکەن. هۆکارێکی تری دانانی میرە کوردەکان لە لایەن سوڵتانەکانی عوسمانییەوە، گرنگی ستراتیژی هەڵکەوتەی

ویلایەتی موسڵ بووە بۆ ئەوان و، ویستوویانە لە رووبەڕووبوونەوەکانیاندا لەگەڵ فارسە سەفەوییەکان سوود لە خاک و چیاکانی کوردستان، بەرهەمی دانەوێڵەو میوەو سەوزەی زۆری کوردستان و هێزو توانای دانیشتوانەکەی کە کوردن وەرگرن، لە هەمان کاتیشدا کوردستانیان کردبوو بە گۆڕەپانی جەنگەکانیان بۆ دوورخستنەوەی شەڕەکانیان لەناو خاکی خۆیان، بۆئەوەی هەم دێهات و شارەکانیان هەروەها هەم دانیشتوانەکانی خۆیان و بەروبووم و بەرهەمەکانیان لە زیان پێگەیشتن بەدووربن. تورکەکان هەردەم هەوڵیان داوە هەست و سۆزی ئایینزای کوردەکان لە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)دا، کە زۆربەیان سوننەن بۆلای خۆیان راکێشن (کە کوردەکان نزیکەی (70%)یان وەکو تورکەکان موسڵمانی سوننەن و کەمێکیشیان شیعەن و، ئەوانەی تریش ئێزیدی، کاکەیی، هەققە، کریستانو جوولەکەن). ئەم هەوڵەی تورکەکان بۆ راکێشانی کوردەکان، لە پێناوی پاراستنی پارسەنگی هێزەکانیان بوو لە بەرامبەر دوژمنەکانیان و مسۆگەرکردنی سەرکەوتنیان لە شەڕەکانی داهاتوویاندا لە دژی سەفەوییە فارسەکان. کەواتە هەڵبژاردنی والی کورد بۆ ویلایەتی موسڵ لە لایەن عوسمانییەکان، بە پلەی یەکەم لە پێناوی بەرژەوەندییەکانی خۆیان بووەو بە پلەی دووەمیش راستییەکی سەپێنراو بوو (خاکەکە خاکی کورد بوو، هەروەها زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کورد بوون) بۆیە دەبوایە کورد دابنێن. محەمەد فازڵ پاشای داغستانی، لە ماوەی نێوان (22.1.1910-23.6.1910)دا، والی ویلایەتی موسڵ بووە - سەرچاوە (عەلی تەتەر تۆفیق نێروەیی، الحياة السياسية في كوردستان 1908-1927، ل312). تاهیر پاشا لە ماوەی نێوان (13.10.1910-24.10.1912)دا والی موسڵ بووە - سەرچاوە: (عەلی تەتەر تۆفیق نێروەیی، الحياة السياسية في كوردستان 1908-1927، ل316). دوا بەدوای ئەویش ئەسعەد پاشای دوورزی لە نێوان (24.10.1912-19.11.1913)دا کراوە بە والی موسڵ – سەرچاوە: (دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الحركة القومية الكوردية التحررية دراسات ووثائق، ل29). هەتا لە سەرەتای سەدەی بیستەم و کاتی دەستپێکردنی جەنگی یەکەمی جیهانیشدا، والییەکانی موسڵ کورد بووینە بۆ نموونە سلێمان نەزیف (سلێمان کوڕی نەزیف کوڕی سەعید کوڕی سلێمان نەزیف ئەفەندی کوڕی ئیبراهیم جهدی)، کە لە ساڵانی نێوان (1870-1927)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان (19.11.1913-1.1.1915)دا والی ویلایەتی

موسڵ بووه – سەرچاوە: (دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الحرکة القومیة الکوردیة التحرریة دراسات ووثائق، ل30+40). دوای ئەویش محەمەد فازیل پاشا بۆتە والی موسڵ.

عوسمانییەکان یەکەم ویلایەتی کوردیان کە (ویلایەتی موسڵ) بوو، لە ساڵی (1539)دا لە سەردەمی (سوڵتان سلێمانی قانونی)دا لەسەر خاکی کورد و نیشتمانی کورد لە باشووری کوردستان دامەزراندو، شاری موسڵ-یش کرا بە مەڵبەندی ئەو ویلایەتە نوێیەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. هەروەها ویلایەتی دووەمیان لە ساڵی (1554)دا هەر لە سەردەمی سوڵتان سلێمان قانونی (سلێمانی گەورە) لە باشووری کوردستان دامەزراند، کە (ویلایەتی شارەزوور) بوو، پایتەختی ئەم ویلایەتە شاری کەرکوک بوو کە لە لایەن گوتییەکانی باپیرە گەورەی کورد دروستکراوە. خاکی ویلایەتی موسڵ بەر لە هاتن و دوای هاتنی عوسمانییەکانیش هەر لە لایەن میرنشینە کوردییەکانی ئەردەڵان، بابان و سۆران خۆیانەوە بەڕێوەدەبردرا.

هەر هەڵکەوتی ستراتیژی و گرنگی ویلایەتی موسڵ بوو وای لە سەفەوییەکان کردبوو کە چاوەڕێی دەرفەتێکی گونجاو بکەن، لە پێناوی دەست بەسەرداگرتن و داگیرکردنی ویلایەتی موسڵ-دا. کاتێ کە بەکر سۆباشی (سۆباشی مانای بەڕێوەبەری پۆلیس، کارمەندی ئاودێری یان سەرکاری ئاوو خاوەنی سوپاش دەگەیەنێت)، کە یەکێک بوو لە سەرۆکەکانی (یەنیچەری/ یەنکیجەری/ ئینکیشاری کە دەکاتە هێزی نوێ)ی عوسمانی لە بەغدا، هەروەها لە هەمان کاتدا بەڕێوەبەری گشتی پۆلیسی بەغدا بوو، کە زۆرتر لە دوازدە هەزار پاسەوانی هەبووە (باقر یاسین، مێژووی خوێناوی ئێراق رووداوەکان – هۆکارەکان چارەسەرەکان، وەرگێڕانی حەمەساڵح گەلاڵی، پێشەکی و پەراوێز مەلا بەختیار، چاپی یەکەم، چاپخانە دانا، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004، ل135)، لە ساڵی (1623)دا لەناو شاری بەغدا کێشەیەکی نایەوەو کۆتایی بە دەسەڵاتی یوسف پادشای والی بەغدا هێنا. سۆباشی داوایکرد خۆی بکرێت بە والی بەغدا، بەڵام سوڵتانی عوسمانی پەسندی نەکردو سلێمان پاشای کردە والی نوێی بەغدا، بۆیە بەکر سۆباشی داوای لە شا عەباسی سەفەوی کرد بە سوپاوە بێت و بەغدای رادەست بکات، بەمەش عوسمانییەکان ناچاربوون دانبنێن بە والێتی سۆباشی بەسەربەغداوە. دوای ئەوەی بەکر کرا بە والی، ئەو پەشیمان بووەوە لەوەی کە

شاری بەغدا رادەستی سەفەوییەکان بکات، بەڵام لە ئاکامدا سەفەوییەکان بەیارمەتی دەروێش محەمەدی کوڕی سۆباشی توانیان لە ڕێکەوتی (28)ی نۆڤێمبەری ئەو ساڵەدا دەست بەسەربەغداو دواتریش تەواوی ویلایەتی موسڵ-دا بگرن – سەرچاوە: (المستر ستيڤن هێميسلی لونگريگ، أربعة قرون من تأريخ العراق الحديث، ص70-80). ویلایەتی موسڵ بۆ ماوەی سێ ساڵێک لەژێردەستی سەفەوییەکان مایەوە، ئەوەبوو عوسمانییەکان توانیان لە ساڵی (1626)دا بۆ جارێکی دیکە بە یارمەتی کوردەکان دەست بەسەر موسڵ و ناوچەکەدا بگرنەوە. هەروەها لە ساڵی (1638)داو لە سەردەمی سوڵتان موڕادی چوارەم (موڕادی چوارەم کوڕی ئەحمەد کوڕی محەمەد موڕاد کوڕی سەلیم کوڕی سلێمان قانونی)، کە لە نێوان ساڵانی (1612-10.2.1640)دا ژیاوەو بۆ ماوەی حەڤدە ساڵ لە ماوەی نێوان (11.9.1623-10.2.1640)دا خەلیفەی ژمارە بیست و دووی ئیمۆراتۆریەتی ئیسلامی عوسمانی بووە، ویلایەتی موسڵ بە بڕیارێکی ئەو خرایە سەر دەوڵەتی عوسمانی و، لە هەمان کاتدا کردیان بە ویلایەتێکی سەربەخۆ، بەڵام ساڵی دواتر واتە لە ساڵی (1639)دا سوڵتان موراد میرێکی کوردی ئێزیدی بەناوی (میر میرزا بەگی داسنی 1600-1651) بە فەرمانڕەواو میری موسڵ دامەزراندو پلەی پاشای پێبەخشی. هەروەها سێ لە میرەکانی میرنشینی بادینان، فەرمانڕەواییتی موسڵ-یان گرتۆتە دەست لە نێوانیاندا (سوڵتان حوسێن بەگ وەلی). میرێکی تری کورد کە لە نەوەی (سەیدی خان بەگ) بووە لە سەرەتای سەدەی حەڤدەهەمدا بۆ ماوەی زۆرتر لە سێ ساڵ و حەوت مانگ فەرمانڕەواییتی موسڵ-ی کردووە. لە سەردەمی عوسمانییەکاندا بەڵای کەمەوە فەرمانڕەواییتی شاری موسڵ بۆ ماوەی نزیک بە (100-150) ساڵێک بەدەست کوردەوە بووە، ئەوە جگە لە بنەماڵەی جەلیلییەکان کە نەوەی عەبدولجەلیل ئاغان کە لە نێوان ساڵانی (1726-1834)دا فەرمانڕەواییتی شاری موسڵ-یان بەدەستەوە بووە، کە بنەماڵەیەکی کوردی فەلەی دیاربەکری بووینەو دواتر هاتوون بۆ موسڵ. کەسێکی دیاری ئەو بنەماڵەیە ئەمین پاشای جەلیلی بووە کە لە ساڵانی نێوان (1761-1768)دا والی موسڵ بووە، بەڵام ئەو بنەماڵەیە بەعارەبکراون و ئەمڕۆکە خۆیان بە عارەب دادەنێن.

موسڵ هەر بە ویلایەتی نەمایەوە، بەڵکو لە ساڵی (1835)دا بۆ جارێکی تر لە سەردەمی سوڵتان مەحمودی دووەم (1785-1839)دا، کە لە ماوەی نێوان

(2.7.1839-28.7.1808)دا سوڵتانی ژمارە سی و سێی عوسمانی بووە، کرایەوە بە سەنجەق و، بەمشێوەیە مایەوە تاوەکو لە ساڵی (1876)دا کاتێک کە سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم (عەبدولحەمید کوڕی عەبدولمەجیدی یەکەم)، کە لە ماوەی نێوان ساڵانی (1842-10.2.1918)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان (31.8.1876-27.4.1909)دا، کە خەلیفەی ژمارە سی و حەوت بووە، دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی گرتۆتە دەست و، سیستێمی ویلایەتەکان لە ساڵی (1879)دا لەکاتی والێتی (مەدحەت پاشا)دا دانراو، موسڵ بۆ جارێکی تریش کرایەوە بە ویلایەتێکی سەربەخۆ. بە گوێرەی سیستێمی ویلایەتەکان، شێوەی بەڕێوەبەرێتی ویلایەتە عوسمانییەکان لە کوردستان کە ویلایەتەکانی (موسڵ، کەرکوک (شارەزوور)، وان، دیاربەکرو دێرەزوور)ی دەگرتەوە، تا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی پیادەکرا. دوای تێپەڕبوونی ماوەیەک و هەر لە ساڵی (1879)دا عوسمانییەکان ویلایەتی شارەزوور کە پارێزگاکانی ئێستای (کەرکوک، هەولێر و سلێمانی) دەگرتەوە، بە ویلایەتی موسڵ-ەوە لکاند، بەمشێوەیە لەوکاتیدا ویلایەتی موسڵ بریتیبوو لە سەنجەقەکانی (موسڵ، کەرکوک، سلێمانی، سەنجەقی موسڵ پێکدەهات لە قەزاکانی: دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، شەنگال و ئاکرێ، سەنجەقی کەرکوک هەر یەک لە قەزاکانی هەولێر، رانیە، رواندز، کۆیە و کفری دەگرتەوە، هەرچی سەنجەقی سلێمانی-ش بوو قەزاکانی بازیان، هەڵەبجە، شارەزوور و مەرگەی دەگرتەوە - سەرچاوە: ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، أربعة قرون من تأريخ العراق الحديث، ل376). ئەوکاتی پارێزگای هەولێری ئێستاکە وەکو قەزایەک بە تەواوی قەزاو شارۆچکەکانی ئێستاکەیەوە سەربە سەنجەقی کەرکوک بووە.

لە سەردەمی سوڵتان مورادی چوارەمدا تورکە عوسمانییەکان توانیان دەست بەسەربەشێکی گەورەی ئەو ئێراقەی ئێستادا بگرن و، سەرەتا سێ ویلایەتی موسڵ، شارەزوورو بەغدایان دامەزراند، کە دووی یەکەمیان لەسەر خاکی کورد و هی سێیەمیان لەسەر خاکی عارەبی سوننە بوو، پاش چەند ساڵێکیش توانیان بەسرا داگیربکەن و ویلایەتی چوارەم لەسەر خاکی عارەبی شیعە بەناوی ویلایەتی بەسرا دروست بکەن. لەو ساڵەشدا واتە لە ساڵی (1879)دا پارێزگای موسڵ لەو قەزایانە پێکدەهات: (موسڵ، ئامێدی، ئاکرێ، دهۆک، شەنگال و زاخۆ — سەرچاوە: سەلام ناوخۆش، هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە، ل77)، کە

هەر هەموویان شارو شارۆچکەی کوردینو لە لایەک دەکەونە ناو خاکی باشووری کوردستان و، لە لایەکی تریشەوە هەر چوار دەوری شاری موسڵ-یان داوە. ئەگەر لە دوای دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقیش واتە لە ساڵی (1920)ەوە، کە تا ئەوکاتەش هەستی ئێراقی بوون لەناو عارەبەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)دا نەبووە، هەر قەزاو شارۆچکەو نشینگەیەکی تایبەت بە عارەب لە پارێزگای موسڵ و دەڤەری جەزیرەدا دروستکرابێ، هەر هەمووی لەسەر خاکی کورد و نیشتمانەکەی (باشووری کوردستان) بووە، بۆیە تەواوی قەزاکانی تری سەربەو پارێزگایە و نشینگەکانی عارەبی (مستوطنات العربية)، کە بە مەبەستی بەعارەبکردنی خاکی کوردستان لەو پارێزگایەو هێنانی عارەب بۆ ئەو دەڤەرە دروستکراون، دەکەونە سەر خاکی کورد و ناو باشووری کوردستان. جا گرنگ نییە ئەگەر تەواوی دانیشتوانی قەزا نوێکان و نشینگە عارەبییەکان (مستوطنات العربية)کان (100%)ی دانیشتوانەکانیان عارەب بن، چونکە هەروەکو ئاماژەم پێدا هەموویان لەسەر خاکی باشووری کوردستان دروستکراون. بۆ سەلماندنی نەبوونی هەستی خۆ بە ئێراقی زانین لای عارەبەکانی باشووری کوردستان، یەکەم: دەقەکانی کۆنگرەی سێڤرە و خوێندنەوەیەکی تر، خوێندنەوەی مەسعود محەمەد، چاپی یەکەم، ل65، کە نووسیوێتی: (خەڵکی موسڵ تا سامەڕا ناوی ئێراقیان نەبیستووە - سەرچاوە: دکتۆر فازڵ حوسێن، لە لاپەڕە (80)ی پەرتووکی (کێشەی ویلایەتی موسڵ). دووەم: هەر دکتۆر فازڵ حوسێن، لە لاپەڕەکانی (164-165)ی هەمان سەرچاوەدا، ئاماژە بە راپۆرتی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ دەکات کە تیایدا هاتووە: (ئەنجامە سەرەتاییەکانی لێکۆڵینەوەکان دەریدەخەن کە هەستی نیشتمانی ئێراقی لە ناوچەی جێناکۆکەکان (ویلایەتی موسڵ)دا نیە، جگە لە هەندێک عارەبی خوێندەوار. هەستی ئەوانە جگە لە هەستێکی عارەبی توندڕەو، کە بەزۆری ئاراستەکراوە لە دژی بێگانەکان -نەتەوەکانی تر. کەچی هەستی نیشتمانی لەنێو کوردەکاندا، دەبینین هەستێکی نەتەوەیی گەشەکردووە، کە هەستێکی کوردی تایبەتەو هەستێکی ئێراقییانە نییە - سەرچاوە: مراجعة وتحقيق عەبدولڕەزاق مەحمود ئەلقەیسی، ولاية الموصل تقرير لجنة عصبة الأمم بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925، ل202-203). هەروەها دکتۆر فازڵ حوسێن لە لاپەڕە (305-306)ی هەمان سەرچاوەداو، لەسەر زاری (دکتۆر جەمیل دەلالی) سەرۆکی (پارتی

سەربەخۆیی – حزب الاستقلال)دا ئاماژە بە هەڵوێستی هەندێ بنەماڵەی موسڵاوی دەکات کە ئەو بە عارەب ناویان دەبات، وەکو بنەماڵەکانی (ال النجیفي، ال کشمولة، ال النقیب، ال سلیمان بگ، ئاغاکانی باب البیض و بنەماڵەی مستەفا سابونی)، کە پشتیوانیان لە گەڕانەوەی تورک کردووە بۆ بەڕێوەبردنی ویلایەتی موسڵ، نەک موسڵ بخرێتە سەر ئێراق. کە ئەمەش هەر هەستی خۆ بە ئێراقی نەزانینی ئەو چەند هەزار عارەبەی ویلایەتی موسڵ دەسەلمێنێت کە کەمینە بووینە لە ویلایەتەکەدا.

ئەحمەد ئەفەندی موسڵی، لە ساڵی (1808)دا کرا بە والی موسڵ دوای ئەوەی فەرمانی دامەزراندنی لە لایەن دیوانی سوڵتان (بابی عالی)یەوە بۆ دەرچوو. هەر لەو ساڵەدا کەسێکی تریش بەناوی زەکی پاشاوە کە پێدەچێت بەر لە ئەحمەد ئەفەندی بووبێت، والی موسڵ بووە. مەحمود پاشای جەلیلی لە ساڵی (1809)دا دەسەڵاتی ویلایەتی موسڵی کەوتە دەست. ویلایەتی موسڵ هەتاوەکو ساڵی (1834) نیمچە سەربەخۆییەکی هەبووە، بەتایبەتی لەکاتی فەرمانڕەوایەتی بنەماڵەی (ئال جەلیل)دا، کە دوا فەرمانڕەوای ئەو بنەماڵەیە (یەحیا پاشا) بوو کە لە هەمان ساڵدا لادرا.

مەحمود ئینجە بیرقدار (هەڵگری زانست) لە ساڵانی نێوان (1835–1843) والی موسڵ بووە، کە ئەفسەرێکی زۆر توندوتیژ بووەو هەردەم لە هەوڵی لەناوبردنی میرنشینە کوردییەکاندا بووە – سەرچاوە: (ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، أربعة قرون من تأریخ العراق الحدیث، ل139–140). لە تەمەنی درێژی دەوڵەتی عوسمانیدا، چەند جارێ دەستکاری ناوچە بەڕێوەبەرێتییەکان کراوە، بە گوێرەی دوا گۆڕانکاری کە لە ساڵی (1874)دا ئەنجام درا ویلایەتی موسڵ لە سێ سەنجەق پێکدەهات بەمشێوەیەی خوارەوە:

1– سەنجەقی مەڵبەند (موسڵ): کە هەر یەک لە قەزاکانی (موسڵ، ئامێدی، ئاکرێ، دهۆک، شەنگال و زاخۆ)ی دەگرتە خۆی، کە هەر هەموویان کوردین و دەکەونە باشووری کوردستان.

2– سەنجەقی کەرکوک: کە هەر یەک لە قەزاکانی (کەرکوک، هەولێر، رانیە، کۆیە، کفری و رەواندز)ی دەگرتە خۆی، کە ئەوانیش هەر هەموویان کوردین و دەکەونە باشووری کوردستانەوە.

3– سنجەقی سلێمانی: کە ئەویش هەر یەک لە قەزاکانی (سلێمانی، بازیان، هەڵەبجە، مەرگە و شارەزوور)ی دەگرتە خۆی، کە ئەوانیش وەکو دوو

سەنجەقەکەی پێشوو هەر هەموویان کوردین و دەکەونە نێو باشووری کوردستانەوە - سەرچاوە: (کاکە مەم بۆتانی، لە دووتوێی یادداشتی شاردا، ل35).

لە رێکەوتی (25.8.1880)دا یەکەمین ژمارەی هەفتەنامەی (موسڵ) بۆ یەکەم جار بەهەر دوو زمانەکانی عارەبی و تورکی لەناو شاری موسڵ دەرچووە - سەرچاوە: (حەمید گەردی، رۆژی کورد لە مێژوودا، ل177)، بەڵام دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (597)ی پەرتووکی (وثائق عن الحركة القومية الكوردية)دا نووسیویێتی: (یەکەمین ژمارەی رۆژنامەی موسڵ لە رێکەوتی (25.6.1885)دا وەکو رۆژنامەی فەرمی ویلایەتی موسڵ دەرچووە، کە خولی یەکەمی هەتا مانگی حەوتی ساڵی (1908) دەردەوام بووە. خولی دووەمی هەتا سەرەتای دەستپێکردنی جەنگی یەکەمی جیهانی لە ساڵی (1914)دا بەردەوام بووە. خولی سێیەمیشی لە نێوان (13.11.1918-1934) بەردەوام بووە - سەرچاوە: عەلی تەتەر تۆفیق نێروەیی، الحياة السياسية في كوردستان 1908-1927، ل305).

سەیرکە سەرەڕای ئەوەی کە رێژەی کورد نزیکەی (85%)ی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ بووینە - سەرچاوە: (رۆینە لۆمبۆرن، کورد گەلێکی بێ وڵات، ل43)، کەچی زمانی کوردی فەرامۆش کراوەو بەکار نەهاتووە لە رۆژنامەی یان هەفتەنامەیەکی تایبەت بە ویلایەتەکە، هەر چەندە رۆژنامەکە پشتیوانی زۆری لە پرسی کورد و مافە رەواکانی خەڵکی کورد و دانیشتوانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) دەکرد. سەبارەت بە بڵاوکراوەی موسڵ، نەوشێروان مستەفا ئەمین، لە لاپەڕە (158)ی پەرتووکی (چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی رۆژنامەوانی کوردی (1898-1918)، بەرگی یەکەم)دا، نووسیویێتی: (رۆژنامەی موسڵ بە تورکی و عارەبی لە نێوان ساڵانی (1885-1918)دا دەردەچوو).

لە رۆژانی سێشەممە و چوارشەممە، رێکەوتی چوار و پێنجی مانگی یەنیوەری ساڵی (1909)دا، کاتێک کە شێخ سەعیدی باوکی شێخ مەحمود (شێخ سەعید کوڕی شێخ ئەحمەد کوردی شێخ سەعید) کە سەرجەمیان زۆرتر لە حەفتا کورد دەبوون لە موسڵ بە پلانێکی چەپەڵ شەهیدکران و نزیکەی سەد کەسیش بریندار کران، فەریق زەکی پاشای حەلەبی والی ویلایەتی موسڵ بووە. پاش ئەم کارەساتە بە نزیکەی مانگێک فەریق زەکی پاشا حەلەبی لادراو، رەشید پاشا کرا بە والی

ویلایەتی موسڵ – سەرچاوە: (محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، لە لایەن بلاک رۆز چاپکراوە، لەندەن – بەریتانیا 1990، ل163 + دکتۆر عوسمان عەلی، الکورد في الوثائق البريطانية، الطبعة الاولى، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر، جنوب کوردستان – هەولێر 2008، ل93-101).

حکومەتی بەعسی شۆڤینیستی عارەبی لە ئێراقدا، بە بڕیاری ژمارە (211)ی بەناو (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش)دا بە سەرۆکایەتی ئەحمەد حەسەن بەکری شۆڤینی و دیکتاتۆر، کە لە ڕێکەوتی (27.5.1969)دا دەرچووە، پارێزگای دهۆکی لە هەر یەک لە قەزاکانی (دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ و شارەدێی مزوری) پێکهێنا، کە بەشێک بوون لە پارێزگای موسڵ – سەرچاوە: (الاستاذ الدكتور خليل إسماعيل محمد، الدكتور محمد عبدالله عمر، سيروان كاكەيي و محمود حاجي، سياسة التعريب في أقليم كوردستان العراق، ص40). ئەو بڕیارەی سەدامییەکان و بەعس لە لایەک لە پێناوی کەم کردنەوەی ڕێژەی کورد و بەرزکردنەوەی ڕێژەی عارەب بووە لە پارێزگای موسڵ، هەروەها لە لایەکی تریشەوە بە مەبەستی کارئاسانی بۆ بە ئەنجام گەیاندنی بەعارەبکردنی مرۆڤی کورد بەتایبەت کوردانی ئێزیدی، شەبەک، کاکەیی و گەڕگەڕی کە پاڵەپەستۆی زۆریان دەخستنە سەر بۆئەوەی خۆیان بە عارەب ناونووس بکەن.

حکومەتە رەگەزپەرستەکانی ئێراق، لە ماوەی پەنجا ساڵدا، توانیان ڕێژەی (10.8%)دا لە کۆی دانیشتوانی کورد لەسەر ئاستی ڕێژەی دانیشتوانی ئێراق کەم بکەنەوە، گومانیش لەوەدا نامێنی کە ئەو ڕێژەیە چۆتە سەر ڕێژەی دانیشتوانی عارەب لە ئێراقدا. بۆ نموونە لە ساڵی (1947)دا ڕێژەی کورد لە وڵاتی ئێراقدا (30.4%)دا بووە، کەچی دوای پەنجا ساڵ واتە لە ساڵی (1997)دا ئەو ڕێژەیە دابەزیوە بۆ (19.6%)دا، کەواتە لە ماوەی ئەو پەنجا ساڵەدا ڕێژەی کورد لە ئێراقی بەعس و سەدام-دا، بەڕێژەی (10.8%)دا لەسەر ئاستی ئێراق کەمی کردووە – سەرچاوە: (جەلال جەوهەر عەزیز، وەڵامی چەند پرسیارێکی تایبەت بە پاکتاوکردنی نەژادی لە کوردستان، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە (11)، زستانی ساڵی (2002)، ل7-34). هەروەها لەپاش دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق لە ڕێکەوتی (25.10.1920)داو لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لە ڕێکەوتی

(16.12.1925)دا، بەو دەوڵەتە دەستکردەی وەکو عارەب گوتەنی (ئیمپریالیزمی ئینگلیزی)، کە دەبوایە عارەب هەتاوەکو ماون سوپاسی ئەوان بکەن، چونکە لە دوای کۆتایی پێهێنانی جەنگی یەکەمی جیهانی ئینگلیزەکان چەند دەوڵەتێکی عارەبییان بۆ دامەزراندن، ڕێژەی دانیشتوانی کورد و عارەب لە شار و پارێزگای موسڵ بە گوێرەی ڕاپۆرتەکانی تورکەکان، عارەبەکان، ئینگلیزەکان و کۆمەڵەی نەتەوەکان یان کورد زۆرتر بووە یان ڕێژەکان لێکتر نزیک بووە، بۆ نموونە لە ڕاپۆرتی (کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ)ی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکاندا هاتووە، کە بەدڵنیاییەوە ڕێژەی عارەب لە پارێزگای موسڵ بەرزکراوەتەوەو هی کوردیش کەمکراوەتەوە، سەرەڕای ئەوەش ئینجا عارەب (39%)ی دانیشتوانی پارێزگای موسڵی پێکهێناوە – سەرچاوە: محەمەد سەعید سۆفی، پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوکردنی ڕەگەزییدا، ل295). هەروەکو دەزانین کە کۆمیسیۆنی ناوبراو لە مانگی یەنیوەری ساڵی (1925)دا سەردانی شاری موسڵی کردووەو، دواتر ڕاپۆرتی خۆی لەسەر لێکۆڵینەوەکان ئامادەکردووە، کەچی دوای پەنجاو دوو ساڵ واتە لە ساڵی (1977)دا ڕێژەی عارەب لە (39%)ەوە بەشێوەیەکی وا بەرزبۆتەوە بۆ (85.4%)ی تێکڕای دانیشتوانی پارێزگای موسڵ - سەرچاوە: (محەمەد سەعید سۆفی، پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوکردنی ڕەگەزییدا، ل295). ئەوەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە لە ماوەی ئەو (52) ساڵەدا نەتەوەی عارەبی باڵادەست و خاوەن دەسەڵات لە ئێراقدا، توانیویەتی ڕێژەی (46.4%)ی عارەب بۆ دانیشتوانی پارێزگای موسڵ زیاد بکات، ئەمەش لە ئەنجامی ڕاگواستنی زۆرەملێیانەی کورد و ناچارکردنی کوردانی ئێزیدی، شەبەک، کاکەیی، گەڕگەڕی و چەندین هۆزو تیرەی دیکەی کوردی بۆ گۆڕینی باری نەتەوەیی خۆیان لە کوردەوە بۆ عارەب، هەروەها هێنانی سەدان هەزار عارەبی کۆچەر بەتایبەت لە خێڵی شەممەڕ لە بیابانەکانی نەجدو حیجازو باشووری ئێراقەوە بۆ ئەو پارێزگایەو نیشتەجێکردنیان لە دێهات، شارەدێ و ناوچەکانی تری کوردی و لەسەر خاکی پارێزگای موسڵی پارچەیەک لە باشووری کوردستان، هەروەکو داگیرکەرانی کوردستان لە ڕابردووشدا ئەو سیاسەتانەیان لە دژی کورددا پەیڕەو کردووە! بۆنموونە تورکەکان بەدەستی ئەنقەستەوە کوردە کاکەیی، ئێزیدی، شەبەک، زەنگەنە، دەلوو بەیاتیان بە تورک دادەنا، ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە لە ڕاپۆرتی فەرمی تورکی ساڵانەی ویلایەتی

موسڵ بۆ ساڵی (1330ی کۆچی – 1912ی زایینی)دا، سەبارەت بە تیرەی زەنگەنە نووسرابوو: (زەنگەنە تیرەیەکی کوردین) – سەرچاوە: مراجعة وتحقيق عەبدولرەزاق مەحمود قەیسی، ولاية الموصل تقرير لجنة عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925، ل104). هەروەها لە هەمان لاپەڕەی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا هاتووە: (لە لێکۆڵینەوەکانماندا توانیمان بگەینە ئەوەی کە تیرەکانی زەنگەنە و دەلف (دەلۆ)، کە لە رەگەزی کوردن و، هیچ خوو و رەوشتێکی تورکی رەسەنیان نییە. بەڵام نەمانتوانی بگەینە راستی هەبوونی تیرەی تاتران. هەرچی سەبارەت بە زەنگەنەیە، راپۆرتی فەرمی ساڵانەی ویلایەتی موسڵ بۆ ساڵی (1324ی کۆچی – 1906ی زایینی)، دەقەکەی دەڵێت کە ئەوان لە شارەدێی (گیل – گل)دا نیشتەجێن و دانیشتوانی ئەو شارۆچکەیەش بە تەواوی کوردن). هەرچی سەبارەت بە کاکەییەکانە، لە لاپەڕە (105)ی سەرچاوەی پێشوودا، هاتووە: (کاکەییەکان کوردی رەسەنن و، هیچ گومانێک لە کوردێتیی ئەوان و باری نەتەوەییان ناکرێت). ئێستاکەش لە دوای رووخانی رژێمی سەدامی رەگەزپەرست، دەسەڵاتدارانی عارەب هەر بە پێوەری بەرژەوەندی و شۆڤینیانەی خۆیان ئێزیدی و شەبەک بە عارەب دادەنێن، کوردی کاکەیی و کوردی فەیلی لەگەڵ چەندین تیرەو هۆزی تری کوردی بە کورد دانانێن. سەبارەت بە هۆزە کوردە کاکەیی و ماولیانییەکانی تەلەعفەر، دکتۆر شاکر خەسباک لە لاپەڕە (146)ی پەرتووکی (العراق الشمالي)دا نووسیویێتی: (کورد و عارەب لەو شارۆچکەیەدا دادەنیشن. ئەو هۆزە کوردانەی بە تەلەعفەرییەکان ناسراون گەورەترین رێژەی دانیشتوانی تەلەعفەر پێکدێنن. هەروەها هۆزی کوڕکوڕی کوردی ئێزیدی رێژەیەکی باشی دانیشتوان پێکدێنن). ئەوە لە کاتێکدا کە زۆربەی هەرە زۆری عارەبە شۆڤینی و تورکە تۆرانییەکان شاری تەلەعفەر بە شارێکی عارەبی و تورکمانی دادەنێن، بێئەوەی هیچ رەچاوی هەستی نەتەوایەتی کوردی خاوەن ئەو شارەیە بکەن. هەر سەبارەت بە هۆزە کوردەکانی نیشتەجێی شارۆچکەی تەلەعفەر، یاسین ئەلعومەری لە پەرتووکی (منية الادباء في تأريخ الموصل الحدباء)دا، نووسیویێتی: (خەڵکی تەلەعفەر دوو تیپن، سارلیان (کاکەیی)و ماولیانن و یەکێکیان بێباوەڕو هەمان پەیوەندی کۆمەڵایەتیش لە نێوان هۆزی تەلەعفەرییەکان و کاکەییەکانی پارێزگای کەرکوک دروست بووە – سەرچاوە: خەسرەو گۆران، کورد لە پارێزگای موسڵ،

ل134). ئەوەی کە یاسین ئەلعومەری باسیکردووە بۆمانی دەردەخات کە تەنیا کورد دانیشتوانی سەرەکی شارۆچکەی تەلەعفەرن، چونکە نووسەری ناوبراو دانیشتوانی شارەکە بە کاکەیی و ماولیان ناودەبات کە هەر دووکیان دوو تیرەی کوردین. جگە لە دکتۆر شاکر خەسباک نووسەری عارەب یاسین ئەلعومەری دانیشتوانی تەلەعفەر بە کورد دادەنێت و، هیچ ئاماژەیەک بە بوونی تورکمان یان عارەب لە تەلەعفەر ناکات! هەرچی سەبارەت بە هەر دوو شارۆچکەی کوردی ئێزیدی (شەنگالو شێخان)ە، ئەوە پەرتووکی (کورد لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا)، لە لاپەڕە (6)دا، بەمشێوەیە باسی کردوون: (شەنگال و شێخان نیشتمانی کوردە ئێزیدییەکانن). هێنانەوەی ئەو نموونانەی سەرەوە زۆرتر وەکو وەڵامێکە بۆ عارەبە شۆڤینییەکانو تورکمانە تۆرانییەکان، کە پێیان وایە نەک کورد خاوەنی ڕەسەنی شاری موسڵ نییە، بەڵکو کورد خاوەنی تاکە ناوچەیەک، شارۆچکەیەک بگرە گوندێکیش نییە لە پارێزگای موسڵ. کەچی بە گوێرەی لێکۆڵینەوە مێژوویی، جوگرافی و ئەتنۆگرافییەکان دەردەکەوێت کە لە رووی ڕەگەز، جوگرافیا و مێژووەوە تەواوی پارێزگای موسڵ، خاک و نیشتمانی کورد بووە!

باشە ئەگەر رژێمەکانی ئێراق و بەتایبەتی (حزبی بەعسی عارەبی ئیشتراکی) لە ماوەی پەنجا ساڵدا توانیبێتیان (11%)ی ڕێژەی کورد لە سەرانسەری ئێراق و (46.4%)ی ڕێژەی کورد لە پارێزگای موسڵ کەم بکەنەوە، دەبێت ڕێژەی چەندیان لە خاکی باشووری کوردستان خستبێتە سەر خاکی ئێراقی عارەبی و بەعارەبیان کردبێت، بەتایبەت ئەو پارێزگایانەی کە سنوورەکانیان دەکەوێتە سەر سنووری پارێزگاکانی باشووری کوردستان؟ بە گوێرەی ژمارەیەک لێکۆڵینەوە کە سەبارەت بەم پرسە ئەنجام دراوە، هەرێمی کوردستانی ئازاد (ئەو خاکەی کە لەژێردەستی حکومەتی هەرێمی کوردستان و کورد دایە) تەنیا نزیکەی چل و دوو هەزار (41.939) کیلۆمەتر چوارگۆشەیە – سەرچاوە: (المحامي طارق جامباز و الدكتورة رۆژان دزەیی، كوردستان العراق وجنوب السودان من الحكم الذاتي الى الفدرالية، ل51)، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە نزیکەی (68%)ی خاکی باشووری کوردستان بەعارەب کراوەو تاوەکو ئێستاکەش هەر بە داگیرکراوی لەژێردەستی عارەبی شۆڤینی مایتەوە!

داگیرکردنی وڵاتان و فراوانخوازی خاک و بەعارەبکردنی نەتەوەکانی تری لاواز، لە راستیدا بەشێکە لە کولتوری عارەب و ئیسلامی عارەبی، ئەوەی عارەبی سەردەمی نەزانی (جاهلیة) بەناوی (غارە)و عارەبی سەردەمی ئیسلامی بەناوی فتوحات و شۆڤینیزمی ئێستاکە کردویانەو دەیکەن، لەناوەڕۆکدا بە موو جیاوازییان نییەو، جگە لە ئیمپریالیزمی ئیسلامی و ئیمپریالیزمی پان عارەبیسیزم و داگیرکردن و دەستبەسەر داگرتنی خاک و نیشتمانی نەتەوەکانی تر شتێکی دیکە نییە. بە گوێرەی مێژوو کە بۆمانی سەلماندووە، عارەب توانیان لە کۆی هەشت دەوڵەتی عارەبی لە نیمچە دوورگەی عارەبی (کە بە تەنیا ئەو شوێنە خاک و نیشتمانی رەسەنی عارەب بووە، نیشتەجێبوونی عارەب لە دەرەوەی ئەو سنوورە مانای وایە کە عارەب لە دەروەی نیشتمانی عارەبی دەوڵەتی بۆ خۆی دروستکردووە، دوای ئەوەی خاکی نەتەوەکانی تری داگیری کردووەو دەری کردوون یان لەناوی بردوون) بیکەن بە بیست و دوو دەوڵەت، کەواتە عارەب توانیویانە چواردە دەوڵەت لە دەرەوەی خاکی نیشتمانی عارەبی دامەزرێنن. پێوانەی نیمچە دوورگەی عارەبی یان خاک و نیشتمانی عارەبی، هەروەکو ئاماژەم پێکرد هەشت دەوڵەتی لەسەر دامەزراوە، بەمشێوەیە دابەشبووە بە کیلۆمەتری چوارگۆشە: (1- وڵاتی سعودیە (2.149.690)، 2- وڵاتی یەمەن (527.970)، 3- وڵاتی عەممان (212.460)، 4- وڵاتی ئوردەن (92.300)، 5- وڵاتی ئیمارات (83.600)، 6- وڵاتی کوێت (17.820)، 7- وڵاتی قەتەر (11.437)، 8- وڵاتی بەحرەین (665) کیلۆمەتری چوارگۆشەیەو، کۆی تێکڕای خاکی عارەبستان (لە نیمچە دوورگەی عارەبی) دەکاتە (3.095.942) سێ ملیۆن و نەوەت و پێنج هەزارو نۆ سەدو چل و دوو کیلۆمەتری چوارگۆشە). هەروەها لە ئەنجامی پرۆسەکانی داگیرکردن و بیری فراوانخوازی ئیمپریالیزمی ئیسلامی عارەبییەوە کە لەژێر پەردەو ناوی داگیرکردنەکانیان (فتوحاتی ئیسلامییەوە) جێبەجێیان کردن، عارەبەکان توانیان پێوانەی(10.963.106) دە ملیۆن و نۆ سەدو شەست و سێ هەزارو سەدو شەش کیلۆمەتری چوارگۆشە، واتە نزیکەی چوار بە قەد پێوانەی خاکی خۆیان لە خاکی نەتەوەکانی دیکەوە بکەنە خاک و نیشتمانی خۆیان، کە بەمشێوەیە خوارەوەیە بە کیلۆمەتری چوارگۆشە: (1- وڵاتی سودان (2.505.810)، 2- وڵاتی جەزائیر (2.381.741)، وڵاتی لیبیا (1.759.540)، 4- وڵاتی چاد (1.284.000)، 5- وڵاتی

میسر (1.001.450)، وڵاتی سۆماڵ (637.657)، 7- وڵاتی مەغریب (446.550)، 8- ئێراق (129.111-437.072 پێوانەی باشووری کوردستان = 307.961)، وڵاتی کۆماری عارەبی بیابانی دیموکراتی (266.000)، 10- وڵاتی سوریا (18.300-185.180 پێوانەی رۆژئاوای کوردستان = 166.880)، 11- وڵاتی تونس (163.610)، 12- وڵاتی جیبۆتی (23.000)، 13- وڵاتی لوبنان (10.452)، 14- وڵاتی کۆماری جزر قەمەر (2.235)، هەروەها فەلەستینیش وەکو بیست و سێیەم وڵاتی عارەبی بە رێگاوەیەو پێوانەکەی (6.220) کیلۆمەتری چوارگۆشەیە). پێوانەی تێکڕای ئەو چواردە وڵاتە لەگەڵ خاکی فەلەستین دەکاتە (10.963.106) دە ملیۆن و نۆ سەدو شەست و سێ هەزارو سەدو شەش کیلۆمەتری چوارگۆشە. کاتێک کە پێوانەی نیمچە دوورگەی عارەبی واتە هەشت وڵاتەکە (3.095.942) کیلۆمەتری چوارگۆشە بێت، لەگەڵ پێوانەی خاکی ئەو چواردە وڵاتە عارەبییەی کە لە دەرەوەی سنووری نیشتمانی عارەبی دروست بووینە لەگەڵ پێوانەی فەلەستین کە دەکاتە (10.963.106) کیلۆمەتری چوارگۆشە کۆبکەینەوە، ئەوکاتە کۆی پێوانەی خاکی هەر بیست و دوو وڵاتەکەو فەلەستین دەکاتە (14.059.048) چواردە ملیۆن و پەنجاو نۆ هەزارو چلو هەشت کیلۆمەتری چوارگۆشە – (ویکیپیدیا بە زمانەکانی دانمارکی، ئینگلیزی و عارەبی).

کەواتە لە لایەک خاکی عارەب لە رێگای داگیرکردن و بەناو فتوحاتەکانی ئیسلامەوە بۆتە نزیکەی پێنج جار بەرامبەر بە قەد پێوانەی خاکی راستەقینەی خۆی، لە لایەکی تریشەوە ژمارەی وڵاتانی عارەبی لە هەشت وڵاتەوە بۆ نزیکەی بیست و سێ دەوڵەت، کەواتە بۆتە نزیکەی سێ بەرامبەر بە پێشوو، هەروەها عارەبەکان لە رێگای داگیرکارییەکان (فتوحات)ەوە توانیویەتی بەشێکی زۆر لە کەسانی سەربە نەتەوەکانی (کورد، ئاشووری، چیچان، چەرکەس، ئەمازیغ، بەربەری، قیپتی، فینیقی، دورزی، نەبەتی، لاز، جولەکە و ئەفریقی) بکەن بە عارەب. عارەبەکان توانیان چواردە دەوڵەت لەسەر خاکی نەتەوەکانی تری ناعارەبی دامەزرێنن، بۆ نموونە (ئێراق هی کورد و ئاشووری، میسر هی قیپتییەکان، سوریا هی کەنعانی، عیبرانی، فینیقییەکان و دورزییەکان، لوبنان هی نەبەتییەکان و فینیقی و دورزییەکان، جەزائیر هی بەربەرییەکان و ئەمازیغیەکان، تونس هی قرتاچییەکان و فینیقی و ئەمازیغییەکان، سۆماڵ هی زنجی و ئەفریقی (سۆماڵی زمانێکی جیایە لە عارەبی و

عارەب تێیناگەن)، سودان هی زنجییە ئەفریقییەکان، لیبیا هی ئەمازیغییەکان و هۆزی لیبۆی ئەفریقی، مەغریب هی ئەمازیغ و بەربەرییەکان، کۆماری عارەبی بیابانی دیموکراتی (بە سەرۆکایەتی بەرەی پۆلیساریۆ) هی بەربەری و ئەمازیغیە ئەفریقییەکان، جیبۆتی هی زنجییەکان و ئەفریقییەکان، ولاتانی عارەب لە باکووری ئەفریقیا هی (ئەمازیغی و بەربەرییەکان)، کۆماری جزر قەمەر هی ئەفریقییەکان، فەلەستینیش هی جوولەکەکان بووە – (ویکیپیدیا بە زمانەکانی دانمارکی، ئینگلیزی و عارەبی).

باشە کورد و سەرکردایەتی کورد، رۆژێک لە رۆژان ئەم پرسیارەیان لە خۆیان کردووە، یان بیریان لەوە کردۆتەوە کە هۆکارەکانی تواندنەوەی کورد و لە کورتدانی پێوانەی خاکی کوردستان چین؟ یاخود بۆچی تاوەکو ئێستاکە کورد رزگاری نەبووە؟ لە کاتێکدا کە هەم ژمارەی عارەب و پێوانەی خاکەکەی و ژمارەی ولاتەکانی لە زۆربوون و فراوانبوون دایە، کەچی بە پێچەوانەوە هەم کەسی کورد (تاکی کورد) بەعارەب دەکرێن و هەم پێوانەی خاکی کوردستان رۆژ لە دوای رۆژدا بەرتەسکتر دەبێتەوە؟ بۆچی عارەب توانی سەرەرای پاراستنی خاکی خۆی، ئەو خاکە فراوانەی نەتەوەکانی تریش داگیربکات و بیخاتە سەر نیشتمانی خۆی، بۆ نموونە لە کۆتایی سەدەی حەڤدەهەم لە کۆی بیست سەنجەقی سەربە ویلایەتی بەغدای عوسمانی، سێزدە سەنجەقی کوردی بووە – سەرچاوە: (دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی، کوردستان والامپراتورية العثمانية في تطور سياسة الهيمنة في کوردستان 1514-1851م، ص99-101)، لەجیاتی ئەوەی ئەو سێزدە سەنجەقە کوردییە حەوتەکەی تر بتوێننەوە، کەچی حەوتەکەی عارەب لەژێر کاریگەری ئایینی ئیسلامدا سێزدەکەی کوردیان تواندۆتەوە! خۆ هەرنا لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، دەبوایە کورد بیتوانیبایە دەسەلات بگرێتە دەست و رێگا بەو (5-10%)ی عارەبی ویلایەتەکە نەدا، کە بە تەنیا لەناو شاری موسڵ-دا بوونیان هەبوو، تەواوی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) راکێشن و بیخەنە سەر دەوڵەتی ئێراق و، بەم دەردەی ئەمرۆکەمان ببەن کە نزیکەی (68%)ی خاکی باشووری کوردستانیان داگیرکردووەو نایانەوێت بۆ کوردی بگەرێننەوە، لە لایەکی تریش هەتاوەکو ئێستاش لە هەوڵی بەعارەبکردنی کوردانی ئێزیدی، شەبەک، کاکەیی، گەرگەری و چەندین هۆزو تیرەی تری کوردی بەردەوامن!

نازانم و تێناگەم بۆچی دوژمنانی ئێمە لە تورک، عارەب و فارس هەردەم لە پایتەختەکان-مانەوە دەستیان بە داگیرکردن و گۆڕینی باری پێکهاتەی نەتەوایەتی ئەو شارانەی کوردستان کردووە؟ ئایا ئەوان میرنشین، ویلایەت و دەوڵەتە کوردییەکان بە سەری مارە مەترسیدارەکە بۆسەر ئاساییشی نەتەوەیی خۆیان دەزانن، بۆیە لەوێوە دەست دەکەن بە داگیرکردن و گۆڕینی باری پێکهاتەی دیمۆگرافیای نەتەوەیی لە بەرژەوەندی نەتەوەکانی خۆیان؟ بۆ نموونە سارد (سەردەشت) پایتەختی دەوڵەتی لیدیا، هەمەدانی پایتەختی دەوڵەتی میدی، خوڕەم ئابادی پایتەختی لوڕستان، موسڵ پایتەختی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و کەرکوکی پایتەختی ویلایەتی شارەزووری کوردی.

گرنگی شارو پارێزگای موسڵ بۆ کورد و باشووری کوردستان:

سەرەڕای ئەوەی کە شاری موسڵ لە رابردوودا بەشێک بووە لە باشووری کوردستان، کەچی عارەبی داگیرکەر بە درێژایی مێژوو هەر لە سەردەمی داگیرکارییەکانی میلیشیا ئیسلامییەکان هەتاوەکو ئێستاکەش، بە بەردەوامی بە پێی نەخشەو پلانێکی تۆکمە لە هەوڵی گۆڕینی باری پێکهاتەی نەتەوەیی ئەم شارو پارێزگایە بووینە بۆ بەرژەوەندی خۆیان، بە مەرجێک بە زیانی کوردەکان کۆتایی پێبێت. گرنگی شارو پارێزگای موسڵ بۆ باشووری کوردستان یاخود هەرێمی کوردستان، ئەگەر لە گرنگی شاری کەرکوک لە ئەمڕۆو دوارۆژدا بۆ باشووری کوردستان زۆرتر نەبێت ئەوە هەرگیز کەمتر نییە.

گرنگی شارو پارێزگای موسڵ لە چەند خاڵێکدا بەدی دەکرێت کە گرنگترینیان ئەمانەی خوارەوەن:

1. گرنگی شوێنی ستراتیژی شاری موسڵ و هەڵکەوتنی جیۆپۆلیتیکی ئەو شارە، کە باشووری کوردستان بە وڵاتەکانی دراوسێ هەر یەک لە تورکیا، سوریا و ئێراق دەبەستێتەوە.
2. گرنگی شوێنی ستراتیژی سەربازی شارو پارێزگای موسڵ بۆ باشووری کوردستان کە لە لایەک دەبێتە لەمپەرێکی گەورە لە بەردەم هەر هێرشێکی وڵاتەکانی تورکیا و سوریا، لە لایەکی ترەوە ئەگەر شاری موسڵ لەسەر باشووری کوردستان نەبێت و، سەربە عارەب و دەوڵەتی ئێراق بێت، ئەوە هەردەم باشووری کوردستان و پایتەختەکەی شاری هەولێر کە نزیکەی (95) کیلۆمەتر دەکەوێتە رۆژهەڵاتی شاری موسڵ، دەکەونە ژێر هەڕەشەی راستەوخۆی عارەب و دەوڵەتی ئێراقی. یەکێک لە هۆکارە هەرە گرنگەکانی شکستی راپەڕینی بەهاری ساڵی (1991)ی کۆمەڵانی خەڵکی باشووری کوردستان و هاتنەوەی رژێمی سەدام و میلیشیای عروبەی رەگەزپەرست، رزگار نەکردنی شاری موسڵ بوو لەو راپەڕینەدا.
3. گرنگی ئابووری پارێزگای موسڵ بۆ باشووری کوردستان، کە ئەو پارێزگایە دەوڵەمەندە بە نەوت لە عەینزالە، هەروەها گازو کەرەستەی

خـاوی ژێـر زەوی‌و کانزاکـان. سـەرچاوەی سروشـتی و چەنـدین کارگـەو دامەزراوی گەورەی تیایە.

4. دەوڵەمەندی پارێزگـای موسـڵ لـە رووی سـەرچاوە سروشـتییەکان‌و ئـاوی رووبـاری دیجلـەو لقـەکانی تـر کـە دەرژێنـە ئـەو رووبـارەوە. کـە دەکرێـت هـەموو باشـووری کوردسـتان سـوودی لێوەرگرێـت هـەم بـۆ خواردنـەوە، ئـاودێری، پرۆژەی بەرهـەم هێنـانی وزەی کارەبـاو چەنـدین پرۆژەی تـری سوودبەخش وەکو بەخێوکردنی ماسی.

5. دەوڵەمەندی خاکی پارێزگای موسڵ و گونجـاوی ئاووهەواکـەی بـۆ بەرهـەم هێنانی کشتوکاڵی لە دانەوێڵە، میوەجات‌و سەوزە. بەتایبەت کە هەم بەهاران و هەم پایزان گیاو گوڵ سـەوز دەبێت و بـە دایکـی دوو بـەهاران ناسـراوەو بۆ بەرهەم هێنانی گشت جۆرەکانی سەوزەو میوەو دانەوێڵە دەشێت.

6. پارێزگای موسڵ لـە رووی فراوانـی خاکەکەیـەوە گـەورەترین پێوانـەی هەیـە کە نزیکەی (40.955) کیلۆمەتری چوارگۆشەیە. ئەمـەش یارمەتیدەرێکـە بـۆ سوود وەرگرتن لە فراوانی پێوانەکەی لە زۆر بواری جیاجیادا.

7. پارێزگای موسڵ لە رووی دانیشتوانەوە گەورەترین شاری باشووری کوردستانە، کە زۆرترین ژمارەی دانیشتوانی هەیە و نزیکەی (3) ملیۆن کەس دەبێت. زۆری ژمارەی دانیشتوانی ئەو پارێزگایە کاریگەری ئەرێنی فرە لایەنی دەبێت بۆ باشووری کوردستان.

8. دەکرێت لەکاتی پێویستدا کورد سوود لە رووباری دیجلە وەربگیرێت، بە مەبەستی کەشتییەوانی و گواستنەوە لە باشووری کوردستان-ەوە بەرەو تورکیا، ئێراق و جیهانی دەرەوە، هەروەها بە پێچەوانەوە.

بەراوردێک لە نێوان پەیوەندییەکانی هەر یەک لە کورد و عارەب بە نەتەوە و ئایین و ئایینزاکانی ترەوە:

ئەو ئێراقەی ئێستا کە بە بێ خواست و ئارەزووی هەر دوو نەتەوەی کورد و عارەب، بەتایبەتی کە دژی خواستی کورد دامەزواوە، لە دوو خاکی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی کوردی و هەر دوو ویلایەتی بەغدای سوننەو بەسرای شیعەی عارەب پێکهاتووە، رۆژێک دادێت هەڵبوەشێتەوەو پارچە پارچە بوونیشی زۆر ئاسانە، یەکەم: لەبەرئەوەی ئەو دەوڵەتە لە ئەنجامی داگیرکردنی باشووری کوردستان و بڕیاری لکاندنی زۆرەملێیانە لە دژی خواستی دوو پێکهاتەی سەرەکی کە کورد و شیعەی عارەبە دروستبووە، داگیرکردن، سەپاندن و زۆرداریش تاسەر بەردەوام نابێت. دووەم: لەبەرئەوەی وڵاتێک کە عارەب بە تەنیا تێیدا دەسەڵاتدار و باڵادەست بێت، نکۆڵی تەواویش لە بوونی نیشتمان و خاکی کورد (باشووری کوردستان – ویلایەتی موسڵ)دا بکات و نەتەوەی کوردیش بە بەشێک لە نەتەوەی عارەب دابنێت، جگە لەو هەموو ستەم، زۆرداری، سەرکوتکردن، کوشتن، بەعارەبکردنی خاک و نەتەوەکانی تری چوارچێوەی بەناو یەک وڵات بەتایبەت لە دژی کورددا، کوشتار، کۆمەڵکوژی، کیمیاباران، ئەنفالکردنی کوردی فەیلی، ئەنفالکردنی بارزانییەکان، ئەنفالکردنی سەدو هەشتا و دوو هەزار مرۆڤی بێتاوانی کورد و بەعارەبکردنی (68%)ی خاکی باشووری کوردستان، چۆن تاسەرو وا بە یەکگرتوویی زۆرەملێیانە دەمێنێتەوە!! سەبارەت بە داگیرکردنی باشووری کوردستان، پارێزەر عەزیز شەریف عەبدولحەمید، سیاسەتمەدارو وەزیری دادی ئێراقی لە کۆتایی ساڵی شەستەکاندا، لە لاپەڕە (36)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية في العراق)دا، نووسیویێتی: (گومان لەوەدا نییە کە پەیوەندی ئابووری و کۆمەڵایەتی لە نێوان باشووری کوردستان و ناوەڕاستی ئێراقدا هەیە، بەڵام ئەو پەیوەندییانە نابنە بیانۆی لکاندنی داگیرکەرانە، کەچی لکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراقەوە لکاندنێکی داگیرکەرانەی ئابرووبەرانەی هەڵپەرستانەیە). گرنگترین شت بۆ ئێمە لە گەواهیدانی مافناسێکی عارەبی وەکو عەزیز شەریف، ئەوەیە کە ناوبراو هاو بۆچوونە لەگەڵمان بەوەی کە باشووری کوردستان لە لایەن

عارەب و دەوڵەتی ئێراقەوە داگیرکراوە، نەک لە ئەنجامی دەنگدان و گشتپرسییەکی ئازادانە لەگەڵ ئێراق یەکیان گرتبێت، وەکو زۆر لە عارەب و داگیرکەران بانگەشەی بۆ دەکەن و کردیان.

سەبارەت بە بیرکردنەوەو هزری عارەب لەمەڕ خاوەنداریێتی خاکی ئێراق لە دوای پێکەوەبەستنی زۆرەملێیانەی هەر سێ (ویلایەتی بەغدای عارەبی سوننە، ویلایەتی بەسرای عارەبی شیعەو ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)ی کوردی)، ئەوان هەر پێیان وایە کە تەواوی خاکی ئێراق خاکی عارەبەو دانیشتوانەکەشی عارەبن. بۆ زانیاری زۆرتر (بڕوانە تەواوی دەستوورە یەک لەدوا یەکەکانی ئێراقی لە یەکەم دەستووری ساڵی (1925)ەوە تا دەگاتە دەستووری ساڵی (2005)ی بەناو ئێراقی فرەنەتەوە و فیدراڵی، کە هەموویان ئێراق بە بەشێک لە خاکی عارەب و نەتەوەکانی ئێراقیش بە بەشێک لە نەتەوەی عارەب دانراون. ئێستاکەش زۆربەی سەرکردە عارەبەکان لێدوانی وا دووبارە دەکەنەوە کە ئێراق خاکی عارەب و گەلەکەشی (گەلانی ئێراقی) بەشێکی دانەبڕاون لە نەتەوەی عارەب، ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە لە دەستووری دوای رووخانی رژێمی سەدام (2005)، ئێراق بە وڵاتێکی فرە نەتەوە و وڵاتێکی هاوبەشی نێوان کورد و عارەب پێناسە دەکات. هەر چەندە لەو دەستوورەشدا عارەبەکان بە شێوەیەک لە شێوەکان هەوڵیان داوە ئێراق وەکو دەوڵەتێکی عارەبی پێناسە بکەن، بەتایبەت لە مادەی سێیەمدا کە دەڵێت: ئێراق بەشێکە لە جیهانی ئیسلامی و ئەندامێکی دامەزرێنەری کارای کۆمکاری عارەبییە و پابەندی بەڵێننامەکەیەتی). لە مادەی (1)ی بەڵێننامەی کۆمکاری دەوڵەتانی عارەبی، دەڵێت: (کۆمکاری دەوڵەتانی عارەبی لە دەوڵەتە سەربەخۆ عارەبییەکان پێکدێت، کە واژۆی ئەو بەڵێننامەیان کردووە و هەر یەک لە دەوڵەتانی عارەبی سەربەخۆ، مافی ئەوەیان هەیە بێنەناو ئەو کۆمکارە). بە گوێرەی مادەی یەکی بەڵێننامەی کۆمکاری دەوڵەتانی عارەبی، کە عارەبەکان بە نیازێکی شاردراوە، ئەو دەستەواژەیان خستۆتە ناو دەستووری ئێراقی، بۆ ئەوەی لە داهاتوودا پرسی ناسنامەی عارەبێتیی ئێراق بهێننە پێشەوە، کە ئێستاکە لە کۆمیسیۆنەکانی هەموارکردنی چەند مادەیەکی دەستووردا باسی جێگیرکردنی پێناسەی ناسنامەی عارەبێتیی ئێراق دەکەن، کە پێموایە نوێنەرانی کورد لە پەرلەمانی ئێراق لە مەبەستی شاردراوەی بەستنەوەی ئێراق بە کۆمکاری دەوڵەتە عارەبەکان بێئاگا بووینەو، لە نیازی ئاییندەی عارەبەکان

نەگەیشتوون! ئەگەر ئێراق لە رابردوودا دەوڵەتێکی عارەبی و دانیشتوانەکەی عارەب بووبن، ئەوە لە دوای گرێدانی ستەمکارانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەشێوەیەکی فەرمی بە ئێراقی عارەبی لە رێکەوتی (16.12.1925)دا، ئێراق بۆتە دەوڵـەتێکی هاوبەشـی هــەر دوو نەتــەوەی کــورد و عــارەب، هــەروەها بەشـێکی خاکەکەی بەشێکی نیشتمان و خاکی کوردە، بەشـەکەی تریشی بەشێکی نیشتمان و خاکی عارەبە. باشووری کوردستان (ویلایـەتی موسڵ) هـەرگیز لـە رووی رەگـەزی، مێژوویـی و جوگرافییــەوە بەشــێک نــەبووە لــە دەوڵــەتی ئێــراق (هــەر یــەک لــە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا)دا.

سـەبارەت بـە بۆچـوونی کەسـایەتی دیـارو ناسـراوی بیـانی و عـارەبی لەسـەر پێکهاتـەی رەگـەزی و ناسـنامەی ئێـراق، ئامـاژە بـە بۆچـوونی چەنـد کەسـایەتییەک دەدەم. ئەفسەرو سیاسەتمەداری بەریتانی (ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ)، کە لە سـاڵانی دەسەڵاتی بەریتانی لە ئێراقدا ئەفسەری بەڕێوەبردن بووە، لەمەڕ ئێراق، نووسـیوێتی: (ئێراق لە رووی رەگەزییەوە هەرگیز وڵاتێکی عارەبی نەبووە - سـەرچاوە: (المستر ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، أربعة قرون من تـأريخ العراق الحديث، ل20). سـەبارەت بە هەمان پرس، دکتۆر شاکر خەسباکی جوگرافیناسی عارەبی ئێراقی، دەڵێت: (ئێراق نـەک هـەر تـەنێ دەوڵـەتێکی عـارەبی نییـە، بـەڵکو دەوڵـەتێکی عـارەبی – کوردییـە - سەرچاوە: (دکتۆر شـاکر خەسـباک، کورد و مەسـەلەی کورد، ل6). ئـەو پێناسـەیەی کـە دکتـۆر شـاکر خەسـباک بـۆ ناسـنامەی ئێـراق کردوویـەتی، دەتـوانین بڵێـین پێناســەیەکی بەویژدانانــەی کەســایەتییەکی عــارەبی ئێراقییــە و، وەڵامــی بۆچــوونی رەگەزپەرسـتانی ئێراقـی دەداتـەوە لـەوەی کـە ئێـراق وڵاتێکـی عـارەبی و گەلەکەشـی عارەبن. هەروەها کەسایەتی ئاشتیخوازو ناسراوی عـارەبی ئێراقی، عـەزیز شـەریف: لە لاپـەڕە (2)ی چاپی چوارەمی پـەرتووکی (المسألة الكوردية في العراق)دا دەڵێت: (لەبەرئەوەی ئێراق پێکهاتووە لە هەرێمێکی فرە نەتەوەیی، کە چارەسـەرکردنی کێشـە بنچینەییـەکانی پرسـی سەربەسـتی و پێشخسـتن، بـە بـێ چارەســەرکردنی پرســە نەتەوەییەکان تیایدا ئەستەمەو ناکرێت. بۆیە پێویستە لەسەر هەموو تێکۆشەرێکی دژ بە داگیرکەرو هێزە کۆنەپەرستەکانی لایەنگریان، هـەروەها پێویسـتە لەسـەر هـەموو تێکۆشــەرێکی رێگـای سەربەسـتی و پێشـکەوتنی ئـەو وڵاتـە، کاربکـات لـە پێنـاوی خــەباتی ســەرەکی کــە چارەســەری پرســی نەتەوەکانــە بەشــێوەی چارەســەرێکی

نێودەوڵەتییانەی پرۆلیتاریانە، هەموو گەردێکی دەمارگیری و جیاوازی رەگەزایەتی و هەڵپەرستی و چەوسانەوەی نەتەوایەتی لابەرێت. چارەسەرێک کە بەشێوەیەکی ئازادانە چارەنووسی نەتەوە چەوساوەکان دیاری بکرێت، لە هەنگاوی یەکەمدا چارەسەرکردنی پرسی کورد، پرسی ئازادانەی مافی دیاریکردنی چارەنووسی گەلی کورد، بە مافی جیابوونەوەو دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی). بە گوێرەی بۆچوونی نووسەری بەناوبانگی عارەبی ئێراقی عەزیز شەریف، بۆمان دەردەکەوێت کە دەوڵەتی ئێراق دەوڵەتێکە لە خاکی دوو نەتەوەی کورد و عارەب پێکدێت، چونکە بەشێکی خاکەکەی بەشێکە لە خاکی کوردستان و بەشێکی پێکهاتەکەشی بەشێکە لە نەتەوەی کورد.

مرۆڤ خاوەنی یان هەڵگری هەر بیروباوەڕێک و ئاینێک بێت هەر لە بێباوەڕی، زەردەشتی، ئیسلامی، کریستان، فەلە، چەپ، راست، ئەوپەڕی نەتەوەیی، کۆمۆنیستی و ئەنتەرناسیۆنالیستی، پێویستە باوەڕی تەواوی بە مافەکانی نەتەوە ژێردەستەکان هەبێت و، پشتیوانی لە مافی رزگاری و جیابوونەوەو دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی نەتەوە چەوساوەکان و خاک داگیرکراوەکان بکات، پێموایە هەر بۆچوونو کارێک دژی ئەوە بێت، تەنیا شەرمەزاری بۆ هەڵگری بیروباوەڕەکە دەهێنێت و بەجێدەهێڵێت.

هەوڵدەدەم سەرەتا ئاماژە بە چەند نموونەیەک بکەم، کە باسی بێزاری دەبڕینی بەزۆر لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبییەوە، هەروەها پەرچەکردارەکانی هەر یەک لە کورد و شیعە، دەکەن. سەبارەت بە کورد پێویست بە نموونە هێنانەوەی زۆر ناکات، لەبەرئەوەی هەر لە یەکەم رۆژی دامەزراندنی دەوڵەتەکە، کورد پەنای بردۆتە بەر خەبات و شۆڕش کە تاوەکو ئێستاش هەر بەردەوامە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە کوردەکان بەو لکاندنە زۆرەملێیانە قایلنین، بەڵام چەند نموونە دێنمەوە کە یەکەمیان بە گوێرەی لاپەڕەکانی (207-214)ی پەرتووکی (وثائق بريطانية عن تشكيل دولة كوردية مستقلة 1924-1927، ئامادەو پێشکەشکردنی دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی)دا، کە بە پشتبەستنی بە راپۆرتی ئەفسەرێکی هێزی ئاسمانی ئێراق کە بۆ ئەفسەری روکنی ئیستخباراتی یەکەم لە بارەگای فەرماندەیی هێزی ئاسمانی – فەرماندەیی ئێراق لە بەغدا بە ژمارە (10/2)ی رێکەوتی (22.9.1927)دا ناردوویەتی. لە راپۆرتەکەدا

ئەفسەری بەرپرس بۆچوونی پارتێکی کوردی ڕێگەپێدراو لە لایەن حکومەتی ئێراقی دەخاتەڕوو کە پارتە کوردەکە دەڵێت: (لێمان گەڕێن با لە دژی عارەبەکان راپەڕین و، لە وڵاتی خۆمان دەریانکەین. ئێمە کوردین و پاڵپشتی هەڵبژاردنی فەیسەڵ ناکەین، بەڵام بەریتانییەکان بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ناچاریانکردین سوێندی لایەنگیری بۆ ئەو بخۆین. کورد لە سەرانسەری وڵاتدا (باشووری کوردستان)دا رقی لە دەسەڵاتی عارەب، سوپای عارەب، کارمەندی عارەب و بگرە لە وەزیرو پەرلەمانتارە کوردەکانیشە کە لە خزمەتی عارەبدان). هی دووەمیشیان هەر بە گوێرەی هەمان بەڵگەنامەی سەرەوەیە، کە لەژێرناوی (داواکاری دانیشتوان)، لە لاپەڕەکانی (215-218)دا بڵاوکراوەتەوەو، بۆچوونی سەرکردەو دەمڕاستی دانیشتوانی سلێمانی، هەولێر و کەرکوکن، کە دەڵێت: (ئێمە کورد و تورکمانین، بە تەواوی عارەب رەتدەکەینەوە، ئەگەر داواکەمان پەسند ناکەن لێمان گەڕێن ئێمە خۆمان کاروبارەکانی خۆمان بەڕێوە دەبەین. کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە هەموو شوێنێک نەفرەتی لێدەکرێت. ئێمە بە کۆمیسیۆنی ئەوانمان گوتبوو ئەگەر ناماندەنە بەریتانییەکان، بە هیچ شێوەیەک ناخوازین لەگەڵ عارەب بین. با رادەستی هەر هێزێکی ترمان دەکەن بیکەن جگە لە عارەب، کەچی کۆمەڵەی نەتەوەکان بە پێچەوانەوە ئێمەیان رادەستی عارەبەکان کرد بۆئەوەی فەرمانڕەوایی ئێمە بکەن). مێژوونووس و رۆژهەڵاتناسی روسی میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، لە لاپەڕە (50)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية (1917-1923)دا باسی ئەوەیکردووە: (بە پێچەوانەی عارەبە موسڵمانەکان کە دەنگیان دابوو لە بەرژەوەندی دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبی، کوردەکانی موسڵ و ئێزیدییەکانی چیای شەنگال بەیاننامەیەکیان لەکاتی راپرسییە گشتییەکەدا لە دژی دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتییەکی عارەبی راگەیاند). دوا نموونەش هەروەکو نووسەر (جۆن س. گیست) نووسیوێتی: (مس بێڵ گرترود بێڵ، لە مانگی دووی ساڵی (1919)دا ئاماژەی بەوە کردووە کە پەنجا کەس لە نێوانیاندا تەواوی سەرۆکە ئێزیدییەکان، بەیاننامەیەکیان بەناوی ئێزیدییەکانی دیاربەکر و موسڵ دەرکرد، کە تیایدا رایانگەیاندبوو ئەوان دەیانەوێت بخرێنە ژێر سەرپەرشتی بەریتانیای مەزن، وە هەرگیز نایانەوێت میرییەکی عارەبی فەرمانڕەوایان بێت – سەرچاوە: (جۆن س. گیست، الحياة بين الكورد .. تأريخ الإيزديين، ترجمة عيماد جەميل مزوري، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، دار

سپیرێز للطباعة والنشر، جنوب کوردستان – دهۆک 2005، ل394). سەرەڕای شۆڕش و ڕووبەڕووبوونەوەی ڕاستەوخۆی کورد لەگەڵ حکومەتە یەک لەدوا یەکەکانی ئێراقدا، کورد لە ڕێگای بەیاننامەو یاداشتیشدا چەندین جار پرۆتێستی ئەوەی کردووە بۆئەوەی نەخرێتە سەر حکومەتی ئێراق و نایەوێت لەگەڵ عارەبدا بەیەکەوە بژین.

هەرچی سەبارەت بە شیعەکانیشە، ئاماژە بە پەرچەکرداری ئەوانیش دەکەم. بەڵام با بە بیروبۆچوونی کەسانی بیانی دەستی پێبکەم، کە دوو نووسەربەناوەکانی (پییەر سالینجەرو ئێریک لۆران) لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (حرب الخلیج: الملف السري)دا، نووسیویانە: (ئێراق بەرهەمی شێتایەتیی وینستۆن چەرچڵە، کە دەیویست دوو کێڵگەی نەوتی کەرکوک و موسڵ بە ئێراقەوە ببەستێتەوە، کە هیچ شتێکی هاوبەشیان لەگەڵ ئەو وڵاتەدا نەبوو، هەر لەبەر ئەو هۆیەش بوو هەر سێ گەلی کورد، سوننە و شیعە کە هیچ شتێکی وەک یەک و هاوبەشیان نەبوو، لەگەڵ یەکتردا کۆکردەوەو لێکی گرێدان. ئەوەش کارێکی ناڕەوا بوو، چونکە کوردەکان لە ڕەگەزی سامی نین، بەڵکو ئەوان لە بنچینەدا هیندو ئەوروپیین و لە ڕووی ئایینیشەوە زۆربەیان موسڵمانی سونین. ئەو شتانە هەمووی خەسڵەتی دەستکردێتیی دەوڵەتی ئێراقیان پێوەدیارە – سەرچاوە: دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، کرکوک قلب کوردستان، ص80، لە بیار سالینجر، إریک لوران، حرب الخلیج: الملف السري، ص24)دا وەریگرتووە + حوسێنی مەدەنی، کوردستان و ئیستراتیژیی دەوڵەتان، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، ل300، بەڵام لە چاپی دووەمی ساڵی 2009دا کەوتۆتە ل304). لە سەرەوەدا بۆمان دەردەکەوێت، کە لەکاتی دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقدا، تەنیا بەرژەوەندی ئینگلیزو عارەبی سونە ڕەچاوکراوە، چونکە هەروەکو دوو نووسەرەکە ئاماژەیان پێداوە، پێکهاتەکانی کورد، سونە و شیعە هیچ شتێک و بەرژەوەندییەکی هاوبەش نەبووە لە نێوانیاندا.

(ئۆریل دان) سەبارەت بە دەوڵەتی ئێراق دەڵێت: (هیچ کاتێک ئێراق لە ڕابردوودا یەکەیەکی سیاسی سەربەخۆ نەبووە، سنووری ئێستای ئێراق لە سەردەمێکدا کە زۆر لە زیندووەکان بە باشی بەبیریانە، کە لەسەر ویست و خواستی وڵاتانی بێگانەوە کێشراوە بەزۆری لە پێناوی خزمەتکردنی بەرژەوەندییەکانی دەرەوە – سەرچاوە: ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، سایکس – پیکۆو ترازاندنی جەمسەری

کێشەی کوردی باشوور، ل77). ئەو لێدوانەی (ئۆریل دان) ئەوە دەسەلمێنێ کە سەرەڕای بەزۆر لکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراق و کۆکردنەوەی کورد، سوننە و شیعەی عارەب لە چوارچێوەی یەک دەوڵەتی بەزۆر دروستکراو، هەر سێ پێکهاتە سەرەکییەکە هەرگیز نەیانتوانیوە بەیەکەوە بگونجێن. هەروەها شا فەیسەڵ (فەیسەڵ کوڕی شەریف حوسێن کوڕی شەریف عەلی ئەلهاشمی 20.5.1883–8.9.1933)، یەکەم شای ئێراق لە نێوان سالانی (23.8.1921–8.9.1933)دا، سەبارەت بە وڵات و دانیشتوانی ئێراق لە ڕێکەوتی (15.3.1932)دا گوتوویەتی: (ئەم وڵاتەی ئێراقە بریتییە لە یەکێک لەو وڵاتانەی کە یەکێک لە گرنگترین توخم لە توخمەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی تێدا بەدی ناکرێت، کە یەکێتیی بیرو نەتەوە و ئایینە. بۆیە لەم دۆخەی ئێستادا تواناکانی پەرش و بڵاون لە یەکتر. سەبارەت بەمە دەتوانم بەکورتی لە کاتێکدا کە دڵیشم پڕ لە پەژارەیە بڵێم، بە باوەڕی من لە ئێراقدا هێشتاکە گەلی ئێراق بوونی نییە، بەڵکو چەند کۆمەڵە مرۆڤێکی بەتاڵ لە هەر بیرێکی نیشتمانی بوونیان هەیە، کە هیچ شتێک بەیەکەوە کۆیان ناکاتەوە. بەڵێ ئەو گەلە بوو کە ئەرکی پێکهێنانی کەوتبووە ئەستۆی منەوە – سەرچاوە: ئینسکلۆپیدیای ویکیپیدیا بەشی عارەبی + نجدة فتحي صفوة، مذكرات جعفر العسكري، ل191–199). بە گوێرەی قسەکانی شا فەیسەڵی کوڕی شەریف حوسێن، بۆمان دەردەکەوێت کە ئێراق وڵاتێکی دەستکردی ئینگلیزەو، ئەوان لە پێناوی بەرژەوەندی خۆیان و بەرژەوەندی عارەبدا چەندین گروپ، دەستە، نەتەوە، ڕەگەز، تیرەو تیرەی ئایینیان کۆکردۆتەوە لەگەڵ نیشتمان و خاکی دوو نەتەوەی کورد و عارەب و، دەوڵەتی ئێراقیان بۆ عارەب دروستکردووە. ئەوە لە کاتێکدا نە کوردەکان و نە زۆرێک لە عارەبەکانیش بەتایبەت عارەبی شیعە، قایل نەبوون بە دانانی فەیسەڵ کوڕی حوسێنی هاشمی بە پادشای ئێراق و، بە کەسێکی نەگونجاو بۆ ئەو پۆستەیان ناودەبرد، کە لە ڕێکەوتی (23.8.1921)دا دەسەڵاتدارانی بەریتانی بەزۆر سەپاندیان – سەرچاوە: (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917–1923)، ل216). هەروەها نووسەرێکی بیانی بەناوی (گیرارد چالیياند) کە لە لاپەڕە (60–64)ی پەرتووکی (کوردستانی کوردەکان)دا، نووسیویێتی: (وڵاتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی وەکو ئێراق، سوریا، لوبنان و هی دیکەش لە ئەنجامی ململانێی بۆرجوازی یان خەباتی شۆڕشگێڕانەی ئەو وڵاتانەدا دروست نەبووینە، بەڵکو بە

پێچەوانــەوە لەســەر دەســتی ئیمپریــالیزمی بــەریتانی و فەرەنسـی دامــەزراون بـۆ خزمــەتکردنی ئامانجــەکانیان و گونجانــدنی بەرژەوەندییــەکانی ئیمپریــالیزم. ئەگــەر ئیمپریــالیزمی بــەریتانی و فەرەنســی بیانویســتایە دەوڵــەتێکی کــوردی ســەربەخۆ دامــەزرێنن، بــە گــوێرەی رێکــەوتنی نێوانیــان دایــان دەمەزرانــد، کــە ســەرکردایەتی کــوردیش نزیکــەی لــە هــەمان ئاســتی دواکــەوتوویی بــوو کــە بــاڵی بەســەر زۆر لــە دەوڵــەتانی عــارەبی ناوچەکــەدا کێشــابوو – ســەرچاوە: ئــەیوب بــارزانی، المقاومــة الكوردية للأحتلال 1914–1958، ل25).

سەبارەت بە پەرچەکرداری شیعەی عارەب لەمەڕ دامەزراندنی دەوڵەتێک بەناوی ئێراق، کاکەمەم بۆتانی، لە لاپەڕە (14)ی پەرتووکی (لە دوو توێی یاداشتی شاردا)، نووسـیویێتی: (بابــەتی بەیەکــەوە بەســتنی هــەر دوو ویلایــەتی بەغــداو بەســرا – بــا عــارەبیش بــن – کــارێکی زۆر گــران بــوو، دەمڕاســتو دەســەڵاتدارەکانی هــەر دوو ویلایــەت ســەریان بۆیــەک شـۆڕنەدەکرد .. لــەپڕ، هــەرا ســەری هەڵدەداو عارەبــەکانی ویلایەتی بەسرا داوای جیابوونــەوەو میری ســەربەخۆیــان دەکرد). بــە گــوێرەی ئــەو ئاماژە پێکردنەی کاکەمەم بۆتانی، بۆمان دەردەکەوێت کە تــەنیا کوردەکان نەبووینە کە بە یەکگرتنی هەر سێ ویلایەت و هەر سێ پێکهاتــە ســەرەکییەکەی (کورد، سونە و شــیعە)، ناقایــل بــوو بــن، بــەڵکو شــیعەی عــارەبیش ئــەم لکانــدن و یەکگرتنــە زۆرەملێیانەی بە دڵ نەبووە، بۆیە هەڕەشــەی جیابوونــەوەو دامەزراندنی دەوڵــەتێکی ســەربەخۆی تایبــەت بە خۆیــان کــردووە! هــەر ســەبارەت بە پەرچــەکرداری شیعەی عارەب، لە هەمان لاپەڕەو هەمان سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەداو، بە پشتبەستنی بە (عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی، مێژووی وەزارەتــەکانی ئێراق، بەشی یەکــەم، ل65–97)، نووسـیویێتی: (لــەپڕ، چــوار هــەزارو پێنج ســەد کــەس لــە دانیشــتوانی ویلایــەتی بەسرا لە رێکەوتی (13.6.1921)دا یاداشتنامەیەکیان ئامادەکردو گەیاندیانە بارەگای نوێنــەری بــاڵا. داواکانیــان بریتیبــوو لــە دانــانی: ئەنجومــەنی یاســادانانی ســەربەخۆ بۆ ویلایــەتی بەســرا. ئــەم ناوچەیــە ســوپای پۆلیســی خــۆی هــەبێ، کاروبــاری نــاوخۆی ویلایەتەکە بدرێتە دەست خــەڵکی بەسرا.. هــەتا بــەوەش قایل نــەبوون کــە ئەوانــەیان بــدرێتێ و ســەربە ویلایــەتی بەغــدا بــن، بــەڵکو داوایــان کــرد لــە هیندســتانەوە سەرپەرشتی بکرێن). ئەگەر بەراوردێک لە نێوان ئەو داواکارییەی چوار هەزارو پێنج سەد کەسەی دانیشتوانی ویلایەتی بەسرای ئەوکات و، داواکاری ئێستای شیعەکانی

باشووری ئێراق بکەین بەتایبەت دانیشتوانی بەسراو ناسریە، سەرەتا دەبینین لە هەر دوو سەردەمدا ئەوان پەرچەکرداریان هەبووەو، داواکاریشیان لەیەکەوە زۆر نزیکن و مرۆڤ دەتوانێت بڵێت هەمان شتن، کە بریتیین لە نیمچە سەربەخۆییەک یان شێوازێکی فیدراڵی. ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، لە لاپەڕە (363)ی بەشی دووەمی پەرتووکی (بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية)دا، نووسیوێتی: (بۆچوونی دانیشتوانی ویلایەتی بەسرا، دژی ئەوەیە کە بەغدا دەسەڵاتی بەسەر ئێراقدا هەبێت. خەڵکی وا هەیە حەز دەکات تورکەکان بگەڕێنەوە، کەسێکیش نییە حەزبکات حکومەتێکی عارەبی دامەزرێت کە مەڵبەندەکەی لە بەغدا بێت). هەر سەبارەت بە بۆچوونی دانیشتوانی بەسرا، ئارنۆڵد ویلسۆن، لە لاپەڕە (382)ی هەمان سەرچاوەدا نووسیوێتی: (لەناو دانیشتوانی ویلایەتی بەسرا ئارەزوویەکی بەهێزی جیابوونەوە هەبوو). هەروەها لە لاپەڕە (10)ی سەرچاوەی ناوبراودا، فوئاد جەمیلی وەرگێڕی هەر سێ بەشەکەی پەرتووکەکە، ئاماژەی بە وتارێکی مستەر وینستۆن چەرچڵی وەزیری کۆلۆنییەکانی بەریتانی دەدات کە لە ڕێکەوتی (14.6.1921)دا دەڵێت: (هەندێک خەڵک داوایەکیان پێشکەش کردبوو بۆ جیاکردنەوەی بەسرا لە ئێراق و وەکو ناوچەیەکی سەربەخۆ لەژێر بەڕێوەبەرایەتی بە تەنیای بەریتانیا دابێت. بەڵام نابینین ئەو کارە بکرێت، چونکە سیاسەتی ئێمە ئەوەیە کە حکومەتێکی عارەبی دامەزرێنین). لە ڕێگای یاداشتەکانی (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)دا بۆمان دەردەکەوێت کە شیعەی دانیشتوانی ویلایەتی بەسرا (باشووری ئێراق)، دڵخۆش نەبووینە بەوەی کە بخرێنە سەر ئێراق، بەڵکو داوای سەربەخۆیی ویلایەتی بەسراو دامەزراندنی دەوڵەتێکی جیا لە ئێراق یان گێڕانەوەیان بۆسەر دەوڵەتی عوسمانی کردووە. ئارنۆڵد ویلسۆن، لە درێژەی نووسینەکەیدا هەر لە لاپەڕە (382)ی سەرچاوەی پێشوو، سەبارەت بە بۆچوونی کوردەکانی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ لەمەڕ چوونە ژێر باڵی حکومەتێکی عارەبی نوێ لە بەغدا، نووسیوێتی: (سێ لەسەر چواری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ عارەب نین. پێنج لەسەر هەشتیان کوردن، یەک لەسەر هەشتیان کریستان و ئێزیدین. دەرکەوت کە پرسی کورد ناتواندرێت چارەسەر بکرێت. سەرکردەکانی کورد سیاسەتێکی یەکگرتوویان نییە. ڕۆڵەکانیان لەسەر هیچ شتێک کۆک نین بەیەکەوە، جگە لە دژایەتیکردنیان بۆ هەر جۆرێک لە جۆرەکانی حکومەتێک کە بیانخاتە ژێر دەسەڵاتی

عارەب). هەروەها وینستۆن چەرچڵی وەزیری کۆلۆنیالییەکانی بەریتانی لە ڕێکەوتی (14.6.1921)دا لە وتارێک دەربارەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە پەرلەمانی بەریتانیدا ووتی: (کوردەکان حەزناکەن بخرێنە ژێر دەسەڵاتی حکومەتی عارەبی، لە هەموو کوردستان پرسیار لە خەڵکی کراوە، ئەوە روون بۆتەوە کە دانیشتوانی کوردستانی خوارووو بە یەکێتیی (إتحادي) لەگەڵ ئێراق قایلدەبن بە مەرجێک ڕاستەوخۆ لە لایەن کۆمیسیاری باڵاوە فەرمانڕەوایی بکرێن نەک لە لایەن حکومەتی عارەبی. کەواتە سێر پێرسی کۆکس دوو دەسەڵاتی دەبێت، یەکیان بۆ ئێراق و ئەوی تریشیان بۆ کوردستان. هەروەها کوردستانیش لەشکری خۆی دەبێت کە دەبێتە قەڵایەکی سەخت دژی خۆخزاندنی بۆلشۆڤیک و کەمالیستەکان بۆ ناوچەکە - سەرچاوە: دکتۆر جاسم تۆفیق خۆشناو، مەسەلەی کورد و یاسای نێو دەوڵەتان، ل171). بە گوێرەی ئەو راپۆرتانەی سێر ئارنۆڵد ویلسۆنی کۆمیسیاری باڵا کە ئاماژەی پێکردوون، هەروەها وتارەکەی وینستۆن چەرچڵ بۆمان دەردەکەوێت کە نە کوردەکان و دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ هەروەها نە دانیشتوانی ویلایەتی بەسرا نەیانویستووە بچنە ژێر رکێفی دەوڵەتێکی عارەبی لە ئێراق کە مەڵبەندەکەی بەغدا بێت، چونکە هەر سێ ویلایەتەکە جیا بووینەو هەتاوەکو کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی، نەک هیچ پەیوەندییەک لە نێوانیاندا نەبووە، بەڵکو هەر یەکەی بۆ خۆی سەربەخۆ بووە.

سەبارەت بە رەفتاری کوردەکان لەگەڵ کەمە نەتەوەکانی باشووری کوردستاندا، ئاماژە بە چەند نموونەیەک دەکەم. کاستن نیبوهر (17.3.1733-26.4.1815)ی گەڕیدەی ئەڵمانی، کە لە نێوان ساڵانی (7.1.1761-1767)دا لەسەر داخوازی و بە پارەی پادشای دانمارک (فریدریک-ی پێنجەمی کوڕی کریستیان-ی شەشەم)دا گەشتێکی بۆ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و جیهانی عارەبیدا کردووەو، لە ڕێکەوتی (18.3.1766)دا هاتۆتە موسڵ و، لە لاپەڕە (350)ی بەرگی دووەمی پەرتووکی (راڤەکردنی گەشتی کاستن نیبوهر لە وڵاتی عارەب و وڵاتەکانی تری دەوروبەردا)، کە بەمشێوەیە باسی ژیانی کریستانەکانی هەرێمی موسڵی کردووە: (بەدڵنیایی زۆر بەزەحمەت ناوچەیەک لە تەواوی ئیمپراتۆریەتی تورکی دەبینی، کە کریستانەکان ژیانێکی بەختەوەریان هەبێت لەگەڵ موحەمەدییەکان (موسڵمانەکان)، وەکو ئەو ژیانەی کریستانەکانی هەرێمی موسڵ هەیانە). گومان لەوەدا نییە، کە هەم لەناو

شاری موسڵ و هەم لە سەرانسەری ویلایەتی موسڵ (هەرێمی موسڵ)دا لەو ساڵەی کە کاستن نیببوهری گەڕیدەی ئەڵمانی گەشتەکەی تێدا ئەنجامداوە، ژمارەی کورد زۆر زۆرتر بووە لە ژمارەی تەواوی نەتەوەکانی تری وەکو، عارەب، تورکمان و ئاشووری (کریستانەکان). ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە رەفتاری کوردە موسڵمانەکان لە بەرامبەر ئاشووری و ئەرمەنییە کریستانەکان، رەفتارێکی برایانەی پڕ لە دڵۆڤانی و مرۆڤدۆستانە بووە.

لە راپۆرتێکی کۆمەڵەی نەتەوەکاندا، کە لە ساڵی (1925)دا سەبارەت بە بارودۆخی ئێراق ئامادەکراوە، هاتووە: (کوردەکان، نە عارەبن نە تورک و نە فارس، بەڵام بە بەراورد لەگەڵ ئەوانەی تر لە فارسەکان نزیکترن. جیاوازییەکانی کورد لەگەڵ توركدا زۆر جیاوازی زەقن، لەگەڵ عارەبدا جیاوازییەکانیان گەورەترن. هەر چەندە کورد جەنگاوەری بێ سیستەمن و یەکگرتوو نین، گیانی تۆڵەسەندنەوەیان هەیە لەگەڵ یەکتردا، کەچی توانیویانە بەشێوەیەکی زۆر دۆستانە لەگەڵ تەواوی ئەو نەتەوانەی کە لەسەر خاکی ئەواندا (کوردستان)دا دەژین، بە باشی و بە ئاشتی بژین. هەروەها بە تەواوی بۆمان دەرکەوتووە کە کوردەکان لە هەموو نەتەوەکانی تری موسڵمان باشتر لەگەڵ کریستانەکان دەگونجێن – سەرچاوە: پێداچوونەوەو لێکۆڵینەوە عەبدولرەزاق مەحمود ئەلقەیسی، ولاية الموصل تقرير عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925، مرکز الدراسات الكوردية (کوردۆلۆجی)، مطبعة رەنج، باشووری کوردستان – سلێمانی 2009، ل127 + عصبة الامم، مسألة الحدود بين تركية والعراق وهو التقرير الذي رفعته البعثة المؤلفة وفقا لقرار المجلس في 30 أيلول 1924، ل54-55). نووسینی راپۆرتێکی بەمشێوەیە لە لایەن کۆمیسیۆنێکی سەربە کۆمەڵی نەتەوەکان و، گەواهی دانی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەوەی کە کوردەکان لە هەموو نەتەوەکانی تری موسڵمان باشتر لەگەڵ کریستانەکان دەگونجێن، بەڵگەیەکی گرنگە بۆ دڵفراوانی کورد لە بەرامبەر نەتەوەکانی ترو رێزگرتنیان لە ئایینەکانی تری ناوچەکەو دراوسێ.

جەلال تاڵەبانی، سەرۆک کۆماری ئێراق و سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، لە لاپەڕە (5)ی ئەو پێشەکییەی کە بۆ وەرگێڕدراوە کوردییەکەی شێخ محەمەد شاکەلی بۆ پەرتووکی (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ)ی نووسیوە، باسی راپۆرتی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ-ی

سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان دەکات، کە بە سەرۆکایەتی (ئاینەر تروە ئێف. ڤێرسن)ی سویدی، لە مانگی یەکی ساڵی (1925)دا هاتبوونە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و، دواتر راپۆرتی خۆیان بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرزکردەوە، سەبارەت بە پێکەوە ژیانی نەتەوەکانی کوردستان نووسیبوویان: (گوزەراندنی خەڵکی کوردستان لەگەڵ کریستانەکان لە هی هەموو نەتەوەکانی تری ناوچەکە باشترو دۆستانەتر بووە). هەروەها مام جەلال، هەمان شتی بەشێوەیەکی تر لە لاپەڕە (45)ی پەرتووکی (کوردستان والحركة القومية الكوردية)دا دەربڕیوە، کە دەڵێت: (کۆمیسیۆنی توێژینەوەی سەربە (کۆمەڵەی نەتەوەکان)، لە ساڵی (1925)دا نووسیویێتی: پەیوەندی نێوان گەلی کورد و کریستانەکان لە باشترین جۆرەکانی پەیوەندی بووە لە نێوان موسڵمان و کریستانەکان). ئەوەی کە کۆمەڵەی نەتەوەکان ئاماژەی پێکردووە، دووبارە گەواهیدانی ئەو رێکخراوە نێودەوڵەتییە دووبارە دەکاتەوە بۆ رێزگرتن و گونجاندنی باشتری کورد لە نەتەوەکانی تری دەوروبەر لە بەرامبەر کریستانەکانی ناوچەکەدا.

ئەکادیمستی روسی (ڤ. أ. گەردلێڤسکی)، کە یەکێکە لە خۆرهەڵاتناسە دیارەکانی سۆڤیەت، لە لاپەڕە (126-127)ی بەرگی سێیەمی پەرتووکەکەیدا بەناوی (کارە هەڵبژاردەکان)، سەبارەت بە میانڕەوی کورد نووسیویێتی: (هەرگیز جیاوازی ئایین لە نێوان کوردە موسڵمان و ئەرمەنە کرستانەکاندا رۆڵی نەبینییوە - سەرچاوە: دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، ل119). ئەوەی کە رۆژهەڵاتناسی ناوداری روسی گەردلێڤسکی باسیکردووە، دەیسەلمێنێ کە جیاوازی نەتەوەو ئایین نەبۆتە کێشە بۆ پێکەوە ژیانی کورد لەگەڵ کریستانەکانی کوردستان.

رۆژهەڵاتناسی روسی باسیلی نیکیتین لە لاپەڕە (323)ی پەرتووکی (الكورد دراسة سوسيولوجية وتأريخية)دا نووسیویێتی: (دەتوانم ئەوە بڵێم کە کوردەکان بەشێوەیەکی گشتی دڵفراوانن لە بەرامبەر جولەکەکاندا). ئەو ئاماژەیەی کە باسیلی نیکیتین باسیکردووە سەبارەت بە دڵفراوانی و لێبوردەیی کوردەکان کە بەرامبەر بە جولەکە هەیەتی، بەڵگەیەکە بۆ ئامادەیی پێکەوە ژیانی کورد لەگەڵ رەگەزو ئایینە جیاوازەکان، هەر چەندە جولەکەکان لە رووی رەگەزەوە جیاوازیان لەگەڵ کورددا نەبووەو ئەوانیش هەر کوردن. هەر رۆژهەڵاتناسی روسی باسیلی نیکیتین لە لاپەڕە

(129)ی هەمان سەرچاوەدا، باسی ئەوەی کردووە کە (موژدەهێنەر ویگرام) لە پەرتووکەکەی خۆیدا (تأريخ الكنيسة الاثورية عام 1910)دا باسی کردووە کە توندڕەوی لە خەسڵەتی کوردەکاندا نییە.

مێجەر (رائید) کینیس ماسۆن، لە لاپەڕە (329)ی پەرتووکی (کوردستانی ناوەند)دا کە بە زمانی ئینگلیزی نووسیویێتی، سەبارەت بە رەفتاری کورد لەگەڵ ئەرمەنەکاندا دەڵێت: (لەوانەیە زۆربەمان بیرێکی شێواومان هەبێ کە گوایە کورد بەرپرسی کوشتارەکانی ئەرمەنن، بەڵام کەممان ئەوە دەزانین کە بەشێکی یەکجار زۆری کریستانەکان لە رۆژانی پێش شەڕدا (شەڕی یەکەمی جیهان) زۆر بە بەختیاری لە کوردستاندا دەژیان - سەرچاوە: دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، ل119). ئەوەی کە مێجەر کینیس ماسۆن ئاماژەی پێداوە، دەیسەلمێنی کە بەهۆی جیاوازی رەگەزو ئایین، کورد هیچ کێشەیەکی لەگەڵ ئەرمەنییەکان نەبووە، ئەگەر دواتریش هەندێک کوردی هەڵخەڵەتاو بەشداری کوشتاری ئەرمەنییەکانیان کردبێت، ئەوە بە بڕیاری حکومەتی عوسمانی بووە، کە لە هەمان کاتدا کوردەکان بە دەیان هەزار ئەرمەنی تریان لە مردن رزگار کردووەو پەنایان داون.

سەرەڕای ئەو هەموو دڵفراوانی، بەخشندەیی، لێبووردەیی، گونجاندن و پەیوەندییە مرۆڤ دۆستانەو ژیان بەشێوەیەکی ئاشتیانە لەگەڵ تەواوی نەتەوە و ئایینە جیاکاندا لە کوردستان، کەچی ئاماژە بە چەندین نموونەی رەفتاری نەتەوەی عارەبی سەردەست دەکەین لەگەڵ نەتەوە و ئایینە جیاجیاکانی چوارچێوەی دەوڵەتی ئێراق، کە بریتیین لەوانەی خوارەوە:

لە رۆژانی سێشەممەو چوارشەممە، رێکەوتی چوارو پێنجی مانگی یەنیوەری ساڵی (1909)دا، بە پلانو نەخشەی (عەلی سەعید بەگ)ی سەرۆک ئەرکانی سوپای ویلایەتی موسڵ و بەرپرسی ئیتحادو تەرەقی لەو ویلایەتەدا، بەدەستی عارەبەکانی ناو شاری موسڵ (شێخ سەعید کوڕی شێخ ئەحمەد کوڕی شێخ سەعید)ی باوکی شێخ مەحمودو زۆرتر لە حەفتا کوردی دیکە لەناو شاری موسڵ-دا شەهیدکراو نزیکەی سەد کەسیش بریندار کران – سەرچاوە: (محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، لە لایەن بلاک رۆز چاپکراوە، لەندەن – بەریتانیا 1990، ل163 + دکتۆر عوسمان عەلی،

الكورد في الوثـائق البريطانيـة، الطبعـة الاولـى، مؤسسـة موكريـاني للبحـوث والنشـر، جنوب كوردستان – هەولێر 2008، ل93-101).

لە ڕێکەوتی (5.8.1933)دا میلیشیای بەناو سوپا شوومەکەی ئێراقی عروبەی ئیسلام پەلاماری ئاشوورییەکانی بادینان و موسڵی داو، ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە دانیشتوانی سیڤیلیان لە ناوچەکەدا کوشت و بریندارکرد – سەرچاوە: دکتۆر جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، ل110). لەو هێرش و پەلامارەی میلیشیای هۆڤی بەناو سوپای عارەبی ئێراق بۆسەر ئاشوورییەکان، (130) کوژراوو (80) برینداری لێکەوتەوە، ئەوە جگە لە بە کۆمەڵکوشتنی نزیکەی (500) ئاشووری سیڤیل لەناو شارۆچکەی سمێل و دەوروبەریدا، کە لە ئەنجامی شاڵاوێکی دڕندانەو هۆڤییانەی تۆڵەسەندنەوەدا بە بێ هۆو لە ناکاودا کرایە سەریان – سەرچاوە: محمود الدرة، القضية الكوردية، ل179). کەچی ئاشووریەکان ژمارەی قوربانییەکانی خۆیان بە (600) کەس دادەنێن، کە زۆربەی هەرە زۆرییان ژن، منداڵو پەککەوتە بووینە.

لە ماوەی نێوان (1.10.1935-17.10.1935)دا، میلیشیای ئێراقی بە فەرماندەی لیوا روکن حوسێن فەوزی (کە بە ڕەگەز کوردی هەمەوەندی بووەو دواتریش لە ساڵی (1941)دا لەکاتی کۆدەتای ڕەشید عالی گەیلانی و ڕاکردنی شێخ مەحمودی نەمردا لە ڕێکەوتی (20.5.1941)دا لە بەغداو گەڕانەوەی بۆ کوردستان، ئەو حوسێن فەوزی-یە پارێزگاری سلێمانی بووە - سەرچاوە: محەمەد ڕەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل797-798)، بە بیانوی بەزۆر گرتنی سەرباز لەناو ئێزیدییەکاندا کەوتە پەلاماردانیان لە شەنگال و دەوروبەری موسڵ-دا، لە ئەنجامدا بە گوێرەی بەیانێکی فەرمی حکومەتی ئێراقی کە لە ڕێکەوتی (17.10.1935)دا دەرچووە (203) کوردی ئێزیدی شەهیدکران، (102) بریندارو (395) کەسیان خۆیان بەدەستەوەدا یان بەدیلگیران، نۆ کەس لەوانەدا کە سەرکردەی کوردی ئێزیدی بوون هەر لەوێدا لە سێدارەدان - سەرچاوە: ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی سێیەم، ل35-37 + محمود الدرة، القضية الكوردية، ل189). لەکاتی ئەو هێرش و پەلامارە دڕندانەیەدا یاسین هاشمی سەرۆک وەزیران، فەریق روکن محەمەد ئەمین ئەلعومەری سەرۆک ئەرکانی بەناو سوپا، جەعفەر عسکەری وەزیری بەرگری و ڕەشید عالی گەیلانی وەزیری ناوەخۆ بووینە.

لە کۆمەڵکوژییەکی تردا کە هەر عارەب و بەناو سوپاکەی عارەبی ئێراق لە ڕێکەوتی (25.10.1941)دا لە دژی ئێزیدییەکاندا ئەنجامدرا، ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی بێتاوان کوژران. ئەو شاڵاوە دڕندانەیە بە فەرمانی وەزیری بەرگری ئەوکاتی ئێراق جەمیل مەدفەعی (جەمیل محەمەد عەباس مەدفەعی 1890–26.10.1956)و سەرۆک ئەرکانی بەناو سوپای ئێراق (فەریق روکن محەمەدئەمین ئەلعومەری)و سەرپەرشتی و فەرماندەیی ڕاستەوخۆی لیوا روکن مەحمود ئەلدوڕە، کە سەرۆکی ئەرکانی ئەو هێزەی کە نێردرابوو بۆ شەنگال و لە دوو فەوجی پیادەو بەتارییەکی تۆپ هاوێژی پێکدەهات – سەرچاوە: محمود الدرة، القضية الكوردية، ص190–191).

کۆمەڵکوژییەکەی شەشی ئەیلولی ڕەشی ساڵی (1930)، کە لە ئەنجامی دوو هۆکار بوو یەکەمیان مۆرکردنی پەیمانی ساڵی (1930)ی نێوان ئینگلیزو ئێراق، کە بە هیچ شێوەیەک باسی کوردی تیادا نەکرابوو، هۆکاری دووەمیشیان ئەنجامدانی هەڵبژاردنی نوێی پەرلەمانی ئێراق بوو لە ئایندەیەکی نزیکدا، کە لەو ڕۆژەدا خەریکی پێکهێنانی کۆمیسیۆنێکی سەرپەرشتیکار بوون بۆ ئەو هەڵبژاردنە (کە دواتر هەڵبژاردنەکە لە ڕێکەوتی (1.11.1930)دا ئەنجام درا)، ئەمەش وایکرد دانیشتوانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەگشتی و شاری هەڵمەت و قوربانی (شاری سلێمانی) بەتایبەتی ڕاپەڕن و، لە دژی ئەم پەیمانەدا خۆنیشاندانێکی گەورەیان لە ڕێکەوتی (6.9.1930)دا لە بەردەم سەرای سلێمانی سازداو، لە ئەنجامدا سەربازو پۆلیس تەقەی لە خۆنیشاندەران کردو نزیکەی (45) کەس شەهیدو (200) کەسیش بریندابوون، هەروەها نزیکەی (100) کەسیش گیران – سەرچاوە: (شۆڕش حەسەن عومەر، حقوق الشعب الكوردي في الدساتير العراقية، 71، کە پشتی بەستووە بە هەر یەک لە: ڕۆژنامەی (التأخي)، ژمارە (828)ی ڕۆژی (6.9.1970) + عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی، تأريخ الوزارات العراقية، ج3، الطبعة الرابعة، مطبعة دار الكتب بيروت 1974، ص70).

لە ڕێکەوتی (5.2.1963)دا، هێزێکی بەناو سوپای عروبەی ئێراق، بە فەرماندەیی زەعیم سدیق مستەفای خوێنڕێژ، فەرماندەی لیوای (20)ی سوپای ئێراق، لە ئەنجامی شکستێکی خۆیاندا لە بەرامبەر هێزی پێشمەرگەی کوردستاندا، پەلاماری

گونـدی (سـێداره)ی نزیـک شـارۆچکەی (دەربەنـدیخان)یـان داو هـەژدە هـاوڵاتی بێتاوانیان گوللەبارانکرد.

لە ڕێکەوتی (25.5.1963)دا پاسەوانی نەتەوەیی (الحرس القومي) سەربە بەعس، بە سەرۆکایەتی زەعیم سدیق مستەفای فەرماندەی لیوای (20)ی بەناو سوپای ئێراق، لە هەموو راستێکدا هێرشیان کردە سەر خەڵکی سیڤیلی کوردستان و، لە بتوێن (73) کەسیان گرت و بە بێ دادگاییکردن، هەموویان گوللەباران کردن.

لە ڕێکەوتی (9.6.1963)دا پاسەوانی نەتەوەیی (الحرس القومي) سەربە بەعس، لە هەموو راستێکدا هێرشیان کردە سەر خەڵکی سیڤیلی کوردستان و، لە سلێمانی (83) کەسیان لەپشت سەربازگەی سلێمانی گوللەباران کردو، دواتریش (276) کەسیان هەر لەو شارەدا کوشت و بە بلدۆزەر تەرمەکانیان کردنە ژێر زەوی. هەر لەو رۆژەدا هێزەکانی تاوانبار عەمید تەها شەکرچی لە کۆیە (25) کەسیان گرت و بە بێ دادگاییکردن، تێکڕایان گوللەباران کردن.

هەروەها زەعیم سەدیق مستەفا لە ماوەی نزیکەی ساڵێکدا لە پارێزگای سلێمانی زۆرتر لە (500) هاووڵاتی سیڤیل و بێتاوانی گوللەباران کرد، تەنیا لە شەوی (9.6.1963)دا هەشتاو دوو کەسی لەناو شاری سلێمانیدا گوللەباران کرد – سەرچاوە: (تەلەفزیۆنی گەلی کوردستان، رۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی (9.6.2009).

زەعیم سەدیق مستەفا، لە ڕێکەوتی (18.11.1963)دا پەلاماری گوندی (سەیار)ی نزیک دەربەندیخانی داو، لە ئەنجامدا (33) هاووڵاتی سیڤیلی بێتاوانی دانیشتووی گوندی ناوبراوی دەستگیرکردو، هەر لەوێ هەموویانی گوللەبارانکرد – سەرچاوە: عەبدوڵڵا کەریم مەحمود، رەشەبای ژەهرو ئەنفال، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، وەزارەتی رۆشنبیریی – بەڕێوەبەرێتی گشتی چاپ و بڵاوکردنەوە، سلێمانی – باشووری کوردستان 2003.

عومەر هەمزە ساڵح، لە لاپەڕە (70)ی پەرتووکی (راگواستن لێکۆڵینەوەیەکی جوگرافیی و مێژوویی راگواستنی زۆرەملێی گوندنشینەکانی کوردستانە، پشدەر وەک نموونە)دا، نووسیوێتی: (لە ڕێکەوتی (25.5.1966)دا ئەفسەرێکی میلیشیای ئێراقی بەناوی غانم ئەلمسباح فەرماندەی لیوای (21)، دوای شکستێکی گەورەی هێزەکەی لە بەرامبەر هێزی پێشمەرگەی کوردستان و کوژرانی (110) چەکداری

هێزەکەی، بەردەبێتە گیانی دانیشتوانی بێتاوانی گوندەکانی (کفرە دۆل، چۆلیاوا، سەروچاوەو ترشاوە)و لە ئەنجامدا سی و سیَ هاولاَتی دەکوژن).

لە رێکەوتی (19.8.1969)دا بەناو سوپا دڕندەکەی حزبی بەعسی عارەبی، لە دەڤەری شەمکانی سەربە قەزای شێخان بە سەرکردایەتی (عەمید روکن عەبدولجەبار عەبدولڕەحیم ئەلئەسەدی)، کە دواتر لە سالانی (1981-1982)دا بە پلەی فەریق روکن گەیشتە پۆستی سوپا سالاری ئێراق، تەواوی ئەو ژن، منداڵ و پیرە پیاوانەی کە ژمارەیان حەفتاو چوار کەس بوو، پێکهاتبوون لە کورد و ئاشووری و پەنایان بردبووە بەر ئەشکەوتێک لە نزیک گوندی (دەکان)، ئاگری بەردایە ئەشکەوتەکەو هەموویانی سوتاندن – وەسفی حەسەن، لە ژمارە (21)ی گۆڤاری دهۆک، ساڵی (2003)دا ناوی هەر حەفتاو چوار شەهیدی نووسیوە.

هەروەها هێزێکی بەناو سوپای بەعسی عروبە، کە بریتیبوو لە فەوجی چواری سەربە لیوای (23) لە رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (16.9.1969)دا لەسەر بڕیاری فەرماندەی لیوای ناوبراو عەقید روکن رازی لەفتەو بە فەرماندەیی (مولازم عەبدولکەریم خەلیل ئەلجحەیشی)، پەلاماری گوندی (سۆریا)ی باشووری زاخۆی دا – سەرچاوە: (ئەفسەری خانەنشین داود بڕنۆ، بعض الحقائق عن مذبحة قرية صوريا، موقع نينوى لتجمع أشور الوطني، 15.9.2009)، لە ئەنجامدا حەفتا کەسی سیڤیلیان کوشت و پەنجاو پێنج کەسیش بریندار بوون کە دواتر پازدەیان مردن. مولازم عەبدولکەریم خەلیل ئەلجحێشی خەڵکی گوندێکی سەربە تەلەعفەر بوو بەناوی (ئەلبوغە)، لە دوای روخانی رژێمی سەدام لە شاری موسڵ-دا دەژیا و تاوەکو نووسینی ووتارەکەی داود بڕنۆش هەر لە ژیاندا مابوو.

بۆردومانکردنی شاری قەڵادزێ لە رێکەوتی (24.4.1974)دا لە لایەن هێزی ئاسمانی ئێراق، کە بووە هۆی شەهیدکردنی نزیکەی (163) کەس و برینداركردنی نزیکەی (350) کەس لە ژن و منداڵی بێتاوان. یەکێک لە فڕۆکەوانە ناسراوەکان کە شاری قەڵادزێی بۆردومانکرد (رائیدی فڕۆکەوان سالم سوڵتان عەبدوڵلا بەسۆ)ی موسڵاوی بوو، کە برای (غانم سوڵتان بەسۆ)ی رەگەزپەرست و دژ بە کورد بوو، کە دوای روخانی سەدام کرا بە پارێزگاری موسڵ. رائید سالم سوڵتان بەسۆ سەرکردایەتی ئەو پۆلە فڕۆکەیەی کرد کە شاری قەڵادزێیان ناپاڵم و فسفۆر

بارانکرد، بەڵام باشبوو سەدام خۆی ئەو تاوانبارە کوردکوژەی لە ساڵی (1993)دا بەتۆمەتی کۆدەتا گوللەباران کرد.

بۆردومانکردنی شاری هەڵەبجە لە ڕێکەوتی (27.4.1974)دا، بەهۆی چەکی ئاسمانی و شەهیدکردنی (43) کەس و بریندارکردنی زۆرتر لە (50) کەسی تر.

بۆردومانکردنی ئاسمانی شاری گەڵاڵە لە ڕێکەوتی (29.4.1974)داو شەهیدکردنی بیست و نۆ کەس لەسەر پردەکەی گەڵاڵەدا کە یەکێکیان ئامۆزایەکی خۆم بوو بەناوی (شەهید مەجید ئەحمەد مەحمود دیبەگەیی).

بەعسییەکان لە مانگی سپتێمبەری ساڵی (1971)دا چل هەزار خێزانی کوردی فەیلی کە ژمارەیان نزیک بە سەدو هەشتا هەزار کەس دەبوو لە ئێراقدا دەرکرد، بە بیانووی ئەوەی ئەمانە شیعەن و بە ڕەچەڵەک ئێرانین – بڕوانە: (ئیبراهیم جەلال، خوارووی کوردستان و ، ل320). دەرکردنی ئەو خێزانە کوردانە لەکاردانەوەی حکومەتی بەعس بوو لە ئەنجامی دەستبەسەرداگرتنی ئێران بۆ هەر سێ دوورگەکانی تونبول کوبرا، تونبول سوغراو ئەبو موسا بوو لە ڕێکەوتی (30.11.1971)دا.

ئەنفالکردنی فەیلییەکان لە ڕێکەوتی (4.4.1980)دا جارێکی تر دەستپێکردەوە، کە نزیکەی سی هەزاری لێکوشتن و زۆرتر لە (120) هەزاری لێ دەرکردن بۆ ئێران. ئەوە جگە لەوەی کە لە ماوەی ساڵانی نێوان (1968–1971)، نزیکەی سەت هەزار کوردی فەیلی دەرکرد بۆ ئێران، کە بە هەمووی لە نێوان ساڵانی (1968–1982)دا زۆرتر لە دوو سەد هەزار کەسیان دوورخستەوە بۆ ئێران – سەرچاوە: چیا، ئەمنی ستراتیژیی ئێراق و سێکوچکەی تەعریب تەبعیس و تەرحیل، ل124). عەقید نەسروڵلا ئەلتکریتی، بەڕێوەبەری ئەمنی ناوچەی کیفاح، کە سەرکردایەتی شاڵاوەکانی گرتن‌و لەناوبردنی کوردی فەیلی کردووە، دواتریش بووە بە بەڕێوەبەری ئەمنی بەغدا.

ئەنفالکردنی بارزانییەکانی قوشتەپە، بەحرکە، حەریر، باتاس‌و دیانا لە ڕێکەوتی (31.7–3.8.1983)دا، کە حکومەتی بەعس و سەدام زۆرتر لە هەشت هەزار مرۆڤی بارزانی بێتاوانیان لەناوبرد.

لە ڕۆژی (8.3.1985)دا میلیشیا بەناو سوپا دڕندەو شۆڤینیستەکەی حکومەتی سەدام و حزبی بەعسی عارەبی، لە پەلامارێکی نامرۆڤانەیاندا بۆسەر گوندەکانی

(ئازیانە، قەشقەو جلبەسەر)دا، بە مەبەستی تۆڵەسەندنەوە لە سەرکەوتنەوەکانی هێزی پێشمەرگەی کوردستان، هەر سێ گوندی ناوبراویان لەگەڵ خاک تەختکردو (43) هاولاتی بێتاوانی ئەو سێ گوندەشیان شەهیدکرد.

لە رۆژی یەکشەممە ریکەوتی (9.6.1985)دا، هێزێکی ئاسمانی ئێراقی کە لە هەشت فرۆکە پێکهاتبوو، لە کاتژمێری (9:15) خولەکی بەیانی ئۆردوگای (زێوە)ی پەنابەرانی کوردی باشووری کوردستانی لەناو خاکی رۆژهەلاتی کوردستان (کوردستانی ئێران)دا بە چەکی فسفۆرو ناپالم بۆردومانکردو، لە ئەنجامدا (313) هاولاتی بێتاوانی شەهیدو (373)ی دیکەشی بریندارکرد، کە زۆربەیان قاچ یان دەستیان براوەتەوە یان دەموچاوو جەستەیان سووتاوە – سەرچاوە: (بەیاننامەی سەنتەری ئەنفال بەبۆنەی بۆردومانکردنی ئۆردوگای زێوە + خۆشەوی عەلی کانیەلنجی، وێنەی شەهیدانی ئۆردوگای زێوە، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (3195)ی چوارشەممە، ریکەوتی (10.6.2009)، ل1+7).

لە ماوەی نێوان دوو مانگی سپتێمبەرو ئۆکتۆبەری سالی (1985)دا، میلیشیا درندەکەی بەناو سوپای ئێراق سێ سەد منداڵی کوردی ژێر تەمەنی هەژدە سالی خەلکی سلێمانی گوللەبانکرد، کە شێرکۆ بێکەس هۆنراوەیەکی بۆ داناون.

حکومەتی بەعسی فاشی و رەگەزپەرستی ئێراقی لە ریکەوتی (14.1.1986)دا لەناو شاری کەرکوک و بە ئاشکرا (18) هاوولاتی کوردی شارەکەی گولله بارانکرد، کە پێشتر هەموویان لە ریکەوتی (15.11.1985)دا لە رۆژی قەدەغەکردنی هاتوچۆ (منع التجوال)ەکەدا بێتاوان دەستگیر کرابوون – سەرچاوە: (کوردستانی نوێ، ژمارە (5378)، رۆژی هەینی، ریکەوتی (14.1.2011)، ل19).

لە مانگی نۆڤێمبەری سالی (1986)دا، نزیکەی (150) هاولاتی دانیشتووی کوردی گوندی چیمەنی کەرکوک کوژران و تەواوی گوندەکەیان کاولکردن – سەرچاوە: (یوسف دزەیی، ئەنفال کارەسات، ئەنجام و رەهەندەکانی، ل60).

لە ریکەوتی (15.4.1987)دا، هێزی ئاسمانی سوپای ئێراق گوندەکانی سەرگەڵوو بەرگەڵویان کیمیاباران کردو ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی هەر دوو گوندی ناوبراویان شەهیدکرد.

لە ئەنجامی هێرش و پەلاماری درندانەی بەعس بۆ سەر گوندەکانی (بالیسان و شێخ وەسانان)ی دۆڵی بالیسان لە ریکەوتی (16.4.1987)دا، نزیکەی (315)

هاوڵاتی شەهیکران و نزیکەی (500) کەسیش بریندار بوون. شەهیدەکان (شێخ وەسانان 183، بالیسان 45و ئەوانەی تریش هی گوندەکانی بەلاروکاوە (بالوکاوە)، بێراوە، توتمە (توتمێ)، خەتێ، دەراش، وەرێ و چەند گوندێکی کە)، بریندارەکانیش لە نەخۆشخانەکاندا کۆکرانەوە گوللە باران کران.

لە رۆژی چوارشەممە، ریکەوتی (13.5.1987)دا، لە راپەڕینێکی فراوانی کۆمەڵانی خەڵکی شاری هەڵەبجەدا لە دژی دامودەزگا سەرکوتکەرەکانی رژێمی فاشی و رەگەزپەرستی عارەبی سەدام-دا، هێزەکانی بەناو سوپا، ئەمن و ئیستخباراتی ئێراقی ژمارەیەکی زۆر لە هاوڵاتیانی شارەکەدا دەستگیرکردو، هەشتاو پێنج کەسیان بە فەرمانی عەلی حەسەن مەجیدو نزار خەزرەجی، فەرماندەی ئەوکاتی فەیلەقی یەکی بەناو سوپای ئێراق زیندەبەچاڵکرد. دوای راپەڕینی بەهاری ساڵی (1991)، تەرمی ئەو شەهیدانە لە چەند گۆڕێکی بە کۆمەڵدا لە (بامۆکی) لای هەڵەبجەو سەید سادق و شانەدەری دۆزرانەوە - سەرچاوە: (عەبدوڵڵا کەریم مەحمود، رەشەبای ژەهرو ئەنفال، بەرگی یەکەم، ل228). دوای تێپەڕبوونی بیست و دوو ساڵ بەسەر ئەو تاوانە، ئێستاکە یەکەم دانیشتنی دادگاییکردنی تۆمەتبارانی دۆسیەی گەڕەکی کانی ئاشقان لە رێکەوتی (4.11.2009)دا دەستپێکردو، ئەمانەی خوارەوە وەکو تۆمەتبارانی سەرەکی ناویان هاتووە: (عەلی حەسەن مەجید، فەریق روکن نزار عەبدولکەریم فەیسەڵ ئەلخەزرەجی، فەرماندەی فەیلەقی یەکی ئەوکات، لیوا روکن خالید محەمەد عەباس عەلی ئەلجبوری بەڕێوەبەری ئیستخباراتی کەرتی خۆرهەڵات (لە مانگی ئازاری ساڵی 2008دا لە زیندانی ئەمریکییەکان مرد)، مونزر عەزیز بەڕێوەبەری ئیستخباراتی سلێمانی، عەمید روکن غانم ساڵح حەسەن فەرماندەی جەحفەلی سووکی بەگری نیشتمانیی پێنج و عەلی حەسەن عوەید ئەلمەلکاوی فەرماندەی فرقەی (43)ی سوپای ئێراق).

لە رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (28.6.1987)دا، چوار فڕۆکەی جەنگی ئێراقی لە کاتژمێری (16:30)دا شاری (سەردەشت)ی رۆژهەڵاتی کوردستان-یان ژەهربارانکردو، نزیکەی (8.000) هاوڵاتی بێتاوانی کورد لەم شارەدا شەهیدو بریندارکران.

لـە ڕێکـەوتی (11.11.1987)دا هێزەکـانی میلیشـیای حکومـەتی بـەعس و سـەدام، نزیکــەی (150) هاولاتییــان لــە گونــدی (چیمــەن)ی ســەربە پارێزگــای کــەرکوک شەهیدکرد.

حکومەتی بەعس لە ڕێکەوتی (17.10.1987)دا نزیکەی (300) هـاووڵاتی بێتاوانی لـە شـارۆچکەی شـەقڵاوە گـرت، کـە دواتـر بـەگوێرەی نووسـراوی بەڕێوەبەرایـەتی ئەمنی هەولێر بۆ بەڕێوەبـەرێتی ئـەمنی شـەقڵاوە کە لـە ڕێکـەوتی (15.11.1987)دا نێردراوە، ئەمنی هەولێر (22) هاووڵاتی شاری شەقڵاوەی گولله باران کردووە.

تەنیا بەهۆی بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە مانگی ئازاری ساڵی (1988)دا لە ناوچەی قەرەداغ، لە لایەن هێزی ئاسمانی ئێراق و تۆپ هاوێژی میلیشیای سەدام نزیکەی چوار سەد کەس شەهیدبوون. لەنێویاندا هێزەکانی میلیشیای سەدام و بەعس بە فڕۆکە لە ڕێکەوتی (23.3.1988)دا گوندی سێوسێنان-یان بۆردوومان کرد، ئەو بۆردوومانە (78) شەهیدو نزیکەی دوو سەد برینداری لێ کەوتەوە.

ژمارەیەک برینداری چەکی کیمیاوی لە پارێزگای سلێمانی کە ژمارەیان (400) کەس دەبوو لە لایەن دەزگاکانی ڕژێم لە نەخۆشخانەکان دەرهێنران و، لە ڕێکەوتی (2.4.1988)دا لە سەربازگەی تانجەڕۆ هەموویان گوللەباران کران - سەرچاوە: (دکتۆر جاسم تۆفیق خۆشناو، مەسەلەی کورد و یاسای نێودەوڵەتان، ل243).

هێزی ئاسمانی ئێراق، لە ڕۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (3.5.1988)دا پەلاماری گوندەکانی گۆپتەپەو عەسکەریان داو، (200) هاولاتی شەهیدو (305)ی تریش بریندابوون، کە دەزگا هۆڤییەکانی ڕژێم ئەو بریندارانەش کە گەیەنرابوونە نەخۆشخانەو بنکەکانی تەندروستی شارو شارۆچکەکانی کوردستان، کۆکردەوەو هەموویان گوللەباران کردن و لەناویان بردن.

هەر لە یەکەم ڕۆژی دەستپێکردنی قۆناغی ئەنفالی پێنج، شەش و حەوتدا، هێزە دڕندەکەی ئاسمانی ئێراق، واتە لە ڕێکەوتی (15.5.1988)دا پەلاماری گوندی (وەرێ)ی دۆڵی بالیسان-یان داو، بیست و دوو کەسی بێتاوانی ئەو گوندە لەو پەلامارە کیمیاوییەدا شەهیدبوون.

لەکاتی ئەنفالەکانی ساڵی (1988)دا، زۆرتر لە سێ هەزار منداڵ لە تۆبزاوە لەبەر نەخۆشی و لەبرسان مردن.

ئـەنفال و كیمیابـارانكردنی كوردسـتان لـە نێـوان (6.9.1988-23.2.1988)دا، كـە ژمارەی قوربانییەكان بـە گوێرەی قسـەی سـەرۆك ئـەركانی بـەناو سـوپای ئـەوكاتی ئێراق (فەریق روكن نزار عەبدولكەریم فەیسەڵ ئەلئەنساری ئەلخـەزرەجی، كـە خـۆی نەخشـــەی بـــۆ داڕشـــتووەو سەرپەرشـــتی شـــاڵاوی ئەنفالـــەكانی كـــردووەو بـــۆ دەسەڵاتدارانی دانماركی باسیكردووە) زۆرتر لـە (250) هـەزار مرۆڤی كورد دەبوو نەك (182) هەزار، كە زۆربەی هەرە زۆرییان منداڵ، ژن و پیرو پەككەوتە بوون.

لـە بەرەبـەیانی رۆژی (29.8.1988)دا دوازدە فڕۆكـەی سـەربە هێـزی ئاسـمانی ئێراق، كەوتنە بۆردومانكردنی گەلی بازێو (2980) هاوڵاتی بێتاوانی ئەو دەڤەرەیان شەهیدكرد - سەرچاوە: (دكتۆر مارف عومەر گوڵ، ژینۆسایدی گـەلی كورد لەبـەر رۆشنایی یاسای تازەی نێودەوڵەتاندا، ل45).

لـە رێكـەوتی (21.12.1988)دا حكومـەتی بەعسـی ئێـراق (1800) كەسـی لـەو كوردانـەی كـە سـودیان لـە لێبووردنەكـەی رۆژی (30.11.1988)ی دوا بـەدوای لێبووردنـەكانی ژمـارە (736-737)ی رێكـەوتی (6.9.1988)ی بـەناو ئەنجومـەنی سـەركردایەتی شۆڕشـی بـەعس وەرگرتبـوو، گوللـەبارانكرد – سـەرچاوە: (طالـب الصحفي، الأستقرار المفقود في عهد صدام، دار الوفاء، الطبعة الاولی 1995).

لەم رۆژانەدا (كۆتـایی مـانگی دووی سـاڵی 2010) یـەكێتیی نیشـتمانیی كوردسـتان وەكو هەڵمەتی هەڵبژاردن وتارێكی كۆنی مام جەلال سكرتێری گشتی (ی. ن. ك) كە سـاڵی (1992)ی لەسـەر نووسـراوە، بەسـەدان جـار لـە هـەر دوو كـەناڵی ئاسـمانی كوردسات‌و گەلی كوردسـتان دووبـارە كردەوە، مـام جـەلال باسـی ئـەوە دەكـات كـە رژێمی بەعس (288) كوردی ئەو شارەی بە یەكجار لە سێدارە داوە.

بـەگوێرەی رۆژنامـــەی كوردســـتانی نـــوێ، ژمـــارە (411)ی رۆژی یەكشـــەممە، رێكەوتی (13.6.1993)، بەعسی و سـەدامییە مـرۆڤ كوژو كورد كوژەكان تـەرمی (20) هاووڵاتی بێتاوانی كوردی شاری كەركوك-یان دایتەوە دەست كەسوكاریان.

دەستپێكردنی شاڵاو و پەلاماری دڕندانەی شۆڤینیستانی عارەب هـەر لـە سـەرەتای روخـانی رژێمـی دیكتـاتۆری (سـەدام) و هـەتاوەكو ئێسـتاشـی لەگـەڵ دابـێ لـە دژی كـــورد، كـــوردی ئێزیـــدی، كـــوردی شـــەبەك، كـــوردی كاكـــەیی، كلدوئاشـــووری (كریســـتانەكان)ی موســـڵ و ســـابیئییەكان بەردەوامـــە. لـــە سەرانســـەری ئێـــراق رەگەزپەرستانی عـارەب دەسـتیانكرد بـە كوشـتنی كورد و تیرەكانی تـری كوردی و

نەتەوەکانی تری چوارچێوەی باشووری کوردستان و ئێراق. هەروەکو هێرش‌و پەلاماری عارەبی شۆڤینیست بۆ سەر کریستانەکانی پارێزگای موسڵ و، هانا هێنانیان بۆ شارەکانی تری کوردستان و باوەشکردنەوەی کورد بۆیان و پاراستنیان لە مەترسی رەگەزپەرستە عارەبە ئیسلامی و بەعسییەکان، دیسان دەیسەلمێنی کە رەفتاری کوردەکان لەگەڵ ئەو نەتەوانەی کە لە کوردستاندا دەژین، زۆر باشترەو هەرگیز بەراورد ناکرێت لەگەڵ رەفتاری عارەبەکان لەگەڵ ئەو نەتەوانەی کە لە چوارچێوەی ئێراقدا لەگەڵ ئەواندا دەژین. ئەوانە لە هەر شوێنێک بۆیان گونجابێت بە بیانۆی نابەجێ و ناڕەوا بەتایبەت لە پارێزگاکانی (موسڵ، کەرکوک و دیالا)ی باشووری کوردستان کە دەمێکە لە لایەن رەگەزپەرستانی عارەبەوە هەوڵی گۆڕینی سیمای نەتەوایەتی راستەقینەی خۆیان کە سیمای کوردایەتییە دراوە، هەروەها لەسەر رێگای سەرەکی کەرکوک – بەغداو لەو دیوی کێوەسوور (چیای حەمرین)ەوە کوردیان کوشتووە. توندوتیژی، دڕندەیی، کاری نامرۆڤانەو ئەو هەموو کوشتارو هەوڵی لەناوبردن و سڕینەوەی نەتەوەی کورد و خاکی کوردستان لە لایەن رەگەزپەرستانی عارەب لە ئێراقدا، شیمانەی بەیەکەوە ژیانی کورد و عارەبی لە چوارچێوەی یەک دەوڵەتدا نەهێشتۆتەوە، بۆیە لە پێناوی نەهشتنی ئەو مەترسیانە لەسەر کورد و کوردستان و مسۆگەرکردنی ژیانێکی بێ کێشەو پڕ لە ئاسوودەیی بۆ نەتەوەی کورد و، لەسەر رۆشنایی دەستووری رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان کە سەبارەت بە مافی چارەنووسی نەتەوە ژێردەست و هەڕەشە لە سەرەکان دەڵێت: (ئەگەر دەوڵەت هەر گەلێک بخاتە دۆخێکی واوە کە بوونی بکەوێتە مەترسییەوە. وەکو ئەنجامدانی جینۆساید یا ئەپارتید، یا هەلومەرجێکی وا خراپ پەیدا بێت هەڕەشە لە ئاشتی و ئاسایشی نێونەتەوەیی بکات، ئەوکاتە کۆمەڵگەی جیهانی بە گوێرەی بڕیاری ئەنجومەنی ئاسایشی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆی هەیە پشتگیری ئەو گەلە بکات بۆ دیاریکردنی چارەنووسی – سەرچاوە: دکتۆر مارف عومەر گوڵ، کێشەی کەسایەتی یاسایی نێونەتەوەیی گەلی کورد، ل31)، هەروەها لەسەر رۆشنایی ئەو بەیانە ئێراقییەی کە لە رێکەوتی (30.3.1932)دا دەرچووەو دەڵێت: (یەکێتیی خاکی ئێراق پەیوەستە بە جێبەجێکردنی مەرجەکان‌و رەچاوکردنە تایبەتییەکان سەبارەت بە ویلایەتی موسڵ و، سەروەری ئەو وڵاتە (ئێراق) بەندە بە پاراستنی کەمە نەتەوەکان – سەرچاوە: المحامي الشيخ سالار

الحفيد، جنوب كوردستان في موازين السياسة الدولية، ص35–36)، پێویستە کورد و سەرکردایەتی کوردستان داوای هەڵوەشاندنەوەی بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان (16.12.1925)ی لەمەڕ لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقەوەو، داوای جیابونەوەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لە ئێراق بکەن لە پێناوی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لەو بەشەی کوردستاندا، چونکە حکومەتەکانی عارەبی ئێراق نەک تەنیا مەرجەکان و ڕەچاوکردنە تایبەتییەکانیان سەبارەت بە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) جێبەجێ نەکردووەو، مافی کەمە نەتەوەکانیان لە چوارچێوەی ئێراقدا نەپاراستووە، بەڵکو بە درێژایی تەمەنی دەوڵەتی ئێراق لە ڕێکەوتی (25.10.1920)دا تاوەکو ڕووخانی ڕژێم لە ڕێکەوتی (9.4.2003)دا بە بەردەوامی هەوڵی تواندنەوەو لەناوبردنی نەتەوەی کورد و کەمە نەتەوەکانی تریان داوە. هەروەها بە گوێرەی بڕیاری دادگای تاوانەکانی باڵای ئێراق، کە لە ڕێکەوتی (24.6.2007)دا تاوانی ئەنفالو لە ڕێکەوتی (28.2.2010)دا تاوانی کیمیابارانی هەڵەبجەی بە جینۆساید ناسی، کورد بۆی هەیە داوای پاراستن و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆ بۆ خۆی بکات لە کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان. لە دوای ڕووخانی ڕژێمیش تاوەکو ئێستاش هەندێک لە سیاسەتی شۆڤێنیستانەی عارەبی لە دژی نەتەوەی کورد و کەمە نەتەوەکانی تردا جێبەجێ دەکرێت بۆ نموونە کارە تیرۆریستییەکەی مەڵبەندی سێی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان و لقی دووی پارتی دیموکراتی کوردستان لە ڕۆژی شەممەی ڕێکەوتی (1.2.2004)دا لە هەولێر، کە بووە هۆی شەهیدبوونی (161) کەس و بریندار بوونی ژمارەیەکی زۆرتر. هەروەها کارە خۆکوژیەکەی (14.8.2007)ی دەڤەری ئێزیدییەکان کە لە ڕێگای چوار کامیۆنەوە لە گرد عوزێرو سیپا شێخ خدری سەربە قەزای شەنگال ئەنجامدرانو بووە هۆی شەهیدبوونی (344) هاوڵاتی کورد و بێسەرو شوێنبوونی (77) هاوڵاتی کورد و برینداربوونی (396) کوردی تر.

کێشەی ویلایەتـــی موســڵ:

پەیماننامەی سایکس پیکۆ (ئەنگلۆ - فەرەنسی):

هەوێنی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ) دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای هەڵگیرساندنی جەنگی یەکەمی جیهانی، کاتێک کە وەزیری دەرەوەی بەریتانی (ئێدوارد گرای ڤیسکاونت گرای – Edward Gray Viscount Gray)، کە لە ماوەی نێوان سالانی (25.4.1862–7.9.1933)دا ژیاوە، هەروەها ناوبراو لە ماوەی نێوان سالانی (16.12.1905–110.12.1916)دا پۆستی ئاماژە پێکراوی هەبووە، کە لەگەڵ هەر یەک لە باڵوێزی روسی لە لەندەن و نوێنەری فەرەنسی کۆبووەوە. دوای گفتوگۆیەکی زۆر لە مانگی ئەپریلی ساڵی (1915)دا گەیشتنە رێکەوتنێکی سێقۆڵی سەبارەت بە دابەشکردنی خاکی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. پاشان لە مانگی نۆڤێمبەری ساڵی (1915)دا حکومەتی فەرەنسی دیپلۆماتکارو سیاسەتمەدار (شارل فرانسوا ماری دینیس جۆرج پیکۆ – Francois Marie Danis Georges Picot)ی بە کۆمیسیاری بالای فەرەنسی بۆ کاروباری خۆرهەلاتی ناوەڕاست دامەزراندو، دەسەلاتی درایێ بۆ سەرکردایەتی کردنی گفتوگۆکردن لەگەڵ حکومەتی بەریتانی سەبارەت بە دابەشکردنی ولاتانی (نیمچە دوورگەی عارەبی، ئەرمینیا، میسۆپۆتامیا، کوردستان و سوریا) لە نێوان خۆیاندا. جۆرج پیکۆ لە ماوەی نێوان (21.12.1870–20.6.1951)دا ژیاوەو، پێشتر بۆ ماوەیەکی زۆریش کۆنسۆلی گشتی فەرەنسی بووە لە هەر یەک لە بەیروت، لەندەن و پیترۆگراد. هەر دوای دامەزراندنی بە پلەی کۆمیسیاری بالا، جۆرج پیکۆ لە پێناوی بەستنی پەیمانێک لە نێوان هەر سێ ولاتی فەرەنسا، بەریتانیاو روسیا، لە هەمان مانگدا سەردانی شاری قاهیرەی پایتەختی ولاتی میسری عارەبی کردو، لە رۆژی (23.11.1915)دا لەگەڵ هەر یەک لە کۆلۆنێل (سێر مارک سایکس بارۆنی شەشەم – Sir Mark Sykes 6th. Baronet)ی بەریتانی، کە ئەفسەرو گەڕیدەیەکی ئینگلیزی بووەو، لە نێوان (16.3.1879–16.2.1919)دا ژیاوەو، پسپۆڕو کۆمیسیاری بالای بەریتانی بوو بۆ کاروباری خۆرهەلاتی ناوەڕاست و، لەگەڵ نوێنەری روسیاش کۆبووەوە. ئەو کۆبوونەوانەی نێوانیان رێکەوتنێکی سێقۆڵی نێوان بەریتانیا، فەرەنساو روسیای

لێکەوتەوە کە لە ڕێکەوتی (3.1.1916)دا نوێنەرانی هەر سێ وڵات مۆریانکردو بە (ڕێکەوتنامەی قاهیرەی نهێنی) ناسرا، بەڵام سەرەتا روسیا تۆزێک گلەیی هەبوو، چونکە داوای تەواوی ئەرمەنستانو کوردستانی دەکرد. بە مەبەستی قایلبوونی تەواوەتی روسیای قەیسەریو گفتوگۆی زۆرتر هەر دوو دیپلۆماتکاری بەریتانی و فەرەنسی مارک سایکس و جۆرج پیکۆ، لە مانگی یەکی ساڵی (1916)دا بەیەکەوە سەردانی شاری (پترۆگراد)ی روسیایان کردو، لەگەڵ وەزیری دەرەوەی ئەوکاتی روسی (سێرجی دمیتریڤیچ سازانۆڤ – Sergei Dmitrivich Sazanov)، کە لە ماوەی ساڵانی نێوان (10.8.1860-25.12.1927)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان (سپتێمبەری ساڵی 1910- مانگی یونی ساڵی 1916)دا پۆستی ناوبراوی هەبووە، کۆبوونەوەو سەرەنجام دوای هەندێک دەستکاری کردن بەسەر (ڕێکەوتنامەی قاهیرەی نهێنی)دا، وەزیری دەرەوەی روسیاش وازی لە باشووری کوردستان هێنا بۆ فەرەنساو ڕێکەوتنەکەی پەسندکرد، بەڵام باکووری کوردستان بەر ئەوان کەوت. لە دوای گەڕانەوەی مارک سایکس و جۆرج پیکۆ لە روسیا، بە مەبەستی ئاڵوگۆڕ کردنی بەڵگەنامەکانی نێوان هەر دوو لایەنی بەریتانی و فەرەنسی، ئەوان بۆ جارێکی تر لە لەندەن درێژەیان بە گفتوگۆکانی نێوانیاندا کە لە نێوان ڕۆژانی (9.5.1916-16.5.1916)ی خایاند، سەرەنجام لە ڕۆژی (16.5.1916)دا ڕێکەوتنێکی دووقۆڵی (12) خاڵی، نێوان هەر دوو لایەنی بەریتانی و فەرەنسی لێکەوتەوە کە بە پەیماننامەی (سایکس پیکۆ) ناسرا. لە پێناوی بە فەرمی پەسەندکردنی پەیماننامەکە لە لایەن روسەکان، هەر دوو کۆمیسیاری باڵا مارک سایکسی ئینگلیزی و جۆرج پیکۆی فەرەنسی دووبارە سەردانی روسیایان کردو، بۆ جاری دووەم لەگەڵ وەزیری دەرەوە (سێرجی سازانۆڤ)دا کۆبوونەوەو لە ڕێکەوتی (1.9.1916)دا هەر سێ لایەن پەیمانی (سایکس پیکۆ)یان واژۆکرد. کەواتە پەیمانی سایکس پیکۆ لە ماوەی نێوان مانگی ئەپریلی (1915-1.9.1916)دا درێژەی هەبووەو چەندین دانیشتنیان ئەنجامداوە تاوەکو لە ڕێکەوتی (16.5.1916)دا بە چارەسەرێکی گونجاو گەیشتن بۆ دابەشکردنی خاکی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی.

بە گوێرەی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ)، بەشی هەرە زۆری سوریا، باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و بەشێک لە باکووری کوردستان بەر فەرەنساو، باشووری سوریاو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا بەر بەریتانیاو، ئەو هەرێمە

کوردییانەی کە دەکەوتنە باکووری خۆرهەڵاتی تورکیا واتە (باکووری کوردستان) بەر روسیا دەکەوتن. هەروەکو باسکرا ئەم پەیمانە لە نێوان هەر سێ وڵاتی بەریتانیا، فەرەنساو روسیا بوو، بەڵام دواتر ئیتاڵیا پێیزانی و هاتە دەنگ، کەچی هەرزوو بێدەنگیان کرد بەپێدانی بەشێک لە ئەنادۆڵ (باکووری کوردستان)، کە بریتیبوو لە شارەکانی (ئایدن، ئەدالیا، ئەزمیرو کیلیکیا) لەگەڵ دورگەی (دودیکانیز)، بەڵام ئیتاڵیا خۆی بەستەم لێکراو دەزانی و بەشەکەی خۆی پێ کەمبوو.

سەرەڕای پەیماننامەی سایکس پیکۆ، پێشتر رێککەوتنێک لە نێوان روسیاو فەرەنسا لە رێکەوتی (26.4.1916)دا واژۆکرابوو، کە بە پەیمانی (سۆزانۆف – بالیۆلۆچ) ناسرابوو، کە دەکرێت بە هەنگاوی یەکەمی بەستنی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ) دابنرێت، چونکە ئەو رێکەوتنە بوو وای لە بەریتانیا کرد پەلە بکات لە مۆرکردنی (سایکس پیکۆ) لە رێکەوتی (16.5.1916)دا سەرەتا لەگەڵ فەرەنساو دواتریش هەر دوولا لە رێکەوتی (1.9.1916)دا لەگەڵ روسیادا، لە پێناوی دابەشکردنی خاکی نەتەوەکانی ژێردەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا. ئەوەی پێویستە لێرەدا روونکرێتەوە ئەوەیە لە زۆربەی سەرچاوەکاندا هاتووە کە هەر یەک لە کۆلۆنێل سێر مارک سایکس‌و شارل فرانسوا جۆرج پیکۆ وەزیرانی دەرەوەی بەریتانیاو فەرەنسا بووینە، بەڵام ئەمە دوورە لە راستی و هیچیان ئەو پۆستەیان نەبووە.

ئەم پەیمانی (سایکس پیکۆ)یە بە نهێنی مایەوە تاوەکو بەرپابوونی شۆڕشی روسی لە رێکەوتی (25.10.1917)دا، بە سەرکردایەتی لینین (ڤلادیمیر ئیلیتش ئۆلیانۆف لینین-Vladimir Iljitj Uljanov Lenin)، کە لە ماوەی نێوان (22.4.1870-21.1.1924)دا ژیاوەو، سەرۆکی پارتی کۆمۆنیستی روسی (بەلشەویکەکان – پارتی زۆرینە)، کە تاڕادەیەک کۆتایی بەستەم و چەوسانەوەی کۆمەڵانی خەلک هێنا لە لایەن دەسەڵاتی قەیسەری نیکۆلاسی دووەم (نیکۆلاس ئەلیکساندرۆڤیچ رۆمانۆڤ – Nicholas Alexandrovich Romanov)، کە لە نێوان ماوەی (18.5.1868-17.7.1918)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان (1.11.1894-25.10.1917)دا قەیسەری/ تزاری روس بووە، کە لەو رۆژەدا دەستگیرکراو لە رێکەوتی (17.7.1918)دا لەگەڵ تەواوی ئەندامانی تزار لە ناوچەی (جێکاتێرین بۆرگ) کە (1667) کیلۆمەتر دەکەوێتە خۆرهەڵاتی مۆسکۆ هەڵواسران – (ویکیپیدیا بە زمانەکانی دانمارکی،

ئینگلیـزی‌و عـارەبی). ئـەوەبوو سـەرکردەکانی شۆڕشـی سـۆڤیەتی لـە ڕێکـەوتی (8.11.1917)دا بێزاری خۆیـان لـە هـەموو پەیماننامـە و ڕێککەوتننامـە نهێنییەکانیان بەتایبەت (سایکس پیکۆ)دا دەربڕی و بەڵێنیاندا کە یەکە یەکەیان ئاشکرا بکەن و لـە ڕۆژنامەکاندا بڵاویان کەنەوە. ئەوەبوو لە ڕێکەوتی (23.11.1917)دا پەیماننامەی (سایکس پیکۆ)یان بڵاوکردەوەو ئاشکرایانکرد، هەروەها وەکو میری ڕوسیا (یەکێتیی سۆڤیەت) خۆیـان لـە پابەنـدبوون بـە تـەواوی پەیماننامـە و ڕێکەوتننامـە نهێنییـەکان کێشایەوە.

پێشترو لەکاتی مۆرکردنی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ)دا، سەرەڕای ئەوەی کە ئینگلیزەکان زۆر چاویان لەسەر باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بوو، بەڵام لەبەرئەوەی نەیان دەویست ببنە دراوسێی ڕوسیا، بۆیە بە گوێرەی پەیماننامەی ناوبراو ویلایەتی موسڵ-یان دابوو بە فەرەنسا. بەڵام چاوتێبڕینی ئینگلیزەکان لە کوردستان دەگەڕێتەوە بۆ بەر لە هەڵگیرسانی جەنگی یەکەمی جیهانی بە ماوەیەکی کەم، کاتێک کە لۆرد کورزۆنی وەزیری دەرەوەی بەریتانی، لە ساڵی (1911)دا لە بەردەم ئەنجومەنی لۆرداتی بەریتانی ڕایگەیاند: (هەڵەیە ئەگەر بگوترێ کە بەرژەوەندییە ڕامیارییەکانمان تەنیا لە ناوچەی کەنداودایە، ئەو بەرژەوەندیانە تەنیا لەو سنوورەدا نین و تەنانەت ناوچەی نێوان بەسراو بەغداش ناگرنەوە، بەڵکو گەلێک دوورتر لە باکووری بەغداش دەگرنەوە - سەرچاوە: دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، ل20-21). گومان لەوەدا نییە مەبەستی لۆرد کورزۆن باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووە، چونکە تەنیا باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە، کە دەکەوێتە باکووری بەغدا. ئینگلیزەکان دەیانویست لە ڕێگای بەکارهێنانی هێزەوە بێت یان لە ڕێگای دیبلۆماسییەوە، دەستیان بگاتە نەوتی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ). بۆ گەیشتن بەو مەبەستە ئەوان پلانێکی تۆکمەو ڕێکوپێکیان داڕشت، هەروەها لە لایەن ئەنجومەنی گشتی بەریتانیاوە کۆمیسیۆنێکی شایانە دامەزرابوو، کە ئەرکی لێکۆڵینەوەو داڕشتنی پلانێک بۆ چۆنیەتی گەیشتن بە چاڵە نەوتەکانی ویلایەتی موسڵ-ی گرتبووە ئەستۆ. وینستۆن لیۆنارد سپێنسەر چەرچڵ، کە ئەندامی خولی ژمارە (30)ی ئەنجومەنی نوێنەرانی بەریتانی بووەو، لە ماوەی نێوان (3.12.1910-14.12.1918)دا درێژەی کێشاوە، دواتریش لە ساڵی (1914)وە

تاوەکو کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی وەزیری جەنگ بووە، لە ڕێکەوتی (17.7.1913)دا، لە کۆبوونەوەی ناو پەرلەمانی بەریتانیدا گووتویەتی: (دەبێ دەستبگرین بەسەر ئەو شوێنانەی کە نەوتیان تێدایە، بۆئەوەی پێویستییەکانی خۆمان لە نەوت مسۆگەر بکەین – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، ل376). لێدوانەکانی هەر دوو بەرپرسی بەریتانی (لۆرد کورزۆن‌و وینستۆن چەرچڵ)، لە ساڵانی (1911–1913)دا بووە، گومانیش لەوەدا نییە کە وینستۆن چەرچڵ ئاگاداری ووتەکانی لۆرد کورزۆن بووە، چونکە هەر دوو لێدوان لەناو پەرلەماندا دراون، کە ئەوەی دووەمیشیان ئەندامی پەرلەمان بووە، بۆیە مەبەستی وینستۆن چەرچڵ لەو شوێنانەی کە نەوتی تێدایە، هەر باکووری بەغدا واتە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووە.

وەلێ دوای ئەوەی روسەکان شۆڕشی ئۆکتۆبەریان بەرپاکردو دەقی پەیماننامەکەیان لە کۆتایی مانگی نۆڤێمبەری ساڵی (1917)دا ئاشکرا کردو خۆیان کێشایەوە، بۆیە ئینگلیزەکانیش دوای ئەو گۆڕانکارییانەو هاتنە پێشی ئەو هەلومەرجە نوێیانە، هەڵوێستیان گۆڕاو لەگەڵ کۆتایی پێهاتنی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، سەرەتا بە گوێرەی دوو خاڵی (7)و (16)ی ئاگربەستی مۆدرۆس و بەزۆرەملێ هاتنە ناو ویلایەتی موسڵ و داگیریانکرد، دواتریش لە ڕێگای گفتوگۆوە لەگەڵ فەرەنسییەکان توانیان ویلایەتی موسڵ بەدەست بهێنن.

هەر سەبارەت بەو پەیماننامەیە شا حوسێنی شەریفی مەکە (حوسێن کوڕی عەلی کوڕی محەمەد کوڕی عەبدولموئمین کوڕی عۆن حوسێن هاشمی قورەیشی)، کە لە ساڵانی نێوان (1854–1931)دا ژیاوە، لە ڕۆژی (14.7.1915)دا نامەیەکی ناردبوو بۆ باوەڕپێکراوی بەریتانیا لە قاهیرە (کۆلۆنێل سێر ئارسەر هێنری مەکماهۆن – Colonel Sir Arthur Henry McMahon)، کە لە ماوەی نێوان (28.11.1862–29.12.1949)دا ژیاوە، شەریف حوسێن لە نامەکەدا نووسیبووی: (ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بخەرە ناو سنووری وڵاتی عارەبی – سەرچاوە: پارێزەر کامیل ژیر، کوردایەتی و سەربەخۆیی، ل47). بە گوێرەی ئەو نامەیەی کە (شا حوسێنی شەریفی مەکە) بۆ (کۆلۆنێل سێر ئارسەر هێنری مەکماهۆن)ی ناردووە، بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی

بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە. بە پێی ئەو نامەیە، ئەو داوا دەکات سنووری عارەبستان لەلای باکوورەوە لە شارەکانی مێرسین – ئەدەنەوە لەهێڵی (37)ی پانییەوە شۆڕبێتەوە کە شارەکانی بیرەچک، ئورفە، ماردین، میدیەت، بۆتان (جەزیرەی ئیبن عومەر)و ئامێدی دەگرێتەوە تاوەکو سەر کەنداوی فارس، هەروەها سنووری لای خۆرهەڵاتی عارەبستان لە وڵاتی فارسەوە هەتاوەکو سەر کەنداوی بەسرا درێژبێتەوە. شا حوسێن جگە لە داواکردنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، داوای چەندین شاری کوردی و پانتاییەکی فراوانی خاکی باکووری کوردستانی کردووە. پێدەچێت سەرەتا ویلایەتی موسڵ بە بیری حوسێن شەریفی مەکەدا نەهاتبێت، ئەویش لەبەرئەوەی کە خاک و نیشتمانی عارەب نەبووە، بەڵام کاتێک کە گرنگی ئەو نیشتمانەی زانیوە نەک تەنیا داوای ویلایەتی موسڵ-ی کردووە، بەڵکو بۆ باکووری کوردستان-یش پەڕیوەتەوەو داوای شارە ناوبردووەکانی سەرەوەی کردووە. کاپتن ستیڤان هێمسلی لۆنگریک، لە پەرتووکی (ئێراق لە نێوان سالانی 1900-1950)دا، بۆچوونەکەی ئێمە پشتڕاست دەکاتەوە کاتێک کە دەڵێت: (لە ساڵانی 1915-1916دا سێر مەکماهۆن لەگەڵ شەریفی مەکەدا باسی حکومەتێکی عارەبی کردووە، کە هاتووەتە سەر باسی عارەب لە ئێراقدا تەنیا باسی ویلایەتی بەسراو بەغدای کردووەو، بە هیچ جۆرێک باسی ویلایەتی موسڵ و کوردستانی نەکردووە - سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، بەریتانیا – لەندەن 1990، ل368). ئەو چاو تێبڕینەی شا حوسێن کاریگەری بەسەر شا فەیسەڵی کوڕیشیەوە هەبووە، بۆ نموونە رەنگدانەوەی ئەو چاوتێبڕینە لە وتارێکی شا فەیسەڵدا بە ئاشکرا دەرکەوتووە کە لە کۆتایی مایسی ساڵی (1923)دا لە شاری موسڵ خوێندویەتیەوەو تیایدا هاتووە: (ئایا تورکەکان لەبیریان چووە کە دیاربەکر، ئورفەو ماردین لەبنەڕەتدا شاری عارەبین، کەواتە ئێراق مافی خۆیەتی داوای ئەو ناوچانە بکات، ئەگەر تورکیا بەهۆی بوونی ژمارەیەکی کەمی تورکمان لە هەولێر و کەرکوکدا داوای ویلایەتی موسڵ بکەن – سەرچاوە: فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، وەگێرانی شێخ محەمەد شاکەلی، ل285).

هەروەکو پێشتر ئاماژەم پێکرد، دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری بەلشەویکەکان لە (25.10.1917)دا، روسیا خۆی لەو پەیمانەو هەموو

پەیماننامەکانی سەردەمی روسیای قەیسەری کێشایەوەو، بەندە نهێنییەکانی (سایکس پیکۆ)ی ئاشکرا کردن. بە ماوەیەکی زۆر کەم دوای کۆتایی هاتنی شەڕی یەکەمی جیهانی (28.6.1914-11.11.1918)، لە مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی (1918)دا سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی حکومەتی فەرەنسا (دکتۆر جۆرج بنیامین کلیمەنسۆ – Georges Benjamin Clemenceau)، کە لە نێوان ساڵانی (28.9.1841-24.11.1929)دا ژیاوەو، لە ماوەی ژیانیدا بۆ دووجار لە ساڵانی نێوان (25.10.1906-24.7.1909)و (16.11.1917-20.1.1920)دا پۆستی سەرۆک وەزیرانی فەرەنسای وەرگرتووە، داوای لە سەرۆک وەزیرانی حکومەتی بەریتانیا (سێر دێڤید لۆید جۆرج – Sir David Lloyd George)ی کرد، کە لە ساڵانی نێوان (17.1.1863-26.3.1945)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوانی (6.12.1916-19.10.1922)دا سەرۆک وەزیران بووە، سەر لەنوێ دانبنێن بە پەیماننامەی (سایکس پیکۆ)، چونکە حکومەتی فەرەنسی ترسی جێبەجێ نەکردنی هەبوو، بەتایبەتی کە روسیای قەیسەری نەمابوو، بەلشەویکەکان دەسەڵاتی ئەو وڵاتەیان گرتبووە دەستو کشانەوەی خۆیان لە پەیماننامەی ناوبراودا راگەیاندبوو. لەو سەردانەدا لۆید جۆرج داوای لە جۆرج کلیمەنسۆ کرد کە ویلایەتی موسڵ بدات بە بەریتانیا، سەرۆک وەزیرانی فەرەنساش بە سێ مەرج یەکسەر سەرزارەکی داواکەی ئەوی پەسندکرد، کە تەنیا بەڵێنێک بوو بە قسەو هیچ رێکەوتنێک نەبوو لە نێوانیان، بەڵام دواتر کلیمەنسۆ بەڵێنەکەی خۆی گەیاندە جێ، سەرەڕای ئەوەش کە بە گوێرەی رێکەوتنامەی (برینجی لۆنگ-Bringer Long) کە لە (8.4.1919)دا لە نێوان فەرەنساو بەریتانیا بە سەرپەرشتی (بین برینجی)و مستەر ولتەر لۆنگ بەسترابوو، ویلایەتی موسڵ هەر بەر فەرەنسا کەوتبوو، سەرەڕای ئەوەی کە بە گوێرەی خاڵی چوارەمی رێکەوتننامەی ناوبراو، بەریتانیا پشکەکەی ئەڵمانیا لە هەر دوو ویلایەتی موسڵ و بەغدا کە هەر یەکە (25%) بوو دای بە فەرەنسا – سەرچاوە: (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، الجزء الثالث، ل11). بەڵام بەریتانیا هەر چاوی بڕیبووە تەواوی ویلایەتی موسڵ و گرنگی ئەو ناوچەیەی دەزانی، بۆیە بە بەردەوامی داوای لە فەرەنسا دەکرد کە ویلایەتی موسڵ-ی بداتێ لە بری هەندێک دەستکەوتی تر. هەر بۆ ئەو مەبەستە سەرۆک وەزیرانی فەرەنسی (دکتۆر جۆرج بنیامین کلیمەنسۆ) سەر لەنوێ سەردانی

سەرۆک وەزیرانی بەریتانی (دێڤید لۆید جۆرج)ی لە لەندەن کردو، لەو سەردانەدا بەریتانیا پێشنیاری ئەوەی خستە بەردەم فەرەنسا کە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)و فەلەستین بدات بە بەریتانیا، لە بری ئەوەش بەریتانیا هەندێک قەرەبوو، هەروەها پشکێکی گەورەش لەنەوتی ویلایەتەکە کە بریتیبوو لە (25%) بدات بە فەرەنسا. ئەوەبوو لە ئەنجامدا، فەرەنسا لە ڕێکەوتی (15.9.1919)دا بەیاداشتێک وەڵامی میری بەریتانیای دایەوەو پێشنیارەکەی ئەوانی پەسەندکرد، بەو سێ مەرجەی کە پێشتر لە کانوونی دووەمی ساڵی (1918)دا بە سەرزارەکی ڕێکەوتنی لەسەر کرابوو، کە ئەمانەی خوارەوە بوون:

1- پشکێک نەوتی موسڵ بدرێت بە فەرەنسا لە بری گۆڕینی ڕێکەوتننامەی سایکس پیکۆ.
2- بەریتانیا پشتیوانیو هاوکاری فەرەنسا بکا لە دژی ئەمەریکا، ئەگەر هاتوو ئەوان نارەزاییان نیشاندا سەبارەت بە مەرجی یەکەم.
3- ئەگەر هاتوو کار بەسیستەمی ماندێت کرا، ئەوا دەبێ دیمەشق، حەڵەب، ئەسکەندەروونەو بەیروت بکەونە ژێر ماندێتی فەرەنسا – سەرچاوە: (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابین النهرین بین ولاءین خواطر شخصیة وتأریخیة، الجزء الثالث، ل10).

بەریتانیای مەزن بە هەر سێ مەرجەکەی فەرەنسا قایل بوو، فەرەنساش ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)و فەلەستینی دایە بەریتانیاو، بەڵام بەشێوەیەکی فەرمی فەرەنسا لە پەیماننامەی (سان ریمۆ)دا دەستی لە ویلایەتی موسڵ هەڵگرت بۆ بەریتانیا. هەروەکو پێشتر ئاماژە بەوەکرا کە دوای سەردانی سەرۆک وەزیرانی فەرەنسی (جۆرج بنیامین کلیمانسۆ) لە ڕێکەوتی (1.12.1918)دا سەردانی سەرۆک وەزیرانی بەریتانی (دێڤید لۆید جۆرج)ی کردو، گفتی ئەوەی پێدا کە ویلایەتی موسڵ بدات بە بەریتانیا، کەچی پاش ئەم ڕێککەوتنەو لە ڕێکەوتی (22.5.1919)دا بە (دێڤید لۆید جۆرج)ی سەرۆک وەزیرانی بەریتانیای ڕاگەیاندبوو، ئەگەر بێتوو بیزانیبایە ویلایەتی موسڵ ناوچەیەکی گەورەیەو ئەوەندە بە نرخەو نەوتی تێدایە، ئەوا هەرگیز دەستبەرداری نەدەبوو – سەرچاوە: (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابین النهرین بین ولاءین خواطر شخصیة وتأریخیة، الجزء الثالث، ل10 + دکتۆر فازل حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل17).

دەقی خاڵەکانی پەیماننامەی سایکس پیکۆ:

نەخشەی دابەشکردن بە گوێرەی پەیماننامەی سایکس پیکۆ:

لە مانگی نۆڤێمبەری ساڵی (1915)دا میری فەرەنسی بڕیاریدا بە دامەزراندنی (جۆرج پیکۆ)ی کۆنسوڵی گشتی پێشووی خۆی لە بەیروت، کە وەکو کۆمیسیاری باڵای فەرەنسی بۆ جێبەجێکردنی کاروبارەکان لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و، گفتوگۆکردن لەگەڵ میری بەریتانی سەبارەت بە دوارۆژی وڵاتە عارەبییەکان. جۆرج پیکۆ یەکسەر گەشتی قاهیرەی کردو، لەوێ لەگەڵ (مارک سایکس)ی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی بۆ کاروباری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و بە سەرپەرشتی نوێنەری روسیا کۆبووەوە. ئەو کۆبوونەوە سێقۆڵییە بووە هۆی بەستنی پەیماننامەیەک کە بە (پەیماننامەی قاهیرەی نهێنی) ناسرا، پاشانیش گواستیانەوە بۆ شاری (پترسبۆرگ)ی روسی، کە گفتوگۆکانی ئەوێ پەیماننامەیەکی سێ لایەنەی لێکەوتەوە بۆ دیاریکردنی ناوچەکانی دەسەڵاتی هەر دەوڵەتێک کە بەمشێوەیە بوو:

- فەرەنسا دەستبگرێت بەسەر خۆرئاوای سوریا، لوبنان و ویلایەتی ئەدەنە.
- بەریتانیا دەستبگرێت بەسەر ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا، هەروەها دەربەندەکانی عەکاو حەیفا لە فەلەستین.
- روسیا دەستبگرێت بەسەر باکووری کوردستان ویلایەتەکانی ئەرمەنی لە تورکیا. پەیماننامەکە دان بە مافی روسیادا دەنێت بە بەرگریکردن لە بەرژەوەندییەکانی ئەرسەدۆکس لە شوێنە پیرۆزەکانی فەلەستین.
- ئەو ناوچانەی کە دەکەونە نێوان ئەو هەرێمانەی کە فەرەنسا بە دەستی دەهێنێ و، ئەو هەرێمانەی کە بەریتانیا بە دەستیان دەهێنێ، دەبێتە یەکێتیی وڵاتانی عارەبی یان وڵاتانی عارەبی یەکگرتوو، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو دەوڵەتە دابەش دەبێت بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی بەریتانی و فەرەنسی، کە دەسەڵاتی فەرەنسی خۆرهەڵاتی سوریاو ویلایەتی موسڵ دەگرێتەوە، کەچی دەسەڵاتی بەریتانی درێژ دەبێتەوە بۆ خۆرهەڵاتی ئوردەنو ویلایەتی بەسراو بەشی باکووری ویلایەتی بەغدا تا دەگاتە سنووری ئێران.
- دەست بەسەر داگرتنی ئەو بەشەی فەلەستین دەمێنێتەوە لە لایەن بەڕێوەبەرایەتییەکی نێودەوڵەتی.
- بەندەری ئەسکەندەرۆنە سەربەست دەبێت.

بەندەکانی پایماننامەکە:

بەندی یەکەم: هەر یەک لە فەرەنساو بەریتانیای مەزن ئامادەن بە دانپێدانان و پاراستنی دەوڵەتێکی عارەبی کە بە سەرۆکایەتی سەرۆکێکی عارەبی لە دوو ناوچەی (أ) و (ب) کە لەسەر نەخشەی هاوپێچ کراو بەو پەیماننامەیەدا دیاریکراوە. فەرەنسا لە ناوچەی (أ) و بەریتانیا لە ناوچەی (ب)دا مافی یەکەمیان هەیە سەبارەت بە پرۆژەکانو قەردە ناوخۆییەکان. هەر یەک بەجیا فەرەنسا لە ناوچەی (أ) و بەریتانیا لە ناوچەی (ب)دا، هەڵدەستن بە پێشکەشکردنی راوێژکارو فەرمانبەری بێگانە لەسەر داواکردنی حکومەتی عارەبی یان هاوپەیمانی حکومەتە عارەبییەکان.

بەندی دووەم: رێگا دەدرێت بە فەرەنسا لە ناوچەی شین (دەشتی سوریا)و ئینگلتەرا لە ناوچەی سوور (ویلایەتی بەسرا)، بەئارەزووی خۆیانو بەشێوەیەکی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ یان شێوەی چاودێریکردن، دوای رێککەوتن لەگەڵ میری یان هاوپەیمانی میرییە عارەبییەکان جۆری فەرمانڕەوایەتی دامەزرێنن.

بەندی سێیەم: بەڕێوەبەرایەتیەکی نێودەوڵەتی لە ناوچەی سەمرا (فەلەستین) دادەمەزرێت، کە دوای راوێژکاری بە روسیاو بە رێککەوتن لەگەڵ هاوپەیمانەکانی ترو نوێنەری شەریفی مەکە، شێوەی فەرمانڕەوایەتێکە دیاری دەکرێت.

بەندی چوارەم: بەریتانیا ئەمانەی خوارەوەی دەست دەکەوێت:

1- دەربەندەکانی حەیفاو عەکا.
2- بڕێکی دیاریکراو لە ئاوی دیجلەو فورات لە ناوچەی (أ)ەوە مسۆگەر دەکرێت بۆ ناوچەی (ب)، هەروەها میری خاوەنشکۆ لە لایەنی خۆیەوە بەڵێن دەدات بەوەی کە لە هیچ دانوساندنێک لەگەڵ دەوڵەتێکی ترو یەک لایەنانە، سازش نەکات لەسەر دوورگەی قوبرس، تەنیا دوای پەسەندکردنی پێشەکی لە لایەن میری فەرەنسییەوە.

بەندی پێنجەم: دەربەندی ئەسکەندەرۆنە سەربەست دەبێت بۆ بازرگانیکردنی ئیمپراتۆریەتی بەریتانی. مامەڵەی جیاواز دروست ناکرێت سەبارەت بە باجی دەربەندەکە، هەروەها ئاسانکاری تایبەت بۆ کەشتییەوانی و کەلوپەلی بەریتانی ناسەپێندرێت. رێگەی سەربەستی گواستنەوەی کەلوپەلی ئینگلیزی دەدرێت بە رێگای ئەسکەندەرۆنەو هێڵی ئاسنی لە ناوچەی شین، چ ئەوانەی هێنراون بۆ ناوچەی

سوور یان بۆ هەر دوو ناوچەکانی (أ) و (ب) یان لێیانەوە بۆ دەرەوە نێردراون. هەوەها مامەڵەی جیاواز بەشێوەی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە هەر یەک لە هێڵی ئاسنی یان لە هەر دەربەندێک لە دەربەندەکانی ناوچەکانی ناوبراو سەبارەت بە کەلوپەل و کەشتییەکانی بەریتانی. حەیفا دەبێتە بەندەرێکی سەربەست بۆ بازرگانیکردنی فەرەنساو ولاتە داگیرکراوەکانی و ئەو ولاتانەی کەوتونەتە ژێر چاودێریکردنی ئەو، بە هیچ شێوەیەک مامەڵەی جیاواز ناکرێت هەروەها پێدانی ئاسانکاری بۆ کەشتییەوانی و کەلوپەلی فەرەنسی رەتناکرێتەوە، هەروەها ئازادکردنی گواستنەوەی کەلوپەلەکان لە رێگای حەیفاو لەسەر هێڵی ئاسنی ئینگلیزی لە ناوچەی سەمرا (فەلەستین)، چ ئەگەر کەلوپەلەکان لە ناوچەکانی شین و سوورەوە نێردرابن، یان لە ناوچەکانی (أ) و (ب)ەوە یان هێنرابنە ناوەوە. کەمترین جیاوازی ناکرێت لە ئاڵوگۆڕکردن بەشێوەی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ سەبارەت بە کەلوپەل‌و کەشتییەکانی فەرەنسی، لە هیچ یەکێک لە هێڵەکانی هێڵی ئاسنی یاخود دەربەندێک لە دەربەندە ناوبراوەکان.

بەندی شەشەم: هێڵی ئاسنی بەغدا لە ناوچەی (أ) درێژتر ناکرێتەوە بۆ پشتی موسڵ لەلای باشوورەوە، هەروەها نە بۆ ناوچەی (ب)اش بۆ دوای سامەڕا بەرەو باکوور، تاوەکو دامەزراندنی هێڵێکی ئاسنی کە بەغدا بە حەڵەب بگەیەنێت، کە بە دۆڵی فوراتدا تێبپەڕێت، ئەوەش بەیارمەتی هەر دوو حکومەت دەکرێت.

بەندی حەوتەم: بەریتانیای مەزن مافی دامەزراندن، بەڕێوەبردن و تاکە خاوەندارێتی دەدرێتێ بۆ بەستنەوەی هێڵی ئاسنی حەیفا بە ناوچەی (ب). هەروەها سەرەڕای ئەوەش مافی هەمیشەیی هەبێت بۆ گواستنەوەی سەرباز لە هەر کاتێکدا بێ بە درێژایی هێڵە ئاسنییە، وە دەبێت هەر دوو دەوڵەت ئەوە باش بزانن کە ئەو هێڵە دەبێت کارئاسانی پەیوەندییەکانی نێوان حەیفاو بەغدا بکات. ئەگەر هاتوو نەتوانرا هێڵی پەیوەندی لە ناوچەی سەمرا دروست بکرێت بەهۆی گیروگرفتی هونەری یان گوژمەی پێویست بۆ بەڕێوەبردنی، ئەوکاتە بە داوای لێبووردنەوە دانامەزرێت، کەچی میری فەرەنسا رێگای پێدەدرێت بە تێپەڕبوون بە رێگای بەربۆرە – ئوم قەیس – مەلقا – ئیدار – غەستا – مەغایر تاوەکو دەگاتە ناوچەی (ب).

بەندی هەشتەم: مانەوەی پیتاکی گومرگی تورکی تاوەکو بیستساڵی تر لە هەموو راستێکی ناوچەکانی شین و سوور لە ناوچەکانی (أ) و (ب)، وە هیچ

بەرزبوونەوەیەک ناخرێتە سەر بڕی باجەکە، هەروەها بنچینەی نرخاندنی باجەکان نابێت بگۆڕدرێت بۆ بنچینەی خەملاندن، مەگەر بە گوێرەی رێککەوتنی حکومەتەکان ئەو گۆڕانە بکرێت. نابێ گومرگی ناوخۆ لە نێوان ناوچەیەک و ناوچەیەکی ترەوە لە ناوچەکانی ناوبراو لە سەرەوەدا دابمەزرێت. ئەو باجی گومرگیەی کە بەسەر کەلوپەلی نێردراو دەسەپێندرێت، دەبێت بدرێتە بەڕێوەبەرایەتی ئەو ناوچەیەی کە کەلوپەلەکانی بۆ نێردراوە.

بەندی نۆیەم: پێکهاتوون لەسەر ئەوەی کە میری فەرەنسی گفتوگۆ لە هیچ کاتێکدا نەکات بۆ وازهێنان لە مافەکانی خۆیدا، هەروەها ئەو مافانەی کە لە ناوچەی شیندا هەیەتی نەیدات بە دەوڵەتێکی تر جگە لە دەوڵەتەکە خۆی یان هاوپەیمانێکی دەوڵەتە عارەبییەکان بە بێ پەسەندکرادنی پێشەکی میری خاوەنشکۆ، کە هەمان بەڵێنو ماف بە میری فەرەنسی دەدات لە ناوچەی سوور.

بەندی دەیەم: هەر دوو میری بەریتانی و فەرەنسی پێکهاتوون، کە هەر دووکیان پارێزەرو چاودێریکەری دەوڵەتە عارەبییەکانن لەسەر ئەوەی کە نە خاوەنداریێتی نە رێگە بدەن بە دەوڵەتی سێیەم کە ببێتە خاوەنی هیچ وڵاتێک لە نیمچە دوورگەی عارەب، یان بنکەی دەریایی دامەزرێنن لەسەر خۆرهەڵاتی کەناری دەریای سپی ناوەڕاست، بە مەرجێک ئەوە رێگەگر نەبێت لەئاست راستکردنەوەی سنووری عەدەن، کە لەوانەیە پێویست بێت بەهۆی دژایەتیکردنی ئەم دواییەی تورک.

بەندی یازدەهەم: دانوستان بەردەوام دەبێت لەگەڵ عارەبەکان بەناوی هەر دوو میری بەریتانی و فەرەنسی بەهەمان شێوەی پێشوو، بۆ دیاریکردنی سنووری وڵاتێک یان یەکێک لە وڵاتە هاوپەیمانەکانی عارەبی.

بەندی دوازدەهەم: هەر دوو میری بەریتانی و فەرەنسی جگە لەوانەی کە لە سەرەوەدا ناویان براوە، پێکهاتوون لەسەر ئەوەی کە هەر دوو میری چاوبگێڕن بە ئامێرە پێویستەکانی چاودێریکردنی هێنانی چەک بۆ وڵاتە عارەبییەکان (سەرچاوە: ویکیپیدیا، بە زمانی دانمارکی و ئینگلیزی).

ئاگربەستی مۆدرۆس:

ئەوکاتەی کە ئاگربەستی (مۆدرۆس - Mudros)، لە هەمان کاتیش بە (پەیمانی رووخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی)ش ناسراوە، لە رێکەوتی (30.10.1918)دا لە نێوان هەدوو دەوڵەتی بەریتانیاو عوسمانییەکان، لەنێو پاپۆڕی (ئێچ. ئێم. ئێس. ئاگامەمنوون – HMS Agamemnon) لە بەندەری (مۆدرۆس) کە دەکەوێتە دوورگەی (لیمنۆس - Lemnos)ی دەریای (ئێجە)ی یۆنانی کە لە پێناوی کۆتایی پێهێنانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا (28.6.1914-11.11.1918) راگەیەندرا. بە گوێرەی بۆچوونی زۆربەی نووسەران و بەرپرسانی ئەوکات گوایە سوپای ئینگلیز دوازدە میلی مابوو بگاتە ناو شاری موسڵ – سەرچاوە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێسەی ویلایەتی موسڵ، ل7)، بەڵام تاکە کەس ئەفسەری ئینگلیزی (سیسیل جۆن ئێدمۆندز – Secil John Edmonds)، کە لە نێوان ساڵانی (26.11.1889-1979)دا ژیاوەو، ماوەی نێوان ساڵانی (1922-1925) ئەفسەری رامیاری ئینگلیز بووە لە شاری کەرکوک، دەڵێت: (کە شەڕ وەستا هێزەکانی ئینگلیز گەیشتبوونە گەیارە، کە چل میل لە باشووری موسڵ هەڵکەوتووە – سەرچاوە: کورد، تورک و عەرەب، ل50). بەڵام لە رۆژی (1.11.1918)دا هێزێکی تری بەریتانی بە سەرپەرشتی (ژەنەڕاڵ کاسلس) گەیشتبووە حەمام ئەلعەلیل، کە تەنیا (14) کیلۆمەتر کەوتۆتە باشووری موسڵ - سەرچاوە: (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، الجزء الثاني، ل191).

سەرۆکی شاندی ئینگلیزی بۆ مۆرکردنی ئاگربەستی مۆدرۆس (سۆمەرسیت ئارسوە گۆوگ کارلسۆرپ – Somerset Arthur Gough Carlthorpe)و لایەنی تورکی (حوسێن رەئوف ئۆربای - Huseyin Rauf Orbay) بووە، کە لە ماوەی نێوان ساڵانی (1881-16.7.1964)دا ژیاوەو وەزیری کاروباری دەریاوانی عوسمانی بووە، ئۆربای دواتر لە ماوەی نێوان (12.7.1922-4.8.1923)دا سەرۆک وەزیران بووە، لەگەڵ هەر یەک لە رەشاد حکمەت بەگی راوێژکاری وەزارەتی دەرەوەو عەقید روکن سەعدوڵلا بەگ - سەرچاوە: (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، الجزء الثاني،

ل193). هــەروەها نوێنــەری فەرەنســیش ئەفســەری کۆلۆنێــل (ئــەدمیراڵ ئامێــت – Admiral Amet) بووە، بەڵام نوێنەری بەریتانیا ڕێگەی پێنەدا بەشداربێت. بە پێی ئــەو ئاگربەســتە کــە لــە بیســت و پێــنج خــاڵ پێکــدەهات (دەبوایــە گشــت قــەڵا سەربازییەکانی عوسمانی کە دەکەوتنە سەر تەنگە ئاوەکانی دەردەنیلیس و بسفۆر رادەستی هێزەکانی هاوپەیمانان بکرێت، نەهێشتنی دەسەڵاتی عوسمانی بەسەر وڵاتانی تردا، خاڵی پێنجەم: هەڵوەشاندنەوەی سوپای عوسمانی، جگە لەو هێزانەی کە بۆ چاودێری سنوورەکانو پاراستنی ئاسایشی ناوەوە پێویستن. خاڵی حەوتەم: هاوپەیمانان مافی ئەوەیان هەبوو هەر خاڵێکی سەربازی عوسمانی کە هەڕەشە لە ئاسایشی هاوپەیمانان بکات دەستی بەسەردا بگرن. خاڵی دەیەم: هاوپەیمانەکان مافی دەست بەسەرداگرتنی تونێلی چیات تۆرۆس-یان هەبێت. خاڵی یازدەم: کشانەوەی دەستبەجێی سوپای عوسمانی لە باکوورو خۆرئاوای وڵاتی فارس، بۆ ئەو شوێنانەی کە بەر لە هەڵگیرسانی شەڕ بەدەستیەوە بووە. خاڵی پازدەم: کشانەوەی هێزەکانی عوسمانی لە قەوقاز بۆ شوێنەکانی خۆیان کە بەر لە دەستپێکردنی جەنگی یەکەمی جیهانەوە لێیەوە هاتبوون، دەرچوونی عوسمانییەکان لە سەرانسەری ئەفریقیا، هاوپەیمانەکان مافی بەکارهێنانی هێڵەکانی شەمەندەفەرو شوێنە ستراتیژییەکانیان هەبێت لەناو سنووری خاکی عوسمانی. لە هەمان کاتیشدا بە گوێرەی خاڵی شازدەهەم: تەواوی سەربازگەکانی عوسمانی لە حیجاز، میسر، میسۆپۆتامیا، سوریاو یەمەن، رادەستی نزیکترین فەرماندەی هاوپەیمانان بکرێت. خاڵی بیست و دوو: پەیوەستبوونی تورکیا بەو فەرمانانەی کە پەیوەندن بە ئامێرەکان، چەک، تەقەمەنی و هۆیەکانی گواستنەوە کە لە خاڵی پێنج سەبارەت بە سوپای تورکی ڕێکەوتنی لەسەر کراوە. خاڵی بیست و سێ: پێویستە لەسەر تورکیا پەیوەندی خۆی لەگەڵ تەواوی دەوڵەتە ناوەندییەکان بپچڕێنێتو، گوێڕایەڵی فەرمانەکانی هاوپەیمانان بێت. خاڵی بیست و چوار: هاوپەیمانەکان مافی دەست تێوەردانیان هەبوو لە هەر شەش ویلایەتەکانی بەناو ئەرمەنی (لە خۆرهەڵاتی عوسمانی – ئامەد، ئەرزڕۆم، بەدلیس، خەرپووت، سیواس و وان - کە لە راستیدا هەر شەشیان خاکی کورد و سەربە باکووری کوردستان بوون)، لە کاتێکدا کە کێشەیەک لەوێ سەرهەڵبدات. خاڵی بیست و پێنج: ئاگربەستی نێوان هاوپەیمانان و دەوڵەتی عوسمانی لە نیوەڕۆی رۆژی پێنجشەممە، ڕێکەوتی (31.10.1918)دا

دەخرێتە بواری جێبەجێکردنەوە - سەرچاوە: (ویکیپیدیا بە زمانی دانمارکی + ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، الجزء الثاني، ل194-195). ئینگلیزەکان بەر لە واژۆکردنی ئاگربەستی مۆدرۆس نزیکەی ساڵ و نیوێک دەبوو (ویلایەتی بەغدا)یان بە فەرماندەیی (ژەنەڕاڵ ستانلی مۆد) داگیرکردبوو، داگیرکردنی ویلایەتی بەغدا لە ڕێکەوتی (11.3.1917)دا بەگرتنی بەغدا کۆتایی پێهات - سەرچاوە: (عەلی سەیدۆ گەورانی، لە عەمانەوە بۆ ئامێدی، ل41).

هەر لە یەکەم ڕۆژی داگیرکردنی بەغداوە لە لایەن سوپای بەریتانیاوە، ئەفسەرو دیپلۆماتکاری بەریتانی (سێر پێرسی زەکەریا کۆکس - Sir Percy Zachariah Cox)، کە لە ماوەی سالانی نێوان (20.11.1864-20.2.1937)دا ژیاوە، کرا بە کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغداو، ئەویش لە ڕێکەوتی (16.3.1917)دا لەسەر پێشنیاری وەزارەتی جەنگی بەریتانی بەڕێوەبەرایەتییەکی بۆ شارەکە لەژێرناوی (دەستەی بەڕێوەبردنی میسۆپۆتامیا) بە سەرۆکایەتی وەزیری دەرەوەی بەریتانی لۆرد کورزۆن و سەرپەرشتیکردنی خۆی دامەزراند، هەروەها ئەفسەری پلەبەرزی ئینگلیزی (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن – Sir Arnold Talbot Wilson)، کە لە ماوەی نێوان (18.7.1884-31.5.1940)دا ژیاوە، کرا بە یاریدەری سێر پێرسی کۆکس. ئارنۆڵد ویلسۆن لە نێوان (27.5.1918-4.10.1920)دا پۆستی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی هەبووە لە بەغدا، چونکە دوای گواستنەوەی سێر پێرسی کۆکس لە مانگی مای ساڵی (1918)دا بۆ ئێران و کردنی بە باڵوێزی وڵاتەکەی لە تەهران، ئەو پۆستی کۆمیسیاری باڵای وەرگرت. کۆلۆنێل ئارنۆڵد ویلسۆن وەکو کۆمیساری باڵا بەردەوام بوو تاوەکو ڕێکەوتی (4.10.1920)، کە تێکڕا (30) مانگ ئەو پۆستەی هەبووە لە ئێراق، پاشانیش کرا بە بەڕێوەبەری کۆمپانیای نەوتی ئەنگلۆ – فارسی لە عەبادان، دواتر لە ڕێکەوتی (31.5.1940)دا لە فەرەنسادا کوژرا. بەڵام دوای ئەوەی ڕاپەڕینی بیستی ئێراقییەکان لە ڕێکەوتی (30.6.1920)دا لە (ڕومێسە) لە دژی ئینگلیزەکان هەڵگیرساو نزیکەی مانگو نیوێک درێژەی کێشا، کە شێخی خێڵی زەواڵم (شێخ شەعلان ئەبولجۆن) سەرکردایەتی دەکردن و دواتریش دەستگیرکرا. ئەوەبوو لە ڕێکەوتی (4.10.1920)دا ئینگلیزەکان (ئارنۆڵد ویلسۆن)یان لەسەر کارەکەی لاداو، هەر لە هەمان ڕۆژدا واتە لە ڕێکەوتی (4.10.1920)دا بۆ جاری

دووەم (سێر پێرسی کۆکس)یان هێنایەوە شوێنەکەی خۆی لە بەغدا. ئەویش دوای دە رۆژ گەڕایەوەو درێژەی بە کارەکانی خۆیدا. بەرپرسێتی سێر پێرسی کۆکس بۆ جاری دووەم لە ئێراق لە نێوان (4.10.1920–4.5.1923)دا درێژەی کێشا، کە بە هەمووی نزیکەی دوو ساڵ و نیوی پێچوو.

هەروەها پێشتریش کە ئینگلیزەکان لە ڕێکەوتی (5.11.1914)دا شەڕیان لە دژی تورکیادا ڕاگەیاندبوو، رۆژی دواتر شارۆچکەی (فاو)و لە ڕێکەوتی (22.11.1914)شدا، بە سەرکردایەتی (ژەنەڕاڵ دیلامین) شاری بەسرا-یان گرت. بە کەوتنی شاری بەسرا تەواوی ویلایەتەکە کەوتە ژێردەستی ئینگلیزەکان و داگیرکرا. لە سەردەمی هەڵکشانی سوپای ئینگلیز بەرەو ویلایەتی موسڵ، ژەنەڕاڵ (عەلی ئیحسان پاشا)، فەرماندەی لەشکری شەشەمی سوپای عوسمانی بوو لە ویلایەتی موسڵ (بارەگای لەشکری شەشەم لەناو شاری موسڵ بوو)، وەلێ لە ترسی سوپای ئینگلیز لە سەرەتای مانگی یانزەی ساڵی (1918)دا، ئاگاداری عەلی رەزا قۆنیەیی کرد کە پاراستن و بەرپرسیارێتی پارێزگای سلێمانی لە رووی سوپایی، سەربازی، رامیاری و شارستانی رادەستی شێخ مەحمودی حەفید بکرێت، واتە شێخ بکرێت بە پارێزگاری ئەو شارە – سەرچاوە: (ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم، ل19). زۆر لە مێژوونووس و نووسەران لە بری لەشکری شەشی موسڵ، نووسیویانە لەشکری دوازدەی موسڵ، بەڵام ئەوەی دووەمیان لە بەغدا بووەو دوای داگیرکردنی بەغدا لە لایەن سوپای ئینگلیزەوە، لەشکری دوازدەهەمیش هاتۆتە موسڵ، هەروەکو لە بروسکەی ئەحمەد عزەتی سەرۆک وەزیران و سەرۆکی دەستەی ئەرکانی جەنگی عوسمانی کە بۆ سەرۆکایەتی سوپای شەشی ناردووە، دەردەکەوێت کە لەشکری شەش لە شاری موسڵ بووە – سەرچاوە: (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، الجزء الثاني، ل192). ژەنەراڵ سێر ولیەم مارشاڵ، کە سەرکردەیەکی سوپای ئینگلیزەکان بوو، بە بڕیارێکی خۆی و لەسەربەرپرسێتی خۆی (بە پشتبەستنی بە بەندی حەوتەم و شازدەهەمی ئاگربەستی مۆدرۆس، کە یەکەمیان ڕێگەی بە وڵاتانی هاوپەیمان دابوو مافی ئەوەیان هەبێت هەر خاڵێکی سەربازی عوسمانی کە هەڕەشە لە ئاسایشی هاوپەیمانان بکات، دەستی بەسەردا بگرن. هەروەها ئەوەی تریشیان دەڵێت: تەواوی سەربازگەکانی عوسمانی لە حیجاز، میسر، میسۆپۆتامیا، سوریاو یەمەن،

دەبێت رادەستی نزیكترین فەرماندەی هاوپەیمانان بكرێت – سەرچاوە: (دكتۆر فازڵ حوسێن، كێشەی ویلایەتی موسڵ، ل7). بوونی سوپای عوسمانی لە موسڵ و ویلایەتی موسڵ هەڕەشەیەك بوو بۆ سەربەریتانیاو هاوپەیمانەكان، كە ئەمەش بەندی حەوتەم دەیگرتەوە، هەروەها بوونی سەربازگەی عوسمانی لە ویلایەتی موسڵ كە میسۆپۆتامیای سەرووشی پێدەگوترا، ئەمەش بەندی شازدەهەم دەیگرتەوە، بۆیە دەبوایە سەربازگەی عوسمانی لە ویلایەتی موسڵ-یش رادەستی هاوپەیمانان بكرێت، لەو ناوچەیەش نزیكترین فەرماندەی هاوپەیمانەكان تەنیا فەرماندەكانو سوپای ئینگلیز بووە. بۆیە ژەنەڕاڵ سێر ولیەم مارشاڵ فەرمانی داگیركردنی موسڵ-ی بە (ژەنەڕاڵ كوپ) سپاردو، هێزەكانی بەریتانی لە (7.11.1918)دا گەیشتنە ناو شاری موسڵ و شارەكە داگیركرا (سەرچاوە: سێر ئارنۆڵد تالبوت ولسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، الجزء الثاني، ل199 + ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، العراق الحديث من سنة 1900-1950، الجزء الاول، ل156، كە هەر دووكیان ئاماژەیان بە بەستنی كۆنگرەیەكی رۆژنامەوانی كردووە كە لە رێكەوتی (7.11.1918)دا لەناو شاری موسڵ-دا بەستراوەو، هەر دووكیان باسی ئامادەبوونی ژەنەڕاڵ ولیەم مارشاڵ و ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن دەكەن لەو كۆنگرە رۆژنامەوانییەدا). دوای هاتنە ناوەوەی سوپای ئینگلیز بۆ ناو شاری موسڵ، (كۆلۆنێل ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن) كۆمیسیاری باڵای بەریتانیا لە بەغدا، دەستبەجێ دەستخۆشی ئەوكارەی لە (ژەنەراڵ ولیەم مارشاڵ) كردو، پاشانیش ئینگلیزەكان لە رێكەوتی (13.11.1918)دا نوری بەگی جێگری والی موسڵ-یان دەركردو ئەویش گەڕایەوە بۆ توركیا. ئینگلیزەكان لەگەڵ داگیركردنی ئەم شارەدا بەڕێوەبەرایەتییەكی سەربازییان لە ویلایەتی موسڵ دامەزراند، كەچی پێشتر لە هەر دوو ویلایەتی بەغدای عارەبی سوننەو بەسرای عارەبی شیعەدا دوو بەڕێوەبەرایەتی سیڤیلیان دامەزراندبوو – سەرچاوە: (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917-1923)، ل38). هەروەها سەرهەنگ (جێرالد ئیڤیلیون لیچمەن – Gerald Evelyn Leachman، كە لە ماوەی نێوان (1880-12.8.1920)دا ژیاوە، كردیان بە هەم فەرمانڕەوای سەربازی (حاكم عسكری) ویلایەتی موسڵ و بە ئەفسەری رامیاری شاری موسڵ (تاوەكو لە مانگی ئۆكتۆبەری ساڵی (1919)دا گواسترایەوە بۆ ناوەڕاستی ئێراق و (J. H. H. Bill)

هاتە شوێنەکەی ئەو. لیچمەن لە ڕێکەوتی (12.8.1920)دا بە گوللەی سلێمانی کوڕی شێخ زاری بریندارکراو، دواتر بە شمشێری دەستی شێخ زاری سەرۆک و شێخی خێڵی زەوابع لە نێوان بەغداو فەلوجە سەری بڕدرا – سەرچاوە: (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابین النهرین بین ولاءین خواطر شخصیة وتأریخیة، الجزء الثالث، ل265–266). هەروەها (کاپتن ئارِ. ئێف، جاردین – R. F. Jardine) کرا بە جێگری ئەو، وەلێ جێگری نوێنەری بەرزی بەریتانی (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن) مافی بەڕێوەبردن و سەرپەرشتی کردنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بۆ خۆی هێشتەوە، نەک بۆ دەوڵەتی ئێراقی و، بە هیچ شێوەیەک میری ئێراق بۆی نەبوو دەست بخاتە ناو کاروبارەکانی ئەم ویلایەتە. بەهەمان شێوەش دوای ڕاگەیاندنی دامەزراندنی حکومەتی ئێراقی لە ڕێکەوتی (25.10.1920)دا، هەروەها دوای ڕاگەیاندنی دەوڵەتی ئێراق و دانانی فەیسەڵ کوڕی حوسێن بە شای ئێراق لە ڕێکەوتی (23.8.1921)دا، لە هەر دوو جاردا کۆمیسیاری باڵای بەریتانی (سێر پێرسی کۆکس) دەسەڵاتی سەرپەرشتیکردنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بۆ خۆی هێشتەوە – سەرچاوە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، مشکلة الموصل، ل14 + دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل24)، نە هێشتی عەبدولڕەحمان نەقیبی یەکەم سەرۆک وەزیرانی حکومەتی کاتی ئێراقی و نە شا فەیسەڵ دەست لە کاروبارەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) وەربدەن.

کۆنگرەی ئاشتیی پاریس:

دوای ئـەوەی دەوڵـەتی ئـەڵمانیا لـە شـەڕی یەکـەمی جیهانیـدا کـە لـە نێـوان (28.6.1914-11.11.1918)دا درێژەی کێشا، شکستی هێناو ئاگربەستی مـودرۆس لـە ڕێکـەوتی (30.10.1918)دا واژۆکـرا، زەمینەیـەکی لـەبار هاتـە پـێش بـۆ چارەسـەرکردنی هـەموو ئـەو کێشـانەی هـەروەکو دەزانـین کـە ئـەو شـەڕە دروستیکردبوو نەدەکرا بە بێ چارەسەر بمێننەوە، پێشتریش هەر لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهانییەوە بیرۆکەی دامەزراندنی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) لە لایەن دەوڵەتە گەورەکان بەگشتی و، ئەمەریکاو فەرەنسا بەتایبەتی سەری هەڵدابوو. سەرۆکی ئەوکاتی ئەمەریکا (وودرۆ تۆماس ویلسۆن – Woodrow Thomas Wilson)، کـە لـە ڕێکـەوتی (28.12.1856)دا لـە ڤیرجینیـا لـە دایکبـووەو لـە ڕێکـەوتی (3.2.1924)دا لە واشنتۆن مردووە، ڕۆڵی بەرچاوو پڕ لەبایەخی بینی، بەتایبەت کە پێشتر لە ڕێکەوتی (4.12.1917)دا ئەو بەیانەی ڕاگەیاند: (ئومێدم وایە گەلانی نێو ئیمپراتۆریەتی تورکی مافی خۆیان پێبدرێت، ژیانێکی ئاشتی ئاسایشیان بۆ دابین بکرێت. چارەنووسیان لە دوژمنان و ستەم و داهاتە نێگەتیڤەکانی کۆمپانیایی دارایی و پارتـە بێگانـەکان بپارێزێـت – سـەرچاوە: سـەلام نـاوخۆش، کوردسـتان چـۆن داگیرکراو دابەشکرا، ل69). هەروەها لە ڕێکەوتی (8.1.1918)دا وودرۆ ویلسۆن لە بـەردەم کـۆنگرێس و ئەنجومـەنی پیرانـی ئەمەریکیـدا چـواردە بیروباوەڕەکـە (پرنسیپەکە)ی خۆی سەبارەت بە سەقامگیری ئاشتی جیهانی خوێندبووەوە، کە بەمشێوەیە بوون:

1. پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان لەسەر بنچینەی ئاشتی گشتی ببەسترێت و، دەبێت پەیمانە نێودەوڵەتییەکان بە ئاشکرا بن و نابێت نهێنی بن.
2. دابینکردنـی سەربەسـتی کەشـتییەوانی لـەنێو دەریاکـانی دەرەوەی ئـاوی هەرێمـەکان لـەکاتی ئاشـتی و شـەڕدا، تـەنیا ئەگـەر دەقـی ڕێکـەوتنێکی نێودەوڵەتی ناکۆک بوو لەگەڵیدا.
3. لادانـی ڕێگـری ئـابووری بـە پێـی توانـاو، دابینکردنـی یەکسـانی لـە نێـوان دەوڵەتە هاوکارەکان بۆ پاراستنی ئاشتی.

4. چەک داماڵین تا ئەو ئاستەی کە بتوانێ ئاسایيشی ناوخۆ دابینکات.
5. دانانی بەڕێوەبەرایەتی یەکسان بۆ وڵاتە ژێردەستەکان (کۆلۆنییەکان)، کە جێبەجێکەری دابینکردنی ماف و بەرژەوەندییەکانی دانیشتوانەکانی بێت.
6. بەجێهێشتنی تەواوی خاکی روسیاو، هاوکاریکردنی هەر میرییەکی روسی کە گەل هەڵیدەبژێرێت.
7. بەجێهێشتنی خاکی بەلجیکاو نۆژەنکردنەوەی.
8. بەجێهێشتنی فەرەنساو گەڕاندنەوەی ئەلزاس و لۆرین و نۆژەنکردنەوەیان لەوەی کە بەهۆی جەنگەوە کاول بووینە.
9. دووبارە چاو پێداخشاندنەوەی سنووری ئیتاڵیا، بەم مەرجەی کە تەواوی رەگەزی ئیتاڵی بگرێتە خۆی.
10. ئەو نەتەوانەی کە ژێردەستەی ئیمپراتۆریەتی نەمساوین، مافی چارەی خۆنووسینیان بدرێتێ.
11. جێهێشتنی هەر یەک لە سربیا، رۆمانیاو چیای رەش (الجبل الاسود)و، پێدانی دەرگایەک بە سربیا بۆ سەر دەریا، وە دامەزراندنی پەیوەندی نوێ لە نێوان وڵاتانی بەلقان، کە لەسەر بنچینەی نەتەوەیی، مێژوویی و مسۆگەرکردنی سەربەستییە سیاسی و ئابوورییەکان دامەزرابێ.
12. مسۆگەرکردنی سەروەری بەشەکانی تورکیاو، پێدانی مافی چارەی خۆنووسین بەو نەتەوانەی کە تورک نین و ژێردەستەی ئەوانن، هەروەها دابینکردنی سەربەستی هاتوچۆ بۆ تەواوی کەشتییەکان لە تەنگەئاوەکاندا بەتایبەت لە تەنگاوی دەردەنیل بە گەرەنتییەکی نێودەوڵەتی.
13. نۆژەنکردن و بوژاندنەوەی وڵاتی پۆڵەندی بە مەرجێک کە تەواوی رەگەزی پۆڵەندی بگرێتەوەو، پێدانی رێچکەیەک بۆسەر دەریاو، دابینکردنی سەربەخۆیی سیاسی و ئابووری ئەو وڵاتە بەشێوەیەکی نێودەوڵەتی.
14. دامەزراندنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە پێناوی مسۆگەرکردنی سەربەخۆیی سیاسی تەواوی وڵاتانی جیهان – سەرچاوە: (ماڵپەڕی ویکیپیدیا بە زمانەکانی دانمارکی و ئینگلیزی).

وودرۆ تۆماس ویلسۆن، سەبارەت بە خاڵی دوازدەهەم و مافی چارەی خۆنووسین و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆ بۆ نەتەوەکانی ژێردەستی تورک،

ناوی هەر یەک لە (کوردستان، ئەرمەنستانو عارەبستان)ی بردووە. هەر لە پاداشتی ئەم هەوڵانەی (وودرۆ تۆماس ویلسۆن)دا بوو سەبارەت بە خاڵی چواردەهەمو لە پێناوی دامەزراندنی ئەو دەزگا نێودەوڵەتییەدا (کۆمەڵەی نەتەوەکان)، لە ساڵی (1919)دا ناوبراو خەڵاتی ئاشتی جیهانی وەرگرت.

کۆنگرەی ئاشتیی پاریس، لە (ڤێرسای) کۆشکی شاهانەی فەرەنسی، لە نێوان رۆژانی (18.1.1919-30.1.1919)دا بە ئامادەبوونی (32) وڵاتی هاوپەیمان و لایەنگرەکانیان بەسترا، کە هەندێکیان ئەمانە بوون (هەندێک لە وڵاتانی بەشداربوو لە کۆنگرەی ناوبراودا: (ئەمەریکا، ئەفریقای باشوور، ئیتاڵیا، ئوستralیا، بەلجیکا، بەرازیل، بەریتانیا، چین، حیجاز، فەرەنسا، فنلەندا، گواتیمالا، هایتی، هیندۆراس، کەنەدا، کوبا، نیوزلەندا، یابان و یۆنان)، بەڵام تەنیا چوار وڵاتی ئەمەریکا، ئیتاڵیا، بەریتانیاو فەرەنسا رۆڵی سەرەکییان بینیو مەرجەکانی خۆیان بەزۆر سەپاند، کەچی رێگە نەدرا بە (وڵاتە دۆڕاوەکان، وڵاتی روسیا، چین و وڵاتە بێلایەنەکان) بەشداری بکەن. کەچی ئالان پالسمر، لە لاپەڕە (167)ی پەرتووکی (موسوعة التاريخ الحديث 1789-1945)دا نووسیویێتی: (کۆنگرەی ئاشتیی پاریس، کۆنگرەی بەیەکگەیشتنی هێزە یەکگرتوو و هاوپەیمانەکان بوو. لە رێکەوتی (18.1.1919)دا لە پاریس بەستراو تا (20.12.1920)ی خایاند، بۆئەوەی بگەن بە چارەسەرێکی ئاشتیانەو ئەم پەیماننامانەی بەخۆوە گرت، ڤرسای، نیولی (Neuily) کە لە رێکەوتی (29.11.1919)دا مۆرکرا، تریانن و سیڤرە - سەرچاوە: کامەران ئەحمەد محەمەدئەمین، کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەوڵەتی و ناوچەییدا 1890-1932، ل170). لە راستیدا کۆنگرەی ئاشتیی پاریس لە رێکەوتی (18.1.1919)دا دەستی بەکارەکانی کردو لە رێکەوتی (10.8.1920)دا بە پەیماننامەی سیڤرە کۆتایی بە کارەکانی ئەو کۆنگرەیە هات.

کۆنگرەی ئاشتیی پاریس، لە وڵاتی فەرەنساو بە سەرپەرشتی (دکتۆر جۆرج بنیامین کلیمەنسۆ - Dr. Georgs Benjamin Clemenceau)ی سەرۆک وەزیرانو بەشداری (وودرۆ تۆماس ویلسۆن - Woodrow Thomas Wilson)ی سەرۆکی ئەمەریکا، (دیڤید لۆید جۆرج - David Lloyd George)ی سەرۆک وەزیرانی بەریتانیای مەزن، (ڤیتۆریۆ ئەمانۆئیل ئۆرلاندۆ - Vittorio Emanuele Orlando)ی سەرۆک وەزیرانی ئیتاڵیا، کە لە ماوەی نێوان

(19.5.1860-1.12.1952)دا ژیــاوەو لــە نێــوان (29.10.1917-23.6.1919)دا سەرۆک وەزیران بووە، هەروەها سەرۆک وەزیرانی ئوسترالّی (ویلیام مۆریس بیللی هــوگهیس – William Morris Billy Hughes)، کــە لــە مــاوەی نێــوان (25.9.1862-28.10.1952)دا ژیـــاوەو لـــە مـــاوەی نێـــوان (27.10.1915-9.2.1923)دا سـەرۆک وەزیـران بـووە، (شـاژنە ماریـا – Quin Marie)ی شـاژنی رۆمانیـا، (هـۆ شـی مینـە - Ho Chi Minh)، کـە لـە مـاوەی نێوان (19.5.1890-2.9.1969)دا ژیاوەو، لە ماوەی نێوان (2.9.1945-2.9.1969)دا سەرۆک کۆمـاری ڤێتنـامی بـاکوور بـووە، لەگـەڵ سـەرۆک وەزیرانـی یابـان (سـایۆنجی کینمـۆچی – Saionji Kinmochi)، کـە ئـەو لـە مـاوەی نێوان (23.10.1849-24.11.1940)دا ژیاوەو، لە دوو ماوەی جیا جیای نێوان (7.1.1906-14.7.1908)و (30.8.1911-21.12.1912)دا پۆسـتی نـاوبراوی هـەبووە، هـەروەها بـە بەشـداری هـەر یـەک لـە (سـێر ئارنۆڵد تـالبوت ویلسـۆن)ی کۆمیسـیاری بـاڵای بـەریتانی لـە بەغداو (ژەنـەڕاڵ جـان کریسـتیان سـموتس – Field Marshal Jan Christiaan Smuts)، کـە لـە ماوەی نێوان (24.5.1870-11.9.1950)دا ژیاوەو، دواتر دوای کۆنگرەی نـاوبراو لـە مـاوەی نێوان (3.9.1919-30.6.1924)دا پۆسـتی سـەرۆک وەزیرانـی یـەکێتیی باشووری ئەفریقای وەرگرتووە، بەسترا. ژەنەڕاڵ جان سموتس داهێنـەری بیرۆکـەی سیسـتەمی سەرپەرشـتیکردن (مانـدات) بـووە. سـەبارەت بـە ڤیتۆریـۆی ئۆرلانـدۆی سـەرۆک وەزیرانـی ئیتـاڵی، لەبەرئـەوەی ئینگلیـزی نـەزانیوە تووشـی کێشـەی زۆر هاتووە، چەند رۆژێک بەر لە واژۆکردنی ئەم پەیماننامەیە فەرەنسای بەجێهێشتووەو دەستی هەڵگرتووە لـە پۆسـتەکەیدا. تـالبوت ویلسـۆن کۆمیسـیاری بـاڵای بـەریتانی لـە بەغـدا هـەر لـە کـۆنگرەی ئاشـتیی پاریسـدا، پێشـنیازی ئـەوەی کردبـوو کـە نـاوی میسـۆپۆتامیا بگـۆڕدرێ و بکرێـت بـە ئێـراق، بـە مـەرجێک کـە هـەر سـێ ویلایـەتی بەغدای سوننە، بەسرای شیعە و موسڵی کوردی بگرێتەوە.

هاوپـەیمانـان لـە سـەرەتادا دەیانوویسـت چـواردە مەرجـە بنچینەییـەکانی ئاشـتی جیهـانی سـەرۆکی ئەمـەریکا (وودرۆ ویلسـۆن)، کـە لەوێـدا خـۆی خوێندیـەوە بکەنـە سـەرچاوەیەک و تـەوەری گفتوگۆکانیـان لـە پێنـاوی دارشـتنی پەیماننامەیـەک بـۆ چارەسـەرکردن و بنبڕکردنـی دەرهاویشـتە نێگەتیڤـەکانی شـەڕی یەکـەمی جیهـانی. بەڵام وانەبوو بەڵکو ئەم کۆنگرەیە زۆرتر لە کۆبوونەوەیەکی وڵاتانی سەرکەوتوو لە

شـەڕی یەکـەمی جیهـانی و هاوپەیمانـەکانیان دەچـوو لـە پێنـاوی دابەشـکردنی دەستکەوتەکانی شـەڕو سـەپاندنی دەسـەڵات و مەرجـەکانیان بەسـەر وڵاتـانی دۆڕاو لەبـەرەی شـەڕ بەتایبـەت (ئـەڵمانیاو دەوڵـەتی عوسـمانی)، چەنـدین جـار سـەرۆکی ئەمریکی هەڕەشەی کشانەوەی ئەمریکای کرد لەو کۆنگرەیەدا، لەبەر هەمان هۆکارو بێزاری نـەزانینی زمـانی ئینگلیـزی سـەرۆک وەزیرانـی ئیتاڵیـاش هـەمان هەڕەشـەی کردووە. دوای نزیکەی شەش مانگ لە گفتوگۆ لە ڕێکەوتی (28.6.1919)دا (پەیمانی ئاشتیی پاریس/ ڤێرسای) لە نێوان وڵاتانی سەرکەوتووی شەڕ لە لایەک و ئەڵمانیای دۆڕاو لـە شـەڕدا کـە ناچاریـانکرد بـەزۆر مـۆرکرا. لـەم کۆنگرەیـەدا چەنـد بڕیـارێکی گرنـگ دران و زۆربـەشـیان جێبـەجێکران، لەنێویانـدا لەسـەر داواکردنـی ئەمـەریکاو فەرەنسا لـە ڕۆژی (25.1.1919)دا، بڕیـاری دامەزرانـدنی (کۆمەڵـەی نەتـەوەکان) لـە لایـەن (44) وڵاتـەوە دراو، شـاری (جنێـڤ)ی سویسـری کـرا بـە بارەگـای کۆمەڵـەی نەتەوەکان. یەکێک لە مادە هەرە گرنگەکانی پەیماننامەی کۆمەڵەی نەتەوەکان، مادەی بیسـت و دوو بـوو کـە وەک بەشـێک لـە ڕێکەوتنامـەی ئاشـتی (ڤێرسـای) لـە یـونی (1919)دا واژۆکـرا، بـە پێـی مـادەی نـاوبراو لـە سـەرەوەدا دەبوایـە: (هـەموو ئـەو کۆمەڵگایانەی (تـەواوی ئـەو نەتەوانـەی) کە پێشـتر لـەژێر دەسـەڵاتی ئیمپراتۆرییـەتی عوسمانی بوون، دەتوانن بەشێوەیەکی کاتی وەک نەتەوەیەکی سەربەخۆ بناسـرێن و بـە مـەرجێک لـەژێر چـاودێری دەوڵـەتێکی پاڵپشـت لـەباری بەڕێوەبەرایەتییـەوە سەرپەرشتی و ڕێنوێنی و یارمەتیان بکات، تا ئەوکاتـەی خۆ لەسـەر پێ ڕادەگرن و ئەو مەرجانەیان تیا دروست دەبێت بۆ دامەزراندنی دەوڵـەتێکی تایبـەت بـە خۆیـان – سەرچاوە: سیسیل جۆن ئیدمۆندس، کورد تـورک و عـەرەب، ل150 + دکتـۆر فوئـاد حەمـە خورشـید، کـەرکوک لـە بەڵگەنامەکانـدا، ل89). مـادەی بیسـت و دووی پەیماننامەی کۆمەڵەی نەتەوەکانیش، سوودی نەبوو بۆ کورد و نەیانهێشت کورد نـە وەکـو نەتەوەیـەکی سـەربەخۆ بناسـرێت و هـەروەها نـە مادەکـەش بیگرێتـەوە. بـە گوێرەی پـەیمانی ئاشـتیی پـاریس (18.1.1919-21.1.1920)، کـە بریتـی بـووە لـە زنجیرەیـەک کـۆنفرانس و پەیماننامـە، بـۆ نموونـە پـەیمانی ڤێرسـای بەشـێکی پەیماننامەی ئاشتیی پاریس و تایبـەت بـوو بـە ڕێکەوتنامـەی نێوان هاوپەیمانـەکان و ئەڵمانیا، نەخشـەی ڕامیاری ئـەوڕوپا گۆڕانکاری گـەورەی بەسـەردا هـات. لە لایـەک سێ وڵاتـی نوێ دروسـتبوون کـە (چیکۆسلۆڤاکیا، مەجـەڕو یۆگۆسـلاڤیا) بـوون، لـە

لایەکی تریشـەوە (25) بیسـت و پێنج هـەزار کیلۆمـەتری چوارگۆشـەیان لـە خـاکی ئـەڵمانیا دابـڕیو بـە (چیکۆسـلۆڤاکیا، دانمـارکو پۆڵەنـدە) درانـەوە. (سـەبارەت بـە دانمـارک، لـە سـاڵی (1864)دا ئـەڵمانیا ناوچەیـەکی فراوانـی لـە خـاکی دانمـارک کـە بریتیبوون لە ناوچەکانی (لاوینبۆرگ، هۆلستینو سلێسڤیگ)، کە دەیکردە (40%)ی خـاکی دانمـارک بـەزۆر بـۆ خـۆی دابـڕی و دواتـریش سـەرۆک وەزیرانـی ئـەڵمانیا بسـمارک (ئۆتـۆ ئیـدوارد لیوپۆلـد ڤـۆن بسـمارک 1.4.1815-30.7.1898)، کـە لـە نێـوان رێکـەوتی (23.9.1862-15.3.1890)دا لـەو پۆسـتەدا بـووە، بـەزۆر لـە کۆنگرەی ئاشتی (ڤییەنا)دا کە لە رێکەوتی (30.10.1864)دا بەستراوە، واژۆی بە دانمارک کرد کە دەستبەرداری ئەو خاکانە بێت بۆ ئەڵمانیا. ئەوەی کە دانمارک بە گوێرەی کۆنگرەی ئاشتیی پاریس و دواتر لە راپرسییەکدا وەریگرتەوە زۆر کەمتر بوو لەو خاکەی کە لە ساڵی (1864)دا لێی داگیرکرابوو، چونکە ئەڵمانییەکان لەو ماوە درێژەدا ژمارەیەکی یەکجار زۆر ئەڵمانی نەژادیان هێنابوو بۆ ئەم ناوچە دانمارکیـە داگیرکراوانـە، هـەروەکو عـارەبی ئێـراق کـە ژمارەیـەکی زۆر عارەبیـان گواستۆتەوە بۆ شـارە کوردییـەکانی موسـڵ، کـەرکوک، دیالـە، بـەدرەو هتد. دواتـر لـە دوو راپرسی جیادا، کە یەکەمیان لە رێکەوتی (10.2.1920)دا لە باکووری ناوچەی سلێسـڤیگ کـە شـارەکانی (ئۆبنغـۆ، هەدەسـلیو، سـۆنەبۆرگو تۆنـە)ی دەگرتـەوە، ئەنجامدرا. لـەم راپرسـییەدا دانمارکییـەکان (75%)ی دەنگـەکانیان هێنـاو بـاکووری سلێسـڤیگ کەوتـەوە سـەر دانمـارک، بـەڵام لـە راپرسـی دووەمـدا کـە لـە رێکـەوتی (14.3.1920)دا لـە باشـووری ناوچـەی سلێسـڤیگ کـە بریتیبـوو لـە چـوار پارێزگـای (سلێسڤیگ-فلانسبۆرگ، نۆرد فغیسلاند، شاری فلانسبۆرگ و رێندسبۆرگ-ئییەن فۆرد) بەڕێوەچوو، ئەڵمانییـەکان (80%)ی دەنگـەکانیان هێنـاو باشـووری ناوچـەی سلێسـڤیگ بـۆ خۆیـان مایـەوە، لەبەرئـەوەی هـەروەکو ئامـاژەم پێکـرد ژمارەیـەکی یـەکجار زۆر ئـەڵمانی لـەو ناوچانـەدا نیشـتەجێ کرابـوون. پێوانـەی ناوچـەکانی سلێسڤیگ و هۆلستین (15.763) کیلۆمەتری چوارگۆشەن – سەرچاوە: ویکیپیدیا بە زمانی دانمارکی).

هـەر ئـەم پەیماننامەیـە بڕیـاری دابـوو، کـە سـوپای ئـەڵمانی هەڵوەشـێنێتەوە کـە سـوپایەکی شـەڕخواز بـوو، نەیـەڵن لـە سـەد هـەزار سـەربازی بێ تانـک و فڕۆکـە زۆرتـری هـەبێت. دواتـریش لـە رێکـەوتی (10.1.1920)دا ئـەم پەیماننامەیـە هـەموار

کرایەوەو، بڕیاردرا کە ئەڵمانیا بەرپرسیێتی هەڵگیرساندن و درێژەپێدانی شەڕی یەکەمی جیهانی گرتبووە ئەستۆی خۆی، بۆیە دەبێت بە گوێرەی بەندی (232)ی پەیماننامەی (پاریس/ ڤێرسای) قەرەبووی تەواوی زیانە داراییەکان بکاتەوە، کە بە (269) بلیۆن مارکی ئەڵمانی زێڕ مەزەندە کرابوو، بەڵام دواتر بۆیانکرد بە (132) بلیۆن مارکی زێڕ (سەرچاوە: ویکیپیدیا بە زمانی دانمارکی). مسیۆ جۆرج کلیمانسۆی سەرۆکی کۆنگرەی ئاشتی لە کۆنگرەی ناوبراودا گوتوویەتی: (تورکەکان زۆر بە ئاشکرا سەلماندیان، کە بەهۆی بەڕێوەبردنی خراپیان و زۆرداری هەمە چەشنەیانەوە، لە چەندان سەردەمدا، توانای ئەوەیان نییەو شایستەی ئەوە نین رەگەزی ناتورک بەڕێوەببەن، بۆیە ئەگەر دۆخەکە وابڕوات پێویستە نەیەڵین هیچ نەتەوەیەک لەژێر بەڕێوەبەرایەتی تورکدا بێت – سەرچاوە: دکتۆر بلەچ شێرکۆ (میر جەلادەت بەدرخان)، کێشەی کورد، ل65). کلیمانسۆ داوای رزگاری و سەربەخۆیی بۆ تەواوی نەتەوەکانی ژێردەستی عوسمانی کرد، هەر بۆیە بەشدارانی کۆنگرە بەتایبەت ئەمەریکاو بەریتانیا پشتیوانیان لەو داوایە کردو بڕیاریاندا بە مسۆگەرکردنی (سەربەخۆیی ناوەخۆیی) بۆ تەواوی نەتەوەکانی ژێردەستی ئەڵمانی و عوسمانی، بەڵام ئەو بڕیارەشیان کوردی نەگرتەوە.

لە کۆتایی ساڵی (1919)دا (کۆلۆنێل ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)ی باوەڕپێکراوی پایەبەرزی بەریتانیا لە بەغدا، بانگکرا بۆ پاریس کە کۆنگرەی ئاشتی لە سەرەتای هەمان ساڵدا لەوێ بەسترابوو، ئامادەی ئەو کۆنگرەیەش بوو لە مانگی دووی هەمان ساڵدا، دواتریش بۆ لەندەن بانگکرا، بۆ ئەوەی ئامۆژگارییەکانی خۆی بخاتەڕوو سەبارەت بەو خاکەی لەشێوەی هەرێمێکی سەر بە ئێراق بەڕێوەی دەبرد. ئارنۆڵد ویلسۆن، پێشنیاری ئەوەیکرد کە موسڵ بخرێتە سەر ئێراق (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا) بە بێ ئەوەی هیچ ئاماژەیەک بە مافەکانی کورد بکرێت – سەرچاوە: (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، الجزء الثاني، ل243). هەر لەو کۆنگرەیەدا ئارنۆڵد ویلسۆن یەکێک بوو لەوانەی کە زۆر مکوڕبوو لەسەر ئەوەی ناوی میسۆپۆتامیا بگۆڕدرێت بۆ زاراوەی ئێراقی عارەبی.

لەکاتی داگیرکردنی موسڵ-دا، بە گوێرەی پەیماننامەی نهێنی (سایکس پیکۆ)ی نێوان هەر سێ وڵاتی ئینگلتەرە، فەرەنساو روسیا، ویلایەتی موسڵ بەشی فەرەنسا

بوو، بەڵام بەریتانیا لە کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانیدا دەستی بەسەر تەواوی ویلایەتەکەدا گرت. هەروەکو پێشتریش ئاماژەی پێدرا کە (دکتۆر جۆرج بنیامین کلیمەنسۆ)ی سەرۆک وەزیرانی فەرەنسا لە مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی (1918)دا داوای لە (دێڤید لۆید جۆرج)ی سەرۆک وەزیرانی بەریتانی کردبوو، کە سەر لەنوێ دان بنێنەوە بە پەیماننامەی (سایکس پیکۆ)، بەڵام ئەو داوای گۆڕانکاری کردو کلیمەنسۆش پەسندیکرد کە ویلایەتی موسڵ بدات بە بەریتانیا، بەڵام بەشێوەیەکی فەرمی دواتر لە ڕێکەوتی (15.9.1919)دا فەرەنسا وازی لە ویلایەتی موسڵ هێنا بۆ ئینگلتەرە. ژەنەڕاڵ محەمەد شەریف پاشا سەعید پاشای ئەحمەد ئاغای خەندان (22.12.1951-13.1.1865)، کە کۆنە ئەفسەرێکی کوردی سوپای عوسمانی و باڵۆێزی عوسمانییەکان بوو لە سوید، لە لایەن (کۆمەڵەی بەرزی کوردستان – جمعية تعالي كوردستان)، کە لە ڕێکەوتی (17.12.1918)دا لە باکووری کوردستان لە لایەن (سەید عەبدولقادری شەمزینی سەرۆک، ئەمین عالی بەدرخان (1851-1926) جێگری یەکەمی سەرۆک، فەریق فوئاد پاشا جێگری دووەم، لیوا روکن فەریق حەمدی پاشا سکرتێر، عەبدوڵڵای کوڕی سەید عەبدولقادری شەمزینی ژمێریار، هەروەها ئەندامێتی هەر یەک لە ئەکرەم جەمیل، ئەمین پاشا رەواندزی، دکتۆر نوری دەرسیمی، کامەران عالی بەدرخان و چەند کوردێکی تر) دامەزرابوو – سەرچاوە: (قادر سەلیم شەمۆ، موقف الكورد من حرب الاستقلال التركية (1919-1922)، ل146-147)، لەگەڵ هەر یەک لە (کۆمەڵەی ڕێکخستنەکانی کۆمەڵایەتی کوردی – کۆمەڵی تەشکیلاتی إجتماعیەی کوردی)، کە لە سەرەتای ساڵی (1920)دا بەڕێبەرایەتی ئەمین عالی بەدرخان، مەمدوح سەلیم، دکتۆر شوکری محەمەد بەگ، ئەکرەم جەمیل پاشاو چەند ڕۆشنبیرێکی تر لە کۆمەڵەی بەرزی کوردستانی جیابووەوە – سەرچاوە: (قادر سەلیم شەمۆ، موقف الكورد من حرب الاستقلال التركية (1919-1922)، ل163-164)، هەروەها (کۆمەڵی سەربەخۆیی کوردستان – کۆمەڵی ئیستقلالی کوردستان)دا، کە بە هەر یەک لەو ناوانە ناسرابوو (کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد، یانەی کوردی و کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان). پارتی سەربەخۆیی کورد، کە ساڵی (1918) لە قاهیرە لە لایەن عارف پاشای ماردینی و سورەیا بەدرخان دامەزرابوو، لە ساڵی (1927)دا لەگەڵ کۆمەڵەی خۆیبوون یەکیان گرت – سەرچاوە: قادر سەلیم شەمۆ، موقف الكورد من حرب الاستقلال التركية

(1919–1922)، ل158–160)، وەکو نوێنەری کورد بۆ بەشداریکردن لە کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس دەستنیشان کرا – سەرچاوە: (رەفیق حلمی، یادداشت کوردستانی ئێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، بەشی یەکەم، ل19+196). دواتریش کوردێک بەناوی (فەخری عادل بەگ ئامەدی) وەکو یارمەتیدەرو (مێجەر غالب عەلی بەگ) وەکو سکرتێری تایبەتی شەریف پاشا دەستنیشانکران – سەرچاوە: (دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، ل386). شەریف پاشا، لە نێوان سالانی (1919–1925)دا بە بەردەوامی وتاری سەبارەت بە سەربەخۆیی کوردستان و بەنێودەوڵەتی کردنی پرسی کورد و کوردستان لە رۆژنامەکانی لی ماتین (Le Matin) و تیمپس (Temps)دا، بە زمانی فەرەنسی بڵاودەکردەوە – سەرچاوە: (دکتۆر فەرهاد پیربال، زێڕی ناو زبڵ، ل101). ئەو پێشتریش لە کۆتایی ساڵی (1918)دا بۆ هەمان مەبەست واتە نوێنەرایەتیکردنی کورد بۆ ئەو کۆنگرەیەو بەدەست هێنانی پشتیوانی، پەیوەندی کردبوو بە شێخ مەحمودی حەفید، سمکۆ ئاغای شکاک و سەید تەهای نەهری – سەرچاوە: (حەسەن ئەرفەع، کوردەکان، ل163–164)، ئەوەبوو شەریف پاشا لە لایەن هەر یەک لە شێخ مەحمودی نەمری سەرکردەی باشووری کوردستان و سمکۆ شکاکی سەرکردەی شۆڕشی رۆژهەڵاتی کوردستان پشتیوانی لێکرا – سەرچاوە: (هیوا عەزیز سەعید، ناسیۆنالیزمی کوردی (1880–1939)، ل104). سەرکردەی کورد شێخ مەحمودی نەمر (شێخ مەحمود کوڕی شێخ سەعید کوڕی کاکە ئەحمەد کوڕی شێخ مەعروفی نودهی بەرزنجی – 1881–9.10.1965)، بە مەبەستی بەشداریکردنی کورد و پشتیوانی کردنی (شەریف پاشا) لە کۆنگرەی ئاشتیی پاریس دوو نوێنەری بە ناوەکانی (سەید رەشید زەکی کابان و سەید ئەحمەد بەرزنجی) نارد، نامەیەک و مەزبەتەیەکی لەگەڵیاندا بۆ شەریف پاشا رەوانکرد، بەڵام بەداخەوە ئەو دوو نوێنەرەی کورد بە پیلانی فەرەنسی و بەریتانیەکانەوە لە شاری حەلەب لە وڵاتی سوریا رێگەیان پێگیراو، نەیانتوانی بەرەو فەرەنسا بڕۆن و نەتوانرا بەشداری کۆنفرانسی ئاشتی بکەن – سەرچاوە: (ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم، ل22). رێگەنەدانی ئەو دوو نوێنەرەی کوردستان و شێخ مەحمود بۆ ئامادەبوونی ئەو کۆنگرەیە، لە لایەک لە پێناوی بچووککردنەوەو بە هەند هەڵنەگرتنی پرسی کورد بوو، لە لایەکی تریشەوە بۆئەوەی لە ئامادەنەبوونی کورددا، بتوانن بە ئارەزووی خۆیان نەخشەو پلانەکانیان

بۆ دابەشکردنی کوردستان دارێژن، ئەگینا هەروەکو ئارنۆڵد ویلسۆنی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا، سەبارەت بە دەسەڵات و کاریگەری شێخ مەحمود لەناو کورد و باشووری کوردستاندا لە پەرتووکی (ئێراق لە نێوان ساڵانی 1917–1920)دا نووسیویێتی: (سەرەڕای هەموو کەموکوڕییەکی شێخ مەحمود، نکۆڵی لەوە ناکەین کە لایەنگرانی شێخ زۆرن، لە باشووری کوردستاندا کە ڕێژەی لایەنگرانی ئەو (80%)ی دانیشتوان پێکدەهێنن – سەرچاوە: ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم، ل33+35)، کە لە (ڕۆژنامەکانی الجهادو نداء الشعب)ی ساڵی (1930)دا ژمارە (50) وەریگرتووە، هەروەها دوڕیە عەونی، لە لاپەڕە (126)ی پەرتووکی (الأکراد)دا باسی ئەوەیکردووە کە ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن لایەنگرانی داخوازییەکانی شێخ مەحمود بە زۆرتر لە چوار لەسەر پێنج دادەنێت، کە دەکاتە زۆرتر لە (80%)ی ڕێژەی دانیشتوان. نووسەری عارەبی میسریش نەبیل زەکی، سەبارەت بە ڕێژەی پشتیوانی کورد لە شێخ مەحمودی حەفید، نووسیویێتی: (لە هەر پێنج کوردێک چواریان پشتیوانیان لە پلانەکانی سەرۆکی کورد شێخ مەحمود دەکرد لە پێناوی دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ – سەرچاوە: نەبیل زەکی، الاکراد الاساطیر والثورات والحروب، العدد (8)، المشرف علی التحریر جەمال الغیطاني، طبعت بمطابع دار إخبار الیوم، حوزەیرانی 1991، ل62). ئەو قسانەی نووسەری میسری نەبیل زەکی ئەوەمان بۆ دەردەخات کە کوردەکانی باشووری کوردستان نزیکەی (80%)یان داوای سەربەخۆیی و دامەزراندنی دەوڵەتی کوردیان کردووە، بە پێچەوانەی بانگەشەی عارەبەکان و ئینگلیزەکان کە گوایە کوردەکان دەنگیان دابێت بۆ چوونە پاڵ ئێراق! هەر سەبارەت بە کاریگەری و خۆشەویستی شێخ مەحمود لەناو دانیشتوانی کوردی باشووردا، میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (المسألة الکوردیة (1917–1923)دا باسی ئەوەیکردووە کە شێخ مەحمود لە هەموو سەرکردەکانی تری باشووری کوردستان دەسەڵاتدار ترەو دیارترین سەرکردەی بزووتنەوەی ڕزگاری نیشتمانیی کوردەکانی ئێراقە و، ڕێزێکی زۆری هەیە لەنێو کوردەکاندا. هەروەها سیسیل جۆن ئێدمۆندسی ئەفسەری رامیاری بەریتانی لە شارەکانی کەرکوک و سلێمانی و راوێژکاری وەزارەتی ناوخۆی ئێراق لە نێوان ساڵانی (1935–1945)دا، لە ڕۆژی (21.10.1922)دا لە هەولێرەوە بۆ کۆمیسیای باڵای بەریتانی لە بەغدا (سێر پێرسی کۆکس زەکەریا)

دەنووسێو دەڵێ: (شێخ مەحمود هەر بەجارێک ڕێگە نادات بە هیچ شێوەیەکی سەروەری ئێراقی، پاڵپشتییەکی زۆریش ئەکرێت لە هەولێر و کەرکوکەوە، داراییەکەشی بریتییە لە باجی تووتن - سەرچاوە: کامیل ژیر، کوردایەتی و سەربەخۆیی، ل43). هەروەها ئەفسەری رامیاری بەریتانی لە کەرکوک باسی ئەوەی کردووە، کە شێخ مەحمود ئەوەندە لایەنگرو ڕێزی هەیە، هەربۆیە تاکە کاندیدە بۆ سەرۆکایەتی حکومەتێکی کوردی کە لە باشووری کوردستان پێکبێت - سەرچاوە: (المستر ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، العراق الحديث من سنة 1900 الى سنة 1950، الجزء الأول، ل173). بە گوێرەی ئەو سێ ڕاپۆرتەی هەر سێ بەرپرسی بەریتانی لە ئێراق دوو ڕاستمان بۆ دەردەکەوێت، کە ئەمانەن: یەکەم: تەواوی بوختانو بۆچوونە ناڕاستەکانی بەرپرسانی ئینگلیز، ئێراقی و دوژمنانمان بۆ دەردەکەوێت سەبارەت بە دەسەڵات و کاریگەری شێخ مەحمود، کە ئەوان لەکاتی دژایەتیکردنی شێخی نەمر، شێخیان بە کەسێکی بێ کاریگەرو بێدەسەڵات ناوبردووە. دووەم: بۆمان دەردەکەوێت کە شێخ مەحمودی قارەمان خاوەنی کاریگەری، دەسەڵات، ڕێزو خۆشەویستییەکی یەجگار مەزن بووە لەناو دانیشتوانی تەواوی باشووری کوردستان.

هەروەکو پێشتریش ئاماژەی پێدرا، کۆنگرەی ئاشتیی پاریس لە (30.1.1919)دا کۆتایی بە کارەکانی خۆی هێنا، کە ڕۆژی پێشتر (29.1.1919)، بە گوێرەی ئەو ڕەشنووسەی کە ژەنەڕاڵ جان کریستیان سموتسی ئەندامی شاندی بەریتانی دایڕشتبوو، باسی جیابوونەوەی کوردستانی کردبوو لە دەوڵەتی عوسمانی و بڕیارەکە بەمشێوەیە بوو: (دەوڵەتە هاوپەیمانە گەورەکان و وڵاتە بێلایەنەکان، لە پێناوی ئازادی سەرجەم نەتەوەکان و ئاسایشیان، وە بەتایبەتی بەهۆی خراپی فەرمانڕەوایەتی تورکان بە درێژایی مێژوویان بەسەر ئەو نەتەوانەی کە لەژێر ستەمی ئەوان ناڵاندویانە، هەروەها لەبەر هۆکاری کوشتاری تۆقێنەری ئەرمەنەکان و گەلانی تریش لە ڕابردوویەکی نزیکدا، لەسەر ئەوە ڕێککەوتن کە ئەرمینیا، سوریا، میسۆپۆتامیا، کوردستان، فەلەستین و وڵاتانی نیمچە دوورگەی عارەبی بە تەواوی لە ئیمپراتۆریەتی تورک دابماڵرێن – سەرچاوە: میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917-1923)، ل145 + دكتور حامد محمود عيسى، القضية الكوردية في العراق، ل104)، کەچی لە گفتوگۆکانی ڕۆژی (30.1.1919)و بەر لە

کۆتایی هێنانی کۆنگرەکە، ئەنجومەنی دە لایەنی (کە دەستەی بەڕێوەبردنی کۆنگرە بوون و پێکهاتبوو لە سەرۆکی حکومەتەکانی ئەمریکا (وودرۆ ویلسۆن)، ئیتاڵیا (ڤیتۆریۆ ئەمانۆئیل ئۆرلاندۆ)، بەریتانیا (دیڤید لۆید جۆرج)، فەرەنسا (دکتۆر جۆرج کلیمانسۆ)و یابان (سایۆنجی کینمۆچی) لەگەڵ هەر یەک لە وەزیرانی دەرەوەی ئەو پێنج وڵاتەدا – میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917–1923)، ل145 + ساڵح محەمەد حەسەن عزەت بادی، شەریف پاشا حياته ودوره السياسي 1865–1951، ل138)، هەستیان کرد کە لە پڕۆژەی یەکەمی ئەنجومەن ناوی کوردستانی تیا نەبووە، بەڵام بەریتانیا لە ڕێگای (دیڤید لۆید جۆرج)ەوە روونیکردەوە کە بە بۆچوونی ئەوان میسۆپۆتامیاو ئەرمینیا (کوردستان)یش دەگرێتەوە، ئەوەبوو دوای گفتوگۆیەکی چڕوپڕو لەسەر داخوازی سەرۆکی ئەمریکا وودرۆ ویلسۆن، بڕیاردرا کە ئەو وڵاتانەی لە سەرەوەدا ناویان هاتووە بە کوردستان-یشەوە لە تورکیا جیابکرێنەوە - سەرچاوە: (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917–1923)، ل145–146). هەر لە هەمان رۆژدا بڕیاری سەرپەرشتیکردن (ماندادتی) وڵاتانی ناوبراویش درا. راستە سەبارەت بە داماڵینی کوردستان لە تورکیا، بەشێکی بڕیارەکە جێبەجێکراو تەنیا باشووری کوردستانی لێ جیاکرایەوە، کە ئینگلیزەکان پێیانوابوو بەو کارەیان شتێکی باشیان کردووە هەروەکو لە ژمارە (1)ی رۆژنامەی (ژیانەوە)، ڕێکەوتی (18.8.1924)دا کە لە سلێمانی دەردەچوو، نووسیویانە: (باشبوو ویلایەتی موسڵ لە تورکیا جیاکرایەوە، ئەگینا کورد تووشی دەردی سەری و ماڵوێرانی ئەبوو – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل593–594). وەلێ هیچ گۆڕانکارییەک یان بەرەوپێش چونێک لەو بەشەدا بەسەر پرسی کورددا نەهات، چونکە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یان لەژێردەستی تورک دەرهێناو دووبارە خستیانەوە ژێردەستی داگیرکەرێکی تر کە عارەبی ئێراقە، ئەوانیش نیوەی زۆرتری باشووری کوردستانیان بەعارەب کرد، ژمارەیەکی زۆر لە تیرە، هۆزو خێڵی کوردیان بەعارەب کرد، کوردیان ئەنفال و کیمیابارانکرد. خۆ ئەگەر کوردستان بە یەک پارچەیی و لەژێردەستی یەک داگیرکەردا بمایەوە، زۆر باشتربوو لەوەی کە بەسەر چەند دەوڵەتێکی رەفتار ئیمپریالیزمی و چەند نەتەوەیەکی رەگەزپەرست و داگیرکەردا

دابەشکرێت، کە زۆر زیاتریان بە کورد و کوردستان کرد لەوەی کە ئیمپریالیزمی بەریتانی بەسەر کوردی هێنا.

یەکێک لە چالاکییەکانی (ژەنەڕاڵ شەریف پاشا) ئەوەبوو کە لە ڕێکەوتی (6.2.1919)دا توانی چاوی بکەوێت بە (دکتۆر جۆرج بنیامین کلیمەنسۆ)ی سەرۆکی کۆنگرەی ئاشتیی (پاریس)و، دوو یاداشت و نەخشەیەکی کوردستانی گەورەی دایێ، داوای سەربەخۆیی کوردستان و جیاکردنەوەی سنوورەکانی کرد، هەروەها لەسەر داخوازییەکانی کورد و دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی لە ویلایەتەکانی (ئامەد، ئورفە، بەتلیس، خەرپووت و باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، گفتوگۆی لەگەڵ کردو پێی ڕاگەیاند کە ئەو داوای تەواوی کوردستان و مافەکانی کورد ناکات، بەڵکو تەنیا مەبەستی ئەو جێگایانەیە کە ڕایگەیاندووە – سەرچاوە: (کریس کۆچیرا، کورد لە سەدەی 19-20دا، ل60). شەریف پاشا هەر بەوە نەوەستا، بەڵکو لە ڕۆژانی (1.3.1919 و 22.3.1919)دا دوو یاداشتی تری دایە شاندی بەریتانیا لە کۆنگرەی ئاشتیی پاریس و، داوایکردبوو کە پرسی کورد و کوردستان لەو کۆنگرەیەدا باسبکرێ و دان بە سەربەخۆیی کوردستان دابنرێت، لە هەمان کاتیشدا وڵاتی بەریتانیا پێشەکی ماندێتی خۆی بەسەر دەوڵەتی کوردستاندا ڕابگەیەنێت – سەرچاوە: (ڕەفیق حلمی، یادداشت کوردستانی ئێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، بەشی یەکەم، ل19 + هیوا عەزیز سەعید، ناسیۆنالیزمی کوردی (1880-1939)، ل19). پاشای ناوبراو چەندین یاداشتنامەو بیرخەرەوەی بۆ کۆنگرەی ئاشتیی پاریس و ئەنجومەنی باڵای وڵاتە سوێندخۆرەکان و پەیمانی سیڤرە ناردووە، یەکێک لەو یاداشتنامانەی کە لە ڕێکەوتی (20.5.1919)دا هەر ئەو بۆ (سێر لویس ماڵێت – Sir Louis Mallet)و، یاداشتنامەیەکی تری لە ڕێکەوتی (29.7.1919)دا کە تاڕادەیەکی زۆر لە ناوەڕۆکی نامەی پێشوو دەچوو بۆ کۆمیسیۆنی ئامادەکردنی کۆنگرەی سیڤرەو بۆ (ڕۆبەرت ڤانسیتارت – Robert Vansittart)ی سکرتێری یەکەمی باڵوێزخانەی بەریتانیا لە فەرەنسا نارد، تاوەکو هەر دوو یاداشتنامەکان بگەیەنرێنە دەست (ئارسەر جێمس بلفۆڕ – Arthur James Balfour)ی وەزیری دەرەوەی بەریتانی، کە لە ماوەی نێوان (25.7.1848-19.3.1930)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان (10.12.1916-23.10.1919)دا وەزیری دەرەوەی بەریتانی بووە، لە یاداشتنامەکاندا ژەنەڕاڵ شەریف باسی ئەوە دەکات کە ئەو لە لایەن سەرکردە

کوردەکانەوە بە سەرۆکی دەوڵەتی کوردستان هەڵبژێردراوە – سەرچاوە: (کریس کۆچیرا، کورد لە سەدەی 19-20دا، ل61 + دکتۆر فەرهاد پیربال، ژەنەڕاڵ شەریف پاشا (1865-1951)، ل29)، هەروەها پاشا ئامادەشە بۆ بە ئەستۆ گرتنی ئەرکێکی ئاواو، داواش دەکات کە شاندێکی هاوبەشی بەریتانی و کوردی دروست بکرێ و، ئەو ناوچانە دیاری بکەن کە زۆربەی دانیشتوانیان کوردن، بەریتانیاش هەندێک پارەی بداتێ تاوەکو ئەو بەسەر سەرۆک هۆزە کوردەکانی دابەش بکات، بەڵام میری بەریتانیا هیچکام لە داواکانی جێبەجێ نەکرد. وەڵامی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا، بەتایبەت وەڵامی رۆژی (6.6.1919)یان سەبارەت بە یاداشتی یەکەم، باسی ئەوەیکردووە کە شەریف پاشا پیاوێکی پیرە، هەروەها پێیان وایە کە ئەو ماوەیەکی زۆرە کوردستانی جێهێشتووەو بێئاگایەو ناگونجێت بۆ سەرۆکی کوردستان و، زانیاری و ئاگادارییەکانی ئەو گوایە هەر بەقەد زانیاری و ئاگاداری رۆژنامەنووسێکی فەرەنسییە لەسەر کورد و کوردستان – سەرچاوە: (دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم، ل257 + دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، ل375-387). کەچی دیڤید ماکداول، لە هەمان لاپەڕەدا سەبارەت بە تواناو لێهاتوویی شەریف پاشا نووسیویتی: (شەریف پاشا زۆر لە سەرۆکە بێسەروبەرەکانی هۆزەکانی کوردستان نەدەچوو. ئەو یەکێک لە پیاوماقوڵە خوێندەوارو پەروەردەکراوەکان و راهاتووی ژیانێکی خۆش و جێگیرو لەم شارەدا بەشداری چالاکی لیبراڵی کۆمەڵە ناقایلەکان بوو). هەر سەبارەت بە شەریف پاشای خەندان، دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (265)ی پەرتووکی (کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا)، نووسیوێتی: (بەڵگەنامەی ژمارەکانی (371) و (188326) لە ریکەوتی (15.6.1918)دا بروسکەیەکی لە حاکمی مەدەنی سلێمانییەوە تیا پارێزراوەو دەڵێ: مێجەر نۆئیل لە برووسکەی نۆی نۆڤێمبەردا دەڵێ کە شەریف پاشا پیاوێکە لەناو کوردەکاندا بە چاکە باس دەکرێت و جەماوەرێکی زۆری لە باشووری کوردستاندا هەیەو، داوا دەکات کە سەردانی سلێمانی بکات). بەڵام رەتکردنەوەی شەریف پاشا وەکو سەرۆکی کوردستان لە لایەن بەریتانیەکانەوە، تەنیا بیانوویەک بوو بۆئەوەی هیچ بۆ کورد نەکەن، ئەگینا ئەوان دەیانتوانی کەسێکی وەکو شێخ مەحمود یان حەمدی بەگ کە دۆستی نزیکی خۆیان بوو، هەروەها ئامادەش بوو بۆ کارێکی وا بە

مەرجێک دەوڵەتێکی سەربەخۆ لە باشووری کوردستان بۆ کورد دابمەزرێنن – سەرچاوە: (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917–1923)، ل100).

لە پێناوی یەکدەنگی کورد و ئەرمەنەکان، هەر دوولا لە ڕێکەوتی (20.11.1919)دا بە سەرکردایەتی هەر یەک لە شەریف پاشا لەگەڵ هەر دوو نوێنەری ئەرمەنی (بۆگۆس نۆبار پاشاو دکتۆر م. ئۆهاندجانیان – M. Ohandjanian)دا کۆبوونەوەو، لە پێناوی خۆئامادەکردن بۆ کۆنگرەی (سێڤرە)، لەسەر ئەوە کۆک بوون کە کوردستان جیا بێت لە ئەرمینیاو ڕێکەوتنێکیان مۆرکرد، کە ناوەڕۆکەکەی بەمشێوەیە بوو (ئێمە کە لە خوارەوە مۆرمانکردووەو نوێنەرانی گەلی کورد و ئەرمەنین، شەرەفی ئەوەمان پێبڕاوە کە کۆنفراسی ئاشتی ئاگادار بکەین کە داوای ئەوەی لێدەکەین بڕیاری دامەزراندنی حکومەتێکی ئەرمینیای یەکگرتووی سەربەخۆو کوردستانی سەربەخۆ بدات بە یارمەتی دەوڵەتە گەورەکان – سەرچاوە: محەمەد ڕەسوڵ هاوار، کورد و باکوری کوردستان، بەرگی دووەم، ل88). سەبارەت بە ڕێکەوتی ڕێکەوتنەکەی نێوان شەریف پاشاو بۆگوس نۆباری ئەرمەنی، چەندین ڕێکەوتی جیاجیای وەکو (20.9.1919، 20.11.1919 و 20.12.1919) نووسراوە، بەڵام بە گوێرەی بەڵگەنامەی ژمارە (20747)ی ڕێکەوتی (20.11.1919)ی بەریتانیەکان ئاماژەیان بە ڕێکەوتی نووسراو لە سەرەوەدا کردووە، وەکو ڕۆژی بەستنی ڕێکەوتنی نێوان کورد و ئەرمەن بە سەرۆکایەتی هەر دوو سەرکردەی ناوبراو لە سەرەوەدا – سەرچاوە: (دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، ل201). لۆرد کورزۆنی وەزیری دەرەوەی بەریتانی لەژێرەوەی راپۆرتێکی سکرتێری کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە تورکیا (ت. ب. هۆهلەر)دا، کە لە ڕێکەوتی (8.1.1919)دا، بە ژمارە (1–194 .FO 406–41, P. 425–426)دا بۆ وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی، سەبارەت بە پێکهاتنی کورد و ئەرمەن ناردوویەتی، نووسیویێتی: (پشتگیری ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان و ڕێککەوتنی کورد و ئەرمەن دەکەم، بەڵام ئەو هێزانەمان لەکوێ بوو کە بتوانین داواکارییەکانی کوردان بهێنینەدی؟ – سەرچاوە: جەرجیس فەتحوڵڵا، يقظة الكورد، ل151، وریابوونەوەی کورد 1900–1925، ل170، کە ئەویش لە (دکتۆر بلەچ شێرکۆ، پرسی کورد بنەماکانیو هۆکارەکانی، قاهیرە –

میسر 1930، ل24-25 وەریگرتووە). بەمەش کورد و ئەرمەنەکان یەکیانگرت لە دژی دەوڵەتی عوسمانی و، داوای مافەکانی هەر دوو نەتەوەی کورد و ئەرمەنیان لەسەر خاکی خۆیان کوردستان و ئەرمەنستان کرد. بە پێی ئەو ڕێکەوتنەی نێوان کورد و ئەرمەن، جەنەڕاڵ شەریف پاشای خەندان و بۆگۆس نۆبار پاشا لە ڕێکەوتی (1.3.1920)دا یاداشتێکیان دایە هاوپەیمانەکان و ئەنجومەنی باڵای وڵاتە سوێندخۆرەکان، لەو یاداشتەدا داوای ئەوە کرابوو نەکەن بە بیانوی دابەشکردنی سامانی سروشتی کورد، خاکی کوردستان دابەشکەن بۆ چەند ناوچەیەک، چونکە بەڵگەنامە مێژوویی و نەتەوەییەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە کوردستان یەک پارچەیەو نابێت دابەشکرێت. بەڵام ئەنجومەنی باڵای وڵاتە سوێنخۆرەکان بەگشتی و بەریتانیا بەتایبەت نەخشەو پلانی دابەشکردنی کوردستانیان هەبووەو، کورد و شەریف پاشا هەئاشکرا هەستیان پێی کردبوو، بۆیە شەریف پاشا لە یاداشتێکی خۆیدا بۆ سەرۆکایەتی کۆنفرانسی ئاشتی، کە لە ڕێکەوتی (1.3.1920)دا ناردوویەتی و، بە ژمارە (5067/371)دا لە وەزارەتی دەرەوە ئەرشیف کراوە، نووسیویێتی: (کوردستان یەکەو جیاناکرێتەوە، ئەگەر بڕیاربێ لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی جودابێتەوە، بە مەبەستی دابینکردنی گەشەی ئابوورییەکەی دەبێ لەژێر سەرپەرشتیکردنی تەنیا یەک وڵاتدا بێ – سەرچاوە: دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم، ل279+315). کەچی هەر دوو نوێنەری کورد و ئەرمەن (شەریف پاشاو بۆگۆس نۆبار)، لەسەر ئەوە ڕێککەوتن کە دیاریکردنی سنووری کوردستان و ئەرمینیایان بۆ سەرۆکی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا (وودرۆ تۆماس ویلسۆن) بەجێبهێڵن. شەریف پاشا لە هەوڵەکانی خۆیدا هەر بەردەوام بوو، بۆ نموونە لە ڕێکەوتی (20.5.1920)دا لە ڕێگای باڵوێزی بەریتانی لە پاریس (سێر لویس مالیت)ی هەوڵیدا، کە چەند داواکارییەکی کورد بە (ئارسەر جێمس بلفۆر – Arthur James Balfour)، کە لە ماوەی نێوان (25.7.1848-19.3.1930)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان (10.12.1916-23.10.1919)دا وەزیری دەرەوەی بەریتانی بووە رابگەیەنێت، کە بە فەرمی سەربەخۆیی کوردستان رابگەیەنن‌و سەرۆکێکی کوردیش بۆ کوردستانی سەربەخۆ (کە شەریف پاشا داوایکردبوو خۆی بکرێت بە پادشای کوردستان) دەستنیشان بکرێ – سەرچاوە: (کریس کۆچیرا، کورد لە سەدەی 19-20دا، ل61).

بەڵام لە ئان و ساتی کۆنگرەی ئاشتیی پاریس، ژەنەڕاڵ گۆروی کۆمیسیاری باڵای فەرەنسی لە سوریاو لوبنان، پێشنیازی دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئاسووری کلدانی کردبوو، کە لە بەندەری ئەسکەندەروونەوە دەستی پێدەکردو تەواوی باشووری کوردستان و پارێزگاکانی حەلەب، ئورفە، دێرەزۆر، سەعرەت، ویلایەتەکانی ئامەد، بەتلیس و وان، هەروەها شارەکانی هەکاری، ئورمێ و سەڵماس تا دەگاتە سەر دەریا دەگرتەوە – سەرچاوە: دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، ل22). هەروەها دەوڵەتی فارس-یش لەسەر زاری وەزیری دەرەوە (فەیروز میرزا ناسرولدەولە) لە کۆنگرەی ئاشتیی پاریس داوایکرد لە نوێنەرانی ئەنجومەنی وڵاتانی هاوپەیمان (ئیتاڵیا، بەریتانیاو فەرەنسا) کە کۆنگرەکەیان بەڕێوەدەبرد، هەوڵدەن سەر لەنوێ سنووری کوردستانی نێوان فارس و دەوڵەتی عوسمانی بکێشنەوەو بەرژەوەندی ئێران رەچاو بکرێت، بە بیانوی ئەوەی کە کوردەکان بە رەگەز فارسن تاوەکو بەشێکی کوردستانی ژێردەستی عوسمانییەکانی دەست کەوێت، هەروەها دەوڵەتی فارس رێگەی پێبدرێت نوێنەری خۆی بۆ بەشداریکردن لە کۆنگرەی لۆزان بنێرێت، بەڵام کورزۆن داواکارییەکەی ئەوانی پەسند نەکردو خەونەکانی فارسەکانی لە گۆڕناو، پێی راگەیاندن کە کێشەی سنووری نێوان فارس و عوسمانی پێش جەنگی یەکەمی جیهانی دیاریکراوە – سەرچاوە: (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، المسألة الكوردية (1917-1923)، ل196). مەبەستی لۆرد کورزۆن لە دیاریکردنی سنووری نێوان دەوڵەتی عوسمانی و فارسی لە پێش جەنگ، ئەو کۆمیسیۆنە بوو کە بۆ ئەو مەبەستە لە ساڵی (1913)دا بەناوی (کۆمیسیۆنی نەخشەکێشانی سنوری نێوان فارس‌و دەوڵەتی عوسمانی) دروستبوو، یەکێک لە ئەندامانی ئەو کۆمیسیۆنە دیپلۆمات و مێژوونووسی روسی (مینۆرسکی) بوو، ئەو کۆمیسیۆنە لە دوای نێوبژیوانیکردن لەپێناو چارەسەرکردنی کێشەی سنووری نێوان هەر دوولادا، لە ساڵی (1913)دا بەشێک لە رۆژهەڵاتی کوردستانی (خانەقین، مەندەلی و بەدرە)ی سەربە دەوڵەتی فارسی جیاکردەوەو خستیە سەر دەوڵەتی عوسمانی.

لە بەرامبەر هەوڵ و کۆششە چڕو پڕەکانی ژەنەڕاڵ شەریف پاشادا، تورکەکان دەستەوەستان نەوەستان، بەڵکو دوای ئەوەی حکومەتی عوسمانی لە رێکەوتی (11.7.1919)دا (ژەنەرال مستەفا کەمال پاشای)ی ناسراو بە (کەمال ئەتاتورک)، کە

لە ماوەی نێوان سالآنی (1881-10.11.1938)دا ژیاوە لە ریزی سوپا دەرکرد – سەرچاوە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێسەی ویلایەتی موسڵ، ل39)، ئەویش لە نێوان رۆژانی (23.7.1919 – 4.8.1919) کونگرەی یەکەمی (پارتی نیشتمانی) لە شاری (ئەرزڕۆم)ی باکووری کوردستان، لەژێر دروشمی (خەباتی میللەت لە دژی داگیرکەران ... لە رێگای سەربەخۆیی نیشتمان)دا، بە ئامادەبوونی (56) کوردی نوێنەری شارەکانی (ئەرزڕۆم، ئەرزنجان، بەتلیس، موش، وان، قارس، سیواس و تەرابزۆن) بەسترا، کە مەترسی ئەوەیان هەبوو بخرێنە نێو دەوڵەتی ئەرمەنی بڕیار لەسەردراو، ئەوەبوو بۆ بەرەنگار بوونەوەی ئەو مەترسییەی ئەرمەن (ئەنجومەنی ویلایەتەکانی رۆژهەلآت)یان لە باکووری کوردستان پێکهێنا – سەرچاوە: (کەندالٚ، قاسملو، عیسمەت شەریف وانلی، مستەفا نازدار، ئارچی روزیفیلد، کامەران قەرەداغی، ئەلیزا مارکۆس و بیل فریلیک، گەلێکی پەژمودەو نیشتمانی پەرت، ل121)، هەر لەکاتی بەستنی کونگرەی ناوبراودا کوردەکان (100) هەزار لیرەی زێڕی عوسمانیان بۆ ئەتاتورک کۆکردەوەو (دکتۆر جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی کوردی، ل70-71)، هێزێکی سەربازییان لە مانگی ئابی ساڵی (1919)دا پێکەوەنا کە ژمارەکەی دەگەیشتە نزیکەی (35) هەزار سەرباز لە دانیشتوانی ئەنازۆڵ و بارەگای ئەو هێزەی لە سیواس دانا – سەرچاوە: (دکتۆر وەلید حەمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، ل16). ئەو هێزەی ئەتاتورک زۆربەی هەرە زۆریان لە کوردەکانی باکووری کوردستان پێکهاتبوو. پێشتریش عوسمانییەکان هەردەم پشتیان بە هێزی کورد بەستووە، بۆ نموونە ئەم راستییە لە نامەیەکی سەفوەت بەگی ئەندامی پێشووی (کۆمەڵەی یەکێتیی و پێشکەوتن)دا، کە لە ترسی سوڵتان پەنای بۆ روسیا بردبوو دەردەکەوێ، کە لەوێوە بۆ شێخ مەحمودی قارەمانی نووسیبوو: (ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەرەو لەناوچوون دەچێت و هێزو توانای سەربازی لە دەست داوە، ناتوانێ بەرەنگاری حکومەتی قەیسەری بێتەوە، چونکە سوپایەکی بەهێزی نییە بەدەر لە هێزی کوردی – سەرچاوە: دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926، ل45). بە گوێرەی ئەو نامەیەی سەفوەت بەگ، سوپای عوسمانی بە پلەی یەک پشتی بەستووە بە هێزی سەربازی کورد، ئەگینا هێزەکانیان لاوازو بێتوانان. هەر سەبارەت بە سەنگ و قورسایی ئەفسەرو سەربازانی کورد وایە

هێزی کوردی لەناو سوپای عوسمانی دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (وثائق بريطانية عن تشكيل دولة كوردية مستقلة 1924–1927)دا، نووسیویێتی: (ئەوەی شایەنی گوتنە ئەوەیە کە سوپای تورکی بەشێوەیەکی باش موتربەکراوە بە ئەفسەرانی کورد کە ڕێژەیان لە (50%)ی ئەفسەران کەمتر نییە، هەر چەندە زۆربەیان پلەکانیان نزمە). بەڵام بەداخەوە تەنانەت کورد لەکاتی لاوازی و سەرەمەرگی دەوڵەتی عوسمانیدا نەیانتوانیوە سوود لەو هێزو ئەفسەرە بەتواناو زۆرەی کورد لەناو لەشکری عوسمانی وەرگرن، کەچی هەر تورکەکان جارێکی تر بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال توانیویانە هێزی کورد بۆ بەرژەوەندی خۆیان و رزگارکردنی تورکیا و دەرپەڕاندنی یۆنانییەکان و تەنانەت لەناوبردنی شۆڕشەکانی کوردیش بەکاربێنن!

هەروەها پێشتریش بەهاندانی دەوڵەتی عوسمانی بۆئەوەی ویلایەتە کوردییەکانی باکووری کوردستان (ئەرزڕۆم، تەرابزۆن، وان و بەتلیس) نەخرێتە سەر ئەرمەنستان، سلێمان نەزیف، کۆنە والی عوسمانی لە ویلایەتی موسڵ، لە مانگی نۆڤێمبەری ساڵی (1918)دا بەهاوبەشی لەگەڵ هەر یەک لە (ئیسماعیل حەقی رەجەب ئەفەندی (1859–1936)، مەحمود نەدیم بەگ، فەوزی بەگ و برینجی زادە زولفی بەگ)دا (کۆمەڵەی داکۆکی مافی نیشتمانیی لە ویلایەتەکانی خۆرهەڵات – باکووری کوردستان)یان دامەزراند، دامەزراندنی ئەو کۆمەڵەیە زۆرتر لەبەر راکێشانی سەرنجی کوردەکان بوو بۆلای دەوڵەتی عوسمانی یان نزیکبوونەوەیان بوو لە تورکەکان و دوورخستنەوەیان لە دژایەتیکردنی تورک و، بەدوورگرتنی کوردەکان بوو لە هەر هاوکاری و پاڵپشتیکردنی هەوڵدانێک بۆ رزگاری و سەربەخۆیی یەکجاری کورد و کوردستان – سەرچاوە: (قادر سەلیم شەمۆ، موقف الكورد من حرب الاستقلال التركية (1919–1922)، ل51–52). دکتۆر مانڤێل ئارسێنۆڤیچ هەسرەتیان لە لاپەڕەکانی (13–14)ی پەرتووکی (القضايا القومية في تركيا)دا، سەبارەت بە کۆنگرەی ئەرزڕۆم باسی ئەوە دەکات کە (کۆمەڵەی داکۆکی لە مافی کەمە نەتەوەکانی ویلایەتەکانی رۆژهەڵات – باکووری کوردستان)، کە ژمارەیەکی زۆری لە سەرکردە کوردەکان دەگرتە خۆی و بەشداری کۆنگرەکەیان کرد. سەرکردە کوردەکان پرسی کوردیان لەو کۆنگرەیەدا هێنایە پێشەوە، بەڵام لێرەشدا تورکەکان لە کورد بەفێڵ بوون و، بەیانی کۆتایی کۆنگرەیان بەمشێوەیە

دارشت: (ویلایەتەکانی ئەرزڕۆم، سیواس، ئامەد، خەرپوت، وان و بەدلیس بەشێکی جیاوەنەبوون لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و، بە هیچ شێوەیەکو بە هیچ بیانۆیەک ناکرێت لێی جیابکرێنەوە. ئەو موسڵمانانەی لەسەر ئەو زەویانە نیشتەجێن تایبەتمەندێتی رەگەزیو کۆمەڵایەتییان لەبەرچاو دەگیرێت. بەڵام بەشێوەیەکی گشتی تەواوی توخمەکانی موسڵمان بران و دەگەڕێنەوە بۆ یەک دایک و باوک). دیسان تورکەکان لەژێر پەردەی درۆیینەی (برایەتی ئایین و یەکێتیی نەتەوەکانی ئیسلام)دا کڵاویان نایە سەری کورد و، کوردی سادەو خۆشباوەڕیش پێی باوەڕکردن! هەر لە پێناوی تەفرەدانی کورد بوو مستەفا کەمال ئەتاتورک، هەردەم دوو منداڵی هەتیوی کوردی، کە تەمەنیان لە نێوان (8–10) ساڵان دەبوو لەگەڵ خۆی دەبرد بۆ کۆبوونەوەو دیدارەکاندا. منداڵەکان جلی کوردی رێکوپێک و پاکیان لەبەردابوو – سەرچاوە: قەدری جەمیل پاشا (زنار سلۆپی)، مسألة كوردستان (60 عاما من النضال المسلح للشعب الكوردي ضد العبودية، ل58). گرنگیدانی کەمال ئەتاتورک بەو دوو منداڵە هەتیوانەی کورد، کە ئەو بۆ بەرژەندی تورک ئەوکارەی دەکرد، کەچی سەرنجی ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی باکووری کوردستانی بۆ خۆی راکێشابوو، وای لەو خەڵکە کردبوو کە سۆزیان هەبێت بەرامبەر بە ئەتاتورک و متمانەی تەواوی پێبکەن سەبارەت بە چارەسەرکردنی پرسی کورد لە دوارۆژێکی نزیکدا. هەر لەکاتی بەستنی ئەو کۆنگرە بوو کە مستەفا کەمال گوتبووی: (ئەو نیشتمانە بۆ کورد و تورکە – سەرچاوە: دکتۆر عەلی تەتەر تۆفیق، الحياة السياسية في كوردستان 1908–1927، ل154). کاتێک کە چەند سەرکردەیەکی کورد کە هەندێکیان لە سوپادا بوون، داوای سەربەخۆییان کرد بۆ چەند ویلایەتێکی کوردی لە باکووری کوردستان و، رۆژنامەی موسڵ لە ژمارەی (30.1.1921)دا ئەو داواکاریەی کوردەکانی بڵاوکردەوە، کەچی لە پەرچە کردارێکدا مستەفا کەمال پاشا ئەتاتورکی سەرۆکی حکومەتی ئەنقەرە، دەستبەجێ هەموو ئەفسەرە کوردەکانی لە سوپا دوورخستەوەو، کاری سادەی ناگرنگی پێ سپاردن لە سیواس – سەرچاوە: (دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل، ل212–213). کاتێکیش کە پەرلەمانی تورکیا لە مانگی ئۆکتۆبەری ساڵی (1921)دا کۆمیتەیەکی پێکهێنا بۆ لێکۆڵینەوە لە هۆکاری راپەڕینی دانیشتوانی (قۆچگیری)، لە بروسکەیەکی بەرپرسانی حکومەتی ئەنقەرەدا نووسراوە: (لەم کاتەدا

هێز بۆ سەرکوتکردنی یاخیبوان نەنێردرێ، بەڵکو ئەوپەڕی هەوڵ بدرێ رێبەرانی هۆزەکان بەدیاریو شێوازی ئاشتیخوازانەی تر بۆلای حکومەت کێش بکرێن، تا ئەوەی پەیماننامە لەگەڵ ئێران-دا ببەسترێ و بڕیاری لێبدرێ. دەبێ چاوەڕوانی هەلێکی لەبار بکرێ، چونکە پێویستە هێزێکی باش بۆ رووبەڕووبوونەوەی چل هەزار سواری بنێردرێ کە لە ناوچەیەکی سەختدا دەست بەکارن. کۆمیتەی بەرگری نیشتمانی لەو باوەڕەدایە کە لە هەلومەرج و بارودۆخی ئێستادا هەر هێزێک کە بۆ سەرکوتکردن بنێردرێ لەوانەیە تێکبشکێ – سەرچاوە: رۆبەرت ئۆلسن، راپەڕینی شێخ سەعیدی پیران، ل69). نووسەری ناوبراو لە هەمان لاپەڕەو هەمان سەرچاوەدا باسی ئەوە دەکات کە کۆمیتەکە رەشنووسی پرۆژە یاسای ئۆتۆنۆمی بۆ بەڕێوەبردنی کوردستان لە پرۆژەیەکی هەژدە خاڵدا ئامادەکردو، لە رێکەوتی (10.2.1922)دا پرۆژەکە لەناو پەرلەمانی تورکیادا گفتوگۆی لەسەر کرا. بەڵام تورکەکان بە بیانووی ئەوەی کە خاکی وڵات لەژێر هەڕەشەی یۆنانییە کافرەکانەو جارێ کاتی چارەسەرکردنی پرسی کوردی برا نییەو، لە کاتێکی گونجاودا چارەسەری دەکەین، ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە (373) ئەندام لە بەرامبەر (64) ئەندام دەنگیان بۆ جێبەجێکردنی ناوەڕۆکی پرۆژەکە دابوو – سەرچاوە: (رۆبەرت ئۆلسن، راپەڕینی شێخ سەعیدی پیران، ل70)، کەچی دواخرا بۆ کاتێکی نادیاریکراوو دواتریش لەبیرچووەوە! هەر سەبارەت بە دەستخەڕۆکردن و فڕتوفێڵی تورکەکان بەرامبەر بە کوردەکان، قەدری جەمیل پاشا (زنار سلۆپی)، لە لاپەڕە (62)ی پەرتووکی (مسألة كوردستان 60 عاما من النضال المسلح للشعب الكوردي ضد العبودية)دا، نووسیویێتی: (مستەفا کەمال هەر لە (کۆنگرەی سیواس)ەوە یاری بە سۆزی کوردەوە کرد کاتێک کە لە نامەیەکدا بۆ لقی ئامەدی (کۆمەڵەی داکۆکی لە مافی کەمە نەتەوەکانی ویلایەتەکانی رۆژهەڵات - کوردستان)ی نووسیبوو کە پرسی کورد پرسێکی گرنگی ژیانە بۆ هەر یەک لە کورد و تورک. نیازمان وایە مافی نەتەوەیی برا کوردەکان لە دوای پاککردنەوەی نیشتمان لە داگیرکەری بیانی بدەین). کورد دەبوایە دەمێک بوو فێری ئەوە ببوایە کە بەکارهێنانی دەستەواژەی (نیازمان وایە مافی نەتەوەیی برا کوردەکان لە دوای پاککردنەوەی نیشتمان لە داگیرکەری بیانی بدەین)، لە لایەن داگیرکەرانی عارەب، تورک و فارس مانای ئەوەیە کە دوای وەدەرنانی دوژمنانی بیانی نیازیان وایە بێنە سەر کورد و کوردیش

لەناوبەرن. دیسان لەمەڕ گفت و بەڵێنی درۆزنانەی ئەتاتورک و تورکەکان کە بە کورد و شێخ مەحمودی قارەمان و سەرکردایەتی کوردستان دابوویان، ئاماژە بە نموونەیەکی تر دەدەم، کە رەفیق محەمەد ساڵح (رەفیق حلمی) ئەندازیارو ئەفسەر (22.4.1898–4.8.1960)، لە لاپەڕە (568)ی بەشی دووەمی پەرتووکی (یاداشت کوردستانی ئێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود)دا، نووسیوێتی: (ئۆزدەمیر، بەناوی حکومەتی ئەنقەرە، واتا بەناوی (مستەفا کەمال)ەوە پەیمانی ئەوەی ئەدا کە لە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) وەکو لە (میسر بۆ محەمەد عەلی گەورە)یان کردبوو، (خدێوی)یەک دابمەزرێنن و شێخ مەحمود بکەن بە (والی)یەکی سەربەخۆ). بەشێکی کورد لە رواندز باوەڕیان بە گفت و بەڵێنەکانی مستەفا کەمال ئەتاتورک کردبوو، کە ئەمەش ساویلکەیی و خۆشباوەڕی ئەو کوردانە دەسەلمێنێت. ئەو خۆشباوەڕیی و ساویلکەیی کورد و سەرکردایەتییەکەی تاوەکو ئێستاکەش هەر بەردەوامە، بۆ نموونە خۆشباوەڕیی سەرکردەکانی باشووری کوردستان لە ساڵی (2003)دا بە سەرکردە عارەبە ئێراقییەکان لە دامەزراندنی ئێراقێکی فرەنەتەوەیی، فیدڕاڵی، دیموکراتی کە تیایدا کوردەکان بە تەواوی مافە زەوتکراوەکانی خۆیان شادبنەوە، بە گێڕانەوەی تەواوی شارو شارۆچکەو ناوچە بەزۆر دابڕاوو بەعارەبکراوەکانی بۆسەر هەرێمی باشووری کوردستان.

دیارە هەر لە دوای بڕانەوەی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، هەوڵێکی فراوانی دەوڵەتە دەسەڵاتدارەکان هەبووە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی بۆ ئەرمەنەکان لەسەر پێوانەیەکی زۆرو چەندین ویلایەت و ناوچەی گرنگی خاکی کوردستان، ئەمەش هەروەکو لە نامەیەکی فەرمی فەرماندەی گشتی – وەزارەتی جەنگی بەریتانی (سێر دی. جی. هۆکارس)دا دەردەکەوێت، کە ژمارە (20.11.1918/19249/3385)ی پێدراوەو، لە بەشێکی نامەکەدا هاتووە: (ئەرمینیا ئەو ویلایەتانە (هەر شەش ویلایەتەکەی رۆژهەڵاتی تورکیا – باکووری کوردستان) کە زۆرینەیەکی بەهێز لە کوردەکان لە ویلایەتەکاندا دەژین دەگرێتەوە، بەشێوەیەک کە ناتوانرێ ئەرمینیای تیا دابمەزرێت، بەو شێوەیەی خەڵکانی پێ قایل بکەیت – سەرچاوە: دکتۆر ئەحمەد عوسمان، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، ل224). مەبەستی کارمەندی وەزارەتی جەنگی بەریتانی (هۆکارس)، لەو شەش ویلایەتە ئەرمەنییە، ویلایەتەکانی (ئەرزڕۆم، سیواس، ئامەد، خەرپوت، وان و بەدلیس)ە، کە هەر شەشیان ویلایەتی کوردین و

سەربە خاكی كوردستانن، وە لە هیچ كاتێكدا ڕێژەی ئەرمەن لە هەر ویلایەتێك بگریت نەگەیشتۆتە (15%)ی ڕێژەی دانیشتوان. بە گوێرەی زۆرێك لە بەڵگەنامەكان دەردەكەوێت كە بەریتانیاو وەزیری دەرەوە (لۆرد كورزۆن) هەوڵی یەكجار زۆریان داوە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێكی ئەرمەنی لەسەر خاكی باكووری كوردستان، بۆ نموونە لە یاداشتێكی وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسا كە بۆ وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی ناردووەو، یاداشتەكە لە ڕۆژی (23.12.1919)دا لە لایەن (مسیۆ بیرتێلۆ)ی سكرتێری یەكەمی كاروباری ڕامیاری و بازرگانی لە وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسی بۆ لۆرد كورزۆن ناردراوەو، وەڵامی ئەو پێشنیازانەی لۆرد كورزۆنی داوەتەوە كە لە كۆنگرەی (ئەنگلۆ – فەرەنسی)دا خستووبوویە بەردەم مسیۆ بیرتێلۆ، ئەویش سەبارەت بە دامەزراندنی دەوڵەتێكی ئەرمەنی و پاشانیش لكاندنی ویلایەتەكانی باكووری كوردستان بەو دەوڵەتەوە، كە وەڵامەكەی مسیۆ بیرتێلۆ لە بەڵگەنامەی ژمارە (166138)ی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیدا پاراستراوە، دەڵێت: (هەرگیز ناتوانرێ كوردستان بلكێنرێ بە ئەرمینیاوە، چونكە ئەوە مانای وایە كە كوردەكان، كە بە ژمارە زۆر زیاترن، لەژێردەستی كەسانێكی بە ژمارە كەمتر لە خۆیان بمێننەوە – سەرچاوە: دكتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەكر، كوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، ل162). بە گوێرەی بۆچوونەكانی بەرپرسانی بەریتانی و فەرەنسیش وا دەردەكەوێت، كە ئەو شەش ویلایەتەی بەریتانیا دەیەویست بە دەوڵەتی ئەرمەنییەوە بلكێنێت، خاكی كورد و بەشێكی كوردستان بووە، چونكە ئەوان خۆیان زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەكەی بە كورد دادەنێن لە بەرامبەر كەمینەیەكی یەكجار كەمی ئەرمەنیدا، هەروەكو مسیۆ بیرتێلۆ باسی دەكات كە كوردەكان بە ژمارە زۆر زیاترن لە ئەرمەنەكان و ناكرێت بخرێنە ژێردەستی كەسانێك (ئەرمەنییەكان) كە بە ژمارە زۆر لە كوردەكان كەمترن! هەروەها میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (160)ی پەرتووكی (المسألة الكوردية (1917–1923)دا باسی ئەوەیكردووە كە بێ هیچ گومانێك لەو سەردەمیدا، كوردەكان زۆرینەی ڕەهایان لە دانیشتوانی هەر چوار ویلایەتی یەكەم (واتە ویلایەتەكانی ئەرزڕۆم، سیواس، ئامەد و خەرپوت) پێكدەهێنا.

دیارە لە دووەم ڕۆژی كۆنگرەی ئەرزڕۆمدا (24.7.1919)دا، كە تاڕادەیەكی زۆر كۆنگرەیەكی تایبەت بە ویلایەتەكانی خۆرهەڵات (باكووری كوردستان) بوو،

لیژنەیەکیان هەڵبژارد بۆ کۆنگرەی داهاتوو لە (سیواس)و بەتێکڕای دەنگ مستەفا کەمال-یان بە سەرۆکی لیژنەکە هەڵبژاردو حوسێن رەئوف بەگ ئۆربای (1881-16.7.1964) بە جێگری ئەو هەڵبژێردراو حەوت کەسی تریش وەکو ئەندام هەڵبژێردران کە سێ کەسی یەکەمیان کوردبوون (شێخ فەوزی نەقشبەندی، حاجی موسا بەگی میرزا زادە، سەعدوڵلا بەگی بەدلیسی، سەروەت بەگ، بەکر سامی موسا بەگ، قۆجە رایف بەگ و عزەت بەگ – سەرچاوە: (قادر سەلیم شەمۆ، موقف الکورد من حرب الاستقلال الترکیة (1919-1922)، ل65-67). هەروەها بەهاندانی ژەنەڕاڵ کەمال ئەتاتورک و (کازم محەمەد ئەمین پاشا)ی ناسراو بە کازم قەرە پاشا (1882-26.1.1948) کە ئەفسەرێکی پایەبەرز بووە لە سوپای عوسمانی و بەر لە مردنیشی سەرۆکی (ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانیی تورکیا) بوو، کوردەکانی باکووری کوردستان لەو کۆنگرەیەدا بە سەدان بروسکەیان بۆ وڵاتە هاوپەیمانەکان ناردبوو، کە تیایدا نووسیبوویان: (ئێمە سەربەخۆیی کوردستانمان ناوێت، برایەتی کورد و تورکمان دەوێت – سەرچاوە: سەلام ناوخۆش، کوردستان چۆن داگیرکراو دابەشکرا؟، ل76). راگەیاندنی کۆتایی کۆنگرەی ئەرزڕۆم دە خاڵی لەخۆ دەگرت، کە هەر هەموویان لە دژی کورد و کوردستان بوو، کەچی نازانم چۆن ئەو نوێنەرە کوردانە ئەوەندە بۆ مستەفا کەمال دڵسۆزو بە پەرۆش بوون و دژی نەتەوەی خۆیان وەستانەوە! بۆ نموونە خاڵی یەکەمی راگەیاندنی کۆنگرەکەی ئەرزڕۆم باسی ویلایەتەکانی باکووری کوردستان (ئەرزڕۆم، بەتلیس، ئامەد، خەرپوت، وان و سیواس) دەکات و بە بەشێکی دانەبڕاوی خاکی تورکی داناون، خاڵی دووەمی داوای یەکگرتنی کورد و تورک دەکات بۆئەوەی بە هەر دوولا بەرەنگاری هەر شۆڕشێکی کوردی ببنەوە کە بیەوێت کوردستان ئازاد بکات، خاڵی چوارەم یەکگرتنی هێزە نیشتمانییەکان لە پێناوی دامەزراندنی دەوڵەتێکی خاوەن سەروەری، هەروەها خاڵی شەشەمیش باسی یەکێتیی خاک و گەلانی تورکیاو رەتکردنەوەی دابەشکردنی هەر دووکیان دەکات – سەرچاوە: ماڵپەڕی ویکیپیدیا، بە زمانەکانی دانمارکی، ئینگلیزی و کوردی کرمانجی + قادر سەلیم شەمۆ، موقف الکورد من حرب الاستقلال الترکیة (1919-1922)، ل69-70). دوای بەسەرچوونی نزیکەی مانگێک بەسەر کۆنگرەی یەکەمی پارتی نیشتمان لە ئەرزڕۆم، کەمال ئەتاتورک لە نێوان (4.9.1919-11.9.1919)دا لە شاری سیواس کۆنگرەی دووەمی پارتەکەی خۆی (پارتی

نیشتمان)ی بەست، لەو کۆنگرەیەدا (33) ئەندام بەشداربوون و مستەفا کەمال-یان بە سەرۆکی کۆنگرە هەڵبژارد. لە کۆنگرەی (سیواس)دا دەستەیەکی شانزە کەسییان پێکهێنا لە: (مستەفا کەمال سەرۆک، حوسێن رەئوف ئۆربای جێگری سەرۆکو، ئەندامێتی هەر یەک لە بەکر سامی بەگ، حاجی موسا بەگی میرزا زادە، حەقی رەحیم بەگ، خزرۆ بەگ، قەدە واسف بەگ، قۆجە رایف بەگ، شێخ فەوزی نەقشبەندی، سەعدوڵلا بەتلیسی، عومەر مومتاز بەگ، عزەت بەگ، سەروەت بەگ، مستەفا بەگ لیدی، مەزهەر بەگو موفید بەگ - سەرچاوە: قادر سەلیم شەمۆ، موقف الكورد من حرب الاستقلال التركية (1919-1922)، ل78). دواتر ئەو کۆنگرەیە بە (بەڵێننامەی نیشتمانیی تورکی) ناسراو، بڕیاری هەڵبژاردنی لە ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی مستەفا کەمال راگەیاند، بڕیاری کۆتایی هێنان بە خەلافەتی ئیسلامی لە ئەستەنبۆل لەو کۆنگرەیە دەرچوو، بەڵام بەشێوەیەکی فەرمی لە رێکەوتی (3.3.1924)دا خەلافەت هەڵوەشایەوە، هەر لە هەمان رۆژی هەڵوەشاندنەوەی خەلافەتدا زمانی کوردی قەدەغەکراو تەواوی رێکخراوە، کۆمەڵە، رۆژنامەو خوێندنگە کوردییەکان داخران. کەمال ئەتاتورک لە رێکەوتی (3.5.1920)دا، بە سەرۆکایەتی خۆی (حکومەتی ئەنقەرە)ی دامەزراندوو، کاتێکیش کە هێزی هاوپەیمانەکان لە رێکەوتی (16.4.1920)دا پایتەختی ئیمپراتۆریەتی عوسمانییان لە ئەستەنبوڵ داگیرکردو، بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی (ئەنجومەنی نمایندەکان)ی سەربەوانیان دەرکرد، دەرفەتێکی باش بۆ ئەتاتورک هاتە پێش و، ئەو لە رێکەوتی (23.4.1920)دا (ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانیی تورکیا)ی لە ئەنقەرە دامەزراند، کە دواتر حکومەتی ئەنقەرەو دەوڵەتی نوێی تورکیایان بەڕەوا ناساند. ئەتاتورک دواتریش لە رێکەوتی (16.10.1922)شدا توانی سی و نۆیەمین سوڵتانی عوسمانی سوڵتان محەمەدی شەشەم (سوڵتان محەمەد وەحیدەددین کوڕی خەلیفە مەجید 14.1.1861-16.5.1926) لەسەر دەسەڵات لابدات، کە لە نێوان (3.7.1918-1.11.1922)دا دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بە دەستەوە بووە بەر لەوەی بەشەڕ لادرێت، کە دواتریش لە رێکەوتی (16.5.1926)دا لە شاری سان ریمۆی ئیتاڵیا مردووە. ئەتاتورک دوای ئەوەی دەسەڵاتی خەلافەتی هەڵوەشاندەوە، رۆژ لە دوای رۆژ ئەستێرەی بەختی لەنێو تورکە رەگەزپەرستەکاندا، زۆرتر دەدرەوشایەوە، بەتایبەت دوای سەرکەوتنەکانی بەسەر، کورد، ئەرمەن، یۆنان و

ڕاگەیاندنی کۆماری تورکیا لە ڕێکەوتی (29.10.1923)دا، کە هەر دووکیان (ئەتاتورک و کۆماری تورکیا)، بوون بە ڕێگر لە بەردەم هەموو خواستەکانی نەتەوەی کوردمان و، هەوڵدان بۆ سڕینەوەی یەکجارەکی نەتەوەی کورد و بە تورککردنی خاکی کوردستان.

کـــۆنگرەی کـــارگێڕە فەرمییـــەکانی وەزارەتـــی دەرەوەی بەریتانی:

ئەو کۆنگرەیە بە (کۆنگرەی کارگێڕە فەرمییەکان سەبارەت بە کێشەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست – تێبینییەکان – بارودۆخ لە کوردستان)دا ناسراوە، کە لە ڕێکەوتی (17.4.1919)دا لە لایەن کۆمیتەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە بیرۆی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی و بە بەشداری (ئیتاڵیا، بەریتانیاو فەرەنسا) بەستراوە. بەڕێوەبەری کۆنگرەی ناوبراو (ئایریل لۆرد کورزۆن وەزیری دەرەوە بوو، هەروەها کۆمەڵێک ئەفسەری پایەبەرزو پۆلەتیکی ناسراوی بەریتانی بەشدارییان تێداکرد، کە هەندێکیان ئەمانە بوون: (کۆلۆنێل ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن کۆمیسێری باڵای بەریتانی لە بەغدا، سێر تۆماس کۆلۆنێل هاول لدرنیس و سێر جۆن ئی. شۆکبۆرگ Sir John Shuckburgh – لە وەزارەتی کاروباری هیند، ژەنەڕاڵ دەبلڤی. بارسۆ لۆمبۆ لە وەزارەتی جەنگ، مستەر ج. کیدستۆن لە وەزارەتی دەرەوە، هەروەها مستەر ئای. جۆنزو مێجەر ئارنۆڵد هیوبەرت یۆنگ (Arnold Hubert Young)، پسپۆر لە کاروباری دارایی). لەو کۆنگرەیەدا (کۆنگرەی کارگێڕە فەرمییەکان سەبارەت بە کێشەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست) سێ پێشنیاز گفتوگۆی لەسەر کرا کە ئەمانە بوون:

1- ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە بلکێنرێ.
2- ئینگلیزەکان لە ویلایەتی موسڵ بکشێتەوە (ئەم پێشنیارە هی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی بوو).
3- دامەزراندنی کۆنفیدراڵییەکی کوردی (وەزارەتی دەرەوەی هیند ئەو پێشنیازەی کرد – بڕوانە: (پرۆفیسۆر دکتۆر میم کەمال ئۆڤە، کرۆنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ 1918-1926، ل23).

وەلێ (ئێدوارد ویلیام شارلس نۆئیل - Edward William Charles Noel)، ناسراو بە مێجەر نۆئیل، راوێژکاری حکومەتی کوردستان بە سەرۆکایەتی شێخ مەحمودی نەمر بەشداری نەکرد، تەنیا یاداشتێکی سەبارەت بە پرسی کورد

پێشکەش بە کۆنگرە کرد. کەچی ئارنۆڵد ویلسۆن پێیوابوو کە تەنیا دوو ڕێگا چارە هەن بۆ بەڕێوەبردنی ناوچەکە، کە بەمشێوەیە لە کۆنگرەکەدا خرابوونەڕوو:

1- دامەزراندنی کوردستانی ئۆتۆنۆمی کە مەڵبەندەکەی شاری موسڵ بێت.

2- دامەزراندنی ویلایەتی موسڵ وەکو بەشێک لە وڵاتی نێوان دوو ڕووبار، هەروەها دامەزراندنی پشتێنەیەک لە چەندین دەوڵەتی کوردی ئۆتۆنۆمیدار کە چواردەوری ویلایەتی موسڵ بگرن. بۆ نموونە دەوڵەتی سلێمانی، ڕواندز، ئامێدی و بۆتان، بەڵام هەولێر، ئاکرێ و زاخۆ وەکو بەشێکی سەربە پارێزگای موسڵ بن. ئەگەریش ئەوە سەرکەوتوو بوو، ئەوکاتە پارێزگای موسڵ، هەولێر، ئاکرێ و زاخۆشی بچێتە سەر – سەرچاوە: دکتۆر ئەحمەد ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، ل106-107، هەروەها قادر سەلیم شەمۆ، موقف الكورد من حرب الاستقلال التركية (1919-1922)، ل187).

لە کۆتایی ئەم کۆنگرەیەدا، کورزۆنی سەرۆکی کۆنگرە شیمانەی سەرکەوتنی چارەسەری دووەمی هەڵبژاردو، لە پێناوی هەنگاونان بۆ دەست بەکاربوون و جێبەجێکردنی چارەسەری دووەم (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)ی ڕاسپارد. کۆنگرەش بە بڕیارێک دەسەڵاتی تەواوی دایە دەست (ئارنۆڵد ویلسۆن)ی کۆمیساری باڵا بۆئەوەی دەستبکات بە دروستکردنی پێنج پارێزگا لە ئێراقی عارەبی وەک ئەوەی کە (کۆلۆنێل هاول لدرنیس) پێشنیازی کردبوو، هەروەها لە ویلایەتی موسڵ-دا شاری موسڵ بکات بە پارێزگایەکی عارەبی، کە پشتێنەیەک لە چەندین دەوڵەتی کوردی چکۆڵەی ئۆتۆنۆمیدار بە چواردەوری پارێزگای موسڵ-دا دروستبکات و، لەژێر فەرمانڕەوایی سەرۆکە کوردەکان و بە سەرپەرشتی چەند ڕاوێژکارێکی بەریتانی بێت. دواتریش وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیش بە بروسکەیەک کە لە ڕێکەوتی (9.5.1919)دا بۆ کۆمیساری باڵای ناردووە، بڕیارەکەی کۆنگرەی لەندەنی پەسەند کردوە. یەکێک لە بڕیارەکانی کۆنگرە پێکهێنانی کۆمیسیۆنێک بوو لە لایەن هەر سێ لایەنی (ئیتاڵیا، بەریتانیاو فەرەنسی) کە بنکەکەی لە ئەستەنبوڵ – تورکیا بێت. کاری ئەو کۆمیسیۆنە ئامادەکردنی پرۆژەیەک بێت لە ماوەی شەش مانگدا، بۆ ئۆتۆنۆمییەک بۆ ئەو ناوچانەی کە زۆربەی دانیشتوانەکانیان کوردن. بەرهەمی کۆنگرەی کارگێڕە فەرمییەکان مۆرکردنی ڕێکەوتننامەیەک بوو لەژێرناوی کۆنگرەی

یەکەمی لەندەن کە لە ڕێکەوتی (24.2.1920)دا لە نێوان ئیتاڵیا، بەریتانیاو فەرەنسا بەسترا.

کۆنگرەی یەکەمی لەندەن:

کۆنگرەی یەکەمی لەندەن لە ڕێکەوتی (12.2.1920-24.2.1920)دا لە نێوان ئیتاڵیا، بەریتانیا، فەرەنساو یابان بەسترا. سەرۆک وەزیرەکانی هەر چوار دەوڵەتەکە بەشدارییان تێداکردو کۆنگرەکە بە سەرۆکایەتی سەرۆک وەزیرانی بەریتانی (دێڤید ئێراڵ لۆید جۆرج – David Eral Lloyd George)، کە لە نێوان (7.12.1916-19.10.1922)دا سەرۆک وەزیرانی بەریتانیا بووە، هەروەها بە بەشداری هەر یەک لە سەرۆک وەزیرانی ئیتاڵی (فرانسیسکۆ ساڤیریۆ ڤینسینزۆ دی پاولا نیتی – Francesco Saverio Vincenzo De Paola Nitti)، سەرۆک وەزیرانی فەرەنسی (ئەلکساندرا میللیراند – Alexandre Millerand)، کە لە نێوان ماوەی (20.1.1920-24.9.1920)دا پۆستی ناوبراوی هەبووەو لە هەمان کاتیشدا وەزیری دەرەوە بووە، لەگەڵ سەرۆک وەزیرانی یابانی (هارا تاکاشی– Hara Takashi)، کە لە ماوەی نێوان (9.2.1856-4.11.1921)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان سالانی (29.9.1918-4.11.1921)دا، سەرۆک وەزیرانی ژمارە نۆزدەی وڵاتی یابان بووە. هەروەها بە بەشداری سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی یۆنان (ئیلیفسەریۆس کیریاکۆ ڤینیزیلۆس– Eleftherios Kyriakou Venizelos)، کە لە نێوان (23.8.1864-18.3.1936)دا ژیاوەو، لە ماوەی نێوان (27.6.1917-18.11.1920)دا پۆستی ناوبراوری بە دەستەوە بووە. وەزیری دەرەوەی بەریتانیا (لۆرد جۆرج ناسانییێل مارکۆس کورزۆن – George Nathaniel Marquess Curzon)، کە لە ماوەی نێوان (11.1.1859-20.3.1925)دا ژیاوەو چەندین پۆستی گرنگی بینیوە، کە لە ماوەی سالانی نێوان (23.10.1919- 22.1.1924)دا وەزیری دەرەوەی بەریتانیا بووە، ئەویش بەشدار بووە لەو کۆنگرەیەدا. جگە لە سەرۆک وەزیران و وەزیری دەرەوەی بەریتانی، هەر یەک لە (کاپتن لاین، مێجەر رادکلیف و کۆلۆنێل کریبونس لە وەزارەتی جەنگی بەریتانی، مێجەر ئارنۆڵد هیوبەرت یۆنگ و سێر جۆرج بارستاو لە وەزارەتی دارایی بەریتانی، کە یەکەمیان سکرتێری کۆنگرەکە بوو، سێر جۆن تیللی، یاریدەدەری وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی و هەر یەک لە مستەر فۆریس ئادەم و مستەر ئۆلیفات لە وەزارەتی

دەرەوە، وەزیری هیند (سێر ئێدوین samuel مۆنتاگیۆ – Sir Edwin Samuel Montagu)، کە لە نێوان (6.2.1879–15.11.1924)دا ژیاوەو، لە ماوەی نێوان (17.7.1917–19.3.1922)دا وەزیری وەزارەتی هیند بووە، سێر ئارسەر هیرزلی یاریدەری‌و مستەر سی. کاربت لە وەزارەتی هیندو هەر یەک لە سەرۆک ئەرکانی هێزی ئاسمانی سێر هیوز ترینگاردو کۆلۆنێل چانییرا لە هێزی ئاسمانی بەریتانی) ئامادەی کۆنگرەی لەندەن بوون. خاڵە سەرەکییەکانی ئەو کۆنگرەیە بەستنی پەیمانێکی ئاشتی بوو لەگەڵ تورکەکان و چۆنیەتی داڕشتنی پلان و راگەیاندنی سەربەخۆیی هەر یەک لە ئەرمینیا، فەلەستین، سوریاو میزۆپۆتامیا بوو، بەڵام بێ ئەوەی هیچ لایەکیان ناوی کورد و کوردستان بێنن. هەر لەو کۆنگرەیە بوو کە وەزیری دەرەوەی بەریتانیا لۆرد کورزۆن گوتبووی: پاڵپشتی ئێمەی ئینگلیز بۆ کوردەکان بە تەنیا هاندانێکی ورەیی (رەوشتی – مەعنەوی) بووە، لەگەڵ راکێشانی سەرنجی ئەوان بۆلای خۆمان – سەرچاوە: قادر سەلیم شەمۆ، موقف الكورد من حرب الاستقلال التركية (1919–1922)، ل197).

بەڵام هەر کۆنگرەی یەکەمی لەندەن بوو کە کرا بە سەرەتایەک بۆ داڕشتنی بنچینە سەرەکییەکان یاخود دانانی بەردی بناغەی پەیمانی (سان ریمۆ)، کە بە نزیکەی دوو مانگێک دواتر لە ئیتاڵیا بەسترا.

کۆنگرەی سان ریمۆ:

میری فەرەنسا بەشێوەیەکی فەرمی لە کۆنگرەی (سان ریمۆ کە لە نێوان 19-26ی نیسانی 1920) کە لە شارو دەربەندی سان ریمۆی ئیتالیا لە نێوان هەر سێ وڵاتی (ئیتاڵیا، بەریتانیاو فەرەنسا)دا بەسترا، دەستی لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و فەلەستین هەڵگرت. مەبەست لە بەستنی ئەم کۆنگرەیە ئەوەبوو کە هەر سێ وڵاتی هاوپەیمان بگەنە ئاشتییەک لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دۆڕاو لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا. سەرۆکی شاندی ئیتاڵی (فرانسیسکۆ ساڤیریۆ ڤینسینزۆ دی پاولا نیتی – Francesco Saverio Vincenzo De Paola Nitti)ی بوو، کە سەرۆکی دانیشتنەکانی کۆنگرەکە بووە، فرانسیسکۆ نیتی سەرۆک وەزیرانی سێ و شەشەمی ئیتاڵیا بووە لە ماوەی نێوان (23.6.1919-15.6.1920)داو، لە ماوەی نێوان (19.7.1868-20.2.1953)دا ژیاوە، هەروەها سەرۆکی شاندی بەریتانی بریتیبوو لەگەڵ (سێر دیڤید لۆید جۆرج – Sir David Lloyd George)ی سەرۆک وەزیرانی بەریتانی، کە لە نێوان (17.1.1863-26.3.1945)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوانی (6.12.1916-12.10.1922)دا سەرۆک وەزیران بووە، شاندی فەرەنسیش پێکهاتبوو لە (ئەلکساندرا میللیراند – Alexandre Millerand)ی سەرۆک کۆمارو سەرۆک وەزیرانی فەرەنسی، کە لە ماوەی نێوان (10.2.1859-7.4.1943)دا ژیاوەو دوازدەهەم سەرۆک کۆمار بووە لە ماوەی نێوان (23.9.1920-11.6.1924)و هەشتاو شەشەم سەرۆک وەزیرانی فەرەنسی لە نێوان ماوەی (20.1.1920-24.9.1920)داو لە هەمان کاتیشدا وەزیری دەرەوەش بووە، هەروەها یەکێکی تر لە ئەندامانی شاندەکەی فەرەنسی بریتیبوو لە (فیلیپ بیرتیلۆت - Philippe Berthelot)ی کە پسپۆر بوو لە کاروباری کورد. هەر لە کۆنگرەی (سان ریمۆ)دا بڕیاری ماندێتی بەریتانیاو فەرەنسا لە ڕۆژی (25.4.1920)دا بەسەر باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، ئێراق، ئوردەن، فەلەستین، لوبنان، سوریاو سعودیە سەپێنرا). حکومەتی بەریتانیا دوای تێپەڕبوونی نزیکەی هەفتەیەک بەسەر بڕیاری سەرپەرشتیکردن (ماندات)ەکەی کۆنگرەی سان ریمۆ، لە ڕێکەوتی (3.5.1920)دا ئەم ماندات کردنەی پەسەندکرد. هەروەها پەیمانی

(سان ریمۆ) لە راستیدا راستکردنەوەی پەیماننامەی (برینجی لۆنگ) بوو، بەوەی کە (25%)ی دەستکەوتی نەوتی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بدرێت بە فەرەنسا کە پێشتر بۆ ئەڵمانیا تەرخان کرابوو، لە بەرامبەر دەست هەڵگرتنی فەرەنسا لە ویلایەتی موسڵ بۆ بەریتانیا. دوای ئەوەی ئەمریکییەکان بەم رێکەوتنەی نێوان بەریتانیاو فەرەنسایان زانی، بە پێی بەڵگەنامەی ژمارە (C. O. 730-14)ی ناو ئەرشیڤی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی، کە باسی لە کۆبوونەوەکانی رۆژانی (25.4.1929 و 21.6.1920 و 15.12.1920)دا کردووە، ئەمریکییەکان بێزاری خۆیان دەربڕی و بە ئینگلیزەکانیان راگەیاند کە دەست بەسەر داگرتنی بەریتانیا بەسەر نەوتی ویلایەتی موسڵ دژی یاسای سەرپەرشتیکردن (ماندات)ە، کە لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان پەسەندکرابوو – سەرچاوە: (محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل430-431). هەر سەبارەت بە نەوت و کێشەی ویلایەتی موسڵ مێژوونووسی ناوداری کورد محەمەد رەسوڵ هاوار نووسیویێتی: (بە پێی رێکەوتنی (سان ریمۆ) لەسەر ئەوە رێککەوتن کە بیست لە سەدی پشکی کۆمپانیای نەوتی کەرکوک بدرێ بە تورکیا، بەڵام حکومەتی بەریتانیا لە سەرەتای مانگی ئەیلولی ساڵی (1923)دا مەرجێکی بۆ ئەوە دانا کە بریتی بوو لەوەی دەبێ تورکەکان بەرامبەر بەو لە سەدا بیستە دان بەوەدا بنێن کە ویلایەتی موسڵ بەشێک دەبێ لە ئێراق – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل436). گرنگترین شت بۆ ئینگلیزەکان جارێ دەست هەڵگرتنی تورکیا بوو لە ویلایەتی موسڵ نەک پێدانی نەوتی کەرکوک بە تورکیا، چونکە ئینگلیزەکان دوای وەدەست هێنانی ویلایەتی موسڵ هەردەم دەیانتوانی لە پێدانی ئەو رێژەیەی نەوتی کەرکوک بە تورکیا پەشیمان ببنەوە کە دواتر هەر واشیانکرد. وەزیری دەرەوەی بەریتانی لۆرد کورزۆن پڕۆژەیەکی لە پێناوی سەقامگیری ئاشتی لە جیهاندا پێشکەشکرد، کە بووە هەوێنی رێککەوتنێکی هەمەلایەن لە پەیمانی سێڤرەدا. هەر ئەو پڕۆژەیەی کورزۆن بوو کە دواتر بوون بە بنچینەیەک بۆ داڕشتنی چەند بەندێکی (پەیمانی سێڤرە)، کە هەر لە (کۆنگرەی سان ریمۆ)وە زۆربەی زۆری بەندەکانی ئەو پەیمانە داڕێژرابوو، بەتایبەت ئەو بەندانەی کە پەیوەندییان بە مافەکانی نەتەوەی کورد و دواڕۆژی کوردستانەوە هەبوو.

دواتریش لە پەیمانی (سیڤرە)دا کە لە ڕێکەوتی (10.8.1920)دا لە نێوان بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی لە لایەک و تورکیادا لە لاکەی ترەوە بەسترا، بە گوێرەی مادەی (94)ی پەیمانەکە، شێوەی فەرمی و یاسایی هەم بە ڕێکەوتننامەی (سان ریمۆ)و هەم بە رژێمی ماندێتکردن درا. بە گوێرەی ئەو کۆنگرەیە (سان ریمۆ)، دەوڵەتی بەریتانیا کرا بە ماندات (سەرپەرشتیکار)و راسپاردە بەسەر وڵاتی نێوان دوو رووبار (میسۆپۆتامیا - ئێراق)، وڵاتە سوێندخۆرەکانیش لە هەمان رۆژ واتە لە (25.4.1920)دا پەسەندی ئەوەیانکرد کە بەریتانیا بکرێت بە ماندات بەسەر ئێراقەوە. تێکڕا ئێراق نزیکەی دوازدە ساڵ لە ڕێکەوتی (25.4.1920-30.5.1932) بە ماندێتی لەژێردەستی بەریتانیادا مایەوە. بە گوێرەی ماددەی (16)هەمی بنەما یاساییەکانی ماندات (دەستووری ماندات) کە لە (9.12.1920)دا راگەیەندرا، مافەکانی نەتەوەی کورد لەبەرچاو گیرابوو، لە خاڵی (16)ی دەستوورەکەدا مافی ئەوە درابوو بە کورد کە حکومەتێکی سەربەخۆی هەبێت. ئەمەش دەقی خاڵی (16)ی یاساکەیە کە تیایدا هاتووە: (هیچ شتێک کە لەو ماندێتەدا هاتبێت ڕێگەگر نابێت لە بەردەم وڵاتی سەرپەرشتیکار کە (حکومەتێکی بەڕێوەبەرایەتی سەربەخۆ) لە ناوچە کوردییەکاندا دابمەزرێنێت – سەرچاوە: دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926، ل141-142). بەڵام دواتر شۆڤینیستانی عارەب و بەریتانییە داگیرکەرەکان نەک هیچ مافێکی نەتەوەیی کوردیان نەسەلماند، بەڵکو بەئاگرو ئاسن وەڵامی داخوازییە رەواکانی کوردیان دایەوە. زۆرجار مێژوو دووبارە دەبێتەوە، بڕوام وایە کە نە ئەوکات کورد لەبەرنامەی بەریتانیاو نە ئێستاش لە بەرنامەی ئەمەریکادا بوونیان نەبووەو نییە.

(وودرۆ تۆماس ویلسۆن – Woodrow Thomas Wilson)ی سەرۆکی ئەمەریکی، کە لە ڕێکەوتی (28.12.1856 لە ڤیرجینیا لە دایکبووەو لە رۆژی 3.2.1924دا لە واشنتۆن مردووە)و، لە ساڵانی (1911-1913)دا فەرمانداری ژمارە (45)ی ویلایەتی (نیو جێرسی)و لە ساڵەکانی نێوان (4.3.1913-4.3.1921)دا سەرۆکایەتی وڵاتی ئەمەریکای کردووەو سەرۆکی ژمارە (28)ی وڵاتەکەی بووە، لە ڕێکەوتی (8.1.1918)دا لە وتارێکدا لە بەردەم کۆنگرێسی ئەمەریکادا، مەرجە بنچینەییەکانی ئاشتی جیهانی لە (14) خاڵدا راگەیاند. لە خاڵی

(12)هـەمی مەرجـە بنچینەییـەکانی ئاشـتی سـەرۆک کۆمـاری ئەمـەریکی (وودرۆ ویلسـۆن)دا هـاتووە: (مسـۆگەرکردنی سـەروەری بەشـەکانی تورکیـاو، پێدانی مـافی چارەی خۆنووسین بـەو نەتەوانـەی کـە تـورک نین و ژێردەسـتەی ئـەوانن، هـەروەها دابینکردنـی سـەربەسـتی هـاتوچۆ بـۆ تـەواوی کەشـتییەکان لـە تەنگەئاوەکانـدا بـە گەرەنتییـەکی نێودەوڵـەتی – سـەرچاوە: ویکیپیـدیا بـە زمـانی دانمـارکی). ئـەو خاڵـە (خاڵی 12) بە مـەبەسـتی رزگـارکردن و هاندانی نەتـەوە چەوسـاوەکانی ژێردەسـتی عوسـمانییەکان بـوو، لـە پێنـاوی ئـەوەی بـە مـافی چارەنووسـی خۆیـان بگـەن، وەلـێ ئەوەشیان هیچ سوودێکی بۆ کورد نەبوو، بەڵکو کورد لەو دەستکەوتەش بێبەشبوو. یەکێک لـە هۆکـارە هـەرە گرنگـەکان لەوکاتـدا کـە کـورد نـەیتوانی هـیچ دەسـتکەوتێکی هەبێت، ئەوەبوو کە دیبلۆماسییەتی کورد نەگەیشتبووە ئاستێکی بەرزو کورد زمـانی خۆناساندنیشـی نـەدەزانی. هـەروەها سـەبارەت بـە رزگـارکردن و سـەربەخۆیی ئـەو نەتەوانـــەی کـــە ژێردەســـتی عوســـمانییەکان بـــوون، بـــەریتانیاو فەرەنســـا لـــە (7.11.1918)دا راگەیاندنێکی هاوبەشـیان بەمشـێوەیە دەرکـرد: (ئامـانجی فەرەنسـاو بـەریتانیای مـەزن لـە بـەڕێوەبردنی خۆرهـەڵاتی ناوەڕاسـت، رزگـارکردنی تـەواوو یەکجارەکی ئەو نەتەوانەیە کە ماوەیەکی دوورو درێژە لـەژێر دەسـەڵاتی تورکەکانـدا دەناڵێنن، بە دامەزرانـدنی حکومـەت و بەڕێوەبەرایـەتی نیشـتمانی خۆیـان، کـە بـە پێـی ئـارەزووی دانیشـتوانە رەسـەنەکانیان هەڵـدەبژێـردرێن. بـۆ بـەدیهێنانی ئـەو ئاواتـە، فەرەنسـاو بـەریتانیای مـەزن، پەسـندی دامەزرانـدنی حکومـەت و بەڕێوەبەرایـەتی رەسـەن دەکەن لە هەر یەک لە سورياو وڵاتی نێوان دوو رووبـار، کـە لەسـەردەستی هاوپەیمانەکان رزگاریـان بـووە. ئەمـەش لـە پێنـاوی مسـۆگەرکردنی دادپەروەرییـەکی پـاک، یەکسـانی دانیشـتوان، پەرەپێـدانی ئـابووری لـە وڵاتـدا، بـەرەو پێشـەوە بردنـی پرۆسـەی خوێندن‌و دانانی سنوورێک بۆ سیاسـەتی جیاوازیکـاری لـە لایـەن تورکـەوە، کە ماوەیەکی زۆرە پەیڕەوی دەکات – سەرچاوە: ویکیپیدیا بە زمانی دانمارکی).

سـەیرە، بەریتانیاو فەرەنسـا لـە لایـەک داوای رزگـارکردنی نەتـەوەکـانی ژێردەسـتی تورکـەکان دەکـەن و، لـە لایـەکی تـریش هـەر خۆیـان نەتـەوەی کـوردی ژێردەسـتەی تورک رادەستی عارەب دەکەن، وەکو بڵێی ژێردەستەکردنی کورد لـە لایـەن تـورک و عارەبەوە هەر ژێردەستەیی و چەوسانەوە نەبێت و، بەڵکو ژێردەستەیی کوردیـان لـە لایـەن عـارەبەکانـەوە پـێ رزگـارکردنی کـورد و دامەزرانـدنی دەوڵـەتی کـوردی بێت!

ئەوە لە کاتێکدا کە بە گوێرەی پەیمانی یان ئاگربەستی (مۆدرۆس)، کە لە ڕێکەوتی (30.10.1918)دا لـە نێـوان دەوڵـەتانی هاوپـەیمان و دەوڵـەتانی دۆڕاو لـە شـەڕی یەکەمی جیهانیدا بەسترا کە تورکیا یەکێک بوو لە دەوڵەتە دۆڕاوەکان. پەیمانەکە کۆتـایی بـە شـەڕەکە هێنـا، بـەڵام بەشـێوەیەکی فـەرمی شـەڕەکە لـە ڕێکـەوتی (11.11.1918)دا کۆتـایی پێهـات، دەبوایـە نەتـەوە ژێردەسـتەکانی عوسـمانییەکان ڕزگاریان بێت. هەروەها سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی بەریتانیا (دیڤید لۆید جۆرج)، لە وتارێکیدا لە بەردەم کۆمەڵەی کرێکارانی بەریتانی لە ڕێکەوتی (5.1.1918)دا باسی لـەوە کردبوو کـە بـەریتانیا بەشداری جـەنگی یەکـەمی جیهـانی کـردووە لـە پێنـاوی (داکـۆکی لـەخۆ کـردن، مـافی نـەتـەوەکان، جێبـەجێکردنی یاسـا نێودەوڵەتییـەکان و دامەزرانـدنی ڕژێمێکـی دیمـوکراتی دەسـتووری ڕاسـتەقینە لـە ئـەڵمانیا)، هـەروەها نـاوبراو گەڕانـەوەی وڵاتـە کۆلۆنییـەکانی بـۆ سـەر ئـەڵمانیا بـە نـاکۆک لەگـەڵ پرنسیپەکانی مافی چارەی خۆنووسین ناوبردووە. هـەروەها بەهـەمان شێوە لۆید جۆرج باسی پێویستی دانپێدانان بـە هەلومـەرجی تایبـەتی نەتـەوەیی هـەر یـەک لـە وڵاتانی نیمچە دوورگە (نیمچە دوورگەی عارەبی)، ئەرمینیا، میسۆپۆتامیاو سوریای کردووە – سەرچاوە: دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان في سنوات الحرب العالمنـة الاولى، ص318-319). گومـان لـەوەدا نییـە دانیشـتوانی ئـەو ناوچانـەی کـە سـەرۆک وەزیرانـی بـەریتانی بانگێشـەی پشـتیوانی هاتنـەدی داخوازییـە نەتەوایەتییـەکانی بـۆ دەکـات کـورد و کوردسـتانیش دەگرێتـەوە، چونکـە باشـووری کوردسـتان دەکەوێتـە نێـو میسـۆپۆتامیا، کـە پێشـتر باشـووری کوردسـتان میسـۆپۆتامیای سەرووشـی پێـدەگوترا، بـەڵام ئایـا قسـەو بەڵێنـەکانی ئـەو هـیچ سوودێکی هەبوو بۆ کورد؟ وەڵامەکەی ئەوجارەش هەر بە نەخێر دەدرێتەوە، کەچی لە هەمووی سەیرتر ئەوەبوو کە دوای کۆتایی هاتنی شەڕی یەکەمی جیهانی، تورکیا هـیچ مـافێکی بەسـەر باشـووری کوردسـتانەوە نـەمابوو، کـەچی بـە پێچەوانـەوە لـە دیـاریکردنی چارەنووسـی باشـووری کوردسـتان (ویلایـەتی موسـڵ)دا، لـە کۆنگرە و پەیماننامە و ڕێکەوتنامەکاندا لایەنێکی سەرەکی کێشەکە بوو نەک کورد کە خاوەنی ڕاستەقینەو تەواوی باشووری کوردستان بوو. لە ڕاستیدا ئەو ڕاگەیاندنەی سەرۆک وەزیرانـی بـەریتانی دیڤیـد لۆیـد جـۆرج، لـە بـەردەم سـەندیکای کرێکـارانی بـەریتانی، زۆرتـر لـە پێنـاوی هێورکردنـەوەو دڵنیاکردنـەوەی نەتـەوەکانی ژێردەسـتی

ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوو، چونکە روسیا ناوەڕۆکی ریکەوتنی (سایکس پیکۆ)ی ئاشکرا کردبوو، ئەوان (ئینگلیزەکان) لەپەرچەکرداری نەتەوەکانی دانیشتوی (نیمچە دوورگەی عارەبی، ئەرمینیا، کوردستان، میسۆپۆتامیاو سوریا) دەترسان.

هەر چەندە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا لە ریکەوتی (7.5.1919)دا دەسەڵاتیدا بە نوێنەرانی خۆی لە ئێراق، بۆ ئەوەی گەرەنتی تایبەت بە کوردەکان بدەن سەبارەت بەوەی کە بەریتانیا لە بەرامبەر کوردەکان کەمتەرخەم نابێت لە یارمەتیدانیان و دوژمنایەتیان ناکات – سەرچاوە: دکتۆر وەلید حەمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، ل61)، بەڵام گەرەنتییەکە هەر قسەبوو. هەر لە هەمان رۆژدا واتە (7.5.1919)دا وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا دەسەڵاتیدا بە (کۆلۆنێل ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن) باوەڕپێکراوی پایەبەرزی بەریتانیا لە بەغدا لە نێوان سالانی (9.1.1919-4.10.1920)، کە وەکو هەرێمێکی ئێراقی رەفتار لەگەڵ باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بکاتو، دەوڵەتێکی کوردی خاوەن ئۆتۆنۆمی لەژێر راوێژکاری ئینگلیزەکاندا بۆ کوردەکان دابمەزرێنێ (سەرچاوەی پێشوو، ل62). سەبارەت بە گەرەنتی بەریتانیا بۆ کوردەکان و، کەمتەرخەمی نەکردن لە یارمەتیدانیان و دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لەژێر سێبەری ئینگلیزەکاندا، هەر هەمووی بەڵێن و گفتی بێ بنەما بوون، پەیوەست بە رەفتارکردنیش لەگەڵ ویلایەتی موسڵ وەکو هەرێمێکی ئێراقی، ئەوە هەنگاوی یەکەمی بەزۆر لکاندنی ویلایەتەکەو خاکی کوردان بوو بە ئێراقی عارەبەوە. کەچی پاش تێپەڕبوونی نزیکەی مانگێک بەسەر ئەو بڕیارەی وەزارەتی دەرەوە، بۆ جارێکی تر وەزارەتی دەرەوە لە (5.6.1919)دا دەسەڵاتیدا بە (کۆلۆنێل ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن) بۆئەوەی بەڕاوێژکاری لەگەڵ نوێنەری باڵای بەریتانی لە ئەستەنبۆل (دی رۆبیک – De Robeck)، کاروباری کوردەکان بەڕێوەبەرن. بەڵام ئەو بڕیارەش بەشێوەی بڕیارە کۆنەکەی (7.5.1919)، هیچ دەستکەوتێکی بۆ کورد تیا نەبوو، جگە لە دابەشکردنی کوردستان و ماڵوێرانی بۆ نەتەوەکەمان. ئەمانە هەمووی بەیەکەوە ئەوەمان بۆ دەردەخەن کە هەر لە سەرەتاوە بەریتانیاو هێزە دەسەڵاتدارەکانی جیهان، بڕیاری خۆیان دابوو سەبارەت بەوەی کە بەشێوەیەک بڕیار لەسەر کێشەی کورد و کوردستان بدەن، کە بە بەرژەوەندی خۆیان و زیانی کورد کۆتایی بێت، بەڵگەش لە لایەک جێبەجێ نەکردنی بڕیارەکانی خۆیان و، لە

لایـــەکی تریشـــەوە لێدوانـــەکانی مێژوونـــووس و دیپلۆمـــاتزانی ئینگلیـــز (هارۆڵـــد نیکۆلسـۆن) کـە رۆژهەڵاتناسـی روسـی (میخائیـل سـیمیۆنەڤیچ لازاریـڤ 1930-9.3.2010)، لـە لاپـەڕە (218)ی پـەرووتوکی (المسـألة الکوردیـة (1917-1923)ی، وەرگێڕانی دکتۆر حاجی عەبدی)داو دکتۆر قاسملوی شەهید لە لاپەڕەکانی (83-84)ی پەرتوکی (کوردستان و کورد)دا ئاماژەیان پێکردووە، کە دەڵێت: (کوردەکان زۆر بـە کەمتەرخـەمی مانـەوە، ئەوکاتـەی کـە ئێمـە دەمانویسـت هەسـتی نەتـەوەییان هانبدەین و پێمان دەگوتن وەرن ببنە دەوڵەت، هیچ خۆیان بۆ ماندوو نـەکرد، کەچی لـەناکاو لـە سـاڵی (1922)دا چواردە بەندەکـەی سـەرۆک کۆمـاری ئەمـەریکایان لـێ داواکردین، کە ئەو داوایەیان نەک بە هیچ شێوەیەک لە شوێنی خۆی نەبوو، بەڵکو بە راسـتی ئیتـر درەنـگ بـوو). ئـەو قسـانەی دیپلۆمـات و نووسـەرو سیاسـەتمەداری بـەریتانی (سێر هارۆڵد جیۆرج نیکۆلسۆن – Sir Harold George Nicolson)، کە لە ماوەی نێوان سالانی (21.11.1886-1.5.1968)دا ژیاوەو، ماوەیەک وەکو سـکرتێری دووەم و دواتـر یەکـەمی وەزارەتـی دەرەوە کـاریکردووەو بەشـداری کۆنگرەی ئاشتیی پاریسی ساڵی (1919)ی کردووە، هەروەها بۆ ماوەیەکیش وەکو سکرتێری تایبەتی (سێر ئێریک درومەۆند – Sir Erik Drummond)ی یەکەم سـکرتێری گشـتی کۆمەڵـەی نەتـەوەکان کـاریکردووە، تـەنیا هێنانـەوەی بیانۆیـەکی بێبنـەماو هیچـە بۆ هاوکـاری نـەکردنی کـورد و رێگـەگرتن لـە گەیشـتن بـە ئامـانج و ئاواتەکانیدا، ئـەگینا کوردەکـان لـە سـەرەتای هەڵگیرسـاندنی شـەڕی یەکـەمی جیهـانی هەوڵی خۆیان داوە، ئەمەش لە راپۆرتەکەی سێر پێرسـی کۆکسـی باڵوێزی ئـەوکاتی بـەریتانی لـە ئێـران و کۆمیسـاری بـاڵای پێشـوو و دواتـری بـەریتانیا لـە ئێـراق دەردەکـەوێت، کـە لەسـەر دیدارەکـەی خـۆی کـە لـە رێکـەوتی (3.6.1918)دا لـە (مارسـیلیا)ی فەرەنسـا لەگـەڵ (ژەنـەڕاڵ شـەریف پاشـای خەنـدان)دا لەسـەر داوای وەزارەتـی دەرەوەی بـەریتانی ئـەنجامی داوە، پێرسـی کـۆکس لـە راپۆرتەکەیـدا نووسیویێتی: (شەریف پاشا باسی ئەوەیکرد کە پێشتر لە رێکەوتی (23.10.1914)دا یاداشتێکی داوە بە حکومەتی بەریتانیا لە پێناوی پشتیوانی و یارمەتیدانی کورد. ئەو ئـارەزووی ئـەوە دەکـات گرنگـی بـە دۆزی نیشـتمانەکەی بـدرێت و، بـە پێویسـتیشـی دەزانێت کـە بـەریتانیا هـەنگاوی پۆزەتیـڤ باوێـت بـۆ یـەکگرتنی کـورد و دەربڕینـی سیاسـەتی داهـاتووی خـۆی سـەبارەت بـە دۆزی کـورد، جگـە لەمانـەش هەنـدێ

پێشنیاری دەربڕی سەبارەت بە ئۆتۆنۆمی و مافی کورد – سەرچاوە: دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926 دراسة تأريخية وثائقية، ص77). هەروەها نووسەری بەریتانی (گۆدفری رۆللیس درایڤەر)، کە لە نێوان سالانی (1892–1975) ژیاوە، لە لاپەڕەکانی (77–79)ی پەرتووکی (کوردستان و کورد)دا نووسیویێتی: (هەر لەکاتی زۆر زوو، لە هەڵگیرساندنی جەنگەکەدا، واتە لە دیسێمبەری ساڵی (1914)دا ژەنەراڵ شەریف پاشا هات و ئامادەیی نیشاندا، بۆ هاوکاریکردن لەگەڵ دەسەلاتدارانی بەریتانیادا، بەلام چاو لەم کارە پۆشرا، چونکە وا دەزانرا ئەگەری ئەوە لە ئارادا نییە، کە چالاکییەکانمان بگەنە کوردستان، بەلام زۆر بەداخەوە، بەوەی کە رۆژگار رێگەی نەداین کەڵک لە هەلوێستی دۆستە تازەکانمان وەربگرین و کارێکی واش کرا کە واز لەو دۆستانە بهێنین – سەرچاوە: دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، ل294). بە هەمان شێوە ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، لە لاپەڕە (18)ی بەرگی سێیەمی (بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية)دا باسی ئەوەی کردووە کە شەریف پاشای خەندان، کە کوردێکی دوورە وڵاتەو زۆر لە خەمی باشووری کوردستان دایە، لە مانگی دیسێمبەری ساڵی (1914)دا ئامادەیی هارکاریکردنی خۆی دەربڕیبوو بۆ ئینگلیز. جگە لەمانەش مس بێڵ (گێرترۆد مارگەرێت لۆوسیان بێڵ – Gertrude Margaret Lowthian Bell)، کە لە ماوەی نێوان (14.7.1868–12.7.1926)دا ژیاوەو، لە رێکەوتی (3.3.1916-کۆتایی ساڵی 1925)دا راوێژکارو سکرتێرەی کۆمیسیاری باڵای ئینگلیزی بەغدا بووە بۆ کاروباری رۆژهەلات، لە پەرتووکی (فصول من تأريخ العراق القريب)دا، نووسیویێتی: (پرسی پێکهێنانی میرییەک لە خوارووی کوردستاندا کە ئۆتۆنۆمی هەبێت لە ساڵی (1918)دا، لە لایەن ژەنەڕاڵ شەریف پاشاوە هاتە کایەوە، کە لەکاتی خۆیدا لە (مارسیلیا) لەوێ کۆمیسیاری باڵای بەریتانی (سێر پێرسی کۆکس)ی دیبوو(ئەوکاتە پێرسی کۆکس باڵوێزی بەریتانی بووە لە ئێران نەک کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا – دەرسیم). شەریف پاشا لە ساڵی (1914)دا خزمەتێکی زۆر گەورەی کردین بەوەی کە هەوڵیدا کوردەکان لە تورکەکان دوور بخاتەوەو، بەلای ئێمەدا دایان بشکێنێت، بەلام ئێمە لەوکاتەدا پەیوەندیمان لەگەڵ کوردا نەبوو، لەبەرئەوە نەمانتوانی داخوازییەکانی

پەسند بکەین - سەرچاوە: شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، ل385). راپۆرتەکەی سێر پێرسی کۆکس و روونکردنەوەکەی مستەر درایڤەر، ئاماژە پێکردنەکەی ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن و مس بێڵ پوچەڵکردنەوەی قسەکانی (هارۆڵد نیکۆلسۆن) دەگەیەنن، چونکە بە گوێرەی راپۆرتەکەو روونکردنەوەکان دەردەکەوێت کە نزیکەی تەنیا پێنج مانگ بەسەر دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانی (28.6.1914)دا تێپەڕیوە، شەریف پاشا یاداشتێکی (لە رێکەوتی 23.11.1914دا) داوە بە بەریتانیاو داوای پشتیوانی و رزگاری کوردی لێکردوون، بەڵام ئەوان بە دەنگییەوە نەهاتوون، بۆیە لە دوازدەی مانگی دیسێمبەری هەمان ساڵدا نامەیەک بۆ ئەو مەبەستە دەگەیەنێتە وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسی، ئەوانیش گوێی لێناگرن – سەرچاوە: (دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، نامە دیپلۆماتییەکانی شەریف پاشای خەندان لە ئەرشیفخانەکانی بەریتانیاو فەرەنسا 1918-1920، ل13). هەروەها بۆ دیداری شەریف پاشاو سێر پێرسی کۆکس (کۆمیسیاری باڵای پێشووی بەریتانیا لە بەغدا) لە رێکەوتی (3.6.1918)دا کە هێشتا نزیکەی پێنج مانگی مابوو بۆ کۆتایی پێهاتنی شەڕی یەکەمی جیهانی (11.11.1918)، شەریف پاشا دووبارە داوای پشتیوانی بەریتانییەکان دەکات بۆ مافی ئازادی و سەربەخۆیی کورد، بە پێی روونکردنەوەکانی درایڤەر و مس بێڵ بەریتانییەکان خۆیان نەیان ویستووە پەیوەندی لەگەڵ کورد ببەستن و داواکارییەکانی کوردیان خستۆتە دواوە، هۆکارەکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەوان بارەڕیان بە خۆیان نەبووە کە بگەنە کوردستان، لەوانەشە بیریان لە پەیمانی (سایکس پیکۆ) کردبێتەوە کە کوردستان بەشی فەرەنسا بووەو ئەوان ناتوانن دەست لە کاروباری ئەوێ وەردەن. هەروەها لە دوای گەیشتنی سوپای بەریتانیاو داگیرکردنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، لە لایەن بەریتانیاوە لە (5)ی نۆڤێمبەری ساڵی (1918)دا، کوردەکان بەتێکڕا داوای جێبەجێکردنی (14) خاڵەکەی سەقامگیری ئاشتی جیهانی سەرۆکی ئەمەریکاو راگەیاندنە هاوبەشەکەی (7.11.1918)ی حکومەتەکانی بەریتانیاو فەرەنسییان دەکرد، کە لە هەر دووکیاندا داوای رزگارکردن و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆییان دەکرد بۆ نەتەوە ژێردەستەکانی چوارچێوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. ئەوکاتە کوردەکان بە یەک دەنگ داوایان دەکرد کە خاڵی (12)ی مەرجە بنچینەییەکانی ئاشتی جیهانی سەرۆکی

ئەمەریکا، کوردستانیش بگرێتەوە، سەرەڕای هەموو ئەوانەش شێخ مەحمود هەردەم وەرگێــڕدراوی (14) خاڵەکــەی مەرجــە بنچینەییــەکانی ئاشــتی جیهــانی (وودرۆ ویلسۆن)ی سـەرۆکی ئەمـەریکی و راگەیاندنـە هاوبەشـەکەی ئـەنگلۆ – فەرەنسـی کـە سەبارەت بە پرسی مافی چارەی خۆنووسینی نەتەوە ژێردەستەکانی ئیمپراتۆریـەتی عوسمانی تورکی، کە پێشتر لـە رێکـەوتی (7.11.1918)دا رایانگەیانـدبوو، بـە زمـانی کوردی لە گیرفاندا بووە – سەرچاوە: (ئارنۆڵد تـالبوت ویلسـۆن، بـلاد مـابین النهرین بین ولاءین خواطر شخصية وتأريخية، الجزء الثالث، ل30 + رەفیق حلمی، یادداشت کوردستانی ئێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، بەشی یەکەم ل170).

بەڵام هەر دوو میری بەریتانی و فەرەنسی، لەمەڕ کورد و کوردستان دژ بە راگەیاندنە هاوبەشەکەی رێکەوتی (7.11.1918)ی خۆیان رەفتاریان کردووە، بۆ نموونە دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (75-77)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)و، بە گوێرەی بەڵگەنامەیەکی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا بە ژمارە (FO. 371/4193)ی رێکەوتی (10.1.1920)دا، نووسیوێتی: (لە کۆبوونەوەی سێیەمدا کە لە رۆژی (23.12.1919)ی نێوان شاندی هەر دوو میری بەریتانی و فەرەنسیدا بەسترا، لۆرد کورزۆنی وەزیری دەرەوە پێشنیارێکی خستە بەردەم (بیرتیلۆت)ی سەرۆکی فەرمانگەی بازرگانی و رامیاری لە وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسی، هەر دووکیان سەبارەت بە پرسی کورد گەیشتنە ئەو باوەڕەی کە: نابێ و پەسەندیش نییە کە هیچ سەرپەرشتییەکی بەریتانی یان فەرەنسی بسەپێنرێ بەسەر هەموو کوردستاندا، جگە لەو ناوچانەی کە لەبارێکی ئارامیدان لە باشووری کوردستان. هەر دووکیان رێککەوتن لەسەر ئەوەی کەوا باشترە جارێ واز لەو پرسە بهێنرێ، تا لە دوای باسی موسڵ و چەند خاڵێکی تر کە پەیوەندییان بە دەوڵەتە عارەبییەکانەوە هەیەو لە دواییدا بگەڕێنەوە سەری). ئەو بەڵگەنامەیەی سەرەوە دەریدەخات هەر یەک لە بەریتانیاو فەرەنسا نەیانویستووە راگەیاندنە هاوبەشەکەی (7.11.1918)ی خۆیان سەبارەت بە رزگارکردن و مافی نەتەوە ژێردەستەکانی دەوڵەتی عوسمانی، نەتەوەی کوردی بگرێتەوە، بەڵکو تاکە مەبەستیان دابرینی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووە لە کوردستان و تورکیا، لە پێناوی کۆکردنەوەو بەستنەوەی لەگەڵ هەر دوو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبی بەناوی ئێراق.

پەیماننامەی سێڤرە:

ئاشکرایە کە لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا (28.6.1914-11.11.1918)، دەوڵەتی عوسمانی هاوپەیمانی سەرەکی دەوڵەتی ئەڵمانیا بوو، ئەوەبوو لە ئەنجامدا ئەڵمانیاو عوسمانییەکان لە شەڕدا دۆڕان و بەرەی وڵاتانی هاوپەیمان سەرکەوتنیان بەدەست هێنا. لایەنەکانی بەشداربوو لەپەیماننامەی سێڤرەدا، وڵاتانی هاوپەیمان و لایەنگرەکانیان (ئەرمینیا، ئیتاڵیا، بەریتانیا، بەلجیکا، چیکۆسلۆڤاکیا، پورتوگال، پۆڵۆنیا، فەرەنسا، رۆمانیا، یابان، یۆگۆسلافیا (کرواتیا، سلۆڤین و سیربیا)و حیجاز (سعودیەی ئێستا) لە لایەک و دەوڵەتی عوسمانی (حکومەتی ئەستەنبۆل) لە لاکەی ترەوە بوون. هەروەها ئەمەریکا بەسیفەتی چاودێرو، شاندێکی کوردیش بە سەرۆکایەتی (شەریف پاشای خەندان 1865-22.12.1951) بەهەمان شێوە بەسیفەتی چاودێر بە مەبەستی گفتوگۆکردنی نێوان کورد و ئەرمەن بەشداربوون – سەرچاوە: (دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، کورتە مێژووی بزوتنەوە نەتەوەتییەکانی کورد، ل71). دکتۆر عەبدولستار تاهیر شەریف، لە لاپەڕە (95)ی پەرتووکی (الجمعيات والمنظمات والأحزاب الكوردية في نصف قرن 1908-1958)دا باسی ئەوەی کردووە کە شەریف پاشا سەرۆکایەتی شاندی کوردی کردووە لە کۆنگرەی سێڤرەدا. هەر یەک لە قەدری جەمیل پاشا باسی بەشداریکردنی جەنەڕاڵ شەریف پاشا دەکات لە کۆنگرەی سێڤرە - سەرچاوە: (قەدری جەمیل پاشا (زنار سلۆپی)، مسألة كوردستان (60 عاما من النضال المسلح للشعب الكوردي ضد العبودية)، ل66). لە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی (کورد و دەوڵەتی سەربەخۆ)دا، محەمەد ساڵح ئاکرەیی باسی ئەوەی کردووە کە شاندێکی کوردی وەکو چاودێر لە گفتوگۆکانی پرسی کوردستان و ئەرمەنستاندا بەشداری کردووە، بەڵام ئەو ناوی شەریف پاشای خەندانی نەهێناوە. وریا رەحمانی، لە لاپەڕە (157)ی پەرتووکی (کوردستان و کورد لە روانگەی نەخشەوانییەوە)، باسی ئەوەیکردووە کە ژەنەڕاڵ شەریف پاشای خەندان لە ماوەی دوو ساڵی (1919-1920)دا نوێنەرایەتی گەلی کوردستانی کردووە لە کۆنفرانسەکانی ئاشتی لە پاریس. سەرەڕای ئەم هەموو هەوڵ و تێکۆشانە بێوچانانەی شەریف پاشا، کەچی لە هەڵەو کەموکوڕی بەدەر

نەبووە. بۆ نموونە بە گوێرەی دوکیۆمێنتی ژمارە (FO. 371-5068)ی ڕۆژی (23.4.1920)دا (واتە نزیکەی چوار مانگ بەر لە مۆرکردنی پەیماننامەی سێڤرە کە دواتر لە ڕێکەوتی (10.8.1920)دا مۆرکرابوو)، شەریف پاشای خەندان لە (مۆنتکارلۆ)وە تەلگرافێکی ناردبوو بۆ ئەستەمبوڵ و بە پێی دوکیۆمێنتەکە لەو تەلەگرافەدا وتبووی: (ئەوپەڕی ڕێزم بۆ پێگەی پیرۆزی خەلیفەی پایەبەرزو نامەوێ بەقسەو بۆچوونی جیاخوازەکان کارێکی وابکەم نیگەرانی ئێوەی تیادا بێت، بۆیە وا لە نوێنەرایەتی کورد وازم هێنا چونکە بەر لە هەموو شتێک من موسڵمانم و هەموو هەوڵ و توانایەکم لە پێناوی خەلیفەدا تەرخاندەکەم بە بێ ئەوەی گوێبدەمە هیچ پارتێکی ڕامیاری – سەرچاوە: محەمەد ڕەسوڵ هاوار، کورد و باکوری کوردستان، بەرگی دووەم، ل101). ئەو وازهێنانەی شەریف پاشا زۆرتر بۆ کێشەو ململانێی ناوخۆی کوردەکان دەگەڕێتەوە، کە لەسەر ڕێکەوتنی کوردی – ئەرمەنی بوو ناوبراو تووشی گلەیی و گازاندەی زۆر بووەوە لە لایەن شێخ عەبدولقادر شەمزینی و بنەماڵەی بەدرخانییەکان. هەر ئەو هۆکارە بوو وایکرد شەریف پاشای خەندان، لە ڕێکەوتی (27.4.1920)دا بە نامەیەک کە بۆ بەریتانییەکانی ناردبوو، دەستی هەڵگرت لە نوێنەرایەتی کردنی گەلی کورد، واتە نزیکەی سێ مانگ و نیو بەر لە بەستنی پەیماننامەی سێڤرە - سەرچاوە: (دکتۆر فەرهاد پیربال، ژەنەڕاڵ شەریف پاشا (1865-1951)، ل30). ولاتانی بەشداربوو لە کاتژمێری (16.10) خولەکی ڕێکەوتی (10.8.1920)دا لە شاری (سێڤرە)ی ڕۆژئاوای پاریس لە فەرەنسا، پەیماننامەیەکیان لەگەڵ عوسمانییەکاندا واژۆکردو، دواتر پەیمانەکە بەناوی پەیمانی (سێڤرە) ناسرا. هەر چەندە پێشتر پەیماننامەی سێڤرە لە ڕێکەوتی (11.5.1920)دا بڵاوکرایەوە بەڵام نوێنەرانی میری تورک – ئەستانبۆڵ واژۆیان لەسەر نەکرد تاوەکو مانگی ئاوگۆست - بڕوانە: (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917-1923)، ل199 + ڕەفیق حلمی، یادداشت کوردستانی ئێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، بەشی یەکەم، ل174). بەڵام لەو بەروارەدا تاوەکو ڕۆژی مۆرکردنی پەیماننامەکە، تورکەکان کۆمیسیۆنێکی سێ کەسیان پێکهێنا، کە یەکێکیان کورد بوو لە پێناوی داڕشتنی دژە پێشنیازو زۆر هەوڵیاندا لە ڕێگای یاداشتەکانیاندا کوردستان لە چوارچێوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا بمێنێتەوە، کەچی هەموو

هەوڵەکانیان لە لایەن ئەنجومەنی دەوڵەتانی هاوپەیمان نێردرایە دواوە – میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، هەمان سەرچاوەو لاپەڕەی پێشوو).

پەیماننامەی سیڤرە پێکدەهات لە (13) بەش‌و (433) بەند، کە بەشی سێیەم لەژێر ناوی (کوردستان)دا تەرخان کرابوو بۆ پرسی کورد و کوردستان، ئەو بەشەش لە خاڵەکانی (62، 63، 64)دا پێکدەهات کە بەمشێوەیەی خوارەووە هاتوون:

1- بەندی (62): کۆمیسیۆنێک پێکدێت کە بارەگای بەردەوامی لە قوستەنتینیە دەبێت و، لە سێ ئەندام حکومەتەکانی بەریتانیا، فەرەنساو ئیتاڵیا بەشێوەیەکی فەرمی دەستنیشانیان دەکەن. لە ماوەی شەش مانگ لەپاش مۆرکردنی رێکەوتنەکە ئەم کۆمیسیۆنە پلانێک پێشکەش دەکات بۆ ئۆتۆنۆمی ناوخۆیی ئەو مەڵبەندانەی کە دانیشتوانەکانیان کوردەو دەکەونە رۆژهەلاتی رووباری فورات و خوارووی ئەرمەنییەکان کە دەکرێ لە دواییدا سنووریان دیاری بکرێت، یان کەوتوونەتە باکووری سنووری نێوان تورکیا، سوریاو نێوان دوو رووبار، هەروەکو لە مادەی (27) بەشی دووەم خاڵەکانی (2 و 3)دا هاتووە. هەر کاتێک کۆمیسیۆنەکە لەسەر کێشەیەک نەیتوانی بڕیارێکی تێکڕایی وەرگرێ، هەر یەک لە ئەندامان کێشەکە لەگەڵ وڵاتی خۆی باس دەکات. ئەم پرۆژەی خودموختاریە دەبێ مافی تەواوی ئاشوورییەکان، کلدانییەکان و کەمە نەتەوەکانی تر لە ناوچەکەدا دابین بکات. بۆ بەدیهێنانی ئەو ئامانجە کۆمیسیۆنێک لە نوێنەرانی بەریتانیا، فەرەنسا، ئیتاڵیا، ئێران و کوردەکان پێکدێت، کۆمیسیۆنەکە هەڵدەستێت بە سەردانی ئەم ناوچانە ئەگەر دیتی پێویستە سەبارەت بە بڕیاردان و ساغکردنەوەی هەرچەشنە دەستکارییەک لە سنوورەکانی تورکیا بە گوێرەی مەرجەکانی پەیمانی سنوور لە نێوان تورکیاو ئێران.

2- بەندی (63): حکومەتی عوسمانی تورکی لەسەریەتی بڕیارەکانی هەر دوو کۆمیسیۆنەکە کە لە بەندی (62)دا وەریدەگرن، پەسندیان بکات و لە ماوەی سێ مانگ دوای ئاگادارکردنەوەی جێبەجێیان بکات.

3– بەندی (64): ئەگەر لە ماوەی ساڵێک پاش پەسندکردنی ئەم پەیماننامەیە، کوردەکانی دانیشتووی ئەو ناوچانەی کە بەندی (62) دەیان گرێتەوە، پێشنیارێکیان بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان راگەیاندو بیسەلمێنن کە

زۆربەی دانیشتوانی ئەو ناوچانە دەیانەوێ لە تورکیا جیابنەوەو، ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانیش بۆی دەرکەوێ کە ئەو خەڵکە بە کەڵکن و شیاوی سەربەخۆیین، بە تورکیا دەسپێرێ کە سەربەخۆیی بدا بە کوردەکان و لە تورکیا جیاببنەوە. دەبێ تورکیا راسپاردەکە پەسند بکاو لە هەموو مافێکی خۆی لەو مەڵبەندەدا دەست هەڵگرێ. بۆ وردەکاری ئەو مافانە دەبێ رێکەوتنێکی جیا لە نێوان هاوپەیمانان و تورکیا ببەسترێت، ئەگەر تورکەکان دەستیان هەڵگرت لەو مافانە ئەوکاتە هاوپەیمانان هیچ رەخنەیەکیان نابێت بەرامبەر بە کوردەکانی ویلایەتی موسڵ ئەگەر بە خواستی خۆیان ویستیان بچنە پاڵ ئەو حکومەتە کوردەوە، هەروەها هاوپەیمانە گەورەکان هیچ چەشنە بەر پەرچدانەوەیەک ناکەن.

بە پێی پەیماننامەی (سێڤرە)، دەبوایە سنووری دەوڵەتی عوسمانی (پیاوە نەخۆشەکە) سەر لەنوێ دابەش بکرایەوە. پەیمانەکە بە فەرمی کوردستانی ناسیبوو، هەروەها بە گوێرەی بەندەکانی (62، 63، 64)ی پەیمانی (سێڤرە)، دەبوایە دەوڵەتێکی کوردی رۆشنایی بدیبایە. بەڵام بە گوێرەی بەندەکانی (88-93)ی بەشی شەشەمی پەیماننامەی سێڤرە لەژێرناوی (ئەرمەنستان)، مافی دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ درابوو بە ئەرمەنییەکان. بە گوێرەی بەندی (89)ی پەیماننامەکە دەسەڵات درابوو بە (وودرۆ تۆماس ویلسۆن)ی سەرۆک کۆماری ئەمەریکا بۆئەوەی سنووری نێوان ئەرمەنستان و تورکیا دیاری بکات، ئەویش سەرەتا شارەکانی (ئەرزڕۆم، بەتلیس، تەرابزۆن و وان)ی لە کوردستان دابڕی بوو، کەچی لکاندبوویانی بە ئەرمەنستان - سەرچاوە: (محەمەد ئەمین زەکی، کورتەیەکی مێژووی کورد و کوردستان، بەرگی یەکەم، ل182 + دکتۆر مارف عومەر گوڵ، پێوەندی پرسی کورد بە یاسای نێودەوڵەتانەوە، ل13)، سەرای ئەوەی کە رێژەی ئەرمەن لە هیچ کامێک لەم چوار شارە یان ویلایەتە کوردستانیەدا نەدەگەیشتە (15%)ی دانیشتوانو، لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامیش لە باسی شارەکانی باکووری کوردستاندا، باسی ئەوەی کردووە کە بریتیین لە حەقدە شارو بۆ نموونە هەر یەک لە شارەکانی (ئەرزرۆم، ئەرزنجان، بەتلیس و موش)ی بە تەواوی بە شاری کوردنشین ناوبردووە - سەرچاوە: (کورد لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، ل5-6)، کەچی ئەرمەنەکان بە پشتیوانی رۆژئاواو ئەمریکییەکانەوە ویستوویانە بیانکەن بە

شاری خۆیان. جگە لەو چوار شارەی لەسەرەوە ناومان بردن، هەر بە پێی بەندی (89)ی پەیماننامەکە بۆ جاری دووەم سەرۆکی ئەمەریکا لە کۆتایی ساڵی (1920)دا، پێشنیاریکرد شارەکانی (ئەرزنجان و موشی)ش بخرێنە سەر دەوڵەتی ئەرمەنی. پێدەچێت ئەو بڕیارەی سەرۆکی ئەمریکی پشتیبەستبێت بە بڕیاری ئەو شاندە سەربازییەی کە خۆی بە سەرۆکایەتی (ژەنەڕاڵ جێمس هارفۆرد) پێکیهێناو، لە مانگی ئاوگۆست تا ئۆکتۆبەری ساڵی (1919) سەردانی تورکیاو باکووری کوردستانی کردبوو. شاندەکە سەرەڕای ئەوەی کە بە هیچ شێوەیەک ناوی کورد و کوردستانی نەهێنابوو، کەچی هەر یەک لە ویلایەتە کوردییەکانی (ئامەد، ئەرزڕۆم، بەتلیس، خەرپوت، سیواس و وان)ی بە خاک و نیشتمانی ئەرمەن دانابوو – سەرچاوە: (میخائیل سیمۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917-1923)، ل160 + دکتۆر حامد مەحمود عیسا، القضية الكوردية في العراق، ل413-414). بەڵام دواتر لە ڕێکەوتنێکی نۆزدە خاڵی نێوان بزووتنەوەی خۆیبوونی کوردی و بزووتنەوەی تاشناقی ئەرمەنی لە ڕێکەوتی (29.10.1927)دا، بە پێی خاڵی (ب) مادەی دووەمی ڕێکەوتنەکە، بڕیاردرا کە هەر شەش ویلایەتەکەی ڕۆژهەڵات (باکووری کوردستان)، کە (ڕۆهات ئالاکۆم تەنیا ناوی ئەرزڕۆم، بەتلیسو وانی هێناوەو تەرابزۆنی نەنووسیوە) کە لە بنچینەدا هی کوردن و، سەرۆکی ئەمریکی بە پێی مادەی (89)ی پەیمانی سێڤرە دابوونی بە ئەرمەنەکان، پوچەڵ کرایەوە – سەرچاوە: (ڕۆهات ئالاکۆم، خۆیبوون و شۆڕشی ئاگری، وەرگێڕانی شوکور مستەفا، ل88+133). بە پێی ئەو ڕێکەوتنەی نێوان خۆیبوون و تاشناق هەر چوار ویلایەتەکەو دوانەکەی تریش (ئەرزنجان و موش) کە سەرۆکی ئەمریکی خستبوونیە سەر ئەرمینیا، بۆ سەر کوردستان گەڕانەوە. هەر لەبەر تەسککردنەوەی سنووری کوردستان و دابڕینی شەش ویلایەتەکەی ڕۆژهەڵات لە خاکی باکووری کوردستان بە گوێرەی پەیمانی سێڤرە، دیپلۆماتکارێک بەناوی (ڤان برۆنسن) جوانی بۆچووە کە دەڵێت: (پەیماننامەی سێڤرە ژوورێکی دا بە کورد بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی خۆیان لەم ژوورەدا – سەرچاوە: فوئاد حەمە خورشید مستەفا، القضية الكوردية في المؤتمرات الدولية، ل59). بە پێی بەندی (94)ی پەیماننامەی سێڤرەو بەپشتبەستن بە بڕگەی چوارەمی بەندی (22)ی دەستووری کۆمەڵەی نەتەوەکان دەوڵەتە زلهێزەکان بڕیاریاندا دانبنێن بە دەوڵەتانی سوریاو ئێراق وەکو دوو دەوڵەتی سەربەخۆ.

هـەروەها بـە گـوێرەی بەنـدی (95)یـش بڕیـاردرابوو کـە ڕاگەیاندنەکـەی بلفـۆر (2.11.1917) جێبـەجێ بکرێت سـەبارەت بـە دامەزرانـدنی دەوڵـەتێکی نەتـەوەیی بۆ جولەکـەکان لـە ئیسـرائیل – سـەرچاوە: (میخائیـل سـیمیۆنەڤیچ لازاریـڤ، المسـألة الكورديـة (1917–1923)، ل203). هـەروەها بـە پێـی مـادەی (132)ی پەیماننامـەی سێڤرە بـەریتانیا دەوڵـەتی مانـدات بـوو بەسـەر ئێـراق و، دەوڵـەتی عوسـمانی تـورک دەستی هەڵگرت لەگشت مافـو موڵکێکی خۆی کە لـە ویلایەتـەکانی بەغداو بەسـرای ئێـراق کـە هـەیبوو بـۆ دەوڵەتـە سـوێندخۆرە سـەرەکییەکان – سـەرچاوە: (ئەحمـەد خواجە، چیم دی، بـەرگی یەکـەم، ل111، کـە لـە پـەرتووکی (کتـاب السـير ولسـۆن)دا وەریگرتـووە + دکتـۆر محەمـەد موزەفـەر هاشـم ئەلئەدهـەمی، المجلـس التأسيسـي العراقي، الجزء الأول، ل244). هەر بە گوێرەی مـادەی (240)ی پەیماننامـەی نـاوبراو لـە سـەرەوەدا، تورکیـا پەسـندی کردبـوو کـە تـەواوی ئـەو خاکانـەی کـە بـەناوی ئیمپراتۆریـــەتی ئیســـلامی عوســـمانییەوە تۆماریـــان کردبـــوو، بیگەڕێننـــەوە بـــۆ خـاوەنـەکانیان – سـەرچاوە: (دکتـۆر ئەحمـەد عوسـمان ئەبوبـەکر، کوردسـتان لـە سـەردەمی ئاشـتیدا، ل351). بـەڵام خـاک و زەویـوزاری کوردیـان لـە باشـوورو باکووری کوردستان نەگەڕاندەوە بۆ کورد خۆی بـەڵکو بەشێکیان دا بـە عـارەب و بەشـەکەی تریشـیان بـۆ خۆیـان هێشـتەوە. پەیماننامـەی سـێڤرە بەنـدەکانی (310-315)ی تەرخانکردبوو بە بابەتی نەوت بەگشـتی و نـەوتی کوردسـتان بەتایبـەتی، بۆ نموونە لە بەندی (311)دا باسی ئەو کۆمپانیانەی دەرهێنانی نەوت دەکات کە بەر لـە مـانگی ئۆکتۆبـەری سـاڵی (1914)دا چیـاوگی نـەوتیان هـەبووە، تـەواوی مافـەکانیان دەپـارێزدرێ و گرێبەسـتەکانیان هەڵناوەشـێنرێتەوە – سـەرچاوە: (کامـەران ئەحمـەد محەمەدئـەمین مـەنتک، کوردسـتان لـە نێـوان ململانێـی نێودەوڵـەتیی و ناوچەییـدا 1890–1932، ل179–180).

پەیماننامەی سێڤرە بوو کە سیفەتی یاسایی بە بەندو بڕیارەکانی کۆنگرەی سـان ریمـۆو ڕژێم و دەسـتووری مانـدات داوە. هـەر لـەو سـاڵەدا، کاتێک کـە لـە ڕێکـەوتی (23.4.1920)دا (ئەنجومـەنی گـەورەی نیشـتمانیی تورکیـا) لـە ئەنقـەرە دامـەزراو لـە کۆبوونەوەکانی دواتریدا، ژمارەیەک لە سەرکردەکانی کوردیش لەنێویانـدا: (ئیحسـان نـوری پاشـا (1893–1976)، شـێخ عەبدولقادری کوڕی شـێخ عوبێدوڵڵای نـەهری/ شـەمزینی، کـە ئەنـدامی ئەنجومـەنی سـیناتی (پیرانـی) تـورکی و سـەرۆکی کۆمەڵـەی

بەرزی کوردستانی بوو، دواتر بەخۆی و سەید محەمەدو سەید عەبدوڵڵای کوڕی و کەمال فەوزی، کور عەبدوڵڵا سوعادی، پارێزەر حاجی ئاختی، پارێزەر محەمەد تۆفیق، دکتۆر فوئادو خۆجە عەسکەری لە ڕێکەوتی (27.5.1925)دا، کە ژمارەیان نەوەدو یەک کورد بوو لە سێدارە دران، کە پێشتر بەتاوانی ئەندامێتی لە کۆمەڵەی بەرزی کوردستان و پەیوەندی هەبوون بە سەرکردەی شۆڕشی کورد شێخ سەعیدەوە لە ڕێکەوتی (12.5.1925)دا دەستگیرکرابوون)، ئەمین عالی بەگ بەدرخان (1851–1926)و حەسەن خەیری، ئەندامی پارتی پێشکەوتن پەروەری کۆماری تورکیاو نوێنەری شاری دەرسیم بوو لە (ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانیی تورکیا)دا، لەسەر داوای کەمال ئەتاتورکدا بە جلوبەرگی کوردی بەشداری کۆبوونەوەکانی ئەو ئەنجومەنەی دەکرد، زۆر خزمەتی نەتەوەی تورک و مستەفا کەمالی کرد، کەچی لە کۆتایی ساڵی (1924)دا ئەتاتورک تەنگی پێ هەڵچنی، چونکە سەربە پارتەکەی ئەو نەبوو، بۆیە حەسەن خەیری بە ناچاری پەنایبردە بەر سەید ڕەزای دەرسیمی. دوای هەڵگیرسانی شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران لە ڕێکەوتی (8.2.1925)دا، حەسەن خەیری لە ڕێکەوتی (6.3.1925)دا نامەی بۆ دانیشتوانی دەرسیم ناردبوو داوای لێکردبوون کە ئارامی و ئاسایشی ناوچەکە بپارێزن و بێدەنگ و بێلایەن بن و ڕاپەڕین نەکەن لە دژی حکومەتی ئەتاتورک – سەرچاوە: (دکتۆر مانڤێل ئارسێنۆڤیچ هەسرەتیان – Manvel Arsenovic Hasratjan)، ڕاپەڕینی کوردان، وەرگێڕانی جەلال دەباغ، چاپی دووەم، ل63–64 + دکتۆر نوری دەرسیمی، دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا، ل204)، کەچی دوای شکستهێنانی شۆڕشەکەی سەید ڕەزاو دەستگیرکرانی سەرکردایەتی شۆڕش بە بەڵێنی بەدرۆو بە فڕتوفێڵ، ماوەیەکی زۆر کەم دوای ئەوانیش ئەتاتورک بڕیاری دەستگیرکردن و دادگاییکردنی حەسەن خەیری دەرکرد. ئەوەبوو حەسەن خەیری و برازایەکی گیران و، هەر لە ساڵی (1925)دا بە تۆمەتی پڕوپاگەندە کردنی کوردایەتی بە جلوبەرگی کوردییەوە لەگەڵ جەلال محەمەدی برازایدا لە سێدارەیدان – سەرچاوە: (دکتۆر نوری دەرسیمی، دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا، ل204–213، ماڵپەڕی دەزگای موکریانی). یەکێک لە ڕاسپاردە هەرە بوێرەکانی حەسەن خەیری لە زیندان ئەوەبوو کە دوای لە سێدارەدانی تەرمەکەی لەسەر ڕێگایەکی گشتی بنێژن، بۆئەوەی هەر کوردێک بەو ڕێگایەدا تێپەڕی، تفێکی لێ بکات و نەفرەتی بۆ بنێرێت لە بری ناپاکی

نەتــەوەیی و نیشــتمانییەکەی – ســەرچاوە: (عــەلی تەتــەر تۆفیــق نێروەیــی، الحیــاة السیاسیة في کوردستان 1908-1927، ل154). هەروەها ئەوکاتەی کە بردیشیان بۆ لە سێدارەدان بە هەموو دەنگی خۆی هاواریکرد (هۆ شێخ سەعید وا حەسەن کەریش بوو بە شەهیدو هات بۆ لاتان – سەرچاوە: حەمە رەشید هەرەس، هۆ شێخ سەعید: کەر حەسەنیش بوو بە شەهید، ماڵپەڕی کلاوڕۆژنە، رۆژی هەینی، رێکەوتی 20.3.2009). لەنێو ئەو (72) ئەندام پەرلەمانە کوردانە بوون کە نوێنەرایەتی خەڵکی کوردستان (شارەکانی ئامەد، ئورفە، بەتلیس، دەرسیم، مەلاتیەو وان)-یان دەکردو، هاوکاری (مستەفا کەمال) بوون، لە لایەک بەناوی کوردەوە لە دژی راگەیاندنەکەی رۆژی (25.2.1920)ی سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی بەریتانیا (سێر دیڤید لۆید جۆرج)، لە بەردەم ئەنجومەنی گشتی بەریتانیادا کە رایگەیاند کوردیش وەکو هەموو نەتەوە مافخوراوەکانی تری جیهان، مافی بڕیاردانی چارەنووسی خۆی، مافی جیابوونەوە لە دەوڵەتی عوسمانی و دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستانی سەربەخۆی هەیە، نامەیان بۆ بەریتانیا، فەرەنسا، کۆمەڵەی نەتەوەکان و سەرۆکی ئەمەریکی دەنارد، کە لە نامەکاندا هاتبوو: (ئێمە هەوڵ نادەین بۆ سەربەخۆیی، نامانەوێ کوردستان لە تورکیا جودا بێتەوە، بەڵکو برایەتی کورد و تورک-مان دەوێت – سەرچاوە: دکتۆر فەرهاد پیربال، ژەنەڕاڵ شەریف پاشا (1865-1951)، ل31 + سەلام ناوخۆش، کوردستان چۆن داگیرکراو دابەشکرا؟، ل76)، لە لایەکی تریشەوە لە پەرتووکی (القومیة الکوردیة ودکتۆر عەبدوڵلا جەودەت)دا، دکتۆری ناوبراو نووسیوێتی: (لە ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانیی تورکیا – پەرلەمان – کورد حەفتاو دوو ئەندامی هەبوو، بە سەرۆکایەتی حەسەن خەیری نوێنەری دەرسیم، ئەتاتورک توانی بەوانە بسەلمێنێ کە کورد جیابوونەوەی لەگەڵ تورکی برای ناوێت، سێڤرەی ناوێت، سوڵتان و ئەستەمبۆڵ و شێخ عەبدولقادری شەمزینی و شێخ سەعیدی پیران (1868-29.6.1925)یان بە نەفام و رێزتێکدەری نەتەوەکانی برا ناوزەند کرد – سەرچاوە: (دەقەکانی کۆنگرەی سیڤەر و خوێندنەوەیەکی تر، خوێندنەوەی مەسعود عەبدولخالق، چاپی یەکەم، وەرگێڕانی سەلام ناوخۆش، ل53). بەو شێوەیە مستەفا کەمال شاندێکی رێکخست بۆ کۆنگرەی لۆزان بە سەرۆکایەتی (عیسمەت ئینینۆو بەشداری دوو پەرلەمانتاری کورد کە بریتیبوون لە برینجی زادە عارف محەمەد فەوزی بەگ و برینجی زادە زولفی بەگ، کە هەر دووکیان نوێنەری

شاری ئامەد بوون). ئەو دووانە بەناوی کورد بۆ لۆزان چوون و لەوێ وتیان: (ئێمە سیڤرەمان ناوێ و لۆزانمان دەوێ. ئێمەو تورک براین‌و، هیچ جیاوازییەک لە نێوانماندا نییە، هەروەها ئارەزووی جیابوونەوە لە تورک ناکەین - سەرچاوە: قەدری جەمیل پاشا (زنار سلۆپی)، مسألة كوردستان (60 عاما من النضال المسلح للشعب الكوردي ضد العبودية، ل71-72). دوای خامۆشکردنی راپەڕینەکەی شێخ سەعیدی پیران، مستەفا کەمال، برینجی زادە عارف محەمەد فەوزی بەگ و برینجی زادە زولفی بەگ-یشی گرت و هەر دووکیانی لە سێدارە دان. لەنێو پەرلەمانی ئەنقەرەش حوسێن عەونی نوێنەری ئەرزڕۆم و نوێنەری دەرسیم حەسەن خەیری، کە پێشتر فەرماندەی فەیلەقی کوردی سوپای عوسمانی بووە، کە بە جلی کوردی ئامادەی دانیشتنەکانی ناو پەرلەمان دەبوو، بەهەمان شێوەی دوو پەرلەمانتارە کوردەکەی کە لە سەرەوەدا ناوم هێنان، دەیگوت: (ئێمە سێڤرەمان ناوێت‌و لۆزانمان دەوێت، سوڵتانمان ناوێ‌و مستەفا کەمالمان دەوێ – سەرچاوە: (دەقەکانی کۆنگرەی سیڤەر و خوێندنەوەیەکی تر، خوێندنەوەی مەسعود عەبدولخالق، ل53). جگە لەوانەش کەسانی تری نیشتمانپەروەر هەبوونە کە داوای مافی نەتەوایەتی کوردیان کردووە بۆ نموونە لە (24.3.1920)دا، سەلیم بەکر بەگ، ئەمینداری گشتی پارتی دیموکراتی کورد (کە لە ساڵی 1919دا لە لایەن چەند رۆشنبیرێکی کورد لە ئەستەنبۆڵ دامەزرا، کە دیارترینیان مەمدوح سەلیم بەگ، عەونی بەدرخان، بابان زادەی عەزیز بەگ و نەجمەدین حوسێن بوون)، سەبری، سەرۆکی کۆمەڵەی خۆیبوون و کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد، ئەمین عالی بەگ بەدرخان، جێگری سەرۆکی کۆمەڵەی سەرکەوتنی کوردستان (17.12.1918)، باقی سەرۆکی کۆمەڵەی پڕوپاگەندەو مامۆستا نەهری ماروف و کەمال فەیزی بەناوی رۆژنامەنووسانی کوردەوە، بروسکەیەکیان لە رێگای (ئەدمیراڵ سێر کالسورب) نوێنەری باڵای بەریتانیا (مەندوبی سامی) لە ئەستەنبۆل ناردووە بۆ سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی بەریتانیا (سێر دێڤید لۆید جۆرج)، سەبارەت بەو لێدوانەی کە ناوبراو لە رۆژی (25.2.1920)دا لە بەردەم ئەنجومەنی گشتی بەریتانیادا دابووی، کە ئەمەش دەقی بروسکەی کوردەکانە بۆ ناوبراو: (خاوەن رێز سێر لۆید جۆرج سەرۆک وەزیرانی میری خاوەنشکۆ ئێمە کە لە خوارەوە واژۆمان کردووە، نوێنەرانی رێکخراوە رامیارییە کوردییەکانین، کە لە رۆژی (25)ی فێبریوەری لە

بەردەم ئەنجومەنی گشتی بەریتانیادا داتان، سەبارەت بە رزگاری گەلی کورد، ئێمە بۆتان دووبارە دەکەینەوە کە ئەوپەڕی باوەڕمان بە هێزە هاوسوێندەکان هەیە، بۆیە داوای یارمەتی لە میری بەریتانیا دەکەین بۆ گەشەکردنی وڵاتەکەمان لە چوارچێوەی نەتەوەییماندا – سەرچاوە: دکتۆر وەلید حەمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، ل277). عەلی شان بەگ-یش بروسکەیەکی ناڕەزایی بەناوی سەرۆکی کوردانی (ئالعەزیز، دەرسیم، سیواس و قۆچگیری) لە ڕێکەوتی (29.4.1920)دا، بۆ ئەستەمبۆڵ ناردووەو کۆمەڵەی بەرز وێنەی بروسکەکەی بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان، دەوڵەتانی ئەوروپاو تەواوی باڵوێزخانەکانی بیانی لە ئەستەمبۆڵ ناردووە، کە تیایدا هاتووە: (مستەفا کەمال پاشا هەر لەخۆیەوە بەناوی (72) نوێنەری کوردەوەو بێ پرس پێکردنیان ئەو بروسکەیەی بۆ ئەوروپا ناردووە، کە گوایا کوردستان جیابوونەوەو سەربەخۆییان ناوێت. ئەمە هەڵبەستراوەو ئەو کارە بێدەنگ وەرگرتنی گەلی کورد و بێ ئاگاداری سەرۆکەکانی کوردستان کراوە. ئێمەی سەرۆکی کوردان بە خوێن و چەک لایەنگیری سەربەخۆیی کوردستان دەکەین – سەرچاوە: ئومێد ئاشنا، ئیسماعیل حەقی شاوەیس: ژیان و بەرهەمەکانی ئیسماعیل حەقی، ل44-45). ئەوەی جێگەی نیگەرانییە ئەوەیە کە (ئەمین عالی بەگ بەدرخان) هەم لەگەڵ ئەوانەدایە کە برایەتی کورد و تورکیان دەوێ و سەربەخۆییان ناوێت، هەم لەگەڵ ئەوانەشدایە کە رزگاری و جیاکردنەوەی کوردستانیان لەتورکیا دەوێت! هەروەها ئەمین عەلی بەدرخان لە لێدوانێکیدا بۆ رۆژنامەی (بوسفۆر) گوتویەتی: (ئێمە سوڵتانی عوسمانی هەر بە خەلیفە دەناسین و داوای جیابونەوە ناکەین، جا بەهەر چەشنێک بێ ئێمە لەگەڵ ئەواندا دەمێنینەوە - سەرچاوە: کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی 19-20دا، ل69). بەهەمان شێوە شێخ عەبدولقادری شەمزینی، لە دیدارێکیدا بۆ رۆژنامەی (تەسویری ئیفکار)دا دەڵێت: (بە راستی ئەوە کارێکی زۆر هەڵەیە کە کورد هەڵوێستی بێ لە تورک جودابێتەوە، ئەمن بە بەشیخۆم بەوکارە بەڵێنی نادەم – سەرچاوە: کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی 19-20دا، ل70). هەر شێخ عەبدولقادر لە ڕێکەوتی (27.3.1920)دا بۆ رۆژنامەی (ئیقدام) دواوەو باسی ئەوەی کردووە کە ئەو پشتیوانی لە ئۆتۆنۆمی دەکات بۆ کورد و، دژی سەربەخۆیی کوردستان دەوەستێتەوە - سەرچاوە: (سەلیم قادر شەمۆ، موقف الكورد من حرب الاستقلال التركية 1919-1922، ل156). هەر

سەبارەت بە لێدوانەکانی شێخ عەبدولقادری شەمزینی، قەدری فوئاد جەمیل پاشا (زنار سلۆپی 1892-1973)، لە لاپەڕە (69)ی پەرتووکی (مسألة كوردستان (60 عاما من النضال المسلح للشعب الكوردي ضد العبودية)دا نووسیویێتی: (دوای ئەوەی رۆژنامەکانی تورکی رەخنەی زۆریان ئاراستەی شێخ عەبدولقادر کردو بە دووفاقی تاوانباریان کردو، داوایان لێکرد یان دەست لە سەرۆکی ئەنجومەنی حکومی بکێشێتەوە یان واز لە داواکاری سەربەخۆیی کوردستان بهێنێت. سەبارەت بە وەڵامدانەوەی بۆ رۆژنامەکان شێخ عەبدولقادر رایگەیاند، کە کوردەکان داوای سەربەخۆیی بۆ تورکیاو مافی ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان دەکەن). ئەم لێدوان و دەربڕینانەی سەرەوە، کە هەر جارەی بەشێوەیەکە، راڕایی و پابەند نەبوونی سەرکردەکانی کورد دەردەخات بەرامبەر بە بیری سەربەخۆیی نەتەوایەتی کورد و دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ لەسەر خاکی کوردستاندا، کە بووە هۆی دەرکردنی شێخ عەبدولقادر لە سەرۆکایەتی کۆمەڵەی بەرزی کوردستان لە ناوەڕاستی مانگی نیسانی ساڵی (1920)و، دواتریش دابەشبوونی کۆمەڵەکە بۆ دوو باڵی دژ بەیەک.

هەروەها کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)، لە برووسکەیەکی خۆیدا بە ژمارە (8020)ی رۆژی (3.7.1920)دا کە بۆ حکومەتی بەریتانیای ناردووە، یاداشتێکی شەست و دوو سەرکردەی کوردی هاوپێچ کردووە، کە لە پێناوی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لە باشووری کوردستان داویانە بە ناوبراو بۆئەوەی بیگەیەنێتە لەندەن. کۆمیسیاری باڵا لەم برووسکەیەدا نووسیویێتی: (یاداشتێکم وەرگرت بەواژۆی (62) کەس تیایاندا هەموو سەرکردەی هۆزە کوردەکان و خەڵکی پارێزگاکانی هەولێر، سلێمانی و موسڵ کە ئەمە دەقەکەیەتی: ئێمە فەرمانـدە - سەرکردەی- گەلی کوردین، حەزدەکەین بە دروستبوونی دەوڵەتێکی سەربەخۆ لە نیشتمانەکەمانداو لەژێر راسپاردەی بەریتانیادا، کە لەگەڵ ئێراقدا تێکەڵ بێ و بەهەمان چاوی ئێراق سەیر بکرێ کە ئێراقی پێ سەیر دەکرێ و بە یەکبوونی بەرژەوەندیە هاوبەشەکان.. باج وەرگرتن و یاساو سیستەمەکانی تر لە ناوچە کوردییەکاندا پشت بە دەستوور ببەستێ، ئەگەر ئەمانەمان پێ ببەخشرێ، ئێمە بەڵێنتان دەدەینێ کە کاروبارەکانمان هەمیشە وەک حەزو ئارەزووەکانی حکومەتی خاوەنشکۆ دەبێ – سەرچاوە: دکتۆر وەلید حەمدی، کورد و کوردستان

لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، ل87). خالی لاوازی ئەم یاداشتە ئەوەیە، کە ئەو سەرکردە کوردانە داوا دەکەن باشووری کوردستان تێکەڵ بە ئێراق بکرێت. ئەوەی ئەو سەرکردە کوردانە داوایان کردووە دووشتی دژ بەیەکن، چونکە ئەوان لە لایەک داوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ دەکەن، کەچی لە لایەکی ترەوە داوا دەکەن ئەو دەوڵەتە کوردییە سەربەخۆیە تێکەڵ بە ئێراق بکرێت، کە بەمەش سەربەخۆییەکەی خۆی لەدەست دەدات!

پەیمانی سێڤرە، سەرەڕای هەموو کەموکورپییەکو جێبەجێ نەکردنیشی، بایەخێکی یەکجار زۆری هەبووە بۆ نەتەوەی کورد و کوردستان، چونکە بەدەستهێنانی دانپێدانانێکی نێودەوڵەتی بوو بۆ کورد لە مافی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ، ئەوە شتێکی نوێ و وەرچەرخانێکی زۆر گەورە بوو لە مێژوودا ، کە پێشتر هیچ بڕیارێک یان پەیماننامەیەک دانپێدانانێکی وای لەخۆیدا نەگرتبوو بۆ کورد و کوردستان، بەتایبەتیش ئەگەر ئەو بڕیارو دانپێدانانە بەدامەزراندنی دەوڵەتێکی ئازادو سەربەخۆی کورد، لە گەورەترین دەزگاو دەسەڵاتی نێودەوڵەتییەوە دەرچووبێت، کە بێگومان رەوایەتی یاسایی و دەستووری وەردەگرێت! بەڵام هەروەکو کورد دەڵێت: (مانگ لەچواردە حەوجە بە ئەنگوستان نیە)، دیاربوو کە ئەو پەیمانە (سێڤرە) نە لە لایەن بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی وە نە لە لایەن تورکیاشەوە جێبەجێ ناکرێت، ئەمەش زۆرتر لەبەر هۆکاری چاوتێبڕینی عارەب و ئینگلیزەکان بە پلەی یەکەم و تورکەکان بە پلەی دووەم بووە لە کانە نەوتەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، بۆ راستی ئەو بۆچوونەش ئاماژە بە وتەیەکی لۆرد کورزۆنی وەزیری دەرەوەی بەریتانی دەکەم کە گوتوویەتی: (بەریتانیا لە پێناوی نەوتەوە بەشداری جەنگی (جەنگی یەکەمی جیهانی) کرد – سەرچاوە: عومەر محەمەد محەمەد کەریم، القضية الكوردية في الصراع البريطاني العراقي 1918-1932، ل55).

سەبارەت بە سەرەداوی جێبەجێ نەکردنی پەیمانی سێڤرە ئاماژەکان زۆرن، بۆ نموونە بەر لەوەی پەیماننامەی سێڤرە مۆربکرێ، کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن) لە بروسکەیەکدا بۆ وەزارەتی هیند، جەختی لەسەر ئەوە کردۆتەوە کە: (دەوڵەتی نوێی داهاتوو لە ئێراق دەبێت هەر سێ ویلایەتەکانی موسڵ، بەسراو بەغدا لەگەڵ دێرەزور بگرێتەوە – سەرچاوە: ئارنۆڵد تالبوت

ویلسۆن، بلاد مابین النهرین بین ولاءین، الجزء الثاني، ل371). هەروەها (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ)، لە لاپەڕە (170)ی پەرتووکی (المسألة الكوردیة 1917-1923)دا، نووسیویێتی: (کورزۆن لە (28.2.1920)دا بە راشکاوی گوتی: ئینگلیزەکان دوای ئەوەی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)یان وەدەست هێنا، هەرگیز چاویان نابڕنە نەوتەکەی، بەڵکو لە هەمانکاتدا ئامادەن رێوشوێنی پێویست بخەنە ئەستۆی خۆیان لە پێناوی پاراستنی دانیشتوانە ناوخۆکەی لە هەر دەست درێژییەکی دەرەکی). پێموایە ئینگلیزەکان مەبەستیان لە دەست درێژی دەرەکی تورکەکانە نەک عارەبەکان، چونکە ئەوان خۆیان لە لایەک باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یان بە ئێراقەوە لکاندو کوردیان خستە ژێر هەڕەشەو مەترسی عارەب، لە لایەکی تریش نەک کوردیان لە هەوڵی لەناوبردن لە لایەن عارەبەوە نەپاراست (کە پێدەچێت ئینگلیزەکان بە مەترسی یان کێشەیەکی ناوەخۆی بزانن و دەمێک بێت بڕیاری لکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراقەوە لەلای ئەوانە کۆتایی پێ هاتبێت)، بەڵکو بە چەک، سوپا، هێزی ئاسمانی و پشتیوانی ئەوان بوو بۆ عارەب بەزۆر کوردستانیان بە ئێراقەوە لکاندو کوردیان سەرکوت کرد. ئاماژەکانی جێبەجێ نەکردنی پەیماننامەکە لە لایەن ئینگلیزەکانەوە هەرزوو سەریان هەڵدا، بەر لە بەستنی پەیماننامەی سیڤەرە، ئینگلیزەکان لە رێکەوتی (13.4.1920)دا کۆبوونەوەیەکیان لە وەزارەتی دەرەوەدا بە سەرۆکایەتی وەزیری دەرەوە (لۆرد کورزۆن)و بە بەشداری نوێنەرانی هەر یەک لە وەزارەتەکانی دەرەوە، کۆڵۆنییەکان، شەڕ، ئاسمانی و وەزارەتی کاروباری هیند بەست. لەوێدا هەموو وەزارەتەکان لەسەر ئەوە پێکهاتن کە: (بەریتانیا باشووری کوردستان بە بەشێک لە میسۆپۆتامیا (کە مەبەستیان ئێراقە) دەزانێ – سەرچاوە: رۆبەرت ئۆلسن، راپەڕینی شێخ سەعیدی پیران، ل93-98). بە پێی بڕیاری وەزارەتەکانی بەریتانی لە کۆبوونەوەی ناوبراو لە سەرەوەدا، دەردەکەوێت کە ئینگلیزەکان بەر لە بەستنی پەیمانی سیڤەرە بڕیاری یەکلاییکردنەوەی پرسی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یان داوەو، نەخشەو پلانی شاردراوەی خۆیان هەبووە بۆ کارکردن لە پێناوی جێبەجێکردنی نەخشەکانیاداو، دواتر بە ئاشکەرا بەشداری هەر کۆبوونەوەیەکیان کردبێ یان هەر رێکەوتن و پەیمانێکیان مۆرکردبێ بۆ سوود وەرگرتن بووە لەکات و لەناخەوە باوەڕیان پێی نەبووە. دواتریش لە کۆنگرەی (سان ریمۆی 19هەتا 26.4.1920)دا

کە یاسای سەرپەرشتیکردن (ماندات)ی بەریتانیا بەسەر میسۆپتامیا وەکو بڕیارێک سەپێندراو، بە گوێرەی مادە (4)ی یاسای ئەو سەرپەرشتیکردنە، باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و ئێراقی بە یەک خاک ناوبردووەو هیچ جیاوازییەکی لە نێوان ئەو دوو خاکە نەکردووە، لەکاتێکا کە باشووری کوردستان میسۆپۆتامیای سەروو و ئێراق میسۆپۆتامیای خواروو بووە. مادەی چواری ناوبراو دەڵێ: (پێویستە دەوڵەتی سەرپەرشتیکار ئەوە بخاتە بەرچاو کە بە هیچ جۆرێک نابێ بەشێک لە بەشەکانی میسۆپۆتامیا (مەبەستیان لە میسۆپۆتامیا هەر دوو بەشەکەی میسۆپۆتامیا بوو، میسۆپۆتامیای سەروو کە (باشووری کوردستان)و میسۆپۆتامیای خواروو (هەر دوو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرای عارەبی) دەگرتەوە – دەرسیم) وازی لێ بهێنرێ و بدرێ بە هیچ لایەک یا ببەخشرێ بە هیچ دەوڵەتێک یاخود بخرێتە ژێر دەسەڵاتی بێگانەوە – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل7+639).
گومان لەوەدا نیە کە مەبەستی هەر دوو لایەنی بەریتانی و ئێراقی لە (رێگە نادەن هیچ لایەنێک بەشێکی میسۆپۆتامیا ببات)، کوردەو (پەسەندی ئەوە ناکەن کە پارچەیەک لە ئێراق بدرێت بە لایەنێکی تر)، مەبەستیان لە (<u>بەشێکی میسۆپۆتامیا)</u> کوردستانەو مەبەستیشیان لە (<u>نابێ وازی لێ بهێنرێت و بدرێت بە لایەنێکی تر)</u> دیسان لایەنی کوردییە. هەروەها لە لایەک هەر هەمان ئەو رۆژەی کە پەیماننامەی سیڤرەی تێدا واژۆکرا، رێکەوتنێکی سێقۆڵی لە نێوان بەریتانیا، ئیتاڵیاو فەرەنسا واژۆکرا لە پێناوی دابەشکردنی باکووری کوردستان – سەرچاوە: (نەجم عومەر سوورچی، مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000، ل44)، هەروەها دکتۆر کەمال مەزهەریش، لە (کورد و کوردستان لە بەڵگەنامە نهێنیەکانی حوکمەتی بەریتانی)دا، دەڵێت: (ئەو رۆژەی جاڕی پەیماننامەی سیڤرە درا ئیتاڵیا، بەریتانیاو فەرەنسا کۆببونەوە بۆ دابەشکردنی کوردستان – سەرچاوە (دەقەکانی کۆنگرەی سیڤەر و خوێندنەوەیەکی تر، خوێندنەوەی مەسعود عەبدولخالق، وەرگێڕانی سەلام ناوخۆش، چاپی یەکەم، ل34). هەر لە خودی پەیماننامەی سێڤرەدا، کاتێک مادەی (27) سنووری نێوان تورکیاو میسۆپۆتامیای خواروو (عارەبی) دیاریدەکات، وەک ئەوەی کە نە کوردستان و نە مادەکانی (62-64)ی پەیماننامەی ناوبراو بوونیان هەبێت وایە – سەرچاوە: (دەقەکانی کۆنگرەی سیڤەر و

خوێندنەوەیەکی تر، خوێندنەوەی مەسعود عەبدولخالق، وەرگێڕانی سەلام ناوخۆش، ل49). کەچی لە لایەکی تریشەوە باوەڕپێکراوی پایەبەرزی پێشووی بەریتانیا لە بەغدا (سێر پێرسی زەکەریا کۆکس)، لە یەکەم رۆژی دەست بەکاربوونییەوە وەکو کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا لە ریکەوتی (11.10.1920)دا، رایگەیاند: (حکومەتی بەریتانیا منی ناردووە بۆئەوەی لەگەڵ پیران و سەرکردەکانی ئێراق ریککەوم، لە پێناوی هاوکاریکردنیان لەپێناو دامەزراندنی حکومەتێکی عارەبی سەربەخۆ لەژێر سەرپەرشتی خۆمدا – سەرچاوە: مەحمود ئەلدورە، القضیة الکوردیة، الطبعة الثانیة، ل113)، هەر سێر پێرسی کۆکس، لە ریکەوتی (25.10.1920)دا، واتە یەکەم رۆژی دامەزراندنی حکومەتی ئێراقی و ریک دوای دوو مانگو نیو بەسەر تێپەڕبوونی پەیماننامەی سیڤرەدا، نامەیەکی بۆ سەرۆک وەزیرانی ئێراقی (عەبدولڕەحمان گەیلانی نەقیب 1841-1927) ناردووەو، لەو نامەیەدا باسی ئەوەیکردووە کە دەیانەوێت ناوچەکانی کوردنشین (کوردستان) بە ئێراقەوە ببەستنەوە – سەرچاوە: کاکە مەم بۆتانی، لە دوو توێی یادداشتی شاردا، چاپی سێیەم، ل41). بێ هیچ گومانێک مەبەستی ئینگلیز لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبی لە ئێراق، دامەزراندنی دەوڵەتێکە کە هەر دوو ویلایەتی بەغداو بەسرای عارەبی لەگەڵ ویلایەتی موسڵی کوردی بگرێتەوە، هەروەها مەبەستی پێرسی کۆکسیش لە بەستنەوەی ناوچە کوردییەکان بە ئێراقەوە، لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە بە ئێراقەوە. سەرۆکی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا (وودرۆ تۆماس ویلسۆن)، لە نامەیەکدا کە لە ریکەوتی (22.11.1920)دا، سەبارەت بە نێوبژیوانی خۆی لە پێناوی دیایکردنی سنووری ئەرمینیا بۆ ئەنجومەنی باڵای وڵاتانی هاوپەیمانی نووسیوە، دەڵێت: (ئەو خاکانەی کە زۆربەی دانیشتوانەکانی کوردن یان تورکن پێویستە سەربە تورکیا بمێننەوە – سەرچاوە: (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الکوردیة (1917-1923)، ل293)، بێگومان ئەو نامەیەش کاریگەری خۆی هەبووە بەسەر هەڵوێست گۆڕینی بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی سەبارەت بە پرسی کورد و کوردستان، بەتایبەت پەشیمان بوونەوەی هەموو لایەک لە خاڵەکانی پەیوەست بە کوردستان و دامەزراندنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی بۆ کورد کە بە گوێرەی پەیماننامەی سیڤرە بڕیاری لەسەر درابوو. لە مانگی دیسامبەری ساڵی (1920)دا واتە دوای

تێپەڕبوونی چوار مانگ بەسەر مۆرکردنی پەیماننامەی سێڤرەدا، سێر پێرسی کۆکسی کۆمیساری باڵای بەریتانی لە ئێراق، نەخشەی پڕۆژەیەکی بۆ داهاتووی ئێراق داڕشتبوو، بە گوێرەی ئەو پڕۆژەیە خاڵەکانی پەیوەست بە کوردی ناو پەیمانی سێڤرەی فەرامۆش کردبوو، هەروەها تەواوی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی خستبووە ناو سنووری ئەو ئێراقی ئاییندەیەی کە خۆی نەخشەی بۆ کێشابوو – سەرچاوە: (دکتۆر عەزیز شەمزینی، جوڵانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، چاپی چوارەم، ل225 + دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم، ل347–348). دیسان هەر دوای تێپەڕبوونی نزیکەی چوار مانگ و نیو بەسەر پەیمانی سێڤرەدا، بەریتانییەکان لە (24.12.1920)دا باسی ئۆتۆنۆمییان بۆ کورد هێنایە گۆڕێ، ئەوە لەکاتێکا کە هێشتاکە پەیمانی سێڤرە نەکەوتبووە واری جێبەجێکردنەوە – (هەروەکو لە یەکێک لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی کۆلۆنیالی بەریتانیدا بەم ژمارەیە تۆمارکراوە: (FO371/6467 Colonial Office, 12 April 1921 FO)، سەبارەت بە کورد و کوردستان، تەنیا باس لە بەڕێوەبەرێتییەکی ئۆتۆنۆمیداری ناوخۆیی دەکرێت بۆ کورد و هیچیتر – سەرچاوە: دکتۆر وەلید حەمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، ل98). نزیکەی شەش مانگ و نیو دوای بەستنی پەیماننامەی سێڤرەو نزیکەی مانگێک بەر لە بەستنی کۆنگرەی قاهیرەدا، کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا (سێر پێرسی زەکەریا کۆکس) بە نووسراوی ژمارە (3330/4)ی رێکەوتی (22.2.1921)دا، کە ناردوویەتی بۆ حکومەتی تازە دامەزراوی ئێراقی و فەرمانیان پێدەدا کوردستانی خواروو بخەنە سەر ئێراق – سەرچاوە: دەقەکانی کۆنگرەی سێڤەر، چاپی یەکەم، وەرگێڕانی سەلام ناوخۆش، خوێندنەوەی مەسعود عەبدولخالق، لە بڵاوکراوەکانی یەکێتی پەرلەمانتارانی کوردستان، ل45، کە لە عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی، تأريخ الوزارات العراقية، ل34 وەرگیراوە، بەڵام بەداخەوە ژمارەی بەرگەکە نەنووسراوە). هەر لە هەمان رۆژدا واتە (22.2.1921)دا مس گیرترۆد بێڵ (گێرترۆد مارگەرێت لۆوسیان بێڵ)ی سکرتێری نوێنەری باڵای بەریتانی لە بەغدا (سێر پێرسی کۆکس) نامەیەکی بۆ سکرتێری ئەنجومەنی وەزیرانی ئێراقی ناردووە، کە ناوبراو لە نامەکەیدا داوای لە ئەنجومەنی وەزیرانی ئێراقی دەکات کە داوای لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە ئێراقەوە

بکەن. ئەنجومەنی وەزیرانی ئێراقیش لەسەر داواکاری ئینگلیزو بە پشتبەستنیان بەو نامەیەی سکرتێری سێر پێرسی زەکەریا کۆکس، لە ڕێکەوتی (7.3.1921)دا بە نامەیەک داوا لە ئینگلیز دەکەن کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بخەنە سەر ئێراق – سەرچاوە: (ئەمین قادر مینە، ئەمنی ستراتیژیی ئێراق و سێکوچکەی بەعسیان: تەرحیل تەعریب تەبعیس، ل84). ئەم نامەیەی سەرەوە ئاواتی لەمێژینەو مەبەستی هەرە سەرەکی ئینگلیزو عارەبی ئێراقی دەپێکا، هەر بۆیەش بە هەر دوولایان تەواوی تواناو کۆششەکانی خۆیان خستەگەڕ بۆ هێنانەدی ئەم مەبەستەیان تا لە کۆتایی ساڵی (1925)دا بەدەستیان هێناو باشووری کوردستان بەزۆر بە ئێراقەوە لکێنرا. هەروەها بە گوێرەی لاپەڕە (79)ی پەرتووکی (القضية الكوردية والمؤتمرات الدولية)ی عومەر عەبدولعەزیز هەورامانی، مس گیرترۆد بێڵ باسی ئەوەی کردووە کە ئینگلیزەکان لە هیچ کاتێکدا لە نێوان ساڵانی داگیرکردنی باشووری کوردستان و ئێراقدا نە نیازو نە پلانی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردیان نەبووە لە باشووری کوردستان، بەڵکو تەواوی هەوڵەکان تەنیا مانۆڕێک بووە لە لایەنی ئینگلیزەوە بۆ تەفرەدانی کورد - سەرچاوە: (پارتی دیموکراتی کوردستان – مەکتەبی سیاسی – مەکتەبی ناوەندیی دیراسات و تۆژینەوە، نەوتی کوردستانی ئێراق نەوت و چارەنووسی سیاسی کورد و کوردستان، بەشی دووەم، ل34). ئەو قسانەی مس گیرترۆد بێڵ کۆتایی بە هەوری تەماوی و هەموو گومانێکی کورد دەهێنێت سەبارەت بە پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی لە لایەن ئینگلیزەوە. لە بەڵگەنامەیەکی ئینگلیزەکان لە ئێراق کە بە ژمارە (16- 730 .C. O)ی ڕێکەوتی (26.11.1921)دا تۆمارو ئەرشیف کراوەو ڕاپۆرتێکی تێدایە، ڕاپۆرتەکە باسی یاداشتنامەیەکی (مێجەر ئارنۆڵد هیوبەرت یۆنگ) دەکات لەسەر کورد و، لە بەشێکی ڕاپۆرتەکەدا هاتووە: (سێر پرسی کۆکس وای لاباشە کە ووشەی ئێراق بەجۆرێک بەکاربهێنرێ کە لەپێش شەڕەوە (مەبەستی جەنگی یەکەمی جیهانییە) هەر ناوی ئێراق بووەو، ناوی کوردستان هەرچۆنێکی ناوببرێ پێویستە بە بەشێک لە ئێراق بژمێردرێ، ئەگەرچی بۆ ناچاریش بۆ ماوەیەکی کاتی لە ئێراق جیابکرێتەوە - سەرچاوە: محەمەد ڕەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل106-108). دیسان بە گوێرەی خاڵی (8)ەمی پەیماننامەی ئەنگلۆ – ئێراقی کە لە ڕێکەوتی (10.10.1922)دا لە نێوانیاندا

مۆرکرابوو، هاتووە کە: (نە بەریتانیاو نە ئێراق سازش لەسەر هیچ بەشێکی خاکی ئێراق ناکەن و، ڕێگە نادەن کە هیچ لایەنێکی تر (لایەنی سێیەم) بەشێکی ئێراق ببات، هەروەها هیچیان پەسەندی ئەوە نەکەن کە پارچەیەک لە ئێراق بدرێت بە لایەنێکی تر – سەرچاوە: ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الأنتداب البريطاني، ل394). مەبەستیش لە سازش نەکردن لەسەر پارچەیەک یان بەشێکی ئێراق ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بوو، چونکە بەریتانیا لەکاتی گفتوگۆی پەیمانی ساڵی (1922)دا، بەڵێنی بە ئێراق دابوو کە لە چارەسەرکردنی پرسی ویلایەتی موسڵ، پارێزگاری لە مافی ئەو دەوڵەتەدا بکات و بەرژەوەندی ئێراق فەرامۆش نەکاتن. هەر ئەو گفت پێدانەی ئینگلیزەکان بوو وای لە ئەنجومەنی دامەزرێنەری ئێراقی کرد، کە لە ڕێکەوتی (11.6.1924)دا پاراستنی مافی ئێراق لە ویلایەتی موسڵ بکات بە مەرجێک بەسەربەریتانیادا، لە بری بڕیاردان لەسەر ڕێکەوتنەکە – سەرچاوە: (مریەم عەزیز فەتاح، تحليل العوامل التي رسمت الحدود العراقية – التركية، ل9). هەر لە کۆتایی ساڵی (1922)دا (ڕۆژنامەی عارەبی بەغدا) کوردیان هەراسان کردبوو بەوەی کە باشووری کوردستان-یان بە پارچەیەکی ئێراق و حکومەتی کوردستان-یشیان بە شورای بەڕێوەبەرایەتی کوردستان ناودەبرد، بۆیە ڕۆژنامەی ڕۆژی کوردستان لە ژمارە ی ڕۆژی (27.12.1922)دا، بەمشێوەیە وەڵامیان دەداتەوە: (ڕۆژنامەی عارەبی بەغدا بە جۆرێک باسی کوردستان دەکا، هەروا دەزانێ بەشێکە لە ئێراق و پێی دەڵێ پارێزگاری سلێمانی، چونکە پێوەندیی باشی بازرگانی و ئابووریی لەگەڵ بەغدادا هەیە. بەکابینەی کوردستان دەڵێ: "شورای کوردستان" ئەو قسانە زۆر جێی داخن – سەرچاوە: حوسێنی مەدەنی، کوردستان ئیستراتیژیی دەوڵەتان، چاپی یەکەم، بەرگی یەکەم، ل332 + ل342 لە چاپی دووەمی ساڵی 2009). بە بێ هیچ گومانێک ڕووی ڕاستەقینەی ئینگلیزەکان لە ڕاپۆرتێکی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا (سێر هێنری ڕۆبەرت کۆنوای دوبس)دا دەردەکەوێ، کە لە ڕێکەوتی (10.2.1926)دا بە ژمارە (NO. G. 4306 – C. O. 730-92)دا بۆ وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی ناردووەو تەنانەت مافی ئۆتۆنۆمیش کە سەرەتاییترین مافە بۆ ئەو کەمە نەتەوانەی کە خاوەنی خاکی خۆیان نین و لەسەر خاکی نەتەوەکانی تردا دەژین، بۆ کورد کە خاوەنی خاکی خۆیەتی و خاکەکەی (باشووری کودستان یان ویلایەتی موسڵ)ەو

بەزۆر خراوەتە سەر ئێراق بەڕەوا نازانێت، فەرموون ئەوەش بەشێکە لە راپۆرتەکەی سێر هێنری دوبس کە تیایدا هاتووە: (هەتا بەهاری ساڵی (1923) بڕیاربوو ئۆتۆنۆمی ناوەخۆ بدرێ بە کورد، بەڵام دەرکردنی ئۆردووی تورک لە رواندز لە ساڵی (1923)دا، ئەنجامی ئەو داگیرکردنە زۆر گۆڕینی هێنایە ئاراوەو ئاسایش و ئارامی و تێرو تەسەڵی لەناو خەڵکدا وایکرد کە ئیتر پێویست بە ئۆتۆنۆمی نەکا بۆ کورد - سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل646). پێشدەچێت ئینگلیزەکان تەنیا وەکو تاکتیک و بۆ مەبەستێکی تایبەتی خۆیان لە پەیماننامەی سێڤرەدا دانیان نابێ بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی و سەربەخۆیی کوردستان، بۆئەوەی وەکو کارتێکی فشار لە دژی عارەب و تورک بەکاری بهێنن هەرکاتێک کە نەیانەوێت سەر بۆ داخوازییەکانی ئەوان دانوێنن، ئەگینا کۆمیسیاری باڵای بەریتانی سێر پێرسی کۆکس لەو باوەڕەدابووە کە ئەگەر بەریتانیا بتوانێ تورکەکان بێنێتە رایێ، ئەوا بەریتانیا بێگوێدانە پەیمانی سێڤرە ئامادە دەبێ دەست لە باشووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ (باکووری کوردستان) هەڵگرێ، بەمەش ئەنقەرە واز لە خەونەکانی خۆی لە ویلایەتی موسڵ دەهێنێ – سەرچاوە: (پرۆفیسۆر دکتۆر میم کەمال ئۆڤە، کرنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ 1918-1926، ل33). بە گوێرەی ئەو بۆچوونانەی کۆمیسیاری باڵا بۆمان دەردەکەوێت، کە تاکە ئاواتی ئینگلیزەکان دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبی بووە بۆ عارەبەکان و لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووە بەم دەوڵەتە عارەبییەوە، بە بێ ئەوەی بیر لە هیچ مافێکی کوردەکان بکەنەوە یاخود بەرژەوەندییەکانیان رەچاو بکەن، هەروەکو کۆمیسیاری باڵای بەریتانی ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، کە لە لاپەڕە (34)ی بەرگی سێیەمی پەرتووکی (بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية)دا، بۆچوونەکەمان پشتڕاست دەکاتەوە کە نووسیویێتی: (پێویست بوو لەسەرمان بە هەموو رێگایەک کە لە دەستمان بێت هەر هەوڵێکی جیابوونەوەی کوردەکانی فارس (ئێران) لە حکومەتی فارس شکست پێبێنین، هەروەها پێویست بوو لە سەرمان کە واز لە کوردەکانی دەرەوەی ویلایەتی موسڵ-ی پێشوو بێنین بۆ خۆیان و بۆ حکومەتی تورکی). هەروەها وەلید حەمدی، لە لاپەڕەکانی (97-98)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)دا، ئاماژەی بە بەڵگەنامەیەک

کردووه، کە نووسیویێتی: (وەزارەتی کۆلۆنییەکانی دەوڵەتی بەریتانی بە بروسکەی ژمارە (FO.371/6348-8.3.1921)، ئاگاداری جێگری وەزیری دەرەوەی بەریتانیای کرد لە لەندەن، بەو داوایەی کە تورکیا دەیکات سەبارەت بەگۆڕینی دەقی بەندی (64)ی پەیمانی سێڤرەی ساڵی (1920) کە پەیوەندە بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لە ئایندەدا لە باکووری کوردستان و، مافی کوردەکانی باشووری کوردستان کە لە داهاتوودا لەگەڵ ئەم دەوڵەتەدا یەکبگرنەوە. هەروەها وەزارەتی کۆلۆنی بەریتانی وەزارەتی دەرەوە ئاگادار دەکاتەوە، لەوەی کە کاتێکی پێویست بدرێت بە (سێر پێرسی کۆکس)ی کۆمیسیاری باڵا لە بەغدا، لە پێناوی گۆڕینی ئەو مادانەی پەیمانی سێڤرە کە پەیوەندییان بە دامەزراندنی دەوڵەتی کوردییەوە هەبوو). بە گوێرەی ناوەڕۆکی ئەم بروسکەیەی وەزارەتی کۆلۆنییەکانی بەریتانی، بۆمان دەردەکەوێت کە بەریتانیا نەک هەر باوەڕی بەناوەڕۆکی پەیماننامەی سێڤرە نەبووە، بەڵکو دارشتنی مادەکانی (62، 63، 64)ی پەیماننامەکەی لە پێناوی سەپاندنی مەرجەکانی خۆی بەسەر تورکیاو عارەبدا دارشتووە. سەبارەت بە ئاستەنگ دروستکردن لە لایەن حکومەتی ئێراقی رۆڵەی بەوەفای ئیمپریالیزمی بەریتانی بۆ جێبەجێکردنی خاڵەکانی پەیماننامەی سێڤرەو مافەکانی نەتەوەی کورد، دکتۆر محەمەد موزەفەر هاشم ئەلئەدهەمی، لە لاپەڕە (11)ی بەرگی دووەمی پەرتووکی (المجلس التأسيسي العراقي)دا، نووسیویێتی: (سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیرانی ئێراقی هیچ بڕیارێکیان نەدا سەبارەت بەڕەچاوکردنی مافەکانی ناوچە کوردییەکان، وەکو ئەوەی کە لە پەیمانی (سێڤرە)دا هاتووە، بەڵکو لە کۆبوونەوەکانی هەر یەک لە رۆژانی (27.2.1922، 4.3.1922، 10.4.1922)دا رەتیکردەوە کە چاو بەو پرسەدا بخشێنێ، سەرەڕای داواکردنی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی). بە هەمان شێوە لە کۆتایی مانگی سپتێمبەری ساڵی (1922)دا دەوڵەتی ئێران داوای لە هەر سێ دەوڵەتی بەریتانیا، فەرەنساو ئیتاڵیا کرد، کە لە کۆنفرانسی داهاتووی لۆزانداو سەبارەت بە پرسی دیاریکردنی سنووری ناوچە کوردییەکانی نێوان ئێران و تورکیادا، بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی ئێران لەبەرچاو بگرن. وەزیری دەرەوەی بەریتانیا لە وەڵامی ئەو داواکارییەی دەوڵەتی ئێراندا رایگەیاند کە: (ئیتر پرسی دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی یان ناوچەی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد لە تورکیا نەما، هەروەکو لە پەیمانی سێڤرە بڕیاری لەسەر

درابـوو – سـەرچاوە: مـارف عومـەر گـوڵ، پێوەنـدی مەسـەلەی کـورد بـە یاسـای نێودەوڵەتانـەوە، ل35). بـۆ زۆرتـر تیشـک خسـتنە سـەر ئـەم بابەتـە، ئامـاژە بـە برووسکەی ژمارە (543)ی ڕێکـەوتی (1.10.1923)ی کۆمیسیاری باڵای بـەریتانی لـە بەغـدا (سـێر هێنـری ڕۆبـەرت کۆنـوای دوبس 4.5.1923- ئۆکتۆبـەری 1928) دەکـەم، کـە بـۆ وەزارەتـی کۆڵۆنییـەکانی بـەریتانیای ناردووە، کـە ئەوکاتـە وەزیـری کۆڵۆنیـالی بـەریتانی (ڤیکتـۆر کریسـتیان ویلیـام کاڤینـدیش 31.5.1868-6.5.1938) بووەو، لە ماوەی نێوان (24.10.1922-22.1.1924)دا پۆستی ناوبراوی هـەبووە، نووسـراوە: (لام وایـە ئێمـە گفتوگـۆی سـنوور گـەلێ ئاسـان دەکـەین، ئەگـەر بتـوانین سەرەتا گفتێکی فەرمی بە تورکیا بدەین کەوا بەهۆی گۆڕانی بارودۆخـەوە دەستمان لە بیری پێدانی سەربەخۆیی ناوخۆیی بە کورد هەڵگرتووە کە لـە پەیمانی (سیڤرە)دا هەیەو، ئامانجمان ئەوەیە بـەو پـەڕی توانـای خۆمـان، لـە ئـەنجامی گفتوگـۆدا، هـەموو ئەو ناوچە کوردانەی سەر سنوور کە دەکەونە بـەر ویلایـەتی موسـڵ، بیانخـەینە ژێر بەڕێوەبـەرێتی ئێراقـەوە - سـەرچاوە: دکتـۆر نـوری تاڵـەبانی، ناوچـەی کـەرکوک و هەوڵی گۆڕینی باری نەتەوەییی ئـەم ناوچەیـە، چاپی دووەم، سـوید 1998، ل123). بروسکەی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا (سێر هێنری ڕۆبەرت کۆنوای دوبس – Sir Henry Robert Conway Dobbs)، کـە بـە ڕەگـەز پسـپۆڕێکی ئـەڵمانی بـووەو بۆ بەرژەوەنـدی حکومـەتی کۆڵۆنیـاڵی بـەریتانی کـاریکردووە، بـۆ وەزارەتـی کۆڵۆنییەکانی بەریتانی دەریدەخات کە ئـەوان پرسـی کـورد و دامەزرانـدنی دەوڵـەتی سەربەخۆیی کوردی یان مافە نەتەوایەتییـەکانی کوردیـان بـەلاوە گرنـگ نـەبووە. خـۆ چەنـد سـاڵێک دواتـریش لـە ڕێکـەوتی (17.2.1925)دا دیسـان کۆمیسـاری بـاڵای بـەریتانی لـە ئێـراق (سـێر هێنـری ڕۆبـەرت کۆنـوای دوبـس)، کـە لـە سـاڵانی نێـوان (1871-1934)دا ژیاوەو، لـە مـاوەی نێوان (4.5.1923-ئۆکتۆبـەری 1928)دا ئـەو پۆستەی هەبووە، لە بروسکەیەکدا بۆ وەزارەتی کۆڵۆنییەکانی بەریتانی، کە (لیۆپۆلد چارلیس مـاوریس سـتینێت ئـامیری – Leopold Charles Maurice Stennett Amery)، لەوکاتیـدا وەزیـری کۆڵۆنیـاڵی بـووەو، لـە مـاوەی نێـوان (22.11.1873-16.9.1955)دا ژیـاوەو، هـەروەها لـە مـاوەی نێـوان (6.11.1924-4.6.1929)دا پۆستی ناوبراوی هەبووە، کۆمیسیاری باڵا باسی ئەوەی کردووە کە (کۆلۆنێل ئـەی. پاولس)ی ئەندامی (کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشـەی ویلایـەتی موسـڵ)، کـە لـە مـانگی

یەکی هەمان ساڵدا لە بەغدا بووە بە وەزیری دارایی ئێراق (ساسۆن حسقیل 17.3.1860–31.8.1932)، کە جوولەکەیەکی ئێراقی بووە گوتووە: (هەر یەک لە ئێراق و تورکیا کامیان زوتر چیاوگی گرێبەستی گەڕان و دەرهێنانی نەوت لەگەڵ (کۆمپانیای نەوتی تورکی) ببەستێت، ویلایەتی موسڵ دەدرێت بەویان – سەرچاوە: دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914–1926 دراسة تأريخية وثائقية، ص308). هەر مانگێکی پێنەچوو، لە ڕێکەوتی (14.3.1925)دا یەکەم گرێبەستی گەڕان و دەرهێنانی نەوت لە کەرکوک و باشووری کوردستان لە نێوان بەریتانیاو ئێراق بۆ ماوەی حەفتاو پێنج ساڵ لەگەڵ کۆمپانیای ناوبراو واژۆکرا – سەرچاوە: (دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914–1926 دراسة تأريخية وثائقية، ص310). ئەوە لە کاتێکدا کە هێشتا باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە شێوەیەکی فەرمی نەخرابووە سەر ئێراق، هەروەها لە هەمان کاتدا شاندێکی (کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ)، کە لە مانگی یەنیوەری تاوەکو مانگی ئەپریلی هەمان ساڵ (1925)دا لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)دا بووە، لە ناوچەکە بوو بە مەبەستی لێکۆڵینەوە لە خاوەنداریێتی ئەم خاکە (ویلایەتی موسڵ)، کەچی لەبەرئەوەی بەریتانیا پێشەکی بڕیاری ئەوەی دابوو کە بەهەر شێوەیەک بێت باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقەوە بلکێنێ، بۆیە گرێبەستی ئەو گەڕان و دەرهێنانەی نەوتی کەرکوک و باشووری کوردستانی راستەوخۆ لەگەڵ میری ئێراقدا واژۆکرد. نە کۆمەڵەی نەتەوەکان، نە بەریتانیا، نە تورکیاو نە شاندی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ پرۆتێستی ئەو گرێبەستەیان نەکردو، نەیانگوت کە هێشتاکە ویلایەتی موسڵ بە فەرمی بەشێک نییە لە ئێراق، چۆن دەبێت ئێراق گرێبەستێکی گەڕان و دەرهێنانی نەوت لە خاکی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)دا لەجیاتی کورد و دەسەڵاتدارانی ویلایەتی موسڵ مۆر بکاتن؟ ئەمەش دەریدەخات کە بەریتانیاو ئێراق و کۆمەڵەی نەتەوەکان باوەڕیان بە جێبەجێکردنی بەندەکانی پەیماننامەی سێڤرە نەبووە سەبارەت بە مافی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لەسەر خاکی کوردستاندا. هەروەها لە وەڵامی یاداشتێکی شێخ مەحمودی نەمردا کە بۆ کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا (سێر هێنری ڕۆبەرت کۆنوای

دوبس)ی ناردبوو، کۆمیسیاری باڵا لە ڕێکەوتی (4.11.1925)دا بۆ شێخ مەحمودی نووسیبوو: (حکومەتی شکۆداری بەریتانیا سورەو بڕیاری یەکجاری دەرکردووە کە ئەبێ باشووری کوردستان لە چوارچێوەی شانشینی ئێراقدا بێت - سەرچاوە: ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، سایکس – پیکۆو ترازاندنی جەمسەری کێشەی کوردی باشوور، ل81). ئەو وەڵامەی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی سێر هێنری دوبس، کە بە نزیکەی مانگێک بەر لە بە فەرمی لکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراقی عارەبییەوە بۆ شێخ مەحمودی نووسیوە، بۆمان رووندەکاتەوە کە لکاندنی باشووری کوردستان بەدەستی بەریتانیایەو کۆمەڵەی نەتەوەکان دەبێت بڕیارەکە جێبەجێ بکات، هەروەها هیچ بایەخێکیش بە خواست و ئارەزووەکانی کورد نادرێت و بەزۆر خاکەکەی دەدرێتە عارەب.

سەرەڕای هەموو ئەمانەش ئینگلیزەکان هیچ بەرنامەیەکیان بۆ کورد پێنەبووە، بەڵکو ئەوان هاتبوون بۆ جێبەجێکردنی نەخشەو پلانەکانی خۆیان کە لە ساڵی (1911)دا کۆمیسیۆنێک لە لایەن هەر یەک لە (روسیا، بەریتانیا، وڵاتی فارس و ئیمپراتۆریەتی عوسمانی) بەناوی (کۆمیسیۆنی دیاریکردنی سنووری نێوان وڵاتی فارسو عوسمانی)دا دامەزرابوو، کە دەبووایە سنووری باکووری خۆرئاوای وڵاتی فارس لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی دیاری بکەن، بەڵام لە راستیدا ئەو کۆمیسیۆنە لەژێرەوە کاری بۆ دابەشکردنی ئەو ناوچانە دەکرد لە نێوان خۆیاندا، دوو لە ئەندامانی ئەو کۆمیسیۆنە کە یەکەمیان (ڤلادیمیر فیدۆرۆڤیچ مینۆرسکی – Vladimir Fedorovich Minorsky)ی دیپلۆمات و رۆژهەڵاتناسی روسی کە لە ماوەی نێوان (5.2.1877–25.3.1966)دا ژیاوە، ئەندامی لێژنەی نوێنەرایەتی روسیە بووە لە کۆمیسیۆنی سەرەوەدا، دووەمیشیان کۆلۆنێل (جی. ئێچ. دی. رایدەر – G. H. D. Ryder)، کە سەرۆکی بەشی نەخشەگری ئەو کۆمیسیۆنە بووە، دواتر لە ساڵی (1914)دا بووە بە سەرۆکی دەزگای نەخشەگری هیند. هەروەکو لە پەیوەندیکردنی شێخ مەحمودی نەمرەوە لە ساڵی (1913)دا بە نوێنەرانی کۆمیسیۆنی ناوبراو لە سەرەوەدا لە ئینگلیز، فەرەنسی و روسەکانەوە، کە بۆ دەستنیشانکردنی سنووری عوسمانی و سەفەوییەکان هاتبوونە ناوچەکە، وەڵامی ئەوان بۆ شێخی نەمر: بڕیار بە دابەشکردنی رۆژهەڵات دراوە، ئێراق بۆ ئینگلیز، سوریا بۆ فەرەنسا جەزائیر بۆ ئیتاڵیا، ویلایەتی موسڵ بەر روس کەوتووە –

سەرچاوە: ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، سایکس – پیکۆو ترازاندنی جەمسەری کێشەی کوردی باشوور، ل19). هەروەها دواتریش دابەشکردنی ئەو ناوچەیە (بەشێک لە خۆرهەلاتی ناوەڕاست) هەر لە پەیماننامەی (سایکس پیکۆ)ەوە داڕێژرابوو. سەبارەت بە پەیمانی سێڤرە سەرۆک کۆماری فەرەنسا (رایمۆند پۆینکارێ – Raymond Poinkare)، کە لە نێوان سالآنی (20.8.1860–15.10.1934)دا ژیاوەو، لە نێوان (18.2.1913–18.2.1920)دا سەرۆک کۆمارو بۆ سێجاریش لە ماوەکانی نێوان (21.1.1912–21.1.1913)، (15.1.1922–9.6.1924)،و (23.6.1926–29.7.1929)دا سەرۆک وەزیران بووە گوتوویەتی: (پەیمانەکەی تورکیا – پەیمانی سێڤرە - لە کارگەی سێڤرەی نەتەوەکاندا واژۆکرا (کارگەیەکە لە سێڤرە کە دەفرو ئامانی چینی دروست دەکا)و ئەو پەیمانەش وەک هەموو بەرهەمەکانی کارگە شکانی ئاسانە - سەرچاوە: دکتۆر عەبدولرەحمانی قاسملو، کوردستان و کورد، لاپەڕەکانی 56–57).

هۆکارەکانی جێبەجێ نەکردنی پەیمانی سێڤرە زۆرن، بۆ نموونە پشتیوانیکردنی تورکیای کەمالی بە نهێنی بەر لە دەسەڵات گرتنەدەستی لە لایەن سەرۆکی ئەمریکی (وارین گامەلییل هاردینگ - Warren Gamaliel Harding)، کە لە نێوان (2.11.1865–2.8.1923)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان (4.3.1921–2.8.1923)دا سەرۆکی ژمارە بیست و نۆی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بووە، لە دوایشدا وارین هاردینگی سەرۆکی ئەمریکی (هاملتوی لوی) ئەندامی سیناتۆری بۆ کۆنگرەی لۆزان ناردو پشتیوانی و هاوکاری زۆری دەوڵەتی تورکیان کرد لە پێناوی پووچەڵکردنی پەیمانی سێڤرەو داڕشتنی پەیمانێکی نوێدا. هۆکارێکی تری فەرامۆشکردنی پەیمانی سێڤرە تێکشکاندن و دەرپەڕاندنی سوپای یۆنانی بوو، ئەمەش دوای ئەوەی تورکیا لە شەڕی (رووباری ساکاریا)دا، کە لە نێوان رێکەوتی (24.8 تاوەکو 16.9.1922)ی خایاند، توانی یۆنانیەکان لە شارەکانی (ئەزمیر، تراکیا، بیلەجاک، ئاسکی شەهر، کوتاهیە، بورسەو مۆدانیا)دا دەرکات و، نزیکەی (100) هەزار سیڤیلی یۆنانی لە ئەزمیر بکوژن و کۆنترۆڵی تەواوی شارەکە بکەن، کە پێشتر یۆنانییەکان بە پشتیوانی هێزەکانی بەریتانیا (ئەدمیراڵ کالسرۆپ–Calthrope) هێرشیان کردبووە سەر تورکیاو، لە رێکەوتی (15.5.1919)دا (تراکیاو ئەزمیر)یان داگیرکردبوو. لە ئەنجامی ئەو کوشتارەی کە ئەتاتورک لە دژی

یۆنانییەکان کردبووی، بەریتانیا خەریک بوو پەلاماری لەشکری تورکیا بدات و شەڕ لە نێوانیان دروست بێت، بەڵام تورکیا زیرەکانە توانی (ئاگربەستی مۆدانیا – Mudanya/Mudania) لەگەڵ بەریتانیا، ئیتاڵیاو فەرەنسادا لە ڕێکەوتی (11.10.1922)دا مۆر بکاتو دواتریش لە ڕێکەوتی (14.10.1922)دا یۆنانیش مەرجەکانی ئەو ئاگربەستەو سەروەری تورکیای بەسەر ئەستەنبۆڵ و داردانیلیس پەسەندکرد. دانیشتنەکانی ئەو ئاگربەستە لە شاری مۆدانیای تورکی لە ماوەی نێوان (3.11.1922-11.11.1922)ی درێژەی کێشا، کە عیسمەت ئینینۆ بە نوێنەرایەتی تورکیاو، مەنبیڵی ئیتاڵی، هارینگتۆنی بەریتانی و ژەنەڕاڵ شارپی فەرەنسی لەسەر چەند خاڵێک ڕێککەوتن، کە دواتریش هەر یەک لە ژەنەڕاڵ سارییانی و مازاراکی یۆنانی ڕێکەوتنەکەیان مۆرکرد، کە گرنگترین خاڵیان ئەمانە بوون: خاڵی یەکەم: کشانەوی هێزەکانی یۆنان لە تراکیای خۆرهەڵات لە ماوەی پازدە ڕۆژدا بە مەرجێک تورک هێزی خۆی بۆ تەراکیا نەنێرێت و هەوڵی دامەزراندنی سوپایەکی تورکی نەدات لەوێ. خاڵی دووەم: کشانەوەی تەواوی هێزە سەربازییەکان و بەڕێوەبەرایەتییە یۆنانییەکان لە سەرانسەری خاکی تورکیا. خاڵی سێیەم: لە ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی یۆنانییەکان هاوپەیمانەکان دەسەڵات دەگرنە دەست تاکو چۆڵکردن و کشانەوەی هێزەکانی یۆنانی. خاڵی چوارەم: ڕادەستکردنی دەسەڵات لەدەستی هاوپەیمانەکانەوە بۆ دەستی تورک، بەلای زۆرەوە (30) ڕۆژ دوای کشانەوەی هێزەکانی یۆنانی. خاڵی دەیەم: مانەوەی هێزەکانی هاوپەیمانان لە ئەستەنبۆڵ تا دوای واژۆکردنی پەیمانی ئاشتی یەکجارەکی. خاڵی سێزدەم: حکومەتی تورکی لە ئەنقەرە بەڵێن دەدات کە بە هیچ شێوەیەک نە هەوڵدەدات هێزی سوپا بۆ تەراکیای خۆرهەڵات بنێرێت یان سوپایەک لەوێ دامەزرێنێت - سەرچاوە: (سەلیم قادر شەمۆ، موقف الکورد من حرب الاستقلال الترکیة 1919-1922، ل185-186).

سەبارەت بە پەیوەندییەکانی نێوان تورک و ڕوسەکان کە هەر لە دوای بەهێزبوونی کەمالییەکانەوە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ پتەوتر دەبوو، تاوای لێهات لە ئەنجامدا ئەو پەیوەندییەیان لە ڕێکەوتی (3.1.1920)دا گەیشتە ئاستێکی بەرزو ڕێکەوتنی دوولایەنەی (ئەلکساندەر پۆل)ی نێوان هەر دوولا مۆرکرا. دوای تێپەڕبوونی نزیکەی پێنج مانگ بەسەر ئەو ڕێکەوتنەو هەروەها دوای دامەزراندنی

ئەنجومەنی نیشتمانی گەورەی تورکیا، وەزیری دەرەوەی ئەوکاتی سۆڤییێتی (جیۆرج ڤاسیلیڤیچ چیچێرین – Georgy Vasilyevich Chicherin)، کە لە ماوەی نێوان (12.11.1872–7.7.1936)دا ژیاوەو، لە ماوەی نێوان (13.3.1918–1930)دا پۆستی ناوبراور بەدەستەوە بووە، لە ڕێکەوتی (2.6.1920)دا نامەیەکی بۆ ئەو ئەنجومەنە ناردووەو، لە نامەکدا پشتگیری ڕامیاری میری تورکیا دەکات لە پێناوی سەربەخۆیی و پاراستنی ئەو سنوورەی کە ئەنجومەنی ناوبراو دیاریکردووە – دکتۆر مارف عومەر گوڵ، پێوەندی مەسەلەی کورد بە یاسای نێودەوڵەتانەوە، ل22). بێگومان ئەنجومەنی نیشتمانی گەورەی تورکیا، باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بە بەشێک لە خاکی تورکیا دانابوو. دوای بەرەوپێش چوونی پەیوەندی نێوان کەمالییەکان و بەلشەویکەکان، حەقی بەهجەت کە پیاوی ئەتاتورک بوو بۆ زۆرتر سەرنجڕاکێشانی ڕوسەکان و لێکنزیککردنەوەی بەلشەویک و کەمالییەکان هەر لە ساڵی (1920)دا لەسەر داواو بەهاندانی مستەفا کەمال ئەتاتورک حیزبی شیوعی تورکیای دامەزراند، هەر ئەو هۆیانەش بوون کە وایان لە لینین و ڕوسەکان کردبوو، لە هەموو کارێکدا پشتیوانی لە ئەتاتورک و حکومەتەکەی بکەن. بەهێزترین پەیوەندی نێوان تورکیای کەمالی و کۆمۆنیستەکانی ڕوسیا دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی ساڵی (1920)، کاتێک کە هەر دوو لایان تورکیاو ڕوسیا لە هەوڵی پلاندانان بوون لە دژی کورد و ئەرمەن. لە پلان و پەلامارێکی هاوبەشی بەلشەویکەکان و کەمالیستەکاندا، کە لە ڕێکەوتی (2.12.1920)دا کرایە سەر ئەرمینیا، حکومەتی (ئەرمینیا)یان ڕووخاند، دواتریش ڕووسەکان پشتیوانی تورکە ڕەگەزپەرست و شۆڤینییەکانیان دەکرد لەجێبەجێ نەکردنی پەیمانی سیڤرە. بۆ نموونە توێژەرێکی ناسراوی سۆڤییێتی بەناوی (ئەلیاس م. پاڤلۆڤیچ)، لە مانگی نۆڤێمبەری ساڵی (1920)دا، واتە نزیکەی یەک مانگ بەر لە ڕووخانی میری ئەرمینیا دەڵێت: (شۆڕشێکی سۆڤیەتی لە ئەرمینیادا، پیلانەکانی ئینگلیز پووچ دەکاتەوە، کە گەرەکێتی دەوڵەتێکی کوردیی داردەستەی خۆی لە دژی ئێمەدا دابمەزرێنێت – سەرچاوە: کوردۆ عەلی، سۆڤیەت و بزووتنەوەی نیشتمانیی کورد، ل35). سەرەڕای ئەوەش ڕوسەکان لە سێپتێمبەری ساڵی (1920)دا یاداشتێک دەدەنە بەریتانیاو تیایدا نووسراوە: (میری شوورەوی، پشتگیری خەباتی نەتەوەی تورک دەکات. پشتیوانی هەوڵەکانی تورکیا دەکات سەبارەت بە هەڵوەشاندنەوەی

پەیمانی (سیڤرە)، کە سەربەخۆیی و یەکێتیی خاکەکەی دەخاتە بەر مەترسییەوە. تورکیا لەو خەباتەیدا گشت هاوولاتیانی روسیای لەپشتە – سەرچاوە: کوردۆ عەلی، سۆڤیەت و بزووتنەوەی نیشتمانی کورد، ل39). میری سۆڤیەت بە سەرۆکایەتی هاورێ لینین، کە گوایە پشتیوان و رزگارکەری نەتەوە ژێردەستەکانی جیهانە، کەچی لێرەدا بۆتە پشتیوانی ستەمکارو چەوسێنەران و، درێژە دەدات بەژێردەستەیی نەتەوەیەکی مافخوراوی وەکو کورد! هەروەها تێناگەین بۆ دەبێت دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی تا ئەو رادەیە لە دژی سۆڤیەت بووبێت؟ دیارە سۆڤیەتی ئەوکات خۆیان بە بەشێک لە بزووتنەوەی ئەتاتورکی شۆڤینی و دژ بە مرۆڤایەتی دەزانی! هەروەها روسەکان لە کۆنگرەی (لۆزان)یش، پشتیوانی زۆریان لە تورکیا کرد لە پێناوی گۆڕینی پەیمانی سیڤرە بە پەیمانی لۆزان. دواتریش لە ساڵی (1930)دا پەیامنێری (بەرلیز بێرزن کوریێر)ی سۆڤێتیی کۆمەڵێک بوختان و درۆ بۆ شۆڕشە رزگاریخوازییەکانی کورد هەڵدەبەستێو دەنووسێ: (ئامانجی شۆڕشی کوردستان، کە پێکەوەنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆیە بۆ کورد، لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی ئیمپریالیزمی ئینگلیزدا رێکدەکەوێ کە دەیەوێ لە ناوچەکەدا پایەگایەکی ستراتیژی دژی یەکێتیی سۆڤیەت پێکەوە بنێ – سەرچاوە: دکتۆر عەزیز شەمزینی، جولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، ل96). زۆر سەیرە ئەگەر بەرژەوەندییەکانی کورد و ئینگلیز لەگەڵ یەکتر جووت بوونایە، ئەوکاتە ئینگلیزەکان دەوڵەتێک یان چەند دەوڵەتێکی کوردییان دروست دەکرد، هەروەکو ئەو دەوڵەتەی لە ئێراق بۆ عارەبیان دروستکرد لەگەڵ چەند دەوڵەتێکی تری عارەبی لە ناوچەکەدا. ئەو پەیامنێرە دەبوایە دامەزراندنی دەوڵەتی عارەبی لە ئێراق و سوریا لە سەردەستی ئیمپریالیزمی بەریتانی و فەرەنسی بە دوژمنی سۆڤیەت بزانێ، نەک کوردستان کە ئەوەی ئەوان پێی دەڵێن ئیمپریالیزم داگیرو دابەشی کرد!

تورکەکان زۆر لێزانانە توانیان لە ماوەی نزیکەی دوو ساڵدا، لە کۆتایی ساڵی (1919)ەوە تاوەکو کۆتایی ساڵی (1921)دا، هەشت پەیماننامە لەگەڵ دوژمنەکانیان مۆربکەن. بەستنی ئەو کۆمەڵە پەیماننامەیە لە باوەڕبوونی تورکیاوە نەبووە بە دۆستایەتی کردنی ئەوانەی پەیمانی لەگەڵ بەستوون، بەڵکو تەنیا لە پێناوی دەست بەتاڵ بوونیان بۆ کورد و یۆنانییەکان و هەرەس پێهێنانی پەیماننامەی (سیڤرە) بووە، بە مانایەکی تر ئەو پەیمانانە تەنیا لە پێناوی بەرژەوەندی باڵاکانی خۆیان

بووە. هەشت پەیمانەکەش بریتیین لە ڕێکەوتنی ئەستەنبۆل لە ڕێکەوتی (29.11.1919)دا لەگەڵ سۆڤیەت، کە جەخت کردنەوە بوو لەسەر (ڕێکەوتنامەی باکۆ)ی ساڵی (1919) کە لە پێناوی لەناوبردنی کۆماری ئەرمینیا بەستبوویان و دواتر لە ڕێکەوتی (2.12.1920)دا لە پەلاماریێکی هاوبەشدا کۆماری ئەرمینیایان ڕووخاند، ڕێکەوتنامەی ئەندروم لە ڕێکەوتی (15.4.1920)دا لەگەڵ سۆڤیەت، ڕێکەوتنی ئاشتی لەگەڵ ئیتاڵیادا لە ڕێکەوتی (13.3.1921)دا مۆرکرا، کە زیاتر ئیتاڵیا لە دژی یۆنان لە تورکیا نزیک دەبووەوە، چونکە ئەوان پێیان وابوو لە دابەشکردنی میراتی دەوڵەتی عوسمانی کەمیان بەرکەوتووە کەچی یۆنان زۆری بەرکەوتووە، پەیمانێک بەناوی (پەیمانی ئەنقەرە) لەگەڵ فەرەنسادا کە لە ڕێکەوتی (20.5.1920)دا مۆرکردا، پەیمانی دووەمی نێوان تورک و فەرەنسییەکان کە لە ڕێکەوتی (20.10.1921)دا لە لایەن (هێنری فرانکلین بویون – Henry Franklin Buen)و یوسف کەمال بەگی وەزیری دەرەوەی حکومەتی ئەنقەرە مۆرکرا، یەکێک لەبەندەکانی ئەو ڕێکەوتنە داوای دەستبەجێ دەرچوونی هێزەکانی فەرەنسی دەکات لە ئەنادۆڵ (باکووری کوردستان)، بە مەرجێک کە تەواوی چەکو تەقەمەنیو ئامێرەکانیان بۆ تورک بەجێبێڵن، لە بەندێکی تردا هاتبوو کە ناوچە کوردییەکانی جەزیرە، کورداغ و عارەب بناری ڕۆژئاوای کوردستان بە فەرەنسا بدرێن. دوای ئەو ڕێکەوتنە حکومەتی فەرەنسی لە ڕێکەوتی (17.11.1921)دا یاداشتنامەیەکی نارد بۆ حکومەتی بەریتانی کە تیایدا هاتبوو: (حکومەتی فەرەنسا سێڤرە بە پەیماننامەیەکی لە کارکەوتوو دادەنێت، چونکە لە لایەن تورکیاوە بڕیاری لەسەر نەدراوە – سەرچاوە: دکتۆر مارف عومەر گوڵ، پێوەندی مەسەلەی کورد بە یاسای نێودەوڵەتانەوە، ل34). هەروەها دکتۆر مارف ئاماژەشی بەوە کردووە کە میری فەرەنسی لە مانگی دیسێمبەری ساڵی (1921)دا بەشێوەیەکی فەرمی ڕایگەیاند کە دەخوازێت چاوێک بە پەیماننامەی سێڤرەدا بخشێنێتەوە. ڕێکەوتنێک لە ڕێکەوتی (16.3.1921)دا لەگەڵ ڕوسەکان کە ناوچەی (قرم)یان دا بە ڕوسەکان، هەروەها ئەو دوو ڕێکەوتنامەیەی کە پێشتر ئاماژەم پێدان لە سەرەوەدا، کە یەکەمیان (ئاگربەستی مۆدانیا) بوو لەگەڵ بەریتانیا، ئیتاڵیاو فەرەنساداو ئەوی دیکەشیان پەیمانی (ئەلکساندەر پۆل) بوو لەگەڵ ڕوسیا. بە گوێرەی خاڵی یەکەمی ڕێکەوتنی (16.3.1921)ی نێوان ئەتاتورک و سۆڤیەت، تەواوی ڕێکەوتن و پەیماننامە

کۆنـەکان هەڵدەوەشـێنرێتەوە، هـەروەها حکومـەتی سـۆڤیەتی دان نانێـت بـە هـیچ بەڵگەنامەیەک و پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی کە تورکیا دانی پێدا نەنابێت یان بەزۆر بە سەریدا بسەپێنن، هەروەها دژی هەموو دەستکاری کردنێکی نێودەوڵەتی بێت لە سنووری تورکیا کە لەگەڵ (بەڵێننامەی نیشتمانی تورکی)دا ناکۆک بێت. بێگومان لەوەیاندا تورکیا مەبەستی پەیمانی سێڤرەو سەروەری تورکیا بوو بۆ ویلایەتی موسڵ، کە بە گوێرەی بەڵێننامەی ناوبراو (ئەنجومەنی نیشتمانی گەورەی تورکیا) باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بە بەشێک لە خاکی تورکیا داناوەو ئەگەر لە ڕێگای ئاشتی و بە خۆشی نەیانتوانی وەریگرنەوە، ئەوکاتە بەهێزی چەک و شەڕ هەوڵدەدەن وەریگرنەوە، بۆیە تورکیا مەبەستی ویلایەتی موسڵ و پەیمانی ناوبراو بووە، چونکە لە لایەک حکومەتی ئەنقەرەی مستەفا کەمال نە پەیماننامەکەی واژۆکردبوو، نە دانیشی نابوو بە پەیمانی سێڤرە، بەڵکو پەیمانەکە لەکاتی (سوڵتان محەمەدی شەشەم)ی حکومەتی ئەستەنبوڵ-و سەرۆک وەزیرانێتی (دامات/زاوا محەمەد عادل فەرید پاشا)دا لە لایەن (ئەفسەری فەریق هادی پاشای سەرۆکی دەستەی ئەرکانی شەڕ، ڕەشاد خالس بەگی ڕاوێژکاری وەزارەتی دەرەوەو ڕەزا تۆفیق بەگی هۆزانڤان و فەیلەسوفی تورک واژۆکرابوو – سەرچاوە: ڕەفیق حلمی، یادداشت کوردستانی ئێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، بەشی یەکەم، ل174)، بەڵام ئەوانیش بڕیاریان لەسەر نەدابوو، چونکە بە گوێرەی پەیماننامەی سێڤرە دەبووایە هەر یەک لە ئیتاڵیا، بەریتانیا، فەرەنسا، یابان و تورکەکان ڕاستاندنی پەیمانەکە بکەن بۆئەوەی بخرێتە واری جێبەجێکردنەوە، بەڵام تاکە دەوڵەت ئیتاڵیا بوو کە ڕاستاندنی لەسەر کردبوو (سەرچاوە: میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917-1923)، ل208)، کە ئەویش دواتر لێی پەشیمان بووەوە، هیچ کام لە وڵاتەکانی تر ڕاستاندنیان لەسەر نەکرد، لە لایەکی تریشەوە (بەڵێننامەی نیشتمانی تورکی – 28.1.1920) ویلایەتی موسڵی بە بەشێک لە خاکی تورکیا دانابوو. بەستنی ئەو کۆمەڵە پەیمانە لەگەڵ کەمالیستەکان (کەمال ئەتاتورک)دا، خۆی لە خۆیدا دانپێدانان بوو بەو حکومەتەی ئەتاتورک (حکومەتی ئەنقەرە) کە لە ڕێکەوتی (3.5.1920)دا دامەزرابوو. سەرەڕای دامەزراندنی حکومەتی ئەنقەرە لە لایەن (مستەفا کەمال ئەتاتورک)ەوە، ئەو کۆمەڵێک هەنگاوی تریشی نابوو بۆ ڕێکخستنەوەی نێو ماڵی تورک، بۆ نموونە لە پێناوی بەرژەوەندییە باڵاکانی تورکدا

لـه ڕۆژی (23.10.1919)دا لەگـەڵ نوێنـەری حکومـەتی ئەسـتانبۆڵ (عوسـمانی)دا کۆبـووەوەو لەسـەر دیاریکردنی سـنووری دەوڵـەتی تورکیا پێکهاتن کـە (سـنووری دەوڵـەتی تـورک تـەواوی خـاک و ئـەو ناوچانـە دەگرێتـەوە کـە کـورد و تـورکی تێدا دەژین و، پێویستە بە هەموو شێوەیەک ئەو سنوورە بپارێزین و، کوردەکان هـەرگیز ناکرێت لـە عوسـمانییەکان جیاکرێنـەوە – سـەرچاوە: قـادر سـەلیم شـەمۆ، الموقـف الکـورد مـن حـرب الاسـتقلال الترکیـة (1919-1922)، ل81). جگـە لـەوەش قـەدری فوئـاد جـەمیل پاشـا (زنـار سلۆپی)، کـە لـە نێـوان سـاڵانی 1892-1973) ژیـاوە، لـە لاپەڕە (63)ی پـەرتووکی (مسـألة کوردسـتان (60 عامـا مـن النضـال المسلح للشـعب الکـوردي ضـد العبودیـة)دا نووسـیویێتی: (نووسـەری پـەرتووکی (حـرب مـن أجـل الأستقلال)، کازم قەرە بەکر پاشا، لە لاپـەڕە (216)دا ئاماژەی بـە بەنـدێکی بنچینـەیی کۆنگرەی سیواس کـە لـە ڕێکـەوتی (11.9.1919)دا لـە سـیواس بەسـترا کـردووەو، دەڵێت: زۆربەی هـەرە زۆری دانیشـتوانی ئیمپراتۆریـەتی عوسـمانی موسـڵمانن و، بـە گوێرەی ڕێکەوتنی ئاشتی کە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لەگەڵ دەوڵەتە هاوپەیمانـەکان لـە ڕێکـەوتی (30.10.1918)دا مـۆریکرد، لـە چوارچێوەی سـنوورەکانماندا مانـەوەو ژیان بەسـەر دەبەن. ئەوان یەکێتییەک پێکدەهێنن کە دابەش ناکرێت و ناکرێت بە هیچ شێوەیەک لە شێوەکان لە یەکتر جیابکرێنەوە، یان دابـڕدرێن لـە دەوڵـەتی عوسـمانی). بە گوێرەی ئەو ڕاگەیاندنەی تورکان بێت، جگە لە باکووری کوردستان، هەر یـەک لـە باشـووری کوردسـتان و ڕۆژهـەڵاتی کوردسـتان و باشـووری بچـووکیش خـاکی تورکانە، هەروەها عارەبیش لـە هـەر شـوێنێکی باشـووری کوردسـتان نـەوت هـەبێت، ئەوە ئەو شوێنە بـە خـاکی عـارەب دادەنێن! خۆ ئێرانییـەکانیش تـەواوی کوردسـتانی مەزن بە بەشێک لە ئێران دەزانن، بۆ نموونە ئەفشار وتوویـەتی: (لەبەرئـەوەی خـاکی کوردستان هەمان خـاکی میدیایـە، کەواتـە کورسـتانیش بەشـێکی ئێـران پێکدەهێنێ – سـەرچاوە: دکتـۆر عـەزیز شـەمزینی، جوڵانـەوەی ڕزگـاریی نیشـتمانیی کوردسـتان، ل30). کـەچی دکتـۆر سـنجابی لـە ژمـارە (7)ی ڕۆژنامـەی (باسـتان)ی سـاڵی (1324)دا، نووسـیویێتی: (پارچـەکانی تـری کوردسـتان کـە ئـەمڕۆ لـە دەرەوەی سنووری ئێراندان، لـە ڕووی مێژوو و جوگرافیـاوە بەشـێکی جیانـەکراوەی ئێرانن – بڕوانە: دکتۆر عەزیز شەمزینی، جوڵانەوەی ڕزگـاریی نیشـتمانیی کوردسـتان، ل31). هـەر سـەبارەت بـە بانگێشـەی ئێرانییـەکان بـەوەی کـە کوردەکـان ئێـرانین و خـاکی

کوردستان گوایە بەشێکە لە خاکی ئێران، ڕۆژنامەی (مهر ئیران)، کە لە تاران دەردەچوو، لە ژمارەی (1.7.1958)دا نووسیویێتی: (ئەگەر پێویست بێ شتێک بەناوی بزووتنەوەی کورد دەست پێبکرێ، مافی نەتەوایەتی ئێرانە کە دەستی پێبکا، چونکە کورد لە هەر جێگایەک هەبێ ئێرانییەو خوێنی ئێرانی لە دەمارەکانیدا دەجوڵێ...و دیارە مافی ئێرانە کە ببێتە پێشڕەو و ئەو کوردانەی لە وڵاتەکانی دیکەدا بڵاوبوونەوە لەژێر ئاڵای پیرۆزی خۆیدا کۆبکاتەوە - سەرچاوە: دکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملو، کوردستان و کورد، ل296).

هەروەها لە ڕێکەوتی (12.12.1919)دا کەمالییەکان بەشداری هەڵبژاردنێکی نوێیان کرد لە تورکیاداو، توانیان لە کۆی (175) کورسی (166) کورسی بەدەست بهێنن و کەمال ئەتاتورک وەکو نوێنەری ئەرزڕۆم بە دەنگی کورد دەرچوو- سەرچاوە: قادر سەلیم شەمۆ، الموقف الکورد من حرب الاستقلال الترکیة (1919-1922)، ل82). بەندەکانی (بەڵێننامەی نیشتمانی تورکی) کە لە کۆنگرەی سیواس لە لایەن کەمالییەکانەوە بڕیاری لەسەر درابوو، دووبارە لە ڕێکەوتی (20.1.1920)دا داڕێژرایەوەو لە ڕۆژی (28.1.1920)دا لە لایەن ئەو پەرلەمانەوە پەسندکراو بڕیاری لەسەر درا، ئەو پەرلەمانەی کە یەکەم دانیشتنی فەرمی لە ڕێکەوتی (23.4.1920)دا بوو، هەر بۆیەش ئەو ڕۆژە وەکو ڕۆژی دامەزراندنی پەرلەمانی تورکی دەستنیشان کراوە، ئەگینا هەروەکو لە سەرەوەدا باسکرا لە ڕێکەوتی (12.12.1919)دا هەڵبژاردنی پەرلەمان کرابوو، هەروەها لە ڕێکەوتی (19.3.1920)یشدا مستەفا کەمال باسی هەبوونی پەرلەمانێکی تورکی کردبوو، کە خۆی وەکو سەرۆکی ئەو پەرلەمانە ڕاگەیاندبوو. لە یەکەم دانیشتنی فەرمی پەرلەماندا بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی گشت ڕێکەوتن و پەیماننامەیەکی حکومەتی ئەستەنبوڵ لەگەڵ بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی درا، لەگەڵ پەیوەست بوون بە جێبەجێکردنی تەواوی خاڵەکانی (بەڵێننامەی نیشتمانی تورکی)، ئەو بەڵێننامەیەی کە لە لایەک باکوورو باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بە بەشێک لە خاکی تورکیا دادەناو، لە لاکەی تریشەوە دانینابوو بە مافی چارەی خۆنووسین بۆ نەتەوەی عارەب و نەتەوەکانی تری ژێردەسەڵاتی عوسمانی! هەر لە ئاهەنگی کردنەوەی پەرلەمانی تورکیدا، مستەفا کەمال گوتبووی: (ئامانجی یەکەم و سەرەکی ئێمە ئەوەیە سنووری خوارووی خۆمان دیاری بکەین کە لە باشووری

ئەسکەندەرۆنەوە بەرەو خۆرهەڵات دەست پێدەکات، کەوابێ سنووری دەوڵەتی ئێمە موسڵ، سلێمانی و کەرکوک دەگرێتەوە، ئەوە سنوورە نیشتمانییەکانی دەوڵەتی ئێمەن – سەرچاوە: پرۆفیسۆر دکتۆر میم کەمال ئۆڤە، کرۆنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ 1918–1926، ل25–26). هەروەها مستەفا کەمال، بە گوێرەی رۆژنامەی (برایەتی)، ژمارە (3002)ی رێکەوتی (30.12.1999)دا، سەبارەت بە ویلایەتی موسڵ گوتبووی: (ویلایەتی موسڵ دەکەوێتە چوارچێوەی سنووری نیشتمانی دەوڵەتی تورکی و، هیچ کەسێک مافی ئەوەی نییە ئەو هەرێمە لە تورکیای دایک دابڕێت و بیکاتە دیاری و بیداتە کەسانیتر – سەرچاوە: عومەر محەمەد محەمەد کەریم، القضية الكوردية في الصراع البريطاني العراقي 1918–1932، ل274). کاتێک کە مستەفا کەمال ئەو وتارەیداو باشووری کوردستانی بە بەشێک لە تورکیا دادەنا، خۆ هێشتاکە نە ئەوەندە خۆی بەهێزکردبوو نە کۆماری تورکیاش دامەزرابوو، وەلێ ئەو ئەوکاتە تورکیای بەهی کورد و تورک دەزانی، واتە بە ئاشکراو لەژێر چەتری برایەتی و هاوبەشیدا هەرچی نیازی شاردراوەو شۆڤینیستی خۆی هەبوو دەریدەبڕی، واتە وەکو پەندە کوردییەکەی لێدێت کە سەبارەت بە دز گوتوویانە: (ئەگەر دیتی ئەزم، ئەگەر نەیدیت دزم). ئەتاتورکیش ئەو قسانەی دەکرد، ئەگەر بێتوو ئەوکات کە هێشتاکە بێ هێزو کەم دەسەڵات بوو، کورد لێی بهاتبنایە وەڵام، بەدڵنیایی دەیگووت: (کورد و تورک لە تورکیادا بران و، تورکیا دەوڵەتی کورد و تورکانە - دکتۆر مانڤێل ئارسێنۆڤیچ هەسرەتیان، القضايا القومية في تركيا، ل4)، هەروەکو بەسەدان جاریتر ئەو قسەیەی دووبارەو سەد بارە کردۆتەوە. یاخود لەکاتی تەنگانەدا هەروەکو ئەتاتورک نامەیەکی لە رێکەوتی (13.8.1919)دا بۆ شێخ مەحمودی نەمر ناردووە، لە نامەکەدا خۆی بە خزمەتکاری شێخی مەزن داناوە – سەرچاوە: قادر سەلیم شەمۆ، الموقف الكورد من حرب الاستقلال التركية (1919–1922)، ل270). ئەوەبوو دواتر مستەفا کەمال ئەتاتورک بەرە بەرە هەم خۆی بەهێزکردو لە گفتەکانی و نەرمی خۆیدا بەرامبەر بە کوردەکان پەشیمان بووەو، هەم لە رێکەوتی (29.10.1923)دا کۆماری تورکیای راگەیاند.

کۆنگرەی گەلانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست:

کۆنگرەی یەکەمی گەلانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کە لە (1-8ی مانگی سپتێمبەری ساڵی 1920)دا لە (باکۆ)ی پایتەختی ئازەربایجان، بە سەرکردایەتی وەزیری دەرەوەی سۆڤییێتی (جیۆرج ڤاسیلیڤیچ چیچێرین – Georgy Vasilyevich Chicherin)، کە لە ماوەی نێوان (12.11.1872-7.7.1936) ژیاوەو، لە ماوەی نێوان ساڵانی (1918-1930)دا بۆ ماوەی سێزدە ساڵ پۆستی ناوبراوی هەبووە بەسترا. لە پێناوی ئامادەبوون و داکۆکیکردن لە کورد و گەیاندنی داخوازییەکانی هەشت نوێنەری کورد بەشداربوون. لەو کۆنگرەیەدا کە هەشت کورد بەشدارییان کردووە وەکو نوێنەرانی کورد، یەکێک لە کوردە بەشداربووەکان (ئیسماعیل حەقی شاوەیس) بووە – سەرچاوە: (محەمەد عەبدوڵڵا کاکەسوور، رۆڵی سیاسی و کەلتوریی ئەفسەرانی کورد لە بزاڤی کوردایەتیی کوردستانی باشووردا (1921-1945)، چاپی یەکەم، پەرتووکی سەنتەری برایەتی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، باشووری کوردستان – هەولێر 2000، ل41)، کەچی بۆ نموونە تەنیا چوار عارەب بەشدارییان کردووە، هەروەها ژمارەی ئەندامە بەشدار بووەکانی چینی لە ژمارەی ئەندامە بەشداربووەکانی کورد کەمتر بووینە. ئەو کۆنگرەیەش وەکو کۆنگرەکانی تر، نە هیچ سوودێکی بە کورد گەیاندووەو هەروەها نە پرسی کوردی بەرەو پێشەوە بردووە، بەڵکو زیانیشی بۆ کورد هەبوو لەبەرئەوەی سەرەڕای ئەوەی کە بە هیچ شێوەیەک ئاماژەی بە پرسی گەلی کورد نەکرد وەکو یەکێک لە چەوساوەترین گەلانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کە کۆنگرە لە پێناوی باسکردنی پرسی نەتەوە و گەلانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و پشتیوانیکردن و دۆزینەوەی رێگایەک بۆ چارەسەرکردنی پرسەکانیان بەسترابوو، کەچی کۆنگرە پشتیوانی خۆی بۆ بزووتنەوەی کەمالی شۆڤینی تورکی و حکومەتی ئەنقەرە دەربڕیبوو. لە کاتێکدا کە نزیکەی مانگێک پێشتر لە رێکەوتی (10.8.1920)دا پەیمانی سێڤرە، دانی نابوو بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لە بەشێکی باکووری کوردستان و، دواتریش یەکگرتنەوەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەگەڵ ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە دەبوایە پێشتر دابمەزرێت، کەچی کۆنگرەی باکۆ هیچی پێ نەبوو بۆ کورد.

کۆنگرەی دووەمی لەندەن:

کۆنگرەی دووەمی لەندەن، لە نێوان (1921.2.21-1921.3.12)دا بە بەشداری سەرۆک وەزیرانی بەریتانی دێڤید لۆید جۆرج و لۆرد کورزۆن وەزیری دەرەوەو چەند کەسایەتییەکی تریش، لایەنی فەرەنسی مسیۆ کامبۆو بیرتیلۆ، سکرتێری یەکەمی کاروباری رامیاری و بازرگانی لە وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسیو پسپۆر لە کاروباری کوردی و چەند کەسێکی تریش، هەروەها نوێنەرانی ئیتاڵیاو یابان لە کۆشکی (سەنجەیمس)ی سەرۆکایەتی وەزیرانی بەریتانی لە (داوینگ ستریت)دا لە شاری لەندەن بە سەرۆکایەتی سەرۆک وەزیرانی بەریتانی (دێڤید لۆید جۆرج) بەسترا. هاوکات شاندێکی یابانی بە سەرۆکایەتی وەزیری دەرەوەی ئەوکاتی یابانی (یاسویا ئۆچیدا کۆسای – Yasuya Uchida Kosai)، کە لە ماوەی نێوان (1865.11.17-1936.3.12)دا ژیاوەو لە ماوەی ساڵانی نێوان ساڵانی (1918-1923)دا بۆ دووەم جار پۆستی ناوبراوی هەبووە، هەروەها شاندێکی یۆنانی بە سەرۆکایەتی (نیکۆلاوس کالۆگیراپۆولس – Nikolaos Kalogerapoules)ی سەرۆک وەزیران، کە لە ماوەی نێوان ساڵانی (1853-1927)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان (1921.2.6-1921.4.8)دا پۆستی ناوبراوی هەبووە، بەشداری کۆنگرەی دووەمی لەندەنی کردووە. شاندێکی هاوبەشی حکومەتی ئەستانبوڵ (تۆفیق پاشا)ی سەرۆک وەزیرانی عوسمانی و، حکومەتی ئەنقەرە (بەکر سامی موسا بەگ) والی کۆنی عوسمانی لە بەیروت، بە سەرۆکایەتی ئەوەی دووەمیان ئامادەی کۆنگرەکە بوون. وەزیری دەرەوەی ئیتاڵیا (کۆنت کارلۆ سفۆرزا – Conte Carlo Sforza)، لە نێوان (1872.1.24-1952.9.4)دا ژیاوەو لە ماوەی ساڵانی نێوان (1920-1921)دا ئەو پۆستەی هەبووە، لە رێکەوتی (1921.2.21)دا واتە یەکەم رۆژی کۆنگرەکە داوای هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامەی سێڤرەی کردەوەو، هەر یەک لە وەزیرانی دەرەوەی فەرەنسا (ئاریستید بریئاند – Aristide Briand)، کە لە ماوەی نێوان (1862.3.28-1932.3.7)دا ژیاوەو، پۆستی سەرۆک وەزیران و وەزیری دەرەوەی لە ماوەی نێوان (1921.1.16-1922.1.15)دا بە دەستەوە بووە، لەگەڵ وەزیری دەرەوەی یەکێتیی سۆڤیێتی (جیۆرج ڤاسیلیڤیچ چیچێرین – Georgy

Vasilyevich Chicherin)دا، کە لە نێوان (7.7.1936-12.11.1872) ژیاوەو لە ماوەی نێوان ساڵانی (1918–1930)دا پۆستی ناوبراوی هەبووە، پشتیوانیان لەو داوایەی وەزیری دەرەوەی ئیتاڵی کردووە. سەبارەت بە پرسی کورد و ئەرمەن لە رێکەوتی (25) مانگی دوودا سەرۆکی شاندەکانی ئیتاڵی، بەریتانی، فەرەنسی و یابانی لە نێوان خۆیاندا راوێژو گفتوگۆیان کردو، دواتر لۆید جۆرج بە شاندی تورکی راگەیاند ئەو گۆڕانکارییانەی دوای پەیماننامەی سیڤرە هاتوونەتە پێش، کاریگەرییان هەیە لەسەر ناوەڕۆکی پرسی کورد و ئەرمەن. هەر بۆیەش بوو ئەندامانی دەستەی سەرپەرشتی کردن و بەڕیوەبەرێتی کۆنگرە لە یەکەم رۆژی کۆنگرەکەدا بڕیاریاندا کە رۆژی (26.2.1921) تەرخان بکرێ بۆ توێژینەوە لە دۆزی کورد و کوردستان، بەڵام لەو رۆژەدا تورکیا توانی لە لایەک نوێنەرەکانی هاوپەیمانان قایل بکات بەوەی کە پرسی کورد و کوردستان پرسێکی ناوخۆی تورکیایەو ئەوان لە نێوان خۆیاندا چارەسەریان کردووە، لە هەمان کاتدا باسی ئەوەی کردبوو کە لە پەیمانی سێڤرەدا باسی سەربەخۆیی کوردستان کراوە، وەلێ تورک و کورد لە (ئەنجومەنی نیشتمانیی گەورەی تورکیا)دا هەر دوو نەتەوە بە یەکەوەن و، کوردەکان بەشێوەیەکی بەرفراوان نوێنەریان هەیە، کەچی رۆژێک لە رۆژان ئەو نوێنەرانەی کورد باسی سەربەخۆیی کوردستان ناکەن و خواستێکی وایان نەبووە. کوردەکان بە بەردەوامی رادەگەیەنن کە ئەوان یەکێتییەکی پتەوو تەواویان لەگەڵ تورکیا پێکهێناوەو، هەر دوو رەگەزی کورد و تورک هەستی هاوبەش، رۆشنبیری هاوبەش و ئایینی هاوبەشیان هەیە - سەرچاوە: (رەفیق حلمی، یاداشت کوردستانی ئێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، بەشی دووەم، ل205 + میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917–1923)، ل267)، هەروەها لۆرد کورزۆنی وەزیری دەرەوەی بەریتانیش بەناوی ئینگلیزو هاوپەیمانەکانیان رایگەیاند کە ئەوان دەیانەوێت چاوێک بە بەندەکانی (62، 63، 64)ی سەبارەت بە کوردستان لە پەیمانی (سێڤرە)دا بخشێننەوە – سەرچاوە: دکتۆر مارف عومەر گوڵ، پێوەندی مەسەلەی کورد بە یاسای نێودەوڵەتانەوە، ل33–34). ئەو لێدوانانەی لۆرد کورزۆن لەناکاو نەبوو، بەڵکو پێش بەستنی ئەو کۆنگرەیە بە چوار رۆژ کارمەندێکی بەڕێوەبەرێتی رۆژهەڵاتی سەربە وەزارەتی دەرەوە بەناوی (ئۆسبۆرن) لە رۆژی (17.2.1921)دا یاداشتێکی بۆ دیپلۆمات و مێژوونووس هارۆڵد نیکۆلسن ناردبوو،

سەبارەت بە پەسەکانی کورد و ئەرمەن نووسیبووی: (بەهەرحاڵ هیچ پلانێکی کوردی – ئەرمەنی جێگەی پەسند نییەو توانای بە ئاوات گەیشتنی لێ ناکرێت، بۆیە پێویستە بەشەکانی کوردی لە دەقی پەیماننامەی نوێی داهاتوودا لەگەڵ تورکیا لادرێت و، بگۆڕدرێت گفتپێدانی تورکەکان بە پێدانانی هەر شێوەیەک لە شێوەکانی خۆبەڕێوەبردنی ناوخۆیی بە کوردەکان، ئەگەر هاتوو داوایەکی لەمشێوەیە بەرزکرایەوە، دوای لێکۆڵینەوەی پرسەکە لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان - سەرچاوە: میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، المسألة الكوردية (1917-1923)، ل269). هەر دوا بە دوای لێدوانەکانی سەرۆک وەزیرانی بەریتانی (لۆید جۆرج)و وەزیری دەرەوەیان لۆرد کورزۆن، بەکر سامی سەرۆکی شاندی تورکی رایگەیاند کە: (میسۆپۆتامیا لە بەرامبەر دۆستایەتی بەریتانیادا نرخێکی نییەو ئەنقەرە نایەوێت ئازار بە بەریتانیا بگەیەنێت لە موسڵ – سەرچاوە: میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، المسألة الكوردية (1917-1923)، ل272). ئەو لێدوانانەی دەسەڵاتدارانی بەریتانی و بەکر سامی نوێنەری کەمال ئەتاتورک، سەرەداوێکی رێککەوتنێکی نهێنی نێوان ئینگلیزو مستەفا کەمال دەدات بەدەستەوە، کە ئینگلیزەکان واز لە پرسی کورد و دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی بهێنێت کەمالییەکانیش قایل دەبن بەوەی کە چاوپۆشی لە لکاندنی ویلایەتی موسڵی کوردی بکەن بە ئێراقەوە. لە لایەکی تریشەوە میری تورکیا توانی بەر لە بەستنی ئەو کۆنگرەیەدا، پەیوەندی دۆستایەتی لەگەڵ پاریس و رۆما ببەستێت و، پێداویستی شەڕو چەک و تەقەمەنیش لە هەر سێ وڵاتی فەرەنسا، ئیتاڵیاو سۆڤیەت وەربگرێت. هەر ئەو دۆستایەتیەش بوو وای لە وڵاتەکانی ئیتاڵیا، فەرەنساو یەکێتیی سۆڤیەت کرد کە ئامادەیی خۆیان نیشان بدەن بەوەی کە هەر سێ بەندەکەی پەیوەست بە کورد و کوردستان لە پەیمانی (سێڤرە) لابدەن، تەنانەت لە دژی یۆنانییەکانیش، هەر یەک لە ئیتاڵیا، فەرەنساو سۆڤیەت لەسەر کێشەی شارەکانی ئەزمیرو تراکیا، پشتیوانی خۆیان بۆ تورک نیشاندا. هەر لەو کۆنگرەیەدا تەنانەت ئینگلیزیش وازی هێنا لە باسکردنی دەوڵەتی کوردی و مافی چارەی خۆنووسین. هەر لەو کۆنگرەیەدا وەزیری دەرەوەی بەریتانی لۆرد کورزۆن باسی سەربەخۆیی ناوخۆیی کوردی لە چوارچێوەی تورکیا هێنایە گۆڕێ و پەیمانی سێڤرەی لەبیرخۆی بردبووەوە. دانیشتنەکانی کۆنگرەی لەندەن بووە سەرەتایەکی باشتر بۆ دامەزراندنی پەیوەندییەکی توندوتۆڵتر لە نێوان هەر دوو وڵاتی تورکیاو

فەرەنسا، کە ئەنجامەکەی بەوە گەیشت هەروەکو پێشتریش ئاماژەم پێکرد، هەر دوولا ڕێکەوتنێکی دووقۆڵیان لە ڕێکەوتی (20.10.1921)دا، واژۆکرد. یەکێک لە خاڵە هەرە گرنگەکانی ئەم ڕێکەوتنە کە لە بەرژەوەندی تورکیادا بوو، دانپێدانانی فەرەنسا بوو بە حکومەتی ئەنقەرەی مستەفا کەمال ئەتاتورک و، پچڕاندنی پەیوەندی و کۆتایی پێهێنانی کارکردن بوو لەگەڵ دەسەلاتدارانی سوڵتانی عوسمانی و هەڵوەشاندنەوەی دانپێدانانی پێشوو بە دەسەلاتی سوڵتان و هەموو پەیماننامە و ڕێکەوتنێکی ئەو حکومەتە، کە ئەمەش مانای ڕەتکردنەوەی بگرە هەتا پەیماننامەی سێڤرەش دەگەیەنێت، چونکە نوێنەری سوڵتان محەمەدی شەشەم (وەحیدەددین کوڕی محەمەد کوڕی خەلیفە عەبدولمەجید)، کە لە ماوەی نێوان (14.1.1861-16.5.1926)دا ژیاوەو لە ماوەی سالانی نێوان (3.7.1918-1.11.1922)دا سوڵتانی ژمارە (39)ی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بووە، دامات محەمەد عادل فەرید پاشای سەرۆک وەزیرانی سوڵتان محەمەدی شەشەم، واژۆی پەیماننامەی سێڤرەی کردووە. سنووری نێوانی تورکیاو سوریاش هەر بە پێی ئەو پەیمانە دەستنیشانکراو خێڵە کوردەکانی باکوورو خۆرئاوای کوردستانی لێک دوورخەنەوە. ئەو پەیمانە گەورەترین شکست بوو بۆ کورد و دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی لە داهاتوودا، چونکە هەر دوو وڵات ڕێکبوون لەسەر ئەوەی کە پێویست تەنانەت بە باسکردنی ئۆتۆنۆمی، یان مافی کوردو دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی ناکات، بە هیچ شێوەیەکیش بەلای سادەترین ماف کە مافی کولتورییە دانەچوون، هەروەکو لە یەکێک لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی کۆڵۆنی بەریتانیدا دەردەکەوێت، بە ژمارە (FO371/6467 Colonial Office, 12 April 1921 FO)، کە تیایدا هاتووە: (سەبارەت بە کوردستان، هاوپەیمانەکان ئامادەن بۆ گۆڕینی پەیماننامەی سێڤرە کە لەگەڵ ئەو هەلومەرجانەدا بیگونجێنن کە ئێستاکە هەن، بە مەرجێک ئاسانکاری بکرێت بۆ دامەزراندنی بەڕێوەبەرێتییەکی ئۆتۆنۆمی ناوخۆیی و دابینکردنی پاراستنێکی گونجاوی بەرژەوەندییەکانی کورد و ئاشووری – کلدانی. کوردەکان لە کوردستانی ئێراقدا لە چوارچێوەی بەڕێوەبەرێتییەکی ئۆتۆنۆمیدا بمێننەوە – سەرچاوە: دکتۆر وەلید حەمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، ل98). کەچی دوای داهێنانی بیرۆکەی مافی ئۆتۆنۆمی لە بری سەربەخۆیی و دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی لە پێناوی چارەسەرکردنی پرسی کورد، دەبینین دوای

نزیکەی چوار ساڵ لە گفتوگۆیەکی نێوان (یاسین حلمی سەلمان ئەلهاشمی 1889-1929) سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراق و کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا (سێر هێنری رۆبەرت کۆنوای دوبس) کە لە نێوان (4.5.1923-ئوکتۆبەری 1928)دا پۆستی ناوبراوی هەبووە، لە رێکەوتی (12.4.1925)دا، سەرۆک وەزیران باسی ئەوە لەگەڵ کۆمیسیاری باڵا دەکات، کە هەندێک بەڵگەنامەی بەریتانیا بەدەست ئەوانەوەیە کە دەیانەوێت ئۆتۆنۆمی بدەن بە پارێزگا کوردییەکان، بۆیە سەرۆک وەزیرانی ئێراق داوای راستی و دروستی ئەو نیازەی بەریتانیا دەکات. لە وەڵامدا کۆمیسیاری باڵا باسی ئەوەی کردووە کە ئەمە رێی تێناچێت، چونکە کوردستان لە بنکەکانی بەریتانیاو لە دەریاوە دوورە، هەروەها نایانەوێت دڵی عارەبەکان لە خۆیان بڕەنجێنن بەوەی کەوا تێبگەن ئەوان دەیانەوێت هانی جیابوونەوەی کوردەکان بدەن – سەرچاوە: دکتۆر وەلید حەمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، ل159-160). سەرەڕای ئەوەی کە خاکی کوردستان خراوەتە سەر دەوڵەتی ئێراقی عارەبی، کەچی عارەبەکان تەنانەت مافی ئۆتۆنۆمیش کە سەرەتاییترین مافە بە کورد و دانیشتوانی باشووری کوردستان بەڕەوا نابینن! هەروەها ئینگلیزەکانیش لە پێناوی راگرتنی دڵی عارەبەکان، نەتەوەیەکی نزیکەی شەش سەت هەزارییان لە ساکارترین مافەکانیان بێبەش کردن!

لەو کۆنگرەیەدا تەواو رووی راستەقینەی هاوپەیمانان و ئینگلیزو دژایەتیکردنی ئەوان بۆ کورد و کوردستان دەرکەوت، چونکە ئەوان تەنانەت لە هەموو گفتەکانی خۆیان سەبارەت بە مافی نەتەوە چەوساوەکانی ژێردەستی عوسمانی و بەتایبەتی کورد و ئەرمەن پەشیمان بوونەوە، کە لە رێکەوتی (7.11.1918)دا ئەوان لەگەڵ فەرەنسییەکان راگەیاندنێکی هاوبەشیان بە چەندین زمان بەسەر تەواوی نەتەوە چەوساوەو ژێردەستەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا بڵاوکردبووەوە، هەروەها خۆشیان لە جێبەجێکردنی پەیماننامەکان و هەر چواردە مەرجە بنچینەییەکانی ئاشتی جیهانی دزییەوە، کە لە لایەن سەرۆکی ئەمەریکا (وودرۆ تۆماس ویلسۆن)دا راگەیاندرابوو. سەبارەت بە مێژووی ئەو راگەیاندنە هاوبەشەی فەرەنسییەکان و ئینگلیز، ئەوەندەی بەرچاوم کەوتبێ دکتۆر جەمال نەبەز، محەمەد رەسوڵ هاوار، جەرجیس فەتحوڵڵاو ئەحمەد محەمەد ئەمین قادر (موقف مجلس النواب العراقي من القضية الكوردية في العراق 1925-1945)، بە راستی ئەو مێژووەیان نووسیوە،

کەچی مێژوونووسان و نووسەرانی تر کە بە هەڵە ئەو مێژووەیان نووسیوە، بوون بە دوو بەش، بەشی یەکەمیان ڕێکەوتی (8.11.1918)و بەشی دووەمیش ڕێکەوتی (28.11.1918)یان نووسیوە.

کۆنگرەی قاهیرە:

کۆنگرەی قاهیرە، لە ماوەی نێوان (12.3-30.3.1921)دا بە ئامادەبوونی چل نوێنەری وڵاتان، سەرەتا لە وڵاتی میسری عارەبیدا لە ماوەی نێوان (12.3.1921-24.3.1921)و دواتریش لە شاری (ئۆرشەلیم)دا لە ماوەی نێوان (25.3.1921-30.3.1921)دا بە سەرپەرشتی وەزیری وڵاتانی کۆلۆنیاڵی بەریتانی (سێر وینستۆن لیۆنارد سپێنسەر چەرچڵ – Sir Winston Leonard Spencer Churchill)، کە لە ماوەی نێوان (30.11.1874-24.1.1965)دا ژیاوەو، لە ماوەی (13.2.1921-19.10.1922)دا وەزیری وەزارەتی ناوبراو بووە، بەسترا. هەروەها چەرچڵ دواتر لە ماوەی نێوان (26.10.1951-7.4.1955)دا پۆستی سەرۆک وەزیرانی هەبووە. ئەو کۆنگرەیە چوار بابەتی سەرەکی لەخۆ گرتبوو کە بریتیبوون لە: (1- شێوەی دەسەڵات و دانانی پادشایەک بۆ ئێراق. 2- بارودۆخی کەمەنەتەوەکان و پرسی نەتەوەیی کورد و کوردستان و شێوەی پەیوەندی داهاتووی کورد بە ئێراق. 3- پەیوەندی نێوان ئێراقی نوێ و بەریتانیاو خەرجییەکانی لە ئێراق. 4- دامەزراندنی سوپای ئێراق و ئەرکی سوپا لە پاراستنی دەوڵەتەکە دوای چۆڵکردنی سەربازگەکانی بەریتانی لە ئێراقدا) – سەرچاوە: (ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، العراق الحديث من سنة 1900 الى سنة 1950، الجزء الاول، ل212-213). وینستۆن چەرچڵ، بەرپرسە گەورەکانی بەریتانیا، وەزارەتی وڵاتە داگیرکراوەکان و ئێراقی بانگکرد بۆ بەشداریکردنیان لەو کۆنگرەیە. لە ئێراقەوە هەر یەک لەوانە بەشداربوون: (سێر پێرسی زەکەریا کۆکسی کۆمیساری باڵای ئینگلیز لە بەغداو، مێجەر ئێدی راوێژکاری وەزارەتی بەرگری، ئێلمەر هۆڵدان فەرماندەی هێزەکانی بەریتانی لە میسۆپۆتامیا (ئێراق و باشووری کوردستان)، سلێتیرۆ ئانسکن راوێژکاری وەزارەتی کاروباری دارایی و مس گێرترۆد کە ناوی تەواوی بەمشێوەیە بوو (گێرترۆد مارگەرێت لۆوسیان بێڵ – Gertrude Margaret Lowthian Bell)، کە لە ماوەی نێوان (14.7.1868-12.7.1926)دا ژیاوەو، لە رێکەوتی (3.3.1916-کۆتایی ساڵی 1925)دا سکرتێرەی کۆمیسیاری باڵای ئینگلیزی بەغداو راوێژکاری کاروباری رۆژهەڵاتی کۆمیسیار هەر یەک لە (سێر پێرسی کۆکس و

ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن) بووە، هەر لە ساڵی (1916)ەوە لەگەڵ سێر پێرسی کۆکس هاتۆتە بەسراو دواتریش بۆ بەغداو، وەکو راوێژکاری کۆمیسیاری باڵا کاریکردووە، ناوبراو هەم کەسێکی سیاسی و هەم زانایەکی شوێنەوارناس بووە، دوای بەجێهێشتنی بەغدا گەڕایەوە بەریتانیا، بەڵام لەوێدا لە ڕێکەوتی (12.7.1926)دا دوای خواردنی ژمارەیەکی زۆر لە دەنکی خەوتن مردبوو، کەچی نەزانرا ئایا خۆی ئەو کارەی ئەنجام داوە یان بەزۆر پێی کراوە. سێر پێرسی کۆکس و گێرترۆد بێڵ، هەر دووکیان دۆستی نزیکی عارەب بوون، چوون بۆ ئەو کۆنگرەیە. سێر پێرسی کۆکس هەرزوو وای بڵاودەکردەوە کە ووشە و ناوی ئێراق بەر لە داگیرکردنی ئێراق و جەنگی یەکەمی جیهانەوە، بە هەر سێ ویلایەتەکانی بەغدای (سوننە)و بەسرای (شیعە)و موسڵی (کوردان) گوتراوە – بڕوانە: محەمەد ڕەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل106-108). ئەو بانگێشەیەی سێر پێرسی کۆکس هیچ بناغەیەکی نییەو دوورە لە ڕاستی، هەر بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەو بانگەشەیە ئاماژە بە قسەیەکی سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆنی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی دەدەم، کە دەڵێت: (ئێراق زاراوەیەکی جوگرافی بوو، کە ئێمە لە دوای ئاگربەست (ئاگربەستی مۆدرۆس) بۆ ئاماژەکردن بە هەر سێ ویلایەتەکانی بەسرا، بەغداو موسڵ بەکارمان هێنا – سەرچاوە: ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، الجزء الثاني، ل203). هەر ئارنۆڵد ویلسۆن لە بەشێکی تری پەرتووکەکەیدا نووسیوێتی: (ناوی ئێراق لەسەر پولی پۆست لە فەرمانگەکانی ویلایەتی موسڵ، هەتا لەژێر سێبەری داگیرکاری بەریتانیادا ڕێگەی پێنەدراو قەدەغەکرا، ئەو پولانەی کە لە ویلایەتی موسڵ بەکاردەهاتن پولی دارایی تورکی بوون و پیتەکانی (ئێم. ئی. ئێف) پۆستیان لەسەر چاپکرابوو – سەرچاوە: ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، ترجمة فؤاد جميل، الجزء الثالث، ل8). ئەو نموونەیە دەیسەلمێنێ کە پێش داگیرکردن و لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، هەرگیز ناوی ئێراق بۆ ویلایەتی موسڵ بەکار نەهاتووە، چونکە هەم سێر پێرسی کۆکس و سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن ناوی باشووری کوردستان (کوردستانی باشوور)یان بۆ ویلایەتی موسڵ بەکارهێناوە. هەروەها لە لاپەڕە (66)ی پەرتووکی (ولاية الموصل تقرير لجنة عصبة الأمم بحل النزاع التركي –

البريطـاني حـول ولايـة الموصـل 1924-1925، مراجعـة وتحقيـق عەبـدولڕەزاق مـەحمود ئەلقەیسـی)دا هـاتووە: (لـۆرد کـورزۆن لـە کـۆنگرەی لۆزانـدا گـوتی: میسۆپۆتامیا بە تەواوی لە لایەن سوپای بەریتانیاوە لەکاتی شەڕی گەورە (جەنگی یەکەمی جیهانی)دا داگیرکرا. پاش ئەو داگیرکردنە بە ماوەیەکی کەم ناویان لێنا ئێراق کە لە لای ئێمەوە بە میسۆپۆتامیا ناسرابوو). بە گوێرەی قسەکانی لۆرد کورزۆن ناوی ئێراق دوای داگیرکردنی هەر سێ ویلایەتی بەسرای شیعی، بەغدای سونی و ویلایەتی موسڵی کوردی، کە بە دووەکەی یەکەم دەگوترا میسۆپۆتامیای خواروو، هەروەها بەوەی سێیەم (ویلایەتی موسڵ) دەگوترا میسۆپۆتامیای سەروو یان باشووری کوردستان، بۆ هەر سێ ویلایەتەکە بەکارهاتووە، نەک پێشتر بەکارهاتبێ. ئەمەش دەیسەلمێنێت کە قسەکانی سێر پێرسی کۆکس سەبارەت بە بەکارهێنانی زاراوەی ئێراق راست نەبووە. بۆ جارێکی تریش پەنا دەبەمە بەر ئاڕنۆڵد ویلسۆن، کە دەڵێت: (وڵاتانی عارەبی تورکی ئەو ناوە یان (چەمکە) بوو کە فەرمانگە فەرمییەکانی بەریتانی هەتاوەکو ساڵی (1916) بۆ ویلایەتەکانی بەسرا، بەغداو موسڵ بەکاریان هێناوە - سەرچاوە: ئاڕنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين، الجزء الاول، ل24+211). ئەو قسەیەی ناوبراو کە وڵاتانی عارەبی تورکی ویلایەتی موسڵ-یشی دەگرتەوە، بە هیچ شێوەیەک راست نییە، چونکە عوسمانییەکان ویلایەتی موسڵ یان کوردستان-یان بەکارهێناوە بۆ نیشتمان و خاکی کورد. بۆ سەلماندنی ئەو بۆچوونەشم پەنا دەبەمە بەر ئەو نەخشەیەی کە مام جەلال تاڵەبانی، سەرۆک کۆماری ئێراق و، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان لە رێکەوتی (9.2.2004)دا، لەناو هۆڵی کۆبوونەوەکانی ئەنجومەنی فەرمانڕەوایی ئێراق (مجلس الحكم العراقي)دا بەرزی کردەوە، کە نەخشەیەکی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوو، لەسەر ویلایەتی موسڵ بە گەورەیی نووسراوە کوردستان. بڵاوکردنەوەی نەخشەیەکی وای ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کە لە ساڵی (1893)دا وێنەی کێشراوەو ئێستاکە کە ساڵی (2010)یە تەمەنی دەکاتە (117) ساڵ، ئەوە دەگەیەنێت کە عوسمانییەکان لەو ماوە دوورو درێژەدا هەر کوردستان یان ویلایەتی موسڵ-یان بەکارهێناوە. بەڵام ئەو قسەیەی ئاڕنۆڵد ویلسۆن واتە بەکارهێنانی وڵاتانی عارەبی تورکی تەنیا بۆ ویلایەتەکانی بەغدا، بەسراو چەند ناوچەیەکی تری عارەبی بووە، نەک بۆ ویلایەتی موسڵی کوردستانی، چونکە لە

لایەک عوسمانییەکان خۆیان کوردستان یان کوردستانی قسمەتی عوسمانی (کوردستانی بەشی عوسمانی)یان بۆ ویلایەتی موسڵ بەکارهێناوە، لە لایەکی تریشەوە شەمسەددین سامی لە لاپەڕە (3846)ی بەرگی پێنجەمی قاموسی ئەعلامی تورکی عوسمانی (ئەنسکلۆبیدیای عوسمانی)دا نووسیویێتی: (کەرکوک شارێکە، ناوەندی پارێزگای شارەزوورە، لە ویلایەتی موسڵ-ی کوردستان). سەبارەت بە بەکارهێنانی کوردستانی بەشی عوسمانی بڕوانە: (بەشی چوارەمی ئەم پەرتووکە، عەباس سلێمان سمایل، مێژووی ناوچەی گەرمەسێر، کە لە ژمارە (1)ی گۆڤاری (هاواری کەرکوک)دا بڵاوکراوەتەوەو دەڵێت: (ویلایەتی موسڵیش لەگەڵ ویلایەتی دیاربەکر پێی دەگوترا (قسمەتی عوسمانی) واتە کوردستانی ئیمپراتۆری عوسمانی). بۆچوونەکانی هەر دوو کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە دوو کاتی جیادا هەر یەکەیان وەڵامێکە بۆ نادروستی بۆچوونەکەی ئەوەی تریان، هەر لە پێناوی پوچەڵکردنەوەی بانگێشەی هەر دووکیان ئەو نموونەیەم هێنایەوە، بۆئەوەی بیسەلمێنم کە نە ناوی ئێراق بە هەر سێ ویلایەتەکە گوتراوە، نە ویلایەتی موسڵ-یش بەشێک بووە لەو ئێراقەی کە دواتر ئینگلیز دروستیکرد. بەڵام بۆ یەکەم جارو بەشێوەی نووسینی فەرمی کە چەمکی ناوی (ئێراق) بەکارهاتبێ، دووجار لە مادەی سێی پەیمانی لۆزانی ڕێکەوتی (24.7.1923)دا، بەکارهاتووە - سەرچاوە: (مەسعود عەبدولخالق، دەقەکانی کۆنگرەی سێڤرەو خوێندنەوەیەکی تر، چاپی یەکەم، ل48). هەر لەو کۆنگرەیە بوو پێرسی کۆکس باسی ئەوەیکرد کە: (باشووری کوردستان بەشێکی تەواوکەری ئێراقە - سەرچاوە: کامەران ئەحمەد محەمەدئەمین مەنتک، کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەوڵەتی و ناوچەییدا 1890-1932، ل218)، کە وەریگرتووە لە: پێرسی کۆکس و هێنری دوبس، صفحة من تأريخ العراق الحديث في سنة 1914-1926، ل186-187). وەزیری کۆلۆنیالی بەریتانی (سێر وینستۆن لیۆنارد سپێنسەر چەرچڵ)یش لە لەندەنەوە دوو دۆستی نزیکی کوردی لەگەڵ خۆی برد کە بریتیبوون لە مێجەر نۆئیلی ناسراو بە (مێجەر ئیدوەرد ولیەم شارلس نۆئیل، پسپۆر لە کاروباری کورد و، ئارنۆڵد هیوبەرت یۆنگ (1885-1950 Arnold Hubert Young)، پسپۆر لە کاروباری دارایی). هەروەها (دی. جی. هۆکارس، نوێنەری وەزارەتی جەنگ)، (مێجەر ئار. دی. بابکۆک - R. D. Babckok)، کە سەرپەرشتیکاری کۆنگرەکە بوو)، هەروەها (کۆلۆنێل تۆماس ئیدوەرد لاورانس -

Colonel Thomas Edward Lawrence)، ناسراو بە لۆرانسی عارەب کە لە نێوان (16.8.1888–19.5.1935)دا ژیاوەو، زمانی عارەبی باش زانیوەو یەکێک بوو لە پیاوە هەرە ناسراوەکانی ئەوسای دەزگای هەواڵگری (موخابەرات)ی ئینگلیزو بە داینەمۆی شۆڕشی عارەبی ساڵی (1916) ناسرابوو، لەو کاتەشدا راوێژکاری چەرچل بوو ئەوانییش ئامادەبوون. لەو کۆنگرەیەدا دوای خوێندنەوەی یاداشتی بەشی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست کە لە لایەن مێجەر نۆئیل و مێجەر ئارنۆڵد هیوبەرت یۆنگ نووسرابوو، ئەوان بە هیچ شێوەیەک لەگەڵ لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبییەوە نەبوون، تووشی بەرپەرچدانەوەیەکی توند بوونەوە لە لایەن (سێر پێرسی کۆکس)ی کۆمیساری باڵای ئینگلیز لە بەغداو، (خاتوو گێرترۆد بێڵ)ی ئەمینداری کۆمیسیاری باڵای ئینگلیز، ئەو دووانەی کۆتایی زۆر بە توندی لە دژی داواکارییەکانی ناو یاداشتەکە وەستانەوە سەبارەت بەدواڕۆژی کورد و چارەنووسی باشووری کوردستان. (وینستۆن چەرچڵ)یش هەمان بۆچوونی (مێجەر نۆئیل)و (مێجەر ئارنۆڵد هیوبەرت یۆنگ)ی هەبوو، لەوەش زیاتر پێیوابوو ئەگەر ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر ئێراق، ئەوکاتە دەسەڵاتدارانی عارەب کوردەکان دەچەوسێننەوە. سەرەڕای ئەو هەڵوێستە جوانانەی وینستۆن چەرچڵ بەرامبەر بە کوردستان و پرسی کورد، کەچی چەرچڵ لە ماوەی پۆستی وەزیری وڵاتانی کۆلۆنیاڵیدا دەرهەق بە کورد گوتویەتی: (بەکارهێنانی گازە ژەهراوییەکان لە دژی خێڵە ناشارستانییەکان بەتایبەت کوردەکان و ئەفغانەکان زۆر راست و لەجێی خۆیدا بووە – سەرچاوە: ئەحمەد باوەڕ، چارەنووسی گەلی کورد لە کۆنگرە و رێکخراوە نێودەوڵەتیەکاندا، ل49، کە وەریگرتووە لە: نعوم تشومسكي، الغزو مستمر، ل43). بگرە (لۆرانس)یش دژی دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ نەبوو، بەڵکو دژی ژێردەستکردنی کورد بوو بۆ حکومەتێکی عارەبی. سەبارەت بە هەڵوێست و بۆچوونی کۆلۆنێل لۆرەنس، ئاماژە بە وەڵامێکی ناوبراو دەدەم دوای ئەوەی وینستۆن چەرچڵی وەزیر پرسیاری لێکردووەو، ئەویش وەکو راوێژکار وەڵامی داوەتەوەو پێشنیاری خۆی بۆ دەربڕیوە. مێژوونووسی ناودار محەمەد رەسوڵ هاوار، لە لاپەڕە (72)ی بەرگی دووەمی پەرتووکی (شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان)دا، بەمشێوەیە باسی وەڵامەکەی لۆرانس دەکات: (بەلای منەوە وا باشە کە کورد نەخرێتە ژێردەسەڵاتی حکومەتی

عارەبییەوە، ئەگەرچی دەشزانی کە حکومەتی عارەبی لە تەقەلای خۆی ناکەویٚ کە کورد بخاتە ژێردەستی خۆیەوە، بێجگە لەوە ئەوە بە باش نازانم کە دوو پارێزگار هەبێت (نیازی کەرکوک و سلێمانی بووە)، بەڵکو تەنیا پارێزگارێک بۆ هەر دوولا دابنرێت کە مەرج نییە وەکو (پرانس)ێکی کورد رەفتار بکا).

دۆزی کورد و کوردستان کە بابەتی سێیەم بوو لە خشتەی بەرنامەی کۆنگرەدا، لە رۆژی (15)ی ئازاردا لە کۆبوونەوەی چوارەمی (کۆمسیۆنی سیاسی)دا گفتوگۆی زۆری لەسەر کراو، بۆچوونەکانی سێر پێرسی کۆکس و گێرترۆد بێڵ ئەوەبوو کە بە پێویستیان دەزانی پەیماننامەی سێڤرە چاوی پێدا بخشێنرێتەوەو، ناوچەکانی سەربە باشووری کوردستان رزگار بکرێن و بۆ بەرژەوەندی ئێراق، بەڵام وینستۆن چەرچڵ، مێجەر نۆئیل و عەقید لۆرانس لەگەڵ دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی بوون کە ببێتە لەمپەرێک لە نێوان تورک و بەرژەوەندی بەریتانییەکان لە میسۆپۆتامیا (ئێراق)، وە بە هیچ شێوەیەکیش باشووری کوردستان نەخرێتە ژێردەسەڵاتی حکومەتی عارەبی - سەرچاوە: (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917-1923)، ل213-214). بەر لە بەستنی کۆنگرەی قاهرەش، (کۆمیسیۆنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست)، لە رێکەوتی (23.2.1921)دا کۆنگرەیەکی بە سەرۆکایەتی وەزیری دەرەوە (لۆرد کورزۆن)، لە نووسینگەی وەزارەتی ناوبراودا بەست و سێ پێشنیازیان خستبووە روو، ئەو رۆژە سێ پێشنیازەکە کران بە بنچینەی گفتوگۆی پرسی کورد، کە بریتیبوون لە:

1- ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە بلکێنرێ.
2- ئینگلیز لە ویلایەتی موسڵ بکشێنەوە (ئەو بۆچوونە وەزارەتی دەرەوە پێشنیاری کردبوو).
3- کۆنفیدراڵییەکی کوردی دابمەزرێ (وەزارەتی دەرەوەی هیندی خاوەنی ئەو پێشنیازە بوو) – سەرچاوە: (دکتۆر میم کەمال ئۆڤە، کرۆنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ 1918-1926، ل23).

دوای گفتوگۆیەکی چڕوپڕی نێوان بەشدارانی کۆنگرە و، بە گوێرەی برووسکەی ژمارە (201)ی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا بۆ وەزیری دەوڵەت بۆ کاروباری کۆلۆنییەکان (وینستۆن چەرچڵ) لە رێکەوتی (21.6.1921)دا، کە وەڵامێکە بۆ بروسکەی ژمارە (148)ی چەرچڵ، دوو ئەلتەرناتیڤی سیاسی بۆ

چارەسەرکردنی پرسی کورد لای بەشدارانی کۆنگرە گەڵاڵە بووە، یەکەم: ناوچە کوردییەکان بەشێک بن لە ئێراق، دووەم: هاندانی ئەو ناوچە کوردییانە بوو بۆ سەربەخۆیی – سەرچاوە: (دکتۆر حامد مەحمود عیسا، القضیة الکوردیة في العراق من الإحتلال البریطاني الی الغزو الأمریکي 1914–2004، ل75+601). بەشێوەیەکی گشتی کۆنگرەکە لایەنی رامیاری و سەربازی زۆری ئەوکاتی لەبەرچاو گرت و، مێجەر (مێجەر ئارِ. دی. بابکۆک – R. D. Babckok)یش بوو بە ئەمینداری گشتی (کۆمیسیۆنی رامیاری لە پێناوی کوردستان)، کە لە پێناوی دۆزینەوەی چارەسەرێک بۆ دۆزی ویلایەتی موسڵ هەر لەو رۆژەدا بڕیاری پێکهێنانی درابوو. لەو کۆنگرەیەدا هیچ نوێنەرێکی کورد بەشداری نەکردبوو، چونکە بەریتانیا قایل نەبوو، مەبەستیش لە رێگە نەدان بە نوێنەرانی کورد بۆ بەشداریکردنیان لە کۆنگرەی قاهیرەدا، لە باربردنی ئەو گفتانە بوو کە بە گوێرەی (پەیمانی سیڤرە) بە کورد درابوو، کە دەبوایە دەوڵەتێکی کوردی دابمەزرێت. بەڵام یەکێک لە نوێنەرانی حکومەتی ئێراقی جەعفەر عەسکەری (محەمەد جەعفەر مستەفا عەبدولڕەحمان عەسکەری 15.9.1885–29.10.1936)، وەزیری بەرگری ئەوکاتی ئێراقی بوو، کە کۆنە ئەفسەرێژکی سوپای عوسمانی بوو، لە رێکەوتی (22.10.1920)دا بۆ دامەزراندنی حکومەتی ئێراق هاتەوەو، دواتر لە کۆدەتای (فەریق یەکەمی روکن بەکر سدقی 1886–11.8.1937)، لە رێکەوتی (29.10.1936)دا کوژرا، ناوبراو گوایە کورد بووە، بەڵام جەعفەر عەسکەری هەم خۆی بە عارەب دادەناو هەم وەکو نوێنەری حکومەتی ئێراقی لەگەڵ (ساسۆن حسقیل 1860–1932)ی وەزیری دارایی بەشداری کۆنگرەی قاهیرەیان کردبوو. سەبارەت بە رەگەزی جەعفەر عەسکەری، نەجدەت فەتحی سەفوەت، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (مذکرات جعفر العسکري)دا نووسیوێتی: (باپیرە گەورەی جەعفەر عەسکەری ناوی عەبدوڵڵا بووەو، لە سەدەی شازدەی زایینییەوە لە شاری مەدینەوە هاتوون و لەدێی عەسکەری نزیک کەرکوک نیشتەجێ بووینە). جا بۆمان روون نییە کە ئایا ناوبراو لە بنچینەدا کورد بووە یان عارەب، هەر چەندە زۆربەی عارەب و مێژوونووسانی عارەب هەر کوردێک خزمەتی بە ئیسلام و عارەب کردبێت، ئەوان هەوڵیانداوە بنەچەکەیان بۆ عارەب بگەڕێننەوە، بەڵام من پێموایە جەعفەر عەسکەری عارەبە چونکە خۆی باسی ئەوە دەکات کە عارەبە. جەعفەر عەسکەری کاتێک کە لە رۆژی یەکشەممەی

ڕێکەوتی (10.8.1930)دا، لەگەڵ هەر یەک لە کۆمیسیاری باڵای بەریتانی (سێر فرانسیس هێنری همفریس)و سەرۆک وەزیرانی ئێراق نوری سەعید (23.3.1930-19.10.1932)و جەمال بابانـدا سەردانی شـاری سلێمانیان کـرد. لەو سەردانەدا شـاندی بەغـدا لەگـەڵ بەرپرسـان و سـەرۆک خێڵـەکان و پیاوماقوڵانی سلێمانی کۆبوونەوە. لەو کۆبوونەوەیەدا، جەعفەر عەسکەری گوتبووی: (براکانم بزانن خوێنی کوردیشم تیایە، بەڵام من عارەبم، بۆ بەرژەوەندی ئێوە قسەدەکەم بە هەستیاریەوە وەری مەگرن. مەبن بە ئامێر بەدەستی خەڵکەوە، بەزەییتان بە نەتەوەکەتاندا بێت و تووشی کارەساتیان مەکەن. وا لەسەرەوە کوردەکان پارچە پارچە دەکەن، سەریان دەبڕن‌و لە جیهان ئاشکرایە کە کورد نەتەوەیەکی ئایین پەروەرە، لەبیرتان نەچێ کە ئایینتان عارەبییە، قورئانتان عارەبییە، محەمەد عارەبییە، فەیسەڵ کوڕی محەمەدە، براکان تکاتان لێدەکەم کارەساتی کەربەلا دووبارە مەکەنەوە – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هـاوار، شـێخ مـەحمودی قارەمـان و دەوڵەتەکـەی خـوارووی کوردسـتان، بـەرگی دووەم، ل734). شـرۆڤەکردنی ئـەو هەڕەشـەو قسـە بێمانایانـەی جەعفـەر عەسکەری بۆ خوێنەران جێدێڵم. هـەروەها (ئیلمر هۆلـدن)ی فەرماندەی هێزەکانی بـەریتانی لـە ئێـراق و (مێجـەر ئیـدی) راوێژکـاری وەزارەتـی بـەرگری بەشـداری کۆنگرەیـان کـرد. ئـەو کۆنگرەیـە لـە بنچینـەدا بـۆ پەشـیمان بوونـەوە لـە پـەیمانی (سێڤرە)و لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بوو بە ئێراقی عارەب و دەستنیشـانکردنی (شـا)و دامەزرانـدنی سـوپایەک بـۆ ئـەو ئێراقـەی کـە ئینگلیزەکـان دەیانویسـت بیخەنـە سـەرپێ. لـە کۆتاییشـدا لـە کـۆی حـەوت ئەنـدام لـە ئەنـدامانی (کۆمیسـیۆنی رامیـاری لـە پێنـاوی کوردسـتان)دا، چـوار ئەنـدامیان (سـێر وینسـتۆن چـەرچڵی سـەرۆکی کـۆنگرەی قـاهیرەو وەزیـری وڵاتـە داگیرکـراوەکـانی بـەریتانیا، مێجـەر ئیـدوەرد نۆئیـل و مێجـەر ئارنۆڵـد هیوبـەرت یۆنـگ و لـۆرانس)، داوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردییان دەکرد دوور لە ئێراق، کەچی (سێر پێرسـی کـۆکس)ی کۆمیسـاری بـاڵای ئینگلیـز لـە بەغـداو، (خـاتوو گێرتـرۆد بێـڵ)ی ئەمینداری کۆمیسیاری باڵای ئینگلیز بە توندی دژی بوون و جەختیان لەسەر ئەوە کـردەوە کـە دەبێـت ناوچـە کوردییـەکان (ویلایـەتی موسـڵ) بـە ئێراقـەوە بلکێنرێـت، ئەندامی حەوتەمیش کە (مێجەر ئاڕ. دی. بابکۆک - R. D. Babckok)، بوو ئـەویش بێدەنگی هەڵبژارد. سەبارەت بە دواڕۆژی کوردستان لەم کۆنگرەیەدا نەگەیشتنە هیچ

چارەسەرێک، بۆیە کۆنگرە بڕیاریدا (کۆنگرە گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە هەر هەوڵێکی بەزۆر بۆ دانانی ناوچە کوردییەکان لەژێر سەرپەرشتی حکومەتێکی عارەبی، رووبەڕووی بەرەنگارییەکی توندی کوردەکان دەبێتەوە. بۆیە پێویستە کوردستان بخرێتە ژێر سەرپەرشتی راستەوخۆی نوێنەری بالای بەریتانیا (مەندوبی سامی)و، بەجیا لە ئێراق بەڕێوەببرێت تا ئەوکاتەی کە تێڕوانینی گشتی کوردی کاریگەرو باوەڕپێکراو دەردەکەوێت بۆئەوەی بچنە سەر ئێراق – سەرچاوە: (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917-1923)، ل215 + دکتۆر حامید مەحمود عیسا، القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني إلى الغزو الأمريكي 1914-2004، ل66). هەر دوای پێنج مانگ بەسەر تێپەڕبوونی پەیماننامەی (سێڤرە 10.8.1920)دا، کە مافی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لە باکووری کوردستان بە کورد دابوو، دواتریش مافی یەکگرتنەوەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەگەڵ دەوڵەتە کوردییەکە، لە کۆنگرەی قاهیرەدا باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە گوێرەی بڕیارەکەی کۆنگرەی قاهیرە کە لە سەرەوەدا ئاماژەی پێکرا، لە دەوڵەتی کوردی دانپێدانراو بە گوێرەی پەیماننامەی سێڤرە جیاکرایەوە، کە ئەمەش ئاماژەو سەرەتایەک بوو بۆ جێبەجێ نەکردن‌و هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامەی ناوبراو. هەر لەو کۆنگرەیەدا وینستۆن چەرچڵ، لە رێکەوتی (21.4.1921)دا پێشنیاری ئازادکردن و گەڕانەوەی شێخ مەحمودی لە (سێر پێرسی کۆکس) کرد، لەگەڵ گەڕانەوەی مێجەر نۆئیل. سەبارەت بە پادشاو سوپایەک بۆ ئێراق، تەواوی ئەندامانی کۆنگرەکە لە رێکەوتی (12.3.1921)دا لەسەر ئەوە رێککەوتن کە (فەیسەڵ کوڕی شەریف حوسێن کوڕی شەریف عەلی کوڕی محەمەد کوڕی عۆن ئەلهاشمی 20.5.1883-8.9.1933) بکرێت بە شای ئێراق و، بەزووترین کاتیش سوپایەک بێتە دامەزراندن. هەر لە کۆنگرەی قاهیرەدا، جەعفەر عەسکەری (15.9.1885-29.10.1936) کە پیاوێکی هەرە دڵسۆزی ئینگلیزو عارەب و ئێراق بوو لە رۆژی (25.3.1921)دا، هەواڵی دامەزراندنی سوپای ئێراقی راگەیاند، کە سێر پێرسی کۆکس رۆڵی بەرچاوی هەبوو لە دامەزراندنیدا. بەڵام لەبەرئەوەی پێشتر لە رێکەوتی (6.1.1921)دا، دە ئەفسەر لەو ئەفسەرە ئێراقی و کوردانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەبارەگا تایبەتییەکەی جەعفەر پاشای عەسکەری لە بەغدا کۆببوونەوە، بە مەبەستی دامەزراندنی سوپایەک بۆ ئێراق، بۆیە

ئەو رۆژەیان کرد بە رۆژی دامەزراندنی سوپای ئێراق نەک رۆژی (25.3.1921). سەبارەت بەدانانی (فەیسەڵ کوڕی حوسێن) بە شای ئێراق، ئەنجومەنی وەزیرانی ئێراق لە رێکەوتی (11.7.1921)دا بڕیاریدا کە ناوبراو بکرێت بە پادشای ئێراق، بەو مەرجەی ئێراق وڵاتێکی دەستووری، پەرلەمانی، ئازادو وابەستە بە یاسا بێت – سەرچاوە: (ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، العراق الحدیث من سنة 1900 الی سنة 1950، الجزء الاول، ل216 + دکتۆر محەمەد موزەفەر هاشم ئەلئەدهەمی، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الأول، ل153)، هەروەها ئەنجومەنی بەڕێوەبەرێتی ئێراق (پەرلەمان) لە رێکەوتی (21.7.1921)دا بڕیاریدا کە فەیسەڵ بە شای ئێراق دابنرێت، ئەوەبوو دواتر لە رێکەوتی (23.8.1921)دا ئاهەنگی کڵاو لە سەرنانی شاهانە بۆ (فەیسەڵ کوڕی حوسێن) بەڕێوەچوو، هەروەها بڕیاردرا کە (سێر کیناهان کۆڕنەوالیس)ی راوێژکاری وەزارەتی ناوخۆ بکرێ بە راوێژکاری تایبەتی شا فەیسەڵ. بەر لەو کڵاو لە سەرنانەی شا فەیسەڵ، گوایە ریفراندۆمێک لە رێکەوتی (18.8.1921)دا بۆ دەنگدان بە پادشایەتی ئەو ئەنجام دراوە، دوو نموونە دێنینەوە کە (کریس کۆچێراو ئێدمۆندس)ن، یەکەمیان باسی ئەوە دەکات کە (90%)و دووەمیشیان نووسیوێتی کە (96%)ی دانیشتوانی هەر سێ ویلایەتی بەغدا، بەسراو موسڵ دەنگیان بە فەیسەڵ داوە – سەرچاوە: (کریس کۆچێرا، مێژووی کورد لە سەدەی 19–20دا، ل111 + سیسیل جۆن ئێدمۆندس، کورد تورک و عارەب، ل151). بە گوێرەی ئەو جیاوازییەی نێوان هەر دوو نووسەری سەرەوە کە (6%)ە جیاوازییەکی زۆرە، ئەمەش بۆمان دەردەخات کە ئەو ئەنجامانە دوورن لە راستیدا. بەڵام لەو راپۆرتە تایبەتییەی کە حکومەتی بریتانیا بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکانی ناردووەو، دواتر لەژێرناوی (راپۆرتێکی تایبەتیی حکومەتی بەریتانیا بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان لە نێوان ساڵانی 1920–1931)دا لە چاپدراوە، سەبارەت بە ئەنجامی ئەو ریفراندۆمەی بۆ هەڵبژاردنی شا فەیسەڵ بە پادشای ئێراق، نووسیوێتی: (کە ساتێک ریفراندۆم کرا دەربارەی ئەوەی عارەبێک بکرێ بە پادشای ئێراق، کوردەکان لەوەدا دوودڵ بوون. لە سلێمانی بەشداری دەنگدانیان نەکرد، کوردەکانی کەرکوک داوای پێکهێنانی حکومەتێکی کوردییان کرد. کوردەکانی ناوچەکانی موسڵ و هەولێر (جگە لە رواندز) کە تورکی تیادایە، ئەوانیتر دەنگیان بۆ فەیسەڵ دا، بەڵام هەندێ سەرنج و داخوازییان هەبوو کە پەیوەندی هەبوو بەو مافانەی کە لە مادەی (64)ی

پەیمانی سێڤرەدا بۆ کورد دەستنیشان کرابوو، کە بە پێی ئەوە دەبوایە حکومەتێکی نا ناوەندی بۆ کورد دامەزرایە – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل105). بە پێی ئەو راپۆرتەی حکومەتی بەریتانیا بۆمان دەردەکەوێت کە ئەنجامی ریفراندۆمەکە ساختەکاری زۆری تێدا کراوە، ئەگینا دانیشتوانی هەر دوو پارێزگای کەرکوک و سلێمانی دەنگیان بە فەیسەڵ نەداوە، هەرچی پارێزگاکانی دهۆک، هەولێر و موسڵ-ە، بەو مەرجە دەنگیان بەو داوە کە مادەی (64)ی پەیماننامەی سێڤرە جێبەجێ بکرێت. کاتێکیش کە هیچ لایەک پابەندی مادەی (64) نەبێت، کەواتە دەنگدانەکە هەڵدەوەشێتەوە، ئەمەش مانای ئەوەیە کە دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ یاخود باشووری کوردستان دەنگیان بە فەیسەڵ نەداوەو ئەویان هەڵنەبژاردووە، ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە لە لاپەڕە (49)ی پەرتووکی (ولایه الموصل تقرير لجنة عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925، مراجعة وتحقيق عبدالرزاق محمود القيسي)دا، هاتووە (لە پێناوی زۆرتر تیشک خستنەسەر راپرسییەکانی پێشوو، شاندەکە (شاندی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ) داوای لە حکومەتی بەریتانی و دەسەڵاتدارانی بەریتانی کرد کە سەبارەت بە هەر دوو راپرسی وردەکارییەکانی بداتێ. بەڵام لەو زانیارییانەی کە درانە شاندەکە، دەرکەوت کە نە لە ساڵی (1919)و نە لە ساڵی (1921)دا راپرسی ئەنجام نەدراوە). بە گوێرەی ئەو راپۆرتەی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ بۆمان دەردەکەوێت کە نە راپرسی یەکەم (18.2.1919)و نە راپرسی دووەم (18.8.1921) ئەنجام نەدراون. دکتۆر حامد مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (67)ی پەرتووکی (القضية الكوردية في العراق)دا، نووسیویێتی: (دەستنیشانکردنی شازادە فەیسەڵی هاشمی لە لایەن ئینگلیزەکانەوە بۆ پادشای ئێراق، رووبەڕووی بەرهەڵستییەکی توند بووەوە، نەک بەتەنیا لە لایەن کوردەکانەوە، بەڵکو لە لایەن بەشێکی گەورەی عارەبەوە بەتایبەت شیعەکانەوە). باشە ئەگەر کورد و بەشێکی زۆر لە عارەبەکان دەنگیان بە فەیسەڵ نەدابێت، ئەی چۆن ئەو (96%)ی دەنگەکانی بەدەست هێناوە!! لە هەمووی سەیرتر ئەوەیە کە ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆنی کۆمیسیاری پێشووی باڵای بەریتانی لە بەغدا، سەبارەت بە چۆنیەتی دانانی فەیسەڵی کوڕی حوسێن بە پادشا دەڵێت: (بە پێچەوانەی ویست و

ئـارەزووی گـەلی کـوردەوە، پـرانس فەیسـەڵ-م کـردە شـای ئێراق. بـەرگری کـورد بەشـێوەیەکی خوێنـاوی سـەرکوت کـرا – سـەرچاوە: دکتـۆر عـەزیز شـەمزینی، جولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، وەرگێڕانی فەرید ئەسەسەرد، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، چاپی چوارەم، ل226). ئەو قسانەی ویلسۆن پێویست بەوە ناکات ئەوەندە روونکردنەوەی لەسەر بدرێت، چونکە ئەو خۆی باسی ئەوە دەکات کە شا فەیسەڵی بە پێچەوانەی خواست و ئارەزووی کوردەکان کردۆتە پادشای ئێراق. ئەمەش تەواوی بانگێشەی دەنگدانی ئازادانەی کورد بۆ پەسندکردنی شـا فەیسـەڵ و ریفرانـدۆمی سەربەسـتانە بـە درۆ دەخاتـەوە. گۆڵـد سـمیس، کـە ئەفسەرێکی رامیاری تازە دانراوبوو بۆ سلێمانی، لە (14.5.1921)دا بۆ کۆمیسیاری باڵا سێر پێرسی کۆکس دەنووسێ و دەڵێ: (کوردەکان بەرهەڵستیی ئەوەش ئەکەن کـە تەنانـەت بـە مەرجیشـەوە لەگـەڵ ئێراقـدا یـەک بگـرن - سـەرچاوە: کامیل ژیـر، کوردایـەتی و سـەربەخۆیی، ل43). ئەمـەش دەریـدەخات کـە کوردەکـان هـەرگیز نەیانویسـتووە بچنـەپاڵ دەوڵـەتێکی عـارەبی، بـەڵام لەبەرئـەوەی ئینگلیـزو عارەبـەکان بەرژەوەنـدییان لـەوەدابوو تەنانـەت ئەگـەر بـەزۆرو سـاختەکاریش بێـت، دەبێـت باشـووری کوردسـتان بخرێتـە سـەر ئێراق. ئـەوە سـەرەڕای ئـەوەی لـە ناوەڕاسـتی مـانگی ئـابی (1921)دا وەزارەتـی کۆلۆنییـەکانی بـەریتانی (وەزارەتـەکەی وینسـتۆن چەرچڵ) بە بروسکەیەک کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا (سێر پێرسی زەکەریا کۆکس)ی ئاگادارکردۆتـەوە، بۆئـەوەی فەیسـەڵی کـوڕی حوسـێن وەکو فەرمانـداری ئێراق دابنێن نـەک وەکو پادشـا، بـەڵام کۆمیسـیاری نـاوبراو کـە زۆر دڵسـۆزبوو بۆ عارەب و ئێراق دژی ئەو بیرۆکەیە وەستایەوەو سووربوو لەسەر دانانی فەیسەڵ بە پادشای دەستووریو یاسایی ئێراق – سەرچاوە: (ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، العراق الحـدیث مـن سـنة 1900 الـی سـنة 1950، الجـزء الاول، ل217). بـەجێ نـەهێنانی داواکارییەکـەی وینسـتۆن چـەرچڵ لـە لایـەن سـێر پێرسـی کـۆکس-ەوە کـە بێگومـان بەرپرسـانی تـری بـەریتانی لەگـەڵ بـووە، لـە پێنـاوی بـەدیهێنانی مەرامـەکانی ئینگلیـز بـووە لـە دوارۆژدا لـە رێگـای کردنـی فەیسـەڵ بـە شـای ئێراقـەوە. سـەبارەت بـەدوا بڕیاری کۆنگرەی قاهیرە، ئێدمۆنـدس لـە لاپـەڕە (151)ی پـەرتووکی (کـورد تـورک و عارەب)دا، نووسیویێتی: (بڕیارێکی تری کۆنگرەی قاهیرە ئەوەبوو کە لە پایزی سـاڵی (1923)ەوە، هێزەکـانی ئاسـمانی شـاهانەی بـەریتانی بەرپرسـێتی بـەرگری کـردن لـە

ئێراق و، پاراستن و دابینکردنی ڕێکخستن و ئاسایشی ئەو وڵاتە لە سوپا وەرگرن). بەڵام ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، لە لاپەڕە (214)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (العراق الحدیث من سنة 1900 الی سنة 1950)دا، نووسیویێتی: (لە کۆنگرەی قاهیرەدا گەیشتنە ئەوەی بڕیارێکی گرنگ سەبارەت بە پرسی بەرگریکردن بدەن. کۆنگرە بڕیاریدا بە کەمکردنەوەی هێزەکانی بەریتانی و، هێزەکانی ئاسمانی بەریتانی لە ساڵی (1922)دا کۆنترۆڵ و سەرکردایەتی سوپای بەریتانی وەرگرێت). ئەوەی کە هەر یەک لە ئێدمۆندس و لۆنگریگ باسیانکردووە بڕیارێکی کۆنگرەی قاهیرە بووە، هۆیەکەشی زۆرتر لەبەرئەوە بووە کە سوپای ئێراق نە بە تەنیاو نە لەگەڵ سوپای ئینگلیزیش نەیاندەتوانی بەرەنگاری سوپای کورد و پێشمەرگەی شێخ مەحمود ببنەوە، ئەگەر بێتوو هێزی ئاسمانی بەریتانیا لەگەڵیان نەبوایە. لە پێناوی پشت ڕاستکردنەوەی بۆچوونەکەم پەنا دەبەمە بەر لێدوانێکی کۆمیساری باڵای بەریتانی لە بەغدا سێر هێنری ڕۆبەرت کۆنوای دوبس، کە لە ڕێکەوتی (8.3.1931)دا لەیاداشتی ژمارە (4021)دا بۆ دەوڵەتی پایەبەرزی پادشای بەریتانی ناردووە، نووسیویێتی: (سوپای ئێراق ناتوانێ لە ناوچە شاخاوییەکاندا جموجۆڵ بکا، بەتایبەتی کە تائێستا ئێراق هێزێکی چەکداری وای نییە کە بتوانێ بەرپەرچی بچووکترین هێرشی کوردی پێ بداتەوە. کورد هەمیشە بۆ ڕاپەڕین سازو ئامادەیە. لەبەرئەوە سوپای بەریتانیا کە لە ئاشوورییەکان (لیڤی) پێکهاتووەو هێزی ئاسمانیی پاشایەتی بەریتانیا بە جووتەو بە جیا بەردەبنە گیانی کورد و ڕاپەڕینەکەیان دەکوژێننەوە. چەند مانگێک لەمەوپێش فڕۆکەکانی بەریتانیا کەوتنە بۆردومان کردنی لایەنگرانی شێخ مەحمودی پێشەوای یاخیانی کورد - سەرچاوە: دکتۆر عەزیز شەمزینی، جوڵانەوەی ڕزگاریی نیشتمانیی کوردستان، ل237).

کۆنگرەی یەکەم و دووەمی لۆزان و پەیماننامەی لۆزان:

بەستنی ئەو هەموو کۆنفرانس و کۆنگرە یەک لەدوا یەکانەی، هەر لە دوای بەستنی پەیماننامەی سیڤرە، کە لە ڕێکەوتی (10.8.1920)دا لە شارۆچکەی سیڤرەی ڕۆژئاوای شاری پاریس بەسترابوو، مانای جێبەجێ نەکردنی پەیماننامەکەو دۆزینەوەی ڕێگا چارەیەکە بۆ خۆدزینەوە لە جێبەجێکردنی بەندەکانی (62، 63، 64)ی پەیماننامەکە کە تایبەت بوو بە دانپێدانان بە مافە نەتەوایەتییەکانی نەتەوەی کورد و دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لە باکوورو باشووری کوردستان. پەیماننامەی سیڤرەو مادەی (58)ی دەستووری کاتی ئێراق و مادەی (140)ی دەستووری هەمیشەیی ئێراق، سەبارەت بە چارەسەرکردنی کێشەی سنووری نێوان باشووری کوردستان و ئێراق، زۆر لەیەک دەچن، هەر یەک لە پەیماننامەی سیڤرەو مادەی (58) یان (140) لە کاتێکدا بەستراون کە دەوڵەتی ئێراق زۆر بێهێز بووە، بەستنی کۆنگرەکانی لەندەن، قاهیرە، کۆنفرانسی یەکەمی لۆزان، کۆنفرانسی دووەمی لۆزان، پەیمانی لۆزان و دامەزراندنی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ، مانای باوەڕنەبوون و خۆدزینەوە لە پەیماننامەی سیڤرە دەگەیەنێت لە لایەن لایەنەکانی پەیماننامەکەو گەڕانە بەدوای دۆزینەوەی چارەسەرێکی تر. هەروەها سستیکردن لە جێبەجێکردنی مادەی (58) یان (140)و هەوڵدان لە لایەن عەرەب بەشێوەیەکی گشتی، بۆ گۆڕینی ناوەڕۆکی هەر دوو مادەی ناوبراو لە هەوڵی یەکەمدا بەمادەی (24)ی یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنی پارێزگاکانی ئێراقی، کە لە ڕۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (22.7.2008)دا پەرلەمانی ئێراق دوای دەرچوونی هەر دوو لیستی کوردستانی (کوردستانی + یەکگرتووی ئیسلامی) بڕیاری لەسەردا، دواتریش لە هەوڵی دووەمدا گۆڕینی بەمادەی (23)ی هەمان یاسای ناوبراو لە سەرەوەدا، کە لە ڕۆژی چوارشەممە، ڕێکەوتی (24.9.2008)دا پەرلەمانی ئێراق بە پەسەندکردن و ئامادەبوونی هەر دوو لیستی کوردستان بڕیاری لەسەردا، لە پێناوی کەمکردنەوەی قورسایی مادەی (140)و ڕاکردن و خۆدزینەوە لە جێبەجێکردنی مادەی ناوبراودا، کە ماوەی جێبەجێکردنی کۆتایی ساڵی (2007) بوو، کۆتایی پێهات. بەڵام جیاوازی نێوان ئەو کۆنفراس، کۆنگرە و پەیمانانەی کە دوای پەیمانی

سیڤرە بەستران، کورد لایەنێک یان بەشدار نەبوو سەرەڕای ئەوەی کە گشتیان پەیوەندییان بە کورد و کوردستانەوە هەبووە، وەلێ هەموو ئەو مادانەی کە بۆ کەمکردنەوەی قورسایی یان هەرەس پێهێنانی مادەی (140) دادەڕێژرێت، بەناوی دارشتنی یاساکان یاخود هەموارکردنی دەستووری ئێراق بە گوێرەی مادەی (142)ی دەستوورەوە، کورد تێیدا بەشدارە، بۆیە کورد ناشێت قایل بێت بەداڕشتنی هیچ مادەیەکی تر کە مەترسی بێت بۆسەر مادەی (140)، کە لایەنی کەمی خواستە نەتەوایەتیەکانی کورد و کوردستانیانی تێدایە. عارەب و تورکمانەکان بانگێشەی ئەوە دەکەن کە مادەی (140)ی دەستووری هەمیشەیی ئێراق مردووە، خۆ ئەگەر کورد خۆی بێدەنگ کاتو نێتە وەلام عارەبەکان تەنیا بەشی کوردی لێ دەمرێنن و، هەر بە گوێرەی هەمان مادە ئەو شارۆچکەو خاکانەی کە شیعەنشین بووینەو خراونەتە سەر پارێزگا سونییەکانی وەکو رومادی دەیگەڕێننەوە بۆسەر نەجەف و کەربەلا. سەرکردایەتی کورد دەبوایە لەسەر بڕیارەکانی کۆنگرەی ئۆپۆزسیۆنی ئێراقی، کە لە رێکەوتی (14-16)ی مانگی سپتێمبەری (2002)دا لە شاری لەندەنی پایتەختی بەریتانیا، لەژێر دروشمی (لە پێناوی رزگارکردنی ئێراق و دەستەبەرکردنی دیموکراتی)دا بە ئامادەبوونی هەر دوو سەرکردەی کورد مام جەلال و کاک مەسعود بارزانی و شاندی هەر دوو پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان کە رۆڵی بەرچاویان تێدا بینی، بەسترا مامەڵە لەگەڵ سەرانی عارەبدا بکات. بەیاننامەی سیاسی کۆنگرەی لەندەن، کە بیست و دوو خاڵ لەخۆ دەگرێت، بە گوێرەی خاڵی نۆیەم سەبارەت بە راگواستنی زۆرەملێیانەی بەعسییەکان لە پێناوی پاکتاویکردنی رەگەزی کورد لە ناوچە دەوڵەمەندەکان بە نەوت، تیایدا هاتووە: (کۆنگرە راگواستنی زۆرەملێ، پاکتاوکردنی رەگەزی، بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی و گۆڕینی باری ناسنامەی نەتەوایەتی شەرمەزار دەکات، کە لە راستی پێکهاتەی نەتەوایەتی ناوچەکانی کەرکوک، مەخمور، خانەقین، شەنگال، شێخان، زومار، مەندەلی و ناوچەکانی تردا کراون و، کۆنگرە بانگەشەی سڕینەوەی تەواوی پاشماوەکانی ئەو سیاسەتانە دەکات، بە گوێرەی ئەو هەنگاوانەی کە لە خوارەوە هاتوون:

1. گەڕانـەوەی راگوێزراوەکـان بـۆ ناوچـەکانی خۆیـان و گێڕانـەوەی سـەرجەم ماڵ و مولکـە زەوتکراوەکانیـان، هـەروەها قەرەبووکردنـەوەی ئـەو زیانانـەی کە لێیان کەوتووە.
2. گێڕانەوەی تەواوی هاوردەکان کە رژێم نیشتەجێی کردوون لـەو ناوچانـەی کە لەسـەرەوە ئاماژەیان پێکراوە بۆ ناوچەکانی پێشووی خۆیان.
3. گێڕانەوەی سـەرجەم کوردە فەیلییەکان و هەموو ئەو ئێراقییانەی بـە بیانۆی رەگەزنامـــەی ئێرانـــی راگوێزرابـــوون بـــۆ دەرەوەی وڵات بـــە بـــێ لەبەرچاوگرتنی رەگەزنامەیان، کە دەسەڵات بە ناڕەوا مافی هـاوڵاتی بـوونی ئێراقـی لـێ وەرگرتبوونـەوە، بـۆ ئێـراق و مسـۆگەرکردنی گەڕانـەوەی رەگەزنامـــەی ئێراقـــی بۆیـــانو، گێڕانـــەوەی مـــاڵ و مولکیـــان و قەرەبووکردنـەوەیان لـەو زیانانـەی کـە لێیـان کـەوتووەو، ئاشـکراکردنی چارەنووسـی کـوردە فەیلییـە گلـدراوەکان، کـە لـە سـاڵی (1980)ەوە بـێ سەروشوێن کراون.
4. هەڵوەشـاندنەوەی گشـت ئـەو رێوشـوێنە کارگێڕیانـەی رژێـم، کـە لـە سـاڵی (1968)ەوە بـە مەبەسـتی گـۆڕینی بـاری دیمۆگرافیـای کوردسـتانی ئێـراق پەیڕەوی کردووە).

کەچی هەڵەیەکی زەقی سەرکردایەتی کورد، ئەوەبوو کە دوای پرۆسـەی رووخـانی رژێمـی دیکتـاتۆری سـەدام، دەسـتبەجێ قـایلبوو بـەو راگەیاندنـەی دەسـەڵاتی هاوپەیمانان بە دیاریکردنی سنووری هەرێمی کوردستان، بەو سنوورەی کە لـەپێش رێکـەوتی (19.3.2003)دا هـــەیبووە. ئەمـــەش مانـــای جێبـــەجێ نـــەکردن و هەڵوەشاندنەوەی یاخود بایەخ نەدان بوو بە بڕیارەکانی کۆنگرەی لەندەن. هـەروەها نەدەبوایـە سـەرکردایەتی کـورد بـەوە قایـل بێـت کـە عـارەبی هـاوردەی داگیرکـەر سەربەست بن لەوەی کە دەیانەوێت بۆ ئەو شوێنەی لێیەوە هـاتوون بگەڕێنەوە یان بمێننەوە، وەکو ئەوەی کە لە مادەی (140)ی دەستووردا کورد عـارەبی دە هـەزاری سەربەست کردووە لە مانەوە یان گەڕانـەوە، چونکە بە گوێرەی بڕگـەی دوو خـاڵی نۆی کۆنگرەی ڤیەنا باسی ئەوە دەکات کە تەواوی ئـەو عارەبە هاوردانـەی رژێم بـە مەبەسـتی گـۆڕینی بـاری دیمۆگرافیـای شـارەکانی کوردسـتان هێنـاویێتی، دەبـێ بگەڕێنەوە بۆ ئەو ناوچانەی کە لێیەوە هاتوون.

هەڵەیەکی تری سەرکردایەتی باشووری کوردستان ئەوەبوو، کە نابوایە بەمشێوەیە رەفتار لەگەڵ دەسەڵاتدارانی عارەبی ئێراق بکات سەبارەت بە چارەسەرکردنی پرسی کورد و کوردستان، چونکە پرسی کورد هەم پرسی خاکە هەم پرسی نەتەوە. پرسی کورد لە راستیدا پرسی داگیرکردنی خاکی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و پرسی نەتەوەیەکی ماف زەوتکراوە لە باشووری کوردستان، کە نەتەوەی کوردە. کەچی سەرکردایەتی کورد پرسی کوردیان لە پرسی خاکێکی داگیرکراوو زەوتکردنی مافی نەتەوەیەکی بێبەش لە هەموو مافێکی ژیان و مرۆڤایەتی، کردە پرسێکی دیموکراتی و بردیان بۆ ناو پەرلەمانی دوژمن (پەرلەمانی ئێراق)و پرسەکەیان ئەوەندە بچووک کردەوە، کە لەوێش رۆژ لە دوای رۆژ عارەبەکان لە هەوڵی بچووک کردنەوەو لەناوبردنیدان. پرسی کورد دەبوایە لەسەر مێزی گفتوگۆ بە ئامادەبوونی لایەنی سێیەم (کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان یان پەرلەمانی ئەوروپی) وەکو چاودێرو گەرەنتی چارەسەری بۆ بدۆزرابایەوە. کاتێک کە سەرکردایەتی کوردستان هەر واشی نەکرد، دەبوایە لەکاتی دارشتنی دەستووری هەمیشەیی ئێراقیدا، مەرجێکی وایان بکردایە بەندێکی دەستوور، کە بە هیچ شێوەیەک ئەو بەندانەی کە پەیوەندییان بە چارەسەرکردنی پرسی کورد و باشووری کوردستان (هەرێمی کوردستان)ەوە هەیە، نە لە ئێستاو نە لە دوارۆژدا هەڵنەوەشێندرێنەوە یان مادەیەک دابرێژرێت کە ببێتە کۆسپ لە بەردەم جێبەجێکردنیان یان تەگەرە دروستکردن لە پێناوی شکست پێهێنانیاندا، هەروەکو مادەی یەکەم و دەیەمی راگەیاندنەکەی رێکەوتی (25.5.1932)ی حکومەتی ئێراقی لەمەر مافە چەسپاوەکانی کورد و بەکارهێنانی زمانی کوردی وەکو زمانێکی فەرمی لە فەرمانگەو دادگەو قوتابخانەکان لە کوردستان و بەرێوەبردنی فەرمانگەکانی ناوچەکە لە لایەن فەرمانبەرانی کوردەوە، کە ئەو مافانە هەم بە ماف‌و هەم بە یاسای بنچینەیی چەسپاوی کورد ناودەبات و، رێگە نادات هیچ یاسایەکی تر لە هیچ کاتێکدا ئەو یاسایە یان مافانە هەڵوەشێنێتەوە یان لە دژیان بوەستێتەوە، هەروەها مافەکانی کورد یان یاساکەی سەبارەت بە مافی کورد بە پەیمانێک ناودەبات کە سیفەتی نێودەوڵەتییان هەیە – سەرچاوە: مەسعود بارزانی، بارزانی و بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد، بەرگی سێیەم، بەشی یەکەم، ل353-362)، چونکە هەموارکردنی دەستووری هەمیشەیی ئێراق بەلای عارەبی سوننە و شیعە، واتە

لــــەباربردنی مـــادەی (140)و هـــەموو مادەکـــانی تـــری پەیوەســـت بـــە مافـــە نەتەوایەتییەکانی کورد و دانیشتوانی کوردستان.

کاتی خۆیشـی پەیمانامـەی سێڤرەی (10.8.1920) بـە تـەنیا بۆ کـورد مردانـدیان، کـەچی هـەر بـە گـوێرەی هـەمان پەیماننامـە (سـێڤرە) سـێ دەوڵـەتی ئیسـرائیل لـە رێکـــەوتی (14.5.1948)داو ســـودان لـــە (1.1.1956)و لیبیـــاش لـــە رێکـــەوتی (24.12.1951)دا ســـەربەخۆییان وەرگـــرت – ســـەرچاوە: (دەقـــەکانی کـــۆنگرەی سـێڤرەو خوێندنەوەیـەکی تـر، خوێندنـەوەی مەسـعود عەبـدولخالق، ل59). هـەر لـە پێنـاوی دۆزینـەوەی رێگـا چارەیـەک بـۆ خـۆ دەربازکردنیـان لـە پەیماننامـەی سـێڤرە، هـەر سـێ وڵاتـی بـەریتانیا، فەرەنسـاو ئیتالیـا لـە رێکـەوتی (27.10.1922)دا، داوای بەسـتنی (کـۆنگرەی لـۆزان)یـان کـردو، هـەر دوو حکومەتـەکانی (قوسـتەنتینیەو ئەنقـەرە)ی عوسـمانی و کـەمالی بـۆ کـۆنگرەی لـۆزان کـە لـە شـاری لـۆزانی وڵاتـی سویسرا بەسترا بانگهێشت کرابوون، بەڵام بەر لە بەستنی ئەو کۆنگرەیە حکومـەتی (ئەنقـەرە)ی سـەربە (کـەمال ئـەتاتورک) تـوانی لـە رۆژی (1.11.1922)دا سـوڵتان محەمـەدی شەشـەم (سـوڵتان محەمـەد کـوڕی سـوڵتان وەحیدەددین کـوڕی خەلیفـە عەبدولمەجیـد)، کـە لـە نێـوان سـاڵانی (14.1.1861-16.5.1926)دا ژیـاوە، لەسـەر تەخت لاداو حکومەتی خەلافەتی ئیسلامی قوستەنتینی لـەناو ببات، بەمـەش دەرفـەتی ئـەوەیان بـۆ هەڵکـەوت کـە بـە تـەنیا نوێنـەری خـۆیان بـڕوات بـۆ بەشـداریکردن لـە کۆنگرەکە. کۆنگرەی یەکەمی لۆزان لە رێکەوتی (20.11.1922)دا بە بەشداری هـەر سـێ وڵاتـی بـەریتانیا، فەرەنسـاو ئیتالیـا دەسـتی بـەکارەکانی کـردو، هـەر یـەک لـە حکومەتەکانی ئەمەریکا، روسیا، بولگاریاو یابان بانگهێشت کران، ئەمـەریکا بەشدار نەبوو، کەچی شاندێکی دوو کەسییان بە سـەرکردایەتی (ریتشـادر دواشیر جالید)ی باڵوێزی ئەمەریکی لە ئیتالیادا وەکو چاودێر نـارد، بۆئـەوەی ئاگاداری گفتوگۆکـان و بڕیارەکان ببن لەگـەڵ ئـەو گۆڕانکارییانـەی کـە لـەوێوە روودەدەن. سـەرۆکی شـاندی بـەریتانی (لـۆرد جـۆرج ناسـانیێل مـارکۆس کـورزۆن – George Nathaniel Marquess Curzon)، کـە لـە مـاوەی نێـوان (23.10.1919 -22.1.1924)دا وەزیری دەرەوە بوو، هەروەها (سێر هۆراس رامبۆڵد)یش ئەندامی شـاندی بـەریتانی بووە، سەرۆکی شاندی کەمالییەکان مستەفا عیسمەت ئینینـۆی ناسـراو بـە (عیسـمەت ئینینۆ) بووە، کە لە ماوەی نێوان (24.9.1884-25.12.1973)دا ژیـاوەو لـە مـاوەی

ساڵانی (1922–1924)دا وەزیری دەرەوە بووە، بە هاوڕێیەتی لەگەڵ دکتۆر رەزا نور بەگ بەشداربوون. مێژوونووسی بەریتانی (ئارنۆڵد یوسف تۆینبی) کە لەکاتی (کۆنگرەی لۆزان)و لە کۆتایی ساڵی (1922)دا سەردانی تورکیای کردووە، لە لایەن سەرکردەکانی تورکیای نوێ هەستی بە دژایەتی کوردەکان کردبوو، بۆیە سەرنجێکی وای لە حوسێن رەئوف ئۆربای بەگی سەرۆک وەزیراندا (12.7.1922–4.8.1923) وەرگرتبوو کە: (هۆی سەرەکی لە داواکردنەوەی تورکەکان بۆ گەڕاندنەوەی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)، نە ئابووری و نە ستراتیژییە، بەڵکو رامیارییەو بە تەواوی بە کوردەوە بەندە، چونکە تورکەکان دەیانەوێت کوردەکان لەنێو خۆیاندا بتوێننەوە – سەرچاوە: میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية 1917–1923، ل248). هەر یەک لە وڵاتانی ئەمەریکا، فەرەنساو سۆڤیەت لەو کۆنگرەیەدا پشتیوانیان لە تورکیای کەمالی کرد لە پێناوی هەڵوەشاندنەوەی بەندەکانی (62–64)ی پەیوەست بە کورد و دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی لە باکووری کوردستاندا. لە کۆبوونەوەکانی کۆنفراسەکانو کۆنگرەی لۆزاندا، عیسمەت ئینۆنۆی تورک دوو کوردی ئەندام پەرلەمانی بە ناوەکانی (برنجی زادە فوئاد (فەوزی) بەگی نوێنەری دیاربەکرو زولفی زادە زولفی بەگ)ەوە کە بەناو نوێنەری کورد بووینە لە (ئەنجومەنی نیشتمانی گەورەی تورکیا)دا لەگەڵ خۆیدا بردووە، ئەوانیش بەناوی کوردەوە داوایان لە کۆنگرە کردووە کە: (کورد و تورک برانو هیچ جیاوازییەک لە نێوانیاندا نییەو، هەر چەندە بە دوو زمان قسە دەکەن، بەڵام لە بارەی رەگەز، نەریت و ئایینەوە یەک نەتەوەن، کوردەکان نایانەوێت لە تورک جیاببنەوەو دەوڵەتی سەربەخۆی کوردییان ناوێت – سەرچاوە: م. أ. گیسارۆڤو أ. أ. رگووشێن، کوردی تورکیا، وەرگێڕانی جەلال تەقی، ل103 + محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل465–466، کە ئەویش لە لاپەڕە (70)ی پەرتووکی (في سبيل كوردستان)ی زنار سلۆپی (قەدری جەمیل پاشا)دا وەریگرتووە). هەر لە لاپەڕە (466)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا، مستەفا کەمال ئەتاتورک هەڵوێستی نەرێتی ئەم دوو ئەندام پەرلەمانە کوردەی ناوبراوی قۆزتۆتەوەو، لە بەردەم (ئەنجومەنی نیشتمانی گەورەی تورکیا)دا گوتوویەتی: (کوردەکان خۆیان نایانەوێت دەوڵەتێکی سەربەخۆیان هەبێت). لە دوای

بەستنی پەیمانی سێڤرەش، مستەفا کەمال ئەتاتورک زۆر جار دەیگووت: (ئۆتۆنۆمییەکی وا دەدەمە کوردەکان کە سنوورەکەی زۆر فراوانتر بێت لەو سنوورەی کە پەیمانی سێڤرە بڕیاری لێداوە - سەرچاوە: نەجم عومەر سوورچی، مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000، ل63). بێگومان نەبوونی نوێنەری راستەقینەی نەتەوەی کورد و بردنی چەند ئەندام پەرلەمانێکی کوردی لە پەرلەمانی تورکیادا لەگەڵ شاندی تورکی و وەستانەوەیان لە دژی سەربەخۆیی کوردستان، تاڕادەیەک کاری نەرێنی خۆی هەبووەو هۆکارێک بووە بۆ داڕشتنی بەندەکانی کۆنگرەی لۆزان، کە بە هیچ شێوەیەک ئاماژەی بە مافی کورد و سەربەخۆیی کوردستان نەکردووە. لە کۆتایی مانگی دیسێمبەری ساڵی (1922)دا حکومەتی فارسی داوای لە نوێنەرانی هەر یەک لە ئیتاڵیا، بەریتانیاو فەرەنسا کرد بۆئەوەی قایلبن ئێران سنووری کوردستانی نێوان ئێران و تورکیا سەر لەنوێ بکێشرێتەوەو بەرژەوەندی ئێران رەچاو بکرێت، هەروەها ئێران نوێنەری خۆی بۆ بەشداریکردن لە کۆنگرەی لۆزان بنێرێت، بەڵام کورزۆن هەر دوو داواکارییەکەی ئێرانی گەڕاندە دواوە – سەرچاوە: (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، المسألة الكوردية (1917-1923)، ل292).

دوای گفتوگۆیەکی زۆر کۆنگرەکە هیچ ئەنجامێکی نەبوو، هەتا لە یەکێک لە دانیشتنەکاندا دکتۆر رەزا نور بەگی نوێنەری شاندی ئەنقەرە داوای لە لۆرد کورزۆن کرد، ئەگەر بێتوو ئینگلیزەکان ویلایەتی موسڵ بدەنە تورک، تورکەکان ئامادەن تەواوی پەیوەندییەکانی خۆیان لەگەڵ سۆڤیەت بپچڕێنن، بەڵام کورزۆن ئەو داوایەی رەزا نور بەگی گەڕاندە دواوەو، بۆی باسکرد کە بەلای ئینگلیزەوە لەدەستدانی ویلایەتی موسڵ لەدەستدانی ویلایەتی بەغداو تەواوی ئێراقی بە دوادا دێت، لەگەڵ شکستی یەکجاری سیاسەتی ئینگلیز لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا – سەرچاوە: (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، المسألة الكوردية (1917-1923)، ل282). بەرە بەرە بێزاری باڵی بەسەر دانیشتنەکان و گفتوگۆکان دادەهێنا، تا گەیشتە ئەو ڕادەیە کە لایەنی فەرەنسی لە رێکەوتی (30.1.1923)دا شاندی خۆی کێشایەوەو بە دەستپێشخەری لۆرد کورزۆنیش لە رێکەوتی (4.2.1923)دا کۆنگرە کۆتایی بەکارەکانی خۆی هێناو شاندی کەمالیەکان گەڕانەوە بۆ ئەنقەرەو، ئەو

کۆنگرەکەش لە ئەنجامی قایلنەبوونی نوێنەرانی ئەنقەرە بە پرۆژەی پەیمانی ئاشتی و جێبەجێکردنی پەیماننامەی سێڤرە، شکستی هێنا.

دوای نزیکەی سێ مانگ بەسەر شکستی کۆنگرەی یەکەم، کۆنگرەی دووەمی لۆزان لە ڕێکەوتی (23.4.1923)دا لە نێوان شاندەکانی هەر دوو لایەنی بەریتانی و تورکیدا دووبارە دەستیان بە گفتوگۆکان کردەوە. لە دوای گفتوگۆیەکی دژوارو پڕ لە کێشە، هەر دوولا گەیشتنە ڕێکەوتنێک کە دواتر بە پەیمانی لۆزان ناسرا. پەیمانی لۆزان لە کۆشکی (ئوشی) لە شاری لۆزانی سەربە وڵاتی سویسرا لە کاتژمێری (15.00)ی ڕۆژی (24.7.1923)دا لە نێوان بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی کە بریتیبوون لە هەر یەک لە (فەرەنسا، ئیتالیا، ڕۆمانیا، یۆگۆسلاڤیا، ژاپۆن، بولگاریاو یۆنان) لە لایەک و تورکیا لە لاکەی تردا واژۆکرا، کە دوای ئەوە هەوڵەکانی ئینگلیز لەوە چڕکرایەوە کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، بە ئێراقی عارەبییەوە (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا) بلکێنی. سەرۆکی شاندی کەمالییەکان بۆ ئەوجارە (عیسمەت ئینینۆ)ی وەزیری دەرەوە بوو، کە دواتر بۆ دووجار لە ماوەکانی نێوان (1.11.1923–21.11.1924)و هەروەها (6.3.1925–27.9.1937)دا بۆتە سەرۆک وەزیران و پاشانیش لە نێوان ساڵانی (11.11.1938–22.5.1950) وەکو دووەم سەرۆک کۆماری تورکیا دەسەڵاتی گرتۆتە دەست. نوێنەری حکومەتی بەریتانیش (لۆرد جۆرج ناسانییڵ مارکۆس کورزۆن)ی وەزیری دەرەوەی بەریتانیا سەرۆکی شاندی ئەو وڵاتە بووە، سەرۆکی شاندی وڵاتی فەرەنساش (رایمۆند پۆینکارێ – Raymond Poinkare)، کە لە نێوان ساڵانی (20.8.1860–15.10.1934)دا ژیاوەو، کە بۆ جاری دووەم لە ماوەی نێوان (15.1.1922–9.6.1924)دا پۆستی سەرۆک وەزیرانی ئەم وڵاتەی هەبووە، سەرۆکی شاندی وڵاتی ئیتاڵیا سەرکردەی فاشی و دیکتاتۆری ناسراو بینۆشیت (بینیتۆ ئەمیلیکا ئەندریا مۆسۆلۆنی Benito Amilcare Andrea Mussolini)، کە لە ماوەی نێوان (29.7.1883–28.4.1945)دا ژیاوەو وەکو سەرۆک وەزیران لە ماوەی نێوان (31.10.1922–25.7.1943)دا ئەو پۆستەی هەبووە، هەروەها سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی وڵاتی یۆنانستان (ئیلیفسەریۆس کیوریاکۆ ڤینیزیلۆس – Eleftherios Kyriakou Venizelos)، کە ئەو لە ماوەی نێوان (23.8.1864–18.3.1936)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان ساڵانی (27.6.1917–18.11.1920)دا ئەو پۆستەی بەدەستەوە

بووه، سەرۆکایەتی شاندی یۆنانی کردووه. لە کۆی (142) بەندی پەیماننامەی لۆزاندا، ئاماژە بەناوی کوردستان و کورد و بە مافە نەتەوایەتییەکانی نەکرابوو. لایەنی بەریتانی و تورکی بە گوێرەی بەندی دووی مادەی سێی پەیمانەکە، گەیشتنە رێکەوتنێک ئەگەر هەر دوولا لە ماوەی (9) مانگدا لە رێگەی گفتوگۆکردن نەگەیشتنە هیچ ئەنجامێک، ئەوکاتە کێشەکە دەنێردرێتە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، هەروەها نوێنەرو شاندی کەمالییەکانی ئەنقەرە بە گوێرەی هەدوو مادەکانی سێیەم و شازدەیەمی کۆنگرەی لۆزان، دەستیان هەڵگرت لە تەواوی مافەکانی دەوڵەتی عوسمانی بەسەر تەواوی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) – سەرچاوە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل280). دواتر شا فەیسەڵی ئێراق لە مانگی ئۆکتۆبەری ساڵی (1923)دا لە بەرامبەر هەوڵ و تێکۆشانی (لۆرد جۆرج ناسانییێل مارکۆس کورزۆن)ی وەزیری دەرەوەی بەریتانیادا، سوپاسی ناوبراوی کردو داوای لێکرد بە بایەخەوە بڕوانێتە پرسی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و هەوڵبدات بۆئەوەی بخرێتە چوارچێوەی دەوڵەتی تازە دامەزراوی ئێراقی دەستکردی ئینگلیز، چونکە موسڵ بۆ ئێراق وەکو گەوهەرێک وایە لەناو تاجی سەرکەوتنا – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خواروی کوردستان، بەرگی یەکەم، ل468). رۆژنامەی (الإستقلال)ی سەربە شۆڤینیزمی عارەبی، لە ژمارەی رێکەوتی (24.10.1923)ی خۆیدا، لە وتارێکیدا لەژێرناوی (دۆزی عارەب و کێشەی موسڵ)دا، نووسیبووی: (ویلایەتی موسڵ وەک عارەب و عەجەم دەزانن ویلایەتێکی عارەبییە، زێدەڕۆیی تیا نییە ئەگەر بڵێین وەکو هەموو وڵاتانی تری عارەب دان بە عارەب بوونی دەنرێت. خەڵکەکەی لە هوموو عارەبەکانی وڵاتانی تر زێتر بنەماکانی زمانی عارەبیان پاراستووە – سەرچاوە: کامەران مەنتک، کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەوڵەتیو ناوچەییدا 1890-1932، ل223-224). ئەوەی کە ئەو رۆژنامە رەگەزپەرستەی عارەبی ئێراقی نووسیوێتی، نەک تەنیا زێدەڕۆییەکی گەورەیەو هیچی بەسەر راستی و ژیربێژی (منطق)ەوە نییە، بەڵکو بێ ویژدانییەکی یەکجار گەورەی رەگەزپەرستە بێ ئابڕووکانی سەربە نەتەوەی عارەبە کە هەم باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە خاکی عارەب ناودەبەن و هەم دانیشتوانەکەشی (کە بە گوێرەی وتەی کوردناس و رۆژهەڵاتناسی روسی میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ: (رێژەی کورد لە کوردستانی

ئێراق (91.75%)ی دانیشتوان پێکدەهێنێت – سەرچاوە: چەند وتارێکی کوردناسی، وەرگێڕانی لە رووسییەوە ئەنوەر قادر محەمەد، ل116)، زۆر بە بێ شەرمانە بە عارەب دادەنێن، لە کاتێکدا کە (کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ)ی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان حەوت بەش لە هەشت بەشی دانیشتوانی ئەو ویلایەتە (موسڵ) بە کورد دادەنێت، کە رێژەی کورد بە گوێرەی ئەو کۆمیسیۆنەی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان دەکاتە (87.5%)ی دانیشتوان ویلایەتەکە.

سپاردنی چارەسەرکردنی کێشەی یەکلاکردنەوەی ویلایەتی موسڵ بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، ئاواتی بەرزی بەریتانیا بوو، چونکە بەریتانیا باش دەیزانی دەتوانێت کاربکاتە سەر ئەندامانی ئەنجومەنەکەو، بڕیارێکی وابدەن کە بتوانن بەتایبەت بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا دابین و رەچاو بکەن. لە راستیدا واژۆکردنی پەیمانی لۆزان لە پێناوی لەکارخستنی پەیمانی سیڤرەو هەڵوەشاندنەوەی بڕیاری دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی بوو. سەرکەوتنەکانی تورکیا لە رووی سەربازییەوە کە توانی کورد و ئەرمەنەکان سەرکوت بکات و، یۆنانییەکانیش تێکبشکێنێ، هەروەها لە رووی دیبلۆماسییەوە کە چەندین رێککەوتنی سەرکەوتوانەی لەگەڵ روسیا، فەرەنسا، ئیتاڵیاو بەریتانیا گرێدا، دوژمنەکانی تورکیای ناچارکرد کە کۆنگرەی لۆزان لەگەڵ تورکیا مۆرکەن و، پەیمانی سیڤرە پشتگوێ بخەن و وەلاوەی بنێن.

حکومەتی ئێراقی لە رێگای ئەنجومەنی وەزیرانەوە لە رێکەوتی (11.7.1923)دا، بڕیارێکی سێ خاڵی راگەیاند کە ئەمانەی خوارەوەبوون:

1- حکومەتی ئێراق نیازی نییە هیچ کارمەندێکی عارەب، جگە لە فەرمانبەری تەکنیکی، لە ناوچە کوردییەکان دامەزرێنێ.
2- حکومەتی ئێراق نایەوێ دانیشتوانی ناوچە (دکتۆر ئەلئەدهەمی قەزای بەکارهێناوە) کوردییەکان ناچار بکات زمانی عارەبی بەکاربهێنن، لە هامووشۆ فەرمییەکاناندا.
3- هەروەها حکومەت مافی دانیشتوانو دەستەو گروپە ئایینی و شارستانییەکان دەپارێزێ لەو ناوچانە (قەزایانە)دا – سەرچاوە: (دکتۆر محەمەد موزەفەر هاشم ئەلئەدهەمی، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الثاني، ل54).

هـەر چەنـدە دکتـۆر محەمـەد ئەلئەدهـەمی باسـی ئـەوەی کـردووە کـە مەبەسـتی ئەنجومەنی وەزیران و حکومەتی عارەبی ئێراقی لە راگەیاندنی ئەو بڕیارەدا، هاندانی دانیشتوانی کورد بووە لە پێناوی بەشداریکردنیان لە هەڵبژاردنەکان، بـەڵام حکومـەت مەبەستی تریشی هەبووە، لە لایەک مەبەستی هێورکردنـەوەو دڵنـەوایيکردنی کوردی باشـووری کوردسـتان بـوو، لـە لایـەکی تـریش لـەیادکردنی پەیماننامـەی سـێڤرەو هەژمار کردنی ئەو بڕیارە وەکو ئەلتەرناتیڤی پەیمانی سێڤرە بوو، سـەرەڕای ئـەوەی کـە بڕیارەکـە هـیچ نـاوەڕۆکێکی وای تیـا نـەبووە بـۆ کـورد. هـەرچی سـەبارەت بـە جێبەجێکردنی خاڵەکانی بڕیارەکەی ئەنجومـەنی وەزیرانـە، هیچیـان جێبـەجێ نـەکران، چونکە نـە مـافی گروپـە ئايينييـەکان دابـين کـرا، نـە نووسـراوە فەرمييـەکان بـە زمـانی کــوردی نووســران (بــۆ نموونــە فەرمانبــەرێکی هــەولێر لــە نامەیــەکی فەرمیــدا نووسيبووی پارێزگاری هەولێر نەک ئەربیل، حەمید سەرسوری پارێزگاری هـەولێر پێی گوتبوو: پێت نـاخۆش نییـە دایکـت بـەناوی خۆیـەوە بـانگی نەکـەین و پێـی بڵێـین سـۆزانی (قەحپـە)؟ ئیتـر بەسـەو نـاوی هـەولێر بـە کـوردی لـەبیر خۆتـان بەرنـەوە – سەرچاوە: ئەحمـەد خواجـە، چـیم دی، بـەرگی سـێیەم، ل28). هـەروەها سـەبارەت بـە دامەزراندنی فەرمانبەرانی کورد لـە ناوچـە کوردییـەکان، لـە خـوارەوە بڕوانـە بابـەتی (دامەزراندنی حکومـەتی باشـووری کوردسـتان لـە لایـەن شـێخ مـەحمودی نـەمرەوە)، لەوێدا رێژەی کارمەندانی سەربە هەر نەتەوەیەک باسکراوە، یان بۆ هەمان مەبەست سـەیری ئـەو سـەرچاوەیە بکـە: سـەلمان عـەلی، کوردسـتانی ئێراق لـە بەڵگەنامـەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیادا، ل16).

لە رێکەوتی (6.8.1924)داو بڕیاردان و راستاندن کردن لەسەر پەیماننامەی لۆزان لە لایەن ئەو دەوڵەتانەی کە واژۆیان لەسەر کردبوو، پەیماننامەی ناوبراو کەوتە واری جێبەجێکردنەوە. بەشی سێیەمی پەیمانەکە مادەکانی (27-44)ی دەگرتە خۆی، کە سەبارەت بە مافی کەلتووری و پاراستنی تەواوی نەتەوەکانی ناو سنووری دەوڵەتی تورکیا بوو بە بێ جیاوازی نەتەوە و ئایین. ئەوەبوو دوای بڕیادان لەسەر پەیماننامەکە تەواوی خاڵەکانی جێبەجێکران، جگە لە مادەکانی ناوبراو لە سەرەوەدا کە پەیوەندییان بە نەتەوەی کورد و کەمە نەتەوەکانی ترو ئایین و ئايينزاکانی ترەوە هەبوو بۆ نموونە:

بەندی (37): تورکیا خۆی بەرپرسیار دەکات کە: لە دەستووورە بنچینەییەکانی وڵاتدا دان بە بڕیارەکانی بەندەکانی (38-44)دا بنێتو، هیچ یاساو دەستوورێکی فەرمی دەست لەم بنەمایانە وەرنەدات و پێچەوانەو دژیان نەوەستێتەوە.

بەندی (38): میری تورکیا بەرپرسیارە لە پاراستنی ژیان و دەستەبەرکردنی ئازادی هەموو دانیشتوانی تورکیا بێ روانینە جوداخوازی نەتەوایەتی، زمان، رەگەزو ئایینیان.

بەندی (39): میری تورکیا بەڵێن دەدات بەوەی ئەو کوردانەی بە ژمارە لە تورک کەمترن، لە تورکیادا، مافی تەواوی ئاخاوتنیان هەیە لەناو خۆیانداو، لە بەردەم دادگاو، بۆیان هەیە رۆژنامە، گۆڤارو پەرتووک بە زمانی کوردی دەربکەن و، کۆمەڵەی کوردی (زانستی، کۆمەڵایەتیو پەروەردەیی) دروست بکەن، بۆشیان هەیە بە ئازادی بە سەرتاسەری تورکیادا هاتوچۆ بکەن و، هەموو ئەو مافانەشیان هەبێ کە تورک پێیدراوە. هەروەها هیچ هاووڵاتییەکی تورکیا، فشاری ناخرێتە سەرو رێگەی ئازادی بەکارهێنانی هیچ جۆرە زمانێکی لێ ناگیرێت.

بەندی (44): ئەم پەیمانانەی تورکیا، شتێکە دەوڵەتان لەسەری رێککەوتوون و، نابێ بە هیچ جۆرێ لێی پەشیمان بێتەوە، ئەگینا بۆهەر یەکێک لەو دەوڵەتانەی پەیمانی – لۆزان–یان مۆرکردووەو، ئەو دەوڵەتانەش کە - کۆمەڵەی نەتەوەکان–یان پێکهێناوە، بۆیان هەیە بە مەبەستی جێبەجێکردنی بەندەکانی ئەم پەیمانە تورکیا بخەنە ژێر کۆنترۆڵی خۆیان، تاوای لێبکەن ئەوەی لە بەردەم هەموو جیهاندا لە ئەستۆی گرتووە، جێبەجێی بکات – سەرچاوە: دکتۆر جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، ل72 + دکتۆر بلەچ شێرکۆ، کێشەی کورد مێژینەو ئێستای کورد، ل87-88). بە راستی جێگەی سەرسوڕمانە، کە بە بەرچاوی کۆمەڵەی نەتەوەکان و تەواوی وڵاتانی جیهان لە نێویاندا چەندین دەوڵەت کە پەیماننامەی لۆزانیان واژۆ کردووە، لە لایەک دەبینن کە تورکیا هیچ بەندێکی لەو بەندانەی پەیمانی ناوبراو جێبەجێ نەکردووە، لە لایەکی تریشەوە دەبینن کە تورکەکان هەوڵی تواندنەوەو لەناوبردنی نەتەوەی کوردیان داوە، کەچی ویژدانیان نەبزوت و داوایان لە کۆمەڵەی نەتەوەکان نەکرد یان خۆیان هەوڵیان نەدا دەوڵەتی تورک ناچارکەن پابەندی جێبەجێکردنی بەندەکانی (37-39)ی پەیوەست بە مافەکانی کورد و ئەوانەی ترەوە بێت و بەندەکانی (40-45)و بەتایبەت بەندی (45) هەڵوەشێننەوە کە رێگرن لە

بەردەم بەندەکانی (37-39)ی پەیمانی لۆزان سەبارەت بە مافی کەمەنەتەوەکانی چوارچێوەی سنووری تورکیا، کە تورکەکان بە گوێرەی بەندەکانی تر مەبەستی لە کەمەنەتەوەیی تەنیا کەمەنەتەوەیی ناموسڵمان بووە! سەبارەت بە پشتگوێ خستنی مافەکانی کورد، دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، لە لاپەڕە (80)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی بزوتنەوە نەتەوەییەکانی کورد)دا، نووسیویێتی: (دەقی مادەکانی (40-45)ی پەیماننامەی لۆزان دەریدەخا کە تورکەکان مەبەستیان لە کەمایەتییەکان، تەنیا کەمایەتییە ناموسڵمانەکانی وەک ئەرمەنییەکان و یۆنانییەکان و هی دیکەیە). وەلێ بە گوێرەی ئەو مادانەی سەرەوە دەردەکەوێت کە ئەو جارەش تورکەکان فێڵیان لە کوردەکان کردووە، کاتێک کە لە کۆنفرانسی لۆزاندا بەریتانیا پرسی کورد و مافی کوردەکانی ویلایەتی موسڵی کوردستانی لەگەڵ ئەواندا باسکرد. تورکەکان لەوێ لەسەر زاری عیسمەت ئینینۆی وەزیری دەرەوەی تورکیا رایانگەیاند کە: (دەوڵەتی ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی تورکیا ئەوەندەی دەوڵەتی تورکانە، دەوڵەتی کوردیشە، لەبەرئەوەی نوێنەرە راستەقینەو رەواکانی کوردان لەناو ئەنجومەن (ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی تورکیا)دا هەن‌و لە دەوڵەت‌و بەڕێوەبەرێتی وڵات، تورکەکان چەندە بەشدارن، ئەوانیش هەمان بەشیان هەیە - سەرچاوە: دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم، ل400). هەر سەبارەت بە بۆچوونی کاتی تەنگانەو پێویستی هەبوون بە کورد، لەمەڕ دەوڵەتی تورکیا لە لایەن تورکەکانەوە، نووسەری ئەرمەنی (دکتۆر مانڤێل ئارسێنۆڤیچ هەسرەتیان)، لە لاپەڕە (4)ی پەرتووکی (القضايا القومية في تركيا)دا، نووسیویێتی: (بە درێژایی ساڵانی شەڕی سەربەخۆیی تورکیا لە ساڵانی (1919-1922)دا سەرکردەکانی تورک دەیانگوت: کوردەکان لە رووی ئایینەوە برامانن. تورکیا دەوڵەتی کوردەکان و تورکەکانە. مافەکانی گەلی کورد هەردەم رێزی لێدەگیرێت). دوای سەرکەوتنی یەکجارەکی تورکەکان ئەویش بە یارمەتی کوردەکان لە رێکەوتی (16.9.1922)دا بەسەر یۆنانییەکان، حکومەتی ئەنقەرەی کەمالییەکان پەیکەرێکی بۆ سەربازی نەناسراو دروستکرد، لەکاتی پەردە لادان لەسەر پەیکەری ناوبراودا، سەرۆکی سوپای ئەتاتورک گوتبووی: (بەوپەڕی سەربەرزییەوە پەردە لە رووی سەربازی نەناسراو لائەبەین کە هیچ گومانم لەوەدا نییە، کە ئەو سەربازە سەربازێکی کورد بووە - سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی

خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەن، ل291). وەلێ نزیکەی دوو مانگ دواتر، مستەفا کەمال پاشای ئەتاتورک لە رێکەوتی (21.11.1922)دا، لە دانیشتنێکی تایبەتی (ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی تورکیا)دا رایگەیاند: (ئەو دەوڵەتەی ئێستا لە دامەزراندنی بووینەوە، بەتەنیا دەوڵەتی تورکە - سەرچاوە: کۆمەڵێک نووسەر، گەلێکی پەژمودەو نیشتمانی پەرت، ل123 + دکتۆر خەلیل عەلی موراد، القضية الكوردية في تركيا 1927-1938، ل27 + شەهید دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، کورتە مێژووی بزوتنەوە نەتەوەییەکانی کورد، ل140). سەرەتا تورکەکان دەوڵەتی تورکیایان بە تەنێ وەکو دەوڵەتی تورکان ناوزەند کرد، دواتر زمانی کوردیان قەدەغە کردو، پاشانیش لە بەندی (88)ی دەستووردا نووسییان: تەواوی دانیشتوانی تورکیا بە چاوپۆشین لە ئایین و رەگەزی نەتەوەییان تورکن – سەرچاوە: (جەلال تاڵەبانی، کوردستان الحركة القومية الكوردية، مطبعة الجمهورية – بغداد 1969، ل156). مام جەلال لە هەمان لاپەڕەدا باسی لێکدانەوەی رۆژنامەکانی تورکی دەکات بۆ ئەو مادەیە، کە پێیان وایە ماناکەی ئەوە دەگەیەنێت: (پێویستە لەسەر بێگانەکان (ئەوانەی تورک نین) یان دەبێت لەنێو تورکیزمدا بتوێنەوە یان بمرن). ئەوەبوو بەرە بەرە زمانی تورکەکان لە برایەتی و هاوبەشی دەوڵەتەوە گۆڕا، تا گەیشتە ئاستی هەڕەشەی لەناوبردنی کورد و گوتیان: (ئێمە ئەو کوردانەی باکوور (باکووری کوردستان) کە داوای مافی مرۆڤایەتیو نەتەوەیی دەکەن، هەر هەموویان دەکوژین، هەموویان سەردەبڕین، ویلایەتی موسڵ-یش هەر دەگرینەوەو لەوێشدا بەهەمان دەردیان دەبەین – سەرچاوە: کامەران ئەحمەد محەمەدئەمین مەنتک، کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەوڵەتییو ناوچەییدا (1890-1932)، ل207). هەروەها مستەفا کەمال لە چەندین بۆنەی تردا باسی کردووە کە: (نرخی هەر تاکە تورکێک بەقەد گشت جیهانە)، کە ئەو قسەیەش ئەوپەڕی رەگەزپەرستێتی و لووت بەرزی مستەفا کەمال و تورکەکان دەردەخات.

دەبوایە سەرانی کورد لە دوای رووخانی بەعس و سەدام و لەکاتی داڕشتنی دەستووری کاتی و دەستووری هەمیشەیی ئێراق، سەرەڕای جێبەجێ نەکردنی لە لایەن تورکیاوە سوودیان لە هەر دوو بەندی (37، 44)ی پەیماننامەی لۆزان وەرگرتایەو، بەندێکی وایان بخستایە ناو دەستوورەکە کە هەم ئێراق و هەم نەتەوە یەکگرتووەکان: یەکەم: گەرەنتی بدەن بۆ جێبەجێکردنی دەستووری نوێ. دووەم:

گەرەنتی ئەوە بدەن کە بە هیچ شێوەیەک و لە هیچ کاتێکدا نابێ ئەو بەندانەی کە پەیوەستن بە مافەکانی نەتەوەی کورد بەناوی هەموارکردن دەستکاری بکرێن، یاخود لە داهاتوودا بڕیارێک یان یاسایەک لە لایەن حکومەت و پەرلەمانی ئێراقدا دەربچێت کە پێچەوانەی ئەو بەندانەی پەیوەست بە مافەکانی نەتەوەی کورد بن. یاخود رێگە نەدەن وەکو چۆن تورکەکان لە بەندەکانی (40–45)دا فێڵیان لە کوردی باکوور کردو بەندەکانی (37–39)یان پێ هەڵوەشاندەوە، فێڵیان لێبکرێت! هەر چەندە بە گوێرەی بڕگەکانی چوارەم و پێنجەمی مادەی (142)ی دەستووری ئێراقی باسی گشت پرسی دەکات لەسەر مادە هەموار کراوەکان، بەڵام بڕگەی پڕ لە کێشەو ئاڵۆزن.

فشارو پەلەکردنی بەریتانیا لە دامەزراندنی پەرلەمانێک بۆ عارەبی ئێراق، وای لە شا فەیسەڵ کرد کە لە رێکەوتی (21.10.1922)دا، بە مەرسومێکی پاشایەتی بڕیار بدات کە هەڵبژاردنی ئەنجومەنی دامەزراندنی ئێراق بکرێت (ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الأنتداب البريطاني، ل234)، تاوەکو ئێراقییەکان بەشێوەیەکی یاسایی بتوانن بڕیار بدەن لە دامەزراندنی وەزارەتەکان، دامودەزگانی میری، داڕشتنی دەستوورێک بۆ شانشینی ئێراق، دانانی یاسای هەڵبژاردن و بڕیاردان لەسەر پەیماننامەی ئەنگلۆ – ئێراقی، کە لە رێکەوتی (10.10.1922)دا لە نێوان هەر دوو وڵاتدا بەسترابوو، بەڵام پەیمانەکە پێویستی بە بڕیاردان یان راستاندن هەبوو لە لایەن ئەنجومەنێکی نوێنەران، کە لە لایەن دانیشتوانی ئێراقەوە هەڵبژاردرابێ. هەر ئەوەشبوو کە وای لە وەزارەتی ناوخۆی ئێراقی کرد کە لە رێکەوتی (14.11.1922)دا داوا لە سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران بکات، دەست بە هەنگاونان بکەن لە پێناوی خۆئامادەکردن بۆ هەڵبژاردنی ئەنجومەنێکی دامەزرێنەر، ئەنجومەنی وەزیران لە رێکەوتی (17.11.1922)دا داواکەی وەزارەتی ناوخۆی پەسندکردو بڕیاریدا، پرسی ئەنجامدانی هەڵبژاردنی ئەنجومەنی دامەزرێنەر لە رێکەوتی (24.11.1922)، کە نیازوایە بە گوێرەی پەیڕەوی ناوخۆی کاتی بۆ هەڵبژاردنی ئەنجومەنی دامەزرێنەر کە لە رێکەوتی (4.3.1922)دا داڕێژرابوو، بنێرێت بۆ شا فەیسەڵ، ئەوەبوو لە رۆژی (19.11.1922)دا دەسەڵاتی شا بڕیاریدا کە هەڵبژاردن لەکاتی دیاریکراودا ئەنجام بدرێت – سەرچاوە: دکتۆر محەمەد موزەفەر هاشم ئەلئەدهەمی، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الأول، ل206–207).

سەرەتا پەیمانەکە بۆ ماوەی (20) ساڵ بوو وە لەو ڕۆژەوە دەست پێبکات کە پەیمانی کۆتایی لەسەر پرسی یەکلایی کردنەوەی ویلایەتی موسڵ لە نێوان تورکیاو ئێراق مۆربکرێت، بەڵام دواتر بە گوێرەی پرۆتۆکۆڵی (30.4.1923)ی نێوان بەریتانیاو ئێراق کرا بە چوار ساڵ – سەرچاوە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل230 + ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الأنتداب البريطاني، ل235، کە لە (عەبدولڕەحمان ئەلبەزاز، محاضرات عن العراق من الأحتلال حتى الأستقلال، الطبعة الثانية، القاهرة 1960، ل188)، وەریگرتووە). ئامانجی ئینگلیزەکان لەو کارەدا وەکو هەنگاوی یەکەم ئەوەبوو کە ڕێکەوتنامەو پەیماننامەکان بەشێوەیەکی فەرمی و یاسایی لەگەڵ عارەبدا مۆر بکەن و مانەوەی خۆیان لە ناوچەکەدا مسۆگەر بکەن، دوومیشیان هەوڵبدەن لە ڕێگای ئەو حکومەتەوە پەیمانی سێڤرە هەرەس پێبێنن و ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە بلکێن، هەروەکو جەعفەر عەسکەری وەزیری بەرگری ئێراقی باسی ئەوەی کردبوو کە پەیمانی ئینگلۆ – ئێراقی ساڵی (1922) تاکە نێوانکردنێکی ڕامیاری (الواسطة السياسية الوحيدة) بووە، کە پشتیوانی لە یەکێتی کیانی ئێراق کردبێت، چونکە ئێراق هیچ پاڵپشت یان پاساوێکی نییە کە پشتیوانی لە یەکێتییە ڕامیارییەکەی بکات – سەرچاوە: (دکتۆر حامد مەحمود عیسا، المشكلة الكوردية في الشرق الاوسط، ل102). بەو لێدوانەی وەزیری بەرگری ئێراق بۆمان دەردەکەوێت ئەگەر پەیمانی ئەنگلۆ – ئێراقی نەبەسترایەو بڕیاری لەسەر نەدرایە، ئەوە هەرگیز ئەمڕۆکە قەوارەیەکی ئێراقی بەمشێوەیەی ئێستای دروست نەدەبوو! بۆ نموونە بەهۆی بڕیارێکی حکومەتی ئێراق بۆ هەڵبژاردنی پەرلەمان و دامەزراندنی ئەنجومەنی پیران، یەکێک لە ئامانجەکانی ئینگلیزەکان هاتەدی بەوەی کە توانیان کورد ڕاکێشن بۆ ناو حکومەتی ئێراق و بەشداربوونی کورد لە هەڵبژاردنەکان، ئەمەش مانای لێکنزیک بوونەوەو بەستنەوەی ویلایەتی موسڵ-ی خاکی کوردان بە خاکی عارەب (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا)دا دەگەیەنێت لە چوارچێوەی دەوڵەتی ئێراقدا. بێگومان تێکەڵبوونی نەتەوەی کورد بە نەتەوەی عارەب و لکاندنی خاکی کورد بە خاکی عارەب، مانای جێبەجێ نەکردنی پەیماننامەی سێڤرەو دانپێدانەنانی سادەترین مافێکی کوردە! دواتریش هەر وای لێهات، کاتێک کە هەڵبژاردنی قۆناغی یەکەمی ئەنجومەنی دامەزرێنەری ئێراقی (المجلس التأسيسي العراقي) لە ڕێکەوتی

(24.10.1922)دا ئەنجامدراو پاڵێوراوانی ناسەرەکی هەڵبژێردران و، لە قۆناغی دووەمیشدا لە ڕێکەوتی (12.7.1923)دا پاڵێوراوانی سەرەکی یان بنچینەیی هەڵبژێردران- سەرچاوە: (دکتۆر محەمەد موزەفەر هاشم ئەلئەدهەمی، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الثاني، ل19-20)، ئەنجومەن یەکەم کۆبوونەوەی خۆی لە ڕێکەوتی (27.3.1924)دا ئەنجامدا – سەرچاوەی پێشوو، ل163). لە دانیشتنی سێیەمی ئەنجومەنی دامەزرێنەردا کە لە ڕێکەوتی (31.3.1924)دا بەسترا، سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراق (فەریق جەعفەر پاشای عەسکەری) دەقی پەیماننامەی (10.10.1922)ی نێوان بەریتانیاو ئێراق لەگەڵ هەر چوار ڕێکەوتنی پاشکۆی پەیماننامەکە، کە هەر یەک لە جەعفەر عەسکەری و سێر هێنری دوبس لە ڕێکەوتی (25.3.1924)دا واژۆیان لەسەر کردبوو، دایە دەست سەرۆکی ئەنجومەنی دامەزرێنەر (عەبدولموحسین فەهد ئەلسەعدون)، بۆئەوەی ئەندامانی ئەنجومەن ناوەڕۆکی پەیمانەکە بزانن - (سەرچاوەی پێشوو، ل166)، تاوەکو لە داهاتوودا دوای گفتوگۆکردن راستاندنی لەسەر بکەن. هەر لە دانیشتنی سێیەمی ئەنجومەندا بڕیاری پێکهێنانی کۆمیسیۆنێک بە مەبەستی ووردبینی و لێکۆڵینەوە لە پەیماننامەی ساڵی (1922)ی نێوان بەریتانیاو ئێراق بە سەرۆکایەتی یاسین هاشمی یەکێک لە جێگرانی سەرۆکی ئەنجومەنی دامەزرێنەرو محەمەد ئەمین زەکی بەگ وەک بڕیاردەری کۆمیسیۆنەکە پێکهات - (سەرچاوەی پێشوو، ل167-168). پێکهێنانی ئەو کۆمیسیۆنە لە پێناوی دەستنیشانکردنی خاڵە لاوازەکانی پەیماننامەکەو پرۆتۆکۆڵە پاشکۆکانی بوو، سەرەڕای ئەوەی بە گوێرەی قسەکانی مس بێڵ سکرتێری کۆمیسیاری باڵا کە دەڵێت: (لە ڕێکەوتی (21.4.1924)دا جەعفەر عەسکەری و شا فەیسەڵ، سووربوون لەسەر وەرگرتنی دوو گەرەنتی لە لایەن حکومەتی خاوەنشکۆ، یەکەمیان بەریتانیا پرسی پاراستنی سنووری ویلایەتی موسڵ بخاتە ئەستۆی خۆی، دووەمیان مانداتی بەریتانیا بەسەر ئێراقەوە بکرێت بە چوار ساڵ، ئەگەر ئێراق وەکو ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان وەرگیرێ یان وەرنەگیرێ. ئەوەبوو کۆمیسیاری باڵا سێر هێنری دوبس بروسکەیەکی بۆ خاوەنشکۆ ناردو جەختی لەسەر ئەو دوو داواکارییە کردەوە. حکومەتی بەریتانی پەسندیکرد کە هەر دوو گەرەنتییەکە بدات - سەرچاوە: دکتۆر محەمەد موزەفەر هاشم ئەلئەدهەمی، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الثاني، ل173). بەریتانیا لە درێژەدان بە

بڕیارنــەدان لەســەر ئــەو پەیماننامەیــە زۆر بێــزار ببــوو، چونکــە بــە گــوێرەی بۆچوونــەکانی بــەریتانییــەکان لەبــەر هۆکــاری سســتی و درێژەدانــی گفتوگــۆو کۆبوونەوەکانی ئەنجومەنی دامەزرێنەری ئێراقی لەسەر بڕیادان لەسەر پەیماننامەی ئـەنگلۆ - ئێراقـی، وای لـە تورکـەکان کردبـوو کـە داوای تـەواوی ویلایـەتی موسـڵ بکەن‌و سووربن لەسەر بۆچوونەکەیان. بۆ نموونە ڕۆژنامەکانی (الأوقات البغدادية و المفيد)، لە ڕێکەوتی (28.5.1924)دا ئاماژەیان بە بروسکەیەکی سێر پێرسی کۆکس داوە، کە لـە ئەستانە ناردوویەتی و باسی هەڵوێستی ڕامیاری لـە ئێراق و دووڵەی ئەنجومـەنی دامەزرێنـەر سـەبارەت بە پەیماننامەکە، بووە هۆی هانـدانی حکومـەتی تورکیا بەوەی کە بە توندی دەست بە ویلایەتی موسڵ-ەوە بگرێت، لە کاتێکدا کە سێر پرسی کۆکس سوورە لەسەر مافەکانی مانەوەی بۆ ئێراق – سەرچاوە: دکتۆر محەمـەد موزەفـەر هاشـم ئەلئەدهـەمی، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الثاني، ل201). هـەر سـەبارەت بـەو پرسـە، کاتێـک کـە سـەرۆکی ئەنجومـەنی دامەزرێنـەری ئێراقی (عەبدولموحسین فەهد سەعدون) لـە دانیشتنی ڕێکەوتی (31.5.1924)دا بۆ ڕۆژی (2.6.1924) دوابخـات، کۆمیسـیاری بـاڵای بـەریتانی سـێر هێنـری ڕۆبـەرت کۆنـوای دوبـس سـەردانی ئەنجومـەنی کـردو بـە ئەنـدامانی ئەنجومـەنی ڕاگەیانـد: (هەندێک لە ئەندامانی ئەنجومەنتان لە ڕاپۆرتێکدا دەرتانبڕیوە کە ئەنجومـەن ناتوانێ ڕاسـتاندن لەسـەر پەیماننامەکـە بـدات، ئەگـەر بێتـوو حکومـەتی بـەریتانیا گـەرەنتی هـەموارکردنی نـەدات بـە گـوێرەی ڕاپـۆرتی کۆمیسـیۆنەکە (کۆمیسـیۆنی وردبینـی و لێکۆڵینەوە لە پەیماننامـەی ئـەنگلۆ - ئێراقی)، حکومـەتی بـەریتانی ئـەو داواکارییـە بـە ڕەتکردنــەوەی پەیماننامــە و پرۆتۆکۆڵــە پاشــکۆکانی دادەنێــت. پێویســتە لەســەر ئەنجومــەنی دامەزرێنــەر تێبینــی کاریگــەری بــەڕێوەچوونی گفتوگۆکانیــان لەســەر گفتوگـۆی پرسـی موسـڵ بکـات، لەبەرئـەوەی ئـەو زانیارییانـەی پێمـان گەیشـتووە وادەگـەنێت، کـە سـێر پرسـی کـۆکس لـەکاتی گەیشـتنیدا بـۆ ئەسـتانە هەسـتی بـە ئاسـانکاری لایـەنی تـورکی کردبـوو بـۆ مانـەوەی ویلایـەتی موسـڵ بـۆ ئێـراق، بـەڵام کاتێــک تورکــەکان زانییــان کــە چــی ڕوودەدات لــەناو ئەنجومــەنی دامەزرێنــەر، بۆچوونیان گۆڕاو داوای ویلایەتی موسڵ دەکەنەوە. دوا هـەواڵیش ئەوەیە کە ئـەوان تەنانـەت پەسـندی ناکـەن پرسـەکە بگوازرێتـەوە بـۆ کۆمەڵـەی نەتـەوەکان - دکتـۆر محەمـەد موزەفـەر هاشـم ئەلئەدهـەمی، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الثاني،

ل195). هـــەر لەبـــەر درێـــژەدادڕی و سســـتی بـــەڕێوەچوونی کۆبوونـــەوەکانی ئەنجومـەنی دامەزرێنـەر، حکومـەتی بـەریتانیا لـە ڕێکـەوتی (5.6.1924)دا داوای لـە کۆمیسیاری باڵای خۆی لە بەغدا (سێر هێنری کۆنوای دوبس) کرد کە کۆبوونـەوەی ئەنجومەنی دامەزرێنەری ئێراقی بەجێبهێڵێ – سـەرچاوە: (دکتۆر محەمەد موزەفەر هاشم ئەلئەدهەمی، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الثاني، ل217)، دواتریش سێر هێنـری کۆنـوای دوبـس لـە ڕۆژی (10.6.1924)دا سـەردانی شـا فەیسـەڵی کـردو، یاداشـتێکی حکومــەتی بـەریتانی رادەسـتی نـاوبراو کـرد، کـە کورتەیـەکی بڕیـاری حکومەتی بەریتانی بوو بەمشێوەیە: (حکومـەتی بـەریتانیا لـەو هەلومەرجەی ئێستادا ناتوانێت ڕێگە بدات بە بەردەوام بوونی ئەو دۆخە سەپاوەی ئێستاکە، کە بەو پلەیە مەترسی هەیە لەسەر ئاشتی ناوەخۆو دەرەوەی ئێراق. بۆیە خاوەنشکۆ داوایلێکردم پێتان ڕاگەیەنم کە تاکە مەرج بۆ پشتیوانیکردنی بەردەوامی حکومـەتی خاوەنشکۆی بـــەریتانی لـــە ئێـــوە، دەســـتبەجێ و دوای ڕاوێژکـــردن لەگـــەڵ ئەنجومـــەنی وەزارەتەکەتانداو بـەهۆی ئـەوان، یاسـای ئەنجومـەنی دامەزراندن هـەموار بکـەن و مـافی دەسـەڵاتی هەڵوەشـاندنەوەی ئەنجومـەنی دامەزرێنـەرتان پێبـدات، هـەرکاتێک بتانەوێت لە ماوەی چوار مانگ لە ڕێکەوتی دەستپێکردنی کۆبوونەوەکانیدا، بۆئەوەی بـەهۆی ئـەو هەموارکردنـە فـەرمانی هەڵوەشـاندنەوەی ئەنجومـەن بدەن لـەکاتژمێری دوازدەی شـەوی (11/10)ی یونی، وە داوا لە خاوەنشکۆتان دەکەم کە ئـەو فەرمانـە فەرمییە لـە ڕێگـای سـەرۆک وەزیرانـەوە بگەیەننـە سـەرۆکی ئەنجومـەنی دامەزرێنـەر بەر لە کاتژمێری حەوتی بەیانی ڕۆژی یازدەی یونی، هـەروەها ڕێنمـایی دەرکـەن بۆ وەزیـری نـاوخۆ بـۆ داخسـتنی دەسـتبەجێی باڵاخانـەی ئەنجومـەنی دامەزرێنـەرو چواردەور گرتنی بە ژمارەیەک پۆلیس کە بەشی جێبەجێکردنی ئەو فەرمانـە بکـەن – سـەرچاوە: دکتۆر محـەمەد موزەفەر هاشـم ئەلئەدهـەمی، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الثاني، ل220-221 + ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الأنتـــداب البريطـــاني، ل241-242). ئەنجومـــەنی دامەزرێنـــەری ئێراقـــی لـــە کۆبوونەوەیـەکی بە پەلـەو لـە ئـەنجامی فشـاری بـەریتانیادا، لـە کـاتژمێری دەو نیوی شـەوی سێشـەممە لەسـەر چوارشـەممەی (11/10)ی یونی سـاڵی (1924)دا، لـە کـۆی (69) ئەنـدامی ئامـادەبوو، بـە (37) دەنگـی بـەڵێ و (24) دەنگـی نـەخێرو (8) دەنگـی نەدراو، ڕاستاندنی لەسـەر ڕێکەوتننامەی نێوان هـەر دوو وڵاتـدا کـرد – (سـەرچاوەی

پێشـوو، ل225 + ئـەلبێرت میخـایلۆفیتچ منتشاشـفیلی، العـراق فـي سـنوات الأنتـداب البريطـاني، ل242). ئـەنجامی دەنگدانی ئەنجومـەنی دامەزرێنـەری ئێراقـی لـە پێنـاوی راسـتاندن لەسـەر (پـەیمانی ئـەنگلۆ – ئێراقـی)دا، بـەوە گەیشـت کـە زۆرینـەی دەنگـی ئامـادەبوانی هێنـا، لـە نێویانـدا کـە زۆربـەی ئەندامـە کوردەکـانیش لەوانـە: (محەمـەد حـەبیب عـەلی تاڵـەبانی، حـازم یوسـف شـەمدین ئاغـا، عـەلی حەیـدەر سـلێمان، عەبدولڕەحمان حەیدەری و داود وەهبی ئیبراهیم پاشای عاسم حەیدەری، کە ئـەوەی دواییان یەکێک بووە لە جێگرنی سەرۆکی ئەنجومەنی دامەزرێنەری ئێراقی) دەنگیـان بـۆ دابـوو (دکتـۆر حامـد مـەحمود عیسـا، القضـية الكورديـة فـي العـراق مـن الإحـتلال البريطاني إلى الغزو الأمريكي 1914-2004، ل84)، جگە لـە دوو ئەنـدامی کـورد کـە لـە دژی دەنگـدان بـوون بـە راسـتاندن لەسـەر پەیماننامەکـە – سـەرچـاوە: (مـەحمود ئەلدوڕە، القضية الكوردية، الطبعة الثانية، ل116). کەچی لە هەمان کاتدا کۆمیسـیۆنی وردبینی و لێکۆڵینەوە لە پەیماننامەی ئێراق – بەریتانیا، کە یاسین هاشمی سـەرۆکی کۆمیسـیۆنەکە بـوو، مـەرجێکیان بـۆ بڕیـاردان لەسـەر راسـتاندنەکە سـەپاند، کـە بەمشـێوەیە بـوو: (ئەنجومـەنی دامەزرێنـەر چـاوی خشـاند بـە پەیماننامەکـەو تـەواوی رێکەوتن‌و پاشکۆکانی ئەو پەیماننامەیەو بینی، کە لەگـەڵ ئەوەشـدا ئـارەزووی زۆری بـۆ ئـەو دەسـت خسـتنە نـاو دەسـتەی حکومـەتی بـەریتانی لـەگـەڵ پاراسـتنی خۆشەویستی نێوان هـەر دوو گەلدا هەیە، هەندێ لـە بەندەکانی ئـەم پەیمانـە گرانـە (قورسە) کە ئێراق ناتوانێ بە بەرپرسێتی ئەو هاوپەیمانییە هەڵسێت، بۆیە ئەنجومـەن بڕیار لەسـەر پەیماننامەکە نادات، ئەگەر بێتوو حکومـەتی بـەریتانی ئـەو هـەموارکردن و خۆپارێزیانـەی لـە راپۆرتەکـەی کۆمیسـیۆنی وردبینـی و لێکۆڵینـەوەدا هـاتووەو بەریتانیای مەزن لە دۆزی موسڵ-دا مافی ئێراق بپارێزێ و بەجێهێنانی پەیمانەکە لـە لایەن ئێراقەوە ئەبەستین بەو مەرجەوە - سەرچاوە: دکتۆر محەمەد موزەفەر هاشـم ئەلئـەدهـەمی، المجلـس التأسيسـي العراقـي، الجـزء الثـاني، ل224 + رەفیـق حلمـی، یاداشـت کوردسـتانی ئێراق و شۆڕشـەکانی شێخ مـەحمود، بەشـی دووەم، ل465 + ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الأنتداب البريطـاني، ل242). ئەوەی جێگەی داخە بۆ ئێمەی کورد و کوردستانییەکان ئەوەیە، کە خاڵەکانی حـەوت و هەشتی پەیماننامەی ناوبراو نەک هـەر لـە بەرژەوەنـدی کـورد و کوردسـتاندا نییـە، بەڵکو بەشێوەیەکی تایبەت لە دژی کوردەو هەوڵدانێکە بۆ جیاکردنـەوەی باشـووری

کوردستان لە باکووری و دواتریش لکاندنی یەکەمیان بە ئێراقی عارەبییەوە، کەچی پەرلـەمانتارانی نـاوبراوی کـورد لـە سـەرەوەدا دەنگیـان بـۆی داوە! ئـەوەبوو لـە ڕێکـەوتی (21.7.1924)دا وەزارەتـی کۆلۆنییـەکانی بـەریتانی پەیماننامـەی نـاوبراوی ڕەوانەی ئەنجومەنی گشتی بەریتانی کرد بۆ ئەوەی دەنگی لەسـەر بدەن، ئـەوان لـەو ڕۆژەدا دوای گفتوگۆیـەکی تێروتەسـەل و ئامـاژەکردن بـەوەی کـە ئەنجومـەنی دامەزرێنـەری ئێراقـی لـەژێر هەڕەشـەو فشـاری زۆری بـەریتانیا ڕاسـتاندنیان لەسـەر پەیماننامەکـە کـردووە، بڕیاریـان لەسـەر پەیماننامـەی نـاوبراو کـردو ڕاسـتاندنیان لەسـەر کـرد. دوابـەدوای ئـەوەش ئەنجومـەنی کۆمەڵـەی نەتـەوەکان، لـە ڕێکـەوتی (27.9.1924)دا پەیماننامەی (10.10.1922)ی نێوان ئێراق – بەریتانیاو پرۆتۆکۆڵـە پاشـکۆکانی ئـەو پەیماننامەیـەی پەسـندکردو، بـە ئەلتـەرناتیڤی مانـدێتی دانـا بـۆ فـەرمانڕەواییکردنی بـەریتانیا لـە ئێـراق – سـەرچاوە: (ئـەلبێرت میخـائیلۆڤیچ مینتیشاشـڤیلی، العـراق فـي سـنوات الأنتـداب البريطـاني، ل243 + دکتـۆر محەمـەد موزەفەر هاشم ئەلئەدهەمی، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الثاني، ل232).

هـەروەها بـە هەمانشـێوە بـۆ بڕیـاردان لەسـەر پـەیمانی (30.6.1930)ی نێـوان بەریتانیاو ئێراق، کە لە کۆی (88) ئەندام (69) دەنگ بە بەڵێ، (13) دەنگ بە نـەخێر دەنگیان دابوو، واتە (6) کـەس ئامـادەی دەنگدان نەبووینـە، هـەروەها لـە ئەنجومـەنی پیرانـی ئێراقـی یـازدە دەنگـی بـەڵێ و پێنج دەنگـی نـەخێر (مسـتەر سـتیڤن هێمیسـلی لۆنگریـگ، العـراق الحـديث مـن سـنة 1900 الـى سـنة 1950، الجـزء الأول، 304). سـەبارەت بـە دەنگدان بـۆ ڕاسـتاندن لەسـەر پـەیمانی شـوومی سـاڵی (1930)، کـە شەستو نۆ پەرلەمانتاری ئێراقی دەنگیان بۆیدا لە نێویاندا پەرلـەمانتارانی کورد لـە بەغـدا هـەر یـەک لـە (ئیبـراهیم یوسـف عوسـمان، داود وەهبـی ئیبـراهیم حەیـدەری، سەڵاحەدین ڕۆستەم لامیع ئیسماعیل پاشـای بابـان، عـەلی پاشـاو مـەعروف حـاجی پیرداود عومـەر ئاغـای دزەیی نوێنـەرانی هـەولێر، ئەحمـەد محەمـەد سـاڵح، سـەیفوڵڵا عـزەت حوسـێن پاشـای خەنـدان و محەمـەد سـاڵح محەمـەد عـەلی بـەگ نوێنـەرانی سلێمانی، حەبیب عەبدولقادر وەهاب تاڵەبانی، سلێمان میر لیوا فـەتاح پاشـا، محەمـەد عەلی قیردارو مستەفا ئـەمین نوێنـەرانی کـەرکوک و جـەمال ڕەشـید عەبدوڵڵا بابـان نوێنەری موسڵ دەنگیـان بە بـەڵێ دابوو – سـەرچاوە: دکتـۆر حامد مـەحمود عیسـا، المشـكلة الكورديـة فـي الشـرق الاوسـط، ل110)، کـە بـە گـوێرەی ئـەو پەیمانـە ئێراق

وەکو دەوڵەتێکی سەربەخۆ دانیپێدانرا. ئەو سێزدە پەرلەمانتارەی کورد کە دەنگیان دابوو بە پەیمانی ساڵی (1930)، ئەوە لە کاتێکدا کە زۆربەی کورد و دانیشتوانی کوردستان دژی پەیمانەکە بوون، چونکە دوای ئەوەی سەرۆک وەزیرانی ئێراق (نوری سەعید ساڵح مەلا تەها 23.3.1930-19.10.1932)و کۆمیسیاری باڵای بەریتانی (سێر فرانسیس هێنری همفریس) لە ڕێکەوتی (8.8.1930)دا سەردانی پارێزگا کوردییەکان و کوردستان-یان کردو ڕایانگەیاند، کە هەر دوو میری بەریتانی و ئێراقی کۆکن لەسەر ئەوەی کە تەنانەت مافی ئۆتۆنۆمیش بە کورد نەدرێت – سەرچاوە: (دکتۆر حامد مەحمود عیسا، المشكلة الكوردية في الشرق الاوسط، ل110)، سەرەڕای ئەوەش لە لایەک پەیمانەکە ئاواتی کوردەکانی لە مافی چارەی خۆنووسین و دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی لەناو بردبوو، لە لایەکی تریشەوە لە ئەنجامی هیچ تیانەبوونی پەیمانی (1930) بۆ کورد و ڕاگەیاندنە هاوبەشەکەی سەرۆک وەزیران و کۆمیسیاری باڵا لە مانگی ئاوگۆست، تازە لە خۆنیشاندانەکانی سلێمانی لە ڕێکەوتی (6.9.1930)دا، کە لە دژی مۆرکردنی پەیمانی ناوبراودا سازکرابوو (45) شەهیدو نزیکەی (200) بریندار لێکەوتبووەوە.

پەیماننامەی (10.10.1922)ی نێوان بەریتانیاو ئێراق (ئەنگلۆ – ئێراقی):

پەیمانی (ئەنگلۆ – ئێراقی)، کە لە نێوان حکومەتی بەریتانیاو حکومەتی تازە دامەزراوی ئێراق لە ڕێکەوتی (10.10.1922)دا بەسترابوو، زۆرتر لە پێناوی مانەوەی ئینگلیز بوو لە ئێراق لە پێناوی زۆرتر بەدیهێنانی بەرژەوەندییەکانی خۆی و چاودێریکردن و پێگەیاندنی شا فەیسەڵ، سەرۆک وەزیران، وەزیرەکان و بەرپرسە عارەبە ئێراقییەکان بوو. سەرەڕای ئەوەی کە ئەو پەیماننامەیە بە تاکە ووشەیەکیش باسی کوردی نەکردبوو، هەروەها هیچ دەستکەوتێکی بۆ کورد تیانەبوو، کەچی زۆربەی پەرلەمانتارانی کورد لە پەرلەمانی ئێراقدا دەنگیان بۆی داوە.

ئەمەش دەقی پەیماننامەکەیە:

خاڵی یەکەم: لەسەر داوای ئێراق، پادشای بەریتانیا بەڵێن دەدات بە درێژایی ماوەی ماندێتکردن بە پێشکەشکردنی هەرچی ڕێنمایی و یارمەتییەک کە دەوڵەتی ئێراق پێویستی پێیەتی، بە بێ ئەوەی کاربکاتە سەر سەروەری نیشتمانیی، هەروەها کۆمیسیاری باڵاو کۆنسوڵی گشتی نوێنەرایەتی خاوەنشکۆ پادشای بەریتانیا دەکەن لە ئێراق.

خاڵی دووەم: پادشای ئێراق بەڵێن دەدات کە هیچ کەسێک بە درێژایی ئەو پەیمانە لە ئێراق دانەمەزرێنێت بە بێ پەسندکردنی پادشای بەریتانی.

خاڵی سێیەم: دارشتنی دەستورێک بۆ ئێراق و، مسۆگەرکردنی مافی تەواوی هەموو نەتەوەکان، ئایین و ئایینزاکان لە ئێراقدا. جیاوازی نەکردن لە نێوان ئێراقییەکان بەهۆی جیاوازی ڕەگەز، زمان و ئایینەوە، هەروەها هەر نەتەوەیەک بۆی هەبێت بە زمانی خۆی بخوێنێت.

خاڵی چوارەم: پادشای ئێراق پەسندی گشت کاروبارە گرنگەکان دەکات کە پەیوەستن بە بەڵێن و بەرژەوەندییە نێودەوڵەتی و داراییەکانی خاوەنشکۆ پادشای بەریتانیا بە درێژایی ماوەی ئەو پەیماننامەیە، بە بێ ئەوەی دەستوەردانە ناو

دەقـەکانی مادەکـانی (17–18)ی ئـەو پەیماننامەیـە، بـە مـەرجێک بـە گـوێرەی ئـەو ڕێنماییانە بێت کە خاوەنشکۆ پادشای بەریتانیا بەهۆی کۆمیسیاری باڵاوە پێشکەشی دەکات.

خاڵی پێنجەم: خاوەنشکۆ پادشای ئێراق مافی نوێنەرایەتی سیاسی هەیە لە لەندەن و پایتەختـەکان و شـوێنەکانی تـر، کـە لـە نێـوان هـەر دوو لایـەنی ئێراقـی و بـەریتانی ڕێکەوتنی لەسەر دەکرێت. هەروەها پادشای ئێراق بڕیاری ڕاستاندن لەسەر پەڕاوی بەڵێنداریـەتی (أوراق إعتمـاد)ی نوێنەرایـەتی دەوڵـەتانی بێگانـە لـە ئێراق دەدات، دوای ئەوەی خاوەنشکۆ پادشای بەریتانیا دامەزراندنیان پەسند دەکات.

خـاڵی شەشــەم: خاوەنشــکۆ پادشــای بــەریتانیا بــەڵێن دەدات بــە هەوڵــدەدات بــۆ وەرگرتنی ئێراق وەکو ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە نزیکترین دەرفەتدا.

خـاڵی حەوتـەم: خاوەنشـکۆ پادشـای بـەریتانیا بـەڵێن دەدات بـەوەی کـە هاوکـاری و یارمەتی سەربازی پێشکەش بە هێزە چەکدارەکانی پادشای ئێراق بکات، کە دواتر لـە نێوان هەر دوولا ڕێکەوتنی لەسەر دەکرێت. ڕێکـەوتنێک لـە نێوانیانـدا گرێدەدرێت بۆ دیـاریکردنی بـڕی ئـەو هاوکـاری، یارمەتییـەو مەرجـەکانی، کـە ئەنجومـەنی کۆمەڵـەی نەتەوەکانی لێ ئاگادار دەکرێتەوە.

خـاڵی هەشـتەم: نـە بـەریتانیاو نـە ئێـراق سـازش لەسـەر هـیچ بەشـێکی خـاکی ئێـراق ناکـەن و، ڕێگـە نـادەن کـە هـیچ لایـەنێکی تـر (لایـەنی سـێیەم) بەشـێکی ئێـراق ببـات، هەروەها هیچیان پەسەندی ئەوە نەکەن کە پارچەیـەک لـە ئێراق بدرێت بە لایـەنێکی تر. بەڵام ئەوە ڕێگە ناگرێت لـە بـەردەم پادشـای ئێـراق بۆئـەوەی هـەنگاوی پێویسـت بنێت بۆ کارە پێویستییەکانی نیشتەجێبوونی نوێنـەرانی سیاسـی بێگانـەو، لـە پێنـاوی جێبەجێکردنی خاڵی حەوتەم.

خـاڵی نۆیـەم: پادشـای ئێـراق بـەڵێن دەدات بـە پەسـندکردنی پلانێکی گونجـاو کـە لـە لایەن پادشای بەریتانییەوە دەخرێتەڕوو، هەروەها گـەرەنتی جێبەجێکردنی دەدات لـە کاروبـاری دادپــەروەری بـۆ مسـۆگەرکردنی بەرژەوەندییـەکانی بێگانـەکان بـەهۆی جێبـەجێ نـەکردنی چیاوگـو نۆژەنکردنـەوەکان کـە دەبوایـە ئـەوان بـە گـوێرەی مـافی چیاوگی بێگانەکان یـان پیشـەکان هەیانبوایە. دەقی خاڵـەکانی پلانەکـە لـە نێـوان هـەر دوولا ڕێکـەوتنی لەســەر دەکرێـتو، دواتـر ئەنجومــەنی کۆمەڵـەی نەتـەوەکانی لــێ ئاگادار دەکرێتەوە.

خاڵی دەیەم: هەر دوو لایەنی رێککەوتوو پەسندی گرێدانی رێکەوتنی نێوانیان دەکەن بۆ مسۆگەرکردنی جێبەجێکردنی پەیماننامە، رێکەوتننامەو بەڵێننامەکان، کە پادشای بەریتانیا بەڵێن بدات بۆئەوەی پەیوەست بە ئێراق بێت بخرێتە واری جێبەجێکردنەوە. هەروەها پادشای ئێراق بەڵێن دەدات کە ئامادەکاری هۆکارە یاساییە پێویستییەکان بۆ جێبەجێکردنی بکات و، ئەو رێکەوتنانەش ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانی لێ ئاگادار دەکەنەوە.

خاڵی یازدەهەم: نابێت هیچ جیاوازی کردنێک لە ئێراق لە نێوان هاووڵاتیانی بەریتانی و ئەوانەی ترەوە بکرێت لە هاووڵاتیانی بێگانەی تر، یان لە نێوان هاووڵاتیانی هەر دەوڵەتێک کە ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان بێت لەگەڵ هاووڵاتی هەر دەوڵەتێکی تر کە پادشای بەریتانیا بە گوێرەی پەیماننامەیەک پەسندی کردووە، هەمان مافی بۆ دابینبکات کە ئەگەر بێتوو ئەندامی کۆمەڵەی ناوبراو بوایە. بە هەمان شێوە نابێت جیاوازی لە هیچ شوێنێکی ئێراق لە نێوان دەوڵەتێک لە دەوڵەتەکانی ئاماژەپێکراو بکرێت، کە پەیوەست بێت بە ئاڵوگۆڕی کەلوپەلی نێردراوو هاوردە تیایدا. پێویستە ئازادی تێپەڕبوونی کەلوپەل بەشێوەیەکی دادپەروەرانە دابین بکرێت بۆ هەموو لایەک لە سەرانسەری ئێراق.

خاڵی دوازدەهەم: هیچ هۆکارێک ناگیرێتەبەر بۆ رێگەگرتن لە کاروباری موژدەبەخشەکان یان دەستوەردان لە کارەکانیان، یاخود جیاوازیکردن لە نێوان موژدەبەخشێک و کەسێکی ترەوە بەهۆی باوەڕی ئایینی یان رەگەزییەوە، بە مەرجێک ئەوکارە دژی ئاکارو رەشتی گشتی نەبن.

خاڵی سیانزەهەم: بە گوێرەی تواناکان و دەرفەتەکان پادشای ئێراق بەڵێنی یارمەتی کاروبارە کۆمەڵایەتی و ئایینییەکان و هیتریش دەدات، لە پێناوی جێبەجێکردنی هەموو پلانێکی گشتی کە کۆمەڵەی نەتەوەکان دەیگرێتەبەر لە پێناوی رێگەگرتن لە نەخۆشییەکان و، بەرەنگار بوونەوەیان، هەروەها نەخۆشییە رووەکی و ئاژەڵییەکانیش دەگرێتەوە.

خاڵی چواردەهەم: پادشای ئێراق بەڵێن دەدات کاری پێویست ئەنجام بدات لە پێناوی دارشتنی یاسای پاراستنی شوێنە دێرینەکان، لە ماوەی دوانزە مانگ لەمێژووی کارکردن بەو پەیماننامەیە، هەروەها جێبەجێکردنی تەواو دەکرێت و ئەو رژێمە

دادەمەزرێ لەسەر بنچینە پاشکۆکان بە مادەی (421)ی پەیماننامەی ئاشتی کە لە سێڤرە لە ڕێکەوتی (10.8.1920)دا واژۆی لەسەر کرا.

خاڵی پازدەهەم: ڕێکەوتنێکی هاوبەشی پەیوەندی دارایی لە نێوان هەر دوو تیمی پێکهاتوو دەکرێت، کە لە لایەک حکومەتی پادشای بەریتانی بڕی خەرجی دامودەزگا گشتییەکان بداتەوە حکومەتی ئێراق و، ماوە ماوەش یارمەتی دارایی بە گوێرەی پێویست بداتە ئێراق. هەروەها ئێراق پێ بەپێ تەواوی ئەو قەرزانە بداتەوە کە لەسەری کۆبۆتەوە لەو پێناوەدا، دەبێت ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لەو ڕێکەوتنە ئاگادار بکرێتەوە.

خاڵی شانزەهەم: پادشای بەریتانیا بەڵێن دەدات کە بە گوێرەی ئەوەی کە پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان ڕێگەی پێدەدەن، هیچ کۆسپێک نەخاتە بەردەم پەیوەندییەکانی دەوڵەتی ئێراق بۆ دەزگا گومرگییەکان یان شتی تر لەگەڵ هەر لایەنێک یان دەوڵەتێکی عارەبی دراوسێ کە ئەو ئارەزووی دەکات.

خاڵی حەڤدەهەم: لەکاتی سەرهەڵدانی هەر ناکۆکییەک لە نێوان ئەو دوو لایەنەدا سەبارەت بە شرۆڤەکردنی دەقی ئەو پەیماننامەیە، کارەکە رادەستی دادگای دادپەروەری هەمیشەیی نێودەوڵەتی دەکرێت، کە بە گوێرەی مادەی (14)ی ڕێکەوتننامەی کۆمەڵەی نەتەوەکان لەسەری پێکهاتوون.

خاڵی هەژدەهەم: ماوەی کارکردن بەو پەیماننامەیە بیست ساڵ بێ، ئەویش دوای بڕیاردانی لە لایەن ئەنجومەنی دامەزراندنی ئێراقەوە - سەرچاوە: (ئەلبێرت میخایلۆفیتچ منتشاشفیلی، العراق في سنوات الأنتداب البريطاني، ل392-306)، بەڵام لە ڕێکەوتی (3.4.1923)دا لەسەر داوای ئینگلیز ماوەی پەیمانەکە کرا بە چوار ساڵ – سەرچاوە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل67).

هەر سەبارەت بەو مەرجەی پەرلەمانی ئێراق کە بەستبوویەوە بە لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە، فاروق ساڵح عومەر، لە لاپەڕە (142)ی پەرتووکی (المعاهدات العراقية – البريطانية وأثرها في السياسة الداخلية 1922-1948)دا، نووسیویێتی: (ئەنجومەنی دامەزراندنی ئێراق مەرجێکی وردی دانابوو بۆ باوەڕدان (راستاندن) بە ڕێکەوتننامەی (1922). ئەویش ڕەتکردنەوەی ئەو ڕێکەوتننامەیە بوو، کە هیچ بڕی نەدەما، ئەگەر ئینگلیزەکان پارێزگاریان لە تەواوی مافەکانی ئێراق نەکردبوایە لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)دا – سەرچاوە: کامەران

ئەحمەد محەمەدئەمین مەنتک، کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەوڵەتیی‌و ناوچەییدا 1890-1932، ل221)، + المستر ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، العراق الحدیث من سنة 1900 الی سنة 1950، الجزء الأول، ل249) + دکتۆر فازڵ حوسێن، لە لاپەڕە (70-71)ی پەرتووکی (کێشەی ویلایەتی موسڵ)، کە ئەو دوانەی کۆتاییش ئاماژەیان بە سەپاندنی هەمان مەرجی پەرلەمانی ئێراق بەسەربەریتانیادا کردووە بۆ بڕیاردان لەسەر پەیمانی ناوبراودا. پەرلەمانی ئێراق راستاندن‌و بڕیاردانی لەسەر (پەیمانی ئەنگلۆ - ئێراقی)، بە لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە بەستۆتەوە، ئەمەش مانای ئەوەیە کە ئینگلیز کەوتۆتە ژێر بارێکی قورس، یان دەبێت هەوڵبدات بۆ لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە ئێراقی عارەبییەوە، یان هەرەس هێنان و هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامەکە لە لایەن میری و پەرلەمانی ساوای ئێراقەوە. بە هەمان شێوەش شکست هێنانی رێکەوتنامەی (10.10.1922)ی نێوان دەوڵەتی بەریتانیاو ئێراق، زیانی بۆ هەر دوو دەوڵەت دەبوو. بەڵام سەبارەت بە ئێراق زیانەکەی زۆر گەورەتر بوو لە زیانەکانی ئینگلیز، چونکە دەوڵەتی ئێراق لە ئەنجامی شکست هێنانی رێکەوتنامەی ناوبراو، وەکو زیانی یەکەم باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی دەدۆڕاندو پێیەوە نەدەلکێنرا، زیانی دووەمیشی لە ئەنجامی نەلکاندنی ویلایەتی موسڵ بەدڵنیاییەوە دەوڵەتی ئێراق توانای بەردەوامبوونی نەدەبوو و دادەڕماو کۆتایی پێدەهات، هەروەکو دکتۆر فازڵ حوسێن، لە لاپەڕەکانی (288-289)دا نووسیویێتی: (یاسین ئەلهاشمی ریبەری ئۆپۆزسیۆن، لە وتارێکی دوورو درێژدا گووتی: ئەگەر ئێراق دڵنیا نەبێ لە لەدەست نەدانی ویلایەتی موسڵ هیچ پەیمانێک لەگەڵ بەریتانیای مەزن مۆرناکات). دکتۆر فازڵ حوسێن لە درێژەی نووسینەکەیدا دەڵێت: (میری ئێراق، ئەنجومەنی دامەزرێنەری ئێراقی لە بایەخدانی خۆی بە کێشەی موسڵ ئاگادارکردەوەو رایگەیاند کە ئەگەر ویلایەتی موسڵ وەکو بەشێکی ئێراق نەمێنێتەوە، نە میری ئێراق دەمێنێتەوەو نە وتوویژ دەکرێ بۆ مۆرکردنی پەیمان لەگەڵ بەریتانیای مەزندا). هەر سەبارەت بە ترس‌و دڵەڕاوکێی عارەبی ئێراق لە نەلکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقەوە، لە رێکەوتی (10.6.1924)دا رۆژنامەی (أوقات العراق - ئەوقات ئەلعێراق)، نووسیویێتی: (ئەگەر ئەنجومەن ئەمرۆکە پەیمانەکەی رەتکردەوە، ئەوە مانای ئەوەیە ئێراقییەکان بە عارەب و کوردەوە لەو بەڵێنەی

جەنەڕاڵ مۆد لادەدەن و، ئەوسا بەریتانیاش سەربەست دەبێ و ناچار نابێت لە داکۆکیکردن لە ویلایەتی موسڵ، بۆیە ئەندامانی ئەنجومەنی دامەزراندن ئەرکێکی قورس دەکەوێتە سەرشانیان کە پێویستە جێبەجێی بکەن لە بری خەڵک و نیشتمان. هەروەها پێویستە لەسەریان لە نێوان دامەزراندنی شانشینی ئێراق و کاولکردنیدا یەکێکیان هەڵبژێرن، وە هەر ئەندامێک لەوان بەرپرسە لە بەردەم گەلی ئێراق و نەتەوەکانی تریش لە بڕیاردانی کۆتایی کە دەریدەکەن - سەرچاوە: (دکتۆر محەمەد موزەفەر هاشم ئەلئەدهەمی، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الثاني، دار الشؤون الثقافية العامة، الطبعة الثانية، بغداد - العراق 1989، ل213-214)، ئەو رۆژنامە ئێراقیە لێرەدا جۆرە فشارێک دەخاتە سەر ئەندامە کوردەکانی ئەنجومەنی نوێنەرانی ئێراقی یان پێشیان لێ دەگرێت، بۆئەوەی ئەوانیش بە هەمان شێوەی ئەندامە عارەبەکان بڕیاربدەن لەسەر رێکەوتنەکەی نێوان بەریتانیاو ئێراق، تاوەکو عارەبەکان لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە ئێراقەوە مسۆگەر بکەن، ئەگینا کورد بە پێچەوانەوە شیمانەی قازانج کردنی زۆر زۆرتر بوو لەوەی کە زیان بکات، ئەگەر بێتوو دەنگ بۆ رێکەوتنەکەی (10.10.1922)ی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە نەدرابایەو رەتکرابایەوە.

دواتر وەزارەتی داد لە رێکەوتی (2.8.1924)دا یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەرانی دارشت و رۆژی دواتر ئەنجومەنی دامەزراندن خۆی هەڵوەشاندەوەو خۆئامادەکرا بۆ هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەران – سەرچاوە: ئەحمەد حەمەدئەمین ئۆمەر، ئەندامە کوردەکانی ئەنجومەنی نوێنەرانی ئێراقی لە رۆژگاری پاشایەتیدا (1925-1958)، ل3).

کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ و لکاندنی ویلایەتەکە بە ئێراقی عارەبییەوە:

دوای تێپەڕبوونی نزیکەی (5) مانگێک بەسەر پەیمانی لۆزاندا، بە مەبەستی بەدوا داچوون لە پێناوی جێبەجێکردنی بەندی دووی مادەی سێی پەیمانی لۆزان، کە باسی لەوەکردووە ئەگەر هاتوو ئینگلیزو تورک لە ماوەی (9) مانگدا نەیانتوانی لە ڕێگەی گفتوگۆکردن بگەنە هیچ ئەنجامێک، دەبێت ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان وەکو ناوبژیوان هەوڵی چارەسەرکردنی کێشەکە بدات، هاوپەیمانەکان لە (29.12.1923)دا پڕۆژەی پەیماننامەی لۆزانیان خستە بەردەم شاندی تورکی، سەبارەت بە سپاردنی کێشەکە بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان. هەر لە سەرەتاوە هەست بەوە دەکرا کە ئەو دوو وڵاتە ناتوانن بگەنە هیچ ڕێکەوتنێک، بۆیە هەر لایەنەو لە ئاست خۆیەوەو لە پێناوی بەرژەوەندییەکانی خۆیانەوە، پەیوەندییان بە ئەندامانی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، ئینگلیزەکان یاخود کاربەدەستانی پەیوەست بەو کێشەیەوە دەکرد. بۆ نموونە (فەیسەڵ کوڕی حوسێن شەریفی مەکە) لە رۆژی (1.10.1923)دا نامەیەکی بۆ وەزیری دەرەوەی بەریتانی (لۆرد جۆرج ناسانییێل مارکۆس کورزۆن – George Nathaniel Marquess Curzon) ناردبوو، کە تیایدا دڵخۆشی خۆی دەربڕیبوو بەوەی کە کێشەی (ویلایەتی موسڵ) بە ئەنجومەنی ناوبراو راسپێردراوە. ئەو نامەیەو دڵخۆشی شای ئێراق، سەبارەت بە رادەستکردنی پرسی ویلایەتی موسڵ بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە، ئاماژەیە بەوەی کە ئینگلیزەکان و ئێراقییەکان هیوایەکی زۆریان بەو ئەنجومەنە هەبووەو، دڵنیا بووینە لەوەی کە ئینگلیزەکان بە ئاسانی دەتوانن کار بکەنە سەر ئەندامانی ئەنجومەنی ناوبراو. هەروەها وەزیری دەرەوەی بەریتانیا (لۆرد جۆرج کورزۆن)، پێشتر لە رۆژی (25.1.1923)دا نامەیەکی بۆ سکرتێری گشتی کۆمەڵەی نەتەوەکان ناردبوو، تیایدا داوای لێکردبوو باسی موسڵ بخاتە ناو خشتەی بەرنامەی کاری ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە – سەرچاوە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل49).

سەرەڕای ئەوەی کە رۆژی (5.10.1923) دەستنیشان کرابوو وەکو یەکەم رۆژی جێبەجێکردنی بەندی (2)ی مادەی (3)ی پەیماننامەکە واتە ماوەی (9) مانگەکە، کەچی هەر دوولا دوای تێپەڕبوونی نزیکەی حەوت مانگ و نیو بەسەر وادەکەدا، لە کۆنگرەی قوستەنتینیە (19.5.1924–5.6.1924)دا لە ئەستەنبۆڵ و لە هۆڵی (قۆچی زێڕین)دا دەستیان بە گفتوگۆکانی نێوانیان کردەوە، سەرۆکی شاندی بەریتانی بۆ ئەو کۆنگرەیە (سێر پێرسی کۆکس)ی کۆمیساری باڵای پێشووی ئینگلیز لە بەغداو، سەرۆکی شاندی تورکیش (عەلی فەتحی ئۆکیار بەگ)، کە لە ماوەی نێوان (29.4.1880–7.5.1943)دا ژیاوەو بۆ دووجار لە ماوەکانی نێوان (14.8.1923–27.10.1923)و (21.11.1924–6.3.1925)دا سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیرانی تورکی بووە، لایەنی ئێراقیش (تەها حلمی سەلمان هاشمی 1888–1961) سەرۆک ئەرکانی سوپا، بە ناوی راوێژکاری سێر پێرسی کۆکس لەگەڵ شاندی بەریتانی ئامادەبوو. فەتحی ئۆکیار بەگ، لە دانیشتنی رۆژی (5.6.1924)دا کە دوا دانیشتنی کۆنگرەی ناوبراو بوو، بە سێر پێرسی کۆکسی گووت کە سووربوونی بەریتانیا لە جیانەکردنەوەی ویلایەتی موسڵ لە ئێراق، ناکۆکە لەگەڵ پەیمانی (سایکس پیکۆ)، کە هەر دووکیانی جیاکردبووەوە، ویلایەتی موسڵ درابووە فەرەنساو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرای (ئێراق) درابوونە ئینگلیز! هەروەها عەلی فەتحی بەگ لە هەمان رۆژدا کە دوا رۆژی کۆنگرە بوو، داوای ویلایەتی موسڵی کردەوە لەبەر ئەو هۆکارانە کە گووتی: (تورکیا دەوڵەتێکی کۆماری هاوبەشی نێوان تورک و کوردەکانە بە گوێرەی بنچینەکانی یەکسانی. هەروەها (90%)ی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کورد و تورکن – سەرچاوە: میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، النضال والإخفاق (المسألة الكوردية في سنوات 1923–1945)، المترجم صادق الجلاد، مراجعة رەفیق سالح، بنكە ژين، مطبعة شڤان، جنوب كوردستان – سلێمانی 2006، ل139). هەر لەوێ فەتحی ئۆکیار بەگ، سەبارەت بە کوردەکان گوتبووی: (ئەم نیشتمانە تەنیا تایبەتە بە هەر دوو نەتەوەی کورد و تورک – سەرچاوە: قادر سەلیم شەمۆ، موقف الكورد من حرب الإستقلال التركية 1919–1922، ل91). ئەو قسەیەی فەتحی بەگ تەنیا لە پێناوی ئەوەبوو کە ئینگلیزەکان باوەڕیان پێ بکەن کە کورد و تورک جیاواز نین، تاوەکو ویلایەتی موسڵ کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردن، بۆ تورکیا جێبهێڵن و بیدەن بەوان. سێر پرسی کۆکس لە

وەڵامی ئەوەی کە بە گوێرەی پەیماننامەی سایکس – پیکۆ، موسڵ لە ئێراق جیایە، باسی ئەوەی کردبوو کە ئینگلیز نەیدەویست ببێتە دراوسێی رووسیا بۆیە جیای کردبوونەوە – سەرچاوە: دکتۆر فازل حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل66). هەروەها سێر پێرسی کۆکس، پێشنیازی ئەوەی خستە بەردەم عەلی فەتحی ئۆکیار بەگ کە چارەسەرکردنی پرسی ویلایەتی موسڵ بدەنە دەست ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، بەڵام فەتحی بەگ پەسندی نەکرد، سەرەڕای ئەو پەسند نەکردنەش پرسی کۆکس رایگەیاند کە بەریتانیا یەک لایەنانە بە پشتبەستن بە مادەی سێی پەیمانی لۆزان پرسی ویلایەتەکە دەگوازێتەوە بۆ ئەنجومەنی ناوبراو – سەرچاوە: (ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الأنتداب البريطاني، ل258). ئەوەی کە پرسی کۆکس زەکەریا دەریبڕیوە، دڵنیایی بەریتانیا دەردەخات لەوەی کە بەریتانیا توانای ئەوەی هەیە بۆچوونەکانی خۆی بەسەر ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکاندا بسەپێنێ، بۆیە بە لەخۆبایی بوونێکی زۆرەوە دەریدەبڕێت کە بەریتانیا تاک لایەنانە پرسی یەکلاییکردنەوەی ولایەتی موسڵ رەوانەی ئەنجومەنی ناوبراو دەکات. دوای وروژاندنی کۆمەڵێک کێشەی نێوان هەر دوولا، نەتوانرا بە هیچ ئەنجامێک بگەن و لە رێکەوتی (5.6.1924)دا ئەو کۆنگرەیەش شکستی هێناو کۆتایی پێهات. دوای شکستی ئەو کۆنگرەیە بە نزیکەی مانگێک، ماوەی (9) مانگەکە تەواوبوو بێ ئەوەی ئەو دوو وڵاتە بگەنە هیچ جۆرە رێککەوتنێک لەسەر پرسی ویلایەتی موسڵ. لە لایەک رەشبینی و باوەڕنەبوونی ئینگلیز بەوەی کە تورکەکان بە ئاسانی بۆ دەوڵەتی ئێراق واز لە ویلایەتی موسڵ بێنن، لە لاکەی تریشەوە پەرۆشی ئینگلیزەکان بۆئەوەی چارەسەرکردنی پرسەکە رادەستی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بکرێت، وایکرد ئینگلیزەکان لە رێکەوتی (6.8.1924)دا پرسی (ویلایەتی موسڵ)یان بۆ ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان بەرزکردەوەو، داوایان لە سکرتێری (کۆمەڵەی نەتەوەکان) کرد کە پرسی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بخاتە نێو خشتەی بەرنامەی کۆبوونەوەی داهاتوو – (سەرچاوەی پێشوو، ل73). ئەوەبوو کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (11.8.1924)دا پرسی (ویلاتی موسڵ)ی خستە نێو خشتەی بەرنامەی کاری داهاتوویان و، تەواوی ئەندامانی کۆمەڵەی نەتەوەکان و تورکیایان ئاگادارکردەوە - (هەمان سەرچاوە، ل74). هەروەها میری بەریتانیا لە رۆژی (14.8.1924)دا بەڵگەنامەیەکی نارد بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لەژێر

ناونیشانی (یاداشتێک سەبارەت بە سنووری نێوان تورکیاو ئێراق – سەرچاوەی پێشوو، هەمان لاپەڕە). لە بەرامبەریشدا میری تورکیا لە (5.9.1924)دا یاداشتێک و نەخشەیەکی بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان ناردو، لە یاداشتەکەدا باسی ئەوەی کردبوو کە ئەو کێشەیە کێشەی بڕیاردانە لەسەر چارەنووسی (ویلایەتی موسڵ) نەک دیاریکردنی سنووری نێوان ئێراق و تورکیا – (هەمان سەرچاوە، ل75)، هەرچی بەریتانیا بوو دەیگووت پرسەکە کێشەی دیاریکردنی سنووری نێوان ئێراق و تورکیایە نەک چارەنووسی ویلایەتی موسڵ. وڵاتەکانی ئەڵمانیا، ئەفغانستان، ئێران و سۆڤیەت پشتیوانی تورکیا بوون لە پرسی (ویلایەتی موسڵ)، هەروەها ئیتاڵیا، بولگاریا، یۆنان و دەوڵەتە عارەبییەکان پشتیوانی بەریتانیاو ئێراق بوون. ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، یەکەم کۆبوونەوەی خۆی لە رۆژی (20.9.1924)دا سەبارەت بە پرسی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەست. پاشان دوای چەند کۆبوونەوەیەک لە نێوان لایەنە نەیارەکان و کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە دانیشتنی ژمارە (30)ی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (30.9.1924)دا لە جنێف، ئەنجومەن بڕیارێکی دەرکردو داوای لە هەر دوو لایەنی بەریتانی و تورکی کرد، کە نابێت هیچ لایەنێکیان ئەو بارودۆخەی ئێستاکە هەیە بیشێوێنن و هەوڵی ئەنجامدانی هێرش و پەلاماری سەربازی بۆ سەر یەکتر بدەن. هەروەها ئەنجومەنی ناوبراو پێشنیاری ئەوەیکرد کە کۆمیسیۆنێکی سێقۆڵی نێودەوڵەتی بۆ لێکۆڵینەوە سەبارەت بە پرسی ویلایەتی موسڵ دامەزرێ. بڕیاری دامەزراندنی کۆمیسیۆنێکی ئاوا لە پێناوی لێکۆڵینەوەیەکی بێلایەنانە بوو لەسەر ویلایەتی موسڵ کە لایەنەکانی جوگرافی، رەگەزایەتی، مێژوویی، ئابووری، سەربازی و رامیاری بگرێتەوە. دوای نزیکەی تێپەڕبوونی مانگێک بەسەر پێشنیاری ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە رێکەوتی (21.10.1924)دا بڕیاری پێکهێنانی کۆمیسیۆنەکە لە سێ ئەندام درا کە ئەمانەی خوارەوە بوون: (1- دیبلۆماتکارو ئەفسەری پایەبەرزو وەزیری مفەوەزی سویدی (ئاینەر ترو ئێف ڤێرسن Einar Thrue af Wirsen) کە لە رێکەوتی (20.4.1875)دا لە شاری (ئۆپسالا)ی سویدی لە دایکبووەو لە رێکەوتی (5.1.1946)دا لە شاری (ستۆکهۆڵم)ی پایتەختی سوید مردووە، ناوبراو لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئەفسەرێک بووە لە سوپای عوسمانی و بەچاوی خۆی کۆمەڵکوژی ئەرمەنییەکانی لە لایەن تورکەکانەوە بینیوە، بۆ ماوەیەکیش باڵوێزی

سویدی بوو لە رۆمانیا-بۆخارست. 2- زانای جوگرافی و مامۆستای زانکۆ، (کۆنت پۆول تێلەکی - Count Poul Teleki)، کە لە نێوان (3.4.1941-1.11.1879) ژیاوەو، سەرۆک وەزیرانی پێشووی هەنگاریا بووە، یەکێک بوو لە سەرکردەکانی بزووتنەوەی دژ بە شۆڕشی کۆمۆنیستی بە سەرکردایەتی بیلاکۆن (1919). پۆول تێلەکی، لە تەمووزی ساڵی (1920دا تاوەکو نیسانی 1921) سەرۆک وەزیران بووە، هەروەها بۆ جاری دووەمیش لە ساڵی (1939)دا سەرۆکایەتی وەزیرانی وەرگرت و بەردەوام بوو تاوەکو رێکەوتی (3.4.1941) واتە ئەو رۆژەی کە لە داخی نازییەکانی ئەڵمانیا خۆی کوشت، بەهۆی ئەو رێکەوتنەی کە لەگەڵ ئەڵمانییە رەگەزپەرستەکانی مۆرکردبوو، رێکەوتنەکەش بووە هۆی ئەوەی نازییەکان فێڵ لە هەنگاریاو پۆول تێلەکی بکەن و وڵاتەکەیان داگیر بکەن. 3- ئەفسەری خانەنشینی بەلجیکی (کۆلۆنێل ئا. پاولس – A. Paulis) کە لە نێوانی ساڵانی (1875-1933) ژیاوەو، لە کۆنکۆ کاری دیبلۆماتی کردبوو. هەروەها لە هەمان کاتدا کۆمیسیۆنەکە سێ یاریدەدەری بۆ خۆی دانا بە ناوەکانی: (سینیور رۆدۆلۆ – Signor Rodolo)ی باڵوێزی ئیتاڵی لە نەرویج، (نـتۆک هۆراس دی پۆورتالیس Count - Horace De Pourtalis)ی سویسری و رۆژهەڵاتناسی هۆڵەندی (جەی ئێچ کرامێرس - J. H. Kramers). دامەزراندنی ئەو کۆمیسیۆنە (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ) لە پێناوی کۆکردنەوەی زانیاری و راستییەکان بوو بۆئەوەی ببێتە یارمەتیدەرێک بۆ گەیشتن بەبڕیارێکی دروست سەبارەت بە چارەسەرکردنی کێشەی ویلایەتەکە. بۆ یەکەم جار ئەندامانی کۆمیسیۆنەکە لە رۆژی (17.11.1924)دا لە (جنێڤ) کۆبوونەوەو، (ئاینەر تروە ئێف ڤێرسن)یان بە سەرۆکی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ هەڵبژاردو، ئەرکی وەرگرتن و کۆکردنەوەی هەموو ئەو بەڵگەنامەکانیان گرتە ئەستۆی خۆیان، کە پەیوەندییان هەبوو بە سنووری نێوان تورکیاو ئێراق. لە هەمان کاتدا دەست بەکار بوون بۆ لێکۆڵینەوە لە بەڵگەنامەکانی دانیشتنەکانی کۆنگرەی لۆزان، ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان و یاداشتەکانی حکومەتەکانی بەریتانیاو تورکیا.

ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بۆ هەموو لایەک گرنگ بووە، بۆیە هەر یەکەو بە گوێرەی بەرژەوەندییەکانی خۆی باسی گرنگی ئەو ویلایەتەی کردووە، بۆ نموونە شا فەیسەڵی یەکەمی شای ئێراق، لە دوازدەی مایسی ساڵی (1923)دا لە

وتارێکیدا کە لە موسڵ خوێندرایەوە وتی: (حکومەتی بەغدا بە بێ کوردستانی باشوورو موسڵ، رۆژێک ناژی – بڕوانە: دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل291). شا فەیسەڵ بایەخ و گرنگی ویلایەتی موسڵی لە بوارەکانی ئابووری، سەربازی، ستراتیژی و رامیارییەوە باش هەست پێکردبوو، بۆیە بەمشێوەیە باسی کردووە. هەروەها شا فەیسەڵ دیسان، لە یاداشتێکدا کە بۆ (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ)ی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکانی نوسیووەو، لەکاتی سەردانەکەی کۆمیسیۆنی ناوبراودا بۆلای شا فەیسەڵ لە رۆژی (17.1.1925)دا، فەیسەڵ یاداشتەکەی داوە بە ڤێرسنی سەرۆکی کۆمیسیۆن، ئەویش لەگەڵ راپۆرتەکەی خۆیدا بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرزی کردۆتەوە، کە فەیسەڵ نووسیوێتی: (بۆیە، موسڵ سەبارەت بە ئێراقەوە لە جێگەی سەر دادەنێم بۆ هەموو لەش. بڕوای پتەویشم ئەوەیە، هەر چەندە بابەتکە دیاریکردنی سنووری نێوان ئێراق و تورکیایە، بەڵام لە راستیدا، وەکو گشت بابەتی قەوارەی ئێراقە، بۆیە بەختیاری و کوێرەوەریی چوار ملیۆن مرۆڤ ئێستا لەبەر دەستی کۆمیتە بەرزەکەتان دایە – سەرچاوە: سیسیل جۆن ئێدمۆندس، کورد تورک و عارەب، ل478). لەو یاداشتەدا، لە لایەک باسکردنی ویلایەتی موسڵ بەمشێوەیە لە لایەن شا فەیسەڵ و، لە لایەکی ترەوە پیاهەڵدان و پاڕانەوەکەی ناوبراو لە کۆمیسیۆنەکە تاوەکو ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە بلکێنن، مرۆڤ هەست بە دەوڵەمەندی و گرنگی خاکی ویلایەتەکە دەکات. کاتێک کە (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ) لە رۆژی (8.12.1925)دا، چەند راسپاردەیەکی داوە بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە راپۆرتی راسپاردەکەی خۆیاندا ئاماژەیان بە نامەی ناوبراو لە سەرەوەدا (نامەکەی شا فەیسەڵ)ی شای ئێراق کردووە. هێنری فۆستەر، لە لاپەڕە (281)ی بەشی یەکەمی پەرتووکی (نشأة العراق الحديث)دا، نووسیوێتی: (شا فەیسەڵ، لە گەشتێکیدا بۆ ئەرووپای رۆژئاوا، لە ڕێکەوتی (9.10.1925)دا لە شاری لەندەن، لە وتارێکدا گوتی: جوێکردنەوەی موسڵ لە ئێراق دەست وەشاندنێکی ترسناکە، لەوانەیە روخێنەر بێت. ئەمەش پێویستی بە تێچوونی تر هەیە بۆ خۆسازدانی سەربازی – سەرچاوە: کامەران ئەحمەد محەمەدئەمین مەنتک، کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەوڵەتیی و ناوچەییدا 1890-1932، ل227). بە گوێرەی وتارەکە و مەترسییەکانی شا فەیسەڵ کە دەربڕیوون، مرۆڤ

هەست بە شوێنی ستراتیژی پڕ بایەخ، گرنگی ئابووری و دەوڵەمەندی کوردستان (ویلایەتی موسڵ) دەکات، کە وەکو ئەوە وایە شا فەیسەڵ بە ئاشکەرا پێمان بڵێت: (ئەگەر بێتوو ئەو بەشەی کوردستان (ویلایەتی موسڵ) نەخرێتە سەر ئێراق، ئێراق وەکو وڵاتێکی سەربەخۆ توانای بەردەوامبوونی نییە).

کوردەکانیش کەم تا زۆر هەوڵی خۆیان داوە، بەڵام کە هەوڵەکانیان هیچ ئاکامێکی باشی لێنەکەوتۆتەوە، کە ئەوەش کۆمەڵێک هۆکاری خۆی هەبووە، یەکێک لە هۆکارەکان پشێوانیکردنی کورد بووە لە ئیمپراتۆریەتی تورکی عوسمانی لەکاتی شەری یەکەمی جیهانی لە نێوان (28.6.1914-11.11.1918)دا، کە وای لە دەوڵەتە هاوپەیمانەکان کردووە، کوردیش بە هاوپەیمانی تورکەکان بزانن، ئەگینا بۆ پاداشتی عارەبیان دایەوەو دەوڵەتیان بۆ دامەزراندن! یەکێک لە هەوڵەکانی کورد، بۆ نموونە (کۆمەڵەی کوردستان – جمعیة کوردستان) کە لە ڕێکەوتی (21.7.1922)دا بە سەرۆکایەتی مستەفا پاشای یامولکی، لە مزگەوتی سەید حەسەن لە شاری سلێمانی لە لایەن (مستەفا پاشای یامولکی، رەفیق حلمی، ئەحمەد تۆفیق بەگ، فایەق عارف، شێخ عەلی سەرکار، شێخ محەمەد گولانی، سالح قەفتان، سەدیق ئەفەندی عەلەکە، ئەحمەد بەهجەت، حاجی ئاغا فەتحوڵڵا، ئەدهەم یۆزباشی و شوکری عەلەکە) دامەزرابوو – سەرچاوە: (رەفیق حلمی، یادداشت کوردستانی ئێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، بەشی دووەم، ل486-487)، لە ڕێکەوتی (1.10.1924)دا یاداشتێکی بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان ناردووەو بانگێشەی تورکەکانی بۆ داواکردنی ویلایەتی موسڵ رەتکردۆتەوەو، بەرپەرچی ئەوەیان داوەتەوە کە هیچ پەیوەندییەک کورد و تورک بە یەکەوە ببەستێتەوە، چونکە تورکەکان دەیانگوت تورک و کورد سەربەیەک رەگەزن و هیچ جیاوازییەک لە نێوانیاندا نییە، بەڵکو هەر دوولا هەر تورکن، هەروەها دەیانگوت زۆربەی زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن کە هەم لە لایەنی رەگەزو هەم لە لایەنی ئایینییەوە یەکن، کەواتە ویلایەتی موسڵ هی تورکە. یاداشتەکە داواکاری تورکەکان بە کارێکی نارەوا ناوزەند دەکات و داواش دەکات کۆمەڵەی نەتەوەکان یارمەتی کورد بدات – سەرچاوە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل299). هەروەها هەفتەنامەی موسڵ، کە بە عارەبی دەردەچوو لە ژمارەی ڕێکەوتی (10.11.1924)دا بروسکەیەکی هەندێک لە سەرۆک هۆزو سەرکردە کوردەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی

بڵاوکردۆتەوە، کە لە ڕێکەوتی (7.11.1924)دا بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان ناردوویانەو، باسی ئەوە دەکەن کە تورکیا زۆر ستەمکارانە لەگەڵ کورددا رەفتار دەکات و، داوای تورکیا بەدرۆ دەخەنەوە بەوەی کە گوایە کوردەکان لە نەژادی تورکن، لە بروسکەکەشدا باسی ئەوە کراوە کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن – سەرچاوە: (حەمید گەوهەری، رۆژی کورد لە مێژوودا، ل308). بە بێ گوێدانە خواست و هەوڵی کوردەکانی باشووری کوردستان یان رەچاوکردنی باری پێکهاتەی ئەتنیکی و بەرژەوەندیان، ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە رۆژی (29.10.1924)دا لە شاری (برۆکسل)ی پایتەختی بەلجیکا کۆبوونەوەیەکی نائاسایی سازداو هێڵی سنووری نێوان هەر دوولای کێشەکە (بەریتانیاو تورکیا)ی دەستنیشان کردو، ئەوانیش پەسەندی ئەو بڕیارەیان کردو دواتریش ئەو هێڵە بە هێڵی (برۆکسل) ناسرا. دیسان هەر لەو مێژووەدا هەر دوولا لەسەر ئەوە ڕێکەوتن بۆئەوەی ئەو هێزانەی کە پێشتر لە دژی یەکتر کۆکرابوونەوەو لە ئامادەباشیدا بوون، بکێشنەوە بۆ ئەو هێڵەی کە ناوبژیوانی بەلجیکی (مسیۆ برانتین) دەستنیشانی کردبوو. کۆمیسیۆنەکە بە پێویستی زانی کە سەردانی ویلایەتی موسڵ و هەر دوو لایەنی بەریتانی و تورکی بکات، هەروەها لێکۆڵینەوەیەکی بابەتییانە لە نزیکەوە لەسەر ناوچەی کێشە لەسەر واتە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بکات. کۆمیسیۆنەکە لە ڕێکەوتی (25.11.1924)دا سەردانی بەریتانیای کردو چاویان کەوت بە وەزیری دەرەوەو وەزیری وڵاتانی کۆلۆنی و لە دیوانی وەزارەتی وڵاتانی کۆلۆنی لە لایەن (دیڤید سن)دا پێشوازییان لێکرا. ئەو بەرپرسەی بەریتانی دڵخۆشی زۆری حکومەتەکەی خۆی بەوە نیشاندا، کە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەو کۆمیسیۆنەی دامەزراند لە پێناوی بڕیاردان لەسەر کێشەی ویلایەتی موسڵ، بە بێ ئەوەی پەنا ببەنە بەر جۆرە راپرسییەک لەنێو دانیشتوانی ویلایەتەکە کە ئەو ئەنجامدانی بە کارێکی ئەستەم دەزانی. ئەندامانی کۆمیسیۆنەکە وەڵامی ئەو بەرپرسەیان دایەوەو جەختیان لەسەر ئەوە کردەوە کە ئەنجومەن ئەوانی ئازاد کردووە بۆ چارەسەرکردنی پرسی ویلایەتی موسڵ، بێ ئەوەی دەسەڵاتی ئەوان دیاری بکات، کۆمیسیۆنەکە ئازادە لەوەی کە ڕێگای راپرسی یان هەر ڕێگایەکی تر بگرێتە بەر بۆ چارەسەرکردنی پرسەکە کە خۆیان بە گونجاوی بزانن. ئەو بەرپرسەی ئینگلیز باش دەیزانی، ئەنجامی ئەو راپرسییە بە دڵی ئەوان نابێت بۆیە

دەنگدانێکی لەو شێوەیە بە ئەستەم دەزانێت! بۆ نموونە سەبارەت بە سەلماندنی ئەو بۆچوونەم و بیرو بۆچوونی کورد لەمەڕ دوارۆژی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، ئاماژە بە بۆچوونی جێگری سکرتێری گشتی کۆمەڵەی نەتەوەکان (ف. ب. واڵتەرس) دەدەم، کە لە لاپەڕە (39)ی پەرتووکی (تأريخ عصبة الامم)دا، لەکاتی باسکردنی کێشەی ویلایەتی موسڵ-دا نووسیوێتی: (کوردەکان (کوردەکانی ویلایەتی موسڵ) کە لە رووی ژمارەوە لەگشت پێکهاتەکانی تر (دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ) زۆرترن، سەربەخۆیی بە باشتر دەزانن لە مانەوە لەگەڵ هەر لایەنێکی تر. ئەوەی کە دەکرێ بەشێوەیەکی گشتی بگوترێ، ئەوەیە کە ئەگەر هیچ چارەیەکی تریان نەبوو، ئەوکاتە پێکەوە ژیان لەگەڵ ئێراق بە باشتر دەزانن لەوەی کە بلکێنرێنەوە بە تورکیا، بە مەرجێک کە سەرپەرشتیکردن (ماندات)ی بەریتانیا بۆ ماوەی (25) ساڵ بەردەوام بێت - سەرچاوە: دکتۆر عومەر ئیبراهیم تۆفیق، كوردستانية منطقة كركوك، ل37-38). جێگری سکرتێری گشتی کۆمەڵەی نەتەوەکان (ف. ب. واڵتەرس) بەشێوەیەکی جوان بۆچوون و ئارەزووی کوردەکانی دانیشتووی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی دەربڕیوە، کە ئەگەر بێتوو ناچار نەکرێن جگە لە سەربەخۆیی بە هیچ چارەسەرێکی تر قایل نابن، بەڵام ئەگەر ناچارکران دەیانەوێت بخرێنە سەر ئێراق بەو مەرجەی کە کوردستان و ئێراق بۆ ماوەی (25) ساڵ لەژێر منداتکردنی بەریتانیدا بمێنێتەوە، ئەمەش لە پێناوی دەستەبەر کردنی مافەکانیان و بە تەواوی جێگیر بوونی دەوڵەتەکەیان و نەمانی مەترسی بووە لەسەر دوارۆژیان. دەبوایە سەرکردایەتی کوردیش لە دوای رووخانی رژێمەکەی بەعس و سەدام لە رێکەوتی (9.4.2004)دا، هەوڵبدات مەرجێکی ئاوا لە پێناوی مانەوەی هێزەکانی ئەمەریکاو هاوپەیمانان یان هێزێکی سەربە نەتەوە یەکگرتووەکان لە ئێراق و کوردستاندا بسەپێنێ و بیخاتە ناو دەستووری ئێراق، بۆئەوەی مانەوەی ئەو هێزانە ببنە هۆکارو لایەنی مسۆگەرکردنی جێبەجێکردنی دەستووری ئێراق کە لە لایەن سەرکردایەتی کورد و عارەب رێکەوتنی لەسەر کرابوو، هەروەها زۆربەی زۆری دانیشتوانی ئێراق و کوردستان لە ریفراندۆمێکدا دەنگیان بۆ دابوو و پەسەندیان کردبوو، چونکە عارەب نە ئامادەیەو نە ئامادەش دەبن مافە نەتەوەییەکانی گەلی کوردستان بە ئاسانی بسەلمێنن، ئەگەر دەسەڵات و هێزیان هەبێت، وە نە پابەندی دەستوور یان هیچ

ڕێکەوتنێک دەبن لەگەڵ کورددا، ئەگەر بێتوو ناچار نەکرێن و بەزۆر بەسەریاندا نەسەپێندرێت! چاو بگێڕنەوە بە تەواوی ڕێکەوتنەکانی نێوان هەموو حکومەتە یەک لەدوا یەکەکانی ئێراق لەگەڵ شۆڕشی کوردستان، کە لەکاتی ناچاری و بێ هێزییاندا ڕێکەوتننامەیان لەگەڵ کورد مۆرکردووەو، هەموو دەستوورەکانی ئێراق کە لەکاتی ناچاریدا دانیان بە بەشێک لە مافە نەتەوایەتییەکانی کۆمەڵانی خەڵکی کوردستاندا ناوە، بەڵام هەرکاتێک تەرازووی هێزەکان لە بەرژەوەندی ئەواندا گۆڕانکاری بە سەردا هاتبێت، ئەوکاتە بێ هیچ دوو دڵییەک بە دڕندانەترین شێوە بەربوونەتە گیانی تەنانەت کۆمەڵانی خەڵکی سیڤیل و بێ چەک و بێتاوانی کوردستان!

لەو سەردانەدا کۆمیسیۆنەکە داوای لە حکومەتی بەریتانیا کرد بۆ ئەوەی یاریدەرێک دەستنیشان بکەن، ئەوانیش (ئار. ئێف. چاردن)یان وەکو یارمەتیدەری کۆمیسیۆنەکە دەستنیشانکرد. دوای تەواوبوونی دانیشتنەکانی کۆمیسیۆنەکە لە لەندەن، بۆ هەمان مەبەست کۆمیسیۆنەکە لە (3.12.1924)دا سەردانی تورکیایان کردو لەگەڵ حکومەتی (ئەنقەرە)ی کەمالی کۆبوونەوەو، حکومەتی تورکی سەرنجەکانی خۆیان خستە بەردەم کۆمیسیۆنەکەو، بە پێویستیان زانی کە کۆمیسیۆنەکە دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ سەربەست بکات لە دیاریکردنی چارەنووسی خۆیان بەمشێوەیەی کە خۆیان دەیانەوێت، سەبارەت بە دەستنیشان کردنی نوێنەریش، حکومەتی تورکیا (جەنەڕال جەواد پاشا)ی پشکێنەری گشتی سوپای ناوچەی ئامەد (دیاربەکر)ی وەکو نوێنەر دیاریکردو، هەر یەک لە (کامیل بەگ (موسڵ)، نازم بەگی نەوتچی (کەرکوک)و فەتاح بەگ (سلێمانی) وەکو پسپۆر دەستنیشانکرد. دواتر کۆمیسیۆنەکە لە ڕێکەوتی (16.1.1925)دا گەیشتە بەغداو، هەوڵی کۆکردنەوەی زانیاری و بەڵگەنامەکانیاندا لەمەڕ پەیوەندی ئابووری نێوان هەر دوو ویلایەتی بەغداو موسڵ. لە ڕۆژی دواتر (17.1.1925) کۆمیسیۆنەکە بەهۆی نوێنەری بەرزی بەریتانی (سێر هێنری ڕۆبەرت کۆنوای دوبس)، سەردانی (شا فەیسەڵ)یان کردو ئەویش یاداشتێکی دایە دەست کۆمیسیۆنەکە – بڕوانە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێسەی ویلایەتی موسڵ، ل86). شا فەیسەڵ سەبارەت بە ڕەهەندە ستراتیژی و ئابوورییەکانی ویلایەتی موسڵ لە بەردەم (کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ)ی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ تۆمارکردنی ڕاستییەکاندا، گوتبووی: (بوونی حکومەتی ئێراقی بە بەردەوامی و یەکگرتوویی،

پابەندە بە پاراستنی باری ئێستا. هەروەها لەو باوەڕەدام کە لە رووی ستراتیژی و ئابوورییەوە لەوانە نییە حکومەت لە بەغدا تاسەربەردەوام بێت، ئەگەر بێتوو ویلایەتی موسڵی لەگەڵ نەمێنێ و لێی جیاکرێتەوە. ئەزمونەکانم و زانیارییەکانم بە ژیرانە، هەروەها سروشتی دەروونی گەلی تورکی و خواستی مێژوویییان لە فراوانخوازی و داگیرکردندا، وایلێکردووم کە رایگەیەنم موسڵ بۆ ئێراق وەکو سەرە بۆ تەواوی لەش – سەرچاوە: الدکتور جزا توفیق طالب، المقومات الجیوپولتیکیة للامن القومي في أقلیم کوردستان، ص401–402، کە ئەویش وەریگرتووە لە: عوسمان عەلی، دراسات في الحرکة الکوردیة المعاصرة 1833–1946 (دراسة تأریخیة وثائقیة)، مکتب التفسیر للنشر، مطبعة ثقافة، أربیل، 2003، ل446). شاندی کۆمیسیۆنەکە دوای دەرچوونیان لای شا فەیسەڵ، بە ئامادەبوونی ئەو نوێنەرە بەرزەی بەریتانیا لە باڵویزخانەی بەریتانی کۆبوونەوەیەکیان ئەنجامدا، لەو کۆبوونەوەیەدا نوێنەری بەرز باسی ئەوەیکرد کە (نازم بەگو فەتاح بەگ) هەر دووکیان هاووڵاتی ئێراقین بێئەوەی باسی کامیل بەگ بکرێت کە خەڵکی موسڵ بوو، بەڵام کۆمیسیۆنەکە بەو نوێنەرەی راگەیاند کە ئەوانە خەڵکی (ویلایەتی موسڵ)ن و ناکرێت بە ئێراقی هەژمار بکرێن، چونکە تاوەکو ئێستا کێشەی سنووری نێوان تورکیاو ئێراق چارەسەر نەکراوە. هەر لەو سەردانەدا (سەبیح نەشئەت)ی وەزیری رێگاوبانی پێشووی ئێراق وەکو نوێنەری حکومەت دەستنیشانکرا بۆ کۆمیسیۆنەکە. دواتریش لە رێکەوتی (27.1.1925)دا کۆمیسیۆن سەردانی (موسڵ)یان کردو، دەستیانکرد بە لێکۆڵینەوەو زانیاری کۆکردنەوە بە مەبەستی گەیشتن بە راستییەکان. سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراق یاسین ئەلهاشمی (یاسین حیلمی سەلمان ئەلهاشمی)، لە رێکەوتی (6.2.1925)دا بروسکەیەکی نارەزایی لە رێگەی مەندوبی سامیەوە نارد بۆ کۆمیسیۆنەکەو، بەوە تاوانباری کردبوون کە دەست دەخەنە ناو کاروبارەکی نایاسایی و نابێت لە دانیشتوان بپرسن کە ئارەزووەکانیان و بۆچوونەکانیان رابگەیەنن سەبارەت بە دوارۆژی خۆیان. بەڵام کۆمیسیۆنی ناوبراو، هیچ گوێیان نەدا بە بروسکەکەی هاشمی – بڕوانە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل91–92). کۆمیسیۆن لە رێکەوتی (11.2.1925)دا بڕیاری پێکهێنانی چوار دەستەی لێکۆڵینەوەی دا بەمشێوەیەی خوارەوە:

دەستەی یەکەم: (ئاینەر تروە ئێف. ڤێرسن - Einar Thrue af Wirsen)، لەگەڵ (ئارِ. ئێف. چاردین)و (جەواد پاشا)ی نوێنەری تورک ئەرکی کۆمیسیۆنەکەیان لە موسڵ گرتە ئەستۆو سەردانی شەنگال، تەلەعفەر، ئاکرێ و مەخموریان کرد.

دەستەی دووەم: (کۆنت تێلەکی)، لەگەڵ (نازم بەگ)و (مستەر لیۆنز) ئەفسەری رامیاری بەریتانی و (کرامێرس)ی وەرگێڕی کۆمیسیۆنەکە، ئەرکی کۆمیسیۆنەکەیان لە شاری هەولێر و دەوروپشتەکەی گرتە ئەستۆ، ئەو شاندە سەردانی هەولێر، شەقلاوەو دەورو پشتەکەیان کردو، چاویان کەوت بە چەندین شێخ و سەرۆک هۆزی کوردی ناوچەکە.

دەستەی سێیەم: (کۆلۆنێل ئەی. پاولس)، لەگەڵ (سەبیح نەشئەت)و (کامیل بەگ) ئەرکی کۆمیسیۆنەکەیان لە کەرکوک گرتە ئەستۆو، چاویان کەوت بە چەندین سەرۆک هۆزە گەورەکانی کوردی وەکو داودە، تاڵەبانی، شوان، کاکەیی و هی تریش. سەبیح نەشئەت کوردێکی هەولێری بوو، دواتر بوو بە نوێنەری هەولێر لە پەرلەمانی ئێراق و بۆ ماوەیەکیش وەزیری بەرگری ئێراق بووە.

دەستەی چوارەم: (مسیۆ دی پۆورتالیس) کە یەکێک بوو لە ئەندامانی بڕیاردەری کۆمیسیۆنەکە، لەگەڵ (فەتاح بەگ)و ئەفسەرێکی بەریتانی سەردانی سەرۆک هۆزە کوردەکانی جاف، دەلۆ، تاڵەبانی و چەندین هۆزی تریشی کرد لە دەوروپشتی چیای حەمرین. دواتر هەر چوار دەستەکە لە رێکەوتی (18.3.1925)دا لە شاری موسڵ یەکیان گرتەوەو، پاش تەواوبوونی ئەرکەکانیان موسڵ-یان جێهێشت.

هەر لەوکاتەدا بوو کە کۆمەڵەیەکی کوردی بەناوی (جمعية مدافعة الوطن - کۆمەڵەی داکۆکی نیشتمانیی) لە رێکەوتی (14.2.1925)دا، بە سەرۆکایەتی (ئەحمەد بەگ تۆفیق بەگ) لە شاری سلێمانی دامەزرا، ئامانجی دامەزراندنی کۆمەڵەکە وەستانەوە بوو لە دژی داواکارییەکانی تورکیا بۆ خاوەندارێتی ویلایەتی موسڵ، لە راستیدا میری ئێراقی لە پشت دامەزراندنی ئەو کۆمەڵەیەوە بووە، چونکە لایەنگرانی ئەو کۆمەڵەیە حەزیان دەکرد ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر ئێراق نەک تورکیا – سەرچاوە: (فاروق عەلی عومەر، رۆژنامەگەری کوردی لە ئێراقدا بەراییەکان 1914-1939، ل122+ عەبدولرەزاق ئەلحوسێنی، تأريخ الاحزاب السياسية العراقية 1918-1958، ل83). خۆی (کۆمەڵەی داکۆکی نیشتمانیی)ەکەی سلێمانی، بەشێک یان پاشکۆی (جمعية الدفاع الوطني)ەکەی موسڵ بوو کە عارەبەکانی ئەوێ لە مانگی

یەکی ساڵی (1925)دا دایانمەزراندبوو. لە هەمان کاتدا بە گوێرەی بەندەکانی (2، 3، 4)ی پەیڕەوە ناوخۆی کۆمەڵەی داکۆکی نیشتمانیی سلێمانی، کە لە ئەنجامی گوشاری بەریتانییەکان وایان داڕشتبوو، کە کۆمەڵەی داکۆکی نیشتمانیی سلێمانی کاردەکات لە پێناوی ئەوەی کە کوردستان ببێتە بەشێک لە خاکی ئێراق – سەرچاوە: (دکتۆر عەلی تەتەر تۆفیق نێروەیی، الحياة السياسية في كوردستان 1908-1927، ل259). بە راستی ئەو خزمەتەی کە کۆمەڵەی داکۆکی نیشتمانیی لە پێناوی ئێراق و عارەبدا کردوویەتی، بگرە هیچی کەمتر نییە لەوەی کە سەرۆک جاشە ئەنفالچییەکان کردوویانە، هەروەکو لە هەمان لاپەڕەی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا، ئاماژە بەوەکراوە کە هەر ئەو کۆمەڵەیە بووە بۆ یەکەمین جار ناوی کوردی باشووری کوردستانی، بە کوردی ئێراقی ناوبردووە! هەروەها ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ، دوای چۆڵکردنی شاری سلێمانی لە لایەن شێخ مەحمودو پێشمەرگەکانی، وەکو یەکەم پارێزگاری سەربە حکومەتی بەغدا لە رێکەوتی (7.3.1925-مانگی نیسانی 1927)دا دامەزراوە، پاشان لە (مانگی ئەیلولی 1930-1935) هەمان پۆستی پارێزگاری سلێمانی بۆ جارێکی تریش وەرگرتۆتەوەو، دواتر گواستراوەتەوە بۆ هەولێر و لە ماوەی نێوان (25.4.1935-24.2.1939)دا پۆستی پارێزگاری هەولێری بەدەستەوە بووە - سەرچاوە: (ئەحمەد حەمەدئەمین ئۆمەر، ئەندامە کوردەکانی ئەنجومەنی نوێنەرانی ئێراقی لە رۆژگاری پاشایەتیدا (1925-1958)، چاپی یەکەم، لە کۆمەڵگای چاپەمەنی شەهاب لە هەولێر چاپکراوە، باشووری کوردستان 2007).

کۆمیسیۆن لە دوای گەڕانەوەیان بۆ جنێڤ، یەکەمین کۆبوونەوەی خۆیان لە رێکەوتی (20.4.1925)دا ئەنجامداو، بڕیاریاندا دەست بکەن بە نووسینی ئەو راپۆرتەی کە پێویستە بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکانی بەرز بکەنەوە. داوی تێپەڕبوونی نزیکەی سێ مانگ و ماندوو بوونێکی زۆر، کۆمیسیۆنی ناوبراو توانی لە رێکەوتی (16.7.1925)دا لە نووسینەوەی راپۆرتی لێکۆڵینەوەکەی خۆی بێتەوە، راپۆرتەکە پێکهاتبوو لە (91) لاپەڕەو (11) نەخشە. خولی سی و سێی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە نێوان (2 تا 28.9.1925)دا درێژەی بە کۆبوونەوەکانیدا (دکتۆر جاسم تۆفیق خۆشناو، مەسەلەی کورد و یاسای نێو دەوڵەتان، ل218)، کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ راپۆرتی خۆی لە کۆبوونەوەی رێکەوتی

(3.9.1925)دا بۆ کۆمەڵـەی نەتـەوەکان بـەرزکردەوەو، راپۆرتەکـە بەسـەر تـەواوی ئەنـدامانی ئەنجومـەنی کۆمەڵـەی نەتـەوەکان دابەشـکراو دوای واژۆکـردن لـە لایـەن ئەندامانی ئەنجومەنەوە، بەسەر میدیاداکانیشدا دابەشکرا – سـەرچاوە: (دکتـۆر فـازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل176). لەم دانیشتنەدا گفتوگۆ لەسـەر راپۆرتەکـە کراو هەر دوو لایەنی بەریتانی و تورکی سەرنج و تێبینیـەکانی خۆیـان پێشکەشکرد. لـەم راپۆرتـەدا کۆمیسـیۆنی توێژینـەوەی پرسـی ویلایـەتی موسـڵ پێشـنیازی لکانـدنی ویلایەتی موسڵ–ی بە ئێراقی عارەبییەوە کردبـوو. بـەڵام راپۆرتەکـە هەنـدێک راسـتی سەبارەت بە کورد تێدابوو کە بریتیبوون لە:

(أ)– کوردەکان حەوت بەش لە هەشت بەشـی ژمـارەی دانیشـتوانی ویلایـەتی موسـڵ پێکدەهێنن. ئەوان گرنگترین رەگـەزی ململانێکـەن و، نـە تـورکن و نـە عـارەب. ئـەوان جیاوازییـان زۆرە لەگـەڵ تورکـان لـە داب و نەریتیانـدا وە بەتایبـەتی دەربـارەی پلـەو پایـەی ژن لـە ناویانـدا. هـەروەها کوردەکـان لـە رووی پێکهاتـەی لـەش و دیمەنیشـدا جیاوازییـان لەگـەڵ تورکانـدا هەیـەو، کوردەکـانی ویلایـەتی موسـڵ لـە کوردەکـانی رۆژهـەڵاتی کوردسـتان نزیکتـرن وەک لـە کوردەکـانی بـاکووری کوردسـتان، بـەڵام ئێرانــی نــین و، توانیویانــە ژیــانێکی پەســندانە لەگــەڵ نەتــەوە نیشــتەجێکانی نیشتمانەکەیان بژین – سـەرچاوە: (دکتـۆر فـازڵ حوسـێن، کێشـەی ویلایـەتی موسـڵ، ل133+139).

(ب)– سنووری ئێراقی عارەبی لە باکوورەوە لە هیت و تکریت، یان زنجیرە چیاکانی حـەمرین تێناپـەڕێت – سـەرچاوە: (دکتـۆر فـازڵ حوسـێن، کێشـەی ویلایـەتی موسـڵ، ل108).

(ج)– لە هەموو سەرچاوە جوگرافییەکاندا هەر لە سەردەمی داگیرکردنی عارەبەوە تـا کـاتی لێکۆڵینـەوەی کۆمیسـیۆنەکە لـە سـاڵی (1925)دا، خـاکی ناوچـەی ململانـێ نـە باسـکراوە نـە دەرکـەوتووە کـە رۆژێـک لـە رۆژان بەشـێک بـوو بێـت لـە ئێـراق. لـە رابردوودا ناوی (ئێراق) بۆ دانیشـتوانی ویلایـەتی موسـڵ ئاشـنا نـەبووە وەکـو نـاوی نیشتمانەکەیان – سەرچاوە: (هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەڕەی پێشوو).

ئەنجومــەنی کۆمەڵــەی نەتــەوەکان لــە کۆبوونــەوەی رێکــەوتی (19.9.1925)دا، گــوێیگرت لــە راپــۆرتی کۆمیســـیۆنی کــاتی و، (ئۆســـتۆن ئۆنـــدن)ی بڕیــاردەری ئەنجومـەنی کۆمەڵـەی نەتـەوەکـان راپۆرتەکـەی کۆمیسـیۆنی توێژینـەوەی پرسـی

ویلایــەتی موســڵی خوێنــدەوەو، هــەروەها لــە چەنــد بابــەتێکی ســەرەکی کۆڵییــەوە. دواتــریش ســکرتێری گشــتی کۆمەڵــەی نەتــەوەکان داواکارییــەکی لــە ڕێکــەوتی (23.9.1925)دا نــارد بــۆ (دادگــای دادپــەروەری نێودەوڵــەتی)، بۆئــەوەی ئــەوانیش بۆچــوونی خۆیــان ڕابگەیــەنن، لەســەر ئــەوەی کــە ئایــا دوای ڕاســتاندن (تەســدیق کردن)ی ڕاپۆرتی کۆمیسیۆنەکە لـە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان، بڕیاری ڕاستاندنی ڕاپۆرتەکە لە لایەن ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە بەچی ئەژمار دەکرێت؟ ئایا تەنیا کارێکی ناوبژییە، یان بریتییە لە ڕاسپاردەیەک یاخود بڕیارێکی یەکلاکەرەوەیە؟ سەرەڕای ئەوەی کە تورکیا پرۆتێستی ئەو پێشنیازەی کردوو ڕایگەیاند کە پەنابردن بۆ دادگای لاهای بۆ ئەو پرسە، لایەنی دادپەروەری لە خۆوە ناگرێت بەڵکو لایەنێکی ڕامیاری دەگرێتە خۆیی و، نەیانویست نوێنەری خۆیان بۆ ئەوێ بنێرن، بەڵام هیچ گوێ لە تورکەکان نەگیرا – سەرچاوە: (ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق فـي سـنوات الأنتـداب البريطـاني، ل263). بـۆ ئـەم مەبەسـتە دادگـای دادپـەروەری نێودەوڵـەتی لـە ڕێکـەوتی (26.10.1925)دا کۆبوونــەوەی خــۆی کــردو بــە دوورو درێژی گفتوگۆی ئەم پرسەی کرد، بەڵام لە کۆبوونەوەی دووەمی خۆیدا لەسەر ئەم پرسە، کە لە ڕۆژی (21.11.1925)دا بەسترا، ڕایگەیاند کە ئەو بڕیارەی لە لایەن ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکاندا دەردەچێ، دەبێتە بڕیارێکی یەکلاکەرەوەو دەبێت هــەموو لایــەک پەیوەســتی جێبــەجێکردنی بــن – ســەرچاوە: (دکتــۆر فــازڵ حوســێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، 213-214).

دوای ئــەوەی ئەنجومــەنی کۆمەڵــەی نەتــەوەکان، وەڵامــی دادگــای دادپــەروەری نێودەوڵەتی پێگەیشت، ئەنجومەن لە ڕۆژی (8.12.1925)دا بە ئامادەبوونی تەواوی ئەنـدامانی ئەنجومـەنی کۆمەڵـەی نەتـەوەکان لـە جنێـف کۆبوونـەوەی خـولی (35)ی خۆی بەست، کە لێکۆڵینـەوە لـە ڕاپۆرتی کۆمیسیۆنی توێژینـەوەی پرسـی ویلایـەتی موسـڵ کـراو گـوێ لـە سـەرنج و تێبینییـەکانی هـەر دوو لایـەنی بـەریتانی و تـورکی گیــراو گفتوگۆیــەکی زۆرکــرا. لــەم کۆبوونەوەیــەدا ئۆســتۆن ئۆنــدن بڕیــاردەری ئەنجومــەنی کۆمەڵــەی نەتــەوەکان بــوو، لیۆپۆلــد ئیمیــری وەزیــری کۆلۆنیالــەکانی بەریتانی، نوێنەری بەریتانیا بوو، هـەروەها مـونیر بـەگ، نوێنـەری حکومـەتی تورکیا بـوو. هـەروەها لـە ڕۆژی (10.12.1925)دا، ئەنجومـەن کۆبوونـەوەی ژمـارە (36)ی ئەنجامـداو، لـەم کۆبوونەوەیـەدا ڕاپـۆرتی (ژەنـەڕاڵ یۆهـان لایـدۆنێر) خوێندرایـەوە

سەبارەت بە لێکۆڵینەوە لە ناوچەی باشووری هێڵی برۆکسل و گفتوگۆی زۆری لەسەر کرا، کە ئەو (ژەنەڕاڵ یۆهان لایدۆنێر) پێشتر لە کۆبوونەوەی ڕێکەوتی (28.9.1925)ی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، وەکو نوێنەری ئەنجومەن دیاریکرابوو بۆ سەرکردایەتی کۆمیسیۆنێک بۆ سەردانی ناوچەکانی سنووری هێڵی برۆکسل لە هەر دوو دیوی باشوورو باکووری کوردستاندا – سەرچاوە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل189–190). خولی سی و حەوتی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە نێوان (7 تا 16.12.1925)دا درێژەی بە کارەکانیدا – سەرچاوە: (دکتۆر جاسم تۆفیق خۆشناو، مەسەلەی کورد و یاسای نێو دەوڵەتان، ل219)، بەڵام دوای گفتوگۆیەکی چڕو سەختی کۆبوونەوەی ڕۆژی (10.12.1925) لەسەر کێشەی ویلایەتی موسڵ، ئەندامانی ئەنجومەن گەیشتنە ڕێککەوتنێک لەسەر بۆچوونی (کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ)، بەوەی ئەو خاکانەی کە دەکەونە باشووری هێڵی برۆکسل بە ئێراقەوە بلکێنرێن، لەگەڵ داواکردن لە بەریتانیا لە پێناوی دابینکردن و گەرەنتیکردنی مافەکانی کورد و ڕێوشوێنی دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتییەکی ناوخۆیی کوردی کە مافەکانیان مسۆگەر بکات، بەڵام تورکیا قایل نەبوو. ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (16.12.1925)دا، کۆبوونەوەیەکی تری کردو، سەرۆکی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان پێشتر داوای لەنوێنەری تورک (تۆفیق روشدی بەگ) کردبوو، بۆئەوەی ئامادەی کۆبوونەوەی ئەم ڕۆژە بێت، بەڵام ناوبراو قایل نەبوو بەشداری کۆبوونەوەکە بکات. ئەنجومەنی ناوبراو لە ڕۆژی هەینی، ڕێکەوتی (16.12.1925)دا (عصبة الأمم: مسألة الحدود بين تركية والعراق، وهو التقرير الذي رفعته البعثة المؤلفة وفقا لقرار المجلس، ل2)، لە کۆبوونەوەی ژمارە (37)ی خۆیدا لە جنێف و بە ئامادەبوونی (69) ئەندام لە کۆی (100) ئەندام، کە (37) ئەندام بە بەڵێ و (24) ئەندام بە نەخێر و (8) ئەندام بە کارتی سپی دەنگیان دا، بڕوانە: (پشکۆ حەمەتاهیر ئاغچەلەری، شاری کەرکوک 1917–1926)، کە لەو سەرچاوانەی خوارەوە وەریگرتووە: (سیسیل جۆن ئیدمۆندس، کورد تورک عارەب، و. حامید گەوهەری، ل466 + سیسیل جۆن ئیدمۆندس، کورد و ترک و عرب، ترجمة جرجيس فتح‌الله، ل349)، هەروەها بەپشتبەستن بەو ڕێککەوتنەی کۆبوونەوەی پێشووی ئەنجومەن خۆی کە لە ڕێکەوتی (10.12.1925)دا کردبووی، لە هەمان

کاتدا لەژێر پاڵەپەستۆی بەریتانیاو بڕیاری پێشوەختی ئەوان و، تاڕادەیەک بە پێچەوانەی تەواوی راپۆرت و راسپاردەکانی (کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ)، بەتایبەت بە پێچەوانەی (بەڵگەکانی رەگەزایەتی، مێژوویی و جوگرافی)، بە بڕیاری ژمارە (77)ی خۆی، ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بەشێوەیەکی فەرمی به ئێراقەوە لکاندو، هێڵی برۆکسلی وەکو سنووری نێوان هەر دوو وڵاتی ئێراق و تورکیا دەستنیشانکرد. بڕیاری لکاندنی باشووری کوردستان لە رێکەوتی (16.12.1925)دا لە لایەن ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بە ئێراقی عارەبی، بەمەرجی پەسەندکردنی بڕیارە چوار خاڵییەکە بوو کە ئەمانەن:

1- هێڵی برۆکسل سنووری جیاکەرەوەی نێوان هەر دوو دەوڵەتی تازەی ئێراق و تورکیا بێت.
2- ئێراق بۆ ماوەی (25) ساڵ لەژێر منداتی بەریتانیادا بێت.
3- دەبێت دەوڵەتی بەریتانیا ئاگادار بکرێتەوە تاوەکو بەرنامەی مافی بەڕێوەبەرایەتی دانیشتوانی کوردی ویلایەتی موسڵ بداتە دەست ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان (داخوازی کوردەکان لە بەڕێوەبەرایەتییەکی خۆجێیی مسۆگەر بکرێت).
4- دەبێت دەوڵەتی بەریتانیا ئاگادار بکرێتەوە تاوەکو راسپاردەکانی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ جێبەجێ بکات – سەرچاوە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل226 + مەحمود ئەلدوڕە، القضية الكوردية، طبعة جديدة موسعة، ل127-128 + دکتۆر مارف عومەر گوڵ، کێشەی کەسایەتی یاسایی نێونەتەوەیی گەلی کورد، چاپی یەکەم، ل54).

هەر دوابەدوای لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقەوە، رۆژنامەی الموصل: لە وتارێکدا بەناونیشانی (کۆمەڵەی نەتەوەکان کێیە – موسڵ بەخێرهاتنی کۆمیسیۆنی نێودەوڵەتی دەکات)، دووپاتی کردەوە کە ویلایەتی موسڵ خاکێکی عارەبی و ئێراقییە و گیان و دڵی ئێراقە، وەکو چۆن ناکرێ جەستەیەک بێ گیان و دڵ بژی ئاواش ناکرێ ئێراق بێ ویلایەتی موسڵ بژی – سەرچاوە: دکتۆر فازڵ حوسێن، مشكلة الموصل، ل230، دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل297). ئەو بۆچوونە رەگەزپەرست و نامرۆڤانەی

ڕۆژنامـەی (الموصـل)، ئێستاشـی لەگـەڵ دابێـت بۆچـوونی زۆربـەی هـەرە زۆری عـارەبی ئێـراق و وڵاتـانی عارەبیشـە سـەبارەت بـە نیشـتمان و خـاکی کـورد (کوردسـتان). ئـەوان لـە یەکـەم پەرچـەکردانی نەگێتیڤانـەدا بەرامبـەر بـە کـورد لەمـەڕ بڕیاری لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە دەوڵەتی ئێراقەوە، نکۆڵی بـوونی ئـەوەیانکرد کـە نەتـەوەی کـورد خـاوەنی خـاکی خۆیـەتی کـە باشـووری کوردسـتان (ویلایـەتی موسـڵ)ەو، دواتـریش بەرەبـەرە هـەوڵی بـەعارەبکردنی کوردسـتان و مرۆڤـی کوردیـان کـرد، تـا کـار گەیشـتە ئـەو ئاسـتەی هـەوڵی ژینۆسـایدکردن و سـڕینەوەی بـاری نەتـەوەیی کوردیانـدا لـە باشـووری کوردسـتان. بەرپرسانی ئێراقی و کۆمیسیارە بەریتانییەکان لە بەغدا هەردەم نکۆڵی بوونی خاڵی سێیەم و چوارەمی مەرجی (ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان)یان کردووە، سەبارەت بـە بڕیـاری لکانـدنی باشـووری کوردسـتان (ویلایـەتی موسـڵ) لـە ڕێکـەوتی (16.12.1925)دا کـە خـۆی لـە (داخـوازی کوردەکـان لـە مسـۆگەرکردنی بەڕێوەبەرایەتییـەکی خـۆجێیی)دا دەبینێـت، کـەچی شـاکرۆ خـدۆ محـوی، لـە لاپـەڕە (69)ی پـەرتووکی (المسـألة الكورديـة فـي العـراق المعاصـر)دا، پـەردە لـە ڕووی ناڕاسـتگۆیی ئـەوان لادەداتو دەڵێـت: (کۆمیسـیاری بـاڵای بـەریتانی هێنـری کۆنـوای دوبس لە مانگی نیسانی ساڵی (1926)دا بەر لـە گەشـتەکەی بـۆ لەنـدەن، لـە وەڵامـی پرسـیارێکدا سـەبارەت بـە دواڕۆژی کـوردە ئێراقییـەکان گـووتی: نـەخێر، بـە هـیچ شێوەیەک ناکرێ قسە لەسەر سەربەخۆیی کورد بکرێت، وە پێویستە لەسەر تورکیا کـە دڵنیابێـت لـەوەی کـە پرسـی سـەربەخۆیی کـوردی روونـاکی نابینێـت، سـەرەڕای ئـەوەی کـە کۆمەڵـەی نەتـەوەکان ڕایسـپاردووە کـە تایبەتمەندییـە نەتەوایەتییـەکانی کـوردی ڕەچـاو بکـرێن – لـە ئەرشـیڤی سـەرەکی حکومـەتی یـەکێتیی سـۆڤیەتی وەریگرتـووە). لـە سـەرەوەدا زۆر ڕاشـکاوانە بۆمـان دەردەکـەوێت کـە کۆمیسـیاری بـاڵای بـەریتانی لـە بەغـدا (هێنـری کۆنـوای ڕۆبـەرت دوبـس)، دانـدەنێت بـەوەی کـە کۆمەڵـەی نەتـەوەکان ڕایسـپاردووە تایبەتمەندییـە نەتەوەیەتییـەکانی کـورد ڕەچـاو بکرێن، لە کاتێکدا کە جێبەجێکردنی ئەو ڕاسپاردانە لـە ئەسـتۆی دەوڵـەتی بـەریتانیادا بووە، بەڵام ئەویش لە پێناوی ڕەچاوکردنی بەرژەوەندییەکانی خۆیدا لەگەڵ عـارەبی ئێراقدا نەوەک زیانی پێبگات فەرامۆشی کردوون.

ئینگلیزەکان بەر لە بڕیارەکەی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بڕیاری یەکبڕی خۆیان دابوو سەبارەت بە لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقەوە، هەروەکو لە بەڵگەنامەیەکی حکومەتی بەریتانی بە ڕێکەوتی (12.11.1925)و بە ژمارە (C. O. 780-80)دا تۆمارکراوەو، لە بڕگەی (757)دا هاتووە: (نامەیەکی شێخ مەحمود گەیشتووە باسی ئەوە دەکات کە بەڕێوەبەرایەتییەکی نیشتمانی لە کوردستاندا دروستبکرێت و، لەو نامەیەدا بێزاریی خۆی دەربڕیوە بەرامبەر چاوتێبڕینی عارەبەکان لە کوردستانداو داوای دۆستایەتی دەکا لەگەڵ بەریتانیادا. نوێنەری باڵا بە نووسین وەڵامی نەدایەوە بەڵکو بەدەم رایسپارد کە تێی بگەیەنرێ ئەوەی بڕیاردراوە بەرامبەر بە کوردستان شتێکی کۆتاییەو نابێ بگۆڕدرێ و تازە بڕیاردراوە کە کوردستان بە بەشێک لە ئێراق هەژمار بکرێ - سەرچاوە: محەمەد ڕەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل679). لە پێناوی زۆرتر سەلماندنی باڵادەستی و کاریگەری ئینگلیز بەسەر کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە، پەنادەبەمە بەر نووسەری بیانی ڕۆبەرت ئۆلسۆن، کە لە لاپەڕە (216)ی (ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیران)دا، نووسیویەتی: (لە کۆتایی ساڵی (1925)دا بەریتانیا نە تەنیا لە پرسی موسڵ-دا، بەڵکو لە زرنگکاری (سیاسەتی) دەرەوەشیدا، کۆمەڵەی نەتەوەکانی وەک ئامرازێکی کاریگەر بەکاردێنا). هەر سەبارەت بەو پرسە، ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، لە لاپەڕە (308)ی بەشی یەکەمی پەرتووکی (العراق الحديث من سنة 1900 الى سنة 1950)دا، ئاماژەی بەوەداوە کە لە ئەنجامی فشاری بەردەوامی بەریتانی و بێئارامی ئێراق، ئەنجومەنی گشتی کۆمەڵەی نەتەوەکان، کە پەنجاو دوو دەوڵەتی دەگرتەخۆی، لە ڕۆژی (2.10.1932)دا بە کۆی دەنگ ئەندامێتی ئێراقی لە کۆمەڵەی نەتەوەکان پەسندکرد. سەبارەت بە دیدی تورکەکانیش بەرامبەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان، ڕۆژنامەی (جمهوریەت)، لە مانگی دووی ساڵی (1926)دا سەبارەت بە بڕیاری لکاندنی زۆرەملێیانەی ویلایەتی موسڵی کوردی، نووسیویێتی: (ئەو بڕیارەی کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ جارێکیتر ئەوەی سەلماندەوە کە کۆمەڵەی نەتەوەکان خزمەتکارێکی بەهێزترین دەوڵەتە بەتایبەت بەریتانیای مەزن، کە ئێمە لە سەدەکانی ناوەڕاستیشدا بڕیاری وامان بەرچاو نەکەوتووە) - سەرچاوە: (ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الانتداب البريطاني،

وەرگێڕانی دکتۆر هاشم ساڵح تکریتی، ل266). بۆچوونی پێکهاتە نەتەوەییەکانی یەکێتی سۆڤیەت، لە بۆچوونی شاندی هاوبەشی روسی – ئۆکرانی – جۆرجی کە بەشداری (کۆنگرەی یەکەمی لۆزان)یان کردبوو دەردەکەوێت، کە لە ڕێکەوتی (30.12.1922)دا یاداشتێکی نارەزاییان لە دژی پەیماننامەی سێڤرە بەرزکردەوە، کە تیایدا هاتووە: (سەبارەت بە پرسی کەمە نەتەوەکان، شاندی روسی – ئۆکرانی – جۆرجی لە دژی تەواوی ئەو بڕیارانەیە کە تاوەکو ئێستاکە خراونەتە بەردەم کۆنگرەی لۆزان، ئەو بڕیارانەی کە پڕ لە کەموکوڕین و گوایە لە پێناوی پاراستنی بەرژەوەندییەکانی ئەو کەمەنەتەوانە بەکاردەهێنن، کە لە راستیدا سەرجەم بڕیارەکان خزمەتی یەک پرس دەکەن، ئەمەش بیانوی بوونی کۆمەڵەی نەتەوەکانە کە بە پێکهاتەی ئێستاکەی جگە لە ئامرازێکی نوێ لە پێناوی باڵادەستی دەوڵەتە ئیمپریالیستە گەورەکان شتێکی تر نییە – سەرچاوە: میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917–1923)، ل298). سەبارەت بە بۆچوونی کوردیش جەلال تاڵەبانی، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان و سەرۆک کۆماری ئێراق، لە لاپەڕە (142)ی پەرتووکی (كوردستان والحركة القومية الكوردية)دا بەمشێوەیە باسی کۆمەڵەی نەتەوەکان دەکات: (لە راستیدا کۆمەڵەی نەتەوەکان (کۆمەڵەی دزەکان)ی ئەو داگیرکەرانە بووە، کە هیچ شتێک بەلایانەوە گرنگ نەبووە جگە لە مسۆگەرکردنی بەرژەوەندییەکانی داگیرکەران لە تاڵان و بە کۆیلەکردنی نەتەوەکانی خۆرهەڵات و ئەفریقی و دابەشکردنی تاڵانەکان لە نێوان وڵاتە سەرکەوتووەکاندا. هەر لەبەر ئەوەبوو کە چارەنووسی گەلی کورد و مافەکانی بەلایەوە گرنگ نەبوو، بەڵام هەلومەرج و بارودۆخی نێودەوڵەتی و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ناچاریکرد، کە هەندێک بڕیاری هەڵخەڵەتێنەرانە بدات، کاتێک کە گەلی کورد لە مافی هەرە بەرزی خۆی کە مافی چارەی خۆنووسین بوو بێبەشکرا).

دەوڵەتی توکیا بڕیارەکەی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانی سەبارەت بە لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقەوە پەسەند نەکرد، بەڵام تەنیا نۆ رۆژ دوای بڕیارەکەداو لە ڕێکەوتی (25.12.1925)دا پەرلەمانی تورکیا (ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانیی تورکی) بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال ئەتاتورک کۆبووەوەو، بڕیاری ئەوەیدا کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە شەڕو بە زۆر لە دەوڵەتی ئێراق وەرنەگرێتەوە – سەرچاوە: (ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی،

العراق في سنوات الانتداب البريطاني، وەرگێڕانی دکتۆر هاشم ساڵح تکریتی، ل265 + دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل236-237) + ئەمین قادر مینە، ئەمنی ستراتیژیی ئێراق و سێکوچکەی بەعسیان: تەرحیل تەعریب تەبعیس، ل109). ئەو بڕیارەی ئەنجومەنی ناوبراوی تورکی شتێکی چاوەڕوانکراو بوو، چونکە مستەفا کەمال ئەتاتورک پێشتر لە دانیشتنی (23.2،1923)ی ئەنجومەنی نیشتمانی گەورەی تورکیا، سەبارەت بە پرسی ویلایەتی موسڵ گوتبووی: (ئەگەر ئێمە لەسەر پرسی موسڵ سووربین، ئەوا ئێمە دەچینە نێو شەڕەوە – سەرچاوە: پرۆفیسۆر دکتۆر میم کەمال ئۆڤە، کرۆنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ 1918-1926، ل45). ئەم لێدوانەی ئەتاتورک دەریدەخات کە ئەگەر بێتوو زۆریان بۆ بێت، ئامادەن دەست لە ویلایەتی موسڵ هەڵگرن، چونکە شەڕکردن نەک لە بەرژەوەندی ئەواندا نییە، بەڵکو دەبێتە هۆی لە ناوبردنیان و پارچە پارچە بوونی تورکیای ئەوکات. لە هەمان کاتدا ئەم بڕیارەی ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی تورکی خۆی لە خۆیدا دانپێدانانێکی ناڕاستەوخۆیانە بوو بە بڕیارەکەی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان و دانپێدانانە بە دەوڵەتی ئێراق بە سنووری نوێیەوە. پێموایە ئەم بڕیارەی پەرلەمانی تورکیا، جێبەجێکردنی مەرجی دووەمی تورکیا بوو لە پێناوی دانپێدانانی حکومەتی بەریتانی بە حکومەتی ئەتاتورک، کە مەرجی یەکەمیان لە ڕێکەوتی (3.3.1924)دا جێبەجێ کردبوو، کە هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتی خەلافەتی ئیسلامی عوسمانی بوو – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، کورد و باکوری کوردستان، بەرگی دووەم، ل200، باسی ئەوە دەکات لە لاپەڕە (287)ی پەرتووکی (الرجل الصنم - أتاتورك، الجزء الاول و الثاني، ئەفسەرێکی پێشووی تورک)، کە سەبارەت بەم پرسە ئەفسەرەکە نووسیویێتی: (حاخام رابین ناعوم) کە جولەکەیەکی چالاک بووە لە پرسی هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت بە مستەفا کەمال ئەتاتورکی وتبوو: هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت و وازهێنان لە ویلایەتی موسڵ دوو مەرجی سەرەکین بۆئەوەی میری بەریتانیا دان بە دەوڵەتەکەتاندا بنێت). کەچی دوو لە بەرپرسانی ئینگلیز کە هەر یەک لە ئاوستین یوسف چامبرلاین (Austen Joseph Chamberlain)، کە لە ماوەی نێوان (16.10.1863-17.3.1937)دا ژیاوەو، لە نێوان سالآنی (1925-1929)دا وەزیری دەرەوەی بەریتانی بووە، لەگەڵ لیۆپۆلد چارلس مۆرتز ستینیت ئامیری (Leopold Charles Moritz Stennett

Amery)، کە لە نێوان (16.9.1955-22.11.1873)دا ژیاوەو، لە نێوان ساڵانی (1924–1929)دا وەزیری کۆلۆنییەکانی بەریتانی بووە، بە بەیانێک بڕیارەکەو مەرجەکانی ئەنجومەنی ناوبراویان پەسەندکرد. ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بڕیاریدا، ئەگەر هاتوو لە رۆژی (16.12.1925)ەوە تاوەکو شەش مانگی تر لە لایەن بەریتانیاو ئێراق ئاگادارکرایەوە سەبارەت بە جێبەجێکردنی مەرجی دووەم، ئەوکاتە ئەنجومەن رایدەگەیەنێت کە بڕیارەکەی کۆتاییەو هەوڵی جێبەجێکردنی خاڵی یەکەم دەدات، کە دارِشتن و دیاریکردنی هێڵی سنووری برۆکسلی نێوان ئێراق و تورکیایە. لەپێناو جێبەجێکردنی خاڵی دووەم، بەریتانیاو ئێراق پێویستییان بە پەیمانێکی نوێ هەبوو. ئێراق دەیویست مەرجی خۆی لەم پەیمانە نوێیەدا بەسەربەریتانیادا بسەپێنێ، بەڵام کۆمیسیاری باڵای بەریتانی (سێر هێنری رۆبەرت کۆنوای دوبس)، لە رێکەوتی (4.1.1926)دا نامەیەکی پڕ لە هەڕەشە ئامێزی بۆ شا فەیسەڵ نووسی. لە نامەکەدا کۆمیسیاری باڵا، هەڵبژاردنی یەک لەم دوو پێشنیارەی بۆ ئێراق دیاریکردبوو: (یەک: ئێراق شێوەی دارِشتنی پەیمانەکە لە لایەن بەریتانیاوە پەسند بکات. دوو: گێڕانەوەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بۆ تورکیا – سەرچاوە: دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، 231). ئەوەبوو هەڕەشەکەی نوێنەری باڵای بەریتانی لە ئێراق سەریگرت و، هەر یەک لە پادشای ئێراق، ئەنجومەنی وەزیران، پەرلەمان و ئەنجومەنی پیرانی ئێراقی مەرجی یەکەمیان هەڵبژارد (واتە سازشکردن و پەسەندکردنی تەواوی مەرجەکانی بەریتانیا لە پێناوی وەدەستهێنانی باشووری کوردستان کە بە (ویلایەتی موسڵ) ناسرابوو).

سەرەڕای ئەوەی کە کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ-ی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان لە لاپەڕە (57)ی ئەو ڕاپۆرتەی کە بەرزی کردبووەوە بۆ کۆمەڵەی ناوبراوی نووسیبوو: (حەوت لەسەر هەشتی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ (کە دەکاتە 87.5% – دەرسیم) کوردن و، ئەمەش وامان لێدەکات کە دانبنێین بە دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی لەم ویلایەتەدا – بڕوانە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل138+139)، بەڵام کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەم پێشنیازەی بە هەند وەرنەگرت و مافە نەتەوەییەکانی کوردستانییانی فەرامۆشکرد. هەروەکو ئاماژەم پێکرد، ئەم بڕیارە لە بنچینەدا پشتی بە راپۆرتی بەڵگەنامە رەگەزی،

مێژوویـی و جوگرافییـەکانی کۆمیسـیۆنی لێکۆڵینـەوەو راسـپاردەکانی نەبەسـتبوو، بەڵکو لـە ئـەنجامی فشـاری بـەریتانیادا بـەتێکڕای دەنگ پەسـەند کرا، بەڵگەشـمان بۆ فشـارەکانی ئینگلیـز، هـەروەکو (سـێر کیناهـان کۆرنـواڵیس – Sir Kinahan Cornwallis)، کـە پۆسـتەکانی راوێژکـاری وەزارەتـی نـاوخۆی ئێراقـی، راوێژکـاری شا فەیسـەڵ، راوێژکاری کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغداو باڵوێزی بـەریتانی لـە ئێراقـدا هـەبووە، دوای نزیکـەی پێـنج سـاڵێک لـە رۆژی (8.2.1931)دا بەنهێنییـەوە یاداشتێکی بۆ وەزیرێکی ئێراقی بەناوی (جـەمیل محەمـەد عـەباس مەدفـەعی 1890-26.10.1958) نـاردووە، کـە تیایـدا نووسـیویێتی: (ئێـوە چـاک دەزانـن کـە کۆمەڵـەی نەتـەوەکان بـە فیتـی دەوڵـەتی خاوەنشـکۆی شـای بـەریتانیای مـەزن ئۆتۆنـۆمیی نەتـەوەیی بـۆ کـورد نەسـەلماند – بڕوانـە: دکتـۆر عـەزیز شـەمزینی، جوڵانـەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، ل234-235). مەبەسـتی باڵوێزی بـەریتانی لـەئێراق (کیناهان کۆرنواڵیس)، لە نەسەلماندنی ئۆتۆنۆمی نەتەوەیی کورد لـە لایـەن کۆمەڵـەی نەتـەوەکان بـە فیتـی بـەریتانیا، جێبـەجێ نـەکردنی بەنـدەکانی (62، 63، 64)ی پەیماننامـەی سـێڤرەو رێگـا نـەدان بـە دامەزرانـدنی دەوڵـەتی نەتـەوەیی کـوردی و بڕیارەکـەی لکانـدنی باشـووری کوردسـتان (ویلایـەتی موسـڵ) بـوو، کـە لـە رێکـەوتی (16.12.1925)دا بـە ئێراقـی عـارەبی (ویلایەتـەکانی بەغـداو بەسـرا) لکێنـرا، کـە بێبەشـکردنی نەتـەوەی کـورد بـوو لـە هـەموو مـافێکی رەوای خـۆی، چونکـە لـەگەڵ بڕیاری لکاندنەکەدا تیشک و خۆری خەون و ئاواتـەکانی نەتـەوەی کورد روویـان لـە کزی کردو بەرەو ئاوابوون چوون.

هەروەکو گوتمان حکومەتی بەریتانیا بەشێوەیەکی گشتی و (سێر پێرسی کۆکس و ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)و دواتریش (سێر هێنری رۆبەرت کۆنوای دوبس) بەتایبـەتی رۆڵی گەورەیان هەبوو، لە دەرکردنی بڕیارەکانی کۆمەڵی نەتـەوەکان و لەسـەرەوەی هەموویاندا بڕیـاری لکاندنی ویلایـەتی موسـڵ (باشـووری کوردسـتان) لـە رێکـەوتی (16.12.1925)دا بـە دەوڵـەتی ئێراقـی دەسـتکردی ئینگلیـز، کـە پێشـتر لـە رۆژی (25.10.1920)دا بـەناوی ئەنجومـەنی دەوڵـەتی کـاتی لەسەردەسـتی (سـێر پرسـی

کۆکس)و بە سەرکردایەتی عەبدولڕەحمان نەقیب گەیلانی دامەزرابوو. بۆ دڵنیابوونی خوێنەران لەڕادەی دڵسۆزی سێر ئارنۆڵد ویلسۆن بۆ عارەب و ئێراق، ئاماژە بە لاپەڕە (196)ی بەشی دووەمی پەرتووکەکەی خۆی دەدەم کە لە سێ بەشدا بەناوی (بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية)دا بڵاوکراوەتەوە، کە نووسەر دەڵێت: (دوای ئاگربەست (ئاگربەستی مۆدرۆس 30.10.1918)، چەند جارێک پێشنیازم کردو سووربووم لەسەر ئەوەی کە شێوەی ئەو حکومەتەی کە نیاز وایە لە (وڵاتی نێوان دوو رووبار)دا دابمەزرێ، زۆر پێویستە و هەر دەبێ هەر سێ ویلایەتەکانی بەسرا، بەغداو موسڵ بگرێتەوە). هەر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، لە لاپەڕە (356)ی هەمان سەرچاوە نووسیویێتی: (هەموو داوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبی لەژێر چەتری پادشایەکی عارەب دەکەن، کە ویلایەتەکانی بەسرا، بەغداو موسڵ بگرێتەوە، ئەمەش چارەسەرێکی نموونەییە). هەروەها کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە ئێراق کە نووسەری پەرتووکی ئاماژە پێکراوە لە سەرەوەدا، لە لاپەڕە (364)ی هەمان سەرچاوە دەڵێت: (لە بروسکەیەکدا بۆ سێر ئێدوین ساموێل مۆنتاگو (Sir Edwin Samuel Montagu)، کە لە ڕێکەوتی (22.12)دا بۆم ناردبوو، بەکورتی بۆچوونی شێخەکانی عەمارەو قورنەم بەمشێوەیە بۆ نووسیبوو: پێویستە ویلایەتەکانی بەسراو موسڵ لەگەڵ ویلایەتی بەغدا یەکبگرن). گومانی تێدا نییە ئەمە بۆچوونی ویلسۆن و ئینگلیزەکانە بەرلەوەی بۆچوونی شێخەکانی ئەو دوو شارە بن، ئەگینا دانیشتوانی شارەکانی باشووری ئێراق کە سەربە ویلایەتی بەسرا بووینە، هەروەکو پێشتر لەسەرەوە ئاماژەی پێکراوە هەرگیز نە ئارەزووی یەکگرتنیان لەگەڵ ویلایەتی بەغدا هەبووە، نە لەگەڵ ئەوەدا بووینە حکومەتێکی عارەبی لە بەغدا سەرپەرشتیان بکات. ئینگلیزەکان بەڵێنەکانی خۆیان سەبارەت بە عارەب و دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبی لە ئێراقدا نەک تەنیا بردە سەر، بەڵکو پارچەیەکی گرنگی کوردستانیش کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بوو بەزۆر بەو دەوڵەتەیان لکاندو مافی نەتەوەی کوردیان لە سەرانسەری کوردستاندا پشتگوێ خست. بڕیاری لکاندنی ویلایەتی موسڵ لە ڕێکەوتی (16.12.1925)دا، بە ئێراقی عارەبیەوە بە چەند مەرجێکەوە بوو، مەرجی یەکەم ئێراق پەیمانێکی نوێ لەگەڵ دەوڵەتی بەریتانیا واژۆ بکات و، مەرجی دووەمیش ماندێتکردنی ئێراق لە لایەن بەریتانیاوە بۆ ماوەی (25) ساڵی تر درێژ بکرێتەوە، کە دەبێت لە ماوەی ئەو

(25) ساڵەشدا ئێراق بە ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان وەربگیرێت. بەمەش دەوڵەتی ئێراق لە نێوان واژۆکردن و بەدەستهێنانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، یان واژۆنەکردن و لەدەستدانی ویلایەتی موسڵ، بەرژەوەندی باڵاو دوارۆژی خۆی رەچاوکردو یەکەمیانی پەسەندکردو، بەمەش ویلایەتی موسڵ-ی بۆ خۆی مسۆگەرکرد. هەر تەنیا ئینگلیزەکان دڵسۆزو خاوەن گفتی خۆیان نەبوون بەرامبەر بە عارەب و ئێراق، بەڵکو عارەبی ئێراقیش بە هەمانشێوە دڵسۆزو بەوەفا بووینە بۆ ئیمپریالیزمی ئینگلیزی، بۆنموونە پاریزەر عەزیز شەریف عەبدولحەمید، سیاسەتمەدارو وەزیری دادی ئێراقی لە کۆتایی ساڵی شەستەکاندا، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی (المسألة الکوردیة في العراق)دا، نووسیویتی: (ئیمپریالیزمی بەریتانی ئەوەیان لە حکومەتی ئێراقی چاوەڕێ دەکرد، کە حکومەتی ئێراق ئەو پۆلیسەی ئەوان بێو هەڵدەستێ بە خزمەتی پاسەوانی کردن لە ئێراق و کوردستان بۆ ئینگلیزەکان، هەروەها هەرچی تێچووی خۆیی و تێچووی دامرکاندنەوەی بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردی هەبوو خستیە ئەستۆی جەماوەری زەحمەتکێشی ئێراقی، لەجیاتی ئەوەی کە بخرێتە ئەستۆی گەنجینەی بەریتانی). بە گوێرەی ئەو بۆچوونەی پارێزەرو وەزیری دادی ئێراقی بۆمان دەردەکەوێت کە عارەبی ئێراق تاچ رادەیەک دڵسۆز بووینە بۆ ئینگلیز. هەر سەبارەت بە دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق لە لایەن ئینگلیزەکانەوە، ئاماژە بە یەکێک لە بەڵگەنامەکانی ئینگلیزەکان دەکەم کە ژمارە (58047-28-C.O.730-8481)ی ڕێکەوتی (27.10.1928)ی لەسەرەو، نامەیەکی نوری سەعیدی وەزیری بەرگری ئەوکاتی ئێراقی لەگەڵدا هاوپێچ کراوە، کە بۆ نوێنەری باڵای بەریتانی لە ئێراق (سێر هێنری رۆبەرت کۆنوای دوبس)ی ناردووە. لە نامەکەدا نوری سەعید نووسیویتی: (هەموومان ئاگاداری ئەوەین کە (بالکان) بەهۆی دەوڵەتە گەورەکانەوە حکومەت و دەوڵەتەکانی خۆیان دامەزراندو، بگرە تورکیاش هەر بە یارمەتی سۆڤیەت و تاڕادەیەکیش بە پاڵپشتی فەرەنسا توانی خۆی رابگرێت. ئێمەش لە ئێراقدا لەو رووەوە دان بە چاکەی بەریتانیادا دەنێین و چاکەی ئەومان قەت لەبیر ناچێتەوە لە ئێراقدا – بڕوانە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل569).

ئێراقی دوای لکاندنی باشووری کوردستان:

هەر دوا بەدوای لکاندنی خاکی باشووری کوردستان بە ئێراقەوە، حکومەتی ئێراقی پەیمانێکی نوێی لەگەڵ بەریتانیا لە ڕێکەوتی (13.1.1926)دا مۆرکرد، بە گوێرەی پەیمانەکە دەبوایە ئێراق بۆ ماوەی (25) ساڵ لەژێر سەرپەرشتیکردنی (مانداتی) بەریتانیادا بمێنێتەوە. ئەنجومەنی پیران یان پیاو ماقوڵانی ئێراق لە ڕێکەوتی (16.1.1926)دا، ئەم پەیمانەیان پەسندکرد کە هەر درێژەدان بوو بە پەیمانەکەی ڕێکەوتی (10.10.1922)، کە تاکە جیاوازی ئەوەی یەکەم بۆ ماوەی (20) ساڵ و ئەوەی دووەمیان بۆ ماوەی (25) ساڵ بوو. لە پێناوی پەسندکردنی پەیمانە نوێیەکەدا لە لایەن ئەنجومەنی دامەزرێنەری ئێراقی (المجلس التأسيسي العراقي)یەوە، نوێنەرانی ئەو ئەنجومەنە لە ڕێکەوتی (18.1.1926)دا کۆبوونەوەیەکی تایبەتیان بەست. کاتێک کە ئەندامانی پەرلەمان ویستیان ئەو ئەرکە بە کۆمیسیۆنێکی توێژینەوە بسپێرن، سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراق (عەبدولموحسین فەهد ئەلسەعدون 1889-1929) وەلامێکی توندی دانەوەو، داوایکرد دانیشتنەکە بەنهێنی بەردەوام بێت، بەڵام تەواوی ئەندامە بەرهەڵستکارەکان یەک لە دوای یەک هۆڵەکەیان جێهێشت، کەچی سەرۆک وەزیران چووە پێشیان و لە دەرگا پێی گوتن: (ئەگەر ئەو پەیمانەیە پەسند نەکەین، ئەوا موسڵ-مان دۆڕاند – سەرچاوە: دکتۆر حامید مەحمود عیسا، القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الامريكي 1914-2004، ص96). ئەوەش وایکرد کە پەرلەمانی ئێراق ناچار بکات لە هەمان ڕۆژدا پەیمانە دوو قۆڵیەکەی ئێراق و بەریتانیا بە زۆرینەی (58)دەنگ پەسەند بکات لە بەرامبەر (19) ئەندام کە دەنگیان نەدا – سەرچاوە: (ڕۆبەرت ئۆلسۆن، ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیران، ل216)، هەر ڕۆژی دواتریش پەیماننامەکە لە لایەن ئەنجومەنی پیاو ماقولانی ئێراقی بە زۆرینەی حەڤدە دەنگ لە کۆی بیست دەنگ پەسەند کرا – سەرچاوە: (دکتۆر حامد مەحمود عیسا، المشكلة الكوردية في الشرق الاوسط، ل312). ئێراقییەکان (پادشا، ئەنجومەنی وەزیران، پەرلەمانی ئێراق و ئەنجومەنی پیاو ماقولان)، بۆیە وا پەیماننامەکەیان واژۆکردو بڕیاریان لەسەردا، چونکە بەریتانیا بە ئێراقی ڕاگەیاندبوو ئەگەر

پەیمانێکی وای لەگەڵ نەبەستێت، ئەوکاتە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی نەداتێ. سەرانی ئێراقیش گرنگی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یان زۆر باش دەزانی، بۆیە لە لایەک بە هەموو مەرجێکی ئینگلیزەکان قایل بوون و سازشیان بۆ دەکردن، لە لایەکی تریشەوە بۆ ئارام کردنەوەی کوردەکان لەسەر زاری سەرۆک وەزیرانی ئێراق (عەبدولموحسین سەعدون)و لەناو پەرلەماندا لە ڕێکەوتی (21.1.1926)دا بەڵێنی دەستەبەرکردنی تەواوی مافەکانی کورد و کردنەوەی خوێندنگاو خوێندنی بە زمانی کوردیدا لەگەڵ بە فەرمی کردنی زمانی کوردی، وە گوتی: (بەڕێزانم، ئەو وڵاتە تاسەر ناژی ئەگەر بێتوو تەواوی پێکهاتەکانی ئێراقی مافە نەتەوەییەکانی خۆیان نەدرێتێ. هەموومان بینیمان چۆن کارەساتێک بەسەر تورکەکان داهات، لەبەر نکۆڵی کردنیان لە مافەکانی نەتەوەکانی ترو ڕێگەگرتن لە پێشکەوتنیان. پێویستە کوردەکان مافەکانی خۆیان بدرێتێ – سەرچاوە: مەحمود الدورة، القضية الكوردية، الطبعة الثانية، ل154 + إعداد وتقديم الدكتور عبدالفتاح علي البۆتاني، وثائق بريطانية عن تشكيل دولة كوردية مستقلة 1924-1927، ل107).

ڕێک دوای مانگێک بەسەر تێپەڕبوونی پەسندکردنی پەیمانەکە لە لایەن پەرلەمانی ئێراقەوە، پەرلەمانی بەریتانیاش لە ڕۆژی (18.2.1926)دا پەیمانەکەی نێوان خۆیان و ئێراقی پەسندکرد– سەرچاوە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل232). لە پێناوی ئەوەی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، بڕیاری کۆتایی بدات کە مەرجی دووەمی بڕیارەکەی ڕۆژی (16.12.1925)ی ئەنجومەنی ناوبراو جێبەجێکراوە، حکومەتی بەریتانیا لە ڕێکەوتی (2.3.1926)دا داواکارییەک و دەقی پەیمانی (13.1.1926)ی نێوان خۆیان و ئێراقی گەیاندە ئەنجومەن. ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە کۆبوونەوەی ڕێکەوتی (11.3.1926)دا، گفتوگۆی داواکارییەکەی بەریتانیاو ناوەڕۆکی پەیمانەکەی کردو، دوا بڕیاری خۆیشیدا سەبارەت بە دیاریکردنی هێڵی برۆکسل بە سنووری نێوان ویلایەتی موسڵ لە ئێراق و تورکیادا. هەر لە کۆبوونەوەی هەمان ڕۆژدا ئەنجومەن بڕیاریدا کە بڕیاری (16.12.1925) جێبەجێکراوە، چونکە ئەنجومەن پەیمانە نوێکە بە بنەمای سەرەکی دادەنێت بۆ بەردەوام بوونی سەرپەرشتیکردن (ماندات)ی بەریتانیا بەسەر ئێراقەوە بۆ ماوەی (25) ساڵی تر – سەرچاوە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل234).

دوای بڕیـــاری لکانـــدنی باشـــووری کوردســـتان (ویلایـــەتی موســـڵ) بـــە ئێراقـــی عارەبییەوە لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان بەو چوار مەرجەی سەرەوە، بەریتانیا لە (24.2.1926)دا لە یاداشتێکی (17) خاڵیدا گەرەنتیدا بە کۆمەڵەی نەتەوەکان کە ئەو خۆی مافە نەتەوایەتییەکانی کورد لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) دابین و مسۆگەر دەکات – سەرچاوە: (مەحمود الدورة، القضية الكوردية، الطبعة الثانية، ل150–155). بەڵام ئەو بەڵێنەش هەر قسە بوو هیچی لێ شین نەبوو، بۆیە کورد ئێستاش بە گوێرەی بڕیارو مەرجەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان سەبارەت بە لکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراوە، هەروەها بە گوێرەی گفت و بەڵێنەکانی هەر دوو وڵاتی بەریتانیاو ئێراق کە بە کۆمەڵەی نەتەوەکانیان دابوو، دەتوانێت و مافی خۆیەتی داوای جێبەجێکردنی بڕیارو تەواوی مەرجەکان بکات، یاخود داوای هەڵوەشاندنەوەی لکاندنەکە بکات.

دوای تێپەڕبوونی نزیکەی (6) مانگ بەسەر بڕیاری ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بە لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبییەوە، لە رێکەوتی (5.6.1926)دا پەیمانێکی سێقۆڵی لە ئەنقەرە بەسترا لە نێوان، نوێنەری بەریتانی (لۆرەنس شارلس لندمای) باڵوێزی بەریتانیا لە ئەنقەرەو (ئار. سی. ئەندسی) بوون، نوێنەری تورکیا (روشدی بەگ)، کە نوێنەری ئەزمیر بوو لە پەرلەمانی تورکی، نوێنەری ئێراق نوری پاشا سەعید (نوری سەعید ساڵح مەلا تەها 1887–15.7.1958)، وەزیری بەرگری ئێراق – سەرچاوە: (دکتۆر حامد مەحمود عیسا، القضية الكوردية في العراق، ل126). هەر سێ لایەنی پەیمانی سێقۆڵی بەریتانیا، تورکیاو ئێراق رایانگەیاند کە ئەوان بە گەڕانەوە بۆ پەیماننامەی لۆزان (24.7.1923) ئەو پەیمانە نوێیەیان بەستووە، لە پێناوی کۆتایی هێنان بە کێشەی سنووری نێوان تورکیاو ئێراق – سەرچاوە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل239). کە ئەمەش لە لایەک جۆرە فێڵ کردنێک بوو بە پلەی یەکەم لە کورد و بە پلەی دووەم لە تورکیا، لەبەرئەوەی بە گوێرەی داڕشتنی خاڵەکانی ئەو پەیماننامەیەو پەیماننامەی (لۆزان)یش بەمشێوەیە، واتە ویلایەتی موسڵ بەشێکە لە ئێراق نەک ویلایەتێکی سەربەخۆ بووبێت، لە لایەکی تریشەوە دانپێدانانێکی ناڕاستەوخۆی تورکیایە بە دەوڵەتی ئێراق کە خاوەنی ویلایەتی موسڵ بێت نەک خاوەنە راستەقینەکەی کە کورد بووە. هەر رۆژێک دوای ئەو پەیمانە، واتە رۆژی

(6.6.1926)دا کۆمەڵەی نەتەوەکان لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستانی بە ئێراقی عارەبییەوە بەگەڕخست – سەرچاوە: (دکتۆر جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، چاپی سێیەم، ل105). ئەو پەیمانە بە (پەیمانی برایەتی) ناسرا، کە پاشان لە ڕێکەوتی (8.7.1926)دا ڕێکەوتنەکە لە لایەن هەر سێ وڵاتی بەریتانیا، ئێراق و تورکیا راستاندن (تصدیق) کراو بڕیای لەسەر درا، بە گوێرەی خاڵی یەکەم و دووەم: هێڵی برۆکسل-یان بە یەکجاری وەکو خاڵی جیاکەرەوەی نێوان ئێراق و تورکیا پەسەندکرد، واتە کوردستانی باکورو باشووریان لێک جیاکردەوە. خاڵی سێیەم: پێکهێنانی کۆمیسیۆنێکی هاوبەشی نێوان بەریتانیا، تورکیاو ئێراق بوو، دوو ئەندام بۆ هەر یەکێکیان و سەرۆکەکەشی سویسری بێت. خاڵی چوارەم: سەبارەت بە زەویوزارو سەبارەت بە مافی هەڵبژاردنی (وڵاتنامە – الجنسیة) بوو بۆ دانیشتوانی ئەو ناوچانەی کە بە ئێراقەوە لکێنران. خاڵی پێنجەم: بەڵێندانی تورکیاو ئێراق بوو بە یەکتر، کە هیچ لایەکیان دەستدرێژی نەکاتە سەر ئەو سنوورەی کە لە خاڵی یەکەم دیاری کراوە. خاڵی شەشەم: هەردوو حکومەت بەرەنگاری کورد ببنەوە لە هەر دوو دیوی سنووری تورکیاو ئێراق. خاڵی حەوتەم: ئەگەر هاتوو کارمەندە دەسەڵات پێدراوەکان بە گوێرەی خاڵی دوازدەهەم زانییان کەسانی چەکدار هاتنە سەر سنوورەکان، پێویستە زانیاری ئاڵوگۆڕ بکەن و یەکتر ئاگادار بکەنەوە. خاڵی هەشتەم: ئەگەر هاتوو کارمەندە دەسەڵات پێدراوەکانی بە گوێرەی خاڵی دوازدەهەم، لە هەر لایەکیان هەستیان بە ئەنجامدانی کارێکی تێکدەرانە لەناو خاکی لاکەی تر کرد، دەبێت هەم زانیاری بدەن بە لاکەی ترو هەم بە هەموو ڕێگایەک هەوڵی لەباربردنی کارە تێکدەرانەکە بدەن. خاڵی نۆیەم: هەر کەسانێکی چەکدار دوای ئەنجامدانی تاوانێک پەنایان هێنا بۆ سەر سنوور، پێویستە لایەنی دووەم پەنادراوەکان بە چەکەوە رادەستی لایەنی یەکەم بکەنەوە. خاڵی دەیەم: هەر دوو وڵاتی تورکیاو ئێراق مافی ئەوەیان پێدرا کە بۆیان هەبێت بە درێژایی (76) کیلۆمەتر بێنە ناو خاکی یەکتر بۆ لێدانی هێزی پێشمەرگەی کوردستان. خاڵی یازدەم: پێویستە پلانی گشتی هاوبەش هەبێت لە نێوان هەر دوو لادا بۆ جێبەجێکردنی گشت خاڵەکانی سەرەوە. خاڵی دوازدەم: هیچ لایەک لە تورکیاو ئێراق بۆیان نەبێت نامەی فەرمی بنووسن بۆ سەرۆک هۆزە کوردەکان یان پەیوەندییان لەگەڵ ببەستن، بەڵکو دەبێت ڕێگەگر بن لە دامەزراندنی هەر کۆمەڵەیەک و هەر

چالاکییەکی دەستە کوردییەکان لەسەر سنوور. خاڵی سێزدەم: کۆمیسیۆنێکی هەمیشەیی لەسەر سنوور پێکدێت بۆ کارئاسانی و داڕشتنی دەقی ئەو بەشەی پەیماننامەکە کە لە هەر سێزدە خاڵی سەرەوە پێکدێت. هەروەها هەر دوو لا پارێزگاری لە پەیوەندی دراوسێیەتی نێوانیان دەکەن. خاڵی چواردەم: لە بری ئەوەی کە تورکیا بە فەرمی دانی بە (هێڵی برۆکسل) دانا، بۆی هەیە بۆ ماوەی (25) ساڵ لە (10%) داهاتی کۆمپانیای نەوتی تورکی (کە پێشتر کۆمپانیای چیاوگی ئەفریقیای خۆرهەڵاتی سنووردار بوو، لە ساڵی (1911)دا دامەزرابوو، کەچی لە ڕێکەوتی (23.11.1912)دا ناوەکەی بۆ کۆمپانیای نەوتی تورکی گۆڕا، دواتریش بۆ جاری دووەم لە ڕێکەوتی (8.6.1929)دا ناوەکەی بۆ کۆمپانیای نەوتی ئێراق (I.P.C) ئای. پی. سی گۆڕا – سەرچاوە: عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی، العراق قدیما و حدیثا، ل55+59)، لە نەوتی ئێراق بۆ خۆی ببات. خاڵی پازدەم: بڕیاردانی ڕاستەوخۆی گفتوگۆکردن لە نزیکترین دەرفەتدا سەبارەت بە چیاوگ و رادەست کردنەوەی تاوانباران لە نێوان تورکیاو ئێراقدا. خاڵی شازدەم: ئێراق بەڵێن دەدات کە ڕێگە نادات هیچ کەسانێک بێزار بکرێن بەهۆی لایەنگیرییان لە تورکیا، هەروەها دەبێت لێبووردنی گشتیان بۆ دەرچێت و هەموو ئەو سزایەی لە دژیان دەرچووە هەڵوەشێنرێتەوە. خاڵی حەڤدەم: ئەو پەیماننامەیە لە ڕۆژی بڕیاردان لەسەری لە لایەن هەر دوو لاوە کاری پێدەکرێت، هەروەها مەرجەکانی خاڵەکانی شەشەم تا دەیەم بۆ ماوەی دە ساڵ ڕەچاو بکرێن. خاڵی هەژدەم: هەر دوو لای ڕێککەوتوو لەسەر پەیماننامەکە بە زووترین کات دانەی بڕیار لەسەر دراوی پەیماننامەکە لە ئەنقەرە دەگۆڕنەوەو، دەقە ڕاستییەکان دەدەن بە وڵاتانی واژۆکەر لەسەر پەیمانی لۆزان – سەرچاوە: (دکتۆر حامد مەحمود عیسا، القضیة الکوردیة في العراق، ل(620-624) + کامەران ئەحمەد محەمەدئەمین مەنتک، کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەوڵەتیی و ناوچەییدا 1890-1932، ل262). سەبارەت بە خاڵی چواردەم کە بە گوێرەی ئەو مەرجانەی کە لە (14.3.1925)دا دانرابوو، لەمەڕ چیاوگ (ئیمتیازات)ی حکومەتی تورکی، لەگەڵ پێدانی (500) هەزار پاوەنی ئیستەرلینی بە تورکیا – سەرچاوە: (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل241). بەڵام تورکیا هیچی نەدرایێ، چونکە ئەو ڕێککەوتنە ناکۆک بوو لەگەڵ مادەی (60)ی پەیمانی لۆزانی ڕێکەوتی (24.7.1923)، کە لە بەشی یەکەمی ئەو

مادەیـەدا (مـادەی 60) باسـی ئـەوە دەکـات کـە دەوڵـەتانی شـەڕکەر لـە دژی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی تەواوی هەرێم و موڵکەکانی خۆیان وەردەگرنەوە بە بێ هیچ قەرەبوویەک. ئەنجومەنی دامەزرێنەری ئێراقی (المجلس التأسيسي العراقي)، واتە پەرلەمانی ئێراقی پشکی لە (10%)ی داهاتی نەوتی کۆمپانیای نەوتی ئێراقی بۆ تورکیا پەسەند نەکرد، کەچی زۆر لە مێژوونووس و نووسەران باسی ئەوە دەکەن کە دواتر تورکیا بەشەکەی خۆی بە پێنج سەد هەزار پاوەند فرۆشتۆتەوە.

خۆی پێدانی (10%)ی داهاتی نەوتی ویلایەتی موسڵ لە لایەن ئێراقەوە بە تورکیا، گومانێک لای هەموو کەسێک دروست دەکاتو ئەو پرسیارە دێنێتە پێشەوە، باشە ئەگەر پێشتر ویلایەتی موسڵ سەربە ئێراق بوایە، چ پێویستی دەکرد ئێراق ئەو ڕێژەیە لە داهاتی نەوتی ئێراق بدات بە دەوڵەتی تورکیای داگیرکەر؟ بەڵام پەسندکردنی دەوڵەتی ئێراق بە پێدانی ڕێژەی (10%)ی داهاتی نەوتی ویلایەتی موسڵ بە تورکیاو، دەست هەڵگرتنی تورکیا لە ویلایەتی موسڵ لە بەرامبەر ئەو ڕێژەی داهاتی نەوتەدا، دەیسەلمێنێ کە ویلایەتی موسڵ نە هی ئێراق و نە هی تورکیا بووە، بەڵکو لە ڕاستیدا هی کوردی مافخوراو بووە.

بەریتانیا لە ڕۆژی (14.9.1929)دا بەڵێنی بە دەوڵەتی ئێراق دا وەکو ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان وەربگیرێت و، بە بێ هیچ مەرجێک دانبنێت بە مافی سەربەخۆییەکەی. لە هەمان کاتدا لە بەرامبەر ئەو بەڵێنەی کە بە ئێراقیدا، داوای بەستنی پەیمانێکی تری نوێی لەو وڵاتە کرد. ئێراقیش لە بەرامبەردا ئەو مەرجەی بەریتانیای پەسندکردو، لە ڕێکەوتی (30.6.1930)دا، واژۆی چوارەم پەیماننامەی نێوان هەر دوو وڵات کرا – سەرچاوە: (دکتۆر جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، چاپی سێیەم، ل106 + ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الأنتداب البريطاني، ل287). ئەو پەیمانە هیچ ئاماژەیەکی بە مافەکانی نەتەوەی کورد نەکردبوو، بەمەش دڵەڕاوکێیەکی زۆری لەنێو کوردی باشووری کوردستاندا نایەوە. بەڵام نزیکەی دوو مانگێک پێشترو بە مەبەستی هێورکردنەوەو دەستخەڕۆکردنی نەتەوەی کورد، سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراقی (نوری سەعید پاشا) لە ڕۆژی (10.4.1930)دا ڕایگەیاند، کە ئەو دەیەوێت لە یاسایەکی نوێدا زمانی کوردی بکات بە زمانی فەرمی لە ناوچە کوردییەکان. میری بەریتانی لە ڕۆژی (7.10.1929)دا، دیپلۆماتکارێکی بەریتانی بەناوی (سێر فرانسیس هێنری

هـومفریس – Sir Francis Henry Humphrys)، کـه لـه مـاوەی نێـوان (24.4.1879-28.8.1971)دا ژیـــاوەو لـــه مـــاوەی نێـــوان (3.10.1929-3.10.1932)دا کۆمیســیاری بــاڵای بــەریتانی بــووە لــە بەغــدا، وەکــو ســەرۆکی کۆمیسیۆنی باڵای بەریتانی دەستنیشانکرد بۆ سەرکردایەتی کردنی کۆبوونەوەکانی (جنێڤ)ی کۆمەڵـەی نەتـەوەکان بۆ توێژینـەوە لـە وەرگرتنـی ئێراق بـە ئەندامی ئـەو کۆمەڵەیە. یـەکێک لـە ووتـە ناسراوەکانی (سـێر فرانسـیس هێنری هـومفریس) کـە لـە رێکەوتی (26.10 و 30.11.1929)دا کردوویەتی، دەڵێت: (لە راستیدا عارەبی ئێراق رەگــەزێکی دڵ واڵاو بەخشــندەن. بەرامبــەر بــە نەتــەوە و ئایینــەکانی دیکــە زۆر میهرەبانن – سەرچاوە: جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، ل108). ئاخر ئـەو کەسـەی کـە مێـژووی رەفتـارو کردەوەکـانی عـارەبی ئێراقـی بەرامبـەر بـە کـورد و نەتەوەکانی تر نەخوێندبێتەوە، یاخود لە نزیکەوە نەیبینیبێ، لەوانەیە بە ئاسانی باوەڕ بە قسەکانی (سێر فرانسیس هومفریس)دا بکات، بـەڵام بۆ کەسـانێک کـە لـە نزیکـەوە شارەزای رەفتار، هۆڤییەت، ستەمکاری، زۆرداری و کردەوەکانی عارەب و بەتایبـەت عـارەبی ئێـراقن، قسـەکەی (سـێر هـومفریس) جگـە لـە رسـتەیەکی بێمانـاو دوور لـە راستی هیچ شتێکی تر نییە، بەتایبـەت کـە رەفتـارو کرداری عـارەب لـە سـەرەوەدا لـە باسی (بەراوردێک لە نێوان پەیوەندییەکانی هەر یەک لە کورد و عارەب بە نەتـەوە و ئایین و ئایینزاکانی ترەوە)دا روون کراوەتەوە! وابزانم عارەبی ئێراقی خۆیان بـوێری ئـەوەیان تیـا نـەبووە بەمشـێوەیەی کـە (فرانسـیس هـومفریس) باسـیکردوون، باسـی میهرەبانی و بەخشندەیی خۆیان بکەن لە بەرامبەر نەتەوە و ئایینەکانی تر کە بـەزۆر خراونەتــە نــاو چوارچێــوەی ســنووری ئــەو وڵاتــە، بــەڵام کەســانێکی داگیرکــەر (ئیمپریالیزمی ئینگلیزی و عـارەبی) کـە ئامـادەبن بـۆمبی کیمیـاوی، فسفۆرو ناپاڵم و چەکی کوشندەمان پێوەبنێن، چۆن قسەی ناڕەواشمان پێوە نانێن!!!

هــەروەکو ئامــاژەم پێکــرد، کاتێـک کـە کۆمەڵــەی نەتــەوەکان، یــان هــەر یــەک لــە میرییەکانی ئێراق و بـەریتانیا بەرژەوەندییـەکانیان وای خواسـتبێت کـە بڕیارێـک یـان چەنـد گفـت و بـەڵێنێک بـە کـورد بـدەن یـان چەنـد مـەرجێک بـۆ خۆیـان دابنـێن، کـە سوودی کوردی تێدابێت، بێ هیچ دوودڵییەک وەکو تاکتیک کردوویانە، بەڵام هـەرگیز وابەستەی گفت و بەڵێن و بڕیارەکانی خۆیان نەبووینە، بەڵکو هەرکاتێک ئاواتەکانیان هاتبێتـەدی، بـە ئاشکرا لێی پاشـگەز بووینـەوەو، بەدەسـتی ئاسـنین و بـارودو ناپـاڵم

وەڵامی کوردیان داوەتەوە. بۆ نموونە لە پێناوی ڕێگە خۆشکردن بۆ وەرگرتنی وڵاتی ئێراق لە کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە ڕێکەوتی (23.5.1931)دا میری ئێراق (یاسای زمانە ناوخۆییەکان)ی بە ژمارە (74) دەرکرد – سەرچاوە: (دکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملو، کوردستان و کورد، ل84، هەروەها عەلی سەیدۆ گۆرانی، لە عەمانەوە تا ئامێدی، ل140-142، کە لە ڕۆژنامەی (الوقائع)ی ژمارە (989)ی ڕێکەوتی (1.6.1931)دا وەریگرتووە)، دواتریش ئێراق لە ڕێکەوتی (30.5.1932)شدا ڕاگەیاندنێکی تری دەرکرد (ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الأنتداب البريطاني، ل297)، لەوەشیاندا پابەندی خۆی بەو یاسایەی پێشووی خۆی (یاسای زمانە ناوخۆییەکان) دووپات کردەوەو، زمانی کوردی دیسان بە فەرمی ناسی. بە گوێرەی مادەی نۆیەمی ئەو ڕاگەیاندنە، دەوڵەتی ئێراق بەڵێنیدا کە زمانی کوردی شانبەشانی زمانی عارەبی بکرێتە زمانی فەرمی لە هەر یەک لە پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و ئەو قەزایانەی کە زۆربەی دانیشتوانیان کوردن، واتە بە فەرمیکردنی زمانی کوردی لە تەواوی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ). بەڵام هەروەکو ئاماژەی پێدرا ئێراق تەنیا لە پێناوی وەرگرتنیدا لە کۆمەڵەی نەتەوەکان، ئەو یاسایەی دەرکرد، ئەگینا بە هیچ شێوەیەک و لە هیچ کاتێکدا ئەو یاسایە نەچووە واری جێبەجێ کردنەوە. دوای ئەوەی بەریتانیا لە سەرەتای ساڵی (1932)دا ویستی کۆتایی بە ماندێتی خۆی لەسەر ئێراق بهێنێ و، ئەو وڵاتە وەکو دەوڵەتێکی سەربەخۆ بناسێت، کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ڕێکەوتی (28.1.1932)دا، نیازی خۆی ڕاگەیاند بەوەی کە کۆتایی بەو ماندەتە بهێنرێت بە دوو مەرج تاوەکو ئەم وڵاتە (ئێراق) وەکو ئەندامی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان وەربگیرێت. دوو مەرجەکەش بریتیبوون لە: یەکەمیان: ڕێزگرتن و مسۆگەرکردنی مافەکانی مرۆڤ، ڕۆشنبیری، کارگێڕی و خۆبەڕێوەبردنی کوردی لە تەواوی ویلایەتی موسڵ، کە پارێزگاکانی (موسڵ (نەینەوا + دهۆک)، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالا) دەگرێتەوە، لە لایەن دەوڵەتی ئێراقەوە بەشێوەیەکی فەرمی، یاسایی و دەستووری. دووەمیان: مسۆگەرکردنی مافی کەمە نەتەوەکان و ئازادی هەڵبژاردنی ئایین، ئایینزاو هەر باوەڕێک بە مەرجێک دژی بنەماکانی ئاکاری گشتی نەبن – سەرچاوە: مەحمود الدورة، القضية الكوردية، الطبعة الثانية، ل164 +

ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، العراق الحدیث من سنة 1900 الی سنة 1950، الجزء الأول، ل308).

ئەو مەرجانەی کۆمەڵەی نەتەوەکان کە بەریتانیا تیایدا باڵا دەست بوو، لەبەر چاوی کاڵی کورد نەبوو، بەڵکو لە پێناوی بەستنەوەی زۆرتری دەوڵەتی ئێراق بوو بە ئینگلیزەوە، بۆئەوەی هەرکاتێک ویستی ئەو مەرجانە وەکو کارتێکی فشار لە دژی ئێراق بەکاربهێنێت، تاوەکو ئێراق نەتوانێ لە دژی بەرژەوەندییە باڵاکانی ئینگلیز بوەستێتەوە. بەهۆی مەرجەکانی وڵاتی بەریتانیاوە، ئەنجومەنی نوێنەرانی ئێراق لە رێکەوتی (5.5.1932)دا بڕیاریدا بە پێشکەشکردنی راگەیاندنێک بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، کە بەڵێندانی ئێراق بە جێبەجێکردنی هەر دوو مەرجەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکان بگرێتە خۆی (ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، العراق الحدیث من سنة 1900 الی سنة 1950، الجزء الأول، ل308)، کەچی هەم مەسعود مستەفا بارزانی و هەم ئەفسەری رەگەزپەرستی عارەب مەحمود ئەلدوڕە، رۆژی بڕیاردانی راگەیاندنەکەیان بە (25.5.1932) نووسیوە، هەروەها باسی مادەکانی یەک، نۆو دەی راگەیاندنەکەیان کردووە کە باسی بە فەرمی کردنی زمانی کوردی لە کوردستان، بەڕێوەبردنی ناوچەکە لە لایەن فەرمانبەرانی کورد، مافە چەسپاوەکانی کورد وەکو یاسایەکی بنچینەیی هەژمار دەکرێن و بە هیچ شێوەیەک نە لە ئێستاو نە لە دوارۆژدا هیچ یاسایەک ناتوانێت رێگەی جێبەجێکردنیان لێبگرێت یان هەڵیانوەشێنێتەوە، هەروەها مافەکانی کورد بە پەیمانێک هەژمار دەکرێن کە سیفەتی نێودەوڵەتییان هەیە – سەرچاوە: مەسعود بارزانی، بارزانی و بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد، بەرگی سێیەم، بەشی یەکەم، ل356 + مەحمود ئەلدوڕە، القضیة الکوردیة، الطبعة الثانیة، ل364). لە ئەنجامی ئەو راگەیاندنەی پەرلەمانی ئێراقدا، میری ئێراق لە رۆژی (19.5.1932)دا راپۆرتێکی بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرزکردەوەو، لە یاسایەکی نوێدا دانپێدانانی خۆی بە مافە نەتەوایەتی و کۆمەڵایەتییەکانی کورد و ئاشووری دەربڕیبوو – سەرچاوە: (ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الأنتداب البریطاني، ل297 + دکتۆر جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، چاپی سێیەم، ل108). هەر هەمان رۆژ واتە رۆژی (19.5.1932)، میری ئێراق سەربەخۆیی خۆی راگەیاندو کۆتایی بە ماندات هێنا. ئەوەبوو نوری سەعیدی سەرۆک وەزیران لە دەربڕینێکی (16) بڕگەییدا –

سەرچاوە: (عومەر محەمەد محەمەد کەریم، القضیة الكوردیة في الصراع البریطاني العراقي 1918–1932، ل356)، کە لە ڕۆژی (30.5.1932)دا ڕایگەیاند، بڕیارێکی دەرکرد کە تیایدا هەر دوو مەرجەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکانی پەسندکرد، هەروەها بۆ وابەستە بوون بە هەر دوو مەرجەکە واژۆی بەڵێننامەیەکی کردو، ئامادەیی تەواوی وڵاتەکەی نیشاندا بۆ جێبەجێکردنی مەرجەکان و هاوکاریکردنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە هەر داواکاری و مەرجێکی ئەوان – سەرچاوە: (ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الأنتداب البریطاني، ل297). نوری سەعید پاشا، لە ڕاگەیاندنە شازدە بڕگەییەکەدا حکومەتی ئێراقی بە چەند مەرجێکەوە بەستبووەوە کە یەکێکیان دەبوایە حکومەتی ئێراق ڕێزی مافە مرۆڤی، ڕۆشنبیری، بەڕێوەبەرایەتی کوردی و کەمەنەتەوەکان لە پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی بگرێت – سەرچاوە: (المحامي طارق جامباز و الدكتورة ڕۆژان دزەیی، کوردستان العراق وجنوب السودان من الحكم الذاتي الى الفدرالیة، ل132)، هەر لەو ڕاگەیاندنەیدا نوری پاشا بەڵێنیدا ئەگەر هەرکاتێک دەوڵەتی ئێراق مەرجەکانی جێبەجێ نەکردو لە دژیان وەستایەوە، ئەوکاتە بە گوێرەی بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان هەر یەکێک لە وڵاتانی ئەندام بۆی هەیە داوابکات کێشەکە بخرێتە بەردەم (دادگای دادپەروەری نێودەوڵەتی)و هەر بڕیارێکیش لەو دادگایە دەرچێت، دەبێت جێبەجێکرێت و شایستەی تێهەڵچوونەوە نییە. ئێستاشی لەگەڵ دابێ نە دەوڵەت و نە میری ئێراق مەرجەکانیان جێبەجێ نەکرد، هەروەها نە کۆمەڵەی نەتەوەکان و نە دەوڵەتێکی ئەندام لە کۆمەڵەی نەتەوەکان لەسەر کورد نەهاتنە وەڵام، بۆئەوەی کێشەی کورد لەگەڵ دەوڵەتی ئێراقدا بخەنە بەردەم (دادگای دادپەروەری نێودەوڵەتی) سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان!

نوری سەعید مەلا سالح پاشای سەرۆک وەزیرانی ئێراق، لە ڕێکەوتی (12.7.1932)دا داواکارییەکی ناردبوو بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان و، داوای ئەوەی کردبوو کە ئێراق وەکو ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان وەربگرێت. دوای پەسندکردنی هەر دوو مەرجەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە لایەن ئێراق و، پێشکەشکردنی داواکارییەکەی سەرۆک وەزیرانی ئێراق، کۆمەڵەی نەتەوەکان لە کاتژمێری (17.11) خولەکی ڕۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی (3.10.1932)دا، دەوڵەتی ئێراقی بەشێوەیەکی فەرمی وەرگرت و، بەمەش ئێراق بوو بە ئەندامی ژمارە (57)ی کۆمەڵەی

نەتـەوەکان،– سـەرچاوە: (خوێندنـەوەی مەسـعود عەبـدولخالق، دەقـەکانی کۆنگرەی سێڤرە، وەرگێڕانی سەلام ناوخۆش، ل73–74)، بەڵام ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، لە لاپەڕە (308)ی پەرتووکی (العراق الحدیث من سنة 1900 الی سنة 1950، الجزء الأول)دا باسی ئەوەی کردووە کە ئەنجومەنی گشتی کۆمەڵەی نەتەوەکان، کە پەنجاو دوو دەوڵـەتی دەگرتـەخۆی، لـە رۆژی (2.10.1932)دا بـە کـۆی دەنـگ ئەنـدامێتی ئێراقـی پەسـندکرد لـە کۆمەڵـەی نەتـەوەکان. رۆژی وەرگرتنـی ئێـراق بـە ئەنـدامی کۆمەڵەی ناوبراو لە لایەن میری ئێراقەوە کرا بە رۆژی سەربەخۆیی دەوڵـەتی ئێراق و کۆتـایی هـاتنی مانـدێتی بـەریتانی بەسـەر ئـەو وڵاتـەدا، کـە پێشـتر لـە رۆژی (25.4.1920)دا ئەو ماندێتە سەپێنرابوو.

کۆمەڵـەی نەتـەوەکان، کـە دەزگایـەکی نێـودەوڵـەتی بـوو، لـە کۆمیتـەی گشـتی و ئەنجومـەنی کۆمەڵـەی نەتـەوەکان پێکهـاتبوو. کۆمەڵـەی نەتـەوەکان لـە مـانگی یـولی سـاڵی (1939)وە، واتـە نزیکـەی دوو مانـگ بـەر لـە هەڵگیرسـاندنی جـەنگی دووەمـی جیهانی لـە رێکـەوتی (1.9.1939)دا، هیچکـام لـە کۆمیتـەی گشـتی و ئەنجومـەن هـیچ کۆبوونەوەیـەکیان نـەکرد تـاوەکو دوای کۆتـایی پێهـاتنی جەنگەکـە لـە رێکـەوتی (15.8.1945)دا بە نزیکەی هەشت مانگێک کە لە رۆژانی (8 تاوەکو 18.4.1946)دا لـە زنجیـرە کۆبوونەوەیەکـدا، لـە دوا کۆبوونەوەیانـدا لـە رێکـەوتی (18.4.1946)دا کۆتاییـان بـە چالاکییـەکانی خۆیـان هێنـاو، بڕیـاری هەڵوەشـاندنەوەی (کۆمەڵـەی نەتـەوەکان)یانـدا – سـەرچاوە: (دکتـۆر جاسـم تۆفیـق خۆشـناو، مەسـەلەی کـورد و یاسای نێو دەوڵەتان، ل223). بەر لە بڕیاری ئەنجومەنی ناوبراو بە شـەش مانگێک، ئەنجومـــەنی نەتـــەوە یـــەکگرتووەکان لـــە رۆژی (24.10.1945)دا لـــە شـــاری (سانفرانسیسـکۆ)ی ویلایـەتی کالیفۆرنیـا لـە وڵاتـی ئـەمریکا دامـەزرا. کاتێـک کـە ئەنجومـەنی نەتـەوە یـەکگرتووەکان دامـەزرا (51) ئەنـدامی هـەبوو، بـەڵام ئێسـتاکە (191) ئەنـدامی هەیـە، ئێـراقیش لـە رێکـەوتی (21.12.1945)دا وەکـو ئەنـدامی ئـەو ئەنجومەنە نوێیە وەرگیرا – سەرچاوە: (ماڵپـەڕی ویکیپیدیا بـە زمانـەکانی دانمـارکی، عارەبی و ئینگلیزی). هەروەها کۆمەڵەی نەتەوەکان لە رۆژی خۆ هەڵوەشانەوەیدا کـە لە رێکەوتی (18.4.1946) بوو، بڕیارێکی دەرکرد بۆ گواستنەوەی گشت پەیماننامـە و بڕیارە نێودەوڵەتییەکانی پێشوو بۆ ئەنجومەنی نەتـەوە یـەکگرتووەکان بـە بێ هـیچ دەستکاری و گۆڕانکارییەک – سەرچاوە: (دکتۆر جاسـم تۆفیـق خۆشـناو، مەسـەلەی

کورد و یاسای نێو دەوڵەتان، ل223-224)، هەروەها بە گوێرەی مادەی (27)ی یاسای (دادگای دادپەروەری نێودەوڵەتی)، دەکرێت لەکاتی جێبەجێ نەکردنی ئەو بڕیارەدا ڕێگای پێویست بگیرێتە بەر. ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان دەستبەجێ بڕیارەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکانی پەسندکردو وابەستەیی خۆی نیشاندا بۆ جێبەجێکردنی تەواوی پەیماننامە و بڕیارە نێودەوڵەتییەکان، بەڵام سەبارەت بە کورد ئەنجومەنی ناوبراو خاوەنی گفت و بەڵێنەکانی خۆی نەبوو، بۆیە هیچ یەکێک لە بڕیارو پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان کە هەندێک لە مافەکانی کوردیان سەلماندبوو، جێبەجێ نەکران. دکتۆر جاسم تۆفیق خۆشناو، لە لاپەڕە (224)ی پەرتووکی (مەسەلەی کورد و یاسای نێو دەوڵەتان)دا، ئاماژەی بە هەندێک لەو بڕیارانە کردووە کە ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان وە ئەستۆی خۆی گرتوون: (بڕیاری کۆمەڵەی گشتی لە ڕۆژی (12.2.1946)دا دەربارەی سەپاندنی دەسەڵاتی خۆی بەسەر ڕێکەوتنە نێودەوڵەتییەکانی سەردەمی کۆمەڵەی نەتەوەکان، بڕیاری کۆمەڵەی گشتی لە ڕۆژی (19.11.1946)دا سەبارەت بە وەرگرتنی دەسەڵاتە سیاسییەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان).

میری ئێراق، باش لەوە دڵنیابوو ئەگەر بێتوو هەر شاڵاوێک یان پرۆسەیەکی سەرکوتکردن لە دژی کوردەکان ئەنجام بدات یاخود هەر بڕیارێک کە پێشێلکردن و زەوتکردنی زەوی، سامان و مافە ڕەواکانی کوردیشی تیابێت دەربکات، نە ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان و نە هیچ وڵاتێکی تری ئەندام لەو دەزگایەدا، لەسەر کورد نایەتە وەڵام، بۆیە لە ساڵانی نێوان (1945-1958)دا لەسەر خاکی کورد و لە باشووری کوردستاندا یەکەیەکی بەڕێوەبەرایەتی بەناوی (بادیەی جەزیرە) لە سنووری پارێزگای موسڵ-ی کوردی و سەربە باشووری کوردستان دروستکرد، کە دواتر کردی بە بنکەی نیشتەجێکردنی خێڵی شەممەڕو بەدوە عارەبەکانی تر - سەرچاوە: (دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، دهۆک - نینوی دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان، ل12 + محەمەد سەعید سۆفی، پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوکردنی ڕەگەزیدا، ل89). دوای ئەو پرۆسە شۆڤێنییە، میری ئێراق وەکو جێبەجێکردنی بەرنامە داڕێژراوەکانی خۆی هەستا بە پێکهێنان و دروستکردنی چەندین قەزای نوێی وەکو: شەڕگات، حەمدانییە، حەزەرو بەعاج بە مەبەستی نیشتەجێکردنی خێڵە کۆچەرە عارەبەکان لە ناوچەی جەزیرەو پارێزگای

موسـڵ-دا. هـەروەها لـە مـاوەی نێـوان سـاڵانی (1951-1965)دا شـاڵاوەکانی بـەعارەبکردن دەشـتەکانی تەلەعفـەر، شـەنگال و بـاکووری حـەزەری گرتەبـەرو، نزیکەی تەواوی خێڵە کۆچەرەکانی عارەبی لەو ناوچانە نیشتەجێکران. لە ماوەی ئەو پـازدە سـاڵەدا (1951-1965)، میـری ئێراقـی (726) نشـینگەی بـۆ عارەبـەکان لـە ناوچەی جەزیرەدا دروستکرد، کە (400) نشینگەیان لە نێوانی حەزەرو شـەنگال-دا بوو، (152) نشینگە لە باکوورو ڕۆژهەڵاتی بەرزاییەکانی شەنگال بوو لەگەڵ (174) نشینگەش لە سنووری قەزای شەنگال. هەروەها لە شەستەکانی هەمان سەدەشدا گوندێکی نموونەیی بۆ عارەبەکان بەناوی (ڕەبیعە) لە ناوچەی جەزیرە دروستکرا، کە زۆر بـەخێرایی گۆڕدرا بۆ بنکەی شارەدێی ڕەبیعەی سەربە قەزای تەلەعفەرو سەرپەرشتی (67) گوندی دەکردو بەڕێوەی دەبردن. لەدەیەی شەشـەمی سـەدەی رابردوودا، میری ئێراق قەزای زێبار (مێرگەسوور)ی لە پارێزگای موسڵ دابڕی، کە هـەموو دانیشـتوانەکەی کوردبـوون و خسـتیە سـەر پارێزگـای هـەولێر، ئەمـەش لـە پێناوی جێبەجێکردنی نەخشەی بەعارەبکردن و، بە مەبەستی کەمکردنەوەی ژمـارەی کـورد و بەرزکردنـەوەی ژمـارەی عـارەب لـە پارێزگـای نـاوبراودا ئـەنجام دراوە – سـەرچاوە: (دکتـۆر خـەلیل ئیسـماعیل محەمـەد، دهـۆک – نینـوی دراسـات فـي الخصائص الديموغرافية للسكان، ل12-13). سەرەڕای ئەمانەش لە ساڵی (1969)دا میری ڕەگەزپەرستی عارەبی ئێراقی، بە بڕیاری ژمارە (211)ی بەناو (ئەنجومـەنی سـەرکردایەتی شـۆڕش)، کـە لـە ڕێکـەوتی (27.5.1969)دا دەرچـووە، پارێزگـای دهۆکی لە قەزاکانی: (دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ و شارەدێی مزوری) کە زۆربەی ڕەهای دانیشتوانەکانیان کوردبوون، دامەزراند – سەرچاوە: (الاستاذ الدكتور خليل إسماعيل محمد، الدكتور محمد عبدالله عمر، سيروان كاكەيي و محمود حاجي، سياسة التعريب في أقليم كوردستان العراق، ص40). دوای چەند ساڵێکیش دووبارە ئـاکرێی خسـتەوە سـەر پارێزگـای موسـڵ. هێنـانی عـارەب بەشـێوەیەکی چـڕ بـۆ پارێزگای موسڵ لە لایەک و، ڕاگوێزانی کورد لە پارێزگاکە و بەعارەبکردنی کوردی شـەبەک، ئێزیـدی، کاکـەیی و گەڕگـەڕی لـە لایـەکی ترەوە، لـە ڕێگـای ناچارکردنیـان بـەگۆڕینی بـاری نەتـەوەیی خۆیـان بـۆ نەتـەوەی عـارەب و، بـە بـەردەوامی گـۆڕینی نەخشـەی بەڕێوەبەرایـەتی پارێزگـای موسـڵ، بۆتـە هۆکـاری گـۆڕینی پێکهاتـەی نەتەوەیی شارەکە کە شارێکی کوردی بووە، بۆ بەرژەوەندی نەتـەوەی داگیرکـەرو

وونکردنی سیمای نەتەوایەتی راستەقینەی خۆی لە سیمای کوردایەتییەوە بۆ تارادەیەک وەرگرتنی سیمای عارەبی. بۆ نموونە لە سەرژمێری ساڵی (1987)دا ژمارەیەک خێزانی کوردی شەبەک کە (1630) خێزان بوون، خۆیان بە کورد ناونووسکرد، کەچی بەعس لە رێکەوتی (28.8.1988)دا خانووەکانی رماندن و هەموویانی راگوێزا بۆ شارۆچکەکانی حەریرو چەمچەماڵ – سەرچاوە: (دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الموصل مدينة العرب والكورد، گۆڤاری دهۆک، ژمارە (21)، ل72–84). سەیرە بۆ دەبێت ئێزیدییەکانی باشووری کوردستان کە ژێردەستەی دەوڵەتی ئێراق و عارەبن، لە لایەن زۆربەی هەرە زۆری نەک تەنیا عارەبی ئێراقی بەڵکو هەموو عارەب، بە عارەب دادەنرێن، کەچی هەر عارەبەکان خۆیان ئێزیدییەکانی روسیا بە کورد دادەنێن!!

دامەزراندنی حکومەتی باشووری کوردستان لە لایەن شێخ مەحمودی نەمرەوە:

ئینگلیزەکان لە رۆژی (8.10.1918)دا، واتە نزیکەی مانگێک بەر لە کۆتایی پێهاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی هاتنە ناو شاری سلێمانی و دەستیان بەسەر شارەکەدا گرت. مێجەر ئێدوەرد ولیەم شارلز نۆئیل کە ئەفسەرێکی پایەبەرزی بەریتانی بوو، هەروەها یەکێک بوو لە دۆستە نزیکەکانی کورد و زمانی کوردی دەزانی و زۆر حەزی دەکرد دەوڵەتی کوردی دامەزرێت، کرا بە راوێژکاری سیاسی شێخ مەحمودی نەمر. ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆنی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا، ئاماژەی بەوەکردووە کە مێجەر نۆئیل هەوڵی داوە هەر یەک لە شێخ مەحمود، سمایلخانی شکاک و سەید تەهای شەمزینی لە یەکتر نزیک بکاتەوەو یەکێتییەک لە نێوانیاندا دروست بکات لە پێناوی بەرەنگاربوونەوەی تورک و دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستانی گەورەدا – سەرچاوە: (سیسیل جۆن ئێدمۆندس، کورد تورک و عارەب، وەرگێرانی حامید گەوهەری، ل373 + مەحمود مەلا عززەت، حکومەتی کوردستان لەناو مەتەڵی سیاسەتی بەریتانیادا، چاپخانەی شڤان، بنکەی ژین، باشووری کوردستان – سلێمانی، 2006، ل159 + ئەیوب بارزانی، المقاومة الكوردية للأحتلال 1914–1958، ل52). هەر لەبەر ئەو هەوڵو تێکۆشان و بیروبۆچوونانەی مێجەر نۆئیل سەبارەت بە کورد و کوردستان بوو، برادەرە ئینگلیزەکانیو بەتایبەت ئەفسەرێکی رامیاری کە سکرتێری کۆمیسیاری باڵای بەریتانی بوو لە ئەستەمبوڵ بەناوی (ت. ب. هۆهلەر) نازناوی (پەیامبەری کورد یان لۆرانسی کورد)ی لێناو، ئیتر بە لۆرانسی کورد بانگیان دەکرد – سەرچاوە: (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917–1923)، ل181). مێجەر نۆئیل لە رێکەوتی (16.11.1918)دا هاتووە بۆ شاری سلێمانی و، رۆژی دواتر واتە لە رێکەوتی (17.11.1918)دا مێجەر نۆئیلی نوێنەری بەریتانیاو راوێژکاری شێخ مەحمود، بەناوی میری بەریتانیاوە رایگەیاندووە، کە شێخ مەحمودی نەمر (1882–9.10.1956)، کراوە بە فەرمانداری (حوکمدار)ی کوردستان. هەر لەم رۆژەدا نۆئیل نامەیەکی کۆلۆنێل ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆنی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی خوێندەوە،

که مژدەی تەواوبوونی سەربەخۆیی کوردستان و بوونی شێخ مەحمود به فەرماندار بەمشێوەیه به شێخی نەمر رادەگەیەنێت: (له بەغداوه بۆ فەرماندار (حوکمدار) شێخ مەحمود: له حکومەتی خاوەنشکۆوه فەرمانم پێدرا پێتان رابگەیەنم، که لەم رۆژانەدا لێدوانی سەربەستی کوردستان تەواو ئەبێت. کورد سەربەخۆو ئێوەش به فەرمانداری کوردستان ناسراون – سەرچاوه: ئەحمەد خواجه، بەرگی یەکەم، ل21-22).

بەپێویستی دەزانم ماوەی پۆستی کۆمیسیاره باڵاکانی بەریتانیا له ئێراق روونکەمەوه، لەبەرئەوەی تێکەڵییەکی زۆر دەبینم بەتایبەت له نێوان ماوەی دەسەڵاتی سێر پێرسی کۆکس و سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، که کۆمیسیاره باڵاکان بەمشێوەیەو یەک له دوای یەک هاتوون:

1- سێر پێرسی زەکەریا کۆکس، بۆ جاری یەکەم کۆمیسیاری باڵای بەریتانی له ماوەی نێوان (16.3.1917-27.5.1918)داو، لەو ماوەیەی که کۆکس کۆمیسیار بووه، سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن جێگری کۆمیسیاری باڵا بووه.

2- سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، (له دوای لادانی سێر پێرسی کۆکس لەپۆستی کۆمیسیاری باڵاو گواستنەوەی بۆ ئێران له کۆتایی مانگی مای ساڵی (1918)دا، که کۆکس وەکو باڵوێزی بەریتانی له ئێران دەست بەکاربوو)، ویلسۆن له ماوەی نێوان (27.5.1919-4.10.1920)دا پۆستی کۆمیسیاری باڵای هەبووه. ویلسۆن، دوای گواستنەوەشی له ئێراق پۆستی بەرزی هەبووه له کۆمپانیای نەوتی ئینگلیزی – فارسی، که له کەنداوی فارس کاری بەدوادا گەڕان و دەرهێنانی نەوتی دەکرد.

3- سێر پێرسی زەکەریا کۆکس، بۆ جاری دووەم کۆمیسیاری باڵای بەریتانی له ماوەی نێوان (4.10.1920-4.5.1923)دا. سێر پێرسی کۆکس، ئەو جارەیان لەسەر یاداشتی (11.9.1920)ی وەزیری دەرەوەی بەریتانی لۆرد کورزۆن که بۆ وەزارەتی هیندی ناردبوو، دوای ئەوەی که وەزارەتی ناوبراویش له رێکەوتی (17.9.1920)دا ئاگاداری ئارنۆڵد ویلسۆنی کردبوو، له گەڕانەوەی دەستبەجێی کۆکس بۆ بەغدا – سەرچاوه: (دکتۆر حامد مەحمود عیسا، المشكلة الكوردية في الشرق الاوسط، ل47)، ئەویش

لە ڕێکەوتی (4.10.1920)دا لە بەغدا وەکو کۆمیسیاری نوێ دەست بەکاربوو، کۆمیسیاری پێشوو (ئارنۆڵد ویلسۆن)یش بەغدای جێهێشت – سەرچاوە: (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، الجزء الثالث، ل316).

4- سێر هێنری رۆبەرت کۆنوای دوبس، کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە ماوەی نێوان (4.5.1923-مانگی ئۆکتۆبەری 1928)دا.

5- سێر گیلبێرت فالکینگهام کلایتۆن، کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە ماوەی نێوان (ئۆکتۆبەری 1928-11.9.1929)دا، کە لە (11.9.1929)دا لە شاری بەغدادا مردووە.

6- سێر فرانسیس هێنری همفریس، کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە ماوەی نێوان (3.10.1929-3.10.1932)دا – سەرچاوە: (ویکیپیدیا، بە زمانەکانی دانمارکی، ئینگلیزی، کوردی کرمانجیو عارەبی).

پێویستە ئەوە بگوترێت کە شێخ مەحمودی نەمر لەو سەردەمەدا، تازە دوای ئازادکردنی لە تورکیا گەڕابووەوە بۆ سلێمانی، چونکە دوای ئەوەی سوپای ئینگلیز لە ڕێکەوتی (7.5.1918)دا هاتو شاری کەرکوکی داگیرکرد، شێخ مەحمود دوو نامەی نووسیبوو بۆ ئینگلیزەکان، یەکەمیان بەهۆی عبدوڵڵا سافی یەعقوبی کەرکوکی بۆ ژەنەراڵ سێر ولیەم مارشاڵ و دووەمیشیان بەهۆی سەید محەمەدی موفتی یان موحسین ئاغای کفرییەوە بگاتە (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)ی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە ئێراق – سەرچاوە: (محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، ل353 + مەحمودی مەلا عزەت، حکومەتی کوردستان لەناو مەتەڵی سیاسەتی بەریتانیدا، ل242+254). شێخی نەمر لەو نامانەی بۆ ئینگلیزەکانی ناردبوو داوای لێکردبوون هاوکاری بکەن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لە باشووری کوردستان و پێخۆشحاڵی کوردی دەربڕیبوو سەبارەت بە سەرکەوتنی ئینگلیز بەسەر تورکەکان و ئاواتی خواستبوو کە جارێکی تر تورک نەگەڕێنەوە بۆ کوردستان. بەڵام لەبەرئەوەی ئینگلیزەکان لە ڕێکەوتی (24.5.1918)دا واتە دوای نزیکەی هەژدە رۆژ لە شاری کەرکوک کشانەوەو دەستبەجێ سوپای تورک هاتەوە ناو شارەکە - سەرچاوە: (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين

ولاءین خواطر شخصیة وتأریخیة، الجزء الثاني، ل 177-178). دوای هاتنەوەی عوسمانییەکان گەیەنەری نامەی یەکەم کە عەبدوڵڵا سافی برای مستەفا یەعقوبی بوو، کە زۆر لە مێژوونووسان بە تورکمانێکی کەرکوکی دژ بە کورد ناوی دەبەن، نامەکەی نەگەیاندبووە ژەنەراڵ سێر ولیەم مارشاڵ، کەچی رادەستی تورکەکانی کردبوو – سەرچاوە: (ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم، ل19). کەچی هەر سەبارەت بە عەبدوڵڵا سافی یەعقوبی، مێژوونووسی کورد محەمەد رەسوڵ هاوار شتێکی نووسیوە کە پێناچێت وابێت، دەڵێت: (عەبدوڵڵا سافی لە دواییدا یەکێک بووە لەو کوردە چالاکانەی کە لەگەڵ چەند ئەندام پەرلەمانێکی تری کورددا یاداشتیان داوە بە حکومەت و داوای مافی کوردیان کردووە - سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خواروی کوردستان، بەرگی یەکەم، ل352)، چونکە ناوبراو هەردەم کۆسپ بووە لە بەردەم مافەکانی کورد و خۆی بە تورکمانێکی تۆرانی سەربە تورکەکان زانیوە. تورکەکانیش بەهۆی خەلیل پاشای سەرلەشکری شەشەمی عوسمانی و لە رێگای مستەفا بەگی قایمقامی سەربازی و سەرلەشکری سوپای عوسمانی لە سلێمانی، توانیان بە فڕتوفێڵ شێخ مەحمود بانگ بکەن و، مستەفا بەگ شێخ مەحمودی گرت و رەوانەی کەرکوکی کرد – سەرچاوە: (رەفیق حلمی، یاداشت کوردستانی ئێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، بەشی یەکەم، ل52). لە کەرکوک شێخیان گرت و لە رێکەوتی (30.8.1918)دا سزای لە سێدارەدانیان بۆ دەرکرد، بەڵام بڕیارەکە جێبەجێ نەکرا لەبەرئەوەی لە رێکەوتی (1.9.1918)دا، عەلی ئیحسان پاشای سەرلەشکری شەشەمی عوسمانی لە موسڵ، کە خۆیشی کوردێکی داردەستی عوسمانیەکان بووەو هاتە شوێنی خەلیل پاشاو، لە رێکەوتی (19.9.1918)دا بڕیاری لێبووردنی بۆ شێخی مەزن دەرکرد. عەلی ئیحسان پاشا بۆیە ئەو بڕیارەی دەرکرد، چونکە لە لایەک شەڕی یەکەمی جیهانی بەرەو کۆتایی دەڕۆیشت و نیشانەکانی دۆڕاندنی عوسمانی و هاوپەیمانەکانیان دەرکەوتبوو، لە لایەکی تریشەوە شێخ و بنەماڵەکەیان کاریگەرییەکی زۆریان بەسەر کوردەوە هەبوو هەروەها خۆشەویستی خەڵک بوون و، لە سێدارەدانی ئەو لایەنگری عوسمانییەکانی لە کوردستان بەگشتی و باشووری کوردستان بەتایبەتی کەم دەکردەوە. دوو رۆژ دوای سەردانەکەی مێجەر نۆئیل واتە لە (18.11.1918)دا بە بڕیاری فەرماندەی گشتی بەریتانیا لە ئێراق و، لە هەڵبژاردنێکی جەماوەریدا لە

شاری سلێمانیدا شێخ مەحمودی حەفید وەکو شای کوردستان هەڵبژێردراو، ئەویش هەر هەمان رۆژ واتە لە رێکەوتی (18.11.1918)دا، لە سلێمانی شانشینی کوردستانی سەربەخۆی راگەیاند. هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێکرا کە مێجەر نۆئیل دۆستی کورد و بووەو هەوڵی زۆریدا بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی، هەروەکو لە راپۆرتێکیدا دەردەکەوێ، کە لە رێکەوتی (8.12.1918)دا سەبارەت بە راگەیاندنە هاوبەشەکەی بەریتانیاو فەرەنسا نووسیویێتی: (بەهاوتابوون لەگەڵ راگەیاندنەکەی ئەنگلۆ – فەرەنسی (7ی نۆڤێمبەری ساڵی 1918ی سەبارەت بە ئازادی نەتەوەکانی ژێردەستی عوسمانی)، ئێمە ئامانجمان دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەستە لەژێر راسپاردەو رێنمایی بەریتانی – سەرچاوە: سروە ئەسعەد سابیر، کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926، ل85). بەڵام کۆمیسیاری باڵای بەریتانی ئەوکات (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)، لە یەکەم رۆژی دەرچوونی ئەو راگەیاندنە هاوبەشەی ئەنگلۆ-فەرەنسی، پێی وابوو کە بە چەشنی بەڵێنەکانی ئینگلیز (سێر هێنری مەکماهۆن)، کە بە حوسێن شەریفی مەکە دابوو کێشەیان بۆ دروست دەکات، بۆیە دژی وەستایەوەو هەوڵی جێبەجێ نەکردنی و کۆسپ خستنە بەردەمی ئەو راگەیاندنەیدا - سەرچاوە: (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، الجزء الثاني، ل348)، چونکە تاکە ئاواتی ئەو ئەوەبوو کە دەوڵەتێکی عارەبی بۆ عارەبەکان، لە هەر سێ ویلایەتەکانی موسڵی کوردی، بەغدای سونەو بەسرای شیعە دروست بکات. هەر سەبارەت بە بێزاری دەربڕینی سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، لە راگەیاندنی ئینگلیزی – فەرەنسی رێکەوتی (7.11.1918)، دکتۆر محەمەد موزەفەر هاشم ئەلئەدهەمی، لە لاپەڕە (42)ی بەشی یەکەمی پەرتووکی (المجلس التأسيسي العراقي)دا باسی ئەوەیکردووە کە کۆمیسیاری باڵا لە رێکەوتی (14.11.1918)دا بروسکەیەکی بۆ وەزیری هیند ناردوەو، بۆی روونکردەوە کە ئەو راگەیاندنە هاوبەشە دەیانخاتە ناو کێشەیەکی گەورەوە.

دوای ئەوەی شێخ مەحمود کرا بە فەرمانداری کوردستان و حکومەتی باشووری کوردستان دامەزرا، (کۆلۆنێل ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن) کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە ئێراق – بەغدا، لە رێکەوتی (1.12.1918)دا بە مەبەستی پیرۆزبایی کردن لە شێخی نەمر، roooo

باشووری کوردستان-یان ناسی. ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن لەگەڵ شێخی نەمردا کۆدەبێتەوەو، باسی دامەزراندنی حکومەتی کوردی دەکەن و دووبارە گفتی ئەوەی پێدەدات کە بەمزوانە کاری کورد بۆ دامەزراندنی میری کوردستان تەواو دەبێت، هەروەها بە شێخی نەمر دەڵێت: (تۆ دەبیتە فەرماندار، مێجەر نۆئیل-یش دەبێتە راوێژکارتو بە گوێرەی ئامۆژگارییەکانی ئەو دەجولێیتەوە). شێخی نەمریش دەڵێت: (کەواتە پێویستە لەسەرم وابکەم کە ئەو پێی باشە؟). کۆلۆنێل ئارنۆڵد ویلسۆن دەڵێت: ئەوە راستییەکەیە. ئەوە دەکەیت کە مێجەر نۆئیل پێت دەڵێت. شێخیش لە وەڵامدا بە ویلسۆن دەڵێت: لە بارودۆخێکی وادا با مێجەر نۆئیل ببێت بە فەرماندارو، منیش دەبم بە راوێژکاری ئەو – سەرچاوە: دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، ل149). هەروەها ئەفسەرێکی تر ئینگلیزی بەناوی (ئێڵ. بۆند – L. Bond) کرا بە جێگری مێجەر نۆئیل و ئەفسەرێکی تریش بەناوی (مێجەر دانلیس – Majer Danlies)دا کرا بە راوێژکاری سەربازی شێخ، کە لە مانگی نۆڤێمبەری ساڵی (1918)دا لەناو شاری سلێمانی سەبارەت بە بیرو بۆچوونی ئینگلیزەکان لە هەمبەر کورد گوتوویەتی: (لێرەدا مەبەست دروستکردنی حکومەتێکی تەواو نیە بۆ کوردستان بەڵکو مەبەست حوکمدارییەو هیچی تر – سەرچاوە: عەلائەدین سەجادی، شۆڕشەکانی کورد وە کورد و کۆماری ئێراق، ل82-83). هاتنی کۆمیسیاری باڵای بەریتانیا لە ئێراق بۆ سلێمانی بە مەبەستی پیرۆزبایی کردنی دامەزراندنی قەوارەی کوردی و هەڵبژاردنی شێخی نەمر، لە رێکەوتی (1.12.1918)دا، مایەی دڵخۆشی سەرجەم نەتەوەی کورد بوو، بەڵام هەموو ئەو هەنگاوانەی حکومەت و بەرپرسانی بەریتانی تەنیا تاکتیک بووە لە پێناوی راگرتنی دڵی شێخی نەمرو کورد، هەروەها کات بەسەربردن بوو تاوەکو کاتێکی گونجاویان بۆ بێتە پێش و حکومەتی ئێراقیش بکەوێتە سەرپێ، ئەوکاتە بەشێوەیەکی فەرمی باشووری کوردستان بخەنە سەر دەوڵەتی ئێراق. ئەگینا دەسەڵاتدارانی بەریتانی نیازی دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆو بەرەو پێشبردنی حکومەتی شێخ مەحمودیان نەبووە، هەروەکو لەو نووسینەی گۆڤارێکی بەریتانیدا بۆمان دەردەکەوێت کە ئامانجی ئینگلیزەکان بریتیبووە لە : (دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبی، گەڕان بە دوای نەوتدا، پاراستنی ئاشووری و کوردەکان و مسۆگەرکردنی ئاسایشی ئیمپراتۆریەتی بەریتانیا – سەرچاوە: الدکتور جەزا تۆفیق

تالیـب، المقومـات الجیوپولتیکیـة للامـن القـومي فـي أقلـیم کوردسـتان، ص376).
مێژوونووسێک باسی ئەوە دەکات کە هەموو ئاماژەکان دەری دەخەن ئینگلیزەکان نایانەوێت کورد بگات بە هیچ دەستکەوتێکی خۆی، چونکە هەرگیز ڕێگەیان نەدەدا دەسەڵاتەکەی یاخود حکومەتەکەی باشووری کوردستان بە سەرۆکایەتی شێخ مەحمود لە سلێمانی بپەڕێتەوە، نەک هەر ئەوە، بەڵکو ئینگلیزەکان بە ئەنقەست چەند ناوچەیەکی سەربە پارێزگای سلێمانییان دابڕی و خستیانە سەر هەر یەک لە هەولێر و کەرکوک – سەرچاوە: (ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الأنتداب البریطاني، ل328). هەروەها نیازی شاردراوەی ئینگلیز لە نووسینەکانی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)دا دەردەکەوێت، کە باسی لەسەردانی خۆی کردووە بۆ لای شێخ مەحمودی حەفید لە سلێمانی و، دواتر بەمشێوەیە لە لاپەڕە (16)ی پەرتووکەکەی خۆیدا (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابین النهرین بین ولاءین خواطر شخصیة وتأریخیة، الجزء الثالث)دا، نووسیوێتی: (لە ڕێکەوتی (1.12.1918)دا بەرێگای ئاسمانی چوومە سلێمانی و، چاوم کەوت بە هەندێک لە سەرکردەکانی کورد و، دواتریش لەگەڵ شێخ مەحمودو هەندێک لەو سەرۆکانە گفتوگۆیەکی دووردرێژ کرا. شێخ مەحمود دڵنیایی کردمەوە لەوەی کە دانیشتوانی ناوچەکە ڕووبەڕووی تورکەکان دەبنەوە، ئەگەر ئەوان بیانەوێت بەزۆر بگەڕێنەوە. شیمانەی گەڕانەوەی تورکەکان تاوەکو ئێستاکەش هەر ماوە، بۆیە لەژێر تیشکی ئەو بارو هەلوێستەدا جۆرە بەڵێن و پەیمانێک لە لایەن بەریتانیاوە بۆ کورد شتێکی پێویست بوو. هەندێک لە سەرۆکە کوردەکان بە نهێنییەوە پێیان گوتم کە ئەوان ئەوە پەسند ناکەن کە شێخ مەحمود ببێتە سەرۆکی کورد). بە گوێرەی قسەکانی ئارنۆڵد ویلسۆن بۆمان دەردەکەوێت کە ئەوان لە لایەک دەیانەوێت لەکاتی هێرش و مەترسییەکانی تورک بۆسەر بەرژەوەندییەکانیان کوردەکان لە دژی ئەواندا بەکاربێنن و، لە لایەکی تریشەوە گفتی یارمەتی و هاوکاری کورد دەدەن تاوەکو هەلومەرجێکی باش دێتە پێشەوەو ئەوکاتە پەشیمان دەبنەوە، کە ئەمانەش دەیسەلمێنی ئینگلیزەکان باوەڕیان بە مافی کورد و چارەسەرکردنی پرسی کورد نەبووە لە باشووری کوردستاندا. هەروەها نیازی شاراوەی ئەوان دیسان لە خاڵی (4)ی یاسای سەرپەرشتیکردن (ماندات)دا دەردەکەوێت کە کۆمەڵەی نەتەوەکان بەسەر ئینگلیزەکانی داسەپاندبوو کە دەڵێت: (پێویستە دەوڵەتی سەرپەرشتیکار (کە

مەبەستیان بەریتانیایە) ئەوە بخاتە بەرچاو کە نابێ هیچ بەشێک لە بەشەکانی میسۆپۆتامیا واز لێ بێنێت یا بدرێ بە هیچ لایەک یا ببەخشرێ – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل7+639). هەروەکو لە شوێنی تریشدا باسی ئەوە کراوە کە میسۆپۆتامیا هەم ئێراق و هەم باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی گرتۆتەوە، چونکە ئێراق بە میسۆپۆتامیای خواروو و باشووری کوردستانیش بە میسۆپۆتامیای سەروو ناسرابوون. ئاشکرایە کە لە خاڵی چواری یاسای سەرپەرشتیکردن (ماندات)دا مەبەستیان لە (کە نابێ هیچ بەشێک لە بەشەکانی میسۆپۆتامیا واز لێ بێنێت) باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ەو، مەبەستیشیان لە (یا بدرێ بە هیچ لایەک) کوردە، بەمەش دەردەکەوێت کە کورتەی مەبەستەکەیان ئەوەیە: کە نابێت ویلایەتی موسڵ بدرێت بە کورد!

هەر بێ بەرنامەیی ئینگلیزو بڕوا نەبوونیان بە مافی رەوای کورد بوو، وای لێکردبوون کە رۆژ لە دوای رۆژ بیانوویان بە شێخ مەحمود دەگرت، تا کار گەیشتە ئەوەی داوای دەست لەکار کێشانەوەیان لە شێخی نەمر کردو، پێیان راگەیاند ئەگەر بێتوو داواکەی ئینگلیز جێبەجێ بکات، ئەوە هەرچی زەویوزاری سلێمانی و دەوروبەری هەیە بەناوی ئەو تۆماری دەکەن و مووچەکەشی نابڕن. بەڵام شێخ داواکەی ئەوانی پەسەند نەکردو رایگەیاند کە بڕیاری شەڕ دەدات لە دژی ئینگلیز، ئەگەر بێتوو ئەوان بیانەوێ لە رێگای شەڕەوە لایدەن و حکومەتی باشووری کوردستان لە سلێمانی لەناو ببەن. لە یەکەم کاردانەوەی ئینگلیزەکان لە کۆبوونەوەیەکی نێوان (کۆلۆنێل جیرالد ئەی. لچمەن، ئێلی بانیستەر سۆن، گۆردن والکەرو مێجەر ئێدوارد نۆئیل)دا، بە لابردنی (مێجەر نۆئیل)ی دۆستی کورد و، دواتر دانانی (مێجەر ئێلی بانیستەر سۆن – Majer Ely Bannister Soane)ی دوژمنی سەرسەختی کورد کۆتایی هات. مێجەر سۆن لە نێوان سالانی (16.8.1881–24.3.1923)دا ژیاوەو مردنەکەی لەناو کەشتییەکەوە بوو کە بەرەو ئوستralیا دەڕۆیشت. مێجەر سۆن لە نێوان (24.4.1919– مانگی ئەیلولی 1922)دا راوێژکاری شێخ مەحمودی نەمر یان حاکمی سیاسی سلێمانی بووە لە شوێنەکەی (مێجەر نۆئیل)دا، ناوبراو زمانەکانی فارسی و کوردی بەتایبەتی ئەوەی دووەمیانی بە باشی زانیوە، هەروەها سەرپەرشتی دەرکردنی رۆژنامەکانی (تێگەیشتنی راستی)،

کە لە بەغداوە بە زمانی کوردی و لە ڕێکەوتی (1.1.1918)دا یەکەم ژمارەی دەرچووەو بۆ ماوەی نزیکەی ساڵێک تاوەکو (7.1.1919) بەردەوام بووە، کە بە هەمووی بیست و شەش ژمارەی دەرچووە، لەگەڵ ڕۆژنامەی (پێشکەوتن)، کە لە شاری سلێمانی و لە ڕێکەوتی (29.4.1920)دا یەکەم ژمارەی لە لایەن خاوەنی ئیمتیاز (مێجەر ئێلی بانیستەر سۆن)دا دەرچووە کە هەم سەرنووسەرو هەم سەرپەرشتکاریش بووە، دوا ژمارەی (118)ی ئەو ڕۆژنامەیە لە ڕێکەوتی (27.7.1922)دا دەرچووە – سەرچاوە: (فاروق عەلی عومەر، ڕۆژنامەگەری کوردی لە ئێراقدا، ل76+82). سەرەڕای دەرچوونی ئەو دوو ڕۆژنامە کوردییە، بەڵام زمانی نووسین و پەیوەندییەکان لە فەرمانگەکانی حکومەتی کوردستاندا بە فارسی بووە نەک کوردی، شێخ مەحمود تاکە کەس بووە کە لە دیوانی فەرمانداری کوردستان وەڵامەکانی بە کوردی ناردووە بۆ ئینگلیزەکان – سەرچاوە: ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم ل27).

دوای ئەوەی کە شێخی نەمر لە فڕوفێڵی ئینگلیزەکان گەیشت، داوای یارمەتی لە (مەحمود خانی دزڵی) کرد، ئەویش بەخۆی و هێزێکەوە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە بەهانای شێخ مەحمودەوە هات و، لە ڕێکەوتی (21.5.1919)دا لە نزیک سلێمانی هێزی لیڤی پێشیان لێگرت و شەڕ لە نێوان (مەحمود خانی دزڵی)و ئەو هێزەی سەر بە ئینگلیزەکان دامەزرا، لە ئەنجامدا هێزەکەی (مەحمود خانی دزڵی) سەرکەوت و هەمان ڕۆژ گەیشتە ناو سلێمانی و، ئەوێش لە سوپای داگیرکەران پاککرایەوەو (مێجەر ئێلی بانیستەر سۆن) زووتر لە سلێمانی خۆی دزیبووەوەو رایکردبوو بۆ کەرکوک (شەوی 20–21ی مایسی ساڵی (1919)دا سەری خۆی دەرکردوو چوو بۆ کەرکوک – سەرچاوە: ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم، ل38)، ئەو نەگەڕایەوە سلێمانی تاوەکو ڕێکەوتی (18.8.1919). ڕۆژێک دوای سەرکەوتنەکەی مەحمود خانی دزڵی واتە لە ڕێکەوتی (22.5.1919)دا، سەرۆکێک و حەوت ئەندام بۆ بەڕێوەبردنی حکومەتی کوردستان هەڵبژێردران. پاش تێپەڕبوونی نزیکەی مانگێک بەسەر ئەو داستانەداو، لە ڕێکەوتی (18.6.1919)دا هێزێکی (40–50) هەزار سەربازی ئینگلیزی و هێزی بەکرێگیراوی ئێراقی و لیڤی (لەنێویاندا هێزی سی و دووی سوارەی بەریتانی کە فەرماندەکەی (ئێف. پی. جی. دێنهی F. P. G. – Denhey) بوو، بە سەرکردایەتی (ژەنەڕاڵ سێر تیۆدۆر فرایزەر/ فرێزەر– Sir

Theodore Fraser) و بەشداری (مێجەر سی. ئاوچلینک، فایلد مارشاڵ و مێجەر سیسیل جۆن ئێدمۆندس) لە کەرکوک-ەوە بە پشتیوانی هێزی ئاسمانی بەریتانی هێرشیان کردە سەر شاری سلێمانی و، هێزی کوردیش بە سەرکردایەتی شێخ مەحمودی نەمر چوونە پێشیان، ئەوەبوو لە (دەربەندی بازیان) شەڕێکی سەخت لە نێوان هەر دوولادا دەستیپێکردو، دوای چەند کاتژمێرێک هێزەکەی کورد شکاو شێخ مەحمودی نەمر بە زامداری لەژێر بەردە قارەمان لە دەربەندی بازیان، بەچاوساغی (موشیری حەمەی سلێمان ئاغا)ی هەمەوەندی کە پێشتر فەرماندەی چەمچەماڵی سوپای شێخ مەحمود بوو، لە لایەن فەرماندەی گشتی سوپای ئینگلیز لە ئێراق (ژەنەڕاڵ فرایزەر) دەستگیرکراو، دواتریش گواسترایەوە بۆ بەغدا بە مەبەستی دادگاییکردنی – سەرچاوە: (ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم، ل48). بەڵام کاپتن والاس لیۆنی ناسراو بە (کاپتن لاین) لە لاپەڕە (36)ی پەرتووکی (کورد عارەب بەریتانییەکان بیرەوەرییەکانی کاپتن لاین لەمەڕ ڕووداوەکانی باشووری کوردستان 1919-1929)دا، باسی ئەوە دەکات کە ئەفسەری رامیاری مێجەر سیسیل جۆن ئێدمۆندز شێخ مەحمودی دۆزییەوە. هەر لەگەڵ دەستگیرکردنی شێخی نەمرەوە تاوەکو هێنانەوەی بۆ کوردستان، چەندین کۆمەڵەی رامیاری نهێنی کوردی دروستبوو لە پێناوی رزگاری کوردستان و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی، بۆ نموونە: (کۆمەڵەی گزنگ، بەرزی وڵات، فیداکاری کورد، نیشتمان پەروەران و سەربەخۆیی کوردستان). هێزەکە بە سەرکردایەتی (ژەنەڕاڵ سێر تیۆدۆر فرایزەر) لە رۆژی (18.6.1919)دا بەرەو سلێمانی رۆیشت و هەمان رۆژیش چوونە ناو سلێمانی و، کۆتایی بەتەمەنی حەوت مانگو نیوی حکومەتی باشووری کوردستان کە لە نێوان (17.11.1918-18.6.1919)دا درێژەی هەبوو، هێنرا. لە دوای دەستگیرکردنەکەی شێخ مەحمود، ئینگلیزەکان شێخی نەمریان گواستەوە بۆ بەغداو، دوای تێپەڕبوونی نزیکەی مانگێک بەسەر دەستگیرکردنی شێخی نەمردا، ئەوەبوو دادگای ئینگلیزو ئێراقی لە رێکەوتی (25.7.1919)دا سزای لە سێدارەدانی بۆ دەرکرد. سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆنی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی، بە گوێرەی قسەکانی خۆی هەر چەندە پێی باشبووە کە بەزووترین کات شێخ مەحمودی نەمر سزاکەی جێبەجێ بکرێت و لە سێدارە بدرێت، بەڵام (کۆلۆنێل سێر جۆرج ماکمن)ی فەرماندەی گشتی سوپای بەریتانیا لە ئێراق، بڕیارەکەی لە

سێدارەوە گۆڕیوە بۆ زیندانیکردن بۆ ماوەی دە ساڵ و دوورخستنەوەی شێخی نەمر بۆ دوورگەی (هینگام) لە هیندستان – سەرچاوە: (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابین النهرین بین ولاءین خواطر شخصیة وتأریخیة، الجزء الثالث، ل31). بە گوێرەی سزاکە دەبوایە شێخی نەمر هەتاوەکو (24.5.1929) لەوێ بمایە، بەڵام دوای تێپەڕبوونی نزیکەی (3) ساڵ و، لەژێر فشاری خەڵکی کوردستان بەگشتی و دانیشتوانی شارەکانی سلێمانی، چەمچەماڵ و رانیە، هەروەها بەهۆی لادان و گواستنەوەی مێجەر سۆن و، لەسەر راسپاردەی (گۆڵد سمیث)ی ئەفسەری رامیاری نوێی بەریتانیا کە لە مانگی نۆی ساڵی (1922)دا هاتۆتە سلێمانی و، دواتر ئەویش لەناو کەشتییەکدا لە کەنداوی سوەیس لە رێکەوتی (31.5.1924)دا بە نەخۆشی مرد، ئینگلیز ناچاربوو دوای کۆبوونەوەی سێر پێرسی کۆکسی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا، لە رێکەوتی (5.9.1922)دا لەگەڵ نەجیبزادەو پیاوماقووڵانی شاری سلێمانی، بڕیار بدەن شێخ مەحمودی نەمر بۆ کوردستان بگەڕێننەوە. هەر لە کۆبوونەوەکەدا سێر پێرسی کۆکس گوتی: (بۆئەوەی ساردی لە نێوانماندا نەمێنێ، حکومەتی خاوەنشکۆی بەریتانیا بڕیاریدا سلێمانی بەجێبێڵێت و، گەلی کورد دەبێت خۆی دەزگایەکی حوکمداری دامەزرێنێت و پارێزگاری لە ئارامی و ئاسایشی شارەکە بکات و، بیانخاتە ئەستۆی خۆی بە هیوای ئەوەی سەربەخۆیی و رزگاریتان لە ماوەیەکی کەمی داهاتوودا دیاری بکرێت – سەرچاوە: شێخ مەحمود شێخ کاوەی حەفید، یادداشتەکانی شێخ (لەتیف)ی حەفید لەسەر شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید، ل83). سێر پێرسی کۆکس لە سەرەتادا لە رێکەوتی (12.9.1922)دا توانی شێخ بگەڕێنێتەوە بۆ بەغداو، دواتریش لە رۆژی (22.9.1922)دا، بەیاوەری (مێجەر نۆئیل) بیگەڕێنێتەوە بۆ کوردستان و، بۆ جاری دووەم بڕیاری دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی بە سەرکردایەتی شێخ مەحمود بدات لە باشووری کوردستان. بەڵام ئینگلیزەکان، چونکە نیازیان نەبووە هیچ شتێک بۆ کورد بکەن، تەنیا ویستویانە بەشێوەیەکی کاتی بەهۆی هەندێک گۆڕانکاری دەنگی نارەزایی کورد کپ بکەنەوە، بۆ راستی ئەو بۆچوونەم پەنا دەبەمە بەر سێ نامەی دوو وەزیرو گەورە بەرپرسێکی دەزگاکانی سەرپەرشتیکار (ماندات)ی بەریتانی لە ئێراق و قسەی کۆمیسیارێکی باڵای بەریتانی لە ئێراق، کە یەکەم نامەیان بروسکەیەکی وەزیری کۆلۆنی بەریتانیایە، کە ئەوکاتە (ئالفرێد میلنەر یەکەم

ڤیسکۆونت میلنەر – Alfred Milner, 1st Viscount Milner) بووە، کە لە ماوەی نێوان (13.5.1925–23.3.1854)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان (10.1.1919–13.2.1921)دا پۆستی ناوبراوی هەبووە، لە رۆژی (22.8.1919)دا بۆ (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)ی کۆمیساری باڵای بەریتانی لە بەغدا ناردوویەتی و، دەڵێت: (میری بەریتانیا، بە پێی هەلومەرجێکی کە تازە بۆی هاتۆتە پێشی لەسەربەڕێوەبردنی ئازادی و ئاسایشی پێویست لە ناوچەی کوردستان–دا، لەم بارەوە خۆی بە بەرپرسیار نازانێ و میری بەریتانیا بە هیچ جۆرێک بەڕێوەبەرایەتیی تەواو لە کوردستان وە ئەستۆی خۆی ناگرێ کە پێشتر بڕوای پێ هەبووە، چونکە ئێمە لە بروسکەی رۆژی (10)ی مایدا وامان بڕیار دابوو کە میرییەکی سەربەخۆی خودموختار لەژێر چاوەدێری خۆمان لە کوردستان–دا دروست بکەین، بەڵام ئێستا دوای ئەو شۆڕشە وادیارە ئێمە خراپ تێگەیشتووین، بەو هۆیەوە پاشەڕۆژی کوردستان دەدەینە دەست خۆیان و ئێمە وازی لێدێنین – سەرچاوە: حوسێنی مەدەنی، کوردستان و ئیستراتیژیی دەوڵەتان، چاپی یەکەم، بەرگی یەکەم، ل332، لە چاپی دووەمیدا ل333، کە لە رەمزی قەزاز، بزووتنەوەی سیاسی و رۆشنبیریی کورد لە کۆتایی چەرخی نۆزدەهەمەوە تا ناوەڕاستی چەرخی بیست، ل113–114دا وەریگرتووە). بە گوێرەی بروسکەی وەزیری کۆلۆنییەکان، بەریتانیا هەر لە ساڵی (1919)ەوە پشتیوانیکردنی خۆی سەبارەت بە دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی و هێنانەدی مافە نەتەوایەتییەکانی نەتەوەی کورد لە باشووری کوردستاندا راگرتووە. نامەی دووەمیشیان نامەیەکی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیایە کە (لۆرد جۆرج ناسانییڵ مارکۆس کورزۆن، لە ماوەی نێوان (23.10.1919–22.1.1924)دا وەزیری دەرەوەی بەریتانیا بووە)، لە رۆژی (22.11.1919)دا بۆ کۆمیساری باڵای بەریتانی لە ئێراق (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)ی ناردوەو، تیایدا دەڵێت: (حکومەتی بەریتانی لە ئایندەدا، پەسندی هیچ سەرپەرشتیکردن (ماندات)ێک ناکات لە کوردستاندا. هەروەها نابێ دەسەڵاتی تورکیا بگەڕێتەوە بۆ کوردستان. هەروەها (مێجەر نۆئیل)ی راوێژکاری شێخ مەحمود، بە سێ مەرجی گەوهەری ئامۆژگاریمان دەکات:

1– پێویستە دەسەڵاتی تورکی لە کوردستاندا دەربکرێت.

2- مسۆگەرکردنی پاراستنی یەکێتیی خاکی کوردستان و دابەشنەکردنی لەگەڵ فەرەنسییەکان.

3- دەبێ سنووری کوردستان، بە پێی توانا هاوشانی سنوورەکانی ئەتنی و نەتەوەیی نێوان ئەو خاکانە بێت کە کورد و عارەب تیایدا نیشتەجێن – سەرچاوە: (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، المسألة الكوردية (1917-1923)، ل93 + دکتۆر ئەحمەد عوسمان، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، ل134). ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆنی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدادا لە ڕێکەوتی (26.11.1919)دا، بە بروسکەیەک هەر سێ مەرجەکەی مێجەر نۆئیلی گەڕاندۆتە دواوە - سەرچاوە: (محەمەد ڕەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، ل458).

نامەی سێیەمیشیان نامەیەکی مێجەر ئێدوارد نۆئیلی ڕاوێژکاری رامیاری شێخ مەحمودی قارەمان بووە، کە لە ڕێکەوتی (10.10.1922)دا بۆ (بۆرد دیلیۆن)ی سکرتێری کۆمیسیاری باڵای بەریتانی (سێر پێرسی کۆکس)ی نووسیوە، کە لە نامەکەدا هاتووە: (وای بۆ دەچم بڕیاری ئەوە درابێ کە کورد، پێی خۆش یا ناخۆش بێ، دەبێ بە هەموو جۆرێ خوارووی کوردستان بخرێتە سەر ئێراق و لەژێر دەسەڵاتی ئێراقدا بێ. جارێکی تریش دووبارەی دەکەمەوە کە کورد نابێ بخرێتە ناو ئێراق. ئەگەر کەرکوک بکرێ بە ناوچەی هەڵبژاردن بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنی دامەزرێن، مانای وایە بە کوردەکان بوترێ بە ئاشکرا بڕیاردراوە کەرکوک بخرێتە سەر ئێراق – سەرچاوە: محەمەد ڕەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل483-484). بەر لە هەموو شتێک، ئەم نامەیەی مێجەر نۆئیل دەیسەلمێنی کە ئینگلیزەکان گرنگیان بە پرسی کورد نەداوە، بەڵکو ئاواتی یەکەمیان لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بوو بە ئێراقی عارەبەوە لە پێناوی مسۆگەرکردنی نەوتی موسڵ و کەرکوکی باشووری کوردستان، بەهۆی عارەبە هاوپەیمانەکانیانەوە. دواتر ئینگلیزەکان پێشنیازەکانی (مێجەر نۆئیل)یان بەهەند وەرنەگرتو باشووری کوردستانیان بەزۆر بە ئێراقەوە لکاند، لە لایەکی تریشەوە لە بری سەلماندنی مافەکانی گەلی کوردستان، هەر دوو سوپای بەریتانیاو ئێراق بە تۆپبارانکردنی شاری سلێمانی و شارۆچکەو

دێهاتەکانی کوردستان وەڵامی داواکارییەکانی کوردیان دایەوە. هەروەها بەکارهێنانی خوارووی کوردستان (باشووری کوردستان) لە نامەکەی مێجەر نۆئیلدا، دەیسەلمێنێ کە نە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و نە شاری کەرکوک هیچ پەیوەندییەکیان بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە، بەڵکو باشووری کوردستان بەناوەکەیەوە دیارە کە خاکی کورد بووەو، شاری کەرکوک-یش شارێکی کوردی و لەنێو سنووری باشووری کوردستاندا بووە. هەروەها ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆنی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە ئێراق، کە لە نێوان ماوەی (27.5.1918-4.10.1920)دا پۆستی ناوبراوی هەبووە، لە پەرتووکی (میسۆپۆتامیا لە نێوان سالانی 1917-1920)دا، نووسیویێتی: (ئەو رۆژانەی ئێمە لە میسۆپۆتامیادا دەمانویست بەرێوەبەرایەتیەکی تایبەتی بۆ عارەبەکان دامەزرێنین، رۆژنامەکانی لەندەن (کە بەزۆری لەژێر دەسەلاتی جولەکەدا بووەو نەیان دەویست حکومەت بۆ عارەب دامەزرێنرێ، هەروەها لە پەرلەمانیشدا لایەنگری وایان هەبوو کە دژی عارەب بوون)، بۆئەوەی بەڵگە نەدەین بەدەست ئەوانەوە، لە راپۆرتەکاندا هەر بەدکارییەکی عارەبمان بدیایە ئەماندایە پاڵ کوردەکان و ووشەی عارەبمان لادەبردو ووشەی کوردمان لەجێی دادەناو هەندێ نموونە بۆ ئەو بەدکارییانە دەهێنینەوە کە چۆن عارەبەکان، ئینگلیزە کوژراوو مردووەکانیان لەگۆڕ دەردەهێناو ئەموستیلەی زێڕو دانە زێڕەکانیان لەدەم دەردەکێشان - سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، ل259). ئەوەی کە ئارنۆڵد ویلسۆن ئاماژەی پێکردووە، لە لایەک دەیسەلمێنێ کە ئینگلیزەکان هەرگیزو بە هیچ شێوەیەک نەخشەو پلانی سەربەخۆیی کوردستان و دامەزراندنی دەوڵەتی کوردییان نەبووە، بەڵکو بڕیاری دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبییان داوە بەناوی ئێراقەوە کە پارچەیەکی کوردستانیشی بخەنە سەر، لە لایەکی تریشەوە ئەوپەڕی بێویژدانی و بێڕەوشتی ئەوان دەردەخات سەبارەت بە ستەمێکی گەورەیان کە لە کورد و کوردستانیان کردووە، لە پێناوی بەدیهێنانی ئاوات و بەرژەوەندییەکانی خۆیان و عارەبەکاندا هەموو تاوان و کردارەکانی خۆیان و عارەبەکانیان خستۆتە ئەستۆی کوردەوە، بۆنموونە یەکێک لەکارە هەرە نامرۆڤایەتییەکانی ئینگلیزەکان کە لە رێکەوتی (18.6.1919)دا بەرامبەر بە بریندارە دیلەکانی کورد ئەنجامیاندا، بەنزین پێداکردنیان و سووتاندنیان

بوو لەگەڵ ئەشکەنجەدان و بەدار لێدانی پارێزگاری سلێمانی حاجی سەید عومەری مامی شێخ مەحمودی نەمر تا گیان سپاردنی، کە بە دیلی کەوتبووە دەست سوپای ئینگلیز – سەرچاوە: (کەمال نوری مەعروف، یاداشتەکانی شێخ لەتیفی حەفید لەسەر شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید، ل58–59). سەرەڕای ئەم سێ نامەیەو قسەی کۆمیسیاری ناوبراو کە لە سەرەوەدا ئاماژەیان پێکرا، ئاماژە بە لێدوانێکی ئیدمۆندس دەکەم کە عەلائەدین سەجادی، لە لاپەڕە (83)ی پەرتووکی (شۆڕشەکانی کورد وە کورد و کۆماری ئێراق)دا، نووسیویێتی: (ئێدمۆندس لە پەرتووکەکەی خۆیدا ئەڵێ: ئینگلیزەکان هەرگیز نەیانوتووە کە حکومەت بۆ کوردستان دروست ئەکەن). پێموایە ئینگلیزەکان خۆشیان لەو باوەڕەدا بووینە، ئەگەر ئەوان خۆیان حکومەت و دەوڵەتی سەربەخۆ بۆ کورد دروست نەکەن، ئەوە کورد هەرگیز لە سایەی میرییەکی عارەبی، تەنانەت سەرەتاترین مافی نەتەوایەتی خۆی دەستناکەوێت و رووبەڕووی هەڕەشەی لەناوبردن دەبێتەوە. جگە لەمەش مێژوونووس محەمەد رەسوڵ هاوار، لە لاپەڕە (385)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان)دا، نووسیویێتی : (مس بێڵ، لە پەرتوکەکەی خۆیدا (فصول من تأريخ العراق القريب)دا، نووسیویێتی: (ئەو راسپاردانەی لەسەر سەرکردایەتی بەڕێوەبەرایەتی گشتییەوە (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن) دەرچووبوو بۆ نۆئیل، ئەوەی ئەگەیاند کە پێویستە وا لە خەڵک بگەیەنێت کە ئەو بەڕێوەبەرایەتیەی لە سلێمانیدا پێکدێ شتێکی کاتییەو پێویستە نۆئیل ئەو راستیە بۆ شێخ مەحمودو خەڵک روون بکاتەوە). بە گوێرەی نووسینەکەی مس بێڵ، دیسان دەریدەخات کە ئینگلیزەکان نە بە پەرۆش بووینە بۆ دامەزراندنی حکومەت و دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی، نە پرسی کوردیش بەلایانەوە گرنگ بووە هەروەکو لە نامەکەی وەزیری کۆلۆنی بەریتانی بۆ ئارنۆڵد ویلسۆن ئاماژەی پێکراوە، کە دەیانەوێت دوارۆژی کوردستان بدەینە دەست کورد خۆیان و ئەوان لە کۆڵ خۆیانی بکەنەوە.

گوایە ئینگلیزەکان لە رێکەوتی (18.2.1919)دا راپرسییەکیان لە ویلایەتی موسڵ ئەنجامدا، کە زۆربەی دانیشتوانی ئەو ویلایەتە بە کورد، کریستان، تورکمان و عارەب دەنگیان بۆ دەسەڵاتێکی عارەبی نەداوە. سەبارەت بەو راپرسییەی سەرەوە، نەجم عومەر سوورچی، باسی ئەوەی کردووە کە ئەفسەری پایەبەرزی ئینگلیز (جێراڵد ئیڤلیون لیچمەن)ی فەرمانداری سەربازی ویلایەتی موسڵ و ئەفسەری

رامیاری شاری موسڵ، باسی ئەوەی کردووە کە کوردەکان، ئێزیدییەکان (کە ئەوانیش هەر کوردن)و کریستانەکان لایەنگیری لە دامەزراندنی دەسەڵاتێکی عارەبی ناکەن لە ویلایەتی موسڵ، بەڵکو هەموویان پێکەوە سەرپەرشتی کردنێکی ئینگلیز بە باشتر دەزانن – سەرچاوە: (نجم عمر سورچي، مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) مابعد عام 2000، ل304). ئینگلیزەکان بۆچوونی کوردیان سەبارەت بەو پرسە پێشتریش باش دەزانی، بۆ نموونە لە راپۆرتێکی ئەفسەری پلەبەرزی ئینگلیز کۆلۆنێڵ (جێرالد ئیڤیلیون لیچمەن)، کە لە رێکەوتی (22.12.1918)دا بۆ کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)ی بەرزکردۆتەوە، سەبارەت بە بۆچوونی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ لەسەر یەکگرتنی ویلایەتەکە لەگەڵ هەر دوو ویلایەتی بەغداو بەسرای عارەبی، لە چوارچێوەی دەوڵەتێکی نوێدا بەناوی ئێراق. لە راپۆرتەکەدا جێرالد لیچمەن باسی ئەوە دەکات کە بەلای کەمەوە نیوەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن، کە دوو لەسەر سێی دانیشتوانی پارێزگاکەن و، بە توندی دژی عارەبن. ئێزیدییەکانی چیای شەنگال-ن، بە تێکڕا جەختیان لەسەر ئەوە کردۆتەوە کە ئەوان نایانەوێت لەژێر دەسەڵاتێکی عارەبی یان موسڵماندا بژین و، لە دڵەڕاوکێیەکی بەردەوام دان لەبەرئەوەی نوێنەری شەریف لە دێرەزوور بووە. بە هەمان شێوە تەواوی کریستانەکانی ویلایەتەکە لایەنگری سەرپەرشتی راستەوخۆی بەریتانیا دەکەن، لەوانەش کلدان و کاسۆلیکەکان کە پێشتر لایەنگری فەرەنسییەکان بوون، ئێستا لە ترسی فەرمانڕەوایی عارەبی هەڵوێستی خۆیان گۆڕیوە – سەرچاوە: سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، الجزء الثاني، ل362-363). ئەمەش نیشانەیەکە بۆ ئەوەی کە ژمارەو رێژەی عارەب ئەوەندە نەبووەو یەکجار کەم بووە لەچاو رێژەو ژمارەی کورد، بۆیە ئەوانیش نەیانویستووە دەنگ بۆ حکومەتێکی عارەبی بدەن، نەوەک دڵی کوردەکان کە پێکهاتەی سەرەکی ویلایەتی موسڵ بووینە لە خۆیان بڕەنجێنن و، یاخود خۆیان تووشی مەترسی رق و تۆڵەی کوردەکان بکەنەوە، ئەگینا گەر عارەب دەسەڵاتیان هەبێ و ژمارەیان زۆربێ هەردەم بە هەڕەشە و تۆقاندن داواکارییەکانی خۆیان دەسەپێنن، خۆ ئەگەر دەسەڵاتیان نەبێت خۆیان دەگونجێنن و هەموو شتێک پەسند دەکەن، تاوەکو رۆژێک دادێت بەهێز دەبن. بۆ سەلماندنی ئەم قسەیەی لیچمەن، ئەو راپرسیەی کە ئینگلیز گوایە لە رێکەوتی (18.2.1919)دا

ئەنجامیداوە، دەرکەوت کە زۆربەی کورد و دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە دەسەڵاتێکی عارەبی قایل نەبووینە. یەکێک لە بەرپرسەکانی بەریتانی، لە راپۆرتێکی نهێنی خۆیدا کە لە کۆتایی ساڵی (1921)دا (لەو ساڵەدا بە گوێرەی بەرگی دووەمی پەرتووکی شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، ل105، هەر یەک لە کاپتن ئێڵ. ئی. نۆلدەر (Kaptin L. E. Nolder)، کە لە رێکەوتی (14.11.1919)دا کرا بە فەرمانداری سیاسی شاری موسڵ (عەبدولمونعیم ئەلغولامی، ثورتنا في شمال العراق، مطبعة شفيق – بغداد 1966، ل83)و ئارِ. ئێف. جاردین (R. F. Jardine) لە موسڵ ئەفسەری بەرپرس بووینە)، بۆ نوێنەری باڵای بەریتانی (سێر پێرسی کۆکس)ی بەرزکردۆتەوە، نووسیویێتی: (ئەگەر بە تەواوی واز لە خەڵکەکە بهێنرێت و بەئازادی خۆیان دەنگ بدەن، ئەوکاتە تەواوی کوردەکان، کریستانەکان، ئێزیدییەکان و زۆرێک لە جووتیارە عارەبەکان بە هیچ شێوەیەک حکومەتی عارەبییان ناوێت و پابەند نابن بە دەسەڵاتێکی عارەبی لەم ویلایەتەدا، بەڵکو سەرپەرشتیکردن (ماندات)ی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) لە لایەن بەریتانیاوە بەرِێگە چارەیەکی باشتر دەزانن). هەروەها راپرسی حوزەیرانی ساڵی (1921)، کە گوایە بۆ هەڵبژاردنی شا فەیسەڵ بەرِێوەچووە، ئەنجامەکەی بەمجۆرە بوو باسکراوە کە دانیشتوانی سلێمانی بەشدار نەبووەو، دانیشتوانی پارێزگای کەرکوک لە دژی شا فەیسەڵ دەنگیاندا، دانیشتوانی پارێزگاکانی هەولێر و موسڵ بەمەرجی دامەزراندنی میرییەکی کوردی ناوخۆیی دەنگیان بۆ شا فەیسەڵ دا. کەچی تائێستاش زۆربەی سیاسەتمەداران، رۆشنبیران، مێژوونووسان، نووسەرانو توێژەرە عارەبەکان باسی ئەوە دەکەن کە کوردی دانیشتووی شارەکانی هەولێر و موسڵ (نەینەوا + دهۆک) لە گشتپرسی حوزەیرانی ساڵی (1921)دا دەنگیان بۆ فەیسەڵ و حکومەتی ئێراقی داوە، بەڵام محەمەد موزەفەر هاشم ئەلئەدهەمی، لە پەرتووکی (المجلس التأسيسي العراقي)دا ئاماژە بە نامەیەکی شا فەیسەلی شای تازەی ئێراق دەدات، بە ژمارە (384–399)ی رێکەوتی (22.12.1921) کە بۆ کۆمیسیاری باڵا (سێر پێرسی کۆکس)ی ناردووەو، داوا لە نوێنەری باڵا دەکات کە لە گشتپرسی داهاتوودا تەنیا دانیشتوانی شارەکانی سلێمانی و کەرکوک بگرێتەوە، نەوەک کوردانی دانیشتووی هەولێر و موسڵ پەشیمان ببنەوە. بەڵام لە وەڵامی ئەو داواکارییەی شا فەیسەڵدا، کۆمیسیاری باڵا سێر پێرسی کۆکس

ئەم ڕوونکردنەوەیەی داوە: (ئەوانەی دەنگیان دابوو بۆ فەیسەڵ وەکو ئاکرێ، زاخۆ، دهۆک و هەولێر، ئیتر ئەو دەنگدانەیان مانای ئەوە نییە کە وازیان لە مافی خۆیان هێنابێت کە وەکو لە مادە (64)ی پەیمانی سیڤرەدا بۆ مافی کورد دەستنیشان کراوە، چونکە ئەوانەی کە دەنگیان دابوو لەکاتی خۆیدا بە ئاشکرا ووتبوویان کە بەشداری کردنیان لەو دەنگدانەیان بۆ فەیسەڵ ڕێگەی ئەوەیان لێناگرێ کە ئەو مافەی مادەی (64)ی سیڤرەیان لەکیس بچێت. لەبەرئەوە دەنگدانی ئەوانە تەنیا بۆئەوە بووە کە دانیان بەخاوەن شکۆتانا ناوە وەکو شای ئێراق کە ئەمە ڕێگەی ئەوەیان لێناگرێ ببن بە بەشێک لە دەوڵەتی کوردستانی سەربەخۆ، ئەگەر هاتوو ئەو پەیمانی ئاشتیەی کە لەگەڵ تورکەکاندا دەکرێ دەربارەی پێکهێنانی حکومەتێکی کوردی سەریگرت – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل56-57). بەڵام بەداخەوە من تەنیا چاپی دووەمی پەرتووکەکانی محەمەد موزەفەر ئەلئەدهەمم هەیەو، زۆر بەدوای ئەوەدا گەڕام نەمدۆزییەوە کە پێدەچێت لە چاپی دووەمدا لایدابێت، کە مێژوونووس محەمەد هاوار رەسوڵ پشتی بەستووە بە چاپی یەکەمی ساڵی (1976)ی پەرتووکی ناوبراو، کە تەنیا یەک بەرگیش بووە، بەڵام دکتۆر عەزیز ئەلحاج، لە لاپەڕە (44)ی پەرتووکی (القضية الكوردية في العشرينات)و مەحمود مەلا عزەت، لە لاپەڕەکانی (152–153)ی پەرتووکی (حکومەتی کوردستان لەناو مەتەڵی سیاسەتی بەریتانیدا)دا، باسی هەمان شتیان کردووە کە محەمەد رەسوڵ هاوار لە پەرتووکەکەی محەمەد موزەفەر هاشم ئەلئەدهەمی وەریگرتووە. کەچی سەبارەت بەناو هەر دوو ڕاپرسی، ڕاپرسی یەکەم (18.2.1919)و ڕاپرسی دووەم (حوزەیرانی 1921)، لە لاپەڕە (49)ی پەرتووکی (ولايه الموصل تقرير لجنة عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924–1925، مراجعة وتحقيق عبدالرزاق محمود القيسي)دا، هاتووە (لە پێناوی زۆرتر تیشک خستنەسەر ڕاپرسییەکانی پێشوو، شاندەکە (شاندی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ) داوای لە حکومەتی بەریتانی و دەسەڵاتدارانی بەریتانی کرد کە سەبارەت بە هەر دوو ڕاپرسی وردەکارییەکانی بداتێ. بەڵام لەو زانیارییانەی کە درانە شاندەکە، دەرکەوت کە نە لە ساڵی (1919)و نە لە ساڵی (1921)دا ڕاپرسی ئەنجام نەدراوە). هەروەها بۆ زۆرتر دڵنیابوون لەوەی کە کورد دەنگی بۆ شا

فەیسەڵ نەداوە، رۆژهەڵاتناسی روسی باسیلی نیکیتین لە لاپەڕە (291)ی پەرتووکی (الكورد دراسة سوسيولوجية وتأريخية)دا، نووسیویێتی: (راپۆرتی دەستەی باڵای بەڕێوەبەرایەتی بەریتانی لە ئێراق جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە لە نێوان مانگی ئۆکتۆبەری (1920)دا تاوەکو مانگی مارسی ساڵی (1922)، کوردەکان بەشدار نەبووینە لە دەنگدان بۆ هەڵبژاردنی شا فەیسەڵ بۆ پادشای ئێراق).

دوای ئەوەی هەروەکو ئاماژەم پێکرد ئینگلیزەکان لە رێکەوتی (22.9.1922)دا شێخ مەحمودیان لە هەندەران بۆ کوردستان گەڕاندەوە (کەچی شێخ لەتیفی حەفید، لە لاپەڕە (88)ی پەرتووکی یاداشتەکانی شێخ لەتیفی حەفید لەسەر شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید، نووسیویێتی: لە رۆژی (18.9.1922)دا خەڵکی سلێمانی بە گەورەو بچووک، ژنو منداڵەوە، هاتبوونە دەرێ و، لە نزیک شاخی بەرانانەوە وەستابوون، بۆ پێشوازی پێشەوای بەوەفاو گەورە)، حکومەتی دووەمی باشووری کوردستان لە رێکەوتی (9.10.1922)دا بە فەرمانی فەرماندراری کوردستان شێخ مەحمودی حەفید فەرمانی ژمارە (1)ی دەرکرد، کە تایبەت بوو بە بڕیاری دامەزراندنی وەزارەت و سەرۆکی وەزیران، هەروەها لە رۆژی (10.10.1922)دا بە گوێرەی فەرمانی حوکمداری ژمارە (2) لە لایەن شێخ مەحمودەوە حکومەتی کوردستان راگەیەنرا. دواتریش شێخی نەمر لە رێکەوتی (22.11.1922)دا بە بڕیارێک خۆیکرد بە شای کوردستان – سەرچاوە: ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم، لاپەڕەکانی (116–129)، کە نووسیویێتی: (لە تشرینی دووەمی 1922دا شێخ مەحمود بانگی شای کوردستانی بۆ خۆیدا، هەروەها رۆژنامەی رۆژی کوردستان، ژمارە (3)ی رێکەوتی (6.12.1922)دا، فەرمانی بانگی شایەتی شێخ مەحمودو پیرۆزباییەکانی بڵاوکردۆتەوە). رۆژنامەی رۆژی کوردستان رۆژنامەی فەرمی حکومەتەکەی شێخ مەحمودی نەمر بووە، کە یەکەم ژمارەی لە رێکەوتی(15.11.1922)دا لە شاری سلێمانی دەرچووە - سەرچاوە: (جەلال تاڵەبانی، کوردستان والحركة القومية الكوردية، ل59). لەبەرئەوەی شێخی نەمر باوەڕی بە ئینگلیزەکان نەمابوو، بۆیە دەیویست کارەکانی خۆی بە بێ راوێژکردن بەوان ئەنجام بداتو، بڕیارەکان و هەنگاوەکانیش لەپێناو گەیشتن بە مافەکانی نەتەوەی کورد سەربەخۆیانە بهاوێژێت، کە ئەمەش وای لە ئینگلیزەکان دەکرد کێشەی زۆر بۆ حکومەتی باشووری کوردستان لە سلێمانی دروست بکەن! بۆ بێ

متمانەیی شێخ مەحمود بە ئینگلیزەکان، ئەو لێدوانەی ناوبراو وەکو نموونە دێنینەوە کە دەڵێت: (راستت ئەویٚ تا بە راست و رەوان ئینگلیزەکان دان بە حکومەتی کوردا نەنێن و بۆ دامەزراندنی ئەم حکومەتە یارمەتییەک کە پێویستە بە ئێمەی نەبەخشن بە تەمای ئەوە نیم کە خۆمیان بۆ بخەمە ئاگرەوە – سەرچاوە: رەفیق حلمی، یاداشت کوردستانی ئێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، بەشی سێیەم، ل61).

پێشتر شێخ مەحمودی نەمر لە رۆژی (2.11.1922)دا شاندێکی کوردی کە کە پێکهاتبوو لە هەر یەک لە (سەید ئەحمەد بەرزنجی، حەمە ئاغاو تاهیری ئەمین ئاغا)ی بە سەرۆکایەتی یەکەمیان رەوانەکردبوو بۆ بەغداو لەگەڵ کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا (ئەوکاتە سێر پێرسی کۆکس کۆمیسیاری باڵا بووە) کۆبۆوە. شاندەکەی کورد کە لە چواردە کەس پێکهاتبوو لەو دانیشتنەدا داوایکرد: (سەربەخۆیی باشووری کوردستان بە فەرمی بناسریٚ، هەموو ئەو ناوچانەی کە زۆربەی دانیشتوانیان کوردە بەشێک بن لە باشووری کوردستان، کۆمیسیۆنێک بۆ دیاریکردنی سنووری نێوان کوردستان و ئێراق پێکبیٚ، شێخ مەحمود بە پلەی فەرماندار (حوکمدار)ی باشووری کوردستان بناسریٚ و ئەو کەسانەی لە خولی دووەمی هەڵبژاردنی ئێستا هەڵدەبژێردرێن، ناوکی ئەنجومەنی نەتەوەیی کوردستان پێکبهێنن – سەرچاوە: دێڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی روون، باشووری کوردستان – سلێمانی 2002، ل353).

لە رێکەوتی (15.11.1922)دا مێجەر نۆئیلی راوێژکاری سیاسی شێخ مەحمودی نەمر، نامەیەکی لە بەغداوە بۆ حاکمی گشتی کوردستان شێخ مەحمودی حەفید ناردووەو، لە بەشێکی نامەکەدا نووسیویەتی: (کاتێک گەیشتمە بەغدا، بە گورجی پەیوەندیم بە کۆمیسیاری باڵاوە کردو، بۆی باسکردم کە ئێستا ناتوانین پرسی سەربەخۆیی کوردستان کۆتایی پیٚ بێنین، ئەگەر شا فەیسەڵ و، حکومەتی ئێراق پەسندی نەکەن. بۆ ئەمە، بەشێوەیەکی نهێنی پەیوەندیم بە شا فەیسەڵەوە کرد، گەیشتینە پەیمانێک بەمزوانە بە ئاشکرا بڵاودەبێتەوە. ناوەڕۆکی ئەمەش ئەوەیە کە کوردی ئێراق بۆی هەیە حکومەتێکی سەربەخۆی کوردی لە چوارچێوەی سنووری ئێراقدا دابمەزرێنێت. هەروەها خاوەنشکۆ لە بارەی دانانی سنووریشەوە ووتی: ئەگەر کوردەکان ئارەزووی سەربەخۆیی تەواویان هەیە، هەندێک ناوچە هەیە

پەیوەندی بە ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری عارەبەوە هەیە، پێویستە لە سنووری ئێراقدا بمێننەوە. ئەگەر کوردەکان ئارەزوو دەکەن و دەیانەوێت پەیوەندییان بە حکومەتی ئێراقەوە هەبێت. دەتوانن داوای ئەو ناوچانەش بکەن کە حەزی پێ دەکەن. هەروەکو ئاشکرایە لاتان، وتوویژ کردنی ئەم باسانە پێویست بەوە دەکات، نوماینەدەی فەرمی کورد لێرە هەبێت و، لەگەڵ حکومەتی ئێراقدا بکەوێتە گفتوگۆ. چارەنووسی کوردستان گەیشتە ئەم قۆناغە هەروەکو بۆم باسکردی – سەرچاوە: کەمال نوری مەعروف، یاداشتەکانی شێخ لەتیفی حەفید لەسەر شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید، ل99–100). بە گوێرەی قسەکانی نۆئیل بێت شا فەیسەڵ هەم باوەڕی بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی هەبووە لە چوارچێوەی ئێراقداو، هەم باوەڕی بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی تەواو هەبووە، بە مەرجێک هەندێک لە خاکی باشووری کوردستان بدرێت بە عارەب وەکو سەرانە یان سەرفترە!

لە سەرەتای مانگی دیسێمبەری ساڵی (1922)دا هەمان شاند دووبارە لە بەغدا، لەگەڵ سێر پرسی کۆکس و شای تازە دامەزراوی ئێراق (فەیسەڵ کوڕی حوسێن)دا کۆبوونەوە. هەر لەو مانگەو لە رۆژی (22.12.1922)دا شاندەکە (حەمە ئاغاو تاهیری ئەمین ئاغا) دووبارە چوونەوە بۆ کەرکوک و داخوازییەکانی سەرەوەیان دووبارەکردەوە، هەر دوا بەدوای ئەو دانیشتنانەو بۆ دڵنەواییکردنی کورد و شێخ مەحمود، دوای دوو رۆژ لە رێکەوتی (24.12.1922)دا هەر دوو حکومەتی بەریتانی و ئێراقی بە جووتە راگەیاندنێکی هاوبەشیان دەرکرد کە دانپێدانان بوو بە دامەزراندنی حکومەتی باشووری کوردستان. راگەیاندنە هاوبەشەکەی هەر دوو وڵات، بە بروسکەی ژمارە (676)ی رێکەوتی (28.11.1922)ی وەزارەتی کۆلۆنییەکانی بەریتانی ناردرابوو بۆ نوێنەری باڵای بەریتانی لە ئێراق و، ئەویش لە رۆژی (24.12.1922)دا بەشێوەی زارەکی ناوەڕۆکی ئەو بروسکەیەی بە (شێخ عەبدولکەریم) راگەیاند لە شارۆچکەی کفری، بۆئەوەی بە شێخ مەحمودی رابگەیەنێت. ئەو دانپێدانانە بە دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی سەربەخۆ لە چوارچێوەی ئێراقدا لە لایەن هەر دوو حکومەتەکانی بەریتانی و ئێراقی کە راگەیەندرابوو، ئەمە دەقەکەیەتی: (هەر دوو حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیای مەزن و حکومەتی ئێراق دان بە مافی ئەو کوردانەدا دەنێن کە لە سنووری ئێراقدا

دەژین، تا حکومەتێکی کوردی تایبەتی خۆیان لەو هەرێمانەدا دابمەزرێنن کە کورد زۆربەی زۆری دانیشتووەکانیان پێکدێنن. هەر دوولا داوادەکەن کە هەموو توخمە جیاجیاکانی کورد بە زووترین کات لەناوخۆیاندا لەسەر شێوەو شێوازی دامەزراندنی ئەو حکومەتەی کە خۆیان دەیخوازن، رێکبکەون و شاندێکی فەرمی خۆیان بنێرن بۆ بەغدا بە مەبەستی گفتوگۆکردن لەسەر پەیوەندییە رامیاری و ئابوورییەکانی خۆیان کە لە داهاتوودا دروست دەبێ لەگەڵ هەر دوو حکومەتی خاوەنشکۆی بەریتانی و حکومەتی ئێراق – سەرچاوە: دکتۆر جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، ل103+ محمود الدرة، القضیة الکوردیة، ص148-149 + کریس کۆچیرا، مێژووی کورد لە سەدەی 19-20دا، ل123). مەبەستی ئەو راگەیاندنە هاوبەشەی ئینگلیزو عارەب، تەنیا لکاندنی باشووری کوردستان بوو بە ئێراقی عارەبەوە، ئەگینا هیچ لایەکیان باوەڕیان بە سەرەتاترین مافەکانی کورد نەبووە. هەردوای دەرچوونی راگەیاندنە هاوبەشەکەو، بە گوێرەی نامەی وەزارەتی دەرەوە ژمارە (9009/371) راپۆرتی ژمارە (1)ی رۆژی (1.1.1923)ی دەزگای هەواڵگری (موخابەرات)ی ئێراق، کە سێر پێرسی کۆکسی کۆمیسیاری باڵا شا فەیسەڵی دڵنیاکردەوە لەوەی کە: (ئەم راگەیاندنە بە هیچ شێوەیەک بەمانای جیابوونەوەی سیاسی و ئابووری کوردستان نییە لە ئێراق – سەرچاوە: دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم، ل354). هەروەها لە رێکەوتی (24.2.1923)دا دەسەڵاتدارانی بەریتانی لە ئێراقدا لە رادیۆی بەغداوە بەیانێکیان راگەیاند، کە تیایدا هەڵوەشاندنەوەی حکومەتی کوردییان راگەیاند بە بیانۆی ئەوەی کە گوایە شێخ مەحمود دژی ئەو بەڵێنانەی کە بە ئینگلیزی دابوو رەفتاری کردووەو، داوایان لە شێخ مەحمودو ئەندامانی ئەنجومەنی وەزیرانی حکومەتی کوردستان کرد، کە بەرەو بەغدا بکەونە رێ و خۆیان بدەن بە دەستەوە - سەرچاوە: (ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الانتداب البریطاني، وەرگێڕانی دکتۆر هاشم ساڵح تکریتي، ل325). سەرەڕای ئەو دڵنیاکردنەوەی کۆکس بۆ شا فەیسەڵ و راگەیاندنەی دەسەڵاتدارانی بەریتانی لە بەغدا، دوای تێپەڕبوونی چەند مانگێک بەسەر راگەیاندنە هاوبەشەکەی (24.12.1922)ی بەریتانیاو ئێراق، کە بڕیاری دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی دابوو، هەر دوو حکومەتی بەریتانیاو ئێراق بە گوێرەی نامەی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی ژمارە (11460/371)ی رۆژی

(10.2.1926)ی بوردیون بۆ ئامری نووسیوە، کاتی خۆی لە سەرەتای ساڵی (1923)دا رایانگەیاندووە کە: (هەم دەوڵەتی خاوەنشکۆی پاشای بەریتانیاو هەم دەوڵەتی ئێراق، ئێستا بەو هۆیە کە کوردەکان هەتا لەکاتی دەرچوونی ئەم راگەیانراوەشدا نەیانتوانی لەناوخۆیان پێکبێن و هیچ هەوڵ و کۆششێکیان بۆ ئەم پرسە نەکرد، یان پێشنیازێکی تایبەتییان نەکرد، لە بارەی دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی، خۆیان لە بەرامبەر هەر کۆت و گفتێک بە تەواوی ئازاد دەزانن – سەرچاوە: دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم، ل358). نزیکەی چوار مانگ بەسەر تێپەڕبوونی ئەو راگەیاندنە نەچووبوو، هەر دوو دەوڵەتی بەریتانیا ئێراق لە رێکەوتی (23.4.1923)دا رێکەوتننامەیەکیان مۆرکرد، کە بڕیاری پێشووی ئینگلیز سەبارەت بە بەڕێوەبردنی پارێزگای سلێمانی لە لایەن کۆمیسیاری باڵاوە هەڵبوەشێتەوەو، رێگە چارەیەک بدۆزرێتەوە کە پارێزگای ناوبراو وەکو پارێزگایەکی ئێراقی رەفتاری لەگەڵدا بکرێت و بە یەکجاری بکرێت بە بەشێکی ئێراق - سەرچاوە: دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم، ل357). هەر دوو حکومەتی بەریتانی و ئێراقی بەو چەند کارانەی سەرەوە لە دژی کورد و کوردستان نەوەستان، بەڵکو لە مانگی حەوتی ساڵی (1923)دا ئەنجومەنی وەزیرانی ئێراقی بەیانێکیان راگەیاند، کە تیایدا راگەیاندنی حکومەتی بەریتانی و حکومەتی ئێراقیان سەبارەت بە بڕیاردانی دامەزراندنی حکومەتی کوردی لە باشووری کوردستان هەڵوەشاندەوە، تەنیا رایانگەیاندبوو کە حکومەت دانیشتوانی قەزاکانی باکوور (مەبەستیان لە باکوور کوردستانە) ناچار ناکات بە بەکارهێنانی زمانی عارەبی لە نووسراوە فەرمییەکاندا – سەرچاوە: (عەزیز شەریف، المسألة الكوردية في العراق، ل59). جێگای سەر سوڕمانە، لە لایەک هەر دوو دەوڵەتەکە راگەیاندنێکی هاوبەشیان دەرکردووە بە مەبەستی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی، کە خۆیان باوەڕیان بە جێبەجێکردنی راگەیاندنەکە نییەو کۆسپی بۆ دروست دەکەن، کەچی لە لاکەی تریشەوە ئۆباڵی جێبەجێ نەکردنی راگەیاندنە هاوبەشەکەو دانەمەزراندنی دەوڵەتی کوردی دەخە ئەستۆی کورد خۆی!

ئەوەی شایەنی باسە پێویستە ئەوە بگوترێت کە لە سەردەمی حکومەتی شێخ مەحمودی نەمردا، رۆژنامەی (ئومێدی ئیستیقلال – أميد إستقلال) وەکو ئۆرگانی حکومەت دەرچووە، کە رۆژنامەیەکی (ئەدەبی، فەرمی، کۆمەڵایەتی و رامیاری)

بووه، هەفتەی جارێک دەرچووه. هەروەکو فاروق عەلی عومەر، لە لاپەڕە (98)ی پەرتووکی (ڕۆژنامەگەریی کوردی لە ئێراقدا بەراییەکان 1914-1939)دا باسیکردووه کە ژمارەی یەکەمی لە ڕێکەوتی (20.9.1923)داو دوا ژمارەشی کە ژمارە بیست و پێنج بووه لە ڕێکەوتی (15.5.1924)دا دەرچووه.

بەر لە ڕاگەیاندنە هاوبەشەکەی (24.12.1922)ی هەر دوو حکومەتی بەریتانی و ئێراقی، پادشای ئەوکاتی بەریتانی جۆرجی پێنجەم (جۆرج فریدریک ئەرنێست ئابێرت - George Frederick Ernest Abert)، کە لە نێوان (3.7.1865-20.1.1936)دا ژیاوەو لە ماوەی نێوان سالانی (1910-20.1.1936)دا شای بەریتانیا بووه، بە بۆنەی دامەزراندنی حکومەتی کوردستان بە سەرۆکایەتی شێخ مەحمودی حەفید، لە بروسکەیەکدا کە لە ڕێکەوتی (3.12.1922)دا بۆ شێخی نەمر نووسیویێتی: (ئێمە پیرۆزبایی بەختەوەری و سەربەخۆیی کوردستان دەکەین. ئومێد دەکەین دۆستایەتیمان هەر لە پێشکەوتندا بێت – سەرچاوە: دکتۆر مارف عومەر گوڵ، کێشەی کەسایەتی یاسایی نێونەتەوەیی گەلی کورد، ل65). هەم ڕاگەیاندنە هاوبەشەکەی حکومەتی ئێراقی و بەریتانی هەم پیرۆزباییەکەی (جۆرجی پێنجەم)ی پادشای بەریتانی، زۆرتر بۆ خافڵکردن و هەڵخەڵەتاندنی کورد بوو، سەبارەت بەو ڕاگەیاندنە هاوبەشەی ئێراق – بەریتانیا، بە ڕاستی دکتۆر مارف عومەر گوڵ زۆر جوانی بۆچووه کە لە لایەک پێی وایە ئەوە دابەشکردنی کوردستان و جیاکردنەوەی باشووری کوردستانە لە باکووری کوردستان و سەرەتایەکە یاخود هەنگاوی یەکەمە بۆ لکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراق و بچووککردنەوەی دۆزی کوردە بۆ کێشەیەکی ناوخۆی ئێراقی، لە لایەکی تریش خۆدزینەوەو ڕاکردنی بەریتانیایە لە پەیماننامەی سێڤرە کە مانای هەڵوەشاندنەوەی ئەو پەیمانە دەگەیەنێت لە لایەنی بەریتانیاوە – سەرچاوە: دکتۆر مارف عومەر گوڵ، معاهدة سيڤر في السياسة والقانون الدولي، ترجمة دکتۆر عادل گەرمیاني، مجلة السردم العربي، العدد السابع، لسنة 2005، ص97-106). لە پێناوی بە دواداچوون و ڕێکەوتن لەسەر ناوەڕۆکی ڕاگەیاندنە هاوبەشەکەدا، لە ڕۆژی (19.1.1923)دا شاندێکی کوردی کە پێکهاتبوو لە (کەریم بەگی جاف و تاهیر ئەمین ئاغا) کە نوێنەرایەتی شێخ مەحمودیان دەکرد گەیشتنە کەرکوک، لە پێناوی گفتوگۆکردن لەسەربەیاننامە هاوبەشەکەی حکومەتی بەریتانیا و ئێراق سەبارەت بە دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی. بەڵام وتووێژەکە

وەستا چونکە لە لایەک ئەوان دەیانویست شێخ مەحمود شەڕی تورکیان بۆ بکات کە بۆی نەدەکردن، لە لاکەی تریشەوە وەکو پرەنسیپ نە میری بەریتانی و نە میری ئێراقی نیازیان نەبوو هیچ مافێکی رەوای نەتەوەی کورد بسەلمێنن، بەڵگەشمان بۆ ئەمە شێوەی دارشتنی بەیانە هاوبەشەکەیانە کە نووسیویانە (هەر دوو حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیای مەزن و حکومەتی ئێراق دان بە مافی ئەو کوردانەدا دەنێن کە لە سنووری ئێراقدا دەژین)، ئەوە لە بری ئەوەی کە بنووسن (دان بە مافی ئەو کوردانەدا دەنێن کە لە باشووری کوردستان یان (ویلایەتی موسڵ)دا دەژین)، دیارە ئەوان پێشتر بڕیاری خۆیان دابوو، بۆیە بەمشێوەیە مامەڵەیان لەگەڵ باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و کورددا دەکرد، هەروەها دوای تەنیا دوو مانگ بەسەر تێپەڕبوونی بەیانی دانپێدانە دووقۆڵییەکەیانداو، رێک لە (24.2.1923)دا هەر یەک لە دەسەڵاتدارانی بەریتانی و ئەنجومەنی وەزیرانی ئێراقی بەیانێکی نوێیان دەرکردو حکومەتی کوردی شێخ مەحمودیان هەڵوەشاندەوەو پاشگەزبوونەوە لە راگەیاندنی (24.12.1922)ی خۆیان کە دانپێدانانی هەر دوو حکومەتی بەریتانی و ئێراقی بوو بە دامەزراندنی میرییەکی کوردی لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) – سەرچاوە: شۆڕش حەسەن عومەر، حقوق الشعب الكوردي في الدساتير العراقية، ل51 + ئومێد حەمەدئەمین، شێخ مەحمودی حەفید 1922-1925، ل81). لە بەیانە نوێیەکەی میری ئێراقیدا تەنیا باسی ئەوە کرابوو کە دانیشتوانی قەزاکانی باکوور (باشووری کوردستان) ناچار ناکرێن لە پەیوەندییە فەرمییەکانیاندا زمانی عارەبی بەکار بهێنن. لە لایەکی تریشەوە هەر لە مانگی دووی ساڵی (1923)دا دەسەڵاتدارانی بەریتانی بە هاوکاری حکومەتی بەغدا نەخشەیەکی هاوبەشیان ئامادەکرد بۆ لەناوبردنی حکومەتی کوردستان لە سلێمانی، سەرەتا هۆشدارییەکی هاوبەشیان دایە شێخ مەحمودی نەمرو، داوایان لێکرد کە خۆیی و تەواوی ئەندامانی ئەنجومەنی وەزیرانی کوردستان رووبکەنە بەغدا، کە شێخ ئەم داوایەی پەسەند نەکرد، ئەوانیش بیست فڕۆکەیان نارد بۆ بۆردومانکردنی سلێمانی – سەرچاوە: (ئەیوب بارزانی، المقاومة الكوردية للأحتلال 1914-1958، ل53). دواتر حکومەتی ئێراق هێزێکی سەربازی گەورەی بۆ شاری موسڵ ناردو، شێخ مەحمودی حەفیدیش هێزێکی پێشمەرگەی کوردی بەرەو شاری کەرکوک نارد، ئەو کارە وایکرد کە چیتر شێخ مەحمودی قارەمان باوەڕی بە دەسەڵاتدارانی ئینگلیز

نەمێنێت، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی نێوانی ئینگلیزو شێخ مەحمود بەرە بەرەو بۆ جارێکی تر روو لە گرژی بکات. ئەوەبوو یەکەم جار ئینگلیزەکان لە سەرەتای ساڵی (1923)دا، بڕیاری گواستنەوەی مێجەر نۆئیلی دۆستی نزیکی کوردیان دەرکرد بۆ هیندستان و، (مێجەر ئەی. جەی. چاپمان– A. J. Chapmann)یان لە شوێنەکەی ئەو دانا، کە پێدەچێت دووبارە مێجەر نۆئیل هەر لەبەر لایەنگیری کردن و دۆستایەتی کردنی کورد گواسترابێتەوە. دواتر دوای ئەو تەنگژییەی نێوان کورد لە لایەک و عارەبی ئێراق و ئینگلیزەکان لە لایەکی ترەوە، کۆمیسیاری باڵای بەریتانی (سێر هێنری رۆبەرت کۆنوای دوبس 4.5.1923–ئۆکتۆبەری 1928)، داوا لە شێخ مەحمود دەکات بە پەلە بگاتە بەغدا لە پێناوی باسکردنی کێشەکانی نێوانیاندا، هەروەها ناوبراو بە توندی شێخی ئاگادار کردۆتەوە لە پەیوەست نەبوون بە جێبەجێ نەکردنی داواکارییەکەی. شێخ مەحمود خۆی نەچوو، بەڵام شاندێکی بە سەرۆکایەتی شێخ قادری برای نارد، کە هەر یەک لە کەریمی ئەلەکە، حەمە ئاغا، مستەفا پاشای یامولکی و ئەحمەد بەگی فەتاح بەگی لەگەڵ بوو. سەردانی ئەم شاندەش بۆ بەغدا بێسوود بوو، کە دواتر بە بێ ئومێدی و هیچ دەستکەوتێک گەڕانەوە شاری سلێمانی.

یەکێک لە کارە هەرە باشەکانی مێجەر نۆئیل، هەروەکو پێشتریش ئاماژەمان پێیکرد هەوڵە بێوچانەکانی بوو لە پێناوی لێک نزیککردنەوەی شێخ مەحمودی نەمر، سمکۆ ئاغای شکاکو سەید تەهای شەمزینی بە مەبەستی دامەزراندنی کوردستانی مەزن بۆ سەرجەم نەتەوەی کورد – سەرچاوە: (ئەیوب بارزانی، المقاومة الكوردية للأحتلال 1914–1958، ل52)، هەروەها یەکێک لە ووتە بەنرخەکانی مێجەر نۆئێل لەسەر کورد، کە پێویستە هەموو کورد شانازی بە نۆئیل و هەوڵەکانی ئەو بۆ سەربەخۆی کوردستان و ئەو ووتە بەنرخەیەی بکات، کە گوتبووی: (نەتەوەیەکم لە خۆرهەڵاتدا نەدیوە ئەوەندەی کورد زیندوو بێ و، هیچ میللەتێکم نەدیوە هێندەی ئەوان شایانی سەربەخۆیی بێ. بەداخ و پەژارەوە کە ئەوروپا تائێستا ئەم میللەتەی بە شایستەیی خۆی نەناسیوە – سەرچاوە: بیرەوەرییەکانی عەبدولعەزیز یامولکی، وەرگێڕانی لە تورکیی عوسمانییەوە شێرزاد کەریم، ل19. ماڵپەڕی ئەلکترۆنی پەرتووک).

سەبارەت بە پاشگەزبوونەوەی میری ئێراق لە بەیاننامەی ناوبراو (بەیاننامەی دانپێدانانی هاوبەشی هەر دوو حکومەتی بەریتانیاو ئێراق سەبارەت بە دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)دا کە لە ڕێکەوتی (24.12.1922)دا ڕایانگەیاندبوو)، پێشتر باسمانکرد کە ئێراق بە ئاشکرا پەشیماننامەی خۆی ڕاگەیاند، بەڵام پاشگەزبوونەوەی بەریتانییەکان لە ڕاپۆرتێکی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی (سێر هێنری ڕۆبەرت کۆنوای دوبس)دا دەردەکەوێت، کە نزیکەی سێ ساڵ دوای بەیاننامەی هاوبەشی نێوان هەر دوو دەوڵەت لە ڕاپۆرتێکدا بە ژمارە (NO. G, 4306/C. O, 730-92)ی ڕۆژی (10.2.1926)دا بۆ وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی ناردووە، لە خاڵەکانی دووەم و سێیەمدا دەڵێت: (دوو: دەرکردنی سەربازگەی تورک لە ڕەواندوز لە ساڵی (1923)دا، گۆڕانێکی دروستکردووە، کە ئیتر پێویست بە ئۆتۆنۆمی بۆ کورد ناکات و بەڕێوەبردنی کاروباری سلێمانی لە لایەن بەغداوە بووە بە شتێکی ئاسایی. سێ: وا پێشنیاز دەکەم بەو هەموو بڕیارانەدا بچنەوە کە هەتا ئێستا دەربارەی کوردستان دەرچووە، بە بێ ئەوەی هیچ گوێ بدرێتە ئەو بەیان و بڕیارانەی کە باسی ئۆتۆنۆمی کوردستانیان تیادا کراوە - سەرچاوە: دکتۆر مارف عومەر گوڵ، پێوەندی مەسەلەی کورد بە یاسای نێودەوڵەتانەوە، ل111). ئەوەی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی دەریبڕیوە، مانای وایە کە ئەوان تەنانەت مافی ئۆتۆنۆمی کە تەنانەت دەدرێت بەو نەتەوانەی کە خاوەنی خاکی خۆشیان نین و لەسەر خاکی نەتەوەیەکی تر دەژین، کەچی ئەوان بە کوردی خاوەن خاکی باشووری کوردستانی بەڕەوا نابینن. هەر لە هەمان ڕاپۆرتی سەرەوەدا، کۆمیسیاری باڵا لەوەش زۆرتر تێدەپەڕێنێ و داوا لە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی دەکات لە کۆبوونەوەی داهاتووی کۆمەڵەی نەتەوەکان، ڕاشکاوانە باسی سیاسەتەکانی بەریتانیا سەبارەت بە کورد و ئێراق بکرێت، بۆئەوەی میری ئێراق لەوە دڵنیابێت، کە بەریتانیا نەک هیچ بۆ کورد ناکات، بەڵکو هەر ڕاپەڕینێک کە کوردەکان پێی هەڵسن، لەناوی دەبەن.

گیروگرفتی نێوان شێخی نەمرو ئینگلیزەکان تا دەهات ئاڵۆزتر دەبوو، تا کار گەیشتە ئەو ڕادەیەی کە هێزی ئاسمانی بەریتانیا لە ڕۆژی (29.2.1923)دا شاری سلێمانی بۆردومان کردو، شێخیش لە ڕێکەوتی (3.3.1923)دا شاری چۆڵکردو پەنای بردە بەر ئەشکەوتی (جاسانە)ی سورداش. دوای چۆڵکردنی شاری سلێمانی

بـە نزیکـەی دوو مانگێـک، کۆمیسـیۆنێکی هاوبەشـی ئینگلیـزی – ئێراقـی، شـاری سلێمانی وەکو پارێزگایەکی سەربە دەوڵەتی ئێراقی ناوبرد. کەواتە دووەم حکومـەتی باشـووری کوردسـتان بـە رابەرایـەتی شـێخ مـەحمود لـە نێـوان (9.10.1922-3.3.1923) درێـژەی کێشـا. هێزەکـانی ئینگلیـز و ئێراقـی کـە لـە رێکـەوتی (26.5.1923)دا هاتبوونە ناو شـاری سلێمانی و شـارەکەیان داگیرکردبوو، کەچی دوای نزیکەی کەمتر لە مانگێک بەسەر تێپەڕبوونی ئەو داگیرکردنەدا، لە پڕو بە بێ هیچ هۆیەکی ئاشکرا ئینگلیزەکان لە رێکەوتی (17.6.1923)دا شاریان جێهێشت و، هێزێکی شێخی نەمریش بە سەرکردایەتی کەریم فەتاح بەگی هەمەوەند گەڕایەوە ناو شارو بەناوی شێخەوە کاروبارەکانی بەڕێوەدەبرد، دواتر شێخ مەحمود خۆشی لە رێکەوتی (11.7.1923)دا گەڕایەوە – سەرچاوە: (ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم ل158-159). لەبەرئەوەی ئینگلیزەکان لەگەڵ ئەوەدا نەبوون و نەیاندەویست دەسـەڵاتی شـێخی نـەمر لـە سـلێمانی تێپـەڕێت و فـراوان بکرێـت تـاوەکو تـەواوی باشـووری کوردسـتان واتـە ویلایـەتی موسـڵ (موسـڵ، دهـۆک، هـەولێر، کـەرکوک، سلێمانی و دیـالا) بگرێتـەوە، هـەروەها نـەیان دەویسـت هـیچ شـتێک بـۆ کـورد بکـەن، بـەڵکو تـەنیا مەبەسـتیان رۆژ بـەڕێکردن بـوو تـا ئـەو رۆژەی هـەلی ئـەوەیان بـۆ رێکدەکەوێت باشووری کوردستان بە یەکجاری بخەنە سەر دەوڵـەتی دەستکرد و داردەسـتی خۆیـان، بۆیـە مـاوە مـاوە شـەڕیان بـە شـێخ دەفرۆشـت و سـلێمانیان بۆردوومـان دەکـردەوە، کـەچی لـە بۆردوومـانی رۆژی (16.7.1924)دا شـێخی قارەمان ئیتر نەیتوانی بەرگەی هێزە داگیرکەرەکانی بەریتانی و ئێراقی بگرێت، بۆیە بە ناچاری لە رۆژی (18.7.1924)دا پەنای برد بۆ رۆژهەڵاتی کوردستان، ئەوەبوو هێزەکانی ئێراقی و ئینگلیزی لە رۆژی (19.7.1924)دا بە یەکجاری هاتنە سلێمانی و ئەو شارەیان بە ئێراقی عارەبی بەستەوە – سەرچاوە: (ئەحمەد خواجە، چیم دی، بـەرگی دووەم ل63-64). بەمـەش بۆمـان دەردەکـەوێت کـە حکومـەتی سـێیەمی کوردسـتان بـە سـەرۆکایەتی شـێخ مـەحمودی قارەمـان، لـە مـاوەی نێـوان (11.7.1923-19.7.1924)دا درێژەی هەبووە.

سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراق (عەبدولموحسین فەهد سەعدون)، لە رێکەوتی (2.1.1926)دا لـە بـەردەم ئەنجومـەنی پەرلەمانـدا دەڵێت: (دەبێ مـافی کوردەکـان بدەین، کارمەندەکانیـان لـە خۆیـان بـن، زمانیـان زمـانی فـەرمی بێ، منداڵانیان لـە

خوێندنگاکاندا فێری زمانی خۆیان ببن. ئەرکی سەرشانمانە مافەکانیان بدەینێ – سەرچاوە: سەلمان عەلی، کوردستانی ئێراق لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیادا، ل14). بەڵام نامەیەکی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە ئێراق (سێر فرانسیس هێنری هومفریس)، کە لە ڕێکەوتی (23.4.1929)دا بۆ وەزیری کۆلۆنیالی بەریتانی (لۆرد سیدنی جێمس وێب پاسفیلد – Lord Sidney James Webb Passfield)ی ناردووە، کە لە ماوەی نێوان (13.7.1859-13.10.1947)دا ژیاوەو، لە ماوەی نێوان (سەرەتای ساڵی 1929-24.8.1931)دا پۆستی ناوبراوی هەبووە، لە باسی ژمارەو ڕێژەی کارمەندانی کورد لە فەرمانگەکانی کوردستاندا (سلێمانی، کەرکوک، هەولێر و موسڵ)دا نووسیویێتی: (دامەزراندنی ژمارەیەکی زۆر کارمەندی نا کوردی، بە ڕاستی شکاندنێکی ئاشکرای بەڵێنەکانە. بۆ نموونە (99%)ی دانیشتوانی سلێمانی کوردن، کەچی زۆرتر لە (30%)ی فەرمانبەران، کوردنین. خۆ ژمارەکانی ناوچەکانی تریش خۆیان دەدوێن. فەرمانبەرانی کورد، وەک دەبینرێن (324)و عارەب (165)و تورکمان (180)و گاورو جوولەکە (62)ن، واتە ژمارەی ئەو فەرمانبەرانەی کەوا کورد نین (93)یان لە کوردەکان زۆرترە – سەرچاوە: سەلمان عەلی، کوردستانی ئێراق لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیادا، ل16). هەر سەبارەت بە ڕێژەی فەرمانبەرانی عارەب لە کوردستاندا، دکتۆر عەزیز شەمزینی لە لاپەڕەکانی (238-239)ی پەرتووکی (جولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان)دا نووسیویێتی: (هەر تەنیا بۆ نموونە (90%)ی فەرمانبەرانی کوردستان عارەب و خەڵکی بەغداو بەسرا بوون). هەرچی سەبارەت بە زمانی کوردی و کردنەوەی خوێندنگا بە کوردییە، محەمەد ئەمین زەکی، لە دوو تەقەللای بێسوودا باسی ئەوەی کردووە، کە لە دوو پارێزگای کوردیدا تەنیا ڕێژەی (1%)ی داهاتی پارێزگای سلێمانی و ڕێژەی (2،5%)ی داهاتی پارێزگای هەولێر بۆ بواری خوێندن بەکارهاتووە، کەچی لە بەرامبەردا لە پارێزگا عارەبییەکاندا بۆ نموونە ڕێژەی (38%)ی داهاتی پارێزگای بەغداو (18%)ی داهاتی پارێزگای کەربەلا بۆ بواری خوێندن بەکارهاتووە. کەچی سەبارەت بە ژمارەی خوێندەوارو نەخوێندەوار تەنیا لە دوو شاری باشووری کوردستاندا، دکتۆر عەزیز شەمزینی لە لاپەڕە (241)ی پەرتووکی (جولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان)دا نووسیویێتی: (بە پێی ئاماری ساڵی (1956)ی وەزارەتی ئابووری

ئێراق، له شاری هەولێردا که ژمارەی دانیشتوانی (بێجگه له منداڵان)دا (289.766) کەسه، که (280.366)ی نەخوێندەوارو (9.410) خوێندەوار هەیه، واته تەنیا (3،2%)ی خەڵکی شار خوێندەوارن. له شاری سلێمانیدا که ژمارەی دانیشتوانی (بێجگه له منداڵان)دا (226.200) کەسه، که (174.934) نەخوێندەوارو (10.304) خوێندەوار هەیه، واته (4،5%)ی خەڵکی شار خوێندەوارن). دکتۆر عەزیز شەمزینی، سەبارەت به ژمارەی خوێندنگاکانی کوردستان له لاپەڕە (240)دا نووسیویێتی: (ل. رامبۆ له پەرتووکی (کورد و یاسا)دا به زمانی فەرەنسی، نووسیویێتی: له سەرجەمی (60) فێرگەی کوردستانی ئێراق تەنیا دوو فێرگەی ناوەندی و (30) فێرگەی سەرەتایی هەیه، ئەوەی دەمێنێتەوە زۆرتر له باخچەی منداڵان دەچێ). هەرچی سەبارەت به بواری رۆشنبیری و بەچاپگەیاندنی پەرتووکه به زمانی کوردی، ئەوە هەر له ئاستێکی زۆر نزمدا بووەو، داگیرکەرانی تورک و عارەب هیچ گرنگییەکیان بەو بواره نەداوە. به پێی ئەوەی که دانەری پەرتووکی (بیبلۆگرافیای دووسەد ساڵی پەرتووکی کوردی 1787–1986)دا، نووسیویێتیو دەڵێ: (لەو ساڵەوە (1787)ەوە تا ساڵی (1920)، تەنیا پازده پەرتووک به زمانی کوردی دەرچووە (که ماوەکه دەکاته 113 ساڵ، واته له ماوەی نزیکەی هەر حەوت ساڵ و نیوێک یەک پەرتووکی کوردی چاپکراوە – دەرسیم) – سەرچاوە: فاروق عەلی عومەر، رۆژنامەگەریی کوردی له ئێراقدا بەراییەکان 1914–1939، ل32). ئەوە له کاتێکدا به گوێرەی خاڵی هەشتەمی یاسای سەرپەرشتیکردن (ماندێت)، که تیایدا هاتووە: (دەبێت دەوڵەتی سەرپەرشتیکار (بەریتانیا) دەستەبەری ئازادیو سەربەستییەکان بێت بۆ سەرجەم دانیشتوانی میسۆپۆتامیا به شێوەیەک که بەهۆی جیاوازی نەتەوایەتی، ئایین و ئایینزاکان هیچ جۆره جیاوازییەک نەکرێ. هەروەها دەبێت هەر نەتەوەیەک مافی ئەوەی بدرێتی که خوێندن و نووسین به زمانی زگماکی خۆی بێت و خوێندنگای تایبەت به خۆیان هەبێت – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل7–8).

قسەکانی سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراق له پەرلەماندا تەنیا له پێناوی کەم کردنەوەی دەنگی ناڕەزایی کورد و مەترسی هەڵگیرساندنی شۆڕشی کورد بووە، ئەگینا ئەوان باوەڕیان به مافه رەواکانی نەتەوەی کورد نەبووە. ئەگەر باوەڕیان به مافی کورد هەبووایه لەسەر خاکی خۆی، له لایەک باری فێرگەکانی کوردستان و

ژمارەی بەرزی نەخوێندەوار و کەمی بودجەی تەرخانکراو بۆ بواری خوێندن بەمشێوەیە نەدەبوو، لە لایەکی تریشەوە شا فەیسەڵ لە وتارەکەی خۆیدا کە لە شاری موسڵدا رایگەیاند هەرگیز نەیدەگووت: (ویلایەتی موسڵ بەشێکی دانەبڕاوو هەمیشەیی ئێراقە و، میری ئێراق هەرگیز ناتوانێت تەنیا بۆ تاقە رۆژێکیش بە بێ ویلایەتی موسڵ بژیت، چونکە کێشەی موسڵ پەیوەندی بە ئاشتی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و هەموو خۆرهەڵاتەوە هەیە، تورکەکان چاویان لە نەوت و کانزاکانی ولایەتی موسڵ-ە، وە داوادەکەم دانیشتوانی موسڵ تێبکۆشن بۆ سەربەخۆیی تەواوی ئێراق بە موسڵ-یشەوە - سەرچاوە: دکتۆر فازل حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل291). کورد چۆن دەتوانێ باوەڕ بە عارەب بکات، چونکە لێرەدا هەست بە نیاز خراپی شا فەیسەڵ و عارەب دەکرێت، کە لێدانی زەنگی مەترسی داگیرکردنی کوردستان و ژێردەست کردنی کورد لەگەڵ سڕینەوەی یەکجارەکی خاکەکەی کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە رادەگەیەنن. لەوەش خراپتر نیازپیسی پارتی سەربەخۆیی ئێراقە، کە لە رێکەوتی (1.9.1924)دا لە شاری موسڵ دامەزراوە، لە راگەیاندنێکی ئەو پارتە ئێراقییەدا کە بەسەر خوێنکاراندا دابەشکرابوو، هانی خوێندکارانی دەدا سەبارەت بە هەر پرسیارێک لەسەر موسڵ بەمشێوەیە وەڵام بدەنەوە: (موسڵ سەری ئێراقەو هی عارەبە، هەر کەسێک لە ئێمە بیر لە جیاکردنەوەی ئەم ناوچەیە بکاتەوە لە ئێراقدا، ئەوا ناپاکی نیشتمان و رەگەز و نەتەوەکەیەتی و، شایەنی مردن و نەفرەتی گەلە - سەرچاوە: دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل292-293).

زۆرجاریش لێدوانی سەرانی عارەبی ئێراقی بە ئاشکرا لە لایەک مەترسی داگیرکردن و تواندنەوەی کورد و سڕینەوەی خاکی کوردستانی پێوە دیاربووە، لە لایەکی تریشەوە لکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراق، مانای لە دەستدانی خاکی کوردستان، هەوڵی تواندنەوەی نەتەوایەتی کورد، رەچاو نەکردنی خواست و ئارەزووی کورد و نەسەلماندنی هیچ مافێکی نەتەوایەتی کوردی دەگەیەنێت لە لایەن نەتەوەی باڵادەستی عارەبی لە ئێراقدا، هەروەکو لێدوانەکەی شا فەیسەڵی شای ئێراق، لە سەردانێکیدا لە رێکەوتی (9.10.1921)دا بۆ شاری موسڵ، گوتبوی: (حکومەتی بەغدا بە بێ کوردستانی باشوورو موسڵ، رۆژێک ناژی – سەرچاوە: ئەمین قادر مینە، ئەمنی ستراتیجیی ئێراق و سێکوچکەی بەعسییان تەرحیل تەعریب

تەبعیس، ل86 + دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل191)، هەروەها لەو یاداشتەی شا فەیسەڵ کە لە ڕێکەوتی (17.1.1925)دا لە شاری بەغدا دابووی بە (کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ)، نووسیبووی: (ئێراق بێ کوردستان ناتوانێت بژی، چونکە کوردستان بۆ ئێراق وەکو سەرە بۆ لاشەی مرۆڤ)، بەڵام سیسیل جۆن ئێدمۆندس، لە لاپەڕە (478)ی پەرتووکی (کورد تورک و عارەب)دا، بەمشێوەیە باسیکردووە: (شا فەیسەڵ لە یاداشتی خۆیدا کە بۆ کۆمیسیۆنی ناردبوو، دەیگوت: بۆیە من موسڵ بۆ ئێراق وەک سەر بۆ لەش دەبینم. بڕوای تەواویشم ئەوەیە، هەر چەندە کێشەکە تەنیا دیاریکردنی سنووری نێوان ئێراق و تورکیایە، بەڵام لە ڕاستیدا کێشەی بوونی قەوارەی ئێراقە، بۆیە بەختەوەری و کوێرەوەری چوار ملیۆن مرۆڤ لەبەر دەستی کۆمیسیۆنە بەڕێزەکەتان دایە). هەر بە هەمان شێوە شا فەیسەڵ دەڵێت (دامەزراندنی حکومەتێکی هەمیشەیی ئێراقی و جێگیرکردنی پایەکانی دەوەستنە سەر بارودۆخی ئێستاو، وای دەبینم کە هەرگیز ناکرێت لە ڕووی سەربازی و ئابوورییەوە ئەو حکومەتەی بەغدا بژیت، ئەگەر هاتوو ویلایەتی موسڵی لەگەڵ نەبێت و، ئەو ویلایەتە بکەوێتە دەست حکومەتێکی تر. هەروەها ناکرێت ئومێدی ژیانێکی ڕاستەقینە بۆ ئێراق دابین بکرێت بە بێ ویلایەتی موسڵ - سەرچاوە: ولایە الموصل تقریر لجنة عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع الترکي – البریطاني حول ولایة الموصل 1924-1925، مراجعة وتحقیق عبدالرزاق محمود القیسي، ل23). ئەو لێدوانانەی شای ئێراقی مانای ئەوە دەگەیەنێت کە بە بێ خواست و ئارەزووی کورد یان پرس پێکردنی کورد، دەبێت باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بخرێتە سەر ئێراق، چونکە کوردستان لە ڕووی ئابورییەوە بۆ ئێراق زۆر گرنگەو بە بێ ئەو ئابوورییەی باشووری کوردستان، دەوڵەتی ئێراق ناتوانێت بژیت. بۆ نموونە ڕۆژنامەی ئەلئەمەلی عارەبی کە لە شاری موسڵ دەردەچوو، سەبارەت بە گرنگی ویلایەتی موسڵ نووسیویێتی: (حکومەتێک ئەگەر ویلایەتی موسڵی بە دەستەوە بێ و بەتایبەت سوپایەکی ڕێک و پڕ چەکی ببێ و بە پارەی خۆی ڕێگای شەمەندەفەری بۆ بکا، تەواوی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ئەگرێتە ژێردەستی خۆی – سەرچاوە: نەوشێروان مستەفا ئەمین، چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی ڕۆژنامەوانیی کوردی سالانی نێوان دوو جەنگی جیهانی 1918-1938، بەرگی دووەم، ل278 + نەوزاد عەلی ئەحمەد، کێشەی ویلایەتی موسڵ لە دوو

رۆژنامـەی سـلێمانیدا، ل59). ئـەوەی کـە رۆژنامـەی ئەمـەلی عـارەبی نووسـیویێتی، گرنگـی ویلایـەتی موسـڵ-مـان لـە رووی سـەربازی، سـتراتیژی و ئابووریـیـەوە بـۆ دەردەخات، کە لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا وێنەی نییە. بۆ زۆرتر شارەزابوون لەسـەر بایـەخ و گرنگـی ئـەم ویلایەتـە، دووبـارە ئاماژە بـە کۆپلەیـەک لـە نامەیـەکی (مێجـەر ئێدوارد نۆئیل)دەدەم کە لـە رێکـەوتی (15.11.1922)دا بۆ شـێخ مـەحمودی نـەمری نـاردووە، کـە نووسـیویێتی: (خـاوەن شـکۆ – شـا فەیسـەڵ – لـە بـارەی دانـانی سنووریشـەوە وتـی: ئەگـەر کوردەکـان ئـارەزووی سـەربەخۆیی تـەواویان هەیـە، هەندێک ناوچـە هەیـە پەیوەنـدی بـە ژیـانی کۆمەڵایـەتی و ئـابووری عارەبـەوە هەیـە، پێویسـتە لـە سـنووری ئێراقـدا بمێنێتـەوە - سـەرچاوە: کـەمال نـوری مـەعرەف، یاداشـتەکانی شـێخ لـەتیفی حەفیـد لەسـەر شۆڕشـەکانی شـێخ مـەحمودی حەفیـد، ل100). ئەوە وەکو ئەوەی کە ئـەو شـوێن و ناوچانـەی شـا فەیسـەڵ داوایان دەکات بۆ کـورد گرنـگ نـەبن و، پەیوەنـدی بـە ژیـانی کۆمەڵایـەتی و ئـابووری دانیشـتوانی کوردستانەوە نەبێت، تەنیا بۆ عارەب گرنگ بن و پەیوەندییان بە ژیانی کۆمەڵایـەتی و ئـابووری دانیشـتوانی عارەبـەوە هـەبێت، یـاخود لـە کـورد زیـاد بـن و بـۆ ئـەوان پێویسـت بـن! هـەروەها سیسـیل جـۆن ئێدمۆنـدس، ئەفسـەری پایەبـەرزی ئینگلیـز لـە کـەرکوک و سلێمانی، لـە سـاڵی (1964)دا لـە سمینارێکدا لـە ئەنستیتۆی سـتراتیژی تایبـەت بـە خۆرهـەڵاتی ناوەڕاست لـە لەنـدەن و، دوای نزیکـەی دوو سـاڵێک هـەر لـە لەندەن و، لە سمینارێکی تریدا لە کۆمەڵەی پاشایەتی ئاسیای ناوەڕاست لـە رێکـەوتی (25.10.1966)دا، لەسـەر دۆزی کورد گوتبووی: (ئەو حکومەتی ئێراقـەی بیـەوێ بـە تەنگ خۆیەوە بێ و رێز لە خۆی بگرێ و بیـەوێ لەسـەر دەسـەڵاتدا بمێنـێ، پێویسـتە هەمیشە ئەوە رەچاو بکات کە هەرگیز نابێ رێگا بدات بـەوەی کـە رۆژێـک لـە رۆژان کەرکوک و دیالە بخرێنە سەر کوردستان - ئەحمەد سـەید عـەلی بـەرزنجی، سـایکس - پیکۆو ترازاندنی جەمسـەری کێشـەی کوردی باشـوور، ل76). مـن پێموایە ئەگـەر کوردی باشـووری کوردسـتان یەکدەنگی و هەڵوێسـتێکی توندتریان نیشـان دابایـەو راپـەڕینێکی سەرانسـەرییان لـە دژی ئینگلیـز بەرپاکردایـە، ئەوکاتـە بڕیـاری ئینگلیـزو کۆمەڵەی نەتەوەکان بەمشێوەیە نـەدەبوو کە لـە رۆژی (16.12.1925)دا بڕیاریاندا، بـەڵام ئـەوان کـە زانییـان هەڵوێسـتی کـورد زۆر تونـد نییـەو شۆڕشـەکە شۆڕشـێکی سەرانسـەری نییە، بۆیە هەڵوێستیان بەمجۆرە نواند. دوای روخـانی رژێمـی سـەدام و

حیزبی بەعسی عارەبی ئیشتراکیش لە ڕێکەوتی (9.4.2003)دا، هەڵوێستی سەرانی کورد هەمان نەرمی بیستەکانی سەدەی بیستەمی پێوە دیارە، بۆیە عارەبی شۆڤینی ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە هەوڵی کەم کردنەوەو لابردنی دەستکەوت و مافە نەتەوەیی و تایبەتمەندییەکانی کورد و هەرێمی کوردستانن.

هەر دیسان سیسیل ئێدمۆندس، کە ئەندامی پەیوەندی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ بوو، کە لە ساڵی (30.9.1924)دا کۆمەڵەی نەتەوەکان بڕیاری پێکهێنانی دابوو، دەڵێ: (هیچکام لە ئێمە گومان داینەگرتین لە سەرکەوتن لە شەڕی مان و نەمان کە لە پێناوی ئێراقدا دەمانکرد، چونکە دڵنیابووین لەبەر هەندێ هۆی ئابووری و سەربازی ستراتیژی، ویلایەتەکانی بەسراو بەغدا هەرگیز ناتوانن بە بێ ویلایەتی موسڵ دەوڵەتێکی ڕێکوپێک دامەزرێنن و تاسەربەردەوام بێت – سەرچاوە: سیسیل جۆن ئێدمۆندس، کورد تورک عارەب، ل477). هەر کەسێک کە بە قووڵی ئەو لێدوانەی ئێدمۆندس بخوێنێتەوە، پێموایە دێتە سەر ئەو باوەڕەی کە ئینگلیزەکان هیچ بەرنامەیەکیان بۆ کورد نەبووە، بەڵکو گرنگترین شت بۆ ئەوان دامەزراندنی دەوڵەتێک بووە بۆ عارەبەکان لە ئێراقدا (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا)، هەروەها لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەو دەوڵەتەوە، چونکە لەبەر هۆکارەکانی ئابووری، ستراتیژی، سەربازی، کۆمەڵایەتی و چەند هۆکارێکی تر بە بێ لکاندنی باشووری کوردستان، دەوڵەتی ئێراق نەک هەر توانای بەردەوامبوونی نەدەبوو، بەڵکو هەر زوو دادەتەپا!

لێدوانی بەرپرسانی ئێراقی تا ئێستاشی لەگەڵ دابێ دەریدەخەن کە ئەوان باوەڕیان بە مافە ڕەواکانی نەتەوەی کورد نییەو، باشووری کوردستانیش بە بەشێک لە خاکی عارەب دەزانن‌و کوردیش وەکو داگیرکەر سەیر دەکەن. بێگومان لێدوانەکانی کاربەدەستان و بەرپرسانی دەوڵەتی ئێراقی لە سەرەتای دامەزراندنی ئەو دەوڵەتەوە تاوەکو ئێستاش مایەی نیگەرانی نەتەوەی کورد و هەڕەشەیەکی گەورە بووە بۆ سەر کوردستان!

هەر بە هەمان شێوەی ڕاگەیاندنە هاوبەشەکەی (24.12.1922)ی بەریتانیاو ئێراق، دیسان لە سەرەتای ساڵی (1926)دا، هەر دوو میری بەریتانیاو ئێراق لە پێناوی دەستخەڕۆ کردنی کورددا ڕاگەیاندنێکی هاوبەشیان دەرکرد، کە بریتیبوو لە دانپێدانان بە دامەزراندنی میرییەکی کوردی. لە ڕاگەیاندنە هاوبەشەکەی دووەمی

ئینگلیزەکان و ئێراقییەکاندا هاتبوو: (دەوڵەتی پایەبەرزی شای بەریتانیای مەزن و دەوڵەتی ئێراق دان بەوەدا دەنێن کە کوردی ئێراق مافی پێکەوەنانی میرییەکی کوردی لە چوارچێوەی ئەو سنوورەدا هەیە. لە نزیکترین دەرفەتدا کورد دەتوانێ دەسەڵات و میرییەکەی دیاری بکاو سنووری دەستنیشان بکا – سەرچاوە: دکتۆر عەزیز شەمزینی، جوڵانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، ل223-224). ئەو راگەیاندنە هاوبەشەش هەروەکو راگەیاندن و بەڵێنەکانی تری پێشوو، تەنیا مەرەکەبی سەر کاغەز بوو، نە جێبەجێ کراو نە هیچیشی لێ هاتەجێ.

لە سەرەتای مانگی فێبریوەری (1929)دا، شەش ئەندام لە نوێنەرانی کورد لە پەرلەمانی ئێراقدا (ئیسماعیل بەگی رواندزی (ئیسماعیل سەعید بەگ عەولا پاشا بەکر بەگ)، جەمال بابان (جەمال رەشید عەبدوڵڵا خالید ئەحمەد پاشای بابان)، سەیفوڵڵا خەندان (سەیفوڵڵا عزەت بەگ حوسێن پاشای خەندان)، حازم شەمدین ئاغا (حازم یوسف بەگ شەمدین ئاغا)، محەمەد بەگی جاف (محەمەد فەتاح بەگ حەمە پاشا)، محەمەد ساڵح بەگ (محەمەد ساڵح بەگ حەمە عەلی بەگ ساڵح بەگ)، داوای (یەکێتیی بەڕێوەبەرایەتی کوردی)یان کردووە کە هەر یەک لە پارێزگاکانی هەولێر، کەرکوک، دهۆک، سلێمانی و چەندین ناوچەی پارێزگاکانی موسڵ و دیالە بگرێتەوە، لەگەڵ خوێندن بە زمانی کوردی، پەرەپێدانی زانست لە کوردستان، پڕکردنەوەی کێماسییەکانی خوێندنگاکانی کوردستان کە میری ئێراق بەدەستی ئەنقەست پشتگوێی خستبوون، هەروەها دانانی بودجەیەکی زۆرتر بۆ کوردستان، کەچی ئەو داوایەی ئەوانیش لە لایەن پەرلەمان و میری ئێراقیدا نەک بێ وەڵام مایەوە، بەڵکو یەکێک لە رۆژنامە هەرە رەگەزپەرستەکانی عارەبی ئێراقی بەناوی (العراق)ەوە، کە لە لایەن شۆڤینیستەکانەوە دەردەچوو، لە رێکەوتی (9.4.1929)دا سەبارەت بە داواکارییەکانی شەش ئەندام پەرلەمانە کوردەکە، بەمشێوەیە هەڕەشەی لە کورد کردووە: (ئێمە عارەبین، حکومەتمان عارەبە، ئەگەر کوردەکان داخوازیی وا پێشکەش بکەن، ئەرمەنییەکان لە تورکیادا چییان بەسەردا هات، کوردیش لە ئێراقدا بەو جۆرەی بەسەر دێ، ئیتر شیمانەی بە یەکەوە ژیانمان نەما لەگەڵ کورد)، هەروەها شا فەیسەڵ بڕیاریدا هەر یەک لە ئیسماعیل بەگی رواندزو حازم شەمدین ئاغا، هەرگیزاو هەرگیز نەکرێنەوە بە ئەندامی پەرلەمانی ئێراقی – سەرچاوە: (ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی سێیەم، ل52+63، هەروەها محەمەد رەسوڵ

هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل617-618). پاشانیش بە دانانی جەمال بابان بە وەزیر لە لایەن سەرۆک وەزیران نوری سەعید لە رێکەوتی (23.5.1930)دا، ئەوانیش بێدەنگیان هەڵبژاردو جارێکی تر ئەو باسەیان نەکردەوە - سەرچاوە: (عەلائەدین سەجادی، مێژووی راپەڕینی کورد، ل78).

ئێستاش زۆربەی هەرە زۆری عارەبی ئێراقی هەر بە هەمان بیری شۆڤینی سەردەمی رۆژنامەی (العراق)ی کۆتایی بیستەکانی سەدەی بیست و بیرکردنەوەی رەگەزپەرستانەی حزبی بەعس و سەدامییە لەناوچووەکان بیردەکەنەوەو، دەستیان بڕوات بە دەردی ئەرمەنەکانی تورکیامان دەبەن، هەروەکو لە ساڵی (1988)دا هەوڵێکی لەو جۆرەیاندا لە پێناوی لەناوبردنی کورددا لەکاتی شاڵاوە هۆڤییەکانی ئەنفالکردنی کورد و کیمیاباران کردنی دانیشتوانی بێتاوانی کوردستاندا. لە هەمووشی سەیرتر ئەوەیە هەر سەبارەت بە داواکاری ئەو شەش ئەندامە کوردەی پەرلەمانی ئێراق، گۆڤاری (کۆمێنتێرن)ی سەربە پارتی کۆمۆنیستی سۆڤیەتی دەسەڵاتدار لە یەکێک لە ژمارەکانی ساڵی (1929)یدا نووسیویێتی: (بەریتانیا، گەرەکێتی، کوردستانێکی دژ بە تورکیاو سۆڤیەت، لە ویلایەتی موسڵ-دا دروست بکات – سەرچاوە: کوردۆ عەلی، سۆڤیەت و بزووتنەوەی نیشتمانی کورد، ل42). ئای قوڕ بەسەر ئەو میللەتانەی کە ئەو کۆمۆنیستانە بەڕێوەیان دەبردن، ئەوە لە کاتێکدا کە ئینگلیزەکان دەوڵەتی ئێراقیان بۆ عارەب دروست کردبوو، هەروەها بە تانک، تۆپ و فڕۆکە پشتیوانیان لە عارەب و پارێزگارییان لە دەوڵەتی ئێراق دەکرد لە دژی کوردەکان، کەچی ئەوان بەمشێوەیە بوختان بۆ کورد دروست بکەن و تۆمەتی دژی سۆڤیەتی بدەنەپاڵ!!!

هۆکارەکانی لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە دەوڵەتی ئێراقەوە:

گرنگترین هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ ئەمانەن:

یەکەم: هۆکارە دەولییەکان:

1. گرنگی ئابووری و هەبوونی نەوت، گازو سەرچاوە سروشتییەکانی تر لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)دا بەشێوەیەکی زۆر، کە داهاتی وڵات بەرز دەکاتەوەو ئابوورییەکەی دەبوژێنێتەوە. هەروەکو زانراوە (75%)ی نەوتی ئێراق هی باشووری کوردستانە، بەو (25%)ی کە دەمێنێتەوە ئێراق ناتوانێت وەکو دەوڵەت بەردەوام بێتو بژیت. هەروەها ئەو سەرچاوە سروشتییانە کۆڵەگەیەکی گرنگ و بنچینەیی مانەوەی دەوڵەتن. گومانیش لەوەدا نییە کە دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقیش بە بێ ویلایەتی موسڵ نەیدەتوانی بەردەوام بێت، بۆیە ئەو ویلایەتەیان خستە سەر ئەو دەوڵەتە دەستکردەی بەریتانیای داگیرکەر. هەروەها بە گوێرەی قسەی مستەفا کەمال ئەتاتورک بوونی پشکێکی گەورەی (لۆرد کورزۆن)ی وەزیری دەرەوەی بەریتانیا لە کۆمپانیای نەوتی تورکی (تورکیش پترۆلیۆم کۆمپانی) – سەرچاوە: (میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917-1923)، ترجمة دکتۆر عەبدی حاجی، ل287، کە ئەویش لە (ی. س. ئارالۆف، مذکرات دیبلوماسي سوڤیاتي 1920-1923، مۆسکۆ 1960، ل168دا وەریگرتووە + دکتۆری شەهید عەبدولڕەحمان قاسملو، کوردستان و کورد لێکۆڵینەوەیەکی سیاسیو ئابووری، ل80)، فاکتەرێکی مەزن بووە بۆ هاندانی کورزۆن کە پاڵی بە حکومەتی بەریتانیاوە ناوە بۆئەوەی لە هەوڵی بەردەوامدا بێت لە پێناوی بەرژەوەندییەکانی خۆی و لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە، تاوەکو کۆمپانیای نەوتی تورکی چیاوگی

(إمتیازی) دەرهێنانی نەوتی کەرکوکی پێبدرێت. هەر لەبەر ئەم هۆیەش بوو هەم حکومەتی بەریتانیاو هەم کۆمەڵەی نەتەوەکان هەڕەشەی ئەوەیان لە حکومەتی ئێراق دەکرد، ئەگەر بێتوو چیاوگی دەرهێنانی نەوتی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) نەدەن بە کۆمپانیای نەوتی تورکی، ئەوکاتە ویلایەتی موسڵ دەدەن بە تورکیا – سەرچاوە: (پارتی دیموکراتی کوردستان – مەکتەبی سیاسی – مەکتەبی ناوەندیی دیراسات و تۆژینەوە، نەوتی کوردستانی ئێراق نەوت و چارەنووسی سیاسی کورد و کوردستان، بەشی دووەم، ل28–29، هەروەها لاپەڕە (23) لە هەمان سەرچاوە بە عارەبی). یەکەم گرێبەستی نەوتیش لە نێوان کۆمپانیای ناوبراوو حکومەتی ئێراقی لە رێکەوتی (14.3.1925)دا مۆرکرا، لە پێناوی دەرهێنانی نەوت لە شاری کەرکوک بۆ ماوەی حەفتاو پێنج ساڵ – سەرچاوە: (ئەحمەد رەشید ئەحمەد بیبانی، كركوك الجريحة، ل17). ئەوە لە کاتێکدا کە کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ هێشتا لە باشووری کوردستان و خەریکی لێکۆڵینەوە بوو، لە هەمان کات هێشتا شاری کەرکوک وەکو ناوچەیەکی سەربە ویلایەتی موسڵ–ی کوردستانی بەشێوەیەکی فەرمی نەخرابووە سەر ئێراق، کەچی حکومەتی ئێراق گرێبەستی دەرهێنانی نەوتی کەرکوکی لەگەڵ کۆمپانیاکە واژۆکردبوو، ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێ کە ئینگلیز بڕیاری پێشەکی بەزۆر لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بە ئێراقەوە دابوو، هەروەها ئاماژەیەکە بۆ وەرگرتنی گڵۆپی سەوز لە لایەن ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانەو، بی هێزی و وابەستەیی کۆمەڵەی نەتەوەکانیش لە بەرامبەر بەریتانیاو بە بەریتانیاوە دەسەلمێنێت. لێرەدا ئاماژە بە قسەیکی لۆرد کۆرزۆنی وەزیری دەرەوەی بەریتانی دەدەم کە رۆڵی سەرەکی بینیوە لە زۆربەی رێکەوتن و پەیماننامەکانی نێوان بەریتانیاو ولاتانی هاوپەیمان لەگەڵ ولاتانی دۆڕاوی جەنگی یەکەمی جیهانی، کە دەڵێت: (سوێندخۆران لەسەر دەریایەکی نەوتەوە بە سەرکەوتن گەیشتن – سەرچاوە: پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەجید، النفط والكورد، دراسة العلاقات العراقية–الايرانية–الكويتية، ل20). ئەم قسەیەی ناوبراو دەیسەلمێنی کە ئەوان بایەخێکی گرنگ دەدەن بە نەوت و، دڵی خۆیان بەوە

خۆش دەکەن کە دەسەڵاتیان بەو ناوچەو وڵاتانە گەیشتووە کە نەوتی زۆری تێدایە. هەروەها جەختکردنەوەی سەرۆک وەزیرانی بەریتانی (دیڤید لۆید جۆرج) لە بەردەم ئەنجومەنی نوێنەرانی بەریتانیدا لە ڕێکەوتی (23.3.1920)دا کە دەڵێت: (حکومەتی بەریتانیا دەستبەرداری زەوییەکانی باکووری نێوان دوو رووبارەکە (کوردستانی ئێراق) نابێ، ئەگەر هاتوو داگیرکردنی زۆریشی لەسەر بکەوێت. لەبەر توانستە گەورەکەیی و چاڵگە بە نەوت دەوڵەمەندەکانی و سەربارەی بوونی سامانی سروشتییەکەی بوو کە لە هەموو وڵاتێکی تری جیهاندا زۆرترە - سەرچاوە: (پارتی دیموکراتی کوردستان – مەکتەبی سیاسی – مەکتەبی ناوەندیی دیراسات و تۆژینەوە، نەوتی کوردستانی ئێراق نەوت و چارەنووسی سیاسی کورد و کوردستان، بەشی دووەم، ل22، هەروەها لاپەڕە (18) لە هەمان سەرچاوە بە عارەبی). ئەم جەختکردنەوەیەی سەرۆک وەزیرانی بەریتانی دەیسەلمێنی کە هۆکاری هەرە گرنگی لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبەوە، بوونی نەوتی زۆری باشووری کوردستان بووە. مێژوونووسی ناوداری ئێراقی عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی، لە لاپەڕە (76)ی بەرگی یەکەمی چاپی حەوتەمی پەرتووکی (تأريخ العراق السياسي الحديث)دا، نووسیویێتی: (لە راپۆرتێکی بەریتانیدا هاتووە کە بەریتانیا بەرژەوەندییەکی ئابووری فراوانی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا هەیە، لە هەمووشیان گرنگتر چاڵگەکانی نەوتن لە کەرکوک – سەرچاوە: عومەر محەمەد محەمەد کەریم، القضية الكوردية في الصراع البريطاني العراقي 1918–1932، ل55). لەو راپۆرتەدا گرنگی نەوت و پەرۆشی بەریتانیا بۆ ئەو نەوتەمان بۆ دەردەکەوێت، هەروەها هەر بوون و گرنگی نەوتی کەرکوک و موسڵ بوو وای لە بەریتانیاو هێزە دەسەڵاتدارەکان کرد، بڕیاری داگیرکردن و لکاندنی ویلایەتی موسڵی کوردستانی بدەن بە ئێراقی عارەبەوە. وەلێ دووەم کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە ئێراق (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)، سەبارەت بە هەمان پرس لە لاپەڕە (282)ی بەشی دووەمی پەرتووکی (بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية)دا، نووسیویێتی: (ئومێدی پاراستن و بەردەوامبوونی ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا بە

یەکگرتوویی و گونجاوی لە حوکمێکی ئۆتۆنۆمیدا لاوازبوو، بە بێ ئەو داهاتانەی کە دێنە دەست لەو سەرچاوە ئابوورییانەی کە ویلایەتی موسڵ هەیەتی). وەرگێڕی هەمان سەرچاوەی سەرەوە لە لەپەڕە (321)دا نووسیوێتی: (ئینگلیزەکان تا ماوەیەک دەیانویست کوردەکان دروست بکەن، کە زۆربەی زۆریان لەوەی کە بەناوی (ویلایەتی موسڵ) ناودەبرا دادەنیشتن. ئینگلیزەکان چاویان بڕیبووە ویلایەتی موسڵ، وەکو ئەوەی کە لۆید جۆرج لە پەرلەمانی بەریتانیدا لە مانگی مارسی ساڵی (1920)دا گوتی: ویلایەتی موسڵ وڵاتێکی خاوەن توانایەکی مەزنە کە نیشتەیەکی نەوتی زۆری لێیە. خاوەنی دەوڵەمەندترین سەرچاوە سروشتییەکانە کە لەوانەیە لە هەموو وڵاتانی جیهانی زۆرتری تێدا بێت). گرنگی و دەوڵەمەندی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)مان لەو هەڵسەنگاندنەی کۆمیسیاری باڵاو (لۆید جۆرج) کە بۆ ویلایەتی موسڵ-یان کردووە دەردەکەوێت، چونکە ئەوان لە لایەک بە ئاشکرا باسی ئەوە دەکەن کە حکومەت و دەوڵەتی ئێراق بە بێ باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، هەردەم مەرگ هەڕەشەی لێدەکات، بە چەشنی برسێتی و کەم خۆراکی کە چۆن هەردەم هەڕەشە لە منداڵە برسییەکانی ئەفریقیا دەکەن، لەگەڵ باسکردنی دەوڵەمەندی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە نەوت و سەرچاوە سروشتییەکانی تر! کەچی ڕۆژهەڵاتناسی ڕوسی ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، زۆر ڕاشکاوانەو بێ پێچوپەنا لە لاپەڕەکانی (246-247+250)ی پەرتووکی (العراق في سنوات الأنتداب البريطاني)دا نووسیوێتی: (ئەو دەوڵەمەندییەی ویلایەتی موسڵ بە نەوت، ڕۆڵی بنچینەیی بینی لە سەرهەڵدانی پرسی ویلایەتی موسڵ. ئینگلیزەکان بە دەستبەسەرداگرتنی ویلایەتی موسڵ دوو ئامانجیان هاتەدی، یەکەمیان بەدەست هێنانی نەوت بوو، دووەمیشیان مسۆگەرکردنی قازانجە ستراتیجییە پێویستەکان بۆ پارێزگاری کردن لە ئیمپراتۆریەتی داگیرکەرانەی خۆیاندا بوو).

2. گرنگی شوێنی ستراتیژی و هەڵکەوتنی جیۆپۆلیتیکی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە ڕێگای بەیەک گەیاندنی کوردستان، تورکیا، سوریا،

ئێراق، ئێران و روسیایەو، رۆڵێکی مەزنی بینی لە لکاندنی ئەو هەرێمە بە ئێراقی عارەبییەوە. هەروەها ئەگەر ئەو ویلایەتە بکرابایە دەوڵەتێکی سەربەخۆ، مەترسییەکی گەورەی لەسەربەرژەوەندییەکانی دەوڵەتی ئێراقی عارەبی (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا) دروست دەکرد. راستی هۆکارەکانی یەکەم و دووەمی سەرەوە لەم تەلەگرافەی کۆمیسیاری باڵای بەریتانیاوە لە بەغدا دەردەکەوێت، کە بە ژمارە (6666)ی رۆژی (13.6.1919)دا، وەڵامی وەزارەتی هیندستانی داب‌ووەوە، کاتێک کە لە حوزەیرانی ساڵی (1919)دا سکرتێری وەزارەتی هیندی لە لەندەن تەلگرافێکی ناردبوو بۆ کۆمیسیاری باڵای بەریتانی (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن) لە بەغدا، کە داوای پێشنیازو هەڵوێستی لە کۆمیسیاری باڵا کردبوو سەبارەت بە کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، ئەویش بە بروسکەی ناوبراو وەڵامی دەداتەوەو دەڵێت: (لەبەر چەند هۆیەکی ئابووری و ستراتیژی وە بۆئەوەی دەوڵەتی ئێراق سوود لە ناوچە شاخاوییەکان وەربگرێت کە زۆربەی دانیشتوانی کوردن نیاز وایە سلێمانی، رانیەو کۆیسنجەق بخرێنە سەر میسۆپۆتامیاو، هەولێر کە بەشێکی هێڵی شەمەندەفەری بەرەو موسڵ پێکدەهێنێت لەبەرئەوە دەبێ ئاکرێ لە کوردستان جیابکرێتەوەو، ئەبێ دهۆک و زاخۆش بخرێنە سەر میسۆپۆتامیا – سەرچاوە: جەلال تاڵەبانی، کوردستان والحركة القومية الكوردية، ل128 + دکتۆر عەزیز شەمزینی، جولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، ل221 + فوئاد حەمە خورشید، کرکوک قلب کوردستان، ل67). بۆ زیاتر تیشک خستنە سەر ئەو خاڵە، پەنا دەبەینەبەر قسەیەکی (کوبنسی رایت)ی مامۆستای یاسای نێودەوڵەتان لە زانکۆی شیکاگۆ کە دەڵێت: (بەریتانی و ئێراقییەکان پرسی ویلایەتی موسڵ-یان بە گرنگ لە قەڵەمدا. ئەگەر موسڵ بەدەستی تورکەکان بوایە بەغدا لە رووی سەربازییەوە هەڕەشەی لێدەکرا. هۆکارە ئابوورییەکانی نەوت و سەرچاوەکانی ئاو بۆ ئاودێری و ئامادەکردنی کەرەستەی کردنەوەی رێگاوبان و دانەوێڵە، رۆڵی خۆیان هەبوو لە دوودڵیی ئێراق و بەریتانیا لەسەر ئەم ناوچەیەو، ئێراقییەکان دەیانزانی بە تەنیا خۆیان ناتوانن رووبەڕووی تورکەکان ببنەوە، بۆیە سکاڵاکانی خۆیان

دژی بەریتانیا لەبیر بردەوەو لە خەباتی دیبلۆماسییانەی لە بەردەم کۆمەڵەی نەتەوەکاندا پشتگیریان کرد - سەرچاوە: دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل377). هەر سەبارەت بە گرنگی رۆڵی سەربازی ویلایەتی موسڵ لە ناوچەکەدا، ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (265)ی پەرتووکی (العراق في سنوات الأنتداب البريطاني)دا، نووسیویێتی: (شا فەیسەڵ، لە ڕێکەوتی (9.10.1925)دا لە شاری لەندەن رایگەیاند: نە لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە، نەک تەنیا دەبێتە لێدانێکی گەورە بەڵکو لێدانێکی کوشندەش بۆ ئێراق، کە دەبێتە هۆی بەدواداهاتن و بەفیڕۆدانی خەرجییەکی زۆر بۆ ئامادەکاری سەربازی. هەر دوای گەڕانەوەی فەیسەڵ بۆ بەغدا بڕیاریدا ژمارەی سوپای ئێراق بەرزکرێتەوە بۆ دوازدە هەزار سەرباز). ئەو بۆچوونەی شا فەیسەڵی ئێراق، گرنگی هەڵکەوتی ستراتیژی و سەربازی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)مان بۆ دەردەخات بە تەواوی. هەروەها میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (53)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية (1917-1923)دا باسی ئەوەی کردووە، کە چەندین سەرچاوەی زانستی فراوان جەختیان کردۆتەوە لەسەر گرنگی ئابووری، سیاسیو سەربازی ویلایەتی موسڵ بۆ بەریتانیا.

3. سنووری ئەو ئێراقەی کە لە ڕێکەوتی (25.10.1920)دا لە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا لە سەردەستی ئینگلیزەکان دروستکرا، لە هەموو لایەکەوە کراوەبوو. بە لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) چەندین بەربەستی سروشتی (چیاکان، گردو تەپۆلکەکان)ی بۆ پەیدابوو، کە سنوورەکانی باکوور، خۆرهەڵاتو خۆرئاوای دەپارێزن. لە لاپەڕە (12)ی پەرتووکی (ولایه الموصل تقرير لجنة عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925، مراجعة وتحقيق عبدالرزاق محمود القيسي)دا، باسی ئەوە دەکات کە کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ ئاماژەی بە گرنگی ئابووری و جوگرافیای سەربازی (جیۆپۆلەتیک)ی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)ی کردووە سەبارەت بە دەوڵەتی تازە دامەزراوی ئێراق لە

ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا. هەر سەبارەت بە گرنگی ستراتیژی و سەربازی ویلایەتی موسڵ، رۆژنامەی (لازی فەرەنسی) کە لە پاریسدا بڵاودەکرایەوە نووسیویەتی: (ویلایەتی موسڵ چونکە دەکەوێتە سەر کەناری رووباری دیجلەو زنجیرە چیای کوردستان، بە بەغدا، هیند، ئێرانی کورد تا ئەنادۆڵو بە سوریا بەستراوەو، بەو هۆیەوە بۆتە کلیلی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست. هێزێکی سەربازی کە لەوانەیە ببێتە هەڕەشە بۆسەر وڵاتی ئێراق لەو شاخانەوە دەردەکەوێ، کە درێژبوونەوەی ئەو شاخانە لەسەر شێوەی نیوە بازنەیەکە لە باکوورو خۆرهەڵاتی بیابانی ویلایەتی موسڵە-ە. لە خاڵی سەربازیشەوە موسڵ خاڵێکی بەرەنگاربوونەوەی ناوەندییە، چونکە ئامانجی یەکانەی چاوتێبڕینی هێرشبەرانە بۆسەر شاری بەغدا دروست ئەکا)، سەرچاوە: (نەوزاد عەلی ئەحمەد، کێشەی ویلایەتی موسڵ لە دوو رۆژنامەی سلێمانیدا، لە پەرتووکە چاپکراوەکانی شارەوانی سلێمانی، ئۆفسێتی ژیر، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004، ل58). هەر سەبارەت بە گرنگی کوردستان و (ویلایەتی موسڵ)، مستەفا کەمال ئەتاتورکی سەرۆکی تورکە فاشیستەکان، وتوویەتی: (ئەگەر هاتوو بارودۆخی جەنگ لە رۆژهەڵاتی نزیکدا هاوسەنگ بوو، ئەو لایەی کە دەست بەسەر کوردستاندا دەگرێ سەرکەوتن بۆ خۆی مسۆگەر دەکا – سەرچاوە: دکتۆر عەزیز شەمزینی، جوڵانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، ل28).

4. هەبوونی ئایینزای جیاجیا رۆڵی بەرچاوی لە لکاندنی ویلایەتی موسڵ هەبووە، نیوەی زۆرتری ئێراق بریتیبوون لە شیعە، بەڵام سونە تەنیا نزیکەی (15%)ی دانیشتوان و کوردیش کە زۆربەیان سوننە بوون، ئەگەر بخرابانایە سەر ئێراق کە نزیکەی (28-30%)ی رێژەی دانیشتوانیان بەلای کەمەوە پێکدەهێنا، بۆیە لە پێناوی هاوسەنگ راگرتنی سونەو شیعەی عارەب، ئینگلیزەکان، باشووری کوردستان و کوردەکانیان خستە سەر ئێراق، تاوەکو ژمارەی سونە بە کورد و عارەبەوە بەرامبەر یان نزیک بێت بە ژمارەی شیعەی عارەب. سەبارەت بە رۆڵی ئایینزا لە لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبییەوە،

ئاماژە بە بروسکەی ژمارە (513)ی رۆژی (20.9.1921)ی سێر پێرسی کۆکس دەدەم، کە بریتییە لە وەڵامێک بۆ چەرچڵی وەزیری کۆلۆنی بەریتانی، کە لە بروسکەکەدا هاتووە: (وادیارە فەیسەڵ لەوە دەترسێ کە ئەگەر حکومەتێکی سەربەخۆی کورد لە ویلایەتی موسڵ پێکهات ئەنجامی ئەوە ئەبێ بەوەی کە هانی کوردەکانی تورکیا و ئێرانیش دەدا بچنە پاڵ ئەو حکومەتە و لایەنگری بکەن کە ئەوە مەترسییەکی گەورە پەیدا دەکا بۆسەر ئێراق، جگە لەوە فەیسەڵ هیواو ئومێدێکی زۆری هەیە بە کوردە سونییەکان کە بتوانێ بەهۆی ئەوانەوەو لە ئەنجومەنی یاسادانانددا زۆربەی دەنگدانی بەهۆی ئەوانەوە دەستگیر بێت – بڕوانە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل84). هەروەها ئاماژە دەدەم بە بەڵگەنامەیەکی گرنگی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا (سێر هێنری رۆبەرت کۆنوای دوبس)، کە لە رێکەوتی (6.12.1925)دا بە ژمارە (E. 6132-32-85) بۆ بەرپرسانی بەریتانی ناردووەو، تیایدا هاتووە: (نوێنەرە کوردەکان لە پەرلەمان (پەرلەمانی ئێراق)دا بەشێکی گرنگ پێکدەهێنن لە رووی سیاسییەوەو هەمیشە لایەنگری ئەوەن پەیوەندی ئێراق و بەریتانیا بەهێزتر بێت، لەبەرئەوە دوورخستنەوەی ئەو نوێنەرانە لە پەرلەمادا زیانێکی زۆری دەبێ، بێجگە لەوە بە بێ بوونی ئەو کوردانە لە پەرلەمانی ئێراقدا شیعەکان ژمارەیان زۆرتر دەبێ کە ئەمە دەبێتە هۆی ناقایلبوونی (سونی) بەرامبەر بە شیعە ووشک و کەللەڕەقەکان کە لە لایەن زانا ئاینییەکانەوە دەبرێن بەڕێوە – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل643). هەر سێر هێنری رۆبەرت کۆنوای دوبس سەبارەت بە رۆڵی گرنگی کورد لە مسۆگەرکردن و پاراستنی بەرژەوەندییەکانی ئینگلیز لەناو پەرلەمانی ئێراقدا، لە نامەیەکی خۆیدا لە رۆژی (16.3.1926)دا بۆ (شاک برگ لیسمۆر)ی ناردووەو، لە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی بە ژمارە (11460/371)دا پارێزراوە، ناوبراو نووسیویێتی: (بێجگە لە لایەنی ستراتیژی و پێویستی ناسینی فەرمی، کوردەکان لە مانادا نیشانیان دابوو

کـە پارسـەنگی کاریگـەری بـەریتانیان لـە ئێـراق... بـە بەرەکـەتی بـوونی فراکسیۆنی کوردەکان لە پەرلەمانی ئێراق بوو کە پەیمانی ساڵی (1922)ی بـەریتانیاو ئێـراق، سـەرەنجام لـە حـوزەیرانی (924)دا راسـتاندنی لەسـەر کراو، لەوە بە دواش کوردەکان بە دەنگ و کاریگەری خۆیان داکۆکییان لە سیاسـەتی بـەریتانیا کـردووە - سـەرچاوە: دیڤیـد ماکـداول، مێـژووی هاوچـەرخی کـورد، بـەرگی یەکـەم، ل356-357). دیـارە لێـرەدا و دوای نزیکـەی هەشـتا سـاڵێک مێـژوو دووبـارە دەبێتـەوە، بێئـەوەی کـورد و سەرکردایەتی کورد سوود لە ئەزموونی تاڵی خۆی لەگەڵ عارەبی ئێراق و داگیرکـەری ئینگلیـز یـان ئـەمریکی وەرگرێـت. لـە دوای رووخـانی رژێمـی سـەدامیش کـورد هـەوڵی پتـەوکردنی پەیوەندییـەکانی خۆیـدا لەگـەڵ ئەمریکییـەکان، بـەڵام لـە بەرامبـەر هـیچ و بـە بـێ بەدەسـت هێنـانی هـیچ دەسـتکەوتێک، هـەروەها سـەرکردایەتی کـورد رەویکـرد بـەرەو بەغـدا لـە پێناوی دامەزراندنەوەی ئێراقی لەناوچوو، بە بێ ئەوەی هیچ مـافێکی وا یـان گەرەنتییـەکی نێودەوڵـەتی دەسـتکەوێ سـەبارەت بـە چەسـپاندی مافـە نەتەوایەتییـەکانی گەلی کوردمـان لـە باشـووری کوردسـتان، ئـەوەی کـە لـە دەستوری ئێراقیشدا لە لایەن عارەبی ئێراقدا دانی پێدانراوە هیچی مسۆگەر نییـە، هـەروەکو رۆژ لـە دوای رۆژ و لـە ئـەنجامی بـەهێزبوونی عـارەب و لەسەر پێ وەستانەوەی دەوڵەتی ئێراق، عارەبی شۆڤینی و دەسەڵاتدار بڕو بیـانو بـە کـورد دەگـرن و لـە مافـەکانی کـورد کـە دەسـتووری ئێراقـی دانـی پێداناوە، پەشیمان دەبنەوە.

5. باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لە رووی سەرچاوە سروشتییەکان و کەرەستەی خاوی ژێر زەوی و کانزاکان دەوڵەمەند بوو، هەروەها سەرچاوەی ئاوو بەروبوومی کشتوکاڵی زۆریشی هەبوو کە بەشی ئاودێری و پێویستی ساڵانەی هەموو ئێراقی دەکرد، ئەمەش بووە هۆیەکی گرنگی لکاندنی ئەو ویلایەتە بە ئێراقەوە. هەروەکو لە لاپەڕە (11)ی پەرتووکی (ولايە الموصل تقرير لجنة عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925، مراجعة وتحقيق عبدالرزاق محمود القيسي)دا، باسی گرنگی ئابووری و سەرچاوەی ئاوی

بەمشێوەیە کردووە (ویلایەتی موسڵ لە رووی ئابوورییەوە بۆ ئێراق وەکو سەبەتەی نان وایە. تەواوی راپۆرتەکان (راپۆرتەکانی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ) جەخت دەکەنەوە لەسەر گرنگی سەرچاوەکانی ئاوی ویلایەتەکەو ئاسۆی وەبەرهەمهێنانی لەدوارۆژدا). هەر لە لاپەڕە (190-191)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، سەبارەت بە گرنگی ئابووری کشتوکاڵی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بۆ ئێراقی عارەبی، نووسراوە: (کاتێک کە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا پشت بە گەنمی موسڵ ببەستن، ئەوسا هەردەم هەر دوو ویلایەتەکە دەکەونە بەر هەڕەشەی سوپای تورک کە لە ویلایەتی موسڵ دای کوتاوە. ئینجا ئەو سوپایە دەتوانێ نەک تەنیا بەغدا بێبەشکا لە هەموو پێداویستییەکانی خۆراک و، بەڵکو دەتوانێ هەر رێگایەکی بیەوێت بیگرێتەبەر لە پێناوی هێرش بردن. هەروەها هیچ ئاستەنگێک نایەتە بەردەمی لە بڕینی رێگای نێوان بەغداو ئێران. بۆیە مەحاڵە دەوڵەتێکی عارەبی بوونی بمێنێ، کە سوپایەکی لەو جۆرە وڵاتێکی داگیر کردبێت کە درێژ بووبێتەوە بۆ چیاکانی حەمرین - کێوەسوور). هەروەها (رۆنیە لۆمبۆرن)ی نووسەری سویدی، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (کورد گەلێکی بێ وڵات)دا نووسیویێتی: (بەریتانیا لەبەر چەند هۆیەکی سەربازی، ئابووری و رامیاری دەیەویست موسڵ بە ئێراقەوە کە مانداتی خۆی بوو، بلکێنێ). ئەم بۆچوونەی رۆنیە لۆمبۆرن راستییەکی بەڵگە نەویستە، کە کۆمەڵێک هۆکاری دانەمەزراندنی دەوڵەتی کوردی و لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بە جارێک باسکردووە. سەبارەت بە گرنگی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بۆ ئینگلیزەکان، ئاماژە بە بەڵگەنامەیەکی ناو ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی دەدەم، کە لە لایەن (J. E. S)ەوە لە رۆژی (14.10.1921)دا بۆ (Sir J. Masterton - Smith) نێردراوە کە دەڵێت: (وا یاداشتی ئەفسەرێکی سوپاتان بەناوی ئارِ ئێم مێینەر زۆگین (R. M. Meiner Zhogen) بۆ دەنێرم کە وەکو ئەفسەرێکی سوپایی مافی ئەوەی هەیە سەرنجی خۆی پیشانبدا دەربارەی هەڵوێستی ئەم رۆژانە بەتایبەتی ئەگەر نەمانتوانی لەگەڵ تەرکەکاندا بەخۆشی بگەینە ئەنجام، کە دەڵێت: بەو

هێزە کەمەی کە هەمانە ناتوانین بەشی ژوورووی میسۆپۆتامیا (مەبەست لە کوردستان بووە) بپارێزین ئەگەر تورکەکان هێرش بێنن. لەگەڵ ئەوەشدا چۆڵکردنی ویلایەتی موسڵ (کوردستان) مانای وازهێنانە لە سیاسەتی ئێمە لە میسۆپۆتامیا، لەبەرئەوە تاقە ڕێگەیەکی باش ئەوەیە دۆستایەتی لەگەڵ تورکدا پەیدا بکرێ – سەرچاوە: محەمەد ڕەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل258-259). بە گوێرەی ڕاپۆرتەکەی ئینگلیزەکان کە لە سەرەوەدا ئاماژەی پێکراوە، گرنگی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) ئەوەندە کاریگەرە بەسەر تەواوی میسۆپۆتامیاوە، چونکە ئەگەر ئینگلیزەکان باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەدەست بدەن، مانای وایە کە سیاسەتیان لە تەواوی میسۆپۆتامیا شکست دێنێ‌و، هەم میسۆپۆتامیای سەروو (کوردستانی باشوور/ ویلایەتی موسڵ)و هەم میسۆپۆتامیای خواروو (ئێراق/ هەر دوو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا) لەدەست دەدەن. دیسان سەبارەت بە گرنگی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بۆ ئێراق لە ڕووی ئابوورییەوە، نووسەری ئێرانی نادر ئینتیسار نووسیوێتی: (ئۆفیسی بەریتانی لە هیند گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە پارێزگاریکردن لە ئێراق لە لایەن بەریتانیاوە، ئێراق ناگەیەنێتە ئەوەی کە بە دەوڵەتێکی زیندوو بمێنێتەوە، ئەگەر ویلایەتی موسڵ نەخرێتە سنووری ئەو دەوڵەتەوە، هەروەک ئەگەر ئێراق لە ڕووی ئابوورییەوە زیندوو نەبێت ئەوا بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا تیایدا لە مەترسیدا دەبێت – سەرچاوە: نادر ئینتیسار، ئیتنۆ نەتەوایەتی کوردی، وەرگێڕانی بۆ کوردی عەتا قەرەداخی، چاپی یەکەم، چاپخانەی قانع، سلێمانی – باشووری کوردستان 2003، ل74). ئەو ڕاپۆرتەی ئۆفیسی بەریتانی لە هیند، گرنگی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)مان بۆ ئاشکرا دەکات بەوەی کە هەرگیز دەوڵەتی ئێراق بە بێ ویلایەتی موسڵ وەکو دەوڵەت بەردەوام نابێت و ناژیت. هەر سەبارەت بە گرنگی ئابووری باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بۆ ئێراق، وەزیری دەرەوەی بەریتانیا (لۆرد کۆرزۆن) گوتوویەتی: (گرنگی ئابووری ویلایەتی موسڵ ناکرێت پشتگوێ بخرێت – سەرچاوە:

الدكتور جزا توفيق طالب، المقومات الجيوپولتيكية للامن القومي في أقليم كوردستان، ص381). هەر لەمەڕ بایەخی ئابووری باشووری کوردستان بۆ ئێراق، حکومەتی بەریتانیا لە ئاداری ساڵی (1925)دا شاندێکی ناردبوو بۆ لێکۆڵینەوەی باری دارایی ئێراق و گرنگی ئابووری کوردستان بۆ ئەو دەوڵەتە تازەیە، شاندەکەدا لە راپۆرتی خۆیدا جەختی کردبووەوە کە: (ئەگەر بڕیارێک بە پێچەوانەی بەرژەوەندی ئێراق سەبارەت بە گرفتی سنووری باکووری ئێراق دەرچوو، ئەوە بێگومان کاریگەرییەکی نێگەتیڤانەی بەسەر باری دارایی ئێراق دەبێت، چونکە ویلایەتی موسڵ گرنگییەکی ئابووری گەورەی دەبێت بۆ خۆشگوزەرانی ئێراق - سەرچاوە: پارتی دیموکراتی کوردستان، مەکتەبی سیاسی، مەکتەبی ناوەندیی دیراسات و تۆژینەوە، نەوتی کوردستانی ئێراق نەوت و چارەنووسی سیاسی کورد و کوردستان، بەشی دووەم، ل23، هەروەها لاپەڕە (19) لە هەمان سەرچاوە بە عارەبی). سەبارەت بە دەوڵەمەندی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لە رووی کشتوکاڵەوە، رۆژهەڵاتناسی روسی ڤلادیمێر مینۆڕسکی بابەتێکی لەسەر (پرسی ویلایەتی موسڵ) نووسی، کە گۆڤاری (رت ئەمریکان لایبرەری ئین پاریس پۆلینن) لە رێکەوتی (15.4.1926)دا دوو ژمارەی تایبەتی سەبارەت بە (پرسی ویلایەتی موسڵ) دەرکرد. لەم بابەتەدا، ڤلادیمێر مینۆڕسکی دەڵێت: (موسڵ وەکو بنکەیەکی تێرکردنی بەغداو هەموو ئێراقە بە دانەوێڵە و بەرهەمی دیکەی کشتوکاڵی گرنگ، بەڵام کێشەی نەوت لە هەموو ئەوانە گرنگترە. هەروەها موسڵ بەهۆی بوونی نەوت و رێگای هاتووچۆی نێوان تورکیا و ئێراق و پەیوەندی بە کێشەی کورد لە تورکیاوە، بۆ تورکیاش گرنگە - سەرچاوە: دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، ل376).

6. سیاسەتی داگیرکەرانەی ئیمپریالیزم و بیری فراوانخوازی خاک و دەسەڵات، هەروەها بەنیازی ئەوەی ئیمپریالیزم کێشەکان لەخۆی دوورخاتەوەو بەهۆی ئەو لکاندنە، نەتەوەکانی کورد، تورک، عارەب و فارس خەریکی یەکتربن و شەڕی یەکتر بکەن و ئەویان لە بیر چێتەوە، بەتایبەت کە هەر سێ نەتەوەی تورک، عارەب و فارس ئەوانیش بیری

فراوانخوازی، داگیرکردن و ئیمپریالییان هەیە بەچەشنی هەر ئیمپریالیزمێکی تری جیهانی.

7. ترسی ئینگلیزو وڵاتانی هاوپەیمان لە دروستبوونەوەی دەوڵەتی خەلافەتی ئیسلامی عوسمانی، کە بە بۆچوونی ئەوان کورد لە رابردوودا پشتیوانییەکی زۆری لێکردبوو. سەبارەت بە پشتیوانی کورد لە تورکە عوسمانییەکان پەنا دەبەمە بەر لێدوانێکی شێخ مەحمودی نەمر کە گوتوویەتی: (من بەڵێنم بە خەلیل پاشادا بە درێژایی جەنگ شانبەشانیان بجەنگم بەو مەرجەی پاش جەنگ (ئۆتۆنۆمی) بدەن بە کورد و کورد ئازاد بێت. لەبەرئەوە نەمویست بگەڕێمەوەو ئەو پەیمانە بشێوێنم – سەرچاوە: ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم، ل14). هەر سەبارەت بە رادەی پاڵپشتی و قوربانیدانی کورد بۆ عوسمانییەکان، رۆبەرت ئۆلسۆن، نووسیویێتی: (دەڵێن لەوانەیە زیاتر لە پێنج سەد هەزار کورد لە ماوەی سالانی شەڕدا (شەری یەکەمی جیهانی)دا لەنێو قەڵەمڕەوی تورکیادا مردوون. کاتێ ئاماری مردن و لەناوچوونی کوردان هەر لەو ماوەیەدا لە ئێراق، سوریا، ئێران و روسیا بخەینە سەر ئەم ژمارەیە، ئەودەم ژمارەی زیانەکانی کورد دەگاتە ژمارەی نزیک ملیۆنێک – سەرچاوە: رۆبەرت ئۆلسن، راپەڕینی شێخ سەعیدی پیران، ل41). هەروەها دیڤید ماکداول، لە لاپەڕە (231)ی پەرتووکی (مێژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم)دا، وە رۆبەرت ئۆلسن، لە لاپەڕە (38)ی پەرتووکی (راپەڕینی شێخ سەعیدی پیران)دا، نووسیویانە: (لەوانەیە زیاتر لە نیو ملیۆن کوردیش لەناوچووبن، ئەگەر ژمارەی ئەوانەشی بخەینە سەر کە لە شەڕگەکاندا کوژراون، دەگاتە هەشت سەد هەزار کەس). هەر نووسەری ناوبراو لە لاپەڕەکانی (223+240)دا باسی ئەوەی کردووە کە بە هەزاران سەربازی کورد لە لەشکری سێیەمی عوسمانی لە ئەرجیش کە نزیکەی هەموویان کورد بوون لە ساری قامیشو دەوروبەریدا کوژران، لەشکری چوارەم لە وێرانشار، لەشکری نۆیەم لە ئەرزەڕۆم و لەشکری دەیەم لە سیواس، لەگەڵ لەشکرەکانی یازدەم و دوازدەم لە ئالازیخ (مەعمورە عەزیز) بە تەواوی کورد بوون، زۆربەی لەشکری شازدەمی دیاربەکر کە سەرکردەکەی

مەسەفا کەمال بوو کورد بوون، زۆربەی سەربازەکانی سەربە لەشکری نۆزدەم کە بنکەیان لە شارەکانی ئەرزەنجان بوو کورد بوون، جگە لەمانەش کوردەکان دوو سەدو سی و پێنج یەکەی ئەسپ سواری یەدەک و ژمارەیەکی باش پاسەوانی سنوورو ژاندارمیان بۆ پاراستنی دەوڵەتی خەلافەتی عوسمانی ئامادەکردبوو، لەنێویاندا لیوای یەدەکی ئەسپ سواری لە شاری وان. سەرەڕای ئەمانەش هەروەکو دەزانین کە لەشکری شەشەمی عوسمانی لە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە سەر لەشکرەوە عەلی ئیحسان پاشا بە تەواوی کوردبوون. کاتێک کە کورد یەک ملیۆن قوربانی دابێت لە پێناوی پاراستنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و، عارەبەکانیش لە رێگای پەیمانی (سایکس – پیکۆ)ەوە هاوپەیمانێتییان لەگەڵ ئینگلیزو هاوپەیمانەکانی بەستابێت و، شانبەشانی ئەوان قوربانی بدەن بۆ تێکشکاندنی دەسەڵاتی عوسمانییەکان و لەناوبردنی ئیمپراتۆریەتەکەیان، چۆن ئینگلیز هەوڵی لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستان بە ئێراقی عارەبییەوە نادات؟ هەم وەکو تۆڵەیەک لە کوردەکان و هەم پاداشت دانەوەیەکیش بە عارەبەکان! هەروەها ئینگلیزەکان لە ژمارە (19)ی رۆژنامەی (تێگەیشتنی راستی)دا کە لە مانگی مارتی ساڵی (1918)دا دەرچووە، بەمشێوەیە کە هەم کوردیان لە چارەنووسی دوارۆژی خۆیان لە دوای کۆتایی هاتنی شەڕی یەکەمی جیهانەوە ئاگادارکردۆتەوەو هەم هەڕەشەشیان لە کورد کردووە: (ئەم شەڕە هەر دەبڕێتەوە، ئەوسا ناوی عارەب، ئەرمەنو جوولەکە لەناو پەیماننامەی ئاشتیدا ناودەبردرێ، چونکە ئەمانە لەم شەڕەدا هەموویان سەریان بەرزکردەوەو داوای حکومەتیان کرد، ئەما کوردەکان هەتا ئێستا هیچیان نەکرد!! دیارە کورد خۆیان حکومەتیان ناوێ، چونکە ئەگەر بیانویستایە هەرایەکیان دەکردو بە قسەی تورکەکان تەفرەیان نەدەخوارد، کورد دەبێ لە ئێستاوە پەلەپەل بکەن بۆئەوەی لەناو پەیماننامەی ئاشتیدا ناویان هەبێ. ئەما کە کورد بێدەنگ بن، ئینگیز پەیوەندی بە سەریانەوە نامێنێت و لە پاشدا زیانێکی زۆر دەکەن – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، ل319–320). بەلام سەرەڕای

پشتیوانی کردنی کورد لە دەوڵەتی عوسمانی و شەڕکردن لە دژی ئینگلیز، کەچی ئینگلیزەکان بە کەیفی خۆیان و بۆ بەرژەوەندی خۆیان بێ شەرمانە درۆیان کردووە، بۆ نموونە (لۆرد کورزۆن)ی وەزیری دەرەوەی بەریتانی لەکاتی کۆنگرەی یەکەمی لۆزاندا گوتوویەتی: (لەکاتی جەنگدا (جەنگی یەکەمی جیهانیدا) کوردەکان پشتیوانی و هاوکاری ئینگلیزیان کرد نەک هی تورکەکان – سەرچاوە: میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الکوردیة (1917–1923)، ل284). سەرەنجام ئەوەبوو لە ڕێکەوتی (30.10.1918)دا شەڕەکە کۆتایی پێهاتوو، کوردیش نەک تەنیا بێبەشکرا لەسادەترین مافی نەتەوایەتی و نیشتمانییەکانی خۆیدا، بەڵکو نیشتمانەکەشی بەیارمەتی ئیمپریالیزمی ئینگلیزیو بالا دەستەکانی تر لە نێوان تورک، عارەب و فارسدا دابەشکرا، بەمەش هەروەکو ئینگلیزەکان پێشتر باسیان کردبوو کورد زیانێکی زۆری کرد.

8. ترسی ئینگلیزو هاوپەیمانەکانی لە کاریگەری شۆڕشی سۆڤیەتی و کۆمۆنیزم لەسەر کورد و کوردستان، کە پێیان وابوو سۆڤیەت هەوڵی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ بۆ کورد دەدات، بەمەش کوردستان دەبێتە بنکەیەکی گرنگی سەربازی سۆڤیەت و کۆمۆنیزم و لە دژی بەرژەوەندییەکانی ئینگلیز لە ناوچەکەدا بەکاریان دەهێنن. بۆ نموونە ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆنی کۆمیسیاری بالای بەریتانی لە ئێراق، لە پەرتووکی (میسۆپۆتامیا لە سالانی 1917–1920)دا، نووسیویێتی: (لە مێجەر سۆن کە بەڕێوەبەرێتی سلێمانی لە ئەستۆ بوو نووسراوێکم پێگەیشت، کە تیایدا باوەڕی خۆی بەمشێوەیە دەربڕیبوو: مادام ئارامی و ئاسایش سەرتاپای ئێراقی گرتۆتەوە، لەو باوەڕەدام شیمانەی پاراستنی ئارامی باشووری کوردستان هەیە بە بێ ئەوەی پەنا بۆ هێزی سەربازی ببرێت. گومانی تێدا نییە کە دواکەوتنی بەستنی ئاشتی لەگەڵ تورکیادا، کۆسپێکی کارگێڕییە کە هزری بەرزترین خەڵکی باشووری کوردستانی سەرقاڵ کردووە. هەروەها جێگای داخە کە ناوەڕۆک و بنچینەی پرنسیپەکانی کۆمۆنیزم ئەمڕۆ لە کوردستاندا (بە هۆی ڕۆژنامەکانی کەرکوک بە پلەی سەرەکی)، گەیشتۆتە ناو خەڵک و بۆیان ناسراون – سەرچاوە: (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن،

بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، الجزء الثالث، ل41). هەروەها ئەو مەترسییەی ئینگلیزەکان لە راپۆرتێکی (مێجەر نۆئیل)ی راوێژکاری شێخ مەحمود بۆ کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)دا دەردەکەوێ، کە تیایدا هاتووە: (پێویستە ئەوەمان لەبەر چاو بێ کە سیاسەتی جیهانی زۆر کاردەکاتە سەر هەڵومەرجی ناوخۆی ناوچە کوردنشینەکان، بە دواخستنی مۆرکردنی پەیمانی ئاشتی لەگەڵ تورکیادا لەگەڵ شەڕی نێوان تورک و یۆنانیەکاندا سەرنجی هەموو سەرکردەکانی کوردی راکێشاوە، بەرنامەی بۆڵشەویکەکان لەناو هەموانا زانراوەو ناوی بۆڵشەویک هەتاکو بێت زۆرتر پەرەدەسەنێت و کەس نییە بە خراپە باسیان بکا، کە ئەمە رێگا لە دەسەڵات و لە سەپاندن و جێگیربوونی سیاسەتی بەریتانیا دەگرێ لە ناوچەکەدا – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، ل405).

9. ترسی ئینگلیزەکان لە عارەبی شیعە بووە هۆکارێک کە ئینگلیزەکان باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەزۆر بلکێنن بە ئێراقەوەو، رێگا نەدەن بە کورد تەنانەت لە چوارچێوەی سنوورو دەوڵەتی ئێراقیشدا حکومەتێکی تایبەت بە خۆیان دامەزرێنن، چونکە پێیان وابوو عارەبە شیعەکانیش بە هەمان شێوەی کورد حکومەتێکی تایبەت بە خۆیان داوا دەکەن لە ویلایەتی بەسرای شیعی. بۆ سەلماندنی ئەم بۆچوونە پەنا دەبەمە بەر وەڵامی بەڵگەنامەی ژمارە (F.O.371-5068)ی رێکەوتی (25.3.1920)ی کە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی بۆ ئارنۆڵد ویلسۆنی نوێنەری باڵای بەریتانی لە بەغدا ناردوویەتی و، نوێنەری باڵای بەریتانیش ئارنۆڵد ویلسۆن وەڵامی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی بەمشێوەیە داوەتەوەو، نووسیویێتی: (بیرکردنەوەی میری خاوەنشکۆ دەربارەی فراوانکردنی ئۆتۆنۆمی بۆ خوارووی کوردستان دەبێتە هۆی کێشەیەکی زۆر لە ناوچەکانی تری میسۆپۆتامیادا (نیازی لە شیعەکان بووە) – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل27). ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، لە

لاپەڕەکانی (320-321)ی پەرتووکی (العراق الحدیث من سنة 1900 الی سنة 1950)دا، نووسیویێتی: (کوردەکان زنجیرەیەک لەو داواکارییانەی کە لە سالانی (1930-1931)دا نووسیبوویان، لە سالی (1931)دا بۆ (کۆمەڵەی نەتەوەکان)یان نارد. زۆر لەو داواکارییانە داواکاری راستەقینەی جیابوونەوە بوون، کە لەگەڵ دەوڵەتی ئێراق بەو شێوەیەی کە دامەزرابوو نەدەگونجا، چونکە جۆش وخرۆش و هاندانی دوورکەوتنەوەی گیانی جێگیری زۆرتر دەکرد. سەرەڕای هەندێش ترسێک بوونی هەبوو کە ئەو دەستکەوتانەی (چیاوگانە - الامتیازات)ی بە کورد درابوون، وا بکات شیعەکانی فوراتی خواروو هەمان داواکاری بەرزکەنەوە).

10. لادانی حکومەتی لیبەڕاڵ بە سەرۆکایەتی سەرۆک وەزیران دێڤید لوید جۆرج (7.12.1916-22.10.1922) و هاتنی حکومەتێکی نوێ سەربە پارتی پارێزگاران (کۆنسەرڤەتیو)، سەرەتا بە سەرۆکایەتی (ئەندرێو بۆنەر لاو) لەنێوان (23.10.1922-22.5.1923) و دواتریش بە سەرۆکایەتی (ستانلی بالدوین) لەنێوان (22.5.1923-22.1.1924)دا دوای دۆڕاندنی لیبڕاڵەکان لە هەڵبژاردنی پەرلەمانی بەریتانی و سەرکەوتنی پارێزگاران، کە لە هەمان کاتدا وەزیری کۆلۆنییەکان وینستۆن چەرچلی سەربە لیبەڕاڵەکان لادراو (لیۆ ئامری) سەربە پارتی پارێزگاران شوێنی ئەوەی یەکەمیانی گرتەوە. گۆڕانکاری لە حکومەتی بەریتانیدا تا رادەیەک کاریگەری خۆی هەبوو لەسەر یەکلاییکردنەوەی پرسی لکاندنی باشووری کوردستان و دانەمەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی، چونکە حکومەتی نوێ زۆرتر پشتیوانی لە بۆچوونەکانی سێر پێرسی کۆکسی کۆمیساری باڵای ئینگلیز لە بەغداو خاتوو گێرترۆد بێڵی ئەمینداری کۆمیسیاری باڵای ئینگلیز دەکرد کە لەگەڵ لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بوون بە ئێراقەوە لەدژی بۆچوونی چوار ئەندام لە کۆی حەوت ئەندامی (کۆمیسیۆنی رامیاری لە پێناوی کوردستان)دا، کە لە کۆنگرەی قاهیرە (12.3.1921-30.3.1921)دا هەریەک لە (سێر وینستۆن چەرچڵی سەرۆکی کۆنگرەی قاهیرەو وەزیری کۆلۆنییەکان، مێجەر ئیدوەرد نۆئیل و مێجەر ئارنۆڵد هیوبەرت یۆنگ و لۆرانس)، داوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی

کوردییان دەکرد، ئەندامی حەوتەمیش کە (مێجەر ئارٍ. دی. بابکۆک – R. D. Babckok) بوو بێلایەن مایەوەو دەنگی بۆ هیچ لایەکیان نەدا.

11. لە لایەک ئینگلیز لە هەوڵی ئەوەدابوو کە سۆزی گشتی عارەب بەلای خۆیدا راکێشیَ، لە لایەکی تریشەوە شۆڤینیزمو ئیمپریالیزمی عارەبی بە بەردەوامی داوای لکاندنی ویلایەتی موسڵ-یان دەکرد بەدەوڵەتی پێشنیازکراو بە گوێرەی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ) بۆ عارەب، کە نیاز وابوو لە سەرەتادا تەنیا ویلایەتەکانی (بەغداو بەسرا) بگرێتەوە، وەکو پاداشتێک بۆ هاوکاری نێوان عارەب و ئینگلیز لە دژی ئیمپراتۆریەتی ئیسلامی عوسمانی، کە بوون بە هۆکارێکی لکاندنی خاکی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبییەوە.

12. لە لایەک کۆنترۆڵکردنی تورکیاو باکووری کوردستان لە لایەن ئەتاتورک و ژێردەستکردنی کوردەکان لە باکووری کوردستان و، لە لایەکی تریشەوە بەهێزبوونەوەی تورکیاو سەرکەوتنەکانی ئەتاتورک بەسەر یۆنانیەکان، ئەرمەنییەکان و کوردەکان، هەروەها لەناوبردنی خەلافەتی ئیسلامی و ناکۆکی کەوتنە نێوان بەریتانیا و هاوپەیمانە سوێندخۆرەکان بۆ نموونە ئیتاڵیاو فەرەنسا پشتیوانیان لە تورکیا دەکرد لە دژی یۆنانو تەنیا بەریتانیا پشتیوانی یۆنان بوو. ئەو ناکۆکیانە وای لە ئینگلیزەکان کرد کە بیانۆی تەواویان دەستکەوێت بۆ شیمانەی جێبەجیَ نەکردنی پەیماننامەی سیڤەرەو دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی، کە ئەوان هەر لە سەرەتاوە ئەوەندە باوەڕیان پێی نەبوو. بۆیە ئینگلیزەکان بە ئاشکەرا لایەنگیری لکاندنی ویلایەتی موسڵ بوون بە ئێراقەوە، لە بەرامبەر چاوپۆشی بەریتانیا لە دانەمەزراندنی دوو دەوڵەتی کوردی و ئەرمەنی لە باکووری کوردستان و ئەو بەشە خاکەی ئەرمەنییەکان کە دەکەوتە ناو سنووری تورکیا.

دووەم: هۆکارە ناوخۆییەکان:

1. پێنەگەیشتنو لاوازی هەستی نەتەوەیی و نیشتمانی کوردی. بە ئاشکرا هەست بەجیاوازی بەهێزی و لاوازی هەستی نەتەوایەتی و نیشتمانی کورد لە نێوان شارو ناوچەکاندا دەکرا، بۆ نموونە ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆنی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا، گوتویەتی: (لێمان روونبوو کە بزووتنەوەی هەستی نەتەوایەتی کورد لەناو سلێمانیدا زۆر بەهێزو بەتین بوو، لەبەرئەوە ناچاربووین سنوورێک بۆ ئەوە دابنێین – سەرچاوە: محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، ل280). قسەکانی ویلسۆن دەیسەلمێنێ کە هەستی نەتەوایەتی و نیشتمانی کورد لە نێوان شارو شارێکی تر یان ناوچەیەکو ناوچەیەکی تر لە باشووری کوردستاندا جیاوازبووە، پێشموایە ئەو سەردەمە (سەردەمی راپەرینەکانی شێخ مەحمودی نەمر)، هەستی نەتەوایەتی و نیشتمانی دانیشتوانی سلێمانی لە هەموو ناوچەیەکی تری کوردستان بە گوڕترو بەهێزتر بووە.
2. زاڵبوونی هەستی بەهێزی ئایینی بەسەر هەستی نیشتمانی و نەتەوایەتی کوردی، کە ئایینی ئیسلام هەستی کوردایەتی کەسانێکی زۆری متکردبوو یان کوشتبوو، بۆ نموونە: جۆرج لنشۆڤسکی، لە پەرتووکی (الشرق الاوسط في شؤون العالم)دا، جوانی بۆ چووە کە دەڵێت: (کوردەکان تا دوای جەنگ لە پێناوی سەرکەوتنی تورکەکاندا راست و گیان بەختکار بوون و، هۆشی ئیسلامی ماوەی ئەوەی نەدان لە رێی ئازادیاندا ببزونەوەو هیچ دەست درێژیەک بەرامبەر بە عوسمانییەکان بکەن، تا جەنگ برایەوە - سەرچاوە: ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم، ل7). هەروەها د. موحسین محەمەد حوسێن، سەبارەت بەهەمان پرسی بەقوربانی کردنی پرسە نەتەوەیی و نیشتمانییەکان لە لایەن کەسانی کوردەوە بە پرسی ئایین و ئیسلام، دەڵێت: (کورد بە درێژایی ماوەی دەسەڵاتی ئیسلامی بە دڵسۆزی و نیازپاکی کاریکرد، هەروەها رۆشنبیرانی ئەوکاتی کورد و سەرکردە

رامیاری و سەربازییەکانیان هەموو تواناکانی خۆیان کردە قوربانی لە پێناوی بەرزڕاگرتنی ووشەی ئیسلام و بەرزکردنەوەی ئاڵاکەی، لە بەرامبەردا جگە لە چاکە هیچ شتێکی تریان نەدەویست، کەچی لە هەمانکاتدا نەتەوەکانی تری عارەب، فارس و تورک ئیسلامیان بەکارهێنا لە پێناوی دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتی خۆیان و داڕشتنی کۆڵەکەی دەوڵەتانی ئیسلامی کە بۆ بەرژەوەندی خۆیان بەرەو دەوڵەتی نەتەوەیی بردیان، یان بە واتایەکی تر دەتوانرێت بگوترێت کە نەتەوەی کورد بوو بە پردێک و ئیسلام بە سەریدا تێپەڕی، تا ئەو ئایینە بگاتە مەبەستەکانی. بەڵام نەتەوەکانی تر ئایینی ئیسلامیان کرد بە پردێک بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان – سەرچاوە: (دکتۆر محسن محمد حسین، نناشد صلاح‌الدين أم نحاسب أنفسنا؟ إستجواب قائد بعد ثمانمائة سنة، ص8-9). هەر ئەو هۆکارەی سەرەوە بوو کە وای لە تورکەکان کردبوو سۆز و هەستی ئایینی کوردەکان بۆ بەرژەوەندییەکانی باڵای نەتەوەیی و نیشتمانی خۆیان بقۆزنەوەو بەکاری بهێنن. هەروەکو لە نامەیەکی مێجەر نۆئیل دەردەکەوێت، کە لە سەرەتای مانگی یولی ساڵی (1919)دا بۆ لەندەنی ناردووە، کە نووسیوێتی: (وا دەردەکەوێ بیری خودموختاری کوردستان لەژێر فەرمانڕەوایەتی (حوکمی) عوسمانیدا مردبێ. تورکەکان لەسەر بنچینەی بیری پان ئیسلامییەکی رەسەندا کاردەکەن. بە توندی رێگا لە بەکارهێنانی وشەی (کورد) دەگیرێ و لە باتی ئەوە، وشەی (موسڵمان) بەکاردەهێنرێ – سەرچاوە: دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم، ل267).

3. نەبوونی یەک هەڵوێستی کورد و نەبوونی سەرکردایەتییەکی بەهێز کە تەواوی کوردی باشووری کوردستان لەخۆی کۆبکاتەوە. هەندێک دابوویانە پاڵ ئینگلیز، هەندێک حکومەتی تازە دامەزراوی ئێراق و عارەب، هەندێکی تر دابوویانە پاڵ تورکی دۆڕاو لە جەنگدا. شورشی شێخ مەحمود سەرتاپای کوردستانی نەگرتەوە، بەڵکو بەزۆری لە ناوچەی سلێمانی بوو، ئەمەش خاڵێکی لاوازی سەرکردایەتی شۆڕشی کوردستان دەردەخات. سەبارەت بە پەرتبوونی کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان لەو رۆژگاردا، شێخی

قارەمان دەفەرموویێت: (داخەکەم، خوێندەوارەکانمان بە زانایی بۆ پارەو خێڵەکی و نەخوێندەوارەکانمان بە نەزانی بۆ پارە ئاواتی کوردیان بزرکاند – سەرچاوە: ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی سێیەم، ل26). هەر سەبارەت بە یەک نەگرتوویی کورد سێر پێرسی کۆکسی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا دەڵێ: (پاش ئەوەی، لە کۆنفرانسی قاهیرە لە مارسی (1921)دا، دەوڵەتی بەریتانیای مەزن بۆچوونی هاتە سەر ئەوەی، کە دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی پێکبێت (مەبەستی کوردی ئێراق نەبوو) وە ئینجا لە قاهیرە کە گەڕاوەتەوە، بەو ئاکامە گەیشتووە، کە کوردەکان لەنێو خۆیاندا زۆر پێکەوە نین، تا بتوانن، لە ئێراق جوێ ببنەوە - سەرچاوە: کریس کۆچیرا، مێژووی کورد لە سەدەی 19–20دا، ل112–113). بە هەمانشێوە مستەفا کەمال ئەتاتورک لە نامەیەکیدا کە بۆ باڵوێزی سۆڤیەتی (س. ی. ئارالۆف) ناردوێتی، باسی ئەوە دەکات کە سەرکردەکانی کورد بوونەتە سێ بەش هەندێکیان مەیلی ئێراق و هەندێکیان ئینگلیزو بەشی سێیەمیشیان مەیلی تورکیان هەیە - سەرچاوە: (دکتۆر مانڤێل ئارسێنۆڤیچ حەسرەتیان، کوردستان تورکیا بین الحربین، ص52). هەر لەمەڕ نەبوونی یەک هەڵوێستی کورد لەو سەدەمدا، پاشکۆی ژمارە (15)ی رۆژنامەی ژیانەوە، کە لە رێکەوتی (16.2.1925)دا دەرچووە، بەیاننامەیەکی (کۆمەڵەی پارێزگاری نیشتمانیی لە سلێمانی – جەمعیەی مدافعەی وەتەن لە سلێمانی – مرەخەس ئەحمەد لە رێکەوتی (15.2.1925)دا دەرچووە، کە هانی خەڵک دەدات بۆ خۆپیشاندان و داکۆکیکردن لە ئێراقییەتی ویلایەتی موسڵ – سەرچاوە: فاروق عەلی عومەر، رۆژنامەگەری کوردی لە ئێراقدا بەراییەکان 1914–1939، ل122). هەروەها عەبدولڕەزاق ئەلحوسێنی، لە لاپەڕە (83)ی پەرتووکی (تـأريخ الاحـزاب السياسـية العراقيـة 1918–1958)دا، نووسیویێتی: (هەروەها ئاماژە بە کۆمەڵەی پارێزگاری نیشتمانیی (جمعيـة الـدفاع الـوطني) دەکەم، کە لە رێکەوتی (14.2.1925)دا بە سەرۆکایەتی ئەحمەد تۆفیق بەگ لە سلێمانی دامەزرابوو، ئامانج لە دروستبوونی کۆمەڵەی ناوبراو وەستانەوەبوو لە دژی داواکارییەکانی تورکیا سەبارەت بە ویلایەتی موسڵ. پێدەچوو حکومەتی ئێراق لە پشت

دامەزراندنی ئەو کۆمەڵەیەوە بووبێت وەکو هاندانێک بۆ بۆچوونێکی لەم بابەتە). کاتێک کە کۆمەڵەیەکی کوردی بانگێشەی پارێزگاری کردن لە ئێراقییەتی ویلایەتی موسڵ دەکاتو، بەدەستی ئەوان واتە حکومەتی ئێراقی دروست بووبێت، چاوەڕوانی چ دەستکەوتێکی لێدەکرێت بۆ کورد، مەگەر تەنیا کۆسپ خستنە بەردەم خەباتو شۆڕشی کوردستان و بەگژداچوونەوەی ئەم شۆڕشەی لێبکرێت! لە لایەکی ترەوە کۆمەڵێک رۆشنبیری کورد پاڵ دەدەنە لای ئۆزدەمیر لە رواندز و هەندێکی تر لە پێناوی پلەو پایەدا پەنا دەبەنە بەر بەغداو خۆیان هەڵدەبژێرن بۆ ئەندامێتی پەرلەمانی ئێراق وەکو نوێنەری شارەکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی، بۆمان دەردەکەوێت کە کورد یەک هەڵوێست نەبووە. سەرەڕای هەموو ئەوانەش کاتێک کە لە لایەن ئینگلیز و عارەبەوە فشار دەخرایە سەر شێخ مەحمودی نەمرو راپەڕینەکەی هەر یەکە بەلایەکدا پەرت دەبوو، دەستیان دەکرد بە دژایەتی کردنی یەکترو یەکتر تاوانبارکردن. بۆ نموونە شێخی نەمر باوەڕێکی زۆری بە هەر یەک لە مەحمود خانی دزڵیو مەحمود خانی کانی سانان هەبوو، کەچی دوای دەستگیرکردنی شێخ مەحمود لە شەڕی دەربەندی بازیان، هەر دووکیان چوونەوە بۆ رۆژهەڵاتی کوردستان و مەحمود خانی دزڵی پەیوەندی کرد بە حکومەتی ئێرانەوەو، بە یارمەتی حکومەتی ئێران پەلاماری مەحمود خانی کانی سانانی دا. دوای ماوەیەک والی شاری سنە هەر دووکیانی بە فرتوفێڵ بانگکردە سنەو دەستگیریکردن و رادەستی ئینگلیزەکانی کردنەوە، ئەوانیش بەزیندانیکردنی هەتا هەتایی هەر دوو مەحمودیان سزاداو، رەوانەی هەمان دوورگە کران بۆ هیند کە شێخ مەحمودی حەفیدی لێبوو.

4. نەرمی کورد لە داخوازییە نیشتمانی و نەتەوەییەکانیدا لە ئاست دوژمنانیدا، نەبوونی ئەقلیەتی دیبلۆسیەتی کوردی و هەروەها کورد زمانی خۆناساندنیشی نەبوو. بۆ نموونە سەبارەت بە نەرمی و سوورنەبوونی کورد لەسەر داخوازییە رەواکانی خۆیدا، هاشم کۆچانی، لە لاپەڕە (111)ی پەرتووکی (تارمایی سیڤەر)دا نووسویێتی: (لە ساڵی (1922)دا وینستۆن چەرچل وەزیری کۆلۆنییەکانی ئەوکاتەی بەریتانیا، لە نامەیەکدا بۆ نوێنەری

بەریتانیا لە ئێراق ئەوە رادەگەیەنێ کە کوردان ئازادن لەوەی بەشداری لە دەنگدان بۆ هەڵبژاردنی پاشای ئێراق بکەن یان نەء. ئەگەر گەلی کورد بەشداری هەڵبژاردنەکان نەکاو سووربێ لەسەر ئەوەی بەجودا مامەڵەی لەگەڵ بکرێ، ئەوا ئالتەرناتیڤی ئەوان پێکهێنانی ئۆتۆنۆمییە (وەک قۆناغی پەڕینەوە) بە سەرپەرشتی بەریتانیاو، پاشان دامەزراندنی یەکێتییەک لە نێوان کوردستان و ناوچە عارەبنشینەکان لە ئێراقێکی یەکگرتوودا). بە گوێرەی قسەکانی وینستۆن چەرچل بۆمان دەردەکەوێت، ئەگەر کورد لەسەر هەڵوێستی خۆی سوور بایەو یەک دەنگ بووایە، بەوەی کە بە جودا رەفتاری لەگەڵ بکرایە، نەک وەکو ئەوەی کە دیڤید ماکداول، لە لاپەڕەکانی (314+277)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (مێژووی هاوچەرخی کوردستان)دا نووسیوێتی: (وەزارەتی دەرەوە (4193/371)، نامەی رۆژی (12.11.1919)ی راوێژکاری سیاسی ئینگلیزی (جی. بی. هۆلەر) بۆ لۆرد کورزۆنی وەزیری دەرەوەی بەریتانی نووسیبوو: ئەمن باوەڕم وایە، پرسی ئەوەی کوردەکان چۆن ئازادی خۆیان بەدەست دێنن و کۆتی تورکەکان لە پێ و ملی خۆیان دەکەنەوە، دەبێ بەشێوەیەکی سەرەکی بخرێتە سەرشانی خودی کوردەکان... کوردەکان وەک پەلکەزێڕینە هەموو جۆرە رەنگێکیان هەیە)، ئەوکاتە دوور نەبوو پرسی کورد بەشێوەیەکی تر چارەسەر بکرایە کە لە بەرژەوندی کورد و کوردستاندا بووایە! ئەوەی کە هۆلەر داوای دەکات کوردەکان دەبێت یەکگرتوو بن و پشت بە خۆیان ببەستن، هەروەها واز لە پەرتەوازەیی خۆیان بێنن، ئەگینا بەمشێوەیە بمێنن هیچیان دەست ناکەوێت. ئێستاشی لەگەڵ دابێ کورد هەمان نەرمی نیشاندەدات بەرامبەر بە عارەبی ئێراقی، لە دوای رووخانی رژێمی بەعس و سەدامیش.

5. لاوازی کورد لە رووی ئابووی و بێدەسەڵاتی و کەم توانایی کورد لە بەرامبەر دوژمنەکانیدا، کە هۆکارێکی تری لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووە بە ئێراق و، گوێ نەگرتن بووە بە داخوازییەکانی نەتەی کورد لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی و گەیشتنی کورد بە مافە رەواکانی خۆی وەکو هەر نەتەوەیەکی تری سەر ئەم گۆی زەمینە. هەروەکو دەزانین سەرچاوەی ئابووری و داهاتی

بەردەوامی دارایی بۆ تێکۆشان و بەردەوام بوونی شۆڕش و خەباتکردن کە هەموو نەتەوەیەک پێویستی پێ دەبیت، هۆکارێکی گرنگە بۆ سەرکەوتنی شۆڕش و گەیشتنی ئەو نەتەوەیە بە مافەکانی خۆی. لاوازی ئابووری و کەم دەرامەتی (واتە لاوازی ژێرخان و بێتوانایی)، کە هەر لاوازی ئابووریشە وا لە میللەتێکی ژێردەست دەکات، کە بێدەسەڵات بێت لە بەرامبەر دوژمنە بەهێزو بەدەسەڵاتەکەیدا.

ئێزیدی کوردی ڕەسەنە لە باشووری کوردستان:

بەگوێرەی بڕیاری ناڕەوای عەلی غالب بابانی وەزیری پلاندانانی ئێراقی، کوردە ئێزیدییەکان وەکو نەتەوەیەکی سەربەخۆ و جیا لە کورد ئەژمارکراون لە فۆرمی سەرژمێری داهاتووی دانیشتوانی ئێراق، کە نیازوایە لە ڕێکەوتی (24.10.2010)دا لە سەرانسەری ئێراقدا بە کوردستانیشەوە ئەنجام بدرێت - سەرچاوە: (ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (5279)، ڕۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (14.9.2010)، ل1). وەزیری پلاندانانی ئێراقی عەلی بابان کە بە ڕەچەڵەک کوردە و لە دیمانەیەکدا لەگەڵ گۆڤارێکی عارەبی بەناوی (مجلة الأوقاف)دا لە مانگی ئاداری (2010)دا، زۆر ڕاشکاوانە شاری کەرکوکی بە بەشێکی سەربە کوردستان ناوبرد، کە توڕەییەکی زۆری بەدوادا هات لەلایەن بەعسییەکان و عارەبە شۆڤینییەکان، کەچی لەپڕ عەلی بابان کوردانی ئێزیدی بە نەتەوەیەکی سەربەخۆو جیا لە کورد دادەنێت لە فۆرمی سەرژمێری کردندا. دانانی کوردانی ئێزیدی لەلایەن عەلی بابانی وەزیری پلاندانان، گومانی تێدا نییە لەبەر دوو هۆکاری سەرەکی بووە، کە هەم لەسەر داواکردن و بە ئاگاداری حکومەتی ئێراقی بووە کە ڕۆژانە سیاسەتی بەعارەبکردن لە باشووری کوردستان پەیڕەو دەکەن و، هەم وەکو هەنگاوێک و کردنەوەی لاپەڕەیەکی نوێ لەنێوان وەزیری پلاندانان لە لایەک و بەعسییەکان و عارەبە شۆڤینییەکان لە لاکەی ترەوە لە پێناوی ڕەواندنەوەی هەوری توڕەیی لەدژی وەزیری ناوبراودا لەسەر هەڵوێستەکانی پێشووی سەبارەت بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری کەرکوک، کە لە مانگی ئازاردا دەریبڕی و دواتریش پەشیمان بوونەوەی لەو هەڵوێستەی خۆی، یاخود لە ترسی کاردانەوەی بەعسییەکان و شۆڤینییە عروبییەکان نەیوێراوە کوردە ئێزیدییەکان بە کورد دابنێت.

وەکو وەڵامێک بۆ وەزیری پلاندانانی ئێراقی و تەواوی بەعسی و عروبیە ڕەگەزپەرستەکان و ئەوانەی گومانیان لە کوردبوون و کوردێتیی تەواوی ئێزیدییەکانی جیهان و باشووری کوردستان هەیە، سەرەتا ئاماژە بەو هۆنراوەیەی کوردی ئێزیدی دەدەم، کە دەڵێت:

جوابێ بدەنە کوردستانێ

بلا قایم کەن ئیمانێ
شەرفەدین میرە ل دیوانێ
عەرش بڵندکەن لە کوردستانێ
بەڵا بکەوێتە عەرەبستانێ – سەرچاوە: (عەبدوڵڵا عەبدولکەریم مەحمود، رەشەبای ژەهرو ئەنفال – بەرگی دووەم، ل146).
دواتریش چەندین بەڵگە دەخەمەڕوو کە ئەمانەی خوارەوەن:

1. رێکخراوی چاودێری مافی مرۆڤ/ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لە لاپەڕە (218+219)ی پەرتووکی (ئێراق و تاوانی جینۆساید شاڵاوی ئەنفال دژی کورد)دا، نووسیوێتی: (ئێزیدییەکان کوردن – تایەفەی ئێزیدی کوردە ئیتنییەکان) و (ئێزیدییەکان پرسێکی جیاوازن. ئەمانە بەهۆی ئەوەی کە کوردی ئێتنین و ە کرمانجی دەپەیڤن، سەربە تایەفەیەکی تەوفیقین کە پەری تاوس دەپەرستن). ئەمەی سەرەوە دەربڕینی رێکخراوێکی چاودێری مافی مرۆڤە و ئێزیدییەکان بە کورد ناودەبات، هەروەها زمانەکەشیان بە شێوەزاری کرمانجی دادەنێت، کە زاراوەیەکی سەرەکی سەربە زمانی کوردییە.
2. لە لاپەڕە (98)ی پەرتووکی (عەبدولرەزاق مەحمود ئەلقەیسی، ولاية الموصل تقرير عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925)دا، سەبارەت بە نەژادی ئێزیدییەکان نووسراوە: (میری تورکیا سەرنجەکانی بەتایبەت بۆ ئەو نەخشەیەی کۆمەڵەی جوگرافی شاهانەدا راکێشا، کە کۆمەڵەی ناوبراو لە ساڵی (1910)دا لە لەندەن بڵاویکردبۆوە، کە هەمان رەنگی بەکارهێنابوو بۆ ئاماژەکردن بە کوردو ئێزیدییەکان، کەچی لە نەخشە نوێکەی میری بەریتانیادا کە لە ساڵی (1924)دا پێشکەش بە کۆمەڵەی نەتەوەکانی کردووە دوو رەنگی جیای بۆ کوردو ئێزیدییەکان بەکارهێناوە). بەکارهێنانی هەمان رەنگ بۆ ئێزیدی و کورد لەلایەن کۆمەڵەی جوگرافی شاهانەی بەریتانیا لە ساڵی (1910)دا، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە هەردوو لایەن کوردن. بەڵام دانانی دوو رەنگی جیاواز لە ساڵی (1924)دا لەپێناوی

بەدیهێنانی بەرژەوەندییەکانی ئینگلیز بووە لەوەی کە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە دەوڵەتی ئێراقی تازە دەستکردی ئینگلیز بلکێنن، ئەگینا هەردوو پەرتووکی پیرۆزی ئێزیدیی (مەسحەفارەش و جیلوە) بە زمانی کوردین کە بە پیتی کوردی کۆن و رەسەنی کوردی نووسراون، نوێژکردن، پاڕانەوە و تەواوی سرووتە ئایینییەکانیان بە کوردین.

3. لە لاپەڕە (133)ی هەمان پەرتووکی ناوبراو لە خاڵی (2)دا، سەبارەت بە بۆچوونی بەریتانی لەمەڕ نەژادی ئێزیدییەکان نووسراوە: (ئەگەر بێتوو سەرنج بدەینە لایەنی نەتەوەیی پرسەکە، دەبینین کە یاداشتە بەریتانییەکە هەر ئەوەندە دەڵێ کە لەوانەیە ئێزیدییەکان بە رەگەز کورد بن، بەڵام موسڵمان نین). کاتێک کە لایەنی بەریتانی دەڵێن: (لەوانەیە ئێزیدییەکان بەڕەگەز کورد بن)، رێی تێدەچێت کە وابێ، بەڵام ئەوان هەرگیز نەیان گووتیە کە ئێزیدییەکان عارەبن یان سەربە نەتەوەیەکی ترن.

4. هەر لە هەمان لاپەڕەی سەرچاوەی پێشوو لە سەرەوەدا، سەبارەت بە بۆچوونی تورکەکان لەمەڕ نەژادی ئێزیدییەکان نووسراوە: (میری تورکیا جەختی کردەوە کە ئێزیدییەکان بەدڵنیایی کوردن و، هەمان دابونەریت و خووڕەوشتی کوردیان هەیە. بەڵام لە رووی ئایینزاوە لەیەک جیاوازن). بەگوێرەی بۆچوونی تورکەکانیش ئێزیدییەکان کوردن، خۆ تورکەکان ئەگەر پێیان بکرابایە ئێزیدییەکانیان بە تورک یان تورکمان ناودەبرد لەپێناوی ئەوەی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) ببێتە هی ئەوان، کەچی دیارە کوردێتیی ئێزیدییەکان ئەوەندە روون بووە، بۆیە تورکەکان بۆیان نەکراوە جگە لە راستی شتێکی تر بڵێن.

5. هەر لە لاپەڕە (134)ی پەرتووکی ناوبراو لە خاڵی (2)دا، سەبارەت بە نەژادی ئێزیدییەکان نووسراوە: (زۆربەی نووسەرە هاوچەرخەکان و گەڕیدە ئەوروپییەکان پێیان وایە کە ئێزیدییەکان کوردن). پەرتووکی ناوبراو بریتییە لە راپۆرتێکی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)، کە سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان بووەو لە سەرەتای ساڵی (1925)دا هاتوونەتە ویلایەتی موسڵ و دواتر لە مانگی یولی هەمان ساڵدا ئەم راپۆرتەیان بەرزکردۆتەوە بۆ کۆمەڵەی ناوبراو،

تیایدا باسی ئەوەیان کردووە کە زۆربەی نووسەرە هاوچەرخەکان و گەڕیدە ئەوروپییەکان پێیان وایە کە ئێزیدییەکان کوردن، کە ئەمە بۆچوونی کۆمیسیۆنەکەش بووەو، ئەوانیش ئێزیدییەکان بە کورد دەزانن و، لەپێناوی پتەوکردنی بۆچوونی خۆیان پەنایان بردووە بۆ بۆچوونەکانی نووسەرە هاوچەرخەکانی و گەڕیدە ئەوروپییەکان کە ئێزیدییەکان بە کورد دەزانن.

6. هەر لە لاپەڕە (134)ی پەرتووکی ناوبراو لە خاڵی (2)دا، سەبارەت بە هەمان مەبەست نووسراوە: (ئێزیدییەکان بەتەنیا بە زمانی کوردی قسە دەکەن. نوێژو کاری خواپەرستییە سەرەکییەکانیان بە زمانی کوردی جێبەجێدەکەن. رێوڕەسمە ئایینییەکانیان و تەزبیحات کردنیان لەلایەن شێخێکەوە بە زمانی کوردی دەخوێندرێتەوە). ئەوەی کە لە راپۆرتەکەی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)دا هاتووە، هیچ گومانێک لە مێشک و دڵی کەسانی ئاسایی ناهێڵێتەوە، ئەگەر بێتوو گومانی لە کوردبوون و کوردێتیی ئێزیدییە کوردەکان هەبێت.

7. هەر لە لاپەڕە (136)ی پەرتووکی ناوبراو لە خاڵی (2)دا، سەبارەت بە نەژادی ئێزیدییەکان نووسراوە: (ئەندامانی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ، کە سەردانی شەنگال-یان کردبوو دەڵێن: ئێزیدییەکانی شەنگال بێ هیچ گومانێک کوردن، نەک تەنیا لەبەر زمانیان، بەڵکو لە پێکهاتەی لەشیشیاندا هەر یەکن). دیسان ئەندامانی شاندی کۆمیسیۆنەکەی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان جەخت لەسەر کوردێتیی ئێزیدییەکان دەکەنەوە و بە کوردیان ناودەبەن.

8. ئەحمەد فەوزی نووسەری رەگەزپەرستی عارەب، لە لاپەڕە (31)ی پەرتووکی (قاسم والکورد خناجر وجبال)دا، سەبارەت بە پێکهاتەی ئایینی کورد نووسیوێتی: (ژیانی گیانیی کورد دابەش دەبێتە سەر سێ بەشی سەرەکی کە: موسڵمان، ئێزیدی و ئەهلی هەقەن). هەروەها نووسەر لە لاپەڕە (41)یشدا ئێزیدییەکان بە بەشێک لە کۆمەڵگای کوردی ناودەبات. سەرەڕای ئەوەی کە ئەحمەد فەوزی نووسەرێکی رەگەزپەرستی عارەب و دژ بە کورد بووە، بەڵام ئەو راستییەی درکاندووە کە ئێزیدییەکان کوردن.

9. سەدیق دەملوچی، لە لاپەڕە (36)ی پەرتووکی (إمارة بهدينان الكوردية أو إمارة العمادية)دا، لە بابەتێکدا لەژێرناوی (ئێزیدییەکان)دا نووسیوێتی: (پەیوەندییەکانی زمان، رەگەزو نیشتمان هەرسێکیان ئێزیدی و بادینییەکان بەیەکەوە کۆدەکاتەوە. ئەوان (ئێزیدییەکان) بەڕەگەز بادینین و زمانەکەشیان بادینییە کە لەگەڵ زاراوەکانی تری کوردیدا جیاوازە. شوێنی نیشتەجێبوونیان چیای (داسن)ە کە چیای مزورییە، هەر لەبەر ئەو چیایەیە کە بە داسنییەکان ناسراون). سەدیق دەملوچی خەڵکی شاری موسڵ بووەو، هۆزی دەملوچی لە بنچینەدا هۆزێکی کوردی بەعارەبکراون کە سدیق سەر بەو هۆزەیە. نووسەر راشکاوانە ئێزیدییەکان بە کورد و زمانەکەشیان بە زمانی بادینی واتە شێوەزاری کرمانجی باکوور دادەنێت. ناوبراو بە داسنیش ناویان دەبات کە داسنیشیان پێدەڵێن، چونکە شوێنی دانیشتنی ئەوانە.

10. مەحمود ئەلدوڕە، لە لاپەڕە (181)ی پەرتووکی (القضية الكوردية)دا، نووسیوێتی: (سەرەڕای جیاوازی مێژوونووسان سەبارەت بە نەژادی ئێزیدییەکان و مێژووی نادیاریان، دەبینین کە بۆچوونی زۆربە ئەوەیە کە ئێزیدییەکان سەربە هەمان رەگەزی کوردن). مەحمود ئەلدوڕە، سەرەڕای ئەوەی کە ئەفسەرێکی عارەبی رەگەزپەرست و دوژمنی هەرە سەرسەختی کورد بووە، لە سەردەمی سەرۆک کۆماری ئێراق (عەبدولسەلام محەمەد عارف 26.3.1921–13.4.1966)، کە عارف لەماوەی نێوان (8.2.1963–13.4.1966)دا پۆستی سەرۆک کۆمار بەدەست بووە، ناوبراو ئەوکاتە بەڕێوەبەری ئیستخباراتی گشتی سەربازی بووەو شەڕی شۆڕشگێڕانی کوردیشی کردووە، کەچی وەکو راستییەک ئێزیدییەکانی بە کورد داناوە.

11. الشيخ أبي زكريا بن محمد بن إياس الأزدي، لە لاپەڕە (206)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (تأريخ الموصل)دا، نووسیوێتی: (داسن: ناوی شاخێکی مەزنە لە باکووری موسڵ لە کەناری رۆژهەڵاتی رووباری دیجلە، کە کەسانێکی زۆری لێیەو سەربە هۆزەکانی کوردن و پێیان دەڵێن داسنییەکان). ناوبردنی داسنییەکان بە کورد لەلایەن مێژوونووسی کۆنی

عارەب أبي زكريا الأزدي، مانای کوردبوونی ئێزیدییەکان دەگەیەنێت، چونکە لە کۆنەوە بە ئێزیدییەکانیان گوتووە داسنییەکان.

12. ئەمین سامی ئەلغەمراوی، لە لاپەڕە (53)ی پەرتووکی (قصة الكورد في شمال العراق)دا سەبارەت بە باوەڕی کوردە ئێزیدی نووسیوێتی: (باوەڕی کوردەکان: کوردەکان دابەش دەبنە سەر سێ بەشی سەرەکی لەمەڕ باوەڕو ئایینەوە، سێ بەشەکەش بریتیین لە: 1. موسڵمانەکان. 2. ئێزیدییەکان. 3. ئەهلی حەق یان عەلی ئیلاهییەکان). ئەمین سامی ئەلغەمراوی، سەرباری ئەوەی کە کۆنە ئەفسەرێکی رەگەزپەرستی عارەبی ئێراقی بووە بەپلەی عەقید لە سوپاداو ئێزیدییەکانی بە کورد داناوە، کەچی بەناو کوردێکی وەکو عەلی بابان لە کورد جیای کردونەتەوە.

13. دکتۆر خالید سلێمان ئەلفەهداوی، لە لاپەڕە (13)ی پەرتووکی (القضية الكوردية والحل المنشود التأريخ – الواقع - المستقبل)دا سەبارەت بە بنەچەی ئێزیدییەکان، نووسیوێتی: (هەندێک لە کوردەکان بوون بە ئێزیدیی، کە پاشماوەی زەردەشتییەکانن). کاتێک کە دکتۆر خالید ئەلفەهماوی باسی ئەوە دەکات کە هەندێک لە کوردەکان بوون بە ئێزیدی، مانای وایە کە ئێزیدییەکان بە رەچەڵەک کوردن.

14. ئەحمەد تاجەدین، لە لاپەڕە (53)ی پەرتووکی (الاكراد تأريخ شعب وقضية وطن)دا، سەبارەت بە ئێزیدییەکان، نووسیوێتی: (بەهێزترین و گرنگترین خێڵە کوردەکان بریتیین لە خێڵەکانی: جاف، پشدەری، زەنگەنە، تاڵەبانی، کاکەیی، بابان، ئێزیدی و هەمەوەند). ناوهێنانی ئێزیدییەکان بە یەکێک لە خێڵە کوردەکان لەلایەن ئەحمەد تاجەدینی نووسەری عارەبەوە، کوردبوونی ئێزیدییەکان دەگەیەنێت.

15. ئەحمەد تاجەدین، لە لاپەڕە (69)شدا، سەبارەت بە ئێزیدییەکان، نووسیوێتی: (ئێزیدییەکان تیرەیەکی سەربە کوردن). دووبارە ئەحمەد تاجەدین ئێزیدییەکان بە تیرەیەکی سەربە نەتەوەی کورد دادەنێت.

16. هەرچی سەبارەت بە هەردوو شارۆچکەی کوردی ئێزیدی (شەنگالو شێخان)ە، ئەوە پەرتووکی (کورد لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا)، لەلاپەڕە (6)دا، بەمشێوەیە باسی کردوون: (شەنگال و شێخان نیشتمانی کوردە

ئێزیدییـــەکانن). کاتێــک ئینســـکلۆپیدیای ئیســـلام، کـــە ســـەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوە بەتایبەت لەنێو موسڵمانەکان و باسی ئەوە دەکات کە هەردوو شاری شـەنگال و شـێخان بریتیین لـە نیشـتمانی کوردە ئێزیدییـەکان، تـەمی گومان لە کوردبوونی ئێزیدییەکان لە ئاسمانی بیرو دەروونداا رادەماڵێت.

17. نووسەری بەناوبانگی ئێراقی (عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی)، لە لاپەڕە (47)ی پەرتووکی (العراق قديما وحديثا)دا نووسیوێتی: (ئێزیدییەکان بەوە ناسراون کە سەربە گەلی کوردن، ئەوان بە کوردی قسەدەکەن). نووسەری ئێراقی عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی، کە مێژووی وەزارەتەکانی ئێراقی لە دە بەرگدا نووسیوە، لە تەواوی نووسینەکانیشیدا جۆرە رقێک بەدی دەکرێت بەرامبەر شۆڕشی کوردو سەرکردەکانی، کەچی زۆر راشکاوانە ئێزیدییەکان بە بەشێک لە جەستەی سەربە نەتەوەی کورد دادەنێت و زمانەکەشیان بە زمانی رەسەنی کوردی ناودەبات.

18. حازم هاجانی، لە لاپەڕە (226)ی پەرتووکی (صفحات من تأريخ الكورد و كوردستان) و بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (اليزيديون في حاضرهم وماضيهم)ی نووسەری بەناوبانگی ئێراقی (عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی) کە نووسیوێتی: (ئێزیدییەکان کوردن). دووبارە نووسەری ئێراقی عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی لە پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا، ئێزیدییەکان بە کوردی رەسەن دادەنێت.

19. دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (181)ی پەرتووکی (العراق الشمالي دراسة لنواحيه الطبيعية والبشرية)دا نووسیوێتی: (زۆربەی کوردەکان سەربە ئایینزای شافعین، کە یەکێکە لە چوار ئایینزاکانی سوننە. چەند هۆزێکی کەمی کوردی هەیە کە گرنگترینیان لوڕ (فەیلی)ین کە سەربە ئایینزای شیعەن. ئایینزای شافیعی چەندین لق و رێگای لێ جیابۆتەوە کە جیاوازی سادە لەنێوانیاندا هەیە. دیارترین رێگا لەنێو کوردەکان رێگای قادرییەو لەدوای ئەویش نەقشبەندییە. سەرەڕای ئەمانەش کۆمەڵەی کوردی تریش هەن کە خاوەنی بیروباوەڕی تایبەت بە خۆیانن کە گرنگترینیان ئێزیدی و کاکەیین). دکتۆر شاکر خەسباک کە دکتۆرای لە جوگرافیادا هەیەو، نووسەرێکی راستگۆ و نووسینەکانی بێلایەنانەو لەژێر کاریگەری

هیچ بیرێکی نەتەوەیی یان ئایدیۆلۆجییەکدا نییە. لێرەدا دکتۆر شاکر خەسباک، ئێزیدییەکان بە بەشێکی گرنگ لە پێکهاتەی نەتەوەیی کوردی دادەنێت.

20. دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (484)ی پەرتووکی (الاكراد دراسة جغرافية أثنوغرافية)دا، لە بەشی ئایینەکانی کورداندا نووسیویێتی: (هەروەها جگە لە موسڵمان لایەنگرانی ئایینەکانی تر هەن لەوانە (30) هەزار ئێزیدی، (20) هەزار سابئی، (15) هەزار شەبەک و ژمارەیەکی کەم کاکەییەکان و باجەلانییەکان). دیسان دکتۆر شاکر خەسباک، ئێزیدییەکان لە رووی نەتەوەییەوە بە کورد دادەنێت، بەڵام لە رووی ئایینەوە بە هەڵگری ئایینێکی سەربەخۆو جیا لە موسڵمان ناویان دەبات.

21. دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (485)ی پەرتووکی (الاكراد دراسة جغرافية أثنوغرافية)دا، هەر لە بەشی ئایینەکانی کورداندا، هەریەک لە عەلی ئیلاهی، شەبەک، کاکەکەیی و ئێزیدییەکانی بە کورد داناوە. هەر لە هەمان سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا، دکتۆر شاکر خەسباک جارێکی تریش ئێزیدییەکانی لە رووی نەتەوەییەوە گەڕاندۆتەوە سەر نەتەوەی کورد.

22. دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (489)ی پەرتووکی (الاكراد دراسة جغرافية أثنوغرافية)دا، سەبارەت بە ئێزیدییەکان نووسیویێتی: (سەرەڕای هەبوونی جیاوازی زۆر سەبارەت بە بنەچەی ئێزیدییەکان، بەڵام نووسەران لەسەر ئەوە هاودەنگن کە ئێزیدییەکان سەربە نەتەوەی کوردن). لێرەدا دکتۆر شاکر خەسباک نەک تەنیا خۆی پێیوایە کە ئێزیدییەکان کوردن، بەڵکو بۆچوونەکەی خۆی بەپشتبەستن بە بۆچوونی نووسەران بەهێز دەکات، کە ئەوانیش پێیانوایە ئێزیدییەکان بەشێکن لە نەتەوەی کورد.

23. دڵشاد نوعمان فەرحان، لە لاپەڕە (77)ی پەرتووکی (معاناة الكورد الإيزديين في ظل الحكومات العراقية 1921–2003)دا نووسیویێتی: (شا فەیسەڵ لە یاداشتە بەناوبانگەکەی کە سەبارەت بە دیاریکردنی چارەنووسی ویلایەتی موسڵ بڵاوکرایەوە، لەسەر ئێزیدییەکان نووسیویێتی: ئێزیدییەکان و خاوەن ئایینزا جیا جیاکان بەناو موسڵمانن و بە رەگەزیش کوردن. بەوانەوە (بە ئێزیدییەکانەوە) ژمارەی کورد دەگاتە (75.280)

کەس، کە ئەوان بە کوردی دەدوێن – سەرچاوە: دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، دراسات ومباحث في تأريخ الكورد والعراق المعاصر، سپیرێز، جنوب کوردستان – دهۆک 2007، ل200). شا فەیسەڵ کوڕی حوسێن کوڕی سەریف عەلی هاشمی (8.9.1933-20.5.1983) کە لەماوەی نێوان (8.9.1933-23.8.1921)دا وەکو یەکەم پادشای ئێراق بەردەوام بووە، ئەویش بە نەژاد ئێزیدییەکان بە بەشێک لە نەتەوەی کورد دادەنێت، بەڵام کە لە رووی ئایینەوە بە موسڵمان ناودەبات ئەوەیان راست نییە.

24. محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕە (27)ی پەرتووکی (کورتەیەک لە مێژووی کورد و کوردستان)دا، باسی ئەوەیکردووە کە (تەها ئەلهاشمی) لە لاپەڕە (109)ی پەرتووکی (مفصل جغرافية العراق)دا نووسیوێتی: (ئێزیدییەکان سەربە گەلی کوردن). تەها حلمی سەلمان ئەلهاشمی (1888-1961)، کە لەماوەی نێوان (1.2.1941-1.4.1941)دا سەرۆک وەزیرانی ئێراقی بووەو چەندین پۆستی سەربازی و حکومی هەبووە وەکو سەرۆک ئەرکانی سوپاو پۆستی وەزارەتەکان بەتایبەت وەزیری بەرگری (1938)، کەسێکی دژ بە کوردیش بووە، بەڵام ئێزیدییەکانی بە پێکهاتەیەکی نەتەوەی کورد داناوە. هەروەها عەدنان زیان فەرحان، لە لاپەڕە (21)ی پەرتووکی (الكورد ألأيزيديون في أقليم كوردستان) و بەپشتبەستنی بە سەرچاوەکەی تەها هاشمی نووسیوێتی: (ئێزیدییەکانی شێخان داسنین، داسنییەکانیش کوردن کە بە درێژایی چیای داسن نیشتەجێ ببون).

25. محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕە (27)ی پەرتووکی (کورتەیەک لە مێژووی کورد و کوردستان)دا، باسی ئەوەیکردووە کە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام، نووسیوێتی: (خەڵکی شەنگال کوردن. شەبەک ئایینزای بەشێک لە کوردانی موسڵ–ەو بەگوێرەی خەمڵاندنی کارمەندانی ئینگلیز ژمارەیان دە هەزار کەسێکە). بەگوێرەی دانپێدانانی ئینسکلۆپیدیای ئیسلام کە مێژوونووسی کورد محەمەد ئەمین سلێمان زەکی ئاماژەی پێکردووە، ئێزیدییەکان کوردن، چونکە ئینسکلۆپیدیای ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە دانیشتوانی شاری شەنگال کورد، کە بۆ هەموو لایەکیش روونە دانیشتوانی ئەو شارە ئێزیدیین، کەواتە ئێزیدییەکان بەشێکن لە نەتەوەی کورد.

26. عەدنان زیان فەرحان، لە لاپەڕە (21)ی پەرتووکی (الکورد ألأیزیدیون في أقلیم کوردستان) و بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (432)ی بەرگی دووەمی پەرتووکی (معجم البلدان)ی یاقوتی ئەلحەمەوی نووسیوێتی: (داسن ناوی چیایەکی مەزنە لە باکووری موسڵ، کە دەکەوێتە کەناری رۆژهەڵاتی دیجلە، خەڵکێکی زۆری تێدا دەژی کە هۆزی کوردین و پێیان دەڵێن داسنی). یاقوتی حەمەوی کە مێژوونووسێکی عارەبی ئیسلامی کۆنەو دانیشتوانی دەوروبەری چیای داسن کە دەکەوێتە باکووری موسڵ بە کورد دادەنێت، کە دانیشتوانی ئەو ناوچەیە سەرتاپای ئێزیدی بووینە کە ناوبراو بە کورد ناویان دەبات، ئەمەش بۆمان روونەکاتەوە کو ئێزیدی کوردی رەسەنن.
27. عەدنان زیان فەرحان، لە لاپەڕەکانی (21-22)ی پەرتووکی (الکورد ألأیزیدیون في أقلیم کوردستان)داو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (7)ی پەرتووکی (الیزیدیة والیزیدیون)ی نووسەری عارەب خەڵەف ئەلجەڕاد، نووسیوێتی: (کوردە ئێزیدییەکان بیروباوەڕی کۆنی کوردی خۆیان پاراستووە). ئەوەی کە نووسەر خەڵەف جەراد نووسیوێتی کوردبوونی ئێزیدییەکان دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو ئێزیدییەکانی بە کورد دادەنێت کە هەر لە کۆنەوە بیروباوەڕی کوردی هی ئەوان بووە.
28. دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (135–136)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، سەبارەت بە ئێزیدییەکان نووسیوێتی: (ئێزیدییەکان ژمارەیان کەمەو بەپێی سەرژمێری بەریتانیاو ئێراق ژمارەیان (21–30 هەزارەو بەپێی سەرژمێری تورکەکان لە هەژدە هەزار کەمترە. ئەوان کۆمەڵێکی یەکگرتوون و لەوانەشە تەنیا کۆمەڵی یەکگرتووی نیشتەجێ بن لە بیابانی رۆژئاوا. میری بەریتانیا بانگێشەی ئەوەیکرد کە لەوانەیە بنەچەیان کورد بێ، بەڵام موسڵمان نین، لە نەخشەشدا بە رەگەزێکی جیاواز لە رەنگی کورد نیشان دراون، بەڵام لە نەخشەی میری تورکیادا بەیەک رەنگ لەگەڵ کورددا پیشان دراون و میری تورکیا پێیوابوو ئەوان لە رەگەزی کوردن. پاش لێکۆڵینەوەو توێژینەوە لەسەرچاوەی جۆر بەجۆرەوە کۆمیسیۆنەکە گەیشتە ئەو باوەڕەی کە

ئایینی ئێزیدیی نەژادو ڕەگەزیان ڕوون نییە، بەڵام گومان لەوەدا نییە کە موسڵمان نین و لە تورک و عارەبیشەوە نزیک نین، بەڵکو لەگەڵ کورددا هەندێ نزیکیان هەیە. لەوانەیە بنەچەی هاوبەشیان لەگەڵ کوردا هەبێ). بەگوێرەی بۆچوونەکانی حکومەتی بەریتانی، تورکی و کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ هەموویان ئێزیدییەکان بە نزیکی کورد دادەنێن و ئاماژە بە بنەچەی هاوبەشی ئێزیدیی و کورد دەکەن.

29. جەرجیس فەتحوڵڵا، لە لاپەڕە (395)ی بەرگی دووەمی پەرتووکی (وریابوونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900–1925)دا، لە بەشی دووەم و لە بابەتی (لێکۆڵینەوەکانمان لە ناوچەی موسڵ)دا، لە نووسینی (ئی. ئێف. ڤێرسن)دا کە بەشێکە لە پەرتووکەکەیدا لەژێرناوی (یادگارەکان لە جەنگ و ئاشتیدا)، کە ڤێرسن دەڵێ: (ئێزیدییەکان ژمارەیان سی هەزار کەس زۆرتر نابێ وڵاتەکەیان دەکەوێتە ڕۆژئاواو باکووری موسڵ، بنەچەو مێژوویان زۆر نادیارو شێواوەو لە ڕووی ڕەگەزەوە کوردن و زمانەکەشیان کوردییە، ئەمەش گومانی تێدانییە). دیبلۆماتکارو ئەفسەری پایەبەرزو وەزیری مفەوەزی سویدی (ئاینەر تروە ئێف ڤێرسن Einar Thrue af Wirsen) کە لەماوەی نێوان (20.4.1875–5.1.1946)دا ژیاوەو، لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئەفسەرێک بووە لە سوپای عوسمانی و دواتریش باڵوێزی سویدی بوو لە ڕۆمانیا–بۆخارست، لە ڕێکەوتی (30.9.1924)دا وەکو بەرپرسی یەکەمی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ دەستنیشانکراوەو، لە مانگی یەنیوەریساڵی (1925)دا هاتۆتە ویلایەتەکەو، لە ڕووی ڕەگەزو زمانەوە ئێزیدییەکان بە کورد دادەنێت.

30. میرێللا گەلیتی، لە لاپەڕە (51)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە نووسراوەکانی ئیتاڵیدا لە سەدەی سێزدەم – نۆزدەم (ز)دا، ئاماژەی بە نووسینێکی نووسەری ئیتاڵی (گ. فرانکێسکۆ پیڤاتی – G. Francesco Pivati)ی کردووە، کە سەبارەت بە بنەچەی ئێزیدییەکان نووسیویێتی: (کوردەکان ئێزیدین و ڕاڕان خەسڵەتی هیچ جۆرە ئایینێکیان پێوە نییە). بەگوێرەی مێژوونووسی ئیتاڵی میرێللا گەلیتی، کە ئاماژەی بە نووسەری

ئیتاڵی فرانسیێسکۆ پیڤانی کردووە، کە ئەوەی دووەمیان تەواوی کورد بە ئێزیدی دەزانێت.

31. میرێللا گەلیێتی هەر لە هەمان لاپەڕەدا ئاماژەی بە (ت. مینزێل– T. Menzel) کردووە کە دەڵێت: (ئێمە دەزانین ئێزیدییەکان کوردن، ئەگەرچی ئایینێکی تایبەتی خۆشیان هەیە). هەر بەگوێرەی ئاماژەی میرێللا گەلیێتی، نووسەرێکی تری ئیتاڵی بەناوی (ت. مینزێل)ی ئێزیدییەکان بە کورد دادەنێت، ئەی خێرە ئەو نووسەرو گەڕیدە ئیتاڵی و ئەوروپییانە لەم دورییەوە ئێزیدییەکان بە کورد دادەنێن، کەچی وەزیری پلاندانانی ئێراقی عەلی بابان سەرەڕای ئەوەی کە خۆیشی کوردە و دەزانێت ئەوان بە کوردی نوێژ دەکەن، هەردوو پەرتووکی پیرۆزیان و تەواوی سرووتە ئایینییەکانیان بە کوردییە، کەچی ئێزیدی بە نەتەوەیەکی سەربەخۆ و جیا لە کوردیان دادەنێت؟

32. میرێللا گەلیێتی، لە لاپەڕە (58)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە نووسراوەکانی ئیتاڵیدا لەسەدەی سێزدەم – نۆزدەم (ز)دا، ئاماژەی بە نووسینێکی نووسەری ئیتاڵی (دۆمێنیکۆ سیێستینی – Domenico Sestini)ی کردووە، کە نووسیوێتی: (ئێزیدییەکانیش لە رووی نەتەوایەتییەوە کوردن). نووسەرێکی تری ئیتاڵی بەناوی دۆمێنیکۆ سیێستینی لە رووی نەتەوەییەوە ئێزیدییەکان بە کورد دادەنێت.

33. نووسەری هۆڵەندی مارتن ڤان برۆنیسینس، لە لاپەڕەکانی (48+49)ی پەرتووکی (ئاغاو شێخو دەوڵەت)دا، سەبارەت بە ئایینی کورد نووسیوێتی: (سێیەمین دەستەی جودا، ئێزیدییەکانن، کە زۆر جار بە ناڕەوا و بەتەوسەوە (ئەهریمەن پەرست)یان نێودەنێن. پێدەچێت هەر موسڵمانیش نەبن. ئەم ئایینە تایبەتە بە کورد. ئێزیدییەکان بە کرمانجی دەدوێن. زۆربەی ئێزیدییەکان لە کێوەکانی شەنگال خوارووی خۆرئاوای موسڵ و نێوچەی شێخان خۆرهەلاتی موسڵ دەژین). مارتن ڤان برۆنیسینس یەکێکە لە نووسەرە ناودارەکانی هۆڵەندی و چەند پەرتووکێکی مێژوویی گرنگی لەسەر پرس و ژیانی کورد نووسیوە، لە پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا باسی ئەوە دەکات کە ئێزیدییەکان بە کرمانجی دەدوێن، ئەمەش ئەوە

دەگەیەنێت کە ئێزیدییەکان کوردن، چونکە کرمانجی یەکێکە لە شێوە زارەکانی کوردی.

34. (مارتن ڤان برۆنیسینس – Martin Van Brunessens)، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (کوردو بنیاتنانی ئوممەت)دا، نووسیویێتی: (ئێزیدییەکان بە کوردی دەدوێن). کاتێک کە مارتن ڤان برۆنیسینس باسی ئەوە دەکات کە ئێزیدییەکان بە کوردی دەدوێن، مانای ئەوەیە کە کوردی زمانی دایک و زمانی فەرمی ئەوانە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئێزیدییەکان کوردن.

35. تۆما بوای کوردناسی فەرەنسی، لە لاپەڕە (207)ی پەرتووکی (ژیانی کوردەواری)دا، ئێزیدییەکان بە کورد ناودەبات و ژمارەیان بە (50) هەزار دادەنێت و، شوێنی ژیانیان بە دۆڵی شێخان و جیاکانی شەنگال دیاری دەکات). تۆما بوای رۆژهەڵاتناس و کوردناسی فەرەنسی بێ هیچ دوو دڵییەک ئێزیدییەکان بە بەشێک لە نەتەوەی کورد دادەنێت.

36. دیڤید ماکداول، لە لاپەڕە (30)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (مێژووی هاوچەرخی کورد)دا، سەبارەت بە ئایینی کورد نووسیویێتی: (یەکێکی دیکە لەو گرووپە گرنگانەی پێڕەو لە ئایینزایەکی تایبەتی و سەرنج راکێش دەکەن ئێزیدییەکانن. ئەم خەڵکە کە کرمانجی زمانن، بەزۆری لە رۆژئاواو رۆژهەڵاتی موسڵ دەژین). دیڤید ماکداولی نووسەری ئەمریکی ئێزیدییەکان بە کرمانجی زمان دەزانێت، کە ئەمەش مانای کوردبوونی ئەوانە چونکە کرمانجی یەکێکە لە شێوە زارە سەرەکی و گرنگەکانی کوردی.

37. فیلیپ کرینبروک و کریستییەن ئالیسۆن، لە لاپەڕە (145)ی پەرتووکی (کولتورو ناسنامەی کورد)دا، سەبارەت بە ئایینی کوردو لە بابەتێکدا بەناوی ئێزیدییەکان، نووسیویانە: (زۆرترین ژمارەی ئێزیدییەکان (کە 100 هەزار هەتا 250 هەزار کەس هەڵدەسەنگێندرێن) لە باکووری ئێراق (باشووری کوردستان) دەژین. مەڵبەندی سەرەکی ئێزیدییەکان (لە نێزیکی مەزاری شێخ عودەی) ئێستا لە ناوچەی پارێزراوی لە دۆڵی لالش لە باکووری موسڵ هەڵکەوتووە. هەموو کۆمەڵگاکانی ئێزیدی هەر لە کۆنەوە، بە زمانی کوردی کرمانجی قسەیان کردووە). ئەو دوو نووسەرە بیانییە

پێیان وایە کە هەر لە کۆنەوە زمانی کوردی کرمانجی زمانی ئێزیدییەکان بووە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئێزیدییەکان کوردی رەسەنن.

38. میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، لە لاپەڕە (174)ی پەرتووکی (مێژووی کوردستان)دا، بە ئێزیدییەکان دەڵێ: (هەروەها کوردەکانی تر کە سەربە تایەفەکانی تر بوون وەک (ئێزیدییەکان و عەلەوییەکان) کە شوێن کەوتوانی رێبازە ئایینە جیاوازەکان تەنیا گوێڕایەلیان بۆ سەرکردەو شێخەکانی خۆیان هەبوو). میخائیل لازاریفی کوردناس و رۆژهەلاتناسی روسی (9.3.2010-8.3.1930)، کە چەندین پەرتووکی بەنرخی لەسەر پرسی رەوای کورد نووسیوە، ئێزیدییەکان لە رووی نەتەوەییەوە بە کورد دادەنێت.

39. پ. لێرخ، لە لاپەڕەکانی (41+62)ی پەرتووکی (دراسات حول الأكراد وأسلافهم الخالديين الشماليين)دا، نووسیوێتی: (لە سەرچاوە روسییەکاندا زانیاری زۆر لەسەر ئێزیدییەکان و لەوەی کە بیرزین بڵاویکردۆتەوە هەیە، بەڵام لەگەڵ بۆچوونی ئەو یەک ناگرمەوەلە چەند پرسێکدا، بۆ نموونە ئەو ئێزیدییەکان بە دراوسێی کوردەکان دادەنێت نەک بەشێک لە کورد کە ئێمە بە کوردیان دادەنێین. ئێزیدی و موسڵمانە کوردەکان پێکەوە لە چیای شەنگال دەژین). رۆژهەلاتناسی روسی پیوتەر لێرخ (1828-1884)، ئێزیدییەکان بە نەتەوەیەکی سەربەخۆ و جیا لە کورد ناو نابات، بەڵکو بە بەشێک لە پێکهاتەی نەتەوەیی کوردیان دادەنێت.

40. ئەلبێرت میخایلۆفیتچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (75)ی پەرتووکی (کورد کورتەی پێوەندیی کۆمەلایەتی – ئابووریی، رۆشنبیری و گوزەران)دا نووسیوێتی: (ئەکادیمی ن. ی. مارڕ ئەیسەلمێنێ کە ئێزیدیی ئایینێکی بتپەرستانەی کوردە، کە تا ئیسلام بوون لەناو کورددا بڵاوبووە). بەگوێرەی ئاماژەی رۆژهەلاتناسی روسی ئەلبێرت میخایلۆفیتچ مینتیشاشڤیلی، ن. ی. مارڕ ئێزیدییەکان بە کورد دادەنێت و کوردیش بەتەواوی ئێزیدی بووینە تا هاتنی ئیسلام.

41. ئەلبێرت میخایلۆفیتچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (77)ی پەرتووکی (کورد کورتەی پێوەندیی کۆمەلایەتی – ئابووریی، رۆشنبیری و گوزەران)دا

نووسیویێتی: (باوەڕی ئێزیدی، نهێنییەتی و ڕێوشوێنی تایفەیی یارمەتیی ئەوە ئەدا کە زەحمەتکێشانی ئێزیدی بکەوتە بەر چەوساندنەوەیەکی سەختی کۆمەڵایەتیی کارگێڕانی ئایین و سەرۆک هۆزەکان بەڵام بێ گوێدانە ئەمانە، ئێزیدی بەشداری چالاکانە ئەکەن لە خەباتی گەلی کورددا لەپێناوی مافی نەتەوەییدا). ئەمەی کە میخایلۆفیتچ مینتیشاشڤیلی باسی دەکات ڕەسەنێتیی کوردبوونی تەواوی ئێزیدییەکان دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە ئێزیدی بە بەردەوامی بەشداری شۆڕشی کوردیان کردووە لەپێناوی مافە نەتەوەییەکانیاندا، کە ئەمەش دەریدەخات ئەو پێیوایە ئێزیدی بەشێکن لە پێکهاتەی ڕەگەزی نەتەوەی کورد.

42. ئەلبێرت میخایلۆفیتچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (93)ی پەرتووکی (کورد کورتەی پێوەندیی کۆمەڵایەتی – ئابووریی، ڕۆشنبیری و گوزەران)دا نووسیویێتی: (ئێزیدی بە دیالێکتی ژووروو ئەدوێن. دوو پەرتووکی پیرۆزی ئێزیدی بەم دیالێکتە نووسراون (مەسحەفارەش و جیلوە). ئەم دوو پەرتووکە لە سەدەکانی دوازدەهەم سیانزەهەمدا نووسراون). ئەوەی کە ڕۆژهەڵاتناسی روسی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی، دەیسەلمێنی کە ئێزیدی کوردی ڕەسەنن، چونکە زمانەکەیان بە زمانی کوردی دادەنێت و باسی ئەمەش دەکات کە هەردوو پەرتووکی پیرۆزی ئێزیدییان بە زمانی کوردی نووسراون.

43. ئەلبێرت میخایلۆفیتچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (57)ی پەرتووکی (العراق في سنوات الأنتداب البريطاني)دا نووسیویێتی: (زۆربەی ئێزیدییە کوردەکان لە چیای شەنگال نزیک لە موسڵ دەژین، بە پێچەوانەی قەزای شێخان کە بەتەنیا ئێزیدی تیادا نیشتەجێیە، کە لە چیای شەنگال کوردو عارەب دەژین شانبەشانی ئێزیدی. ئێزیدییەکان لە کوردەوە هاتوون). لێرەدا ڕۆژهەڵاتناسی روسی ئەلبێرت میخایلۆفیتچ مینتیشاشڤیلی بۆچوونی خۆی سەبارەت بە ئێزیدییەکان دەردەبڕێ و بە کوردیان دادەنێت.

44. ئەلبێرت میخایلۆفیتچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (58)ی پەرتووکی (العراق في سنوات الأنتداب البريطاني)دا نووسیویێتی: (ن. أ. مان وای بۆ دەچێت کە ئێزیدی ئاینێکی تایبەت بە کوردە، کە کوردەکان ئەو ئایینەیان هەبووە بەر

له ئیسلام بوونیان). بەگوێرەی ئاماژەی ئەلبێرت میخایلۆفیتچ مینتیشاشڤیلی، ن. أ. مان ئێزیدی به ئایینێکی تایبەت به کوردەکان دادەنێت و پێشیوایه که تەواوی کوردەکان ئایینی ئێزیدییان هەبووە بەر له هاتنی ئیسلام، کەواته کورد ئێزیدی بووینەو ئێزیدییەکانیش کوردن.

45. باسیلی نیکیتین، له لاپەڕە (324)ی پەرتووکی (الکورد دراسة سوسیولوجیة وتأریخیة)دا سەبارەت به ئێزیدی نووسیوێتی: (یەکێک لەو ئایینزایانەی که له کوردستاندا هەیه ئێزیدییە، که ئایینی هەندێک له کوردەکانه. ئایینی ئێزیدیی ئەو ئایینه بووە که زۆربەی کوردەکان هەڵگری بووینه بەر له موسڵمان بوونیان). کوردناس و رۆژهەڵاتناسی روسی باسیلی نیکیتین، که له ساڵی (1885)دا له پۆلۆنیا له دایک بووەو دواتر له ڕێکەوتی (7.6.1960)دا له فەرەنسا مردووە، خاوەنی چەندین پەرتووک و لێکۆڵینەوەیه لەسەر کورد و کوردستان له رووی نەژادییەوە ئێزیدی دەباتەوە سەر رەگەزی کورد.

46. دکتۆر رەشاد میران، له لاپەڕەکانی (90-91)ی پەرتووکی (رەوشی ئاینی و نەتەوەیی له کوردستاندا)، بەپێی بۆچوونی زانایەکی روسی لەسەر رەگەزی ئێزیدییەکان نووسیوێتی: (هەرچی کوردناس و ئیتنۆگرافیستی سۆڤیەتییە، ئۆ. ڤیلچێڤسکی، ئێزیدی به ئاینێکی ساکاری کۆچەرەکانی کوردستان دادەنێ که لەگەڵ سووفیزمدا تێکەڵ بووە و هەر ئەوەشە، به بۆچوونی ئەو، بووە به بنچینەی هەموو ئەو هەوڵانه بۆ لەیەک نزیک کردنەوەی ئاینی ماگی – مەتریالیست و ساکاری کۆچەرەکانی کوردستان له بۆچوونه ئیدیالیستیەکانی دەروێشه موسڵمانەکانەوە). ئەوە کاری من نییه لێرەدا وەڵامی ئەم بۆچوونەی ئۆ. ڤیلچێڤسکی بدەمەوە سەبارەت به لەیەک نزیککردنەوەی ئایینی ئێزیدی و دەروێشه موسڵمانەکان، ئەوەی که مەبەستی ئێمەیه ئەوەیه که ئەم کوردناسه ئێزیدی به ئایینێکی کۆچەرەکانی کوردستان دادەنێت، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت که کوردناسی ناوبراو ئێزیدی به کورد دادەنێت.

47. گۆدفری رۆللیس درایڤەر، لەوتارێکیدا لەژێرناوی (ئایینی کورد) که له لاپەڕەکانی (93–117)ی پەرتووکی (درایڤەرو کورد کۆمەڵەی پێنج وتار)دا

بڵاوکراوەتەوە، لە چەندین شوێنی جیاجیادا ئێزیدییەکانی بە کورد داناوە. لێکۆڵەرو رۆژهەڵاتناسی ئینگلستانی درایڤەر، ئێزیدییەکانی بە بەشێک لە کورد داناوە.

48. پرۆفیسۆر دکتۆر جویس بلۆ، لە لاپەڕەکانی (21+22)ی پەرتووکی (دۆزی کورد لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی‌و سۆسیۆلۆجی)دا نووسیویێتی: (هەندێ لە لێکۆڵەرەوان بڕوایان وایە کە ئایینەکانی ئێزیدی و نەستوری لەناو کوردەکاندا سەریان هەڵداوە. لەو سەردەمەشدا هێشتا لەناو زۆرێک لە تیرە و هۆزەکاندا هەن کە پاشماوەی ئایینی بەر لە ئیسلامی خۆیان پاراستووە وەک ئێزیدییەکان، عەلی ئیلاهییەکان و هتد). پرۆفیسۆری بەلجیکی دکتۆر جویس بلۆ کە پەرتووکێکی لەسەر پرسی کورد نووسیوە، ئایینی ئێزیدی بە هەڵقوڵاوی نێو هەناوی کۆمەڵگای کوردی دادەنێت، کەواتە ئەویش ئێزیدییەکان بە بەشێک لە نەتەوەی کورد دەزانێت.

49. هۆلمس فۆنی مۆلتەکە، لە یاداشتەکانی خۆیدا لەژێر ناوی (سوپا سالارو سەرفەرماندەی ئەڵمان فیلد مارشاڵ هۆلمس فۆنی مۆلتەکە)دا، کە لە گۆڤاری (رسملی تأریخ مەجموعەسی، ئەنقەرە)دا بڵاوکراوەتەوەو، ئەحمەد خواجە وەریگێڕاوە بۆ کوردی، لە بەرگی سێیەمی (چیم دی)دا لە لاپەڕەکانی (129–187)دا بڵاویکردۆتەوە، لە لاپەڕە (140)دا مۆلتەکە سەبارەت بە ئێزیدییەکان نووسیویێتی: (لەلایەن فەرماندەیەکی تورکەوە دوای سێ مانگ ئابلوقەدان و شەڕکردنی دانیشتوانی (جەزیرە)، توانیبووی شارەکە داگیربکات و سەرجەم نێرینەکانی بەشیر لەتوپەت کردن و کوشتنی، تەنیا لەبەرئەوەی گوایا ئێزیدین و شەیتان پەرستن)، هەر بەم ناوەوە خانوەکانیشیان بەپێوە نەهێشتوون کەچی هەمووشیان کوردن، یان کورد بوون). ئەفسەری پایەبەرزی ئەڵمانی هۆلمس فۆنی مۆلتەکە، کە لە نزیکەوە لەگەڵ کوردەکان رەفتاری کردووە و شارەزایی زۆری هەبووە سەبارەت بە کورد، ئێزیدییەکان بە کورد ناودەبات.

50. دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (سنووری خوارووی کوردستانی باشوور لە سەدەی نۆزدەهەمدا)، نووسیویێتی: (ئەفسەرو سیاسەتمەداری ئینگلیزی مارک سایکس (1879–1919) لە

پەرتووکەکەی خۆیدا لەمەڕ هۆزە کوردەکان لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم کە دێتە سەر باسی هۆزەکانی ناوچەی شەنگال دەنووسێت: کۆمەڵە گەورەکەی ئێزیدییەکان... وە یەکێتییە هۆزایەتییەکەی شەنگال هەموویان کوردن – سەرچاوە: القبائل الكوردية في الأمبراتورية العثمانية، ترجمة دکتۆر هەوراز سوار عەلی، تقديم ومراجعة: د. عەبدولفەتاح عەلی یەحیا، دهۆک 2002، ل64). ئەفسەرو سیاسەتمەداری ئینگلیزی عەقید مارک سایکس بارۆنی شەشەم (16.3.1879-16.2.1919)، زۆر راشکاوانە و بێ هیچ دوو دڵییەک ئێزیدییەکان بە کورد دادەنێت. هەروەها عەدنان زیان فەرحان، لە لاپەڕەکانی (21-22)ی پەرتووکی (الكورد ألأيزيديون في أقليم كوردستان)دا لە زاری مارک سایکس دەڵێ: (بێ هیچ گومانێک ئەو ئێزیدییانە کوردی رەسەنن، نەک بەتەنیا لە رووی زمانەوە، بەلکو لەشیان و تەواوی سیمای دەرەوەیان بەتەواوی لە کوردی چیای دەرسیمی بەناوبانگ دەچێت).

51. دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (سنووری خوارووی کوردستانی باشوور لە سەدەی نۆزدەهەمدا)، نووسیویێتی: (گەڕیدەی فارسی (أبی طالب خان) کاتێک لە ساڵی (1803)دا لە شەنگال نزیک دەبێتەوە دەڵێ: خەڵکی ئێرە بەگشتی پێیان دەگوترێت کوردی ئێزیدی – سەرچاوە: رحلة أبێ طالب خان الى أورپة سنة 1231هجري/1799ميلادي، ترجمة د. مستەفا جەواد، مطبعة الايمان، بغداد (بدون تأريخ)، ل353). گەڕیدەی فارسی ئەبی تاڵیب خان، باسی ئەوە دەکات کە خەڵکی بە دانیشتوانی شەنگال دەڵێن کوردی ئێزیدی، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئێزیدییەکان لە رووی نەتەوەییەوە کوردن، بەڵام لە رووی ئایینەوە جیاوازن لە کوردی موسڵمان.

52. دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی، لە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی (سنووری خوارووی کوردستانی باشوور لە سەدەی نۆزدەهەمدا)، نووسیویێتی: (دەبێ لەسەدەی نۆزدەهەم دێهاتی کورد بەتایبەتی کوردە ئێزیدییەکان تا کەناری رۆژهەڵاتی دیجلەی نزیک موسڵ هاتبن، چونکە (ئۆلیڤیێ) لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدە کاتێک لە موسڵ بوو ئاماژەی بەوە کرد کە کوردە

ئێزیدییەکان لە ڕۆژهەڵاتی دیجلە ئاکنجین – سەرچاوە: رحلة أوليڤيية الى العراق 1794–1796، ت: يوسف حبي، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد 1988، ل44). بەگوێرەی ئاماژەی دکتۆر سەعدی هەروتی، گەڕیدەی فەرەنسی (أ. ج. ئۆلیڤیێ) کە لە سەدەی هەژدە سەردانی شاری موسڵی کردووە، ئێزیدییەکانی بە کورد داناوە.

53. کۆلۆنێل جێڕالد ئیڤیلیون لیچمەن فەرمانداری سیاسی شاری موسڵ، لە راپۆرتێکی خۆیدا کە لە ڕێکەوتی (22.1.1919)دا سەبارەت بە بیروبۆچوونی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ و لەنێویاندا کوردە نیشتەجێکانی ئەو ویلایەتە، ناوبراو لە راپۆرتەکەیدا ئاماژەی بەوە کردووە کە کوردەکان دوو لەسەر سێی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ پێکدەهێنن، کە کوردی موسڵمان و کوردی ئێزیدیین لە چیای شەنگال). سەرهەنگ جێڕالد ئیڤیلیون لیچمەن، لە ماوەی نێوان (1880–12.8.1920)دا ژیاوە، لە ڕێکەوتی (7.11.1918)دا کرا بە فەرمانڕەوای سەربازی شاری موسڵ، دواتر لە ڕێکەوتی (12.8.1920)دا بە بریندار، بە شمشێری دەستی شێخ زاری سەرۆک و شێخی خێڵی زەوابع لە نێوان بەغداو فەلوجە سەر بڕدرا، لە رووی نەتەوەییەوە ئێزیدییەکان بە کورد دادەنێت، بەڵام لە رووی ئایینەوە ئاماژە بە کوردی ئێزیدی و کوردی موسڵمان دەکات.

54. حازم هاجانی، لە لاپەڕە (226)ی پەرتووکی (صفحات من تأريخ الكورد و كوردستان)دا، بەپشتبەستن بە لاپەڕەکانی (114–115)ی پەرتووکی (ژیانی کورد/مع الكورد)ی مێژوونووس و ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگی فەرەنسی (تۆما بوا) کە نووسیویێتی: (ئێزیدییەکان بەتەواوی کوردن). تۆما بوای فەرەنسی پەرتووکەکەی ناوی (ژیانی کوردەواری)یە، بێ هیچ گومانێک و بە دڵنیاییەکی زۆرەوە ئێزیدییەکان بە کورد دادەنێت.

55. پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (42)ی پەرتووکی (إقليم كوردستان العراق دراسات)دا، بەپشتبەستن بە پەرتووکی (دەبلیو. ئەی. ویگرام، مهد البشرية الحياة في الشرق كوردستان، وەرگێڕانی جەرجیس فەتحوڵڵا)دا، کە ویگرام نووسیویێتی: (لە ئینسکلۆپیدیای بەریتانیدا هاتووە کە ئێزیدییەکان تایەفەیەکی کوردین و زاراوەیەکی کوردی تایبەت

بەخۆیان هەیە). جووتە برای ئسکۆتلەندی دەبلیو. ئەی. ویگرام و ئەدگار تی. ئەی. ویگرام نووسەری پەرتووکی ناوبراون لەسەرەوەدا، کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا ئەو پەرتووکەیان نووسیوە، ئەوانیش ئێزیدییەکان بە بەشێک لە کورد دەزانن.

56. ئەفسەرو سیاسەتمەداری فارسی حەسەن ئەرفەع، لە لاپەڕە (14)ی پەرتووکی (کوردەکان لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی‌و یاسایی)دا، نووسیویێتی: (لە رووی ئایینەوە جگە لە نزیکەی پەنجا هەزار خێزانی ئێزیدی، زۆربەی هەرە زۆری کوردان سوننی و سەربە ئایینزای شافعین). حەسەن ئەرفەع، ئێزیدییەکان لە رووی نەتەوەییەوە بە کورد دادەنێت، بەڵام بە هەڵگری دوو ئایینی جیاوازی ئێزیدی و موسڵمان.

57. گەڕیدەی فارسی محەمەد بن ئەحمەد الحوسەینی ئەلمەنشی ئەلبەغدادی، لە لاپەڕە (122)ی پەرتووکی (رحلة المنشي البغدادي)دا، سەبارەت بە دانیشتوانی گوندی حوسێن کفتی، نووسیویێتی: (لە هەولێرە پێنج فەسەخ (30 کیلۆمەتر) دوورە. دوو گوندن کە هەر یەکێکیان دەکەوێتە لایەکی زێی بچووک (زێی بادیانان)و داسنیانی پێ دەڵێن. دانیشتوانی ئەو دوو گوندە کوردی ئێزیدیین). گەڕیدەی ناوداری فارسی ئەلمەنشی ئەلبەغدادی زۆر بە روونی باسی کوردێتیی ئێزیدییەکانمان بۆ دەکاتن.

58. نادر ئینتیسار، لە لاپەڕەکانی (13-14)ی پەرتووکی (ئیتنۆ نەتەوایەتی کوردی)دا، سەبارەت بە پێکهاتەی ئایینی کۆمەڵگای کوردەواری نووسیویێتی: (بێجگە لەو پەنجا هەزار ئێزیدییە، چەند هەزار کریستان و زەردەشتی و دووبەرە خێزانی جولەکەش لە شاری سنەی ئێراندا هەن). کاتێک کە نووسەری فارسی نادر ئینتیسار باسی پێکهاتەی ئایینی کوردی دەکات، کوردەکان لە رووی ئایینەوە دابەش دەکات بەسەر موسڵمان، ئێزیدی، کریستان، زەردەشتی و جوولەکە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە لە رووی نەتەوایەتییەوە ئێزیدییەکان کوردی رەسەنن.

59. خەسرەو گۆران، لە لاپەڕە (153)ی پەرتووکی (کورد لە پارێزگای موسڵ)دا، باسی گەڕیدەی عارەب (ئیبن بەتووتە) دەکات کە لە یاداشتەکانیدا لە ساڵی (1334)ی زایینی نووسیویێتی دەڵێت: (پاشان بەرەو شارێکی

مێژوویی کوردنشین بەڕێکەوتین، کە شەنگالە). ئیبن بەتووتەی گەڕیدە و مێژوونووسی ناوداری عارەب، کە لە ساڵانی (1303-1377ز ژیاوە)و لە ساڵی (729ک/1328ز)دا هاتۆتە موسڵ و دوای نزیکە شەش ساڵێک یاداشتەکانی خۆی نووسیوەتەوە، دانیشتوانی شاری شەنگال بە کورد دادەنێت، لای هەموومان ئاشکرایە کە دانیشتوانی شەنگال بە تەواوی لەو کاتیدا واتە لە سەدەی چواردەمدا ئێزیدیی بووینە، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە ئێزیدیی کوردن. هەروەها ئیبن بەتووتەی عارەب لەو ساڵەی کە هاتۆتە موسڵ، باسی ئەوە دەکات کە دانیشتوانی شاری موسڵ بە زمانێک دەدوان کە عارەبی نەبووە! گومانیش لەوەدا نییە، کە ئەو زمانەی ئیبن بەتووتە تێی نەگەیشتووە و بەمشێوەیەی سەرەوە ئاماژەی پێکردووە کە عارەبی نەبووە، سەدا سەد کوردی بووە، چونکە هەر کوردەکان بووینە شاری موسڵ-یان دروست کردووە.

60. دکتۆر حامد مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (11+12)ی پەرتووکی (المشكلة الكوردية في الشرق الأوسط)دا نووسیوێتی: (گرنگترین هۆزە کوردەکانی ئێراق بریتیین لە: هەماوەند، جاف، بارزان، بەرزنجی، شێروانی، برادۆست، بابان، هەرکی، تاڵەبانی، پشدەری، ئێزیدیی، دولۆ، سوورچی، باجەلان و شەمزینان). ناوهێنانی ئێزیدیی وەکو هۆزێک لە هۆزە کوردییەکان، ئەوە دەردەخات کە ئێزیدیی کوردی ڕەسەنن.

61. مستەر ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، لە لاپەڕە (30)ی بەشی یەکەمی پەرتووکی (العراق الحديث من سنة 1900 الى سنة 1950)دا دەڵێت: (ئێزیدییەکان بەشداری کوردەکانن لە بنەچەی ڕەگەزییان و بەتەواوی لە کوردەکان دەچن لە ڕووی ئاکار و شێوازی ژیانیاندا). ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ کە ئەفسەرێکی رامیاری بە پلەی (کاپتن)و پشکێنەری بەڕێوەبەرێتی لە حکومەتی ئێراقدا بووە، ئێزیدی و کورد دەگەڕێنێتەوە سەر یەک بنەچەکەی ڕەگەزی، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە ئەو ئێزیدییەکان بە کورد دادەنێت.

62. ئەفسەری ڕەگەزپەرست و دژ بە کورد موقەدەم مونزر ئەلموسڵی، کە بە ڕەگەز عارەبێکی سوورییە لە لاپەڕە (279)ی پەرتووکی (عرب و أكراد

رؤية عربية للقضية الكوردية)دا سەبارەت بە بنەچەی کوردی ئێزیدی نووسیویێتی: (لەو لێکۆڵینەوەیەماندا پرسیارێکی گەورە رووبەڕوومان دەبێتەوە، کە ئایا ئێزیدییەکان کوردن؟ ئایا ئەوان کوردن؟ بەڵێ ئەوان کوردن و پشتیوانی زۆریش هەیە لەم بۆچوونە، لێکۆڵەرەوەکان و نووسەران کۆکن لەسەر کوردێتیی ئەوان). مونزر ئەلموسڵی ئەفسەرێکی بەعسی تا سەر ئێسقان دژ بە کورد و کوردستان بووە، چەندین پۆستی گرنگی پۆلیس، ئەمن و راوێژکاری سەرۆکی بەعسی سوری حافز ئەسەدی هەبووە، یەکێک بووە لەو کەسانەی کە بە توندی دژی مافی نەتەوەیی کوردی رۆژئاوای کوردستان (کوردی کوردستانی ژێردەستی سوریا) بووە، تەنانەت نکۆڵی لە بوونی کوردستانی داگیرکراوی ژێردەستی سوریا کردووە و تەواوی شارە گرنگەکانی وەکو: (موسڵ، کەرکوک، دیالە، خانەقین، بەدرە، جەسان و هتد)ی لە باشووری کوردستان دابڕیوەو بە خاکی عارەبی ئێراقیان دەزانێت، کەچی شەبەک بە کورد دادەنێت و زمانەکەشیان بە زمانی کوردی زازایی دادەنێت.

63. موقەدەم مونزر ئەلموسڵی، لە لاپەڕەکانی (279–280)ی پەرتووکی (عرب و أكراد رؤية عربية للقضية الكوردية)دا سەبارەت بە رەگەزی کوردی ئێزیدی نووسیویێتی: (دکتۆر ئەدیب معەوەز دەڵێت هیچ گومانێک لەوەدا نییە کە ئێزیدییەکان سەربە رەگەزی کوردن). دکتۆر ئەدیب معەوەزی عارەب بەبێ هیچ گومانێک ئێزیدییەکان بە بەشێکی گرنگ لە رەگەزی کوردی ناودەبات.

64. موقەدەم مونزر ئەلموسڵی، لە لاپەڕە (280)ی پەرتووکی (عرب و أكراد رؤية عربية للقضية الكوردية)دا بەپشتبەستن بە رۆژهەڵاتناس دکتۆر فریچ، سەبارەت بە رەگەزی کوردی ئێزیدی نووسیویێتی: (لەناو هۆزەکانی کورددا گەلێ رێبازی ئایینی تیپی سۆفیگەری وەکو ئێزیدی، قزڵباش ... هتد هەیە). ئەوەی کە دکتۆر فریچ نووسیویێتی، مانای کوردبوونی ئێزیدییەکان دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو ئێزیدی بە هۆزێک و رێبازێکی کوردی دادەنێت.

65. جۆن س. گیست، لە لاپەڕە (11)ی پەرتووکی (الحياة بين الكورد .. تأريخ الأيزيديين)دا نووسیویێتی: (ئێزیدییەکان تیرەیەکن لە کورد کە ژمارەیان

دەگاتە نزیکەی دووسەد هەزار کەس. ئەوان ئایینێکی تایبەت بەخۆیان هەیە کە بەتەواوی جیایە لە کریستان، جوولەکە و موسڵمان کە زۆربەی کورد سەربە ئەوانن). لێرەدا جۆن گیست زۆر راشکاوانە ئێزیدی لە رووی رەگەز و نەتەوەییەوە دەباتەوە سەر کورد، بەڵام بە خاوەنی ئایینێکی تایبەت بەخۆیان ناویان دەبات کە ئەویش ئایینی ئێزیدییە، کەواتە ئێزیدیی ئایینە نەک نەتەوە، دانانی ئێزیدی وەکو نەتەوەیەکی سەربەخۆ هەڵەیەکی گەورەیە، چونکە ئێزیدی کوردن بەڵام ئایینەکەیان ئایینی ئێزیدییە.

بەدرێژایی تەمەنی حکومەتی ئێراق، عارەبی رەگەزپەرستی دەسەڵاتدار هەردەم لە هەوڵی ئەوەدا بووینە، بە دوو ئاراستە کورد و کوردستان بەعارەب بکەن. لەلایەک هەوڵیان داوە شوێنە ستراتیژی و خاکە دەوڵەمەند بە نەوت و کانزاکانی تری ژێر زەوی لە باشووری کوردستان بەعارەب بکەن و، بەزۆر دانیشتوانە کوردە رەسەنەکەی راگوێزن و عارەبی هاردەو داگیرکەر لە شوێنی کوردە دەرکراوەکان نیشتەجێ بکەن. ئاراستەی دووەمیشیان ئەوەیە کە حکومەتی داگیرکەری ئێراقی سەرەڕای بەعارەبکردنی خاکی کورد لە باشووری کوردستاندا، بە بەردەوامی لە هەوڵی بەعارەبکردنی مرۆڤی کورد بووە لە رێگەی هەوڵی تۆمارکردنی چەندین هۆزو تیرەی کوردی رەسەنی وەکو (ئێزیدی، شەبەک، کاکەیی، گەڕگەڕیی و هتد .....). جێبەجێکردنی ئاراستەی دووەمی عارەبی رەگەزپەرستی ئێراقی سەبارەت بە بەعارەبکردنی مرۆڤی کورد، تەواوکەری ئاراستەی یەکەمە و لەپێناوی کەمکردنەوەی ژمارە و رێژەی کوردە لە هەر سێ شارە گرنگەکانی (موسڵ، کەرکوک و دیالە) کە بەشێکن لە باشووری کوردستان. بەتەنیا ژمارەی کوردی ئێزیدی لەناو شارو لە پارێزگای موسڵ-دا نزیکەی (800) هەزار کەسێک دەبێت – سەرچاوە: (راپۆرتی هیومەن رایتس وۆتچ، العراق: على أرضية هشة العنف ضد الأقليات في المناطق المتنازع عليها في محافظة نينوى، حوادث قتل الأزيديين، ئۆکتۆبەری ساڵی (2009)، ل31)، دابڕینی (800) هەزار ئێزیدییەک لە کورد لە ژمارەی دانیشتوانی پارێزگای موسڵ بەتەنیا، کاریگەرییەکی یەکجار زۆری دەبێت لە پرسی یەکلایی کردنەوەی خاوەندارێتی شار و پارێزگای موسڵ لە بەرژەوەندی هەریەک لە کوردو عارەب، ئەوە جگە لەوەی کە عارەبەکان دەیانەوێت زۆرتر لە

(500) هەزار کوردێکی شەبەک لە کورد جیاکەنەوە و بەعارەب تۆماریان بکەن، کە بەلای کەمەوە تەنیا ئێزیدی و شەبەک پێکەوە ژمارەیان نزیکەی یەک ملیۆن و سێ سەد هەزار کەسێک دەبێ، کە نزیکەی (35%)ی رێژەی دانیشتوانی پارێزگای موسڵ پێکدەهێنن، ئەمە جگە لە هۆز و تیرەکانی تری کورد لەو شار و پارێزگایەدا.

تێبینی: ئەم ووتارە لە دوو بەشدا لە رۆژنامەی کوردستانی نوێ بڵاوکراوەتەوە، بەشی یەکەم لە ژمارە (5283)، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (19.9.2010)، لاپەڕەکانی (16-17)داو بەشی دووەمی لە ژمارە (5284)، رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (20.9.2010)دا، لە لاپەڕەکانی (16-17)دا بڵاوکراوەتەوە، وەلێ دواتر پوخت و فراوانتر کراوە، بەڵام لەبەر گرنگی و پەیوەند هەبوونی بە مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ-ەوە، وا لێرەدا دامنایەوە.

سەرچاوەکانی ئێزیدی کوردی ڕەسەنە لە باشووری کوردستان:

1. ڕێکخراوی چاودێری مافی مرۆڤ/ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، ئێراقو تاوانی جینۆساید شاڵاوی ئەنفال دژی کورد، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە جەمال میرزا عەزیز، ژ وەشانێن گۆڤارا هاڤیبوون 7، چاپی یەکەم، بەرلین – ئەڵمانیا 2000.
2. پێداچوونەوەو لێکۆڵینەوە عەبدولرەزاق مەحمود ئەلقەیسی، ولاية الموصل تقرير عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925، مركز الدراسات الكوردية (كوردۆلۆجی)، مطبعة رەنج، باشووری کوردستان – سلێمانی 2009.
3. ئەحمەد فەوزی، قاسم والكورد خناجر وجبال، القاهرة 1961.
4. سەدیق دەملوچی، إمارة بهدينان الكوردية أو إمارة العمادية، تقديم ومراجعة الدكتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الطبعة الثانية، دار ئاراس للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، هەولێر – جنوب كوردستان 1999.
5. محمود الدرة، القضية الكوردية، الطبعة الثانية (طبعة جديدة موسعة)، منشورات دار الطليعة – بيروت - لبنان، نيسان 1966.
6. الشيخ أبي زكريا بن محمد بن إياس الأزدي، تأريخ الموصل، المجلد الأول، تحقيق وتكملة الدكتور أحمد عبدالله محمود، دار الكتب العلمية، الطبعة الاولى، بيروت – لبنان 2006.
7. ئەمین سامی ئەلغەمراوی، قصة الكورد في شمال العراق، دار النهضة العربية، الطبعة الاولى، مصر – قاهرة ئەپریلی 1967.
8. دکتۆر خالید سلێمان ئەلفەهداوی، القضية الكوردية والحل المنشود التأريخ – الواقع – المستقبل، الطبعة الاولى، دار الأوائل للنشر والتوزيع، دمشق – سوريا 2006.
9. ئەحمەد تاجەدین، الاكراد تأريخ شعب وقضية وطن، الدار الثقافية للنشر، الطبعة الاولى، دار النصر للطباعة الاسلامية، مصر – القاهرة 2001.

10. وەرگێڕانی لە فارسییەوە حەمە کەریم عارف، کورد لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری – هەولێر – باشووری کوردستان 1997.
11. عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی، العراق قديما وحديثا في الطبعة الثانية، مطبعة العرفان – صيدا، 1956.
12. حازم هاجانی، صفحات من تأريخ الكورد و كوردستان، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، جنوب كوردستان – هەولێر 2002.
13. دکتۆر شاكر خەسباك، العراق الشمالي دراسة لنواحيه الطبيعية والبشرية، مطبعة شفيق، الطبعة الاولى، بغداد 1973.
14. دکتۆر شاكر خەسباك، الاكراد دراسة جغرافية أثنوغرافية، دار العربية للموسوعات، الطبعة الاولى، بيروت – لبنان 2005.
15. دڵشاد نوعمان فەرحان، معاناة الكورد الإيزديين في ظل الحكومات العراقية 1921–2003، مراجعة وتقديم الدكتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، مركز الدراسات الكوردية وحفظ الوثائق/جامعة دهۆك، الطبعة الأولى، مطبعة جامعة دهۆك، جنوب كوردستان 2008.
16. محەمەد ئەمین زەکی، کورتەیەکی مێژووی کوردو کوردستان، زنجیرە پەرتووکی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپ و ئۆفیسی دەزگای سەردەم، 2000، ل27).
17. عەدنان زیان فەرحان، الكورد ألأيزيديون في أقليم كوردستان، منشورات مركز كوردستان للدراسات الأستراتيجية، سلێمانی – جنوب كوردستان 2004.
18. دکتۆر وەلید حەمدی، کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی موحەمەد نوری تۆفیق، چاپخانە ئۆفیسێتی هەواڵ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی دووەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
19. جەرجیس فەتحوڵڵا، وریابوونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900–1925، وەرگێڕانی حەسەن جاف، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، دەزگای

توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی خانی دهۆک – باشووری کوردستان 2009.
20. میرێللا گەلێتی، کوردو کوردستان لە نووسراوەکانی ئیتاڵیدا لەسەدەی سێزدەم – نۆزدەم (ز)دا، وەرگێڕانی دکتۆر جاسم تۆفیق خۆشناو، پیاچوونەوەی سەلاح رێبوار، چاپی یەکەم، ستۆکهۆڵم – سوید 2000.
21. مارتن ڤان برۆنەسن، ئاغاو شێخو دەوڵەت، کوردۆ لە ئەڵمانییەوە کردوویە بە کوردی، زنجیرەی پەرتووکی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، پەرتووکخانەی سلێمانی چاپی سێیەمی کردووە، بەرگی یەکەم، چاپخانە ئۆفسێتی روون 1999.
22. مارتن ڤان برۆنیسینس، کوردو بنیاتنانی ئوممەت، وەرگێڕانی بۆ عارەبی فالح عەبدولجەبار، وەرگێڕانی بۆ کوردی 22. محەمەد مشیر، چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی خانی – دهۆک – باشووری کوردستان 2007، ل19).
23. تۆما بوا، ژیانی کوردەواری، وەرگێڕانی لە فەرەنسییەوە بۆ عارەبی ئاواز زەنگەنە، وەرگێڕانی بۆ کوردی حەمەسەعید حەمەکەریم، لە بەڕێوەبەرێتی چاپخانەی زانکۆی سلێمانی چاپکراوە 1980.
24. دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی روون، باشووری کوردستان – سلێمانی 2002.
25. فیلیپ کرینبروک و کریستییەن ئالیسۆن، کولتورو ناسنامەی کورد، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە وریا رەحمانی، پێداچوونەوە ئاسۆ کەریم، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی (دهۆک) – باشووری کوردستان 2008. لە ماڵپەڕی موکریانی وەرگیراوە.
26. میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، مێژووی کوردستان، وەرگێڕانی لە رووسییەوە حاجی عەبدی، وەرگێڕانی بۆ کوردی وشیار عەبدوڵڵا سەنگاوی، چاپخانەی رۆژهەلات، باشووری کوردستان – هەولێر 2008.

27. پ. لێرخ، دراسات حول الأكراد وأسلافهم الخالديين الشماليين، ترجمة دكتور عبدي حاجي، الطبعة الأولى، منشورات مكتبة خاني، حلب – سوريا 1992.
28. ئەلبێرت میخایلۆفیتچ مینتیشاشڤیلی، کورد کورتەی پێوەندیی کۆمەڵایەتی – ئابووریی، رۆشنبیری و گوزەران، لە رووسییەوە وەرگێڕان و پێشەکی و پەراوێزی دکتۆرو پرۆفیسۆر: عیزەدین مستەفا رەسوڵ، لە چاپکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری سلێمانی، ئۆفسێتی فەرهەنگ، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
29. ئەلبێرت میخایلۆفیتچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الأنتداب البريطاني، ترجمة الدكتور هاشم صالح التكريتي، مديرية مطبعة جامعة بغداد 1978.
30. باسیلی نیکیتین، الكورد دراسة سوسيولوجية وتأريخية، تقديم لويس ماسينيون، نقله من الفرنسية وعلق عليه الدكتور نوري طالباني، دار سپيريز للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، مطبعة خاني، دهۆک – جنوب كوردستان 2008.
31. دکتۆر رەشاد میران، رەوشی ئاینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، چاپی یەکەم، چاپخانەی مەنسوور، ستۆکهۆڵم – سوید 1993.
32. گۆدفری رۆللیس درایڤەر، درایڤەرو کورد کۆمەڵەی پێنج وتار، وەرگێڕانی ئەنوەری سوڵتانی، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ژین، چاپخانەی شڤان، باشووری کوردستان – سلێمانی 2005.
33. پرۆفیسۆری دکتۆر جویس بلۆ، دۆزی کورد لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی‌و سۆسیۆلۆجی، وەرگێڕانی لە فارسییەوە کارزان محەمەد، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی – باشووری کوردستان 2004.
34. ئەحمەد خواجە، چیم دی، بەرگی سێیەم، لە بڵاوکراوەکانی پەرتووکخانەی سلێمانی، باشووری کوردستان – سلێمانی 1970).
35. دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی، سنووری خوارووی کوردستانی باشوور لەسەدەی نۆزدەهەمدا، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی (دهۆک)، باشووری کوردستان 2007.
36. دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، کوردستان من بداية الحرب العالمية الى نهاية مشكلة الموصل 1914–1926، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية

مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، جنوب كوردستان – هەولێر 2001، ل90).
37. حازم هاجانی، لە لاپەڕە (226)ی پەرتووکی (صفحات من تأريخ الكورد و كوردستان، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، جنوب كوردستان – هەولێر 2002.
38. دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، أقليم كوردستان العراق دراسات في التكوين القومي للسكان، الطبعة الثالثة، جنوب كوردستان – هەولێر 1999.
39. حەسەن ئەرفەع، کوردەکان لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی‌و یاسایی، وەرگێڕانی سەردار محەمەد، لەبڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، سلێمانی – باشووری کوردستان 2001.
40. محەمەد بن ئەحمەد الحوسەینی ئەلمەنشی ئەلبەغدادی، رحلة المنشي البغدادي، ترجمة عەباس ئەلعەزاوی، الطبعة الاولى لشركة دار الوراق للنشر المحدودة، بيروت 2008).
41. نادر ئینتیسار، ئیتنۆ نەتەوایەتی کوردی، وەرگێڕانی بۆ کوردی عەتا قەرەداخی، چاپی یەکەم، چاپخانەی قانع، سلێمانی – باشووری کوردستان 2003.
42. خەسرەو گۆران، کورد لە پارێزگای موسڵ، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر – باشووری کوردستان.
43. دکتۆر حامد مەحمود عیسا، المشكلة الكوردية في الشرق الأوسط، مطبعة أطلس، مكتبة مەدبولی، القاهرة – مصر 1992.
44. ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، العراق الحديث من سنة 1900 الى سنة 1950، الجزء الأول، ترجمة وتعليق سەلیم تەها ئەلتكريتی، الطبعة الاولى، طبع بمطبعة حسام، الفجر للنشر والتوزيع، بغداد – العراق 1988.
45. موقەدەم مونزر ئەلموسڵی، عرب و أكراد رؤية عربية للقضية الكوردية، توزيع دار الغصون، الطبعة الأولى، بيروت – لوبنان 1986.

46. جۆن س. گیست، الحیاة بین الكورد .. تأریخ الأیزیدیین، ترجمة عماد جمیل مزوري، الطبعة الاولى، دەزگاها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ، مطبعة وزارة التربیة – هەولێر – جنوب كوردستان 2005.

شەبەک کوردی رەسەنە لە باشووری کوردستان:

شەبەک تیرەیەکن لە هۆزی گۆران و نەوەی کوردە میدییەکانی دانیشتووی پارێزگای موسڵ-ن، کە هەر ئەوان یەکەمین مرۆڤ و یەکەمین کورد بووینە کە بەر لە هەموو نەتەوەکانی ترو نزیکەی پێنج سەدە بەر لە هاتنی ئاشورییەکان، لەو شوێنە نیشتەجێ بووینەو شاری موسڵ (نەینەوا)ی کۆنیان دروستکردووەو، بە (نەو ئەردەشێر/نیو ئەردەشێر) واتە ئەردەشێری نوێ یان ئەردەشێری تازە ناودێریان کردووە، کە ناودێرکردنی موسڵ بەناوی (نیو ئەردەشێر) دەگەڕێتەوە بۆ ناوی سەرکردەی کوردی میدی (ئەردەشێر) – سەرچاوە: (فارس ناسر حوسێن، الشبک الكورد بين التذويب العرقي والانتماء القومي، جريدة الاتحاد، ژمارە (1097)، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (28.8.2008)، ل8). بۆیە شەبەک یەکێکن لە تیرە و هۆزە بنچینەییەکانی کورد لە باشووری کوردستان، واتە ئەوان کوردی رەسەنن،

زاراوەی ئاخافتنی شەبەکەکان، زاراوەی باجەلانییە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەر شێوەزاری گۆرانی کوردی. هەروەها شەبەکەکان خۆیان بە شێوەزاری ئاخاوتنی خۆیان دەڵێن شێوەزاری ماچۆی کوردی، کە ئەمەش خۆی لەخۆیدا بەڵگەیەکی بەهێزە بۆ کوردبوونی شەبەک. بەشێوەیەکی گشتی ناوی شەبەک بەگوێرەی زۆرێک لە توێژەر و مێژوونووسان لە یەکێک لەم ناوانە هاتووە: (شبانکارە/ شوانکارە/ شاهبەنگ/ شابەنگ/ شەبەنگ/ شابەگ/ شابەک)وە کە دواتر بۆتە شەبەک. زۆرتر پێدەچێت ناوی شەبەک لە شاە بەگ/ شابەگ کە پادشای کۆنی خۆیان بووە هاتبێت. شوێنی نیشتەجێبوونی شەبەک پارێزگای موسڵ (نەینەوا)ی بەعارەب کراوە، کە لەگەڵ چەند هۆزێکی تری کوردی وەکو بازنەیەک هەر چوار دەوری شاری موسڵ-یان داوە و ژمارەیەکی زۆری شەبەک لەناو مەڵبەندی شاری موسڵ-یش دەژین. ناوچەی دابەشبوونی شەبەک لەو پارێزگایەدا لە خۆرهەڵاتەوە لە رووباری خازر بەرەو خۆرئاوا بۆ سەر رووباری دیجلە و رووەو چیاکانی باسخرە و چیای زەردک لە باکوور و رووەو گوندی باژێڕبوک و شارەدێی نەمروود (کالێ یان خدر ئەلیاس) لە باشوور درێژ دەبێتەوە. تەنیا ژمارەی کوردی شەبەک لەناو مەڵبەندی شاری موسڵ نزیکەی (150) هەزار کەسێک دەبێت و، لە گوند و ناوچەکانی دەوروبەری موسڵدا نزیکەی (350) هەزارێک دەبێت، کەواتە ئەوان نزیکەی (500) هەزار

کەسێک لە دانیشتوانی ئەو پارێزگایە پێکدەهێنن – سەرچاوە: (ئەحمەد شەوکەت، الشبک الکورد المنسیون، ل35 + راپۆرتی هیومەن رایتس وۆتچ، العراق: علی أرضیة هشة العنف ضد الأقلیات في المناطق المتنازع علیها في محافظة نینوی، حوادث قتل الأزیدیین، ئۆکتۆبەری ساڵی (2009)، ل27).

هەر لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقی بە قەولی عارەب خۆیان (دەستکردی ئیمپریالیزمی ئینگلیزی) لە ساڵی (1920)داو، دواتریش لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بەو وڵاتە لەو ساڵەداو بەشێوەیەکی فەرمیش لە رێکەوتی (16.12.1925)دا، عارەبی رەگەزپەرستی دەسەڵاتدار بە بەردەوامی لە هەوڵی بەعارەبکردنی ناوچەکانی کوردی شەبەک و تیرەی شەبەک بووینە. ئەوەی کە کوردی شەبەک لەلایەن رەگەزپەرستانی عارەبی دەسەڵاتدارانی عارەبی ئێراقییەوە تووشی بووینە، بەشێکە لە سیاسەتی جینۆسایدکردنی نەتەوەی کورد لە باشووری کوردستان. شەبەکەکان هەروەکو تەواوی تیرە و هۆزەکانی تری کوردی لەلایەن دوژمنانەوە تووشی سیاسەتی بەزۆر راگواستن و بەعارەبکردنی گوندو شارۆچکەو شارەکانیان بووینەوە، بۆ نموونە بەزۆر لە سەرژمێری ساڵی (1977)دا لەگەڵ سەرژمێرییەکانی دواتریشدا شانبەشانی ئێزی، گەرگەری و چەندین تیرە و هۆزی دیکەی کوردی بەعارەب تۆمارکران، لەکاتی ئەنفالەکاندا ژمارەیەکیان ئەنفال کران و ژمارەیەکی زۆریش لە خێزانی کوردی شەبەک بەزۆر راگوێزران بۆ ئۆردوگا زۆرەملێکانی بازیان و باسرمە، تووشی کاولکردن و رووخاندنی بێ هیچ هۆکارێکی گوندو شارۆچکەکانیان و راگواستنیان بۆ دەرەوەی سنووری باشووری کوردستان بووینەوە، هەروەها رووبەڕووی سیاسەتی بەعارەبکردنی بڕیاری بەناو (راستکردنەوەی باری نەتەوەیی) ژمارە (199)ی رێکەوتی (6.9.2001)ی بەناو (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش)ی سەدام و بەعس بوونەوە، کە بەگوێرەی ئەم بڕیارە رەگەزپەرستی و شەرمهێنەرە بۆ عروبە، تەنیا کورد و نەتەوەکانی تری ئێراقی دەیانتوانی نەتەوەی خۆیان بکەن بە عارەب، کەچی پێچەوانە قەدەغە بوو هەروەها سزای لەسەر بوو. دوابەدوای رووخانی رژێمەکەی سەدام و بەعسی عروبە، کوردانی شەبەک و ئێزیدی و ناوچە دابڕاوەکانی باشووری کوردستان لەلایەن تیرۆریستان و حکومەتی نوێی ئێراقییەوە دووبارە تووشی هەڕەشەی پاکتاوی رەگەزی بوونەتەوە، لەلایەن تیرۆریستان بە هەڕەشەی چۆڵکردنی

ناوچەکان و کوشتنیان و لەلایەن حکومەتی نوێی ئێراقیش بە تۆمارکردنیان بەعارەب یا بە نەتەوەی جیا لە کورد و داماڵینیان بۆ هەتا هەتایە لە کورد و کوردستان.

هەفتەی رابردوو راگەیەنرا کە عەلی غالب بابان، وەزیری پلاندانانی ئێراقی ئێزیدییەکانی لە فۆرمی سەرژمێری (24.10.2010)دا بە نەتەوەیەکی جیا لە کورد داناوە، لەکاتی هەموو هەڵبژاردنەکانی ئەنجومەنی نیشتمانیی ئێراق ئەنجومەنی پارێزگاکاندا، هەوڵی تۆمارکردنی ئێزیدی و شەبەک بە عارەب لە لایەن حکومەتی نوێی ئێراقی لە ئارادا بووە. زۆر لە لیستە عارەبەکانی ناو پەرلەمانی ئێراقی و بەرپرسانی حکومەتی ئێراقی لە زۆر بۆنەدا ئێزیدی و شەبەک بە عارەب ناودەبەن، جا لەپێناوی وەلامدانەوەی رەگەزپەرستانی عارەب، ئاماژە بە چەندین بەڵگەی رەسەنێتیی کوردی شەبەک دەدەم کە ئەمانەن:

1. لە لاپەڕە (138)ی پەرتووکی (عەبدولرەزاق مەحمود ئەلقەیسی، ولایة الموصل تقرير عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924–1925)دا، سەبارەت بە نەژادی کوردە شەبەکەکان هاتووە: (باوکە ئەنستاسیوس ماری کرملی لەدوا وتاری خۆیدا دەڵێ: سارلی، باجوان و شەبەک هەرسێ ئایینزا لە بنەڕەتدا کوردن). بەگوێرەی راپۆرتی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ کە لە رێکەوتی (30.9.1924)دا لەسەر راسپاردەی کۆمەڵەی نەتەوەکان بڕیاری دامەزراندنی درابوو لەپێناوی توێژینەوە لەسەر خاوەندارێتی خاکی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)، دواتریش لە رێکەوتی (21.10.1924)دا ئەم کۆمیسیۆنە لە سێ ئەندامی سەرەکی پێکهات. شاندی کۆمیسیۆنی ناوبراو لە رێکەوتی (27.1.1925)دا بە مەبەستی توێژینەوە لەسەر پرسی پێکهاتەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ و داخوازی پێکهاتەکانی ئەم ناوچەیە هاتە شاری موسڵ. دوای توێژینەوەیەکی هەمەلایەن شاندی کۆمیسیۆنەکە لە مانگی ئەپریلی هەمان ساڵدا گەڕایەوە بۆ شاری جنێف و، لە رێکەوتی (16.7.1925)دا لە نووسینەوەی راپۆرتی لێکۆڵینەوەکەی خۆی بووەوەو لە رێکەوتی (3.9.1925)دا راپۆرتەکەی (کە

پێکهاتبوو له 91 لاپەڕە و 11 نەخشە) دایە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان. راپۆرتی ئەو کۆمیسیۆنەی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان، بنەچەی شەبەک دەگەڕێنێتەوە سەر نەتەوەی کورد.

2. سیسیل جۆن ئێدمۆندس، لە لاپەڕە (273)ی پەرتووکی (کورد تورک و عارەب)دا نووسیویتی: (سارلییەکان جیاوازییان لەگەڵ کەمایەتییەکانی کوردی سوننی پارێزگای موسڵ هەیە کە بە (شەبەک) دەناسرێن و کوردی قزڵباشن). سیسیل جۆن ئێدمۆندس ئەفسەری بەرپرس بووە لە کەرکوک لە ساڵانی ماندات کردنی ئێراق لەلایەن بەریتانیاوە، شەبەک بە کورد دادەنێ، بەڵام شەبەک قزڵباش (سەر سوور) نین.

3. مستەر ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، لە لاپەڕە (30)ی بەشی یەکەمی پەرتووکی (العراق الحدیث من سنة 1900 الی سنة 1950)دا دەڵێت: (شەبەک هەروەکو ئێزیدییەکان بەشداری کوردەکانن لە بنەچەی رەگەزییان و بەتەواوی لە کوردەکان دەچن لە رووی ئاکار و شێوازی ژیانیان. شەبەک بە زاراوەیەکی کوردی ناوخۆ دەپەیڤن و لەسەر رۆخی رووباری دیجلە لە باشووری موسڵ دەژین و، باوەڕی ئایینییان نوێنەرایەتی رێبازی شیعە دەکەن). ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ (1893–1979)، کە ئەفسەرێکی رامیاری بە پلەی (کاپتن)و پشکێنەری بەڕێوەبەرێتی بووە لە حکومەتی ئێراقدا، دوو پەرتووکی گرنگی نووسیوە لەسەر بارودۆخی سیاسی ئێراق و پێکهاتەکانی ئەو دەوڵەتە لەژێرناوی (أربعة قرون من تأريخ العراق الحديث) و پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، شەبەک بە کوردی رەسەن دادەنێت.

4. سەلیم تەها ئەلتکریتی، وەرگێڕی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، لە پەراوێزی لاپەڕە (30)ی پەرتووکەکەدا نووسیویتی: (شەبەک تیرەیەکی کوردی شیعەن و پەیوەندییەکی پتەویان بە ئێزیدییەکان و تیرەکانی تری کوردییەوە هەیە کە بە (هەقە) ناسراون). سەلیم تەها ئەلتکریتی، کە عارەبێکی رەگەزپەرست و دژ بە کورد بووە، لە چەندین شوێنی ئەو پەرتووکەدا بۆچوونی خۆی دەربڕیوەو باسی ئەوەی کردووە کە هەرگیز جیاوازی لەنێوان کورد و عارەبدا نەکراوە لە ئێراقدا، هەروەها لەکاری وەرگێڕانیشدا راستگۆ نەبووەو هەرچی لە بەرژەوەندی کورددا بووبێت

وەری نەگێڕاوە، کەچی ئەو شەبەک و ئێزیدی بە دوو تیرەی کوردی ناودەبات.

5. ئەفسەری رەگەزپەرست و دژ بە کورد موقەدەم مونزر ئەلموسڵی، کە بە رەگەز عارەبێکی سوورییە لە لاپەڕە (285)ی پەرتووکی (عرب و أكراد رؤية عربية للقضية الكوردية)دا سەبارەت بە رەگەزی شەبەک نووسیویێتی: (مێژووی شەبەک نادیارە، ئەوان کوردن، بەڵام هەندێک لە لێکۆڵەرەوان بانگێشەی ئەوە دەکەن کە تورکن، ئەمەش لەبەر هۆکاری بەکارهێنانی دەستەواژەیەکی زۆری تورکی لە زمانەکەیاندا، کە بە شێوەزاری زازای کوردی قسە دەکەن). مونزر ئەلموسڵی ئەفسەرێکی بەعسی تا سەر ئێسقان دژ بە کورد و کوردستان بووە، چەندین پۆستی گرنگی پۆلیس، ئەمن و راوێژکاری سەرۆکی بەعسی سوری حافز ئەسەدی هەبووە، یەکێک بووە لەو کەسانەی کە بە توندی دژی مافی نەتەوەیی کوردی رۆژئاوای کوردستان (کوردی کوردستانی ژێردەستی سوریا) بووە، تەنانەت نکۆڵی لە بوونی کوردستانی داگیرکراوی ژێردەستی سوریا کردووە و تەواوی شارە گرنگەکانی وەکو: (موسڵ، کەرکوک، دیالە، خانەقین، بەدرە، جەسان و هتد)ی لە باشووری کوردستان دابڕیوەو بە خاکی عارەبی ئێراقیان دەزانێت، کەچی شەبەک بە کورد دادەنێت و زمانەکەشیان بە زمانی کوردی زازایی دادەنێت، کە ئەمەی دواییان وانییە بەڵکو زازاو شەبەک سەربە شێوەزاری گۆرانن.

6. سەعید مەموزینی، لە لاپەڕە (67)ی پەرتووکی (موسڵ و کورد لەدوای ئازادی)دا، باسی ئەوە دەکات کە کوردناسی روسی ڤلادیمیر مینۆڕسکی، سەبارەت بە رەگەزی شەبەک دەڵێت: (ئەم تایەفەیە (شەبەک) ئیسلامن و کوردی رەسەنن لە ویلایەتی موسڵ نیشتەجێن). کوردناس و رۆژهەڵاتناسی روسی ڤلادیمیر مینۆڕسکی (5.2.1877-5.2.1966)، کە ژمارەیەک توێژینەوە و پەرتووکی بە نرخی لەسەر پرسی کورد نووسیوە، لە رووی نەتەوەییەوە شەبەک بە کوردی رەسەن و لە رووی ئایینیشەوە بە موسڵمانیان دادەنێت.

7. سەعید مەموزینی، لە لاپەڕە (68)ی پەرتووکی (موسڵ و کورد لەدوای ئازادی)داو، بەپشتبەستن بە رۆژنامەی ئەلحەیات، ژمارە (14)ی رۆژی پێنجشەممە، ریکەوتی (19.8.1999)دا کە سەبارەت بە رەگەزی شەبەک دەڵێت: (شەبەک کوردی ئێراقین و موسڵمانن و سەربە هیچ نەتەوەیەکی دیکە نین). رۆژنامەی ئەلحەیات، کە رۆژنامەیەکی عارەبی سعودییە شەبەک تەنیاو تەنیا بە کورد دادەنێت و پێیوایە کە ئەوان جگە لە کورد سەربە هیچ نەتەوەیەکی تر نین.
8. تۆماس بوا یان (تۆما بوا)ی کوردناس و رۆژهەڵاتناسی بەڕەگەز فەرەنسی، لە لاپەڕە (212)ی پەرتووکی (ژیانی کوردەواری)دا، سەبارەت بە کوردی شەبەک لە بابەتی (کوردەواری و هەڵهاتن لە ئیسلام)دا، نووسیویێتی: (لە دەوروبەری موسڵ کۆمەڵێک هەن (شاباک/شەبەک)یان پێدەڵێن و ژمارەیان نزیکەی (10) هەزار کەس ئەبێت و ئەمانە هەوڵی یەکگرتنی ئێزیدییەکان و شیعەکان دەدەن). کوردناس و رۆژهەڵاتناسی فەرەنسی کە لە تەمەنی (27) ساڵیداو لە ساڵی (1927) هاتۆتە کوردستان و زمانی کوردی بە باشی فێربووەو سەردانی زۆربەی هەرە زۆری شارەکانی هەر چوار پارچەی کوردستانی کردووەو، لە نزیکەوە توێژینەوەی ووردی لەسەر ژیان و پێکهاتەی کورد کردووە، ئەویش شەبەک بە کورد دەزانێت.
9. سوهەیل قاشا، لە لاپەڕە (152)ی پەرتووکی (الموصل في مذكرات الرحالة الأجانب خلال الحكم العثماني)دا، سەبارەت بە هۆزی شەبەک نووسیوێتی: (شەبەک هۆزێکی تاڕادەیەک نادیارن و پیشەیان کشتوکاڵە. ئەوان (شەبەک) کوردی شیعەن). سوهەیل قاشا لە رووی نەتەوەییەوە شەبەک بە کورد و لە رووی ئاینییەوە بە موسڵمانی شیعە دادەنێت.
10. دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (216)ی پەرتووکی (العراق الشمالي دراسة لنواحيه الطبيعية والبشرية)دا نووسیوێتی: (هەندێک لە شەبەکەکان جەخت لەسەر رەسەنێتی کوردبوونی خۆیان دەکەنەوە، کە لە دەوروپشتی باشووری ئێرانەوە هاتوون و، سەربە هۆزی شبانکارە (شوانکارە)ن. هەروەها دەڵێن کە زمانەکەیان لە بنچینەدا زمانی کوردییە، بەڵام هەندێک ووشەی تورکی، فارسی و عارەبی تێکەڵ بووە، زمانەکەیان سەربە

شێوەزاری گۆرانە کە خێڵەکانی هەورامی، باجەڵان، لەک، رۆژبەیانی، پاڵانی، جەباری و قەرەئاولوس قسەی پێدەکەن. ژمارەیەک لە توێژەرو لێکۆڵەرەوەکان پشتڕاستی قسەکانی ئەو شەبەکانە دەکاتەوە کە خۆیان بە کورد دەزانن، لە نێویاندا مینۆرسکی، هاری چارلێس لۆکی، محەمەد ئەمین زەکی و ئەنستاس ماری کرملی). جوگرافیناس و پسپۆر دکتۆر شاکر خەسباک وەکو عارەبێکی بەویژدان و راستگۆ تاکو ئێستاکە بێ گوێدانە هیچ بەرژەوەندییەکی خۆی لەسەر پرسی کورد راستییەکانی درکاندووە، وا ئێستاش لێرەدا بۆچوونی خۆی سەبارەت بە شەبەک دەردەخات و بە کوردیان ناودەبات و زمانەکەشیان بە زمانی کوردی دەزانێت، هەروەها لەپێناوی پشتڕاستکردنەوەی بۆچوونەکەی خۆی، ئاماژە بە بۆچوونی چەندین توێژەری بیانی و کورد دەدات کە هەموویان شەبەک بە کوردی رەسەن دەزانن.

11. دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (484)ی پەرتووکی (الاكراد دراسة جغرافية أثنوغرافية)دا، لە بەشی ئایینەکانی کورددا نووسیوێتی: (هەروەها جگە لە موسڵمان لایەنگرانی ئایینەکانی تر هەن لەوانە (30) هەزار ئێزیدی، (20) هەزار سابئی، (15) هەزار شەبەک و ژمارەیەکی کەم کاکەییەکان و باجەلانییەکان). دکتۆر شاکر خەسباک دووبارە بە بۆچوونی خۆی شەبەک کوردن، بەڵام کوردی شیعەن.

12. دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (485)ی پەرتووکی (الاكراد دراسة جغرافية أثنوغرافية)دا، هەر لە بەشی ئایینەکانی کورداندا، هەریەک لە عەلی ئیلاهی، شەبەک، کاکەکەیی و ئێزیدییەکانی بە کورد داناوە. دانانی تیرەو هۆزەکانی شەبەک، ئێزیدی، کاکەیی و عەلی ئیلاهی بە کورد لەلایەن دکتۆر شاکر خەسباک، راستییەکی حاشاهەلنەگرە کە کەم لە عارەبەکان دەیسەلمێنن.

13. دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (493)ی پەرتووکی (الاكراد دراسة جغرافية أثنوغرافية)دا، سەبارەت بە نەژادی شەبەکەکان نووسیوێتی: (لەمەڕ نەژادی شەبەکەکان بۆچوونی جیاواز هەیە، سەرەڕای ئەو جیاوازییانەش نزیکەی زۆربەی لێکۆڵەرەوان لەو باوەڕەدان کە شەبەک کوردن). دووبارە

دکتۆر شاکر خەسباک هەم بە بۆچوونی خۆی و زۆربەی توێژەرانی تری بیانی شەبەک لە رووی نەژادەوە بە کورد دەناسێنێت.

14. هاشم عاسی کاکەیی، لەوتارێکدا لەژێرناوی (شەبەک لەنێوان ئایین و نەتەوەدا کورتە مێژووییەکی کوردانی عەلەوی)دا، کە لە ژمارە (19)ی (گۆڤاری کەرکوک)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامیدا لە بەشی (شاباک – شەبەک) بەمجۆرە باسیان دەکات: رێبازی تایفەی شەبەک ئەو رێبازەیە کە بەشێک لە کوردانی موسڵ دەستگیرین). ئینسکلۆپیدیای ئیسلام، کە سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوە لەناو عارەب و نەتەوە موسڵمانەکان هۆزی شەبەک بە بەشێک لە کوردانی دانیشتووی ویلایەت و شاری موسڵ دادەنێت. هەروەها مێژوونووسی کورد محەمەد ئەمین زەکی بەگیش، لە لاپەڕە (27)ی پەرتووکی (کورتەیەکی مێژووی کوردو کوردستان)دا باسی هەمان شتی کردووە کە دەڵێت: (ئینسکلۆپیدیای ئیسلام نووسیویێتی: خەڵکی شەنگال کوردن. شەبەک ئایینزای بەشێک لە کوردانی موسڵ–ەو بەگوێرەی خەمڵاندنی کارمەندانی ئینگلیز ژمارەیان دە هەزار کەسێکە).

15. هاشم عاسی کاکەیی، هەر لە هەمان وتاردا بەپشتبەستن بە لاپەڕەکانی (95–97)ی پەرتووکی (الكاكائية في التأريخ)ی عەباس ئەلعەزاوی، کە سەبارەت بە شەبەک نووسیویێتی: (ئەو شەبەکانە لە تایفە ناسراوو توندڕەوانەی ئێراقین و لە دەوروبەری موسڵ دادەنیشن و بەناوبانگن هەروەکو کاکەییەکانی پارێزگای کەرکوک و، ژمارەیان لەوان کەمتر نییەو دەستە خوشکی یەکدین لە رەگوڕیشە... شەبەک زیاتر براوەتەوە سەر (شوانکارە – هۆزێکی بەناوبانگی کوردە). عەباس ئەلعەزاوی یەکێکە لە نووسەرە رەگەزپەرست و دوژمنی سەرسەختی کورد، کە هەردەم لە هەوڵی ئەوەدا بووە مێژوو، جوگرافیا و پێکهاتەی ئایینی و نەتەوەیی کورد بشێوێنێ، بەڵام نەیتوانیوە خۆی لەم راستییە لەدات بۆیە بەناچاری هۆزی شەبەکی بە یەکێک لە هۆزە بەناوبانگەکانی سەربە نەتەوەی کورد لە باشووری کوردستان هەژمار کردووە.

16. ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕە (18)ی پەرتووکی (الشبک الكورد المنسيون)داو، بەپشتبەستن بە لاپەڕەکانی (3-4)ی بەشی یەکەمی پەرتووکی (المقريزي، السلوک لمعرفة دول الملوک)دا، کە تیایدا هاتووە: (کوردەکان بریتیین لە هۆزەکانی، هەزبانی، بشنەوی، شاهجانی، سرلحی، زرزاری، مەروانی، جەلالی و شەنبەک). ئەلمقریزی مێژوونووسێکی عارەبە و لە رووی نەژادییەوە هۆزی شەبەک (شەنبەک) بە هۆزێکی سەربە نەتەوەی کورد دادەنێت.
17. ئەحمەد شەوکەت، کە نووسەرێکی کوردی شەبەک بوو دوای ئازادی ئێراق لەناو شاری موسڵ بەدەستی تیرۆریستە مێشک ژەنگگرتووەکان شەهیدکرا، لە لاپەڕە (63)ی پەرتووکی (الشبک الكورد المنسيون)داو، بەپشتبەستن بە لاپەڕە (230–232)ی ژمارە (59)ی گۆڤاری (المقتطف)، ساڵی (1921)دا، کە تیایدا هاتووە: (شەبەک سەد لەسەد کوردن. ئەوان (شەبەک) نەوەی کەسانێکی سەربە رەگەزی کوردن، کە لە دێهاتەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ نیشتەجێن). گۆڤاری ئەلموقتەتف کە گۆڤارێکی عارەبییە و لە ساڵی (1921)دا، هۆزی شەبەکی لە رووی نەژادەوە گەڕاندۆتەوە سەر نەتەوەی کورد و بە دانیشتووی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)یان دادەنێت.
18. ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕە (64)ی پەرتووکی (الشبک الكورد المنسيون)داو، بەپشتبەستن بە (الموسوعة البريطانية)دا، کە تیایدا هاتووە: (شەبەک ئایینزایەکی موسڵمانی بەڕەگەز کوردن، کە لە ویلایەتی موسڵ نیشتەجێن). ئینسکلۆپیدیای بەریتانی، لە رووی ئایینییەوە هۆزە شەبەک بە موسڵمان و لە رووی رەگەزیشەوە شەبەک بە هۆزێکی سەربە نەتەوەی کورد لە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) هەژمار دەکات.
19. پ. لێرخ، لە لاپەڕەکانی (46)ی پەرتووکی (دراسات حول الأكراد وأسلافهم الخالديين الشماليين)دا، نووسیوێتی: (کۆمەڵێکی تری کورد ناوی (شەبەک)یان هەڵگرتووە، کە لە دوو یان سێ گوندی نزیک بە شاری موسڵ ژیان دەبەنە سەر). رۆژهەڵاتناسی روسی پیوتەر لێرخ کە لە ساڵانی نێوان (1828–1884)دا ژیاوە، شەبەک بە کورد دادەنێت و شوێنی نیشتەجێ بوونیان بە دوو تا سێ گوندی دەوروبەری شاری موسڵ دادەنێت، کە

ئەمەیان دووره لە ڕاستی چونکە ئەوان بەلای کەمی خاوەنی (49) گوند و شارۆچکەن لە چوار دەور و نزیک شاری موسڵ.

20. سلێمان سائغ، لە لاپەڕە (55)ی پەرتووکی (تأريخ الموصل)دا، سەبارەت بە نەژادی شەبەک نووسیویێتی: (شەبەک و باجوان لە وڵاتی فارسەوە بۆ موسڵ هاتوون، بەڵام مێژووی هاتنیان دیارنییە، زمانەکەیان تێکەڵە لە کوردی و فارسی و تورکی). سلێمان سائغی بەڕەگەز ئاشووری ئێراقی کە زۆر دۆستی شا فەیسەڵی یەکەمی پادشای ئێراق و عارەب بووە، هەردەم ویستوویەتی خاکی کورد و کوردستان بەرتەسکتر بکاتەوە لەپێناوی بەرژەوەندی عارەب و ئێراقدا، هەروەها بە بەردەوامیش لە هەوڵی شێواندنی پێکهاتەی دانیشتوان و مێژووی شاری موسڵ بووە، هەرچەندە باسی رەگەزی شەبەکی نەکردووە و بە کوردی دانەناون، بەڵام نەیتوانیوە شەبەک بگەڕێنێتەوە سەر نەتەوەی عارەب. سائغ باسی ئەوەیکردووە کە شەبەک و باجوان لە وڵاتی فارسەوە بۆ موسڵ هاتوون، کەچی باسی هاتنی عارەبی نەکردووە کە لە وڵاتی نەجد، حیجاز و یەمەنەوە بۆ موسڵ هاتوون. ناوبراو باسی ئەوەی نەکردووە کە شەبەک، باجوان و چەندین هۆزی تری کوردی بەر لە هاتنی ئاشوورییەکان (جا عارەب هەر باسی مەکە) لەو دەڤەرە هەبووینەو کوردی شەبەک موسڵ (نەینەوا)یان دروستکردووە. بۆ سەلماندنی راستی بۆچوونەکەم کە بەر لەهاتنی ئاشووری و عارەب بۆ ناوچەکە ئاوەدانییەک هەبووە بەناوی (نەو ئەردەشێر/ نیو ئەردەشێر)، ئاماژە بە بۆچوونێکی مێژوونووسی ناسراوی ئێراقی (عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی) دەدەم، کە لە لاپەڕە (77)ی پەرتووکی (العراق قديما وحديثا)دا، نووسیویێتی: (نەینەوا لە هەزارەی چوارەمی پێش زاییندا گوندێکی بچوک بووە کە هیچ گرنگییەکی نەبووە. وەلێ کاتێک کە ئاشوورییەکان هاتن و تێیدا نیشتەجێبوون، هەروەها لە گوندەکانی دەوروبەریشیدا نیشتەجێبوون، نەینەوا گەشەی کردو ئاوەدان بووەوەو بووە شارێکی جێگەی گرنگی پێدان. کار گەیشتە ئەوە کە کارگێڕانی شارەکە لە لایەن پادشاکانی دەسەڵاتدارەوە دەستنیشان بکرێن). ئەم روونکردنەوەیەی عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی بۆمان دەردەخات کە پێش

هاتنی ئاشوورییەکان لە هەزارەی چوارەمی پێش زایینیدا کە دەکاتە زۆرتر لە پێنج هەزار ساڵ بەر لە ئێستادا، نەینەوا (موسڵ) گوندێکی بچووک بووە کە هیچ کام لە ئاشووری و عارەب دروستیان نەکردووە، بەڵکو پێش هاتنی ئەوان بۆ ئەم دەڤەرە وەکو داگیرکەر هەم گوند یان شاری نەینەوا (موسڵ) هەبووە و هەم نەتەوەی تر پێش هاتنی ئەوان لەم ناوچەیەدا ژیاوە، کە بەبێ هیچ گومانێک ئەوەی نەینەوا (موسڵ)ی دروستکردووە ئەم نەتەوەیە بووە کە بەر لە هاتنی ئەواندا لەوێدا ژیاوە کە نەتەوەی کورد بووە.

تێبینی: ئەم ووتارە لە دوو بەشدا لە رۆژنامەی کوردستانی نوێ بڵاوکراوەتەوە، بەشی یەکەم لە ژمارە (5297)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (5.10.2010)، لاپەڕەکانی (16-17)داو، بەشی دووەمی لە ژمارە (5298)، رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (6.10.2010)دا، لە لاپەڕەکانی (16-17)دا بڵاوکراوەتەوە، بەڵام لەبەر گرنگی و پەیوەند هەبوونی بە مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ-ەوە، وا لێرەدا دامنایەوە.

سەرچاوەکانی شەبەک کوردی رەسەنە لە باشووری کوردستان:

1. پێداچوونەوەو لێکۆڵینەوە عەبدولرەزاق مەحمود ئەلقەیسی، ولاية الموصل تقرير عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925، مركز الدراسات الكوردية (کوردۆلۆجی)، مطبعة رەنج، باشووری کوردستان – سلێمانی 2009.
2. سیسیل جۆن ئێدمۆندس، کورد تورک و عارەب، وەرگێرانی حامید گەوهەری، چاپی یەکەم، پەرتووکی هەرزان، سوید 1997.
3. ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، العراق الحديث من سنة 1900 الى سنة 1950، الجزء الأول، ترجمة وتعليق سەلیم تەها ئەلتکریتی، الطبعة الاولى، طبع بمطبعة حسام، الفجر للنشر والتوزيع، بغداد – العراق 1988.
4. موقەدەم مونزر ئەلموسڵی، عرب و أكراد رؤية عربية للقضية الكوردية، توزيع دار الغصون، الطبعة الأولى، بيروت – لوبنان 1986.
5. سەعید مەموزینی، موسڵ و کورد لەدوای ئازادی، چاپخانەی منارە، چاپی یەکەم، هەولێر – باشووری کوردستان 2008.
6. تۆما بوا، ژیانی کوردەواری، وەرگێڕانی لە فەرەنسییەوە بۆ عارەبی ئاواز زەنگەنە، وەرگێڕانی بۆ کوردی حەمەسەعید حەمەکەریم، لە بەڕێوەبەرێتی چاپخانەی زانکۆی سلێمانی چاپکراوە 1980.
7. سوهەیل قاشا، الموصل في مذكرات الرحالة الأجانب خلال الحكم العثماني، شركة دار الوراق للنشر المحدودة، الطبعة الاولى، بيروت – لبنان 2009.
8. دکتۆر شاکر خەسباک، العراق الشمالي دراسة لنواحيه الطبيعية والبشرية، مطبعة شفيق، الطبعة الاولى، بغداد 1973.
9. دکتۆر شاکر خەسباک، الاكراد دراسة جغرافية أثنوغرافية، دار العربية للموسوعات، الطبعة الاولى، بيروت – لبنان 2005.
10. هاشم عاسی کاکەیی، شەبەک لەنێوان ئایین و نەتەوەدا کورتە مێژووییەکی کوردانی عەلەوی، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە (19)، گۆڤارێکی روناکبیریی

گشتیی وەرزییە، کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک دەریدەکات.
11. محەمەد ئەمین زەکی، کورتەیەکی مێژووی کوردو کوردستان، زنجیرە پەرتووکی دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، چاپو ئۆفیسی دەزگای سەردەم، 2000.
12. ئەحمەد شەوکەت، الشبک الکورد المنسیون، مطبعة وزارة الثقافة، جنوب کوردستان – سلیمانیة 2004.
13. پ. لێرخ، دراسات حول الأكراد وأسلافهم الخالديين الشماليين، ترجمة دكتور عبدي حاجي، الطبعة الأولى، منشورات مكتبة خاني، حلب – سوريا 1992.
14. القس سلێمان سائغ الموصلي، تأريخ الموصل، الجزء الاول، المطبعة السلفية – بمصر 1923.
15. عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی، العراق قديما وحديثا في الطبعة الثانية، مطبعة العرفان – صيدا، 1956.

سەرچاوەکانی بەشی یەکەم (کێشەی ویلایەتی موسڵ):

1. دکتـۆر جـەمال نەبـەز، کوردسـتان و شۆڕشـەکەی، کـوردۆ لـە ئەڵمانییـەوە کردوویە بە کوردی، لـە لایـەن (نۆکسـە)وە لـەچاپ دراوە، بنکـەی چاپەمـەنی ئازاد، سوید 1985.
2. محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمـان و دەوڵەتەکـەی خـوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، لە لایەن بلاک رۆز چاپکراوە، لەندەن – بـەریتانیا 1990.
3. محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمـان و دەوڵەتەکـەی خـوارووی کوردســتان، بــەرگی دووەم، لــە لایــەن بــلاک رۆز چــاپکراوە، لەنــدەن – بەریتانیا 1991.
4. دکتۆر فازل حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، وەرگێڕانی محەمەد شاکەلی، چاپخانەی خاک، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان، هەولێر 1999.
5. رەفیق حلمی، یادداشـت کوردسـتانی ئێراق و شۆڕشـەکانی شـێخ مـەحمود، بەشـی یەکـەم، لـە چاپکراوەکانی ئەمینداریـەتیی گشـتی رۆشـنبیری و لاوان، چاپخانەی رۆشنبیری و لاوان، باشووری کوردستان – هەولێر 1988.
6. رەفیق حلمی، یادداشـت کوردسـتانی ئێراق و شۆڕشـەکانی شـێخ مـەحمود، بەشـی دووەم، لـە چاپکراوەکانی ئەمینداریـەتیی گشـتی رۆشـنبیری و لاوان، چاپخانەی رۆشنبیری و لاوان، باشووری کوردستان – هەولێر 1988.
7. ئـەمین قـادر مینـە، ئـەمنی سـتراتیجی‌ی عێـراق و سـێکوچکەی بەعسـییان: تــەرحیل یــەعریب تــەبعیس، لــە بڵاوکراوەکــانی ســەنتەری لێکۆڵینــەوەی ستراتیجی‌ی کوردستان، چاپی دووەم، باشووری کوردستان 1999.
8. د. سروە ئەسـعەد سـابیر، کوردسـتان مـن بدایـة الحـرب العالمیـة الاولـی الـی نهایـة مشـکلة الموصـل 1914-1926،مؤسسـة موکریـاني للطباعـة والنشـر، الطبعة الاولی، مطبعة وزارة التربیة، جنوب کوردستان، هەولێر 2001.

9. دکتـور حامـد محمـود عيسـى، القضـية الكورديـة فـي العـراق مـن الاحـتلال البريطاني الى الغزو الامريكي (1914-2004)، الطبعة الاولى، مكتبة مدبولي، القاهرة – مصر 2005.
10. دکتـۆر عەبدولفـەتاح عـەلی بۆتـانی، الحيـاة الحزبيـة فـي الموصـل 1926-1958، الطبعـة الاولـى، مطبعـة وزارة التربيـة، جنـوب كوردسـتان – هـەولێر 2003.
11. دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، دهۆک – نينوى دراسـات في الخصـائص الديموغرافيـة للسـكان، مركـز كوردسـتان للدراسـات الاسـتراتيجية، جنـوب كوردستان – سليمانية 2005.
12. جەلال تاڵەبانی، كوردستان والحركة القوميـة الكورديـة، مطبعـة الجمهوريـة – بغداد 1969.
13. نجم عومەر سورچي، مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) مابعد عام 2000، جنوب كوردستان سليمانية 1998.
14. دکتـۆر وەلیـد حەمـدی، کـورد و کوردسـتان لـە بەڵگەنامـەکانی بـەریتانیادا، وەرگێڕانی موحەمەد نوری تۆفیق، چاپخانە ئۆفیسێتی هەواڵ، دەزگای چاپ و پەخشـی سـەردەم، چـاپی دووەم، باشـووری کوردسـتان – سـلێمانی 1999.
15. ئەحمەد شـەوکەت، الشبک الكورد المنسيون، مطبعـة وزارة الثقافـة، جنـوب كوردستان – سليمانية 2004.
16. جرجيس فتحالله، يقظة الكورد تـاريخ سياسـي 1900-1925 و ممـا يتنـاول النـزاع علـى جنـوب كوردسـتان امـام عصـبة الامـم مـع الوثـائق و المـذكرات المتعلقـة بـە، دار اراس، مطبعـة وزارة التربيـة، جنـوب كوردسـتان - هـەولێر 2000.
17. خەسـرەو گـۆران، کـورد لـە پارێزگـای موسـڵ، چـاپی یەکـەم، چاپخانـەی وەزارەتـی پـەروەردە، دەزگـای چـاپ و بڵاوکردنـەوەی ئـاراس، باشـووری کوردستان - هەولێر 2002.

18. شـوان عوسـمان مسـتەفا، کوردسـتان و پرۆسـەی بەئیسـلام کردنـی کـورد (لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی‌یە)، چاپی یەکـەم، باشـووری کوردسـتان- سلێمانی 2002.
19. دکتـۆر ئەحمـەد عوسـمان ئەبوبـەکر، کوردسـتان لـە سـەردەمی ئاشـتیدا، وەرگێڕانـی محەمـەد نـوری تۆفیـق، دەزگـای چـاپ و پەخشـی سـەردەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2000.
20. الدكتور سعدي عثمان حسين، كوردستان الجنوبية في القرنين السـابع عشر والثـامن عشـر، مـن منشـورات مكتبـة سۆران، مطبعـة سـيما فـي السـليمانية، هەولێر – جنوب كوردستان 2006.
21. دکتـۆر عـەزیز شـەمزینی، جولانـەوەی رزگـاریی نیشـتمانیی کوردسـتان، وەرگێڕانــی فەریــد ئەسەســەرد، ســەنتەری لێکۆڵینــەوەی ســتراتیژیی کوردستان، چاپی چوارەم، سلێمانی – باشووری کوردستان 2006.
22. جەلال جەوهەر، وەڵامی چەند پرسـیارێکی تایبـەت بـە پاکتـاوکردنی نـەژادی لــە کوردســتان، گۆڤــاری کــەرکوک (11)، زســتانی 2002، گۆڤــارێکی رونــاکبیری گشــتی وەرزی‌یــە، کۆمیتــەی بــاڵای ئاوارەکــان و کۆمەڵــەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بەهاوبەشی دەریدەکەن.
23. ماڵپەڕی زانیاری ویکیپیدیا بە هەر چوار زمانی کوردی، دانمارکی، ئینگلیزی و عارەبی، کە سوودی زۆرم لێ وەرگرتووە بەتایبەت سەبارەت بە تـەواوی پەیماننامە و رێکەوتننامەکان.
24. دکتۆر مارف عومەر گوڵ، ژینۆسایدی گەلی کورد لەبەر رۆشنایی یاسـای تازەی نێودەوڵەتاندا، لـە چاپکراوەکانی یانـەی کوردی میدیا – ئەمستردام، چاپی یەکەم، ئەمستردام، هۆڵەندە 1977.
25. دکتــۆر مــارف عومــەر گــوڵ، پێوەنــدی مەســەلەی کــورد بــە یاســای نێودەوڵەتانەوە، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سـەردەم، باشـووری کوردستان – سلێمانی 2002.
26. کامـەران ئەحمـەد محەمەدئـەمین مـەنتک، کوردسـتان لـە نێـوان ململانێـی نێودەوڵــەتیی و ناوچەییــدا (1890-1932)، دەزگــای چــاپ و پەخشــی

سەردەم، چاپ و ئۆفسێتی دەزگای سەردەم، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2000.
27. قادر سەلیم شەمۆ، موقف الکورد من حرب الاستقلال الترکیة (1919-1922)، الطبعة الاولی، مطبعة خاني، دار سپیرێز للطباعة والنشر دهۆک، جنوب کوردستان – دهۆک 2008.
28. دکتۆر فەرهاد پیربال، ژەنەڕاڵ شەریف پاشا (1865-1951)، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2001.
29. سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابین النهرین بین ولاءین خواطر شخصیة وتأریخیة، ترجمة فؤاد جمیل، الجزء الثاني، دار الشؤون الثقافة العامة، الطبعة الثانیة، العراق – بغداد 1992.
30. سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابین النهرین بین ولاءین خواطر شخصیة وتأریخیة، ترجمة فؤاد جمیل، الجزء الثالث، دار الشؤون الثقافة العامة، الطبعة الاولی، العراق – بغداد 1992.
31. مراجعة وتحقیق عەبدولڕەزاق مەحمود ئەلقەیسی، ولایة الموصل تقریر لجنة عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع الترکي – البریطاني حول ولایة الموصل 1924-1925،مرکز الدراسات الکوردیة (کوردۆلۆجی)، مطبعة رەنج، باشووری کوردستان – سلێمانی 2009.
32. ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، أربعة قرون من تأریخ العراق الحدیث، وەرگێڕانی جەعفەر خەیات، الطبعة السادسة، طبع مطبعة أرکان، منشورات مکتبة الیقظة العربیة، بغداد 1985.
33. ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، العراق الحدیث من سنة 1900 الی سنة 1950، الجزء الأول، وەرگێڕانی سەلیم تەها ئەلتکریتی، منشورات الفجر للنشر والتوزیع، طبع بمطبعة حسام، الطبعة الاولی، بغداد 1988.
34. ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الأنتداب البریطاني، وەرگێڕانی دکتۆر هاشم ساڵح ئەلتکریتی، مدیریة مطبعة جامعة بغداد، العراق 1978.

35. دکتۆر محەمەد موزەفەر هاشم ئەلئەدهەمی، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الأول، طباعة ونشر دار الشؤون الثقافة العامة – افاق عربية – الطبعة الثانية، بەغدا 1989.
36. دکتۆر محەمەد موزەفەر هاشم ئەلئەدهەمی، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الثاني، طباعة ونشر دار الشؤون الثقافة العامة – افاق عربية – الطبعة الثانية، بەغدا 1989.
37. میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسألة الكوردية (1917-1923)، ترجمة دکتۆر حاجی عەبدی، الطبعة الاولی، دار الرازي، لبنان - بيروت 1991.
38. شێخ مەحمود شێخ کاوەی حەفید، یادداشتەکانی شێخ (لەتیف)ی حەفید لەسەر شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید، کەمال نوری مەعروف ساغی کردۆتەوە، چاپی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی ناوەندی رۆشنبیری و راگەیاندنی پارتی دیموکراتی کوردستان، باشووری کوردستان 1995.
39. عەزیز شەریف، المسألة الكوردية في العراق، الطبعة الرابعة، مطبعة مكتب الاعلام المركزي للاتحاد الوطني الكوردستاني 2004.
40. سەعید مەموزینی، موسڵ و کورد لە دوای ئازادی، چاپخانەی منارە، چاپی یەکەم، هەولێر – باشووری کوردستان 2008.
41. دەقەکانی کۆنگرەی سیڤەر و خوێندنەوەیەکی تر، خوێندنەوەی مەسعود عەبدولخالق، چاپی یەکەم، وەرگێڕانی سەلام ناوخۆش، چاپخانەی منارە، باشووری کوردستان – هەولێر 2009.
42. ئەیوب بارزانی، المقاومة الكوردية للأحتلال 1914-1958، دار نشر حقائق المشرق، فەرەنسا 2002.

بەشی دووەم

مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ لە بەڵگەنامەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان و پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان:

بەڵگەنامەکانی بەشی دووەم (بەڵگەنامەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان و پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان)، ژمارەیان (52) بەڵگەنامەیەو (39) سەرچاوەیان بۆ بەکارهاتووە. بە گوێرەی هەموو بەڵگەنامەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی کوردی یان بە بەشێکی کوردستان دادەنێن. ئەوەی لێرەدا مەبەستمە، خستنەڕووی چەندین بەڵگەنامەی جیاجیایە بۆ سەلماندنی راستی بۆچوونەکانم سەبارەت بە کوردبوون و کورستانێتیی شاری موسڵ هەم وەکو شارو پارێزگا، کە بریتین لەو بەڵگەنامانەی خوارەوە:

سەرەتا دەبێت ئەوە بڵێم کە پێش هەموو شتێک دامەزراندنی کۆمیسیۆنێک لەژێر ناوی (کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ) لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە، خۆی لەخۆیدا گەورەترین بەڵگەیە بۆ کورد بوون و کوردستانی بوونی تەواوی ویلایەتەکە بە شاری موسڵ-یشەوە. ناونانی کۆمیسیۆنەکە بەم ناوەوە دەیسەلمێنێ و دەریدەخات کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربەخۆ بووەو هیچ پەیوەندییەکی نە بە تورکیاو نە بە ئێراق و عارەبەوە هەبووە. باشە ئەگەر دامەزراندنی ئەو کۆمیسیۆنە پەیوەندی بە دیاریکردنی سنووری نێوان ئێراق و تورمیا هەبووایە بۆ ناویان نەدەنا کۆمیسیۆنی دیاریکردنی سنووری نێوان تورکیا و ئێراق؟ دواتر بەکارهێنانی دەستەواژەی (لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی ئێراق) کە لە بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ڕێکەوتی (16.12.1925)دا سەبارەت بە لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) هاتووە، مانای سەربەخۆیی تەواوی ویلایەتەکە و پەیوەندی نەبوونی بە عارەب و ئێراقەوە دەگەیەنێت.

مام جەلال، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان و سەرۆک کۆماری ئێراق، لە وتارێکی خۆیدا کە بەبۆنەی چەژنەکانی نەورۆزو رزگارکردنی کەرکوک لە ئاهەنگێکی جەماوەریدا، لە دەربەندی بازیان لە ڕێکەوتی (20.3.1998)دا

پێشکەشی کردووەو، دەقی وتارەکە بە زمانی عارەبی لە لاپەڕەکانی (3 و 7)ی ژمارە (49)ی هەینی (8.5.1998)دا لە مانگنامەی (المنار الكوردي)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (ساڵی 1928 کۆمیسیۆنێکی نێونەتەوەیی بۆ لێکۆڵینەوە لە پرسی ویلایەتی موسڵ بە سەرۆکایەتی کۆنت هاتە کوردستان (راستییەکەی ئەوەیە کە ئەو کۆمیسیۆنە لە مانگی یەنیوەری ساڵی 1925دا هاتۆتە کوردستان، نەک وەکو ئەوەی کە مام جەلال نووسیویێتی ساڵی (1928)، کە زۆرتر پێدەچێت و پێموایە هەڵەی چاپ بێت – دەرسیم)، دوای گەڕان بەدوای راستییەکان و لێکۆڵینەوەی بارودۆخەکەو خوێندنەوەی گشت پەرتووکە جوگرافییەکانی کە لە لایەن عارەب، ئێرانی و تورک نووسراون و پەیوەستن بەو بابەتەوە، دوای هەڵسەنگاندنێکی مێژوویی، بۆمان دەرکەوت کە ئەو ناوچەیەی بە ویلایەتی موسڵ ناودەبرێت، ئەو راستییانەی لەسەر جێبەجێ دەبێت: ئەو ناوچەیەی کە لە چیای حەمرینەوە بەرەو هەوراز درێژ دەبێتەوە، هیچ کاتێک بەشێک نەبووە لەو وڵاتەی کە پێی دەگووترێت ئێراق، بەڵکو وڵاتێکی تایبەتی بووەو هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق ەوە نەبووە، هەروەها بەشێکیش نەبووە لە تورکیا، چونکە لەنێوانی ئەو ویلایەتەو ئەو خاکەی کە تورک نشینە کوردستانی باکوور هەیە، بەڵکو ئەم خاکە بریتییە لە ویلایەتی موسڵ، کە هەمیشە خاکی کورد بووە).

بە گوێرەی ئەو بەڵگەیەی کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، شاری موسڵ شارێکی کوردییە و دەکەوێتە باشووری کوردستان، چونکە کۆمیسیۆنەکە زۆر راشکاوانە بۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بە ویلایەتی موسڵ دەربڕیوە کە لە لایەک بە خاکی کوردی دەزانێت، لە لایەکی تریشەوە راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی نە بە ئێراق و نە بە تورکیاوە نەبووە، بەڵکو ویلایەتێکی سەربەخۆ بووە. هەمووشمان ئەوە باش دەزانین کە ویلایەتی موسڵی ئەوکات لە شارەکانی (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) پێکدەهات، مادام تەواوی ویلایەتەکە (ویلایەتی موسڵ) بە بەردەوامی خاک و نیشتمانی کورد بێت، کەواتە شاری موسڵ کە مەڵبەندو پایتەختی ئەو ویلایەتە بووە، ئەویش شارێکی کوردیی و خاکی نەتەوەی کوردە. لەو بەڵگەیەی کە لە لایەن ئەو کۆمیسیۆنەی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان دەرچووە، راستی ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە کۆمیسیۆنەکە دان بەوەدا دەنێت کە تەواوی ویلایەتی موسڵ بە

هەموو شارەکانییەوە خاکی کوردن و سەربە کوردستانن، هەروەها ئەو کۆمیسیۆنە گەواهی ئەوەشمان بۆ دەدات کە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) هەرگیز رۆژێک لە رۆژان بەشێک نەبووە لە تورکیا یان ئێراق، بەڵکو ویلایەتێکی بە تەواوی کوردی بووەو، تەنانەت هیچ پەیوەندییەکیش بە ئێراقی نابەستێتەوە. هەروەها مام جەلال بۆچوونی خۆیشی دەردەبڕێ و خاکی ویلایەتی موسڵ بە خاکی هەمیشەیی کورد دەزانێت، کاتێک کە خاکی ویلایەتی موسڵ خاکی کورد بێت، گومانیشمان نامێنێت کە شاری موسڵ هەم وەکو شارو هەم وەکو پایتەختی ئەو ویلایەتە، شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە.

مێژوونووسی عارەب، دکتۆر فازڵ حوسێن، لە لاپەڕەکانی (59-61)ی پەرتووکی (مشکلة الموصل)دا بە زمانی عارەبی و، لە لاپەڕەکانی (86- 87)ی (کێشەی ویلایەتی موسڵ) بە زمانی کوردی، نووسیوێتی: (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ لە رێکەوتی (16.1.1925)دا گەیشتە شاری بەغداو، هەوڵی کۆکردنەوەی بەڵگەنامە و زانیاری لەمەڕ پەیوەندی ئابووری نێوان هەردوو ویلایەتی بەغداو موسڵ. لە رۆژی دواتر کۆمیسیۆنەکە بەهۆی نوێنەری بەرزی بەریتانی (سێر هنری دوبس) سەردانی (شا فەیسەڵ)یان کردو ئەویش یاداشتێکی دایە دەست کۆمیسیۆنەکە، لە یاداشتەکە موسڵ بۆ ئێراق وەکو سەر بۆ لەشی مرۆڤ باسدەکات. دوای دەرچوونیان لای شا فەیسەڵ، ئەندامانی کۆمیسیۆنەکە بە ئامادەبوونی ئەو نوێنەرە بەرزەی بەریتانیا لە باڵویزخانەی بەریتانی کۆبوونەوەیەکیان ئەنجامدا، لەو کۆبوونەوەیەدا نوێنەری بەرز باسی ئەوەیکرد کە (نازم بەگ و فەتاح بەگ) هەردووکیان هاووڵاتی ئێراقین بێ ئەوەی باسی کامیل بەگ بکرێت کە خەڵکی موسڵ بوو، بەڵام کۆمیسیۆنەکە بەو نوێنەرەی راگەیاند کە ئەوانە خەڵکی (ویلایەتی موسڵ)ن و ناکرێت بە ئێراقی هەژمار بکرێن، چونکە تاوەکو ئێستا کێشەی سنووری نێوان تورکیاو ئێراق چارەسەر نەکراوە).

لەو وەڵامەی (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ)دا بۆمان دەردەکەوێت کە ئەندامانی کۆمیسیۆنەکە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە خاک و نیشتمانێکی جیا لە ئێراق دەزانن، ئەوان راشکاوانە گوتوویانە کە ناکرێت ویلایەتی موسڵ بە ئێراق دابنرێت، کەواتە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)

بە تەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، جیابووە لە ئێراق و هیچ پەیوەندییەکیان بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە، بۆیە شارو ویلایەتی موسڵ شارو خاکی کوردن و سەربە باشووری کوردستانن.

دکتۆر فازڵ حوسێن، لە لاپەڕەکانی (76-77)ی پەرتووکی (مشكلة الموصل)دا بە زمانی عارەبی و، لە لاپەڕە (107)ی (کێشەی ویلایەتی موسڵ) بە زمانی کوردی نووسیوێتی: (سەبارەت بەناوی ئێراق، تورکیا بۆچوونی وابوو کە ویلایەتی موسڵ بە بەشێک لە (ئێراقی عارەب) ناژمێردرێت، بەڵکو بەشێکە لە (جەزیرە) لە ڕێکەوتنی (سایکس پیکۆ)دا موسڵ و ئێراق جیاکراونەتەوە، هەروەها لە داخوازیە تایبەتیەکانی (شەریف پاشا)دا لە بارەی کوردستانەوە ساڵی (1919) کە لەسەر داخوازی هاوپەیمانەکان پێشکەشی کرد. موسڵ جیا لە ئێراق باسکراوە. هەروەها دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ رۆژێک لە رۆژان خۆیان بە بەشێک لە ئێراق نەزانیوە. بۆ سەلماندنی بۆچوونی خۆی دەربارەی پێناسەکردنی ئێراق و حکومەتی تورکیا سوودی لە هەندێ بەڵگەی ئەنسکلۆپیدیای بەریتانی و ئەنسکلۆپیدیای فەرەنسی وەرگرتووە).

دکتۆر فازڵ حوسێن، ئەوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە کە بە گوێرەی پەیمانی (سایکس پیکۆ) ویلایەتی موسڵ جیا بووە لە ئێراق و، ئەو ویلایەتە نە بەشێک نە هەرێمێک نەبووە لە ئێراق، یاخود جۆرێک لە پەیوەندی هەبوویێت بەو وڵاتە عارەبییە کە پێکدەهات لە ویلایەتەکانی (بەغداو بەسرا). هەروەها دکتۆر فازل حوسێن ئەوەشمان بۆ باس دەکات کە بەپێی ئەنسکلۆپیدیاکانی بەریتانیو فەرەنسیش دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی جیابووە لە ئێراق و، وەکو دوو وڵاتی جیا هەم لەم دوو ئینسکلۆپیدیایەو هەم لە ڕێکەوتنی (سایکس پیکۆ)دا ناویان هاتووە. ئەمەش دەمان گەیەنێتە ئەو ئەنجامەی کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربەخۆو کوردی بووە بە تەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە). هەروەها خۆنەزانینی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ بە بەشێک لە ئێراق، دەیسەلمێنێ کە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، شارو خاکی کوردو سەربە باشووری کوردستان بووینە.

دکتۆر فازڵ حوسێن، لە لاپەڕە (78)ی پەرتووکی (مشكلة الموصل)دا بە زمانی عارەبی و، لە لاپەڕەکانی (108- 109)ی (کێشەی ویلایەتی موسڵ) بە زمانی کوردی، لە باسی ئەو کۆمیسیۆنەی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان کە لە یەنیوەری ساڵی (1925)دا بۆ تۆژینەوەو گەیشتن بە راستیەکان سەردانی ناوچەکەیان کردوەو دواتر راپۆرتێکی هەمەلایەنەی خۆیان بەکۆی دەنگ سەبارەت بە پرسی ویلایەتی موسڵ بەرزکردۆتەوە، نووسیویێتی: (بۆ گەیشتن بە ئەنجام کۆمیسیۆنەکە گەڕایەوە سەر مێژوونووسان، جوگرافیزانەکانی کۆنی عارەب هەروەها سوود لە ژمارەیەک نەخشەی عارەبی و سەدان نەخشەی سەردەمی سەدەی شانزەو سەدەی بیستەم وەرگیرا کە لە ئەوروپا ئامادەکراون، هەروەها سوودیان لە پەرتووکەکانی گەشت و سیاحەتنامەی هەموو سەردەمەکان و پەرتووکەکانی جوگرافیای دواناوەندی قوتابخانەکانی میسر وەرگرت کە بە زمانی عارەبی نووسراون. سەرەنجام کۆمیسیۆنەکە گەیشتە ئەوەی کەسێ ناوچە ناسراون، ئەوانیش: (ئێراقی عارەب، الجزیرە، کوردستان). سنووری ئێراق لە باکوورەوە لە هیت و تکریت و زنجیرە چیاکانی (حەمرین) تێپەڕ ناکات. دڵنیا نەبوون کە بەشێکی ناوچەی ململانێ رۆژێ لە رۆژان بەشێک نەبووە لە ئێراقی عەجەم. لە هەموو ئەدەبیاتی جوگرافیادا هەر لەسەردەمی داگیرکردنی عارەبەوە تاکاتی لێکۆڵینەوەی لیژنەکە لەساڵی (1925)دا ناوچەی ململانێ نە باسکراو نە بە بەشێک لە ئێراق دانراوە. لای دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ ناوی ئێراق نائاشنا بووە. بەڵام بۆ عارەبی ئێراق ناسراو و ئاشناترە لە ووشەی میزۆپۆتامیای ئەوروپی (میزۆپۆتامیا بەشی رۆژئاوای ناوچەی (ململانێ) دەگرێتەوە، ئەوەی حکوومەتی تورکیا باسی دەکات کە ویلایەتی موسڵ بەشێک بووە لە (ئەنادۆڵ)... کۆمیسیۆنەکە پێی وایە راست نییە. هەردوو ناوچەکە واتە (ویلایەتی موسڵ و ئەنادۆڵ) کوردستانی رۆژئاواو سوریا دەکەونە نێوانیانەوە).

ئەو بەڵگەنامەیەی سەرەوە بەنرخترین بەڵگەنامەیە بۆ سەلماندنی کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ، کە لە هەمان کاتدا بەڵگەنامەیەکی نێونەتەوەیی و عارەبی و جیهانیشە، لەبەرئەوەی کۆمیسیۆنێکی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان خۆی هاتۆتە ویلایەتی موسڵ و لە نزیکەوە لێکۆڵینەوەی لەسەر ئەم پرسەیە کردووەو، پشتیبەستووە بە مێژوونووسان و جوگرافی زانەکانی

کۆنی عارەب، ژمارەیەک نەخشەی عارەبی و سەدان نەخشەی سەدەکانی شانزەو بیستەم کە لە ئەوروپا ئامادەکراون، هەروەها پەرتووکەکانی گەشت و گوزاری هەموو سەردەمەکان و پەرتووکەکانی جوگرافیای دواناوەندی قوتابخانەکانی میسر کە بە زمانی عارەبی نووسراون، ئنجا دواتر بە گوێرەی ئەو کۆمەڵە بەڵگەنامانە گەیشتوونەتە ئەو بڕیارەی سەرەوە کە دەڵێت سنووری ئێراق لە باکوورەوە لە هیتو تکریت و زنجیرە چیاکانی حەمرین تێپەڕ ناکات. بە گوێرەی ئەو بڕیارەی کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، زۆر بە دڵنیایی و بێ هیچ گومانێک دەڵێم موسڵ شارێکی کوردییە و سەربە هەرێمی کوردستان (باشووری کوردستان)ە، چونکە شاری تکریت نزیکەی (245) کیلۆمەترو شاری (هیت)یش (360)کم دەکەونە باشوورو باشووری خۆرئاوای موسڵ، هەروەها سنووری دەوڵەتی ئێراق یان خاک و نیشتمانی عارەبیش لەلای باکوورەوە لەو دوو شارەی ناوبراو لە سەرەوەدا کۆتایی دێت. پاشانیش زنجیرە چیاکانی حەمرین کە لە نزیک (مەندەلی)یەوە درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە نزیک قەڵای شەرگات و نزیک فەتحە کە فەتحە نزیکترین شوێنە بۆ موسڵ، نزیکەی (110) کیلۆمەترێک دەکەونە باشووری شاریی موسڵ. کاتێک کە سنووری وڵاتی ئێراق لەلای باکوورەوە لە هیت، تکریت و زنجیرە چیاکانی حەمرین تێپەڕ نەبووبێت، کەواتە بە هیچ شێوەیەکیش نە شاری موسڵ و نەهیچ شارێکی سەربە ویلایەتی موسڵ، نە شاری عارەبی و نە ئێراقی بووینەو نە دەشبن!

هەروەها کاتێک کە لەباسی بۆچوونەکانی کۆمیسیۆنەکەدا دەڵێت: (دڵنیا نەبوون (کۆمیسیۆنەکە) کە بەشێکی ناوچەی ململانێ ڕۆژی لە ڕۆژان بەشێک نەبووە لە ئێراقی عەجەم)، کەواتە ئەوان گومانیان لە هیچ شار یاخود شارۆچکەو دێهاتێکی ناوچەی ململانێ واتە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) نەبووە کە سەربە ئێراقی عەجەم نەبووبێت، ئاشکەراشە کە ناوەکانی (ئێراقی عەجەم، میسۆپۆتامیای سەروو، ویلایەتی موسڵ، باکووری ئێراق، هەرێمی کوردستان) هەر هەموویان بەو ناوچە جوگرافییە گووتراوە کە بە باشووری کوردستان ناسراوەو هەر لەدێرینەوە خاک و نیشتمانی کورد بووە.

دکتۆر فازڵ حوسێن، لە لاپەڕە (102)ی پەرتووکی (مشكلة الموصل)دا ئاماژە بە یەکێ لە بڕیارەکانی ئەو کۆمیسیۆنە دەکات کە بۆ تۆژینەوە لە پرسی ویلایەتی

موسڵ لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە دامەزرابوو، لە بڕیاری کۆمیسیۆنەکەدا هاتووە: (ئەگەر بەڵگەو بیانووی نەژادی (نەتەوەیی) بەفاکتەرێکی بنەڕەتو یەکلاکەرەوە دابنرێت، ئەوا دەبێ دەوڵەتێکی کوردی لە ویلایەتی موسڵ دابمەزرێ، لەوبارەدا دەکرێت ئێزیدی و تورک تێکەڵ بە کوردەکان بکرێن و، لەوکاتەدا کوردەکان (8/7)ی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ پێکدێنن، ئەوەش وامان لێدەکات کە دانبنێین بە دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی لەم ویلایەتەدا).

هەروەکو دەزانین کە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (16.12.1925)دا بە تێکڕای دەنگ و لە کۆبوونەوەی ژمارە (37)ی خۆیدا لە جنێف، هەروەها لەژێر پاڵەپەستۆی بەریتانیاو، تاڕادەیەک بە پێچەوانەی تەواوی راپۆرت و راسپاردەکانی (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ)و، بەتایبەت بە پێچەوانەی (بەڵگەکانی رەگەزایەتی، مێژوویی و جوگرافی)، بە بڕیاری ژمارە (77)ی خۆی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بەشێوەیەکی فەرمی لکاند بە دەوڵەتی ئێراقی عارەبییەوە (کە تا ئەو بەرواره لە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا پێکدەهات)، هەروەها هێڵی برۆکسلی وەکو سنووری نێوان هەردوو وڵاتی ئێراق و تورکیا دەستنیشانکرد، ئەوە سەرەڕای ئەوەش کە کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ-ی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان لە لاپەڕە (57)ی ئەو ڕاپۆرتەی کە بەرزی کردبووەوە بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان، ڕێنمایی ئەوەی دابوو بە کۆمەڵەی نەتەوەکان کە بڕیاری دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی لەم ویلایەتەدا (ویلایەتی موسڵ) بدەن، چونکە بەڵگەنامە رەگەزییەکان و ڕێژەی بەرزی کورد لەو ویلایەتەدا دەریدەخەن کە ئەو خاکە خاک و نیشتمانی کوردە. لێرەدا بە گوێرەی ئەو بەڵگەنامەیەی کۆمیسیۆنێکی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆمان ئاشکرا دەبێت کە تەواوی ویلایەتی موسڵ بە گشت شارەکانییەوە خاکی کوردن و سەربە کوردستانن، دیارە کورد نەتەوەی سەرەکی و زۆرینەی هەرە زۆری دانیشتوانی (ویلایەتی موسڵ)ی پێکهێناوە، بۆیە بە بۆچوونی ئەوان و بە گوێرەی بەڵگەنامە و بیانوو نەژادییەکان دەبوایە دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لەو ویلایەتەدا دابمەزرایە. بێگومان ئەگەر لەسەر رۆشنایی راپۆرتەکەی کۆمیسیۆنی ناوبراودا دەوڵەتێکی کوردی لە ویلایەتی موسڵ دامەزرابایە، ئەوکات ئەگەر شاری موسڵ نەبوایە بە مەڵبەندی ئەو دەوڵەتە، ئەوە یەکێک دەبوو لە شارە گرنگەکان. کاتێک کە

کۆمیسیۆنەکە دەڵێت: (ئەوا دەبێ دەوڵەتێکی کوردی لە ویلایەتی موسڵ دابمەزرێ)، ئەمەش مانای وایە تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتەکە و لە نێویاندا (موسڵ)یش دەگرێتەوە بەبێ هاوێرکردنی ئەو شارە یان شارێک لە شارەکانی تری ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان).

دکتۆر فازڵ حوسێن، لە لاپەڕە (128)ی پەرتووکی (مشكلة الموصل)دا بە زمانی عارەبی و، لە لاپەڕە (170)ی (کێشەی ویلایەتی موسڵ)دا بە زمانی کوردی، نووسیویێتی: (کۆمیسیۆنەکە -کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ- بڕیاریدا کە بەڵگەی تورکیا راستە و ئەو خاکانەی (مەبەستی تەواوی ویلایەتی موسڵ-ە) دەسەڵاتی بەریتانیاو ئێراق داگیری کردوون، بەپێی یاسا مافی تورکیایە تاوەکو خۆی دەستیان لێ هەڵدەگرێت).

بە گوێرەی ئەو بڕیارەی سەرەوەی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ-ی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان، تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-ی مەڵبەندی ویلایەتەکەشەوە، هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە، بەڵکو لە لایەن ئێراق و بەریتانیاوە داگیرکراوە. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) هەرگیز نە خاکی عارەب بووینەو نە بەشێکی ئێراق.

دکتۆر فازڵ حوسێن، لە لاپەڕە (128)ی پەرتووکی (مشكلة الموصل)دا بە زمانی عارەبی و، لە لاپەڕە (172)ی (کێشەی ویلایەتی موسڵ) بە زمانی کوردی، نووسیویێتی: (کۆمیسیۆنەکە -کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ-دا گوتی: تورکیا بۆی هەیە دەسەڵاتی بەسەر ویلایەتی موسڵ-دا هەبێ، تا ئەوکاتەی خۆی دەستی لێ هەڵدەگرێت).

بەپێی ئەو راگەیاندنەی کۆمیسیۆنی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان، دیسان بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە نە خاکی عارەب و نە بەشێک بووە لە ئێراقی عارەبی، کە ئەوکات ئێراق تەنیا ویلایەتەکانی بەغداو بەسرای دەگرتەوە.

دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، نووسیویێتی: (هەموو ئەو هێزانەی بەشدارییان لە کۆنگرەی (لۆزان)دا کرد بۆ دەستکەوتنی پترۆلی موسڵ بوو کە سامانێکی نەتەوایەتی گەلی کوردە، لەبەرئەوەی کە ئەو نەوتە دەکەوێتە ئەو ناوچە کوردیانەوە کە پەیمانی (سیڤرە) دەستنیشانی کردوون. لەکاتی خۆیدا هەردوو دەوڵەتی هاوپەیمان (بەریتانیاو فەرەنسا) لەشاری (سان ریمۆ) لە (24)ی نیسانی ساڵی (1920)دا بەپێی ئەوەی کە ناوی لێنرابوو (رێکەوتننامەی نەوت) لە (20%)ی نەوتی موسڵ بدرێ بە حکومەتی ئێراق. هەروەها دەوڵەتە هاوپەیمانەکان لە (سان ریمۆ)و لە پەیمانی (سیڤرە) کە لە (10)ی ئابی (1920)دا واژۆیانکردبوو دانیان بەوەدانابوو کە ناوچەی موسڵ بەشێک دەبێ لەو دەوڵەتە کوردییەی کە پێشنیازی دامەزراندنیان کردبوو. بۆیە بەپێی دادپەروەریو یاسا ئەو سامانی پەترۆلە دەبوو سامانی کورد بێت!).

دکتۆر وەلید حەمدی، لە سەرەوەدا ئەوەمان بۆ روونده‌کاتەوە کە بە گوێرەی هەردوو پەیماننامەی (سان ریمۆ)و (سیڤرە)، موسڵ بەشێکی گرنگی باشووری کوردستانە و بریتییە لە خاکی کوردان، چونکە هەردوو پەیمانەکە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)یان لە ئێراق جیاکراوەتەوە، هەروەها هەموو ئەو وڵاتانەی کە واژۆیان لەسەر ئەو دوو پەیماننامەیە کردووە، دانیان بەوەدا ناوە کە هەرێمی موسڵ ناوچەیەکی کوردییەو سەربە کوردستانە، ئەگینا هەرگیز واژۆیان نەدەکردو قایل نەدەبوون کە موسڵ بەشێک بێت لەو دەوڵەتە کوردییەی کە دەبوایە بەپێی هەردوو پەیماننامەکانی سەرەوە دابمەزرێت! هەروەها دکتۆر وەلید حەمدی، خۆیشی باوەڕی وایە کە موسڵ شارێکی کوردستانی‌یە، چونکە ئەو دەڵێت بەپێی دادوەری و یاسا سامانی پەترۆلی ناوچەی موسڵ، دەبوو سامانی کورد بێت. هەمووومان دەزانین، کاتێک سامانی ژێر زەوی خاکێک دەبێتە هی نەتەوەیەک، کە ئەو خاکە هی نەتەوەکە خۆی بێت، کەواتە ئەگەر سامانی پەترۆلی ناوچەی موسڵ سامانی کورد بێت، کەواتە موسڵ-یش هەر هی کوردە. ئەو وڵاتانەی کە واژۆیان لەسەر پەیمانی (سیڤرە) کردووە بریتین لە وڵاتانی هاوپەیمان (فەرەنسا، بەریتانیا، ئیتالیا، بەلجیکا، چیکۆسلۆڤاکیا، پورتوگال، پۆڵۆنیا، رۆمانیا، یۆگۆسلافیا، یابان، ئەرمینیاو حیجاز) لە لایەکو دەوڵەتی عوسمانی (حکومەتی ئەستەنبۆل) لەلاکەی ترەوە، کەواتە دەتوانین

بڵێین لەو سەردەمیدا هەموویان پێیان وابووە کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە، خاک و نیشتمانی کوردن.

مێژونووسی بەناوبانگی کورد، محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕەکانی (183-184)ی پەرتووکی (کورتەیەکی مێژووی کوردو کوردستان)دا، بەپشتبەستنی بە بەندی (7)ی پەرەگرافی (2)ی راپۆرتی کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان کە لە لاپەڕە (111)ی ئەو پەرتووکەدا لەژێرناوی (راپۆرتی کۆمیسیۆنی لێکۆڵینەوەی کۆمەڵەی نەتەوەکان)دا، بڵاوکراوەتەوەو، محەمەد ئەمین زەکی وەریگێڕاوەتە سەر کوردی و، لە راپۆرتەکەدا دەڵێت: (دوای ئەوەی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (13.11.1924)دا (کە راستییەکەی 21.10.1924ە نەک ئەو بەروارەی ئەو نووسیویێتی – دەرسیم -) کۆمیسیۆنێکیان بۆ لێکۆڵینەوە لە پرسی ویلایەتی موسڵ دروستکرد، دوای هاتنیان بۆ لێکۆڵینەوە لە ویلایەتی موسڵ و تەواوبوونی ئەرکەکانیان، گەڕانەوەو لە رێکەوتی (16.7.1925)دا، راپۆرتێکی تێروتەسەلیاندا بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان و لەم راپۆرتەدا دەربارەی کوردی وڵاتی موسڵ گوتیان: ئەبێ لەپێناو دامەزراندنی کاربەدەستانی کورد بۆ بەڕێوەبردنی وڵاتەکەیان، خوێندن لە خوێندگاکان و دادگاییکردن و دادبینی بە زمانی خۆیان بێ و، رەچاوی ئارەزووی کوردەکان بکرێ و زمانی کوردی بە زمانێکی فەرمی پەسەند بکرێ و کۆمیسیۆن لەو باوەڕەدایە کە ئەگەر لەدوای چوار ساڵ لە پاش پەسەندکردنی پەیماننامەی ئینگلیزو ئێراق و هەڵسان و چاودێری کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ دامەزراندنی بەڕێوەبەرێتییەکی خۆجێیی، بەڵێن بە کوردەکان نەدرێ، بەشی زۆریان بەڕێوەبەرێتی تورک بەسەر دەسەڵاتی عەرەبیدا بە باشتر دەزانن).

سەرەتا ئەو کۆمیسیۆنەی کە بەناوی (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ) لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان دامەزرابوو، خۆی لە خۆیدا دانپێدانانە بە سەربەخۆیی ویلایەتی موسڵ و، جیایی و نەبوونی هیچ پەیوەندییەک لەنێوان ئەو ویلایەتەو دەوڵەتی ئێراقدا. ئەگەر ویلایەتی موسڵ بەشێک یاخود هەرێمێکی سەر بە ئێراق بووایە، ئەوکاتە بەدڵنیایی کۆمیسیۆنەکە ناو ئێراقی پێوە دەبوو. باشە بۆ ناویان نەنا (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی دیاریکردنی سنووری نێوان ئێراق و تورکیا)، ئەگەر کێشەکە لە بنچینەدا کێشەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)

نەبوویێت؟ هەروەها هەموومان دەزانین کە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە ڕۆژی (16.12.1925)دا بە چوار مەرج بڕیاری لکاندنی ویلایەتی موسڵ-ی بە دەوڵەتی ئێراقەوە دەرکرد، خۆ ئەگەر ویلایەتی موسڵ یاخود شاری موسڵ، ویلایەتێکی یان شارێکی ئێراقی یان عارەبی بوونایە، بەکارهێنانی دەستەواژەی لکاندن هەڵەبوو، دەبوایە گەڕانەوەیان بەکارهێنابا لەبری لکاندن. کەواتە بەکارهێنانی دەستەواژەی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە لە لایەن ڕێکخراوێکی وەکو (کۆمەڵەی نەتەوەکان)، دەیسەلمێنێت کە شارو ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکیان نە بە ئێراق و نە بەعارەبەوە هەبووە. ئەگەر کۆمەڵەی نەتەوەکان پێی وابوو کە شاری موسڵ شارێکی ئێراقی و عارەبییە بووە، بۆ تەنیا ئەو شارەیان بە تەنیا نەدەگەڕاندەوە سەر ئێراق بەبێ ئەوەی تەواوی ویلایەتی موسڵ بەو وڵاتەوە بلکێنن؟ دواتریش بە گوێرەی ئەو ڕاپۆرتەی کۆمیسیۆنی ناوبراو لە سەرەوەدا کە لە ڕێکەوتی (16.7.1925)دا، بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرزیان کردۆتەوە، ناوی ویلایەتی موسڵ-یان وەکو یەکەیەکی بەڕێوەبەرایەتی سەربەخۆ هێناوە بەبێ جیاکردنەوەی موسڵ یان هەر شارێکی تری سەر بەم ویلایەتە. کە ئەمانەش هەر هەموویان جێگەی گومانن!

حەمید ڕەزا جەلائی پور، نووسەرو بەرپرسی پۆلیسی کوردستانی ئێران، لە لاپەڕەکانی (69- 70)ی پەرتووکی (المشكلة الكوردية)دا نووسیویێتی: (سەرەڕای ئەوەش کە بەخت یاوەری ئەو گفتوگۆیانە نەبوو کە دەربارەی کێشەی کوردی تورکیا لە پەیمانی (لۆزان)دا کرا، کەچی کێشەی موسڵ گرنگی زۆری پێدرا – کێشەی موسڵ تایبەت بوو بە کوردستانی ئێراق لەو پەیماننامەیەدا، چونکە لەو پەیماننامەیەدا دەستنیشانی هێڵی برۆکسل کرا لە ئۆکتۆبەری (1924)دا، پەیمانەکە کۆمەڵەی نەتەوەکانی هاندا بۆ ئەوەی لێکۆڵینەوە لەکێشەی ئەو ناوچەیەی کوردستان بکەن. ڕاپۆرتی شاندی تۆژینەوە (کە پێکهاتبوو لە پی. تێلەکی، کۆلۆنێل ئێم. ڤێرسن و کۆلۆنێل پاولس) کە پێشکەشی بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان کراوە لە (16.1.1925)دا، باسی ئەوە دەکات کە پێویستە لەسەر کۆمەڵەی نەتەوەکان سەرپەرشتی ئەو ناوچەیە بکات بۆ ماوەی (25) ساڵ و، پێویستە

کاروبارەکانی بەڕێوەبەریێتی، دادوەری، فێرکاری ئەو هەرێمە بە کوردەکان خۆیان بسپێرن و، دان بنێن بە زمانی کوردی وەکو زمانی فەرمی هەرێمەکە).

بەپێی ئەو بەڵگەنامەیەی کە حەمید رەزا بۆمان باسدەکات، کە بەڵگەنامەیەکی نێودەوڵەتیە، پرسی ویلایەتی موسڵ بە پرسی کوردستانی ئێراق ناو دەبردرێت، کەواتە پرسی موسڵ کە پرسی شارەکانی (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) بوو، پرسی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)ە، ئەگەر بێتوو شارێک یاخود چەند شارێک کێشەی هەرێمێک یان وڵاتێکی سەربە نەتەوەیەکی دیاریکراو بن، کەواتە ئەو شارە یاخود تەواوی ئەو شارانە بەشێکن لەو هەرێمە یان ئەو وڵاتەی کە سەر بە نەتەوەی دیاریکراوە، ئەمەش دەمان گەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بڵێین پرسی ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە پرسی نەتەوەیی کوردو کوردستانییەکانە و، هەر تەنیا کوردیشە خاوەنی راستەقینەی شاری موسڵ. هەروەها راسپاردەی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ ئەوەیە، کە کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆماوەی (25) ساڵ کاروبارەکانی ویلایەتی موسڵ بەخۆی بەڕێوەبەرێت، کە ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت ئەوان باوەڕیان بە سەربەخۆیی و، نەبوونی هیچ پەیوەندییەک لەنێوان شارو ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە.

هەروەها دکتۆر نوری تاڵەبانی-یش، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (کێشەی کوردستانی باشور لە چوارچێوەی یاسای نێودەوڵەتی‌دا)، لە وەرگێڕانی دکتۆر ئازاد شێخانی، کە لە لاپەڕەکانی (5-25)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (کەرکوک)دا بڵاوکراوەتەوە، باسی هەمان شت دەکات کە حەمید رەزا بۆمانی باسکردووە، بەڵام ئەو لەبری رۆژی (16.1.1925)دا رۆژی (16.6.1925)ی نووسیوە، کە هی هیچێکیان راست نییە، بەڵکو راستییەکەی ئەوەیە کە کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ لە رێکەوتی (16.7.1925)دا لەنووسینەوەی راپۆرتی لێکۆڵینەوەی خۆی بۆتەوە، کە لە (91) لاپەڕە پێکهاتبوو، دواتر بەرزکرایەوە بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان و، بەسەر تەواوی ئەندامانی کۆمەڵەی نەتەوەکان و پاشانیش میدیادا دابەشکرا. دکتۆر نوری، لە ژمارە (6)ی گۆڤاری کەرکوک و لە نووسینەکەی خۆیدا بەمشێوەیە باسی سەرنجی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ-ی سەربە (کۆمەڵەی نەتەوەکان)مان بۆ دەکات: (لە (16.6.1925)دا کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی نێودەوڵەتی

لە کێشەی ویلایەتی موسڵ، ئاکامی لێکۆڵینەوەکەی بڵاوکردەوەو تیایدا پێشنیازی ئەوەیکرد کە ویلایەتی موسڵ بکەوێتە ژێر کۆنترۆڵی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) بۆ ماوەی (25) ساڵ. لەهەمانکاتدا، کۆمیسیۆنەکە پێشنیازی ئەوەی کرد کە زمانی کوردی ببێتە زمانی فەرمی ویلایەتەکەو هەموو کاروباری بەڕێوەبەرایەتی و دادوەری و پەروەردە لە لایەن کوردەوە بەڕێوە بچێت).

پێشنیازکردنی سپاردنی ویلایەتی موسڵ بۆماوەی (25) ساڵ بە کۆمەڵەی نەتەوەکان لە لایەن کۆمیسیۆنەکەی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان، دەریدەخات کە کۆمیسیۆنەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکان باوەڕی تەواوی بەوە هەبووە کە ویلایەتی موسڵ، ویلایەتێکی کوردی بووە بۆیە بە پێویستیان زانیوە بەجیا مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت. دیسان پێشنیازکردنی بە فەرمی کردنی زمانی کوردی لە تەواوی ویلایەتی موسڵ و، بەڕێوەبردنی گشت کاروبارو داموەزگاکانی ئەو ویلایەتە لە لایەن کوردەوە، هەروەها چاودێریکردن و سەرپەرشتیکردنی ویلایەتی موسڵ لە لایەن (کۆمەڵەی نەتەوەکان)ەوە بۆ ماوەی (25) ساڵ، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ویلایەتەکە بە تەواوی شارەکانیەوە خاکی کوردن و سەربە باشووری کوردستانن، هەتا ئەگەر بێتوو کەمایەتیەک یان چەند کەمایەتییەک لە ویلایەتەکە، لە شارێک یان ناوچەیەکدا بوونیان هەبێت، کە هیچ لە کوردێتیی و کوردستانێتیی ویلایەتەکە ناگۆڕێت.

سەرکردەی نەمری کورد، شەهید عەبدولڕەحمانی قاسملو، سکرتێری پێشووی پارتی دیموکراتی کوردستانی ئێران، لە لاپەڕە (55)ی پەرتووکی (کوردستان و کورد لێکۆڵینەوەیەکی سیاسیو ئابووری) ئاماژە بە بەندی (64)ی پەیمانی سێڤرە دەکات کە دەقی بەندەکە بەم شێوەیە نووسراوە: (ئەگەر کوردەکانی ویلایەتی موسڵ بە دڵخوازی خۆیان ویستیان بچنە پاڵ ئەو حکوومەتە کوردەوە، هاوپەیمانە گەورەکان هیچ چەشنە بەرگریەکیان ناکەن).

ئەوەی شەهید قاسملو لەسەرەوە باسی دەکات، بەڵگەیەکی نێودەوڵەتی پڕ بایەخە، کە بە گوێرەی پەیمانێکی نێودەوڵەتی پازدە دەوڵەت (وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، بەریتانیا، فەرەنسا، ئیتالیا، یۆنان، چیکۆسلۆڤاکیا، بەلژیکا، پۆلۆنیا، رۆمانیا، یۆگۆسلافیا، ژاپۆن، ئەرمەنستان، ئێران، حیجازو تورکیا) واژۆیان لەسەر کردووەو

بڕیاریان لەسەر داوە، کە کوردەکانی ویلایەتی موسڵ، بۆیان هەیە بچنە پاڵ ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە لە باکووری کوردستانەوە بە گوێرەی مادەکانی (62، 63، 64)ی پەیمانی سێڤرە بڕیاری لەسەر درابوو. خۆ ئەگەر بێتوو پەیماننامەکە جێبەجێ کرابایە، ئەوکاتە تەواوی باشووری کوردستان یان ویلایەتی موسڵ کە شارەکانی (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) دەگرێتەوە، لەگەڵ باکووری کوردستاندا یەکیان دەگرتەوەو، یەک دەوڵەتی کوردییان پێکدەهێنا. خۆ ئەگەر ویلایەتی موسڵ هەروەکو بەپێی بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان کە لەرۆژی (16.12.1925)دا بە ئێراقی عارەبییەوە لکێنرا، بە تورکیا بلکێنرایە، ئەوە ئێستاکە موسڵ وەکو هەر شارێکی تری کوردستان سەربە تورکیا دەبوو، وە بە کوردستانی دەمایەوەو کێشەمان لەگەڵ تورک لەسەر ناسنامەی کوردێتیی و کوردستانێتیی خاکی کوردستان بە تەواوی شارەکانەوە دەبوو، نەک لەگەڵ عارەب و لەوانەبوو لەبری بەعارەبکردن ئەو شارەو چەند شارێکی تریش تووشی شالاوی بە تورک کردن دەبوونەوە!

عەبدولڕەحمان قاسملوی شەهید، لە لاپەڕە (80)ی هەمان سەرچاوەدا دەنوسێت: (لە (30.9.1924)دا ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان بڕیاریدا بۆ لێکۆڵینەوە لەکێشەی ویلایەتی موسڵ کۆمیسیۆنێک لە (3) ئەندام پێکبهێنرێ. ئەندامانی کۆمۆسیۆنەکە بریتیبوون لە کۆلۆنێل پاولیس (ئەفسەرێکی خانەنشینی بەلجیکی بوو)، کۆنت پۆل تێلکی سەرۆک وەزیرانی پێشووی مەجەرستان بوو، ئی. ئێف. ڤێرسن کە (باڵوێزی سوید بوو لە ڕۆمانیاو دواتر بوو بە وەزیر)، ڤێرسن سەرۆکی کۆمیسیۆنەکەش بوو. لە یەنیوەری (1925) دا کۆمیسیۆنەکە گەیشتە موسڵ.

ڕاپۆرتی کۆمیسیۆن دەڵێ:-

(ئەگەر تەنیا باری ڕەگەزی ببێتە بنچینەی ئەنجام وەرگرتن، دێینە سەر ئەو باوەڕە کە دەبێ دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد دابمەزرێ. چونکە کوردەکان پێنج بەش لەهەشت بەشی دانیشتوانن. کاتێک مەسەلەکەش بەم جۆرە چارەسەر بکرێ، پێویستە ئێزیدیەکانیش کە زۆر وەک کورد دەچن، لەگەڵ کورد ئەژمار بکرێن. تورکەکانیش کە بەهاسانی لەناو کورددا دەتوێنەوە ئەودەم کوردەکان دەبنە حەوت بەش لەهەشت بەشی دانیشتوان).

به گوێرەی ئەو بەڵگەیە بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ بە گشت شارەکانییەوە، خاکی کوردن و سەربە کوردستانن، ئەگەر حەوت لە هەشت بەشی دانیشتوان کورد بن کە ڕێژەی کورد ئەوکاتە دەکاتە (87،5%)، ئەوە جگە لەوەی کە لەوکاتیدا جوولەکەیەکی زۆری کورد لە باشووری کوردستاندا هەبوونەو دواتر ڕەوانەی ئیسرائیل کراون، ئەگەر بێتوو فەلەو ئەرمەنیو تورکمانیش لەو (12،5)ی کە دەمێنێتەوە دەرکەین، ئەوە عارەب هەر زۆر کەمو بۆ دەرمان دەمێننەوە لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ). هەروەها ئاماژە نەکردنی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ بە عارەب، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە قورساییەکی وای لە ویلایەتەکە لە شاری موسڵ نەبووە، ئەگینا بۆ باسی ئەوانی نەکردووە!

مێژوونووسی گەورەی کورد، پرۆفیسۆرو دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕەکانی (96-97)ی پەرتووکی (کوردستان و شۆڕشەکەی)دا، دەقی بەندی (64)ی پەیمانی سێڤرە کە لە (10.8.1920)دا لەشاری سێڤرەی فەرەنسادا بەسترا، وەرگێڕاوە بۆ کوردی کە دەڵێت: (گەر لەماوەی ساڵێک دوای بەگەڕخستنی ئەم پەیمانەوە، دانیشتووە کوردەکانی ئەو نێوچانەی لەبەندی (62)دا دیاریکران (کۆمەڵەی نەتەوەکان) یان ئاگادارکردەوەو بە ئیسپاتیان گەیاند کە زۆربەی دانیشتوانی ئەو نێوچانە داوای جیابوونەوە لەتورکیا دەکەن، کۆمەڵەش پێیوابوو کە دانیشتوان توانای ئەوەیان هەیە سەربەخۆ خۆبەڕێوەبەرن، ئەوا دەبێت ڕێگەیان بدرێت. دەوڵەتی تورکیاش دەستەبەر دەبێت ئەو داوایە پەسەند بکاتو لەو نێوچەیەدا دەست بەرداری هەموو هەق و مافێکی دەبێت. چۆنیەتی و خاڵە سەرەکییەکانی ئەم دەست بەرداربوونە بەپێی پەیمانێکی تایبەتی لە لایەن هێزە فرنگەکانی سوێندخواران و تورکیاوە دەست نیشان دەکرێت. لەحالەتێکدا گەر ئەو بڕیارە بەئەنجام گەیەنرا، ئەوا هێزە سوێندخۆرەکان بە هیچ جۆرێک بەرهەڵستیی خواستی ئازادیی کوردەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ ناکەن (یانی کوردستانی ئێراقی ئەمرۆ-جەمال نەبەز)، بێ دوودڵی پەیوەست بوونیان بەو دەوڵەتە کوردییەوە دەسەلمێنن).

لێرەدا بە گوێرەی پەیماننامەی سێڤرە، نە کۆمەڵەی نەتەوەکان، نە هیچ وڵاتێک و نە تورکیاش، لارییان لەوەدا نەبووە کە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)،

دوای ساڵێک لەگەڵ ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە بە گوێرەی پەیماننامەی سیڤرە، دەبوایە لە باکووری کوردستاندا دروست بکرایە، یەکیان بگرتایەوە. خۆ عارەب نەک هەر ئەو بڕیارەی (سیڤرە)یان بەرپەرچ نەداوەتەوە، بەڵکو نە فزەیان لێهاتووە نە ناویشیان هاتووە، چونکە ئەو پەیماننامەیە تایبەت بووە بە خاکی کورد باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و، ئەو ویلایەتەش پەیوەندی نە بەعارەب و نە بە ئێراقەوە نەبووە، چونکە لە دەرەوەی سنووری خاکی عارەب بووە.

نەجم عومەر سورچی، سەرۆکی پارتی پارێزگارانی کوردستان لە لاپەڕە (12)ی پەرتووکی (مصير ولاية الموصل (کوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000)دا نووسیویێتی: (چەندین بەڵگەنامە کە لە ئەرشیڤی (نەتەوە یەکگرتووەکان)دا لە جنێڤ پاراستراون، دەیسەلمێنن کە ویلایەتی موسڵ نیشتمانی کورد بووەو، بە گوێرەی ئەو بەڵگەنامانە، کوردەکان دەتوانن داوای مافی چارەی خۆنووسین بکەن بۆ ئەوەی لەسەر خاک و ویلایەتی خۆیان بە ئاسوودەیی بژین، ئەگەر کۆسپێک هاتە ڕێگایان دەتوانن بەشێوەیەکی یاسایی و دیبلۆماسی شارستانییانە داوای مافەکانی خۆیان بکەن لە ڕێگەی دادگای دادپەروەری نێودەوڵەتی).

نەجم عومەر سورچی، باس لە چەندین بەڵگەنامە دەکات کە کوردستانێتیی و کوردێتیی (ویلایەتی موسڵ) دەسەلمێنێت، ئەو بەڵگەنامانەش تاوەکو ئێستا لە ئەرشیڤی نەتەوە یەکگرتووەکاندا هەڵگیراون. وەکو کورد هیچ لایەکمان گومانمان لەهەبوونی ئەو جۆرە بەڵگەنامانەدا نییە کە کوردێتیی و کوردستانێتیی ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) دەسەلمێنێت. بەڵام کۆمەڵەی نەتەوەکان کە خۆیان لە ڕێکەوتی (16.12.1925)دا بە گوێرەی بڕیارێکی نابەجێ باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یان لەئەنجامی پاڵەپەستۆی زۆری بەریتانیاندا بە ئێراقی داردەستی خۆیانەوە لکاند، پاشانیش کاتێک کە لە ڕێکەوتی (24.10.1945)دا ئەنجومەنی نەتەوە یەکگتووەکان دامەزراو، دوای نزیکەی شەش مانگێکو لە ڕۆژی (18.4.1946)یش کۆمەڵەی نەتەوەکان خۆی هەڵوەشاندەوەو، بڕیارێکی دەرکرد بۆ گواستنەوەی گشت پەیماننامە و بڕیارە نێودەوڵەتییەکانی پێشوو بۆ ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان بەبێ هیچ دەستکاریی و گۆڕانکارییەک، کە ئەمەش هەم هەموو ڕێکەوتن و پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان و

هەم بڕیاری لکاندنی ویلایەتی موسڵ لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان دەگرێتەوە. نەتەوە یەکگرتووەکان کە درێژە پێدەری (کۆمەڵەی نەتەوەکان)ە، پێم وانییە بیانەوێت ئەرشیڤی خۆیان بۆ کورد والاکەن و، نایانەوێت ئەرشیفەکانی خۆیان ببێتە هۆی ئەوەی کە بڕیارێکی نوێ لە دژی بڕیارە کۆنەکەی خۆیان کە بڕیارێکی پڕ لە هەڵەو بێویژدانانە بوو دەرکەن، بێگومان ئەمەش دەبێتە هۆی خستنەڕووی راستەقینەی ستەمکارانەو بێویژدانی خۆیان.

نەجم عومەر سورچی، لە لاپەڕە (71)ی پەرتووکی (مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000)دا، نووسیویێتی: (هەوڵەکانی شێخ مەحمودی نەمرو چاوچنۆکی تورک و عارەبی ئێراق بە پاڵپشتی بەریتانیا لە لایەکیتر، وای لە (کۆمەڵەی نەتەوەکان) کرد لەپێناو چارەسەرکردنی کێشەی موسڵ کۆمیسیۆنێکی بەدواداچوون بۆ دەرخستنی راستییەکان دەربارەی شاری موسڵ لە (30ی ئەیلولی 1922)دا بنێرێت لە پێناوی تۆژینەوەی باری دانیشتوان و نەتەوەیی ویلایەتەکە. دوای لێکۆڵینەوەیەکی چڕ، کۆمەڵەی نەتەوەکان بەشێوەیەکی فەرمی لەڕاگەیاندنێکدا ئاشکرایکرد کە: (نە تورکەکان وە نە عارەبەکان مافی ئەوەیان نییە ویلایەتی موسڵ بخەنە سەر خاکی وڵاتەکانی خۆیان، چونکە دانیشتوانی ویلایەتەکە (موسڵ) کوردن، هەر لەبەر ئەو هۆیەش بوو کۆمیسیۆنەکە بڕیاریدا ویلایەتی موسڵ بە تەواوی بخرێتە سەر دەوڵەتی کوردی سەربەخۆ).

سەرەتا کۆمیسیۆنەکە لە رێکەوتی (30.9.1924)دا بڕیاری دامەزرادنی لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان-ەوە دراوەو، دواتر لە رێکەوتی (21.10.1924)دا دامەزراوە، نەک وەکو ئەوەی لە سەرەوەدا هاتووە لە رێکەوتی (30.9.1922)دا دامەزرابێ. ئەو دانپێدانانە راشکاوانەی (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ)ی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان، بەڵگەنامەیەکی گرنگ و پڕ لەبایەخی ئەو دەزگا نێودەوڵەتیەیە، کە کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ دەسەلمێنێت. ئەو بڕیارەی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە چەند سەرێکەوە راستییەکان دەخاتەڕوو، لە لایەک کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە نە تورک و نە عارەبیش مافی لکاندنی ئەو ویلایەتەیان نییە بە خاکی وڵاتەکانی خۆیانەوە، لە لایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە تەواوی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن،

هەروەها بڕیاری کۆمیسیۆنەکەش بەوەی کە ویلایەتەکە بخرێتە سەر ئەو دەوڵەتە کوردییەی، کە نیاز وابوو بە گوێرەی بەندەکانی (62، 63، 64)ی پەیمانی سێڤرەی رێکەوتی (10.8.1920)دا لە بەشێک لەسەر خاکی باکووری کوردستان دامەزرێت. ئەوەش پێمان دەڵێت کە تەواوی شارو شارۆچکەکانی ئەو ویلایەتە بە شاری موسڵ-یشەوە خاکی کوردو سەربە باشووری کوردستانن. ئەو راگەیاندنەی کۆمەڵەی نەتەوەکان، دەمانگەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بڵێین: هەر لەبەر دڵنیابوون و باوەڕی تەواوی کۆمەڵەی نەتەوەکان و کۆمیسیۆنی تۆژینەوەکە بە کوردستانیی بوونی تەواوی ویلایەتی موسڵ بوو، وای لە کۆمیسیۆنەکە کردبوو کە پێشنیاری ئەوە بکات ئەو ویلایەتە بە تەواوی شارەکانیەوە بخرێتە سەر دەوڵەتی کوردی و، کۆمەڵەی نەتەوەکان-یش ئەو راگەیاندنەی دەرکرد.

دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، سکرتێری پێشووی پارتی دیموکراتی کوردستانی ئێران، لە لاپەڕەکانی (119-120)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی بزووتنەوە نەتەوایەتییەکانی کورد)دا، دەڵێت: (لە کۆتایی بەهاری ساڵی (1925)دا کێشەی پێوەلکانی فەرمی ویلایەتی موسڵ بە ئێراق کۆتایی هات. وەک روونە پەیمانی لۆزان (1923) چارەنووسی ویلایەتی موسڵی رەوانەی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان کردبوو. ئەم ئەنجومەنە کۆمیسیۆنێکی لێکۆڵینەوەی نێونەتەوەیی ناردە ویلایەتی موسڵ. ئەم کۆمیسیۆنە بۆماوەی سێ مانگی یەکەمی ساڵی (1925) لەم شوێنە مایەوەو، راپۆرتی خۆی بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان لەجنێڤ نارد. کورتکراوی ئەم راپۆرتە دوورو درێژە ئەمەبوو: (زۆربەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردو خاوەن هەستی نەتەوایەتین و لەم شوێنە هەستی نەتەوایەتی ئێراقی بوونی نییە. بەڵام ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان سەرئەنجام لەژێر گوشاری بەریتانیادا پێوەلکانی ویلایەتی موسڵی بە ئێراق پەسەندکرد، بەم مەرجە: 1- حکومەتی بەریتانیا وەک (سەرپەرشت) زنجیرەیەک رێ و شوێنی بەڕیوەبەرێتی بە ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان پێشنیار بکا، کە پاراستنی مافی میللی دانیشتوانی کوردی ویلایەتی موسڵ دەستەبەر بکا).

بە گوێرەی ئەو بۆچوونەی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ، بۆمان دەردەکەوێت کە کۆمیسیۆنی ناوبراو گەیشتۆتە ئەو راستییەی کە کوردەکان

زۆربەی دانیشتوانی ویلایەتەکە پێکدەهێنن، هیچ هەستێکی بە ئێراق ی بوون لەلای دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ نییە، چونکە هیچ شتێک ئەو دوو خاکە خاکی (ویلایەتی موسڵ)و خاکی (ئێراق)ی بەیەکەوە نەبەستبووەوە، ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) خاک و نیشتمانی کوردن، لەهەمانکاتدا ئێراق کە لە دوو ویلایەتی بەغدای عارەبی سوننەو بەسرای عارەبی شیعە پێکدەهات، خاک و نیشتمانی عارەب بوون. ئەو بەڵگەنامەیەی کۆمەڵەی نەتەوەکان کە دکتۆر سادقی شەرەفکەندی ئاماژەی پێداوە، بۆمان ڕووندەکاتەوە کە ویلایەتی موسڵ تا کۆتایی بەهاری ساڵی (1925) بەشێک نەبووە لە ئێراق و، دوای ئەو مێژووە بەزۆرو بێ قایلبوونی کوردو، بەبڕیارێکی نادادپەروەرانەی کۆمەڵەی نەتەوەکان و، لە ئەنجامی گوشارەکانی بەریتانیا خراوەتە سەر دەوڵەتی ئێراق. کۆمەڵەی نەتەوەکان باسی ئەوەشمان بۆ دەکات کە زۆربەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن و، هەستی نەتەوایەتیو کوردایەتی بەرزیان هەیە. سەرەڕای ئەوانەش کۆمەڵەی نەتەوەکان دوای پەسەندکردنی لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبییەوە، مەرجی ئەوەی دانابوو کە مافەکانی دانیشتوانی کوردی ویلایەتی موسڵ وەکو یەکەیەکی بەڕێوەبەرێتی دابین بکرێت، ئەو مافانەشی بۆ تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتەکە داواکردبوو، نە شاری موسڵ و نە هیچ شارێکی تری لێ دەرهاوێژ نەکردبوو!

دکتۆر کامەران ساڵەیی، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (ئۆتۆنۆمی و سیاسەتی نێونەتەوەیی)دا، کە لە ژمارە (2)ی گۆڤاری (سیاسەتی دەولی)دا بڵاوکراوەتەوەو، دواتر لە نامیلکەیەکی (24) لاپەڕەیی سەربەخۆدا دووبارە بڵاوکراوەتەوە، دەربارەی ویلایەتی موسڵ لە لاپەڕەکانی (15-16)دا نووسیویێتی: (بەڵگەنامەکانی کۆمیسیۆنی گەڕان بە شوێن زانیاریدا کە ساڵی (1923) لەسەر داوای کۆمەڵەی نەتەوەکان پێکهات (کۆمیسیۆنەکە لە ڕێکەوتی (30.9.1924)دا بڕیاری دامەزرادنی لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان-ەوە دراوەو، لە ڕێکەوتی (21.10.1924)دا دامەزراوە، نەک وەکو ئەوەی کە لە سەرەوەدا هاتووە بەوەی لە ساڵی (1923)دا دامەزرابێ - دەرسیم). ئەو بەڵگەنامانە مافی سەروەری (ویلایەتی موسڵ) بۆ خەڵکی هەرێمی

کوردستان دەسەلمێنن. یەکێ لەو بەڵگەنامانە دەڵێت: ئێراق هیچ مافێکی بەسەر ویلایەتی موسڵەوە نیە، ویلایەتی موسڵ-یش باشووری کوردستان دەگرێتەوە).

ئەوەی کە دکتۆر کامەران ساڵەیی ئاماژەی پێکردووە، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ، باوەڕی وابووە کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) خاک و نیشتمانی کوردن، بۆیە مافی سەروەری ئەو ویلایەتە بە تەنیا بۆ دانیشتوانی هەرێمی کوردستان دەگەڕێنێتەوە. هەروەها بەڵگەنامەکانی کۆمیسیۆنەکەی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان زۆر راشکاوانەو بەئاشکرا باسی ئەوە دەکات، کە دەوڵەتی ئێراق هیچ مافێکی بەسەر ویلایەتی موسڵ-ەوە نییە، ئەمەش دەمان گەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە لە لایەک بڵێین نە هیچ شارێک و نە هیچ بستە خاکێکی ئەو ویلایەتە، شارو خاکی ئێراق نەبووینە، لە لایەکی تریشەوە بڵێین بە هیچ شێوەیەکیش باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، نە بەشێک بووە لە خاکی ئێراق و نە هیچ پەیوەندییەکیش بەو وڵاتەی بەستبووەوە. لە کۆتاییشدا دکتۆر کامەران ساڵەیی، زۆر بەئاشکرا بۆچوونی خۆشی دەردەبڕێت کاتێ کە دەڵێت: (ویلایەتی موسڵ باشووری کوردستان دەگرێتەوە)، ئەمەش بۆچوونی تایبەتی ئەو بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتەکە دەسەلمێنێت.

ئەحمەد خواجە، لە لاپەڕە (131)ی بەرگی یەکەمی (چیم دی)دا، بەپشتبەستنی بە رۆژنامەی رۆژی کوردستان ژمارە (6)ی ڕۆژی (30.11.1922)دا، کە رۆژنامەی ناوبراو لە یەکێک لە رۆژنامەکانی بەغداوە وەریگرتوە، سەبارەت بە لێدوان و بۆچوونەکانی نوێنەرانی ئینگلیز، تورک، عارەب و ئاسوری لە کۆبوونەوەکانی خۆئامادەکردن بۆ کۆنگرەی (لۆزان)، دەنووسێت:-

1- نوێنەری تورک: لەبەر ئەوەی ولایەتی موسڵ عارەب نین و بە زۆرییان کوردن ئەبێت بدرێتەوە بە تورک.

2- نوێنەری ئاسوری: موسڵ لە بناغەدا وڵاتێکی ئاسورییە. ئەبێت حکومەتێکی سەربەخۆی ئاسوری تێدا دروست بکرێت.

3- نوێنەری ئێراق جەعفەر پاشا: ئەم قسانە بێبناغەن. شارەکانی ویلایەتی موسڵ هی کوردەو کوردن، بەپێی پەیمانی (سیڤرە) کە حکومەتە – سوێندخۆرەکان

بڕیاریان داوە ئەبێت بەسەربەخۆیی حکومەتێکیان بێ، ئێستا خۆیان حکومەتێکی تەواو ڕێکوپێکیان پێکەوە ناوە. لەگەڵ ئەمەیشدا حکومەتی ئێراق، کە ویلایەتی موسڵی بە بەشی خۆی دانابوو، ساڵێکی بۆ تەرخان کردن، کە بتوانن مەرامی خۆیان پیشان بدەن بۆ ئەوەی لەگەڵ ئێراقدا بژین، یان بە جیاوازی).

ئەو لێدوانانەی بەرپرسانی تورکی، ئاسووری و ئێراقی بەڵگەنامەی گرنگن بۆ سەلماندنی کوردبوون و کوردستانی بوونی شارو ویلایەتی موسڵ، لە لایەک نوێنەری دەوڵەتی تورک (عیسمەت ئینینۆ)، زۆر ڕاشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن و عارەب نین، هەروەها نوێنەری دەوڵەتی ئێراقیش کە کوردێکی خۆفرۆش بوو بەناوی (جەعفەر عەسکەری)و سەرەتا وەزیری بەرگری ئێراقی بوو دواتریش سەرۆک وەزیرانی ئێراق، وەڵامی عیسمەت ئینینۆی دابووەوەو پێی گوتبوو کە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ هی کوردەو کوردن. ئەمەش هەوە دەگەیەنێت کە ویلایەتی موسڵ خاک و نیشتمانی کوردە، بە تەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە). ئەوەی کە جەعفەر عەسکەری ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی پڕ بایەخە، دەتوانرێت وەکو بەڵگەنامەیەکی سێ لایەنی نێودەوڵەتی، تورکی و عارەبیش دابنرێت، چونکە جەعفەر عەسکەری بۆ بەرپەرچدانەوەی بانگێشەو داواکانی تورک و ئاشوورییەکان ئاماژە بە پەیمانێکی نێودەوڵەتی وەکو پەیمانی سیڤرە دەبات، کە وڵاتە سوێندخۆرەکان لەو پەیماننامەیەدا دانیان بەدامەزراندنی وڵاتێکی سەربەخۆی کوردی کردووە لە ویلایەتی موسڵ. هەروەها ئەحمەد خواجە ئاماژەی بە بەڵگەنامەیەک داوە کە لە ڕۆژنامەکانی عارەبی بەغدا وەرگیراونو، نوێنەری ئێراقیش لە کۆبوونەوەکانی خۆئامادەکردن بۆ پەیمانی لۆزان، خۆی باسی ئەوە دەکات کە شارەکانی ویلایەتی موسڵ هی کوردن و ناڵێت هی عارەب یان ئێراقن. خۆ ئەگەر شاری موسڵ شارێکی ئێراقیو عارەبی بوایە، ئەوکاتە بێ هیچ دوو دڵییەک هەم نوێنەری ئێراق و هەم ڕۆژنامە عارەبییەکەش وەڵامی جەعفەر عەسکەرییان دەدایەوەو گلەیی ئەوەیان لێدەکرد کە بۆ ناوی تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری کوردی بردووەو بە شارو ناوچەی عارەبی و ئێراقی نەبردووە! بەڵام بێدەنگی ئەو ڕۆژنامە عارەبییەی کە ئەو گفتوگۆیەی جەعفەر

عەسکەری بڵاوکردۆتەوە، ئاماژەیەکە بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری سەربە ویلایەتی موسڵ.

دکتۆر سەربەست تۆفیق، لە لاپەڕە (26)ی پەرتووکی (هل ان الاعتراف القانوني (الدستوري) بحق تقرير المصير للشعب الكوردي معناه الانفصال؟ ام.. ام انه حق مشروع)دا، نووسیویێتی: (لە 30.9.1924دا کۆمیسیۆنێک لە کۆمەڵەی نەتەوەکان پێکهات بۆ تۆژینەوە لە بارودۆخی ناوچە داگیرکراوەکانی کوردستانی ئێراق ویلایەتی (موسڵ)، ئەو لیژنەیە جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە ریفراندۆمێک ئەنجام بدرێت و (25) ساڵی دانا بۆ قۆناغی ماندات بە سەرپەرشتی کۆمەڵەی نەتەوەکان).

دکتۆر سەربەست لە سەرەتاوە بۆچوونی خۆی دەردەبڕێت بەناوبردنی کوردستانی ئێراق بە ویلایەتی موسڵ، کەواتە ئەویش پێیوایە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ شاری کوردین و سەربە باشووری کوردستانن. لە دواییدا دکتۆر سەربەست دێتەوە سەر باسی ئەنجامدانی ریفراندۆمێک بۆ کوردەکانی ویلایەتی موسڵ و، ئەم ریفراندۆمەش کە لە لایەن کۆمیسیۆنێکی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەنجام دەدرێت، تەواوی شارەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) دەگرێتەوە، ئەم کۆمیسیۆنەش پێشوەخت (25) ساڵی دیاریکردووە بۆ قۆناغی (چاودێریکردن) ماندات بە سەرپەرشتی کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە، هەروەکو دڵنیا بێت لەوەی کە کوردەکان دەنگ بۆ سەربەخۆیی دەدەن، بۆیە پێشوەخت ماوەی ماندات بە (25) ساڵ دیاریکردووە. بەڵام سەبارەت بە دامەزراندنی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ، کۆمیسیۆنەکە لە ڕێکەوتی (21.10.1924)دا دامەزراوە، دوای ئەوەی کە کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ڕێکەوتی (30.9.1924)دا بڕیاری دامەزراندنی کۆمیسیۆنێکی سێقۆڵی دا، نەک وەکو ئەوەی کە دکتۆر سەربەست نووسیوێتی گوایە لە ڕێکەوتی (30.9.1924)دا دامەزرابێ.

دکتۆر سەربەست تۆفیق، لە لاپەڕە (20)ی پەرتووکی (الفيدرالية الكوردستانية والتوقعات المستقبلية دراسة قانونية)دا، نووسیوێتی: (دەربارەی مادەی (64) کە دەقەکەی دانپیانانێکی راستییە بە بوونی نەتەوەی کوردو مافی خۆی لە بڕیاردان لە چارەنووسی خۆی، لەدەقی خاڵی (64)دا دەردەکەوێت کە کوردستانی ئۆتۆنۆمدار

بۆی هەیە داوای سەربەخۆیی و مافی بڕیاردانی چارەنووسی خۆی بکات سەبارەت بە پەیوەندییەکانی داهاتووی بە تورکیاوە (هەتا لکاندنی ویلایەتی موسڵ واتە کوردستانی ئێراق) بەو کوردستانەی کە دروست دەبێت).

به گوێرەی ئەو بەڵگەنامەیەی کە دکتۆر سەربەست تۆفیق ئاماژەی پێکردووە، بۆمان دەردەکەوێت کە کۆمەڵەی نەتەوەکان بەهۆی مادەی (64)ی پەیماننامەی سێڤرە، دان بەوەدا دەنێت کە تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) شاری کوردی و خاکی کوردستانن، بۆیە مافی یەکگرتنەوەی کوردستانی دانپێدانراوی ناو پەیماننامەی سێڤرەو ویلایەتی موسڵ دەسەلمێنێت. خۆ ئەگەر کۆمەڵەی نەتەوەکان پێی وانەبوایە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسل-یشەوە خاکی کوردن، ئەوە هەرگیز بڕیاری ئەوەی نەدەدا کە تەواوی ئەو ویلایەتە مافی یەکگرتنەوەی هەبێت لەگەڵ ئەو کوردستانەی (باکووری کوردستان) کە بە گوێرەی پەیمانی ناوبراو لە سەرەوەدا دەبووایە دامەزرایە.

دەستەیەک لە رووناکبیرانی کوردستان، لە نامیلکەیەکدا دەربارەی ریفراندۆم بەناوی (هەقمانە ئەگەر نیگەرانبین) لە لاپەڕە (13)دا نووسیویانە: (سەبارەت بە کێشەی کورد، کۆمەڵەی نەتەوەکان لە راپۆرتێکدا لە مانگی شوباتی (1925)دا، کە لە کوردستانەوە بۆ بەریتانیا بەرزکرایەوە، ئەم خاڵانەی تێدابوو:

1- لەبەر ئەوەی بەریتانیا خاوەن منداتە لە ئێراق، دەبێ بەڕێوەبەرایەتیەکی خۆیی بۆ کوردەکان دەستەبەربکات.

2- لەڕووی رەگەزەوە زۆرینەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ، کورد پێکدێنن، بۆیە پێویستە دەوڵەتێکی کوردی دروستبکرێو هیچ کاتێکیش ویلایەتی موسڵ بەشێک نەبووە لە ئێراق).

ئەو کۆمەڵە رۆشنبیرە، زۆر راشکاوانە بۆچوونی خۆیان دەردەبڕن و، تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شارەکانی: موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دیالەو چەند ناوچەیەکی تر بە کوردستان دەزانن، هەروەها ئەو کۆمەڵە رۆشنبیرە، ئاماژە بە راپۆرتێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان دەکەن کە دان بەو راستیەدا دەنێت، کە زۆربەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ لە رووی رەگەزییەوە کوردن و، داواش دەکات کە

دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی لەو ویلایەتەدا دامەزرێت. کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ و کۆمەڵەی نەتەوەکان، پێیان وایە لە هیچ کاتێکیشدا ویلایەتی موسڵ پارچەیەک یان بەشێک نەبووە لە وڵاتی ئێراق. بە گوێرەی ئەو راپۆرتەو چەندین بەڵگەنامەی نێودەوڵەتی تریش کە دان بەوەدا دەنێن، کە بە هیچ شێوەیەک و لە هیچ سەردەمێکدا ویلایەتی موسڵ بەشێک نەبووە لە وڵاتی ئێراق، مادامیش ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە لە هیچ کات و سەردەمێکدا بەشێک نەبوو بێت لە ئێراق، کەواتە هیچ شارێکیش لە شارەکانی ئەو ویلایەتە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، شارێک یان بەشێکی ئێراق نەبووینە!.

هەروەها ئەو کۆمەڵە رۆشنبیرە لە لاپەڕە (14)دا نووسیویانە: (لە 6.6.1926دا، کۆمەڵەی نەتەوەکان رێککەوتننامەی نێوان (بەریتانیا، ئێراق و تورکیا)ی پەسەندکردو ئەوجا بە تەواوی و بە فەرمی ویلایەتی موسڵ جوتبەقای دەوڵەتی ئێراق کرا. واتە پاش دروستبوونی ئێراق بە (5) ساڵ ویلایەتی موسڵ-ی کوردی خرایە سەر ئێراق).

کاتێک کە ویلایەتی موسڵ دوای تێپەڕبوونی (5) ساڵ بەسەر دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبی لە لایەن بەریتانیاوە بەناوی ئێراق، کە لە هەردوو ویلایەتی بەغدای عارەبی سوننەو بەسرای عارەبی شیعە پێکدەهات، بەزۆر بەو وڵاتە دەستکردەوە بلکێنرێت، بۆ دەبێت شارێک یان چەند ناوچەیەک شارو خاکی عارەب بن؟ ئەوە لەکاتێکدا کە هەردەم، عارەب داگیرکەرو پەلاماردەری خاکی کوردستان و نەتەوەکانی دیکەی دراوسێ بووینە. بەپێچەوانەوە، ئێمەی کوردو کوردستانی هەرگیز پەلاماری خاکی نەتەوەکانی ترمان نەداوە، بەڵکو هەردەم پەلامار دراوین و، جگە لە خاکی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) کە دوای دامەزراندنی ئەو وڵاتە بەبێ قایلبوونی خۆمان لکێنراوە بە ئێراقەوە، چەندین شارو ناوچەی گرنگی وەکو دیالە، خانەقین، جلەولا، بەدرە، جەسان، زڕباتیە، سەعدیەو هتد کە پێشتر بەزۆر لە لایەن عارەبەوە داگیرکرابوون و، خرابوونە سەر ویلایەتەکانی بەغداو بەسرای عارەبی. عارەبەکان تەنیا بە دابڕینی ئەو شارو ناوچە کوردستانیانەی بەر لە لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) کە لە رۆژی (16.12.1925)دا

بە بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان خرایە سەر وڵاتی ئێراق نەوەستان، بەڵکو دوای لکاندنەکە سەرەتا هەستان بە بەعارەبکردنی شاری موسڵ و دەوروبەرەکەی، دواتر بەرە بەرە لە لای موسڵ-ەوە بەرەو کەرکوک و لە حەمرین-یشەوە بەرەو کەرکوک هەنگاویان نا. تاوای لێهات بەعارەبکردنی کوردستان بووە هەڕەشەیەکی تەواو مەترسیدار بەسەر کوردستان و، ئەوەبوو مەترسی و هەڕەشەکانی بەعارەبکردن لەسەر کوردو کوردستان قەراج، مەخمور، گوێر، دیبەگەو قوشتەپەی گرتەوەو، گەیشتە گوندی پیرداود کە تەنیا نزیکەی (15) کیلۆمەترێک لە هەولێری پایتەختەوە دوورە.

دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، لە لاپەڕە (138)ی پەرتووکی (بایەخی جیۆپۆلەتیکیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی ئێراق)داو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (120)ی پەرتووکی (مشكلة الموصل)ی مێژوونووسی ناوداری عارەب فازڵ حوسێن کە دەڵێت: (ئەگەر نەختێک بگەڕێینەوە دواوە، دەبینین کۆمیسیۆنی ساڵی 1924ی کۆمەڵەی نەتەوەکان کە بۆ چارەسەرکردنی گیروگرفتی موسڵ پێکەوە نرابوو، ڕێژەی عارەبی ویلایەتی موسڵی بە 21% مەزەنە کردبوو).

هەرچەندە پێم وانییە ئەو ڕێژەی (21%) کە کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ عارەبی ویلایەتی موسڵ-ی مەزەندە کردبێت ڕاست بێتو واش نیە، چونکە دکتۆر عەبدولڕەحمانی قاسملو بە پشتبەستنی بە هەمان کومیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، کۆمیسیۆنەکە حەوت بەش لە هەشت بەشی ویلایەتی موسڵ بەکورد دادەنێت، ئەمەش مانای وایە کە (87.5%)ی دانیشتوانی ئەو ویلایەتە کوردن. ئەگەر بێتوو نەتەوەکانی تری وەکو ئاشووری، ئەرمەنی، تورکمان و جولەکە (کە جولەکەکانیش هەر کورد بووینە) بخەینە سەری، ئەوە ڕێژەی هەموویان دەگاتە نزیکەی (130%)دا کە ئەمەش ناشێت و بە دڵنیایی ڕاست نیە، کەواتە لەژێر گوشاری بەریتانیا ئەو ڕێژەیە بۆ عارەبی ویلایەتی موسڵ دانراوە، بۆ ئەوەی بیکەن بە بیانوویەک بۆ لکاندنی ئەو ویلایەتە کوردستانییە بە ئێراقی عارەبی ئەوکاتی. بەرزکردنەوەی ساختانەی ڕێژەو ژمارەی عارەبەکانی ویلایەتی موسڵ لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە، بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانیی بوونی شارو تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت. بۆ نموونە مێژوونوسی بەناوبانگی ڕوسی،

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ لە لاپەڕە (116)ی وتارێكی خۆیدا لەژێر ناوی (كوردو كوردستان)دا كە لە لاپەڕەكانی (103-146)ی پەرتووكی (چەند وتارێكی كوردناسی)دا، نووسیوێتی: (ڕێژەی كورد لە باشووری كوردستان 93.75% بووە). بە گوێرەی ئەو ڕێژەیەی كە لازاریڤ بۆ كوردی ویلایەتی موسڵ-ی داناوە، دەبێت ڕێژەی عارەبی ویلایەتەكە بەلای زۆرەوە لە (2.2%)دا تێپەڕ نەكات، چونكە هەموومان دەزانین پێكهاتەی نەتەوەیی ویلایەتی موسڵ بریتی بووە لە كورد، ئاشووری، توركمان، كەمێك عارەب و جوولەكە (جوولەكەكان هەر كورد بووینەو دوای دەركردنیشیان ئێستاكە لە ئیسرائیل هەر خۆیان بە كورد دادەنێن)، ئەگەر كوردو نەتەوەكانی تر بە یەكەوە بن ئەوە ڕێژەكەیان دەگاتە (97-98%)دا، گریمان ئەگەر هەموو عارەبەكانی ویلایەتی موسڵ دانیشتووی ناو شاری موسڵ بووبن، ئەوە نەك هەر ناتوانن زۆرینەی ناو شار، بەڵكو لە (10%)ی ڕێژەی دانیشتوانی ناو شاری موسڵ تێپەڕ بكەن!! باشە ئەی ئەگەر ڕێژەی عارەب لە ئاست ڕێژەی دانیشتوانی تەواوی پارێزگای موسڵ وەرگرین، ئەوكاتە لەوانە ڕێژەكەیان بۆ (5%)و كەمتریش نزم بێتەوە!! لەكاتێكدا كە (5%)ی دانیشتوانی شارێك بتوانن شارەكەو تەواوی ویلایەتەكە بۆخۆیان بەرن و، نزیكەی (90-92%)ی كوردی دانیشتوانی ئەو شارو ویلایەتە بێبەش بكرێن و پشتگوێ بخرێن، دەبێت دادپەروەری ئەو عارەبە بەناو موسڵمانانە لەكوێ بێت؟؟؟؟

دكتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەكر، لە لاپەڕەكانی (21-22)ی پەرتووكی (كوردو كوردستان لە كۆمەڵە وتارێكی مێژووییدا) نووسیوێتی: (بەپێی پەیماننامەی (سایكس پیكۆ) كە بەریتانیاو فەڕەنساو روسیای تێدابوون ئەوا لەساڵی (1915)ەوە گفتوگۆی لەبارەیەوە كرابوو وە لەبەهاری (1916)شدا دوا مۆری لێدرابوو. بەپێی ئەو پەیماننامەیە كوردستان كرابووە سێ كەرت، كەرتی هەرە گەورە بەشی روسیا بوو، كە كوردستانی باكوور لە باكووری ئەرزەڕۆم و ئەرزنجان لە باشوور تا جەزیرەی ئیبنی عومەر، لە رۆژهەڵاتیش بۆ سنووری گۆمی (ورمێ) بە هێڵێك بە باكووری ئامێددا دەڕوات، شارەكانی كوردستان وەك وان، بەدلیس، ئەرزەڕۆم، موش، ئەرجیش، خنس، ئەرغەلی (ئەرغەنی)، مەعدەن، سەعرەت، بایەزیدو ئەوانی دیكەش هەموو لەنێو كەرتی روسیادا دەبوون، هەرچی كەرتی فەڕەنسایە لەو شارانەی

کوردستان پێکهاتبوو، دیاربەکر، بیرجیک، ئۆرفەو هی دیکەش، لە کوردستانی ڕۆژئاواشداو بەشێکی زۆری ویلایەتی موسڵ و خوارووی سنوری کەرتی روسیا تاکو خوارووی کەرکوک و ئەو شارانەی گرتبۆوە: موسڵ، دهۆک، ئامێدی، هەولێر، رواندوز، کەرکوک، سلێمانی و هی دیکەش بەشی فەڕەنسا بوو، کەرتەکەی دیکەی وڵاتی کوردان (کوردستان) لە خوارووی کەرکوک تا باکووری باقووبەو تا خانەقین، توزخورماتوو، کفری، کەلارو هەندێ شاری دیکەی کوردی دەگرتەوە، ئەوە بەشی ئەو وڵاتە عارەبییە بوو کە بەنیاز بوون بەپێی ڕێککەوتنی شەریف حوسێنو مکماهۆنی بەریتانیایی بەناوبانگ دایمەزرێنن).

بە گوێرەی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ)، کە دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئاماژەی پێکردووە، شارەکانی (موسڵ، دهۆک، ئامێدی، هەولێر، رواندوز، کەرکوک، سلێمانی و چەند شارۆچکەیەکی تریش)، شارو خاکی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ن، چونکە پەیماننامەی سایکس پیکۆ لە لایەک باسی ویلایەتی موسڵی بەجیا لەئێراق کردووە، لە لایەکی تریشەوە ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی سەربە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) هاتووە. کەواتە بۆمان دەردەکەوێت بە گوێرەی ئەو پەیمانە، شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووە.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (24)ی هەمان سەرچاوەدا، دەڵێت: (پەیمانی سێڤرە بەو شێوەیەی دانی بە مافی کورد دانابوو قەوارەی تایبەتی خۆی دابمەزرێنێ، هەرچەندە پانتاییەکەی بەپێی بەندی یەکەم تەسک بوو، ئەوا بەندی سێیەم مافی سەربەخۆیی کوردو خستنەسەری هەموو ویلایەتی موسڵی بۆسەر ئەو قەوارە سەربەخۆییە سەلماندبوو).

دکتۆر ئەحمەد عوسمان، بەپشتبەستنی بە بەندی سێیەمی پەیمانی سێڤرە، باسی ئەوە دەکات کە ئەو پەیمانە مافی ئەوەی دابوو بە گەلی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە لەدواڕۆژدا سەربەخۆ بێت و، تەواوی ویلایەتی موسڵ کە ئەوکاتی شارەکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دهۆک و دیالە)ی دەگرتەوە، بخرێنە سەر ئەو نیشتمانەی کە لە باکووری کوردستان بۆ کورد دانی پێدانرابوو.

لێرەشدا بۆمان دەردەکەوێت، ئەگەر بێتوو پەیمانی سیڤرە ڕۆشنایی بدیبایە، ئەوکاتە شاری موسڵ-یش هەر بە شارێکی کوردی و کوردستانی دەمایەوە.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (36)ی هەمان سەرچاوەدا، نووسیویێتی: (دیارە هەروا بەڕێکەت نەبوو کە ماددەی (64)ی پەیمانی سێڤرە بەتایبەتی باس لەمافی کوردی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) دەکاتو بچێتە سەر ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە هەر لەو پەیماننامەیەدا باسی کوردستان دەکات، باسی دامەزراندنی کراوە).
دکتۆر ئەحمەد، باسی ماددەی (64)ی پەیمانی سێڤرمان بۆ دەکات کە تایبەتە بە ویلایەتی موسڵ و، پەیمانەکە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە دەبێت ئەو ویلایەتە، لەدوای تێپەڕبوونی ساڵێک بەسەر دامەزراندنی نیشتمانێکی کوردی لە باکووری کوردستان، بەو بەشە سەربەخۆیەی کوردستان بلکێنرێتەوە، دیارە بە گوێرەی بیروبۆچوونی بەشداربووان و، واژۆکەرانی ئەو پەیماننامە نێودەوڵەتییە، تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە خاکی کوردو بەشێکی کوردستان بووە، بۆیە ئەوان داوای ئەوە دەکەن کە لە دواڕۆژدا، ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوەو بەبێ هاوێرکردنی هیچ شارێک، بخرێتە سەر دەوڵەتە کوردییەکە.

سەلام ئەلعەبودی، لە بەشی سێیەمی وتارێکیدا لەژێر ناوی (كورد العراق تأريخهم وتهجيرهم)دا، کە ناوونیشانی پەرتووکێکی (عەلی باباخان)ەو، ناوبراو بە مەبەستی خستنەڕووی ئەو پەرتووکە لە لاپەڕە (6)ی ڕۆژنامەی (التأخي)، ژمارە (4536)، ڕۆژی یەکشەممە ڕێکەوتی (17.7.2005)، بەشی سێیەمی وتارەکەی بڵاوکردۆتەوە، ئەو بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (1214-1216)ی ڕۆژنامەی (کاردۆ)ی ساڵی (1932)، کە ڕۆژنامەی فەرمی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) بووە لەباسێکدا لەژێر ناوی (عصبة الامم وثيقة المجلس والعضوية، 1925)دا، ڕۆژنامەی کاردۆ بەمشێوەیە بیروبۆچوونی خۆی دەربارەی ویلایەتی موسڵ دەردەبڕێتو دەنووسێت: (پێویستە ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا لە چوارچێوەی قەوارەیەکی ئێراقی داهاتوو، هەروەها ئەو قەوارەیە پێویستە بخرێتە ژێر چاودێری بەریتانیا. ئەمەش بیرو بۆچونی ئەو کۆمیسیۆنە بوو بۆ کۆتایی هێنان بەکێشەی

موسڵ. کۆمیسیۆنەکەش بڕیاریدا کوردستان بخرێتە سەر دەوڵەتی ئێراقی، چونکە ئێراق بەبێ کوردستان ناتوانێ قەوارەیەکی سیاسی و ئابووری بێ کەموکوڕی پێکبهێنێت).

ئەو بەڵگەنامەیەی کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە لایەک بۆمان ڕووندەکاتەوە کە پێشتر ویلایەتی موسڵ هەرگیز نە بەشێک بووە لە ئێراق و، نە خاکی عارەبیش بووە! لە لایەکی تریشەوە بیروباوەڕی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ ئەوەبووە، کە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) لە ئێراق جیایە، بەڵام لە پێناوی ئیفلیج نەبوون و جوانەمەرگ نەبوونی دەوڵەتی تازەی ئێراق، مافی کوردستانییەکانی ویلایەتی موسڵ-یان خستە پشت گوێیان و، بەشێکی گرنگی خاکی کوردستانیان گرێدا بە خاکی عارەبەکانی ئێراق واتە ویلایەتەکانی (بەغداو بەسرا). هەروەها بە گوێرەی ئەو ڕۆژنامە فەرمییەی کۆمەڵەی نەتەوەکان، باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ دوو زاراوەی جوگرافین کە بۆ خاک و نیشتمانی کورد بەکاردێن، مادامیش باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر یەکبن، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، شاری کوردی و سەربە خاکی کوردستانن.

پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (154)ی پەرتووکی (إقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی (تقرير عصبة الامم (مسألة الحدود بين التركيا والعراق لسنة 1925)دا دەڵێت: (کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان هەوڵێکی شەکەت کەریدا بۆ لێکۆڵینەوە لەو زاراوانە، تا گەیشتە ئەوەی کە ئێراق، بەرەو باکوور لە ناوچەی چیاکانی حەمرین تێناپەڕن یان تکریت لەسەر ڕووباری دیجلەو، هیت لەسەر ڕووباری فورات).

بە گوێرەی ئەو بەڵگەیەی کە دکتۆر خەلیل ئیسماعیل ئاماژەی پێکردووەو، کە لە لایەن (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ)ی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان دەرچووە، لەهەمانکاتدا کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەسەلمێنێت، چونکە شاری موسڵ نزیکەی (245) کم دەکەوێتە باکووری تکریت و، نزیکەی (360)کم دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی هیت و نزیکەی (110)

کیلۆمەترێکیش باکووری زنجیرە چیاکانی حەمرین (لە فەتحەوە کە نزیکترین شوێنی ئەو زنجیرە چیایەیە بۆ شاری موسڵ)، کە لە نزیک شارۆچکەی مەندەلییەوە دەست پێدەکات و بەرەو باکووری خۆرئاوا دێت تا لە نزیک قەڵای شەرگات و شارۆچکەی (فەتحە) کۆتایی پێدێت، هەر درێژبوونەوەی ئەو زنجیرە چیایە لە بەری خۆرئاوای رووباری دیجلە یان کەناری دەستە راستی شارۆچکەی فەتحە پێی دەگووترێ زنجیرە چیای مەکحول. بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە شاری موسڵ هەرگیز نە شارێکی عارەبی و نە ئێراقی بووە، بەڵکو شارێکی کوردی و کوردستانی بووە، چونکە کاتێک کە سنووری ئێراق لە لای باکوورەوە لە (تکریت) لەسەر رووباری دیجلەو، لە (هیت) لەسەر رووباری فورات کۆتایی پێ بێت و، شارێکی وەکو موسڵ-یش هەروەکو لە سەرەوەدا ئاماژەمان پێکرد بە سەدان کیلۆمەتر بکەوێتە باکووری ئەو دوو شارەوە، کەواتە شاری موسڵ هەر دەبێت شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان بێت.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (دهۆک – نینوی دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان)داو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی (لجنة عصبة الامم، تقرير حول الحدود العراقية – التركية)دا نووسیویێتی: (پەیوەندی موسڵ بە جەزیرەوە پەیوەندییەکی توندوتۆڵتر بوو لەوەی بە ویلایەتی بەغداوە، لەبەرئەوەی ئاراستەی رامیاری موسڵ زۆرتر بەرەو باکوور بوو نەک باشوور).

ئەوەی کە دکتۆر خەلیل ئیسماعیل ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەو پەیوەندییە توندوتۆڵەی موسڵ بە جەزیرە (بۆتان، کە عارەبەکان دوای داگیرکردنی ناوچەکە ناوەکەیان لە بۆتانەوە گۆڕیوە بۆ جەزیرە)، ئەوەمان پێ دەڵێت کە هەردوو شار دەستەخوشکی یەکترن و هی یەک نەتەوەن و خاکی یەک نیشتمانن. کاتێک کە کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە ئاراستەی رامیاری موسڵ زۆرتر بەرەو باکوور بووە نەک باشوور، ئەوەمان بۆ روونده‌کاتەوە کە ئەوەش چەند هۆکارێکی تایبەتی خۆی هەیە، کە لە هەموویان گرنگتر پەیوەندی هاوڕەگەزی، مێژوویی، زمان کە هەردوولا کوردن، خاک و نیشتمانی هاوبەش، هەروەها لێکنزیکی ئاووهەوای

موسڵ و بۆتان (جەزیرە) کە زۆر لەیەکتر نزیکترن لەوەی لەگەڵ ئێراق، کە سنوورەکەی لەلای باکوورەوە هەرگیز لە هیت، تکریت و زنجیرە چیاکانی حەمرین تێنەپەڕیوە.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (19) ی پەرتووکی (دهۆک – نینوی دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان)داو بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (52-69)ی پەرتووکی (لجنة عصبة الامم، تقرير حول الحدود العراقية – التركية)دا نووسیویێتی: (هەروەها تاکە ڕێگای پەیوەندی نێوان موسڵ و خاکی عارەبی ئاوەدان بە دانیشتوان بریتییە لە ناوچەیەک کە زۆربەی دانیشتوانەکەی کوردن).

دووبارە دکتۆر خەلیل، ئەوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە کە بە بۆچوونی کۆمیسیۆنەکە نە شاری موسڵ، وە نە ئەو ناوچەیەی کە بەدانیشتوان ئاوەدانەو موسڵ بەخاکی عارەبەوە دەبەستێتەوە، خاکی عارەب نین! کە دەڵێت ڕێگای پەیوەندی نێوان موسڵ و خاکی عارەبی، کەواتە موسڵ جیایە لە خاکی عارەب و ئێراق و نە شارێکی عارەبی و نە شارێکی ئێراقییە، گومانیش لەوەدا نامێنێ کە شارێکی کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانە، چونکە کێشە لەسەر شاری موسڵ تەنیا لەنێوان کوردو عارەبدایە، لەکاتێکدا کە شارێکی عارەبی نەبێت، هەر دەبێت شارێکی کوردی بێت. هەروەها کاتێ کە کۆمیسیۆنەکە باسی ئەوە دەکات تاکە ڕێگای پەیوەندی نێوان موسڵ و خاکی عارەبنشین بریتییە لەناوچەیەک کەزۆربەی دانیشتوانەکەی کوردن، ئەوە بۆمان دەسەلمێنێ کە شاری موسڵ شارێکی کوردییە نەک عارەبی، چونکە ناوچەیەکی کوردنشین کەوتۆتە نێوان شاری موسڵ و ناوچە عارەبییەکان. کەواتە ئەگەر موسڵ شارێکی عارەبی نەبێت و ئەو ناوچانەش کە ئەو شارە (موسڵ) بەناوچە عارەبییەکان ببەستنەوە کوردی بن، کەواتە لەمپەرێک لەنێوان شاری موسڵ و ناوچە عارەبییەکان هەیە ئەو لەمپەرەش ناوچەیەکە کە بریتییە لە خاکی کوردو دانیشتوانەکەشی هەر کوردن. لەکاتێکدا لەمپەرەکان شاری کوردی و کوردستانی بن، ئەی چۆن موسڵ کە کەوتۆتە باکووری یاخود پشت ئەو لەمپەرە، وەکو شارێکی عارەبی ناوزەد بکرێت؟ ئەوە لەکاتێکدا هەر چوار دەوری موسڵ کوردنشین و بەشێکی خاکی کوردستان بن!

هەروەها دکتۆر فازڵ حوسێن-یش لە لاپەڕە (139)ی پەرتووکی (کێشەی ویلایەتی موسڵ)داو بەپشتبەستنی بە بڕیاری لیژنەی لێکۆڵینەوەی سەربە نەتەوە یەکگرتووەکان، لە بابەتی گیروگرفتە رەگەزایەتیەکانداو لە خاڵی دووەمدا هاتووە: (ئەوەی شاری موسڵ بەسەر زەمینە عارەبیەکان دەبەستێتەوە دانیشتوانی نیشتەجێی عارەبی تێدایە ئەو ناوچانەیە کە زۆربەیان کوردن و رێگاکانیان شاری تورک و کوردنشینی لەسەرە). لێرەدا (دکتۆر فازڵ حوسێن)یش جەخت لەسەر هەمان شت دەکاتەوە، کە ئەو ناوچانەی کە شاری موسڵ لە ناوچە عارەبییەکان جیادەکاتەوە، زۆربەیان ناوچەی کوردین.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕەکانی (137-141)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (الانفال)دا وتارێکی لەژێرناوی (كوردية كركوك في ظل الحقائق التاريخية – الجغرافية)دا نووسیوەو لە لاپەڕە (138)دا بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (11)ی پەرتووکی (تقرير لجنة عصبة الأمم)دا نووسیوێتی: (لیسترەنج جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە سنووری ئێراق لە (تکریت) لەسەر رووباری دیجلەو لە (ئەنبار)یش لەسەر رووباری فورات، کۆتایی پێدێت).

بەپێی پێناسەکەی مێژوونووس و رۆژهەڵاتناسی ئینگلیزی (جوی لی سترەنج – Guy Le Strange) بێت، کە لەنێوانی ساڵانی (1854-1933)دا ژیاوەو، کۆمەڵەی نەتەوەکان پشتی بەو پێناسەیەی ئەو بۆ سنووری ئێراق بەستوە، موسڵ شارێکە لە شارەکانی کوردستان و دەکەوێتە نێو خاکی کوردان، نەک شارێکی عارەبی و بەشێک بووبێت لە ئێراق، چونکە شاری موسڵ بەدووری (245)کم دەکەوێتە باکووری شاری تکریتو هەروەها (320کم)یش دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی ئەنبار، کە سنووری ئێراقی عارەبی لەلای باکوورەوە لە هەردوو شاری تکریت و ئەنبار کۆتایی پێدێت. کەواتە هەر شارو خاکێک بکەوێتە باکووری ئەم دوو شارەوە، ئەوە نە خاک و نە شاری عارەبین، بەڵکو نیشتمانی کوردو خاکی کوردستانن بە شاری موسڵ-یشەوە !

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕەکانی (137-141)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (الانفال)دا وتارێکی لەژێرناوی (كوردية كركوك في ظل الحقائق التاريخية –

الجغرافية)دا نووسیوەو لە لاپەڕە (138)دا بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (109)ی پەرتووکی (تقرير لجنة عصبة الأمم)دا نووسیویێتی: (ئەگەر بێتوو سنووری رامیاری ویلایەتی موسڵ نەتوانرێت بکرێت بە سنووری جیاکەرەوەی نەتەوەکان، ئەوە بەرزاییەکانی حەمرین زۆرتر گونجاو ترە بەو ئاراستەیەدا).

بەپشتبەستن بەو پێناسەیەی کۆمەڵەی نەتەوەکان، بەرزاییەکانی حەمرین سنووری باشووری ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)ە، کەواتە شارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە لەناو سنووری باشووری کوردستانن. هەروەها بە گوێرەی سنووری رامیاری (ویلایەتی موسڵ)یش بێت شاری موسڵ هەر شارێکە سەربە کوردستان! ئاخر هەر رەوا نییە ویلایەتێک پارچەیەک بێت لە کوردستان و، کەچی پایتەختی ئەو ویلایەتە شارێکی کوردی و کوردستانی نەبێت!

ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕە (252)ی پەرتووکی (الشبک الکورد المنسیون)دا پاشکۆی ژمارە (3)ی تەخانکردووە بۆ وتارێکی پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد لەژێرناوی (البعد القومي لمشکلة ولاية الموصل دراسة في ضوء تقرير لجنة عصبة الامم لسنة 1925)دا، ئەویش بە ئاماژەکردن بە لاپەڕە (67)ی پەرتووکی (عصبة الامم، مسألة الحدود بين ترکيا والعراق، تقرير لجنة الموفدة)، کۆمیسیۆنەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکان لەو راپۆرتەی خۆیدا نووسیویێتی: (ویلایەتی موسڵ لە هەریەک لە شارەکانی: موسڵ، هەولێر، سلێمانی، کەرکوک پێکدێت و، پێوانەکەی (78.900) کیلۆمەتر دوجایە، هەروەها ژمارەی دانیشتوانەکەی بە (800) هەشت سەد هەزار کەس دەخەملێندرێ).

ئێمە هەموومان باوەڕمان بەوە هەیە کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی تەواو کوردی بووە، نەک تەنیا ئێمەی کورد، بەڵکو بە سەدان مێژوونووس، گەڕیدە، جوگرافیناس و رۆژنامەنووسی عارەب، تورک، فارس، بیانی و چەندین رێکخراوی نێودەوڵەتی لەگەڵ ئێمەدا هاوڕان. ئەوە رێکخراوێکی نێودەوڵەتی وەکو کۆمەڵەی نەتەوەکان بەڕوونی رایدەگەیەنێت ویلایەتی موسڵ لەشارەکانی (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، سلێمانی و کەرکوک) پێکدێت، کەواتە تەواوی ئەو شارانە شاری کوردیین و سەربە خاکی کوردستانن، لەکاتێکدا کە تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ،

شاری کوردی بن، خۆ ناکرێت ئێمە خۆمان شاری موسڵ، واتە پایتەختی ویلایەتەکە بە خۆڕایی بە نەتەوەیەکی داگیرکەری وەکو نەتەوەی عارەب ببەخشین!

خەسرەو گۆران، بەرپرسی لقی (14)ی پارتی دیموکراتی کوردستان و جێگری پارێزگاری موسڵ، لە لاپەڕەکانی (11-12)ی پەرتوکی (کورد لەپارێزگای موسڵ)دا، نووسیویێتی: (چارەنووسی باشووری کوردستانیش (ویلایەتی موسڵ) لەسەرەتاوە بە بەشەکانی دیکەی کوردستانەوە بەسترابۆوە، ئەوەش لە رێگەی پەیماننامەی سێڤرەی ساڵی (1920)ەوە، ئەو پەیماننامەی مافی ئەوەی بە کورد دابوو دەوڵەتێکی سەربەخۆی ئۆتۆنۆمی بۆخۆیان دابمەزرێنن و، پاش ماوەی ساڵێک دەوڵەتە ئۆتۆنۆمییەکە وەکو دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی دابمەزرێت، واتە دەوڵەتێک بێت پێکهاتبێت لە کوردستانی تورکیاو ویلایەتی موسڵ (هەر پێنج پارێزگای ئێستا موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دهۆک).

بە گوێرەی پەیماننامەی سێڤرە، ئەو کوردستانەی دانی پێدانرابوو باکووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)ی دەگرتەوە، باشووری کوردستانیش واتە شارەکانی موسڵ، سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، دهۆک و دیالە. ئەگەر بێتوو ئەو پەیماننامەیە جێبەجێ بکرایە ئێستاکە موسڵ شارێکی گرنگی کوردستان بوو، نەک بەو شێوەیەی ئێستای بەعارەب بکرێت. کەواتە کوردو کوردستانییەکان، لەسەریان پێویستە هەوڵ بدەن بۆ گەڕاندنەوەی ئەو شارە، بۆ باوەشی دایکی نیشتمان کە کوردستانە.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (92)ی پەرتووکی (هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەعێراقی عەرەبیەوە)و، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (22)ی وتارێکی پارێزەر تاریق جامباز لەژێرناوی (چەرچڵ و کوردو خوارووی کوردستان لە چەند دۆکیومەنتێکی وەزارەتی دەرەوەی ئینگلستاندا)، کە لە ژمارە (12)ی گۆڤاری (کاروان)ی ساڵی (1994)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (لە کارنامەی کۆنگرەی قاهیرەش، باسی مەسەلەی کورد، بەتایبەتی ویلایەتی موسڵ بەمجۆرە خرایەڕوو: یەک: ناوچە کوردییەکان ببەسرێن بە ئێراقەوەو بە بەشێک لە حکومەتی ئێراقی بژمێردرێن.

دوو: یاخود لایەنگری جیابوونەوەو سەربەخۆیی کورد بکرێت).

کۆنگرەی قاهیرەو ئینگلیزەکانیش دۆزی کورد، بەدۆزی موسڵ دەبەستنەوەو لێکیان جیا نەکردۆتەوە، دوایی کە باسی ناوچە کوردییەکان دەکرێت و، پێشنیاری ئەوە دەکەن کە بە ئێراق ببەسترێتەوە یان سەربەخۆ بێت، ئەوە بۆمان ڕووندەبێتەوە کە هەرگیز ناوچە کوردییەکان واتە ویلایەتی موسڵ، بەشێک نەبووە لە خاکی عارەب و وڵاتی ئێراقدا. کاتێک کۆنگرەی قاهیرە پێشنیاری ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ یان بخرێتە سەر ئێراق (ئەگەر بخرێتە سەر ئێراق کەواتە پێشتر بەشێک نەبووە لە ئێراق بۆیە داوا دەکرێت بخرێتە سەر ئەو وڵاتە)، یان لایەنگری سەربەخۆیی کورد بن (لە پێشنیاری دووەمیش بۆمان ڕووندەبێتەوە کە ئەو ویلایەتە سەربە ئێراق نەبووە بۆیە داوای سەربەخۆیی بۆ کوردی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) دەکەن، کە ژێردەستەی تورکە عوسمانییەکان بووە). لەکاتێکدا کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووبێت، ناشکرێت شارێکی وەکو موسڵ کە پایتەختی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووە، شارێکی عارەبی و ئێراقی بووبێت!

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (77)ی پەرتووکی (مافی مێژوویی غەیرە کورد بەسەر کوردستان)دا دەڵێت: (لەسەردەمی عوسمانییەکانیش عێراقی ئەمڕۆ سێ ویلایەت بوو: ویلایەتی بەسرا (ویلایەتی عارەبە شیعەکان) ویلایەتی بەغدا (ویلایەتی عارەبە سونییەکان)، ویلایەتی موسڵ، لە نەزەری ئینگلیزەکانیش، ئێراق بریتی بوو لەوڵاتی نێوان دووزێ، کوردستانیش میسۆپۆتامیای سەروو. ئەمەو ئەو کۆمیسیۆنەی کۆمەڵەی نەتەوەکان-یش، کە بۆ لێکۆڵینەوە لە مەسەلەی سنوورو ریفراندۆمی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ ناردبوویە ناوچەکە، جەخت لەسەر ئەوە دەکەن، کە ویلایەتی موسڵ هەتا لەڕووی جوگرافیش لە هەردوو ویلایەتی بەغداو بەسرا جیایە).

ئەوەی کە نووسەر سەلام ناوخۆش ئاماژەی پێکردووە، کوردستانی بوون و کوردبوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە هەم بە بۆچوونی ئینگلیزەکان و هەم بە بۆچوونی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ، ویلایەتەکە ویلایەتێکی

سەربەخۆو هەتا لەڕووی جوگرافیشەوە لە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا جیا بووە. کاتێکیش کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربەخۆو جیا بێت لە ئێراق، کەواتە تەواوی خاک و شارەکانی سەربە ویلایەتەکە خاک و شاری کوردیین و سەربە خاکی باشووری کوردستانن.

نووسەر حوسێنی مەدەنی، لە لاپەڕە (372)ی پەرتووکی (کوردستان و ئیستراتیژی دەوڵەتان)دا نووسیوێتی: (لەڕاپۆرتی کۆمیسیۆنی لێکۆڵینەوەدا هاتبوو: زۆربەی نزیک بە تەواوی ویلایەتی موسڵ کوردن، وەکو کۆمەڵێکی جیاواز لە عارەبان دەژین، نە عارەبن و نە تورک، بە زمانی ئاریایی قسەدەکەن، هەستی نەتەوەییان بێ ئەملاو ئەولا کوردییە).
کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان رایدەگەیەنێت کە نزیکەی تەواوی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن، ئەوەش بۆمان دەردەخات ئەگەر عارەبیش لە کوردستان و موسڵ-دا هەبووبن، ئەوە یەکجار زۆر کەم بووینەو، وەکو کەمینەیەک لەسەر خاکی کوردستان ژیاون. لە دۆخێکی ئاواشدا تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە، شارو خاکی کوردو سەربە باشووری کوردستان بووینە.

دکتۆر یەحیا خەشاب، مێژوونووسی عارەبی میسری، لە لاپەڕە (149)ی ئەو پێشەکیەی کە بۆ پەرتووکی شەرەفنامەی شەرەفخانی بەتلیسی نووسیوە دەڵێت: (کۆمیسیۆنێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ بڕیاردان لەسەر ولایەتی موسڵ لە ڕێکەوتی (16.9.1925)دا یەکێ لە بڕیارەکانی ئەوە بوو کە ئەگەر کوردەکان فەرمانڕەوایەتی تورکیان پێ باشتربوو لەهی عارەب، ئەوکاتە ویلایەتی موسڵ دەبێ بدرێت بە تورکیا، بەڵام هەرچۆنێک بێت ئێراق دەبێ دیالەی هەر بۆ بمێنێ چونکە لەمەڕ ئاودێریەوە زۆری پێویستی پێی هەیە).
بە گوێرەی ئەو بۆچوونەی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کۆمەڵەی نەتەوەکان، کە مێژوونووسی عارەب دکتۆر یەحیا خەشاب ئاماژەی پێکردووە، بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق ەوە نەبووەو پێشتر سەربەخۆ بووە،

چونکە یەکێ لە بڕیارەکانی کۆمیسیۆنەکە ئەوەبووە کە کوردی سەربەست کردووە لەوەی کە تورکیا یان ئێراق هەڵبژێرن. خۆ ئەگەر ئەو بڕیارە جێبەجێ بکرایەو بۆ نموونە کورد تورکیای هەڵبژاردایە، ئێستاکە شاری موسڵ هەم بەشێک هەم شارێکی سەربە کوردستانی ژێردەستی تورکیا دەبوو. موسڵ وەکو شارێکی گرنگی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە تاوەکو لکاندنی بە ئێراقی عارەبییەوە، بە هیچ شێوەیەک نە شارێکی عارەبی نە ئێراقی بووە، ئەی بۆ دەبێت دوای لکاندن ببێت بە شارێکی عارەبی، ئەگەر بەعارەبکردن و راگواستن و دەرکردنی بەزۆری کورد رۆڵی سەرەکی نەدیبێت؟؟

رۆژنامەنووسی عارەب، عەدنان حوسێن ئەحمەد، لە لاپەڕە (14)ی هەفتەنامەی (الاتحاد)ی ئۆرگانی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، ژمارە (444)ی رۆژی هەینی بەرواری (26.10.2001)، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (کێشەی نەتەوەکان لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست)دا، نووسیویەتی: (دکتۆر جەبار قادر، ناوی سێ خاڵی برد کە تیشک دەخەنە سەر هەلومەرج و زەمینەی مێژوویی کە مافی چارەنووسی ویلایەتی موسڵ دەردەبڕن کە ئەمانەن:

1- پەیماننامەی سایکس-پیکۆ بەم چاوە سەیری کوردستانی نەدەکرد کە پارچەیەک بێت لە ئێراق، هەر لەبەرئەوەش بوو کە بە فەرەنسا بەخشراو، ئەوانیش دواتر وازیان لێیهێنا بۆ بەریتانیا دوای ئەو گۆڕانکارییە رامیارییانەی کە لە ستراتیجییەتی بەریتانی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا ڕوویدا).

عەدنان حوسێن، بە ئاماژەکردن بە (پەیماننامەی سایکس پیکۆ) بۆمان دەردەخات کە ئەو وڵاتانەی بەشداری رێکەوتنی (سایکس پیکۆ)یان کردووە لەساڵی (1916)دا، وەکو دوو دەوڵەت و دوو خاکی جیا سەیری باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و ئێراقیان کردووە! کەواتە لەکاتێکدا ئەو دوو وڵاتە جیابن، چون دەبێت پایتەختی یەکێکیان (کە شاری موسڵ پایتەختی باشووری کوردستانە) شارێکی وڵاتەکەی تر بێت (کە ئێراقە)؟ بێگومان ئەمە ناکرێت، بۆیە شاری موسڵ بە گوێرەی

پەیماننامەی (سایکس – پیکۆ)ش، شارێکی کوردی و پارچەیەکی سەربە خاکی باشووری کوردستانە.

دکتۆر محەمەد هەمەوەندی، لە لاپەڕە (180-181)ی پەرتووکی (الفيدرالية والديموقراطية للعراق)دا، لە باسی بەڵگەنامە یاساییە نێودەوڵەتی و ناوخۆییەکانی کە پەرلەمانی کوردستان پشتی پێبەستووە بۆ راگەیاندنی فیدراڵی، لە خاڵی حەوتەمدا نووسیوێتی: (راگەیاندنی فیدراڵی پشتیبەستووە بەو هەنگاونانە یاساییانەی کە کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ یاداشتکردنی راستییەکان گرتییەبەر لە (14.4.1923)دا دەربارەی چارەنووسی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان). ئەو بەڵگەنامە یاساییانە زۆر خاڵی گرنگی لەخۆ گرتووە بۆ نموونە ئەوەیان دەخەینەڕوو: (ئێراق هیچ مافێکی بەسەر ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)ەوە نییە نە بەهۆی داگیرکردن وە نە بە بڕیاری یاساییش). هەروەها دکتۆر محەمەد هەمەوەندی، لە بابەتێکی تری خۆیدا لەژێرناوی (رەوایی راگەیاندنی فیدراڵیزم لە کوردستان)دا، کە پێشتر لە ژمارە دووی ساڵی سێیەمی تەموزی ساڵی (1994)ی (گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی)دا بڵاوکراوەتەوەو، راگەیاندنی کۆمیتەی رێکخستنی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان لە دانمارک، لەگەڵ وتارێکی تری سەیوان کاکەڕەش (بەراورد لەنێوان رژێمە فیدڕاڵەکان)دا، ئامادەیکردووەو لەژێرنوی (فایلێکی تایبەت دەربارەی فیدڕاڵیزم)دا بە چاپی گەیاندووەو، لە لاپەڕە (7)دا هاتووە: (لە بەڵگەنامە یاساییەکانی کاری ئەو کۆمیسیۆنەدا (کۆمیسیۆنی تویژینەوە لە پرسی ویلایەتی موسڵ)دا گەلێک خاڵی گرنگ هەیە کە لە راپۆرتەکەیدا تۆمارکراوە لەوانە: یەکەم: ئێراق بێجگە لە مافێکی ویژەیی، هیچ مافێکی بەهۆی داگیرکردن و یاساوە بەسەر ویلایەتی موسڵ-دا نییە).

ئەوەی کە کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ ئاماژەی پێکردووە، لە لایەک سەربەخۆیی ویلایەتی موسڵ نیشاندەدات وەکو نیشتمانی کورد، لە لایەکی تریشەوە نەبوونی هیچ پەیوەندییەکی ئەو ویلایەتە بە عارەب و بە ئێراقەوە، چونکە کۆمیسیۆنەکە زۆر بەئاشکرا باسی ئەوە دەکات کە ئێراق هیچ ماف و پەیوەندییەکی بەسەر ویلایەتی موسڵ-ەوە نەبووە، نە بەهۆی داگیرکردنی ویلایەتەکە لە لایەن ئەو

وڵاتەوە، هەروەها نە لەڕێگای بڕیارێکی یاساییش، بۆ نموونە بەهۆی ڕێکەوتنێکی دوولایەنەی نێوان باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و دەوڵەتی ئێراق یان ریفراندۆمێک یاخود بڕیاری دەزگایەکی نێودەوڵەتی لە ئەنجامی قایلبوونی هەردوو لایەن یان نەتەوەکانی هەردوو وڵاتی باشووری کوردستان و ئێراق. باشە ئەگەر ویلایەتێک، هەرێمێک یان وڵاتێک کە هیچ پەیوەندییەکی بە وڵاتێکی ترەوە نەبووبێت، ئەی چۆن دەکرێت پایتەختی ویلایەتەکە یان هەرێمەکە، یان هەر شارێکی سەربە ویلایەتەکە، لەناکاو شاری نەتەوەیەکی تری دەرەوەی ویلایەت یان هەرێمەکە یاخود وڵاتێکی تر بێت؟؟؟؟

دکتۆر محەمەد ئیحسان، وەزیری مافی مرۆڤ لەحکومەتی هەرێمی کوردستان – بەڕێوەبەرایەتی هەولێر، لە لاپەڕە (223)ی پەرتووکی (کوردستان ودوامة الحرب)دا، نووسیویێتی: (ویلایەتی موسڵ لە (16)ی دیسێمبەری (1925)دا لەدانیشتنی (37)دا بە ئێراقەوە لکێنرا، سەرەڕای ئەوەی کە ئەو کۆمیسیۆنەی کە لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە پێکهێنرابوو، لە لاپەڕە (57)ی ڕاپۆرتەکەیدا بڕیاریدابوو کە (ڕاستییەکانی باری دانیشتوان دانپێدانان بە دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ دەخاتەروو، لەبەرئەوەی کوردەکان پێنج بەش لە هەشت بەشی دانیشتوان پێکدێنن)، بەڵام کۆمەڵەی نەتەوەکان بەوەندە باوەڕی هێنا بە بەشداریکردنی کوردەکان لە وەرگرتنی مافەکانیاندا لە بەڕێوەبردن و دادگاییکردن و دامودەزگا زمانەوانییەکاندا).

ئەوەی کە لە سەرەوەدا دکتۆر محەمەد ئیحسان ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە کۆمیسیۆنی تۆژینەوە لە کێشەی ویلایەتی موسڵ، لە ڕاپۆرتەکەی خۆیدا بڕیاریداوەو پێی وایە کە ڕاستییەکانی باری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ هۆکاری دانپێدانانن بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لەو ویلایەتەدا. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە کۆمیسیۆنەکە باوەڕی تەواوی هەبووە بە کوردبوون و کوردستانی بوونی ویلایتی موسڵ، بۆیە بڕیاری ئەوەی داوە کە دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لەسەر خاکی ویلایەتی موسڵ دامەزرێت، خۆ ئەگەر

دەوڵەتە کوردییە سەربەخۆکە دروست ببایە، ئێستاکە شاری موسڵ، شارێک یان پایتەختی ئەو دەوڵەتە کوردییە دەبوو.

کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە لاپەڕە (26)ی ئەو راپۆرتەی خۆیدا کە لەژێرناوی (مسألة الحدود بين تركية والعراق)دا، بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرزی کردۆتەوە، نووسیویێتی: (ئەگەر سەیری نەخشەکەی لیسترەنج بکەین، ئاماژە بەوەدەدات کە هەولێر، موسڵ، ئامێدی و موش سەربە جەزیرەن و، عانە، تکریت و داقوق سەر بە ئێراقن).

ئەوەی کە راپۆرتەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکان باسیکردووە، کوردبوون‌و کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەسەلمێنێت، لەبەرئەوەی زۆر راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ شارێکە سەر بە جەزیرەو جەزیرەش خاکی کوردە و، لە کۆندا ناوی بۆتان بووەو دوای بەعارەبکردن ناوەکەی بۆ جەزیرە گۆڕاوە، هەروەها لەناو هێنانی شارەکانی ئێراقیشدا ناوی شاری موسڵی نەهێناوە، کەواتە شاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە.

کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە لاپەڕە (27)ی ئەو راپۆرتەی خۆیدا کە لەژێرناوی (مسألة الحدود بين تركية والعراق)دا، بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرزی کردۆتەوە، نووسیویێتی: (ویلایەتی دیاربەکر پێکدێت لە حکومەتەکانی دیاربەکر، موسڵ و ئورفە، وە ویلایەتی ئێراق لە حکومەتەکانی بەغداو بەسرا پێکدێت).

ئەوەی کە ئەو راپۆرتەی کۆمەڵەی نەتەوەکان ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی راپۆرتەکە باسی ئەوە دەکات کە ئێراق لە هەردوو حکومەتی بەغداو بەسرا پێکدێت و، موسڵیش سەربە ویلایەتی دیاربەکرە، ئەوەش بۆمان دەردەخات کە شاری موسڵ خاکی کوردەو بگرە هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە.

کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە لاپەڕە (29)ی ئەو راپۆرتەی خۆیدا کە لەژێرناوی (مسألة الحدود بين تركية والعراق)دا، بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرزی کردۆتەوە،

نووسیوێتی: (یاداشتی تورکی پەنای بردە بەر ئینسکلۆپیدیاکانی بەریتانی و فەرەنسی، کە زانیارییەکانی لەوێدا نووسراون هەمان زانیاری نێو پەرتووکە دەستییەکانن کە لەژێر چاودێری بەشی مێژووی سەر بە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی ئامادەکراون (بەرگی 11، بەشی 63، وڵاتی نێوان دوو رووبار)، کە تیایاندا باسی ئێراق بەشێوەیەکی بێ پێچوپەنا کراوە، کە دەڵێت ئێراق بریتییە لە بەشی خوارووی میسۆپۆتامیا نەک تەواوی میسۆپۆتامیا. بەشی خوارووی میسۆپۆتامیا بەشێوەیەکی ئاشکراو روون لە بەشی سەرووی میسۆپۆتامیا جیادەکرێتەوە، کە ئەوەی دووەمیان جگە لە جەزیرە، موسڵ، کفری، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و رانیە دەگرێتەوە (لاپەڕەکانی: 4، 13، 14، 15)، هەمان پێناسە بۆ ئێراق دیاریکراوە لە (تورکیای ئاسیەوی، بەرگی 1، بەشی 38 – ئاسیای تورکی، لاپەڕە 12).

بە گوێرەی ئەو دیاریکردنەی سنووری ئێراق لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان و ئینسکلۆپیدیاکانی بەریتانی و فەرەنسی و بەشی مێژوویی سەربە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە، چونکە موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و شارەکانی تریش کەوتوونەتە نێو میسۆپۆیامیای سەروو، کە بریتی بووە لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، هەرچی ئێراقیش بووە کەوتۆتە نێو میسۆپۆتامیای خوارووی. کەواتە بە گوێرەی ئەو کۆمەڵە سەرچاوەیەی کە لە سەرەوەدا ناومان بردوون، شاری موسڵ و شارەکانی تریش شاری کوردین و سەربە باشووری کوردستانن!

کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە لاپەڕە (33)ی پەرتووکی (مسألة الحدود بين تركية والعراق)دا، بە گوێرەی خەملاندنی هەریەک لە تورک، ئینگلیزو عارەب یەک بەدوای یەکدا، ژمارەی تێکڕای کوردەکانی دانیشتووی پارێزگای موسڵ بە ئێزیدییەکانەوە (179.870)و (108.157)و (122.000)، هی عارەب (28.000)و (170.663)و (119.537)و هی تورکمانیش (35.000)و (14.895)و (9.757)، ئەوە لەکاتێکدا کە لە هەموو لایەک ژمارەی کورد کەمکراوەتەوەو، هەریەک لەوان ژمارەی خۆیشی زۆر بەرزکردۆتەوە. بۆ نموونە لە لاپەڕە (37)دا باسی ئەو سەرژمێرە کراوە کە

شاندی تورکی بۆ دانیشتوانی شاری سلێمانی داوێتی بە کۆنگرەی لۆزان، ژمارەی عارەبی بە (7.000) هەزارو تورکەکانیشی بە (32.900) کەس داناون، کەچی کاتێک کە کۆمیسیۆنێکی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان لە سلێمانی بووە، داوای لەو یاریدەدەرە تورکە کردووە کە لەگەڵ کۆمیسیۆنەکە بووە، عارەب و تورکەکانی سلێمانی-یان نیشاندات، یاریدەدەرە تورکەکە رایگەیاندووە کە زانیارییەکانیان هەڵە بووە.

خۆ ئەگەر بێتوو ئێمە بەرزترین ژمارەی کورد کە هی ئینگلیزەکانە وەرگرین، ئەوکاتە ژمارەی کورد (179.870) کەسە، ژمارەی عارەب ئەگەر بێتوو هیچ لەوانەی سەرەوە وەرنەگرین، بەڵکو بە (74.000) هەزار کەس دابنێین، سەرەڕای ئەوەی کە کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ پێی زۆر بووەو رەتی کردۆتەوە (دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، وەرگێڕانی محەمەد شاکەلی، ل129)، بەڵام با ئێمە وەکو ئەوان بێویژدان نەبینو (28.000) هەزاری تورکەکانیان بۆ دانەنێین، هەروەها ژمارەی تورکمان با ناوەڕاستەکەی وەرگرین ئەوکاتە دەکاتە (14.895) کەس، لەکاتێکدا بە گوێرەی سەرچاوەی ناوبراو تورکەکان تیرە کوردەکانی کاکەیی، زەنگەنە، بەیاتو دەلوی کوردیان بە تورکمان داناوە. ئەگەر بێتوو لە کۆی (31.000) کەسی جوولەکەو ئاشووری، دە هەزاری بۆ جوولەکە دابنێین کە کوردن (چونکە تا ئێستاکەش نەوەی جوولەکە دوورخراوەکانی باشووری کوردستان لە ئیسرائیل خۆیان بە کورد دادەنێن)، ئەوکاتە ژمارەی کورد دەبێتە (189.870) هەزار کەس، هەروەها تێکڕای ژمارەی عارەب، ئاشووری و تورکمان پێکڕا دەکاتە (109.895). بە گوێرەی ئەو خەمڵاندنە، رێژەی کورد لەو سەردەمدا (63.3%)ی دانیشتوانی پارێزگای موسڵ بووە، لەهەمانکاتدا رێژەی عارەب دەکاتە نزیکەی (24.7%)ی رێژەی دانیشتوانی هەمان پارێزگا! سەرەڕای هەموو ئەمانەش ئەو کۆمیسیۆنەی کە لە لایەن نەتەوە یەکگرتووەکان لەساڵی (1924)دا دامەزراوەو، لەسەرەتای مانگی یەکی ساڵی ئایندە هاتۆتە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، لە پێناوی ئەنجامدانی توێژینەوەیەک لەسەر پرسی ویلایەتی موسڵ، رێژەی کوردی بە (70%)دا داناوە - بڕوانە: (مراجعة وتحقيق عەبدولڕەزاق مەحمود ئەلقەیسی، ولاية الموصل تقرير لجنة عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925، ص12).

مێژوونووسی بەناوبانگی کورد، پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، لە لاپەڕە (104-105)ی پەرتووکی (كركوك وتوابعها حكم التاريخ والضمير دراسة وثائقية عن القضية الكوردية في العراق)دا، نووسیوێتی: (لە کاتژمێری چوارو نیوی ئێوارەی رۆژی پێنجشەممە رێکەوتی حەڤدەی نیسانی (1919)، کۆنگرەیەکی بچووک لە بارەگای وەزارەتی دەرەوە لە لەندەن بەسترا، بە سەرۆکایەتی وەزیری دەرەوە لۆرد کورزۆن و، بەئامادەبوونی گەورە بەرپرسانی تایبەت بەدۆزی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەوەزارەتەکانی دەرەوە، شەڕ، دارایی‌و هیند، جگە لەمانەش جێگری نوێنەری باڵای بەریتانی ئارنۆڵد ویلسۆن ئامادەبوو. لەم راپۆرتە نهێنییەی کە سەبارەت بەکاری کۆنگرەکە ئامادەکرابوو، کە بریتیبوو لە حەوت لاپەڕەی گەورە، زانیاری گرنگی تێدابوو لەسەر ویلایەتی موسڵ. لە راپۆرتەکەدا هاتووە کە دەکرێت بەڕێوەبەرێتییەکی خۆجێیەتی لە کوردستان دامەزرێت و شاری موسڵ بکرێتە پایتەخت. ئەمەش بە تەواوی کوردەکان دڵخۆشدەکات).

بە گوێرەی ئەوەی کە لە کۆنگرەی لەندەن باسی لێکراوەو لە راپۆرتەکەیاندا هاتووە، ئەگەر بێتوو ئەم پێشنیازەی ناو راپۆرتەکە جێبەجێ بکرایە، ئێستاکە شاری موسڵ نەک تەنیا شارێکی کوردی و بەشێک بوو لە خاکی باشووری کوردستان، بەڵکو لە لایەک موسڵ پایتەختی نیشتمان و دەوڵەتی کوردی بوو، لە لایەکی تریشەوە نەشاری موسڵ، کەرکوک، دیالە، باقوبە، خانەقین، بەدرە، توزخورماتوو، حەویجە، مەخمورو شەنگال بەژێردەستەیی نەدەمانەوە تاوەکو ئەمڕۆ.

پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، لە لاپەڕە (127-128)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیوێتی: (کۆنگرەی قاهیرە، لە خاڵی سێیەمی کۆنووسەکەیدا بابەتی کوردستانی تێدابوو بەمشێوەیە: 3- کوردستان: پێویستە کۆمیسیۆن تەواوی ئامادەباشییەکان بگرێتە ئەستۆی خۆی کە تایبەتن بە کوردستان، کە پێویستە ئەم پلانە رەچاو بکرێت: پێویستە کوردستانی ماندێتکراو بەشێوەیەکی راستەوخۆ لە لایەن کۆمیسیاری باڵای بەریتانی بەڕێوەببردرێت، بەزۆری بەهۆی ئەنجومەنێکی ناوخۆیی کە پێکهاتبێ لە سەرۆکە کوردەکان تاوەکو

کاروباری ناوخۆی خۆیان بەڕێوەبەرن. لەهەمان کاتدا یارمەتی داراییان بدرێتێ، هەروەها یارمەتی تریش لە پێناوی پاراستنی سنووری وڵاتی نێوان دوو رووبار لەهاتنە ژوورەوەی کەسانی ناپەسەند (مەبەست کەمالییەکانی تورکیایە)، بەمەرجێک ئەو سەرکردە کوردانە دەرگای وڵات لەبەردەم بازرگانی والا بکەن و، هانی بەزۆر گرتنی سەربازی بدەن لە پێناوی ئامانجەکانی ئیمپراتۆریەتی بەریتانی. هەروەها پێویستیشە هێزێکی لیڤی کوردی پێکبهێنرێت بەسەرپەرشتی ئەفسەرانی بەریتانی و، ئەفسەرانی تریش لەگەڵیاندا بن بێئەوەی هیچ دەسەڵاتێکیان هەبێت. پێویستیشە ئەم هێزانە ئامادەکرابن بۆ (1.10.1921) بۆئەوەی شوێنی سەربازگە بەریتانییەکان بگرنەوە کە ئێستا بوونیان هەیە لە کەرکوک و موسڵ).

ئەوەی کە کۆنکرەی قاهیرە (12-30ی ئازاری 1921) باسیکردووە، کوردستانی بوونی هەردوو شاری کەرکوک و موسڵ دەگەیەنێت، چونکە کۆنگرەی قاهیرە کە بە بەشداری نوێنەری چل وڵات بەسترا، لە چوارچێوەی کوردستاندا باسی هەردوو شاری ناوبراوی کردووە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆئەوەی کە کۆنگرەی قاهیرەو بەشدارانی کۆنگرەکە کە نوێنەری (40) وڵاتی بەهێزی ئەو سەردەمی بووینە، باوەڕی تەواویان بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شارەکانی کەرکوک و موسڵ هەبووە، بۆیە لە خاڵی سێیەمی کۆنگرە کە تایبەت بوو بە کوردستان ناوی شارەکانی موسڵ و کەرکوک-یان هێناوە.

دکتۆر حامد مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (93)ی پەرتووکی (القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الأمريكي 1914-2004)دا، نووسیویێتی: (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ لە رێکەوتی (16.7.1925)دا لەڕاپۆرتەکەی خۆیدا سەبارەت بەکێشەی ویلایەتی موسڵ، کە بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانی بەرزکردبووەوە، لە خاڵی (ج)دا هاتووە: لە رابردوودا ناوی ئێراق لای دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ نائاشنا بووە وەکو ناوێک بۆ وڵاتەکەیان. هەروەها شاری کەرکوک کوردەکان دروستیان کردووە. ئەم ناوچەیەش نیشتمانیی گوتییەکان بووە کە بەر لەهاتنی عارەب بۆ باشووری ئێراق، ئەوان لەناوچەکە نیشتەجێ بووینە).

ئەوەی کە لە راپۆرتی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ-دا هاتووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شارەکانی موسڵ، کەرکوک و تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی کۆمیسیۆنەکە بە نیشتمانی کۆنی گوتییەکان ناوی دەبات، بۆ هەموو لایەکیش ئاشکرایە کە گوتییەکان کوردبووینەو، بەر لەعارەب و هەموو نەتەوەکانی تری ئەمڕۆی ناوچەکە لە باشووری کوردستان یان (ویلایەتی موسڵ) نیشتەجێ بووینە!

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (106-107)ی پەرتووکی (کوردستان لەسەردەمی ئاشتیدا)و، بەپشتبەستنی بە نامەیەکی کۆلۆنێل ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆنی (نوێنەری بالآی بەریتانی لە بەغدا)، کە لە (6)ی نیسانی ساڵی (1919)دا بۆ وەزارەتی هیندی ناردوویەتی، ویلسۆن دەڵێت: (دوو چارەسەری ئەلتەرناتیڤ هەن بۆ بەڕێوەبردنی ئەم ناوچەیە (مەبەستی ویلایەتی موسڵ)، چارەسەری یەکەمیان: دروستکردنی کوردستانێکی خاوەن ئۆتۆنۆمی و مەڵبەندەکەی لە موسڵ بێ. کە ئەمەیان چارەسەرێکە ئارەزووی کوردەکانی پێ دابین دەکرێت لەوانەشە ئەمەیان بکاتە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کاریگەرو شێوە سەربەخۆ کە کوردەکان زۆرینەی دانیشتوانەکەی بن.. دیارە دانیشتوەکانی تریش داوای دروستبوونی ویلایەتی موسڵی سەربەخۆ دەکەن.

چارەسەری دووەمیان: ئەوەیە دامەزراندنی ویلایەتی موسڵ، وەک بەشێک لە وڵاتی نێوان دوو رووبارەکە و دروستکردنی پشتێنەیەک لەچەند دەوڵەتێکی چکۆلانەی کوردیی ئۆتۆنۆمی، کە دەوری ویلایەتەکە بدەن، لەنێوان ئەو دەوڵەتە چکۆلانە کوردییانەدا (سلێمانی، رەواندز، ئامێدی، جەزیرەی ئیبن و عومەر) بن.. ئەم دەوڵەتە چکۆلانانە (الدويلات) لە لایەن سەرۆکە ناوچەییەکانەوە فەرمانڕەوایی بکرێن لەگەڵ رامیارییەکانی بەریتانیا، کە ئەمانەش یەکسەر پەیوەندییان بە بەغداوە هەبێت (راوێژکارەکان) لەم بارەدا پلەی گەورەی فەرمانی ئۆتۆنۆمی بدرێت بەو دەوڵەتە چکۆلانانەی کە نزیکن لەناوچە شاخاویەکانەوە، تا ئەو میرییانەی کە دەکەونە دەشتاییەکانەوە، ئەگەر ئەو چارەسەرە پەسەند کرا، ئەوا ئەوکات پارێزگای موسڵ، هەولێر، ئاکرێ و زاخۆشی بگرێتەوە).

له لایەک نوێنەری باڵای بەریتانی لە بەغدا (کۆلۆنێل ویلسن ئارنۆڵد)، پێشنیاری دامەزراندنی کوردستانێکی ئۆتۆنۆم کە مەڵبەندەکەی لە موسڵ بێت دەکات، بەڵگەیەکە بۆ کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری سەر بەو ویلایەتە. کاتێک کە نوێنەری باڵای بەریتانی پێشنیاری ئەوە دەکات کە شاری موسڵ بکرێت بە مەڵبەندی کوردستانێکی ئۆتۆنۆم، ئەو دڵنیایە لە کوردستانێتیی ئەو شارە (موسڵ)، بۆیە ئەو پێشنیازە دەکاتن. لە لایەکی تریشەوە نوێنەری باڵای ئینگلیز پێشنیاری دامەزراندنی چەند دەوڵەتێکی چکۆلانەی کوردی دەکات کە لەچەندین شارو ناوچەدا، دواتریش شارەکانی موسڵ، هەولێر، ئاکرێ و زاخۆ بگرێتەوە، ئەوەش بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ-ە، چونکە دیارە ناوبراو شاری موسڵ و شارەکانی تریش بە شاری کوردیی و کوردستانیی دەزانێت، بۆیە ئەو پێشنیارانە دەکات.

مام جەلال، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، لەپەیامی سەری ساڵی (2005)دا بۆ جەماوەری کوردستان کە لەژێر ناوی (مام جەلال: پێویستە بەبەشداری چالاکانە بوونی کورد لەئەنجومەنی داهاتوودا بسەلمێنین)دا، کە لە کوردستانی نوێ ژمارە (3562)ی دووشەممە (3.1.2005)دا لە لاپەڕەکانی (2-3)دا بڵاوکراوەتەوە، هەڤاڵ مام جەلال لە لاپەڕە (2)دا دەڵێت: (تەنانەت لەبڕگەیەکدا کە لە لایەن نوێنەری ئینگلیز لەکۆمیتەی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) هاتووە دەڵێ: نکۆڵیکردنی پێناسەی نەتەوەیی ناوچەی کەرکوک هەڵتەکاندنەوەی بڕیاری (کۆمەڵەی نەتەوەکان)ە کە ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر ئێراق).

ئەوەی مام جەلال باسی کردووەو پشتی پێبەستووە، کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە مام جەلال باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ بە مەرج خراوەتە سەر دەوڵەتی ئێراق، ئەگەر بێتوو عارەبەکانی ئێراق نکۆڵی لە پێناسەی نەتەوەیی ناوچەی کەرکوک کە (ناسنامەی شارو پارێزگای کەرکوک ناسنامەی نەتەوەیی کوردییە) بکەن، ئەوکاتە بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان بەلکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە هەڵدەوەشێتەوە. لە سەرەوەدا مام جەلال و کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەوەمان بۆ دەردەخەن کە ویلایەتی موسڵ هەرگیز بەشێک نەبووە لە ئێراق، چونکە باسی لکاندن و خستنەسەر دەکەن، لە لایەکی تریشەوە عارەبە

شۆڤینیستەکانی ئێراق نەک هەر نکۆڵیان لە پێناسەی نەتەوەیی ناوچەی کەرکوک کردووە، بەڵکو هەردەم لە هەوڵی سڕینەوەی پێناسەی کوردێتیی و کوردستانێتیی دانیشتوانی کەرکوکدا بوون و، بەسەدان هەزار کوردیان لەو شارە بەزۆر راگواستەوەو، لە شوێنی کوردەکاندا سەدان هەزار خێزانی عارەبی هاوردەی داگیرکەریان لە ناوەڕاست و باشووری ئێراق هێناو لە شوێنی کوردە راگوێزراوەکان نیشتەجێیان کردن. باشترین بیرۆکە بۆ گەڕانەوەی ماف بۆ مافخوراو، زیندووکردنەوەو بەبیرهێنانەوەو کارکردنە لە پێناوی هەڵوەشاندنەوەی بڕیاری لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە بیانۆی ڕێز نەگرتن لەو بڕگەیەی کۆمەڵەی نەتەوەکان کە مام جەلال باسی دەکات.

سەرچاوەکانی بەشی دووەم

(بەڵگەنامەی نەتەوە یەکگرتووەکـــــــــــان):

1- مام جەلال، المنار الكوردي، العدد (49)، الجمعة (8.5.1998)، نصف شهرية سياسية يصدرها الاتحاد الوطني الكوردستاني – مكتب الخارج.
2- الدكتور فاضل حسين، مشكلة الموصل دراسة في الدبلوماسية العراقية- الانگليزية-التركية وفي الراي العام، الطبعة الثانية، مطبعة اسعد-بغداد- 1967.
3- دکتۆر فازل حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، وەرگێڕانی محەمەد شاکەلی، چاپخانەی خاک، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
4- دکتۆر وەلید حەمدی، کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، چاپی دووەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپخانە ئۆفسێتی هەواڵ، باشووری کوردستان - سلێمانی 1999.
5- محەمەد ئەمین زەکی، کورتەیەکی مێژووی کوردو کوردستان، بەرگی یەکەم 1931، بەرگی دووەم 1937، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان - سلێمانی، چاپی نوێ 2000.
6- حەمید رضا جلائی پور، المشكلة الكوردية، ترجمة وتقديم، د. محمد علاءالدين منصور، مركز دراسات الشرقية جامعة القاهرة 2000.
7- دکتۆر نوری تاڵەبانی، کێشەی کوردستانی باشور لەچوارچێوەی یاسای نێودەوڵەتیدا، وەرگێڕانی دکتۆر ئازاد شێخانی، گۆڤاری کەرکوک 6، ژمارە (2)، ساڵی دووەم، پاییزی 2000، گۆڤارێکی روناکبیری گشتی وەرزی‌یە کۆمیتەی باڵای ئاوارەکان و کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بە هاوبەشی دەریدەکەن.
8- دکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملو، کوردستان و کورد لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابووری، وەرگێڕانی عەبدوللا حەسەن زادە، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا- 1973.
9- دکتۆر جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، وەرگێڕانی کوردۆ عەلی، بنکەی چاپەمەنی ئازاد، سوید، 1985.

10- نجم عمر السورچي، مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000، سليمانية – جنوب كوردستان 1998.
11- دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، بزوتنەوە نەتەوایەتی‌یەکانی کورد، سوید 1996.
12- دکتۆر کامەران ساڵەیی، ئۆتۆنۆمی و سیاسەتی نێونەتەوەیی، سیاسەتی دەولی، ژمارە (2) تەموزی (1994). سیاسەتی دەولی، گۆڤارێکی وەرزییە سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی دەریدەکا.
13- د. کامەران ساڵەیی، ئۆتۆنۆمی و سیاسەتی نێونەتەوەیی، فێبریوەری 1995.
14- ئەحمەد خواجە، چیم دی شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی مەزن، بەرگی یەکەم - بەشی یەکەم، چاپخانەی شەفیق-بەغدا 1968.
15- دکتۆر سەربەست تۆفیق، هل ان الاعتراف القانونی (الدستوری) بحق تقرير المصير للشعب الكوردی معناه الانفصال؟ ام .. ام انه حق مشروع، كوبنهاون – دانمارک 1991.
16- دکتۆر سەربەست تۆفیق، الفيدرالية الكوردستانية والتوقعات المستقبلية دراسة قانونية، قوس للطباعة، دانمارک – كوبنهاون 1995.
17- دەستەیەک لە رووناکبیرانی کوردستان، هەقمانە ئەگەر نیگەرانبین.
18- دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، بایەخی جیۆپۆلەتیکیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، باشووری کوردستان - سلێمانی 2000.
19- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردو کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژوویيدا، وەرگێڕانی ئازاد عوبێد، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان - هەولێر 2005.
20- سلام العبودي، جريدة التاخي، العدد (4536)، الاحد (17.7.2005)، جريدة رسمية للحزب الديموقراطي الكوردستاني.
21- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، أقليم كوردستان العراق دراسات فی التكوين القومي للسكان، الطبعة الثالثة، جنوب كوردستان – هەولێر 1999.
22- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، دهۆک – نینوی دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان، مركز كوردستان للدراسات الاستراتيجية، جنوب كوردستان – سليمانية 2005.

23- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، الانفال، العدد 6، سنة السادسة 2005، مجلة تصدرها وزارة حقوق الانسان وشؤون المرحلين والمؤنفلين.
24- ئەحمەد شەوکەت، الشبک الکورد المنسيون، مطبعة وزارة الثقافة، جنوب کوردستان – سليمانية 2004.
25- خەسرەو گۆران، کورد لە پارێزگای موسڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.
26- سەلام ناوخۆش، هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە عێراقی عەرەبی‌یەوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژیان، باشووری کوردستان - هەولێر 2000.
27- سەلام ناوخۆش، مافی مێژوویی غەیرە کورد بەسەر کوردستان، چاپخانەی ئۆفیسێتی هەتاو، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – هەولێر 2004.
28- حوسێنی مەدەنی، کوردستان و ئیستراتێژی دەوڵەتان، بەرگی یەکەم، نۆڤێمبەری 2000.
29- دکتۆر یەحیا خەشاب، شەرەفخانی بەدلیسی، شەرەفنامە، هەژار کردویە بە کوردی، کۆڕی زانیاری کورد لە چاپی داوە، چاپخانەی نعمان-نەجەف- 1973.
30- عەدنان حوسین، الاتحاد، طبعة لندن، العدد (444)، الجمعة (26.10.2001)، السنة التاسعة، جريدة اسبوعية سياسية، الصحيفة المركزية للاتحاد الوطني الکوردستاني.
31- الدکتور محمد هماوندي، الفيدرالية والديمقراطية للعراق، من منشورات ئاراس، مطبعة وزارة التربية، الطبعة الاولى، جنوب کوردستان – هەولێر 2002.
32- دکتۆر محەمەد هەماوەند، فایلێکی تایبەت دەربارەی فیدراڵیزم، ئامادەکردنی راگەیاندنی کۆمیتەی رێکخستنی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان لە دانیمارک.
33- دکتۆر محەمەد ئیحسان، کوردستان ودوامة الحرب، من منشورات دار ئاراس، الطبعة الثانية، هەولێر – جنوب کوردستان 2001.
34- عصبة الامم، مسألة الحدود بين ترکية والعراق، وهو التقرير الذي رفعته البعثة المؤلفة وفقا لقرار المجلس في (30 أيلول 1924)، طبع في مطبعة الحکومة ببغداد.
35- مراجعة وتحقيق عەبدولڕەزاق مەحمود ئەلقەیسی، ولاية الموصل تقرير لجنة عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع الترکي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-

1925،مركز الدراسات الكوردية (کوردۆلۆجی)، مطبعة رەنج، باشووری کوردستان – سلێمانی 2009.
36- دكتور كمال مظهر احمد، كركوك وتوابعها حكم التاريخ والضمير دراسة وثائقية عن القضية الكوردية في العراق، الجزء الاول مطبعة رينوين.
37- دکتۆر حامد مەحمود عيسا، القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الأمريكي 1914-2004، مكتبة مدبولي، مصر، الطبعة الاولى .2005
38- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لەسەردەمی ئاشتیدا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2000.
39- جەلال تاڵەبانی، مام جەلال: پێویستە بە بەداری چالاکانە بوونی کورد لە ئەنجومەنی داهاتوودا بسەلمێنین، کوردستانی نوێ، ساڵی چواردەهەم، ژمارە (3562)، رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (3.1.2005). کوردستانی نوێ، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.

بەشی سێیەم

مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ لە بەڵگەنامـــــــــە بیانییەکـــــــــاندا:

بەڵگەنامە بیانییەکان ژمارەیان (276) بەڵگەنامەیەو (166) سەرچاوەی بۆ بەکارهاتووە. هەموو مێژوونووس، گەڕیدە، جوگرافیناس و نووسەرە بیانییەکان تەواوی شاری موسڵ بە شارێکی کوردی یان وەکو پارێزگایەکی سەربە باشووری کوردستان ناودەبەن. هەشیانە ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی کوردیی یان بە بەشێکی کوردستان ناودەبات. بۆ زیاتر ئاشنا بوون بە بەڵگەنامەکان لە خوارەوەدا یەکە یەکەی بەڵگەکان دەخەینەڕوو:

کۆمەڵێک لە پسپۆران و ئەفسەرانی رامیاری بەریتانی، لە لاپەڕەکانی (12-13)ی پەرتووکەکەی بەناوی (کورد و کوردستان)دا نووسیویانە: (کوردستانی باکوور ئەم ویلایەتانە دەگرێتەوە: دیاربەکر، (معمورة العزیز)، ئەرزەڕووم، ڤان و بەتلیس. کوردستانی خوارووش ئەم ویلایەتانەی گرتۆتە باوەش: تەواوی ویلایەتی موسڵ و چەند بەشێکی ویلایەتی بەغدا، بەشەکانی تری کوردستانی خواروو دەکشێن تادەگەنە پشت سنووری ئێران).
ئەو ئاماژەیەی ئەو کۆمەڵە پسپۆرو ئەفسەرە بەریتانییە، بەڵگەیەکی گرنگ و پڕ بایەخی کوردستانیی بوونی شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ-ە، کاتێک کە ئەوان تەواوی ویلایەتی موسڵ و بەشێک لە ویلایەتی بەغدا بە کوردستان دەزانن، مادام تەواوی ویلایەتی موسڵ کوردستان بێت، کەواتە شاری موسڵ-یش وەکو شارێکی ئەو ویلایەتە، هەم خاکی کورد و هەم شارێکی باشووری کوردستانە.

کۆمەڵێک لە پسپۆران و ئەفسەرانی رامیاری بەریتانی، لە لاپەڕە (22)ی پەرتووکی ناوبراودا نووسیویانە: (لە کوردستانی باشووردا هەندێک شاری کوردنشینی تر هەن وەک (جەزیرەی ئیبنو عومەر)، زاخۆ، ئاڵتون کۆپری، هەولێر، کەرکوک، رواندز، سلێمانی، کۆیە، موسڵ، کە پایتەخت و بازاڕی هەرێمن و بەشێوەیەکی ئاسایی زۆربەی دانیشتوانیان کوردن).

به بۆچوونی ئەو کۆمەڵە پسپۆرو ئەفسەرە بەریتانییە، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە کوردییەکانی سەربە باشووری کوردستان، چونکە ئەوان راشکاوانە باسی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەکەن و، ناوی ئەو شارەیان وەکو شارێکی باشووری کوردستان بردووە.

پرۆفیسۆر دکتۆر جویس بلۆ، کە بە رەگەز بەلجیکییە، لە لاپەڕە (13)ی پەرتووکی (دۆزی کورد لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی‌و سۆسیۆلۆجی)دا نووسیویێتی: (کوردستان یاخود نیشتمانی کوردەکان لەناو دڵی ئاسیای ناوەڕاستدایە، لە ناوچەیەکی شاخاوی فراواندا کە رووبەرەکەی لە سەرووی (530.000) هەزار کیلۆمەترەو، لە کەنداوی ئەسکەندەرییەوە تا کەنداوی فارس بەشێوەی مانگی یەکشەوە لەناو زنجیرە شاخ و دەشتەکانی کەناری قەفقاز لە باکوورو، تەورێزو هەمەدان لە رۆژهەڵات و، دوو رووبار لە باشوورو روژئاوایدا هەڵکەوتووە).
بەگوێرەی سنووری باشوورو رۆژئاوای کوردستان کە دوو رووبارە، شاری موسڵ بەتایبەتی بەشی روژهەڵاتی دەکەوێتە کوردستان، بۆیە دەتوانرێت ئەمەش وەکو بەڵگەنامەیەک بۆ کوردستانێتیی ئەو شارە بەکاربهێنرێت.

دکتۆر جویس بلۆ، لە لاپەڕە (53)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (زرنگکاری (سیاسەتی) ئینگلیز ئەوەبوو کە شاری موسڵ بکا بە بەشێک لە ئێراق. لە تشرینی یەکەمی ساڵی (1922)دا هێزێکی گەورە لە عارەبەکان بە فەرماندەیی ئەفسەرانی ئینگلیزی و هیندی هێرشیان کردە سەر ئەو خاکانەی کە ناڕێکبوون لەسەری لە نێوان دووڕووبار (بین النهرین)داو ئامانجیان بەئاشکرا بریتی بوو لە (بەرگری کردن لە براکان و رزگارکردنیان لەهێرشی توندوتیژی تورکەکان)و سەرئەنجام شاری موسڵیان بۆ شارێکی عارەبی گۆڕی).
لە سەرەوەدا بۆچوونەکان و بیروڕای (پرۆفیسۆر دکتۆر جویس بلۆ)مان بەئاسانی بۆ دەردەکەوێت، ئەویش ئەوەیە کە پرۆفیسۆری ناوداری بەلجیکی شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی دادەنێت، چونکە ناوبراو لە باسی نیازەکانی ئینگلیز سەبارەت بەو شارە، باسی ئەوە دەکات کە ئینگلیزەکان دەیانەوێت موسڵ بکەن بە بەشێک لە ئێراق، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نە شاری موسڵ و هەروەها نە

ویلایەتەکە پێشتر بەشێک نەبوونە لە ئێراق یان خاکی عارەبی، بەڵکو لە هەوڵی ئەوەدان بیکەن بە بەشێک لەو وڵاتە. هەروەها دکتۆر جویس بلۆ باسی ئەوەشمان بۆ دەکات کە هێزەکانی عارەب، ئینگلیزو هیندی بە یەکەوە کوردستانیان داگیرکردو لە ئەنجامیشدا توانییان باری دیمۆگرافیای شاری موسڵ و زۆر ناوچەی تری کوردی و کوردستانیی بگۆڕن، بەتایبەت شاری موسڵ کە لە شارێکی کوردییەوە خەریکە بە تەواوی بیگۆڕن بۆ شارێکی عارەبی و ئێراقی.

محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕە (14)ی پەرتووکەکەی خۆیدا (کورتەیەکی مێژووی کورد و کوردستان)، وە بەپشتبەستنی بە نووسەر (جەی. مالکۆلم لیسترەنج)، کە لە لاپەڕە (88)ی پەرتووکەکەیدا (وڵاتانی خەلافەتی رۆژهەڵات)دا دەڵێت: (لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا (دەیەمی زایینی) خەڵکی موسڵ بەشێوەیەکی گشتی کورد بووینە).
ئەوەی کە مێژوونووس و رۆژهەڵاتناسی ناوداری ئینگلیز (جەی. مالکۆلم لیسترەنج – Guy M. Le Strange)، کە لە ماوەی ساڵانی نێوان (1854–1933)دا ژیاوە نووسیویەتی، کوردستانیی بوون و کوردبوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە مێژوونووسی ناوبراو تەواوی دانیشتوانی شاری موسڵ لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا/ دەیەمی زایینیدا بە کورد دادەنێت. هەر شارێکیش تەواوی دانیشتوانەکەی کورد بووبێت، کەواتە شارێکی کوردستانی و کوردی بووە. بەڵام هەمووومان دەزانین کە دوای داگیرکارییەکانی عارەب و ئیسلام ئەوەی کە ناویان ناوە (فەتح) کردن، ئەو شارە (موسڵ)یان بەرە بەرە بەعارەب کردووە.

جەبار سابیر، لە وتارێکیدا کە لە لاپەڕە (9)ی کوردستانی نوێ، ژمارە (3307)، سێشەممە (2.3.2004)دا، لەژێر ناونیشانی (کەرکوک شارێکی کوردستانییە)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویەتی: (بەپێی بەڵگەکانی م. دیانۆکوف کە لە پەرتووکی (میدیا)دا باسیدەکات شاری موسڵ–یش هەر کورد دروستی کردووە، دیاکۆنۆف دەڵێت: پیاوێک ناوی (نین) بوو ئەو شارەی دروستکرد، ئەو پیاوە کورد بوو بۆیە گووتیان نین ئاوەدانی کردۆتەوە واتە نین ئاوا بە تێپەڕبوونی رۆژگار بۆتە نەینەوا).
ئەوەی کە (م. دیانۆکوف) ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوون و کورد بوونی شاری موسڵ–ە، چونکە ئەگەر بێتوو هەر شارێک لە لایەن هەر

نەتەوەیەک دروست بکرێت، ئەوکاتە شارەکە هی ئەو نەتەوەیە. سەبارەت بە موسڵ-یش کە کوردێک بەناوی (نین)ەوە ئەو شارەی لەسەر خاکی کورد و لە باشووری کوردستان دروست کردووە، بۆیە شارەکە شارێکی کوردییەو سەربە کوردستانە. بۆ زۆرتر روونکردنەوە (بڕوانە: بێدەنگی لەو فڕۆکەوانانەی.. هەڵەبجەیان کیمیابارانکرد تاوانە!!، نووسینی دەرسیم دیبەگەیی، کە لە رۆژی یەکشەممە (1.8.2004)دا لەژمارە (167)ی رۆژنامەی (میدیا)دا بڵاوکراوەتەوە، دواتریش لە ماڵپەڕەکانی (کلاورۆژنە، دەنگەکان، کوردستان نێت و کوردستان پۆست)دا بڵاوکراوەتەوە)، لەو وتارەدا هاتووە: (دووەم شاری کورد شاری (نین= نوون ئاوا) کە بەم دواییە زرنگکاری (سیاسەتی) عارەبی ئێراقی، بۆ تێبزرکردنی راستی و بۆ بەعارەبکردنی کردی بە موسڵ. ناوی (نین ئاوا= نوون ئاوا) واتا شاری یان گوندی – نون – کە زۆر کەس دەڵێن بە ناوی (نون) پێغەمبەر کراوە، چونکە لە سەردەمی ئەودا دروستکراوە. ئەو نوون پێغەمبەرە کوردەی کە قورئانیش لە سورەتی الانبیاء- ئایەتەکانی ژمارە (87–88)دا ئاماژەی پێکردوە.

تۆربن روگبێرگ راسموسن، لە وتارێکدا لەژێرناوی (کورتە باسێکی مێژوو، جوگرافیا، دانیشتوان، رامیاریو ئابووری ئێراق)دا، کە لە لاپەڕەکانی (65–69)ی (پەرتووکی رێنوێنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست–زانیاری دەربارەی وڵاتانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئەفریقیای باکوور)دا، بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە (65)دا نووسیوێتی: (موسڵ گەورەترین و سەرەکیترین شارە لە ناوچەی کوردەکان و ژمارەی دانیشتوانی نزیکەی یەک ملیۆن کەس دەبێت).

ئەوەی کە نووسەری دانمارکی (تۆربن روگبێرگ راسموسن)، ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی زۆر گرنگ و بە نرخی کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارەمان دەداتە دەست، چونکە نووسەری دانمارکی ناوبراو شاری موسڵ بە گەورەترین و سەرەکیترین شار لە ناوچە کوردییەکان دادەنێت، مادامیش موسڵ گەورەترین و سەرەکیترین شار بێت لە ناوچەی کوردەکات، کەواتە گەورەترین و سەرەکیترین شاری کوردیشە لە باشووری کوردستان.

ئینسکلۆپیدیای (Gyldendals Leksikon) واتە (ئینسکلۆپیدیای دۆڵی زێڕینی)، لە لاپەڕە (654)داو لەباسی موسڵ-دا نووسیویێتی: (موسڵ شارێکە لە ئێراق. ژمارەی دانیشتوانی (1.4) ملیۆن کەسە. شارێکی کوردیی و پڕ لە نەوتە لە باکووری ئێراقدا. شاری موسڵ لە سەدەکانی ناوەڕاستدا شارێکی بازرگانی گرنگ بووەو بە دروستکردنی قوماشی مۆسلین بەناوبانگ بووە).

ئینسکلۆپیدیای زێڕینی دانمارکی، زۆر بە ئاشکراو راشکاوانە باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە شاری موسڵ شارێکی کوردییەو دەکەوێتە باکووری ئێراق (باشووری کوردستان)، هەروەها ئەو ئینسکلۆپیدیایە تەواوی شاری موسڵ بەهەردوو کەناری چەپو کەناری راستی شارەکە بەهی کورد دەزانێت، بۆیە دەکرێت ئەوەی کە سەبارەت بەو شارەیە لەو ئینسکلۆپیدیایەدا هاتووە وەکو بەڵگەنامەیەکی گرنگ بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شارەکە سەیری بکرێت. هەر بەتەنیا دەوڵەمەندی و بوونی نەوت لەو شارو ویلایەتەدا وای لە تەواوی دراوسێ چڵێسەکانمان کردووە، هەوڵی زەوتکردن و دەستبەسەر داگرتنی ئەو ناوچەیە بدەن و، هەوڵی گۆڕینی سیمای کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارە دێرینەی کوردستان بدەن و، کوردی رەسەنی شارەکە بەزۆر راگوێزن و عارەبی هاوردەو داگیرکەر لە شوێنی ئەواندا لە شارەکەدا نیشتەجێ بکەن.

مێژوونووسی بەناوبانگی روسی، میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی (کێشەی کورد 1891-1917)دا، نووسیویێتی: (لە سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، کورد لە ناوچەیەکی فراواندا ئەژیا. لە رۆژهەڵاتەوە، لە هەمەدان و ورمێ (ئێستا رەزائییەی پێ ئەڵێن)و خوی و ماکۆوە، هەتا هێڵی بریجیک و مەلاتیاو ئەرزنجان لە رۆژئاواوا درێژ ئەبێتەوە. لێرەشەوە بەرەو خوار هەتا خانەقین و کورکوک و موسڵ و حەڵەب ئەکشێت. لە باکوریشەوە لە جولفە و قارس و ئەرزڕۆمەوە دەست پێئەکات).

مێژوونووسی رووسی لازاریڤ، لە دەستنیشانکردنی سنووری کوردستان و شارەکانیدا، شاری موسڵی خستۆتە ناو سنووری کوردستان و وەکو شارێکی سەربە کوردستان ناوی بردووە، ئەمەش دەبێتە بەڵگەیەکی بەنرخ بۆ سەلماندنی کوردستانێتیی ئەو شارە.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية 1891-1917)دا، دەڵێت: (پێوانەی کوردستان لە چوار سەد هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشە زۆرترە، (واتە بەقەد پێوانەی تەواوی ئینگلتەرە، ئێرلەندا، بەلجیکا، هۆڵەنداو دانمارک). هەروەها لەنێو ئەو سنوورەدا (کوردستان) چەندین ناوچەی مێژوویی‌و نەژادی هەبووە وەکو ئەوانەی خوارەوە: ئەرمینیای (تورکی) خۆرئاوا، کە لە راستیدا کوردستانە، هەروەها ئازربێجانی (ئێرانی) باشوورو (ویلایەتەکانی ئەرزڕۆم، وان، بەتلیس، خارپووت، (مارموت عەزیز)، ئامەد، حەلەب و ویلایەتی موسڵی تورکی. لەگەڵ سابڵاغ، ورمێ، تەورێزو پارێزگاکانی کرماشان و ماکۆ لە ئێران).

لێرەدا دووبارە لازاریڤی مێژوونووس ئاماژە بە ویلایەتی موسڵ دەکات و دەیخاتە نێو سنووری کوردستان، کەواتە مادام ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردیی و بەشێکی کوردستان بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتەکە بە شاری موسڵ-ی پایتەختیشەوە خاک و شارو نیشتمانیی کوردن.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (38)ی هەمان سەرچاوەدا، دەڵێت: (دوای شەڕی جیهانی یەکەم زۆربەی هەرە زۆری کورد لەم ویلایەتانەدا بوون: ئەرزڕۆم، وان، بەتلیس، خارپوت (مارموت و عەزیز)، ئامەد (دیاربەکر)، حەلەب و ویلایەتی موسڵ لە دەوڵەتی عوسمانی).

ئەو ئاماژە پێکردنەی مێژوونووسی روسی لازاریڤ، بەناو هێنانی ویلایەتی موسڵ وەکو ویلایەتێکی کوردنشین، بەڵگەیەکی تری سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی تەواوی ویلایەتەکەیە بە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە). لە بیریشمان نەچێت لازاریڤ باسی دوای شەڕی یەکەمی جیهانی دەکات و شاری موسڵ بە یەکێک لەو شارانە دادەنێت، کە تا ئەوکاتیش زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کورد بووە.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕەکانی (66-67)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراودا، نووسیوێتی: (بەشێک لە کوردەکان لە شارەکانی تورکیاو ئێراندا ئەژین

(نیازی لە شارە کوردەکانی تورکیاو ئێرانە-وەرگێڕ) وەک شاری موسڵ، ورمێ، سنە، وان و ئامەد (دیاربەکر) بۆ یەکەم جار لەو شوێنانە چینی کرێکاری پێشڕەو و دەستەی رۆشنبیران لەدایکبوو).

بەڵام لە وەرگێڕدراوە عارەبییەکەی ئەکبەر ئەحمەد، لە لاپەڕە (72)دا بەمشێوەیە نووسراوە: (کوردەکان لە هەندێ شاری کەم لە هەر یەک لە کوردستانی تورکیاو ئێراندا ئەژین وەک (موسڵ، سلێمانی، سابلاخ، ورمێ، وان و ئامەد (دیاربەکر).

ئەوەی لێرەدا لازاریڤ باسی کردووە، بەڵگەیەکی ترە بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ، چونکە مێژوونووسی ناوبراوی روسی ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردستانی تورکیاو کوردەکانی تورکیا دەبات. کەواتە شاری موسڵ و ویلایەتەکە هیچ پەیوەندییەکیان نە بە عارەب و نە بە ئێراقەوە نەبووە، بەڵکو ئەو شارە شارێکی کوردی و سەربە خاکی کوردستان بووە.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (78)ی هەمان سەرچاوەدا، نووسیوێتی: (لە ساڵەکانی هەشتای سەدەی نۆزدەهەمدا، لە کوردستانی تورکیادا، روسیا کۆنسۆلخانەیەکی گشتی لە ئەرزڕۆم، کۆنسولخانەیەکیش لە موسڵ وە لە شاری وانیش جێگرێکی کۆنسۆلخانەی هەبوو. بەریتانیاش چەند کۆنسۆلخانەیەکی لە ئەرزڕۆم، وان، موسڵ و دیاربەکر کردەووە. فەرەنساش لە ئەرزڕۆم و موسڵ-دا کۆنسۆلخانەی کردەووەو لە دیاربەکریش جێگرێکی کۆنسولخانەی دانا. لەدواییشدا روسیا کۆنسۆلخانەیەکی پۆستەی لە بایەزیدو بەتلیس دامەزراند. هەرچی ئەڵمانیایە ئەوە تەنیا لە موسڵ هەیبوو).

ئەوەی لە سەرەوەدا مێژوونووسی ناسراوی روسی لازاریڤ ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردستانی تورکیا دەبات، کاتێک کە باسی کۆنسۆلخانەکانی روسی، بەریتانی، فەرەنسی و ئەڵمانی دەکات لە کوردستانی تورکیادا، ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردی سەر بەو پارچەیەی کوردستان دەبات. لازاریڤ لە لایەک کە ناوی شارەکە وەکو شارێکی کوردستانی دەبات ئەوە بایەخێکی گرنگی هەیە بۆ ئێمەی کورد، گرنگ ئەوەیە سەربە کوردستان بێت گرنگ نییە سەربە کام پارچە بێت باشوور، باکوور، رۆژهەڵات یان رۆژئاوا، لە لایەکی

تریش دەریدەخات کە نە شاری موسڵ و نە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندیەکیان بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە، بۆیە دەکرێت ئەمەش وەکو یەکێک لە بەڵگەکانی سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ بەکاربهێنین.

مێژوونووسی روسی میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (508)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية 1891-1917)دا، دەڵێت: (لە سەرەتای تشرینی دووەمی ساڵی (1918)دا هێزەکانی ئینگلیز کوردستانیان بە تەواوی داگیرکرد، ئەمەش لەدوای ئاگربەستی (مۆدروس)و بەپێچەوانەی ئەو ئاگربەستە ئینگلیزەکان دەستیان بەسەر شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ-دا گرت).

ئەو ئاماژە پێکردنەی مێژوونووسی ناسراوی رووسی لازاریڤ، بەوەی کە باسی ئەوە دەکات لە ساڵی (1918)دا هێزەکانی بەریتانیا کوردستانیان داگیرکردو دەستیان گرت بەسەر شارو ویلایەتی موسڵ-دا، بەڵگەیەکی بەنرخە بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ بە تەواوی، چونکە ناوبراو راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە دوای ئاگربەستی مۆدرۆس ئینگلیزەکان کوردستان (شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ-یان گرت). کەاتە لازاریڤ، باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ بە یەک خاک و یەک نیشتمان دادەنێت. مادام کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر یەکبن، کەواتە شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ، شاری سەربە باشووری کوردستانن.

میخائیل لازاریڤی مێژوونوسی روسی، لە لاپەڕە (108)ی وتارێکی خۆیدا لەژێر ناوی (کورد و کوردستان)دا کە لە لاپەڕەکانی (103-146)ی پەرتووکی (چەند وتارێکی کوردناسی)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (یەدەگی نەوت لەژێر خاکی کوردستاندا ئێجگار گەورەیە. لە هەمووشیان دەوڵەمەندو بە بەرهەم تر کانە نەوتەکانی کەرکوک (کوردستانی ئێراق)ە، ئەم کانانە کەوتوونەتە پێدەشتە باشوورییەکانی زاگرۆسەوەو بایەخێکی جیهانیان هەیە. بە بەراورد بەماندا بەشێوەیەکی کەمتر لە هەندێ شوێنی تری کوردستانی ئێراقدا، بۆ نموونە لە سەرووی موسڵ-ەوەو لە ناوچەی خانەقین نەوت دەردەهێنرێت).

کاتێک کە لازاریڤ باسی یەدەگی نەوتی کوردستان دەکات، ئاماژە بەوە دەدات کە یەدەگی نەوتی کوردستانی ئێراق بە پلەی یەک لە کەرکوک و بەشێوەیەکی کەمتریش لە باکووری شاری موسڵ و هەروەها لە خانەقین دەردەهێنرێت. ئەمەش ئەوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە کە مێژوونووسی بەناوبانگی روسی هەر سێ شارەکەی (کەرکوک، موسڵ و خانەقین) بە سێ شاری کوردی سەربە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) دادەنێت. لەوبارەدا دەتوانین لە لایەک بڵێین شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، لە لایەکی تریش نە شاری موسڵ و نە ویلایەتەکە هیچ پەیوەندییەکیان بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە.

مێژوونوسی روسی میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (22)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان فاکتەرەکانی دروستبوونی کێشەکە)دا نووسیویێتی: (چاڵگەکانی نەوتی کەرکوک (کوردستانی ئێراق)، کە لە دامێنی کۆتاییە باشوورییەکانی زنجیرەی زاگرۆس هەڵکەوتوون، بە دەوڵەمەندترین و بە بەرهەمترین کانگا نەوتییەکان دادەنرێن و لەسەر ئاستی جیهاندا شوێنێکی گرنگیان هەیە. هەروەها گەلێ چاڵگەی تری نەوت لە کوردستانی ئێراق هەن، هەرچەندە ناگەن بەوانەی کەرکوک، لەگەڵ ئەوەشدا بە سەرچاوەی گرنگی نەوت دادەنرێن وەکو چاڵگەکانی باکووری موسڵ و ئەوانەی نزیک خانەقین).

دیسان و بۆ جارێکی تریش مێژوونووسی رووسی لازاریڤ، لە باسی چاڵگەکانی نەوت لە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)دا، شارەکانی کەرکوک، موسڵ و خانەقین وەکو سێ شاری کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناودەبات، کەواتە بە بۆچوونی لازاریڤ شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانەو، هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە.

رۆژهەڵاتناسی روسی، پیوتەر لێرخ (1828-1884) لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (دراسات حول الاكراد واسلافهم الخالديين الشماليين)دا، بەپشتبەستن بە لاپەڕە حەوتی ئەو پەرتووکە ڕێزمانەی کە (گارزۆنی) ئەندامی کۆمەڵەی رۆما بۆ پڕوپاگەندە، سەبارەت بە زمانی کوردی نووسیبووی، دەڵێت: (ب. گارزونی) دەڵێت: (یەکەم موژدەبەخش (ب. لیوبولدو سولدینی) لە ساڵی (1760-1779) کە خەڵکی

دۆمینیکان بوو لە زاخۆو لەسەر خاپور ژیا. بە زۆری پێدەچێ سولدینی یەکێک لەو گەڕیدانە بێت کە لە دۆمینیکانەوە هاتبێت و بەگوێرەی ئەو هەواڵانەی کە بەدەست گەڕیدە (بیورتستول) کەوتبێت لە قوستەنتینەوە لە ساڵی (1778)دا لە رێگای باوکە رۆفائیل زێرۆفۆنسکی، چەندین ساڵ بەسەریەکەوە لە کوردستان لە ناوچەیەک کە دەکەوێتە باکووری موسڵ دەژیان و، فەرهەنگێکی کوردیان دانا لەسەر شێوەی دەستنووس و بەگوێرەی زانیاریەکانم تائێستا چاپ نەکراوە).

کاتێک کە گەڕیدە (ب. گارزونی) باسی یەکەم موژدەبەخش (سولدینی و باوکە روفائیل زیروفونسکی) دەکات، کە هەردووکیان چەندین ساڵ بە یەکەوە لە سەدەی هەژدەهەم لە کوردستان لە ناوچەیەک لە باکووری شاری موسڵ ژیاون، بەڵگەیەکی زیندووە بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی بوونی شاری موسڵ، چونکە ئەو دەڵێت: (ئەوان چەندین ساڵ بەسەریەکەوە لە کوردستان لە ناوچەیەک کە دەکەوێتە باکووری موسڵ دەژیان)، کەواتە بە بۆچوونی ئەو شاری موسڵ کەوتۆتە نێو سنووری کوردستان و بە بەشێکی کوردستانی دادەنێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی ئەو شارەی کردووە. هەر بۆیە دەکرێت یاداشتەکانی ئەو گەڕیدەیە بە بەڵگەیەکی گرنگ بژمێردرێت بۆ سەلماندنی کوردستانێتیی و کوردێتیی ئەو شارە.

سەرهەنگ عەبدولوەحید، ئەفسەرێکی پاکستانی بووەو لەسەر داخوازی وڵاتەکەی بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ لە ئێراقدا کاری کردووەو، لە ساڵی (1955)دا پەرتووکێکی بە زمانی ئینگلیزی لەسەر مێژووی کورد و کوردستان بەناوی (کورد و نیشتمانەکەی) نووسیوە، کە سەلاحەدینی عەبباسی وەریگێڕاوەتە سەر فارسی. سەلاحەدینی عەبباسی، لە پەڕاوێزی ژمارە (6)ی لاپەڕە (40)ی ئەو پەرتووکەدا نووسیوێتی: (نەینەوا وشەیەکی کوردییە (نین + وا) مانای ئەو شوێنەیە کە لە لایەن (نینە) یەکێک لە پاشاکانی ئاشورەوە لە (2018پ. ز)دا ئاوا کراوەتەوە).

سەرەتا دەبێت ئەوە راست کەمەوە کە (نین) پەیامبەرێکی کورد بووە کە شاری موسڵی ئاوەدان کردبێتەوە، نەک پادشایەکی ئاشووری بێت کە شاری ناوبراوی دروست کردبێت. هەروەکو لە شوێنێکی تریش ئاماژەم پێکردووە (نین ئاوا= نوون ئاوا) واتا شاری یان گوندی (نون)ی پێغەمبەر. ئەو نوون پێغەمبەرە کوردە، قورئانی موسڵمانەکانیش لە سورەتی (الانبیاء)، ئایەتەکانی (87+88) ئاماژەی پێکردوە. کاتێک

کە سەڵاحەدینی عەبباسی باسی ئەوە دەکات کە نەینەوا وشەیەکی کودییە، ئەوە ئاماژەیەکە بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری نەینەوا (موسڵ)، چونکە ناونانی شارەکە بە ناوێکی کوردی (نەینەوا) لەو سەردەمدا، کارێکی لەخۆڕا نەبووە. بەڵام دوای هاتنی عارەب بۆ ناوچەکە هەم ناوی شارەکەو هەم ناوچەکەو هەم دانیشتوانی دەڤەرەکە بەعارەب کران.

سەرهەنگ عەبدولوەحید، لە لاپەڕە (49)ی ئەو پەرتووکەدا نووسیویێتی: (هەرچەندە موسڵ و ئامێدی و رەواندوز کە گرنگترین ناوەندەکانی کورد بوون و لەژێر دەستی سوڵتان سەڵاحەدینی ئەیووبیدا (1137-1193) بوو بەڵام ئەو پایتەختەکەی نەگوێزایەوە بۆ هیچ کام لەم شارانەو زیاتر لەمافی خۆیان یارمەتی نەدان).
دانپێدانانی ئەفسەری پاکستانی سەرهەنگ عەبدولوەحید بەوەی کە شاری موسڵ یەکێک بووە لە ناوەندە گرنگەکانی کورد لە سەردەمی سەڵاحەدینی ئەیووبیدا، بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-ە، چونکە کاتێک شارێک دەبێتە ناوەندێکی کوردی کە شارەکە کوردی بێت و لەنێو سنووری کوردستاندا بێت، کە گومان لەوەدا نەبووەو موسڵ نەک تەنیا شارێک بووە لە سنووری کوردستان، بەڵکو پایتەختی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووە بە درێژایی تەمەنی ویلایەتەکە.

سەرهەنگ عەبدولوەحید، لە لاپەڕە (87)ی پەرتووکەکەیدا نووسیویێتی: (نادر قولی خان سوێندی خواردبوو کورد لەسەر زەوی پاک بکاتەوە. ئەمجارەیان جەنگی بە ئابڵوقەدانی موسڵ – گرنگترین شاری کوردستان – لە ئەیلولی (1743ز) دەستپێکرد. دوای تەسک بوونەوەی بازنەی ئابڵوقەکە، بەپێی نەخشەیەکی زۆر ورد، سوپاکەی نادر بەشێکیان لە دیواری شار روخاند، بەڵام کوردە ئازاکان مەردانە کەوتنە بەرگریکردن و بە دیوارێک لە لاشەی دوژمنان، ئەو بەشەیان پڕکردەوەو توانیان ئەو هێزە بەرەو دواوە راوبنێن).
ئەوەی کە ئەفسەری نووسەر سەرهەنگ عەبدولوەحید ئاماژەی پێکردووە، دوو شتمان بۆ دەردەخات کە ئەمانەن: یەکەم ئەو مێژووەی کە نادر قولی خان هێرشەکەی بۆ سەر کوردستان کردووە کە ساڵی (1743) بووە، موسڵ شارێکی

گرنگی کوردستان بووە، هەروەها دووەمیان ئەو ساڵەی کە نووسەر پەرتووکەکەی تیا نووسیوە کە ساڵی (1955) بووە، موسڵ هێشتا وەکو شارێکی گرنگی کوردستان دەناسرا، هەر بۆیەش نووسەری ناوبراو بەمشێوەیە لەباسی هێرشی نادر قولی خاندا، شاری موسڵ بەگرنگترین شاری کوردستان ناودەبات، کە مەبەستی ئێمەی بەجوانی پێکاوە.

سەرهەنگ عەبدولوەحید، لە لاپەڕە (103)ی پەرتووکەکەیدا نووسیویێتی: (ماوەیەک بوو لەم ناوچانە نەوت دۆزرابۆوە. (ویلیام دارسی) لە ساڵی (1901ز)دا چاوگی (ئیمتیازی) دەرهێنانی نەوتی لە شا وەرگرتو توانی چاڵە نەوتییەکانی ناوچە کوردییەکانی (ئێران) دەست نیشان بکات، هەر لەو کاتەدا ئەڵمانییەکانیش لەتورکیا کەوتنە گەڕان بەدوای نەوت داو لە ناوچە کوردنشینەکانی موسڵ و کەرکوک دەستیان کەوت). هەر دوو دێر خوارتر سەرهەنگ عەبدولوەحید نووسیوێتی: (دوای نەمانی ئیمپراتۆری عوسمانی لە ساڵی (1918)ی زایینی دابەشکردنی ناوچە نەوتییەکان ئاڵۆزترین کێشەی دەوڵەتە سەرکەوتووەکان بوو، ویلایەتی کوردنشین و پڕ لە نەوتی موسڵ جارێک ئەکەوتە دەست فەرەنساییەکان و جارێکی تر ئەکەوتەوە دەسی تورکەکان، پاشان لە کۆتاییدا بوو بە بەشێک لە خاکی ئێراق کە لەژێر فەرمانڕەوایەتی بەریتانیا دابوو).

کاتێک کە (سەرهەنگ عەبدولوەحید) دەنووسێت: (ئەڵمانییەکان کەوتنە گەڕان بەدوای نەوت لە ناوچە کوردنشینەکانی موسڵ و کەرکوک لە تورکیا)، یان (ویلایەتی کوردنشین و پڕ لە نەوتی موسڵ) یاخود کە دەنووسێت: (لەکۆتاییدا ویلایەتی موسڵ بوو بە بەشێک لە خاکی ئێراق)، ئەمانە هەمووی دەیسەلمێنن کە شارو ویلایەتی موسڵ خاکی کورد و بەشێکی کوردستان و نیشتمانی کوردان بووە، چونکە لە لایەک ئەڵمانییەکان گەڕان بەدوای نەوت لە ناوچە کوردنشینەکان کە دەکاتە کوردستان و لە سنووری دەوڵەتی عوسمانی بووە نەک ئێراق، لە لایەکی تریشەوە ئاشکەرای دەکات کە ویلایەتی پڕ لە نەوتی موسڵ ویلایەتێکی کوردنشینە، مادام کوردنشین بێت کەواتە هی کوردەو سەربە کوردستان-یشە، هەروەها کاتێک کە بە بڕیارێکی ناڕەوا جا لەهەر لایەنێکو دەزگایەکەوە دەرچووبێت کرا بە بەشێک لە

ئێراق، دەیسەلێنێ کە تاوەکو پێش بڕیاری لکاندنەکە نە بەشێک بووە لە ئێراق و نە هیچ پەیوەندییەکیشی بەو وڵاتەوە هەبووە.

میرێللا گەلێتی، کە مێژوونووسێکی ئیتاڵییەو لە لاپەڕە (46)ی پەرتووکەکەیدا بەناوی (کورد و کوردستان لە نووسراوەکانی ئیتاڵیدا لە سەدەی سێزدەم – نۆزدەم)دا نووسیویێتی: (دێلله ڤالێ لە ئازاری (1617ز)دا بەغدا بەجێدێڵێ و رووودەکاتە ئێران، کاتی تێپەڕبوونی بە کوردستاندا راپۆرتێکی رێکوپێک لەسەر ناوچەکە دەنووسێ، ئەو یەکەمین جیهانگەڕی ئیتاڵی بووە، وە لەوانەشە لەسەر ئاستی ئەوڕوپاش کە بەشێوەیەکی دروست دەست نیشانی گەورەیی و فراوانی نیشتمانی کوردانی کردبێت، کە لە بابیلۆنا (بەغدا) دەست پێدەکا تاکو دەگاتە نەینەوا لەسەرەوە، لە لایەکی تریشەوە لە کەنداوی فارسەوە دەست پێدەکا تاکو ئەرمینیا نزیکی دەریای رەش).

ئەوەی کە لێرەدا مێژوونووسی ئیتاڵی (میرێللا گەلێتی) ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە بەگوێرەی دیاریکردنی سنووری نیشتمانی کورد (کوردستان) لە لایەن جیهانگەڕی ئیتاڵی (دێلله ڤالێ)، ئەو شارە دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان، کاتێک کە دەڵێت سنووری کوردستان لە بەغداوە دەست پێدەکا تادەگاتە نەینەوا لەسەرەوە.

مێژوونووسی ئیتاڵی، میرێللا گەلێتی، لە لاپەڕە (50)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە نووسراوەکانی ئیتاڵیدا لە سەدەی سێزدەم – نۆزدەم)دا دەڵێت: (ئەنجێلۆ لێگرێنسی کە گەڕیدەو مێژوو نووسێکی ئیتاڵییە دوای گەشتێکی بۆ کوردستان چەند زانیارییەک لە ساڵی (1705)دا دەربارەی هەندێ لە شارە کوردیەکان دەنووسێ، وەکو بەتلیس –بەرگی دووەم، لاپەڕە 62–63، موسڵ و هەولێر –بەرگی دووەم، لاپەڕە 67–70، هەروەها کەرکوک –بەرگی دووەم، لاپەڕە 71).

بەگوێرەی ئەو پەرتووکەی میرێللا گەلێتی و ئاماژەکردن بە نووسینەکانی گەڕیدەو مێژوونووسی ئیتاڵی (ئەنجێلۆ لێگرێنسی) کە ناوی چەند شارێکی وەکو بەتلیس، موسڵ، هەولێرو کەرکوکی بە شاری کوردستانی ناوبردووە، شاری موسڵ یەکێکە

له شاره گرنگەکانی کورد و دەکەوێته نێو سنووری باشووری کوردستان، بەمەش مێژوونووسی ناوبراو بەڵگەیەکی تر دەخاته پاڵ بەڵگەنامەکانی تر بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری ناوبراو.

میرێللا گەلێتی، مێژوونووسی ئیتاڵی، له لاپەڕە (70)ی هەمان سەرچاوەدا دەڵێت: (مێژوونووسی ئیتاڵی ف. سی. مارمۆکی له پەرتوکەکەی خۆیدا که له ساڵی (1875)دا به چاپی گەیاندووە، چەند باسێکی مێژوویی لەسەر شاره کوردیەکان هەر له مێژووی کۆنەوە تاکو سەدەی (13)ی زایین تیایە، ئەوە دەگێڕێتەوە که شاری بەتلیس به قسەی کوردەکان لەدوای لافاوەکەی نووح دروستکراوە، بەڵام به قسەی ئەرمەنەکان گوایە له لایەن ئەلیکسەندەری مەکدۆنیەوە دروستکراوە، (بەرگی دوو – لاپەڕە 51)، هەروەها باسێکی وولاتی موسڵ و هەولێر دەکات له بەرگی دوو – لاپەڕە 66).

بەگوێرەی ئەو پەرتووکەی میرێللا گەلێتی و ئاماژەکردنی به پەرتووکەکەی مێژوونووسی ئیتاڵی (ف. سی. مارمۆکی)، شاری موسڵ شارێکه له شاره گرنگەکانی کورد و کوردستان، چونکه نووسەری ناوبراو ناوی شارەکانی بەتلیس، موسڵ و هەولێری وەکو سێ شاری کوردی بردووە، کەواته ئەوەش دەبێته بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ.

میرێللا گەلێتی، له لاپەڕە (97)ی پەرتووکەکەیدا که لەژێرناوی (کورد و کوردستان له نووسراوەکانی ئیتاڵیدا له سەدەی سێزدەم – نۆزدەم)دا به چاپی گەیاندووە، نووسیویێتی: (جولەکەکان له کوردستاندا ژمارەیان زۆربوو، گەڕەکی جولەکان له موسڵ زۆر کۆنەو دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سارگۆن پاشای ئاشوریەکان که له ساڵی (720ی پ.ز)، ده هۆزی جولەکەی بەدیل گرتبوون و رایگواستبوونەوە بۆ ناوچەکه. له سەردەمی داگیرکردنی عارەبیش، جولەکەکان ژمارەیان له موسڵ زۆربووە).

کاتێک که مێژوونووسی ئیتاڵی (میرێللا گەلێتی) باسی جولەکەکانی دانیشتووی کوردستان دەکات، بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارەمان دەخاته نێو دەست، چونکه ئەو دەنووسێت: (جوولەکەکان لەکوردستاندا ژمارەیان زۆربوو،

گەڕەکی جوولەکان لە موسڵ زۆر کۆنە)، کەواتە ئەو مێژوونووسە شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی دادەنێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات و دەیخاتە نێو سنووری کوردستان.

جۆن کیگان، مێژوونووسی بەریتانی کە یەکێکە لەو مێژوونووسانەی بایەخێکی زۆر دەدات بە کاروباری سوپاو دەربارەی شەڕو شۆڕ زۆر دەنووسێت، لە لاپەڕەکانی (17-18)ی پەرتووکی (شەڕ لە ئێراق)دا کە لیسە سشمیت، لە ئینگلیزییەوە کردوویە بە دانمارکی، نووسیویێتی: (خەڵاتێکی پازدە ملیۆن دۆلاری بووە هۆی ئەوەی کە هەردوو کوڕەکەی سەددام، قوسەی‌و عودەی کە زۆر دڕندانە بەرببوونە گیانی ئەو بەرهەڵستکارە رامیارییانە کە دژی باوکیان (سەددام) بوون، لە رۆژی (22.7.2003)دا ناپاکیان لێبکرێت و لە پەلامارێکدا لە شاری موسڵ لە باکووری عێراق بکوژرێن. وا پێدەچوو کوردستان پەناگەیەکی خەراپ بێت بۆ خۆشاردنەوەی کوڕەکانی دیکتاتۆر).

کاتێک کە نووسەری بەریتانی (جۆن کیگان) باسی کوشتنی کوڕەکانی دیکتاتۆری ئێراق دەکات، کە لە رۆژی سێشەممە (22.7.2003)دا لە شاری موسڵ-دا کوژران، نووسینەکەی ئەو بەڵگەیەکی زۆر گرنگە بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، چونکە جۆن کیگان نووسیویێتی: (واپێدەچوو کوردستان پەناگەیەکی خەراپ بێت بۆ خۆشاردنەوەی کوڕەکانی دیکتاتۆر)، کەواتە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردستان دادەنێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات.

جۆن کیگان، لە لاپەڕەکانی (25-26)ی هەمان سەرچاوەی پێشوودا، نووسیویێتی: (عوسمانییەکان، ئێراقیان دابەشکردبوو بەسەر سێ ویلایەت یان هەرێمدا، مەڵبەندی ویلایەتەکان بەمشێوەیە بوو: موسڵ لە باکوور کە ناوچەی کوردەکانە، بەغدا لە ناوەڕاست کە زۆربەی زۆریان سوننەن، هەروەها بەسرا لە باشوور کە زۆربەی زۆریان موسڵمانی شیعەن).

بەگوێرەی ئەو دابەشکردنەی ئێراق بەسەر سێ ویلایەتدا لە لایەن نووسەری بەریتانی (جۆن کیگان)، تەواوی ویلایەتی موسڵ بەشارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) ویلایەتێکی کوردی و بەشێکە لە خاکی کورد و

کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو زۆر راشکاوانە ویلایەتی موسڵ بە ناوچەیەکی کوردی ناودەبات، مادامیش ویلایەتی موسڵ ناوچەیەکی کوردی بێت، کەواتە ویلایەتەکە بە تەواوی شارو خاکەکەیەوە، شاری کوردی و سەربە باشووری کوردستانن.

جۆن کیگان، لە لاپەڕە (30)ی هەمان سەرچاوەی پێشوودا، نووسیویێتی: (کاتێک کە عوسمانییەکان لە ئۆکتۆبەری ساڵی (1918)دا ئاگربەستیان راگەیاند، تەواوی ئێراق و پاشان ناوچە بە نەوت دەوڵەمەندەکانی باکوور کەرکوک و موسڵ – کە هەرێمی کوردین، کەوتە ژێردەستی بەریتانییەکان).

ئەوەی کە نووسەری بەریتانی جۆن کیگان ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک بە ناوچەو هەرێمی کوردی ناو دەبات، مادامیش ناوچەو هەرێمی کوردی بن، کەواتە شاری کوردین و دەکەونە باشووری کوردستان.

جۆن کیگان، لە لاپەڕە (190)ی هەمان سەرچاوەی سەرەوەدا، نووسیویێتی: (لە هێرشی مارتسی (2003)دا، هاوپەیمانەکان پێویستییان بە کۆششێکی زۆر نەدەکرد لەپێناو گەیشتنیان بە ئامانجی یەکەمی خۆیان، چونکە ئامانجەکەیان کە دەکەوتە ناو خاکی ئێراق زۆر لە نزیک هێزی بەرەڤانی هاوپەیمانان بوو لە کوێت، ئامانجەکەیان پەیوەست بوو بە چاڵگە نەوتەکانی (رومەیلە) کە بریتی بوون لە نزیکەی (1000) بیرە نەوت، ئەو چاڵگانە بە پلەی دووەم دێن لەدوای چاڵگەکانی کەرکوک و موسڵ لە کوردستان کە دەوڵەمەندترین چاڵگەن لە ئێراقدا).

بەگوێرەی ئەو بۆچوونانەی نووسەری بەریتانی جۆن کیگان، شارەکانی موسڵ و کەرکوک شاری کوردی و سەر بە باشووری کوردستانن، چونکە نووسەری ناوبراو زۆر بە ئاشکەرا باسی ئەوەی کردووە کە شارەکانی موسڵ و کەرکوک دەکەونە کوردستان، کاتێک کە دەنووسێت: (چاڵگەکانی کەرکوک و موسڵ لە کوردستان). بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژەیەی (جۆن کیگان) وەکو بەڵگەیەکی بە نرخی کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ بەکاربهێنین.

ئیریک براوەر، لە لاپەڕە (11)ی پەرتووکی (یهود کوردستان)دا نووسیویێتی: (ژمارەی ئەو جوولەکانەی کە لە ساڵی (1947)دا لە پارێزگای (لیوا)ی هەولێر دەژیان (3109) کەس، وە لە پارێزگای کەرکوک (4042)، وە لە پارێزگای (لیوا)ی موسڵ (10.345)، وە لە سلێمانی (2271)، وە لە دیالە (2851)، بەمشێوەیە کۆی گشتی جوولەکەکانی کوردستانی ئێراق بەتێکڕایی دەکاتە (22.618). وە ئەم ژمارانەش لەچوارچێوەی (ماددەی کوردستان) لە (ئینسایکلۆپیدیای جودیاکا) بڵاوکراوەتەوە، کە (بن یەعکوف) نووسیویێتی).

کاتێک کە نووسەر (ئیریک براوەر) لە سەرژمێرکردنی جوولەکەکانی کوردستاندا ژمارەی جوولەکەکانی پارێزگاکانی (هەولێر، کەرکوک، موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، سلێمانی و دیالە) دەخاتە پاڵ یەک، بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانیی بوونی ئەو شارەمان بۆ ئاشکەرا دەکات، چونکە دیارە ئەو پێیوایە کە شارەکانی (هەولێر، کەرکوک، موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، سلێمانی و دیالە) شاری کوردی و سەربە خاکی کوردستانن، بۆیە وەکو شاری کوردستانی ناویان دەبات.

ئیریک براوەر، لە لاپەڕە (43)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لە ساڵی (1848)دا (پی. أچ. ستیرنشس) ئەویش بە گەشتێک هەڵساو لەو گەشتەدا سەردانی کۆمەڵگای جوولەکەکانی کرد لە کوردستان، لە کەرکوک، هەولێرو موسڵ. وە لە هەموو شوێنەکاندا پەرتووکی پیرۆز (تەورات)ی فرۆشت و، هەروەها زۆری لەو پەرتووکە گەیاندە راڤاندی (رەواندز).

کاتێک کە نووسەر (ئیریک براوەر) لە گەشتەکەی خۆیدا باسی سەردانی کۆمەڵگای جوولەکەکان لە کوردستاندا دەکات و، شارەکانی موسڵ، کەرکوک و هەولێر وەکو سێ شاری کوردستانی ناودەبات، بەڵگەیەکی ترمان دەداتێ لە بەڵگەکانی کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ، چونکە ئەو پێی وایە کە ئەو سێ شارە شاری کوردی و سەربە کوردستانن، بۆیە بەمشێوەیە ناوی بردوون.

ئیریک براوەر، لە لاپەڕە (77)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا سەبارەت بە شاری موسڵ نووسیویێتی: (لەکاتی سەرلەنوێ نەخشەکێشانی ناوچەکەدا لەدوای

شەڕ، ئینگلتەرە ماندێتی خۆی بەسەر ئێراقدا سەپاند بۆ ماوەی بیست و پێنج ساڵ. هەروەها لە ساڵی (1921)دا ئێراق بوو بە دەوڵەت و، فەیسەڵ-یش بوو بە شا. لەگەڵ ئەوەشدا ماندات بەردەوام بوو. دواتر ئێراق دابەشکرا بەسەر چەند پارێزگایەک (لیوایەک) کە هەر یەکەیان پارێزگارێک بەڕێوەی دەبرد. وە هەر پارێزگایەکیش بەسەر چەند قەزایەک کە قایمقام بەڕێوەی دەبرد، لەگەڵ چەند ناحیەیەک کە بەڕێوەبەرانی ناحیە بەڕێوەیان دەبردن. پارێزگا کوردییەکان ئەمانە بوون: موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە).

ئەوەی لە سەرەوەدا (ئێریک براوەر) نووسیویێتی، بەڵگەیەکی پڕ بایەخ و کەم وێنەی کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو راستەوخۆ ناوی شاری موسڵ وەکو پارێزگایەکی کوردیی ناودەبات، ئەگەر پارێزگاکەش پارێزگایەکی کوردیی بێت، بەدڵنیاییشەوە دەبێتە شارێک و پارێزگایەکی سەربە باشووری کوردستان.

بروس واکێر، لە بابەتێکی خۆیدا لەژێر ناوی (کوردستانێکی ئازاد)دا کە لە ماڵپەڕی (Newsbyus)دا بڵاویکردۆتەوەو، عەبدولڕەحمان عەلی لە ئینگلیزییەوە بۆ کوردی وەریگێڕاوەو لە لاپەڕە (7)ی ژمارە (44)ی رۆژنامەی (هەولێر پۆست)ی رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (7.5.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، بروس واکێر، نووسیویێتی: (هێزەکانی هاوپەیمان بە دژایەتیکردن لەگەڵ ئەگەری دابەشبوونی ئێراق، پشتگیری لە ویستی ناماقوڵانەی سوننە دەکەن. بەڵام لە ئێستادا پێویستە سەرۆک بووش بیر لە دابەشبوونی ئێراق بکاتەوەو بیپەرژێنێت. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئێراق پێویستە بەسەر سێ نەتەوەی جیاوازدا دابەش بکرێت. ناوەڕاستی ئێراق و بەغدا کە لە رووی ئابووری و سروشتییەوە زۆر گرینگ نین بۆ عارەبی سوننەو بەسرەو ناوچە باشوورییەکان بۆ عارەبی شیعە کە دەتوانن بەبێ پشتیوانیی ئێران خۆیان بەڕێوە ببەن، هەروەها موسڵ کە لە راستیدا لە سەرەتادا نیشتمانی کوردان بووەو ناوچە نەوتاوییەکانی دیکەی باکوور بدرێتە کورد. بەو شێوەیەش بۆ ئەمەریکا باشە کە پشتگیری لە ئاوەها دابەشبوونێک بکات).

ئەوەی کە نووسەر بروس واکێر ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ دەگرێتەوە، چونکە نووسەری ناوبراو بە

ئاشکەراو بێ پێچ و پەنا باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ خاک و نیشتمانی کورد بووە. هەمووشمان دەزانین کە ویلایەتی موسڵ لە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) پێکدەهات، کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە.

رالف پیتەرس، ئەفسەرێکی خانەنشینی ئەمریکی و رۆژنامەنووسێکی بە توانایەو ئێستاش خوێندکاری خوێندنی باڵایە لە زانکۆی ساوس ئوستراليا، لە بابەتێکیدا لەژێر ناوی (ئێستا کاتی دابەشکردنی ئێراق هاتووە)دا کە لە رۆژی (10.7.2003)دا لە رۆژنامەی (نیۆریۆک پۆست)دا بڵاوکراوەتەوەو، شێرکۆ کرمانج وەریگێڕاوە بۆ کوردی و لە لاپەڕە (2)ی ژمارە (4)ی هەفتەنامەی (گەڕانەوە)، رۆژی شەممە، رێکەوتی (9.8.2003)دا بڵاوکراوەتەوە، رالف پیتەرس، نووسیویێتی: (دابەشکردنی ئێراق دەبێ بە دوو قۆناغدا تێپەڕبێت. قۆناغی یەکەم، ئێستاکانە دەبێ وڵاتەکە بەسەر سێ هەرێمی فیدراڵ دابەش بکرێت، بۆ ئەوەی عارەبە سوننیەکان دوا چانسیان بدرێتێ کە ریفۆرمەکان لە ئامێز بگرن).

- هەرێمی یەکەم ناوچە شیعەیەکانی باشوور بگرێتەخۆ بە هەموو چاڵە نەوتەکانی باشوورەوە.
- دووەم کوردستانێکی فراوانکراو کە هەردوو شارە بە مێژوو کوردەکەی کەرکوک و موسڵ بگرێتەوە بە چاڵە نەوتەکانی باکووری ئێراقەوە.
- پاشماوەی ئەوانەی سەرەوە هەرێمی سێیەمی عەرەبە سوننییەکان پێک بێنێت کە وەک ساندەویچ ئاخێنرابێتە نێوان هەردوو هەرێمەکەی دیکە.
- بەغداش وەک ناوچەیەکی ئۆتۆنۆمی بێت).

رۆژنامەنووس و ئەفسەری ناسراوی ئەمەریکی (رالف پیتەرس)، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوون و کوردبوونی شارەکانی موسڵ و کەرکوک دەخاتە بەردەستمان، کاتێک کە زۆر راشکاوانە لە دابەشکردنی دەوڵەتی ئێراقیدا بەسەر چەند هەرێمێکی فیدراڵیدا، داوا دەکات کە هەرێمی کوردستان هەردوو شارەکانی موسڵ و کەرکوک بگرێتە خۆی لەگەڵ هەموو ناوچە نەوتاوییەکانی تر، چونکە ئەو رۆژنامەنووسە ئەمەریکییە هەدوو شاری موسڵ و کەرکوک بەدوو شاری مێژوویی کوردی ناودەبات.

دکتۆر فەرهاد پیرباڵ، لە لاپەڕە (72)ی پەرتووکی (زێڕی ناو زبڵ)دا، نووسیویێتی: (ژان پاپتسیت تاڤێرنێی، گەڕیدەو بازرگانی فەرەنسی لە گەشتنامەکەی خۆیدا (شەش سەفەر بەرەو وڵاتی تورکیا و ئێران)دا نووسیویێتی: (کوردستان، کە جاران ناوی (ئاسیریا) بوو، تەواوی ڕۆژهەڵاتی دیجلە دەگرێتەوە، هەر لە گۆمی وانەوە تا دەگاتە کەوشەنەکانی بەغدا. شارە گرنگەکانی ئەمانەن: نەینەوا، شارەزوور، ئامێدی، سنێرن، بەتلیس و سەلماس).

ئەو ناوهێنانەی شاری نەینەوا (موسڵ) بە شارێکی کوردستان، لە لایەن گەڕیدەی ناسراوی فەرەنسی (ژان پاپتسیت تاڤێرنێی)، کە لەنێوان ساڵانی (1605–1689)دا لە پاریس ژیاوەو، دووجار لە ساڵانی (1644)و (1652)دا هاتۆتە موسڵ، بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەخاتەڕوو، چونکە ئەو گەڕیدە فەرەنسیە زۆر راشکاوانە راستەوخۆ ناوی شاری نەینەوا بردووەو بە شارێکی کوردستانیی دادەنێت.

دکتۆر فەرهاد پیربال، لە لاپەڕە (3)ی ژمارە (183)ی هەفتەنامەی (هەواڵ)دا لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (موسڵ و کەرکوک و خانەقین .. زرنگکاری (سیاسەتی) بەعارەبکردن سیاسەتێکی لە بەعس کۆنترە)دا نووسیویێتی: (سەرجەم نووسەرو گەڕۆک و زانا ئیسلامییەکان لە پەرتووکەکانی خۆیاندا، هەروەها گەڕۆکە فەرەنسی و ئیتاڵیەکانیش بۆ نموونە مارکۆ پۆلۆی ئیتاڵی و ژان پاپتسیت تاڤێرنێی فەرەنسی لە ساڵانی (1200)و (1600)دا لە گەشتنامەکانی خۆیاندا ئاماژە بەوە دەدەن کە شاری موسڵ و کەرکوک لەماوەی ساڵانی (600) تا ساڵانی (1700)دا، دوو شاری کوردنشین و کوردیزمان بوونە. ڕێبەرانی ئایینی ئیسلام لە ساڵانی (620) بەملاوە، پاشانیش دەوڵەتی خەلافەتی عارەبی ئیسلامی، وردە وردە کەوتە پیادە کردنی بەعارەبکردنی ناوچە کوردستانییەکان بەتایبەتی موسڵ و کەرکوک، ئەویش بە نیشتەجێکردنی هۆزە عەرەبەکان لەو هەرێمە داگیرکراوانەی کوردستاندا. ئەمەش چونکە دەسەڵاتی ناوەندی خەلافەت لەوە دەترسا کە شارە داگیرکراوەکانی کوردستان ڕاپەڕن و دەسەڵاتی عارەبە موسڵمانەکان وەدەربنێن).

دانپێدانانی کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شارەکانی موسڵ و کەرکوک لە لایەن هەردوو گەڕیدە (مارکۆ پۆڵۆ 1254-1323)ی ئیتاڵی، کە یەکەم کەس بووە ووشەی (کوردستان)ی خستۆتە ناو پەرتووک، هەروەها (ژان پاپتسیت تاڤێرنێی) فەڕەنسی لە گەشتنامەکانیاندا، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیی و کوردێتیی هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک دەخاتەڕوو، چونکە ئەوان هەردووکیان لە پەرتووکەکانی خۆیاندا جەختیان لەسەر کوردستانێتیی هەردوو شارەکە کردۆتەوە هەر لە سەدەی حەوتەمەوە هەتاوەکو سەدەی هەژدەهەمەوە.

وەهاب شا محەمەد، لە وتارێکیدا (شەبەک، یەکێک لەهۆزە گرنگو دانەبڕاوەکانی کورد)دا کە لە لاپەڕە (9)ی ژمارە (4104)ی رۆژنامەی (کوردستانی نوێ)، هەینی رێکەوتی (20.10.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (رۆژهەڵاتناسی ئینگلیزی (جێمس سلیک پەکینگهام)، کاتێک لە ساڵی (1816)دا سەردانی شاری موسڵ-ی کردووە، باس لەوە دەکات کە زۆربەی دانیشتوانی شاری موسڵ کوردن و ئەوانی تر خەڵکانی تێکەڵن).

ئەوەی کە مێژوونووس و رۆژهەڵاتناسی ئینگلیزی (جێمس سلیک پەکینگهام) ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ بەدەستەوە دەدات، چونکە کاتێک کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی شاری موسڵ کوردبن، کەواتە دەبێت شارەکەش شارێکی کوردی و سەربە کوردستان بێت، ئەوە لەکاتێکدا کە ئەو شارە (موسڵ) هەر لە سەرەتای هێرشو پەلاماری میلیشیا عارەبە موسڵمانەکانەوە لەژێر پەردەی ئایینەوە، دەستیانکرد بە بەعارەبکردنی ئەو شارەو چەندین شاری تری کوردستان.

دکتۆر عوسمان عەلی، لە لاپەڕە (342-344)ی پەرتووکی (چەند لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد)داو، بەپشتبەستنی بە بەڵگەنامەی ژمارە (1) (REF: FO 95/2458) کە بریتییە لە نامەیەکی (ج. ن. سمیت)، ئەفسەری سوارەی سووک بۆ یاریدەدەری قونسوڵیەتی بەریتانی لەوان و (مالیت) باڵوێزی میری خاوەن شکۆی پاشایەتی بەریتانی/ ئەستەنبوڵ، کە لە رێکەوتی (13)ی ئازاری (1914)دا بۆیانی نووسیوە، لە نامەکەی سمیتدا هاتووە: (گەورەییە بۆمن هێزێکی

سەربازی دیاریکراو ئامادە بکەم لەدژی شێخی بارزان و شوێنکەوتوانی.. شێخ بە یەکێک لەو پێنج شەش شێخە بەهێزەی کوردستان دەژمێردرێت، کە لە ناوچە شاخاوییەکانی درێژایی سنووری هەردوو ویلایەتی وان و موسڵ، کاریگەری لەناو شێخەکان و ئاغاکاندا هەیە). ئەو دانپێدانانەی ئەفسەری سوارەی بەریتانی (ج. ن. سمیت)، بەوەی کە ویلایەتی موسڵ و وان دەکەونە نێو کوردستان، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەسەلمێنێت، چونکە کاتێک کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێک بێو بکەوێتە کوردستان، کەواتە تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵی پایتەختی ویلایەتەکەش، شاری کوردی و سەربە کوردستانن. کەواتە دەکرێت ئەو ئاماژەیەی ئەو ئەفسەرە بەریتانیە، وەکو بەڵگەیەکی گرنگ و پڕ لە بایەخی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری سەربە ویلایەتی موسڵ بەکاربهێنرێت.

درک کینان رۆیلۆفسما، لە بەرگی یەکەمی پەرتووکی (کورد و کوردستان)دا نەخشەیەکی کوردستانی گەورەی داناوەو، بەگوێرەی نەخشەکە شاری موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری کوردستان.

لەو نەخشەیەی کە نووسەر (درک کینان) دروستیکردووەو لەسەر بەرگی یەکەمی پەرتووکی ناوبراودا دایناوە، سنووری کوردستانی ئێراق لە باشوورەوە لەسەر سنوری ئێراق-سوریا واتە باشووری شەنگاڵ دەست پێدەکاتو، بە درێژایی باشووری شاری موسڵ تێدەپەڕێ بەرەو ئاراستەی رووباری دیجلەو بە کەناری ئاراستەی دیجلەدا تا دەوروبەری باکووری شاری بەغداو، لەوێشەوە بە هێڵێک بە ئاراستەی باشووری مەندەلی نزیک سنوری ئێراقی-ئێرانی دەڕوات). بەگوێرەی نەخشەکە بۆمان دەردەکەوێت کە (درک کینان) شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستان دادەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو شاری موسڵی خستۆتە نێو سنووری باشووری کوردستان، دوایی مادام سنووری کوردستان لە سنووری ئێراق-سوریاوە دەستپێبکات و بە باشووری شەنگال و باشووری شاری موسڵ تێپەڕ بکات، کەواتە پارێزگاو شاری موسڵ دەکەونە نێو سنووری باشووری کوردستان. نەخشەکە لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

درک کینان رۆیلۆفسما، لە لاپەڕە (71)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان)دا نووسیویێتی: (هۆو سەرچاوەی شەڕی ئێستای کوردەکان لەگەڵ دەوڵەتی ئێراق دەتوانرێ لە راستیدا لە سەرنەکەوتنی دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی بزانرێ کە بڕیاربوو دوای شەڕی جیهانی یەکەم لە ویلایەتی موسڵ پێک بێ).

ئەو دەربڕینەی (درک کینان) لە سەرەوەدا بۆمان دەردەخات، کە نووسەری ناوبراو تەواوی ویلایەتی موسڵ بە خاک و نیشتمانی کورد دەزانێت، چونکە ئەو باسی ئەوە دەکات کە هۆی سەرەکی جەنگی نێوان کورد و دەوڵەتی ئێراقی لەسەر ئەوە بووە کە رێگە نەدراوە بە دروستبوونی دەوڵەتی کوردی لە ویلایەتی موسڵ، کەواتە درک کینان ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە تەواوی شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) بەشاری کوردی و خاکی کوردستان دەزانێت.

سەلام ئەلعەبودی، لەبەشی سێیەمی وتارێکیدا لەژێر ناوی (کورد العراق تأريخهم .. وتهجيرهم)، کە ناوونیشانی پەرتووکێکی نووسەر (عەلی باباخان)ەو، بە مەبەستی خستنەڕووی ئەو پەرتووکە، ئەلعەبودی لە لاپەڕە (6)ی ڕۆژنامەی (التأخي)، ژمارە (4536)ی یەکشەممە (17.7.2005)دا بەشی سێیەمی وتارەکەی بڵاوکردۆتەوە. سەلام ئەلعەبودی، لەشرۆڤەکردنی ئەو پەرتووکەداو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (الحركة الوطنية الديمقراطية في كوردستان العراق 1961-1968)ی نووسەری ئەرمەنی حەسرەتیان نووسیویێتی: (نەوت بە سەرچاوەیەکی سەرەکی بەرهەمەکانی کوردستانی ئێراق دادەنرێت. وە چەندین بیری نەوتی زۆر گرنگ لە ناوچەکانی کەرکوک و موسڵ و خانەقین هەیە کە (60%)ی بەرهەمی یەدەکی نەوتی ئێراق پێکدەهێنێ).

ئەوەی کە نووسەری ئەرمەنی حەسرەتیان باسی کردووە، کوردستانی بوون و کوردبوونی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو راستەوخۆ شارەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقین بە شاری کوردیی و سەربە کوردستانی ئێراق دەزانێت. کەواتە ئەمەش بەڵگەیەکی ترە لە بەڵگەنامەکانی کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵدا.

ماڵپەڕی (www.nu.nl) کە ماڵپەڕێکی هەواڵنێری گەورەیە لە هۆڵەندا، لەکاتی هەڵبژاردنەکانی مانگی (12)ی ساڵی (2005)داو لە ئاماژەکردن بە شاری موسڵ-دا وەکو شارێکی کوردی ناوی دەبات، ئەمەش دەقی هەواڵەکەی ئەو ماڵپەڕەیە: (بەغداد- لە شاری موسڵ-ی کوردی رۆژی پێنجشەممە، حکومەت رایگەیاند لە رۆژی هەڵبژاردنەکاندا، لە یەکێک لە شوێنەکانی دەنگداندا بە دڵنیاییەوە پاسەوانێک کوژراو دوو پۆلیسیش بریندار بوون لە لایەن یاخی بووەکانەوە. لە بەغداش لە گەڕەکەکانی شاری سەددامو باب ئەلموعەزەم دوو کەس بریندار بوون لە پەلامارێکدا، دوای دوو کاتژمێر شوێنی دەنگدانەکان سەر لەنوێ کرانەوە).

ئەوەی کە ئەو ماڵپەرە هۆڵەندیە باسی کردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ماڵپەڕەکە بەئاشکەرا شاری موسڵ بە شارێکی کوردی ناودەبات، کاتێک کە دەڵێت: (لە شاری موسڵ-ی کوردی). لەکاتێکدا کە شاری موسڵ شارێکی کوردی بێت، کەواتە بە دڵنیاییش شارێکە دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان.

ماڵپەڕی دەستەی بەڕێوەبەرێتی رادیۆی (بی. بی. سی) بەریتانی، لە سەرەتای مانگی نیسانی (2005)دا نەخشەیەکی بڵاوکردۆتەوە بەناوی (دابەشبوونی رەگەزی و ئایینی لە ئێراق)دا. نەخشەکە لە لایەن لایەنی ئەمریکییەوە دروستکراوە کە تەواوی ویلایەتی موسڵی بەشارەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و دهۆک گرتۆتە خۆی و خستویەتە سەر بەشی کوردی سوننە).

ئەو نەخشەیەی کە لایەنی ئەمەریکی دروستی کردووەو ماڵپەڕی (بی. بی. سی) بڵاویکردۆتەوە، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ و شارەکانی تری سەر بەو ویلایەتەش دەگەیەنێ، چونکە ئەو ماڵپەڕەی رادیۆی (بیبیسی) ئەمەریکی، شارو پارێزگای موسڵی بە تەواوی لەگەڵ پارێزگاکانی دهۆک، کەرکوک، هەولێرو سلێمانی خستۆتە ناو سنووری کوردستان. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

جەلال تەقی، لە لاپەڕە (22)ی پەرتووکی (یادداشتەکانی ئەحمەد تەقی)دا باسی تەلەگرافێکی نوێنەری رامیاری بەریتانی لە بەغدا بۆ وەزارەتی هندستان دەکات و دەڵێت: (لە 13ی حوزەیرانی 1919دا نوێنەری رامیاری بەریتانی لەبەغدا دەربارەی

سنووری ئێراق و کوردستان، تەلەگرافێکی بۆ وەزارەتی هندستان ناردووە کە ئەمە دەقەکەیەتی : (لەبەر هەندێ هۆی ئابووری و رامیاری و ستراتیژی واباشە کە ناوچە شاخاویە گرنگەکانی وەک سلێمانی و رانیەو کۆیە بخرێنە سەر ئێراق. هەروەها زاخۆ و دهۆکیش. هەولێر و ئاکرێ و موسڵیش کە هێڵی ئاسنینی پێدا ئەڕوات لە کوردستان جیابکرێنەوە، ئامێدیشیان لەگەڵابێ).

ئەو تەلەگرافەی نوێنەری باڵای بەریتانی لە بەغدا (کە ئەوکاتە سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن بووە) بەوەی کە شارەکانی سلێمانی، رانیە، کۆیە، زاخۆ، دهۆک، هەولێر، ئاکرێ و موسڵ هەموویان لە کوردستان جیابکرێنەوە، دەیسەلمێنێت کە یەکە یەکەی ئەو شارو شارۆچکانە، شارو شارۆچکەی کوردی و سەر بە باشووری کوردستانن. جا ئەوەی کە ئارنۆڵد ویلسۆن داوای کردووە لە باشووری کوردستان جیا بکرێتەوە، تەواوی باشووری کوردستانە، چی ماوەتەوە داوای نەکات؟ باشتر وابوو هەر بەیەکجار داوای بکردایە کە باشووری کوردستان بخرێتە سەر ئێراق، هەورەکو بە کردەوەش وایانکرد!

تاریق محەمەد عەبدولڕەحیم، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (المستشرق فلاديمير ف. مينورسكي وكتاباته عن الكورد في العصر الاسلامي حتى نشوء الخلافة العثمانية– دراسة نقدية)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (239-240 و 280-284)ی پەرتووکی (التراث الكوردى)، لە نووسینی مێژوونووسی ئیتالی (میرێللا گەلیێتی)دا کە نووسیویێتی: (لە سەدەی هەژدەهەم، گرنگیدان بە وڵاتی کوردستان رووی لە فراوانی کرد، ئەویش لەدوای دامەزراندنی (رێبازگەی کلێسەیی باوکانی دۆمینیکان) بوو لە ساڵی (1748) لە موسڵ، کە ئەو رێبازگەی کلێسەییە رۆڵێکی گرنگی بینی لە خۆناساندن بەم ناوچەیە).

ئەوەی کە لە پەرتووکەکەی (ڤلادیمێر مینۆرسکی)دا باسکراوەو، بە ئاماژەکردنی بە پەرتووکەکەی مێژوونووسی ئیتاڵی (میرێللا گەلیێتی) هاتووە، بەڵگەیەکە لە بەڵگەکانی کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ، چونکە نووسەری ناوبراوی ئیتاڵی لە باسی گرنگیدان بە کلێساکانی کوردستان، ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی سەربە خاکی کوردستان بردووە.

محەمەد حەمەسالح تۆفیق، لە وتارێک لەژێرناوی (کورد و تێکۆشان لەپێناوی کوردستاندا)، کە لە ئینگلیزییەوە لە گۆڤاری (JRO TOPIC MAP)ی ساڵی (1991)دا بڵاوکراوەتەوە، وەرگیراوەو لە لاپەڕەکانی (99-118)ی ژمارەکانی (2-3)ی پایزی (1999)و زستانی (2000)، (گۆڤاری کەرکوک)دا بڵاوکراوەتەوە، هاتووە: (فەیسەڵی یەکەمی بەناو پادشا نەیدەویست ناوچە بایەخدارە نەوتدارەکانی موسڵ و کەرکوکیان لە دەست بچێت کە هەردوو خاکی کوردنشین بوون. هەروەها گومانیشی هەبوو لە توانای خۆی بۆ کۆنترۆڵ کردنی ئەو ناوچانەی دانیشتوانی شیعەیان تیادا باڵادەست بوو. بەلکاندنی کورد بە ئێراقەوە، بەتایبەتی سوونییەکان، هەردوو کێشەکە دەبوو چارەسەر بکرێن).

دانپێدانانی ئەو گۆڤارە ئینگلیزیە بەوەی کە ناوچە نەوتاوییەکانی موسڵ و کەرکوک هەردووکیان خاکی کوردنشین بوون، لە لایەک بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیی و کوردێتیی هەردوو شاری موسڵ و کەرکوکە، لە لایەکی تریشەوە بۆمانی دەسەلمێنێت کە ئەو دوو شارە کوردستانییە لە لایەن ئیمپریالیزمی عارەبییەوە داگیرو زەوتکراون!

دکتۆر جەبار قادر، هەڵگری بڕوانامەی دکتۆرا لە مێژوودا، لە وتارێکی خۆیدا بە زمانی عارەبی لەژێر ناوی (السياسات الحكومية بحق الكورد في كركوك خلال العهد الملكي 1921-1958)دا، کە لە لاپەڕەکانی (185-216)ی ژمارە (14)ی گۆڤاری (کەرکوک) بڵاوکراوەتەوەو، لە لاپەڕە (190)دا بە ئاماژەکردن بە لاپەڕەکانی (12، 13، 32)ی پەرتووکی (کورد و تورک و عارەب)، لە نووسینی (سیسیل جۆن ئێدمۆندز)و وەرگێڕانی جەرجیس فەتحوڵڵا، نووسیویێتی: (کوردستانی باشوور بە بۆچوونی یەکێک لە کۆڵەکە گرنگەکانی داگیرکەری بەریتانی سیسیل جون ئێدمۆندز لە ئێراقدا، لە موسڵ و کەرکوک و سلێمانی پێکدێت. هەروەها هەولێرو کۆیەو ڕەواندوز قەزای جیای سەربە کەرکوک بوون و لە ساڵی (1918)دا لە کەرکوک جیابوونەوەو پارێزگای چوارەمی سەربەخۆیان دامەزراند بەناوی پارێزگای هەولێر).

ئەو دانپێدانانەی نووسەری بەریتانی (ئێدمۆندز) بەوەی کە باشووری کوردستان لە شارەکانی: (موسڵ، کەرکوک، سلێمانی و هەولێر، کۆیەو ڕەواندوز پێکدێت،

بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و ئەو شارانەشە کە ئێدمۆندز وەکو شارەکانی باشووری کوردستان ناوی بردوون.

نووسەری عارەب، ئەحمەد فەوزی، لە لاپەڕە (20)ی پەرتووکی (قاسم والكورد خناجر وجبال)دا بەپشتبەستنی بە (ئینسکلۆپیدیای کییەی گەورەی فەرەنسی)، نووسیویێتی: (کوردستان یان وڵاتی کوردان، ناوچەیەکە لە باشووری رۆژهەڵاتی تورکیای ئاسیاوە درێژ دەبێتەوە تاوەکو باکووری ئێراق و ئێران، . کە لە کۆنەوە نیشتمانی کردۆکەکان بووە، شارە سەرەکییەکانیان لە تورکیا دیاربەکر، لە ئێراق موسڵ و لە ئێران ورمێ-یە).

ناوهێنانی شاری موسڵ لە لایەن ئینسکلۆپیدیای (کییە)ی فەرەنسی وەکو شارێکی سەرەکی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)، بەڵگەیەکی هەرە گەورەو بەنرخی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-ە، چونکە ئەو ئینسکلۆپیدیا فەرەنسییە راستەوخۆو بێ هیچ پێچو پەنایەک باسی کوردستانێتیی ئەو شارە دەکاتو، بە شارێکی سەرەکی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)ی ناو دەبات. هەروەها نووسەری عارەبی میسری ئەحمەد تاجەدین، لە لاپەڕە (30)ی پەرتووکی (الاكراد تأريخ شعب وقضية وطن)دا، سەبارەت بە کوردستانێتیی شاری موسڵ، ئاماژەی بە هەمان سەرچاوە (ئینسکلۆپیدیای کییەی فەرەنسی گەورە) داوە، کە شاری موسڵ بە نیشتمانی کورد و بەشێکی کوردستان ناودەبات.

ئەحمەد فەوزی، لە لاپەڕەکانی (286-288)ی پەرتووکی (قاسم والكورد خناجر وجبال)داو، بەپشتبەستنی بە رۆژنامەی (لۆمۆندی)ی فەرەنسی، ژمارەی رێکەوتی (26.9.1961)دا، لە وتارێکی رۆژنامەنووس (ئەدوارد سابیلیە)دا کە نووسیویێتی: (لە ئێراقدا ژمارەی کوردەکان دەگاتە سێیەکی ژمارەی دانیشتوانو نزیکەی دوو ملیۆن دەبن. هەروەها تێکڕای باکووری ئەو نیشتمانە بەچاڵگە دەوڵەمەندە نەوتەکانی موسڵ و کەرکوک خاکی کوردن. لە راستیدا ئەم سامانانە بوونە هۆی شکستی ئاواتی کوردە ئێراقییەکان. دوای شەڕی گەورە، هاوپەیمانەکان بیریان لە بەجێهێنانی ئاواتی نەتەوەییەکان کردەوە بۆ دامەزراندنی شانشینێکی کوردی لە ویلایەتی موسڵ-ی تورکی. بەڵام ئەم پڕۆژەیە بەخێرایی شکستی هێناو خرایە لایەکەوە،

چونکه بەریتانیا لە راستیدا دامەزراندنی دەوڵەتێکی پیشەسازی بە باشتر دەزانی کە دەوڵەتی ئێراق بوو بە یەکگرتنەوەی کوردستان و پارچەیەک لە خاکی عارەب، لەژێر فەرمانی شانشینی هاشمییەکانی لایەنگری بەریتانیا).

رۆژنامەنووسی فەرەنسی (ئەدوارد سابیلیە)، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ-مان دەخاتە دەست، کاتێک لە لایەک کە گشت چاڵگە نەوتەکانی شارەکانی موسڵ و کەرکوک بە خاکی کوردی ناوزەد دەکات و، لە لایەکی تریشەوە کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە هاوپەیمانەکان نیازیان وابووە میرنشینێکی کوردی لە تەواوی ویلایەتی موسڵ-ی تورکی دامەزرێنن، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانییەوە لەنێویاندا شاری موسڵ-یش هیچ پەیوەندییەکیان بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە، ئەگینا دەیگووت ویلایەتی موسڵ-ی ئێراق. هەموو لایەکیش باش ئەوە دەزانین کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردستانی بووەو، عوسمانییەکان لەساڵی (1516)دا لە رێگای بەکارهێنانی هێزو زۆرەوە داگیریان کردووە.

مام جەلال، سەرۆک کۆماری ئێراق و سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، لە وتارێکیدا لە ساڵی (1998)دا لەیادی رزگارکردنی شاری کەرکوکدا لە (20.3.1998)دا لە دەربەندی بازیان پێشکەش بە خەڵکی ئاوارەی کەرکوکی کردو، دەقی وتارەکە بە عارەبی لە ژمارە (49)ی نیو مانگنامەی (المنار الكوردي)داو، بە کوردیش لە ماڵپەڕی (پوک ئۆرگ)دا بڵاوکراونەتەوە، کە دەڵێت: (من ئاماژە بۆ یەک گەڕیدەی فەرەنسی دەکەم بەناوی (ژان ئۆتێر) کە لە ساڵی (1734)دا سەردانی کەرکوکی کردووە، ئەم پیاوە پەرتووکەکەی بە فەرەنسی نووسیوەو بە فارسیش تەرجەمە کراوە، هیوادارم بە کوردیش بڵاوبکرێتەوە. ژان ئۆتێر کە دەگاتە موسڵ دەڵێت وا گەیشتینە ئەم شارەی کە بەشێکی زۆری مەسیحی و کوردە.. لێرەوە تا ئێراق شەش رۆژە رێ دوورە. بۆ ئێراق دوو رێگا هەیە، یەکێکیان بە رۆژهەڵاتی دیجلەداو ئەوی تریان بە رۆژئاوای دیجلەدا. ئینجا دەڵێ ئێمە رێگای رۆژهەڵاتەکەمان گرتە بەر کە دەگاتە کەرکوک و دەڵێت ئەو شارە شارێکی کوردستانەو پایتەختی شارەزوورە).

قسەکانی گەڕیدەی فەرەنسی (ژان ئۆتێر) کە نوێنەری تایبەتی پادشای ئەوکاتی فەرەنسی (لویسی پازدەهەم) بووە، بەوەی کە بەشێکی زۆری دانیشتوانی موسڵ کورد و کریستانن، بەڵگەیەکە بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی ئەو شارە، چونکە لە لایەک بە هیچ شێوەیەک ناوی عارەبی نەهێناوە وەکو دانیشتوانی شاری موسڵ، لە لایەکی تریشەوە کاتێک کە باسی ئەوە دەکات ماوەی نێوانی موسڵ و ئێراق شەش رۆژە رێیە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە موسڵ سەربە ئێراق نەبووە، بەڵکو موسڵ لە ئێراق جیا بووەو هیچ پەیوەندییەکی نە بە ئێراق و نە بە عارەبەوە هەبووە، بۆیە بەمشێوەیە باسی کردووە.

مام جەلال، لە هەمان وتاریدا لەیادی رزگارکردنی شاری کەرکوکدا دەڵێت: (ساڵی 1924 شا فەیسەڵی یەکەم ویستوویەتی لە نوێنەری باڵا بپرسێت کە سنووری حکومەتەکەی ئەو تا کوێ دیاری دەکات، چونکە هەر شا فەیسەڵ خۆی لەگفتوگۆیەکدا لەگەڵ نوێنەری باڵا دەڵێت: بیستوومە کە کوردەکانی رۆژهەڵات داوای سەربەخۆیی دەکەن. کوردەکانی کوردستانی خواروویش (ئەوسا بە کوردستانی ئێرە گوتراوە کوردستانی خواروو) ئەوانیش هاوبیرن لەگەڵیاندا هەروەکو کوردەکانی کوردستانی باکووریش بەپێی رێککەوتننامەی سێڤرە داوای دەوڵەتی خۆیان دەکەن بۆیە لە نوێنەری باڵا دەپرسێ و دەیەوێ بڵێ: سنووری حکومەتەکەی من تا کوێندەر دەکات، نوێنەری باڵا ئەو پرسەی ئەو دەنێرێتەوە بۆ لەندەن، لە وەڵامدا دەڵێت ئەم وڵاتە وڵاتی کوردەو سنووری کوردستان لە چیای حەمرینەوە لە خوارووی مەندەلییەوە دەست پێدەکات و هەتا لەگەڵ دیجلەدا یەک دەگرێتەوەو لەوێشەوە بە ئاراستەی سنووری سوریادا دەڕوات. هەرچەندەش زۆربەی هەرە زۆری ئەو خەڵکە کوردن، بەڵام خەڵکی وەکو تورکمان و عارەبیش لە هەندێ ناوچەدا دەژین).

بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە حکومەتی بەریتانیا بۆ باشووری کوردستانی دیاریکردووە، شاری موسڵ دەکەوێتە نێو چوارچێوەی سنووری کوردستان و هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراقی عارەبییەوە نییە، ئەو دیاریکردنە شارەکانی: موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی) دەخاتە ناو کوردستانەوە، کەواتە بەریتانییەکان شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و شارێکی سەربە کوردستان دەزانن. هەروەها

بەریتانیەکان دان بەو راسییەش دادەنێن کە لە باشووری کوردستاندا خەڵکانێکی وەکو تورکمان و عارەبیش دەژین، بەڵام ژمارەیان زۆر نییە لەچاو کورددا.

دکتۆر ڤلادیمێر ڤیۆدۆرۆڤیچ مینۆرسکی، لە لاپەڕەکانی (32–33)ی پەرتووکی (کورد تێبینی و وردبوونەوە)دا لەدیاریکردنی سنووری کوردستاندا بەمشێوەیە دەنووسێ: (ئەم سێ ناوچەیەی خوارەوە نیشتمانی کوردەکانن. زنجیرە چیا بەرزەکانی ئەرمینیا، کوردستانی تورکیا، چیاکانی رۆژئاوایی ئێران، بەم شێوەیە ئەبینین، ئێستا کوردەکان لە خاکێکی فراواندا ئەژین، هەر لەسنووری تورکیاو فارس و کوردستانی ئێراقەوە هەتا ئەگاتە ئارارات کە خاکیان لە سنووری ئێمە تێپەڕ ئەبێ و دێتە ناو قەفقاسیاوە کوردەکان لە هەموو زنجیرە چیاکانی ئەرمینیادا لەگەڵ ئەرمەنیەکاندا ئەژین و سنووری ژووروویان لە تورکیادا لە پەنای ئەرزڕۆمدا کۆتایی دێت: لە خوارووشدا کوردەکان دەستیان بەسەر ناوچەیەکی فراواندا گرتووە، هەتا ئەگاتە کۆتایی دەشتەکانی نێوان دوو رووبار، لە رۆژئاواشەوە سنووریان رووباری فوراتە، یاخود بەشێوەیەکی وردتر قەرەسۆ، وە ئەوان لەم سنوورەدا نەوەستاون بەڵکو رۆشتوون بۆ قوڵایی ئاسیای بچوک و تەنها ناوچەی خوارووی رۆژهەڵاتی سیواسیان داگیر نەکردووە، بەڵکو هەتا نزیکی قونیە لە کلیکیەدا کۆمەڵی جیا جیایان هەیە، بەمشێوەیە ئەگەنە دەریای سپی ناوەڕاست).

بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە مێژوونووسی رووسی (دکتۆر ڤلادیمێر ڤیۆدۆرۆڤیچ مینۆرسکی) کێشاویەتی، بەتایبەتی سنووری خۆرئاوای کە رووباری فوراتی دەستنیشانکردووە، شاری موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان، چونکە بەشێکی شاری موسڵ دەکەوێتە بەری دەستە چەپی رووباری دیجلەو، بەشەکەی تریشی دەکەوێتە بەری دەستە راستی رووباری دیجلەو، رووباری فوراتیش دەکەوێتە خۆرئاوای شاری موسڵ بە دوورییەکی زۆر، کەواتە مینۆرسکی شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی دادەنێت.

زانای رووسی بەناوبانگ، ڤلادیمێر ڤیۆدۆرۆڤیچ مینۆرسکی، لە لاپەڕە (26)ی پەرتووکەکەی خۆیدا بەناونیشانی (الاكراد ملاحظات وانطباعات الاكراد احفاد

المیديين)دا دەڵێت: (بەشێوەیەكی بنچینەیی كوردەكان نیشتەجێی ویلایەتی موسڵ-ن، كە ناوچەیەكی بێگەردی كوردیە).
دانپێدانانی زانای بەناوبانگی رووسی مینۆرسكی بەوەی كە ویلایەتی موسڵ ناوچەیەكی بێگەردی كوردییە، بەڵگەیەكی تری كوردێتیی و كوردستانێتیی شاری موسڵ-ە، چونكە كاتێك كە ناوچەكە یاخود ویلایەتی موسڵ بە تەواوەتی ویلایەتێكی بێگەردی كوردی بێت، كەواتە تەواوی شارەكانی سەر بەو ویلایەتە بە شاری موسڵ-ی پایتەختەكەوە، شاری كوردی و سەربە باشووری كوردستانن.

كوردناسی رووسی، مینۆرسكی، لە لاپەڕە (80)ی هەمان سەرچاوەدا، لە باسی ژمارەی ئێزیدیەكاندا دەڵێت: (سەرژمێرەكان وادەردەخەن كە ژمارەی ئێزیدیەكانی توركیا (شەنگال، موسڵ، هەكاری)، (100) هەزار كەسن، هەروەها لای خۆشمان لە قەفقاسیا 25 هەزار ئێزیدی هەن بەگوێرەی سەرژمێری ساڵی 1910).
ئەوەی لێرەدا كوردناسی ناوداری رووسی ڤلادیمێر مینۆرسكی باسیدەكات، دەریدەخات كە شاری موسڵ شارێكی كوردی و كوردستانییە، كاتێك كە دەڵێت: (ئێزیدیەكانی توركیا (شەنگال، موسڵ، هەكاری)، كەواتە ئەوكاتی شارەكانی موسڵ، شەنگال و هەكاری سەربە دەوڵەتی توركی بووینە، وە لەهیچ بەڵگەنامەیەكیشدا (عارەبی، توركی، فارسی، بیانی و كۆمەڵەی نەتەوەكان)دا باسی ئەوە نەكراوە كە رۆژێ لە رۆژان ویلایەتی موسڵ یاخود شاری موسڵ سەربە ئێراق بووبێت! هەمووشمان وەكو كورد دەزانین كە دەوڵەتی عوسمانی هەر لە ساڵی (1516)دا كوردستانی داگیركردووەو بەڕێوەی بردووە تاوەكو ساڵی (1918).

دكتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (35)ی پەرتووكی (ئەتنۆ- دیمۆگرافیای باشووری كوردستان)دا، بە ئاماژەكردن بە (لیسترەنج كەی، بلدان الخلافة الشرقیة)، (هامر پور گشال، تاریخ امپراطوری عثمانی (ج2)، ص872)و (جاكسون یو، مشاهدات بریطاني في العراق، ص104-105)دا، لەسەر زاری (جاكسۆن یو) نووسیویێتی: (سەرچاوە مێژووییەكان نیشانی دەدەن، كە زۆربەی دانیشتوانی شاری موسڵ تا سەرەتای چەرخی هەژدەیەم لە كورد پێكهاتبوون و زمانی قسەكردن لەماڵ و بازاڕدا هەمان شت كوردی بوو).

ئەو دانپێدانانەی مێژوونووس و گەڕیدەی بەریتانی (جاکسۆن)، بەوەی کە زۆربەی دانیشتوانی شاری موسڵ تا سەرەتای سەدەی هەژدەیەم کورد بووینە، بەڵگەیەکی ترە بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارە لە لایەک و بەعارەبکردن و بە ئێراقی کردنی لە لایەن شۆڤینیستانی عارەبەوە لە لایەکی ترەوە.

شۆڕش خالید، لە وتارێکدا لەژێر ناوونیشانی (کۆمپانیاکانی نەوتی کەرکوک لەنێوان کورد و عارەب)دا کە لە نووسینی (خاتوون نودار موساکی) ڕۆژنامەنووسەو لە ڕۆژنامەی (نیزا فیسمایاگازیتا) بڵاوکراوەتەوەو، ناوبراو وەریگێڕاوە بۆ کوردی و لە لاپەڕە (9)ی ژمارە (416)ی هەفتەنامەی (الاتحاد)، ڕۆژی هەینی، ڕێکەوتی (13.4.2001)دا بڵاوکراوەتەوە تیایدا هاتووە: (ناوچە سەرەکییەکان بۆ دەرهێنانی نەوتی ئێراقی دەکەونە شارەکانی کوردستانی باشوور کە (موسڵ، کەرکوک و خانەقین)و زۆربەی دانیشتوانەکانیان لە نەتەوەی کوردن کە لە نزیک ناوچە عارەبییەکانی ئێراقن. خاتوون (نودار موساکی) باسی ئەوەی کردووە کە (60%)ی ئەو نەوتەی لە ئێراق دەردەهێنرێت نەوتی کوردستانەو بوونی نەوت لەو ناوچانەدا هۆی سەرەکین بۆ پەسەند نەکردنی گەڕانەوەیان لە لایەن حکومەتی ئێراقەوە بۆ سەر ناوچەی ئۆتۆنۆمی کوردستان، هەروەها لەبەر گرنگی ئابووری ئەو ناوچەیە، ڕژێمی ئێراقی زرنگکاری (سیاسەتی) بەعارەبکردنی ئەو ناوچە کوردییانەی گرتەبەر لە ڕێگای ڕاگواستنی دانیشتوانە ڕەسەنەکانیان‌و نیشتەجێکردنی عارەب لە شوێنەکانیاندا).

ئەوەی کە ژنە ڕوژنامەنووسی ڕووسی (نودار موساکی) ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ڕۆژنامەنووسی ناوبراو زۆر ڕاشکاوانە شارەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقین بەسێ شاری سەربە باشووری کوردستان ناودەبات، کە ئەمەش بەڵگەیەکی ترە بۆ کوردستانێتیی و کودێتیی شاری موسڵ و دوو شارەکەی تریش.

ماڵپەڕی ئاسایشی نێونەتەوەیی (Global Security) کە ماڵپەڕێکی ئەمەریکییەو سەرچاوەیەکی سەرەکی دەنگوباسی سەربازی و زانیاری سەربازیی باوەڕپێکراوەو لە لایەن کەسێکەوە بەناوی جۆن پیک (John Pike) سەرپەرشتی دەکرێت. لە

یەکێ لەو بابەتانەی دەربارەی شاری موسڵ کە لەسەر ئەو ماڵپەڕەیەدا هەیە، بەمشێوەیە لە موسڵ دەدوێت: (شاری موسڵ شارێکی کوردییە بە پلەی یەک، بەڵام کەمینەیەکی گەورەی ناکوردی هەیە لەو شارەدا. گەورەترین شارە لە کوردستانی ئێراقداو شارێکی کوردی سەرەکییە، هەروەها کەمینەیەکی زۆری تورکمانی لێیە. ژمارەیەکی یەکجار زۆری ئاینزای ئێزیدی لە ناوچە شاخاوییەکانی دەوروبەری موسڵ–دا دەژین. موسڵ زۆرترین ژمارەی لە فەلەکانی ئێراق لەخۆی گرتووە بە بەراورد لەگەڵ شارەکانی دیکەی ئێراقی، لەنێو فەلەکاندا یاقوبی، نەستوری، کاسۆلیک و کلدانیان تیایە).

ئەوەی لە سەرەوەدا ماڵپەڕی ئاسایشی نێودەوڵەتی باسی کردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ماڵپەڕی ناوبراو لە لایەک باسی ئەوە دەکات کە موسڵ شارێکی کوردییە بە پلەی یەک، لە لایەکی تریش بە گەورەترین شاری کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)و هەروەها بە شارێکی کوردی سەرەکی ناوی دەبات.

مەحمودی مەلا عزەت، لە لاپەڕە (17)ی پێشەکی وەرگێڕانی پەرتووکی (جولانەوەی رزگاریخوازانەی کورد لە خەباتیدا بۆ سەربەخۆیی نەتەوایەتی و سیاسی)دا لە نووسینی (پرۆفیسۆر رادۆڤان پاڤیچ)دا، بەپشتبەستنی بە پەرتووکی (بەریتانیاو رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە سەدە کۆنەکانەوە تاساڵی 1952، سێر ریدەر پۆلارد)دا ئەڵێت: (لەنیوەی دووەمی سەدەی هەژدەیەمداو ئەگەر لەیادم نەچوبێت ساڵەکە (1772)ەوە.. گەڕیدەیەکی ئینگلیزی سەر لە ویلایەتی موسڵ ئەدات و ئەچێتە شاری موسڵ، باسی دانیشتوان و پیشەو خووڕەوشت و گوزەرانیان ئەکات تا ئەڵێت: (زۆربەی دانیشتوانی ئەم شارە(موسڵ) کوردن).

گەواهیدانی گەڕیدەی بەریتانی (سێر ریدەر پۆلارد) بەوەی کە زۆربەی دانیشتوانی شاری موسڵ کورد بووینە لە ساڵی (1772)دا، بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانیی بوونی ئەو شارەیە، چونکە ئەگەر زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد بێت، کەواتە شارەکەش شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستانە.

مستەر ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ (1893-1979)، کە ئەفسەرێکی رامیاری بە پلەی (کاپتن)و پشکێنەری بەڕێوەبەرێتی لە حکومەتی ئێراقدا بووە، لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث)دا دەڵێت: (موسڵ، پایتەختی سروشتی جەزیرەو مەڵبەندی شارەکانی کوردستانی ناوەندبوو، کە بە کەرەستەکانی خانوو دروستکردنی وەکو گەچ، بەردو دار بەناوبانگ بوو. بازرگانی بەرهەمە گرنگەکانی کوردی وەکو گوێز، مێوژو کەتیرە بەدەست بازرگانە کوردەکانی دانیشتوانی شارەکە (موسڵ) بوو).

لێرەدا (مستەر ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ)، گەورەترین بەڵگەی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-مان دەداتە دەست، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ پایتەختی جەزیرەو مەڵبەندی شارەکانی کوردستانی ناوەند بووە. بە پێویستی نازانم زۆرتر لە سەری بڕۆم، چونکە کاتێک کە کاپتن ستیڤن لۆنگریک شاری موسڵ بە پایتەختی کوردستانی ناوەند دابنێت، ئەوە هیچ پاساو هێنانەوەیەکی ناوێت و بە دڵنیاییش شارێکی کوردی و سەربە کوردستانە، ئەگینا چۆن دەکرێت بە پایتەختی کوردستان و جەزیرە؟

مستر ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، لە لاپەڕە (121)ی پەرتووکەکەی سەرەوەیدا دەڵێت: (پاشاکانی موسڵ و شارەزوور کە (پایتەختەکەیان کەرکوک)ە، بە درێژایی ئەو ماوەیە سەربەخۆ بووینەو سەربە پاشای بەغدا نەبووینە، تەنیا ئەگەر کاتێک فەرمانێک لە سوڵتانەوە دەرچووبایە دەربارەی هاوکاریکردن و پشتیوانیکردن).

ئەوەی کە (ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ) باسی دەکات، بەڵگەیەکی ترە بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ، چونکە ناوبراو دەریدەخات کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، شاری کوردستانیو سەربە باشووری کوردستان بووینەو، هیچ پەیوەندییەکیان بە عارەب و بە ئێراقی عارەب (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا) نەبووە.

سیسیل جۆن ئێدمۆندس، لە لاپەڕە (26)ی پەرتووکی (کورد، تورک و عارەب)دا دەڵێت: (کوردەکانی ئێراق، وەک خەڵکێکی یەکدەست و گوندنشین پتر لە ویلایەتی

موسڵ نیشتەجێ بوون، کە لە سەردەمی حکومەتی عوسمانیدا دابەشکرابوو بەسەر سێ لیوایاندا، دوای ساڵی (1918)، ژمارەی لیواکان کران بە چوار: پارێزگای موسڵ، لەو بەری زێی گەورەو رووبارێکی نزیکی بەناوی (روو کووچوک) تا سنوورەکانی تورکیەو سوریە، هەولێر لەنێوان سنووری موسڵ و زێی بچووک، پارێزگاکانی کەرکوک و سلێمانی لە باشووری زێی بچووک. لە دوو "قەزای" خانەقین و مەندەلیش کە پێشتر دەگەڵ ویلایەتی بەغدا بوون، ئێستا سەربە پارێزگای دیالەن، ئەو پارێزگایە دوای ساڵی (1918) پێکهات و ژمارە کوردێکی زۆری لێدەژی).

لێرەدا (سیسیل جۆن ئێدمۆندس) ئەو راستییەمان بۆ روودەکاتەوە کە کوردەکان نیشتەجێی ویلایەتی موسڵ-ن‌و، ویلایەتی موسڵ-یش لە سەردەمی عوسمانییەکاندا لە پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالا پێکدەهات، کەواتە ئەو شارانەی ئەو ناوی بردوون هیچیان سەربە ئێراق نەبووینە، بۆیە تەواوی ئەو شارانە شاری کوردی و سەربە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ن.

سیسیل جۆن ئێدمۆندس، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (کورد، تورک و عەرەب)دا دەڵێت: (لە کوردستان، ئەو گوندیانەی سەر بە خێڵن، دەگەڵ ئەوانەی بەستراوەیی خێڵەکیان نیە جیاوازن، لە موسڵ و هەولێر بە گوندییەکانی نەبەستراوە بە خێڵ دەڵێن کرمانج، لە کەرکوک و سلێمانی ئەوان بە "مسکێن" دەناسن، لە بەشێکی کەرکوک و سلێمانی گۆرانیشیان پێدەگوتن).

ئەوەی (سیسیل ئێدمۆنس) باسی دەکات، بەڵگەیەکی زیندووی کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ-ە، چونکە (ئێدمۆندس) شاری موسڵ بە شارێکی سەربە کوردستان ناودەبات، کاتێک کە دەڵێت: (لە کوردستان، لە موسڵ و هەولێر بە گوندنشینەکانی نەبەستراوە بە خێڵ دەڵێن کرمانج، کەچی لە کەرکوک و سلێمانی پێیان دەڵێن مسکێن. بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی ئێدمۆندس نەک تەنها موسڵ، بەڵکو شارەکانی کەرکوک، هەولێرو سلێمانیش هەر کوردستانن!

سیسیل جۆن ئێدمۆندس، لە لاپەڕە (33)ی پەرتووکی (کورد، تورک و عارەب)داو لەبابەتی (جوگرافیای باشووری کوردستان)دا دەڵێت: (لە درێژەی ئەم راپۆرتەدا،

خوێنەر بۆ گەشتێکی کورتی هەولێرو موسڵ دەبەم، بەڵام من خۆم قەت لەم دوو (لیوا)یە (پارێزگا)یانەدا کاری بەڕێوەبردنی نیشتەجێم نەبووە. ئەم شێکردنەوە سەرەتاییەی، کە لە بابەت جوغرافیای باشووری کوردستان دێتە گۆڕێ لە چوارچێوەی (لیوا)کانی کەرکوک و سلێمانی دادەبێ، من بەرپرسی راستەوخۆی کارەکانی بەڕێوەبردنی ئەم (لیوا)یە بووم و زۆربەی رووداو، و بەسەرهاتەکانی نێو ئەم پەرتووکە کە بەڕیز بەدوای یەکدا هاتوون، لەم دوو لیوایانەدا روویان داوە).

دیسان ئێدمۆندس ناوی شارەکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی وەکو شاری سەربە باشووری کوردستان دەبات، کاتێک کە لە جوگرافیای باشووری کوردستان ناوی ئەو شارانە وەکو شاری کوردستانیی دەبات، کە ئەمەش بەڵگەیەکە بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارانە.

سیسیل جۆن ئێدمۆندس، لە لاپەڕە (536)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نەخشەیەکی کوردستانی گەورە دروستکراوە کە شاری موسڵ خراوەتە ناو سنوری کوردستان-ەوە).

کاتێک کە سیسیل ئێدمۆندس شاری موسڵ دەخاتە ناو نەخشەی کوردستانی مەزن، هیچ گومانێک لەوەدا نامێنێت کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و بە بەشێکی کوردستان دادەنێت، بۆیە ئەو شارەی خستۆتە نێو سنووری کوردستانی مەزن. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

سیسیل جۆن ئێدمۆندس، لە وتارێکیدا لەژێرناوی (حرب الكورد في العراق وخطة الاحلال السلام - جەنگی کوردەکان لە ئێراقداو پلانی هێنانەدی ئاشتی)دا کە لە رۆژی (25.10.1966)دا لە (ئەنستیتۆی پاشایەتی ئاسیای ناوەڕاست)دا پێشکەشی کردووەو، رەفیق ساڵح ئەحمەد لە بەرگی یەکەمی پەرتووکی (كتابات في المسألة الكوردية)دا لە لاپەڕەکانی (173-216)دا بڵاویکردۆتەوە، ئەدمۆندز دەڵێت: (زۆربەی کوردەکان لەو خاکەدا دەژین کە لە سەردەمی عوسمانیدا بە ویلایەتی موسڵ ناسرابوو (واتە پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، سلێمانی و کەرکوکی ئێستا)، لەهەمان کاتدا لەدەرەوەی ئەو سنوورەشدا نیشتەجێن، هەروەها لەبەشی خۆرهەڵاتی ویلایەتی بەغدای کۆن کە ئێستا پارێزگای دیالای پێدەگووترێت).

ئەوەی کە (ئێدمۆندز) ئاماژەی پێکردووە، ناڕاستەوخۆ کوردبوون و کوردستانی بوونی تەواوی پارێزگاکانی (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، سلێمانی. کەرکوک و دیالا) دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو باسی خاک و نیشتمانی کورد دەکات لە سەردەمی عوسمانییەکاندا، لە سەردەمی عوسمانییەکانیشدا ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) ویلایەتێکی عوسمانی بووە نەک ویلایەتێکی عارەبی، هەروەها ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربەخۆ بووەو هیچ پەیوەندییەکی نە بە عارەب و نە بە ئێراقەوە نەبووە. هەتا لە ئان و ساتی لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبییەوە، لە چەندین بەڵگەنامەی بەریتانی، فەرەنسی و هتد، ئەو خاکەی کە لە ڕێکەوتی (16.12.1925)دا بەزۆرو بێ قایلبوونی نەتەوەی کورد خراوەتە سەر دەوڵەتی ئێراق، بە باشووری کوردستان یان (ویلایەتی موسڵ) ناوی هاتووە، کەواتە ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ویلایەتی موسڵ جیابووە لە ئێراق.

مێژوونووسی ناسراوی کورد، پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، لە لاپەڕە (568)ی بەرگی دووەمی پەرتووکی (چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد)دا باسی نامەیەکی (پیترۆ دێلله ڤالیێ) گەڕیدەو زانای ئیتاڵی کردووە، کە لە ڕۆژی (17.3.1617)دا بۆ (ماریۆ سکیپانۆ)ی هاوڕێی ناردووە کە هەم مامۆستای زانکۆو هەم هونەرمەندێکی ناسراوی ئیتاڵی بووە. دێلاڤالیێ لەو نامەیەی کە بۆ (ماریۆ سکیپانۆ)ی نووسیوە بەمشێوەیە باسی کوردی بۆ کردووە: (گەورەم: پێویستە کەمێکیش باسی کوردانت بۆ بکەم. کوردستان کەوتۆتە نێوان هەردووک دەوڵەتی عوسمانی و عەجەمەوە. وڵاتیان چۆن درێژە وا بەرین نییە، بە دە دوازدە ڕۆژان ڕۆژئاوای تا ڕۆژهەڵاتی دەبڕێ، بەڵام باکووری بۆ باشوور یەکجار دوورودرێژە، پێموایە لە نزیک بەغداو سووسەوە دەست پێدەکاو دەگاتە موسڵ، واتە نەینەواو وڵاتی مادو ئەرمەن تاسەر دەریا. وڵاتێکی سەختی شاخاوییە، لە شاخی تۆرۆس جیادەبێتەوە. لەوێوە ئەو زنجیرە شاخە دەست پێدەکاو ئاسیا دابەش دەکاو بەرەو باشوور دەکشێ تا دەگاتە ئاستی کەنداو. ئەم زنجیرە شاخە سەرکەشە وڵاتی عوسمانی و عەجەم لێک دادەبڕێ، هەروەک چۆن دێرزەمان ڕۆمان و فورثی لێک جیادەکردەوە).

گەڕیدەو زانای ئیتاڵی (پیترۆ دێلله ڤالیێ)، له نامەکەی خۆیدا زۆر ڕاشکاوانه سنووری کوردستان دیاری دەکات و، بەپێی بۆچوونەکانی گەڕیدەی ناوبراو سنووری کوردستان له نزیک بەغداو سووسەوه دەستپێدەکات و بەرەو باکوور دێت تا دەگاته موسڵ و، نەینەواو وڵاتی ماد (وڵاتی کوردان)و ئەرمەن تاسەر دەریا دەڕوات، کەواته شاری موسڵ به هەردوو بەشەکەیەوه بەشی کەناری ڕاستی شارەکه که موسڵ-ەو ئێستا زۆربەی هەره زۆری دانیشتوانەکەی عارەبی هاوردەن و، بەشی کەناری چەپی شارەکه که نەینەوایەو زۆربەی هەره زۆری دانیشتوانەکەی کوردن شارێکی کوردیی و سەربه باشووری کوردستانه.

خەبات عەبدوڵڵا، له لاپەڕەکانی (81-82)ی پەرتووکی (بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور)داو، بەپشتبەستن به لاپەڕه (142)ی پەرتووکی (العراق في القرن السابع عشر كما راه الرحالة الفرنسي تاڤرنييه)، له نووسینی (ژان پاپتسیت تاڤێرنێی)و وەرگێڕانی بۆ عارەبی له لایەن بەشیر فەرەنسیس و گۆرگیس عەواد، دەڵێت: (هەردوو وەرگێڕی عارەبی پەرتووکی (ئێراق له سەدەی حەڤدەدا له دیدی گەڕیدەی فەرەنساوی تاڤێرنێی)، له باسکردنی موسڵ-داو له یەکێک له پاشکۆکانی پەرتووکەکەدا، ئاوەهایان نووسیوه: (دوای ئیبن بەتوته، گەر بچینه سەر ئەو گەڕیده خۆرئاواییانەی که سەردانی موسڵ-یان کردووه، (راوۆڵف)ی گەڕیدەی ئینگلیزی (له ڕاستیدا گەڕیدەیەکی هۆڵەندییه - دەرسیم) که له ساڵی (1596ز)دا کۆچی دوایی کردووه، له پێش هەمووانەوه دێت. ئەو ئاوەها وەسفی کردووه – واته وەسفی شاری موسڵ – موسڵ دەکەوێته وڵاتی کوردانەوه).
ئەوەی گەڕیدەی فەرەنسی (ژان پاپتسیت تاڤێرنێیTean Baptiste Taveriner) بەپشتبەستن به گەڕیدەی ئینگلیزی (دکتۆر لیونارد ڕاوۆلف)، که تەنها دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی به گەڕیدەی هۆڵەندی ناوی دەبات، باسی ئەوه دەکات که گوتوویەتی: (موسڵ دەکەوێته وڵاتی کوردانەوه)، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیی ئەو شارەیه، مادام شارەکه بکەوێته ناو وڵاتی کوردانەوه، کەواته هەر دەبێت شارێکی کوردیی و سەربه باشووری کوردستان بووبێت.

لینه کارلسن، له لاپەڕە (3)ی نامیلکەیەکی (33) لاپەڕەییدا که لەژێرناوی (چی ڕوودەدات له کوردستان؟)دا به چاپی گەیاندووه، نەخشەیەکی کوردستانی مەزنی کێشاوه که شارەکانی: (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی) کەوتوونەته نێو سنووری باشووری کوردستان.

ئەو نەخشەیەی کوردستان که له لایەن (لینه کارلسن)ی نووسەری دانمارکییەوه بڵاوکراوەتەوەو، بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارەیه (شاری موسڵ)، شاری موسڵ یەکێکه لەو شارانەی که کەوتۆته نێو سنووری باشووری کوردستان. نەخشەکه له کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوه.

لینه کارلسن، له لاپەڕە (7)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو له سەرەوەدا، نووسیویێتی: (کوردستان وڵاتێکی دەوڵەمەنده به کەرەستەی خاو، بەڵام هەژاره له ڕووی سەرمایه خستنەکار له کاری بەرهەمهێنان و کارکردندا. بەر لەهەموو شتێک بەرەوپێش چوون هەبووه له گەشەکردن و ناردنه دەرەوەی سەرچاوەکانی کەرەستەی خاو، بۆ نموونه لەنێویاندا بەتایبەتی نەوت که بەرهەم دەهێنرێت. ئێراق یەکێکه له گەورەترین بەرهەم هێنەرەکانی نەوت، که زۆربەی هەره زۆری ئەو نەوتەی خۆی که دەریدێنێ له کوردستانی ئێراقدا له (ناوچەکانی موسڵ و کەرکوک) بەدەستدێنێ).

بەگوێرەی ئاماژەکردنەکەی نووسەری دانمارکی (لینه کارلسن)، شارەکانی موسڵ کەرکوک دەکەونه باشووری کوردستان و دوو شاری کوردین، چونکه نووسەری ناوبراو به ئاشکەرا باسی ئەوه دەکات که زۆربەی هەره زۆری نەوتی ئێراق له کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)دا دەردەهێنرێت بەتایبەت ناوچەکانی (موسڵ و کەرکوک). کەواته نووسەر هەردوو ناوچەی موسڵ و کەرکوک بەدوو ناوچەو شاری کوردی و سەربه کوردستان دەزانێت، بۆیه بەمشێوەیه باسی کردوون. بەلای ئێمەوه ئەمه بەڵگەیەکی گرنگی سەلماندنی کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ-مان دەداته دەست.

لینه کارلسن، بەهەمان شێوه له لاپەڕە (13)ی سەرچاوەی ناوبراو له سەرەوەدا نووسیویێتی: (له کۆنگرەی لۆزانیساڵی (1923)دا کوردستانی عوسمانی کرا به سێ

بەش: بەشێک خرایە سەر تورکیای نوێ و، بەشێکی تر بۆ ئێراق (هەرێمە بە نەوت دەوڵەمەندەکانی موسڵ و کەرکوک لەگەڵ هەرێمی سلێمانیش)، هەروەها بەشی سێیەم کە بەشێکی بچووک بوو خرایە سەر سووریا. کوردەکانی ئێران، پەیوەند بە پەیمانی لۆزان دەست لێنەدران).

دیسان نووسەری دانمارکی (لینە کارلسن) شارەکانی موسڵ و کەرکوک و سلێمانی وەکو چەند شارێکی سەربە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناودەبات، ئەو دانپێدانانەی نووسەری ناوبراو لە لایەک دەبێتە بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، لە لایەکی تریشەوە کە بەگوێرەی پەیماننامەی لۆزان (24.7.1923) باسی دابەشکردنی کوردستانی عوسمانی دەکات بۆ سێ بەش و، بەشێکی کە پێکهاتبوو لە هەرێمەکانی موسڵ (نەینەواو دهۆک)، کەرکوک (کەرکوک و هەولێر)و سلێمانی خرایە سەر ئێراق، دەیسەلمێنی کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و عارەبەوە نەبووە.

کەمال سەرگەڵوویی، لە لاپەڕە (4)ی ڕۆژنامەی کوردستانی نوێی ژمارە (3744)ی ڕۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (9.8.2005)دا، وتارێکی لەژێر ناوی (لە ئینسکلۆپیدیای ئەڵمانیدا نەخشەیەکی تری کوردستان کەوێنەی شێخ مەحمودی نەمرو سمکۆ شکاک-ی لەسەرە دۆزرایەوە)دا بڵاویکردۆتەوە، نەخشەکە، نەخشەی کوردستانی مەزنەو باشوری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی کۆن بە تەواوی واتە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) لەناو سنووری ئەو نەخشەیەی کوردستان دان.

بڵاوکردنەوەی ئەو نەخشەیەی کوردستان لە لایەن ئینسکلۆپیدیای ئەڵمانیداو، بوونی شارەکانی وەکو (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) لەنێو نەخشەکەدا، بەڵگەیەکی تری کەم وێنەی کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ و شارەکانی تریش دەردەخات.

ئاڵای ئازادی، لە لاپەڕە (2)ی ژمارە (613)ی ڕۆژی (24.5.2005)دا وتارێکی لەژێر ناوی (ئەمەریکا، ئێراق دەکات بەشەش هەرێم)دا بڵاکردۆتەوە، نووسیویێتی:

(لەدوا پڕۆژەی ئەمریکییەکان سەبارەت بە سیستەمی ئێراق، دەزگایەکی لێکۆڵینەوە بەناوی پەیوەندییەکانی دەرەوە پڕۆژەیەکی بۆ دابەشکردنی ئێراق بەسەر شەش هەرێمدا ئامادەکردووە بەناوی (دابەشکردنی دەسەڵات لە ئێراقدا)و پێشکەشی حکومەتی واشنتۆنی کردووە. لەو پڕۆژەیەدا کەرکوک و موسڵ دەخرێنە سەر هەرێمی کوردستان).

بەگوێرەی رۆژنامەی ئاڵای ئازادی ئەو پڕۆژەیەی کە حکومەتی ئەمەریکی سەبارەت بە دابەشکردنی ئێراقی ئێستا دایڕشتووە، شارەکانی موسڵ و کەرکوک دەخرێنە سەر کوردستان، ئەمەش بەڵگەیەکی ترو دانپێدانانی ئەمەریکایە بە کوردێتیی و کوردستانێتیی هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک.

م. ا. گیسارۆڤ، نووسەری سۆڤیەتی، لە وتارێکیدا لەژێر ناوونیشانی (مەسەلەی کورد لە تورکیا لە سەرەتای بزوتنەوەی کەمالییەکانەوە هەتا کۆنگرەی لۆزان)دا لەبەرگی حەوتەمی ساڵی (1975)ی بڵاوکراوەی (وڵاتان و گەلانی رۆژهەڵاتی نزیک و ناوەڕاست)دا بڵاویکردۆتەوە، نووسەری کورد، جەلال تەقی، ئەم وتارەو وتارێکی نووسەری سۆڤێتی ا. ا. ڕەگووشین بەناوونیشانی (دەربارەی کێشەی رۆژهەڵات لە تورکیادا) لەگەڵ پێشەکییەکی سەرنووسەری ئەو بڵاوکراوەیە کە لە لایەن (گ. ب. ئاکۆ پۆڤ)دا نووسراوە، وەرگێڕاوەتە سەر کوردی و لەشێوەی پەرتووکێکدا لەژێر ناوی (کوردی تورکیا) بەچاپی گەیاندووە. (م. ا. گیسارۆڤ)، لە وتارەکەیداو لە لاپەڕەکانی (45-46)ی پەرتووکی (کوردی تورکیا)دا نووسیویێتی: (دوابەش لە بەندی (64)ی پەیمانی سیڤرە پەیوەندی هەبوو بە ویلایەتی (موسڵ)ەوە... کە بریتی بوو لەوەی، پاش ئەوەی تورکیا واز لە ناوچە کوردییەکانی دێنێ و حکومەتێکی کوردی سەربەخۆیان تێدا دائەمەزرێ، وڵاتە سەرەکییە هاوپەیمانەکان دژی ئارەزووی کوردەکانی ئەو بەشەی کوردستان ناوەستن کە بە ویلایەتی موسڵ ناسراوە، ئەگەر بیانەوێ لەگەڵ ئەو حکومەتە کوردییە تازە دروست کراوەدا یەک بگرن. وەک ئەبینین، پەیمانی سیڤرە بڕیاری دابوو لەسەرەتادا بەڕێوەبەرایەتییەکی ئۆتۆنۆمی کوردستان لە سنووری تورکیادا بۆ کورد دابین بکرێ و، پاش ساڵێک ڕێگا بدرێ ببێتە کوردستانێکی سەربەخۆو دوایش کوردی ناوچەکانی ویلایەتی موسڵ-یشیان بچێتە سەر).

کاتێک که نووسەری رووسی (م. ا. گیسارۆڤ)، ئەو پارچەیەی کوردستان (باشووری کوردستان) که بەگوێرەی بەندی (64)ی پەیمانی سیڤرە رێگەی پێدرابوو بچێتەوە سەر ئەو دەوڵەتە کوردییەی که لەباکووری کوردستان دەبوایە دامەزرێت، بە ویلایەتی موسڵ ناوی دەباتو دەبێژێت: (ئەو بەشەی کوردستان بە ویلایەتی موسڵ ناسراوە)، کەواتە ویلایەتی موسڵ یەکسانە بە باشووری کوردستان و هەردووکیان هەر یەکن. دەشزانین که هەردوو ناوی باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ دوو زاراوەی جوگرافین بۆ خاک و نیشتمانی کورد که کوردستانە. ئاشکرایە که شارەکانی ویلایەتی موسڵ بریتین لە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، لەبەرئەوەی باشووری کوردستان هەر ویلایەتی موسڵ-ە کەواتە باشووری کوردستان-یش لەهەمان ئەو شارانەی که لە سەرەوەدا ناوبران پێکدێت. کەواتە دەکرێت ئەو بۆچوونەی گیسارۆڤ وەکو بەڵگەیەک بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتەکە بەکار بهێنرێت.

زوبێر بیلال ئیسماعیل، لە لاپەڕە (103)ی پەرتووکەکەیدا بەناوی (مێژووی زمانی کوردی)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (چی لەبارەی زمانی کوردی‌یەوە نووسراوە)ی دکتۆر ئاورەحمانی حاجی مارف، نووسیوێتی: (پ. لێرخ، زمانی کوردی دەکاتە پێنج شێوەوە (کرمانجی ژووروو، لوڕی، کەلهووڕی، گۆرانی و زازایی)و لە زازایی دەدوێت و دەربارەی کرمانجی ژووروو دەڵێت (لە هەموو کوردستانی رۆژئاوادا هەر لە (موسڵ)ەوە تا ئاسیای ناوەڕاست بڵاودەبێتەوە)و دەربارەی (زازا)ش دەڵێت (لەکاتی بەراوردکردنی زازایی لەگەڵ کرمانجی ژووروو، زمانە ئێرانییەکاندا بەتایبەتی وە لە رووی دەنگ و شێوەوە چەند شتێک دەردەکەوێت، که قایلمان دەکات بۆ ئەوەی بڵێین زازایی زمانێکی سەربەخۆیە) ئەمجا دەڵێت (لەگەڵ ئەو جیاوازیەشدا هێشتا زازایی هەر دروست بووی کرمانجی‌یە).

کاتێک که رۆژهەڵاتناسی رووسی (پیۆتر لێرخ 1828-1884) باسی شێوەزاری کرمانجی ژووروو دەکات و دەڵێت: (لە هەموو کوردستانی رۆژئاوادا هەر لە موسڵ-ەوە تا ئاسیای ناوەڕاست بڵاودەبێتەوە)، کەواتە ئەو موسڵ بە کوردستان دادەنێت بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات، بۆیە ئەوەش وەکو بەڵگەیەک لە بەڵگەکانی کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ هەژمار دەکرێت. هەروەها کۆڕی

زانیاری کورد، لەپەرتووکی (بەرکورتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەروپادا) لە لاپەڕەکانی (83–84)دا ئاماژەی بەهەمان بۆچوونی زانای رووسی (پیۆتر لێرخ) کردووەو، لە پەرتووکی سێهەمی خۆیدا کە فەرهەنگێکی کوردی (کرمانجی ژورو)–رووسی (ل1–84)، کوردی (زازا)-رووسی (ل85–108)، دەربارەی دیالێکتی کرمانجی ژورو نوسیویێتی: (هەموو کوردستانی رۆژئاوای داگیرکردوە– هەر لە موسڵەوە تا ئاسیای بچووک و سلێمانی).

دکتۆر نوری دەرسیمی، لە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا)، نووسیویێتی: (بەپێی دابەشکردنە جوگرافییەکەی موقەدەم روکنی رووسی، پ. ئەریانوف، کوردستانی ناو خاکی تورکیا کراوە بە سێ بەشەوە:
یەکەمیان: کوردستانی باکوور: چیای ئاگری، چۆلەمێرک، زنجیرە چیای نەمرووود، وان‌و گۆمەکانی رومیە تا دەوروبەری بایەزید دەگرێتەوە.
دووەمیان: کوردستانی رۆژئاوا: پاشایەتی موش، ئەرزڕۆم و دەرسیم دەگرێتەوە.
سێیەمیان: کوردستانی باشوور: دیاربەکرو پاشایەتی موسڵ دەگرێتەوە. ئەو ناوچەیە بەشی زۆری گۆردیەنی مێژوویی دەگرێتەوە).
بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی سنووری کوردستان لە لایەن موقەدەم روکنی رووسی پ. ئەریانۆف، تەواوی پاشایەتی یان ویلایەتی موسڵ کە باشووری کوردستانە، دەکەوێتە نێو سنووری کوردستان. کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە، شاری کوردیی و کوردستانین و سەربە باشووری کوردستانن. ئەو سنوور کێشانەی ئەریانۆف، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیی ئەو شارەو پەیوەندی نەبوونی موسڵ-ە بە ئێراق و عارەبەوە دەگەیەنێت.

دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، لە لاپەرە (7)ی پەرتووکە وەرگێڕاوەکەیدا (کورد لە ئەرشیفی رووسیاو سۆڤییەتدا)، باسی ئەوە دەکات کە لە ئەرشیفی رووسی و سۆڤێتیدا هاتووە: (کوردەکان پێکەوە بە کۆمەڵ لەم ویلایەتانەی تورکیا جێگیربوونە: ئەرزەڕۆم (ناوچەکانی قارس)، ئۆڵت و ئیگدەر، بەتلیس، وان، موسڵ، دیاربەکر، باکووری رۆژهەڵاتی ئالپۆ، خارپوت و بەشێک لە سیواس).

بەگوێرەی ئەرشیفی رووسی و سۆڤێتیش شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ، ناوچەو ویلایەتی کوردەکانی سەربە تورکیان، کەواتە موسڵ وەکو شارو ویلایەتیش هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە، بەڵکو هەر لە کۆنەوە خاکی کورد و سەربە باشووری کوردستان بووە.

دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، لە لاپەرە (172)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا باسی ئەوە دەکات کە لە راپۆرتی کۆنسوڵی سۆڤیەت لە ئەرزەڕۆم (هاوڕێ پاڤلۆڤسکی) کە لە (18.1.1923)دا نووسیویێتی هاتووە: (ناوچەی راپەڕینی کوردەکان بریتییە لە: موسڵ، کەرکوک، سلێمانی، سابڵاخ، لۆرستان و باشووری گۆڵی ورمێ).

کاتێک کە کۆنسوڵی سۆڤێتی (پاڤلۆڤسکی) شارەکانی موسڵ، کەرکوک و سلێمانی وەکو ناوچەیەکی راپەڕیوی کوردەکان ناودەبات، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ و شارەکانی تر دەگەیەنێت. بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژە پێکردنەی کۆنسوڵی سۆڤێتی وەکو بەڵگەیەکی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و شارەکانی تر کە ئەو ناوی بردوون.

دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، لە لاپەرە (254)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا باسی ئەوە دەکات کە لە راپۆرتی کۆنسوڵی سۆڤیەت لە بایەزید (هاوڕێ مالتسوف) کە لە (1.5.1923)دا نووسیویێتی، هاتووە: (سەبارەت بەتورکان دەبێ بڵێین هەر خەریکی ناردنی هێزن بەرەو موسڵ و ئەو جێگەیەی ئاگری کردۆتەوە لە باشووری کوردستان).

بەپێی ئەو ئاماژەپێکردنەی مالتسوفی کۆنسوڵی سۆڤیەت لە بایەزید، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو شاری موسڵی وا باسکردووە: (ئەو جێگەیەی لە باشووری کوردستان ئاگری کردۆتەوە). ئەمەش بۆمانی دەسەلمێنی کە ئەو شارە شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە.

دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، لە لاپەرە (278)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا باسی ئەوە دەکات کە لە راپۆرتی کۆنسوڵی سۆڤیەت لە ئەرزڕۆم (هاوڕێ

پاڤلۆڤسکی) کە لە (26.1.1923)دا نووسیویێتی هاتووە: (تازستان دەوڵەتی نوێی کوردی بەیارمەتی ئینگلیزەکان توانی لە ناوچەکانی موسڵ، سەردەشت، سابڵاخ، ناوچەی لوڕستان و باشووری کرماشان تا ناوچەی ڕەواندزو شاری ڕەواندز پەرەبستێنێت).

ئەو ڕوونکردنەوەیەی کۆنسۆڵی سۆڤێتی (پاڤلۆڤسکی) سەبارەت بە موسڵ، بەوەی کە دەوڵەتی نوێی کوردی تازستانی ساڵی (1923) زۆر پەرەی سەندووەو گەیشتۆتە موسڵ، بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارەیە، چونکە شارەکە شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستان بووەو، لەژێر دەسەڵاتی کوردیشدا بووە.

دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، لە لاپەرە (441)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەداو لە وتارێکی (پالیاکۆڤ) بەناوی (تێزەکانی کێشەی ئاشووری)دا کە لە (1.9.1925)دا نووسیویێتی، لە خاڵی هەشتەمدا هاتووە: (ناوچەی موسڵ هەمیشە سەر بەتورکیا بووەو ئێستاش سەر بەتورکیایە، لکاندنی ئەم ناوچەیە بەئێراقەوە پێشێلکردنی مافی چارەنووسی دانیشتوانی ئەم ناوچەیەیە کە خۆیان بە بەشێکی گەلی تورکیا دادەنێت).

ئەو وتارەی پالیاکۆڤ کە باسی ئەوە دەکات کە موسڵ هەردەم سەربە دەوڵەتی تورکیا بووەو، لکاندنیشی بە ئێراقەوە بەزۆر پێشێلکردنی مافی چارەنووسی دانیشتوانەکەیەتی، لە لایەک بەڵگەیەکی تری نەبوونی هیچ پەیوەندییەکە لەنێوان ویلایەتی موسڵ و ویلایەتی بەغداو عارەب، لە لایەکی تریشەوە هەم کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارو ویلایەتەیە دەگەیەنێت. سەبارەت بەوەش کە پالیاکۆڤ نووسیویێتی گوایە دانیشتوانی ناوچەی موسڵ خۆیان بە بەشێک لە گەلی تورکیا دادەنێن ئەوەیان ڕاست نییە، چونکە هەردەم کوردی هەرچوار پارچەکە تەنیاو تەنیا خۆیان بە بەشێک لەگەلی کوردستان دەزانن، هەروەها بەگوێرەی دانپێدانانی هەندێک لە بەرپرسانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و دەوڵەتی تورکی، زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن.

مێژوونووسی ناوداری کورد، محەمەد رەسول هاوار، لە لاپەڕەکانی (129)ی پەرتووکی (سمکۆ (ئیسماعیل ئاغای شوکاک)و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد)دا، نووسیویێتی: (جەنەڕاڵ مایدر زیلونی لە راپۆرتێکدا کە لە رێکەوتی (15.2.1880)دا ناردبووی بۆ ئەرکانی قەفقاس، لەو راپۆرتەدا دەربارەی نیازو هەڵوێستی شێخ عوبەیدوڵڵا وتویەتی: (شێخ نیازی وایە سوود لەو بێهێزی و بێدەسەڵاتییەی ئیمڕۆی عوسمانی وەربگرێت و لای وایە کە عوسمانی بەرەو روخانێکی تەواو مل ئەنێت، لەبەرئەوە ئەیەوێ لە عوسمانی جیابێتەوەو سەربەستییەکی راستەقینەی دەسگیر بێت). دەنگوباسی ئەو خۆئامادەکردنەی شێخ دەنگدانەوەیەکی خۆشی بەناو هەموو کورددا دایەوەو بەوپەڕی خۆشیەوە پێشوازی لێکرا. شارەکانی کوردستانی رۆژهەڵات وەکو (خۆی)و (سابلاغ)و (ورمیە)و (شنۆ) بوون بە بنکە بۆ ئامادەکردنی چەک و جبەخانە بۆ راپەڕیوەکان. لەو رووەوە کۆنسۆڵی رووس لە ئێران (کرێیلی) لە کانونی یەکەمی ساڵی (1879)دا نووسیویێتی: (شێخ نیازی وایە هەرایەک دژی دەوڵەتی عوسمانی هەڵگیرسێنێت و بەتەمایە لە کوردستانی عوسمانیدا حکومەتێکی سەربەخۆ بە سەرۆکایەتی خۆی پێکبێنێت و شاری (موسڵ)یش بکاتە بنکەو بارەگا).

بەگوێرەی ئەو ئاماژەپێکردنەی کۆنسۆڵی رووسی لە ئێران (کرێیلی)، شاری موسڵ شارێکە دەکەوێتە باشووری کوردستان (کوردستانی عوسمانی)، چونکە کۆنسۆڵی رووسی لە ئێران باسی ئەوە دەکات کە شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری نیازی وایە شۆڕشێک بەرپا بکات لەدژی چەوسانەوەو ستەمی دەوڵەتی عوسمانی و، نیازیشی وایە لە کوردستانی عوسمانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی دامەزرێنێ و شاری موسڵ-یش بکات بە پایتەخت. ئەمەش بۆمان روونەکاتەوە کە هەم ئەو کۆنسۆڵەو هەم شێخ عوبەیدوڵڵا شاری موسڵ بە بەشێکی کوردستان دەزانن، بۆیە کۆنسۆڵەکە بەمشێوەیە ناوی بردووە، هەروەها شێخ عەبدوڵڵاش ویستوویەتی بیکات بە پایتەختی دەوڵەتی کوردی لە کوردستاندا. لە لایەکی تریش کۆنسۆڵەکە شاری موسڵ وەکو شارێکی سەربە کوردستانی عوسمانی ناودەبات، کەواتە ئەو شارە هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە.

ئارچی رۆزوڵت، کە یاریدەدەری نیزامی ئەمەریکا بووە لە ماوەی مارسی (1946) تا فێبریوەری (1947) لە تاران خزمەتی کردووە، لە لاپەڕە (9-10)ی پەرتووکی

(کۆماری کوردستان له مەهاباد)دا نووسیویێتی: (کۆمەڵەی ژیاندنەوەی کورد، هەر نه تەنیا له کوردستانی ئێران، بگره له پارچەکانی تری کوردستانیش زۆر زوو پەرەی گرت، هۆی پەرەسەندنەکەی ئەوه بوو که کوردەکان کۆمەڵەیان وەک دیاردەیەکی نوێو ڕێکوپێک دەدیت، که جیاوازێکی زۆری لەگەڵ پارت و پارتی سونەتییەکانی کوردستان هەبوو. له شارەکانی کوردستانی ئێراق وەک موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی، ڕەواندز، شەقلاوه لقی کۆمەڵه پێکهات).

کاتێک که (ئارچی ڕۆزوڵت) له باسی شارەکانی باشووری کوردستان (کوردستانی ئێراق)دا ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی سەر بەو پارچەیەی کوردستان دەبات، بەڵگەیەکی تری بێوێنەو دەگمەن دەخاته نێو سەبەتەی بەڵگەنامەکانی کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شاره (موسڵ)، چونکه باشووری کوردستان و کوردستانی ئێراق ناوێکی جوگرافی و زاراوەیەکی ڕامیارین بۆ یەک خاک بەکاردەهێنرێت که خاک و نیشتمانی کوردن که (کوردستان)ە.

مێژوونووسی کورد، عەبدولڕەقیب یوسف له لاپەڕه (162)ی پەرتووکەکەیدا لەژێر ناوی (حدود كوردستان الجنوبية تاريخيا وجغرافيا خلال خمسة الاف عام وما ترتب على الحاقها بالعراق)داو، بەپشتبەستنی به (عەبدولڕەزاق ئەلحسێنی، العراق قديما وحديثا، الطبعة الثانية، ص254)دا، که نووسیویێتی: (ژمارەیەک له مێژوونووسان و گەڕیدەکان بۆچوونیان وایه که شاری موسڵ شارێکی سەربه کوردستانه. گەڕیدەی بەریتانی ڕادۆڵف (گەڕیدەی هۆڵەندییه نەک بەریتانی – دەرسیم) که له سەدەی شازدەهەم سەردانی موسڵی کردووه، دەڵێت: (دوای ئەوەی بەهۆی چەند بەلەمێک لەسەر پردێک پەڕینەوه، هاتینه ناو شاری موسڵ و، موسڵ دەکەوێته ناو نیشتمانی کوردانەوە).

ئەو دانپێدانانەی گەڕیدەی هۆڵەندی (ڕادۆڵف) بەوەی که شاری موسڵ دەکەوێته ناو نیشتمانی کوردانەوه، یەکێکه لەبەڵگەکانی کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەوشاره (موسڵ)و هەموو گومانەکان لەسەر کوردستانی بوونی ئەو شاره دەڕەوێنێتەوه، چونکه گەڕیدەی ناوبراو بەڕوونی باسی کوردستانێتی شاری موسڵ دەکات. هەروەها کاتێک که ئەو گەرێده بەریتانیه باسی ئەوه دەکات که شاری موسڵ دەکەوێته ناو نیشتمانی کوردانەوه، بۆمان دەردەکەوێت که شارەکه به هەردوو

کەناری دەستە راستی کە بە (موسڵ)و کەناری دەستە چەپی کە بە (نەینەوا) ناسراوە دەکەونە ناو باشووری کوردستان.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە وتارێکدا لەژێرناوی (الموصل مدينة العرب والكورد جغرافيا وتاريخيا) کە لە لاپەڕەکانی (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوەو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (204)ی پەرتووکی (Rawolf, Travels, Ray, S Collectin)، هەروەها لاپەڕە (142)ی پەرتووکی (العراق في القرن السابع العشر)دا، لە نووسینی (ژان باپتسیت تاڤێرنێی)، دەڵێت: (گەڕیدەی هۆلەندی، دکتۆر لیونارد راوۆلف کە سەردانی موسڵ-ی کردووە لە ساڵی (1575)ی زاییني، گوتوویەتی: (موسڵ دەکەوێتە ناو نیشتمانی کوردان). هەروەها دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی، لە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی (الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958)دا هەمان شتی دووبارەکردۆتەوەو، لە لاپەڕە (32)دا ئاماژەی بەوەداوە کە وەرگێڕی عارەبی (سەلیم تەها تکریتی)، لە وەرگێڕانەکەیدا سەرڕاست نەبووەو دەستەواژەی (موسڵ دەکەوێتە ناو نیشتمانی کوردان)ی وەرنەگێڕاوە.
ئەو ئاماژەیەی گەڕیدەو مێژوونووسی فەرەنسی (ژان باپتسیت تاڤێرنێی)، بەوەی کە گەڕیدەی هۆڵەندی (دکتۆر لیونارد راوۆلف)، کاتێک کە سەردانی شاری موسڵ-ی کردووە باسی ئەوەی کردووە کە (شاری موسڵ دەکەوێتە ناو نیشتمانی کوردان)، بەڵگەیەکە لە بەڵگەکانی کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ. مادام ئەو شارە بکەوێتە ناو نیشتمانی کوردان، کەواتە شارەکە شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە وتارێکیدا لەژێرناوی (الموصل مدينة العرب والكورد جغرافيا وتاريخيا) کە لە لاپەڕە (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوەو، بەپشتبەستنی بە ژمارە (351)ی رۆژنامەی (الموصل) کە لە (22.3.1921)دا دەرچووە، باسی ئەو وتارەی ژەنەڕاڵی بەریتانی ساندرس دەکات کە لەکاتی ئاهەنگی کردنەوەی ئەو پردە نوێیەی کە شاری موسڵ-ی بە کەناری رۆژهەڵاتی رووباری دیجلە دەبەست، خوێندبووەوە کە لەو وتارەدا

ساندرس دەڵێت: (شتێکی شاردراوە نییە بە تەواوبوونی ئەو پردە، بناغەی ئەلقەیەکی گرنگ لە ئەلقەکانی پەیوەندیکردن کە وڵاتی کوردان بە ئێراقەوە دەبەستێت، داڕشت).
ئەو وتارەی ژەنەڕالی بەریتانی بەناوی (ساندرس)، بەلای کەمەوە کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە خاکی کوردەو سەربە باشووری کوردستانە، چونکە ژەنەڕالی بەریتانی ناوبراو لەکاتی رێوڕەسمی کردنەوەی پردەکەدا، باسی ئەوەی کردووە کە پردەکە ئەلقەی پەیوەندیکردنی وڵاتی کوردان (کوردستان)ە بە ئێراقەوە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە وتارێکیدا لەژێرناوی (الموصل مدینة العرب والکورد جغرافیا وتاریخیا) کە لە لاپەڕەکانی (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوەو، بەپشتبەستنی بە گەڕیدەی بەریتانی جاکسۆن نووسیویێتی: (گەڕیدەی بەریتانی جاکسۆن کە لە (25.7.1797)دا سەردانی موسڵ-ی کردووە دەڵێ: شارەکە (موسڵ) پڕ دانیشتوانەو چەندین جۆری جیاواز دەگرێتە خۆی، بەڵام زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردن).
ئەو یاداشتەی کە گەڕیدەی بەریتانی (جاکسۆن) سەبارەت بە شاری موسڵ نووسیویێتی، بەڵگەیەکە لە بەڵگەکانی بە کوردبوون و کوردستانیی بوونی ئەو شارە، چونکە ئەو زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی شاری موسڵ بە کورد ناودەبات. مادام زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردبن، کەواتە شارەکە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (الحیاة الحزبیة في الموصل 1926-1958)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (14)ی پەرتووکی (نشأة العراق الحدیث)، لە نووسینی (هێنری فۆستەر)ی بەریتانی و وەرگێڕانی بۆ عارەبی (سەلیم تەها تکریتی)، فۆستەر دەڵێت: (کاتێک کە جەنگی یەکەمی جیهانی لە کۆتاییدا بوو، داخوازی عارەبەکان پەرەیسەند بۆ خۆبەڕێوەبەرێتیەک کە مۆرکی دەوڵەتی پێوەبێت، هەروەها عارەبەکان چاویان بڕییە فراوانکردنی ئێراق بە مەرجێک موسڵ-یش بگرێتەوە).
ئەوەی کە (هێنری فۆستەر)ی بەریتانی باسی دەکات، بەڵگەیەکی بەهێزو هاشا هەڵنەگرە بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری

ویلایەتی موسڵ. کاتێک (فۆستەر) باسی ئەوە دەکات کە عارەبەکان چاویان بڕیوەتە فراوانکردنی ئێراق بە مەرجێک موسڵ-یش بگرێتەوە، دەیسەلمێنێت کە موسڵ هی عارەب و ئێراق نەبووە، بۆیە چاویان بڕیوەتێ و دەیانەوێت وڵاتەکەیان فراوان بکەن لەسەر بەرژەوەندییەکانی کورد و خەڵکی کوردستان.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (26)ی پەرتووکی (الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (14)ی پەرتووکی (الموصل في القرن الثامن عشر، حسب مذكرات دومينيكو لانزا)، لە نووسینی دومینیکو لانزاو وەرگێڕانی قەشە روفائیل بیداوید، نووسیوێتی: (لەو گەڕیدە ئەورۆپییانەی کە لە سەدەکانی هەژدەهەم و نۆزدەهەمدا سەردانی شاری موسڵ-یان کردووە، گەڕیدەی فەرەنسی (ج. ا. ئۆلیفیە)، (دۆمینیکۆ لانزا)، (جاکسۆن)و گەڕیدەی بەریتانی (جێمس سلیک پەکینگهام). لانزا کە ساڵی (1765) سەردانی موسڵ-ی کردووە لە پەرتووکەکەی خۆیدا نووسیوێتی: زۆربەی هەرە زۆری خەڵکی موسڵ لە تورک و کورد پێکدێن).

ئەو ئاماژە پێکردنەی مێژوونووس و گەڕیدەی ئیتاڵی (دۆمینیکۆ لانزا)، کە لە ساڵی (1718)دا لە شاری (تۆرینۆ) لەدایکبووەو، لەماوەی ژیانیدا دووجار هاتۆتە شاری موسڵ و، جاری یەکەم لەنێوان (1754.1.31-1761.3.22)و جاری دووەم لەماوەی نێوان (1764.3.25-1770)دا لەو شارەدا ماوەتەوە، بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-ە، کاتێک کە پێکهاتەی شاری موسڵ بە کورد و تورک ناودەبات، گرنگ نییە کە ناوی کورد یان تورک لە پێشەوە بێت، گرنگ ئەوەیە کە ئاماژە بە بوونی عارەب نەکراوە، هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ نەبوون یان کەمی ژمارەی عارەب لە شارو ویلایەتی موسڵ لەو کاتیدا. کەواتە موسڵ شارێکی کوردییە، مادام زۆربەی هەرە زۆری خەڵکی موسڵ لە تورک و کوردن پێکهاتبێ، چونکە هەموومان باش لەوە تێدەگەین ناوهێنانی کورد و تورک بەوەی کە پێکهاتەی سەرەکی شارەکەن، لەبەرئەوە بووە کە تورکەکان بەهۆی داگیرکردنەوە سەردارو دەسەڵاتدار بووینە نەک تەنها لە موسڵ، بەڵکو لە تەواوی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا.

جەلال جەوهەر عەزیز، ئەندامی مەکتەبی سیاسی (ی. ن. ک)و بەرپرسی پێشووی مەڵبەندی (2)ی کەرکوک لە وتارێکیدا لەژێرناوی (پاکتاوکردنی کورد و تەعریبکردنی کوردستان لە مێژووی کۆندا) کە لە لاپەڕەکانی (43-61)ی ژمارە (7)ی گۆڤاری کەرکوک بڵاوکراوەتەوە، باسی (دۆمینیکۆ لانزا) دەکات کە گەڕیدەو مێژوونووسێکی ئیتاڵی بووە لە سەدەی هەژدەهەم سەردانی ناوچەی کوردستانی کردووەو بەم شێوەیە یاداشتی خۆی لەسەر شاری موسڵ دەنووسێ، کە قەشە روفائیل کردوویەتی بە عارەبی و ئەڵێ، (ژمارە هەرچەند بێ، زۆربەی خەڵکی موسڵ، ئاستی رۆشنبیرییان کەمە، چونکە زۆربەیان لە تورک و کورد پێکهاتوون).

ئەوەی لێرەدا مێژوونووسی ئیتاڵی (دۆمینیکۆ لانزا) باسی دەکات، بەڵگەیەکی بەنرخی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-ە، هەتا ئەگەر بێتوو کوردەکان ئاستی رۆشنبیریشیان نزم بێت، چونکە هیچ جارێک تورکیا باسی ئەوەی نەکردووە کە شاری موسڵ یاخود ویلایەتی موسڵ هی ئەوانە لەبەرئەوەی کە دانیشتوانەکەی تورک بن، بەڵکو هەردەم گووتویانە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانییەوە هی ئێمەن، چونکە دانیشتوانەکەی کوردن و کوردەکانیش لەڕەگەزی تورکن. هەموو ئەمانەش دەریدەخەن کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، شارو خاکی کورد و کوردستانن.

پارێزەر کامل ژیر، لە لاپەڕە (47)ی پەرتووکی (کوردایەتیو سەربەخۆیی)دا لە باسی بروسکەیەکی کۆمیسیاری باڵا (سێر پێرسی کۆکس)دا بەژمارە (513)ی رۆژی (20.9.1923)دا کەباری سەرنجی شا فەیسەڵ بۆ وەزارەتی کۆلۆنیالییەکانی بەریتانی ئەنووسێ و ئەڵێ: (شا فەیسەڵ ترسی ئەوەی هەیە کە هاندانی هەر دەوڵەتێکی کوردی جیاکراوە لە ئێراق لە ویلایەتی موسڵ ئەبێتە هۆی ئەوەی کوردەکانی تورکیاو ئێران پەیوەندی بکەن بەو دەوڵەتەوە. ئەمەش ئەبێتە گەورەترین مەترسی هەمیشەیی لەسەر ئێراق. هەروەها شا مەبەستی لەوەدا کە کوردستان بخرێتە سەر ئێراق ئەوەیە کە سوننە زیاتر بن لە شیعە لەو ئەنجومەنی تەئسیسییەدا کە نیاز وایە ببەسترێت).

ئەوەی لێرەدا کە (سێر پێرسی کۆکس) باسی دەکات، کوردێتیی و کوردستانێتیی یەکە بە یەکەی شارو ناوچەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە

هەمووممان دەزانین ئەو کوردستانەی کە سێر پرسی کۆکس ناوی دەبات و، شا فەیسەڵ داوای دەکات کە بخرێتە سەر ئێراق، باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بوو بە تەواوی شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالا). لە ئەنجامدا بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ یەکسانە بە باشووری کوردستان، کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، لەبەرئەوەی شاری موسڵ مەڵبەندو شارێکی گرنگی ویلایەتی موسڵ بووە.

نووسەری کوردپەروەر ئەحمەد خواجە، لە لاپەڕە (107)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (چیم دی)داو، بەپشتبەستنی بە پەرتووکی (القضية الكوردية)ی (مەحمود ئەلدوڕە)و رۆژنامەی (الاخاء الوطني)، ژمارەکانی (5–6)ی ئابی (1931)و رۆژنامەی الجهاد (1931)ەوە باسی حاکمی سەربازی بەریتانی لە ئێراق بەمشێوەیە دەکات: (ئاڕنۆلد ویلسۆن، فەرماندەی گشتی سەربازی بەریتانی لە ئێراق، لە پەرتووکەکەی خۆیدا بەناونیشانی (کوردەکانی ئێراق و بزووتنەوەکەی شێخ مەحمود)دا دەڵێت: کوردەکانی ئێراق لە ناوچە شاخاویەکانی خۆیان لە باکوورو باکووری خۆرهەڵاتی ئێراق نیشتەجێن، لە کۆی (14) پارێزگای ئێراقی لە پێنج پارێزگا نیشتەجێن کە بریتین لە: پارێزگای موسڵ، پارێزگای هەولێر، پارێزگای کەرکوک، پارێزگای سلێمانی و پارێزگای دیالا).

ئەو دانپێدانانەی نوێنەری باڵای بەریتانی (ئاڕنۆڵد تالبوت ویلسۆن) بەوەی کە کوردەکان لەکۆی (14) پارێزگای ئێراقی لە پێنج پارێزگادا دەژین، بەڵگەیەکی ترە بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ، وە بەتایبەتیش کە رەگەزپەرستێکی وەکو (مەحمود دوڕە)ی نووسەری عارەب جەخت لەسەر هەمان شت دەکاتەوە. هەرچەندە ئەو قسەیەی نوێنەری باڵای بەریتانی بەو مەبەستە بووە کە نیشانی بدات دەوڵەتی ئێراق لە یەک خاک پێکدێت و، راستی ئەوە لە خەڵکی جیهان بشارێتەوە کە خاکی ئەو وڵاتە لە ئەنجامی بەزۆر لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە پێکدەهات لە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالا) بە ئێراقی عارەبییەوە (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا)، بە بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە رێکەوتی (16.12.1925)دا دروستبووە.

سوپا سالارو سەر فەرماندەی ئەڵمانی (فیلد مارشاڵ هلمۆت ڤۆن کارڵ مۆلتکە، کە لە ساڵانی نێوان (1800-1891)دا ژیاوەو، لەماوەی ساڵانی نێوان (1857-1888)دا سەرۆکایەتی فەرماندەی گشتی سوپا بووە، ئەو پێشتر لە ساڵی (1822)دا چووە بۆ پروسیا، دواتر لەساڵانی نێوان (1834-1839)دا لەسەر داخوازی سوڵتانی عوسمانی (سوڵتان مەحمودی دووەم)و لە ئەنجامی ئەو ناوبانگیەی کە دەریکردبوو، دەکرێتە راوێژکار لە سوپای عوسمانلی و سەرکردایەتی تەواوی ئەو شەڕانە دەکات بۆ عوسمانلییەکان لەدژی کورد و دانیشتوانی سیڤیل و بێتاوانی کوردستان. ڤۆن مۆلتکە لە یاداشتەکانی خۆیدا کە لە ئایاری ساڵی (1838)دا واتە بەر لە (170) ساڵ نووسراوە. ئەم یاداشتەی مۆلتکە لە گۆڤاری (رەسملی تاریخ مجموعەسی، ئەنقەرە) لە تورکی کراوە بە کوردی و ئەحمەد خواجە لە بەرگی سێیەمی (چیم دی)دا لە لاپەڕە (129-187)دا بڵاویکردۆتەوە. لە لاپەڕە (141)دا مۆلتکە دەربارەی شاری موسڵ دەبێژێت: (بە بۆنەی دەستدرێژی عارەبەکانەوە بۆسەر ئەم شارەدا (موسڵ) دانیشتوەکانی هەمیشە پاشکەوتوو وە پەککەوتوون. دیواری شورەکەی ئەم شارە زۆر تەسکە هیچ جێی باوەڕ نیە کەلکی پارێزگاری ببێ بەڵام ئەو دوژمنەی هێرش ئەهێنێتە سەریان تەنیا سوارەی عارەبە بەدوەکانی چۆلنشینن).

ئەوەی کە فەرماندەی ئەڵمانی (فیلد مارشاڵ هلمۆت ڤۆن کارڵ مۆلتکە) باسی کردووە، دەیسەلمێنێ کە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە، چونکە کاتێک کە هێرش بەران بۆسەر شاری موسڵ هەردەم عارەبەکان بن، کەواتە دانیشتوانی شار دەبێت سەربە نەتەوەیەکیتر بن، گومان لەوەشدا نییە کە ئەو نەتەوەیەش نەتەوەی کوردە، چونکە هەر لە کۆنەوە شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ نیشتمانی کورد و بەشێکی خاکی کوردستان بووینە.

هلمۆت ڤۆن کارڵ مۆلتکە، لە لاپەڕە (142)ی سەرچارەی ناوبراو لە سەرەوەدا، دەربارەی دانیشتوانی موسڵ دەڵێت: (دانیشتوانی ئەم شارە کورد، کلدانیو عارەبن. بە کوردی و عارەبی و ئێرانی و تورکیش وتووێژ دەکەن).

ئەو دانپێدانانەی فەرماندەی ئەڵمانی (مارشاڵ هلمۆت مۆلتکە)، بەوەی کە پێکهاتەی دانیشتوانی شاری موسڵ کورد، کلدانی و عارەبن، سەرەتا بەڵگەیەکی گرنگە بۆ

بوونی کورد لە شارەکەداو، دواتر ناوهێنانی کورد لەپێش کلدان و عارەبەوە ئەوەش مانای تایبەتی خۆی هەیە، دیارە ژمارەی کورد لە ژمارەی کلدانی و عارەب زۆرتر بووە، بۆیە سەرەتا ناوی کوردی هێناوە. کاتێکیش کە ژمارەی کورد لە ژمارەی نەتەوەکانیتر زۆرتر بێت، ئەوە بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو شارە (شاری موسڵ) شارێکی کوردییەو سەربە باشووری کوردستانە. ئەوە جگە لەوەی کە لە بەشی یەکەم و چەندین شوێنی تردا باسی ئەوەمان کرد کە شاری موسڵ لە لایەن کوردەوە دروستکراوە.

هلمۆت ڤۆن کارڵ مۆلتکە، لە لاپەڕەکانی (142–143)ی هەمان سەرچاوەدا، بەمشێوەیە باسی شاری موسڵ دەکات: (کە لە موسڵ بووم جێگایەکیان پیشاندام وتیان ئەم کووچەیە بە تایبەتی بۆ عارەبەکان جیاکراوەتەوە بۆ ئەوەی نەیەنە ناو شار، هەر لەم جێگایەدا کڕین و فرۆشتنی خۆیان ئەکەن و ئەگەڕێنەوە بۆ ئەوەی نەوەک ناو شارە خاوێنەکە تێکبدەن، چونکە پۆخلن).

ئەو دانپێدانانەی هلمۆت مۆلتکە بەوەی کە دانیشتوانی شاری موسڵ جێگەیەکی تایبەتیان بۆ عارەبەکان لە کووچەیەک تەرخان کردبوو لەپێناوی ئەوەی نەیەنە ناو شاری موسڵ تاوەکو شارەکە پیس نەکەن، بەڵگەیەکی پڕ بایەخە بو کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، چونکە لە لایەک نیشانیدەدات کە عارەب بە هیچ شێوەیەک بوونی نەبووە لەناو شاری موسڵ و، لە لایەکی تریشەوە دەیسەلمێنێ کە ئەو شارە شاری نەتەوەیەکی ترە نەک هی نەتەوەی عارەب.

ئەفسەری بەرزی ئێرانی، (حەسەن ئەرفەع)، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (کوردەکان)دا کە لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی‌و رامیارییە، نووسیوێتی: (ئەو مەڵبەندەی کە زۆربەی دانیشتوانەکەی لەکورد پێکدێت، بەشێوەیەکی گشتی شاخاوییە، لە رۆژهەڵاتەوە لەبناری رۆژهەڵاتی کێوەکانی زاگرۆسەوە دەستپێدەکاو بە گۆمی ورمێ کۆتایی دێ، کە کۆچەرانی تورکی ئازەربایجانی لەوێدا نیشتەجێن، لێرەشەوە روەو باشوورو سنووری نێوان هەمەدان و سنە درێژ دەبێتەوە، لە باشووریشەوە لەپاش تێپەڕین بە دەوروبەری کرماشان و کەرکوکدا بە موسڵ کۆتایی دێ، پاشان روەو باکوور تا ماردین و وێرانشار و ئورفە درێژ دەبێتەوە، ئەم هێڵە لە باکوورەوە

روەو مەلاتییەو رووباری فورات درێژ دەبێتەوەو بە کەمالیە دەگات، ئەم بەشانەی باکووری خاکی کوردستان، کە بەتەنها کوێستانەکانی مورگان داغ و هارال داغ دەگرێتەوەو روەو ئەرزنجان و ئەرزرۆم درێژ بۆتەوەو بە چیاکانی ئارارات (ئاگری داغ) دەگات، بە سنووری سروشتی نێوان تورکەکان لە باکوورو کوردەکان لە باشوور دادەنرێ).

ئەو پێناسەیەی کە نووسەری ئێرانی (حەسەن ئەرفەع) بۆ سنوور کێشانی کوردستان کردوویەتی، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، چونکە کە حەسەن ئەرفەع دەڵێت: (لە باشووریشەوە لەپاش تێپەڕین بە دەوروبەری کرماشانو کەرکوکدا بە موسڵ کۆتایی دێ)، کەواتە شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان!

ئەفسەری ئێرانی، حەسەن ئەرفەع، لە لاپەڕە (18)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، لەباسی (کورتە باسێکی مێژوویی کورد لەپاش ئیسلامەوە تا سەدەی نۆزدە)دا، نووسیوێتی: (هاوکات لەگەڵ هەڵکشانو هێرشی عارەبەکان بەرەو باکوور، لەشکری عومەری کوڕی خەتاب، لەنێوان سالانی (634-644)ی زاییندا ناوچەکانی (هەولێر-موسڵ-نەسیبەین)یان داگیرکرد کە ئەم ناوچانە لەنێو ئەو چیایانەدا هەڵکەوتبوون کە مەڵبەندە کوردنشینەکانیان لە باشوورەوە دەپاراست. لە سەردەمی خەلیفە عوسمانی کوڕی عەفاندا (644-656) تێکڕای ئەو ناوچانە تا چیاکانی قەفقاس لە لایەن موسڵمانەکانەوە داگیرکران).

ئەوەی لێرەدا حەسەن ئەرفەع باسی دەکات، دانپێدانانێکی راستەوخۆیە بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، چونکە ئەو نووسیوێتی کە لە سەردەمی (عومەری کوڕی خەتاب)دا هێزی ئیسلام و عارەب هاتووە بۆ داگیرکردنی شارەکانی (هەولێر، موسڵ و نەسیبەین)، هاتنی ئیسلام و عارەب لەپێناوی داگیرکردنی ناوچە کوردییەکان و بەتایبەت شارەکانی (هەولێر، موسڵ و نەسیبەین)، بۆمان دەریدەخات کە عارەب ئەو شارانەی داگیرکردووە، کەواتە ئەو شارانە شارو خاکی عارەبی نەبووینە لە بنەڕەتدا، کەچی دوای داگیرکردنەکان عارەبیان لەو شارە داگیرکراوانەدا نیشتەجێکردووە بە مەبەستی بەعارەبکردنیان.

حەسەن ئەرفەع، لە لاپەڕە (162)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (لە تەلەگرافێکدا، کە لە (10)ی مایسی (1919)دا، لە لایەن دەوڵەتی بەریتانیاوە بۆ (سێر ئارنۆڵد ویلسۆن) رەوانەکرابوو نووسرابوو: (بە مەبەستی دامەزرانی دەوڵەتی ئێراق، ئێمە ئەرکی بەڕێوەبەرایەتی پێنج شارمان بە تۆ سپاردووە، بۆ دڵنیاکردنی پشتیوانی و دابینکردنی ئەم مەبەستە ویلایەتی موسڵ بەشێوەی ئۆتۆنۆمی و خۆگەردان بە سەرانی کورد بسپێرە، کە لەژێر چاودێری دەوڵەتی بەریتانیادا بەڕێوەببرێت).

حەسەن ئەرفەع، دەربارەی ئەو تەلەگرافەیە بۆچوونی خۆی لەهەمان لاپەڕەدا، بەمشێوەیە دەردەبڕێت: (بەم تەلەگرافەدا دەردەکەوێ کە دامەزران و ماندێتی دەوڵەتی ئێراق لەوکاتەدا لە تێڕوانینی میری بەریتانیاوە بەدەر لە ویلایەتی موسڵدا بێ. ئەم بڕیارە ئەوە دەردەخات کە دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق تەنها بەشی عارەبنشینی دەگرتەوە، چونکە سیستەمی ئۆتۆنۆمی لەو ناوچانەدا کە کوردەکان زۆرینەیان پێکدەهێنا، بۆ پاراستنی میری هیندستانی ژێر دەسەڵاتی ئینگلیز پاڵپشت و پێگەیەکی گونجاو بوو).

بەگوێرەی ئەو بەڵگەیەی سەرەوە هەم حکومەتی بەریتانیاو هەم نووسەری ئێرانی حەسەن ئەرفەع، دانییپێدادەنێن کە ویلایەتی موسڵ خاک و نیشتمانی کوردە بە تەواوی شارەکانیەوە، ئێراقیش تەنیا ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا دەگرێتەوە، کاتێکیش کە حکومەتی بەریتانیا بە نوێنەری باڵای خۆی لە ئێراقدا دەڵێت: (ویلایەتی موسڵ بەشێوەی ئۆتۆنۆمی بە سەرانی کورد بسپێرە، کە لەژێر چاودێری دەوڵەتی بەریتانیادا بەڕێوەببرێت)، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیی و کوردێتیی سەرتاپای ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-ی پایتەختیشەوە دەسەلمێنێت، چونکە هەموو لایەک ئەوە دەزانێت کە ویلایەتی موسڵ لە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) پێکدێت، کاتێک کە تەواوی ویلایەتی موسڵ بە کورد بسپێردرێت، گومان لەوەدا نییە کە شاری موسڵ-یشی لەگەڵدا دەبوو، بەتایبەت نامە فەرمییەکەی دەوڵەتی بەریتانیا زۆر راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە تەواوی ویلایەتەکە بە کورد بسپێرن و، شاری موسڵ-ی لێ دەرهاوێژ نەکردووە.

حەسەن ئەرفەع، لە لاپەڕە (165)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیوێتی: (هەوڵی دامەزراندنی ویلایەتێکی کوردنشین لە ئێراقدا بێئاکام مایەوەو بە سەرکەوتن نەگەیشت و، ئەو بەشە کوردنشینەی بە ویلایەتی موسڵ ناودەبرا، خرایە سەر ئێراق. میری و پاشایەتی ئێراقیش بە فەیسەڵ (کوڕی دووەمی شەریف حوسێن) سپێردرا. بەڵام بڕیار لەسەر ئەوە درا کە ناوچە کوردنشینەکان لە هەڵومەرجێکی تایبەتیدا بێ).

کاتێک کە نووسەری ئێرانی (حەسەن ئەرفەع) ویلایەتی موسڵ بە بەشی کوردنشین یان کوردستان ناودەبات، کەواتە ویلایەتی موسڵ خاکی کورد و بەشێکە لە کوردستان، هەروەها دەریدەخات کە ویلایەتی موسڵ یەکسانە بە ناوچەی کوردنشین یاخود کوردستان (باشووری کوردستان)، مادامیش ویلایەتی موسڵ یەکسان بێت بە کوردستان و یەک بن، کەواتە شاری موسڵ-یش یەکێکە لە شارەکانی کوردی سەربە باشووری کوردستان.

حەسەن ئەرفەع، لە لاپەڕەکانی (175-176)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیوێتی: (لەمایسی 1944دا، نوری سەعید بەخۆی گەشتێکی کرد بە ناوچە کوردنشینەکانداو لە شارەکانی موسڵ و کەرکوکدا چەندین کۆبوونەوەی لەگەڵ سەرانی کوردا سازدا، بەڵام لەگەڵ خودی مەلا مستەفادا کۆنەبۆوە).

کاتێک کە (حەسەن ئەرفەع) باسی ئەوە دەکات کە (نوری سەعید)ی سەرۆک وەزیرانی ئێراقی لە ساڵی (1944)دا سەردانێکی ناوچە کوردنشینەکان (کوردستان)ی کردووەو، لە شارەکانی موسڵ و کەرکوکدا کۆبوونەوەی لەگەڵ چەندین سەرکردەی کورددا کردووە، بەڵگەیەکی کەم وێنەیە بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، چونکە کاتێک کە شاری موسڵ و کەرکوک دوو شاری کوردنشین بن، کەواتە هەردوو شارەکە شاری کوردین و سەربە خاکی کوردستانن.

نادر ئینتیسار، نووسەرێکی فارسەو پرۆفیسۆری زانستە رامیارییەکان و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانە لە کۆلیژی سپرینگ هیڵ، کە تاکو ئێستا ئەم بەرهەمانەی بە زمانی ئینگلیزی دەربارەی مێژووی کورد و کوردستان بڵاوکردۆتەوە: (کورد لەپاش

شۆڕش لە ئێراق و ئێراندا – 1984)، (مۆزایکی کوردی – 1989)، (ناسنامەی کوردی لە رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا – 1991)، (ئیتنۆنەتەوایەتی کوردی – 1992). نادر ئینتیساری، لە لاپەڕە (70-71)ی پەرتووکی (ئیتنۆنەتەوایەتی کوردی – 1992)دا، نوسیوێتی: (لەماوەی جەنگی یەکەمی جیهانیدا بەریتانیا دەسەڵاتی بەسەر ویلایەتەکانی بەغداو بەسرەدا گرت. ئەو هەرێمانەی کە لەژێر سایەی دەسەڵاتی عوسمانیدا بوون، دواتر بوون بە (دڵ – بنەما)ی ئەو وڵاتەی کە پێی دەوترێت ئێراقی عارەب. بەریتانیا بەڵێنی دابوو ئەم ناوچەیە (ویلایەتی بەغداو بەسرا) بدات بە شەریف حسێنی مەککە لەپاداشتی ئەوەدا کە شەریف حسێن عارەبەکانی بەدژی تورکەکان هاندابوو بۆ ڕاپەڕین. لە رۆژی (24)ی تشرینی یەکەمی ساڵی (1915)دا لە وەڵامدا بۆ شەریف حسێن و داواکارییەکانی بەریتانیا رەزامەندیی خۆی نیشاندا بۆ پشتگیریکردنی بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەب کە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرە بگرێتەوە. لەو رێکەوتنەدا هیچ شتێک دەربارەی ویلایەتی موسڵ کە دانیشتوانەکەی کوردن نەگوترا تەنانەت هەتاکو ئاگربەستی نێوان هێزی هاوپەیمانان و سوڵتانی عوسمانیش لە بارەی ویلایەتی موسڵەوە هیچ قسەیەک نەکرا).

بەگوێرەی قسەکانی نووسەری فارس (نادر ئینتیسار) کە باسی دەکات، بەریتانییەکان گفتی دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبییان بە شەریف حوسێن دابوو لە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا، وە هیچ ئاماژەیەک بۆ ئەو مەبەستە بە ویلایەتی موسڵ نەدرابوو، بەمەش بۆمان رووندەبێتەوە کە شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ بە تەواوی لە دەرەوەی سنووری ئەو ئێراقە بووە کە نیاز وابووە ئینگلیزەکان بۆ عارەبی دامەزرێنن، ئەوەش هۆیەکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانییەوە، ویلایەتێکی کوردیی بووەو هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە.

نادر ئینتیساری، لە لاپەڕە (74)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا دەنووسێت: (ئۆفیسی بەریتانی لە هیند گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە پارێزگاریکردنی ئێراق لە لایەن بەریتانیاوە ئێراق ناگەیەنێتە ئەوەی کە بە دەوڵەتێکی زیندوو بمێنێتەوە ئەگەر ویلایەتی موسڵ نەخرێتە سنووری ئەو دەوڵەتەوە، هەروەک ئەگەر

ئێراق لە ڕووی ئابوورییەوە زیندوو نەبێت ئەوا بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا تیایدا لە مەترسیدا دەبێت).

ئەو بۆچوونەی ئۆفیسی بەریتانی لەهیند بەوەی کە ئێراق بەدەوڵەتێکی زیندوو نامێنێت، ئەگەر بێتوو ویلایەتی موسڵ نەخرێتە سنووری ئەو دەوڵەتە، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی سەربەخۆیی و نەبوونی هیچ پەیوەندییەکی ویلایەتی موسڵ بە ئێراق و بە عارەبەوە. لەکاتێکدا کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربەخۆ بێت و هیچ پەیوەندییەکیشی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووبێت، کەواتە شاری موسڵ-یش وەکو شارێکی سەر بەو ویلایەتە هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە. بۆیە دەکرێت ئەمەش وەکو بەڵگەیەکی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ بەکاربهێنرێت.

نادر ئینتیساری، لە لاپەڕەکانی (75-76)دا بەمشێوەیە لەسەر کێشەی ویلایەتی موسڵی کوردان دەنووسێت: (هەرچەندە بەریتانیا وەکو هێزی (ماندێت) بەسەر ئێراقدا لەسەر هەرێمی کوردنشینی ویلایەتی موسڵ کە مایەی کێشە بوو، لەگەڵ تورکدا کەوتە گفتوگۆکردن. گفتوگۆکانی نێوان بەریتانیاو تورکیا لەسەر موسڵ بێ ئەنجام دەرچوون، لەبەر ئەوە مەسەلەکە خرایەوە بەردەستی کۆمەڵی نەتەوەکان. کۆمەڵەی نەتەوەکانیش لە کانونی یەکەمی (1925)دا بڕیاریدا کە موسڵ بخرێتە ژێر دەسەڵاتی ئێراقەوە بە مەرجێک زەمانەتی تایبەتیی پاراستنی کەمایەتی کوردی بکرێت. بۆ ئەو مەبەستە لە سەرەتای ساڵی (1926)دا سەرۆک وەزیرانی ئێراق گوتارێکی دا کە تیایدا ڕوونیکردەوە زمانی عارەبی و کوردی دەبن بە زمانە فەرمییەکانی موسڵ و منداڵانی کورد بە زمانی خۆیان دەخوێنن).

کاتێک کە نووسەری ئێرانی بە ڕەگەز فارس (نادر ئینتیساری)، باسی ئەوە دەکات کە بەریتانیا لەسەر هەرێمی کوردنشتنی ویلایەتی موسڵ لەگەڵ تورکیادا کەوتە کێشە، هەروەها کردنی زمانی کوردی و عارەبی بە زمانی فەرمی لە تەواوی ویلایەتی موسڵ-دا، دەیسەلمێنی کە ئەو شارە (موسڵ) شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە، چونکە ئەو دەڵێت: (هەرێمی کوردنشینی ویلایەتی موسڵ)، دواتریش کێشەکە لەنێوان بەریتانیاو تورکیا بووە، عارەب نەهاتۆتە گۆڕەپان

بەرامبەر بە تورکیا، چونکە باوەڕی بەخۆی نەبووە کە خاوەنی شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ بێت!

نادر ئینتیساری، لە لاپەڕەکانی (103–104)ی لە هەمان سەرچاوەدا نووسیویێتی: (حکومەتی ئێراق و کوردەکانیش هەمیشە دانیان بەوەدا ناوە کە کورد زۆرینەی دانیشتوانە لە هەولێر و سلێمانیدا، بەڵام ئەوەی مایەی ڕێک نەکەوتن و گیروگرفتی دۆزی کەرکوک و ناوچەکانی ترە. لەوانەیە جێگای خۆی بێت ئەگەر پێ لەسەر ئەوە دابگیرێت کە ئەگەر دانیشتوان ڕانەگواسترانایە ئەوا کورد لە موسڵ و کەرکوکدا زۆرینەیەکی لاوازیان پێکدەهێناو لە ناوچەکانی خوارتریش واتە لە خانەقین و مەندەلی ئامادەبوونێکی بەهێزیان دەبوو. لەبەر ئەوەی هەولێر و سلێمانی دەکەونە قووڵایی کوردستانی ئێراقەوە بەعارەبکردن و ڕاگواستن کاری لەو ناوچانە نەکردووە وەکو ئەوەی کە لەڕادەبەدەر کاری لە ناوچە کوردییەکانی تر کردووە).

ئەوەی نووسەری فارس (نادر ئینتیساری) باسی دەکات کە هەردوو شاری کەرکوک و موسڵ، ئەگەر دانیشتوانە کوردەکەی ڕانەگواسترایە ئەوکاتە زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد دەبوون، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوون و کوردبوونی هەردوو شارەکانی موسڵ و کەرکوک-ە. حکومەتە یەک لەدوا یەکەکانی ئێراق سەرەڕای دەرکردنی دانیشتوانی کورد لەو دوو شارە کوردستانیەدا، بەسەدان هەزار خێزانی عارەبیان گواستۆتەوە بۆ ئەویێو هەردەم لە هەوڵی بەعارەبکردنی ئێزیدی و شەبەک و چەندین هۆزو تیرەی کوردی دیکە بووینە. کەواتە عارەبەکان سەرەڕای بەعارەبکردنی خاکی کورد و کوردستان، هەوڵی بەعارەبکردنی مرۆڤی کوردیشیان داوە.

نادر ئینتیساری، لە لاپەڕە (104–105)ی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لە ناوچەکانی تریشدا ڕژێمی بەعس هێڵەکانی سنووری بەڕێوەبەرێتی جارێکی تر کێشایەوە بەو مەبەستەی زۆرینەی عارەب پێکبهێنێت. لە ئاکامی ئەم دیسان هەرێم جیاکردنەوەدا زۆر گوندی کوردی خرانە دەرەوەی سنووری هەرێمی ئۆتۆنۆمییەوە. بۆ نموونە گوندەکانی کەلار کە ژمارەی دانیشتوانیان (33.000) کەسو کفری (50.000) کەسو چەمچەماڵ (51.000) کەس لە کەرکوک

جیاکرانەوەو چیتر بە بەشێک لەو شارە دانەدەنران. سەرجەمی ناوچەکانی موسڵ و ناوچە نەوتییەکانی کەرکوک و ناوچەکانی خانەقین و مەندەلی ناوچەی سەرەکی بوون لە پرۆگرامی بەعارەبکردندا کە رژێم نەخشەی دانابوو).

ئەوەی نووسەری فارس (نادر ئینتیساری) باسی دەکات، سەبارەت بە بەعارەبکردن کە تەواوی ناوچەکانی موسڵ و ناوچە نەوتییەکانی کەرکوک و خانەقینی گرتۆتەوە، بەڵگەیەکی تری بەنرخە لەبەڵگەکانی کوردێتیی و کوردستانێتیی هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک، بەتایبەت مادام نەخشەو پلانی بەعارەبکردنیان لە لایەن عارەبی ئێراقەوە لە هەردوو شاری ناوبراودا جێبەجێ کرابێ.

حەمید رەزا جەلائی پور، بەرپرسی پۆلیسی کوردستانی ئێران، لە لاپەڕەکانی (61-62)ی پەرتووکی (المشكلة الكوردية)دا، نووسیوێتی: (شەڕی چاڵدێران (1514ز) لوتکەی ناکۆکی نێوان عوسمانی و سەفەوییەکان بوو لە باکووری رۆژئاوای ئێران (بیابانی نێوان خوی و ماکۆ)، سوڵتان سەلیمی عوسمانی لەو شەڕەدا شکستی بە شاە ئیسماعیل هێنا، زۆربەی هەرە زۆری ناوچە کوردییەکان و نزیکەی دوو لەسەر سێ بەشی کەوتە ژێر دەستی تورکە عوسمانییەکان. بەشێوەیەکی تر هەموو ناوچەکانی هەولێر، موسڵ، دیاربەکر بۆ یەکجارەکی لە ئێران جیاکرانەوەو یەک لەسەر سێی لەژێر دەسەڵاتی فەرمانڕەوایەتی ناوەندی ئێران، ئەو کۆمەڵەیەی لە گەلی کورد کە لەسەر رووی باکووری رۆژهەڵاتی چیاکانی زاگرۆس (کە ناوچەکانی کوردی ئێستان لە ئێران).

لێرەدا نووسەری ئێرانی (حەمید رەزا جەلائی پور) کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ-مان بۆ دەسەلمێنێت، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات لەکاتی شەڕی چاڵدێراندا تورکیا توانی دەست بگرێت بەسەر ناوچە کوردییەکانی هەولێر، موسڵ و دیاربەکر، کە پێشتر سەربە ئێران بووینە، هەمووشمان دەزانین کە تەواوی شارو شارۆچکەکانی کوردستان چۆن هەرجارەی بەدەست یەکێک لە دوژمنانی کورد لە عوسمانییەکانو سەفەوییەکاندا ناڵاندویانەو، بەنۆرە داگیریان کردوون! ئەمەش بەڵگەی ئەوەمان دەداتە دەست کە ویلایەت و شاری موسڵ لە هیچ کاتێکدا بەشێک نەبووینە لە خاکی عارەب و ئێراق.

حەمید ڕەزا جەلائی پور، بەرپرسی پۆلیسی کوردستانی ئێران، لە لاپەڕە (185)ی پەرتووکی (المشكلة الكوردية)دا، نووسیویێتی: (شۆڕشی بەدرخان بەگ لە ساڵی (1943-1946) کاتێ شکستی تورکەکانی لە نوسێبین قۆستەوەو، دەسەڵاتی سەپاند بەسەر نزیکەی تەواوی ناوچەکانی کوردی (وان، موسڵ، سابڵاخ (مەهابادی ئێستا)، ورمێ، دیاربەکر)و لەگەڵ بەڕیوەبەرێتی سەنەندەج یەکیان گرتەوە).

سەرەتا شۆڕشی بەدرخان لەساڵانی (1843-1846) بووە نەک ساڵانی (1943-1946) کە نووسەر لە سەرەوەدا باسی کردووە. ئینجا ئەوەی لێرەدا (حەمید ڕەزا جەلائی پور) دانی پێدادەنێت، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە شاری موسڵ بەشێک بووە لە میرنشینەکەی میر بەدرخان کە میرنشینێکی کوردی بووە، کەواتە بێ هیچ گومانێکیش شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە.

حەمید ڕەزا جەلائی پور، لە لاپەڕە (222)ی پەرتووکی (المشكلة الكوردية)دا، نووسیویێتی: (لە یەکەم جاردا، کوردەکان، بەرەنگارییەکی توندوتیژی عارەبەکانیان کرد لە حەلوان، تکریت، موسڵ، جەزیرەو ئەرمینیای باشوور).

ئەوەی کە نووسەرو ئەفسەری پایەبەرزی ئێرانی (حەمید ڕەزا جەلائی پور) دەربارەی بەرەنگاربوونەوەی کورد لە دژی عارەبە داگیرکەرەکانیان کردووە لە شارەکانی: (حەلوان، تکریت، موسڵ، جەزیرەو ئەرمینیای باشوور) کە هەموویان شاری کوردین، بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ و شارەکانی تر کە ناویان هاتووە دەخرێتە پاڵ بەڵگەنامەکانی تر، چونکە بەر لەهاتنی هێزی عارەبی ئیسلام لەپێناوی داگیرکردنی خاکی کورد و نەتەوەکانی تری ناوچەکە، عارەب بوونی نەبووە لەو دەڤەرەدا، کەواتە شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی دیکەش، شاری کوردیی و سەربە خاکی کوردستان بووینە.

عەلی نەقی ئەلحوسەینی، مێژوونووسی کۆنی ئێرانی، لە لاپەڕەکانی (23-24)ی پەرتووکی (مێژووی 641 ساڵەی فەرمانڕەوایی ئەردەڵانییەکان لە ناوچەی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی ئێراندا)، نووسیویێتی: (دوای ئەوەی شاعەباسی، پاشای

ئێران کۆچی دواییکرد. لە (جمادی الاخر)ی (1038)ی کۆچیدا، (شاسەفی-شاه صفی) لە جێگەی ئەو چووە سەر کورسی سەڵتەنەت و بەڕێوڕەسمی جۆراوجۆر دڵنەوایی خان ئەحمەد خانی میری ئەردەڵانی دەکرد. کەچی دوای نزیکەی ساڵێک شاسەفی بیلبیلەی چاوی (سورخاب بەگ)ی کوڕی خان ئەحمەد خانی دەرهێنا. خان ئەحمەد خان، سوپایەکی زەبەندی کۆکردەوەو پەلاماری ویلایەتە هاوسێو نزیکەکانیدا. شارەکانی کرماشان، هەمەدان، (خوی) و (ئەردەبیل)یشی خستە سەر قەڵەمڕەوەکەی خۆی. لەژێریشەوە پەیوەندی بە سوڵتانی عوسمانییەوە کردو پەیمانی خزمەتگوزاری دایە. بە فەرمانی سوڵتانی عوسمانی فەرمانڕەوایی موسڵ و کەرکوکی پێبڕا. خان ئەحمەد خان شاری موسڵی کردە (پاتیەخت-دار الملک)ی خۆیو (7) ساڵ موسڵ و کەرکوک و سلێمانی و شارەزوور لەژێر دەستی ئەو خاوەن دەسەڵاتەدا بوون).

فەرمانڕەوایی کردنی شارەکانی موسڵ و کەرکوک لە لایەن خان ئەحمەد خانی میری ئەردەڵان بۆ ماوەی حەوت ساڵ و، کردنی شاری موسڵ بە پایتەختی میرنشینی ئەردەڵان، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیی و کوردێتیی هەردوو شارەکە دەسەلمێنێت، بەتایبەتیش کاتێک کە بە فەرمانی سوڵتانی عوسمانی بکرێت بە فەرمانڕەوای کورکوک و موسڵ، چونکە عوسمانی و سەفەوییەکان ئەگەر زۆر ناچار نەبوونایە تەنانەت بەوەش قایل نەدەبوون کە کورد تەنانەت فەرمانڕەوایەتی خاکی خۆیشی بکات، جا بگرە خاکی بێگانە بدەنە دەست کورد! ئەمەش دەیسەلمێنێ کە موسڵ خاکی کورد بووە.

نووسەری پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی کە خان ئەحمەد خان (لە ساڵی (1048)ی کۆچیدا، لە موسڵ کۆچی دواییکردو هەر لەسەر بڕیاری چەند میرێکی تری کوردستان تەرمەکەیان لە پاڵ یونس پێغەمبەردادا ناشت). بۆ زۆرتر دڵنیابوون لە فەرمانڕەوایەتی کردنی شارەکانی موسڵ و کەرکوک لە لایەن میری ئەردەڵانەوە، مستر ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، لە لاپەڕە (125)ی پەرتووکی (اربعة قرون من تاریخ العراق الحدیث)دا نووسیویێتی: (ئەردەڵانیەکان بۆ ماوەی حەوت ساڵ فەرمانڕەوایەتی موسڵ، کەرکوک و شارەزووریان کردووە). کەچی گەڕیدەو جوگرافیناسی ناسراوی کورد کەریم زەند، لە لاپەڕە (73)ی پەرتووکی (جوگرافی کوردستان)دا دەڵێت: (خان ئەحمەد خانی میری ئەردەڵان لە ساڵی (1040ک)دا

بەرەو موسڵ هێرشی بردووەو داگیریکردووەو کردوویەتی بە پایتەختی خۆی تا ساڵی (1048)ی کۆچی).

نووسەری ئێرانی موجتەبا بورزووی، لە لاپەڕە (27)ی پەرتووکی (بارودۆخی سیاسی کوردستان (1880-1946)دا، نووسیویێتی: (بەرینایی قەڵەمڕەوی میرانی ئەردەڵان کە (والی)یان پێدەگوتن، جاروبار لە میرنشینی کوردستان تێدەپەڕی و سەرانسەری کوردستانی ئێراقی ئەمڕۆو شارەکانی موسڵ و کەرکوک-یشی دەگرتەخۆ، بەڵام لەگەڵ بەدەرکەوتنی بنەماڵەی فەرمانڕەوایی بابان لە کوردستانی عوسمانی و، هەروەها لەگەڵ بەرفراوانبوونی دەسەڵاتی رامیاری سوپایی دەوڵەتی عوسمانی لەو ناوچەیەدا، وردە وردە بەشەکانی رۆژئاوای قەڵەمڕەوی والیانی ئەردەڵانی لێ جیابۆوە).
بە بۆچوونی نووسەر موجتەبا بورزووی، شاری دێرینی موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانییە، چونکە لە لایەک نووسەری ناوبراو لە باسی دیاریکردنی سنووری کوردستانی ئەردەڵاندا، باسی ئەوە دەکات کە هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک دەکەوتنە نێو سنووری کوردستان و، لە لایەکی تریش هەردوو شارەکانی موسڵ و کەرکوک وەکو دوو شاری کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناودەبات.

نووسەری ئێرانی موجتەبا بورزووی، هەر لە لاپەڕە (27)ی هەمان پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (عەلی ئەکبەری وەقایع نگار بڕوای وایە کە میرانی ئەردەڵان لە سەرەتادا لە شاری موسڵ نیشتەجێبوون و لە ساڵی (546ک/1125ز) بۆ ناوچەی شارەزوور هاتوون و قەڵای (زەڵم) ناوەندی کارگێڕییان بووەو لە دواییدا ناوچەکانی سەقز، سیاهکۆهو عەلی شەکریشیان خستۆتە سەر ناوچەکانی ژێر قەڵەمڕەوی خۆیان).
بەگوێرەی ئەو ئاماژە پێکردنەی موجتەبا بورزووی، عەلی ئەکبەری وەقایع نگار شاری موسڵ بە مەڵبەندی میرانی ئەردەڵان دەزانێت، کە ساڵی (1125ز)ی پایتەختی میرنشینەکەیان لە موسڵ گواستۆتەوە بۆ قەڵای زەڵم لە شارەزوور، کەواتە شاری موسڵ ماوەیەکیش مەڵبەندو پایتەختی میرنشینی ئەردەڵان بووە.

کاتێک کە شاری موسڵ مەڵبەندی میرنشینێکی کوردی بووبێت، کەواتە بەدڵنیاییەوە شارێکی کوردیی و کوردستانیش بووە.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕەکانی (82-83)ی پەرتووکی (هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عەرەبییەوە)دا نووسیویێتی: (بەپێی ڕێککەوتننامەی (سایکس – پیکۆ)، ویلایەتی موسڵ بۆ فەرەنسا دانرابوو لەگەڵ چەند جێیەکی دی، ویلایەتی بەسراو بەغداش بۆ بەریتانیا دانرابوون. لە (24.10.1915) حکومەتی لەندەن، لە نامەیەکدا بۆ شەریف حوسێنی میری مەکە، بەڵێنیدا کە ئەو دوو ویلایەتە عارەبییەی پێ ببەخشێ بەرامبەر بە هاوکاری و پشتگیریکردنی بەریتانیا لە دژی تورکەکان).

لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کە هەم بەگوێرەی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ)و هەم بەگوێرەی بەڵێنەکانی ئینگلیز کە بە شەریف حوسێنی مەکەی دابوو، خاکی عارەب و دەوڵەتی ئێراق تەنها ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا دەگرێتەوەو، ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربەخۆو جیابووە لە ئێراق. کەواتە شارو ویلایەتی موسڵ نیشتمانی کورد و خاکی کوردستان بووە. هەروەها کچە مێژوونووسی بەناوبانگی کورد (دوڕیە عەونی)، کە کچی (محەمەد عەلی عەونی)یە لە لاپەڕە (47)ی پەرتووکی (عرب وأكراد خصام أم وئام)دا ئاماژەی بە هەمان بەڵێنی ئینگلیزەکان بە شەریف حوسێن کردووە.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (100)ی پەرتووکی (هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عەرەبییەوە)دا نووسیویێتی: (بەر لە بەستنی کۆنگرەی قاهرە، (کۆمیسیۆنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست) کۆنگرەیەکی بە سەرۆکایەتی (لۆرد کورزۆن) لە ڕێکەوتی (23.2.1921)دا لە نووسینگەی وەزارەتی دەرەوە بەست و سێ پێشنیار خرانەڕوو بۆ ئەو هەلومەرجەی لە ئارادا بوو:

4- ویلایەتی موسڵ بلکێنرێ بە ئێراق.

5- ئینگلیز لە موسڵ بکشێنەوە (ئەو بۆچوونە وەزارەتی دەرەوە پێشنیاری کردبوو).

6- کۆنفیدڕاڵییەکی کوردی دابمەزرێ (وەزارەتی دەرەوەی هیندی ئەو ڕاسپاردەیەی دا).

کاتێک کە کۆنگرەی قاهرە پێشنیاری ئەوە دەخاتەڕوو کە ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە بلکێندرێ، بەڵگەیەکی گرنگەو دەیسەلمێنێ کە ویلایەتی موسڵ، ویلایەتێکی کوردی بێگەردە، هەروەها کاتێک کە پێشنیاری کۆنفیدڕاڵییەتی کوردی دەکرێت، دووبارە دەیسەلمێنێتەوە کە ویلایەتی موسڵ خاکی کوردستان و نیشتمانی کوردە، چونکە بەدڵنیایی کۆنفیدڕاڵی لەنێوان باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و ئێراقی عارەبی (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا) پێکدەهات، هەمووشمان دەزانین دەوڵەتی کۆنفیدڕاڵی لەنێوان دوو خاک و دوو نیشتمانی جیا دادەمەزرێ.

دکتۆر حەنین مەحمود قەدۆ، لە لاپەڕە (3)ی ژمارە (1236)ی ڕۆژنامەی خەبات، یەکشەممە (7.9.2003)دا لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (ڕەگو ریشەو بنەچەو بڕواو ئینتیمای شەبەک)دا نووسیوێتی: (ژەنەڕاڵ ساندرس، کاتێک کە پردی نوێی کردەوە، ئەو پردەی موسڵ بە بەری ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە دەبەستێتەوە، کە لە ژمارە (351)ی ڕۆژنامەی (موسڵ)، (22.3.1921)دا بڵاوبۆتەوە کە لەسەر وتارەکەیدا نووسیوێتی: (لە کەس شاراوە نییە کە تەواوکردنی ئەو پردە بووە ئەلقەیەکی گرنگ لە زنجیرە بەردەوامەکانی کە وڵاتی کوردستان بە ئێراقەوە دەبەستێتەوە).

لێرەدا (دکتۆر حەنین مەحمود قەدۆ)، هەمان بۆچوونی (ژەنەڕاڵ ساندرس) بەشێوەیەکی تر دووبارە دەکاتەوە، کە هەردووکیان مانای ئەوە دەگەیەنن بەشی خۆرهەڵات یان بەری دەستە چەپی ڕوباری دیجلە بەشێکە لە خاکی کورد و کوردستان، سەرەڕای ئەوەی کە ژمارەیەکی زۆر لە گەڕیدەو مێژوونووسانی عارەبی و بێگانە، تەواوی شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و بە خاکی کوردستان دەزانن. بۆ نموونە لەنێو عارەبەکاندا دکتۆر شاکر خەسباک، محەمەد هادی ئەلدەفتەری، ئیبن حەوقەل، ئیبن بەتووتە، یەحیا خەشاب، دکتۆر حامد مەحمود عیسا، یاقووتی حەمەوی، ئەنساری، مەسعودی و ئازدی باسی ئەوەیانکردووە کە شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کوردستان، ئەوان تەواوی شارەکەیان پێ کوردستان بووە، نەک بە تەنیا بەشی ڕۆژهەڵات واتە بەری دەستە چەپ! کەچی دوای ئەو وتارەو چەند لێدوانێکی تری دکتۆر حەنین قەدۆ لە تەلەفزیۆنە

کوردییەکان (کوردسات و تەلەفزیۆنی گەلی کوردستان) سەبارەت بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شارو پارێزگای موسڵ، لەپڕ لەپێناوی پلەو پارەدا خۆی بە شیعەی عارەب فرۆشتوو، نەک پارێزگای موسڵی بە پارێزگایەکی عارەبی ناوبرد، بەڵکو خۆشی بە عارەب دانا!

دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕەکانی (28-29)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، نووسیویێتی: (بەپێی یاداشتی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی ژمارە (F0371/3386)ی ڕێکەوتی (14.12.1918)ی تایبەت بە دەستنیشانکردنی سنووری کوردستانی مەزن، کە هەموو ئەو زەویانەی دەکەونە خۆرهەڵاتی ڕووباری دیجلەو چیای حەمرینەوە تا دەگاتە مەندەلی (کە سنووری وڵاتی فارس دەکەوێتە خۆرهەڵاتیەوە).

بەگوێرەی ئەو دیاریکردنەی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا بۆ سنووری کوردستان لەلای خۆرئاواوە، بەلای کەمی بەری دەستە چەپی ڕووباری دیجلە یان بەشی خۆرهەڵاتی شار کە دەکاتە نەینەوا، بەشێکە لە خاکی کورد و دەکەوێتە ناو سنووری ئەو کوردستانەی کە وەزارەتی ناوبراوی بەریتانی سنووری کێشاوە.

دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (62)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، نووسیویێتی: (لە (7)ی مایسی (1919)دا وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا دەسەڵاتیدا بە (نوێنەری باڵا-مەندوبی سامی)ی بەریتانی لە بەغدا (کۆلۆنێل ویلسۆن) کە مامەڵەی ویلایەتی موسڵ وەک هەرێمێک، لە هەرێمەکانی دەوڵەتی ئێراق بکات، کە بەتەنیشتیوە دەوڵەتێکی ئۆتۆنۆمی کوردی دابمەزرێ لەژێر سەرکردایەتی کورد و ڕاوێژکارەکانی ئینگلیزدا).

کاتێک کە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی دەسەڵات دەدات بە نوێنەری باڵای خۆی (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن) لە ئێراق، بۆ ئەوەی وەکو هەرێمێکی سەربەخۆ مامەڵە لەگەڵ ویلایەتی موسڵ بکات، کەواتە ئەو ویلایەتە تایبەتمەندێتی خۆی هەیەو جیایە لە دەوڵەتی ئێراق. هەروەها کاتێک کە بە نوێنەری باڵای بەریتانی کۆلۆنێل ویلسۆن ڕادەگەیەنرێت کە دەوڵەتێکی خاوەن ئۆتۆنۆمی کوردی لە ویلایەتی موسڵ، بۆ کورد و بە سەرپەرشتی بەریتانییەکان دامەزرێنێت، دیسان ئەمە مانای ئەوەیە کە ئەو

خاکە خاکی کوردە بۆیە دەوڵەتێکی کوردی خاوەن ئۆتۆنۆمی لەسەر دادەمەزرێنن. کەواتە ئەگەر ئەو خاکەو ئەو ویلایەتە (ویلایەتی موسڵ) خاکی کوردی بێت، کەواتە شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی سەر بەو ویلایەتە شاری کوردیی و سەربە کوردستانن.

دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (96)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، نووسیویێتی: (لە نامەیەکی نووسینگەی نوێنەری باڵا لە بەغدا، ژمارە (28770) لە (28)ی تشرینی یەکەمی (1920) کە بۆ جێگری وەزارەتی هیند – لەندەن رەوانکراوە، هاتووە: لە رۆژی (10)ی کانوونی یەکەمی ساڵی (1920) نوێنەری باڵای بەریتانیا لە بەغدا فەرمانی دەرکرد بۆ ئەفسەرە رامیارییەکانی لە ناوچە کوردییەکان لە کەرکوک کە لە چوار پارێزگا پێکهاتبوو موسڵ، سلێمانی، کەرکوک و هەولێر بۆ کۆبوونەوە لەگەڵ سکرتێری تایبەتی خۆی، بۆ گفتوگۆ لەبارەی هەڵوێستی ئەو پارێزگایانە بەرامبەر بەو حکومەتە ئێراقیەی کە نیازی دامەزراندنی هەیە).

بەگوێرەی ئەو نامەیەی نوێنەری باڵای بەریتانی لە بەغدا کە لە رێکەوتی (28.10.1920)دا، بۆ جێگری وەزارەتی هیند ناردوویەتی، زۆر راشکاوانە ناوچە کوردییەکان دیاریدەکات کە پێیوایە لە پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی پێکدێت، کەواتە مادام پارێزگای موسڵ یەکێک بێت لە ناوچە کوردییەکان، کەواتە شارەکەش شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە.

دکتۆر فازڵ حوسێن، لە لاپەڕە (295)ی پەرتووکی (مشكلة الموصل)دا بە زمانی عارەبی و لاپەڕە (379)ی وەرگێڕدراوەکەیدا بۆ کوردی، دەڵێت: (لە پاشکۆی گۆڤاری (لازی فرانسیز)دا نووسەرێک ئاماژەی کرد بەوە کە موسڵ دەکەوێتە سەر رێگەی هیندستان، مەڵبەندێکی سەربازی و رامیاری و ئابووری گرنگی هەیە: خاڵی بەیەکگەیشتنی رێگای باکووری بەغدایەو مەڵبەندی رامیاری کوردستانە بۆ سەرمایە خستنەگەڕ لەپێناوی بەرهەمهێنانی نەوت).

ئەوەی کە گۆڤاری (لازی فرانسیز) دەربارەی موسڵ نووسیویێتی، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردستانێتیی و کوردێتیی ئەو شارە مێژووییە، چونکە گۆڤارەکە

نووسیوێتی: (مەڵبەندی رامیاری کوردستانە)، مادامیش مەڵبەندێکی رامیاری یان ئابووری یان سەربازی کوردستان بێت، کەواتە شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ بەشێکی دانەبڕاوی کوردستانن.

مام جەلال، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان و سەرۆک کۆماری ئێراق، لە لاپەڕەکانی (14-15)ی پەرتووکی (حول القضية الكوردية في العراق)دا نووسیوێتی: (مێژوونووسی روسی، مینۆرسکی دەربارەی ویلایەتی موسڵ، کە خۆی دیبلۆماتێکی روسی بووە لە کۆمیسیۆنی نەخشەکێشانی سنوری نێوان فارس و دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی (1913)دا، بەمشێوەیە دەڵێ: (بەشێوەیەکی سەرەکی کوردەکان لە ویلایەتی موسڵ-دا نیشتەجێن، کە ناوچەیەکی بە تەواوەتی کوردنشینە).

ئەوەی کە مێژوونووسی رووسی مینۆرسکی نووسیوێتی، بەوەی کە ویلایەتی موسڵ ناوچەیەکی بە تەواوەتی کوردنشینە، بە یەکێک لە بەڵگەنامەکانی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ هەژمار دەکرێت، چونکە مادام ویلایەتە بە تەواوەتی ناوچەیەکی کوردنشین بێت، کەواتە هەموو شارەکانی سەر بەو ویلایەتە بە شاری موسڵی پایتەختیشەوە، شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن.

کەریم زەند، گەڕیدەو جوگرافیناسی کورد، لە لاپەڕەکانی (322-323)ی پەرتووکی (جوگرافی کوردستان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (104-105)ی پەرتووکی (مشاهدات بەریتانی (1797) –گەڕیدەی ئینگلیز–جاکسۆن)و وەرگێرانی بۆ عارەبی (سەلیم تەها تکریتی)، نووسیوێتی: (ئەم گەڕیدەیە لە بەسرەوە هاتووە بۆ ئەمارە – کوت- بەرەو بەغداد – توورخورماتوو - کەرکوک - پردێ هەتا هاتۆتە موسڵ - لێرەوە گەڕاوەتەوە بۆ بەریتانیا. ئەڵێ گەیشتۆتە موسڵ هەندێ دانیشتوانی پێی ئەڵێن نەینەوای کۆن، لە بەرزایی کەناری راستی رووباری دیجلە، شارێکی ئاوەدان-دانیشتوانی ئایینی جیاواز، بەڵام زۆرینەی دانیشتوان کوردن، بە کوردی ئەدوێن، عارەب پێیان دەڵێن-کرد).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی کە گەڕیدەی بەریتانی بۆ شاری موسڵ-ی کردووە، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە مادام زۆرینەی دانیشتوانی شارەکە کورد بووبن‌و بە هیچ شێوەیەکیش ناوی عارەب نەهاتبێ، کەواتە ئەو شارە هەر دەبێت شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بێت.

کەریم زەند، لە لاپەڕە (534)ی پەرتووکی (جوگرافی کوردستان)دا نەخشەیەکی ویلایەتی موسڵ-ی بڵاوکردۆتەوە کە لە (دکتۆر پی. ئی. جەی. بۆملی) وەرگرتووە، ئەم نەخشەیەش لەسەر بنەمای ئەو زانیارییانەی کە (کۆمیسیۆنی لێکۆڵینەوە لە ویلایەتی موسڵ)ی سەربە (کۆمەڵەی نەتەوەکان) ئامادەی کردووە دروستکراوە، نەخشەکە پێنج شار لە شارەکانی باشووری کوردستان (موسڵ، هەولێر، دهۆک، کەرکوک و سلێمانی) لەخۆ دەگرێت).

ئەو نەخشەیەی کە مێژوونووس و گەڕیدەی ناسراوی کورد لە (دکتۆر پی. ئی. جەی. بۆملی) وەریگرتووە، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، چونکە هەموو لایەک دەزانین کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردی بووەو، لەهەمان کاتیشدا ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان هەر یەک خاک و سنووری جوگرافی و دوو ناوی جوگرافی بووینە ئاماژە بە نیشتمانی کورد و خاکی کوردستان دەکەن. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

رۆنیە لۆمبۆرن، نووسەری سویدی، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (کورد گەلێکی بێ وڵات)دا نووسیوێتی: (مەسەلەی کورد یەکسەر پاش پەیمانی لۆزان کۆتایی پێنەهات. بەڵکە کۆمەڵەی نەتەوەکان کە ئەودەم وای پێدەگوترا، خستیەڕوو (85%)ی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن. بەریتانیا لەبەر چەند هۆیەکی سەربازی، ئابووری و رامیاری دەیەویست موسڵ بە ئێراقەوە کە مانداتی خۆی بوو، بلکێنێ).

ئەوەی کە نووسەری سویدی رۆنیە لۆمبۆرن نووسیوێتی، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتەکە دەگەیەنێت، چونکە کاتێک کە (85%)ی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردبن، ئەو لە (15%)ی کە دەمێنێتەوە تورکمان، ئاشووری، کلدان و عارەبن و، هەرچۆنێک بێت عارەب بەتەنیا ناتوانێ

زۆرینەی دانیشتوانی شاری موسڵ یاخود پارێزگای موسڵ پێکبهێنێت! ئەمەش دەکرێت وەکو بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیی شاری موسڵ بەکاربهێنرێت.

خەبات عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (81)ی پەرتووکی (بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (3)ی رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (457)، رۆژی (9.8.1993)دا، نووسیویەتی: (ژان ئۆتێری گەڕیدەی فەرەنسی و نوێنەری تایبەتی لویسی پانزەهەم بۆ خۆرهەڵاتو، لە گەشتە نۆ ساڵییەکەیدا (1734–1743) کە لە مارسلییەوە دەستی پێکردو ئەسفەهان، ئەنادۆڵ، حەلەبو ئێراق گەڕا، ئەگەرچی بە ئاشکرا کوردستانی بوونی موسڵ راناگەیەنێت بەڵام بەدڵنیاییەوە بە ئێراق نەبوونی شاری ناوبراو دەسەلمێنێت (کە دەگاتە موسڵ باسی دوو رێگە دەکات لە موسڵەوە بۆ بەغدا، موسڵ ئێراق نەبووە، بۆیە دەڵێت: لە موسڵەوە تا ئێراق شەش رۆژە رێیە).
ئەوەی کە گەڕیدەی فەرەنسی (ژان ئۆتێر) باسی کردووە، بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-ەو، پێویست بەڕوونکردنەوەی زۆرتر ناکات، چونکە کوردستانی نوێ هۆیەکەی روونکردۆتەوە.

خەبات عەبدوڵڵا، نووسەری پەرتووکی (بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور)دا، لە لاپەڕە (83)داو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (3)ی رۆژنامەی کوردستانی نوێ ژمارە (457)، رۆژی (9.8.1993)دا، نووسیوێتی: ژان ئۆتێر زۆر بەدڵنیاییەوە دەڵێت: (ئێراق لە تکریتەوە دەستی پێکردووە – مەبەستی تکریت بەرەو خوارە).
ئەوەی کە مێژوونووس (ژان ئۆتێر) باسی کردووە، بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-ە، چونکە شاری موسڵ نزیکەی (245) کم دەکەوێتە باکووری شاری تکریت واتە ئەو شوێنەی کە سنووری ئێراق لەلای باکوورییەوە کۆتایی پێدێت.

ئینسکلۆپیدیای گەورەی دانمارکی، لە بەرگی (13)یداو لە لاپەڕە (461)دا لە باسی موسڵ-دا بەمشێوەیەی نووسیوە: (موسڵ، شارێکە کەوتۆتە کەناری رۆژئاوای

رووباری دیجلەو باکووری ئێراق. ژمارەی دانیشتوانی شاری موسڵ نزیکەی (1.4) ملیۆن کەسن (ساڵی 1995). زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردن لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە کەمینەی فەلە. موسڵ سێیەم شاری گەورەی ئێراقە و مەڵبەندی بەڕێوەبەرێتی پارێزگای نەینەوایە. کەلاوەی شاری نەینەوای ئاشوورییەکان دەکەوێتە نزیک ئەو شارەدا. شاری موسڵ لە ساڵەکانی (600)ی زایینیدا لە لایەن عارەبەکانەوە داگیرکراوەو دواتر لە ساڵی (1535–1918)دا کەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکان).

ئەو بەرگەی ئینسکلۆپیدیای گەورەی دانمارکی بەئاشکرا پێمان دەڵێت کە موسڵ شارێکی کوردییە، چونکە کاتێک موسڵ زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردبن، کەواتە شارەکە دەبێت شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بێت! هەروەها ئەو بەشەی ئینسکلۆپیدیا بۆمان ڕووندەکاتەوە کە عارەب دانیشتووی رەسەنی شارەکە نین، بەڵکو وەکو داگیرکەر لە ساڵانی (600)ی زاینی لەگەڵ میلیشیاکانی ئیسلام هاتوون و موسڵ-یان داگیرکردووە.

ئینسکلۆپیدیای گەورەی دانمارکی، لە بەرگی (11)یداو لە لاپەڕە (400)دا لە باسی کوردستان-دا بەمشێوەیەی نووسیوە: (بەگوێرەی پەیماننامەی سیڤرەی ساڵی (1920)، دەسەڵاتدارە هاوپەیمانەکان بەڵێنی فراوانکردنی ناوچەی سەربەخۆیی کوردستانی تورکیایان دابوو بۆ ئەوەی ئەو کوردانەی ویلایەتی موسڵ-ی داگیرکراو لە لایەن بەریتانییەکانەوە، کە ئێستا موسڵ سەربە ئێراقە مافی ئەوەیان هەبێت یەکبگرنەوە لەگەڵ کوردستانی تورکیا. بەڵام ئەو پەیماننامەیە بەتوندی لە لایەن حکومەتی نوێی رژێمی ناسیۆنالیستی تورک لەژێر سەرکردایەتی کەمال ئەتاتورک، رەتکرایەوە. هەروەها لە ساڵی (1923)دا پەیماننامەی سیڤرە هەڵوەشایەوەو پەیماننامەی لۆزان شوێنی گرتەوەو کە هیچ مەرجێکی تیا نەبوو بۆ سەربەخۆیی کوردستان).

بەرگی (11)ی ئینسکلۆپیدیاش پێمان دەڵێت، ئەگەر بێتوو بەندەکانی پەیوەست بە کوردی پەیمانی سیڤرەی ساڵی (1920) جێبەجێ بکرایە، ئەوکاتە بەرلەوەی ویلایەتی موسڵ لە ڕێکەوتی (16.12.1925)دا بە بڕیارێکی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) بخرێتە سەر دەوڵەتی داتاشراوی ئێراق لە لایەن بەریتانیاوە، ئەوە تەواوی ویلایەتی

موسڵ (شارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) لەگەڵ کوردستانی باکور (تورکیا) یەکیدەگرتەوەو تەواوی ویلایەتەکە بە کوردستانی و بە کوردی دەمایەوە.

غێکە باکەرو ئەنا هامفیلت، کە دوو نووسەری دانماکین، لە لاپەڕە (31)ی پەرتووکێکی هاوبەشیاندا بەناوی (ئێراق پەناهەندە - رابردوو – مێژوو)داو، لە بابەتێکیاندا لەژێر ناوی (کوردەکانی ئێراق و سەردەمی نوێ)دا، نووسیویانە: (ساڵی 1922 (ساڵی 1920 بوو بوگوێرەی پەیمانی سیڤرە، نەک وەکو ئەوەی نووسەران نووسیویانە ساڵی 1922 - دەرسیم-) پەیوەند بە شەڕی یەکەمی جیهانی، بەڵێنی سەربەخۆیی بە کوردەکان درابوو. لە ساڵی (1924)دا (کۆمەڵەی نەتەوەکان)ی بەسەرچوو کە ئێستا (نەتەوە یەکگرتووەکان)ی پێدەڵێن، بڕیاریدا موسڵ، وە بەم شێوەیەش هەموو ناوچە کوردییەکان ببنە بەشێک لە ئێراق).

ئەوەی کە ئەو دوو ژنە رۆژنامەنووس و نووسەرە ئاماژەیان پێداوە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتەکە دەگەیەنێت، چونکە ئەوان باسی ئەوە دەکەن کە کۆمەڵەی نەتەوەکان بڕیاریدا ویلایەتی موسڵ ببێتە بەشێک لە ئێراق، کەواتە پێش بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەو ویلایەتە بەشێک نەبووە لە ئێراق. هەروەها کاتێک کە دەنووسن بەمشێوەیە هەموو ناوچە کوردییەکان بوونە بەشێک لە ئێراق، ئەوان مەبەستیان لە بڕیارەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکانە کە لە رێکەوتی (16.12.1925)دا ویلایەتی موسڵی بە زۆرەملێ خستە سەر ئێراق، کەواتە ئەوان موسڵیش بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی دەزانن، چونکە شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ بەگوێرەی ئەو بڕیارەی کە ئەو دوو نووسەرە دانمارکیە ئاماژەیان پێکردووە، بەزۆرداری بە ئێراقەوە لکێنران.

ئارنە سکادهێدە، سەرنووسەری گۆڤاری (کۆنتاکت – پەیوەندی)ی کە (دەزگای هاریکاری نێونەتەوەیی) لە دانمارک دەریدەکات، لە وتارێکیدا کە لە لاپەڕە (35)ی (کۆنتراکت)ی ژمارە (1)ی ساڵانی (1992/1991)دا لەژێرناوی (بەڵێنی دامەزراندنی کوردستانێک لە ساڵی 1920)دا، نووسیوێتی: (مێژووی رابردوو بە کورتی باسی ئەوە دەکات کە نوێنەرانی کورد لەکاتی گڤتوگۆی ئاشتی دوای کۆتایی هاتنی شەڕی

یەکەمی جیهانی، ڕێککەوتنێک لەسەر هاوکاری کردنێک لەگەڵ نوێنەرانی نەتەوەیەکی تری بێ نیشتمان کە ئەرمەنییەکان بوون بکەن. بە کۆششی هەردوولا لەبەرامبەر هەردوو وڵاتی دەسەڵاتداری بەریتانیاو فەرەنسا توانیان سەرکەوتنێک بەدەست بهێنن و، بەڵێنێکی راشکاوانەی ناو ڕێککەوتننامەکە وەرگرن بەوەی کە دوو وڵاتی کوردستان و ئەرمینیا لەو ناوچانەی کە ئەمڕۆ پێی دەگوترێت ڕۆژهەڵاتی تورکیا دامەزرێنن و، دواتریش هەرێمی کوردە ئێراقیەکان واتە -ویلایەتی موسڵ- کە ئەوکاتی لەژێر دەسەڵاتی بەریتانیەکان دابوو، دەتوانن بە ئازادی خۆیان لەگەڵ کوردستان یەکبگرنەوە).

ئەوەی کە سەرنووسەری گۆڤاری مانگانەی (کۆنتراکت) ئارنە سکادهێدە باسی کردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو راشکاوانە ویلایەتی موسڵ بە هەرێمی کوردە ئێراقییەکان ناودەبات. کاتێک کە ویلایەتی موسڵ هەرێمی کوردە ئێراقییەکان بێت، لەکاتێکدا کە هەموو لایەک دەزانین ویلایەتی موسڵ لە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) پێکدەهات، کەواتە تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵەوە، شاری کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن.

سڤین سکۆومەن، کە نووسەرێکی دانمارکی-یە، لە لاپەڕەکانی (96-97)ی پەرتووکی (خۆرهەڵاتی ناوەڕاست)دا نووسیویێتی: (بەگوێرەی پەیماننامەی سێڤرە دەبوایە ئیمپراتۆری تورکەکان هەڵبوەشابایەوەو دەوڵەتێکی کوردیش دامەزرایە، ئەو دەوڵەتە دەبوایە تەواوی ئەو خاکانەی بگرتایە کە ئێستا کوردی تیا دەژیت. بەڵام پەیماننامەی سێڤرە هەرگیز جێبەجێ نەکراو، یەکێ لە هۆیەکان ئەوەبوو کە یۆنانییەکان رازی نەبوون بەوەندەی کە دەستیان کەوتبوو، هەروەها دەستیانکرد بە شەڕکردن لە دژی تورکەکانداو کە ئەنجامەکەی بە شکستێکی گەورەی خۆیان کۆتایی پێهات، ئەمەش وایکرد پەیماننامەی لۆزان ببەسترێ و تورکیا ئەم سنوورەی ئێستای وەرگرێت. هەروەها سەبارەت بە دەوڵەتی کوردیش هیچ کەسێک یان لایەنێک نەبوو باسی بکاتەوە، چونکە یەکێک لە هۆیەکان ئەوەبوو پاش ئەوەی

بەریتانییەکان دەسەڵاتیان لە ئێراق وەرگرت، خەریکی سوود وەرگرتن بوون لەو چاڵگە نەوتە زۆرانەی موسڵ کە دەکەوێتە بەشی باشووری ناو هەرێمی کوردەکان).
ئەوەی لێرەدا نووسەری دانمارکی (سڤین سکۆومەن) باسی دەکات، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو دان بەوەدا دەنێت کە شاری موسڵ دەکەوێتە بەشی باشووری هەرێمی کوردستان، گرنگترین شتیش بۆ ئێمەی کورد ئەوەیە کە شارەکە (موسڵ) بکەوێتە ناو هەرێمی کوردان، جا هیچ لە نرخەکەی کەمناکاتەوە ئەگەر لە باکوور، باشوور، خۆرهەڵات، خۆرئاوا یان ناوەڕاستی هەرێمی کوردستاندا بێت! بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژە پێکردنەی نووسەری ناوبراوی دانمارکی بە بەڵگەیەکی تری بەنرخی کوردستانیی بوونی شاری موسڵ هەژمار بکەین.

یولاندس پۆستن، کە رۆژنامەیەکی لیبرالی دانمارکیە، لە لاپەڕە (8)ی ژمارەی یەکشەممە ریکەوتی (30.1.2005)دا، لە وتارێکدا بەناوی (ئێراقی سێ پارچە)دا، کە بە پێنووسی (تۆماس هێنی) نووسراوە، ئێراق دەکاتە سێ پارچەو موسڵ لەگەڵ بەشی کوردە موسڵمانە سوننەکانە.
دانانی شاری موسڵ لەنێو نەخشەی کوردستاندا لە لایەن رۆژنامەنووسی دانمارکی (تۆماس هێنی)، مانای وایە کە بە بۆچوونی ئەو نووسەرە شارەکە شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە، بۆیە بەمشێوەیە دایناوە. ئەمەش بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ-ە.

ئەنەس بێغیکۆ، لە لاپەڕە (89)ی پەرتووکی (خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە نەوەتەکاندا)، نەخشەیەکی کوردستانی بڵاوکردۆتەوەو، لەنەخشەکەدا شارەکانی موسڵ و شەنگال کەوتوونەتە نێو سنووری باشووری کوردستان، هەروەها ژمارەی کوردی بە سێ ملیۆنو رێژەی کوردیشی بە (23%)ی دانیشتوانی ئێراق دیاریکردووە.
دانانی شاری موسڵ لەنێو سنووری باشووری کوردستاندا لە لایەن نووسەری دانمارکی (ئەنەس بێغیکۆ)دا، مانای وایە ئەو نووسەرە شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان دەزانێت، بۆیە لەناو سنووری باشووری کوردستاندا دایناوە. هەر بۆیە دەکرێت ئەو بۆچوونەی نووسەری دانمارکی، بە بەڵگەیەکی گرنگ

بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دابنێین. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

ژنە نووسەری دانیمارکی، بیرگێتە بغیکس، لە لاپەڕە (40)ی پەرتووکی (خاڵەکانی کلێپەسێن، ناتەبایی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا)، کە لە نووسینی نووسەری ئینگلیزی (دکتۆر جۆن کینگ)ەو، بیرگێتە لە ئینگلیزییەوە بۆ دانمارکی وەریگێڕاوەو، ئاماژە بەو نووسەرە ئینگلیزە دەکات کە نووسیویێتی: (لە ساڵی 1925دا کۆمەڵەی نەتەوەکان، هەرێمی موسڵ-ی کوردەکانی بە ئێراق بەخشی و، خواستی کوردەکانیش پشت گوێ خرا).
(دکتۆر جۆن کینگ)ی نووسەری ئینگلیز، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەخاتەڕوو، کاتێک کە ویلایەتی موسڵ بە هەرێمی کوردەکانی ئێراق ناودەبات، بەمەش دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە موسڵ شارێکی کوردستانیی و کوردییە، مادام ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردیی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەر بەو ویلایەتە شاری کوردیی و سەربە کوردستانن.

دکتۆر جەلیلی جەلیل، لە لاپەڕە (67)ی پەرتووکی (راپەرینی کوردەکان ساڵی 1880)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (5)ی رۆژنامەی (تایمس)ی ئینگلیزی، ژمارەی (12.3.1880)دا، نووسیویێتی: (لەزستانی ساڵی (1879-1880)دا برسێتییەکی قورس زۆربەی هەرە زۆری هەرێمەکانی رۆژهەڵاتی عوسمانی گرتەوە. لە مارتی ساڵی (1880)دا رۆژنامەی (تایمس) هەواڵێکی بڵاوکردەوە کە لە ئەستەمبوڵەوە پێی گەیشتبوو تیایدا هاتبوو: هەژاریی و برسێتی لە ئامەد و موسڵ تەواو پەرەیان سەندووە، دانیشتوانی دەوروبەری موسڵ، لە هەموو ئامرازێکی ژیان بێبەشن. بەڵام هیوا هەیە بەرهەمی ساڵی داهاتوو دۆخی لێقەوماوەکان باشتر بکات).
رۆژنامەی (تایمس)ی بەریتانی بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ-مان دەخاتە بەردەم، کاتێک کە ناوی موسڵ وەکو هەرێمێک لە هەرێمەکانی رۆژهەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی ناودەبات، بەمەش دەیسەلمێنێت کە ویلایەتی موسڵ نە لە نزیک و نە لە دوورەوە هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە.

هەروەکو پێشتریش ئاماژە بەوەکرا کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لە ساڵی (1516)دا بە تەواوی لە لایەن ئیمپراتۆریەتی عوسمانییەوە داگیرکرا.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، مامۆستای مێژوو لە زانکۆ، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا)دا، ئاماژەی بە هەمان بابەتی تایمس کردووە کە دکتۆر جەلیلی جەلیل ئاماژەی پێکردووە، بەڵام دکتۆر ئەحمەد بەمشێوەیە نووسیوێتی: (بارودۆخی کوردستانی عوسمانی لەو ڕۆژانەدا لە ئەوپەڕی خراپی دابوو. ڕۆژنامەی (تایمس) لە مانگی مارتی (1880)دا دەنووسێ: (لە دیاربەکرو موسڵدا کڵۆڵی لە ئەندازەیەکی زۆر زۆر خراپدایە دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ هەموو پێداویستییەکی ژیانییان پێدەوێ).
ئەوەی کە ڕۆژنامەی (تایمس) نووسیوێتی، کوردێتیی و کوردستانێتیی تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، کاتێک کە ڕۆژنامەکە باسی کوردستانی عوسمانی (ویلایەتی موسڵ) دەکات، ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو ڕاستییەی کە بڵێین: ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە. ئەوەی کە ڕۆژنامەی تایمس نووسیوێتی، بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-ە.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان، لە لاپەڕەکانی (9-10)ی پەرتووکی (کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا)داو، بەپشتبەستنی بەو دوو سەرچاوەیەی کە لە خوارەوەدا ناویان دەبەم نووسیوێتی:

1- Cumming, H. H. Franco-British Rivalry in the post War Neareast, P.59.
2- Temperley, H. W. V. A. History of the peace conference in Paris, P. 182.

(چەندین کەسایەتی ناوداری فەرەنسا پاڵپشتیان لە زرنگکاری (کلیمانسۆ) کرد، سەبارەت بە کەمکردنەوەی پەیوەست کارییەکانی فەرەنسا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، لەو کەسایەتیانە (بیرار) ئەندامی ئەنجومەنی پیران.. ئەم پیاوە لەم بارەیەوە گوتی: (لە ساڵی (1916)دا ئێمەی فەرەنسا، سوریا، کلیکیا، میزۆپۆتامیا،

بەشێک لە کوردستان-مان لەژێر دەستدابوو، بەڵام ئێستا کە دەرگای گفتوگۆمان خستە سەرپشت، بینیمان کە (کلیمانسۆ) بە نووکە پێنووسێک دەستبەرداری میزۆپۆتامیاو کوردستان بوو، بەوەی کە موسڵ-ی دا بە ئینگلتەرە).

بەگوێرەی ئەو نووسینەی دکتۆر ئەحمەد عوسمان، (بیرار) ئەندامی ئەنجومەنی پیرانی فەرەنسی تەواوی ویلایەتی موسڵ بە کوردستان دادەنێت، چونکە (بیرار) لە لایەک باسی ئەوە دەکات کە لە ساڵی (1916)دا بەشێکی کوردستان لەبەر دەستی فەرەنسا دابوو، ئەمەش بۆمان ڕووندەکاتەوە کە ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە کوردستان دەزانێت، چونکە لە کەس شاردراوە نییە کە لە ساڵی (1916)دا ویلایەتی موسڵ بەگوێرەی پەیمانی (سایکس پیکۆ) کەوتە ژێردەستی فەرەنسا. هەروەها لە لایەکی تریشەوە (بیرار) باسی ئەوە دەکات کە دواتر (کلیمانسۆ) دەستبەرداری کوردستان بوو، بەوەی کە ویلایەتی موسڵ-ی داوە بە ئینگلیزەکان، ئەمەش جەختکردنەوەیە لەسەر کوردستانیی بوونی تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە لە لایەن (بیرار)ەوە.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕەکانی (21-22)ی پەرتووکی (کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا)و بەپشتبەستنی بە:

Fisher, N. S. – The Middle East, P.422 Temperliy, H.W. V – A History of Peace Con – ference, P.211.

La Question Assyro-Chaldeenes, 1920-1921, Etude et notes, Nov. Et Dec, 1920, Jan. 1921, Paris.

نووسیویێتی: (هەر لەبارەی کاریگەریی نەوتەوە دەتوانین باس لەو داواو داخوازیە چاوتێبڕینانە بکەین کە لەکۆتایی جەنگەکەدا سەریان هەڵدا .. لەوانە گەیشتنی شاندێکی ئێرانی بۆ کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس، ساڵی (1919)، ئەوە بوو لەو داخوازیە نابەجێیانەی کە ئەو شاندە لە کۆنگرە داوایکرد، کە کۆمەڵێ داخوازی ناوچەیی سەیرو سەمەرەی ئەو ڕۆژگارە بوو، لەوانە، ئێرانییەکان داوای ئاسیای گچکەیان دەکرد، هەر لە سەرووی ڕووباری فوراتەوە، تا دەگەیشتە دیاربەکرو ویلایەتی موسڵ-یش، واتە هەموو کوردستانی باشوور).

ناوبردنی ویلایەتی موسڵ بە کوردستانی باشوور، بەڵگەیەکی گرنگە بۆ سەلماندنی کوردستانیی بوون و کورد بوونی شاری موسڵ، چونکە لەکاتێک کە ویلایەتی موسڵ هەر باشووری کوردستان بێتو یەکسان بەیەک بن، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ شاری باشووری کوردستانن بە شاری موسڵ-یشەوە. دەشزانین کە ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان دوو ناوی جوگرافین بۆ خاک و نیشتمانی کورد کە باشووری کوردستانە بەکاردێن.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕەکانی (106-107)ی پەرتووکی (کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا)و، بەپشتبەستنی بە نامەیەکی کۆلۆنێل ویلسۆن ئارنۆڵد (نوێنەری باڵای بەریتانی لە بەغدا)، کە لە (6)ی نیسانی ساڵی (1919)دا بۆ وەزارەتی هیندی ناردوویەتی، ویلسۆن دەڵێت: (دوو چارەسەری ئەلتەرناتیڤ هەن بۆ بەڕێوەبردنی ئەم ناوچەیە، چارەسەری یەکەمیان: دروستکردنی کوردستانێکی خاوەن ئۆتۆنۆمی و مەڵبەندەکەی لە موسڵ بێ. کە ئەمەیان چارەسەرێکە ئارەزووی کوردەکانی پێ دابین دەکرێت لەوانەشە ئەمەیان بکاتە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کاریگەرو شێوە سەربەخۆ کە کوردەکان زۆرینەی دانیشتوانەکەی بن.. دیارە دانیشتوەکانی تریش داوای دروستبوونی ویلایەتی موسڵی سەربەخۆ دەکەن.

چارەسەری دووەمیان: ئەوەیە دامەزراندنی ویلایەتی موسڵ، وەک بەشێک لەوڵاتی نێو دوو رووبارەکە و دروستکردنی پشتێنەیەک لە چەند دەوڵەتێکی چکۆلانەی کوردیی ئۆتۆنۆمی، کە دەوری ویلایەتەکە بدەن، لەنێوان ئەو دەوڵەتە چکۆلانە کوردییانەدا (سلێمانی، رەواندز، ئامێدی، جەزیرەی ئیبن و عومەر) بن.. ئەم دەوڵەتە چکۆلانانە (الدویلات) لە لایەن سەرۆکە ناوچەییەکانەوە فەرمانڕەوایی بکرێن لەگەڵ رامیارییەکانی بەریتانیا، کە ئەمانەش یەکسەر پەیوەندییان بە بەغداوە هەبێت (راوێژکارەکان) لەم بارەدا پلەی گەورەی فەرمانی ئۆتۆنۆمی بدرێت بەو دەوڵەتە چکۆلانانەی کە نزیکن لە ناوچە شاخاویەکانەوە، تا ئەو میرییانەی کە دەکەونە دەشتاییەکانەوە، ئەگەر ئەو چارەسەرە پەسەند کرا، ئەوا ئەوکات پارێزگای موسڵ، هەولێر، ئاکرێ، زاخۆشی بگرێتەوە).

لە لایەک نوێنەری باڵای بەریتانی لە بەغدا (کۆلۆنێل ویلسن ئارنۆڵد)، پێشنیاری دامەزراندنی کوردستانێکی ئۆتۆنۆم کە مەڵبەندەکەی لە موسڵ بێت دەکات،

بەڵگەیەکە بۆ کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری سەر بەو ویلایەتە. کاتێک کە نوێنەری باڵای بەریتانی پێشنیاری ئەوە دەکات کە شاری موسڵ بکرێت بە مەڵبەندی کوردستانێکی ئۆتۆنۆم، ئەو دڵنیایە لە کوردستانێتیی ئەو شارە (موسڵ)، بۆیە ئەو پێشنیازە دەکاتن. لە لایەکی تریشەوە نوێنەری باڵای ئینگلیز پێشنیاری دامەزراندنی چەند دەوڵەتێکی چکۆلانەی کوردی دەکات کە لە چەندین شارو ناوچەدا، دواتریش شارەکانی موسڵ، هەولێر، ئاکرێ و زاخۆ بگرێتەوە، ئەوەش بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ-ە، چونکە دیارە ناوبراو شاری موسڵ و شارەکانی تریش بە شاری کوردیی و کوردستانیی دەزانێت، بۆیە ئەو پێشنیارانە دەکات.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕەکانی (118-119)ی پەرتووکی (کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا)، نووسیوێتی: (لۆرد کورزۆن دەڵێ: بەم چەشنە ئێستا ئێمە لە بارودۆخێکداین گەر ئارەزوو بکەین دەتوانین کوردستان لە تورکا جیا بکەینەوە، بەڵام لە تواناماندا نییە کەسێکی ئەوتۆ بدۆزینەوە کە بتوانێت دەوڵەتێکی ئۆتۆنۆمی لەو وڵاتەدا دابمەزرێنێ، کۆڵۆنێل ویلسۆن لە بەغداوە ناقایلبوونی خۆی دەربڕیوە سەبارەت بە وازهێنانی پەیوەندیەکانمان بە کوردستانی باشوورەوە، ئەو گوتوویەتی کە ئێمە پارێزگاریمان لە بەڕێوەبەرێتی ئێستای موسڵ، هەولێر و سلێمانی نەکردووە، بەمەش هەر بەتەنیا کوردستان نادۆڕێنین، بەڵکو ئەو دەسەڵاتەشمان هەڵدەتەکێنین کە لە ئێراندا هەمانەو تەنانەت دەکەوینە مەترسییەوە بەوەی کە شوێن و جێی خۆمان لە هەموو وڵاتی نێو دوو روبارەکەدا لەدەستدەدەین).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی لۆرد کورزۆنی وەزیری دەرەوەی بەریتانی، هەر یەک لە شارەکانی موسڵ، هەولێرو سلێمانی پارچەیەکی سەربە باشووری کوردستانن، چونکە وەزیری ناوبراو لەباسکردنی ئەم سێ شارەدا وەکو سێ شاری سەربە باشووری کوردستان ناوی بردوون، بۆیە بەپشتبەستن بەم بۆچوونەی لۆرد کۆرزۆن، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕەکانی (354-355)ی پەرتووکی (کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا)و، بەپشتبەستنی بە یاداشتی ئەفسەری رامیاری موسڵ بە ژمارەرە (6805/س/6) لە رۆژی (20.9.1920)دا بۆ حاکمی مەدەنی ناردووە، ئەفسەری رامیاری موسڵ دەڵێت: (مەدحەت بەگ، والی وان، لەم دواییەدا لە فەرمەکەی خۆی بەخشرا لە لایەن مستەفا کەمالەوە، وەک سەید تەها پێی راگەیاندم، بەڵام نەزانراوە هۆی ئەم بەخشینە چییە؟ گوایە شتێکی واش هەیە بەرامبەر بەخشینی عاکف بەگ فەرماندەی تیپی دووی سەعرەت. ئەوەی کە پێویستە ئێمە بۆ کوردەکانی بکەین، وەک سەید تەها داوا دەکات، ئەوەیە بە پلەی یەکەم دانپیانانی حکومەتێکە لە لایەن ئێمەوە سەرپەرشتی بکرێت.. دانانی ئەفسەری پەیوەندی لە موسڵ و هەولێر، چاکتر ئەوەیە لە هەموو کوردستاندا).

کاتێک کە ئەفسەری رامیاری موسڵ باسی ئەوە دەکات کەچ پێویستە لەسەر ئەوان بۆ کوردی بکەن، دانپێدانان و دامەزراندنی حکومەتێکی کوردییە بەسەرپەرشتی خۆیان و، دانانی چەند ئەفسەرێکی پەیوەندییە لە موسڵ و هەولێر و لە هەموو کوردستاندا، ئەمەش دانپێدانانی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-ە، چونکە کە دەڵێت موسڵ و کەرکوک و هەموو کوردستان، کەواتە ئەفسەری ناوبراو شارەکانی موسڵ و کەرکوک-یش هەر بە کوردستان دادەنێت.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕەکانی (402-403)ی پەرتووکی (کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا)و، بەپشتبەستنی بە چەند زانیارییەک سەبارەت سنوورو هێزە چەکدارەکانی کورد، لە پێش و لەدوای جەنگەکەدا، کە لە (12)ی مارتی (1919)دا لە لایەن بەڕێوەبەرایەتی بەریتانیاوە بۆ وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا نێردراوە، تیایدا هاتووە: (ئەو کوردستانەی کە پێشنیازکراوە، لە باشوورو رۆژئاواوە رووباری دیجلە سنوورەکەیەتی).

بەگوێرەی زانیارییەکانی بەڕێوەبەرایەتی بەریتانیا کە بۆ وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا نێردراوە، دەیسەلمێنێ کە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانییە، کاتێک کە سنووری کوردستانی پێشنیارکراو لەلای باشوورو خۆرئاواوە رووباری دیجلە بێت، بەگوێرەی ئەو سنوورە بەلای کەمەوە بەری چەپی کەناری رووباری دیجلە واتە کەناری خۆرهەڵاتی شاری موسڵ کە نەینەوا دەگرێتەوە کوردستانە.

دەبلیو ئاڕ، های، کۆنە ئەفسەری بەریتانی و فەرمانداری شاری هەولێر، لە لاپەڕە (55)ی پەرتووکی (مذکرات دبلیو ار. هیَ حاکم أربیل السیاسي في کوردستان أیام الاحتلال البریطاني 1918–1920م)دا، نووسیویێتی: (بەشێوەیەکی گشتی هەموو ئەو زەوییانەی دەکەونە خۆرهەڵاتی دیجلەو باکووری هێڵی نێوان مەندەلی و ڕێژگەی زێی بچووک، نیشتمانی کوردن. گرنگترین دوو مەڵبەندیش لە خوارووی زێی بچووکدا کەرکوک و سلێمانییە. شاری یەکەم هەروەکو هەولێر دانیشتوانێکی تورکیان (مەبەستی تورکمانە نەک تورک، چونکە تورک بوونی نییە نە لە کوردستان نە لە ئێراقیش – دەرسیم) تێدایە، بەڵام ئەوەی تریان تەواو کوردییە).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی سنووری کوردستان، بەشێکی شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان، چونکە ناوبراو هەموو ئەو زەوییانەی کە دەکەونە خۆرهەڵاتی دیجلە بە کوردستانی دەزانێ و، شاری (نەینەوا)ش کە بەشی چەپی شاری موسڵ–ەو دانیشتوانەکەی کوردن، دەکەوێتە کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە، کەواتە بەشە گەورەکەی شاری موسڵ دەکەوێتە کوردستان و بەشێکە لە خاکی کوردان.

دکتۆر سەعد بەشیر ئەسکەندەر، لە لاڤەڕە (112)ی پەرتووکی (سەرهەڵدان و رووخانی سیستەمی میرنشینی لە کوردستان)دا، نووسیویێتی: (لەدەیەی چوارەمی سەدەی حەڤدەدا (جین بابیتیست تاڤێرنێر)ی گەڕیدەی فەرەنسی وەسفێکی سەرپێیی ئەو دابەشکردنە هەرێمایەتییەی ئیمپراتۆریەتی سەفەوی دەکات دوای ئەوەی کە دەسەڵاتی راستەوخۆو ناڕاستەوخۆی بۆسەر چەند هەرێمێکی کوردی و میزۆپۆتامیا گەڕایەوە بە قسەکانی تاڤێرنێر (ژان پاپتسیت تاڤێرنێی – دەرسیم) بێت ئێرانی سەفەوی لەم هەرێمانە پێکهاتبوو، یەکەم: لە ئەرمینیای گەورە شارەکانی یەریڤان، نەخچەوان، زولفان و وان، دووەم: لە هەرێمی دیاربەکر (یان میزۆپۆتامیا) ئەو ناوچانەی کەوتبوونە نێوان زێی دیجلەو فوراتیش گرنگترین شارەکانی ئۆرفە، موسڵ، جەزیرەو ماردین بوون. سێیەم: هەرێمی کوردستان (یان ئاشوور) بەدرێژایی رۆخی رۆژهەڵاتی زێی دیجلە لە دەریاچەی وان–ەوە تا سنووری بەغدا راکشابوو، شارە سەرەکییەکانیش نەینەوا، شارەزوور، ئامێدی، بەتلیس، سونێراو

سالمستەر بوون. چوارەم: هەرێمی ئێراقی عارەبی کە ئەم هەرێمانەی بەخۆوە گرتبوو، بابلی ئەکەدی. کە گرنگترین شارەکانی بەغدا و فەلوجە بوون، دواتریشیان هەرێمی ئێرانی عەجەمی بوو کە لە شارەکانی ئەسفەهان، توسەن، هەمەدان و قەزوێن پێکهاتبوو).

بەگوێرەی ئەو دیاریکردنە سنوورییەی گەڕیدەی فەرەنسی تاڤێرنێر (ژان پاپتسیت تاڤێرنێی) بێت، بەدڵنیایی تەواوی شارو پارێزگای موسڵ خاکی کوردەو سەربە کوردستانن، لەبەرئەوەی گەڕیدەی ناوبراو لە لایەک شاری موسڵی خستۆتە ناو هەرێمی دیاربەکر کە هەرێمێکی کوردیی و سەربە خاکی کوردستانە، لە لایەکەی تریشەوە نەینەوای خستۆتە ناو چوارچێوەی سنووری کوردستان، بەمەش تەواوی شاری موسڵ بە هەردوو کەناری دەستە راست (بەری خۆرئاوا)ی واتە موسڵ و کەناری دەستە چەپ (بەری خۆرهەڵات)ی واتە نەینەوا، شاری کوردین و سەربە خاکی کوردستانن.

نەفتوڵڵا ئەدۆنەڤیچ خالفین، لە لاپەڕەکانی (37-38)ی پەرتووکی (خەبات لەڕێی کوردستاندا)، نووسیوێتی: (کەپیتانی ئینگلیزی (د. ماکدۆنالد کێنێر) سەرکردەی رامیاری کۆمپانی (وێست ئێدیا) گەشتێکی درێژی کرد بە ئاسیای بچوک، ئەرمەنستان و کوردستاندا، مەبەستی ئەم گەشتەی ئەوەبوو کە زانیاری دەربارەی ئەو وڵاتانە پەیدا بکات کە لێیانەوە لەشکری ئینگلیز بتوانێ هیندستان داگیربکات. رێگەی گەشتەکەی ماکدۆنالد کێنێر بە کوردستان و ئەرمەنستاندا ئەڕۆیشت وەک: ئەرزڕۆم، بیتلیس، سێرت – ماردین – جەزیرە - موسڵ).

کاتێک کە نووسەری رووسی (نەفتوڵڵا ئەدۆنەڤیچ خالفین)، باسی گەشتەکەی (د. ماکدۆنالد کێنێر) دەکات بۆ ئەرمەنستان و کوردستان، باسی ئەوە دەکات کە ئەو بە کوردستان و ئەرمەنستاندا بە شارەکانی (ئەرزڕۆم، بیتلیس، سێرت – ماردین – جەزیرە - موسڵ)دا تێپەڕیوە، بۆمان دەردەکەێت کە موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە، چونکە هەموو جیهان دەزانێت کە شاری موسڵ شارێکی ئەرمەنی نییە، کەواتە شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە.

نەفتوڵڵا ئەدۆنەڤیچ خالفین، لە لاپەڕە (39)ی هەمان پەرتووکدا، نووسیویێتی: (لە ساڵی (1820)دا لەسەر داواکردنی فەرمانڕەوای سلێمانی مەحمود پاشای بابان (ریچ) بە لەشکرێکی سەربازی هیندییەوە بۆ پارێزگاری خۆی گەشتێکی دوورو درێژی بە کوردستاندا کرد، ئەم گەشتەی ساڵێکی خایاند، وە لەم ماوەیەدا سلێمانی، مەریوان، سنە، بانە، هەولێر، موسڵ و، ناوچە بچووکەکانی کوردستانی بینی لەگەڵ سەرۆک هۆزەکاندا گفتوگۆی کرد).

خالفین، شاری موسڵ وەکو شارێکی سەربە کوردستان ناودەبات، چونکە کاتێک نووسەری ناوبراو کە باسی گەشتەکەی (ریچ) دەکات بە کوردستاندا، ناوی شاری موسڵ و چەند شارێکی تریش دەبات وەکو شاری سەربە کوردستان، کەواتە ئەمەش دەکرێ وەکو یەکێک لە بەڵگە بەنرخەکان بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ بەکاربهێنرێت.

نەفتوڵڵا ئەدۆنەڤیچ خالفین، لە لاپەڕەکانی (45-48)ی سەرچاوەکەی پێشوو باسی گەشتەکانی ئەفسەری ئینگلیزی فرانسیس رۆودۆن چێسنی (1789-1872) کردووە، یەکێک لەو گەشتانە ئەو گەشتەبوو کە لە ساڵی (1835)دا چێسنی لەگەڵ کۆمەڵێک لە ئەندازیار، ئەفسەری جەنگی مینڕێژو مین دۆزەرەوەدا بەرەو کەنارەکانی فورات رۆیشتووەو ئەو رووبارەیان رووپێو کردووە. نەفتوڵڵا ئەدۆنەڤیچ خالفین نووسیویێتی: (چێسنی لە پەرتووکەکەیدا (گەشتێک بۆ نەخشەکێشانی دیجلە و فوڕات) مەبەست و سیاسەتی ئینگلیز لە کوردستانداو گرنگی موسڵی بۆ ئینگلتەرە دەرخست).

کاتێک کە خالفین بەپشتبەستنی بە پەرتووکەکەی (فرانسیس چێسنی، هەڵمەتی رووپێوکردن و توێژینەوەی رووبارەکانی دیجلەو فورات - حملة مسح ودراسة نهري دجلة والفرات)دا، باسی ئەوە دەکات کە چێسنی لە پەرتووکەکەی خۆیدا گرنگی موسڵ-ی لە کوردستاندا بۆ ئینگلیزەکان دەرخستووە، بەمەش دەردەکەوێت کە خالفین شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و سەربە کوردستان دادەنێت.

نەفتوڵڵا ئەدۆنەڤیچ خالفین، لە لاپەڕەکانی (91-92)ی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا دەنووسێت: (ئەمەریکیەکان ویستیان دۆستایەتی لەگەڵ سەرۆکەکانی

کوردستاندا توند بکەن، توانییان لەگەڵ (مارِ ئێوهان)ی سەرۆکی نەستوورییەکاندا ببن بە دۆست و لە ساڵی (1843)دا گەشتێکی بۆ ئەمەریکا پێبکەن. زۆرجار کردەوەی رابەرە کریستانەکان (فەلەکان) شێوەی ئاژاوەی وەرئەگرت و ئەبوە هۆی تێکچوونی ئەو دانیشتوانەی ئایینیان لێک جیابوو. بۆ وێنە لەهاوینی (1846)دا کۆمەڵێک لەدانیشتووە (هەڵچووەکان) هێرشیان بردە سەر ماڵی یەکێک لەو رابەرە ئەمەریکیانەو چاک کوتایان. بەم بۆنەیەوە (ڤورۆنتسۆڤ) نووسی (ئاژاوەچیەتی ئەم رابەرانە لای هەموو کەس ئاشکرایە و هەرچیەکیان بەسەر بێت تاوانی خۆیانە). رابەرەکان خۆشیان، وەک (س. ا. ریا) کە لە جیڤار (کوردستانی تورکیا) و لە (1851-1865) لە (ورمێ) ژیا (س. ا. ریا بەرلەوەی بۆ ناوچەی ورمێ بنێردرێت، لە لایەن ئەمەریکاوە نێردرا بۆ خوێندنی کۆڕسی (یەکێتی تیلۆکیا) کە تایبەت بوو بە خوێندنی زانیارییەکانی ئایین بەشێوەیەکی زانستی)، هەروەها (د. و. مارش) کە (10) ساڵ سەرۆکی رابەرەکانی موسڵ بوو بە ئاشکرا پێیان لەوە ئەنا کە دانیشتوانی کوردستان لێیان بەگلەیی و گازاندەن. مارش نووسی: "دانیشتوەکان هەموو بەیەک دەنگ داوای بارکردنی رابەرەکانیان ئەکردو مەزبەتەیەکیان بەم بۆنەیەوە دا بە بەڕێوەبەری ناوچەی جیڤار).

کاتێک کە سەرۆکی رابەرەکانی موسڵ (د. و. مارش)، باسی ئەوە دەکات کە دانیشتوانی کوردستان گلەیی و گازاندەی زۆریان لێیانەوە هەیە، بەڵگەیەکی گرنگی کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ-ە، چونکە ئەگەر موسڵ سەربە ئێراق یان شارێکی عارەبی بوایە دەینووسی عارەبەکان یان ئێراقییەکان گلەیی و گازاندەی زۆریان هەیە. کەواتە مادام نووسیویێتی دانیشتوانی کوردستان گلەیی و گازاندەی زۆریان هەبووە لە سەرۆکی رابەرەکانی موسڵ، کەواتە شاری موسڵ شارێک بووە لە چوارچێوەی سنووری کوردستان.

نەفتوڵڵا ئەدۆنەڤیچ خالفین، لە لاپەڕەکانی (158-159)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەداو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (52)ی بەرگی (15)ی ژمارە (10)ی بڵاوکراوەی (ئاڕشیڤی ناوەندی میری جۆرجیا)دا نووسیویێتی: (سەرەڕای ئەو قات و قڕییەی کە بەهۆی شەڕی تورکیاو روسیای سالانی (1877-1878)، کە ژیانی خەڵکەکەی هەراسان کردبوو، زستانە سەختەکەی (1880)ش گەنم و جۆی

نەهێشت، زەوی پیتی نەما، لەزۆر جێگا خواردن دەست نە ئەکەوت، ماڵات لەزۆر لای کوردستاندا هەر لە (وان)ەوە هەتا (موسڵ) تووشی نەزۆکی بوو).

ئەوەی کە (ئارشیڤی ناوەندی میری جۆرجیا) نووسیویێتی، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەو ناوەندەی ئارشیڤی میری جۆرجیا لەباسکردنی زستانی ساردی کوردستان و قاتوقڕیدا، شاری موسڵی بە شارێکی کوردستانی ناوبردووە. ئەمەش بۆمان دەردەخات کە (ئارشیڤی ناوەندی میری جۆرجیا)، شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان دادەنێت، بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژەیەی ئەو دەزگایە بە بەڵگەیەک لە بەڵگەکانی کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دابنێین.

نەفتوڵلا ئەدۆنەڤیچ خالفین، لە لاپەڕەکانی (198–199)ی پەرتووکی (خەبات لەڕێی کوردستاندا)، نووسیویێتی: (کاتێ ئینگلیزەکان زانیان شێخ عوبێدوڵلا خەریکە بشکێت بەپێویستیان زانی پەیوەندی لەگەڵ سەرۆک کوردەکانی تردا بەهێز بکەن، ئەم کارەش بە (پلۆودێن)ی سەر کۆنسولی ئینگلیز لە بەغدا سپێردرا. لە تەموزی ساڵی (1881)دا (پلۆودێن) بەناوی گەشتەوە بەرەو ئێران چوو. گەشتەکەی (پلۆودێن) نزیکەی سێ مانگی خایاند، لەم ماوەیەدا بەزۆربەی شارە گرنگرکانی کوردستانی ئێران و تورکیادا گەڕا، لە بەغداوە هاتە سلێمانی و موسڵ، لەوێشەوە بۆلای هۆزەکانی کوردستانی ژووروو هەتا گەییشتە کرماشان).

ئەوەی خالفین ئاماژەی پێکردووە، یەکێکە لە بەڵگەنامە گرنگەکانی سەلماندنی کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ، چونکە خالفین نووسیویێتی کە (پلۆودێن)ی سەر کۆنسولی ئینگلیز لە بەغدا لە تەموزی ساڵی (1881)دا بە زۆربەی شارەکانی کوردستانی تورکیاو ئێراندا گەڕاوەو، لە بەغداوە هاتۆتە سلێمانی و موسڵ، کەواتە ئەو شاری موسڵ–ی پێ بەشێکە لە کوردستان، بۆیە بەمشێوەیە ناوی بردووە.

پرۆفیسۆر. دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فی التكوين القومي للسكان)دا نووسیویێتی: (کاپتن (هێ) نیشتمانی کوردی دەستنیشان کردووە بە هەموو ئەو زەوییانەی کە دەکەونە

ڕۆژهەڵاتی دیجلەو باکووری ئەو هێڵەی کە لە (مەندەلی)یەوە درێژ دەبێتەوە تا ئەو شوێنەی کە زێی بچووک دەڕژێتە رووباری دیجلە).
بەگوێرەی ئەم پێناسەیەی (کاپتن هێ)، بەلای کەمەوە بەشی خۆرهەڵاتی شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، چونکە رووباری دیجلە شاری موسڵ دەکات بە دوو بەشەوە، بەشی رۆژئاوای کە بەری دەستە راستیشی پێ دەڵێن، هەروەها بەشی خۆرهەڵاتی کە بەری دەستە چەپیشی پێ دەڵێن کوردستانە.

پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (154)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (26)ی پەرتووکی (تقرير عصبة الامم مسألة الحدود بين التركيا والعراق لسنة 1925)و بە ئاماژەکردن بە نووسەرو مێژوونووسی بەناوبانگی جیهانی (لیسترنج) کە لە پەرتووکی (بلدان الخلافة الشرقية)دا دەڵێت: (ووشەی ئێراق بە تەنیا بە کوفەو بەسرا دەگوترێت و، سنووری نێوان جەزیرەو ئێراق دەگۆڕا بەگوێرەی گۆڕینی کاتەکان .. لە سەردەمی عەباسییەکاندا لە باکوورەوە لە ئەنبار لەسەر رووباری فورات درێژ دەبووەوە تاوەکو تکریت لەسەر رووباری دیجلە).
بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی سنووری ئێراق لەلای باکوورەوە لە لایەن مێژوونووسی بەناوبانگی جیهانی (گوی لیسترەنج – Guy Le Strange 1854–1933)، شاری موسڵ و پارێزگای موسڵ بە تەواوی دەکەونە باکووری ئەو شوێنانەی کە کۆتایی سنووری ئێراقە، بۆ نموونە شاری تکریت (245) کم دەکەوێتە باشووری شاری موسڵ و، شاری ئەنباریش (360) کم دەکەوێتە باشووری خۆرئاوای موسڵ. کەواتە شاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و عارەبەوە نییە، چونکە شارێکی کوردیی و کوردستانییە کە دەکەوێتە نێو سنووری خاکی باشووری کوردستان.

پرۆفیسۆر. دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (156)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (28)ی پەرتووکی (تقرير عصبة الامم مسألة الحدود بين التركيا والعراق لسنة 1925)دا دەڵێت: (کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان گرنگییەکی تایبەت بە

نەخشەکەی (مالیت) دەدات، وە بەوە باسی دەکات کە بەرزترین پاشماوەی کۆنی بەنرخە، بەگوێرەی نەخشەکە موسڵ سەربە دیاربەکرو، نەینەوا–ش سەربە کوردستان–ە).

ئەوەی لە سەرەوەدا کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان خۆی باسی کردووە، مانای کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی شاری موسڵ دەگەیەنێت بەهەردوو کەناری خۆرئاوای رووباری دیجلە کە موسڵ دەگرێتەوە، لەگەڵ کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە کە نەینەوا دەگرێتەوە، چونکە کۆمیسیۆنەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکان موسڵ واتە بەشی خۆرئاوا بە بەشێک لە ئامەد (دیاربەکر) دەزانێت، کە ئامەد یەکێکە لە شارە دێرینەکانی باکووری کوردستان و تاوەکو ئێستاش ئامەد (دیاربەکر) تاوەکو ئێستاش هەر بە کوردی و کوردستانی ماوەتەوە.

ئینسکلۆپیدیای خۆرهەڵات (Encyclopaedia of the Orient)، کە ماڵپەڕێکی ئەلکترۆنی ئینگلیزییەو، لە لایەن ئەندیازارێکی بیناسازی نەرویجی بەناوی (Tore Kjeilen) سەرپەرشتی دەکرێت. ئینسکلۆپیدیای خۆرهەڵات باکووری ئەفریقیاو خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە دانیشتوانی رۆژئاوا دەناسێنێت و، بەمشێوەیە پێناسەی شاری موسڵ دەکات: (شارێکە لە ئێراق و نزیکەی (1.3) ملیۆن کەسی تێدا دەژیت (2005 خەملاندن). موسڵ دەکەوێتە خۆرئاوای باکووری وڵات و کەناری خۆرئاوای دیجلە. دانیشتوانی موسڵ بە پلەی یەکەم کوردن، بەڵام لەگەڵ کەمینەیەکی زۆری ئاشووری فەلە کە بە عارەبی دەدوێن، وە کەمینەیەکی بچووکتر لە تورکمان).

ئەو دانپێدانانەی ئینسکلۆپیدیای خۆرهەڵات، بەوەی کە دانیشتوانی موسڵ بە پلەی یەکەم کوردن، ئاماژەو بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ–ە، لەبەرئەوەی کاتێک کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی شارێک سەربە نەتەوەیەکی دیاریکراو بێت، ئەوکاتە ئەو شارە بەدڵنیاییەوە هی ئەو نەتەوەیە، ئەوە لەکاتێکدا ئەگەر بێتوو باری دیمۆگرافی ئەو شارە لە لایەن نەتەوەی داگیرکەرو سەردەست هەوڵی گۆڕینی نەدرابێت!

دکتۆر جەواد ئیبراهیم مەلا، سەرۆکی کۆنگرەی نیشتمانیی کوردستان، لە لاپەڕەکانی یەک و دەیی ژمارە (14)ی (کۆنگرە)دا، لە وتارێکدا کە وەڵامێکە بۆ

بەیاننامەیەکی دوو پارتی (تورکمان ئیلی و پارتی نیشتمانیی تورکمانی) سەربە بەرەی تورکمانی، کە لە ژمارەی رۆژی (30.10.1999)ی رۆژنامەی (الشرق الاوسط)دا بڵاوکرابووەوەو، زۆربەی هەرە زۆری خاکی باشووری کوردستان-یان بە خاکی خۆیان دانابوو، نووسیویێتی: (مێژووناسی ناوداری نەمساوی (ڤۆن هامەر) لە پەرتووکی (مێژووی دێرین)دا نووسیویێتی: نیشتەجێکانی گەلی کورد هەر لە کەنداو تا دەریای قەزوێن، لە دەریای رەشەوە تا رۆخی دەریای سپی ناوەڕاست بە ئاراستەی ئەدەنەو ئەسکەنەروون، لە ئەسکەندەروونەشەوە بە هێڵێکی راست بۆ موسڵ و لەوێشەوە بە هێڵێکی راستی دی بۆ بەدرەو زەرباتیە لە رۆژهەڵاتی بەغدا).

سەرەتا پێویستە ئەوە بڵێم کە تاکە نووسەرو تاکە کەس تەنیا دکتۆر جەواد ئیبراهیم مەلا، مێژوونووس ڤۆن هامەر بە نەمساوی دادەنێت، ئەگینا گشت نووسەرو مێژوونووسانی تر بە ئەڵمانی ناوی دەبەن، لەبەرئەوەی خەڵکی نەمسایە بەڵام زمانەکەی ئەڵمانییە. دواتر ئەو سنوورەی کە مێژووناسی ناسراو (ڤۆن هامەر 1774-1859)، بۆ کوردستانی کێشاوە، شاری موسڵ دەگرێتە خۆ. کەواتە بە بۆچوونی ئەو شاری موسڵ شارێکی کوردستانییە، بۆیە ئەو بۆچوونەی ئەو مێژوونووسە ناودارە، دەکرێت وەکو بەڵگەیەک بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی شارەکە بەکاربهێنرێت.

ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕە (54)ی پەرتووکی (الشبک الکورد المنسیون)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (28)ی بەرگی چوارەمی پەرتووکی (مێژووی دەوڵەتی عوسمانی - تاریخ الدولة العثمانیة)ی مێژوونووسی ئەڵمانی/نەمساوی (ڤۆن هامەر) نووسیویێتی کە ئەو نووسەرە ئەڵمانییە دەڵێت: (دانیشتوانی شاری موسڵ بە کوردی قسەدەکەنو هەموویان کوردن و، سەرەڕای ئەوەش کە کوردن بە زمانەکانی عارەبی، فارسی و تورکی قسەدەکەن).

ئەو دانپێدانانو گەواهی دانەی مێژوونووسی ناوداری ئەڵمانی/نەمساوی (ڤۆن هامەر 1774-1859)، بەوەی کە دانیشتوانی موسڵ هەموویان کوردن، بەڵگەیەکی یەکجار بەنرخە بۆ کورد بوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ. لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو زۆر راشکاوانە باسی کوردێتیی شاری موسڵ و کوردستانیی

بوونی ئەو شارە دەکات، بۆیە پێویست بەوە ناکات روونکردنەوەی زۆرتری لەسەر بدرێت.

بابە تۆماس بوا، کە رۆژهەڵاتناسێکی بەناوبانگی فەڕەنسییە، لە وتارێکی خۆیدا بەناوی (کورد لە سایەی ئیسلامدا) کە لە لایەن (رەشید حوسێن خۆشناو)ەوە لە عارەبییەوە کراوە بە کوردی و، لە بەشی یەکەمدا کە لە لاپەڕە (11)ی رۆژنامەی (خەبات)ی ژمارە (1908)ی سێشەممە، رێکەوتی (6.9.2005)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (بە داگیرکردنی (تکریت)و (حەلەوان)ساڵی (638ز)ی ئیسلام هاتە نێو خاکی کوردستان، کە سەعدی کوڕی وەقاس بەرەو موسڵ کەوتەڕێ و ئەو ناوچانەی داگیرکرد کە کورد تیایدا نیشتەجێن).

ئەوەی کە بابە تۆماس بوا نووسیویێتی، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانیی دادەنێت، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە بەداگیرکردنی تکریت و حەلوان ئیسلام هاتە ناو خاکی کوردستان و، سەعدی کوڕی وەقاس-یش بەرەو شاری موسڵ رۆیشت، بەگوێرەی قسەکانی تۆماس بوا شارەکانی تکریت، حەلوان و موسڵ شاری کوردستانین.

ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، رۆژهەڵاتناسی گورجی لە لاپەڕە (47)ی پەرتووکی (کورد کورتەی پێوەندیی کۆمەڵایەتی-ئابووری، رۆشنبیری و گوزەران)دا دەڵێت: (پێش رووخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ئێراق بریتی بوو لەسێ ویلایەت – بەغدا، بەسراو موسڵ. کوردستانی ئێراق لەناو ئەمەی دواییدا بوو کە شاری موسڵ مەڵبەندی بوو. لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمدا، بە گەواهی گەڕیدەی رووس بێرێزین ی. ز. ن، لەم شارەدا کورد، عارەب، تورک، ئاسوری و جو ئەژیان – هەموو نزیکەی 30 هەزار کەس بوون).

ئەوەی کە (ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی) باسی دەکات، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەخاتە دەستمان، چونکە ئەو باسی ئەوە دەکات کە کوردستانی ئێراق (ویلایەتی موسڵ)ەو شاری موسڵ-یش مەڵبەند یان پایتەختی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)ە. دەشزانین کە عارەبی

شۆڤینی، دوای لکاندنی بەزۆری باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبەوە لە ڕێکەوتی (16.12.1925)دا زاراوەی کوردستانی ئێراقی داهێنا کە زاراوەیەکی رامیارییە، بۆ شوێن گرتنەوەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە دوو ناوی جوگرافین بۆ یەک خاک و یەک نیشتمان کە کوردستانە، لەبەرئەوە زیندووکردنەوەی ئەم دوو ناوە جوگرافییە ئەرکی سەرشانی هەموو کوردێکی دڵسۆزو بە ئەمەکە، هەروەها زیندە بەچاڵکردنی خەونەکانی دوژمنانە.

ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (144)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیوێتی: (لە ساڵی (1583)دا سوڵتانی تورک موڕادی سێیەم فەرمانڕەوای ناوچەیەکی فراوانی کوردنشینی دا بە سەرداری کوردی موکری ئەمیر بەگ (موسڵ، شارەزوور، هەولێر ..... هتد تا مەراغە).

سوڵتانی عوسمانی موڕادی سێیەم لە خۆڕا نییە شارەکانی موسڵ، شارەزوورو هەولێر دەدات بە میری موکری (ئەمیر بەگ)، دیارە بە خاکی کورد و بەشێک لە کوردستانیان دەزانێت، هەروەها مینتیشاشڤیلی گورجی شارەکانی موسڵ، هەولێر و شارەزوور بە ناوچەیەکی فراوانی کوردنشین ناودەبات. مادام ئەو ناوچانە موسڵ، هەولێر و شارەزوور ناوچەی کوردی بن، کەواتە هەر سێ شارەکە شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن. ئەمەش دەبێتە بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانیی بوونی ئەو شارانە بەگشتی و شاری موسڵ بەتایبەتی کە بابەتی ئێمەیە.

ئەلبێرت مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (206)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیوێتی: (سیستێمی کارگێڕی ئێراق لەسەر بناغەی سیستێمی کارگێڕی کۆنی عوسمانی گەشەی سەند. ئەگەر لە ساڵی (1918)دا هەموو ئێراق دابەشبووبێ بەسەر سێ ویلایەت (هەرێم)دا، ئەوا پاش دانانی سەرپەرشتی ئینگلیز بوو بە (14) پارێزگا (لیوا)، کە چواریان (کەرکوک، موسڵ، هەولێر و سلێمانی) ناوچەی کوردنشین ئەگرنەوە).

بۆ جارێکی تریش مینتیشاشڤیلی شارەکانی (موسڵ (موسڵ+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی) بە ناوچەی کوردنشین ناودەبات، مادام ناوچەکە ناوچەیەکی

کوردنشین بێت، کەواتە شارەکانیش هەموویان بە شاری موسڵ-ەوە شاری کوردیی و سەربە خاکی کوردستانن.

ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (270-271)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لە ناوچەی کوردستانی ئێراقدا چەند هیدرۆ تەکنیکی دروستکراوە. بەمچەشنە لەسەر دیجلە، لە ناوچەی موسڵ، لە ساڵی (1966)دا دەستیانکرد بەدامەزراندنی عەمباری گەورەی ئاو، کە هەروەک بۆ کشتوکاڵ پێویستە، هەروەها بۆ کارەبا پەیداکردنی وڵاتیش پێویستە).
کاتێک کە مینتیشاشڤیلی باسی ئەوە دەکات کە لە ناوچەکانی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)دا چەند هیدرۆ تەکنیکی لەسەر دیجلە لە ناوچەی موسڵ دروستکراوە، مانای وایە کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان (کوردستانی ئێراق) دەزانێت. ئەوەش دەزانین کە عارەبە رەگەزپەرستەکان بۆ مەبەستی تایبەتی خۆیان زاراوەی کوردستانی ئێراق لەبری باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەکاردەهێنن، کە دوو ناوی جوگرافین هەر لە کۆنەوە بۆ خاک و وڵاتی کورد بەکارهاتوون. بۆیە دەکرێت ئەمەش وەکو بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دابنرێت.

ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (274)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (بەپێی خۆی بەشی هەرە بەرەو ژووری زەویی کوردستانی ئێراق – پارێزگای نەینەوا باشتر بەکارهێنراوە (53%ی زەوی) هەرچی پارێزگای کەرکوکە، ئەوە لێرەدا سێیەکی زەوی بەکاردێ (ئەم راستییە، بەوە لێک ئەدرێتەوە کە زەویی ئێرە نەوتی زۆرە).
لێرەدا مینتیشاشڤیلی بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ-مان دەداتە دەست، کاتێک کە پارێزگای نەینەوا (موسڵ و دهۆک) بە بەشێکی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناودەبات. گومانیش لەوەدا نییە کە بە بۆچوونی نووسەری ناوبراوی رووسی شاری موسڵ سەربە کوردستانە، بۆیە نووسەر بەمشێوەیە باسی دەکات.

ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (276)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراودا نووسیویێتی: (لە سەرەتای ساڵی (1976)دا وەزارەتی کشتوکاڵ بۆ پێنج ساڵ داربڕینەوەی لە دارستانەکانی باکووری ئێراقدا لە پارێزگاکانی (نەینەوا، هەولێر، سلێمانی، کەرکوک و دهۆک)دا قەدەغەکرد. مەبەس لەم بڕیارە زیندووکردنەوەی ئەو دارستانانە بوو کە لە ساڵانی جەنگی دژی کورددا لە ساڵانی (1961–1974)دا لەناو برابوون).

مینتیشاشڤیلی شارەکانی (نەینەوا، هەولێر، سلێمانی، کەرکوک و دهۆک) بە باکووری ئێراق ناودەبات، هەمووشمان ئەوە دەزانین و دڵنیاین لەوەی کە باکووری ئێراق (باشووری کوردستان)ە، بەڵام ڕەگەزپەرستانی عارەب لە پێناوی مەرام و بەرژەوەندی خۆیان ناوەکەیان گۆڕیوە، کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانە.

ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (299)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (ئەم سەرژمێرانە ئەوەیان پیشاندا کە زیادبوونی دانیشتوان لە ئێراقدا لەنێوان (1.5–2%) دادێتو دەچیو چڕترین ناوچەی وڵات لە ڕووی دانیشتوانییەوە کوردستانی ئێراقە، بەتایبەتی لە ناوچەی نێوان موسڵ و کەرکوکدا).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی نووسەری ڕووسی مینتیشاشڤیلی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانیی دادەنێت، کاتێک کە باسی دانیشتوانی کوردستانی ئێراق واتە (باشووری کوردستان) دەکات و، ناوچەی نێوان هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک بە چڕترین ناوچەی دانیشتوان دادەنێت.

ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (304)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (بەشی دیاری دانیشتوانی کورد (39%) لە مەڵبەندی کارگێڕی چوار پارێزگای باکووری ئێراقدا (موسڵ، کەرکوک، سلێمانی و هەولێر) گردبوونەوە).

دیسان و بۆ جارێکی تریش مینتیشاشڤیلی شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، سلێمانی و هەولێر) بە باکووری ئێراق ناوزەد دەکات، بەمەش بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-مان دەست دەکەوێت، چونکە هەموو لایەکمان باش دەزانین کە باکووری ئێراق، ناوچەی ئۆتۆنۆمی و کوردستانی ئێراق کە سێ زاراوەی رامیارین نەک ناوی جوگرافی، هەر هەمووی داتاشراوی عروبەن و بۆ ئەوە بەکار دێن تاوەکو ناوی باشووری کوردستان لەبیر کوردستان-ییان بەرنەوە.

نووسەر ئاسۆ گەرمیانی، لە لاپەڕەکانی (47-48)ی پەرتووکی (دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان سیستمێکی فیدڕاڵی)، نووسیوێتی: (پەیمانی لۆزان لە (24.7.1923)دا لە شاری لۆزان بەستراو گفتوگۆ لەنێوان نوێنەرانی ئینگلیزو عوسمانییەکاندا دەستی پێکرد. سەرۆکی دەستەی نوێنەرایەتی تورک (عیسمەت ئینونو) بوو هی ئینگلیزیش (لۆرد کورزۆن) بوو. خاڵێکی ئەم رێککەوتنە، وتووێژێکی زۆری خایاندووەو ئاڵۆزی تێکەوتووە، ئەویش کێشەی کورد و شاری موسڵ بووە. تورکەکان دەیانویست هەرێمی موسڵ و کەرکوک بخرێتە سەر خاکی عوسمانی و لەژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکاندا بێت. ئینگلیزیش بەوە قایل نەدەبوو، لەبەر چەند هۆیەک کە بە بەڵگەی بەرچاو و ئاشکرا دەیسەلماند، لەو بەڵگانەش:

1- ئەم هەرێمە لە لایەکەوە هی کوردەو هەموو دانیشتوانەکەی کوردن.
2- لە لایەکی تریشەوە هەرێمەکە پڕە لە پیترۆل و زێڕ، بۆیە بە هیچ جۆرێ بەوە قایل نەدەبوون بیدەنە دەستی عوسمانییەکانەوە).

بە بۆچوونی بەریتانییەکان هەرێمەکە (ویلایەتی موسڵ) هەرێمێکی کوردییەو دانیشتوانەکەی کوردن، ئەمەش دەبێتە بەڵگەیەکی کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو ویلایەتە، کاتێکیش کە ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردیی و کوردستانیی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەر بەو ویلایەتە بە شاری موسڵ-یشەوە، شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن، چونکە باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ دوو ناوی جوگرافین بۆ خاک و وڵاتی کوردان بەکارهاتوون.

خەسرەو گۆران، بەرپرسی لقی (14)ی پارتی دیموکراتی کوردستان و جێگری پارێزگاری موسڵ، لە لاپەڕە (106)ی پەرتووکی (کورد لە پارێزگای موسڵ)دا،

باسی ئەوە دەکات کە گەڕیدەی بەریتانی (جاکسۆن) کە لە (25)ی تەمووزی ساڵی (1797)دا سەردانی موسڵی کردووەو بەم شێوەیە باسی پێکهاتەی دانیشتوانەکەی کردووە: (شاری موسڵ پڕە لە دانیشتوان و جۆرەها ئایینی لە خۆوەگرتووە، بەڵام زۆربەی دانیشتوانی کوردن کە عارەبەکان پێیان دەڵێن: (کرد).

بەگوێرەی بۆچوونەکەی گەڕیدەی بەریتانی (جاکسۆن) کە زۆربەی دانیشتوانی شاری موسڵ بە کورد ناودەبات، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان بووە، چونکە هەر شارێک زۆربەی دانیشتوانەکەی سەربە هەر نەتەوەیەک بێت، ئەوە بەدڵنیایی ئەو شارە سەر بەو نەتەوەیە دەبێت، بەڵام بە مەرجێک ئەو شارە تووشی گۆڕینی باری دیمۆگرافی نەبووبێتەوە لە لایەن نەتەوەی سەردەست و داگیرکەری شارەکە. سەبارەت بە هەر یەک لە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، شەنگال، خانەقین، مەخمور، بەدرە، جەسان، سەعدیە، گوڵاڵە (جلەولا)، عەلی غەربی، عەلی شەرقی، مەندەلی و چەندین شارۆچکەی تر هەموویان شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن، ئەگەر بێتوو تەنانەت تاکە کوردێکیشیان تیادا نەمێنێ، چونکە یەکەم هەموویان لەسەر خاکی کورد و وڵاتی کوردستان دروستکراون، دووەم لەبەرئەوەی هەموو ئەو شارانە تووشی شاڵاوی دڕندانەی بەعارەبکردن بووینەوە، لە لایەن عارەبی شۆڤینی و داگیرکەر.

خەسرەو گۆران، لە لاپەڕە (97)ی بەشی یەکەمی پەرتووکی (کوردستان لە مێژوودا)، نووسیویێتی: (زەینەفۆن کە سەرکردەیەکی ئەو لەشکرە (10) هەزارییەی یۆنانی بووە کە بە کوردستاندا تێپەڕیوە، لە پەرتووکە مێژووییەکەیدا (هێرشی کوروش)دا دەگێڕێتەوە کە سەراپای ئەو وڵاتەی دەکەوێتە رۆژهەڵاتی دیجلەوە (واتە هەرێمەکانی گەرمیان، شارەزوور، سۆران تا بانی ئێران) بە وڵاتی میدیا ناوبراوە).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی کە سەرکردەی یۆنانی بۆ سنووری کوردستانی کردووە، شاری نەینەوا کە دەکەوێتە کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە یان بەری دەستە چەپی شاری موسڵ-یشی پێدەڵێن، کوردستانە، چونکە ئاشکرایە کە میدییەکان کورد بووینەو، خۆرهەڵاتی دیجلەش وڵاتی ئەوان بووە.

خەسرۆ گۆران، لە لاپەڕە (188)ی بەشی یەکەمی پەرتووکی (کوردستان لە مێژوودا) نووسیویێتی: (کاتێ لەشکری (10) هەزار سوارەی یۆنانیەکان بە سەرکردایەتی زەینەفۆن بە وڵاتی کوردەکان (زەینەفۆن کاردۆخیان پێدەڵێ) تێپەڕی، ئەو دەمە یۆنانییەکان وڵاتی ئێستای کوردستانیان لەباری جوگرافیەوە کردبووە دوو ناوچەی گەورەوە:

1- وڵاتی میدیا: سەرجەم ناوچەی نێوان رووباری گەورە لەباکورو دەشتەکانی میسۆپۆتامیا لە باشورو زێی دیجلە لە رۆژئاواوەی دەگرتەوە.
2- وڵاتی کاردۆخی: ناوچەی نێوان دەریاچەی وان و دەڤەرە رۆژئاواییەکانی وان لە باکورو شاری ئێستای موسڵ لە باشوری دەگرتەوە).

بەگوێرەی ئەو دەستنیشان کردنەی مێژوونووسی یۆنانی (زەینەفۆن)ی ئەفسەرو سەرکردەی لەشکری (10) هەزاری، کە لە ساڵانی نێوان (430-354پ.ز)دا ژیاوەو، لە ساڵی (401پ.ز)دا بە کوردستاندا تێپەڕیوە، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان، چونکە لە لایەک یۆنانییەکان رووباری دیجلە بە سنووری رۆژئاوای وڵاتی میدیا دادەنێن و لە لایەکی تریشەوە شاری موسڵ بە شارێکی سەربە وڵاتی کوردان ناودەبەن. ئەمەش گرنگترین بەڵگەی کوردستانیی بوون و کوردێتیی ئەو شارەیە کە زەینەفۆن خستوویەتەڕوو.

دکتۆر حامد مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (55)ی پەرتووکی (القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الأمريكي 1914-2004)دا نووسیویێتی: (مێجەر نۆئیل کە بەڕاوێژکاری رامیاری شێخ مەحمود دامەزرابوو لە سلێمانی و دوای ئەویش لۆرد کیرزۆن، داکۆکییان لە بیرۆکەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی دەکرد. هەر لەبەر ئەوەبوو کە کاتێک ویلسۆن لە سەرەتای ساڵی (1919)دا چوو بۆ لەندەن بۆ داواکردنی دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقی لەژێر سەرپەرشتی بەریتانیداو تەواوی ویلایەتی موسڵ-یش بگرێتەوە، لەوەدا لۆرد کورزۆن دژی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بوو بەو وڵاتەو، بە باشتری زانی کە بخرێتە سەر دەوڵەتی کوردستان کە لەوکاتیدا لەهەوڵی دروستکردنیدا بوون، هەروەها نۆئیل پێی وابوو کە نابێت تەواوی کوردستان دابەش بکرێت و دەبێت دەوڵەتێکی تیادا دامەزرێت و پێی وابوو دەکرێت بەم رێگایانە بێتەدی:

1- دەرکردنی دەسەڵاتی تورکی لە کوردستان.
2- دابەش نەکردنی کوردستان.
3- بەگوێرەی توانا هەوڵ بدرێت سنووری هێڵی نەتەوەیی نێوان کورد و عەرەب رەچاو بکرێت.

کاتێک کە دکتۆر حامد مەحمود عیسا، باسی ئەوە دەکات کە (لۆرد کورزۆن) دژی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بووەوە، (مێجەر نۆئیل)یش لەگەڵ دابەشکردنی هیچ بەشێکی کوردستان نەبووە، دەیسەلمێنێت کە ئەوان ویلایەتی موسڵ-یان بە تەواوی شارەکانیەوە بە خاک و نیشتمانی کورد زانیوە، بۆیە ویستوویانە تەواوی ویلایەتەکە بخرێتەوە سەر ئەو کوردستانەی کە ئەوان (مێجەر نۆئیل و لۆرد کورزۆن) مەبەستیان وابووە لە لایەن ئینگلیزەکانەوە بۆ کورد دروست بکرێت. مادام ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردیی بێت، گومانیش لەوەدا نییە کە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە.

دکتۆر حامد مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (615)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەداو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (214)ی پەرتووکی:
(Y. de V. Loder, The Truth about Mesopotamia, Palestine and Syria)
نووسیویێتی: (سەرژمێرە ئیتنۆگرافییەکانی ویلایەتی موسڵ لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی بەپێی سەرژمێرە ئینگلیزیەکان ژمارەی کورد لە موسڵ (209.820) کەسن هەروەها عارەب (170.663) کەسن، کەچی بەگوێرەی ژمارە تورکییەکان کورد (140.000) کەسن و عارەبیش (28.000) کەسن).

لێرەدا لە هەردوو سەرژمێرەکانی بەریتانی و تورکیدا ژمارەی کورد لە ژمارەی عارەب زۆرترە لە شاری موسڵ، سەرەڕای ئەوەی بەدڵنیاییەوە بەریتانییەکان لە ژمارەی عارەبیان زیاد کردووەو هی کوردیان کەم کردۆتەوە، چونکە بەنیاز بووینە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە ئێراقی عارەبییەوە بلکێنن، هەروەها تورکەکانیش لە ژمارەی کوردیان کەم کردۆتەوەو لە هەمان کاتدا ژمارەی تورکمانیان بەرزکردۆتەوە.

سەرکردەی نەمری کورد، شەهید عەبدولڕەحمانی قاسملو، لە لاپەڕە (83)ی پەرتووکی (کوردستان و کورد لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابووری)و، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (80)ی پەرتووکی (نەوت و سیاسەتی دەرەوە)دا لە نووسینی نووسەری چیکی (أ. برووکس) کە بە زمانی چیکی نووسراوە، دەڵێت: (وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا هەڵوێستی بەریتانیای پەسندکرد، کە نیو ملیۆن کوردی مەڵبەندی موسڵ نابێ لەژێر فەرمانی تورکەکان دابن و نابێ دەوڵەتێکی سەربەخۆش دابمەزرێنن).
ئەوەی کە نووسەری چیکی باسی دەکات، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ-ە، چونکە ئەو باسی نیو ملیۆن کوردی ویلایەتی موسڵ دەکات بەبێ ئەوەی باسی عارەب یان ئێراق بکات، هەروەها ئەو باسی هەڵوێستی ئەمەریکا دەکات کە پشتیوانی لە هەڵوێستی بەریتانیا دەکات، بەوەی کە نیو ملیۆن کوردی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) نابێت دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردییان هەبێت، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە هەرچەندە کوردەکان لەسەر خاکی خۆیاندا دەژین کە باشووری کوردستان واتە (ویلایەتی موسڵ)ە، بەڵام ڕێگای دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆیی کوردییان لێ دەگیرێ، تاوەکو ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبیەوە بلکێنن.

نووسەر حوسێنی مەدەنی، لە لاپەڕەکانی (226-227)ی پەرتووکی (کوردستان و ئیستراتیژی دەوڵەتان)دا، کە لە چاپی نوێدا کەوتۆتە لاپەڕە (271)، نووسیویێتی: (جەواهیر لالە نەهرۆ، کە لەگەڵ (مستەفا کەمال)و (شێخ سەعید) هاوچەرخ بووە، لە پەرتووکی (نگاهی بە تاریخ جهان)دا زۆر ڕاستی بینانەو بە دادپەروەرانەوە بیرو بۆچونی خۆی لەسەر هۆکارەکانی بەرپابوونی شۆڕشی (شێخ سەعید)و بەکارهێنانی گورزی کوشندە زرنگکاری (سیاسەت)ی بێ بەزەییانەی کەمال ئەتاتورک بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشی کوردەکان باس دەکاو دەنووسێ: (لەساڵی (1925)دا لە مەڵبەندە کوردنشینەکانی تورکیادا شۆڕشێکی مەزن و گرنگ دەستی پێکرد. ئەو شۆڕشە ڕاست لە بارودۆخێک دابوو کە لەسەر (موسڵ) لەنێوانی ئینگلیس و تورکیادا هەڵلا سازببوو. خودی ناوچەی موسڵ ناوچەیەکی کوردنشین بوو کە بە ناوچەی کوردنشینەکان و شۆڕشی تورکیا بەسترابۆوە).

بۆ ئێمەی کورد و کوردستانی زۆر گرنگ و کاریگەرە، کاتێک کە سەرکردەیەکی جیهانی ناوداری وەکو (جەواهیر لاله نەهرۆ)ی رزگارکەرو سەرۆکی هیندستان، ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی کوردنشین ناوببات. هەموو دەزانین کاتێک کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردنشین بێت، ئەوکاتە بەدڵنیاییەوە هەموو شارەکانی ویلایەتەکە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیاله) شاری کوردیی و بەشێکن لە باشووری کوردستان. بەمەش سەرکردەی ناوداری هیندستان نەهرۆ، بەڵگەیەکی تری بێگەردی کوردستانیی بوون و کوردبوونیی ئەو شارەمان بۆ دەخاتە سەر خەرمانی بەڵگەنامەکانی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و شارەکانی تری سەربە ویلایەتی موسڵ.

مێژوونووس و رۆژهەڵاتناس، دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان، کە بە رەچەڵەک ئەرمەنییە لە لاپەڕە (177)ی پەرتووکی (کورد لە سەرچاوە عارەبییەکاندا)، کە لێکۆڵینەوەیەکی ئەکادیمییە دەنووسێت: (دیار رەبیعە، کە لە راستیدا بەشێکی سروشتی خاکی کوردستانە، وەک پێشتریش گوتمان، لەبنەڕەتدا زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردن).

دانپێدانانی مێژوونووسی ئەرمەنی بەوەی کە (دیار رەبیعە) بەشێکی خاکی کوردستانە، بەڵگەیەکی کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ-ە، چونکە دیاری رەبیعە هەر شاری (موسڵ)ە، بەڵام دوای داگیرکردنی شاری موسڵ و شارەکانی تری کوردستان لە لایەن میلیشیاکانی عارەبی ئیسلامی، بۆ نموونە موسڵ کرا بە (دیار رەبیعە)و ئامەد بە (دیاربەکر)و رقە بە (دیار مەزەر)و بۆتان بە (جەزیرە یان جەزیرە بن عومەر)و ئالازیغ بە (معمورة العزيز)و هتد...، هەروەها زۆربەی زۆری مێژوونووسە ئیسلامی و عارەبییەکان جەختیان لەسەر ئەو راستییە کردۆتەوە، بۆ نموونە: ئەبو ئەلفیداء، لە پەرتووکی (كتاب تقويم البلدان)دا وڵاتانی کورد لەناو پێنج هەرێمدا نیشان ئەدات کە ئەمانەن: هەرێمی جەزیرە بریتی بووە لە دیاری مەزەر (رقە)، دیاری رەبیعە (موسڵ)، دیاری بەکر (ئامەد).

مێژوونووس و رۆژهەڵاتناس، دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان، لە لاپەڕە (196)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، دەنووسێت: (لەنێوان هەردوو سەدەی حەوتەم و

دەیەم و بەر لە هۆکاری رامیاری و ئابووری، کوردەکان پێوەندی پتەویان لەگەڵ عارەب و گەلانی تری ژێر سێبەری خەلافەت بەست. ئەو پێوەندیانەش زۆرجار دەیخستنە سەر باری ململانێی هەرێمایەتی و پێکدادان لەگەڵ هۆزە عارەبەکاندا. ئەوەش ئاوا لێک دەدرێتەوە کە عارەبەکان موسڵ و ناوچیاو شوێنەکانی دیکەیان داگیرکرد، ژمارەیەک هۆزیان لەوێ ئاکنجی بوون، ئەمەش زیانێکی زۆری لە کوردی دانیشتوانی ئەو ناوچەدا).

ئەوەی لە سەرەوەدا مێژوونووسی ئەرمەنی باسی دەکات، بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەو زۆر راشکاوانە باسی داگیرکردنی هەرێمە کوردییەکانی موسڵ و ناوچیاو چەند شوێنی تر دەکات لە لایەن عارەبەوەو، لەهەمان کاتدا نیشتەجێکردنی چەندین هۆزی عارەبی لە خاکی کوردستان، کە بەڵگەن بۆ کوردستانێتیی ئەو شارو ناوچەیە. لێرەدا لەو قسانەی دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان بۆمان دەردەکەوێت کە هەرێمی موسڵ و شارەکانی سەر بەو هەرێمە بە شاری موسڵ-ی پایتەختی هەرێمەکەش، لە دێر زەمانەوە هەرێم و شاری کوردیی و کوردستانیی بووینە، بە داگیرکردنیش سیمای کوردیی و کوردستانیی بوونی خۆیان لەدەست نادەن، ئەمڕۆ یان سبەی هەر دەبێت بگەڕێنەوە سەر کوردستانی نیشتمانی دایک.

دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان، لە لاپەڕە (87)ی پەرتووکی (الكورد في ظل الخلافة الاسلامية)دا، نووسیوێتی: (لە ئەنجامی دەست بەسەراگرتنی درێژخایەنی عارەبەکان بەسەر ژیانی هۆزە کوردەکانداو، لەبەر هۆی رامیاری ئابووری ترەوە، جوگرافیای هۆزە کوردەکان گۆڕانکاری زۆری بەسەرداهات. چەندین سەرچاوە جەخت لەسەر هەبوونی کوردەکان لە ناوچەکانی چیا، موسڵ، فارس، خوزستان و شوێنی تر دەکەنەوە لەکاتی داگیرکارییەکانی عارەبیدا، بەڵام لەگەڵ دەستپێکردنی سەدەی دەیەم سەرچاوەکان جەخت لەسەر هەبوونی کورد لە چەندین شوێنی تر دەکەنەوە).

ئەوەی دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان باسی دەکات سەبارەت بە داگیرکردنی خاکی کوردەکان لەبەر هۆکاری ئابووری و رامیاری، بەڵگەیەکە بۆ کوردستانیی بوونی شارو ناوچەی موسڵ، چونکە ئەو باسی داگیرکردنی ناوچەکانی چیا، موسڵ و چەندین ناوچەی تری کوردی دەکات لەکاتی داگیرکارییەکانی عارەبە ئیسلامییەکاندا.

هەروەها جەخت کردنەوەی چەندین سەرچاوەی جیاجیا لەسەر بوونی کورد لە موسڵ لەکاتی داگیرکارییەکانی عارەبیدا، بەڵگەیەکە بۆ کوردستانیی بوونی ئەو ناوچەیەو پەیوەندی نەبوونی موسڵ بە عارەب و ئێراقەوە.

دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان، لە لاپەڕە (90)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (هۆزە کوردییەکان، کە چەندین جار لە سەرچاوەکاندا دووبارە بۆتەوە، لە نزیک کەنارەکانی خۆرهەڵاتو خۆرئاوای رووباری دیجلە لە بۆشایی نێوان زێی گەورەو بچووک بەلای باکووری خۆرئاوایدا).

بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی مێژوونووس و رۆژهەڵاتناسی ئەرمەنی دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان، کەنارەکانی خۆرهەڵات و خۆرئاوای رووباری دیجلە شاری موسڵ دەگرێتەوە، بوونی کورد لە نزیک ئەو دوو کەنارە، مانای کوردستانیی بوونی ئەو شوێنانەو شاری موسڵ دەگەیەنێت، بۆیە ئەوەی ئەو مێژوونووسە ئەرمەنە نووسیویێتی کوردستانیی بوون و کوردبوونیی ئەو شارەیە دەگەیەنێت.

دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان، لە لاپەڕەکانی (107–108)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (چالاکی جەنگی هۆزە کوردەکان لەنیوەی دووەمی سەدەی هەشتەم چڕ بووەوە، بەتایبەتیش لە ناوچەکانی موسڵ، چیا، ئازربێجان و شوێنی تر، لەگەڵ ئەوەش کە خەباتی کوردەکان لەدژی دەست بەسەراگرتنی عارەبیدا لەو ماوەیەدا شێوەیەکی خۆکارانەی (عفوی) بەخۆوە گرتبوو، بەڵام سەرانی خێڵە کوردەکان توانییان سوود لەم بارە رامیارییە گونجاوە وەرگرن و، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە لە سەرەتای سەدەی دەیەم تێبکۆشن بەرەو سەربەخۆییەکی دیاریکراو، لە ئەنجامدا لەنیوەی دووەمی سەدەی دەیەمدا لە چەندین ناوچەی جیاجیادا چەند میرنشینێکی کوردی دروستبوو).

ئەوەی کە دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان باسی کردووە، بەوەی کە راپەڕینی کوردەکان لە سەدەی هەشتەم چڕ بۆتەوە لە ناوچەکانی موسڵ، چیاو ئازربێجان لەدژی داگیرکارییەکانی عارەبدا، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ و ناوچەکە دەسەلمێنێت، چونکە هەموومان دەزانین راپەڕین لە دژی داگیرکەردا مانای وایە رزگارکردنی خاک و سەربەستییان دەوێت، راپەڕینی

دانیشتوانی موسڵ و شارەکانی تریش مانای داگیرکردنی ئەو شارانە دەگەیەنێت لە لایەن عارەبەوە. بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە شاری موسڵ و ناوچەکانی تریش، شارو ناوچەی کوردیی و بەشێکی خاکی کوردستان بووینە، بەڵام لە لایەن عارەبەوە داگیرکراون و، داگیرکردنیش تاسەر نابێت.

ئارشاک پۆلادیان، لە لاپەڕە (33)ی پەرتووکی (کورد لە سەدەی حەوتەمەوە تاسەدەی دەیەم)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (339)ی پەرتووکی (فتوح البلدان)ی نووسەری عارەب (البلاذري) نووسیوێتی: (سوپای عارەب لەو پێشڕەوییەدا (مەبەستی پەلامارەکانی ساڵی 640ی زاینییە بۆسەر موسڵ) لە ناوچەی نەینەوا دوو قەڵایان داگیرکردو تەنگیان بە ناوچە کوردنشینەکانی دەوروبەری موسڵ–یش هەڵچنی و لەماوەیەکی کەمدا سوپای عارەب (مەرج–ئاکرێ، بانهەزرا، دهۆک، باعەزرا، حەبتون، داسن، بازیدی و هەموو ئەو ناوچانەی سەر بە موسڵ بوون) داگیرکرد. واتە هەموو بەشی باکوور (کوردستانی ئێراقی ئێستا)و ناوچەکانی دەوروبەری کەوتە ژێر دەسەڵاتی هێزەکانی عارەبەوە).
ئەوەی کە مێژوونووسی ئەرمەنی ئارشاک پۆلادیان ئاماژەی پێکردووە، مانای کوردبوون و کوردستانیی بوونی ئەو شارانەو شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو ناوی شاری موسڵ و شارەکانی تر کە لە سەرەوەدا ناوی هێناون بە ناوچە کوردنشینەکان ناوی بردوون، مادامیش ناوچەی کوردنشین بن، کەواتە بەشێکیشن لە کوردستان. هەروەها باسی ئەوەش دەکات کە عارەب بە مەبەستی داگیرکردن پەلاماری ناوچە ناوبراوەکانی داوە، مادامیش عارەب بە مەبەستی داگیرکردن هێرشی کردبنە سەر، کەواتە ئەو شارانە شارو خاکی عارەب نەبووینە، بەڵکو بۆمان دەردەخات کە تەواوی ئەو ناوچانەو شاری موسڵ–یش، ناوچەو شاری کوردیی و سەربە خاکی کوردستان بووینەو هەرواش دەمێنن.

پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، مێژوونووسی بەناوبانگی کورد، لە لاپەڕە (48)ی پەرتووکی (كركوك وتوابعها حكم التاريخ والضمير دراسة وثائقية عن القضية الكوردية في العراق)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (95)ی پەرتووکی:

(S. H. Longrigg, Four Centurien of Modern Iraq)دا، که له وەرگێڕدراوه عارەبییەکەدا لاپەڕە (121)ه، لۆنگریگ نووسیویێتی: (پادشاکانی باکوور موسڵ و شارەزوور (پایتەختەکەیان کەرکوک بوو) بەدرێژایی ئەو ماوەیە (کۆتایی سەدەی حەڤدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی هەژدەهەم) سەربەخۆو جیابووینە له پادشای بەغدا، تەنیا ئەوکاتانە نەبێت که فەرمانێکی سوڵتانی به هاریکاری و پشتیوانیکردنی یەکتر دەردەچوو).

ئەوەی که کاپتن (ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ)ی پشکێنەری بەڕێوەبەرێتی له حکومەتی ئێراقدا نووسیویێتی، بۆمانی دەردەخات که ویلایەتی موسڵ و تەواوی شارەکانی سەر بەو ویلایەتە، هیچ پەیوەندییکیان به عارەب و به ئێراقەوە نەبووە، بەڵکو ویلایەتێک و خاکێکی جیابووە که وڵاتی کورد و خاکی کوردستان بووە.

دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، له لاپەڕە (95)ی پەرتووکی ناوبراو له سەرەوەدا نووسیویێتی: (له یاداشتێکی تێرو تەسەلی نهێنی که له لایەن وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیدا دەرچووەو (یاداشتەکە له بیست و سێ لاپەڕەی قەوارە گەورە پێک هاتووە)، که رێکەوتی (21)ی تشرینی دووەمی ساڵی (1918)ی پێوەیە، له دەقێکدا دان پیانانێکی راستگۆیانە هەیەو دەریدەخات که کوردستانی ئێراق درێژ دەبێتەوە تاوەکو رۆژهەڵاتی رووباری دیجلەو هەروەها تاوەکو پشت چیای حەمرین).

بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی سنووری کوردستان له لایەن وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا، شاری نەینەوا واته بەری خۆرهەڵاتی موسڵ که زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی تاوەکو ئێستاش کوردن، بەشێکە له خاکی کورد و باشووری کوردستان، چونکە ئەو بەشە دەکەوێتە خۆرهەڵاتی رووباری دیجلەو وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیاش سنووری کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) درێژ دەکاتەوە تاوەکو خۆرهەڵاتی رووباری دیجلەو پشت چیای کێوەسوور (حەمرین)، هەروەها زنجیرە چیاکانی حەمرینیش له نزیکترین شوێن بۆ موسڵ که (فەتحە)یە نزیکەی (110) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری شاری موسڵ.

لیورا لۆکیتز، نووسەری پەرتووکی (العراق والبحث عن الهوية الوطنية)، له لاپەڕە (36)ی ئەم پەرتووکەدا دەربارەی کێشەی موسڵ نووسیویێتی: (پێکهاتەی ویلایەتی

موسڵ لە کورد و تورکمانە کە زۆربەی هەردوولایان سوننەن، ئەمەش هۆیەکی گرنگ بوو بۆ پلانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە. ئەو لکاندنە تا رادەیەک هاوسەنگییەکی دروست دەکرد بە بەراوردکردن لەگەڵ زۆرینەی شیعەو، دواتر پاراستنی بەرژەوەندییەکانی سوننە لە هەڕەشەکردن. بەڵام ئەم لکاندنە کارێکی ئاسان نەبوو، چونکە کوردەکان کۆمەڵەیەکی سەرەکی بوون لە ناوچەکە کە ئارەزووی ئەوەیان نەدەکرد لە لایەن عارەبەوە بەڕێوە ببردرێن، وە داوایان لە بەریتانیا کرد کە رێز لە بەڵێنەکانی خۆی بگرێت کە لە ساڵانی جەنگدا پێیدابوون بەوەی خۆیان خۆیان بەڕێوە ببەن).

ئەوەی لیورا لۆکیتز نووسیوێتی، بەڵگەیەکی کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو پێکهاتەی سەرەکی ویلایەتەکە بە کورد دادەنێت و، هیچ ئاماژەیەک بە بوونی عارەب ناکات و، هۆکاری لکاندنی ویلایەتەکەش بۆ دروستکردنی هاوسەنگییەک لەنێوان شیعەو سوننە دەگەڕێنێتەوە. هەروەها باسی بەزۆر لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە ئێراقی عارەبییەوە دەکات، بەزۆر لکاندنیش جۆرێکە لە داگیرکردن، داگیرکردنیش مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو خاکە یان هەرێمە یان وڵاتە هی خۆیان نییە، کەواتە ویلایەتی موسڵ-یش بە تەواوی شارەکانییەوە نە بەشێک بووە لەوڵاتی ئێراق و نە هیچ پەیوەندییەکیشی بە عارەبەوە هەبووە، بەڵکو شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە.

لیورا لۆکیتز، لە لاپەڕە (55)ی پەرتووکی (العراق والبحث عن الهوية الوطنية)دا، نووسیوێتی: (کوردستانی باشوور، بەشێک بوو لە ناوچەیەکی گەورە کە پێشتر بە کوردستان ناسرابوو، لە باکوورەوە لە رووباری بۆتانەوە درێژ دەبێتەوە تاوەکو وڵاتی فارس لە رۆژهەڵاتدا، هەروەها لە چیای حەمرین لە رۆژئاوا، بەشێوەیەکی گشتی کوردستان ویلایەتەکانی بەتلیس، وان و موسڵ-ی دەگرتەوە).

لیورا لۆکیتز ئەمجارە راشکاوانەتر باسی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-مان بۆ دەکات، کاتێک کە باسی کوردستانی گەورە دەکاتو ویلایەتەکانی موسڵ، بەتلیس و وان بە کوردستان ناودەبات، کاتێک کە ویلایەتی موسڵ بەشێک بێت لە خاکی کوردستان، هیچ گومان لەوەدا نامێنێت کە تەواوی شارەکانی سەر بەو

ویلایەتە بە شاری موسڵ-ی پایتەختی ویلایەتەکەوە، شاری کوردیی و بەشێکن لە خاکی کوردستان.

لیورا لۆکیتز، لە لاپەڕە (56)ی هەمان سەرچاوە نووسیویێتی: (یەکێ لەو پێشنیارانە کە ئەوێ رۆژێ خرابووەروو، بیرۆکەی دروستکردنی میرنشینێکی کوردی بوو کە ویلایەتی موسڵ بگرێتەخۆ یان دامەزراندنی شانشینێکی هاوبەشی کوردی-عارەبی بێت، شانشینە کوردییەکە ویلایەتی موسڵ و عارەبییەکەش (ناوچەکانی ناوەڕاست)و ناوچەکانی میسۆپۆتامیا بگرنە خۆ).

بەگوێرەی ئەو پێشنیارانەی کە نووسەر لیورا لۆکیتز ئاماژەی پێکردووە، تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، شاری کوردی و بەشێکن لە خاکی باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی ئەو پێشنیارانەی کە گفتوگۆی لەسەر کرابوو دامەزراندنی میرنشینێکی کوردی کە تەواوی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بگرێتەوە، یان دامەزراندنی میرنشینێکی هاوبەشی کوردی و عارەبی لەچەشنی میرنشینی عارەبی یەکگرتوو یاخود بەشێوەیەکی تر میرنشینێکی فیدڕاڵی بێت، کە بەشە کوردییەکە تەواوی ویلایەتی موسڵ و عارەبییەکەش هەردوو ویلایەتە کۆنەکەی ئێراق (بەغداو بەسرا) بگرێتەوە. ئەمەش بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوون و کوردبوونیی تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-ی پایتەختی ویلایەتەکە دەگەیەنێت.

دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، مامۆستا لە بەشی جوگرافیای زانکۆی هەولێر، لە لێکۆڵینەوەیەکدا لەژێر ناوی (مفهوم أقليم كوردستان العراق)دا کە لە ژمارە (6)ی گۆڤاری (سردم العربي)دا بلاوکراوەتەوەو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (151)ی ئەم پەرتووکەی خوارەوە (ژیانی سەرەتایی نێو کوردان):
(Fredrik Menlingen, Wild live among the Koords, London, 1870, P. 151).
نووسیویێتی: (سنووری کوردستانی ئێراق لەلای باشوورو باشووری رۆژئاوادا بریتییە لە بەرزاییەکانی حەمرین و رووباری دیجلە، ئەو بەرزاییانە سنووری رۆژئاوای کوردستانی مەزن پێکدەهێنن لەگەڵ سنووری باشوورو باشووری

رۆژئاوای کوردستانی ئێراق و، لەو بەشەدا رەگەزی کورد تێکەڵ بە رەگەزی تورکی و عارەبی دەبێت).

بەگوێرەی ئەو سەرچاوە ئینگلیزییە، بەشێکی شاری موسڵ بەلای کەمەوە شاری نەینەوا کە بەشی خۆرهەڵاتی شارەکەیەو زۆربەی دانیشتوانەکەشی کوردن، بەشێکی دانەبڕاوە لە خاکی باشووری کوردستان.

دەزگای لێکۆڵینەوەی رۆشنبیرییەکانی جیهانی بەریتانی، لە لاپەڕە (52)ی پەرتووکی (خۆرهەڵاتی ناوەڕاست – بەرگی دووەم ئێران، ئێراق و ئیسرائیل)دا، لە باسی موسڵ-دا نووسیویێتی: (موسڵ، سێیەم شاری گەورەیە لە ئێراق و لە باکووری بەغدایەو دەکەوێتە سەر رووباری دیجلە. هەروەها یەکێکە لە شارە فرە نەتەوەکان (رەگەزەکان) لە ئێراقدا، کورد، عارەب، تورکمان و ئاسووری تێدا دەژیت. موسڵ بنکەیەکی بازرگانی گرنگ بووە بەدرێژایی مێژووی ئێراق و، زۆر بەناوبانگ بووە بە ناردنە دەرەوەی قوماشی (مۆسلین) کە لە پەمۆ دروست دەکرێت، ناوی شارەکەش لەناوی ئەم قوماشەوە هاتووە. شاری موسڵ کەوتۆتە سەر یەکێ لە چاڵگە هەرە گەورەکانی نەوت لە ئێراق. هەر لەبەر ئەوەشە، میری ئێراق دەسەڵاتی خۆی بەسەر ئەم شارەدا سەپاند لەبری ئەوەی کە بیخاتە سەر ناوچەی کوردی).

دەزگای لێکۆڵینەوەی رۆشنبیرییەکانی جیهانی بەریتانی، بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەخاتە سەر لاپەڕەی کوردستانی بوونی ئەو شارە، بەتایبەت کە زۆر راشکاوانە بۆچوونەکانی خۆی دەردەبڕێت و باسی ئەوە دەکات کە هۆکاری هەبوونی چاڵگەی زۆری نەوت لە پارێزگای موسڵ، وای لە حکومەتی ئێراقی کردووە کە دەست بەسەر شارەکەدا بگرێتو نەیخاتە سەر ناوچەی کوردی کە لە راستیدا شارێکی کوردییە. هەروەها کاتێک کە ئەو دەزگایە دەنووسێت: (میری ئێراق دەسەڵاتی خۆی بەسەر شاری موسڵ-دا سەپاند لەبری ئەوەی کە بیخاتە سەر ناوچەی کوردی)، بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارەمان پێ دەبەخشێت، چونکە لە لایەک سەپاندن مانای بەزۆرو ستەم کردن دەبەخشێت، لە لایەکی تریشەوە لەبری ئەوەی کە بیخاتە سەر ناوچەی کوردی، وا لێکدەدرێتەوە کە لەبنچینەدا ئەو شارە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری

کوردستان بووە، ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بڵێین کەواتە شاری موسڵ بەزۆر لە کورد زەوتکراوەو لە کوردستان دابڕاوەو خراوەتە سەر ئێراقی عارەبی.

دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، مامۆستای یارمەتیدەر لە بەشی جوگرافیای کۆلیژی ئادابی زانکۆی بەغداو، دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، مامۆستا لە بەشی جوگرافیای زانستە مرۆییەکانی زانکۆی سلێمانی، لە وتارێکی هاوبەشیاندا لەژێر ناوی (مؤتمر لۆزان مؤتمر تقسیم کوردستان دراسة جیوبولتیکیة)دا، کە لە ژمارە (1)ی گۆڤاری (سردم العربي)دا بڵاوکراوەتەوە، هەروەها بەپشتبەستنیان بە لاپەڕە (363)ی پەرتووکی نووسەری ئەمەریکی (ئەنتۆنیوس جۆرج)،

(Antonius, George, The Arab Awakening, aparagon):

نووسیوێتی: (هەوڵەکانی بەریتانیا بۆ دامەزراندنی قەوارەیەکی ئێراقی لەسەر بەرژەوەندییە نەتەوەییەکانی کورد، یەکێکە لەدیارترین رووداوەکانی دوای جەنگی جیهانی یەکەم، هەروەها بێ هیچ زێدەڕۆییەک دەتوانرێت بگووترێت، کە دەوڵەتی نوێی ئێراق لە بوونیدا زۆر قەرزباری هەوڵەکانی بەریتانیایە، لە هێڵی ئێراقەوە بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی بەریتانیا لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی ئەوان یەکتر گیربوو، ئارەزووی بەریتانیا بۆ دەست بەسەر داگرتنی سەرچاوەکانی نەوتی کەرکوک، بووە هۆی ئەوەی کە ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) بلکێنرێت بەدەوڵەتی نوێی ئێراقی عارەبی).

ئەوەی لێرەدا نووسەری ئەمەریکی (ئەنتۆنیوس جۆرج) نووسیوێتی، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شارو ویلایەتی موسڵ بە تەواوی دەگەیەنێت، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە هۆکاری زۆری نەوت لە کەرکوک وای لە حکومەتی بەریتانیا کردووە کە ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبی (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا)وە بلکێنێت، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات لە لایەک کە کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانییەوە لەنێویاندا شاری موسڵ شاری کوردیی و بەشێکی خاکی باشووری کوردستان بووینە، لە لایەکی تریشەوە دەیسەلمێنێ کە پێش لکاندنی زۆرەملێیانەی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە، ئەو ویلایەتە هیچ پەیوەندییەکی بە هەردوو ویلایەتەکانی (بەغداو بەسرا)ی ئێراقی و بە عارەبەوە نەبووە.

پرۆفیسۆر دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، لە لاپەڕە (49–50)ی پەرتووکی: (کرکوک قلب کوردستان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (151)ی پەرتووکەکەی مێجەر فریدریک میلینگن لەژێرناوی (ژیانێکی ساکارانە/دەشتەکییانە لەناو کوردەکاندا):
(Fredrik Menlingen, Wild live among the Koords, London, 1870, P. 151).

کە دەربارەی ژیانی کوردەو نووسەری ناوبراو بە زمانی ئینگلیزی نووسیوێتی، دەڵێت: (میلینگن لە ساڵی (1870)دا ئاماژەی کردووە بەوەی کە سنووری کوردستان لە چیاکانی ئارارات و جۆرجیا لە فارسەوە لە لای باکوور درێژ دەبێتەوە تاوەکو دەگاتە زنجیرە چیاکانی حەمرین و رووباری دیجلە لە باشوور، ئەو چیایانە سنووری خۆرئاوای کوردستان پێکدێنن، لەم بەشانەدا رەگەزی کورد تێکەڵ بە تورک و عارەب دەبێت، لێرەوە خێڵی کوردی کۆچەر لەگەڵ خێڵی عارەبی کۆچەر بوونیان هەیە لەسەر رۆخەکانی ئەم بەرو ئەوبەری رووباری دیجلە لە باکووری بەرزاییەکانی حەمرین (لە باکووری فەتحە تا دەگاتە موسڵ).

بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە (مێجەر فریدریک میلینگن، کە ئەفسەرێکی پلە بەرزی بێگانە بووەو وەکو راوێژکار لە سوپای عوسمانیدا خزمەتی کردووە)، بۆ کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)ی کێشاوە، بەلای کەمەوە بەری چەپی شاری موسڵ کوردستانە، چونکە ئەو نووسەرە سنووری باشوورو رۆژئاوای (باشووری کوردستان) بە چیاکانی حەمرین و رووباری دیجلە دیاری دەکات، ئاشکەراشە کە بەری چەپی شاری موسڵ یاخود کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە کە شاری نەینەوایە، بەگوێرەی ئەو پێناسەیە دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان.

پرۆفیسۆرو دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، لە لاپەڕە (93)ی پەرتووکی (کرکوک قلب کوردستان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (480)ی پەرتووکی:
(Arnold J. Toynbee, Survey of International Affairs 1925. Oxford Univ)
لە نووسینی (ئارنۆڵد یوسف تۆینبی) کە بە ئینگلیزی نووسیوێتی، دەڵێت: (مێژوونووسی بەریتانی تۆینبی، بۆچوونی ئیمپریالی بەریتانی لەکاتی ئاخاوتنیدا دەربارەی دیاریکردنی خاوەندارێتی ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) بەم مەرجە بەستایەوە کە بە قسەی ئەو: (کوردەکان لە ناوچەی کێشە لەسەر، کە

مەبەستی ویلایەتی موسڵ-ە (لەنێوان تورکیاو بەریتانیا)، هەرچەندە زۆربەی زۆری دانیشتوان پێکدێنن، بەڵام نوێنەرایەتی بەشی سەرەکیو زۆربەی گەلی کورد ناکەن لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، ئەوان (لە ویلایەتی موسڵ) یەک لە شەش بەشی گەلی کورد (دانیشتوانی کوردستان) پێکدەهێنن، لەبەر نەبوونی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ نە لە ئێستاو نە لە دواڕۆژدا کە بتوانرێت دانیشتوانی هەرێمی ویلایەتی موسڵ-ی بخرێتە پاڵ، لەبەرئەوە ناکرێت سنووری ویلایەتی موسڵ-ی پێشتر لەسەر بنچینەی نەتەوەیی، رەگەزی، زمان یان ئایین دیاری بکرێت، بۆیە پێویستە لەسەر بنچینەی ئابووری و ستراتیژی چارەسەر بکرێت). هەروەها ئاڕنۆڵد تۆینبی، لە لاپەڕە (472)ی هەمان سەرچاوەدا دەڵێت: (زنجیرە چیاکانی حەمرین سنووری جوگرافی، سروشتی و ئەتنۆگرافین کە ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) لە ویلایەتی بەغدا جیا دەکاتەوە).

ئەو بۆچوونانەی مێژوونووسی ناسراوی ئینگلیزی (ئاڕنۆڵد یوسف تۆینبی)، لە لایەک جگە لە قسەی ناژیرانەو بۆچوونی ناڕاست هیچ شتێکی تر نییە، چونکە ئەو بەهێنانەوەی ئەو بڕوبیانووە بێ بنچینانە تەنیا مەبەستی بەڕەواکردنی لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە بە ئێراقی عارەبییەوە، لە لایەکی تریشەوە هەر بڕو بیانوو لاوازەکانی نووسەری ناوبراو دەیسەلمێنێت کە تەواوی ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە یەکەم بە ئاشکەرا بۆمان دەردەکەوێت کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی ویلایەتەکە کوردن، چونکە ناوبراو خۆی لادەدات لەو بنچینە سەرەکیانەی کە کوردبوون و کوردستانیی بوونی خاکی ویلایەتەکە یەکلا دەکاتەوە، کە ئەمانیش بنچینە نەتەوەیی، رەگەزی، مێژوویی، جوگرافی، زمان و ئایینیەکانن، دووەمیش ئەو لەسەر بنچینەی ئابووری و ستراتیژی داوای لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی کردووە. باشە کام وڵاتی جیهان لەسەر ئەو بنچینەیەی کە تۆینبی بۆ لکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراقەوە پشتی پێبەستووە، بە وڵاتێکی ترەوە لکێنراوە؟ باشە ئەگەر ئەو بۆچوونەی ئاڕنۆڵد تۆینبی راست بووایە، دەبوایە خاکی ئێراق بە باشووری کوردستان بلکێنرایە، چونکە یەکەم عارەبی ئێراقیش زۆرینەی عارەبی وڵاتانی عارەبی نین و لەوانەیە نزیکەی یەک لە دەی رێژەی ئەوکاتی عارەبیان پێکهێنابێ، کە کەمتریشە لەچاو رێژەی کورد لە سەرجەم کوردستاندا، هەروەها

دووەمیش ئابووری کوردستان زۆر زۆر بەهێزتر بووە لە ئابووری ئێراقی عارەبی و خۆ هەڵکەوتەی ستراتیژی کوردستان هەر بەراورد ناکرێت لەگەڵ هەڵکەوتەی ستراتیژی ئێراق، کە لە هەموو لایەکەوە سنوورەکانی کراوەن و هیچ بەربەستێکی سروشتی نییە، کەچی هی کوردستان چیا بەرز بەرزەکان، گردو تەپۆڵکەکان چەندین بەربەستی سروشتی دروستدەکەن بۆ پاراستنی ئەم وڵاتە. بۆیە ئەو بۆچوونەیەی ئارنۆڵد تۆینبی، دەکرێت وەکو بەڵگەیەکی گرنگ و بەنرخی کوردستانی بوون و کوردبوونی شارو ویلایەتی موسڵ بەکاربهێنرێت، چونکە بەگوێرەی بۆچوونەکانی مێژوونووسی ناوداری بەریتانی ئارنۆڵد تۆینبی، شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتەکە خاکی کورد و بەشێکی کوردستانن، لەبەرئەوەی مێژوونووسی ناوبراو بەرزاییەکانی کێوەسووری کردووە بە سنووری سروشتی و ئەتنۆگرافی نێوان ویلایەتی موسڵی کوردیی و ویلایەتی بەغدای عارەبی، بەرزاییەکانی کێوەسووریش لە نزیکترین شوێن بۆ موسڵ کە (فەتحە)یە نزیکەی (110) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری شاری موسڵ.

دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، لە لاپەڕە (80)ی پەرتووکی (کركوك قلب كوردستان)دا، نووسیویێتی: (دوو نووسەر بە ناوەکانی (پییەر سالینجەر و ئێریک لۆران) لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (حرب الخليج: الملف السري)دا، نووسیویانە: ئێراق بەرهەمی شێتایەتیی وینستۆن چەرچلە، کە دەیویست دوو کێڵگەی نەوتی کەرکوک و موسڵ بە ئێراقەوە ببەستێتەوە، کە هیچ شتێکی هاوبەشیان لەگەڵ ئەو وڵاتەدا نەبوو، لەبەر ئەو هۆکارە هەر سێ گەلی کورد، سوننەو شیعە کە هیچ شتێکی وەک یەک و هاوبەشیان نەبوو، لەگەڵ یەکتردا کۆکردەوەو لێکی گرێدان. ئەوەش کارێکی نارەوا بوو، چونکە کوردەکان لە رەگەزی سامی نین، بەڵکو ئەوان لە بنچینەدا هیندو ئەوروپین و لە رووی ئایینیشەوە زۆربەیان موسڵمانی سونین. ئەو شتانە هەمووی خەسڵەتی دەستکردێتیی دەوڵەتی ئێراقیان پێوەدیارە). سەبارەت بە هەمان بابەت، حوسێنی مەدەنی، لە لاپەڕە (300)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (کوردستان و ئیستراتیژیی دەوڵەتان)دا، هەمان شتی نووسیوە.

ئەوەی کە هەردوو نوسەر پییەر سالینجەر و ئێریک لۆران نووسیویانە، مانای کوردێتیی و کوردستانێتیی هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک دەگەنێت، لەبەرئەوەی

نووسەرانی ناوبراو لە سەرەوەدا بێ پێچوپەنا باسی ئەوەیان کردووە کە هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک نە هیچ شتێک بە ئێراقیان دەبەستێتەوە نە هیچ شتێکی هاوبەش لەنێوانیاندا هەیە. لە دۆخێکی ئاواشدا بە ئاسانی دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک دوو شاری کوردیی و کوردستانین و، هیچ پەیوەندییان بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە.

دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، لە لاپەڕە (94)ی پەرتووکی (کرکوک قلب کوردستان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی:
(Major E. W. Noel, Note on the Kurdish Situation)
لە نووسینی (مێجەر ئی دەبلیو نۆئیل)، کە بە ئینگلیزی نووسیویێتی، دەڵێت: (مێجەر نۆئیل، کە بە دۆستی دۆزی کورد هەژمار دەکرێت، لە دیاریکردنی سنووری باشووری کوردستان بەشێوەیەکی روون و تەواو لەو راپۆرتەی کە لە ساڵی (1919)دا لەژێر ناوی – چەند تێبینییەک دەربارەی هەڵوێستی کورد – نووسیویێتی خۆی دوورە پەرێز کردووە، ئەوەی کە لەو راپۆرتەدا نووسیویێتی ئەوەیە کە سنووری کوردستان لە موسڵ-ەوە شانبەشانی چیاکان تا خانەقین درێژ دەبێتەوە، خۆی لەوە بەدوور گرتووە کە ناوی چیاکانی حەمرین ببات).
بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی سنووری کوردستان لە لایەن (مێجەر ئێدوارد ویلیام نۆئیل)ەوە، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی کوردستان، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە سنووری کوردستان لە موسڵ-ەوە شانبەشانی چیاکان تا خانەقین درێژ دەبێتەوە، بەمەش هەم شاری موسڵ و هەم شارۆچکەی خانەقین کوردستانن.

دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، لە لاپەڕە (11)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2483)، رۆژی پێنجشەممە، ریکەوتی (3.5.2007)دا، لە وتارێکدا لەژێرناوی (پێگەی جوگرافی و سنووری کوردستان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (205)ی پەرتووکی (کوردستان) لە نووسینی (ف. ر. مۆونسل)دا، نووسیویێتی: (ف. ر. مۆونسل) خاکی کوردستانی بەم چەشنە دیاریکرد: لە رۆژهەڵاتەوە بە درێژایی هێڵی چیای ئارارات و، دەریاچەی ورمێ، تا شاری کرمانشا، لەلای باشووری رۆژهەڵاتەوە هێڵی

کرمانشا – کفری و لە باشوورو باشووری رۆژئاواوە هێڵی کفری موسڵ – دیاربەکر – خەرپوت و – بەرزاییەکانی دەرسیم. بەڵام لە باکوورەوە هێڵی بەرزاییەکانی دەرسیم لە باشووری شاری ئەرزنجان، ئینجا بەسەر شاری ئەرزەڕووم و چیای ئارارات ئیتر بەپێی ئەم سنوورە نەخشەی کوردستانی دیاری کردووە).

بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە نووسەر (ف. ر. مۆونسل) بۆ کوردستان کێشاوێتی، شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان و شارێکی کوردییە. کەواتە بە بۆچوونی نووسەر شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی کوردی لە باشووری کوردستان.

پاتریک کۆکبێرن، لە وتارێکی خۆیدا لەژێر ناوی (کوردستان لەدایکبوونی نەتەوەیەک)دا، لە (22.6.2006)دا لە رۆژنامەی (ئیندیپێندێنت)دا بڵاوکراوەتەوەو، ئەمیر ئیسماعیل وەریگێڕاوە بۆ کوردی و لە لاپەڕە (10)ی ژمارە (246)ی رۆژنامەی (میدیا)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (27.6.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (پێشمەرگە کە سەربازی کوردین، بەرەو ئەو شارو شارۆچکانەی دیکە هەنگاویان نا کە پێشتر کوردەکانی لێوە دەرنرابوون. لەماوەی چەند رۆژێکی کەمدا توانیان دەست بەسەر کەرکوک و کێڵگە نەوتییەکانی دەوروبەریشیدا بگرن. لەناکاو پێشمەرگە لە شەقامەکانی موسڵدا بینران، کە لە (1.7) ملیۆن دانیشتوانی هەیەو زۆرینەی کوردن و عارەبێکی سوننەی زۆریشی تێدا دەژیت).

لێرەدا نووسەر (پاتریک کۆکبێرن)، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ-مان دەداتە دەست، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە هێزی پێشمەرگەی کوردستان بەرەو ئەو شارو شارۆچکانە بەڕێکەوتن کە پێشتر کوردەکانی بەزۆر لێ راگوێزرابووەوە، کەواتە ئەو شوێنانەی کە تووشی شاڵاوی دڕندانەی بەعارەبکردن بووینە، پەلاماری هێزی پێشمەرگەی کوردستان بۆ هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک کە نووسەری ناوبراو ئاماژەی پێکردوون، کوردبوون و کوردستانیی بوونی هەردوو شارەکە دەگەیەنێت. هەروەها بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ ئەوەیە، کە نووسەری ناوبراو ژمارەی دانیشتوانەکەی بە یەک ملیۆن و حەوت سەد هەزار کەس دادەنێت و پێیوایە

كە زۆربەی زۆری دانیشتوانەكەی كوردن. لەكاتێكیشدا كە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەكەی كورد بن سەرەڕای راگوێزانی بەزۆری كورد و، هێنانی سەدان هەزار عارەب بۆ ئەو شارە، ئەوە بەدڵنیاییەوە ئەو شارە (موسڵ) شارێكی كوردیی و سەربە باشووری كوردستانە.

هەولێرپۆست، لە لاپەڕە (7)ی ژمارە (59)ی رۆژی چوارشەممە، رێكەوتی (28.6.2006)دا، لە وتارێكی وەرگێڕاودا كە لە (واشنگتۆن تایمز)دا وەریان گرتووە، لەژێر ناوی (دابەشبوونی ئێراق چارەسەرییەكی گونجاوە، بەڵام؟)دا، نووسیویێتی: (رووباری دیجلە لە شارەكانی بەغداو موسڵدا رۆڵی سنووری جیاكەرەوەی ئیتنیكی گێڕاوە. بۆ وێنە لە شاری بەغدا عارەبە سوننەكان لە رۆژئاوای ئەو رووبارەدا جێیان گرتووەو عارەبە شیعەكان لە رۆژهەڵاتی ئەو شارەدا جێی خۆیان كردۆتەوە. لە شاری موسڵ-یش بەمشێوەیە كورد لە رۆژهەڵاتی ئەو شارەدان و عارەبی سوننەش لە رۆژئاوای رووباری دیجلەدان).

ئەوەی كە رۆژنامەی (واشنگتۆن پۆست) نووسیویێتی، بەلای كەمەوە دانپێدانانە بە كوردێتیی و كوردستانێتیی بەری رۆژهەڵاتی شاری موسڵ، كە نەینەوایەو زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەكەشی كوردن و بەشە گەورەكەی شاری موسڵ پێكدەهێنێت.

دیڤید ماكداول، لە لاپەڕە (15)ی بەرگی یەكەمی پەرتووكی (مێژووی هاوچەرخی كورد)دا نووسیویێتی: (لە ساڵی 1919دا، سنووری كوردستان، باریكە رێگایەكی گەیشتن بە دەریای سپی ناوەڕاست لە باكووری ئالكساندر (دەبێ مەبەستی شاری ئەسكەندەرۆنە بێت، چونكە سنووری كوردستان لە باكووری ئەسكەندەرۆنەوە دەگاتە سەر ئەو دەریایە - دەرسیم) تا موسڵ، كەناری چەپی دیجلە تا مەندەلی و خوارووی رۆژئاوای دەریاچەی ورمێی دەگرتەوە. ئەمڕۆ كەمن ئەو كوردانەی خوازیاری ئەم ناوچانە بن، بەڵام هێشتا داوای كەركوك دەكەن).

لێرەدا مێژوونووس (دیڤید ماكداول) لە دەستنیشانكردنی سنووری كوردستانی گەورەدا، زۆر راشكاوانە باسی كوردێتیی و كوردستانێتیی شاری موسڵ و بەری چەپی رووباری دیجلە دەكات، بەمەش بەڵگەیەكی تری كوردستانیی بوونی شاری

موسڵ دەخاتە سەر کۆی بەڵگەنامەکانی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارە دێرینەی کورد.

دیڤید ماکداول، لە لاپەڕە (255)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (مێژووی هاوچەرخی کورد)دا نووسیویێتی: (مێجەر نۆئیل، کاربەدەستی سیاسی بەریتانیا لە سلێمانی، بیروبۆچونێکی فراوانتری هەبوو. ئەو یەکێک لە داکۆکیکارە دیارەکانی هیواو ئارەزووی کوردان بوو، بە توندی بەرگری لە دروستکردنی سێ وڵاتی کورد دەکرد: کوردستانی خواروو، کە ناوەندەکەی سلێمانی بوو، نەهری، رواندز، هەولێر، کەرکوک، کفری و خانەقینی دەگرتەوە: کوردستانی ناوەڕاست کە ناوەندەکەی موسڵ بوو: لەگەڵ کوردستانی رۆژئاوا کە ناوەندەکەی دیاربەکر بوو، لەلای باکوور تا ئەو ناوچانە دەڕۆیشت کە زۆربەی دانیشتوانیان کورد بوو – هەڵبەت ئەم سێ یەکەیە لەژێر سایەی بەریتانیادا دەبوون و لە بەڕێوەبردنی کاروباری خۆیاندا پشتیان بە رێنوێنییەکانی دەبەست).

بەگوێرەی بیروبۆچوونی مێژوونووس دیڤید ماکداول، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە خاکی کوردستانە، چونکە مێژوونووسی ناوبراو شاری موسڵی بە ناوەند یان پایەختی کوردستانی ناوەڕاست ناوزەد کردووە. مادام شاری موسڵ پایەختی کوردستانی ناوەڕاست بێت، کەواتە شارێکی کوردیی و پارچەیەکە لە خاکی کوردستان و نیشتمانی کورد.

دیڤید ماکداول، لە لاپەڕە (350)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (مێژووی هاوچەرخی کورد)دا نووسیویێتی: (کۆکس ئێستا زۆربەی ناوچە کوردنشینەکانی بۆ هاوکاری لەگەڵ سیاسەتی ئینگلستان راکێشابوو. رژێمی نوێی ئێراق بۆ ناوچەکانی کەرکوک، هەولێرو موسڵ تەشەنەی کردبوو، لەبارێکدا لە سلێمانی (هەروەها بەڕاشکاوی داخوازی بەڕێوەبەرایەتییەکی راستەوخۆ لە لایەن بەریتانیاوە بوو)، هەموو هەوڵێک بۆ فراوانکردنی ناوخۆ بەشێوەی ئاسایی دەخرایە گەڕ).

ئەوەی کە مێژوونووس دیڤید ماکداول ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی هەر سێ شاری موسڵ، هەولێر و کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو لەکاتی باسکردنی ناوچە کوردییەکاندا باسی ئەوە دەکات کە رژێمی نوێی

ئێراق لە ئەنجامی تەشەنە کردنەوە گەیشتۆتە ناوچەکانی موسڵ، هەولێرو کەرکوک، ئەمەش بۆمانی دەردەخات کە ئەم ناوچانە واتە هەر سێ شاری موسڵ، هەولێرو کەرکوک ناوچەی کوردی و سەربە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووینە، نەک بەر لە هاتنی ئینگلیزەکان و دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبی لە سەرەتادا لە هەردوو ویلایەتی بەغداو بەسرا، سەربە عارەب و بە ئێراقەوە بووبێت، بەڵکو دواتر لە ڕێکەوتی (16.12.1925)دا کۆمەڵەی نەتەوەکان بە بڕیارێک باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بەزۆرو بەبێ خواستی دانیشتوانە ڕەسەنەکەی کە کوردن خستە سەر ئێراق.

دکتۆر محەمەد هەماوەندی، لە لاپەڕە (93)ی پەرتووکی (ڕاگواستنی کورد و زامدارکردنی دیموکراتیەت لە کوردستان)داو، بەپشتبەستنی بە مێژوونووس (ئارنۆڵد تۆینبی) نووسیویێتی: (مێژوونووسێکی جیهانی ناوداری وەک (ئارنۆڵد تۆینبی) لە ساڵی (1926)دا نووسیویێتی: عارەب لە ئێراق، ئەوەندە بەهێز نینە تاڕادەی ئەوەی بتوانن هەوڵی بەعارەبکردنی کورد بدەن لە ویلایەتی موسڵ).

ئەو دانپێدانانەی مێژوونووس و نووسەری بەریتانی (ئارنۆڵد جەی تۆینبی)، بەوەی کە عارەبەکان ئەوەندە بەهێزنین تاوەکو بتوانن هەوڵی بەعارەبکردنی کوردەکانی ویلایەتی موسڵ بدەن، بەڵگەیە بۆ بەهێزی کورد و، کوردستانێتیی و کوردێتیی تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە، دیارە ئەو مێژوونووسە بەریتانییە ویلایەتی موسڵ بە کوردستان دەزانێت و ژمارەی کوردییش بە ڕێژەیەکی زۆر لە ژمارەی عارەب بە زۆرتر دەزانێت، بۆیە پێیوایە زەحمەتە بۆ عارەبی ئێراق بتوانن ئەو ویلایەتە بەعارەب بکەن.

سەلاح سەعدوڵڵا، لە لاپەڕەکانی (44-45)ی پەرتووکی (المسألة القومية في العراق)دا نووسیویێتی: (کاردۆخییەکان، باپیرە گەورەی کوردەکانی ئێستان کە (زەینەفون)ی یۆنانیو کرێگرتە یۆنانییەکان لە ساڵی (401)ی پێش زایین بەتایبەت لە ناوچەی کوردستان ڕووبەڕوویان بوونەوە. لە باسێکی زیندوودا، زەینەفون لە (هەڵمەتی فارسەکان) یان (گەڕانەوەی دە هەزار)ی (ئالاناباسس)دا نووسیویێتی: (یۆنانییەکان گەیشتنە ڕووباری دیجلە کە شارێکی چۆڵی لە نزیک بوو بەناوی

(مسیلا)، لەوانەشە ناوی رەسەنی ئەو شارە موسڵی ئێستا بێت کە میدییەکان لە رابردوودا تێیدا دادەنیشتن ... باشووری ئەم ناوچەیە دەکەوتە سەر رێگای بابل و میدیا، وە رێگای خۆرهەڵاتی بەرەو سوساو ئەکباتانا – هەمەدانی ئێستا – دەڕۆیشت، وە رێگای باکووری بەناو چیاکاندا دەچووە کاردۆخی – کورد - بەڵام پەڕینەوە لە رووباردا (دیجلە) رووەو خۆرئاوا دەچێتە لیدیاو ئەیۆنیا. ئەو خەڵکانە (کاردۆخی) لە چیاکان دەژین و گەلێکی شەڕکەرو ئازان، هەروەها سەربە پادشای فارسی نین).

کاتێک کە (زەینەفون)ی ئەفسەرو مێژوونووسی یۆنانی، باسی ئەوە دەکات کە شاری (مسیلا) ناوی رەسەنی شاری موسڵ بێت، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوون و کوردبوونی ئەو شارە (موسڵ)مان دەداتێ، چونکە ئەو خۆی باسی ئەوە دەکات کە لە کۆنەوە میدییەکان لە موسڵ دانیشتوون. ناوی کۆنی شاری موسڵ-یش (نەوئەردەشێر) بووە، نەوئەردەشێر-یش ناوێکی کوردییەو ناونانی موسڵ بەو ناوە دەگەڕێتەوە بۆ سەرکردەی کوردی میدی (ئەردەشێر). لەمەو پێشیش باسی ئەوەمان کرد کە شەبەکەکان شاری موسڵ-یان دروستکردووەو، ئەوان نەوەی کوردە میدییەکانی دانیشتووی موسڵ-ن، کە پێش هەموو نەتەوەکانی تر لەو شارەدا (موسڵ) نیشتەجێبوون و، هەر ئەوانیش ناوی شارەکەیان بەم ناوە ناوناوە.

پارتی دیموکراتی کوردستان، مەکتەبی سیاسی، مەکتەبی ناوەندیی دیراسات و تۆژینەوە، لە لاپەڕەکانی (22-23)ی بەشی دووەمی پەرتووکی (نەوتی کوردستانی ئێراق نەوت و چارەنووسی سیاسی کورد و کوردستان)دا، نووسیویەتی: (بەرسیل، ئەندامی پارتی کرێکارانی بەرهەڵستکارو ئەندامی ئەنجومەنی گشتی بەریتانی، لە گفتوگۆیەکی ئەنجوومەنی گشتی بەریتانیا لەکاتی کۆمێنت لێدان لەسەر جەختکردنەوەکانی (ئیمری) وەزیری کۆلۆنیەکانی بەریتانیا سەبارەت بەوەی نەوت کەمترین کاریگەری نییە بەسەر سیاسەتی بەریتانیادا، بەئاشکرا ئاماژەی بۆ نەوتی کوردستان کردو گوتی: ئەو پێیوایە ئەگەر بهاتبوایە ویلایەتی موسڵ نەوتی لێنەبوایە، ئەوە لەوانە بوو ململانێ لەسەر موسڵ نەبووایە، لە درێژەی قسەکانیدا بەرسیل گوتی: ئاشکرایە نەوت سەرچاوەی گرفتەکەیە، چونکە بەبێ بوونی نەوت بەریتانییەکان هیچ شتێکیان لەسەر موسڵ نەدەبیست. ئەندامێکی دیکە گوتی:

هۆکاری راستەقینەی پشتگرتنی بەریتانیا بۆ ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە ئێراق، نەوتە).

کاتێک کە ئەو پەرلەمانتارە بەریتانییە باسی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە دەکات، بۆمان ڕووندەبێتەوە کە ویلایەتی موسڵ پێشتر جیا بووە لە ئێراق و هیچ پەیوەندییەکی نە بەو وڵاتەو نە بەعارەبەوە هەبووە، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە لەنێویاندا موسڵ-ی پایتەختی ویلایەتەکەش، شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان بووە.

پارتی دیموکراتی کوردستان، مەکتەبی سیاسی، مەکتەبی ناوەندیی دیراسات و تۆژینەوە، لە لاپەڕە (24)ی بەشی دووەمی پەرتووکی (نەوتی کوردستانی ئێراق نەوت و چارەنووسی سیاسی کورد و کوردستان)دا، نووسیویێتی: (لە بەڵگەنامە فەرمییەکانی فەرەنسادا هاتووە: نەوتی موسڵ یا کوردستان لە لایەک بەهۆی بێبەشکردنی فەرەنسا لە نەوت و لە لایەکی دیکەوە بەهۆی پێداویستی نەوت، بایەخێکی سەرەکی بۆ فەرەنسا هەیە).

بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامە فەرەنسییانە، شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی سەر بە ویلایەتی موسڵ، شاری کوردین، کاتێک کە فەرەنسییەکان دەنووسن نەوتی موسڵ یا کوردستان، کەواتە هیچ جیاوازییەک لەنێوان موسڵ و کوردستاندا ناکەن و بەلای ئەوانەوە هەردووکیان هەر یەکن و یەکسانن بەیەک. کەواتە ئەمەش دەبێتە بەڵگەنامەیەکی کوردستانیی بوونی ویلایەتی موسڵ، کاتێکیش کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردستانیی بێت، کەواتە شاری موسڵ-یش کە پایتەختی ویلایەتەکەیە وەکو شارێکی سەر بەو ویلایەتە، شارێکی سەربە کوردستانە. هەروەکو دەزانین و پێشتریش ئاماژە بەوە کرا کە باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ دوو ناوی جوگرافین بۆ نیشتمانی کورد و خاکی کوردستان بەکاردێن.

هێنری فیلد، لە لاپەڕە (7)ی پەرتووکی (جنوب کوردستان)دا نووسیویێتی: (ووشەی کوردستان مانای نیشتمانی کوردان دەگەیەنێت. کوردستان لە هەموو نەخشەکانی کەرتی ئاسیای باشوور - خۆرئاوا دەرکەوتووە. وە شوێنی هەرێم لە باشووری خۆرهەڵاتی ئەنازۆڵ و باکووری خۆرهەڵاتی ئێراق و خۆرئاوای ئێران. ئەو هەرێمە

کە کوردی تیا نیشتەجێیەو بە بەردەوامی کوردی لێ بووە تاوەکو ئێستاش، پارچە زەوییەکی درێژکۆلانەیە لە (مەلاتیە) لە باکووری خۆرئاوا تا (لورستان) لە باشووری خۆرهەلات درێژ دەبێتەوە. فراوانی پانتاییەکەی لەنێوان (120-150) میلەو، درێژترین پانی دەگاتە (250) میل کە بەهێڵێک لە موسڵ دەست پێدەکات تاوەکو چیاکانی ئارارات لە ئەنازۆل. ئەو هەرێمە بەشێوەیەکی گشتی یان چیاییە یان لە گردۆلکەی بەرز پێکدێت کە لەوەڕگەی زۆر باشی تێدایە).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی کە مێژوونووسی ئەمەریکی هێنری فیلد بۆ کوردستانی کردووە، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو راستەوخۆ شاری موسڵ بە شارێک لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان دادەنێت.

هێنری فیلد، لە لاپەڕە (7)ی پەرتووکی (جنوب کوردستان)دا نووسیویێتی: (بەر لە سالی (1914)دا کورد لە تورکیا، ئێران و روسیا بوونیان هەبوو. بەلام بەگوێرەی پەیماننامەی (16)ی ئازاری (1921)ی نێوان مۆسکۆو ئەنقەرە زۆربەی خاکی (دوای قەفقاس) کەوتە ژێر دەسەلاتی تورکی و، دواتریش ویلایەتی موسڵ درا بە ئێراق).

ئەوەی لێرەدا زاناو مێژوونووسی ئەمەریکی (هێنری فیلد) باسی دەکات، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوونی ویلایەتو شاری موسڵ-ە، چونکە ئەو زانا ئەمەریکییە باسی ئەوە دەکات کە بەر لەدەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانی کورد تەنیا لە تورکیا، ئێران و روسیادا هەبووە، بەلام لەدوای سالانی بیستی سەدەی بیستەمدا رێک لە رێکەوتی (16.12.1925)دا ویلایەتی موسڵ درا بە ئێراق، ئەمەش دەیسەلمێنی کە پێشتر بە هیچ شێوەیەک ئەو ویلایەتە بەشێک نەبووە لە ئێراق، هەروەها کە دەڵێت ویلایەتی موسڵ درا بە ئێراق، بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو ویلایەتە نە هی ئێراق بووەو، نە پێشتر بەشێک بووە لە خاکی عارەب، بەڵکو خاکی کوردستان و نیشتمانی کورد بووە بە تەواوی شارەکانیەوە. دوای ئەوەی بۆمان دەرکەوت کە ئەو ویلایەتە ویلایەتێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە، دەگەینە ئەو راستییەش کە شاری موسڵ-یش وەکو شارێکی سەربە ویلایەتەکە شارێکی کوردستانیی بووە.

دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، لە لاپەڕەکانی (87-88)ی پەرتووکی (کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926)دا نووسیویێتی: (چارەسەرێکی رامیارییانەی تر سەبارەت بە باشووری کوردستان کە یەکێک لە سەرکردەکانی بەریتانی لە کۆنگرەی قاهیرەدا بەناوی (دی. جی. هۆکارت) لە وەزارەتی جەنگی بەریتانیدا، لەیاداشتێکدا سەبارەت بە بارودۆخی ئاسیای خۆرئاوا، کە ناوچەی باکووری وڵاتی نێوان دوو رووبار کە جیاوازە لەگەڵ بەشەکانی تری وڵات، دەکرێت دەوڵەتێکی ناوچەیی سەربەخۆی تیادا دابمەزرێنرێت و مەڵبەندەکەی موسڵ یان ئورفە (رەها) بێت).

ئەوەی لێرەدا کە (دی. جی. هۆکارت) لە وەزارەتی جەنگی بەریتانیدا پێشنیاری کردووە، لەخۆڕا نییە بەڵکو بە بۆچوونی ئەو شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە، بۆیە ناوبراو داوا دەکات کە شاری موسڵ بکرێت بە پایەختی ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە لە ناوچە کوردییەکان پێشنیاری دامەزراندنی دەکات، بۆیە ئەمەش دەکرێت بە بەڵگەیەکی کوردستانیی بوونی ئەو شارە (موسڵ) دابنرێت.

دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، لە لاپەڕە (88)ی پەرتووکی (کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926)دا نووسیویێتی: (لەیاداشتێکی تری (دی. جی. هۆکارت)دا پێشنیارێکی تر بۆ چارەسەری دۆزی کورد کە بۆ کۆمیسیۆنی نووسیوە پێشنیاری دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان کۆنفیدراڵی لەژێر پاراستنی بەریتانیدا بێت، ئەو کارەش دانیشتوانی ناوچەکە دڵنیا دەکاتەوە. هەروەها ئەو یاداشتە ئاماژە بەوە دەکات کە (کۆلۆنێل ویلسن) دژی لکاندنی کوردستانی ناوەڕاست و باکوور نییە بۆ یەکێتیی کۆنفیدڕاڵی باشووری کوردستان. (هۆکارت) بەوە کۆتایی بە یاداشتەکەی دێنێت بەوەی کە تا ئێستا کێشە لەگەڵ فەرەنسادا ماوە. ئەوەی کە لە پێشنیارەکانی (هۆکارت)دا هاتووەو سەنج دەدرێت ئەوەیە کە ناوبراو ویلایەتی موسڵ-ی پشتگوێ نەخستووە، دەبینین کە ئەو بۆچوونەی ئەو گرنگی خۆی هەیە، گرنگییەکەی لەوەدایە کە یەکێتیی کۆنفیدراڵی

کوردی لە باشووری کوردستاندا تەنها تایبەت نییە بەو پارچەیە، بەڵکو کوردستانی ناوەڕاست و باکووری کوردستانیش دەخاتە سەری).

بەگوێرەی پێشنیارەکانی (دی. جی. هۆکارت)، لەمەڕ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان کۆنفیدراڵی لەژێر چاودێری حکومەتی بەریتانیدا، هۆکارت ویلایەتی موسڵ-ی لەبیر نەکردووە، کەواتە تەواوی ویلایەتی موسڵ لەگەڵ ئەو دەوڵەتە کوردییە سەربەخۆیە یان کۆنفیدراڵییە دەبوو، کە پێشنیار کرابوو دامەزرێت. ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو راستییەی کە تەواوی ویلایەتی موسڵ بەشێکی گرنگی کوردستان بووە، مادامیش ویلایەتی موسڵ بەشێکی کوردستان بێت، کەواتە شاری موسڵ-ی مەڵبەندی ویلایەتەکە وەکو شارێکی سەربە ویلایەتەکە شارێکی کوردیی سەربە باشووری کوردستانە.

دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، لە لاپەڕە (90)ی پەرتووکی (کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926)دا نووسیوێتی: (بەگوێرەی ئەو زانیارییانەی کە لەبەر دەستدا هەبوون (کۆلۆنێل لچمەن)، فەرماندەی رامیاری بەریتانی لە موسڵ، لە راپۆرتێکدا لە رێکەوتی (22.12.1918)دا سەبارەت بە بیروبۆچوونەکانی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ پێشکەشی کردووە، لەنێوانیاندا کوردانی دانیشتووی ناو ویلایەتەکە. کۆلۆنێل لچمن، لە راپۆرتەکەیدا ئاماژەی بەوە کردووە کە کوردەکان دوو لەسەر سێی ویلایەتەکە پێکدەهێنن، ئەوان کوردی موسڵمان و ئێزیدین لە چیای شەنگال، ئەوان هەموویان بەیەکەوە نایانەوێت لەژێر دەسەڵاتی فەرمانڕەوایەتی عارەبیدا بژین).

کۆلۆنێل لچمەن بەرپرسی یەکەمی حکومەتی بەریتانی بووە لە شاری موسڵ و، لە راپۆرتەکەی خۆیدا باسی ئەوە دەکات کە کوردەکانی ویلایەتی موسڵ (بەگوێرەی بۆچوونی هەندێک مێژوونووس و گەڕیدەی تر کورد (85%)ی دانیشتوانی ویلایەتەکە پێکدێنن) نایانەوێت وڵاتەکەیان بخرێتە سەر دەوڵەتی تازە دروستبووی ئێراق، ئەمەش مانای ئەوەیە کە ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردییەو، ئەوانیش نایانەوێت بخرێنە ژێر دەستی عارەب و ئێراقەوە. بەتایبەت کۆلۆنێل لچمەن خۆی لە موسڵ بووە، خۆ ئەگەر شاری موسڵ شارێکی ئێراقی و عارەبی بووایە ئەوە بەدڵنیایی ئەو هەر باسی دەکرد، ئاماژە نەکردنی لچمەن بە موسڵ وەکو شارێکی

عارەبی، لەگەڵ هۆکارەکانی تری کە لە سەرەوەدا باسکراون کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەسەلمێنن.

دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، لە لاپەڕەکانی (92-93)ی پەرتووکی (كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926)دا نووسیویێتی: (ویلسۆن، دانیشتوانی (ویلایەتی موسڵ)ی بەسەر سێ بەشدا دابەشکردبوو، یەکەمیان ناوچەیەکی کوردی بێگەرد بەدرێژایی سنووری ئێران و ژمارەی دانیشتوانەکەیان (150) هەزار کەس دەبوو، بەشی دووەمیان ناوچەیەکە بە کفری، کەرکوک، پردێ و هەولێردا درێژ دەبێتەوەو، ژمارەی دانیشتوانەکەی لەنێوان (250) تا (300) هەزار کەس دەبێت، بەڵام بەشی سێیەمیان پاشماوەی ویلایەتی موسڵ دەگرێتەوە کە ژمارەی دانیشتوانەکەی لە (100) هەزار کەس تێناپەڕێت، کە زۆربەیان عارەبی نیشتەجێن کە دوو لەسەر سێی دانیشتوان پێکدەهێنن و ئەوانەی تریش کریستان و خێزانی کوردی بەدەسەڵاتن. ویلسن پێشنیاری دوو ڕێگای کرد بۆ بەڕێوەبردنی ئەو ناوچەیە کە یەکەمیان دامەزراندنی کوردستانێکی ئۆتۆنۆمی بوو کە مەڵبەندەکەی موسڵ بێت، بە بۆچوونی ئەو ئەوکارە دەبووە هۆی ئەوەی کە کوردەکان لە گەیشتن بە ئاواتەکانیان دڵنیابن کە هەنگاوێکە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی چالاکی نیمچە سەربەخۆ کە کوردەکان زۆربەی زۆری دانیشتوان پێکدێنن. هەروەها ویلسن ئەوەش دەڵێت کە دانیشتوانەکانی تر (ئەوانەی کە کورد نین) داوای دامەزراندنی (ویلایەتی موسڵ)ی سەربەخۆ دەکەن).

بەگوێرەی پێشنیارەکەی (کۆلۆنێل ویلسۆن)، بەوەی کە کوردستانێکی ئۆتۆنۆمدار دامەزرێت و مەڵبەندەکەی شاری موسڵ بێت، بەڵگەیەکی کوردێتیی و کوردستانێتیی تری ئەو شارەمان دەداتە دەست، هەروەها بەگوێرەی ژمارەو ڕێژەی عارەبەکانی ویلایەتەکە لە کۆی (550) نزیکەی (65) هەزارێک عارەبن، بەمەش کە کورد زۆربەی هەرە زۆری ویلایەتەکە پێکدەهێنێت لەگەڵ کەمە نەتەوەکانی تر نزیکەی (8.5) جار بەقەد ژمارەی عارەبن، بۆیە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردیی و بەشێک بووە لە کوردستان، چونکە عارەب لەگەڵ داگیرکارییەکانی ئیسلامدا هاتنە کوردستان و لە شاری موسڵ و هەندێک ناوچەی تری دەوروبەردا نیشتەجێبوون. هەروەها ئەگەر بێتوو بەڕێوەبەرایەتییەکی سەربەخۆ لە ویلایەتی موسڵ دامەزرایە،

ئەوکاتەش هەر تەواوی ویلایەتەکە بە هەموو شارەکانیەوە، دەبوونە شاری کوردیی و سەربە خاکی کوردستان، چونکە تەواوی خاکی ویلایەتی موسڵ خاکی کوردەو بەشێکی دانەبڕاوە لە باشووری کوردستان.

دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، لە لاپەڕە (132)ی پەرتووکی (کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926)دا نووسیویێتی: (بیرتیلۆ، بەرپرس لە حکومەتی فەرەنسی و پسپۆر لە کاروباری کوردی، ئاماژەی بە ڕێکەوتنی ساڵی (1916)دا کرد کە کوردستانی دابەشکرد بۆ بۆ دوو ناوچەی ژێردەستی فەرەنسی و بەریتانی. بیرتیلۆ پێی وابوو کە دەست تێوەردانی ئەوڕوپی کارێکی پێویستە لە کوردستاندا بۆ ئەوەی وەکو چارەسەرێکی کاتی بەشێوەی فیدڕاڵی ڕێک بخرێت لەگەڵ هەبوونی دەسەڵاتێکی ئەوڕوپی. هەروەها بیرتیلۆ لە یاداشتەکانی گوتی کە دەکرێت دەسەڵاتێکی تورکی تەنها بەناو بمێنێت لەگەڵ چەند ئەنجومەنێکی ناوچەیی هەڵبژێردراو لەژێر چاودێری فەرەنسی-بەریتانی. بیرتیلۆ ئاماژەی بەوەشکرد کە ڕێکخستنی کوردستان لە ڕێگای دەستنیشانکردنی سنووری نێوان ئەرمینیاو ویلایەتی موسڵ دەکرێت).
بەپێی قسەکانی بیرتیلۆ پسپۆر لە کاروباری کوردی، ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردییەو بەشێکی گرنگی کوردستانە، چونکە یەکەم ئەو دەڵێت بەگوێرەی ڕێکەوتنی ساڵی (1916) کوردستان بەسەر بەریتانیاو فەرەنسا دابەشکرا، بەگوێرەی ئەو ڕێکەوتننامەیە کە ڕێکەوتننامەی (سایکس پیکۆ)یە ویلایەتی موسڵ دابەشی سەر ئەو دوو وڵاتە کرا، کەواتە کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر یەکن، هەروەها دووەمیان کاتێک کە بیرتیلۆ باسی ئەوە دەکات کە ڕێکخستنی کوردستان لە ڕێگای دەستنیشانکردنی سنووری نێوان ئەرمینیاو ویلایەتی موسڵ دەکرێت، دووپاتی دەکاتەوە کە کوردستان هەر ویلایەتی موسڵ-ە، بۆیە ئەمەش بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوونی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ دەردەخات.

دێڤید کۆرن، کە دیبلۆماتێکی ئەمەریکیە و پسپۆرە لەکاروباری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، لە باڵیۆزخانەکانی ئەمەریکی لە لوبنان، مۆریتانیاو ئیسرائیل کاری کردووە، لە وتارێکدا لەژێرناوی (الرجلان اللذان ضما الكورد الى العراق پیرسی

کۆکس وئارِنۆڵد تالبوت ویلسۆن)، مامکاک وەریگێراوە بۆ کوردی و لە رۆژی (13.2.2007)دا لە ماڵپەڕی (کوردستان http://www.afka.org)دا بڵاوکراوەتەوە، دیڤید کۆرن نووسیویێتی: (بێگومان بەریتانیا گەورەترین هەڵەی لە مێژوودا کرد، کاتێک کە خاکی کوردی ویلایەتی موسڵی عوسمانی پێشووی لێکدا لەگەڵ دەوڵەتی ئێراق، ئەو دەوڵەتەی کە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی بەزۆر دایانمەزراند. بڕیاری کۆکردنەوەی کورد لە چوارچێوەی دەستەیەکی رامیاری لەگەڵ عارەبەکانی بەغداو بەسرا لەماوەی رابردوودا، بۆتە هۆی زیان گەیاندنێکی زۆر بە هەردوو لایەن. شۆڕشەکانی کورد لە ساڵانی بیستەکان، چلەکان، شەستەکان، حەفتاکان و هەشتاکانی سەدەی رابردوو (سەدەی بیستەم) بارودۆخی رامیاری دەوڵەتی ئێراقی لەناوبردو، سەرچاوە ئابوورییەکانی ئەو وڵاتەی ووشککرد. ئەو چەوساندنەوە توندوتیژەی کە حکومەتی ئێراقی پەیڕەویکرد لە حەفتاکان و، ئەو کۆمەڵکوژیەی لە هەشتاکانی سەدەی رابردوو (سەدەی بیستەم) لە دژی کوردەکان ئەنجامیدا، قوربانی زۆری بە کوردەکان داو ئازارەکانی دوو بەرابەر کردن. دەوڵەتی دیفاکتۆی کوردی کە لە هاوینی 1990دا (1991 نەک 1990 وەکو نووسەر نووسیویێتی – دەرسیم) دروستبووەو تا ئێستا بە باکووری ئێراق ناودەبرێت، دەیسەلمێنێ و شایەتێکە بۆ بەرپەرچدانەوەی کوردەکان بۆ بڕیارێک کە لە لایەن خۆیانەوە نەدرابوو، پێش حەفتا ساڵ لەمەوبەر).

دیبلۆماسی ئەمەریکی و پسپۆر لە کاروباری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دیڤید کۆرن، کاتێک کە ویلایەتی موسڵ بە خاکی کورد و بە ویلایەتێکی عوسمانی ناودەبات، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ-مان دەخاتە بەردەست، چونکە ئەو لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە خاکی کورد ناودەبات، مادام ویلایەتی موسڵ خاکی کورد بێت، کەواتە شاری موسڵ-ی پایتەختیش وەکو شارێکی ئەو ویلایەتە خاکی کوردەو، دەبێتە شارێکی کوردیی و کوردستانیی، لە لایەکی تریشەوە ئەو پسپۆرە ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی عوسمانی ناوزەد دەکات، کەواتە نە ویلایەتی موسڵ و نە شاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکیان بە عارەب و حکومەتی ئێراقەوە نەبووە، ئەوە لەکاتێکدا کە عوسمانییەکان لە ساڵی (1516)دا باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یان بە تەواوی داگیرکرد.

دێڤید کۆرن، لە وتارێکدا لەژێرناوی (الرجلان اللذان ضما الکورد الی العراق پیرسی کۆکس و ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)، مامکاک وەریگێڕاوە بۆ کوردی و لە ڕۆژی (13.2.2007)دا لە ماڵپەڕی ئەلکترۆنی (کوردستان http://www.afka.org)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (لۆرد کورزۆن کە وەزیری دەرەوەی بەریتانیا بوو دەیویست ویلایەتی موسڵ بە سەربەخۆیی بمێنێتەوە دوور لە هەرێمەکانی عارەبی بەغداو بەسرا، بۆئەوەی شانشینێکی کوردی یان زیاتری لێدامەزرێت لەژێر ڕێنوێنی بەریتانییەکان).

بەگوێرەی ڕوونکردنەوەکانی پسپۆری ئەمەریکی (دێڤید کۆرن)، کە سەبارەت بە بۆچوونەکانی وەزیری دەرەوەی بەریتانی (لۆرد کورزۆن) نووسیوێتی، بەوەی کە ویلایەتی موسڵ بەسەربەخۆیی بمێنێتەوەو، نەلکێندرێت بە ویلایەتەکانی عارەبی (بەغداو بەسرا)، هەروەها شانشینێکی کوردی یان زیاتر لە ویلایەتی موسڵ لەژێر چاودێری بەریتانییەکان دامەزرێنن، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوون و کوردبوونیی ئەو ویلایەتە دەسەلمێنێت، چونکە بەر لە هەموو شتێک کە دەڵێت شانشینێکی کوردی یان زیاتر لەو ویلایەتە دامەزرێنن، هیچ ئاماژە بە عارەب یان دابڕینی شاری موسڵ لەو ویلایەتە ناکات، دواتریش کە دەڵێت ویلایەتی موسڵ بە سەربەخۆیی بمێنێتەوە، ئەمەش بەڵگەیە بۆ کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی ئەو ویلایەتە، چونکە دەریدەخات پێشتریش سەربەخۆ بووەو هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە، بۆیە داوا دەکات کە بە سەربەخۆیی بمێنێتەوە.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، لە لاپەڕە (174)ی پەرتووکی (المسألة الکوردیة 1891-1917)دا، دەڵێت: (فیدیمان کە گەڕیدەیەکی ئەڵمانی بوو لە ساڵی (1903)دا سەردانی ئیبراهیم پاشای کردبوو لە فیرانشەهیر، فیدیمان نووسیبووی: کە ئەوکاتی ئیبراهیم پاشا لە لووتکەی زۆرداری و ستەمکاریدا بوو، دەسەڵاتەکەی بەبێ هیچ بەرەنگار بوونەوەیەک و ململانێیەک لە بیریجیک لەسەر ڕووباری فوراتەوە درێژ دەبووەوە بۆ موسڵ لەسەر ڕووباری دیجلە. وە بە ڕاستگۆییەکی تەواوەوە نازناوی پادشای کوردستانی بێ کڵاوی شاهانەیان پێدابوو).

ئەو گەواهیدانەی گەڕیدەی ئەڵمانی فیدیمان، بەوەی کە دەسەڵاتی ئیبراهیم پاشا گەیشتبووە شاری موسڵ لەسەر رووباری دیجلە، بەڵگەی کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، مامۆستای مێژووی نوێ لە زانکۆی دهۆک، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (جريدة الحقيقة – راستى اول جريدة عربية كوردية في موصل)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (64)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (رحلتي الى العراق)، لە نووسینی گەڕیدەی بەریتانی جیمس پەکینگهام، باسی ئەوە دەکات کە: (گەڕیدەی بەریتانی (جیمس سلیک پەکینگهام – James Slik Pakingham) لە سەدەی نۆزدەهەم لە تەمووزی ساڵی (1816)دا سەردانی شاری موسڵ-ی کردووەو، بەمشێوەیە باسی ئەو شارەی کردووە: (موسڵمانەکان بەشی سەرەکی دانیشتوانی شارەکە پێکدێنن، لە رووی ژمارەوە عارەب، تورک و کورد بەرێژەیەکی یەکسان دابەش بووینە).

ئەوەی لێرەدا گەڕیدەی بەریتانی (جیمس سلیک پەکینگهام) باسی دەکات سەرەڕای تێبینی زۆرمان لە سەری، بەڵام دەکرێت بە بەڵگەیەک ناوببردرێت بۆ بوونی کورد لەناو شاری موسڵ، هەرچەندە بەدڵنیاییەوە ژمارەی کورد زۆرتر بووە لە ژمارەی عارەب و تورکمان لەو سەردەمەی کە گەڕیدەی ناوبراو باسی لێوە دەکات، چونکە ژمارەیەکی زۆر لە دەوڵەتەکان، گەڕیدەو مێژوونووسان ژمارەی کوردیان بە زۆرتر داناوە لە ژمارەی عارەب لەدوای ئەو مێژووەش.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (27)ی پەرتووکی (الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (49)ی پەرتووکی (جێمس سلیک پەکینگهام، رحلتي الى العراق سنة 1816، ترجمة سليم طه التكريتي، ج1)دا نووسیویێتی: (پەکینگهامی گەڕیدە ئاماژە بەوە دەکات کە شارۆچکەی (ئاسکی موسڵ – دەکەوێتە سەر کەناری خۆرئاوای دیجلە)و هەروەها دەربارەی دەوروبەرەکەی دەڵێت: کەناری خۆرهەڵاتی پێکدێت لە زەوی کشتوکاڵی تەخت کە چەندین گوندی کوردی تێدا بڵاوبۆتەوە، هەروەها دەڵێت: لە رێگای خۆماندا بەسەر چەندین دێهاتی بچووکدا تێپەڕین کە هیچ دەربارەی نازانم جگە لەوەی کە دانیشتوانەکانی هەمووی

کورد بوون. موسڵمانان بەشی سەرەکی دانیشتوانی موسڵ پێکدەهێنن بەڕێژەیەکی یەکسان لە عارەب، تورک و کورد).

ئەو ئاماژە پێکردنەی گەڕیدەی ناسراوی بەریتانی (جێمس سلیک پەکینگهام) بەوەی کە دێهاتەکانی دەوروبەری شاری موسڵ هەمووی دێهاتی کوردین و، لەناو شاری موسڵ-یشدا کورد و عارەب و تورک بەشێوەیەکی یەکسان دەژین، بەڵگەیەکە بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارە، چونکە تەنها کورد دانیشتوانی راستەقینەی ئەو ناوچەیە بووینەو، هەرچی عارەب و تورکیشن لە رێگای داگیرکارییەکانی ئیسلامییەوە ئەو شارەو ناوچەکەیان داگیرکردووە کە بریتی بووە لە خاکی کورد و کوردستان.

رۆژنامەی میدیا، لە لاپەڕە (24)ی ژمارە (323)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (22.1.2008)دا، لە وتارێکدا لەژێرناوی (بەریتانیا بە نەخشەی کوردستان تورکان هەراسان دەکات)دا، نووسیوێتی: (ئینسکلۆپێدیای بەریتانیکا کوردستانی بەوڵاتی کورد ناوبردوەو بەبڵاوبکردنەوەی نەخشەیەک دەستنیشانی کردووە کە کوردستان لەنێوان تورکیا، ئێران، ئێراق و سوریادا دابەشبووەو ئەوەش دیسان تورکەکانی هارکرد. بەپێی ئینسکلۆپێدیای بەریتانیکا شارە ناسراوەکانی باکووری کوردستان بریتین لە دیاربەکر، وان‌و بەدلیس. موسڵ، کەرکوک و هەولێریش شارە گەورەکانی باشووری کوردستانن. هەروەها کرماشان، سنەو مەهابادیش شارە گەورەکانی رۆژهەڵاتی کوردستانن).

ئەوەی کە ئینسکلۆپێدیای بەریتانیکا سەبارەت بە شارەکانی باشووری کوردستان نووسیوێتی، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئینسکلۆپیدیای ناوبراو زۆر راشکاوانە ئاماژە بە بوونی شارەکانی هەولێر، موسڵ و کەرکوک دەکات بەوەی کە دەکەونە ناو سنووری باشووری کوردستان. بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژەپێکردنەی ئینسکلۆپیدیای بەریتانیکا، بە یەکێک لە بەڵگە هەرە گرنگەکانی کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دابنرێت.

رۆژنامەی خەبات، لە لاپەڕە (1)ی ژمارە (2634)ی دووشەممە (1.10.2007)دا وتارێکی لەژێرناوی (پێشنیاری ئەنجوومەنی پیرانی ئەمەریکا لەگەڵ دەستووری هەمیشەیی ئێراقی فیدراڵدا ناکۆک نییە)دا، بڵاوکردۆتەوە، لەگەڵ وتارەکەدا نەخشەیەکی نوێی ئێراقی بەناوی (ئێراقی نوێی یەکگرتوو)، بە سێ رەنگی پرتەقاڵی (کۆماری کورد)، رەنگی رەش (کۆماری سوننە)، رەنگی سەوز (کۆماری شیعە)و بڵاوکردۆتەوە، شاری بەغداش وەکو مەڵبەندێکی بەهێز بۆ هەر سێ حکومەتە فیدڕاڵییەکان دەستنیشانکراوە، نەخشەکە هی ئەنجوومەنی پیرانی ئەمەریکییە. لە کۆماری کورددا، شارەکانی موسڵ و کەرکوک، بەشێکن لەو کۆمارەو پارچەیەک لە خاکی کوردستان.

ئەو نەخشەیەی کە ئەنجوومەنی پیرانی ئەمەریکا لەگەڵ پێشنیاری ئەنجوومەنەکە بۆ دابەشکردنی ئێراق بۆ سەر سێ هەرێمی فیدراڵی جیا بڵاویکردۆتەوە، لە لایەن (دۆگلاس فایس)ی بریکاری وەزارەتی بەرگری ئەمەریکی (بریکاری دۆناڵد رامسفێڵدی وەزیری بەرگری) کێشراوە، کە دۆگلاس فایس داڕێژەری نەخشەو پلانی پرۆسەی رووخاندنی رژێمەکەی سەددام بووە لە ئێراقدا، کوردێتیی و کوردستانێتیی هەر یەک لە شارەکانی موسڵ و کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە بەلای کەمەوە بۆچوونی ئەنجوومەنی پیرانی ئەمریکی و ئەو (75) سیناتۆرەی ئەمریکیمان بۆ دەردەخات کە دەنگیان بۆ دابەشکردنەکە داوەو، باوەڕیان وایە کە شارەکانی موسڵ و کەرکوک دوو شاری کوردیی و بەشێکن لە باشووری کوردستان، هەر ئەو باوەڕەیان وای لێکردوون کە شارەکانی موسڵ، کەرکوک و شارەکانی تری کوردستان بخەنە ناو کۆماری کوردەوە. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

دکتۆر نوری تاڵەبانی، لە وتارێکی خۆیدا کە لە دوو بەشدا لە (هەفتەنامەی ئاوێنە)دا، لەژێرناوی (باشووری کوردستان پاش جەنگی جیهانی یەکەم بە دەوڵەتی ئێراق لکێندراوە)دا بڵاوکراوەتەوە، لە بەشی یەکەمدا کە لە لاپەڕە (14)ی ژمارە (56)ی رۆژی سێشەممەی رێکەوتی (13.2.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (لە نەخشەیەکی کۆن بەناوی (نەخشەی تازەی تورکیا لە ئاسیا)، کە جیۆگرافیاناسی فەرەنسی (مۆنسینیۆر دانڤیل – Mons Danville) ئامادەی کردووەو لە لەندەن لە ساڵی (1794)دا چاپکراوە، کوردستان دوو بەشە. بەشی یەکەمیان وەک بەشێک لە

دەوڵەتی عوسمانی، سنوورەکەی رۆژئاوای شاری موسڵ و شارۆچکەی حەدیسەیە، سنووری خواروشی باکووری ئێراقی عارەبییە، کە زنجیرە چیاکانی حەمرینن. بەشی دووەمی کوردستان لە نەخشەکەدا کەوتووەتە نێوان ئێراقی عارەبی و وڵاتی فارس).

بەگوێرەی ئەو نەخشەیەی کە جیۆگرافیناسی فەرەنسی دانڤیل ئامادەی کردووە، شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری کوردستانی عوسمانی. کاتێک کە شاری موسڵ بکەوێتە ناو چوارچێوەی سنووری کوردستان، ئەوکاتە بەدڵنیاییش دەبێتە شارێکی کوردیی و بەشێک لە خاکی کوردستان.

دکتۆر نوری تاڵەبانی، لە وتارێکی خۆیدا کە لە دوو بەشدا لە (هەفتەنامەی ئاوێنە)دا، لەژێرناوی (باشووری کوردستان پاش جەنگی جیهانی یەکەم بە دەوڵەتی ئێراق لکێندراوە)دا بڵاوکراوەتەوە، لە بەشی یەکەمدا کە لە لاپەڕە (14)ی ژمارە (56)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (13.2.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، بەپشتبەستنی بە پەرتووکی:

Arnold T. Wilson, Mesopotamia 1917-1920: A Clash of Loyalities, London, Oxford University Press, 1931, p 22.

نووسیوێتی: (سێر ئارنۆلد تالبوت ویلسۆن کە ماوەیەک باوەڕپێکراوی پایەبەرزی میری بەریتانیا بووە لە بەغدا، لە یاداشتەکانیدا نووسیوێتی: چوونە ناوەوەی موسڵ لە لایەن جەنەراڵ مارشاڵەوە بووە هۆی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی ئێراقی تازە دروستکراوەوە).

بەگوێرەی ئەو ئاماژە پێکردنەی ژەنەڕاڵی بەریتانی (سێر ئارنۆلد تالبوت ویلسۆن)، ویلایەت و شاری موسڵ لە لایەک شارو ویلایەتێکی کوردین و، لە لایەکی تریش دەریدەخەن کە ئەو شارو ویلایەتە هیچ پەیوەندییەکیان بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە، ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە دوای چوونە ژوورەوەی هێزی بەریتانی، ئینجا ویلایەتی موسڵ کە شاری موسڵ مەڵبەندەکەی بووە، خراوەتە سەر دەوڵەتی تازە دەستکردنی ئینگلیز. کەواتە پێش ئەو مێژووە (هاتنی هێزی ئینگلیز بۆ ناو شاری موسڵ لە 7.11.1918)دا، هیچیان نە شاری موسڵ و نە ویلایەتی موسڵ

بەشێک نەبووینە لە خاک و نیشتمانی عارەب، بەڵکو بەشێک بووینە لە خاک و نیشتمانی کورد!

دکتۆر نوری تاڵەبانی، لە وتارێکی خۆیدا کە لە دوو بەشدا لە (هەفتەنامەی ئاوێنە)دا، لەژێرناوی (باشووری کوردستان پاش جەنگی جیهانی یەکەم بە دەوڵەتی ئێراق لکێندراوە)دا بڵاوکراوەتەوە، لە بەشی یەکەمدا کە لە لاپەڕە (14)ی ژمارە (56)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (13.2.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، بەپشتبەستنی بە پەرتووکی:
(Stephan Hemsley Longrigg, Iraq 1900 to 1950, A Political, Social and Economic History, London, Oxford University Press, 1956, p.92).
نووسیویێتی: (کاپتن ستیڤن لۆنگریک، کە ئەویش لەو سەردەمەدا ئەفسەرێکی رامیاری بووە لە ناوچەکەدا، قسەکانی ویلسۆن دووبارە دەکاتەوەو دەڵێ داگیرکردنی موسڵ لە پاش ئاگربەستی مۆدرۆس لە (30.10.1918)دا، بووە هۆی ئەوە ئەم ویلایەتە ببێت بە بەشێک لە ئێراق).
کاپتن ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، بە هەمان شێوەی (سێر ئارنۆلد تالبوت ویلسۆن)، دان بەوەدا دەنێت کە پێش هاتنی هێزەکانی بەریتانی بۆ ناو شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ، نە شارو نە ویلایەتی موسڵ بەشێک نەبووینە لە خاک و نیشتمانی عارەب، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، شاری کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن.

وتارێکی (جێراڵد هۆنیگمان)، کە لەماڵپەڕی (کوردیشمیدیا)دا، لەژێرناوی (حەماس و فەتح و دوو نیشانە بزرەکەی کورد)دا بڵاوکراوەتەوەو ئاری مامشەیی، لە زمانی ئینگلیزی وەریگێڕاوە بۆ کوردی و، لە لاپەڕە (2)ی ژمارە (2720)ی رۆژنامەی (خەبات)، رۆژی هەینی، رێکەوتی (4.1.2008)دا، بڵاویکردۆتەوە، نووسەری وتارەکە (جێراڵد هۆنیگمان) دەڵێت: (ئەو کوردەی کە لە ناوچەکانی پڕ لە نەوتی موسڵ و کەرکوک دەژین بەر لە چەند هەزار ساڵ پێش ئەوەی تورک یان عارەب

بوونی هەبوویێت لەوێ بوونیان هەبووە. دەڵێن تورکمانی لێ دەژیت، باشە خۆ لە چەندین وڵاتی دیکەی ئاسیاوی تورکمان دەژی، ئەی ئەوان؟).
لەکاتێکدا کە نووسەر (جێراڵد هۆنیگمان)، باسی ئەوە دەکات کە کورد چەند هەزار ساڵێک بەر لە هاتنی تورک و عارەب بۆ هەردوو ناوچەکانی موسڵ و کەرکوک بوونیان هەبووە، بۆمان دەردەخات کە کورد خاوەنی ئەو خاکەو هەردوو شارەکەیە، نەک عارەب و تورک کە هەردەم لە ڕێگای داگیرکردن، ڕاگوێزانی زۆرەملێیانەو تواندنەوەی نەتەوەی کورد لەنێو نەتەوەکانی خۆیاندا، لە هەوڵی بەردەوامدا بووینە لەپێناوی دەست بەسەرداگرتنی هەردوو شاری دەوڵەمەند بە نەوتی موسڵ و کەرکوکی باشووری کوردستاندا!.

دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی، لە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی (سنووری خوارووی کوردستانی باشوور لە سەدەی نۆزدەهەمدا)و، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (292)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (رحلات الی العراق)ی شوێنەوارناس و گەڕیدەی بەریتانی (سێر والیس بدج)، کە لە ساڵی (1889)دا بە گەشتێک هاتۆتە شاری موسڵ نووسیویێتی: (سێر والیس بدج لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا پێمان رادەگەیەنێت کە دانیشتوانی ڕۆژهەڵاتی موسڵ کوردن).
ئەوەی کە شوێنەوارناسی ئینگلیزی (سێر ئاڕنست والیس ئەلفرد بدج)، کە لەنێوان ساڵانی (1857–1935)دا ژیاوە، ئاماژەی پێکردووە، بەلای کەمەوە بەشێکی گرنگی ناو شاری موسڵ واتە کەناری دەستە چەپی ڕووباری دیجلە کە ئەو ڕووبارە بەناو شارەکەدا تێدەپەڕێت‌و شاری موسڵ دەکاتە دووبەش، کوردنشینەو سەربە باشووری کوردستان بووە. هەموو لایەکیش ئەوە باش دەزانێت کە بەعارەبکردنی کوردستان و خاکی چەندین نەتەوەی تر، لەگەڵ هاتنی عارەب و ئیسلام بۆ ناوچەکە دەستی پێکردووە.

ئەنتۆنی کوردسمان، پسپۆری ستراتیژی بۆ کاروباری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە وتارێکیدا کە لە ڕۆژنامەی (نیویۆرک تایمز)دا بەناونیشانی (ئێراق و حاڵەتی بەد گومانی)داو، ڕۆژنامەی (کوردستانی نوێ) ئەم وتارەی وەرگێڕاوەو لە لاپەڕە (5)ی ژمارە (4535)ی ڕۆژی چوارشەممە، ڕێکەوتی (2.4.2008)دا لەژێرناوی (پاش

سەرکەوتن بەسەر قاعیدەدا کوردسمان: ئەگەری سەرهەڵدانی سێ جەنگ لە ئێراقدا هەیە)دا بڵاوکردۆتەوە، لەو وتارەدا کوردسمان ئەگەری هەڵگیرسانی سێ جەنگی لە ئێراقدا پێشبینی کردووە کە لەوانەیە ببنە هۆی دابەشبوونی ئێراق، سەبارەت بە ئەگەری دووەمی کە پەیوەستە بە کوردستان نووسیوێتی: (ئەگەری ئەوە هەیە ناکۆکی نێوان عارەب و کورد و تورکمان لەسەر کۆنترۆڵکردنی کەرکوک و موسڵ ببێتە هۆی سەرهەڵدانی جەنگ لە باکووری ئێراقدا).

ئەوەی کە پسپۆری ستراتیژی بۆ کاروباری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست (ئەنتۆنی کوردسمان) نووسیوێتی، دانپێدانانێکی ناڕاستەوخۆی کوردستانێتیی هەردوو شاری کەرکوک و موسڵ-ە، چونکە ناوبراو ئاماژە بە ئەگەری سەرهەڵدانی جەنگێک دەکات لەنێوان هەر سێ نەتەوەی کورد، عارەب و تورکمان لەسەر کۆنترۆڵکردنی کەرکوک و موسڵ لە باکووری ئێراق (باشووری کوردستان). بۆ هەموومان ئاشکەرایە کە زاراوەی باکووری ئێراق زاراوەیەکی داتاشراوە نەک ناوێکی جوگرافی کە لەبری باشووری کوردستان یان (ویلایەتی موسڵ) لە لایەن دوژمنانی کوردەوە بەکاردەهێنرێت، بەتایبەتیش لە لایەن داگیرکەرانی خاکی کوردستان و دوژمنانی کورد و وڵاتانی ترەوە، لەپێناوی لەبیربردنەوەو سڕینەوەی ناوی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە دوو ناوی جوگرافین بۆ وڵاتی کورد و خاکی کوردستان بەکاردێن. کاتێک کە پسپۆری ناوبراو باسی هەڵگیرسانی شەڕێک دەکات لە باکووری ئێراق کە هەر (باشووری کوردستانە)، کەواتە هەردوو شارەکە (کەرکوک و موسڵ) دەکەونە باشووری کوردستان، شتێکی شاردراوەش نییە کە باشووری کوردستان یاخود (باکووری ئێراق)، خاک و نیشتمانی کوردە، کەواتە هەردوو شاری موسڵ و کەرکوکیش هەر دەبێت دوو شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستان بن.

نووسەر عەونی داودی، لە لاپەڕە (84)ی پەرتووکی (كركوك رحلة في ذاكرة التاريخ)دا نووسیوێتی: (لۆرد ئاڤیبوی، ئەندامی پەرلەمانی بەریتانیا دەڵێت: لە دیسامبەری ساڵی (1925)دا هەردوو لایەنی تورکی و بەریتانی ڕێکەوتن لەسەر ئەوەی کە باشووری کوردستان بخرێتە سەر ئێراقی عارەبی، هەودوولا بەگوێرەی ڕێکەوتنی بەغدا کە لەنێوان بەریتانیاو تورکیا واژۆکرا کە ئەو خاکە بخرێتە سەر

ئێراق، ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە ناوچە نەوتاوییەکان بە ئێراقەوە لکێنران، بەڵام ئەوە لە راستیدا ئاواتێکی بەریتانیا بوو).
ئەوەی کە پەرلەمانتاری بەریتانی (لۆرد ئاڤیبوی) ئاماژەی پێداوە، کوردێتیی و کوردستانێتیی تەواوی ویلایەتی موسڵ و شارو پارێزگای موسڵ دەگەیەنێت، چونکە پەرلەمانتاری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە لە دیسامبەری ساڵی (1925)دا باشووری کوردستان خراوەتە سەر دەوڵەتی ئێراقی عارەبی. گومانیش لەوەدا نییە ئەوەی کە لە رێکەوتی (16.12.1925)دا بە ئێراقی عارەبییەوە لکێنرا ویلایەتی موسڵ بوو، کەواتە ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان هەروەکو پێشتریش ئاماژەی پێکرا، دوو ناوی جوگرافین بۆ یەک خاک یان سنوورێکی جوگرافی دیاریکراو بەکاردێن، کە ئەویش باشووری کوردستان یان (ویلایەتی موسڵ)ە.

ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (سایکس – پیکۆو ترازاندنی جەمسەری کێشەی کوردی باشوور)دا نووسیویێتی: (ئەوەتا لە ساڵی (1913)دا کاتێ شێخ مەحمود لە سلێمانی پەیوەندی بەنوێنەرانی ئینگلیزو فەرەنساو روسەوە دەکات کە دەستنیشانی سنووری نێوان ئێران و عوسمانییان دەکرد، پێی دەڵێن کە: بڕیار بەدابەشکردنی رۆژهەڵات دراوە، ئێراق بۆ ئینگلیز، سوریا بۆ فەرەنسا جەزائیر بۆ ئیتاڵیا، ویلایەتی موسڵ بەر روس کەوتووە).
ئەو وەڵامەی نوێنەرانی ئینگلیز، فەرەنسی و روسەکان بەشێخ مەحمود، دەریدەخات کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالا) خاک و نیشتمانێکی سەربەخۆ بووەو، هیچ پەیوەندییەکی نە بە ئێراق و نە بە نەتەوەی عارەبەوە هەبووە، بۆیە لە دابەشکردنیش لە ئێراق جیاکراوە بووە، چونکە خاکی کورد و بەشێک بووە لە کوردستان، کەواتە شاری موسڵ-یش بەگوێرەی بۆچوونەکانی ئەوان شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە.

هەڵوێست عومەر قادر، لە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی (یهود کوردستان تأریخهم، مواقعهم، أعمالهم، صورهم)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (وێژەی فۆلکلۆری لە کوردستان)، کە لە لایەن (یۆنا سەبار)دا دانراوە، نووسیویێتی:

(لەئەنجامی ئەو چەوسانەوەیەی کە جوولەکەکان دووچاری هاتن لە ئیسرائیل لە لایەن هێزەکانی خاچپەرستەکانەوە، ناچاربوون دەرچن و راکەن لە ئیسرائیل بۆ ئەو شوێنەی کە رۆڵەی سەربە نەتەوەکەی خۆیانی تێدا دەژین لە کوردستان و میزۆپۆتامیا هەروەها بۆ موسڵ بەتایبەت، کە بە (نەینەوای نویێ) ناونراو هەروەکو پایتەختی رۆشنبیری و گیانی جوولەکەکانی کوردستان بوو).

لە سەرەوەدا بۆچوونی نووسەر (یۆنا سەبار)مان بۆ ئاشکەرا دەبێت کە شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانیی ناودەبات، چونکە نووسەری ناوبراو شاری نەینەوا (موسڵ) بە پایتەختی رۆشنبیری و گیانی جوولەکەکانی کوردستان ناوزەد دەکات.

هەڵوێست عومەر قادر، لە لاپەڕە (34)ی پەرتووکی (یهود کوردستان تأریخهم، مواقعهم، أعمالهم، صورهم)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (5)ی پەرتووکی (وێژەی فۆلکلۆری لە کوردستان)، کە لە لایەن (یۆنا سەبار)دا دانراوە، نووسیویێتی: (دوای چەند دەیەیەک لەگەشتەکەی (بێتاحیاو بینیامین)، جوولەکەیەکی بەناوبانگ گەشتێکی بۆ ناوچەکە (کوردستان) کرد، ئەو جوولەکە بەناوبانگە هەڵبەستوانی ئیسپانی (ئەیهودا ئەلحاریزی 1190–1235) بوو، کە ئەلحاریزی لە شاری (تۆلیدۆ)ی ئیسپانی لە ساڵی (1225)دا روویکردە کوردستان و میزۆپۆتامیاو، زانیارییەکانی لە بەستەکانی خۆی (تاحکیمۆنی)دا نووسی لە رێگای هۆنراوە کە مێژووی جوولەکەکانی لە سەدەی سێزدەیەمەوە تێدا تۆمارکردوون، ئەو لەو باوەڕەدایە کە بەڕێگای حەلەبەوە هاتووەو، سەردانی هەندێک لە شارەکانی کوردستانی کردووە، لەنێویاندا شاری موسڵ (نەینەوا)و هەولێرو چەند شوێنێکی کەی کوردی کە جوولەکەکان تێیدا کۆببوونەوە).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر (یۆنا سەبار)، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە هەڵبەستوانی ئیسپانی (ئەیهودا ئەلحاریزی)، سەردانی کوردستانی کردووەو شارەکانی موسڵ و هەولێر گەڕاوە، بەمەش بۆچوونی ئەو نووسەرەمان بۆ دەردەکەوێت کە شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان ناودەبات.

ڕۆژنامەی لمۆندی فەرەنسی، لەژمارە (14808)ی ساڵی (1992)دا لە وتارێکدا لەژێرناوی (کورد لەڕۆژنامە بیانییەکاندا یەکەم حکومەتی کوردی ویلایەتی موسڵ)دا، کە رزگار مستەفا وەریگێڕاوە بۆ کوردی و لە لاپەڕەکانی (6-8)ی ژمارە (132)ی گۆڤاری خاک، حوزەیرانی (2008)دا بڵاوکراوەتەوە، ڕۆژنامەی لمۆند نووسیویێتی: (لە راستیدا، ئینگلیزەکان بە هیچ شێوەیەک نەیاندەویست دەستبەرداری ویلایەتی کوردان (ویلایەتی موسڵ) بن، چەندان رێگای جیاوازو رامیارییەتێکی میکاڤیلانەیان بەکارهێنا بۆئەوەی بیخەنە ژێر رکێفی خۆیانەوە).

هەروەها لە لاپەڕەی کۆتاییدا رۆژنامەی لمۆند نووسیویێتی: (عیسمەت ئینۆنو، سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتەی دەوڵەتی تورکیا سووربوو لەسەر داواکردنی ویلایەتی موسڵ، چونکە بەلای ئەوەوە: (تورکیا دایکی نیشتمانی کورد و تورکە)، بەڵام گەورە لێپرسراوی رامیاری ئینگلیز لۆرد کورزۆن وەڵامی دایەوەو وتی: (دانیشتوانی موسڵ و ئێراق بەشێوەیەکی ئازادانە هەڵیانبژاردووە کە پێکەوە بژین).

لە سەرەوەدا لمۆندی فەرەنسی پێمان رادەگەیەنێت کە تەواوی ویلایەتی موسڵ، واتە شارەکانی (موسڵ، هەولێر، دهۆک، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، خاک و شاری کوردین، چونکە رۆژنامەی لمۆند ناوی ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتی کوردان ناودەبات، ئەمەش بۆمان دەردەخات کە ویلایەتی موسڵ خاکی کورد و بەشێکی دانەبڕاوی باشووری کوردستانە. هەروەها لە وەڵامەکەی بەرپرسی بەریتانی (لۆرد کورزۆن)دا هاتووە: (دانیشتوانی موسڵ و ئێراق بەشێوەیەکی ئازادانە هەڵیانبژاردووە کە پێکەوە بژین)، بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ لەوکاتیدا هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە، چونکە ناوبراو وەکو دوو خاکی جیاواز باسی کردوون.

دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (شێخ مەحموودی حەفیدزادە لە بەڵگەنامەی فرانسیدا 1919-1934)دا، ئاماژەی کردووە بە بروسکەی ژمارە (305)ی رێکەوتی (23.7.1919)ی (فرانسوا جۆرج پیکۆ)ی کۆمیسێریای بەرزی فرانسا لە سوریاو ئەرمێنیا بەڕێوەبەرایەتی کاروبارە رامیاری و بازرگانییەکان ئاسیا-ئۆقیانووس) کە بۆ (ستیڤێن پیشۆن)ی وەزیری کاروباری دەرەوەی فەرەنسی ناردووەو، لەو بروسکەیەدا نووسیویێتی: (ئەم رەوتارانە ناتەواوەو مایەی داخە کە

ئەم کۆمیسێرانە سەردانی ناوچەکانی موسڵ و ئێراق-یان نەکرد وەک تێلێگرامی ژمارە (939) ئاماژەم پێدابوو بۆ بەڕێزتان. وادیارە کە لەوێش بۆچوونی گشتی تەواو لایەنگری داگیرکەرەکان نییە).

ئەوەی کە دیبلۆماتی فەرەنسی (فرانسوا جۆرج پیکۆ) لە برووسکەکەیدا بۆ وەزیری کاروباری دەرەوەی ناردووە، دەریدەخات کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، سلێمانی، کەرکوک و دیالە) شاری کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن، چونکە دیبلۆماتی فەرەنسی ناوبراو موسڵی لە ئێراق جیاکردۆتەوە کاتێک کە دەڵێت: (مایەی داخە کە ئەم کۆمیسێرانە سەردانی ناوچەکانی موسڵ و ئێراق-یان نەکرد). کاتێک کە بەجیاش باسی ویلایەتی موسڵ و ئێراقی کردبێت، کەواتە هیچ پەیوەندییەک لەنێوان ویلایەتی موسڵ و ئێراق یان عارەبەوە نەبووە، ئەمەش بۆمان دەسەلمێنێ کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی ویلایەتێکی کوردیی و بەشێک بووە لە خاکی کوردستان.

دکتۆر عەزیز شەمزینی، لە لاپەڕە (223)ی پەرتووکی (جولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان)دا، نووسیویێتی: (پەیامنێری (تایمس) لەڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە بروسکەیەکدا بۆ (رۆیتەر) وتی: بە لکاندنی کوردستانی باشوور بە میسۆپۆتامیاوە (ئێراقی ئەمڕۆ) ئاشتی لە ناوچەکانی خانەقین‌و سلێمانیدا دەچەسپێ، بێجگە لەوەی کە ئەم کارە بۆ ئێمە زۆر گرنگە چونکە بەرامبەر بە فارس (ئێرانی ئەمڕۆ) بەرپرسیارین).

لە برووسکەکەی پەیامنێری رۆژنامەی (تایمس)دا کە بۆ رۆژنامەی (رۆیتەر) ناردوویەتی، بۆمان ئاشکرا دەبێت کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، سلێمانی، کەرکوک و دیالا) شاری کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن، چونکە پەیامنێری رۆژنامەی ناوبراو باسی (لکاندنی باشووری کوردستان بە میسۆپۆتامیاوە (ئێراق) دەکات)، هەموو لایەک باش دەزانێت کە لە بەڵگەنامە نێودەوڵەتییەکان و کۆمیسیۆنی تایبەت بەچارەسەرکردنی کێشەی ویلایەتی موسڵ و کۆمەڵەی نەتەوەکان باسی لکاندنی ویلایەتی موسڵ کراوە بە ئێراق، بەڵام لەبەرئەوەی کوردستانی باشوور یان باشووری کوردستان لەگەڵ ویلایەتی موسڵ سێ ناوی جوگرافین و هەر سێکیان بۆ خاکی کوردان

بەکاردێن، کەواتە ئەوەی کە لە ڕێکەوتی (16.12.1925)دا بەزۆر بە دەوڵەتی ئێراق لکێنراوە، باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووە.

پارێزەر شێخ سالاری حەفید، لە لاپەڕە (382)ی پەرتووکی (جنوب كوردستان في موازين السياسة الدولية)دا، نووسیوێتی: (بەگوێرەی ئەو نەخشەیەی کە یاسادانەرانی ئەوڕوپی تایبەتمەند بە پرۆژەی ویلایەتی موسڵ ئامادەیان کردووە، کە مایەی گومان و لێکدانەوە نییەو، نەخشەی باشووری کوردستان کە لە ساڵی (1925)دا بە بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان بە شانشینی ئێراقەوە لکێنرا، ئەویش بەگوێرەی چەند مەرجێکی دیاریکراو کە ساڵی (1929) بڕیاری لەسەر درا، لە باکووری حەمرین دەگرێتەوە تادەگاتە باشووری دیالا. ئەو نەخشەیەش ئەو شارە گەورانەی کوردستان دەگرێتەوە (سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ، دهۆک و تکریت) بە تەواوی ناحیەو قەزاکانیانەوە).

دروستکردنی نەخشەیەکی بەمشێوەیە لە لایەن یاسادانەرانی ئەوڕوپی تایبەتمەند بە سەرلەنوێ بوژاندنەوەی پرۆژەی ویلایەتی موسڵ، لەکاتێکدا کە نەخشەکە تەواوی پارێزگاکانی (سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ، دهۆکو تکریت) بگرێتەوە، مانای وایە ئەو یاسادانەرە ئەوڕوپییانە شاری موسڵ و ئەو شارانەی تر کە ناویان هاتووە، بە شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستان دەزانن. بۆیە دەکرێت ئەمەش وەکو بەڵگەیەکی پڕ بایەخی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ بەکاربهێنرێت.

ئەمین قادر مینە، لە لاپەڕە (88)ی پەرتووکی (ئەمنی ستراتیجیی عێراقو سێکوچکەی بەعسیان: تەرحیل تەعریب تەبعیس)دا، نووسیوێتی: (جۆرج ئەنتۆنیۆس، لە پەرتووکەکەیدا (ڕاپەڕینی عارەب) کە بە زمانی ئینگلیزی نووسیوێتی، لە لاپەڕە (385)دا دەڵێ: ئێراق بەختیشی لەوەدا هەبوو کە بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی بەرتیانیا، زۆربەی زۆری کات، لەگەڵ بەرژەوەندییەکانیدا شانبەشانی یەکتر ڕۆیشتون ... ویستی بەریتانیا بۆ دەستگرتن بەسەر سەرچاوەکانی نەوت لە ویلایەتی موسڵدا بوو بەهۆی ئەوەی هەموو ویلایەتەکە بەو دەوڵەتە عارەبییە

تازەوە بلکێنرێ و ببێتە ناوچەیەک لە ناوچەکانی. شانازیش لەوەدا دەگەڕێتەوە بۆ دیبلۆماسیێتی بەریتانیا).

ئەوەی کە نووسەری ئینگلیزی (جۆرج ئەنتۆنیۆس) باسی کردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە لایەک باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی ئێراقی تازە دروستکراو بلکێنرێت، کەواتە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی عارەبی نییە، هەروەها لە لایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ ببێتە ناوچەیەک لە ناوچەکانی ئێراق، ئەمەش هەر دەیسەلمێنێ کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، پێشتر نە ناوچەیەک نە بەشێک بووە لە ئێراق. لەکاتێکدا کە ویلایەتی موسڵ، ویلایەتێکی عارەبی نەبێت، ناوچەیەک یان بەشێک نەبووبێت لە ئێراق، هەروەها نە پەیوەندییەکی بە عارەبەوە هەبووبێت، لەهەمانکاتیشدا ناوێکی تریشی هەبووبێتو بە باشووری کوردستان ناوببرێت، رێژەی دانیشتوانی کوردیش لەو ویلایەتەدا (85%)ی رێژەی تێکڕای دانیشتوان زۆرتر بێت، کەواتە ئەو ویلایەتە بە تەواوی شارەکانییەوە خاک و نیشتمانی کوردن.

کوردناسی روسی میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لەبەشی سێیەمی وتارێکدا کە لەژێرناوی (کوردستان لە سەردەمی هێرشی عارەب، تورک و مەغۆلەکان)دا، لە وەرگێڕانی (هەژار هەورامی)دا کە لە لاپەڕە (5)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2891)، پێنجشەممە رێکەوتی (26.6.2008)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (هەکاریەکان رۆڵی بەرچاویان هەبووە لە مێژووی کوردستاندا، توێژینەوەکەی ئێمە ناتەواوو بە کەموکوڕییە ئەگەر باسی موسڵ و دەوروبەری نەکەین، بە باوەڕی ئیبن حەوقەل حەشیمەت و دانیشتوانی سەرەکی ئەم ناوچەیە کوردەکانن). هەر لەو وتارەدا نووسیوێتی: (لە ئاکام و دەرەنجامی داگیرکردنی واتە (بەکۆلۆنیکردنی) ویلایەتی موسڵ لە لایەن عارەبەکانەوە، کۆچی زۆرەملێی هۆزە کوردەکان بەرەو بەشی سەرەوەی وڵاتی نێوان دوو رووبارو ئازەربایجان دەست پێدەکات).

ئەو نووسینەی لازاریڤ، دەکرێت هەم وەکو بەڵگەیەکی عارەبی و هەم بیانیش بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ بەکاربێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە لایەک ئاماژە بەوە دەکات کە ئیبن حەوقەل پێکهاتەو دانیشتوانی سەرەکی موسڵ بە

کورد دادەنێت، لە لایەکی تریشەوە لازاریڤ باوەڕی خۆیمان بۆ دەردەبڕێت کە داگیرکردنی شاری موسڵ-ە لە لایەن عارەبەکانەوە، لەگەڵ دەرکردنی زۆرەملێیانەی کورد لە موسڵ و دەوروبەرەکەی لە لایەن عارەبی داگیرکەری شاری موسڵ.

مێژوونووسی روسی لازاریڤ، لەبەشی چوارەمی وتارێکدا کە لەژێرناوی (کوردستان لە سەردەمی هێرشی عارەب، تورک و مەغۆلەکان)دا، لە وەرگێڕانی (هەژار هەورامی)دا کە لە لاپەڕە (5)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2894)، یەکشەممە رێکەوتی (29.6.2008)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (سەرچاوە مێژووییەکان باسی خۆڕاگری و بەربەرەکانێی کوردیان کردووە بەرامبەر بە سوپای عارەب لە خوزستان، ئازەربایجان و باشووری ئەرمەنستانیش، کورد بەرانبەر بە هێرش و پەلاماری عارەب لە جەزیرە، حەلوان، شارەزوورو موسڵ خۆڕاگری و ئازایەتی پترو جیاوازتریان نواندووە، هەر لەم شوێنانەدا دایە کە قۆناغەکانی دواتری خۆڕاگری کورد بەرامبەر بە داگیرکەران دەست پێدەکات، دەرئەنجامی چەندین سەدە ئۆپەراسیۆنی سەرکوتکەرانە، وێرانی و خاپوورکردنی شارەزوورو حەلوان بوو).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی نووسەری بەناوبانگی رووسی لازاریڤ، بۆمان دەردەکەوێت کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ و شارەکانی تر کە ناوی بردوون بە شاری کوردیی و کوردستانیی دەزانێت، چونکە ناوبراو باسی هاتنی میلیشیاکانی عارەب دەکات لەپێناوی داگیرکردنی ئەو شارانەی کە ناوی هێناون، لەهەمان کاتیشدا لازاریڤ باسی خۆڕاگری و رووبەڕووبوونەوەی کوردانی شاری موسڵ و شارەکانی تریش دەکات، کاتێک کە هێرشبەران و داگیرکەران عارەب بن بۆ سەر شاری موسڵ و شارەکانی تریش، هەروەها داکۆکی کارانیش لەو شارانە کورد بن، کەواتە هەر دەبێت شاری موسڵ و شارەکانی تریش کە نووسەر ناوی بردوون، شاری کوردیی و بەشێکی کوردستان بن.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە بەشی پێنجەمی وتارێکدا کە لەژێرناوی (کوردستان لە سەردەمی هێرشی عارەب، تورک و مەغۆلەکان)دا، لە وەرگێڕانی (هەژار هەورامی)دا کە لە لاپەڕە (5)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2895)،

دووشەممە ڕێکەوتی (30.6.2008)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (لە ناوچەکانی کوردستانیش پاشایەتی حەمدانیە عارەبەکان ... لە موسڵ، جەزیرە، نەسیبین، ژەنگال، میافارقین و بنەماڵەی دەیلەمی ئالی زیار ...لە ناوچەی جبال ... دامەزران، کە پاش ماوەیەک لە لایەن بنەماڵەی میرە کوردەکانی حەسنەویەو مەڕوانیو هەروەها بنەماڵەکانی تری کەم و زۆر بەناوبانگی کورد، پاشەکشەیان پێکراو دوای سەد ساڵ تورکە سەلجووقەکان و هێرشیان کرایە سەرو لە ناوچەکەدا ڕاماڵدران لەگشت ئەم حوکمڕانیە ناوچەییانە، بنەماڵەی ئالی بوویە سەرەڕای ڕووبەڕووبوونیان لەگەڵ سەرکێشی و بەرەنگاری هەمە لایەنە، لەوانی تر باشتربوون).

بەگوێرەی قسەکانی لازاریڤ، موسڵ شارێکی کوردیی و دەکەوێتە نێو سنووری کوردستان، چونکە ناوبراو باسی دامەزراندنی پاشایەتی حەمدانیە عارەبەکان دەکات لە هەندێک ناوچەی کوردستانی وەکو موسڵ، جەزیرە، نەسیبین، ژەنگال و میافارقین، کەواتە لازاریڤ ئەو شارانە بە شاری کوردستانیی دەزانێت، بۆیە بە ناوچەی کوردستانیی ناوی بردوون.

ڕۆژنامەی میدیا، لە لاپەڕە (1)ی ژمارە (355)ی ڕۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (9.9.2008)دا، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (ئەندامێکی مۆسادی ئیسرائیلی: ڕێککەوتنێکی چوار قۆڵی و ملیۆنێک چەکدار ئامادەکراوە بۆ داگیرکردنی باشووری کوردستان)دا، بەپێی لێدوانێکی کەسێکی پایەبەرزی مۆسادی ئیسرائیلی نووسیوێتی: (لەبارەی بۆچوونی وڵاتانی جیهان لەسەر ئەزموونی باشووری کوردستان ئەو ئەندامەی مۆسادی ئیسرائیلی دەڵێت: تورکیا، ئێران و سوریا دان بە ئێراقی فیدراڵیدا نانێن و دەیانەوێ دەسەڵات لە ئێراق بەتەنیا ناوەندی بێ و ئەم پێشنیازە لە لایەن ڕووسیای تازە پەسند کراوە. ئەمریکاش سستەمی فیدراڵی بەتەنیا لە سێ پارێزگا پەسند دەکاو نەک زیاتر (دهۆک، هەولێرو سلێمانی)، نایەوێ موسڵ و کەرکوک بخرێتە سەر کوردستان، یەکێتیی ئەوڕوپاش تەنیا مافی کولتووری بۆ گەلی کورد پەسند دەکا).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی ئەو ئەندامە پایەبەرزەی مۆسادی ئیسرائیلی، هەردوو شاری گرنگ و ستراتیجی موسڵ و کەرکوک دوو شاری کوردیی و سەربە کوردستانن، چونکە ئەو ئەندامەی دەزگای هەواڵگری مۆسادی ئیسرائیلی باسی ئەوە

دەکات کە دەوڵەتی ئەمریکی تەنیا دان بە فیدراڵیەتی هەر سێ شاری (دهۆک، هەولێرو سلێمانی) دادەنێت و، نایەوێت شارەکانی موسڵ و کەرکوک بخرێنەوە سەر کوردستان، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە ناوبراو هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک بە دوو شاری کوردستانیی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسیان دەکات.

زینۆفۆن، فەیلەسوف و سەرکردەی لەشکری دە هەزاری یۆنانی، کە لەنێوان سالانی (430–355 پ.ز)دا ژیاوە، لە لاپەڕە (113)ی پەرتووکی (گەشتەکەی زینۆفۆن)دا نووسیویێتی: (پاش ئەم بەزینە دوژمن کۆڵیانداو یۆنانی بە ئارامی رۆیشتن تا گەیشتنە رووباری دیجلە. شارێکی گەورە، بەڵام چۆڵکراو، لەوێ هەبوو بەناوی لاریسا کە لە سەردەمی کۆندا میدی تێیدا دەژیان. لێرەوە بە یەک رۆژ (18) میلیان بڕی بۆ شارێک بەناوی میسکیلا – Mescila - (مسیلا – موسڵ)، کە لە سەردەمێکدا میدیی تێدا دەژیا).
بەگوێرەی ئەو نووسینەی زینۆفۆن، شاری میسکیلا (موسڵ) شارێکی کوردیی و بەشێکی گرنگی خاکی کوردستان بووە، چونکە زینۆفۆن بە خاکی میدییەکان ناوی بردووە، کە هەموو لایەک دەزانێت میدییەکان باپیرە گەورەی کورد بووینەو کورد دەگەڕێنەوە سەر میدییەکان.

دڵشاد مەولود مەرزانی، لە وتارێکدا لەژێرناوی (بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ)دا، کە لە پێنج بەشدایەو، بەشی یەکەمی کە لە لاپەڕە (18)ی ژمارە (83)ی هەفتەنامەی بارزان، رێکەوتی یەکشەممە (7.9.2008)دا بڵاوکراوەتەوەو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (150)ی پەرتووکی (تاڤرینیة: العراق في القرن السابع عشر کما راه الرحالة الفرنسي تاڤرینیة)دا، کە تاڤرینییە گەڕیدەیەکی فەرەنسی بووە لە نیسانی ساڵی (1544)ی زایینیدا هاتۆتە شاری موسڵ و بەم جۆرە باسی ئەم شارەی کردووەو نووسیویێتی: (موسڵ شوێنی بەیەکتر گەیشتنی بازرگانانە. بەتایبەت بازرگانانی عارەب و کورد. ئەوانە لە وڵاتی ئاشووری کۆن نیشتەجێن. ئەمڕۆکە پێی دەڵێن کوردستان).
ئەوەی کە مێژوونووس و گەڕیدەی ناوداری فەرەنسی تاڤرینە ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شارو پارێزگای موسڵ بە تەواوی دەگەیەنێت،

چونکە گەڕیدەی ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ ئەوکاتە (ساڵی 1544)ی زایینی واتە ناوەڕاستی سەدەی شازدەهەم، بەشێک بووە لە خاکی نیشتمانی کورد و کوردستان.

دڵشاد مەولود مەرزانی، لە وتارێکدا لەژێرناوی (بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ)دا، کە لە پێنج بەشدایەو، بەشی یەکەمی کە لە لاپەڕە (18)ی ژمارە (83)ی هەفتەنامەی بارزان، رێکەوتی یەکشەممە (7.9.2008)دا بڵاوکراوەتەوەو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (233)ی پەرتووکی (میجرسون، رحلة متنكر الى بلاد مابين النهرين و كوردستان)دا، نووسیوێتی: (مێجەرسۆن (1881–1923)ی زایینی ئەفسەری بەریتانی لە کوردستان لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا باسی ئەوە دەکا، کە لە موسڵ–ەوە بەڕێگای کەڵەکی یاسین ئاغا بۆ هەولێر بەڕێکەوتووە. دوای تێپەڕبوونی بەلای گردی یونس پێغەمبەر گەیشتۆتە دەشتێکی فراوان، لەوێدا بەدیوی چەپ زنجیرە گردۆلکە و زورگێکی بەرچاو کەوتووە، کە گوندێکی زۆریان گرتبووە خۆ، ئەم دەشتە موسڵمانی تێدا نەبووە، بەڵکو ئەوەی هەبوون کلدان و ئێزدی بوون. هەروەها ئەم ناوچەیە لە سەرەتای سەدەی حەڤدە (1816)ی زایینیش هیچ مەڵبەندێکی ئاوەدانی عارەبی تێدا نەبووە).

ئەوەی کە مێجەرسۆنی ئەفسەری پایەبەرزی بەریتانی و نوێنەری ئەوان لە شاری سلێمانی باسیکردووە، بەلای کەمەوە کوردبوون و کوردستانیی بوونی بەشی خۆرهەڵاتی شاری موسڵ دەگەیەنێت کە نەینەوا دەگرێتەوە، چونکە ئەفسەری ناوبراو لە لایەک باسی ئەوەی کردووە کە تەواوی دانیشتوانی ئەو دەڤەرە کورد بووینەو، لە لایەکی تریش باسی ئەوەی کردووە کە کەناری دەستە چەپی موسڵ کە (نەینەوا)یە هیچ ئاوەدانییەکی عارەبی تیادا نەبووە.

دڵشاد مەولود مەرزانی، لە وتارێکدا لەژێرناوی (بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ)دا، کە لە پێنج بەشدایەو، بەشی یەکەمی کە لە لاپەڕە (18)ی ژمارە (83)ی هەفتەنامەی بارزان، رێکەوتی یەکشەممە (7.9.2008)دا بڵاوکراوەتەوەو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (550)ی پەرتووکی (جورج رو، العراق القديم، ترجمة حسين علوان حسين)دا، نووسیوێتی: (دوای ئەوەی (کەیئەخسار–کیاکسەر)ی پاشای میدیا

لەگەڵ (نەبوبلاسەر)ی پاشای بابل پەیمانی دۆستایەتییان بەست. پێکەوە شەڕی دەوڵەتی ئاشووریان کردو توانییان لەساڵی (612پ.ز) نەینەوا کۆنترۆڵ بکەن و دەوڵەتی ئاشووری بڕوخێنن. لە ئەنجامدا لە خاکی بندەستی دەوڵەتی ئاشووری دوو دەوڵەتی میدیاو بابلی نوێ دامەزران. شاری نەینەواش بوو بە بەشێکی دەوڵەتی میدیا).

بۆچوونەکانی مێژوونووس جۆرج رۆ، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری نەینەوا (موسڵ) دەسەلمێنێت، چونکە مێژوونووسی ناوبراو شاری نەینەوا (موسڵ) بە بەشێک لە خاکی کورد و دەوڵەتی میدیای کوردی دادەنێت.

دڵشاد مەولود مەرزانی، لە وتارێکدا لەژێرناوی (بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ)دا، کە لە پێنج بەشدایەو، بەشی دووەمی کە لە لاپەڕەکانی (18–19)ی ژمارە (84)ی هەفتەنامەی بارزان، رێکەوتی یەکشەممە (7.9.2008)دا بڵاوکراوەتەوەو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (57)ی پەرتووکی (مێجەر نۆئیل: سەرنجدانێکی بارودۆخی کورد)دا لە ئامادەکردنی مامۆستا (عەبدولڕەقیب یوسف)دا، کە نووسیویێتی: (مێجەر نۆئیل دەڵێ: هێڵی شەمەندەفەری نێوان حەلەب – موسڵ سنووری نەتەوەیی نێوان کورد و عارەبە. پاشان هێڵی سنوور لە موسڵ تا باشووری خانەقین درێژ دەبێتەوەو لە دەشتەکاندا دەمێنێتەوە).

ئەوەی کە لە سەرەوەدا ئەفسەرو دیبلۆماتی بەریتانی (مێجەر ئیدوەرد ولیەم شارلز نۆئیل) باسیکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ و شارەکانی تریش دەگەیەنێت کە ئەو ناوی بردوون، چونکە ئەفسەری پلەبەرزی ناوبراو سنووری جیاکەرەوەی نێوان کورد و عارەب لە موسڵ–ەوە دەبات بۆ باشووری خانەقین.

دڵشاد مەولود مەرزانی، لە وتارێکدا لەژێرناوی (بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ)دا، کە لە پێنج بەشدایەو، بەشی دووەمی کە لە لاپەڕەکانی (18–19)ی ژمارە (84)ی هەفتەنامەی بارزان، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (7.9.2008)دا بڵاوکراوەتەوەو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (142)ی پەرتووکی (اللور (الکورد) الفیلیون في الماضي والحاضر) لە نووسینی (عەبدولجەلیل فەیلی)دا، نووسیویێتی: (مەسعود

گوڵزاری سەبارەت بە دەستنیشانکردنی سنووری جوگرافیای کوردستان دەڵێ: هێڵی سنوور بە ئورفەو ماردین و نوسەیبیندا دەڕوا، تا دەگاتە موسڵ).

ئەوەی کە نووسەری ئێرانی مەسعود گوڵزاری باسیکردووە، مانای کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەبەخشێت، چونکە ناوبراو لە دەستنیشانکردنی سنووری کوردستانی مەزندا ئەو سنوورە دەگەیەنێتە شاری موسڵ، کەواتە تەواوی شارو پارێزگای موسڵ بەشێکن لە نیشتمانی کورد و خاکی کوردستان.

دکتۆر حامد مەحمود عیسا، لە لاپەڕەکانی (64-65)ی پەرتووکی (القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الأمريكي 1914-2004)دا، نووسیویێتی: (لە کۆنگرەی قاهیرەدا، سێر پێرسی کۆکسی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا بۆچوونی وابوو بەڕێوەبردنی ناوچە کوردییەکان لە کەرکوک و موسڵ دەبێت لە ڕێگای دوو پارێزگاراو بە بەشداری ئەفسەرانی رامیاری ئینگلیزو فەرمانبەرانی کوردەوە بێت. بەڵام کۆلۆنێل لۆرانس لەدژی ملکەچکردنی کوردی باشووری کوردستان بوو بۆ دەسەڵاتی (حکومەتی عارەبی)، سەرەڕای ئەوەی کە هەوڵەکانی بۆ بەدیهێنانی ئەوەیە. ئەو بەپێچەوانەوەی کۆکس و بیل پێیوابوو، کە پارێزگارێک بەسە بۆ بەڕێوەبردنی باشووری کوردستان، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ناوبراو دژی دابەشکردنی بەڕێوەبەرایەتی کوردستان بووە).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی سێر پێرسی کۆکسو کۆلۆنێل تۆماس ئێدوەرد لاورانسی ناسراو بە لۆرانسی عارەب، نەک تەنیا پارێزگای موسڵ بەڵکو تەواوی خاکی سەربە ویلایەتی موسڵ، خاک و نیشتمانی کوردن، چونکە ئەوان هەردووکیان تەواوی شارەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە پارێزگای کوردی دادەنێن و، یەکێکیان داوا دەکات دوو پارێزگار بۆ ناوچەکانی موسڵ و کەرکوکی کوردی دابنرێن و، ئەوەی تریشیان پێیوایە یەک پارێزگار بۆ بەڕێوەبردنی تەواوی شارەکانی کوردستان بە کەرکوک و موسڵ-یشەوە بەسە. هەروەها دکتۆر حامد محەمەد عیساش، کاتێک کە دەنووسێت لۆرانس دژی دابەشکردنی باشووری کوردستان بووە، کەواتە ئەویش شارەکانی موسڵ و کەرکوک بە دوو شاری سەربە باشووری کوردستان دەزانێت.

ویكپێدیا، ماڵپەڕی زانیارییەكان كە جۆرێكە لە ئینسكلۆپیدیا، لە بابەتی شەڕی (چاڵدێران)دا نووسیوێتی: (شەڕی چاڵدێران (چوارشەممە 2ی رەجەبی ساڵی 920ی كۆچی بەرامبەر بە 23.8.1514ی زایینی) لە بەرەبەیاندا لەنێوان دەوڵەتی عوسمانی بە سەرۆكایەتی سوڵتان سەلیم یاوزی یەكەم و دەوڵەتی سەفەوی بە سەرۆكایەتی شا ئیسماعیلی یەكەم روویدا. شەڕەكە بە سەركەوتنی هێزەكانی عوسمانی و دەست بەسەرداگرتنی شاری تەورێزی پایتەختی دەوڵەتی سەفەوی كۆتایی هات. عوسمانییەكان لەو شەڕەدا دەستیانگرت بەسەر ئەرمینیاو تەواوی شارەكانی كوردستانی وەكو ئامەد (دیاربەكر)، ماردین، موسڵ، شەنگال، حەسەنكێف، ئامێدی و بۆتان (جەزیرەی ئیبن عومەر). تا ئەو رادەیەی كە بەشی هەرە زۆری ناوچەكانی كوردی سەربە ئێراق و ئێران كەوتنە ژێردەستی عوسمانییەكان).

چاڵدێران ناوچەیەكە دەكەوێتە باكووری رۆژئاوای گۆمی ورمێ بە دیوی خاكی باكووری كوردستان (كوردستانی توركیا). ئەوەی كە ویكیپیدیا بە زمانی عارەبی لەژێرناوی (معركة جالديران)دا نووسیوێتی، مانای كوردبوون و كوردستانی بوونی شاری موسڵ و شارەكانی تریش دەگەیەنێت، چونكە ئەو ماڵپەڕە بە ئاشكرا لە بابەتی (التوسع مابعد جالديران)دا ناوی شاری موسڵ و ئەوانەی تریشی وەكو شاری كوردستانی بردووە.

دكتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەكر، لە لاپەڕە (391)ی پەرتووكی (كوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا)، نووسیوێتی: (مسیۆ پیكۆی فەرەنسی لە رۆژی (19.1.1919)دا برووسكەیەكی (مارك سایكس)ی پێگەیشتووە كە سەرۆكی نێردراوی بەریتانییە .. تیایدا سایكس پێشنیاری دروستكردنی شانشینێكی كوردی دەكات، كە ئەو ناوچانەشی لەگەڵدابێ كە لەژێر سەرپەرشتیكردنی (ماندێتی) فەرەنسادایە .. ئەو برووسكەیە پێشنیاری ئەوەش دەكات، كە با ئەم میرنشینە كوردیە بكەوێتە ژێر سەرپەرشتیكردنی بەریتانیاوە .. بەڵام مسیۆ پیكۆ قایل نابێ بەم پێشنیازە).

ئەوەی كە مارك سایكسی سەرۆك وەزیرانی بەریتانی داوای دەكات، كوردبوون و كوردستانێتیی تەواوی شارەكانی سەربە ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونكە ناوبراو داوای دروستكردنی شانشینێكی كوردی دەكات بە مەرجێك ئەو ناوچانەشی لەگەڵدا بێت، كە لەژێر سەرپەرشتیكردنی فەرەنسا دایە، هەموو لایەكیش ئەوە باش دەزانێت

کە ئەو ناوچە کوردییانەی کە دەبووایە بەگوێرەی پەیماننامەی سایکس پیکۆ بخرێنە ژێر سەرپەرشتی فەرەنسا، بریتیبوو لە ویلایەتی موسڵ کە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)ی دەگرتەوە.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕەکانی (402-403)ی پەرتووکی (کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا)، نووسیویێتی: (لە فەرمانگەی بەریتانی بۆ وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا (12.3.1919)دا، لە دیاریکردنی سنووری ناوچەی کوردستان، لە خاڵی حەوتەمدا هاتووە: ئەو کوردستانەی کە پێشنیازکراوە، لە باشوور و رۆژئاواوە روباری دیجلە سنوورەکەیەتی).

بەگوێرەی ئەو برووسکەیەی فەرمانگەی بەریتانی، کەناری دەستە چەپی شاری موسڵ کە دەکاتە بەری خۆرهەڵاتی شار واتە نەینەوا، بەشێکی گرنگی خاکی کورد و کوردستانە، چونکە ئەوان سنووری خۆرئاوای کوردستانیان بە رووباری دیجلە داناوە. بەگوێرەی ئەم دەستنیشانکردنەش بەشێکی شاری موسڵ، کە کەناری دەستە چەپی رووباری دیجلە یان بەشی خۆرهەڵاتی شاری موسڵ واتە نەینەوا سەربە باشووری کوردستانە.

جیرارد چاڵیاند، لە لاپەڕە (61)ی پێشوتاردا، کە لە لاپەڕەکانی (58-71) ئەو پێشوتارەی بۆ پەرتووکی (گەلێکی پەژمودەو نیشتمانی پەرت)ی کۆمەڵێک نووسەری سەربە نەتەوەی جیاجیادا نووسیویێتی، دەڵێت: (لە ئێراقدا دوو ویلایەتی بەغداو بەسرا پاش برانەوەی جەنگی یەکەمی جیهانی لە ئیمپراتۆری عوسمانی داپچڕان و، پاشان بەریتانیا کە سەرپەرشتکاری (ماندێتی) ئێراق بوو، کە بە کانە نەوتەکەیانیان زانی، ویلایەتی موسڵ-ی کوردیشیان هێنایە سەر).

ئەوەی کە جیرارد چاڵیاند نووسیویێتی، کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی کوردی ناودەبات، مادامیش ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە شاری کوردیی و سەربە خاکی کوردستانن.

عەبدوڵڵا قەرەداغی ناسراو بە مەلا عەلی، لە لاپەڕەکانی (149–150)ی پەرتووکی (کورد لە سەرچاوە مێژووییەکاندا)، نووسیوێتی: (ئسترابۆن: زانای جوگرافیای یۆنانی کە لە سەرەتای مێژووی زاییینیدا ژیاوە نووسیویەتی، بەشی رۆخی رووباری دیجلە لەنەتەوەی (کردین Krdin) کە لەڕەگەزی نەتەوەی (کاردون)، دانیشتوانیان خاوەنی شار و قەڵای بەهێزن، ئەو جێگەیەی ئسترابون باسیکردووە ناوچەی ئامەد (دیاربەکر)و موسڵ–ی ئێستا بووە).

بەگوێرەی ئەو دیاریکردنەی سنووری نیشتمانی کورد و خاکی کوردستان لە لایەن ئسترابۆنی جوگرافیناسی یۆنانی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە خاکی کوردستانە، چونکە زانای ناوبراو کەنارەکانی رووباری دیجلە بە خاکی کورد ناودەبات، کەواتە شاری موسڵ بەهەردوو بەشیەوە، شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، لەبەرئەوەی موسڵ دەکەێتە سەر هەردوو کەناری دەستە چەپ و دەستە راستی رووباری دیجلە.

جەرجیس فەتحوڵڵا، لە لاپەڕە (524)ی پەرتووکی (وریا بوونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900–1925)دا بە زمانی عارەبی و لاپەڕەکانی (579–580)ی بەرگی دووەمی بە زمانی کوردی، نووسیوێتی: (هەروەها بڕوانە (سوریە: 1726) سەبارەت بە سنووری دیجلەو هەڵومەرجی موسڵ. رەنگە بەگوێرەی پێناسەکەی (مالیە: الکون 1683)و نەخشە هاوپێچەکەی، شتێکی بە بایەخ بدۆزینەوە. ئەم موسڵ دەخاتە دیاربەکرو نەینەواش لە کوردستان).

ئەو پێناسەیەی کە (مالیە) بۆ کوردستانی کردووەو ئەو نەخشەیەی کە بۆ کوردستانی کێشاوە، شاری موسڵ بە تەواوی واتە هەردوو کەنارەکەی دەستە راست کە دەکاتە موسڵ و کەناری دەستە چەپیش کە دەکاتە نەینەوا بەشێکن لە خاکی کوردستان و نیشتمانی کورد، چونکە ناوبراو نەینەوا بە شارێکی کوردستان ناودەباتو، شاری موسڵ–یش دەخاتە ناو دیاربەکر کە ئەویش شارێکی کوردیی و بەشێکی کوردستانە.

دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، لە لاپەڕە (95)ی پەرتووکی (کوردستان في سنوات الحرب العالمیة الاولی)دا نووسیوێتی: (دێڤید لۆید جۆرج، سەرۆک وەزیرانی بەریتانیا

سـەبارەت بەدەسـت هـەڵگرتنی فەرەنسـا لـە ویلایـەتی موسـڵ بـۆ بـەریتانیا، دەڵێت: (کاتێک کە کلیمانسۆ دوای شەڕ هاتە لەندەن ، پرسیاری ئەوەی لێکردم کە بەتایبەت چـی لـە فەرەنسـا دەخـوازم، یەکسـەر وەڵامـم دایـەوە کـە دەمـەوێت ویلایـەتی موسـڵ بخرێتە سەر ئێراق، کلیمانسۆ بەبێ هیچ گفتوگۆو کێشەیەک داواکەمی پەسندکرد).

سـەرەتا کلیمانسـۆی سـەرۆک وەزیرانـی فەرەنسـی لـەمانگی دیسـێمبەری سـاڵی (1918)دا بوو کە سەردانی لەندەنی کردووە، پاشانیش قسەکانی سەرۆک وەزیرانـی بەریتانی دیڤید لۆید جۆرج دەریدەخەن کە ویلایەتی موسڵ نە بەشێک بووە لە خـاکی ئێـراق هــەروەها نــە هــیچ پەیوەندییــەکی بــە عارەبــەوە هــەبووە، چونکـە نـاوبراو داوادەکات کە ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر ئێراق، خۆ ئەگەر بەشێک بوایە لە ئێراق پێویستی نەدەکرد، سەرۆک وەزیرانی بەریتانی ئەو داوایەی بکردایە!

محەمەد رەسوڵ هاوار، لە لاپەڕە (483-484)ی بەرگی دووەمی پەرتووکی (شێخ مـەحمودی قارەمـانو دەوڵەتەکـەی خـوارووی کوردسـتان)دا، نووسـیوێتی: (مێجـەر نۆئیلی راوێژکاری رامیاری شێخ مـەحمود، لـە رێکـەوتی (10.10.1922)دا نامەیـەکی بـۆ (بـۆرد دیلیـۆن)ی سکرتێری کۆمیسـیاری بـاڵای بـەریتانی (سـێر پێرسـی کـۆکس) نووسیوە، کە نۆئیل نووسـیوێتی: وای بـۆ دەچـم بڕیـاری ئـەوە درابـێ کـە کـورد، پێـی خـۆش یـا نـاخۆش بـێ، دەبـێ بەهـەموو جـۆرێ خـوارووی کوردسـتان بخرێتـە سـەر ئێراق و لەژێر دەسەڵاتی ئێراقدا بێ. جـارێکی تـریش دووبـارەی دەکەمـەوە کـە کـورد نابێ بخرێتە ناو ئێراق. ئەگەر کەرکوک بکرێ بە ناوچـەی هـەڵبژاردن بـۆ هـەڵبژاردنی ئەنـدامانی ئەنجومـەنی دامـەزرێن، مانـای وایـە بـە کوردەکـان بـوترێ بـە ئاشـکرا بڕیاردراوە کەرکوک بخرێتە سەر ئێراق).

ئینگلیزەکـان لـە لایـەک پێشـنیازەکانی (مێجـەر نۆئیـل)یـان بەهەنـد وەرنـەگرت و باشـووری کوردسـتانیان بـەزۆر بـە ئێراقـەوە لکانـد، لـە لایـەکی تریشـەوە لـەبری سـەلماندنی مافـەکانی گـەلی کوردسـتان، هـەردوو سـوپای بـەریتانیاو ئێـراق بـە تۆپبـارانکردنی شـاری سـلێمانی و شـارۆچکەو دێهاتـەکانی کوردسـتان وەڵامـی داواکارییـەکانی کوردیـان دایـەوە. هـەروەها ئـەوەی کـە لـە نامەکـەی مێجـەر نۆئیلـدا هـاتووە، دەیسـەلمێنێ کـە نـە باشـووری کوردسـتان (ویلایـەتی موسـڵ)و نـە شـاری کـەرکوک هـیچ پەیوەندییـەکیان بـە ئێـراق و بـە عارەبـەوە نـەبووە، چونکـە نۆئیـل

سەرسـوڕمانی خـۆی لـەوە دەربڕیـوە، کـە ئەگـەر بێتـوو کـەرکوک هـەڵبژاردنی ئەنجومەنی دامەزراندنی ئێراقی تیادا بکرێت، کە بە بۆچوونی ئەو پێویست ناکات، کەواتە کەرکوک و باشووری کوردستان خراوەتە سەر ئێراق بۆیە هەڵبژاردنی تێدا ئـەنجام دەدرێت! هـەروەها ئـەوەی کـە مێجـەر نۆئیـل باسـی دەکـات کـە باشـووری کوردستان دەخرێتە سەر ئێراق (ویلایەتی موسڵ) بوو، کەواتە باشووری کوردستان و ویلایـەتی موسـڵ دوو زاراوەن بـۆ یـەک خـاک و نیشـتمان کـە خـاکی کـورد و نیشتمانی کوردانە بەکاردێن.

ڕێنیە موریس، لە لاپەڕەکانی (124-125)ی پەرتووکی (کوردستان یان نەمان)دا، نووسـیویێتی: (عەقیـد بـەدرەدین عـەلی مسـتەفا)، پارێزگـاری پێشـووی هـەولێر بـوو، ناوەندی ئەم پارێزگایە دەکەوێتـە بـەردەمی چیاکانی کوردستانەوە. بـەدرەدین عـەلی بەوپـەڕی توندوتیژییـەوە کـاری داپڵۆسـینو سـەرکوتکردنی ئـەنجام دەدا، لەوانـە فـەرمانی تـەختکردنی سـێ گونـدی داو لەگـەڵ زەوی یەکسـانی کـرد. هـەروەها بـێ دادگـاییکردن فـەرمانی گوللـەبارانکردنی دە پیاومـاقوڵی دەرکـرد. کـوردیش فـەرمانی کوشـتنیان بـۆ دەرکـردو سـەرەتای ئەمسـاڵ (بـەدرەدین عـەلی لـە ڕێکـەوتی (7.12.1970)دا لەناو شاری بەغدا کوژرا – ئیبراهیم جەلال، خوارووی کوردستان و شۆڕشی ئەیلول بنیاتنان و هەڵتەکاندن 1961-1975، ل318) دەقی فەرمانەکە لە رادیۆی دەنگی کوردستان-ەوە راگەیەنرا. بەدرەدین بۆ پاراستنی ژیانی خۆی، بە پەلـە خـۆی گەیانـدە بەغدا. پاش چەنـد رۆژێک پێشـمەرگە لـەناو ماڵەکـەی خۆیدا لـە بەغـدا کوشـتیان. لـە ئـەنجامی ئـەو کـارەدا لـە ناوەنـدە کوردییـەکانی پایتـەخت و، کـەرکوک و موسڵ هەڵمـەتی رەشـبگیری کوێرانـە دەسـتپێکرد، لـەناو ئـەم گیراوانـەدا ژەنـەڕاڵ فوئـاد عـارف کـە پێشـتر لـە حکومـەتی ئیئتیلافی نیشـتمانی پـاش رووخـانی قاسم وەزیری دەوڵەت بوو).

ئەوەی ڕێنیە موریس ئاماژەی پێکردوە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شـاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو ناوی هـەر یـەک لـە شـارەکانی هـەولێر، موسڵ و کەرکوکی وەکو سـێ ناوەندی کوردی نـاوبردووە. لەکاتێکدا کە هـەر سـێ شاری هەولێر، کەرکوک و موسڵ، سێ ناوەندی کوردی بن، کەواتە هەر سێ شـاری

موسڵ، هەولێر و کەرکوک سێ شاری کوردی و سەربە خاکی کوردی (باشووری کوردستان)ن.

لە لاپەڕەکانی (94+101)ی پەرتووکی (کورد لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا)دا، نووسراوە: (کۆمەڵەی نەتەوەکان لە 26/دیسامبەری/1925دا ویلایەتی موسڵی دایە ئێراق (ل94). دانانی میر فەیسەڵ بە پاشای ئێراق لە (23.8.1921)دا کە فەرەنسییەکان لە دیمەشق وەدەریان نابوو، کۆمەڵێک گیروگرفتی نایەوە، ئەمە جگە لە گیروگرفتی شاری موسڵ کە درابوو بە حکومەتی پاشایی ئێراق، چونکە لە لایەکەوە تورکەکان داوایان دەکردەوەو لە لایەکی ترەوە کوردەکان دەیانویست بۆ دابینکردنی داخوازییەکانی خۆیان لەژێر دەسەڵاتی خۆیاندا بیهێڵنەوە، بەشێوەیەکی گشتی تێکڕای ئەم پرسانە، کۆمەڵێک کێشە و گیروگرفتیان لە ناوچەکەدا هێنابووە ئاراوە - ل101).

بەگوێرەی ئەوەی کە لە (کورد لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا) هاتووە، تەواوی شارەکان و خاکی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە، شاری کوردیی و خاکی سەربە باشووری کوردستانن، چونکە ئینسکلۆپیدیاکە باسی ئەوە دەکات کە کۆمەڵەی نەتەوەکان ویلایەتی موسڵی دایە ئێراق. بەکارهێنانی دەستەواژەی (دایە ئێراق)، ئەوە دەگەیەنێت کە ویلایەتی موسڵ نە هی عارەب و نە سەربە ئێراق بووە. بەهەمان شێوە بەکارهێنانی دەستەواژەکانی (شاری موسڵ کە درابوو بە حکومەتی پاشایی ئێراق)و (کوردەکان دەیانویست (شاری موسڵ) بۆ دابینکردنی داخوازییەکانی خۆیان لەژێر دەسەڵاتی خۆیاندا بیهێڵنەوە)، لە لایەک مانای کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لە لایەکی تریشەوە پەیوەندی نەبوونی شاری موسڵ بە عارەب و بە ئێراقەوە دەگەیەنێت.

شۆڕش حاجی، لە لاپەڕە (30)ی پەرتووکی (تەعریبی کەرکوک سیاسەتی تەعریب لە دووتوێی هەشتا بەڵگەنامەدا)و، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (95)ی پەرتووکی (الموسوعة العربية العالمية، مؤسسة أعمال الموسوعة للنشر و التوزيع، المملكة العربية السعودية، الجزء 19، الطبعة الاولى، 1996، ص421)دا، نووسیویێتی: (لە یاداشتێکی نهێنیی دوورو درێژی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا لە (21.11.1918)دا

بـە ئاشـکرا نووسـراوە، کـە کوردسـتانی ئێـراق تـا رۆژهـەڵاتی رووبـاری دیجلـەو خوارووی چیای حەمرین (کێوە سوور) درێژ دەبێتەوە).

ئەوەی کە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی ئاماژەی پێکردووە، بەلای کەمەوە کورد بـوون و کوردسـتانیی بـوونی بـەری دەسـتە چـەپی رووبـاری دیجلـە واتـە بەشـی خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە، کە دەکاتە شاری نەینەوا دەسەلمێنێت.

لە لاپـەڕە (41)ی پـەرتووکی (دەقـەکانی کۆنگرەی سـێڤرەو خوێندنـەوەیـەکی تـر)دا، نووسراوە: (چەرچڵ بروسکەی بۆ سەرکردە سەربازییەکان کرد لەسـەرووی بەغداو پێش ئـەوەی بگەنـە چیای حـەمرین، ووتـی: لـەو سـنوورە بـە سـەرەوە ئێراق نییـەو کوردسـتانە. هـەر لەسـەر هـەمان بنچینـەدا (چـەرچڵ) لـە کـۆنگرەی قـاهیرەی (24.3.1921)دا داواکـەی پرسـی کـۆکس و مـس بێـل و ئارنۆڵـد ویلسـۆنی راگـرت سەبارەت بە لکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراق بەپێی ئـەو مادەیـەی سـێڤرەو بەپێی نەخشەی ئیسلامی و نائیسلامی و بـەپێی نەخشـەی ویلایـەتـەکانی عەباسـی کـە (ئێراقی دیـاریکردووە)، بـەپێی نەخشـەی عوسـمانی (1893)، بـەپێی گـەڕیدەو (معجم البلـدان، سـیاحەتنامەو ئینسـکلۆپیدیای عوسـمانی و زۆر سـەرچاوەی تـر)، ویلایـەتی موسـڵ و بـە سـەدان کیلۆمـەتر لـە خـوارووی موسـڵ و کـەرکوک کوردسـتانی بـووە، لەدوای سێڤرەو لەگەڵ بە دەوڵەت نەبوونی کوردستان و بـە دەوڵـەت بـوونی ئێـراق، سوریاو تورکیا (لە سەرەتای سەدەی بیست) لەسەردەستی بەریتانیاو فەرەنساو تـا ئێستاش ئەو سنوورەی کوردستان هەروا تەسک دەکرێتـەوە، وەک ئـەوەی ئێسـتا لـە موسڵ روودەداو کەرکوکیش وا کەوتووەتە جێناکۆک و ململانێ).

بەگوێرەی قسەکانی وینستۆن چەرچڵی وەزیری وڵاتانی کۆلۆنیاڵی بەریتانی بۆمان دەردەکەوێت کە ناوبراو، هەر یەک لـە شـارەکانی موسـڵ و کـەرکوک بـە دوو شـاری کـوردی و سـەربە خـاکی باشـووری کوردسـتان دادەنێـت، لەبەرئـەوەی نـاوبراو کۆمـەڵێک نەخشـەو پـەرتووک وەکـو سـەرچاوە بـۆ پشتڕاسـتکردنەوەی قسـەکانی دێنێتـەوە، کـە لـە هەموویانـدا موسـڵ و کـەرکوک دەکەونـە نـاو سـنووری باشـووری کوردستان نەک ئێراقی عارەبی.

دکتۆر ڕێبوار خنسی، لە لاپەڕە (39)ی پەرتووکی (الملف النفطي في العراق)داو، بەپشتبەستنی بە (دکتۆر محەمەد سەعید ئەلئوبتی، ثورة 14 تموز وعبدالكريم قاسم في الوثائق العربية)دا، نووسیویێتی: (بەرژەوەندی کۆمپانیاکانی نەوتی بەریتانی بە دامەزراندنی رژێمی کۆماری لە ڕێکەوتی (14.7.1958)دا کۆتایی پێهات. بۆیە لە نامەیەکی بالوێزخانەی بەریتانی بە ڕێکەوتی (18.7.1958)دا هاتووە: (ئەو ڕووداوانە لەوانەیە ببێتە هۆی وروژاندنی پرسی موسڵ، هەروەها وا چاوەڕوان دەکرێت کە کوردەکان داواکارییەکانیان فراوان بکەن و داوای کەرکوک و چاڵگە نەوتیەکانی بکەن، کە لە کەرکوک نزیکەی (20.000) دانیشتوان نیشتەجێن کە دەگەڕێنەوە سەر رەگەزی تورکی، لەوانەشە تورکیاو ئێران بەرەو کوردستانی ئێراق بێن و لەنێوان خۆیاندا دابەشی بکەن، کە تورکیا هەرێمی موسڵ و کەرکوکی نەوتی بۆخۆی ببات و ئەو ناوچە کوردیانەی کە دەمێنێتەوە بۆ ئێرانی جێبهێڵێت).

ئەوەی کە باڵوێزخانەی بەریتانی ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە باڵوێزخانەی بەریتانی ناوی هەردوو شاری موسڵ و کەرکوکی وەکو دوو شاری سەربە کوردستانی ئێراق بردووە. هەروەها باڵوێزخانەی بەریتانی باسی ئەوەشی کردووە کە ژمارەی تورکمانەکان لە ساڵی (1958)دا لە کەرکوک نزیکەی بیست هەزار کەسێک بووە.

سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆنی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا (لەنێوان ئەپریلی ساڵی 1918-4.10.1920)دا، لە لاپەڕە (255)ی بەشی سێیەمی پەرتووکی (بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية)دا، نووسیویێتی: (گیروگرفت و کۆسپەکانمان لەم ناوچەیەدا (باشووری کوردستان/ویلایەتی موسڵ) ڕوویان لە زیادی کردو سەختتر بوون، لەبەرئەوەی لە تواناماندا نەبوو بڕیارێک سەبارەت بە دوارۆژی ویلایەتی موسڵ یان باشووری کوردستان بدات. میری خاوەنشکۆ (میری بەریتانی) بێدەنگی هەڵبژاردبوو سەبارەت بەم پرسە. بەهەر بیانۆیەک بێت، پەسندی ئەوەی نەکرد هیچ بڕیارێک سەبارەت بەو بابەتە دەرچێت).

بەگوێرەی بۆچوونی کۆمیسیاری بەریتانی لە بەغدا سێر ئارنۆڵد ویلسۆن، شاری موسڵ خاکی کورد و شارێکی کوردییەو دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، چونکە کۆمیسیاری ناوبراو ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان بە

یەک خاک و یەک نیشتمان ناودەبات. مادام باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر یەک خاک بن، کەواتە شارەکانیشیان هەر یەکن، بەمەش شاری موسڵ شارێکی کوردیی و پارچەیەکە لە خاکی باشووری کوردستان.

عەبدولرەزاق مەحمود ئەلقەیسی، کە پێداچوونەوەو لێکۆڵینەوەی بۆ پەرتووکی (ولاية الموصل تقرير عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925)دا کردووە، لە لاپەڕە (77)ی پەرتووکەکەدا هاتووە: (یاداشتەکانی تورکی ئاماژەیان بە ئینسکلۆپیدیای بەریتانی و ئینسکلۆپیدیای فەرەنسی گەورە داوە. ئەو پێناسانەی کە لەناو دوو ئینسکلۆپیدیاکەدا هاتووە، تەواو رێکن لەگەڵ ئەو پێناسانەی کە لەنێو چەندین پەرتووکدا هاتووە، کە لەژێر رێنمایی هۆبەی مێژوویی سەر بە وەزارەتی دەرەوە لە ساڵی (1920)دا ئامادەکراون (المجلة 11، بەشی 63، میسۆپۆتامیا، کە تیایدا هاتووە بەشێوەیەکی بنبڕ (ئێراق) بریتییە لە میسۆپۆتامیای خواروو (وڵاتی نێوان دوو رووبار) نەک تەواوی میسۆپۆتامیا، کە زۆر بەڕوونی میسۆپۆتامیای خواروو (وڵاتی نێوان دوو رووبار) لە میسۆپۆتامیای سەروو جیاکردۆتەوە. کە میسۆپۆتامیای سەروو جگە لە جەزیرە هەر یەک لە موسڵ، کفری، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و رانیە دەگرێتەوە (لاپەڕەکانی 2، 3، 4، 13، 14، 15).

بەگوێرەی هەردوو ئینسکلۆپیدیای بەریتانیو فەرەنسی دەردەکەوێت کە میسۆپۆتامیای خواروو (ئێراق/ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا) جیابووە لەگەڵ میسۆپۆتامیای سەروو (باشووری کوردستان/ویلایەتی موسڵ)و هیچ پەیوەندییەکیان بەیەکەوە نەبووەو دوو خاکی دوو نەتەوەی جیاواز لەیەکتر بوونە. هەر بەپێی زانیارییەکانی ناو ئەو دوو ئینسکلۆپیدیایە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، سلێمانی و هەولێر سەربە میسۆپۆتامیای سەروو (باشووری کوردستان/ویلایەتی موسڵ) بووینە، کەواتە ئەو شارانە شاری کوردیش بووینە.

ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، لە لاپەڕە (214)ی پەرتووکی (العراق الحديث من سنة 1900 الى سنة 1950)دا، نووسیوێتی: (کاتێک کە کوردەکان لە پارێزگاکانی موسڵ،

کەرکوک و سلێمانی ئامادەنەبن بۆ ئۆتۆنۆمی بەشێوەیەکی زۆر روون، بۆیە بوونیان لەچوارچێوەی دەوڵەتێکی عارەبیدا سەریەشەیان بۆ دروست دەکات).

ئەوەی کە ستیڤن لۆنگریگ نووسیویێتی، دانپێدانانێکی ناڕاستەوخۆیانەیە بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شارەکانی موسڵ، کەرکوک و سلێمانی، چونکە ئەو باسی ئۆتۆنۆمییەک دەکات بۆ هەر سێ پارێزگاکە، کاتێکیش ئەو تایبەتمەندییە دەداتە ئەو سێ پارێزگایە، کەواتە پارێزگاکانی موسڵ، کەرکوک و سلێمانی جیان لە پارێزگاکانی تری ئێراقی، چونکە خاک و نیشتمانی کوردن.

ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، لە لاپەڕە (257)ی پەرتووکی (العراق الحدیث من سنة 1900 الی سنة 1950)دا، نووسیویێتی: (دوای شکستهێنانی شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران لە سەرەتای ساڵی (1925)دا، کۆمەڵێک کوردی زۆر لە سەرەتای ساڵی (1926)دا لە سنوور پەڕینەوەو پەنایان بۆ ئێراق یان ویلایەتی موسڵ هێنا. ئەو کێشەیەی کە رووبەڕووی حکومەتی ئێراقی بووەوە لە ئەنجامی پەناهێنانی ئەو خەڵکانە، ئێراق حەزی لێنەدەکرد، کە کێشەیەکی ئاڵۆزو مەترسیدار بوو. بەشێوەیەکی گشتی تێڕوانینەکان لەو کاتەدا بۆ ناوچەی کوردی لە ئێراق، تێڕوانینێکی گونجاو بوو. لەبەرئەوەی راپەڕینەکانی کوردستانی تورکیا کاریگەریان لە کوردەکانی ئێراق نەکردبوو. هەر چوار پارێزگا کوردییەکە ئارام بوون، جگە لە ناوچەیەکی بچووکی پارێزگای سلێمانی کە دەکەوێتە سەر سنووری وڵاتی فارس).

هەرچەندە زۆربەی هەرە زۆری و دەتوانم بڵێم هەموو کاربەدەست و ئەفسەرە بەریتانییەکانی دەسەڵاتی ماندێت لە ئێراق و باشووری کوردستاندا، هەر لە ساڵی (1918-1958)دا، لە بەرژەوەندی عارەب و حکومەتی عارەبیدا کاریانکردووە، نەک هەر ئەوە بەڵکو زۆر بێویژدانیشیان لە بەرامبەر کورددا کردووەو، هەم خاکی کورد و هەم شارە دەوڵەمەند بە نەوت و کانە سروشتییەکانیان بە شارو خاکی عارەب ناوبردووە. سەرەڕای هەموو ئەوانەش جارجار فەڵتەیەکیان داوەو ناڕاستەوخۆ راستییەکانیان وتووە هەروەکو ئەوەی سەرەوە کە ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ باسیکردووەو دەڵێت: (هەر چوار پارێزگا کوردییەکە ئارام بوون، جگە لە ناوچەیەکی بچووکی پارێزگای سلێمانی). ئەگەر بێتوو ئێمە چوار پارێزگا کوردییەکە بژمێرین، جگە لە سلێمانی، کەرکوک، هەولێرو موسڵ هیچ پارێزگایەکی تر شک نابەین،

هەرچی سەبارەت بە پارێزگای دهۆکە ئەوە بۆ یەکەم جار بە بڕیاری ژمارە (211)ی بەناو (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش)، لە ڕێکەوتی (27.5.1969)دا لە هەر یەک لە قەزاکانی (دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ و شارەدێی مزوری)، کە بەشێک بوون لە پارێزگای موسڵ، پێکهێنا – سەرچاوە: (الاستاذ الدكتور خليل إسماعيل محمد، الدكتور محمد عبدالله عمر، سيروان كاكەيي و محمود حاجي، سياسة التعريب في أقليم كوردستان العراق، ص40). بۆیە دەڵێین بەگوێرەی قسەکانی ستیڤن لۆنگریگ هەم شاری کەرکوک و هەم شاری موسڵ دوو شاری کوردی و سەربە باشووری کوردستانن. دڵنیاشم لەوەی ئەگەر وەرگێڕی عارەبی سەلیم تەها تکریتی هەستی بەوە بکردایە، ئەوە هەرگیز ئەوەی وەرنەدەگێڕاو لای دەبرد، هەروەکو چۆن دەستەواژەی (موسڵ دەکەوێتە ناو نیشتمانیی کوردان)ی لە پەرتووکەکەی گەڕیدەی هۆڵەندی، دکتۆر لیونارد راوۆلف لاداوە – سەرچاوە: (دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی، (الحياة الحزبية في الموصل 1926–1958)، ل25+32).
من خۆشم سەیرێکی تەواوی وەرگێڕدراوە عارەبییەکەی سەلیم تەها ئەلتکریتیم کردووە، کە ناوبراو لە ساڵی (1977)دا پەرتووکەکەی گەڕیدەی هۆڵەندی (دکتۆر لیونهارت (لیونارد) راوۆلف)ی لەژێرناوی (رحلة المشرق الى العراق و سوريا و لبنان و فلسطين للرحالة الهولندي الدكتور ليونهارت راوولف)دا وەرگێڕاوەو، بەشی پازدەهەمی لە لاپەڕەکانی (192–206) بۆ موسڵ تەرخانکردووە، بەڵام وەرگێڕ ئەم دەستەواژەیەی لادراوە! بەڵام مێژوونووسی ئێراقی عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی، لە لاپەڕە (254)ی پەرتووکی (العراق قديما و حديثا في الطبعة الثانية)دا، بە دەستپاکی تەواوی قسەکانی گەڕیدەی هۆڵەندی (لیونهارت راوولف)ی بەمشێوەیە وەرگێڕاوە: (هاتینە ناو شاری موسڵ، دوای ئەوەی کە بەهۆی چەند بەلەمێکەوە لەسەر پردێک پەڕینەوە ... موسڵ دەکەوێتە ناو نیشتمانی کوردەکان). هەروەها ستیڤن لۆنگریگ ئێراقی لە ویلایەتی موسڵ جیاکردۆتەوە کاتێک کە دەڵێت: (دوای شکستهێنانی شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران لە سەرەتای ساڵی (1925)دا، کۆمەڵێک کوردی زۆر لە سەرەتای ساڵی (1926)دا لە سنوور پەڕینەوەو پەنایان بۆ ئێراق یان ویلایەتی موسڵ هێنا). کاتێکیش کە ویلایەتی موسڵ جیابێت لە ئێراق، بۆ دەبێت شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) نەبێت؟

ڕۆژهەڵاتناسی ڕوسی هاوچەرخ ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ منتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (115)ی پەرتووکی (العراق في سنوات الأنتداب البريطاني)دا، نووسیویێتی: (شاری موسڵ، وەکو پایتەختی یەکێک لە هەر سێ ویلایەتەکە (ویلایەتەکانی موسڵ، بەغداو بەسرا)، کەمترین کاریگەری بزووتنەوەی نەتەوەیی گەشەکردووی (بزووتنەوەی نەتەوەیی عارەبی) لەسەربوو، ئەمەش بۆ دوو هۆکار دەگەڕێتەوە کە یەکەمیان بوونی ژمارەیەکی زۆر لە لایەنگرانی ڕژێمی پێشوو، کە کەوتبوونە ژێر کاریگەری زانایانی ئایینی سوننە، هەروەها دووەمیان جۆراوجۆری پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانەکەی، کە زۆربەیان کورد بوون).

ئەوەی کە ڕۆژهەڵاتناسی ڕوسی میخائیلۆڤیچ منتیشاشڤیلی نووسیویێتی، دەریدەخات کە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و بەشێکە لە وڵاتی کورد و خاکی کوردستان، چونکە ناوبراو زۆربەی زۆری دانیشتوانی ناو شاری موسڵ بە کورد دادەنێت.

ڕۆژهەڵاتناسی ڕوسی ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ منتیشاشڤیلی، لە لاپەڕەکانی (118-119)ی پەرتووکی (العراق في سنوات الأنتداب البريطاني)دا، نووسیویێتی: (لە مانگی ئایاری ساڵی (1913)دا لە شاری بەسرا خۆنیشاندانێک لەدژی یاسای نوێی ویلایەتەکان سازدرا. وەزیری شەڕی تورکیا ویستی هێزێک بۆ بەسرا بنێرێت، بەڵام دۆخی شلەژاوی کوردستانی ئێراق (لە ناوچەکانی موسڵ و کەرکوک)، ڕێگەی بەدیهێنانی ئارەزووی وەزیری ناوبراوی نەدا).

ئەوەی کە لە سەرەوەدا ئەلبێرت منتیشاشڤیلی باسیکردووە، بەبێ هیچ گومانێک کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی پارێزگاکانی موسڵ و کەرکوک دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی ناوبراو هەردوو پارێزگای موسڵ و کەرکوکی وەکو دوو ناوچەی سەربە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناوبردووە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕەکانی (70-71)ی پەرتووکی (الحركة القومية الكوردية التحررية دراسات ووثائق)دا، بەپشتبەستن بە یاداشتی عەمیدی ڕوکنی یەکەمی هێزی ئاسمانی هێزەکانی بەریتانی لە ئێراق بۆ کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا، بەژمارە (هێزی ئاسمان 411/23 بەشی 1 إكس / أم 4583)،

ڕێکەوتی (19.3.1926)، کە لە بنکەی پاراستنی بەڵگەنامەکان ژمارە (17)ی دراوەتێ، لە خاڵی دووەمی ئەو یاداشتەدا هاتووە: (ڕاستە بۆچوونی کوردی تەمومژاوی و تاڕادەیەک ناڕێکە، بەڵام دیارە کە دەستەیەکی زۆرتر توندو خاوەنی بەرنامەیەکی زۆرتر کردەیی میانڕەون. ڕاستە ئەو دەستەیە داوای چوار پارێزگا کوردییەکە دەکەن، بەڵام لەدژی ئەوە نین کە ببن بە بەشێکی ئەو دەوڵەتە عارەبییەی ئێستاکە).

ئەوەی کە ئەفسەرە پلەبەرزەکەی هێزی ئاسمانی بەریتانی لە ئێراق لە یاداشتەکەیدا بۆ کۆمیسیاری باڵا سەبارەت بە چوار پارێزگا کوردییەکە باسیکردووە، تەنیا یەک شت دەگەیەنێت، ئەویش ئەوەیە کە چوار پارێزگا کوردییەکە بریتین لە (سلێمانی، کەرکوک، هەولێر و موسڵ)، چونکە لەو سەردەمدا هیچ پارێزگایەکی تری کوردی نەبووە جگە لەو چوارەی کە لە سەرەوەدا ناویان هاتووە، خۆ هەرچی سەبارەت بە پارێزگای دهۆک-یشە، پێشتریش لە سەرەوەدا ئاماژەمان پێیدا کە پارێزگای دهۆک بۆ یەکەم جار بە بڕیاری ژمارە (211)ی بەناو (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش)، لە ڕێکەوتی (27.5.1969)دا لە هەر یەک لە قەزاکانی (دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ و شارەدێی مزوری) دامەزرا، کە پێشتر بەشێک بوون لە پارێزگای موسڵ – سەرچاوە: (الاستاذ الدكتور خليل إسماعيل محمد، الدكتور محمد عبدالله عمر، سيروان كاكەيي و محمود حاجي، سياسة التعريب في أقليم كوردستان العراق، ص40). بۆیە ئەو ئەفسەرە پلەبەرزەی هێزی ئاسمانی بەریتانی هەم شاری موسڵ و هەم هەر سێ شارەکانی تری (کەرکوک، هەولێر و سلێمانی) بە تەواوی قەزاو شارۆچکەکانییەوە، بە نشتمانیی کورد و بەشێک لە خاکی باشووری کوردستان دادەنێت.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، دکتۆر مانڤێل ئارسێنۆڤیچ هەسرەتیان، شاکرۆ محۆی، ی. ی. فاسیلیفیاو ئەولگا میگالینا، لە لاپەڕە (62)ی پەرتووکی (مێژووی کوردستان)دا، نووسیویێتی: (شەڕی نەهاوەند کە لە ساڵی (642ز) ڕوویدا ئەم شەڕە تای تەرازووی لە بەرژەوەندی عارەبەکان شکاندەوە، کە عارەبەکان لەکاتی دەست بەسەراگرتنی (حەلوان، تکریت، دەینور، موسڵ و جەزیرە) ڕووبەڕووی بەرهەڵستییەکی توند بوونەوە لە لایەن کوردەکانەوە).

هاتنی میلیشیا داگیرکەرەکانی عارەبە ئیسلامییەکان بۆ سەر خاکی نەتەوەکانی ترو، بەرەنگاریکردنی توندی ئەوان لە لایەن کوردەوە لە شارەکانی (حەلوان، تکریت، دەینور، موسڵ و جەزیرە)، دەیسەلمێنێ کە دانیشتوانی ئەو شارانانەی لە سەرەوەدا ناویان هاتووە بە شاری موسڵ-ەوە، سەرجەمیان کورد بوونە بۆیە تەنیا ئاماژە بە رووبەڕووبوونەوەی کوردەکان کراوە لە بەرامبەر هێرشی عارەبە ئیسلامییەکان. بۆیە بەدڵنیایی دەڵێین لەو سەردەمەدا، شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە خاکی کوردستان بووە.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، دکتۆر مانڤێل ئارسێنۆڤیچ هەسرەتیان، شاکرۆ محۆی، ی. ی. فاسیلیفیاو ئەولگا میگالینا، لە لاپەڕە (73)ی پەرتووکی (مێژووی کوردستان)دا، نووسیوێتی: (پرۆسەی لاوازی سیاسی خەلافەت تەوابوو وە لە سەدەی دەیەم هەرەسی هێنا بەهاتنی بنەماڵەی (دەیالمەی بوەیهییەکان) بۆسەر تەختی فەرمانڕەوایی. ئەوەبوو لە ساڵی (945ز) بوەیهییەکان دەستیان گرت بەسەر شاری بەغداو ئەوەی بۆ خەلیفە مایەوە تەنیا دەسەڵاتێکی روحی بوو. کە خەلافەت هەرەسیهێناو دەسەڵاتی ناوەندی لەناوچوو ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی خەلافەت گۆڕا بۆ میرنشینی بچوک بچوک. ئەوەبوو بنەماڵەی (حەمدانیەی عارەب) دەسەڵاتی خۆی بەسەر ناوچەکانی کوردستان (موسڵ، جەزیرە، نەسیبین، شەنگال و میافارقین) سەپاند).

کاتێک کە فاسیلیفیا باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە یەکێک لە بنەماڵە عارەبەکان بەناوی بنەماڵەی حەمدانیە، دەسەڵاتی خۆی سەپاند بەسەر شارەکانی کوردستانی وەکو (موسڵ، جەزیرە، نەسیبین، شەنگال و میافارقین)، بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو شارانەی کە نووسەری ناوبراو باسیکردوون، بە بۆچوونی ئەویش شاری کوردی و سەر بە خاکی کوردستانن.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، دکتۆر مانڤێل ئارسێنۆڤیچ هەسرەتیان، شاکرۆ محۆی، ی. ی. فاسیلیفیاو ئەولگا میگالینا، لە لاپەڕەکانی (79-80)ی پەرتووکی (مێژووی کوردستان)دا، نووسیوێتی: (سوپای هۆلاکۆ ساڵی (1259ز) لە ئازەربایجانەوە دەرچوون بەرەو سوریا کوشتارێکی گەورە روویدا لەسەر خاکی

هەکاری. پاشان هێزەکان دەستیانگرت بەسەر جەزیرە، دیاربەکر، میافارقین و ماردین-دا. وە باس لە بەرگیری کوردەکانی موسڵ دەکرێت کە بەبێ ترس هاتنە دەرەوە بۆ شەڕکردن و ڕووبەڕووبوونەوەی مەغۆلەکان).
کاتێک کە میلیشیای مەغۆلەکان بە سەرکردایەتی هۆلاکۆ هێرشی سەر شارەکانی جەزیرە، دیاربەکر، میافارقین، ماردین‌و موسڵ-یان کردووەو، باسی ئەوەکراوە کە کوردەکانی موسڵ بێترس بەرەنگاری مەغۆلەکان بووینەوە، بۆمان دەریدەخات کە سەرجەم دانیشتوانی شاری موسڵ کورد بووینە ئەگینا بۆ باسی بەرەنگاری عارەب، ئاشووری و تورکمانی نەدەکرد. کاتێکیش کە دانیشتوانی شاری موسڵ هەمووی کورد بێت، بەدڵنیایی شارەکە شارێکی کوردیی و سەربە خاکی کوردستانە.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، دکتۆر مانڤێل ئارسێنۆڤیچ هەسرەتیان، شاکرۆ محۆی، ی. ی. فاسیلیفیاو ئەولگا میگالینا، لە لاپەڕە (137)ی پەرتووکی (مێژووی کوردستان)دا، نووسیویێتی: (لە ساڵی (1623-1624ز) هێزەکانی ئێران (فارس) دەستیانگرت بەسەر بەغداو هەموو ئێراقی عارەبی لەگەڵ هەردوو شاری موسڵ و بەسراو ئەوانی تریش).
فاسیلیفیا لە باسکردنی دەست بەسەرداگرتنی شارەکانی ئێراق و عارەب، شاری موسڵی لە ئێراق و عارەب جیاکردۆتەوە، کەواتە شاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکی نە بە عارەب و نە بە ئێراقەوە نییە، بۆیە بەدڵنیاییەوە دەڵێین شاری موسڵ هەم شارێکی کوردیی و هەم سەربە باشووری کوردستانە.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (27)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية 1917-1923)دا، نووسیویێتی: (گفتوگۆکردن سەبارەت بە سەربەخۆیی کوردستان سەرلەنوێ لەسەر خاکی ئەوڕوپا لە جنێڤ دەستپێکردەوە، کە سێر پێرسی کۆکس‌و شەریف پاشا لە ساڵی (1918)دا پێی هەڵسان. پێدەچێت لەو گفتوگۆیەدا تەنیا قسە لەسەر ئۆتۆنۆمی باشووری کوردستان کرابێت کە مەڵبەندەکەی موسڵ بێت و لەژێر پاراستنی بەریتانی دابێت و شەریف پاشا ئامۆژگاری ئەوەیدا کە ئەو ئۆتۆنۆمییە بەر لە دەستپێکردنی کۆنگرەی ئاشتی (وەکو دۆخی سەپاو) رابگەیەنرێت).

بەگوێرەی ئەو گفتوگۆو ڕێککەوتنەی نێوان (سێر پێرسی زەکەریا کۆکس)ی باڵوێزی ئەوکاتەی بەریتانی لە ئێران و (شەریف پاشای خەندان)ی نوێنەری کورد بۆ کۆنگرەی ئاشتی پاریس، شاری موسڵ شارێک بووە سەربە باشووری کوردستان بۆیە ئینگلیزو سێر پێرسی کۆکس قایلبووینە بەوەی، کە شاری موسڵ بکرێت بە مەڵبەند (پایتەخت)ی کوردستانی ئۆتۆنۆمدار.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (62-63)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية 1917-1923)دا، نووسیویێتی: (لە ساڵی (1909)دا سەرمایەداری ئەمریکی ئەدمیرال (کولبی تشستەر) چیاوگی تەندەری ڕاکێشانی هێڵی ئاسنی داهاتووی وەرگرت کە خاکێکی گەورەی بەشێک لە باکوور، خۆرئاواو باشووری کوردستانی دەگرتەوە (کە چەسپاندنی دامەزراندنی تۆڕێک لە هێڵی ئاسنی سیواس تا دەگاتە سلێمانی کە تێپەڕدەبێت بە خەرپووت – ئامەد – موسڵ – کەرکوک و سیواس – بومورتالیک – ئەسکەندەرۆن، سیواس – بەدلیس - وان).

ئەوەی کە میخائیل لازاریڤ نووسیویێتی، دانپێدانانی ڕاستەوخۆی نووسەرە بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، چونکە ناوبراو لە باسی چیاوگی تەندەری هێڵی ئاسنی لە کوردستاندا، شاری موسڵی بە تەواوی بە شارێکی سەربە کوردستان ناوبردووە.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (87)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية 1917-1923)دا، نووسیویێتی: (موسڵ بوو بە مەڵبەندی کارگێڕی ویلایەت (ویلایەتی موسڵ)، لە شاری موسڵ بەشێوەیەکی سەرەکی کورد و کریستانی تێدا دەژین. هەروەها خۆرئاوای کوردستان ویلایەتێکی سەربەخۆ پێکدەهێنێت کە مەڵبەندەکەی ئامەد (دیاربەکر)ەو پێویستە لە باشووری کوردستان (خاکی موسڵ)ی جیابکاتەوە).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی لازاریڤ، شاری موسڵ شارێکە سەربە باشووری کوردستان، چونکە لە لایەن ڕۆژهەڵاتناسی ڕوسی ناوبراو دانیشتوانەکەی بە کورد و کریستان دادەنێت، لە لایەکی تریشەوە باشووری کوردستان بە خاکی موسڵ کە مەبەستی ویلایەتی موسڵ-ە ناودەبات.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕەکانی (143-144)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية (1917-1923)دا، نووسیویێتی: (زاراوەی کوردستان بۆ هەموو شوێنێک بڵاونەبوو، بەڵکو تەنیا بەزۆری سەبارەت بە باشووری خۆرهەڵاتی ئەنازۆڵ (بۆ باشوورو باشووری خۆرهەڵاتی ئامەد)، کە کوردی تێدا دەژین بەکاردەهات، ناوچەکانی تر کە رەگەزی کوردی بەسەردا دابەشکراوە، زاراوەکانی ئەرمینیا، موسڵ (ویلایەتی موسڵ)، ئورمێ، ئازربێجانی ئێرانی، کرمانشا و هیتر دەیگرێتەوە).

بەپێی قسەکانی خۆرهەڵاتناسی روسی لازاریڤ، ویلایەتی موسڵ بە سەرجەم شارەکانییەوەو لەنێویاندا شاری موسڵ، شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە، لەبەرئەوەی مێژوونووسی ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە بەشێک لە کوردستان دەزانێت. هەرچەندیشە کە لازاریف باسی ئەوەیکردووە، کە ویلایەتی موسڵ-ی کوردنشین نەگووتراوە کوردستان، بەڵام بەسەدان و هەزاران گەڕیدە، مێژوونووس، جوگرافیناس، دیپلۆمات، ئەفسەر و شوێنەوارناس باشووری کوردستان یاخود کوردستان-یان لە بەرامبەر ویلایەتی موسڵ-دا بەکارهێناوە.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (207)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية 1917-1923)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (298)ی پەرتووکی (دابەشبوونی تورکیا)ی مێژوونووسی ناوداری ئەمریکی (هاری ئێن. هۆوارد)، نووسیویێتی: (هۆوارد جەختی لەسەر ئەوە کردۆتەوە کە موسڵ (ویلایەتی موسڵ) گرنگترین شوێنی گرتۆتە خۆی سەبارەت بە کوردستان، کە ژمارەیەکی زۆری کورد لەسەر ئەو خاکە نیشتەجێن کە لە رووی جوگرافییەوە دەڕوانێتە سەر کوردستان).

بەگوێرەی بۆچوونی مێژوونووسی ئەمریکی بێت، ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانییەوە شاری کوردیی و بەشێکی خاکی کوردستانە، چونکە هۆوارد باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ گرنگترین شوێنە لە کوردستان، هەروەها تەواوی خاکەکەی بە یەک خاک داناوە کە زۆربەی زۆری دانیشتوانەکەشی بە کورد ناودەبات.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (217)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية 1917-1923)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (130-131)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (العراق الحديث من سنة 1900 الى سنة 1950)ی ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ کە نووسیویێتی: (کوردەکانی موسڵ، سلێمانی و کەرکوک بە هیچ شێوەیەک ئامادە نەبوون و توانای بەڕێوەبەرایەتییەکی خۆیەتییان نەبوو، هەروەها هەستیان بە دڵەڕاوکێ و ناڕەحەتی دەکرد لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبی).

بەگوێرەی بۆچوونەکەی ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، شارەکانی موسڵ، سلێمانی و کەرکوک شاری کوردی و سەربە کوردستانن، بەتایبەت کاتێک کە نووسەری ناوبراو دەڵێت کوردەکانی ئەو شارانە ئامادە نەبوون و توانای بەڕێوەبردنی شارەکانی (موسڵ، سلێمانی و کەرکوک)یان نییەو لەهەمان کاتیشدا ناڕەحەتن لە دامەزراندنی حکومەتێکی عارەبی. ئەو دەستەواژەیەی ستیڤن لۆنگریک دەریدەخات کە هەر سێ شاری موسڵ، سلێمانی و کەرکوک شاری کوردین، ئەگەر کوردەکان بە قسەی ئەو ئامادە بوونایەو توانای بەڕێوەبردنی ئەو ناوچانەی خۆیان هەبوایە، ئەوکاتە بەدڵنیایی بەڕێوەبردنی هەر سێ شارەکە دەدرایە دەستی کوردەکان.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (307)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية 1917-1923)داو، بەپشتبەستن بە خەمڵاندنی ئینگلیزەکان بۆ سەرژمێری ئەتنۆگرافی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ لەدوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی، سەبارەت بە پێکهاتەی دانیشتوانی پارێزگای موسڵ نووسیویێتی: (ژمارەی کوردەکان (179.820 لەنێویاندا 30 هەزار ئێزیدی)، تورک (14.895)، عارەب (170.663)، کریستان (57.425)و جولەکە (9665) کەسن).

بەگوێرەی ئەو سەرژمێرەی کە ئینگلیزەکان بۆ پێکهاتەکانی پارێزگای موسڵ خەمڵاندوویانە، ژمارەی کورد نزیکەی نۆ هەزارێک لە ژمارەی عارەب زۆرترە، خۆ ئەگەر ژمارەی جولەکەکان کە ئەوانیش هەر کوردن و تاوەکو ئێستاکەش لە ئیسرائیل هەر خۆیان بە کورد دادەنێن، بخەینە سەر ژمارەی کورد (9.665 + 179.820) ئەوکاتە ژمارەی کورد دەکاتە (189.485). کەواتە ژمارەی تێکڕای کوردی موسڵمان، ئێزیدی و جولەکە (18.822) کەس زۆرترە لە ژمارەی عارەب،

بۆیە شارو پارێزگای موسڵ شارو پارێزگایەکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە لاپەڕە (104)ی پەرتووکی (النضال والإخفاق (المسألة الکوردیة في سنوات 1923-1945)دا نووسیویێتی: (بە پێچەوانەی تورکیا چەوسانەوەی سیاسی لە ئێراق و سوریادا لەسەر دەستی دەسەڵاتدارانی نەتەوەیی نەبووە، بەڵکو لەسەر دەستی دەسەڵاتدارانی داگیرکەری بێگانە بووە. هەر لەبەر ئەوەبوو کە بزووتنەوەی کوردی لە هەردوو کوردستانی ئێراق و سوریادا مۆرکێکی رووکەشانەی دژ بە سیاسەتی بێگانەی ئیمپریالیستی پێوە دیاربێت، ئەوەش وایکرد کە تایبەتمەندییەک بداتە هەرێمی کوردی (ویلایەتی موسڵ)، کە بوو بە شانۆیەک بۆ ناتەباییە توندە جیهانییەکان، کە هۆکاربوون بۆ زۆرتر ئاڵۆزکردنی پرسی کورد).

ئەوەی کە رۆژهەڵاتناسی روسی میخائیل سیمیۆنەڤیچ نووسیویێتی، کوردێتیی و کوردستانێتیی تەواوی ویلایەتی موسڵ دەبەخشێت، لەبەرئەوەی ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە هەرێمێکی کوردی ناودەبات. مادام سەرجەم ویلایەتی موسڵ هەرێمێکی کوردی بێت، کەواتە شاری موسڵ وەکو مەڵبەندی ویلایەتەکە، شارێکی کوردیی و سەربە خاکی کوردستانە.

مێژوونووس و رۆژهەڵاتناسی فەرەنسی تۆمابوا، لە لاپەڕە (193)ی پەرتووکی (ژیانی کوردەواری)دا، نووسیویێتی: (لە راستیدا هەر لەساڵی (637)و لەکاتی داگیرکردنی تکریت و حەلوانەوە ئیتر ئیسلام پەیوەندیی هەبووە بە کوردستانەوە. سەعد کوڕی ئەبی وەقاس روویکردۆتە موسڵ و ناوچەی کوردەکانی داگیرکردووە لەگەڵ ناوچەی (مەرج) یاخود شاری (مەرگە)و ناوچەی بانوهدرا، بائەدهرا، هیبتون، داسینو هتد).

ئەوەی کە لە سەرەوەدا رۆژهەڵاتناسو مێژوونووسی فەرەنسی تۆمابوا ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانێتیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو لە باسکردنی هاتنی میلیشیاکانی ئیسلام بۆ کوردستان، ناوی شاری موسڵی وەکو بەشێکی کوردستان بردووە.

دکتۆر فەرهاد پیرباڵ، لە لاپەڕەکانی (115-116)ی پەرتووکی (کورد لە دیدی ڕۆژهەڵاتناسەکانەوە)دا نووسیویێتی: (ژان باپتێست تاڤێرنیێ دەڵێ: دیاربەکر، کە جاران ناوی (میسۆپۆتامیا) بوو لەنێوان دیجلەو فوراتدا. شارە گەورەکانی ئەمانەن: بیر لەسەر رووباری فوراتدا، دیاربەکر لەسەر رووباری دیجلەدا، ئورفە، موسڵ، جەزیرە، ماردین و ... هتد. کوردستان، کە جاران ناوی ئاسیریا (Assyrie) بوو، ویڕاویڕای ڕۆژهەڵاتی دیجلە دەگریتەوە، هەر لە گۆمی وانەوە تا دەگاتە کەوشەنەکانی بەغدا. شارە گرنگەکانی ئەمانەن: نەینەوا، شارەزوور، ئامێدی، سنێرن، بەتلیس و سەلماس).

ئەوەی کە (ژان باپتێست تاڤێرنیێ)ی فەرەنسی باسیکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ و تەواوی پارێزگاکە دەگرێتەوە، لەبەرئەوەی ژان تاڤێرنیێ لە لایەک شاری موسڵ کە دەکاتە بەری دەستە ڕاست یان کەناری خۆرئاوا بە شارێکی سەربە دیاربەکر دادەنێت، کە دیاربەکر ویلایەتێکی کوردیی و سەربە خاکی کوردستان بووە بە تەواوی شارەکانییەوە، لەلاکەی تریشەوە ناوبراو شاری نەینەوا کە دەکاتە بەری دەستە چەپ یان کەناری خۆرهەڵاتی شار بە بەشێکی کوردستان ناودەبات.

ئەحمەد حەمەدئەمین، لە لاپەڕەکانی (62-63)ی پەرتووکی (دۆزی کورد لە چەند باسێکی مێژووییدا)و، بەپشتبەستن بە لاپەڕە (21)ی پەرتووکی (لە ڕۆژهەڵاتی گڕگرتوودا نێردەی بە مەترسی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست 1943)ی (گوتفرد یۆهانز میوولەر)ی ئەفسەری هەواڵگری ئەڵمانیو راوێژکاری پرسی کورد، لە نامەیەکدا بۆ سەرکردەیەکی باڵای سوپا نووسیویێتی: (نامەیەکم ئاراستەی سەرکردایەتی باڵای سوپا کردو تیایدا نووسیم کە زانیارییەکی باشم دەربارەی چاڵە نەوتەکانی کوردستان لە هەرێمی کەرکوک و (موسڵ)دا هەیە، ئیتر هەر لە وەڵامی ئەو نامەیەم بوو بانگی بەرلین کرام و پێشنیازەکەم بۆ سەرکردایەتی باڵا روونکردەوەو ووتم لە سەردانەکەی پێشوومدا بۆ هەرێمی کەرکوک و موسڵ چاک شارەزا بووم‌و دۆستایەتیم لەگەڵ سەرۆک خێڵەکانی ئەوێدا هەیەو بەیارمەتی ئەوان دەتوانین دەست بەسەر چاڵە نەوتەکاندا بگرین و یاخیبوونێک لە دژی ئینگلیزەکاندا هەڵبگرسێنین).

بەگوێرەی بۆچوونی ئەفسەری هەواڵگری گوتفرد یۆهانز میوولەر، شارەکانی موسڵ و کەرکوک شاری کوردیی و بەشێکن لە خاکی باشووری کوردستان، چونکە ئەفسەری ناوبراو لە باسی چاڵە نەوتەکانی کوردستاندا، ناوی هەردوو شاری کەرکوک و موسڵی لە چوارچێوەی سنووری کوردستان داناوە.

درک کینان

کوردو کوردستان

وەرگێڕانی:
ئەبوبەکر خۆشناو

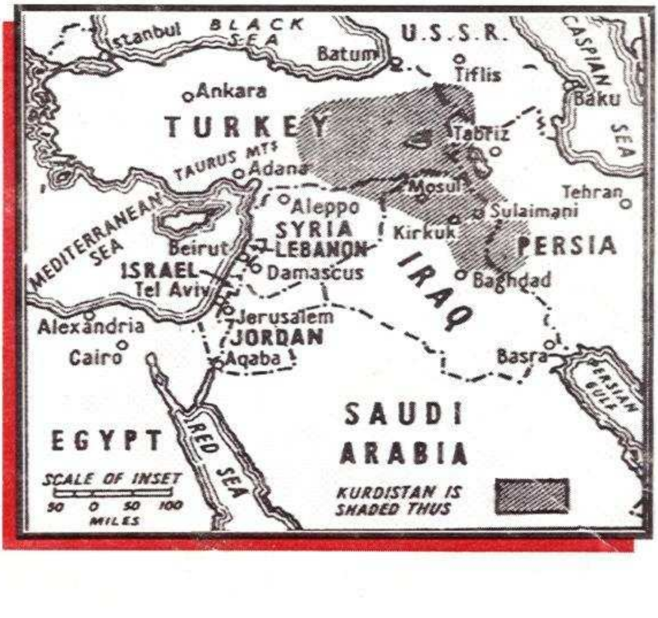

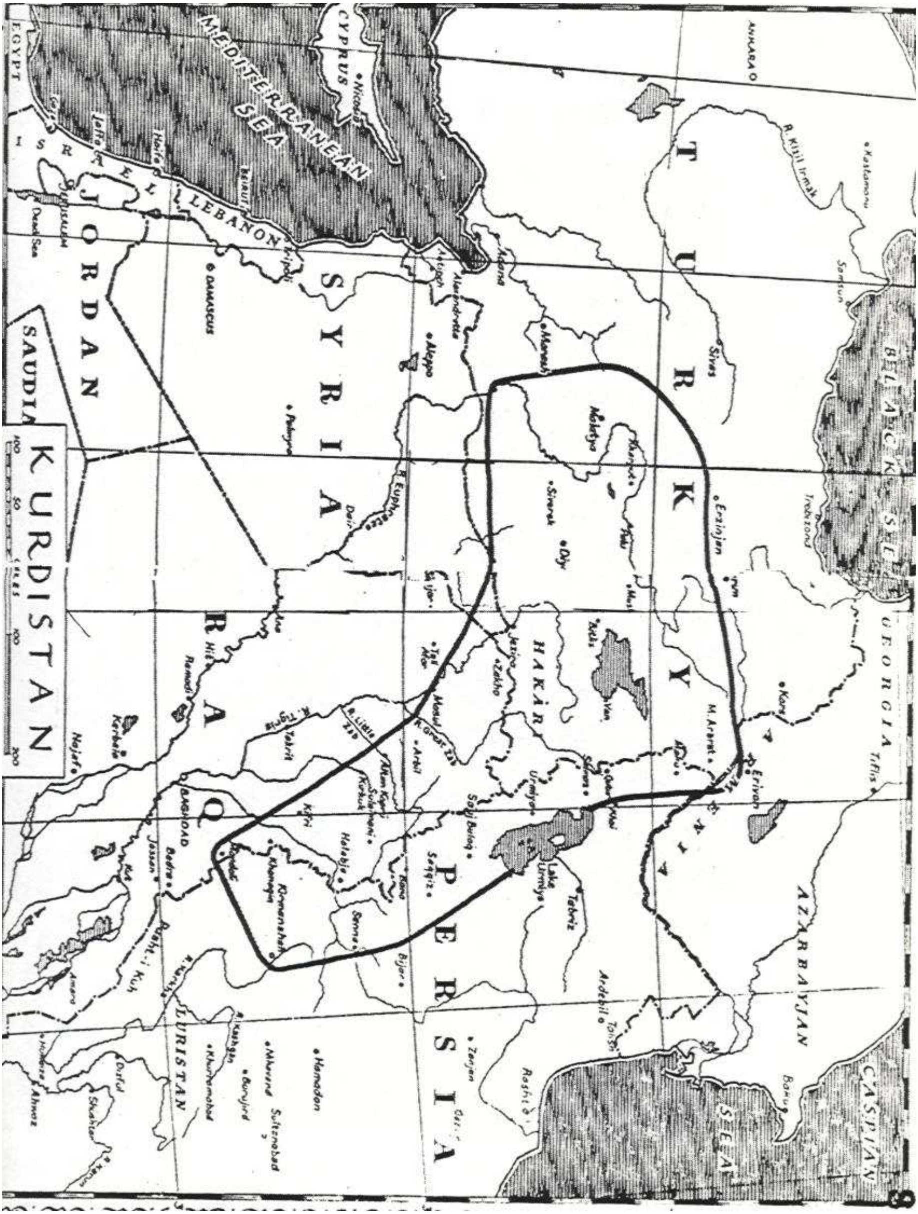
KURDISTAN
TURKEY
SYRIA
IRAQ
PERSIA
JORDAN
SAUDIA
LEBANON
ISRAEL
EGYPT
CYPRUS
GEORGIA
AZARBAYJAN
LURISTAN
HAKARI
MEDITERRANEAN SEA
BLACK SEA
CASPIAN SEA
ANKARA
DAMASCUS
BAGHDAD
Aleppo
Mosul
Erbil
Kirkuk
Lake Urmiya
Van
Tabriz
Erivan
Hamadan
Kermanshah

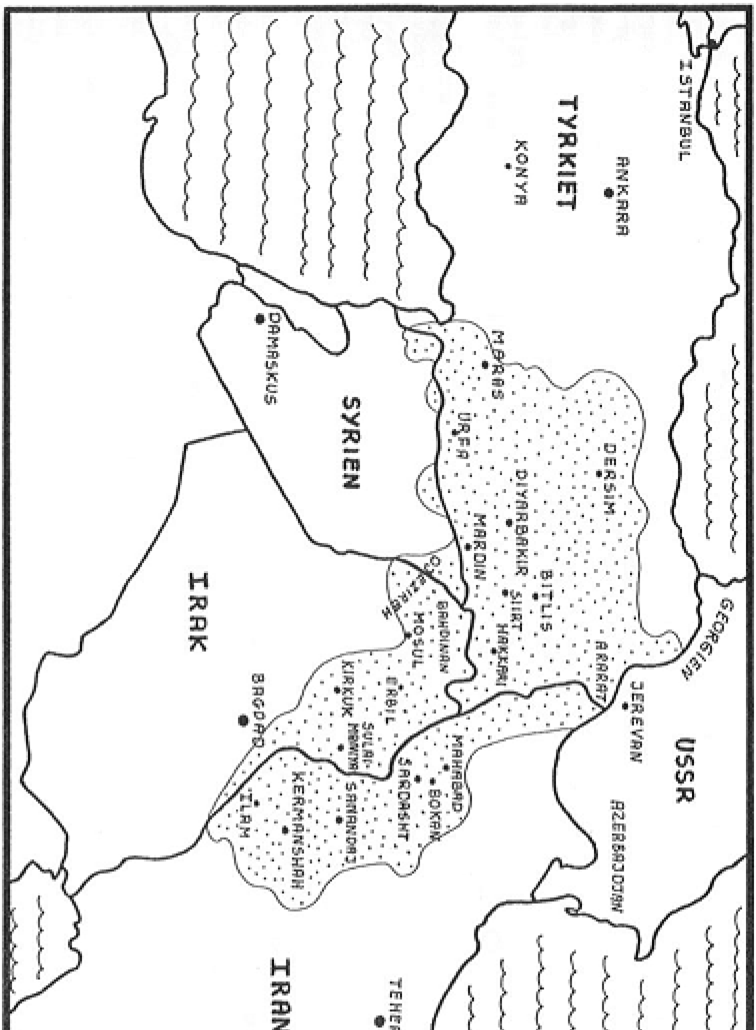

KURDISTANS UDSTRÆKNING – OPGØRELSER BASERET PÅ DET KURDISKE INSTITUT I PARIS

The Mosul Vilayet

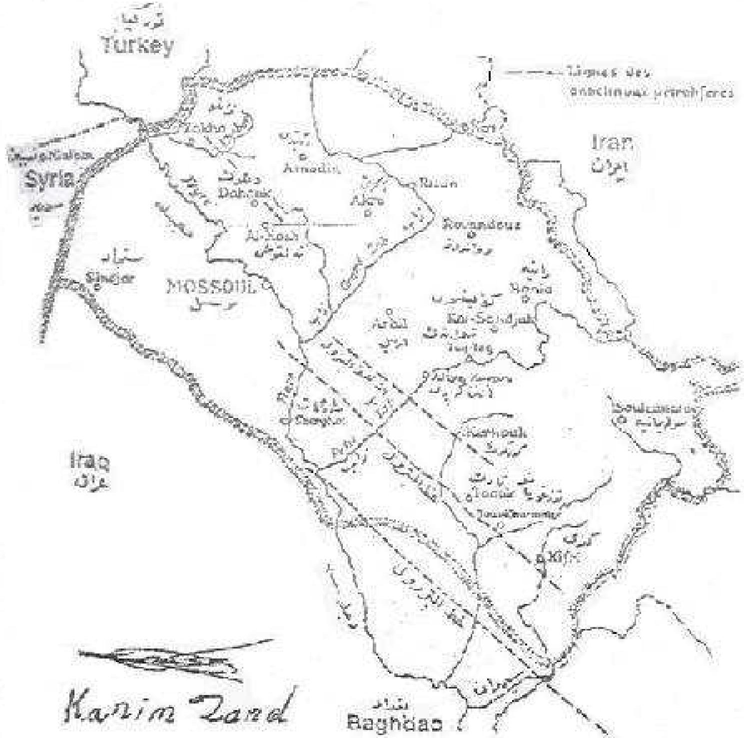

This map was composed on the basis of those attached to the 1925 Report of the *League of Nations Commission of Inquiry on the Mosul Vilayet*. (from: Dr.P.E.J.BOMLI, "*L'Affaire de Mossoul*", H.J.Paris, Amsterdam 1929)

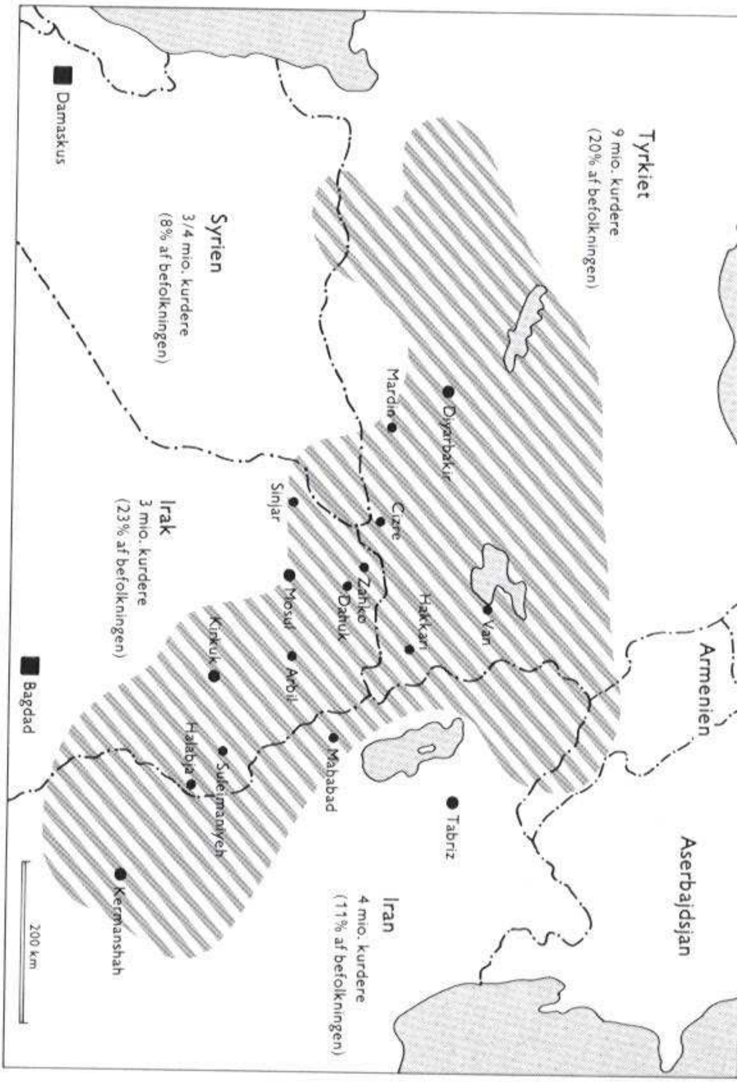

Kurdistan – en nation uden egen stat

پنتاگۆن نەخشەی دابەشکردنی ئێراقی بۆ 3 دەوڵەت کێشاوە

ئاژانسەکان: دۆگلاس فایس کەسایەتی سێیەمی وەزارەتی بەرگری ئەمەریکا نەخشەیەکی نوێی بۆ ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست دارشتووە، بەگوێرەی نەخشە نوێیەکە ئێراق بۆ 3 دەوڵەتی لەیەک جیا دابەشکراوە. نەخشەکە لەلایەن سێیەم کەسایەتی وەزارەتی بەرگری ئەمەریکا دۆگلاس فایسەوە لە ڕۆژگاری دۆناڵد ڕامسفێلدی وەزیری بەرگری کاتی دەستپێکردنی شەڕی ڕووخاندنی ڕژێمی بەعس ئامادەکراوە. ئاژانسی هەواڵی ئەمیستریکا ئین ئەرەبیک بۆ یەکەمجار ئەو نەخشەیەی دۆگلاس فایسی بلاوکردەوە. لەوبارەوە کارناسی سیاسی و لێکۆڵەرەوەی بەناوبانگی ئەمەریکا جیم لۆب ڕایگەیاند: ئەو نەخشەیە زۆر گرنگ و پڕ مانایە و مانای زیاتر لە هەزار وشە یاخود 674 لاپەڕە لە کتێبەکەی فایس جەنگ و بڕیار دەگەیەنێت. دۆگلاس فایسی داڕێژەری نەخشەکە یەکێکە لە بەرپرسە باڵاکانی کۆمارییەکانە و بۆ ماوەی 4 ساڵ لە پۆستی بریکاری وەزارەتی بەرگری ئەمەریکا پنتاگۆن کاری کردووەو یەکێکە لە ئەندازیارانی پرۆسەی ڕووخاندنی ڕژێمی بەعس لە ئێراق.

وەزیری دەرەوەی سووریا: خۆزگە چەکی ئەتۆمیمان هەبوایە تا بەرەنگاری ئیسرائیل ببینەوە

ئاژانسەکان: وەلید موعەلیم وەزیری دەرەوەی سووریا، ڕەتیکردەوە کە وڵاتەکەی خاوەن چەکی ئەتۆمی بێت و خوازیاربوو کە سووریا خاوەنی ئەو چەکە بووایە بۆ ئەوەی بەرەنگاری ئیسرائیلی ببێتەوە. وەزیری دەرەوەی سووریا لە لێدوانێکی ڕۆژنامەوانیدا لە سووریا، زانیارییەکانی ئەمەریکای سەبارەت بەوەی سووریا بە نهێنی دامەزراوەی ئەتۆمی دروستکردەوە، بەنادروست لەقەڵەمداو ڕایگەیاند: ئەگەر سووریا دامەزراوەی نهێنی ئەتۆمی هەبووایە ئەوە ڕێگای بە پشکنەرانی ئاژانسی نێودەوڵەتی ئەتۆمی نەدەدا بۆ ئەوەی سەردانی سووریا بکەن و بۆل12

سەرچاوەکانی بەشی سێیەم
(بەڵگەنامە بیانییەکـــــــــــان):

1- کۆمەڵێک لە پسپۆران و ئەفسەرانی رامیاری بەریتانی، کورد و کوردستان، وەرگێڕانی حوسێن عوسمان نێرگسەجاڕی و حوسێن ئەحمەد جاف، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.
2- پرۆفیسۆر دکتۆر جویس بلۆ، دۆزی کورد لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی‌و سۆسیۆلۆجی، وەرگێڕانی لە فارسییەوە کارزان محەمەد، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی – باشووری کوردستان 2004.
3- محەمەد ئەمین زەکی، کورتەیەکی مێژووی کورد و کوردستان، بەرگی یەکەم 1931، بەرگی دووەم 1937، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان - سلێمانی - چاپی نوێ -2000.
4- جەبار سابیر، کوردستانی نوێ، ژمارە (3307)، سێشەممە (2.3.2004)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە، یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.
5- Torben Rugberg Rasmussen, Mellemøst-håndbogen – fakta om landene i Mellemøsten og Nordafrika, Mellemøst-information and Forlaget Systime A/S, 2. udgave, 1. oplag, Danmark 1995.
6- Gyldendals Etbindsleksikon, 2003 Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S, København. www.leksikon.nu
7- میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، کێشەی کورد (1891-1917)، وەرگێڕانی لە رووسی‌یەوە دکتۆر کاوس قەفتان، بەشی 1-2، بەرگی یەکەم، چاپخانەی ئەلجاحز/ بەغدا 1989.

8- میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسالة الكوردية (1891-1917)، ترجمة اكبر احمد، مركز كوردستان للدراسات الاستراجية، الطبعة الاولى، جنوب كوردستان – السليمانية 2001.

9- ئەنوەر قادر محەمەد، چەند وتارێکی کوردناسی، لە رووسییەوە کردوونی بە کوردی و پێشەکیی بۆ نووسیون، لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی هونەری کوردی لە سوێد – 1989.

10- میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، کورد و کوردستان فاکتەرەکانی دروستبوونی کێشەکە، وەرگێڕانی دکتۆر جەبار قادر، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، باشووری کوردستان – سلێمانی 2000.

11- پ. لێرخ، دراسات حول الاكراد واسلافهم الخالديين الشماليين، ترجمة دكتور عبدي حاجي، الطبعة الاولى، مكتبة خاني-حلب-سوريا 1994.

12- سەرهەنگ عەبدولوەحید، کورد و نیشتمانەکەی، وەرگێڕانی ئاکۆ غەریب، چاپخانەی خاک، باشووری سلێمانی، 2000.

13- میرێللا گەلێتی، کورد و کوردستان لە نووسراوەکانی ئیتالیدا لە سەدەی سێزدەم-نۆزدەم، وەرگێڕانی جاسم تۆفیق، ستۆکهۆڵم، سوید 2000.

14- John Keegan, Krigen I Irak, 1. udgave, Rosinante, København, Danmark 2004.

15- ئێریک براوەر و رافائیل پاتای، یهود کوردستان، وەرگێڕانی شاخەوان کەرکوکی و عەبدولڕەزاق بۆتانی، من منشورات ئاراس، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، جنوب کوردستان – هەولێر 2002.

16- بروس واکێر، هەولێرپۆست، ژمارە (44)، رۆژی یەکشەممە، ڕێکەوتی (7.5.2006)، رۆژنامەیەکی گشتییە هەفتەی دووجار لە هەولێر دەردەچێت.

17- رالف پیتەرس، گەڕانەوە، ژمارە (4)، شەممە (9.8.2003)، گەڕانەوە، رۆژنامەیەکی ئەهلی ئازادە، کۆمەڵێ لاوی ئازادیخوازی کەرکوک دەریدەکەن.

18- دکتۆر فەرهاد پیرباڵ، زێڕی ناو زبڵ، ئۆفسێتی دەزگای سەردەم، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.

19- دکتۆر فەرهاد پیرباڵ، هەواڵ، ژمارە (183)، ساڵی پێنجەم، (2.6.2006)، هەواڵنامەیەکی گشتی هەفتانەیە دەزگای هەواڵ بۆ راگەیاندن و رۆژنامەوانی دەریدەکات.
20- وەهاب شا محەمەد، کوردستانی نوێ، ساڵی یانزەهەم، ژمارە (4104)، رۆژی هەینی، ریکەوتی (20.10.2002)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.
21- دکتۆر عوسمان عەلی، چەند لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، وەرگێڕانی کامەران جەمال بابان زادە، چاپخانەی دێکان، باشووری کوردستان – سلێمانی 2005.
22- درک کینان رۆیلۆفسما، کورد و کوردستان، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو، دەزگای (نگاە) چاپ و بڵاوی کردۆتەوە، چاپخانەی روون، سلێمانی – باشووری کوردستان 1999.
23- سەلام ئەلعەبودی، جريدة التاخي، العدد (4536) الاحد 17.7.2005، جريدة رسمية للحزب الديموقراطي الكوردستاني.
24- www.nu.nl www.nu.nl/news.jsp?n=642266&c=23&rss
25- www.bbc.co.uk/arabic/specials/1815_iraq_after_sadd
26- جەلال تەقی، یاداشتەکانی ئەحمەد تەقی، بنکەی سارا بۆ چاپەمەنی و بڵاوکردنەوە دووبارە لە چاپی داوەتەوە، سوید، ستۆکهۆڵم 1988.
27- طارق محمد عبدالرحيم، المستشرق فلاديمير ف. مينورسكي وكتاباته عن الكورد في العصر الاسلامي حتى نشوء الخلافة العثمانية، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية هەولێر، جنوب كوردستان 2001.
28- محەمەد حەمە ساڵح تۆفیق، گۆڤاری کەرکوک 2-3، پاییزی 1999، زستانی 2000، گۆڤارێکی روناکبیری گشتی وەرزیە کۆمیتەی باڵای ئاوارەکان و کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بە هاوبەشی دەریدەکات.
29- دکتۆر جەبار قادر، گۆڤاری کەرکوک 14، ژمارە (2)، ساڵی چوارەم، پاییزی 2002، گۆڤارێکی روناکبیری گشتی وەرزیە کۆمیتەی باڵای ئاوارەکان و کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بە هاوبەشی دەریدەکات.
30- أحمد فوزي، قاسم والكورد خناجر وجبال، القاهره 1961.

31- جلال طالباني، المنار الكوردي، العدد (49)، الجمعة (8.5.1998)، نصف شهرية سياسية يصدرها الاتحاد الوطني الكوردستانی – مكتب الخارج.
32- جەلال تاڵەبانی، ووتارێک بەبۆنەی حەفتەمین ساڵڕۆژی رزگارکردنی کەرکوک، لە ماڵپەڕی (پوک ئۆرگ)دا لە (22.3.1998)دا وەرگیراوە.
33- دکتۆر ڤلادیمێر ڤیۆدۆرۆڤیچ مینۆرسکی، کورد تێبینی و وردبوونەوە، مارف خەزنەدار لە رووسی‌یەوە کردوویەتی بە عارەبی و حەمەسەعید حەمەکەریم کردوویەتی بە کوردی، لە بەڕێوەبەرێتی چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین چاپکراوە، باشووری کوردستان 1984.
34- دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، ئەتنۆ – دیمۆگرافیای باشووری کوردستان، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، چاپی دووەم، سلێمانی - باشووری کوردستان 2000.
35- شۆڕش خالید، الاتحاد، طبعة لندن، العدد (416)، الجمعة (13.4.2001)، الصحيفة المركزية للاتحاد الوطني الكوردستاني.
36-http://www.globalsecurity.org/military/world/iraq/mosul.htm
37- پرۆفیسۆر رادۆڤان پاڤیچ، جولانەوەی رزگاریخوازانەی کورد لە خەباتیدا بۆ سەربەخۆیی نەتەوایەتی و سیاسی، وەرگێڕانی مەحمود مەلا عزەت، چاپخانەی شەهید جەمال تاهیر لە سوید 1985.
38- المستر ستيڤن هێميسلی لۆنگريگ، أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، الطبعة السادسة 1985 بغداد-عراق.
39- سیسیل جۆن ئێدمۆندس، کورد تورک و عەرەب، وەرگێڕانی حامید گەوهەری، چاپی یەکەم، کتێبی هەرزان، سوید 1997.
40- سیسیل جۆن ئێدمۆندس، حرب الكورد في العراق وخطة الاحلال السلام، كتابات في المسألة الكوردية، اعداد و تقديم رفيق صالح احمد، من منشورات بنکەی ژین، مطبعة شڤان، الجزء الاول، السليمانية – جنوب كوردستان 2008.
41- دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد، بەرگی دووەمی، ئامادەکردنی عەبدوڵڵا زەنگەنە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی کوردستان، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – هەولێر 2001.

42- خەبات عەبدوڵڵا، بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور، چاپخانەی تیشک، باشووری کوردستان – سلێمانی 2001.
43- Line Karlsen, Hvad sker der i Kurdistan, Januar 1990 – Danmark.
44- کەمال سەرگەڵوویی، رۆژنامەی کوردستانی نویّ، ژمارە (3744)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (9.8.2005). کوردستانی نویّ رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە، یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.
45- ئاڵای ئازادی، ژمارە (613) رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (24.5.2005)، هەفتەنامەیەکە حزبی زەحمەتکێشانی کوردستان هەفتەی جارێک دەریدەکات.
46- م. ا. گیسارۆڤ و ا. ا. رەگووشین، کوردی تورکیا، وەرگێڕانی جەلال تەقی، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، باشووری کوردستان – سلێمانی 2001.
47- زوبێر بیلال ئیسماعیل، مێژووی زمانی کوردی، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە یوسف رەئوف عەلی، وەزارەتی رۆشنبیری و راگەیاندن، دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا – ئێراق 1984.
48- کۆڕی زانیاری کورد، بەرکورتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەوروپادا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، 1974.
49- دکتۆر نوری دەرسیمی، دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، باشووری کوردستان – هەولێر 2001.
50- دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، کورد لە ئەرشیفی رووسیاو سۆڤییەتدا، وەرگێڕان و ئامادەکردنی دکتۆر ئەفراسیاو، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی 2006.
51- محەمەد رەسول هاوار، سمکۆ (ئیسماعیل ئاغای شوکاک)و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد، چاپخانەی ئاپێک، سوید – ستۆکهۆڵم 1995.
52- ئارچی رۆزوڵت، کۆماری کوردستان لە مەهاباد، وەگێڕانی لە ئینگلیزییەوە خالد عەزیزی، ناوەندی چاپ و رازاندنەوەی مەنسوور، چاپی یەکەم 1991.

53- عبدالرقيب يوسف، حدود كوردستان الجنوبية تاريخيا و جغرافيا خلال خمسة الاف عام وما ترتب على الحاقها بالعراق، الطبعة الاولى، مطبعة شڤان، جنوب كوردستان – السليمانية 2005.
54- دكتور عبدالفتاح علي بۆتاني، گۆڤارى دهۆک، ژماره (21)، ئۆکتۆبەری ساڵی (2003)، کۆڤارەکا وەرزی، رەوشەنبیری، گشتیـیە، سەروکاتیا باژێرڤانیا دهۆک دەردئێخیت.
55- دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان – هەولێر 2003.
56- جەلال جەوهەر، گۆڤاری کەرکوک (7)، ژمارە (2)، ساڵی دووەم، زستانی 2001، گۆڤارێکی روناکبیری گشتی وەرزیـیە کۆمیتەی باڵای ئاوارەکان و کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بە هاوبەشی دەریدەکەن.
57- کامل ژیر، کوردایەتی و سەربەخۆیی، چاپی یەکەم، چاپخانەی رەنج، باشووری کوردستان – سلێمانی 2002.
58- ئەحمەد خواجە، چیم دی شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی مەزن، بەرگی یەکەم-بەشی یەکەم، چاپخانەی شەفیق-بەغدا 1968.
59- ئەحمەد خواجە، چیم دی کورد چی دی؟ بەرگی سێیەم، لە بڵاوکراوەکانی پەرتووکخانەی سلێمانی، باشووری کوردستان – سلێمانی 1970.
60- حەسەن ئەرفەع، کوردەکان، وەرگێڕانی سەردار محەمەد، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، سلێمانی – باشووری کوردستان 2001.
61- نادر ئینتیسار، ئیتنۆنەتەوایەتی کوردی، وەرگێڕانی عەتا قارەداغی-چاپخانەی قانع، باشووری کوردستان – سلێمانی 2003.
62- حەمید رضا جلائی پور، المشكلة الكوردية، ترجمة و تقديم، د. محمد علاءالدين منصور، مركز دراسات الشرقية جامعة القاهرة 2000.
63- عەلی نەقی ئەلحوسەینی، مێژووی 641 ساڵەی فەرمانڕەوایی ئەردەڵانییەکان لە ناوچەی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی ئێراندا، وەرگێڕانی ئاسۆس هەردی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2002.

64- موجتەبا بورزوی، بارودۆخی سیاسی کوردستان (1880-1946)، وەرگێڕانی لە فارسییەوە نازناز محەمەد عەبدولقادر، یوسف چووپان و سۆران عەلیپوور، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، باشووری کوردستان – هەولێر 2005.
65- سەلام ناوخۆش، هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەعێراقی عەرەبی‌یەوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژیان، باشووری کوردستان - هەولێر 2000.
66- دکتۆر حەنین مەحمود قەدۆ، رەگو ریشەو بنەچەو بڕواو ئینتیمای شەبەک، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (1236)، رۆژی یەکشەممە، ریکەوتی (7.9.2006). خەبات رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
67- دکتۆر وەلید حەمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، چاپی دووەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپخانەی ئۆفسێتی هەواڵ، باشووری کوردستان - سلێمانی 1999.
68- الدكتور فاضل حسين، مشكلة الموصل دراسة في الدبلوماسية العراقية-الانكليزية-التركية وفي الراي العام، الطبعة الثانية، مطبعة اسعد-بغداد- 1967.
69- دکتۆر فازل حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، وەرگێڕانی محەمەد شاکەلی، چاپخانەی خاک، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
70- جلال طالباني، حول القضية الكوردية في العراق، الطبعة الثانية دار ارارات للثقافة والنشر، بيروت-1996.
71- ڤلادیمێر ڤیۆدۆرۆڤیچ مینۆرسكي، الاكراد ملاحظات و انطباعات الاكراد احفاد الميديين، ترجمة د. معروف خزنەدار، رابطة كاوا للثقافة الكوردية، الطبعة الاولى، بيروت-لبنان 1987.
72- کەریم زەند، جوگرافی کوردستان، ناوەندی چاپەمەنی و راگەیاندنی خاک، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان - سلێمانی 2001.
73- رۆینە لۆمبۆرن، کورد گەلێکی بێ وڵات، وەرگێڕانی ئەمجەد شاکەلی، چاپی یەکەم، ستۆکهۆڵم، سوید 1994.
74- خەبات عەبدوڵڵا، بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور، چاپخانەی تیشک، باشووری کوردستان – سلێمانی 2001.
75- Den Store Danske Encyklopædi, Bind 13, Danmarks Nationalleksikon A/S - Danmark 1999.

76- Den Store Danske Encyklopædi, Bind 11, Danmarks Nationalleksikon A/S - Danmark 1998.
77- Rikke Baker og Anne Hamfeldt, Irak Flygtninge – Baggrund – Historie, Dansk Flygtningehjælp, 1. november 2002.
78- Kontakt, Nr. 1 – 1991/92- 44. aargang, Mellemfolkeligt Samvirke.
79- Sven Skovmand, Mellemøsten, Munksgaard 1983, 1. udgave, Danmark.
80-www.jyllandsposten.dk
81- Anders Jerichow, Mellemøsten i 90erne, 1. udgave 1993, Borgens Forlag, Tryk: Gylling Narayana Press, Valby – Danmark.
82- Dr. John King, oversat fra engelsk af Birgitte Brix til dansk, Konflikten i Mellemøsten, 1. udgave, trykt i Italien 1995 af G. Cand & C. SpA.
83- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژوویيدا، وەرگێڕانی ئازاد عوبێد، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان - هەولێر 2005.
84- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ئاشتيدا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان - سلێمانی 2001.
85- دەبلیو ئارٍ، های، مذکرات دبليو ار. هێ حاکم أربيل السياسي في کوردستان أيام الاحتلال البريطاني 1918-1920م، ترجمة فؤاد جميل، دار العربية للموسوعات، الطبعة الاولى، بيروت – لبنان 2008.
86- دکتۆر سەعد بەشیر ئەسکەندەر، سەرهەڵدان و رووخانی سیستەمی میرنشینی لە کوردستان، وەرگێڕانی جەوهەر کرمانج، چاپی دووەم، چاپخانەی حەمدی، باشووری کوردستان – سلێمانی 2009.

87- نەفتوڵلا ئەدۆنەڤیچ خالفین، خەبات لەڕێی کوردستاندا، وەرگێڕانی جەلال تەقی، چاپخانەی راپەڕین، باشووری کوردستان، سلێمانی 1971.
88- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، أقلیم کوردستان العراق دراسات في التکوین القومي للسکان، الطبعة الثالثة، جنوب کوردستان – هەولێر 1999.
89- www.i-cias.com/e.o/mosul.htm
90- دکتۆر جەواد مەلا ئیبراهیم، کۆنگرە، ژمارە (14)ی یەنیوەری ساڵی 2000، ئۆرگانی کۆنگرەی نیشتمانیی کوردستان، بڵاوکەرەوەی بیری نەتەوەیی کوردیی.
91- ئەحمەد شەوکەت، الشبک الکورد المنسیون، مطبعة وزارة الثقافة، جنوب کوردستان – سلیمانیة 2004.
92- رەشید حوسێن خۆشناو، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (1908)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (6.9.2002)، خەبات رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
93- ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، کورد کورتەی پێوەندیی کۆمەڵایەتی-ئابووری، رۆشنبیری و گوزەران، وەرگێڕانی لەڕووسی‌یەوە دکتۆر عیزەدین مستەفا رەسوڵ، لە چاپکراوەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
94- ئاسۆ گەرمیانی، دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان سیستمێکی فیدرالی؟ لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی رامیارییە، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.
95- خەسرەو گۆران، کورد لە پارێزگای موسڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.
96- خەسرەو گۆران، کوردستان لە مێژوودا، بەشی یەکەم، وەرگێڕانی ئاسۆ کەریم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی کوردستان، باشووری کوردستان – هەولێر 2001.
97- دکتۆر حامد مەحمود عیسا، القضیة الکوردیة في العراق من الاحتلال البریطاني الی الغزو الأمریکي 1914-2004، مکتبة مدبولی، مصر، الطبعة الاولی 2005.

98- دکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملو، کوردستان و کورد لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابووری، وەرگێڕانی عەبدوڵڵا حەسەن زادە، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا- 1973.

99- حوسێنی مەدەنی، کوردستان و ئیستراتیژی دەوڵەتان، بەرگی یەکەم، نۆڤێمبەری 2000 + چاپە نوێکە (چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر – باشووری کوردستان 2009).

100- دکتۆر ئارشاک پۆلادیان، کورد لە سەرچاوە عەرەبییەکاندا، وەرگێڕانی ئازاد عوبێد ساڵح، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر- باشووری کوردستان 2000.

101- ئارشاک پۆلادیان، الکورد في ظل الخلافة الاسلامية، ترجمة د. عبدالرحمن خليل، مطبعة وزارة الثقافة، الطبعة الأولى، جنوب کوردستان – سليمانية 2003.

102- ئارشاک پۆلادیان، کورد لە سەدەی حەوتەمەوە تا سەدەی دەیەم، وەرگێڕانی لە عارەبییەوە بۆ کوردی جەلیل کاکەوەیس، لە بڵاوکراوەکانی پەرتووکخانەی ئاودێر، چاپی دووەم، هەولێر – باشووری کوردستان 2008.

103- دکتور کمال مظهر احمد، کرکوك وتوابعها حكم التاريخ والضمير دراسة وثائقية عن القضية الكوردية في العراق، الجزء الاول مطبعة رينوين.

104- ليورا لۆكيتز، العراق و البحث عن الهوية الوطنية، ترجمة دلشاد ميران، من منشورات ئاراس، الطبعة الاولى، جنوب كوردستان – هەولێر 2004.

105- دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، مفهوم أقليم كوردستان العراق، گۆڤاری سەردەم، العدد السادس لسردم العربي، مؤسسة سردم للطباعة و النشر، سليمانية – جنوب کوردستان.

106- Discovering World Cultures: The Middle East / By Greenwood Publishing 2004,.Creative Media Applications Group, Inc Publishing.

107- دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، گۆڤاری سەردەم، العدد الاول لسردم العربي، مؤسسة سردم للطباعة و النشر، سليمانية – جنوب کوردستان.

108- دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، کرکوك قلب کوردستان، مطبعة وزارة الثقافة، سليمانية – جنوب کوردستان 2005.

109- پرۆفیسۆر دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، خەبات، ژمارە (2483)، رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (3.5.2007). خەبات رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
110- پاتریک کۆکبێرن، میدیا، ژمارە (246)، ساڵی یازدەهەم، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (27.6.2006). میدیا رۆژنامەکی سیاسی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان YNDK دەریدەکات.
111- هەولێرپۆست، ژمارە (59)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (28.6.2006)، میدیا رۆژنامەیەکی گشتییە هەفتەی دوو جار دەردەچێت.
112- دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی روون، باشووری کوردستان – سلێمانی 2002.
113- دکتۆر محەمەد هەماوەندی، راگواستنی کورد و زامدارکردنی دیموکراتیەت لە کوردستان، چاپی یەکەم، بڵاوکەرەوەی هەماوەند بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، کەرکوک – لەندەن 2004.
114- صلاح سعدالله، المسألة القومية في العراق، الطبعة الاولى، مطبعة هاوار، جنوب کوردستان – دهۆک 2002.
115- پارتی دیموکراتی کوردستان، مەکتەبی سیاسی، مەکتەبی ناوەندیی دیراسات و تۆژینەوە، نەوتی کوردستانی ئێراق نەوت و چارەنووسی سیاسی کورد و کوردستان، بەشی دووەم، چاپی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی ناوەندی دیراسات و تۆژینەوە، دیراسەی ژمارە (32)، باشووری کوردستان – هەولێر 1998.
116- هنري فيلدر، جنوب کوردستان، ترجمة جرجيس فتحالله، من منشورات دار ئاراس، مطبعة التربية، الطبعة الاولى، هەولێر – جنوب کوردستان 2001.
117- دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، جنوب کوردستان – هەولێر 2001.
118- دێڤید کۆرن، الرجلان اللذان ضما الكورد الى العراق پیرسی کۆکس وارنولد ت. ولسن)، ماڵپەڕی ئەلکترۆنی (کوردستان http://www.afka.org)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (13.2.2007).

119- میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، المسالة الكوردية (1891-1917)، ترجمة اكبر احمد، مركز كوردستان للدراسات الاستراتجية، الطبعة الاولى، جنوب كوردستان - السليمانية 2001.
120- دكتور عبدالفتاح علي بۆتاني، جريدة الحقيقة – راستى اول جريدة عربية كوردية في موصل، مطبعة خەبات، الطبعة الاولى، جنوب كوردستان - دهۆک 1998.
121- دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان – هەولێر 2003.
122- رۆژنامەی میدیا، بەریتانیا بە نەخشەی کوردستان تورکان هەراسان دەکات، ژمارە (323)، ساڵی دوازدەهەم، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (22.1.2008). میدیا، رۆژنامەکی رامیاریی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان YNDK دەریدەکات.
123- رۆژنامەی خەبات، پێشنیاری ئەنجوومەنی پیرانی ئەمەریکا لەگەڵ دەستووری هەمیشەیی ئێراقی فیدراڵدا ناکۆک نییە، ژمارە (2634)ی رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (1.10.2007). خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستانە.
124- دکتۆر نوری تاڵەبانی، باشووری کوردستان پاش جەنگی جیهانی یەکەم بە دەوڵەتی ئێراق لکێندراوە (بەشی یەکەم)، هەفتەنامەی ئاوێنە، ژمارە (56)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (13.2.2007). ئاوێنە، رۆژنامەیەکی رامیاری گشتییە کۆمپانیای ئاوێنە دەریدەکات.
125- جێراڵد هۆنیگمان، حەماس و فەتح و دوو نیشانە بزرەکەی کورد، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2720)، رۆژی هەینی، رێکەوتی (4.1.2008). خەبات رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
126- دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی، سنووری خوارووی کوردستانی باشوور لە سەدەی نۆزدەهەمدا، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی (دهۆک)، باشووری کوردستان 2007.
127- ئەنتۆنی کوردسمان، پاش سەرکەوتن بەسەر قاعیدەدا کوردسمان: ئەگەری سەرهەڵدانی سێ جەنگ لە ئێراقدا هەیە، رۆژنامەی (کوردستانی نوێ)، ژمارە

(4535)، رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (2.4.2008)، ساڵی حەڤدەهەم، کوردستانی نوێ، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.
128- كركوك رحلة في ذاكرة التاريخ، الاعداد و الترجمة عوني داودي، المراجعة و التقديم دكتور نوري الطالباني، الطبعة الاولى، مطبعة نينا – ئۆپسالا – سويد 2002.
129- ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، سایکس – پیکۆو ترازاندنی جەمسەری کێشەی کوردی باشوور، وەزارەتی رۆشنبیری بەڕێوەبەرێتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، باشووری کوردستان – سلێمانی 2007.
130- هەڵوێست عومەر قادر، (يهود كوردستان تأريخهم، مواقعهم، أعمالهم، صورهم)، مؤسسة حمدي للطباعة و النشر، جنوب كوردستان 2007.
131- لمۆندی فەرەنسی، کورد لە رۆژنامە بیانییەکاندا یەکەم حکومەتی کوردی ویلایەتی موسڵ، وەرگێڕانی بۆ کوردی رزگار مستەفا،)دا، گۆڤاری خاک، ژمارە (132)، ساڵی یانزەهەم، حوزەیرانی (2008). گۆڤاری خاک، مانگانەیەکی هەمەڕەنگە ناوەندی چاپەمەنی و راگەیاندنی خاک دەریدەکات.
132- لە فرانسییەوە وەرگێڕانی دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، شێخ مەحموودی حەفیدزادە لە بەڵگەنامەی فرانسیدا 1919-1934، بنکەی ژین، چاپخانەی شڤان، سلێمانی – باشووری کوردستان 2006.
133- دکتۆر عەزیز شەمزینی، جولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، فەرید ئەسەسەرد لە عارەبییەوە کردوویە بە کوردی، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، چاپی چوارەم، سلێمانی - باشووری کوردستان 2006.
134- المحامي الشيخ سالار الحفيد، جنوب كوردستان في موازين السياسة الدولية، المديرية العامة للطباعة والنشر، سليمانية – جنوب كوردستان 2006.
135- ئەمین قادر مینە، ئەمنی ستراتیجی عێراق و سێکوچکەی بەعسییان: تەرحیل تەعریب تەبعیس، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، چاپی دووەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
136- میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، کوردستان لە سەردەمی هێرشی عارەب، تورک و مەغۆلەکان – بەشی سێیەم، لەوەرگێڕانی (هەژار هەورامی)، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2891)، رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (26.6.2008)، لاپەڕە (5)،

رۆژنامەی خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان.

137- میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، کوردستان لە سەردەمی هێرشی عارەب، تورک و مەغۆلەکان – بەشی چوارەم، لە وەرگێڕانی (هەژار هەورامی)، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2894)، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (29.6.2008)، لاپەڕە (5). رۆژنامەی خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان.

138- میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، کوردستان لە سەردەمی هێرشی عارەب، تورک و مەغۆلەکان - بەشی پێنجەم، لە وەرگێڕانی هەژار هەورامی، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2895)، رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (30.6.2008)، لاپەڕە (5). رۆژنامەی خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان.

139- رۆژنامەی میدیا، ژمارە (355)، ساڵی سێزدەهەم، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (9.9.2008)، ئەندامێکی مۆسادی ئیسرائیلی: رێککەوتنێکی چوار قۆڵی و ملیۆنێک چەکدار ئامادەکراوە بۆ داگیرکردنی باشووری کوردستان. میدیا، رۆژنامەیەکی رامیاری هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەریدەکات.

140- زینۆفۆن: گەشتەکەی زینۆفۆن، وەرگێڕ: محەمەد مەسعود محەمەد جەلیزادە، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان – هەولێر 2006.

141- دڵشاد مەولود مەرزانی، بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ (بەشی یەکەم)، هەفتەنامەی بارزان، ژمارە (83)، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (7.9.2008). بارزان، هەفتەنامەیەکی گشتیی سەربەخۆیە لە باشووری کوردستان – هەولێر دەردەچێت.

142- دڵشاد مەولود مەرزانی، بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ (بەشی دووەم)، هەفتەنامەی بارزان، ژمارە (84)، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (14.9.2008). بارزان، هەفتەنامەیەکی گشتیی سەربەخۆیە لە باشووری کوردستان – هەولێر دەردەچێت.

143- دکتۆر حامد مەحمود عیسا، القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الأمريكي 1914-2004، مكتبة مدبولى، مصر، الطبعة الاولى 2005.
144- وێکیپیدیا، بە زمانی عارەبی، معركة چالديران، التوسع مابعد چالديران، ماڵپەڕی زانیاری بە زۆربەی زمانەکان.
145- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، وەرگێڕانی موحەمەد نوری تۆفیق، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2000.
146- جیرارد چاڵیاند، کەنداڵ نەزان، عەبدولڕەحمان قاسملو، عیسمەت شەریف وانلی، مستەفا نازدار، ئارچی رۆزیڤیلد، کامەران قەرەداغی، ئێلیزا مارکۆس، بیلل فریلیک، گەلێکی پەژمودەو نیشتمانی پەرت، وەرگێڕانی لەعارەبی و فارسییەوە م گۆمەیی، لە ئینگلیزییەوە (بەشەکانی 8-11) أ. حەوێزی، چپی دووەم، سوید 2002.
147- عەبدوڵڵا قەرەداغی (مەلا عەلی)، کورد لە سەرچاوە مێژووییەکاندا، چاپی یەکەم، چاپەمەنی کارۆخ، باشووری کوردستان 2008.
148- جرجيس فتح‌الله، يقظة الكورد تاريخ سياسي 1900-1925 ومما يتناول النزاع على جنوب كوردستان امام عصبة الامم مع الوثائق والمذكرات المتعلقة به، دار اراس، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان - هەولێر 2000 + جەرجیس فەتحوڵڵا، وریا بوونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900-1925، بەرگی دووەم، وەرگێڕانی حەسەن جاف، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی دهۆک، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، باشووری کوردستان 2009.
149- دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، كوردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ترجمة محەمەد مەلا عەبدولکەریم، الطبعة الثانية، طبع دار افاق عربية للطباعة والنشر، بغداد 1984.
150- محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، جاف پرێس، لەندەن – بەریتانیا 1991.
151- رێنیە موریس، کوردستان یان نەمان، وەرگێڕانی ئەبوبەکر ساڵح ئیسماعیل، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی دهۆک، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، باشووری کوردستان 2008.

152- کورد لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، وەرگێڕانی لە فارسییەوە حەمە کەریم عارف، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر – باشووری کوردستان .1997
153- شۆڕش حاجی، تەعریبی کەرکوک سیاسەتی تەعریب لە دووتوێی هەشتا بەڵگەنامەدا، چاپخانەی دار الحكمة، لەندەن – بەریتانیا .2004
154- دەقەکانی کۆنگرەی سێڤرەو خوێندنەوەیەکی تر، خوێندنەوەی مەسعود عەبدولخالق، وەرگێڕانی سەلام ناوخۆش، لە بڵاوکراوەکانی یەکێتیی پەرلەمانتارانی کوردستان، چاپخانەی منارە، باشووری کوردستان – هەولێر 2009.
155- دکتۆر ریبوار خنسی، الملف النفطي في العراق، دار سپیرێز للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية – هەولێر، جنوب کوردستان – هەولێر 2005.
156- سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، الجزء الثالث، ترجمة فؤاد جميل، وزارة الثقافة والاعلام، دار الشؤون الثقافية العامة، الطبعة الاولى، بغداد – العراق 1992.
157- پێداچوونەوەو لێکۆڵینەوە عەبدولرەزاق مەحمود ئەلقەیسی، ولاية الموصل تقرير عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925، مركز الدراسات الكوردية (کوردۆلۆجی)، مطبعة رەنج، باشووری کوردستان – سلێمانی .2009
158- المستر ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، العراق الحديث من سنة 1900 الى سنة 1950، الجزء الأول، ترجمة سەلیم تەها ئەلتکریتی، الفجر للنشر و التوزيع بغداد، الطبعة الاولى، طبع بمطبعة حسام .1988
159- ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، العراق في سنوات الأنتداب البريطاني، ترجمة الدكتۆر هاشم ساڵح ئەلتکریتی، مديرية مطبعة جامعة بغداد 1978.
160- دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الحركة القومية الكوردية التحررية دراسات ووثائق، تقديم الأستاذ الدكتۆر خەلیل عەلی موراد، دەزگەها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ، الطبعة الأولى، مطبعة وزارة التربية – هەولێر – جنوب کوردستان .2004
161- میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، دکتۆر مانڤێل ئارسێنۆڤیچ هەسرەتیان، شاکرۆ محۆی، ی. ی. فاسیلیفیاو ئەولگا میگالینا، مێژووی کوردستان، وەگێڕانی وشیار عەبدوڵلا سەنگاوی، چاپخانەی رۆژهەلات – هەولێر، باشووری کوردستان 2008.

162- میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، المسألة الكوردية (1917-1923)، ترجمة دکتۆر حاجی عەبدی، الطبعة الاولى، دار الرازي، لبنان - بیروت 1991.
163- میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، النضال والإخفاق (المسألة الكوردية في سنوات 1923-1945)، المترجم صادق الجلاد، مراجعة رەفیق ساڵح، بنکە ژین، مطبعة شڤان، جنوب کوردستان – سلێمانی 2006.
164- تۆمابوا، ژیانی کوردەواری، وەرگێڕانی حەمە سەعید حەمە کەریم، لە بوەڕێوەبەرێتی چاپخانەی زانکۆی سلێمانی چاپکراوە، باشووری کوردستان .1980
165- دکتۆر فەرهاد پیربال، کورد لە دیدی رۆژهەڵاتناسەکانەوە، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان – هەولێر 2006.
166- ئەحمەد حەمەدئەمین، دۆزی کورد لە چەند باسێکی مێژووییدا، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی دهۆک – باشووری کوردستان 2008.

بەشی چوارەم

مێژووی كوردستانێتیی شاری موسڵ لە بەڵگەنامـــــــــــە عوسمانی و توركییەكاندا:

بەڵگەنامە عوسمانی و تورکییەکان ژمارەیان (54) بەڵگەنامەیەو (48) سەرچاوەیان بۆ بەکار هاتووە. هەموو مێژوونووس و گەڕیدەکانی عوسمانی و تورکی تەواوی شاری موسڵ بە شارێکی کوردی یان تەواوی ویلایەتی موسڵ بە خاکی کوردو بە بەشێک لە کوردستان دەزانن. لە خوارەوەشدا هەوڵ دەدەین یەکە یەکەی بەڵگەنامەکان بخەینەڕوو کە ئەمانەن:

عەبدولعەزیز یامولکی، کە کوڕی مستەفا یامولکی و پوورزای شەریف پاشای خەندانی نوێنەری کوردە لە کۆنگرەی ئاشتی پاریسدا، لە لاپەڕە (35)ی پەرتووکی (کوردستان و ڕاپەڕینەکانی کورد)، وەرگێڕانی لە تورکیەوە شێرزاد کەریم، باسی وەڵامی نوێنەری تورکان دەربارەی ویلایەتی موسڵ بۆ کۆنفرانسی لۆزان بەم شێوەیە دەکات: (لەنێو دانیشتوانە جێگیرەکانی ویلایەتی موسڵ-داو، هەر لە دەوروپشتی شاری موسڵ و کەناری دیجلە، نەژادی عارەب لە چەند گوندێکی کاول و پەرێشاندا نەبێ، لە هیچ شارۆچکەو گوندێکی دیکەدا نیشتەجێ نییە. لە خێڵە کۆچەرەکانی عارەب، خێڵی (تەی) لە موسڵ و دیاربەکرو هەردوو خێڵی جبوورو شەممەریش لە دەوروبەری موسڵ و (دیرالزور) لە هاتووچوو و نائارامیدان و پێوەندییان بەم ویلایەتەوە نییە).

بەگوێرەی ئەو وەڵامەی نوێنەری حکومەتی تورکی کەمالی (عیسمەت ئینینۆ) بۆ کۆنگرەی لۆزان، کە کۆنگرەکە لە ڕۆژی (24.7.1923)دا، لەنێوان ئیتاڵیا، بەریتانیا، فەرەنسا، ڕۆمانیا، ژاپۆن و یۆگۆسلاڤیا لە لایەک و تورکیای کەمالی لە لاکەی تردا واژۆکرا، بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەت و شاری موسڵ خاک و نیشتمانیی کوردن، چونکە هەروەکو عیسمەت ئینونۆی تورک ئاماژەی پێکردووە، عارەب جگە لە چەند گوندێکی وێران و بەشێوەی کۆچەری نەبێت کە لەنێوان دێرەزورو موسڵدا هاتووچۆی گەرمیان و کوێستانیان کردووە، هیچ بوونێکیان نەبووە لە ویلایەتی موسڵدا. کاتێک کە بوونی عارەب بەو ئەندازە کەمە بێت، گومان لەوەدا نامێنێت کە لە

لایەک عارەب و ئێراق هیچ پەیوەندییەکیان بەو ویلایەتەوە نییە، لە لایەکی تریشەوە ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردییە.

بیبلیۆگرافیست و زاناو گەڕیدەی بەناوبانگی تورک شەمسەددین سامی (1850-1904)، کە نووسەری (قاموس الاعلامی عوسمانی - ئەنسیکلۆپیدیای تورکی)یەو، لەنێوان ساڵانی (1889-1898)دا لە شەش بەرگدا نووسیویێتی، بەرگی یەکەمی لە ساڵی (1889)و بەرگی پێنجەمی کە بابەتێکی لەژێرناوی کوردستان و چەندین بابەتیتری سەبارەت بە کوردو کوردستان تیایەو لە ساڵی (1896)و بەرگی شەشەمیشی لە ساڵی (1898)دا نووسیوە. نووسەر لە لاپەڕە (3846)ی بەرگی پێنجەمی قاموسی ئەعلامی تورکی عوسمانی (ئەنسکلۆبیدیای عوسمانی)، کە لە لاپەڕە (258)ی وەرگێڕدراوی ئەو بەرگەدایە کە لەژێر ناوی (کوردو کوردستان لە یەکەم ئەنسیکلۆپیدیای تورکی لە مێژوودا)، بڵاوکراوەتەوەو ئەحمەد تاقانە کردوویەتی بە کوردی، نووسیویێتی: (کەرکوک شارێکە، ناوەندی پارێزگای شارەزوورە، لە ویلایەتی موسڵ-ی کوردستان و (160) کیلۆمەتر لە باشووری خۆرهەڵاتی شاری موسڵ، لەژێر ڕیزە گردێکدا، لە ڕۆخی دەشتێکی بەریندا، لەسەر زێی ئەدهەم (واتە خڕی خاسە) دایە، (30.000) هەزار کەسی دانیشتوان هەیە، سێ چارەکی خەڵکەکەی (22.500) کەسی کوردو ئەوی دیکەش تورک و عارەب و هی دیکەن. (760 جوولەکەو (460) کلدانیشی لێیە. کەرکوک شارێکی کۆنە، ناوە کۆنەکەی (کەرکوورە)یە. قەزای کەرکوک، قەزای ناوەندی پارێزگای شارەزوورە، لە خۆرهەڵاتەوە بە پارێزگای سلێمانی و لە باکورەوە بە کۆیسنجەق (کۆیە)و بە قەزای هەولێر (ئەربیل)و لە خۆرئاواوە بە پارێزگای موسڵ و لە باشووری خۆرئاواوە بە ویلایەتی بەغداو لە باشووری خۆرهەڵاتەوەش بە قەزای سەڵاحییە سنووردارە).

کاتێک کە زاناو گەڕیدەی ناسراوی تورک شەمسەددین سامی، باسی ئەوە دەکات کە شاری کەرکوک دەکەوێتە ناو ویلایەتی موسڵ-ی کوردستانی، گەورەترین دانپێدانانی ئەو زانایە دەگەیەنێت بە کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ و تەواوی شارو شارۆچکەکانی ویلایەتەکە، چونکە ئەگەر ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردستانیی و کوردیی بێت، کەواتە تەواوی خاک و شارەکانی سەر بەو ویلایەتە

خاک و شاری کوردستانیی و کوردین. بۆیە ئەو راستییەی کە زاناو بیبلیۆگرافیستی ناسراوی تورک شەمسەددین سامی درکاندوویەتی، دەکرێت بە یەکێ لە بەڵگە هەرە نایابەکانی دەوڵەتی عوسمانی بژمێردرێت بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ.

شەمسەددین سامی، کە نووسەری (قاموس الاعلامي العثماني – ئەنسیکلۆپیدیای تورکی)یە، لە لاپەڕە (249)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە یەکەم ئەنسیکلۆپیدیای تورکی لە مێژوودا)، نووسیویێتی: (لە ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا، بەشێکی گەورەی ویلایەتی موسڵ، واتە ئەو شوێنانەی لە لای چەپی دیجلەو ویلایەتەکانی وان، بەتلیس، دیاربەکرو مەعمورەتول عەزیز یەک و پارچەیەکی وڵاتەکەو سەنجەقی دەرسیم بە پارچەیەکی کوردستان دەژمێردرێن. لە ئێرانیش ئەو ویلایەتەی بە کوردستان ناودەبرێ، لەگەڵ نیوەی ویلایەتی ئازەربایجان، واتە بەشی باشووری خۆرئاوای کوردستان-ە).
بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە شەمسەددین سامی و ئەنسیکلۆپیدیای عوسمانی بۆ کوردستانی دەستنیشانکردووە، بەلای کەمەوە کەناری دەستە چەپ یاخود بەشی خۆرهەڵاتی شاری موسڵ کە بەشە گەورەکەیەتی، خاکی کوردەو دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان.

شەمسەددین سامی، کە نووسەری (قاموس الاعلامي العثماني – ئەنسیکلۆپیدیای تورکی)یە، لە لاپەڕە (299)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە یەکەم ئەنسیکلۆپیدیای تورکی لە مێژوودا)، لە بابەتی (موسڵ)دا نووسیویێتی: (موسڵ: لەڕاستیدا کە ناوی (مەوسیل)ە، ئەمڕۆ لەسەر زاردا لەشێوەی (موسوڵ)دایە. شارێکە لە کەناری باکووری خۆرهەڵاتی جەزیرەدا، لەلای دەستە راستی دیجلە، واتە لە رۆخی خۆراوایداو بەرامبەر کەلاوەکانی نەینەوا (نەینەوا)ی کۆنی بەناوبانگدایە. زمانی گشتیی ناوخۆ عارەبییە و بە تورکی و کوردیش قسە دەکرێ).
ناوهێنانی شاری موسڵ لەلایەن شەمسەدین سامی لە بەرگی پێنجەمی قاموسی ئەعلامەکەیدا لەژێرناوی (کوردو کوردستان لە یەکەم ئەنسیکلۆپیدیای تورکی لە مێژوودا)، بەڵگەیەکی کەم وێنەیەو دەریدەخات کە شاری موسڵ دەکەوێتە ناو

چوارچێوەی سنووری نیشتمانیی کوردو خاکی کوردستان، زمانی ناو بازاڕیش مەرج نییە چونکە بەهۆی داگیرکارییەکانی ئیسلام زمانی گشتی زۆر باژێڕی تری کوردستان عارەبی بووە، هەروەها بەگوێرەی داگیرکارییەکانی عوسمانییەکانیش زمانی گشتی ناو بازاڕی کەرکوک-یش تا دارمانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی تورکی بووە، هەرچەندە شاری کەرکوک شارێکی کوردیی و سەربە خاکی کوردستان بووە، بەتایبەتیش بەگوێرەی بەڵگەنامە عوسمانی، عارەبی و گەڕیدە بیانییەکان.

گەڕیدەی بەناوبانگی تورک، ئەولیا چەلەبی (محەمەد زیللی کوڕی دەروێش 1020ک-1103ک/1611ز-1694ز) کە لە سەدەی حەڤدەدا لەنێوان ساڵانی (1640-1679)دا تەواوی کوردستان گەڕاوەو لە ساڵی (1646)دا پەرتووکی (سیاحەتنامەی ئەولیا جەڵەبی)ەکەی خۆی نووسی و، ئەحمەد جەودەت لە ساڵی (1896-1900) ەوە لە (10) بەرگدا بە چاپی گەیاندووە، کە بەرگی سێیەم تایبەت بووە بە کوردو کوردستان و مامۆستا سەعید ناکام وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی. گەڕیدە ئەولیا چەلەبی لە لاپەڕەکانی (90-91)دا، لە باسی دیاریکردنی شارەکانی کوردستاندا دەڵێت: (کوردستان لای باکوری دەگاتە (ئەرزرۆم)و لە وانیشدا (هەکاری)و (جەزیرە)و (ئامێدی-عەمادیە)و (موسڵ)و (شارەزور)و (هەریر)و (ئاردەڵان)و (بەغدا)و (درنە)و (دەرتەنگ) تا دەگاتە (بەسرە) خاکێکی حەفتا قۆناخی بە کوردستان و بە ئەردەڵان دەژمێردرێ کە لەنێوان ئێراقی عارەب و وڵاتی غمانی‌دا بەچیاو شارەکانیەوە شەش هەزار هۆزو خێڵی کوردی تێدایە).
ئەوەی گەڕیدەی بەناوبانگی تورک ئەولیا چەلەبی ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی پڕ بایەخی تری کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ-ە، چونکە ئەو لە دەستنیشانکردنی شارەکانی کوردو کوردستاندا، ناوی شاری موسڵ-ی هێناوە وەکو یەکێک لە شارەکانی کوردستان. بەمەش (ئەولیا چەلەبی)ش بەڵگەیەکی تر دەخاتە سەر خەرمانی بەڵگەکانی کوردستانی بوونی ئەو شارە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لەوتارێکیدا لەژێرناوی (الموصل مدینة العرب و الکورد جغرافیا وتاریخیا) کە لە لاپەڕەکانی (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوە لە لاپەڕە (74)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (74-

75)ی بەرگی چوارەمی (سیاحەتنامە)ی ئەولیا چەلەبی هاتووە: (کوردستان لە سەردەمی ئەودا لە نۆ ویلایەت پێکهاتووە کە ئەمانەن: ئەرزڕۆم، وان، هەکاری، دیاربەکر، جەزیرە (جەزیرەی بۆتان)، ئامێدی، موسڵ، شارەزوور و ئەردەڵان).

ئەوەی کە ئەولیا چەلەبی ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون‌و کوردستانیی بوونی تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە دەگەیەنێت، چونکە زانای ناوداری تورک (ئەولیا چەلەبی)، زۆر راشکاوانە ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی سەربە کوردستان ناو دەبات. کاتێکیش کە ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردستانیی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەر بەو ویلایەتە بە شاری موسڵی مەڵبەندی ویلایەتەکەش شاری کوردیی و کوردستانین.

پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، مێژوونووسی بەناوبانگی کورد، لە لاپەڕە (35)ی پەرتووکی (كركوك وتوابعها حكم التاريخ والضمير دراسة وثائقية عن القضية الكوردية في العراق)داو، بەپشتبەستنی بە جوگرافیاناسی تورک حاجی خەلیفە ناسراو بە (کاتب چەلەبی)، نووسەری پەرتووکی (جیهان نامە)دا، نووسیویێتی: (جوگرافیاناسی تورکی ناسراو (کاتب چەلەبی) کە لە سەردەمی (ئەولیا چەلەبی)دا ژیاوە، لە لاپەڕەکانی (445-448)ی پەرتووکی (جیهان نامە)دا جەختی لەسەر هەمان ئەو راستیانەی (ئەولیا چەلەبی) کردووە. بەپێی دوالیست ژمارەی سەنجەقەکانی ویلایەتی شارەزوور لە ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەهەمدا بەرز بۆتەوە بۆ 32 سەنجەق). (دکتۆر کەمال لە لاپەڕە (34)داو، بەپشتبەستن بە لاپەڕەکانی (74-75)ی بەرگی دەیەمی (سیاحەتنامە)ی ئەولیا چەلەبی، بەمشێوەیە بۆچوونی ئەوی تۆمارکردووە کە دەڵێت: کوردستان لە ویلایەتەکانی ئەرزڕۆم، وان، هەکاری، دیاربەکر، جەزیرە، ئامێدی، موسڵ، شارەزوور و ئەردەلان پێکدێ و رێی حەڤدە رۆژە).

لێرەدا ئەفسەرو جوگرافیناسی تورک حاجی خەلیفە (مستەفا ئەمین عەبدوڵڵا حاجی خەلیفە کاتب چەلەبی زادە لەنێوان سالآنی (1000-1067ک/1611-1679)ی زایینی ژیاوە)، هەمان بۆچوونی ئەولیا چەلەبی هەیە بۆ دەستنیشانکردنی شارو ویلایەتەکانی کوردستان و، هەمان ئەو ویلایەتانەی کە ئەولیا چەلەبی بە ویلایەتی کوردستانیان دەزانێت، ئەویش بە ویلایەتی کوردستانیان دادەنێت. ئەو ویلایەتانەی

کە بە بۆچوونی ئەولیا چەلەبی کوردستانن بریتین لە ویلایەتەکانی: ئەرزرۆم، وان، هەکاری، دیاربەکر، جەزیرە، ئامێدی، موسڵ، شارەزوور و ئەردەلان، کەواتە (کاتب چەلەبی)ش پێی وایە ئەوانە ویلایەتی سەربە کوردستان و خاکی کوردانن. کەواتە ئەگەر ویلایەتەکە (ویلایەتی موسڵ) ویلایەتێکی سەربە کوردستان بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتەش کە: موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە دەگرێتەوە، شارو ناوچەی کوردین و سەربە باشووری کوردستانن.

نووسەر ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕە (55)ی پەرتووکی (الشبک الکورد المنسیون)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (39)ی پەرتووکی (کشف الظنون)ی گەڕیدەی تورک (کاتب چەلەبی زادە)دا، نووسیویێتی: (کاتب چەلەبی زادە لە ساڵی (1000)ی کۆچی لەدایک بووەو لە ساڵی (1067)ی کۆچی مردووە، لەکاتی خۆیدا سەردانی موسڵ-ی کردووەو لە ساڵی (1638)ی زایینیدا پەرتووکێکی بەناوی (کشف الظنون) نووسیوەو باسی ئەوە دەکات کە بە چاوەکانی خۆی بینیویێتی دانیشتوانی موسڵ بە کوردی قسەیان دەکرد).

ئەو گەواهیدانەی گەڕیدەی تورک (کاتب چەلەبی زادە) بەوەی کە بە چاوەکانی خۆی بینیویەتی دانیشتوانی موسڵ بە زمانی کوردی قسەیان کردووە، دەبێتە بەڵگەیەکی پڕ بایەخ بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارە، چونکە ئەگەر بەپێچەوانە بووایە ئەوکاتە کاتب چەلەبی بەشێوەیەکی تر دەینووسی. هەروەها ئەو یەکەم کەس و دواکەسیش نییە کە ئەو گەواهییەی دابێ و راستی درکاندبێ، بەڵکو ئیبن بەتووتەو یاقووتی حەمەوی-ش باسی ئەو راستییەیان کردووە کە خەڵکی شاری موسڵ بە زمانی کوردی قسەیان کردووە.

فەیسەڵ دەبباغ، لە لاپەڕە (131)ی پەرتووکی (کوردستان لەچاپکراوە عوسمانلییەکاندا)، کە لە تورکی عوسمانلییەوە کردوویەتی بە کوردی، نووسیویێتی: (کەرکوک لە ویلایەتی (موسڵ)ی کوردستاندایەو (160) کم لە باشووری ڕۆژهەڵاتی شاری (موسڵ)ە، لە دامێنی زنجیرەیەک تەپۆلکەو لە دۆڵی بەرفراوان و پان و بەرینی دۆڵی (ئەدهەم)، مەڵبەندی بەڕێوەبەرایەتی سنجەقی (شارەزوور)و ناوە کۆنەکەی (قور کورا)یەو خاوەن قەڵایەکی سەختە. ژمارەی دانیشتوانی (30.000)

کەسە کە (28.000)یان موسڵمان و (400)یان کلدانی و (1600)یان جون و موسڵمانەکانیش لە کورد، تورک و عارەب پێکهاتوون و زۆربەشیان کوردن).

دانپێدانانی سەرچاوەیەکی تورکی بەناوی (کوردستان لە چاپکراوە عوسمانلییەکاندا)، بەوەی کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردستانییە، بەڵگەیەکی بەنرخی سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-ە، چونکە کاتێک کە تەواوی ویلایەتەکە بەشێکی سەربە کوردستان بێت، کەواتە یەکە یەکەی شارو ناوچەو دێهاتەکانی ئەو ویلایەتەش لەنێویاندا شاری موسڵ-یش هی کوردن و سەربە کوردستانن.

ڕۆژنامەنووسی تورک، ئیلنوور چەڤیک، لە دیمانەیەکدا لەگەڵ ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە (60)ی یەکشەممە، ڕێکەوتی (6.3.2005)دا ئەنجامی داوەو لە لاپەڕە (5)دا لەژێر ناوی (ئیلنوور چەڤیک: ڕەوشی تورکمانەکانی کوردستان بە بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی دیکەی ئێراق زۆر باشە)دا بڵاوکردۆتەوە. لەو چاوپێکەوتنەدا، با بزانین چۆن ئیلنوور چاڤیک، ناڕاستەوخۆ دان بە کوردستانێتی شاری موسڵ و کەرکوک دادەنێت کاتێ کە دەڵێت: (پێموایە ڕۆژێک دادێت سنووری ئەوروپا دەگاتە کەرکوک و موسڵ، بەڵکو ڕۆژێک دادێت برا کوردەکانمان لە کوردستانی ئێراق بارودۆخی ئێراقیان بە دڵ نابێت و ئەوکاتە دەبنە پارچەیەک لە پارچە گەورەکەی خزمەکانی خۆیان).

کاتێک کە ڕۆژنامەنووسی تورک، ئیلنوور چەڤیک باسی ئەوە دەکات و هیوای ئەوە دەخوازێت کە ڕۆژێک لە ڕۆژان کوردەکانی باشووری کوردستان لە ئێراق جیاببنەوەو خەون بەوەوە دەبینێت کە لەگەڵ دەوڵەتی تورکیدا یەکبگرنەوە، پێی وایە سنووری ئەوروپا دەگاتە شارەکانی کەرکوک و موسڵ، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، چونکە ئەو باسی ئەوە دەکات ئەگەر هاتوو کوردەکان لە ئێراق جیابوونەوە و هاتنە سەر تورکیا، ئەوکاتە سنووری ئەوروپا دەگاتە شارەکانی موسڵ و کەرکوک، کەواتە ئیلنوور چەڤیک هەردوو شارەکانی موسڵ و کەرکوک بە بەشێکی کوردستان و شاری کوردیی و کوردستانیی دەزانێت، بۆیە بۆچوونەکانی خۆی بەمشێوەیە دەردەبڕێت.

رۆژنامەنووسی تورک حوسنی مەحلی، لە دیمانەیەکدا کە لە رۆژی (3.10.2006)دا لە رۆژنامەی (ئاکشام)ی تورکی بڵاوکراوەتەوەو، شنۆ هیرانی وەرگێڕاوە بۆ کوردی و لە لاپەڕە (4)ی رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (4091)، پێنجشەممە، ڕێکەوتی (5.10.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، حوسنی مەحلی دەڵێت: (تاڵەبانی و بارزانی سەرەڕای هەموو ململانێ و کێشمە کێشی نێوان خۆیان، بەڵام هیچ کاتێک ئامادەنین لە بەرامبەر (پ. ک. ک)دا ڕێوشوێنی چەکداری بگرنەبەر، ئەو دوو کەسایەتیە لە باروودۆخی ئێستایان هەموو ئاراستەی گفتوگۆکانیان سەبارەت بە موسڵ و چارەنووسی کەرکوک-ە کە بڕیارە لە کۆتایی (2007)دا یەکلابکرێتەوە. بەمەش هەرگیز نزیک (پ. ک. ک) نابنەوە، چونکە (پ. ک. ک) کارتێکی زۆر بەنرخە بۆئەوەی لە دۆزی کەرکوک و موسڵدا بەرامبەر بە تورکیا و سوریا بەکاریبهێنن، کە هەردوو وڵات هەستارییەکی زۆریان بەرامبەر بە کەرکوک و موسڵ هەیە).

ئەو بۆچوونەی رۆژنامەنووسی تورک، حوسنی مەحلی بەوەی لە لایەک هەموو هەوڵێکی هەردوو سەرکردەی کورد (تاڵەبانی و بارزانی) بە ئاراستەی موسڵ و کەرکوک دایەو، لە لایەکی تریشەوە هەستیاریێتی هەردوو دەوڵەتی داگیرکەری تورکیا و سوریا بەرامبەر بەو دوو شارە، بەڵگەیەکی ناڕاستەوخۆیە بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی هەردوو شارەکە، چونکە ئەوان دڵنیان کە هەردوو شارەکە (موسڵ و کەرکوک) دوو شاری کوردستانین و، دواتریش ئەوان نەک تەنیا هەستیارن بەرامبەر بەو دوو شارە، بەڵکو ئەوان هەستیارن بەرامبەر بە هەموو شتێکی کوردیی بگرە هەتا بە قسەکردنیش بە زمانی کوردی!

بیلال ن. شمشیر، لەو پێشەکییەی کە لە لاپەڕە (8)ی پەرتووکی (بەڵگەنامەکانی ئینگلیز لە بارەی کێشەی کوردی تورکیاوە (1924-1938) شۆڕشەکانی شێخ سەعیدی پیران، ئاگری و دەرسیم)دا، نووسیویێتی: (بەریتانیا یەکێکە لەو دەوڵەتانەی کە بە دەنگ گرفتی کوردەوە هاتووەو، ڕێکخەری ئەو بەندانەی (سێڤرە)یش بووە، کە تایبەت بوون بە کورد. ئەم وڵاتە، لەبەرئەوەی کە لەماوەی هەردوو جەنگی جیهاندا دەسەڵاتدار بووەو، فەرمانڕەوایی ئێراقی کردووە، ڕووبەڕووی کێشەی کورد بووەتەوە. هەروەها بەهۆی کێشەکانی سنووری ئێراق-تورکیاو موسڵەوە، شەڕێکی

دیبلۆماسیی لەنێوان تورکیاو بەریتانیادا هاتووەتە گۆڕێ. ناوچە کوردنیشینەکان پانتاییەکی فراوانی دەوڵەمەندی نەوتن و، بەریتانیاش بایەخ بەهەر جێیەک دەدات کە نەوتی تێدابێ).

لێرەدا ناوبردنی موسڵ وەکو ویلایەتێک یان هەرێمێکی سەربەخۆ شانبەشانی تورکیا و ئێراق لەلایەن نووسەری تورک بیلال شمشێر، بەڵگەیەکی زیندووە بەوەی کە ویلایەتی موسڵ و شاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکیان بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە، بەڵکو وەکو خاک و شار هی کورد و کوردستان بووینە. گەورەترین بەڵگەی کوردستانیی بوونی ئەو شارەیە، کاتێک کە نووسەری ناوبراو دەڵێت: (بەهۆی کێشەکانی سنووری ئێراق – تورکیاو موسڵەوە)، کەواتە ئەو موسڵ-ی لە ئێراق و تورکیا جیاکردۆتەوە، ئەویش لەبەرئەوەی نیشتمانێکی جیایە لەوان و، وڵات و خاکی کورد بووەو هیچ پەیوەندییەکی بە تورک و بە عارەبەوە نەبووە.

شوکر مستەفا، لە وتارێکدا کە لە تورکی کردوویە بە کوردی و لەژێر ناوی (کوردو کوردستان لە نیگای چەند گەڕیدەیەکی رۆژئاواییەوە) لە لاپەڕەکانی (121-158)دا لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری ئێراق – دەستەی کورد، بەرگی هەشتەم، ساڵی (1981)دا بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕەکانی (141-142)دا هاتووە: (ژان پاپتسیت تاڤێرنێی (1605-1689)، لە بەشە نووسینێکی خۆیدا کە دواتر لە ساڵی (1718)دا لە لاهای بە زمانی فەرەنسی، بەسەردێری (شەشەم سەفەری ج. ب. تاڤێرنییەوە) بڵاوکراوەتەوە. تاڤێرنێی لەم گەشتانەیدا بە سێ رێگای جوێ جوێدا لە کوردستان ئاوابووە: (رێگای یەکەم لە موسڵ-ەوە دەردەچێ، بە مەزەنە هەر لەو رێگەوەی، کە دێلاڤال پێیدا هاتوو، لە ئاوی زێ دەپەڕێتەوە، لە هەرێمی هەولێرەوە بۆ شارەزوورو، ئەنجا ئەو کاروانە شارێ بازرگانییە دەگرێ، کە لە قەسری شیرین و هەمەدان و مایدەشتەوە تا کەنگەوەر دەڕواو کوردستانی ئێران دەبڕێ).

کاتێک کە ئەو سەرچاوە تورکییە باسی ئەوە دەکات کە گەڕیدەی فەرەنسی (ژان پاپتسیت تاڤێرنێی) بە سێ رێگای جیاوازدا سەردانی کوردستانی کردووەو، یەکێک لەو رێگایانە رێگای موسڵ – هەولێر شارەزوور بەرەو رۆژهەڵاتی کوردستان بووە، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، چونکە بۆمان

دەردەکەوێت کە ئەو سەرچاوە تورکییە شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات.

ئیسماعیل بێشکچی، زاناو توێژەری کۆمەڵایەتی تورک، لە وتارێکیدا کە لەژێر ناوی (پرسی سەرەکی لە دۆزی کوردیدا) کە لە (کۆنفرانسی دۆزی کورد لە تورکیا) لە ئەستەمبۆل کە رۆژانی (11-12)ی ئاداری (2006) بەڕێوەچوو، پێشکەشیکردووەو، دوای وەرگێڕانی لە لایەن (کەتیف ئیپزدەمیر)دا، دەقی وتارەکە لە لاپەڕە (10)ی رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (3951)ی رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (24.4.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، بێشکچی دەربارەی کێشەی ویلایەتی موسڵ نووسیویێتی: (لە ئابی (1921)دا کاتێک کە بەڕیوەبەرایەتی ماندات لە ئێراق پێکدەهێنرا، یاخود ئەو کاتەی کە فەیسەڵ لە بەغدا تاجی پاشایەتی نایەسەر ئەو دەم کۆمەڵەی نەتەوەکان هەندێک رێوشوێنی دانابوو کە تێدا ئۆتۆنۆمی بۆ کورد دیاریکردبوو، بەڵام جارێکی دیکە بەریتانیای گەورە لە موسڵ، گەر بەشێوەیەکی راستتر بگوترێت لە کوردستاندا بەڕێوەبەرایەتییەکی ئۆتۆنۆمی پێک نەهێنا، سەرەڕای ئەوەی کورد داوای ئۆتۆنۆمییان کرد، لەگەڵ ئەوەی کە کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەمەی پێشنیازکردبوو، دیسانەوە بەریتانیای گەورە هەرگیز وەڵامێکی ئەرێنی بۆ ئەو داخوازییانەی کورد نەدایەوە).

ئەوەی کە زاناو توێژەری کۆمەڵایەتی تورک ئیسماعیل بێشکچی لە سەرەوەدا ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شارو ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری تورک بێشکچی ناوی موسڵ (ویلایەتی موسڵ) بە کوردستان ناودەبات، کەواتە ناوبراو ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) بە شاری کوردیی و پارچەیەک لە خاکی باشووری کوردستان دادەنێت.

ئیسماعیل بێشکچی، لە لاپەڕە (8)ی نامەیەکی خۆیدا لەژێرناوی (دفاعا عن الامة الكوردية المستعبدة)دا بۆ (یۆنسکۆ)ی ناردووە، نووسیویێتی: (ئینگلتەرە بەپەلە بەهێز رووبەڕووی داخوازییەکانی کوردەکان بووەوە لە ئازادی و سەربەخۆیی و مافەکانیان لە دامەزراندنی دەوڵەتی تایبەت بەخۆیان. هەموو هەوڵەکان بەکاردەهێنرا

لەپێناوی لکاندنی گەورەترین بەشی نەتەوەی کورد بە شانشینی ئێراقی تازە دامەزراو کە لەژێر مانداتی ئینگلیزیدا بوو. کەچی کەمالییەکان، بەتایبەت هەرێمی دەوڵەمەند بە پەترۆڵی کەرکوک و موسڵ-یان دەویست).

ئەو قسانەی کە توێژەری تورک ئیسماعیل بێشکچی کردوویەتی، بەڵگەیەکی ترە بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات بەریتانیا گەورەترین بەشی خاکی کوردستانی خستەسەر ئێراق، هەمووشمان دەزانین ئەو پارچەیەی کوردستان کە خرایەسەر ئێراق ویلایەتی موسڵ بوو، کەواتە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، خاکی کوردو کوردستانن.

سەلام ئەلعەبودی، لە بەشی سێیەمی وتارێکیدا لەژێر ناوی (کورد العراق تأريخهم .. وتهجيرهم)دا کە ناوونیشانی پەرتووکێکی (عەلی باباخان)ەو، بە مەبەستی خستنەڕووی ئەو پەرتووکە، ئەلعەبودی لە لاپەڕە (6)ی رۆژنامەی (التأخي)، ژمارە (4536)ی یەکشەممە، رێکەوتی (17.7.2005)دا بەشی سێیەمی وتارەکەی بڵاوکردۆتەوە. سەلام ئەلعەبودی، لە شرۆڤەکردنی ئەو پەرتووکەدا نووسیویێتی: (السلطان عبدالحميد: مذكراتي السياسية، 1891-1908)دا باسی ئەوە دەکات کە چۆن نەوت لە ناوچە کوردییەکان دۆزرایەوەو بووە هۆی ئەوەی کە ئیمپراتۆری ئەڵمانیا شاندێک کە پێکهاتبوو لە پسپۆرانی شوێنەوارناس، لەگەڵ خۆی بێنێت، ئەو شاندە لە راستیدا زۆرتر گرنگی بە دۆزینەوەی نەوت لە ویلایەتی موسڵ دەدا). هەروەها سوڵتان عەبدولحەمید دەڵێت: (نەوت لە ساڵی 1908دا لە ویلایەتی موسڵی کوردیی دۆزرایەوە).

ئەو بەڵگەیە هەم بەڵگەیەکی عارەبی و هەم تورکیشە، چونکە سەلام عەبودی باسی ئەوە دەکات کە نەوت لە ناوچە کوردییەکان کە ویلایەتی موسڵ-ە دۆزرایەوە، هەروەها باسی ئەوەش دەکات کە سوڵتان عەبدولحەمید نووسیویێتی نەوت لە ساڵی (1908)دا لە ویلایەتی موسڵ-ی کوردیی دۆزراوەتەوە. خۆ ئەگەر ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردیی بێت هەروەکو وایە، ئەوە بەدڵنیاییەوە هەموو شارەکانی سەر بەو ویلایەتەش لەنێویاندا شاری موسڵی مەڵبەندو پایتەختی ویلایەتەکەش، شاری کوردین و بەشێکن لە خاکی باشووری کوردستان.

کەمال کەرکوکی، ئەندامی مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستان و جێگری سەرۆکی پەرلەمانی کوردستان، کە یەکێک بوو لە ئەندامانی لیژنەی پشتیوانی لە نوێنەرانی کورد لە لیژنەی داڕشتنی دەستووری عێراقدا، بەپشبەستن بە ماڵپەڕی (پەیامنێر)، لە کۆنفرانسێکی رۆژنامەوانیدا لە تەلاری پەرلەمانی هەرێمی کوردستان رایگەیاند کە: (یەکێک لەو نەخشانەی لە بەردەستدان نەخشەیەکی ساڵی (1794)ەو تێیدا کەرکوک وەک ناوچەیەکی کوردستانی دەستنیشان کراوە، نەخشەی دووەمیش هی سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی عوسمانییە کە لەسەر ویلایەتی موسڵ بە هێڵێکی گەورە نووسراوە (کوردستان)و کەرکوکیشی تێدایە).

ئەو دوو نەخشەیەی کوردستان کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی عوسمانییەکان و، لەسەر ویلایەتی موسڵ نووسراوە کوردستان، گەورەترین و بەنرخترین بەڵگەن بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ. مادام لەسەر ویلایەتی موسڵ نووسرابێ کوردستان، کەواتە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن.

دکتۆر جەمال نەبەز، لەلاپەڕە (192)ی پەرتووکی (الامیر الکوردی-میر محمد الرواندزی- الملقب ب (میری کۆرە)داو بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (40و 51)ی پەرتووکی (تأريخ الموصل)ی نووسەری ئاشووری ئێراقی سلێمان سائغ، نووسیویێتی: (لە جیهان نامە)ی تورکی لە دانانی حاجی خەلیفەی ناسراو بە میرزا چەلەبی خاوەنی ئاشکراکردنی گومانەکان، دەڵێت: (هەروەها دانیشتوانی خودی شاری موسڵیش کوردن، ئەوان جگە لە زمانی کوردی، زمانەکانی عارەبی، تورکی و فارسی دەزانن. هەروەها لە سەرەتای سەدەی حەوتەم، کوردەکان زۆرینەی دانیشتوانی موسڵ-یان پێکدەهێنا).

ئەوەی کە حاجی خەلیفە (میرزا چەلەبی) دانیپێداناوە، بەڵگەیەکی هاشا هەڵنەگرە بۆ سەلماندنی کوردێتی و کوردستانێتی شاری موسڵ، چونکە زانای ناوبراوی تورک زۆر راشکاوانەو بە ئاشکرا ئەو لە لایەک دانیشتوانی شاری موسڵ بە کورد دادەنێت و، لە لایەکی تریشەوە باسی ئەوەی کردووە کە کوردەکان لە سەدەی حەوتەمدا زۆربەی دانیشتوانی شاری موسڵ-یان پێکهێناوە. هەروەها مێژوونووسی ناسراوی

کورد، محەمەد ئەمین زەکی، ئاماژەی بە هەمان شت کردووە کە دکتۆر جەمال نەبەز باسی کردووە. محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕە (25)ی (کورتەیەکی مێژووی کوردو کوردستان)داو بەپشتبەستنی بە بەرگی چوارەمی مێژووەکەی (فۆن هامەر)، نووسیویێتی: (فۆن هامەر لە بەرگی چوارەمی مێژووەکەیدا، سۆزێ ئەکاتە سەر مێژووی (جیهان نامە)و ئەڵێ: خەڵکی ناو شاری موسڵ-یش هەمووی کوردن و ئەمانە بێجگە لە کوردی، بە فارسی و عارەبی و تورکیش قسە ئەکەن).

جەرجیس فەتحوڵڵا، لە لاپەڕەکانی (343-344)ی پەرتووکی (وریابونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900-1925)ی چاپە کوردییەکەو لاپەڕەکانی (313-314)ی چاپە عارەبییەکەی نووسیویێتی: (ئەتاتورک دەیگوت بەریتانیای مەزن لەپشت ئەو شۆڕشەوەیەو چەک و ئازوقە بە شۆڕشگێڕان دەدا. ئەم رقە پەنگ خواردویەی لە وتارێکدا تەقیەوە کە لە بەردەم ئەندامانی ئەنجومەنی نیشتمانیی گەورەدا خوێندەوە: ئەوەی بارودۆخەکەی خراپتر ئاڵۆز کردووە ئەوەیە کە ئینگلتەرە لەپشت ئەم رووداوانەوەیە. ئینگلتەرە هەمیشە کوردەکانی بەکار دەهێنا بۆئەوەی زیان بە تورکان بگەیێنێ. لە جەنگی گشتیدا ئینگلتەرە سیخوڕەکانی خۆی (لۆرەنس)و (نۆئیل)ی نارد بۆئەوەی هانیان بدەن. شۆڕش بکەن و لەپشتەوە خەنجەر ، لە تورکیا بدەن. لە پەیماننامەی سیڤرە بەڵێنیان دانێ حکومەتێکی جیاوازیان بۆ دروست بکەن. سیخوڕەکانیان ئێستا دووبارە هاتوونەتەوە چەک بە هۆزەکان دەدەن و هانیان دەدەن. ئینگلتەرە موسڵ و نەوتەکەی دەوێ. کوردەکانیش کلیلی موسڵ و تاکە رێگان بۆ گەیشتن بە نەوتی ئێراق. بۆیە ئەم هۆیە بەکار دەهێنێ بۆئەوەی تورکیا ناچار بکا واز لە ویلایەتی موسڵ بهێنێ).

ئەو دانپێدانانەی ئەتاتورکی فاشیست بەوەی کە کوردەکان کلیلی موسڵ و تاکە رێگان بۆ گەیشتن بە نەوتی ئێراق، بەڵگەیەکی ترە بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی تەواوی ویلایەت و شاری موسڵ، چونکە ئەتاتورک باسی ئەوە دەکات کە کوردەکان کلیلی ویلایەتی موسڵ-ن، ئەمەش دەیسەلمێنی کە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە، شارو ناوچەیەکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن.

جەرجیس فەتحوڵلا، لە لاپەڕە (569)ی پەرتووکی (وریابونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900–1925)ی چاپە کوردییەکەو لاپەڕە (515)ی چاپە عارەبییەکەی نووسیوێتی: (پرسی ناوی ئێراق، پرسێکی دیکە کە هەردوو لا باسیان کرد ناوی وڵاتەکەیە ئەم خاڵە عیسمەت پاشا خستیە بەرباس و لێکۆڵینەوە کاتێ کە، گووتی: ویلایەتی موسڵ بەشێک نییە لە خاکی ئێراقی عارەبی، بەڵکو بەشێکە لە خاکی جەزیرە. لە یاداشتێکی دیکەدا دەڵێ حکومەتی بەریتانیا تاماوەییێکی زۆر نزیک ویلایەتی موسڵ-ی بە بەشێک لە ئێراق دانەنابوو، دواتر پەیماننامەی ساڵی (1916)ی ئەنگلۆ فەڕەنسی کە بە پەیماننامەی (سایکس پیکۆ) ناسراوە، موسڵ لە ئێراق جیادەکاتەوەو دەیخاتە ناو ناوچەی فەڕەنسی، هەروەها داواکارییەکانی کوردستان-یش کە لە ساڵی (1919)دا (شەریف پاشا) بە بانگهێشتی دەوڵەتانی هاوپەیمان پێشکەشی کرد، لەوێش موسڵ لە ئێراق جیاکراوەتەوە چونکە یاداشتەکە دەڵێ دانیشتوانی موسڵ هەرگیز رۆژێ لە رۆژان خۆیان بە دانیشتوان و خەڵکی ئێراق نەزانیوە).

ئەو گوتانەی سەرۆکی شاندی تورکی (عیسمەت ئینینۆ پاشا) بۆ هەردوو کۆنفرانس و کۆنگرەی لۆزان (24.7.1923)، بەڵگەیەکی بەنرخە بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانیی شارو ویلایەتی موسڵ. کاتێک کە دەڵێت: (ویلایەتی موسڵ بەشێکە لە خاکی جەزیرەو هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراقەوە نییە)، دەیسەلمێنی کە ویلایەتی موسڵ خاکی کوردو بەشێکیشە لە کوردستان، چونکە جەزیرە هەر لە کۆنەوەو تاوەکو ئێستاش هەر خاک و نیشتمانی کورد بووە. هەروەها ئەو قسانەی ئەو لە لایەک بەوەی کە بەریتانیا تا بەدواییانە ویلایەتی موسڵ-ی بە بەشێک لە ئێراق نەزانیوەو، لە لایەکی تریش پەیمانی (سایکس پیکۆ)ش موسڵ-ی لە ئێراق جیاکردۆتەوە، هەروەها تێڕوانی (شەریف پاشای خەندان) بەجیا بۆ هەریەک لە ئێراق و ویلایەتی موسڵ و، خۆ بە ئێراقی نەزانینی کوردەکانی دانیشتووی ویلایەتی موسڵ، ئەمانەش هەمووی بەڵگەی بەرپەرچدانەوەی بانگێشەکانی ئێراق و تورکیان بەوەی کە ئەو ویلایەتە (ویلایەتی موسڵ) هی ئەوان نییە، بۆیە تەنیاو تەنیا تەواوی شارو خاکی ویلایەتی موسڵ، خاکی کوردن و سەربە کوردستانن!

جەرجیس فەتحوڵڵا، لە لاپەڕەکانی (569-570)ی پەرتووکی (وریابونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900-1925)ی چاپە کوردییەکەو لاپەڕە (515)ی چاپە عارەبییەکەی نووسیوێتی: (دەبێ ئاماژە بەوە بکرێ کە ناوی نوێی ئێراق لە هەردوو ناوی ئێراقی عەجەمیو ئێراقی عارەبی وەرگیراوە کە لەسەدەی یازدەدا بەکاردەهات. یەکەمیان بە بەشێکی گەورەی ئێرانی نوێو ویلایەتی موسڵ دەگووترا. بێسوود نییە ئەگەر ئاماژە بە پەخشی بەڕێوەبەرێتی تاپۆی تورکی بکەین بە بەرواری (5ی سەفەری 1310ی کۆچی) کە دەکاتە رێکەوتی (16.10.1908)، کە بەڕوونی دەڵێ (شارەزوور) لە قەزاکانی کەرکوک، رانیە، هەولێر، رەواندوز، کۆییو کفری پێکدێ و هەر هەمووشیان لە ویلایەتی موسڵ-دان).

بەگوێرەی ئەو نامیلکەیەی بەڕێوەبەرایەتی تاپۆی تورکی ویلایەتی شارەزوور سەر بە ویلایەتی موسڵ-ە، هەروەکو مێژوونووسی ناوداری کورد جەرجیس فەتحوڵڵا بۆمانی روونکردەوە ویلایەتی موسڵ پارچەیەکی ئێراقی عەجەمی بووە، شتێکی ئاشکەراشەو باش دەیزانین کە ئێراقی عەجەمی کوردستان بووەو هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراقی عارەبییەوە نەبووە، کەواتە تەواوی خاکی ویلایەتی موسڵ بەگشت شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، شارو خاکی کوردن و سەربە باشووری کوردستانن.

جەرجیس فەتحوڵڵا، جەرجیس فەتحوڵڵا، لە لاپەڕە (578)ی پەرتووکی (وریابونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900-1925)ی چاپە کوردییەکەو لاپەڕە (523)ی چاپە عارەبییەکەی نووسیوێتی: (یەکەم ساڵنامەکانی ئیمپراتۆری عوسمانی (1700) هەمان دابەشبوونی سەرەکی تێدایە - لەوێدا هەرێمی (ایالە)ی دیاربەکر دابەش بووە بەسەر پارێزگاکانی (دیاربەکر، موسڵ و ئورفە)و هەرێمی (ایالە)ی (ئێراقی عارەبی)ش دابەش بووە بەسەر پارێزگاکانی: بەغداو بەسرا).

بەگوێرەی ساڵنامەی تورکی عوسمانی پارێزگای موسڵ لەساڵی (1700)دا سەربە هەرێمی ئامەد (دیاربەکر) بووەو، ئێراقی عارەبیش لەوکاتیدا لە پارێزگاکانی (بەغداو بەسرا) پێکدەهات، کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووەو، هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە، لەبەرئەوەی ئەو شارە لە لایەک سەربە ویلایەتێکی کوردیی بووەو، لەلاکەی

تریشەوە سالنامەی عوسمانی تەنها پارێزگاکانی بەغداو بەسرا بە ئێراقی عارەبی هەژمار دەکات و، باسی شاری موسڵ یاخود ویلایەتی موسڵی نەکردووە وەکو بەشێک لە ئێراق!

جەرجیس فەتحوڵلا، جەرجیس فەتحوڵلا، لە لاپەڕە (615)ی پەرتووکی (وریابونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900–1925)ی چاپە کوردییەکەو لاپەڕە (555)ی چاپە عارەبییەکەی نووسیویێتی: (هەتا حکومەتی تورکیش لەو یاداشتنامەیەی کە پێشکەشی کۆمەڵەی نەتەوەکانی کرد دەڵێت: دانیشتوانی موسڵ قەت خۆیان بە عارەب نەزانیوە یان بە بەشێ لە ئێراق. زۆربەی دانیشتوانی شاری موسڵ کوردو تورکن، دواتر دەڵێت زۆربەی هەرە زۆریان بە رەچەڵەک تورکن، ئەمەش گومانی تێدا نییەو هەموو کەسێکیش لەوێ تورکی دەزانێ).

بەگوێرەی ئەو یاداشتنامەیەی کە حکومەتی تورکی بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکانی بەرزکردۆتەوە، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە سەرەتا حکومەتی تورکی دانیپێدادەنێت کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی شاری موسڵ کوردو تورکن. هیچ متمانەیەک بە سەرژمێرە تورکییەکان ناکرێت، چونکە سەیرکەن ئارشاک سافراستیان لە لاپەڕە (139–140)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان)دا چۆن باسی سەرژمێرەکانی تورکان دەکات: (تا ئێستا سەرژمێرییەکی راست و رێکوپێک لە تورکیادا نەکراوە. گابرێیل ئەفەندی ئۆرۆدۆنکیان، کە بەدرێژی چل ساڵ راوێژکارێکی یاسایی دڵسۆزی دەرگای بڵند (باب العالي) هەروەها سەناتۆرو وەزیری دەرەوەش بووە، سالانی (1912–1913) بۆی گێڕامەوە کە لە سالانی پێش (1914)دا تورکەکان سەرژمێری گشتی دانیشتوانیان بەمجۆرە کرد: (25%)ی ژمارە گشتییەکەیان دەخستە سەر ژمارەی تورکەکانو (25%)یان لە ژمارەی هەموو رەگەزو نەتەوەکانی تری دانیشتووی ئیمپراتۆریەت دادەشکاند. کە بیرو بۆچوونیم دەربارەی یەکەم سەرژمێریی کە لە ساڵی (1927)دا دوای هاتنە سەرکاری رژێمی کۆماری کرا پرسی وتی: تورکەکان لەنێوان (1911–1923)دا ئەوەندەیان لێ فەوتا، ئەمجارە کە سەرژمێرییان کرد (50%)یان خستە سەر ژمارەی تورکەکان و (50%)یان لە ژمارەی نەتەوەکانی تر داشکاند). ئاخر ئەگەر سەرژمێرەکانی تورک بەمشێوەیە بێت، چۆن دەبنە جێگای باوەڕی خەڵک، هەرچەندە

دڵنیاشم له وڵاتانی عارەبی و ئێرانیش هەمان شت دەکرێ لەدژی نەتەوەکانی تر وە بەتایبەت لەدژی کورد. بۆ زیاتر پشت راستکردنەوەی قسەکان و بۆچوونەکانی گابرێیل ئەفەندی ئۆرۆدۆنکیان، سەبارەت بە دەستکاریکردنی ئەنجامی سەرژمێریەکانی دەوڵەتانی داگیرکەری کوردستان، پەنا دەبەینەبەر نووسەری ئەڵمانی، فۆشلەر هاوکە گی. (.Fochler Hauke G)ی کە لە پەرتووکی (کوردەکان، گەلێکی بێ دەوڵەت)دا نووسیویێتی: (ئەو دەوڵەتانەی کوردستانیان بەسەردا دابەشکراوە، یا بە هەرەمەکیی ژمارەی کورد دەقرسێنن، یا بە جۆرەها تەڵەکەو فێڵ ژمارەیەکی زۆر دوور لە راستیی پێش چاو دەخەن – دکتۆر جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، ل241).

نەوزاد عەلی ئەحمەد، لە لاپەڕە (35)ی پەرتووکی (کێشەی ویلایەتی موسڵ لە دوو رۆژنامەی سلێمانیدا)، دەڵێت: (عەبدولحەمید لە وتارێکدا بەناونیشانی (کورد و تورک هەرگیز پێکەوە ناژین) کە لە ژمارە -17-ی رۆژنامەی (ژیانەوە)، لاپەڕە (2)دا دەنووسێت: فائیق سەبری کە خۆی تورکەو رێگا پێدراوە لە خانەی هونەری سۆربۆن‌و یەکێکە لە پیشەگەرانی تایبەت بە زانستی نەتەوەکان و جوگرافیا لە پەرتووکێکدا لە باسی ویلایەتی موسڵ دا وەها باس ئەکات: دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ بەشێوەیەکی گشتی و زۆربەی هەرە زۆری سەربە میللەتی کوردە، ئەم میللەتە جەسورە هەردەم بەرامبەر بە حکومەت لە شەڕو شۆڕدابووینە).
بەگوێرەی پەرتووکەکەی فائیق سەبری تورک، شارو ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە خاکی کوردو بەشێکن لە باشووری کوردستان، چونکە هەروەکو ئەو نووسەرە تورکە باسی دەکات زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن، سەرەڕای هەموو هەوڵێکی بەعارەبکردنی ئەو ویلایەتە بەتایبەتی شارەکانی موسڵ و کەرکوک و ناوچەکانی دەوروپشتی ئەو دوو پارێزگایە.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (26)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژوویيدا)، نووسیویێتی: (بەپێی هەندێ سەرچاوە – ئەو رێککەوتننامە نهێنیەی لەئەیلولی (1919)دا لەنێوان بەریتانیاو حکومەتی ئەستەنبۆل بەسترا دەیگوت: (تورک دژی دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ نیین.. کە وەک

دەوڵەتێکی دابڕ بۆ موسڵ پێویستە). هەروەها دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (15)ی پەرتووکی (کوردستان لەسەردەمی ئاشتیدا)و بەپشتبەستنی بە پەرتووکی (میسۆپۆتامیا لەنێوان 1917-1920)ی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە ئێراق (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن)، ئاماژە بە سێر هێنری هوارد دەدات کە نووسیوێتی: (لە پەیمانێکی نهێنیدا، ئەگەری ئەوە لە ئارادابوو، کە لەنێوان ئینگلتەرەو میری ئەستەنبوڵدا واژۆ بکرێ لە (12ی ئەیلولی 1919)دا، وا رێکەوتن، کە تورکیا بەرهەڵستی دروستکردنی کوردستانێکی سەربەخۆ نەکات، کە وەک دەوڵەتێکی جیاکەرەوەی ویلایەتی موسڵ دابمەزرێت).

بەگوێرەی ئەو نووسینانەی دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکرو سێر هێنری هوارد، بۆمان دەردەکەوێت کە حکومەتی تورک نەک دژی پێکهێنانی کوردستانێکی سەربەخۆ نەبووە، بەڵکو پێیان وابووە دامەزراندنی دەوڵەتێکی دابڕ بۆ موسڵ پێویستیشە. بێگومان تورکیاو بەریتانیا ئەگەر دڵنیا نەبن تەواوی خاکی ویلایەتی موسڵ بە شارو پارێزگای موسڵ-یشەوە، خاک و نیشتمانی کوردن، هەرگیز قایل نەدەبوون بەوەی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لەسەر تەواوی خاکی ویلایەتی موسڵ واتە (باشووری کوردستان) بۆ کورد دامەزرێت. لەبەرئەوەی ئەو دەوڵەتە سەربەخۆییەی کە تورکیاو بەریتانیا دژی دامەزراندنی نەبوون بەگوێرەی رێکەوتنەکەی نێوانیان، تەواوی خاکی ویلایەتی موسڵی دەگرتەوە بە شاری موسڵ-یشەوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەوانیش پێیانوایە شاری موسڵ و تەواوی خاکی ویلایەتەکە بەشێکە لە نیشتمانی کوردو سەربە خاکی کوردستان. هەروەها هەریەک لە سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕەکانی (106-107)ی پەرتووکی (هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە)و، مەحمودی مەلا عززەت، لە لاپەڕەکانی (156-157)ی پەرتووکی (حکومەتی کوردستان لەناو مەتەڵی سیاسەتی بەریتانیادا)، نووسیوێتی: (وینستۆن چەرچڵ، وەزیری کۆلۆنییەکانی بەریتانی بە بروسکەی ژمارە (201)ی رێکەوتی (21.6.1921)دا، وەڵامی (سێر پێرس زەکەریا کۆکس)ی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدای بەگوێرەی بەڵگەنامەی ژمارە (F.O, 371, 6346)دا داوەتەوە، کە لە بروسکەی ژمارە (196)ی رێکەوتی (24.6.1921)دا، بۆی نووسیوە: (لە بیرو مێشکمدا وێنەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی دابڕ (حاجز) هەیە لەنێوان تورکیاو عارەبی میسۆپۆتامیادا کە لە رەگەزی ناعارەب

(کوردی) پێکدێت). بەهەمان شێوەش رۆبەرت ئۆلسۆن، لە لاپەڕە (103)ی پەرتووکی (راپەڕینی شێخ سەعیدی پیران)دا، سەبارەت بە هەڵوێستی ئینگلیزو تورکەکان لەمەڕ دامەزراندنی دەوڵەتێکی دابڕی سەربەخۆو تایبەت بە کورد لە باشووری کوردستاندا، نووسیوێتی: (وینستۆن چەرچڵ، وەزیری کۆلۆنییەکانی بەریتانی لەڕێکەوتی (13.6.1921)دا بۆ سێر پێرسی کۆکسی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدای نووسی، کە ئەو (چەرچڵ) هێشتا لەگەڵ پرسی دامەزراندنی وڵاتێکی ناوبڕە (بۆ کورد)، هەروەک لە قاهیرە پێشبینی بۆ کرابوو کە عارەب و تورک لەیەک جیاکاتەوە. هەروەها نووسیبووی: لەو باوەڕەدام کە ئێمە نابێ بەهۆی گوشاری عارەبەکان یان لەبەر هەر هۆیەکی دیکە لەم سیاسەتە لادەین). بەگوێرەی نووسینەکەی چەرچڵ بۆ کۆکس بۆمان ساغ دەبێتەوە کە هەم ئەوو هەم کۆنگرەی قاهیرەش، باوەڕیان بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ هەبووە لەتەواوی ویلایەتی موسڵ.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (140)ی پەرتووکی (دراسة سیاسیة حول إحتلال وتقسیم کوردستان)دا، باسی ئەوە دەکات لە کۆبوونەوەکەی مانگی حوزەیرانی ساڵی (1926)ی نێوان ئێراق و تورکیاو بەریتانیادا، بڕیاردرا کوردستان دابەش بکرێت سەرەڕای ئەوەی کە تورکیا بە بەشێکی خۆی دادەنا، بەڵام دوای دۆڕاندنی ئەو پارچەیە، تورکیا دەیگوت: (ئەو قوربانیەمان (رازیبوون بەداگیرکردن و دابەشکردنی ویلایەتی موسڵ لەلایەن عارەب و ئینگلیز) بەرامبەر بە دۆستایەتی لەگەڵ ئینگلیزو ئاشتی لەگەڵ ئێراقدا).

کاتێک کە حکومەتی تورکیا باسی ئەوە دەکات کە رازیبوونی ئەوان بەداگیرکردنو دابەشکردنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەلایەن ئینگلیزو عارەب، لەبەرامبەر بە دۆستایەتی لەگەڵ یەکەمیان و ئاشتی لەگەڵ دووەمیاندا بوو، بەڵگەیە بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شارو ویلایەتی موسڵ، چونکە تورکیا باسی داگیرکردن و دابەشکردنی ئەو ویلایەتە دەکات لەلایەن ئینگلیزو عارەبەوە، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ نەهی عارەب و نەهی ئینگلیزەکان بووە، هەروەها دەشزانین کە تورکەکانیش خاوەنی ئەو ویلایەتە نین، بەڵکو ئەوان لەساڵی

(1516)دا داگیریان کردووه، بۆیه خاکی ویلایەتی موسڵ هی کوردەو سەربە باشووری کوردستانه.

سەلام ناوخۆش، له لاپەڕه (112)ی پەرتووکی (دراسة سياسية حول إحتلال وتقسيم كوردستان)دا، نووسیویێتی: (لەبەڵگەنامەیەکی عوسمانی ساڵانی (1539-1540)دا سنووری ویلایەتی موسڵی بەمشێوەیە دیاریکردووه: له باکوور ویلایەتی دیاربەکر، له خۆرهەڵات ویلایەتی شارەزور، له باشوور ویلایەتی بەغداو له خۆرئاوا ویلایەتی ریقە).

بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامە عوسمانیەی ناوەڕاستی سەدەی شازدەهەم، شاری موسڵ وەکو شارێکی سەربە ویلایەتی موسڵ و پایتەختی ئەو ویلایەتە، بۆمان دەردەکەوێت هیچ پەیوەندییەکی بەعارەب و بە ئێراقەوە نەبووه، چونکە ئەو بەڵگەنامە عوسمانییە ویلایەتی بەغدا بە سنووری باشووری ویلایەتی موسڵ دەستنیشان دەکات، کەواتە موسڵ و بەغدا دوو ویلایەت و دوو خاکی لەیەک جیا بووینە، هەروەها پێشتریش باسی ئەوەمان کردووه کە عوسمانییەکان لەساڵی (1516)دا ویلایەتی موسڵ-یان داگیرکرد کە ویلایەتێکی کوردی و سەر بە کوردستان بوو، ئەوکاتیش باشووری کوردستان لە هەردوو ویلایەتی شارەزوورو موسڵ پێکدەهات. بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ، شارو خاکی باشووری کوردستانن.

مام جەلال حوسامەدین نوروڵڵا تاڵەبانی، سەرۆک کۆماری ئێستای ئێراق و سکرتێری گشتیی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، له لاپەڕە (1)ی ئەو پێشەکیەی کە بۆ وەرگێڕدراوە کوردییەکەی پەرتووکی (کێشەی ویلایەتی موسڵ) لە وەرگێڕانی مامۆستا محەمەد شاکەلی نووسیوە، دەڵێت: (کێشەی موسڵ لەجەوهەردا کێشەی کوردستانی باشوور بوو، کە پێشتر ویلایەتەکەی موسڵ ناوی ویلایەتی شارەزوور بوو، پایتەختەکەشی شاری کەرکوک بوو. ئەو ویلایەتەی شارەزوورەش لەلایەن دەوڵەتی عوسمانلیەوە بە کوردستان دادەنرا بەشایەدی هەموو مێژوو نووسەکانی عوسمانلی و ئەنسکلۆپیدیاکەی عوسمانلی کە بە (قاموسی الاعلام) ناونرابوو).

بـەگوێرەی قسـەکانی مـام جـەلال، بـەوەی کـە نـاوی پێشـووی ویلایـەتی موسـڵ ویلایەتی شارەزوور بووە، ویلایەتی شارەزووریش بەپێی ئەنسکلۆپیدیای *عوسمانی* و مێژوونووسـە عوسـمانییەکان بـە کوردسـتان نـاوبردراوە، کەواتـە شـاری موسـڵ وەکو پایتەختی ویلایەتەکە، شارێکی تەواو کوردی و سەربە باشووری کوردستانە. بۆیـە ئـەو دانپێدانانـەی مێژوونـووس و ئینسـکلۆپیدیای عوسـمانی، دەکرێـت وەکـو بەڵگەیەکی بایەخدار بەکاربهێنرێت بۆ سـەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتەکە.

پرۆفیسۆر دکتۆر خـەلیل ئیسماعیل محەمـەد، لـە لاپـەڕە (152)ی پـەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فی التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپـەڕە (24)ی پـەرتووکی (تقريـر عصـبة الامـم (مسـألة الحـدود بـين التركيـا والعـراق لسـنة 1925)و لاپــەڕە (76)ی پــەرتووکی (مشــكلة الموصــل)ی دکتــۆر فــازل حوســێن، بۆچوونی تورکەکان لەسەر ویلایەتی موسڵ بەمشێوەیە دەردەبڕێ: (عیسـمەت پاشـا ئەوەی روونکردەوە کە ویلایەتی موسڵ تا ئەم دواییەش هـەرگیز بەشـێک نـەبووە لـە ئێراق، بەڵکو سەربە جـەزیرە بـووە، هـەروەها پشـتی بـە دەقی پەیماننامـەی (سـایکس پیکۆ) بەست، لەگەڵ داواکارییە تایبەتییـەکانی کوردسـتان لەلایـەن (شـەریف پاشـا) لـە سـاڵی (1919)دا کـە پێشـکەش بـە سـوێندخۆرەکان کـراو ئەوکاتـە ویلایـەتی موسـڵ جیابوو لە ئێراق، دیسان بەپشتبەستنی بە ئینسکلۆپیدیاکانی بەریتانی و فەرەنسی کە تیایاندا هاتووە ویلایەتی موسڵ جیابووە لە ئێراق).

بۆچـوونی تورکـەکانو (عیسـمەت پاشـا)ی سـەرۆک شـاندی تـورکی بـۆ هـەردوو کۆنفرانسو کۆنگرەی لۆزان لـە (24.7.1923)دا لـە سویسـرا، بـەوەی کـە ویلایـەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراقەوە نەبووەو بەشێک بووە لە ویلایەتی جـەزیرە کـە ویلایـەتێکی کـوردی بـووە، هـەروەها پەیماننامـەی (سـایکس پیکـۆ)ش کـە وەکـو دوو خاک و دوو نیشتمانی جیا سەیری موسڵ و ئێراقی کردووە، لەگەڵ ئاماژەکردنیشـی بـە ئینسـکلۆپیدیاکانی بـەریتانی و فەرەنسـی، بەڵگـەی دەگمـەن و بـەنرخی سـەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شارو ویلایەتی موسڵ-ن.

دکتۆرو پرۆفیسۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (154)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات في التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (27-28)ی پەرتووکی (تقرير عصبة الامم مسألة الحدود بين التركيا والعراق لسنة 1925)دا دەنووسێت: (بەگوێرەی زۆر نەخشەی جوگرافی مێژوویی، کوردستان بریتییە لە بەشی رۆژهەڵاتی رووباری دیجلە تاوەکو دەگاتە رێگای کرماشان، بەڵام ناوچەکانی باشوور بە ئێراق ناودەبردرێن، هەروەها ئەتڵەسێکی مێژوویی دەوڵەتی عوسمانی کە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (1913)، ئێراقی بە حکومەتەکانی ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا دیاریکردووە).

بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی ئەتڵەسە مێژووییەکەی دەوڵەتی عوسمانی، کە لەساڵی (1913)دا دەرچووە، دەیسەلمێنێ کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە، لە لایەک نیشتمانی کوردو خاکی کوردستان بووە، لە لایەکی تریش هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە. بەڵکو ئێراقی عارەبی ئەوکاتی لە هەردوو ویلایەتەکانی بەغدای سوننەو بەسرای شیعە پێکدەهات.

نەجم عومەر سورچی، سەرۆکی پارتی پارێزگارانی کوردستان لە لاپەڕەکانی (31+38)ی پەرتووکی (مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000)دا، دوو نەخشەی ویلایەتی موسڵ-ی بڵاوکردۆتەوە، کە لەلایەن عوسمانییەکانەوە کێشراون و شارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی دەگرنە خۆ).

بەگوێرەی ئەو دوو نەخشەیەی، کە کاتی خۆی لەلایەن عوسمانییەکانەوە کێشراون و، لەلایەن نووسەر نەجم عومەر سورچی بڵاوکراونەتەوە، بەڵگەن بۆئەوەی کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی ئەو شارانەی کە لەسەرەوەدا ناویان هاتووە، شارو خاکی کوردن و سەربە کوردستانن. هەروەها ویلایەتی موسڵ هەر باشووری کوردستانە، بەتایبەت کە تورکەکان خۆیان لەسەر نەخشەی ویلایەتی موسڵ نووسیویانە کوردستان. نەخشەکان لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراون.

دکتۆر جەبار قادر، هەڵگری بڕوانامەی دکتۆرا لە مێژوودا، لە وتارێکی خۆیدا بە زمانی عەرەبی لەژێر ناوی (السياسات الحكومية بحق الكورد في كركوك خلال العهد

الملكي 1921–1958)، کە لە لاپەڕەکانی (185–216)ی ژمارە (14)ی گۆڤاری کەرکوک بڵاوکراوەتەوەو، لە لاپەڕە (194)دا، نووسیویێتی: (مستەفا کەمال، لە یەکەم سەردانی خۆیدا بۆ ئەنقەرە لە (31.12.1919)دا، جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە: سنووری تورکیا هەموو ئەو خاکانە دەگرێتەوە کە بەڕاستی لەژێر دەستی هێزەکانماندا بوون تا رۆژی ئاگربەست، ئەو سنوورەش لە خاڵی کەنار دەریای باشووری کەنداوی ئەسکەندەرۆنەوە دەست پێدەکات و، بە ئەنتاکیەداو دواتریش بە حەلەب و بەهۆی هێڵی ئاسنی قتمەوەو تا دەگاتە کەناری رووباری فورات و باشووری جەرابلس، لێرەوە بە ئاراستەی باشووردا دەڕوات بەرەو دێرەزوورو پاشان روودەکاتە لای خۆرهەڵات و دێتەوە ناو خاکەکانمان لە موسڵ، کەرکوک و سلێمانی. ئەو سنوورانە بەکردەوە لەلایەن هێزە چەکدارەکانی خۆمانەوە ناپارێزرێن، بەڵکو ئەو ناوچانە بریتین لە خاکی خۆمان کە تورک و کورد تێیدا نیشتەجێن. هەروەها لە باشووری ئەو هێڵەدا برایانی هاوئاییینمان کە بە عارەبی دەدوێن نیشتەجێن. ئێمە تەواوی ئەو خاکانەی کە دەکەونە نێو ئەو سنوورە بە خاکی خۆمانی دەزانین و، ناکرێت هیچ بەشێکی لێ داببڕدرێت یان جیا بکرێتەوە).

ئەو سنوورەی کە کەمال ئەتاتورکی فاشی و شۆڤینی وەکو سنووری وڵاتەکەی خۆی دەستنیشانی کردووە، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و کەرکوک، چونکە ئەو باسی ئەوە دەکات کە شارەکانی موسڵ، کەرکوک و سلێمانی خاکی ئەوانە چونکە کوردو تورکی تێدا دەژیت، بەڵام باسی عارەبی نەکردووە، چونکە عارەب خاوەنی ئەو خاکە نەبووە کە ناوی ویلایەتی موسڵ بووە، بەڵکو عارەب هەروەکو کەمال ئەتاتورک باسی دەکات لە باشووری ئەو سنوورەدا واتە باشووری سنووری ویلایەتی موسڵدا دەژین، ئەمەش بۆمان روونەکاتەوە کە عارەب و ئێراق هیچ پەیوەندییەکیان بەسەر شارو تەواوی ویلایەتی موسڵدا نەبووە.

خەسرەو گۆران، بەرپرسی لقی (14)ی پارتی دیموکراتی کوردستان و جێگری پارێزگای موسڵ، لە لاپەڕە (12)ی پەرتووکی (کورد لە پارێزگای موسڵ)داو، بەپشتبەستینی بە سەرچاوەیەکی عارەبی کە لەلایەن زانکۆی موسڵ بەناوی (موسوعة الموصل الحضارية المجلد 4، الموصل 1922)دا دەرچووەو، نەخشەیەکی

ویلایەتی موسڵ-ی بڵاوکردۆتەوە، ئەم نەخشەیە دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی سەردەمی عوسمانی و لە ساڵنامەی ویلایەتی موسڵ ساڵی (1912) وەرگیراوە، شارەکانی: (موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و دهۆک)، ئەو ویلایەتە واتە ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) پێکدێنن). نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

ساڵنامەی موسڵ، کە رۆژنامەی فەرمی ویلایەتی موسڵ بووەو لەلایەن عوسمانیەکانەوە دەردەچوو، گشت فەرمان، زانیاری‌و رووداوی گرنگی ویلایەتەکەی تۆمار دەکردو لە چەشنی (الوقائع العراقية)دا بووە، ژمارەی ساڵی (1912)ی ساڵنامەی موسڵ کە نەخشەی ویلایەتی موسڵ-ی بڵاوکردۆتەوە، پێمان رادەگەیەنێت کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی تەواو سەربەخۆ بووەو هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و ویلایەتی بەغداوە نەبووە (ئەوکات دەوڵەتی ئێراق بوونی نەبووە). هەروەها شاری موسڵ-یش وەکو شارەکانی تری باشووری کوردستان لە سنووری ویلایەتی موسڵ-ی ژێردەستی عوسمانی بووەو، شاری دیالە-ش کە شارێکی سەربە باشووری کوردستانە لەژێر دەسەڵات‌و سنووری ویلایەتی بەغدای عارەب بووە، چونکە لەلایەن عارەبەوە داگیرکرابوو. سەربەخۆیی و جیایی ویلایەتی موسڵ لە ئێراقی عارەبی (هەردوو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا)، دەیسەلمێنێ کە ئەو ویلایەتە بەتەواوی شارەکانییەوە لەنێویاندا شاری موسڵ-ش خاکی کوردەو سەربە باشووری کوردستانە.

دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، مامۆستای یارمەتیدەر لە بەشی جوگرافیای کۆلیژی ئادابی زانکۆی بەغداو، دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، مامۆستا لە بەشی جوگرافیای زانستە مرۆییەکانی زانکۆی سلێمانی، لە وتارێکی هاوبەشیاندا لەژێر ناوی (مؤتمر لوزان مؤتمر تقسيم كوردستان دراسة جيوبولتيكية)دا کە لە ژمارە (1)ی گۆڤاری (سردم العربي)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویانە: (عیسمەت ئینینۆ، سەرۆکی شاندی تورکی بۆ کۆنگرەی لۆزانی ساڵی (1923)، ئاماژەی بەوەکرد کە تورکیا هەرگیز ناتوانێت دەست هەڵگرێ لە ویلایەتی موسڵ بۆ هیچ وڵاتێکی تر، لەبەر هۆکارە ئەتنۆگرافییەکان، رامیارییەکان، مێژووییەکان، جوگرافییەکان، ئابوورییەکان‌و سەربازییەکان. هۆکارە ئەتنۆگرافییەکان: بەگوێرەی دوا سەرژمێری تورکی کۆی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ دەگاتە (503.000) کەس، لەگەڵ (17.000) کۆچەری

عەرەب، کوردو تورکمان، بەمشێوەیە: ژمارەی کورد = 62.000 سلێمانی + 97.000 کەرکوک (کەرکوک + هەولێر) + 104.000 موسڵ (نەینەوا+دهۆک)+18.000 ئێزیدی = 281.000 کەس ژمارەی تێکڕای کورد لە ویلایەتی موسڵ، بەرامبەر بە 43.210 عەرەب لە سنجەقەکانی موسڵ 28.000 + کەرکوک 8.000+ سلێمانی 7.210).

هەروەها لە هۆکارە جوگرافی و ئابوورییەکاندا، عیسمەت ئینینۆ دەڵێت: (بەگوێرەی راستییە جوگرافییەکان (تۆبۆگرافی و ئاووهەوا)، سنووری جیاکەرەوەی نێوان ئەنادۆڵ و ئێراق درێژ دەبێتەوە شانبەشانی چیاکانی حەمرین – چیای مەکحول – دۆڵی سەرسار – چیای شەنگال. بەرەو باکووری ئەو هێڵە، ویلایەتی موسڵ لە رووی جوگرافییەوە زۆر لە ئەنادۆڵ دەچێت. ویلایەتی موسڵ هەرگیز بەشێک نەبووە لەوەی کە بە ئێراقی عارەبی ناسراوە، بەڵکو بەشێک بووە لە وڵاتی جەزیرە. لە رووی جوگرافی و مێژووییشەوە دەکەوێتە دەرەوەی سنووری ئێراق. هەروەها بەشێکیش نییە لە ئاووهەوای ئێراق، بەگوێرەی ئەوەی کە دارخورما ناڕوێت لە باکووری هێڵی کفری – تکریت، کەواتە مەرزی جوگرافی کە ئانادۆڵ لەلای باکوورەوە لە ئێراق جیادەکاتەوە ئەوە هێڵی چیای حەمرین – چیای مەکحول – چیای شەنگالە، وە باکووری ئەوێ ویلایەتی موسڵ–ە کە هەمان تایبەتمەندی کەش و جوگرافی ئەنادۆڵی هەیە، بەڵام بەغدا جیاوازە لە رووی ئەو تایبەتمەندییانەوە لە موسڵ و ئەنادۆڵ).

عیسمەت ئینینۆ، لە درێژەی قسەکانیدا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە: (چیاکانی حەمرین – مەکحول – دۆڵی سەرسار – چیای شەنگال، مەرزی جیاکەرەوەی نێوان ئەنادۆڵ و ئێراق، لەبەرئەوەی دوور لە هەموو رەچاوکردنێکی ئەتنۆگرافی، جوگرافی، ئابووری و رامیاری، هێڵێکی جیاکەرەوە دروست دەکەن لەنێوان ئەو دوو ناوچەیەدا کە لە رووی سرووشتەوە لێک جیاوازن. ئەو هێڵەیەی کە ئێمە پێشنیاری دەکەین (چیاکانی حەمرین) بریتین لە زنجیرەی چیایی، هەروەها جیاکەرەوەیەکی سروشتی نێوان تورکیاو ئێراقە و، هێڵێکی ستراتیجی نێوان هەردوو وڵاتە).

ئەو هۆکارانەی کە عیسمەت ئینینۆ بۆ جیاکردنەوەی ویلایەتی موسڵ لە ئێراقی عارەبییەوە باسی کردوون، دەریدەخات کە ویلایەتی موسڵ یاخود باشووری کوردستان لەبەر هۆکارە ئەتنۆگرافی، رامیاری، مێژوویی، جوگرافی، ئابووری و

سەربازییەکان لەیەک جیان لەگەڵ ئێراقی عارەبی، هەروەها ئینینۆ چیاکانی حەمرین، مەکحول، دۆڵی سەرسار، چیای شەنگال بە سنووری جیاکەرەوەی نێوان ویلایەتی موسڵ و ویلایەتی بەغدا (ئێراق) دادەنێت، کە زنجیرە چیاکانی حەمرینیش لە نزیکترین شوێن بۆ شاری موسڵ کە شارۆچکەی (فەتحە)یە نزیکەی (110) کیلۆمەترێک دەکەوێتە باشووری شاری موسڵ. کەواتە ویلایەتی موسڵ نە بەشێک بووە لە ئێراق هەروەها نە هیچ پەیوەندییەکیشی بەو دەوڵەتە عارەبییەوە هەبووە، بەتایبەت کە شاری موسڵ ئەوەندە دووربێت لەو شوێنەی کە سنووری خاکی ئێراق لەلای باکوورەوە کۆتایی پێدێت و بکەوێتە باکووری ئەو هێڵەی کە سنووری هەردوو ویلایەتەکە لە یەکتر جیادەکاتەوە، بۆیە ئەوەش دەبێتە بەڵگەیەک بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری ویلایەتی موسڵ.

ئاسۆ گەرمیانی، لە لاپەڕەکانی (48)ی پەرتووکی (دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان سیستمێکی فیدرالی؟)دا دەنووسێت: (سەرۆکی دەستەی نوێنەری عوسمانییەکان، (عیسمەت ئینینۆ) کەوتە تەڵەکەبازی و درۆو دەلەسەی ئەوەی کە ئینگلیز بەو وتەیە قایل بکات، کە وتوویەتی: سەرۆکی دەستەی نوێنەرانی ئینگلیز لۆرد کورزۆن دەڵێ: کورد نەتەوەیەکی ترن و نایانەوێ لەگەڵ تورکداو لەناو دەوڵەتێکدا بژین). ئەمە راست نییە کە سەدان ساڵە تورک و کورد پێکەوە دەژین. ئێمە لە رووی نەژادو خوو و رەوشت و ئایینەوە یەکین. کوردی هەرێمی موسڵ-یش نایانەوێ لە کوردی هەرێمەکانی تریان جیا ببنەوە. لەبەر ئەوە دەبێ موسڵ-یش لەناو سنووری تورکیادا بێ).

بەگوێرەی قسەکانی نوێنەری تورکیا بۆ کۆنگرەی لۆزان (عیسمەت ئینینۆ)، بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو ویلایەتی موسڵ، بە ویلایەتێکی کوردیی دەزانێت، کە دەڵێت کوردی هەرێمی موسڵ دەیانەوێت لەگەڵ کوردی هەرێمەکانی تر بژین، بۆیە دەبێت موسڵ بدرێتە تورکیا. ئەمانەش دەیسەلمێنن کە تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ، شاری کوردین و سەربە باشووری کوردستانن بە شاری موسڵ-ەوە.

عومەر محەمەد محەمەد کەریم، لە لاپەڕە (263)ی پەرتووکی (القضية الكوردية في الصـراع البريطـاني – العراقـي 1918-1932م)داو، بەپشتبەسـتنی بـە لاپـەڕە (7)ی ڕۆژنامــەی (التــأخي) برایــەتی، ژمــارە (2992)ی (16.12.1999)دا، نووســیویێتی: (مستەفا کـەمال ئـەتاتورک، لـە وتارێکیدا دەربـارەی ویلایـەتی موسـڵ گوتوویـەتی: (ئامانجی یەکەم و سەرەکیمانە کە سنووری باشـووورمان دەستنیشـان بکـەین کە لـە باشـــووری ئەســـکەندەرۆنەوە دەســـت پێـــدەکات و ڕووەو خۆرهـــەڵات دەڕوات، بەمشـێوەیە سـنووری وڵاتەکـەمان موسـڵ، سـلێمانی و کـەرکوک دەگرێتـە خـۆی). هەروەها عومـەر محەمـەد، لەهـەمان لاپـەڕەی سـەرچاوەی نـاوبراو بەپشتبەستنی بـە لاپەڕە (6)ی ڕۆژنامەی برایەتی، ژمارە (3002)ی (30.12.1999)دا نووسیویێتی کە ئەتاتورک گوتوویەتی: (ویلایەتی موسـڵ دەکەوێتـە نـاو سـنووری نیشـتمانی دەوڵـەتی تورکی و، هیچ کەسێک مافی ئـەوەی نییـە ئـەو هەرێمـە لـە تورکیـای دایـک داببڕێـتو، وەکو دیارییەک بیدات بەکەسانی تر).

کاتێک کە ئەتاتورک سنووری وڵاتەکەی دەگەیەنێتە باشـووری شـارەکانی موسـڵ و کـەرکوک هـەروەها سـلێمانیش دەگرێتـەوە، لەبەرئـەوەی نییـە کـە ئـەو خاکانـە خـاکی تورکن بەڵکو لەبەرئەوەیەتی کە ئەو خاکانە خاکی کوردن، ئەگینا جگە لە فەرمانبـەرو سـەربازانی عوسـمانی یـەک تـورک لـە شـارەکانی موسـڵ، کـەرکوک و سـلێمانی نەژیاون. هەروەها ئەگەر ئـەتاتورک ویلایـەتی موسـڵ بخاتـە نـاو سـنووری دەوڵـەتی تـورکی، ئـەوە لەبەرئەوەیـەتی کـە ئـەو ویلایەتـە خـاکی نەتـەوەی کـوردی بێکـەس و بێدەسەڵات بووە، دەنا لەبەرئـەوەی نـەبووە کـە خـاکی خۆیـان بووبێـت، خـۆ ئینگلیـزو عارەبـەکانیش هـەمان بەنگەشـەی دەوڵـەتی تورکیایـان دەکـردو، لـە ئـەنجامی هانـدانی ئینگلیزەکانەوە ویلایەتی موسڵ-یان بـە خـاکی ئێـراق دادەنـا، ئـەوە سـەرەڕای ئـەوەی کـە زۆربـەی هـەرە زۆری دانیشـتوانی ویلایەتەکـە کـوردن و، ئەگـەر عـارەب یـاخود تورک هەبووبن لەو ویلایەتە لە ڕێگەی داگیرکردنەوە هاتوون، بۆیە شـاری موسـڵ و ویلایـەتی موسـڵ خـاک و نیشـتمانیی کـوردن، چونکـە تـەنیا ئـەوانن دانیشـتوانی ڕەسەنی ئەو ویلایەت و نیشتمانە.

ڕۆژنامەی خـەبات، لـە ژمـارە (2374)ی چوارشـەممە، ڕێکـەوتی (10.1.2007)داو، لە لاپەڕەکانی (1+13)دا لە وتارێکدا لەژێر ناوی (پاشماوەی ئیمپراتۆرێتی عوسمانی

داوای ویلایەتی موسڵ دەکەن)دا، کە لە ماڵپەڕی (نەوا)دا وەریگرتووە، نووسیویێتی: (ئەندامانی بنەماڵەی ئیمپراتۆریێتی عوسمانی داوا لە حکومەتی ئەمەریکا دەکەن وەکو میراتی باو و باپیرانیان ویلایەتی موسڵ بدەنەوە بەوان. گۆڤاری (ئاکسیۆن)ی تورکی لە هەواڵێکدا بڵاویکردەوە: ژمارەیەک لە ئەندامانی بنەماڵەی عوسمانی لە ترسی ئەوەی کە خاکی موسڵ بخرێتە سەر هەرێمی کوردستان داوایان لە ئەمەریکا کردووە کە وەکو میراتی عوسمانییەکان خاکی موسڵ-یان بدرێتێ لەو بارەیەشەوە هەندێک بەڵگەی سەردەمی عوسمانییەکانیان ئاشکراکردووە. گۆڤارەکە باسی ئەوەش دەکات کە حکومەتی تورکیا بەنیازە بەشێوەیەکی فەرمی داوای خاکی موسڵ لە ئەمەریکا بکات، ئەگەر بێتوو دەوڵەتی سەربەخۆی کورد لە ئێراقی فیدراڵ دابمەزرێ).

نیازی گڵاوی حکومەتی تورکی و بنەماڵەی عوسمانی ئاشکەرایەو، مەترسی ئەوان لەوەی نەوەکو خاکی موسڵ بگەڕێتەوەو بخرێتەوە سەر هەرێمی کوردستان، وای لێکردوون داوای ئەو خاکە بکەن، ئەگینا لەبەرئەوە نییە کە خاکەکە خاکی ئەوان بێت. تورکەکان باش دەزانن کە شارەکانی موسڵ و کەرکوک بەشێکن لە باشووری کوردستان، بۆیە داوای دەکەن. خۆ ئەگەر بێتوو شارەکانی موسڵ، کەرکوک و شارەکانی تری باشووری کوردستان هەر بەداگیرکراوی لەلایەن عارەبی ئێراقەوە بمێننەوە، یاخود سودانی و ئەریتیری و ئیسرائیلیش بێن و دەوڵەتی سەربەخۆ لەو پارچەیەی کوردستان دامەزرێنن، ئەوکاتە تورک نوقەی لێوەنایەت و هەرگیز داوایان ناکات و بە خاکی خۆیانی نازانن، چونکە دەوڵەتی هیچێکیان وەکو دەوڵەتی کوردی، کوردەکاتی تورکیا لە تورکیا ناوروژێنێ و هانیان نادات و مەترسی نییە بۆسەر دەوڵەتی تورک و، تەنیا دەوڵەتی کوردییە کە ئاگر بەردەداتە گیانی دەوڵەتی تورک و کزە لە جەرگیەوە دێنێت. بۆیە مەترسییەکانی تورکیا لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی لەسەر خاکی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) کە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دیالە و هەریەک لە بەدرە، زڕباتیە و جەسان لە پارێزگای واست (کوت)و، عەلی غەربی، عەلی شەرقی، شێخ سەعد و تەیب لە پارێزگای میسان (عەمارە) دەگرێتەوە)، لەگەڵ داواکردنی شارەکانی ویلایەتی موسڵ-ی کۆن لە لایەن دەوڵەتی تورکییەوە، یەکێکە لە

بەڵگەنامەکانی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری ویلایەتەکە.

نووسەرو ئەفسەری شۆڤینی عارەب، مەحمود دوڕە، بەڕێوەبەری گشتی ئیستخباراتی سەربازی بووە لە سەردەمی سەرۆک کۆماری ئێراق (عەبدولسەلام محەمەد عارف 26.3.1921–13.4.1966)، کە لە ماوەی نێوان (8.2.1963–13.4.1966)دا سەرۆکی ئێراق بووە، لە لاپەڕە (118)ی پەرتووکی (القضية الكوردية)دا نووسیویێتی: (لە کۆنگرەی ئەستانبۆل کە لە 19ی مایسی ساڵی 1924دا بەسترا لەپێناو لێکۆڵینەوە لەسەر کێشەی موسڵ، سەرۆکی شاندی تورکی گوتی: تورک و کورد رۆڵەی یەک نیشتمانن، هەرگیز ناکرێت لە نیشتمانەکەیان دابڕدرێن لەپێناو چەند هەزار ئاشورییەک، دواتر کوردەکانی ویلایەتی موسڵ نوێنەری خۆیان هەڵبژاردووە بۆ ئەنجومەنی نیشتمانی گەورە).
گوتەکانی سەرۆکی شاندی تورکی لە کۆنگرەی ئەستانبۆل بەوەی کە تورک و کورد رۆڵەی یەک نیشتمانن، تەنیا لەپێناوی ئەوەیان بوو کە خاکی کوردستانیش بکەن بە خاکی خۆیان، پاش بەدیهێنانی ئەو ئامانجەشیان کورد نەک خاوەنی هیچ نییە، بەڵکو هاوبەشیش نین و رێگەی بەکارهێنانی قسەکردن بە زمانی خۆیان و بەکارهێنانی زمانەکەیان لێ قەدەغە دەکرێت! نەک تەنها سەرۆکی شاندی تورکی لە کۆنگرەی ئەستانبۆل، بەڵکو هەموو سەرکردەکانی دەوڵەتە داگیرکەرەکانی هەرچوار پارچەی کوردستان، هەمان قسە دووبارەو سەتبارە دەکەنەوە تاوەکو دەگەنە مەرامەکانی خۆیان و، دواتریش هەوڵی سڕینەوەو لەناوبردنی کورد دەدەن! بەگوێرەی قسەکانی سەرۆکی شاندی تورکی بۆ کۆنگرەکە، ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە لەنێویاندا شاری موسڵ، شاری کوردی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن.

عەباس سلێمان سمایل، لە بەشی یەکەمی وتارێکیدا لەژێر ناوونیشانی (مێژووی ناوچەی گەرمەسێر)دا کە لە لاپەڕەکانی (14–26)ی ژمارە (1)ی گۆڤاری (هاواری کەرکوک)دا کە گۆڤارێکی رامیاری و رۆشنبیری گشتییە ناوەندی رۆشنبیری کەرکوک دەریدەکات، بڵاوکراوەتەوە دەڵێت: (ویلایەتی موسڵیش لەگەڵ ویلایەتی

دیاربــەکر پــێی دەگــوترا (قســـمەتی عوســـمانی) واتـــە کوردســـتانی ئیمپراتـــۆری عوسمانی).

ئەوەی نووسەر عەباس سلێمان سمایل ئاماژەی پێکردووە، لە لایەکەوە دانپێدانانی عوسمانیەکانە بە کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی ویلایەتەکانی موسڵ و دیاربەکر (ئامەد)ەوە، کاتێکیش کە ویلایەتێکی وەکو ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربە خاکی کوردستان بێت، کەواتە شارەکانی ئەو ویلایەتەش بە شاری موسڵ-یشەوە شاری کوردی و کوردستانین، لە لایەکی تریشەوە مانای وایە نە ویلایەتی موسڵ هەروەها نە شاری موسڵ-یش بەشێک نەبووینە لە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا (کە دواتر ئێراقیان لێ پێکهات)، بگرە تەنانەت هیچ پەیوەندییەکیشیان بە هەردوو ویلایەتی ناوبراو لە سەرەوەدا هەروەها بە عارەبیشەوە نەبووە.

هـــاوڕێ قەنـــدیل، لـــە لاپـــەڕە (75)ی پـــەرتووکی (کوردســـتان ناســـنامەی مـــن)دا، نووسیویێتی: (مستەفا کەمال ئەتاتورک، لە ئەرزەڕۆم و سیواس کۆنگرەی هاوبەشی لەگەڵ کورد گرێداو، دواتریش لە (28.1.1920)دا لە ئەستانبۆڵ لە کۆبوونەوەیەکی فراواندا کە دواتر بەناوی (میساقی میللی) ناسرا، تورکەکان ئەو بڕیارەیاندا: (دەبێ کوردســـتان بـــۆ هەمیشـــە لەژێردەســـتی حکومـــەتی تورکیـــادا بمێنێتـــەوەو دەبـــێ ویلایەتەکانی موسڵ و کەرکوک بخرێنە سەر وڵاتی تورکیا. حکومەتی تورکیا تا جێبەجێکردنی ئەم بڕیارە دەبێت بە بەردەوامی لە هەوڵ و تێکۆشاندا بێت).

بەگوێرەی نووسینەکەی نووسەر هاوڕێ قەندیل، بۆمان دەردەکەوێت کە تورکەکان هـــەردوو شـــاری موســـڵ و کـــەرکوک-یـــان پـــێ بەشـــێک بـــووە لـــە خـــاکی کـــوردو کوردستان، بەڵام ئەوان بۆ بەژەوەندی و چڵێسی خۆیان بە باشیان زانیوە ئەو دوو شارە بخرێنە سەر دەوڵەتی تورکی، چونکە هەروەکو تورکەکان باسی دەکەن کە دەبێــت کوردســـتان هـــەتا هەتایـــە لەژێردەســـتی ئەوانـــدا بێـــت بۆئـــەوەی ســـامان و داهاتەکانی شارەکانی موسڵ و کەرکوک-ی کوردان ببەن بۆخۆیان.

پوک ئۆنلاین، رۆژی شەممە، رێکەوتی (24.11.2007)، لە هەواڵێکدا لەژێر ناوی (یوسف حەلاج ئۆغڵو: تورکیا مافی خۆیەتی داوای موسڵ و کەرکوک بکاتەوە)، نووسیویێتی: (یوسف حەلاچ ئوغڵو سەرۆکی دەزگای مێژووی تورک جەختی کردەوە

لەسەر ئەوەی کە ئەگەر خاکی ئێراق دابەشبکرێت، تورکیا مافی خۆیەتی داوای ویلایەتی موسڵو کەرکوک بکاتەوە. دەزگای مێژووی تورک دەزگایەکی فەرمی دەوڵەتی تورکیایەو پێشتریش سەرۆکی ئەو دەزگایە وتبووی کە کوردەکان لە بنەڕەتدا پاشماوەی تورکمانەکانو ئەرمەنەکانن).

ئەوەی کە یوسف حەلاج ئۆغڵو باسی دەکات، گەواهی دانە بۆ کوردێتیو کوردستانێتی هەردوو شاری دەوڵەمەند بە نەوت (موسڵ و کەرکوک)، چونکە ئەو باسی داواکردنی ئەو دوو شارە دەکات لەکاتی دابەشبوونی دەوڵەتی ئێراق، بە بیانۆی ئەوەی کە پێشتر سەربە دەوڵەتی عوسمانی بووینە. کوردەکان دانیشتووی راستەقینەی ئەو دوو شارە بووینە، کە ئەو کوردەکان دەباتەوە سەر رەگەزی تورک و ئەرمەنو، مادامیش کوردەکان هەروەکو ناوبراو باسی دەکات تورک بن، بۆیە دەبێت شارەکانی موسڵ و کەرکوک بدرێنەوە تورکیا! هەموو جیهان دەزانێ کە کورد کوردن و تورکیش تورک، کورد تورک نینو بەزۆریش نابن بە تورک، بۆیە موسڵ و کەرکوک-یش دوو شاری کوردین و هەر دەبێت بۆ کوردو کوردستان بگەڕێنەوە.

کەریم یەڵدز، لە لاپەڕە (221)ی پەرتووکی (کورد لە عێراق)دا نووسیوێتی: (لە ئاوگۆستی ساڵی (2002)دا لە دیمانەیەکی رۆژنامەی (گاردیان)دا لەگەڵ ژەنەراڵ ئارمان کۆلۆگلو، کە فەرماندەیەکی پێشووی سوپای تورکیا بوو، رایگەیاند کە ئەو لەسەر ئەو باوەڕەیە تورکیا لەدۆخی شەڕدا کوردستانی ئێراق داگیر ئەکات، چونکە نایەوێت شارەکانی موسڵ و کەرکوک بکەونە دەست کوردان).

ئەوەی کە کەریم یەڵدز، نووسەری پەرتووکی (کورد لە عێراق)دا لەسەر زاری (ژەنەراڵ ئارمان کۆلۆگلو) کە ژەنەراڵێکی پێشووی سوپای تورکیا بووە بۆمان باسدەکات، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو ژەنەراڵە تورکە و دەوڵەتی تورکیاش پێیان وایە شارەکانی کەرکوک و موسڵ دوو شاری کوردی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن، چونکە لە لایەک تاوەکو کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانی تەوای ویلایەتی موسڵ بە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) بەناوی کوردستانی عوسمانی سەربە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بووە، لە لایەکی تریشەوە ژەنەراڵەکە باسی ئەوە دەکات کە تورکیا نایەوێت شارەکانی موسڵ

و کەرکوک بکەونە دەست کوردەکان، چونکە تورکیا باش دەزانێت کوردەکان هەوڵی رزگارکردن و گەڕانەوەی شارو ناوچە داگیرکراوەکانیان دەدەن بە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، خانەقین و ئەوانەی تریش.

کەریم یەڵدز، لە لاپەڕەکانی (225-226)ی پەرتووکی (کورد لە عێراق)دا نووسیویێتی: (لە مانگی فێبریوەری ساڵی (2003)دا، وەزیری دەرەوەی تورکیا بەیانێکی دەرکردو تێیدا وتی: (سوپای تورکیا ئەچێتە ناو ناوچەکە بۆ بەربەست بوون لەبەردەم کۆڕەوەکەدا، بۆ بەرگرتن لە دامەزراندنی کوردستانێکی ئازاد لەلایەن کوردانەوە، بۆ بەرگرتنیان لە چوونە ناو کەرکوک و موسڵ و بۆ پارێزگاری کردنی تورکمانەکان).

ئەوەی کە نووسەر کەریم یەڵدز ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە تورکیا دڵنیایە لە کوردستانی بوونی هەردوو شارە بە نەوت دەوڵەمەندەکە، کە بۆماوەی زۆرتر لە چوار سەدە لەلایەن ئەوانەوە داگیرکرابوو. ئەوکاتی هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک لەگەڵ شارو ناوچەکانی تری باشووری کوردستان لە چوارچێوەی ویلایەتەکانی موسڵ و شارەزووردا کە دوو ویلایەتی کوردی بوون، کە دواتر هەردوو ویلایەتەکە کران بەیەک ویلایەت بەناوی (ویلایەتی موسڵ) یان باشووری کوردستان و لەلایەن سوڵتانە داگیرکەرەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانییەوە بەڕێوەدەبردران.

کوردستانی نوێ، لە لاپەڕە (12)ی ژمارە (3291)، رۆژی پێنجشەممە، ریکەوتی (12.2.2004)دا، وتارێکی لەژێرناوی (مام جەلال، هەرگیز سنووری ئێراق لە چیای حەمرین تێنەپەڕیوەو لە چیای حەمرینەوە بەولاوە کوردستانە)دا، بڵاوکردۆتەوە کە ئاماژەی بە وتارێکی مام جەلال تاڵەبانی، سەرۆک کۆماری ئێراق و، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان داوە، کە لە رۆژی دووشەممە ریکەوتی (9.2.2004)دا، لەناو هۆڵی کۆبوونەوەکانی ئەنجومەنی فەرمانڕەوایی ئێراق (مجلس الحكم العراقي)دا کۆمەڵێک بەڵگەنامەی کوردستانیی بوونی شاری کەرکوکی خستەڕوو، لەنێویاندا نەخشەیەکی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوو، کە لەسەر ویلایەتی

موسڵ بە گەورەیی نووسرابوو کوردستان. ئەو رۆژە بۆ مام جەلال بە رۆژی مورافەعە ناسراوە.

بڵاوکردنەوەی نەخشەیەکی وای ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کە ساڵی (1893)ی لەسەر نووسراوە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتەکە دەگەیەنێت. تەمەنی نەخشەکە (117) ساڵێک دەبێت، واتە بەر لەماوەی (117) ساڵێک تورکەکان خۆیان شاری موسڵ و شارەکانی تری سەربە ویلایەتی موسڵ-یان بە شاری کوردی و سەربە خاکی باشووری کوردستان زانیوە. بۆیە ئەو نەخشەیە یەکێکە لە بەنرخترین بەڵگەنامەکانی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی خاکی ویلایەتەکە. هەروەها لێرەدا بە پێویستی دەزانم کە ئاماژە بە چۆنیەتی گەیاندنی ئەو نەخشەیە بە مام جەلال بدەم. ژمارە (106)ی هەفتەنامەی بەدرخان، رۆژی شەممە، رێکەوتی (8.11.2008) لە لاپەڕە (1+4)دا لە بابەتێکدا لەژێر ناوی (کێ نەخشە عوسمانییەکەی گەیاندە مام جەلال)دا ووردەکاری گەیاندنی ئەو نەخشەیەی بە مام جەلال ئاشکرا کردووە. هەفتەنامەی بەدرخان باسی ئەوە دەکات کە نەخشەکە لای کەسێکی عارەبی موسڵاوی بووە بەناوی (عیسام ئیبراهیم حوسێن)و حەمید ئەبوبەکر ئەحمەد بەدرخان لە رێگای فارس ئەبوبەکر ئەحمەد (فارس نانەوا)ی برایەوە ئەو پیاوە عارەبە موسڵاوییەی ناسیوەو، لە دوای رووخانی رژێم ئەو نەخشەیەیان لێ وەرگرتووە و بە بێ هیچ بەرامبەرێک گەیاندوویانەتە مام جەلال. بەڵام مام جەلال دە هەزار دۆلاری داوەتە عیسام ئیبراهیم حوسێن.

ئەمجەد شاکەلی، لە بەشی یەکەم و دووەمی وتاری (دۆڕاندنی خاک بەرانبەر دەسەڵات)داو بەپشتبەستنی بە نووسینێکی نووسەری ناوبراوی تورک بە سویدی لەژێرناوی (Alexis Kuylenstirne, Mina Resor i Orienten, Stockholm 1900)دا، کە لە لاپەڕە (17)ی ژمارەکانی (115، 116)ی رۆژنامەی (بارزان)، رۆژی یەکشەممەی رێکەوتی (17.5.2009)و یەکشەممەی رێکەوتی (24.5.2009)دا بڵاوکراوەتەوە، لەمەڕ بۆچوونی رۆژنامەنووسێکی تورک سەبارەت بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ نووسیویێتی: (ئالێکسیس کویلنشەرنا، کە ساڵانی (1895-1898)، پەیامنێری رۆژنامەی (دەیەنس نیوهیدەر – هەواڵی

رۆژانە)ی سویدی بووە لە دەوڵەتی عوسمانیدا، هەروەها بۆ رۆژنامەی (یۆتەبۆرگس هەندل ئۆ شویفارتستیدنینگ)یش کاری کردووە. رۆژنامەنووسی ناوبراوی تورک، پێیوایە، کە موسڵ شارێکی عارەبی نییەو وەک بەشێک لە کوردستان دەیبینێت). کویلنشەرنا، لە گەشتێکیدا بۆ باژێڕی موسڵ، نووسیویێتی: (لێرە لە موسڵ هەندێجار و لە هەندێ باخچەدا دارخورمایەکی گرژەوەبوو یا هەڵکورماو وەدی دەکرێ و ئەوەش هەموو شتێکە. ئەگەر ئەو قسەیەی دەڵێ: دوا دارخورما سنووری قەڵەمڕەوی عارەبە (عارەبستانە) راست بێت، ئەوا موسڵ بە هیچ جۆرێک شارێکی عارەبی نییە. لەڕاستیدا موسڵ شارێکی کوردییە، بەڵام ئێستا شارێکی تەواو و پاک کوردی نییە. کوردەکان عارەبێنراون و عارەبەکان کوردێنراون و هەردوو گەلیش بوونەتە تورک).

ئەوەی کە رۆژنامەنوسی تورک (ئالێکسیس کویلنشەرنا) ئاماژەی پێکردووە، مانای کوردبوون و کوردستانێتیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو زۆر راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ شارێکی عارەبی نییە، بەڵکو شارێکی کوردییە، خۆ ئەگەر بە بۆچوونی ناوبراو شاری موسڵ شارێکی تورکی بووایە، بەدڵنیاییەوە ئەوکاتە ئاماژەی پێدەکرد کە بە هیچ شێوەیەک بەلایدا نەچووە. لە لایەک کویلنشەرنا شاری موسڵ بە شارێکی ناعارەبی ناودەبات، لە لایەکی تریشەوە بە شارێکی کوردی و پارچەیەکی سەربە خاکی باشووری کوردستان ناویدەبات، بۆیە زۆر بەدڵنیاییەوە بە باوەڕی ئەو نووسەرە تورکەش شاری موسڵ شارێکی گرنگ و بەشێکی دانەبڕاوی باشوری کوردستانە.

کامەران ئەحمەد محەمەدئەمین مەنتک، لە لاپەڕە (219)ی پەرتووکی (کوردستان لەنێوان ململانێی نێودەوڵەتیی و ناوچەییدا 1890-1932)دا، نووسیویێتی: (شایەنی باسە کەمالیستەکانیش بۆ رکابەری فەیسەڵ، شێخ ئەحمەدی سنوسیان بەرزکردەوە. گەرەکیان بوو لەجیاتی خۆیان دەسەڵاتی باشووری کوردستان بگرێتە دەست، بەشێوەیەک کە پایتەختەکەی موسڵ بێت. بۆ هێنانەدی ئەم مەبەستەشیان هێزەکانیان لەژێر فەرماندەیی نیهاد پاشا کە رۆژنامەکانی ئەنقەرە بە فەرماندەی ئێراقیان ناوزەند دەکرد، خستە سەر سنووری ئێراق).

بەرزکردنەوەی شێخ ئەحمەدی سنوسی و پێدانی دەسەڵاتی باشووری کوردستان بەناوبراو لەلایەن تورکەکانەوە، بەو مەرجەی کە شاری موسڵ بکرێتە پایتەختی ئەو دەوڵەتە، لە خوتو خۆڕا نییە، بەڵکو تورکەکان باش دەیانزانی کە شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری باشووری کوردستان، شاری کوردین و سەربە خاکی کوردستانن، بۆیە ئامادەبووینە کە باشووری کوردستان بەتەواوی شارەکانیەوەو، لەنێویاندا شاری موسڵی دێرینی کوردان بدەنەوە بە کورد و شێخ ئەحمەدی سنوسیان بکەن بە سەرۆکی دەوڵەتی کوردی.

لە لاپەڕە (27)ی چاپی دووەمی چاککراوی پەرتووکی (دەقەکانی کۆنگرەی سێڤرەو خوێندنەوەیەکی تر)دا، نووسراوە: (لە ئەنسکلۆپیدیای عوسمانی کوردستان دیاریکراوە کوردستانێکی پان و بەرینەو موسڵ-یشی گرتۆتەوە. بڕوانە: مادەی کوردستان لە قاموسی الاعلامی شەمسەدین سامی، هەروەها لە (مادەی ویلایەتی موسڵ) دەڵێ: خەڵکەکەی زۆری عارەبن بەڵام هەرێمەکە پارچەیەکە لە کوردستان. بۆ ئەو مەبەستە بڕوانە: ل307ی (کوردو کوردستان لە یەکەم ئەنسکلۆپیدیای عوسمانی. هەروەها بڕوانە دەقی ڕێکەوتنی ئەرزڕۆم لە (28.7.1823) بەسترا، کە پێکهاتووە لە (7) بەش – لە بەشی یەکەم باس لە کوردستان دەکات و دەڵێ سنووری دەگاتە نزیک بەغدا، جوگرافیناسی گەورەی ئیسلامی ئیبن حەوقەل لە سەدەی (10) لە موسڵ بووەو دەڵێت: موسڵ ئاوو هەوایەکی خۆش و بازاڕەکی گەرمی هەیەو زۆربەشیان کوردن).

بەگوێرەی ئینسکلۆپیدیای عوسمانی، تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵی پایتەختی مەڵبەندەکەشەوە، شاری کوردی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن، لەبەرئەوەی ئینسکلۆپیدیای عوسمانی تەواوی ویلایەتی موسڵ بە نیشتمانی کوردو سەربە خاکی کوردستان ناودەبات، لە لایەکی تریشەوە ئینسکلۆپیدیای عوسمانی باسی ئەوەشی کردووە ژمارەی عارەب هەرچەند بێت لە ویلایەتی موسڵ ویلایەتەکە پارچەیەکە لە کوردستان.

لە لاپەڕە (37)ی چاپی دووەمی چاککراوی پەرتووکی (دەقەکانی کۆنگرەی سێڤرەو خوێندنەوەیەکی تر)دا، نووسراوە: (لە قاموسی الأعلامی عوسمانی دەڵێ

تـەواوی ناوچـەی موسـڵ سـەربە هـەرێمی کوردسـتانن بـە عارەبەکانیشـەوە، باسـی ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتی موسڵی کوردستان دەکا).

لەکاتێکدا کە قاموسی ئیعلامی عوسمانی پێیوابێ تەواوی ویلایـەتی موسـڵ سـەربە خاکی کوردستان بێت و ویلایەتی موسڵ بە ویلایـەتی موسـڵی کوردسـتانی ناوببات، کەواتـە بێ هـیچ دوو دڵییـەک و بەدڵنیاییـەکی زۆرەوە، سـەرجەم شـارەکانی سـەربە ویلایـەتی موسـڵ بـە شـاری موسـڵی مەڵبەنـدی ویلایەتەکـەش، شـاری کـوردی و پارچەیەکی سەربە خاکی باشووری کوردستانن.

لە لاپـەڕە (39)ی پـەرتووکی (دەقـەکانی کۆنگرەی سێڤرەو خوێندنەوەیـەکی تـر)دا، نووسراوە: (چەرچڵ بروسکەی بۆ سـەرکردە سـەربازییەکان کرد لەسـەرووی بەغداو پـێش ئـەوەی بگەنـە چیـای حـەمرین، ووتـی: لـەو سـنوورە بەسـەرەوە ئێـراق نییـەو کوردســتانە. هــەر لەســەر هــەمان بنچینــەدا (چــەرچڵ) لــە کــۆنگرەی قــاهیرەی (24.3.1921)دا داواکـەی پرسـی کـۆکس و مـس بێـل و ئاڕنۆڵـد ویلسـۆنی راگـرت سەبارەت بە لکانـدنی باشـووری کوردسـتان بـە ئێـراق بەپێی ئـەو مادەیـەی سێڤرەو بەپێی نەخشەی ئیسلامی و نائیسلامی و بـەپێی نەخشـەی ویلایەتـەکانی عەباسـی کـە (ئێراقی دیاریکردووە)، بەپێی نەخشـەی عوسـمانی (1893)، بـەپێی گەڕیـدە و (معجـم البلـدان، سیاحەتنامە و ئینسکلۆپیدیای عوسمانی و زۆر سـەرچاوەی تـر)، ویلایـەتی موسـڵ و بەسـەدان کیلۆمـەتر لـە خـوارووی موسـڵ و کـەرکوک کوردسـتانی بـووە، لەدوای سێڤرە و لەگەڵ بە دەوڵەت نەبوونی کوردستان و بـە دەوڵـەت بـوونی ئێراق، سوریا و تورکیا (لەسەرەتای سەدەی بیست) لەسەردەستی بەریتانیاو فەرەنسـاو تـا ئێستاش ئەو سنوورەی کوردستان هەروا تەسـک دەکرێتـەوە، وەک ئـەوەی ئێسـتا لـە موسڵ رووددەداو کەرکوکیش وا کەوتووەتە جێناکۆک و ململانێ).

بەگوێرەی قسەکانی وینستۆن چەرچڵی وەزیری وڵاتانی کۆلۆنیاڵی بەریتانی بۆمان دەردەکەوێت کە هەم نەخشەو بەڵگەنامە عارەبی، تورکی و بیانییەکان هەریەک لە شارەکانی موسڵ و کەرکوک بەدوو شاری کوردی و بە پارچەیەک لە خاکی باشووری کوردستان دادەنێن، بەتایبەت کاتێک کە چەرچڵ نەخشەی عوسمانی ساڵی (1893)و ئینسکلۆپیدیای عوسمانی وەکو نموونە دێنێتەوە بۆ کۆتایی پێهاتنی

سنووری ئێراق لە باشووری چیای حەمرین لەلای ئێراقەوە نەک لە دیوی باشووری کوردستانەوە.

لە لاپەڕە (73) پەرتووکی (ولاية الموصل تقرير لجنة عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925، مراجعة وتحقيق عەبدولرەزاق مەحمود قەیسی)دا هاتووە: (ساڵنامەی یەکەمی عوسمانی، کە لەساڵی (1700)دا چاپکراوە، ئاماژە بەدابەشکردنی بنچینەیەیی ئەوکاتی دەدات. ویلایەت یان هەرێمی دیاربەکر بۆ حکومەتەکانی دیاربەکر، موسڵ و ئورفە، هەروەها ویلایەتی ئێراقی عارەبی دابەشی سەر حکومەتەکانی بەغداو بەسرا دەکات).

بەگوێرەی ساڵنامەی یەکەمی عوسمانی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ کە سەربە دیاربەکر (ئامەد)ی کورد و کوردستانە و لە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا (ئێراقی دواتر) جیاکراوەتەوە و، هیچ پەیوەندییەکیان بە یەکەوە نەبووە، بۆیە بەپێی ئەو ساڵنامە تورکیە شاری موسڵ و ویلایەتەکە خاک و نیشتمانی کوردن.

نووسەرو رۆژنامەنووس عارف قوربانی، لە لاپەڕەکانی (64-65)ی پەرتووکی (کێ کەرکوکی داگیرکردووە)دا، نووسیویێتی: (ئامارێکی تورکی هەیە کە عیسمەت پاشا ئینینۆ پێشکەشی کردووە، سەرباری ئەوەی بە بەراورد لەگەڵ ئامارەکانیتر جیاوازی زۆرەو، بەتایبەت لایەنگیرییەکی زۆری بەلای تورکماندا پێوە دیارە، بەڵام نەیتوانیوە ئەو راستییەش بشارێتەوە کە کورد زۆرینەی ویلایەتی موسڵ و پارێزگای کەرکوکی پێکهێناوە. سەبارەت بە پارێزگای موسڵ کورد (122) هەزار، تورکمان (35) هەزار، عارەب (28) هەزارو کریستانەکان (31) هەزار).

بەگوێرەی ئەو ئامارەی کە عیسمەت ئینینۆی تورک ئاماژەی پێکردووە، شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە ژمارەی کورد (28) هەزاری زۆرترە لە کۆی ژمارەی هەموو نەتەوەکانیتر. کاتێکیش کە ژمارەی کورد بەو رێژەیە لە ژمارەی نەتەوەکانی تری ناو شاری موسڵ زۆرتر بێت، بۆیە هەر دەبێت بە دڵنیاییەوە شارەکە شارێکی کوردی و کوردستانیی بێت.

دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، لە لاپەڕە (66)ی پەرتووکی (کەرکوک لە بەڵگەنامەکاندا)و بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (220-221)ی پەرتووکی (ممالك عثمانية جيب أطلس، سامارت)دا، نووسیویێتی: (پێکهاتەی کارگێڕی ویلایەتی موسڵی لە ساڵی (1905)دا بەمشێوەیە لە سێ سەنجەقی موسڵ، کەرکوک و سلێمانی پێکدەهات: سەنجەقی موسڵ: (لە قەزاکانی ئامێدی، زاخۆ، دهۆک، ئاکرێ و شەنگال)، سەنجەقی کەرکوک: (لە قەزاکانی رواندز، کۆیە، رانیە، هەولێر و کفری)و سەنجەقی سلێمانی: (لە قەزاکانی خورماڵ، پشدەر، بازیان و شارەزوور) پێکدێت).

بەگوێرەی ئەو دابەشکردنەی پێکهاتەی کارگێڕی ویلایەتی موسڵ و بەتایبەتی سەنجەقی موسڵ دەبینین هەموو ئەو قەزایانەی کە سەربە سەنجەقی موسڵ-ن قەزای کوردین، کەواتە تەواوی خاکی قەزای موسڵ خاکی کوردەو سەربە باشووری کوردستان بووە، دواتریش هەر قەزایەک یان شارۆچکە و گوندێک لەسەر خاکی پارێزگا (سەنجەق)ی موسڵ دروست کرابێت، ئەوە بێ هیچ گومانێک لەسەر خاکی کوردو نیشتمانەکەی ئەو دروست کراوە، هەروەها ئەگەر بە سەدان هەزار عارەبیش بۆ ئەو پارێزگایە بە مەبەستی بەعارەبکردن هێنرابن، ئەوە هێنراون بۆ نیشتمانی کوردو سەر خاکی کوردستان، بۆیە ئەگەر سەرجەم دانیشتوانی پارێزگای موسڵ بکرێن بە عارەب و یەک تاکە کوردیش لەو شارو پارێزگایەدا نەمێنێتەوە، ئەوە شارو پارێزگای موسڵ بە دڵنیاییەکی زۆرەوە شار و پارێزگایەکی سەربە نیشتمانیی کورد و پارچەیەکە لە خاکی باشووری کوردستان.

دکتۆر جاسم تۆفیق خۆشناو، لە لاپەڕە (162)ی پەرتووکی (مەسەلەی کوردو یاسای نێو دەوڵەتان)دا، سەبارەت بە ژمارەی پێکهاتەکانی ناو شاری موسڵ، نووسیویێتی: (باشتر وایە کە لیستەکەی ژمارەو پێکهاتنی ئێتنیکی کۆمەڵانی خەڵکی ویلایەتەکە کە لەلایەن نوێنەرانی ئینگلیزو تورکیا پێشکەشکراون وەکو بەڵگەنامە بخەینەڕوو. لیستەی تورکیا، شاری موسڵ: کورد (104.000+18.000 ئێزیدی= 122.000)، تورک (35.000)، عارەب (28.000)و ناموسڵمان (31.000)، کە کۆی تێکڕایان دەکاتە (216.000) کەس. لیستی ئینگلیز، شاری موسڵ: کورد (179.820+9.665 جولەکە = 189.485)، تورک (14.895)، عارەب (170.663)، دیان (57.425)، کە کۆی تێکڕایان دەکاتە (432.468) کەس).

گومان لەوەدا نییە کە لیستی نوێنەری تورک بۆ ژمارەی پێکهاتەی دانیشتوانی شاری موسڵ، بەدڵنیایی ژمارەی هەریەک لە کورد، عارەب و ناموسڵمانەکانی کەم کردۆتەوەو ژمارەی تورکمانەکانی زۆر بەرزکردۆتەوە، ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە هەم ژمارەی کوردە ئێزدییەکانی کەم کردۆتەوەو هەم بە ئەنقەست لە کورد جیای کردوونەتەوە. بۆ نموونە وەکو ئاماژەیەک بە کەمکردنەوەی بە ئەنقەستی ژمارەی کوردە ئێزیدییەکان، دلشاد نوعمان فەرحان، لە لاپەڕە (28-29)ی پەرتووکی (معاناة الکورد الإیزدیین في ظل الحکومات العراقیة 1921-2003)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (380-381)ی پەرتووکی (جۆن س. گیست، الحیاة بین الکورد تأریخ الایزدیین، ترجمة عیماد جەمیل مزروی)دا، نووسیوێتی: (سلێمان نەزیف پاشای والی موسڵ، لە مانگی مایسی ساڵی (1914)دا رایگەیاند: لە ئێستا بەدواوە داندەنێین بە مافی (68.000) شەست و هەشت هەزار ئێزیدی کە لە ویلایەتی موسڵ دەژین، وەکو تایەفەیەکی ئایینی جیاوازو چیتر نابێت راوەدوو بنرێن و بچەوسێنرێنەوە بەهۆی جێبەجێکردنی سرووتە ئایینیەکانیان‌و بیروباوەڕەکانیان). ئەمەش بۆمان دەردەخات کە دوای نۆ ساڵ ژمارەی کوردی ئێزیدی (50) هەزارێک کەمی کردووە، ئاخۆ دەبێت چەند سەد هەزارێک لە ژمارەی کوردیان کەم کردبێتەوە. هەر بەهەمان شێوە نوێنەری ئینگلیزیش ژمارەی هەریەک لە عارەب و دیانی بەرزکردۆتەوە لەگەڵ کەمردنەوەی ژمارەی کوردو تورکمان و دابڕینی ئێزیدی و جولەکەکان لە نەتەوەی کورد، چونکە جولەکە دەرکراوەکانی کوردستان سەرەڕای راگواستنیان بۆ ئیسرائیل، تاوەکو ئێستاکەش دوای زۆرتر لە شەست حەفتا ساڵێک هەر خۆیان بە کورد دادەنێن. هەروەها بەگوێرەی لیستی هەردوو نوێنەرانی تورک و ئینگلیز ژمارەی کورد زۆرینە پێکدەهێنن لە شارەکەدا، کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە خاکی باشووری کوردستانە.

ئەکرەمی میهرداد، لە لاپەڕە (74)ی پەرتووکی (کوردو گەڕان بەدوای خۆدا)، نووسیوێتی: (مستەفا کەمال دەڵێ: تورکیا لە مەترسیدایە، بەریتانیا لەپشت سەری کوردانەوەیە، دژی تورکیا لە کوردەکان سوود وەردەگرێت... پیاوانی بەریتانیا لە ناوچەکانی کورد دێن و دەچن، خێڵەکان چەکدار دەکەن و ئەوان هاندەدەن، بەریتانیا

دەیەوێت موسڵ و نەوتی ویلایەتی موسڵ بۆ ئەو بێت، کلیلی موسڵ و ئێراق لەدەستی کوردانایە).

ئەوەی کە مستەفا کەمال ئەتاتورک ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی‌و کوردێتیی شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەتاتورک لەمیانەی باسکردنی ناوچە کوردییەکان ویلایەتی موسڵ بەتەواوی بە ناوچەیەکی کوردی نیشاندەدات. مادام ویلایەتی موسڵ ناوچەیەکی کوردی بێت، کەواتە شاری موسڵ-یش وەکو مەڵبەندی ویلایەتەکە شارێکی کوردی و شارێکە دەکەوێتە ناو چوارچێوەی سنووری خاکی کوردستان.

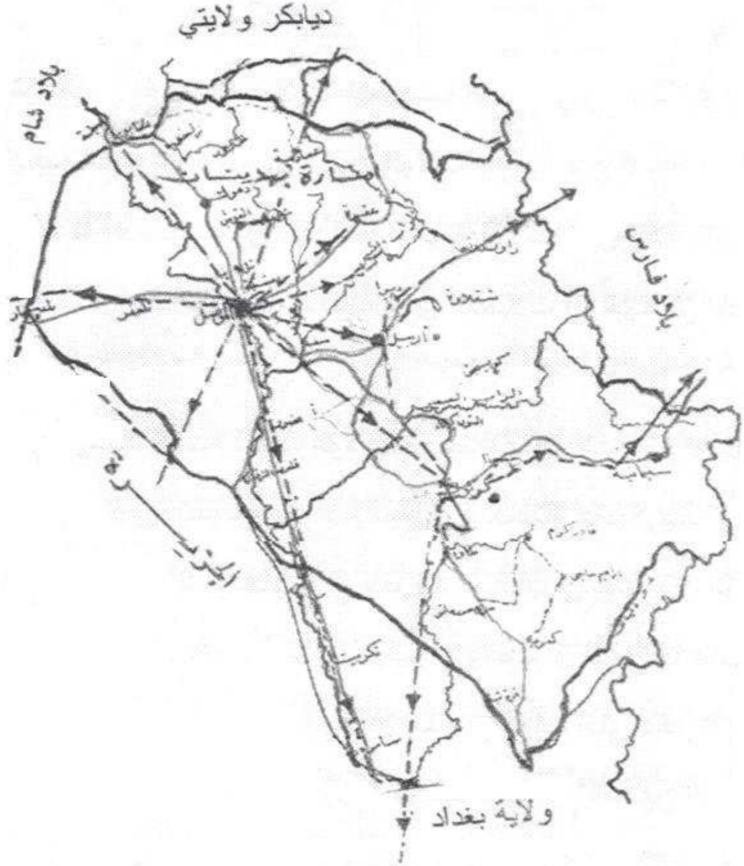

الموقع الاستراتيجي لولاية الموصل
من الناحية العسكرية و التجارية

خارطة طرق التجارية والعسكرية بين ولاية الموصل و ولاية بغداد مقتبسة عن خارطة المهندس خانه العثمانية ١٣٦٥ الهجري حيث تعتبر موقعاً استراتيجياً تربط الشرق الاقصى باوروبا عن طريق خليج العربي_حلب

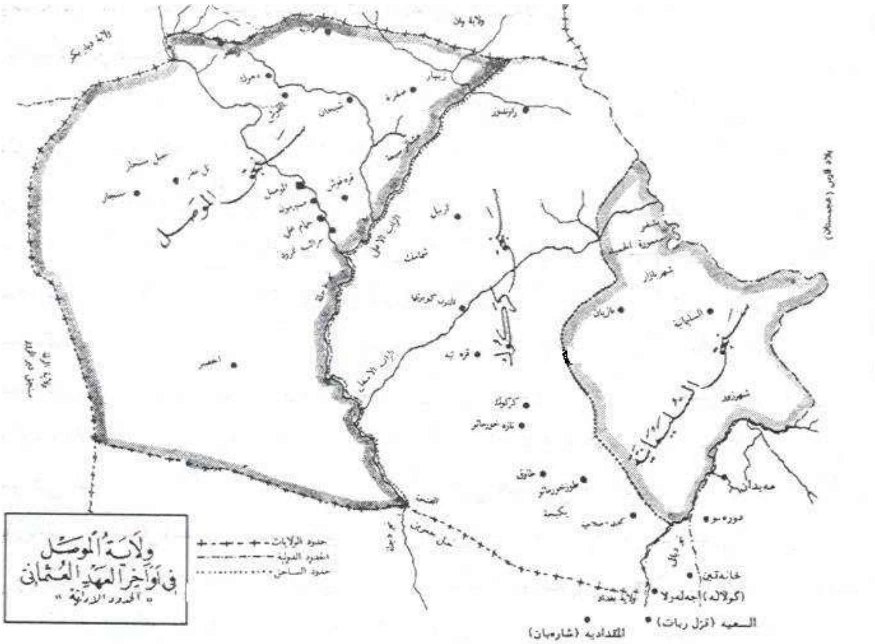

نەخشەی ژمارە -٢-

ویلایەتی مووسڵ لە کۆتایی سەردەمی عوسمانیدا

(سەرچاوە: موسوعة الموصل الحضارية المجلد ٤ الموصل ١٩٩٢)

سەرچاوەکانی بەشی چوارەم (بەڵگەنامە عوسمانی و تورکییەکان):

1- عەبدولعەزیز یامولکی، کوردستان و ڕاپەڕینەکانی کورد، وەرگێڕانی شێرزاد کەریم، ئامادەکردنی سەدیق ساڵح، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
2- شەمسەددین سامی، کوردو کوردستان لە یەکەم ئەنسیکلۆپیدیای تورکی لە مێژوودا، وەرگێڕانی ئەمین بۆزئەرسەلان و ئەحمەد تاقانە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – هەولێر 2008.
3- ئەولیا چەلەبی، کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی، وەرگێڕانی سەعید ناکام، چاپخانەی ئەشبیلیەی نوێ 1987.
4- دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، گۆڤاری دهۆک، ژمارە (21)، ئۆکتۆبەری ساڵی 2003، کۆڤارەکا وەرزی، رەوشەنبیری، گشتییە، سەرۆکاتیا باژێرڤانیا دهۆک دەردئێخیت.
5- دكتور كمال مظهر احمد، كركوك وتوابعها حكم التاريخ والضمير دراسة وثائقية عن القضية الكوردية في العراق، الجزء الاول مطبعة رينوين.
6- ئەحمەد شەوكەت، الشبك الكورد المنسيون، مطبعة وزارة الثقافة، جنوب كوردستان – سليمانية 2004.
7- فەیسەڵ دەباغ، کوردستان لە چاپکراوە عوسمانلییەکاندا، کە لە تورکی عوسمانلییەوە کردوویە بە کوردی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان – هەولێر 2003.
8- ئیلنوور چەڤیک، ئاسۆ، ڕۆژنامەیەکی رامیاری گشتییە دەزگای خەندان بۆ پەخش و وەشاندن دەریدەکات. www.xandan.com
9- حوسنی مەحلی، کوردستانی نوێ، ساڵی پانزەهەم، ژمارە (4091)، پێنجشەممە، ڕێکەوتی (5.10.2006)، ڕۆژنامەیەکی رامیاری ڕۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.

10- بیلال ن. شمشیر، بەڵگەنامەکانی ئینگلیز لەبارەی کێشەی کوردی تورکیاوە (1924-1938) شۆڕشەکانی شێخ سەعیدی پیران، ئاگری و دەرسیم، وەرگێڕانی سەلمان عەلی، چاپخانەو ئۆفسێتی ئاسا، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2002.
11- شوکر مستەفا لە تورکی کردوویە بە کوردی. کورد و کوردستان لەنیگای چەند گەڕیدەیەکی رۆژئاواییەوە، گۆڤاری کۆڕی زانیاری ئێراق – دەستەی کورد، بەرگی هەشتەم 1981، چاپخانەی کۆڕی زانیاری ئێراق، بەغدا – 1981.
12- ئیسماعیل بێشکچی، کوردستانی نوێ، ساڵی پانزەهەم، ژمارە (3951)، رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (24.4.2006). رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.
13- ئیسماعیل بێشکچی، دفاعا عن الامة الكوردية المستعبدة، رسالي الى اليونسكو، من منشورات مركز عامورة للثقافة الكوردية (24)، (27.3.2003). موقع عامورة الالكتروني.
14- سلام العبودي، جريدة التاخي، العدد (4536)، الاحد (17.7.2005)، جريدة رسمية للحزب الديموقراطي الكوردستاني. لە پەرتووکی "السلطان عبدالحميد: مذكراتي السياسية، 1891-1908، مؤسسة الرسالة، بيروت 1977" وەرگیراوە.
15- دکتۆر کەمال کەرکوکی www.peyamner.com
16- دکتۆر جەمال نەبەز، الامير الكوردي - مير محمد الرواندزي - الملقب ب (میری کۆرە)، ترجمة فخري سلاحشور، دار ئاراس للطباعة والنشر، الطبعة الثانية، جنوب کوردستان - هەولێر 2003.
17- محەمەد ئەمین زەکی، خولاسەیەکی تاریخی کورد و کوردستان، چاپی نوێ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2000.
18- جرجيس فتح‌الله، يقظة الكورد تاريخ سياسي 1900-1925 و مما يتناول النزاع على جنوب كوردستان امام عصبة الامم مع الوثائق و المذكرات المتعلقة به، دار اراس، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان - هەولێر2000 + جەرجیس فەتحوڵڵا، وریا بوونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900-1925، بەرگی دووەم، وەرگێڕانی حەسەن جاف، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی دهۆک، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، باشووری کوردستان 2009.

19- نەوزاد عەلی ئەحمەد، کێشەی ویلایەتی موسڵ لە دوو رۆژنامەی سلێمانیدا، لە پەرتووکە چاپکراوەکانی شارەوانی سلێمانی، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.
20- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردو کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، وەرگێڕانی ئازاد عوبێد، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان - هەولێر 2005.
21- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لەسەردەمی ئاشتیدا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2000.
22- مەحمودی مەلا عززەت، حکومەتی کوردستان لەناو مەتەڵی سیاسەتی بەریتانیادا 1918-1924، بنکەی ژین، چاپخانەی شڤان، باشووری کوردستان – سلێمانی 2006.
23- رۆبەرت ئۆلسۆن، راپەڕینی شێخ سەعیدی پیران (کوردستان 1880-1925)، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو، زنجیرەی پەرتووکی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی دووەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
24- سەلام ناوخۆش، هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژیان، باشووری کوردستان – هەولێر 2000.
25- سەلام ناوخۆش، دراسة سياسية حول إحتلال وتقسيم كوردستان. الطبعة الاولى، المطبعة نازە، هەولێر – جنوب كوردستان 2002.
26- دکتۆر فازل حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، وەرگێڕانی محەمەد شاکەلی، چاپخانەی خاک، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
27- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، أقليم كوردستان العراق دراسات في التكوين القومي للسكان، الطبعة الثالثة، جنوب كوردستان – هەولێر 1999.
28- نجم عمر السورچي، مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000، جنوب كوردستان - سليمانية 1998.
29- دکتۆر جەبار قادر، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە (14)، پاییزی 2002، گۆڤارێکی روناکبیری گشتی وەرزییە کۆمیتەی باڵای ئاوارەکان و کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بەهاوبەشی دەریدەکات.

30- خەسرەو گۆران، کورد لەپارێزگای موسڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.
31- دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، گۆڤاری سەردەم، العدد الاول لسردم العربي ، مؤسسة سردم للطباعة والنشر، سليمانية – جنوب كوردستان.
32- ئاسۆ گەرمیانی، دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان سیستمێکی فیدرالی؟ لێکۆلینەوەیەکی مێژوویی رامیارییە، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.
33- عومەر محەمەد محەمەد کەریم، القضية الكوردية في الصراع البريطاني العراقي 1918-1932، مطبعة كارۆ في السليمانية، مديرية الطبع والنشر السليمانية، جنوب كوردستان 2008.
34- پاشماوەی ئیمپراتۆریێتی عوسمانی داوای ویلایەتی موسڵ دەکەن، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2374)، رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (10.1.2007)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە، ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستانە.
35- محمود الدرة، القضية الكوردية، الطبعة الثانية (طبعة جديدة موسعة)، منشورات دار الطليعة – بيروت - لبنان، نيسان 1966.
36- عەباس سلێمان سمایل، گۆڤاری هاواری کەرکوک، ژمارە(1)ی ئەیلولی (1998)، گۆڤارێکی رامیاری و رۆشنبیریی گشتییە، ناوەندی رۆشنبیریی کەرکوک دەریدەکات.
37- هاوڕێ قەندیل، کوردستان ناسنامەی من، چاپی یەکەم، بەفرانباری 2706ی کوردی، چاپخانەی سان لەند.
38- پوک ئۆنلاین، یوسف حەلاج ئۆغلۆ: تورکیا مافی خۆیەتی داوای موسڵ و کەرکوک بکاتەوە، رۆژی شەممە، رێکەوتی (24.11.2007). پوک ئۆنلاین، ماڵپەڕی رێکخستنەکانی دەرەوەی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانە.
39- کەریم یەڵدز، کورد لە عێراق، وەرگێڕانی شاهۆ بورهان، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، چاپخانەی کارۆ، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان 2007.
40- مام جەلال، هەرگیز سنووری ئێراق لە چیای حەمرین تێنەپەڕیوەو لە چیای حەمرینەوە بەولاوە کوردستانە، کوردستانی نوێ، ساڵی سیانزەهەم، ژمارە

(3291)، رۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی (12.2.2004). کوردستانی نوێ، ڕۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.
41- ئەمجەد شاکەلی، دۆڕاندنی خاک بەرانبەر دەسەڵات، بارزان، ژمارەکانی (115، 116)، یەکشەممە، ڕێکەوتی (17.5.2009)و یەکشەممە، ڕێکەوتی (24.5.2009). بارزان، هەفتەنامەیەکی گشتیی سەربەخۆیە لە هەولێر دەردەچێت.
42- کامەران ئەحمەد محەمەدئەمین مەنتک، کوردستان لەنێوان ململانێی نێودەوڵەتیی و ناوچەییدا 1890-1932، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپ و ئۆفسێتی دەزگای سەردەم، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی .2000
43- دەقەکانی کۆنگرەی سیڤرەو خوێندنەوەیەکی تر، خوێندنەوەی مەسعود عەبدولخالق، وەرگێڕانی سەلام ناوخۆش، لە بڵاوکراوەکانی یەکێتیی پەرلەمانتارانی کوردستان، چاپخانەی منارە، هەولێر - باشووری کوردستان 2009.
44- مراجعة وتحقيق عەبدولرەزاق مەحمود قەیسی، ولاية الموصل تقرير لجنة عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924-1925، مركز الدراسات الكوردية (کوردۆلۆجی)، مطبعة رەنج، جنوب کوردستان – السليمانية 2009.
45- عارف قوربانی، کێ کەرکوکی داگیرکردووە، چاپی یەکەم، چاپخانەی یاد، باشووری کوردستان – سلێمانی 2009.
46- دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، کەرکوک لە بەڵگەنامەکاندا، وەرگێڕانی نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو، چاپی یەکەم، دەزگای وەرگێڕان، چاپخانەی منارە، باشووری کوردستان – هەولێر 2007.
47- دکتۆر جاسم تۆفیق خۆشناو، مەسەلەی کوردو یاسای نێو دەوڵەتان، لە بڵاوکراوەکانی سەبتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژیی کوردستان، سلێمانی - باشووری کوردستان 2002.
48- ئەکرەمی میهرداد، کورد و گەڕان بەدوای خۆدا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان – هەولێر 2007.

مێژووی
کوردستانێتیی شاری موسڵ

بەرگی دووەم

نووسینی

دەرسیم دیبەگەیی

دانمارک 2011

بەشی پێنجەم

مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ لە بەڵگەنامـــــــە ئێراقی و عارەبییەکـــــــــان:

بەڵگەنامە ئێراقی و عارەبییەکان، ژمارەیان (152) بەڵگەنامەیەو (95) سەرچاوەیان بۆ بەکارهاتووە. زۆر لە مێژوونووس و گەڕیدەکانی عارەب تەواوی شاری موسڵ بە شارێکی کوردی، یان وەکو پارێزگایەکی باشووری کوردستان ناودەبەن. هەشیانە ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی کوردی یان بە بەشێکی کوردستان ناودەبەن. مێژوونووسی واش هەیە کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە بە کوردستان دەزانێت، بەڵام هەر هەموویان کۆکن لەسەر ئەوەی کە عارەب لەگەڵ هاتنو داگیرکردنی موسڵ لە لایەن میلیشیاکانی ئیسلامەوە هاتوون و، بەر لەو مێژووە ئەوان (عارەب) بوونیان لەو شارەو ویلایەتەدا نەبووە. بە مەبەستی روونکردنەوەی زۆرتر لێرەدا تیشک دەخەینە سەر تەواوی بەڵگەنامەکان کە ئەمانەن:

پەرتووکی (Ethnic Cleansing Documents in Kurdistan – Iraq)، کە لە لایەن مەڵبەندی دووی کەرکوکی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان-دا چاپکراوە لە لاپەڕە (18)داو، بەپشتبەستن بە لاپەڕە (550)ی (الوقائع العراقية)، ژمارە (5271)، رێکەوتی (4.9.1989)، کە دەقی بڕیارێکی شۆڤێنیستانەی بەناو ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشەکەی (پارتی بەعسی سۆسیالیستی عارەبی)دا بڵاوکردۆتەوە سەبارەت بە پێنەدانی مافی خاوەندارێتی بە هاووڵاتیانی کورد، لە شارەکانی (موسڵ، کەرکوک و دیالە)ی کوردستان. ئەمەش دەقی بڕیارەکەیە:

رقم القرار: 529
تاريخ القرار: 23/محرم/1410 هـ
1989/8/24م
استنادا الى احكام الفقرة (1) من المادة الثانية والاربعين من الدستور.
قرر مجلس قيادة الثورة مايلي: -

اولا – يحق للعراقي من غير سكنة محافظات منطقة الحكم الذاتي تملك قطعة ارض سكنية في منطقة الحكم الذاتي وفق السياقات النافذة بتوزيع قطع الاراضي السكنية للمواطنين بالاضافة الى مايملكه في مسقط رأسه ويشمل بقرض المصرف العقاري استثناء.

ثانيا – يحق للعراقي من سكنة منطقة الحكم الذاتي تملك قطعة ارض سكنية في مدينة بغداد والمحافضات الاخرى عدا محافظات (نينوى، التأميم، ديالى) بلاضافة الى مايملكه من سكن في مسقط رأسه ويشمل بقرض المصرف العقاري استثناء.

ثالثا – ينشر هذا القرار في الجريدة الرسمية ولا يعمل بأي نص يتعارض أحكامه.

صدام حسين

رئيس مجلس قيادة الثورة

دەقی ئەو بڕیارەی بەناو ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشەکەی سەددام بە کوردی بەمشێوەیەیە:

ژمارەی بڕیار: 529

ڕێکەوتی بڕیار: 23ی موحەڕەم/1410ی کۆچی

1989/8/24 زاییني

بەپشت بەستن بە فەرمانەکانی بڕگەی (1) لەماددەی چلو دووی دەستور.

ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش بڕیاریدا بەمانەی خوارەوە:

یەکەم – هەر ئێراقییەک کە نیشتەجێی پارێزگاکانی ناوچەی ئۆتۆنۆمی نەبێت، مافی خاوەنداریێتی پارچەیەک زەوی نیشتەجێبوونی هەیە لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی لە چوارچێوەی جێبەجێکردن بۆ دابەشکردنی زەویوزاری نیشتەجێبوون بۆ هاووڵاتیان، جگە لەو پارچە زەویەی کە لە شوێنی لەدایکبوونیدا هەیەتی، هەروەها قەرزی دروستکردنی خانووبەرە دەیگرێتەوە بەشێوەی هاوێرکردن.

دووەم – هەر ئێراقییەک کە نیشتەجێی ناوچەی ئۆتۆنۆمی بێت، مافی خاوەندارێتی پارچەیەک زەوی نیشتەجێبوونی هەیە لە شاری بەغداو پارێزگاکانی تر، جگە لە پارێزگاکانی (نەینەوا، تەئمیم، دیالە) سەرەڕای ئەو خانووەی کە هەیەتی لە شوێنی لەدایکبوونی و، قەردی دروستکردنی خانووبەرە دەیگرێتەوە بەشێوەی هاوێرکردن.

سێیەم – ئەو بڕیارە لە رۆژنامەی فەرمی بڵاودەکرێتەوەو، کار بە هیچ دەقێک ناکرێ کە پێچەوانە بێت لەگەڵ فەرمانەکانی ئەو بڕیارەدا.

ئیمزا

سەددام حوسێن

سەرۆکی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش

ئەو بەڵگەنامەیەی میری بەعسی رەگەزپەرست، کە هەموو کوردێک بێبەش دەکات لە مافی خاوەندارێتی پارچە زەوییەک لە پارێزگاکانی (موسڵ–نەینەوا، کەرکوک–تأمیم و دیالە) لە خۆڕا نییە، بەڵکو بە مەبەستی بەعارەبکردن و، کەمکردنەوەی رێژەی کورد لەو سێ پارێزگایەدا بڕیارێکی لەو جۆرەی دەرکردووەو، ئەو بەڵگەنامەو بڕیارە شۆڤێنییەی بەناو ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشەکەی سەددام و بەعارەبکردنی ئەو سێ شارە دەیسەلمێنێ کە هەرسێکیان خاکی کوردن و سەربە باشووری کوردستانن، بەڵام رووبەڕووی شاڵاوێکی نامرۆڤانەی بەعارەبکردن بوونەتەوە. لای کەسیشمان شاراوە نییە کە هەموو ئێراقییەکان و عارەب بە باشووری کوردستان دەڵێن (باکووری ئێراق)، هەر لەبەرئەوەی ناوی کوردستان نەهێنن و لە مێشکی کورددا بیسڕنەوە. حکومەتی سەددام و پارتەکەی (پارتی بەعسی سۆسیالیستی عارەبی) لە بەڵگەنامەکانی حکومی و پارتەکەیاندا، دان بەوەدا دەنێن کە باکووری ئێراق لە هەر پێنج پارێزگا کوردییەکە پێکدێت، بۆ نموونە: بیرۆی باکووری بەعس، کە عەلی حەسەن مەجید (عەلی کیمیاوی) سەرپەرشتی دەکرد تایبەت بوو بە شارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی. ئەوەش یەکێکە لە بەڵگەنامەکانی حکومەت و پارتەکەی سەددام کە داندەنێت بە

کوردستانییەتی شاری موسڵ و کەرکوک. دەقی بڕیاری (529) لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

دکتور خلیل ئیسماعیل محمد، دکتور محمد عبدالله عمر، سیروان کاکەیی‌و محمود حاجي، لە کۆتایی نامیلکەیەکی چەند لاپەڕەییدا بەناوی (سياسة التعريب في أقليم كوردستان العراق – دراسة وثائقية – محور الموصل)دا، کۆپییەک لە مەرسومی کۆماری، ژمارە (1066)یان داناوە، کە مەرسومەکە لە لایەن سەرۆکایەتی کۆماری ئێراق، لە ڕێکەوتی (7.9.1969)دا دەرچووەو، ئاماژە بە بڕیاری ژمارە (211)ی ڕێکەوتی (27.5.1969)ی بەناو (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شوڕش)ی حزبی بەعسی عارەبی ئیشتیراکی دەکات، کە تایبەتە بە پێکهێنانی پارێزگای دهۆک لە قەزاکانی (دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ و شارەدێی مزوری)، کە هەموویان لە پارێزگای موسڵ جیادەکرێنەوە.

مەرسومی کۆماری، ژمارە (1066)، کە لە لایەن سەرۆک کۆماری ئەوکاتی ئێراق، ئەحمەد حەسەن بەکر لە ڕێکەوتی (7.9.1969)و، بەپشتبەستن بە بڕیاری ژمارە (211)ی ڕێکەوتی (27.5.1969)ی بەناو (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شوڕش)ی بەعس دەرچووە، هەردوو مەرسومی ژمارە (1066)و بڕیاری ژمارە (211)، کە لەپێناوی بەعارەبکردنی شارو پارێزگای موسڵ دەرچووینە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شارو پارێزگای موسڵ دەسەلمێنن. چونکە عارەبەکان سەرەتا لەناو شاری موسڵ دەستیان بە بەعارەبکردنی شارەکە کرد، بۆئەوەی دەسەڵاتی پارێزگاکە بەتەواوی بکەوێتە ژێردەستی عارەب و، دواتریش لەڕێگای ئەو دەسەڵاتەوە توانییان سنووری بەعارەبکردن فراوانتر بکەن و، ناوچەکانی بادیەی جەزیرە، بەعاج، حەزەر، شەنگال، شێخان، تەلەعفەر و زومماریش بگرێتەوە. جیاکردنەوەی قەزاکانی دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ و شارەدێی مزووری و پێکهێنانی پارێزگای دهۆک، بە مەبەستی کەمکردنەوەی ژمارەی کورد لە پارێزگای موسڵ بەرزکردنەوەی ژمارەی عارەب بووە، بەتایبەت کە ئەو ناوچانە تەواوی دانیشتوانەکەیان کوردبوون. سەرەڕای هەموو ئەمانەش حکومەتی ڕەفتار فاشی و ڕەگەزپەرستی عارەبی لە ئێراقدا، چەندین یەکەی بەڕێوەبەرایەتی و گوندی هاوچەرخی بۆ عارەبی هاوردەی باشوورو ناوەڕاستی ئێراق لە پارێزگای موسڵ

دروستکرد، بۆ نموونە دروستکردنی (174) نشینگە بۆ عارەبی کۆچەر (بەدو) لە ناوچەی جەزیرە و شارەدێکانی (ناحیەکانی): تەل عەبتە، قەیرەوان، قەحتانیە و رەبیعە، هەروەها قەزاکانی بەعاج، حەزەرو شەڕگات لە سنووری پارێزگای موسڵ و، جیاکردنەوەی قەزای زێبار (مێرگەسوور) لە موسڵ و لکاندنی بە پارێزگای هەولێر لەبەرئەوەی دانیشتوانی قەزاکە سەرجەم کوردبوون، هەروەها هەڵوەشاندنەوەی چەندین دێهات و شارەدێی کوردیی و دوورخستنەوەی دانیشتوانەکانیان بە بیانووی جیاجیاوە، کە هەموو ئەم کارانەی حکومەت لەپێناوی کەمکردنەوەی ژمارەی کورد و بەرزکردنەوەی ژمارەی عارەب بوو لە پارێزگای موسڵ. دەقی مەرسومی کۆماری ژمارە (1066) لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، دکتۆر محەمەد عەبدوڵڵا عومەر، سیروان کاکەیی و مەحمود حاجی، لە لاپەڕە (2)ی (سياسة التعريب في أقليم كوردستان العراق – دراسة وثائقية – محور الموصل)دا نووسیویێتیان: (هەروەکو (ئیبن فوقیە) جەختی لەوە کردۆتەوە کە نیشتەجێکردنی عارەب لە شاری موسڵ لە سەردەمی خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب دەستیپێکردووە).

بەگوێرەی قسەکانی مێژوونووسی عارەبی ئیسلامی ئەبوبەکر ئەحمەد کوڕی فقیەی هەمەدانی ناسراو بە (ئیبن فقیە 902ز)، نیشتەجێکردنی عارەب لە سەردەمی عومەری کوڕی خەتابدا لە موسڵ دەستیپێکردووە، لە لایەک ئەوە بەڵگەیەکە بۆ نەبوونی عارەب پێش ئەو بەروارە لەو شارەدا، کەواتە ئەو شارە شارێکی عارەبی نییەو شارێکی کوردیی و کوردستانییە، چونکە کورد بەر لە عارەب بوونی هەبووە لەو شارەداو، شارەکەش کورد دروستی کردووە نەک عارەب، بەڵکو عارەب داگیرکەر بووە نەک دروستکەر، شاریش هەردەم هی دروستکەرە نەک هی داگیرکەر! لە لایەکی تریشەوە هەموو ئەو بانگێشانە بەدرۆ دەخاتەوە کە گوایە، شاری موسڵ لەسەردەستی عارەبەکانەوە دروستکراوە.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، دکتۆر محەمەد عەبدوڵڵا عومەر، سیروان کاکەییو مەحمود حاجی، لە لاپەڕە (3-11)ی (سياسة التعريب في أقليم كوردستان العراق – دراسة وثائقية – محور الموصل)دا نووسیویانە: (ئەوەی کە بەرچاو

دەکەوێت ئەوەیە کە ڕێڕەوەکانی زرنگکاری بەعارەبکردن (سياسة التعريب) سێ تەوەری سەرەکی گرتۆتە بەر کە ئەمانەن: 1. تەوەری موسڵ 2. تەوەری کەرکوک 3. تەوەری خۆرهەڵاتی بەغدا. بەڵام تەوەری موسڵ گرنگییەکی تایبەتی لەڕووی بەعارەبکردنەوە پێدراوە، ئەوەش لەبەر هەڵکەوتەی شوێنی جوگرافی، گرنگی بازرگانی و نەوتی هەروەها ئەتنۆگرافی کە پێشتر ئاماژەمان پێکردبوو. لە ئاراستەکانی زرنگکاری بەعارەبکردنی تەوەری موسڵ:

1. دروستکردنی نیشتەنگای عارەبی. 2. دەستبەسەراگرتنی خانووبەرەو زەوی کشتوکاڵی. 3. راگوێزانو کۆچپێکردن. 4. یاسای راستکردنەوەی نەتەوەیی. 5. گۆڕانکاری لەپێکهاتەکانی بەڕێوەبردن).

بەگوێرەی دروستکردنی ئەو هەموو نشینگانەی کە لە کوردستان و بەتایبەت لە دەوروبەری شاری موسڵ، بۆ عارەبی کۆچەرو عارەبی ناوەڕاست و خوارووی ئێراق، بۆمان دەردەکەوێ کە شاری موسڵ و دەروبەرەکەی درێژکراوەی خاکی کورد و بەشێکی کوردستانن، بەڵام حکومەتە یەک لەدوا یەکەکانی عارەبی شۆڤینی، هەوڵی بەعارەبکردن و سڕینەوەی سیمای کوردێتی و کوردستانێتیی شارەکەو ناوچەکە دراوە. هەروەها بەڵگەنامەکانی حکومەتە شۆڤینییەکانی عارەبی ئێراق و، ئەو راگوێزانە زۆرەملێیانەی کە لە شاری (موسڵ)دا بەرامبەر بە هاووڵاتیانی رەسەنی شارەکە (کورد) پەیڕەو دەکراو بەچاوەکانی خۆمانەوە دەمانبینین، بەڵگەیەکی زیندووی کوردستانێتیی و کوردێتیی ئەو شارە بەزۆر بەعارەبکراو داگیرکراوە.

جوگرافیناسی ناسراوی عارەب، دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕەکانی (39-40)ی پەرتووکی (کورد و مەسەلەی کورد)دا، نووسیوێتی: (شێخ مەحمود لە دەستپێکدا هەوڵیدا گشت بەشەکانی کوردستانی ئێراق لەژێر رێبەرایەتی خۆیدا یەک بخات و وەک هەنگاوی یەکەم لەژێر سەرپەرشتی ئینگلیزدا بێت. سیاسەتی ئینگلیزش لەپێشدا هانی ئەم رێبازەی دەدا بەڵام زۆری نەخایاند ئیدی نیازی بەریتانیا گۆڕاو پێش دامەزراندنی فەرمانڕەوایی خۆماڵی هاتە سەر ئەو بۆچوونەی کە ویلایەتی موسڵی کۆن (واتا ناوچە کوردییەکە) بدرێتە دەم دەوڵەتی ئێراقی نوێوە).

لێرەدا دکتۆر شاکر خەسباک بەڕوونی بۆچوونی خۆیمان وەکو عارەبێکی راستگۆ بۆ دەردەخات کە دەڵێت: ویلایەتی موسڵ (واتە ناوچە کوردییەکە). لەکاتێکدا کە ویلایەتی موسڵ ناوچەیەکی کوردی بێت، کەواتە بەدڵنیاییەوە شاری موسڵ-یش وەکو شارێکی سەربە ویلایەتی موسڵ ناوچەیەکی کوردییەو سەربە خاکی کورد و کوردستانە، مادام ویلایەتی موسڵ ناوچەیەکی کوردی بێت. کەواتە ئەوەی دکتۆر شاکر خەسباک باسی دەکات سەبارەت بە ویلایەتی موسڵ، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ.

دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (43)ی پەرتووکی (کورد و مەسەلەی کورد)، دەڵێت: (کوردستانی ئێراق بریتییە لە چوار پارێزگا (لیوا) پارێزگاکانی: موسڵ، هەولێر، سلێمانی و کەرکوک هەروەها بەنێو پارێزگای دیالەشدا درێژەی هەیەو ناوچەکانی خانەقین و مەندەلی دەگرێتەوە).

دکتۆر شاکر خەسباک، کە لەڕاستگۆییدا وێنەی کەمە، لە سەرەوەدا بەتەواوی سنووری باشووری کوردستان یان (ویلایەتی موسڵ)مان بۆ دیاریدەکات و، شاری موسڵ وەکو شارو پارێزگا بە خاکی کورد و کوردستان ناودەبات. گومان لەوەدا نییە هیچ کەسێکی عارەب، ئەگەر زۆر دڵنیا نەبێت لەو شوێنەی باسی دەکات کە خاکی خۆی نییە، ئەوە هەرگیز وەکو خاکی نەتەوەیەکی تر ناوی نابات. دڵنیاشم ئەگەر دکتۆر شاکر خەسباک تەنانەت گومانی هەبوایە لە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، ئەوە نەک هەرگیز وەکو شارێک و پارێزگایەکی کوردی ناوی نەدەهێنا، بەڵکو وەکو شارو پارێزگایەکی عارەبی و ئێراقی ناوی دەبرد! کەواتە ئەوەی دکتۆر شاکر لێرەدا سەبارەت بە شارو پارێزگای موسڵ نووسیویێتی، بەڵگەیەکی هەرە بەنرخە بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارە.

دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (481)ی پەرتووکی (الأكراد دراسة جغرافية أثنوغرافية)دا نووسیویێتی: (زۆربەی لێکۆڵەرەوەکان زمانی کوردی دابەشی دوو زاراوەی باکوورو زاراوەی باشوور دەکەن. ئەو کوردانەی نیشتەجێی باکوورو خۆرئاوای هێڵی درێژەوەبوو لە باشووری کەنارەکانی دەریاچەی ورمێ تا دەگاتە ئەو شوێنەی کە زابی گەورە لەگەڵ رووباری دیجلە یەکدەگرێت قسەی پێدەکەن.

هەرچی زاراوەی باشووره ئەوەی ماوه لە دانیشتوانی کوردستان قسەی پێدەکەن. بەمشێوەیە زاراوەی باکوور کوردەکانی نیشتەجێی باکوورو خۆرئاوای دەریاچەی ورمیو کوردەکانی کۆماری ئەرمینیاو کوردەکانی تورکیاو سوریاو کوردەکانی ناوچەی بادینان (لە پارێزگای موسڵی کۆن و پارێزگای دهۆکی نوێ) قسەی پێدەکەن. کەچی زاراوەی باشوور کوردە سۆرانییەکانی پارێزگای هەولێرو کوردە بابانییەکانی پارێزگاکانی سلێمانی و کەرکوک و کوردەکانی ئەردەڵان و موکری لە کوردستانی ئێران قسەی پێدەکەن).

ئەوەی کە دکتۆر شاکر خەسباک ئاماژەی پێکردووە، بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆری ناوبراو لە لایەک ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردیی کە بە زاراوەی کرمانجی باکوور دەپەیڤن ناودەبات، لە لایەکی تریشەوە ناوی موسڵ وەکو شارێکی سەربە ناوچەی بادینان ناودەبات، کە ناوچەی بادینانیش ناوچەیەکی کوردی رەسەنە، کەواتە شاری موسڵ-یش ناوچەیەکی کوردیی و شارێکە سەربە باشووری کوردستان.

دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (520)ی پەرتووکی (الأكراد دراسة جغرافية أثنوغرافية)دا نووسیویێتی: (لە ئێراقدا کوردەکان بە زۆریی لە هەر چوار پارێزگاکانی سلێمانی، هەولێر، کەرکوک و موسڵ دەژین، هەروەها لە ناوچەی خانەقین لە پارێزگای دیالە دەژین. بەڵام پارێزگاکانی سلێمانی و هەولێر بەتەواوی کوردین جگە لەوەی کە کەمینەیەکی تورکمانی لە هەولێر هەیە. بەڵام پارێزگاکانی کەرکوک و موسڵ هەر یەکەو نیوەیان کوردن).

ئەوەی کە دکتۆر شاکر خەسباک ئاماژەی پێکردووە، کوردێتی و کوردستانێتی تەواوی پارێزگاکانی موسڵ و کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە بەگوێرەی قسەکانی مێژوونووسی ناوبراو لەنیوە زۆرتری دانیشتوانی هەردوو شارەکە (موسڵ و کەرکوک) کوردن، مادامیش کورد نیوە لە نیوە زۆرتر یان زۆرینە پێکبێنن کەواتە شارەکەش هی ئەوانە، بەتایبەت کورد کە دانیشتوانی رەسەنی ناوچەکەو ئەو دوو شارەن، نەک وەکو نەتەوەکانی عارەب، تورکمان یاخود کلدوئاشوورییەکان لە رێگەی داگیرکردن و پرۆسەی بەعارەبکردن و بە تورککردن هاتبن یاخود لەترسی کوشتن و شەڕ پەنایان بۆ شارەکە هێنابێ وەکو چۆن کلدوئاشورییەکان لەکاتی

شەڕی جیهانی یەکەم لە ترسی تورک بۆ باشووری کوردستان هاتن. هەروەها دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (کورد و مەسەلەی کورد)دا ئاماژەی بەهەمان شت کردووە کە لە لاپەڕە (520)ی پەرتووکی (الأكراد دراسة جغرافية أثنوغرافية)دا ئاماژەی پێکردووە.

دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (5)ی پەرتووکی (العراق الشمالي دراسة لنواحيه الطبيعية والبشرية)دا لە باسی سنوورو شارەکانی کوردستانی باشووردا، نووسیویێتی: (ناوچەی باکوور (باشووری کوردستان) پارێزگاکانی نەینەوا (موسڵ + دهۆک)، هەولێر، سلێمانی و کەرکوک دەگرێتەوە).

جارێکی تریش دکتۆر خەسباک، سنووری کوردستان-مان بۆ دیاری دەکاتو، شاری موسڵ-یش شانبەشانی هەریەک لە دهۆک، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی بە شاری کوردستانیی ناو دەبات. بۆ ئێمەی کورد زۆر گرنگە کە ئەکادیمی و مێژوونووسێکی وەکو دکتۆر شاکر خەسباک، لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەیەکی زانستی و ئەکادیمیانەی مێژوویی بۆمان بسەلمێنێت، کە موسڵ یاخود کەرکوک شاری کوردیی و کوردستانین، چونکە بەدەگمەن بەرچاو دەکەوێت ئەکادیمیست و مێژوونووسانی سەربە نەتەوەکانی داگیرکەری پارچەکانی کوردستان، دان بە راستییەکاندا بنێن، مەگەر دکتۆر شاکر خەسباک، دکتۆر ئیسماعیل بێشکچی و چەند کەسێکی تر.

شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (123)ی پەرتووکی (العراق الشمالي دراسة لنواحيه الطبيعية والبشرية)دا نووسیویێتی: (باکووری ئێراق لە پێنج یەکەی کارگێڕی گەورە پێکدێت کە بریتین لە نەینەوا (موسڵ)، دهۆک، هەولێر، سلێمانی و کەرکوک. باکووری ئێراق بە هەر پێنج پارێزگاکەیەوە نوێنەرایەتی یەکێک لەو سێ ویلایەتانەی کە لە سەردەمی عوسمانییەکان ئێراقی پێکدەهێنا دەکرد، کە ئەویش ویلایەتی موسڵ بوو. بەڵام دوو ویلایەتەکەی تریش بریتی بوون لە ویلایەتی بەغدا کە پارێزگاکانی ناوەڕاستی ئێستاو، ویلایەتی بەسرا کە پارێزگاکانی باشووری ئێستا دەگرێتەوە لەگەڵ چەند گۆڕانکارییەکی سادە).

ئەوەی کە دکتۆر شاکر خەسباک باسی دەکات کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ و چوار شارەکەی تریش دەگرێتەوە، چونکە نووسەری ناوبراو یەکەم ویلایەتی موسڵی لە ویلایەتەکانی تری ئێراقی (بەغداو بەسرا) جیاکردۆتەوە، دووەم

شاری موسڵ و چوار شارەکەی تر دەخاتە ناو ویلایەتی موسڵ، ویلایەتی موسڵ-یش خاک و نیشتمانی کوردە، کەواتە تەواوی شارەکانی سەربەو ویلایەتە شاری کوردی و سەربە باشووری کوردستانن. هەرچی سەبارەت بەوەی کە ویلایەتی موسڵ لە سەردەمی عوسمانییەکاندا یەکێک بووە لە سێ ویلایەتەکەی ئێراق ئەوە هیچ راستییەکی تیادا نییە، چونکە لە رێکەوتی (16.12.1925)دا بەگوێرەی بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان ویلایەتی موسڵ-ی نیشتمانی کورد و پارچەیەک لە خاکی کوردستان، خرایە سەر ئێراقی عارەب.

شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (306)ی پەرتووکی (العراق الشمالي دراسة لنواحيه الطبيعية والبشرية)دا نووسیویێتی: (زۆربەی شارەکانی باکووری ئێراق (باشووری کوردستان) بریتین لە گوندی گەورە، تەنیا چوار شاری گەورە هەیە کە ئەمانەن: موسڵ، کەرکوک، سلێمانی و هەولێر. هەریەک لە موسڵ و کەرکوک بارودۆخێکی تایبەتییان هەیە کە بۆتە هۆی زۆربوونی رێژەی دانیشتوانی. شاری موسڵ بە کۆنترین‌و گرنگترین شاری بازرگانی دادەنرێت).

ئەوەی کە دکتۆر شاکر خەسباک نووسیویێتی هەم کوردبوون هەم کوردستانیی بوونی شاری موسڵ و شارەکانی تریش کە ئەو ناوی بردوون دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو خۆی باسی ئەوەی کردووە، کە ئەو شارانە بەشێکی ویلایەتی موسڵ بووینەو بە هەموویان ئەو ویلایەتەیان پێکهێناوە. هەمووشمان دەزانین ویلایەتی موسڵ باشووری کوردستانە بە تەواوی شارەکانیەوە، کەواتە شاری موسڵ-یش وەکو مەڵبەندی ویلایەتی موسڵ شارێکی کوردیی و پارچەیەکە لە خاکی باشووری کوردستان.

دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (423)ی پەرتووکی (العراق الشمالي دراسة لنواحيه الطبيعية والبشرية)دا نووسیویێتی: (لەکاتی جەنگی یەکەمی جیهانی و کۆتایی جەنگەکەدا ئامانجی بەرزی بەریتانیا کۆنترۆڵکردنی ئێراق بوو بەتایبەتیش ویلایەتی موسڵ کە پارێزگاکانی نەینەوا، دهۆک، هەولێر، سلێمانی و کەرکوکی دەگرێتەوە، بۆئەوەی بەرهەمهێنانی چاڵگە نەوتییەکان بۆخۆی مسۆگەر بکات).

بەگوێرەی قسەکانی دکتۆر شاکر خەسباک، شاری موسڵ و چوار شارەکەی تریش شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن، چونکە نووسەری ناوبراو هەم ویلایەتی موسڵی بەجیا ناوبردووەو هەم شاری موسڵ و شارەکانی تریشی خستۆتە نێو سنووری ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان). هەرچی سەبارەت بەوەی کە ویلایەتی موسڵ بەشێکی ئێراق بووبێت، ئەوە بە هیچ شێوەیەک وانەبووە هەروەکو لە سەرەوەش باسمانکرد ویلایەتی موسڵ بەگوێرەی بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە رێکەوتی (16.12.1925)دا بەزۆرەملێ خرایە سەر ئێراق.

باوکی مازیار ئاکرەیی، لە لاپەڕەکانی (15-17)ی گۆڤاری (کوردستان المجاهدة)، ژمارە (3)دا، وتارێکی لەژێر ناونیشانی (رد وتوضیح)دا بڵاوکردۆتەوە، کە وەڵامێکە بۆ دکتۆرێکی تورکمان بەناوی (فازڵ دمیرجی). باوکی مازیار بەپشتبەستنی بە پەرتووکی (قاموس السیاسي، تألیف ئەحمەد عطیة الله، ص968)، نووسیوێتی: (قاموسی سیاسی دەڵێت: کوردەکانی ئێراق لە ژمارەیەک لە شارەکانی باکوور – واتە شارەکانی کوردستان – کە گرنگترینیان سلێمانی، موسڵ و کەرکوکە کۆبوونەتەوە. کەرکوک یەکێکە لە پارێزگاکانی باکووری ئێراق، واتە کوردستان).
بەگوێرەی بۆچوونی نووسەری عارەب ئەحمەد عەتیەڵڵا، کە لە قاموسی سیاسیدا ئاماژەی پێکردووە شارەکانی موسڵ، کەرکوک و سلێمانی سێ شاری کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن، چونکە نووسەر ئەو شارانەی سەرەوە بە شاری سەربە باکووری ئێراق (باشووری کوردستان) ناودەبات.

مێژوونووس محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕە (14)ی پەرتووکی (کورتەیەکی مێژووی کورد و کوردستان)داو، بەپشتبەستن بە پەرتووکی (کتاب تقویم البلدان)ی ئەبو ئەلفیداء دەڵێت: (لە دەوری خەلافەتی ئەمەوی و عەباسیشدا بە جیاوازییەکی کەم و زۆر، هەمان دابەشکردنی بەڕێوەبەرێتی پەسەند کرا بۆ وڵاتانی کوردستان، لەناو وڵاتانی جەزیرە، ئێراق، چیاکان، ئازەربایجان، موگان، ئەڕان و ئەرمەنیەو رۆمدا بوو. (کتاب تقویم البلدان)یش تاڕادەیەک ئەم دابەشکردنە بەڕێوەبەرێتییە پشتڕاست ئەکاو وڵاتانی کورد لەناو پێنج هەرێمدا نیشان ئەدات کە ئەمانەن:

حەوتەمین هەرێم، جەزیرە، بریتی بووە لە دیاری مەزەر (رقە)، دیاری رەبیعە (موسڵ)، دیاری بەکر (ئامێد).

عیمادەدین ئیسماعیل کوڕی محەمەد کوڕی عومەری ئەلموئەیەد (ئەبو ئەلفیداء – 1273–1331)، کە لە سەدەکانی (سیانزەمین و چواردەمینی زاییندا) ژیاوە، زۆر بە ئاشکراو روونی باسی شاری موسڵ دەکات و بە وڵاتی کوردی ناوی دەبات، کاتێک کە ئەو کوردستان دەکات بە پێنج هەرێم و، شاری موسڵ وەکو ناوچەیەکی سەربە هەرێمی جەزیرە (بۆتان) کە بەشێک بووە لە وڵاتی کوردان ناودەبات، پاشان ئەو باسی شاری موسڵی کردووەو بە وڵاتی کوردان ناویبردووە. هەمووشمان دەزانین کە هەرێمی جەزیرە هەرێمی بۆتان بووەو لە دوای داگیرکارییەکانی میلیشیاکانی عارەبی ئیسلامیدا ناوەکەی گۆڕاوە بۆ جەزیرە، هەرێمی بۆتان (جەزیرە)ش هەردەم بەشێک بووە لە وڵاتی کوردان. مادام تەواوی شاری موسڵ هەروەکو مێژوونووسی ئیسلامی عارەبی (ئەبو فیداء) باسی دەکات بکەوێتە ناو وڵاتی کوردان، کەواتە شارەکە دەبێتە شارێکی کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانە. ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بڵێین، مێژوونووسی ناوبراو ناڕاستەوخۆ شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی دەزانێت، کاتێک کە ئەو ناوی ئەو شارەی خستۆتە ناو سنووری جەزیرە (بۆتان)ی وڵاتی کوردان. ناوی (دیار رەبیعە)، ناوی بەعارەبکراوی شاری موسڵ بووە کە دوای داگیرکردنی شاری ناوبراو لە لایەن میلیشیاکانی عارەبی ئیسلامی، ئەو ناوەیان بەسەردا سەپاند، کە بەعارەبکردنی ناوی شارەکان، وڵاتەکانو مرۆڤەکانیش بەشێکی گرنگ بووە لە کلتووری ئیسلامو عارەب. هەروەها رۆژنامەنووس و هەڵبەستوان، محەمەد تۆفیق وردی، خاوەنی هۆنراوەی (ئەی شەهیدان نامرێ ناوو نیشانتان)، لە لاپەڕە (10)ی پەرتووکەکەی خۆیدا کە بە زمانی عارەبی لەژێر ناوی (كوردستان المناضلة)دا نووسیویێتی، بەهەمان شێوەی محەمەد ئەمین زەکی ئاماژەی بەو دابەشکردنەی وڵاتی کوردستان کردووە لە لایەن مێژوونووسی ئیسلامی و عارەبی (ئەبوفیداء)، کە شاری موسڵ سەربە ویلایەتی جەزیرە (بۆتان)ی وڵاتی کوردانە.

محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (کورتەیەکی مێژووی کورد و کوردستان)دا، بەپشتبەستنی بە پەرتووکی (ئینسکلۆپیدیای ئیسلام)، کە محەمەد

ئەمین زەکی پێیوایە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام وڵاتی کوردستان بچوک نیشان ئەدا، نووسیویێتی: (وڵاتی کوردستان خاکێکی درێژۆلکەیەو درێژبوونەوە گشتییەکەی لە باشووری خۆرهەڵاتەوە لە (لوڕستان)ەوە بۆ باکووری خۆرئاوا تا (مەڵاتیە) نزیک بە (600) میلەو ناوەندی پانایی (120 تا 150) میلەو پانترین جێگای کە بەینی موسڵ ئاراراتە نزیکەی (250) میلە (مێژووی جیهان نامە).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی کە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام بۆ وڵاتی کوردستانی کردووە، شاری موسڵ خاکی کوردانە و کەوتۆتە نێو سنووری کوردستان، چونکە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام لە لایەک لە باسی سنوورەکانی کوردستاندا، ناوی شاری موسڵی هێناوە، باشە ئەگەر موسڵ شارێک نەبێت کەوتبێتە ناو ئەو سنوورەوە، بۆ ناوی دەهێنا! لە لایەکی تریشەوە ئەو ئینسکلۆپیدیایە کاتێک باسی پانتایی کوردستان دەکات، باسی ئەوە دەکات کە پانایی هەرە زۆری کوردستان لەنێوان موسڵ – ئاراراتە، ئەمەش ئەوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە کە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام شاری موسڵ بە پارچەیەکی کوردستان دادەنێت بۆیە بەمشێوەیە باسی کردووە.

محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕە (91)ی پەرتووکی (کورتەیەکی مێژووی کورد و کوردستان)داو بەپشتبەستنی بە بەرگی یەکەمی پەرتووکی (تاريخ الامم الاسلامية)ی محەمەد الخضري، دەنووسێت: (وڵاتی جەزیرە یاخود میزۆپۆتامیا، بریتی بووە لە (دیار مضر)و (دیار بەکر)و شارە گرنگەکانی: حەڕان، ڕەها (ئورفە)، ڕەقە، راس العين، نسێبین، شەنگال، خاپوور، ماردین، ئامەد، میافارقین و موسڵ).

مێژوونووسی عارەب، محەمەد ئەلخزەری شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی وڵاتی جەزیرە ناوبردووە، هەمووشمان دەزانین وڵاتی جەزیرە، کە ناوە کوردییەکەی (بۆتان) بووەو وڵات و نیشتمانی کوردان بووە، بەڵام دوای داگیرکردنی وڵاتی بۆتان لە لایەن میلیشیاکانی عارەبی ئیسلامی ناوەکەیان لە بۆتانەوە گۆڕی بۆ جەزیرە. ئێستاشی لەگەڵدابێ زۆرجار هەردوو ناوەکە بەکار دەهێنرێت و بە جەزیرەو بۆتان ناودەهێنرێت، ئەوەش دەمان گەیەنێتە ئەو ڕاستییەی کە بڵێین شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە نیشتمانی کوردان بووەو هەر واش دەمێنێ. ئەو دانپێدانانەی نووسەری عارەب محەمەد ئەلخزەری دەبێتە بەڵگەیەک بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری (موسڵ).

شوێنەوارناس و مێژوونووسی ناوداری کورد، مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (81)ی پەرتووکی (حدود كوردستان الجنوبية تاريخيا وجغرافيا خلال خمسة الاف عام وما ترتب على الحاقها بالعراق)دا نووسیویێتی: (ئیبن سەعید ئەلمەغریبی، ئەویش وێنەی نەخشەی ئێراقی کێشاوە کە لە باکووری تکریتەوە درێژ دەبێتەوە بۆ ناوچەی شەڕگاتی باشووری موسڵ).

بەگوێرەی ئەو نەخشەیەی کە ئیبن سەعید ئەلمەغریبی بۆ ئێراقی کێشاوە، موسڵ کەوتۆتە باکووری سنووری ئێراق و، شاری تکریت بە دووری (245) کیلۆمەترو شارۆچکەی (شەڕگات)یش بە دووری (104) کیلۆمەتر دەکەونە باشووری شاری موسڵ، کەواتە شاری موسڵ سەربە ئێراق نەبووەو لە دەرەوەی سنووری ئەو وڵاتە بووە، بۆیە شارەکە شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە. ئەوەش کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارە دەگەیەنێت، هەروەها دەریدەخات کە هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (82)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لە دليل الجمهورية العراقية، ص 67) کە بە بڕیارێکی فەرمی لە لایەن ئەنجومەنی وەزیرانی ئێراقەوە بە سەرپەرشتی وەزارەتی فێرکردن لە ساڵی (1962)دا دەردەچوو، هەروەها داوا لە زانا دکتۆر مستەفا جەواد لە گەورە زانایانی ئێراق و دکتۆر ئەحمەد سوسە و مەحمود فەهمی دەروێش کرا بۆ نووسینی – سەبارەت بە دیاریکردنی جوگرافی و مێژوویی بۆ زاراوەی خاکەرەش و ئێراق هاتووە: (ئەوانەی پێشوو، ناوی خاکەرەش یان ئێراق یان خاکی بابل-یان بە ناوچە نیشتووەکانی کە باشووری ئێراق و خاکی ئەهواز پێکدەهێنن دەگووت، ناوچە نیشتووەکان بریتیە لە دەشتێکی شێوە لاکێشەیی کە درێژییەکەی لە باکوورەوە بۆ باشوور درێژ دەبێتەوە، هەروەها پانییەکەی لەنێوان (160-200) میل دەبێت، ئەو شێوەیە لە باکوورەوە بە هێڵێکی دروستکراو کۆتایی دێت، کە درێژ دەبێتەوە لەنێوان فەلوجە لەسەر رووباری فورات و باکووری بەلەد لەسەر دیجلە، دواتریش درێژبوونەوەیەتی بەرەو هەردوولا تا دەگاتە چیای حەمرین لە لایەک و، بیابانی

سەماوە لە لاکەی ترەوە، لە خۆرهەڵاتەوە کۆتایی دێت بە چیای حەمرین و چیاکانی پشتکێوو چیاکانی بەختیاری).

بەگوێرەی ئەو بڵاوکراوەیەی ئەنجومەنی وەزیرانی ئێراق و، وەزارەتی فێرکردن (لە دلیل الجمهورية العراقية)دا سنووری ئێراق لە لای فەلوجە کە (391) کیلۆمەترو بەلەد (350) کیلۆمەترو زنجیرە چیاکانی حەمرین (لە نزیکترین شوێن بۆ موسڵ کە (فەتحە)یە نزیکەی (110) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری شاری موسڵ) کۆتایی پێدێتو، لەوێش بەدواوە بەرەو باکوور سنووری کوردستان و خاکی کوردان دەستپێدەکات. کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانیە، چونکە نزیکترین شاری ئێراقی لە شاری موسڵ شاری (تکریت)ە کە (245) کیلۆمەترو کەتۆتە باشووری شاری موسڵ و، لەوێ کۆتایی بە سنووری باکووری وڵاتی ئێراقی عارەبی دێت.

مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (165)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، بەپشتبەستن بە نامەی فەرمی سەرۆکایەتی کۆماری ئێراق – سکرتێر، ژمارە (2285/ک)ی ڕێکەوتی (20.4.1992)، کە نێردراوە بۆ هەریەک لە وەزیری ناوخۆ، بەڕێوەبەری دەزگای ئەمنی تایبەت، بەڕێوەبەری دەزگای هەواڵگری، بەڕێوەبەری ئەمنی گشتی، بەڕێوەبەری ئەمنی سەربازی و بەڕێوەبەری هەواڵگری گشتی سەربازی، نووسیوێتی: (سەرۆکی فەرماندە سەبارەت بەو یاداشتەی نووسینگەی قووتابی و لاوان، ژمارە (398/2)ی ڕێکەوتی (9.4.1992)دا بەمشێوەیە بڕیاریدا: لە هەموو بارێکدا پێویستە موسڵ نەبێتە مەڵبەندی کۆبوونەوەی کوردەکان، کە ببێتە هۆکاری تێکچوونی ستراتیژی پێکهاتەی گەلەکەی، بە هیچ شێوەیەک کارئاسانی بۆ ئەو مەبەستە لەژێر هیچ فشارێک یاخود بیانوویەک نەکرێت. بۆئەوەی لەگەڵ موسڵ-یش بە هەمان پێوەر کە ڕەفتار لەگەڵ دیالەو کەرکوک دەکەین، هەموو لایەنەکانی پەیوەندار بە هەمان پێوەر ڕەفتار بکەن).

ئەوەی کە سکرتاریەتی سەرۆک کۆمار بە فەرمانی سەدام حوسێن ئاماژەی پێکردووەو، عەبدولڕەقیب یوسف دەقەکەی لە لاپەڕە (166)ی پەرتووکەکەیدا بڵاوکردۆتەوە، هەوڵی بەعارەبکردنی سەرلەنوێی شارو پارێزگای موسڵە. لەهەر شارو ناوچەیەکدا ڕاگواستنی زۆرەملێیانەی کورد، هێنان و نیشتەجێکردنی عارەبی

هاوردەو هەوڵی گۆڕینی باری دیمۆگرافیای شارەکە یان ناوچەکە درابێ، بێ هیچ گومانێک ئەو شارە یان ناوچەیە شارێکی یان ناوچەیەکی کوردی بووەو سەربە باشووری کوردستانە. شارو پارێزگای موسڵ-یش وەکو شارێک کە رووبەڕووی هەموو ئەو شاڵاوە رەگەزپەرستانەی عارەبەکان بۆتەوە، بۆیە بێ هیچ گومانێک شارێکی کوردیی، نیشتمانیی کوردەو سەربە خاکی باشووری کوردستانە.

مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (208)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (دکتۆر جاسم محەمەد ئەلخەلەف، لەسەرەتای پەرتووکەکەیدا (محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية والاقتصادية والبشرية)دا لە دیارکردنی هەرێمی چیادا دەڵێت: هەرێمی چیا دەکەوێتە بەشی باکووری خۆرهەڵاتی ئێراق و، درێژ دەبێتەوە بۆ سنوورە هاوبەشەکەی لەگەڵ سوریا لە خۆرئاوا، تورکیا لە باکوور، ئێران لە خۆرهەڵات تا سنووری (دەشتی نیشتوو)و (بانی بیابانی) لە باشوور، وە سنووری باشووری ئاشکەرایە کە لە گردۆلکەو زنجیرەیەک چیای نزمی وەکو چیاکانی حەمرین، مەکحول، عەتشانە، عدیە، ئیبراهیمیە، تەلەعفەر، شەنگال، ئەو ناوچەیە یەک لەسەر پێنجی پێوانەی خاکی ئێراق دەگرێتە خۆی و نزیکەی (90.370) کیلۆمەتری چوارگۆشەیە. هەمان دیاریکردن و پێناسە لە (الدليل الجغرافي العراقي، ص (27) للدکتور ئەحمەد سوسة)و لە پەرتووکی (العراق الشمالي، لمحمد هادي الدفتري)دا هاتووەو ئەوەی کۆتاییش دەڵێت ئەو هەرێمە بە کوردستان ناودەبرێت. هەروەها جوگرافیناسی عارەب، دکتۆر ئەحمەد سوسە، لە پەرتووکی (فيضانات بغداد في التأريخ القسم الأول، ص 133)دا کۆکە لەسەر هەمان پێناسەو دەستنیشانکردنی سەرەوەو دەڵێت: (ناوچەی نیمچە چیایی ناکرێت یەکبگرنەوە لەگەڵ دەشتەکانی نیشتووی ئێراقی)، هەروەها بەردەوام دەبێت لەسەر هەمان دەستنیشانکردن لە پەرتووکی (الدليل الجغرافي العراقي، ص 27)و نەخشەیەکی داناوە بەناوی (چیاکانی ئێراق)و دەستنیشانی ئەو هێڵە جیاکەرەوەی باشووری کردووە لە دەشتەکانی ئێراقی (عارەبی). مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (209)دا نەخشەکەی بڵاوکردۆتەوە).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی کە دکتۆر جاسم محەمەد بۆ هەرێمی چیا (باشووری کوردستان) کردوویەتی، شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری خاکی کوردان و

سەربە هەرێمی چیا (باشووری کوردستان)ە. لە لایەکی تر نووسەری ناوبراو سنووری خۆرئاوای باشووری کوردستان (وڵاتی چیا) دەباتەوە سەر سنووری سوریا، کەواتە دیسان شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان. هەروەها (محەمەد هادی دەفتەری)ش جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە ئەو ناوچەیە واتە هەرێمی چیا (کوردستان)ە. سەرەڕای ئەمانەش ئەو نەخشەیەی کە ئەحمەد سوسە دایناوە، نەخشەی هەرێمی چیاکانەو، هەرێمی چیاکانیش بەدڵنیایی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ەو، شاری موسڵ-یش کەوتۆتە نێو سنووری ئەو هەرێمە، بۆیە پارێزگای موسڵ بەتەواوی بەشێکی دانەبڕاوی باشووری کوردستانە. دواتر بەگوێرەی ئەو پێوانەیەی کە (دکتۆر جاسم محەمەد ئەلخەلەف، لە پەرتووکەکەی خۆیدا بەناوی (محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية والاقتصادية والبشرية)دا باسی کردووە، پێوانەی هەرێمی چیا (باشووری کوردستان) نزیکەی (90.370) نەوەت هەزار و سێ سەت و حەفتا کیلۆمەتری چوارگۆشەیە، ئەگەر بێتوو پارێزگای موسڵ کە پێوانەکەی نزیکەی (40.955) کیلۆمەتری چوارگۆشەیە دەرکەی لە پێوانەیەی گشتی هەرێمی چیا، ئایا هەمان ئەو پێوانەیە دەمێنێتەوە کە دکتۆر جاسم بۆ باشووری کوردستان دایناوە، یان کەمتر لەوەی ئەو دەستنیشانی کردووە؟ نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

شوێنەوارناس و مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (210)ی پەرتووکی (حدود كوردستان الجنوبية تاريخيا وجغرافيا خلال خمسة الاف عام وما ترتب على الحاقها بالعراق)دا، بەپشتبەستنی بە جوگرافیناسی عارەب، محەمەد هادی ئەلدەفتەری، خاوەنی هەردوو رۆژنامەی ئێراقی (النهار)و (الدفتر)، کە لە لاپەڕەکانی (3-4)ی پەرتووکەکەیدا لەژێرناوی (العراق الشمالي)دا، نووسیویێتی: (ناوچە شاخاویەکان و نیمچە شاخاویەکان هەر لە هێڵی شەنگال-تەلەعفەر-چیای مەکحول و دواتر چیای حەمرین هێڵی جیاکەرەوەیی نەتەوەیی نێوان کورد و عارەبە. ئەم هەرێمەش بە کوردستان ناودەبرێت، چونکە زۆربەی زۆری دانیشتوانەکەی کوردن، جگە لەکەمێکی نەبێت. وە کوردستان لە هەریەک لە پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی پێکدێت).

جوگرافیناس و نووسەری عارەب، محەمەد هادی ئەلدەفتەری، ئەویش وەکو چەندین عارەبی بەویژدان، کاتێک کە ناوی شارەکانی کوردستان دەبات، ئەو نەک بە تەنیا شاری موسڵ، بەڵکو تەواوی پارێزگاکانی موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی، بە خاکی کورد و بەشێک لە کوردستان ناودەبات. سەرەڕای ئەوەش، کاتێک کە جوگرافیناسی ناوبراو سنووری کوردستان لە هێڵی چیای شنگال بەرەو چیای مەکحول و دواتریش چیای حەمرین شۆڕدەکاتەوە، ئەوە هیچ گومان نامێنێت کە موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان، چونکە بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی ناوبراو شاری موسڵ دەکەوێتە باکووری ئەو درێژبوونەوە سنووریەی کە لە چیاکانی شەنگال بە باشووری شاری موسڵدا شۆڕدەبێتەوە بەرەو چیای مەکحول، ئینجا چیای کێوەسوور (حەمرین). بۆیە ئەو باسکردن و پێناسەکردنەی نووسەر محەمەد هادی ئەلدەفتەری بۆ شاری موسڵ، دەکرێت وەکو بەڵگەیەک بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ بەکار بهێنرێت.

دکتۆر حامید مەحمود عیسا، مامۆستا لە کۆلیژی پەروەردەی پۆرسەعید و نووسەرێکی ناسراوە لە میسر، لە لاپەڕە (35)ی پەرتووکی (القضیة الکوردیة في العراق من الاحتلال البریطاني الی الغزو الأمریکي 1914-2004)دا نووسیویێتی: (دوا ئامانجی ئینگلیزەکان بەرەو پێشەوە چوونی زۆرتر بوو رووەو باکوور، لەپێناوی داگیرکردنی تەواوی ویلایەتی موسڵی دەوڵەمەند بە نەوت و گرنگ لەڕووی ستراتیژییەوە، دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ بەشێوەیەکی بنچینەیی کوردن).

ئەوەی کە (دکتۆر حامید مەحمود عیسا) ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی هەریەک لە شارو ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە هەر ناوچەیەک، شارێک، هەرێمێک یاخود وڵاتێک ئەگەر زۆربەی یاخود زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی لە نەتەوەیەکی دیاریکراو پێکهاتبێ، ئەوکاتە بێگومان ئەو شوێنە هی ئەو نەتەوەیە، ئەگەر ئەوکارە بەزۆرو لە ئەنجامی داگیرکردن و راگواستن و دەرکردنی هاووڵاتیانی ترەوەو، هێنانی کەسانی سەربە نەتەوەیەکی دیاریکراو ئەنجام نەدرابێت. لێرەدا کە دکتۆر حامید مەحمود عیسا باسی ئەوە دەکات کە دانیشتوانی ویلایەتەکە بەشێوەیەکی بنچینەیی کوردن، ئەگەر بێتوو

کەمێک لە دانیشتوانەکەی سەربە چەند نەتەوەیەکی تر بن یان نا، ئەوە هیچ لە ڕاستییەکەدا ناگۆڕێت، چونکە ویلایەتی موسڵ خاک و نیشتمانی کوردە.

دکتۆر حامید مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (36)ی پەرتووکی(القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الأمريكي 1914-2004)دا، نووسیویێتی: (دوای بەستنی ڕێککەوتنی ئاگربەستی نێوان بەریتانیاو تورکیا لە ڕێکەوتی (30.10.1918)دا کە بە ڕێکەوتننامەی (مۆدرۆس) ناوبرا، تورکەکان ئەو مێژووەیان قۆستەوە وەکو بیانویەکی سەرەکی بۆ بیانوەکانیان بۆ بانگێشەی خاوەنداریێتییان بۆ باکووری ئێراق (کە بە ویلایەتی موسڵ ناودەبرا) کە پێنج پارێزگاکەی باکووری ئێستان و بریتین لە نەینەوا، هەولێر، دهۆک، کەرکوک و سلێمانی).

دکتۆر حامید مەحمود عیسا، لە سەرەوەدا ناڕاستەوخۆ دان بە کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ و چوار شارەکەی تریش دادەنێت، کاتێک کە دکتۆری ناوبراو لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە باکووری ئێراق ناودەبات، هەروەکو لە شوێنی تریش ئاماژەم پێدا، باکووری ئێراق ناوێکی جوگرافی نیە، بەڵکو بریتیە لە زاراوەیەکی رامیاری کە عارەبە شۆڤینیستەکان و داگیرکەرانی تر لەدژی کورد دایان هێناوەو، لە جیاتی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) کە دوو ناوی جوگرافین بۆ خاک و نیشتمانی کورد بەکاری دەهێنن. لە لایەکی تریشەوە دکتۆر حامید، لە ناوهێنانی شارەکانی ویلایەتی موسڵ (باکووری ئێراق)دا، شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی) بە شاری سەربە ویلایەتی موسڵ دادەنێت. ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بڵێین بەگوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆری ناوبراو، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە، چونکە نەک بە بۆچوونی ئێمەی کورد، بەڵکو بە بۆچوونی سەدەها مێژوونووس، جوگرافیناس، گەڕیدەی جیهانی، ڕێکەوتننامەی نێودەوڵەتی، ڕێکەوتننامەی نێوان دەوڵەتە داگیرکەرەکانی کوردستان، سەرکردەو زرنگکارانی (سیاسەتمەدارانی) جیهانی جەختیان لەسەر ئەوە کردۆتەوە لە لایەک کە ویلایەتی موسڵ، ویلایەتێکی کوردیە، لە لایەکی تریشەوە ویلایەتی موسڵ هەر باشووری کوردستانە.

دکتۆر حامید مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (90)ی پەرتووکی (القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الأمريكي 1914-2004)دا نووسیویێتی: (دوای سەقامگیربوونی پەیوەندییەکانی بەریتانی- ئێراقی لە دوای واژۆکردنی پەیماننامەی ئۆکتۆبەری ساڵی (1922)، هەروەها بەستنی پەیماننامەی لۆزان لە (24.7.1923)دا بەسترا، کە زرنگکاری (سیاسەتی) بەریتانیا جێگیر بوو لەسەر کارکردن لەپێناوی لکاندنی باشووری کوردستان کە بە ویلایەتی موسڵ ناسرابوو بە ئێراقەوە). دکتۆر حامد عیسا، لە لاپەڕە (65)ی پەرتووکی (المشكلة الكوردية في الشرق الاوسط)دا، هەمان بۆچوونی سەرەوەی دووبارە کردۆتەوە.

ناوبردنی باشووری کوردستان بە (ویلایەتی موسڵ)، لە لایەن دکتۆر حامید مەحمود عیساوە، مانای ئەوەیە کە هەردوو ناوی باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ دوو زاراوەی جوگرافین بۆ خاک و نیشتمانی کورد کە کوردستانە بەکاردێن. هەمووشمان دەزانین شارەکانی ویلایەتی موسڵ بریتین لە: (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، لەبەرئەوەی باشووری کوردستان هەر ویلایەتی موسڵ-ە کەواتە باشووری کوردستان-یش لە هەمان ئەو شارانەی کە لە سەرەوەدا ناوبران پێکدێت. ئەو پێناسەیەی دکتۆر حامید عیسا، دەکرێت وەکو بەڵگەیەک بۆ کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ بەکار بهێنرێت.

دکتۆر حامید مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (96)ی پەرتووکی (القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الامريكي 1914-2004)دا، نووسیویێتی: (هەر دوا بەدوای لکاندنی خاکی کوردستان بە ئێراقەوە، نوێنەرانی پەرلەمانی ئێراق لە (18.1.1926)دا کۆبوونەوەیەکی تایبەتیان بەست سەبارەت بە دەنگدان لەسەر بەستنی پەیماننامەیەکی نوێ لەنێوان بەریتانیاو ئێراق، کە دەبوایە ئێراق بۆ ماوەی (25) ساڵ لەژێر ماندانی بەریتانیادا بمێنێتەوە. کاتێک کە ئەندامانی پەرلەمان ویستیان ئەو ئەرکە بە کۆمیسیۆنێکی تۆژینەوە بسپێرن، سەرۆک وەزیرانی ئەوکات (موحسین ئەلسەعدون) وەڵامێکی توندی دانەوەو، داوایکرد دانیشتنەکە بەنهێنی بەردەوام بێت، بەڵام تەواوی ئەندامە بەرهەڵستکارەکان یەک لە دوای یەک هۆڵەکەیان جێهێشت، کەچی سەرۆک وەزیران چووە پێشیان و لە دەرگا پێی گوتن: (ئەگەر ئەو پەیماننامەیە ڕەتکەینەوە، ئەوا موسڵ-مان دۆڕاند).

ئەوەی دکتۆر حامید مەحمود عیسا ئاماژەی پێکردووە، کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆری ناوبراو ناڕاستەوخۆ داندەنێت بە کوردێتی و کوردستانێتیی ئەم شارە، کاتێک لەلای سەرەوەدا باسی ئەوە دەکات کە نوێنەرانی پەرلەمانی ئێراق لە دوای لکاندنی کوردستانی ئێراق لە ڕێکەوتی (18.1.1926)دا کۆبوونەوەیەکی تایبەتیان لەسەر بەستنی ڕێکەوتنێکی نوێ لەنێوان ئێراق و بەریتانیادا بەستووە، کەچی لەلای خوارەوە دکتۆر حامید لەپڕ لەسەر زاری سەرۆک وەزیرانی ئێراق باسی ئەوە دەکات، ئەگەر بێتوو پەرلەمانتارانی ئێراقی دەنگ بۆ ڕێکەوتنەکە نەدەن ویلایەتی موسڵ-یان لە دەست دەچێت. کەواتە دکتۆر حامید عیسا، هەریەک لە کوردستانی ئێراق و ویلایەتی موسڵ وەکو دوو زاراوەی جوگرافی بەکاردەهێنێت بۆ یەک خاک، مادامیش کوردستانی ئێراق و ویلایەتی موسڵ هەر یەکبن، دەبێت تەواوی خاک و شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە، خاک و شاری کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) بن.

دکتۆر حامید مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (124)ی پەرتووکی (القضیة الکوردیة في العراق من الاحتلال البریطاني الی الغزو الأمریکي 1914-2004)دا نووسیویێتی: (لۆرد کورزۆن‌و عیسمەت ئینونو کە هەردووکیان نوێنەرانی سەرەکی بەریتانیاو تورکیا بوون لە کۆنگرەی لۆزان، بەریتانیا لەو کۆنگرەیەدا داوای سنوورێکی دەکرد کە زۆرتر بوو لە سنووری ویلایەتی موسل-ی باکوور، لە هەمان کاتدا تورکیا داوای گەڕانەوەی تەواوی ویلایەتی موسڵ یان کوردستانی ئێراقی دەکردەوە).

ناوبردنی ویلایەتی موسڵ بە کوردستانی ئێراق، لە لایەن دکتۆر حامید مەحمود عیساوە، مانای ئەوەیە کە هەردوو ناوەکانی ویلایەتی موسڵ و کوردستانی ئێراق دوو زاراوەی جوگرافین بۆ خاک و نیشتمانی کورد کە باشووری کوردستانە بەکاردێن، کەواتە ئەوەی کە دکتۆر حامید مەحمود عیسا ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆر حامید ویلایەتی موسڵ و کوردستانی ئێراق بە یەکسان دەزانێت. مادام ویلایەتی موسڵ یەکسان بێت بە کوردستانی ئێراق، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دیالەو بەشێکی پارێزگاکانی واست (کوت)و میسان (عمارە)، شاری سەربە کوردستانی

ئێراق (باشووری کوردستان)ن. کاتێک کە دکتۆر حامید، ویلایەتی موسڵ ڕاستەوخۆ بە کوردستانی ئێراق ناودەبات، هەمووشمان دەزانین کە کوردستانی ئێراق نیشتمان و خاکی کوردانە، کەواتە بە بۆچوونی ئەویش ویلایەتی موسڵ خاک و نیشتمانی کوردانە، بەمەش تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە بە شاری (موسڵ)ی مەڵبەندی ویلایەتەکەشەوە، شارو خاکی کورد و کوردستانن.

خەبات عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (81)ی پەرتووکی (بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (95)ی پەرتووکی (جغرافیای تاریخي سرزمینهای خلافت شرقی)دا، لە نووسینی لیسترەنج و وەرگێڕانی بۆ فارسی (مەحمود عرفان)، دەڵێت: (ئیبن حەوقەل کە لە ساڵی (358ک)دا لە موسڵ بووە دەڵێت شارێکی چاکە، بازاڕی گەورەو ڕەونەقداری تێدایە، کەوتۆتە نێوان کۆمەڵێک خاکی بەپیت و بەرەکەتەوە کە ناودارترینیان گوندی نەینەوایە، مەزارو گۆڕی یونس پێغەمبەر کەوتۆتە ئەو گوندەوە. بەشی هەرە زۆری خەڵکی موسڵ لە سەدەی چوارەمدا کورد بوون).

جوگرافیناسی گەورەی ئیسلامی ئیبن حەوقەل، کە یەکێک بووە لە جوگرافیناس و مێژوونووسە هەرە بەناوبانگەکانی عارەب و ئیسلام، بۆ ئێمەی کورد زۆر گرنگ و پڕ بایەخە کەسێکی وەکو ئەو، باسی ئەوە بکات کە لەسەدەی چوارەمی کۆچیدا واتە دەیەمی زایینیدا زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی موسڵ بە کورد دابنێت. مادام شاری موسڵ، شارێک بێت کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردبن، کەواتە بەدڵنیاییەوە شارێکی کوردیی و پارچەیەکی سەربە باشووری کوردستانە.

خەبات عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (85)ی پەرتووکی (بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (257)ی پەرتووکی (الموقع الجغرافي للعراق) لە نووسینی دکتۆر ئیبراهیم شەریف، نووسیویێتی: (دکتۆر ئیبراهیم شەریف لە دکتۆرا نامەکەیدا ئەگەرچی مەبەستی نەبووە سنوری کوردستانی باشوور دەستنیشان بکات، لەشوێنێکدا ئاوا هێمای بۆ سنووری ئەم بەشەی کوردستان کردووە: (پشتێنەی سەربازگە (حامیە) سەربازییەکانی تورک، کە تورکە سەلجوقی و تورکە عوسمانییەکان دروستیان کردبوون، لەشێوەی

جیاکەرەوەیەکدا لەنێوان ئەو ناوچانەی لە لایەک عارەبەکانی تێدا دەژین و لە لاکەی تریشەوە کوردەکانی تێدا دەژین، درێژ دەبێتەوە. ئەو پشتێنەیە لە ناوچەی مەندەلییەوە دەست پێدەکات و بە خانەقین و قزلڕبات و قەرەتەپەو کفری و توزخورماتوو داقوق و تازەخورمات و کەرکوک و پردێ و هەولێرو موسڵدا دەڕوات هەتا تەلەعفەر).

ئەو ئاماژەپێکردنەی دکتۆر ئیبراهیم شەریف بە سنووری باشووری کوردستان، بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ دان پێدانانە بە کوردستانێتی شاری موسڵ، کاتێک کە سنووری جیاکەرەوەی نێوان ناوچەکانی سەربە باشووری کوردستان و ناوچەکانی سەربە ئێراقی عارەبی (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا) دەستنیشان دەکات. ئەو دەستنیشانکردنەی دکتۆر ئیبراهیم دەبێتە بەڵگەیەک بۆ کوردستانێتی شاری موسڵ، لەبەرئەوەی تورکە سەلجوقییەکان و عوسمانییەکان هەموو ئەو سەربازگانەی خۆیان لەناو خاکی کوردستان دانابوو، لەپێناوی پاراستنی کاروانە بازرگانییەکانی خۆیان کە بەو رێگایەدا دەهاتن و، بەرەو وڵاتی فارس و ویلایەتەکانی بەغداو بەسرای عارەبی دەڕۆیشتن.

لیوا روکن محەمەد نەجم نەقشبەندی، لە بەشی یەکەمی پەرتووکی (کورد و کوردستان)دا، کە بریتیە لە وەرگێڕانی لێکۆڵینەوەیەکی بڵاوکراوە لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام بە زمانی ئینگلیزی و، نەقشبەندی لە ساڵی (2002)دا وەریگێڕاوە بۆ کوردی و، لە بەشی یەکەمی ئەو پەرتووکە لەژێرناوی (کورد و نیشتمانەکەیان کوردستان)ە کە لە لاپەڕەکانی (3-41)دا بڵاوکراوەتەوە، پرۆفیسۆر تۆماس دی بواو دکتۆر مکنزی لە لاپەڕە (35)داو، لە باسی هێڵی ئاسمانی کوردستاندا نووسیویانە: (تۆڕی رێگای سەربازی لەنێوان ئەو فڕۆکەخانانەی کە کەوتوونەتە کوردستان بەمشێوەیە بڵاون: گرنگترینیان لە تورکیا: ئەرزڕۆم، قارس، قەرەگۆز، ئاگری، ئالازیغ، مەڵاتیە، وان و دیاربەکر، بەڵام لە ئێراق: موسڵ، کەرکوک، سمێڵ، ئامێدی و بامەڕنی، لە باکووری سوریاش: قامیشلی، هەروەها لە ئێران: سنە، کرمانشاو ورمێ).

لێرەدا ئینسکلۆپیدیای ئیسلام، بەڕوونی دان بەوەدا دەنێت کە موسڵ شارێکی گرنگی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)ە، چونکە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام راشکاوانە لە باسی تۆڕی رێگای سەربازی نێوان ئەو فڕۆکەخانانەی کە کەوتوونەتە

کوردستان، باسی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) کردووە. ئەم دانپێدانانەی ئینسکلۆپیدیای ئیسلام بە کوردستانێتیی شاری موسڵ، بەڵگەیەکی گرنگە بۆ کورد و کوردستانیەکان کە ئەو شارە خاکی کورد و پارچەیەکە لە کوردستان.

کورد لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، لە وەرگێڕانی حەمە کەریم عارف لە فارسییەوە بۆ کوردی، لە لاپەڕە (29)ی ئەم پەرتووکەدا هاتووە: (ئێستا لە کوردستانی ئێراقدا، ژمارەیەک ڕێگەوبانی باش دروست کراون و هاتوچۆی خەڵکیان ئاسان کردووە. لە ئێراقدا چەندین جادەی نمرەیەکی چاک هەن کە موسڵ بە زاخۆو ئامێدی، هەولێرو ئاکرێ دەگەیەنێ. دەتوانی لە هەولێرەوە بۆ حەریر، ڕەواندزو هەروەها کەرکوک و سلێمانی بڕۆی).
دووبارە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام، لە باسی ڕێگاوبانەکانی هاتوچۆی ئۆتۆمۆبێلدا، بەشێوەیەکی ئاشکرا ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردستانی دەهێنێت و، دان بەوەدا دەنێت کە ئەو شارە شارێکی سەربە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)ە. مادامیش شاری موسڵ شارێکی سەربە کوردستانی ئێراق بێت، کەواتە شارێکیشە سەربە باشووری کوردستان، چونکە کوردستانی ئێراق و باشووری کوردستان هەردووکیان هەریەکن. ئەمەش دەبێتە بەڵگەیەکی تر بۆ سەلماندنی کوردستانێتیی ئەو شارە دێرین و مێژوویینەی کوردستان.

دکتۆر وەلید حەمدی، لە بەرگی پێشەوەی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، نەخشیەکی کوردستانی مەزنی داناوە کە شارو پارێزگای موسڵ بە تەواوی دەکەوێتە ناو چوارچێوەی سنووری کوردستان.
دانانی شاری موسڵ لەناو چوارچێوەی سنووری کوردستانی گەورە لە لایەن دکتۆرو نووسەری عارەب وەلید حەمدی، واتای ئەوە دگەیەنێت کە نووسەر باوەڕی وایە کە تەواوی شارو پارێزگای موسڵ سەربە خاکی کوردستان و نیشتمانی کوردە، ئەگینا بۆ ئەوکارەی دەکرد.

دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (6)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، نووسیویێتی: (کوردستان لەنێو سوێندخۆراندا دابەشکرا، هەریەکە بەپێی ئەو ڕێکەوتن و پەیمانانەی لەناو خۆیاندا مۆریان کردبوو، هەر لە پەیمانی (سایکس پیکۆ 1916)و ڕێکەتننامەی (سان ریمۆ 1920) کە ئێراقی خستە ژێر راسپاردەو چاودێری بەریتانیاوە، ئەویش (بەریتانیا) بەشێکی زۆری کوردستانی گەورە لە چوارچێوەی سنووری ئێراقدا بەرکەوت (موسڵ، ئامێدی و دهۆک) بوو. فەرەنساش سوریا و لوبنانی بەرکەوت).

ئەو ئاماژە کردنەی دکتۆر وەلید حەمدی بەمشێوەیە بە شاری موسڵ، کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە بەریتانی و فەرەنسییەکان لەهەردوو پەیماننامەی (سایکس پیکۆو سان ریمۆ)دا، کوردستانیان لەنێوان خۆیاندا دابەشکردو، شارەکانی (موسڵ، ئامێدی و دهۆک)ی کوردستانی لە چوارچێوەی ئێراقدا بەرکەوت. ئەو ئاماژەکردنەی دکتۆری ناوبراو بە شاری موسڵ، بۆمان دەبێتە بەڵگەیەکی پڕ بایەخ بۆ کوردێتی و کوردستانێتیی شارەکانی موسڵ، ئامێدی و دهۆک.

دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، نووسیویێتی: (هەموو ئەو هێزانەی کە بەشدارییان لەکۆنگرەی (لۆزان)دا کرد بۆ دەستکەوتنی پترۆڵی موسڵ بوو کە سەروەت و سامانێکی نەتەوایەتی گەلی کوردە، لەبەرئەوەی کە ئەو نەوتە دەکەوێتە ئەو ناوچە کوردیانەوە، کە پەیمانی سێڤرە دەستنیشانی کردن).

لێرەدا دکتۆر وەلید حەمدی، بۆچوونی خۆیمان بۆ دەردەبڕێت لەسەر سەروەت و سامانی نەتەوەیی کورد و، ئەو کورد بە خاوەنی پترۆڵی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە دەزانێت، هەمووشمان دەزانین سامانی ژێر زەوی‌و سەر زەوی وڵاتێک کاتێک دەبێتە هی نەتەوەیەک، ئەگەر هاتوو ئەو نەتەوەیە خاوەنی ئەو خاکە بوو کە لەسەری دەژی. دکتۆر وەلید حەمدی وەکو ئێمەی کورد پێیوایە نەوتی ویلایەتی موسڵ دەکەوێتە ناوچە کوردییەکان و لە خاکی کوردستانەوە هەڵدەقولێ، بۆیە بە سامانی کوردی ناوبردووە. هەروەها شاری موسڵ (وەکو شارێکی سەربە ویلایەتی موسڵ) بە گوێرەی پەیمانی سێڤرە دەبوو بە بەشێک لەو کوردستانەی کە

بڕیار وابوو دامەزرێت. کەواتە موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە.

نووسەری عارەب دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (28-29)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەداو بەپشتبەستنی بە یاداشتی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی، ژمارە (F 0371/3386) لە ڕێکەوتی (14ی کانونی یەکەمی ساڵی 1918)دا کە سنووری کوردستانی گەورەی دەستنیشان کردووە، ئەو یاداشتنامەیەی وەزارەتی دەرەوە دەڵێ: (زەویەکانی کوردستان دەکەونە باشووری ڕووباری بۆتان کە دەڕژێتە هەردوو ڕووباری دیجلەو فوراتەوە لە نزیک شاری (سرت) کە دەکەوێتە سەر هێڵی پانی پلەکانی (35+45)و هێڵی درێژی پلەکانی (41+50)وە. هەروەها ئەو زەویانەی دەکەونە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلەو چیای حەمرینەوە (کە سنووری وڵاتی فارس دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتیەوە). بەم جۆرە ئەو یاداشتەی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا هەموو ئەو بەشانەی ویلایەتەکانی (بەتلیس، وان و موسڵ) دەگرێتەوە جگە لە ناوەندی شاری موسڵ، کە دەکەوێتە سەر ڕووباری دیجلەوە).
بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی کەناری چەپی شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان، ئەوە نیە خۆی دەڵێت ئەو خاکەی کە دەکەوێتە بەری خۆرهەڵاتی ڕووباری دیجلە سەربە کوردستانە. هەروەها شارێک کە هەر چواردەوری بە شارو شارۆچکەی کوردی ئابلۆقە درابێ، بۆ دەبێت شاری ئابلۆقە دراو شارێکی ناکوردیی بێت، لەکاتێکدا کورد دانیشتوانی ڕەسەنی شارەکەو عارەبەکانیش داگیرکەرو هاوردە بن؟؟؟؟؟؟؟؟؟

دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕەکانی (261-262)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، نووسیوێتی: (مادەی (64) ئاماژەی بەوەکردووە، ئەگەر کوردەکان خۆیان ویستیان دەوڵەتێکی سەربەخۆ دابمەزرێنن و ئەو دەوڵەتە لەگەڵ کوردەکانی دانیشتوی ویلایەتی موسڵ-دا کە بە کوردستانی باشوور دادەنرێ لە خاکی ئێراق، یەکبگرنەوە، ئەوا دەوڵەتە گەورەکان دەبێ ئەو یەکگرتنەوەیە پەسەند بکەن).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر وەلید حەمدی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە کوردییەکان و دەکەوێتە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، چونکە لە لایەک نووسەری ناوبراوی عارەب، باسی ئەوە دەکات کە بەگوێرەی پەیمانی سیڤرە، دەکرا ویلایەتی موسڵ لەگەڵ ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە نیازوابوو لە باکووری کوردستان دابمەزرێت، یەکبگرێتەوە. لە لایەکی تریشەوە ناوبردنی ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان، لە لایەن نووسەری عارەب دکتۆر وەلید حەمدی، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ناوبراو ویلایەتی موسڵ و باشووری بە یەک خاک و یەکسان دەزانێت و، بەکارهێنانی ئەو دوو زاراوەیە وەکو دوو زاراوەی جوگرافی بۆ خاکی کورد کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە بەکاردەهێنێت. بەگوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆری ناوبراو ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان هەر یەکن، کەواتە باشووری کوردستانیش لە هەمان ئەو شارانە پێکدێت کە ویلایەتی موسڵی لێ پێکدێت. هەروەکو ئاشکرایە کە ویلایەتی موسڵ لە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) پێکدەهات، کەواتە باشووری کوردستانیش لە هەمان ئەو شارانە پێکدێت، لە ئەنجامیشدا شاری موسڵ دەردەکەوێت کە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە.

دکتۆر یەحیا خەشاب، کە نووسەرو مێژوونووسێکی عارەبی میسرییە، دەربارەی کێشەی ویلایەتی موسڵ لەنێوان ئینگلیزو تورکیا لە لاپەڕە (138)ی ئەو پێشەکیەی کە بۆ چاپی عارەبی پەرتووکی (شەرەفنامە)ی نووسیوە، دەڵێت: (زۆربەی زۆری دانیشتوانی لیوای موسڵ کوردەکانن. تورک و ئینگلیز لە جەنگەی شەڕی گەورەداو لە پاشانیش لەسەر موسڵ مشت و مڕیان بوو. ئینگلیز زۆر بە چاوچنۆکی بۆ نەوتی موسڵی دەڕوانی).

دانپێدانانی مێژوونووس یەحیا خەشاب بەوەی کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی پارێزگای موسڵ کوردن، بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانێتیی شارەکەیە. کاتێک کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی شارێک لە نەتەوەیەکی دیاریکراو پێکبێت، بێگومان ئەو شارە شاری ئەو نەتەوەیە دەبێت، بە مەرجێک ئەو شارە تووشی راگواستن و دەرکردنی نەتەوەکانی تر نەبووبێت هەروەکو شارەکانی کەرکوک، موسڵ و دیالە لە لایەن عارەبی دەسەڵاتداری ئێراق.

دکتۆر یەحیا خەشاب، لە لاپەڕە (153)ی ئەو پێشەکیەی کە بۆ چاپی عارەبی پەرتووکی (شەرەفنامەی) نووسیوە دەڵێت: (ئینگلیز کە سەربەخۆیی کوردی باس دەکرد یان لە تورکانی دادەبڕین؟ هەر لەبەرئەوەبوو کە موسڵ لە تورک ببڕێ و دەگەڵ ئەوەش کە زۆربەی دانیشتوانەکەی عارەب نین بیخاتە سەر ئێراق. موسڵ-یشی بۆ نەوتەکەی بوو. زرنگکاری بەریتانی لەمەڕ تورک و کورد و کەمایەتییەکانی دیکەو بۆ هەموو شوێنێکی ئێراق بناغەی لەسەر نەوت بوو).

کاتێک کە مێژوونووس یەحیا خەشاب باسی ئەوە دەکات کە ئینگلیزەکان مەبەستیان دابڕینی موسڵ بووە لە تورکیا، بۆمان دەردەخات کە ویلایەتی موسڵ سەربە تورکیا بووەو، هیچ پێوەندییەکی بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە، هەمووشمان ئەوە دەزانین کە تورکیا خاکی کوردی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)ی داگیرکردبوو. کاتێکیش کە باسی ئەوە دەکات کە سەرەڕای ئەوەش کە زۆربەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ عارەب نەبووە، بۆمان دەردەخات کە زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد بووە.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (72)ی پەرتووکی (هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبیەوە)دا نووسیویێتی: (شاری موسڵ بە شاهێدی زۆربەی زۆری مێژوونووسە ئیسلامیەکانی وەک ئازدی، مەسعودی، ئیبن حەوقەل و ئەنساری لە کۆنەوە شوێنی نیشتەجێ بوونی کوردان بووە). هەروەها نووسەر لە لاپەڕە (96)داو لە پوختەی باسەکەدا، نووسیویێتی: (لەم نووسینەدا بە کورتی مێژووی ویلایەتی موسڵ خراوەتەڕوو جەخت لەسەر ئەوە کراوە کە ئەو ناوچانە بەگەواهی مێژوونووسەکانی ئیسلامی و بیانی کۆن وڵاتی کوردانە، هەروەها لەم نووسینەدا لەو هۆکارانە کۆڵدراوەتەوە کە دەوری گرنگیان هەبووە لە لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە).

ئەوەی کە نووسەر سەلام ناوخۆش ئاماژەی پێکردووە، ئەوەیە کە بە بۆچوونی بەشێکی زۆری مێژوونووسە کۆنەکانی ئیسلامی و عارەبی لەنێویاندا ئازدی، مەسعودی، ئیبن حەوقەل و ئەنساری، شاری موسڵ هەر لە سەردەمی کۆنەوە شوێنی ئاکەنجی و وڵاتی کوردان بووە. کاتێک کە شاری موسڵ بەشێک بێت لە

وڵاتی کوردان، کەواتە شارەکە شارێکی کوردیی و بەشێکە لە کوردستان. بێگومان ئەو ئاماژە پێکردنەی مێژوونووسانی ئیسلامی بەمشێوەیە بە شاری موسڵ، بەڵگەیەکی ئێجگار پڕ بایەخەو کوردبوون و کوردستانیی بوونی شارەکە دەگەیەنێت.

نووسەری عارەب مازن بیلال، لە لاپەڕەکانی (155–157)ی پەرتووکەکەیدا لەژێر ناوی (المسالة الكوردية)داو، بەپشتبەستنی بە ژمارە (1)ی گۆڤاری (ثقافة الشعب)ی رۆژی (2.9.1991)دا، لە باسی شارەکانی کوردستاندا بەمشێوەیە دەدوێت: (گرنگترین شارە بەناوبانگەکانی کوردستان بریتین لە: عەنتاب، دیاربەکر، ئورفە، مەلاتیا، ئالعەزیز، مەرعەش، وان، ئەرزنجان، دێرسیم، ماکۆ، موسڵ، سلێمانی، زاخۆ، قامیشلی، حەسەکە، ئامودە، ماردین، سیرت، باتمان، فارس، ئافری، ئادیمان، موش، بەدلیس، هەکاری، بینگوڵ، سنە، ورمێ (رەزائیە)، کەرکوک، دهۆک، عفرین، کوبانی، دێریک، مەهاباد، جەزیرە و بۆتان).

ئەوەی کە نووسەری ئوردەنی عارەب نەژاد ئاماژەی پێکردووە، راستەوخۆو بێ هیچ پێچ و پەنایەک، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لەناوهێنانی بەناوبانگترین شارەکانی کوردستانی مەزندا، ناوی شاری موسڵ-یشی شانبەشانی دەیان شاریتر وەکو شاری کوردستانی هێناوە. کەواتە دەتوانرێت ئەو ئاماژەپێکردنەی نووسەری عارەب مازن بیلال، وەکو بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانێتیی ئەو شارەیە بەکاربهێنرێت. هەرچەندە نووسەر تەنیا ئاماژەی کردووە بەناوی شارە گرنگەکان و، ناوی موسڵ وەکو شارێکی گرنگی کوردستان هاتووە، ئەگینا چەندین شاری تریش هەن کە ئەو ناوی نەبردوون بۆ نموونە هەولێر، دیالە، خانەقین، سەقز و کرماشان!

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (20)ی پەرتووکی (الحياة الحزبية في الموصل 1926–1958)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (227)ی پەرتووکی (العراق القديم)، لە نووسینی (دکتۆر سامی سەعید ئەحمەد)دا، نووسیویێتی: (پێدەچێت سۆمەریەکان کە دانیشتووی ئێراق بووینە، بەر لە کۆچکردنیان بۆ باشوور لە ناوچەی باکوور نیشتەجێ بووبن. ئەگەر بێتوو ناوی (نەینەوا) ناوێکی رەسەنی

سۆمەری بێت، مانای وایە کە دانیشتوانی نەینەوای کۆن لە رەگەزی کوردی (ئاری)ن).

بەگوێرەی بیرکردنەوەو بۆچوونی دکتۆر سامی سەعید ئەحمەد، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە دکتۆری ناوبراو شیمانەی کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ-ی بە مێشکدا هاتووە، بەڵام شیمانەی عارەبێتیی ئەو شارەی باس نەکردووە. هەروەها بەگوێرەی بۆچوونەکانی شوێنەوارناسی عارەبی ئێراقی دکتۆر وەلید جادر، سۆمەرییەکان لە باکووری ئێراق (باشووری کوردستان)ەوە بۆ باشووری ئێراق هاتوون – سەرچاوە: (سەلاحەدین سەعدوڵلا، حل المسألة السومرية: السومريون أكراد!، جريدة الحياة، العدد (11667)، الاحد، الموافق (29.1.1995)، ل21). هەر لە هەمان بابەتی رۆژنامەی (الحياة)دا، دکتۆر فەوزی رەشید شوێنەوارناس و مامۆستا لە کۆلیژی ئادابی زانکۆی بەغدا، رەچەڵەکی سۆمەرییەکان بۆ باکووری ئێراق (باشووری کوردستان) دەگەڕێنێتەوە. نووسەری وتارەکە سەلاح سەعدوڵلا، لە هەمان بابەتی رۆژنامەی (الحياة)دا سەبارەت بە سۆمەرییەکان بۆچوونی خۆی دەردەبڕێت و بە بنەچەی کوردیان دادەنێت.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (21)ی پەرتووکی (الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958)داو، بەپشتبەستنی بە گورگیس عواد (مدينة الموصل)، د. هاشم خضير الجنابي (التركيب الداخلي لمدينة الموصل القديمة، دراسة في جغرافية المدن)، تەها باقرو فوئاد سەفەر (المرشد الى موطن الاثار والحضارة، الرحلة الثالثة)، هەروەها ئەحمەد عەلی ئەلسۆفی (تأريخ بلدية الموصل، ج1، ص4-5)، دەنووسێت: (پێشتر شاری موسڵ تەنیا دەکەوتە کەناری رۆژئاوای رووباری دیجلەو، بەر لە داگیرکارییەکانی ئیسلامدا لەساڵی (16ک/637ز) بریتی بووە لە شارۆچکەیەکی بێتوانای کەم ئاوەدان و لە دوو گەڕەک پێکهاتبوو: گەڕەکێکیان نیشتەجێکانی ئاگرپەرست بوون، وە نیشتەجێکانی گەڕەکەکەی تریش فەلە بوون. ئەم شارە هیچ سیمایەکی عارەبی پێوە دیار نەبوو، سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە یەکەمین کەس (هەرسەمە کوڕی عەرفەجەی ئەلبارەقی) بووە کە ئەو شارەی رێکخستبێ و عارەبی لێ نیشتەجێکردبێ لە ساڵی (20ک/641ز) بووە لە سەردەمی خەلافەتی

(عومەری کوڕی خەتاب)دا. خێڵە عارەبەکان لە موسڵ جێگیربوون، چونکە خۆش گوزەرانی لەو شارەدا هەبوو، هەروەها کەرەستەی خاوو لەوەڕگای بە پیتی تیابوو بۆ مەڕومالأت و رەشە وڵاغەکانیان، هەروەها خانووە لەبەرد دروستکراوەکانی گەرم بوون لە زستان و سارد بوون لە هاویندا).

ئەو پێنج مێژوونووس و نووسەرە عارەبەی کە لە سەرەوەدا ناویان هاتووە، بەڵگەیەکی گرنگی کوردبوون و کوردستانیی بوونی ئەو شارە (شاری موسڵ)یان داوەتە دەست، ئەوان دانی پێدادەنێن کە شاری موسڵ بەر لە هاتنی ئیسلام بە مەبەستی داگیرکردنی ئەو شارە کوردستانییە لە ساڵی (16ک/637ز)دا، شارەکە لە دوو گەڕەک پێکهاتبوو، گەڕەکی ئاگرپەرستان کە کوردی زەردەشتی بوون و گەڕەکەکەی تریش هی کریستانەکان بووە، کە بەگوێرەی قسەکانی مێژوونووسی ناسراوی عارەب و ئیسلام مەسعودی، هەروەکو لە لاپەڕە (101)ی بەرگی دووەمی (مروج الذهب ومعادن الجوهر)دا باسی هۆزە کوردییەکانی – یەعقوبییەکان و جۆرقان – دەکات کە کریستان بووینەو لەناو شاری موسڵ و دەوروبەریدا دەژیان – دکتۆر شوان عوسمان، کوردستان و پرۆسەی بە ئیسلام کردنی کورد، ل119)، هەروەها مێژوونووسی ئینگلیزی (گۆدفری رۆللیس درایڤەر 1892-1975) باسی ئەوەی کردووە: کە کۆمەڵێک یەعقوبی کریستانی کورد لە موسڵ و چیای جودی دەژیان – بڕوانە: سەعید مەموزینی، موسڵ و کورد لە دوای ئازادی، ل31)، ئەوانیش (کریستانەکانی موسڵ) کورد بووینە. هەروەها ئەوان دان بەوەدا دەنێن کە شارەکە هیچ سیمایەکی عارەبی پێوە نەبووە، ئەوەش لەبەرئەوە بووە کە شارەکە شارێکی کوردیی بووەو پێشتر عارەبی تێدا نەبووە. بەڵکو لە دوای دەستپێکردنی شاڵاوەکانی داگیرکردنی ئیسلامی، شاری موسڵ بەرە بەرە بەعارەبکراوە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958)دا، نووسیویێتی: (سنووری ئێراق لە رابردوودا بەقەد سنووری ئێستای ئێراق نەبوو، بەڵکو تەنیا دەگەیشتە ئەو بەشە یان ئەو ناوچە جوگرافییەی کە دەکەوێتە باشووری ئەو هێڵەی کە ئەنبار یان (قەزای حەدیسە بەپشتبەستن بە بۆچوونێکی تر) لەسەر رووباری فورات و، تکریت لەسەر رووباری دیجلە بە یەک دەبەستێتەوە، (ئیبن ئەسیر) کە (لە ساڵی 630ک/1232ز مردووە)

ئاماژە بەوە دەکات کە ئێراق بریتییە لەو خاکەی کە درێژ دەبێتەوە لەنێوان بەسراو تکریت (الكامل في التأريخ 305/8) .

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، ئاماژە بە بۆچوونی ئیبن ئەسیر دەکات کە پێی وایە سنووری ئێراق دەکەوێتە نێوان بەسراو تکریت، بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی ئیبن ئەسیر شاری موسڵ ناکەوێتە نێو سنووری ئێراق، کەواتە ئەو شارە شارێکی کوردیی و کوردستانیە و دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان، چونکە شاری تکریت (245) کیلۆمەترو شاری حەدیسە-ش (390) کیلۆمەتر دەکەونە باشوورو باشووری خۆرئاوای شاری موسڵ.

دکتۆر شوان عوسمان مستەفا، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (کوردستان و پرۆسەی بەئیسلام کردنی کورد)داو لە باسی هەرێمە کوردنشینەکاندا باسی هەرێمی جەزیرە دەکات و، بەپشتبەستنی بە چەندین سەرچاوەی عارەبی و لەنێویاندا بە لاپەڕە (321)ی پەرتووکی (فتوح البلدان)، لە نووسینی مێژوونووسی عارەبی (البلاذري)و لاپەڕەکانی (381-383)ی پەرتووکی (الخراج و صناعة الكتابة)، لە نووسینی (قدامة بن جعفر)و لاپەڕەکانی (18-20)ی پەرتووکی (الرسالة الثانية)، لە نووسینی (مسعر بن مهلهل)و لاپەڕە (375)ی بەرگی سێیەمی پەرتووکی (معجم البلدان)، لە نووسینی (ياقوت الحموي)و لاپەڕەکانی (139-140)ی پەرتووکی (الموصل في العهدين الراشدي والاموي)، لە نووسینی (عەبدولماجود ئەحمەد سەلمان)دا، دەڵێت: (لە بەشی باکوری جەزیرە کوردی تێدا نیشتەجێ بووە لەپشتی چیای جودی و هەروا دەوروبەری دەریاچەی وان، وە درێژ دەبێتەوە تا سنوری ئەرمینیا، ئەم دەڤەرەش چەندین شار لەخۆ دەگرێت وەک نووسەیبین، دارا، حەسەن کێف، ماردین، ئورفە، ڤاڤان، ئامەد (دیاربەکر)، ئەرزن.. تاد، واتە ئەو دەڤەرەی دەکەوێتە نێوان دیجلەو فورات، لە سەرووی ئەم دەڤەرە بەرەو باشوور، دەڤەری هەکاری‌یە. کە شاری ئامێدی بنکەی سەرەکیەتی. وە زۆربەی قەڵاو گوندە شاخاوییەکان موڵکی هۆزەکانی هەکارین و، لەوێشەوە بەرەو خوارتر سنوری جەزیرەی بۆتانە (جزيرة ابن عمر). بەرەو خوارتر شاری موسڵ و دەڤەرەکەیەتی کە چەندین شارو شارۆچکە لەخۆ دەگرێ، هەروەها دەڤەری شارەزووریش لەگەڵ موسڵ دەژمێردرێت کە ئەمیش شەش شار لەخۆ دەگرێ).

بەگوێرەی بۆچوونی ئەو مێژوونووسە عارەب و موسڵمانانەی کە لە سەرەوە ناویان هاتووە، شاری موسڵ سەربە هەرێمە کوردنشینەکانە، چونکە ئەوان دەڤەری موسڵ بە بەشێک لە ویلایەتی جەزیرە (بۆتان) دەزانن. پێشتریش ئەوەمان روونکردەوە کە جەزیرە ناوی بەعارەبکراوی وڵاتی)بۆتان)ی کوردنشین و سەربە کوردستانە. هەروەها ئەو راستییەش لە هیچ کەسێک شاردراوە نییە، کە تەواوی مێژوونووسانی کۆنی عارەبی کە پێناسەی نەخشەی عارەبستانیان کردبێت، خۆرهەڵات و باکووری خۆرهەڵاتی نیمچە دوورگەی عارەبی بە وڵاتی عەجەم ناودەبەن، موسڵیش بە خۆرئاوای عەرەبستان دەزانن، نەخشەکانیان وەکو ئالوسی، ئەحمەد ئەمین و حەسەن پەنیا دیاریان کردووە. کاتێک کە شاری موسڵ یان ویلایەتی موسڵ بکەوێتە خۆرئاوای عەرەبستان، کەواتە بە هیچ شێوەیەک ناگونجێت ئەو شارە یان ویلایەتە، بەشێک بێت لە خاکی عارەب یان هی عارەب بن!

دکتۆر شوان عوسمان مستەفا، لە لاپەڕە (36)ی پەرتووکی (کوردستان و پرۆسەی بەئیسلام کردنی کورد)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (101)ی بەرگی دووەمی پەرتووکی (مروج الذهب و معادن الجوهر)ی المسعودي و لاپەڕە (195)ی (صورة الارض)ی ابن حوقل و لاپەڕەکانی (327و 329)ی (فتوح البلدان)ی البلاذري و لاپەڕەکانی (382–383)ی (الخراج و صناعة الكتابة)ی قدامة بن جعفرو لاپەڕەکانی (139–140)ی (الموصل في العهدين الراشدي و الاموي)ی عەبدولماجود ئەحمەد سەلمان و لاپەڕە (190)ی (نخبة الدهر في عجائب البر و البحر)ی الانصاري، دەڵێت: (کورد لە کۆنەوە لە موسڵ و دەوروبەری نیشتەجێ بوون. هەرچی عارەبە دوای داگیرکارییەکانی ئیسلامی بۆ دەڤەری جەزیرە هاتوون و لە موسڵ نیشتەجێ بوون، کەواتە ئەم شارە شارێکی کوردییەو، لەناو شاردا گەڕەکی تایبەت بەخۆیان هەبووە، لە دەرەوەی شاریش لەوەڕگایان هەبووە، بەتایبەتی هۆزەکانی حەمیدی، لاری و هازبەنی، هەروا موسڵ لە سەردەمی داگیرکردنی ئیسلامەوە هەتا سەردەمی خەلیفە هارونە رەشیدی عەبباسی شارەزووریشی لەخۆگرتبوو).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی ئەو مێژوونووسە عارەب و ئیسلامییانەی سەرەوە، بۆمان دەردەکەوێت کە کورد بەر لە عارەب لە شاری موسڵ جێگیربووینە،

عارەبەکان دوای هاتنی میلیشیاکانی ئیسلام لە ڕێگای داگیرکارییەکانی خۆیانەوە هاتوون بۆ موسڵ و دەوروبەرەکەیی و تیایدا نیشتەجێبووینە. بە دانپێدانانی ئەو کۆمەڵە مێژوونووسە عارەبە کورد دانیشتووی ڕەسەنی شاری موسڵ-ن و، هەرچی عارەبیشە داگیرکەرن، کەواتە ئەو شارە (موسڵ) شاری خەڵکە ڕەسەنەکەی شارەکەیە کە کوردن، نەک شاری نەتەوەیەکی داگیرکەر بێت کە عارەبن، بۆیە شاری موسڵ هەر لە کۆنەوە شارێکی کوردیی و بەشێک بووە لە خاکی باشووری کوردستان و، هەر دەبێ واش بمێنێتەوە!

دکتۆر شوان عوسمان مستەفا، لە لاپەڕە (229)ی پەرتووکەکەیداو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (101)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (مروج الذهب و معادن الجوهر)ی المسعودي و لاپەڕە (195)ی پەرتووکی (صورة الارض)ی (ابن حوقل)دا، دەڵێت: (دانیشتوانی شاری موسڵ کە ئێستا بە شارێکی عارەبنشین دادەنرێت، تا هاتنی لەشکری عارەبە موسڵمانەکان و تا دوای ساڵی (20ک/641ز) عارەبی تیادا نیشتەجێ نەبووە، بەڵکو ناو شارو دەوروبەری کوردنشین بوون).
لێرەدا دیسان مەسعودی و ئیبن حەوقەل، کە دوو مێژوونووسی کۆنی ناسراوی عارەبی و ئیسلامین، گەواهی ئەوەمان بۆ دەدەن کە شاری موسڵ هەر لە کۆنەوەو بەر لە هاتنی میلیشیاکانی عارەبی ئیسلام، کوردی تێدا ژیاوەو، عارەبیش بەر لە داگیرکارییەکانی ئیسلام لە ساڵی (20ک/641ز)دا لەوێدا بوونیان نەبووە، بەڵکو دوای ئەو مێژووە وەکو داگیرکەر هاتوون بۆ شارەکە. ئەوەش ئەوەمان بۆ دەردەخات، کە هەموو ئەو بانگێشانەی کە دەکرێن و گوایە موسڵ شارێکی عارەبییە و عارەبەکان دروستیان کردووەو، ڕاست نین و تەنیا بە مەبەستی چەواشەکاری و لەپێناوی بەعارەبکردنی شاری موسڵدا بەکاردێن! ئەم گەواهیدان و دەرخستنی ڕاستییەکان لە لایەن هەردوو مێژوونووسی عارەب، گەورەترین بەڵگەنامەیە بۆ کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ.

دکتۆر شوان عوسمان، لە لاپەڕە (260)ی پەرتووکەکەیدا، دیسان بەپشتبەستن بە لاپەڕە (220)ی بەرگی چوارەمی پەرتووکی (تاريخ الرسلو الملوک)ی الطبري و لاپەڕەی (146)ی بەرگی دووەمی (الكامل في التاريخ)ی ابن الاثيرو لاپەڕە (100)ی

مجلدی (2) بەرگی دووەمی (تاریخ ابن خلدون)ی ابو زید عبدالرحمن بن محمد (ابن خلدون)و لاپەڕە (87)ی مجلد (4) بەرگی (7)ی (البداية و النهاية في التاريخ)ی ابن كثير و لاپەڕە (327)ی (فتوح البلدان)ی البلاذريو لاپەڕە (315)ی (الخراج و صناعة الكتابة)ی قدامة بن جعفرو لاپەڕە (230-235)ی (معجم البلدان)ی ياقوت ئەلحەمەوی، دەڵێت: (بۆیە دەبینین هەر لەگەڵ گیرانی موسڵ لە لایەن لەشکری عارەبە موسڵمانەکانەوە چەند هۆزێکی عارەبی (بنو تغلب و أياد و نمير) لەم شارەدا نیشتەجێ بوون، دوای گیرانی بە دوو ساڵ (22ک/643ز) کاتێک (هرثمة بن عرفجة البارقي) بوو بە والیی شاری موسڵ بۆ یەکەمجار بانگێشتی عارەبەکانی کردو لە شاری موسڵ نیشتەجێی کردن. هەروەها شاری نەوکرد (الحديثة)، لە دوای موسڵ عارەبی تیادا نیشتەجێکراو تەنانەت ناوەکەشی کرا بە عارەبی).

بەگوێرەی ئاماژەکردنەکانی ئەو کۆمەڵە مێژوونووسە ئیسلامی و عارەبانەی کە لە سەرەوەدا ناویان هاتووە، میلیشیا داگیرکەرەکانی عارەبی ئیسلامی لەگەڵ داگیرکردنی شاری موسڵ-دا بە مەبەستی بەعارەبکردنی ئەو شارو ناوچەیەدا، چەندین هۆزو خێڵی عارەبیان لەگەڵ خۆیاندا هێناوەو، لەو دەڤەرەدا نیشتەجێیان کردوون! ئەوەش بۆمان رووندەکاتەوە کە شاری موسڵ هەر لە کۆنەوە شارێکی کوردیی و سەربە خاکی کوردستان بووە، بەڵام هەوڵی بەعارەبکردنی زۆری دراوە بۆ ئەوەی سیما کوردیی و کوردستانێتیەکەی خۆی لە دەست بدات! هەمووشمان دەزانین هۆکاری یەکەمی بەعارەبکردنی دەڤەری موسڵ و دەوروبەرەکەی هۆکاری ئابووری و رامیاری لەپشتەوە بووە!

کەیوان ئازاد ئەنوەر، لە لاپەڕەکانی (75-76)ی پەرتووکی (کورد لە چەند تۆمارێکی مێژوویيدا)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (تاريخ الكنيسة الشرقية من انتشار المسيحية حتى مجي الاسلام)و، لە نووسینی الاب البير ابونا، دەڵێت: (لە سەرەتای سەدەی سێیەمی زایینیشدا دووکەسایەتی مەسیحی بەناوەکانی (قەشە ئەحەی و قەشە مارماری) روویان کردە کوردستان و لە چەند ناوچەیەکی جیاجیای کوردستاندا لەوانە (قردی، بایەزید، موسڵ، هەرێمی چیا، میسۆپۆتامیا) دەستیان دایە بڵاوبوونەوەی ئەو ئایینە).

ئەوەی کە قەشە ئەلبێر ئەبونا ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە دوو قەشە روویانکردۆتە چەند ناوچەیەکی کوردستان و، ناوی شاری موسڵ-ی وەکو یەکێک لە ناوچەکانی کوردستان بردووە. کەواتە دەتوانین بڵێین شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان بووە، چونکە ئەو نووسەرە بە ناوچەیەکی سەربە کوردستانی ناوبردووە.

سەلام ئەلعەبودی، لە بەشی سێیەمی وتارێکیدا لەژێر ناوی (كورد العراق تأريخهم وتهجيرهم)دا کە ناوونیشانی پەرتووکێکی (عەلی باباخان)ەو، بە مەبەستی خستنەڕووی ئەو پەرتووکە، نووسەری یەکەم (ئەلعەبودی) لە لاپەڕە (6)ی رۆژنامەی (التأخي)، ژمارە (4536)ی رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (17.7.2005)دا بەشی سێیەمی وتارەکەی بڵاوکردۆتەوە. سەلام ئەلعەبودی، لە شرۆڤەکردنی ئەو پەرتووکەدا نووسیویێتی: (السلطان عبدالحميد: مذكراتي السياسية، 1891-1908)دا باسی ئەوە دەکات کە چۆن نەوت لە ناوچە کوردییەکان دۆزرایەوەو بووە هۆی ئەوەی کە ئیمپراتۆری ئەڵمانیا شاندێک کە پێکهاتبوو لە پسپۆرانی شوێنەوارناس، لەگەڵ خۆی بێنێت، ئەو شاندە لە راستیدا زۆرتر گرنگی بە دۆزینەوەی نەوت لە ویلایەتی موسڵ دەدا). هەروەها سوڵتان عەبدولحەمید دەڵێت: (نەوت لە ساڵی 1908دا لە ویلایەتی موسڵی کوردی دۆزرایەوە).

ئەو بەڵگەیە هەم بەڵگەیەکی عارەبی و هەم تورکیشە، چونکە سەلام عەبودی باسی ئەوە دەکات کە نەوت لە ناوچە کوردییەکان کە ویلایەتی موسڵ-ە دۆزرایەوە، هەروەها باسی ئەوەش دەکات کە سوڵتان عەبدولحەمید نووسیویێتی نەوت لە ساڵی (1908)دا لە ویلایەتی موسڵ-ی کوردیی دۆزراوەتەوە. خۆ ئەگەر ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردیی بێت هەروەکو وایە، ئەوە بەدڵنیاییەوە هەموو شارەکانی سەربەو ویلایەتەش لەنێویاندا شاری موسڵی مەڵبەندو پایتەختی ویلایەتەکە، شاری کوردین و بەشێکن لە خاکی باشووری کوردستان.

سەلام ئەلعەبودی، لە بەشی سێیەمی هەمان وتاریدا لەژێر ناوی (كورد العراق تأريخهم وتهجيرهم)دا کە ناوونیشانی پەرتووکێکی (عەلی باباخان)ەو، بە مەبەستی

خستنەڕووی ئەو پەرتووکە، نووسەری یەکەم لە لاپەڕە (6)ی ڕۆژنامەی (التأخي)، ژمارە (4536)ی ڕۆژی یەکشەممە، ڕێکەوتی (17.7.2005)دا بەشی سێیەمی وتارەکەی بڵاوکردۆتەوە. سەلام ئەلعەبودی، پشت بە لاپەڕەکانی (356-357)ی پەرتووکی (تاريخ العراق الحديث)ی مێژوونووسی عارەب، (عەبدولعەزیز سلێمان نەوار) دەبەستێت کە نووسیویێتی: (بەتایبەت دەربارەی مەدحەت پاشا، ئەو ئێراقی عارەبی دابەشی دوو ویلایەت کرد کە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا بوون. هەرچی ناوچەی کوردی بوو لە دوو ویلایەت پێکدەهات: ویلایەتی موسڵ و ویلایەتی شارەزوور. ویلایەتی شارەزوور ئەو ناوچانەی دەگرتە خۆی: کەرکوک، سلێمانی و هەولێر).

ئەوەی کە مێژوونووسی عارەب عەبدولعەزیز سلێمان نەوار ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو زۆر ڕاشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە مەدحەت پاشای والی عوسمانی، ئێراقی عارەبی بەسەر دوو ویلایەتی بەغداو بەسرا هەروەها وڵاتی کوردانیشی بەسەر دوو ویلایەتی موسڵ و شارەزوور دابەشکردبوو. لە ڕاستیدا ئەو دانپێدانانەی مێژوونووسی عارەب عەبدولعەزیز سلێمان نەوار، دەبێتە بەنرخترین بەڵگە بۆ سەلماندنی کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ و دەڤەرەکەی. ئەو زۆر بە ئاشکەرا پێمان دەڵێت کە خاکی عارەب بریتییە لە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا، هەروەها خاکی کوردیش بریتیە لە ویلایەتی موسڵ و شارەزوور کە لە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) پێکدێن.

دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، مامۆستا لە بەشی جوگرافیای زانکۆی هەولێر، لە لێکۆڵینەوەیەکدا لەژێر ناوی (چەمک و سنووری هەرێمی کوردستانی ئێراق)دا کە لە ژمارە (44)ی گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی)دا لە لاپەڕەکانی (5-23)دا بلاوکراوەتەوەو، بەپشتبەستنی بە بابەتی (کورد) لە نووسینی (أ. ج. حۆرانی)، کە لە لاپەڕە (41)ی ژمارە (1)ی ساڵی (9)ی گۆڤاری گەلاوێژ، وەریگرتووە، دکتۆر سلێمان لەسەر زاری نووسەری کورد (أ. ج. حوراني) پێمان دەڵێت کە : (نووسەری پەرتووکی (الاقليات القومية في العالم العربي - کەمینە نەتەوەکانی جیهانی عارەب)

نووسیویێتی: زۆررینەی کورد لە پارێزگاکانی موسڵ، سلێمانی، هەولێر، کەرکوک و دیالە نیشتەجێن و کۆمەڵەیەکی ئەتنۆگرافی تایبەت پێکدێنن).

ئەوەی بیرم بێت پەرتووکی (الاقليات القومية في العالم العربي) هی نووسەری شۆڤینی عارەب (رياض نجيب)ە، بەڵام سەدا سەد دڵنیا نیم، لەوانەشە کەسێکی تر پەرتووکێکی تری بەهەمان ناونیشانەوە نووسیبێت، هەروەها عەدنان ئەلڕاوی پەرتووکی (قضية الأكراد في الوطن العربي) نووسیوە. بەهەر شێوەیەک بێت نووسەری پەرتووکی ناوبراو، کەسێکی شۆڤینی و تاسەر ئێسقان دژ بە کورد و تەواوی ئەو نەتەوانەیە کە ژێردەستەی عارەب و خاکیان لە لایەن عارەبەوە داگیرکراوە، چونکە نووسەری ناوبراوی رەگەزپەرست خاکی تەواوی نەتەوە ژێردەستەکانی عارەبی بە کوردستانی خۆشمانەوە بە خاکی عارەب ناوبردووە، بەڵام هەموومان دەزانین کە کوردستان ناوەکەی بە خۆیەوەیەو مانای خاکی کوردستان دەگەیەنێت. باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یش تەواوی پارێزگاکانی (موسڵ (نەینەواو دهۆک)، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) دەگرێتەوە، کەواتە تەواوی ئەو شارانەی ئەو نووسەرە عارەبە رەگەزپەرستە بەشاری کوردنشینی ناویبردوون بەشاری موسڵەوە، شاری کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن، نەک شاری عارەبی و سەربە عارەبەستان. ئەو ئاماژە پێکردنەی نووسەری پەرتووکی (کەمینەکانی جیهانی عارەب)، بەوەی کە زۆربەی زۆری کوردەکان لە شارەکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک و دیالە نیشتەجێن، بەڵگەیەکی پڕ بایەخە بۆ کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و شارەکانی تریش کە ناوی بردوون. باشیشە ئەو نووسەرە شۆڤینییە، دانیشی بەوەدا ناوە کە کورد لەو شارانەی سەرەوەدا دەژین، چونکە بیری شۆڤێنێتی نووسەرەکە ئەوەندە باڵادەستە بەسەریدا، تەنانەت رێگە بەخۆی نادات ناوی کوردستان بهێنێت، هەر لەبەر ئەوەشە کە ناوی پەرتووکەکەی ناوە (کەمینەکانی جیهانی عارەب)و، کوردستانی بە خاکی عارەب و کوردی بە میوانی جیهانی عارەبی داناوە.

دکتۆر باهۆز جۆمی، کە لێکۆڵەرەوەیەکی کوردە، لە وتارێکیدا کە بە زمانی عارەبی لەژێر ناوی (الكورد يتامى المسلمين أم ضحاياهم!) لە رۆژی (17.1.2004)دا لە ماڵپەڕی (KDP.info) بڵاوکراوەتەوە، دکتۆر باهۆز بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (8)ی

پەرتووکی (الكورد يتامى المسلمين) لە نووسینی (فهمى الشناوي)داو لەسەر زاری ئەلشناوی دەڵێت: (مامۆستا بووم لە کۆلێژی پزیشکی موسڵ لە باکووری ئێراق، هەرێمی کوردە ئێراقیەکان، لەگەڵ ئەوەشدا جگە لە یەک خوێندکاری کورد، هیچ خوێنکارێکی تری کوردم نەبینی لەنێو نەخۆشخانەی کۆلێژەکە، سەرەڕای ئەوەی کە ئەو شوێنە نیشتمانی ئەوانە کە دەیکێلن، دەیچێنن و باجی بۆ دەدەن. بەلای کەمەوە سێ لەسەر چواری نەخۆشەکانی ئەو نەخۆشخانەیە کورد بوون).

ئەوەی کە دکتۆر فەهمی شەناوی، کە دکتۆر و ئەکادیمیەکی عارەبی میسرییە باسیکردووە، بەوەی کە موسڵ دەکەوێتە باکووری ئێراق و، باکووری ئێراقیش هەرێم و نیشتمانی کوردەکانی ئێراقە، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ دەکەوێتە باکووری ئێراق و، باکووری ئێراقیش بە هەرێمی کوردەکان واتە وڵاتی کوردان ناوزەد دەکات. مادام باکووری ئێراق هەرێم و وڵاتی کوردان بێت و شاری موسڵ-یش بکەوێتە نێو سنووری ئەو هەرێمە، کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و بەشێکە لە خاک و نیشتمانی کورد.

یوسف مالک، کە مێژوونووسێکی ناسراوی ئاشووری ئێراقییە، لە لاپەڕە (48)ی پەرتووکی (كوردستان أو بلاد الكورد)دا کە ساڵی (1945) بە چاپی گەیاندووەو لە باسی شارەکانی کوردستاندا نووسیوێتی: (نزیکەی بیست شار ژمارەی دانیشتوانیان لەنێوان (30-50) هەزار کەسە، گرنگترین شارەکانی کوردستان لە تورکیا ئەمانەن: ئامەد (دیاربەکر)، خەرپوت، مەلاتییە، ئەرزڕۆم، ئارزنجان، موش، وان، بەتلیس، خوزات، ماردین و جەزیرەی ئیبن و عومەر.

هەروەها شارەکانی کوردستانی ئێران ئەمانەن: مەهاباد (سابلاخ)، سەقز، سنەو کرماشان.

لە کوردستانی ئێراقیش: سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ، زاخۆ، ڕەواندز، کۆیسنجەق و چەندینی تریش).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی مێژوونووسی ناسراوی ئاشووری یوسف مالک، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو

زۆر راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان).

رۆژنامەنووسی ئێراقی عەدنان حوسێن، لێکۆڵینەوەیەکی لەژێر ناوی (مشكلة كركوك الاحتمالات المنتهية والحل الباقي)دا پێشکەش بەو کۆنفرانسە زانستییە ئەکادیمیە کردووە کە (دەستەی پشتیوانی لە کەرکوک)، لە ریکەوتی (24.9.2005)دا لە شاری لەندەنی پایتەختی بەریتانیا گرێیدا، دەربارەی چارەسەرکردنی کێشەی بەعارەبکردن لە شاری کەرکوک. تەواوی ئەو لێکۆڵینەوانەی کە لەو کۆنفرانسەدا پێشکەش کراون، لە ریکەوتی (2.10.2005)دا لە ماڵپەڕی (پوک ئۆنلاین)دا بڵاوکراوەتەوە. رۆژنامەنووسی عارەب عەدنان حوسێن، لە لێکۆڵینەوەکەی خۆیدا دەڵێت: (ئەگەر بێتوو رێز لە پەیماننامەی (سێڤرە)ی ساڵی (1920) بگیرابایەو جێبەجێبکرایە، هەروەکو چۆن پێشتر لە ساڵی (1916)دا پەیماننامەی (سایکس بیکۆ)و دوای (سێڤرە)یش لە ساڵی (1923)دا پەیماننامەی (لۆزان)، جێبەجێکران، ئەوە بەدڵنیاییەوە دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ شانبەشانی کۆماری تورکیاو شانشینە عارەبییەکان لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانییەوە، دەردەکەوت. بەپێی پەیماننامەی سێڤرە، بڕیاری سەربەخۆیی درا بۆ کوردەکانی کوردستانی ناوەندی و باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ). ئەگەر بێتوو، رێز لەو کۆمیسیۆنە بگیرابایە کە لە لایەن (کۆمەڵەی نەتەوەکان)ەوە لە ساڵی (1924)دا دامەزرابوو لەپێناوی لێکۆڵینەوە لە کێشەی نێوان تورکیاو بەریتانیا لەسەر ویلایەتی موسڵ، ئەوکاتە دەگەیشتنە ئەنجامێکی جیاوازو، ئەگەر ئاشکرا بکرایە کە دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کە شارەکانی کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و موسڵی دەگرتەوە، ئارەزووی سەربەخۆیی دەکەن، یان دەیانەوێت بە تورکیاوە بلکێنرێن نەک ئێراق، ئێستاکە کەرکوک، هەولێر، سلێمانی هەروەها رەنگە موسڵ-یش بەشێک بووایە لە دەوڵەتی کوردی یان پارێزگایەکی وەکو دیاربەکر و ئەسکەندەرونە لە تورکیا).

بەگوێرەی دانپێدانانەکانی رۆژنامەنووسی عارەب عەدنان حوسێن، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە کوردییەکانی سەربە باشووری کوردستان، چونکە رۆژنامەنووسی ناوبرا لە لایەک ناوی ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان دەبات، لە لایەکی ترەوە بەوەی کە بەگوێرەی پەیمانی سێڤرە تەواوی ویلایەتی موسڵ بۆی هەبووە

بچێتەپاڵ ئەو دەوڵەتە سەربەخۆییە کوردییەی، کە بڕیار وابوو لە باکووری کوردستان دامەزرێ، هەروەها دانپێدانانی ئەو بەوەی کە ئەگەر بێتوو پەیمانی سێڤرە جێبەجێ بکرایە، ئێستاکە کەرکوک و موسڵ-یش دوو شاری کوردی بوون، هەموو بەڵگەن بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (11)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (520)ی پەرتووکی (الاكراد)ی مێژوونووسی عارەب دکتۆر (شاكر خەسباک)، نووسیوێتی: (شاکر خەسباک، سنووری هەرێمی کوردستان بەمشێوەیە دیاری دەکات: لە مەندەلی-یەوە رووەو بەرزاییەکانی حەمرین و یەکەمین زنجیرە چیا لە چیاکانی شێخان، دواتر دەسوڕێتەوە بەرەو باکووری خۆرئاوا بەدرێژایی بەرزایی تەپۆلکەکان تاوەکو فیشخاپور لەسەر رووباری دیجلە، پاشان رووەو خۆرئاوا بە ئاراستەی چیای شەنگال دەڕوات تاوەکو لە نزیک جەرابلس لەسەر رووباری فوڕات کوتایی پێدێت. هەروەها دکتۆر خەسباک دەڵێت هەرێم پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، سلێمانی، کەرکوک دەگرێتە خۆی، دواتر درێژ دەبێتەوە بۆ پارێزگای دیالە و هەردوو ناوچەی خانەقین و مەندەلی دەگرێتە خۆی، هەروەها کوردی فەیلی لە پارێزگاکانی کوت و عەمارە نیشتەجێن).
لە لایەک بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە دکتۆر شاکر خەسباک بۆ هەرێمی کوردستان (باشووری کوردستان)ی کێشاوە، شاری موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان، لە لایەکی تریشەوە نووسەری بەڕەگەز عارەبی ناوبراو راستەوخۆ ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی کوردستانیی هێناوە. بۆیە دەتوانین بڵێین بەگوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر شاکر خەسباک، شاری موسڵ بەشێکە لە خاک و نیشتمانی کورد.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (83)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (349)ی پەرتووکی (معالم الثقافة العربية الاسلامية)ی نووسەری عارەب (هاشم ئەلمەلاح)، کە نووسیوێتی: (موسڵ، رۆڵەی خێڵە عارەبەکانی ئەیاد و تەغلب کە بەشدارییان لە

داگیرکردن (فەتح)ی ئەو شارەدا کردبوو، گرتە خۆی و دواتریش چەندین خێڵی تری لە بەسراو کوفەوە لە سەردەمی راشدییەوە بۆ هات. نیشتەجێکردنی عارەب لەو شارەدا بەردەوام بوو لە سەردەمەکانی ئەمەوی و عەباسی تا وای لێهات موسڵ بوو بە یەکێ لە شارە گەورەکانی موسڵمانان).

ئەو دانپێدانانەی نووسەری عارەب هاشم ئەلمەلاح، بەداگیرکردنی موسڵ و هێنانی خێڵ و هۆزە عارەبییەکان بە بەردەوامی و لە سەردەمی جیاجیادا، دەبێتە بەڵگەیەکی هاشا هەڵنەگر بۆ کوردێتی و کوردستانێتیی شارەکە. وە هیچ شارێکیش لە رێگەی بەزۆر داگیرکردنەوە سیمای نەتەوەی رەسەنی خاوەنی شارەکە لەدەست نادات، تاوەکو شاری موسڵ–ی بەزۆر داگیرو بەعارەبکراو ئەو سیمایە کوردییەی خۆی لەدەست بدات، رۆژێک لە رۆژانیش هەر دەبێت وەکو کۆرپەیەکی بەزۆر دابڕاو لەدایکیدا بگەڕێتەوە بۆ باوەشی دایکی نیشتمانی کوردستان. کاتێک کە هاشم ئەلمەلاح دەڵێت: (تا وای لێهات موسڵ بوو بە یەکێ لە شارە گەورەکانی موسڵمانان)، مەبەستی ئەوەیە کە لە ئەنجامی بەعارەبکردندا بوو بە شارێکی عارەبی!

دکتۆرو پرۆفیسۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (83)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان)داو، بە پشتبەستنی بە لاپەڕە (89)ی پەرتووکی (الاحوال الاجتماعية والاقتصادية في بلاد الجزيرة الفراتية)ی نووسەری عارەب (عبد محەمەد سەوادی) کە ناوبراو نووسیویێتی: (ئەلهەمەدانی نووسیویێتی یەکەمین کەس کە موسڵ–ی نەخشە کێشاو عارەبی لێ نیشتەجێکرد بریتی بوو لە (هەرسەمە ئەلبارقی) هەروەها (بەلازری) یەکەمین ئاماژەی بە نیشتەجێکردنی خێڵە عارەبییەکان کردووە لە ناوچەی شەنگال دوای داگیرکردن (فەتح)ی ئیسلام بۆ سەر ئێراق، هەروەها نووسیویێتی کە (عەیاز) شەنگالی لەڕێی ئاشتییەوە داگیر (فەتح) کردووەو هەندێک عارەبی لێ نیشتەجێ کردووە).

بەگوێرەی قسەکانی هەمەدانی و بەلازری تا هاتنی میلیشیاکانی ئیسلام بۆ موسڵ ئەو شارە عارەبی لێ نەبووە، هەروەها هیچ مێژوونووسێکی عارەبی ئاماژە بە بوونی عارەب ناکەن بەر لە دەرکەوتنی ئیسلام، باشە خۆ ئەو شارە بەر لە هاتنی ئیسلامیش هەبووە. میدییەکان لە ساڵی (612 پ.ز) دەسەڵاتی ئاشوورییەکانیان کۆتایی پێهێناو نەینەوایان کاولکرد، زەینەفۆن لە ساڵی (401 پ. ز)دا بەخۆیی و

لەشکرە (10) هەزاریەکەی بە کوردستاندا تێپەڕیوەو باسی شوێنەواری کەلاوەی نەینەوای کردووە. پێشتریش روونمان کردەوە کە کوردانی شەبەک یەکەمین کەس بووینە ئەو شارەیان دروستکردووەو تیایدا نیشتەجێ بووینە، کەواتە موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە خاکی کوردستانە، بە داگیرکردنیش سیمای کوردیی و کوردستانی خۆی وون ناکات و نابێتە شارێکی عارەبی.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕەکانی (153-154)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فی التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (43)ی پەرتووکی (تطور العراق تحت الحكم الاتحادين) لە نووسینی (فەیسەڵ محەمەد ئەلڕەحیم)و، لاپەڕە (28)ی پەرتووکی (وزارة التخطيط هيئة التخطيط الاقليمي، تحديد المناطق التخطيطية في العراق)دا کە تیایاندا هاتووە: (لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم، ئێراق دابەشکرا بەسەر سێ ویلایەت کە ئەمانەن:

1- ویلایەتی بەغدا: کە ئەو سنجەقانەی دەگرتەوە: بەغدا، دیوانیە و کەربەلا.
2- ویلایەتی بەسرا: کە ئەو سنجەقانەی دەگرتەوە: بەسرا، ئەلمونتەفک، عمارە.
3- ویلایەتی موسڵ: کە ئەو سنجەقانەی دەگرتەوە: موسڵ، شارەزوور، سلێمانی، لەکاتێکدا کە ویلایەتی بەسرا پەیوەست بوو بە ویلایەتی بەغدا، بەڵام ویلایەتی موسڵ سەربەخۆ بوو).

ئەو دانپێدانانەی نووسەری عارەب (فەیسەڵ محەمەد ئەلڕەحیم)، لە لایەک بەوەی کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربەخۆ بووەو، هیچ پەیوەندییەکی نە لە نزیک نە لە دوورەوە بە ویلایەتی بەغدا نەبووە، لە لایەکی تریشەوە ئەو ویلایەتە لە هەریەک لە سەنجەقەکانی موسڵ، شارەزوورو سلێمانی پێکدەهات، بەڵگەیەکی ترە لە بەڵگە بەنرخەکان بۆ سەلماندنی کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و شارەکانی تری ویلایەتەکە.

نووسەرو مێژوونووس مەحمودی مەلا عزەت، لە لاپەڕە (17)ی ئەو پێشەکییەی کە بۆ وەرگێڕانی پەرتووکی (جولانەوەی رزگاریخوازانەی کورد لە خەباتیدا بۆ سەربەخۆیی نەتەوایەتی و سیاسی)دا لە نووسینی پرۆفیسۆری یۆگۆسلاڤی رادۆڤان پاڤیچ، لە باسی ئیبن بەتووتەی مێژوونووسی عارەب، کە لەیاداشتەکانی خۆیدا کە

له ساڵی (1334)دا نووسیویه‌تی‌و، ئیبن به‌تووته له یاداشته‌کانیدا به‌م جۆره راستی دیمۆگرافیای ئه‌وکاتی شاری موسڵ-ی کوردیی و کوردستان-یمان بۆ ده‌رده‌خات، که ده‌ڵێت: (که چوومه موسڵ خه‌ڵکه‌که‌ی به زمانێک قسه‌یان ئه‌کرد که عاره‌بی نه‌بوو .. هه‌ندێ خێزانیش گامێشیان به‌خێو ئه‌کرد..).

ئیبن به‌تووته‌ی مێژوونووسی ناوداری عاره‌ب، که له ساڵانی (1303-1377ز ژیاوه)و له ساڵی (729ک/1328ز)دا هاتۆته موسڵ، واته له سه‌ده‌ی چوارده‌مدا سه‌ردانی شاری موسڵ-ی کردووه‌و، باسی ئه‌وه‌مان بۆ ده‌کات دانیشتوانی شاری موسڵ به زمانێک ده‌دوان که عاره‌بی نه‌بووه، بۆمان روونده‌بێته‌وه که له پێکهاته‌ی ئه‌وسای دانیشتوانی موسڵ-دا هیچ عاره‌بێک نه‌بووه، یان ئه‌گه‌ر هه‌بووبێتیش ئه‌وه یه‌کجار زۆر که‌م بووینه‌و هه‌روه‌کو نه‌بووبن وابووه، بۆیه ئیبن به‌تووته تووشی به تووشیان نه‌بووه له شاره‌که‌داو باسی نه‌کردوون. به‌دڵنیاییشه‌وه ئه‌و زمانه‌ی که ئه‌وکاتی دانیشتوانی موسڵ قسه‌یان پێکردووه‌و ئیبن به‌تووته تێی نه‌گه‌یشتووه، زمانی کوردی بووه، چونکه هه‌ر کورده‌کان بووینه ئه‌و شاره‌یان دروست کردووه‌و یه‌که‌مین نه‌ته‌وه‌ش بووینه که نیشته‌جێی ئه‌وێ بووینه، به‌ر له په‌لاماری میلیشیا عاره‌به موسڵمانه‌کان له‌پێناوی داگیرکردن و ده‌ست به‌سه‌رداگرتنی ناوچه‌که‌دا. هه‌روه‌ها ئیبن به‌تووته به‌هه‌مان شێوه له یاداشته‌کانی خۆیدا باسی کوردستانێتیی شاری شه‌نگار-یش ده‌کات. بۆ نموونه خه‌سره‌و گۆران، له لاپه‌ڕه (153)ی په‌رتووکی (کورد له پارێزگای موسڵ)داو به پشتبه‌ستنی به یاداشته‌کانی ئیبن به‌تووته‌و له‌سه‌ر زاری ئه‌ودا، نووسیوێتی: (پاشان به‌ره‌و شارێکی مێژوویی کوردنشین به‌ڕێ که‌وتین که شه‌نگال-ه

نووسه‌ر ئه‌حمه‌د شه‌وکه‌ت، له لاپه‌ڕه‌کانی (17-49)ی په‌رتووکی (الشبك الكورد المنسيون)داو، به پشتبه‌ستنی به لاپه‌ڕه (258)ی په‌رتووکی (الكامل في التاريخ)ی مێژوونووسی ئیسلامی و عاره‌بی ناسراو ابن الاثير (عزه‌ددین ئه‌بو ئه‌لحه‌سه‌ن عه‌لی بن ئه‌بی ئه‌لکه‌ره‌م ئه‌لشیبانی) که ناوبراو ده‌ڵێت: (کاتێک که ساسانییه‌کان ده‌ستیان گرت به‌سه‌ر ئیمپراتۆرییه‌تی ئاشوریدا دوای له‌ناوبردنی ده‌وڵه‌تی ئاشوری و بوونیان به خاوه‌نی چه‌می دیجله، هه‌ڵسان به نۆژه‌نکردنه‌وه‌ی (قه‌ڵای عه‌بوری) - ئارامییه کۆنه‌کان بوون ئه‌و ناوه‌یان سه‌پاند به‌سه‌ر شاری موسڵ- قه‌ڵای موسڵ و

سەربازەکانی خۆیان تیا نیشتنەجێکردو، چەندین دێهات و خانوویان لە دەورەبەریدا دروستکردو کە جووتیارەکان و پیشەکارەکانی خۆیان لە فارس، لوڕ، کورد و هەندێک لە نەستووری تیا نیشتەجێبوون).

بەگوێرەی ئاماژە پێکردنی مێژوونووسی عارەب ئیبن ئەسیر، کە باسی هاتنی لەشکری ساسانییەکان (پێموایە نووسەر مەبەستی هاتنی کوردە میدیەکان بێت کە لەساڵی (612 پ. ز) هاتن و ئاشووریەکانیان لەناوبردو دەستیان بەسەر شاری نەینەوا داگرت) دەکات بۆسەر دەسەڵاتی ئاشووری لە شاری موسڵ. شاری موسڵ یەکێکە لە شارە کوردییەکان و دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان، چونکە لە لایەک ئارامییە کوردەکان شاری موسڵ (قەڵای عەبوری)یان ئاوەدان کردۆتەوە، لە لایەکی تریشەوە ژمارەیەکی زۆری مێژوونووسان ساسانیەکان بە کورد دادەنێن، هەروەها لەو سەردەمەدا هیچ ئاماژەیەک بە رۆڵی عارەب نەکراوە، لەهەمان کاتدا نە ئاشوورییەکان و نە ساسانییەکان هیچ لایەکی دوو هێزە نەیارەکە عارەب نەبووینە بەتایبەت کە شەڕی نێوانیان لەناو شاری موسڵ (نەینەوا)و دەوروبەرەکەی روویداوە. سەرەڕای هەموو ئەوانەش مێژوونووسان ئاماژەیان بەوەکردووە کە کوردی شەبەک شاری (موسڵ)یان دروستکردووە. هەموو ئەمانەش دەیسەلمێنن کە نەتەوەی کورد بەر لە عارەبەکان لە موسڵ و دەڤەرەکەی نیشتەجێ بووینە، ئەوەش دەمانگەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بڵێین موسڵ شارێکی کوردیی و لەناو سنووری خاکی کوردستانە، نەک شارێکی عارەبی و بکەوێتە ناو خاکی ئێراق!

ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕەکانی (49-50)ی پەرتووکی (الشبک الکورد المنسیون)داو، بە پشتبەستنی بە لاپەڕە (10)ی پەرتووکی (معجم البلدان)ی مێژوونووسی عارەبی ناسراو یاقوت الحموی (شەهاب ئەددین بن عەبدوڵڵا ئەلرۆمی ئەلبەغدادی) کە ئەو مێژوونووسە دەڵێت: (ناوی شاری موسڵ لە سەردەمی فارسەکاندا (نەوئەردەشێر) بووە، وە یەکەم کەس کە بەم ناوە (موسڵ) ناوی بردبێت (رواند بیوراسف) بووە)، ئەو کەسە بە ناوەکەیەوە دەردەکەوێت کەسێکی کورد و دانیشتووی شاری ئەلقودەماء –موسڵ- بووبێت).

بەپێی قسەکانی یاقوت ئەلحەمەوی شاری موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانییە، چونکە هەروەکو ئەو ئاماژەی پێکردووە، پێشتر لە سەردەمی هاتنی ساسانییەکان

(ساسانییەکان بوون هاتن بۆ موسڵ و زۆر لە مێژوونووسان دەڵێن ئەوان کوردن نەک فارس) ناوی شاری موسڵ (نەوادشێر/ نیوئەردەشێر/ نەوئەردەشێر) بووە، (نەوادشێر)یش کە لە نەوئەردەشێر هاتووە ناوێکی کوردییەو مانای ئەردەشێری نوێ یان ئەردەشێری تازە دەگەیەنێت. ناونانی موسڵ بەو ناوە دەگەڕێتەوە بۆ سەرکردەی کوردی میدی (نەوادشێر/ نەوئەردەشێر). پێشتریش گوتمان شەبەکەکان شاری موسڵ-یان دروستکردووەو، ئەوان نەوەی کوردە میدییەکانی دانیشتووی موسڵ-ن، کە بەر لە هەموو نەتەوەکانی تر لە شاری موسڵ نیشتەجێبوون و ناوی ئەو شارەیان بەناوی ئەردەشێری پادشا کردوو ناویان نا (نەوادشێر)، کەواتە ئەو شارە (موسڵ) شارێکی کوردییە و هەر کوردیش دروستی کردووە.

نووسەری کوردی سەربە خێڵی شەبەک ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕەکانی (55-56)ی پەرتووکی (الشبک الكورد المنسيون)داو، هەروەها بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (407)ی پەرتووکی (فتوح البلدان)ی مێژوونووس (ئەبو ئەلعەباس ئەحمەد بن یەحیا بن جابر – ئەلبەلازری)، کە لە ساڵی (279ک/892ز)دا ئەم پەرتووکەی نووسیوە، لە بابەتێکدا لەژێر ناوی (فتح الموصل)دا دەڵێت: (عومەری کوڕی خەتاب، لە ساڵی (20)ی کۆچیدا (عەتەبەی کوڕی فەرقەد ئەلسلمی) ناردە موسڵ و دانیشتوانی کوردی نەینەوا چوونە شەڕی.. دەستی گرت بەسەر قەڵاکەیان لە خۆرهەڵات کە بریتی بوو لە قەڵای عنوە، لە دیجلە پەڕییەوەو دانیشتوانی قەڵاکەی دیکە لەگەڵیدا ئاشتییان کرد بەوەی کە سەرانە بدەن و، ڕێگاشیان بەو کەسانەدا کە دەخوازن بڕۆن و شارەکە چۆلبکەن، وە خەڵکی چەندین شوێنی تر لە موسڵ لەگەڵ عەتەبە پێکهاتن لەسەر ئەوەی کە سەرانە بدەن، لە دواییدا دەستیگرت بەسەر مەرەج و دێهاتەکانی هەروەها هەریەک لە خاکی باهزرێ، باعەزرێ، حەیتون، حەنانە، مەعلە، دامیرو تەواوی ناوچە کوردەوارییەکانی گرت).

لێرەدا پێویست ناکات بەندە هیچ ڕوونکردنەوەیەک بدەم، چونکە نووسەر ئەحمەد شەوکەت باسی ئەوە دەکات و، هیچ گومانێک ناهێڵێتەوە لە کوردستانێتیی و کوردێتی شاری موسڵ یان نەینەوا، کاتێ کە دەڵێت: (ئەو قسانەی بەلازری جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوەو تەنانەت هیچ گومانێک ناهێڵنەوە دەربارەی کوردێتی نەینەوا یان موسڵ لە ساڵی (20)ی کۆچی و بەر لە فەتحی (داگیرکاری) ئیسلامی، ئەگەرنا

لەبەرچی بەلازری کە مێژوونووسێکی ئیسلامییە نەیدەگوت دانیشتوانی نەینەوای عارەب، گومان لەوەدا نییە لەبەرئەوەی لەوکاتیدا تەنانەت یەک عارەبیش لە شاری موسڵ نیشتەجێ نەبوو بوون، بەڵام داگیرکارییەکانی (فتوحاتی) ئیسلام چونکە شێوەی ئیمپریالیانەی (داگیرکاری) هەبووە، ئەوان عارەبیان هێناو نیشتەجێی ئەوێیان کردن). زۆر لە مێژوونووسانی شۆڤینی عارەبی کاتێک باسی ئەو هێرشانەی میلیشیا ئیسلامییەکان دەکەن کە لە ساڵی (20ک/641ز)داو، لە سەردەمی عومەری کوڕی خەتابدا بە سەرکردایەتی (عەتەبەی کوڕی فەرقەد ئەلسلمی) بۆ سەر موسڵ-ی خاکی کورد و کوردستان کراوە، ئەو دەستەواژەیەی (بەلازری)یان لاداوە کە دەڵێت: (*دانیشتوانی کوردی نەینەوا چوونە شەڕی*).

ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕە (239)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەداو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (238-239)ی پەرتووکی دائرة (موسوعة) المعارف الاسلامیة، دەنووسێت: (شەبەکییەکان، هەروەک سارلییەکان، ئایینێکی ناوەوەی نهێنییە، ئەوان بەهەمان شێوە لە شەوی (کەشفاء) لەناو ئەشکەوتێکی نهێنیدا کۆدەبنەوەو تاوەکو سەرەتای خۆر دەرکەوتن ئاهەنگ دەگێڕن، شەبەکییەکان هەروەها خۆ دەپارێزن لە سمێڵ تاشین. بەزۆری شەبەکییەکان لە کوردستاندا لە دەوروبەری موسڵ و شەنگال-دا دەژین و ژمارەیان دەگاتە دە هەزار کەسێک).

بەگوێرەی ئاماژەکردنەکەی ئینسکلۆپیدیای ئیسلام کە مانای بانکی زانیاری ئیسلامی دەگەیەنێت، شاری موسڵ و دەوروبەرەکەی بەتەواوی دەکەونە نێو سنووری کوردستان، چونکە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام کاتێک باسی شوێنی نیشتەجێبوونی کوردی شەبەک دەکات، نووسیوێتی: (بەزۆری شەبەکییەکان لە کوردستاندا لە دەوروبەری موسڵ و شەنگالدا دەژین)، کەواتە ئینسکلۆپیدیای ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانیی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە ناوی دەبات. بەمەش ئینسکلۆپیدیای ئیسلام بەڵگەیەکی تر دەخاتە سەربەڵگەکانی کوردێتی و کوردستانێتیی ئەو شارە داگیرو زەوتکراوەی کوردا!

محەمەد مەلا قادر، ئەندامی نووسینگەی رامیاری پارتی دیموکراتی کوردستان، لە دیمانەیەکی رۆژنامەوانیدا لەگەڵ هەفتەنامەی (میدیا)دا کە لە لاپەڕە (3)ی ژمارە

(240)ی (16.5.2006)دا، لەژێرناوی (محەمەدی مەلا قادر: وەکو پارتی پێمانوایە دەبێ موسڵ دابەش بکرێ و بکرێتە دوو پارێزگا)دا بڵاوکراوەتەوە، کە دەڵێت: (لە مێژووی کۆندا موسڵ شارێکی کوردستانیی بووە، سەد دەر سەدیش شارێکی کوردستانیی بووە، یاقووتی حەمەوی کە نووسەرێکی میسرییەو واشی بۆ دەچم کە قیبتیش بێت، لە پەرتووکی خۆی بەناوی (اثار والبلدان) (500-600) ساڵ پێش ئێستا گەشتی هەبووە لەو ناوچەیەداو دێتە موسڵ، خۆی دەڵێ کە دەچووم بۆ موسڵ هیچ عارەبی لێنەبوو، کەسیشم دەست نەدەکەوت کە عارەبی زمان بێت، یا عارەبی بزانێ، تا هەولێکی زۆرمدا کوردێکم پەیداکرد کە شرەی عارەبییەکی دەزانی، ئەوم کردە وەرگێڕ، دەڵێ لەو شارەدا سێ نەتەوەی سەرەکی هەبوون، کورد دوو بەرابەری هەموویان بوو، کلدانی و جولەکەشی لێبوون. واتە عارەبی لێنەبووە، دوای ئەوەش هەتا (300) ساڵ پێش ئێستا عارەبی لێنەبووە، دواتر لە سەردەمی سوڵتانەکانی عوسمانی دەستییان بە بەعارەبکردنی موسڵ کردووە).

ئەو دانپێدانانەی نووسەرو مێژوونووسی عارەب یاقوتی حەمەوی (شێخ ئیمام شەهابەددین باوکی عەبدوڵڵای یاقوتی کوڕی عەبدوڵڵای حەمەوی رۆمی بەغدادی، کە لەنێوان سالآنی (1179-1229)ی زایینی واتە (576-626)ی کۆچیدا ژیاوەو، پێشدەچێت پەرتووکەکەشی (معجم البلدان) بێت کە بریتییە لە فەرهەنگێکی جوگرافی، مێژوویی، زمانەوانی و ویژەیی عارەبی، کە لە پێنج بەرگدایەو سەرجەمی لاپەڕەکانی (2502) لاپەڕەیە، نەوەک (اثار والبلدان) بێت هەروەکو محەمەدی مەلا قادر ناوی هێناوە، هەروەها لە راستیدا نزیکەی هەشت سەدە (نەک پێنج شەش سەدە) بەر لە ئێستا هاتۆتە شاری موسڵ و دانیشتوانی شارەکە عارەبییان نەزانیوە، بۆمانی دەردەخات کە دانیشتوانی ئەو شارە عارەبی تیا نەبووە، بۆیە کوردێکی دۆزیوەتەوە کە عارەبی زانیوەو وەکو وەرگێڕ بەکاریهێناوە، هەروەها ناوبراو زۆر راشکاوانەش باسی ئەوە دەکات کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی شاری موسڵ کورد بووینە، ئاماژە نەکردنی مێژوونووسی ناوبراوی عارەب بە بوونی عارەب لە شاری موسڵدا، ئەوە دەگەیەنێت کە عارەب بوونی نەبووە یان بوونێکی وای نەبووە کە شایەنی باسکردن بێت، بۆیە حەمەوی ئاماژەی بە بوونیان نەکردووە. ئەمانەش هەر هەمووی بە یەکەوە مانای کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت.

دکتۆر فازل حوسێن، لە لاپەڕە (108)ی پەرتووکی (کێشەی ویلایەتی موسڵ)دا نووسیویێتی: (سنووری ئێراق لە باکوورەوە لە هیت و تکریت و چیاکانی (حەمرین) تێپەڕ ناکات).

دکتۆر فازل حوسێن-یش وەکو چەندین جوگرافیناس، مێژوونووس و گەڕیدەی تری عارەبی و بیانی سنووری ئێراقی لە باکوورەوە لە شاری هیت کە (360) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری خۆرئاوای موسڵ و، شاری تکریت کە (245) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری موسڵ، هەروەها زنجیرە چیاکانی حەمرینیش لە نزیکترین شوێن بۆ موسڵ کە (فەتحە)یە نزیکەی (110) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری شاری موسڵ. بەگوێرەی ئەو دەستنیشان کردنەی ئەو دکتۆرو ئەکادیمیە عارەبەی ئێراقی، شاری موسڵ ناکەوێتە نێو سنووری دەوڵەتی ئێراق و، بەڵکو دەکەوێتە نێو سنووری خاکی باشووری کوردستان. کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، نەک شارێکی عارەبی و ئێراقی!

دکتۆر حامید محمود عیسا، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی (المشكلة الكوردية في الشرق الاوسط)دا نوسیویێتی: (لە کوردستاندا (ویلایەتی موسڵ)، ئارنۆڵد ویلسن بەخێرایی دەستیکرد بەجێبەجێکردنی هەڵبژاردنی سەرۆکەکانی کوردستان و سەرکردەکانیان کە لایەنگری زرنگکاری (سیاسەت)ی بەریتانی بوون).

ئەوەی کە دکتۆر حامید محمود عیسا باسی کردووە، کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆر حامید ویلایەتی موسڵ و کوردستان هەر بەیەک دەزانێت، کاتێکیش کە هەردووکیان هەر یەکبن، کەواتە شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی سەربەو ویلایەتە، شاری کوردیی و کوردستانین. ئاشکەراشە کە بەکارهێنانی ئەو دوو زاراوەیە وەکو دوو زاراوەی جوگرافی بەکاردەهێنێت بۆ خاک و نیشتمانی کورد کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە.

نووسەری عارەبی میسری دکتۆر حامید مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (55)ی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (هەردوو ناوچەکانی موسڵ و کیلیکیا زۆربەی دانیشتوانەکانیان کوردن).

لێرەدا دکتۆر حامید عیسا، ناڕاستەوخۆ بۆمان ڕووندەکاتەوە کە موسڵ شارێکی کوردییە، چونکە هەر شارێک، ناوچەیەک یان هەرێمێک کە زۆربەی دانیشتوانەکەی پێکهاتبێ لەهەر نەتەوەیەک، ئەوە خاکی ئەو نەتەوەیە، لەکاتێکدا ئەگەر بێتوو ئەو شارە دووچاری گۆڕینی دیمۆگرافی نەبووبێت لە بەرژەوەندی ئەو نەتەوەیە، کەچی شاری موسڵ بەپێچەوانەوە لە لایەن نەتەوەی باڵادەست و بەرژەوەندی داگیرکەری عارەبەوە ڕووبەڕووی گۆڕینی باری دیمۆگرافی بووە، نەک لە لایەن نەتەوەی چەوساوەو خاک داگیرکراوی کورد. لەکاتێکدا سەرەڕای ئەو هەموو شالاوی بەزۆر ڕاگوێزانەی کورد لەو شارەداو هێنانی عارەبی داگیرکەر بۆ ناو موسڵ، دانیشتوانی شارەکە زۆربەی کورد بێت، ئەوە بەدڵنیاییەوە دەیسەلمێنێت کە شارێکی کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانە.

خەسرەو گۆران، بەرپرسی لقی (14)ی پارتی دیموکراتی کوردستان و جێگری پارێزگای موسڵ و، نووسەری پەرتووکی (کورد لە پارێزگای موسڵ)دا لە لاپەڕە (6)ی ئەو پەرتووکەدا نووسیوێتی: (تەنانەت لە پەرتووکی (تاریخ الموصل)ی ئەبی زکریا الازدي-یش کە لە ساڵی (925ز)دا نووسراوە لەکاتی فەرمانڕەوایی عارەبە موسڵمانەکان (عەباسییەکان) دەڵێت: (دەنگوباس گەیشتە (ئەبو جەعفەر ئەلمەنسور)ی خەلیفەی بەغدا کە کوردەکان لە موسڵ بڵاوبوونەتەوەو هەڕەشەی گرتنی موسڵ دەکەن لە سەردەمی والی عەباسی موسڵ (ئەلمسیب بن زوهێر).

بڵاوبوونەوەی کورد بەشێوەیەکی وا ئاسان لەناو شاری موسڵ-دا، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو شارە شاری کوردان بووەو، لە لایەن میلشیاکانی موسڵمانە عارەبەکانەوە داگیرکراوە، بۆیە هەرکاتێ کوردەکان ویستبێتیان لەدژی داگیرکەران ڕاپەڕن، ئەوە زۆر بە ئاسانی بەناو شارەکەدا بڵاوبووینەوەو هەڕەشەی ئازادکردن و دەرکردنی داگیرکەرانیان لەناو شاری موسڵ و ناوچەکەدا کردووە. عارەبەکان لەگەڵ داگیرکارییەکانی ئیسلامدا هاتوون بۆ ئەو شارەو داگیریان کردووە، کوردەکانیش بە مەبەستی ڕزگارکردن و نەهێشتنی داگیرکەران لە شارەکەو ناوچەکەدا چەندین جار لە سەردەمی دەسەڵاتی ئیسلام، ئەمەوی و عەباسییەکاندا لەدژی داگیرکردن و ستەمی ئەواندا ڕاپەڕیون و شارەکەیان ئازاد کردووە، بەڵام هەموو جارێک دەسەڵاتدارانی ئیسلام هێزی تریان لە شوێنی ترەوە ناردووەو،

ڕاپەڕینی کوردەکانیان بێبەزەییانە خامۆشکردووە. بەرچاوترین و گەورەترین ڕاپەڕین ڕاپەڕینەکەی شۆڕشگێڕی کورد جەعفەری داسنی بووە.

خەسرەو گۆران، لە لاپەڕە (16)ی پەرتووکی (کورد لە پارێزگای موسڵ)دا، نووسیویێتی: (ساڵی (1931) حکومەتی ئێراقی یاسای زمانە ناوخۆییەکانی دەرکردو بڕیاریدا زمانی دادگاکان و قسەکردنی ناو دەزگای لیواکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی) زمانی کوردی بێت).
بەگوێرەی ئەو یاسایەی کە میری ئێراق، لە ڕێکەوتی (30.5.1932)دا بەناوی (یاسای زمانە خۆجێییەکان) بە یاسای ژمارە (74) دەریکرد، مادەی نۆیەمی ئەو یاسایە، دەوڵەتی ئێراق بەڵێنیدا کە زمانی کوردی شانبەشانی زمانی عارەبی بکرێتە زمانی فەرمی لە هەریەک لە پارێزگاکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و ئەو قەزایانەی کە زۆربەی دانیشتوانیان کوردن)، ئەمەش واتە بەفەرمی کردنی زمانی کوردی لە تەواوی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ). میری ئێراق لەخۆڕا نییە لە یاسای زمانە ناوخۆییەکاندا زمانی کوردی بۆ شارەکانی موسڵ (نەینەواو دهۆک)، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی دیاریکردووە، دیارە پێیان وابووە ئەو شارانە شاری کوردیین و زۆربەی دانیشتوانەکەیان کوردن بۆیە ئەو بڕیارەیان داوە. کاتێک کە زۆربەی دانیشتوانی ئەو شارانە کوردبن، کەواتە شارەکانیش بە شاری موسڵ-یشەوە، شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن.

خەسرەو گۆران، لە لاپەڕە (69)ی پەرتووکی (کورد لە پارێزگای موسڵ)داو، بەپشتبەستنی بە (دکتۆر عەبدولعەزیز نوار، تاريخ العراق الحديث، القاهرة، 1968)، نەخشەیەکی ویلایەتی موسڵی بڵاوکردۆتەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (1869)ی سەردەمی مەدحەت پاشا، کە شارەکانی: موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و دهۆک دەگرێتە خۆی).
هەموومان دەزانین کە ویلایەتی موسڵ هەر لە سەردەمی کۆنەوە خاک و نیشتمانی کورد بووە، کەواتە شارەکانی سەربەو ویلایەتەش هەر شارو خاکی کوردین، لەکاتێکدا شارەکان شاری کوردی بن کەواتە موسڵ-یش وەکو شارێکی ئەو ویلایەتە سەربە خاکی کوردە. کاتێک کە نووسەری عارەب (دکتۆر عەبدولعەزیز

نەوار) شاری موسڵ دەخاتە ناو سنووری ویلایەتی موسڵ، ئەمە دەبێتە بەڵگەیەک بۆ کوردێتی و کوردستانێتیی ئەو شارە. هەروەها بەگوێرەی ئەو نەخشەیەی کە دکتۆر عەبدولعەزیز نەوار بڵاویکردۆتەوە، ویلایەتی موسڵ لە تەواوی شارەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و دهۆک پێکدێت، ئێمەش دەزانین بەگوێرەی چەندین بەڵگەنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان و بیروبۆچوونی گەڕیدە، مێژوونووس، جوگرافیناس و نووسەری عارەب، تورک، فارس و بیانی ویلایەتی موسڵ خاکی کوردانە، کاتێک کە شاری موسڵ-یش بەشێک یان شارێک بێت لەو ویلایەتە کەواتە ئەویش خاکی کوردانەو بەشێکی جیا نەکراوەیە لە باشووری کوردستان. هەروەها ئەمەش بەڵگەیەکی روون و ئاشکرایە کە شاری موسڵ وەکو شارو پارێزگا سەربە ویلایەتی موسڵ بووەو، هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و عارەبەوە نەبووەو نییە. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

ئیسماعیل شوکور رەسوڵ، لەوتاری (باچیتر مێژوومان چەواشە نەکرێت)، کە بەختیار عەلی حەمە لە عارەبی بۆ زمانی کوردی وەریگێڕاوەو، لە ژمارە (4239)ی رۆژنامەی (کوردستانی نوێ)، رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (13.6.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (رژێمی ئێراق لە (30ی مایسی 1932)دا لێدوانێکی فەرمی دەرکرد وەک مەرجێک بۆ وەرگرتنی ئێراق لە کۆمەڵەی نەتەوەکان، ئەو بڕیارە دانرا بە بڕوانامەیەکی فەرمی کە (10) بڕگەی لەخۆگرتووەو لەناویاندا بڕگەی شەشەم کە دەقەکەی دەڵێت: (دەبێ زمانی کوردی ببێتە زمانی فەرمی لەپاڵ زمانی عارەبی لە پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی)، کۆمەڵەی نەتەوەکان بڕیاری وەرگرتنی ئەو لێدوانەیدا بە مەرجێک هیچ دەستووورو یاسایەک سەرپێچی ئەو بڕیارە نەکات ئەگەرنا ئێراق لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان دەدرێتە دادگای دادی نێودەوڵەتی هەمیشەیی).

ئەوەی کە دکتۆر ئیسماعیل شوکور رەسوڵ ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتییو کوردێتیی تەواوی شاری موسڵ و شارەکانی تریش کە ناوی بردوون دەگەیەنێت، چونکە ئەوەی کە دکتۆری ناوبراو باسی کردووە بریتیبوو لە بڕیارێکی سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراق (نوری سەعید) کە لەرێکەوتی (30.5.1932)دا دەریکردو، لەپێناوی وەرگرتنی دەوڵەتی ئێراق وەکو ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان، هەردوو

مەرجەکەی ئەوانیانی پەسەندکردو، لە مادەی نۆیەمی ئەو راگەیاندنەوەدا، دووبارە زمانی کوردی بەزمانی فەرمی لە پارێزگاکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، سلێمانی)و هەندێک قەزای سەربە دیالەدا ناسی. بەفەرمی ناسینی زمانی کوردی لەو ناوچانەش، ئاماژەیە بۆ کوردێتیی ناوچە ناوبراوەکان.

دکتۆر کەمال مەزهەر، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (کرکوک وتوابعها حکم التاريخ والضمير)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (65)ی پەرتووکی (محەمەد حوسێن زوبێدی، العراق في العصر البويهي، التنظيمات السياسية والادارية والاقتصادية)دا کە دەڵێت: (سنووری ئێراق هەر لە کۆتایی سەدەی چوارەم تاوەکو ناوەڕاستی سەدەی شەشەمی کۆچی بەرەو باکوور لەسامەڕا کۆتایی پێدەهاتو هەرگیز لەوێی تێنەپەڕاندووە).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی نووسەری عارەب (محەمەد حوسێن زوبێدی)، سنووری دەوڵەتی ئێراق تاوەکو سەدەی دوازدەهەمی زایینی بەرەو باکوور لە سامەڕا کە نزیکەی (280) کیلۆمەتر لە باشووری شاری موسڵ-ە تێنەپەڕیوە. بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی نووسەری ناوبراوی عارەب، بۆمان دەردەکەوێت کە شاری موسڵ نە شارێکی عارەبی و نە ئێراقی بووە، بەڵکو شارێکی کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستان بووە، بەتایبەت کە سنووری باشووری کوردستان رووەو باشوور بەدووری نزیکەی (280) کیلۆمەتر لە نزیک سامەڕا کۆتایی پێدێت.

پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، مێژوونووسی بەناوبانگی کورد، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (کرکوک وتوابعها حکم التاريخ والضمير دراسة وثائقية عن القضية الكوردية في العراق)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (65)ی پەرتووکی (محەمەد حوسێن زوبێدی، العراق في العصر البويهي، التنظيمات السياسية والادارية والاقتصادية)دا، نووسیویەتی: (لە سەردەمی بوەیهییەکاندا کە دەکاتە ساڵانی (945-1058)ی زایینی، هەرێمی ئێراق بەمشێوەیە بووە: لە باکوورەوە هێڵێک کە بە ئەنباردا تێدەپەڕی لەسەر رووباری فورات و دەڕۆیشت بەرەو تکریت لەسەر رووباری دیجلە).

بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە نووسەری عارەب (محەمەد حوسێن ئەلزوبەیدی) بۆ ئێراقی دیاریکردووە، شاری موسڵ دەکەوێتە دەرەوەی سنووری دەوڵەتی ئێراق، بەوەش بۆمان دەردەکەوێت کە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانییە، چونکە لەو شوێنەی کە سنووری ئێراق لەلای باکوورەوە کۆتایی پێدێت، شاری موسڵ (245) کیلۆمەتر لە تکریت و (320) کیلۆمەتر لە ئەنبارەوە دوورە، بۆیە دەکرێت ئەوەش وەکو بەڵگەیەکی کوردستانیی بوونی ئەو شارە بەکاربهێنرێت.

مێژوونووسی بەناوبانگی کورد، دکتۆر کەمال مەزهەر، لە لاپەڕە (28)ی پەرتووکی (كركوك وتوابعها حكم التاريخ والضمير)دا، بە ئاماژەکردن بە مێژونووسی ناسراوی ئێراقی عەباس عەزاوی کە لە لاپەڕە (42)ی بەشی چوارەمی پەرتووکەکەیدا بەناوی (تاريخ العراق بين الاحتلالين)دا نووسیوێتی: (میری میرنشینی سۆران، میر سەیدی کوڕی پادشا عەلی بەگ دەسەڵاتی فەرمانڕەوایی خۆی فراوانکرد تا دەسەڵاتی میر گەیشتە هەولێر، هەروەها سنوری فەرمانڕەوایەتیەکەی پەرەی سەندو گەیشتە تەواوی کەرکوک و موسڵ-یش").

دانپێدانانی نووسەری عارەب، عەباس عەزاوی بەوەی کە میری میرنشینی سۆران، میر سەید دەسەڵاتی گەیشتۆتە هەولێرو تەواوی کەرکوک و موسڵ، بەڵگەیە بۆ کوردستانیی بوونی هەسیَ شارەکە، چونکە کورد هەرگیز نەیویستووە جگە لە خاکی خۆی دەست بگرێت بەسەر خاکی هیچ نەتەوەیەکی تردا. بۆ نموونە یەکێ لە پادشاکانی بابانی بەناوی (عەبدولڕەحمان پاشا) لە ساڵی (1207ک/1780ز)دا دەسەڵاتی میرنشینی بابانی گرتە دەست، لەکاتی فەرمانڕەوایەتی خۆیدا توانی شاری بەغدا بگرێت، دوای چەند رۆژێک گەورە پیاوانی شاری بەغدای کۆکردنەوەو داوای لێکردن کە والییەک بۆ خۆیان هەڵبژێرن، بەڵام ئەوان داوایانکرد کە عەبدولڕەحمان پاشا خۆی بمێنێتەوەو ببێتە والی بەغدا. کەچی پیاوماقوڵانی بابان قایل نەبوون گوتیان: پاشا ناکرێت لە دابونەریتی کوردەواری لادات، لە لایەک ناکرێت دەست لە کوردستان هەڵگرێت و، لە لاکەی تریشەوە ژیانی بیابانی عارەب سەختەو پاشا بەبێ نان‌و دۆی کوردەواری ناتوانێ و، ئێمەش نامانەوێت ئەو خەریکی کاروباری بێگانە بێت‌و کوردستان لەیاد بکات! دوای ماوەیەک عەبدولڕەحمان پاشا کەسێکی تری

بەناوی (عەبدوڵڵا پاشای کهیا)ی دەستنیشانکرد بە والی بەغداو، خۆی گەڕایەوە بۆ کوردستان.

دکتۆر کەمال مەزهەر، لە لاپەڕە (43)ی پەرتووکەکەیداو بەئاماژەکردن بۆ (الدليل الرسمي العراقي لسنة 1936)دا لاپەڕەکانی (51-52)، هەروەها (دليل الجمهورية العراقية لسنة 1960)دا لاپەڕە (94)دا، نووسیویێتی: (پارێزگای موسڵ: مەڵبەندەکەی موسڵ-ە، قەزاکانی بریتین لە موسڵ، دهۆک، زاخۆ، زێبار، ئاکرێ و شەنگال).
مرۆڤ کە سەیری ئەو قەزایانەی سەربە شاری موسڵ دەکات، بێ هیچ گومانێک دەزانێت کە شاری موسڵ شارێکی کوردییە، چونکە ئەو قەزایانە هەر هەموویان قەزای کوردیی و شارو شارۆچکەی کوردنشینن، هەروەها ئەو قەزایانە ئابلۆقەی شارەکەیان داوەو لەناو قەزای موسڵ-یش کوردێکی زۆری شەبەک، ئێزیدی و هیتریش هەن. بۆیە ئەگەر موسڵ وەکو شارو پارێزگا تەنیا تاکە کوردێکی تیا نەمێنێت، ئەوکاتەش هەر شارو پارێزگاییێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە شاری موسڵ لەسەر خاکی کورد و بەدەستی کورد دروستکراوە، هەرچی سەبارەت بە قەزاکانی حەزەر، شەڕگات، بەعاج، حەمدانیە و شارەدێی رەبیعەیە، هەر هەموویان بە مەبەستی بەعارەبکردنی ئەو شارەو ئەو دەڤەرە لەناو خاکی باشووری کوردستان دروستکراون.

دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، لە لاپەڕە (95)ی سەرچاوەی پێشودا نووسیویێتی: (زۆر گرنگە کە تێبینی ئەوە بکەین کە شەریف حوسێن، لە نامە نهێنییەکانی خۆیدا بۆ بەریتانیا لە ساڵانی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، ئاماژەیەکی راستگۆیانەی بەوە داوە کە مەبەستی لە ئێراق "هەردوو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرای پێشووی تورکیایە").
هەروەها محەمەد رەسوڵ هاوار، هەمان شتی لە لاپەڕە (368)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان)داو، لە پەرتووکی (لۆنگریگ، ئێراق لەنێوان 1900-1950)دا وەرگرتووە، کە ئەو نووسەرە ئینگلیزە، نووسیویێتی: (لە ساڵی 1915-1916دا سێر ماکماهۆن لەگەڵ شەریفی مەکەدا باسی حکومەتێکی عارەبی کردووە، کاتێ کە هاتوەتە سەر باسی عارەب لە

ئێراقدا تەنیا باسی ویلایەتەکانی بەسراو بەغدای کردووەو، بە هیچ جۆرێک باسی ویلایەتی موسڵ و کوردستانی نەکردووە).

نامە نهێنییەکانی (شەریف حوسێنی مەککە) بەنرخترین بەڵگەن بۆ کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ، چونکە ناوبراو لە پێناسەکردنی ئێراقدا بەگوێرەی پەرتووکەکانی دکتۆر کەمال مەزهەرو لۆنگریک، تەنیا ئاماژەی بەهەردوو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا کردووەو باسی ویلایەتی موسڵی نەکردووە وەکو بەشێک لە ئێراق، کەواتە ویلایەت و شاری موسڵ خاکی کورد و بەشێکی کوردستانن، کە شاری موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری ویلایەتی موسڵی کوردیی نەک ویلایەتەکانی بەغداو بەسرای عارەبی.

مام جەلال، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان و سەرۆک کۆماری ئێستای ئێراق، لە وتارێکی خۆیدا کە بە بۆنەی چەژنەکانی نەورۆزو رزگارکردنی کەرکوک لە ئاهەنگێکی جەماوەریدا، لە دەربەندی بازیان لە رۆژی هەینی، رێکەوتی (20.3.1998)دا پێشکەشی کردووەو، دەقی وتارەکە بە زمانی عارەبی لە لاپەڕەکانی (3+7)ی مانگنامەی (المنار الكوردي)، ژمارە (49)ی رۆژی هەینی، رێکەوتی (8.5.1998)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (لە ساڵی (1962)دا پەناهەندەکانی عارەبی ئێراقی دانیشتووی قاهیرە، کە زۆربەیان بریتیبوون لە عارەبە نەتەوەییەکان بە بەعسیەکانەوە، لەسەر داواکاری سەرۆک کۆمار جەمال عەبدولناسر، یاداشتێکیان دایە دەست جەمال عەبدولناسر، کە لەیاداشتنامەکەدا هاتبوو: سنووری کوردستان بەدرێژایی چیای حەمرین لە خوارووی مەندەلییەوە دەست پێدەکات و هەتا لەگەڵ دیجلەدا یەک دەگرێتەوەو لەوێشەوە بە ئاراستەی سنووری سوریادا دەڕوات).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی کە عارەبە ناسیۆنالیستو بەعسییەکان بۆ سنووری کوردستان کردوویانە، شاری موسڵ دەکەوێتە نێو ئەو سنوورەو چوارچێوەی خاکی باشووری کوردستان. بۆیە دەتوانین بڵێین، شاری موسڵ شارێکی کوردییە لەناو سنووری کوردستان.

سەڵاح عوسام ئەبو شەقرا، کە نووسەرێکی عارەبی لوبنانییە، لە لاپەڕە (18)ی پەرتووکەکەیدا کە بەزمانی عارەبی نووسراوە لەژێر ناوونیشانی (الاكراد شعب

المعاناة نافذة على واقعهم في لبنان والعالم)دا، نووسەر نەخشەیەکی کوردستانی بڵاوکردۆتەوە کە موسڵ لەو نەخشەیەدا لەنێو سنوری کوردستانە. هەروەها لە وەرگێڕدراوە کوردییەکەی ئەم پەرتووکەدا، هەمان نەخشە لە لاپەڕە (14)دا بڵاوکراوەتەوە).

بەگوێرەی ئەو نەخشەیەی کوردستان، کە نووسەری عارەب سەلاح ئەبو شەقرا لە پەرتووکەکەی خۆیدا بڵاویکردۆتەوە، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی کورد و دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان. دانانی شارو پارێزگای موسڵ لەنێو سنووری کوردستان، بەڵگەیەکی زیندووە بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی ئەو شارە. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

پرۆفیسۆر دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، مامۆستای مێژووی نوێ لەزانکۆی دهۆک، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (جريدة الحقيقة – راستی أول جريدة عربية كوردية في مدينة الموصل دراسة وثائقية)داو، بەپشتبەستنی بە (ابو زكريا الازدي، تأريخ الموصل، ص208)، (إبن حوقل، صورة الارض، ص195-196)، نووسیویێتی: (بوونی کورد لە موسڵ دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمێکی زۆر کۆن و، زۆربەی زۆری ئەو گەڕیدە، مێژوونووس و جوگرافیناسانەی کە سەردانی موسڵ-یان کردووە، ئاماژەیان بە بوونی کورد لەم شارە کردووە. لە نووسینەکانی ئەلئەزدی (ساڵی 945ی زایینی مردووە)، مەسعودی (ساڵی 956ی زایینی مردووە)، ئیبن حەوقەل (ساڵی 977ی زایینی مردووە) هەروەها ئەلئەنساری (ساڵی 1326ی زایینی مردووە)، هاتووە: (کوردەکان هەر لە کۆنەوە لە موسڵ و دەوروبەریدا دانیشتوون و چەندین گەڕەکیان لەناو شارو دەرەوەی شار هەیە).

دانپێدانانی ئەو کۆمەڵە مێژوونووسەی عارەب و ئیسلام بەوەی کە کوردەکان هەر لە کۆنەوە لە موسڵ و دەوروبەریدا ژیاون، کە مێژوونووسەکان خۆیان لەسەدەی دەیەمی زایینیدا ژیابن و ئاماژەش بەبوونی کورد لەناو شاری موسڵ هەر لە کۆنەوە بدەن، مانای وایە دەبێت چەند سەدەیەک پێشتر کورد لە موسڵ ژیابن! هەروەها ئەو مێژوونووسانە ئامەژە بەوە دەکەن کە کوردەکان نزیکەی پازدە سەدەیەک بەر لە ئێستا لەناو شاری موسڵ-دا چەندین گەڕەکیان هەبووە. باشە خودی شاری موسڵ ئەوکاتی دەبێت لە چەند گەڕەک پێکهاتبێ، تاوەکو کورد چەندین گەڕەکیان

هەبووبێ؟ پێموایە ئەوکاتی زۆربەی شارەکەو گەڕەکەکان هی کورد بووە، هەروەکو چەندین مێژوونووس و گەڕیدەی عارەبی، ئیسلامی و بیانی ئاماژەیان بەوە داوە کە سەرجەم دانیشتوانی شاری موسڵ کورد بوون لەسەدەی دەیەمی زایینی، نەک چەند سەدەیەک بەر لەو سەدەیەدا هەروەکو ئەوان باسی دەکەن. بۆ نموونە نووسەری بیانی (کەی. مالکۆلم لیسترەنج)، کە لە لاپەڕە (88)ی پەرتووکەکەیدا (وڵاتانی خەلافەتی رۆژهەڵات)دا دەڵێت: (لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا (دەیەمی زایینی) خەڵکی موسڵ بەشێوەیەکی گشتی کورد بووینە). ئەوەی لیسترەنج باسی دەکات ئەو کاتەیە کە ئەو نووسەرانەی تێدا ژیاوە، واتە لە سەردەمی ئەوانیشدا زۆربەی هەرە زۆری و بەشێوەیەکی گشتی دانیشتوانی موسڵ کورد بووینە، بەڵام ئەوان تەنیا دانیان بەوەدا ناوە کە کوردەکان هەر لە کۆنەوە لەو شارەو دەوروبەریدا ژیاون و، چەندین گەڕەکیشیان لەناو شاردا هەبووە، ئەو بۆچوونەیان رەنگدانەوەی بیری شۆڤینی ئەو نووسەرە عارەبانەیە، کە وای لێکردوون راستییەکان بشارنەوە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (74)ی وتارێکیدا لەژێرناوی (الموصل مدينة العرب والكورد جغرافيا وتاريخيا) کە لە لاپەڕەکانی (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوەو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (22)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (تاريخ الموصل)ی مێژوونووسی عارەب، (سەعید ئەلدیوەچی)دا، دەڵێت: (مێژوونووسی موسڵ، سەعید ئەلدیوەچی، کورد بە دانیشتووی دێرینی شاری موسڵ ناودەبات، کاتێک کە دەڵێت: کوردەکان لەناو شارەکە (موسڵ)و دەوروبەری دانیشتوون).

بەگوێرەی ئەو دانپێدانانەی مێژوونووسی عارەب سەعید ئەلدیوەچی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە مێژوونووسی ناوبراوی عارەب (هەرچەندە لە پێشەکییەکەدا باسی ئەوەکرا کە بنەماڵەی دیوەچی بەڕەسەن کورد بووینەو، بە عارەبکراون)، باسی ئەوە دەکات کە کورد دانیشتووی ناو شاری موسڵ و دەوروبەری بووینە، لەهەمان کاتیشدا کورد بەدانیشتووی کۆنی شاری موسڵ دادەنێت. بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژەیەی مێژوونووسی ناوبراو، بە بەڵگەیەکی پڕ لە بایەخ بۆ کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دابنرێت.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (74)ی وتارێکیدا لەژێرناوی (الموصل مدينة العرب والكورد جغرافيا وتاريخيا) کە لە لاپەڕەکانی (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوەو، بەپشتبەستنی بە (عماد عبدالسلام رؤوف، ولاية الموصل في العهد العثماني، فترة الحكم المحلي 1726-1834، ص27)، عیماد عەبدولسەلام نووسیویێتی: (بە دانپێدانانی سەرچاوەی باوەڕپێکراو پەیوەندییەکانی موسڵ بە جەزیرە (ئەو ناوچەیەی کە دەکەوێتە نێوان دیجلەو فورات لە تکریتەوە لەسەر رووباری دیجلە بۆ حەدیسە لەسەر رووباری فورات بەرەو باکوور بۆ سەرچاوەکانی دیجلەو فورات)، پتەوترن لەوەی بە ویلایەتی بەغدا، لەبەرئەوەی ئاراستەی رامیاری بەرەو باکوورە نەک بەرەو باشوور).

بەگوێرەی ئەو ئاماژە پێکردنەی مێژوونووسی عارەب دکتۆر عیماد عەبدولسەلام رەئوف، بەو پەیوەندییە پتەوترەی ویلایەت و شاری موسڵ بە وڵاتی جەزیرەوە، لەو پەیوەندییەی کە لەگەڵ ویلایەتی بەغدادا هەیەتی، ناڕاستەوخۆ بۆمان دەردەکەوێ کە ویلایەتی موسڵ بەچەشنی ویلایەتی جەزیرە (بۆتان) ویلایەت و شارێکی کوردیی و سەربە خاکی کوردستانە. هەروەها نووسەری ناوبراوی عارەب لەدیاریکردنی سنووری وڵاتی جەزیرە (بۆتان)، سنووری باشووری وڵاتی جەزیرە دەگەیەنێتە شاری تکریت لەسەر رووباری دیجلە کە (245) کیلۆمەتر و شاری حەدیسە لەسەر رووباری فورات کە (390) کیلۆمەتر لە باشووری شاری (موسڵ)ەوەن. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە شاری موسڵ-یش سەربە وڵاتی بۆتان (جەزیرە) بووە، هەروەکو چەندین گەڕیدە، مێژوونووس و جوگرافیناس شاری موسڵ-یان بە بەشێک لە وڵاتی جەزیرە (بۆتان) ناوبردووە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە وتارێکیدا لەژێرناوی (الموصل مدينة العرب والكورد جغرافيا وتاريخيا) کە لە لاپەڕەکانی (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوەو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (61)ی ماستەرنامەی لە چاپ نەدراوی (عەلی شاکر عەلی)، لەژێرناوی (ولاية الموصل في القرن السادس عشر)دا هاتووە: (لەوکاتەی عوسمانییەکان دەسەڵاتیان لە موسڵ-دا گرتەدەست، دیارترین بنەماڵەکانی موسڵ پێکدەهات لە چەندین بنەماڵەی عارەبیی و بنەماڵەی کوردیی).

هەروەکو ئاشکرایە کە ویلایەتی موسڵ لە سەرەتای سەدەی شازدەهەمو لە ڕێکەوتی (4.5.1516)دا، دوای کۆتایی پێهاتنی شەڕی ناوداری (چالدێران)ی نێوان عوسمانییەکان و سەفەوییەکان بەتەواوی کەوتە ژێردەستی دەوڵەتی عوسمانی تاوەکو ڕۆژی دەرکردنیان لە لایەن سوپای ئینگلیزەوە لە ڕێکەوتی (5.11.1918)دا، واتە تا کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی لەژێردەستی تورکەکاندا مایەوە. بەڵام لەو ماوە دوورو درێژەی داگیرکردنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لە لایەن تورکەوە نزیکەی (46) میرنشینی کوردیی نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبووە. دانپێدانانی نووسەری عارەب عەلی شاکر عەلی بەبوونی چەندین بنەماڵەی کوردیی و عارەبیی، بەڵگەیەکی تری کوردێتی و کوردستانێتیی ئەو شارەیە، بە دەگمەن ڕێک دەکەوێ مێژوونووسێک یاخود نووسەرێکی عارەبی پێ لە جەرگی خۆی بنێت و ڕاستییەکان باس بکات، چونکە دانپێدانان بە ڕاستییەکان پووچەڵکردنەوەی زرنگکاری مەترسیداری بەعارەبکردن ریسوا دەکات! زۆرێک لە مێژوونووس و نووسەرانی عارەبی و ئیسلامی باسی ئەوە ناکەن کە شارەکە هی کورد یان عارەبە، بەڵام باسی ئەوە دەکەن کە دانیشتوانی شارەکە لە کورد و عارەب پێکدێن، یان باسی ئەوە ناکەن کە شاری موسڵ و تەواوی پارێزگاکە بەهەموو قەزاو شارەدێو دێهاتەکانیەوە دەکەونە سەر خاکی باشووری کوردستان، بەڵکو زۆرجار بە شارێکی موسڵمانان ناویان بردووە، بۆئەوەی لە دواڕۆژداو پاش بەعارەبکردنی شارەکە ئەوجا باسی ئەوە بکەن کە ئایە شارەکە هی عارەبە یان نا!

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە وتارێکیدا لەژێرناوی (الموصل مدينة العرب والكورد جغرافيا وتاريخيا) کە لە لاپەڕەکانی (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوەو بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (142-143)ی پەرتووکی (مذكرات سليمان فيضي، من رواد النهضة العربية في العراق)، کە لە نووسینی (باسل سليمان فيضي)یە، دەڵێت: (دوای ئەوەی سلێمان فەیزی لە تەمووزی (1913)دا سەردانی موسڵ-ی کرد لەپێناوی کردنەوەی لقی (کۆمەڵەی نەتەوەیی عارەبی) لەو شارەدا، دەڵێت: باوەڕبووان بە کێشەی عارەبی زۆر کەمن و کارکەران لەو پێناوەدا زۆر کەمتر، ململانێی ئایینی کە دانیشتوانی موسڵ-ی پێ دەناسرێتەوە، ڕێگرێکە لەنێوان ئەوان و یاخێتی لەدژی دەوڵەتی عوسمانی کە مۆرکی ئیسلامی و خەلافەتی

پیرۆزی پێوەبوو. گوتم کاتێ گەیشتمە موسڵ بینیم ژمارەی باوەڕهێنەران بە بیری عارەبی لە ژمارەی پەنجەکانی دەست تێناپەڕن).

لاوازی هەستی نەتەوەپەرستی عارەبی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لە ویلایەتی موسڵ، هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ کەمی ژمارەی عارەب و خۆنەزانیان بە هاووڵاتی رەسەنی ویلایەتی موسڵ، لەگەڵ نەبوونی هیچ پەیوەندییەکی ویلایەت و شاری موسڵ بە ئێراق و عارەبەوە، هەروەها بوونی عارەب لەو شارەدا (شاری موسڵ) وەکو داگیرکەرو خەڵکی ناڕەسەنی شارەکە، وای لەو عارەبانە کردوە کە هەردەم خۆیان بە بێگانە بزانن، بۆیە هەستی نەتەوەپەرستی عارەبی و ئێراقییان لاوازو بێهێزبووە، ئەوەش یەکێکە لە بەڵگەکانی کوردێتی و کوردستانێتیی ئەو شارەیە. بەڵام دواتر بەرە بەرە بەریتانیاو عارەب و دەوڵەتی ئێراق، لەپێناوی کارئاسانی بۆ لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە، لەنێوان ساڵانی کۆتایی (1918)دا تاوەکو رۆژی لکاندنی ویلایەتی موسڵ لە ریکەوتی (16.12.1925)دا بە دەوڵەتی تازەی ئێراقی عارەبییەوە (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا)، توانیان لەو ماوەیەدا نەک بەتەنیا بیری نەتەوەپەرستی بەڵکو توانیان بیری شۆڤینیش لەناو عارەبەکانی ویلایەتی موسڵدا بڵاوکردەوە.

دکتۆرو پرۆفیسۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (137-141)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (الانفال)دا وتارێکی لەژێرناوی (كوردية كركوك في ظل الحقائق التاريخية – الجغرافية)دا نووسیوەو لە لاپەڕە (138)دا بەپشت بەستنی بە لاپەڕە (479)ی پەرتووکی (مفصل جغرافية العراق)، لە نووسینی (تەها ئەلهاشمي)دا، باسی ئەوە دەکات کە ئەلهاشمی دەڵێت: (مەسعودی سنوری ئێراقی لە لای باکوورەوە بەوە دەستنیشان کردووە کە لە (تكريت) لەسەر رووباری دیجلەو لە (هيت) لەسەر رووباری فورات کۆتایی دێت).

جوگرافیناسی ناسراوی ئێراقی تەها حلمی سەلمان ئەلهاشمی (1888-1961)، کە کەسێکی سەربازی و رامیاری ناسراو بووە، چەندین پەرتووکی لەبارەی جوگرافیا نووسیوە، هەروەها گەیشتۆتە پۆستەکانی سەرۆکی ئەرکانی سوپا، وەزیری بەرگری و سەرۆک وەزیران بۆماوەی دوو مانگ لەنێوان (1.2.1941-1.4.1941)، ئاماژە بە پێناسەی مەسعودی دەکات بۆ سنووری ئێراق و، پێی وایە کە سنووری ئێراق

لەلای باکوورەوە لە تکریت لەسەر رووباری دیجلە کە (245) کیلۆمەتر و هیت لەسەر رووباری فورات کە (360) کیلۆمەتر لە باشوور و باشووری خۆرئاوای موسڵ-ن کۆتایی پێدێت. ئەو ئاماژە پێکردنەی هەریەک لە مەسعودی و تەها حلمی ئەلهاشمی بەڵگەیەکە لە بەڵگەکان بۆ سەلماندنی کوردێتی و کوردستانێتیی شارە دێرینەکەی موسڵ.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕەکانی (138-139)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (الانفال)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (41)ی پەرتووکی (محاضرات في جغرافية العراق)دا لە نووسینی (جاسم محەمەد ئەلخەلەف)دا، ئەلخەلەف ئاماژە بەوە دەکات کە: (سنووری نێوان دەشتی لیتەئامێزەکان لەلای شاری (سامەڕا) لەسەر رووباری دیجلەو (رومادی) لەسەر رووباری فورات کۆتایی دێت).

کۆتایی هاتنی سنووری دەشتی لیتەئامێزەکان کۆتایی پێهاتنی سنووری عارەب و ئێراقە لەلای باکوورەوە، کاتێک کە سنووری دەشتی لیتەئامێزەکان لەسەر رووباری دیجلە لەلای شاری سامەڕا کە نزیکەی (280) کیلۆمەترو، لەسەر رووباری فورات لەلای شاری رومادی کە (320) کیلۆمەتر کەوتوونەتە باشوور و باشووری خۆرئاوای شاری موسڵ کۆتایی بێت، هەر لەوێشەوە سنووری خاکی عارەب و ئێراق کۆتایی پێدێت، کەواتە شاری موسڵ ناکەوێتە ناو سنووری وڵاتی عارەب و دەوڵەتی ئێراق، بەڵکو موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری وڵاتی کورد و خاکی کوردستان. کەواتە موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانییە! هەروەها بە بۆچوونی مێژوونووسی عارەبی (تەها ئەلهاشمی)، بەرزاییەکانی حەمرین سنووری نێوان هەردوو هەرێمی چیاکان و دەشتی لیتەئامێزەکانەو، سنووری نێوان ئێراقی سەروو و ئێراقی ژێرییە، بەگوێرەی ئەو پێناسەیە، کەواتە شارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە شاری کوردین و دەکەونە ناو سنووری باشووری کوردستان.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (139)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (الانفال)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (18)ی پەرتووکەکەی (تەها حلمی سەلمان ئەلهاشمي)دا (مفصل جغرافية العراق)، ئاماژە بەوە دەکات کە ئەلهاشمی دەڵێت:

(سنوری جیاکەرەوەی نێوان ئێراقی سەروو و ئێراقی ژووروو، هێڵێکە درێژ دەبێتەوە لەنێوان (بەلەد) لەسەر رووباری دیجلەو (هیت) لەسەر رووباری فورات).

بەگوێرەی ئەو هێڵەی کە مێژوونووسی عارەب تەها حلمی هاشمی لەنێوان ئێراقی سەروو و ئێراقی ژووروو یاخود کوردستان و ئێراقی کێشاوە، موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری کوردستان، چونکە سنووری باکووری ئێراق لە شاری (بەلەد) لەسەر رووباری دیجلەو (هیت) لەسەر رووباری فورات کۆتایی پێدێت، هەروەکو پێشتریش ئاماژەم پێکردووە کە شاری بەلەد (350) کیلۆمەترو شاری هیت-یش (360) کیلۆمەتر لە باشوورو باشووری خۆرئاوای شاری موسڵ-ن. کەواتە ئەو پێناسەیەی ئەو مێژوونووسە عارەبە دەبێتە بەڵگەیەکی گرنگ لەپێناوی سەلماندنی کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-ی بەزۆر داگیرکراوو بەعارەبکراو. بێجگە لە (تەها هاشمی)ش مێژوونووسی عارەبی و ئیسلامی (یاقوتی حەمەوی) شاری موسڵ بە شارێکی سەربە موسڵ-ی جەزیرە دەزانێت و، پێشی وایە بەلەد لە دەرەوەی سنووری ئێراقە و هیچ پەیوەندییەکی بەو وڵاتەوە نییە.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، دیسان لە لاپەڕە (139)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (الانفال)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (6-7)ی پەرتووکەکەی فازل ئەلئەنساری (مشكلة السكان)دا ئاماژە بەوە دەکات کە ئەلئەنساری نووسیوێتی: (کۆتایی هاتنی دەشتی لیتەئامێزەکانی بە هێڵێک دەست نیشانکردووە کە درێژ دەبێتەوە لەنێوان بەلەد - رومادی).

بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی نووسەری عارەب فازل ئەنساری، شاری موسڵ شارێکی کوردییەو دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان، چونکە هەروەکو لە پێشتریش گوتمان بەلەد (350) کیلۆمەترو (رومادی)یش (320) کیلۆمەتر دەکەونە باشوورو باشووری خۆرئاوای شاری موسڵ.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕەکانی (137-141)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (الانفال)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (سكان إقليم كوردستان)دا لە نووسینی (دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب)دا باسی ئەوە دەکات کە نووسەری ئەو پەرتووکە نووسیوێتی: (مێژوونووس عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی و

مامۆستا فائیق ئەلسامەڕائی جەختیان لەسەر ئەوە کردۆتەوە کە سنووری کوردستان دەگاتە چیای حەمرین کە دەکەوێتە باشووری کەرکوک بە دەیەها میل).
بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە مێژوونووسانی ئێراقی عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی و فائیق ئەلسامەڕائی بۆ کوردستان دیارییان کردووە، شارەکانی کەرکوک و موسڵ دەکەونە نێو سنووری باشووری کوردستان، چونکە کێوەسوور (چیای حەمرین) نزیکەی (148) کیلۆمەترێک دەکەوێتە باشووری شاری کەرکوک، هەروەها لە نزیکترین شوێن بۆ موسڵ کە (فەتحە)یە نزیکەی (110) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری شاری موسڵ. کەواتە هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک شاری کوردین و دەکەونە ناو سنووری باشووری کوردستان، نەک شاری عارەبی بن وەکو ئەوەی کە عارەبەکان بانگێشەی بۆ دەکەن.

فائیزە محەمەد عزەت، لە لاپەڕە (50)ی ماستەرنامەکەی خۆیدا کە لەژێرناوی (الكورد في اقليم الجزيرة وشهرزور في صدر الاسلام من 637-749)داو، بەپشتبەستنی بە مێژوونووسانی عارەب (ئەلئەزدی، تاريخ الموصل، بەرگی (2)، لاپەڕەکانی (32، 33، 208)، (المسعودي، مروج الذهب، ج2، ل251)، (إبن حوقل، صورة الارض، ل195)، (الانساري، نخبة الدهر، ل255)، دەنووسێت: (کوردەکان هەر زۆر لە کۆنەوە لە موسڵ و ئەو شوێنانەی سەربەو شارەن نیشتەجێ بووینە، وە بەتایبەتیش کوردەکانی حەمیدی، لاری و هەزبانی کە چەندین گەڕەکیان لەناو شارو لەوەرگەیان لە دەرەوەی شاردا هەبووە، هەروەها ئەلئەزدی ئاماژەی بەوە کردووە کە سنووری ئەو شارۆچکانەی کە سەربەو شارە بووینە گەیشتۆتە ئازربێجان).
بەگوێرەی بۆچوونەکانی مێژوونووسانی ئیسلامی و عارەبی وەکو (ئەلئەزدی، ئەلمەسعودی، ئیبن حەوقەل و ئەلئەنساری)دا، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە خاکی کوردستانە، چونکە ئەوان گەواهی ئەوەمان بۆ دەدەن کە کوردەکان هەر لەزۆر کۆنەوە لەناو شاری موسڵ و شارو شارۆچکەو دێهاتەکانی سەربەو شارە ژیاون، کەچی عارەب وەکو داگیرکەر زۆر لە دوای کوردەکان هاتوون بۆ موسڵ و ئەو شارەیان لە کورد داگیرکرد، هەروەکو بەلازری دەڵێت لەکاتی هێرشی عارەبە ئیسلامییەکان دانیشتوانی کوردی نەینەوا چوونە شەڕی هێرش بەرانی

ئیسلام، ئەمەش دەیسەلمێنێ کە لەکاتی هێرشی میلیشیا ئیسلامییەکان بۆسەر کوردستان، دانیشتوانی شاری موسڵ هەمووی کورد بووەو عارەبی تیا نەبووە.

هەڵبەستوان و نووسەر خالید دلێر، لە لاپەڕەکانی (1010-11)ی پەرتووکی (كيف الحقت كوردستان الجنوبية بالدولة العراقية؟)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (67)ی پەرتووکی (قاسم .. والاكراد خناجر وجبال) لە نووسینی "ئەحمەد فەوزی"دا دەڵێت: (ویلایەتی موسڵ خاکی باشووری کوردستان دەگرێتەوە، بەلکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە، بەشێکی کوردستان گواسترایەوە بۆ سەر ئێراق، ئەو بەشەیە کەمتر لە چارەگێکی کوردستانە و کەمێک لەنیوەی زۆرتر لەسەر تورکیا مایەوەو ئەوەی تریش لەسەر ئێران).

نووسەری عارەب ئەحمەد فەوزی، ناڕاستەوخۆ دانیەنێت بە کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ، کاتێک کە دەڵێت: (ویلایەتی موسڵ خاکی باشووری کوردستان دەگرێتەوە، لەکاتی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە، بەشێکی کوردستان گواسترایەوە بۆسەر ئێراق). هەموومان دەزانین کە ویلایەتی موسڵ لە شارەکانی: (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) پێکدێت، کاتێک کە ویلایەتی موسڵ خاکی باشووری کوردستان بێت، کەواتە موسڵ و شارەکانی تریش کە لە سەرەوەدا ناویان هاتووە، شارن لە شارەکانی باشووری کوردستان. هەروەها کاتێک کە لکاندنی ویلایەتی موسڵ گواستنەوەی بەشێکی کوردستان بێت بۆ ئێراق، کەواتە موسڵ شارێکی کوردستانییە، چونکە هەموومان دەزانین کە شارەکانی ویلایەتی موسڵ-ی کوردی کە بە ئێراقی عارەبییەوە لکێنران بریتیبوون لە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە). لێرەدا شاری موسڵ-یش وەکو بەشێک لە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) گواسترایەوە بۆ سەر ئێراق!

نووسەری عارەب، ئەحمەد فەوزی، لە لاپەڕەکانی (26+67)ی پەرتووکی (قاسم .. وألاكراد خناجر وجبال!)داو بەپشتبەستنی بە (کازم حەیدەر)، نووسەری پەرتووکی (ألاكراد من هم وإلى أين؟)دا، نووسیویێتی: (دوای شەڕی گەورە، ئینگلیزەکان بەگوێرەی پەیماننامەی سایکس پیکۆی نهێنی، دەوڵەتی ئێراقیان دامەزراند، سنووری ئەو وڵاتە هەرسێ ویلایەتی بەسرا، بەغداو موسڵ-ی عوسمانی دەگرتەوە. بەلکاندنی

ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە، بەشێکی کوردستان گواسترایەوە بۆ سەر ئێراق کە کەمتر لە چارەگێک بوو، لەنیوەی زۆرتریش لەسەر تورکیاو ئەوەی ماوەش لەسەر ئێران. ئەو گۆڕانکارییانەش بووە هۆی ئەوەی کە بەشێکی کوردستان بخرێتە سەر ئێراق).

مێژوونووسی عارەب ئەحمەد فەوزی، ناڕاستەوخۆ داندەنێت بە کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ، لە لایەک کاتێک کە باسی لکاندنی ویلایەتی موسڵ-ی عوسمانی بە ئێراقەوە دەکات، لە لایەکی تریشەوە کە دەڵێت بەلکاندنی ویلایەتی موسڵ بەشێکی کوردستان گواسترایەوە بۆ سەر ئێراق. ئەو دانی بەوەدا ناوە کە ویلایەتی موسڵ بەشێکی کوردستان بووە نەک خاکی عارەب یان ئێراق، کەواتە شاری موسڵ-یش وەکو شارێک و پایتەختی ویلایەتی موسڵ، نابێتە شارێکی عارەبی یان ئێراقی. هەموو لایەکیشمان دەزانین کە عوسمانییەکان لە ساڵی (1516ز)دا خاکی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یان داگیرکرد، هیچ خاکێکیش بە داگیرکردن و زەوتکردن تاسەر نابێتە خاک و نیشتمانی نەتەوەی داگیرکەر، ویلایەتی موسڵ-یش وە بەتایبەت شاری موسڵ تاسەر بەژێردەستەیی عارەب نامێنێتەوەو، ڕۆژێک دادێت قارەمانانی کورد ئەو خاکە داگیرکراوەی خۆیان لە دوژمنان بستێننەوە!

نووسەری عارەب ئەحمەد فەوزی، لە لاپەڕە (137)ی پەرتووکی (قاسم .. وألاکراد خناجر وجبال!)دا نەخشەیەکی بڵاوکردۆتەوەو لەژێرەوەی نەخشەکەدا نووسیوێتی: (نەخشەیەک کە ناوچە کوردییە ڕاپەڕیوەکان دەردەخات)، شاری موسڵ بەتەواوی لەم نەخشەیەدا دیارە.

مێژوونووسی عارەب ئەحمەد فەوزی داندەنێت بە کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ-ی بەزۆر داگیرکراو، کاتێک کە نەخشەیەکی ناوچەی کوردە ڕاپەڕیوەکان بڵاودەکاتەوەو شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری ناوچە کوردییەکان، هەر ناوچەیەکیش ناوچەیەکی کوردیی بێت، کەواتە بێ هیچ گومانێک شارێکی کوردیی و سەربە خاکی کوردستان-یشە. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

مێژوونووسی گەورەو ناسراوی ئێراقی، (عەبدولڕەزاق حەسەنی)، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی (العراق قديما وحديثا)، لە نووسینی کە بەمشێوەیە سنووری باشووری کوردستانی دیاریکردووە: (کوردە ئێراقییەکان لەو شارو گوندانە نیشتەجێن کە لە سنووری ئێران - ئێراقەوە بەدرێژایی هێڵێکی ڕاست، کە لە چیای حەمرین (کێوەسوور) دەست پێدەکا تا دەگاتە چیای شەنگال، کە دەگاتە سنووری ئێراقی – تورکی – سوری).

بەگوێرەی دیاریکردنی ناوچە کوردییەکان لە لایەن مێژوونووسی ناوداری ئێراقی عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی، شاری موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان، نەک بکەوێتە ناو خاکی عارەب و ئێراق، چونکە هەروەکو مێژوونووسی ئێراقی (عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی) ئاماژەی پێداوە، سنوورەکە بە هێڵێکی ڕاست لە چیای حەمرین (کێوەسوور)ەوە بۆ شەنگال دەپەڕێتەوە، بەمەش شاری موسڵ بە چەندین کیلۆمەتر دەکەوێتە باکووری هێڵەکەوە. مادامیش شوێنی نیشتەجێبوونی کورد بەگوێرەی ئەو دەست نیشانکردنەی مێژوونووسی ناوبراو، بەسەدان کیلۆمەتر لە باشووری شاری موسڵ-ەوە بێت، کەواتە شاری موسڵ بەدڵنیایی دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، بەتایبەت کە مێژوونووس و نووسەری ئێراقی (عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی)، لە لاپەڕە (247)ی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (موسڵ یەکێکە لە گرنگترین شارەکانی باکووری ئێراق)، هەموومان دەزانین کە باکووری ئێراق زاراوەیەکی رامیارییەو دەسەڵاتدارەکانی ئێراق، عارەبە شۆڤینیستەکان و داگیرکەرانی تری خاکی کوردستان لە ڕێکەوتی (18.7.1926)دا، بەشێوەیەکی فەرمی و بەزۆر بڕیارڕیاندا لەدژی کورد و کوردستانییەکان بەکاری بهێنن.

مێژوونووسی ئێراقی عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی لە لاپەڕە (77)ی پەرتووکی (العراق قديما وحديثا)دا، نووسیویێتی: (نەینەوا لە هەزارەی چوارەمی پێش زاییندا گوندێکی بچوک بووە کە هیچ گرنگییەکی نەبووە. وەلێ کاتێک کە ئاشوورییەکان هاتنو تێیدا نیشتەجێبوون، هەروەها لە گوندەکانی دەوروبەریشیدا نیشتەجێبوون، نەینەوا گەشەی کردو ئاوەدان بووەوەو بووە شارێکی جێگەی گرنگی پێدان. کار

گەیشتە ئەوە كە كارگێڕانی شارەكە لە لایەن پادشاكانی دەسەڵاتدارەوە دەستنیشان بكرێن).

ئەوەی كە نووسەرو مێژوونووسی ناوداری ئێراقی نووسیوێتی، زۆر بەدڵنیاییەوە كوردبوون و كوردستانێتیی شارو پارێزگای موسڵ دەگەیەنێت، چونكە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەكات كە نەینەوا پێش چوار هەزار ساڵ گوندێك بووە بەر لەهاتنی ئاشوورییەكان، كەواتە نەینەوا بەر لەهاتنی ئاشووریو عارەبەكان هەبووە، مادامیش نەینەوا بەر لەهاتنی ئەوان (ئاشووریو عارەب وەكو دوو نەتەوەی داگیركەر) بۆ ناوچەكە هەبووە، كەواتە نەتەوەیەكی تر لەوێ هەبووەو نەینەوای دروستكردووە، هیچ گومانیشی تێدا نییە كە ئەو نەتەوەیە نەتەوەی كورد بووە. بۆیە نەینەوا هەر هی ئەو نەتەوەیە (واتە نەتەوەی كورد) كە ئەو شارەیان دروستو ئاوەدان كردۆتەوە، نەك داگیركەران كە بەزۆر داگیریان كردووە.

ئەرشەد هورمزی، لە لاپەڕە (47)ی پەرتووكی (حقيقة الوجود التركماني في العراق)دا دەربارەی پێكهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ بەگوێرەی خەمڵاندنەكانی ساڵی (1921)، نووسیوێتی: (ژمارەی كورد لە شاری موسڵ (179.820)، عارەب (170.663)، فەلە (57.425)، توركمان (14.895)، یەهودی (9.665)، كۆی گشتی (432.468).

هەولێر – كورد (77.000)، عارەب (5.100)، توركمان (15.000)، یەهودی (4.800)، فەلە (4.100)، كۆی گشتی (106.000).

كەركوك – كورد (45.000)، توركمان (35.000)، عارەب (10.000)، یەهودی (1.400)، فەلە (600)، كۆی گشتی (92.000).

سلێمانی – كورد (152.900)، توركمان (1.000)، یەهودی (1.000)، فەلە (100)، عارەب هیچ، كۆی گشتی (155.000).

كۆی گشتی هەر نەتەوەیەك لە ویلایەتی موسڵ، كورد (454.720)، عارەب (185.763)، توركمان (65.895)، فەلە (62.225)، یەهودی (16.865)، هەروەها تێكڕای دانیشتوانی ویلایەتەكە (785.468) كەسە).

ئەرشەد هورمزی كە نووسەرێكی توركمانەو بە دەگمەنیش ڕێك دەكەوێت توركمانەكان دانبنێن بە راستییەكان، ئەوان كە ژمارەی توركمان لە نزیكەی (500)

هەزارێک بگەیەننە پێنج ملیۆن و شارەکانی کەرکوک، هەولێر، موسڵ و خانەقینی کوردستانی بە شاری تورکمانی بزانن، راستی کوانێ؟ بەگوێرەی ئەو بەڵگەیەی ئەرشەد هورمزی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە خاکی کوردستانە، چونکە ئەگەر بەگوێرەی ژمارەی دانیشتوانیش بێت ئەوە ژمارەی دانیشتوانی کورد لەساڵی (1921)دا لە ژمارەی عارەب زۆرتر بووە، سەرەرای هەموو فرتوفێڵێکی ئەو سەرژمێرانەی کە لە لایەن تورکیا، ئینگلیزو کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەنجام دراون، کە هەردەم ژمارەی کوردیان بە ئەنقەست کەم کردۆتەوەو هەردەم ژمارەی عارەب و تورکمانیان بەرزکردۆتەوە، لەپێناوی هەوڵدان بۆ لکاندنی ئەو ویلایەتەی کە خاکی کوردان بووە، بە تورکیا یان بە ئێراقی عارەبییەوە (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا). بۆ نموونە هەروەکو دکتۆر جەبار قادر ئاماژەی پێداوە، تورکەکان لەراپۆرتی خۆیاندا بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان سەبارەت بە پرسی ویلایەتی موسڵ نووسیبوویان کە (32.960) هەزار تورک لە پارێزگای سلێمانیدا هەن. ئەوە لەکاتێکدا کە پارێزگای سلێمانی بەتەواوی لەوکاتیدا تاکە تورکمانێکی تیادا نەبووە، ئەی باشە دەبێت چەندیان لە ژمارەی کورد کەم کردبێتەوەو چەندیان خستبێتە سەر ژمارەی چەند تورکمانێکی هەولێرو کەرکوک؟

عەقید ئەمین سامی ئەلغەمراوی، کە نووسەرێکی عارەبی میسرییەو تا سەر ئێسقان شۆڤینی و دژ بە کورد و کوردستانە، لە لاپەرە (77)ی پەرتووکی (قصة الكورد في شمال العراق)دا، لە باسی (جەزیرە)دا نووسیوێتی: (جەزیرە: ئەو ناوە لە کۆنەوە بەو ناوچەیەی کە دەکەوتە نێوان چیاکانی کوردستان لە باکوورو خۆرهەڵاتەوە وە خاکی رەش لە باشوورەوەو دۆڵی فورات لە خۆرئاواوە. لە کۆنەوە دابەشی سەر (3) بەش کرابوو کە ئەمانەن:

1- دیار رەبیعة: کە موسڵ دەگرێتەوە.

2- دیار مضر: بریتییە لەخاکی رقە.

3- دیاربەکر).

ئەوەی کە نووسەر سامی ئەلغەمراوی لە سەرەوەدا ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی راستەوخۆی کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ-ە، چونکە هەمووومان دەزانین کە جەزیرەی بۆتان ویلایەتێکی کۆنی کوردیی و سەربە خاکی کوردستان بووە بە

گشت شارو شارۆچکەکانی. هەروەکو لەو بەڵگەیەشدا ئەلغەمراوی پێمان دەڵێت کە شاری موسڵ بەشێک بووە لە خاکی جەزیرە، کەواتە شاری موسڵ وەکو شارو پارێزگا بەشێکی دانەبڕاوی خاکی کورد و کوردستانە. هەروەها رقەو دیاربەکر (ئامەد)یش دوو شاری کوردین و سەربە جەزیرە بووینە.

عەقید ئەمین سامی ئەلغەمراوی، لە لاپەڕە (100)ی پەرتووکی (قصة الكورد في شمال العراق)دا نووسیویێتی: (کوردەکان لە ئێراقدا لە کۆی (14) پارێزگادا کە ئێراقی لێ پێکدێت تەنیا لە پێنج پارێزگادا نیشتەجێن. ئەو پارێزگایانەش بریتین لە: پارێزگای موسڵ، پارێزگای هەولێر، پارێزگای کەرکوک، پارێزگای سلێمانی و پارێزگای دیالە).

ئەو ئاماژەیەی نووسەری شۆڤینیستی عارەب (عەقید ئەمین سامی ئەلغەمراوی)، بەوەی کە کوردەکان لەو پێنج پارێزگایەی کە ناوی بردوون دەژین، دانپێدانانێکە بە کوردێتی و کوردستانێتیی شارو پارێزگای موسڵ، چونکە کورد وەکو بوون بوونیان لە هەریەک لە شارەکانی (بەغدا، تکریت، واست و میسان) هەیە، تەنیا لە بەغدا ژمارەیەکی یەکجار زۆری کورد هەبووە، کە ئێستاکە پتر لە یەک ملیۆن دەبن، بەڵام نووسەر ئاماژەی پێنەداون، چونکە ئەو تەنیا ئاماژەی بەو کوردانە داوە کە لە کوردستاندا دەژین!

عەقید ئەمین سامی ئەلغەمراوی، لە لاپەڕە (278-279)ی پەرتووکی (قصة الكورد في شمال العراق)دا ئاماژەی بە بروسکەیەکی سەرکردەی ناسراوی کورد، مستەفا بارزانی کردووە کە لە (28.3.1963)دا بە ئامێری بێتەل بۆ (ئاکرێ) - حەسکۆ بارزانی - ناردووە، ناوەڕۆکی بروسکەکە لە (11) خاڵی گرنگ پێکهاتووە، کەگرنگترینیان ئەمانەن:

1- میری ئێراق پەسندی ئەوەی کرد کە مافی خۆبەڕێوەبردنی ناناوەندی بدات بە کوردەکان.

5- سوپای ناوچەی کوردستان لە کوردەکان هەڵدەبژێردرێت و، چەک و کەرەستەو ئامێری نوێی وەکو فڕۆکە و تۆپ بە هەموو جۆرەکانیەوە بۆیان ئامادە دەکرێت.

6- دوو لەسەر سێی داهاتی نەوتی کوردستان تایبەت دەکرێت بۆ کوردەکانی ناوچەی کوردستان.

8- سنووری کوردستان بەمشێوەیە دەبێت:
لە باکوورەوە: تورکیا.
لە باشوورەوە: حەمرین.
لە رۆژئاواوە: سوریا.
لە رۆژهەلاتەوە: ئێران.

بەگوێرەی ئەو بروسکەیەی کە نووسەری عارەب ئەمین سامی ئەلغەمراوی ئاشکەرای کردووە، دەردەکەوێت کە شاری موسڵ شارێکی کوردییەو دەکەوێتە ناو سنووری ئەو ئۆتۆنۆمییەی کە میری ئێراق بەگوێرەی بروسکەکە دانیپێداناوە. کاتێک کە سنووری ناوچەی ئۆتۆنۆمی کوردستان لە رۆژئاواوە وڵاتی سوریا بێت و، تەواوی شارو پارێزگای موسڵ بکەونە خۆرهەڵاتی سوریا، گومان لەوەدا نامێنێ کە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان دەبێت.

نووسەرو رۆژنامەنووسی ئێراقی، تاڵیب ئەلسحوفی، لە لاپەڕە (241)ی پەرتووکی (الاستقرار المفقود في عهد صدام)دا، نووسیویێتی: (بەریتانیای مەزن، لە ساڵی (1920)دا دەسەڵاتی ئینتیدابی لە ئێراق وەرگرت و، سەرکەوتنی بەدەست هێنا لەوەی کە ویلایەتی کوردەکان، موسڵی دەوڵەمەند بە سامانی نەوت بخاتە سەر ناوچەی ئینتیداب لە دژی بەرژەوەندی تورکیا. ئەوەی شایانی باسە (85%)ی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ لە کوردەکان پێکدەهات).

کاتێک کە رۆژنامەنووسی عارەبی ئێراقی تالیب ئەلسحوفی، ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکیی کوردیی ناو دەبات، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، هەر هەموویان شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن، هەرگیز ناشکرێت شارێک یان دەڤەرێکی لێ هاوێر بکرێت، بەتایبەتیش مەڵبەندی ویلایەتەکە کە شاری موسڵ بووە. دیسان کە ویلایەتی موسڵی کوردیی کە (85%)ی دانیشتوانەکەی کوردبن، هەر دەبێت ئەو خاکە خاکی کورد بێت و بەشێکی کوردستان بێت.

نووسەری ناسراوی عارەب، دکتۆر زوهێر عەبدولمەلک، لە لاپەڕە (74)ی پەرتووکی (الكورد وبلادهم كوردستان بين سؤال وجواب)دا، نووسیویێتی:

(ژمارەیەکی زۆر لە ئاشوورییەکان کە گوندەکانیان دەکەوتە دەوروبەری موسڵ تا کەنار دەریاچەکانی وان و ورمێ، کوردستانیان جێهێشت بە هۆی ئەو بە کۆمەڵ کوشتنانەی کە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم و لە سەرەتای سەدەی بیستەم لەسەردەستی سوڵتانی تورکی تووشی هاتن).

لێرەدا نووسەری ناسراوی عارەب، دکتۆر زوهێر عەبدولمەلک، راستەوخۆ دانی پێدادەنێت کە شاری موسڵ و دەڤەرەکەی خاکی کورد و بەشێکی کوردستانن، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە ژمارەیەکی زۆری ئاشوورییەکانی دەوروبەری موسڵ کوردستانیان بەجێهێشت لە ترسی کۆمەڵکوژییەکانی دەوڵەتی خەلافەتی عوسمانی. کەواتە نووسەر موسڵ بە بەشێک و بە شارێکی باشووری کوردستان دەزانێت، بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژەیەی نووسەری ناوبراو بکرێتە بەڵگەیەک بۆ سەلماندنی کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ.

دکتۆر زوهێر عەبدولمەلک، لە لاپەڕە (75)ی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (کەمەنەتەوەی تورکمان لە کوردستاندا لە دوو ناوچەی سەرەکیدا کۆبوونەتەوە کە دەکەونە نێوان ئەو ناوچەیەی کە لە کفری و کەرکوک درێژ دەبێتەوە بۆ هەولێر و موسڵ، هەروەها لە ناوچەی ئالازیغ درێژ دەبێتەوە بۆ مەلاتیە و عەینتاب).

نووسەری ناسراوی عارەب، دکتۆر زوهێر عەبدولمەلک، دووبارە شاری موسڵ دەخاتەوە نێو سنووری کوردستان، کاتێک کە باسی تورکمانەکان دەکات و پێیوایە ئەوان لە کوردستاندا لە ناوچەکانی نێوان کفری و کەرکوک تا هەولێر و موسڵ دەژین. کاتێ کە نووسەر دەڵێت (تورکمان لە کوردستاندا لە ناوچەی نێوان ئەو شارانەدا دەژین)، کەواتە هەموو ئەو شارانەی کە نووسەر ناوی بردوون، شاری کوردیی و سەربە خاکی کوردستانن. لێرەدا دکتۆر زوهێر ناوی شارەکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک و کفری وەکو شاری کوردستانیی بردووە، کەواتە بە بۆچوونی ئەو شاری موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانییە.

دکتۆر حوسێن بدێوی، لە لاپەڕە (63)ی پەرتووکی (خطوة على الطريق الى البيت الكوردي الكبير)دا نووسیویێتی: (هاوپەیمانەکان (بەریتانیاو فەرەنسا) لەکۆنگرەی

(سان ریمۆ) لە (24.7.1920)دا بەگوێرەی ئەو پەیماننامەیەی کە بە (پەیماننامەی نەوت) ناوبرا پێکهاتن بۆ دیاریکردنی (20%)ی نەوتی موسڵ بۆ حکومەتی نیشتمانی ئێراقی، هەروەها لەهەمان کاتدا هاوپەیمانەکان لە سان ریمۆدا هەروەها دواتر لە پەیماننامەی سیڤرە لە ڕێکەوتی (10.8.1920)دا دان بەوەدا بنێن کە ناوچەی موسڵ بەشێک بێت لەو دەوڵەتە کوردییەی کە پێشنیارکراوە دروست بکرێت، هەر لەبەر ئەو هۆیەشە کە بەگوێرەی یاساو دادپەروەری موسڵ بۆ کوردەکان دەگەڕێتەوەو هی ئەوانە).

ئەو دانپێدانانەی دکتۆر حوسێن بدێوی بەوەی کە بەگوێرەی پەیماننامەی (سیڤرە) دەبوایە ناوچەو ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە پێشنیاری دامەزراندنی کرابوو لە باکووری کوردستان، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، چونکە ویلایەتی موسڵ ئەوکاتیش شارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالەی دەگرتەوە، ئەگەر بخرابانایە سەر باکووری کوردستان، هەر شەش شارەکە بە یەکەوە دەخرانە سەر باکووری کوردستان و، موسڵ یان شارێکی تری لێ هاوێر نەدەکرا.

دکتۆر حوسێن بدێوی، لە لاپەڕە (96)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیوێتی: (مەندوبی سامی بەریتانی لەو نامەیەدا کە بۆ سەرۆک وەزیرانی ئێراقی کە لە پەراوێزی ژمارە (1)دا ئاماژەی پێکراوە، کۆکە لەسەر داواکاری یەکەم، بەڵام دژی داواکاری دووەمەو پاڵپشت و هانی هیچ ئاراستەکی جیابوونەوە ناکات. ترسی بەریتانییەکان، سەرچاوەکەی ترسی دۆڕاندنی نەوتی موسڵ و کەرکوک بوو کە کەوتوونەتە ناو خاکی کوردستانی ئێراق). هەروەها دکتۆر حوسێن بدێوی، لە هەمان لاپەڕەداو چەند دێرێک خوارتر نووسیوێتی: (بۆشاییەکی گەورە لە سیستەمی خوێندن و فێرکاری لە کوردستاندا هەبوو، بەڕێوەبەرایەتییەک بۆ خوێندنی یەکگرتووی کوردی نەبوو بۆ هەر چوار پارێزگای هەولێر، سلێمانی، کەرکوک و موسڵ، جگە لە ناوەندی موسڵ کە عارەبییە هەموو قەزاو شارەدێکانی تر هی کوردن).

ئەوەی کە نووسەری عارەب نەژار حوسێن بدێوی ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شارەکانی موسڵ و کەرکوک دەگەیەنێت، کاتێک کە

نووسەری ناوبراو دەڵێت: (سەرچاوەکەی ترسی بەریتانیا دۆڕاندنی نەوتی موسڵ و کەرکوک بوو کە کەوتوونەتە ناو خاکی کوردستانی ئێراق)، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە هەردوو شارەکە، شارو خاکی کورد و کوردستانن. هەرچی سەبارەت بەوەی کە دکتۆر حوسێن بدێوی داندەنێت بە کوردێتی و کوردستانێتیی پارێزگاکانی هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و موسڵ جگە لە ناوەندی موسڵ، هەموو قەزاو شارەدێکانی تر بە هی کورد دەزانێت. تێناگەم کە هەموو قەزاو شارەدێکانی هەرچوار دەوری شاری موسڵ هی کورد بن، بۆ دەبێ لەو ناوەڕاستەدا بەتەنیا ناوەندی موسڵ وەکو شارێکی عارەبی قیت بکرێتەوە؟ ئایا حوسێن بدێوی و عارەبە رەگەزپەرستەکان تەنیا بەوە وەستاون، کە بەتەنیا ناوەندی شاری موسڵ هی عارەب بێت، یاخود ئێستاکە چەندین قەزاو شارەدێی دەوروبەری شاری موسڵ-یش بە هی عارەب دەزانن؟ ئاخر چۆن دەبێت ناوەندی شاری موسڵ کە بەشارو ناوچەی کوردی دەورە دراوە، عارەبی بێت؟ ئاخر چۆن دەکرێت ناوەندی شاری موسڵ بەتەنیا لەو ناوەدا شارێکی عارەبی بێت، مادام دەوروپشتەکەی هەر هەمووی خاکی کورد و کوردستان بێت؟ یان وەکو سەرەتایەک بۆ بەعارەبکردنی تەواوی پارێزگاکە، سەرەتا لەناو ناوەندی شاری موسڵ دەستیان پێکرد؟ راستییەکان لەبەر چاوانن، دوای گواستنەوەی عارەبێکی زۆر بۆ ناوەندی موسڵ و دەرکردنی دانیشتوانی رەسەنی کورد لە شارەکەدا، دیمۆگرافیای شارەکە گۆڕدراوە، بەڵام ئەوە مانای ئەوە نییە کە ئەوشارە شارێکی عارەبی بێت، بۆیە دانپێدانانی ئەو بەوەی کە تەنیا ناوەندی موسڵ عارەبییەو تەواوی قەزاکانی تری سەربەوشارە کوردین، لە لایەک دەبێتە بەڵگەیەک بۆ سەلماندنی کوردێتی و کوردستانێتیی ئەوشارە، لە لایەکی تریشەوە دەبێتە بەڵگەیەک بۆ سەلماندنی هەوڵی بەعارەبکردنی ناوەندی موسڵ و پارێزگای موسڵ بەگشتی.

نووسەرو رۆشنبیری عارەب دکتۆر کازم حەبیب، لە لاپەڕە (5)ی ئەو چاوپێکەوتنە رۆژنامەنووسییەی کە ئاکۆ محەمەدی سەرنووسەری رۆژنامەی (میدیا) لەگەڵی ئەنجام داوەو، لە لاپەڕەکانی (5-7)ی رۆژنامەی میدیا، ژمارە (132)ی رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (22.9.2002)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (لەکۆتایی ساڵی (1925)دا کۆمەڵەی نەتەوەکان بڕیاریدا باشووری کوردستان کە بە ویلایەتی

موسڵ ناسرابوو بە ئێراقەوە بلکێنرێ. لە سەردەمی عوسمانییەکاندا ویلایەتی موسڵ یەکێک بوو لەو سێ ویلایەتانەی کە سەربە دەوڵەتی عوسمانی بوو، دواتریش دەوڵەتی ئێراقیان پێکهێنا، ئەو سێ ویلایەتەش ئەمانە بوون: موسڵ، بەغدا و بەسرا).

دکتۆر کازم حەبیب، باشووری کوردستان بە ویلایەتی موسڵ ناودەبات، کەواتە هەردووکیان پێشتریش روونکرایەوە کە باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ دوو ناوی جوگرافین بۆ خاک و نیشتمانی کورد بەکاری دەهێنن. کەواتە باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر یەک خاک و یەک هەرێم دەگرنەوە، بە گەواهی چەندین مێژوونووس، جوگرافیناس، گەڕیدە، رۆژنامەنووس و رۆشنبیری عارەب، تورک و بیانی ویلایەتی موسڵ لە شارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە پێکدێت، کەواتە باشووری کوردستان-یش لەهەمان ئەو شارانە پێکدێت کە ویلایەتی موسڵی لێ پێکدێت، بۆیە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە.

دکتۆر فرسەت مەرعی ئیسماعیل، مامۆستا لەکۆلیژی پەروەردەی زانکۆی دهۆک، لە لاپەڕە (60)ی پەرتووکی (الامارات الكوردية في العصر العباسي الثاني 350-511هجري/ 960-1117م)داو، بەپشتبەستنی بە (إبن حوقل: صورة الارض، 187، المقدسي: أحسن التقاسيم، 121، ياقوت الحموي: معجم البلدان، 2،134، 136)دا نووسیویێتی: (شاری بەلەد کە سەربە موسڵ-ە دەکەوێتە نێو سنووری هەرێمی جەزیرە بە بۆچوونی تەواوی گەڕیدەکان، هیچ پەیوەندییەکی بە هەرێمی ئێراقەوە نییە).

ئەو دانپێدانانەی مێژوونووسی عارەب ئیبن حەوقەل، بەوەی کە شاری بەلەد (350) کیلۆمەتر کەوتۆتە باشووری خۆرئاوای شاری موسڵ سەربەو شارە بێت و، هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراقەوە نەبێت، کەواتە شاری موسڵ بەدڵنیاییەوە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە.

نووسەرو ئەفسەری شۆڤێنیستی عارەب مەحمود دوڕە، کە پێشتر بەڕێوەبەری گشتی ئیستخباراتی سەربازی بووە لە سەردەمی سەرۆک کۆماری ئێراق (عەبدولسەلام محەمەد عارف 26.3.1921-13.4.1966)، عەبدولسەلام محەمەد

عارف لە ماوەی نێوان (8.2.1963–13.4.1966)دا سەرۆکی ئێراق بووە. مەحمود دورە، لە لاپەرە (78)ی پەرتووکی (القضية الكوردية)دا نووسیویێتی: (کاتێک کە شەڕی نێوان ئێرانییەکان و تورکیا نوێ بووەوە لە لایەن نادرشا لە ساڵی (1730)دا، ئەوکاتە باشووری کوردستان بوو بە قۆچی قوربانی ئەو شەڕە. سوپای نادرشا لە ڕێگای خۆی بەرەو کەرکوک توانی شارەزوورو شەهربازار (شاربازێڕ) داگیر بکات، دواتر لە زێی بچووک پەڕییەوەو دووبارە هاتەوە ناو باشووری کوردستان و هەولێری داگیرکرد، دوای ئەوە لە نزیک شوورەی موسڵ راوەستێنرا کە وەڵامێکی توندی نادر شایان دایەوە بە خۆڕاگری پاڵەوانانەیان لە ڕووبەڕوو بوونەوەیان بەرامبەر بە سوپایەکی بەهێزتر لەخۆیان).

نووسەری ڕەگەزپەرستی عارەب مەحمود دورە، یەکێک بووە لەسەر سەختترین‌و شۆڤینیترین ئەفسەرە عارەبە ڕەگەزپەرستەکانی دژ بە کورد و کوردستان. ئەو ئەفسەرە شۆڤینییە لە پەرتووکەکەی خۆیدا لە لاپەڕەی هەرە پێشەوەدا نەخشەیەکی کوردستانی بڵاوکردۆتەوە، ئەگەر بە چەقۆو مقەسیش بیبڕیت وا دەرناچێت، هەرچی شوێن و ناوچەی گرنگی باشووری کوردستان هەیە لە کوردستانی دابڕیوە، کەچی لەکاتی نووسیندا فەڵتەیەکی باشی داوەو کوردستانێتیی شاری موسڵ-مان بۆ دەسەلمێنێ. مەحمود دورە، بێئەوەی هەست بەخۆی بکات باسی کوردستانێتیی شاری موسڵ دەکات، کاتێک کە دەڵێت سوپای نادرشا لە ساڵی (1730)دا لە ڕێگای شارەزوورەوە هاتە ناو باشووری کوردستان و کەرکوکی داگیرکرد، دواتر لە زێی بچووک پەڕییەوەو دووبارە هاتەوە ناو باشووری کوردستان و هەولێری داگیرکردو لە نزیک شورەی موسڵ وەستێندرا، کەواتە ئەو ئەفسەرە ڕەگەزپەرستە شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی دادەنێت کە دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژەیەی مەحمود دورە وەکو بەڵگەیەک بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ بەکاربهێنرێت.

عەبدولمەئجود ئەحمەد سەلمان، لە لاپەڕە (31)ی پەرتووکی (الموصل في العهدين الراشدي والاموي)دا، لە بابەتی داگیرکردنی (ئەوەی ئەوان ناویان ناوە (فەتح) ڕزگارکردن)ی موسڵ-دا نووسیویێتی: (عومەری کوڕی خەتاب، سوپای ئیسلامی بە دوو قۆڵدا نارد، قۆڵی یەکەم بە سەرکردایەتی سەعد کوڕی وەقاس و ئەرکی

رزگارکردنی ئێراقی پێسپێردرا لەژێردەستی فارسەکان، وە قۆڵی دووەم بە سەرکردایەتی ئەبی عوبەیدەی جەڕاح بۆ رزگارکردنی وڵاتی شام لەژێر دەسەڵاتی بێزەنتییەکان، لەوکاتیدا جەزیرەو موسڵ-یش لەژێردەستی بێزەنتییەکان بوون).

بەر لە هەموو شتێک ئەوەی نووسەر ناوی ناوە (سوپای ئیسلام)، جگە لە (میلیشیا)یەکی رەگەزپەرستی عارەبی شتێکی تر نییە، کە پیشەیان کوشتنی دیلە پیاوەکان و داگیرکردن و بە کۆیلەکردنی کچان، ژنان، منداڵان، دەست بەسەرداگرتن و بەتاڵانبردنی زەوی و سامانی خەڵکانیتر بووە. بەتایبەت لە سەردەمی (عومەری کوڕی خەتاب)دا میلیشیای بەناو (سوپای ئیسلام) لەسەر بنچینەی رەگەزی بوو، کە تاکە مەرجی سەرەکی بۆ وەرگرتنیان دەبوایە سەربە نەتەوەی عارەب بوونایە. ئەمەوییەکانیش بەهەمان شێوە درێژەیاندا بە هەمان رێبازی عومەرو تەنیا عارەب بۆی هەبوو ببێتە ئەندامی میلیشیای ئیسلامی. ئەوەی ئەویش پێی دەڵێت (فەتح)، تەنیا بریتییە لە داگیرکردن، چونکە ئەوەی کە عارەب بە چاوێکی پڕ لە پیرۆزی سەیری کردووەو ناوی لێناوە (فتوحاتی ئیسلامی)، جگە لە زایۆنیزمی ئایینی و هەڵخەڵەتاندنی نەتەوەکانی ترو داگیرکردنی خاک و وڵاتانی کەسانی تر شتێکی تر نییە!!! هەرچەندە (عەبدولمەئجود ئەحمەد سەلمان)و چەندین نووسەری تری شۆڤێنست و دژ بە کورد لە باسی مێژووی موسڵ-دا ئاماژە بە بوونی کورد لەو شارەدا ناکەن، بەڵام بەبێ ئەوەی ئاگایان لێبێت دان بە کوردستانێتیی و کوردێتیی ئەوشارە دادەنێن. کاتێک کە نووسەر باسی هاتنی میلیشیای ئیسلامی دەکات بۆ داگیرکردنی شاری موسڵ، ئەوە گەورەترین بەڵگەیە بۆ سەلماندنی کوردێتی و کوردستانێتیی ئەوشارە. تا هاتنی ئیسلام و داگیرکردنی ئەو شارە، عارەب لە شاری موسڵ-دا نەبووینە، کەچی دوای داگیرکردنی ئەوشارە عارەبیان نیشتەجێکردووە بە مەبەستی بەعارەبکردن و دەست بەسەراگرتنی شارەکە و ناوچەکە.

القس سليمان الصائغ لە لاپەڕە (51)ی پەرتووکی (تاريخ الموصل)دا دەربارەی شاری موسڵ نووسیویێتی: (موسڵ بەر لە داگیرکارییەکانی (فتوحاتی ئیسلامی) کەم ئاوەدانی بەخۆوە دیبوو، جگە لە دوو گەڕەک کە گەڕەکێکیان ئاگرپەرستی فارس و گەڕەکەکەی تریشیان کریستانی تێدا دەژیا. بەڵام ئاوەدانکردنەوەی موسڵ پەرەی پێدرا لە دوای هاتنی ئیسلام بەهۆی خێڵە عارەبە جیاجیاکان، کە بەر لە هەموویان

خەزرەجییەکان هاتن، بنەچەی خەزرەجییەکان (یەسروبەکانن) کە بەر لە کۆچکردن ئیسلام بوون و، بوون بە پشتیوانانی ئیسلام و لە (فتوحاتی ئیسلامی) دەرکەوتن و ئازایەتی بێوێنەیان نیشاندا. بەڵام کاتێ کە خالیدی کوڕی وەلید هات بۆ موسڵ لەگەڵ سوپا عارەبی و فەتحیان (داگیریان) کرد لە ساڵی (20ک/640ز)، چەندین هۆزی کە لەگەڵ هێرشەکەدا هاتبوون نیشتەجێکردن، لەنێویاندا خەزرەجییەکان کە مزگەوتێکیان بۆ دروستکردن، ئەو مزگەوتە یەکەمین مزگەوت بوو لە سەردەمی ئیسلامدا کە لە موسڵ دروست بکرێت، کە تاوەکو ئێستا بە مزگەوتی خەزرەج دەناسرێت، دواتر چەند مزگەوتی تر لەشێوەی ئەو مزگەوتە لە شارەکەدا، هەروەها گەڕەکێکیش بەناوی گەڕەکی خەزرەجی دروستکرا).

ئەوەی کە نووسەر سلێمان سائغ باسی دەکات، ئەوە نیشاندەدات کە بەر لە ساڵی (640ز)دا عارەب بوونی نەبووە لەناو شاری موسڵ و ناوچەکانی دەوروبەر. هەروەها مەبەستی سلێمان سائغ لە گەڕەکی ئاگرپەرستەکان گەڕەکی زەردەشتیە کوردەکانە نەک فارس، چونکە موسڵ هەرگیز فارسی بە بەردەوامی تێدا نیشتەجێ نەبووە، سەبارەت بە کریستانەکانیش کورد بووینە، هەروەکو پێشتریش ئاماژەم پێکرد کە مێژوونووسی ناسراوی عارەب و ئیسلام مەسعودی لە پەرتووکی (مروج الذهب ومعادن الجوهر)دا باسی هۆزە کوردییەکانی یەعقوبییەکانو جۆرقان دەکات کە کریستان بووینەو لەناو شاری موسڵ و دەوروبەریدا ژیاون. هەروەها نووسەری ئینگلیزی (گۆدفری رۆللیس درایڤەر)یش باسی ئەوەی کردووە: کە کۆمەڵێک یەعقوبی کریستانی کورد لە موسڵ و دەوروبەری چیای جودی دەژیان. لێرەدا شتێکی تریشمان بۆ دەردەکەوێت ئەویش ئەوەیە کە چەندین نووسەری کورد نووسیویانە، نووسەری ئێراقی سلێمان سائغ، لە پەرتووکی (تاریخ الموصل)دا دەڵێت: (شاری موسڵ لە ساڵی (4ک/625ز)دا تەنیا لە سێ گەڕەک پێکهاتبوو، گەڕەکی مەسیحیەکان، زەردەشتیەکان و گەڕەکی یەهودیەکان)، کە لە راستیدا ئەو قسەی وای نەکردووە، ئەوەش بۆمان دەردەخات کە تەواوی ئەو نووسەرانەی ئەو قسەیە دەدەنە پاڵ (سلێمان سائغ)، هیچیان پەرتووکەکەی ئەویان نەدیوەو نەخوێندۆتەوە!

القس سلیمان الصائغ لە لاپەڕەکانی (58-59)ی پەرتووکی (تاریخ الموصل)دا، دەربارەی هاتنی میلیشیای عارەبی ئیسلامی نووسیویێتی: (عومەری کوڕی خەتاب لە ساڵی (16ک/637ز) بۆ (سەعد کوڕی وەقاس)ی نووسی بۆئەوەی (عەبدوڵڵای کوڕی موعتەم، ربعی کوڕی ئەفکەل، حارس کوڕی حسان ئەلزهلی، فورات کوڕی حەیانی عەجەمی، هانی کوڕی قەیس و عەرجەلە کوڕی هەرسەمە) بۆ تکریت بنێرێت. کاتێ کە عارەبەکان هێرشیان هێناو هەواڵیان گەیشتە رۆمەکان، سوپای رۆمەکان لە موسڵ-ەوە بەرەو تکریت هاتن بۆئەوەی خاکی خۆیان بپارێزن، شەڕی نێوانیان روویداو بۆ ماوەی چل رۆژ درێژەی کێشا. دواتر هۆزە عارەبەکانی تەغلب، نەمر، ئەیاد و شارجە لەژێر ئالای رۆمەکاندا شەڕیان دەکرد، هەموویان پاڵیاندایە لەشکری عارەب و دژی رۆمەکان شەڕیان کرد بەهۆی کارتێکردنی هەستی نەتەوەیی عارەبییانەوە. موسڵمان و رەبیعییەکان شمشێریان لە رۆمەکان هەڵکێشاو خەڵکێکی زۆریان لێ کوشتن. وە ئەوانەی بە زیندوویی مانەوە هەڵاتن و، عارەبەکانیش چوونە ناو هەردوو قەڵای موسڵ و نەینەوا، لەگەڵ دانیشتوانەکەیدا ئاشتییان بەست بەرامبەر بە سەرانە دانیان بە عارەبەکان).

لێرەدا دووبارە سلێمان سائغ جەخت دەکاتەوە لەسەر کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، چونکە ئەو دەری دەخات عارەبەکان لە سەردەمی عومەری کوڕی خەتابدا هاتوون بۆ داگیرکردنی شاری موسڵ و ناوچەکە، بەر لەهاتنی ئەوان موسڵ نەعارەبی لێ بووەو نە لەژێردەستی ئەوانیش بووە، بەڵکو ئەوان لە ساڵی (625ز)دا هاتوون. پێشتریش ئاماژەم بەوەکرد کە شاری موسڵ لە لایەن کوردانی شەبەکەوە دروستکراوە، شەبەکەکانیش نزیکەی (500) ساڵێک بەر لە هاتنی ئاشوورییەکان بۆ موسڵ لەو شارەدا نیشتەجێبوون.

مێژوونووسی ئێراقی سلێمان سائغ، کە بە رەگەز کریستانە لە لاپەڕە (59)ی پەرتووکی (تأریخ الموصل)دا نووسیویێتی: (عیاض بن غنم لە ساڵی (18ک/639ز)دا هات بۆ جەزیرەو فەتحی کرد. پاش هەمووانیش موسڵ-ی فەتح (داگیر) کرد).

هەرچەندە ئەو نووسینانەی سلێمان سائغ ئاماژەکردنە بە بۆچوونی نووسەرانی تر، بەڵام هەرکەسێک پشت ببەستێت بە بۆچوونی نووسەرێکی تر ئەو بۆچوونە دەبێتە بۆچوونی خۆیشی. لێرەشدا کە سلێمان سائغ باسی هاتنی میلیشیاکانی

ئیسلام و داگیرکردنی موسڵ دەکات لە لایەن ئەوانەوە، کەواتە بەر لەو مێژووە یان مێژووانە شاری موسڵ عارەبی لێ نەبووە، بەڵکو شارێکی کوردیی و کوردستانیی بووە.

جەعفەر ئەلخەیات، لە لاپەڕە (376)ی پەرتووکی (أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث)ی (مستر ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ - Stephen H. Longrigg)دا کە لە ئینگلیزییەوە بۆ عارەبی وەریگێڕاوە، بەم شێوەیە باسی ویلایەتی موسڵ دەکات:
(ویلایەتی موسڵ لەسێ سەنجەق پێکدێت:
1- سەنجەقی موسڵ کە قەزاکانی دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، شەنگال و ئاکرێ دەگرێتەوە.
2- سەنجەقی کەرکوک کە قەزاکانی هەولێر، رانیە، رەواندوز، کۆیسنجەق و کفری دەگرێتەوە.
3- سنجەقی سلێمانی کە قەزاکانی بازیان، هەڵەبجە، شارەزوور و مەرگە دەگرێتەوە).
جەعفەر خەیات، بۆمان روونەکاتەوە کە تەواوی قەزاکانی سەربە پارێزگای موسڵ، قەزای کوردین و هیچ لەوانە قەزای عارەبی یان نەتەوەکانی تر نین، هەروەها هەر قەزایەکی نوێی تریش دوای ئەو بەرواره پێکهاتبێ لەسەر خاکی کورد و لەناو سنووری باشووری کوردستان بووە، کە بە مەبەستی بەعارەبکردن دروستکراون وەکو قەزاکانی حەزەر، شەڕگات و بەعاج لەگەڵ شارەدێی رەبیعە لە کەناری راستی رووباری دیجلە یاخود کەناری خۆرئاوا، هەروەها حەمدانیە لە کەناری چەپی رووباری دیجلە یاخود بەری خۆرهەڵات. ئەگەر سەیری ئەو قەزایانە بکەین کە جەعفەر خەیات ئاماژەی پێکردوون دەبینین چوار دەوری شاری موسڵ-یان داوە و ئەو شارەیان ئابلۆقە داوە، هەروەها لەناوەندی شاری موسڵ-یش کوردێکی یەکجار زۆری شەبەک، ئێزیدی و خێڵ و تیرەی تری کوردی هەن. ئەمەش بەڵگەیەکە بۆ کوردێتی و کوردستانێتیی ئەو شارە.

دکتۆری مافناس نوری تاڵەبانی، ئەندامی پەرلەمانی کوردستان، لە لاپەڕە (27)ی پەرتووکی (ناوچەی کەرکوک و هەوڵی گۆڕینی باری نەتەوەیی ئەم ناوچەیە)داو

بەپشتبەستنی بە بە لاپەڕە (147)ی ئینسکلۆپیدیای ئیسلام (بە زمانی فەرەنسی)، لە نووسینی هەردوو رۆژهەلاتناس (کرامەرز و تۆماس بوا)، کە لەو ئینسیکلۆپیدیایەدا هاتووە: (ویلایەتی موسڵی عوسمانی لە سێ سەنجەق یان سێ پارێزگا پێکدەهات کە موسڵ، کەرکوک و سلێمانین. لە ساڵی (1918)یشدا سێ قەزا لە باکووری رووباری زێی گچکەوە لە کەرکوک جوێکرانەوە تا پارێزگای هەولێریان لێ پێک بێ).

ئەو ئاماژەپێکردنەی ئەنسکلۆپیدیای ئیسلام کە بە زمانی فەرەنسی نووسراوە، دان بەوەدا دەنێت کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی عوسمانی بووە، ئەمەش دەمان گەیەنێتە ئەو راستییەی کە بڵێین، کەواتە ویلایەتی موسڵ بە هەرسێ پارێزگاکەی ئەوسای کە ئێستاکە دەکاتە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، هیچ پەیوەندییەکیان بە عارەب و ئێراقەوە نەبووەو نییە، هەروەها سەنجەقەکانیش هەر هەموویان شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستان بووینە. بەگوێرەی ئینسکلۆپیدیای ئیسلام، شاری موسڵ شارێکی کوردییە و سەربە خاکی باشووری کوردستانە، چونکە لە لایەک کە دەڵێت ویلایەتی موسڵی عوسمانی، کەواتە ئەو ویلایەتە هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە، هەموو لایەکیشمان ئەو راستیە دەزانین کە ویلایەتی موسڵ لە ساڵی (1516)دا لە لایەن دەوڵەتی عوسمانی داگیرکرا. لە لایەکی تریش کە ناوی سەنجەقەکانی موسڵ، کەرکوک، سلێمانی و هەولێری سەربە ویلایەتی موسڵ دەبات، هەر هەموویان شاری کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن.

مام جەلال حوسامەدین نوروڵلا تاڵەبانی، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان و سەرۆک کۆماری ئێستای ئێراق، لە لاپەڕە (27)ی پەرتووکی (اغد ديموقراطي وحرمان الشعب حتى من حق الحلم؟)داو، لە باسی ئەوەدا کە هەردوو حکومەتەکانی ئێراق و بەریتانیا لە (22.12.1922)دا دانیان بە حکومەتەکەی شێخ مەحمود داناوە، دەڵێت: (هەردوو حکومەتی خاوەن شکۆ (بەریتانیا)و حکومەتی ئێراقی دان بە مافی کوردەکانی ناو چوارچێوەی سنوری ئێراقدا دەنێن بەوەی کە لەناو چوارچێوەی ئەو سنورەدا حکومەتی کوردی دابمەزرێنن، هیواشیان وایە تەواوی کوردان بە جیاوازی توخمەکانیانەوە لە زووترین کاتدا بگەنە رێککەوتنێک لەنێوان خۆیاندا دەربارەی ئەو حکومەتەی ئارەزووی دەکەن لەگەڵ دیاریکردنی

سنوری حکومەتەکەیان، کوردەکان دەبێت نوێنەری بەرپرسەکانی خۆیان بنێرن، بە مەبەستی باسکردنی پەیوەندییە ئابوریەکان لەگەڵ هەردوو حکومەتی خاوەن شکۆو حکومەتی ئێراقدا).

بەر لە هەموو شتێک دانپێدانانەکەی جووتە حکومەتی بەریتانیا و ئێراق بە حکومەتی کوردی شێخ مەحمود لە ڕێکەوتی (24.12.1922) بووە نەک ڕێکەوتی (22.12.1922) وەکو ئەوەی مام جەلال نووسیوێتی، شێخی نەمر لەڕۆژی (22.12.1922)دا، دوو نوێنەری خۆی بەناوەکانی (حەمە ئاغاو تاهیری ئەمین ئاغا)ی نارد بۆ کەرکوک، بۆئەوەی داوا لەکاربەدەستانی بەریتانی بکەن دان بە سەربەخۆیی کوردستاندا بنێن بە سەرۆکایەتی شێخ مەحمود خۆی، ئەوەبوو دوای دوو ڕۆژیتر واتە لە ڕێکەوتی (24.12.1922)دا جووتە حکومەت، بەیاننامەیەکیان ئاشکەراکرد کە بە بروسکەی ژمارە (676)ی ڕۆژی (28.11.1922)ی وەزارەتی وڵاتانی داگیرکراوی بەریتانی ناردرابوو بۆ نوێنەری باڵای بەریتانی لە ئێراق و، نوێنەری باڵاش لە ڕێکەوتی (24.12.1922)دا بەشێوەی زارەکی ناوەڕۆکی ئەو بروسکەیان بە شێخ مەحمود گەیاند. هەروەها سەبارەت بە سنووری ئەو حکومەتە کوردییەش کە بەریتانیا و ئێراق دانیان پێیدا نابوو، هەر دەبوایە تەواوی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالا) بگرێتەوە، چونکە هەر دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی ئینگلیزەکان، خۆیان بە جیاو دوور لە دەسەڵاتی حکومەتی ئێراق، ویلایەتی موسڵ-یان بەڕێوەدەبرد تا ئەو ڕۆژەی کە لە ڕێکەوتی (16.12.1925)دا لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە بەزۆر خرایە سەر دەوڵەتی تازەی ئێراق.

کامەران ئەحمەد محەمەدئەمین مەنتک، نووسەری پەرتووکی (کوردستان لەنێوان ململانێی نێو دەوڵەتی و ناوچەییدا 1890-1932)، لە لاپەڕە (158)دا بە ئاماژەکردن بە پەرتووکی (مشكلة الموصل)ی دکتۆر فازل حوسێن، نووسیوێتی: (لە کۆنگرەی لۆزان، تورکەکان دەیانگووت مادامەکونێ باشووری کوردستان کوردی تیایە، کەواتە هی تورکانە، چونکە کورد لەڕەگەزی تورکن! ئینگلیزەکان دەیانگوت کورد لەڕەگەزی تورک نین. موسڵ شارێکی عارەبیە و بە چەند ناوچەیەکی کوردنشین دەورردراوە).

لەو ئاماژەکردنەی (دکتۆر فازل حوسێن)دا چەندین راستیمان دەست دەکەوێت، یەکێک لەوانە ئەوەیە کە هەموو نەتەوە داگیرکەرەکان مافی ئەوەیان هەیە شەڕ بکەن لەسەر خاکی کورد و کوردستان، جگە لە کورد خۆی، کە بە بەرچاوی کوردەوە خاکەکەی بەئاشکەرا داگیرو دابەشدەکەن بێ ئەوەی پرس بە کورد بکەن‌و بۆچوونی ئەو وەرگرن! داگیرکەران زۆر بێشەرمانە دەڵێن: مادامەکونێ باشووری کوردستان کوردی تیایە، کەواتە هی تورکانە، چونکە کورد لە رەگەزی تورکن). ئاخر ئەوە کوردستانە و هەر بەناوەکەی دەردەکەوێت کە ئەو خاکە خاکی کوردەو، کوردیش زۆر جیان لە تورک و تورکیش نین! هەروەها بانگێشەی ئینگلیزەکانیش بەوەی کە موسڵ شارێکی عارەبییە، بانگێشەیەکی بێ بنچینە و دوورە لە راستی، ئاخر ئەگەر شارێک هەر چواردەوری بە شارۆچکەو خاکی کورد دەورە درابێ، ئەو شارە دەوردراوە بۆ دەبێت خاکی کورد نەبێت و خاکی نەتەوەیەکی داگیرکەری وەکو عارەب بێت؟ ئاخر تاوەکو دوای کۆتایی پێهاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-ی پایتەختی ویلایەتەکە، هیچ پەیوەندییەکی بە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرای عارەبییەوە نەبووە! شەڕکردنی داگیرکەران و دەسەڵاتداران لەسەر شارێکی وەکو موسڵ-ی داگیرکراو، هەروەها سەرکوتکردنی کورد و پرس پێ نەکردنی نیشانەی ئەوەیە کە ئەو شارە هی هیچ کامێک لەوان نییە، بەڵکو خاکی کوردە و شارێکی سەربە کوردستانە!

مێژوونووس و مامۆستای زانکۆ، دکتۆر جەبار قادر، لەووتارێکیدا بەناوی (الانفال: نتائج أيديولوجيا البعث ونظامه الشمولي، ئەنفال: بەرهەمی رەگەزپەرستی، تۆتالیتاری کولتووری توندوتیژی) کە لە لاپەڕەکانی (191- 214)ی ژمارە (20)ی گۆڤاری (کەرکوک)دا بڵاوکراوەتەوە، لەسەر زاری تاوانکار عەلی کیمیاویدا نووسیوێتی: (ئێمە داوامان لە موسڵ کرد تاوەکو کوردەکان رەوانەی چیاکان راگوێزنەوە، بۆ ئەوەی وەکو بزن بژین، ژنەکانیان (ب...). ئەو سەگانە سەریان پان دەکەمەوە، وەکو خەیار لەت لەتیان دەکەم، من دەمگوت لەوانەیە کەسانێکی باش لەنێوانیاندا هەبێت، چونکە ئەوانیش هەر میللەتی خۆمانن، بەڵام بە هیچ شێوەیەک مرۆڤێکی باشم لەناویاندا نەدۆزییەوە).

لێدوانە سادییەکەی تاوانباری دڕندە عەلی حەسەن مەجید ناسراو بە (عەلی کیمیاوی) سەبارەت بە دەرکردنی هاووڵاتیانی کورد لەناو شاری موسڵ-دا، مانای بەعارەبکردن و لەهەمان کاتدا کوردێتیی تەواوی شارەکە دەگەیەنێت، بێگومان لە هەر شارو ناوچەیەک بەعارەبکردن پیادەبکرێت ئەو شوێنە خاکی کوردە، چونکە عارەب پێویستی بەوە نییە خاکی خۆی بەعارەب بکات، بەڵکو هەردەم خاکی نەتەوەکانی تر بە عارەب دەکات. کەواتە مادام سیاسەتی بەعارەبکردن و ڕاگواستنی زۆرەملێیانەی کوردی ڕەسەنی دانیشتووی ناو شاری موسڵ و تەواوی پارێزگاکە پەیڕەو دەکرێت، بێ هیچ گومانێک شارو پارێزگای موسڵ خاک و وڵاتی کوردن و بەشێکی دانەبڕاوی سەربە خاکی باشووری کوردستانن.

پرۆفیسۆری یاساناس، دکتۆر مونزر ئەلفەزڵ، لە وتارێکیدا لەژێرناوی (قضية الكورد و كوردستان) کە لە ماڵپەڕی (الفيدرالية)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی لە ساڵی (1918)دا، وڵاتە سوێندخۆرەکان دەستیانکرد بە جێبەجێکردنی پەیماننامەی (سایکس بیکۆ)، وە ئێراق بەر بەریتانیای مەزن کەوت، لەوکاتیدا ئێراق لە سێ ویلایەت پێکدەهات، ویلایەتی موسڵی باکوور کە زۆربەی زۆری دانیشتوانەکەی کوردن و تەواوی پارێزگاکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر و سلێمانی دەگرتەخۆی، ویلایەتی بەغدای ناوەڕاست کە زۆربەی دانیشتوانەکەی عارەبی سوننەن، هەروەها ویلایەتی بەسرە کە زۆربەی دانیشتوانەکەی شیعەن).

ئەوەی کە دکتۆر مونزر ئەلفەزڵ باسی دەکات، دانپێدانانێکی ناڕاستەوخۆیە بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، چونکە دکتۆر مونزر ئەلفەزڵ پێمان دەڵێت ویلایەتی موسڵ کە لە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و دیالە پێکدەهات شارو ویلایەتی کوردیی بوون، ویلایەتی بەغداش هی عارەبی سوننەو ویلایەتی بەسرا-ش هی عارەبی شیعە بوو. دکتۆر مونزر ئەلفەزڵ، کە دەڵێت لە ساڵی (1918)دا، ئێراق لە سێ ویلایەتی موسڵ، بەغداو بەسرا پێکدەهات، ئەوە هەڵەیەکی گەورەیەو ئەو نەدەبوایە بکەوتایە ناو هەڵەیەکی وا زەق، چونکە هەر لەو وتارەدا دکتۆر ئەلفەزڵ خۆی وەڵامی ناڕاستی ئەو قسەیەی خۆی دەداتەوە کاتێک کە دەنووسێت: (وڵاتی ئێراق لە ڕێکەوتی (10.11.1920)دا لە بەغدا دامەزرا، بەڵام

نوێنەری باڵای بەریتانی مافی بەڕێوەبردنی ویلایەتی موسڵی بۆخۆی هێشتبووەوە، بەبێ ئەوەی ڕێگا بدات میری ئێراقی دەست لە کاروبارەکانی ئەو ویلایەتە وەربدات. ویلایەتی موسڵ بە بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ڕێکەوتی (25.12.1925)دا بە ئێراقەوە لکێندرا). سەرەتا وڵاتی ئێراق لە ڕێکەوتی (25.10.1920)دا دامەزراوە، نەک ئەو ڕێکەوتەی کە دکتۆر مونزر ئەلفەزڵ نووسیویێتی. دواتر کەواتە لە لایەک حکومەتی ئێراقی دوو ساڵ دوای ئەو مێژووەی کە دکتۆر ئەلفەزڵ دیاریکردووە دروست بووەو پێشتر دەوڵەتێک بوونی نەبووە بەناوی ئێراق، لە لایەکی تریشەوە هەر لە ساڵی (1918)ەوە تاوەکو ڕێکەوتی (16.12.1925)دا کە بە زۆرو لە دژی خواستی نەتەوەی کورد بە ئێراقەوە لکێنرا، ویلایەتی موسڵ لە لایەن نوێنەری باڵای بەریتانی بەڕێوەبردراوەو، نە لە نزیک و نە لە دوورەوە هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراقەوە نەبووە.

دکتۆر مونزر ئەلفەزڵ، لە وتارێکیدا لەژێرناوی (قضية الكورد و كوردستان) کە لەماڵپەڕی (الفيدرالية)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (لە ئەنجامی زۆرکردنەکانی میری تورکیا بە سەرکردایەتی (کەمال ئەتاتورک)، بەندەکانی (61، 62، 63)ی پەیماننامەی سێڤرە هەڵوەشایەوە و پەیماننامەی لۆزان لە ڕێکەوتی (20.11.1923)دا شوێنی ئەوی گرتەوە کە تیایدا هاتووە: زۆر گرنگە ویلایەتی موسڵی باشووری هێڵی برۆکسل بە ئێراقی عارەبییەوە بلکێنرێت لەگەڵ ڕەچاوکردنی مافی کوردەکان بۆ خۆبەڕێوەبردن و دامەزراندنی فەرمانبەرە خۆجێییەکان و گرنگیدان بە ڕۆشنبیری کوردی).

بەر لە هەموو شتێک بەستنی پەیمانی لۆزان لە ڕێکەوتی (24.7.1923)دا لە شاری لۆزانی سویسرا بوو نەک لە ڕێکەوتی (20.11.1923)دا، هەروەها مافەکانی کورد بەگوێرەی بەندەکانی (62، 63، 64)ی پەیماننامەی سێڤرە بووە، نەک وەکو ئەوەی کە دکتۆر ئەلفەزڵ لە سەرەوەدا باسی کردووە. ئینجا دکتۆر مونزر ئەلفەزڵ باسی پەیمانی لۆزان دەکات کە ویلایەتی موسڵی باشووری هێڵی برۆکسل-ی بە ئێراقی عارەبییەوە لکاند. کاتێک کە باسی لکاندن دەکرێت واتە شارەکە، ناوچەکە، هەرێمەکە یان وڵاتەکە هی خۆی نییە، ئەگەر هی خۆی بوایە دەیانگوت بۆ نموونە ویلایەتی موسڵ خرایەوە سەر یان گەڕایەوە سەر ئێراق، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە

ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) هەرگیز پێشتر بەشێک نەبووە لە وڵاتی ئێراق، ئەوەش بەڵگەیەکە بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتەکە.

پرۆفیسۆر و دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە وتارێکیدا لەژێرناوی (پشتێنە بەعارەبکراوەکانی دەوراندەوری شاری کەرکوک هەڕەشە لە ئاسایشی شارەکە دەکەن)، کە لە لاپەڕەکانی (11–32)ی گۆڤاری (تویێژینەوە)، ژمارە (4)ی ئۆکتۆبەری (2005)دا بڵاویکردۆتەوە، لە لاپەڕە (14)دا نووسیویێتی: (بەڵگەنامە نهێنییە دەستکەوتووەکانی حکومەتی ئێراقیش ئاماژە بە پێویستی دروستکردنی چەند پشتێنەیەکی (ئەمنی) لە دەوری شاری موسڵ دەکەن لە رێگەی پێکهێنانی چەند ئۆردوگایەکی عارەبنشین بەرەو روویان تەوەری شێخان – موسڵ، مەخمور – موسڵ و تلکێف – موسڵ و، تەوەری فایدە - موسڵ).

ئاماژەکردنی بەڵگەنامەکانی رژێمی سەددام بە دروستکردنی چەند پشتێنەیەکی (ئەمنی) لە دەوروبەری شاری موسڵ، بەڵگەیەکە لەو بەڵگانەی کە دەیسەلمێنێت ئەو شارە شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە، ئەگینا چ پێویست دەکات پشتێنەی عارەبی و ئەمنی بە چوار دەوری شارێکی وەکو شاری موسڵ دروست بکات، بۆ پشتێنەیەکی ئەمنی لە چواردەوری شارەکانی رومادی و دیوانیەدا دروست نەدەکرد؟ دوایی پشتێنەی ئەمنی (عارەبی) لە دژی کێ؟

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (52)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژوویيدا)، نووسیویێتی: (لە پەرتووکی ئیبن حەوقەل (صورة الارض)دا نووسراوە: هەرچی موسڵ-ە شارێکە لە رۆژئاوای دیجلە... هۆبەی عارەب و هۆبەی کوردەکانی هەزەبانی، حەمیدی، ئاری، گەرمیان و کوێستانی تێدا دەکەن... خانووی شکۆداری لێ هەن... بازاریشی هەن).

ئیبن حەوقەل دانیپێدادەنێت کە کوردی هەزبانی، حەمیدیو ئاری لەناو شاری موسڵ-دا لە کەناری خۆرئاوادا دەژین و گەرمیان و کوێستانیش دەکەن. ئیبن حەوقەل لە شوێنێکی تریش باسی ئەوەی کردووە کە کوردەکان هەر لە کۆنەوە لەناو شاری موسڵ و دەوروبەریدا دانیشتوون. ئەو بۆچوونانەی ئەو دەبێتە

بەڵگەیەک بۆ کوردێتیی ئەو شارە بەتایبەتی کە باسی ئەوە دەکات کوردەکان لە کەناری خۆرئاوادا دەژین، چونکە بەری چەپی موسڵ واتە کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە گفتوگۆ هەڵناگرێت و خاکی کوردستانە، هەروەها زۆر لە مێژوونووسانی عارەبی وەکو دکتۆر شاکر خەسباک، یەحیا خەشاب، فەهمی ئەلشەناوی، دکتۆر فازل حوسێن، دکتۆر وەلید حەمدی، ئەلبەلازری، ئیبن بەتووتە، ئەبو ئەلفیداء، ئینسکلۆپیدیای ئیسلام، ئیبن حەوقەل و محەمەد ئەلخزری شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی دادەنێن، کەواتە تەواوی شارەکە بە هەردوو کەناری دەستە راست یان کەناری خۆرئاوای رووباری دیجلە و بەری دەستە چەپ یان کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە کوردین. کاتێک کە ئەوان گوتوویانە موسڵ شارێکی کوردییە، واتە تەواوی موسڵ بە هەردوو بەریەوە هی کوردن.

لەیلا نامیق جاف، لە لاپەرە (50)ی پەرتووکی (كركوك لمحات تاريخية)داو، بەپشتبەستنی بە نامەیەکی زەعیمی روکن نازم ئەلتەبەقچلی، فەرماندەی تیپی دووی سوپای ئێراق، بۆ سەرۆکی ئەرکانی سوپای ئێراق، کە ئەلتەبەقچلی نووسیویێتی: (ئەو پلانەی کە کوردەکان دایان رشتبوو بۆ جێبەجێکردنی ئامانجەکانیان، ئەویش بەسوود وەرگرتن لە مادەی چوار لە دەستووری کۆماری ئێراقی، کە عارەب و کوردی بە هاوبەش داناوە لەم وڵاتەدا. مەبەستی ئەوان بەمشێوەیەی خوارەوەیە: کارکردن بەشێوەیەکی راست و رەوان لەپێناو باوەڕ پێهێنانی میری کۆماری، بە دانپێدانان بە داخوازییە نەتەوەییەکانیان لە چوارچێوەی ناوچەی کوردستاندا کە لەنێو میری کۆماریدا نەخشەی بۆ کێشراوە. ئەمەش زۆربەی ئەو خاکانە دەگرێتەوە کە دەکەونە رۆژهەڵاتی دیجلە تا دەگاتە کەنداوی بەسرا، هەرچەندە کە رازی دەبن بەوەی لە چوارچێوەی یەکێتیی ئێراقدا بمێنن).

بەگوێرەی قسەکانی زەعیمی روکن نازم ئەلتەبەقچلی رەگەزپەرستی عارەب، بەری خۆرهەڵات یان کەناری دەستە چەپی شاری موسڵ دەکەوێتە سەر کوردستان، چونکە ئەو کەنارە کە (نەینەوا)ی پێ دەڵێن دەکەوێتە کەناری رۆژهەڵاتی رووباری دیجلە، کەواتە ئەو شارە شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە. هەروەها تەبەقچی لە نامەکەیدا، سنووری کوردستان دەگەیەنێتە سەر کەنداوی فارس، ئەوەی کە ئەو ناوی ناوە کەنداوی بەسرا.

وەلید محەمەد ساڵح، ناسراو بە (وەلید شەریکە)، ئەمینداری گشتی پارتی برایەتی تورکمانی، لە لاپەڕەکانی (71-98)ی پەرتووکی (کرکوک بحث الندوة العلمية حول كركوك 3-5 نیسان 2001 اربیل)دا لێکۆڵینەوەیەکی لەژێر ناوی (إصالة التنوع الاثني وستراتيجية الموقع الجغرافي في كوردستان العراق)دا نووسیوەو، لە باسی جیاوازییەکانی نێوان تورکمان و تورک-دا دەڵێت: (تورکە عوسمانییەکان، تێکەڵ بە تورکمانەکان بوون هەروەکو تێکەڵاو بوونیان بە نەتەوەکانی تر، دوای ئەوەی کە ئینگلیزەکان ئەو وڵاتەیان داگیرکرد تورکە عوسمانییەکان کشانەوەو وڵاتی ئێراقیان جێهێشت، ئەو دەوڵەتەی کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یان پێوە لکاند).
بەگوێرەی تۆژینەوەکەی وەلید محەمەد ساڵح، ئەمینداری گشتی پارتی برایەتی تورکمانی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان بە یەک خاک و بە یەکسان دادەنێت. نووسەر ئەو دوو ناوە وەکو دوو زاراوەی جوگرافی بۆ خاکی کورد کە باشووری کوردستانە بەکاردەهێنێت. مادام ویلایەتی موسڵ یەکسان بێت بە باشووری کوردستان، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، شاری سەربە خاکی باشووری کوردستانن. هەروەکو لە شوێنی تریش ئاماژەم پێکردووە کە ویلایەتی موسڵ خاکی کورد بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەربەو ویلایەتەش دەبێت شار و خاکی سەربە کورد و باشووری کوردستان بن.

ڕۆژنامەنووسی عارەبی میسری، فەهمی هوەیدی، لە لاپەڕەکانی (169-174)ی گۆڤاری (هاواری کەرکوک)، ژمارە (4)دا وتارێکی لەژێر ناوی (الاكراد شعب الله المختار! كركوك سبقت كوسوڤو في خطط الاقلاع والابادة)دا بڵاوکردۆتەوە، لە لاپەڕە (170)دا نووسیویەتی: (کورد بە بەردەوامی دەیانویست قەوارەیەکی تایبەت بەخۆیان لە کوردستانی عوسمانیدا دامەزرێنن، ئەوە لە پەیماننامەی (سیڤرە)ش بڕیاری لەسەر درابوو کە وڵاتە ڕۆژئاواییەکان لە ساڵی (1920)دا واژۆیان لەسەر کردبوو، بەڵام ئەو ئینگلیزانەی کە ئەو ناوچەیان داگیر کردبوو، هەوڵیاندا بۆ لکاندنی

ویلایەتی موسڵ-ی عوسمانی کە کەرکوک بەشێکی بوو بە شانشینی ئێراقی نوێ، کە هەردوو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرای دەگرتە خۆی).

بەگوێرەی ئەو وتارەی روژنامەنووسی عارەبی میسری فەهمی هوەیدی، تەواوی پارێزگای موسڵ خاکی کوردەو سەربە کوردستانە، چونکە ئەو ناوی ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی عوسمانی دەبات و، ئێراقیش بە دوو ویلایەتی (بەغداو بەسرا) دەستنیشان دەکات. لەکاتێکدا کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی عوسمانی بێت، کەواتە ویلایەتەکە هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و ئێراقەوە نییە، هەروەها کە ئێراق هەردوو ویلایەتەکاتی (بەغداو بەسرا) بگرێتەوە، کەواتە شاری موسڵ سەربەو ئێراقە نەبووە، هەمووشمان دەزانین کە ئێراق لە لای باکوورەوە لە هیت، تکریت، رومادی، حەدیسە یان بەلەد تێ نەپەڕیوە کە بە سەدان کیلۆمەتر دەکەونە خوارووی شارو پارێزگای موسڵ. سەبارەت بەمەش کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی عوسمانی بووە، هەموو لایەک تەنانەت تورکە عوسمانییەکان خۆشیان باش ئەوە دەزانن، کە لە رێگای داگیرکردنەوە دەستیان بەسەر ویلایەتی موسڵ-دا گرتووە، هەر خۆشیان لەسەر نەخشەی ویلایەتی موسڵ نووسیویانە کوردستان.

فەهمی هوەیدی، لە لاپەڕە (171)ی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیوێتی: (دۆزینەوەی نەوت بە بڕێکی زۆر لە ناوچەی کەرکوک، هۆی سەرەکی لکاندنی ویلاتی موسڵ-ی عوسمانی بوو کە کەرکوک بەشێک بوو لەو ویلایەتە، بە دەوڵەتی نوێی ئێراقەوە).

دووبارە بەگوێرەی بۆچوونەکانی رۆژنامەنووسی عارەب فەهمی هوەیدی، شارو ویلایەتی موسڵ بە تەواوی، شاری کوردی و سەربە خاکی کوردستانن، چونکە نووسەری ناوبراو لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی عوسمانی ناودەبات (کە لە ساڵی (1516)دا لە کوردیان داگیریان کردووە)، لە لایەکی تریش ناوبراو زۆر راشکاوانە باسی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبەوە کردووە لەبەرئەوەی نەوتی تیا دۆزرایەوە. ئەمانەش هەمووی دەیسەلمێنن کە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووەو نییە. مادامیش ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووبێت و ویلایەتێکی عوسمانی بووبێت، کەواتە ویلایەتێکی کوردیی بووە بە تەواوی شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر،

کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، چونکە هەروەکو روونکرایەوە ئەو ویلایەتە پێشتر لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە داگیرکرابوو. ئەو رۆژنامەنووسە عارەبە دوای رووخاندنی رژێمی سەددام لە دۆستی کوردەوە بوو بە دوژمنێکی سەرسەختی نەتەوەکەمان و، قۆڵی شۆڤینییەتی بەرامبەر بە کورد لێ هەڵماڵی و لە داخی نەمانی سەدام حوسێن، هێرشی زۆر ناڕەوای کردە سەر نەتەوەی کوردمان!

عەدنان زیان فەرحان، لە لاپەڕە (53)ی پەرتووکی (الكورد الايزيديون في أقليم كوردستان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (39-57)ی پەرتووکی (الموصل في العهد العثماني) کە هی نووسەری عارەب، (عیماد عەبدولسەلام رەئوف)ە، هەروەها لاپەڕەکانی (158-160)ی پەرتووکی (تأريخ العراق في العهد العثماني) لە نووسینی نووسەری عارەب، عەلی شاکر عەلی)یە نووسیویێتی، کە ئەو دوو نووسەرە عارەبە نووسیویانە: (جەلیلییەکان: ئەو کەسانە بوون کە فەرمانڕەوایەتی ویلایەتی موسڵ-یان کرد لەنێوان سالآنی (1726-1834ز)، بنەماڵەی جەلیلییەکان بەم ناوە ناسران بەبۆنەی عەبدولجەلیل کوڕی عەبدولمەلیک، وە بەگوێرەی هەندێک سەرچاوە بنەچەکەی ئەو بنەماڵەیە لە ناوچەی ئامەد (دیاربەکر)ەوە بووەو، دواتر کۆچیان کردووە بۆ شاری موسڵ و تیایدا نیشتەجێبووینە. لە کۆتایی سەدەی حەڤدەهەم و چارەگی یەکەمی سەدەی هەژدەهەمدا ئەو بنەماڵەیە پایەیەکی ئابووری، کۆمەڵایەتی و رامیاری گەورەیان هەبووە لەناو خەڵکی شاری موسڵ، هەر لەبەر ئەوەش بووە عوسمانییەکان فەرمانڕەوایەتی ویلایەتی موسڵ-یان هەر لە ساڵی (1726)ەوە بەو بنەماڵەیە سپارد).

ئەو دانپێدانانەی هەردوو نووسەری عارەب (عیماد عەبدولسەلام رەئوفو عەلی شاکر عەلی)، بەوەی کە بنەماڵەی جەلیلیەکان کە بۆماوەی نزیکەی (100) ساڵێک فەرمانڕەوایەتی شاری موسڵ-یان کردووە، بنەماڵەیەکن لە ناوچەی (ئامەد)ی باکووری کوردستانەوە هاتوون بۆ موسڵ، بەڵگەیەکە بۆ کوردێتیی ئەو بنەماڵەیەو دواتریش بۆ بەعارەبکردنیان. هەرچەندە سەرەڕای بەعارەبکردنی خاکی کورد، بەعارەبکردنی مرۆڤی کوردیش پلانێک بووە لەپێناوی داگیرکردن و بەعارەبکردنی ئەو شارەو، بەدەیان بنەماڵەی گەورە گەورەی دانیشتووی کوردیی موسڵ، کە ژمارەیان بە سەدان هەزار کەس دەبێت، ئەگەر نەگاتە ملیۆنێک بەعارەبکراون. بۆیە

ئەوەش بەڵگەیەکە لەو بەڵگانەی کە بۆ سەلماندنی کوردستانێتییو کوردێتیی ئەو شارە بەکار دەهێنرێت.

گۆران ئیبراهیم ساڵح، لە لاپەڕە (145)ی پەرتووکی (کەرکوک لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لەنێوان سالآنی 1876-1909ی ز)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (تطور التعليم الوطني في العراق (1869-1932)، لە نووسینی دکتۆر ئیبراهیم خەلیل ئەحمەددا، نووسیویێتی: (بارودۆخی خوێندن لە ویلایەتی موسڵ-دا بەشێوەیەکی گشتی تا کۆتایی سەدەی نۆزدەش لە خراپیدا بوو، بە جۆرێکی وەها تاوەکو ساڵی (1888ز) تەنها حەوت خوێندنگا لەم ویلایەتەدا بووە، ئەوانیش لە شارەکانی: موسڵ، کەرکوک، هەولێر، کفری، ئاکرێ، رەواندز و سلێمانی، ژمارەی خوێندکارەکانیش تا ئەو ساڵە (318) خوێندکار بووە).

بەگوێرەی ئەو ئاماژە پێکردنەی دکتۆر ئیبراهیم خەلیل، شاری موسڵ و شارەکانی تری سەربە ویلایەتی موسڵ خاکی کورد و بەشێکی کوردستانن، چونکە لە سەرەتای ساڵی تۆژینەوەکەی دکتۆر ئیبراهیم کە ساڵی (1869)یە تاوەکو رێکەوتی (16.12.1925)، کە رۆژی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بووە لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە بە بێ خواستی کورد بە ئێراقی عارەبی، ئەو ویلایەتە بەشێکی ئێراق نەبووە. کاتێک کە دکتۆری ناوبراو، شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، هەولێر، کفری، ئاکرێ، رەواندز و سلێمانی) بە چەند شارێکی سەربە ویلایەتی موسڵ ناودەبات، ئەوەمان دەداتە دەست کە شاری موسڵ-یش یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە ویلایەتی موسڵ، باشووری کوردستان، کوردستانی خواروو، کوردستانی ئێراق و میسۆپۆتامیای سەروو هەر هەموویان چەند زاراوەیەکن و بۆ خاک و وڵاتی کوردان لە باشووری کوردستاندا بەکاردێن.

دکتۆر نوری تاڵەبانی، لەوتارێکی خۆیدا کە لە دوو بەشدا لە (هەفتەنامەی ئاوێنە)دا، لەژێرناوی (باشووری کوردستان پاش جەنگی جیهانی یەکەم بەدەوڵەتی ئێراق لکێندراوە)دا بڵاوکراوەتەوە، لە بەشی یەکەمدا کە لە لاپەڕە (14)ی ژمارە (56)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (13.2.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (دکتۆر عەبدولڕەحمان بەزاز لە ساڵی (1964) لە پەیڤینێکی تەلەفزیۆنیدا لەگەڵ

کەناڵی (BBC) بە زمانی ئینگلیزی، سوپاسی دەوڵەتی بەریتانیای کرد کە بەهۆی ئەوانەوە ویلایەتی موسڵ خرایە سەر ئێراق).

ئەو پەیڤینەی دکتۆر عەبدولڕەحمان بەزازی سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراق، بەوەی کە سوپاسی بەریتانیای کردووە، لەبەرئەوەی ئەوان بوونەتە هۆی ئەوەی کە ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر دەوڵەتی ئێراق، لە لایەک دەیسەلمێنێ کە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە عروبەو ئێراقەوە نەبووە، لە لایەکی تریشەوە بەڵگەیەکە بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتەکە، چونکە بەزاز باسی ئەوە دەکات کە بەریتانیەکان بوونەتە هۆی ئەوەی کە ئەو ویلایەتە بخرێتە سەر ئێراق، کەواتە ویلایەتەکە هی عارەب نەبووە. کاتێک کە تەواوی ویلایەتی موسڵ، خاکی کورد و بەشێکی کوردستان بێت، گومان لەوەشدا نامێنێتەوە کە شاری موسڵ-یش یەکێکە لە شارەکانی کورد و سەربە خاکی باشووری کوردستان.

سەگڤان مزوری، بەڕێوەبەری ماڵپەڕی (KDP.info)، لە ڕۆژی شەممە، ڕێکەوتی (12.4.2003)دا وتارێکی لەژێرناوی (ترکیا تؤکد أنها تلقت ضمانات أمریکیة بشأن انسحاب القوات الکوردیة من کرکوک والموصل)دا، کە ئەو وتارەی لە ڕۆژنامەی (الشرق الاوسط)ی عارەبییەوە وەرگرتووەو لە ماڵپەرەکەی خۆیدا بڵاویکردۆتەوە، ڕۆژنامە عارەبییەکە نووسیوێتی: (تورکیا بەهاتنە ژوورەوەی سەربازی هەڕەشەی کرد، ئەگەر هاتوو شارەکانی کەرکوک و موسڵ-ی دەوڵەمەند بە نەوت بکەوێتە دەست جەنگاوەرانی کورد. ئەنقەرە ترسی ئەوەی هەیە کە داهاتی نەوت کوردە ئێراقییەکان پاڵ پێوەبنێت بۆ ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی خۆیان، ئەو کارەش ببێتە هۆی هاندانی کوردە هاوخوێنەکانی خزمیان لە باشووری خۆرهەڵاتی تورکیادا لەپێناو هەمان ئامانج. کوردەکانی ئێراق سوورن لەسەر ئەوەی کە مافیان بەسەر شارەکانی کەرکوک و موسڵ-ەوە هەیە، لەبەرئەوەی کوردەکان زۆربەی زۆری دانیشتوانی ئەو دوو شارەیان پێکدەهێنا، بەرلەوەی عارەبەکان لە سەردەمی سەرۆکی ئێراقی لادراو سەدام حوسێن دەست بەسەر ئەو دوو شارەدا بگرن).

ئەوەی کە ڕۆژنامەی (الشرق الاوسط)ی عارەبی ئاماژەی پێکردووە، تەواو کوردێتیی و کوردستانێتیی هەردوو شارەکانی موسڵ و کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە ڕۆژنامەی ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە زۆربەی دانیشتوانی شارەکانی موسڵ و

کەرکوک بریتی بووینە لە کورد، پێش ئەوەی رژێمی سەدام حوسێن دەسەڵات بگرێتە دەست و سیاسەت و شاڵاوی بەعارەبکردنی ئەو دوو شارەو چەندین شارۆچکە و شاری تریش بگرێتەبەر. مادامیش زۆربەی زۆری دانیشتوانی رەسەنی هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک لە کۆندا کورد بووینەو، گۆڕینی باری دیمۆگرافیای ئەو دوو شارەش لە بەرژەوەندی نەتەوەی عارەبی دەسەڵاتدار، لە ئەنجامی شاڵاوی بەزۆر دەرکردنی کورد لەم دوو شارە و، بەعارەبکردنی هەردوو شارەکە لە رێگای هێنانی عارەبی هاوردە و نیشتەجێکردنیان لەناو ماڵ و خاکی کورددا ئەنجام دراون، کەواتە هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک هەر بە دوو شاری کوردیی و بەشێک لە خاکی باشووری کوردستان دەمێننەوە، هەرچەندەش هەوڵی گۆڕینی سیمای کوردێتیی و کوردستانێتیی شارەکان درابێت.

تاریق هاشمی، جێگری سەرۆک کۆماری ئێراق، لە سەردانێکیدا بۆ شاری موسڵ و پێشوازیکردنی لە لایەن پارێزگارو جێگرەکەی، کە هەواڵەکە لە لایەن رۆژنامەنووس (سەعید مەموزینی)دا لەژێرناوی (تاریق هاشمی: موسڵ شاری هەموو پێکهاتەکانە)، ئامادەکراوەو لە لاپەڕە (1)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2771)ی رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (24.2.2008)دا بڵاوکراوەتەوە، هاشمی گوتویەتی: (شاری موسڵ شاری هەموانە و شاری کورد و عارەب و هەموو پێکهاتەکانە).

ئەوەی لێرەدا جێگری سەرۆک کۆماری ئێراق، تاریق هاشمی دەریبڕیووە، ئاماژەیەکی ناڕاستەوخۆیە بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، چونکە عارەبی شۆڤینی کە تاریق هاشمی یەکێکە لە ناسراوترینیان و، هەر نزیکەی مانگێک لەمەوبەر دەبێت باسی ئەوەیکرد کە موسڵ شارێکی عارەبییە، کەچی ئەوڕۆکە خۆی شاری موسڵ بە شاری برایەتی کورد و عارەب ناوزەد دەکات. دانپێدانان بە راستییەکان لای ئەوان وەکو ئەوەیە کە تیر بکەن بە جەرگی خۆیاندا، ئەگەر شاری موسڵ شارێکی کوردستانیی نەبووایە، یەکێکی وەکو هاشمی هەرگیز باسی ئەوەی نەدەکرد کە ئەو شارە شاری کورد و عارەب و هەموو پێکهاتەکانی ترە! سەیرکەن چونکە لەناو شاری کەرکوک کەم دەسەڵاتن و گلۆرەیان لە لێژییە، قایلن بە دابەشکردنی دەسەڵاتەکان لەسەر بنەمای (32%) بۆ هەریەک لە کورد، تورکمان و

عارەب، کە سەردەمانێک بوو بە هیچ شێوەیەک قایل نەدەبوون و پەسندیان نەدەکرد جگە لە خۆیان بەشێکی دەسەڵاتی شارەکە بەسەر کورددا دابەشکرێت!

لەتیف فاتح فەرەج، لە لاپەڕە (12)ی پەرتووکی (تەعریب و راگواستن لە بەڵگەنامەکانی بەعسدا)، نووسیویێتی: (شۆڤینییەکی عارەب لە ناميلكەيەكی جنێو ئامێزدا بەناوی (ضوء على شمال العراق) کە خۆی ناوی (نەعمان ماهیر کەنعانی)یە دەڵێ: لە هەموو ئەو شوێنانەی نەوت هەیە کوردنیە، کەرکوک، موسڵ و خانەقین خاکی عارەبن).

ئەوەی ئەو عارەبە شۆڤینیی و عروبییە نووسیویێتی، بە بێ هیچ گومانێک بەڵگەیەکە بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی هەر سێ شاری کەرکوک، موسڵ و خانەقین، چونکە ئەو تەنیا لەبەرئەوەی ئەو شارانە نەوتی تیایە بە خاکی عارەبی دادەنێت، خۆ ئەگەر بیزانیایە نەوت لە تەقتەق، دیبەگە، زاخۆ و چەندین ناوچەی تری کوردستان هەیە، ئەوکاتە بەدڵنیایی ناوی ئەوانیشی دەهێناو بە خاکی عارەبی دادەنان، بەڵام سەبارەت بە دانیشتوانی ئەو ناوچانە کە سەرجەمیان کوردن، ئەو شۆڤینییە عارەبە پەنای دەبردە بەر چ درۆیەک! ئایا دەیگووت شارۆچکەکانی تەقتەق، دیبەگە و زاخۆ خاکی عارەب و کوردەکان لێمانیان داگیرکردوون!

لە چاپی دوازدەهەمی پەرتووکی (المنجد في اللغة والاعلام)، کە بریتییە لە ئینسکلۆپیدیاییەکی عارەبی و، سەبارەت بە شاری موسڵ نووسراوە: (موسڵ، مەڵبەندی پارێزگای نەینەوایە، ئەم شارەش بۆ یەکەم جار لە مێژوودا ساسانییەکان دروستیانکردووە).

ئەوەی کە ئینسکلۆپیدیای (المنجد في اللغة والاعلام)ی عارەبی ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی تری کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە لە لایەک بە هیچ شێوەیەک رەگەزی عارەب ناگەڕێتەوە سەر ساسانی، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە عارەب شاری موسڵ-یان دروست نەکردووە وەکو هەردەم کە شانازی پێوەدەکەن و بانگێشەی بەردەوامی درۆیینەی بۆ دەکەن، لە لاکەی تریشەوە ژمارەیەکی زۆر لە مێژوونووسان پێیان وایە ساسانییەکان کوردن و، مادامیش ساسانییەکان (کوردەکان) ئەو شارەیان دروستکردبێت، کەواتە شارەکە

شارێکی کوردیی و بەشێکیشە لە خاکی باشووری کوردستان. بۆ زیاتر جەختکردن لەسەر راستی دروستکردنی شاری موسڵ لە لایەن کورد یان ساسانییەکان کە ئەوانیش هەر کورد بووینە، ئاماژە بە (میم ئاورینگ) دەدەم کە لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (کوردناسی)دا نووسیویێتی: (لەسەر زەمینی موسڵ لە سەردەمی ساسانییەکانا شارێک هەبووە کە ئاردەشێر دروستی کردووە ناوی (بوزاردشیر/ بوزئەردەشێر) بووە، کە پادشای ساسانی بۆ نیشتەجێکردنی کوردەکان دروستی کردبوو). هەروەها بە پێویستی دەزانم چەند نموونەیەک بێنمەوە بۆ سەلماندنی کوردێتیی ساسانەییەکان، بۆ نموونە رەشید یاسمی، لە لاپەڕە (165)ی پەرتووکی (کورد و بیویستکی نەژادی)دا دەڵێت: (بە زۆرترین شیمانە ساسانییەکان کورد نەژادن – سەرچاوە: عەبدولخالق سەرسام، ئاڤێستا و نەورۆز ئەوکاتانەی ئێراق هەمووی کوردستان بوو، ل101). میم. ئاورینگ، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (کوردناسی)دا لە بابەتی کورددا نووسیویێتی: (شانامەی فیردەوسی ئاردەشێری بابکان بە کورد دائەنێ، لەبەرئەمە ئەبێت ساسانییەکانیش کوردبن). هەر سەبارەت بە کوردێتیی ساسانییەکان، حەبیبوڵڵای تابانی لە لاپەڕە (103)ی پەرتووکی (هاونەتەوەیی قەومی کورد و ماد)دا، نووسیوێتی: (ئەردەشێری بابەکان و خانەوادەکەی (ساسانیان) کورد بوون و کەسیش ناتوانێ هاشا لەو راستییەدا بکا).

دکتۆر سەعد ئەبو دیە کە عارەبێکی ئوردەنییە، لە لاپەڕە کانی (5_7)ی ئەو پێشەکییەی کە بۆ پەرتووکی (من عمان الى العمادية أو جولة في كوردستان الجنوبية)ی نووسەری بە نەژاد کوردی بەناوبانگی ئوردەنی عەلی سەیدۆ گۆرانی نووسیوێتی، دەڵێت: (موسڵ باژێڕێکی کوردستانییە).

ئەوەی کە دکتۆر سەعد ئەبو دیە باسی دەکات، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراوی عارەب دکتۆر سەعد شاری موسڵ بە باژێڕێکی کوردستانی ناودەبات، مادام شاری موسڵ باژێڕێکی کوردستانیی بێت، گومانیش لەوەدا نامێنێت کە شارێکی کوردیی و بەشێکیشە لە خاک و وڵاتی کورد لە باشووری کوردستاندا.

پارێزەر کامیل ژیر، لە لاپەڕە (80)ی پەرتووکی (کوردایەتی و دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ)دا نووسیویێتی: (شا حوسێنی شەریفی مەکە) لە ڕۆژی (14.7.1915)دا نامەیەکی بۆ (سێر هێنری ئارسەر مەکماهۆن)ی باوەڕپێکراوی بەریتانیا لە قاهرە ناردبوو، کە لە نامەکەدا نووسیبووی: (ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بخەرە ناو سنووری وڵاتی عارەبی سەربەخۆ).

بەگوێرەی ئەو نامەیەی کە (شا حوسێنی شەریفی مەکە) بۆ (سێر هێنری مەکماهۆن)ی ناردووە، لە لایەک بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە، لە لایەکی تریشەوە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان بووە، چونکە بەگوێرەی نامەی ناوبراو، (شا حوسێن) داوا دەکات کە سنووری عارەبستان لە لای باکوورەوە لە شارەکانی مێرسین - ماردین - ئەدەنەوە شۆڕبێتەوە تاوەکو سەر کەنداوی فارس، هەروەها سنووری لای خۆرهەڵاتی لە وڵاتی فارسەوە هەتاوەکو کەنداوی بەسرا درێژبێتەوە، بەمشێوەیەش بێت شای عارەبان داوای باشووری کوردستان و بەشێکی زۆری باکووری کوردستان-یشی کردووە.

میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریڤ، لە بەشی سێیەمی وتارێکدا کە لەژێرناوی (کوردستان لە سەردەمی هێرشی عارەب، تورک و مەغۆلەکان)دا، لە وەرگێڕانی (هەژار هەورامی)دا کە لە لاپەڕە (5)ی ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (2891)، ڕۆژی پێنجشەممە، ڕێکەوتی (26.6.2008)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (هەکاریەکان ڕۆڵی بەرچاویان هەبووە لە مێژووی کوردستاندا، توێژینەوەکەی ئێمە ناتەواوو بە کەم وکوڕییە ئەگەر باسی موسڵ و دەوروبەری نەکەین، بە باوەڕی ئیبن حەوقەل حەشیمەت و دانیشتوانی سەرەکی ئەم ناوچەیە کوردەکانن). هەر لەو وتارەدا لازاریڤ نووسیویێتی: (لەئاکام و دەرەنجامی داگیرکردنی (بەکۆلۆنیکردنی) ویلایەتی موسڵ لە لایەن عارەبەکانەوە، کۆچی زۆرەملێی هۆزە کوردەکان بەرەو بەشی سەرەوەی وڵاتی نێوان دوو ڕووبارو ئازەربایجان دەست پێدەکات).

ئەو نووسینەی لازاریڤ، دەکرێت هەم وەکو بەڵگەیەکی عارەبی و هەم بیانیش بۆ کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ بەکاربێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە لایەک ئاماژە بەوە دەکات کە ئیبن حەوقەل پێکهاتەو دانیشتوانی سەرەکی موسڵ بە

کورد دادەنێت، لە لایەکی تریشەوە لازاریڤ باوەڕی خۆیمان بۆ دەردەبڕێت کە داگیرکردنی شاری موسڵ-ە لە لایەن عارەبەکانەوەو، دەرکردنی زۆرەملێیانەی کورد لەناو شاری موسڵ و دەوروبەرەکەی لە لایەن عارەبی داگیرکەری شاری موسڵ.

عەبدوڵڵا کەریم مەحمود، لە لاپەڕە (149)ی پەرتووکی (رەشەبای ژەهرو ئەنفال، بەرگی دووەم)دا، لە وتارێکیدا لەژێرناوی (بەها جوانەکانی کوردەواری)دا کە لە لاپەڕەکانی (146-152)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (عەلی حەسەن مەجید لە کۆبوونەوەیەکی (1ی ئابی 1988) لەگەڵ ژمارەیەک کاربەدەستانی بەعسی دەڵێ: دەتانەوێ دانیشتوانی عارەب بەم خەڵکە خوێڕیی و هیچ و پوچانە زیاد بکەن؟ ئێمە دەبێ ناوچەکەتان (موسڵ) بەعارەب بکەین، بەڵام عارەبی راستەقینە، نەک ئێزیدی کە ئەمڕۆ دەڵێن کوردین و بۆ سبەینێ دەڵێن عارەب، ئێمە لە سەرەتاوە چاومان لە خەڵکی ئێزیدی پۆشی، بچنە لای جاش، بۆئەوەی نەهێڵین تێکدەران زیاد بکەن، بێجگە لەمە ئێزیدی ئیتر بە کەڵکی چی دێن، بێگومان بە کەڵکی هیچ نایەن).

هەروەکو پێشتریش ئاماژە بەوە کرا، لەهەر ناوچەیەک یان شارێک شاڵاوی دڕندانەی بەعارەبکردن و راگواستنی زۆرەملێیانەی کورد ئەنجام درابێت، ئەوە بێ هیچ گومانێک ئەو ناوچەیە یان شارەیە خاکی کورد و بەشێکی کوردستان بووە. ئەوەی کە تاوانباری لە سێدارە دراو عەلی حەسەن مەجید درکاندوویەتی، کوردێتی و کوردستانێتیی شاری موسڵ بەتەواوی دەسەلمێنێت، چونکە عەلی کیمیاوی دەبێژێت: (ئێمە دەبێ ناوچەکەتان (موسڵ) بەعارەب بکەین)، ئەمەش بۆمان ڕووندەکاتەوە کە موسڵ شارێکی عارەبی نییە، چونکە ئەگەر وابووایە ووشەی ناوچەکەتانی بەکار نەدەهێنا، هەروەها ئەگەر شارەکە شارێکی عارەبی بوایە پێویستی بە بەعارەبکردن نەدەکرد، بەڵام لەبەرئەوەی شارەکە شارێکی کوردیی و پارچەیەکی گرنگ و ستراتیژی سەربە کوردستانە، بۆیە لە لایەن عارەب و حزبی بەعسی عارەبییەوە کەوتۆتە بەر شاڵاوی بێویژدانانەی بەعارەبکردن.

دڵشاد مەولود مەرزانی، لە وتارێکدا لەژێرناوی (بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ)دا، کە لە پێنج بەشدایەو، بەشی یەکەمی کە لە لاپەڕە (18)ی ژمارە (83)ی

هەفتەنامەی بارزان، ڕۆژی یەکشەممە، ڕێکەوتی (7.9.2008)دا بڵاوکراوەتەوەو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (215)ی بەشی یەکەمی پەرتووکی (صورة الارض)ی ئیبن حەوقەل، کە نووسیویێتی: (زۆربەی خەڵکی شاری موسڵ کوردن). هەروەها محەمەد سەعید سۆفی، لە لاپەڕە (294)ی پەرتووکی (پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوکردنی رەگەزییدا)و بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (116)ی پەرتووکی (بلدان الخلافة الشرقية، كي. ليسترەنج)دا، نووسیویێتی: (ئیبن حەوقەل ساڵی 358ک/969زایینی نووسیویە، کە زۆربەی خەڵکی موسڵ کوردن).

ئەوەی کە مێژوونووسی ناوداری عارەب و موسڵمان (ئیبن حەوقەل) نووسیویێتی، کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی مێژوونووسی ناوبراو زۆربەی زۆری دانیشتوانی شاری موسڵ بە کورد دادەنێت، کاتێکیش کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی ئەو شارە کوردبن، ئەوە بەدڵنیاییو بێ هیچ گومانێک شارەکەش شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە.

دڵشاد مەولود مەرزانی، لەوتارێکدا لەژێرناوی (بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ)دا، کە لە پێنج بەشدایەو، بەشی یەکەمی کە لە لاپەڕە (18)ی ژمارە (83)ی هەفتەنامەی بارزان، رۆژی یەکشەممە، ڕێکەوتی (7.9.2008)دا بڵاوکراوەتەوەو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (195-215)ی بەشی یەکەمی پەرتووکی (صورة الارض)ی ئیبن حەوقەل، کە دەڵێت: (موسڵ شارێکە لەدیوی خۆرئاوای رووباری دیجلە هەڵکەوتووە. هۆبە عارەبەکانی خێڵی رەبیعە، موزرو یەمەن، لەگەڵ هۆبە کوردەکانی هەزبانی، حەمیدی و لاری گەڕەک و لەوەڕگایان لێ هەبووەو گەرمیان و کوێستانی تێدا دەکەن).

ئەوەی کە مێژوونووسی ناوداری عارەب و موسڵمان ئیبن حەوقەل ئاماژەی پێکردووە، لە لایەک کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دەیسەلمێنێ کە کورد هەر لە کۆنەوە لەوێ دانیشتوون و ئەو خاکە نیشتمانی رەسەنی خۆیانە، هەروەکو لە لاپەڕە (315)شدا نووسیویێتی: (چیا سەخت و سەرکەشەکانی شارەزوور تا ئامەد، لەنێو سنووری هەرێمی ئازەربایجان و جەزیرە و ناوچەکانی موسڵ. هۆزە کوردەکانی وەک حەمیدی، لاری و هەزەبانی نیشتەجێن). لە لایەکی تریشەوە بەعارەبکردنی شاری موسڵ دەگەیەنێت لەژێر پەردەی ئاینی

ئیسلام و، بڵاوکردنەوەی ئایینەکەدا لە لایەن دەسەڵاتدارانی شۆڤینیی و میلیشیاکانی موسڵمانە عارەبەکانەوە.

پرۆفیسۆر دکتۆر میم کەمال ئۆڤە، لە لاپەڕەکانی (31-32)ی پەرتووکی (کرۆنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ 1918-1926)دا، بەمجۆرە نووسیویێتی: (لە رۆژی 24.10.1921دا کۆکس و (سێر پێرسی کۆکس – دەرسیم) یاریدەدەرەکەی یۆنگ (ئارنۆڵد هیوبەرت یۆنگ – دەرسیم) لەگەڵ شا فەیسەڵ-دا کۆبوونەوە. زۆر زەحمەت بوو بۆ یۆنگ لە سووربوونی فەیسەڵ بگات لەسەر داواکردنی موسڵ، دەبوو فەیسەڵ هەست بەوە بکات کە دەوڵەتێکی کوردی دۆست وەکو بەربەست لەبەردەم پێشڕەوی تورکان بەرەو ئێراق دروست دەکات. لەو کۆبوونەوەیەدا یۆنگ بەڕوونی بە فەیسەڵی گووت کە بەریتانیا، ئیمپریالیزمی بە عارەب پێشکەش نەکردووە، بەڵکو وانەی ناسیۆنالیزمی داون. فەیسەڵ هەر لە کۆبوونەوەکەدا پرسیاری کردبوو ئاخۆ ئینگلیز ئەو بە پادشای ئێراقێک دەزانن کە موسڵ بەشێک بێ لەو یان ئەوان ئەو بە پادشای هەموو خاکی عارەب لە ئێراقدا دەزانن بێجگە لە موسڵ؟).

هەرکەسێک باش سەرنج لە گفتوگۆکانی نێوان یاریدەدەری کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە ئێراق (ئارنۆڵد هیوبەرت یۆنگ)و پادشای ئێراق (فەیسەڵ کوڕی حوسێن) بدات، بۆی دەردەکەوێت کە هیچ کامێکیان ویلایەتی موسڵ بە خاکی عارەب و بەشێکی ئێراق نازانن! کاتێ کە یۆنگ بە شا فەیسەڵ دەڵێت کە بەریتانیا ئیمپریالیزمی بە عارەب پێشکەش نەکردووە، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ویلایەتی موسڵ خاکی ئێوە نییەو دەستدرێژی مەکەنە سەر خاکی نەتەوەی ترو لێیان داگیر مەکەن، چونکە بەمشێوەیە تۆ دەتەوێت ببیت بە ئیمپریالیزمی عارەبی، هەروەکو لە ئەنجامیشدا عارەب بوون بە ئیمپریالیزم و خاکی کوردیان داگیرکرد. هەروەها لە پرسیارەکانی شا فەیسەڵ-یش بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ خاکی کوردەو هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و عارەبەوە نەبووە، چونکە شای ناوبراو ویلایەتی موسڵ وەکو نیشتمان و خاکێکی جیا لە ئێراقی عارەب ناودەبات! کاتێکیش کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی جیا لە ئێراق و خاکی عارەب نەبێت، بەبێ هیچ

گومانێک نیشتمان و خاکی کوردە، کەواتە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە بە شاری موسڵ-ی مەڵبەندی ویلایەتەکەش نیشتمان و خاکی کوردن.

پارێزەر هەژار عەزیز سورمێ، لە لاپەڕە (56)ی پەرتووکی (کورد و جینۆسایدو ئیبادەکردن هەڵوێستی یاسای نێودەوڵەتی)داو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (5)ی ژمارە (3)ی بڵاوکراوەی (حقوق الانسان)ی نیسانی ساڵی (1989)، وتاری (لەپێناوی بەدواهێنانی تیرۆر و تێکشکاندن لە ئێراقدا با گوشار بەردەوام بێت نووسیوێتی: (هەروەها لە ساڵی (1985)دا رژێم بە فڕۆکەی هێلیکۆپتەر و سەمتی، بۆردومانی کۆمەڵێک شاری کوردستانی کرد کە لەژێر بەڕێوەبەرایەتی و کۆنترۆڵی خۆشیدا بوون لەوانە: هەولێر، موسڵ، زاخۆ و سلێمانی).
(حقوق الانسان = مافەکانی مرۆڤ)، بڵاوکراوەیەکی ناوەندی لیژنەی داکۆکی کارە لە مافەکانی مرۆڤ لە ئێراقدا. کاتێک کە رێکخراوێکی مافی مرۆڤی ئێراقی باسی بۆردومانکردنی شارەکانی کوردستان دەکات و، ناوی شاری موسڵ-یش وەکو شارێکی سەربە کوردستان ناودەبات، کەواتە رێکخراوی ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە ناوی بردووە.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (129)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا)، نووسیوێتی: (دکتۆر مەسعود فانی والی پێشووی تورک، پەرتووکێکی بەناوی (گەلی کورد و پەرەسەندنە کۆمەڵایەتییەکەی) بە زمانی فەرەنسی لە ساڵی (1933)دا نووسیوە. ناوبراو بەپشتبەستنی بە پەرتووکی (تقویم البلدان)، دەڵێ: (وڵاتی کوردان پانتاییەکی زۆر بەرفراوانی هەیەو ئەو وڵاتانە دەگرێتەوە: جەزیرە، ئێراق، چیا، ئازەربایجان، ئارارات، ئەرمینیاو بەشێکی وڵاتی رۆم و ئەنادۆڵ. کوردستان دابەشی سەر هەژدە ویلایەت کراوە).
پەرتووکی (تقویم البلدان)، هی نووسەری عارەب (عمادەدین ئیسماعیل کوڕی محەمەد کوڕی عومەر ئەبو ئەلفیداء)ە. ئەوەی کە نووسەری عارەب ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی ناوبراو تەواوی جەزیرە و ئێراق بە بەشێک لە خاک و نیشتمانی کوردان دادەنێت،

گومانیش لەوەدا نییە كە موسڵ بەشێک بووە لە جەزیرە، لەو سەردەمەی كە ئەوی تێدا ژیاوە، كە لە سەرەتای سەدەی چواردەهەمدا ژیاوە.

جەرجیس فەتحوڵڵا، لە لاپەڕەكانی (520-521)ی پەرتووكی (وریا بوونەوەی كورد مێژووییێكی سیاسی 1900-1925)دا بە زمانی عارەبی و لاپەڕەكانی (575-576)ی بەرگی دووەمی بە زمانی كوردی، نووسیوێتی: (ئەبی فەزلولڵلا دەڵێت: بەغدا پایتەختی ئێراقەو، موسڵ-یش پایتەختی جەزیرە. جەزیرە كە (ئەلمقەدەسی) ناوی هەرێمی (عەقور)ی لێنا، دابەش ببوو بەسەر سێ ناوچەدا كە ئەمانەن: (دیار رەبیعە)، (دیار مضر)و (دیاربكر)و پایتەختەكانیشیان یەک لەدوا یەک ئەمانە بوون (موسڵ، رقەو ئامەد)، كە ئامەد ئەمڕۆكە بە دیاربەكر ناسراوە).

ئەبی فەزلولڵلا ئەلعومەری (شەهابەددین ئەبو عەباس ئەلكرمانی ئەلعومەری)یە، كاتێک كە بەغدا بە پایتەختی ئێراق و موسڵ بە هی جەزیرە ناودەبات، كەواتە ناوبراو موسڵ-ی بەجیا لە ئێراق داناوە، خۆ ناكرێت لەكاتێكدا موسڵ پایتەختی جەزیرە بێت لەهەمان كاتیشدا شارێكی سەربە ئێراقیش بێت! لەكاتێكیشدا كە موسڵ پایتەختی جەزیرە بێت، كەواتە موسڵ نە پەیوەندی بە عارەبەوە هەیە نە بەشێكیشە لە ئێراق، چونكە جەزیرە بەشێكی ئێراق نەبووە!

رەحیم ئەحمەد ئەمین، لە لاپەڕە (102)ی پەرتووكی (بەعەرەبكردن لە هەرێمە كوردنشینەكاندا 637-847ز)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (123)ی پەرتووكی (أحسن التقاسیم في معرفة الاقالیم)ی مێژوونووسی عارەب ئەلمقەدەسی (محەمەد كوڕی ئەحمەد كوڕی ئەبوبەكر 998ز)دا، دەڵێت: (پێشتر ناوی موسڵ خولان (كە پێدەچێت گوڵان بووبێت – دەرسیم) بووە، بەڵام كە عارەب گەیشتنە ئەوێ نۆژەن و ئاوەدانیان كردەوەو ناویان نا موسڵ - كان أسم الموصل خولان فلما وصل العرب بها عمارتهم ومصروها سمیت الموصل).

بەپێی قسەكانی مێژوونووسی عارەب ئەلمقەدەسی بۆمان دەردەكەوێت كە بەر لە هاتنی عارەب وەكو داگیركەر بۆ شاری موسڵ، ئەو شارە هەبووەو كەسانی تر ئەو شارەیان دروستكردووە نەک عارەب دروستی كردبێت، هەروەها شارەكە واتە موسڵ ناوەكەی خولان بووە (كە زۆرتر پێدەچێت گوڵان بێت، بەڵام لەبەرئەوەی

پیتی (گ) لە عارەبیدا نییە، بۆیە ئەلمقەدەسی لە بری پیتی (گ)دا پیتی (خ)ی داناوەو گوڵانی کردووە بە خولان – دەرسیم)، بەڵام عارەب هاتوون بۆ داگیرکردنی شارەکەو سەرەتا ناوی شارەکەیان لە (گوڵان)ی کوردییەوە گۆڕیوە بۆ موسڵ، واتە سەرەڕای هەوڵی بەعارەبکردنی خاک و مرۆڤەکان تەنانەت ناوی شارەکەشیان بەعارەب کردووە!

عەبدولرەزاق مەحمود قەیسی، لە لاپەڕە (68)ی پەرتووکی (ولاية الموصل تقرير لجنة عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع التركي – البريطاني حول ولاية الموصل 1924–1925) کە بریتییە لە (راپۆرتی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ)و ناوبراو وەریگێڕاوە بۆ عارەبی، هاتووە: (نەخشەی ئێراق کە لە لایەن ئێستەخری بەناوبانگ (1173ی زایینی) ئامادەکراوەو لە (گۆتە) پارێزراوە، بەرەو باکوور تاوەکو تکریت درێژ دەبێتەوە، کە تکریت دەکەوێتە ناو سنوورەکەی. ئێستەخری رێک گوتوویەتی: ئێراق لە تکریتەوە تا عەبادان درێژ دەبێتەوە، کە دەکەوێتە سەر کەنداوی فارسی).

بەگوێرەی ئەو نەخشەیەی کە ئێستەخری بۆ ئێراقی کێشاوە، شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکیان نە بە ئێراق و نە بە عارەبەوە هەبووە، بۆیە ویلایەتی موسڵ و شاری موسڵ بەتەواوی خاک و نیشتمانی کوردن، بەتایبەت کە شاری موسڵ (245) کیلۆمەتر دەکەوێتە باکووری شاری تکریت، ئەو شوێنەی کە سنووری ئێراقی عارەبی لە لای باکوورەوە لەوێ کۆتایی پێدەهات.

دکتۆر حەکیم ئەحمەد خۆشناو، لە لاپەڕە (165)ی پەرتووکی (الكورد وبلادهم عند البلدانيين والرحالة المسلمين)داو، بەپشتبەستن بە لاپەڕە (208)ی بەرگی دووەمی پەرتووکی نووسەری عارەب (الأزدي، تأريخ الموصل، تحقيق: على حبيبة، القاهرة، 1967)دا، نووسیویێتی: (موسڵ هەر لە سەردەمی کۆنەوە یەکێک بووە لە گرنگترین ناوچەی کوردی). هەروەها دکتۆر حەکیم باسی ئەوەی کردووە کە ژمارەیەکی زۆر لە گەڕیدەکان ئاماژەیان بە موسڵ و شارو دێهاتەکانی سەربە موسڵ داوەو، وەکو شوێنی نیشتەجێ بوون و نیشتمانی کورد ناویان بردووە).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی نووسەری عارەب ئەزدی (شێخ ئەبی زەکەریا یەزید کوڕی محەمەد کوڕی ئەیاس ئەزدی)، شاری موسڵ شارێکی بەتەواوی کوردیی و نیشتمانی کورد و سەربە خاکی کوردستان بووە، چونکە نووسەری ناوبراو شاری موسڵی بە نیشتمانی کورد ناوبردووە.

دکتۆر حەکیم ئەحمەد خۆشناو، لە لاپەڕە (166)ی پەرتووکی (الکورد وبلادهم عند البلدانيين والرحالة المسلمين)داو، بەپشتبەستن بە لاپەڕە (196)ی پەرتووکی نووسەری عارەب (إبن حوقل، صورة الأرض) دا، نووسیویێتی: (گەڕیدەکانی سەدەی چواری کۆچی بەشێوەیەکی قووڵترو ڕێکتر باسی موسڵ و شارۆچکەکانی سەربە موسڵ-یان کردووە. ئیبن حەوقەل کە لە ساڵی (358ی کۆچی / 968ی زایینی)دا لە شارەکە (موسڵ) بووە، ناوی یازدە ناوچەی سەربەو شارەی بردووە، کە بریتین لە شار، قەزاو شارەدێ. ئیبن حەوقەل باسی ئەوەی کردووە کە نزیکەی دە لەو یازدە ناوچەیە هەرێمی کوردین کە ئەمانەن: مێرگ، شاری بازاڕی یەکشەممە، خاکی ئازادو شارۆچکەکانی، شاری کفر عەزا کە کوردی شەهاریجە تێیدا نیشتەجێبوون، قردێ، بایەزید، باهدرا، خاپور، شەنگال، معەل سەیا و فیشخاپور).
بەپێی بۆچوونی نووسەری عارەب ئەزدی، شاری موسڵ هەم شارو ناوچەیەکی کوردیی و هەم خاکەکەی بەشێکی نیشتمانیی کورد و باشووری کوردستانە، چونکە نووسەر خۆی ئاماژەی بەوەکردووە کە لە کۆی یازدە شارو شارۆچکەی سەربە پارێزگای موسڵ، نزیکەی دە شارو شارۆچکەیان کوردین، کەواتە زۆربەی زۆری دانیشتوانی هەرێمی موسڵ کوردن، کاتێکیش کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی موسڵ کورد بن، کەواتە شارەکە شارێکی کوردیی و پارچەیەکی سەربە کوردستانە.

دکتۆر خالید سلێمان ئەلفەهداوی، لە لاپەڕەکانی (31-33)ی پەرتووکی (القضية الكوردية والحل المنشود التأريخ – الواقع - المستقبل)دا، سەبارەت بە ڕێگاو ئەلتەرناتیڤە پێشنیازکراوەکان و ناوەڕۆکی پڕۆژە ئیسلامییەکان لەپێناوی مامەڵەکردن لەگەڵ پرسی کورددا، شازدە پێشنیاری خستۆتەڕوو کە لە خاڵی سێزدەمدا نووسیویێتی: (نوێکردنەوەی پەیماننامەی سیڤرەی ساڵی (1920)ی زایینی

کە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە تورکیاوە بلکێنرێ لەگەڵ ڕاگەیاندنی فیدڕاڵی بۆ باشوور و باکووری کوردستان لەگەڵ تورکیادا).

ئەوەی کە دکتۆر خالید ئەلفەهداوی ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵی مەڵبەندی ویلایەتەکەش دەگەیەنێت، چونکە نووسەرو دکتۆری ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات و پێیوایە هەردووک هەریەک خاکن. مادامیش ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان یەک خاک و یەک نیشتمان بن، کەواتە تەواوی خاکی ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە خاک و شاری کورد و سەربە باشووری کوردستانن.

پارێزەر عەزیز شەریف عەبدولحەمید، سیاسەتمەدار و وەزیری دادی ئێراقی لە کۆتایی ساڵی شەستەکاندا، لە لاپەڕەکانی (66-67)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية في العراق)دا، نووسیوێتی: (سەبارەت بە پرسی کورد، سێ قوتابخانەی جیا لە یەکتر لە هزری عارەبدا هەیە. یەکەم: قوتابخانەی دەوڵەت یان فەرمی. دووەم: قوتابخانەی کۆنەپەرستی شۆڤینیستی. سێیەم: قوتابخانەی بەرەی پێشکەوتووخوازان. سەبارەت بەوەی یەکەم و دووەم ئەگەر لە فەلسەفەش لێک جیاوازبن، ئەوە لە سیاسەتیاندا لە پرۆسەیەک یەکدەگرنەوە، کە نکۆڵی کردنی نەتەوەی کورد و وابەستەکردنی پرسی کوردە بە بەرژەوەندی داگیرکەران. لە ڕاگەیاندنێکی یاسین هاشمی بیانۆ دەهێنێتەوە بۆ پێدانی چیاوگی (إمتياز)ی نەوتی ئێراق بەناڕەوا بۆ بەرژەوەندی ئیمپریالیزم، کە دەڵێت: (ئێمە ناچاربووین، لەبەرئەوەی بەریتانیا هەڕەشەی ئەوەی لێکردین کە موسڵ (ویلایەتی موسڵ) دەدات بە تورکیا، ئەگەر هاتوو ئەو چیاوگی نەوتەمان پێنەدان). ئەگەر سەخافەتی بانگێشەی ئەو هەڕەشەیەمان بەلاوەنا، دەبینین کە سیاسەتمەدارەکان بیانۆی خزمەتکردنیان بە ئیمپریالیزم بە پێدانی نەوت بەرامبەر بە لکاندنی کوردستان پاکدەکەنەوە، هەروەها کوردستان بۆ ئیمپریالیزم دەپارێزن و خزمەتی دووەم بە بەرهەمی خزمەتی یەکەم دادەنێن).

ئەوەی کە نووسەرو کۆنە وەزیری ئاشتیخوازی ئێراقی نووسیوێتی، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شارو پارێزگای موسڵ و شارەکانی تری ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت. لەبەرئەوەی نووسەری گەورەو کەسایەتی ئاشتیخوازی عارەب عەزیز

شەریف، بەپێی نووسینەکەی خۆی ویلایەتی موسڵ بە کوردستان ناودەبات. کاتێک کە ویلایەتی موسڵ و کوردستان (باشووری کوردستان) یەک خاک یان یەک نیشتمان بن، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ، شاری سەربە باشووری کوردستان-یشن.

دکتۆر عەلی تەتەر تۆفیق نێروەیی، لە لاپەڕە (308)ی پەرتووکی (الحياة السياسية في كوردستان 1908-1927)دا نووسیویێتی: (رۆژنامەی موسڵ، لە ژمارە (905)دا، کە لە ڕێکەوتی (10.11.1924)دا دەرچووە، باسی ئەو یاداشتەی کردووە کە تیایدا هاتووە: زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن، کە لە رەگەزی ئارین. تەنانەت یەک تایبەتمەندیش جەختی لەوە نەکردۆتەوە کە کورد و تورک سەربەیەک نەتەوەن. کوردەکان لە دەوڵەتی عوسمانیدا رەگەزێکی سەربەخۆن. مادام تورکەکانیش کۆمکاری ئیسلامییان هەڵوەشاندەوە، بۆیە تاکە کوردێک چییە ئارەزووی ئەوە ناکات لەژێر دەسەڵاتی تورکیدا بژیت، بۆیە کوردەکان بەهەستێکی نەتەوەیی بەرزەوە داوا لە کۆمەڵەی نەتەوەکانی بڕیاردەر دەکەن، کە داواکارییە رەواکانی کورد لەبەرچاو بگرێت و، هەروەکو نەتەوەکانی تر مافی چارەی خۆنووسین بداتە کورد). نووسەر عەلی تەتەر تۆفیق نووسیویێتی، بڵاوکردنەوەی ئەو یاداشتەی کوردەکان لە لایەن رۆژنامەی موسڵ، دانپێدانانێکی راست و رەوای رۆژنامەیەکی عارەبییە بەوەی کە کوردەکان زۆربەی زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ پێکدەهێنن.

بەگوێرەی ئەوەی کە رۆژنامەیەکی وەکو رۆژنامەی موسڵ، کە بەیاننامەیەکی کوردی بڵاوبکاتەوەو لە بەیاننامەکدا هاتبێت کوردەکان زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ پێکدەهێنن، لە لایەک ئەگەر ئەوە راستی نەبوایە هەرگیز ئەو رۆژنامە عارەبییە شتێکی لەو بابەتەی بڵاونەدەکردەوە، لە لایەکی تریشەوە پێکهێنانی زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ لە لایەن کوردەوە، ئەوە دەگەیەنێت کە خاکی ئەو ویلایەتە خاکی کوردەو ویلایەتەکەش بەتەواوی پارچەیەکی کوردستانە. هەروەها بڵاوکردنەوەی ئەو بەیاننامەیە لە لایەن رۆژنامەیەکی وەکو رۆژنامەی موسڵ، ئەوە دەردەخات کە عارەبەکانیش کۆکن لەسەرئەوەی کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی ویلایەتەکە کوردن، بۆیە هەر

دەبێت ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردیی و سەربە کوردستان بێت، مادام عارەبەکانیش بەشێوەیەکی راست و رەوا دانیپێدادەنێن کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردبن.

دکتۆر رەشاد میران، لە لاپەڕە (42)ی پەرتووکی (رەوشی ئایینیو نەتەوەیی لە کوردستاندا)، نووسیویێتی: سەبارەت بە داگیرکردنی ناوچەی کوردستان (کوردییەکان) لە لایەن موسڵمانانەوە، مێژوونووسی سەدەی نۆیەم (ئەلبەلازری) نووسیویەتی: ساڵی (639ز) عوتبەی کوڕی فەرقەد شاری ئورمییەی دێرینی گرت، هەر لە هەمان ساڵیشدا موسڵ و هەموو قەڵاکانی کوردانی گرت).
ئەوەی کە مێژوونووسی ناوداری عارەب ئەلبەلازری نووسیویێتی، کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی مێژوونووسی ناوبراو باسی ئەوەی کردووە کە میلیشیاکانی ئیسلام لە ساڵی (639ز)دا هاتوون و شاری ورمێ، موسڵ و هەموو قەڵاکانی کوردیان داگیرکردووە، کەواتە ئەوان هەم وەکو داگیرکەر لەو ساڵەدا هاتوون و هەم پێشتر عارەب بوونی نەبووە لەو ناوچانەدا.

دکتۆر جەزا تۆفیق تاڵیب، لە لاپەڕە (13)ی پەرتووکی (تحدید حدود إقليم كوردستان العراق)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (164)ی پەرتووکی (محەمەد بن حەبیب ئەلبەسری ئەلماوردی، الأحكام السلطانية)دا، نووسیویێتی: (ئێراق ئەو ناوەی لێنراوە چونکە خاکەکەی راستایی بێ چیاو دۆڵە. وڵاتێکە بە درێژایی حەدیسەی موسڵ-ەوە تا عەبادان-ەو، بە پانی لە خۆرهەڵاتی قادسیەوە تا حەلوان-ەوە).
ئەوەی کە ئەو نووسەرە عارەبە (محەمەد بن حەبیب ئەلبەسری ئەلماوردی) باسیکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی شارۆچکەی نەوکرد (حەدیسە) نزیکەی (54) کیلۆمەتر دەکەوێتە دووری شاری موسڵ، کە لەوێوە بە بۆچوونی نووسەری ناوبراو سنووری ئێراق لە لای باکوورییەوە کۆتایی پێدێت.

نووسەر دکتۆر فەرهاد پیرباڵ، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (کورد لە دیدی رۆژهەڵاتناسەکانەوە)دا نووسیویێتی: (جوگرافیناسی مەغریبی ئیبن بەتووتە (1304-

1369)ی زایینی ژیاوە، باسی ئەوە دەکا کە لەو سەردەمەدا شارەکانی موسڵ، ماردین و شەنگال چەند شارێکی کوردنشین بوونە).

ئەوەی کە جوگرافیناسی عارەبی مەغریبی ئیبن بەتوتە باسیکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شارەکانی موسڵ، شەنگال و ماردین دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی ئیبن بەتووتە ئەو شارانە بە شاری کوردنشین ناودەبات. مادام شارەکانی موسڵ، شەنگال و ماردین شاری کوردنشین بن، کەواتە شاری کوردیی و سەربە خاکی کوردستانن، بەتایبەت کە ئیبن بەتووتەی عارەب هەروەکو مەحمودی مەلا عزەت لە لاپەڕە (17)ی پێشەکی وەرگێڕانی پەرتووکی (جولانەوەی رزگاریخوازانەی کورد لە خەباتیدا بۆ سەربەخۆیی نەتەوایەتی و سیاسی)دا، کە لە نووسینی (پڕۆفیسۆری یۆگۆسلاڤی رادۆڤان پاڤیچ)ە، ئیبن بەتووتە، لە یاداشتەکانی خۆیدا کە لە ساڵی (1334)دا نووسیویەتی، سەبارەت بە باری دیمۆگرافیای شاری موسڵ دەڵێت: (کە چوومە موسڵ خەڵکەکەی بە زمانێک قسەیان ئەکرد کە عارەبی نەبوو، هەندێ خێزانیش گامێشیان بەخێو ئەکرد). ئەو گەواهی دانەی ناوبراو، دەیسەلمێنێ کە شاری موسڵ شارێک بووە نە عارەبی تێدابووەو نە شارێکی عارەبیش بووە.

نەبیل زەکی، لە لاپەڕە (55)ی پەرتووکی (الاكراد الاساطير والثورات والحروب)دا، سەبارەت بە ویلایەتی موسڵ نووسیوێتی: (بەریتانیا بڕیاری لکاندنی ویلایەتی موسڵ-ی لە کۆمەڵەی نەتەوەکان وەرگرت، کە هەریەک لە (پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی) دەگرێتەوە، لەگەڵ ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا بۆ دامەزراندنی یەک وڵات لەژێر چاودێری بەریتانی، بەمەش ناوچەیەکی چیایی دەوڵەمەند بە داورودرەختی چڕو توانای پێشکەوتنی گەورە هەروەکو ئینگلیزەکان ناوی دەبەن بە ناوچەی کوردستانی ئێراق، بە دەوڵەتی ئێراقەوە لکێنرا).

ئەوەی کە نووسەری عارەب نەبیل زەکی باسیکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی پارێزگاکانی موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی نەبیل زەکی باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ لەو پارێزگایانەی کە لە سەرەوە ناوی بردوون پێکدێت و، ویلایەتی موسڵ-یش بریتییە لە کوردستانی ئێراق، کاتێک کە ویلایەتی موسڵ کوردستانی ئێراق بێت، کەواتە تەواوی

پارێزگاکانی سەربە ویلایەتەکە بە پارێزگای موسڵ-ەوە، پارێزگای سەربە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)ن.

ئەحمەد تاجەدین، لە لاپەڕە (35)ی پەرتووکی (الاکراد تأریخ شعب وقضیة وطن)دا، سەبارەت بە باشووری کوردستان، نووسیویێتی: (کاتێک کە جەنگی یەکەمی جیهانی روویدا، کوردەکان مەینەتی و دەردی زۆریان بینی سەرەڕای ئەوەی کە هیچ پەیوەندییەکیان بەو جەنگەوە نەبوو، بەڵام خێڵە کوردەکان لە هەردوو بەرەی شەڕی قەفقازیی و ئێراقیدا بەشداربوون و زیانێکی زۆریان پێگەیشت. دوای پەیماننامەی (سایکس پیکۆی) بەناوبانگ، پارێزگای موسڵ خرایە سەر ئێراق، بەمەش بەشێکی کوردستان گواسترایەوە بۆ ئێراق کە لە چارەگێکی کەمتر بوو، هەروەها نیوەی زۆرتری لەگەڵ تورکیا مایەوەو ئەوەی تریش لەسەر ئێران).

ئەوەی کە نووسەری عارەبی میسری ئەحمەد تاجەدین باسی دەکات، کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ دوای پەیماننامەی (سایکس پیکۆ)ی ساڵی (1916) بەزۆر خراوەتە سەر ئێراق (لە رێکەوتی (16.12.1925)دا بەزۆر بە ئێراقەوە لکێنراوە)، هەروەها باسی ئەوەش دەکات بە لکاندنی پارێزگای موسڵ بەشێکی کوردستان خرایە سەر ئێراق، ئەمەش مانای ئەوەیە کە شار و پارێزگای موسڵ پێشتر بەشێک بووە لە خاکی باشووری کوردستان.

ئەحمەد تاجەدین، لە لاپەڕە (85)ی پەرتووکی (الاکراد تأریخ شعب وقضیة وطن)دا، سەبارەت بە نیشتمان و خاکی کوردان، نووسیویێتی: (دوای شەڕی چاڵدێران بارودۆخی سیاسی کوردەکان گۆڕانکاری بەسەر هات، بەوشێوەیەی کە نزیکەی دوو لەسەر سێی هەرێمی کوردیی کەوتە ژێردەستی سەروەری عوسمانییەکان، بە واتایەکی تر هەریەک لە ناوچەکانی هەولێر، موسڵ و دیاربەکر بۆ هەتا هەتایە لە ئێران جیابوونەوە).

بەگوێرەی ئەو بۆچوونەی کە نووسەر ئەحمەد تاجەدین نووسیویێتی، شارەکانی موسڵ، هەولێر و دیاربەکر شاری کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستان بووینە، چونکە نووسەر باسی ئەوە دەکات کە پێشترو بەر لە روودانی شەڕی

چالدێران لە ڕێکەوتی (23.8.1514)ی نێوان تورکە عوسمانییەکان بە سەرکردایەتی سوڵتان سەلیمی یەکەم و فارسە سەفەوییەکان بە سەرکردایەتی شا ئیسماعیلی سەفەوی، بەڵام دوای سەرکەوتنی عوسمانییەکان لە ئەنجامی پشتیوانی کوردەکان و ژێرکەوتنی فارسە سەفەوییەکان، هەر سێ شاری هەولێر، موسڵ و دیاربەکری کوردیی و کوردستانیی لە دەوڵەتی سەفەوی جیاکرانەوەو خرانە سەر سنووری دەوڵەتی عوسمانی.

نەقیب سەروەر عومەر مستەفا، لە لاپەڕە (43-44)ی پەرتووکی (چەند وانەیەک لەسەر مێژووی کوردستانی باشوور)دا، نووسیویێتی: (نزیکەی شەش سەدە ساڵ لەمەو بەریش، زانای کۆمەڵناسی عارەب ئیبن خەلدون لە یەکێک لە نووسینەکانیدا چیای حەمرینی بە چیای کوردان ناوزەد کردووە، چونکە هەروەکو ئەو دەڵێت زۆربەی دانیشتوانی دەوروبەری چیای ناوبراو کورد بوون).

ئەوەی کە کۆمەڵناسی عارەب ئیبن خەلدون نووسیوێتی، کوردستانێتیی و کوردێتیی تەواوی پارێزگای موسڵ دەگەیەنێت، چونکە شاری موسڵ بە زۆرتر لە سەد کیلۆمەتر دەکەوێتە باکووری چیای حەمرین و مەکحول کە ئەوەی دووەمیان هەر درێژکراوەی چیای حەمرینە، چونکە دوای ئەوەی چیای حەمرین لە نزیک شارۆچکەی فەتحە ڕووباری دیجلە دەبڕێت، ناوی چیای حەمرین بۆ مەکحول دەگۆڕێت.

هەلۆ ڕەئوف مەعروف، لە دیمانەیەکدا لەژێرناوی (پەرەسلێنی زۆڵتان دیپلۆماتی هەنگاری و دۆستی کورد یەکەم وواڵت بووین کە وێستگەیەکی رادیۆمان نارد بۆ کوردستان)دا، کە لە لاپەڕەکانی (10-11)ی رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (5386)ی ڕۆژی هەینی، ڕێکەوتی (4.2.2011)دا بڵاوکراوەتەوە، پەرەسلێنی زۆڵتان لە وەڵامی پرسیارێکی کوردستانی نوێدا دەڵێ: (لەگەڵ ئێراقدا پەیوەندیمان زۆر توندبوو، توانیم پەیوەندی هەنگاریاو ئێراق زۆر بەرزبکەمەوە، بەتایبەتی لەبواری ئابووریدا، بەڵێ ژمارەیەکی زۆر لە کۆمپانیاکانی هەنگاریا کاریدەکرد لە ئێراق، لە کوردستانیش بەهەمان جۆر لە شارەکانی هەولێر، کەرکوک و موسڵ، خۆم سەردانی کوردستانم کرد، چەند جارێک بە بڕیاری وەزارەتی دەرەوەی هەنگاریا، چەندین

پەرتووکمان داوەتە پەرتووکخانەی زانکۆی موسڵ. هەروەها پەیوەندیمان بە سەرۆک کلانە ئایینییەکان و کۆمەڵایەتییەکانی کوردستانیشەوە هەبووە).

پەرەسلێنی زۆڵتان دیپلۆماتی ناسراوی هەنگاری و دۆستی گەلی کورد، لە ساڵانی نێوان (1890–1986)دا باڵوێزی وولاتەکەی بووە لە بەغدا، بە ئاشکرا شارەکانی هەولێر، کەرکوک و موسڵ بە سێ شاری کوردستانی ناودەبات، بۆیە بە بۆچوونی ئەو دیپلۆماتە هەنگارییە شاری موسڵ شارێکی کوردی و پارچەیەکی گرنگی سەربە خاکی باشووری کوردستانە.

In The Name Of God

Decision NO. 529
Decision date: 23/Muharam/ 1410 H
24/8/1989

in accordance with (a) section rule of forty two article of the edict.
Revolution command council decided:
First: The Iraqi who is not one of self – Judgement governorates residents has the right to own residency land in the self–judgement governorate according to the determined arrangements, in addition what he owns in his born place and he would be included by mortgage bank lend as an exceptional case.
Second: The Iraqi who is one of self – Judgement governorates residents has the right to own residency land in Baghdad city and other Governorates except (Nynawa, Tameem and Dyala), as well as, what he owns in his born place and he would be included by mortgage bank lend as an exceptional case.
Third: Publish this decision in the formal newspaper and do not depend on any sentencing, which might oppose the rule of this decision.

Saddam Hussein
Chief Revolution Command council

رقم القرار : ٥٢٩

تاريخ القرار : ٢٣/محرم/١٤١٠ هـ
٢٤/٨/١٩٨٩ م

استنادا الى احكام الفقرة (أ) من المادة الثانية والاربعين من الدستور .

قرر مجلس قيادة الثورة ما يلي : ـ

اولا ـ يحق للعراقي من غير سكنة محافظات منطقة الحكم الذاتي تملك قطعة ارض سكنية في منطقة الحكم الذاتي وفق السياقات النافذة بتوزيع قطع الاراضي السكنية للمواطنين بالاضافة الى ما يملكه في مسقط راسه ويشمل بقرض المصرف العقاري استثناء .

ثانيا ـ يحق للعراقي من سكنة منطقة الحكم الذاتي تملك قطعة ارض سكنية في مدينة بغداد والمحافظات الاخرى عدا محافظات (نينوى ، التاميم ، ديالى) بالاضافة الى ما يملكه من سكن في مسقط راسه ويشمل بقرض المصرف العقاري استثناء .

ثالثا ـ ينشر هذا القرار في الجريدة الرسمية ولا يعمل باي نص يتعارض واحكامه .

صدام حسين
رئيس مجلس قيادة الثورة

الوقائع العراقية ـ العدد ٣٢٧١ ٥٥٠ ١٩٨٩/٩/٤

التشـكيلات الادارية

رقـم ١٠٦٦

بسم الله الرحمن الرحيم

مرسوم جمهوري

بناء على ماعرضه وزير الداخلية وفق الفقرة الثانية من قرار مجلس قيادة الثورة المرقم ٢١١ في ١٩٦٩/٥/٢٧ واستنادا الى الفقرة الثالثة من القرار المشار اليه .

رسمنا بما هو آت :ـ

أولا ـ يتألف لواء دهوك من الاقضية التالية :ـ

١ ـ قضاء دهوك
٢ ـ قضاء زاخو
٣ ـ قضاء العمادية
٤ ـ قضاء عقرة

تكون حدوده الادارية هي نفس الحدود الخارجية للاقضية المذكورة .

ثانيا ـ أصبح لواء الموصل متألفا من الاقضية التالية :ـ

١ ـ قضاء مركز الموصل
٢ ـ قضاء الشيخان
٣ ـ قضاء تلعفر
٤ ـ قضاء سنجار
٥ ـ قضاء الحضر
٦ ـ قضاء الشرقاط

وتكون حدوده الادارية هي نفس الحدود الخارجية للاقضية المذكورة .

ثالثا ـ فك ارتباط ناحية المزوري بكامل حدودها الادارية من قضاء الشيخان بلـواء الموصل والحاقها بقضاء دهوك في لواء دهوك .

رابعا ـ يرتبط قضاء عقرة بصورة مؤقتة بلواء الموصل وكذلك تبقى ناحية المـزوري مرتبطة مؤقتا بقضاء الشيخان في لواء الموصل ، وذلك الى أن تزول الاسـباب الادارية الحالة وفق بيان يصدره وزير الداخلية .

على وزير الداخلية تنفيذ هذا المرسـوم .

كتب ببغداد في اليوم الخامس من شهر رجب لسنة/١٣٨٩ المصادف لليوم السابع شهر أيلول لسنة/١٩٦٩ .

احمد حسن البكر

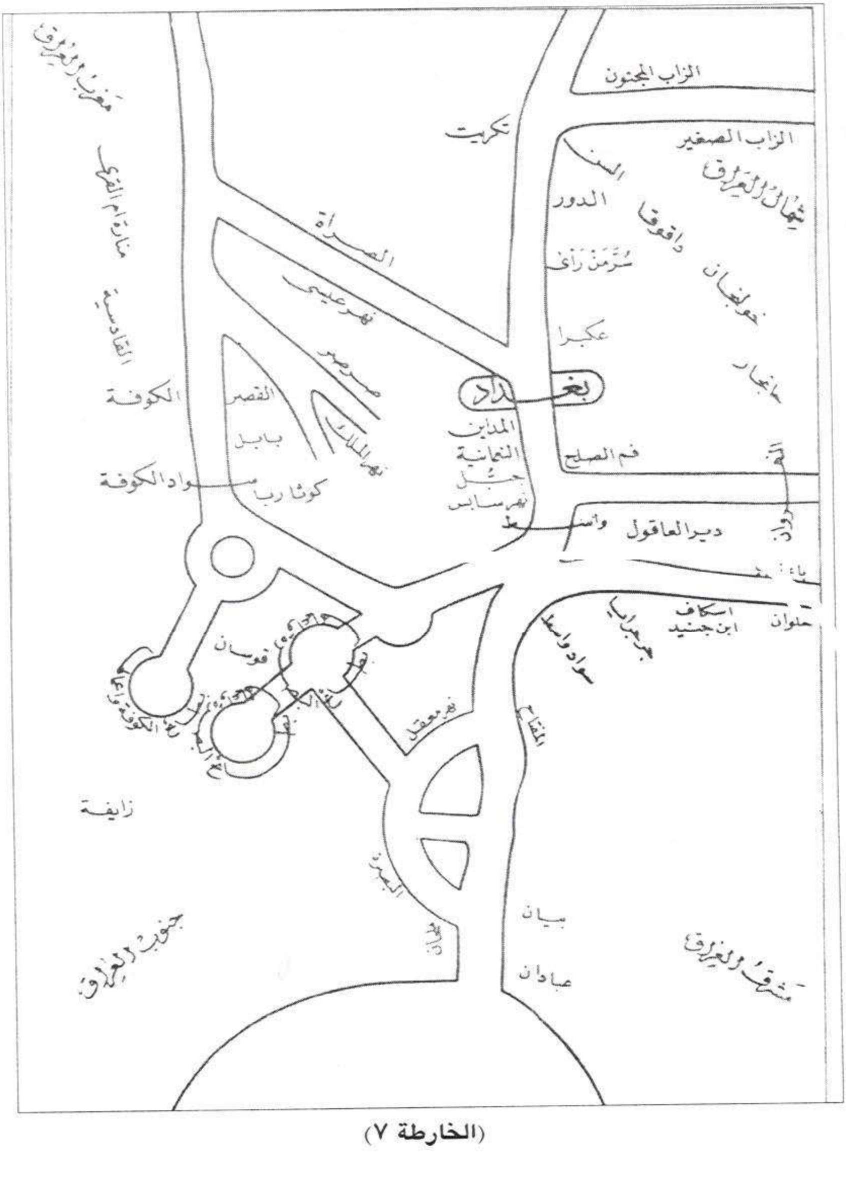
الزاب المجنون
تكريت
الزاب الصغير
شمال العراق
الدور
دافوقا
سر من رأى
الصراة
نهر عيسى
خولنجان
عكبرا
صرصر
مغرب العراق
القادسية
الكوفة
القصر
بغداد
المداين
النعمانية
بابل
نهر الملك
جبل
فم الصلح
سواد الكوفة
كوثا ربا
نهر سابس
واسط
دير العاقول
اسكاف ابن جنيد
حلوان
جرجرايا
سواد واسط
نهر معقل
بيان
عبادان
جنوب العراق
مشرق العراق

(الخارطة ٧)

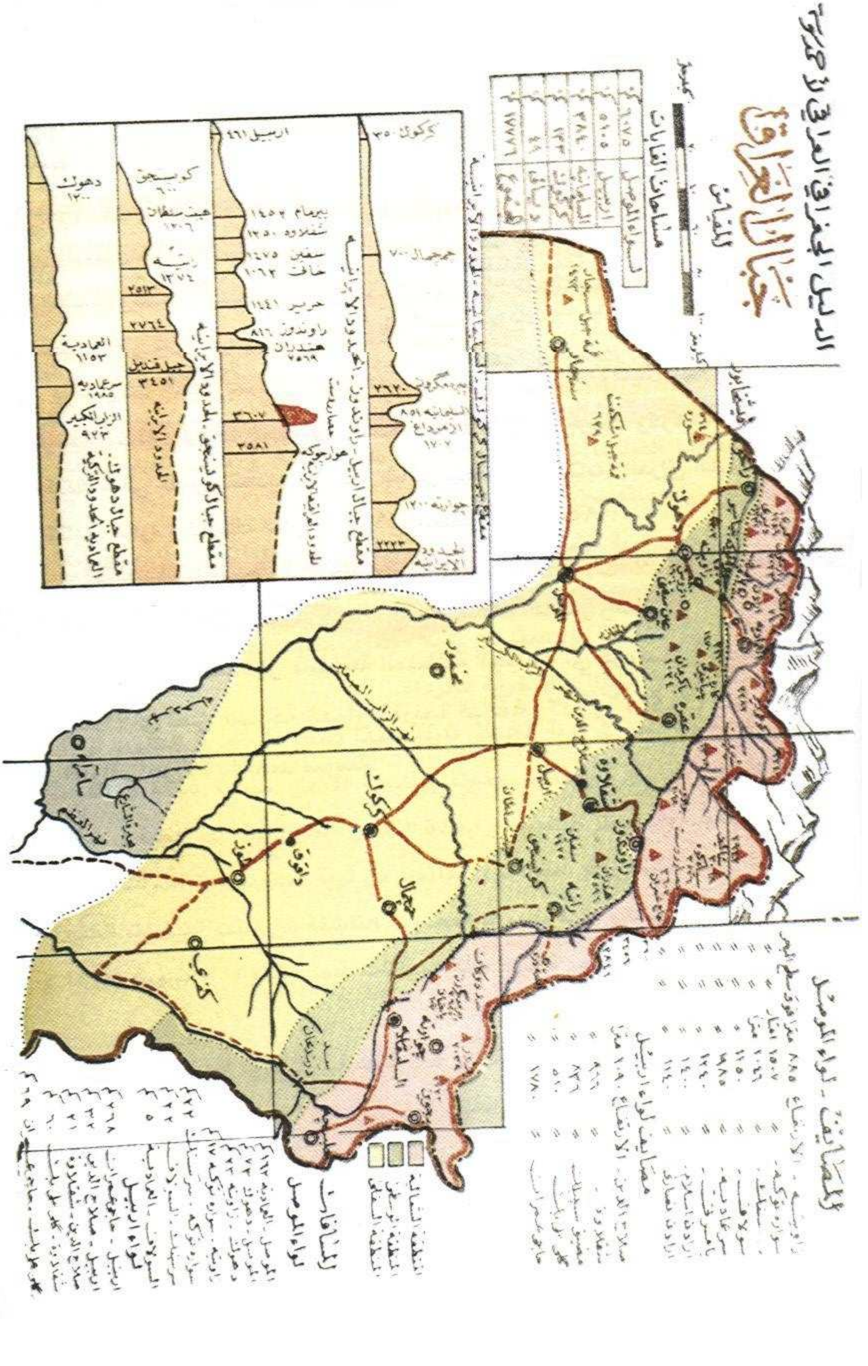
جبال العراق
مقياس الارتفاعات
كركوك
اربيل
دهوك
السليمانية

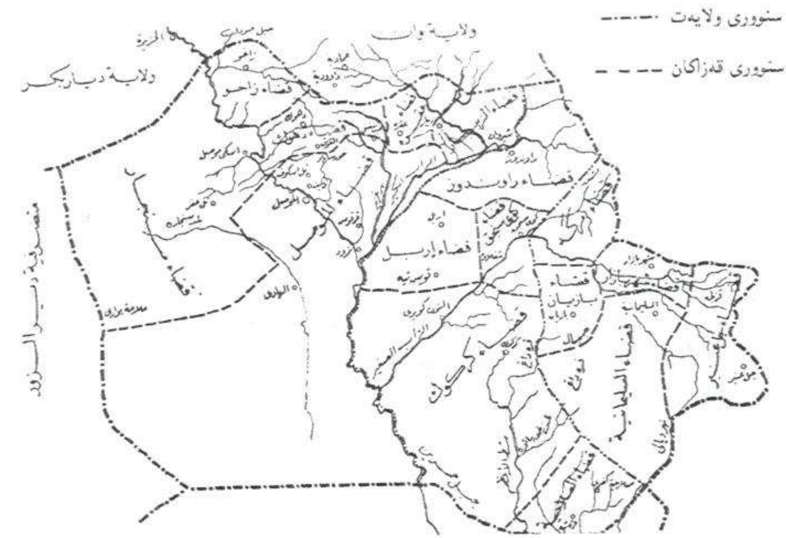

نەخشەی ژمارە -٢٢-
ویلایەتی موسڵ و قەزاکانی لە کاتی حوکمی مەدحەت پاشا لە ساڵی (١٨٦٩) وە
سەرچاوە: د. عبدالعزیز نوار، تاریخ العراق الحدیث، القاهرة، ١٩٦٨)

كردستان
الحدود الدولية
حدود كردستان

شكل رقم ١
خريطة كردستان

- ١٣٧ -

خريطة تبين المناطق الكردية الثائرة .

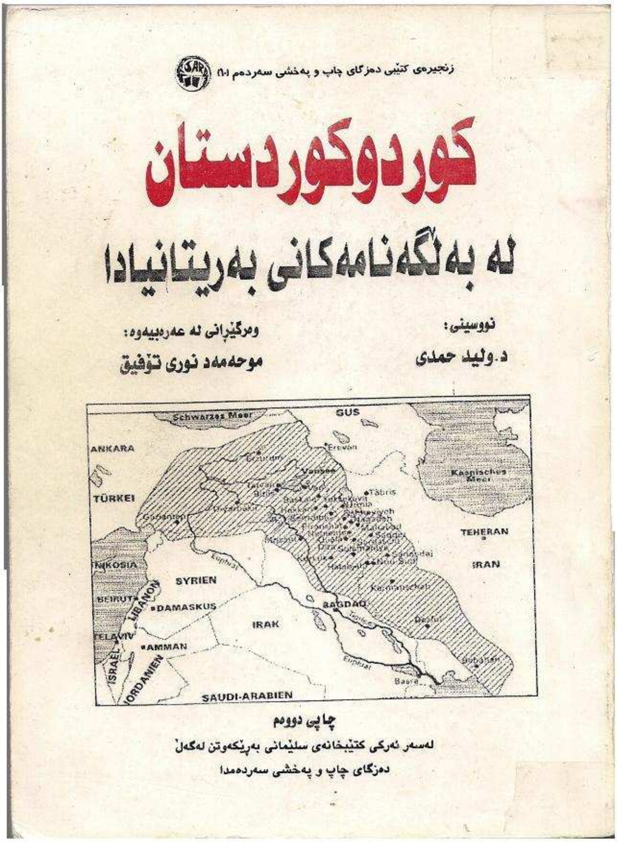
زنجیرەی کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم (١٠)
کورد و کوردستان
لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا
نووسینی:
د.ولید حمدی
وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە:
موحەمەد نوری تۆفیق
Schwarzes Meer
GUS
ANKARA
TÜRKEI
Kaspisches Meer
TEHERAN
IRAN
SYRIEN
NIKOSIA
BEIRUT
LIBANON
DAMASKUS
IRAK
BAGDAD
TELAVIV
AMMAN
ISRAEL
JORDANIEN
SAUDI-ARABIEN
چاپی دووەم
لەسەر ئەرکی کتێبخانەی سلێمانی بەرێکەوتن لەگەڵ
دەزگای چاپ و پەخشی سەردەمدا

سەرچاوەکانی بەشی پێنجەم
(بەڵگەنامە ئێراقی و عارەبییەکــان):

1- Ethnic Cleansing Documents in Kurdistan–Iraq Part Two Kurdistan-Kirkuk 2004.

2- دکتۆر خلیل ئیسماعیل محمد، دکتۆر محمد عبدالله عمر، سیروان کاکەیي و محمود حاجي، سياسة التعريب في أقليم كوردستان العراق – دراسة وثائقية – محور الموصل، جنوب کوردستان – هەولێر 2003.

3- دکتۆر شاکر خەسباک، کورد و مەسەلەی کورد، ئەمجەد شاکەلی کردویە بە کوردی، بنکەی چاپەمەنی رۆژ، سوید 1997.

4- دکتۆر شاکر خەسباک، الكورد دراسة جغرافية أثنوغرافية، دار العربية للموسوعات، بيروت – لبنان 2005.

5- دکتۆر شاکر خەسباک، العراق الشمالي دراسة لنواحيه الطبيعية والبشرية، الطبعة الاولى، ساعدت جامعة بغداد في نشره، مطبعة شفيق، بغداد - العراق 1973.

6- باوکی مازیار ئاکرەیی، رد وتوضيح، مجلة كوردستان المجاهدة، مجلة سياسية جامعة تصدر عن مكتب الفرع الثالث للحزب الاسلامي الكوردستاني، السنة الثالثة، العدد الثالث، شباط 1993.

7- محەمەد ئەمین زەکی، خولاسەیەکی تأریخی کورد و کوردستان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی نوێ، سلێمانی – باشووری کوردستان 2000.

8- محەمەد تۆفیق وردی، كوردستان المناضلة 1959.

9- عبدالرقيب يوسف، حدود كوردستان الجنوبية تأريخيا وجغرافيا خلال خمسة الاف عام وما ترتب على إلحاقها بالعراق، الطبعة الاولى، مطبعة شڤان، سلێمانی – جنوب کوردستان 2005.

10- دکتۆر حامد مەحمود عيسا، القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الأمريكي 1914-2004، مكتبة مدبولي، مصر، الطبعة الاولى 2005.

11- خەبات عەبدوڵڵا، بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور، چاپخانەی تیشک، سلێمانی – باشووری کوردستان 2001.

12- اللواء الركن محمد نجم‌الدين النقشبندي، الكورد و كوردستان ترجمة بحث منشور في دائرة المعارف الاسلامية باللغة الانكليزية عام 1986، مطبعة المعروف – شارع السعدون 2002.
13- کورد لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، وەرگێڕانی لە فارسییەوە حەمە کەریم عارف، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر – باشووری کوردستان 1997.
14- دکتۆر وەلید حەمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، چاپی دووەم، دەزگای چاپ و پەشی سەردەم، چاپخانە ئۆفسێتی هەواڵ، سلێمانی – باشووری کوردستان 1999.
15- دکتۆر یەحیا خەشاب، شەرەفخانی بەدلیسی، شەرەفنامە، هەژار کردویە بە کوردی، کۆڕی زانیاری کورد لە چاپی داوە، چاپخانەی نعمان، نەجەف – ئێراق 1973.
16- سەلام ناوخۆش، هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژیان، هەولێر – باشووری کوردستان 2000.
17- مازن بيلال، المسألة الكوردية الوهم والحقيقة، الطبعة الاولى، بيسان للنشر والتوزيع والاعلام، بيروت – لبنان 1993.
18- دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، هەولێر – جنوب كوردستان 2003.
19- دکتۆر شوان عوسمان مستەفا، کوردستان و پرۆسەی بەئیسلام کردنی کورد (لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسییە)، چاپی یەکەم، سلێمانی – باشووری کوردستان 2002.
20- کەیوان ئازاد ئەنوەر، کورد لەچەند تۆمارێکی مێژووییدا، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی – باشووری کوردستان 2005.
21- سلام العبودي، جريدة التأخي، العدد (4536)، الاحد (17.7.2005). التأخي، جريدة رسمية للحزب الديموقراطي الكوردستاني.
22- دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، چەمک و سنووری هەرێمی کوردستانی ئێراق، ژمارە (3)، ساڵی دوانزەهەم، تشرینی دووەمی 2004، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی (44)، گۆڤارێکی وەرزییە سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژیی کوردستان دەریدەکات.

23- دکتۆر باهۆز جۆمی. www.kdp.info.com
24- یوسف مالك، كوردستان أو بلاد كوردستان، منشورات مكتب الفكر والتوعية في الاتحاد الوطني الكوردستاني، سلێمانی – جنوب كوردستان 2006.
25- عەنان حوسێن
http://www.pukonline.com/2005/arabi/wtar/oct/4.htm
26- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، إقليم كوردستان العراق دراسات في التكوين القومي للسكان، الطبعة الثالثة، هەولێر – جنوب كوردستان 1999.
27- پرۆفیسۆر رادۆڤان پاڤیچ، جوڵانەوەی رزگاریخوازانەی کورد لە خەباتیدا بۆ سەربەخۆیی نەتەوایەتی و سیاسی، وەرگێڕانی مەحمود مەلا عزەت، چاپخانەی شەهید جەمال تاهیر لە سوید، سوید 1985.
28- ئەحمەد شەوکەت، الشبک الكورد المنسيون، مطبعة وزارة الثقافة، سلێمانی – جنوب كوردستان 2004.
29- محەمەدی مەلا قادر، وەکو پارتی پێمانوایە دەبێ موسڵ دابەش بکرێ و بکرێتە دوو پارێزگا، هەفتەنامەی میدیا، ژمارە (240)، ساڵی یانزەهەم، سێشەممە رێکەوتی (16.3.2006). میدیا، رۆژنامەیەکی رامیاری هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەریدەکات.
30- دکتۆر فازڵ حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، وەرگێڕانی محەمەد شاکەلی، چاپخانەی خاک، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
31- دکتۆر حامد مەحمود عیسا، المشكلة الكوردية في الشرق الاوسط، مكتبة مدبولي، القاهرة – المصر 1992.
32- خەسرەو گۆران، کورد لە پارێزگای موسڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر – باشووری کوردستان 2002.
33- دکتۆر ئیسماعیل شوکور رەسوڵ، رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (4239)، رۆژی چوارشەممە، یەکشەممە (13.6.2007)، ساڵی شانزەهەم. کوردستانی نوێ، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە، یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.

34- دكتۆر كمال مظهر ئەحمەد، كركوك وتوابعها حكم التأريخ والضمير دراسة وثائقية عن القضية الكوردية في العراق، الجزء الاول، مطبعة رينوين.
35- مام جەلال تاڵەبانی، المنار الكوردي، العدد (49)، الجمعة 8 أيار 1988، نصف شهرية سياسية يصدرها الاتحاد الوني الكوردستاني – مكتب الخارج.
36- صلاح عصام أبو شقرا، الاكراد شعب المعاناة نافذة على واقعهم في لبنان والعالم، الطبعة الاولى، دار الهادي للطباعة والنشر والتوزيع، لبنان – بيروت 1999.
37- دكتۆر عبدولفتاح علي بۆتاني، جريدة الحقيقة – راستى أول جريدة عربية كوردية في موصل، مطبعة خەبات، الطبعة الاولى، دهۆک – جنوب كوردستان 1998.
38- دكتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، گۆڤاری دهۆک، ژمارە (21)، ئۆکتۆبەری ساڵی2003، کۆڤارەکا وەرزی، رەوشەنبیری، گشتییە، سەروکاتیا باژێرڤانیا دهۆک دەردئێخیت.
39- دكتۆر خليل ئيسماعيل محمد، الانفال، العدد (6)، سنة السادسة 2005، مجلة تصدرها وزارة حقوق الانسان وشؤون المرحلين والمؤنفلين.
40- فائزة محەمەد عزەت، الكورد في الجزيرة وشهرزور في صدر الاسلام من (647-749م)، أطروحة ماجستر غير منشورة، قدمت الى مجلس كلية الاداب في جامعة صلاحالدين، هەولێر – جنوب كوردستان 1991.
41- خاليد دلێر، كيف ألحقت كوردستان الجنوبية بالدولة العراقية؟ الطبعة الثانية، سلێمانی – جنوب كوردستان 2004.
42- ئەحمەد فوزي، قاسم والكورد خناجر وجبال، القاهرة 1961.
43- السيد عبدالرزاق الحسني، العراق قديما وحديثا، في الطبعة الثانية المنقحة، مطبعة العرفان – صيدا 1956.
44- ئەرشەد هورمزی، حقيقة الوجود التركماني في العراق، طبعة الثانية منقحة، الدار العربية للموسوعات، بيروت – لبنان 2005.
45- عقيد أمين سامي الغمراوي، قصة الكورد في شمال العراق، دار النهضة العربية، الطبعة الاولى، القاهرة – مصر 1967.
46- طالب الصحفي، الاستقرار المفقود في عهد صدام، دار الوفاء، الطبعة الاولى 1995.

47- دکتور زهير عبدالملک، الاكراد وبلادهم كوردستان بين سؤال وجواب، ستۆكهۆڵم – سويد 1999.
48- محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، بلاک رۆز، لەندەن – بەریتانیا 1990.
49- دکتۆر حوسێن بدێوی، خطوة على الطريق الى البيت الكوردي الكبير دراسة في الوثائق البريطانية، المطبعة: وزارة التربية – هەولێر، جنوب كوردستان 2006.
50- دكتور كاظم حبيب، ميديا، العدد (132)، السنة السابعة، الاحد (22.9.2002). ميديا، صحيفة سياسية، تصدر عن الاتحاد القومي الديموقراطي الكوردستاني.
51- دکتۆر فرسەت مەرعی ئیسماعیل، الامارات الكوردية في العصر العباسي الثاني (350-511 هجري/60-1117م)، دار سپيريز للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، الطبعة الاولى، هەولێر – جنوب كوردستان 2005.
52- محمود الدرة، القضية الكوردية، الطبعة الثانية (طبعة جديدة موسعة)، منشورات دار الطليعة، بيروت- لبنان، نيسان 1966.
53- عەبدولماجود ئەحمەد السلمان، الموصل في العهد الراشدي والاموي، منشورات مكتبة بسام، الطبعة الاولى، موصل – جنوب كوردستان 1985.
54- القس سليمان صائغ الموصلي، تأريخ الموصل، المطبعة السلفية بمصر، الجزء الاول، 1342-1923.
55- المستر ستيڤن هێميسلي لۆنگريگ، أربعة قرون من تأريخ العراق الحديث، ترجمة جعفر الخياط، الطبعة السادسة، بغداد – عراق 1985.
56- دکتۆر نوری تاڵەبانی، ناوچەی کەرکوک و هەوڵی گۆڕینی باری نەتەوەیی ئەم ناوچەیە، چاپی یەکەم، کتێبی هەرزان، سوید 1998.
57- جلال طالباني، أغد ديموقراطي وحرمان الشعب حتى من حق الحلم؟ من منشورات الاتحاد الوطني الوردستاني، مركز ئەركى نوێ الثقافي 1989.
58- کامەران مەنتک، کوردستان لەنێوان ململانێی نێودەوڵەتییو ناوچەییدا 1890-1932، دەزگای سەردەم، سلێمانی – باشووری کوردستان 2000.
59- دکتۆر جەبار قادر، کەرکوک (20)، گۆڤارێکی رووناکبیریی گشتیی وەرزییە (کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک دەریدەکات)، ژمارە (4)ی ساڵی پێنجەم، بەهاری 2004.

60- دکتۆر مونزر فەزل http://federation.jeeran.com/kurdistan.html
61- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، گۆڤاری توێژینەوە، ژمارە (4)ی ئۆکتۆبەری 2005. توێژینەوە، گۆڤارێکە دوو مانگ جارێک لە دەزگای موکریانی دەردەچێت.
62- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، وەرگێڕانی ئازاد عوبێد، چاپخنەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی یەکەم، هەولێر – باشووری کوردستان 2005.
63- لەیلا نامیق سالم جاف، کركوك لمحات تأريخية، مطبعة خەبات، هەولێر – جنوب کوردستان 1992.
64- وەلید محەمەد ساڵح، کرکوك بحث الندوة العلمية حول کرکوك 3-5 نیسان 2001 أربيل، مجموعة من الباحثين – من منشورات ئاراس، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، هەولێر – جنوب کوردستان 2002.
65- فەهمی هوەیدی، گۆڤاری هاواری کەرکوک، ژمارە (4)، ساڵی 1999، گۆڤارێکی رامیاری و رۆشنبیریی گشتییە، ناوەندی رۆشنبیری کەرکوک دەریدەکات.
66- عەدنان زیان فەرحان، الكورد الايزيديون في إقليم کوردستان، من منشورات مركز کوردستان للدراسات الاستراتيجية، سلێمانی – جنوب کوردستان 2004.
67- گۆران ئیبراهیم ساڵح، کەرکوک لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لەنێوان ساڵانی 1876-1909ی زاییندا، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی. ن. ک)، سلێمانی – باشووری کوردستان 2007.
68- دکتۆر نوری تاڵەبانی، باشووری کوردستان پاش جەنگی جیهانی یەکەم بە دەوڵەتی ئێراق لکێندراوە (بەشی یەکەم)، هەفتەنامەی ئاوێنە، ژمارە (56)ی سێشەممە، رێکەوتی (13.2.2007). ئاوێنە، رۆژنامەیەکی رامیاری گشتییە، کۆمپانیای ئاوێنە دەریدەکات.
69- سەگڤان مزوری، ماڵپەڕی (www.kdp.info)، ترکيا تؤكد أنها تلقت ضمانات أمريكية بشأن إنسحاب القوات الكوردية من کرکوك والموصل، لەڕۆژی شەممە، رێکەوتی (12.4.2003)ا لە رۆژنامەی (الشرق الاوسط)ی عارەبییەوە وەریگرتووە.
70- تاریق هاشمی، موسڵ شاری هەموو پێکهاتەکانە، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2771)ی رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (24.2.2008). خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستانە.

71- لەتیف فاتح فەرەج، تەعریب و راگواستن لە بەڵگەنامەکانی بەعسدا، لە بڵاوکراوەکانی نووسینگەی بیرو هۆشیاری (ی. ن. ک)، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.
72- المنجد في اللغة والاعلام، الطبعة الثانية عشر، دار المشرق، بيروت – لبنان.
73- علي سيدو الگوراني، من عمان الى عمادية أو جولة في كوردستان الجنوبية، تقديم الدكتور سعد أبو دية، جامعة اليرموك.
74- کامیل ژیر، کوردایەتی و دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ، سوید، ئابی 1994.
75- میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، کوردستان لە سەردەمی هێرشی عارەب، تورکو مەغۆلەکان – بەشی سێیەم، لە وەرگێڕانی (هەژار هەورامی)، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2891)، رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (26.6.2008)، ل5. خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستانە.
76- عەبدوڵڵا کەریم مەحمود، رەشەبای ژەهر و ئەنفال، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری – بەڕێوەبەرێتیی گشتیی چاپ و بڵاوکردنەوە، سلێمانی – باشووری کوردستان 2004.
77- دڵشاد مەولود مەرزانی، بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ (بەشی یەکەم)، هەفتەنامەی بارزان، ژمارە (83)، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (7.9.2008). بارزان، هەفتەنامەیەکی گشتیی سەربەخۆیە لە باشووری کوردستان – هەولێر دەردەچێت.
78- پرۆفیسۆر دکتۆر میم کەمال ئۆڤە، کرۆنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ 1918-1926، وەرگێڕانی سەلام ناوخۆش، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی خەبات، باشووری کوردستان – هەولێر 2000.
79- محەمەد سەعید سۆفی، پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوکردنی رەگەزییدا، چاپخانەی بەرهەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2003.
80- پارێزەر هەژار عەزیز سورمێ، کورد و جینۆسایدو ئیبادەکردن هەڵوێستی یاسای نێودەوڵەتی، چاپی دووەم، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر – باشووری کوردستان 2006.
81- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، وەرگێڕانی ئازاد عوبێد ساڵح، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و

بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، باشووری کوردستان – هەولێر 2005.
82- جرجیس فەتحوڵلا، یقظة الکورد تأریخ سیاسي 1900-1925، الطبعة الاولی، مطبعة وزارة التربیة، هەولێر – جنوب کوردستان 2002 + جەرجیس فەتحوڵلا، وریا بوونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900–1925، بەرگی دووەم، وەرگێڕانی حەسەن جاف، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی دهۆک، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، باشووری کوردستان 2009.
83- رەحیم ئەحمەد ئەمین، بەعەرەبکردن لە هەرێمە کوردنشینەکاندا 637-847ز، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، چاپخانەی تیشک، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2008.
84- مراجعة وتحقیق عەبدولرەزاق مەحمود قەیسی، ولایة الموصل تقریر لجنة عصبة الأمم الخاصة بحل النزاع الترکي – البریطاني حول ولایة الموصل 1924-1925، مرکز الدراسات الکوردیة (کوردۆلۆجی)، مطبعة رەنج، جنوب کوردستان – السلیمانیة .2009
85- دکتۆر حەکیم ئەحمەد خۆشناو، الکورد وبلادهم عند البلدانیین والرحالة المسلمین (232-626 هجري/846–1229 میلادي)، دار الزمان للطباعة والنشر والتوزیع، الطبعة الأولی، دمشق - سوریا .2009
86- دکتۆر خالید سلێمان ئەلفەهداوی، القضیة الکوردیة والحل المنشود التأریخ – الواقع – المستقبل، دار الاوائل للنشر والتوزیع، الطبعة الاولی، سوریا – دمشق 2006.
87- عەزیز شەریف، المسألة الکوردیة في العراق، الطبعة الرابعة، مطبعة مکتب الاعلام المرکزي للاتحاد الوطني الکوردستاني .2004
88- عەلی تەتەر تۆفیق نێروەیی، الحیاة السیاسیة في کوردستان 1908–1927، ترجمة تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، مراجعة دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الطبعة الأولی، مطبعة خاني - دهۆک، دار سپیرێز للطباعة والنشر دهۆک، باشووری کوردستان 2007.
89- دکتۆر رەشاد میران، رەوشی ئایینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، چاپی یەکەم، چاپخانەی مەنسوور، ستۆکهۆڵم – سوید 1993.

90- دكتۆر جەزا تۆفيق تالّيب، تحديد حدود إقليم كوردستان العراق، من منشورات مكتب الفكر والتوعية في الاتحاد الوطني الكوردستاني، جنوب كوردستان – سلێمانی 2004.
91- دكتۆر فەرهاد پيربال، كورد لە ديدی رۆژهەڵاتناسەكانەوە، چاپی يەكەم، دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس، باشووری كوردستان – هەولێر 2006.
92- نەبيل زەكی، الاكراد الاساطير والثورات والحروب، العدد (8)، المشرف على التحرير جەمال الغيطاني، طبعت بمطابع دار إخبار اليوم، حوزەيرانی 1991.
93- ئەحمەد تاجەدين، الاكراد تأريخ شعب وقضية وطن، الدار الثقافية للنشر، الطبعة الاولى، دار النصر للطباعة الاسلامية، مصر – القاهرة 2001.
94- وەزارەتی كاروباری پێشمەرگە - كۆليژی سەربازی، چەند وانەيەک لەسەر مێژووی كوردستانی باشوور، ئامادەكردنی نەقيب سەروەر عومەر مستەفا.
95- هەڵۆ رەئوف مەعروف، پەرەسلێنی زۆڵتان ديپلۆماتی هەنگاری و دۆستی كورد يەكەم وولات بووين كە وێستگەيەكی راديۆمان نارد بۆ كوردستان، رۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە (5386)ی رۆژی هەينی، رێكەوتی (4.2.2011)، ل10-11). كوردستانی نوێ، رۆژنامەيەكی رامياری رۆژانەيە، يەكێتيی نيشتمانيی كوردستان دەريدەكات.

بەشی شەشەم

مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ لە بەڵگەنامـــە کوردییەکاندا

بەڵگەنامەکانی بەشی شەشەم، واتە (بەڵگەنامە کوردییەکان)، ژمارەیان (748) بەڵگەنامەیە و تێکڕا (435) سەرچاوەیان بۆ بەکارهاتووە. زۆر لە مێژوونووس، جوگرافیناس، گەڕیدە، پۆلەتیک و نووسەرانی کورد تەواوی شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی یان وەکو پارێزگایەکی باشووری کوردستان ناودەبەن. هەشیانە ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی کوردیی یان بە بەشێکی باشووری کوردستان ناودەبەن. هی واش هەیە کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە بە کوردستان دەزانێت، بەڵام هەر هەموویان کۆکن لەسەر ئەوەی کە عارەب لەگەڵ هاتن و داگیرکردنی موسڵ لە لایەن میلیشیای ئیسلامەوە هاتوون و، بەر لەو مێژووە ئەوان بوونیان لەو شارە و ویلایەتەدا نەبووە. بە مەبەستی روونکردنەوەی زۆرتر لێرەدا تیشک دەخەینە سەر تەواوی بەڵگەنامەکان کە ئەمانەن:

مامۆستاو زانای بەناوبانگی کورد، مامۆستا عەلائەدین سەجادی، لە لاپەڕەکانی (13-14)ی پەرتووکی (شۆڕشەکانی کورد وە کورد و کۆماری ئێراق)و، لە لاپەڕەکانی (52-53)ی پەرتووکی (مێژووی ئەدەبی کورد)و، لاپەڕەکانی (10-11)ی پەرتووکی (مێژووی راپەڕینی کورد)دا نووسیویێتی: (تێکڕای وڵاتی کوردستان ئەم شوێنانەی داگیرکردوە: لە رۆژهەڵاتەوە پاڵ ئەدا بە ئێرانەوە، واتە لە خوزستانەوە دەست پێئەکا بۆ ئێراقی عەجەم، هەمەدان، زەنگان و تەورێز تا ئەگاتە رووباری (ئاراس) لە قەوقاسی باشوور. لە رۆژئاواوە ئەگاتە ئایەنەو سیواس و پاڵ ئەدا بە ئەنادۆڵەوە. لە باکوورەوە ئەگاتە قەوقاس و پارێزگای (لازستان). لە باشووری رۆژهەڵات و باشوورەوە ریزە هێڵێکە لە خوزستانەوە دێت ئەگاتە کێوی حەمرین و بۆ کێوی شەنگال لە دەشتی شام و لەوێوە بۆ گرداغ تا ئەچێتە سنووری ئەسکەندەرونە.

ئەم کوردستانەی کە بەم جۆرە باسکرا ئەبێ بە سێ بەشی گەورە:

1- کوردستانی رۆژهەڵات کە ئازربایجانی رۆژئاواو وڵاتی (سنە)و لوڕستانی گەورەو بچوکە.

2- کوردستانی باکوور کە وڵاتی خەرپوت، دیاربەکر، وان، بەتلیس، ئەرزورۆم، بەشێ لە وڵاتی سیواس و ناوچە شاخاوییەکان لە وڵاتی قارس و ئەردەهان، وە قەرەباغ لە قەوقاسی باشوورەوە.

3- کوردستانی باشوور کە وڵاتی سولەیمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ، لەم لاوە خانەقیو مەندەلی و بەدرەیە).

مامۆستای نەمر مامۆستا عەلائەدین سەجادی، لە لایەک زۆر راشکاوانە شاری موسڵ بە شارێکی باشووری کوردستان دادەنێت، لەلایەکی تریشەوە مادام سنووری کوردستان لە باشوورەوە لە خوزستان بەرەو کێوە سوور (جەبەل حەمرین)و لەوێشەوە راست بۆ کێوی شەنگال بڕوات، کەواتە شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری ئەو کوردستانەی کە مامۆستا سەجادی نەخشەی بۆ کێشاوین.

عەلائەدین سەجادی، لە لاپەڕە (15)ی پەرتووکی (مێژووی راپەڕینی کورد)دا نووسیوێتی: (ئەو سنوورەی کە لە لایەن سوڵتان موورادی چوارەم و شاعەباسی سەفەوییەوە لە ساڵی (1639)دا لەبەینی کوردەکانی ئێران و تورکیادا دانرابوو، تا ساڵی (1813) مایەوە. لەبەرئەو خزمەتانە کە کوردەکان لە شەڕوشۆڕی بەینی تورک و ئێرانا لە لەشکری عوسمانیدا ئەیاننواند، ئیمپراتۆریەتی عوسمانی رێزێکی باشی لێ ئەگرتن. هیچ ناخۆشییەک لەبەینا رووی نەدابوو، تا سوڵتان مەحمودی دووەم لە ساڵی (1830)دا دەستیکرد بە پەلاماردانی کوردەکان و ئیتر ئیش وردە وردە تێکچوو. لەم کاتە بەدواوە کوردەکان لە دوو لاوە دەستیانکرد بە جووڵانەوە، لە لایەکەوە محەمەد پاشای رەواندز لە رۆژهەڵاتەوە، لە لاکەی ترەوە بەدرخان پاشای بۆتان لە رۆژئاواوە، محەمەد پاشا هەولێر و موسڵی رزگارکردو بەدرخان پاشاش لە دیاربەکر و سەعەرد رەگی خۆی داکوتا، تورکەکان ئەو سەردەمە لەبەر لێشاوی هێزی میسرییەکان لەژێر فەرماندەی (ئیبراهیم پاشا)دا هیچ نەیانپەڕژایە سەر کوردەکان. لە ساڵی (1847)دا، کە تورکەکان ترسی میسرییەکانیان لە کۆڵ کەوت، بایان دایەوە سەر کوردەکان، بەدرخان پاشا لەپاش شەڕێکی زۆر بەدیل گیراو نێردرایە دوورگەی گریت).

مامۆستا عەلائەدین سەجادی شەهید، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونی شاری موسڵ-مان دەداتە دەست، کاتێک کە دەڵێت: (محەمەد پاشا هەولێر و موسڵ-ی

رزگارکرد)، دیارە ئەو باوەڕی تەواوی بە کوردستانیی بوونی شاری موسڵ هەیە، بۆیە ووشەی رزگارکردنی بۆ بەکارهێناوە.

ماموٚستا عەلائەدین سەجادی، لە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی (مێژووی راپەڕینی کورد)دا نووسیویێتی: (مەلا ئیدریس بە زانایی خۆی بۆ ئەوەی لەو رۆژەدا ئەو میرنشینانەی کوردی بمێننەوە، هێنای لە ساڵی (1514)دا هەر (23) مینشینەکانی کوردی واتە لە دیاربەکرەوە تا موسڵ - کردنی بە وێنەیەکی (فیدراڵی)و پاڵیدان بە حکومەتی عوسمانیەوە).

لێرەدا ماموٚستاو مێژوونووسی بەرزی کورد عەلائەدین سەجادی، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوونی شاری موسڵ-مان پێ رادەگەیەنێت، کاتێک کە باسی تەواوی (23) میرنشینە کوردییەکە دەکات و ناوی موسڵ و ئامەد وەکو دوو شاری سەربە میرنشینە کوردییەکان دەهێنێت.

عەلائەدین سەجادی، لە لاپەڕەکانی (25-26)ی پەرتووکی (مێژووی راپەڕینی کورد)دا نووسیویێتی: (سەرەتا میرنشینی ئەردەڵان لە حەسەناواو پاشان لەسنە لە (1207ز)دا لە (کلۆڵ بەگ)ەوە دامەزرا. ئەم میرنشینە لەبڵاوبوونەوەو کارکردنا بوو، پەلی هاوێشت بۆ وڵاتەکانی هەمەدان، کرماشان، لەملاوە وڵاتی شارەزوورو هەولێر و موسڵ و تەنگی بە وڵاتی بادینان هەڵچنی، ماوەی دەسەڵاتی ئەمانە زۆر بوو، لە راستیا لەگەلێ رووەوە لەشێوەی میرییەکی سەربەخۆ ئەچوو، ئەوەندە هەبوو لەگەڵ ئەوەشا کە میرنشینی ئەردەڵانی پێ ئەوترا، وەنەبێ لەسەر هەستو نەستی میرییەکی کوردی بڕۆشتایە، واتە میرنشینەکە هەبوو، بەڵام هەستی کوردییەکە نەبوو).

ئەوەی لە سەرەوەدا ماموٚستا عەلائەدین سەجادی باسی کردووە، بە بۆچوونی ئەو کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە بە پێی قسەکانی مێژوونووس و زانای ناوبراو شاری موسڵ بەشێک بووە لە میرنشینی ئەردەڵانی کوردی.

عەلائەدین سەجادی، لە لاپەڕە (30)ی پەرتووکی (مێژووی راپەڕینی کورد)دا نووسیویێتی: (لە ساڵانی 1802-1867ز بەدرخان پاشای کوڕی عەبدولخان بەگ لە وڵاتی جەزیرەدا بەنیازی ئەوە کە کیشوەرێکی سەربەخۆی کورد دروست بکا، چاکی کرد بەلاداو بەرە بەرە ناوبانگی دەرکردو خوێن گەرمەکانی کورد لەدەوری کۆبوونەوە. زۆری نەخایاند وەکو ئاگرێک بکەوێتە پووشەوە، بەوجۆرە کەوتە لەشی میری تورک و پاشان ئێرانەوە، وڵاتەکانی: وان، باشقەڵا، سێوەرۆک، موسڵ، رەواندز، سابڵاخ و وێرانشار-ی رزگارکردو لەملاوە چووە سەر قاپی ئامەد (دیاربەکر)، لە ساڵی (1842)دا ناوی خۆی نایە (میری بۆتان)و قەڵەمەڕەو هەموو دانیان بە میرنشینەکەی نا، شاری (جەزیرە)ی کرد بەپایتەخت و پارەیەکی بە ناوی خۆیەوە دەرکرد کە لە دیوێکیەوە نووسرابوو: "میری بۆتان بەدرخان".).

ئەوەی کە مێژوونووسی ناوداری کورد عەلائەدین سەجادی ئاماژەی پێکردووە، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی تەواوی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە مامۆستا سەجادی شەهید پێمان رادەگەیەنێت کە شاری موسڵ بەشێک بووە لە میرنشینی بۆتانی کوردیی.

دکتۆر حوسێن محەمەد عەزیز، لە لاپەڕە (30)ی پەرتووکی (کورد و کێشەی کەرکوک رەخنەو کۆڵینەوە)دا دەڵێت: (جوگرافیای باشووری کوردستان = زاخۆ تا خانەقین. پانتایی خاک = 87.000 کیلۆمەتری چوارگۆشە. ژمارەی پارێزگاکان = 5 موسڵ + کەرکووک + هەولێر + سولەیمانی + دهۆک).

ئەوەی کە دکتۆر حوسێن محەمەد عەزیز نووسیویێتی، بە بۆچوونی ئەو کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو زۆر راشکاوانە ناوی شارەکانی باشووری کوردستانی هێناوەو، شاری موسڵ، کەرکوک و خانەقین کە کێشەیان لە سەرەو چەندین ساڵە لە لایەن عارەبەوە داگیرکراون و بە بەردەوامی کوردیان لێ رادەگوازرێتو عارەبیان لێ نیشتەجێ دەکرێت، بە سێ شاری کوردستانیی ناوی بردوون. خۆزگە هەموو مێژوونووس، جوگرافیناس، گەڕیدە، رۆژنامەنووس، نووسەر، کەسایەتی و سەرکردە کوردەکان وەکو مامۆستا عەلائەدین سەجادی، دکتۆر جەمال نەبەز، دکتۆر حوسێن و چەندین کەسی تر لە دەستنیشان کردنی شارەکانی کوردستاندا، شاری موسڵ-یان

فەرامۆش نەدەکردو بە شارێکی کوردستانییان ناودەبرد، نەک بۆچوونێکی نادیارو ناڕوونیان هەبێت لەسەر کوردستانێتیی ئەو شارە!

دکتۆر حوسێن محەمەد عەزیز، لە لاپەڕە (42)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیوێتی: (دەبێ رۆڵەکانی کورد بەگشتی و کوردی شاری (کەرکوک) بە تایبەتیی، تا ماون، بۆخۆیان هەر بڵێن: بەجارێ ماڵی وێرانم، (موسڵ)یشم چوو، (کەرکوک)یشم چوو).

دکتۆر حوسێن محەمەد عەزیز، کوردبوون و کوردستانێتیی شاری (موسڵ)مان بۆ دووپات دەکاتەوە کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە کوردی شاری کەرکوک تاماون، دەبێت هەر بڵێن: بەجارێ ماڵی وێرانم، (موسڵ)یشم چوو، (کەرکوک)یشم چوو. گومانیش لەوەدا نییە کە دکتۆری ناوبراو هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک بە شاری کوردستانیی و کوردیی دادەنێت، بەڵام لە ئەنجامی بێئومێدی و رەشبینییەوە لە زرنگکاری (سیاسەت)ی سەرکردایەتی کوردستانی، ووشەی چوو واتە لەدەستدان بەرامبەر بەو شارانە بەکاردەهێنێت.

دکتۆر حوسێن محەمەد عەزیز، لە لاپەڕە (307)ی پەرتووکی (کورد و شۆڕش‌و هەلی مێژوویی—لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی رامیاری رەخنەگرانەیە)دا، نووسیوێتی: (ئێمەی کورد، دوای ئەوەی ئیمپراتۆریای میدیا، لەلایەن فارسە هەخامەنشییەکانەوە، لە (550 پ.ز)دا روخێنرا، چ جۆرە نەخشەو پلانێکن، بۆ رزگاری کوردستان و دامەزراندنی دەوڵەتێکی یەکگرتووی ناسیۆنالی کوردی داڕشتووە؟ چ جۆرە هەوڵێکی (چەکداری، رامیاری و دیبلۆماسی)مان، بۆ ئازادکردنی هێندێ شاری وەک: (ئەسکەندەروونە، موسڵ، کەرکوک، کرماشان)و گشت کوردستانی داگیرکراو داوە؟).

ئەوەی لێرەدا دکتۆر حوسێن محەمەد عەزیز ئاماژەی پێکردووە، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو بۆچوونی خۆی دەردەبڕێت و بە ئاشکرا شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان ناودەبات.

محەمەد سەعید سۆفی، لە لاپەڕە (21)ی پەرتووکی (پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوکردنی رەگەزییدا)، نووسیویێتی: (کوردستان لە سەردەمی عوسمانییەکاندا، رێگایەکی گرنگ و پڕ بایەخی بازرگانی و هاتووچۆی سەربازی نێوان هەر دوو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و ئێرانی بوو، کە لە شەنگال، تەلەعفەر، موسڵ، هەولێر، پردێ و بەناو کەرکوک، داقوق، کفری، خانەقین و مەندەلیدا تێدەپەڕی بۆ ناو ئێران لە رێگای شارەکانی سەر سنوورەوە).

ئەوەی کە نووسەر محەمەد سەعید سۆفی ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەداتە دەست، چونکە نووسەری ناوبراو ناوی شاری موسڵ و چەندین شاری تری وەکو شاری کوردستانیی ناو بردووە. ئەوەش دەریدەخا کە ئەو وەکو نووسەرێک و کەسێکی رۆشنبیر پێیوایە موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە.

محەمەد سەعید سۆفی، لە لاپەڕە (21)ی پەرتووکی (پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوکردنی رەگەزییدا)، نووسیویێتی: (لە مانگی حوزەیرانی ساڵی (1921)دا لە ئەنجامی راپرسی خەڵکی شارەکانی کوردستان، لە کەرکوک، سلێمانی و موسڵدا پەسندیان نەکرد ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر دەوڵەتی ئێراقی تازە دروستکراو، بەڵکو داوای سەربەخۆیی کوردستانیان دەکرد، کەچی رێکخراوی کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەم پەسند نەکردنەی بەهەند وەرنەگرت و پشتگوێی خست و دایە دواوە).

ئەوەی کە لە سەرەوەدا نووسەر محەمەد سەعید سۆفی نووسیویێتی، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو ناوی ئەو شارە وەکو شارێکی کوردستانیی دەبات.

محەمەد سەعید سۆفی، لە لاپەڕە (67)ی پەرتووکی (پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوکردنی رەگەزییدا)، نووسیویێتی: (لە ساڵی 1918دا لە باشووری کوردستان دوو ناوچەی کارگێڕی دامەزرا، سلێمانی و موسڵ، دواتریش کەرکوک لە ساڵی (1919)دا لە سلێمانی پچڕاو جودا کرایەوەو بە پارێزگای کەرکوک ناسرا، پاشان سنووری کارگێڕی، لەنیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا، بە پێکهاتەو رووبەرو

ناوەوە گۆڕان، ئەم گۆڕانە کاری کردۆتە سەرباری دیمۆگرافی و قەبارەو نەشونمای دانیشتوان و پێکهاتەی نەتەوەیی، ئایینی و زمانەوانی).

کاتێک کە محەمەد سەعید سۆفی باسی ئەوە دەکات کە لە ساڵی (1918)دا لە باشووری کوردستان دوو ناوچەی کارگێڕیی لە شارەکانی موسڵ و کەرکوک دامەزرا، بۆمان دەردەکەوێت کە نووسەری ناوبراو هەر دوو شارەکە بە شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستان دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە ناویان دەبات.

نووسەر محەمەد سەعید سۆفی، لە لاپەڕە (294)ی پەرتووکی (پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوکردنی رەگەزییدا)، نووسیوێتی: (شێوەکانی بە عارەبکردنی پارێزگای نەینەوا: 1- نیشتەجێکردنی چەندان هۆزو خێڵی عارەبی کۆچەری هاتوو لەنیمچە دوورگەی عارەب بەر لە (2-3) سەدەوە. 2- لە دوای دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق و لکاندنی پارێزگای موسڵ بەم دەوڵەتە تازەوە، شێوەکانی پاکتاوکردنی رەگەزی بەم جۆرە ئەنجام دران: ا- گۆڕینی نەخشەی کارگێڕیی پارێزگای موسڵ بەو شێوەیەی کە عارەب بکاتە زۆربەی دانیشتوانی. ب- دابڕینی قەزای زێبار (مێرگەسوور) لە پارێزگای موسڵ، کە دانیشتوانی هەمووی کوردن و لکاندنی بە پارێزگای هەولێرەوە. ج- پێکهێنانی یەکەیەکی کارگێڕی، بە ناوی (بادیة الجزیرة)، لە ساڵی 1945دا. د- پێکهێنانی قەزای تازە، وەک ئەلشۆرە (شەرگات)، حەمدانییە (قەرەقوش)، حەزەرو بەعاج).

کاتێک کە نووسەر محەمەد سەعید سۆفی، باسی ئەوە دەکات کە دوای دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق و لکاندنی پارێزگای موسڵ بەو وڵاتەوە، پاشانیش گرتنەبەری پاکتاوی رەگەزی لەو شارەدا، بەڵگەیەکی کوردێتیی و کوردستانێتیی بوونی ئەو شارەمان بۆ دەردەخات، چونکە لە لایەک ئەو شارە و تەواوی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لە رێکەوتی (16.12.1925)دا بە دەوڵەتی ئێراقەوە لکێنراوە کەواتە ئەو شارە بەر لەو بەروارەدا هەرگیز بەشێک نەبووە لە دەوڵەتی ئێراقی دەستکردی ئینگلیز. هەروەها لەلایەکی تریشەوە گرتنەبەری زرنگکاری پاکتاوی رەگەزی لە دژی کوردی شارەکانی موسڵ و کەرکوک بە تایبەتی و شارەکانی تری باشووری کوردستان بەگشتی، بەڵگەیەکن بۆ کوردستانیی بوون و

کوردبوونیی شاری موسڵ و هەموو ئەو شارانەی کە پاکتاوی رەگەزی تێدا جێبەجێ کراوە.

محەمەد سەعید سۆفی، لە لاپەڕە (295)ی پەرتووکی (پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوکردنی رەگەزییدا)، نووسیوێتی: (سەرچاوە مێژووییەکانی ناکوردی ئاماژەیان بە کوردبوونیی موسڵ کردووە، لە دوای دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقیشەوە رێژەی دانیشتوانی کورد و عەرەب لە یەک نزیک بووە، هەرچەندە راپۆرتی کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان دەربارەی (پارێزگای موسڵ) دان بەوەدا دەنێ کە زانیارییەکانی سەبارەت بەکۆی دانیشتوان بۆ بەرژەوەندی عارەب کۆکراوەتەوەو لەبایەخی رەگەزی کوردی کەمکردۆتەوە، لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا، ئینجا تێکڕای رێژەی عارەب لە (پارێزگای موسڵ)دا گەیشتە لە (39%)ی کۆی دانیشتوان. لە ئەنجامی سەرژمێرییەکانی دانیشتوانی ئێراق لە سەدەی رابردوودا دەردەکەوێ کە رێژەی دانیشتوانی عارەب لە ماوەی دوای دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق و تاساڵی (1977) بەردەوام بەرزبۆتەوە، لە (39،1%) بۆتە (85،4%)ی کۆی دانیشتوانی پارێزگای موسڵ).

ئەو ئاماژەپێکردنەی نووسەر محەمەد سەعید سۆفی، لە لایەک بە سەرچاوە مێژووییەکانی ناکوردی کە جەخت لەسەر کوردبوونیی شاری موسڵ دەکەنەوە، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوونی ئەو شارەیەو دەریدەخات کە خۆی باوەڕی بە کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ هەیە، بۆیە ئاماژەی بە سەرچاوە بیانییەکان کردووە، لەلایەکی تریشەوە سەرەڕای ئەو هەموو بە عارەبکردن و پشتیوانی کردنەی ئینگلیز لە عارەبەکانی ئێراق و بەرزکردنەوەی ژمارەی عارەب لە پارێزگای موسڵ و کەم کردنەوەی ژمارەی کورد لەو پارێزگایەدا، ئینجا رێژەی عارەب (39%) بووە لە پارێزگای موسڵ، نزمی ژمارەی عارەب لەو پارێزگایەدا بەڵگەی کوردستانێتیی و کوردێتیی ئەو شارەیە نیشاندەدات.

مێژوونووس و پرۆفیسۆری گەورەو ناسراوی کورد، دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (150)ی پەرتووکی (کوردستان و شۆڕشەکەی)دا، نووسیوێتی: (هێشتا پەیمانی سێڤرەی (1922) نووزەیەکی تێدا مابوو، ئینگلیز دڵەڕاوکەی ئەوەیان بوو

پارێزگای موسڵ (خوارووی کوردستان) بدرێتەوە تورکیا. لەترساندا هێزی داگیرکەری ئینگلیزو (دەستەڵاتی ئێراق) هەوڵی هێور کردنەوەی کوردیان دەدا. لە (24)ی دیسەمبەری (1922)دا هەر دوولایان روونکردنەوەیەکیان دایە کۆمەڵەی نەتەوەکان و تێیدا مافی دامەزراندنی حکومەتێکی کوردیان لە چوارچێوەی ئێراقدا دان پێدانا).

بەر لە هەموو شتێک پەیمانی سێڤرە لە (10.8.1920)دا بووە نەک ساڵی (1922) هەروەکو لە پەرتووکەکەی دکتۆر جەمال نەبەزدا نووسراوە، کە پێموایە هەڵەی چاپ بێت، ئەگینا هەڵەی وا بەسەر دکتۆر نەبەزدا تێناپەڕێت. دواتر کاتێک کە دکتۆر نەبەز باسی دڵەڕاوکەی ئینگلیز دەکات کە دەیانویست پارێزگای موسڵ (خوارووی کوردستان) بدرێتەوە تورکیا، بۆچوونی خۆیمان بۆ روونددەکاتەوە کە ئەو پێیوایە موسڵ شارێکە سەربە باشووری کوردستان، چونکە لە دوای پارێزگای موسڵ، خوارووی کوردستانی لەنێو دوو کەوانە داناوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە پارێزگای موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری خوارووی کوردستان.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (153)ی پەرتووکی (کوردستان و شۆڕشەکەی)دا، نووسیوێتی: (لەگەڵ ئەو هەموو بەرهەڵستکاری و بەرەنگارییەی کورددا، شاندەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (16)ی تەموزی (1925)دا بڕیاری لکاندنی ویلایەتی موسڵ (خوارووی کوردستان)یان بە ئێراقەوە دا، بەو مەرجەی خۆیان خۆیان بەڕێوەبەرن).

سەرەتا کۆمیسیۆنی تۆژینەوە لە پرسی ویلاتی موسڵ لە (16.7.1925)دا راپۆرتی خۆی سەبارەت بەو توێژینەوەیەی کە لە نزیکەوە لەسەر کێشەی موسڵ کردبوویان، بەرزکردەوە بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، نەک کۆمیسیۆنەکە بڕیاری لکاندنی (ویلایەتی موسڵ)ی دابێت، دواتر لەسەر رۆشنایی بنچینەی سەربازی، ئابووری و ستراتیژی هەروەها راسپاردەکانی کۆمیسیۆنەکەو کاریگەری وڵاتی بەریتانیا، ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە رێکەوتی (16.12.1925)دا بڕیاریدا کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبییەوە (ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا) بلکێنێ، بەبێ ئەوەی بنچینە نەتەوەیی، رەگەزی، مێژوویی و جوگرافییەکان لەبەرچاو بگرێت. دکتۆر جەمال نەبەز تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ و ویلایەتەکە بە کوردستان دەزانێت، بۆیە لە دوای ویلایەتی

موسڵ خوارووی کوردستانی لەنێو دوو کەوانەدا نووسیوە، ئەمەش بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانیی بوونی ئەو شارەیە، چونکە کاتێک کە تەواوی ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردستانیی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتەکە شاری کوردستانین. شاری موسڵ-یش شارێکی سەربە ویلایەتی موسڵ بووە، کەواتە موسڵ شارێکی کوردستانیی بووەو هەر دەبێت بە کوردستانیش بمێنێت.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕەکانی (157-158)ی پەرتووکی (کوردستان و شۆڕشەکەی)دا، نووسیویێتی: (پەرلەمانی ئێراق لە (23.5.1931)دا یاسای بەنێو (یاسای زمانە نێوچەییەکان)ی بڵاوکردەوە. ئەم یاسایە لە ڕێکەوتی (1.6.1931)دا لە ڕۆژنامەی فەرمی ئێراقدا (الوقائع العراقية، العدد 989)دا بەنێوی یاسای ژمارە (74)ەوە بڵاوکرایەوە. بە پێی ئەم یاسایە کورد مافی ئەوەی دەکەوێت لە خوێندنگا سەرەتاییەکانی کوردستاندا بە زمانی کوردی بخوێنن. جگە لەوە دەبایە لە کوردستاندا فەرمانبەران بەلای کەمەوە زمانی کوردییان بزانیبا. بەڵام ئەم یاسایە تەنها لە سلێمانی و هەولێردا کارپێکرا. لە موسڵ، کەرکوک و خانەقیندا بەگەڕ نەخرا. ئەمە بووە هۆیەک بۆ بەبێ سەوادیی مانەوەی کوردەکانی ئەم نێوچانە).
ئەوەی کە دکتۆر جەمال نەبەز لە سەرەوەدا باسیکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شارەکانی (هەولێر، سلێمانی، موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، کەرکوک و خانەقین) دەگەیەنێت، چونکە پرۆفیسۆری ناوبراو تێکڕای ئەو شارانە بە شاری کوردستانیی و خاکی کورد دەزانێت. دکتۆر نەبەز باسی ئەوە دەکات کە یاساکە لە کوردستاندا تەنیا لە هەولێر و سلێمانی جێبەجێکرا، کەچی لە موسڵ، کەرکوک و خانەقین جێبەجێ نەکرا، کەواتە ناوبراو ئەو سێ شارەش بە شاری کوردیی و کوردستانیی دەزانێت.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (369)ی پەرتووکی (کوردستان و شۆڕشەکەی)دا، نووسیویێتی: (کوردستان یەکێک لە دەوڵەمەندترین سەرچاوەکانی نەوتی جیهانی تێدایە، بەتایبەت چاوگەکانی کەرکوک و موسڵ لە ئێراق، کرماشان لە ئێران، قەرەچوغ لە سوریا، سیفەرک و باتمان لە کوردستانی تورکیا (کوردستانی باکوور)، لە لایەن کۆمپانیا ئیمپریالیستەکانەوە بەتاڵان دەبرێن).

ناوهێنانی هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک وەکو دوو شاری کوردستانیی لە لایەن دکتۆر نەبەز، بۆچوونەکانی ئەو پرۆفیسۆرە کوردەمان بۆ بەدەردەخات کە هەر دوو شارەکە بە خاکی کورد و بەشێکی کوردستان دەزانێت. بۆیە دەکرێت وەکو بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی بوونی ئەو شارە پشتی پێ ببەسترێت.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (389)ی سەرچاوەی پێشوودا لە باسی داواکردنی ئینگلیزەکان لە سەید تەهای شەمزینی بۆ چەک هەڵگرتن لە دژی تورکەکان دەڵێت: (سەید تەهای شەمزینی وەک پاداشتێک بۆ بەربەرەکانێی ئەتاتورک، داوای لە ئینگلیزەکان دەکرد، لەپێشدا بچن کوردستانێکی بۆ دروست بکەن لە ویلایەتی موسڵ (خوارووی کوردستان)و ڕۆژهەڵاتی کوردستان، ئەوجا ئامادەیە دەست بداتە شمشێر).

ئەوەی سەرەوە هەم بۆچوونی دکتۆر نەبەزو هەم بۆچوونی (سەید تەهای شەمزینی)مان بۆ دەردەخات، بەوەی کە ئەوان هەر دووکیان تەواوی ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان دەزانن، کاتێکیش کە تەواوی ویلایەتی موسڵ یەکسان بێت بە باشووری کوردستان، کەواتە شاری موسڵ وەکو شارێکی ئەو ویلایەتە، دەبێتە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕەکانی (192-193)ی پەرتووکی (بیری نەتەوەیی کوردی)دا، نووسیویێتی: (ناسیۆنالیستە تورکەکان ئێستاش خوارووی کوردستان (باکووری ئێراق یان ویلایەتی موسڵ) بە بەشێک دەزانن لە تورکیا، چونکە دەڵێن دەوڵەتی عوسمانی ئەو ناوچەیەی بەشەڕ نەدۆڕاندووە).

ئەوەی لە سەرەوەدا مێژوونووسی کورد دکتۆر جەمال نەبەز باسی دەکات، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەو باشووری کوردستان، باکووری ئێراق و ویلایەتی موسڵ بە یەک شوێنی جوگرافی یەکسان ناودەبات، کاتێکیش کە ئەو سێ زاراوەی سەرەوە هەر یەکبن و بۆ یەک خاک بەکاربێن، کەواتە هەمان شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵی مەڵبەندی ویلایەتەکەوە، دەبنە شاری کوردیی و کوردستانیی.

مێژوونووس دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (192)ی پەرتووکی (الامیر الکوردی- میر محمد الرواندزی- الملقب ب (میری کۆرە)دا، دەڵێت: (موسڵ بەر لە پەلامارە داگیرکارییەکانی موسڵمانان، کاتی خۆی شارێکی کوردی مادنشین بووەو ئەوکاتی پێیگووتراوە (مسپلا-موسڵ)، کاتێ کە خالیدی کوڕی وەلید لە ساڵی (20ی هیجری-640)ی زاینیدا بە سوپایەکی عارەبی گەیشتە موسڵ، هەندێک خێڵی عارەبی لە نێویاندا (خەزرەجییەکان)ی لەو شارەدا نیشتەجێکرد کە لەگەڵ خۆیدا هێنابوونی).

ئەوەی دکتۆر جەمال نەبەز ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە موسڵ شارێکی کوردیی مادنشین بووە، کەچی بەهۆی داگیرکردنی ئەو شارە لە لایەن موسڵمانەکانەوە بە عارەب کراوەو، بۆ یەکەم جار لە ساڵی (640)ی زایینیدا موسڵمانەکان هەوڵی سڕینەوەی سیما کوردیی و کوردستانییەکەی ئەو شارەیان داوەو، خێڵی خەزرەجی عارەبیان لەوێ نیشتەجێکردووە. مادام لە لایەک شارەکە شارێکی مادنشین بێ کە مادەکان کورد بووینە، لەلایەکی تریشەوە شاری موسڵ لە لایەن چەکدارەکانی میلیشیا موسڵمانە عارەبەکانەوە داگیرکرابێت، بەڵگەن بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شارەکە.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕەکانی (22-23)ی پەرتووکی (المستضعفون الکورد واخوانهم المسلمون)دا دەڵێت: (کاتێ جەماوەری کورد هەڵسان بە رزگارکردنی موسڵ لە تاوانە قێزەونەکانی فەرمانڕەوا زۆردارە بێگانەکان، هۆنەرێکی عارەبی بە ناوی ئەلعەجینی ئاوا بەسەر ئەو شارەیدا گوت:

مارأى الناس لهذا الدهر مذ كانوا شبيها

ذلت الموصل حتى أمر الأكراد فيها

خەڵک وەکو ئەوڕۆ بەدبەختیان نەدیوە تا ئێستا، موسڵ وا زەلیل بوو، تەنانەت وای لێهات کوردیش فەرمانڕەوایی بەسەریدا بکات.

سەرنجبدەن...! هەروەکو ئەوەی شەرمو نەنگی بێت کە کوردێک فەرمانڕەوایەتی وڵاتی موسڵ-ی خۆی بکات، ئەو شتە بۆ کورد بە رەوا نازانن و بۆ بێگانەو داگیرکەرانیش بەڕەوا دەزانن!!!).

ئەو ڕاپەڕینە کوردییەی کە دکتۆر جەمال نەبەز باسی دەکات، لە سەردەمی خەلیفەی عەباسی موعتەزەدی کە لە ساڵی (892-902ز)دا خەلیفە بووە ڕوویداوەو، کوردە ڕاپەڕیوەکان توانیویانە شاری موسڵ ڕزگار بکەن و، موعتەزەدی عەباسی بەناچاری عەلی کوڕی داودی ڕەهزادی کوردی کردە والی هەرێمی موسڵ و محەمەد کوڕی یەحیای ئەلمەجروحی لادا، ئەمەش وای لە شۆڤینییەکی وەکو ئەلعەجینی کرد ئەو دوو دێرە هۆنراوەیەی سەرەوە لە دژی ئەو کارەی خەلیفەی عەباسیدا بنووسێ. بۆچوونەکەی دکتۆر جەمال نەبەز بەوەی کە بۆ دەبێت فەرمانڕەوایەتی کردنی شاری موسڵ لە لایەن خاوەنی شارەکە کە کوردن بەناڕەواو، لە لایەن بێگانەشەوە کە موسڵمانە عارەبەکانن کارێکی ڕەوا بێت، ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نووسەری ناوبراو باوەڕی بە کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ هەیە.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (39)ی پەرتووکی (المستضعفون الكورد واخوانهم المسلمون)دا دەڵێت: (یاسین ئەلعومەری، کە عارەبێکی موسڵمانی سوننەیەو خەڵکی موسڵ-ەو سەربە کەمە نەتەوەی عارەبە لە بەشی باشووری کوردستان).
ئەوەی لە سەرەوەدا دکتۆر نەبەز باسی دەکات، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆری ناوبراو لە باسی یاسین ئەلعومەریدا ناوی شاری موسڵ، وەکو شارێکی کوردیی و پارچەیەکی باشووری کوردستان ناودەبات.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی (کۆبەرهەم ژمارە (6))دا بەمشێوەیە باس لە کوردستانێتیی شاری موسڵ دەکات: (دەبوایە هەرێمی ئاسایش نێوی بنرایە کۆماری فیدەراڵی کوردستان و ئاڵای کوردستان لەسەر هەموو شوێنە گشتییەکان بشەکایەتەوەو، بە پێی زاگۆنێکی تایبەتی، هێزەکانی پێشمەرگە ببوونایە بە سوپای کۆماری فیدەراڵی کوردستان، ئەوجا دەست بکرابایە بە هەوڵدان بۆ ڕزگارکردنی شوێنەکانی دیکەی باشووری کوردستان، وەک موسڵ و کەرکوک و خانەقین و کووت و نێوچەکانی خوارووی وڵات).
لە سەرەوەدا مێژوونووسی کورد دکتۆر جەمال نەبەز، زۆر ڕاشکاوانە شارەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقین وەکو شاری کوردستانیی داگیرکراو لە لایەن عارەبی

ئێراقەوە ناو دەبات، بۆیە نامەوێت زۆرتر لەسەری بڕۆم، تەنیا ئەوەندە دەڵێم کە بۆچوونەکانی ناوبراو باوەڕی ئەو بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و هەر دوو شارەکەی تریش دەردەخەن.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (38)ی پەرتووکی (کۆبەرهەم ژمارە (6))دا بەمشێوەیە باس لە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەکات: (کێشەی ئەو ستانانەی کوردستان کە جارێ لەژێر دەسەڵاتی کۆماری فیدەراڵی کوردستاندا نین، وەک کەرکوک و موسڵ و بەشێکی گەورە لە ستانەکانی دیالە، کووت، سەلاحەدین و عەمارە).

خۆزگە سەرکردەکانی کوردیش بە تایبەتی مام جەلال، سەرۆک کۆماری ئێستای ئێراق و سکرتێری گشتیی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان و، مەسعود بارزانی، سەرۆکی هەرێمی کوردستان و سەرۆکی پارتی دیموکراتی کوردستان، بەوێنەی دکتۆر جەمال نەبەزو هەموو ئەوانەی تر کە راشکاوانە باسی کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ-یان کردووە، ئەو دوو سەرکردەیەش بەهەمان شێوەو بێ پێچ و پەنا باسی کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارەیان دەکرد. جەخت کردنەوەو سووربوونی بەردەوامی دکتۆر جەمال نەبەز لە کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ، باوەڕبوونی بەرزو نەگۆڕی دکتۆری ناوبراوە بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شارەکە.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (65)ی پەرتووکی (کۆبەرهەم ژمارە (6))دا نووسیویێتی: (باشووری کوردستان بریتییە لە موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی، دهۆک، کووت، خانەقین و دەوروبەری. دەست لە هیچ بەشێکی هەڵناگیرێ).

ئەوەی دکتۆر جەمال نەبەز نووسیویێتی، بەڵگەی کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵە، چونکە دکتۆری ناوبراو لەناوهێنانی شارەکانی باشووری کوردستاندا، ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی کوردیی کە دەکەوێتە سنووری باشووری کوردستان ناوبردووە.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (232)ی پەرتووکی (کۆبەرهەم ژمارە (6))دا نووسیویێتی: (ئایە نەدەبوو تا ئێستە کورد پەرلەمانێکی ڕەوایەتیداری (شەرعی) لەڕێی هەڵبژاردنێکی نوێوە ببوایە کە دەستوورێکی بنچینەیی بۆ کۆمارێکی فیدەراڵی دابنێ‌و سنووری باشووری کوردستان بە تەواوی دەستنیشان بکا بە پێی ڕاستەقینەی مێژوویی و جوگرافیایی باشووری کوردستان، کە ستانەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و زۆربەی خاکی هەر دوو ستانی کۆنی (دیالە و کووت دەگرێتەوە).

بۆ جارێکی تریش و چەندین جار دکتۆر نەبەز، جەخت لەسەر کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەکاتەوەو ئەو شارە بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی ناودەبات، کاتێک کە سنووری باشووری کوردستان دەستنیشان دەکات و شارەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و زۆربەی خاکی هەر دوو ستانی کۆنی (دیالە و کووت دەگرێتەوە. بۆیە دەکرێت ئەمەش وەکو بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوونی ئەو شارەیە سەیر بکرێت.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (292)ی پەرتووکی (کۆبەرهەم ژمارە (6))دا نووسیویێتی: (ئەوڕۆ 10.8.2003 کە سەت ڕۆژ تێدەپەڕێ بەسەر ڕووخانی ڕژێمی سەدامدا، تا ئێستە نە کوردەکانی کەرکوک چوونەتەوە جێی خۆیان و، نە ئەوانەی زیانیان لێکەوتووە، هیچ پارەو پووڵێکیان وەرنەگرتووەو، کەرکوک، موسڵ، خانەقین، مەندەلی، کووت، شارەبان، جەلەولا و شوێنە داگیرکراوەکانی باشوور، هێشتا نەخراونەتە سەر (دوو بەڕێوەبەرێتییەکە)و ئەو دوو بەڕێوەبەرێتییەش تا ئەوڕۆ نەبوونەتە یەک).

ئەوەی لە سەرەوەدا دکتۆر جەمال نەبەز نووسیویێتی، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی نووسەر ناوی شارەکانی کەرکوک، موسڵ، خانەقین، مەندەلی، کووت، شارەبان، جەلەولا وەکو شارە داگیرکراوەکانی باشووری کوردستان ناودەبات.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (295)ی پەرتووکی (کۆبەرهەم ژمارە (6))دا نووسیویێتی: (کاتێک کە ئەمریکا داوای لە چەکدارەکانی ئەم دوو حیزبە کرد،

بەپێچەوانەی ئارەزووی رژێمی تورکەوە، پێکەوە لە یەک کاتداو لەگەڵ هێزەکانی ئەمریکا، رووبکەنە کەرکوک و موسڵ. هەرچی دوو زل حیزبەکە بوو، لەباتی ئەوەی هەر دوو بەڕێوەبەرێتییەکەیان بکەنە یەک حکومەت و، چەکدارەکانیشیان بکەنە یەک لەشکری کوردستانیی و، پێش هەڵکوتانە سەر لەشکری ئێراق، بە نووسین، مۆرو واژۆ، پەیماننامەیەک لەگەڵ ئەمریکییەکان سازبکەن بۆ دیاریکردنی دواڕۆژی باشووری کوردستان، بە کەرکوک و موسڵ و نێوچە کوردییەکانی دیالە، کووت و سەلاحەدینەوە و، ئەوجا لەژێر ئالای کوردستاندا بکشێن بەسەر کورکوک و موسڵ و، هەر لەگەڵ رزگارکردنی ئەم دوو پارێزگایەدا، داگیرکەری عارەب دەربکەن و، کوردە دەرکراوەکان بهێننە جێی خۆیان).

ئەوەی دکتۆر نەبەز لە سەرەوەدا نووسیوێتی، مانای کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەدات، کاتێک کە نووسەر باسی ئەوە دەکات کە پێویست بوو لەشکری کوردستان شارەکانی کەرکوک، موسڵ و ناوچە کوردییەکانی دیالە، کوت و تکریت رزگاربکات و، عارەبە داگیرکەرەکانی ئەو شارانە دەربکەن و کوردە دەرکراوەکان بگەڕێننەوە، باوەڕی ئەومان بۆ دەردەخات کە شاری موسڵ و تەواوی ئەو شارانە، بە شاری کوردیی و سەربە کوردستان دەزانێت.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (305)ی پەرتووکی (کۆبەرهەم ژمارە (6))دا، لە نامەیەکدا کە بۆ مام جەلالو مەسعود بارزانی ناردووە نووسیوێتی: (دەبوایە بە عارەبەکان بڵێن ئێراق دەوڵەتێکی دەستکردەو، بەپێچەوانەی رازیبوونی کوردەوەو، بەزۆری چەکی بەریتانیا، باشووری کوردستانی پێوە لکێنراوە، وە بە عارەبەکانتان دەگوت ئەگەر دەتانەوێ پێکەوە دەوڵەتێک دروستبکەین، سا بەنێوی ئێراقەوە بێ، یان بە هەر نێوێکی دیکەوە کە لەسەری رێکبکەوین، ئەوا مەرجەکانی ئێمە ئەمەیە: 1- باشووری کوردستان بریتییە لە موسڵ و کەرکوک و دیالە و کووتو هەولێر و دهۆک و سلێمانی و، ئەو کەمە گەلانەی لەم سەر زەوییەدا دەژین، لە سنووری یاسایەکی بنچینەیی باشووردا، مافی خۆبەڕێوەبردنیان دەبێ).

ئەوەی کە لە سەرەوەدا دکتۆر جەمال نەبەز باسیکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی نەک تەنیا شاری موسڵ، بەڵکو شارەکانی کەرکوک، دیالە، کوت، هەولێر، دهۆک و سلێمانی دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو تەواوی ئەو

شارانە، بە بەشێک لەو پارچەیەی کوردستان دادەنێت کە بەزۆر بە ئێراقی عارەبییەوە لکێنرا کە ئەوکات پێکدەهات لە (ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا).

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (6)ی ژمارە (272)ی رۆژنامەی (میدیا)، رۆژی سێشەممە رێکەوتی (9.1.2007)دا، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (پشتگیری لە کارەسات و هەرەسێکی بێوێنە)دا، نووسیوێتی: (خۆ ئەگەر سەددام، سەری لێتێکنەچووایەو، ئەو گەوجێتیەی نەنواندایە، ئەوا، ئەورۆ، نەک کەرکوک، موسڵ، شەنگال، مەخمور، خانەقین، مەندەلی، جەلەولا، کویَ و کویَ، بەڵکو پێنچووین، قەڵاچوالان و هەڵەبجەش کرابوون بە عارەب و، سلێمانیش گواسترابووەوە بۆ خوارووی ئێراق و، هەولێریش کرابوو بە پێتەختی دووەمی ئێراق و، لەنیوە پتری بوو بوو بە عارەب و، کەسیش نەیدەگوت لەل).

ئەو ئاماژەپێکردنەی دکتۆر جەمال نەبەز بە زرنگکاری بە عارەبکردنی کورد و کوردستان لە لایەن حکومەتی (سەددام حوسێن)ەوە، کوردبوون و کوردستانێتیی هەر یەک لە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، شەنگال، مەخمور، خانەقین، مەندەلی و جەلەولا بەتایبەت و تەواوی کوردستان بەگشتی دەگەیەنیَ، چونکە بە عارەبکردنی ئەو شارانەی کە ناویان هاتووە لە سەرەوەداو، دەرکردنی کوردەکان و جێنشینکردنی عارەب لە شوێنی ئەواندا، بەڵگەن بۆ کوردبوون و کوردستانیی بوونی تێکڕای ئەو شارانەی لە سەرەوەدا ناویان هاتووە بە شاری موسڵ-یشەوە.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (7)ی ژمارە (19)ی ئۆرگانی (کۆنگرە)دا، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (سەرنجدانێک لە هەڤپەیڤینی میدیا لەگەڵ پرۆفیسۆر شاکری خدۆدا، رۆژنامەی میدیا ژمارە 79)دا کە لە هەر یەک لە لاپەڕەکانی (1، 5، 6، 7، 8، 9، 10)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (شاکری خدۆ لە دانیشتنە تەلەفزیۆنییەکەدا زۆری پیَ ناخۆشبوو کە گوتم، لەڕێی کەسایەتی ئەرمەنی دکتۆر ژیرایەر کۆچەر یانەوە هەوڵمان داوە کە کاربەدەستانی ئەرمەنستان وا لیَ بکەین جارێکی دی کوردستانی سۆر دابمەزرێتەوەو، ئەو هەوڵە تا ئێستە سەری نەگرتووە. سەیر ئەوەیە دکتۆر مارف خەزنەداریش هەر بە تەلەفۆن گوتی: واباشە واز لە کوردستانی سۆر بهێنریَ و بخرێتە لاپەڕەی مێژووەوە. باشە! جا ئەگەر ئێمە وا بیر بکەینەوە،

دەبێ واز لە کەرکوک، موسڵ، خانەقین، جلەولا، شارەبان، زەڕباتییە، مەندەلی، کووت، شەنگال، شێخان، مەخمور و گەلێک شوێنی دیکەش بهێنین، چونکە بەعسییەکانی ئێراق کوردەکانی ئەو شوێنانەیان دەرکردووەو لەجێی ئەوان عارەبیان نیشتەجێ کردووە، وەک چۆن تورکە تۆرانییە ئازەرییەکان کوردی کوردستانی سۆریان بەیارمەتی ستالین دەرکردو تورکەکانیان لەو شوێنانە نیشتەجێکردو ئێستاش ئازەرییەکان بەیارمەتی هێندێک ئازەریی تۆرانی کە لەنێو رژێمی ئێراندا دەستیان دەڕوا، دەیانەوێ گەلێک نێوچەی ئازەربایجانی رۆژئاوا کە بەشێکە لە خاکی کوردستان بکەنە تورکنشین بە دەرپەڕاندنی کوردەکانی ئەو نێوچەیە).

کاتێک کە مێژوونووسی ناودارو ناسراوی کورد، دکتۆر جەمال نەبەز لەوەڵامی بۆچوونە نابەجێکانی شاکری خدۆو دکتۆر مارف خەزنەدار باسی ئەوە دەکات کە مادام ئەوان پێیان وایە دەبێ واز لە کوردستانی سۆر بهێنرێت، با وازیش لە شارەکانی کەرکوک، موسڵ، خانەقین، جلەولا، شارەبان، زەڕباتییەە، مەندەلی، کووت، شەنگال، شێخان، مەخمور و گەلێک شوێنی دیکەش بهێنین، بۆمان دەردەکەوێت کە دکتۆر نەبەز شاری موسڵ و گشت ئەو شارانەی کە لە سەرەوەدا ناوی هێناون بە شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستان دەزانێت.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە وتاری (داخوازی سەددام لە کورد بۆ وتووێژ لەگەڵی)دا کە لە لاپەڕەکانی (40-41)ی پەرتووکی (کۆ بەرهەم ژمارە -7)دا نووسیویێتی: (رۆژ رۆژی یەکێتییەو، رۆژی خۆکۆکردنەوەی گشتی (التعبئة العامة)و، وتووێژی خەست و خۆڵ و ئەنجامدار لەگەڵ کاربەدەستانی بەریتانیا، ئەمریکا و فەڕەنسا و، بە ئاشکراو بێ پێچوپەنا دەربڕینی ئەوەی کە ئێمە چیدی بە بەڵێن و قسەی خاوی پڤ هەڵدراو دابین نابین، پێویستە بە فەرمی دان بنرێ بە بوونی کۆماری فیدرالی کوردستانداو پەیمانێک ببەسترێ لەگەڵی، کە بەو پێیە هێزەکانی پارێزگاران لە ئینجەرلیکەوە بێنە نێوچەی بادینان و، چەند فڕگەیەک لە هەرێمی کۆماریدا بکرێنەوە و، هەرێم فراوانتر بکرێ بە جۆرێک کە کەرکوک، موسڵ و دیالەی بچێتە سەر، ئەم کارانەش لەدەست ئەم دەوڵەتانە دێن).

کاتێک کە دکتۆر جەمال نەبەز داوای فراوانکردنی کۆماری فیدڕاڵی کوردستان دەکات بەوەی کە هەریەک لە شارەکانی کەرکوک، موسڵ و دیالەی بخەنە سەر،

گومانی لە کوردێتیی و کوردستانێتیی هەر سێ شاری کەرکوک، موسڵ و دیالە نییە، بۆیە راشکاوانە داوا دەکات بگەڕێنەوە سەر باشووری کوردستان.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە وتاری (کورد لەبەردەم دووڕێیانی مانو نەماندا، رەخنەگران و بێزارانی نێو حیزبەکان، پێویستە هەڵوێست بنوێنن)دا کە لە لاپەڕەکانی (91-102)ی پەرتووکی (کۆبەرهەم ژمارە -7)دا بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە (101)دا نووسیویێتی: (ئایا راست و رەوایە، بۆ دیاریکردنی سنووری باشووری کوردستان و، بەتایبەت موسڵ، کەرکوک و هتد گشتپرسی بکرێ؟ ئایا هیچ نەتەوەیەک ئامادەیە، لەبارەی سنووری وڵاتەکەی خۆیەوە، بکەوێتە گشتپرسی؟ ئایا رژێمی تورک ئامادەیە، لە ئەستەموول گشتپرسی بکا، لە کاتێکدا کە چوار ملیۆن کورد لە ئەستەموول دەژین و، ئەستەموول گەورەترین شاری کوردە، پاش ئامەد (دیاربەکر)؟ ئایا ئێراقییەکان ئامادەن لەبەرخاتری ملیۆنێک کوردی بەغدا گشتپرسی لە بەغدا بکەن؟).

ئەوەی دکتۆر جەمال نەبەز باسیکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شارەکانی موسڵ و کەرکوک نیشاندەدات، وە بە بۆچوونی دکتۆر نەبەز هەر دوو شارەکە دەکەونە نێو سنووری باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو گلەیی ئەوە دەکات کە بۆچی دەبێت گشتپرسی لەسەر شارەکانی موسڵ و کەرکوک بکرێن، لە کاتێکدا کە دەکەونە نێو سنووری باشووری کوردستانەوە!

دکتۆر جەمال نەبەز، لە وتاری (نەتەوەی کورد لەتەنگانەدا ئەگەر ئەمریکا دۆستایەتیی کورد بدۆڕێنێ)دا کە لە لاپەڕە (115-125)ی پەرتووکی (کۆبەرهەم ژمارە -7)دا بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە (121)دا نووسیویێتی: (بە بیرو بۆچوونی من، رێی راست بۆ دەرچوون لەم تەنگژەیە ئەوەیە، کە دوو زل پارتەکە هێندە ئازایەتی و خۆشەویستیی نیشتمان و نەتەوە لە خۆیاندا دروستبکەن، کەدان بە هەڵەی خۆیاندا بنێن و، بەرپرسیارێتیی ئەم رۆژە رەشە بگرنە ئەستۆ، رێبدەن بە جەماوەری کورد، بەزووترین کات، هەڵبژاردنێکی بەڕاستی ئازادو بێترس و لەرز، لە هەموو نێوچەکانی باشووری کوردستان (موسڵ، کەرکوک، هەولێر، دهۆک، سلێمانی، دیالە، کوت و تەنانەت لەنێو کوردی بەغداش، چونکە بەغداش کە ملیۆنێک پتر کوردی لێیە،

دەبێ شاری برایەتی بێ) رێکبخرێ و، ئەو دەمە ئەو پەرلەمانەی دروست دەبێ، بڕیاری مافی چارەنووسی کورد و جۆری پێوەندی لەگەڵ ئەمریکاو دەوڵەتانی دیکەو خەڵکی پارچەکانی دیکەی کوردستان دەستنیشان بکاو، دەستبەجێ پاش ئەوە، حکومەتێکی کوردستانی و، لەشکرێکی کوردستانی تەوزیمی (لە نێرو مێ) پێکبهێنێ، ئەو دەمە نەتەوەی کورد، هەموو هەڵەو ناتەواوییەکانی دوو زل پارتەکە دادەپۆشن و، دوو زل پارتەکەش دەیسەلمێنن کە نیشتمان پەروەرن و بەرژەوەندیی نەتەوەو وڵات، لە سەروو بەرژەوەندیی پارتەوە رادەگرن).

لە سەرەوەدا دکتۆر جەمال نەبەز زۆر راشکاوانە بۆچوونی خۆی دەربڕیوە سەبارەت بە تەواوی شارەکانی باشووری کوردستان و، لە نێویاندا هەر سێ شاری کێشە لە سەری (موسڵ، کەرکوک و دیالە) کە بە بەشێک لە باشووری کوردستان-یان دادەنێت. بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە پرۆفیسۆری ناوبراو باوەڕی نەگۆڕی بە کوردبوون و کوردستانێتیی ئەو شارانە هەیە، بەتایبەت کاتێک کە داوای ئەنجامدانی هەڵبژاردنێکی ئازادانە لە هەموو نێوچەکانی باشووری کوردستان دەکات و، شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، هەولێر، دهۆک، سلێمانی، دیالە و کوت) بە شار و ناوچەی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان ناودەبات.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە وتاری (ئێران و ئاژاوەی موقتەدا سەدر رژێمی ئێران دەیەوێ دەوری خومەینی لە ئێراقدا بەموقتەدا بگێڕێ)دا کە لە لاپەڕەکانی (139-145)ی پەرتووکی (کۆبەرهەم ژمارە -7)دا بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە (142)دا سەبارەت بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، نووسیویێتی: (پاش ئەم خوێنرێژییە، موقتەدا سەدر چوو بۆ ئێران و، پێوەندی بە کاربەدەستانی ئێرانەوە کرد. بە پێی هێندەک سەرچاوەی هەواڵ، کاربەدەستانی رژێمی ئێران دەستەبەر بوون بە بڕینەوەی پارەیەکی باش بۆ خۆی و، بۆ هێزێکی چەکدار کە دروستی بکا لەشێوەی (پاسدارانی ئێران)داو، رێ لە کورد بگرێ و نەیەڵێ کەرکوک، موسڵ و دیالە بگەڕێنەوە بۆ باوەشی هەرێمی کوردستان. موقتەدا کە گەڕایەوە ئێراق، یەکەمین کاری ئەوەبوو، چەند چەکدارێکی ناردە کەرکوک بۆ پشتگیریی تۆرانییەکانی سەربە (بەرەی تورکمان)و، نەڕاندن دژی کورد و سەرکردەکانی و،

هاوارکردن کە (کوردستان دوژمنی خودێیە)، دارو دەستەکەی هاواریانکرد: (لا اله الا الله، کوردستان عدو الله).

ئەوەی دکتۆر جەمال نەبەز لە سەرەوەدا ئاماژەی پێداوە، دەربڕینی بۆچوونەکانی ئەو دەردەخات کە کوردێتیی و کوردستانێتیی هەر سێ شارەکانی (موسڵ، کەرکوک و دیالە)ن، چونکە مێژوونووسی ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە رژێمی ئێران هێزێکی چەکداری لە میلیشیاکانی موقتەدا سەدر لەشێوەی (پاسدارانی ئێران) دروستکردووە، لەپێناوی رێگەگرتن لە کورد بۆئەوەی هەر سێ شاری (موسڵ، کەرکوک و دیالە)ی کوردیی نەگەڕێنەوە بۆسەر هەرێمی باشووری کوردستان.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە وتاری (کە ئەمریکاو هاوپەیمانان خۆیان لە ئێراق کێشایەوە)دا، کە لە لاپەڕەکانی (158-170)ی پەرتووکی (کۆبەرهەم ژمارە -7)دا بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە (159)دا هاتووە: (ئەوەی کە بەدەست ئەم دوو زل پارتەوە نەبووە، تەنێ دەسەڵات بوو بەسەر ستانەکانی کەرکوک، موسڵ، دیالە و کووتدا، کە دەکەونە سنووری جۆگرافیایی کوردستانە وەو، رژێمی سەددام، خەریکی بە عارەبکردنیان بوو و، جارو بارێکیش هەڕەشەی لە (هەرێمی نەفڕین) دەکرد، بەڵام نەیدەوێرا پالاماریبدا).

بە بۆچوونی دکتۆر جەمال نەبەز، شارەکانی (کەرکوک، موسڵ، دیالە و کووت) شاری کوردستانین، چونکە پرۆفیسۆری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە ئەو شارانە دەکەونە نێو سنووری جوگرافیای کوردستانە وە، بەڵام رژێمی سەددامی شۆڤینی و عارەبپەرستی دژ بە کورد بەرە بەرە لە ماوەی دەسەڵاتی خۆیدا لە نێوان ساڵانی (1968-2003)دا خەریکی بە عارەبکردنیان بووە، سەرەڕای ئەوەی هەر لە کۆنەوە هەوڵی بەعارەبکردن و گۆڕینی دیمۆگرافیای شاری موسڵ دراوە.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە وتاری (هەڵبژاردنەکانی ئەمریکاو ئەو هەڵبژاردنانەی دووزلحیزبە کوردییەکە بەتەمان بیکەن)دا کە لە لاپەڕەکانی (179-184)ی پەرتووکی (کۆبەرهەم ژمارە -7)دا بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە (184)دا هاتووە: (ئەمە لە کاتێکدا کە حکومەتی نێوەندی ئێراق، گوشاری وان بە پوولێک ناکڕێو، هەتا ئەمڕۆ، کە ئەمڕۆیە، یەک بەندی یاسایی بەڕێوەبەرایێتیی کاتی، جێبەجێ نەکردووەو،

بە ئێراقیش ناڵێ "ئێراقی فیدرالی"، وەک دوو زل پارتەکە شوێنەواری عەرەباویکردنی کوردستان، هەر لەجێی خۆیەتی و، زمانی کوردیش، کە گوایە زمانی فەرمیی ئێراقە، لەپاڵ زمانی عارەبیدا، تەنانەت لە کوردستان-ەکەشدا، وەک کەرکوک، موسڵ و خانەقین، ڕێزی ناگیرێ و بەکار ناهێنرێ).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر جەمال نەبەز بۆمان دەردەکەوێت کە ناوبراو، شارەکانی کەرکوک، موسڵ و خانەقین بە شاری کوردیی و لەنێو چوارچێوەی سنووری باشووری کوردستان دەزانێت، چونکە دکتۆر نەبەز گلەیی ئەوە دەکات کە لە کوردستانداو، لە شارەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقین زمانی کوردی وەکو زمانێکی فەرمی مامەڵەی لەگەڵ ناکرێت و بەکار ناهێنرێت، کەواتە ئەو هەر سێ شارەکە بە بەشێک لە باشووری کوردستان دەزانێت.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕە (10)ی ژمارە (315)ی ڕۆژنامەی (میدیا)دا، وتارێکی لەژێر ناوی (ئایا ڕاستە، کە "دوژمنی دوژمنت دۆستتە"؟)دا، بڵاوکردۆتەوە کە تێیدا نووسیویێتی: (کاتی خۆیشی و هەر لە ڕۆژی (10)ی نیسانی (2003)دا هۆشیارنامەم گەیاندە بەڕێز مەسعود بارزانی، کە نابێ بەقسەی ئەمریکییەکان کەرکوک و موسڵ بەجێبهێڵن و ئەوەشم چەند جار گوتو گوتەوە کە ئەمریکا برای باوکی کەس نییەو وریابن). دواتر دەڵێت: (خەڵکینە وەرن تەماشاکەن، لە هیچەو، هەر لەبەرئەوەی کوردن، لە وڵاتی خۆیاندا (کەرکوک، موسڵ، دیالە و کووت) دەکوژرێن).

ئەوەی دکتۆر جەمال نەبەز ئاماژەی پێکردووە، دیسان کوردێتیی و کوردستانێتیی شارەکانی موسڵ، کەرکوک و ئەوانەی تریش دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو شارەکانی کەرکوک، موسڵ، دیالە و کوت بە وڵاتی کوردان ناودەبات. مادامیش ئەو شارانە بکەونە ناو وڵاتی کوردان، کەواتە بێ هیچ گومانێک شاری کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن.

پسپۆری جوگرافیا دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور ئیبراهیم، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (جوگرافیای کوردستان)دا نووسیویێتی: (کوردستان لە سەدەی شازدەیەمەوە، هەتا جەنگی یەکەمی جیهانی، گۆڕەپانی پێکدادانی هێزەکانی هەر دوو ئیمپراتۆرییەتی

سەفەوی (ئێران)و عوسمانی بووە. گەورەترین جەنگێ لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا روویدابێ، جەنگی (چاڵدێران)ی ساڵی (1514)ی زایینی بوو، ئەنجامەکەشی ئەوەبوو، یەکێتیی جوگرافی خاکی کوردستان بە تەواویی تێکچوو بەشی رۆژهەڵاتی کەوتە بندەستی سەفەوییەکان و بەشەکەی رۆژئاواشی کەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکانەوە. پاشتریش ئەم بەشە، دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانیو روخاندنی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی، جارێکی دیکە دابەشکرایەوە. بەشی هەرە گەورەی بەر تورکیای تازە کەوت و بەشێکی دیکەشی خرایە سەر سوریا. ئەوەی کە ماشەوە (ویلایەتی موسڵ)، لەگەڵ ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرادا، دەوڵەتی ئێراقی ئەورۆیان لێ دروستکرد).

بە گوێرەی بۆچوونی دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، ویلایەتی موسڵ خاکی کوردەو بەشێکی دانەبڕاوی کوردستانە. هەروەکو دەزانین ویلایەتی موسڵ لە هەر یەک لە پارێزگاکانی: (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دیالە، بەشێکی کوت و بەشێکی عەمارە) پێکدێت. کەواتە موسڵ هەم وەکو شار و هەم پارێزگا بەشێکە لە خاکی کوردستان و نیشتمانی کورد.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (250)ی پەرتووکی (جوگرافیای کوردستان)دا نووسیوێتی: (سنووری کوردستان لە باکوورەوە لەگەڵ تورکیا و لە رۆژهەڵاتەوە لەگەڵ ئێران و لە باشوورەوە لەگەڵ ئێراق و لە رۆژئاواشەوە لەگەڵ سووریادا هاوسنوورە).

بە گوێرەی ئەو پێناسەیەی کە دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور بۆ باشووری کوردستانی کردووە، شار و پارێزگای موسڵ بە تەواوی دەکەوێتە نێو چوارچێوەی سنووری باشووری کوردستان، چونکە بە پێی دەست نیشان کردنی سنووری رۆژئاوای باشووری کوردستان کە سوریایە، ئەوە بە دڵنیاییەوە شاری موسڵ بە تەواوی دەگرێتەوەو دەکەوێتە نێو ئەو سنوورەی باشووری کوردستان.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (263)ی پەرتووکی (جوگرافیای کوردستان)دا نووسیوێتی: (سنووری نێوان کوردستان و ئێراق بەهێڵی پانی (33)ی باکوور دەست پێدەکات، لە دواییدا بەرە بەرە بەرەو رۆژئاوا دەبێتەوە، هەتا دەگاتە هێڵی درێژی

(46)ی رۆژهەڵات، بە چەند کیلۆمەترێک لە باشووری گوندی سیمامەوە، لە دواییدا لەگەڵ ئەو هێڵەدا دێتە خوارەوە، ئینجا پاش چەند کیلۆمەترێ بەرەو رۆژئاوا پێچ دەکاتەوەو لە پاشان بە باشووری شارۆچکەی جەساندا تێدەپەڕێ، لە دواییدا ئەو هێڵە بەرەو باکوور دەبێتەوە، لەپاشان بە رۆژئاوای گوندی ئەشان میرز ئاباددا تێپەڕ دەبێ. پاشان بە هێڵێکی راست بەرەو رۆژئاوای گوندەکانی سوڵتان و حاجی محەمەدو عەبدول عەترۆزدا دەڕواو هەتا دەگاتە رۆژئاوای شارۆچکەی بەلەدروز. لە پاشان بە رۆژئاوای گوندەکانی سەلمانول سەعدون و بەنی عەباس و چیچاندا، بەرەو رۆژئاوای میقدادیە (شارەبان)دا تێپەڕ دەبێ. لەپاشان درێژ دەبێتەوە هەتا دەگاتە رووباری سیروان، لە دواییدا لەگەڵ ئەو ئاوەدا تا چەند کیلۆمەترێ بەرەو باکوور دەکشێ، هەتا رێژگەی ئاوی چینچال لە رووباری سیروان، لە دواییدا بەرەو رۆژئاوا پێچ دەکاتەوەو پاشان باکووری رۆژئاوا دەبڕێ، هەتا دەگاتە چیای حەمرین. پاشان بە بڕبڕەی پشتی ئەو چیایەدا تێدەپەڕێ، هەتا دەگاتە ئاوی داقوق، لەپاشان لەگەڵ ئەو ئاوەدا بەرەو باکووری رۆژئاوا دەڕوا، هەتا دەگاتە چیای مەکحول و پاشان مکێحیل، دوای ئەوە بە بەرزترین شوێنەکانیدا تێدەپەڕێ و بەرەو فەتحە درێژ دەبێتەوە، هەتا دەگاتە زێی دیجلە، لە دواییدا لەگەڵ ئەو زێیەدا بەرەو باکوور بە چەند کیلۆمەترێ درێژ دەبێتەوە، هەتا نزیک شاری موسڵ، لە دواییدا بە باشووری ئەو شارەدا تێپەڕ دەبێ، بەرەو رۆژئاوا پێچ دەکاتەوە، هەتا دەگاتە باشووری گوندی ئەلبویر، پاشان دەگاتە باشووری شارۆچکەی تەلەعفەر، لە دواییدا بە باشووری گوندەکانی تەرمی، ئەبرات و کابێرادا تێپەڕ دەبێ).

بە گوێرەی ئەو دیاریکردنەی کە دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور بۆ سنووری باشووری کوردستاندا ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە شاری موسڵ بە سەدان کیلۆمەتر دەکەوێتە باکووری ئەو هێڵەی کە دکتۆری ناوبراو بۆ دیاریکردنی سنووری باشووری کوردستان کێشاویەتی.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕەکانی (272–273)ی پەرتووکی ناوبراودا نووسیویێتی: (لە سەردەمی سەفەوییەکان و عوسمانییەکاندا، ئیالەتەکانی کوردستان لەدەوروبەری ساڵی (1515)ی زایینیدا ئەمانە بوون: ئیالەتی دیاربەکر، ئیالەتی وان، ئیالەتی روها، ئیالەتی موسڵ، ئیالەتی کوردستان و ئیالەتی لوڕستان).

ئەوەی دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور باسی دەکات، کوردستانیی بوونی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەو نووسەرە ناوی ویلایەتی موسڵ وەکو ویلایەتێکی کوردستانیی ناودەبات. مادام ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردستانیی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتەکە، شاری کوردستانی و کوردین بە شاری موسڵ-ی پایتەختی ویلایەتەکەشەوە.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (359)ی پەرتووکی (جوگرافیای کوردستان)داو لە بابەتی دابەشبوونی جوگرافی چاڵگە نەوتییەکاندا، نووسیویێتی: (یەکەم: نێوچەی نەوتی باکوور: بە گچکەترین نێوچەی نەوتی کوردستان دادەنرێ. ئەم نێوچەیە لە پارێزگاکانی سیرت، باتمان، دیاربەکر، موسڵ، قەزای مالکییەدا هەڵکەوتووە. ئەم نێوچەیە نزیکەی (3%)ی گشت بەرهەمی ساڵانەی هەموو نەوتی خاوی کوردستان پێکدەهێنێت).

بە پێی بۆچوونی دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، بۆمان دەردەکەوێت کە ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان دادەنێت، کاتێک کە لە بابەتی نەوتدا شاری موسڵ دەخاتە ناو چوارچێوەی سنووری کوردستان.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕەکانی (279، 360، 401، 412)ی پەرتووکی سەرەوەدا، یەک لە دوای یەک نەخشەی دابەشبوونی بەڕێوەبەرایەتی، نەخشەی چاڵگە نەوتییەکان، نەخشەی ڕێگەوبانی ئۆتۆمۆبیل و نەخشەی ئاسنەڕێی کوردستانی بڵاوکردۆتەوە، کە لە هەموو نەخشەکاندا شاری موسڵ بە تەواوی کەوتۆتە ناو سنووری باشووری کوردستان). نەخشەکان لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

بە گوێرەی نەخشەکانی ئاماژەپێکراو، دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان دادەنێت، لەبەرئەوەی لە هەموو نەخشەکاندا ئەو شارەی خستۆتە نێو سنووری باشووری کوردستان.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (21)ی پەرتووکی (پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوان لە باشووری کوردستاندا بە پێی سەرژمێری دانیشتوانی ئێراق 1977)دا، دەڵێت:

(دابڕینی قەزا، ناحیە، دێستان لەم یەکە بەڕێوەبەرایەتییەو لکاندنی بەو یەکە بەڕێوەبەرایەتییەوە، کارێکی ئاساییە، وەلێ لە ئێراق، بە مەبەستی داگیرکردن و بە عارەبکردنە. دەنا ئاکرێ چی لە موسڵ و چی لە دهۆک سەرپەرشتی بکرێ بۆ ئێمە یەکە. لەبەر ئەوەی موسڵیش وەکو ئاکرێ خاکی کوردستانە).

ئەوەی کە دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور ئاماژەی پێداوە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، کاتێک کە زۆر راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە موسڵ و ئاکرێ دوو شاری سەربە کوردستانن.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (ئێمە دوو هەڵەی مێژوویی کوشندەمان بەرامبەر بە ئەستانی موسڵ-ی باشووری کوردستان کردووە. هەڵەی یەکەم: لە شێستەکانی (سەدەی بیستەم)دا، تۆ زەیندێ؟! (جوداکردنەوەی قەزایەکانی کوردی لە پارێزگای موسڵ) کراوە. لە خاکی کوردستانیان جودا بکەنەوە؟! دەنا شوێنێکی دیکە شک نابەم؟. گەلۆ دەبووایە داوای جوداکردنەوەی قەزایەکانی عارەبی وەکو ئەلبەعاج، ئەلحەزەرو شەرگات بکرێ. هەڵەی دووەم: دەزگای زانستی بەرزی کوردستان وەکو زانکۆو، هەندێک شارەزایی پایەبەرز لە نووسینەکانیاندا، ئەگەر چی پشتگیری لەوەی یەکەم ناکەن، وەلێ بەناڕەوا تەواوی قەزای موسڵ-یان پێ کوردستان نیە. قەزای موسڵ، جگە لە ناحیەکانی حەمام ئەلعەلیل و ئەلمحلەبیە، کوردستانە و بەڵگەی مێژوویش بۆ ئەوە زۆرە).

ئەو بۆچوونەی دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، بەڵگەیەکە بۆ کوردستانیی بوونی شاری موسڵ، کاتێک کە جوگرافیناسی ناودار دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور ئاماژە بە شاری موسڵ دەکات وەکو شارێکی کوردستانیی. هەرچەندە لەگەڵ بۆچوونەکانی تری دکتۆر عەبدوڵڵادا نیم، چونکە شار و شارۆچکەکانی وەکو بەعاج، حەزەر، شەڕگات، حەمام عەلیل و موحەلەبیەش هەر لەسەر خاکی کوردستان دروستکراون بۆ عارەبی هاوردەو داگیرکەر.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (39)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەداو، لە باسی ژمارەو رێژەی نەتەوەکان لەسەرجەمی دانیشتوانی قەزایەکاندا، لە باسی

قەزای موسڵ-دا نووسیویێتی: (موسڵ: ڕێژەی کورد، ئەوەندە لەو قەزایەی کوردستان کەمکراوە بۆ بەراوردکردن لەگەڵ هی عارەب نابێ. سەرەڕای ئەوەش، لە کورتیش دەدات، بۆ نموونە، ئەگەر ڕێژەکە لە ساڵی (1965)، لە سەرجەمی دانیشتواندا، (13%) بوو بێ، ئەوە لە ساڵی (1977)دا، لەدەوروبەری (10%) بوو. واتە (3%)ی کەم کردووە).

ئاماژەپێکردنی دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور بەمشێوەیە بە شاری موسڵ، کوردبوون و کوردستانیی بوونی ئەو شارە دەخاتە بەردەست، چونکە نووسەری ناوبراو ناوی قەزای موسڵ وەکو قەزایەکی کوردستانیی ناوبردووە.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (161)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (کاتی خۆی زۆر کەسم ڕاسپارد بۆ پەیداکردنی پەرتووکی (الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، هيئة التعداد العام والدراسات السكانية. نتائج ترقيم المباني وحصر السكان لسنة 1977 سري)و زۆریش گفتیاندا. وەلێ ئەنجامی نەبوو. لە کۆتاییدا لە سەردانی کوردستانم لە سپتێمبەری ساڵی (2003)، لە دوکانی کۆنە پەرتووک فرۆشێک لە شاری موسڵ-ی کوردستانی، بە دینارێکی چاپی سویسریم کڕی).

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، ڕاشکاوانە بۆچوونی خۆی سەبارەت بە کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەردەبڕێت، کاتێک ناوبراو باسی ئەو پەرتووکە دەکات کە بەچ شێوەیەک لە شاری موسڵدا دەستی کەوتووەو، کە بەمشێوەیە باسی کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەکات: (شاری موسڵ-ی کوردستان).

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (43)ی پەرتووکی (سنووری کوردستان)دا نووسیویێتی: (ئێراق دەوڵەتی تازە دروستبوو لە ساڵی (1921ز)دا لە لکاندنی ویلایەتەکانی موسڵ (باشووری کوردستان)و بەغدا و بەسرا پێکهات). هەروەها لە لاپەڕە (43)ی هەمان سەرچاوە نەخشەیەکی کوردستانی باشووری بڵاوکردۆتەوە کە شاری موسڵ و تەواوی قەزاو شارەدێکانی سەربەو شارە کەوتوونەتە نێو سنووری کوردستان).

بۆچوونی دکتۆر عەبدوڵڵاو ئەو نەخشەیەی کە بڵاویکردۆتەوە، بەڵگەیەکی ترە بۆ کورستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ، چونکە نووسەر لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات کە دوو ناوی جوگرافین بۆ وڵاتی کورد و خاکی کوردستان، لەلایەکی تریشەوە ئەو شاری موسڵ-ی لەنەخشەکەدا خستۆتە ناو سنووری باشووری کوردستان. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، دیسان لە لاپەڕەکانی (45-59)ی پەرتووکی (سنووری کوردستان)دا لە روانگەی ئەولیا چەلەبی، محەمەد ئەمین زەکی، گۆڤاری سەنتەری کورد ژمارە (6) ساڵی (1949)و ئەدمۆنز سنووری کوردستانی باشوور بە پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی دیاری دەکات. نووسەر لە لاپەڕەکانی (75-76)ی (سنووری کوردستان)دا، بۆچوونی خۆی لەسەر شاری موسڵ دەردەبڕێت دەڵێت: (موسڵ وەکو شار و پارێزگاش هی کوردە).
بە بۆچوونی دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، شاری موسڵ وەکو شار و پارێزگا هی کوردەو بەشێکە لە خاکی کوردستان، چونکە ناوبراو راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ هەم وەکو شار و هەم وەکو پارێزگاش هی نەتەوەی کوردە.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی (جوگرافیای دانیشتوانی کوردستان)دا، نووسیویێتی: (ئێزیدی یەکێکی ترە لە ئایینە ناوچەییەکانی کوردستان، پەیڕەوانی ئەم ئایینە بەشێوەیەکی سەرەکی لەسەرناوچەی نەینەوا دادەنیشن (شەنگال، شێخان و موسڵ) هەروەها بە بەربڵاوی لە شوێنی تریش هەن وەک دیاربەکر، ئەرزەڕۆم، وان‌و عەفرین).
ئەوەی کە جوگرافیناس دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور باسی دەکات، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە جوگرافیناسی ناوبراو لە باسی هەبوونی هەڵگرانی ئایینی ئێزیدی لە کوردستان‌دا، ناوی شارەکانی موسڵ، شێخان و شەنگال بە سێ شاری سەربە کوردستان دەبات.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (28)ی پەرتووکی (جوگرافیای دانیشتوانی کوردستان)دا، نووسیویێتی: (سەرەتای پەیدابوونی شار لە کوردستاندا بۆ کۆتایی

چەرخی چوارەم و سەرەتای چەرخی سێیەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە. چەند شارێک نەبێت کە مێژووەکەیان بۆ پێش ئەم ماوەیە دەگەڕێتەوە وەک شارەکانی هەولێر و موسڵ (نەینەوا)، کەرکوک (ئەرەبخا)و هی تریش).

ئەوەی کە دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور باسیکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەخاتە بەردەست، چونکە دکتۆری ناوبراو کە باسی سەرەتای پەیدابوونی شار لە کوردستاندا دەکات، ناوی شارەکانی هەولێر، موسڵ (نەینەوا)و کەرکوک (ئەرەبخا)، وەکو شاری کوردیی و کوردستانی دەهێنێت.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، سەرناوچەکانی کوردستانی مەزنی بۆ سێبەش دابەشکردووەو لە بەشی دووەمدا نووسیویێتی: (ئەو سەرناوچانە دەگرێتەوە کە رێژەی تێدا لەنیوەی دانیشتوان کەمترە. کورد (15-45%)ی گشت دانیشتوان پێکدەهێنن، ئەمەش ئەم سەرناوچانەی خوارەوە دەگرێتەوە: ئورفە، ئادییەمان، کەرکوک، ئەلازیغ، ئازەربایجانی خۆرئاوا، ئەرزنجان، مەلاتیە، نەینەوا. لێرەدا دەبێ هەمیشە ئەوەمان لەیاد بێت کە ئەم سەرناوچانە لە ئەنجامی پەیڕەوکردنی زرنگکاری (سیاسەت)ی عارەبیزاسیۆن و تورکیزاسیۆن بەشێوەیەکی رێک وپێک و نەخشە بۆ داڕێژراو تووشی ئەم شێواوی و نەگونجاویە هاتوون لە پارسەنگی پێکهاتی دانیشتوانیاندا).

ئەوەی کە دکتۆر عەبدوڵڵا ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی جوگرافیناسی ناوبراو لە باسکردنی سەرناوچەکانی کوردستاندا، ناوی شاری موسڵ وەکو سەرناوچەیەکی سەربە کوردستان دەهێنێت.

دکتۆر عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (31)ی هەمان سەرچاوەی سەرەوە دەڵێت: (گەورەترین شارەکانی کوردستان لەنیوەی دووەمی هەشتاکاندا بریتی بوون لە موسڵ (664 هەزار کەس)، کرماشان (561 هەزار کەس)، عەنتاب (479 هەزار کەس)، هەولێر (445 هەزار کەس)، کەرکوک (399 هەزار کەس)، ئامەد (306 هەزار کەس)و ئورفە (301 هەزار کەس).

ئەمەش بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، کاتێک کە دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور ناوی شاری موسڵ وەکو یەکێک لە گەورەترین شارەکانی کوردستان ناودەهێنێت.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (11)ی پەرتووکی (ئەتنۆ – دیمۆگرافیای باشووری کوردستان)دا، نووسیویێتی: (جگە لە کەمی خزمەتگوزاری تەندروستی، بۆ نموونە ساڵی (1985) لە باشووری کوردستان (65) نەخۆشخانە (هەولێر – 14، دهۆک – 8، سلێمانی – 11، کەرکوک – 29، موسڵ – 23)و 448 دکتۆر (دکتۆری گشتی – 325، دکتۆری شارەزا – 123) هەبوو. لە هەولێر – 80 دکتۆر (گشتی – 59، شارەزا 21)، دهۆک – 45 (گشتی – 37، شارەزا – 8)، سلێمانی – 95 (گشتی – 65، شارەزا 30)، کەرکوک – 91 (گشتی – 60، شارەزا 31)، موسڵ – 137، (گشتی – 104، شارەزا – 33).
ئەوەی کە دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور لە سەرەوەدا نووسیویێتی، بۆچوونی ئەومان بۆ دەردەخات سەبارەت بە شارەکە، ئەویش ئەوەیە کە شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان دەزانێت.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (21)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (بەرناوچەی سەنتەر (موسڵ) لە گشت بەشە فەرمانڕەواییەکانی تری ئاپۆڕەترە، لێرە لە (1) کچگ – (470) کەس دەژی، هۆیەکەشی بەپلەی یەکەم بۆ هەڵکەوتی گەورەترین شاری باشووری کوردستان دەگەڕێتەوە (موسڵ – 430 هەزار کەس).
دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، کاتێک لە باسی ڕێژەی دابەشبوونی دانیشتواندا بەسەر شارەکانی کوردستاندا، ناوی شاری موسڵ وەکو گەورەترین شاری باشووری کوردستان دەبات، بۆچوونی خۆی سەبارەت بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شارەکە کە بۆچوونێکی کوردپەروەرانەیە دەردەخات.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕەکانی (56-57)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (سەرناوچەکانی باشووری کوردستان، بە پێی پلەی

شارستانێتی (ئۆربەنیز یرۆڤەنەست) ساڵی (1987) یەک لە دوای یەک، بەمشێوەیە بوون: 1- هەولێر 2- کەرکوک 3- دهۆک 4- سلێمانی 5- نەینەوا: نزمترین پلەی شارستانی لە باشووری کوردستاندا، لە ساڵی (1987)دا لە سەرناوچەی نەینەوا (6.67%) بوو (1965 – 48،3%، 1977 – 2،54%). هۆیەکەشی بەپلەی یەکەم، بۆ مانەوەی خەڵک لە شوێنەکانی خۆیان و کەمی کۆچکردن لە گوندەکانەوە بۆ شارەکان دەگەڕێتەوە).

ئەو ئاماژەپێکردنەی دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، مانای کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەبەخشێ، چونکە دکتۆری ناوبراو لە باسکردنی پلەی شارستانێتی سەرناوچەکانی باشووری کوردستاندا، ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی سەربە خاکی باشووری کوردستان هێناوە.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕەکانی (57-58)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، لە باسی تایبەتمەندێکانی شارستانییەت نووسیوێتی: (پایتەختی باشووری کوردستان لە گەورەترین شاری کوردستاندا نییە، بە پێچەوانەی زۆربەی وڵاتەکانی جیهانی سێیەم. ژمارەی دانیشتوانی پایتەخت (هەولێر) لە ساڵی (1987)دا نزیکەی (446) هەزار کەس بوو، ژمارەی گەورەترین شاریش (موسڵ) کە (664) هەزار کەس بوو).

کاتێک کە دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور دەڵێت: (پایتەختی باشووری کوردستان لە گەورەترین شاری کوردستاندا نییە)، بۆچوونی ناوبراومان بۆ دەردەکەوێت کە شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان دەزانێت.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (68)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، لە باسی شاری ئەرکی هەمەچەشنەی کوردستاندا دەڵێت: (شارەکانی ئەم دەستەیە، لەشوێنە سەرەکییەکانی خڕبوونەوەی پیشەسازی کۆن و نوێ، بازرگانی، بە یەکگەیشتنی ڕێگاوبان، خوێندنی بەرز-زانکۆ، پەیوەندی لەگەڵ دەرەوەو بوونی گەلێ دامودەزگای گرنگ و سەرەکی حکومەت.... تاد دیاری دەکرێ. موسڵ تاکە شارە کە ئەم هەموو سیفاتانەی تێدا خڕ بووبێتەوە، لەبەر ئەوە ژمارەی دانیشتوانیشی لە ژمارەی دانیشتوانی گشت شارەکانی باشووری کوردستان زیاترە).

کاتێک کە جوگرافیناس دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور باسی شاری ئەرکی هەمەچەشنەی کوردستان دەکات و، شاری موسڵ بەتاکە شاری کوردستان ناودەبات کە هەموو خەسڵەتەکانی شاری هەمەچەشنەی تێدابێت، کوردێتیی و کوردستانێتیی شارەکەمان پێ رادەگەیەنێت.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (12)ی پەرتووکی (جوگرافیای ئابووری نەفت لە کوردستاندا)، نەخشەیەکی کوردستانی بڵاوکردۆتەوە کە موسڵ وەکو شار و پارێزگا کەوتۆتە ناو سنووری کوردستان.
ئەو نەخشەیەی کە دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور بڵاویکردۆتەوە، کوردستانێتیی و کوردێتیی بوونی شاری موسڵ نیشاندەدات، چونکە تەواوی شاری موسڵ کەوتۆتە ناو سنووری کوردستانە وە. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (32)ی پەرتووکی (جوگرافیای ئابووری نەفت لە کوردستاندا)، دەڵێت: (بانکەکان – ئەڵمانی و خانەگی تورکی– هێشتا لەناوەخۆیاندا، لەسەر چیاوگ (ئیمتیاز)ی نەفت لە کوردستاندا، لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا، لەناوە خۆیاندا، بە تەواوی ساغ نەببوونەوە، کە لەولاوە، ئەمریکاییەکانیان بە نوێنەراتی جەستەر، چیاوگی نەفتیان وەرگرت. بەندی هەرە لەبەرچاوی، گەڕان بەدوای نەفت لەملاو لەولای ئاسنەڕێی نێوان دوو شاری گرنگیی کوردستان موسڵ و کەرکوک بوو، کەواتە ویلایەتی موسڵ – باشووری کوردستان – کەوتە ناو چوارچێوەی بەرهەمهێنانی ئەمریکییەکان. ئەوە نەوەک هەر بەدڵی ئەڵمانەکان و ئینگلیزەکان نەبوو، بەڵکو جێگەی سەخڵەتیانیش بوو).
کاتێک کە دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک بە دوو شاری گرنگیی کوردستان ناودەبات، کوردبوون و کوردستانیی بوونی هەر دووکیان دووبارە دەکاتەوەو بە دوو شاری سەربە باشووری کوردستانیان دادەنێت.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (206)ی پەرتووکی (جوگرافیای ئابووری نەفت لە کوردستاندا)، نووسیوێتی: (نەفت، دوای یەکەمین جەنگی جیهانی، ئەگەر فاکتۆری نمرە یەک نەبووبێ، لە تێکدانی یەکێتی خاکی کوردستان، ئەوە بێگومان، یەک لە

هەرە بەرچاوەکانی، بووە. نموونەشمان، کێشەی ویلایەتی موسڵە. تورکیا باش ئاگاداری خەزینەی نەفتی ئەو ناوچەی کوردستان بوو. هەر لەبەر هەندێکەش، بە ئاسانی دەستی لێ بەرنەدەدا).

ئەوەی کە دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور باسی دەکات، کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە ناوچەیەکی سەربە کوردستان (باشووری کوردستان) ناودەبات. هەروەکو پێشتریش ئاماژە بەوەکرا کە ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان هەر یەکن و دوو ناوی جوگرافین بۆ نیشتمانی کورد و خاکی کوردستان بەکاردەهێنرێن. لە لایەک مادام ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان هەر یەکبن، لەلایەکی تریشەوە کاتێک کە ویلایەتی موسڵ هەروەکو دکتۆری ناوبراو ئاماژەی پێکردووە ویلایەتێکی سەربە کوردستان بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ، بە شاری موسڵ-یشەوە شاری سەربە باشووری کوردستانن.

مێژوونووسی بەناوبانگی کورد، محەمەد مەردۆخی کوردستانی، لە لاپەڕەکانی (15-16)، هەروەها (29)ی پەرتووکی (مێژووی کورد و کوردستان)دا، لە باسکردنی شارەکانی کوردستاندا، شاری موسڵ وەکو ناوچەیەکی کوردنشین ناودەبات و لە باسکردنی شاری جەزیرەدا شارەکانی دیار مضر – رقە، دیاربەکر – ئامەد، دیار ربیعة – موسڵ بە شارەکانی سەربە جەزیرە ناودەبات.

کاتێک کە محەمەد مەردۆخی کوردستانی، شاری موسڵ و شارەکانی تریش بە شاری سەربە جەزیرە (بۆتان) ناودەبات، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ و شارەکانی تریشمان پێ رادەگەیەنێت، چونکە هەموو لایەک دەزانێت کە وڵاتی بۆتان (جەزیرە) هەر لە کۆنەوە وڵات و نیشتمانی کورد بووە، بەڵام لە دوای هێرش و داگیرکردنەکانی میلیشیا عارەبە ئیسلامییەکان هەوڵی بە عارەبکردنی هەرێمەکە دراوە، تەنانەت بەر لە هەموو شتێک ناوی (بۆتان)ی کوردییان بۆ جەزیرەی عارەبی گۆڕی، ئەوە لە کاتێکدا (لافضل للعربي على العجمي الا بالتقوى) یان بەرزکردبووەوە.

محەمەد مەردۆخی کوردستانی، لە لاپەڕە (95)ی پەرتووکی (مێژووی کورد و کوردستان)دا، بەمشێوەیە باسی سنووری کوردستان دەکات: (لای سەرەوە ئەرمەنستان. لای ڕۆژهەڵات ئازەربایجان و زنجیرە شاخی زاگرۆس (تێبینی، ئەمە ڕاست نییە! چونکە هەرگیز ئازەربایجان لای خۆرهەڵات نییە. جگە لەوەش ئەو وا دیارە کرماشان، وە لوڕستانی بە بەرچاو نەگرتووە - وەرگێڕ). لای خوارەوە ئێراقی عارەب (بابلستان)، لای ڕۆژئاوا ڕووباری فورات و وڵاتی ئاسیای بچووک). هەروەها مێژوونووس کاردۆخی لە هەمان لاپەڕەدا دەڵێت: (هەندێک لە مێژووناسەکان سنووری کوردستانیان بەمشێوەیە دیاریکردووە:- لای سەرەوە چیاکانی ئاگری داغ – ئارارات -. لای ڕۆژئاوا ڕووباری فورات تا سنووری شاری بەغدا لای خوارەوە سنووری سەرەوەی بەغدا. ئێراقی عارەبی. لای ڕۆژهەڵات سنووری خورستانو پارسو زنجانو ورمێ و خۆی و ماکۆ).

بە پێی ئەو پێناسەیەی کە مێژوونووسی ناوداری کورد محەمەد مەردۆخی کوردستانی بۆ سنووری کوردستانی کردووە، تەواوی شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان، بەتایبەت کە سنووری کوردستانی لەلای ڕۆژئاواوە گەیاندۆتە ڕووباری فورات کە ئەوە سنووری ڕاستەقینەی باشووری کوردستانە لە خۆرئاواوە. بەمەش شاری موسڵ هەم وەکو شار و هەم پارێزگا دەبێتە پارێزگایەکی گرنگیی کوردستان.

محەمەد مەردۆخی کوردستانی، لە لاپەڕەکانی (100-104)ی پەرتووکی (مێژووی کورد و کوردستان)دا، لە باسی ویلایەت و شارەکانی کوردستاندا، باسی ئەوەی کردووە کە کوردستان لە شەش ویلایەت پێکهاتووە کە ئەمانەن: (1- دیاربەکر 2- موسڵ 3- سنە یا ئەردەلان 4- ساوجبلاغ یان مەهاباد 5- کرماشان 6- لوڕستان. هەروەها شاری موسڵ بە مەڵبەندی ویلایەتی موسڵ ناودەبات و، شارەکانی هەولێر، سولەیمانی، کەرکوک، شەنگال، ئاکرێ، ئامێدی، ڕەواندوز، کفری، خورماڵ بە شارەکانی سەربەو ویلایەتە ناودەبات).

بە بۆچوونی محەمەد مەردۆخی کوردستانی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانییە، چونکە نووسەری ناوبراو تەواوی ویلایەتی موسڵ بە هەموو شارەکانیەوە، بە ویلایەتێکی کوردیی و کوردستانیی ناودەبات. کاتێکیش کە

ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردستانی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەربەو ویلایەتە بە شاری موسڵ-یشەوە شاری کوردیی و سەربە کوردستانن.

محەمەد مەردۆخی کوردستانی، لە لاپەڕەکانی (270-279)ی پەرتووکی (مێژووی کورد و کوردستان)دا، لە باسی زاناو ئەدیبەکانی کوردستاندا ناوی ئەو کۆمەڵە زاناو ئەدیبەی شاری موسڵ-ی بردووە: (نەخش‌و نیگارکێش - ئەبوبەکر محەمەد نەقاش موسڵی، ئەدیب - ئەبو حەسەن کوڕی سڕی کەندی موسڵی، ئەدیب - ئیبن جەنی نەحوی موسڵی، قازی ئەبو حەسەن خەلعی موسڵی، هۆنەر – مهذب الدين الموصلي، هۆنەر - ئیبن دری الموصلي، هۆنەر - ئەبو ئەلفەرەج ئیبن دهان الموصلي، زاناو نووسەر – یاقووتی موسڵی، ئەدیب – ئەبو ئەلبەقاء نەحوی ناسراو بە ئیبن سایغ موسڵی، زاناو مامۆستا – کەمالالدين عەلامە - ئەبو ئەلفەتح موسی کوڕی ئەبو ئەلفەزل موسڵی).

ئەوەی لێرەدا مێژوونووسی بەناوبانگی کورد محەمەد مەردۆخی کوردستانی باسی دەکات، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە کاتێک کە مێژوونووسی ناوبراو باسی زاناو نووسەرانی کوردستان دەکات، ناوی کۆمەڵێک لە زاناو نووسەرانی شاری موسڵ دەهێنێ، ئەمەش دەیسەلمێنێ کە مێژوونووسی ناوبراوی کورد شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانیی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە ناوی دەبات.

زانای گەورەی کورد، محەمەد عەلی عەونی، لە لاپەڕەکانی (74-75)ی (شەرەفنامە)دا، لەژێر ناونیشانی (پێشەکیە عارەبیەکەی محەمەد عەلی عەونی‌و زێرنۆف بەسەر شەرەفنامە فارسیەکەی چاپی میسرەوە)، ئەو زانا بەرزەی کورد، لە باسی کوردستانێتیی شاری موسڵ-دا نووسیوێتی: (لە سۆنگەی ئەو کەمتەرخەمیەدا هەرچی کورد بۆ ئیسلامی کردو هەر شانازیەکی لە مێژوودا گومانی دەبرد لەبیر کورد و بێگانەش چونەوەو زمانی شیرین و رەوانی کوردیش لە زۆربەی شارە گەورەکانی کوردستان وەک: موسڵ، دیاربەکر، سنەو ماردین روی لە کزیەو کە نەفتی ناوەو زمانی بێگانەیان بە جۆرێک تێخزاوە ئەگەر رێبوارێکی نەشارەزاو ناوشیار سەریان لێبدا وائەزانێ ئەو شارانە فڕیان بەسەر کوردستانە وە نەماوە.

دەگەڵ ئەوەشا کە زۆربەی هەرەزۆری دانیشتوانی ئەو شارە گەورانە خوێن و زمان و رێوشوێنیان کوردانەی پاکە.. بەڵام وای لێهاتوە وەختە زمانی عارەبی و تورکی و فارسی زمانەکەیان لێدابپۆشێ..).

ئەوەی کە محەمەد عەلی عەونی باسی دەکات، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەبەخشێ، چونکە ئەو مێژوونووسە کاتێک کە باسی مەترسییەکانی خۆی دەکات لە زاڵبوونی زمانی داگیرکەران لە شارە گەورەکانی کوردستاندا، ناوی شاری موسڵ-یش وەکو یەکێک لە شارە گەورەکانی کوردستان ناودەبات کە ئەو مەترسییەی لەسەرە.

محەمەد عەونی، لە هەمان پێشەکی و لاپەڕە (97)ی پەرتووکی (شەرەفنامە)دا، نووسیویێتی: (سنوری کوردستان لە باشورەوە دەگاتە چیای حەمرین کە ئێراقی عارەبی (ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا) لە ئێراقی کوردی یان کوردستانی ئێراق: (ویلایەتی موسڵ-ی پێشو) جیادەکاتەوە).

ئەوەی کە لێرەدا زانای گەورەی کورد محەمەد عەلی عەونی باسی دەکات، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شار و پارێزگای موسڵ دەگەیەنێت، لە لایەک کاتێک کە نووسەر سنووری کوردستان لە باشوورەوە بەچیای حەمرین دادەنێت کە کێوەسوور لەخوارووی شارۆچکەی مەندەلییەوە دەست پێدەکات و درێژ دەبێتەوە بەرەو باکووری خۆرئاواو نزیکەی (110) کیلۆمەتر لە (فەتحە) دەکەوێتە باشووری شاری موسڵ، لەلایەکی تریشەوە کاتێک کە ئێراقی کوردی یان کوردستانی ئێراق و (ویلایەتی موسڵ) بە یەک ناوچەی جوگرافی دەزانێت. لە کاتێکدا کە هەر سێکیان هەر یەکبن، کەواتە شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان و شارەکە سەربە کوردستانە.

محەمەد عەلی عەونی، لە هەمان پێشەکیو لاپەڕە (98)ی پەرتووکی (شەرەفنامە)دا لە بابەتی سنووری کوردستاندا نووسیویێتی: (پوختەی سنوری کوردستان ئاوایە: لە باکوورەوە: کۆماری ئەرمەنستانی بەردەستی روس. لە رۆژهەڵاتەوە: ئازربایجانی ئێران و ئێراقی عەجەم و مەڵبەندی فارس. لە باشوورەوە: خۆزستانی ئێران و

ئێراقی عارەب و چۆلی شام (پارێزگای دێرزۆر). لە خۆرئاواوە: چەمی فورات و بڕێک لە ویلایاتی خۆرهەڵاتی لە ئەنادۆڵ).

بە گوێرەی ئەو پێناسەیەی زانای ناوداری کورد محەمەد عەلی عەونی، شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، لەبەرئەوەی زانای ناوبراو چەمی فوراتی کردۆتە سنووری خۆرئاوای کوردستان، ئەو رووبارەش واتە رووباری فورات دەکەوێتە دەستە راستی یاخود خۆرئاوای شاری موسڵ. بەمەش شاری موسڵ هەم وەکو شار و هەم پارێزگا دەبێتە یەکێک لە پارێزگا گرنگەکانی باشووری کوردستان.

هۆزانڤان هەژار موکریانی، وەرگێڕی پەرتووکی (شەرەفنامە)، لەڕوونکردنەوەیەکی خۆیدا کە لە لاپەڕەکانی (314-315)دا دەربارەی میری جەزیرە نووسیوێتی: (میر بەدرخان پاشای جەزیرە لە ساڵی (1812)ی زایندا لەتەمەنی (18) ساڵیدا میری جەزیرە سنوری میرنشینەکەی جەزیرە، وان، هەکاری، خێزان، موش، سابڵاخ، رەواندز، موسڵ، شەنگال، وێرانشار، سیورەک، شنۆ و ورمێ بوو تاساڵی 1848).

ئەوەی هۆزانڤانی ناسراوی کورد هەژار موکریانی باسی دەکات، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەردەخات، چونکە هۆزانڤانی ناوبراو شاری موسڵ بە یەکێک لە شارەکانی میرنشینی جەزیرە ناودەبات. هەمووشمان دەزانین میرنشینی جەزیرە (بۆتان) میرنشینێکی کوردیی بووەو لەو ساڵەی کە ناوبراو باسی لێوە دەکات، میر بەدرخان میری ئەو میرنشینە بووە.

شەهید رەئوف ئاکرەیی، لە لاپەڕە (10)ی پەرتووکی (الحملة على بادينان واوضاع اللاجئين)دا نووسیوێتی: (بەشێوەیەکی گشتی شاڵاوەکانی چڕی بە کۆمەڵکوشتن کە لە ئازاری ساڵی (1988)ەوە دەستی پێکرد، شانبەشانی ئەو رێوشوێنانە بوون: 1- راگەیاندنی ناوچەی قەدەغەکراو لە پێوانەیەکی بەرفراوانی کوردستان، کە گەیشتە دەیەها کیلۆمەتری چوارگۆشە لە پارێزگاکانی دهۆک، موسڵ، هەولێر، سلێمانی، کەرکوک، دیالە و سەلاحەددین، هەروەها پێدانی دەسەڵاتی رەها بەدەزگاکانی سەربازیو سەرکوتکەر بۆ کوشتنی هەر مرۆڤێک یان ئاژەڵێک و سوتاندنی تەڕو ووشک بە یەکەوە لەو ناوچانەدا).

شەهیدی نەمر رەئوف ئاکرەیی، کە سکرتێری (رێکخراوی تێکۆشانی رەنجدەرانی کوردستان) بوو، لەدەوروبەری کاتژمێری (21.00)ی ئێوارەی سێشەممە رێکەوتی (25.5.1993)دا بە دەستێکی رەش لەبەردەم ماڵەکەی خۆی لە شارۆچکەی ئاکرێ تیرۆرکرا، شاری موسڵ وەکو شار و پارێزگا بە بەشێک لە کوردستان و بەشێک لە خاکی کورد دەزانێت، چونکە شەهیدی ناوبراو پارێزگای موسڵ وەکو پارێزگایەکی کوردستان ناودەبات، کە رژێمی بەعسی سەدام لە ساڵی (1988)دا وەکو ناوچەیەکی قەدەغەکراو ناوی ئەو پارێزگایەشی راگەیاندبوو.

حازم هاجانی، لە لاپەڕە (153)ی پەرتووکی (صفحات من تأريخ الكورد و كوردستان)داو، بە پشتبەستنی بە لاپەڕە (5)ی نووسینێکی شەهید رەئوف ئاکرەیی لەژێر ناوی (لمحة عن التطور في كوردستان عبر التاريخ)دا، کە لە مانگی ئازاری ساڵی (1994)دا (رێکخراوی تێکۆشەرانی رەنجدەرانی کوردستان) بڵاویکردۆتەوە، نووسیویێتی: (هەروەها بەسەر شوێنەوارەکان دەرکەوت کە کۆنترین گوندی دۆزراوە دەکەوێتە کوردستان، ئەویش گوندی (نەمریک)ی نزیک (فایدە)ی سەربە پارێزگای دهۆک-ە، کە دەکەوێتە نێوان دهۆک و موسڵ).

لە سەرەوەدا بۆچوونی (شەهید رەئوف ئاکرەیی)مان بۆ دەردەکەوێت، کە شاری موسڵ بە شارێکی نێو سنووری کوردستان دادەنێت، چونکە کە باسکردنی کۆنترین گوند، کە گوندێکی سەربە شاری موسڵ-ە ئەو شارە بە یەکێک لە شارەکانی باشووری کوردستان ناودەبات. ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بە دڵنیایی بڵێین شەهیدی ناوبراو شاری موسڵ بە پارچەیەکی کوردستان دەزانێت.

حازم هاجانی، لە لاپەڕە (187)ی پەرتووکی (صفحات من تأريخ الكورد و كوردستان)دا، سەبارەت بە زاراوەی کرمانجی باکوور، نووسیویێتی: (ئەم زاراوەیە بەشێوەیەکی فراوان لە زاراوەکانی تری کوردی بڵاوترە، کە کوردێکی زۆر پێی دەپەیڤن لە (باکوور و خۆرئاوای کوردستان) لەو شارانەی کە ئێستا دەکەونە تورکیا کە پارێزگاکانی: بایەزید (کارکوسە)، وان، جۆلەمێرگ، سیعرەت، موش، ماردین، ئامەد (دیاربەکر)، خەرپوت، ئادیامان، غازیان تەپەو بەشی خۆرهەڵاتی پارێزگاکانی مەرعەش و سیواس، هەروەها بەشەکانی باشووری پارێزگاکانی (ئەرزرۆم و

قارس)، لەگەڵ کوردەکانی یەکێتیی سۆڤیەتی (پێشوو) لە باشووری خۆرئاوای ئەرمینیا، هەروەها دانیشتوانی پارێزگای دهۆک و پارێزگای نەینەوا لە هەندێک لە قەزاو ناحیەکانی باکوور و خۆرئاوای (شەنگال و تەلەعفەر) لە موسڵ، هەروەها ژمارەیەکی زۆر هەن لەناو شاری موسڵ و پارێزگای هەولێر کە بەو زاراوەیە ئاخافتن دەکەن. هەروەها کوردەکانی سوریا و لوبنان-یش هەر بەو شێوە زاراوەیە قسەدەکەن. بەهەمان شێوە کوردەکانی قەفقاسی باشوور، جۆرجیا، ئازربێجان، قۆجان، خوراسان لە ئێران، هەروەها کوردەکانی ئەفغانستان بەو زاراوەیە دەپەیڤن‌و، ئەو زاراوەیەش چەندین شێوەزاری وەکو (بایەزیدی، بۆتانی، شەمدینانی، بەهدینانی‌و زاراوەی خۆرئاوایی) لێ جیادەبێتەوە، کە هەموویان لەیەک دەچن و جیاوازییەکی کەمیان هەیە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر حازم هاجانی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە کوردییەکان و سەربە باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی شێوە زاراوەکانی کوردیدا، باسی شاری موسڵی کردووە وەکو شارێکی کوردیی کە دانیشتوانەکەی بە زاراوەی کرمانجی باکوور دەپەیڤن. هەروەها چەند زانایەکی روسیش بۆ نموونە، رۆژهەڵاتناسی رووسی (پیۆتر لێرخ 1828-1884) باسی شێوەزاری کرمانجی باکوور دەکات و دەڵێت: (لە هەموو کوردستانی رۆژئاوادا هەر لە موسڵ-ەوە تا ئاسیای ناوەڕاست بڵاودەبێتەوە)، کەواتە نووسەر شاری موسڵ بە کوردستان دادەنێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات.

دکتۆر عەزیز شەمزینی، لە لاپەڕە (18)ی پەرتووکی (بزوتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی گەلی کوردستان)دا، نووسیویێتی: (سنووری ئەتنۆگرافی کوردستان لە رۆژئاواوە بە کورد داخ (سوریە) دەست پێدەکاو بە ناوچەی کلیس، مەراش، بستان، لیویرک تێدەپەڕێ و رووبەکاتە باکوور تا رووباری کیلکیت‌و مارابە بەرەو قوبرس. لە باشوورەوە لە لورستانەوە دەست پێدەکاو رووبەکاتە باکووری رۆژئاواو بە خانەقین و کفریدا تێدەپەڕێ تا دەگاتە نزیک چیای حەمرین ئەوسا رووەو رۆژئاوا دەچێ و بە ناوچەکانی باشووری چیای شەنگالدا تێدەپەڕێ و فورات دەبڕێ و لە شاری تەرابلس و باشووری کورداخدا نزیک دەبێتەوە یا لە باکووری شاری ئەسکەندەرۆنەدا دەگاتە دەریای ناوەڕاست).

هەروەها دکتۆر عەزیز شەمزینی، لەهەمان لاپەڕەدا دەربارەی سامانی سروشتیو کانزایی کوردستان، نووسیویێتی: (کوردستان لە رووی سامانی سروشتی و کانزاوە زۆر دەوڵەمەندە بەڵام زۆربەی زۆری ئەو سامانە هێشتا نەدۆزراوەتەوەو گرنگترینیان ئەمانەن: نەوت، کە بەشێوەیەکی تایبەتی لە موسڵ، کەرکوک و خانەقین لە ئێراق، سیرت، باتمان و هەندێ ناوچەی تری تورکیا. کرمانشان لە ئێران و قەرەچوک لە سوریە دەردەهێنرێ و جگە لە نەوت، ئاسن، توتیا، قورقوشم، زیو، کرۆم و مولیبدن هەیە).

بە بۆچوونی دکتۆر عەزیز شەمزینی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە ناوبراو لە لایەک بە گوێرەی ئەو پێناسەیەی بۆ دەست نیشان کردنی سنووری کوردستانی گەورە کردوویەتی، شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان، بەتایبەت کاتێک کە سنووری رۆژئاوا دیاری دەکات بەوەی کە لە خانەقین و کفریدا تێدەپەڕێ تا دەگاتە نزیک چیای حەمرین و پاشان بەرەو رۆژئاوا دەڕوات و بەناوچەکانی باشووری چیای شەنگال-دا دەڕوات و لە روباری فورات دەپەڕێتەوەو بەرەو تەرابلس. لەلایەکی تریشەوە دکتۆر عەزیز شەمزینی، لە باسی دەوڵەمەندی کوردستان بە کانزاو نەوت، ناوی شارەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقین وەکو سێ شاری باشووری کوردستان دەهێنێت.

دکتۆر عەزیز شەمزینی، لە لاپەڕە (40)ی پەرتووکی (بزوتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی گەلی کوردستان)دا، نووسیویێتی: (پان تورکیست و ئێرانیستەکان دەڵێن گوایە کورد هەرگیز حکومەتی نەبووە، بەڵێ سەرەڕای ئەو قسە هیچ و پوچانە کورد لە هەموو سەردەمە جیاجیاکانی مێژووی خۆیدا حکومەتی تایبەتی خۆی هەبووە، دەوڵەتی سەربەخۆی تەواوی هەبووە بۆ نموونە ئەم دەوڵەتە سەربەخۆیانە دەخەینە بەرچاو: دەوڵەتی حەسنەوی (کە پایتەختەکەی خورەم ئاباد بوو ئینجا گوێزرایەوە بۆ سەرماز)، دەوڵەتی مەروانی (ئامەد – جەزیرە)، دەوڵەتی زەنگی (موسڵ)، دەوڵەتی فەزلەوی، هتد).

بە بۆچوونی دکتۆر عەزیز شەمزینی، شاری موسڵ هەر لە کۆنەوە یەکێک بووە لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی لە سەردەمە جیاجیاکاندا، ناوی دەوڵەتی زەنگی (موسڵ)ی

بردووە کە ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت موسڵ خاکی کورد و کوردستان بووە، مادام مەڵبەندی دەوڵەتی زەنگی کوردی بووبێت.

دکتۆر عەزیز شەمزینی، لە لاپەڕە (62)ی پەرتووکی (بزوتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی گەلی کوردستان)دا، نووسیویێتی: (پێویستە ئەوەشمان لەیاد نەچێ کە شانبەشانی سەرمایەی بێگانەی ئەوڕوپا بۆ کوردستان سەرمایەی بازرگانی دوو دەوڵەتی تورکیا و ئێرانیش کشایە سەر کوردستان، ئەو بورژوازیانەی زەویو زارێکی پانو پۆڕیان چنگ کەوتبوو بە تایبەتی لە ناوچە پترۆلیەکانو لە دەوروبەری سەرچاوەکانی کرمانشان، کەرکوک، خانەقین، موسڵ، سیرت و لەو ناوچانەی کە خەڵوزی بەردی تێدایە).

دووبارە دکتۆر عەزیز شەمزینی پێیوایە، کە شاری موسڵ یەکێکە لە شارە هەرە گرنگ و بە نەوت دەوڵەمەندەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی بەکارهێنانی سەرمایەی بێگانە لە کوردستاندا، ناوی چەندین شار و لە نێویاندا شاری موسڵ-ی وەکو شاری کوردستانی بردووە.

دکتۆر عەزیز شەمزینی، لە لاپەڕە (74)ی پەرتووکی (بزوتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی گەلی کوردستان)دا، نووسیویێتی: (لەسەر بناغەی دابەشکردنی کارو ئەنجامە یەکلاکەرەوەکەی کە ئالوگۆڕ کردنی بەروبومی کشتوکاڵ و بەرهەمی پیشەسازییە، شارەکانی کوردستان گەشە دەکەن و پەرەدەسێنن وەک کرماشان، سەقز، سابلاخ، بۆکان، شنۆ، نەغەدە، رەواندوز، هەولێر، کۆیە، سلێمانی، کەرکوک، خانەقین، موسڵ، وان، بەتلیس، ئامەد، موش، سیرت، ئەرزنجان، چۆلەمێرگ، مەلاتیە، ئورفە، جەزیرەی ئیبن عومەر، قامشلی و زۆر شاری تر کە دەبن بە مەڵبەندی بازرگانی ئەو ناوچەیەی تیایدان و هەموو بەروبووم و کەرەستەی خۆراک و بەرهەمی پیشەسازی بۆ دابین دەکەن (چ ئەوەی خۆیان دەیهێننە بەرهەم چ ئەوەی لە دەرەوە دەیهێننە ناو وڵات)و بەو شێوەیە ئەو شارانە دەبنە چەند مەڵبەندێکی بازرگانی لە کوردستاندا).

ئەوەی دکتۆر عەزیز شەمزینی باسیکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەبەخشێت، لەبەرئەوەی دکتۆر عەزیز شەمزینی لە باسی پەرەسەندنی

بەرهەمە کشتوکاڵی و پیشەسازییەکانی کوردستان، تەواوی شار و پارێزگای موسڵ بە شارێکی کوردستانی ناودەبات.

دکتۆر عەزیز شەمزینی، لە لاپەڕە (76)ی پەرتووکی (بزوتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی گەلی کوردستان)دا، نووسیویێتی: (زۆربەی کرێکارانی پاڵاوگە پترۆلیەکانی شارەکانی تری کوردستان وەک خانەقین و موسڵ کە سەربە کۆمپانیای نەوتی ئێراق و لقەکانیەتی کرێکاری کوردن. بە پێی ئەوەی لە کۆمەڵە ستاتیکی ساڵانەی گشتی ساڵی (1955)دا بڵاوکراوەتەوە کە وەزارەتی ئابووری ئێراق دەریدەکا، ژمارەی کرێکارانی شارە کوردییەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر و سلێمانی لە ساڵی (1955)دا جگە لەکرێکارانی کارگەو دەزگا پترۆلیەکان گەیشتۆتە (15605) کرێکار، (8032) کرێکار لە موسڵ، (3527) لە کەرکوک، (2272) لە هەولێر و (1774) لە سلێمانی).
بە پێی قسەکانی دکتۆر عەزیز شەمزینی، موسڵ یەکێکە لە شارە پیشەسازییەکانی کوردستان کە چەندین کۆمپانیای نەوتی تیایەو بە هەزاران کرێکاری کورد تیایدا کاری تێدادەکەن، چونکە ئەو لە باسی کرێکارانی کۆمپانیاکانی نەوتی کوردستاندا، ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی کوردستان بردووە.

دکتۆر عەزیز شەمزینی، لە لاپەڕە (105)ی پەرتووکی (بزوتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی گەلی کوردستان)دا، نووسیویێتی: (میر بەدرخان پڕوپاگەندەیەکی زۆری بڵاوکردەوە لەنێو سەرەک خێڵ و رابەرە خاوەن دەسەڵاتەکانی کوردستان بۆ ئەوەی میرنشینەکانی کوردستان یەکگرنو بە یەکەوە خەبات بکەن بۆ رزگاری کوردستان. میر بەدرخان پەیمانێکی پیرۆزی بە سەرەک خێڵ و رابەرەکان مۆرکردو هەموویان سوێندیان خوارد کە بۆ ئەو مەبەستە خەبات بکەن. هەموو سەرەک خێڵەکانو تێکڕای گەلو پیاوە ناودارەکانی ناوچەکانی وان، موش، خێزان، قارس، موسڵ، زاخۆ، میرنشینی ئەردەڵان بە پەرۆشەوە هاتن بە دەنگ بانگەوازەکەوەو چونە ڕیزی پەیمانە پیرۆزەکە).
ئەوەی دکتۆر عەزیز شەمزینی نووسیویێتی، ئەوەمان پێ دەڵێت کە نووسەری ناوبراو پێیوایە کە شاری موسڵ، شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە،

چونکه دکتۆر شەمزینی لە باسکردنی هەوڵ و تێکۆشانەکانی میر بەدرخاندا لەپێناوی کۆکردنەوەو یەکگرتنی میرنشینە کوردییەکان بە مەبەستی رزگارکردنی کوردستان، ناوی شاری موسڵ و چەندین شاری دیکەشی وەکو شاری کوردی و کوردستانیی بردووە.

دکتۆر عەزیز شەمزینی، لە لاپەڕە (107)ی پەرتووکی (بزوتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی گەلی کوردستان)دا، نووسیوێتی: (زاڵبوونی پێشمەرگەکانی کوردستان بەسەر تورکەکاندا، دەرگای لەسەر پشت بۆ میر بەدرخان کردەوە بۆ ئەوەی لە ساڵی (1842)دا سەربەخۆیی کوردستان راگەیەنێ و بە ناوی خۆیەوە پارە لێبدا. سنوری دەوڵەتەکەی میر بەدرخان زۆر فراوان بوو، لە ناوچەی وانەوە تا سابڵاخو رەواندوز لە لایەک، موسڵ و ئامەد لەلایەکی ترەوە، قەڵای شەنگال، سیرت، وێرانشار، سیوەرک، شنۆ و ورمێ سنوری ئەو دەوڵەتە بوون).
ئەو ئاماژەپێکردنەی دکتۆر عەزیز شەمزینی، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە شاری موسڵ لەنێو چوارچێوەی ئەو دەوڵەتە سەربەخۆییەی کوردستان بووە کە میر بەدرخان لە ساڵی (1842)دا دایمەزراندبوو. بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە.

مستەفا شێخ نعمەتوڵڵا، لە لاپەڕەکانی (17-20)ی گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە (1)ی کانوونی دووەمی ساڵی (1943)دا، لە بەشی (8)ەمی وتارێکیدا لەژێر ناوی (جوگرافیای کوردستانی ئێراق)دا بڵاوکردۆتەوە، لە لاپەڕە (17)دا نووسیوێتی: (چۆن چیاکانی بەشی ژوورو کەوتۆتە پارێزگای موسڵ-ەوە (کە لە وتاری پێشودا بە دوورو درێژی باسمان کرد، هەرواش گشت چیاکانی ئەم بەشەش کەوتۆتە هەر سێ پارێزگاکانی: هەولێر، سلێمانی و کەرکوک).
نووسەری بەناوبانگی کورد مستەفا شێخ نعمەتوڵڵا، ئەوەمان پێ رادەگەیەنێت کە موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو وتارەکەی لەژێر ناوی (جوگرافیای کوردستانی ئێراق)دا نووسیوەو، باسی چیاکانی دەورەبەری

موسڵ دەکات، کەواتە ناوبراو شاری موسڵ و دەڤەرەکەی بە کوردستان دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە ناوی بردوون.

مستەفا شێخ نعمەتوڵڵا، لە لاپەڕەکانی (35-38)ی گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە (2)ی شوباتی ساڵی (1943)دا، لە بەشی (9)یەمی وتارەکەیدا لەژێر ناوی (جوگرافیای کوردستانی ئێراق)دا بڵاوکردۆتەوە، لە لاپەڕە (37)دا نووسیویێتی: (زنجیرە چیای حەمرین (کێوەسوور): لە شار وچکەی مەندەلیەوە دەست پێئەکا بە قزرابات و رووباری (ئەلعوزێم)دا تێپەڕ ئەکاو لە دیجلەدا ئەپەڕێتەوە تا ئەگاتە چیای (مەکحول). ئەم چیایە دوو بەشە، بەشێکیان لە بەرد پەیدا بووە بەشەکەی تریشیان لە خۆڵەو دارو دەوەنی زۆر کەمە. ئێراقی سەرو لە ئێراقی خواروو جیا ئەکاتەوە).

مستەفا شێخ نعمەتوڵڵا، دیسان شاری موسڵ دەخاتە ناو سنووری کوردستان، لەبەرئەوەی بە گوێرەی ئەو پێناسەیەی کە بۆ سنووری کوردستانی کردووەو، زنجیرە چیای کێوە سوور (چیای حەمرین) بە سنووری جیاکەرەوەی باشووری کوردستان لە ئێراقی عارەبییەوە دیاری دەکات، هەروەها کاتێک کە ناوبراو باسی درێژبوونەوەی کێوە سوور دەکات کە لە مەندەلییەوە بە قزرابات، رووباری عوزێمدا دەڕوات و پاشان لە دیجلە دەپەڕێتەوەو دواتر دەگاتە مەکحول، ئەمەش دەریدەخات کە شاری موسڵ بە دەیان کیلۆمەتر دەکەوێتە باکووری ئەو هێڵە جیاکەرەوەیەی نێوان باشووری کوردستان و ئێراقی عارەبیی و، دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان.

مستەفا شێخ نعمەتوڵڵا، لە لاپەڕە (17–20)ی گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە (3)ی مارتی ساڵی (1943)دا، لە بەشی (10)یەمی وتارەکەیدا لەژێر ناوی (جوگرافیای کوردستانی ئێراق)دا بڵاوکردۆتەوە، لە لاپەڕە (37)دا نووسیویێتی: (رووباری دیجلە لە کوردستانی باکورەوە هەڵئەقوڵێ و تا ئەگاتە شاری (فیشخاپور) چەندین لقی ئەڕژێتە ناوو لێرەوەو لە نزیکی شاری (زاخۆ)ەوە رووباری (خاپور)و (هیزل)یش ئەڕژێتە ناویەوە. ئینجا ئەم رووبارە گەورەیە لێرە توشی سنووری کوردستانی ئێراق ئەبێ، بە شاری (موسڵ)، (شەرگات)و (تکریت)دا رەت ئەبێ و لە سنووری کوردستانی ئێراق دەرئەچێ).

بە بۆچوونی مستەفا شێخ نعمەتوڵڵا، شاری موسڵ شارێکە دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی درێژبوونەوەی رووباری دیجلەدا، باسی ئەوە دەکات کە ئەو رووبارە لە باکووری کوردستانە وە هەڵدەقوڵێ و دوای ئەوەی دەگاتە باشووری کوردستان بە شارەکانی موسڵ، شەرگات و تکریت-دا تێدەپەڕێت و، دواتر لە کوردستان دەردەچێت. بە گوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی نووسەری ناوبراو، بۆمان دەردەکەوێت کە شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان.

مستەفا شێخ نعمەتوڵڵا، لە لاپەڕەکانی (23-26)ی گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە (9)ی ئەیلولی ساڵی (1943)دا، لە بەشی (12)ی وتارەکەیدا لەژێر ناوی (جوگرافیای کوردستانی ئێراق)دا بڵاوکردۆتەوە، لە لاپەڕە (26)دا نووسیویێتی: (هەندێ ساڵ باران لە کوردستانی ئێراقدا زۆر کەم ئەبێ، ئەمەش لەبەر ئەم دوو هۆیەیە:

1- دووری کوردستان لەدەریاوە.
2- نزیکی لە چۆل و بیابانەکانی عارەبستانەوە.

رادەی ناوەندی بارانبارینیش لە کوردستانی ئێراقدا (باشووری کوردستان) بەم جۆرەیە: سلێمانی (62) سانتیمەتر، هەولێر (50) سانتیمەتر، موسڵ (40) سانتیمەتر، کەرکوک (30) سانتیمەتر، بەڵام لە هەندێ ساڵی بە باراندا رادەی ناوەندی باران بارین لە ناوچەی شاخە بەرزەکاندا ئەگاتە (100) سانتیمەتر).

بۆ جارێکی تریش مستەفا شێخ نعمەتوڵڵا، لە باسی ڕادەی باران بارین لە باشووری کوردستاندا، شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی باشووری کوردستان ناوبردووە، کەواتە ناوبراو پێیوایە ئەو شارە شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە.

رەشید شێخ عەبدولڕەحمان، لە لاپەڕەکانی (115-116)ی پەرتووکی (مێژووی زاگرۆس)دا نووسیویێتی: (کوردستان لە ئەهوازەوە دەست پێدەکاو دێتە ئانشان یان ئانزان، عیلام، خوڕەم ئاوا دێتە هەمەدان، ئەسپەهان و کرمانشا. ئەم هێڵە دەڕوا بۆ قەزوین لێرەوە بە زەنگان، ئاردەوێڵ، (هەسونان)و سواران دێتە تەورێز، خۆی (ناوە رەسەنە کوردییەکەی کەلاخوی – دەرسیم)و سەلماس لێرەوە ئەچێتە (پەنجە)، باکۆ، (ئەرزین گان)، ئەوزوڕۆم و دێتە ئامێد (دیاربەکر) دێتە (رەها)، دێرەزور، قامیشلی،

حەڵەب، (بەعلەبەگ)، (رقە)، سنگار یا سنجار (شەنگال)، موسڵ، ئامێدی (عمادیە)، هەولێر، شارەزوور و سلێمانی. شارەزوور لە رابردوودا لە هەورامان، جوانڕۆ، رەوانسەر، مەریوان، شلێر، هەولێر، کەرکوک، داقوق، قەشقەی بەغدا، مەندەلی و بەدرە پێکهاتووە).

نووسەر رەشید شێخ عەبدولڕەحمان، لە دەستنیشان کردنی سنووری کوردستانی مەزندا، شاری موسڵ دەخاتە ناو سنووری باشووری کوردستان، کەواتە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانیی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە دەیخاتە ناو سنووری کوردستان.

نووسەر رەشید شێخ عەبدولڕەحمان، لە لاپەڕەکانی (137-138)ی پەرتووکی (مێژووی زاگرۆس)، لە باسی هەرێم و ناوچەکانی خاکی کوردستان نووسیویێتی: (ناوی شارەکانی کوردستان: 1- نیوەجرە 2- ئاراپخا کەرکوک 3- (ئاریا) (ئاربل) هەولێر 4- ئاردەوێڵ 5- هەسونان 6- ئەرزین گان سەرچاوەی ئاوی فورات 7- ئاشنە (شنۆ) 8- پروسات 9- ئاق شەهر لە بەشی رۆژئاوای ئاسیای بچوک 10- ئاگرە (عقرە) 11- ئاوگیر ئاگین لە بەشی هەرێمی عەزیزە 12- سفور لە سنووری کێلەکیەدایە لە ئاسیای بچوک 13- جەزیرەو بۆتان، ئەم بەشە لە ئامێد (دیاربەکر)و رقەو حەسەنکێفو موسڵ و ماردین دەگرنەوە لەگەڵ شەنگال-دا.
14- (ئامانوس) کێوی ئامانوس هەوارگەی شاکانی گەلی نایری کوردستانی تورکیای عوسمانلی 15- کەندۆڵ: ئەنەدۆڵ 16- هەورامان 17- ئورفە ناوەندی دجلەو فوراتی ژوورو 18- باب الکورد وەڵای بردق رۆژهەڵاتی شاری تفلیس گورجستان 19- باتە هەرێمی هەکاری باڵەک رەواندوز).

رەشید شێخ عەبدولڕەحمان، لە باسی هەرێم و ناوچەکانی کوردستانی مەزندا دووبارە ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی سەربە کوردستان ناوبردووە، کەواتە نووسەر شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی دادەنێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی کردووە.

نووسەر رەشید شێخ عەبدولڕەحمان، لە لاپەڕە (360)ی پەرتووکی (مێژووی زاگرۆس)دا، لە باسی کوردستاندا نووسیویێتی: (کوردستان لە هەسوونانو سواران

دێتە تەورێز (تەبرێز)، خۆی، سەلماس و لێرەوە ئەچێتە پەنجە، باکۆو ئێرەوان دێتەوە ئاران، ئارارات و شاری وان، موش، سەعرەت، ئەرزورۆم، ئامێد (دیاربەکر)، رەها، رەقە، دێرەزور، قامیشلی، حەڵەب، بەعلی بەگ، شەنگال، موسڵ و شارەزوور. کە شارەزوور لە رابردوودا ئاوابووە هەولێر، شارەزوور، هەورامان، جوانرۆ، مەریوان، شلێر، شارباژێڕ، پشدەر، کەرکوک، داقوق و تا قەشقەی بەغداد، بەلدروس، مەندەلی و بەدرەی گرتۆتەوە بە زەهاوەوە).

دیسان بە بۆچوونی نووسەر رەشید شێخ عەبدولڕەحمان، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی کوردستانیی مەزن، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو لەناوهێنانی شارەکانی کوردستاندا، ناوی ئەو شارەشی وەکو یەکێک لە شارەکانی کوردستانی گەورە ناوبردووە.

مێژوونووس و وەرگێڕی گەورەی ئوردەنی بەنەژاد کورد، عەلی سەیدۆ گۆرانی، لە ساڵی (1931)دا سەردانی کوردستانی کردووەو دوای گەڕانەوەی بۆ ئوردەن، پەرتووکێکی لەژێر ناوی (لە عەممانەوە بۆ ئامێدی گەشتێک بە کوردستانی باشووردا)، نووسیوەو، لە لاپەڕە (178)ی ئەو پەرتووکەدا، دەربارەی سنووری کوردستان نووسیویەتی: (لە راستیدا کورد لە ئێراقدا لەناو وڵاتی خۆیاندا کە ناسراوە بە (کوردستانی باشوور) دەژین، عارەبی ئێراقی بە (باکووری ئێراق) ناوی دەبات، ئەم وڵاتە دەکشێت بەرەو باشوور تا لە مەندەلی تێدەپەڕێت لەوێدا لە ئێراقی عارەبی جیا دەبێتەوە بە هێڵێکی سروشتی کە (کێوی حەمرین)ە، ئەم کێوەش شانەو شانی دیجلە دەکشێت تا بە موسڵ دەگات، لەوێشەوە بەلای رۆژئاوادا دادەگەڕێت بەرەو شەنگال (ژەنگار)، جا هەر شوێنێک کەوتبێتە رۆژهەڵاتی ئەم هێڵەوە کوردستانە).

بە گوێرەی ئەو پێناسەیەی کە مێژوونووسی کوردی ئوردەنی عەلی سەیدۆ گۆرانی کردوویەتی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو سنووری باشووری کوردستان بە شاری موسڵ دەگەیەنێت، کەواتە ناوبراو پێیوایە موسڵ شارێکی کوردیی سەربە باشووری کوردستانە.

مێژوونووس عەلی سەیدۆ گۆرانی، لە لاپەڕە (179)ی پەرتووکی (لە عەممانەوە بۆ ئامێدی گەشتێک بە کوردستانی باشووردا)دا، لە باسی شاری موسڵ-دا بەمشێوەیە نووسیویێتی: (موسڵ: شارێکی مەزنە، بەسەر کەناری دەستە راستی جۆگای دیجلە وە دروست کراوە، کوردستان بە ئێراقی عارەبی و دەشتی شامەوە دەلکێنێت، دانیشتوانی لە نێوان (90-100) هەزارە. زمانی شارەکە عارەبییە، زۆربەیان زمانی کوردیش دەزانن چونکە موسڵ بازاڕێکی کوردستانە و کوردەکان هەمیشە پەیوەندییان بەوێوەیە بۆ کڕینی قاوەو شەکرو کوتاڵ کە لە ئەوروپاو هیندستانەوە دێت بۆ ئەوێ).

ئەوەی کە مێژوونووسی عەلی سەیدۆ گۆرانی ئاماژەی پێکردووە، مانای کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵە، چونکە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە یەکێک لە شارە ستراتیژییەکانی باشووری کوردستان دادەنێت، کە لە لایەک کوردستان بە ئێراقی عارەبی و دەشتی شامەوە دەبەستێتەوە، لەلایەکی تریشەوە شاری موسڵ بە بازاڕێکی کوردستانی ناودەبات.

مێژوونووس عەلی سەیدۆ گۆرانی، لە لاپەڕە (264)ی پەرتووکی (لە عەممانەوە بۆ ئامێدی گەشتێک بە کوردستانی باشووردا)دا، نووسیویێتی: (کوردستانی باشوور: دەکاتە ویلایەتی موسڵ کە چوار پارێزگاکەی باکووری ئێراق دەگرێتەوەو بەشێکی ناوچەی دیالەشی تێدەکەوێت و بەدرەو جەسانیش لە گوزەری کوت و عەمارەی ئێراقدا).

لێرەدا بۆ جارێکی تریش مێژوونووس عەلی سەیدۆ گۆرانی، شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی ناودەبات، لە لایەک ناوبراو باشووری کوردستان بە ویلایەتی موسڵ ناودەبات، ئەمەش مانای ئەوەیە کە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-ەوە شاری کوردستانین، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە باشووری کوردستان لە چوار شار و بەشێکی دیالە و بەدرەو جەسان پێکدێت، مەبەستی نووسەریش لە چوار شارەکە شارەکانی (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی)یە.

مێژوونووس عەلی سەیدۆ گۆرانی، لە لاپەڕە (289)ی پەرتووکی (لە عەممانەوە بۆ ئامێدی گەشتێک بە کوردستانی باشووردا)دا، سەبارەت بە هەبوونی (دەوڵەتانی کورد)ی نووسیویێتی: (3- دەوڵەتی (دۆستک یان بەنی مەڕوان) ئەوەی کە دایمەزراند ناوی (دۆستک ئەلحەمیدی) بوو کە نازناوەکەی بە (سوڵتانی ئازا یان با) ناوبانگی دابووەوە. لە ساڵی (324)ی کۆچی لەدایک بووە، دەوڵەتەکەی لە باکوورەوە کشاوە هەتا (مووش و ئەرجیش)و لە باشوورەوە گەیشتۆتە (جەزیرەو موسڵ)و، (دیاربەکرو میافارقین) پایتەختی کاری بوون).

بە گوێرەی ئەو ئاماژە پێکردنەی عەلی سەیدۆ گۆرانی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە یەکێک لە شارە سەرەکییەکانی دەوڵەتی دۆستەکی کوردیی دەزانێت. ئەمەش بۆمان دەردەخات کە هەر لە کۆنەوە شاری موسڵ بەشێک بووە لە خاکی کورد و کوردستان، چونکە دەوڵەتی دۆستەکی لە سالانی نێوان (990-1096)دا فەرمانڕەوایی بەشێکی کوردستانی کردووە.

دکتۆر عەبدوڵڵا محەمەد عەلی عەلیاوەیی، مامۆستای مێژووی نوێ لەزانکۆی هەولێر، لەسەربەرگی پێشەوەی پەرتووکی (كوردستان في العهد المغول 1220-1335 ميلادي دراسة في التأريخ السياسي)دا، نەخشەیەکی کوردستانی داناوە کە شاری موسڵ کەوتۆتە نێو سنووری کوردستان-ەوە). نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

بە بۆچوونی دکتۆر عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە، لەبەرئەوەی ناوبراو لەو نەخشەیەی کە لەسەربەرگی پێشەوەی ئەو پەرتووکەیدا دایناوە، شاری موسڵی خستۆتە ناو سنووری کوردستان.

دکتۆر عەبدوڵڵا محەمەد عەلی عەلیاوەیی، لە لاپەڕەکانی (29-52)ی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەداو، لە باسی وڵاتی کوردان بەر لە داگیرکارییەکانی مەغۆلیدا، بەمشێوەیە سنووری وڵاتی کوردانی دیاری کردووە: (1- هەرێمی ئەرمینیا: خەلاتو تەفلیس گرنگترین شارەکانێتی. 2- هەرێمی ئازربێجان: لە شارە گرنگەکانی ئەو هەرێمە: تەورێز، ئەردەبیل، سەلماس، ورمێ، مەراغە، مرندو مهاباد. 3- هەرێمی

چیاکان: له شاره گرنگەکانی: هەمەدان، ئەسفەهان، رەی، قەزوین، کرماشان، دینەوەر، حەلوان و خانەقین. 4- هەرێمی جەزیرەی فوراتی: بریتییه لەهەر سێ دیارەکان: دیار رەبیعه، دیاربەکرو دیار موزڕ، دیار رەبیعه ئەو شارانه دەگرێتەوە: موسڵ، هەولێر، ئامێدی، جەزیرەی عومەری (بۆتان)، نسێبین، ماردین، دنیرو شەنگال. هەروەها دیاربەکر ئەو شارانه دەگرێتەوە: ئامەد، میافارقین، حەسەنکێف، کەچی دیار موزڕ له هەمووان بچووکترەو شارەکانی: سروچ، رقه و حەڕان دەگرێتەوه).

به بۆچوونی دکتۆر عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانه، چونکه مێژوونووسی ناوبراو ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی سەربە دیار رەبیعه که ئەویش دەکەوێته ناو وڵاتی کوردان ناوبردووە، کەواته ئەو پێیوایه شاری موسڵ کەوتۆته ناو سنووری وڵاتی کوردان.

دکتۆر عەبدوڵڵا محەمەد عەلی عەلیاوەیی، له لێکۆڵینەوەیەکدا لەژێر ناوی (سياسة الدولة العثمانية تجاه العشائر الكوردية في كركوك وأطرافها)دا که له ژماره (9)ی گۆڤاری (سردم العربي)دا بڵاوکراوەتەوە، بەمشێوەیه باسی کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەکات و نووسیوێتی: (دەوڵەتی عوسمانی بۆ ماوەی چوار سەدە فەرمانڕەوایی بەسەر کوردستاندا کردووەو، هەموو شێوەکانی ستەم و دوژمنکارانەی بەکارهێنا به تایبەتی له سەدەی نۆزدەهەم و هەموو راستییه مێژووییەکانی دەشاردەوە. میری تورکیا له دەیەی نۆیەمی سەدەی بیستەمدا کۆمەڵێک بەڵگەنامەی گرنگیی تایبەت به دەوڵەتی عوسمانی بڵاوکردەوە، که تیایدا هەندێک له بەڵگەکان دەربارەی موسڵ و کەرکوک بوون له ساڵانی (1526-1919)ی زایینی).

ئەوەی که له سەرەوەدا دکتۆر عەبدوڵڵا عەلیاوەیی باسی کردووە، ئەوەمان پێ دەڵێت که موسڵ شارێکە سەربە کوردستان، چونکه ناوبراو له باسی فەرمانڕەوایەتی کردنی عوسمانییەکان له کوردستاندا باسی ئەوە دەکات که تورکیا له نەوەتەکانی سەدەی بیستەمدا کۆمەڵێک بەڵگەنامەی دەربارەی موسڵ و کەرکوک بڵاوکردۆتەوە، ئەمەش ئەوەمان بۆ روونده‌کاتەوە که دکتۆر عەبدوڵڵا پێیوایه شارەکانی موسڵ و کەرکوک دوو شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن،

بۆیە لەگەڵ ناوهێنانی فەرمانڕەوایی کردنی عوسمانییەکان لە باشووری کوردستان ناوی ئەو دوو شارەی هێناوە.

ئەحمەد تیگریس و ناسری رەزازی و فەهد گردەوانی، لە لاپەرە (23)ی پەرتووکی (جوگرافیای کوردستان بۆ پۆلەکانی ناوەندی و باڵا)دا، لە بابەتی رێگاوبانەکانی کوردستاندا نووسیویانە: (یەکەم: رێگای بەغدا کە چیای حەمرین، واتە باشووری کوردستان دەبڕێ و، بە کەرکوک، هەولێر، موسڵ، دهۆک و زاخۆدا، دەگاتە خاپوور، سنووری دەستکردی کوردستانی بندەستی تورکیا. لەوێشەوە بە جەزیرە، نسێبین و ماردیندا دەڕواتە دیاربەکر. لە دیاربەکر دەبێ بە سێ رێگا. یەک رێگا بە ئالازیغ و مەلاتیەدا دەڕواتە تورکیا و، لەوێشەوە درێژەی هەیە هەتا ئەوروپا).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی هەر سێ نووسەر ئەحمەد تگریس، ناسری رەزازی و فەهد گردەوانی شاری موسڵ شارێکی کوردییە و دەکەوێتە نێو چوارچێوەی سنووری باشووری کوردستان، چونکە هەر سێ نووسەری ناوبراو لە سەرەوەدا لە باسی رێگاوبانەکانی کوردستاندا ئەو رێگایەی کە لە بەغدا وە دێت، کاتێک کە دەگاتە چیای حەمرین باسی ئەوە دەکەن کە رێگاکە هاتۆتە ناو سنووری باشووری کوردستان و، لەناو کوردستاندا بە هەر یەک لە شارەکانی کەرکوک، هەولێر، موسڵ، دهۆک و زاخۆدا تێدەپەڕێت و، لە خاپوور دەپەڕێتەوە بۆ ناو باکووری کوردستان. کەواتە ئەوان شارەکانی کەرکوک، هەولێر، موسڵ، دهۆک و زاخۆ بە شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستان دەزانن.

ئەحمەد تیگریس و ناسری رەزازی و فەهد گردەوانی، لە لاپەرە (65)ی پەرتووکی (جوگرافیای کوردستان بۆ پۆلەکانی ناوەندی و باڵا)دا، بەمشێوەیە باسی باشووری کوردستان دەکەن: (باشووری کوردستان بەسەر ئەم ناوچانەی خوارەوەدا دابەش دەکرێ: موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی. حکومەتی بەعس بەو ناوچانە دەڵێ: باکووری ئێراق و بە کوردستانی دانانێت. لەگەڵ ئەمەشدا ناوچەی خانەقینی لە کوردستان دابڕیوەو خستوویەتە سەر ناوچەی دیالە).

ئەوەی کە هەر سێ نووسەر ئەحمەد تیگریس، ناسری رەزازی و فەهد گردەوانی ئاماژەیان پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە

نووسەرانی ناوبراو شاری موسڵ وەکو شارێکی سەربە باشووری کوردستان ناودەبەن.

ئاسۆ گەرمیانی و ئەحمەد تیگریس، لە لاپەڕە (4)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی کورد و کوردستان)دا، نەخشەیەکی کوردستانی مەزنیان بڵاوکردۆتەوە کە شارەکانی: (موسڵ، هەولێر، دهۆک، کەرکوک و سلێمانی دەکەونە نێو سنووری باشووری کوردستان).

ئەو نەخشەیەی کە هەر دوو نووسەر ئاسۆ گەرمیانی و ئەحمەد تیگریس بڵاویان کردۆتەوە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەداتە دەست، چونکە هەر دوو نووسەر زۆر راشکاوانە تەواوی پارێزگاو شاری موسڵ-یان خستۆتە ناو سنووری باشووری کوردستان. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

ئاسۆ گەرمیانی و ئەحمەد تیگریس، لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی کورد و کوردستان)دا، دەڵێن: (کاتێ لەهەرێمدا ئاینی ئیسلام بڵاوبووەوەو بەهێزبوو، کورد ویستیان ئاینی کۆنی خۆیان بپارێزن، بەڵام عارەبی موسڵمان هێرشێکی زۆر دژواری هێنایە سەر کوردستان و شەڕێکی گەلێک دژوار لە نێوان کورد و لەشکری ئیسلامدا بەرپابوو. لە سەردەمی خەلیفە عومەردا هێزی ئیسلام شاری موسڵ، ماردین، دیاربەکر، رەحا (ئورفە)ی داگیرکردو تاکو مەلاتییەش هات).

ئەوەی هەر دوو نووسەری کورد ئاسۆ گەرمیانی و ئەحمەد تیگریس باسی دەکەن، بە بۆچوونی ئەوان کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەوان باسی ئەوە دەکەن کە میلیشیاکانی عارەبی موسڵمان هێرشیان هێنایە سەر کوردستان و، شاری موسڵ و چەندین شاری تر کە ناویان بردوون داگیرکردوون. هەروەها بۆ گشت لایەک روون و ئاشکەرایە کە ووشەی داگیرکردن مانای ئەوە دەگەیەنێت کە شوێنە داگیرکراوەکە، جا ئەگەر خاک، نیشتمان، زەوی، خانوو، پارە یان سامان بێت، هی کەسی داگیرکەر نییە، کەواتە موسڵ-یش هی عارەب و موسڵمانە داگیرکەرەکان نەبووە بۆیە ووشەی داگیرکردن لەبەرامبەر کارەکەیاندا کە داگیرکردنی کوردستان و شاری موسڵ-ە بەکارهاتووە.

ئاسۆ گەرمیانی و ئەحمەد تیگریس، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی کورد و کوردستان)دا، دەڵێن: (ئەیووبییەکان تیرەیەکی کوردن و لە رۆژهەڵاتی کوردستاندا ژیاون. نورەددین موحمود، لە سەدەی دوانزەیەمدا دەوڵەتی زەنگی لە ناوچەی کەرکوک، موسڵ و حەلەب دامەزراند).

ناوهێنانی شاری موسڵ لە لایەن ئاسۆ گەرمیانی و ئەحمەد تیگریس، کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارە دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی ئەوان لە باسی دەوڵەتی زەنگی لە لایەن کەسێکی کوردەوە بە ناوی (نورەددین مەحمود)ەوە، سنووری ئەو دەوڵەتە کە لە ساڵانی (1121–1122)دا دامەزراوە بە ناوچەکان و شارەکانی کەرکوک، موسڵ و حەلەب دادەنێن.

ئاسۆ گەرمیانی و ئەحمەد تیگریس، لە لاپەڕەکانی (31–32)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی کوردو کوردستان)دا، نووسیویێتی: (تورکی ئۆغوز پێشەنگی سەلجوقیەکانن. سەرۆکی سەلجوقیەکان، توغرولبەگ بوو ئێرانی داگیرکرد. بۆ یارمەتی خەلیفەی عەباسییەکان، لە ساڵی (1055)دا هێرشی بردە سەربەغدا و گرتی. هەروەها تورکی ئۆغوزیش لە کوردستانە وە هەتا ئاسیای ناوەڕاست، بە ناوی ئیمپراتۆری سەلجوقیی مەزنەوە دەوڵەتێکیان دامەزراند. تورکی ئۆغوز لەلایەکی تریشەوە هێرشیان بردە سەر ئەرمەنستان و کاولیانکردو بەربەریانە قڕیان کردن. ئەم هێزەی ئۆغوز بەسەر ئەرمەنستاندا بەرەو باشووری کوردستان، بەسەر بهەکاریدا هاتنو موسڵ–یان تاڵانکردو بە هەزاران کەسیشیان کوشت. ئۆغوزییەکان هێرشیان بردە سەر دیاربەکر، سەرۆکی ئەو کاتەی دیاربەکر ناسر کوردی بوو، ماڵ و زێڕێکی زۆری دایە ئۆغوزەکان و شاری دیاربەکری بە پارە لە چنگیان رزگارکرد).

ئەوەی لێرەدا هەر دوو نووسەر ئاسۆ گەرمیانی و ئەحمەد تیگریس باسی دەکەن، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەردەخات، چونکە ئەوان پێیان وایە کە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە. ئەوان کە باسی هاتنی هێرشبەرانی داگیرکەرە سەلجوقییەکان دەکەن بۆسەر باشووری کوردستان، باسی ئەوە دەکەن کە داگیرکەران دەستیان بەسەر شاری موسڵدا گرتووەو ئەو شارەیان کاولکردووە، کەواتە ئەوان شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانیی و کوردیی ناوزەند دەکەن.

ئاسۆ گەرمیانی، لە لاپەڕەکانی (128–129)ی پەرتووکی (دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان سیستمێکی فیدرالی؟)دا، نووسیویێتی: (ئێمە خاکمان داگیرکراوە، مافمان زەوتکراوە، هەر لە ساڵەکانی بیستەوە، بەلکاندنی کوردستان بە ئێراقەوە، (موسڵ هی کورد بوو داگیرکراو دواتر عارەبیان هێنایە ناو شارەکە وەو جێنشینیان کردن. دوای ئەوەیش لە سییەکاندا (حەویجە)یان کردە عارەبنشین و ئێستا لەوانەیە پەنجا ماڵە کوردی تێدا نەمابێ!!. دواتریش (کەرکوک)یان بەو دەردە خوێناوییە برد کە تا ئێستا رۆژانە کوردی تێدا شەهید دەکرێت!. ئا ئەمەیە رامیاری هەندێ لەو گرووپانەی بەرانبەرمان).

ئەوەی نووسەر ئاسۆ گەرمیانی باسی دەکات، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ–ە، چونکە ئەو زۆر راشکاوانە شارە داگیرکراوو بە عارەبکراوەکەی موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان دەزانێت.

نووسەر و رۆژنامەنووس، هاوڕێ باخەوان، لە لاپەڕە (81)ی پەرتووکی (ئاڵای کورد)دا نووسیویێتی: (روویداوە کە لە شارێکی گەورەی کوردستانی وەکو ئامەد (دیاربەکر)و موسڵ یان کرماشاندا، پێشکەوتنێک و بزووتنەوەیەکی بازرگانی و پیشەسازی هاتبێتە دی، بەڵام ئەمەش هەر بەردەوام نەبووەو بەهۆی لەرزۆکی باری رامیاری وڵاتەوە شکستی هێناوە).

ئەوەی کە نووسەر و رۆژنامەنووسی کورد هاوڕێ باخەوان باسیکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو زۆر بە ئاشکەراو بێ هیچ پێچوپەنایەک شاری موسڵ وەکو شارێکی گەورەی کوردستانیی ناودەبات.

هاوڕێ باخەوان، نووسەری پەرتووکی (ئاڵای کورد)، لە لاپەڕە (97)ی ئەو پەرتووکەیدا دەڵێت: (ریژەیەکی زۆر مەزنی پەترۆڵ لە کوردستاندا هەیە، بە تایبەتی لە ناوچەکانی کەرکوک و کۆیەو کرماشان و موسڵدا، پەترۆڵی کەرکوک بە یەکێک لە گەورەترین یەدەکی پەترۆڵی جیهانی دەژمێردرێت).

ئەوەی کە نووسەری ناوبراو لە سەرەوەدا ئاماژەی پێکردووە، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەداتە دەستمان، چونکە ناوبراو کاتێک باسی هەبوونی نەوت لە کوردستان دەکات، شاری موسڵ وەکو شارێکی دەوڵەمەند بە نەوت لە باشووری کوردستان ناودەبات.

هاوڕێ باخەوان، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (دەبووایە ئێستا کێشەکەمان کوردستانیبوونی (موسڵ) بووایە نەک کەرکوک!)، کە لە لاپەڕەکانی (8+11)ی ژمارە (177)ی هەفتەنامەی (میدیا)، رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (30.12.2004)دا بڵاویکردۆتەوە، دەڵێت: (ساڵی 1984 بۆ خوێندن رووەمکردە شاری موسڵ. پێش ساڵی 1984 تەنیا جارێکی دیکە بۆ سەردان چووبوومە موسڵ، بەڵام ئەو جارەیان زۆر بە چاوی کڕیار سەرنجیم نەدابوو و بەو گەشتە کورتەش زۆر شارەزای پێکهاتەی شارەکە نەبووم. پاش چوونم بۆ خوێندن و مانەوەم لەو شارەدا بۆ ماوەی چوار ساڵ و تەواوکردنی خوێندن، پێتان سەیر نەبێت بێجگە لەوەی کە وانەکانمان بەزمانی عارەبی بوو، زۆر بەکەمی نەبێت لەگەڵ هیچ کەسێکدا بە عارەبی قسەم نەکردووەو پاشان بەرامبەرە موسڵاوییەکەم، کە دوکاندار بووە یان چایچی یان خاوەن چێشتخانە یان رێبوارێک یان... هەر کەسێکی تر، یەکسەر کردوویەتی بە کوردی لەگەڵمدا بە بادینی ئاخافتووە. دیارە بوونی ئەو رێژە زۆرەی کورد لە موسڵ-دا کە بە سەرنجدانی ئەوکاتەی من لە (50%)ی شارەکە زۆرتر بووە، زۆر دڵخۆشی دەکردم کە ئەم شارە با بە شارێکی عارەبیش لە لایەن داگیرکەری ئێراقی و پارتە کوردستانییەکان و وڵاتە عارەبییەکانەوە بناسرێت، بەڵام هێشتا پێکهاتەی شارێکی کوردستانییە و رێژەی کورد لەم شارەدا ئەگەر لە عارەب زۆرتر نەبێت ئەوا کەمتر نییە. ئەوەشی زۆرتر دڵخۆشی کردم کە لە ماوەی ئەو چوار ساڵەی خوێندنمدا هەموو شار و شارۆچکەکانی دەوروبەری موسڵ گەڕام و جگە لە شارۆچکەی حەزەر کە کوردی تێدا نەبوو، ئەوانی دیکە کوردێکی زۆری تێدابوو و رێژەی کورد تێیاندا زۆرینە بوو. ئێستا ساڵانێکی زۆرە ئەو شارە کوردستانییەم نەدیوە، بەڵام بەردەوام ئاگاداری هەواڵەکانیم. کەچی چ هەواڵ!. کورد کوشتن، کورد فڕاندن، کورد سەربڕین، ئافرەتی کورد فڕاندن، منداڵی کورد فڕاندن، شەبەک کوشتن، ئێزیدی کوشتن، گەرگەری کوشتن. هەر لەپاش پرۆسەی رزگارکردنی

ئێراقەوە، ڕەوشی کوردی موسڵ لەخراپەوە بەرەو خراپتر چوو. ئەگەرچی دەبووایە ئێستا ململانێی کورد لەگەڵ دەوڵەتی ناوەندیدا کێشەی موسڵ بووایە نەک کەرکوک و گەڕانەوەی موسڵ بووایە بۆ سنووری کوردستان نەک کەرکوک!، کەچی لەپاش ئەو پرۆسەیەوە پشکی کورد لە موسڵ و ناوچەکانی دەوروبەریدا تەنها کوشتن و سەربڕین بووە).

ئەوەی کە هاوڕێ باخەوان باسی کردووە، بۆچوونی ناوبراو سەبارەت بە کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەردەخات، چونکە نووسەر لە لایەک هەر لە ناوی وتارەکەوە دەردەکەوێت کە شاری موسڵ بە شارێکی کورستانیی و کوردیی دەزانێت و پاشانیش بەهۆی زۆری بوونی کورد و بەرزی ڕێژەی کورد لە پێکهاتەی دانیشتوانی شارەکە کە لە ماوەی ئەو چوار ساڵەی خوێندنیدا تووشیان بووە، بەو باوەڕەی گەیاندووە کە ئەو شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان بزانێت، هەروەها لەلایەکی تریشەوە کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە دەبوایە ئەمڕۆکە ململانێی کورد لەگەڵ عارەبی ئێراق لەسەر کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ بووایە نەک شاری کەرکوک، کەواتە ئەو جگە لە شاری کەرکوک شاری موسڵ-یش هەر بە کوردستانیی دەزانێت.

هاوڕێ باخەوان لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (جەنگی ناوخۆ)دا کە لە ڕێکەوتی (14.7.2006)دا لە ماڵپەڕی (باخەوان)دا بڵاویکردۆتەوە، نووسیویێتی: (لێ ئەوەی کە منو ملیۆنانی تری هاوزمانم بە هیوای بووین و چاوەڕوانی بووین و نەهاتەدیو هەندێکیشیان بەهۆی نەزانینی خۆمان و ئەوانەوە بوو کە ڕێچکەی بارودۆخەکەیان بەدەستەوەبوو و لەترسی کورسی و ململانێی نێوخۆیی خۆیان بە بارێکی تردا بردیان و تاوەکو ئێستا ئەگەری زۆری ئەوە هەبووە کە ناوچەکانی کەرکوک و موسڵ-مان لەکیس چووبێتن.

ئەو جەنگە گەورەیەی کە لەو بڕوایەدام لە داهاتوویەکی نزیکدا ڕوودەدات، ئەگەر ئێستا جەنگەکە لەئارادا نەبێت! چوارچێوەی ئێراقی ئێستای پێ هەڵدەوەشێتەوەو دەتوانم بڵێم کە:

- زۆرترین بەریەککەوتنەکانی کورد لە ناوچە سنوورییەکانی کەرکوک، موسڵ و خانەقین دەبێت و هەر سێ شارەکانی هەولێر، سلێمانی و دهۆک وەک ئەوە وایە نەبایان دیبێت و نەباران .. ئەمە هەر لەئێستاوە دەستکەوتە بۆ کورد. ئەگەر بەراورد بکرێن بە شارە عارەب و کوردییە داگیرکراوەکان.
- موسڵ ئەو شارە کوردستانیەیە کە دەبووایە! لەپاش کەوتنی دارولشەڕەوە گەورەترین ململانێی کوردو داگیرکەری نوێی ئێراقی لەسەر موسڵ بووایە نەک کەرکوک، بەڵام وەک بەوشێوەیە نەبوو، ئەوا لە جەنگی ناوخۆدا پرپیشکی زۆری بەردەکەوێت و ئەو شارە و هەندێک ناوچەی دەوروبەری لە دوو بەرەی کوردو عارەب زۆرتر هیچی ئەوتۆی تێدانییە کە شایانی باس بێت و دەبێت کارێکی واهی بکرێت ئەم شارە لە ئەنجامی ئەو جەنگە ناوخۆییەدا بکرێتە دووبەشەوەو رووباری دیجلەش ببێتە سنووری نەتەوەیی کوردو عارەبی هاوردەی موسڵ).

ئەوەی کە نووسەر و رۆژنامەنووس هاوڕێ باخەوان باسی دەکات، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو راشکاوانە باسی کوردستانێتیی شاری موسڵ دەکات و، پێیوایە کە دەبووایە دوای لەناوبردنی رژێمی دیکتاتۆری لە بەغدا، ململانێی کوردو داگیرکەری نوێی ئێراقی لەسەر کوردستانیی بوونی شاری موسڵ بووایە نەک کەرکوک.

هاوڕێ باخەوان، لە لاپەڕە (66)ی پەرتووکی (ئەدەبیاتی کاژیک)دانووسیوێتی: (سەردەمێک (و هەتا ئێستاش) وای لێهاتبوو کورد نەی ئەتوانی لە گەلێ شوێنی بەغدا و تەنانەت لە هەندێک شوێنی وڵاتەکەی خۆشیدا (کە کەرکوک و موسڵە) بەدڵنیایی هاتوچۆ بکا).

ئەوەی نووسەر هاوڕێ باخەوان باسی دەکات، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوکی سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەر ناوی هەر دوو شارەکەی وەکو دووشاری کوردیی و بەشێک لە خاکی باشووری کوردستان هێناوە.

عەونی داودی، لە لاپەڕە (69)ی پەرتووکی (كركوك رحلة في ذاكرة التاريخ)دا، دەڵێت: (رژێمی ئێراق ناوە مێژووییەکانی شارەکانی ئێراقی گۆڕی بۆ ناوی دەستکردی نوێ و نیازەکەیەشی تەنیا لەدڵی یاقوب دایە. پارێزگاکانیش ئەو سێ پارێزگایەن (نەینەوا، ئەلتەئمیم، دیالا) کە لە بڕیارەکەدا بەمشێوەیە هاتووە:- نەینەوا-موسڵ، ئەلتەئمیم-کەرکوک، ودیالەش هەر وەک خۆی مایەوە. سەیری ئەو سیاسەتە رەگەزپەرستییە نادادپەروەرانە بکە بەرامبەر بە کورد کە بێبەشی دەکات لە مافی خاوەندارێتی پارچە زەوییەک یان خانویەک لەو سێ پارێزگایە، سەرەڕای ئەوەی کە ئەو پارێزگایانە (موسڵ، کەرکوک و دیالە) سەربە ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور)ن، بەڵام هەموو عارەبێکی ئێراقی مافی خاوەندارێتی زەوی هەیە لە هەر شوێنێکی ئەو ئێراقە).

ئەوەی کە نووسەر و رۆژنامەنووس عەونی داودی باسی دەکات، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ نیشاندەدات، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی بە عارەبکردنی کوردستاندا ناوی هەر یەک لە شارەکانی موسڵ، کەرکوک و دیالە وەکو سێ شاری سەربە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) ناودەبات. کەواتە بە بۆچوونی ناوبراو شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە.

ئەندازیار حوسێن غوڵام، ئەندازیاری کۆمپانیای نەوتی کەرکوک، لە لاپەڕە (71)ی پەرتووکی (كركوك رحلة في ذاكرة التاريخ)دا، دەڵێت: (لە دوای داتەپینی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە شەڕی یەکەمی جیهانی، بەریتانیا دوو حکومەتی لە ناوچەکەدا دامەزراند، کە یەکێکیان حکومەتی ئێراقی بوو لە ساڵی (1921)و فەیسەڵی یەکەم کرا بە شای ئێراق و، حکومەتی شێخ مەحمودی حەفید لە سلێمانی لەژێر ئینتیدابی بەریتانی و شێخ مەحمود نازناوی شای کوردستانی پێبەخشرا، ئەو کوردستانەی کە هەر یەک لە شارەکانی سلێمانی، کەرکوک، موسڵ و هەولێری دەگرتەوە. لەوکاتەدا ئینگلیزەکان نەوتیان لە شاری خانەقینی کوردان دۆزیەوە، هەروەها دەرکەوت کە نەوت لە دەوروبەری شاری کەرکوک-یش هەیە. دوای ئەو ئاشکرابوونی نەوتە، ئینگلیزەکان دەستیان هەڵگرت لە حکومەتی کوردستان لە (ویلایەتی موسڵ)و بە دەوڵەتی ئێراقیان لکاند).

لێرەدا ئەندازیار حوسێن غوڵام، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی هەر دوو شارە داگیرکراوەکانی باشووری کوردستان کە (موسڵ و کەرکوک)ن دەخاتە بەردەست، کاتێک کە ناوبراو بۆچوونی خۆیمان بۆ دەردەبڕێت و، هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک لەگەڵ چەند شارێکی تر بە بەشێک لە حکومەتەکەی شێخ مەحمودو باشووری کوردستان ناسراو بە (ویلایەتی موسڵ) ناودەبات.

زاناو مێژوونووسی گەورەی کورد، مەلا محەمەد جەمیل رۆژبەیانی، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (نبذة عن العشيرة الروژبيانية (الروژبهانية) والمعروفين من الروژبيانيين في الكتب التاريخية)دا، نووسیویێتی: (رۆژبەیانییەکانی نیشتەجێی ئێران زۆربەیان شیعەن، جگە لەوانەی کە لە کۆنەوە تێکەڵ بە خێڵەکانی شول و شوانکارە، بەڵام رۆژبەیانییەکانی نیشتەجێی باشووری کوردستان (خانەقین، کفری، کەرکوک، هەولێر و موسڵ) زۆربەیان لە مەزهەبی شافیعین).
مەلا محەمەد جەمیل رۆژبەیانی، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوکی کێشە لەسەر لە باشووری کوردستان رادەگەیەنێت، چونکە کاتێک کە باسی رۆژبەیانییەکانی باشووری کوردستان دەکات، باسی ئەوە دەکات کە شوێنی نیشتەجێ بوونیان لە باشووری کوردستاندا شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، هەولێر، خانەقین و کفری)یە. کەواتە ئەو شاری موسڵ و ئەو شارانەی کە ناویان هاتووە بە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان دادەنێت.

مێژوونووس مەلا جەمیلی رۆژبەیانی، هەر لەهەمان سەرچاوەو لە لاپەڕە (30)دا، دەربارەی ژمارەی رۆژبەیانییەکان دەڵێت: (ژمارەی رۆژبەیانییەکانی کوردستانی ئێراق لە (کەرکوک، لەیلان، چەمچەماڵ، هەولێر، کەلار، خانەقین، کفری، جەلەولا، گوێڕ، کەلەکچی، چڕە، بەردەڕەش، نەبی یونس، وڵاتی شەبەک، موسڵ و ناوچەکانی تر) لە هەشتا هەزار کەس تێدەپەڕێت).
مامۆستا محەمەد جەمیل رۆژبەیانی، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ-مان بۆ دەخاتەڕوو، کاتێک کە لە باسی ژمارەی رۆژبەیانییەکانی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)دا، شارەکانی موسڵ، کەرکوک، خانەقین و چەندین شاری تریش، بە شارەکانی باشووری کوردستان ناودەبات.

مەلا جەمیلی رۆژبەیانی، لە پەڕاوێزەکانی لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (وڵاتگیری رەشەخاکی ئیراق (فتوح سواد العراق)دا نووسیوێتی: (موسڵ چوارەمین شاری گەورەی کوردستانی خواروەوە، دانیشتوانی شارەکە زۆربەیان کورد و عارەب و، کەمایەتی گاوری کلدانیو ئاشوریو تورکمانن، دەوروپشتی شار، جگە لە شەڕگاتو تەلەعفەر کە شەممەڕ و جبور و جحێشی و تورکمانی تیایە، جگە لە کریستانەکانی تلکێف هەموو هەرێمەکە کە کورد نشینەو لەم هەرێمەدا دەوڵەتی دۆستەکی کوردی دامەزرا... عێلەکانی حەمیدی و هەزەبانی کورد، سەرداری هەرێمەکە بوون تا سەدەی شەشەمی کۆچی).

لە سەرەوەدا زۆر بە ئاشکرا بۆچوونەکانی مێژوونووسی ناوداری کورد (شەهید مەلا جەمیل رۆژبەیانی)مان بۆ دەردەکەوێت، کە ئەو شاری موسڵ بە شارێکی سەربە باشووری کوردستان ناوزەند دەکات، چونکە مێژوونووسی شەهید شاری موسڵ بە چوارەمین شاری گەورەی باشووری کوردستان دادەنێت.

محەمەد جەمیل ڕۆژبەیانی، لە لاپەڕە (48)ی پەرتووکی (فەرمانڕەوایی موکریان)دا نووسیوێتی: (ساڵی 991ی کۆچی (1583زا) ئەمیرە بەگو سەرانی گەورەی کوردستانی ئەردەڵان و لوڕستان بەدەست جەمی خۆیان دایە پاڵ عوسمانی و بەهۆی میری میرانی وان محەمەد پاشاوە فەرمانبەریی خۆیان بۆ سوڵتان موڕادخانی عوسمانی سێیەم دەرخست، سوڵتان فەرمانیدا وڵاتی (بابان)یش بخرێتە سەر موکریان و، لەگەڵ ویلایەتی موسڵ هەموو بخرێنە ژێر فەرمان و دەسەڵاتی ئەمیرە بەگ، بەو مەرجەی کە هەولێر و هەندێ ناوچەی مەراغە - تەوریز لەژێر دەستی کوڕەکانیدا بێ).

مەلا محەمەد جەمیل رۆژبەیانی، دیسان کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ-مان دەخاتە بەردەست، کاتێک کە باسی ویلایەتی موسڵ وەکو بەشێک لە کوردستانی ئەردەڵان دەکات، کە بە بڕیارێکی سوڵتانی عوسمانی موڕادخانی سێیەم ئەو ویلایەتە خراوەتە سەر کوردستانی ئەردەڵان.

مەلا جەمیل رۆژبەیانی، لە وتارێکیدا کە لە ژمارە (2)ی گۆڤاری سەردەمی عارەبیدا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (سنووری ئێراق لە سەردەمی کۆندا لە (بەسرا) درێژ دەبووەوە تاوەکو (تکریت) هەروەها لە (حەدیسە) تاوەکو (حەلوان)، بەڵام ئینگلیزەکان حەزیان دەکرد ویلایەتی موسڵی بخەنە سەر).

بە گوێرەی ئەو پێناسەیەی کە مەلا محەمەد جەمیل رۆژبەیانی بۆ ئێراقی کێشاوە، شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، چونکە شاری موسڵ دەکەوێتە (245) کیلۆمەتری باکووری شاری تکریت و (390) کیلۆمەتری باکووری خۆرئاوای شاری (حەدیسە) کە سنووری ئێراق لەو دوو شارەدا لەلای باکوورەوە کۆتایی پێدێت، هەروەها ویلایەتی موسڵ-یش جیابووە لە ئێراق.

رۆژنامەنووس و مافناس شیرین نوری محەمەد، لە وتارێکیدا کە لە رێکەوتی (10.6.2002)دا لە ماڵپەڕی هەڵەبجەدا لەژێر ناوی (اسس تبني الكورد لخيار الفيدرالية في كوردستان العراق)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (هێزەکانی بەریتانیا لە ساڵی (1918)دا روویانکردە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە مەبەستی داگیرکردن. هۆی حەزو ئارەزووی بەریتانییەکان بۆ داگیرکردنی ویلایەتی موسڵ واتە باشووری کوردستان، کە هەر یەک لە کەرکوک، سلێمانی و هەولێر دەگرێتەوە لەگەڵ شاری موسڵ، وە لکاندنی بە ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا دەگەڕێتەوە بۆ گرنگیی شوێنی ستراتیجی ئەو ناوچەیەو هەروەها بەریتانییەکان دەیانزانی نەوت لەو ناوچەیەدا هەیە. لە ساڵی (1920) پەیمانی (سیڤرە) بەستراو بەندەکانی (62، 63، 64) سەبارەت بە دۆزی کوردستان بوو کە مافی کوردەکانی مسۆگەر دەکرد بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ کە هەر یەک لە باکووری کوردستان و باشووری کوردستانی دەگرتەخۆی. کوردەکان نەوەی ئەو میدییانەن کە هەر لە کۆنەوە لەو ناوچەیەدا نیشتەجێنو، لە سەدەی حەوتەمی بەر لە زایین بەسەر ئاشوورییەکاندا سەرکەوتن لە موسڵ و ئیمپراتۆرییەتی میدیای گەورەیان دامەزراند).

ئەوەی رۆژنامەنووس شیرین نوری محەمەد باسی لێوە دەکات، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە لە لایەک نووسەری ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، کەواتە هەر دوو زاراوەکە دوو ناوی جوگرافینو بۆ یەک خاک و یەک نیشتمان بەکاردێن، بەمەش تەواوی

شارەکانی ویلایەتی موسڵ شاری سەربە باشووری کوردستانن بە شاری موسڵ-ی پایتەختی ویلایەتەکەشەوە، لەلایەکی تریشەوە رۆژنامەنووس شیرین نوری راستەوخۆ باسی ئەوە دەکات کە شارەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بریتین لە (موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و دهۆک).

نووسەر و رۆژنامەنووس، دکتۆر کامەران قەرەداغی، لە لاپەڕە (8)ی رۆژنامەی (الحیاة)ی چاپی لەندەن، ژمارە (11777)ی رێکەوتی (21.5.1995)دا، نووسیویێتی: (ویلایەتی موسڵ تەواوی باشووری کوردستان (کوردستانی ئێراق) دەگرێتەوەو، لەکاتی ئێستادا پارێزگاکانی موسڵ، دهۆک، کەرکوک، هەولێر و سلێمانی دەگرێتە خۆی).
ئەوەی لە سەرەوەدا دکتۆر کامەران قەرەداغی باسی دەکات، کوردستانیی بوون و کوربوونیی شاری موسڵ-ە، چونکە ناوبراو راستەوخۆ شاری موسڵ وەکو شارێکی سەربە باشووری کوردستان ناودەبات.

وتارێک لەژێر ناوی (دۆزی کورد و کوردستان)داو ناوی نووسەرەکەی بەسەرەوە نییەو، لەسەر تۆڕی ئەنتەرنێتی ماڵپەڕی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستاندا بڵاوکراوەتەوە کە تیایدا هاتووە: (کاتی خۆی ئێراق لە سێ ویلایەت پێکدەهات، ویلایەتی موسڵی باکوور کە زۆربەی هەرە زۆری کوردن و هەر یەک لە شارەکانی موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، کەرکوک، هەولێر و سلێمانی دەگرێتەوە، ویلایەتی بەغدا لە ناوەڕاست کە زۆربەی دانیشتوانەکەی سوننەی عارەبن و لەگەڵ ویلایەتی بەسرا کە زۆربەی دانیشتوانی عارەبی شیعەن).
ئەوەی ماڵپەڕی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان باسی دەکات، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەوان باسی ئەوەیان کردووە کە دەوڵەتی ئێراق لە سێ ویلایەتی جیا دووی عارەبی و یەکێکی کوردیی (ویلایەتی موسڵ) پێکدەهات، هەروەها بەئاشکەرا باسی ئەوە دەکەن کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن و، شارەکانی ئەو ویلایەتەش بریتین لە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی). کەواتە ئەوان شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و پارچەیەک لە خاکی باشووری کوردستان دەزانن.

دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، سکرتێری پێشووی حزبی دیموکراتیی کوردستانی ئێران، لە لاپەڕە (24-25)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی بزووتنەوە نەتەوایەتی‌یەکانی کورد)دا، نووسیویێتی: (لەئاخرو ئۆخری بەهاری ساڵی (1833)دا ئەرتەشی میر محەمەد، میری میرنشینی سۆران، کە لە دەهەزار پێرۆی (پیادە نیزام) بە تەواوی راهاتوو رێکوپێک پێکهاتبوو، توانی دەسەڵاتی خۆی لە تەواوی ناوچەکانی کوردستانی خواروو، واتا سۆران، بادینان و موسڵ-دا سەقامگیر بکاو بگاتە سنورەکانی میرنشینی بۆتان).

بە بۆچوونی دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە لە باسکردنی ناوچەکانی باشووری کوردستاندا، ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی سەربەو پارچەیەی کوردستان ناودەبات.

شەهید دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، لە لاپەڕە (30)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی بزووتنەوە نەتەوایەتی‌یەکانی کورد)دا، نووسیویێتی: (بەدرخانی میری بۆتان، لە کۆتایی ساڵی (1840)دا توانی دەسەڵاتی خۆی لە ناوچەیەکی بەرینی کوردستاندا، لە سنورەکانی ئێران و گۆلی وان و دیاربەکرەوە بگرە تا موسڵ پەرە پێبدا).

ئەوەی کە دکتۆر سادقی شەرەفکەندی باسیکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێ، چونکە ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و بەشێک لە خاکی باشووری کوردستان ناودەبات. لەلایەکی تریشەوە فەرمانڕەواییکردنی ئەو میرە کوردە بەسەر شارەکە و، نیشاندانی شاری موسڵ وەکو بەشێکی گرنگ لە خاکی کورد و لە میرنشینێکی کوردی، مانای کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت.

شەهید دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، لە لاپەڕە (34)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی بزووتنەوە نەتەوایەتی‌یەکانی کورد)دا، نووسیویێتی: (لەپێناو دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ، لە بەهاری ساڵی (1855)دا، یەزدانشێر بە یارمەتی (20) هەزار شەڕکەری کورد لە بەتلیس-ەوە شەڕی دەستپێکردو ئەو شارەی گرت و

فەرمانداری تورکی ئەم شارەی دەرکرد و کوردێکی لەجێ دانا. پاشان روویکردە موسڵ و بێ گیروگرفتێکی ئەوتۆ ئەوێشی گرت).

ئەوەی کە دکتۆر سادقی شەرەفکەندی نووسیوێتی، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی تەواوی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەو شارە لە نەخشەی ئەو کوردستانەدا بووە کە میری کورد یەزدانشێر نەخشەی بۆ کێشابوو، دواتر رزگاری کردو خستییە سەر کوردستانی ئازاد.

شەهید دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، لە لاپەڕە (55)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی بزووتنەوە نەتەوایەتی‌یەکانی کورد)دا، دەڵێت: (بەدەست پێشخەری رووناکبیران و خەباتگێڕە لاوەکان لە ساڵی (1908)دا لە گرینگترین شارەکانی کوردستاندا چەند کلوپێک دامەزران کە لە هەمووان گرینگتر بریتی بوون لە کلوپەکانی بەتلیس، دیاربەکر، موش، ئەرزڕۆم و موسڵ).

لێرەدا دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەخاتەڕوو، کاتێک باسی دروستکردنی چەند کلوپێکی کوردیی لە ساڵی (1908)دا، ئاماژەی بە شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان کردووە.

شەهید دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، لە لاپەڕە (56)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی بزووتنەوە نەتەوایەتی‌یەکانی کورد)دا، نووسیوێتی: (پێویستە بگوترێ کە تەنانەت بەدرێژایی سەردەمی ئازادی کەم و زۆری ساڵی (1908)دا چەن راپەڕینێک لە کوردستان سەریان هەڵدا، وەک راپەڕینی دەرسیم کە تا ئاخرو ئۆخری ساڵی (1909) بەردەوام بوو، بەڵام گرنگتر لەمە راپەڕینەکانی موسڵ و سولەیمانی بوون).

دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ بەدەستەوە دەدات، کاتێک کە باسی راپەڕینەکانی کوردستان دەکات کە لە دژی داگیرکەران بەرپایان کردبوو، چونکە نووسەری شەهید لەناوهێنانی راپەڕینەکانی کوردستاندا، ناوی راپەڕینەکانی شارەکانی موسڵ و سلێمانی وەکو دوو سەرهەڵدانی کوردستانی دەبات، کەواتە نووسەر پێیوایە شاری موسڵ، شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە.

دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، لە لاپەڕە (75)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی بزووتنەوە نەتەوایەتی‌یەکانی کورد)دا، نووسیوێتی: (ئەگەر پەیمانی سیۆر جێبەجێ بوایە، کوردستان لە راستیدا بە کوردستانی ئێرانەوە دەبووە پێنج بەش. کوردستانی سەربەخۆی لە بەرچاوگیرا لە ناوەندی ئەم دابەشکردنەدا، وڵاتێک بوو کە لەباری خاکەوە تەنیا سێ یەکی خاکی کوردستانی عوسمانی دەگرتەوەو بە تایبەتی ئەم بەشە ناوچە بەپیت و بەرەکەتەکانی کشتوکاڵی و لەبار بۆ ئاژەڵداری دەگرتەوە. ئەوەی دەمایەوە ناوچە هەژارو دەسکورتەکانی وەک خارپوت، دەرسیم و هەکاری بوون و دیاربەکر وەک ناوەندی فەرمانڕەوایی و موسڵ وەک ناوەندی ئابووری دەمانەوە. دیارە ئینگلستانیش دۆزی نەوتی دەخستە ژێر چاوەدێری).

ئەوەی کە دکتۆر سادقی شەرەفکەندی ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەردەخات، چونکە نووسەر لە لایەک باسی شاری موسڵ وەکو ناوەندێکی گرنگیی ئابووری کوردستان دەکات، هەروەها لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات ئەگەر پەیمانی سیڤرە جێبەجێ بکرایە، شاری موسڵ یەکێک دەبوو لە شارە گرنگەکانی کوردستان.

دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، لە لاپەڕە (106)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی بزووتنەوە نەتەوایەتی‌یەکانی کورد)دا، نووسیوێتی: (هەروەک پێشتر باسکرا، لە (30)ی ئۆکتۆبەری ساڵی (1918)دا پەیمانی کۆتایی پێهاتنی شەڕ لەگەڵ عوسمانی مۆرکرا، چەند رۆژ پاشان ئینگلیزەکان یەک لایەنە دەستیان بەسەر ناوچەی کوردنشینیی موسڵ داگرت کە لەپێشدا بڕیاربوو بدرێ بە فەرەنسا. ئینگلیزەکان زانیبوویان لەم ناوچەیەدا کانگای نەوت هەیە).

دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، شاری موسڵ بە ناوچەیەکی کوردنشین ناودەبات، کاتێک کە ناوچەکەش کوردنشین بێت، ئەوکاتە بەدڵنیاییش دەبێتە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان. ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بڵێین، شاری موسڵ شارێکی کوردنشینیی سەربە باشووری کوردستانە.

شەهید دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، لە لاپەڕە (107)ی پەرتووک (کورتە مێژووی بزووتنەوە نەتەوایەتی‌یەکانی کورد)دا، نووسیوێتی: (لە درێژەی ئەم ساڵانەدا،

بەریتانیا بۆ ئەوەی موسڵی نەوتەڵانی بەدەستەوە بێ، چەند ڕێگا چارەسەری خستە بەرچاو:

1- دەیەویست موسڵ لەگەڵ چەند ناوچەی کوردنشینی دیکە بکاتە وڵاتێکی سەربەخۆ، بەڵام لەژێر چاوەدێری خۆیدا.
2- تەواوی ناوچە کوردنشینەکان لەگەڵ دوو ناوچەی بەسراو بەغدا کە عارەبنشین بوون بخاو وڵاتێکی سەربەخۆ بە دانیشتوانی کورد و عارەبەوە پێکبێنێ کە بەشە کوردنشینەکەی بەشێوەی خودموختاری بەڕێوە بچێ.
3- سەرئەنجام وڵاتێکی سەربەخۆ (ئێراق) بێ هیچ مافێکی تایبەتی بۆ کوردان، دابمەزرێنێ).

بە بۆچوونی دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە، چونکە کە باسی نیازی بەریتانیا دەکات لە دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ، باسی ئەوە دەکات کە وڵاتە کوردییەکە لە شاری موسڵ و چەند ناوچەیەکی کوردنشینیی دیکە پێکبێت، کە دەڵێت موسڵ و چەند ناوچەیەکی کوردنشینی دیکە، کەواتە ئەو پێیوایە شاری موسڵ-یش وەکو ناوچەکانی دیکە ناوچەی کوردیی و شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە.

دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، لە لاپەڕە (137)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی بزووتنەوە نەتەوایەتی‌یەکانی کورد)دا، نووسیویێتی: (لەبارەی ئەوەی کە دەمێنێتەوە لە خاکی کوردستانی عوسمانیدا، لە لایەک بە پەسندکردنی ناڕاستەوخۆی تورکیا، ویلایەتی موسڵ لەگەڵ ناوچەکانی دیکەی خوارووی کوردستان خرانە سەر وڵاتی تازە دامەزراوی ئێراق).

بە گوێرەی قسەکانی دکتۆر سادقی شەرەفکەندیو، ناوبردنی ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان بە کوردستانی عوسمانی، بۆمان دەردەکەوێت کە نە ویلایەتی موسڵ و نە باشووری کوردستان هیچ پەیوەندییەکیان بە عارەب و بە ئێراقەوە نییە. مادامیش ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبوویێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە شاری کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن.

سەدیق سەفی زادە بۆرەکەیی، نووسەری پەرتووکی (سەلاحەدینی ئەیووبی)، لە لاپەڕە (124)دا نووسیوێتی: (موسڵ یەکێ لە شارەکانی کۆنی کوردستانی ئێراقە. ئەم شارە لە سەردەمی ئیسلامەتیدا بەهۆی موسڵمانانەوە گیراوەو پاشان حەمدانییەکانو عەقیلییەکان فەرمانڕەواییان تێدا کردووە. ئەوسا عمادەدینی زەنگی لە ساڵی (521ک)دا بووەتە فەرمانڕەوای ئەم شارە و شارەکە بە تەواوی ئاوابووەتەوە).

ئەوەی کە نووسەری رۆژهەڵاتی کوردستان سەدیق سەفی زادە باسی دەکات، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، کاتێک کە نووسەری ناوبراو راشکاوانە و بێ پێچ و پەنا شاری موسڵ بە شارێکی کۆنی باشووری کوردستان ناودەبات و، هەروەها باسی داگیرکردنی ئەو شارە دەکات لە لایەن موسڵمانە عارەبەکانەوە، ئەمەش مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو شارە نە شارێکی عارەبی بووەو، نە هیچ پەیوەندییەکیشی بە ئێراقەوە هەبووە.

سەلام عەبدوڵلا، لە لاپەڕە (165)ی گۆڤاری کەرکوک، ژمارە (16)ی بەهاری (2003)دا، لەو پێشەکیەی کە بۆ ووتارە وەرگێڕدراوەکەی عەبدولجەبار مەحمود سامەڕائی لەژێر ناوی (کەرکوک شاری ئاڵتونی رەش)دا کە لە لاپەڕەکانی (165-176)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (هەڵکەوتەی جیۆپۆلەتیکی و جوگرافیای کەرکوک هێندەی تر نرخ و بەهای رامیاری سپاردووە بەو شارە کوردییە رەسەنە، بە دەروازەی باکووری ئێراق دەژمێردرێت و گرێی هاتووچۆ پێکدێنێت و چەند رێگەیەکی لێدەبێتەوە بۆ پایزگا کوردییەکانی تری وەکو (سلێمانی، هەولێر، موسڵ).

سەلام عەبدوڵلا، شاری موسڵ بە پارێزگایەکی کوردیی ناودەبات، کاتێک کە موسڵ پارێزگایەکی کوردی بێت، ئەوکاتە بەدڵنیاییش دەبێتە شارێکی کوردیی و پارێزگایەکی سەربە کوردستانیش.

نەجم عومەر ئاغای سورچی، لە لاپەڕە (11)ی پەرتووکی (مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000)دا، نووسیویەتی: (ئامانجی نووسینی ئەم پەرتووکە ئەوەیە کە بیسەلمێنێ ویلایەتی موسڵ (موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی

و دهۆک) وولاتی کوردن و هیچ پەیوەندیەکی بە ئێراقی عارەبیەوە نیە، هەروەها ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عەجەمی ناسرابوو ئەمەش مانای ئەوەیە کە عارەبی نیە).

نەجم عومەر ئاغای سورچی، شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و خاکی کورد ناودەبات، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە مەبەست لە نووسینی پەرتووکەکەیدا سەلماندنی کوردستانێتیی و کوردبوونیی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و دهۆک)ە. لە لایەک نووسەر باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە، شاری کوردین و هیچ پەیوەندییەکیان بە ئێراقی عارەبییەوە نییە، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ لە کۆنەوە بە ئێراقی عەجەمی ناسرابوو، ئەمانەش هەمووی بەڵگەی سەلماندنی کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت.

نەجم عومەر ئاغای سورچی، لە لاپەڕە (15)ی پەرتووکی (مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000)دا، نەخشیەکی ویلایەتی موسڵ-ی بڵاوکردۆتەوە کە شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و دهۆک) دەگرێتە خۆی).

ئەو نەخشەیەی کە نەجم سورچی بڵاویکردۆتەوە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر شاری موسڵ-ی وەک شار و پارێزگا خستۆتە ناو نەخشەو سنووری باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ). نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

نەجم عومەر ئاغای سورچی، لە لاپەڕە (30)ی پەرتووکی (مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000)دا، بەمشێوەیە باسی سنوری ویلایەتی موسڵ-مان بۆ دەکات: (سنوری ویلایەتی موسڵ لە سەردەمی مەدحەت پاشاداو لە ساڵی (1879)دا بەمشێوەیە بووە: ویلایەتی دیاربەکرو وان لە باکوور، شانشینی فارس لە رۆژهەڵات، سەنجەقی (دێرەزوور) لە رۆژئاوا، ویلایەتی بەغدا لە باشوور).

بە گوێرەی ئەو سنوورەی کە نەجم عومەر ئاغای سورچی بۆ ویلایەتی موسڵ-ی دەستنیشان کردووە، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، چونکە شاری موسڵ دەکەوێتە بەشی خۆرئاوای

باشووری کوردستان یان ویلایەتی موسڵ، بە دیاریکردنی سنووری باشووری کوردستان لەلای خۆرئاواوە بە سەنجەقی دێرەزوور، بەدڵنیایی و بێ هیچ گومانێک تەواوی شار و پارێزگای موسڵ دەبنە بەشێک لە نیشمانی کورد و خاکی باشووری کوردستان.

نەجم عومەر ئاغای سورچی، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی (مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000)دا، دەنووسێت: (لە راستیدا ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور)ەو مولک و وڵاتی کوردە، بەڵگەنامە نێونەتەوەییەکان لە نەتەوە یەکگرتووەکان ئەمە دەسەلمێنن و پێویستە لەسەر کورد کاری دیبلۆماسی بکەن بۆ گەڕاندنەوەی خاکەکەیان).

نەجم سورچی، لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، لەلایەکی تریشەوە بە مولک و وڵاتی کوردیان دەزانێت، سەرەڕای ئەوانەش پێیوایە بەڵگەنامەیەکی زۆر لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا هەیەو کوردێتیی و کوردستانێتیی تەواوی خاکی ویلایەتی موسڵ دەسەلمێنن. کاتێکیش کە ئەو ویلایەتە باشووری کوردستان و نیشتمانی کورد بێت، کەواتە تەواوی خاک و شارەکانی ئەو ویلایەتە بە شاری موسڵ-ی پایتەختیشەوە، خاک و شاری کوردیی و کوردستانین.

نەجم عومەر ئاغای سورچی، لە لاپەڕە (303)ی پەرتووکی (مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000)دا، دەڵێت: (پێوانەی ویلایەتی موسڵ (97.000) کیلۆمەتری چوارگۆشە یان (34.000) میل چوارگۆشە، ئەو پارێزگایانەی کە دەکەونە نێو ویلایەتی موسڵ بریتین لە(هەولێر، موسڵ، کەرکوک، سلێمانی و دهۆک).

کاتێک کە نەجم سورچی، پارێزگاکانی ویلایەتی موسڵ بە پارێزگاکانی (هەولێر، موسڵ، کەرکوک، سلێمانی و دهۆک) دادەنێت، کەواتە هەر پێنج پارێزگاکەی سەربە ویلایەتی موسڵ، شاری کوردیی و کوردستانیی و سەربە باشووری کوردستانن. ئەمەش دەبێتە بەڵگەیەک بۆ کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ.

نەجم سورچی، لە لاپەڕە (5)ی مانگنامەی (المنار الكوردي)، ژمارە (69)ی رۆژی چوارشەممە، ریکەوتی (7.6.2000)دا وتارێکی لەژێر ناوی (لماذا لايحق لشعبنا الكوردي المطالبة بحق تقرير مصيره)دا نووسیوە کە تیایدا هاتووە: (بەر لە شەڕی یەکەمی جیهانی، ئێراقی عارەبی لە هەر دوو ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا پێکدەهات و، سنووری لای باکووری لە چیاکانی حەمرینەوە درێژ دەبووەوە بەرەو باشوور تاسەر کەنداوی عارەبی (مەبەستی کەنداوی فارسی‌یە - دەرسیم). ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور)، رۆژێک لە رۆژان بە بەشێک لە ئێراقی عارەبی دانەندراوەو هەرگیز لەنێو سنووری خاکەکەیدا نەبووە، بەڵکو ناوچەیەکی تەواو سەربەخۆ بووەو هەر لە کۆنەوەش ئەمارەتە کوردییەکان دەسەڵاتدار بووینەو فەرمانڕەوایەتی ئەم ناوچەیان کردووە).

ئەوەی کە نەجم عەمەر سورچی ئاماژەی پێداوە، بەڵگەیەکی تری کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لە لایەک کاتێک کە ئەو تەنیا هەر دوو ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا بە ئێراقی عارەبی دەزانێت و، سنووری ئێراقیش لەلای باکوورەوە بە چیاکانی حەمرین دەستنیشان دەکات، لەلایەکی تریشەوە ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات کە رۆژێک لە رۆژان بەشێک نەبووە لە ئێراقی عارەبییەوە. پێکهاتنی ئێراقی عارەبی لە هەر دوو ویلایەتی ناوبراو لە سەرەوەدا جیایی و سەربەخۆیی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، هەروەها ئەو شوێنەی کە سنووری ئێراقی لێوە کۆتایی پێدەهات لەلای باکوورەوە کە زنجیرە چیاکانی حەمرینە لە نزیکترین شوێن کە (فەتحە)یە بۆ موسڵ نزیکەی (110) کیلۆمەتر کەوتۆتە باشووری خۆرهەڵاتی موسڵ. سەبارەت بەوەی کە ویلایەتی موسڵ هەر باشووری کوردستانە و یەکسانن، ئەوە دەگەیەنن کە تەواوی شار و پارێزگای موسڵ نیشتمانی کورد و خاکی کوردستانە.

نەوشیروان مستەفا ئەمین، ماوەیەک جێگری سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان بووەو، ئێستاش بەرپرسی بزووتنەوەی گۆڕان و کۆمپانیای ووشە، لە لاپەڕە (187)ی پەرتووکی (چەند لاپەڕەیەک لە مێژوی ڕۆژنامەوانیی کوردی 1938-1958 ڕۆژنامەوانی نهێنی)دا، لە باسی پەیمانی نەتەوەیی پارتی دیموکراتی کورد بە پشت بەستنی بە (موسوعة سرية خاصة بالحزب الشيوعي العراقي السري،

بغداد، 1948)، نووسیویە: (لە خاڵی یەکەمی پەیمانی نەتەوەیی پارتی دیموکراتی کورد هاتووە: 1- بەرێگەی خەباتی رامیاری و بەرێگەی تر تێئەکۆشین بۆ پێکهێنانی دەوڵەتی کوردستانی فیدراڵی دیموکراتی لە ئێراقدا کە پێکدێ لە لیواکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، خانەقین و دەستوورەکەی ئەنجومەنێکی دامەزرێنەر دایئەنێ کە لە لایەن گەلی کوردەوە راستەوخۆ بەدەنگدانی نهێنی هەلئەبژێردرێ).

ئەوەی نەوشیروان مستەفا باسی دەکات، بۆچوونەکانی پارتی دیموکراتی کورد کە دواتر کرا بە پارتی دیموکراتی کوردستان دەردەخات، لە لایەک کە ئەوان هەر لە ساڵی (1948)ەوە داوای دامەزراندنی دەوڵەتی فیدراڵی کوردستان-یان کردووە، لەلایەکی تریشەوە پارتی دیموکراتی کورد (کوردستان) هەر لەو ساڵیدا سنووری ئەو دەوڵەتە فیدراڵییەی کوردستانیان بە پارێزگاکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و قەزای خانەقین) دیاریکردووە. لەو ساڵەشدا هێشتا پارێزگای دهۆک قەزایەک بووە لە شاری موسڵ. ئەوەی لێرەدا پارتی دیموکراتی کورد (کوردستان) داوای دەکات، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تر کە لە سەرەوەدا ناویان هاتووە دەگەیەنێت.

نەوشیروان مستەفا ئەمین، لە لاپەڕە (208)ی پەرتووکی (چەند لاپەڕەیەک لە مێژوی رۆژنامەوانیی کوردی سالانی نێوان دو جەنگی جیهانی 1918-1938)داو، بە پشتبەستنی بە ژمارە (6)ی رۆژنامەی (رۆژی کوردستان)، کە لە رێکەوتی (27.12.1922)دا، دەرچووە، نووسیویەتی: (ویلایەتی موسڵ، کە بە شێوەیەکی گشتی هەموو کوردن).

لە سەرەوەدا نەوشیروان مستەفا، رۆژی دەرچوونی (رۆژی کوردستان)ی بەساڵی رۆمی نووسیبوو کە ساڵی (1338) بوو، بەڵام بەباشترم زانی بەساڵی زایینی بینووسم. ئەوەی نەوشیروان مستەفا بە ئاماژەکردن بە (رۆژی کوردستان) باسی دەکات، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شار و پارێزگای موسڵ دەگەیەنێت، چونکە رۆژنامەی ناوبراو دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) دەگرێتەوە، نزیکەی هەمووی بە کورد دەزانێت، ئەو بۆچوونەش تەمی هەموو گومانێک لەسەر کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتەکە دەرەوێنێتەوە.

مام جەلال تاڵەبانی، سەرۆک کۆماری ئێراق و سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، لە لاپەڕە (31-32)ی پەرتووکی (اغد دیموقراطي وحرمان الشعب حتى من حق الحلم؟)دا نووسیویێتی: (ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ مێژوو، دەبینین وشەی ئێراقی عارەبی، بەسەر چەند شوێنێکی دیاریکراوی وڵاتانی ئیسلامی دابڕابوو، بەڵام ئەو زاراوەیە وەک وڵات یان بوون دەرنەکەوت، بەڵکو وەک زاراوەیەکی جوگرافی بۆ ناوچەیەکی سنووردار کە هەرگیز سنووری باکووری لە هێڵی (تکریت—عانە)، تێنەدەپەڕی. تەنیا ئێمە نین کە ئەوە بڵێین، بەڵکو ئەوە راستییەکە تەنانەت، کۆمیسیۆنی لێکۆڵینەوەی نێونەتەوەیی کە لایەنگری بەریتانیایە، نکۆڵی لێناکات. هەروەها ئێراقی عارەبی هەرگیز باشووری کوردستانی نەگرتۆتە خۆ، کە گەلی کورد هەزاران ساڵە تیایدا ژیاوەو، سنووری ئێراقی عارەبیش هەرگیز لە هێڵی (تکریت-عانە) تێپەڕی نەکردووە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی مام جەلال تاڵەبانی، شاری موسڵ بە تەواوی پارچەیەکی دانەبڕاوی باشووری کوردستانە، لە لایەک سەرکردەی ناوبراو باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە باشووری کوردستان بەشێک نەبووە لە ئێراقی عارەبی، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە سنووری ئێراق لەلای باکوورەوە هەرگیز لە شارەکانی تکریت و عانە تێنەپەڕیوە، ئاشکراشە کە شاری تکریت (245) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری شاری موسڵ و، شاری (عانە)ش (430) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری خۆرئاوای شاری موسڵ، کەواتە شاری موسڵ لەدەرەوەی سنووری ئێراقی عارەبییە، چونکە شاری موسڵ بە سەدان کیلۆمەتر دەکەوێتە باکووری ئەو شارانەی کە سنووری ئێراقی عارەبی لەلای باکوورەوە کۆتایی پێدێت.

مام جەلال تاڵەبانی، لە لاپەڕە (334-335)ی پەرتووکی (اغد دیموقراطي وحرمان الشعب حتى من حق الحلم؟)دا نووسیویێتی: (بەریتانیا لە هەوڵی ئەوەدا بوو دەستی بگاتە کوردستان و خۆی رەوایەتی داگیرکردنی کوردستان بداتە خۆی، کە ئەوەش رێککەوتن بوو.. ئاگربەستی نێوان تورکیا و هاوپەیمانان چەند مەرجێکی دەگرتەخۆ، کە دەبوایە هێزی بەریتانیا لەو سنوورەی پێی گەیشتووە بووەستایە. ئەمەش مانای

وابوو کە هێزەکانی بەریتانیا نابوایە هەنگاو رووەو کەرکوک، سلێمانی، هەولێر، بادینان و موسڵ، واتە (ویلایەتی موسڵ) بنێن).

ئەوەی لێرەدا مام جەلال باسی دەکات، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ-ە، چونکە مام جەلال لە باسی شارەکانی ویلایەتی موسڵ، هەر یەک لە شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و تەواوی بادینان)ی بە شار و ناوچەی سەربە ویلایەتی موسڵ دادەنێت. کەواتە مام جەلال شاری موسڵ و شارەکانی تریش بە شاری کوردیی و سەربە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) هەژماردەکات.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (70)ی پەرتووکی (دراسة سياسية حول إحتلال وتقسيم كوردستان))دا، باسی ئەوە دەکات کاتێ کە جەنەڕاڵ شەریف پاشا ئامادەی کۆنگرەی ئاشتیی پاریس دەبێت، بە جۆرج کلیمەنسۆی سەرۆکی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریسی راگەیاند: (من داوای تەواوی خاکی کوردستان یاخود گشت مافەکانی کورد ناکەم، بەڵکو مەبەستم سەربەخۆیی ناوچەکانی دیاربەکر، خەرپوت، بەدلیس، موسڵ، کۆیسنجەق و ئۆرفەیە).

ئەوەی کە مامۆستای زانکۆ سەلام ناوخۆش ئاماژەی پێکردووە، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی تێکڕای شاری موسڵ دەداتە دەست، چونکە نووسەر باسی داواکارییەکانی جەنەڕاڵ شەریف سەعید پاشای خەندان دەکات لە دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ کە شاری موسڵ و چەندین شاری تریش بگرێتەوە، ئەمەش دەریدەخات کە شەریف پاشا پێی وابووە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە، بۆیە داوای کردووە کە بخرێتە سەر ئەو کوردستانەی کە دەگووترا بەریتانیا و هاوپەیمانەکانی دەیانەوێت بۆ کوردی دروست بکەن.

نووسەر و رۆژنامەنووس غەفور تاهیر سەعید حاجی مەخموری، سکرتێری گشتی پارتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان و ئەندامی پەرلەمانی کوردستان - خولی دووەم، لە لاپەرە (25)ی پەرتووکی (بەعەرەبکردنی کوردستان)دا، نووسیویێتی: (ساڵی 1925 کە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە ئێراقەوە لکێنرا، لەوێوە بە عارەبکردنی کوردستان بەشێوازێکی تر دەستی پێکرد، هەر لەو ساڵەدا (1925)

ئێراق دوای کابرایەکی نیشتەجێی موسڵی بە ناوی (مستەفا عومەری) کردە وەزیری ناوەخۆی ئێراق و، ئەویش دەستیکرد بە پیلان گێڕان بۆ هێنانی عارەب بۆ ناوچەکە، ئەوەبوو ژمارەیەکی زۆری لە خێزانە کۆچەرەکانی هۆزی (سمبس)ی عارەبی هێنا دەشتی قەراج و ژمارەیەکی زۆریشی لەخێزانە کۆچەرەکانی تەیو جبور هێنا موسڵ و دەوروبەری). هەروەها غەفور مەخموری لە لاپەڕە (108)دا بۆچوونی خۆی دەربارەی ئەو شارە ڕووندەکاتەوەو دەڵێت: (بە بۆچوونی من پارێزگای موسڵ بەشێکە لە سنووری جوگرافی باشووری کوردستان).

هەروەکو غەفور مەخموری باسیکردووە، هێنانی خێڵە کۆچەرە عارەبەکانی تەی، جبورو شەممەڕ بۆ موسڵ، ئاماژەن بۆ کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ، هەروەها نووسەر بۆچوونی خۆیشی دەردەبڕێ و پێیوایە کە شاری موسڵ وەکو شار و پارێزگا، خاکی کوردن و پارچەیەکن لە باشووری کوردستان.

غەفور سەعید مەخموری، لە لاپەرەکانی (51–52)ی پەرتووکی (بەعەرەبکردنی کوردستان)دا، نووسیویێتی: (ڕژێمی ئێراق بە بەردەوامی خەڵکی کورد لە شارە کوردستانییەکانی ژێر دەسەڵاتیدا ڕادەگوازێو دەردەکات وەک ئەوەی کە بەردەوام لە (کەرکوک، مەخمور، گوێڕ، قەراج، کەندێناوە، خانەقین، موسڵ، شەنگال، شێخان و شوێنانی تر) ئەنجامی دەدات، دوای دەرکردنی کورد لەو شوێنانەدا عارەب دێنێتە شوێنانو نیشتەجێیان دەکات، واتە کورد دەباو عارەب دێنێ! خەڵکەکەش سەرپشک دەکا کە بەرەو باشووری ئێراق دەڕۆن یا بەرەو کوردستانی ئازاد، ئەوەی بەرەو باشوور بچێت دەتوانێ هەندێ کەلوپەلی ناوماڵ لەگەڵ خۆیدا ببات، بەڵام ئەوەی بۆ کوردستانی ئازاد بێت ئەوا هیچ).

ئەوەی غەفور مەخموری ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی شارە کوردستانییەکانی ژێر دەسەڵاتی حکومەتی ئێراقدا، ناوی شاری موسڵ، کەرکوک و چەندین شارۆچکەی تری وەکو شار و ناوچەی کوردستانی هێناوە.

غەفور مەخموری، لە دیمانەیەکدا لەژێر ناوی (هەڤاڵ غەفور مەخموری: بە پێی سەرچاوە مێژووییەکان پارێزگای موسڵ، دیالا، تکریت و بەشێکی زۆری کوت و

میسانیش بەشێکن لە خاکی کوردستان)دا، کە لە لاپەرە (1)ی ژمارە (135)ی رۆژنامەی (میدیا)ی رۆژی هەینی، رێکەوتی (1.11.2002)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (بە بۆچوونی من تاپێش هاتنی ئیسلام بۆ ناوچەکە عارەب لەو ناوچەیە نەبووەو لەو بەرەی رووباری فوراتەوە هەمووی کوردنشین بووەو عارەبی لێنەبووە، من ئەوەم بە روونی و بەپشتبەستن بە کۆمەڵێک سەرچاوەی مێژوویی باوەڕپێکراو باسکردووەو گەیشتوومەتە ئەو ئەنجامەی کە پارێزگای موسڵ بە تەواوی سنوورە جوگرافیەکەی و دیالا (دێی باڵا)و، پارێزگای تکریت و بەشێکی زۆری کوت و میسان بەشێکن لە خاکی کوردستان و لە دوای ساڵی (637)ی زایینییەوە وردە وردە ئەو ناوچانە بە عارەبکراون).

ئەوەی کە نووسەر غەفور مەخموری دەریبڕیوە، ئەوە دەگەیەنێت کە بە بۆچوونی ئەو شاری موسڵ وەکو شار و پارێزگا بەشێکە لە خاکی کورد و کوردستان، بەڵام پرۆسەی بە عارەبکردن باری دیمۆگرافیای موسڵ و چەندین شاری تری کوردستانی گۆڕیوە. هەمووومان دەزانین بە عارەبکردن واتە دەرکردنی بەزۆری کورد و هێنان و نیشتەجێکردنی عارەب لەسەر خاک و زەوی کورد، کەواتە بە عارەبکردن نابێت ببێتە هۆی ئەوەی کە خاکی کورد بۆ هەتا هەتایە بۆ عارەب بێت، بەڵکو دەبێت رۆژێک دابێت کورد مافی زەوتکراوی خۆی وەرگرێتەوە.

شێخ سدیق، لە لاپەڕە (7)ی پەرتووکی (پاکتاوکردنی رەگەزی کورد لە مێژوودا)، نووسیویێتی: (بۆ یەکەم جار لە مێژووی گەلەکەماندا رووبەڕووی بە عارەبکردن کراوین، شاری موسڵ کە شارێکی دێرینی کورد بووە لە لایەن هێزەکانی ئیسلامەوە داگیرکراوەو عارەبی تێدا نیشتەجێکراوە.. هەروەها لە دوای دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقیەوە هەوڵی نیشتەجێ کردنی عارەبە کۆچەرییەکان دراوە کە زۆربەیان لە کوردستاندا نیشتەجێکراونو زەویو خاکی کوردیان بەسەردا دابەشکراوە. شاری موسڵ سیمای کوردایەتی خۆی لێزەوتکراوە تەنانەت لە مێشکی کورد و بزووتنەوەی کوردایەتیدا زۆر لەمێژە سڕاوەتەوە.. رژێمی بەعس هەر لەسەرەتاکانی دەسەڵاتیەوە هەوڵی ئەوەی داوە کوردستان وێران بکات و سیمای کوردانەی لێ بسڕێتەوە بە شێوازی جۆراوجۆر هەنگاوی بۆناوە).

ئەوەی کە نووسەر شێخ سدیق ئاماژەی پێداوە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کۆنی کوردیی ناودەبات، کە لە لایەک لە لایەن میلیشیا عارەبە ئیسلامییەکانەوە داگیرو بە عارەب کراوە، لەلایەکی تریش بە بەردەوامی دانیشتوانی رەسەنی شارەکە کە کوردن دەرکراون‌و زەوی‌و خاکی کورد لەتەواوی پارێزگای موسڵدا بەسەر عارەبە داگیرکەرەکاندا دابەشکراوە، ئەمەش گەورەترین‌و بەهێزترین بەڵگەی کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ-ی داگیرکراو و بە عارەبکراو دەگەیەنێت.

شێخ سدیق، لە لاپەڕە (12)ی پەرتووکی (پاکتاوکردنی رەگەزی کورد لە مێژوودا)، نووسیویێتی: (لە سەردەمی هێرشی ئیسلام بۆ ناوچەی موسڵ دەستیانگرت بەسەر ناوچەکەداو ناو شارەکەشیان بە عارەبکرد، چونکە پێشتر ئەم شارە ناوی (موسڵ) نەبوو. لە سەردەمی ئارامیەکان ناوی قەڵای رۆژئاوا (حصن عبورایا) بووە، بۆ جیاکردنەوە لەقەڵای رۆژهەڵات کە (نەینەوا) بووە، لە سەردەمی فارس و کاتی فەرمانڕەوایەتی ئەردەشێر ناوی گۆڕین بۆ (نیو ئەردەشێر)، واتە ئەردەشێری تازە. موسڵ لە چارەگی یەکەمی سەدەی زاییندا دانیشتوانی بە گشتی کورد بوون).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەری پەرتووک شێخ سدیق، شاری موسڵ وەکو شار و پارێزگا خاکی کوردن و سەربە کوردستانن، لە لایەک لەبەرئەوەی لە چارەگی سەدەی یەکەمی زاییندا دانیشتوانەکەی بە گشتی کورد بووینەو، لەلایەکی تریشەوە عارەبەکان لە ئەنجامی هێرشەکانی خۆیان لەژێر پەردەی ئایین و بڵاوکردنەوەی موسڵمانێتیدا هاتوونەتە کوردستان و شاری موسڵ-یان داگیرو بە عارەبکردووە. ئەگەر عارەب بە مەبەستی داگیرکردن و زەوتکردنی خاکی نەتەوەکانی ناعارەبی نەهاتبوو بۆ ناوچەکە، بۆ شاری موسڵ و شارەکانی تری کوردستان کە بە عارەبی کردن، هەر لێنەدەگەڕا کوردی موسڵمانی لێبێت؟

شێخ سدیق، لە لاپەڕە (99)ی پەرتووکی (پاکتاوکردنی رەگەزی کورد لە مێژوودا)، دەربارەی پێکهاتەی نەتەوایەتی شاری موسڵ، بەم شێوەیەی نووسیوە: (رێژەی پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی موسڵ، کورد (71%)، عارەب (24%)و تورک 5%).

ئەو ڕێژەی پێکهاتنەی نەتەوایەتی شاری موسڵ، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی ئەو شارە بەدەستەوە دەدات، چونکە کاتێک کە ڕێژەی کورد لە شاری موسڵدا (71%) بێت، کەواتە زۆر بە دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین ئەو شارە شارێکی کوردیی و بەشێکە لە خاکی باشووری کوردستان.

شێخ سدیق، لە لاپەڕە (409)ی پەرتووکی (پاکتاوکردنی رەگەزی کورد لە مێژوودا)، لە بابەتی دەرئەنجامدا نووسیوێتی: (3- یەکەمین شاری کوردستانی رووبەڕووی بە عارەبکردن بووبێتەوە شاری موسڵە. 4- لە چارەکی یەکەمی سەدەی زاییندا سەرجەم دانیشتوانی موسڵ کورد بوون. 5- یەکەمین ناوگۆڕینی شاری کورد بۆ عارەبی شاری موسڵ بوو).

ئەو سێ خاڵەی کە شێخ سدیق ئاماژەی پێکردوون، هەر سێکیان بۆچوونی راشکاوی ناوبراو دەردەخەن بەوەی کە ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستان دەزانێت. هەروەها مادام سەرجەم دانیشتوانی شاری موسڵ لە سەرەتادا کورد بووینەو، دواتر لە لایەک رووبەڕووی شاڵاوی دڕندانەی بە عارەبکردن بووبێتەوە، لە لاکەی تریشەوە تەنانەت ناوەکەشی لە کوردییە وە گۆڕابێت بۆ عارەبی، ئەوە بە دڵنیاییەوە شاری موسڵ شارێکی سەد لە سەد کوردیی و سەربە خاکی کوردستان بووە، بەڵام لە رێگای نایاسایی بەکارهێنانی هێزەوە شارەکە داگیرکراوەو هەوڵی گۆڕینی باری دیمۆگرافیای دانیشتوانی شارەکە و سڕینەوەی سیما کوردییەکەی دراوە. لای هەمووشمان روونو ئاشکرایە داگیرکردن رەوایەتی نادات بە بەعارەبکردنی شارەکە و، هەر دەبێت رۆژێک دابێت دەسەڵاتی داگیرکەر رابماڵرێت و شارەکە بگەڕێتەوە باوەشی نیشتمانیی دایک کە باشووری کوردستانە. ئەو سێ خاڵەی کە نووسەر ئاماژەی پێکردووە، ئاماژەن بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-ی داگیرکراو، هەروەها دەریدەخات کە شاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە، بۆیە عارەب لە رێگەی داگیرکردن، دەرکردنی زۆرەملێیانەی کورد، گۆڕینی ناوی کوردی شاری (نون ئاوەدان، نون ئاوا، نون ئاڤا، نەینەوا، مسپیلا، مویسیل یان نو ئەردەشێر) بۆ (موصل)ی عارەبی و هێنانی عارەب بۆ ناو شار و پارێزگای موسڵ نابنە خاوەنی راستەقینەی شارەکە.

دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، لە لاپەڕە (43)ی پەرتووکی (کورد لە چەند تۆمارێکی مێژوویدا)دا دەڵێت: (دوای نزیکەی (90) ساڵ بەسەر شەهید بوونی ئەو شێخە نەمرەی کورد (شێخ عەبدولسەلامی بارزانی)و چوار لە هاوەڵانی لە لایەن تورکەکان لە شاری موسڵی دوێنێ کوردستانی و ئەمڕۆ عارەبستان!؟ دەبێت سوودێک لەو رابردووانە وەرنەگرین و ئەزموونی دوازدە ساڵی حوکمڕانی کورد تاڵانفرۆش نەکەین؟).

ئەوەی کە دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر نووسیوێتی، بە بۆچوونی ئەو شاری موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانیی بووە، چونکە نووسەر زۆر راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە ئەو شارە لەڕابردوودا شارێکی کوردستانیی بووە، کەچی لە ئەنجامی بە عارەبکردن و دەرکردنی زۆرەملێی کورد و، داگیرکردنی زەوی‌و خاکی کوردان و دابەشکردنیان بەسەر عارەبی داگیرکەردا، سیمای ئەو شارەیان لە شارێکی کوردیی و کوردستانییەوە بۆ شارێکی ئێراقی گۆڕیوە!

دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، لە لاپەڕەکانی (141-142)ی پەرتووکی (کورد لە چەند تۆمارێکی مێژوویدا)دا دەڵێت: (دامەزرێنەری دەوڵەتی ماد (دیاکۆ/ 700-673 پ.ز) لەپێناو ئازادکردنی ناوچەکانی (لۆلۆ) واتە شارەزوورو (گوتی) واتە کەرکوک و گەرمیان و (سوئی) واتە هەولێر بەدیلی کەوتە دەست ئاشوورییەکانی زەوتکەری خاکی کوردستان و هەر لەدیلیدا مرد. (فراورتیس/ 673-653 پ.ز) هەر لە شەڕی دژی ئاشوورییەکان و بۆ هەمان مەبەست شەهید بوو، تا ئەوکاتەی (کەوی ئەخسار، کیخەسرەو/ 633-575 پ.ز) بەشێکی داگیرکراوی خاکی کوردستانی لە داگیرکەران پاککردەوەو شاری نەینەوای بە هاوکاری کلدانیەکان گرت. ئەو رووداوانە گوزەران، بەڵام بۆ دەبێت ئەمڕۆ نەک هەر داواکردنی شاری هەمەدانی پایتەختی مادەکان و شاری موسڵی مەڵبەندی ململانێی قورسی ئەو سەردەمە لەبەرنامەو کاری ئەمڕۆو سبەینێی بزاڤی کوردایەتی دانەبێت و تەنیا فرمێسکی رابردوویان بۆ بڕێژین، لە داواکردنی شاری کەرکوکیش سەرکەوتوو نەبین!).

دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، پێیوایە کە شاری موسڵ (100%) شارێکی کوردیی و سەربە خاکی کوردستانە، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات (کەیخەسرەو) بەهاوکاری

کلدانییەکان شاری نەینەواو بەشێکی تری خاکی داگیرکراوی کوردستانی رزگارکردووە، هەروەها کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە سەرکردایەتی بزووتنەوەی رزگاری نیشتمانی و نەتەوایەتی کوردستان، شاری موسڵ-ی لە بیر کردبێت و نەیخستبێتە ناو بەرنامەی خۆی، کە ئەمانە هەمووی ئاماژەیە بۆ کوردستانێتیی و کوردێتی شار و پارێزگای موسڵ!

دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (فایلی هەرێمی کوردستانی ئێراق لە بەڵگەنامەکاندا)، کە لە لاپەڕە (10)ی ژمارە (3779)ی رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (19.9.2005)ی رۆژنامەی (کوردستانی نوێ)دا بڵاوکراوەتەوە، دەربارەی خستنەڕووی پەرتووکی (کوردستانی ئێراق لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا)دا لە وەرگێڕانی سەلمان عەلی و پێشەکی و پێداچوونەوەی (سەدیق ساڵح)دا، نووسیوێتی: (هەرێمی کوردستان، ئەو پێگە جوگرافییەی کە هەنووکەش بەدەر لە زانستی جوگرافیا هەر ناوەندو رێکخراوو دەوڵەتە بەڕووبەرە خاکێکی (دەوڵەتی ئێراقی) دەزانن، پارت و رێکخراوە کوردی و کوردستانییەکان بە هەموو ناوچە کوردنشینەکانی هەر حەوت پارێزگای ئێراق (سلێمانی، هەولێر، دهۆک، موسڵ، کەرکوک، سەلاحەدین، دیالە)ی دەزانن و زنجیرە چیای (حەمرین) بە دوایەمین سنووری باشووری ئەم هەرێمە دادەنێن).

دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، لە خستنەڕووی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، بۆ جارێکی کەش ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان ناودەبات، ئەمەش سووربوونی هەڵوێستی نەگۆڕی نووسەری ناوبراو نیشاندەدات سەبارەت بە کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ.

دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (کەرکوک لە پەڕاوێزی رووداوەکانی مێژووی کۆندا)، کە لە لاپەڕەکانی (27-36)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (کەرکوک)دا بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕەکانی (32-33)دا نووسیوێتی: (تراجانی ئیمپراتۆری بێزەنتی بۆ دژایەتی کردنی پارثیەکان لە ساڵی (115ز)دا شاڵاوێکی بۆ سەر ناوچەکانی سوریا و ئەرمەنستان و ئەدیا بینێ دەستپێکرد. کە تیایدا شاری کەرکوکی گرتەوەو تاڵانی کرد، لەلایەکی ترەوە بەهۆی دوو قەشەی مژدەدەری

فەلەوە بەناوەکانی (ئەحەی و مارمای) کەوتە بڵاوکردنەوەی ئایینی فەلە لە کوردستان و توانیان لایەنگیرو پەیڕەوان لە ناوچەکانی قردی، بایەزید، موسڵ، کوهستانو میزۆپۆتامیا بە کەرکوک-یشەوە بۆ ئاینەکە پەیدا بکەن. ئەو هەوڵدانە کە سەرەتای سەدەی سێهەمی زایینی بوو).

نووسەر کەیوان ئازاد ئەنوەر، بۆ جارێکی تریش جەخت لەسەر کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەکاتەوە، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات لە ڕێگای دوو قەشەی مژدەدەری فەلەوە بەناوەکانی (ئەحەی و مارمای)، ئایینی فەلە گەیشتۆتە شارەکانی کوردستانیی وەکو موسڵ، بایەزیدو هتد.

دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (کەرکوک لە هەڵوێستی سیاسی کوردا) کە لە لاپەڕەکانی (129-132)ی ژمارە (12)ی گۆڤاری (کەرکوک)دا بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە (130-131)دا، نووسیویێتی: (بە بۆچوونی من هەتا ئیمرۆ هەڵوێستەکانمان لە ئاست پاراستن و بەرگریکردن لە شاری کەرکوک هەڵەیەو گەر بەشێوازی رامیاری ژیرانەو دیبلۆماسی کارایانە بەپشتبەستن بە ئەزموونەکانی رابردوو هەڵوێست لە ئاست ئەو شارە و دەوروبەریدا نیشان نەدەین بە دوور نازانرێت وەک هەر یەک لە شارەکانی (هەمەدان و موسڵ) لە دەستی بدەین و فرمێسکی تیمساحاوی بۆ بڕێژین).

ئەوەی لە سەرەوەدا دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر ئاماژەی پێداوە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردستانیی لە دەستدراو ناودەبات. ئەمەش دەریدەخات کە شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیەی نووسیوە.

دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (کوردستان لە نێوان چاڵدێرانو بەغدادا)، کە لە لاپەڕە (ڕۆژنامەی (کوردستانی نوێ)، ژمارە (4354)ی رۆژی پێنجشەممە، ڕێکەوتی (23.8.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (لەلایەکیترەوە کورد لە هەر دوو ڕووداوەکەدا بە ئایین لەخشتەبراو کەوتە پەڕاوێزی ڕووداوە رامیارییەکانی مێژووەوە. واتا لەڕووداوی یەکەمدا ئەو

ناوچەیەی پێشتر خۆی فەرمانڕەوایەتی تێدادەکرد، بووە بچووکی و عوسمانییەکانی کرد بەگەورەی خۆی! لە رووداوی دووەمیشدا ئەو ناوچەیەی بۆماوەی نزیک بە چوار سەدە بە (ویلایەتی موسڵ) لای عوسمانییەکان و بە (کوردستانی باشوور) لای خودی کورد ناسرابوو، لکێنرا بە دەسەڵاتێکەوە کە نە بە خاک و نە بە نەتەوەو نە بە مەزهەب لەگەڵ کورد یەک نەدەهاتەوە).

ئەوەی کە دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتی تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت بە شاری موسڵ-یشەوە، چونکە نووسەر ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات کە پێشتریش ئاماژەی پێدراوە دوو ناوی جوگرافین بۆ یەک خاک بەکاردێت کە نیشتمانی کوردە، پاشان نووسەر باسی لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) دەکات بە ئێراقی عارەبییەوە، کە لە رووی خاک، نەتەوەو ئایینزاوە بە جیایان دەزانێت، ئەمەش بەڵگەیەکە بۆ کوردستانێتیی و کوردێتی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتەکە.

ئەمجەد شاکەلی، لە لاپەڕە (15)ی ئەو پێشەکییەی لە وەرگێڕانی پەرتووکی (کورد گەلێکی بێ وڵات)ی نووسەری سوێدی (رۆینە لۆمبۆرن)ی نووسیوە، دەڵێت: (کەرکوک، خانەقین، شەنگال و شوێنەکانی دیکەش کە داگیر دەکرێن بەدەردی موسڵ دەچن و مەگەر هەر بڵێین بە خودای کاتی خۆی کەرکوک کوردستان بوو).

نووسەر ئەمجەد شاکەلی زۆر بە روونی بۆچوونی خۆی سەبارەت نەک تەنیا بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەردەبڕێت، بەڵکو ئەو پێیوایە هەر یەک لە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، خانەقین و شەنگال هەر هەموویان شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن.

ئەمجەد شاکەلی، لە لاپەڕە (86)ی پەرتووکی (ئەوەی نابێ بگوترێ دەبێ بگوترێ)دا دەڵێت: (خۆ ئەگەر راست بێت و (میدی)یەکان کورد بووبن، ئەوا لە ساڵی (612)ی (پ.ز)ەوە، کە تا ئێستا دەکاتە (2613) ساڵان، کورد لە (نەینەوا)دا زۆرینە بووەو تا رادەیەکیش (نەینەوا)ی بەدەستەوە بووە، کەچی یەک فەلەی نەینەوایی نەبووەتە کورد و یەک مەزارگەی فەلەی نەینەواییش، بەدەستی کورد وێران نەکراوە).

ئەوەی لە سەرەوەدا نووسەر ئەمجەد شاکەلی نووسیویێتی، دەریدەخات کە شاری موسڵ شارێکی کوردیی بووە، چونکە لە لایەک وەکو نووسەری ناوبراو ئاماژەی پێکردووە، زۆربەی زۆری دانیشتوانەکەی ئەو شارە کورد بووینە هەر لەکاتی رزگارکردنی شاری موسڵ لە لایەن میدییە کوردەکان لە ساڵی (612 پ. ز)ەوە، لەلایەکی تریشەوە بە درێژایی ئەو مێژووە زۆربەی زۆری کاتەکان شاری موسڵ (نەینەوا) بەدەست کوردەوە بووە.

ئەمجەد شاکەلی، لە وتارێکیدا کە لە رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (24.9.2003)دا لەژێر ناوی (سنووری کوردستان)دا لە ماڵپەڕی (کوردستان نێت)دا بڵاویکردۆتەوە، نووسیویێتی: (کە سەددام رووخاو رژێمی ئێراق گۆڕا، ئیدی هەموو کورد بە خۆیشمەوە، چاوەنۆڕی ئەوە بووین، تەواوی ناوچەکانی باشووری کوردستان، ئەوانەی، کە لەژێر دەسەڵاتی بەغدا بوون، ئیدی یەکسەر بگەڕێنەوە سەر ناوچە پێشتر ئازادکراوەکانی کوردستان. ئەو کارە دەکاتە ئەوەی، کەرکوک (تەواوی کەرکوک)، موسڵ (تەواوی موسڵ)، خانەقین و مەندەلی (دیالا)و بەدرەو جەسسانی (کووت)، بێنەوە ئامێزی دایک و بە سلێمانی، هەولێر و دهۆک، شادبنەوە. موسڵ ئەو شارەی، کە شێخ عەبەیدوڵڵای نەهری، دوای ورمێ، بە دووەم پێتەختی کوردستانی داناوە. هەر زۆری نەبرد، سەرانی کورد، دەستبەرداری بوون و گوتیان موسڵ شارێکی عارەبە. دوای سڕینەوەی موسڵ، سەرانی کورد هەر خۆیان هەزارو یەک گومانیان خستە سەر کوردستانییەتی شاری کەرکوک. یەکێکیان دەڵێت، کەرکوک کوردستانە، بەڵام شارێکی کوردی نییە، یەکێکی دیکەیان دەڵێت کەرکوک شارێکی کوردییە، بەڵام کوردستان نییە، ئەمی دیکەیان دەڵێت کەرکوک شارێکی ئێراقییە).

بە بۆچوونی نووسەر ئەمجەد شاکەلی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو لە لایەک باسی ئەوە دەکات کە کورد هەمووی لە چاوەڕێی ئەوەدا بووە دوای لەناوبردنی رژێمەکەی سەددام، یەکسەر تەواوی شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، خانەقین، مەندەلی، بەدرەو جەسسان) کە سەربە باشووری کوردستان بووینە، بە یەکجار بگەڕێنەوە سەر کوردستان، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە سەرکردایەتی کوردستانی، هەر لە ختوخۆڕا شاری موسڵ-یان پێشکەش بە برای عارەبی چاوڕەشیان کردو، لە

نەخشەی کوردستان سڕییانەوە، ئەمانەش هەمووی دەریدەخەن کە نووسەر باوەڕی تەواوی بە کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ هەبووە.

نووسەر و ڕۆژنامەنووس ئەمجەد شاکەلی، لە ڕۆژنامەی ئەلکترۆنی دەنگەکان، ژمارە (221)ی ڕۆژی چوارشەممە، ڕێکەوتی (31.8.2005)داو، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (فیدرالی تەنێ دابەشکردنی دەسەڵات نییە)دا، نووسیویێتی: (کە سەرکردایەتی سیاسی کوردستان باس لە فیدڕاڵی جوگرافیایی و نەتەوەیی و مێژوویی بۆ کوردستان دەکات، گەرەکە باس لە دیاریکردنی سنووری کوردستان بکات و مەبەستی فیدڕاڵییەک بێت، ئەگەر گوێی خۆی لێ کەڕ نەکات و خۆی لێ گێل نەکات و پاساو بۆ دۆڕانەکانی خۆی نەهێنێتەوەو، خۆی و گەلی کوردستانیش هەڵنەخەڵەتێنێت وەک لەم دەستوورەدا کردیان، تەواوی باشووری کوردستان (ئوستانەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دەڤەرەکانی خانەقین، مەندەلی و تا دەگاتە بەدرەو جەسسان و کووتیش) بگرێتەوە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر ئەمجەد شاکەلی، شاری موسڵ وەکو شار و پارێزگا شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە ناوبراو تەواوی پارێزگای موسڵ بە یەکێک لە شارەکانی باشووری کوردستان دەزانێت، کە لە لایەن شۆڤینیستان و ئیمپریالیزمی عارەبییەوە داگیرو بە عارەبکراوە.

سیروان کاروانی، لە لاپەڕە (2)ی ووتارێکیدا بە ناوی (موسڵ و کورد) کە لە ماڵپەڕی (دەنگەکان)دا ڕۆژی چوارشەممە، ڕێکەوتی (1.6.2005)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (موسڵ شارێکی گەورەیە لە بەشی خوارووی کوردستان. ئەم شارە لە مێژوودا چەند ناوێکی بەخۆوە گرتووە ئەمیش بەهۆی چەندین جار دەست بەسەراگرتنی لە لایەن دەسەڵاتی جۆراو جۆرەوە).

ئەوەی کە نووسەر سیروان کاروانی باسیکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەردەخات، چونکە نووسەری ناوبراو پێیوایە ئەو شارە یەکێکە لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان، کاتێک کە شاری موسڵ وەکو شارێکی گەورەی باشووری کوردستان ناودەبات، لەلایەکی تریشەوە نووسەر شاری موسڵ بە شارێکی داگیرکراو ناودەبات لە لایەن عارەبەوە.

سەردار جەباری، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (ئاورێک لە رابردو، تێڕوانینێک لە ئەمڕۆ بیرێک لە ئایندە)دا کە لە لاپەڕە (133-158)ی ژمارە (12)ی (گۆڤاری کەرکوک)دا بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە (150)دا نووسیویێتی: (داوای کورد لە هەموو کوردستان دەوڵەتی کوردییە، تەنانەت پارێزگای موسڵ هەمیشە لەڕیزی داواکارانی مافی کورد دانەبڕاوەو هاودەردی نەتەوەکەی خۆی بووە وەک هەموو ناوچەکانی تری کوردستان).

سەردار جەباری، زۆر بوێرانە بۆچوونی خۆی سەبارەت بە کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەردەبڕێت و، پێی وایە شارەکە وەکو شار و پارێزگا سەربە کوردستانن و، گەڕانەوەی پارێزگای موسڵ بە تەواوی بۆسەر کوردستان هەردەم یەکێک بووە لەداواکانی گەلی کوردستان، ئەمەش دەریدەخات کە ئەو شارە شارێکی کوردیی و کوردستانیەو، کوردەکان نایانەوێت عارەبی داگیرکەر ئەو شارە لە خاکی باشووری کوردستان دابڕن.

دکتۆر سەربەست تۆفیق، لە لاپەڕە (32-33)ی پەرتووکی (الفیدرالیة الکوردستانیة والتوقعات المستقبلیة دراسة قانونیة)دا نووسیویێتی: (ئەوەی پێویستە بووترێت ئەوەیە کە ژمارەی گەلی کورد، نزیکەی (30) ملیۆن کەس دەبێت و لە پێوانەیەکی (500) هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشە دادەنیشن و، زۆربەی هەرە زۆری ناوچەکانی کوردی گرنگییەکی ئابووری گەورەیان هەیە هەروەکو (کەرکوک، کرمانشاە، خانەقین، موسڵ و دیاربەکر). بەرز نەکردنەوەی دۆزی کورد بۆسەر گۆڕەبانی رامیاری نێونەتەوەیی دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی ئارەزوو، وە خۆ دوورخستنەوەی وڵاتانی زل هێز لەوەی نەوەک ناوچەیەکی تری گرژی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا دروست ببێت).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر سەربەست تۆفیق، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کورد و سەربە کوردستانە، چونکە دکتۆری ناوبراو پێیوایە شارەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقین شاری کوردین و گرنگیی ئابووری گەورەیان هەیە بۆ کوردستان. ئاشکراشە کە کاتێک شاری موسڵ و شارەکانی تری ناوبراو شاری کوردی بن، کەواتە شاری سەربە کوردستانن کە وڵاتی کوردە.

دکتۆر سەربەست تۆفیق، لە لاپەڕە (38)ی پەرتووکی (الفيدرالية الكوردستانية والتوقعات المستقبلية دراسة قانونية)دا نووسیویێتی: (لە ساڵی 1924دا کۆمیسیۆنێک لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان پێکهات بۆ لێکۆڵینەوە لە هەلومەرجی ناوچە داگیرکراوەکانی کوردستانی ئێراق (ویلایەتی موسڵ).

سەرەتا بڕیاری پێکهێنانی کۆمیسیۆنێک لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ڕێکەوتی (30.9.1924) بووە، پاشان کاتێک کە دکتۆر سەربەست تۆفیق کوردستانی ئێراق بە ویلایەتی موسڵ ناودەبات، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، شاری کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستانن).

مەریوان دەوڵەت، لە لاپەڕە (8)ی پەرتووکی (شێوەی نووسینی کوردی بەپیتی لاتینی)دا نەخشەیەکی کوردستانی باشووری بڵاوکردۆتەوە لەگەل دیالێکتو گۆڤەرەکانی کەشارەکانی (هەولێر، سلێمانی، کەرکوک، موسڵ و دهۆک) دەگرێتەوە. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

بە گوێرەی ئەو نەخشەیەی باشووری کوردستان کە مەریوان دەوڵەت لە لاپەڕە (8)ی نامیلکەکەیدا دایناوە، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەر تەواوی شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی بەشێکی دیالە)ی خستۆتە نێو سنووری باشووری کوردستان.

خەسرەو گۆران، جێگری پارێزگاری موسڵ و بەرپرسی لقی (14)ی پارتی دیموکراتی کوردستان، لە لاپەڕە (78)ی پەرتووکی (کورد لە پارێزگای مووسڵ)دا نووسیویێتی: (شەرەفان، گۆڤەیی و زێدک لەبنەڕەتدا دەگەڕێنەوە بۆ زنجیرەیەک تیرە کە بە هەر هەموویان، بەتێکڕایی دەوترێت (کۆچەری ئەرتۆشی)و ناوچەکانی نیشتەجێ بوونیان ئەمڕۆکە هەر لە نزیک موسڵ-ەوە هەڵدەکشێت هەتا دەریاچەی وان لە کوردستانی باکوور و لە چەند پارێزگایەکدا نیشتەجێن، (پارێزگاکانی موسڵ و دهۆک) لە (کوردستانی ئێراق)داو شەرنەخ، هەکاری و وان لە (کوردستانی تورکیا)، هەتا پەنجاکان یەکێتییەکی خێڵەکییان پێکدەهێنا کە پێی دەگوترا (ئەرتۆش)و

لە سەدەکانی رابردوودا میرنشینێکی کۆچەری سەربەخۆ بووە لە کوردستانی تورکیادا).

ئەوەی خەسرەو گۆران نووسیویێتی، پارێزگای موسڵ بە تەواوی پارێزگایەکی سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو پارێزگاکانی موسڵ و دهۆک بە پارێزگای سەربە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناودەبات. ئەوەش ئاشکرایە کە کوردستانی ئێراق بۆ خاکی کورد لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەکاردێت.

خەسرەو گۆران، لە لاپەڕە (21)ی پەرتووکی (کورد لە پارێزگای مووسڵ)دا نووسیویێتی: (ناوچە کوردنشینەکان لە پارێزگای موسڵ تەنیا قەزای ئاکرێ و شێخان ناگرنەوە، بەڵکو چەند قەزایەکی دیکەی ئازاد نەکراو دەگرنەوە خۆیان و، پێویستە لەسەر ئێمە ئەم مەسەلەیە لەبیر نەکەین و لە ناوچە کوردنشینەکانی دیکەی ئازادنەکراو خۆش نەبین، کە کەوتوونەتە پارێزگای موسڵ، تەنانەت لەخودی شاری موسڵ-یش خۆشنەبین کە نیوەی دانیشتوانی کوردن یاخود ئەو کوردانەن کە بەزۆرەملێ بە عارەبکراون).

ئەوەی کە نووسەر خەسرەو گۆران نووسیویێتی، بۆچوونەکانی ئەومان بۆ دەردەخات کە نیوەی شاری موسڵ-یش بە خاکی کورد و بەشێکی دانەبڕاوی باشووری کوردستان دەزانێت.

خەسرەو گۆران، لە لاپەڕە (91)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (سریانە ئەرسۆدۆکسەکان پەتریارکییەیێکیان هەیە بە ناوی پەتریارکییەی ئەنتاکیەو هەموو رۆژهەڵات کە (21) ئەبرەشیەی (ناوچەی بەڕێوەبەرایەتی ئایینی) هەیە کە دوانیان لە کوردستانە:

أ- مەتڕانیەی موسڵ.

ب- مەتڕانیەی دێرمارمەتی.

شوێنی دانیشتنی ئەو تایفەیە لە کوردستان لە (موسڵ، کەرکوک، شنگال، بەرتللە، قەرەقۆش، بەعشقەو بەحزانێ)یە.

ئەوەی نووسەر خەسرەو گۆران ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو مەترانیەکانی موسڵ و دێرمارمەتی بە دوو ئەبرەشیەی کوردستان و سەربە یەکێک لە پەتریارکەی سریانە ئەرسەدۆکسەکان ناودەبات.

خەسرەو گۆران، لە لاپەڕە (106)ی هەمان سەرچاوەی سەرەوەدا دەڵێت: (کورد هەر لە کۆنەوە لە موسڵ ژیاون، هەروەک لە ساڵی (637ز)دا هاتووە موسڵ لەدوو بەش پێکهاتووە، بەشێکیان مەجوسەکان (کورد)ی تێدا ژیاوەو بەشەکەی تریش مەسیحیەکان).

ئەوەی کە خەسرەو گۆران باسی دەکات، کوردێتیی و کوردستانێتیی تەواوی شار و پارێزگای موسڵ دەردەخات، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات لە سەدەی حەوتەمی زایینیدا شاری موسڵ لە دوو بەشی کوردیی و کریستانیی پێکهاتووە، ئەمەش بۆمان ئاشکەرا دەکات کە عارەب لەو مێژووەدا بوونی نەبووە لە شاری موسڵ، کەواتە موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە، بەڵکو دواتر لە لایەن عارەبی موسڵمانەوە داگیرکراوە.

خەسرەو گۆران، لە لاپەڕە (109)ی سەرچاوەی ناوبراودا دەڵێت: (ئەمڕۆش کوردەکانی موسڵ بە پلەی یەکەم لە هۆزەکانی شەبەک، گۆران، کیکان، گۆپی، ڕێکەوتی، ڕێکانی، هەرکی، کۆچەر، گەرگەری، ئێزیدی و هەندێ هۆزی دی پێکهاتوون و، ئەگەر ئێستا لە موسڵ-دا سەرژمێریەکی ڕاستەقینە بکرێ ئەوا بۆمان ڕوون دەبێتەوە کەوا دانیشتوانی موسڵ نزیکەی نیوەیان یان پتریان کوردن).

ئەوەی کە نووسەر خەسرەو گۆران ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دوای ئەو هەموو ڕاگواستنەی کورد لە شار و پارێزگای موسڵ و دەست بەسەرا گرتنی زەوی و خاکی کوردەکان، هەروەها جێنشینکردنی عارەبی داگیرکەر لە شوێنی ئەوان، کەچی هێشتا ژمارەی کورد لە پارێزگای موسڵ نیوەی ژمارەی دانیشتوان یان پتر لە نیوە بێت، کەواتە شارەکە شارێکی کوردییە و سەربە باشووری کوردستانە.

خەسرەو گۆران، سەعید مەموزینی و دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی، لە پەرتووکەکانی (کورد لە پارێزگای موسڵ)و (موسڵ و کورد لە دوای ئازادی)و (الحياة الحزبية في الموصل 1926–1958)دا باسی بنەماڵەکانی: (جەلیلییەکان (کوردی دیاربەکرن)، ئەلحەساوی، ئەلشەهوان، بن هیلال، جۆلبۆ، جومێرد، قەسار، ئال جادری، ئاغەوات، کەشموله، ئەلعومەری، ئال چلمێران، ئال کەماله (کامەلای کوردی)، ئال سعرەتی (کوردی شاری سیرەت بووینە)، دیوەچی، سابونچی، مەحەلی، حەمۆ جەبەلی، ئال زەرزی (لەخێڵی زراری کوردن)، ئال جومرد (لە بنچینەدا دانیشتوانی ئامێدی بووینە)، ئال گەسۆ (کوردی مزورین)، شوشی (کوردی گوندی شوشێی زێباری بووینە)، ئال شەبخون، ئال قەدۆ، ئال خۆشی، ئال بەکر جەلەبی ئەلخەیات، ئال موهتەدی، ئال جاجان، ئال حەیۆ، نەجم جادر، رەزوانی ئال رەشادو ئال مودەڕس (دانیشتوانی گوندی ربتەکی مزوری بووینە)، خالدی کە خۆیان دەگەڕێننەوە بۆ نەوەی خالیدی کوڕی وەلیدو عەباسی کە خۆیان دەگەڕێننەوە بۆ نەوەی عاباسی مامی محەمەدی کوڕی عەبدوڵڵا) یان کردووە کە هەر هەموویان کورد بووینەو، لە ئەنجامی شاڵاوەکانی بە عارەبکردندا بە عارەبکراون.

پێموایە ئەوەی شارەزایی لە مێژووی عارەب و ئیسلامدا هەبێت یان مێژوویەکەیانی خوێندبێتەوە، گومانی لەوەدا نامێنێت کە یەکێک لە ئامانجە دیارەکانی عارەب و ئیسلام بەعارەبکردنی ئاشکرای خاک و نەتەوە ناعارەبەکان بووە، بگرە بەو نەتەوانەی کە موسڵمانیش بووینە. بۆ نموونە ئێستاشی لەگەڵدا بێت زۆربەی هەرە زۆری عارەب و پارتە ئیسلامییەکانی ئێراق و وڵاتانی عارەبی و جیهانی هۆزەکانی (ئێزیدی، شەبەک، گەڕگەڕییەکانو چەندین تیرەی تری کورد) کە کوردی رەسەنن بە عارەب دادەنێن. ئەو بۆچوونانەی شۆڤینیستە عارەبەکان و ئیسلامیە رەگەزپەرستە عارەبییەکان هەر هەمووی لەخزمەتو بەرژەوەندی شۆڤینییەتی عارەبدایە. ئاخر بە عارەبکردنی ئەو هەموو بنەماڵە کوردەی دانیشتووی ناو شاری موسڵ و دەوروبەری کە ژمارەیان نزیکەی (35) بنەماڵەیە، دەبێت تا چەند زیانی بە کورد و کوردستانێتیی شاری موسڵ گەیاندبێ؟ دڵنیام کە بەعارەبکردنی دانیشتوانی کوردی موسڵ کە دەچێتە خانەی بە جینۆسایدکردن، زیانی بەعارەبکردنی دانیشتوانی کوردی رەسەنی موسڵ یەکجار زۆرترە لە زیانی بەعارەبکردنی شاری موسڵی سەربە خاکی کوردستان، چونکە هەردەم زیانی بە عارەبکردنی تاکەکانی

نەتەوەیەک زۆرترە لە زیانی بەعارەبکردنی خاکی ئەو نەتەوەیە! باشە بە عارەبکردنی ئەو (35) بنەماڵە کوردەی دانیشتووی موسڵ کە ژمارەیان بە سەدان هەزارو بگرە بە ملیۆن کەس دەبێت، کاری نەکردۆتە سەربەعارەبکردنی شار و پارێزگای موسڵ؟ ئایا سیمای کوردبوونیی شارەکە و دیمۆگرافیای کوردیی شارەکەی نەگۆڕیوە لە بەرژەوەندی نەتەوەی عارەبی داگیرکەر؟ دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی ژمارەی ئەو بنەماڵانەی کە بوونەتە عارەب بە نیوەی ژمارەی دانیشتوانی موسڵ دادەنێت!!

خەسرەو گۆران، لە لاپەڕە (78)ی پەرتووکی (کورد لە پارێزگای مووسڵ)دا نووسیویێتی: (تورکمانەکان کەمە نەتەوایەتییەکی کوردستانی ئێراقن و لە گەلێ شار و شارۆچکەدا نیشتەجێ بوونەو بە پێی سەرژمێری ساڵی(1957)، کە (28%)ی دانیشتوانی قەزای تەلەعفەرو (21.4%)ی پارێزگای کەرکوک و (4.8%)ی پارێزگای موسڵ و (2.5%)ی دانیشتوانی پارێزگای هەولێریان پێکهێناوەو سەرجەم ژمارەیان لە ئێراقدا (142) هەزار کەس بووە، کە (2.16)ی سەرجەم دانیشتوانی ئەوسای ئێراقی پێکدەهێنا).

بە گوێرەی بۆچوونی خەسرەو گۆران، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستانە، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو لە باسی تورکمانەکانی باشووری کوردستان (کوردستانی ئێراق)دا، ناوی پارێزگاکانی موسڵ، کەرکوک و هەولێری بە سێ پارێزگای سەربە باشووری کوردستان ناوبردووە.

خەسرەو گۆران، لە لاپەڕەکانی (175-176)ی بەشی یەکەمی پەرتووکی (کوردستان لە مێژوودا)، نووسیویێتی: (وشەی ئێستای موسڵ لە ناوی رەسەنی شارەکە (مویسیل) کە پێش هاتنی عارەب بۆ ناوچەکە بەپتر لە هەزار ساڵ، زەینەفۆن باسی کردووە، وەرگیراوە، ئەم ناوە (مویسیل) تا ئێستاش کوردان بەکاری دەهێنن. بەقسەی زەینەفۆنی مێژوونووس و سەرکردەی لەشکری یۆنانی کە لە ساڵی (401)ی پێش زایین بە کوردستاندا تێپەڕیوە، بۆیە پێی دەگوترا مویسیلا چونکە شورەو کۆشکەکانی بەزۆری لە بەردی زەردی مویسیلا دروستکرابوون).

ئەوەی خەسرەو گۆران باسی کردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر لە باسی هاتنی لەشکری یۆنانیدا، باسی ئەوە دەکات کە لە ساڵی (401پ.ز)دا لەشکرەکەی (زەینەفۆن) بە کوردستاندا تێپەڕیوەو باسی شاری موسڵی کردووە، ئەمەش ئەوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە کە نووسەر شاری موسڵ بە بەشێکی کوردستان دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی شاری موسڵ-ی کردووە.

خەسرەو گۆران، لە دیمانەیەکدا لەژێر ناوی (تورکیا لە ڕێگەی بەرەی تورکمانی دەستی لەتێکدانی ئارامی شاری موسڵ-دا هەیەو لەو بارەوە بەڵگەمان لەبەر دەستدان)، کە عارف زێرەڤان ئەم دیمانەیەی ئەنجام داوەو، لە لاپەڕە (9)ی ڕۆژنامەی میدیا، ژمارە (260)، ڕۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (3.10.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، لە وەڵامی پرسیاری: با باسی خودی شاری موسڵ بکەین. کاتێک مرۆڤ تەماشای مێژووی کۆنی عوسمانییان دەکا موسڵ هەمیشە پایتەختی باشووری کوردستان بووە، کاتێک باسی باشووری کوردستان دەهاتە گۆڕێ، موسڵ هەمیشە بەمەڵبەندی باشووری کوردستان هەژمێر دەکرا. کورد چ دەکەن لە بارەی موسڵ-ەوە؟ خەسرەو گۆران دەڵێت: (ئەگەر لە ساڵانی (1920-1925) کاتێک کێشە لەسەر موسڵ هاتە کایەوە، موسڵ ببوایە دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یاخود بکەوتایە نێو سنوورەکانی تورکیا بێ یەک و دوو موسڵ شارێکی کوردی دەبوو. موسڵ وەکو ئورفا، وەکو ئامەد شارێکی کوردستان دەبوو لەبەرئەوەی دەوروبەرەکەی هەموو کورد بوو، هەروەها لەنێو شارەکەشدا کورد زۆر بوون. بەڵام لەبەرئەوەی موسڵ نە بووە تورکیا نە بووە دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ، بووە شارێکی ئێراقی و بەرە بەرە زمانی عارەبی و عارەب لە موسڵ بەهێز بوون و بووە شارێکی عارەبی. بەڵام بە گوێرەی مێژوو موسڵ پایتەختی هەموو باکووری ئێراقە، واتە پایتەختی هەولێر، دهۆک، سلێمانی و کەرکوک بوو، بەڵام ئەوکاتیش عارەب لە موسڵ هەبوون). خەسرەو گۆران، لە درێژەی قسەکانیدا دەربارەی شاری موسڵ دەڵێت: (ئەگەر لە شاری موسڵ دوو ریفراندۆم بکرێن لای ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە داوا دەکا لەگەڵ کوردستان بێو ئەوکات دەتوانرێ موسڵ بکرێتە دوو بەش: ڕۆژهەڵاتی دیجلە بۆ کورد و ڕۆژئاوای دیجلەش بۆ عارەبان).

به گوێرەی بۆچوونەکانی خەسرەو گۆران، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە، چونکە کاتێک کە باسی شاری موسڵ دەکات پێیوایە ئەگەر ئەو شارە بخرابایە سەر تورکیا یان دەوڵەتێکی کوردیی لە ویلایەتی موسڵ دامەزرایە، ئەوکاتە بێ هیچ گومانێک شارەکە وەکو شارێکی کوردیی دەمایەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان بووە، بەڵام لکاندنی زۆرەملێیانەی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە دەوڵەتی ئێراق و بە عارەبکردنی زۆر ناوچەی کوردیی، وایکرد شاری موسڵ تاڕادەیەکی زۆر سیما کوردیی و کوردستانییەکەی لەدەست بدات.

خەسرەو گۆران، لە دیمانەیەکدا لەژێر ناوی (20 هەزار خێزانی ئاوارەی موسڵ روویان لە هەولێر و دهۆک کردووە)دا، کە لە لاپەڕەکانی (1–2)ی رۆژنامەی (کوردستانی نوێ)، ژمارە (4286)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (5.6.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (لە کۆی (9) قەزای دەوروبەری موسڵ، (6)یان لە لایەن کوردەوە بەڕێوە دەبرێن بەجێبەجێکردنی مادەی (140)یش، ناوچەکانی دیکەش بە خۆرهەڵاتی قەزای ناوەندیشەوە دەگەڕێتەوە سەر هەرێمی کوردستان).
ئەوەی خەسرەو گۆران باسی دەکات، بەلای کەمەوە کوردستانی بوونی بەشی خۆرهەڵاتی شاری موسڵ کە دەکاتە شاری (نەینەوا)، واتە کەناری دەستە چەپی رووباری دیجلە دەگەیەنێت.

جەلال جەوهەر عەزیز، ئەندامی مەکتەبی سیاسی پێشووی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان و بەرپرسی پێشووی مەڵبەندی دووی کەرکوکی (ی. ن. ک)و، یەکێک لە سەرکردەکانی بزووتنەوەی گۆڕان، لە وتارێکدا لە لاپەڕە (175)ی ژمارە (8)ی گۆڤاری (کەرکوک)دا لەژێر ناوی (کوردستان لەسەربەنداوی ئاودایە، کەچی هەڕەشەی بێ ئاوی لەسەرە)، نووسیویێتی: (مەبەستی حکومەتە رەگەزپەرستەکانی ئێراق لە دروستکردنی ئەو بەنداوو پڕۆژانە، ئەوەبوو هەم ئەمبارێکی یەدەکی ئاوی ستراتیجی بۆ خواروو و ناوەڕاست پەیدا بکەن و، هەم بتوانن بەهۆی ئەم پڕۆژانەوە زرنگکاری رەگەزپەرستانەیان لە بەعارەبکردنی کوردستان لە ناوچەکانی خانەقین، کەرکوک، دوز، مەخمورو موسڵ جێبەجێ بکەن).

بە بۆچوونی جەلال جەوهەر، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو لە باسی بەنداوەکانی باشووری کوردستاندا، باسی زرنگکاری رەگەزپەرستانەی عارەبی دەسەڵاتداری ئێراقی دەکات لە سیاسەتی بە عارەبکردنی هەر یەک لە شارە کوردستانییەکانی وەکو موسڵ، کەرکوک، خانەقین و هتد. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نووسەر، شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی دادەنێت.

جەلال جەوهەر، لە لاپەڕە (177)ی ژمارە (8)ی گۆڤاری (کەرکوک)داو لە وتاری ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویتی: (ئاو کە سامانێکی نیشتمانییە کراوە بەچەکێکو دژی میللەتی کورد بەکاردێت، لەپای ئەم داهاتە زۆرەی ئاوی کوردستان حکومەتەکانی ئێراق، توانیویانە بە دەیان هەزار خێزانی عارەب، لە دەوروبەری پڕۆژەکانی ئاودێری لە سنووری کەرکوک، دیالە و موسڵ نیشتەجێ بکەن و میللەتی کوردیش لەو ناوچەیە دەربکەن).

ئەوەی کە نووسەر جەلال جەوهەر باسیکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەردەخات، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە میرییە یەک لەدوا یەکەکانی ئێراقی، بە بەردەوامی دانیشتوانی رەسەنی شارەکانی موسڵ، کەرکوک و دیالە کە کوردن دەربکەن و، عارەبی داگیرکەر لە شوێنی کوردەکان نیشتەجێ بکەن. هەروەکو پێشتریش باسی ئەوەکرا، کە لە هەر ناوچەو هەرێمێک راگواستنی کورد و بە عارەبکردن هەبوبێت، ئەوە بێ هیچ گومانێک و بە دڵنیاییەوە ئەو ناوچەو هەرێمە هی کورد و بەشێک بووە لە خاکی کوردستان.

جەلال جەوهەر عەزیز، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (وەڵامی چەند پرسیارێکی تایبەت بە پاکتاوکردنی نەژادی لە کوردستان)دا کە لە ژمارە (11)ی گۆڤاری کەرکوک، لاپەڕەکانی (7–34) بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە (14)دا نووسیویتی: (بەرزبوونەوەی دانیشتوانی عارەب لە شارەکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک و دیالە) بەشێوەیەکی زۆر بەرزبۆتەوە بۆ نموونە لە موسڵ: عارەب پێش هاتنی ئیسلام لە موسڵ نەبوون، دوای هاتنی ئیسلام ژمارەیان بەرزبووەو، لە ساڵی (1922)دا رێژەیان (40.40%)ی دانیشتوان بوو، لە ساڵی (1947)دا ئەو رێژەیە بەرزبۆتەوە، لە ساڵی

(1957)دا بەرزبۆتەوەو بووە بە (56.1%)ی دانیشتوان، لە ساڵی (1977)دا بەرزبۆتەوەو گەیشتوەتە (73.7)ی دانیشتوان).

ئەوەی جەلال جەوهەر ئاماژەی پێکردووە، سەبارەت بە بەرزبوونەوەی ڕێژەی عارەب لە شاری موسڵ-دا لەنەبوونەوە لەپێش هاتنی ئیسلام بۆ(73.7)ی دانیشتوانی موسڵ، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو شارە ڕووبەڕووی شاڵاوێکی نادادپەروەرانەو دڕندانەی بەعارەبکردن بۆتەوە، لەهەمان کاتیشدا کوردی ڕەسەنی شارەکە بەزۆر ڕاگوێزراوەتەوەو دەرکراوە یان بەزۆر بە عارەب ناونووس کراون. هەر شارێکیش ڕووبەڕووی شاڵاوەکانی بەعارەبکردن بوو بێتەوە، ئەوە بێ هیچ گومانێک شارەکە شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە، ئەگینا عارەبە شۆڤینی و ڕەگەزپەرستەکانی ئێراق بۆ کوردەکانی بەغدایان ڕانەدەگواست و دەریان نەدەکردن؟ بۆ نموونە تەنیا لە ناوچەی دیالە هەروەکو جەلال جەوهەر لە لاپەڕە (12)ی هەمان بابەتدا ئاماژەی پێکردووە، لە ماوەی نێوان ساڵانی (1925-1957)، کە سی و دوو ساڵی ڕێک دەکات (37.346) کەسی عارەب بۆ ئەو پارێزگایە گواستراونەتەوەو نیشتەجێکراون.

جەلال جەوهەر، لە لاپەڕە (18)ی هەمان بابەتدا دەڵێت: (لە ماوەی چل ساڵی ڕابردوو، بە پێی مەزەندەکانی دەزگاکانی حکومەتی هەرێم و مەزەندەی ڕێکخراوە مرۆییەکان کە دەمێکە لە ناوچەکەدان، زیاتر لە حەوت سەد هەزار کەسی کورد لە ناوچەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر و دیالە، لە جێگەی باب و باپیرانیان دەرکران و سەروەت و سامانیان داگیرکراوە).

لە لایەک دەرکردنی ئەو ژمارە زۆرەی کوردی دانیشتوانی شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، هەولێر و دیالە) لە خاکی باب و باپیریاندا، کە جەلال جەوهەر ئاماژەی پێکردووە، هەروەها لەلایەکی تریشەوە گواستنەوەی بێژماری عارەب بۆ ئەو شارانەو نیشتەجێکردنیان لە شوێنی کوردەکاندا، مانای کوردبوون و کوردستانیی بوونی هەر چوار شارەکەی ناوبراو لە سەرەوەدا دەگەیەنێت.

جەلال جەوهەر، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (80 ساڵ تەعریبکردنی کوردستان)دا کە لە ژمارە (5)ی گۆڤاری کەرکوک، لاپەڕەکانی (7-26)دا بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە

(8)دا لە باسی قۆناغەکانی بە عارەبکردنی کوردستان و دەربارەی قۆناغی یەکەم دەنووسێ: (ئەم قۆناغە لەداگیرکردنی کوردستانی باشوورەوە (ویلایەتی موسڵ) دەست پێدەکات، تا بە فەرمی کوردستانی باشوور خرایە سەر دەوڵەتی ئێراقی تازە دروستکراو، بە بڕیارێک لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە لە 16.12.1925دا).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی جەلال جەوهەر، تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) شاری کوردیی و سەربە کوردستانن، چونکە نووسەری ناوبراو لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات و، لەلایەکی ترەوە باسی ئەوە دەکات کە لە ساڵی (1925)دا بەفەرمی باشووری کوردستان بە بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەزۆرەملێ بە ئێراقەوە لکێنرا. هەموو لایەک ئەوە دەزانێت کە بە پێی بڕیارەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکان تەنیا ناوی ویلایەتی موسڵ هاتووە، کەواتە باشووری کوردستان هەر ویلایەتی موسڵ-ە، روونو ئاشکەرایە کە لەو بەروارەی نووسەری ناوبراو ئاماژەی پێکردووە ویلایەتی موسڵ لە هەر یەک لە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) پێکدەهات، کەواتە هەر هەمان شارەکانی ویلایەتی موسڵ، شارەکانی کوردستانی باشووریشن.

مێژوونووسی بەناوبانگی کورد، پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد لە لاپەڕە (111)ی پەرتووکی (چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد)دا دەنووسێ: (کوردستانی باشوور، وەک هەموو ئەو ناوچەیەی بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان بە (ویلایەتی موسڵ) ناسرابوو، بەشێک لە ئیمپراتۆریی فراوانی عوسمانی بوو).

دکتۆر کەمال مەزهەر، لە لایەک باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ بە یەک یەکەی جوگرافی و بە یەکسانیان دادەنێت، لەلایەکی تریشەوە ویلایەتی موسڵ یاخود باشووری کوردستان بە بەشێک لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ناودەبات، کەواتە یەک شاری موسڵ شارێکە سەربە باشووری کوردستان، مادام باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر یەکبن، دووەمیش مادام باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەشێک بێت لە دەوڵەتی عوسمانی، کەواتە هیچ پەیوەندییەکی نە بە عارەب و نە بە دەوڵەتی ئێراقەوە هەبووە. هەموو لایەکیش ئەو راستییە دەزانێت کە باشووری

کوردستان، لە ئەنجامی داگیرکردن و بەزۆر لە لایەن تورکەکانەوە بۆتە بەشێک لە دەوڵەتی عوسمانی.

پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، لە لاپەڕە (174)ی پەرتووکی (کرکوک وتوابعها حکم التاریخ والضمیر)دا نووسیویێتی: (ئەوەی لە هەموو شتێک زۆرتر بەریتانییەکانی وروژاندو، پاڵی پێوەنان بۆ ئەوەی هەموو هەوڵێک بخەنە گەڕ لەپێناوی دوورخستنەوەی کەرکوک لەبزووتنەوەی نەتەوەیی کوردی و، بە تایبەتیش لەشێخ مەحمود، ئەوەبوو کە شێخ داوای نەوتی کەرکوک و تەواوی ویلایەتی موسڵ-ی دەکرد، لەگەڵ پەیوەندی بەستنی راستەوخۆی شێخ مەحمود بە سۆڤیەتەوە، کە ئەمانە هەر هەمووی بەبۆچوونی بەریتانییەکان لەو کاوربارانە بوون کە بە هیچ شێوەیەک رێگەیان پێنەدرابوو).
پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، بۆچوونی سەرکردەی ناوداری کورد (شێخ مەحمود)مان بۆ روونەدەکاتەوە، کە شێخی نەمر پێیوابووە تەواوی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) نیشتمان و خاکی کورد بووە. ئەو داواکارییەی سەرکردەی مەزنی کوردمان شێخ مەحمودی نەمر بە داواکردنی کەرکوک و موسڵ، بەڵگەی کوردێتیی و کوردستانێتیی هەر دوو شارەکە و تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت.

دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، لە لاپەڕەکانی (5-6)ی پەرتووکی (کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا) نووسیویێتی: (شوێنی ستراتیژی کوردستان لە ناوچەرگەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هێزێکی جولێنەری تری گرنگیی رامیاری ئەو دەوڵەتانە بۆ بەرامبەر بە دوارۆژی کوردستان. ئەمە لەپێش شەڕو لە ساڵەکانی شەڕدا بە رادەیەکی ئاشکرا لە پڕۆژەی هێڵی شەمەندەفەری بەغدادا دەرکەوت کە ئەویش بەش بەحاڵی خۆی مێژوویەکی دوورو درێژی هەیە سەرەتاکەی دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی دووهەمی سەدەی رابردوو، واتە بۆ کاتی دەست پێکردنی دانانی گەلێک پڕۆژە بۆ بەستنی دەریای سپی ناوەڕاست بە کەنداوی عارەبەوە (مەبەستی کەنداوی فارسە - دەرسیم) بە هێڵی شەمەندەفەر. ئەوەی لەم بارەیەوە پێویستە سەرنجی بۆ رابکێشرێت ئەوەیە کە زۆربەی ئەم هێڵانە دەبوو بە خاکی کوردستاندا

تێپەڕن. بەوێنە ئەو پڕۆژەی شەمەندەفەرەی (لۆڤێت کامیرۆن) لە ساڵی (1880)دا دایینابوو بڕیار وابوو ناوچەی ئورفە و ماردین و موسڵ ببڕێت و لەوێوە بەرەو بەغدا و کەنداو درێژ بێتەوە).

دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، لێرەدا بۆچوونی خۆی سەبارەت بە کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەردەبڕێت، کاتێک کە ناوبراو باسی ئەو پڕۆژە شەمەندەفەریەی (لۆڤێت کامیرۆن) دەکات، باسی ئەوە دەکات کە ئەو هێڵەی شەمەندەفەر دەبوایە بە کوردستاندا بە شارەکانی ئورفە، ماردین و موسڵ-دا تێپەڕێت. بەمەش دەردەکەوێت کە دکتۆر کەمال مەزهەر شارەکانی موسڵ، ئورفەو ماردین بە شاری کوردستانیی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی کردوون.

پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، لە لاپەڕەکانی (71-72)ی پەرتووکی (کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا)، نووسیویێتی: (ئینگلیزەکان گوێیان نەدایە وەستاندنی شەڕو بە بیانۆی بەندی حەوتەمی (مۆدرۆس)ەوە کە ڕێگەی دەداتێ لەکاتی پێویستدا (هەموو شوێنێکی ستراتیژی بگرن)، وە بەندی شازدەهەمی کە مەرجی خۆبەدەستەوە دانی هەموو هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە (میسۆپۆتامیا)دا کردبوو بە ماڵ بەسەر تورکەوە - چوونە ناو شاری موسڵ-ەوەو تورکیان لەو ناوەش دوورخستەوەو دوای ئەوە هەر ناوچەیەکی کوردستانی باشوور مابوو داگیریانکردن بەو نیازەی لەدواڕۆژێکی نزیکدا بیانکەنە بەشێک لەو دەوڵەتەی دەیانویست بە ناوی ماندێتەوە لە ئێراقدا دایمەزرێنن).

کاتێک کە دکتۆر کەمال مەزهەر دەنووسێت ئینگلیزەکان چوونە ناو شاری موسڵ و، دوای ئەوە هەر ناوچەیەکی باشووری کوردستان مابوو داگیریانکرد، بۆمان دەردەکەوێت کە دکتۆری ناوبراو شاری موسڵ بە یەکێک لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان دەزانێت.

پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، لە لاپەڕە (332)ی پەرتووکی (کوردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى)دا، نووسیویێتی: (هەروەها ناوچە کوردییەکان لەو یاداشتەی کە حکومەتی ئێرانی پێشکەش بە کۆنگرەی (کۆنگرەی ئاشتیی پاریس)ی کردبوو ناویان هاتبوو، ئێران داوای ناوچەیەکی یەکجار فراوانی

کردبوو کە نزیکەی تەواوی ناوچە کوردییەکانی عوسمانی دەگرتەخۆی، هەتا داوای شاری موسڵ و ناوچەی دوورتریشی کردبوو، کە هەندێکیان دەکەونە سەر رووباری فورات. پرۆفیسۆر م. س. ئیڤانۆڤ، سەبارەت بەو داواکارییەی ئێران دەڵێت: (ئەم داواکارییانەی حکومەتی ئێرانی بریتیبوون لە شێتێتی کە (کۆنگرەی پاریس) رەتیکردەوە هەتاوەکو چاوێکیش بەو داواکارییە دابخشێنێت).

ئەوەی دکتۆر کەمال مەزهەر، ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە ئێران داوای تەواوی ناوچە کوردییەکانی سەربە دەوڵەتی عوسمانی لە نێویاندا داوای شاری موسڵ-ی کردووە، کەواتە دکتۆر کەمال شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی سەر بە دەوڵەتی عوسمانی دادەنێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات. هەمووشمان دەزانین کە خاکی کوردستان و ویلایەتی موسڵ لە رێگای داگیرکردن و بەکارهێنانی هێزەوە خرانەسەر ئیمپراتۆریەتی عوسمانی.

مێژوونووس جەرجیس فەتحوڵلا، لە لاپەڕە (20)ی پەرتووکی (وریابوونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900-1925)ی چاپە کوردییەکەو، لاپەڕە (15)ی چاپە عارەبییەکە نووسیوێتی: (زاراوەی ویلایەتی موسڵ زاراوەیەکی بەڕێوەبەرایەتی عوسمانی بوو ئێستا لە ئالوگۆڕی رامیاری نوێدا هیچ جێی نابێتەوە. ئێمە ئێستا زاراوەی باشووری کوردستان یان کوردستانی ئێراق بەکاردێنین).

کاتێک کە جەرجیس فەتحوڵلا، بۆچوونی خۆی سەبارەت بە باشووری کوردستان دەردەخات، لەنێو بۆچوونەکانی ئەودا بۆمان دەردەکەوێت کە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) شاری کوردیی و کوردستانین، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ، کوردستانی ئێراق و باشووری کوردستان هەر سێکیان هەر یەکن.

حەسەن جاف، وەرگێڕی پەرتووکی (وریابوونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900-1925)ی جەرجیس فەتحوڵلا، لە لاپەڕەکانی (24-25)ی ئەو پەرتووکەدا، نووسیوێتی: (پرسی دیکە ئەوەیە کە مامۆستا لە زۆر شوێندا قسەی نووسەرە عارەبەکان دەجوێتەوەو بۆ خۆیشی جاوربار وا دەڵێ گوایا موسڵ شارێکی

عارەبییەو عارەب دروستی کردووەو زۆربەی دانیشتوانی عارەبن....!! من هەر ئەوەندە دەڵێم چۆنە ئەم شارە (عارەبیە) لەناو جەرگەی کوردستاندا قوت بووەوەو پەیدا بووە. موسڵ قەت و قەت نە شارێکی عارەبیە و نە هیچ پەیوەندیەکیشی بە عارەبەوە هەیە، ئەوەندە هەیە کە ئەو شارە لە ناوچەی بیابانی عارەبیەوە نزیکەو هیچ بەربەستێکی سروشتیش نیە لەو بیابانەی جیا بکاتەوە بۆیە عارەبی رەوەند رویان تێکردوە بۆ لەوەڕاندنی مەڕو ماڵاتەکانیان.. هەواری ئەو مەڕو ماڵات و لەوەڕاندنە پێی دەگوترا (دیار) وەک (دیار ربیعە)و (دیار بکر)... هەر بۆیە موسڵ پێش زۆربەی شارەکانی کوردستان، تووشی تەعریب و نیشتەنی (إستیطان) عارەبی بوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا من دڵنیام ئەگەر ئێستا سەرژمێرییەکی بێلایەن و لە لایەن کۆمیسیۆنێکی بێلایەنەوە بکرێ و لەژێر چاودێری نەتەوە یەکگرتووەکان یان هەر رێکخراوێکی نێودەوڵەتی پاک (نزیە)و بێلایەنن، دەردەکەوێ کە ئێستاش هیچ نەبێ لە سەدا شەستی (60%)ی دانیشتوانی موسڵ کوردن و لە هۆزەکانی هەرکی، زێباری، سورچی، مزوری و زرارین.. هتد لەگەڵ کوردی دیکەش کە لەو شارەدا هەن بەڵام بوون بە عارەب و بە عارەبی قسەدەکەن).

ئەو هەستەی کە نووسەر و وەرگێر حەسەن جاف سەبارەت بە شاری موسڵ دەریبڕیوە، سەد لە سەد کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو پێیوایە شاری موسڵ دەکەوێتە ناو جەرگەی کوردستان و، هەرگیزاو هەرگیز شاری موسڵ نە شارێکی عارەبی بووەو نە هیچ پەیوەندی بە ئێراق و عارەبەوە هەبووە. لەهەمان کاتدا ئەو پێیوایە کە شاری موسڵ بەر شاڵاوی سەختی بە عارەبکردن بۆتەوەو ئێستاکەش بەلای کەمەوە (60%)ی دانیشتوانەکەی کوردن. بۆیە بە هەموو پێوەرێک شاری موسڵ خاکی کوردە و سەربە باشووری کوردستانە.

جەرجیس فەتحوڵڵا، لە لاپەڕە (81)ی پەرتووکی ناوبراودا بە عارەبی و لاپەڕە (95)ی کوردییەکە، نووسیوێتی: (هەرێمی کوردی دەکەوێتە باکووری بەغدا، کە لە رووی بەڕێوەبەرایەتییەوە بە ویلایەتی موسڵ ناسراوە).

بە بۆچوونی مێژوونووس جەرجیس فەتحوڵڵا، شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ، شاری کوردین و سەربە باشووری کوردستانن، چونکە

ئەو ئاماژە بەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ هەرێمێکی کوردییە، مادام هەرێمێکی کوردی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ئەو هەرێمە (ویلایەتی موسڵ) بە شاری موسڵ-یشەوە، شاری کوردستانی و خاکی کوردن.

جەرجیس فەتحوڵڵا، لە لاپەڕە (130)ی پەرتووکەکە بە زمانی عارەبی و لاپەڕە (148) بە زمانی کوردی، نووسیوێتی: (دەرچوونی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) لە بازنەی دەسەڵاتی فەرەنسی و چونە ناو بازنەی دەسەڵاتی بەریتانیا وە گرفتێکی سیاسی گەورەی لە نێوان هەر دوو دەوڵەتدا دروستکرد).
لێرەدا بۆ جارێکی تریش مێژوونووس جەرجیس فەتحوڵڵا، شاری موسڵ بە شارێکی کوردی دەزانێت، چونکە ئەو ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، کاتێکیش کە هەر دوو ناوەکە هەر یەک بن و بۆ خاکی کورد بەکاربێن و یەکسان بن، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە، شاری سەربە باشووری کوردستانن.

جەرجیس فەتحوڵڵا، لە لاپەڕە (177-178)ی پەرتووکەکە بە زمانی عارەبی و لاپەڕە (199) بە زمانی کوردی، نووسیوێتی: (لە نۆزدەی ئازاری ساڵی (1919)دا، هەر دوو مامۆستا خەیرەددین زڕگەلی و یوسف حەیدەر، کە خاوەنی رۆژنامەی (المفید) بوون کە لە دیمەشق دەردەچوو، وتارێکی دوورو درێژیان سەبارەت بە پرسی سەربەخۆیی کوردستان نووسیبوو بە ناونیشانی (نامەیەکی کراوە بۆ کوردەکانی باکووری کوردستان و باشووری). کە داوا لە کورد دەکا وریابن و داوای ئازادی خۆیان بکەن و بۆ کوردستانی ئازاد کاربکەن کە سەرجەم ویلایەتەکانی ئەرزڕۆم، وان، بەتلیس، خەرپوت، دیاربەکر، موسڵ و چەند شوێنێکی تر دەگرێتەوە کە سێ ملیۆن و نیو کوردی تیادا دەژی).
بە گوێرەی ئەو نووسینەی مێژوونووس جەرجیس فەتحوڵڵا، هەر دوو نووسەری رۆژئاوای کوردستان خەیرەددین زڕگەلی و یوسف حەیدەر، ویلایەتی موسڵ بە کوردستان دەزانن، مادام ویلایەتی موسڵ بەشێک بێت لە کوردستانی مەزن، کەواتە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە بە شاری موسڵ-ەوە، شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن.

جەرجیس فەتحوللا، لە لاپەڕەکانی (220-221)ی پەرتووکەکە بە زمانی عارەبی و لاپەڕە (246) بە زمانی کوردی، نووسیویێتی: (شێخ مەحمود، شای کوردستان، نەک فەرمانڕەوایی کردنی ئەو هەرێمەی داگیرکەری بەریتانی بۆی دیاری کردبوو بەمافی خۆی دەزانی، بەڵکو فەرمانڕەواییتی هەموو باشووری کوردستان واتە ویلایەتی موسڵی بە مافی خۆی دەزانی، بەڵکو بەشێکی گرنگیی کوردستانی فارسیش).

مێژوونووس جەرجیس فەتحوڵڵا، ئاماژە بە بۆچوونی شێخ مەحمودی نەمر دەکات کە ئەو (شێخی نەمر) داوای فەرمانڕەوایی کردنی تەواوی شارەکان و خاکی (ویلایەتی موسڵ)ی کردووە، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە شێخی نەمر شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)ی بە شاری کوردیی و کوردستانیی داناوە، بۆیە داوایان دەکاتەوە.

جەرجیس فەتحوللا، لە لاپەڕە (259)ی پەرتووکەکە بە زمانی عارەبی و لاپەڕە (285) بە زمانی کوردی، نووسیویێتی: (لە تشرینی دووەمی ساڵی (1922)دا، شێخ مەحمودی نەمر نازناوی پادشای کوردستان-ی لەخۆی ناو خۆی بە خاوەن دەسەڵات دانا بەسەر هەموو وڵاتی کورداندا لە ئێراق بە ویلایەتی موسڵ-یشەوە، ئەمەی کرد بێ گوێدانە ئەوەی کە قەزاکانی کەرکوک و هەولێر لە ویلایەتی موسڵ-دا هیچ ئارەزوییێکیان دەرنەبڕی کە دەیانەوێ ملکەچی حکومەتەکەی ئەو بن).

بۆ جارێکی تریش مێژوونووس جەرجیس فەتحوڵڵا، بۆچوونەکانی شێخ مەحمودی نەمرمان بۆ دەردەخات، بەوەی کە شێخ مەحمود داوای تەواوی ویلایەتی موسڵ و ئەو شارانەی کردووە کە کەوتوونەتە ناوەڕاست و باشووری خۆرهەڵاتی ئێراقی عارەبی واتە ویلایەتەکانی (بەغدا و بەسرا).

حەسەن جاف، وەرگێڕی پەرتووکی (وریابوونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900-1925)ی جەرجیس فەتحوڵڵا، لە لاپەڕە (444)ی لە پەڕاوێزێکدا سەبارەت بە شاری موسڵ، نووسیویێتی: (موسڵ قەت عارەبی نەبووە بەڵکو بەشەکانی دیکەی باشووری کوردستان (تەعریب) کراوە. ئێستەش ئەگەر راپرسی و سەرژمێریەکی بێلایەن و لەژێر چاودێری نەتەوە یەکگرتووەکاندا بکرێ زۆرینەی کوردن).

به پێی بۆچوونی نووسەر حەسەن جاف، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستان، چونکە لە لایەک شارەکە پێشتر سەد لە سەد شارێکی کوردی بووە، بەڵام رووبەڕووی شاڵاوی بە عارەب کردن بۆتەوە، لەلایەکی تریش ئەو پێی وایە ئێستاکەش ژمارەی کورد لەو شارە زۆرینەیە، ئەگەر بێتوو هەرکاتێک سەرژمێرییەکی پاک و بێلایەنانە ئەنجام بدرێت.

عەبدولعەزیز یامولکی لە لاپەڕەکانی (26-27)ی پەرتووکی (بیرەوەرییەکانی عەبدولعەزیز یامولکی)دا نووسیویێتی: (ناوچەی کوردستان لە باکوور وا لەسەر بهێڵی درێژیی (40) پلەو لەباشوور (30) پلەو، لە خۆرهەڵاتیش وا لەسەر بهێڵی پانیی (48) پلەو لەخۆراوا (36) پلە. سنووری بەرەو باکوور گۆلی وان و لە باکووری خۆرهەڵاتیەوە بە بەرزیی (16.915) پێ چیای (ئاراڕات)ی ئەرمەنستان‌و (بایەزید) لە دامێنەکانی باشووریدا هەن. روو بە باکوور کەناوچەی ئەرمەنستان بەرەو خۆراوا بەجێدەهێڵین، قەڵای (ئاڵشگرد – حەسەن) دەگرێتەوەو دەگاتە باشووری (بایبورد). دوایی کە بەلای جۆگەی (کەلکیت)ی دەوروبەری (شەبین قەرەحەساری)دا دەڕۆین، (زارا)و ناوچەی (دێرسیم)ی لانەی قارەمانان لەخۆدەگرێ. لە خۆرهەڵاتی (سیواس)ەوە روودەکاتە باشوور بەلای خۆرهەڵاتی (قانغال)دا دێت و دەوروبەری (کچەرک)، دیورێگ، عارەبگیر، گورون، ئەلبیسان و مەرعەش لەنێو خۆیدا بەجێدەهێڵێ و بەئاستی رووباری (جەیحان)دا دەگاتە زەریای سپی و لە نێزیکی (ئەیاس)دا دەچێتە سەر زەریا. دوای ئەوەی کەناری (یمورتالک) دەگرێتەوە، نێزیک بە (بیاس) بەلای باشووری (گاورتاغی)دا تێدەپەڕێ و روودەکاتە خۆرهەڵات. لە باشووری (ئیسلاحییە)وە بەلای دەوروبەری (کیلیس)ی ناوچەی (جرابلوس)دا دەڕوات و، لەگەڵ رووباری (فورات)دا بە یەکدەگەن. لە باشوورەوە شانبەشانی دامێنی چیاکانی سنووری ئێستای تورکیا و سوریا دێت و، دەوروبەری بیرەجک، حەڕران، مێردین و لە باشووری (نوسەیبین)یشەوە چیای شەنگال و ناوچەی کوردانی ئێزیدی دەگرێتەوە. لە باشووری موسڵ نێزیکی (گوێڕ) لە خاڵی بە یەکگەیشتنی زێی گەورەو دیجلەدا دەگاتە (دیجلە)و تا (چیای کێوەسوور – حەمرین) روو بە باشوور هاوشانی رووبارەکە دەڕوات. دوایی بەئاستی زنجیرەی چیای کێوەسوور (حەمرین) کە ناوچەی نیشتەجێی نەتەوەکانی کورد و عارەب لەیەک

جیادەکاتەوە، دەوروبەری تووزخورماتوو دەگرێتەوەو رووباری دیالە (سیروان) دەبڕێ و شەهرەبان (شەهربانو) لە خۆراوادا بەجێدەهێڵێ و، لە خوارووی (مەندەلی)دا دێتە دامێنی چیاکانی سنووری ئێراق – ئێران لە ناوچەی (دیزفوول) کە باشووری چیاکانی لوڕستان لە خۆدەگرێ. کە شووشتەرو ئەهواز لەلای خۆراوایەوە بەجێدەهێڵێ، لە ناوچەی (بەندەر دیلام) دەگاتە کەنداوی بەسرا. لە خۆراوای (بەندەر بووشیر)، دەوروبەری شیراز لەلای خۆرهەڵاتەوە دەبوێرێ و ناوچەی قەشقایی دەگرێتەوە. لە خۆراوای (ئەسفەهان)ەوە بەرەو باکوور دەبێتەوەو، بە دامێنەکانی زنجیرەی (وزردە کوە)دا (خوڕەمئاباد)و (برووجەرد) دەگرێتە خۆی و، نێزیک بە ناوچەی (ئەکباتان)ی پێتەختی کۆنی میدیا – واتە شاری (هەمەدان)ی ئێستا – لە خۆرهەڵاتی (بیجاڕ)ەوە بۆ (میاندواو)و لەوێوە بەرەو خۆراوا بە بەرزیی (11.830) مەتر لە باشووری (کوەشاهان) درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە لای گۆمی (ورمێ). کە لەنیوەی باشووری کوردستان رەت دەبێ، بەلای (رەزائییە–ورمێ)وە بەرەو باکوور وەردەچەرخێ و، بە دەوروبەری (خۆی)و (قوتوور)و (ماکۆ)و (قەرەکلێسە)ی خۆرهەڵاتی (بایەزید)دا دەگاتە سنووری ئەرمەنستان. ئەوەتا ئەم زەمینە فراوانەی خۆرهەڵاتی نێزیک کە لە ناوچەیەکی سەرتاسەر شاخاویی دروستکردووە، لەو رۆژەی مێژووی دێرینەوە کە مرۆڤەکانی دەرکەوتوون تا ئەمڕۆ ئەو کوردانەن کە (ئاری) نەژادن و نیشتمانی باپیرانی خۆیانیان پێکهێناوە).

بە گوێرەی ئەو پێناسەیەی کە عەبدولعەزیز یامولکی بۆ کوردستانی گەورەی کێشاوە، شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، کاتێک کە سنووری کوردستان لەلای باشوورەوە دیاری دەکات. نووسەری نابراو سنووری کوردستانی گەورە لە دامێنی چیاکانی سنووری تورکیا و سوریا دێنێتو، دواتر شۆڕی دەکاتەوە بەرەو شەنگال و ناوچەی کوردانی ئێزیدی، دواتریش لە باشووری موسڵ رووەو (چیای حەمرین) دەڕوات، بەمەش شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان، چونکە بە گوێرەی پێناسەکەی یامولکی شاری موسڵ بەچەندین نزیکەی (110) کیلۆمەتر دەکەوێتە باکووری ئەو هێڵە سنووریەی کە نووسەر بۆ کوردستانی کێشاوە.

عەبدولعەزیز یامولکی، لە لاپەڕە (33)ی پەرتووکی (بیرەوەرییەکانی عەبدولعەزیز یامولکی)دا، لە بابەتی (کوردانی تورکیا)دا، نووسیویێتی: (پێش یەکەم جەنگی جیهانی کاتێک کوردستان لە نێوان حکومەتەکانی تورکیا و ئێراندا دابەشکرابوو، بەڵام دوای جەنگ ساڵی (1921)دا ناوچەیەکی گرنگیی کوردنشین لە دەوروبەری (قارس) بە پێی پەیماننامەی (برست لیتوفیسک) خرایە سەر تورکیا. لەبەر ئەوەی دۆزی موسڵ لەگەڵ ئینگلیزەکاندا یەکلایی کرایەوە، بەوپێیە ناوچەیەک کە بەشێکی تورکیا بوو، جیاکرایەوەو لیواکانی باکووری ئێراقیان لێ پێکهێنرا).

ئەوەی لێرەدا عەبدولعەزیز یامولکی باسی دەکات، دەیسەلمێنێت کە نە ویلایەتی موسڵ هەروەها نە شاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکیان بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە، چونکە نووسەری ناوبراو پێیوایە ویلایەتی موسڵ تا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی بەشێک بووە لە دەوڵەتی عوسمانی، لە هیچ لایەکیش شاردراوە نییە کە چۆن عوسمانییەکان لە رێگەی پەلامارو داگیرکردنەوە تەواوی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)یان کردووە بە بەشێک لە دەوڵەتەکەیان.

عەبدولعەزیز یامولکی لە لاپەڕە (35)ی پەرتووکی (بیرەوەرییەکانی عەبدولعەزیز یامولکی)دا نووسیویێتی: (لەنێو دانیشتوانە جێگیرەکانی ویلایەتی موسڵ-داو، هەر لە دەوروپشتی شاری موسڵ و کەناری دیجلە، نەژادی عارەب لە چەند گوندێکی کاول‌و پەرێشاندا نەبێ، لە هیچ شارۆچکەو گوندێکی دیکەدا نیشتەجێ نییە. لە خێڵە کۆچەرەکانی عارەب، خێڵی (طي) لە موسڵ و دیاربەکرو هەر دوو خێڵی جبوورو شەممەریش لە دەوروبەری موسڵ و (دێرەزوور) لە هاتوچۆو نائارامیدان و پێوەندییان بەم ویلایەتەوە نییە).

ئەوەی لە سەرەوەدا عەبدولعەزیز یامولکی ئاماژەی پێکردووە، لە لایەک بەڵگەیەکی تری کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەلایەکی تریشەوە ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نە شار و نە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکیان بە عارەب و ئێراقەوە هەبووە، بەڵکو لە رێگای ئەو داگیرکردنەی کە بەلکاندن ناوی دەبەن، شاری موسڵ و چەندین شار و شارۆچکەی تری باشووری کوردستان بەزۆر بە عارەبکران.

عەبدولعەزیز یامولکی لە لاپەڕە (36)ی پەرتووکی (بیرەوەرییەکانی عەبدولعەزیز یامولکی)دا نووسیوێتی: (موسڵ بە داواکارییەکانی شەریف پاشاو داوای دەوڵەتانی هاوپەیمان لە ئێراق جیاکراوەتەوە. ئەم ویلایەتە (ویلایەتی موسڵ) لەباسەکانی پەیماننامەی (سێڤرە)دا لەبارەی دامەزراندنی کوردستانە وە لەگەلێک بەندا لە ئێراق جیابووەتەوەو بنچینەی باشووری کوردستانی پێکهێناوە).

ئەوەی کە عەبدولعەزیز یامولکی لە سەرەوەدا نووسیوێتی، ئەوە دەگەیەنێت کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە نیشتمانی کوردەو بەشێکە لە خاکی کوردستان، چونکە لە لایەک بە پێی داواکارییەکانی شەریف پاشای خەندان بەجیا لە ئێراق باسکراوە، لەلایەکی تریشەوە لەسەر داواکردنی هاوپەیمانەکان و بە گوێرەی پەیمانی (سێڤرە)ش بەجیا لە ئێراق باسی کراوە، ئەمەش لەبەرئەوەبوو کە هەموو لایەک دەیانزانی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) لە هیچ کات و سەردەمێکدا بەشێک نەبووە لە دەوڵەتی ئێراق، کەواتە بۆمان دەردەکەوێت کە تەواوی خاک و شارەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە، بەشێکن لە نیشتمانی کورد و خاکی کوردستان.

عەبدولعەزیز یامولکی، لە لاپەڕە (41)ی پەرتووکی (کوردستان و ڕاپەڕینەکانی کورد)دا، نووسیوێتی: (پاش ئەوەی (تەیموور لەنگ) لە ساڵی (1394) بەغدا و تکریتی بە تەواوی تێکوپێک دابوو، ڕووبە باکوور بۆ کوردستان کەوتبووە ڕێ و لە هەولێر و موسڵ و دەوروبەری جەزیرە کەسێکی بە ساخی نەهێشتبووەوەو کۆمەڵکوژی کردبوون).

عەبدولعەزیز یامولکی، شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی ناودەبات، کاتێک کە باسی لەشکر کێشیەکەی تەیموور لەنگی تەتەر دەکات بۆ ناوچەکەو، باسی ئەوە دەکات کە تەیموور لەنگ بەرەو کوردستان هاتووەو کوشتارێکی ئێجگار زۆری لەدانیشتوانی شارەکانی موسڵ، هەولێر و جەزیرە کردووە، کەواتە یامولکی شاری موسڵ و هەر دوو شارەکەی تریش بە شاری کوردیی و سەربە کوردستان دەزانێت، بۆیە ئاوا باسی کوردستانی کردوون.

حازم هاجانی، لە لاپەڕە (97)ی پەرتووکی (صفحات من تأريخ الكورد و كوردستان)داو، بە پشتبەستنی بە لاپەڕە (10)ی پەرتووکی (خلاصة تأريخ الكورد و كوردستان)ی نووسەری کورد محەمەد ئەمین زەکی بەگ، نووسیویێتی: (ناوچەی کوردستان بەر لە شەڕی قرم)ی تورکی و روسی (1877- 1878) لەیەک پاشایەتی پێکدەهات کە ویلایەتەکانی (وان، هەکاری، بایەزید و موسڵ)ی دەگرتەوە، بەڵام دوای ئەو جەنگە کوردستان بەرتەسک کرایەوەو خرایە سەر ئەرزڕۆم).

ئەوەی کە مێژوونووسی کورد محەمەد ئەمین زەکی باسی کردووە، ئاماژەیەکە بە کوردێتیی و کوردستانێتیی ویلایەت و شاری موسڵ، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە تاکۆتایی سەدەی نۆزدەهەمیش ویلایەتی موسڵ هەر بەشێک بووە لە پاشایەتی ناوچەی کوردستان، مادامیش تەواوی ویلایەتی موسڵ سەربە کوردستان بووبێت، کەواتە شاری موسڵیش بەشێک لە کوردستان و لە خاکی کورد بووە. بەڵام سەبارەت بەجەنگی قرم کە لە سەدەی نۆزدەدا لە نێوان رووسیا و تورکیا روویداوە، بە گوێرەی زانیارییەکانی ویکیپیدیا لە نێوان (28.2.1853 تا 30.3.1856) درێژەی کێشاوە، نەک وەکو لە سەرەوەدا مێژوونووس محەمەد ئەمین زەکی ئاماژەی پێداوە.

محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕە (112)ی پەرتووکی (کورتەیەکی مێژووی کورد و کوردستان)دا دەڵێت: (سەرۆکی هۆزی کوردی (راحبا) کە بەدرەدین بوو، لە ساڵی (712)ی کۆچیدا، بەرامبەر بە لەشکری مەغۆل، بەرگرییەکی توندی نواند. لەوکاتەدا وڵاتانی کورد، بەشێوەیەکی سروشتی، لە لایەن میرەکانی مەغۆلەوە، بەڕێوەدەبرا، لە هەندێ جێگای وەکو هەولێر و موسڵ، شەڕو شۆڕ، زۆر درێژەی کێشا).

بە بۆچوونی ئەمین زەکی شارەکانی موسڵ و هەولێر دوو شاری کوردیی و سەربە کوردستانن، چونکە مێژوونووسی ناوداری کورد محەمەد ئەمین زەکی لە باسکردنی نیشتمانی کورد، هەر دوو شاری موسڵ و هەولێری بە بەشێک لە وڵاتی کوردان ناوبردووە.

محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕە (114)ی پەرتووکی (کورتەیەکی مێژووی کورد و کوردستان)دا دەڵێت: (تەیموری لەنگ لەسەفەری (796ک/1397ز)دا، لە دوای

دەست بەسەرداگرتن و کاولکردنی بەغدا و تکریت، بەسەر موسڵدا روویکردە کوردستان و میرەکانی کورد، وەکو: فەرمانڕەوای هەولێر (عەلی)، فەرمانڕەوای جەزیرە (ئەمیر عزەدین) کوردی، فەرمانڕەوای حەسەنکێف (ئەمیر سلێمان)، فەرمانڕەوای ماردین (تاهیرالدین)، لەگەڵ فەرمانڕەوای موسڵ و (ئارزەن)دا، بە ئومێدی پارێزگاریکردنی وڵاتەکانیان، چوون بەپیریەوەو پێشنیاری گوێڕایەڵیان کردو، بەم بیرۆکەیە خۆیان لە شەڕی پاراستو تەیمور لەنگ لەوێوە روویکردە حەڵەب، جەلالالدین میرانشاهی کوڕی بەسەر کوردستانە وە بەجێهێشت).

ئەوەی کە مێژوونووس محەمەد ئەمین زەکی باسیکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە مێژوونووسی ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانیی و بە بەشێک لە وڵاتی کوردان دادەنێت، کاتێک کە باسی هاتنی تەیموری لەنگ دەکات بۆ کوردستان و، لە باسی میرە کوردەکاندا باسی میری موسڵ-یش وەکو یەکێک لە میرەکانی سەربە کوردستان دەکات.

محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕە (198)ی پەرتووکی (تأريخ الدول والامارات الكوردية في العهد الاسلامي)دا، نووسیویێتی: (لەو ماوەیەدا، هەواڵی کۆچی دوایی (شاە سەیفەددین غازی) فەرمانڕەوای موسڵ و جەزیرە (باشووری کوردستان) بڵاوبووەوە کە بەر لەمردنیدا رایسپاردبوو شاری (جەزیرەی ئیبن عومەر) بدرێت بە (شاە سەنگەر)ی کوڕیو، شاری (عەقر ئەلحەمیدی) بۆ (ناسرئەلدین کشک)و، هەروەها شار و شارۆچکەکانی تری سەربە جەزیرەو موسڵ-ی دایە (عزەددین مەسعود)ی کوڕی، ئەوەبوو دوای ماوەیەک لە (25)ی رەجەبی ساڵی (577)ی کۆچیدا (شاە ئیسماعیل) کۆچی دواییکردو، ئەویش بەر لەکۆچکردنەکەی رایسپاردبوو کە (حەلەب) بدرێت بە (عزەددین مەسعود) کە ئەویش بە (سنجار)ی گۆڕییەوە لەگەڵ عیمادئەلدینی برای لە (13)ی موحەڕەمی ساڵی 587ی کۆچی).

بە بۆچوونی محەمەد ئەمین زەکی، شاری موسڵ بەشێکی گرنگە لە باشووری کوردستان، چونکە مێژوونووسی ناوبراو لە باسی مردنی (شاە سەیفەددین غازی) کە فەرمانڕەوای موسڵ و جەزیرە بووە بە بەشێک لە باشووری کوردستان ناوی بردووە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو دوو شارە (موسڵ و جەزیرە) لەنێو سنووری باشووری کوردستانن. سەرەڕای ئەوەش محەمەد ئەمین زەکی باسی

ئەوەشی کردووە کە سوڵتان حوسێن کوڕی میر حەسەن کوڕی میر سەیفەددین، جگە لە فەرمانڕەوایەتی کردنی میرنشینی بادینان، بۆ ماوەی چوار ساڵیش فەرمانڕەوایەتی موسڵ-ی کردووە، ئەمەش دەبێتە ئاماژەیەک بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی ئەو شارە.

نووسەر حوسێنی مەدەنی، لە لاپەڕە (7)ی پەرتووکی (کوردستان و ئیستراتێژی دەوڵەتان)دا، کە لە چاپی دووەمدا کەوتۆتە لاپەڕە (11)، نووسیویێتی: (کوردستان هەڵکەوتێکی تاک و دەگمەنی ژێئۆپۆلیتیکیشی هەیە: یەکەمیان، کوردستان بە ڕێگای ماشێن و ئاسن دا دوو کیشوەری ئاسیاو ئەوروپا وێک دەخاتەوە. دووهەمیان نەوتە، کانگاکانی پڕپیتی نەوتی موسڵ، کەرکوک و خانەقین کاتی خۆی ڕێگای بۆ بەریتانیا خۆشکرد دەوڵەتی ناسیۆنالی ئێراق لە (وڵاتی نێو دوو ڕووبار)دا دابمەزرێنێ).

بە بۆچوونی نووسەری کورد حوسێنی مەدەنی، شاری موسڵ شارێکی کوردستانییە، چونکە ئەو لە باسکردنی هەڵکەوتەی جیۆپۆلەتیکی کوردستانداو، لە خاڵی دووەمدا کە نەوتە باسی کانگاکانی نەوتی موسڵ و کەرکوک دەکات لە باشووری کوردستاندا، کەواتە حوسێنی مەدەنی هەر یەک لە شارەکانی موسڵ و کەرکوک بە شاری کوردستانی دادەنێت.

نووسەر حوسێنی مەدەنی، لە لاپەڕە (15)ی پەرتووکی (کوردستان و ئیستراتێژی دەوڵەتان)دا، کە لە چاپی دووەمدا کەوتۆتە لاپەرە (18)، نووسیویێتی: (کوردستانی ئێراق لە (5) پارێزگا پێکدێت)، هەروەها لە نەخشەیەکی کوردستانی مەزندا، کە لە لاپەڕە (14)دا بڵاویکردۆتەوە پێنج پارێزگای باشووری کوردستان: (هەولێر، موسڵ، کەرکوک، دهۆک و سلێمانی)ی لەخۆ گرتووە). نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

لێرەدا نووسەر حوسێنی مەدەنی بەڕوونی بۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بە کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەربڕیوە، نابراو لە لایەک پێیوایە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) لە پێنج پارێزگا پێکدێت و، لەلایەکی تریشەوە نەخشەیەکی کوردستانی مەزنی بڵاوکردۆتەوە کە شارەکانی (هەولێر، موسڵ،

کەرکوک، دهۆک و سلێمانی) لەنێو ئەو نەخشەیەدان، کەواتە ئەو شارانە بە شاری سەربە باشووری کوردستان دادەنێت.

حوسێنی مەدەنی، لە لاپەڕەکانی (208-209)ی پەرتووکی (کوردستان و ئیستراتیژی دەوڵەتان)دا، کە لە چاپی نوێدا کەوتۆتە لاپەڕە (213)، نووسیویێتی: (ئەوروپاییەکان بە مەبەستێکی ئیستراتیژیک دەیانەویست جێی پێی خۆیان لە کوردستاندا بکەنەوەو بیخەنە ژێرچاوەدێری خۆیان، لەدوو ڕێگاوە خەریک بوون:

یەکەمیان: چونکە کوردستان ئاینزاو ئاییینی جۆراو جۆری فەلەی تێدابوو، سەرنجی (میسیۆنێر)ە ئاییینیە فەلەکانی بۆلای خۆی راکێشابوو، میسیۆنێرەکان لە لایەن حکومەتەکانیان پشتیوانیان لێدەکراو، توانای دارایی باشیان لەبەردەست دادەنرا، (میسیۆنێر)ەکان لە شارە ئیستراتیژییەکانی کوردستان وەکو موسڵ، ئەرزڕۆم، دیاربەکر، خارپوت، وان، سیرت، ورمێ و گەلێک شوێنی دیکە بنکەیان دامەزراندبوو، بەڵام بنکەی هەرە بەهێزیان لە موسڵ دانابوو.

دووهەم: دامەزراندنی کۆنسولخانە لە شارە گرینگەکانی کوردستان بوو. دەوڵەتی روسیا لە شارەکانی ئەرزڕۆم، موسڵ، کرماشان، ورمێ، خۆی، سابڵاغ و ماکۆ، بەریتانیا لە ئەرزڕۆم، وان، موسڵ و دیاربەکرو ئەڵمانیاش لە موسڵ کۆنسولخانەیان کردبۆوە).

بە بۆچوونی حوسێنی مەدەنی، شاری موسڵ شارێکی ستراتیژی گرنگیی سەربە کوردستانە، چونکە ئەو لە لایەک لە باسی هاتنی مسیۆنێرەکان بۆ کوردستان باسی ئەوە دەکات کە بنکەی سەرەکییان لە شاری موسڵ داناوە، کەواتە نووسەر پێیوایە ئەو شارە شارێکی کوردیی و کوردستانییە، لەلایەکی تریشەوە لە باسی کردنەوەی کۆنسۆلخانەکانی بیانی لە کوردستاندا، باسی ئەوە دەکات کە روسیا، بەریتانیا و ئەڵمانیا لە شارە گرنگەکانی کوردستاندا کۆنسۆلخانەیان کردۆتەوە، هەر سێ وڵاتی ناوبراویش لە شاری موسڵ کۆنسۆلخانەیان هەبووە، کەواتە حوسێنی مەدەنی شاری موسڵ بە یەکێک لە شارە ستراتیژیی و گرنگەکانی کوردستان دەزانێت.

حوسێنی مەدەنی، لە لاپەڕە (248)ی پەرتووکی (کوردستان و ئیستراتێژی دەوڵەتان)دا، کە لە چاپی نوێدا کەوتۆتە لاپەڕە (254)، نووسیویێتی: (ئینگلیس زۆر

زیرەکانە لەجەنگەی شەڕدا ویلایەتی موسڵ کە بەشی هەرە دەوڵەمەندی کوردستانی عوسمانی بوو دەستی بەسەرداگرتبوو، ئیتر پێویستی بەوە نەبوو خۆی بە بەشە هەژارەکەی کوردستانە وە ماندوو بکات. ئەگەر کوردستانی سەربەخۆ لە باکووردا سەقامگیر ببا، بێگومان کوردەکانی ویلایەتی موسڵ – کوردستانی ئێراق – بێدەنگ نەدەمانەوە، بە پێی بڕیارەکانی پەیمانی (سێڤرە) داوای یەکگرتنەوەیان لەگەڵ حکومەتی کوردستان دەکرد. پێچەوانەکەشی هەر راست بوو. لەدەستدانی ویلایەتی موسڵ بۆ ئینگلیز زیانێکی زۆر گەورە بوو، بە هیچ شێوەیەک لە بەرامبەر شتێکی وادا ملی نەدەداو خۆی رادەستی نەدەکرد).

لە سەرەوەدا نووسەر حوسێنی مەدەنی، بۆچوونی خۆی چەند بارە دەکاتەوە لەسەر کوردستانی بوونی شاری موسڵ، نووسەری ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەمەندترین بەشی کوردستانی عوسمانی دەزانێت، کەواتە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە لە نێویاندا شاری موسڵ وەکو مەڵبەندی ویلایەتەکە، شاری کوردیی و کوردستانین و هیچ پەیوەندییەکیان بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە.

نووسەر حوسێنی مەدەنی، لە لاپەڕەکانی (350-351)ی پەرتووکی (کوردستان و ئیستراتیژی دەوڵەتان)دا نووسیویێتی: (داواکەرانی سەرەکیی ویلایەتی موسڵ یان کوردستانی خواروو، تورک و ئینگلیس بوون. هەموو هێزو توانایان لە ساڵی (1922)ی زایینی را وەکار خستبوو و هەر دوولا بەهیوای وادەی سەرجۆخین! کەڵکیان لە کەسایەتیی شێخ مەحمود وەردەگرت و، کایەیان پێدەکرد).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەری کورد حوسێنی مەدەنی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، کەواتە هەر دووکیان هەر یەکن‌و یەکسانن. مادامیش ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان هەر یەک بن و جیاوازییان نەبێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ–ی مەڵبەندو پایتەختی ویلایەتەکەش، شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن.

دکتۆر عەزیز ئەلحاج، سکرتێری پێشووی پارتی کۆمۆنیستی ئێراق – قیادە المرکزیة، لە لاپەڕە (31)ی پەرتووکەکەی خۆیدا بە ناوی (القضیة الکوردیة)دا،

سەبارەت بە دیاریکردنی سنوری ویلایەتی موسڵدا، دەڵێت: (تورکەکان بانگێشەی خاوەنداریێتی ناوچەی باکووری ئێراقیان دەکرد، کە بە ویلایەتی موسڵ ناودەبرا، ویلایەتی موسڵ واتە هەر (5) پارێزگاکانی باکووری ئێستاکە نەینەوا، هەولێر، دهۆک، کەرکوک و سلێمانی).

بە بۆچوونی دکتۆر عەزیز ئەلحاج، شاری موسڵ بە تەواوی شارێکە سەربە باشووری کوردستان، چونکە ئەو شاری موسڵ وەکو شارێکی سەربە ویلایەتی موسڵ یان باکووری ئێراق ناودەبات. هەموو لایەکیش دەزانین کە باکووری ئێراق و کوردستانی ئێراق، دوو زاراوەن لە لایەن شۆڤینیستانی عارەب بەکاردێن لەبری ویلایەتی موسڵ یان باشووری کوردستان.

پارێزەر شێخ سالاری حەفید، لە لاپەڕە (84)ی پەرتووکی (جنوب کوردستان في موازين السياسة الدولية)دا، نووسیویێتی: (وەک ئاماژەم پێکرد وڵاتەکەمان کوردستان دووچاری هەڵسوکەوتەکانی حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی ئێراق بۆتەوە- بەڵام باوەڕمەندی باشووری کوردستان هێشتا لەسەر سنوورەکانی یاڵکەوتووە وەک بەشێکی پاشماوە لە دووری دەیان کیلۆمەتر بە بەرفراوانکردنی هێڵی ئاسمانی (36) بۆ (34) جێیەجێ دەکرێت، سەبارەت دڵی باشووری کوردستان یان ئەوەی پێ دەوترێت ویلایەتی موسڵ بەسەر شارەکانی موسڵ، کەرکوک، خانەقین و بە قەزاو ناحیەکانی دیکەی ویلایەتەکە دابەشدەکرێت، کە سەرچاوەی نەوتن).

بە گوێرەی ئاماژەپێکردنەکەی پارێزەر شێخ سالاری حەفید، شاری موسڵ شارێکی کوردییە و دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو هەر یەک لە شارەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقین نەک تەنیا بە شاری کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستان دەزانێت، بەڵکو هەر سێ شاری ئاماژەپێکراو بە دڵی باشووری کوردستان دادەنێت.

پارێزەر شێخ سالاری حەفید، لە لاپەڕە (181)ی پەرتووکی (جنوب کوردستان في موازين السياسة الدولية)دا، نووسیویێتی: (پێوانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) نزیکەی (91) هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەیەو (4600) گوندو ژمارەیەکی

زۆر لە ناحیەو قەزاو پێنج شاری گەورەی (موسڵ، کەرکوک، سلێمانی، هەولێر و دهۆک) دەگرێتە خۆی، کە ژمارەی دانیشتوانیان پێنج ملیۆن کەس دەبێت).

ئەوەی کە پارێزەر شێخ سالاری حەفید باسیکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی تەواوی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر زۆر راشکاوانە بۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بە شاری موسڵ دەردەبڕێت و، ئەو شارە بە یەکێک لە پێنج شارە گەورەکەی باشووری کوردستان دادەنێت.

پارێزەر شێخ سالاری حەفید، لە لاپەڕەکانی (338-339)ی پەرتووکی (جنوب كوردستان في موازين السياسة الدولية)دا، نووسیویێتی: (دوای دۆزینەوەی نەوت لە باشووری کوردستان، حکومەتی بەریتانیا نەیویست ویلایەتی موسڵ کە شارەکانی (سلێمانی، هەولێر، کەرکوک و موسڵ)ی دەگرتە خۆی بە شانشینی تازە دامەزراوی ئێراق بلکێنی، لەپێناوی بەرهەمهێنانی ئەو نەوتەی کە لەو شارانەدا هەبوون، لەبەرئەوە مافی دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی بە گەلی کورد بەخشی، پێشتریش حکومەتی بەریتانیا بڕیاری بەڕێوەبردنی بەشەکانی تری ویلایەتەکەی دابوو بەهۆی حاکمێکی سەربازی بەریتانی کە لە هەمان کاتدا راوێژکاری شێخ مەحمودی حەفید بوو لە سلێمانی، بەمشێوەیە دوو ماندێت (ئینتیداب) بەسەر ئێراق سەپێنرا، ماندێتی یەکەم بەسەر حکومەتی بەغدا و ماندێتی دووەم بەسەر حکومەتی سلێمانی کە تاوەکو ساڵی (1925) بەردەوام بوو، بەڵام ئەوکاتەی کە حکومەتی بەریتانیا گرێبەستی بەرهەمهێنانی نەوتی لەگەڵ کۆمپانیای نەوتی ئێراقی (I.P.C)دا مۆرکرد، ئەو گرێبەستە بووە هۆی رووخاندنی حکومەتی شێخ مەحمودی حەفیدو لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەشانشینی ئێراق بە گوێرەی چەند مەرجێکی دیاریکراوەوە).

دیسان پارێزەر شێخ سالاری حەفید، راشکاوانەو بە ئاشکرا بۆچوونەکانی خۆی دەردەبڕێت و شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستان دادەنێت. هەروەها هۆکاری لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانییەوە کە بە خاک و نیشتمانی کورد ناویان دەبات بە دەوڵەتی ئێراقی عارەبییەوە، بۆ دۆزینەوەو دەوڵەمەندی ویلایەتی موسڵ بە نەوت دەبەستێتەوە. ئەوە جگە لەوەی کە نووسەری ناوبراو لەو پەرتووکەی خۆیدا (78) جار ناوی ویلایەتی موسڵ-ی بە باشووری کوردستان بردووە، کە ئەمەش بەڵگەیەکە بۆ کوردێتیی و

کوردستانێتیی تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە، بەتایبەت کە پێشتریش ئەمە روونکراوەتەوە هەریەک لە ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان دووناوی جوگرافین بۆ نیشتمان و خاکی کورد کە باشووری کوردستانە بەکاردێن.

پارێزەر سالار حەفید، لە دیمانەیەکدا کە لە لایەن رۆژنامەنووس فازڵ نەجیب سازدراوەو لە رۆژی (20.3.2005)دا لە ماڵپەڕی پەیامنێر لەژێر ناوی (کەرکوک لە سنووری ئەو حکومەتە کوردییە دایە کە یاسادانەرانی ئەوڕوپی نەخشەیان بۆکێشاوە... شێخ سالاری حەفید دەدوێت)، بڵاوکراوەتەوە. لە وەڵامی پرسیاری: (ئایا ئەمەریکا لە نەخشەیدایە، کورد بێبەش بکات لە کەرکوک و ئەو ناوچانەی کە تا ئێستا نەگەڕاونەتەوە باوەشی هەرێمی کوردستان؟)دا، شێخ سالار دەڵێت: (نەخێر، بە بۆچوونی من کەرکوک، شەنگال، موسڵ و خانەقین دەبنەوە بە کوردستان). هەروەها لە وەڵامی پرسیاری: شاری موسڵ لە نەخشەی کوردستاندایە یان بەشێکە لە کوردستان؟ شێخ سالار دەڵێت: (موسڵ لە نەخشەی کوردستاندایەو عارەبیش بە نیسبەت کوردەوە لە نەخشەی کوردستاندا کەمینەیە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی پارێزەر شێخ سالار حەفید، شاری موسڵ شارێکە لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەر پێیوایە شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، شەنگال و خانەقین) کە دیارترین شارەکانی سەربە باشووری کوردستانن، تووشی شاڵاوێکی هۆڤی و دڕندانەی راگواستنی کورد و ناڕەوایانەی بەعارەبکردن بووینەوە، دەخرێنە سەر ئەو کوردستانەی کە یاسادانەرانی ئەوڕوپی نەخشەی بۆ داڕشتووە.

شاخەوان شۆڕش، لە لاپەڕە (10)ی پەرتووکی (پاکتاوی رەگەزی لە ناوچەی کەرکوک و ئەگەری دەستێوەردانی مرۆڤانە)دا، نووسیویێتی: (دوای دروستکردنی ستاتی ئێراق لە ساڵی (1921)دا لە لایەن وڵاتە کۆلۆنیالیستەکانی بەریتانیای گەورەو فەرەنساوە، بە یەکەوە لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بەستاتی تازە دروستکراوی ئێراق لە لایەن ئینگلیزەوە هەوڵی بۆدرا. سنووری سروشتی ویلایەتی موسڵ کە یەکسانە بە خواروی کوردستان چیای حەمرین بوو،

بۆیە ئێراق بەر لە لکاندنی خوارووی کوردستان پێیەوە، بریتی بووە لە ویلایەتی بەغدا و بەسرا کە سنووری باکووری تا سەرووی شاری تکریت دەکشا).

بە بۆچوونی شاخەوان شۆڕش، شار و ویلایەتی موسڵ بە تەواوی نیشتمان و خاکی کورد و کوردستانە. نووسەر باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ یەکسانە بە باشووری کوردستان، ئەمەش بۆمانی دەردەخات کە شارەکانی ویلایەتی موسڵ هەمان شارەکانی باشووری کوردستانن. لەلایەکی تریشەوە نووسەر ئێراق بە ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا دادەنێت و کۆتایی هاتنی سنووری ئەو وڵاتە لەلای باکوورەوە بە کێوەسوور (چیاکانی حەمرین)و سەرووی شاری تکریت لەسەر رووباری دیجلە دادەنێت، کەواتە دووبارە نووسەر پێیوایە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی سەربەخۆو دوور لە ئێراق باسدەکات، هەروەها کێوەسوور لە نزیکترین شوێن بۆ موسڵ کە (فەتحە)یە نزیکەی (110) کیلۆمەتر دەکەوێتە خۆرهەڵاتی باشووری موسڵ و شاری تکریت-یش بە نزیکەی (245) کیلۆمەتر کەوتۆتە باشووری شاری موسڵ. کاتێک کە شاری موسڵ بە دووری نزیکەی (110-250) کیلۆمەتر کەوتبێتە باکووری ئەو شوێنانەی کە سنووری ئێراقی لێ کۆتایی پێدێت، بۆ دەبێت شاری موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانیی نەبێت؟ لە کاتێکیشدا کە ناکەوێتە ناو سنووری ئێراق شارێکی عارەبی و ئێراقی بێت؟

شاخەوان شۆڕش، لە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (پاکتاوی رەگەزی لە ناوچەی کەرکوک و ئەگەری دەستێوەردانی مرۆڤانە)دا، دەڵێت: (ستاتی ئێراق کە لە ساڵی (1921)دا دامەزرێنرا، بریتی بوو لە ویلایەتی بەغدا و بەسرا، سنوورەکە تا سەرووی شاری تکریت خوار چیای حەمرین (کێوەسوور) هاتووە، ئەمە بە پێی گەلێ سەرچاوەو رۆژهەڵاتناس، بۆ نموونە دوای ئەوەی ناکۆکی نێوان ئینگلیزو تورک لەسەر ویلایەتی موسڵ لە سەرەتای بیستەکاندا توندبوو، کۆمەڵەی نەتەوەکان لە راپۆرتێکدا بە مەبەستی روونکردنەوەی هەندێ لایەنی گرنگیی کێشەکە، ئاماژە بۆ سنووری ویلایەتی موسڵ دەکات و جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە سنووری ئێراق لە چیای حەمرین یا (تکریت) لەسەر رووباری دیجلە، هەروەها (هیت) لەسەر رووباری فورات زیاتر تێناپەڕێت).

به بۆچوونی نووسەر شاخەوان شۆڕش، دیسان شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو باسی دامەزراندنی ستاتی ئێراق دەکات کە لە ڕێکەوتی (25.10.1920)دا یەکەمین حکومەت بە سەرۆکایەتی (عەبدولڕەحمان ئەلنەقیب) دامەزراوە، نەک وەکو ئەوەی کە شاخەوان شۆڕش ئاماژەی بە ساڵی (1921) کردووە، کە لە دوو ویلایەتی بەغدا و بەسرا پێکهات و دواتریش لە ڕێکەوتی (16.12.1925)دا بە بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان و دوور لە خواست و ئارەزووی دانیشتوانەکەی ویلایەتی موسڵ خرایە سەر ئێراق. ئەمانە هەمووی دەریدەخەن کە ویلایەتی موسڵ و بە تایبەتیش شاری موسڵ نە لە دوورو نە لە نزیکەوە هیچ پەیوەندییەکیان بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە. هەروەها شاری تکریت کە نزیکەی (245) کیلۆمەترو شاری (هیت)یش نزیکەی (360) کیلۆمەتر لە شاری موسڵ-ەوە دوورن.

شاخەوان شۆڕش، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (پاکتاوی رەگەزی لە ناوچەی کەرکوک و ئەگەری دەستێوەردانی مرۆڤانە)دا، نووسیویێتی: (هاتنی عارەب بۆ شارەکانی خوارووی کوردستان جگە لە شاری موسڵ کە زووتر عارەبی گەیشتێ، لە شوێنەکانی دیکەدا واپێناچێ بەشێوەیەکی ئەوتۆ بووبێ، تاکو لە سەردەمی مەمالیکی عوسمانیدا (1750-1831)، ژمارەیەکی زۆر لە خێزانی سەربەخێڵەکانی تەی و جبور لە ناوچەکانی قەراج و مەخمور جێنشینکران).
به بۆچوونی نووسەر شاخەوان شۆڕش، شاری موسڵ شارێکەو سەربە خاکی باشووری کوردستان بووە، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە عارەب نەبووە لە باشووری کوردستان جگە لە شاری موسڵ، کەواتە ئەو شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانیی دەزانێت، بۆیە ئاوا باسیدەکات.

شاخەوان شۆڕش، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (پاکتاوی رەگەزی لە ناوچەی کەرکوک و ئەگەری دەستێوەردانی مرۆڤانە)دا، نووسیویێتی: (بە پێی ئەم بۆچوونە یا تیۆرییە هێنانی عارەب و نیشتەجێکردنیان لە کوردستاندا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دەسەڵاتی مەتحەت پاشای عوسمانی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا، لە ساڵانی (1869-1872)دا مەتحەت پاشا هەوڵی داوە گەلێ لە هۆزە کۆچەرە عارەبەکان لە

ناوچە کوردستانییەکانی خوارووی کوردستان لە شوێنی جیاجیادا نیشتەجێ بکات، بەمجۆرە توانیویەتی تاڕادەیەکی دیار سەرکەوتن لە نیشتەجێکردنی ئەم هۆزە عارەبانە لە هەندێ ناوچەدا وەک (مەندەلی، بەلەدروز، ناوچەکانی موسڵ و شەرگات) بەدەست بهێنێ، دیارە لە هەندێ ناوچەدا وەک (قەراج و مەخمور) ئەمەی بۆ نەچۆتە سەر).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر شاخەوان قادر، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە چەندین هۆزی عارەبی لە شارە کوردستانییەکانی وەکو (موسڵ، شەرگات، مەندەلی....هتد) لەسەردەستی مەتحەت پاشای عوسمانیدا لە سەدەی نۆزدەهەمدا لە باشووری کوردستاندا نیشتەجێکران، کەواتە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ و ئەو شارانەی تر کە ناوی بردوون، بە شاری کوردیی و کوردستانیی دەزانێت.

شاخەوان شۆڕش، هەر لە لای خوارەوەی لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (پاکتاوی رەگەزی لە ناوچەی کەرکوک و ئەگەری دەستێوەردانی مرۆڤانە)دا، نووسیویێتی: (هەر لەگەڵ لکاندنی باشووری کوردستان بە فەرمی لە ساڵی (1925)، ناوچەی کەرکوک و موسڵ هەروەها ناوچە کوردستانیەکانی دەوڵەمەند بە چاڵە نەوت لە هەرێمی کوردستان جیاکرانەوەو هەوڵی بەعارەبکردنی ئەم ناوچانە وردە وردە دەستپێکرد).

نووسەر شاخەوان شۆڕش بۆ جارێکی تریش بۆچوونی خۆی سەبارەت بە کوردێتیی و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەردەبڕێت، کاتێک کە باسی لکاندنی زۆرەملێیانەی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) لە رۆژی (16.12.1925)دا بە گوێرەی بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان بە ئێراقی عارەبییەوە دەکات، جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە حکومەتە یەک لەدوا یەکەکانی ئێراقی شارەکانی موسڵ و کەرکوک-یان لە کوردستان جیا کردۆتەوە، لەبەر دەوڵەمەندییان بە نەوت، ئەمەش بۆمان دەردەخات کە نووسەری ناوبراو هەر دوو شارەکانی موسڵ و کەرکوک بە بەشێکی گرنگیی کوردستان دادەنێت.

هەڵکەوت حەکیم، دکتۆری وانەبێژ لە پەیمانگای زمانەکان و شارستانێتی ڕۆژهەڵات لە پاریس، لە وتارێکی خۆیدا لەژێر ناوی (الكورد واشكال الموصل)دا کە بەداخەوە نازانم لە کوێدا بڵاوی کردۆتەوە، تەنیا کۆپییەکیلۆمەتر لەبەر گرتۆتەوە بەبێ ئەوەی ناوی ڕۆژنامەکە یان بەروارەکەی بەسەرەوە بێت، نووسیوێتی: (ویلایەتی موسڵ لەژێر رکێفی ئەو دەوڵەتە عارەبییە نەبوو کە بەریتانییەکان و شەریفی مەککە، حوسێن کوڕی عەلی، لە ساڵی (1915)دا لە قاهیرەدا لەسەر دامەزراندنی ڕێککەوتن لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی. شەریفی مەککە، بە هیچ شێوەیەک داوای ویلایەتی موسڵی نەدەکرد، هەروەها بەریتانییەکانیش ناوچە کوردیەکانیان داگیر نەکردبوو تادوای کۆتایی شەڕو واژۆکردنی ڕێککەوتننامەی مۆدرۆس).

ئەوەی کە دکتۆر هەڵکەوت حەکیم ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە لایەک باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی جیا لە ئێراق و بە تەواوی کوردستانی بووە، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە حوسێن کوڕی شەریفی مەککە داوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبی کردووە تەنیا لە هەر دوو ویلایەتەکانی بەغدا و بەسراو، بە هیچ شێوەیەک لە سەرەتادا داوای ویلایەتی موسڵ نەکردووە بۆئەوەی بە ئێراقەوە بلکێنرێت، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ویلایەتی موسڵ بەشێک نەبووە لە ئێراق، بۆیە حوسێن شەریفی مەککە داوای نەکردووە، بەڵکو ئەو ویلایەتەی موسڵ بە تەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) خاکی کورد و سەربە باشووری کوردستان بووینە.

نووسەر و سیاسەتمەدار دکتۆر جەرجیس حەسەن، لە لاپەڕە (98)ی پەرتووکی (تركيا في الاستراتيجية الاميركية بعد سقوط الشاه)دا، نووسیوێتی: (ئێراقی عارەبی لە ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا پێکدێت و، کوردستانی باشوور لە ویلایەتی موسڵ پێکدەهات. هەر یەک لەو ویلایەتانە سەربەخۆو جیابووینە لە یەکترو، ڕاستەوخۆ سەربە بەڕێوەبەرێتی بابی عالی قوستەنتینیە بووینە).

بە گوێرەی بۆچوونی دکتۆر جەرجیس حەسەن، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانییە، چونکە ئەو ئاماژە بەوە دەکات کە ئێراقی عارەبی لە ویلایەتەکانی

بەغدا و بەسرا پێدێت، هیچ کام لە شارەکانی موسڵ و کەرکوک بەشێک نەبووینە لە ئێراقی عارەبی، هەروەها نووسەری ناوبراو باشووری کوردستان بە ویلایەتی موسڵ ناودەبات و بە یەک خاک و بە یەکسانیان دادەنێت، مادام یەک خاک بن کەواتە هەر هەمان شارەکانی ویلایەتی موسڵ، شاری باشووری کوردستانن. هەروەها نووسەری ناوبراو باسی ویلایەتی موسڵ وەکو ویلایەتێکی سەربەخۆ و جیا لە ئێراق دەکات، کەواتە ئەو ویلایەتە هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە.

دکتۆر جەرجیس حەسەن، لە لاپەڕە (110)ی پەرتووکی (تركيا في الاستراتيجية الاميركية بعد سقوط الشاه)دا، نووسیویێتی: (ولیم ئافت وەزیری ئاسایشی ئەمریکی (CIA) لە (7.11.1986)دا سەردانی تورکیای کردو، لە لایەن ئیبراهیم تورک کنجی وەزیری ئاسایشی نەتەوەیی (میت) پێشوازی لێکراو، دواتر گۆڤاری (IKIBINEDOGRU)ی تورکی، کە لە ژمارە (11)ی ساڵی (1988)دا، بەمشێوەیە لە باسی مەبەستی شاردراوەی ئەم سەردانە دەدوێت: (ولیم ئافت، لەگەڵ خۆیدا پلانی دەست بەسەرداگرتنی هەر یەک لە شارەکانی کەرکوک و موسڵ (باشووری کوردستان – نووسەر)ی پێبوو، هەروەها گفتوگۆکانی هەر دوو لایەن دەربارەی ئەوە بوو، ئەگەر هاتوو هەرکاتێک هێزەکانی ئێران هەرەشەیان دروستکرد لەسەر چاوگەکانی نەوت لە موسڵ و کەرکوک، ئەوکاتە پێویستە لەسەر بهێزەکانی تورکیا لەسنوور بپەڕنەوەو ئەم ناوچانە بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیان).

بە پێی بۆچوونی دکتۆر جەرجیس حەسەن، موسڵ و کەرکوک دوو شاری گرنگیی پڕ لە نەوتی سەربە باشووری کوردستانن، چونکە ئەو لە دوای ناوهێنانی شارەکانی موسڵ و کەرکوک کەوانەی داناوەو نووسیویێتی باشووری کوردستان، ئەمەش مانای ئەوەیە کە هەر دوو شارەکە دەکەونە نێو سنووری باشووری کوردستان.

لەیلا نامیق جاف، نووسەری پەرتووکی (كركوك لمحات تاريخية)، لە لاپەرە (39)دا نووسیویێتی: (لە ساڵی (1812)ی زاییندا، عەبدولڕەحمان پاشای بابان هەوڵی بەرزکردنەوەی عەبدوڵڵا ئاغای توتنچی داو رەزامەندی خۆی نیشاندا بۆ دامەزراندنی بە پاشای ویلایەتەکانی (کەرکوک، موسڵ و هەولێر).

ئەوەی کە لەیلا نامیق جاف باسیکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی هەر یەک لە شارەکانی موسڵ و کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە بە پێی بڕیارێکی پاشای بابانیەکان عەبدوڵڵا ئاغای توتنچی کراوە بە پادشای کەرکوک، موسڵ و هەولێر، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە ئەو ناوچانە نیشتمانی کورد و خاکی کوردستان بووینە، بۆیە عەبدولڕەحمان پاشای بابان ئەو شارانەی داون بە عەبدوڵڵا ئاغای توتنچی.

لەیلا نامیق جاف، لە لاپەرە (41)ی پەرتووکی (كركوك لمحات تاريخية)دا نووسیویێتی: (پەیماننامەی سیڤرە کە لە (10)ی ئابی ساڵی (1920)دا بەسترا، پرۆژەی سەربەخۆیی بۆ ناوچە کوردییەکان دارِشت، ئەو ناوچانەی کە دەکەونە رۆژهەڵاتی فورات، باشووری رۆژئاوای ئەرمینیا، باشووری سنووری تورکیا کە شانبەشانی سوریا و ئێراقە، شەش مانگ دوای دەستپێکردن بەجێبەجێکردنی ئەو پەیمانە. ئەگەر دوای ساڵێک کوردەکانی ئەو ناوچانە داوایان لە کۆمەڵەی نەتەوەکان کرد کە لە تورکیا جیاببنەوەو، کۆمەڵەی نەتەوەکان بڕیاری لەسەر ئارەزووی کوردەکاندا، ئەوە دەبێ سەربەخۆییان بدرێتێ، ئەوکاتە وڵاتانی هاوپەیمانیش دژی ئەوە نابن کە کوردەکانی کوردستانی ئێراق بچنە نێو ئەو دەوڵەتە سەربەخۆ کوردییە. لێرەدا بیرۆکەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ، فراوان دەبێت و ئەو ناوچانە دەگرێتەوە بە گوێرەی پەیماننامەی سیڤرە، هەروەها کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) بە هەر پێنج پارێزگاکەی: سلێمانی، دیالە، کەرکوک، هەولێر و موسڵ).

سەرەتا موسڵ واتە (نەینەوا + دهۆک)، چونکە ئەوکاتی شاری دهۆک قەزایەکی سەربە پارێزگای موسڵ بوو، بەڵام حکومەتی ئێراق لە (27.5.1969)دا چوار لە قەزاکانی پارێزگای موسڵ کە بریتیبوون لە قەزاکانی (دهۆک، زاخۆ، ئامێدی و ئاکرێ) لە شاری موسڵ دابڕی و پارێزگای دهۆکی ئێستای لێ پێکهێنا. ئینجا بە بۆچوونی نووسەر لەیلا نامیق جاف، شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) شاری کوردستانین و سەربە باشووری کوردستانن، چونکە ئەو ناوی شاری موسڵ-ی وەکو پارێزگایەکی سەربە کوردستانی ئێراق یان (باشووری کوردستان) هێناوە. هەروەها لەیلا نامیق جاف، یەکێکە لەو کەسانەی کە شاری دیالەی بە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان ناوبردووە، زۆربەی

هەرە زۆری مێژوونووس، جوگرافیناس، نووسەر، رۆژنامەنووس و سەرکردەکانی کوردیی بەلای کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارەدا نەچووینەو ناچن.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (11)ی پەرتووکی (کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا)دا نووسیویێتی: (لیژنەیەی بەناوبانگی (کینگ-کراین)، کە لە ساڵی (1919)دا دروستبوو، بە مەبەستی لێکۆڵینەوە لە بارودۆخی ئەو وڵاتانەی رۆژهەڵات، کە لەمەوبەر لە لایەن هاوسوێندەکانەوە بڕیاریان لەسەر دابوو، بۆ ئەوەی لە جەستەی دەوڵەتی عوسمانی دابماڵرێن.. لە کاتێکدا ئەم لیژنەیە گەیشتە ئەستەنبووڵ و دەرگای لێکۆڵینەوەی کردەوە.. چەند کەسێک لە سەرۆک و خاوەن بۆچوون لە کوردەکان، ئەم هەلەیان قۆستەوەو لەبەردەم لیژنەکەدا ئامادەبوون و لەبارەی چارەسەرکردنی دۆزی کوردەوە بەگشتی و کوردستانی باشوور بە تایبەتی پێشنیازی جۆراوجۆریان بە لیژنەکە پێشکەشکرد.. بەڵگەنامەکانی ئەم لیژنەیە، لەو شتانەی لە بارەیەوە لێکۆڵینەوەیان کردووە، باسێکیان لەژێر ناوی (هەندێ لە نوێنەرانی لیواکانی رۆژهەڵات)دا دەرکردوە کە ئەمەی لای خوارەوەیە:-
(لەو کەسانەی کە دواجار لە بەردەممماندا ئامادەبوون، نوێنەرانی (پارتی دیموکراتی کورد) بوون، کە داوای دامەزراندنی حکومەتێکی کوردییان کرد، لەو ناوچانەی کە زۆرینەی هەرە زۆریان کوردن ئەم نوێنەرە کوردانە داوای ولایەتەکانی (خەرپووت، دیاربەکر، وان، بەدلیس، بایەزید و هەموو موسڵ-یان کرد).
بە گوێرەی ئەو نووسینەی دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، پارتی دیموکراتی کورد، نەک تەنیا شاری موسڵ بەڵکو هەموو ویلایەتی موسڵ بە بەشێک لە کوردستان دادەنێت. نوێنەرانی پارتی دیموکراتی کورد، بۆیە داوای ویلایەتی موسڵ و ئەو چەند ناوچەییەی کە ناویان هاتووە کردووە، چونکە زۆربەی زۆری دانیشتوانیان کورد بووینەو بە کوردستانیان زانیوون، هەر شار و ناوچەیەکیش زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کورد بێت، بێگومان ئەو ناوچەیە ناوچەیەکی کوردییە و سەربە خاکی کوردستانە.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان، لە لاپەڕە (26-27)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا)دا، لە باسی بەشداریکردنی شاندی کوردی لە

گفتوگۆکاندا لەگەڵ ئەندامانی کۆمیسیۆنی (کینگ – کراین)، کە لە (4)ی حوزەیران تا (13)ی ئابی ساڵی (1919)دا لە ئەستەنبۆڵ، چاویان کەوت بە ژمارەیەکی زۆر لە کەسایەتی و نوێنەری پارت و نەتەوەو ئایین و ئایینزا جیاجیاکانی ناوچەکە، دەڵێت: (نوێنەرانی پارتی دیموکراتی کورد (نەجمەدین بەگ و حوسێن بەگ و عەزیز بابان بەگ) بوون، ئەو نوێنەرانەی پارتی دیموکراتی کورد داوای دامەزراندنی حکومەتێکی کوردیان لەو ناوچانە دەکرد کە کورد تێیدا زۆرینەی دانیشتوانن، نوێنەرانی کورد داوای ویلایەتەکانی خەرپوت، دیاربەکر، وان، بەتلیس، ئەرزرۆم (بایەزید)و هەموو ویلایەتی موسڵ-ی دەکرد. لەگەڵ ڕێگایەک بۆ سەر دەریا، بە گشتی شاندەکە پەیڕەوی ڕێبازی ژەنڕال شەریف پاشای (سەرۆکی شاندی کوردی بۆ کۆنگرەی پاریس) دەکرد).

لێرەدا دووبارە دکتۆر ئەحمەد عوسمان، ئاماژە بە بۆچوونەکانی پارتی دیموکراتی کورد دەکات سەبارەت بە شاری موسڵ و چەندین شاری دیکەی تر کە بە بەشێک لە خاکی کوردستانی دەزانن. کاتێک کە دکتۆر ئەحمەد عوسمان باسی ئەوە دەکات کە نوێنەرانی کورد داوای دامەزراندنی حکومەتێکی کوردییان دەکرد لەو ناوچانەی کە کورد تێیدا زۆرینەن، کەواتە ئەویش پێی وایە شاری موسڵ شارێکی کوردییە، چونکە نوێنەرانی پارتی دیموکراتی کوردستان داوای تەواوی ویلایەتی موسڵ-یان دەکرد.

پرۆفیسۆر دکتۆر ئازاد نەقشبەندی، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (چەمکی هەرێمی کوردستانی ئێراق)دا کە لە لاپەڕەکانی (9-12)ی پەرتووکی (جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی ئێراق)دا بڵاوکراوەتەوەو، بە پشتبەستنی بە لاپەڕە (12)ی پەرتووکی (الکورد في الدینور وشهرزور خلال القرنین الرابع والخامس الهجریین)دا لە نووسینی حوسامەدین عەلی غالب نەقشبەندی، لە لاپەڕە (10)دا، نووسیویێتی: (لە رووی کارگێڕی و رامیارییەوە، هەر لەگەڵ هاتنی ئیسلام و لە سەردەمی عومەری کوڕی خەتابدا ناوی خاکی بەپیت (ارض السواد) لەو خاکەنرا، کە سنوورەکەی بەمشێوەیە بوو:

لە باکوور: حەدیسە لەسەر ڕووباری فورات و تکریت لەسەر ڕووباری دیجلە.

لە باشوور: ئابادان و دەریای عارەبی (مەبەستی کەنداوی فارسییە- دەرسیم).

لە ڕۆژهەڵات: سنووری شارەزوورو حەلوان و سیروان و سومێرەو سوس.
لە خۆرئاوا: قادسیە و کوفە).

بە گوێرەی ئەو پێناسەیەی کە (حوسامەددین نەقشبەندی) بۆ سنووری ئێراقی کردووە لەلای باکوورەوە، شاری موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان و یەکێکە لە شارە گرنگەکانی کورد و کوردستان، چونکە شاری موسڵ دەکەوێتە دووری (245) کیلۆمەتری باکووری شاری تکریت، هەروەها دووری (390) کیلۆمەتری باکووری خۆرهەڵاتی شاری حەدیسە، کە سنووری وڵاتی ئێراقیش لەلای باکوورەوە لە هەر دوو شاری تکریت و حەدیسە کۆتایی پێدێت.

پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە وتارێکی خۆیدا بە ناوی (جیۆگرافیی دانیشتوان)دا کە لە لاپەڕە (177-194)ی پەرتووکی (جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی ئێراق)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسەر لە لاپەڕە (178)دا نووسیویێتی: (گرنگترین ئەو ئاستەنگانەی دێنە پێش ئەمجۆرە تۆژینەوانە بریتین لە:

1- کەمی ژمارەو بەیاناتی سەرژمێری کە پەیوەندییان بە دانیشتوانەوە هەبێت. هەروا ئەوەی هەشە متمانەی پێناکرێت.
2- نەبوونی سنوورێکی رامیاری یا کارگێڕی کە بەشێوەیەکی فەرمی هەرێمی کوردستان دیاری بکات.

هەر بۆیە ئێمە شارەکانی (دهۆک، موسڵ، سلێمانی، هەولێر و کەرکوک)مان وەک ناوچەی توێژینەوەکە هەڵبژارد بەو پێیەی هەرێمی کوردستان پێکدەهێنن. واتە ئەو شارانەی پێش هاتنە ئاوای دەسەڵاتی پاشایەتی لە چوارچێوەی (ویلایەتی موسڵ)دا بوون).

بە بۆچوونەکانی پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، شاری موسڵ و شارەکانی تر کە ناوی بردوون، شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن، چونکە دکتۆری ناوبراو پێی وایە شارەکانی (دهۆک، موسڵ، سلێمانی، هەولێر و کەرکوک) هەرێمی کوردستان پێکدەهێنن، هەروەها باسی ئەوەش دەکات کە ئەو شارانە پێش ئەوەی بەزۆر بە ئێراقەوە بلکێنرێن، شاری سەربە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بوو بووینە. ئەمانەش هەمووی دەبنە بەڵگە بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و شارەکانی تریش.

پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (3)ی پەرتووکی (مؤشرات سياسة التعريب والتهجير في اقليم كوردستان العراق - ئاراستەکانی سیاسەتی بە عارەبکردن و ڕاگواستن لەهەرێمی کوردستانی ئێراقدا)دا، نووسیوێتی: (لێکۆڵینەوە بەڵگەدارەکان ئەوە دەردەخەن کە ئەو خێڵە عارەبانەی ئێستاکە بەشی زۆری شارەکانی (نەینەوا، کەرکوک، دیالە و واست) پێکدێنن، لەپێش دوو یان سێ سەدە کۆچیان کردووە بۆ ئێرەو لە دوورگەی عارەب و وڵاتانی شامەوە هاتوون).

ئەوەی پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل باسی دەکات، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شارەکانی (نەینەوا، کەرکوک، دیالە و بەشێک لە واست) دەگەیەنێت، چونکە دکتۆر خەلیل ئیسماعیل بۆمان ڕووندەکاتەوە کە لە ڕێگای هێنانی عارەب بۆ ئەو شارانەو دەرکردن و ڕاگواستنی بەزۆری کوردەکان لە کوردستان و لە شارەکانی خۆیاندا، هەروەها بەزۆر ناونووس کردنیان بە عارەب و گۆڕینی باری نەتەوەییان لە کوردەوە بۆ عارەب، هەم ناوچەکەو هەم مرۆڤەکان واتە دانیشتوانی ڕەسەنی شاری موسڵ و شارەکانی تریش بە عارەبکراون.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (مؤشرات سياسة التعريب والتهجير في اقليم كوردستان العراق)دا، دەڵێت: (لەپێناو تەواو بە عارەبکردنی ناوچەی جەزیرە، قەزای زێباری سەربە پارێزگای موسڵ لەو پارێزگایە لادراو خرایە سەر پارێزگای هەولێر و هەروەها ئەو قەزایانەش لە موسڵ دابڕان: دهۆک، زاخۆ، ئامێدی و ئاکرێ و پارێزگای دهۆک لەو قەزایانە پێکهات. لەئەنجامدا ئەو کارە بووە هۆی بەرزبوونەوەی ڕێژەی دانیشتوانی عارەب لە پارێزگای موسڵ-دا).

لە سەرەوەدا بۆمان دەردەکەوێت کە بە بۆچوونی دکتۆر خەلیل ئیسماعیل، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە، بەڵام ڕەگەزپەرستانی عارەبی ئێراقی لە ڕێگای هەوڵەکانی گۆڕینی دیمۆگرافیای شارەکە ویستوویانە بیکەن بە شارێکی عارەبی و ئێراقی. لادانی قەزای زێبار (مێرگەسوور) لەسەر موسڵ و لکاندنی بە پارێزگای هەولێر لەلایەک و، دابڕینی هەر یەک لە قەزاکانی (دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ و شارەدێی مزووری) لە شاری موسڵ و، دامەزراندنی

پارێزگایەکی نوێ بە ناوی دهۆک لە ڕێکەوتی (27.5.1969)دا لەلایەکی ترەوە، خۆی لەخۆیدا بەعارەبکردنی شاری موسڵ-ی کوردیی و کوردستانیی دەگەیەنێت.

پرۆفیسۆر. دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (3)ی پەرتووکی (البعد القومي للتغيرات في الحدود الادارية لمحافظة كركوك – ڕەهەندی نەتەوەیی گۆڕانکارییەکان لە سنووری بەڕێوەبەرێتی پارێزگای کەرکوک)دا، نووسیویێتی: (ئێراقی ئێستا لەسەردەمەکانی عوسمانیدا، دابەشی سەر سێ ویلایەت کرابوو کە ئەمانە بوون: بەغدا، موسڵ و بەسرا. ئێراق بە دابەشکراوی بەسەر سێ ویلایەتدا مایەوە تاوەکو سەرەتای سەدەی بیستەم، لەساڵی (1918)دا دوو ناوچەی بەڕێوەبەرایەتی لە باشووری کوردستان دامەزرا کە بریتی بوون لە: سلێمانی و موسڵ، دواتر لە ساڵی (1919)دا شاری کەرکوک لە سلێمانی جیاکرایەوەو، بوو بە ناوچەیەکی سەربەخۆ کە بە (پارێزگای کەرکوک) ناسرا).

ئەوەی پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل ئاماژەپێیداوە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی سەربە باشووری کوردستان دەزانێت، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات لە ساڵی (1918)دا دوو ناوچەی بەڕێوەبەرایەتی موسڵ و سلێمانی لە باشووری کوردستان دامەزراوە.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (4)ی پەرتووکی (دهۆک – نینوى دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان)دا، نووسیویێتی: (وەکو زانراوە کە پارێزگای موسڵ بە هەر دوو بەشەکەیەوە (نەینەوا و دهۆک)، تاوەکو دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق، ئەو قەزایانەی لەخۆیەوە دەگرت: دهۆک، زێبار، زاخۆ، ئاکرێ، شنگالو قەزای ناوەند. کوردەکان زۆربەی زۆری دانیشتوانی شاری موسڵ-یان پێکدەهێنا، بەڵام جێبەجێکردنی پلانەکانی بەعارەبکردنی ناوچەکە بە درێژایی سەدەی رابردوو، پێکهاتەی دابەشبوونی نەتەوەیی دانیشتوانەکەی شێواند، بەجۆرێک کە لەنیوەی یەکەمی سەدەی ناوبراو هەوڵێکی چڕ درا بۆ دروستکردنی سەدان نشینگەی عەرەبی لە ناوچەی (جەزیرە) لە ڕۆژئاوای موسڵ، کە دواتر بوو بە بنکەیەک بۆ بەعارەبکردنی بەشەکانی تر رووەو رووباری دیجلە لەبەر بە پیتی

خاکەکەی و زۆری ئاوو زۆری هەلی کارکردن. هەروەها لە نیوەی دووەمی هەمان سەدەدا، دانیشتوانی کوردی ناوچەکە دووچاری شالآوی نەهێشتن و کاولکردنی گوندەکانیان بوونەوە، لەگەڵ راگوێزانیان بۆ ناوچەکانی ترو نیشتەجێکردنی عارەب لە شوێنەکانی ئەواندا).

پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل دووبارە پێیوایە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، بەڵام میرییە یەک لەدوا یەکەکانی ئێراقی لە لایەک لەپێناوی گۆڕینی باری دیمۆگرافیای شاری موسڵ بە سەدان نشینگەیان بۆ عارەبی هاوردە کردۆتەوە، لەلایەکی تریشەوە بە سەدان گوندی کوردییان خاپوور کردووەو دانیشتوانەکانیان بۆ دەرەوەی سنووری پارێزگای موسڵ راگواستۆتەوە، ئەمانەش هەمووی ئاماژەن بۆ کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (12)ی پەرتووکی (دهۆک – نینوی دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان)دا، نووسیوێتی: (دەشتەکانی تەلەعفەرو شەنگال و باکوری حەزەر نموونەی یەکەمی ئەو ناوچانەن کە شالآوەکانی بەزۆر نیشتەجێکردنی خێڵە عارەبە کۆچەرەکان و بە عارەبکردنیان گەییشتێ. لە نێوان سالآنی (1951-1965)دا (726) نیشینگە (مستوطن)یان لە ناوچەی جەزیرە بۆ عارەبەکان دروستکرد، کە (400) دانەیان لە نێوان حەزەرو شەنگال و، (152) دانەیان لە باکوورو باکووری رۆژهەڵاتی بەرزاییەکانی شەنگال و (174) دانەشیان لە خودی ناحیەی شەنگال بوو).

دروستکردنی (726) نشینگە لە پارێزگای موسڵ و تەنیا بۆ عارەبی هاوردە، لە لایەک نیشانەی ئەوەیە کە ئەو شارە شارێکی کوردیی و بەشێک بووە لە خاکی کوردستان، لەلایەکی تریشەوە دەیسەلمێنێ کە حکومەتە شۆڤینیستەکانی ئێراقی بە بەردەوامی لە هەوڵی بەعارەبکردنی شارەکەدا بووینە، یەکەم لە رێگای هێنانی عارەبی هاوردەو نیشتەجێکردنیان لەو نشینگانەی کە لەسەر خاکی کورد و ناو سنووری کوردستاندا بۆیان دروست دەکەن، دووەم تێکدانی دێهاتە کوردییەکانی سەربە پارێزگای موسڵ و راگواستنی زۆرەملێیانەی دانیشتوانە رەسەنەکەی کە کوردن بۆ دەرەوەی سنووری پارێزگاکە.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە(23) ی پەرتووکی (دهۆک – نینوی دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان)دا، نووسیویێتی: (کوردەکان زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی پارێزگای موسڵ بوون، ئەوە بەرلەوەی دەستی شالاوەکانی بەعارەبکردن بیانگاتێ هەر لەگەڵ دروستبوونی دەوڵەتی ئێراق و، لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەو دەوڵەتە، ئەوکاتە لە هیچ یەکەیەکی بەڕێوەبەرایەتی عارەب زۆرینەی دانیشتوانەکەی پێک نەهێنابوو، جگە لەناو شاری موسڵ).

کاتێک کە کورد زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی پارێزگای موسڵ پێکبهێنن، مانای وایە ئەم شارە شارێکی کوردییە و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە شاری موسڵ پایتەختی ویلایەتی موسڵ بووەو، ویلایەتی موسڵ-یش یەکسانە بە باشووری کوردستان. هەرچی ئەوەشە کە گوایە عارەب زۆرینەی دانیشتوانی ناو شاری موسڵ بووینە، ئەوەیان یەکەم لە ڕێگای هێنانی عارەب بۆ ناو شاری موسڵ و، دووەمیش بەهۆی ڕاگواستنی بەزۆری بەردەوامی کورد و سێیەمیش لە ڕێگای بە عارەبکردنی چەندین بنەماڵەی وەکو: (ئال جەلیل، ئال جادر، ئال چلمێران، ئال کەمالە، ئال کسۆ، ئال مودەڕیس، ئال ڕەزوانی، ئال ڕەشان، ئال قەدۆ، ئال جومرد، ئال شەبخون، ئال زرریو هتد.....) بووە، کە زۆر لە مێژوونووسان ئاماژەیان پێکردووە.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (24) ی پەرتووکی (دهۆک – نینوی دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان)دا، دەڵێت: (دەستکاریکردن لەنەخشەی بەڕێوەبەرێتی پارێزگای موسڵ بۆ ئەوەی عارەب زۆرینەی دانیشتوانەکەی پێکبهێنن، ئەویش لە ڕێگەی دروستکردنی چەند یەکەیەکی بەڕێوەبەرێتی نوێ بووە کە بۆتە هۆی دەرکەوتنی چەندین شارەدێ لە دەڤەری جەزیرە کە گرنگترینیان: تەلعەبتە، ڕەبیعە، قەیرەوان، قەحتانیە و مەڵبەندی قەزاکانی وەک حەزەر، بەعاج و شەڕگات).

ئەوەی کە دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی شار و پارێزگای موسڵ دەگەیەنێت، هەروەها بۆچوونی نووسەری ناوبراویش دەردەخات کە پێیوایە پارێزگای موسڵ پارێزگایەکی کوردییە، چونکە ناوبراو ئاماژە بە گۆڕینی باری دیمۆگرافی دانیشتوانی شار و پارێزگای

موسڵ دەدات لە ڕێگای دروستکردنی چەندین یەکەی بەڕێوەبەرایەتی نوێ بۆ عارەبی هاوردەو داگیرکەر.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (83)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نەخشەیەکی باشووری کوردستانی بڵاوکردۆتەوە بە مەبەستی دەست نیشان کردنی شوێنی قەزای ئاکرێ لە باشووری کوردستان، لەو نەخشەیەدا شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستانە وە.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، بۆچوونی خۆی ڕاشکاوانە دەردەخات و پێیوایە شاری موسڵ وەکو شار و پارێزگا سەربە باشووری کوردستانە، هەر بۆیەش لەو نەخشەیەی کە ئاماژەم پێکردووە، شاری موسڵی بە تەواوی خستۆتە ناو سنووری باشووری کوردستان. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە ژمارە (549)ی گۆڤاری (گوڵان)ی ڕۆژی پێنجشەممە (11.8.2005)دا، وتارێکی بە ناوی (دیاری کردنی سنووری هەرێم بەرپرسیارێتییەکی نەتەوەییە)دا بڵاوکردۆتەوە، نووسیوێتی: (بە کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانی یەکەم و پێکهێنان و دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقی نوێ و لکاندنەوەی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە دەسەڵاتدارەکانی ئێراقی پلان و بەرنامەیەکیان دانا بۆ گۆڕانی ڕاستەقینەی نەتەوەیی دانیشتوانی ناوچە کوردیەکان. ئەم پلانانەش سێ تەوەری لەخۆ گرتبوو بە مەبەستی بە عارەبکردنی. 1- لیوای موسڵ (پارێزگای دهۆک و نەینەوا). 2- لیوای کەرکوک. 3- ناوچەی کوردە فەیلییەکانی ڕۆژهەڵاتی دیجلە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، پارێزگای موسڵ ناوچەیەکو پارێزگایەکی کوردییە، لەبەرئەوەی کاتێک موسڵ پارێزگاو ناوچەیەکی کوردی بێت، کەواتە شارێکی سەربە کوردستانیشە. هەروەها دکتۆری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ وەکو ناوچەیەکی کوردی ڕووبەڕووی شاڵاوی بە عارەبکردن و گۆڕینی دیمۆگرافیای شارەکە بۆتەوە لە بەرژەوەندی عارەبدا، ئەم کارەی شۆڤینیستەکان و ئیمپریالیزمی عارەبی، ئاماژەیەکە بۆ هەر یەک لە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕەی دووی وتارەکەیدا دەڵێت: (لەژێر سایەی راستەقینەی جوگرافیادا، دەبینین کە نەخشەی سروشتی ئێراق دوو ناوچەی جیاوازو جودا دیاری دەکات و جیای دەکاتەوە کە هیچ پەیوەندییەکی نییە بە هەرێمی (ئێراقەوە). ئەوانیش:- کوردستان و جەزیرەیە).

بە بۆچوونی دکتۆر خەلیل ئیسماعیل، دیسان شاری موسڵ شارێکی کوردییە و دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان و، هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە، هەروەها تەواوی پارێزگای موسڵ سەردەمێک دەکەوتە نێو سنووری ویلایەتی بۆتان (جەزیرە) کە بریتی بووە لە وڵات و خاکی کوردان. دکتۆر خەلیل ئاماژەی بەوە داوە کە جەزیرە هیچ پەیوەندییەکی بە هەرێمی ئێراقەوە نەبووە، کەواتە شاری موسڵ-یش هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراقەوە نەبووە.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، هەر لە لاپەڕەی دووی وتارەکەیدا دەڵێت: (لەبارەی سنووری ئێراقەوە هاتووە کە لە چیای حەمرین یان تکریت لەسەر رووباری دیجلە و هیت لەسەر رووباری فورات درێژتر نابێتەوە. لە رۆشنایی ئەم نەخشەوە، چیای حەمرین وەردەگرین. بەدرێژایی رووباری دیجلە و رووەو شاری موسڵ، کە بنەڕەت و بناغەیەک بێت بۆ دیاریکردنی سنووری هەرێم، کە ئەم سنوورە لار دەبێتەوە لای شارەکە وە بەرەو رۆژئاوا لەگەڵ ئەو چیاو بەرزاییانەی کە بەرزاییەکانی شنگال کۆتایی دێت. تاوەکو سنووری ئێراق-سووریا. ئەوەی تێبینی دەکرێت لەسەر دیاری کردنی ئەو سنوورە، ئەو ناوچانەی حەزەر، بەعاج و هەروەها زەوییەکانی رۆژئاوای رووباری دیجلە لە قەزاکانی موسڵ و شەڕگات و ئەم سنوورە ئەم ناوچانەی نەدەگرتە خۆی لەگەڵ ئەوەی بەشێک بوون لە ویلایەتی موسڵی (کوردی)، چونکە ئەو ناوچانە تووشی شاڵاوی بە عارەبکردن هاتوون لە ماوەی نیوەی یەکەمی سەددەی پێشوو، هەروەک چۆن ئەم سنوورە ناوچەکانی باشووری قەزای بەدرە وەکو قەزاکانی: ئەلحەی لە رۆژئاواداو ناوەندی قەزای کوت).

بە پێی بۆچوونەکانی دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە، چونکە لە لایەک ئەو باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی

موسڵ ویلایەتێكی كوردییە، كاتێك كە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێكی كوردی بێت، كەواتە تەواوی شارەكان و خاكی ئەو ویلایەتە خاكی كوردن و سەربە كوردستانن، ناشكرێت لە كاتێكدا كە تەواوی ویلایەتەكە خاكی كوردی بێت، پایتەختی ویلایەتەكە كە شاری موسڵە، شارێكی عارەبی بێت! هەروەها لەلایەكی تریشەوە باسی كۆتایی پێهاتنی سنووری دەوڵەتی ئێراقی عارەبی ویلایەتەكانی (بەغدا و بەسرا) دەكات كە لە تكریت لەسەر رووباری دیجلە و لە هیت لەسەر رووباری فورات كۆتایی پێدێت، هەروەكو پێشتریش ئاماژەم بەوە كردووە كە شاری تكریت (245) كیلۆمەتر لە باشوورو شاری (هیت)یش (360) كیلۆمەتر لە باشووری خۆرئاوای موسڵ هەڵكەوتوون، كەواتە موسڵ هیچ پەیوەندییەكی بە ئێراقەوە نەبووە، تاوەكو بكرێت بە شارێكی عارەبی، بەڵكو موسڵ هەردەم كەوتۆتە ناو سنووری باشووری كوردستان (ویلایەتی موسڵ)، بۆیەش موسڵ شارێكی كوردیی و كوردستانییە.

دكتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (11)ی پەرتووكی (أقليم كوردستان العراق دراسات فی التكوين القومي للسكان)داو، بە پشت بەستنی بە لاپەڕە (25)ی پەرتووكی (سكان إقليم كوردستان دراسة في الجغرافية السياسية)ی دكتۆر (جەزا تۆفیق تالیب)، نووسیوێتی: (تازەترین لێكۆڵینەوەی زانستی كە سەبارەت بە سنووری باشووری كوردستان بێت، لێكۆڵینەوەیەكە (جەزا تۆفیق) ئەنجامی داوەو تێیدا وای بۆچووە كە بەرزاییەكانی حەمرین سنووری نێوان هەرێمی كوردستان و هەرێمەكانی دیكەی ئێراق. سنوورەكە لە (مەندەلی)یەوە نزیك سنووری ئێراق – ئێران دەست پێدەكات تاوەكو فەتحە، لەوێوەش سنوورەكە رووباری دیجلە دەبڕێت رووەو باكوور و شاری موسڵ دەگرێتە خۆی، بەرلەوەی بەرەو رۆژئاوا بڕوات و قەزاكانی تەلەعفەر و شنگال بگرێتە خۆ لەسەر سنووری ئێراق – سوریا).

لێرەدا دكتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، ئاماژەی بە بۆچوونی دكتۆر جەزا تالیب كردووە كە ناوبراو شاری موسڵ بە شارێكی كورستانیی دەزانێت، چونكە ناوبراو زۆر بەڕوونی باسی ئەوە دەكات كە سنووری كوردستان لەمەندەلییەوە بەرەو فەتحە دەڕوات، لەوێشەوە لە دیجلە دەپەڕێتەوەو شاری موسڵ لەخۆ دەگرێت و دواتر رووەو رۆژئاوا دەڕوات. بە پێی ئەو پێناسەیەی دكتۆر جەزا تۆفیق تالیب، شاری موسڵ دەكەوێتە نێو سنووری باشووری كوردستان، چونكە شارۆچكەی

فەتحە (110) کیلۆمەتر کەوتۆتە باشووری شاری موسڵ، مادامیش سنوورەکە لەو شارۆچکەیە رووباری دیجلە ببڕێت و بەرەو رۆژئاوا بە باشووری تەلەعفەر و شەنگال-دا بڕوات، ئەوکاتە زۆر بەدڵنیایی شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (61)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نەخشەیەکی دابەشبوونی جوگرافی دانیشتوانی کوردی لە هەرێمی کوردستانی ئێراقدا بڵاوکردۆتەوە کە شاری موسڵ و تەواوی ئەو پارێزگایە کەوتۆتە نێو سنووری باشووری کوردستان).
بە گوێرەی نەخشەکەی دکتۆر خەلیل ئیسماعیل، شاری موسڵ و تەواوی پارێزگای موسڵ بەشێکن لە باشووری کوردستان، چونکە دکتۆری ناوبراو شاری موسڵ هەم وەکو شار و هەم پارێزگا خستۆتە نێو سنووری باشووری کوردستان. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (كركوك بحث الندوة العلمية حول كركوك 3-5 نيسان 2001 اربيل)داو، لەووتارێکیدا لەژێر ناوی (البعد القومي للاستيطان العربي في محافظة كركوك)دا، نووسیویێتی: (دوای دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق و لە ساڵی (1928)دا حکومەتە یەک لە دوایەکەکانی ئێراقی هەوڵیاندا بۆ داڕشتنی نەخشەیەک لەپێناوی جێبەجێکردنی پرۆژەکانی ئیستیتانی نیشتەجێکردنی خێڵە کۆچەرە گەڕۆکەکان لە ناوچە هەڵبژاردەکان و جەختکرا لەسەر ئەو پارێزگایانەی کە لە نەتەوەی جیاجیا پێکهاتبوون لە هەرێمی کوردستان-دا، لەپێش هەموویاندا شارەکانی: موسڵ (نەینەوا)، کەرکوک، دیالە و کوت (واست). ئامانجی سەرەکی لەوکارەدا سەرلەنوێ داڕشتنەوەی پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستان بوو لەپێناوی بەرژەوەندی کەمینەی عارەب).
بە بۆچوونی دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، شاری موسڵ شارێکە سەربە خاکی باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لەکاتی باسکردنی نەخشەو پلانی شۆڤینیستەکانی دەسەڵاتداری ئێراقی، کە هەردەم لە هەوڵی بەتایبەت بەعارەبکردنی

ئەو شارانەی کوردستاندا بووینە کە نەتەوەی جیاجیای تێدا ژیاوەو، نووسەر ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی فرە نەتەوەی باشووری کوردستان بردووە.

پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (موسڵ لە نێوان چەکوشی تیرۆریستان و دەزگای بەعارەبکردندا)، کە بە عارەبی نووسیویێتیو، زیاد کەریم خدر، وەریگێڕاوە بۆ کوردی و لە لاپەڕە (11)ی ژمارە (2183)ی رۆژنامەی خەبات، رۆژی هەینی، ریکەوتی (23.6.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (پرۆسەیەکی نوێ بۆ نیشتەجێکردنی هۆزو خێزانە عارەبەکان دەستی پێکردووە بەرەو رۆژهەڵاتی شاری موسڵ و پەڕینەوەیان لە رووباری دیجلە لەسەربەرژەوەوەندی راگواستن و کۆچپێکردنی دانیشتوانی ئەم ناوچانە بووە کە بریتی بوون لە کورد و ئاشووری).
ئەوەی لێرەدا دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەردەخات، چونکە ئەو باسی ئەوەیکردووە کە شاڵاوێکی بەعارەبکردن رۆژهەڵاتی شاری موسڵی گرتۆتەوەو، هۆزە کۆچەرەکانی عارەب نیشتەجێ دەکەن و دانیشتوانە رەسەنەکەی ئەو ناوچەیە دەردەکەن کە بریتین لە نەتەوەکانی کورد و ئاشووری، کەواتە ئەو شار و ناوچەیە شار و ناوچەی کوردین، کەچی ئەوان لەپێناوی بەعارەبکردن و سڕینەی سیمای کوردانە ئەو پرۆسێسەیان دەستپێکردووە.

رۆژنامەی خەبات، لە ریپۆرتاژێکدا لەژێر ناوی (پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل لە کۆڕێکی بنکەی کاوەی رۆشنبیریدا: لە سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی ئێراقەوە تا رووخانی سەددامیش پلانی گۆڕینی دیمۆگرافیای کوردستان بەردەوامبوو)دا کە لە دوو بەشدا بڵاوکراوەتەوە، لە بەشی یەکیدا کە لە لاپەڕە (3)ی خەبات، ژمارە (2702)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (11.12.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، دکتۆر خەلیل ئیسماعیل، دەڵێت: (پرۆسەی بە عارەبکردن لە دوای ساڵی (1921)ەوەو دوای لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراق ساڵی (1925) دەستی پێکرد. ئەوان بە راگواستنی فەیلییەکان دەستیان پێکرد. ئەم شاڵاوە لە سەردەمی پادشاییەوە پرۆسەی بەعارەبکردن (3) تەوەری لەخۆوە گرت، یەکێکیان بەرەو موسڵ ئەوەی

دیکە بەرەو دیالە و سێیەمیشی بەرەو پارێزگای بەسرا، ئەوەبوو دەستیان پێکرد بە مەسەلەی موسڵ بە سەدان هەزار کەسیان هێنابوو لە هۆزە کۆچەرەکانی شەممەڕو هۆزەکانی ترو لە ناوچەی (جەزیرە) لە رۆژئاوای شاری موسڵ نیشتەجێیان کردن و زەوییان بەسەردا دابەشکردن. لەویَ بۆ بەرژەوەندی ئەو هۆزانە چەندین یەکەی بەڕێوەبەرێتی تازەی وەکو قەزاکانی (بەعاج و حەزەر) لە شەستەکانی سەدەی بیستەمدا دروست کران).

ئەو راگواستنەی کورد لە موسڵ و هێنانی عارەب و نیشتەجێکردنیان لە شوێنی کوردەکان یاخود دروستکردنی چەندین یەکەی بەڕێوەبەرێتی لە سنووری پارێزگای موسڵ، یان جیاکردنەوەی چەندین شار و شارۆچکەی تر کە لە (100%)ی کورد بوون و دامەزراندنی پارێزگای دهۆک کە دکتۆر خەلیل ئیسماعیل ئاماژەی پێکردوون، هۆکارێکی کاریگەر بووینە بۆ بە عارەبکردنی شاری موسڵ، هەروەها دەرچوونی بڕیاری گۆڕینی نەتەوە لە کوردەوە بۆ عارەب و ناچارکردنی کوردی ئێزیدی بۆ هەمان مەبەست، ژمارەو رێژەی کوردی لەم شارە کەم کردوو، لە بەرامبەریشدا ژمارەو رێژەی عارەبی یەکجار بەرزکردەوە. هەمووشمان دەزانین لەهەر شارێک، شارۆچکەیەک و ناوچەیەکدا شاڵاوی بەعارەبکردن جێبەجێکرابیَ، بێ هیچ دوودڵییەک ئەو شوێنە خاکی کورد و بەشێک لە باشووری کوردستان بووە، بۆیە بەعارەبکردنی شاری موسڵ بەمشێوەیە، ئاماژەیەکی زیندووە بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ.

دکتۆر جەمال رەشید ئەحمەد، لە لاپەڕەکانی (138-181)ی پەرتووکی (کرکوک بحث الندوة العلمية حول كركوك 3-5 نيسان 2001 اربيل)دا، لە وتارێکیدا لەژێر ناونیشانی (کرکوک في العصور القديمة)دا لە لاپەڕە (165)دا نووسیوێتی: (هەر لەگەڵ هاتنی ساڵی (1393)ی زایینی تەیمووری لەنگ هاتە کوردستان، کوڕەکەی بۆ تاڵانکردنی دیاربەکر، ماردین، تۆرعابدین و حەسەنکێف نارد، پاشان بەخۆی بەرەو باشوور کشاو هەولێر و موسڵ و جەزیرەی لە ساڵی (1401ز) داگیرکردو هەندێ پیاوانی خۆی لە تورکمان لە هەکاری دانا بۆ ئەوەی ڕێگەی بازرگانی نێوان حەلەب و تەورێز دەستەبەر بکات).

به گوێرەی بۆچوونی دکتۆر جەمال رەشید، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانییە، چونکە دکتۆر جەمال رەشید باسی ئەوە دەکات کە (تەیمور لەنگ)ی تەتەر هاتۆتە کوردستان و شارەکانی موسڵ، هەولێر و جەزیرەی داگیرکردووە، کەواتە دکتۆری ناوبراو شاری موسڵ و دوو شارەکەی تریش بە شاری کوردیی و بەشێک لە باشووری کوردستان دادەنێت.

نووسەر و رۆژنامەنووس، عەبدولغەنی عەلی یەحیا، لە لاپەڕە (7)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (1747)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (29.3.2005)دا لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (هەرێمێکی فیدراڵ بۆ عارەبی سوننە هەنگاوێک لەسەر رێگای راست)دا، نووسیویێتی: (پارێزگای (نەینەوا) بۆ نموونە، کورد و کلدو ئاشوورو تورکمان و ئەرمەن تیایدا زۆرینەن، عارەبی سوونەنەش زیاتر نیشتەجێی باشووری نەینەوان وەک ناوچەکانی: (حەزەر) و (حەمام عەلی) و (گەییارە) و چەند ناوچەیەکی بچووکی دیکەش، دەبێ، ئەو راستیەش رەچاو بکرێت کە (21) ئەندام لە کۆی (41) ئەندام لە ئەنجومەنی پارێزگای نەینەوا کوردستانین).

لێرەدا رۆژنامەنووس عەبدولغەنی عەلی یەحیا پێیوایە کە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو لە لایەک عارەب لە شاری موسڵدا بە کەمینەو کورد بەزۆرینە دادەنێت و، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە زۆرینەی کورسییەکانی ئەنجومەنی پارێزگای نەینەوا بە دەست کوردەوەن، ئەمانەش نیشانەن بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ.

محەمەد حوسێن پیرۆت، لە وتارێکیدا کە لە دوو بەش پێکهاتووەو لەژێر ناوی (کوردستان لە چوارچێوەی پەیمانە نێو دەوڵەتیەکاندا) کە لە رۆژنامەی (خەبات)ی ژمارە (2029)، رۆژی سێشەممە (17.1.2006)دا بەشی یەکەمی بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (لە ساڵی (1262ز) کوردەکانی شاری موسڵ توانیان مەغۆلەکان لەم شارە وەدەرنێن و هێزەکە تێکبشکێنن و شاری موسڵ-یان لێ پاک بکەنەوە).

ئەوەی کە محەمەد حوسێن پیرۆت ئاماژەی پێکردووە، لە لایەک دەیسەلمێنێ کە عارەب لەناو شاری موسڵدا نەبووینە، لەلایەکی تریشەوە سەلماندنی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوەی

کردووه کە لەکاتی هێرشی مەغۆلەکان لەساڵی (1262ز)دا، کوردەکان بەتەنیا هێرش بەرە مەغۆلەکانیان لە شاری موسڵ دەرکردووەو هیچ باسی عارەب نەکراوە.

عەبدولخالق سەرسام، هۆزانڤان و نووسەر و وێنەکێش، لە لاپەڕەکانی (41-42)ی پەرتووکی (ئاڤێستای نەورۆز)دا نووسیویێتی: (عارەب هەرگیز هەبوونی نەبووە لە ئەکباتان (همدان) .. یان (میسل) لەپێش ئیسلام).

لێرەدا بە گوێرەی بۆچوونی (عەبدولخالق سەرسام)، بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو پێیوایە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە بەر لە هاتنی ئیسلام، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە عارەب لە شاری موسڵ و تەواوی پارێزگاکەدا هەر نەبووە لەپێش هێرشەکانی ئیسلامدا بۆ ناوچەکە.

عەبدولخالق سەرسام، لە لاپەڕە (230)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نەخشەیەکی ئێراقی سەردەمی عەباسییەکانی بڵاوکردۆتەوە، لەنەخشەکەدا سنووری ئێراق لەلای باکوورەوە لە (حەدیسە) لەسەر رووباری فورات و، لە (تکریت) لەسەر رووباری دیجلە کۆتایی دێت. هەروەها شاری موسڵ و تەواوی قەزاو شارەدێکانی سەربەو پارێزگایە دەکەونە نێو سنووری ویلایەتی (جەزیرە)ی وڵات و خاکی نیشتمانی کوردان.

بە پێی بۆچوونەکانی عەبدولخالق سەرسام، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان بووە، لەبەرئەوەی ئەو لە لایەک شاری موسڵ-ی بە تەواوی قەزاو شارەدێکان خستۆتە نێو ویلایەتی بۆتان (جەزیرە) کە وڵات و خاکی کوردە، لەلایەکی تریشەوە ئەو شارانەی کە سنووری ئێراقی لەلای باکوورەوە کۆتایی پێدێت بۆ نموونە شاری حەدیسە (390) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری رۆژئاوای شاری موسڵ و، شاری (تکریت)یش (245) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری شاری موسڵ. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

عەبدولخالق سەرسام، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (ئێزیدی و کاکەیی و شیعەکانی کورد بەرامبەر سوننەی عارەب لە شنگال تا خانەقین شورەیەکی پۆڵایینی کوردستانن)دا کە لە لاپەڕە(5)ی ژمارە(237)ی هەفتەنامەی (جەماوەر)، رۆژی

دووشەممە، ڕێکەوتی (20.8.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (ئەگەر ئێمە مێژووی فتوحاتی عارەبە موسڵمانەکان لەلای (تەبەری)و (بلازەری) بخوێنینەوە، کە چۆن بۆ یەکەم جار خوارووی ئێراقیان داگیرکرد (ئەرز ئەلسواد)و کوردە جابانیەکانیان ئەنفالکردو دەوڵەتی ساسانیان لە تیسفون – بەغدای ئێستای لەناوبرد، وردە وردە بە رووبارەکاندا هەڵکشان، تاکو گەیشتنە (موسڵ)و خەڵکی شارەکەیان دەرکردو شاریان داگیرکردو عارەبیان جێنشینکرد، ئەوانەی لە دەرەوەی سنووری ئێستای ئێزیدی و کاکەیین).

بەبۆچوونی نووسەر عەبدولخالق سەرسام، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، بەڵام پرۆسەی بە عارەبکردن بۆتە هۆی کەمکردنەوەی ژمارەی کورد و بەرزبوونەوەی ژمارەی عارەب لەو شارەدا. هەروەها سەرسام بۆمان رووندەکاتەوە کە میلیشیا چەکدارەکانی عارەبە موسڵمانەکان وەکو داگیرکەر هاتوون‌و شارەکە و عارەبیان جێنشین و کوردیان لەناو شاری موسڵ دەرکردووە، ئەمەش کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارە دەگەیەنێت.

ئەحمەد باوەڕ، لە لاپەڕە (42)ی پەرتووکی (چارەنووسی گەلی کورد لە کۆنگرەو ڕێکخراوە نێودەوڵەتیەکاندا)دا نووسیوێتی: (باشووری ئێراق واتە هەر دوو ویلایەتی بەغدا و بەسرە لەگەڵ ڕۆژهەڵاتی ئوردندا، کەوتنە ژێر ئینتیدابی بەریتانیا وەو ویلایەتی موسڵ یا وەکتر باشووری کوردستان، لەگەڵ سوریا و لوبناندا، کەوتنە ژێر ئینتیدابی فەرەنسییەوەو وڵاتی فەلەستین لەژێر سەرداریەکی (سیادة) نێودەوڵەتیدا مایەوە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر ئەحمەد باوەڕ، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەر لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، کەواتە موسڵ شارێکە لە باشووری کوردستان، چونکە شاری موسڵ پایتەختی ویلایەتی موسڵ بووە، لەلایەکی تریشەوە نووسەر باسی ئەوە دەکات کە ئێراق لە ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا پێکدەهات، کەواتە شاری موسڵ لەدەرەوەی سنووری ئەو ئێراقەدا بووە، کاتێکیش کە موسڵ لە دەرەوەی سنووری ئێراق بێت، چۆن دەکرێت شارێکی عارەبی یان سەربە ئێراق بوو بێت؟

ئەحمەد باوەڕ، لە لاپەڕە (42)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لە مانگی حوزەیرانی (1926)دا، بە تایبەتی لەو دانیشتن و گفتوگۆ سێ قۆڵیەدا کە لە نێوان بەریتانیا، تورکیا و ئێراقدا بەسترا کە بە تەواوی بڕیار لەسەر ئەوە درا ویلایەتی موسڵ بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی میری ئێراقەوە، واتە باشووری کوردستان و گەلی کوردستان لەم پارچەیەی کوردستاندا بەسترا بە ئێراقی عارەبەوەو هەموو ئەو بەڵێنانەش کە درابوونە کورد سەبارەت بە پێکهێنانی قەوارەو دەسەڵاتێکی سەربەخۆ، بوونە بڵقێکی سەر ئاو کەوتوو).

بە گوێرەی ئەو بۆچوونەی ئەحمەد باوەڕ، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە ناوبراو لە سەرەوەدا لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە یەکسان دەزانێت بە باشووری کوردستان، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات بەلکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراق، پارچەیەک لە خاک و گەلی کوردستان لە کوردستان جیاکرایەوەو خرایە سەر ئێراق. ئەمانەش کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەسەلمێنن.

سەعدی ئەحمەد پیرە، ئەندامی مەکتەبی سیاسی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان و لێپرسراوی پێشووی مەڵبەندی (3)ی هەولێر، لە دیمانەیەکدا کە لە لاپەڕە (7)ی ژمارە (194)ی هەفتەنامەی (میدیا)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (من پێم خراپە چ مام جەلال چ کاک مەسعود باس لە عارەبیەتی موسڵ بکەن، چونکە ئەمە واقیعیەتی نییە. من ناڵێم موسڵ کوردستانە یان عارەبستانە، با سەرژمێری بکرێ پاش ئەوە دەردەکەوێ، ئەگەر جیاوازیش هەبێ جیاوازییەکە زۆر گەورە نییە، جیاوازییەکی زۆر بچوک هەیە، ئێمە دەبێ حیسابی ئەوە بکەین، رژێمی ئێراق لە ناوەڕاستی هەفتاکانەوە دوو پرۆسەی دەستپێکرد، شاڵاوی پاکتاوی رەگەزی و (راستکردنەوەی نەتەوەیی) کە لە گوێڕەوە دەست پێدەکا، کەلەکی یاسین ئاغا، خازر، شێخان، عەین زالە، تا رەبیعە لە ناوەوەی ئەو کەوانەیە هەرچی هەیە، لە دەفتەری تۆمارگەکانی رژێم یا بە عارەب نووسراوە. یان لە راستیدا هەر تۆمارنەکراوە. ئەوەش (300-400) هەزار ئێزیدی دەگرێتەوە، رەنگە نزیکەی (100) هەزار میران و کۆچەرو (150) هەزار گۆران و شەبەک و کاکەیی بگرێتەوە، کە ئەمە دەکاتە (700-800)

هەزار کەس کە لە راستیدا لە هیچ دەفتەرێکی تۆمارگەدا ناویان نییە، ئێستا لە پارێزگای موسڵ سەرژمێریّ بکریّ، دڵنیام لە سەرووی یەک ملیۆن هاووڵاتی کورد لە پارێزگای موسڵ دەردەچیّ).

ئەوەی کە سەعدی پیرە ئاماژەی پێداوە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو ئاماژە بە چەند راستییەک دەکات، یەکەمیان شاڵاوەکانی بەعارەبکردنی شار و پارێزگای موسڵ، دووەم پاکتاوی رەگەزی لە رێگای گۆڕینی باری نەتەوەیی لە کوردەوە بۆ عارەب، یاخود ناونووسکردنی ئێزیدی، شەبەک، گەڕگەڕیو چەندین هۆزو تیرەی تری کورد بە عارەب، هەروەها راگواستنی کورد لە پارێزگای موسڵ کە ئەمانە هەمووی نیشانەی ئەوەن کە موسڵ شارێکی کوردیی بووەو بە عارەبکراوە.

سەباحی مەلا، لە وتارێکی وەرگێڕدراوی خالید محەمەد وەیس کە لەژێر ناوی (هەرێمی کوردستانی ئێراق)دا نووسیویێتی و لە پێنج بەشدا بڵاوی کردونەتەوە، نووسەر لە بەشی یەکەم کە لە ژمارە (1851)ی رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (11.7.2005)داو، لە بەشی دووەم کە لە ژمارە (1852)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (12.7.2005)ی رۆژنامەی (خەبات)دا بڵاوکراوەتەوە، لە بەشی یەکەمدا نەخشەیەکی کوردستانی مەزنی تیادایە کە تەواوی شارەکانی باشوری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بە شاری موسڵ-یشەوە گرتۆتە خۆی.

لە بەشی دووەمدا دەڵێت: (کوردستانی ئێراق بە درێژایی مێژوو رووبەڕووی شاڵاوی گۆڕانی (ئەتنۆگرافی) هاتووەو لەم ساڵانەی دواییش روو لە زیادبوون بوو بە راگوێزانی کورد بە تایبەتی لەو شوێنانەی گرنگییەکی ستراتیژییان هەیە وەک کەرکوک، خانەقین، موسڵ و شوێنانی دی).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر سەباحی مەلا، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە ئەو لە نەخشەکەدا شاری موسڵی خستۆتە ناو سنووری باشووری کوردستان، هەروەها باسی ئەوە دەکات کە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) تووشی شاڵاوی گۆڕینی باری ئەتنۆگرافی بووە بەتایبەت لە شارەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقین، کەواتە نووسەری ناوبراو ئەو شارانە بە شاری کوردستانی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە ناوی بردوون.

سەباحی مەلا، وتارێکی لەژێر ناوی (جوگرافیای کوردستان)دا لە لاپەڕە (11)ی ڕۆژنامەی (خەبات)، ژمارە (1893)، ڕۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی (22.8.2005)دا بڵاوکردۆتەوە، نووسیویێتی: (خاکی کوردستان لە ڕووی سامانی سروشتییەوە لە خاکە دەوڵەمەندەکان دەژمێردرێ و زۆر لە کانزاکان و سامانە سروشتییەکانی تیایدایە لە سەرووی هەموویانەوە نەوتە. بەدرێژایی مێژوو کۆلۆنیالیزمی جیهانی چاوی بڕیوەتە ئەو نەوتەو دانی لێ تیژکردۆتەوەو هەموو ڕێگەیەک دەگرێتە بەر بۆ بەدەست هێنانی خێرو بێری ئەو سامانە. لە ڕاستیدا سامانی نەوت لەژێر خاکی کوردستاندا لە زۆر شوێندا هەیە، بەڵام تا ئێستا تەنها لە بیرە نەوتەکانی (سعرت) لە تورکیا و (شا ئاباد)و (قەسری شیرین) لە ئێران و (رمیلان) لە سوریا دەردەهێندرێ ئەمە جگە لەبیرە نەوتەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقین لە ئێراق).

بە گوێرەی بۆچوونی نووسەر سەباحی مەلا، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگ و دەوڵەمەندەکان بە نەوت لە کوردستانی ئێراق واتە (باشووری کوردستان)، چونکە نووسەر لە باسی هەبوونی نەوتدا لە شارەکانی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)دا ناوی شارەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقینی هێناوە.

ئەمیری فەندی، لە وتارێکیدا کە لەژێر ناوی (کوردی موسڵ... ئەمڕۆ و ئایندەی نزیک!!)دا لە لاپەڕە (12)، ژمارە (1890)ی ڕۆژی هەینی، ڕێکەوتی (19.8.2005)ی ڕۆژنامەی (خەبات)دا بڵاویکردۆتەوە، نووسیویێتی: (ئێمەی کورد زۆر تا پێنج شەش ساڵی دیکە باس لە فیدرالیزم و حکومەتی هەرێم و پەرلەمانی هەرێم و خودی هەرێم دەکەین، بەڵام پێویستە تا ئەوکات بەو پەڕی توانا بەرگری لەمانەوەی کوردی موسڵ و دەوروبەری دەڤەرە سنوورییەکانی دیکە بکەین، چونکە کورد چاوی لەوەیە بۆیەش سنوورەکانی وڵاتەکەی کوردستان لەسەر لێواری چەمی دیجلە بەکۆتا بێن، پێویستە هەموومان کار بۆ پتەوکردنی بوونی کورد لە جەرگەی شاری موسڵدا بکەین).

لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کە بە بۆچوونی ئەمیری فەندی، شاری موسڵ شارێکی کوردییە و بەشێکی گرنگە لە باشووری کوردستان، چونکە ئەو لەو باوەڕەدایە کە دەبێت گرنگییەکی تەواو بەناو شاری موسڵ و دەوروبەرەکەی بدرێت، تاوەکو

پێگەی کورد لەو شارەدا بەهێز بێت و، ڕۆژێک لە ڕۆژان کورد داوای ئەو شارە کوردستانییە بکاتەوەو بیخاتە سەر باشووری کوردستان.

سەکۆی سەربەخۆی گەلی کوردستان، لە بانگەوازێکی خۆیدا کە لەژێر ناوی (بۆ جەماوەری خۆڕاگری کوردستان و بەتایبەت شار و شارۆچکەکانی کەرکوک و خانەقین و موسڵ)دا، لەسەر ماڵپەڕی ئەنتەرنێتی (کوردستان نێت)دا کە لە ڕۆژی شەممە، ڕێکەوتی (30.10.2004)دا بڵاوکراوەتەوە، داوا لە خەڵک دەکات کە جاڕی سەربەخۆیی کوردستان بدەن.
بە بۆچوونی سەکۆی سەربەخۆی گەلی کوردستان، شاری موسڵ شانبەشانی کەرکوک و خانەقین شاری کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن، چونکە هەر لەناونیشانی بانگەوازەکەیاندا دەردەکەوێت کە ئەوان، شاری موسڵ، کەرکوک و خانەقین وەکو شاری کوردستانی تەماشا دەکەن. هەروەها سەکۆی سەربەخۆی گەلی کوردستان داوای ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی باشووری کوردستان لە جەماوەری شارەکانی کوردستان و لە نێویاندا شاری موسڵ دەکات، کەواتە ئەوان بە دڵنیاییەوە ئەو شارە بە بەشێک لە کوردستان دەزانن.

ڕۆژنامەنووس فەرهاد عومەر سلێڤانی، لە لاپەڕە (3)ی ڕۆژنامەی (التاخي)، ژمارە، (4555)ی ڕۆژی شەممە، ڕێکەوتی (20.8.2005)دا، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (الاغراب فانهار ... فلنبنه ونحطه بالاسوار)دا، نووسیویێتی: (لەکاتی کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی و سەرکەوتنی بەریتانیای مەزن و هاوپەیمانەکانی لە ساڵی (1918)دا، وڵاتێکی سەربەخۆ بە جوگرافیایەکی دیاریکراوەوە بە ناوی ئێراق بوونی نەبووە، بەڵام ئەو وڵاتە لە لایەن بەریتانیا و هاوپەیمانەکانیەوە دروست کرا. هێزەکانی بەریتانیا پەڕییەوە ناو ویلایەتی بەسرە کە شاری بەسرە مەڵبەندی ویلایەتەکە بوو، دواتر بەرەو باکوور کشاو ویلایەتی بەغدای داگیرکرد کە بەغدا مەڵبەندی ئەو ویلایەتە بوو، دواتریش کشانەکەی زۆرتر پەرەپێدا بەرەو باکوور و ویلایەتی موسڵ-ی داگیرکرد کە شاری موسڵ مەڵبەندی ئەو ویلایەتە بوو. بۆ زانیاری زۆرتر ویلایەتی موسڵ (کوردستان)، لەو شارانە پێکدەهات: (موسڵ، هەولێر، سلێمانی و کەرکوک)، ئەوکاتی شاری دهۆک و قەزاکانی سەربە موسڵ

بوون. له ساڵی (1921)دا بەریتانیا وڵاتێکی نوێی له هەر دوو ویلایەتی بەسرەو بەغدا دروستکرد، هەروەها له ساڵی (1923)دا فەیسەڵی یەکەمی (نا ئێراقی) کرد بە شای ئەو وڵاتەو ناوی نا شانشینی ئێراق. دوای دابەشکردنی کوردستانی مەزن له لایەن بەریتانیا و فەرەنسا، کوردستانی باشوور (ویلایەتی موسڵ) له ساڵی (1925)دا بە شانشینی ئێراقەوە لکێنراو بە گوێرەی پەیمانی لۆزان و بە مەرجی ئەوەی کە گەلی کوردستان (ویلایەتی موسڵ) مافی بڕیاردانی چارەنووسی خۆی هەبێت هەرکاتێ ئارەزووی ئەوەی هەبوو. شانشینی ئێراق دروستکرا له چەند ویلایەتێکی (نا دەستکرد) کە خاوەنی جوگرافیا و نەخشەی خۆیان بوون و نەخشەی (کوردستانی باشوور)و سنوورە جوگرافیەکەی راستییەک بووەو بەلای کەمەوە دانەکی رەسەن لەو نەخشەیە وەکو بەڵگەنامەیەک لەلای بەریتانیای مەزن و، هەروەها تورکیاش دانەیەک یان زۆرتری هەیە، لەبەرئەوەی ویلایەتی موسڵ لەو ویلایەتانە بووە کە بە فەرمانی سوڵتان لە ئەستانە (ئەستەنبوڵ) بەڕێوەدەبرا هەروەکو ویلایەتەکانی تری ئەو ئیمپراتۆریەتە. کەواتە نەخشەی (کوردستانی باشوور) دەستکرد نیە بەڵکو بەشێک بووە کە خاوەنی جوگرافیاو نەخشە بووەو بە شانشینی ئێراقی دەستکردەوە لکێنراوە).

بە بۆچوونی رۆژنامەنووس فەرهاد عومەر سلێڤانی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانیی بووە، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە یەکسان دەزانێت بە باشووری کوردستان و، پێیوایە کە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) لەو شارانە پێکدێت (موسڵ، هەولێر، سلێمانی و کەرکوک)، ئەمەش نیشانی دەدات کە نووسەری ناوبراو، موسڵ بە شارێکی کوردستانی دەزانێت. هەروەها نووسەر باسی ئەوەش دەکات کە دوای دابەشکردنی کوردستانی مەزن، لە ساڵی (1925)دا باشووری کوردستان خرایە سەر دەوڵەتی ئێراقی، کەواتە بەر لەو ساڵەدا شاری موسڵ شارێکی کوردستانی بووە نەک ئێراقی، بەڵکو دواتر بەهۆی شاڵاوەکانی بەعارەب کردنەوە هەوڵی سڕینەوەی سیمای کوردانە و کوردستانیانەی ئەو شارە دراوە. هەرچی سەبارەت بە دانانی (فەیسەڵ کوڕی حوسێن)ە بە شای ئێراق، لە رێکەوتی (23.8.1921)دا ئاهەنگی کڵاو لەسەرنانی شاهانەی بۆ بەڕێوەچوو، نەک لە ساڵی (1923)دا هەروەکو نووسەری ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی، کە گوایە لەو ساڵەدا کرابێت بە شای ئێراق.

ڕۆژنامەنووس فەرهاد عومەر سلێڤانی، لە لاپەڕە (9)ی ڕۆژنامەی (التاخي)، ژمارە، (4493)ی ڕۆژی چوارشەممە، ڕێکەوتی (8.6.2005)دا، لە وتارێکیدا کە بە زمانی عارەبی لەژێر ناوی (متى يتخلص البعض من عقدتي الحقد والتكابر)دا، نووسیویێتی: (دوو نەتەوە سەرەکییەکەی ئێراق بریتین لە نەتەوەی عارەب و نەتەوەی کورد، ئەگەر بێت و لاپەڕەکانی مێژوو هەڵدەینەوە بە هەموو شتە پێچەوانەکان و کارەسات و ڕاستییەکان دەبینین کە ئێراق وەکو دەوڵەتێک لە لایەن (بەریتانیای مەزن)ەوە دورست بووە لە ئەنجامی بە یەکەوە گرێدانی هەر دوو ویلایەتەکانی بەسراو بەغدا لەگەڵ ویلایەتی موسڵ بە یەکەوە کە خاکەکەی بە خاکی کوردستان دادەنرێت، ئەمەش تەنیا قسەیەکی سۆزی دەروونی نییە، بەڵکو ڕاستییەکە و هەر کەسێکیش دەیەوێت نکۆڵی بکات، ئەگەر دەتوانێت با پێچەوانەکەی بسەلمێنێت).

ئەوەی کە ڕۆژنامەنووس فەرهاد عومەر سلێڤانی باسیکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ و خاکەکەی دەگەیەنێت، چونکە نووسەر لە لایەک تەواوی خاکی ویلایەتی موسڵ کە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) دەگرێتەوە، بە خاکی کوردستان ناوزەند دەکات، کەواتە شاری موسڵ-یش بەشێکە لە خاکی کوردستان، لەلایەکی تریشەوە باسی دروستبوونی دەوڵەتی ئێراوی دەکات لە دوو ویلایەتی عارەبی و ویلایەتی موسڵ کە ناوبراو بە خاکی کوردستانی ناودەبات، کەواتە ئەمانە دەیسەلمێنن کە شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری سەربە ویلایەتی موسڵ، شاری کوردیی و بەشێکی خاکی کوردستانن.

داود باغستانی چالاکوان لە بواری مافی مرۆڤدا، لە دیمانەیەکدا کە لە هەفتەنامەی (میدیا)دا لە لاپەڕەکانی (7+11)ی ژمارە (186)دا، لەژێر ناوی (داود باغستانی: هەڵەیەکی گەورەی کورد ئەوەیە موسڵ وەک شارێکی عارەبی سەیر دەکات نەک کوردستانی)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (دوای ڕووخانی ڕژێم ڕاگەیاندنی ئێراق بەسەر سێ ناوچەی باشوور، ناوەڕاست و باکووردا دابەشکرابوو، باکوور واتە کوردستان شاری تکریتیشی لەگەڵدا بوو و بریتی بوو لە (موسڵ، کەرکوک، تکریت، دهۆک، هەولێر و سلێمانی). سەرکردایەتی کورد دەبووا هەمان ئەو گرنگییەی بە

کەرکوکیدا بە موسڵیشی بدابووا. بە بڕوای من گرنگیی موسڵ لە گرنگیی کەرکوک کەمتر نییە. ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ مێژوو، لە ساڵی (1926) کە کوردستان بە ئێراقەوە لکێندرا، ئەوکات باشوری کوردستان بەگشتی پێیدەگوترا ویلایەتی موسڵ، تەنانەت تا سەربەخۆیی ئێراقیش مەرجێک هەبوو کە ئەگەر هات و گەل لە ویلایەتی موسڵ بکەوێتە ژێر هەر ستەمێک و دەست درێژییەک ئەو میللەتە مافی هەیە کە پاراستن لە کۆمەڵەی نەتەوەکان بخوازێ لەو کاتدا، ئێستاش نەتەوە یەکگرتووەکان جێگەی کۆمەڵەی نەتەوەکانی گرتۆتەوە. بەڵام ئێمە پسپۆری یاسای نێودەوڵەتیمان نەبوونە کە لەو دۆزەیە تێبگەن. ئێستەش وا هەڵسووکەوت لەگەڵ موسڵ دەکەن وەک ئەوەی موسڵ شارێکی عارەبی بێ نەک کوردستانی، ئەوەش هەڵەیەکی گەورەی بزاڤی کوردییە. ئەگەر تەماشا بکەین دەبینین ئەو خێڵانەی دەوروبەری موسڵ چ ساڵێک هاتوونە بۆ ناوچەکەو پێش ئەوە چۆن بووە، بێگومان ڕووندەبێتەوە کە موسڵ شارێکی کوردستانییە).

بەر لە هەموو شتێک باشووری کوردستان لە (16.12.1925) بە بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەزۆرو دوور لە خواستی نەتەوەی کورد بە دەوڵەتی ئێراقی دەستکردی ئینگلیز لکێنرا، نەک لە ساڵی (1926)دا وەکو ئەوەی کە داود باغستانی نووسیویێتی. ئینجا بە بۆچوونی داود باغستانی، شاری موسڵ شارێکە سەربە کوردستان، چونکە ئەو لە لایەک باسی ئەوە دەکات کە کوردستان لە شەش شار پێکدێت و یەکێک لەو شارانە موسڵ-ە، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات ئەگەر بێتوو مرۆڤ بۆ چەند دەیەکی ساڵ بگەڕێتەوە، بۆی ڕووندەبێتەوە کە شاری موسڵ شارێکی کوردستانییە، کەواتە نووسەری ناوبراو پێی وایە ئەو شارە شارێکی سەدا سەت کوردیی و کوردستانییە.

ماکۆ دڵیار، لە ڕۆژی (13.11.2004)دا لە ماڵپەڕی (کوردستان نێت)دا ووتارێکی لەژێر ناوی (یا کەرکوک و موسڵ یان دەست بەردانمان لە هەر دووک)دا، نووسیوەو دەڵێت: (عارەبەکان پێمان ئەڵێن ئێوە شەڕ بۆ کەرکوک ئەکەن لەبەر ئەوەی نەوتی تێدایە، ئەگەر ئەم نەوتە نەبوایە ئەوا خۆتان بە کوشت نەئەدا. تۆ بڵێی ئەمە ڕاست بێت؟

بەڵێ ئەوە راستە، ئەگەرنا بۆچی باسی شاری موسڵ ناکرێت؟ هەتا ئێستا سیاسەت مەدارێکی کورد یاخود سەرکردەیەکی کورد باسی موسڵ ناکات!

ئەگەر شەڕی ئێمە بۆ کەرکوک ئەوەیە کە شارێکی کوردییە و ئێمە دڵسۆزی خاکی کوردستانین، ئەی بۆچی باسی موسڵ ناکەین؟ ئایا لە مێژوودا موسڵ شارێکی کوردی نەبووە؟).

ئەوەی کە نووسەر ماکۆ دیار ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەبەخشێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە لایەک پێیوایە هەر دوو شاری کێشە لەسەر موسڵ و کەرکوک دوو شاری کوردین و سەربە باشووری کوردستانن، لەلایەکی تریشەوە گلەیی ئەوە لە کورد و سەرکردایەتی کوردستانی دەکات کە بۆچی باسی کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ ناکەن، کە بە گوێرەی بەڵگەنامە مێژوویییەکان شارێکی کوردیی و کوردستانییە!

بزووتنەوەی نیشتمانیی کوردستان بە واژۆی سەرۆکی بزووتنەوەی ناوبراو سەردار پشدەری، لە نامەیەکی کراوەدا کە لە رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (25.8.2005)دا بۆ لایەنە پەیوەندیدارەکان نووسیویەتی و لە رۆژی شەممە، رێکەوتی (27.8.2005)دا لە ماڵپەڕی (کوردستان نێت)دا بڵاوکراوەتەوە، لە نامەکەدا هاتووە: (کوردەکان، ویلایەتی موسڵ بە موڵکی خۆیان دەزانن و لێی دەست بەردار نابن، ئێمەش وەک پێشمەرگەیەکی نەتەوەی کورد سەرمان دادەنێین بۆ بە جێگەیاندنی داوای نەتەوەکەمان کە سەربەخۆیی کوردستان و پەسەند نەکردنی ئەو دەستورەیە).

لێرەدا دەتوانین بگەینە ئەو ئەنجامەی کە بزووتنەوەی نیشتمانیی کوردستان و سەردار پشدەری، پارێزگاو شاری موسڵ بە پارێزگاو شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان دەزانن، چونکە ئەوان باسی ئەوە دەکەن کە کورد ویلایەتی موسڵ بە موڵکی خۆی دەزانێت، کاتێک کە ویلایەتی موسڵ کە دەکاتە باشووری کوردستان موڵکی کورد بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ئەو نیشتمانە بە شاری موسڵ-ی پایتەختی ویلایەتەکەوە، شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن.

فەرەیدون حەمەڕەشید، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (کەرکوک و موسڵ لە مێژووی فاشیزم و بەرەوڕووی دیمۆکراسیدا)دا، رۆژی هەینی، رێکەوتی (25.2.2005)دا لە ماڵپەڕی (کوردستان نێت)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (شاری موسڵ-یش کە لە رووی پێگەو جوگرافیا شارێکی کوردستانی بوو، لە رووی دیمۆگرافیشەوە، شاری نەتەوەو ئاینە جۆراو جۆرەکان بوو، لە سایەی فاشیزمدا بووە یەکەم بنکەی ئەشکەنجەدان و کرا بە کارگەی کوشتن و لە سێدارە دانی ئەو شۆڕشگێڕانەی، لەسەربەرگریکردن لە ئازادی و سەربەستی بۆ نەتەوەکەیان دەگیران. لە جێگرتنەوەی فاشیزمدا بە دیمۆکراسی و ئازادی، سەرەڕای هەزارو یەک لەمپەرو تەنگ پێ هەڵچنین لەپاش ماوەو کلتوری بەعس، هەڵبژاردن و دیمۆکراسی چۆکیدا بە فاشیزم و مۆرکی کوردستانی بوون و پێکەوە ژیانی دایەوە لە شاری موسڵ).

لێرەدا نووسەر فەرەیدون حەمەڕەشید، شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانی دەزانێت، چونکە نووسەر باسی ئەوە دەکات کە لە رووی جوگرافیەوە شارەکە سەربە باشووری کوردستان بووە، بەڵام لەوەیاندا زۆر پەلەی کردووە کە دەڵێت لە سایەی دیمۆکراسی و ئازادیدا مۆرکی کوردستانی بوون و پێکەوە ژیانی دایەوە بە دانیشتوانی شارەکە. نموونە زۆرن بەڵام نامەوێت هیچ نموونەیەک بهێنمەوە، بەس ئەوەندە دەپرسم کام پێکەوە ژیان؟ ژیانی فەتوادانی حەڵاڵکردنی خوێنڕشتن و سەربڕین و دەرکردنی کورد لە موسڵ؟

نووسەر شێخ عومەر غەریب، کە یەکێکە لە دامەزرێنەرانی پارتی ئیسلامی کوردستان، لە لاپەڕە (14)ی پەرتووکی (باشووری کوردستان یان باکووری ئێراق!؟)دا، نووسیوێتی: (لە سەردەمی ئۆسمانلیدا ئێراق لە دوو ویلایەت پێکهاتبوو: ویلایەتی بەسراو ویلایەتی بەغدا، باشووری کوردستانیش کە ئەو سەردەمە بە ویلایەتی موسڵ ناودێر بوو، تا رووخانی خەلافەتی ئۆسمانیش لە تورکیا ساڵی (1924) هەر بەو ناوە مابۆوە).

نووسەر شێخ عومەر غەریب، شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان دەزانێت، چونکە ئەو پێیوایە کە ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان هەر یەکن و یەک خاکن، مادام ویلایەتی موسڵ-یش یەکسان بێت بە

باشووری کوردستان و هەر یەک خاک بن، کەواتە شاری موسڵ وەکو شارێک و پایتەختی ویلایەتە، دەبێتە شارێکی باشووری کوردستانیش.

هەروەها شێخ عومەر، لە لاپەڕە (16)ی هەمان سەرچاوەدا نووسیوێتی: (باشووری کوردستان و کوردستان بە گشتی هەرێمێکی ستراتیژی ئابووری و سیاسیو جوگرافی و سەربازییە، لە باشووری کوردستان هەر دوو پارێزگای کەرکوک و موسڵ بە نەوت و کانزا دەوڵەمەندن، کوردیش بە تەواوی لێی بێبەش کراوە).

ئەوەی کە نووسەر شێخ عومەر غەریب باسیکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی هەر دوو شارەکانی موسڵ و کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو هەر دوو شارەکە بە دوو شاری کوردی بە نەوت و کانزا دەوڵەمەندی سەربە باشووری کوردستان ناودەبات.

نووسەر و ڕەخنەگر حەمەسەعید حەسەن، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (ئەگەر سەر نیت، کلکیش مەبە)دا، لە ڕۆژی چوارشەممەی (31)ی ئابی (2005)دا لە ماڵپەڕی (کلاوڕۆژنە)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (هیندستان یەک وڵات بوو، ئینگلیزی داگیرکار، بۆ ئەوەی ئاشتی قەت لەو ناوچەیە سەقامگیر نەبێت، کردی بە سێ لەتەوە، (هیندستان، پاکستان و بەنگلادیش). لە نێوان و دەوروبەری دیجلە و فوراتدا سێ (وڵات) هەبوون، (کوردستان، سوننەستان و شیعەستان) ئینگلیزی داگیرکار، بۆ ئەوەی خەڵکانی ئەو دەڤەرانە، هەر لە ئاشووبدا بژین، لەو سێ ویلایەتە، (موسڵ، بەغدا و بەسرا) وڵاتێکی دروست کردو ناوی لێ نا ئێراق!).

ئەوەی نووسەر و ڕەخنەگر حەمەسەعید حەسەن نووسیوێتی، دەریدەخات کە ئەو باوەڕی بەوە هەیە کە ویلایەتی موسڵ باشووری کوردستان بووەو هەر دووکیان یەکسانن بە یەک، کەواتە بە بۆچوونی نووسەر شاری موسڵ شارێکە لە باشووری کوردستان، چونکە شارەکانی ویلایەتی موسڵ هەر هەمان شاری باشووری کوردستانن، لە کاتێکدا کە هەر دووکیان دوو ناوی جوگرافی بن بۆ خاک و نیشتمانی کورد کە کوردستانە بەکاربێن.

دکتۆر جەلیلی جەلیلی، کە مێژوونووسێکی کوردی بەناوبانگی سۆڤیەتە، لە لاپەڕە (28)ی پەرتووکی (کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی)دا، نووسیویێتی: (دانیشتووە کوردەکان لەو شوێنانە گردبووبوونەوە کە کەوتبوونە خوارووی خوارووی ڕۆژهەڵاتی هەرێمەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانییەوە، وەک، ئەیالەتی شارەزوور، هەکاری، موسڵ و دیاربەکر).

ئەوەی کە دکتۆر جەلیلی جەلیلی نووسیویێتی، دەریدەخات کە شاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە، چونکە ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی سەربە ویلایەتێکی عوسمانی ناودەبات، لەلایەکی تریشەوە نووسەر باسی ئەوە دەکات کە دانیشتوانی ئەو ویلایەتە کورد بووینە، کەواتە ئەو شارە شارێکی کوردییە و سەربە باشووری کوردستانە.

دکتۆر جەلیلی جەلیلی، لە لاپەڕە (67)ی پەرتووکی (ڕاپەڕینی کوردەکان ساڵی 1880)داو، بە پشتبەستنی بە لاپەڕە (5)ی ڕۆژنامەی (تایمس)ی ئینگلیزی، ژمارەی (12.3.1880)دا نووسیویێتی: (لە زستانی ساڵی (1879–1880)دا برسێتیەکی قورس زۆربەی هەرە زۆری هەرێمەکانی ڕۆژهەڵاتی عوسمانی گرتەوە. لە مارتی ساڵی (1880)دا ڕۆژنامەی (تایمس) هەواڵێکی بڵاوکردەوە کە لە ئەستەمبۆڵەوە پێی گەیشتبوو تیایدا هاتبوو: هەژاریی و برسێتی لە ئامەد و موسڵ تەواو پەرەیان سەندووە، دانیشتوانی دەوروبەری موسڵ، لە هەموو کەرەستەیەکی ژیان بێبەشن. بەڵام هیوا هەیە بەرهەمی ساڵی داهاتوو باری لێقەوماوەکان باشتر بکات).

بە بۆچوونی دکتۆر جەلیلی جەلیلی، دووبارە شاری موسڵ شارێکی کوردی سەربە باشووری کوردستانە و، ئەو شارە هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە، چونکە نووسەری ناوبراو ناوی شاری موسڵ وەکو هەرێمێکی ڕۆژهەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی ناودەبات، هەمووشمان دەزانین کە چۆن لە ڕێگای داگیرکردنەوە، شاری موسڵ بۆتە بەشێک لە دەوڵەتی عوسمانی.

دەستەی دامەزرێنەری مەڵبەندی موسڵ–ی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی لە ڕێکەوتی (28.4.2002)دا لە بەیاننامەی دامەزراندنی مەڵبەندەکەیاندا کە لە لاپەڕە (8)ی هەفتەنامەی (الاتحاد)، ژمارە (473)ی ڕۆژی هەینی، ڕێکەوتی (17.5.2002)دا

بڵاوکراوەتەوە هاتووە: (لە دوای رزگاربوونی بەشێکی کوردستان، کار بۆ سەر لە نوێ دارشتنی زانیاری و رێکخستنی ژیانی گەلی کوردستان کرا، کە بووە هۆی لەدایکبوونی چەندین رێکخراوەی پیشەیی و مەڵبەندە جۆراو جۆرەکان بۆ تۆژینەوەو لێکۆڵینەوە، ئەمەش وەڵامێکی ژیرانەیە کە بە راستگۆییەوە ناوەڕۆکی کۆمەڵایەتی کوردی دەگرێتە خۆ، هەروەها چەندین مەڵبەندی رووبەڕووبوونەوەی پاکسازی رەگەزی و، بڵاوکردنەوەی ووشیاری نەتەوایەتی دەرکەوتن، بەڵام لەدایکبوونی ئەو مەڵبەندانە و تواندنەوەیان لە چوارچێوەیەکی جوگرافی تەسکداو دڵسۆزیان بۆ پارچەیەکی دیاریکراو، هیچ بوارێک ناهێڵێ لە بەردەمدا هەروەکو دەخوازێت بۆ کارکردن لە هەموو ئەو ناوچانەی کە مرۆڤی کورد بوونی هەیە تیایدا، هەروەها هەندێک لایەنی رامیاری رایانکردووە لە دان پێدانانیان بە کوردی موسڵ، وە رادەکەن لە داکۆکی کردن لە کوردی موسڵ کە ژمارەیان یەک ملیۆن دەبێت. هەتا بەیانی ئازاریش دەبینین ناوهێنانی ئەم ناوچەیەی پشتگوێ خستووە، ئەم ناوچەیەی کە لە سالآنی شەستەکانی سەدەی بیستەمداو بەر لە شالآوەکانی پاکسازی رەگەزی، مەڵبەندی چالآکی رامیاری و پێشمەرگایەتی بووە. بەڵام ئێمە سەرنج دەدەین کە لێرەو لەوێ هەندێک لایەن باسی هەندێک لە ناوچەکانی وەکو شەنگال و هەندێک جاریش ناوی شێخان-یش دەبردرێت، بە بۆچوونی ئێمە ئەو ئاماژانە دووڕوویانە کاریگەرێتی نەرێتی دەبێت بۆ سەر دواڕۆژی کوردستانییەتی موسڵ، لەبەرئەوەی ئەم هەڵوێستانە خزمەت بە پلانەکانی بەعس دەکەن کە بە بەردەوامی کار بۆ لێکترازانی ئەو پارێزگایە و لکاندنی بەشەکانی دەکات بە پارێزگاکانی تردا، لێرەدا پێویستە لەسەر پارتە رامیارییەکان بە بێدەنگی نەمێننەوە لە بەرامبەر کێشەی کورد لە موسڵ و چەرمەسەرییەکانیاندا، بەڵکو قسەکردن لەسەر شارەکەیان بە تەواوی و دۆزی رەوای نەتەوەکەیان).

بە گوێرەی بەیاننامەکەی دەستەی دامەزرێنەری مەڵبەندی موسڵ-ی رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی، شاری موسڵ بە تەواوی واتە پارێزگای موسڵ، ناوچەیەکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، ئەوان لە بەیاننامەی دامەزراندنیاندا، گلەیی زۆریان لەوە کردووە کە بۆچی کوردستانییەتی شاری موسڵ پشتگوێ خراوەو، تەنیا باس لە کوردستانییەتی شەنگال یان شێخان دەکرێت، بۆچوونەکانی ئەوان دەریدەخات کە ئەوان باوەڕیان وایە کە موسڵ وەکو پارێزگا سەربە باشووری کوردستانە.

میهرداد ئێزەدی، کە خەڵکی رۆژهەڵاتی کوردستانە و، پرۆفیسۆرە لە بەشی زمان و شارستانێتییەکانی رۆژهەڵاتی نزیک لە زانکۆی هارڤادی ئەمەریکا، لە لاپەڕە (57)ی پەرتووکی (ئاین و تایفە ئاینییەکان لە کوردستاندا)، نووسیوێتی: (شەبەکەکانیش کە لە باشوورو باشووری رۆژهەڵاتی شاری موسڵ لە ناوەڕاستی کوردستانداو بە تەنیشت باجەلانە یارسانەکانەوە دەژین، چەشنە ئاینێکی عەلەوی دیملییان تێدا بەدی دەکرێ).

لێرەدا بۆچوونی دکتۆر میهرداد ئێزەدی-مان بۆ دەردەکەوێت کە ناوبراو پێیوایە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانییە، چونکە ناوبراو لە باسی ئایین و ئایینزا ئایینییەکان لە کوردستان، باسی شەبەکەکان دەکات و شوێنی نیشتەجێ بوونیان بە باشوورو باشووری رۆژهەڵاتی شاری موسڵ لە ناوەڕاستی کوردستاندا دەستنیشان دەکات.

پرۆفیسۆر دکتۆر میهرداد ئێزەدی، لە بەشی یەکەمی لێکۆڵینەوەیەکدا لەژێر ناوی (الكرد: نبذة وجيزة)دا لە وەرگێڕانی (هادی محەمەد)ە کە لە ژمارە (2)ی گۆڤاری (سردم العربي)دا بلاوکراوەتەوە، بەمشێوەیە باسی کوردستانییەتی شاری موسڵ دەکات: (کوردستانی باشوور شارەکانی (خانەقین، مەلایر، عیلام، کرماشان و هتد....) دەگرێتە خۆی). کوردستانی ناوەندیش شارەکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، کفری و هتد....) دەگرێتە خۆی).

ئەوەی کە دکتۆر میهرداد ئێزەدی ئاماژەیپێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەبەخشێ، چونکە دکتۆری ناوبراو زۆر بە جوانی بۆچوونی خۆی سەبارەت بە کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەردەبرێت و، ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی سەربە کوردستانی ناوەندی دەهێنێت.

دکتۆر میهرداد ئێزەدی، لە بەشی سێیەمی لێکۆڵینەوەکەیدا لەژێر ناوی (الكورد: نبذة وجيزة)دا لە وەرگێڕانی (هادی محەمەد)دا کە لە ژمارە (6)ی گۆڤاری (سردم العربي)دا بڵاوکراوەتەوە، دووبارە باسی کوردستانێتیی شاری موسڵ دەکات و نووسیوێتی: (بەریتانیا، تەنیا ویلایەت (هەرێم)ی موسڵ (ناوەندی کوردستان)ی

عوسمانی پێشووی وەرگرت لەگەڵ ناوچەی کەرکوکی کوردی دەوڵەمەند بە نەوت و، خستییە سەر ئێراق کە لەژێر ئینتیدابی بەریتانی و ملکەچی عارەب بوو، بە مەرجێکی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) کە بەغدا ڕێز لە داواکارییە ئیتنی و نەتەوەییەکانی گەلی کورد بگرێت).

بە بۆچوونی دکتۆر میهرداد ئێزەدی، شارەکانی موسڵ و کەرکوک بە دوو شاری سەربە ناوەندی کوردستانن، لەبەرئەوەی نووسەر زۆر راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە بەریتانیا ویلایەتی موسڵی ناوەندی کوردستانی عوسمانی وەرگرت لەگەڵ شاری کەرکوکی دەوڵەمەند بە نەوت، کەواتە نووسەر هەر دوو شاری ناوبراوی پێ بەشێکە لە کوردستان.

دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (ئەو فاکتەرانەی جوگرافیا کە کار دەکەنە سەر تایبەتمەندییەکانی باران لە هەرێمدا)، کە بەشێکە لە ماستەرنامەی (تایبەتمەندییەکانی باران لە هەرێمی کوردستاندا)و، لە لاپەڕەکانی (7-50)ی ژمارە (1)ی، ساڵی چواردەهەمی مایسی (2006)ی (گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی 48)دا بڵاوکراوەتەوە، دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا لە لاپەڕە (21)دا نووسیویێتی: (فاکتەری بەرزاییەکان کاریگەرییەکی تری هەیە لەسەر جیاوازی درێژی وەرزی باران لە ناوچە جیاوازەکانی هەرێم. بۆ نموونە، لە پێنجوین و سلێمانیدا سەرەڕای ئەوەی کە هەر دووکیان کەوتونەتە باشوورەوە، دەبینین وەرزی باران تیایاندا درێژترە لە وەرزی بارانی موسڵ ئەگەرچی موسڵ کەوتۆتە باکوورەوە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی بەرزی لەسەر ئاستی رووی دەریاو لەم سەروبەندەدا هەلی باران بارین لەو وێستگانەی کە لە بەرزییەکی زۆر دان، زۆرترە بە بەراورد لەگەڵ ئەو وێستگانەی کە لە بەرزییەکی نزم دان).

ئەوەی کە دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە لە لایەک باسەکەی دکتۆری ناوبراو تەنیا تایبەتە بە هەرێمی کوردستان، لەلایەکی تریشەوە لە باسی بارین بارینداا لە شارەکانی هەرێمی کوردستاندا، ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی سەربە هەرێمی کوردستان هێناوە.

دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (تایبەتمەندییەکانی باران لە هەرێمی کوردستانی ئێراقدا)، کە لە لاپەڕەکانی (85–140)ی ژمارە (2)ی، ساڵی سیانزەهەمی مایسی (2005)ی (گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی 46)دا بڵاوکراوەتەوە، دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا لە لاپەڕە (94)دا نووسیویێتی: (کاتێک بەراوردی نێونجی بارانی دوو وێستگەکەی موسڵ و دوزخورماتو لەگەڵ یەکتریدا دەکەین، دەبینین بارانی موسڵ کە دەگاتە (381،4) ملم بە (122،1) ملم لە بارانی دوزخورماتو زۆرترە ئەگەرچی هەر دوو وێستگە تاڕادەیەک یەک بەرزییان هەیە. وێستگەی موسڵ (223) مەتر بەرزەو هی دوزخورماتو (220) مەتر لەسەر یاستی دەریاوە بەرزە. هۆی ئەمەش بۆ جیاوازی شوێنی هەر دوو وێستگەکە لە رووی ئەسترۆنۆمییەوە دەگەڕێتەوە). هەروەها دکتۆر سلێمان لە لاپەڕە (100)دا نووسیویێتی: (وێستگەکانی دهۆک، هەڵەبجە، حەویجە، مەخمور، موسڵ، شەنگال و کەرکوکیش بڕێکی کەمتر لەبڕی گشتیی هەرێم سەبارەت بە بارانی پایزان تۆمار دەکات). هەروەها لە لاپەڕە (114)دا نووسیویێتی: (مانگی ئازار یەکەم مانگی بەهارو شەشەم مانگی بە باران پێکدێنێ و نێونجی بارانەکەی لە هەرێمدا (هەرێمی کوردستان) دەگاتە (94،5) ملم کە دەکاتە (15،8%)ی نێونجی ساڵانە. جگە لەوە ئەم مانگە لە زۆرترین ژمارەی ئەم وێستگانەی کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا پشتیان پێ بەستراوە (8 وێستگەیە) زۆرترین بڕی بارانی تێدا دەبارێ، ئەو وێستگانەش ئەمانەن: ئامێدی، رواندز، سلێمانی، هەڵەبجە، موسڵ، مەخمور، کەرکوک و خانەقین).

ئەوەی کە لە سەرەوەدا دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە لێکۆڵینەوەکەی دکتۆر سلێمان تایبەتمەندە بە باران بارینی هەرێمی کوردستان و، ناوبراویش لە باسی رێژەی باران بارین لە کوردستان، مانگەکانی باران بارین لە هەرێمی کوردستان و وێستگەکانی باران بارینی کوردستاندا، ناوی شاری موسڵی وەکو شارێک و وێستگەیەکی گرنگیی سەربە هەرێمی کوردستان بردووە.

دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (چەمک و سنووری هەرێمی کوردستانی ئێراق)، کە لە لاپەڕەکانی (5–23)ی ژمارە (3)ی، نۆڤێمبەری ساڵی (2004)ی (گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی 44)دا بڵاوکراوەتەوە،

دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا لە لاپەڕە (9)دا سەبارەت بە پێناسەی هەرێمی کوردستانی ئێراق نووسیویێتی: (کوردستانی ئێراق لەمێژە تووشی سیاسەتی گۆڕینی ئەتنیکی بووەو ئەم شاڵاوە لە دەیەکانی دوایی سەدەی بیستەمدا فرە پەرەی سەندو بریتیبوو لە دەرکردنی کورد لە ناوچەکانیان بە تایبەتی ئەو ناوچانەی کە بایەخێکی ستراتیژییان هەیە وەک کەرکوک، موسڵ، خانەقین و هیتر).

به گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، شارەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقین شاری کوردیی و بەشێکی کوردستانن، چونکە دکتۆری ناوبراو ئەو شارانە بە شاری سەربە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناودەبات، کە رووبەڕووی شاڵاوی دڕندانەی بەعارەبکردن و گۆڕینی ئەتنیکی بووینەوە لە لایەن حکومەتە یەک لەدوا یەکەکانی عارەبی ئێراقی.

دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، مامۆستا لە بەشی جوگرافیای زانکۆی هەولێر، لە لێکۆڵینەوەیەکدا لەژێر ناوی (مفهوم أقليم كوردستان العراق)دا کە لە ژمارە (6)ی گۆڤاری (سردم العربي)دا بلاوکراوەتەوەو، دەربارەی زاراوەی هەرێمی کوردستانی ئێراق، نووسیویێتی: (هەرێمی کوردستانی ئێراق، واتە ئەو بەشەی (خاکی کورد-کوردستان) کە بە ئێراقەوە لکێندرا دوای دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق لە کۆتایی ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی و، بە چەندین تایبەتمەندێتی جوگرافی (مرۆیی و سروشتی) راڤەدەکرێت، کە وا دەکات هەرێمێکی جیا بێت لە هەرێمەکانی تری ئێراق).

دووبارە بە بۆچوونی دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، شاری موسڵ شارێکە سەربە باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو هەرێمی کوردستان بەو بەشەی خاکی کوردستان ناودەبات کە بە دەوڵەتی ئێراقەوە لکێنراوە، هەمووشمان دەزانین ئەوەی کە بە ئێراقەوە لکێنرا ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بوو، کە لە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) پێکدەهات، کەواتە ناوبراو پێیوایە شاری موسڵ بەشێکە لە خاکی باشووری کوردستان.

رۆژنامەنووس عەبدوڵڵا قرگەیی، لە بەشی یەکەمی وتارێکیدا کە لەژێر ناونیشانی (لە موسڵ عارەب هەمیشە ئاغا بوون و کوردیش خولام)، کە لە لاپەڕە (7)ی ژمارە

(217)ی رۆژنامەی (میدیا)دا، بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (رووداوەکانی دوای رووخاندنی رژێمی سەددام ئەو راستییەیان ئاشکرا کرد کە پلانێکی پێشوەختە لە لایەن عارەبی توندڕەو لە لایەک و خەڵکی دیکە هەیە بۆ لەناوبردن و نەهێشتنی بوونی کورد لەم شارە کوردستانییەدا، پارتی بەعس لە عارەباندنی شارەکەدا دەستپێشخەر بووە هەر لە ساڵی (1968) بەشێوەیەکی تایبەتی ئەگەرچی پێشتریش هەمان هەوڵ هەبووە کاتێک باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەزۆر بە دەوڵەتی ئێراقەوە لکێنرا، ئاشکرایە پارێزگای موسڵ لە سەردەمی پاشایەتیدا لە چەند قەزایەکی تەواو کورد پێکهاتبوو (ئاکرێ، زاخۆ، دهۆک، ئامێدی، زێبار، شێخان و شەنگال) لەگەڵ چەند قەزایەکی تێکەڵ (قەزای ناوەند، شەڕگات، رەبیعە و تەلەعفەر).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی رۆژنامەنووس عەبدوڵڵا قڕگەیی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە ناوبراو لە لایەک لە باسی شاڵاوی بەعارەبکردندا لە دوای نەمانی رژێمی (سەددام)دا دەڵێت خەڵکانێک هەن هەوڵی لەناوبردنی کورد دەدەن لە شاری موسڵ–ی کوردستاندا، لەلایەکی تریشەوە ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، کەواتە ئەو باوەڕی تەواوی بە کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شارەکە هەیە.

رۆژنامەنووس عەبدوڵڵا قڕگەیی، لە بەشی دووەمی وتارێکیدا کە لەژێر ناونیشانی (لە موسڵ عارەب هەمیشە ئاغا بوون و کوردیش خولام)دا، لە لاپەڕە (7)ی ژمارە (218)ی رۆژنامەی (میدیا)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (29.11.2005)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (کوردی دانیشتووی موسڵ کە زۆربەیان کەم و زۆر پەیوەندییان بە رژێمی رووخاوەوە هەبوو نەیانتوانی لەگەڵ ئەم دۆخە نوێیەدا بگونجێن و خۆیان دوورە پەرێز راگرت، ئیدی ماشێنی راگەیاندنی تورکیا باسی لە زۆریی ژمارەی تورکمان لە موسڵ دەکردو ئاشوورییەکانیش لە زۆری ژمارەی فەلەکان و لەو نێوەندەدا کورد دووچاری چەوساندنەوە بوونەوەو پرسی کوردستانیی شاری موسڵ چووە دواوە).

ئەوەی کە رۆژنامەنووس عوبدوڵڵا قڕگەیی لە سەرەوەدا نووسیویێتی، باوەڕبوونی ناوبراوە بە کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ، چونکە ناوبراو باسی ئەو هۆکارانە دەکات کە بوونەتە پاشەکشەی کوردستانیی بوونی شاری موسڵ.

کەواتە نووسەر شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانیی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی ئەو شارەی کردووە.

دکتۆر جەواد ئیبراهیم مەلا، ناسراو بە (دکتۆر جەواد مەلا) سکرتێری گشتی کۆنگرەی نیشتمانیی کوردستان، لە لاپەڕە (97)ی پەرتووکی (کوردستان والکورد وطن مقسم وأمة بلا دولة)دا سەبارەت بە باشووری کوردستان، نووسیویێتی: (لەگەڵ هەموو کەمتەر خەمییەکی کوردی بۆ سەلماندنی بوونی خۆی، داوەتکردنەکانی سەرکردایەتی کورد لە لایەن حکومەتی وڵاتە یەکگرتووەکان و سازدانی کۆبوونەوە لەگەڵیاندا بەشێوەیەکی فەرمی، مانای ئەوەیە کە وڵاتە یەکگرتووەکان پێویستی بە کورد هەیە، لەو دۆخەشدا پێویستە لەسەر سەرکردایەتی کورد داوا لە وڵاتە یەکگرتووەکان بکات، فڕۆکەخانەیەکی کوردی بۆ بکاتەوە، وابکات هێڵی (36) بگۆڕێو موسڵ و کەرکوک و خانەقین و مەندەلی بخاتە سەر ناوچە رزگار کراوەکان، بەرزکردنەوەی ئاڵای کوردستان، چاپکردنی پارەی کوردی و دامەزراندنی بانکی ناوەندی کوردستانی و بەرهەم هێنانی پەترۆل و هتد).

به بۆچوونی دکتۆر جەواد مەلا، سەرۆکی کۆنگرەی نیشتمانیی کوردستان، شاری موسڵ و کەرکوک دوو شاری گرنگیی سەربە باشووری کوردستانن، چونکە ئەو داوای گۆڕینی هێڵی (36) بۆ هێڵی (34) دەکات لەپێناوی ئەوەی کە کەرکوک و موسڵ بگرێتەوەو بگەڕێنەوە سەر باشووری کوردستان.

دکتۆر جەواد مەلا سەرۆکی کۆنگرەی نیشتمانیی کوردستان، لە لاپەڕەکانی (1+10)ی ژمارە (14)ی گۆڤاری (کۆنگرە)دا، لە وتارێکدا کە وەڵامێکە بۆ بەیاننامەیەکی دوو پارتی (تورکمان ئیلی و پارتی نیشتمانیی تورکمانی) سەربە بەرەی تورکمانی بەکرێگیراو، کە لە ژمارەی رۆژی شەممە، رێکەوتی (30.10.1999)ی رۆژنامەی (الشرق الاوسط)دا بڵاوکرابووەوەو، زۆربەی هەرە زۆری خاکی باشووری کوردستان-یان بە خاکی خۆیان دانابوو، نووسیویێتی: (ئەوەی کە دەسەڵاتدارانی ئێراق لەنیوەی دووەمی ئەم سەدەیەدا کردوویانە وێنەیەکی زیندوو و نموونەیەکی سەردەمە بۆ هەموو رەگەزپەرستان و ئاغاکانیان و پێش هەمووشیان هەر دوو پارتی (تورکمان ئیلی و پارتی نیشتمانیی تورکمانی)، کە خۆیان هاوچەرخی ئەوە

بوون کە چۆن حکومەتی ئێراق یارمەتی ئەدا بە هەموو عارەبێک لەخوارووی ئێراق، تاکوو رووبکەنە ناوچەکانی موسڵ، کەرکوک، خانەقین و شوێنەکانی تری کوردستان، بۆ ئەوەی زۆربەی ئەم شارانە بە عارەب بکات. بۆ دابینکردنی ئەمەش حکومەتی ئێراق زۆربەی قەزا کوردییەکانی سەرووی موسڵی دابڕی و پارێزگای دهۆک-ی لێ دروستکرد ..... هەروەها لە پارێزگای کەرکوک دەستیکرد بەدابڕینی قەزاکانی خوارووی‌و خستنیە سەر پارێزگای تکریت، شارۆچکە و ناوچەکانی رۆژهەڵاتی خستە سەر پارێزگای سلێمانی تاکوو موسڵ و کەرکوک ببن بە دوو شاری دابڕاو لە دێهات و ناوچە کوردییەکان. لە کوردستاندا چەندین کەمایەتی عارەبی، تورکمانی، ئاسووری و کلدانی هەن کە لە مێژوویەکی دێرینەوە شانبەشانی نەتەوەی کورد لە کوردستان نیشتەجێبوون).

بە بۆچوونی دکتۆر جەواد مەلا، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە ئەو باسی ئەوەی کردووە کە شۆڤینییە دەسەڵاتدارەکانی ئێراق هەردەم لە هەوڵی ئەوەدا بووینە کە شارەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقین کە ناوبراو بە بەشێک لە باشووری کوردستانیان دەزانێت، بە عارەب بکەن و قەزا کوردییەکان لەسەر پارێزگای موسڵ لادەن، بۆئەوەی ژمارەی کورد کەم بێتەوەو هی عارەب بەرزبێتەوە.

تامان شاکر، لە لاپەڕە (3)ی رۆژنامەی میدیا، ژمارە (209)ی سێشەممە رێکەوتی (20.9.2005)دا لەژێر ناوونیشانی (نا بۆ دەستووری رەش) کە ناوونیشانی کۆڕێکی، پرۆفیسۆر دکتۆر جەمال نەبەزە کە لە شاری کۆلن لە ئەڵمانیا بۆ کوردەکانی ئەو شارەی کردبوو، وتارێکی نووسیوەو ئاماژەی بە هەندێک قسەی دکتۆر جەمال، لەسەر مافی چارەی خۆنووسیندا کردووە کە دەڵێت: (بڕیاری چارەی خۆنووسین بڕیارێکی بێسنوورە ئەوە ئەگەر خەڵک دەنگی بۆ ئەو دەستوورەدا دەبێ کورد خۆی ببەستێتەوە بە گەلی ئێراق و پابەندی ئەو دەستوورە بێت و یەکێتی خاکی ئێراق بپارێزێت. ئەی ئەگەر نەیپاراست ئایا کورد مافی جیابوونەوەی هەیە. ئەوە مانای ئەوە نییە ئەگەر نەتتوانی بیپارێزی داوای جیابوونەوە بکەیت، ئێستاش عارەبەکان تەنها سێ پارێزگا بە کوردستان دەزانن کەرکوک و موسڵ و دیالە بە کوردستان نازانن).

نووسەر تامان شاکرو دکتۆر جەمال نەبەز، هەر دووکیان شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان ناودەبەن، کاتێک کە باسی ئەوە دەکەن کە عارەبەکان بە باش‌و خراپیانەوە تەنیا پارێزگاکانی هەولێر، سلێمانی و دهۆک بە خاکی کورد و کوردستان دەزانن‌و، شارەکانی موسڵ، کەرکوک و دیالە بە کوردستان نازانن.

عەبدوڵڵا رەحمان، لە لاپەڕە (2)ی ژمارە (1866)ی رۆژنامەی (خەبات)ی رۆژی سێشەممە (26.7.2005)دا، لە چاوپێکەوتنێکیدا لەگەڵ (دارا نورەدین)دا کە لەژێر ناوی (دارا نورەدین، ئەندامی لیژنەی نووسینەوەی دەستور: سنووری هەرێمی کوردستان هەموو ئەو ناوچانە دەگرێتەوە کە لە سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی ئێراقەوە هی کوردبوون)دا بڵاویکردۆتەوە، لەسەر زاری دارا نورەدین دەڵێت: (لیستی هاوپەیمانیی کوردستان نەخشەی بەڕێوەبەرێتی هەرێمی کوردستانی پێشکەش بە لیژنەی نووسینەوەی دەستور کردووە. ئەو ناوچانەش کە لە نەخشەکەدا لە سنووری هەرێمی کوردستانن، ئەوا لە سەرەتاکانی پێکهێنانی دەوڵەتی ئێراقەوە لەساڵی (1921)دا ناوچەی کوردی بوونەو ئەو سەردەمەیش ئێراق لە سێ ویلایەتی بەسرا، بەغدا و موسڵ پێکدەهات کە ویلایەتی موسڵ زۆرینەی کورد بوونەو لە هەولێر، سلێمانی، کەرکوک و موسڵ پێکهاتبوو، پاشانیش بەهۆی راپرسییەوە، کە راپرسییەکەش ساختەبوو، کەچی لە ساڵی (1925) خرایە سەر دەوڵەتی ئێراق، بۆیە نابێ کەس نکوڵی کوردبوونیی ئەو ناوچانە بکات).

دادوەر دارا نورەدین، ئەندامی لیژنەی نووسینەوەی دەستور، پێیوایە کە شاری موسڵ شارێکە سەربە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربەخۆ بووەو، زۆربەی دانیشتوانەکەشی کورد بووینەو لە شارەکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی) پێکدەهات، کەواتە شاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراق نەبووە، چونکە موسڵ شارێک بووە سەربە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)، نەک سەربە یەکێک لە ویلایەتەکانی بەغدا یان بەسرا!

دکتۆر نیاز لاجانی، لە لاپەڕە (6)ی رۆژنامەی (خەبات)، ژمارە (1809)ی رۆژی دووشەممە، ریکەوتی (30.5.2005)دا، لە وتارێکیدا بە ناوی (دڵنیام کە ئەمەش چارەسەر دەکا)دا، نووسیوێتی: (چونکە هەموومان پێمان وایە نەک هەر کێشەی کەرکوک، خانەقین، مەخمور، شەنگال و موسڵ... لەسەر دەستی سەرۆک بارزانی چارەسەر دەکرێ، بەڵکو (خەونی دێرینی) نەتەوەی کوردیش لەسەر دەستی ئەو (سەرۆک)ە دێتەدی).

ئەوەی دکتۆر نیاز لاجانی نووسیوێتی، باوەڕبوونی نووسەر دەردەخات بە کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوەی کردووەو دیارە باوەڕی تەواویشی بەوە هەیە کە چارەسەرکردن و کێشەی گەڕانەوەی شارەکانی موسڵ، کەرکوک، شەنگال و مەخمور بۆ سەر باشووری کوردستان، لەسەردەستی بارزانیدا چارەسەر دەکرێت و خەونەکانی کورد کە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆیە لە تەواوی کوردستاندا، بارزانی ئەو خەونە دێرینەی کورد دەهێنێتە دی!

خاڵ محەمەد وەیس، لە لاپەڕە (7)ی رۆژنامەی (التاخي)، ژمارە (4505)ی رۆژی چوارشەممە (22.6.2005)دا، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (مفهوم اقلیم کوردستان العراق)دا، نووسیوێتی: (کوردستانی ئێراق، بەدرێژایی مێژوو تووشی پرۆسەی گۆڕینی ئەتنۆگرافی بووە، ئەو شاڵاوە لەم دواییەدا بەرفراوانتر بووەو بریتی بووە لە راگواستنی کوردەکان لە ناوچەکانی خۆیان و بە تایبەتی ئەو ناوچانەی کە گرنگییەکی ستراتیژی هەیە وەکو ناوچەکانی کەرکوک، خانەقین، موسڵ و شوێنەکانی تر).

نووسەر خاڵ محەمەد وەیس، شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی گرنگ و ستراتیژی کوردستانیی دادەنێت، چونکە ناوبراو شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردنشینی سەربە کوردستانی ئێراق یان (باشووری کوردستان) ناودەبات، کە لەسەردەستی شۆڤینییەتی عارەبی دەسەڵاتدار بەدرێژایی مێژوو تووشی پرۆسەی بە عارەبکردن بۆتەوە، ئەمەش بۆمان دەردەخات کە نووسەری ناوبراو ئەو شارە بە شارێکی کوردیی و بە بەشێک لە باشووری کوردستان دەزانێت.

خەبات عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (72)ی پەرتووکی (بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور)دا، بەمشێوەیە دەربارەی سنووری کوردستانی باشوور دەنووسێ: (زاراوەی باشووری کوردستان هیچ بوارێک بۆ ئەو دابەشبوونە راستییەی ئێستا لە ئارادایە ناهێڵێتەوەو ئەم پارچەیەی کوردستان وەکو هەرێمێکی جوگرافی و یەکگرتوو دادەنێت و، هەموو ئەو خاکەی کە لە گۆترە بە ئێراقەوە لکێندراوە، بە (باشور)ی کوردستان دەزانێت).

بە گوێرەی قسەکانی خەبات عەبدوڵڵا، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو گشت ئەو شار و خاکەی کە بەزۆر بە بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان بە ئێراقەوە لکێنرا، بە بەشێک لە باشووری کوردستان دەزانێت. هەمووشمان دەزانین ئەوەی کە بە بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان کە لە ساڵی (1925)دا بە ئێراقەوە لکێنرا، ویلایەتی موسڵ بوو بە تەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە). کەواتە شاری موسڵ وەکو شار و پارێزگا بەشێکی کوردستانە، لەبەرئەوەی ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان هەر یەک خاک و یەک نیشتمانن.

خەبات عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (86)ی پەرتووکی (بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور)دا بەمشێوەیە بیروبۆچوونی خۆی دەربارەی سنووری کوردستانی باشوور دەردەبڕێت: (گەر لە باشووری خۆرهەڵاتەوە دەست پێبکەین، لە خاڵی سنوری ئێراق-ئێرانەوەو لە سەرووی شارۆچکەی عەلی غەربییەوە، هێڵێک بۆ خۆرئاوا دەکێشین، پاشان بەرەو باکووری خۆرئاوا شارۆچکەی جەسان، بەدرەو زڕباتیە دەگرێتە خۆو، ئینجا بە خۆرئاوای شارۆچکەکانی بەلەدروز، شارەبان و لەوێوە تادەگاتە زنجیرە چیای حەمرین، هێڵەکە بەدرێژایی چیای ناوبراو تا شارۆچکەی فەتحە لە خوار پێگەیشتنی زێی بچوک بە رووباری دیجلە، هەڵدەکشێت. لە فەتحەوە تا شاری موسڵ، دیجلە دەبێتە سنوورو لە خوارووی شاری موسڵەوە، شاری ناوبراو دەخاتە ناو سنورەکەی خۆیەوەو هێڵەکە بەرەو باشووری تەلەعفەر و لەوێشەوە بە هێڵێکی رێک بەرەو باشوری خۆرئاوا بە خوارووی شارۆچکەی شەنگال-دا رەت دەبێت و تا سنووری ئێستای ئێراق-سوریا، دەکشێت).

به بۆچوونی نووسەر خەبات عەبدوڵڵاو بە گوێرەی ئەو سنوورەی کە بۆ باشووری کوردستان کێشاویەتی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە شاری موسڵ دەکەوێتە ناو ئەو سنوورەی کە نووسەری ناوبراو بۆ باشووری کوردستانی دەستنیشانکردووە. بەتایبەت کاتێک کە نووسەر باسی ئەوە دەکات کە سنووری کوردستان لە چیای کێوەسوور بەرەو شارۆچکەی فەتحەو دواتریش بە باشووری شارەکانی موسڵ، تەلەعفەر و شەنگالدا دەڕوات تا دەگاتە سووریا، ئەوە بە دڵنیاییەوە موسڵ دەبێتە شارێکی کوردی و کوردستانی.

خەبات عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (191)ی سەرچاوەی پێشوودا نووسیویێتی: (داگیرکارییەکانی ئیسلام لە کوردستانی باشووردا لێشاوی خێڵە عارەبەکانی بەدوای خۆیدا هێنا. هەموو ئەو خێڵە عارەبانەی کە لەگرتنی شاری موسڵ و شەنگال-دا بەشداربوون، پاشان جێیان نەهێشت و تێیدا نیشتەجێ بوون. موسڵ و دەوروبەرەکەی کە زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد بوون، لە سەردەمی راشدینداو پاشانیش لە سەردەمی ئەمەوی و عەباسییەکاندا، چەندین خێڵی عارەب لە بەسراو کوتەوە رژانە سەری و تاوای لێهات بە قسەی بەلازری بووە یەکێک لە گەورەترین شارەکانی موسڵمانان).

لێرەدا نووسەر خەبات عەبدوڵڵا، شاری موسڵ بە یەکێک لە شارەکانی باشووری کوردستان دادەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسکردنی هێرش و پەلامارەکانی ئیسلام بۆسەر باشووری کوردستان، لە لایەک ناوی شاری موسڵ وەکو پارچەیەکی ئەو بەشەی کوردستان دەهێنێت، لەلایەکی تریش ژمارەی کورد لە نێو شاری موسڵ و دەوروبەرەکەی لە سەردەمەکانی راشدین، ئەمەوی و عەباسیدا لە ژمارەی کورد بەزۆرتر دەزانێت.

خەبات عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (194)ی سەرچاوەی پێشوودا دەڵێت : (رووپێوی خاکی کوردستانی باشوور بەزۆرتر لە (85.000 کچگ) دادەنرێت، لەو رووبەرەدا مەڵبەندی پێنج پارێزگا : سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ و دهۆک و سی و حەوت قەزاو سەدو سی ناحیەی تێدەکەوێت. تەنیا (36.347 کچگ)ی لەو رووپێوە

هێشتەوە کە مەڵبەندەکانی هەر سێ پارێزگای سلێمانی، هەولێر، دهۆک و بیست و یەک قەزاو حەفتا ناحیەی لەخۆگرتووە. بەمەش زۆرتر لە (48.653 کچگ)ی لە خاکی کوردستانی باشوور دابڕیو هەموو ناوچە ستراتیژییەکانی کەرکوک، موسڵ، خانەقین و دەوروبەریانی لە سنووری ناوچەی ئۆتۆنۆمی دەرهێناو بە خاکی عارەبی لە قەڵەم دان و بەکاوەخۆ کەوتە بە عارەب کردنیان).

ئەوەی کە نووسەر خەبات عەبدوڵلا باسیکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەداتە دەست، چونکە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە یەکێک لە پێنج شارەکانی باشووری کوردستان دادەنێت و، هەروەها شارەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقین بەو شارە ستراتیژیانە ناودەبات کە رژێمی بەعس هەوڵی داوە بە عارەبیان بکات و لە کوردستانیان دابڕێت.

خەبات عەبدوڵلا، لە لاپەڕە (226)ی سەرچاوەی ناوبراودا نووسیویێتی: (دامەزراندنی تۆڕێکی رێگاوبانی ئاسن کە مەڵبەندی هەموو پارێزگاکانی کوردستانی باشوور، کەرکوک، موسڵ، سلێمانی، هەولێر، دهۆک پێکەوە گرێ بدات و، کەرکوک وێستگەو گرێی هاتوچۆی تۆڕەکە بێت).

بە بۆچوونی نووسەر خەبات عەبدوڵلا، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان، لەبەرئەوەی لە باسی دامەزراندنی تۆڕێکی رێگاوبانی ئاسن کە بە هەموو شارەکانی باشووری کوردستاندا تێبپەڕێت، ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی سەرەکی باشووری کوردستان هێناوە.

خەبات عەبدوڵلا، لە لاپەڕەکانی (292-293)ی هەمان سەرچاوەدا نووسیویێتی: (بێ رزگارکردنی بەشە گرنگ و ستراتیژییەکەی کوردستانی باشوور، موسڵ و ناوچە کوردستانییەکانی سەربە پارێزگای نەینەوا، کەرکوک تا چیای حەمرین، خانەقین و ناوچەکانی خوارووی، هەرێمی رزگارکراوی کوردستان توانای ئامادەبوون و بەردەوامبوونی تاسەری نابێت. لە راپەڕینی (1991ز)دا، دەکرا ئەگەر خانەقینیش لەدەست بدرایە کەرکوک لەدەست نەدرایە، لە راپەڕیندا دەبواو دەکرا پەلاماری موسڵ بدرایە، ئەگەر رزگاریش نەکرایە لانی کەم مێژووی کوردستانی بوونی لە یادەوەریدا پاراوبکرایە).

نووسەر خەبات عەبدوڵڵا، شاری موسڵ بە یەکێک لە شارە هەرە گرنگ و ستراتیژییەکانی باشووری کوردستان ناوزەند دەکات، لەبەرئەوەی ناوبراو لە لایەک گرنگیی رزگارکردنی شارەکانی موسڵ، کەرکوک، خانەقین و چەند ناوچەیەکی تر بۆ هەرێمی کوردستانی رزگارکراو روووندەکاتەوە، لەلایەکی تریشەوە پێیوابوو کە دەبوایە لەکاتی راپەڕینی بەهاری ساڵی (1919)دا، کورد پەلاماری شاری موسڵی بدابایە، ئەگەر نەشتوانرابایە رزگاریش بکرێت خۆ کوردستانی بوونی شارەکەی لە مێشکی کورددا نۆژەن دەکردەوە.

محەمەد یوکسەک قایە، کە نووسەرێکی باکووری کوردستانە، لە وتارێکیدا کە لەژێر ناوی (مێژوویەکی نەفرەت لێکراو)دا، لە لاپەڕە (5)ی مانگنامەی (کۆنتاکت – پەیوەندی)ی کە (دەزگای هاریکاری نێونەتەوەیی) لە دانمارک دەری دەکات، لە ژمارە (1)ی ساڵی (1992/1991)دا بڵاویکردۆتەوە، نووسیویێتی: (لە شەڕی دژە تورکەکان، بەریتانیەکان پێویستیان بەیارمەتی کوردەکان هەبوو، چونکە تورکەکان لەکاتی گفتوگۆی ئاشتی دوای کۆتایی هاتنی شەڕی جیهانی یەکەم، داوای هەر دوو شاری گرنگیی کەرکوک و موسڵی کوردییان دەکرد لە ئێراق. کاتێک کوردەکان لەو دوو شارەدا بیانەوێ پاڵپشتی بەریتانییەکان بکەن، ئەوکاتە بۆ ئەوان ئاسانتر دەبێت دەست بەسەر ئەو ناوچانەدا بگرن، ئەمەش مانای وایە کە کوردەکان بە سەربەخۆیی خۆیان دەگەن).

نووسەر محەمەد یوکسەک قایە، پێیوایە شارەکانی موسڵ و کەرکوک دوو شاری گرنگ و ستراتیژی باشووری کوردستانن، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە لەکاتی شەڕی جیهانی یەکەمدا تورکەکان داوای هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوکی کوردییان دەکرد، مادام ئەو دوو شارەش شاری کوردی بن کەواتە سەربە باشووری کوردستانن.

جوان قاسم، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (سامانی کانزا لە هەرێمی کوردستاندا)، کە لە لاپەڕە (11)ی رۆژنامەی (خەبات)ی ژمارە (1911)ی هەینی (9.9.2005)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (ئەگەر باسی دابەشبوونی چاڵگە نەوتییەکانی هەرێمی کوردستان بکەین ئەم کاتە هەست دەکەین کە هەرێمی کوردستان چەندە دەوڵەمەندە

لەسامانە کانزاییەکان بە شێوەیەکی گشتی چاڵگە نەوتییەکانی لە رووی هەڵکەوتی جوگرافیاوە بەسەر سێ ناوچەدا دابەش دەبن یەکەمیان ناوچەکانی نەوتی باکوورە کە بە بچووکترین ناوچەی نەوتی کوردستان دادەنرێت کە ئەمانیش ناوچەکانی سیرت، باتیمان، موسڵ و دیاربەکر دەگرێتەوە).

بە بۆچوونی جوان قاسم، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە هەرە گرنگەکانی دەوڵەمەند بە چاڵگەی نەوت لە هەرێمی کوردستاندا، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی سامانە کانزایی و نەوتییەکاندا، ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی پڕ لە نەوتی سەربە کوردستان ناوبردووە.

حەبیبوڵڵای تابانی، لە لاپەڕە (219)ی پەرتووکی (هاونەتەوەیی قەومی کورد و ماد)دا، نووسیویێتی: (دەبێ ئەوە بزانین کە مادەکان لە ریزی ئەو نەتەوانە دان کە هەر لە سەرەتاوە دانیشتووی ئاخی مادای گەورە واتە "ئێرانی ناوەندی تا ئەوپەڕی کوردستان بوون کە لەلای رۆژئاواش را تا دەوری دیاربەکر و موسڵ دەگرێتەوە").

بە بۆچوونی حەبیبوڵڵای تابانی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کوردستان، چونکە ناوبراو لە دیاریکردنی خاکی نەتەوەیی مادە کوردەکان و سنووری کوردستاندا، شاری موسڵ دەخاتە ناو سنووری کوردستان.

حەبیبوڵڵای تابانی، لە لاپەڕە (276)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، دەربارەی شاری موسڵ، بەمشێوەیە دەنووسێت: (بە پێی نووسینی مێژووزانان ئەردەشێر سۆزی بۆ کوردان زۆر بووە، بۆ وێنە کاتێک مەداینی کردە شارێکی ئاوەدان، یەکێک لە گەڕەکەکانی ئەوێی نێو نا (کوردئافاز یا کوردئاوا) هەروەها لە جێگەی موسڵ (لە شارەکانی ئەوڕۆی کوردستانی ئێراق) شارێکی سازکردو نێوی (نیو ئەردەشێر)ی لەسەر دانا).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر حەبیبوڵڵای تابانی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)، چونکە نووسەر لە باسی موسڵ-دا نووسیویێتی: (موسڵ لە شارەکانی ئەوڕۆی کوردستانی ئێراق)، هەروەها باسی ئەوەش دەکات کە ئەردەشێری کورد لە شوێنی شاری موسڵ-ی ئێستاکە

شارێکی بە ناوی (نیو ئەردەشێر) دروستکردووە، کەواتە شاری ناوبراو یەکێکە لە شارە کوردستانییەکان.

نووسەر و رۆشنبیر قادر نادر قادر، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (یەک پرسیار لە پارتی دیموکراتی کوردستان)دا کە لە رۆژی دووشەممە، ریکەوتی (9.1.2006)دا لە ماڵپەڕی (دەنگی سەربەخۆ – ئاژانسی نووچێن کوردستان)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (پارتی و یەکێتیی تەنها لە (15) ساڵی رابردوودا دەیان هەڵەو تاوانیان دەرهەق بەو خەڵکە ئەنجامداوە وەک (4) ساڵ شەڕی ناوەخۆ، (8) ساڵ گفتوگۆ لەسەر کورسیو وەزارەت، دیار نەخستنی (15) ساڵەی بودجەی حکومەتی کوردستان، دۆڕاندنی شاری موسڵ بەخۆڕایی، بە ملیۆنێر بوونی چەندین بەرپرسی کورد لە ماوەکی کورتداو هێنانی سوپای داگیرکەر).

لە سەرەوەدا نووسەر قادر نادر، شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و کوردستانی دەزانێت، چونکە ناوبراو باسی دۆڕاندنی شاری موسڵ بەخۆڕایی دەکات لە لایەن هەر دوو پارتی دەسەڵاتدار پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، مادام ووشەی دۆڕاندنی نووسیوە بۆ شاری موسڵ، کەواتە ئەو بە دڵنیاییەوە شارەکە بە شارێکی کوردی و کوردستانی دەزانێت.

قادر نادر قادر، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (پێدەچێ مالکیش کات بە کورد بکوژێ)دا، کە لە لاپەڕە (5)ی رۆژنامەی (میدیا)، ژمارە (266)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (21.11.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (هەر لە رۆژانی یەکەمی رووخانی سەددام–ەوە، هۆشیار زێباری لە کۆنگرەیەکی رۆژنامەگەریدا لە هەولێر، وتی: موسڵ شارێکی عارەبییە!). دیارە ئەمە سیاسەتی گشتی پارتی و یەکێتیی–شە. لە کاتێکدا دوو رۆژ دواتر لەنێو شاری موسڵ بەرپرسێکی سەربازی ئەمەریکی، لە کۆنگرەیەکی رۆژنامەگەریدا ووتی شارێکی برایەتییە!؟). لێرەدا نامەوێت بچینە سەر کوردستانییەتی موسڵ، کەچی بەبێ هیچ بەرامبەرێک دایان بە عارەبی ئێراقی و، هەمووشمان دەبینین عارەب لەسەر گەڕانەوەی کەرکوک بۆسەر کوردستان چ شەڕێکمان لەگەڵ دەکەن؟).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر قادر نادر، بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی دادەنێت، لەبەرئەوەی لە لایەک باسی ئەوە دەکات کە ئەو نایەوێت بچێتە سەر کوردستانییەتیی شاری موسڵ، لەلایەکی تریشەوە گلەیی ئەوە لە هەر دوو پارتی دەسەڵاتدار لە کوردستان و سەرکردەکانی کورد دەکات، کە شاری موسڵ-ی کوردی و سەربە خاکی کوردستان بەبێ هۆکار بە شارێکی عارەبی ناودەبەن.

نووسەر و رۆژنامەنووس وەهاب شاە محەمەد، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (ئایا موسڵ شارێکی کوردیە یان عارەبی)، رۆژی یەکشەممە، ریکەوتی (23.10.2005)دا لە ماڵپەڕی (کوردستان نێت)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (گەڕانەوە بۆ مێژووی ئێراقی تازە، یان سەرەتای درووستبوونی دەوڵەتی ئێراق، کاتێ سەرژمێرێک لە لایەن ئینگلیزەوە کراوە ئەوە دەردەخات کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی ئەم شارە کورد بوون، واتە (83%)ی خەڵکی شارەکە کورد بووە. شارێکی وەک موسڵ کە ئەمڕۆ نیوەی دانیشتوانی کوردە، بەشەکەی تری لە کلدو ئاشوورو عارەب، چۆن دەکرێ بووترێ شارێکی عارەبیە. چۆن دەکرێ کەسانێک ببن بە خاوەنی شاری موسڵ کە تەنها پێش پەنجا ساڵێک لەمەوبەر هاتوون بۆ ئەو شارە و خەڵکە رەسەنەکەی بە بێگانە ناوببرێ. تەنها ئامارێکی بچووک لە سەر شار و ناوچەکانی دەوروپشتی موسڵ بۆمان دەردەکەوێ کە زۆربەی زۆری خەڵکەکەی کوردن نەک عارەب، عارەبیش تەنها لە ناوچەکانی رۆژئاوای ئەم شارە هەن‌و هیچی تر. هەرچی ناوچە کۆنەکانی ناو شارەکە خۆیەتی سیمای کوردی یان کلدو ئاشووری پێوەیە، هیچ جێسەوارێکی ئەوتۆی عارەبی تیا بەدی ناکرێ).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر وەهاب شاە محمد، شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەر بە خاکی کوردستانە، زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی شارەکەش لە سەرەتای بەزۆر لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە بە کورد دادەنێت و، باسی ئەوەش دەکات کە بەر لە (50) ساڵێک عارەبەکان بەشێوەیەکی چڕوپڕو بە گوێرەی پلانێکی نەخشە بۆ داڕێژراو لەپێناوی بە عارەبکردنی شارەکەدا روویان کردۆتە ناو شاری موسڵ و دەوروبەرەکەی، کە ئەمانەش هەر هەموویان نیشانەی ئەوەن کە نووسەری ناوبراو شارەکە بە شارێکی کوردی و سەربە کوردستان دەزانێت.

وەهاب شاه محەمەد، لە بانگەوازێکدا بۆ دەستکەووتنی ئامارێکی گشتیی و زانینی رای گشتی خەڵکی کورد دەربارەی کوردستانیەتی شاری موسڵ، کە لە رۆژی شەممە، رێکەوتی (17.12.2005)دا، کە لە ماڵپەڕی (کلاوڕۆژنە)دا بڵاویکردۆتەوە، نووسیویێتی: (ئەوەی روون و ئاشکرایە، شاری موسڵ پێش دروستکردنی وڵاتی ئێراقی تازە عارەبێکی یەکجار کەمی تیابوو، زۆرینەی خەڵکی ئەم شارە کورد بوون، بەڵام بەهۆی پرۆسەی بە عارەبکردن کە لەگەڵ دامەزراندنی وڵاتی ئێراقەوە دەستیپێکرد، ئەم شارە وەک ناوچە بە عارەبکراوەکانی تر کەوتە ژێر شاڵاوی بە عارەبکردن. دەکرێ بووترێ کەشاری موسڵ یەکەم شاری گەورەی کوردستان بووە کە شاڵاوی بە عارەبکردنی تیا ئەنجام دراوە، بۆیە پێویست بەوە دەکات کە ئامارو راپرسێک لەلایەن سایت و داموودەزگاکانی ئامارەوە بکرێ بۆ گەیشتن بە راستییەکان).

نووسەر وەهاب شاه محمد، شاری موسڵ بە یەکێک لە شارە گرنگەکانی کوردستان دەزانێت، چونکە ئەو لە لایەک پێیوایە کە شاری موسڵ یەکەمین شاری گەورەی کوردستان بووە کە پرۆسەی بە عارەبکردنی تێدا ئەنجام درابێت، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە بەر لە لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە، شاری موسڵ ژمارەیەکی زۆر کەم عارەبی تێدابووە، ئەمانەش ئەوەمان بۆ دەردەخەن کە هەر لە کۆنەوە شارەکە شارێکی کوردی و سەر بە خاکی کوردستان بووە.

وەهاب شا محەمەد، لە وتارێکیدا (شەبەک، یەکێک لە هۆزە گرنگ و دانەبڕاوەکانی کورد)دا کە لە لاپەڕە (9)ی ژمارە (4104)ی رۆژنامەی (کوردستانی نوێ)، رۆژی هەینی، رێکەوتی (20.10.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (شەبەک یەکێکە لە هۆزە گرنگەکانی میللەتی کورد، کە لە ناو شاری موسڵ و دەورووپشتی دەژین (بەشی رۆژهەڵاتی)، ژمارەیان خۆی دەدات لە سەد هەزار کەسێکو زیاتر لە شەست گوندیان لە دەوروپشتی شاری موسڵ-دا هەیە. زۆر لە مێژوونووسان رەگەزی هۆزایەتیان دەگەرێنێتەوە بۆ سەر خێڵی باجەلان کە لە سێ ناوچەی گەورەی کوردستان دەژێن وەک دیالە، کەرکوک و موسڵ، بەڵام راستێکەی ئەوەیە کە نیشتەجێبوونی هۆزی شەبەک دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای دروستبوونی شاری

موسڵ کاتێ کە (نەوادشێر/ئەردەشێر)ی کورد قەڵای موسڵ-ی لە سەردەمی میدییەکان دامەزراند، کە ئەمەش پێش هاتنی ئاشورییەکانە بۆ ناوچەکە. دامەزراندنی ئەم قەڵایە لەلایەن (نەوادشێر/ئەردەشێر)ەوە دەگەڕێتەوە بۆ گرنگیی ئەم شارە کوردستانیە (موسڵ)، کە دەریای سپی دەبەستێتەوە بە ئاسیاوە ڕێگاکەش بە ڕێگای ئاوریشم ناودەبرێت لای خەڵکی بێگانە، بەڵام کورد پێیدەڵێت (ڕێگای قەتار) کە ئەمەش لە ڕاستیدا وشەیەکی کوردیە نەک عارەبی وەک هەندێ کەس بە هەڵە تێگەیشتوون. ئەوەی زۆر کەس نایزانێت وەیان هەندێک لە مێژوونووسانی شۆڤینیزمی میللەتانی ناوچەکە دەیانەوێت ئەو ڕاستیە بگۆڕن، شاری موسڵ تاکو کۆتایی سەدەی هەژدە (83%)ی دانیشتوانەکەی کورد بوون).

نووسەر وەهاب شاە محمد، بۆ جارێکی تریش شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەر بە باشووری کوردستان ناودەبات، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو لە باسی شەبەک-دا ئاماژە بە بوونی شەبەک لە کوردستاندا لە شارەکانی موسڵ، کەرکوک و دیالە دەکات، هەروەها ناوبراو شەبەکەکان بەدروستکەری شاری موسڵ ناودەبات و ڕێژەی کوردی موسڵ هەتا کاتی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبی (ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا) بە (83%) داناوە، ئەمانەش هەمووی ئەوە دەگەیەنن کە نووسەر شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی دەزانێت.

کاوە نادر قادر، ئەندامی کۆمیتەی ڕابەرایەتی (ڕێکخراوی تێکۆشانی ڕەنجدەرانی کوردستان)ی هەڵوەشاوەو سەرنووسەری هەفتەنامەی (میدیا)، لە لاپەڕە (55)ی پەرتووکی (ڕۆڵی نەوت لە چارەنووسی گەلی کوردستاندا)، نووسیویێتی: (نەوت لە کوردستاندا بەدرێژایی (1000) کیلۆمەتر بەپانی لە نێوان (50-150) کیلۆمەتر بوو، شەریتێک لەو ڕوپێوەدا دەست پێدەکا لە ناوچەی لوڕستانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بۆ ناوچەکانی لوڕستانی باشوور "خانەقین، مەندەلی"و گەرمیان "توزخورماتوو، داقوق‌و کەرکوک"، دەشتی هەولێر "کەندێناوە، مولکیە، قەراج و شەمامک"، دەشتی کۆیەو، بۆ ناوچەی بادینان "زومار، عەینزالە، میسل"و، لەگەڵیشدا ناوچەی دێرک، ڕمێلان، دەرباسیە و کەرەچوک، پاشان بۆ دەشتەکانی ماردین و ئامەد (دیاربەکر)و، ئامەد و ناوچەی سیرت).

ئەوەی نووسەر کاوە نادر قادر ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی نەوت لە کوردستاندا، ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی کوردستانی بردووە، کەواتە ئەو موسڵ بە کوردستان دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە ناوی بردووە.

کاوە نادر قادر، لە لاپەڕە (68)ی پەرتووکی (ڕۆڵی نەوت لە چارەنووسی گەلی کوردستاندا)، لە بابەتی مەیدانەکانی نەوت لە باشووری کوردستاندا نووسیویێتی: (ج- مەیدانەکانی ناوچەی میسل 1- عەین زالە: لە بەشی باکووری ڕۆژئاوای هەرێمی باشووری کوردستانە و لە سنوورە دەستکردەکانی تورکیا و سوریا نزیکە، ساڵی (1939) دۆزراوەتەوەو ساڵی (1999) ژمارەی بیرەکانی (29) بیری نەوتدار بووە).

بە گوێرەی بۆچوونی نووسەر کاوە نادر، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو لە بابەتی مەیدانەکانی نەوت لە باشووری کوردستاندا، ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی کوردستانی بردووە.

کاوە نادر قادر، لە لاپەڕەکانی (141-142)ی پەرتووکی (ڕۆڵی نەوت لە چارەنووسی گەلی کوردستاندا)، نووسیویێتی: (فەڕەنسییەکان گرنگییان بە ناوچەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی میسل) دەدا، بەهەمان شێوە ئینگلستان گرنگی بە ناوچەکانی باشووری کوردستان لە کرماشان، سنە، خانەقین، مەندەلی، کەرکوک، میسل دەدا بەهۆی دەوڵەمەند بوون بە نەوت کەوتنە سەر سەرەڕێیەکانی هیند. ئینگلستان دەیخواست ئەو ناوچەیە بکاتە پێگەیەکی ستراتیژی و ئابووری بۆ ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست).

لە سەرەوەدا کاوە نادر، زۆر ڕاشکاوانە بۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بە شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ دەربڕیوە، لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات کەواتە ئەو پێیوایە کە تەواوی شارەکانی سەربەو ویلایەتە شاری کوردین و سەربە باشووری کوردستانن بە شاری موسڵ-ەوە، لەلایەکی تریشەوە لەناوهێنانی ناوچەکانی باشووری کوردستان ناوی شاری موسڵی هێناوە وەکو شارێکی سەربە باشووری کوردستان.

کاوە نادر قادر، لە لاپەڕە (305)ی پەرتووکی (ڕۆڵی نەوت لە چارەنووسی گەلی کوردستاندا)، نووسیوێتی: (بەعس نەک هەرخۆی لەبەجێگەیاندنی خاڵی (14)ی بەیاننامەی ئادار دەشاردەوە، چی لەدەسەڵات بوایە، هەوڵی دەدا دیمۆگرافیای نەتەوەیی ئەو شارانە بگۆڕێ بە تایبەتی ناو شاری کەرکوک، خانەقین، شنگال، میسل و ناوچە نەوتییەکانی دیکەی باشووری کوردستان).

ئەوەی کە نووسەر و ڕۆشنبیر کاوە نادر ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی تەواوی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو لە باسی هەوڵەکانی ڕژێمی سەددام و بەعس لەپێناوی گۆڕینی دیمۆگرافیای شارە بە نەوت دەوڵەمەندەکان لە باشووری کوردستاندا، ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی سەربە باشووری کوردستان بردووە.

کاوە نادر قادر، لە لاپەڕە (318)ی پەرتووکی (ڕۆڵی نەوت لە چارەنووسی گەلی کوردستاندا)، نووسیوێتی: (بەعارەبکردنی ناوچەی میسل لە دەورانی عومەری کوڕی خەتاب دەستیپێکرد، دەنا ئەو شارە کورد بووەو بە کوردی قسەیان کردووەو تا کۆتایی هەزارەی یەکەمی زایینی (400)ی کۆچی هەر کورد بووینەو زمانەکانی عارەبی، تورکی و فارسیشیان زانیووە).

لەسەرەوەدا نووسەر کاوە نادر، باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە شاری موسڵ هەر لە کۆنەوە شارێکی کوردی و سەربە کوردستان بووە، بەڵام موسڵ لە سەردەستی میلیشیا عارەبەکانی ئیسلام لە سەردەمی عومەری کوڕی خەتابدا هەوڵی بەعارەبکردنی دراوە، کەچی سەرەڕای ئەوەش شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردی ماوەتەوە تاوەکو دەوروبەری ساڵی (1000)ی زایینی.

کاوە نادر قادر، لە لاپەڕە (319)ی پەرتووکی (ڕۆڵی نەوت لە چارەنووسی گەلی کوردستاندا)، نووسیوێتی: (لە یەکێک لە دانیشتنەکانی پارتە کوردستانیەکان دوای ساڵی (1996)، کاک مەسعود بارزانی ئاماژەی بە کێشەی دانوستانی میری ناوەندی (حکومەتی مەرکەزی) لەگەڵ کورد لەسەر ناناوەندی ساڵی (1963)دا، "هیچ

کێشەیەکیان نەبوو لەگەڵیان لەسەر کەرکوک، ئەوەی جێی ناکۆکی بوو (پارێزگای موسڵ) بوو").

ئەوەی کە کاوە نادر ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە سەرۆکی هەرێمی کوردستان مەسعود بارزانی لەو دانیشتنەدا باسی ئەوەیکردووە کە تاوەکو ساڵی (1963)، کورد کێشەی لەسەر کەرکوک نەبووە لەگەڵ میری ناوەندی بەڵکو کێشە لەسەر پارێزگای موسڵ بووە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە تاوەکو ساڵی (1963) هێشتاکە عارەب نەیانتوانیوە باڵادەست بن لە کەرکوک بۆیە کێشەیان دروست نەکردووە لەسەر ئەو شارە، بەڵام لە هەمان کاتدا ئەوەش دەگەیەنێت کە عارەبەکان تاڕادەیەکی باش سەرکەوتنیان بەدەست هێناوە لە هەوڵی گۆڕینی دیمۆگرافیای پارێزگای موسڵ بۆ بەرژەوەندی عارەب، بۆیە ساغکردنەوەی سنووری ئەو پارێزگایە (موسڵ) بۆتە کێشەی نێوان کورد و عارەب!

کاوە نادر قادر، لە لاپەڕە (340)ی پەرتووکی (رۆڵی نەوت لە چارەنووسی گەلی کوردستاندا)، نووسیویێتی: (گۆڕینی پێکهاتەی بەڕێوەبەرایەتی شارەکانی باشووری کوردستان بە تایبەتی ئەوانەی ستراتیژین وەکو کەرکوک، میسل، خانەقین، مەخمور، مەندەلی، دێیالەو هتد، بەو ئاراستەی تەرازووی رێژە لەنگەر بگرێ بەلای رێژەی عارەبی و لە رێژەی کورد لەو شارانە کەم بکاتەوەو کورد مافی داواکردنەوەیانی نەمێنێ).

لە سەرەوەدا نووسەر کاوە نادر بۆچوونەکانی خۆی راشکاوانە دەخاتەڕوو، بەوەی کە شاری موسڵ وەکو شارێکی ستراتیژی سەربە باشووری کوردستان ناودەبات، هەروەها باسی ئەوەشمان بۆ دەکات کە عارەب و رژێمی بەعس و سەددام هەردەم لە هەوڵی گۆڕینی دیمۆگرافیای پێکهاتەی شاری موسڵ و چەندین شار و شارۆچکەی تری باشووری کوردستاندا بووینە، لەپێناو بەرژەوەندی شۆڤینیەتی عارەبدا تا ئەو رادەیەی کە ژمارەی کورد ئەوەندە کەم بکاتەوە، بۆئەوەی لە داهاتووشدا کورد نەتوانن داوای موسڵ یان شارەکانی تر بکەنەوە!

نووسەر کاوە نادر قادر، لە وتارێکدا کە لەژێر ناوی (کۆلۆنیالیزمی ئێراقی و راگواستن و بە عارەبکردنی باشووری کوردستان)دا، لە ژمارەکانی (7–8)ی هاوین و پایزی ساڵی (2001)ی کۆڤاری (سەرخۆبوون)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (راگواستن و بە عارەبکردنی باشووری کوردستان لەو ناوچانە لەسەر دەستی بەعس ئەنجام دراوە: ناوچە نەوتییەکانی (کەرکوک، موسڵ، باقوبە، دهۆک و هەولێر).

کاوە نادر قادر، پێیوایە شاری موسڵ یەکێکە لە شارە پڕ لە نەوتییەکانی باشووری کوردستان، ئەوەشمان لە ئەنجامی ئەوەدا بۆ دەردەکەوێت کە نووسەری ناوبراو لە باسی پرۆسەی راگواستن و بە عارەبکردنی باشووری کوردستاندا، ناوی شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، باقوبە، دهۆک و هەولێر) دەبات وەکو ئەو شارانەی کە لەسەر دەستی رژێمی بەعسدا تووشی شاڵاوی بەعارەبکردن هاتوون.

نووسەر سەربەست مایی، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (کورتە بەحسەک لسەر کوردستانیەتا شاریێ موسلێ)دا، کە بە دوو بەش لە لاپەڕە (11)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارەکانی (1957–1958)ی چوارشەممەو پێنجشەممەی (26.10.2005 و 27.10.2005)دا، بڵاوکراوەتەوە، لە بەشی یەکەمی وتارەکەیدا دەڵێت: (خێڵە عارەبەکانی نیشتەجێی موسڵ، سەرەتا لە دورگەی عارەبییەوە هاتوون، لەگەڵ دەستپێکردنی مێژووی زاییني، سەرەتا خێڵەکانی (قضاعة، تنوخ، ئەیاد، بیعە، بەکر، تغلب) لە رۆژئاوای رووباری فورات نیشتەجێ بووینەو دواتر بەرە بەرە رووەو رووباری دیجلە هاتوون. سنووری نێوان کورد و عارەب، رووباری فورات بوو، بەڵام لەگەڵ دەستپێکردنی پەلامارەکانی موسڵمانەکاندا بۆسەر کوردستان لە ساڵی (16ک/637ز) عارەب لە فورات پەڕینەوەو هاتنە ئەو دەڤەرە. هەروەها نووسەر لە بەشی دووەمدا دەڵێت: (شاری موسڵ مەڵبەندی ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) بوو، لە سەردەمی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ویلایەتی موسڵ پێکدەهات لە: موسڵ، هەولێر، سلێماني، کەرکوک لەگەڵ هەندێک ناوچەی دیکە کە دەکەوتنە ناو سنووری بەڕێوەبەرێتی پارێزگای دهۆک کە ئەودەم پارێزگا نەبوو هێشتا هەر قەزا بوو، وەکو قەزاکانی شێخان و شەنگال، هەروەها سنووری ویلایەتی موسڵ تێدەپەڕی تاکو دەگەیشتە رۆژهەڵاتی ویلایەتی بەغدای کۆن و رۆژهەڵاتی پارێزگای

دیاله (گوندی باڵا) وەک خانەقین، مەندەلی، بەعقوبەو چەندین ناوچەی دیکە. بەرلەوەی ویلایەتی موسڵ لە ساڵی (1925)دا بخرێتە سەر ئێراقی عارەبی، موسڵ مەڵبەندی کوردستانی باشوور بوو، هەرگیز رۆژێک لە رۆژان نە لە رووی مێژووەوە نە لە رووی جوگرافییەوە بە پارچەک لە ئێراق نەدەژمێردرا. لەوکاتەی کە دەسەڵاتدارانی بەریتانیا دەوڵەتی ئێراقیان لە ساڵی (1921)دا دامەزراند، ئێراق پێکدەهات لە ویلایەتەکانی بەسراو بەغدا، بەڵام ویلایەتی موسڵ لە دەرەوەی چوارچێوەی ئەو دەوڵەتەی ئێراق بوو).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر سەربەست مایی، موسڵ شارێکی کوردی و سەربە کوردستانە، چونکە ناوبراو لە لایەک شاری موسڵ بە مەڵبەندی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) ناودەبات، لەلایەکی تریشەوە ئەو باسی ئەوە دەکات کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لە سەردەمی عوسمانییەکاندا لە شارەکانی (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی) پێکدەهات، کەواتە دەتوانین بە دڵنیاییەوە بڵێین شاری موسڵ شارێکی کوردی و بەشێکە لە خاکی کوردستان.

فارس ناسر حوسێن، ئەندامی کۆمەڵی نیشتمانیی ئێراقی، لە نامەیەکی کراوەدا بۆ سەرۆکی کۆمەڵی نیشتمانیی ئێراقی کە لەژێر ناوی (الشبک الکورد.. بین التذویب العرقي والانتماء القومي)دا لە لاپەڕە (8)ی رۆژنامەی (الاتحاد)، ژمارە (1097)ی یەکشەممە (28.8.2005)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (بۆ مێژوو دەیڵێم کە شەبەکەکان پابەندی کوردێتی خۆیان بوون، سەرەڕای هەموو ئەو هەوڵە بەزۆرانەی لەپێناوی بەعارەبکردنیان لە ماوەی زۆرتر لە هەزار ساڵە رووبەڕوویان بوەتەوە، سەرەڕای ئەوەی کە لە ناوچەکانی خۆیان لە دەوروبەری شاری موسڵ لە باکوور و خۆرهەڵاتی موسڵ لە گوندەکانیاندا کە ژمارەیان لە (60) زۆرترەو هەموو ناوەکانیشیان کوردییە، وەکو (عەلی رەش)، (تەیراوە)، (جمەکۆر)، (ناورانا)، (شەهرزاد)و چەندینی تر. شەبەکەکان نەوەی ئەو کوردە میدییانەن کە لە موسڵ دانیشتوونو، ئەوان کۆنترین خەڵکی ناوچەکەن و شاری موسڵ-یان دروستکردووە. شەبەکەکان یەکەم کەس بووینە وەکو کورد لە شاری موسڵ نیشتەجێبوون و ناوی ئەو شارەیان نا (نەوادشێر) ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ سەرکردەی کوردی میدی

(نەوادشێر)، بوونی شەبەک لەو ناوچەیەدا دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەی پێنج سەدە بەر لە هاتنی ئاشورییەکان و، ئەوان بەشێکی جیانەبووەن لە کورد و پێکهاتەکەیان لە خێڵی کوردی وەکو باجەلان، زراری ، زەنگەنە، رۆژبەیانی، داودە، شکاک و لوڕ و، ئەو زمانەی کە قسەی پێدەکەن زمانی کوردی (زاراوەی ماجۆ)یە کە ناوچەیەکی بەرفراوانی کوردستان قسەی پێدەکەن وەکو ناوچەی هەورامان و ناوچەکانی خانەقین و بەدرەو مەندەلی. ئەو شێوە زاراوەیەی ماجۆ، زاراوەی بنچینەیی کوردی بوو، هەروەها ئەمڕۆ شەبەکەکان خۆیان بە کورد دادەنێن بەو بەڵگەیەی کە زمانەکەیان زمانی کوردییە و، شوێنە جوگرافییەکەیان دەکەوێتە ناو جوگرافیای کوردستانە وە، هەروەها بنەچەیان دەگەڕێتەوە سەر هۆزە کوردەکان و کولتوورو مێژوویان بەشێکی دانەبڕاوە لە کولتوورو مێژووی کورد و هەستیان، هەستی کوردە).

بە پێی بۆچوونەکانی فارس ناسر حوسێن، ئەندامی کۆمەڵی نیشتمانیی ئێراقی، شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە ناوبراو لە باسی شەبەکەکاندا باسی ئەوە دەکات کە شەبەکەکان شاری موسڵ-یان دامەزراندووەو هەر ئەوانیش یەکەمین کەس بووینە لە مێژوودا لە ناوچەکەدا نیشتەجێ بووینەو، ناوی شارەکەیان سەرەتا ناونابوو (نەوادشێر/نیو ئەردەشێر) پاشانیش گۆڕاوە بۆ موسڵ. لێرەدا دەتوانین بڵێین شاری موسڵ شارێکی کوردی و بەشێکە لە خاکی کوردستان، چونکە شارەکە لە لایەن کوردەوە دروستکراوەو هەر کوردیش یەکەمین کەس بووە لەو شارەدا جێگیر بووینە بەر لە هاتنی ئاشوورییەکان بە پێنج سەد ساڵ.

نەفتوڵڵا ئەدۆنەڤیچ خەلفین، لە لاپەڕەکانی (166-167)ی پەرتووکی (خەبات لەڕێی کوردستاندا)، نووسیوێتی: (شێخ عوبێدوڵڵا یەکسەر پاش تەواوبوونی شەڕی تورک و روسیا کەوتە خۆئامادەکردن بۆ راپەڕینێکی ئاشکرا دژی تورکیا، هێشتا لە (1878)دا باڵوێزی روسیا (کرێیلیی) لە تاران بیستبوویەوە کە شێخ عوبێدوڵڵا خەریکی کۆکردنەوەی هاورێکانیەتی بۆ جەنگ دژی تورکیا بۆ سەربەخۆیی کوردستانی تورکیا و (دانانی حکومەتێکی سەربەخۆ کە پایتەختەکەی موسڵ بێ).

ئەوەی لە سەرەوەدا (نەفتوڵڵا ئەدۆنەڤیچ خەلفین) نووسیویێتی، بۆمانی دەردەخات کە سەرکردەی کورد (شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری)، شاری موسڵ–ی بە شارێکی کوردستانی تورکیا دەزانی، ئەویش لەبەرئەوەی لەوکاتیدا باکوور و باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەژێر دەستی عوسمانییەکاندا بووینە، هەر بۆیە بەنیازی ئەوە بووە کوردستانی ژێردەستی تورکیا رزگار بکات و، دەوڵەتێکی کوردیی سەربەخۆ دابمەزرێنێت کە پایەتختەکەی شاری موسڵ بێت. ئەمانەش هەمووی دەمانگەیەننە ئەو راستییەی کە نە شاری موسڵ و نە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە، هیچ پەیوەندییەکیان بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە.

مامۆستای ئەندازیار، کەیخەسرەو عەبدولکەریم مامۆستای کۆلیژی ئەندازیاری لە لاپەڕە (14)ی رۆژنامەی میدیا، ژمارە (216)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (15.11.2005)، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (کۆنفرانسی سەربەخۆیی لە هەرێم و دەسەڵاتێکی لەت لەتدا)، ئاماژە بە قسەی مامۆستای ئەندازیار لە کۆنفرانسەکەدا دەکات کە نووسیویێتی: (بە نیگەرانیەوە باسی لە موسڵ کرد و رایگەیاند کە لە ساڵی (1921)دا دانیشتوانی موسڵ (60%)یان کورد بووەو وتی: ئێستا ئێمە بە هیچ جۆرێک باسی موسڵ ناکەین و هەر خستوومانەتە ئەو دیو).
مامۆستای ئەندازیار کەیخەسرەو عەبدولکەریم، پێیوایە کە شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە مامۆستای ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە لە ساڵی (1921)دا رێژەی دانیشتوانی کورد لە شاری موسڵ (60%) بووە، ئەمەش مانای وایە کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی شارەکە کوردن، هەرچەندە رێژەی کورد زۆر زۆر لەوە زۆرتر بووە کە مامۆستای ناوبراو نووسیویێتی، بە گوێرەی بەڵگەنامەکانی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی تایبەت بە کێشەی ویلایەتی موسڵ رێژەی کورد (8/7)ی دانیشتوان ویلایەتی موسڵ کورد بووینە، واتە (87%)ی دانیشتوان کورد بووینە. کەواتە مادام زۆربەی زۆری دانیشتوانی شارەکە کوردبن سەرەڕای راگواستنەوەی بەردەوامی کورد و هێنانی عارەبی داگیرکەر بۆ شارەکە بە درێژایی چەندین سەدە هەر لە داگیرکردنی شاری موسڵ و ناوچەکە لە لایەن میلیشیا ئیسلامییە عارەبەکانەوە لە ساڵی (637)ی زایینەوە تاوەکو ساڵی (2003)، بێ هیچ گومانێک شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە کوردستان بووە.

هەروەها ناوبراو سەر سوڕمانی خۆی لەوە دەردەبڕێت کە بۆچی کوردستانییەتی شاری موسڵ لەیاد کراوە، ئەمەش بۆمان دەردەخات کە ئەو شارەکە بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی دەزانێت!

نووسەر ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕەکانی (48-50)ی پەرتووکی (الشبک الکورد المنسیون)دا باسی ئەوە دەکات کە شەبەکە کوردەکان یەکەمین کەس بووینە کە شاری موسڵ-یان دروست کردبێت و بەوناوە ناویان نابێت. هەروەها سەرچاوەی مێژوویی زۆر رەسەن هەن ئاماژە بەوە دەکەن کە (نەوادشێر)ی کوردی-میدی ئەو کەسە بووە کە قەڵای العبوری –شاری موسڵ- یان قەڵای موسڵ-ی لەسەر کەناری رۆژئاوای رووباری دیجلە دروستکردووە، بەلای کەمەوە نزیکەی پێنج سەدە بەر لە هاتنی ئاشوورییەکان بۆ ئەو ناوچەیە، لەپێناوی ئەوەی بیکات بە شوێنی پشوودان و مانەوەی ئەو کاروانە بازرگانییانەی کە لە رۆژهەڵاتەوە بە رێگای بازرگانی کۆندا لە وڵاتانی میدیاو فارس دەهاتن کە لە رێگای حەلەب و شام بەرەو کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاست دەپەڕینەوەو، ئەو رێگایە کە بە رێگای قەتار ناسرابوو.
ئەوەی لە سەرەوەدا نووسەر ئەحمەد شەوکەت باسی کردووە، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو پێیوایە شەبەکە کوردەکان (نەوادشێر/ئەردەشێر)ی میدی شاری موسڵ-ی دروستکردووە، کاتێک کە کورد شاری موسڵ-ی دروستکردبێت، هەر دەبێت شارەکەش شارێکی کوردی بێت و سەربە کوردستان بێت.

ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕە (59)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا بەمشێوەیە بۆچوونی خۆی بەرامبەر بە کوردێتیی و کوردستانییەتی شاری موسڵ دەردەبڕێت: (لە راستیدا عارەبەکان هەرگیز هیچ شارێک یان هیچ شێوەیەک لەشێوەکانی نیشتەجێبوونی شارستانییان دروست نەکردووە. ئێمە بەدڵنیاییەکی زۆرەوە دەزانین کە موسڵ شارێکی کوردی بووەو، تاوەکو ئێستاش هەروایە سەرەڕای زۆری شاڵاوەکانی بەعارەبکردنێکی بە مەرام، بەڵام ئەوەی وادەکات کە بەڕاستی سەرسام بین ئەوەیە کە هێزە رامیاریی و نەتەوەییەکان بە گوێرەی پێویست راستگۆ نین لە

داواکردنی ئەو شارە بۆ گەڕانەوەی بۆ سنووری کوردستان نە لە رێککەوتنی ئازاری (1970)، وە نە لە رووداوەکانی راپەڕینی رزگارکردن لە ساڵی (1991)دا).

بە بۆچوونی نووسەری کورد ئەحمەد شەوکەت، شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە کوردستانە، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو لە باسی کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ-دا دەڵێت: (ئێمە بەدڵنیاییەکی زۆرەوە دەزانین کە موسڵ شارێکی کوردیی بووە)، هەروەها ئاماژە بە بەعارەبکردنی بەردەوامی شارەکە دەکات، هەروەکو لە چەند شوێنێکی تریش باسکرا، شاڵاوی بەعارەبکردن لە هەر ناوچەیەک یان شارێک پەیڕەو کرابێ، ئەوە بە دڵنیاییەوە ئەو ناوچەیە یان شارە هی کورد و سەربە کوردستان بووە.

ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕەکانی (99-100)ی هەمان سەرچاوەی سەرەوەدا دەنووسێت: (لە راستیدا عارەب و تورکمان هەتاوەکو ناوەڕاستی سەدەی بیستەم کەمینە بوون لە نەینەوە (موسڵ)و زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردی شەبەک بوون، بەڵام لەبەرئەوەی کە ناچار کرابوون بە پۆشینی چەفیەو عەگال (جلی عارەبی فۆلکلۆر)، بۆیە زۆربەی زۆری نووسەر و لێکۆڵەوەرەکان وایاندەزانی کە ئەوانە (شەبەکەکان) عارەبن، کەچی جگە لەوان (شەبەکەکان) کەسێکی دیکە نییە کە نەینەوای دروستکردبێت، وە جاری واش هەبووە فراوانکردنی ئەو شارە چەندین گوندی وەکو حەشمیە، سەید گەل، بەعویزە، قازی کەند، شەهرزاد و هیتریش).

بە گوێرەی بۆچوونی نووسەر ئەحمەد شەوکەت، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە کوردییەکان، چونکە نووسەری ناوبراو لەو بڕوایە دایە کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی شاری موسڵ هەتاوەکو ناوەڕاستی سەدەی رابردوو کورد بووینە، مادام زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی شارێکی وەکو موسڵ کورد بووبن سەرەڕای ئەو هەموو راگواستنەی کورد و شاڵاوی بەعارەبکردنەی کە بەسەر ئەو شارەدا هات، بێ هیچ گومانێک شارەکە شارێکی کوردیی و بەشێکە لە کوردستان.

ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕە (109)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیوێتی: (ئەم شارە کوردییە مێژووییە کۆنە (موسڵ)، هەر لە کۆنەوەو تاوەکو ئێستاش پێویستی زۆری بە بەهێزکردنی پەیوەندییە نەتەوایەتییەکان و کۆمەڵایەتییەکان هەیە

لەگەڵ بەشەکانی تری کوردستان و، پەرەپێدانی هەستی نیشتمانی لەویژدانی رۆڵەکانیدا، وە بە تایبەتی کە دەکەوێتە سەر سنووری چەند بەشێکی ئازادکراوی کوردستانی ئێراق).

بۆ جارێکی تریش بە بۆچوونی نووسەر ئەحمەد شەوکەت، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستانە، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە ئەو شارە هەر لە کۆنەوە شارێکی کوردی بووە، ئەوەش دەمانگەیەنێتە ئەوەی کە بڵێین مادام شارەکە لە کۆنەوە شارێکی کوردی بووبێت، کەواتە موسڵ شارێکی سەربە کوردستانە، چونکە لەسەر خاکی کورد و لە کوردستاندا دروستکراوە.

ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕە (122)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیوێتی: (شاری موسڵ، شارێکی کوردییە و هەروەها پارێزگای نەینەوا کە دەکەوێتە بەری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە، ئەوەیان بەلای کەمەوە پارێزگایەکی کوردییە و بەشێکی دانەبڕاوە لە کوردستان، هەتاوەکو ئەگەر عارەب بۆ هەزارساڵی تریش داگیری بکەن).

بە بۆچوونی نووسەر ئەحمەد شەوکەت، شاری موسڵ شارێکی کوردییە، هەروەها پارێزگای نەینەوا کە بەشی خۆرهەڵاتی رووباری دیجلەیە، بە پارێزگایەکی کوردی ناودەبات، مادام شارەکە شارێکی کوردیی بێت، کەواتە ئەو شارە شارێکی کوردی و کوردستانیشە.

لەتیف فاتیح فەرەج، لە لاپەڕە (88)ی پەرتووکی (کورد و کەرکوک کورتە خوێندنەوەیەکی دیرۆکییانەی کەرکوک)دا نووسیوێتی: (عوسمانییەکان لە رێگەی گوڵبانگیانەوە (گوڵبانگیان لەوکاتەدا راوێژکاری دارایی سوڵتانی عوسمانی بوو، یەکەم کەس بوو کە ساڵی (1890) هەواڵی بە سوڵتاندا کە ئەو مەڵبەندە نەوتی تێدایە)، هەر ئەم گوڵبانگیانە دواتر (5%)ی نەوتی کەرکوک و ویلایەتی موسڵ هی ئەو بوو بۆیە پێیان دەگوت (جەنابی سەدی پێنج) لەو رۆژەشەوە کە دۆزی ویلایەتی موسڵ باشووری کوردستان لە باکووری جیاکرایەوەو خرایە سەر ئێراقی عارەبی).

بۆچوونەکانی نووسەر لەتیف فاتیح فەرەج، ئەوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە کە ئەو شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ بە خاکی کورد و کوردستان دەزانێت، چونکە نووسەر ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، هەروەها باسی ئەوە دەکات کە باشووری کوردستان لە باکووری کوردستان جیاکراوەتەوەو خراوەتە سەر ئێراقی عارەبی، ئەمەش بۆمان دەردەخات کە شار و ویلایەتی موسڵ، هیچ پەیوەندییەکیان بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە. ئەمانەش هەمووی ئەوەمان بۆ دەسەلمێنێت کە نووسەری ناوبراو موسڵ بە کوردستان دەزانێت.

لەتیف فاتیح فەرەج، لە لاپەڕە (91)ی پەرتووکی (کورد و کەرکوک کورتە خوێندنەوەیەکی دیرۆکییانەی کەرکوک)دا، نووسیویێتی: (دەبێ ئەوەش بڵێین کە جگە لە کەرکوک لە چەند شوێنێکی تری باشووری کوردستان نەوت هەیە وەک چاڵەکانی خانەقین و موسڵ، حکومەتی ئێراقی لە هەموو ڕوویەکەوە بە پلەی یەکەم پشت ئەستورە بە نەوتی باشووری کوردستان و ئەم ئێراقە لە ساڵی (1921)ەوە لەسایەی ئەم زێڕە ڕەشەی باشووردا دەگوزەرێ و نەوت دەیان ستەمکارو سەرمایەداری گەورەی دژی کورد و ئازادی کورد دروستکرد).

بە بۆچوونی نووسەر لەتیف فاتیح فەرەج، شاری موسڵ شارێکی باشووری کوردستانە، چونکە نووسەر لە باسی نەوت لە باشووری کوردستاندا، ناوی چاڵگەکانی نەوتی موسڵ، کەرکوک و خانەقین وەکو چاڵگەکانی باشووری کوردستان دەهێنێت، کەواتە بەلای نووسەری ناوبراوەوە ئەو شارانەی کە ئاماژەی پێکردوون، شاری کوردی و کوردستانین.

لەتیف فاتیح فەرەج، لە لاپەڕە (119)ی پەرتووکی (کورد و کەرکوک کورتە خوێندنەوەیەکی دیرۆکییانەی کەرکوک)دا، نووسیویێتی: (گۆڕینی ناو بەلای ڕژێمی بەعسی کۆلۆنیالستەوە هۆیەک لە هۆیەکانی سڕینەوەی کورد بوون، بۆیە لەو پێناوەدا سەدان ملیۆن دیناری خەرج کردووەو لەناو شارێکی کۆنی کوردەواریدا شارێکی عارەبی دروست کردووە، ئەوەی وای کردووە کە بەعس پشتی بەم کارەوە نەیەشێ ئەوەیە.

1- بەم کارە کەرکوک لە چنگی کورد دەردەهێنرێ و دەبێتە شارێکی عارەبی، هەروەک چۆن بە رەوتی مێژوو موسڵ بو بە شارێکی عارەبی).

لە سەرەوەدا دووبارە بە گوێرەی بۆچوونی نووسەر لەتیف فاتیح فەرەج، شاری موسڵ شارێکی کوردییە و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە رژێمی بەعس لە رێگای شاڵاوی بەعارەبکردنەوەو بە رەوتی مێژوو توانی شاری موسڵ بکات بە شارێکی عارەبی و، لە چنگی کوردی دەربهێنێ، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نووسەری ناوبراو ئەو شارە بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی بە عارەبکراو دەزانێت.

لەتیف فاتیح فەرەج، لە لاپەڕەکانی (150-151)ی پەرتووکی (کورد و کەرکوک کورتە خوێندنەوەیەکی دیرۆکییانەی کەرکوک)دا، نووسیویێتی: (بەریتانیا و ئێراقی عارەبی و تورکیای عوسمانی لەسەر ویلایەتی موسڵ کە تەواوی (ئێراقی شیمالی) کوردستانی باشوور دەگرێتەوە و مشتومڕێکی زۆریان کرد، تورکیا دەیویست بە هەر شێوەیەک بێت ویلایەتی موسڵ ببەستێ بە وڵاتەکەی خۆیەوە بۆ ئەم مەبەستەش پەنای بۆ پڕوپاگەندەی یەک رەگەزی و یەک ئایینی و یەک رەچەڵەکی دەبرد، بەو نیازە زۆر هەوڵی لەگەڵ ئاغا و دەرەبەگ و پیاوە ئایینییەکانی کورددا).
ئەوەی لە سەرەوەدا نووسەر لەتیف فاتیح فەرەج ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان و یەکسان بە یەک دەزانێت، مادام هەر یەکبن و یەکسان بن، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، دەبنە شاری سەربە باشووری کوردستان.

لەتیف فاتیح فەرەج، لە لاپەڕە (160)ی پەرتووکی (کورد و کەرکوک کورتە خوێندنەوەیەکی دیرۆکییانەی کەرکوک)دا، سەبارەت بە شاری موسڵ نووسیویێتی: (هەر لە سەرەتای دروستبوونی حکومەتی ئێراقیەوە، 1921، پڕۆژەی تەعریبی ناوچە کوردنشینە نەوتییەکان دەستپێکرد لە موسڵ و کەرکوک، ئەو مشتومڕەی لەسەر کێشەی موسڵ کرا وایکرد کە عارەبەکان بیر لەوە بکەنەوە رۆژێ لە رۆژان ئەم ناوچانە بە تەواوەتی لە کورد پاک بکەنەوە، هەڵوەشانەوەی پارێزگای موسڵ

بەو شێوەیەو بەعارەبکردنی ناو شارەکە و شوێنە بایەخ دارەکان سەرەتای ئەو کارەبوو، ئەوەبوو لە پارێزگای موسڵ ئەم سیاسەتە سەریگرت و ئێستا کورد خۆیشی کەمتر قسە لەسەر ئەو شارە دەکات، لەگەڵ لکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراقی عارەبییەوە ساڵی (1925) بەدواوە سیاسەتی بە عارەبکردن بەشێوەیەکی بەربڵاو دەستیپێکرد).

لە بۆچوونەکانی نووسەر لەتیف فاتیح فەرەج-دا بۆمان دەردەکەوێت کە ناوبراو شار و پارێزگای موسڵ بە تەواوی بە نیشتمانیی کورد و خاکی باشووری کوردستان دادەنێت، لەبەرئەوەی نووسەر باسی هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک وەکو دوو شاری کوردنشین دەکات، کە رووبەڕووی سیاسەتی شۆڤینیستانەی تەعریبکردن و راگواستن و دەرکردنی زۆرەملێیانەی کوردەکان بووینەوە، لە هەمان کاتدا باسی بەعارەبکردنی ناو شاری موسڵ و هەڵوەشانەوەی پارێزگاکە دەکات بە مەبەستی بەعارەبکردن. هەموو لایەک ئەوە باش دەزانێت موسڵ پێویستی بە تەعریبکردن نەبوو، ئەگەر بێتوو شارێکی عارەبی بووایە، بەڵام سیاسەتی رەگەزپەرستانەی عارەب و پرۆژەی بەعارەبکردنی موسڵ، بۆمان دەردەخات و بەڵگەیەکی گرنگە کە شاری موسڵ وەکو شار و پارێزگا نیشتمانیی کورد و خاکێکی سەربە باشووری کوردستان بووە بۆیە ئەوان بە بەردەوامی لە هەوڵی بەعارەبکردنیدا بووینە.

نووسەر و پەرلەمانتار، ئەبوبەکر محەمەد حاجی، ناسراو بە (مەلا شاخی)، ئەندامی یەکەمین پەرلەمانی کوردستان و سکرتێری کۆمەڵەی رۆشنبیری رۆشنبیری کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی کەرکوک، لە لاپەڕە (6)ی ژمارە (2774)ی رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (5.6.2002)ی رۆژنامەی (کوردستانی نوێ)دا وتارێکی لەژێر ناوی (کەرکوک لە (دليل تأريخ مشاهير الالوية العراقية)دا)، نووسیوەو تیایدا هاتووە: (ماوەیەک لەمەوبەر لە ژمارە (2761)ی رۆژنامەی (کوردستانی نوی)دا بابەتێکی گرنگ لەژێر ناوونیشانی (کەرکوک لە "قاموس الاعلام"ی تورکیای عوسمانلیدا) بڵاوکرایەوە، بایەخی ئەم بابەتە لەوەدابوو، بە روون و ئاشکرا گەواهیی دەدا کە (کەرکوک لە سنووری ویلایەتی موسڵی کوردستاندایە)، (شەمسەددین سامی) نە کوردەو نە ئەو سەردەمە لەژێر کاریگەری کەسدا بووە، بەڵکو وەک نووسەرێکی

تورک راستگۆیانە گوزارشتی لە راستییەک کردووە کە نەک تەنها شاری کەرکوک، بەڵکو هەموو ویلایەتی موسڵ بە شاری (موسڵ)یشەوە بەشێکن لە کوردستان).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر و پەرلەمانتار مەلا شاخی، نەک تەنیا شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەر بە باشووری کوردستانە، بەڵکو هەر دوو شاری کەرکوک و موسڵ و تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ، شاری کوردیی و بەشێکن لە خاکی باشووری کوردستان.

وتارێک لەژێر ناوی (کوردەکان و کوردستان لە سەروەری نیشتمانی نەتەوەیی 1918–1923)دا، کە لە (ماڵپەڕی کورد دی کۆ)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (باشووری کوردستان (هەرێمەکانی موسڵ و کەرکوک)، یان هەروەکو بە کوردستانی ئێراق ناودەبرێت کە بە گوێرەی پەیماننامەیەک (پەیماننامەی سێڤرە) دەبوایە مافی ئۆتۆنۆمی وەرگرتایە و دواتریش دەرفەتی یەکگرتنەوەیان هەبوو لەگەڵ دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ، بەڵام هیچ کام لە پەیماننامەکانی (سایکس پیکۆ) و (سێڤرە) جێبەجێنەکران، کە هەر دوو پەیماننامەکان دەوڵەتی کوردی سەربەخۆ یان ویلایەتی موسڵی ئۆتۆنۆمی داریان لەخۆ دەگرت. بەریتانیای گەورە لەکاتی شەڕی جیهانی یەکەمدا ئێراقی ئێستای داگیرکردو لەژێر دەستی عوسمانییەکانی دەرهێنا، دەوڵەتی ئێراق لە ساڵی (1920)دا دامەزراو کەوتە ژێر منداتی بەریتانی. لە کوردستاندا بە تایبەتی نەوت لە موسڵ و کەرکوک بڕیاردەر بوو بۆ داڕشتنی سیاسەتی بەریتانیا. ئەو ناوچە ئۆتۆنۆمیدارە (کەرکوک و موسڵ) بە بەڕێوەبەرایەتی ناوەندی ئێراقی لکێنران. راگوێزانی بە زۆری کوردەکان بە تایبەتی لە ناوچە بە نەوت دەوڵەمەندەکانی کەرکوک و موسڵ، هەروەها نیشتەجێکردنی عارەبەکان لەو ناوچانەداو هەوڵەکانی ئێراق لەپێناوی دواخستن و داڕزاندنی پەیماننامەی سەربەخۆیی و، پەلامارە زوو زووەکانی ئەو وڵاتە بۆ سەر کوردەکان بەردەوامە. لە ساڵانی بیستەکانی سەدەی بیستەمدا، کۆماری نوێی تورکیا هەوڵیدەدا بە هەموو ئامرازێک بۆ ئەوەی باشووری کوردستان بخاتە نێو سنوورەکانی خۆی، بەڵام داواکارییەکەی بێ چەندو چوون لە لایەن بەریتانیا وە رەتکرایەوە بەهۆی بوونی نەوت لە ناوچەکانی کەرکوک و موسڵ).

بە گوێرەی بۆچوونی (ماڵپەڕی کورد دی کۆ)، پارێزگاکانی موسڵ و کەرکوک بە تەواوی خاکی کوردن و دەکەونە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)، چونکە ماڵپەڕی (کورد دی کۆ) هەر دوو پارێزگاکانی موسڵ و کەرکوکی خستۆتە ناو سنووری باشووری کوردستان و بە بەشێک لە خاکی کوردستانیان دادەنێت. ماڵپەڕی (کورد دی کۆ)، دووبارە جەخت لەسەر کوردستانێتیی شارەکانی کەرکوک و موسڵ دەکاتەوە کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە، لە کوردستاندا بوونی نەوت لە هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک بووینە بە هۆکاری داڕشتنی سیاسەتی بەریتانیا لە ناوچەکەدا، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەسەلمێنێت کە ئەو ماڵپەڕەیە شارەکانی کەرکوک و موسڵ بە دوو شاری کوردی و کوردستانی دەزانێت بۆیە دەنووسێت: (لە کوردستاندا بە تایبەتی نەوت لە موسڵ و کەرکوک بڕیاردەر بووە بۆ داڕشتنی سیاسەتی بەریتانیا). دیسان ماڵپەڕی ناوبراو باسی راگواستنی کورد و هێنان و نیشتەجێکردنی عارەب لە هەر دوو شاری کەرکوک و موسڵ دەکات، کە ئەمانەش ئاماژەن بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی هەر دوو شارەکە. لە کۆتایشدا ماڵپەڕی (کورد دی کۆ) بۆ جارێکی تریش باسی کوردستانێتیی هەر دوو شاری کەرکوک و موسڵ دەکات، کاتێک کە باسی نیازو هەوڵەکانی دەوڵەتی تورکیا دەکات لە ساڵانی بیستی سەدەی رابردوودا بۆ لکاندنی باشووری کوردستان بە دەوڵەتی تورکیا وە، ئەویش لەبەر هەبوونی نەوت بە رێژەیەکی زۆر لە هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک. ئەوەی (ماڵپەڕی کورد دی کۆ) لە سەرەوەدا باسی دەکات، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شارەکانی موسڵ و کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە ماڵپەڕی ناوبراو هەردەم لە باسکردنی شارەکانی موسڵ و کەرکوک-دا وەکو دوو شاری باشووری کوردستان ناویان دەبات.

نووسەر ناجی ئاکرەیی، لە وتارێکیدا کە لە رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (22.4.2002)دا لە ماڵپەڕی (نەهرەین)دا لەژێر ناوی (ينكر كردية كركوك .... نستاؤون وغزاة)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (ویلایەتی موسڵ هەر لە کۆنەوە نیشتمانی کورد بووە، وە بە تایبەتی کەناری دەستە چەپی رووباری دیجلە و هەورەها شەنگال و ناوچەکانی کە کەوتوونەتە کەناری راستو، کەناری راستی

رووباری دیجلەش نیشتمانی ئاشوورییەکانە کە نەینەواو شرباتۆ (شەرگات)ی ئێستا دەگرێتەوە).

به گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر و رۆژنامەنووس ناجی ئاکرەیی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەر بە باشووری کوردستانە، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو تەواوی ویلایەتی موسڵ هەر لە کۆنەوە بە نیشتمانیی کورد دەزانێت، هەروەها ئەو بە تایبەتی کەناری دەستە چەپی رووباری دیجلە بە کوردستان دەزانێت، مادام تەواوی ویلایەتی موسڵ نیشتمانیی کورد بێت، کەواتە شاری موسڵ-یش بە دڵنیاییەوە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە.

پرۆفیسۆر رادۆڤان پاڤیچ، نووسەری یۆگۆسلاڤی لە لاپەڕە (78)ی پەرتووکی (جولانەوەی رزگاریخوازانەی کورد لە خەباتیدا بۆ سەربەخۆیی نەتەوایەتی و سیاسی)دا، نووسیویێتی: (هەندێ سەرچاوە دەریان خستوە کە (8%)ی یەدەگی نەوتی جیهانی سەرمایەداری، لە کوردستانە. لە ساڵی (1967)، ئێراق (602.160.000) تۆن نەوتی بەرهەم هێناوە لە (75%)ی ئەوە نەوتی کوردستان بووە. بۆیە بە پێی ئەو بەرهەمە، کوردستان ئەیەوێت بەشی خۆی لەنەوت وەربگرێت و ناوچەکەی پێ ئاوەدان بکاتەوە. بایەخی نەوت لای کورد لە سروودە نیشتمانییەکەی کۆماری مەهابادا باسکراوەو، دەرخراوە کە جگە لە بابەگوڕگوڕ و کەرکوک و موسڵ، لە کرماشان و تورکیا و سوریاش، نەوت هەیە).

پرۆفیسۆر رادۆڤان پاڤیچ، ئاماژەی بە سروودی نیشتمانی کۆماری کوردستان لە مەهاباد کردووە، کە باسی نەوتی کوردستان دەکات و، شارەکانی موسڵ و کەرکوک وەکو دوو شاری دەوڵەمەند بە نەوت ناودەهێنێت.

کەریمی حسامی، لە لاپەڕەکانی (238-239)ی پەرتووکی (پێداچوونەوە)دا، تەواوی ئەو هۆنراوەییەی (هەژار)ی نووسیوە کە کاتی خۆی هەژاری هۆنەر لە (17)ی دیسامبەری ساڵی (1945)دا لەکاتی بەرزکردنەوەی ئاڵای کوردستاندا لە مەهاباد، خوێندوویەتیەوە:

نەوتم ئاوی ژیانە - لە سیرت و کرماشانە

بابە گوڕ گوڕ دەزانێ — لە موسڵیشدا هەمانە

کانگام هەیە لە زاخۆ – هەر وەک نەوتەکەی شنۆ
بۆ دوژمنان بۆتە سۆ – هەر خۆشبێ ئەو زەمانە

بە گوێرەی سروودەکە هەژاری هۆنەر، شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانیی و کوردیی دادەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە سروودە نیشتمانیەکەی کە بۆ کۆماری مەهابادی نووسیبوو، باسی بوونی نەوتی کوردستان لە موسڵ و چەندین شاری دیکەی کوردستانیدا دەکاتن.

رۆژنامەی میدیا، کە رۆژنامەیەکی رامیاریی هەفتانەیە و، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان، هەفتەی جارێک دەری دەکات، بەبۆنەی ساڵی نوێی (2006)، ساڵنامەیەکی وەکو دیاری لەگەڵ هەفتەنامەی میدیادا بڵاوکردۆتەوە، ئەو ساڵنامەیە بریتییە لە نەخشەیەکی کوردستانی مەزن، کە موسڵ وەکو پارێزگاو شار کەوتۆتە نێو سنووری باشووری کوردستان). نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.
بە گوێرەی بۆچوونی رۆژنامەی میدیا زۆر بە دڵنیاییەوە موسڵ وەکو شار و پارێزگا دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، هەر لەبەر ئەوەشە ئەوان خستویانەتە ناو سنووری باشووری کوردستان.

ناوەندی هەڵەبجە دژ بە ئەنفالکردن و جینۆسایدی گەلی کورد-چاک-، لە نامەیەکدا بۆ عەبدولعەزیز ئەلحەکیم سەرۆکی ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی لە ئێراق، کە لە مانگی یەنیوەری ساڵی (2006)دا، لەژێر ناوی (بۆ عەبدولعەزیز ئەلحەکیم سەرۆکی ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی لە ئێراق)دا لەماڵپەڕی (چاک)دا بڵاوکراوەتەوە، بەمشێوەیە باسی بە عارەبکردنی شارەکانی کوردستان دەکەن: (ئێمە بە کردنەوەی پارکێک بە ناوی بنەماڵەی بەڕێزتان لەم بارودۆخە ئاڵۆزەی ئێستادا بە سەرەتای بناغەدان دەزانین بۆ بە عارەبکردنی هەڵەبجەش (راستە پێ دەچێت کە ئێوە لەو روانگەوە بیر نەکەنەوە بەڵام ئێمە بیر لە نەوەی داهاتوو دەکەینەوە کە چۆن ئەو هەنگاوە دەخوێننەوەو، لەو بارەوە تاقیکردنەوەی تاڵمان هەیە) هەروەک چۆن کەرکوک، خانەقین، مەخمور، موسڵ و زۆر شوێنی تری کوردستان تەعریب کراون و ئامادەنین بیگەڕێننەوە سەر هەرێمی کوردستان، هەرچەند حیزبەکەی ئێوە

باڵادەست بوو لە حکومەتە کاتییەکانی رابوردوداو باڵا دەستیش دەبێت لە حکومەتی داهاتووی ئێراقدا).

ناوەندی هەڵەبجە دژ بە ئەنفالکردن و جینۆسایدی گەلی کورد-چاک-، شاری موسڵ بە شارێکی گرنگیی باشووری کوردستان دەزانن، چونکە ئەوان لە باسی بەعارەبکردنی شارەکانی کوردستاندا، ناوی هەر یەک لە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، خانەقین و مەخمور دەهێنن، کەواتە ئەوان شاری موسڵ و شارەکانی تریشیان پێ کوردستانە.

ئاسۆ بیارەیی، لە ماڵپەڕی دەنگی سەربەخۆ – ئاژانسی نووچێن کوردستان، لە رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (20.12.2006)دا وتارێکی لەژێر ناوی (چوار ملیۆن تورکمان و یەک کورسی)دا بڵاوکردۆتەوەو تیایدا هاتووە: (ئەگەر مرۆڤ سیاسەتیشی نەکردبێت، بە مەرجێ لە باشووری کوردستان ژیابێت، بە تایبەتی لە شاری کەرکوک، دەزانێت کە ئەو شارە شارێکی بە عارەبکراوە. نەک تەنها شاری کەرکوک بەڵکو بە شاری موسڵیشەوە، کە نەتەوەی کورد زۆرینەیە سەرباری سیاسەتی جینۆسایدو ئەنفالی رژێمە روخاوەکەی سەددام. کورد لە شارەکانی کەرکوک و موسڵ و ناوچەکانی دی کە نەتەوەکانی تری تێدا دەژی، نەتەوەی سەرەکییە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی ئاسۆ بیارەیی، شاری موسڵ یەکێکە لە گرنگترین شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەر لە باسی بەعارەبکردن لە باشووری کوردستاندا، ئاماژە بە بەعارەبکردنی هەر دوو شارەکانی موسڵ و کەرکوک دەکات. هەروەها سەرباری ئەو هەموو بەعارەبکردنەش نووسەری ناوبراو کورد بە نەتەوەی سەرەکی لە هەر دوو شارەکانی موسڵ و کەرکوک دادەنێت.

ج. کوردۆ، لە لاپەڕە (72)ی پەرتووکی (لە روانگەیەکی کوردییەوە: هێرشی خاچ هەڵگران 1096-1996)دا، دەڵێت: (بەشێک لە نیگارکێشانی سەدە ناوەنجیەکانی کوردستان پتر وەکو نیگارکێشانی ناو پەرتووکە وێژەیی و زانستیەکان بڵاوبوونەتەوە، زۆربەی پەرتووکەکان کە نووسراون نیگاریشیان لەگەڵدا بووە، بە تایبەتی نیگارکێشانی سەدە ناوەنجیەکان لە کوردستاندا لە (ئامەد .. دیاربەکر)و

موسڵ و بۆتان جێگەی دیاری خۆی بووە، لە پەرتووکی دەستنووسی وەکو (الحشائش)و (دسقۆریدس) کە کوڕی مەنسوری میهران لە شاری فارقین لە کوردستانی سەرو نیگاری بۆ کێشاون .. ئەو وێنانە بۆ نیوەی یەکەمی سەدەی دوازدەهەم دەگەڕێنەوە، پتر نیگارەکان سروشتیان دەرخستوەو بلیمەتی هونەرمەندی کوردستان دیاری دەکەن، درەنگتر وێنەکانی شەرەفنامەی شەرەفخانی بەدلیسیش بەردەوامی ئەو قووتابخانە کوردیە بوون).

ئەوەی نووسەر (ج. کوردۆ) ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ و چەندین شاری دیکە دەگەیەنێت کە نووسەر ناوی بردوون، چونکە نووسەر لە باسی هونەری وێنەکێشاندا، ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی کوردستانیی بردووە.

ج. کوردۆ، لە لاپەڕەکانی (93-94)ی پەرتووکی (لە روانگەیەکی کوردییەوە: هێرشی خاچ هەڵگران 1096-1996)دا، نووسیویێتی: (میرنشینەکانی کورد لە کوردستان: دیاربەکر، جەزیرەی بۆتان، هەولێر، بەتلیس، حەسەنکێف، موسڵ، شنگال، عادل جەواز، ئەرجیش، میافارقین، ئۆرفە، ئەخلات، وان، نوسەیبین، دینەوەر، شارەزوور، لوڕی گەورە، لوڕی بچوک، ئەردەڵان، هەکاری، چەمشکەزەک، پەرتک، مەڕداسی، ئەگیل، پاڵەو، ساسۆن، خێزان، مەکس، ئەسپایرد، کلێس، شیروان، قوڵپ و باتمان، سۆران، موکری، برادۆست، تەرگەوەڕو قەڵای داود، مەحمودی، دونبوڵی، پڵنگان، دەرەتەنگ، ماهی دەشت، سیامەنسوری، چکنی، زەنگەنە، پازۆکی، بابان، فەزلەویە، ماردین).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر (ج. کوردۆ)، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی میرنشینەکانی کورد لە کوردستاندا، باسی شاری موسڵ-یشی کردووە وەکو شارێک کە میرنشینی کوردیی تێدا دروست بووە.

تاریق محەمەد عەبدولڕەحیم، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (المستشرق فلادیمیر ف. مینورسکي وکتاباته عن الکورد في العصر الاسلامي حتی نشوء الخلافة العثمانیة)داو، بە پشت بەستنی بە دوو وتاری دکتۆر فەرهاد پیرباڵ، بەناوەکانی (سەرهەڵدانی

کوردناسی له فەرەنسا)و (ئینجیل د مێژوویا ئەدەبیاتین کوردیدا) که یەکەمیان له ژماره (25)ی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژیو دووەمیان له (گۆڤاری دهۆک) ساڵی (1999)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (پیاوانی تیرەی ئایینی کابوشییە، یەکەمین کەسانێک بوون له فەرەنسییەکان که پەیوەندییان به ناوچەی کوردستان-ەوە کرد، کاتێ که ڕێبازگەی کلیسەییان له ساڵی (1632)دا بۆ موسڵ نارد لەپێناوی بڵاوکردنەوەی ئایینزای کاسۆلیک، پیاوانی کابوشی، یاداشتەکانی خۆیان نووسییەوە لەپێناوی باسکردنی کورد و نیشتمانەکەیاندا، ئەوان ڕوویانکردە فێربوونی زمانی کوردی به مەبەستی دروست کردنی پردی پەیوەندی لەگەڵ دانیشتوانی ئەو وڵاتەو، چەندین فەرهەنگی زمانەوانییان نووسی بۆ ئاسانکاری کردن بۆ ئەو مژدە هێنەرانەی له دوای ئەوان دێنە کوردستان).

به بۆچوونی دکتۆر فەرهاد پیرباڵ، موسڵ یەکێکە له شارەکانی کوردستان، چونکە نووسەر له باسی هاتنی پیاوانی ئایینی کابوشییە بۆ کوردستان، باسی ئەوە دەکات که فەرەنسییەکان له سەدەی حەڤدەمدا هاتنە موسڵ له کوردستانداو، ئایینزای کاسۆلیکیان بڵاوکردەوە، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت که دکتۆر فەرهاد، شاری موسڵ به شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان دەزانێت، بۆیە ئەو بەمشێوەیە باسیکردووە.

حوسێن نازم بەگ (1871-1932)، له لاپەڕە (26)ی پەرتووکی (تأريخ الامارة البابانية)دا نووسیویێتی: (دوای ئەوەی سوڵتان سەلیمی یەکەم، شارەکانی حەلەب و دیمەشقی داگیرکرد، چەندین یەکەی سەربازیو تۆپی نارد بۆ کوردستان، بەمشێوەیە قەڵای ماردینی داگیرکرد. دوای داگیرکردنی قەڵای ماردین، دەستی درێژکردە سەر ئورفە، شەنگال، حەسەنکێف، موسڵ و کۆمەڵێکی تر له ویلایەت و قەڵای کوردان که سەربە ئیمپراتۆری عوسمانی بوون).

به بۆچوونی نووسەر حوسێن نازم بەگ، که خەڵکی سلێمانی بووەو وەک بەڕێوەبەری ناحیەو قائمقام کاری کردووە، هەروەها سەرنووسەری (ئومێد استيقلال)و بەڕێوەبەری ڕۆژنامەی ژیان بووە، شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە کوردستانە، چونکە ناوبراو له باسی ناردنی لەشکری داگیرکەری تورک بۆ کوردستان، باسی ئەوە دەکات که ئەو لەشکرەی تورک هاتە کوردستان و

شارەکانی موسڵ، شەنگال، ماردین، ئورفەو چەندین شاری تری داگیرکردووە، لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کە نووسەر شاری موسڵ-ی بە کوردستان زانیوە بۆیە بەمشێوەیە باسی کردووە.

عەزیز حەسەن بارزانی، لە لاپەڕە (15)ی ماستەرنامەکەیدا کە لەژێر ناوی (الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان العراق 1939-1945)دا نووسیویێتی، دەڵێت: (ئەو کوردانەی کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی) یان کوردستانی باشووریان پێکدەهێنا، بە تەواوی لە رووی نەتەوایەتییەوە جیاوازبوون لە دانیشتوانی ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا، هەروەها گرنگترین شت کە دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ-ی کۆدەکردەوە لەگەڵ دانیشتوانی عارەب ئایینی ئیسلام بوو، بەڵام ئایین لەو کاتیدا بەس نەبوو بۆ یەکگرتنی دانیشتوانی ئەو ویلایەتانە، بە تایبەتی بەهۆی زاڵی هەستی نەتەوایەتی بەسەر کورددا).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر عەزیز حەسەن بارزانی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی جیاوازی نێوان دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ لەگەڵ ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرادا، لە لایەک باسی ئەوە دەکات کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن، لەلایەکی تریشەوە نووسەر ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات و یەکسان بە یەکیان دەکات، هەروەها شارەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی) ناودەبات، کەواتە بە بۆچوونی نووسەر موسڵ شارێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان.

عەزیز حەسەن بارزانی، لە لاپەڕە (66)ی ماستەرنامەکەیدا دەنووسێت: (گەورەیی ئەو تەنگژییە ئابوورییەی کە دانیشتوانی کوردستان پێیەوە دەیناڵاندو، دواتریش هاتنە پێشی هەندێک باری نەرێیی کە کاری زۆری کردە سەر باری ئارامی دانیشتوان لە ئەنجامی ئەو تەنگوچەڵەمە ئابوورییە ترسێنەرەی کە سەفیری بەریتانی لە راپۆرتێکدا دەستنیشانی کردووە و، باسی رەوشی ئابووری لە کوردستاندا دەکات لە مانگی نیسان تا حوزەیرانی ساڵی (1943) کە دەڵێت: بارودۆخی پڕ لە

ستەمکاری و نارەزایی وا لە پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر و سلێمانی هاتنە پێش، کە زۆر لە دانیشتوانی دێهاتەکان بە دەست کەمی و نەبوونی خۆراک دەیانناڵاند لە بەرامبەر گرانی نائاسایی و نەبوونی توانایان لە کڕینی دانەوێڵە لە بازاڕە ناوخۆییەکاندا).

دیسان نووسەر عەزیز حەسەن بارزانی، لە باسی باری ئابووری لە باشووری کوردستاندا، شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردستان ناودەبات، چونکە نووسەر کاتێک کە باسی رەوشی ئاڵۆزی ئابووری کوردستان دەکات، باری نالەباری شارەکانی موسڵ، هەولێر و سلێمانی وەکو نموونە دەهێنێتەوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە عەزیز بارزانی ئەو شارانە بە شاری کوردستانیی دەزانێت.

دکتۆر عوسمان عەلی، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (چەند لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد)دا نووسیویێتی: (لە دوای پەیوەندی کردنی چڕوپڕی یەزدان شێر بە سەرۆک هۆزە کوردەکان و کەسایەتیە چالاکەکانەوە لە کانوونی یەکەمی (1854ز)دا هەڵگەڕانەوەی خۆی راگەیاند، لە سەرەتاوە هەشت هەزار چەکداری کۆکردەوە، لەو کاتەوە هەتا ئازاری (1855ز) دەسەڵاتی گرتەوە بەسەر زۆربەی بەشەکانی کوردستان، لە باکورەوە هەتا وان و لە باشوورەوە هەتا موسڵ، لە کوردستانی رۆژهەڵاتیش ژمارەیەک لە سەرۆک هۆزەکان پشتیوانی خۆیان بۆ جولانەوەکەی یەزدان شێر ڕاگەیاند).

بە گوێرەی بۆچوونی دکتۆر عوسمان عەلی، موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە یەزدانشێر لە ساڵی (1855)دا توانی زۆربەی بەشەکانی کوردستان ئازاد بکات، بۆ نموونە لە باکوورەوە هەتا وان و لە باشوورەوە هەتا موسڵ، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە دکتۆر عوسمان عەلی شاری موسڵ بە پارچەیەکی کوردستان دەزانێت.

دکتۆر عوسمان عەلی، لە لاپەڕە (57)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (گۆڕانکاریە بەڕێوەبەرایەتییەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی کە بە رێکخستن ناسرابوو لە ماوەی ساڵانی (1812-1843) شوێنەواری خراپی بۆسەر ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری ناوچە کوردیەکان هەبووە، دەوڵەتی عوسمانی

سوپایەکی بێبەزەیی بە سەرۆکایەتی رەشید پاشای سەدری ئەعزەم (سەرۆک وەزیری پێشوو)و محەمەد ئیجە بیرقدار (والی دیاریکراو بۆ کوردستان)ی نارد هەتا کۆتایی بە دەسەڵاتی میرنشینەکانی باشوورو رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ و ویلایەتی موسڵ بهێنن).

دکتۆر عوسمان عەلی، بۆ جارێکی تریش پێیوایە شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کوردستان، چونکە نووسەر لە باسی ناردنی لەشکری داگیرکەری عوسمانی لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمدا بۆ کوردستان، باسی ئەوە دەکات کە لەشکری تورک لەژێر سەرکردایەتی رەشید پاشاو محەمەد ئێجە بیرقدار روویان کردوە کوردستان لەپێناوی لەناوبردنی میرنشینەکانی باشوورو رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ و ویلایەتی موسڵ، کەواتە دکتۆر عوسمان شار و ویلایەتی موسڵ بە بەشێکی کوردستان دادەنێت.

دکتۆر عوسمان عەلی، لە لاپەڕە (105)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (شێخ عوبێدوڵڵا ئاگادار بوو بەڕووداوەکانی کوردستان و ئەندازەی ناڕەزاییو بێزاری کوردانی دەزانی بەرانبەر عوسمانی و ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، بۆیە بەهێزی سەربازی دەست پێشخەری کردو چاوی لە توانای هەموو خەڵکی کوردستان بوو، نوێنەری ناردە لای پیاوە چالاک و زانایانی کوردستان لە شارەکانی رواندز، موسڵ، هەولێر، وان، ئامەد، بەدلیس، ورمێ، سنە و سابڵاخ (مهاباد).

بە پێی ئەو ئاماژەیەی دکتۆر عوسمان عەلی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و بەشێکی کوردستانە، چونکە نووسەر لە باسی هەوڵەکانی (شێخ عوبێدوڵڵای نەهری) لەپێناوی ئازادکردنی کوردستان لەژێر چەپۆکی تورکە عوسمانییەکاندا، باسی ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە شێخ عوبێدوڵڵا نوێنەری ناردە لای پیاوە ناودارو زاناکانی کوردستان لە شارەکانی (موسڵ، هەولێر، مەهاباد، ورمێ و چەندین شاری تری کوردستان)، ئەوەش بۆمان دەردەخات کە دکتۆر عوسمان عەلی، موسڵ وەکو شارەکانی تری کوردستانی بە کوردستان دادەنێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات.

دکتۆر عوسمان عەلی، لە لاپەڕە (353)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەداو، دەربارەی ئەو سەفەرەی عەبدولڕەزاق بەدرخان کە لە ساڵی (1911)دا کردوویەتی

و چەندین شار و گوندی کوردستان گەڕا لەپێناو پەیداکردنی پشتیوانی و، دەست پێکردنی شۆڕشێکی کوردی لە دژی عوسمانییەکان و رزگارکردنی تەواوی خاکی کوردستان، نووسیویێتی: (عەبدولڕەزاق لە باسی سەفەرەکەیدا دەڵێ: لە ماکۆوە هەتا ویلایەتی موسڵ پەیوەندیمان کردووە بە سەرۆکە کوردەکانەوە و مەسەلەی کۆتایی هێنانمان بەستەمی تورکی باسکردووە). هەروەها دکتۆر عوسمان عەلی، تۆزێک خوارتر نووسیویێتی: (لە کۆتایی ساڵی (1912) یاریدەدەری کۆنسوڵی بەریتانی لە حەلەب لە راپۆرتێکیدا باس لە بزووتنەوەیەکی دژ بە تورکان دەکات لە کوردستانی باکوور و گەیشتۆتە ئەو باوەڕەی ئەوە مەترسی دروست دەکات لەسەر رژێمی تورکی، خانەوادەی بەدرخان حوسێن پاشاو حەسەن پاشاو عەبدولکەریم پاشا بەچڕی خۆیان ئامادەکردووە، شارەکانی جەزیرە، سەعرەت، مهاباد، موسڵ کە مەڵبەندی بزووتنەوەی بەدرخانیەکانە، کوردەکانی ئەو بەشەی کوردستان لە هەموو ناوچەکانی تر بێزارتر بوون لە دەسەڵاتی ئیتحادییەکان و بە باشترین شێوە خۆیان ئامادەکردووە بەرەنگاری دەوڵەت ببنەوە).

لە سەرەوەدا بۆمان دەردەکەوێت کە دکتۆر عوسمان عەلی، شاری موسڵ بە یەکێک لە شارەکانی کوردستان دادەنێت، چونکە لە باسی هەوڵدان لەپێناوی رزگارکردنی کوردستان لەژێر دەستی تورکەکاندا، ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردیی و کوردستانی دەبات.

دکتۆر عوسمان عەلی، لە وتارێکیدا کە لەژێر ناوی (أطروحة الفدرالية في العراق: بين مفهوم الوطنية والاسلام)دا، نووسیویێتی: (لە کۆتاییدا بەرژەوەندییەکانی نەتەوەیی عارەبی ئێراقی لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا یەکیگرت و لەو پێناوەدا کوردستان بەزۆر خرایە سەر دەوڵەتی ئێراق).

ئەوەی لێرەدا دکتۆر عوسمان عەلی ئاماژەی پێداوە، کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەو لە باسی یەکگرتنەوەی بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا و عارەبی ئێراقیدا، باسی ئەوە دەکات کە کوردستان بەزۆرەملێ و بەبێ ویست و خواستی نەتەوەی کورد خرایە سەر دەوڵەتی ئێراق، هەموو لایەک باش دەزانین ئەوەی کە خرایە سەر ئێراق باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بوو کە لە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) پێکدەهات.

دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، لە لاپەڕە (42)ی پەرتووکی (کرکوک قلب کوردستـــــان)دا، نووسیویێتی: (بوونی تورکمان لە کۆنەوە تا ئێستاش شانبەشانی کورد چڕ دەبێتەوە لەو شار و شارۆچکەکانی دەکەونە سەر ئەو ڕێگایەی کە درێژ دەبێتەوە لەگەڵ درێژ بوونەوەی ڕێگای بازرگانی کۆن کە ناسراوە بە ڕێگای بەرز، کە درێژ دەبێتەوە لە موسڵ – هەولێر – کەرکوک – توز – کفری – خانەقین، لەناو کوردستان کە خێراترین ڕێگای پۆست و بازرگانییە هەر لە کۆنەوە تاوەکو سەردەمی عوسمانیش).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، شاری موسڵ بە یەکێک لە شارەکانی کوردستان ناودەبات، کاتێک کە باسی هەبوونی تورکمان دەکات بە درێژایی ڕێگای بازرگانی کۆن لە کوردستاندا، کە ڕێگای بازرگانی کۆنی بەمشێوەیە باسکردووە: (لە موسڵ، هەولێر، کەرکوک، توز، کفری، خانەقین درێژدەبێتەوە)، کەواتە نووسەر ئەو شارانەی سەرەوەو لە نێویاندا شاری موسڵ بە شاری کوردستانی دادەنێت.

دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، لە لاپەڕەکانی (86-87)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (هەر لە سەرەتای داگیرکردنی کوردستان لەلایەن بەریتانیا وە، زانیارییە کۆکراوەکان بوونی نەوتی بە بڕێکی زۆر لەژێر زەوی لە باشووری کوردستان نیشاندا کە لە باکووری ڕۆژئاواوە درێژ دەبێتەوە بەرەو باشووری ڕۆژهەڵات لەو ناوچانەی خوارەوە:

1- ناوچەی باشوور: لە مەندەلییەوە درێژ دەبێتەوە تاوەکو بەرزاییەکانی حەمرین.

2- ناوچەی ناوەڕاست: لە کفرییەوە درێژ دەبێتەوە تاوەکو توزخۆرماتوو.

3- ناوچەی باکوور: لە کەرکوکەوە درێژ دەبێتەوە بەرەو موسڵ و زاخۆ.

بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، دیسان شاری موسڵ شارێکە و دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، چونکە ئەو لە باسی دۆزینەوەی نەوت لەکاتی داگیرکردنی باشووری کوردستاندا لە لایەن بەریتانیەکانەوە، باسی ئەوە دەکات کە نەوت لە باشووری کوردستاندا لە زۆر

شوێن هەیە، بۆ نموونە باسی شارەکانی موسڵ و کەرکوک دەکات، کەواتە نووسەری ناوبراو هەر دوو شارەکە بە شاری سەربە باشووری کوردستان دەزانێت.

کامیران عەبدولسەمەد ئەحمەد دۆسکی، لە لاپەڕەکانی (10-11)ی پەرتووکی (کوردستان العثمانية في النصف الاول من القرن التاسع العشر)دا، نووسیویێتی: (هەندێک بۆچوون هەن کە پێیان وایە کوردستانی عوسمانی لە ئەریڤان، ئەرزڕۆم و ئەرزنجان درێژ دەبێتەوە. ئەو کەوانەیەی کە لە (ماراش) رووەو حەلەب درێژ دەبێتەوە، وە لە خۆرئاواوە لە لوتکە چیاکانی باکوورەوە کە دەگاتە رووباری دیجلە و بە کەناریدا تێدەپەڕێت و رووەو باکوور بەدرێژایی بەرزاییەکانی حەمرین تا دەگاتە مەندەلی. کەچی هەندێک کەسی دیکە وای بۆ دەچن کە ئەو ناوچە درێژ بووەوەیە لە نێوانی چیاکانی ئارارات لە باکوور، ویلایەتی بەغدا و دەوروبەرەکەی لە باشوورەوە، ئێران لە رۆژهەڵاتەوە، بەڵام سنووری رۆژئاوای کوردستانی عوسمانی وەکو هێڵێک لە (قارس)ەوە درێژ دەبێتەوەو بە (ئەرزڕۆم)، (ئەرزنجان)، (دێرسیم)و (خەرپوت)دا تێدەپەڕێ تا دەگاتە ئامەد (دیاربەکر)و لەوێشەوە بەدرێژایی رووباری دیجلە تا دەگاتە بەرزاییەکانی حەمرین. ئەو ناوچەیە بەر لە شەڕی قرم (1853-1856) لە پارێزگاکانی وان، هەکاری، بایەزید و موسڵ پێکدەهات).
بە بۆچوونی نووسەر کامیران ئەحمەد دۆسکی، شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان و، یەکێکە لە شارە گرنگەکانی کورد و کوردستان، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی سەربە کوردستانی عوسمانی ناوبردووە. سەبارەت بە جەنگی (قرم)یش، بۆ زانیاری زۆرتر ئەم جەنگە لە نێوان (28.2.1853 تا 30.3.1856) لە نێوان روسەکان و تورکە عوسمانییەکان درێژەی کێشا.

کامیران عەبدولسەمەد دۆسکی، لە لاپەڕە (53)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (هەموو ئەو کاروانە بازرگانییانەی کە بۆ کوردستان دەهاتن یان لە کوردستانە وە دەردەچوون، چەند رێگایەکیان دەگرتە بەر کە بەو شارانەدا

تێدەپەرین جا ئەگەر بەگۆی بازرگانی بوایە یان تەنیا تێپەڕ بوون بوایە پێیاندا، گرنگترین رێگانیش ئەمانەن:-

1- بیرەجک – ئورفە - ماردین – نسێبین – جەزیرە - موسڵ – حەلەب.
2- کوردستانی ناوەند – ئامەد – ماردین – حەلەب.
3- بەدلیس – بەرزاییەکانی رووباری دیجلە - جەزیرە.
4- وان – هەکاری – ئامێدی – موسڵ.
5- هەولێر – رواندوز – ورمێ – تەورێز.
6- هەولێر – قەڵادزێ - ورمێ – بانە.
7- کەرکوک – دەشتی سلێمانی – هەڵەبجە - کرمانشا – سنە.

ئەوەی کە لە سەرەوەدا کامیران دۆسکی نووسیویێتی، باوەڕی ئەو نیشان دەدات بەوەی کە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و بەشێکە لە خاکی کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی کاروانە بازرگانییەکان و ئەو رێگایانەی کە بە شارەکانی کوردستاندا تێدەپەڕین، ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی کوردیی لە چوارچێوەی سنووری کوردستاندا هێناوە.

کامیران عەبدولسەمەد دۆسکی، لە لاپەڕە (62)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (میرە کوردەکان گرنگییان بە زانست و زانایان دەدا. کوردەکان هەر لە سەرەتادا گرنگییەکی زۆریان بە خوێندن داوە. لە کوردستاندا ژمارەیەکی زۆر خوێندنگا هەبووە کە لە چەندین گونددا بڵاوببوونەوە. کوردەکان بە خۆشەویستی و هاریکارییان بۆ خوێندنگاکان و زاناکان ناسراون، هەر لەبەر ئەوەش بووە کە چەندین خوێندنگا لە شارەکانی کوردستاندا کراوەتەوە، بە تایبەتیش لە سلێمانی، کەرکوک، موسڵ، جەزیرەو ئامێدی).

نووسەر کامیران دۆسکی، دیسان شاری موسڵ بە شارێک ناودەبات کە دەکەوێتە ناو کوردستانە وە، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی گرنگییدانی کورد بە خوێندن و زانایاندا، باسی ئەوەی کردووە کە چەندین خوێندنگا لە کوردستاندا کراوەتەوە، هەروەکو ئەو خوێندنگایانەی کە لە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، سلێمانی، ئامێدی و جەزیرە هەر لە کۆنەوە، کەواتە نووسەر ئەو شارانەی کە لە سەرەوەدا ناوی بردوون و لە نێویاندا شاری موسڵ بە شاری کوردستانیی دەزانێت.

کامیران عەبدولسەمەد دۆسکی، لە لاپەڕە (185)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لە کوردستاندا، شاندەکانی موژدەبەخشانی فەرەنسی چەندین مەڵبەندیان لە ناوچە جیاجیاکانی کوردستان کردەوە، شاندە کاسۆلیکە فەرەنسییەکان چالاکترین شاندی کارکردوو بوون لە (موسڵ، ئەرزڕۆم، ئامەد، خەرپوت، سیرت)و چەندین شاری تر. بەڵام چالاکترین مەڵبەندی موژدەبەخشی فەرەنسی بریتیبوو لەو مەڵبەندەی ناو شاری موسڵ).

بە بۆچوونی نووسەر کامیران عەبدولسەمەد دۆسکی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە کوردییەکان، یەکێکە لەو شارانەی کە دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان، لەبەرئەوەی نووسەر لە باسی هاتنی شاندەکانی موژدەبەخشانی فەرەنسی بۆ کوردستان، شاری موسڵ-یش وەکو شارێکی سەربە کوردستان ناودەبات.

تاریق کارێزی، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (شەنگال و کەرکوک و مەندەلی چاوەڕوانی چین؟)دا کە لە لاپەڕە (4)ی هەفتەنامەی باسەرە، ژمارە (149)، رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (10.5.2006)دا بڵاوکراوەتەوە دەڵێت: (لە رووی جوگرافییەوە ناوچەکانی دەرەوەی هەرێم دابەش بکرێن و هەر ناوچەیە بە پێی تایبەتمەندیی خۆی کاری بۆ بکرێت. بۆ شەنگال و جەزیرە دەبێ کار بۆ گرێدانی ئەم دەڤەرە بەو جۆرە بکرێ کە برایانی ئێزدی و جگە لەوانیش بتوانن راستەوخۆ بە سمێل و دهۆکەوە گرێ بدرێن و لە هەڕەشەی بەعسی و رەگەزپەرستانی رۆژئاوای موسڵ بیانپارێزن. هەروەها وەک چۆن لە رۆژئاوای شاری موسڵ دژ بە کورد پاکتاوی رەگەزی دەکرێت، دەبێ کوردیش کوردستانییەتیی رۆژهەڵاتی موسڵ و هەر سێ قەزای شێخان، تلکێف و ئەلقوش بپارێزێ).

بە بۆچوونی نووسەر تاریق کارێزی، بەلای کەمەوە خۆرهەڵاتی موسڵ و قەزاکانی شێخان، تلکێف و ئەلقوش بەشێکن لە کوردستان، لەگەڵ هەر دوو شارۆچکەکانی شەنگال و سمێل لەبەری رۆژئاوای موسڵ، لەبەرئەوەی نووسەربە خاکی کورد و کوردستانیان دەزانێت.

نووسەر و رۆژنامەنووس، نزار ئاگری، لە لاپەڕە (251)ی پەرتووکی (كاكا والجدار الكورد بين منازلة الجدران وتفيئها)داو، لە باسێکیدا لەژێر ناوی (کۆنگرەی سێڤرو کورد)دا نووسیویێتی: (پەیماننامەی سێڤرە بە پێی مادەکانی (62، 63، 64)ی پەیوەست بە کوردستان، بڕیاریدا کە مافی سەربەخۆیی بەڕێوەبردن بە کورد بدات و جەختی کردەوە لەسەر بوونی بواری پێدانی سەربەخۆییان، ئەگەر هاتوو لە ماوەیەکی دیاریکراودا توانیان بیسەلمێنن شایەنی ئەوەن، بە مەرجێک دانیشتوانی ناوچەکە لە راپرسییەکدا داوای جیابوونەوە لە تورکیا بکەن، دواتریش ئەنجامی راپرسییەکە دەخرێتە بەردەم کۆمەڵەی نەتەوەکان کە بڕیار لەسەر ئەنجامەکە دەدات بەوەی کە ئایا کوردەکان شایستەی سەربەخۆیین، لەوکاتەدا هاوپەیمانەکان رێگر نابن لەبەردەم بەستنی ویلایەتی موسڵ-ی کوردی بەو دەوڵەتە کوردستانیەی کە پێشنیار کراووە). هەروەها نووسەر لە لاپەڕە (253)دا لەباسێکیدا لەژێر ناوی (کێشەی موسڵ)دا نووسیویێتی: (ویلایەتی موسڵ بەشی زۆری کوردستانی ئێراق دەگرێتەوەو، لە ساڵی (1918)دا لە چوار پارێزگا پێکدەهات کە بریتیبوون لە موسڵ، سلێمانی، کەرکوک و هەولێر).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر و رۆژنامەنووس نزار ئاگری، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی کوردی ناودەبات، لەکاتێکیش کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە شاری کوردیی و سەربە کوردستانن، لەلایەکی تریشەوە نووسەر باسی ئەوە دەکات کە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) لە ساڵی (1918)دا لە چوار پارێزگای (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی) پێکدەهات، ئەمانەش ئەوە دەگەیەنن کە نووسەر لەو باوەڕەدایە شاری موسڵ شارێکی کوردستانییە.

مافناس ئەحمەد حەمید گەرمکی، لە لاپەڕە (14)ی پەرتووکی (شاری خورماتوو کورتەیەکی جوگرافیی، مێژوویی، بەڕێوەبەرایەتی نەتەوەیی)دا نووسیویێتی: (نەوت پێویستییەکی جیهانییە پاڵی بە پسپۆرانەوە نا بە دوایدا بگەڕێن. هەرکە بۆنی نەوتی کوردستان چووە لوتی وڵاتانی رۆژئاواوە، شاڵاویان بۆسەر ئەم خاکە دەستی

پێکرد. پێشەکی لە موسڵ-داو لە پاشاندا بۆسەر کەرکوک. لە ساڵی (1899)دا ئەمەریکا هەوڵی داوە بۆ قایلکردنی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم سوڵتانی عوسمانی بۆ خستنەگەڕی کۆمپانیا ئەمریکییەکان لەپێناوی دۆزینەوەی نەوت لەو وڵاتانەی کەوتوونەتە ژێر رکێفی عوسمانییەوە).

به گوێرەی بۆچوونەکانی مافناس ئەحمەد حەمید گەرمکی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە هەرە گرنگ و پڕ بایەخەکانی باشووری کوردستان، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو لە باسی سەرەتای دۆزینەوەی نەوتی کوردستان، باسی ئەوە دەکات کە وڵاتانی رۆژئاوا شاڵاویان هێنایە سەر کوردستان سەرەتا بۆ موسڵ و پاشان بۆ کەرکوک. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نووسەر شارەکانی موسڵ و کەرکوک بە دوو شاری باشووری کوردستان دەزانێت، بۆیە دەڵێت موسڵ و کەرکوک لە کوردستان.

ئەحمەد حەمید گەرمکی، لە لاپەڕە (39)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لە شەڕی چاڵدێران ساڵی (1514)ی زایینیدا سوڵتان سلێمان قانونی بە سوپایەک هێرشی کردە سەربەغدا و گرتی، لەو رۆژەوە کوردستان بووە گۆڕەپانی شەڕو شۆڕ بە تایبەتی رێگاوبانەکانی موسڵ، کەرکوک، خورماتوو، کفری لە نێوان عوسمانییەکان و ئێرانییەکاندا بەدرێژایی سەدەکانی 16، 17، 18).

بە بۆچوونی نووسەر ئەحمەد حەمید گەرمکی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە لە دوای ساڵی (1514)دا واتە لەکاتی شەڕی چاڵدێران-دا کوردستان بۆتە گۆڕەپانی شەڕ و رمبازێنی نێوان عوسمانییەکان و سەفەوییەکان بە تایبەتی رێگاوبانەکانی (موسڵ، کەرکوک، کفری و خورماتوو)، ئەمەش دەمان گەیەنێتە ئەو ئەنجامەی کە بڵێین نووسەری ناوبراو شاری موسڵ و شارەکانی تری ناوهاتوو لە سەرەوەدا، بە شاری کوردیی سەربە کوردستان دادەنێت.

ئەحمەد حەمید گەرمکی، لە لاپەڕە (41)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لە ساڵی (1555)ی زایینی، سوڵتان مورادی سێیەم میری موکرییەکانی راسپارد بە بەڕێوەبردنی هەرێمەکانی موسڵ، شارەزوور، هەولێر. لە پاشاندا

عوسمانییەکان هەستیانکرد ئەو شارانە گرنگییەکی هەستیاریان هەیە لەسەر ڕێگای بەغدا – ئەستەمبۆڵ، بۆیە پرۆسەی لادانی دەسەڵاتە کوردییەکانی گرتەبەر، تاکو شەڕ لە نێوان عوسمانییەکان و بابانییەکاندا هەڵگیرسا لە سەدەکانی 17، 18، 19).

نووسەر ئەحمەد حەمید گەرمکی، بۆ جارێکی تریش پێیوایە کە شاری موسڵ یەکێکە لە شارە کوردستانییەکان، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە میری موکریان هەرێمەکانی موسڵ، هەولێر و شارەزووری بەڕێوەبردووە، بەڵام دوای ئەوەی عوسمانییەکان گرنگیی ئەو شارانەیان زانی کە دەکەونە سەر ڕێگای بەغدا– ئەستەمبۆڵ، هەستان بە لادانی میرە کوردەکان و ئەو شارانەیان گرتە ژێردەستی خۆیان، ئەمانە هەمووی دەیسەلمێنن کە ئەو شارانە شاری کوردیی و کوردستانیی بووینە.

ئەحمەد حەمید گەرمکی، لە لاپەڕە (45)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لەو ڕۆژەوەی ئینگلیز هاتنە کوردستان بەرنامەی پارچە کردنی خاکەکەیان گرتەبەر لەو کاتەدا کوردستان بریتیبووە لە سەنجەقەکانی موسڵ، کەرکوک، سلێمانی. قەزاکانی هەولێر و ڕواندزو کۆیسنجەق سەربە کەرکوک بوون و لە ساڵی (1918)دا دابڕان و پارێزگای هەولێریان لێپێکهێنرا واتا پارێزگای چوارەم لە کوردستاندا).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر ئەحمەد حەمید گەرمکی، شاری موسڵ بەشێکی دانەبڕاوی خاکی کوردستان و شارێکی کوردییە، لەبەرئەوەی نووسەر زۆر ڕاشکاوانە بۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بەو بابەتە دەربڕیوە و شارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی بە شاری کوردستانی دەزانێت.

ئەحمەد حەمید گەرمکی، لە هەمان لاپەڕەدا نووسیویێتی: (کاتێک لە ساڵی (1921)دا دەسەڵاتی پاشایەتی درایە ئێراق، ئێراق چواردە پارێزگا بوو. پارێزگای کەرکوک چوار قەزاو پانزە ناحییە بوو، حکومەتی بەریتانیا بە هەموو شێوەیەک زرنگکاری دابەشکردنی کوردستانی داڕشتبوو بۆ ئەوەی موسڵ، کەرکوک، خورماتوو و خانەقین لە کوردستان دابڕێ و بیخاتە پاڵی ئێراق لەیەک نەخشەدا بەگەلێک بیانووەوە، بانگەشەی ئەوەیان دەکرد گوایە دانیشتوانی ئەم ناوچانە لەگەڵ

دەسەڵات و میری شێخ مەحمودی نەمردا نین کە لە ڕێکەوتی (1.11.1918)دا بەڕێوەبەرێتی پاشایەتی لە سلێمانیدا ڕاگەیاند).

ئەوەی لە سەرەوەدا نووسەر ئەحمەد حەمید گەرمکی ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە لە دوای داگیرکردنی کوردستاندا، ئینگلیزەکان لە هەوڵی ئەوە دابووینە کە شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، خورماتوو و خانەقین) لە کوردستان داببڕن و بە ئێراقی بلکێنن. ئەمەش ئەوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ و ئەو شارانەی کە لە سەرەوەدا ناوی بردوون بە کوردستان دەزانێت. سەبارەت بە دامەزراندنی حکومەتی یەکەمی شێخ مەحمود وەکو ئەوەی کە ئەحمەد حەمید گەرمکی نووسیویێتی، ڕێکەوتی (1.11.1918) ڕاست نییە، بەڵکو ئەو حکومەتە لە ڕێکەوتی (17.11.1918)دا دامەزراوە و تاوەکو ڕێکەوتی (18.6.1919) بەردەوام بووە.

ئەحمەد حەمید گەرمکی، لە لاپەڕە (47)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لە 23.8.1921دا میری پاشایەتی ئێراقی ڕاگەیەنرا، لەو ڕۆژەوە میری نوێی ئێراقیش لەگەڵ بەریتانیا هەوڵی دابڕینی کەرکوک و موسڵ-یان ئەکرد لە کوردستانە وە بۆسەر ئێراقی نوێ. لە (20.12.1924)دا پادشا خۆی سەردانی شاری کەرکوکی کرد و داوایکرد لە دانیشتوانی کەرکوک خۆیان داوای لکاندنی کەرکوک بکەن بۆسەربەڕێوەبەرایەتی نوێی ئێراق و ئەو ڕۆژە ئاڵای ئێراق لە کەرکوکدا هەڵدرا).

نووسەر ئەحمەد حەمید گەرمکی، دیسان بۆچوونی خۆی سەبارەت بە کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دووپات دەکاتەوە، کاتێک کە باسی هەوڵی ئینگلیزەکان دەکات بۆ دابڕینی هەر دوو شاری باشووری کوردستان (موسڵ و کەرکوک)و، لکاندنیان بە ئێراقەوە، ئەو بۆچوونەی ناوبراو دەمان گەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بڵێین، نووسەر بێ هیچ گومانێک هەر دوو شارەکانی موسڵ و کەرکوک بە بەشێک لە کوردستان دادەنێت.

نووسەر ئەحمەد حەمید گەرمکی، لە لاپەڕە (48)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (هەرچەندە لە پەیماننامەی سیڤرەدا لە (10.8.1920)دا ئەبوایە دەوڵەتێکی ئەرمەنی و دەوڵەتێکی کوردی دابمەزرایە کەچی ئەو پەیماننامەیەیان گۆڕییە پەیماننامەی لۆزان (1923) بەخستنە سەری ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) بەسەر ئێراقداو ئەوەبوو لە ساڵی (1925)دا جێبەجێ کرا).

ئەوەی نووسەر ئەحمەد حەمید گەرمکی لە سەرەوەدا نووسیویێتی، دانپێدانانە بە کوردستانی بوونی شاری موسڵ، چونکە نووسەری ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، کەواتە هەر دووکیان یەکسانن و هەر یەک خاکن، مادامیش یەکسان و هەر یەک خاک بن، کەواتە تەواوی خاک و شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-ی پایتەختی ویلایەتەکەشەوە، خاک و شاری باشووری کوردستانن.

محەمەد مەلا قادر، ئەندامی مەکتەبی رامیاری پارتی دیموکراتی کوردستان، لە دیمانەیەکی رۆژنامەوانیدا لەگەڵ رۆژنامەی (میدیا)دا لەژێر ناوی (پارتی پێیوایە دەبێ موسڵ دابەش بکرێ و بکرێتە دوو پارێزگا)دا کە لە لاپەڕە (3)ی ژمارە (240)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (16.5.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (سوڵتانەکانی عوسمانی دەستیان بە بەعارەبکردنی موسڵ کردووە. پێیان نەکراوە تەتریکی بکەن، هەڵساون بەعارەبیان کردووە هەر بۆ ئەوەی دیمۆگرافیای کوردستان و کورد تێکبدەن، وایان بیرکردۆتەوە کە مادام بۆ تورک نابێ، با بۆ کوردی نەبێ، بۆ عارەب بێ، بە رەچاوکردنی ئەوەی کە ئاییني ئیسلام زۆرتر عارەبییەو سەرکردایەتیەکەی هەر عارەب کردوویانە، لەو روانگەیەوە هەوڵیانداوە موسڵ بەعارەب بکەن، لەو کاتیەوە بەعارەبکردنی موسڵ دەستی پێکردووە، ئەگەرنا موسڵ شارێکی کوردستانە و لە راستیدا هیچ عارەب لەو ناوچەیە نەبووە، بەڵام بە عارەب کردنەکە زۆر کۆنە). محەمەدی مەلا قادر، لە درێژەی قسەکانیدا دەڵێت: (پێش هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلول، لە هەندێ یادداشتی پارتی، باسی موسڵیش دەکرا، بەڵام لەبەر ئەوەی ئەوکات دۆزی موسڵ لای عارەبەکان زۆر بە توندوتیژ وەردەگیرا، ئەوکات کەرکوکیان بەو شێوە توندوتیژە وەرنەدەگرت، بۆیە پارتی بە

باشی نەزانی و بۆ ئەوەی کێشەی زۆر ئاڵۆزتر نەبێ، تاڕادەیەک خامۆشی کرد، ئەگەرنا لە کۆن پارتی موسڵ-یشی بە کوردستان دادەنا). هەروەها محەمەدی مەلا قادر، بیروبۆچوونی خۆی بەمشێوەیە بەرامبەر بە شاری موسڵ دەردەبڕێت: (بە تێروانینی خۆم دەڵێم موسڵ کوردستانە و بە کوردستانی دەزانم، چونکە لە خاکی کوردستانە، تا چیای حەمرین کوردستانە، کەواتە موسڵ-یش کوردستانە، بەڵام بەعارەب کراوە). تۆزێک خوارتر ناوبراو بەمشێوەیە بۆچوونی پارتی دیموکراتی کوردستان دەردەبڕێت: (بە بۆچوونی ئێمە وەکو پارتی پێمانوایە موسڵ دەبێ دابەش بکرێ و بکرێتە دوو پارێزگا، پارێزگایەکیان لە (کەناری ڕاست)ی کە دەکاتە ڕۆژئاوای موسڵ، ئەوە ببێتە پارێزگایەک بۆ عارەبەکان ئینجا چ ناوێکی لێدەنێن ئارەزووی خۆیانە، پارێزگای دیکەش کە دروست دەبێ بەبۆچوونی من بە ناوی نەینەوا بێ، چونکە نەینەوا دەکەوێتە (کەناری چەپ)، ئەو پارێزگایە بە ناوی نەینەوا بێ، کە دەکاتە ناوچەی شەنگال و زەمار بێت بۆ ناوچەی تلکێف و ناوچەی حەمدانیە و شێخان و هەموو ئەو قەزاو ناوچانە بگرێتە خۆو ئەو پارێزگایە پارێزگایەکی کوردستانی بێ کە کۆمەڵێک نەتەوەو ئاینزای جیاوازی تێدا دەژی. بە تێڕوانینی ئێمە ئەوە باشترین چارەسەرە، ئەگەر ئەوە نەکرێ، دەبێ سەرژمێرییەکی گشتی بکرێ، ئینجا ریفراندۆمێک بکرێ، ئایا ئەو پارێزگایە وەکو خۆی بەگشتی سەربە هەرێمی کوردستان بێ، یان نا؟).

بۆچوونەکانی محەمەد مەلا قادر، ئەندامی مەکتەبی رامیاری پارتی دیموکراتی کوردستان، هەمووی جەخت لەسەر کوردستانی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ بە هەر دوو کەنارەوە دەکەن، چونکە ناوبراو زۆر راشکاوانە بۆچوونەکانی خۆی و پارتی دیموکراتی کوردستان دەردەبڕێت، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە سوڵتانەکانی عوسمانی هەوڵی گۆڕینی باری دیمۆگرافی شاری موسڵ-یان لە بەرژەوەندی عارەبدا، هەروەها ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی ناودەبات و لەو باوەڕەدایە کە پێشتر عارەب نەبووە لە شارەکەدا و، هەتا پێش بەرپابوونی شۆڕشی ئەیلول، پارتی دیموکراتی کوردستان باسی کوردستانێتیی شاری موسڵ-ی کردووە و بە کوردستانی زانیوە. هەروەها بە بۆچوونی محەمەدی مەلا قادر موسڵ کوردستانە، چونکە بەشێکە لە خاکی کوردستان. ناوبراو بۆچوونی پارتیش دەردەبڕێت کە دەبێت موسڵ دابەشکرێ و بکرێت بە دوو پارێزگا، یەکێکیان

بۆ کورد لە کەناری چەپ و، ئەوی تریشیان بۆ عارەب لە کەناری راست. ئەمانە هەمووی ئاماژەن بۆ بە کورد زانین و کوردستان زانینی شاری موسڵ لە لایەن محەمەد مەلا قادری ئەندامی پەلیتبیرۆی پارتی دیموکراتی کوردستان و، پارتی دیموکراتی کوردستان-یش وەکو پارتێکی کوردستانی دەسەڵاتدار. بەڵام ئەوەیان هەر قسەیە و بەکردەوە پارتی هیچ هەنگاوێکی بۆ نەنراوە، چونکە بەلای کەمەوە دەبوایە سەرۆکی کوردستان باسی ئەوەی بکردایە کە شاری موسڵ بەشێکە لە کوردستان.

دکتۆر رەشاد میران، مامۆستای زانکۆی هەولێر، لە لاپەڕە (105)ی پەرتووکی (رەوشی ئایینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا)و بە پشت بەستنی بە لاپەڕە (107)ی پەرتووکی (یەزیدیەکان و ئایینی یەزیدی، نووسینی شاکر فەتاح) کە نووسەری ناودار شاکر فەتاح نووسیویێتی: (هەر لە ماوەی سەدەی شازدەدا، ئێزیدییەکان میرنشینێکی گەورەیان بە ناوی (قەلب و باتمان) دامەزراند کە هەموو ناوچەکانی: بۆتان، دیاربەکر، جەزیرە، زاخۆو موسڵی دەگرتەوەو ژمارەیەکی زۆری خێڵی کوردی و ناکوردیی موسڵمان لە رووبەرەکەیدا دەژیان).
بە گوێرەی ئاماژەکردنەکەی دکتۆر رەشاد میران، نووسەری ناوداری گەلەکەمان شاکر فەتاح، شاری موسڵ بە بەشێک لە کوردستان دادەنێت، چونکە شاری ناوبراو بۆ ماوەیەکیش سەربە میرنشینی (قەلب و باتمان)ی ئێزیدییە کوردەکان بووە.

ئارام داود، لە لاپەڕە (30)ی پەرتووکی (مێژووی کڵێسای کوردی لە سەردەمی ساسانیەکاندا)، نووسیوێتی: (ئەحەی و مارماری روویان کردۆتە ناوچە شاخاوییەکانی کوردستان و بیروباوەڕی کریستانیان تیادا بڵاوکردۆتەوە. لە هەندێک سەرچاوەدا هاتووە (مارمای و ئەحەی روویان کردۆتە ناوچەکانی قردی و بازیدی وڵاتی موسڵ و کوهستان و میزۆپۆتامیا).
بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر ئارام داود، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی هاتنی مژدەهێنەرانی کریستانیدا بۆ کوردستان لەپێناوی بڵاوکردنەوەی ئایینەکەیاندا، باسی ئەوە دەکات کە مارمای و ئەحەی هاتوونەتە ناوچەکانی موسڵ، بایەزید، میسۆپۆتامیا، قردێ و کوهستان لە

کوردستان. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نووسەر شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی دەزانێت.

ئارام داود، لە لاپەڕە (98-99)ی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیوێتی: (سریانە ئەرتەدۆکسیەکان یان یەعقوبیەکان (کوردە کریستانەکان) ژمارەی ئەم ئایینزایە بە گوێرەی (الدلیل العراقي الرسمي لسنة 1936) لە هەموو ئێراقدا (12) هەزار کەسن و، بەناوبانگترین دێرەکانیشیان دێری مارمەتییە کە بەناوبانگترین و کۆنترین و جوانترین دێری کوردستانی ئێراقە. ژمارەیەکی زۆری رەبەن و خواپەرستی تیادا دەژین و وەکو قەڵایەکی پۆڵایین لە ناوەندی چیای مەقلوب دروستکراوە کە دەکەوێتە رۆژهەڵاتی موسڵ، شوێنی دانیشتنی ئەو ئایینزایە لە کوردستاندا لە موسڵ، کەرکوک، شەنگال، بەرتلە، قەرەقووش و بەعشیقەدا دەژین).

بە بۆچوونی نووسەر ئارام داود، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی ژمارەی کوردە کریستانەکان و ئەو دێرانەی کە لە کوردستاندا هەیانە، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە شوێنی دانیشتنی ئەو ئایینزایە لە کوردستاندا شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، شەنگال، بەرتلە، بەعشیقە و قەرەقووش)ن، کەواتە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ و ئەو شارانەی کە لە سەرەوەدا ناوی بردوون بە بەشێک لە کوردستان دەزانێت.

دکتۆر کاوە ئەمین، لە لاپەڕە (58)ی پەرتووکی (ناسیۆنالیزمی کوردیی خەبات بۆ دەوڵەتێکی نەتەوەیی، بەراوردێک لەبەینی سێ پارتی کوردیدا)، نووسیوێتی: (هەر دوای تێکشکاندنی شۆڕشی کورد، ئێراق درێژەیدا بە بەعارەبکردنی کوردستان بەتایبەت لە ناوچەکانی کەرکوک و موسڵ. لە دوای ساڵی (1940)ەوە ئێراق بە بەردەوامی پرۆسەی بەعارەبکردنی بەشێوەیەکی سیسەتەماتیک بەڕێوە بردووە، ئەویش لە رێگای هێنانی خێزانو خێڵی عارەب و دەرکردنی کوردەکان لە شوێنی خۆیان بە مەبەستی گۆڕینی دیمۆگرافی باشووری کوردستان).

بە بۆچوونی دکتۆر کاوە ئەمین، شاری موسڵ شارێکە سەر بە باشووری کوردستان، چونکە نووسەر لە باسی بەعارەبکردنی ناوچەو شارەکانی کوردستاندا، باسی ئەوە دەکات کە لە دوای شکست هێنانی شۆڕشی کورد لە ساڵی (1975)دا،

دەسەڵاتدارانی شۆڤێنیستی عارەب لە ئێراقدا بەردەوام بوون لە پرۆسەی بەعارەبکردنی کوردستاندا بەتایبەت شارەکانی موسڵ و کەرکوک. کەواتە نووسەری ناوبراو هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک بە پارچەیەکی کوردستان دادەنێت.

دکتۆر کاوە ئەمین، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (خەباتی کوردستان بۆ ئازادی شۆڕشی 1961–1975)دا، نووسیویێتی: (ئێراق هەر سێ پارێزگای هەولێر، دهۆک و سلێمانی وەکو ناوچەی کوردنشین دەژمێرێ و بە ناوچەی ئۆتۆنۆمی ناوی دەبات، بەڵام رازی نابێت دان بنێت بە هەر دوو شاری کوردی کەرکوک و موسڵ وەکو دوو شاری کوردی. پارێزگای موسڵ کە هەموو باشووری کوردستانی جارانی پێکدەهێنا، یەکێک بوو لەو سێ ویلایەتەی کە ئێراقیان پێ دروستکرا).

نووسەر کاوە ئەمین، بۆ جارێکی تریش شاری موسڵ و کەرکوک بە دوو شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستان ناودەبات، کاتێک کە لە لایەک ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە دەسەڵاتدارانی عارەبی ئێراق هەر دوو شاری کوردی موسڵ و کەرکوک وەکو دوو شاری کوردی ناناسێت و، لەلایەکی تریشەوە کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ هەموو باشووری کوردستانی جارانی دەگرتەوە.

نووسەر کاوە ئەمین، لە لاپەڕە (15)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (بە گوێرەی خاڵەکانی (61، 62، 63)ی پەیمانی سیڤرە کە لە (10)ی ئابی (1920)دا بڕیاری لەسەر درا، کوردستان دەیتوانی ببێتە دەوڵەتێکی سەربەخۆ لە چوارچێوەی دەوڵەتی تورکیادا. موسڵی کوردیش (باشووری کوردستان) دەیتوانی بڕیاری ئەوە بدات کە ببێتە بەشێک لەو دەوڵەتە کوردیە ئەگەر خۆیان بیان ویستایە).

نووسەر کاوە ئەمین، شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانی دادەنێت، کاتێک کە باسی پەیمانی سیڤرە دەکات و، بە گوێرەی ئەو پەیمانە کوردستان رێگەی پێدرابوو ببێتە دەوڵەتێکی سەربەخۆ، هەروەها نووسیویێتی کە ویلایەتی موسڵ–ی کوردی یان باشووری کوردستان بۆی هەبوو لەگەڵ دەوڵەتە کوردییە سەربەخۆکە یەک بگرێتەوە. ئەمەش ئەوەمان بەدەست دەدات کە نووسەر ویلایەتی موسڵ بە یەکسان و هەر بە باشووری کوردستان دادەنێت، کەواتە پێشی وایە شاری موسڵ

شارێکی باشووری کوردستانە. بەڵام سەبارەت بەو بەندانەی پایماننامەی سیڤرە کە پەیوەندی بە دۆزی کوردەوە هەبوبێت، بەندەکانی (62، 63، 64) بووە، نەک بەندەکانی (61، 62، 63)، هەروەکو نووسەری ناوبراو لە سەرەوەدا ئاماژەی پێکردوون.

کاوە ئەمین، لە لاپەڕە (35)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (هەروەک لەم نووسینەدا بینیمان کە دەوڵەتی ئێراق و لە بابەتی ئەو چۆن لەسەر کەلاوەکانی شەڕی جیهانی یەکەم دامەزراو چۆن کوردستان دابەشکراو لەچ رەوشێکدا باشووری کوردستان (موسڵی کورد) لکێنرا بەو وڵاتە تازە دروست کراوەوە).

نووسەر کاوە ئەمین، شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستان دادەنێت، کاتێک کە ناوبراو باسی دابەشکردنی کوردستان دەکات و، لە باسی باشووری کوردستاندا بە موسڵ-ی کوردی ناوی دەبات. ئەمەش ئەوەمان بۆ روونده‌کاتەوە کە نووسەر تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە بە بەشێک لە باشووری کوردستان ناودەبات.

تاریق حەمۆ، نووسەری رۆژئاوای کوردستان یان (باشووری بچووک)، لە لاپەڕە (31)ی پەرتووکی (آراء في قضية الكورد والديمقراطية)دا، نووسیویێتی: (قایل نەبوونی تورکی بە داواکارییەکەی ئەمریکی سەبارەت بە رێگە پێدان بەهێنانی (63) هەزار سەربازی ئەمریکی لەپێناو کردنەوەی بەرەی دووەم لە باکوور لە دژی هێزەکانی ئێراقی، چرکە دوای چرکە هۆیەکان و پلانەکانی دەردەکەوێت، ئەمریکییەکان هاتنە ژوورەوەی تورکیایان رەتکردەوە بۆ ناو هەرێمی کوردستان لەپێناو جێبەجێکردنی پرۆگرامە تایبەتییەکانی خۆیاندا، کە بریتی بوون لە داماڵینی چەکی هێزی پێشمەرگەی کوردستان و، هەڵوەشاندنەوەی بەڕێوەبەرایەتی کوردی کە کوردەکان بەر لە (13) ساڵ دایانمەزراندبوو کە سەر یەشەیەکی بەردەوام بوو بۆ تورکیا، هەروەها تورکیا مەبەستی بوو کۆنترۆڵی هەر دوو شاری کەرکوک و موسڵ-ی دەوڵەمەند بە نەوت لە قووڵایی باشووری کوردستانی ئێراقدا (باشووری کوردستان) بکات، (هەر بۆیە تورکەکان هەرزوو دەستیانکرد بە دۆزینەوەی چەندین

هەنجەتی جۆراوجۆر: وەکو (ریککەوتننامەی مێژوویی) لە (5)ی حوزەیرانی ساڵی (1926)دا لە نێوان خۆیان و بەریتانییەکاندا سەبارەت بە بەشی تورکیا لە نەوتی کەرکوک، پاراستنی خزمە تورکمانەکانیان لە شیمانەی کۆمەڵکوژییان لەسەر دەستی کوردەکان و رێگە گرتن لە شاڵاوی ئەو پەناهەندانەی لەکاتی شەڕدا روودەکەنە ناو خاکی تورکیا).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر تاریق حەمۆ، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگ و دەوڵەمەندەکانی بە نەوت لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەر باسی ئەوە دەکات کە ئەمەریکا لەکاتی لەناوبردنی رژێمی سەددام لە ساڵی (2003)دا، رێگەی نەدا تورکیا بێتە ناو هەرێمی کوردستان، چونکە تورکیا مەبەستی بوو هەر دوو شارەکانی موسڵ و کەرکوک لە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)دا داگیر بکات، کەواتە نووسەر هەر دوو شارەکە بە شاری کوردستانی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی کردوون.

تاریق حەمۆ، لە لاپەڕە (33)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (ئەمریکییەکان گوتیان کە نایانەوێت ئەمجارە ستەم لە کورد بکەن، هەروەکو پێشتر لە ساڵی (1975)دا روویدا لە رێککەوتننامەی جەزائیر کە سنورێکی کوشندەی بۆ شۆڕشی کورد دانا کە لە دژی رژێمی ئێراقی بوو. سەددام حوسێن، کە ئەو لایەنی ئێراقی بوو تیایدا، هەروەها وەکو ئەوەی لە ساڵی (1991) روویدا، کاتێ گلۆپی سەوزیان بۆ کوردەکان داگیرساند بۆ راپەڕین، کەچی لەنیوەی رێگا پشتیان تێکردن، بەڵام وادیارە ئەوجارە کاروبارەکان بەڕێڕەوێکی تردا دەڕوات، ویلایەتە یەکگرتووەکان، هەرچەندە داوای لە هێزە کوردییەکان کرد کە هێرشەکانیان بوەستێنن بۆ سەر هەر دوو پارێزگاکانی کەرکوک و موسڵ-ی کوردیی، لە هەمان کاتدا نامەیەکی روونی بۆ تورکەکان نارد کە لە چاوەڕوانیدا بوون لەسەر سنووری ئێراقی نێودەوڵەتیدا، لە مەترسییەکانی دەستتێوەردانیان، بەشێوەی یەک لایەنە کە ناوچەکە دەکەوێتە ناو رووبەڕووبوونەوەیەکی بەردەوامی گەورە لە نێوان کورد و تورکیا و، دوور نییە بگاتە ناو تورکیا بە تایبەتی ئەگەر هاتوو پارتی کرێکارانی کوردستان بڕیاری ئامادەیی خۆی نیشاندا بۆ دەستپێکردنەوەی شەڕ لە دژی تورکیا، ئەگەر بێتوو تورکیا باشووری کوردستان داگیر بکات).

بە بۆچوونی نووسەر تاریق حەمۆ، شاری موسڵ بریتییە لە شارێکی کوردی و کوردستانی، چونکە نووسەر لە باسی پرۆسەی رزگارکردنی ئێراق و رووخانی رژێمی سەددام، باسی ئەوە دەکات کە ئەمەریکییەکان داوایان لە سەرکردایەتی کوردستان کرد کە هێرش نەکەن بۆسەر هەر دوو پارێزگاکانی موسڵ و کەرکوک-ی کوردی. لێرەدا دەتوانین بڵێین مادام شارەکانی موسڵ و کەرکوک دوو شاری کوردی بن، کەواتە دوو شاری سەر بە باشووری کوردستان-یشن.

تاریق حەمۆ، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (چارە چییە، بارو دۆخەکە بەمشێوەیە بێت، تاوەکو تورکەکان شیمانەی دەست خستنە ناو کاروباری هەرێمی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) و، دەست بەسەرداگرتنی چاڵگەکانی نەوتی کەرکوک و موسڵ رابگەیەنن، کەچی ئێراق وڵاتێکی سەربەخۆ و ئەندامی نەتەوە یەکگرتووەکانە؟ کەواتە ترسی کوێرانەیە لە رزگاربوونی گەلی کوردستان و، پەرەسەندنی ئەو رزگاربوونە بۆ ناوچەی کوردستانی مەزنی داگیرکراو لە لایەن دەوڵەتی تورکیا بۆ ماوەی (80) ساڵ).
ئەوەی نووسەر تاریق حەمۆ نووسیویێتی، مانای کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی مەترسییەکانی دەست تێوەردانی تورکیا لە هەرێمی کوردستاندا، باسی ئەوە دەکات کە تورکیا نیازێتی لە هەرێمی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) دەست بگرێت بەسەر شارەکانی موسڵ و کەرکوک، کەواتە نووسەر ئەو دوو شارە بە بەشێک لە باشووری کوردستان دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە ناوی بردوون.

تاریق حەمۆ، لە لاپەڕە (71)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (لە رووی ئایینییەوە ئێزیدییەکان رووبەڕووی جۆرەها ئێش و ئازار و چەوسانەوەی زۆری نەتەوەیی هاتوون، هەروەها ئەوان خراونەتە ریزی کافرەکان و ئەهریمەن پەرستان، لە رووی نەتەوەییشەوە رژێمی بەعس ئەوانەی بە عارەب دەژمارد، لەپێناوی بەعارەب کردنیان پەنای دەبردە بەر چەندین فرۆفێڵ بۆ سەرخستنی پلانەکانی لەپێناو بە عارەبکردنی ئێزیدییەکان و دوورخستنەوەیان لە دۆزی کورد و

کەم کردنەوە لە قورسایی دیمۆگرافی و جوگرافی کوردی بە تایبەتی لە ناوچەکانی ئێزیدی لە شەنگال و موسڵ).

ئەوەی لە سەرەوەدا نووسەر تاریق حەمۆ ئاماژەی پێکردووە، مانای کوردستانی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر تاریق حەمۆ ئاماژە بە کوردبوون و ئێزیدی بوونی شارەکانی موسڵ و شەنگال دەکات و، پێیوایە هەر دوو شارەکە دەکەونە نێو جوگرافیای سنووری کوردستان.

دکتۆر فەرهاد پیربال، لە لاپەڕە (10)ی پەرتووکی (زێڕی ناو زبڵ)دا نووسیویێتی: (ئەو رۆژهەڵاتناسانەی سەریان لە کوردستان داوە، چەند ئامانجێکی جۆراوجۆریان هەبووە. چەند هۆیەکی بنچینەیی هەن کە ئەم گەڕاڵ و رۆژهەڵاتناسانە کوردستانیان کردۆتە مەڵبەندی ئەم گەشتانەی خۆیان: کوردستان بێشکەی ئایین و ئایینزاکانی جیهانە. گرنگترین مەڵبەندی سەردانی ئەو رۆژهەڵاتناسانە لە شارەکانی کوردستاندا، ئامەد، هەولێر و بە تایبەتیش موسڵ بووە کە کردوویانەتە کاروانسەرا و مەنزڵگای وەستانی خۆیان).

دکتۆر فەرهاد پیربال، شاری موسڵ بە یەکێک لە شارە فرە ئایین و ئایینزای سەربە کوردستان دادەنێت، کاتێک کە باسی ئەو گەڕیدەو رۆژهەڵاتناسانە دەکات کە سەردانی کوردستانیان کردووە، ئەو باسی ئەوە دەکات کە ئەوانەی هاتوونەتە کوردستان بەزۆری سەردانی شارەکانی (موسڵ، هەولێر و ئامەد)یان کردووە، کەواتە ناوبراو ئەو سێ شارە بە سێ شاری کوردستانی دەزانێت.

هۆزانڤان و نووسەری بەناوبانگی رۆژئاوای کوردستان. جگەرخوێن، لە لاپەڕە (134)ی پەرتووکی (تأریخ کوردستان ج 1)دا نووسیویێتی: (لەکاتی شەڕی (قادسیە)دا لە ساڵی (15)ی کۆچی، سەعد کوڕی باوکی وەقاس، هێزێکی گەورەی ناردە سەر شاری (حەلوان) بە سەرکردایەتی قەعقاع کوڕی عەمرو کە (زەینەبی) فەرمانڕەوای ئەو شارەی کوشت و خەسرەو لە حەلوان دەرچوو و عارەبە موسڵمانەکان بەبێ شەڕ هاتنە ناو شار. قەعقاع ئەو شارەی کردە مەڵبەند و بارەگای هێزەکەی خۆی و کەسێکی بە ناوی (قوباد) دامەزراند بە فەرمانڕەوای شارەکە و، خۆی روویکردە شاری کوفە و دواتر (مەهران) کە یەکێک بوو لە سەرکردەکانی

ئێرانی بەدەستی قەعقاع کوژرا. فەیروزان پەنای بردە بەر چیاکانی کوردستان و خۆی لێ توندکرد، بەڵام ژمارەیەکی زۆر لە ژن، منداڵ و سامانێکی زۆر کەوتنە دەستی موسڵمانەکان و ژمارەیەکی زۆریش لە دانیشتوانی ئێران – کوردستان لە کورد، فارس، جیل و دەیلەم کوژران و، چەندین شاری کوردستانی وەکو: تکریت، موسڵ و نەینەوا کەوتنە دەست عارەبە موسڵمانەکان لەگەڵ بانهزرا، هبتون، داسن، باقردی، بایەزید و گشت قەڵاکانی ناوچەی کوردستان کەوتنە دەست (ئەلرابعی) کەچی هەندێک کەس لەو باوەڕەدان کە ئەو شار و قەڵایانە کەوتنە دەست عیاز کوڕی غەنەم).

بە بۆچوونی هەڵبەستوان و نووسەری بەناوبانگی کوردستان جگەرخوێن، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگ و پڕ بایەخەکانی کوردستان، چونکە نووسەری ناوداری نەتەوەکەمان جگەرخوێن، لە باسی پرۆسەی داگیرکردن و تاڵانکردنی کوردستاندا لە لایەن عارەبە موسڵمانەکانەوە، باسی داگیرکردنی شارەکانی (موسڵ، نەینەوا، تکریت، باقردی، داسن، بایەزید و چەندین شاری تر) دەکات. ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو ئەنجامەی کە بڵێین هەڵبەستوانی ناوداری کورد جگەرخوێن شاری موسڵ و هەموو ئەو شارانەی تر کە ناوی بردوون بە بەشێکی کوردستانیان دەزانێت.

هۆزانڤانی رۆژئاوای کوردستان، جگەرخوێن، لە لاپەڕە (290)ی پەرتووکی (تأريخ كوردستان ج 2)دا دەربارەی (کلۆڵ بەگی کوڕی قوباد بەگ)، نووسیویێتی: (لێرەدا دووجۆر تێڕوانین هەیە دەربارەی ئەوەی کە کێ فەرمانڕەوایەتی ئەردەڵانی لە ساڵی (606)ی کۆچیدا، تێڕوانینی یەکەم دەڵێت ئەو کەسەی کە لەو ساڵەدا فەرمانڕەوایی کردووە کلۆڵ بەگی کوڕی پیر بوداق بووە، بەڵام تێڕوانینی دووەم بۆ ئەوە دەچێت کە کلۆڵ بەگی کوڕی قوباد (فەیروز) فەرمانڕەوا بووە کە دواتر دەستیگرت بەسەر شارەکانی سەقز، سیامەنسور، زێڕین کەمەر، کرۆز، ئەسەدئاباد و عەلی شوکر، دواتریش سنووری دەوڵەتەکەی لە رۆژهەڵات گەیشتە هەمەدان، لە رۆژئاواوە هەولێر و موسڵ، لە باکوورەوە زن کەمان و لە باشوورەوە تا کرماشان. هەروەها شارەکانی سلێمانی، شارباژێڕ، کۆیسنجەق، ئامێدی و رواندز هەر هەموویان لەژێر دەسەڵاتی کلۆڵ بەگ دابووەو، بارەگاکەی لە قەڵای (زەڵم)و دواتریش (پڵنگان)

پایتەختیان بووە. دواتر کلۆڵ بەگ پاش ئەوەی (23) ساڵی لە فەرمانڕەوایی بەسەربرد، کۆچی دواییکرد کە ئەو ماوەیەی زۆر بە ئازادی و سەربەخۆ بەسەر بردووە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی هەڵبەستوانی بەرز و ناوداری کورد جگەرخوێن، شاری موسڵ شارێکە لە شارەکانی کوردستان، چونکە نووسەری ناوداری کورد جگەرخوێن، ناوی شاری موسڵ-ی وەکو یەکێک لە شارەکانی میرنشینی ئەردەڵانی کوردی بردووە لە سەرەتای سەدەی حەوتەمی کۆچیدا.

کۆمەڵێک لە پسپۆران و ئەفسەرانی رامیاری بەریتانی، لە لاپەڕە (59)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان)دا نووسیویانە: (یوسف حەیدەر و خەیرەدین زەرگەلی دوو سەرنووسەری رۆژنامەی –المفید- بوون، ئەم رۆژنامەیە لە دیمەشق دەردەچوو، لە (19)ی مارتدا (ساڵی 1918 – وەرگێڕان) وتارێکی درێژیان سەبارەت بە سەربەخۆیی کوردستان بڵاوکردەوە، ژمارەیەکی ئێجگار زۆریان لێ چاپکرد و بەخۆڕایی بازاڕ و کۆلانی لێ پڕکرا، بۆیەکا ئەو وتارە بۆ دۆزی کورد شۆرەت و بانگەوازێکی ئێجگار کاراو بەربڵاوی لێ رسکا، ناونیشانی وتارەکە ئەم مانشێتە بوو: (نامەیەکی والا بۆ کوردانی باکوور و باشووری کوردستان). وتارەکەی رۆژنامەی (المفید) سەرنجی کوردانی بۆ شۆڕشی پیرۆز و رەوای گەلی عارەبی برای رادەکێشا کە لەپێناوی سەربەخۆیی تەواودا دەکرا، لە کوردانیش دەپاڕێتەوە و دنەیان دەدا کە داوای کوردستانێکی ئازادی سەربەخۆ بکەن، دەبێ ئەو کوردستانەش لەم شوێنانە رۆنرێت: ئەرزڕۆم، ڤان، بەتلیس، خەرپووت، دیاربەکر، موسڵ و ئەو شوێنانەی تر کە کوردیان تیا دەژین و تێکڕا ژمارەیان دەگاتە (3.5) ملیۆن (لەو کاتیدا – وەرگێڕان).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی هەر دوو نووسەری کورد یوسف حەیدەر و خەیرەدین زەرگەلی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی کوردستان، چونکە هەر دوو نووسەر لە بانگەوازێکدا بو کوردانی باکوور و باشووری کوردستان، داوا دەکەن کە کوردەکان بە یەک دەنگ داوای کوردستانێکی سەربەخۆ بکەن بە مەرجێک ئەو شارانە بگرێتەوە (موسڵ، ئامەد، ئەرزەڕۆم، بەتلیس، وان و خەرپووت). ئەو

بانگەوازەی دوو نووسەرەکە بۆمان دەردەخات کە ئەوانیش شاری موسڵ بە پارچەیەکی کوردستان دەزانن.

کۆمەڵێک لە پسپۆران و ئەفسەرانی رامیاری بەریتانی، لە لاپەڕە (86)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویانە: (ژەنەراڵ شەریف پاشا بۆچوونی وابوو کە دەبێ ئینگلیز بۆ عارەبی (میسۆپۆتامیا)، چ نەخشەیەکی هەیە، بۆ کوردیش هەمان نەخشە ئەنجام بدات، دیارە چاوی بڕیبووە شاری موسڵ کە بکرێت بە ناوەند و پایتەختی دەسەڵاتی نوێی کورد).

ئەوەی کە ئەو کۆمەڵە ئەفسەرە نووسیویانە، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ژەنەراڵ شەریف پاشای خەندان، شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی دەزانێت، بۆیە شەریف پاشا بە باشی زانیوە کە شاری موسڵ بکرێت بە پایتەختی دەوڵەتی کوردستانی سەربەخۆ.

دکتۆر فرسەت مەرعی، مامۆستا لە کۆلیژی پەروەردە لە زانکۆی دهۆک، لە لاپەڕەکانی (19-25)ی پەرتووکی (دراسات في تأريخ اليهودية والمسيحية في كوردستان)دا، لە لاپەڕە (19)دا نووسیویێتی: (جوولەکەکان چەند شوێنێکی پیرۆزی تایبەت بەخۆیان هەبوو لە ئێراقدا، بەڵام لە کوردستاندا چەندین شوێنی پیرۆزیان هەیە بەتایبەتیش ئەمانە: 7- گۆڕی شمۆئیل ناثانیل بارزانی لە شاری موسڵ و بە شێرەدین (الاسد المجنون) ناودەبرا). دکتۆر فرسەت، لە لاپەڕە (24-25)ی درێژەی باسەکەیدا نووسیویێتی: (چەندین گەڕیدەی جیهانی سەردانی کوردستانیان کردووە و پەیوەندییان بە جوولەکە کوردەکانەوە کردووە، یەکێک لەوانە گەڕیدەی ئەڵمانی (جۆزیف ڤۆلن) بوو کە بوو بە کریستان و سەردانی سەلماس و ورمێی کردووە لە ساڵانی (1821-1826)، بەڵام لە سەردانی دووەمیدا لە ساڵانی (1831-1834) گەشتی ماردین، نسێبین، موسڵ و هەولێری کردووە، دواتریش بۆ جاری دووەم سەردانی ورمێی کردووە، بەڵام جوولەکەیەکی تر کە بوو بە کریستان (هنری ئارۆن ستێرن) بوو کاتێ کە لە رێگای بەغدا وە لە ساڵی (1848)دا سەردانی کوردستانی کردووە، دواتر سەردانی خورماتووی کردووە و لەوێشەوە هاتۆتە کەرکوک، هەولێر، موسڵ، ئەلقوش و دهۆک کە ئەو بە (ئاتۆک) ناوی بردووە، لە پاشانیش

هنری ئارۆن دەچێتە گوندی (سەندور)ی جوولەکە نشین). دکتۆر فرسەت، هەر لە لاپەڕە (25)دا باسی گەڕیدەیەکی ترمان بۆ دەکات کە (جۆزیف ئیسرائیل بنیامین)ی بە رەگەز رۆمانییە کە لە ئینسکلۆپیدیای جوولەکە بە (بنیامینی دووەم) ناوی هاتووە، جۆزیف ئیسرائیل لە ساڵی (1848ز)دا سەردانی کوردستانی کردووە و لە دهۆک و گوندەکانی سەندور و بێتنور دەستی پێکردووەو، دواتر سەردانی ئەلقوش دەکات و پاشانیش دەچێتە موسڵ و لەوێشەوە رووودەکاتە باکووری رۆژهەڵات و دەچێتە شاری ئاکرێ، لە کۆتاییشدا رووودەکاتە چیاکان و لە مانگی تەمووزی ساڵی (1848)دا گەشتێکی دوور و درێژ دەکات بۆ گوندی بارزان و ماوەیەک لەوێ دەمێنێتەوە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر فرسەت مەرعی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کوردستان، چونکە دکتۆر فرسەت لە چەند شوێنێکدا ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی کوردستانیی بردووە، بۆ نموونە نووسیوێتی جوولەکەکان لە کوردستاندا چەندین شوێنی پیرۆزیان هەیە، هەروەکو گۆڕی شمۆئیل ناثائیل بارزانی لە شاری موسڵ، کەواتە دکتۆر فرسەت شاری موسڵ بە کوردستان دادەنێت، بۆیە بەمشێوەیەی سەرەوە باسی دەکات. هەروەها دکتۆر فرسەت باسی ئەوە دەکات کە چەندین گەڕیدەی جیهانی سەردانی شارەکانی (موسڵ، هەولێر، ماردین و نسێبین)یان کردووە لە کوردستان، کەواتە دکتۆر دیسان بەم بۆچوونەی خۆی کوردستانییەتی شاری موسڵ دەردەخات. دیسان دکتۆر فرسەت لە باسی سەردانی جوولەکەکاندا بۆ کوردستان باسی (هنری ئارۆن ستێرن) دەکات، کە لە ساڵی (1848)دا هاتۆتە کوردستان و سەردانی شارەکانی (موسڵ، دهۆک، ئەلقوش، هەولێر و کەرکوک)ی کردووە، بەمەش بۆ جارێکی تریش بۆچوونی نووسەرمان بۆ ئاشکەرا دەبێت کە موسڵ بە شارێکی کوردستانی ناودەبات. دکتۆر فرسەت، لە باسی سەردانی گەڕیدەیەکی تر بۆ کوردستان، باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە (جۆزیف ئیسرائیل بنیامین) لە ساڵی (1848ز)دا سەردانی کوردستانی کردووەو، هاتۆتە شارەکانی (دهۆک، ئەلقوش، موسڵ، ئاکرێ و بارزان). ئەمەش دیسان بۆچوونی (دکتۆر فرسەت)مان بۆ ساغ دەکاتەوە کە شاری موسڵ بە بەشێکی دانەبڕاوی باشووری کوردستان دادەنێت.

تەیار عادل گۆران، لە لاپەڕە (10)ی ڕۆژنامەی (میدیا)، ژمارە (243)ی سێشەممە (6.6.2006)دا، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (2400 خێزانی کوردی موسڵ بەجێدێڵن)دا، نووسیوێتی: (شاری موسڵ کە بە پێی بەڵگە مێژووییەکان شارێکی کوردستانە، بەڵام بەر پرۆسەی بەعارەبکردن کەوتووە. هەروەها بە پێی قسەی چەند پیرە پیاوێکی ئەو شارە کاتی خۆی لە موسڵ-ەوە تاکو شاری بێجی هەر هەمووی کوردی لێ ژیاوە).

بە بۆچوونی نووسەر تەیار عادل گۆران، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی کورد و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو بە پشت بەستنی بە بەڵگەنامە مێژووییەکان و چەندین پیرە پیاو، شاری موسڵ بە یەکێک لە شارە کوردییەکان و بەشێک لە خاکی کوردستان دادەنێت.

محەمەد حاجی ئەحمەد، لە بەشی دووەمی وتارێکیدا لەژێر ناوی (مێژووی کۆچی کورد بۆ لوبنان)دا کە لە لاپەڕە (11)ی ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (2211)ی ڕۆژی هەینی، ڕێکەوتی (21.7.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (سەبارەت کوردی باشووری کوردستان، ئەیوبییەکان و حەمیەکان ئەم دوو بنەماڵەیە لە موسڵ ڕۆیشتنەوە بۆ شام و سەرەتاش چووینە شاری حەلەب و دواتر بۆ ماوەیەکی کەم چووینە باکووری لوبنان لە تەرابلوس نیشتەجێ بووینە).

نووسەر محەمەد حاجی ئەحمەد، شاری موسڵ بە شارێکی سەربە کوردستان ناودەبات، چونکە کاتێک کە باسی بنەماڵەی ئەیوبییەکان و حەمیەکان دەکات، شوێنی دانیشتنیان بە شاری موسڵ لە باشووری کوردستان ناودەبات. کەواتە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێک لە شارەکانی باشووری کوردستان دادەنێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات.

فەوزیە ئەحمەد، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (شەبەک کوردی ڕەسەنن)، کە ڕەمزی میرەکانی لە عارەبییەوە وەریگێڕاوە بۆ کوردی و لە لاپەڕە (12)ی ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (2211)ی ڕۆژی هەینی، ڕێکەوتی (21.7.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (ئەوەی ئاگاداری کاروباری ناوچەی کوردستانی ئێراق بێت دەزانێت شەبەک دەکەونە ناوچەکانی تەلەعفەر و موسڵ تا دەگاتە کەرکوک، خانەقین و

دەوروبەری جگە لە شەبەک کۆمەڵە ئەتنیەکانی وەکو باجەلان، سارلیە، کاکەیی، حەقە و ئێزیدیش لەم ناوچانە دەژین و هاوبەشن لە داب و نەریتی ئایینی تایبەت کە جیاوازیش هەیە لە نێوانیاندا).

به گوێرەی بۆچوونەکانی فەوزیە ئەحمەد، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)، چونکە ناوبراو لە باسی شەبەکدا، ناوی شارەکانی موسڵ، تەلەعفەر، کەرکوک و خانەقین وەکو شوێنی نیشتەجێبوونی ئەوان لە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناودەبات. ئەمەش دەمان گەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە نووسەری ناوبراو هەر سێ شارەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقین بە بەشێک لە باشووری کوردستان دەزانێت.

هێمن مەولود، لە لاپەڕەکانی (50-51)ی پەرتووکی (کەرکوک لە نێوان پیلان و خەمساردیدا) نووسیویێتی: (شاری موسڵ-یش لە ماوەی ئەم سەدەیەی رابردوودا بەهەمان دەرد چووە کە تا ئێستاش بە سەدان هەزار خێزانی کوردی تیادا دەژیێن، کەچی وا لەژێر دەستمان دەرکراوەو هێندەی عارەب تێ پەستێنراوە، تا ئەو رادەیەی کە ئەوە تا سەرکردایەتی رامیاری کورد هەر بە شەرمیشەوە باسی کوردستانێتیی موسڵ ناکەن).

به بۆچوونی نووسەر بهێمن مەولود، شاری موسڵ شارێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە ئەو باسی ئەوە دەکات کە ئەو شارە ماوەی یەک سەدەیە تووشی پرۆسەی بە عارەبکردن و راگواستنی کورد بۆتەوە، تا کار گەیشتۆتە ئەو رادەیەی کە ئەوەندەی عارەب بۆ هێنراوە، سەرکردایەتی کورد بە هیچ شێوەیەک باسی کوردستانێتیی شاری موسڵ ناکەن. ئەو بۆچوونانەی نووسەر دەریدەخات کە ئەو باوەڕی وایە شاری موسڵ شارێکی کوردییە و کەوتۆتە نێو سنووری کوردستان.

ئازاد ئەحمەد عەلی، لە وتارێکیدا کە بە زمانی عارەبی لە ماڵپەڕی گفتووگۆی شارستانییانە (حوار المتمدن)، ژمارە (1646)ی رۆژی هەینی، رێکەوتی (18.8.2006)دا بڵاویکردۆتەوەو، حوسێن مستەفا وەریگێڕاوە بۆ کوردی و لە لاپەڕە (11)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2255)ی رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی

(9.9.2006)دا لەژێر ناوی (پەیمانی سیڤرەو ڕەوایی سەربەخۆی کوردستان)دا بڵاوکراوەتەوە، هاتووە: (هەموو هەوڵی فەڕەنسا بۆ ئەوەبوو کە گەورەترین بەشی کوردستان بخرێتە سەر خاکە داگیرکراوەکەی ژێر کۆلۆنیالی ئەو لە سوریا، بە تایبەتی جەزیرەی بۆتان و موسڵ، لە کاتێکدا بەریتانیا دوودڵ و ڕاڕابوو، دواتر بۆچوونی خۆی بەوە یەکلایی کردەوە کە کوردستانی باشوور (لیوای موسڵ) بە (نەوت)ەوە بخرێتە سەر مەملەکەتی ئێراق، هەرچەندە هەندێ لە پیاوانی وەک نوئێل (کاپتن مێجەر نوئێل)، تا دواسات هەر دژی ئەوەبوون کوردستان بخرێتە سەر ئێراقی عەرەبی).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر ئازاد ئەحمەد عەلی، سەت لەسەت شاری موسڵ شارێکی کوردستانییە، چونکە ناوبراو لە لایەک باسی ئەوە دەکات کە فەرەنسییەکان لە هەوڵی ئەوەدابوون گەورەترین بەشی کوردستان (جەزیرەی بۆتان و موسڵ) بخەنە سەر ئەو خاکانەی کە لەژێردەستی ئەواندا بوو، لەلایەکی تریشەوە نووسەری ناوبراو نووسیویێتی کوردستانی باشوور (لیوای موسڵ)، کەواتە نووسەر شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ بە کوردستان دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە ناوی دەبات.

هەڵبەستوان و نووسەری ناوداری ڕۆژهەڵاتی کوردستان، عەبدولڕەحمانی شەرەفکەندی (هەژار)، لە لاپەڕە (819)ی فەرهەنگی (هەنبانە بۆرینە)دا لە باسی شاری موسڵ-دا نووسیویێتی: (موسڵ: شارێکە لە کوردستان).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی هەژار، موسڵ شارێکی کوردییە و دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە موسڵ شارێکە لە کوردستان، مادامیش لە کوردستان بێت، هەر دەبێت شارێکی کوردیی و سەربە خاک و وڵاتی کوردان بێت.

خالید گڕاوی، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (تیرۆر تەواوکەری تەعریبە لە موسڵ)دا کە لە لاپەڕە (5)ی ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (4075)ی یەکشەممە (17.9.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، هەر هەمان وتار بۆ جارێکی تر لەژێر ناوی (لە موسڵ تیرۆر تەواوکەری تەعریبە)دا، کە لە ڕۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی

(26.3.2007)دا لە (کوردستان نێت)دا بڵاویکردۆتەوە، نووسیویێتی: (لە مێژووی کۆن کوردستانی ئەمڕۆ بەشێکی سەرەکی بووە لە ویلایەتی موسڵ، موسڵ-یش بەشێکی دانەبڕاو بووە لە کوردستان. ئەم شارە لە ساڵی (1789)دا ویلایەتێکی عوسمانی بووە کە سێ ناوچەی دەگرتەوە: موسڵ، سلێمانی و شارەزوور، وە شاری موسڵ-یش تا دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق لەم شارۆچکانە پێکهاتبوو (دهۆک، ئامێدی، ئاکرێ و شەنگال)، بەڵام بەرژەوەندییە ئابووری و رامیارییەکانی هەرێمەکە وای لە ئینگلیزەکان کرد، کە ئەم ناوچەیە بخرێتە سەر دەوڵەتی ئێراق. لێکۆڵینەوە مێژووییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە کورد لە سەردەمی زووەوە لەم ناوچەیە نیشتەجێبوون، لە (المختصر)ی (إبن الفقهي) هاتووە کە عارەب لە سەردەمی خەلافەتی عومەری کوڕی خەتاب هاتوونەتە ناوچەکە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر خالید گڕاوی، شاری موسڵ شارێکی سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە کاتی خۆی کوردستانی ئێستاکە بەشێک بووە لە ویلایەتی موسڵ و، شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ-یش بەشێکی دانەبڕاو بووینە لە کوردستان. ئەو بۆچوونانەی نووسەر، ئەوەمان بۆ دەردەخات کە ئەو موسڵ بە شارێکی کوردیی و پارچەیەکی کوردستان دەزانێت.

ماڵپەڕی رۆژهەڵات-بۆکان، کە ماڵپەڕێکی ئەلکترۆنییەو لە لاپەڕە (23)ی نامیلکەیەکدا لەژێر ناوی (کرۆنۆلۆگی کوردستان)دا کە لەسەر تۆڕی ئەنتەرنێتی ئەو ماڵپەڕەیەدا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (ساڵی 1908-1910 بۆ بەرنامەدانانی داهاتووی کوردستان کۆمیتەیەک لە رۆشنبیران، مامۆستایان، هونەرمەندان و.... پێکدێ و رۆژنامەیەکی کولتوریش دەردەچێ. لە شارەکانی کوردستان کلوپی رۆشنبیران و لاوانی شۆڕشگێڕی کورد پێکدێ و ناوەندی ئەو رێکخراوە نیزامیانە شارەکانی ئامەد، موش، ئەرزڕۆم، بەتلیس و موسڵ بوون).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی ماڵپەڕی رۆژهەڵات-بۆکان، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە ناسراوەکانی کوردستان، چونکە ماڵپەڕەکە لە باسی دامەزراندنی کلوپی رۆشنبیران و لاوانی کورددا، باسی ئەوە دەکەن کە ئەو کلوپانە لە کوردستان و، لە شارەکانی (موسڵ، ئامەد، موش، ئەرزڕۆم و بەتلیس) بنکەیان هەبووە. کەواتە ئەو

ماڵپەڕە، شاری موسڵ و شارەکانی تریش کە لە سەرەوەدا ناویان هاتووە بە کوردستان دەزانێت.

ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات–بۆکان، لە نامیلکەیەکی (34) لاپەڕەییدا چەندین نەخشەی کوردستان و شارەکانی تری کوردستانی بڵاوکردۆتەوە کە لە ئامادەکردنی (شوانە)یەو، لە لاپەڕە (3)ی ئەو نامیلکەیەدا نەخشەیەکی کوردستانی مەزن دانراوە کە شاری موسڵ کەوتۆتە نێو سنووری باشووری کوردستان. هەروەها لە لاپەڕە چواردا ناوی ئەم شارانەی کوردستانی نووسیوە کە شاری موسڵ-یش وەکو شارێکی کوردستانی ناوی هاتووە. ناوی شارەکانی کوردستان کە نووسراوە ئەمانەن: (ئالیزگرد، ئورفا، ئیلام، بانە، باتمان، بۆکان، تکاب، جەزیرە، دیاربەکر، زاخۆ، سلێمانی، سەردەشت، سەقز، سیواس، سنە، قامیشلو، کرماشان، کەرکوک، مەلاتیا، موسڵ، مەهاباد، مەریوان، نەغەدە، وان، ورمێ، هەکاری، هەڵەبجە، هەولێر و هەمەدان).

بۆچوونەکانی ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات–بۆکان، شاری موسڵ وەکو شارێکی سەربە کوردستان نیشاندەدەن، چونکە لە لایەک ئەوان شاری موسڵ-یان خستۆتە ناو ئەو نەخشەیەی کە دایانناوە، هەروەها لەلایەکی تریشەوە لە ناوی شارەکانی کوردستاندا، ناوی شاری موسڵ-یان هێناوە. کەواتە ئەوان ئەو شارەیە (موسڵ) بە پارچەیەک لە کوردستان دەزانن، بۆیە بەمشێوەیە ناوی دەبەن. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

ح. س. سۆران، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (شارەگەلی کوردستانی گەورە بە پێی پیتی ئەلفوبێ)دا، کە لە ماڵپەڕی (ڕۆژهەڵات)دا بڵاویکردۆتەوە، ناوی (261) شاری کوردستانی نووسیوەو، شاری موسڵ-یش لە لیستی ناوی شارەکانی کوردستاندا ژمارە (238)ە.

بە بۆچوونی نووسەر (ح. س. سۆران)، شاری موسڵ شارێکی کوردستانییە، چونکە نووسەری ناوبراو لە لیستی ناوی شارەکانی کوردستان، ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی کوردستانی لە ریزبەندی لیستەکەدا وەکو ژمارە (238) داناوە.

ویکیپیدیا، ئەنسکلۆپیدیایەکی سەربەخۆیەو، بریتییە لە پڕۆژەیەکی فرە زمان و بە زۆرتر لە (100) زمانی جیاجیا بڵاودەکرێتەوە، پڕۆژەیەکە بۆ دروستکردنی ئەنسکلۆپیدیایەکی توندوتۆڵ، بێ کەموکوڕی (پێرفێکت)، جۆراوجۆر، کراوە، بێلایەن و بەخۆڕایی، لە باسی شاری موسڵ-دا نووسیویێتی: (موسڵ، پارێزگایەک و شارێکە لە باشووری کوردستان و دەکەوێتە سەر سنووری باکووری کوردستان و باشووری رۆژئاوای کوردستان. موسڵ، یەکێک لە شارە مەزنەکانی ئێراق، لە پارێزگای موسڵ-دا بە زاراوەی کرمانجی قسەدەکەن. بەر لە پێنج هەزار ساڵ کورد لە شاری موسڵ هەبووە. لە سەردەمی میتانییان، کورد لە موسڵ هەبووە، ناوی شارەکە (مویسیل) بوو نەک موسڵ. عارەبەکان ناوی (مویسیل)یان گۆڕیوە بۆ (موسڵ). بەر لە هاتنی عارەب، کورد لە شاری مویسیل-دا هەبووینە. ئێستا (50%)ی خەڵکی شارەکە کوردن. عارەب، فەلە (سوریان)و ئەرمەنی لەم شارەدا هەن، کوردی ئێزیدی، سوننی، شەبەک، کریستیان لە (مویسیل)دا دەژین). هەروەها ناوی ئەم شارانەی خوارەوەی بە شاری کوردستانی نووسیوە: (ئاگری، ئاکرێ، ئامەد، ئامێدی، بانە، بایەزید، بەدلیس، بۆکان، جەزیرە، چۆلەمێرگ، چەولیک، دێرسیم، دهۆک، دیلۆک، ئەفرین، ئەلازیغ، ئەرزنجان، ئەرزڕۆم، ئیلام، هەولێر، کامیاران، کەرکوک، کرماشان، مەهاباد، مەلاتیە، مەرعەش، مێردین، مەریوان، مدیاد، موسڵ، موش، پاوە، پیرانشار، قامیشلو، قارس، ڕەها، سەمسوور، سەردەشت، سەقز، سێرت، سێواس، سلێمانی، سنە، سیرناخ، وان، خانەقین و زاخۆ).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی ماڵپەڕی ویکیپیدیا، موسڵ بێ هیچ گومانێک و سەت لە سەت شارێکی کوردستانییە، چونکە لە لایەک ئەوان باسی ئەوە دەکەن کە موسڵ پارێزگایەک و شارێکە لە باشووری کوردستان، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکەن کە بەر لە پێنج هەزار ساڵ کورد لەو شارەدا ژیاون و، دوای ئەو هەموو بەعارەبکردنە ئینجا (50%)ی دانیشتوانەکەی تا ئێستا کوردن، هەروەها لە باسی ناوی شارەکانی کوردستاندا ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردستانیی هاتووە. ئەمانەش هەمووی نیشانەن بۆ کوردستانێتیی و کوردێتی شاری موسڵ.

قوباد تاڵەبانی، گەورە کوڕی جەلال تاڵەبانی، نوێنەری یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، لە رۆژی شەممە، رێکەوتی (6.5.2006)دا وتارێکی لەژێر ناوی (سەربەخۆیی چیتر خەونێکی مەحاڵ نییە)دا لە رۆژنامەیەکی ئینگلیزی بە ناوی (سۆما)دا بڵاوکردۆتەوە، لەگەڵ وتارەکەدا نەخشەیەکی کوردستانی گەورەی داناوە کە شاری موسڵ کەوتۆتە نێو سنووری کوردستان.

بە گوێرەی ئەو نەخشەیەی کە قوباد کوڕە گەورەی جەلال تاڵەبانی، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان بلاویکردۆتەوە، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کوردستان، چونکە ناوبراو شاری موسڵی وەکو شار و پارێزگا بە تەواوی خستۆتە ناو سنووری کوردستان. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

شۆڕش حاجی، لە لاپەڕە (12)ی پەرتووکی (تەعریبی کەرکوک سیاسەتی تەعریب لە دووتوێی هەشتا بەڵگەنامەدا)، نووسیوێتی: (بە پێی بەندی یەکەمی رێککەوتننامەی جیهانیی مافی مرۆڤ، (هیچ کەسێک نابێ خانوو وماڵی لێ بستێنرێ). بەڵام لە کوردستاندا سەدان هەزار کورد لە شارەکانی کەرکوک، خانەقین، شەنگار، موسڵ و دەوروبەریاندا دەرکران و ماڵ و موڵکەکانیان لە لایەن عارەبی ناوەڕاست و خوارووی ئێراقەوە زەوتکراوە).

لێرەدا ئەوەی نووسەری مافپەروەر شۆڕش حاجی نووسیوێتی، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ بەدەردەخات، چونکە نووسەر لە باسی پرۆسەی بە عارەبکردنی شارەکانی کوردستاندا، باسی ئەوەی کردووە کە بەهەزاران خێزانی کورد لە شارەکانی (موسڵ، شەنگال، کەرکوک و خانەقین) لە کوردستاندا ماڵ و خانوویان لێ داگیرکراوەو دراون بە عارەبی داگیرکەر، ئەمەش بۆمان دەردەخات کە ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسیکردووە.

هاشم عاسی کاکەیی، لە لێکۆڵینەوەیەکی مێژووییدا لەژێر ناوی: (شەبەک لە نێوان ئایینو نەتەوەدا کورتە مێژوویەکی کوردانی عەلەویی)دا، کە لە لاپەڕەکانی (117–142)ی کەرکوک (19)، ژمارە (3)ی ساڵی پێنجەم، زستانی (2004)دا

بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە (121)دا نووسیویێتی: (ڕێژەی یارسانەکانی کوردستانی باشوور لە شارەکانی دیالە، کەرکوک، هەولێر و موسڵ (20%) دەبێت).

بە پێی بۆچوونەکانی نووسەر هاشم عاسی کاکەیی، شاری موسڵ شارێکە دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، چونکە نووسەر لە باسی ئایین و نەتەوەی شەبەکەکاندا باسی ئەوە دەکات کە ڕێژەی یارسانەکانی باشووری کوردستان لە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، دیالە و هەولێر (20%)ە، کەواتە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ و ئەو شارانەی تریش کە ناوی بردوون بە بەشێک لە باشووری کوردستان دەزانێت.

نووسەر هاشم عاسی کاکەیی، لە لاپەڕە (126)ی هەمان بابەت و سەرچاوەدا نووسیویێتی: (شەبەکەکانیش کە لە باشوورو باشووری ڕۆژهەڵاتی شاری موسڵ لە ناوەڕاستی کوردستاندا بە تەنیشت باجەڵانە یارسانەکانەوە - کاکەییەکان دەژین، چەشنە ئایینێکی عەلەوی دیملییان هەیە).

بە بۆچوونی نووسەر هاشم عاسی کاکەیی، دیسان شاری موسڵ شارێکی باشووری کوردستانە، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە شوێنی دانیشتنی شەبەکەکان باشوورو باشووری ڕۆژهەڵاتی شاری موسڵ-ە لە ناوەڕاستی کوردستاندا، کەواتە ناوبراو شاری موسڵ بە شارێک لە باشووری کوردستان دادەنێت.

نووسەر هاشم عاسی کاکەیی، دیسان لە لاپەڕە (136)ی هەمان بابەت و سەرچاوەدا نووسیویێتی: (شەبەک ئایینێکی دیکەی دانیشتوانی باشووری کوردستانە، شەبەک بە ڕەگەز کوردن و زمانەکەیان کەمێک ووشەی عارەبی و تورکی و هی دیکەی تێکەڵاوە، شەبەکەکان بڕوایان زۆر بە ئیمامی عەلی توندە، بەزۆری لە ناوچە بەڕێوەبەرایەتیەکانی سەربە ناوچەی نەینەوا دەژین بە تایبەتی دەرویشە، قەرەتەپە، باجەربوغە، خەزنەتەپە، منارەڕەش، تەیراوە، تۆبزاوە، عەلیڕەش، شەبەک و کارێز ... ژمارەیان لە (16) هەزار پترە).

نووسەر هاشم عاسی کاکەیی، بۆ جارێکی تریش پێیوایە موسڵ شارێکە لە باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو شوێنی ژیانی شەبەکەکان بە ناوچەی نەینەوا

لە باشووری کوردستان ناودەبات، کەواتە ئەو شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی داناوە، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات.

فەهمی کاکەیی، نووسەر و ئەندامی یەکێتیی راگەیاندنی رۆژنامەنووسانی ئەلکترۆنی کوردستانی، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (ماذا لو قال الكورد باي باي عرب)دا کە لە ژمارە، (205)ی خولی سێیەم، رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (19.10.2006)دا لە بڵاوکراوەی ئەلکترۆنی ماڵپەڕی (دەنگەکان)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (خاڵێکی گرنگ هەیە کە ئەمەیە: لەوانەیە گشت لایەنەکان پەسەندی فیدراڵی هەرێمی کوردستان بکەن بەو سنوورەی ئێستای، بەبێ ئەوەی کە ئەو ناوچانەی ناکۆکییان لەسەرە بگەڕێتەوە سەر کوردستان بە تایبەتی کەرکوک، بەڵام بە هیچ شێوەیەک کورد ئەوە پەسەند ناکەن. ئەمە هەلێکی مێژووییە بۆیان و نایانەوێت بیدۆڕێنن. بەڵام ئەگەر هاتوو لایەنەکانی تر سووربوون، ئەوکاتە چارەسەری تر دێنە پێشەوەو بەرز دەکرێنەوە، ئەویش زیندووکردنەوەی دۆزی ویلایەتی موسڵ و، هاتنە ناوی کوردە بۆ کۆنفیدراڵی لەگەڵ کۆماری تورکیادا، ئەمەش زۆر لایەن قایل دەکات و نە بەرهەڵستکارانی تورکی بۆ خستنەسەری کەرکوک و نە بەرهەڵستکاری تورکمانی ناوخۆ دەنگیان لێوە دێت، هەروەها دەبێتە هۆی پیرۆز باییکردنی ئیسرائیل و ئەمەریکاش. ئەوکاتە هەرێمی کۆنفیدراڵی کوردستان لە زاخۆ لە باکوورەوە تا بەدرەو جەسان لە باشوورەوە، لە هەورامان لە خۆرهەڵاتەوە تاوەکو موسڵ لە خۆرئاواوە دەگرێتەوە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر فەهمی کاکەیی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی سەربە هەرێمی کوردستان (باشووری کوردستان)، بەڵام ئەویش وەکو سەرکردایەتی کورد بە شەرمەوە باسی موسڵ دەکات و، داواکردنەوەی موسڵ بە نەگەڕانەوەی کەرکوک بۆ سەر هەرێمی کوردستان دەبەستێتەوە، ئەو باسی ئەوە دەکات ئەگەر عارەبی ئێراق قایل نەبوون کەرکوک بگەڕێتەوە بۆ سەر کوردستان، ئەوکاتە باسی کوردستانییەتی موسڵ-یش بە هاوکاری تورکیا بێننە پێشەوە.

نووسەر و رۆژنامەنووس، هیشام ئاکرەیی، لە لاپەڕە (15)ی رۆژنامەی (میدیا)، ژمارە (262)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (17.10.2006)دا، لە وتارێکدا بە ناوی

(پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان لێکترازاندنی زیاتری بەشەکانی کوردستان یان دادپەروەری و یەکگرتنەوە)دا، نووسیویێتی: (ماددەی دووەم: لەم ماددەیەدا باسی سنووری باشووری کوردستان دەکات و دەڵێت (کوردستان – ئێراق، لە پارێزگای دهۆک، بە سنووری کارگێڕیی ئێستای و سنووری کارگێڕیی پێش ساڵی 1968ی پارێزگاکانی کەرکوک، سلێمانی، هەولێر و قەزاکانی ئاکرێ، شێخان، شەنگاڵ، تەلەعفەر، تلکێف، قەرەقوش و ناحیەکانی زومار، باشیقە و ئاسکی کەلەک لە پارێزگای نەینەواو هەر دوو قەزای خانەقین و بەدرەو ناحیەی جەسسان لە پارێزگای واسیت بە سنووری کارگێڕیی ساڵی (1968)، پێکدێت). لێرەدا باسی چەند شار و شارۆچکەیەک نەکراوە، وەک سەعدیە و جەلەولا و هەر هیچ نەبێت ئەم بەرەی شاری موسڵ).

به بۆچوونی رۆژنامەنووس هیشام ئاکرەیی، بەلای کەمەوە بەری چەپی شاری موسڵ بەشێکە لە باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە دەستووری هەرێم باسی کوردستانییەتی چەند شار و شارۆچکەیەکی نەکردووە، بۆ نموونە سەعدیە، جەلەولا و کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە واتە بەری دەستە چەپی شاری موسڵ کە بەشێکە لە خاکی کوردستان.

کۆمەڵێک رۆشنبیر، رۆژنامەنووس، نووسەر و هۆنەری کوردستانی، لە بانگەوازێکدا لەژێر ناوی (بێدەنگی لە جێبەجێنەکردنی مادەی (140) ریسوا دەکەین)، لە رۆژی پێنجشەممەی رێکەوتی (23.11.2006)دا لە ماڵپەڕی (دەنگی سەربەخۆ، ئاژانسی نووچێن کوردستان)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسراوە: (یەکێتیی و پارتی بەرنامەیەکی رێکوپێکیان بۆ خەڵکی شاری کەرکوک نییەو لە هەموو پرسەکانی ناو شاری کەرکوک، یەکێتیی و پارتی هەر یەکەی لە ئاشێک لێدەکەن. ئەوانەو زۆریتر هەمووی کارەساتن بۆ گەلێک کە بەدرێژایی تەمەنی دەوڵەتی ناڕەواو داگیرکەری ئێراق، خەباتی خوێناوی بۆ گێڕانەوەی خانەقین، مەندەلی، کەرکوک، موسڵ و شەنگال بۆ سەر کوردستان کردووە). هەر لەم بانگەوازەیەدا هاتووە: (وەکو ئاشکرایە کێشەی سنووری نێوان باشووری کوردستان و ئێراقی عارەبی، خاڵێکی بنچینەیی و سەرەکی کێشەی نێوان کورد و عارەب بووە. ئەمەش لەبەرئەوەی رژێمەکانی بەغدا جگە لەوەی نەیانویستووە دان بە سنووری مێژوویی باشووری

کوردستان (ویلایەتی موسڵ) دابنێن، هەوڵی بە عارەبکردنی ناوچە سنووریەکانیان بەردەوام داوە، دیمۆگرافیای ئەو ناوچانەیان گۆڕیووە، ناوچەکانیان وەکو ناوچەی عارەب ناساندووە، خاکی کوردستانیان وردەوردە لە کورد پاککردۆتەوەو بەمجۆرە خاکی عارەبیان بەرەو سەروو فراوانکردووە).

بە بۆچوونی ئەو کۆمەڵە رۆشنبیر، نووسەر و رۆژنامەنووسە، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە بە عارەبکراوەکانی باشووری کوردستان، چونکە ئەوان نووسیویانە بەدرێژایی نزیکەی (85) ساڵ لە رۆژی دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقەوە، کورد خەبات دەکات لەپێناوی گەڕانەوەی شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، شەنگال و خانەقین)، کەواتە ئەوان موسڵ و ئەو شارانەی تریش کە ناویان هاتووە، بە بەشێک لە خاکی باشووری کوردستان دەزانن. هەروەها ئەو کۆمەڵە نووسەرە، باشووری کوردستان بە ویلایەتی موسڵ ناودەبەن، کەواتە ئەوان پێیان وایە کە باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر یەکن و یەکسانن، مادامیش هەر یەک بن و یەکسان بن، کەواتە شاری موسڵ کە شارێکی سەربە ویلایەتی موسڵ بووە، شارێکی سەربە باشووری کوردستانیشە.

نووسەر هەینی قادر خدر، لە لاپەڕە (11)ی رۆژنامەی (خەبات)، ژمارە (2353)ی رۆژی چوارشەممەی رێکەوتی (13.12.2006)دا، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (پەیماننامەی سایکس پیکۆو کورد)دا، نووسیوێتی: (لەم پەیمانەدا بەشێوەیەکی فەرمیو بەنهێنی نەخشەی دابەشکردنی وڵاتانی ژێرکەوتوو و دۆڕاو لەشەڕدا کێشرا، بەتایبەت مومتەلەکاتی دەوڵەتی عوسمانی کە ژێرکەوتنی شتێکی چاوەڕوان کراوبوو. ئەوەی پەیوەست بوو بە کوردستان و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی بە پەیمانێکی نهێنی لە نێوان وەزیری دەرەوەی روسیا (سازانۆف)و (پالیولۆک)ی باڵوێزی فەرەنسا لە روسیا مۆرکراو یەکلاکرایەوە. بە پێی ئەم پەیمانە بەشێکی گەورەی خاکی کوردستان هەر لە سەرووی بادینانەوە تاکو ئەرزەڕۆم لە تورکیا و بەشێکیش لە کوردستانی رۆژهەڵات بەر روسیا کەوتووە، بەشی فەرەنساش بریتی بووە لە دیاربەکرو ئەو ناوچانەی دەکەونە خواروو و سەرووی دیاربەکر تا شاری سیواس لە رۆژئاوادا لەگەڵ ئەو بەشەش کە کەوتۆتە وڵاتی سوریا. بەڵام باشووری کوردستان کە بریتی بووە لە کەرکوک، سلێمانی، هەولێر و

موسڵ کە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانیەکان بە ویلایەتی موسڵ ناسرابوو، بەریتانیا خستیە ژێر دەسەلاتی خۆی).

بە بۆچوونی نووسەر هەینی قادر خدر، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی سەر بە باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو سەبارەت بە دابەشکردنی کوردستان بە گوێرەی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ)، باسی ئەوە دەکات کە باشووری کوردستان لە سەردەمی عوسمانییەکاندا کە بە ویلایەتی موسڵ ناسرابوو بریتی بووە لە شارەکانی (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی) و بەر بەریتانیا کەوتبوو. کاتێک کە ویلایەتی موسڵ هەر باشووری کوردستان بێت و، ویلایەتەکەش لەو شارانە پێکبێت کە لە سەرەوەدا ناویان هاتووە، کەواتە شاری موسڵ شارێکی سەربە باشووری کوردستانە.

ئیسماعیل حەقی شاوەیس، ژیاون و بەرهەمەکانی ئیسماعیل حەقی شاوەیس، لە لاپەڕە (27)ی پەرتووکەکەدا شاوەیس نووسیویێتی: (بەهێزترین و بەتواناترین و چالاکترینی ئەم کۆمەڵانە کۆمەڵی بەرزی کوردستان (کوردستان تعالی و تعاون جمعیتی بوو، وە ئەم کۆمەڵە لە هەموو بەشەکانی کوردستاندا دامەزراوی هەبوو، وە تەنیا لە کوردستانی تورکیادا (34) لقی ئەم کۆمەڵە هەبوو، سەبارەت بەوەی کە ئەم کۆمەڵە کارێکی گەورەی لەسەر کوردستانی باشوور هەبوو کە (سلێمانی، کەرکوک، هەولێر و موسڵ) وە جگە لەوەی کە ئەم کۆمەڵە دەنگی خۆی گەیاندبۆوە دەرەوەی کوردستان وە لەگەڵ ئینگلیزو ئەمەریکاو فەرەنساو ئیتالیا پەیوەندی پەیدا کردبوو).

لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کە بە پێی بۆچوونەکانی نووسەر ئیسماعیل حەقی شاوەیس، شاری موسڵ یەکێکە لەو چوار شارەی ئەوکات کە باشووری کوردستانیان پێکدەهێنا، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی (کۆمەڵەی بەرزی کوردستان)دا، باسی ئەوە دەکات کە کۆمەڵەکە کاریگەری زۆری هەبووە لەسەر باشووری کوردستان و ناوی شاری موسڵ-یشی وەکو یەکێک لە شارەکانی ئەوێ ناوبردووە.

ئیسماعیل حەقی شاوەیس، ژیاون و بەرهەمەکانی ئیسماعیل حەقی شاوەیس، لە لاپەڕەکانی (27-28)ی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (ئەم کۆمەڵە

(کوردستان تعالی وتعاون جمعیتی) لەبەرئەوەی کە بۆ سەربەخۆیی و یەکێتی (خاکی پیرۆزی کوردستان) تێئەکۆشا، ئینگلیزەکان زۆر رقیان لێ هەبوو وە بەرەنگاری وەستابوون وە هەوڵی نەهێشتن و قەڵاچۆکردنیان داوە بە تایبەتی لە (کوردستانی ئێراق) واتە لە ناوچەی موسڵ، هەولێر کەرکوک و سلێمانی).

نووسەر ئیسماعیل حەقی شاوەیس، شاری موسڵ وەکو شارێکی باشووری کوردستان سەیر دەکات، چونکە نووسەر لە باسی کۆمەڵەی بەرزی کوردستان، ئاماژە بەوە دەکات کە ئینگلیزەکان زۆر دژایەتی ئەو کۆمەڵەیان کردووە لە شارەکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی) لە باشووری کوردستان. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ و شارەکانی تریش بە بەشێک لە کوردستان دەزانێت.

ئیسماعیل حەقی شاوەیس، ژیاون و بەرهەمەکانی ئیسماعیل حەقی شاوەیس، لە لاپەڕەکانی (44-45)ی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لە (29)ی نیسانی (1920)دا، عەلی شان بەگ لەسەر ئامانج و پەیمان و داخوازییەکانی سەرۆکی کوردانی ناوچەی سیواس وە قوچگیری وە دەرسیم وە ئالعەزیز تەلگرافێکی دوورو درێژی بۆ ئەستەمبۆل نارد وە بەهۆی (کۆمەڵی بەرزی کوردستان) وێنەی ئەو تەلگرافە نێردرا بۆ پیاوە رامیارییە گەورەکان و دەوڵەتە یەکگرتووەکانی ئەوڕوپا وە بۆ باڵوێزو کۆنسوڵخانەکانی دەوڵەتەکانی ئەوڕوپا لە شاری (ئەستەمبول)، وە لەو تەلگرافەدا نووسرابوو کە مستەفا کەمال پاشا لەخۆیەوە بە ناوی (72) نومایندەی کوردەوە بێ پرس و را ئەو بروسکەیەی بۆ ئەوڕوپا ناردووە کە گوایا کوردستان جیابوونەوەو سەربەخۆییان ناوێت، وە ئەمە هەڵبەستراوە وە ئەم کارە بێدەنگ وەرگرتنی گەلی کورد وە بێ ئاگاداری سەرۆکەکانی کوردستان کراوە. وە لەو تەلگرافەدا سەرۆکی کوردان رایگەیاندبوو کە ئێمەی کوردان بەخوێن و چەک لایەنگیری سەربەخۆیی کوردستان ئەکەین بۆ ویلایەتەکانی کوردستان کە بریتییە لەم ویلایەتانە (ئالعەزیز، دیاربەکر، بەتلیس، وان، ئەرزڕۆم و سیواس) وە کوردستان لە تورکیا لە رووباری (قزیل ئیرماق) لە شاری سیواسەوە هەتا ویلایەتی موسڵ دانیشتوانەکانی کوردن، وە بۆ ئامانجی ژین و ژیانەوەی کوردستان داوای مێژوویان ئەکەن وە بۆ پاراستنی مافەکانیان بەخوێن

ئامادەن کە هەموو گیانیان بەخت بکەن، وە لەسەر ئەم راپۆرتە، مستەفا کەمال پاشا وە کازیم قەرەبەکر پاشا زۆر شپرزەو سەرسام بوون، وە پەرلەمانی (بیوک ملت مجلس) لە ئەنقەرە بەجارێک شڵەقاو پێ تێکچوون وە بەوجۆرە گەلی کورد لە هەڵگەڕانەوەی تورکان کەوتە فریای خۆی وە لە ئەنجامدا سەرۆکی کوردان لە ناوچەی قوچگیری وە دەرسیم کەوتنە کۆبوونەوەو (بۆ شۆڕش) خۆیان ئامادەکرد).

به گوێرەی ئەو بروسکەیەی کە (عەلی شان بەگ) لەسەر داخوازی سەرۆکی کوردانی بەشێک لە ناوچەکانی کوردستاندا بۆ دەوڵەتانی ئەوروپای ناردووەو، باسی ئەوەی کردووە کە سەرۆکە کوردەکان بە چەک و بە خوێن داوای سەربەخۆیی بۆ ویلایەتەکانی کوردستان دەکەن، ویلایەتی موسڵ-یش یەکێکە لەو ویلایەتانەی کە ناوی هاتووەو داوای سەربەخۆیی بۆ دەکەن. کەواتە سەرکردە کوردەکان، ویلایەتی موسڵ-یان بە شاری موسڵ و شارەکانی تریشەوە، بە خاکی کورد و شاری سەربە کوردستان زانیووە.

عومەر عەلی غەفور، لە لاپەڕە (6)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2358)، رۆژی دووشەممەی رێکەوتی (18.12.2006)دا، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (هاووڵاتیانی پەنابەری عارەب لە کوردستان و رێوشوێنی نائاسایی)دا، لە وەڵامی وتارێکی رۆژنامەنووسی شۆڤینیستی میسری (فەهمي هوەیدی)دا نووسیویێتی: (ئەو کەسانەی کاتێ پێیان وایە دەبێ بەڕێوەبەرایەتی و خەڵکی کوردستان بەشێوەیەکی ئاسایی و بێ هیچ کۆت و مەرجێک پێشوازی لە لێشاوی پەنابەرانی عارەب بکەن لەو رووەوە کە لەبەرئەوەی هاووڵاتی ئێراقین و کوردستانیش بەشێکە لە ئێراق، ئەوا مەرجە لە هەمان کاتدا پێشیان ئاسایی بێ کە کورد لە شارەکانی تری کوردستانە وە بچن لە شارەکانی کەرکوک، موسڵ و بەعقوبە نیشتەجێ بن، ئەی ئەوانیش هاووڵاتی ئێراقی نین و ئەو شارانەش شاری ئێراقی نیین؟).

بە بۆچوونی نووسەر عومەر عەلی غەفور، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەر لە وەڵامی شۆڤینیستە عارەبەکاندا باسی ئەوە دەکات کە بۆ بە رەوای دەزانن عارەب لە شارەکانی تری ئێراقەوە رووبکەنە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، بەعقوبە، هەولێر، سلێمانی و دهۆک، کەچی بە ناڕەوای دەزانن کە کورد لە شارەکانی تری کوردستانە وە بۆ شارەکانی موسڵ، کەرکوک و

بەعقوبە بچن. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ، کەرکوک و بەعقوبە بە شاری کوردستانی دەزانێت، کاتێک کە دەنووسێت: (کەچی عارەبەکان بە ناڕەوای دەزانن کورد لە شارەکانی تری کوردستانە وە بۆ شارەکانی موسڵ، کەرکوک و بەعقوبە بچن)، کەواتە ئەو سی شارەش بە بۆچوونی نووسەر هەر شاری کوردستانین.

پارێزەر کاوە راجی، لە لاپەڕە (4)ی گۆڤاری (کۆنگرە)، ژمارە (21)ی ئاوگۆستی (2001)دا وتارێکی لەژێر ناوی (تاوانی پاکتاوکردنی رەگەزی و راگواستن و بە عارەبکردن، درێژەدانە بە تاوانی جینۆساید و ئەنفال و هۆلۆکۆستی کورد)دا نووسیوەو، دەڵێت: (شاری دێرینی کوردان (نی ئاڤا – نویێ ئاوا) بەعارەبکراو گۆڕییان بە نەینەواو موسڵ).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی پارێزەر کاوە راجی، شاری موسڵ شارێکی کوردستانییە، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە ئەو شارە (موسڵ) شارێکی دێرینی کوردان بووەو، لە ئەنجامی پرۆسەی بەعارەبکردنی کوردستاندا بەعارەبکراوەو، تەنانەت ناوی دێرینی شارەکەیان لە (نی ئاڤا – نویێ ئاوا)وە گۆڕی بۆ (نەینەوا دواتر بۆ موسڵ).

حەمید گەردی، لە لاپەڕە (339)ی پەرتووکی (رۆژی کوردی لە مێژوودا)، نووسیویێتی: (16.12.1925 ویلایەتی موسڵ، کە مەڵبەندی کوردەکان بوو بەهۆی گوشاری زیادی بەریتانیا، کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەم ناوچەیەی خستە سەر خاکی ئێراق).

ئەوەی کە لە سەرەوەدا نووسەر حەمید گەردی ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە مەڵبەندو خاکی کوردستان ناودەبات، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ بە بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان خرایە سەر ئێراق، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە نووسەر باوەڕی تەواوی بە کوردستانی بوونی شاری موسڵ هەیە، مادام ویلایەتە بە مەڵبەندێکی کوردی ناو ببات، بێگومان موسڵ وەکو پایتەختی ویلایەتەکە شارێکی کوردییە، هەروەها مادام ویلایەتەکە لەژێر گوشاری

ئینگلیزو به بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان خرابێتە سەر دەوڵەتی ئێراقەوە، کەواتە شار و ویلایەتی موسڵ پێشتر هیچ پەیوەندییان نەبووە بە ئێراق و نە بەشێکیش بووینە لەو وڵاتە.

نووسەر مەهاباد کوردی، لە لاپەڕە (18)ی پەرتووکی (لەبارەی باشووری کوردستانە وە)، نووسیوێتی: (پێشمەرگە کوردەکان دەڵێن شاری کەرکوکیان گرت. شەڕو پێکدادان تا ئێستاش بەردەوامە، لە زۆربەی شارەکانی ئێراقدا، قسەکەرێکی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان رایگەیاند کە زۆربەی بەشە سەرەکییەکانی شاری کەرکوک کەوتۆتە دەستی پێشمەرگەکانەوەو شەڕیش هەر بەردەوامە. کەرکوک مەزنترین باژێڕە لە باشووری کوردستان. (دیارە کاولە موسڵ، کاول واتا رووخاو یا خراپ بوو، بە کوردستان ناژمێرن).

بە بۆچوونی نووسەر مەهاباد کوردی، شاری موسڵ شارێکە دەکەوێتە باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی شەڕو پێکدادانی هێزی پێشمەرگە لەگەڵ هێزەکانی حکومەتی سەددام، نووسەر گلەیی ئەوە دەکات کە بۆچی سەرکردایەتی کورد تەنیا باسی کوردستانی بوونی شاری کەرکوک دەکەنو، باسی کوردستانی بوونی شاری موسڵ ناکەن و ئەو شارە بە کوردستان ناژمێرن؟ ئەمەش بۆمان دەردەخات کە نووسەر مەهاباد کوردی، لە سەتا سەت شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و باشووری کوردستان دەزانێت.

نووسەر مەهاباد کوردی، لە لاپەڕەکانی (151-152)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، لە باسی کوردستانی بوونی شارەکانی کوردستاندا نووسیوێتی: (ئێمە کە کەرکوک وەک نموونە دێنینەوە، ئەی چ لە ناوچە کشتوکاڵییە بەپیتەکانی قەراج و کەندێناوەو شەمامک بکەین؟ ئەی قەرەچوغ و کاولە موسڵ و شەنگال و شوێنەکانی دیکە چ لێ بکەین؟ ئەگەر کورد خۆیان ئەم شوێنانەیان لەبیرکردبێ، دەبێ دوژمنان چ پیلانێکیان بەدەستەوە بێ؟).

بە بۆچوونی نووسەر مەهاباد کوردی، دیسان موسڵ شارێکە لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەر مەترسییەکانی خۆی لە هەمبەر لەبیرکردنی کوردبوون و کوردستانیی بوونی شارەکانی (موسڵ، شەنگال، قەراج، کەندێناوەو شەمامک)

نیشان دەدات و، پێیوایە دەبێت لەگەڵ باسکردنی کوردستانی بوونی شاری کەرکوک، باس لە کوردستانی بوونی موسڵ و تەواوی ئەو شار و شارۆچکانەی کە لە سەرەوەدا ناویان هاتووە بکرێت.

نووسەر مەهاباد کوردی، لە لاپەڕەکانی (698-699)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (عارەبە شیعەکان کورد بەنۆکەری ئەمەریکا ناودەبەن. هەرچی عارەبە سوننەکانیشن هەر لە دێرزەمانەوە لە کوشتن و قەلاچۆکردنی کورددا چ درێخییەکیان نەکردووەو، ئەوەتا ئێستاشی لەگەڵدا بێ رۆژانە لە شارێکی وەک موسڵ راوە کورد دەکەن‌و، تا ئێستاش بە هەزاران خێزانی کوردیان لەو شارە و دەیان شوێن و ناوچەی تری کوردستاندا دەربەدەر کردووە).
بە بۆچوونی تەواوی نووسەر مەهاباد کوردی، شاری موسڵ شارێکە دەکەوێتە باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی هەلوێستی عارەبەکانی ئێراق لە بەرامبەر بە کورددا، باسی ئەوە دەکات کە شیعە و سوننەی ئێراق کورد بە بەکرێگیراوی ئەمەریکا ناودەبەن و، رۆژانە لەپای ئەوەدا بە دەیان و سەدان خێزانی کورد لە شاری موسڵ و شارەکانی تری کوردستاندا دەکوژن یان دەریان دەکەن. ئەمەش ئەوەمان بۆ روونده‌کاتەوە کە نووسەر مەهاباد کوردی شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی دەزانێت، چونکە ئەو نووسیویێتی لە شاری موسڵ و شارەکانی تری کوردستان، کەواتە ناوبراو شاری موسڵ-یش هەر بە پارچەیەکی کوردستان دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات.

فەلەکەدین کاکەیی، وەزیری رۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان و، ئەندامی سەرکردایەتی پارتی دیموکراتیی کوردستان، لە لاپەڕە (3)ی رۆژنامەی (خەبات)، ژمارە (2386)ی رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (22.1.2007)دا، وتارێکی لەژێر سەردێری (تورکیا مەراقی پارچەپارچەبوونی خۆیەتی)دا بڵاوکردۆتەوەو تیایدا هاتووە: (تورکیا تازە بەتازە هەندێ دۆسێی عوسمانی دەکاتەوە، وەکو هی ویلایەتی موسڵ کە لە راستیدا ئەوە گەلی کوردستان تاکە لایەنێکە کە مافی بە ویلایەتی موسڵ-ەوە هەبووبێت. کورد تاکە لایەنێکە کە خاوەنی ویلایەتی موسڵە. دەبینین کە

تورکیا خەریکە رووت دەبێتەوە رەنگە تەنیا کورد یارمەتی بدات تا بە ئاشتی لەم تەنگوچەڵەمەیە دەرباز ببێت).

بە بۆچوونی وەزیری رۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان، شاری موسڵ شارێکە دەکەوێتە باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە ویلایەتێکی کوردی و کورد بە خاوەنی ئەو ویلایەتە دەزانێت، هەروەها پێیوایە گەلی کوردستان تاکە نەتەوەی ناوچەکەیە کە مافی بە ویلایەتی موسڵ-ەوە هەبێت. دەشزانین کە شارەکانی ویلایەتی موسڵ بریتیین لە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، کەواتە بە هەموو شێوەیەک و لە چەند لایەکەوە نووسەر فەلەکەدین کاکەیی شاری موسڵ بە کوردستان دەزانێت.

سەعید مەموزینی، رۆژنامەنووس و کارگێڕی لقی (14)ی پارتی دیموکراتی کوردستان لە لاپەڕە (8)ی پەرتووکی (موسڵ و کورد لە دوای ئازادی)دا نووسیویێتی: (دەڤەرە کوردنشینەکانی پارێزگەی موسڵ رووبەرێکی فراوان بەخۆوە دەگرێت، لە سەرژمێری سێ ملیۆنی موسڵ، زۆرینە کوردن ئەگەر راپرسیەکی ئازاد بکرێت، وا دەردەکەوێ لە نیوە زیاتری خەڵکەکە کوردن، لای چەپی شارەکە و باکوور و رۆژهەڵات و رۆژئاوای شارەکە کوردن، لە باکوورەوە بە درێژایی رێگەی دهۆک گوندەکانی کوردنشینی عەشیرەتی شەبەک و کیکی و باجەلان و ئێزیدی و زێدک و مزوری دەبینرێت، رێگەی زێی موسڵ-یش گوندەکانی کوردنشینی شەبەک و سارلی و گۆران و، لە رۆژئاواش بە درێژایی رێگەی تەلەعفەر و شەنگال کوردی گەرگەری و ئێزیدی دەبینرێت، ناحیەی بازیوە کە (100%) کوردی شەبەکن تەنیا کیلۆمەترێک لە موسڵ دوورە، هەروەها قەزای بەردەڕەش کە (100%) کوردن (32) کیلۆمەتر لە مەڵبەندی شاری موسڵ دوورە، بە ئەندازەی دووری هەولێر و مەسیف، بۆ زانیاری زیاتر بەردەڕەش (160) کیلۆمەتر لە دهۆک و هەولێر دوورە. ژمارەی کورد لە موسڵ لە ژمارەی کوردی کەرکوک کەمتر نیە لەبواری ئابووری و سامانە سروشتیەکانیش موسڵ لە کەرکوک کەمتر نیە، لای چەپی شاری موسڵ کوردستانە و درێژەی خاکی بادینانەو پەیوەندی کورد و موسڵ زۆر دێرینەو هەمیشە کوردەکان لە دوورو نزیکەوە سەردانی موسڵ-یان کردووەو، کورد بۆ

پاراستنی ئەو شارە جۆگەلەیەک خوێنی ڕێشتووە، زۆرینەی گەڕیدەو نووسەرانی بیانیش داکۆکی لە هەبوونی کورد و زمانی کوردی لە شارەکەدا دەکەن).

ئەوەی نووسەر سەعید مەموزینی ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەینێت، چونکە لەلایەک ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە زۆرتر لە نیوەی دانیشتوانی پارێزگای موسڵ کوردن و، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە لای چەپی شاری موسڵ کوردستانە و درێژ بووەوەی خاکی بادینانە. هەمووشمان ئەوە دەزانین کە هێرش و پەلامارەکانی میلیشیا عارەبە موسڵمانەکان هەر لە دوای دەرکەوتن و بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام لە ڕێگەی شمشێرەوە، لەپێناوی بە عارەبکردنی وڵاتی نەتەوە ناعارەبەکان و دەستکەوتی ئابووری بووە، گومانیش لەوەدا نییە کە شاری موسڵیش وەکو شارێکی کوردیی و دانیشتوانی کوردی شارەکەش پریشکی ئاگری بە عارەبکردنی خاک و نەتەوە سووتاندوونی.

سەعید مەموزینی و خەسرەو گۆران لە پەرتووکەکانی (موسڵ و کورد لە دوای ئازادی)و (کورد لە پارێزگای موسڵ)دا باسی بنەماڵەکانی: (جەلیلییەکان، ئەلحەساوی، ئەلشەهوان، بن هیلال، جۆلبۆ، جومێرد، قەسار، جادری، ئاغەوات، کەشمولە، ئەلعومەری، چلمێران، دیوەچی، سابونچی، مەحەلی، حەمۆ جەبەلی، ئال کەسۆ، شۆشی، شەفخون، قەدۆ، نەجم جادر، ڕەزوانی ئال ڕەشادو مودەڕس)یان کردووە کە هەر هەموویان کورد بووینەو، لە ئەنجامی شاڵاوەکانی بە عارەبکردندا بەعارەبکراون).

پێموایە ئەوەی شارەزایی لە مێژووی عارەب و ئیسلامدا هەبێت یان مێژووەکەیانی خوێندبێتەوە، گومانی لەوەدا نامێنێت کە یەکێک لە ئامانجە دیارەکانی عارەب و ئیسلام بەعارەبکردنی ئاشکرای خاک و نەتەوە ناعارەبەکان بووە، بگرە بەو نەتەوانەی کە موسڵمانیش بووینە. بۆ نموونە ئێستاشی لەگەڵدا بێت زۆربەی هەرە زۆری عارەب و پارتە ئیسلامییەکانی ئێراق و وڵاتانی عارەبی و جیهانی (ئێزیدییەکان، شەبەک و کاکەییەکان) کە کوردی ڕەسەنن بە عارەب دادەنێن. ئەو بۆچوونانەی شۆڤینیستە عارەبەکان و ڕەوتە ئیسلامیە عارەبییەکان هەر هەمووی لە خزمەتی بەرژەوەندی شۆڤینییەتی عارەبیدایە. ئاخر بە عارەبکردنی ئەو هەموو بنەماڵە کوردەی دانیشتووی ناو شاری موسڵ و دەوروبەری کە ژمارەیان (24)

بنەماڵەیە، دەبێت تا چەند زیانی بە کورد و کوردستانێتیی شاری موسڵ گەیاندبێ؟ دڵنیام کە بەعارەبکردنی دانیشتوانی کوردی موسڵ کە دەچێتە خانەی بە جینۆسایدکردن، زیانی یەکجار گەورەتری لە بەعارەبکردنی شاری موسڵی سەربە خاکی کوردستان گەیاندووە، چونکە هەردەم زیانی بە عارەبکردنی تاکەکانی نەتەوەیەک زۆرترە لە زیانی بە عارەبکردنی خاکی ئەو نەتەوەیە! باشە بە عارەبکردنی ئەو (24) بنەماڵە کوردەی دانیشتووی موسڵ کە ژمارەیان بە سەدان هەزار دەبێت، کاری نەکردۆتە سەربە عارەبکردنی شار و پارێزگای موسڵ؟ ئایا سیمای کوردبوونیی شارەکە و دیمۆگرافیای کوردیی شارەکەی نەگۆڕیوە لە بەرژەوەندی نەتەوەی عارەبی داگیرکەر؟

سەعید مەموزینی، لە لاپەڕە (84)ی پەرتووکی (بەرکورتێک لە مێژووی کورد و کوردستان)دا نووسیویێتی: (ناحەزانی گەلی کورد هەوڵی زۆریان داوە شارە کوردنشینەکان لە کورد خاڵی بکەن، ئەگەر ئەو توانایەشیان نەبێ ئەوە لەنەخشەی جوگرافی بە کوردستانی دیار نەکەن، شاری گەورەی کرماشان زۆربەی هەرە زۆری خەڵکەکەی کوردن، کەچی بە کوردستان ناژمێردرێ، موسڵ و کەرکوک لە باشووری کوردستان، بەشێوەی کرماشان مامەڵەیان لەگەڵ کراوە، لە تورکیاش هەر نەپرسە، هیچ شارێکی کوردەکان موڵکی کورد نایێتە ژماردن).

سەعید مەموزینی، زۆر راشکاوانە بۆچوونی خۆیمان بۆ دەردەبڕێت و شارەکانی موسڵ و کەرکوک بە دوو شاری سەربە باشووری کوردستان دادەنێت، کاتێک کە گلەیی لە دوژمنان و لە خۆمان دەکات کە شارەکانی موسڵ و کەرکوکیان بە دەردی شاری کرماشان بردووە، لە دوژمنان داگیرکردنی خاکی کورد و کۆچ پێکردن و راگوێزان و دەرکردنی زۆرەملێیانەی کورد و، لە خۆشمان کەمتەرخەمی و لەیادکردنی ئەو شارانە.

سەعید مەموزینی، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (کوردی شەبەک دەنگ بە لیستی 730 دەدەن)دا، کە لە ژمارە (566)ی گۆڤاری (گوڵان)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (13.12.2005)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (لەدێر زەمانەوە شەبەک لە شاری موسڵ نیشتەجێن لەوانەیە یەکەم کەس بن شاری موسڵ-یان دروستکردبێ و

ناویان لێنا قەڵای (نەوادشێر) کە زۆر لە سەرچاوەکان ئاماژەی پێدەکەن وشەیەکی میدییە، لە رۆژهەڵاتی رووباری دیجلە قەڵایەکیان دروستکرد بۆ ئەوەی بازرگانەکان تێیدا پشوو بدەن و کاری بازرگانی بکەن).

به بۆچوونی رۆژنامەنووس سەعید مەموزینی، موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەر باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە شەبەکی کورد یەکەمین کەس بووینە کە شاری موسڵ-یان دروستکردووەو ناویان ناوە (نەوادشێر/نیو ئەردەشێر)و لەو شارەدا نیشتەجێ بووینە. کاتێک کە کورد شارەکەی دروستکردبێت و هەر ئەوانیش بووبن وەکو یەکەمین کەس لەو شارەدا دانیشتبن، کەواتە شارەکە هەر هی ئەوانەو، لەوانیش زیاتر کەسی خاوەنی راستەقینەی نییە!

سەعید مەموزینی، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (بۆ لە موسڵ کوردی شەبەکی شیعە دەکوژرێت)دا، کە لە ژمارە (592)ی گۆڤاری (گوڵان)ی رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (29.6.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (فارس جویجانی، سەرنووسەری رۆژنامەی (موصل الجديدة) دەڵێت: بە بۆچوونی من تاکە چارەسەر گەڕانەوەی موسڵ-ە بۆ سەر هەرێمی کوردستان).

به گوێرەی قسەکانی فارس جویجانی، شاری موسڵ شارێکی کوردستانییە، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە تاکە چارەسەر بۆ کێشەی شاری موسڵ ئەوەیە کە بگەڕێندرێتەوە بۆ سەر هەرێمی کوردستان، ئەو بۆچوونەی ناوبراو ئەوە دەگەیەنێت کە موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانییە، بۆیە داوای گەڕانەوەی دەکات بۆسەر خاکی باشووری کوردستان.

سەعید مەموزینی، لە دیمانەیەکدا لەژێر ناوی (هیام یونس: بەری چەپی موسڵ بەشێکی دانەبڕاوی کوردستانە) لەگەڵ مافپەروەر هیام یونس، ئەندامی ئەنجومەنی پارێزگای موسڵ-دا کە لە رۆژنامەی (خەبات)، ژمارە (2253)، رۆژی هەینی، رێکەوتی (1.9.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، هیام یونس دەڵێت: (ئەوەی زیاتر وامان لێدەکات لەسەر جێبەجێکردنی مادەی (140) پێداگرین، کوردستانییەتیی لای چەپی شاری موسڵە، کە ئێمە بە کوردستانی دەزانین و نابێت چیتر لەمەودوا بە هاوولاتی

پلە دوو بزانرێن، بەڵکو دەبێت هەموو مافێکی ژیاون و کاریان بۆ فەراهەم بکرێت و چێژی لێببینن).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی مافپەروەر هیام یونس، بەری چەپی شاری موسڵ کە بەشە گەورەکەی شاری موسڵ-ە بریتییە لە خاکی کوردستان، چونکە ناوبراو راشکاوانە بیرو بۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بەو شارە (موسڵ) دەردەبڕێت و، بە بەشێکی کوردستانی ناودەبات.

رۆژنامەنووس سەعید مەموزینی، لە لاپەڕە (11)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2389)ی رۆژی پێنجشەممە، ڕێکەوتی (25.1.2007)دا، وتارێکی لەژێر سەردێری (رەوشی باشووری کوردستان بەر لە جەنگی یەکەمی جیهان)دا، ئەو وتارە نووسینێکە لە لاپەڕەکانی (60-69)ی پەرتووکی (شێخ مەحمود حەفید بەرزنجی، عەبدولڕەحمان سالح ئەلبەیاتی)دا پوختەیەکی وەرگێڕاوە بۆ کوردی و لە رۆژنامەی ناوبراودا بڵاویکردۆتەوە، نووسیویێتی: (هەموو باشووری کوردستان لەو سەردەمە بریتی بوون لە پێنج پارێزگای ئێستا (کەرکوک، موسڵ، دهۆک، سلێمانی و هەولێر)و هەر پارێزگایەک چەندین قەزای هەبوو).

بە گوێرەی نووسینەکەی رۆژنامەنووس سەعید مەموزینی، نووسەر عەبدولڕەحمان سالح ئەلبەیاتی، شاری موسڵ بە شارێکی باشووری کوردستان دەزانێت، چونکە ناوبراو پارێزگای موسڵ بە تەواوی بە یەکێک لە پێنج پارێزگاکەی باشووری کوردستان (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی) دادەنێت.

عەبدولڕەحمان چادرچی، بەرپرسی پەیوەندییەکانی کۆنگرەی گەل، لە هەڤپەیڤینێکدا کە هاوڕێ کاوە لە شەوی (18/19.1.2007)دا لەگەلیدا ئەنجامی داوەو، لە لاپەڕە (9)ی رۆژنامەی میدیا، ژمارە (274)ی رۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (23.1.2007)دا لەژێر سەردێری (باشووری کوردستان دەکەینە گۆڕستانی سوپای تورکیا)دا بڵاوکراوەتەوە، ئەو بەرپرسەی کۆنگرەی گەل دەڵێت: (تورکیا دەیەوێت بچێتە کەرکوکەوەو ئاژاوە لە ئێراقدا دروست بکات، ئێمە زانیاری زۆرمان لایە کە تورکیا سەرەتا بە فڕۆکەو تۆپخانە هێرش دەکات لەگەڵ چەند یەکەیەکی سەربازی کەم،

بەڵام ئەگەر ڕێگە لەو هێرشە کەمە نەگیرا لە سەرەتاوە ئەوا تورکیا بەناو هەموو باشوورو هەتا کەرکوک و موسڵ-یش بڵاودەبێتەوە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی بەرپرسی پەیوەندییەکانی کۆنگرەی گەل، عەبدولڕەحمان چادرچی، شاری موسڵ شارێکی گرنگە لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەر لە باسی نیازەکانی تورکیادا سەبارەت بە باشووری کوردستان، باسی ئەوەی کردووە کە تورکیا نیازی هێرش و داگیرکردنی تەواوی باشووری کوردستانی هەیە بە شارەکانی موسڵ و کەرکوک-یشەوە. کەواتە عەبدولڕەحمان چادرچی، شارەکانی موسڵ و کەرکوک بە بەشێک لە خاکی کوردستان دەزانێت.

عەبدوڵڵا زەنگەنە، لە لاپەڕە (3)ی ڕۆژنامەی (خەبات)، ژمارە (1371)ی ڕۆژی چوارشەممە، ڕێکەوتی (25.2.2004)دا، بە پشتبەستنی بە(موسوعة سرية خاصة بالحزب الشيوعي العراقي السري)، کە لە ساڵی (1949)دا بڵاوکراوەتەوە، وتارێکی لەژێر ناوی (57 ساڵ لەمەو بەر داواکاری کورد، لە یەکەمین پەیمانی میللی و پرۆگرامی پارتی دیموکراتی کورد، لەژێر سایەی (مەلا مستەفای بارزانی)دا فیدڕاڵی بووە)؟! دەقی پەیمانی میللی پارتی دیموکراتی کوردی ئێراق دەخاتەڕوو. زەنگەنە، باسی ئەوە دەکات کە: (لە خاڵی یەکەمی پەیمانی میللی و پرۆگرامی پارتی دیموکراتی کوردی ئێراق هاتووە: 1- بۆ بەدەستهێنانی دەوڵەتێکی دیموکراسی لە کوردستانی ئێراقدا کە بریتی بێ لە لیواکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و خانەقین بە ڕێگای رامیاری و هەموو وەسیلەیەکی دی مومکین بێ کۆشش دەکەین بە مەرجێک یاساو سەرۆکی ئەو دەوڵەتە لە لایەن میللەتی کوردەوە بە شێوەی هەڵبژاردنی ڕاستەوخۆو دەنگی نهێنییەوە هەڵبژێردراو دابنێین). هەروەها نەوشیروان مستەفا ئەمین، جێگری پێشووی سکرتێری یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، ئەویش لە پەرتووکی (چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی ڕۆژنامەوانیی کوردی 1938-1958 ڕۆژنامەوانیی نهێنی-بەرگی سێیەم-بەشی یەکەم، باشووری سلێمانی 2004)دا ئاماژەی بەهەمان شت کردووە.

ئەوەی کە لە سەرەوەدا نووسەر عەبدوڵڵا زەنگەنە ئاماژەی پێکردووە، بۆمانی دەردەخات کە پارتی دیموکراتی کوردستان شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و خانەقین) بە پارچەیەک لە باشووری کوردستان دەزانێت، چونکە پارتی

دیموکراتی کوردستان لە (پەیمانی میللی و پرۆگرامی پارتی دیموکراتی کورد)دا باسی شاری موسڵ وەکو شارێکی باشووری کوردستان کردووە.

مەکتەبی سیاسی – مەکتەبی ناوەندیی دیراسات و تۆژینەوەی پارتی دیموکراتی کوردستان، لە لاپەڕە (79)ی بەشی دووەمی پەرتووکی (نەوتی کوردستانی ئێراق نەوت و چارەنووسی سیاسی کورد و کوردستان)، نووسیوێتی: (لە یاداشتی پارتی دیموکراتی کوردستان کە لە رێکەوتی (28.10.1972)دا پێشکەش سەرکردایەتی پارتی بەعسی عارەبی سۆسیالستی کرا هاتووە: پراکتیزەکردنی سیاسەتی بە عارەبکردنی کوردستان لە لایەن دەزگا حکومییەکان و حزبییەکان، دوای تێپەڕبوونی چەند مانگێک بەسەر رێککەوتنی ئادار، بە تایبەتی لە پارێزگاکانی کەرکوک، دیالە و نەینەوا (موسڵ)، هەوڵە بەردەوامەکانیان بۆئەوەی خەڵکی رەسەنی کورد لە ناوچەکانی دووربخەنەوەو سەرجەم نێوەندەکانی دەسەڵات لە پارێزگاکانی ناوبراودا هەمووی لەدەستی پارتی بەعس بێت ئەمانە هەموویان دژ بە رێککەوتنی ئادار بوو کە دەڵێ: گەڕانەوەی دانیشتوانی گوندەکان بە عارەب و کوردەوە بۆ شوێنەکانی پێشوویان و هۆکاری سەرەکی بێ متمانەیی و پێکدادانیش دروست دەکات).

بە بۆچوونی پارتی دیموکراتی کوردستان، شاری موسڵ یەکێکە لەو شارانەی کە دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، چونکە ئەوان لە باسی بەعارەبکردنی کوردستاندا، شاری موسڵ بە یەکێک لە شارە بەعارەبکراوەکانی باشووری کوردستان ناودەبەن، کەواتە شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی دەزانن، بۆیە بەمشێوەیە ناوی دەبەن.

مەکتەبی سیاسی – مەکتەبی ناوەندیی دیراسات و تۆژینەوەی پارتی دیموکراتی کوردستان، لە لاپەڕە (92)ی بەشی دووەمی پەرتووکی (نەوتی کوردستانی ئێراق نەوت و چارەنووسی سیاسی کورد و کوردستان)دا، نووسیوێتی: (بەهەند نەزانینی فاکتەری نەتەوەیی لە دوای جەنگی جیهانی یەکەم سەبارەت بە بڕیاری چارەنووسی کوردستانی باشوور، ئەمەش بەهۆی سامانی نەوتەوە بووە. فاکتەری ئابووری (بوونی نەوت لە باشووری کوردستان) بە فاکتەرێکی گرنگ دادەنرێت، ئەگەر تاکە فاکتەری لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە قەوارەی تازە دامەزراوی ئێراقەوە نەبێت).

ئەوەی پارتی دیموکراتی کوردستان لە سەرەوەدا ئاماژەی پێکردووە، کوردستانی بوونی شاری موسڵ بەدەستەوە دەدات، چونکە ئەوان باسی ئەوە دەکەن کە بوونی نەوت لە باشووری کوردستاندا بووە هۆی ئەوەی، کە ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی ئێراقی عارەبی (ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا)وە بلکێنرێت. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان دوو ناون بۆ یەک خاک بەکاردێت، مادام وابێت کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵیشەوە، شاری سەربە باشووری کوردستانن.

دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، لە لاپەڕەکانی (119-120)ی پەرتووکی (کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926)دا نووسیویێتی: (سەبارەت بە چالاکییەکانی شەریف پاشاو هەوڵەکان و بە پەرۆشی بۆ کاروباری کوردی، لە ڕۆژی (6.2.1919)دا چاوی کەوت بە (مسیۆ جۆرج کلیمەنسۆ)ی سەرۆکی کۆنگرەو، گفتوگۆی لەگەڵ (کلیمەنسۆ)دا کرد سەبارەت بە داخوازییەکانی کورد لە ئۆتۆنۆمییەک لە ناوچەکانی ئامەد، بەتلیس، خەرپووت، موسڵ، ئورفە (رەها)و کۆیسنجەق).
بە گوێرەی قسەکانی دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، شەریف پاشای خەندان شاری موسڵ بە یەکێک لە شارەکانی باشووری کوردستان دادەنێت، بۆیە شەریف پاشای خەندان داوای کردووە شاری موسڵ لە باشووری کوردستان دانەبڕێت و، بەشێک بێت لەو وڵاتە.

دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، لە لاپەڕە (232)ی پەرتووکی (کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926)دا نووسیوێتی: (کوردەکان ئارەزووی دامەزراندنی بەڕێوەبەرێتییەکی خۆجێیی و، نەبوونی هیچ پەیوەندییەک بە میری عارەبی لە بەغدایان دەربڕی بە تێکڕا لەکاتی هەڵبژاردنی شا فەیسەڵ وەکو شای ئێراق، ئەنجامی راپرسیەکان لە ناوچەکانی کوردی هاندەر نەبوون، ئەوەش ئەنجامەکان دەریانخست کە دەست لایەنی بەریتانی کەوت لە پارێزگاکانی کەرکوک، موسڵ و ناوچەکانی تری کوردی).

به گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆرە سروە ئەسعەد، شاری موسڵ شارێکی کوردییە و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە دکتۆرە سروە لە باسی راپرسییەکان بۆ هەڵبژاردنی شا فەیسەڵ بەشای ئێراق، باسی ئەوە دەکات کە ئەنجامی راپرسییەکان لە ناوچەکانی کوردی هاندەر نەبووینە بەتایبەت لە پارێزگاکانی موسڵ، کورکوکو ناوچەکانی تری کوردی. ئەوەی دکتۆرە سروە ئاماژەی پێکردووە کوردستانی بوونی پارێزگای موسڵ بە تەواوی دەگەیەنێت، چونکە نووسەر لە لایەک ئەو ناوچانە بە ناوچەی کوردی ناودەبات و، لەلایەکی تریشەوە هەر دوو پارێزگای موسڵ و کەرکوک بە پارێزگای کوردی دادەنێت کە دەڵێت: (لە پارێزگاکانی کەرکوک، موسڵ و ناوچەکانی تری کوردی)، کەواتە ئەو هەر دوو پارێزگاکە بە پارێزگای کوردی دەزانێت.

دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، لە لاپەڕەکانی (304-305)ی پەرتووکی (کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926)دا نووسیویێتی: (لەو کارانەی کە کۆمیسیۆنەکە (کۆمیسیۆنی توێژینەوە لە کێشەی موسڵ) گرنگیی پێدا لایەنی رامیاری کێشەکە بوو بەتایبەت ئەو هەست و ئارەزووەی کە دانیشتوان دەریان بڕی بۆ لکاندنیان بە یەکێ لە دوو وڵاتەکە، لە راستیدا پرسیاری زۆرتر ریالیستانەتر کە سەنگێکی تری دەبوو ئەگەر پرسیارەکە بەوشێوەیە بوایە، ئایا کورد دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی نەتەوەییان دەوێت؟ یان ئەوان بەڕاستی دەیانەوێت بخرێنە سەر یەکێک لەو دوو وڵاتە؟ پرسیارەکە بەوشێوەیە راستترو راستەقینە خوازانەتر دەبوو کە دەبوایە لەپێشەوەی هەموو پرسیارەکان بووایەو، زۆرتریش لەگەڵ راستەقینەی راستی بوونی نەتەوەی کورددا دەگونجا، کە ویلایەتی موسڵ جگە لە دڵ سەبارەت بە جەستەی کورد و کوردستان شرێکی تر نییە).

به گوێرەی بۆچوونی دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، شاری موسڵ شارێکی کوردییە و دەکەوێتە باشووری کوردستان، چونکە دکتۆرە سروە ویلایەتی موسڵ بە دڵ بۆ جەستەی کورد و کوردستان دادەنێت. کاتێک کە ویلایەتی موسڵ دڵی کورد و کوردستان بێت، کەواتە تەواوی ویلایەتەکە (دڵەکە) بە شارەکانی (موسڵ،

دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) بەشێکن لە جەستەی کورد و کوردستان.

مام جەلال، لە لاپەڕە (33)ی پەرتووکی (اغد دیموقراطي وحرمان الشعب حتی من حق الحلم؟)دا نووسیویێتی: (لەکاتی شەڕی جیهانی یەکەمدا وولاتە داگیرکەرە گەورەکانی بەریتانیا، فەرەنساو روسیای قەیسەری لەسەر دابەشکردنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی پێکهاتن. کوردستانی باشوور کە لە رووی بەڕێوەبەرێتیەوە بە ویلایەتی موسڵ ناسرابوو بەر فەرەنسا کەوت نەک بەریتانیا، بەڵام ویلایەتی بەسراو لە گەڵیشیدا کوێت و ویلایەتی بەغدا بەر بەریتانیا کەوت).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی مام جەلال، شاری موسڵ کە پایتەختی ویلایەتی موسڵ بوو بەشێکە لە باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر بە یەک خاک و بە یەکسان ناودەبات، مادامیش یەک خاک بن و شاری موسڵ شارێکی ویلایەتی موسڵ بێت، کەواتە شارێکیشە لە باشووری کوردستان.

مام جەلال، لە لاپەڕە (16)ی پەرتووکی (حول القضية الكوردية في العراق)دا، نوسیویێتی: (بەڵام چۆن و لەبەرچی باشووری کوردستان بە دەوڵەتی ئێراقی عارەبییەوە لکێنرا؟ لەکاتی واژۆکردنی ئاگربەستی (مۆدرۆس)ی نێوان هاوپەیمانەکان و تورکیای عوسمانی، باشووری کوردستان کە بەشێوەی فەرمی هەروەها لە رووی کارگێڕییەوە بە ویلایەتی موسڵ ناسرابوو لە دەرەوەی سنووری دەسەڵاتی سەربازی بەریتانی دابوو. هێزەکانی بەریتانی لەسەر سنووری باشووری کوردستان لە ناوچەی کفری وەستابوون و، نەگەیشتبوونە شاری موسڵ. بەڵام سەرکردایەتی سوپای بەریتانی لە دوای ئاگربەست فەرمانی بە هێزەکانی خۆیدا کە بەرەو موسڵ بخشێن، بێ ئەوەی هێزەکانیان بەسەر شارەکانی کەرکوک، یان سلێمانی یان هەولێردا بخشێن).

ئەوەی مام جەلال نووسیویێتی، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو لە لایەک باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ بە یەکسان و هەر بە یەک خاک دادەنێت، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە

هێزەکانی بەریتانیا لە سەرەتادا لە باشووری کوردستان لە ناوچەی کفری وەستابوون و، بەڵام دوای ئاگربەست هێزەکانیان بەرەو موسڵ، کەرکوک، هەولێر و سلێمانی چوون. کەواتە مام جەلال، شارەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و کفری بە شاری کوردیی و بە بەشێک لە کوردستان دەزانێت.

مام جەلال، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، لە پەیامی سەری ساڵی (2005)دا بۆ جەماوەری کوردستان کە لەژێر ناوی (مام جەلال: پێویستە بە بەشداری چالاکانە بوونی کورد لە ئەنجومەنی داهاتوودا بسەلمێنین)دا، کە لە کوردستانی نوێ ژمارە (3562)ی رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (3.1.2005)دا لە لاپەڕەکانی (2-3)دا بڵاوکراوەتەوە، هەڤاڵ مام جەلال لە لاپەڕە (3)دا دەڵێت: (لەسەرێکی تردا پێویستە ئاوڕێکیش لە موسڵ بدەینەوە، موسڵ شارێکی گرنگە، شارێکە کورد و عارەب زۆر لە مێژە پێکەوە تێیدا دەژین، بە تایبەتی رۆژهەڵاتی موسڵ کە بەشێکی زۆری کوردە و پەرەسەندنەکەی لە ناوچەی کوردستاندابوو).

بە گوێرەی قسەکانی مام جەلال، شاری موسڵ شارێکە دەکەوێتە باشووری کوردستان، چونکە لە لایەک ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە زۆر لە کۆنەوە کورد و عارەب بە یەکەوە لەگەڵ یەکدا ژیاون، هەمووشمان دەزانین ئەوەی مام جەلال باسی دەکات عارەبەکان لە رێگەی داگیرکردن و هێزەوە لە شاری موسڵ-دا دانیشتوون. لەلایەکی تریشەوە مام جەلال بەلای کەمەوە بەری چەپی شاری موسڵ کە دەکاتە کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە، زۆربەی دانیشتوانەکەی بە کورد دادەنێت و پێشیوایە دەکەوێتە خاکی کوردستان.

مام جەلال، هەر لە لاپەڕە (3)دا دەڵێت: (دەبێت ئێمە زۆر پەرۆشی ئەوەبین کە نەهێلین بە هیچ شێوەیەک موسڵ بکەوێتە دەست تیرۆریستەکان بە هەموو شێوەیەک هاوکاری هێزی هاوپەیمانان و حکومەتی ئێراق بکەین بۆ ئەوەی موسڵ-یش پاکبکرێتەوە لە تیرۆریستەکان دەبێت بخرێتەوە سەر ئەو پارچە ئارام و ئاسایشەی کە هەیە لە ئێراقدا).

ئەوەی مام جەلال لە سەرەوەدا باسی دەکات باسکردنێکی پڕ لە پێچ و پەناو بە ترسەوەیە، بەڵام هەر مانای کورد بوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ

دەگەیەنێت، چونکە ئەو بەپەرۆشەوە باسی دواڕۆژی ئەو شارە دەکات و، بە باشی دەزانێت کە لە تیرۆریستان پاکبکرێتەوەو دواتریش بخرێتە سەر ئەو پارچە ئارام و ئاسایشەی کە لە ئێراقدا هەیە، هەمووشمان دەزانین کە مام جەلال مەبەستی لەو پارچە ئارامە هەرێمی کوردستانە، هەروەها نزیکترین ناوچەش لە موسڵ تەنیا هەرێمی کوردستانە، بۆیە دەتوانین بڵێین مام جەلال ناڕاستەوخۆ و بە پێچ و پەنا شاری موسڵ بە شارێکی باشووری کوردستان دادەنێت.

مام جەلال، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (التطهير العرقي ومخاطره على الوحدة الوطنية العراقية)دا کە لە لاپەڕەکانی (3-10)ی ژمارە (5)ی گۆڤاری (ئەنفال)دا بڵاوکراوەتەوە، مام جەلال لە لاپەڕەکانی (4-5)دا دەڵێت: (کاتی خۆی کۆمەڵەی نەتەوەکان، بە کۆمەڵێک مەرجەوە باشووری کوردستانی بە ئێراقەوە لکاند. هەروەها نەتەوە یەکگرتووەکان میراتگری یاسایی کۆمەڵەی نەتەوەکانەو بەڵێننامەکان و بڕیارەکانە کە رادەستی ئەو کراون، ئەمەش مانای ئەوەیە کە نەتەوە یەکگرتووەکان دەتوانێت دەست بخاتە ناو کاروبارەکان و حکومەتی ئێراق ناچار بکات بۆ رێزگرتن لە بەڵێنەکانی و جێبەجێکردنی مەرجەکانی لکاندنی باشووری کوردستان. ئەمەش مانای ئەوەیە ئەگەر هاتوو حکومەتی ئێراقی ئەو مەرجانەی جێبەجێ نەکرد، هەر حکومەتێکی ئێراقی بێت کە مەرجەکانی جێبەجێ نەکرد، واتە وازی هێنا لە یەکیەتی ئەو ئێراقەی کە بە پێی ئەو بڕیارە نێونەتەوەییە دروست بووە. بۆیە لەسەر هەموومان پێویستە کە ئێمە سوورین لەسەر یەکیەتیی نیشتمانیی ئێراق، ئەو مەرجانە جێبەجێ بکەین کە مەرجی رەواو یاسایین، ئەگەرنا ئێمە بە خۆشحالییەوە رێگا دەدەین بە هێزی جیاخوازانی کورد کە بگەڕێنەوە نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ داواکردنی هەڵوەشاندنەوەی یەکیەتی خاکی ئێراق کە لەسەر لکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراق و داواکردنی مافی چارەنووس بۆ گەلی کورد سەر لەنوێ، یان ماوە بدەین بەو کەسانەی داوای کۆتایی هێنانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراق دەکەن).

ئەوەی کە مام جەلال لە سەرەوەدا ئاماژەی پێکردووە، سەتا سەت باوەڕی تەواوی بە کوردستانێتیی تەواوی شاری موسڵ هەیە لەناو دڵ و دەروونیەوە، بەڵام زۆر وەستایانە ئەو هەستو نەستەی خۆی بەرامبەر بە کوردستانی بوونی ئەو

شارە دەردەخات، چونکە ئەو لە لایەک باسی لکاندنی باشووری کوردستان دەکات بە ئێراقی عارەبییەوە، ئەویش بە کۆمەڵێک مەرج کە دەبوایە هەر کۆمەڵەی نەتەوەکان خۆی سەرپەرشتی جێبەجێکردنی بکردنایە. لەلایەکی تریشەوە مام جەلال باوەڕی تەواوی بەوە هەیە کە ئەو مەرجانە هیچی جێبەجێ نەکراون، بۆیە چەندین ئامۆژگاری حکومەتی ئێراق داکات و ئەگەریش ئامۆژگارییەکانی لە گوێ نەگرن چەندین هەڕەشەی شاردراوەی لە ئێراق کردووە، بەڵام ئەوەی جێگەی داخە ئەوەیە کە تاڵەبانی سەرەڕای ئەو هێزە سەربازیو رێکخستنە رامیارییەو توانا ئابوورییە زەبەلاحەی هەیەتی راستەوخۆو لە رێگای هێزو تواناکانی خۆی و پارتەکەی خۆیدا هەڕەشەکان ناکات، بەڵکو لە رێگەی هێزی جیاخواز کە هەر خۆی خەونی ئەوان لە دامەزراندنی دەوڵەتی کوردیدا بە خەونی چۆڵەکەکان ناودەبات هەڕەشەکانی دەکات، یان رێگە دەدات بەو کەسانەی کە داوای کۆتایی هێنانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراق دەکەن.

مام جەلال، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (التطهير العرقي ومخاطره على الوحدة الوطنية العراقية)دا کە لە لاپەڕەکانی (3-10)ی ژمارە (5)ی گۆڤاری (ئەنفال)دا بڵاوکراوەتەوە، مام جەلال لە لاپەڕە (10)دا دەڵێت: (شانبەشانی گەڕانەوەی ماف بۆ خاوەنەکەی، ئێمە سووردەبین لەسەر یەکێتیی نیشتمانیی ئێراق و دەمانەوێت مەترسییەکان دوورخەینەوەو پاڵیان بدەین بۆ دواوە، لە نێویاندا مەترسییەکانی سیاسەتی جینۆسایدکردن – هەروەکو دەست نیشانمان کرد - خستنەڕووی دوژمنکاری و رق و کینەی نێوان کورد و شیعەی عارەب لە لایەک وە تورکمان و داگیرکەری زەوییەکانیان لەلایەکی تر، کە دواتر دەبێتە هۆی ئاژاوەو دوژمنکاری و هەتا شەڕکردنی نێوان عارەب و کورد و کلدو ئاشور وە بە تایبەتی مەترسی داواکاری کۆمیسیۆنی دامەزراو بۆ داواکردنی گەڕاندنەوەی ویلایەتی موسڵ لە ئێراق، هەروەکو ئەو کۆمیسیۆنەیە چەندین ساڵە لە سویسرەو ئەوڕوپا کاردەکات بۆ خستنەڕووی کێشەی ویلایەتی موسڵ لە کۆبوونەوە نێونەتەوەییەکان وە بەتایبەت لە نەتەوە یەکگرتووەکان).

ئەوەی مام جەلال لە سەرەوەدا باسی دەکات، دووبارە هەم باوەڕبوونی ئەوە بە کوردستانیی بوونی شاری موسڵ بە نهێنی و شاردراوەیی لەناو دڵ و دەروونی

خۆیدا، هەروەها هەم هەڕەشەیەو لە عارەبە شۆڤینییەکانی ئێراق دەیکات. تاڵەبانی دووبارە بەلایەنی ترو لە ڕێگای ئەو کۆمیسیۆنەی کە ئەو ئاماژەی پێکردووە هەڕەشە لە دەسەڵاتداری ڕەگەزپەرستی ئێراقی دەکات، ئەگەر دان بە مافەکانی نەتەوەی کورددا نەنێن لە چوارچێوەی دەوڵەتی ئێراقدا، ئەوکاتە کۆمیسیۆنەکە داوای گەڕانەوەی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) دەکات! گەڕانەوەی موسڵ بۆ کێ؟ بە دڵنیاییەوە بۆ کورد و باوەشی کوردستان، کەواتە مام جەلال بە ئاسانی پێمان دەڵێت تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە خاک و نیشتمانی کوردن و بەشێکن لە کوردستان.

شوێنەوارناس و مێژوونووسی کورد، عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (13)ی پەرتووکی (حدود كوردستان الجنوبية تأريخيا وجغرافيا خلال الخمسة الاف عام وما ترتب على إلحاقها بالعراق)دا، نووسیویێتی: (زاراوەی ئێراق هەتا بە مانا زمانەوانییەکەشی جگە لە خاکە نزمەکان (سەبارەت بە کوردستان) کە بریتییە لە بەشەکانی ناوەڕاست و باشووری خاکی وڵاتی ئێراقی تازە دروستکراو، بە شوێنێکی تر نە دەگوترا، هەروەها بە واتا جوگرافییەکەشی وڵاتی بابل لە زنجیرە چیاکانی حەمرین تێنەدەپەڕی، هەروەها ناوچەی (جەزیرە) ناگرێتەوە کە شاری موسڵ-یش دەکەوێتە ناوی، کە لە سنووری تکریت درێژ دەبێتەوە تاوەکو شاری ئامەد (دیاربەکر)، بە هیچ شێوەیەکیش باشووری کوردستان ڕۆژێک لە ڕۆژان بەشێک نەبووە لە ئێراق لە رووی مێژوویی و جوگرافییەوە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی شوێنەوارناس و مێژوونووسی کورد عەبدولڕەقیب یوسف، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و بەشێک بووە لە باشووری کوردستان، چونکە مێژوونووسی ناوبراو لە لایەک باسی ئەوە دەکات کە ئێراق تەنیا لە ناوەڕاست و باشووری ئێراق پێکدەهات و، هەرگیز باشووری کوردستانیش بەشێکی ئێراق نەبووە. لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە سنووری ئێراق لەلای باکوورەوە لە زنجیرە چیاکانی کێوەسوور و تکریت کۆتاییان پێ دێت و، شاری موسڵ-یش بەشێک بووە لە جەزیرە کە ئەویش بەشێکی ئێراق نەبووە، هەمووشمان دەزانین کە شاری موسڵ (245) کیلۆمەتر دەکەوێتە باکووری شاری تکریت و

هەروەها نزیکەی (110) کیلۆمەترێک لە نزیکترین شوێن کە (فەتحە)یە دەکەوێتە باکووری زنجیرە چیاکانی کێوەسوور.

مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (57)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (بەمشێوەیە بۆمان دەردەکەوێ کە ناوچەی کەرکوک و گشت دەشتەکانی حەمرین هەتا تەواوی ناوچەکانی باشووری کوردستان و لە نێویاندا ناوچەی موسڵ لەژێر دەسەڵاتی وڵاتی حۆریو سەربەخۆ بوو، بە هیچ شێوەیەک لەژێر دەسەڵاتی وڵاتی کیشی هاوچەرخی فەرمانڕەوا لە ئێراق نەبووە لەوکاتیداو هەرگیز بەشێکیش نەبووە لە ئێراق).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی شوێنەوارناس عەبدولڕەقیب یوسف، شاری موسڵ هەردەم شارێک بووە لەنێو سنووری باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو ناوچەی موسڵ بە بەشێک لە وڵاتی حۆری ناودەبات، حۆرییەکانیش سێ هەزار ساڵ پێش زایین دەوڵەتیان هەبووە لە کوردستانی ئەمڕۆ و زۆر لە مێژوونووسان بە کوردیان دادەنێن، لە هەمان سەردەمیشدا دەوڵەتی کیشی لە ئێراقدا هەبووە، بەڵام شاری موسڵ بە هیچ شێوەیەک بەشێک نەبووە لەو دەوڵەتە.

مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (60)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لە ئەنجامی لەناوبردنی فەرمانڕەوایەتی ئاشووری ئەو ناوچانەی کە دەکەوتنە خۆرهەڵاتی دیجلە و باکووری چیای حەمرین هاتنە سەر وڵاتی میدیا و لە نێویاندا ناوچەی کەرکوک، هەولێر و نەینەوا، بەڵکو کەرکوک کە (کەی ئەخسار) لە ساڵی (650 پ.ز) لەوێوە بۆ خۆرئاوای دیجلە پەڕییەوە بۆ ئابلوقەدانی شاری ئاشوور (شەرگات) هەر لەو ساڵەدا هاتە ژێر دەسەڵاتی فەرمانڕەوایەتی میدی. بەڵام سنووری نێوان دوو وڵاتی میدیاو بابلی لە خۆرئاوای دیجلە دەکەوتە باکووری (بەلەد). نەبوخوز نەسر، لە نێوانی بەلەد و نێوان سامەڕا بە دووری (90 کیلۆمەتر) لە باکووری بەغدا شوورەیەکی درێژی لە دیجلە وە بۆ فورات دروستکرد لەگەڵ هەڵکەندنی سەنگەرێک لە پێش شوورەکەدا لە بەری باکوورەوە کە بە (شوورەی ماد) ناسرا بۆ ئەوەی ببێتە سنووری نێوان ئەو دوو وڵاتە. لە کۆتاییدا لە هیچ سەرچاوەیەکدا نەمبینی ئاماژە بەوە بدات کە دەسەڵاتی دەوڵەتی بابلی (ئێراقی) لە

دوای لەناوبردنی دەوڵەتی ئاشووری گەیشتبێتە ناوچەکانی خانەقین، کەرکوک، هەولێر، نەینەواو ناوچەی بادینان لەبەرئەوەی کەوتبوونە ژێر فەرمانڕەوایەتی میدی).

بە گوێرەی بۆچوونی شوێنەوارناس عەبدولڕەقیب یوسف، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە لە لایەک شوێنەوارناسی ناوبراو لە باسی وڵاتی شارەکانی دەوڵەتی میدیادا ناوی شارەکانی (موسڵ، کەرکوک و هەولێر) وەکو سێ شاری ئەو دەوڵەتە ناودەبات، لەلایەکی تریشەوە نووسەر لە باسی دەوڵەتی بابلی ئێراقیدا باسی ئەوە دەکات کە هەرگیز سنووری ئەو دەوڵەتە نەگەیشتۆتە شارەکانی (نەینەوا، هەولێر، کەرکوک، خانەقین و ناوچەی بادینان)، چونکە ئەم ناوچەو شارانە هەردەم لەژێر دەسەڵاتی میدییەکاندا بووینەو، سنووری وڵاتی بابل-یش لە (شوورەی ماد) کە لە نێوان بەلەد و سامەڕا ئاشوورییەکان دروستیان کردبوو، لەلای باکوورەوە کۆتایی پێدەهات. ئەمانەش هەمووی ئاماژەن بە کوردستانی بوونی شاری موسڵ و، نەبوونی هیچ پەیوەندییەکی ئەو شارە بە ئێراق و بە عارەبەوە.

مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (65)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (ناوچەی موسڵ هیچ کاتێک بەشێک نەبووە لە ئێراق لە رووی جوگرافی و مێژوویی نە لە سەردەمی خەلیفەکانی راشدین یان دەوڵەتی ئەمەوی یان دەوڵەتی عەبباسی، بەڵکو ناوچەی موسڵ بەشێک بووە لە هەرێمی جەزیرە).

ئەوەی شوێنەوارناس عەبدولڕەقیب یوسف لە سەرەوەدا باسی کردووە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە مێژوونووس و شوێنەوارناسی ناوبراو شاری موسڵ بە بەشێک لە وڵاتی جەزیرە ناودەبات، وڵاتی جەزیرەش کە ناوە کوردییەکەی (بۆتان)ە، بەڵام عارەبە ئیسلامەکان بە عارەبیان کردووە، هەردەم وڵات و خاکی کورد بووەو لە هیچ کات و سەردەمێکدا خاکی عارەب نەبووە.

مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (66)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (پەیوەندی و پەیوەست بوونی دەوڵەتی ئاشووری بە مێژووی

کوردستان زۆرتر بووە لە پەیوەندی و پەیوەست بوونی بە مێژووی ئێراقەوە، هەروەها سێ پایتەخت لە چوار پایتەختەکانی دەکەونە ناو کوردستان کە بریتین لە نەینەوا، نەمرود (کالح) و خۆرساباد کە سەر بە دەوڵەتانی کوردستانی کۆن بوونە).

ئەوەی کە مێژوونووس عەبدولڕەقیب یوسف باسی دەکات، جگە لە کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ هیچ شتێکی کە ناگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە سێ پایتەخت لە پایتەختەکانی دەوڵەتی ئاشووری لە کوردستان بووینە کە ئەوانیش شارەکانی (نەینەوا، نەمرود و خۆرساباد) بووینە، کەواتە مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، شاری موسڵ (نەینەوا) بە یەکێک لە شارەکانی باشووری کوردستان دادەنێت.

مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (162)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (موسڵ لە هەموو سەردەمەکاندا راستەوخۆ لە رووی ئابوورییەوە پتر بە کوردستان بەسترابووەوە لە بەسترانەوەی بە خاکی عارەبی لە ئێراق. هەروەها بازاڕێکی کەرەستەو بەرهەمەکانی سەربە ناوچەکانی کوردی کە دەکەونە باکووری ئەو شارە کە بریتین لە ناوچەکانی عەین سوفنا، ئاکرێ، دهۆک، زاخۆ، ئامێدی و هەروەها ناوچەی شەنگال، ئەوە سەرەڕای بەرهەمەکانی کوردی کە لە باکووری کوردستانە وە لە رێگای رووباری دیجلە وە بەهۆی بەلەمەوە لە ئامەد (دیاربەکر)ەوە دەهات بۆ رووباری موسڵ، هەروەها بەرهەمەکانی کوردی کە دەگەیشتە موسڵ لە رێگای بازرگانی ووشکانی خۆرهەڵاتی دیجلە بەر لە دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقی نوێ کە هەر دوو رێگای داخست بەهۆی دانان و دیاریکردنی سنووری نێوان ئێراق و تورکیا).

بە پێی بۆچوونەکانی مێژوونووس مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، شاری موسڵ شارێکی باشووری کوردستانە، چونکە ناوبراو لە باسی شاری موسڵ-دا باسی ئەوە دەکات هەتا لە رووی ئابوورییەوە موسڵ پتر بە کوردستان بەسترابووەوە نەک بە ئێراق، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە شاری موسڵ بەشێک بووە لە کوردستان، ئەگینا ئەگەر بەشێک بووایە لە ئێراق ئەوکاتە بە دڵنیاییەوە پتر بە ئێراقەوە دەبەسترایەوە نەک بە کوردستان.

عومەر محەمەد کەریم، لە لاپەڕە (16)ی ماستەرنامەی خۆیدا کە لەژێر ناوی (القضية الكوردية في الصراع البريطاني – العراقي 1918–1932م)داو، بە پشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (38–39)ی پەرتووکی (کوردستان والحركة القومية الكوردية)ی مام جەلال، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، ناوبراو نووسیویێتی کە مام جەلال دەڵێت: (کوردستان بڕبڕەی پشتی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست پێکدەهێنێ و، هێڵی سنووری کوردستان لە باکووری خۆرهەڵاتی زنجیرە چیاکانی ئاراراتەوە شوڕدەبێتەوە بەرەو پشتکێو، بەمشێوەیە ناوچەکانی خۆرئاوای ئێرانی ئێستا دەگرێتەوە، هەروەها باشووری کوردستان (کوردستانی ژێردەستی ئێراق) دەگرێتەوە کە لە مەندەلییەوە شانبەشانی چیای حەمرین دەڕوات تاوەکو رووباری دیجلە دەبڕێت و لەوێوە بە هێڵێکی راست بەرەو پارێزگای ئەسکەندەرونە دەڕوات، لەوێشەوە هێڵی سنووری کوردستان بەرەو ئەرزڕۆم و دواتریش بەرەو لووتکەی چیای ئارارات درێژ دەبێتەوە).

بە پێی ئەو ئاماژەیەی نووسەر و بە گوێرەی ئەو سنوورەی کە مام جەلال دەستنیشانی کردووە، شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، چونکە لە دیاریکردنی سنووری باشووری کوردستان (کوردستانی ژێردەستی ئێراق)، مام جەلال سنوورەکە لە مەندەلی دەهێنێت لەگەڵ چیای حەمرین (کێوەسوور) درێژی دەکاتەوە لە دواییدا رووباری دیجلە دەبڕێت و لەوێشەوە بە هێڵێکی راست بەرەو پارێزگای ئەسکەندەرونە دەڕوات. بە گوێرەی ئەو سنوور کێشانەی مام جەلال بۆ کوردستان، شاری موسڵ دەکەوێتە ناو کوردستان.

عومەر محەمەد کەریم، لە لاپەڕە (159)ی پەرتووکی (القضية الكوردية)داو بە پشتبەستنی بە لاپەڕە (331)ی پەرتووکی (کوردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى) لە نووسینی (دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد)دا نووسیویێتی: (ناوی ناوچە کوردییەکان لەو یاداشتەدا هاتووە کە لە لایەن حکومەتی ئێرانییەوە پێشکەش بە کۆنگرە کرابوو، کە داوای لکاندنی ناوچەیەکی فراوانی کوردی دەکرد بە ئێرانەوە، کە نزیکەی تەواوی ناوچە کوردییەکانی عوسمانی دەگرتەوە، هەتا داوای شاری موسڵ و ناوچەی دوورتریشی کردبوو، داواکارییەکانی ئێرانی زۆر دووربوون لە راستی و بنەمای زانستی، بۆیە کۆنگرە تەنانەت چاویشی پێدا نەخشاند).

به پێی ئەو ئاماژە پێکردنەی کە نووسەر عومەر محەمەد کەریم باسی کردووەو، بە پشت بەستنی بە مێژوونووسی ناوداری کورد دکتۆر کەمال مەزهەر، شاری موسڵ شارێکی کوردستانە، چونکە مێژوونووسی ناوبراو باسی ئەوەی کردووە کە دەوڵەتی ئێران لە یاداشتنامەکەی خۆیدا کە پێشکەش بە (کۆنگرەی ئاشتیی پاریس)ی کردبوو، داوای ناوچەیەکی زۆری کوردی کردبوو لە نێویاندا شاری موسڵ، مادام شاری موسڵ ناوچەیەکی کوردیی بێت، کەواتە دکتۆر کەمال ئەو شارە بە شارێکی کوردی و بەشێکی کوردستان دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات.

دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، لە لاپەڕە (22)ی پەرتووکی (بایەخی جیۆپۆلەتیکیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی ئێراق)داو، هەروەها لە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (المقومات الجيوپوليتكية للامن القومي في أقليم كوردستان)دا، وە بە پشت بەستنی بە وتارێکی دکتۆر ئازاد محەمەدئەمین نەقشبەندی، لەژێر ناوی (دەربارەی دەست نیشان کردنی سنووری کوردستان)، کە لە لاپەڕە (22)ی ژمارە (2)ی تەموزی (1994)ی (گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی)دا بڵاوکراوەتەوە، دکتۆر ئازاد نووسیویێتی: (سنووری کوردستانی ئێراق لە شاری بەدرەوە دەست پێدەکاو لەوێوە سنوور بەرەو مەندەلی و شارەبان و بە تەنیشت چیای حەمرین دەڕوا تا لە دیجلە دەپەڕێتەوەو لە رۆژئاوای دیجلە وە بە تەنیشت چیای مەکحول و شەنگال دەڕوا تا دەگاتە سەر سنووری ئێراق – سوریا).

به پێی ئەو ئاماژەیەی کە دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب بە بۆچوونی دکتۆر ئازاد نەقشبەندی کردوویەتی، دکتۆر ئازاد شاری موسڵ بە بەشێک لە باشووری کوردستان دادەنێت، چونکە بە گوێرەی ئەو سنوورەی کە نووسەری ناوبراو بۆ کوردستانی کێشاوە، شاری موسڵ بە تەواوی دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات سنوورەکە لە رووباری دیجلە دەپەڕێتەوەو لە رۆژئاوای ئەو رووبارە لەگەڵ چیای مەکحول و شەنگال درێژ دەبێتەوە، لەبەرئەوەی شاری موسڵ دەکەوێتە باشووری ئەو سنوورەوە.

دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، لە لاپەڕە (76)ی پەرتووکی (بایەخی جیۆپۆلەتیکیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی ئێراق)داو، بە پشتبەستنی بە وتارێکی هەڵبەستوان

و مێژوونووس ڕەفیق سابیر، لەژێر ناوی (ڕۆڵی کێشەی مەزهەبی لە لکاندنی کوردستانی خواروو بە ئێراقەوە) کە لە لاپەڕە (49)ی گۆڤاری نۆژەن، ژمارە (2)ی ساڵی (1992)دا کە لە بڵاوکراوەکانی دەزگای ناوەندی ڕاگەیاندنی حزبی زەحمەتکێشانی کوردستانە بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (بەریتانیا هەوڵێکی ڕاستەقینەی بۆ لکاندنی کوردستانی باشوور بە ئێراقی عارەبەوە داو ستراتیژەکەی، پاش پەیمانی (1924)ی لۆزان، تێکهەڵکێش کردنی ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) بوو لەگەڵ ئێراقدا بۆ ئەوەی هەمو سەرچاوەکانی نەوت بکەونە چوارچێوەی دەوڵەتی ماندێتە کراوی ئێراقەوە).

سەرەتا پەیمانی لۆزان لە (24.7.1923)دا بووە نەک ساڵی (1924). دواتر بە بۆچوونی دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، شاری موسڵ شارێکە لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو باشووری کوردستان بە ویلایەتی موسڵ ناودەبات و بە یەک خاک و یەکسانیان دەزانێت، مادام باشووری کوردستان لەگەڵ ویلایەتی موسڵ هەر هەمان خاک بن، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-ی پایتەختەوە، شاری باشووری کوردستان-یشن.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕەکانی (3-4)ی ئەو پێشەکییەی کە بۆ پەرتووکی (کرنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ 1918-1926) لە نووسینی (دکتۆر میم کەمال ئۆڤە)دا نووسیویێتی، دەڵێت: (ساڵی (1539) موسڵ وەک مەڵبەندێکی ویلایەتی عوسمانی سەربەخۆ بووە، ئەمەش لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانیدا کە مێژووەکەی بۆ ساڵی (1539-1540) دەگەڕێتەوە دەردەکەوێت. هەروەها لەو بەڵگەنامەیەدا سنووری ویلایەتی موسڵ بەمشێوەیە دیاریکراوە: ویلایەتی دیاربەکر لە باکوور، ویلایەتی شارەزوور لە خۆرهەڵات، ویلایەتی بەغدا لە باشوور و ویلایەتی ریقە لە خۆرئاوا).

بە گوێرەی بۆچوونەکەی نووسەر سەلام ناوخۆش، شاری موسڵ شارێکی باشووری کوردستانە، چونکە نووسەر شارەکە بە مەڵبەندی ویلایەتێکی عوسمانی ناودەبات، هەموو لایەکیشمان دەزانین کە عوسمانییەکان لە ڕێگەی داگیرکردنەوە دەستیان بەسەر ویلایەتی موسڵ-دا گرت و، لە ڕابردووشدا عوسمانییەکان خۆیان لەسەر نەخشەی ویلایەتەکە نووسیویانە کوردستان، پاشان لە دەستنیشان کردنی

سنووری ویلایەتی موسڵدا، شاری موسڵ لە چوارچێوەی سنووری ویلایەتەکەدایە، نەک لە سنووری ویلایەتی بەغدا.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (4)ی پەرتووکی (کرنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ (1918-1926)دا، لە نووسینی مێژوونووسی تورک (پرۆفیسۆر دکتۆر میم کەمال ئۆڤە)و، بە پشت بەستنی بە ژمارەکانی (2) و (3)ی گۆڤاری (ئالأی ئیسلام) لاپەڕە (22)، نۆڤێمبەری 1995، ووتاری (الفیدرالیة الاسلامیة ووحدة العراق)دا لە نووسینی (هیوا)دا، دەڵێت: (ساڵی 1879 ویلایەتی موسڵ بریتی بوو لە سێ لیوا، هەر لیوایەکیش لە چەند قەزایەک پێکهاتبوو، بەم جۆرە:-

1- لیوای موسڵ: موسڵ-ئامێدی-زاخۆ-دهۆک-ئاکرێ-سنجار.
2- لیوای کەرکوک: کەرکوک-ڕەواندوز-کۆیە-ڕانیە-هەولێر-کفری.
3- لیوای سلێمانی: گوڵعەنبەر-مەعمور حەمید-بازیان-شارباژێڕ-جاف).

بە گوێرەی ئەو پێکهاتەیەی بەڕێوەبەرایەتی شارەکانی باشووری کوردستان یاخود ویلایەتی موسڵ لە ساڵی (1879)دا، کە نووسەر سەلام ناوخۆش ئاماژەی پێکردووە، هەر کەسێک سەیری پێکهاتەی بەڕێوەبەرایەتی شاری موسڵ بکات، یەکسەر هەست بەوە دەکات کە ئەو شارە شارێکی کوردیی و بەشێکی کوردستان بووە.

سەلام ناوخۆش، لەو پێشەکیەی کە لە لاپەڕە (5)دا کە بۆ پەرتووکی (کرنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ 1918-1926)دا، لە نووسینی (دکتۆر میم کەمال ئۆڤە)دا نووسیویێتی، دەڵێت: (کوردستانی خواروو ناوی ویلایەتی موسڵ بووە، هەرچی وڵاتی عارەبانیش بووە، ئەوا بە ویلایەتی بەغدا و بەسراوە ناسراون، لە سەردەمی دەسەڵاتی ئینگلیزیشدا ئەوا ئێراق ناسرابوو بە میسۆپۆتامیا و وڵاتی نێوان دوو زێ. ویلایەتی موسڵیش پێی دەوترا مسیۆپۆتامیای سەروو).

بە پێی بۆچوونەکانی نووسەر سەلام ناوخۆش، شاری موسڵ شارێکە لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەر باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر بە یەک خاک و یەک ناوچەی جوگرافی دادەنێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ هەر هەمان شارەکانی باشووری کوردستانن.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (8)ی ئەو پێشەکییەی کە بۆ پەرتووکی (کرنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ 1918–1926) لە نووسینی (دکتۆر میم کەمال ئۆڤە)دا نووسیویێتی، دەڵێت: (لێرەدا دووبارە ئەو پرسیارە دەکەینەوە بۆچی لە کاتێکدا ئینگلیز پێش ئەوەی فەیسەڵ بکا بەشای ئێراق، شێخ مەحمودی کردە فەرمانداری کوردستان و لە پاشانیش دۆزەکە سەرەوگێڕ بۆوە، لە بریتی دەوڵەتی کوردی لە ویلایەتی موسڵ دابمەزرێ، ئەو ویلایەتە بێ پرسی کوردان کرا بە بەشێک لە ئێراقی عارەبی).

ئەوەی نووسەر سەلام ناوخۆش نووسیویێتی، کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە لە لایەک نووسەر باسی ئەوە دەکات کە ئینگلیزەکان دەبوایە دەوڵەتێکی کوردییان لە ویلایەتی موسڵ دامەزراندایەو، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە بەبێ پرس و خواستی کوردان ویلایەتی موسڵ خرایە سەر ئێراق، ئەمانەش هەر دووک مانای کوردبوون و کوردستانیی بوونی شارەکە دەگەیەنن، چونکە کە دەڵێت دەبوایە دەوڵەتی کوردی لە ویلایەتی موسڵ دامەزرایە، مانای وایە خاکی ویلایەتەکە خاکی کوردەو سەربە کوردستانە، کاتێکیش کە باسی ئەوە دەکات کە بە بێ پرس و خواستی کوردەکان ویلایەتی موسڵ خراوەتە سەر ئێراق، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ویلایەتەکە خاک و نیشتمانی کوردە بۆیە دەبوایە پرسی پێ بکرایە.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (10)ی ئەو پێشەکییەی کە بۆ پەرتووکی (کرنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ 1918–1926)دا، لە نووسینی (دکتۆر میم کەمال ئۆڤە)دا نووسیویێتی، دەڵێت: (ئەوەی ئێستا پێی دەوترێ ئێراق، لە سەردەمی عوسمانییەکاندا لە سێ ویلایەت پێکهاتبوو، ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)، ویلایەتی بەغدا (ویلایەتی عارەبی سونی) و ویلایەتی بەسرا (ویلایەتی عارەبی شیعە) بوو).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر سەلام ناوخۆش، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەر لە لایەک باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ جیاو سەربەخۆ بووەو هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە، لەلایەکی تریشەوە باشووری کوردستان بە ویلایەتی موسڵ ناودەبات و بە

یەک خاک و یەکسانیان دەزانێت، مادامیش هەر دووکیان هەر یەک خاک بن، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ لە نێویاندا شاری موسڵ، شاری سەربە باشووری کورساتان-یشن.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (12)ی ئەو پێشەکییەی کە بۆ پەرتووکی (کرنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ 1918-1926)دا، لە نووسینی (دکتۆر میم کەمال ئۆڤە)دا نووسیویێتی، دەڵێت: (لەو چەند لاپەڕەیەدا ئەوە دەخوێندرێتەوە کە لە رووی مێژووییەوە ئەوەی عوسمانییەکان پێیان دەگوت ویلایەتی موسڵ وڵاتی دێرینی کوردانە و، تورک و عارەب هەر یەکەی بەبێ بەڵگەی مێژوویی هەوڵیانداوە دیمۆگرافیای ئەو شوێنە بگۆڕن).

ئەوەی نووسەر سەلام ناوخۆش لە سەرەوەدا باسی کردووە، ئاماژەکردنە بە کوردستانیی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ، چونکە لە لایەک نووسەری ناوبراو باسی شێواندنی باری دیمۆگرافیای ویلایەتی موسڵ-یان داوە، لەلایەکی تریشەوە نووسەر تەواوی ویلایەتی موسڵ بە وڵاتی کوردان دادەنێت. کاتێک کە ویلایەتەکە وڵاتی کوردان بێت، گومانیش لەوەدا نامێنێت کە پاتیەختی وڵایەتەکە (شاری موسڵ) ئەویش وڵاتی کوردان و بەشێکە لە خاکی کوردستان.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (78)ی پەرتووکی (هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە)دا نووسیویێتی: (لە سەردەمی فەرمانداری عوسمانییەکانیش کوردستانی باشوور دووبەش بووە هەندێکیش سەربە ویلایەتی شارەزوور بووە لەپاشان لەساڵی (1879) هەر دوو بەش کران بە بەشێک لە ویلایەتی موسڵ).

بە بۆچوونەکانی نووسەر سەلام ناوخۆش، شاری موسڵ شارێکی باشووری کوردستانە، چونکە نووسەر باسی ئەوەی کردووە کە باشووری کوردستان لە سەردەمی عوسمانییەکانداو لە ساڵی (1879)دا کوردستان دووبەش بووە، بەشێکی سەربە ویلایەتی شارەزوور بووەو بەشەکەی تریشی لەسەر ویلایەتی موسڵ بووە. ئەوەی کە نووسەر ئاماژەی پێکردووە، بۆمانی دەردەخات کە هەر دوو بەشەکە

ویلایەتەکانی شارەزوورو موسڵ هەر کوردستان بووینە، کەواتە شاری موسڵ شارێکە لە باشووری کوردستان.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (81)ی پەرتووکی (هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە)دا نووسیویێتی: (گیانی فراوانخوازی هەر دوو نەتەوەی تورک و عارەب لە لایەک هەروەها بە حوکمی ئەوەی بیری نەتەوەپەرستی عارەبی و تورکی بیرێکی دوو رەگیو ئیمپریالیستییانەیە، ئەو دوو هۆکارە وای لێکردوون لەسەر وڵاتی کوردان – ویلایەتی موسڵ – دەگەڵ یەک بکەونە ململانێ).
بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر سەلام ناوخۆش، دیسان شاری موسڵ شارێکە لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو باسی گیانی فراوانخوازی و بیری ئیمپریالیستییانەی نەتەوەکانی تورک و عارەب دەکات کە وای لەو دوو نەتەوە کردووە لەسەر وڵاتی کوردان (ویلایەتی موسڵ) بکەونە ململانێی یەکتر، مادام نووسەر ویلایەتی موسڵ بە وڵاتی کوردان ناودەبات، کەواتە پایتەختی ویلایەتەکەش کە شاری موسڵ-ە بەشێکە لە وڵاتی کوردان و خاکی کوردستان.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕەکانی (13-14)ی پەرتووکی (دراسة سیاسیة حول إحتلال وتقسیم کوردستان))دا، نووسیویێتی: (لە بەشی شەشەمدا لێکۆڵینەوەکە دۆزی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبی دەگرێتە خۆو، هۆکارەکانی نەوت، شوێنگەی جیۆپۆلیتیکی و ئاییزایی چۆن ئەو هۆکارانە رۆڵی سەرەکیان بینی لە لکاندنی ئەو بەشەی کوردستان بە ئێراقەوە).
بە بۆچوونی نووسەر سەلام ناوخۆش، ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) بەشێکن لە کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ، باسی ئەوە دەکات کە نەوت بۆتە هۆکاری لکاندنی ئەو بەشەی کوردستان بە ئێراقەوە، کەواتە نووسەر تەواوی ویلایەتی موسڵ بە بەشێکی کوردستان دادەنێت.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (71)ی هەمان سەرچاوەی پێشوو، دەڵێت: (ئینگلیزەکان بەرژەوەندییەکانی خۆیان بەدەستهێنا بە رێگایەکی دیبلۆماسییانە لە کۆنگرەی (سان

ریمۆ) لە ساڵی (1920)، بە زاڵبوونی تەواویان بەسەر ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور)و وەرگرتنی ئەو وڵاتە بۆ خۆیان لە فەرەنسا).
بە گوێرەی بۆچوونی نووسەر سەلام ناوخۆش، شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ بەشێکن لە کوردستان، چونکە نووسەر ویلایەتی موسڵ بە یەک خاک و یەک ناوچەی جوگرافی و بە یەکسان دەزانێت لەگەڵ باشووری کوردستان. کاتێکیش کە یەک خاک بن و یەکسان بن، کەواتە شاری موسڵ وەکو شارێکی سەربە ویلایەتی موسڵ، شارێکی سەربە باشووری کوردستان-یشە.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (129)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (بەڵام دەربارەی ئەو عارەبانەی کە کەوتبوونە ژێر مانداتی ئینگلیزی، ئەوان هەڵسان بە دامەزراندنی چەندین پارتی رامیاری هەروەکو پارتی نیشتمانیی ئێراقی، پارتی ئێراقی سەربەست، پارتی پێشکەوتووخواز، پارتی گەل، پاری برایەتی نیشتمانیی و کۆمەڵەی ئەهالی. وە بەهۆی دامەزراندنی ئەو پارتانە لەسەر بنچینەی دەمارگیری نەتەوەیی عارەبی، ئەوانە هەموویان بەو چاوە دەیانڕوانییە دۆزی لکاندنی ویلایەتی موسڵ هەروەک کێشەیەکی ئاسایی، لەبەرئەوەی ئەوان ئەو بەشە دابڕاوە بەزۆرەی کوردستانیان، بە بەشێکی تەواوکەری خاکی ئێراق دەزانی).
بە بۆچوونی نووسەر سەلام ناوخۆش، شاری موسڵ شارێکە لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەر باسی ئەوە دەکات کە پارتە رەگەزپەرستەکانی عارەبی لە ئێراق وەکو کێشەیەکی ئاسایی سەیری کێشەی لکاندنی ویلایەتی موسڵ-یان دەکرد، ئەویش لەبەرئەوەی عارەبەکان ئەو بەشەی کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یان بە بەشێک لە خاکی عارەب و ئێراق دەزانی. دانانی ویلایەتی موسڵ بە بەشێک لە کوردستان لە لایەن نووسەر سەلام ناوخۆش-ەوە، کوردستانی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتەکە دەگەیەنێت.

سەلام ناوخۆش، لە وتارێکیدا کە لە لاپەڕە (3)ی ژمارە (207)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (6.9.2005)ی رۆژنامەی (میدیا)دا لەژێر ناوی (سوننە کێن؟)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (لە سەردەمی عوسمانیدا، ئێراقی ئێستا بریتی بوو لە ویلایەتی موسڵ (کورد) ویلایەتی بەغدا- سوننە و ویلایەتی بەسرا- عەرەبی شیعە.

بێگومان لەسەر ئاستی ئەتنیکی، ڕێژەی عارەب لە کورد زیاترەو لەسەر ئاستی تایفەیش عارەبی شیعە لە عارەبی سوننە زیاتر بوون، دامەزراندنی ئێراقی عارەبیش بێ ویلایەتی موسڵ ئێراقێکی شیعەی لێ دەردەچوو، نەک هەر لە کەنداو بەڵکو لە ڕۆژهەڵاتی ناوینیش، جا بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی و دەسکەوتەکانی شەڕی جیهانی، ئینگلیز هەتا دانی بە بڕیاری –کۆمەڵەی نەتەوەکان (عصبة الامم)- نەنا کە بە ئاشکرا دان بەوە دەنێ ویلایەتی موسڵ نەک هەر لە رووی رەگەزییەوە بەڵکو لە رووی جوگرافی و کەشناسییشەوە لە هەر دوو ویلایەتەکەی تر جودایە. جا بۆ ئەوەی هەڕەشەی شیعە لە ناوچەکەدا کەم بکاتەوە، ئینگلیز ویلایەتی موسڵی خستە سەر هەر دوو ویلایەتەکەی دیکە، بەم شێوەیەش کورد، کە زۆربەی هەرە زۆری شافیعی سوننە مەزهەبن بوون بە پارسەنگێک بەرامبەر بە شیعە).

بە گوێرەی ئەو ئاماژە پێکردنەی کە نووسەر سەلام ناوخۆش لە سەرەوەدا نووسیوێتی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و بەشێکە لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەر ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی کوردی ناودەبات، مادام ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە بە شاری موسڵ-یشەوە شاری کوردین و بەشێکن لە خاکی کوردستان.

مەسعود بارزانی، سەرۆکی هەرێمی کوردستان و سەرۆکی پارتی دیموکراتی کوردستان، لە لاپەڕە (84-85)ی بەشی سێیەمی پەرتووکی (البارزاني والحركه التحرريه الكورديه)دا، نووسیوێتی: (یەکێ لە داواکارییەکانی شۆڕشی کوردستان کە لە (5)ی ئازاری 1963دا پێشکەش بەو شاندە گەلییەی کە حکومەتی ئێراق بۆ کوردستانی ناردبوو و پێکهاتبوون لە (محەمەد رەزا شبیبی، لە (بەرەی گەل - الجبهة الشعبية)، فائق سامەڕائی، لە (پارتی سەربەخۆیی - حزب الاستقلال)، حوسێن جەمیل، لە (پارتی نیشتمانیی دیموکراتی - الحزب الوطني الديمقراطي)، فەیسەڵ حەبیب خەیزەران، لە (پارتی بەعسی دەسەڵاتدار – حزب البعث الحاكم)، دکتۆر عەبدولعەزیز دوری، لە (ناسیۆنالیستە عارەبەکان – القوميين العرب)و زەید ئەحمەد عوسمان، کەسایەتی کوردی ناسراو)، دیاریکردنی سنووری کوردستان بوو کە لە خاڵی دوودا بەم شێوەیە باسی دەکات (2- سنوری کوردستان: لە باکورەوە تورکیا، ڕۆژهەڵات ئێران، ڕۆژئاوا سوریا و باشووریش چیای حەمرین).

به گوێرەی بۆچوونەکانی بارزانی و داواکارییەکانی شۆڕشی ئەوکاتی کوردستان، شاری موسڵ وەکو پارێزگایەک بە تەواوی دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، چونکە کاتێک کە سەرکردایەتی کورد داوا دەکات سنووری کوردستان لە رۆژئاواوە سوریا بێت، ئەوە هیچ گومانێک ناهێڵێتەوە کە موسڵ بە بەشێک لە کوردستان دانراوە.

ئاسۆ گەرمیانی، لە لاپەڕە (32)ی پەرتووکی (دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان سیستمێکی فیدرالی؟)دا دەنووسێت: (ئەیووبییەکان تیرەیەکی کوردن، ئەوکاتە لە رۆژهەڵاتی کوردستاندا ژیاون. لە سەدەی دوانزەیەمدا، یەکێک لە ناودارانی ئەو سەردەمەیان، بە ناوی –نوورەدین مەحموود–ەوە، دەوڵەتی زەنگیی لە ناوچەی (کەرکوک، موسڵ و حەلەب)دا دامەزراند).

ئەوەی کە نووسەر ئاسۆ گەرمیانی لە سەرەوەدا ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە (نورەددین مەحمود)ی ئەییووبی دەوڵەتی (زەنگی) کوردی لە شارەکانی (کەرکوک، موسڵ و حەلەب)دا دامەزراندووە، کەواتە شاری موسڵ بەشێک بووە لە دەوڵەتی زەنگی کوردی.

ئاسۆ گەرمیانی، لە لاپەڕەکانی (144-145)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (هاتنی ئەو کۆمیسیۆنانەی وەک (کۆمەڵەی نەتەوەکان)و کۆمیسیۆنی ئینگلیزو کۆمیسیۆنی تورکە عوسمانییەکان، بە راپۆرتی فەرمی ئەوەیان روون کردۆتەوەو خستۆتە لاوە کە خاکی کوردستان بە ویلایەتی موسڵ–ەوە لەگەڵ سەرژمێریی ناوچەکاندا زۆربەی زۆریان کوردنشینن).

ئەوەی نووسەر ئاسۆ گەرمیانی باسی دەکات، کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر باسی ئەوە دەکات کە چەندین کۆمیسیۆن ئەوەیان یەکلا کردۆتەوە کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی خاکی کوردستان بە ویلایەتی موسڵ–ەوە کوردنشینن. مادام نووسەر نووسیویێتی: (خاکی کوردستان بە ویلایەتی موسڵ–ەوە کوردنشینن)، کەواتە ئەو ویلایەتی موسڵ–یش هەر بە بەشێکی خاکی کوردستان دەزانێت.

مێژوونووس و کوردناسی بەناوبانگی فەرەنسی، کریس کۆچێرا، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (مێژووی کورد لە سەدەی 19-20)دا، لە وەرگێڕانی محەمەد ریانی، وەرگێڕ نەخشەیەکی کوردستانی گەورەی لە دیدی ئەمین عەلی بەدرخانی میری بۆتان (1821-1847) بڵاوکردۆتەوە، بە گوێرەی دیدو بۆچوونەکانی میری بۆتان، موسڵ وەکو شار و پارێزگا بەشێک لە کوردستان پێکدەهێنێت).

بە گوێرەی ئەو نەخشەیەی کە وەگێڕی پەرتووک محەمەد ریانی، بە پێی بۆچوونی میری بۆتان میر ئەمین عالی بەدرخان کێشاویێتی، کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە موسڵ وەکو شار و پارێزگا دەکەویتە ناو سنووری کوردستانەوە. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

دکتۆر یەحیا خەشاب، مێژوونووسی عارەبی میسری، لەو پێشەکییەی کە بۆ چاپی عارەبی پەرتووکی (شەرەفنامە)ی نووسیوە، لە لاپەڕە (128)ی سەرچاوەی ناوبراودا نەخشەی کوردستانی سەردەمی شەرەفخانی بڵاوکردۆتەوە. لەم نەخشەیەدا شارەکانی (کەرکوک، موسڵ، هەولێر، سلێمانی، دهۆک و دیالە) دەکەونە نێو سنووری باشووری کوردستان. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

بە گوێرەی ئەو ئاماژەیەی کە نووسەر و مێژوونووسی عارەب یەحیا خەشاب، بە نەخشەی کوردستانی سەردەمی شەرەفخانی بەدلیسی کردووە، شاری موسڵ وەکو شار و پارێزگا بەشێکە لە کوردستانی گەورە.

شەرەفخانی بەدلیسی، لە لاپەڕە (81-82)ی (شەرەفنامە)دا چاپی عارەبی نووسیویێتی: (کوردستان لە باکوورەوە درێژ دەبێتەوە بەرەو چیای ئارارات کە دەبێتە لەمپەرێکی سنووری جوگرافی و رامیاری نێوان ئێران، روس، تورکیا و سنووری نیشتمانی و رەگەزایەتی کورد و فارس و ئەرمەن، تا دەگاتە چیاکانی حەمرین کە ئێراقی عارەبی (ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا) لە ئێراقی کوردی یان کوردستانی ئێراق (ویلایەتی موسڵ)ی پێشوو جیادەکاتەوە. هەروەها لە خۆرهەڵاتەوە لەوسەری لوڕستانەوە لە وڵاتی عەجەم دەست پێدەکات و بەرەو خۆرئاوا دێت تا دەگاتە ویلایەتی مەلاتیە لە تورکیا).

به بۆچوونەکانی مێژوونووسی ناودارو بەرزی نەتەوەکەمان شەرەفخانی بەدلیسی، شاری موسڵ بە تەواوی بەشێکی دانەبڕاوە لە کوردستان، چونکە مێژوونووسی ناوبراو لە دەستنیشان کردنی سنووری نێوان کوردستان و ئێراقدا، لە لایەک کێوەسوور، زنجیرە (چیاکانی حەمرین) بە جیاکەرەوەی ئێراقی عارەبی لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) دادەنێت، کە ئەمەش بە نزیکەی (245) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری شاری موسڵ، لەلایەکی تریشەوە ئەو ئێراقی عارەبی بە ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا ناودەبات و، ئێراقی کوردی یان باشووری کوردستان بە ویلایەتی موسڵ ناودەبات، کەوایە ئەو دوو خاکە زۆر لێک جیاوازن و پێش لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبییەوە لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان لە رێکەوتی (16.12.1925)دا، هیچ پەیوەندییەکیان بە یەکەوە نەبووە.

خەسرەو گۆران، بەرپرسی لقی (14)ی پارتی دیموکراتی کوردستان و جێگری پارێزگاری موسڵ، لە لاپەڕە (6)ی پەرتووکی (کورد لە پارێزگای مووسڵ)دا دەڵێت: (دەوڵەتی مەڕوانی کوردی (990–1096) زاییینی کە پایتەختەکەی دیاربەکرو فارقین بووە دەسەڵاتەکەی کوردستانی تورکیا و ئێراقی ئەمڕۆی دەگرتەوە تا مووسڵ).

به گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر خەسرەو گۆران شاری موسڵ هەر زۆر لە کۆنەوە لەژێر دەسەڵاتی کورددا بووەو، بەشێک بووە لە خاکی کوردستان، هەروەکو نووسەر ئاماژەی بە فەرمانڕەوایەتی دەوڵەتی مەڕوانی کوردی کردووە، کە لە ساڵی (990–1096)دا فەرمانڕەوا بووینە واتە مەڕوانییەکان بۆ ماوەی (106) ساڵ فەرمانڕەواییتیی کوردستان و موسڵ–یان کردووە. ئەمەش کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەو شارە بەشێک بووە لە خاکی وڵاتی مەڕوانییەکان.

خەسرەو گۆران، لە لاپەڕە (33)ی هەمان پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیوێتی: (لە ساڵی 1930 پارێزگای موسڵ بەمشێوەیە بوو: قەزاکانی موسڵ: موسڵ، دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، زێبار، تەلەعفەر، شەنگار، شێخان و ئاکرێ).

بە گوێرەی ئەو ئامەژە پێکردنەی خەسرەو گۆران بە پێکهاتەی بەڕێوەبەرایەتی پارێزگای موسڵ، بە بێ هیچ گومانێک بۆمان دەردەکەوێت کە تەواوی پارێزگای موسڵ پارێزگایەکی کوردیی و سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە تەواوی قەزاکانی پارێزگاکە قەزای کوردین و هەر چواردەوری شارەکەیان داوە، ناشکرێت لەو ناوەڕاستەدا شاری موسڵ بە تەنیا شارێکی عارەبی بێت، مادام چوار دەورەکەی هەمووی شاری کوردیی و خاکی کورد بێت، بۆیە شاری موسڵ وەکو شار و پارێزگا بەشێکن لە باشووری کوردستان.

خەسرەو گۆران، لە لاپەڕەکانی (41-42)ی پەرتووکی ناوبراودا نووسیوێتی: (ئەگەر بێت و راوەرگرتنێک لە خودی شاری موسڵ-دا ئەنجام بدرێت و تیایدا خەڵکی بتوانن بە شێوەیەکی ئازادانە بۆچوونی خۆیان دەرببڕن ئەوا دەردەکەوێت کە نزیکەی نیوەی دانیشتوانی خودی موسڵ کوردن و، جگە لە کەناری چەپی موسڵ، دانیشتوانی باکوور و رۆژهەڵات و رۆژئاوای موسڵ کوردن).
ئەوەی کە خەسرەو گۆران باسی دەکات، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو ئاماژەی بەوە کردووە کە جگە لە کەناری چەپی موسڵ، دانیشتوانی باکوور و رۆژهەڵات و رۆژئاوای موسڵ کوردن. هەموو لایەکیشمان باش دەزانین کە لە رێگەی بە عارەبکردنەوە کەناری راستی شاری موسڵ وای لێهات عارەبی زۆرتر بێت، ئەگینا عارەب لە کۆنەوە هەر نەبووینە لەو شارەداو، دواتریش عارەب تا سەرەتای سەدەی بیستەم هەردەم کەمینەیەکی زۆر کەم بووینە لەچاو کوردی شارەکە.

دیڤید ماکداول، لە لاپەڕە (365)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (مێژووی هاوچەرخی کورد)داو، بە پشتبەستنی بە رۆژنامەی رۆژی کوردستان ژمارە (6)ی رێکەوتی (12)ی تشرینی دووەمی (1922)دا، کە لە لاپەڕە (87)ی (رۆژنامەیەکی کوردی) لە نووسینی ئەدمۆندز وەریگرتووە، نووسیوێتی: (کاتێ پرسی موسڵ لە لۆزان خرایە بەرباس و لێکۆڵینەوە، سەرنووسەری رۆژنامە، محەمەد نوری، بە شێوەیەکی نەتەوە پەروەرانە نووسی: (کاتێ دانیشتوانی موسڵ بە شێوەیەکی گشتی کورد بن، بۆچی خەڵکی دەرەوەی ناوچەکە دەبێ داوای گەڕانەوە یان پاراستنی ویلایەتەکە بکەن؟

تورکەکان، عارەبەکان، ئاشووری‌یەکان پێگەی بانگێشە کردنەکانیان لەسەر بنچینەی ژمارەیەکی کەمی دانیشتوانەکانیان بنیات دەنێن... داوایەک کە ئێمە لە کۆنفرانسی (لۆزان)مان هەیە هەر لەسەر بنەمای پاراستنی کەمایەتییەکی دانیشتوانی ویلایەت بنیات نەنراوە، ئەمە هەقی میللەتێکی گەورەیە لە ژیان کە بیەوێ دەوڵەتی خۆی هەبێ).

سەرەتا دکتۆر کەمال مەزهەر، لە لاپەڕە (179)ی پەرتووکی (کرکوک وتوابعها حکم التاريخ والضمير)دا هەمان شتی سەرەوەی نووسیوە، بەڵام نووسیوێتی: رۆژی کوردستان، ژمارە (6)، ریکەوتی (27)ی کانونی یەکەمی ساڵی (1922). من پێم وایە ئەو بەروارەی دکتۆر کەمال مەزهەر راستترە لەوەی دیڤید ماکداول، بۆیە بە پێویستم زانی ئاماژە بەوەی (دکتۆر کەمال مەزهەر)یش بکەم. دواتر بە بۆچوونی سەرنووسەری رۆژنامەی رۆژی کوردستان (محەمەد نوری)، ویلایەتی موسڵ و شاری موسڵ خاکی کوردن و بەشێکن لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ بە کورد دادەنێت، بەڵام ئەوانەی کە داوای ئەو ویلایەتە دەکەن (تورک، عارەب و ئاشووری) هەموویان دانیشتووی دەرەوەی ویلایەتی موسڵ-ن. ئەو ئاماژە کردنەی سەرنووسەری رۆژی کوردستان، دەریدەخات کە تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە خاکی کورد و بەشێکن لە کوردستان.

مێژوونووسی بەناوبانگی کورد، دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد لە لاپەڕە (139)ی پەرتووکی (کرکوک وتوابعها حکم التاريخ والضمير)دا، نووسیوێتی: (دانیشتوانی موسڵ دەنگیاندا لە بەرژەوەندی شا فەیسەڵ بە مەرجێک کە مافە نەتەوەییەکەیان مسۆگەر بکرێت، هەروەها بەشێکیان دەنگیاندا بە مەرجی بەردەوامبوونی ئینتیدابی بەریتانی).

کاتێک کە مێژوونووسێکی بەناوبانگی وەکو دکتۆر کەمال مەزهەر، باسی ئەوە دەکات کە دانیشتوانی موسڵ بە مەرجی ئەوە دەنگیان بۆ (شا فەیسەڵ)دا کە مافی نەتەوایەتیان دابین بکرێت، ئەوە یەکسەر بۆمان دەردەخات کە نەتەوەی دانیشتووی ویلایەتی موسڵ (کورد) جیا بووینە لە دانیشتوانی ئێراق (عارەب). مادامیش

دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کورد بن، کەواتە گشت شارەکانی ویلایەتەکەش شاری کوردین و بەشێکن لە کوردستان.

حیلمی عەلی شەریف، نووسەر و کەسایەتی رامیاری ناسراو، لە لاپەڕە (145)ی پەرتووکی (دوو لێکۆڵینەوەی سیاسی نەتەوە چیەو چۆن نەتەوەی کورد پێکهاتووە؟)دا نووسیویێتی: (ئینگلیزو فەرەنسا لەتەک تورکە کەمالییەکانا بە پێی رێککەوتننامەی لۆزان دەستیان لە هەموو بڕیارو بەڵێنێک هەڵگرت و تورکە کەمالییەکان کوردستانی باکووریان خستە سەر خاکی تورک و کوردستانی باشووریش کە بە ویلایەتی موسڵ بەناوبانگ بوو لەتەک ویلایەتی بەغدا و ویلایەتی بەسرادا ئێراقی ئێستای لێ پێک هێنرا).
ئەوەی کە نووسەر حیلمی عەلی شەریف باسی دەکات، کوردستانێتیی و کوردێتیی شار و ویلایەتی موسڵ بە تەواوی دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو باشووری کوردستان بە یەکسان و هەر بە یەک خاک لەگەڵ ویلایەتی موسڵ دادەنێت، مادامیش هەر یەک خاک و یەکسان بن، کەواتە تەواوی شارەکان و خاکی ویلایەتی موسڵ شار و خاکی باشووری کوردستانن بە شاری موسڵ-یشەوە.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان، مامۆستای مێژوو لە زانکۆ، لە لاپەڕە (20)ی پەرتووکی (کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا)دا نووسیویێتی: (ویلایەتی موسڵ، یان کوردستانی باشوور، کەوتە بەر کاریگەرییەکی زۆری ناوچەی دەستەڵاتەوە (نفوذ)ەوە کە لە دواییدا کارێکی زۆری تێکرد، بە پێچەوانەشەوە .. دۆزی نەوت کەوتە ژێر کاریگەری ناوچەی دەستەڵاتەوە (نفوذ)ەوە).
بە بۆچوونی دکتۆر ئەحمەد عوسمان، باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر یەکن‌و هیچ جیاوازییەکیان نییە، ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو ئەنجامەی کە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-ی پایتەختی ویلایەتەکە، شاری باشووری کوردستان-یشن.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (33)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا) نووسیویێتی: (کوردستانی باشوور

(ویلایەتی موسڵ) کە بووە بەشی بەریتانیا دەبووایە بەڕاستی ئەوە چارەنووسی با، کەوتە ژێر ماندات دوای ئەوە خرایە سەر ئێراق).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی مێژوونووس دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و بەشێکە لە باشووری کوردستان، چونکە مێژوونووسی ناوبراو باشووری کوردستان بە ویلایەتی موسڵ ناودەبات و بە یەک خاکیان دەزانێت، مادام باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر یەک خاک بن، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ، شاری باشووری کوردستان-یشن.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا دەڵێت: (شاندەکە (شاندی نەتەوە یەکگرتووەکان، کە بە سەرکردایەتی کۆنت تیلکی لە کانوونی دووەمی (1925)دا گەیشتە موسڵ) لە لێکۆڵینەوەکانیدا بایەخێکی زۆر زۆری بە بۆچوونی خەڵکی کورد لە بەرانبەر ئەو زرنگکارییانەی کە دەبوا لە وڵاتەکەیان پەیڕەو بکرێ، بە تایبەتیش سەبارەت بە چارەسەرێکی باشی پرسی کوردستانی باشوور (ویلایەتی موسڵ).

ناوبردنی کوردستانی باشوور بە ویلایەتی موسڵ لە لایەن مێژوونووس دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، مانای وایە هەر دووک یەکسانن و هەر یەک شوێنی جوگرافین، مادامیش هەر یەک بن و یەکسان بن، کەواتە شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-ی پایتەختی ویلایەتەکەش، بەشێکی باشووری کوردستانن.

ئەمین قادر مینە، لە لاپەڕەکانی (70-71)ی پەرتووکی (ئەمنی ستراتیجیی ئێراق و سێکوچکەی بەعسیان: تەرحیل تەعریب تەبعیس)دا، دەڵێت: (بەعس پێش ئەوەی دەسەڵات بگرێتە دەست، ئەندامەکانی خۆی وا فێرکردبوو لە هەر کوێیەکی کوردستاندا کاربەدەست بوو، چی لەدەست هات بۆ جێبەجێکردنی بۆچوونەکانی بەعس دژی کەمینەکان بیکات. کاربەدەست و ئەفسەرە بەعسییەکان لە ناوچەکانی جەزیرەی کوردستانی سوریا و کاربەدەست و ئەفسەرە بەعسییەکانی ئێراق لە موسڵ، بادینان، کەرکوک و خانەقین ... پێش ئەوەی دەسەڵات بگرنە دەست، هەر چییەکیان لەدەست هاتبێ بۆ تەنگ پێ هەڵچنین و ئازاردانی کوردەکانی ئەو شوێنانەو دەرکردن و دوورخستنەوەیان درێخییان نەکردووە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر ئەمین قادر مینە، شاری موسڵ شارێکی کوردییە و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی کوردستانی بردووە، ئەو دەڵێت: (بەعس ئەندامەکانی خۆی وا فێرکردبوو کە لە هەر کوێیەکی کوردستان کاربەدەست بوون، کوردەکان ئازار بدەن). دواتریش دەنووسێت: (کاربەدەست و ئەفسەرە بەعسییەکانی ئێراق لە موسڵ و بادینانو کەرکوک و خانەقین ... پێش ئەوەی دەسەڵات بگرنە دەست، هەر چییەکیان لەدەست هاتبێ، کەمتەر خەمییان نەکردووە)، کەواتە ئەو شاری موسڵ و شارەکانیتریش کە لە سەرەوەدا ناوی بردوون بە کوردستان دەزانێت.

ئەمین قادر مینە، لە لاپەڕە (135)ی پەرتووکی (ئەمنی ستراتیجیی ئێراق و سێکوچکەی بەعسیان: تەرحیل تەعریب تەبعیس)دا، دەڵێت: (دەوڵەتی ئێراق قەوارەیەکە دەستنێژی ئیمپریالیزمی بەریتانیایە، هیچ قوڵاییەکی مێژوویی نییەو لە مێژووی کۆن و نوێدا دەوڵەتێک نەبووە بە ناوی دەوڵەتی ئێراقەوە. دەوڵەتی ئێراق لە ئەنجامی پێکەوە لکاندنی زۆرەملێی ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرای عارەبی و کوردستانی باشووردا پێکهاتووە).
کاتێک کە نووسەر ئەمین قادر مینە باسی ئەوە دەکات کە دەوڵەتی ئێراق بە لکاندنی زۆرەملێیانەی ویلایەتەکانی بەغدا، بەسراو باشووری کوردستان دروستبووە، هەمووشمان دەزانین کە باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر دووکیان دوو ناوی جوگرافین بۆ یەک خاک کە نیشتمانی کوردە بەکاردێن. مادامیش هەر دووکیان هەر یەک خاک بن، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، شاری سەربە باشووری کوردستانن.

ئەمین قادر مینە، لە لاپەڕە (148)ی پەرتووکی (ئەمنی ستراتیجیی ئێراق و سێکوچکەی بەعسیان: تەرحیل تەعریب تەبعیس)دا، دەڵێت: (هەموو ئەو راو بۆچونانەی ئەو زاناو گەڕیدەو جوگرافی زانانە سەبارەت بە دیاریکردنی ناوچەکانی کوردستانی ئێراق لە چەند خاڵێکدا یەکانگیر دەبنەوە:

1- هەموو ئەو ناوچانەی دەکەوێتە باکوری چیای حەمرین، ناوچەی کوردستانە.
2- هەموو ئەو ناوچانەی دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی دیجلە لەو شوێنەوە کەچیای حەمرین دیجلە دەبڕێ تا دەگاتە شاری موسڵ، ناوچەی کوردستانە.
3- هەموو ئەو ناوچانەی دەکەوێتە باکوورو باکوری رۆژئاوای شاری موسڵ، واتە: ناوچەکانی شەنگال و تەلەعفەرو زمار، ناوچەی کوردستانە.
4- قەزاکانی خانەقین، مەندەلی و ئەو ناحیەو ناوچانەی سەربەو قەزایانەن هەموو ناوچەکانی کوردستانە).

به بۆچوونی نووسەر ئەمین قادر مینە، بەلای کەمەوە کەناری چەپی شاری موسڵ بەشێکە لە باشووری کوردستان، لەبەرئەوەی نووسەر باسی ئەوە دەکات کە هەموو ئەو ناوچانەی دەکەونە رۆژهەڵاتی رووباری دیجلە، بەشێکی کوردستانن.

نەوزاد عەلی ئەحمەد، لە لاپەڕە (11)ی پەرتووکی (کێشەی ویلایەتی موسڵ لە دوو رۆژنامەی سلێمانیدا)، نووسیوێتی: (کێشەی موسڵ لە بنچینەدا کێشەی کوردستانی باشوور بوو، کە پێشتر ویلایەتەکەی موسڵ ناوی ویلایەتی شارەزور بوو، پایتەختەکەشی شاری کەرکوک بوو، ئەو ویلایەتی شارەزوورەش لە لایەن دەوڵەتی عوسمانلیەوە بە کوردستان دادەنرا بە شایەدی هەموو مێژوونووسەکانی عوسمانلی و ئەنسکلۆپیدیاکەی عوسمانلی کە بە (قاموس الاعلام) ناونرابوو).
ئەوەی نووسەر نەوزاد عەلی ئەحمەد نووسیوێتی، کوردستانێتیی و کوردێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە کێشەی ویلایەتی موسڵ لە بنچینەدا هەر کێشەی باشووری کوردستان بووە، هەروەها باسی ئەوەش دەکات کە ویلایەتی موسڵ و شارەزوور هەر یەک بووینەو ویلایەتی شارەزووریش لە لایەن عوسمانییەکانەوە بە کوردستان ناو دەبرا. ئەمانەش هەمووی ئەوە دەدەنە دەست کە ویلایەتی موسڵ هەر باشووری کوردستان بووە، مادامیش ئەو دوو هەرێمە هەر یەک خاک بووبن، کەواتە شاری موسڵ پایتەخت و شارێکی باشووری کوردستان بووە.

نەوزاد عەلی ئەحمەد، لە لاپەڕە (22)ی پەرتووکی ناوبراودا، نووسیویێتی: (کورد زیرەکانە هەڵوێستی وەرگرت بەڵام نەیزانی هەڵوێستەکەی بە خراپ بەکاردەهێنرێ. ئایا بەریتانیا بۆ تا ئێستا لەسەر ئاستێکی ژیربینی و ئەکادیمی وەڵامی ئەوەمان نەداتەوە بۆ هەوڵی نەدا ئەو رۆژگارە لە (1918-1925)دا دەوڵەتی کوردی هەر هیچ نەبێت لە باشووری کوردستان رابگەیەنێت، کە بارودۆخی لە پارچەکانی تر شیاوتر بوو؟ کورد زۆرینەی ویلایەتی موسڵ بووە، ئەوەی بەئاسانی وەرنەگیراوە مەڵبەندی شاری موسڵ بووە کە رێژەیەکی زۆر عارەبی تیابووە، ئایا نەدەکرا هەموو ویلایەتەکە بکرێتە دەوڵەتی کوردستانی باشوورو ئەو چەند هەزار عارەبەی ناو شاری موسڵ وەک کەمە نەتەوەیەک لە کوردستان بژین و مافەکانی ژیاون و کەلتوریان پارێزراو بێت؟

ئەوەی کە نووسەر نەوزاد عەلی ئەحمەد ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی ناو سنووری باشووری کوردستان داناوە. کاتێک کە شاری موسڵ-یش شارێک بێت لەناو سنووری باشووری کوردستاندا، کەواتە بێ هیچ گومانێک هەم نیشتمانی کوردە و هەم بەشێکە لە خاکی باشووری کوردستان.

نەوزاد عەلی ئەحمەد، لە لاپەڕە (86)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەداو، بە پشت بەستنی بە رۆژنامەی (ژیانەوە، ژمارە 54)، کە لە پەرتووکی (ژیانەوەو شوێنی لە رۆژنامەنووسینی کوردیدا، عەبدوڵڵا زەنگەنە)دا وەریگرتووە، نووسیویێتی: (رەمزی ئەفەندی، لە ووتەیەکی خۆیدا کە لە رۆژی (16.12.1925)دا، لە دوای دەرچوونی بڕیاری لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی داگیرکەری ئێراقەوە، لەبەردەم خەڵکێکی زۆرەوە لەبەردەم دەرگای سەرای کۆندا لە سلێمانی خوێندیەوە ووتی: نزیکەی ماوەی هەشتا ساڵە لەژێر فەرمانڕەوایی تورکاندا ناوونیشانی مێژووی کۆنی خۆمان کەم کردبوو. شەڕی جیهان ئەم مافە رەوایەی پێ بەخشینەوە تەماشایەکی نەخشەی جیهانی کەن لە کەنداوی فارسەوە بە خازەرستان وە بورستان و سەنەندەج (سنە) و ساوجبلاغ وە باشووری ئازەربایجانەوە بڕۆن بۆ بایەزید و کەناری دەریای رەش، وە دیسان لە کەنداوی فارسەوە بە کەناری راستی رووباری دیجلە وە بڕۆن بۆ دیاربەکرەوە، لە دیاربەکرەوە بۆ ئەسکەندەرۆنە، وە یا

كەنارەكانی دەریای سپی ئەم خاكە فراوانە لەناو ئەم دوو هێڵەدا نیشتمانی مێژوویی ئازیزی نەتەوەی كوردە، كە هەموو زەڕەیەك خاكی نیشانەی خاكی كوردێكە).

به بۆچوونی رەمزی ئەفەندی كه نەوزاد عەلی ئەحمەد ئاماژەی پێكردووە، تەواوی شاری موسڵ بەشێكە لە كوردستان، چونكە رەمزی ئەفەندی لە دیاریكردنی سنووری كوردستاندا باسی ئەو زەوییانە دەكات كە دەكەونە كەناری دەستە راستی رووباری دیجلە هەر لە كەنداوی فارسەوە تاوەكو ئامەد، هەر هەمووی بە بەشێك لە كوردستان دەدانێت. بەشێكی شاری موسڵ-یش دەكەوێتە كەناری دەستە راست، خۆ بەشەكەی تری كە كەناری دەستە چەپێتی ئەوە هەر گفتوگۆ هەڵناگرێ و كوردستانە، كاتێكیش كە رەمزی ئەفەندی كەناری دەستە راستی دیجلەش بە كوردستان بزانێت، كەواتە بە بۆچوونی ئەو تەواوی شاری موسڵ بەشێكە لە باشووری كوردستان.

دلێر حەسەن عارف، لە وتارێكدا لەژێر ناوی (كوردستانی باشور، لە پەڕاوێزی رێكەوتنە نێودەوڵەتیەكانەوە بۆ فیدڕاڵی)دا، كە لە لاپەڕەكانی (109-125)ی ژمارە (7)ی گۆڤاری (كەركوك)دا بڵاوكراوەتەوە، لە لاپەڕە (115)دا نووسیویێتی: (بەهۆی چەواشەكاری‌و دیكتاتۆرییەتی توركیا وە نەتوانرا پەیماننامەی سیڤرە بچێتە قۆناغی جێبەجێكردنەوە، بەڵكو هەر بە كۆرپەیی زیندە بەچاڵكراو لەجیاتی ئەو واتە پەیماننامەی سیڤرە، پەیماننامەی شومی لۆزان لە (1923)دا واژۆ كرا. لەم پەیماننامەدا ئەوەی باسی نەكرابێ كێشەی نەتەوەی كورد بوو، ئەگەرچی ناكۆكی توندوتیژ هەبوو لە نێوان هاوپەیمانان خۆیان، لەلایەكی تریشەوە لە نێوان ئێراق و توركیا لەسەر ویلایەتی موسڵ (كوردستانی باشور) كە ئەبوایە هەر دوو وڵات بۆ كێشكردنی كێشەكە بەلای خۆیاندا گرنگیی زیاتریان بدایە پرسی نەتەوەیی كورد، بەڵام كێشەكە تەنها لە چوار چێوەیەكی جوگرافی بەولاوە زیاتر باسی لێوە نەكرا، دواتر لە ساڵی (1926) ویلایەتی موسڵ بە فەرمی خرایە سەر ئێراق و پێوەی لكێنرا).

سەرەتا هەروەكو پێشتریش ئاماژەم پێكردووە، لكاندنی باشووری كوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە گوێرەی بڕیارێكی كۆمەڵەی نەتەوەكان بوو لە رێكەوتی (16.12.1925)دا، نەك ساڵی (1926) وەكو نووسەری ناوبراو لە سەرەوەدا

نووسیویێتی. ئینجا بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر دلێر حەسەن عارف، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەر باشووری کوردستان بە ویلایەتی موسڵ ناودەبات و هەر بە یەک خاکیان دادەنێت. پێشتریش باسی ئەوەم کردووە بۆیە بە پێویستی نازانم دیسان روونکردنەوەی زۆرتری بۆ بدەم.

کاکە مەم بۆتانی (عەلی خالید حەمید)، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (لەدووتوێی یادداشتی شاردا)، نووسیویێتی: (کوردستان دوو کەرت کرابوو. کوردستانی خۆرهەڵات (کوردستانی ئێران) و کوردستانی خۆرئاوا (کوردستانی – عوسمانی)، بەڵام پاش شەڕ لەپێناو بەرژەوەندی سەرمایەدارانی ئەوروپا کوردستانی خۆرئاوا کرایە: (کوردستان–ئێراق) یان ویلایەتی موسڵ).

ناوبردنی ویلایەتی موسڵ بە کوردستانی ئێراق یان کوردستانی خۆرئاوا (کوردستانی عوسمانی) لە لایەن نووسەر و چیرۆکنووسی کورد کاکە مەم بۆتانی، تەنیا مانای کوردستانیی بوونی تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر ویلایەتی موسڵ بە یەک خاک و بە یەکسان دەزانێت لەگەڵ کوردستانی ئێراق یان کوردستانی خۆرئاوا (کوردستانی عوسمانی)، ئەمانەش هەمووی نیشانەی ئەوەن کە نە ویلایەتی موسڵ و نە شاری موسڵ بەر لە داگیرکردنی یاخود لکاندنی زۆرەملێیانەی ئەو ویلایەتە بە گوێرەی بڕیارێکی ستەمکارانەی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ڕێکەوتی (16.12.1925)دا، هیچ پەیوەندییەکیان بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە، ئەمەش بۆمان دەیسەلمێنێ کە شارەکە و ویلایەتەکە بەشێک بووینە لە کوردستان.

کاکە مەم بۆتانی، لە لاپەڕە (40)ی پەرتووکی (لەدووتوێی یادداشتی شاردا)، نووسیویێتی: (سەرکردەی سوپای تورک (لە موسڵ–ەوە) داوای لە شێخ مەحمود کرد، کە بە ناوی عوسمانییەوە کاری ناوچەی سلێمانی بگێڕێ.. لەم کاتەدا، سێ بۆچوون هەبوو: هەندێ لەو باوەڕەدا بوون کە ئەمە هەلێکی باشەو دەبێ شێخ دەستی پێوە بگرێ، بەڵکو لە دواییدا لەگەڵ کوردی باکوور شتێکیان لە تورک دەستکەوێ، بەڵام کوردپەروەرەکان کە بەکردەوە هیچ رۆڵێکیان نەبوو، دەیانویست ئەم دۆخە بە بەرژەوەندی گشتی کورد بشکێتەوە، خەباتیان یەکخەن، داوای

کوردستانی گەورە لە سەرکەوتووەکان بکەن. ئەوەی کە شێخ مەحمود لە گەڵی بوو، زۆربەی سەرۆک خێڵ و هەندێ روناکبیریش بۆی دەچوو: کە بەم دیوەجامەیەی تورک هەڵنەخەڵەتێن، لەگەڵ بەریتانیای براوە رێکەون، بەڵکو وەک عارەبی ویلایەتی بەغدا و بەسرا، لە ویلایەتی موسڵ-یشدا حکومەتێکی کوردی دروستدەکا).

ئەوەی کە لە سەرەوەدا کاکە مەم بۆیانی نووسیوێتی، بۆچوونەکانی شێخ مەحمود هاوبیرەکانیمان بۆ دەردەخات کە ئەوان لەگەڵ ئەوەدان دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لە ویلایەتی موسڵ بە هاوکاری ئینگلیزەکان دامەزرێنن، چونکە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی بە خاک و نیشتمانی کورد دەزانن، هەروەها کاتێک کە باسی حکومەتێکی عارەبی دەکەن لە هەر دوو ویلایەتی بەغدا و بەسرا، دیارە ئەوان تەنیا ئەو دوو ویلایەتە بە خاکی عارەب دەزانن، بۆیە شار و پارێزگای موسڵ وەکو پارچەیەکی سەربە ویلایەتی موسڵ، شار و پارێزگایەکی کوردییە و سەربە خاکی باشووری کوردستان.

کاکە مەم بۆتانی، لە لاپەڕە (58)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیوێتی: (ئەو ویلایەتی موسڵ-ەی ئەوان (بەریتانیا و تورکیا) لەسەری گوریس کێشەکییان بوو، لە بارەی رامیاری و جوگرافی و کۆمەڵایەتیەوە .. هیچ جیاوازییەکی نەبوو لەگەڵ کوردستانی باشووردا. هەر دوو زاراوەی ویلایەتی موسڵ، باشووری کوردستان .. بۆیەک هەرێم بەکار هاتبوو، وە بەکاردێ).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی چیرۆکنووس کاکە مەم بۆتانی، شاری موسڵ شارێکی باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو لە لایەک پێیوایە کە هیچ جیاوازییەکی جوگرافی، رامیاری یاخود کۆمەڵایەتی لە نێوانی باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ نییەو، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە هەر دوو زاراوەکانی باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ بۆ یەک هەرێم بەکار هاتوون. مادامیش هیچ جیاوازییەک نەبێت لە نێوان باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ، کەواتە شاری موسڵ شارێکە لەناو سنووری باشووری کوردستان.

شۆڕش حەسەن عومەر، لە لاپەڕە (13)ی پەرتووکی (حقوق الشعب الكوردي في الدساتير العراقية دراسة تحليلية مقارنة)دا نووسیوێتی: (دەسەڵاتدارانی بەریتانی، لە

ساڵی (1921)دا وڵاتی ئێراقی عارەبییان لە هەر دوو ویلایەتی بەغدا و بەسرا دامەزراند. بەڵام ویلایەتی موسڵ لە دەرەوەی پێکهاتەی ئەو وڵاتە تازەیە بوو، هەروەها مامەڵەکردن لەگەڵ ویلایەتی موسڵ بە شێوەیەکی سەربەخۆو جیا لە ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا کە دەوڵەتی ئێراقیان پێکهێنابوو، دەکرا).

ئەوەی لە سەرەوەدا نووسەر شۆڕش حەسەن عومەر ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر باسی ئەوەی کردووە کە دەوڵەتی ئێراق کە لە ساڵی (1921) دامەزرا، تەنیا بریتی بوو لە ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا، هەروەها بەریتانییەکان بەشێوەیەکی سەربەخۆ ویلایەتی موسڵ-یان بەڕێوەدەبرد. ئەمانەش هەمووی دەیسەلمێنن کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردستانیی و خاکەکەی خاکی کوردە، کە ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردستانیی و خاکەکەش خاکی کورد بێت، گومانیش لەوەدا نامێنێتەوە کە شاری موسڵ شارێکی کوردستانییە.

شۆڕش حەسەن عومەر، لە لاپەڕە (27)ی هەمان سەرچاوەی پێشوو، دەڵێت: (لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە دەوڵەتی نوێی (ئێراق)، لەو ڕۆژە بەدواوە بە داگیرکردن دادەنرێت، کە بە گوێرەی جێبەجێکردنی نەخشەو بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا کە لەگەڵ هەندێک لە بەرژەوەندییەکانی عارەبیدا یەکیان دەگرتەوە، بەبێ گرنگیی دان بەویست و ئارەزووی ڕۆڵەکانی ئەم ویلایەتەو بەرژەوەنییەکانیان کە کورد بەشی هەرە زۆری دانیشتوانیان پێکدەهێنا، کەچی بەزۆر بە دەوڵەتی ئێراقی عارەبییەوە لکێندران).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر شۆڕش حەسەن عومەر، شاری موسڵ شارێکی کوردی و بەشێکە لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەر لە لایەک باشووری کوردستان بە ویلایەتی موسڵ ناودەبات و، لەلایەکی تریشەوە لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە بەداگیرکردن دەزانێت. مادام ئەو باشووری کوردستان بە یەک خاک و بە یەکسان بزانێت لەگەڵ ویلایەتی موسڵ و، لکاندنەکەش بەداگیرکردن، کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردی و کوردستانییە، لەبەرئەوەی ویلایەتی موسڵ لە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) پێکدەهات ئەوکاتەی کە بەزۆر بە ئێراقەوە لکێنرا.

شۆڕش حەسەن عومەر، لە لاپەڕەکانی (27-28)ی هەمان سەرچاوەی پێشوو، نووسیویێتی: (ویلایەتی موسڵ یەکێک بوو لە ویلایەتەکانی سەر بە دەوڵەتی عوسمانی، راستەوخۆ سەربە(بابی عالی) بوو لە (ئەستانە) هەروەکو ویلایەتە ناوخۆکانی تری ئەو ئیمپراتۆریەتە. ویلایەتی موسڵ شارەکانی: موسڵ، کەرکوک، هەولێر و سلێمانی دەگریتە خۆی و، کەرکوک مەڵبەندی ئەو ویلایەتە بوو تا ساڵی (1878)، کە ئەوکاتی بە ویلایەتی شارەزوور ناسرابوو).

بە بۆچوونی نووسەر شۆڕش حەسەن عومەر، شاری موسڵ شارێکی کوردییە و دەکەوێتە باشووری کوردستان، چونکە ئەو لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە بەشێک لە دەوڵەتی عوسمانی دادەنێت، ئەمەش مانای ئەوەیە کە ئەو ویلایەتە هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە، هەموو لایەکیش باش دەزانێت باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) چۆن لە رێگای داگیرکردنەوە، بوو بە بەشێک لە دەوڵەتی عوسمانی! لەلایەکی تریشەوە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر و سلێمانی بە شارەکانی ویلایەتی موسڵ دادەنێت، هەمووشمان دەزانین کە باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ دوو زاراوەن و بۆ یەک هەرێم بەکار دەهاتن، مادام وابێت کەواتە شاری موسڵ شارێکە لە باشووری کوردستان.

شۆڕش حەسەن عومەر، لە لاپەڕەکانی (13، 16، 27، 36، 64، 74، 79، 120و 150)ی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا، (باشووری کوردستان)ی بۆ ویلایەتی موسڵ بەکارهێناوە).

ئەوەندە دووبارە کردنەوەو ناوهێنانی ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان لە لایەن نووسەر شۆڕش حەسەن عومەر، مانای کوردبوون و کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە هەروەکو پێشتریش ئاماژەم پێکردووە هەر دوو زاراوەی باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ بۆ یەک خاک و یەک هەرێم بەکارهاتوون.

شۆڕش حەسەن عومەر، لە لاپەڕە (417)ی هەمان سەرچاوەی پێشوو، نووسیویێتی: (لە لێکۆڵینەوەی پێکهاتنی دەوڵەتی ئێراقی و لکاندنی ویلایەتی موسڵ

بەو دەوڵەتەوە، لێکۆڵینەوەکە گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە دەوڵەتی ئێراق لە سەرەتادا لە هەر دوو ویلایەتی عارەبی (بەغدا و بەسرا)ی سەربە دەوڵەتی عوسمانی پێکدەهات. دواتریش ویلایەتی موسڵ کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردن خرایە سەر ئەو وڵاتە، ویلایەتی موسڵ، ویلایەتێکی عوسمانی سەربەخۆی جیا لە هەر دوو ویلایەتەکانی ناوبراو لە سەرەوەدا بووەو، هەر لەسەر ئەو بنچینەیەشدا مامەڵەی لەگەڵ کراوە لە لایەن تەواوی ئەو پەیماننامەو رێککەوتننامانەی کە لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهان و دوای شەڕیش بەستران، هەروەها لە لایەن هێزەکانی بەریتانیا کە لە نزیک سنوورەکانی بوو بۆ ماوەی نزیکەی ساڵێک).

به گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر شۆڕش حەسەن عومەر، شاری موسڵ شارێکی کوردی و بەشێکی باشووری کوردستانە، چونکە لە لایەک نووسەر ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی سەربەخۆو جیا لە هەر دوو ویلایەتەکانی عارەبی ناودەبات و، زۆربەی زۆری دانیشتوانەکەشی بە کورد ناودەبات، لەلایەکی تریشەوە لەبەرئەوەی ئەو باسی ئەوە دەکات کە بە گوێرەی گشت پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان و لە لایەن دەوڵەتی بەریتانیشەوە مامەڵەی ویلایەتێکی سەربەخۆی بۆ کراوە.

جەزا چنگیانی، نووسەر و رۆژنامەنووس، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (سەرۆکی ئێراق و پرسی ناسیۆنالیستی کوردی)دا، کە لە رۆژی شەممە، رێکەوتی (14.5.2005)دا لە ماڵپەڕی (کلاورۆژنە)دا بڵاویکردۆتەوە، دەڵێت: (سەرکەوتنی مرۆڤی کورد و بزوتنەوە رزگاریخوازەکەی پابەستە بە گەڕانەوەی ویلایەتی موسڵ بۆ باوەشی نەخشەی رامیاری و کۆمەڵایەتی و ئابووری باشووری کوردستان نەک بوونی تاڵەبانی بە سەرۆک).

ئەوەی نووسەر و رۆژنامەنووس جەزا چنگیانی نووسیوێتی، باوەڕبوونێتی بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شار و ویلایەتی موسڵ، چونکە ئەو ویلایەتی موسڵ بە تەواوی بە باشووری کوردستان دەزانێت، بۆیە نووسەربەلایەوە گرنگە کە ویلایەتی موسڵ بۆ کورد و کوردستان بگەڕێتەوە، نەک پۆستی سەرۆک کۆماری بۆ کوردێک.

جەزا چنگیانی، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (شەقشەقەکەی مامە، جەلال ئەم سەردانەت بۆنی خوێنی لێدێ)دا، کە لە رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (22.9.2005)دا لە ماڵپەڕی (کوردستان نێت)دا بڵاوکراوەتەوە، لەسەر ئەو سەردانەی مام جەلال بۆ ئەمەریکاو وتار خوێندنەوەکەی لە هۆڵی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکاندا لە رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (15.9.2005)دا بە بۆنەی یادی (60) ساڵەی دامەزراندنی نەتەوە یەکگرتووەکان (هەرچەندە ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان لە رۆژی (24.10.1945)دا لە شاری (سانفرانسیسکۆ)ی ویلایەتی کالیفۆرنیا لە ئەمەریکا دامەزراوە)، کە (67) ووشەی بە کوردی خوێندەوە، جەزا چنگیانی دەڵێت: (دەستکەوتی میللەتی کورد لەو سەردانەدا دەبوایە دەست نیشان کردنی سنوری باشوری کوردستان و پاشەڕۆژی ویلایەتی موسڵ بوایە. ئەوان کە ئاماژەو دڵخۆشن بە بەڵگە مێژووی و جوگرافیەکانی جەختکەری کوردستان بوونی ئەو ناوچە دەخەنە مەزادی رامیارییەوە (سازش=مساومە) کاتێک ئەم سەردانە سەرکەوتوو دەبوو کە رێکەوتننامەکانی کورد و دەوڵەتی ئێراق لە (UN) جەختی لەسەر بکرایە کە کوردستان بوونی ویلایەتی موسڵ بەو هەموو بەڵگە مێژووییانەی کە لە ئەرشیفی مۆزەخانەکانی جیهاندا هەیە).

بە گوێرەی بۆچوونی نووسەر جەزا چنگیانی، شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ بەشێکن لە باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو داوای گەڕانەوەی تەواوی ویلایەتی موسڵ دەکاتەوە بۆ باوەشی کوردستان و، پێشیوایە کە چەندین بەڵگەنامەی مێژوویی هەن لە نەتەوە یەکگرتووەکان کە کوردستانیی بوونی ویلایەتی موسڵ دەسەلمێنن.

سەلاح بەیتوڵڵا، لە وتارێکیدا بە ناوی (لە بیرەوەری 85 ساڵەی پەیمانی سیڤەردا بۆ ئەوەی دوای هەر سیڤرێک لۆزانێک نەیەتە پێشەوە)دا، کە لە لاپەڕە (11)ی رۆژنامەی (خەبات)، ژمارە (1881)ی رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (10.8.2005)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (بە پێی بەندی (64)ی پەیماننامەکەش زۆر گرنگە: دەڵێت کوردەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) مافی ئەوەیان هەیە بە پێی ویست و ئارەزووی خۆیان بەو دەوڵەتە کوردییە ببەسترێتەوەو بەم شێوەیە دەوڵەتێکی یەکگرتووی کوردی دابمەزرێت).

ناوبردنی باشووری کوردستان بە ویلایەتی موسڵ لە لایەن نووسەر سەڵاح بەیتوڵڵا، کوردستانی بوون و کوردبوونیی ویلایەتی موسڵ و شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ بە یەک خاک و بە یەکسان دەزانێت، مادامیش هەر دوو باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر یەکبن، کەواتە شاری موسڵ-یش وەکو شارەکانی تری سەربە ویلایەتەکە، شارێکی سەربە باشووری کوردستانە.

لە بانگەوازێکی کۆمەڵێک نووسەر و رۆشنبیردا کە لە رۆژی هەینی، رێکەوتی (2.9.2005)دا، لە ماڵپەڕی (کلاوڕۆژنە)دا لەژێر ناوی (بۆ بەرچاوی سەرانی کورد و رای گشتی لە کوردستان – دەستورمان ناوێ، ئێراقمان ناوێ)دا، نووسیویێتی: (ئاشکرایە ساڵی (1918) دوای تێکشکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە جەنگی جیهانی یەکەم سوپای بەریتانیا ناوچەی دەوڵەمەند بە نەوتی ویلایەتی موسڵی کوردی داگیر کردو لە ساڵی (1919)دا موسڵ خرایە سەر (ئێراق) کە لەژێر ئینتیدابی بەریتانیادا بوو، لە ساڵی (1920)یش بە گوێرەی پەیمانی سیڤرە لە بڕگەی (64)ی ئەو پەیمانەدا هاتوە کە کوردەکان مافی چارەی خۆنوسینیان هەیە).
سەرەتا باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لە رێکەوتی (16.12.1925)دا بە گوێرەی بڕیارێکی ناڕەوای نەتەوە یەکگرتووەکان بە ئێراقەوە لکێنراو، ئێراقیش بەشێوەیەکی فەرمی پێشتر لە (25.4.1920)دا خرایە ژێر ماندێتی بەریتانیا، کەچی سەرپەرشتنی کردن و بەڕێوەبردنی ویلایەتی موسڵ راستەوخۆ لە لایەن نوێنەری باڵای بەریتانیا وە بووە لە بەغدا. دواتر ئەو کۆمەڵە نووسەر و رۆشنبیرە، شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە کوردستان دەزانن، چونکە ئەوان ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی کوردی ناودەبەن، مادام ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە شاری کوردیی و بەشێکن لە باشووری کوردستان.

محەمەد سابیر کەریم، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (بە عارەبکردن، هەڕەشەی سامناکو بزربوونی لە گوتاری سیاسی کورداندا)، کە لە لاپەڕەکانی (9-15)ی گۆڤاری (حەمرین)ی ژمارە (1)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسەر لە لاپەڕە (10)دا،

نووسیویێتی: (ئەو زرنگکاریو پرۆسێسە سامناکانەی بە عارەبکردن، کە تا ئێستا، گورزی توندو کەمەر شکێنی وەشاندووە، چ لەسەر ئاستی سڕینەوەی مۆرکی نەتەوایەتیمان و گۆڕینی سیما تۆبۆگرافی و دیمۆگرافیەکانی، ئەو ناوچانەی کە تیایدا پراکتیک و پیادەکراون. بە تایبەتی شاری (موسڵ)و ناوچەکانی دەوروبەری و چەند ناوچەی گرنگیی شاری کەرکوک و دەوروبەری وە خانەقین و مەندەلی و زرباتیەو دەوروبەریان).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر محەمەد سابیر کەریم، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات لە ئەنجامی پرۆسەی بە عارەبکردندا، شارەکانی موسڵ، کەرکوک، خانەقین، مەندەلی و زرباتیە، خەریک بوو سیمای دیمۆگرافی و مۆرکی نەتەوایەتی کوردییان بە تەواوی بسڕێتەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو شارانە شاری کوردیی و بەشێکن لە کوردستان.

محەمەد سابیر کەریم، لە لاپەڕە (11)ی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (دەرکردن و ئاوارەکردنی کوردان، دوای قۆناغی یەکەمە، بەمشێوەیە دەستی پێکردووە، سەرەتا بە (موسڵ)و دەوروبەری، پاشانیش بە (مەندەلی، زرباتیێ، شارەبان، خانەقین و هتد)، تا هاتە سەر کەرکوک و ناوچەکانی دەوروبەری، هەر لە سەرەتای شەستەکانی ئەم سەدەیە).

ئەوەی کە نووسەر محەمەد سابیر کەریم ئاماژەی پێکردووە، کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر باسی ئەوە دەکات کە پرۆسەی بە عارەبکردن لە شاری موسڵ-ەوە دەستپێکردو، دواتریش شارەکانی (کەرکوک، خانەقین، مەندەلی، شارەبان و زرباتێ)ی گرتەوە. لای کەسیش شاردراوە نییە کە پرۆسەی بە عارەبکردن لەهەر شوێنێک و شارێک پراکتیسە کرابێت، بێ هیچ گومانێک ئەو شار و ناوچانە بەشێک بووینە لە نیشتمانی کورد و خاکی کوردستان.

محەمەد سابیر کەریم، لە لاپەڕە (12)دا سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا بەمشێوەیە درێژەی پێدەدات: (بەڵگەو دەلالەتێکی زیندووی بێهێزی و زارەترەکبوونی کورد خۆی و هێزی پارتەکانێتی، کە لەبەرانبەر پرۆسەیەکی وەها سامناک و

مەرگبازی دوژمنەکەیدا، لەو ماوە زەمەنیە دوورو درێژەداو، بەو قووڵایی و بەرفراوانی و دڕندایەتیەوەی، کاردانەوەو ئاکێڤێکی پێویست و، لانی کەم لە ئاستی قەبارەی هەڕەشەو مەترسییەکاندا، نەهێناوەتە ئاراو، واری دیفاکتۆوە. بەڵکو بە پێچەوانەوە، ئەم دۆخە نەگریس و ناڕاستە، لە دۆخی سازش و گفتوگۆکاندا، وەک دیفاکتۆیەک، هەڵس و کەوتی دەگەڵ کراوەو، هەندێکیان وەک بەعارەبکردنی (موسڵ) بە تەواوی پشتگوێ خراوە، بەوەش بەشێوەیەکی ناڕاگەیاندراو لەلای کورد خۆیەوە دانپیانان و ڕەوایەتی کردەییان دراوەتێ).

محەمەد سابیر کەریم، بەو گلەیی و گازاندانەی کە دەیکات سەبارەت بە شاڵاوی بەعارەبکردنی شارەکانی باشووری کوردستان و، بەتایبەت شاری موسڵ، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دووبارەو چەند باوە دەکاتەوە، چونکە ئەو باسی ئەوە دەکات کە کورد دۆزی بەعارەبکردنی شاری موسڵ-ی نەک تەنیا پشتگوێ خستووە، بەڵکو وەکو دانپێدانانێک بە ڕەوایەتی ئەو شاڵاوە جۆرێک ڕەوایەتی بەو شاڵاوە دراوە لە لایەن کوردەوە.

ئەحمەد محەمەد نەقشبەندی، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (حقوق الشعب الكوردي و الدستور القادم لدولة العراق)دا، کە لە لاپەڕە (8)ی ڕۆژنامەی (التاخي)، ژمارە (4485)ی ڕۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی (30.5.2005)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (فیدڕاڵی لە نێوان دوو هەرێم (نیشتمان)ی تەنیشت یەک دادەمەزرێت. بەرژەوەندییە ئابوورییەکان تێکەڵ و هاوبەش دەبن بۆ هەر دوو گەلەکە، ئەمەش دەبێتە هۆی باشتر دامەزراندنی وڵاتێکی یەکگرتوو لە نێوانیاندا. هەر لە ڕوانگەی ئابووریەوە بوو کە (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی نێونەتەوەیی) لەو ڕاپۆرتەی کە لە چارەکی دووەمی ساڵی (1925)دا پێشکەش بە (ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان)ی کردو بەپشتبەستن بەو ڕاپۆرتە، ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ڕۆژی (16.12.1925)دا بڕیاری یەکگرتنی کوردستانی دەرکرد کە ئەوکاتی بە ویلایەتی موسڵ ناسرابوو لە سەردەمی داگیرکردنی عوسمانیدا، لەگەڵ ئێراقدا).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر ئەحمەد محەمەد نەقشبەندی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، لەبەرئەوەی نووسەر باشووری کوردستان بە یەکسان و بە یەک خاک دەزانێت لەگەڵ ویلایەتی موسڵ. بەڵام

سەبارەت بەوەی کە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ڕێکەوتی (16.12.1925)دا بڕیاری یەکگرتنی دوو وڵاتی کوردستان و ئێراقی دابێت وانییە، چونکە یەکەم: بڕیاری یەکگرتنی دوو وڵات پەیوەندی بە خواست و ئاروزووی دوو وڵاتەکەوە هەیە نەک بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان، دووەمیش ئەوەی کە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان کردی، لکاندنی زۆرەملێیانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بوو بە بڕیارێکی ستەمکارانەو دوور لەخواست و ئارەزووی نەتەوەی کورد. دواتر ئەگەر یەکگرتن بوایە، باشووری کوردستان بەمشێوەیە بەعارەب نەدەکرا.

ڕۆژنامەی (التاخي) لە لاپەڕە (3)ی ژمارە (4568)ی ڕۆژی یەکشەممە، ڕێکەوتی (4.9.2005)دا لە وتارێکدا کە لەژێر ناوی (كركوك في الوثائق القديمة و الحديثة)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسراوە: (هەر لەو ڕۆژەی کە ئێراق لە لایەن ئیمپراتۆریەتی عوسمانیەکانەوە داگیرکرا، ئێراق دابەشی سەر سێ ویلایەتی بەغدا، بەسراو موسڵ کرا. ویلایەتی موسڵ پارێزگاکانی هەولێر، سلێمانی، کەرکوک و شاری موسڵ-ی دەگرتە خۆی لەگەڵ شارەکانی دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ، شێخان و شەنگال).

هەر لەهەمان بابەتدا هاتووە: (بڵاوبوونەوەی عارەب بەڕێژەیەکی زۆر کەم بوو لەو ناوچانەی دەکەونە خۆرهەڵاتی دیجلە، هەربۆیەشە جوگرافیناسانی سەدەی چوارەمی کۆچی (سەدەی دەیەمی زایینی)، ڕووباری دیجلە لە عەبادانەوە تاوەکو باکووری بەغدا بە سنووری خۆرهەڵاتی عارەب دادەنێن‌و ئەوەشیان لەسەر نەخشەکانیاندا وێنە کێشاوە لە نێویاندا ئەلبەلخی، ئەلئیستەخری، ئیبن حەوقەل، جیهانی‌و موقەدەسی. هەروەها شارەکانی مەندەلی، خانەقین، زڕباتیە، بەدرە، جەسان، شەهربان، بەلدروزو گوندی بەعقوبە تا دەگاتە ڕووباری دیالە بە کوردی قسە دەکەن و کوردی تیا دادەنیشن، بەڵام خێڵە عارەبەکان پەرەیان سەند لەگەڵ بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام و هاتنە ناوچەکانی باکوری بەغدا و بەرێڕەوی موسڵ و کەرکوک هەنگاویان ناو ئەو ناوچانەیان داگیرکرد).

ئەوەی ڕۆژنامەی (التاخي) نووسیوێتی، مانای کوردستانی بوون و کوردبوونیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەو ڕۆژنامەیە لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی سەربەخۆ ناودەبات کە لە شارەکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ، شێخان و شەنگال) پێکدێت، لەلایەکی

تریشەوە باسی ئەوە دەكات كە خێڵە عارەبەكان هەر دوو شاری موسڵ و كەركوک-یان داگیركردو بەعارەبیان كرد. ئەمانەش دەیسەلمێنن كە موسڵ شارێكی كوردیی و كوردستانی بووە، كەچی لە لایەن عارەبەوە داگیرو بەعارەب كراوە.

دكتۆر ئارشاک پۆلادیان، لە لاپەڕە (144)ی پەرتووكی (كورد لە سەرچاوە عەرەبییەكاندا)دا، نووسیویێتی: (كوردە رەوەندەكان لە ناوچەی موسڵ-یشدا نیشتەجێبوون كە (بازاڕێكی كوردانی) لێ بوو). لە روونكردنەوەیەكدا لەسەر ئەو بۆچوونەی سەرەوەدا، ئازاد عوبێد سالّح، وەرگێڕی پەرتووكەكە، بەمشێوەیە بۆچوونی خۆی دەردەبڕێت: (موسڵ ناوچەیەكی كوردەوارییە).

به بۆچوونی ئازاد عوبێد وەرگێڕی پەرتووكی ناوبراو لە سەرەوەدا، شاری موسڵ شارێكی كوردیی و سەربە باشووری كوردستانە، لەبەرئەوەی ناوبراو باسی ئەوە دەكات كە موسڵ ناوچەیەكی كوردییە، مادام موسڵ ناوچەیەكی كوردی بێت، كەواتە ناوچەیەک و شارێكی كوردستان-یشە.

زیاد كەریم خدر، لە وتارێكیدا لەژێر ناوی (كورد دەستبەرداری كەركوک نابێت)، كە لە لاپەڕە (11)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (1922)ی رێكەوتی (20.9.2005)دا بڵاویكردۆتەوە، نووسیویێتی: (مێژوو ئەوە دەسەلمێنێ كاتێ عوسمانییەكان هاتن لە ساڵی (1514) تاوەكو ساڵی (1546ز) سەرتاپای ئێراقیان داگیركردو بەسەر سێ ویلایەتدا دابەشیان كرد، ئەمانیش ویلایەتی بەغدا، بەسرە، لەگەڵ شارەزوور كە ویلایەتێكی تەواو كوردی بوو، مەڵبەندەكەی شاری كەركوک بووە، لە دواییدا ناوی ئەم مەڵبەندەیان گۆڕی و كردیان بە مەڵبەندی ویلایەتی موسڵ، ئەم ویلایەتەش زۆر گەورەتر بوو لەزەوی ئەو كوردستانەی ئەمڕۆكە كە پێی دەڵێن كوردستانی باشوور یان باشووری كوردستان).

ئەوەی كە نووسەر زیاد كەریم خدر لە سەرەوەدا ئاماژەی پێكردووە، كوردستانی بوونی ویلاتی موسڵ و شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونكە نووسەر باسی ویلایەتی شارەزوور دەكات كە دواتر ناوەكەی گۆڕدراوە بۆ ویلایەتی موسڵ و، بە ویلایەتێكی كوردی ناوی دەبات. كاتێک كە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێكی كوردی بێت،

کەواتە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە بە شاری موسڵ-ی پایتەختیشەوە شاری کوردی و کوردستانین.

قادر نادر قادر، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (چیمان کردو چیمان دورییەوە)، کە لە رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (18.10.2005)دا لە ماڵپەڕی ئەلکترۆنی (کلاورۆژنە)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (ساڵی 1918، دوای تێکشکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، کە زۆرینەی کوردستانی کەوتبووە ژێر دەسەلاتی، شێخ مەحمودی نەمر ئەو هەلەی قۆزتەوە، بریاری حکومەتێکی کوردستانی لە بەشێکی بچووکی باشووری کوردستان دا. ئەوکات هێشتا دەوڵەتی ئێراق وەکو دەوڵەت لە مێژوودا ناوی نەبوو، پرۆژەی یەکەمی بەریتانییەکان، دروستکردنی دەوڵەتێک بوو ناویان لێنا ئێراق، لەبری هێنانی چیمەنتۆو بلۆک، سەرەتا ویلایەتی بەسراو بەغدا دروستکرا، دوای ململانێیەکی زۆر لە نێوان کورد و بەریتانیا و تورکیا، بۆ بەهێزکردنی خانووەکە (دەوڵەتەکە، سەبیان کردو ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)یان بەو ئێراقەوە لکاند).

ئەوەی کە نووسەر قادر نادر ئاماژەی پێداوە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر باشووری کوردستان بە ویلایەتی موسڵ ناودەبات، هەروەها باسی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە دەکات. کاتێک کە باشووری کوردستان هەر هەمان خاک و ویلایەتی موسڵ بێت و، هەر دوو زاراوەکە بۆ یەک هەرێمی دیاریکراو بەکارهاتبێ، لکاندنیش مانای ئەوە بگەیەنێت کە ویلایەتەکە (موسڵ) هی خۆیان (ئێراق) نەبووە، کەواتە بە دڵنیاییەوە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوەو لە نێویاندا شاری موسڵ بەشێکی باشووری کوردستانن.

زانای گەورەو بەناوبانگی کورد، شێخ محەمەدی خاڵ، لە لاپەڕە (26)ی بەشی یەکەمی پەرتووکی (فەرهەنگی خاڵ)داو، لەدیاریکردنی سنووری کوردستاندا نووسیویێتی: (سنووری کوردستانی گەورە نەختێک لە ژوور رۆ (کەنداوی)ی فارسی‌یەوە بە دیوی ئێرانا دەست پێ ئەکا، وە بە قەراخ شاری (شیراز) و (ئەسفەهان) و (کاشان) و (هەمەدان) و (تەورێز) و (خۆی) و (ئەرییوان)دا ئەڕوا، وە بەلای (قارس) و (ئەرزڕۆم)دا بائەداتەوە، وە لە خوار دەریای رەشەوە شۆڕ

ئەبێتەوە، وە لە ژوور شاری (ئەرزنجان)ەوە ئەڕوا تا ئەگاتە ڕۆی (ئەسکەندەروونە) ئنجا دێتە خوارەوە بە ژوور (حەڵەب)دا تا ئەگاتە ڕۆژئاوای (شەنگال) وە بە ڕۆژهەڵاتی (بەغدا)دا تێ ئەپەڕێ تا (مەندەلی) وە لەوێوە تا ڕۆی فارسی).

گومان لەوەدا نییە لەو سنوورەی کە زانای گەورەی کورد شێخ محەمەدی خاڵ بۆ کوردستانی کێشاوە، تەواوی شارەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) دەکەونە نێو ئەو سنوورەوە بە شاری موسڵ-یشەوە، چونکە ناوبراو سنوورەکە لە ئەسکەندەروونەوە دادەبەزێنێ و بەژوور شاری (حەڵەب)دا دایدەبەزێنی لە ڕۆژئاوای شەنگال-دا شۆڕ دەبێتەوەو بە ڕۆژهەڵاتی بەغدادا دەڕوات، بە گوێرەی ئەو پێناسە کردنەی سنووری کوردستان، شاری موسڵ بە سەدان کیلۆمەتر دەکەوێتە باکووری ئەو هێڵە، واتە دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان.

پرۆفیسۆر دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، مامۆستای مێژووی نوێ لەزانکۆی دهۆک، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (الموصل مدينة العرب والكورد جغرافيا وتاريخيا) کە لە لاپەڕەکانی (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاوکراوەتەوە، دەربارەی شاری موسڵ نووسیوێتی: (کەناری چەپی شاری موسڵ، کە جارجار بە ناوی ناوچەی (نەبی یونس)یش ناودەبردرێت، لە ڕاستیدا سەر بە شاری موسڵ نەبووە، ئەم ناوچەیە تاوەکو ئۆکتۆبەری (1933)و بە گوێرەی سەرژمێری شارەوانی موسڵ تەنیا (64) خانووی تیابووەو زۆربەی هەرە زۆرییان کورد بووینە لەگەڵ هەندێک تورکمان کە لە دەورەبەری مەزاری نەبی یونس دادەنیشتن. دەتوانین بڵێین کە بەری ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە (کەناری چەپی) تاکە گوندێکی عارەبی تیا نەبووەو بەهەمان شێوە هیچ کۆمەڵەیەکی عارەبی جێنشێن لە هیچ کۆمەڵگایەکی ئاوەدان لەنێو کورد و تورکمان و فەلەکاندا نەبووە. گرنگیی لەوەدایە کە شاری موسڵ کە چەندین گەڕیدەو جوگرافیناسی وڵاتان ناویان بردووەو باسیان کردووە لە دوای ڕووخانی نەینەوا لە ساڵی (612)ی پێش زایین، دەکەوتە کەناری ڕۆژئاوای ڕووباری دیجلە و، کەناری ڕۆژهەڵاتی کە چۆل بوو بەشێک نەبووە لە موسڵ).

بە بۆچوونەکانی مێژوونووس پرۆفیسۆر دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، کەناری چەپی شاری موسڵ بەشێکە لە باشووری کوردستان، چونکە مێژوونووسی ناوبراو

بە ئاشکەرا باسی کوردستانی بوونی کەناری دەستە چەپی رووباری دیجلە یاخود بەشی رۆژهەڵاتی شاری موسڵ دەکات.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958)دا، نووسیوێتی: (دانیشتوانی شاری موسڵ پێکهاتەیەکی ئەتنۆگرافی جیاجیایە لە رووی نەژادو رەگیانەوە، عارەبەکان رێژەیەکی بەرزی دانیشتوان پێکدەهێنن، کە زۆربەیان بریتین لەوانەی لەگەڵ داگیرکارییەکانی (فەتح)ی ئیسلامی هاتوونەتە ئەو شارە، کوردەکانیش بەپلەی دووەم دێن لە دوای عارەبەکان. ئەوەی شایانی باسە کە زۆر لەو بنەماڵەو کۆمەڵە کوردییانەی بۆ ماوەیەکی زۆر لەو شارەدا ژیاون، تێکەڵ بەدانیشتوانی عارەب بووینەو بەهۆی ژنو ژنخوازی، کە ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی دەستەیەکی کۆمەڵایەتی بێتە بەرهەم کە دەکرێت پێیان بگوترێت (کوردە بە عارەب بووەکان)، وە زۆر لە بنەماڵەکانی موسڵ بۆ ئەو دەستەیە دەگەڕێنەوە وەکو: ئال جادر، ئال چلمێران، ئال کەمالە، ئال کسۆ، ئال مودەڕیس، ئال رەزوانی، ئال رەشان، ئال قەدۆ، ئال جومرد، ئال شەبخون، ئال زرری، ئەو بنەمالانە تاوەکو ئێستا تاڕادەیەک لە دیارترین و دەوڵەمەندترین بنەماڵە چاوتێرەکانی موسڵ-ن، کە بەرەگەز کوردن، هەروەها هەموو ئەو بنەماڵانەی کە بنەچەکەی خۆیان دەگەڕیننەوە بۆ سەر خالدی کوڕی وەلید (ئەلخالدی)و خێڵی (عەباسی)، ئەوانیش کوردن).

مستەر ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، ئەفسەری رامیاری و پشکێنەری بەڕێوەبەرێتی لە حکومەتی ئێراقیدا، لە لاپەڕەکانی (192-193)ی پەرتووکی (اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث)دا، باسی ئەوەی کردووە کە بنەماڵەی جەلیلیەکان، لە دەوروبەری ساڵی (600ز/1009ک) لە دیاربەکرەوە هاتوون کە خانەوادەیەکی بەدەسەڵاتی ئەو شارە بووینە. عەبدولجەلیل ناوێک کە لە کۆتایی سەدەی حەڤدەدا خزمەتکاری ماڵی یەکێک لە پاشا کریستانەکانی شاری موسڵ بووە، زۆر زیرەک و چاپووک و لێهاتوو بووە، یەکێک لە کوڕەکانی عەبدولجەلیل بە ناوی ئیسماعیل کە کوڕە گەورەی بووەو بەپیری لە ساڵی (1726)دا بووە بە والی موسڵ.

ئەوەی کە مێژوونووس دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی نووسیوێتی، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە مێژوونووسی ناوبراو ئاماژەی بەوە

کردووه کە عارەبەکانی شاری موسڵ زۆربەیان بریتین لەو عارەبانەی کە لەگەڵ داگیرکارییەکانی عارەبی ئیسلامی هاتوون، هەروەها باسی ئەوەش دەکات کە زۆربەی بنەماڵە ناودارە عارەبەکانی ناو شار لە بنچینەدا کورد بووینەو، بە عارەبکراون. ئەو ئاماژانەش ئەوە دەگەیەنن کە شاری موسڵ شارێکی کوردی و کوردستانی بووە، بەڵام سەرەڕای راگواستنی کوردی شارەکە و هێنانی سەدان هەزار خێزانی عارەب، مرۆڤی کوردیش بەعارەب کراوە واتە خاکی کوردستان و مرۆڤی کوردمان بە عارەبکراوە، کە ئەوەی دووەمیان لەوەی یەکەمیان مەترسیدار ترە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (پێشتر کەناری رۆژهەڵاتی دیجلە ئاوەدان نەبوو بە خەڵک، جگە لە گوندی (نەبی یونس) کە لەسەربەرزاییەکی سەرەکی دروستکرابوو، ئەم ناوچەیە بە چۆلی مایەوە تا سەرەتای چلەکانی سەدەی بیستەم، کاتێ کە ئاوەدانکردنەوە گەیشتە ئەوێ و، کوردەکان یەکەم کەس بوون نیشتەجێی ئەم ناوچەیە بوون و، لە دوای ئەوانیش عارەبی هاوردە لە کەناری رۆژئاواوە پەڕینەوە بۆ ئەوێ).

ئەوەی مێژوونووس دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی ئاماژەی پێکردووە، بەلای کەمەوە بە بۆچوونی ئەو کەناری رۆژهەڵاتی دیجلە یان دەستە چەپی شار بەشێکی کوردستانە، چونکە هەروەکو مێژوونووسی ناوبراو باسی کردووە کوردەکان یەکەم کەس بووینە لە کەناری رۆژهەڵات واتە بەری (نەبی یونس) نیشتەجێ بووینەو هەر ئەوان ئاوەدانیان کردۆتەوەو، ئەو کەنارەش هەر خاکی کوردستانە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (موسل، شارێکە سەربە جەزیرە، کە ئەو ناوچەیەی دەکەوێتە نێوان هەر دوو رووباری دیجلە و فورات لە تکریت لەسەر دیجلە وە بۆ حەدیسە لەسەر فورات و، بەرەو باکوور رووەو سەرچاوەکانی دیجلە و فورات کە زۆربەی هەرە زۆری بەشەکانی کوردستانە و، کورد توخمی سەرەکی مرۆڤایەتی گرنگە بەگەڕانەوەمان بۆ مێژوو و بوونی کورد لەوێوە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی بە

مەغۆلکردن لە کۆنەوە. هەروەها گرنگترین شارەکانی جەزیرە بریتین لە: میافارقین، ئامەد (دیاربەکر)، ئارزن، سیرت، حەسەنکێف، شاری جەزیرە، پایتەختی میرنشینی بۆتانی کوردی. سەرەڕای ئەوەی کە موسڵ دەکەوێتە گۆشەی باشووری خۆرهەڵاتی جەزیرەی (فوراتی)، کەچی ئەو گرنگییە جوگرافییەی کە هەیەتی وای لێکردبوو کە دەسەڵاتی بەسەر زۆربەی خاکی جەزیرەدا هەبێت لە چەندین قۆناغی مێژوویی، هەر لەبەر ئەوە ببوو بە پایتەختی سروشتی جەزیرە).

ئەوەی کە مێژوونووس دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ بە تەواوی دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو لە لایەک لە دیاریکردنی سنووری جەزیرە کە وڵات و خاکی کوردانە، شاری موسڵ وەکو پارێزگایەک دەکەوێتە ناو وڵاتی جەزیرە، لەلایەکی تریشەوە شاری تکریت (245) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری موسڵ و شاری حەدیسە-ش (390) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری خۆرئاوای موسڵ-ەوە، هەروەها نووسەر باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ پایتەختی سروشتی جەزیرە بووە، مادام شاری موسڵ پایتەختی جەزیرە بووبێت، ئەوکاتە بە دڵنیاییەوە شارێکیشە لە کوردستان، چونکە ناکرێت پایتەختی بەشێکی وڵاتی کوردان شارێکی سەر بە نەتەوەیەکی داگیرکەر و زەوتکەر بێت.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (25-26)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیوێتی: (کاتێ عوسمانیەکان دەستیانگرت بەسەر شاری موسڵ لە شەڕی (مەرج دایق) لە ساڵی (1516)دا، دیارترین بنەماڵەکانی موسڵ پێکدەهاتن لەبنەماڵەی عارەب و کورد، کە ئەمەش مانای تایبەتی خۆی هەیە، لەبەرئەوەی ئاراستەی رامیاری موسڵ رووەو جەزیرە (بۆتان) بوو. عوسمانیەکان، (بەدر بەگ)ی میری میرنشینی بۆتانیان کرد بە فەرمانڕەوای موسڵ، کە تاساڵی (1518) مایەوە، کاتێ کە ئەو لادرا عوسمانیەکان فەرمانڕەوایەکی دیکەی کوردیان بە ناوی (حاجی بەگ) دامەزراند بە فەرمانڕەوای موسڵ، لە ساڵی (1534)دا سوڵتانی عوسمانی، سلێمانی قانونی (1420-1566) میرێکی کوردی ئێزیدی بە ناوی (حوسێن بەگی داسنی) دامەزراند بە فەرمانڕەوای شاری موسڵ. لە دوای ئەویش فەرمانڕەوای (کۆرگێل – کە ناوچەیەکی جەزیرەی بۆتانە) بە ناوی (ئەحمەد بەگ کوڕی میر

شەمسەددین) دامەزراند. لە ساڵی (1639)دا سوڵتانی عوسمانی مورادی چوارەم (1623-1640)، میری کوردی ئێزیدی (میرزا بەگ داسنی) بە فەرمانڕەوای موسڵ داناو نازناوی (پاشای)ی پێبەخشی. هەروەها میرەکانی میرنشینی بادینان فەرمانڕەوایەتی موسڵ-یان کردووە لە هەندێ سەردەمدا، کە سێجار لەکاتی سەردەمی سوڵتان حوسێن بەگ وەلی (1537-1581)و نەوەکەی سەیدی خان بەگو ئەوەی دواییان لە سەرەتای سەدەی حەڤدەهەم بۆ ماوەی سێ ساڵ و حەوت مانگ فەرمانڕەوایی موسڵ-ی کردووە).

سەبارەت بە حوسێن بەگی داسنی، لە ساڵی (1534)دا سوڵتانی عوسمانی، سوڵتان سلێمانی قانونی، لە تەورێزەوە بە بەغدا و هەولێر و موسڵ-دا دەگەڕێتەوە، لەنێو هەموو میرەکاندا، میری ئێزدی میر حوسێن بەگی داسنی، رێزێکی لە رادەبەدەر لە سوڵتان سلێمانی قانونی دەگرێت و میوانداری و پێشوازییەکی شایانەی لێدەکات. کەچی میری هەولێر، میر عزەددین شێر، روو نادات سوڵتان و ئەویش زۆر دڵتەنگ و نیگەران دەبێت، دواتریش دەیکوژێت، لەپاداشتی میر حوسێن بەگی داسنی-ش، ئەو دەکات بە میری هەولێر، سۆران، موسڵ و بادینان پلەی میری میرانی دەداتێ.

ئەو ئاماژە پێکردنانەی دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، بەوەی کە لە سەدەی شازدەهەمدا چەندین میری کورد فەرمانڕەوایەتی موسڵ-یان کردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شارەکە و ویلایەتەکە دەگەیەنێت. هەروەها نووسەر ناوی کورد دێنێت هەر لەو سەردەمەدا وەکو پێکهاتەیەکی سەرەکی شارەکە، ئەمەش دەریدەخات کە تا ئەوکاتیش هەر کورد باڵادەست بووە لەناو شاری موسڵدا.

هەڵبەستوان و نووسەر خالید دلێر، لە لاپەڕەکانی (36-37)ی پەرتووکی (کیف الحقت کوردستان الجنوبیة بالدولة العراقیة؟)دا دەڵێت: (کێشەی ویلایەتی موسڵ لە بنچینەدا لکاندنی باشووری کوردستانە بە ئێراق و، ئەو لکاندنە بەزۆرە وایکرد بەشێوەیەکی بەرچاو کار بکاتە سەر دابەشکردنی یەک پارچەی کوردستان بۆ سەر چوار پارچەی دیاریکراو کە جیهان دانی پێداناون. لە ئەنجامە مەترسیدارەکانی چارەسەری نێودەوڵەتی ناڕاست و دروست بۆ (دۆزی ویلایەتی موسڵ) بریتی بوو لە دابەشکردنی کوردستانی یەکگرتوو و گەلێکی یەکگرتوو لە نێوان چوار دەوڵەت و

سێ گەلدا، کە تاوەکو ئێستا بریتییە لە گەورەترین دابەشکردنی نێودەوڵەتی بەزۆرو ستەمکارانەو دابەشکردنێکی قووڵ).

لە سەرەوەداو بە گوێرەی بۆچوونەکانی هەڵبەستوان و نووسەر خالید دلێر، شاری موسڵ شارێکی کوردییە و دەکەوێتە باشووری کوردستان، چونکە ئەو کێشەی ویلایەتی موسڵ بەلکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراق ناودەبات و دۆزی ویلایەتی موسڵ بە دابەشکردنی کوردستان دادەنێت. ئەمانەی هەڵبەستوان خالید دلێر باسی کردوون کوردستانێتیی و کوردێتیی تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی نووسەر باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ بە یەک خاک و بە یەکسان دەزانێت.

عەدنان موفتی، سەرۆکی پەرلەمانی کوردستان، لە وتارێکیدا کە لە لاپەڕە (5)ی رۆژنامەی (الاتحاد)ی ژمارە (1147)ی رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (31.10.2005)دا لەژێر ناوی (بناء الدولة العراقية .. رؤية كوردية)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (سەرەڕای ئەوەی کە پەیماننامەی (سیڤەرە) کە لە ساڵی (1920)دا لە نێوان کورد و تورکیا واژۆ کراو بە ئاشکرا دانی نابوو بە مافی کورد لە دامەزراندنی قەوارەیەکی نەتەوەیی سەربەخۆ بە گوێرەی دوا پەرەگرافی بەندی (64)ی پەیماننامەکە، بەڵام سەرکەوتنی کەمال ئەتاتورک لە شۆڕشەکەیدا دژی دەوڵەتی خەلافەت و سەرکردایەتی کردنی جولانەوەیەکی رۆشنبیری کە ئامانجی ژیانەوە و دامەزراندنی دەوڵەتی تورکیای نوێ بوو، لە ئەنجامی نزیک بوونەوەی بەرچاو لەگەڵ ئەوروپا و بە تایبەتی دەوڵەتە سەرکەوتووەکان لە شەڕدا، پەیماننامەیەکی نوێ واژۆکرا لە ساڵی (1923)دا کە بە پەیماننامەی (لۆزان) ناسرا کە زۆر لە بەندەکانی پەیماننامەی (سیڤەرە)ی رەتکردەوە کە تیایاندا ئەو بەندانەی کە مافی دامەزراندنی نیشتمانێکی سەربەخۆی بە کورد دابوو. ئەو نیشتمانەی کە بریتی بوو لە یەکگرتنەوەی ئەوەی کە پێی دەگوترا باکووری ئێراق و رۆژهەڵاتی تورکیا. بەمشێوەیە پەیماننامەی لۆزان ئاواتی کوردەکان و ئامانجە نەتەوەییەکانی لەپێناو دامەزراندنی قەوارەیەکی نەتەوەیی سەربەخۆ لەنێوبرد. باشووری کوردستان دوای دوو ساڵ، بەبێ ئارەزووی دانیشتوانەکەی بوو بە بەشێک لە ئێراقی نوێ کە تازە دروست ببوو، دوای ئەوەی کە ویلایەتی موسڵ کە زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد

بوون خرایە سەر دەوڵەتی ئێراق. هەموو پەیماننامەکانی تایبەت بە لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی ئێراق، مەرجی مسۆگەرکردنی مافە رەواکانی گەلی کوردی سەپاندبوو لە دەوڵەتی نوێدا).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی عەدنان موفتی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە دوای دوو ساڵ بەسەر تێپەڕبوونی (کۆنگرەی لۆزان)دا، باشووری کوردستان بەبێ گوێدانە ئارەزووی دانیشتوانەکەی بە دەوڵەتی ئێراقەوە لکێنرا. لێرەدا ئەوەی کە سەرۆکی پەرلەمان باسی دەکات، ئەوەیە کە باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر یەک خاکن، چونکە ئەوەی کە لە ساڵی (1925)دا خرایە سەر ئێراق ویلایەتی موسڵ بوو. کاتێک کە خاکی باشووری کوردستان هەمان خاکی ویلایەتی موسڵ بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ، شاری باشووری کوردستانن.

دکتۆر محەمەد ئیحسان، وەزیری مافی مرۆڤ لە حکومەتی هەرێمی کوردستان – بەڕێوەبەرایەتی هەولێر، لە لاپەڕە (28)ی پەرتووکی (کوردستان ودوامة الحرب)دا نووسیویێتی: (دوای واژۆکردن لەسەر پەیماننامەی لۆزان لە یۆلیۆی (1923)دا، وە بە گوێرەی یەکێک لە بەندەکانی، ئەو ئەنجومەنەی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان کۆمیسیۆنێکی تۆژینەوەی نێونەتەوەیی نارد بۆ ویلایەتی موسڵ و، کۆمیسیۆنەکە بۆ ماوەی سێ مانگ لە دیسێمبەر تا مارسی ساڵی (1925)دا لەوێ مایەوە، ئەنجامی لێکۆڵینەوەکان پاڵپشتی لە سەروەری زمانی کوردی و ناسنامەی کوردی دانیشتوانەکەی کرد کە هەرگیز گومان هەڵناگرێت).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر محەمەد ئیحسان، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە کۆمیسیۆنی تۆژینەوە لە کێشەی ویلایەتی موسڵ، جەختی کردۆتەوە لەسەر ناسنامەی کوردێتیی دانیشتوانی موسڵ و سەروەری زمانی کوردی لە ناوچەکەدا، کەواتە تەواوی شارەکان و خاکی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ–یشەوە شاری کوردیی و سەربە خاکی کوردستانن.

دکتۆر محەمەد ئیحسان، وەزیری مافی مرۆڤ لە حکومەتی هەرێمی کوردستان – بەڕێوەبەرایەتی هەولێر، لە لاپەڕە (224)ی پەرتووکی (کوردستان ودوامة الحرب)دا، نووسیویێتی: (کاتێک کە ئێراق لە رێکەوتی (3.10.1933)دا لە کۆمەڵەی نەتەوەکان وەرگیرا، ئەو وەرگیرانە هەڵپەسێردرا بە مەرجی پابەندبوونی ئێراق بەو تەوزیم کردنانەی (التزامات) کە کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆی داناوە، ئەو تەوزیم کردنانەش بایەخی نێونەتەوەیی هەیە وە لە (16) بەندە راگەیاندراوەکەی حکومەتی ئێراق هاتووە کە لە رێکەوتی (30.5.1932)دا دەرچووە، یەکێک لەو مەرجانە ئەوەیە کە دەبێت ئێراق رێز بگرێت لە مافە مرۆیی و رۆشنبیری و بەڕێوەبەرایەتییەکانی کورد و ئەو کەمە نەتەوانەی کە لەو پارێزگایانە دانیشتوون: (موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی).

سەرەتا دەوڵەتی ئێراق لە(3.10.1932)دا بە فەرمی لە کۆمەڵەی نەتەوەکان وەرگیراو بوو بە ئەندامی ژمارە (57)ی ئەو کۆمەڵەیە، ئەوەش دوای ئەوەی کە نوری سەعیدی سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراق، لە (12.7.1932)دا داواکارییەکی نارد بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان، نەک وەکو ئەوەی کە دکتۆر محەمەد ئیحسان نووسیویێتی (3.10.1933). ئینجا بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر محەمەد ئیحسان، شاری موسڵ شارێکە لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەر باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە بە گوێرەی ئەو شانزە بەندەی کە حکومەتی ئێراقی لەپێناوی وەرگرتنی لە کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (12.7.1932)دا رایگەیاندبوو، بەڵێنی ئەوەی دابوو کە رێز لە تەواوی مافە مرۆیی و رۆشنبیرییەکانی کورد و کەمە نەتەوەکانی تر بگرێت لە پارێزگاکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی). ئەو پارێزگایانەی کە ناویان لە شانزە بەندەکەی ئێراقدا هاتووە، هەموویان شاری کوردی و بەشێک بووینە لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، بەڵام حکومەتە رەگەزپەرستە یەک لەدوا یەکەکانی عارەبی ئێراقی هەوڵی بەعارەبکردنی ئەو شارانەیان داوە، بەتایبەت شارەکانی موسڵ و کەرکوک.

مێژوونووس و نووسەر، دکتۆر جەبار قادر، لە لاپەڕە (56)ی پەرتووکی (چەند بابەتێکی مێژووی کورد)دا دەنووسێ: (پێش ئەو ساڵە واتە پێش ئەوەی بڕیاری دوایی لەسەر کێشەی موسڵ بدرێ (راستتر دۆزی لکاندنی کوردستانی باشوور بە

دەوڵەتی ئێراقەوە)و بەهۆی سەرهەڵدانی مەزنی ساڵی (1925)ەوە لە کوردستانی باکوور، ئینگلیز و کەمالییەکان لە گۆڕەپانی دۆزی کورددا ئەمبەر و ئەو بەریان دەکرد و هەوڵی بەکارهێنانی داخوازییە رەواکانی گەلی کوردیان لە باکوور و باشووردا بۆ وەدیهێنانی بەرژەوەندییەکانی خۆیان دەدا).

ئەوەی لە سەرەوەدا مێژوونووس دکتۆر جەبار قادر باسی کردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە مێژوونووسی ناوبراو باشووری کوردستانی بۆ ویلایەتی موسڵ بەکارهێناوە و بە یەک خاک ناویان دەبات. کاتێکیش کە یەک خاک بن و یەکسان بن، کەواتە تەواوی شارەکانی هەر دوو لا هەر یەکن. بەمەش شاری موسڵ دەبێتە شارێکی باشووری کوردستان.

دکتۆر جەبار قادر، لە لاپەڕە (64)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیوێتی: (بڕاندنەوەی کێشەی باشووری کوردستان کە بە کێشەی موسڵ نێو دەبراو لکاندنی ئەو بەشی بە ئێراقەوە کە لەژێر دەسەڵاتی ئینگلیزدا بوو، تورکیاش ناچارکرا دەست لە داواکارییەکانی لەو بەشەدا هەڵگرێ).

ئەوەی مێژوونووس دکتۆر جەبار قادر باسی دەکات، دیسان ئەوە دەگەیەنێت کە مێژوونووس باوەڕی وایە باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر یەک و یەکسانن، ئەمەش مانای وایە کە تەواوی شارەکانی باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ هەر هەمان شارن و، بەمەش شاری موسڵ یەکێک دەبێت لە شارەکانی باشووری کوردستان!

محەمەد رەسول هاوار، لە لاپەڕەکانی (620-621)ی پەرتووکی (سمکۆ (ئیسماعیل ئاغای شوکاک)و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد)دا، نووسیوێتی: (ئەو پەیمانەی کە لە نێوان سۆڤیەت و تورکیادا مۆرکرابوو لە دۆکیومێنتی ژمارە (F.O.371-6349)دا لە راپۆرتی ساڵی (1920)دا لە لاپەڕە (154)ی ئەو راپۆرتەیەدا بە دوورو درێژ باسی ئەو پەیمانە کراوە کە ئەمەی خوارەوە دەقی ئەو مادانەیە کە پێوەندییان بە کوردەوە هەبوە، پەیمانەکە ئەڵێ: (هەر دوولا، میری سۆڤیەتی و میری تورکیا لەسەر ئەوە رێککەوتن کە هیچ لایەکیان پەیمان لەگەڵ هیچ لایەکی تردا نەبەستێت کە ئەو لایە دژی میری سۆڤیەت یا تورکیا بێت وە لەسەر

ئەوە رێککەوتوون کە سنووری تورکیا بریتی دەبێ لەو سنوورەی کە لە لایەن کۆمەڵەی نیشتمانیی تورکەوە دەستنیشان کراوە (کە بە پێی ئەو دەست نیشان کردنەی کۆمەڵەی نیشتمانیی تورک ویلایەتی موسڵ کە خوارووی کوردستان بوە بە بەشێک لە خاکی تورکیا ژمێرراوەو لەو دەست نیشان کردنەدا وتراوە ئەگەر بە خۆشی و بە ئاشتی نەسێنرێتەوە ئەوا بە زەبری چەک و شەڕ داگیر دەکرێتەوە).

لە سەرەوەدا مێژوونووس و نووسەر محەمەد رەسول هاوار، ئاماژە کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەکات، چونکە ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات. کەواتە ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان یەک خاک و یەک وڵاتن، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری ویلایەتی موسڵ-ی پایتەختیشەوە، شاری باشووری کوردستانن.

محەمەد رەسول هاوار، لە لاپەڕە (124-125)ی پەرتووکی (شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان)دا نووسیویێتی: (هەرچەندە پارێزگاری موسڵ ئەوەی کردبوو بە بیانوو کە گوایا خەڵک لە ترسی ئەوەی نەکرێن بە سەرباز بەشداری دەنگدانیان نەکردبوو، بەڵام لە راستیدا هەندێ هۆی سەرەکی تریش هەبووە کە یەکێک لەوانە باسی سەربەخۆیی کوردستان بووە کە لەو رۆژانەدا شێخ مەحمود بانگی شایەتیی خۆی بڵاوکردبووەوە کەوا پادشای کوردستانە، لەبەرئەوە زۆر کەس خۆیان کێشایەوە لە دەنگدان. بێجگە لەو دوو هۆیەی کە باسکرا، دەرچوونی فەتوای ئایینی و بانگی نیشتمانپەروەری کە لە زۆر شوێنی خوارووی کوردستاندا بڵاوبووەوە، لەبەرئەوە پارێزگاری موسڵ چارەسەری ئەو هەڵوێستەی بۆ نەکراو لە زۆر شوێندا دەنگدان وەستاو پەکی کەوت).

ئەوەی کە محەمەد رەسوڵ هاوار ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە مێژوونووسی ناوبراو باسی پارێزگای موسڵی وەکو پارێزگایەکی سەربە باشووری کوردستان کردووە. کاتێکیش کە پارێزگای موسڵ پارێزگایەکی سەربە باشووری کوردستان بێت، کەواتە ئەو پارێزگایە دەبێ سیمای کوردێتیی و کوردستانێتیی تایبەت بەخۆی هەبێت.

محەمەد رەسول هاوار، لە لاپەڕە (333)ی پەرتووکی (شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان)دا نووسیویێتی: (لە نێوانی (15 تا 17.5.1916)دا هێشتا جەنگی جیهانی یەکەم لە گەرمەی دابوو کە دوو دیبلۆماسی ئینگلیزو فەرەنسی (ماکس سایکس – نوێنەری ئینگلیز)و (جۆرج پیکۆ – نوێنەری فەرەنسا) پاش گفتوگۆو ڕاوێژێکی دوورو درێژی پێشووتر گەیشتنە ئەوەی لەسەر پەیمانێک رێک بکەون کە لە دواییدا بە ناوی هەردوکیانەوە ناونرا پەیمانی (سایکس–پیکۆ). ئەوەی لەو پەیمانەدا پەیوەندی بە کوردستانی سەربەعوسمانلی ئەو رۆژانەوە هەبوو بریتی بوو لەڕێککەوتنی خوارەوە:

1. ویلایەتی موسڵ (بەشی خوارووی کوردستان) لەگەڵ ویلایەتی شام و حەڵەب بەر فەرەنسییەکان کەوت).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی مێژوونووس محەمەد رەسول هاوار، شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ بەشێکی باشووری کوردستانن و هیچ پەیوەندییەکیان بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە، چونکە ناوبراو لە لایەک باسی دابەشکردنی کوردستانی عوسمانی دەکات و، لەلایەکی تریشەوە ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، ناوبردنی ئەم دووانەش بە یەک خاک و یەکسان بە یەکتر، مانای ئەوەیە کە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە شاری باشووری کوردستانن.

محەمەد رەسول هاوار، لە لاپەڕە (530)ی پەرتووکی (کورد و باکوری کوردستان لە سەرەتای مێژوەوە هەتا شەڕی دووهەمی جیهان)دا نووسیویێتی: (بە پێی نەخشەی سایکس پیکۆ ویلایەتی موسڵ (خوارووی کوردستان) لەگەڵ ویلایەتی شام و حەلەب بەر فەرەنسییەکان کەوتبوو (لە دوای تەواوبوونی شەڕ ئینگلیزەکان ویلایەتی موسڵ-یان لە دەست فەرەنسییەکان دەرهێنا بەرامبەر بە هەندێ شوێنی تر کە درا بە فەرەنسییەکان).

بە بۆچوونی مێژوونووس محەمەد رەسول هاوار، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو ویلایەتی موسڵ-ی بە باشووری کوردستان ناوبردووەو بە یەک خاک و یەکسانیان دادەنێت، مادامیش یەکسان و هەر یەک خاک بن، کەواتە شارەکانی هەر دووکیان هەر یەکن.

مەحمود مەلا عزەت، لە لاپەڕەکانی (18-19)ی پەرتووکی (رەگو ریشەی مێژووی تەقەلای بە ئێراقی کردنی کورد و مەسەلەی کوردستان)دا نووسیویێتی: (لۆرد کیرزن، وەزیری دەرەوەی بەریتانیا) پێش جەنگ هەڵگیرسان، لە بەردەم ئەنجومەنی لۆردەکاندا وتی: بێ پێچو پەنا، ئەگەر بڵێین بەرژەوەندی رامیاریمان هەر لە ناوچەی کەنداو دایەو بەس .. ئەوە هەڵەیەو وانییە، زیاتریش هەر لە ناوچەکانی نێوان بەغدا و بەسراشدا نییەو بەس، بەڵکو درێژ دەبێتەوە بۆ سەروی بەغدا). بێگومان مەبەستی کیرزن هەر ویلایەتی موسڵ –کوردستانی خوارووـ بووە).

بە بۆچوونی نووسەر مەحمود مەلا عزەت، شاری موسڵ شارێکە لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەر ناوبراو ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان هەر بە یەکو خاک و بە یەک وڵات ناودەبات. کاتێکیش کە ئەو دوو زاراوەیە بۆ یەک خاک و یەک هەرێمی دیاریکراو بەکاربهێنرێت، کەواتە شارەکانی هەر دووکیان هەر یەکن.

دکتۆر نوری تاڵەبانی، لە لاپەڕە (32)ی پەرتووکی (سیاسەتی بە عارەب کردنی کەرکوک)دا نووسیویێتی: (لە کۆتایی ساڵی (1925)دا ویلایەتی موسڵی عوسمانی کە ناوچەی کەرکوک بەشێکی سەرەکی ئەم ویلایەتەی پێکهێنابوو خرایە سەر حکومەتی پاشایەتی ئێراق).

ئەوەی دکتۆر نوری تاڵەبانی، ئەندامی پەرلەمانی کوردستان ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ-ە، چونکە ناوبراو باسی ویلایەتی موسڵ وەکو ویلایەتێکی عوسمانی دەکات، مادامیش ویلایەتەکە ویلایەتێکی عوسمانی بێت، کەواتە هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نییە، ئەوەی لای هەمووشمان ئاشکەرا بێت ئەوەیە کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لە ساڵی (1516)دا لە رێگەی داگیرکردنەوە کەوتۆتە ژێردەستی عوسمانییەکان.

دکتۆر نوری تاڵەبانی، لە وتارێکی خۆیدا کە لەدوو بەشدا لە (هەفتەنامەی ئاوێنە)دا، لەژێر ناوی (باشووری کوردستان پاش جەنگی جیهانی یەکەم بە دەوڵەتی ئێراق لکێندراوە)دا بڵاوکراوەتەوە، لە بەشی یەکەمدا کە لە لاپەڕە (14)ی ژمارە (56)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (13.2.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی:

(بەشێوەیەکی گشتی، سنووری خوارووی ویلایەتی موسڵ لەشارۆچکەی (مەندەلی) سەر سنووری ئێران، تا خاڵی (فەتحە)ی سەر رووباری دیجلە بووە، واتە زنجیرە چیاکانی حەمرین. بۆیە دەتوانین بڵێین سنووری بەڕێوەبەرایەتی ئەم ویلایەتە پارێزگاکانی ئێستای موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی لەگەڵ چەند قەزایەکی سەربە پارێزگای دیالە).

ئەوەی کە دکتۆر نوری تاڵەبانی ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە لایەک شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و چەند قەزایەکی دیالە) بە شاری کوردی سەر بە باشووری کوردستان دادەنێت، لەلایەکی تریشەوە سنووری ئێراق لەلای باکوورەوە لە چیای کێوەسوور (حەمرین) کە نزیکەی (150) کیلۆمەترو شارۆچکەی فەتحە کە نزیکەی (110) کیلۆمەتر دەکەونە باشووری رۆژهەڵات و باشووری شاری موسڵ. ئەمانەش بەڵگەن بۆ سەلماندنی کوردستانێتیی موسڵ.

ژنە رۆژنامەنووس و نووسەری کوردی میسری، دوڕیە عەونی، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (الاکراد)دا نووسیوێتی: (دەتوانین بڵێین، بەبێ ئەوەی زۆر دووربین لە راستی، کوردستان لە باکوورەوە لە زنجیرە چیاکانی ئارارات درێژ دەبێتەوە کە جیاکەرەوەی سنووری رامیاری نێوان ئێران، ئەرمینیا و تورکیا و سنووری نیشتمانیی کورد، فارس و ئەرمەنن، لە باشوورەوە تا دەگاتە چیاکانی حەمرین کە جیاکەرەوەی نێوان ئێراقی عارەبی (ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا)و نێوان کوردستانی عیراق واتە باشووری کوردستان کە دەکاتە (ویلایەتی موسڵی عوسمانی) لە باشووردا، لە رۆژهەڵاتیشەوە دەگاتە ئەوپەڕی لوڕستان لە ئێران، هەروەها دەگاتە ویلایەتی مەڵاتیەی تورکیا لە رۆژئاواو، بە دووری (20) کیلۆمەتر لە دەریای سپی ناوەڕاست. پێوانەی خاکی کوردستان بە زۆرتر لە (500) هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشە مەزەندە دەکرێت).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی ژنە رۆژنامەنووس و نووسەری کوردیی میسری، دوڕیە عەونی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە ئەو ژنە نووسەرە لە دیاریکردنی سنووری باشووری کوردستاندا، شاری موسڵ دەخاتە نێو ئەو سنوورە، کاتێک کە لە لایەک چیاکانی کێوەسوور لە باشوورەوە بە سنووری

جیاکەرەوەی نێوان ئێراقی عارەبی و نێوان باشووری کوردستان دادەنێت، لەلایەکی تریشەوە ئەو نووسەرە باشووری کوردستان، ویلایەتی موسڵ و کوردستانی ئێراق هەر سێک هەر بە یەک هەرێم دادەنێت.

دوڕیە عەونی، لە لاپەڕەکانی (20-21)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا لە باسی سامانەکانی ئاودا نووسیویێتی: (ئاماژە بەوە دەکەم کە سەرچاوەو لقە سەرەکییەکانی رووبارەکانی دیجلە و فورات لە کوردستان (تورکیا) هەڵدەقولێن، وە هیچ سەیریش نیە کە گرنگترین و گەورەترین بەنداوەکانی وەکو پڕۆژەی باشووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ و بەنداوی (کیبان) لەسەر رووباری فورات (تورکیا)و بەنداوی (دوکان)و (دەربەندیخان) لەسەر رووباری زاب و بەنداوی سەددام لە موسڵ لەسەر رووباری دیجلە کە هەموویان دەکەونە ناو خاکی کوردەوە).

نووسەر دوڕیە عەونی، لە سەرەوەدا شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و بەشێک لە باشووری کوردستان دادەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی سامانەکانی ئاوو بەنداوەکاندا، باسی ئەوە دەکات کە بەنداوەکانی (دوکان و دەربەندیخان) لەسەر رووباری زاب و بەنداوی (سەددام) لە موسڵ لەسەر رووباری دیجلە هەموویان دەکەونە ناو خاکی کوردەوە. مادامیش شاری موسڵ بکەوێتە ناو خاکی کوردەوە، کەواتە شارەکە شارێکی کوردییە و دەکەوێتە باشووری کوردستان.

دوڕیە عەونی، لە لاپەڕە (120)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (تەواوی کوردستان بە شێوەیەکی گشتی و، بەتایبەت ویلایەتی موسڵ (کە باشووری کوردستان دەگرێتەوە)، گرنگیی و بایەخی یەکجار زۆری بۆ بەریتانیا هەیە. هەر لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم و لەبەر چەند هۆیەک، جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە بەریتانیا ناتوانێت ئامانجە ستراتیجی (سەربازی)، ئابووری و ئیمپریالییەکانی خۆی بهێنێتە دی بەبێ دەست بەسەر داگرتنی ئەو ناوچەیەدا - ویلایەتی موسڵ-).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر دوڕیە عەونی، شاری موسڵ شارێکی باشووری کوردستانە، چونکە ژنە نووسەر ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان بە یەک خاک و یەک وڵات دادەنێت.

دوڕیە عەونی، لە لاپەڕە (124)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (دەربارەی پەترۆڵی ئێراق، دەرکەوت کە لەندەن هەوڵدەدات بۆ ئەوەی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)ی دەوڵەمەند بە چاڵە پەترۆڵ، ببێت بە بەشێک لە دەوڵەتی ئێراق).

ئەوەی ژنە نووسەر دوڕیە عەونی ئاماژەی پێکردووە، کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەبەخشێت، چونکە لە لایەک نووسەر ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان بە یەک خاک و یەکسان بە یەک دەزانێت، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە ئینگلیزەکان لە هەوڵی ئەوەدابوون ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بکەن بە بەشێک لە دەوڵەتی ئێراق، ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێت کە پێشتر ویلایەتی موسڵ نە بەشێک بووە لە ئێراق، هەروەها نە پەیوەندی بە عارەبیشەوە هەبووە.

دوڕیە عەونی، لە لاپەڕە (140)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لە بەشی پێشوو بینیمان کە چۆن ئینگلیزەکان هەر لەساڵی (1914ز)دا دەستیانکرد بە داگیرکردنی ئەو ناوچەیەی کە بە ناوی میسۆپۆتامیای خواروو (ئێراقی عارەبی) و، داگیرکردنی میسۆپۆتامیای سەروو (باشووری کوردستان) ویلایەتی موسڵ-ی عوسمانی لە ساڵی (1919)دا).

سەرەتا داگیرکردنی ویلایەتی موسڵ لە مانگی نۆڤێمبەری ساڵی (1918)دا بوو، نەک ساڵی (1919) هەروەکو نووسەر دوڕیە عەونی نووسیویێتی. ئینجا بە گوێرەی بۆچوونەکانی ژنە نووسەر شاری موسڵ شارێکە هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و بە ئێراقەوە نەبووە، بەڵکو شارێکی کوردستانی بووە، چونکە ناوبراو لە باسی داگیرکردنەکانی ئینگلیز لە ناوچەکەدا، باسی ئەوە دەکات کە ئەوان لە ساڵی (1914)دا میسۆپۆتامیای خواروو (ئێراقی عارەبی)یان داگیرکردو، لە ساڵی (1919-ڕاستییەکەی لە ساڵی 1918)دا میسۆپۆتامیای سەروو (باشووری کوردستان) یان ویلایەتی موسڵ-ی عوسمانی-یان داگیرکرد. لە سەرەوەدا جیاوازییەکان خۆیان دەدوێن بۆیە پێویست بە ڕوونکردنەوەی زۆرتر ناکات.

دکتۆر ڕەفیق شوانی، لە لاپەڕەکانی (182-202)ی پەرتووکی (کرکوک بحث الندوة العلمية حول كركوك 3-5 نيسان 2001 اربيل)دا، لێکۆڵینەوەیەکی لەژێر ناوی (مشكلة تعريب كركوك قديما والى اليوم)دا نووسیوەو، لە لاپەڕە (186)ی لێکۆڵینەوەکەیدا هاتووە: (ئەو ڕێگایەی بۆ گۆڕینی ڕاستی جوگرافی شاری کەرکوک گیراوەتە بەر، لە بنچینەدا دەگەڕێتەوە بۆ پشتگوێ خستنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ ئەم دۆزە لە حوزەیرانی ساڵی (1921)، لەدەرئەنجامی ئەو ڕاپرسییەی دانیشتوانی شارەکانی کوردستان وەکو کەرکوک (لەم ساڵەدا تەواوی پارێزگای هەولێری ئێستا قەزایەکی سەربە کورکوک بووە - دەرسیم)، سلێمانی و موسڵ (لەم ساڵەدا تەواوی پارێزگای دهۆکی ئێستا قەزاکانی دهۆک، زاخۆ، ئامێدی و ئاکرێ سەر بە موسڵ بووەو لە (27.5.1969)دا کرا بە پارێزگا - دەرسیم) بۆ ڕەزامەندی دەربڕین لەسەر لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی ئێراقی نوێ، کە گەلی کورد لەو شارانەدا لە ساڵی (1921)دا بە توندی ئەنجامە دەستکاری کراوەکانی ئەم ڕاپرسییەیان ڕەتکردەوەو، خەڵکی ئەو شارانە داوای سەربەخۆیی ئەو بەشەی کوردستانیان کرد).

بە پێی بۆچوونەکانی دکتۆر ڕەفیق شوانی، شاری موسڵ شارێکە لە باشووری کوردستان، چونکە ئەو ڕاستەخۆو بێ هیچ پێچ و پەنایەک باسی کوردستانی بوونی شاری موسڵ-ی کردووە، کاتێک کە باسی شارەکانی کوردستانی دەکات و شارەکانی (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، کەرکوک، هەولێر و سلێمانی) بە شاری کوردستانی ناودەبات.

دکتۆر ڕەفیق شوانی، لە لاپەڕەکانی (182-202)ی پەرتووکی (کرکوک بحث الندوة العلمية حول كركوك 3-5 نيسان 2001 اربيل)دا لێکۆڵینەوەیەکی لەژێر ناوی (مشكلة تعريب كركوك قديما والى اليوم)دا نووسیوەو لە لاپەڕەکانی (199-200)ی لێکۆڵینەوەکەیدا هاتووە: (پێویستە لەسەر گشت جۆرە دامودەزگا حکومییەکانی هەرێمی کوردستان، پارتە ڕامیارییەکان، ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ لە کوردستاندا گرنگیی بەردەوام بە کێشەی شاری کەرکوک بدەن، ئەمەش واتای سووربوونە لەسەر داواکردنەوەو واز نەهێنان لەو شارە، ئەمەش دەبێتە هۆی زۆرتر بەرەو پێش بردنی ئەو کێشەیە، ئەگەرنا کەمتەرخەمی کردنی ئەو لایەنە هەروەکو پشتگوێ خستنی کێشەی شاری موسڵ دەبێتە هۆی لەبیرکردن. لەکاتی کارکردن لەپێناوی

کەرکوکدا، پێویستە لە سەرمان کە ئێمە پەند و سوودمان لە کێشەی موسڵ وەرگرتبێت).

ئەوەی لە سەرەوەدا دکتۆر رەفیق شوانی باسی کردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە شوانی گلەیی کەمتەرخەمی کردن لە کێشەی موسڵ و لەیادکردنی کوردستانێتیی ئەو شارەیە دەکات. ئەو گلەییانەی ناوبراو ئەوەمان پێ دەڵێت کە دکتۆر شوانی شاری موسڵ بە بەشێکی باشووری کوردستان دەزانێت.

دکتۆر رەفیق شوانی، لە لاپەڕە(24)ی پەرتووکی (کێشەی کەرکوک و چۆنیەتی چارەسەرکردنی)دا نووسیویێتی: (ئەو شێوازانەی، کە بۆ گۆڕینی دیمۆگرافیای شاری کەرکوک خراوەتەکار، لە سەرەتاوە دەگەڕێتەوە، بۆ گوێنەدانی رێکخراوی کۆمەڵەی نەتەوەکان (عصبة الامم) لە حوزەیرانی (1921)دا، بە ئەنجامی راوەرگرتنی خەڵکی شارەکانی کوردستان، وەکو شاری کەرکوک، سلێمانی و موسڵ بۆ رازیبوونی پێوەلکاندنی ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی تازەی ئێراقەوە، کە کوردی ئەو شارانە لە ساڵی (1921)دا ئەنجامی چەواشەکردنی راوەرگرتنی خەڵکەکەیان بە توندی وەکو سیاسەتێک رەتکردەوەو، خەڵکی ئەم شارانە داوای سەربەخۆیی ئەم بەشەی کوردستان-یان کرد، ئەنجامی راوەرگرتنی حوزەیرانی ساڵی (1921)، بە تەواوی پێچەوانەی خواست و ئارەزووی کورد بوو، بە پێچەوانەوە، کاری پێنەکراو، ویلایەتی موسڵ بەزۆر درایە دەم ئێراق، خەڵکی شاری کەرکوک لەم ریفراندۆمەدا، داوای کارگێرییەکی سەربەخۆی کوردیان کرد، خەڵکی سلێمانیش دژی بەشداریکردنی ئەو ریفراندۆمە بوون و بەشدارییان تێدا نەکرد. لەو رۆژەوە هەموو راستییەکانی کوردانەی شاری کەرکوک لە لایەن دەوڵەتی ئێراقەوە، بە هاوکاری و بە پلانی کۆمپانیای نەوتی ئێراق، سەرو بن دەکرێت و، هەوڵی ئاژاوەنانەوە، لەنێو خەڵکی شارەکەدراوە، بۆئەوەی جێگای دەستیان ببێتەوەو، کوردیش لە ئەنجامی پیلانەکانیان تووشی دەرکردن وماڵوێرانی بێت و، ئەم پیلانەش لە پەنجاکانەوە دەستیان داوەتێ و، هی موسڵیش لە سەرەتای ئەم سەدەیەوە بە تایبەتی لە بیستەکانەوە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر شوانی، شارەکانی موسڵ و کەرکوک-یش وەکو شارەکانی هەولێر، سلێمانی، دهۆک و دیالە شاری کورد و کوردستانی بووینە، چونکە ناوبراو ناوی شارەکانی موسڵ، کەرکوک و سلێمانی وەکو شارەکانی کوردستان ناودەبات.

دکتۆر رەفیق شوانی، لە لاپەڕە (66)ی پەرتووکی (کێشەی کەرکوک و چۆنیەتی چارەسەرکردنی)دا نووسیویێتی: (شاخی حەمرین سەرەتای سنووری کوردستانە لەلای باشوورەوە، کاتی خۆی لە ئەنجامی جەنگی یەکەمی جیهانی و لە ئەنجامی دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق لە ساڵی (1921)دا، کەرکوک و موسڵ کە بەشێکی کوردستانیان پێکهێناوە لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە، بەو دەوڵەتەوە لکێنران).
دکتۆر رەفیق شوانی، زۆر راشکاوانە بۆچوونی خۆی دەردەبڕێت و جەخت لەسەر کوردستانی بوونی شارەکانی کەرکوک و موسڵ دەکاتەوە، کاتێک باسی ئەوە دەکات کە کەرکوک و موسڵ دوو شاری کوردستانی بووینەو لە دوای دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقییەوە لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە بەو وڵاتەوە لکێنراون.

رۆژنامەنووس خەلیل عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (42)ی پەرتووکی (ئێراق لە دیکتاتۆرییەوە بۆ دیموکراسی کۆمەڵە وتار)دا نووسیویێتی: (ساڵی (1911) ئەڵمانیا و بەریتانیا ناکۆکیەکانیان سەبارەت بە نەوتی ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) یەکلایی کردەوەو هەر دوو لا کۆمپانیایەکی هاوبەشیان دامەزراند بە ناوی (کۆمپانیای جیاوک (ئیمتیاز)ی ئەفریقی و رۆژهەلاتی) لەم کۆمپانیایەدا پشکی بەریتانی (75%)و پشکی ئەڵمانیا (25%) بوو).
ناوبردنی ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان لە لایەن رۆژنامەنووس خەلیل عەبدوڵڵا، مانای وایە کە نووسەر ویلایەتی موسڵ بە یەک خاک و بە یەکسان دەزانێت لەگەڵ باشووری کوردستان، کاتێکیش کە ئەو دووانە یەک خاک و یەکسان بن، کەواتە شاری موسڵ-ی پایتەختی ویلایەتی موسڵ، هەم پایتەخت و هەم شارێکە لە باشووری کوردستان.

پەیامنێری (الاتحاد) لە لەندەن، چاوپێکەوتنێکی ڕۆژنامەوانی لەگەڵ دکتۆر سەعد بەشیر ئەسکەندەردا کردووە، چاوپێکەوتنەکە لە دوو بەشدا لەژێر ناونیشانی (دراسة تحليلية لمستقبل كوردستان السياسي)دا لە دوو ژمارەی (الاتحاد)دا بڵاویکردۆتەوە، لە بەشی یەکەمدا کە لە ژمارە (431)ی (الاتحاد)ی هەینی، ڕێکەوتی (27.7.2001)دا بڵاوکراوەتەوە، دکتۆر سەعد دەڵێت: (زۆربەی هەرە زۆری ئەو لێکۆڵینەوە مێژوویی و ڕامیارییانەی کە هەن، جەخت دەکەن لەسەر ئەوەی کە بە کێشەی موسڵ ناسراوە کە لە ساڵانی نێوان (1923–1926)دا دەرکەوت و هاتە پێشەوە لە ماوەی نێوانی پەیماننامەی لۆزان و پەیماننامەی سنووری ئێراقی–تورکی، کە بە گوێرەی ئەو پەیماننامەیە ئەستەنبول بڕیاریدا ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە ئێراقەوە بلکێنرێت. لکاندنەکەش دوای ئەنجامدانی ریفراندۆمێک لە لایەن نوێنەرانی (نەتەوە یەکگرتووەکان) جێبەجێ بکرێت، بەڵام ریفراندۆمەکە بە هیچ شێوەیەک خواست و بۆچوونی ڕاستەقینەی دانیشتوانەکەی ڕەچاو نەکرد).

بە بۆچوونی دکتۆر سەعد بەشیر ئەسکەندەر، ویلایەتی موسڵ پارچەیەکە لە کوردستان و هەر باشووری کوردستانە، کاتێک کە ویلایەتی موسڵ هەر باشووری کوردستان بێت، کەواتە شاری موسڵ–یش وەکو شارێکی سەربە ویلایەتی موسڵ، شارێکی باشووری کوردستانە.

کەریم زەند، گەڕیدەو جوگرافیناسی کورد، لە لەپەڕە (20)ی پەرتووکی (جوگرافی کوردستان)دا نووسیویێتی: (هێڵی نەتەوەیی لە باشوورەوە لە بەدرەوە بۆ ڕێژەنی زێی گچکەیە، دەڤەری موسڵ ناو شارەکە و گوندەکانی زۆربەی کوردە).

ئەوەی گەڕیدەو جوگرافیناسی کورد، کەریم زەند ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە مێژوونووسی ناوبراو دەڤەری موسڵ بە تەواوی و ناو شاری موسڵ و گوندەکانی دەوروبەری زۆربەیان بە کورد دەزانێت، مادام زۆربەی دانیشتوانەکانی کورد بن، کەواتە دەکرێت بڵێین تەواوی دەڤەرەکە بە شاری موسڵ–ەوە، شار و دەڤەرێکی کوردی و کوردستانین.

کەریم زەند، گەڕیدەو جوگرافیناسی کورد، لە لەپەڕە (306)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لە سەدەی (16–17) بە پێی پەیمانی شا ئەباسی

سەفەوی، سوڵتان مرادی چوارەم ئوسمانی – ئەردەلان بۆ ئێران مایەوە، تا جەنگی یەکەمی جیهانی (1914–1918) بەهدینان و سۆران و بابان – باشوورا کوردستان – ویلایەتی موسڵ بە گوێرەی بڕیاری (کۆمەڵەی نەتەوەکان) – ژمارە (77) لە (16.12.1925) بەسترا بە ئێراقەوە، ئەو لکاندنە بە پێی چەند مەرجێ بوو).

بە پێی بۆچوونەکانی گەڕیدەو جوگرافیناسی کورد کەریم زەند، شاری موسڵ شارێکی باشووری کوردستانە، چونکە گەڕیدەی ناوبراو باشووری کوردستان بە ویلایەتی موسڵ ناودەبات، کە ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان یەک خاک بن، کەواتە شارەکانیشیان هەر یەکن، هەروەها باسی لکاندنی ویلایەتی موسڵ دەکات بە ئێراقەوە لە (16.12.1925)دا، لکاندنیش تەنیا یەک مانای هەیە ئەویش داگیرکردنە، داگیرکردنیش واتە خاک خاکی خۆیان نییە بۆیە داگیری دەکەن.

مافناس و نووسەر، دکتۆر مارف عومەر گوڵ، لە لاپەڕە (115)ی پەرتووکی (کێشەی کەسایەتی یاسایی نێونەتەوەیی گەلی کورد)دا، نووسیویێتی: (پەیماننامەی سێڤرە ساڵی (1920) بەشێوەی ئۆتۆنۆمی چارەسەری بۆ دۆزی کورد دانابوو لە باکووری کوردستان، بەو مەرجەش ئەگەر کورد خۆی بیەوێت، پاش ساڵێک دەتوانێت دەوڵەتێکی کوردی دروست بکات و کوردەکانی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بچنە پاڵ ئەو دەوڵەتە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی مافناس و نووسەر، دکتۆر مارف عومەر گوڵ، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەر سەرەتا ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات و، دواتریش باسی ئەوە دەکات بە گوێرەی پەیمانی (سێڤرە)، کوردەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەگەڵ ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە دەبوایە لە باکووری کوردستان دامەزرایە، یەکبگرنەوە. ئەمانەش ئاماژەیەکن بۆ باوەڕبوونی نووسەربە کوردستانێتیی تەواوی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان).

پەیامنێری رۆژنامەی میدیا لە شاری موسڵ، ریپۆرتاژێکی لەژێر ناوی (لە موسڵ کورد هاووڵاتی نین)، کە لە لاپەڕە (10)ی ژمارە (235)ی (میدیا)ی سێشەممە (11.4.2006)دا بڵاوکردۆتەوەو، لە ریپۆرتاژەکەدا هاتووە: (بە پێی نووسین و

بەڵگەنامە مێژووییەکان موسڵ شارێکی کوردستانییە و لەپێش زایینەوەش دەسەڵاتدارێتی کوردستان پەیوەست بەو دەسەڵاتەی فەرمانڕەوای موسڵ دەکرێ، ئەو کاتەی موسڵ (نەینەوا) بەدەست ئاشوورییەکانەوە بوو بەشێکی کوردستان لەژێر دەسەڵاتدارێتی ئاشوورییەکاندا بووە، بەڵام کاتێک موسڵ لە لایەن هاوپەیمانێتی میدی و کلدانەکانەوە گیرا کوردستان کەوتە ناو سنووری دەسەڵاتدارێتی کوردیی میدییەکان. لە کۆمەڵەی نەتەوەکانیشدا ناوی کێشەی باشووری کوردستان لە زۆر بەڵگەنامەو ململانێی دیکەدا بە کێشەی ویلایەتی موسڵ ناسراوە، بە پێی بەڵگەنامە مێژووییەکانیش لە هیچ سەردەمێکدا موسڵ بەبێ کورد نەبووە، بەڵام بێ عارەب بووە، کە ئێستا عارەب لەو شارەدا زۆرن و بە شارێکی عارەبی ناوی دێنن و سورن لەسەر ئەوە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی پەیامنێری رۆژنامەی میدیا لە شاری موسڵ، موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانییە، چونکە پەیامنێرەکە بەپشتبەستن بە بەڵگەنامە مێژووییەکان، ئەو شارە وەکو بەشێکی کوردستان ناودەبات، هەروەها نووسەر باسی ئەوە دەکات کە ئەوکاتانەی کە شاری موسڵ لەبەردەستی ئاشوورییەکان بووە، بەشێکی کوردستان لەژێر دەستیان بووە، بەڵام کاتێک میدییەکان موسڵ-یان رزگارکرد، کوردستان بە تەواوی کەوتە دەست میدییەکانەوە. هەروەها نووسەر باسی ئەوەش دەکات کە لە هیچ سەردەمێکدا موسڵ بێ کورد نەبووە، بەڵام بێ عارەب بووە. ئەوانەی کە لە سەرەوەدا ئاماژەیان پێکرا، هەمووی کوردستانێتیی و کوردێتی شاری موسڵ دەگەیەنن.

شکور حەمەی هەیەر، بەرپرسی بنکەی رووناکبیری کفری، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (تورکمانەکانی کفری کێن؟)دا، کە لە لاپەڕەکانی (94-100)ی ژمارە (1)ی (گۆڤاری گیرفان)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسەر لە لاپەڕە (97)دا نووسیویێتی: (ئەوەی مەبەستی منە لەم بابەتەدا تورکمانەکانی ئێستای شاری کفرین، لە پێشدا ئاماژەمان بەوەدا کە گرنگیی جێگای شاری کفری خاڵی هەرە گرنگیی ململانێی دەسەڵاتەکانی سەردەمی کۆن بووە بە تایبەتی لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی و سەفەویدا. سەفەوییەکان چەندین جار هێرشیان هێناوە بۆ سەر شاری کەرکوک و موسڵ، بۆ ئەوەی رێگای ئەستەمبۆڵ ببڕن و بە ئاسانی بتوانن ئێراق بخەنە ژێر دەسەڵاتی

خۆیانەوە، بۆیە دەوڵەتی عوسمانی گرنگیی زۆری داوە بە شارەکانی وەکو (موسڵ، هەولێر، پردێ، کەرکوک، داقوق، خورماتو، کفری، جەلەولا، خانەقین و مەندەلی). ئەم زنجیرە شارانەی کوردستانی باشور لەژێر کاریگەرییەکی زۆری عوسمانییەکاندا بونەو زمانو کەلتوری ناوچەکە گۆڕاوە بۆ کەلتوری تورکی، دانیشتوانە رەسەنەکەی ناوچەکە، کە کورد بونە ناچار بونە ملکەچی زرنگکارییە رەگەزپەرستەکەی تورکەکان بونە، جگە لەوەش جەختی زۆر کراوە لێیان تا خۆیان بکەن بە تورک).

نووسەر شکور حەمەی هەیەر، شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردیی و بەشێکی کوردستان دەبینێت، چونکە نووسەر زۆر راشکاوانە شارەکانی (موسڵ، هەولێر، پردێ، کەرکوک، داقوق، خورماتو، کفری، جەلەولا، خانەقین و مەندەلی) بە شارەکانی باشووری کوردستان ناودەبات.

دکتۆر خالد یونس خالد، لە بەشی دووەمی وتارێکیدا کە لە ژمارە (5)ی گۆڤاری (سردم العربي)دا لەژێر ناوی (القضية الكردية في المعادلة الدولية ودورها في مستقبل الشرق الاوسط)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (لە راستیدا ئەو ململانێیە تەنیا ململانێیەکی دیاریکراو نەبووە لەسەر سنوور، بەڵکو ململانێیەک بوو لەسەر ویلایەتی موسڵ بە تەواوی، واتە لەسەر باشووری کوردستان کە ئەمڕۆ بە کوردستانی ئێراق ناودەهێنرێت، هۆکاری ململانێکە هەبوونی نەوت بووە لە ناوچەکەداو، چارەنووسی کوردی ئێراق بەو ململانێیە ببەسترێتەوە).

بەناوبردنی ویلایەتی موسڵ بە کوردستانی ئێراق و باشووری کوردستان لە لایەن دکتۆر خالد یونس خالد، باوەڕبوونی ئەو نووسەرەمان بۆ دەردەخات بە کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ، چونکە نووسەری ناوبراو ململانێی نێوان بەریتانیا و تورکیا تەنیا بە کێشەی سنوور نازانێت، بەڵکو پێیوایە ململانێکە لەسەر خاکی کوردان باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووە.

دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، مامۆستا لە بەشی جوگرافیای زانکۆی هەولێر، لە لێکۆڵینەوەیەکدا لەژێر ناوی (مفهوم أقليم كوردستان العراق)دا کە لە ژمارە (6)ی گۆڤاری (سردم العربي)دا بلاوکراوەتەوەو، بە پشت بەستنی بە لاپەڕەکانی (15-

17)ی ژمارە (9–12)ی گۆڤاری گەلاوێژ، ساڵی دووەم، 1941، نووسیویێتی: (مستەفا شێخ نعمەتوڵڵا، لە وتارێکیدا کە لەژێر ناوی (جوگرافیای کوردستانی ئێراق)دا بڵاویکردۆتەوە، نووسیویێتی: کوردستانی باشوور (کوردستانی ئێراق) لە پارێزگاکانی سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، قەزاکانی خانەقین، مەندەلی و بەدرە پێکدێت و درێژی سنووری کوردستانی ئێراق لەگەڵ تورکیادا دەگاتە نزیکەی (294) کیلۆمەتر لەگەڵ ئێراندا دەگاتە نزیکەی (630) کیلۆمەتر لەگەڵ ناوچە عارەبنشینەکانی ئێراقدا دەگاتە نزیکەی (504) کیلۆمەتر).

دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، بە پشت بەستنی بە ژمارەکانی (9–12)ی گۆڤاری گەلاوێژ، ئەوەمان بۆ دەردەخات کە جوگرافیناسی کورد مستەفا شێخ نعمەتوڵڵا، باوەڕی تەواوی بە کوردستانی بوونی شاری موسڵ هەیە، چونکە ئەو جوگرافیناسە شارەکانی باشووری کوردستان بە پارێزگاکانی سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ (نەینەوا+دهۆک)و قەزاکانی خانەقین، مەندەلی و بەدرە) دادەنێت.

سەدیق ساڵح، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (حکومەتی کوردستان لە سلێمانی (1918 – 1924) پوختەی پێشینەو مێژوو)دا نووسیویێتی: (هێزەکانی ئینگلیز (25.10.1918) شاری کورکوکیان گرتەوە. رۆژی (31)ی ئەو مانگەیش ئاگربەستی مۆدرۆس مۆرکراو، یەکەمین جەنگی جیهانی بڕایەوە. عەلی ئیحسان پاشا بە تەلگراف فەرمانی بە عەلی رەزا بەگی پارێزگاری سلێمانی دا بەڕێوەبەرایەتی شار بداتە دەست شێخ مەحمود و، ناسناوی (نەقیب)یشی بۆ وەرگرت. هەر فەوجە سەربازییەکەی تورک بە فەرماندەیی ساڵح بەگی تابوور ئاغاسی مایەوە. بە داگیرکردنی (موسڵ)یش لە (10.11.1918)دا، سەرتاسەری کوردستانی باشوور بە کردەوە کەوتە ژێر رکێفی هێزەکانی ئینگلیز).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر سەدیق ساڵح، شاری موسڵ شارێکی کوردییە و بەشێکە لە باشووری کوردستان، کاتێک کە دەڵێت: (بە داگیرکردنی (موسڵ)یش لە (10.11.1918)دا، سەرتاسەری کوردستانی باشوور داگیرکرا)، چونکە بەکارهێنانی دەستەواژەیەکی ئاوا لە لایەن ناوبراوەوە دەیسەلمێنی کە بەلای ئەوەوە موسڵ کوردستانە، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات. سەبارەت بە رۆژی داگیرکردنی شاری موسڵ چەندین رێکەوتی جیاجیا نووسراوە بۆ نموونە (5.11.1918، 7.11.1918،

8.11.1918 و 10.11.1918)، بەڵام پێموایە (7.11.1918) لە هەموویان راستترە لەبەرئەوەی رۆژی بەستنی کۆنگرە رۆژنامەوانییەکەی فەرماندە سەربازییەکانی بەریتانی لە موسڵ رێکەوتی (7.11.1918) بووە.

سەدیق ساڵح، لە لاپەڕە (46)ی پەرتووکی (حکومەتی کوردستان لە سلێمانی (1918–1924)داو، بە پشتبەستنی بە لاپەڕە (45–54)ی سەرچاوەی (الدکتور احمد عثمان ابوبکر، کوردستان في عهد السلام، القسم الثامن)دا، کە بەشی هەشتەم لە وەرگێڕدراوە کوردییەکەدا لە لاپەڕەکانی (90–100)ی پەرتووکەکەدایە، نووسەر نووسیویێتی: (کۆنگرەی لەندەن، شوباتی (1920)دا لە لایەن گەورە دەوڵەتانی هاوپەیمانەوە بەسترا، یەکێ لە بابەتەکانی دۆزی ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) بوو، وەک کێشەیەکی کراوە هێڵرایەوە).
بە گوێرەی پشتبەستنەکەی نووسەر سەدیق ساڵح بە پەرتووکەکەی دکتۆر ئەحمەد عوسمان، بۆمان دەردەکەوێت کە دکتۆری ناوبراو شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ بە بەشێکی کوردستان دەزانێت، چونکە ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، کەواتە هەر دووکیان یەک خاک و یەکسان بە یەکن، بۆیە دەکرێت بگوترێت شاری موسڵ و شارەکانی تری سەربە ویلایەتی موسڵ، شاری باشووری کوردستان.

دکتۆر کاوس قەفتان، هەڵگری بڕوانامەی دکتۆرا لە مێژووی نوێی کورد، لە لاپەڕە (70)ی پەرتووکی (چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژووی بابان.. سۆران.. بۆتان)دا، نووسیویێتی: (دەسەڵاتی بەدرخان پاشا هەتا دەهات پەرەی دەسەند، ناوچەیێکی فراوانی کوردستانی گرتەوە، هەر لە خوارووی گۆمی وان و رۆژهەڵاتی ئێرانەوە هەتا دیاربەکر و موسڵ بەدەست بەدرخانەوە بوو، جا کە هیچ شتێک لەوێزەی بەدرخان نەهات نانەوەی دووبەرەکی ئایینی نێوان کورد و ئاسوورییەکان بوو بە باشترین رێگە بۆ لێدانی بەدرخان و بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد).
ئەوەی دکتۆر کاوس قەفتان باسی دەکات، ئەوەمان بۆ رووندەکاتەوە کە موسڵ لەژێر فەرمانڕەوایی میر بەدرخانی میری بۆتان بووە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە

سەردەمێک ئەو شارە بەشێک بووە لە میرنشینی بۆتانی کوردیی، کەواتە بەشێکیش بووە لە کوردستان و خاکی کورد.

دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، لە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (کرکوک قلب کوردستـــــان)دا، نووسیوێتی: (لکاندنی ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) بە ئێراقەوە یەکلا نەبووەوە تاوەکو دوای شکست هێنانی گفتوگۆکانی کۆنگرەی لۆزان (1922-1923)دا لە نێوان بەریتانیا (کە نوێنەرایەتی بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا و ئێراقی بە یەکەوە دەکرد)و تورکیا دەربارەی خاوەندارێتی ویلایەتی موسڵ و، رادەستکردنی ئەو بابەتە بۆ کۆمیسیۆنێکی تایبەتی سەربە کۆمەڵەی نەتەوەکان کرا لە ساڵی (1924)دا کە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانی راسپارد تا دانبنێ بە هێڵی برۆکسل هەر لەو ساڵەدا. ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بڕیاری دیاریکردنی ئەو سنوورەی لە کانوونی یەکەمی ساڵی (1925)دا دەرکرد. هەروەها لە (5.6.1926)دا هەر یەک لە بەریتانیا، تورکیا و ئێراق پەسەندی ئەو بڕیارەیان کردو ئەو هێڵەیان بە سنووری رامیاری نێوان ئێراق و تورکیا دانا. بەمشێوەیە کوردستانی باشوور (ویلایەتی موسڵ) بەشێوەیەکی یەکجاری لە ساڵی (1926) بوو بە بەشێک لە ئێراق).

سەرەتا کۆمیسیۆنەکە لە مانگی کانوونی دووەم تا مارسی ساڵی (1925) لە ویلایەتی موسڵ بووینەو، ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە رێکەوتی (16.12.1925)دا بڕیاری لکاندنی ویلایەتی موسڵ-ی بە ئێراقی عارەبییەوە داوە. ئینجا بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ بەشێکی کوردستانن، چونکە دکتۆری ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، بەمەش هەر دووکیان یەکسان دەبن، هەروەها باسی ئەوە دەکات کە لە ساڵی (1926، راستییەکەی لە ساڵی 1925)دا باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بوو بە بەشێک لە ئێراق. مادام ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان یەک خاک و یەکسان بن و، باشووری کوردستانیش خرابێتە سەر ئێراق، کەواتە شاری موسڵ شارێک بووە لە باشووری کوردستان.

پارێزەر کامیل ژیر نیزامەدین، لە لاپەڕە (43)ی پەرتووکی (کوردایەتی و سەربەخۆیی)دا بەمشێوەیە باس لە کوردستانێتیی شاری موسڵ دەکات: (ئەشێ بپرسین بۆچی کوردستانی خواروو، واتا ویلایەتی موسڵ خرایە سەر ئێراقی عارەبی؟ لە کاتێکدا نە شێخ مەحمود و نە دانیشتوانی کوردستان قایل نەبوون بەو کارە).

دەربڕینی بیرو بۆچوونەکانی پارێزەر کامیل ژیر بەمشێوەیەی سەرەوە، جگە لە باوەڕبوونی ناوبراو بە کوردبوون و کوردستانێتیی ویلایەتی موسڵ و شاری موسڵ، هیچ شتێکی تر ناگەیەنێت! چونکە نووسەربەسەر سوڕماوی باسی لکاندنی بەزۆری باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبییەوە دەکات!

پارێزەر کامیل ژیر، لە لاپەڕەکانی (81-82)ی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (وا بۆ سێ ساڵ ئەچێ دەنگوباسی پڕۆژەی ویلایەتی موسڵ لە ئارادایە لە لایەن کۆمەڵەیەکەوە بە ناوی کۆمەڵەی کۆششی دروستی دەستەی ئەوروپی بۆ دارشتنی یاسا، کە لە شەست ئەوروپی و ئەمەریکی پێکهاتووە. ئەوانە بریتین لە پەرلەمانتارو مێژوونووس و پسپۆر و پارێزەر و زۆر توانای تر کە لە ئەیلولی (1990)ەوە دەستبەکارن و لەسەر داوای حکومەتەکانی هاوپەیمانان بۆ ئامادەکردنی دوو راپۆرت لەسەر شەڕی کەنداو و دۆزی کورد، زانیاری پێشکەش بەو حکومەتانە ئەکەن. پڕۆژەکەش بریتیە لەوەی ویلایەتی موسڵ لە ئێراق جیاکرێتەوە و بۆ ماوەی چەند ساڵێک بخرێتە ژێر دەسەڵاتی نەتەوە یەکگرتووەکانەوەو دوای ئەوە پرسی گشتی بکرێت و خەڵکی سەرپشک بن لەوەی: ا- بچنەوە پاڵ ئێراق؟ ب- بچنە پاڵ تورکیا؟ بچنە پاڵ ئێران؟ سەربەخۆ بن؟).

ئەوەی پارێزەر کامیل ژیر ئاماژەی پێکردووە، کوردستانی بوونی ویلایەتی موسڵ و شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر کامیل ژیر باسی ئەو پرۆژەیەمان بۆ دەکات کە دەیەوێت باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەژێر دەستی ئێراق رزگار بکات، دیارە هەم کامل ژیرو هەم کۆمەڵەی کۆششی ئەوروپیش باوەڕیان وایە کە ویلایەتی موسڵ لە ئێراق جیایەو داگیرکراوە، بۆیە باوەڕی تەواویان بە جیاکردنەوەی ئەو ویلایەتە و ئەنجامدانی ریفراندۆمێک هەیە.

پارێزەر کامیل ژیر، لە لاپەڕەکانی (189-190)ی سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیوێتی: (ویلایەتی موسڵ: لەدێر زەمانەوە موسڵ و ناوچەیەکی فراوان بەدەوریدا، ئەو ناوەی خۆی هەبووە جیاواز لە ناوی ناوچەکانی دەوروبەری، لەژێر فەرمانڕەوایەتیی دەوڵەتی عوسمانیشدا ئەو ناوچەیە نیمچە قەوارەی خۆی هەبووەو بە ویلایەتی موسڵ ناوبراوە. لە ساڵی (1925)دا ئەو ویلایەتە، بە پێی هەندێ مەرج لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە خراوەتە سەر ئێراق. ئێراقیش بە پێی هەندێ مەرج لە کۆمەڵی نەتەوەکاندا بە ئەندام وەرگیراوە لە (3.10.1932)دا دوای ئەوەی دەسەڵاتی کۆمەڵی نەتەوەکانی لەسەر لابرا. ئینجا لەبەر ئەوەی دەوڵەتی ئێراق بە هەموو حکومەتەکانیەوە لە ساڵی (1932)ەوە تا ئێستاش ڕێزی مافی گەلی کورد و کەمایەتیەکانی نەگرتووەو داهاتی بیرە نەوتەکانی نەک بۆ خەڵکی ویلایەتی موسڵ خەرج نەکردۆتەوە، بەڵکو داوێتی بە چەکی کۆمەڵ کوژو کێشاوێتی بە سەری دانیشتوانی ئەو ویلایەتەداو خەڵکی ئەو ویلایەتەی ئەنفال و کیمیاباران کردووەو ماڵیانی کاولکردووە، بۆ خەڵکی ئەو ویلایەتە هەیە خۆی جیاکاتەوە لە ئێراق. ئەمەش مافێکە هیچ یاسایەکی ناوخۆ، یا هیچ یاسایەکی نێودەوڵەتی ناتوانێ لە خەڵکی ویلایەتی موسڵی بسەنێ. لەبەرئەوە هەر بڕیارێک کە لە دەوڵەتی ئێراقەوە دەرچێ یا لە ئەنجامی کۆبوونەوەکانی دەوڵەتە داگیرکەرەکانی کوردستانە وە دەردەچێت یا تەنانەت لە کۆمەڵی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە یا لە ئەنجومەنی ئاسایشەوە دەردەچێت و بریتی بێ لەوەی ئەو مافە لە خەڵکی ویلایەتی موسڵ زەوت کات یا بریتی بێ لەوەی ئەبێ یەکێتی خاکی ئێراق وەک ئەوەی ئێستا هەیە بپارێزێت.. ئەوە بڕیارێکی نایاساییە و هیچ ڕەوایەتییەکی نیەو خەڵکی ویلایەتی موسڵ بۆیان هەیە خۆیانی پێوە نەبەستنو پشتگوێی بخەن).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی پارێزەر کامیل ژیر، شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ بە نیشتمان و بە خاکی کورد و کوردستان دادەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە سەرەوەدا موسڵ بەجیا لە ئێراق دادەنێت و، باسی ئەوە دەکات کە هیچ پەیوەندییەکیان بە یەکەوە نەبووەو، ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردستانی سەربەخۆو سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بووە. پاشان مادام هیچ پەیوەندییەک لە نێوان ویلایەتی موسڵ و ئێراقدا نەبووبێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە بە شاری موسڵ-ەوە، شاری کوردی و بەشێکی باشووری کوردستانن.

سامی شۆڕش، وەزیری رۆشنبیری لە میری هەرێمی کوردستان - هەولێر، لە لاپەڕە (68)ی پەرتووکی (ئێراق و دەوروبەری کورد لەو ناوەندەدا)، نووسیویێتی: (ئێراق و تورکیا دوو دەوڵەتی گرنگیی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستن. لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق لە (1920-1925) ناکۆکییەکی ئاشکراو زەق کەوتە نێوانیانەوە بەهۆی کێشەی ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور)، دواتر بە تایبەتی پاش ساڵی (1958) رووگەی رامیاری ناوەخۆو هاوپەیمانێتی دەوڵەتی بەغدا و ئەنقەرەی تا رادەیەک لەیەکدی جیاکردەوە).

کاتێک کە نووسەر سامی شۆڕش، ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، واتە بە یەک خاک و بە یەک هەرێمی جوگرافییان دەزانێت، کاتێکیش کە ئەو دوو ناوە جوگرافیەی باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ بۆ یەک هەرێم بەکاربێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ و لە ناویاندا شاری موسڵ، شاری کوردیی و پارچەیەکن لە باشووری کوردستان.

سامی شۆڕش، لە لاپەڕە (69)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (لە ساڵی (1925-1926)دا (کۆمەڵەی نەتەوەکان) بەپەسندکردنی هەر دوو دەوڵەتی ئێراق و تورکیا کێشەی ویلایەتی موسڵ-ی بەوە چارەسەرکرد کە کوردستانی باشوور بدرێتە پاڵ دەوڵەتی ئێراق).

لە سەرەوەدا بیرو بۆچوونەکانی نووسەر سامی شۆڕش-مان بۆ دەردەکەوێت، کاتێک کە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کێشەی ویلایەتی موسڵ بەوە چارەسەرکرا کە باشووری کوردستان بخرێتە سەر ئێراق، ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نووسەر باوەڕی وایە ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان هەر یەکن و یەک خاکن، مادامیش بەمشێوەیە بێت، کەواتە تەواوی ویلایەتی موسڵ نیشتمان و خاکی کورد و کوردستانە بە شاری موسڵ-ەوە.

شاخەوان مەنسور، لە بابەتێکیدا لەژێر ناوونیشانی (کەرکوک و چاوی چڵێسی دوژمنان)دا کە لە لاپەڕە (8)ی رۆژنامەی (کوردستانی نویٚ)، ژمارە (3971)ی رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (18.5.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (درێژەی

نەدەینێ دوژمنان هەمیشە چاویان بڕیوەتە کوردستان، بۆنموونە سەدەی پێنج کیسرا دەسەڵاتی خۆی سەپاندووە بەسەر ناوچەکە، سەدەی حەوت عارەب بە ناوی ئیسلامەوە هاتوون، سەدەی یانزە سەلجوقیەکان، سەدەی سیانزە مەغۆل، سەدەی پانزە تەتەر، شانزە عوسمانیەکان، سەدەی بیست جەنگی جیهانی و ئاکامە شوومەکەی بۆ کورد، دواجار ئەو بایەخە لە ویلایەتی شارەزووردا کۆدەبێتەوە ئینجا پارێزگای موسڵ و سەرەنجام پارێزگای کەرکوک، دوژمنان تاوەکو لە ڕێگەی سەرەنێزەوە نووکی شمشێر و باج و خەراجەوە فەرمانڕەوایەتی کوردستان-یان کردووە، پێویستیان بە هاوزمانی خۆیان نەبووە لە ناوچەکە!).

به گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر شاخەوان مەنسور، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کوردستان، چونکە نووسەر لە باسی چاو تێبڕینی دوژمنانی نەتەوەکەمان لە کوردستان، باسی ئەوە دەکات کە لە سەدەی بیستەمدا دوژمنان سەرەتا چاویان بڕییە پارێزگای موسڵ و دواتریش پارێزگای کەرکوک لە کوردستان. ئەمانەش بۆمان دەردەخات کە نووسەری ناوبراو لە سەرەوەدا، پارێزگاکانی موسڵ و کەرکوک بە بەشێک لە کوردستان دەزانێت.

ڕێبوار، لە لاپەڕەکانی (37-38)ی پەرتووکی (هەڵوێستی یەکێتیی و تاڵەبانی دەربارەی شۆڕشی کوردستانی باشوور)دا نووسیویێتی: (پارتی بەعس هەر لە نێوەڕاستی چلەکانەوە، لە نووسینەکانیاندا باسی مەترسی ئەو کەمەنەتەوانە دەکەن بۆ سەر نەتەوەی عارەب و خاکی عارەب. بۆیە هەمیشە ئەندامانی خۆی لێ وریا کردۆتەوە لەوەی کە ئەبێ هەوڵی تواندنەوە یاخود دەرکردن، یا لەناوبردنی ئەم کەمینانە بدەن..... بۆیە کاربەدەست و ئەفسەرە بەعسیەکانی ئێراق لە موسڵ، بادینان، کەرکوک و خانەقینیشی پێش ئەوەی دەسەڵات بگرنە دەست هەرچییەکیان لەدەست هاتبێ بۆ بە عارەب کردنو تەنگ پێ هەڵچنین و ئازاردانی کوردەکانی ئەو شوێنانەو دەرکردن و دوورخستنەوەیان درێغیان نەکردووە).

ئەوەی ڕێبوار ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی ئەو شارانە دەگەیەنێت کە نووسەری ناوبراو ئاماژەی پێکردون، چونکە شاڵاوی بەعارەبکردن لە هەر شار و ناوچەیەکدا پەیڕەو کرابێت، ئەوە بێ هیچ گومانێک ئەو شارە یان ناوچەیە، بریتی بووە لە نیشتمانی کورد و خاکی کوردستان. کاتێک کە ڕێبوار باس

له بەعارەبکردنی شارەکانی موسڵ، کەرکوک، خانەقین و ناوچەی بادینان دەکات، ئەوە دەگەینە ئەو باوەڕەی کە نووسەر ئەو شار و ناوچانە بە بەشێک لە باشووری کوردستان دەزانێت.

مێژوونووس دکتۆر رەشاد میران، مامۆستای زانکۆی هەولێر، لە لاپەڕە (42)ی پەرتووکی (رەوشی ئاینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا)، نووسیویێتی: (سەبارەت بەداگیرکردنی ناوچە کوردییەکان لە لایەن موسڵمانانەوە، مێژوونووسی سەدەی نۆی (ئەل-بەلازری-ئەبو ئەلعەباس – کتاب – ص331) نووسیویەتی: (ساڵی 20ی ک/639ز) عوتبە کوڕی فەرقەد شاری (ئورمیێ)یەی دێرینی گرت، هەر لە هەمان ساڵیشدا موسڵ و هەموو قەڵاکانی کوردانی گرت).
بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر رەشاد میران، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کوردیی و بەشێکە لە کوردستان، چونکە مێژوونووسی ناوبراو لە باسی داگیرکارییەکانی ناوچە کوردییەکان لە لایەن موسڵمانانەوە، باسی ئەوە دەکات کە ئەوان لە ساڵی (20ک)دا ورمێ، موسڵ و هەموو قەڵاکانی کوردیان داگیرکرد، کەواتە ناوبراو موسڵ و ورمێ-ش بە ناوچەی کوردی دادەنێت، کاتێکیش کە ناوچەی کوردی بن، بێ هیچ گومانێک شاری کوردین و بەشێکن لە کوردستان.

ئازاد جەلیل محەمەد، لە بەشی مێژوو، زانکۆی سلێمانی، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (بەعەرەبکردنی کەرکوک لە سەردەمی دەسەڵاتی پاشایەتیی (1921-1958)دا، کە لە لاپەڕە (4)ی ژمارە (7)ی (گەڕانەوە)ی سێشەممە، رێکەوتی (30.12.2003)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (دوای ئەوەی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) لکێنرا بە ئێراقەوە لە ساڵی (1925)، ئیتر لەم ئان و ساتەوە کرداری رەگەزپەرستە عارەبەکان کەوتە کارەوە دژی نەتەوەی کورد و ناوچە کوردییەکان).
ئەوەی نووسەر ئازاد جەلال لە سەرەوەدا نووسیویێتی، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، مادام وابێت هەر دووکیان هەر یەک هەرێم و یەک خاکن، کەوابێ شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری ویلایەتی موسڵ، شاری سەربە باشووری کوردستانن.

سامی فەخری، لە لاپەڕە (121)ی پەرتووکی (تورکمانی کوردستانی باشوورو تۆرانچێتی و کوردایەتی)دا نووسیویێتی: (لە مانگی تشرینی یەکەمی ساڵی (1999)دا نەخشەی ئێراقێکی نوێ کێشراو بە ناوی (ناوەندی لێکۆڵینەوەی ستراتیجیەتی تورکمانیەکان) بڵاویان کردەوە. کە هەر دوو پارتی (تورکمان ئیلی)و (نیشتمانی تورکمانی) بەشدارییان تێدا کردبوو. ئەمانەش لەژێرەوە واژۆیان کردووە: ریاز ساری کیهیە، مستەفا کەمال بالجلی، ئەرسەلان ئیحسان، جەمال شان، سەباح کورەچی، ئازاد کورەچی، جەلال ئەلخەتیب و نورەددین موسڵڵو. وەکو لە نەخشەکە دەردەکەوێ سنووری کوردستانی باشووریان لە پارێزگای سلێمانی و دهۆک و هەندێ لە پارێزگای هەولێر ترنجاندووەو ناوی (ویلایەتی سلێمانی)یان لێناوە. بە هیوای دەست بەسەراگرتنی کانە نەوتەکانی کوردستان. سنوورێکیان بۆ پارێزگای کەرکوک و موسڵ و زۆربەی پارێزگای دیالە نەخشاندووەو ناوی (ویلایەتی کەرکوکیان) لێناوە. عارەب و تورکمان و کورد بەڕێوەی ببەن. بەڵام راستییەکەی ئەوەیە: وا چاوەڕوان دەکەن ببێتە ویلایەتی تورکمان. ئەمەش لەگەڵ پڕۆژەکانی تریاندا دەگونجێ).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر سامی فەخری، شاری موسڵ شارێکی کوردیی باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی ئەو نەخشەیەی کە (تورکمان ئیلی و نیشتمانی تورکمانی) کێشاویانە، باسی ئەوە دەکات کە ئەوان لە سنووری باشووری کوردستاندا، سنوورێکیان بۆ پارێزگاکانی موسڵ، کەرکوک و بەشێکی زۆری پارێزگای دیالە کێشاوەو ناوی (ویلایەتی کەرکوک)یان لێناوە، بۆ ئەوەی بیکەن بە ویلایەتێکی تورکمانی. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نووسەر شارەکانی موسڵ، کەرکوک و دیالە بە شاری کوردستانی دەزانێت.

عەقید ئەمین سامی ئەلغەمراوی، کە نووسەرێکی عارەبی میسرییەو تا سەر ئێسقان شۆڤینی و دژ بە کورد و کوردستانە، لە لاپەڕە (273-274)ی پەرتووکی "قصة الکورد في شمال العراق"دا ئاماژەی بە داواکارییەکانی سەرکردەی ناسراوی کورد، مستەفا بارزانی کردووە لە ساڵی 1963دا کە بۆ میری ئێراقی ئەوکاتی

ناردووەو بریتین لە (8) خاڵ و خاڵی دووەمیان کە دەربارەی سنووری جوگرافیای کوردستانە کە دەڵێت:

2- سنووری کوردستان بەمشێوەیە دەبێت:

لە باکوورەوە: تورکیا.

لە رۆژهەلاتەوە: ئێران.

لە رۆژئاواوە: سوریا.

لە باشوورەوە: زنجیرە چیاکانی حەمرین.

بە گوێرەی ئەو نووسینەی عەقید ئەمین سامی ئەلغەمراوی، بارزانی و پارتی دیموکراتی کوردستان، شاری موسڵ بە شارێکی باشووری کوردستان دەزانن، چونکە سەرکردەی کورد مستەفا بارزانی و پارتی دیموکراتی کوردستان کێوەسوور (حەمرین) بە سنووری باشوورو وڵاتی سوریاش بە سنووری رۆژئاوای کوردستان دادەنێ، کە هیچ گومانێکیش نامێنێت لە کوردستانی بوونی شاری موسڵ، چونکە شاری موسڵ وەکو شار و پارێزگا دەکەونە ناو سنووری باشووری کوردستان.

جەوهەر نامیق سالم، ئەندامی پەلیتبیرۆی پارتی دیموکراتی کوردستان و، یەکەم سەرۆک پەرلەمانی هەرێمی کوردستان (باشووری کوردستان)، لەزنجیرە وتارێکدا کە لە نۆ بەش پێکهاتووەو، لەژێر ناوی (لیژنەی پیاچوونەوە بە دەستووری هەمیشەیی کۆماری العراق و مافەکانی خەڵکی کوردستان)دا لە رۆژنامەی (خەبات)دا بڵاوکرایەوە، لە بەشی چوارەمی وتارەکەدا کە لە لاپەڕە (6)ی ژمارە (2319)، رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (9.11.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (جگە لە تەعریبچییەکانی پێش ئەمانە (تەعریبچیە سوونەو شیعەکان) کە لە سەرەتای دامەزراندنی (العراق)ەوە، بە پێی پلان و زرنگکارییەکی رەگەزپەرستی و شۆڤێنی ئەو سەردەمەو بە تایبەتی حکومەتەکەی (یاسین الهاشمي) کە لە سەرەتای سیەکانی سەدەی رابردوو، لە چەند ناوچەی کوردستان بە تایبەتی لە موسڵ و لە کەرکوک و دەوروبەری (چیای حەمرین) عارەبیان نیشتەجێ کردو، ئێستا خودی سەرانی کورد نازناوی (عارەبە رەسەنەکان)یان لێ ناون ....!، لەگەڵ رێزماندا بۆ ئەو عارەبانەی بەدەر لەو شاڵاوە نیشتەجێی کوردستانن، خودی زاراوەی (عارەبی رەسەن) خۆی لەخۆیدا، جێگای باس و لێکۆڵینەوەو سەرنجە).

به گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر جەوهەر نامیق سالم، شارەکانی موسڵ، کەرکوک و دەوروبەری کێوەسوور بەشێکن لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی پرۆسەی بە عارەبکردندا، نووسیویێتی: (لە سەرەتای سیەکانی سەدەی بیستەمدا، یاسین هاشمی سەرۆک وەزیران، چەندین ناوچەی کوردستانی وەکو موسڵ، کەرکوک و دەوروبەری کێوەسووری بە عارەبکرد)، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە نووسەر شارەکانی موسڵ، کەرکوک و دەوروبەری کێوەسوور بە بەشێکی کوردستان دەزانێت.

جەوهەر نامیق سالم، لە بەشی پێنجەمی وتارەکەیدا کە لە لاپەڕە (6)ی ژمارە (2320)، رۆژی هەینی، رێکەوتی (10.11.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (ئەوەی سەرنجراکێش بوو تاکو پێش ئەو هەڵبژاردنە (15.12.2005)، ئەوەبوو کە هەندێ لە لێپرسراوانی کوردستان جەختیان لەسەر کوردستانیەتی موسڵ دەکرد، گوایە بۆ کورد یەکلابۆتەوەو ئەوەندە باس نەکرێت وەکو کەرکوک. واتە موسڵ لە (گیرفانە).! لە درێژەی باسەکەدا جەوهەر نامیق سالم، نووسیویێتی: (کەچی لە راگەیاندنەکانی کوردستاندا رادەگەیەنن کە ئامادەن دەست لە زیاتر لە نیوەی (موسڵ) هەڵگرن و، پێشکەش تەعریبچیەکانی بکەن و، یان داوای راپرسین دەکەن لە موسڵ، لە کاتێکدا لەدوا هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەرانی العراق، لیستی هاوپەیمانی کوردستانی لە پارێزگای (موسڵ)و لە کۆی (19) کورسی تەنها (4) کورسیان وەدەست هێنا، لەم قۆناغەدا کە (کورد لە لوتکەیە ..!!)، بە قەزای مەخموریشەوە کە قەزایەکی پارێزگای هەولێرەو ساڵی (1997) خرابووە سەر (موسڵ)و، تاکو ئێستایش هەر سەربە (موسڵ)ە).

ئەوەی لە سەرەوەدا نووسەر جەوهەر نامیق سالم باسی کردووە، ئەوە دەگەیەنێت کە نەک تەنیا بەبۆچوونی خۆی بەڵکو بە بۆچوونەکانی لێپرسراوانی کوردیش، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و بەشێک بووە لە هەرێمی کوردستان (باشووری کوردستان)، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە هەندێک لە بەرپرسانی کوردستان تاوەکو پێش هەڵبژاردنەکەی (15.12.2005)، جەختیان لەسەر کوردستانیەتی موسڵ دەکردەوە.

جەوهەر نامیق سالم، لە بەشی شەشەمی وتارەکەیدا کە لە لاپەڕە (6)ی ژمارە (2322)، ڕۆژی یەکشەممە، ڕێکەوتی (12.11.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (پێش دروستکردنی ئێراق و پاش لکاندنی کوردستانی باشوور (ویلایەتی موسڵ)، بە ئێراقی دروستکراو، بزاڤی رزگاریخوازی کورد، لەگەڵ داگیرکەری بەریتانی و پاشتر میرییە یەک لەدوا یەکەکانی ئێراق، کێشەیەکی هەبوو پێی ئێژن کێشەی کورد).

بە گوێرەی ئەوەی کە جەوهەر نامیق، ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، مانای وایە کە هەر دووکیان هەر یەک خاک و یەکسانن لەگەڵ یەکتر، مادامیش ئەوان هەر یەک خاک و یەکسان بن، کەواتە شاری موسڵ و گشت شارەکانی تری ویلایەتی موسڵ، شاری باشووری کوردستان-یشن.

جەوهەر نامیق سالم، لە بەشی حەوتەمی وتارەکەیدا کە لە لاپەڕە (6)ی ژمارە (2323)، دووشەممە، ڕێکەوتی (13.11.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (خۆ ئەگەر هێشتا کەرکوک، موسڵ، مەخمور، خانەقین، مەندەلی، بەدرەو جەسان .. هتد وەکو پارچەیەک لەم کوردستانە لە دەرەوەی (هەرێمی کوردستان)ەو بە ناوچەی (المناطق المختلفة علیها) ئەژمار کراون، خۆ ناوچەکانی ترمان بەوانیشەوە، بەدرێژایی مێژووی ئەم (العراق)ە داتاشراوە گۆڕەپانی شەڕو تێکدان و کاولکردن و دەربەدەری و ئەنفال و کۆمەڵکوژی بووەو، هەر چ نەبێت وەکو ئاماژەمان بۆکرد، دەبێت ڕێژەیەک لە بەرهەمی نەوت بۆ ئەو ناوچانە دیاری بکرێت بۆ ئاوەدانکردنەوە و قەرەبوو و بووژاندنەوەی خەڵکی ئەو دەڤەرانە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر جەوهەر نامیق سالم، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، چونکە نووسەر لە باسی ناوچە کێشە لەسەرەکان، ناوی شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، خانەقین، مەندەلی، بەدرە و جەسان) وەکو شارەکانی سنووری باشووری کوردستان، کە دەکەونە دەرەوەی هەرێمی کوردستان ناودەبات.

جەوهەر نامیق سالم، ئەندامی پەلیتبیرۆی پارتی دیموکراتی کوردستان و سەرۆکی خولی یەکەمی پەرلەمانی کوردستان، لە بەشی یەکەمی وتارێکیدا کە لە لاپەڕە (6)ی ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (2508)ی ڕۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی (28.5.2007)دا،

لەژێر ناوی (کورد و پڕۆژەی یاسای نەوت و غازی کۆماری ئێراق)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (لە سنووری (51%)ی خاکی کوردستان-مان لە دەرەوەی دەسەڵاتی حکومەتی هەرێمی کوردستانە و، هەر هەموو ئەو ناوچانەش ناوچەی (نەوت و غاز)و سەرچاوەی کانزای دیکەن. جێگای داخە بۆ یەکەم جار لە مێژووی نەتەوەکەمان سەرانی فەرمی، دانیان بەوەدا ناوە کە ئەو نزیکەی (51%)ی خاکی کوردستانی باشوورمان ناوچەی (ململانی-نیزاع)ن، (المناطق المتنازع علیها)، لە نێوان کورد و دەسەڵاتی ناوەندی بەغدا و، کە لە راستیدا لە نێوان کورد و نوێنەری عارەبی ئێراقی زۆرینەیە، ئەمەش لە دەستووری هەمیشەیی ئێراق جێگیر کراوەو خەڵکی کوردستانیش ناچارکرا پەسندی بکات (مەبەستم ئەو رێژەیەیە کە دەنگیدا بە (بەڵێ) بۆ دەستووری هەمیشەیی لە کۆی گشتی ئەوانەی کە مافی دەنگدانیان هەبوو لە کوردستان). واتە (بەدرە، جەسان، مەندەلی، خانەقین، گشت ناوچەکانی کەرکوک، مەخمور، زۆربەی هەرە زۆری پارێزگای موسڵ و بە تایبەتی شێخان، زومار و تەلەعفەر، شەنگال ... هتد) کە هۆکاری دابڕانیان لە هەرێمی کوردستان و بە عارەبکردنیان دەگەڕێتەوە بۆ نەوت وەکو فاکتەری سەرەکی. دەسەڵاتی ناوەند هەمیشە لە هەوڵی قووتدانی ئەو ناوچانەن. تەماشای ئەمڕۆ بکەین کە چۆن کۆسپ دروست دەکەن لەبەردەم پرۆسەی گەڕانەوەیان و مردارکردنەوەی نەخشەی رێگای چارەسەرکردنەکان، یان هەروا مانەوەیان وەکو ئێستا، یان چارەسەرکردنیان بەشێوەی (پارچە پارچە) کردنیان نەک وەک یەک پاکێت، بۆ ئەوەی ئەم (پارچەیە) کە ئەمڕۆ قووت نادرێت لەدەرفەتێکی دیکەدا قووتی دەن. بڕوانە پارێزگای موسڵ، رۆژئاوای بەعارەب کراو تەواوبوو، ئێستا بەعارەبکردن روویکردە رۆژهەڵاتی).

بە گوێرەی ئەو بۆچوونانەی نووسەر جەوهەر نامیق سالم کە لە سەرەوەدا دەری بڕیوون، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و بەشێکە لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەر کاتێ کە باسی بەعارەبکردن لە کوردستاندا دەکات، باسی ئەوە دەکات کە سەرەتا بەعارەبکردن لە رۆژئاوای موسڵ دەستیپێکردو تەواوبوو، ئێستاش بەعارەبکردن روویکردۆتە بەشی رۆژهەڵاتی موسڵ. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نووسەر باوەڕی تەواوی بە کوردێتیی و کوردستانێتیی هەر دوو کەنارەکەی شاری موسڵ کەناری دەستە راست و دەستە چەپ هەیە.

جەوهەر نامیق سالم، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (خوێندنەوەیەکی بە پەلەی پرۆژەی یاسای نەوت و گازی کۆماری العراق)دا، کە لە ماڵپەڕی (دەنگەکان)، ژمارە (320)، خوڵی سێیەم، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (15.5.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (زۆری و مسۆگەر بوونی نەوتی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)، فاکتەرێکی سەرەکی بوو بۆ داگیرکردنی ویلایەتەکانی بەسراو بەغدا و پاشتر ویلایەتی موسڵ لە لایەن بەریتانیا و، دابەشکردنی کوردستانی گەورەمان لە دوو بەشەوە بۆ چوار بەش و، کوردستانی باشوورمان بلکێنێتەوە بە قەوارەیەکی داتاشراویی خۆی کە ناوی لێ نا (ئێراق).

جەوهەر نامیق سالم، لەقسەکانیدا دەریدەخات کە شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ بە بەشێکی گرنگیی باشووری کوردستان دادەنێت، چونکە نووسەر لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە هەر دووکیان هەر یەک خاکن، مادامیش وابێت کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ، شاری باشووری کوردستانن، لەلایەکی تریشەوە نووسەر دۆزینەوەی نەوت لە کوردستان بە هۆکارێکی لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبییەوە دادەنێت، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە پێشتر ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و بە عارەبەوە نەبووە.

شەماڵ عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (6)ی پەرتووکی (ئێراقی نوێ)دا نووسیویێتی: (ساڵی (1914) کاتێ شەڕی جیهانی یەکەم هەڵگیرسا، بەریتانیا ویلایەتی بەسراو دوای ئەوەش ویلایەتی بەغدای گرت و لەدەستی عوسمانیەکانی دەرهێنا، ئەوکات بەتەمای دامەزراندنی وڵاتێکی عارەبی بوو لەو دوو ویلایەتە، بەڵام لە دواییدا بەرەو ویلایەتی موسڵ کشا (موسڵ، کەرکوک، هەولێر و سلێمانی) دەگرتەوە داگیریکرد).

نووسەر شەماڵ عەبدوڵڵا، شاری موسڵ بە شارێکی باشووری کوردستان هەژمار دەکات، چونکە ئەو شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، هەولێر و سلێمانی) وەکو شارەکانی ویلایەتی موسڵ دیارکردووە، هەموو لایەکیش دەزانین کە ویلایەتی موسڵ هەر باشووری کوردستانە، کەواتە موسڵ شارێکی باشووری کوردستانە.

شەماڵ عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (77)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (من دڵنیام ئەگەر شەڕی ناوخۆ رووی نەدابوایە، دۆزی کەرکوک لەگەڵ روخانی رژێمی بەعس، کوردستانی بوونی خۆی دەگەڕاندەوە، رەنگە ئێستا کێشەمان لەسەر موسڵ بوایە بە تایبەتی رۆژهەڵاتی موسڵ).

جەخت کردنەوەی نووسەر شەماڵ عەبدوڵڵا بەمشێوەیە لەسەر کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ-دا، دەمان گەیەنێتە ئەو بۆچوونەی کە نووسەر باوەڕی تەواوی بە کوردستانی بوونی شاری موسڵ هەیە، بەڵام ئەگەر نەتوانرا تەواوی شاری موسڵ بگەڕێتەوە سەر هەرێمی کوردستان، هەوڵ بدرێت بەلای کەمەوە بەشە رۆژهەڵاتەکەی بگەڕێتەوە سەر کوردستان.

دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، لە لاپەرە (15)ی پەرتووکە وەرگێڕاوەکەیدا (کورد لە ئەرشیفی رووسیا و سۆڤییەتدا)، باسی ئەوە دەکات کە لە ئەرشیفی رووسی و سۆڤێتیدا و، لەنامەیەکی (کامیل بەدرخان و کنیاز شاخۆڤشکی)دا بۆ (شاردی لی) نووسیویانە هاتووە: (دەکرێ کوردەکانی باشووری کوردستان بکەین بە سێ بەش: کوردەکانی رۆژئاوا یا دەستەی رۆژئاوا واتە کوردەکانی موسڵ، سلێمانی، کەرکوک و رواندزو هەرکی کە زۆربەیان دژی رووس و لایەنگری شێخ عەبدولقادر (سیناتۆری تورکیا) کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینی بەناوبانگن. دەستەی ناوەڕاست (ناوەندی): کوردی بۆتان کە شوێنی پاشایەتی و دەسەڵاتداری بنەماڵەکەی ئێمە عەزیزی (بەدرخان) بووە. دەستەی رۆژئاوا: کوردەکانی دیاربەکر (کە زۆر شەڕکەرن)، مالاتیا، ئۆرفە و دواتر دەستەیەکی جیاواز هەن کە کوردەکانی دەرسیم-ن).

ئەوەی دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی ئاماژەی پێکردووە، بە گوێرەی بۆچوونەکانی کامیل بەدرخان کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە بەردخان لە نامەکەی خۆیدا باسی ئەوە دەکات کە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، سلێمانی و رواندز بریتین لە شارەکانی باشووری کوردستان.

دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، لە لاپەرە (72)ی پەرتووکی (کورد لە ئەرشیفی رووسیا و سۆڤییەتدا)دا باسی ئەوە دەکات کە لە ئەرشیفی رووسی و سۆڤێتیدا

هاتووە: (لەلایەکی ترەوە کۆمیتەی کوردی دژی دابەشکردنی کوردستانە و ویلایەتی موسڵ بە بەشێکی جیانەکراوی کوردستان دادەنێت و دژی دەست بەسەراگرتنی بەشێکی کوردستانە لە لایەن ئینگلیزەکانەوەو دەڵێ : ئینگلیزەکان کە لە بەشێکی کوردستان دەسەڵاتیان هەیە لەوێوە تۆوی دووبەرەکی بۆ ئاژاوە دژی بەشەکانی تری کوردستان دەنێتەوەو زیان بە سەربەخۆیی کوردستان دەگەیەنن).

نووسەر دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، ئەوەمان بۆ روونەدکاتەوە کە کۆمیتەی کوردی ویلایەتی موسڵ بە بەشێکی کوردستان دادەنێت، کاتێکیش کە ویلایەتەکە خاکی کورد و بەشێکی کوردستان بێت، ئەوە بە دڵنیاییەوە شاری موسڵ-ی پایتەخت و شارەکانی تری ویلایەتەکە، شاری کوردیی و بەشێکن لە باشووری کوردستان.

دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، لە لاپەرەکانی (227-228)ی پەرتووکی (کورد لە ئەرشیفی رووسیا و سۆڤییەتدا)، لە باسی (پەیماننامەی شێخ مەحمودو تورکەکان) کە بریتییە لە راپۆرتێکی کۆنسوڵی یەکیەتی سۆڤیەت لە ئێران (دوبسون ئەرکادی باریسۆڤیچ 1921-1928) کە لە (28.10.1923)دا بە ژمارە (73)ی نهێنی پاش چاوپێکەوتن لەگەڵ (ئەحمەد تەقی)دا، وە بە پێی قسەی ئەحمەد تەقی، (پەیمانێک)ی (10) خاڵی لە نێوان شێخ مەحمودو تورکەکان مۆرکراوە کە لە خاڵی سێیەمدا لە باسی سنووری کوردستاندا هاتووە: (سنووری باشووری کوردستان لە باکوور لەگەڵ قەزای شەمدینان و لە باشوور چیای حەمرین و لە رۆژهەڵات تا سنووری ئێران و لە رۆژئاوا رووباری دیجلە).

بە گوێرەی ئەو پەیمانەی سەبارەت بەدیاریکردنی سنووری باشووری کوردستان کە لە نێوان شێخ مەحمودی نەمرو تورکەکاندا مۆرکراوە، بەشی رۆژهەڵاتی شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، لەبەرئەوەی سنووری رۆژئاوای باشووری کوردستانیان بە رووباری دیجلە دیاریکردووە.

مەستوورەی کوردستانی، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (مێژووی ئەردەڵان)دا نووسیویێتی: (ساڵی (606) کلۆڵ بەگ بوو بە فەرمانڕەوای سەقزو سیاکێو و گەڕووس و ئیسفەند ئابادی – کە ئەوسا عەلی شوکریان پێ ئەگووت – داگیرکرد،

بەرەو رۆژهەڵات تا هەمەدان و لە خۆرئاوا تا هەولێر و موسڵ، بەرەو باکوور تا زەنجان و بەرەو باشوور تا کرماشان و سونقوری کەوتە دەست. شارەکانی کۆیە، ئامێدی، حەریر، رەواندز و شارباژێڕ کە ئێستا سلێمانی پێ دەڵێن، هەموویان سەربە فەرمانڕەوایەتی ئەو کلۆڵ بەگە بوون).

مەستورە ماهشەرەفخانم کچی ئەبی حەسەن بەگ کوڕی محەمەد ئاغا (1814-1848)، یەکەم مێژوونووسی ژنە لەنێو کورددا و ئەوەی مەستوورەی کوردستانی نووسیویێتی، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر ئەوەمان بۆ دەردەخات کە لە سەرەتای سەدەی حەوتەمدا، شاری موسڵ بەشێک بووە لە کوردستانی ئەردەڵان.

مەستوورەی کوردستانی، لە لاپەڕەکانی (69-70)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (خان ئەحمەد خان کە لەساڵی (1022)ی کۆچیدا بووەتە میری ئەردەڵان و شاری سنەی کردۆتە پایتەختی خۆی، بۆ ماوەی حەوت ساڵ فەرمانڕەوایی شارەزوور، موسڵ و کەرکوکی کردووە).

ئەوەی نووسەر مەستوورەی کوردستانی نووسیویێتی، دووبارە کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە شاری موسڵ لە سەرەتای سەدەی یانزەهەمی کوچیدا، بۆ ماوەی حەوت ساڵ بەشێک بووە لە کوردستانی ئەردەڵان.

پارتی دیموکراتی کوردستان، مەکتەبی سیاسی، مەکتەبی ناوەندیی دیراسات و تۆژینەوە، لە لاپەڕە (10)ی بەشی دووەمی پەرتووکی (نەوتی کوردستانی ئێراق نەوت و چارەنووسی سیاسی کورد و کوردستان)داو لە لاپەڕە (8)ی هەمان پەرتووک بە زمانی عارەبی (المكتب السياسي – مكتب الدراسات والبحوث المركزي، نفط كوردستان العراق النفط ومصير الكورد وكوردستان السياسي)دا، نووسیویێتی: (لە رێکەوتی چواری مانگی مایسی ساڵی (1516)ی زایینی موسڵ کەوتە ژێردەستی عوسمانییەکان و راستەوخۆ دوای داگیرکردنی موسڵ لەلایەن عوسمانییەکانەوە کرا بە پارێزگایەک (سەنجەقێکی) عوسمانی سەربە ویلایەتی ئامەد (دیاربەکر)و، دواتر لە ساڵی (1539)ی زایینی موسڵ بووە مەڵبەندێکی سەربەخۆی ویلایەتێکی عوسمانی).

ئەوەی کە پارتی دیموکراتی کوردستان ئاماژەی پێکردووە، کە شاری موسڵ بۆ ماوەیەک پارێزگایەکی سەربە ویلایەتی ئامەد بووەو، ئامەدیش کوردستانە، هەروەها ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە بۆ ماوەی چوار سەدە ویلایەتێکی سەربەخۆی عوسمانی بووە، ئەوەمان بۆ دەردەخات کە ئەو ویلایەتە هیچ پەیوەندییەکی نە بە عارەب و نە بە ئێراقەوە هەبووە، بەڵکو ویلایەتێکی کوردی و بەشێک بووە لە خاکی کوردستان.

پارتی دیموکراتی کوردستان، مەکتەبی سیاسی، مەکتەبی ناوەندیی دیراسات و تۆژینەوە، لە لاپەڕە (28)ی بەشی دووەمی پەرتووکی (نەوتی کوردستانی ئێراق نەوت و چارەنووسی سیاسی کورد و کوردستان)داو لە لاپەڕە (23)ی هەمان پەرتووک بە زمانی عارەبی (المكتب السياسي – مكتب الدراسات والبحوث المركزي، نفط كوردستان العراق النفط ومصير الكورد وكوردستان السياسي)دا، نووسیویێتی: (میری ئێراق لە (14.3.1925)دا لەبەرامبەر لکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراقەوە، چیاوگ (ئیمتیاز)ی نەوت دەرهێنانی بە کۆمپانیای نەوتی تورکی بەخشی).
ئەوەی پارتی دیموکراتی کوردستان نووسیویێتی، کوردستانێتیی ویلایەتی موسڵ و شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەوەی لە ساڵی (1925)دا بە ئێراقەوە لکێنرا باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بوو، هەروەها پارتی دیموکراتی کوردستان باسی ئەوە دەکات کە ئێراق لەبری چیاوگی دەرهێنانی نەوت بە کۆمپانیای نەوتی تورکی لە (14.3.1925)دا، باشووری کوردستانی پێوە لکێنرا. ئەمانەش ئەوە دەگەیەنن کە پێشتر باشووری کوردستان جیابووە لە ئێراق و، هیچ پەیوەندییەکی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆی بەو وڵاتەوە نەبووە.

عەدنان زیان فەرحان، لە لاپەڕە (30)ی پەرتووکی (الكورد الايزيديون في أقليم كوردستان)دا، نووسیویێتی: (کوردە ئێزیدییەکان توانیویانە پاشەکشە بەزۆر لە سەرکردە سەفەوییەکان بکەن و، سەفەوییەکان نەیانتوانی سەربە ئێزیدییەکان شۆڕ بکەن تاوەکو شا ئیسماعیلی سەفەوی خۆی ئەو ئەرکەی گرتە ئەستۆ، ئەوکاتە سەفەوییەکان توانیان دەست بگرن بەسەر ناوچەکانی کوردە ئێزیدییەکان لە موسڵ و شەنگال لە ساڵی (1507)، هەروەها ئێزیدییەکان لە شەنگال تووشی هەڵمەتی

لەناوبردن و کوشتنی بە کۆمەڵ لەسەر دەستی سەفەوییەکان هاتوون لەکاتی شەڕەکان لە دژی ئێزیدییەکان لە ساڵی (1504) تاوەکو ساڵی (1509).

ئەوەی کە نووسەر عەدنان زیان فەرحان ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەو باسی ئەوە دەکات کە شا ئیسماعیلی سەفەوی توانی لە ساڵی (1507)دا ناوچەکانی کوردی ئێزیدی لە موسڵ و شەنگال داگیر بکات. کەواتە نووسەر شارەکانی موسڵ و شەنگال بە شار و ناوچەی کوردیی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسیان دەکات.

عەدنان زیان فەرحان، لە لاپەڕە (33)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (ژیانی ئێزیدییەکان لە سەردەمی حوسێن بەگی داسنیدا ژیانی سەردەمی زێڕینی بوو، هەروەها میرنشینەکەیان لەوکاتەدا گەیشتە لووتکەی خۆشی، بە تایبەتی کە میر حوسێنی داسنی بوو بە میری چوار میرنشین لەیەک کاتدا کە بریتیبوون لە میرنشینی داسنی، میرنشینی موسڵ، میرنشینی هەولێر و میرنشینی سۆران).

ئەوەی کە نووسەری ناوبراو لە سەرەوەدا ئاماژەی پێکردووە، دووبارە کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە سەرەتا میرێکی کوردی میرێتی موسڵ-ی کردووە، هەروەها ئەو میرنشینانەی کە ئەو ناوی بردوون هەر چواریان میرنشینی کوردین.

عەدنان زیان فەرحان، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (لە پاداشتی هەوڵی ئێزیدییەکان بۆ یارمەتیدانی عوسمانیەکان لە دژی سەفەوییەکاندا، لە سەردەمی موراد پاشادا لە نێوان ساڵانی (1649-1650)دا، میرزا بەگی داسنی بە پلەی پاشا ویلایەتی موسڵی پێبەخشراوە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر عەدنان زیان فەرحان، شاری موسڵ شارێکی کوردیی بووە، چونکە میرزا بەگی داسنی پادشای ویلایەتی موسڵ بووە بۆ ماوەی نزیکەی دوو ساڵێک، هەروەها لە زۆربەی سەردەمەکاندا میرو پادشا کوردەکان فەرمانڕەوایی ئەو شارەیان کردووە.

عەدنان زیان فەرحان، لە لاپەڕە (230)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (بە گوێرەی سەرچاوە تایبەیمەندەکان دەکرێت گوندەکانی ئێزیدییەکان لە باشووری کوردستاندا بەمشێوەیە دابەشکرێن:

أ- گوندەکانی ناوچەکانی دهۆک، شێخان و تەواوی موسڵ.

ب- گوندەکانی ناوچەکانی چیای شەنگال.

ئەوەی کە نووسەر عەدنان زیان فەرحان لە سەرەوەدا ئاماژەی پێکردووە، باوەڕی تەواوی نووسەری ناوبراومان بۆ دەردەخات کە کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ-ە، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی گوندەکانی ئێزیدییەکاندا لە باشووری کوردستاندا، گوندەکانی ناوچەکانی دهۆک، شێخان و تەواوی موسڵ بە گوندی ئێزیدییەکان دادەنێت. مادامیش لە باسی باشووری کوردستاندا، ناوی شاری موسڵ بهێنێت، کەواتە ئەو پێیوایە شاری موسڵ بەشێکە لە باشووری کوردستان، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات.

عومەر محەمەد محەمەد کەریم، لە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی (القضية الكوردية في الصراع البريطاني - العراقي 1918-1932م)دا، نووسیویێتی: (کەچی ژمارەی جوولەکەکانی ویلایەتی موسڵ کە پارێزگاکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، سلێمانی و کەرکوک) دەگرێتەوە گەیشتە (16.865) کەس بە گوێرەی ئەو راپۆرتەی کە ئەفسەرانی بەریتانی لە ساڵی (1921)دا ئامادەیان کردبوو کە شاندی بەریتانی پشتیان بەو راپۆرتە بەستبوو لە کۆنگرەی لۆزان لە ساڵی (1923)دا).

ئەوەی لە سەرەوەدا عومەر محەمەد محەمەد کەریم باسی دەکات، کوردستانێتیی شاری موسڵ-ە، چونکە ناوبراو تەواوی پارێزگاکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، سلێمانی و کەرکوک) بە بەشێک لە ویلایەتی موسڵ دەزانێت، بەتایبەت کە نووسەر هەر خۆیشی لە لاپەڕە (68)دا ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، کەواتە ژمارەی جوولەکەکانی باشووری کوردستان لە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، سلێمانی و کەرکوک)دا دەگەیشتە (16.865) کەس.

عومەر محەمەد محەمەد کەریم، لە لاپەڕە (68)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (لێرەدا ئەم تێبینییە دەخەینەڕوو: (هەرێمی کوردستانی ئێراق) لە

سەردەمی باسەکەی ئێمەدا واتە ساڵانی (1918-1932)دا بەم ناوە ناو نەبردراوە، بەڵکو چەندین ناوی تر لەسەر زاری دیبلۆماسییەکان و ئەفسەرەکانی ئەوکات دەهات کە مەبەستیان ئەو ناوچەیە بوو کە ئێستا بە (هەرێمی کوردستانی ئێراق) ناودەبرێت، وە لەو ناوانەی کە کاتی خۆی بەکاردەهات (کوردستانی باشوور، باشووری کوردستان، ویلایەتی موسڵ، میسۆپۆتامیای باکوور، باکووری میسۆپۆتامیا، ئێراقی عەجەمی)و چەندین ناوی تریش).

ئەو زاراوانەی کە نووسەر عومەر محەمەد بۆ باشووری کوردستان بەکاری هێناون، کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنن، چونکە نووسەر پێیوایە ویلایەتی موسڵ هەر هەمان خاک و هەر یەکە لەگەڵ (کوردستانی باشوور، باشووری کوردستان، میسۆپۆتامیای باکوور، باکووری میسۆپۆتامیا یان ئێراقی عەجەمی).

عومەر محەمەد محەمەد کەریم، لە لاپەڕە (72)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (سەبارەت بە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) یان (ویلایەتی موسڵ)ی ئەوکات، دەکرێت هەڵوێستی رێکەوتننامەی (سایکس پیکۆ) دەستنیشان بکەین کە بەمشێوەیە بوو: ا- باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لە نێوان دوو ناوچەی ژێر دەسەڵاتی هەر یەک لە دەوڵەتی فەرەنساو دەوڵەتی بەریتانیا دابەشکرا، فەرەنسا بەشی گەورەی بەرکەوت کە شاری موسڵ و بەشێکی زۆری ویلایەتی موسڵی دەگرتەوە، هەروەها هەندێک بەشی هەرێمی کەرکوک (شاری نەوت)ی درا بە بەریتانیای مەزن).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر عومەر محەمەد کەریم، شاری موسڵ بەشێکە لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەر لە باسی دابەشکردنی باشووری کوردستاندا بە گوێرەی رێکەوتننامەی (سایکس پیکۆ)دا، باسی ئەوە دەکات کە باشووری کوردستان یاخود ویلایەتی موسڵ بەسەر دوو وڵاتی فەرەنساو بەریتانیادا دابەشکرا، شاری موسڵ و بەشێکی زۆری ویلایەتی موسڵ بەر فەرەنسا کەوتو، هەندێک بەشی هەرێمی کەرکوک-یش درا بە بەریتانیا. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە بەشێکی باشووری کوردستان

دادەنێت، چونکە ئەو لە بەشی فەرەنسادا شاری موسڵ وەکو پارچەیەکی باشووری کوردستان ناودەبات.

عومەر محەمەد محەمەد کەریم، لە لاپەڕە (81)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویتی: (بەمشێوەیە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) ناوچەی دەوڵەمەند بە پەترۆل و ستراتیژی، بووە شوێنی پێشبڕکێی رووبەڕووبوونەوەی ململانێی نێوان بەریتانیا و فەرەنسا لە یەکەم جارداو، لە نێوان بەریتانیا و تورکیا لە دووەم جاردا بەبێ رەچاوکردنی مافی نەتەوەی خاوەنی ئەو خاکە (ویلایەتی موسڵ یان باشووری کوردستان)، بەڵکو خۆیان و خاکەکەیان بوون بە دەستکەوت و جێی چاو تێبڕینی لایەنە بەهێزەکان کە ململانێیان لەسەر دەکردن).

نووسەر عومەر محەمەد کەریم شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان دادەنێت، چونکە نووسەر لە لایەک ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، کەواتە هەر دووکیان هەر یەک خاکن، بەمەش تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان هەر هەمان شارن، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە کێشە لەسەر ویلایەتی موسڵ یان باشووری کوردستان لە نێوان بەریتانیا و فەرەنسا هەروەها بەریتانیا و تورکیا هەبووە، بێ ئەوەی خاوەنی ئەو خاکەی (ویلایەتی موسڵ یان باشووری کوردستان) بچووکترین مافی نەتەوەیی رەچاوبکرێت، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە نووسەر تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە بە خاکی کوردستان دەزانێت.

عومەر محەمەد محەمەد کەریم، لە لاپەڕە (96)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویتی: (لە دوای ساڵی (1879)دا ویلایەتی موسڵ پارێزگاکانی ئێستای کوردی گرتەخۆ کە بریتین لە (دهۆک، سلێمانی، نەینەوا (موسڵ)، کەرکوک (التأميم)، هەولێر).

لە سەرەوەداو بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر عومەر محەمەد کەریم، شاری موسڵ شارێکە لە باشووری کوردستان، چونکە ئەو شارەکانی (دهۆک، سلێمانی، نەینەوا (موسڵ)، کەرکوک (التأميم)، هەولێر)، بە شاری کوردیی دادەنێت، مادامیش ئەو شارانە شاری کوردیی بن، کەواتە بەشێکن لە خاکی کورد و لە باشووری کوردستان.

عومەر محەمەد محەمەد کەریم، لە لاپەڕە (301)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (بەمشێوەیە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە بڕیارێکی بەرزترین دەزگای نێودەوڵەتی (کۆمەڵەی نەتەوەکان)ی ئەوکات بە دەوڵەتی ئێراقەوە لکێنرا، هەروەها تورکیاش لەسەر کەللەڕەقی خۆی هاتە خوارەوەو، دانی بەو بڕیارەدا ناو بیروباوەڕە جیاکان گەیشتنە ڕێککەوتنێکی سێ لایەنەی درێژخایەن بۆ سەرکەوتن بەسەر هەر جولانەوەیەکی کوردی کە لە داهاتوودا دامەزرێت. هەروەها سووربوونی حکومەتی بەریتانی لەسەر دەستگرتنی بەسەربەشێک لە گەلی کورد و بەشێک لە خاکی کوردستانی ناسراو بە (باشووری کوردستان) یان ویلایەتی موسڵ لەژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی خۆی دەگەڕێتەوە بۆ هۆی رامیاری، ئابووری و سەربازی، وە بەتایبەت کە دەیبینی ژێردەستکردنی ئەو بەشەی کورد و کوردستان ڕێگایەکە بۆ یارمەتیدانی لە جێبەجێکردنی رامیارییەکانیدا بۆ ماوەیەکی درێژخایەن لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، هەروەها هۆیەک بۆ پاڵەپەستۆ کردنی بەردەوام لەسەر وڵاتانی دەوروبەرو، بەکارهێنانی ئەو کارتی کوردییە هەتا لەسەربەرژەوەندی کوردی خۆیشی بێت).

لە سەرەوەدا نووسەر چەندین جار ناوی ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان دەبات، ئەمەش مانای ئەوەیە کە ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە نیشتمانی کورد و خاکی کوردستان دەزانێت. کاتێکیش کە ویلایەتی موسڵ بەشێک بێت لە خاکی کورد و کوردستان، کەواتە شاری موسڵ-یش وەکو شارەکانی تری ئەو ویلایەتە، شارێک و بەشێکە لە باشووری کوردستان.

عومەر محەمەد محەمەد کەریم، لە لاپەڕە (313)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەداو، بە پشتبەستنی بە لاپەڕە (61)ی پەرتووکی (الدور السياسي والثقافي للضباط الكورد في الحركة الكوردية في كوردستان الجنوبية 1921-1945)دا، نووسیویێتی: (کۆمەڵەی پشتیوان (الانصار)ی کوردی، ئەو کۆمەڵەیە لە ڕێکەوتی (10.7.1927)دا لە بەغدا و بەسەرکردایەتی ئەفسەری ناسراوی کورد (مستەفا شەوقی) دامەزرا، هەروەها ژمارەیەک لە ئەفسەرانی کورد هاتنە ناو ئەو کۆمەڵەیە، لە نێویاندا حەمید جەودەت، ئەمین ڕەواندوزی، فایەق کاکەمین و ڕەئوف بەگ

جەلالی کە رۆڵی بەرزیان هەبوو لەو کۆمەڵەیەدا. ئەم کۆمەڵەیە چەندین لقی خۆی لە شارەکانی باشووری کوردستاندا کردەوە، لقی موسڵی کۆمەڵەی پشتیوان لە هەموو لقەکانی تری ئەو کۆمەڵەیە چالاکتر بوو).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر عومەر محەمەد کەریم، شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی دەژمێرێت، چونکە نووسەر لە باسی (کۆمەڵەی پشتیوان)، باسی ئەوە دەکات کە لقی موسڵ-ی کۆمەڵە لە هەموو لقەکانی تری شارەکانی باشووری کوردستاندا بزوێنتر بووە. کەواتە نووسەر شاری موسڵ بە شارێکی سەربە باشووری کوردستان دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات.

ئەفسەری بەرزی ئێرانی، حەسەن ئەرفەع، لە لاپەڕەکانی (130-131)ی پەرتووکی (کوردەکان) کە لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی و رامیارییە، دەربارەی پێشەوای کوردستان، قازی نەمر، نووسیویێتی: (قازی محەمەد، لە نووسینگەی کاری خۆشیدا نەخشەیەکی گەورەی رۆژهەلاتی ناوەڕاستی چاپی لەندەن هەڵواسرابوو کە تیایدا سنووری ئەو دەوڵەتی کوردستانە گەورەیەی کە دەبوو دابمەزرایە، بەخەتی دەست دیاریکرابوو کە ناوچە کوردنشینەکانی ئێران، ئێراق، تورکیا، سوریا، تەنانەت سۆڤیەتیشی دەگرتەوە. کە لە دەریای ناوەڕاست و بەندەری ئەسکەندەرونەوە درێژ دەبۆوە تا کەنداوی فارس و لە نێوان (بوشەهرو هندیجان)ەوە بە دەریای ئازاد دەگەیشت. زۆربەی شارە گرنگ و ناکوردییەکانی وەک ئەرزڕۆم، ئەرزنجان، قارس، ماکۆ، سەڵماس (شاهپور)، موسڵ و ورمێی دەگرتەوە. بەمشێوەیە قازی محەمەد بەنیازبوو ببێتە پێشەوای سەرجەم کوردەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست).

ئەوەی لە سەرەوەدا ئەفسەری ئێرانی حەسەن ئەرفەع نووسیویێتی، ئەوەمان بۆ دەردەخات کە پێشەوای کورد (قازی محەمەد)ی نەمر شاری موسڵ-ی بە شارێکی کوردی و بەشێک لە کوردستان داناوە، بۆیە ئەو شارە (موسڵ)ی خستۆتە نێو نەخشەی کوردستان.

حەسەن ئەرفەع، لە لاپەڕەکانی (163-164)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا، نووسیویێتی: (لە کۆتایی ساڵی (1918)دا، دیبلۆماتی پێشووی عوسمانی (شەریف پاشا) کە کورد نەژادو لە هۆزی بابانی سلێمانی بوو، ساڵانی جەنگی یەکەمی

جیهانی، بەهۆی ناتەبایی لەگەڵ پارتی یەکێتیی و پێشکەوتن (ئیتحادو تەرەقی) ترکیادا، لە فەرەنسادا بەسەر بردبوو، دەستیکرد بە نامە نووسین و پەیوەندیکردن بە سەرانی کوردی وەک شێخ مەحمودو سەید تەهاو سمکۆوە. تا بەڵکو لە تێکۆشانیاندا بۆ دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ، سەرکەوتن بەدەست بێنن. لەهەمان کاتدا، بۆ ئەم مەبەستە چەند پێشنیارێکی دا بەسەرانی شاندی دەوڵەتە گەورەکانی بەشدار لە کۆنگرەی ئاشتیی پاریس (بە تایبەتی وڵاتە یەکگرتووەکان، فەرەنسا، بەریتانیا)، کە داخوازی ئەوەبوو لەقەڵەمڕەوی پێشووی عوسمانیدا دوو هەرێمی سەربەخۆ لەژێر چاودێری دەوڵەتە گەورەکاندا دابمەزرێت، هەرێمێکی ئەرمەنشین، لە ناوچەکانی وان، موش، بەتلیس و بەشێک لە ئەرزڕۆم و ئەرزنجاندا، لە بەشی باکوردا. هەرێمێکی کوردنشین، لە ناوچەکانی هەکاری، ماردین، ئورفە و موسڵ-دا، لە بەشی باشووردا).

ئەوەی کە نووسەری ئێرانی حەسەن ئەرفەع باسی دەکات، باوەڕبوونی کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ-ە لە لایەن شەریف پاشای خەندانەوە، لەبەرئەوەی نووسەر باسی هەوڵەکانی شەریف پاشا دەکات بۆ دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ کە شاری موسڵ-یشی دەگرتەوە.

م. ئاورینگ، لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (کوردناسی)دا، نووسیویێتی: (لەسەر زەمینی موسڵ لە سەردەمی ساسانیەکانا شارێک هەبووە کە ئاردەشێر دروستی کردووە ناوی (بوزاردشێر/بوزئەردەشێر) بووە، کە پادشای ساسانی بۆ نیشتەجێ کردنی کوردەکان دروستی کردبوو. ئەوانەی کە وترا هەندێک لەو قسەو باسانە بوون کە مامۆستا یاسمی (رەشید یاسمی) لە بارەی نەژادی ساسانییەکان و پەیوەندی نەژادییان لەگەڵ کوردەکانا نووسیویێتی).

ئەوەی کە نووسەر (م. ئاورینگ) باسی کردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر ئاماژە بە دروستکردنی شارێک دەکات بە ناوی (بوزاردشێر) یاخود بوزئەردەشێر کە ناوە کوردییەکەی (نیو ئەردەشێر) واتە ئەدەشێری نوێ بووەو بۆ کورد دروست کراوە، هەروەها نووسەر باسی ئەوە دەکات کە ساسانییەکان ئەو شارەیان دروستکردووە، بەڵام راستییەکەی ئەوەیە کە

کوردە میدییەکان ئەو شارە (موسڵ)یان دروستکردووە، هەرچەندە رەشید یاسمی و زۆر لە مێژوونووسانی تریش هەن ساسانییەکان بە کورد دادەنێن.

نووسەر جەعفەر عەلی، لە لاپەڕەکانی (225-228)ی پەرتووکی (ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی)داو، بە پشت بەستنی بە لاپەڕەکانی (1-2)ی ژمارە (10)ی رۆژنامەی (رۆژی کوردستان)دا کە وتارێکی (م. نوری) لەژێر سەردێری (قسەی ناهەق رەد ئەکرێتەوە) بڵاوکردۆتەوە، لە لاپەڕە (2)ی رۆژنامەی ناوبراو، م. نوری نووسیویێتی: (ئەتوانم بڵێم خۆرهەڵاتی دیجلە هەتا ئاراس بەشێوەیەکی بنچینەیی کورد و کوردستانە... ئێمە میلیەتمان پێگەیاندووەو تێگەیاندووە لەبەر ئەوە پارێزگاری ئەم مافە رەوایە هەر ئەکەین و جیا لە راستی بەیانات ئەگەر ببینین رەتی ئەکەینەوە. وە ئەم مافە لە حکومەتی پایە بەرزی بەریتانیا داوا ئەکەین).

بە گوێرەی ئەو ئاماژەیەی کە نووسەر جەعفەر عەلی کردوویەتی لە سەرەوەدا، م. نوری بەشی خۆرهەڵاتی شاری موسڵ کە بەشە گەورەکەی موسڵ پێکدەهێنێت بە کوردستان دادەنێت، چونکە ئەو بەشەی شار دەکەوێتە خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە.

<u>لوقمان حاجی کەریم</u>، لە دیمانەیەکدا لەگەڵ ((لوقمان عەبدولڕەحیم فەیلی)، بەرپرسی (دار الاسلام)دا کە لە رۆژی هەینی، رێکەوتی (12.1.2007)دا لەژێر سەردێری (بەرپرسی (دار الاسلام) گەلی کورد باجی هەڵەکانی سیاسەتمەدارانیان سەبارەت بە دەوڵەتی کوردی دەبێت بدەن)دا، لە ماڵپەڕی (کوردستان پۆست)دا بڵاوکراوەتەوە، لە پرسیارێکدا کە ئاراستەی کەسی ناوبراوی کردووە دەپرسێت: لە ساڵی (1921)ەوە هەتا ساڵی (2003) عارەب بەشێوەیەکی بەربڵاو و بە رێگای جیاواز کەوتنە داگیرکردنی کوردستان و تاکو ئێستاش زۆربەی هەرە زۆری ناوچەکانی وەک کەرکوک، موسڵ، خانەقین و هتد نەگێڕدراونەتەوە بۆ خاوەنی راستەقینەی، ئێوە هەڵوێستتان چییە؟).

لە وەڵامدا فەیلی دەڵێت: (دیدگای ئێمەش زۆر روونە لەوانە لەسەر کێشەی کورد، گەلی کورد چەوساوەتەوە لەلایەن هەموو ئەو حکومەتە یەک لە دوای یەکانەی کەلە ئێراقدا دەسەڵاتیان وەرگرتووە بە درێژایی مێژووی ئێراق و هەوڵی پاکتاوکردنی رەگەزییان داوە، جا سروشتییە بۆ گەڕانەوەی گەلی کورد لە هاوکێشەی بوونیاندا

له ئێراق کاتی دەوێت تاکو هاوکێشەکە راست بکرێتەوە، ئەو کێشە سەختانەی کە تاکو ئێستا بەهەڵواسراوی ماوەتەوە وەک موسڵ و جێگەکانی تر کە دیمۆگرافیایان تێکچووە هەرگیز بە شەوو رۆژێک چارەسەر ناکرێت).

لە پرسیارێکی تردا کە لوقمانی حاجی کەریم، ئاراستەی لوقمان فەیلی کردووە، ویلایەتی موسڵ مەبەستمان نیشتمانی کوردستانە، ناوچە داگیرکراوەکانیش ئەو ناوچانەن کە ئاماژەم پێدان، ئێمەی کورد داوای نیشتمانی خۆمان دەکەین؟ لە وەڵامدا فەیلی دەبێژێت: با بگەڕێینەوە بۆ سەرەتای کێشەکەو بە دووای شێوەی چارەسەردا بگەڕێین و سروشتی ئەو زوڵم و زۆرەی بەسەر گەلانی جیاوازی ئێراقدا سەپێنراوە ئەمەش بریتین لە کورد و عارەبی شیعەو تورکمان و، چ سیستەمێک باشترین چارەسەرە بۆ ئەم کێشانە، من دەڵێم حکومەتەکەی نووری مالکی و هێزی ئیئتیلافی شیعە گۆچانێکی سیحری نییە بۆ چارەسەرکردنی کێشەی موسڵ و کێشە جیاوازەکانی تری ئێراق، لە بەغدادو لە باشووردا، پێویستە ئالیەتمان هەبێت، بۆ نموونە عارەبەکانی موسڵ کە دەیانەوێت بگەڕێنەوە ئایا زەرەرو زیانیان بۆ دەگێڕنەوە یان نا؟ یان ئەگەر لە موسڵ مانەوە وەک مرۆڤێک و هاوڵاتییەک رەفتاریان لەگەڵدا دەکەن کە مافیان هەیە یان دانیشتووانی ژمارە دوو و داگیرکەر چۆن سەددام رەفتاری لەگەڵ شیعەو کورددا ئەکرد، چارەسەربەئاسانی و بە خێرایی ناکرێت، ئەمە پێویستیی بە بەشداری کردنێکی کارای ئەو کەسانە هەیە کە پسپۆڕن لەو بوارەدا).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی رۆژنامەنووس لوقمان حاجی کەریم، شاری موسڵ شارێکی کوردی و بەشێکە لە باشووری کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی داگیرکردنی کوردستاندا ناوی شارەکانی (کەرکوک، موسڵ و خانەقین)دەبات، کەواتە نووسەر ئەو شارانە بە شاری کوردستان دەزانێت. هەروەها لوقمانی حاجی کەریم، لە پرسیارێکدا دەڵێت: (ویلایەتی موسڵ مەبەستمان نیشتمانی کوردستانە)، ئەو دووبارە ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی باشووری کوردستان دەبات. لە کاتێکدا کە ویلایەتی موسڵ نیشتمانی کورد و کوردستان بێت، کەواتە تەواوی ویلایەتەکەو شاری موسڵ-یش بەشێکن لەو کوردستانە.

دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، لە چاوپێکەوتنێکی رۆژنامەنووسیدا کە لوقمان حاجی کەریم لەگەڵیدا ئەنجامی داوەو، لە رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (23.1.2007)دا، لەژێر سەردێری (دکتۆر کەمال مەزهەر: پاش تەواوبوونی هەر چوار بەرگی پەرتووکەکەم، ئەوسا هەست دەکەم ئەو قەرزەی لەسەرشانمە بەرامبەر بە نەتەوەکەم داومەتەوە)، لە ماڵپەڕی ئەلکترۆنی (کوردستان پۆست)دا بڵاوکراوەتەوە، دکتۆر کەمال مەزهەر لە وەڵامی پرسیارێکدا سەبارەت بە بەعارەبکردنی ناوچەکانی کەرکوک و کوردستان، دەڵێت: (هەموو باس لەوە دەکەن و دەیسەلمێنن، کە هیچ هۆزێکی عارەبی لە ناوچەی کەرکوکدا نەبووە، بەر لەوەش لەدێر زەمانەوە باپیرانی کورد لەم دیووی رووباری دیجلە وە ژیاون، لەبەری رۆژهەڵاتی ئەو رووبارەدا هەمووی کورد بوون، هەرچی سامییەکانن لەوبەری رووبارەکەوە بوون، تەنانەت ئەو رووبارەیان ناو ناوە هێڵی جیاکردنەوەی ئێمە یان هێڵی پاراستنی ئێمە، واتا سنووریان ئەوێ بووە لەبەر ئەوە عارەب بە هیچ شێوەیەک لەم بەری رووباری دیجلە وە نەبوون و نەژیاون و ئەوێش وڵاتی کوردان بووە، ئیتر پاش ئەوەی کە وڵاتەکە بەرەو پێش دەڕوات و تێکەڵی بازاڕی سەرمایەداریی دەبێت، هەندێ لە هۆزە عارەبەکان بەرەو کوردستان هاتوون، ئەوانەش هاتنیان پەیوەندی تەنها بە لەوەڕگاوە هەبووەو هیچ هۆزێکی عارەب لەو جێگایانەدا نیشتەجێ نەبوون، هیچ دۆکۆمۆنتێک لەبەردەستدا نییە، کە باس لە نیشتەجێ بوونی پێش وەختی ئەوانە بکات لەم خاکەدا، هەموویان بۆ لەوەڕگا هاتوون و پاشان گەڕاونەتەوە، تەنها لە ناوەندی سییەکاندا کە پرۆژەی حەویجە دروستکرا، ئەویش دەبوو ئەو پرۆژەیە کە دروستکرا دابەش بکرێت بەسەر هۆزە کوردییەکاندا، چونکە ئەوان زیاتر پێویستییان بەو زەوی و زارانە هەبوو، تا بە تەواوەتیش نیشتەجێببن. هەندێکیان نیمچە کۆچەر بوون نەک کۆچەریی تەواو، چونکە عارەبەکان کۆچەری تەواو بوون).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی مێژوونووسی ناسراوی کورد دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، بەری دەستە چەپی شاری موسڵ خاکی کورد و بەشێکی کوردستانە، چونکە مێژوونووسی ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە دانیشتوانی کەناری رۆژهەڵاتی رووباری دیجلە کە دەکاتە کەناری دەستە چەپ هەمووی کورد بووینەو ئەو ناوچەیەش وڵاتی کوردان بووە. مادام کەناری چەپ هەمووی کورد بێت و

خاکەکەشی وڵاتی کورد بێت، کەواتە ئەو بەشەی شاری موسڵ خاکی کورد و نیشتمانی کوردە کە کوردستانە.

دکتۆر سەعدی عوسمان هەرتەلی، پرۆفیسۆری یاریدەدەری مێژووی نوێ، لە لاپەڕە (88)ی پەرتووکی (بزاڤی رزگاریخوازی کوردی)دا نووسیویێتی: (لە (25)ی تشرینی یەکەمی (1918)دا هێزەکانی بەریتانیا دووبارە کەرکوکیان گرتەوە دەست و لە پێشڕەوییاندا گەیشتبوونە (پردێ – ئالتون کۆپری). وە کاتێک لە کۆتایی ئەو مانگە ئاگربەستی (مۆدرۆس) کۆتایی بە جەنگ هێنا، وە دوای ئەمەش بێ شەڕ لە (10)ی تشرینی دووەم چوونە ناو شاری موسڵ، بەمە هەموو ناوچەکانی کوردستانی باشوور کەوتە دەست هێزەکانی بەریتانیا سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانی لەوێ بە تەواوی کۆتایی هات).

لە سەرەوەدا بۆمان دەردەکەوێت کە نووسەر دکتۆر سەعدی عوسمان هەرتەلی، شاری موسڵ بە شارێکی باشووری کوردستان دادەنێت، لەبەرئەوەی نووسەر لە باسی داگیرکردنی باشووری کوردستاندا لە لایەن ئینگلیزەکانەوە لە کۆتایی ساڵی (1918)دا، باسی ئەوە دەکات کە بە داگیرکردنی شاری موسڵ لە (10.11.1918)دا تەواوی باشووری کوردستان کەوتە ژێردەستی بەریتانییەکان. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی باشووری کوردستان دەزانێت. هەرچی سەبارەت بە رۆژی داگیرکردنی شاری موسڵ-ە، هەروەکو پێشتریش ئاماژەی پێکراوە، ئەو داگیرکردنە لە رۆژی (7.11.1918)دا بووە، نەک رۆژی (10.11.1918).

ساهیرە وەزان، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (کوردانی شەبەک لە خۆنیشانێکدا لە موسڵ: دەمانەوێ بگەڕێینەوە سەر سنووری کوردستان)دا، کە لە لاپەڕە (14)ی (رۆژنامەی میدیا)، ژمارە (280)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (6.3.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (لە سەرەتای ئەو مانگەدا شەبەکەکانی موسڵ خۆپیشاندانێکیشیان بۆ بەردەم پەرلەمانی کوردستان لە هەولێریش رێکخست و داوایان لە پەرلەمانی کوردستان کرد، کە بخرێنەوە سەر سنووری جوگرافی کوردستان. ئەوەش لە کاتێکدایە کە سەرکردایەتی کورد هیچ باسێک لە کوردستانی

بوونی ئەو شارە ناکات، لە کاتێکدا بە پێی بەڵگەنامە مێژووییەکان موسڵ بەشێک بووە لە کوردستان و تەنانەت لە سەردەمی (کۆمەڵەی نەتەوەکان)یشدا پرسی باشووری کوردستان بە فەرمی بە پرسی ویلایەتی موسڵ ناسراوە). هەروەها ساهیرە وەزان دەڵێت: (یەکێک لە ئەندامانی ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی ئێراق لە موسڵ، لەبارەی داواکاری گەڕانەوەی کوردانی شەبەک بۆ باوەشی کوردستان گوتی: "ئێمە هەمووومان لەگەڵ ئەوەین کوردی شەبەک بگەڕێندرێنەوە چوارچێوەی کوردستان و پێش چەند مانگێکیش ئەو داواکارییەمان بە بەرپرسانی پارتەکان و میری کوردستان ڕاگەیاند، ئەمەش بۆ پاراستنی خوێنی کوردانی شەبەک بوو، کە ڕۆژانە دەیانمان لێدەکوژن و بریندار دەکەن، کوردی شەبەک ڕێژەی (30%)ی دانیشتوانی موسڵ پێکدەهێنن و ئەو هێرشانەی دەکرێتە سەریان هێرشی تایبەتن"). ساهیرە وەزان، لە شوێنێکی تردا دەڵێت: (کوردانی شەبەک لە موسڵ و دەوروبەری کە بە ئایینزا شیعەن، نزیکەی نیو ملیۆن کەس دەبن و (30%)ی دانیشتوانی شاری موسڵ پێکدەهێنن، زۆربەیان لە گەڕەکەکانی (عەدەن، قودس، سوکەر، زەهرا، جەزائیر و چەند گوندێکی دەوروبەری شاری موسڵ نیشتەجێن). کوردانی شەبەکیش وەک کوردانی دیکە بە پێی بڕیاری حکومەتی بەعس تاپۆکردنی زەوی و خانوویان لە موسڵ لێ قەدەغە کرابوو).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی (ساهیرە وەزان)دا، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و بەشێک بووە لە باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو گلەیی لە سەرکردایەتی کوردسانی دەکات و ئاماژە بەوە دەکات کە ئەو سەرکردایەتییە کوردستانی بوونی شاری موسڵ-یان پشتگوێ خستووە، هەروەها باسی ئەوەش دەکات کە بە گوێرەی بەڵگەنامە مێژووییەکان ئەو شارە (موسڵ) بەشێکی باشووری کوردستان بووەو، شەبەکەکانیش (30%)ی دانیشتوانی ئەو شارە پێکدێنن. ئەمەش بەڵگەیەکە بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ، هەروەها نووسەری ناوبراو ناوی چەندین گەڕەکی کوردنشینی بردووە، جگە لەو گەڕەکانەی کە ئەو ناوی بردوون، شەبەکەکان و کورد زۆربەی زۆری دانیشتوانی گەڕەکەکانی (دەرگەزلی، نەبی یونس، نەینەوای خۆرهەڵات، نەینەوای باکوور، فەیسەڵییە، عەتشانە، جەزائیر، کەرامە، گەڕەکی قودس، گەڕەکی قاهرە، گەڕەکی بەکر، ڕەشیدییە، گەڕەکی زهور و نەعمانییە) پێکدەهێنن.

ئاکۆ و سەلام، لە ریپۆرتاژێکی هاوبەشدا لەژێر ناوی (موسڵ، ئەو شارەی لە ئەجێندای رامیاری کورددا جێگەی نەبووەوە)دا، کە لە لاپەڕە (9) رۆژنامەی میدیا، ژمارە (158)، رۆژی یەکشەممە، ریکەوتی (21.3.2004)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویانە: (دەربارەی بوونی کورد لە موسڵ و ئەو سەرچاوە مێژوویی و جوگرافیانەی باس لە کوردستانییەتی موسڵ دەکەن پرسیارێکمان ئاراستەی یاریدەدەری سەرۆکی زانکۆ کرد. وەڵامی ئەو ئەوەبوو کە (بە هیچ شێوەیەک نامەوێت دەربارەی بابەتێکی وا قسە بکەم!). هەروەها ئەوان دیسان نووسیویانە: (سەردانێکی موسڵ و ئاشنا بوون بە واقیعی (راستی) ئەو شارە لە نزیکەوە، هەروەها چاوخشاندنێکی سەرپێیی بەنێو ئەو دیکۆمێنت و لێکۆڵینەوە مێژووییانەدا کە دەربارەی بوونی کورد لە پارێزگای موسڵ لەبەر دەستدان، ئەو پرسیارەت لەلا دروست دەکات کە ئاخۆ بۆچی دۆزی موسڵ هەرگیز لەئەژێندای رامیاری کورددا جێگەی نەبۆتەوەو لە هیچ قۆناغێکی خەباتی رزگاریخوازیی ئێمەدا نەبۆتە خاڵی دانوستان).

رۆژنامەنووسان ئاکۆ و سەلام، شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و بە بەشێک لە باشووری کوردستان دەزانن، چونکە هەر دوو نووسەر باسی ئەوە دەکەن کە چەندین سەرچاوەی مێژوویی و جوگرافی باس لە کوردستانییەتی شاری موسڵ دەکەن، هەروەها سەرسوڕمانی خۆیان دەردەبڕن لە بێدەنگی سەرکردایەتی کوردستان لە هەمبەر کوردستانییەتی ئەو شارە (موسڵ).

هەفتەنامەی جەماوەر، لە دیمانەیەکدا لەگەڵ خەسرەو گۆران، جێگری پارێزگاری موسڵ کە لەژێر ناونیشانی (خەسرەو گۆران، جێگری پارێزگاری موسڵ: هەموو سوپای ئێراق بێتە موسڵ ناتوانێت ئەم شارە کۆنترۆڵ بکات)دا، لە ژمارە (214)ی رۆژی دووشەممە، ریکەوتی (5.3.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، خەسرەو گۆران دەڵێت: (جیۆپۆلەتیکی کەناری چەپ کێشە بۆ موسڵ دروست دەکات، ئەگەر هات و تلکێف، باشیقە و حەمدانییە بوون بە بەشێک لە کوردستان، ئەو وەختە کەناری چەپ لە موسڵ دەکەوێت و وەکو (بەرلین)ی لێدێت).

ئەوەی خەسرەو گۆران، جێگری پارێزگای موسڵ ئاماژەی پێکردووە، بەلای کەمەوە کوردێتیی و کوردستانێتیی کەناری دەستە چەپی رووباری دیجلە لە شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە کاتێک کە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە جیۆپۆلەتیکی کەناری چەپ کێشە بۆ موسڵ دروست دەکات، ئەوە مانای وایە کە ئەو بەشەیان پارچەیەکی کوردستانە.

عەلی تەتەر تۆفیق نێروەیی، لە لاپەڕەکانی (41-42)ی پەرتووکی (الحياة السياسية في كوردستان 1908-1927)دا نووسیوێتی: (بە گوێرەی پەیماننامەی بەرلین لە مانگی حەوتی ساڵی (1878)دا، دەوڵەتی عوسمانی بەشێکی گەورەی خاکەکەی دۆڕاندو، هەندێک لە بەندەکانی ئەو پەیماننامەیە مافی دەستتێوەردانی کوردستانی دا بە هەر یەک لە روسیا و دەوڵەتانی ئەورووپی بۆ پاراستنی ئەرمەنەکان لەهەر دەستدرێژیەک. ئەمەش بۆ یەکەمجار بوو وای لە کوردەکان کرد کە بە یەکدەنگ بوەستنەوە لە دژی بڕیارێکی دەرەکی. لە کۆنگرەیەکدا کە لە ساڵی (1880)دا بە ئامادەبوونی زۆرتر لە (200) کەس لە سەرۆک هۆزو زانا بەدەسەڵاتەکانی ئایین لە ناوچەکانی: سلێمانی، ئامێدی، هەورەمان، بۆتان، ساسۆن، سیرت، ئامەد، موش، موسڵ و وان، هەروەها بە ئامادەبوونی ژمارەیەکی زۆر لە سەرۆک هۆزەکانی کوردستانی ئێران).

ئەوەی کە نووسەر عەلی تەتەر تۆفیق نێروەیی باسیدەکات، کوردستانی بوون و کوردبوونیی تەواوی پارێزگای موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو ناوی پارێزگای موسڵی وەکو پارێزگایەکی سەربە کوردستان بردووە.

عەلی تەتەر تۆفیق نێروەیی، لە لاپەڕە (175)ی پەرتووکی (الحياة السياسية في كوردستان 1908-1927)دا نووسیوێتی: (کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان، لە ساڵی (1919)دا پەرتووکێکی لەژێر ناوی (کوردستان و ئەرمەنستان) بەچاپ گەیاند، کە هەزاران دانەی لێ دابەشکردە سەر کەسایەتی، بنکە رۆشنبیرییەکان و شاندە نێودەوڵەتییەکان. کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان، داوای پاراستنی مافەکانی کوردی دەکرد لە هەر حەوت ویلاتی کوردستان، کە بریتیبوون لە: ئەرزڕۆم، سیواس، وان، بەدلیس، ئامەد (دیاربەکر)، خەرپوت و موسڵ، هەروەها کۆمەڵەی

سەربەخۆیی کوردستانی بە شێوەیەکی فەرمی دابەشکردنی کوردستانی لە ڕێکەوتی (8.12.1918)دا بەرپەرچ دایەوەو، داوای یەکێتیی خاکی کوردستانی کرد).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر عەلی تەتەر تۆفیق نێروەیی، تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵی کۆن بە شاری موسڵ-یشەوە، شاری کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن، چونکە ناوبراو ناوی ویلایەتی موسڵی، وەکو یەکێک لە حەوت ویلایەتەکەی سەربە خاکی کوردستان ناوبردووە.

عەلی تەتەر تۆفیق نێروەیی، لە لاپەڕە (201)ی پەرتووکی (الحياة السياسية في كوردستان 1908-1927)دا نووسیویێتی: (ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)، کە هەر سێ میرنشینی گرنگیی کوردی، بابان، سۆران و بەهدینانی لەخۆدەگرت، شوێنەکی گرنگیی لە بزووتنەوەی رامیاری و نەتەوایەتیی کوردیدا گرتووە).

لە لایەک ناوبردنی ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان لە لایەن نووسەر عەلی تەتەر تۆفیق نێروەیی، کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە دەگەیەنێت، لەلایەکی تریشەوە نووسەری ناوبراو هەر سێ میرنشینەکانی بابان، سۆران و بادینان بە پێکهاتەی ویلایەتی موسڵ دادەنێت، هەروەها پێیوایە کە ویلایەتی موسڵ شوێنێکی گرنگیی لە بزووتنەوەی رامیاری و نەتەوایەتیی کوردیدا هەبووە. بۆیە ئەمانەی کە نووسەر ئاماژەی پێکردوون، هەموویان نیشانەن بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و شارەکانی تری سەر بە ویلایەتەکە.

عەلی تەتەر تۆفیق نێروەیی، لە لاپەڕە (243)ی پەرتووکی (الحياة السياسية في كوردستان 1908-1927)دا نووسیویێتی: (کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد، دەستیکرد بە کردنەوەی چەندین لقی خۆی لە تەواوی شارەکانی کوردستان و، لە ماوەیەکی کەمدا لقی خۆی لە ناوچە گرنگەکانی کوردستان کردەوە، کە مولازم ئیسماعیل حەقی شاوەیس راسپێردرابوو بۆ کردنەوەی ئەو لقانە. ئەو ناوچانەی کە لقی کۆمەڵەی تیا کرایەوە ئەمانەن: بەدلیس، گەنج، خەرپوت، ئورفا، سیرت، ئامەد، موسڵ، ئەرزڕۆم، قارس، بایەزید، ئالاشگرد، مەلازگرد، خنس، موش، وان، شرناخ، جەزیرە ماردین و دەرسیم).

ئەوەی کە نووسەر عەلی تەتەر تۆفیق ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی تەواوی پارێزگای موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر ناوی پارێزگای موسڵی وەکو پارێزگایەکی کوردی بردووە.

ڕێکار ئەحمەد، سکرتێری گشتی حزبی رزگاری کوردستان، لە نامیلکەیەکدا بە ناوی (خوێندنەوەی 10 ساڵەی رزگاری ئارمانج، رامان، هەڵوێست)دا، لە لاپەڕەکانی (58–59)دا نووسیویێتی: (دەبێ ئەو راستیە لەبیر نەکرێ کە کێشەی ئێراق بەتەنیا بە روخانی سەددام چارەسەر نابێ ئەگەر بۆ سەرچاوەو هۆکارەکانی نەگەڕێنەوە. کرۆکی کێشەکە لە پێکەوە لکاندنی نائارەزوو مەندانەی ویلایەتەکانی موسڵ و بەغدا و بەسرا خۆی دەبینێتەوە. دوای یەکەمین جەنگی جیهان بەبێ ئەوەی پرس و راوێژ بە نەتەوەی کورد بکرێ، باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) خرایە سەر ئێراقی عارەبی و خواستی سەربەخۆیی لێزەوتکرا).
ئەوەی کە نووسەر ڕێکار ئەحمەد، سکرتێری گشتی حزبی رزگاری کوردستان ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەردەخات، چونکە نووسەری ناوبراو تەواوی ویلایەتی موسڵ بە خاکی کورد و کوردستان دەزانێت و بە باشووری کوردستان ناوی دەبات. هەروەها ناوبراو کورد بە خاوەنی راستەقینەی ئەو هەرێم و خاکەی ویلایەتی موسڵ دادەنێت، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات بەبێ ئەوەی پرس و راوێژ بە نەتەوەی کورد بکرێت، کەواتە ناوبراو بە تەنیا کورد بە تاکە خاوەنی راستەقینەی ئەو ویلایەو ئەو ویلایەتەش بە خاکی کورد و کوردستان دەزانێت.

تاهیر عەبدوڵڵا سلێمان، لە لاپەڕە (6)ی پەرتووکی (محمد پاشا الرواندوزي والاسباب المؤدية الى سقوط إمارته)دا نووسیویێتی: (میری دووەمی میرنشینی سۆران توانی دەسەڵاتی فەرمانڕەوایی خۆی فراوان بکات و بیگەیەنێتە هەولێر، کەرکوک و موسڵ).
ئەوەی کە نووسەر تاهیر عەبدوڵڵا سلێمان لە سەرەوەدا ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ بەشێک بووە لە میرنشینی سۆرانی کوردی. هەروەها

فەرمانڕەوایەتی کردنی شاری موسڵ لە چەندین سەردەمی جیاجیادا لە لایەن چەندین میرو پادشای کورددا، کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارە دەگەیەنێت.

غانم گۆران، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (وقفة عند أبواب التاريخ)دا کە لە ژمارە (14)ی گۆڤاری (دوغرو - راست)ی تورکمانی بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (لە کاتێکدا کە کورد دەکوژران، سەردەبڕان و رادەگوێزرانەوە شێخ مەحمودی حەفید لەپێناوی گەلەکەیدا کاری دەکرد، هەروەها قوربانی بەگیانی خۆیدا لە شەڕی (بازیان) کە وای لە بەریتانییەکان کرد ئەوکاتی فەرمانی لە سێدارەدانی بۆ دەرکەن و، دواتریش پاشگەزبوونەوە لەو فەرمانەیان و گۆڕییان بۆ زیندانیکردنی هەتا هەتایەو دوورخستنەوەی بۆ هیندستان. بەڵام دواتر گەڕاندیانەوە بۆ کوردستان و کردیان بە (شا). پاشان پلەی شایەتییان لێ وەرگرتەوە دوای دیاریکردنی هێڵی (برۆکسل) کە کوردستانی دابەشکردو موسڵ-ی لە کوردستان دابڕی لەساڵی (1926)دا).

سەرەتا ویلایەتی موسڵ لە (16.12.1925)دا بە ئێراقی عارەبییەوە لکێنرا، نەک لە ساڵی (1926) هەروەکو نووسەر ئاماژەی پێکردووە. ئینجا بە گوێرەی بۆچوونەکانی رۆژنامەنووس غانم گۆران، شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ بەشێکی کوردستانن، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە کوردستان دابەشکراو موسڵ-ی لێ جیاکرایەوە، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە ناوبراو تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-ەوە بە بەشێک لە کوردستان دەزانێت.

عەبدوڵڵا عامر عومەر، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (بەرزی و نزمی رووی زەوی هەرێمی کوردستان)دا، کە لە لاپەڕەکانی (49-64)ی پەرتووکی (جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی ئێراق)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسەر لە لاپەڕە (64)دا نەخشەیەکی کوردستانی داناوە لەژێر ناوی (شاخەکانی کوردستان ئاراستەو زنجیرەکانیان)، کە بەشی خۆرهەڵاتی شاری موسڵ کەوتۆتە نێو سنووری باشووری کوردستان.

دانانی بەشی خۆرهەڵاتی شاری موسڵ لەنێو نەخشەی باشووری کوردستان، بەڵگەیەکی تری کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارەیە، دیارە نووسەری ناوبراو باوەڕی وایە کە بەشە گەورەکەی شاری موسڵ شارێکی کوردیی و کوردستانییە،

هەر بۆیە خستویەتیە نێو سنووری باشووری کوردستان. لە کاتێکدا کە چەندین مێژوونووس، جوگرافیناس و نووسەری عارەب تەواوی شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانی دەزانن، بۆ نموونە: دکتۆر شاکر خەسباک، محەمەد هادی ئەلدەفتەری، ئینسکلۆپیدیای ئیسلام، ئەحمەد عەلی ئەلسۆفی، دکتۆر فەهمی ئەلشناوی، یوسف مالک، عەدنان حوسێن، ئیبن بەتووتە، یاقووتی حەمەوی، عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی، مەسعودی، جاسم محەمەد ئەلخەلەف، تەها ئەلهاشمي، محەمەد حوسێن ئەلزوبێدی، یەحیا خەشاب، ئەلبەلازری، محەمەد ئەلخزری و چەندینی دیکە. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

ئەنوەر حوسێن بازگر، سەرنووسەری (ڕێبازی ئازادی)، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (پەیوەندییەکانی هەولێر ئەنقەرە لە نێوان مامەڵەی لۆژیکانەی کورد و بەخۆدا چوونەوەی تورکیادا)، کە لە لاپەڕە (6)ی ڕۆژنامەی (خەبات)، ژمارە (2466)ی ڕۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی (16.4.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (چاوەڕێی ئەوەش دەکرێت ئەمەریکا بنکەی سەربازی لە کوردستان بکاتەوەو هێزەکانی پەیمانی ناتۆ بێنە کوردستان و ئەو خەونەی تورکیا بە یەکجاری زیندەبەچاڵ بێت کە جارێکی دیکە پەلاماری کوردستان بدات و کەرکوک و موسڵ داگیربکات و (پ. ک. ک)ش لەناوبەرێت).

ئەوەی کە سەرنووسەری (ڕێبازی ئازادی)، ئەنوەر حوسێن بازگر نووسیویێتی، کوردستانێتیی و کوردێتیی شارەکانی موسڵ و کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی زیندەبەچاڵ کردنی خەونەکانی تورکیادا، ئاواتی ئەوە دەخوازێت کە تورکیا نەتوانێت جارێکی تر پەلاماری کوردستان بدات و موسڵ کەرکوک داگیربکات. ئەمەش بۆچوونی سەرنووسەری (ڕێبازی ئازادی)مان بۆ دەردەخات کە هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک بە کوردستان دەزانێت.

کاروان ئەحمەد حەمە ساڵح، لە لاپەڕە (26)ی پەرتووکی (کاریگەری ئاو لەسەر دۆزی کورد لەئێراقدا)، لە باسی (پڕۆژە ئاوییەکانی هەرێمی کوردستانی ئێراق)دا نووسیویێتی: (دەتوانین سەرجەمی ئەو پڕۆژە ئاویانەی کە ئەمڕۆ لە هەرێمدا هەن و ئەوانەی پێشنیار کراون، کە لە ئایندەدا دروست بکرێن، بەمشێوەی خوارەوە

بژمێرێن: 1- دوکان لەسەر زێی بچووک. 2- دەربەندیخان لەسەر سیروان (دیالە). 3- دوبز لەسەر زێی بچووک. 4- دهۆک لەسەر زێی دهۆک. 5- حەمرین لەسەر سیروان (دیالە). 6- موسڵ لەسەر دیجلە کراوە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر کاروان ئەحمەد حەمە ساڵح، شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری هەرێمی کوردستان (باشووری کوردستان)، چونکە ئەو لە باسی پڕۆژە ئاوییەکانی هەرێمی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)دا، باسی پڕۆژەی ئاوی موسڵ وەکو پڕۆژەیەکی هەرێمی کوردستان دەکات.

ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ لە لاپەڕە (14)ی ژمارە (4250)، ڕۆژی سێشەممە ڕێکەوتی (24.4.2007)دا، لە بابەتی (کۆدی شار و شارۆچکەکانی کوردستان و هەندێک لە وڵاتانی جیهان)دا، ناوی شارەکانی موسڵ و دیالەی لەگەڵ ناوی شارەکانی تری کوردستاندا نووسیوە.

کاتێک کە ڕۆژنامەیەکی وەکو کوردستانی نوێ، ناوی شارەکانی موسڵ و دیالە دەخاتە لیستی کۆدی تەلەفۆنی شار و شارۆچکەکانی کوردستان، گومان لەوەدا نامێنێت کە ئەو ڕۆژنامەیە یاخود یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، شارەکانی موسڵ و دیالە بە دوو شاری کوردستانی دەزانن، ئەگینا نەیاندەخستنە ناو ئەم لیستەوە.

ئاژانسی نووچێن کوردستان، لە ڕاگەیاندنێکیدا لەژێر ناوی (ئەمریکا میلیشیاکانی عارەبی سوننە چەکدار دەکات)، کە لە ڕۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (12.6.2007)دا لە ماڵپەڕی (دەنگی سەربەخۆ)دا بڵاوکراوەتەوە، تیایدا هاتووە: (لە هەنگاوێکدا کە لەوانەیە مەترسیەکی گەورە دروست بکات لەسەر پاشەڕۆژی هەرێمەکانی کەرکوک و موسڵ و هاوسەنگی هێز لە نێوان عارەبی سوننەو شیعەکاندا، ئەمریکا بڕیاری داوە میلیشیاکانی عارەبی سوننە چەکدار بکات و هاوکاری داراییان پێ بدات بەتایبەت ئەوانەی ئامادەن شەڕ لەگەڵ تێرۆریستانی ئەلقاعیدە بکەن. سەبارەت بەو هەنگاوە ئاژانسەکانی هەواڵ ڕایانگەیاند کە هۆزەکانی تکریت و دەوروبەری شاری کەرکوک و موسڵ ئامادەیی خۆیان دەربڕیوە بۆ بەشداری کردن لەو هێزە چەکداریەدا. چاودێران باسی ئەوە دەکەن کە ئەم هەنگاوە لەوانەیە هاوسەنگی دروست بکات لە هێزدا لە نێوان عارەبی شیعەو سوننە .هەندێ سەرچاوەی تر بۆ

ئەوە دەچن کە بە هێزبوونی چەکدارانی عارەبی سوننە لەدژی بەرژەوەندی گەڕانەوەی هەرێمەکانی کەرکوک و موسڵ دەبێت بۆ سەر هەرێمی کوردستان).

ئەوەی کە لە سەرەوەدا ئاژانسی نووچێن کوردستان ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شارەکانی موسڵ و کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە ئەوان باسی هەندێ سەرچاوە دەکەن کە پێیانوایە بەهێزکردن و چەکدارکردنی عارەبی سوننە لە دژی بەرژەوەندی کوردن لە گەڕانەوەی شارەکانی موسڵ و کەرکوک بۆسەر هەرێمی کوردستان، کەواتە ئەوان هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک بە دوو شاری کوردیی و بەشێکی گرنگیی کوردستان دەزانن.

ڕێکخراوی پۆینت بۆ راپرسی و لێکۆڵینەوە ستراتیژییەکان، لە راپرسییەکدا کە لە مانگی ئەپریلی ساڵی (2007)دا، لەژێر ناوی (دەوڵەتی کوردی لە نێوان خەون و راستی دا) ئەنجامی داوەو، لە رۆژی هەینی، ڕێکەوتی (8.6.2007)دا لە ماڵپەڕی (دەنگی سەربەخۆ، ئاژانسی نووچێن کوردستان)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (لەم راپرسییەدا کە هەولمان داوە بەبێ لایەنی و بەشێوەیەکی زانستی ئەنجامی بدەین، کە (1000) هەزار کەس لە هەموو تەمەنێک، چین، ئایین، مەزهەب، نەتەوەیەک (کورد، تورکمان، کلدوئاشووری، عارەب و ئەوانی دیکە)و هەر دوو رەگەز لەهەر (5) پارێزگای (هەولێر، سلێمانی، کەرکوک، دهۆک و موسڵ) بەشدارییان تیادا کردووە، هەوڵمان داوە بۆچوونی شەقامی کوردستانی بخوێنینەوە، وەکو هەوڵێکی رژد لە لایەن ئێمەوە بۆ تێگەیشتنی سروشتی ئەم بۆچوونەو ئەو ئەگەرانەی لەپشتەوەی وەستاون، وەکو بەشدارییەک لە لایەن ئێمەوە بۆ گەڵاڵەکردنی تێگەیشتنێکی ئاشکەرا بۆ ئەم گرفتە مێژووییە).

لە سەرەوەدا بۆمان دەردەکەوێت کە ڕێکخراوی پۆینت بۆ راپرسی و لێکۆڵینەوە ستراتیژییەکان، شاری موسڵ و هەر چوار شارەکەی تریش بە بەشێک لە باشووری کوردستان دادەنێت، لەبەرئەوەی ئەم ڕێکخراوەیە ناوی هەر پێنج پارێزگای (موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و دهۆک)ی هێناوە کە راپرسییەکەیان تیادا ئەنجام داوەو، باسی ئەوەش دەکەن کە ئەوان (ڕێکخراوی پۆینت) هەوڵیان داوە بۆچوونی شەقامی کوردستانی بخوێننەوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەوان هەر پێنج

پارێزگاکە بە پارێزگای کوردیی و خاکی کوردستان دەزانن، بۆیە بەمشێوەیە باسیان کردوون.

دارا ئەحمەد، لە نامیلکەی (پرۆژەیەکی پێشنیارکراو بۆ دەستووری کوردستانێکی سەربەخۆو سکۆلاریست لەگەڵ چەند تێبینییەکی رەخنەگرانە لە پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان)دا، لە لاپەڕەی (5)دا لە دەروازەی یەکەم، مادەی دووەمدا، نووسیویێتی: (هەموو شارەکانی هەولێر، سلێمانی، کەرکوک، دهۆک، بەشێکی نێو نەینەواو شارۆچکەکانی ئاکرێ، شێخان، شەنگال، تەلەعفەر، تەلکێف، قەرەقوش و کۆمەڵگەکانی زوممار، باشیقە، ئاسکی کەڵەک، شارۆچکەی بەدرەو کۆمەڵگەی جەسان، هەر دوو شارۆچکەی خانەقین و مەندەلی دەکەونە نێو سنووری نیشتمان).

به گوێرەی بۆچوونەکانی دارا ئەحمەد، بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو بەشێکی شاری موسڵ بەتایبەت نەینەوا کە دەکاتە کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە واتە بەری دەستە چەپی شاری موسڵ، بە بەشێک لە باشووری کوردستان و بە خاکی کورد دەزانێت، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە بەشێکی نێو شاری نەینەوا هەروەها هەریەک لە شارۆچکەکانی ئاکرێ، شێخان، شەنگال، تەلەعفەر، تەلکێف، قەرەقوش و کۆمەڵگەکانی زوممار، باشیقە، ئاسکی کەڵەک بریتین لە خاکی کورد و نیشتمانی کوردستان.

فرسەت رۆژبەیانی، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (پەیوەندی رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی بە کوردۆلۆژیەوە)دا، کە لە لاپەڕەکانی (13–30)ی گۆڤاری (کوردناسی)، ژمارە (2)ی بەهاری ساڵی (2007)دا بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە (23)دا نووسیویێتی: (لە سەرەتای سەدەی نۆزدەمەوەو لە کۆتایی سەدەی هەژدەمەوە زۆر لە رۆژهەڵاتناسە ئەڵمانەکان روویانکردە رۆژهەڵات بە تایبەتی بۆ کوردستان و ئەرمێنیاو ئێران و میزۆپۆتامیا، تیایاندا هەبووە کە مەبەستی کوردستان بووە، هەشبووە لابەلا پێیدا تێپەڕیوە، هەشبووە تەنها باسی کوردستانی بۆ کراوەو خۆی شتی لەخەیاڵی خۆی بۆی زیادکردووە. بۆ نموونە زاندارسکی (Zandarski) ناوێک سەری لە کوردستان داوەو موسڵ و ورمێ و شوێنی تر گەڕاوەو لەگەڕانەوەیدا پەرتووکێکی نووسیوە باس لەم گەشتەی دەکات لە ساڵی 1857).

به پێی بۆچوونەکانی فرسەت رۆژبەیانی، شاری موسڵ شارێکی سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە ئەو باسی زاندارسکی ناوێک دەکات کە سەردانی کوردستانی کردووەو شارەکانی موسڵ، ورمێ و چەند شوێنێکی تر گەڕاوە. ئەمەش مانای وایە کە ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە ناوی دەبات.

گۆڤاری کوردناسی، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (کوردستان لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی فرانسادا)، کە لە فرانسییەوە بۆ کوردی وەریگێڕاوە و لە لاپەڕەکانی (83-98)ی گۆڤاری (کوردناسی)، ژمارە (2)ی بەهاری ساڵی (2007)دا بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە (83)دا دووەم یاداشتنامەی ژەنەراڵ شەریف پاشای سەرۆکی شاندی کوردی کە لە یەکی ئاداری ساڵی (1920)دا بۆ سەرۆکی کۆمیسیۆنی باڵای کۆنفرەنسی ئاشتی ناردووە، نووسیویێتی: (وڵاتی کوردەکان بریتیین لە ویلایەتە عوسمانییەکانی دیاربەکر، خارپووت، بەتلیس، وان، موسڵ، سنجاقی ئورفە، ئێلیزێ ریکلیوس هەتاوەکوو ویلایەتی ئەرزەڕۆم-یش دەخاتە ناو سنووری کوردستانە وە).

به گوێرەی گۆڤاری کوردناسی، شەریف پاشای خەندان شاری موسڵ-ی بە بەشێک لە خاکی کوردان داناوەو، لەبەرئەوەی شەریف پاشا تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە بە پارچەیەکی کوردستان دادەنێت.

ژەنەراڵ شەریف پاشای سەرۆکی شاندی کوردی هەر لە درێژەی نامەکەیدا لە لاپەڕەکانی (84-85)دا، نووسیویێتی: (وڵاتی کوردان خاکەکەی دەوڵەمەندی خۆی هەیە، کانەکانی، دارستانەکانی، رێگەوبان و زمانی نەتەوەیی خۆی هەیە. نەخشەی کوردستانیی عوسمانی لە باکوور لە بەشی باشووری چیای ئارارات دەست پێدەکات لەو شوێنەی کە سنوورەکانی تورکی، رووسی و ئێرانی پێکدەگەن و پاشان بەرەو باشوور لەگەڵ سنووری تورکی-ئێرانی شۆڕدەبێتەوە. پاشان لە لایەک تا هەرێمەکانی بایەزید، وان، هەکاری، رەواندز، موسڵ، کەرکوک، هانێکێن و لەلای دیکەشەوە تا ئەرزەڕۆم، ئەرزەنجان، بەتلیس، مووش، خارپووت، دیاربەکر، ماردین، ئەلجەزیرە، سیڤیریک، ئورفە، رەئسوئەلعەین و شنگال درێژ دەبێتەوە).

شەریف پاشا لەو نامەیەی کە بۆ سەرۆکی کۆمیسیۆنی باڵای کۆنفرانسی ئاشتی ناردووەو، لە دەست نیشان کردنی سنووری کوردستانی مەزندا، ناوی شاری موسڵ–ی وەکو شارێکی کوردستانی ناوبردووە. کەواتە ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و بەشێکی کوردستان دەزانێت.

گۆران ئیبراهیم ساڵح، لە لاپەڕە (186)ی پەرتووکی (کەرکوک لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لە نێوان ساڵانی 1876–1909ی ز)دا، نووسیویێتی: (لە کۆتاییدا ئەگەر سەیرێکی سەرجەم ململانێکانی وڵاتە زلهێزەکان بکەین، لە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)دا، ئەوا بۆمان دەردەکەوێت کە ئەگەر ململانێکان لەسەر سەرجەم ئەم هەرێمە بووبێت، ئەوا دەتوانین بڵێین شاری کەرکوک لەوکاتەدا چەقی ئەو ململانێیە بووە).
کاتێک کە نووسەر گۆران ئیبراهیم ساڵح ناوی ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان دەبات، بۆمان دەردەکەوێت کە ناوبراو ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان بە یەک خاک دەزانێت، کاتێکیش کە ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان هەر یەک خاک بن، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ–ی مەڵبەندی ویلایەتەکەش، شاری سەربە باشووری کوردستانن و بەشێکی دانەبڕاوی ئەو خاکەن.

گۆران ئیبراهیم ساڵح، لە لاپەڕەکانی (186–187)ی پەرتووکی (کەرکوک لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لە نێوان ساڵانی 1876–1909ی ز)داو، بە پشت بەستنی بە لاپەڕە (80)ی پەرتووکی (شاری سلێمانی)، لە نووسینی (ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی)دا، نووسیویێتی: (لۆرد کیرزن لە ساڵی (1911)دا لە بەردەم ئەنجومەنی لۆرداتی بەریتانیادا دەری بڕی و وتی: هەڵەیەکی گەورەیە گەر وابزانرێت بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا تەنیا لە ناوچەی کەنداودا قەتیس دەخوات، یان لە ناوچەکانی نێوان بەغدا و بەسرا کۆتایی دێت، بەڵکو زۆر لەوە دورتر تێدەپەڕێت، کە بێگومان لێرەوە مەبەستی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)ە. ئاشکرایە کوردستان لە نەخشەی زرنگکاری بەریتانیادا شوێنێکی دیارو بەرچاوی

هەبووە، هەرچەندە باشووری کوردستان زیاتر مایەی گرنگیی پێدان بوو لای بەریتانیا لەچاو پارچەکانی دیکەی کوردستاندا).

کاتێک کە نووسەر ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی ناوی ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان دەبات، کەواتە ئەو دوو زاراوەیە گوزارشت لەیەک وڵات یان خاک دەکەن کە کوردستانە، مادام وابێت نووسەر شاری موسڵ بە یەکێک لە شارەکانی باشووری کوردستان دەزانێت، چونکە شاری موسڵ مەڵبەندی ویلایەتی موسڵ بووە.

حەسەن مەحمود حەمە کەریم، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (کورد گەلێکی زیندوو، مێژوویەکی ون)، کە لە لاپەڕەکانی (164-167)ی ژمارە (118)ی گۆڤاری (رامان)دا بڵاوکراوەتەوە، سەبارەت بە شاری موسڵ نووسیویێتی: (ئەگەر ئێمە ئەمڕۆ سەردانی مۆزەخانەی بەغدا، تەهران، ئەستەنبول، قاهیرە، دیمەشق، مۆسکۆ، پاریس، لەندەن، نیویۆرک و دەیان شوێنی تر بکەین، دەبینین زۆر بە پاشماوەکانی کوردستان دەوڵەمەندن، زۆر کەسمان کە چوونەتە دەرەوە، شایەتی ئەو راستییانە دەدەن، بخوێنەرەوەو بزانە دکتۆر فەرهاد پیرباڵ، دکتۆر جەمال نەبەز، دکتۆر جەمال رەشید و چەندانی ترمان، چ باس و خواسێک لەو مۆزەخانانەی دەرەوە، لەمەڕ دێرینی کورد دەگێڕنەوە. واز لەو مۆزەخانانەی دەرەوە بهێنەو بگەڕێرەوە سەر خاکی خۆمان، کە پارچەیەکە لە مۆزەخانەیەکی گەورەو مەزن، ئەوەندەی قەرەباڵغی شوێنە ئاسەوارە کۆنەکانی دەبینین، ئەوەندە گوندو شار و شارۆچکە نابینین، کە هێشتا لە سەدا پێنجی کاری پشکنینی تێدا نەکراوەو بێ دەستکاری ماوەتەوە. ئەوەی کراوە لە (ئەشکەوتی شانەدەر) و (هەزارمێرد) و (زیوی چەمی) و (شارستانی زارزێ) و (چەرمۆ) لە پارێزگای هەولێر و سلێمانی، (گنج دارە) و (تەپە گوران) و (تەپە ساران) و (نێستون) لە پارێزگای کرمانشاه، (قەرەچێوار) و (نوزی) و (قەڵای کەرکوک) لە پارێزگای کەرکوک، (سوسە) لە کوردستان و (تەپە گەورە) لە موسڵ (تلحلف) لە بۆتانو زۆری تر، کە هەموو ئەرشیڤی دەوڵەمەندو نایابن و مۆزەخانەی پڕن لە ئاسەوارو شایەتی یەکەم شۆڕشی کشتوکاڵی (شۆڕشی نیولیتیە) دەدەن لە مێژووی مرۆڤدا کە لە کوردستاندا بووە).

بە بۆچوونی نووسەر حەسەن مەحمود حەمە کەریم، شاری موسڵ شارێکە لە کوردستان، چونکە ناوبراو لە باسی مۆزەخانەکانی کوردستاندا باسی (تەپە گەورە)ی کردووە لە موسڵ. کەواتە ئەو شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی کردووە.

رۆژنامەنووس عەبدولڕەحمان عەلی، لە دیمانەیەکدا لەژێر ناوی (پ. ک. ک هەڕەشە دەکات.. ئەگەر تورکیا هێرشبکاتە سەر هەرێمی کوردستان شارەکانی تورکیا دەکەینە دۆزەخ)، کە لەگەڵ بەرپرسێکی پارتی کرێکارانی کوردستان بە ناوی هاوڕێ (کاوە) ئەنجامی داوەو، لە لاپەڕە (6)ی ژمارە (296)ی رۆژنامەی (میدیا)ی (3.7.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، هاوڕێ کاوە دەڵێت: (هەموو کەس باش دەزانێ کە مەبەست لە ئۆپەراسیۆنی دەرەوەی سنوور (پ. ک. ک) نییە بەڵکو لەناوبردنی ئەو دەستکەوتانەی نەتەوەی ئێمەیە لە باشووری کوردستان، مەبەست داگیرکردنی کەرکوک و موسڵ-ە. ئەگەر سوپای تورکیا بکەوێتە هەرێمی کوردستان ئێمە کارەکانمان لەناوخۆو لە مەترۆپۆلەکانی تورکیا وە دەست پێدەکەین وەها دەکەین کە تورکیا ببێتە دۆزەخ، ئێمە لەبەرامبەر گەلی باشووردا خۆمان بە بەرپرسیار دەزانین و تا دوایین دڵۆپی خوێنمان بەرگرییان لێ دەکەین).

بە بۆچوونی هاوڕێ کاوە، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، لەبەرئەوەی ئەو بەرپرسەی (پ. ک. ک) باسی ئەوە دەکات کە سوپای تورکیا مەبەستی لەناوبردنی دەستکەوتەکانی نەتەوەی کوردە لە باشووری کورردستان و، دەیەوێت شارەکانی موسڵ و کەرکوک داگیر بکات. کەواتە هاوڕێ کاوە هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک بە بەشێکی دانەبڕاوی باشووری کوردستان دەزانێت، بۆیە ئاوا باسیان دەکات.

عەباس سلێمان سمایل، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (مێژووی رامیاری کورد و کوردەکانی قوم)، کە لە لاپەڕەکانی (132-136)ی ژمارە (122)ی گۆڤاری (رامان)دا بڵاوکراوەتەوە، سەبارەت بە موسڵ و لە بابەتێکدا لەژێر ناوی (کوردی ئێراق)دا نووسیوێتی: (کوردی ئێراق، واتە کوردستانی باشووری ئەمڕۆ، کە لە سەردەمی عوسمانییەکاندا بە ویلایەتی موسڵ دەناسراو هەر سێ ویلایەتی (وان،

دیاربەکرو موسڵ)ی دەگرتەخۆ، ئەمانەش قیسمەتی کوردستانیان پێکدەهێنا لە بەڕێوەبەرایەتی عوسمانیدا، جا بە پێی پەیمانی سیڤرە دەبوایە قیسمەتی کوردستان بکرێت بە دەوڵەت دواتر حکومەتی تورکیا توانی ئەم پەیمانە هەڵبوەشێنێتەوەو بە پێی پەیمانێک بە ناوی (سایکس پیکۆ) و (لۆزان)، کوردستانی ژێردەستی عوسمانییەکانی بە تەواوی بەسەر سێ دەوڵەتی تازە دروستبووی ئێراق، سوریا و تورکیا دابەشکرد).

بە بۆچوونی نووسەر عەباس سلێمان سمایل، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو لە لایەک کوردی ئێراق، باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ بە یەکسان و سێ زاراوەی جوگرافی هاو واتا دادەنێت کە گوزارشت لە خاکی کوردان و باشووری کوردستان دەکەن، هەروەها لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ قیسمەتی کوردستان-یان پێکهێناوەو لە هەر سێ ویلایەتەکانی (وان، موسڵ و دیاربەکر) پێکدەهات، کەواتە شاری موسڵ-یش وەکو مەڵبەندی قیسمەتی کوردستان و ویلایەتێکی کوردی و کوردستانی، دەبێت سەت دەر سەت شارێکی کوردیی و کوردستانی بێت.

ڕۆژنامەنووس سەیوان ئەتروشی، پەیامنێری ماڵپەڕی (پەیامنێر) لە موسڵ، لە هەواڵێکدا کە لە ماڵپەڕی (پەیامنێر)دا لە ڕۆژی هەینی، ڕێکەوتی (22.6.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، هەواڵەکەی بە هەواڵێکی کوردستانی ناوبردووەو بەمشێوەیە لەژێر ناوی (کوردستانی - موسڵ... دە ڕفێندراو ئازاد کران و چوار تەرمیش دۆزرایەوە)، نووسیویێتی: (سەرچاوەیەک لە فەرماندەیی پۆلیسی پارێزگای موسڵ ڕایگەیاند، هەشت قوتابی زانکۆی موسڵ لەگەڵ دوو مامۆستا کە دوو ڕۆژ لەمەوبەر ڕفێندرابوون ئەمڕۆ (هەینی) ئازادکران، هەروەها لە چەند ناوچەیەکی جیاوازی ئەو شارە چوار تەرم دۆزرانەوە).

ناوبردنی هەواڵێک لە شاری موسڵ، وەکو هەواڵێکی کوردستانی لە لایەن ڕۆژنامەنووس سەیوان ئەتروشی، مانای کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە بۆمان دەردەکەوێت ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانی دەزانێت.

مزگین بینگۆڵ، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (کاتێک موسڵی کوردان دەبێتە دەریاچەی خوێن)، کە لە لاپەڕە (32)ی ژمارە (646)ی گۆڤاری (گوڵان)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (ئێمە پێشتریش گووتبوومان لە شوێنی ئەوەی کورد ئەوەندە پێداگیری لەسەر دۆزی کەرکوک دەکەن پێویستە بایەخ بە موسڵ بدەن، لەبەرئەوەی نیوەی دانیشتوانی موسڵ کوردن، لەسەر ئەم بنەمایەش پێویستە گفتوگۆ لەسەر ستاتیۆی شاری موسڵ بکرێت).

لە لایەک بە گوێرەی ناوونیشانی وتارەکە کە ناوبردنی شاری موسڵ-ە بە موسڵ-ی کوردان، لەلایەکی تریشەوە کاتێک کە داوای کردووە بایەخ بە موسڵ بدرێت لەبەرئەوەی نیوەی دانیشتوانەکەی کوردن و گفتوگۆش لەسەر بارودۆخی ئەو شارە بکرێت، بۆچوونەکانی نووسەری ناوبراومان بۆ دەردەکەوێت کە شاری موسڵ بە یەکێ لە شارە گرنگەکانی کوردیی و باشووری کوردستان دادەنێت.

بێریڤان عەلی، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (لە تەعریبەوە تا ئەنفال)، کە لە رۆژی شەممە، رێکەوتی (24.6.2007)دا لە ماڵپەڕی (سبەی)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (رووپێوی خاکی کوردستانی باشوور بە زۆرتر لە (85) هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشە دادەنرێت، لەو رووبەرەدا مەڵبەندی پێنج پارێزگا: سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ و دهۆک و سی و حەوت قەزاو سەد و سی ناحییەی تیدەکەوێت. ئەو رووبەرە بەشی هەرە گەورەی چڕی دانیشتوان و سەرچاوەی بێ شومارەکانی نەوت و ئاو و کانزاکانی هەموو ئێراقی ئێستای تێدەکەوێت. بە پێی ئەو سنوورەی کە لە ساڵی (1974)دا بۆ ناوچەی ئۆتۆنۆمی دانراو بەعس بە کوردستانی دانا، تەنیا (36.374) کیلۆمەتر چوارگۆشەی لەو رووپێوە هێشتەوە کە مەڵبەندەکانی هەر سێ پارێزگای سلێمانی، هەولێر و دهۆک و بیست و یەک قەزار، حەفتا ناحییەی لە خۆگرتووە. بەمەش زۆرتر لە (48.653) کیلۆمەتر چوارگۆشەی لە خاکی کوردستانی باشوور دابڕی و هەموو ناوچە ستراتیژییەکانی کەرکوک، موسڵ، خانەقین و دەوروبەریانی لە سنووری ناوچەی ئۆتۆنۆمی دەرهێنا و بە خاکی عارەبی ناوزەد کرد و بەکاوەخۆ کەوتە بە عارەبکردنیان).

بەبۆچوونی نووسەر بێریڤان عەلی، شاری موسڵ بێ هیچ گومانێک شارێکی کوردیی و سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە ناوبراو لە لایەک هەر یەک لە شارەکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دهۆک) وەکو پێنج پارێزگای باشووری کوردستان ناودەبات و، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە (حزبی بەعسی عارەبی سۆسیالیستی) کە پارتەکەی سەددامی رەگەزپەرستی عارەبی بوو، شارەکانی موسڵ، کەرکوک و خانەقینی لە باشووری کوردستان دابڕیبوو.

پێشەوا کەرکوکی، لە بەشی دووەمی وتارەکەیدا کە لەژێر ناوی (ئیسلام ئاینی ئاشتی یان رێنمایی تیرۆر؟ وەڵامێک بۆ وڕێنەکانی سوار سەلیم-ی نەوەی ئەبو جەهل و ئەبو هورێرە!)دا، کە لەماڵپەڕی (کوردستان نێت)دا لە رۆژی سێشەممەی، رێکەوتی (18.7.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (بە بۆچوونی من، هەتا ئەگەر تەنیا یەک تاکە بەڵگەش نەبێت بۆ سەلماندنی ئەوەی کە ئیسرائیل خاکی جوولەکەکانە، رەفتارو رەوشتی عارەب گەورەترین بەڵگەن بۆ ئەو مەبەستە. سەیرکەن سەرەڕای ئەوەی عارەب و ئیسلام باش دەزانن کوردستان خاکی کوردە، کەچی کوردستان بە بەشێک لە خاکی پیرۆزی خۆیانی دەزانن! عارەب و ئیسلام، باش دەزانن کە سەددام و بەعس کەرکوک، موسڵ، خانەقین، مەخمور و شەنگالی بە عارەبکردووە و هەزارەها بەڵگەی رژێم هەن کە راستی بە عارەبکردنی کوردستان و ئەو شارانە دەسەلمێنن، کەچی ئەوانەی دوای سەددام-یش هەر سوورن لەسەر ئێراقێتی کوردستان و ئەو شارانە!).

بە گوێرەی بۆچوونی نووسەر پێشەوا کەرکوکی، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستانە، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە سەرەڕای ئەوەی عارەبەکان و موسڵمانەکان باش دەزانن خۆیان شارەکانی موسڵ، کەرکوک، خانەقین، شەنگال و مەخموریان لە کورد داگیرکردووە و بە عارەبیان کردووە، کەچی هەر بە شار و خاکی عارەبی دەزانن.

پێشەوا کەرکوکی، لە بەشی دەیەمی وتارەکەیدا کە لەژێر ناوی (ئیسلام ئاینی ئاشتی یان رێنمایی تیرۆر؟ وەڵامێک بۆ وڕێنەکانی سوار سەلیم-ی نەوەی ئەبو جەهل و ئەبو هورێرە!)دا، کە لە ماڵپەڕی (کوردستان نێت)دا لە رۆژی سێشەممە،

ڕێکەوتی (15.8.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (باسی سەبراو شاتیلا دەکەی! ئەی بۆ باسی کارە قێزەونەکانی ڕێکخراوە تیرۆریستییەکانی حەماس، حیزب الله، کەتائب عزەددین قەسام، ناسر سەڵاحەدین، سوپای ئیسلام ناکەی لە ئیسرائیل؟ بۆ باسی ئەو کارە تیرۆریستییە خۆکوژییانە ناکەی، کە لە لایەن عارەبەکانەوە لەناو ژنو منداڵانی ئیسرائیلی خۆیان دەتەقێننەوەو بە سەدان و هەزاران کەسی بێتاوانی ئیسرائیلییان لەنێو بردووە؟ ئەی بۆ باسی ئەو کارە تیرۆریستییانە ناکەی کە بە دەستی ئیسلامییە هۆڤییەکانی زەرقاوی و کوڕی لادنی تیرۆریست، لە لایەن برا بەناو موجاهیدە تیرۆریستەکانی فەلوجەت، لە هەولێر و سلێمانی و دهۆک و شارەکانی تری کوردستانی وەکو: کەرکوک، موسڵ، خانەقین، بەعقوبە، سەعدیە و جلەولا ئەنجام دەدرێن و تا ئێستا چەند هەزار کوردێکی بێتاوانیان شەهید کردووە؟).

لە سەرەوەدا بۆچوونی نووسەر پێشەوا کەرکوکی-مان بۆ دەردەکەوێت کە ئەو شاری موسڵ بە خاکی کوردان و بە بەشێک لە باشووری کوردستان دادەنێت، لەبەرئەوەی ناوبراو بە ئاشکرا باسی کوردێتیی و کوردستانێتیی شارەکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دهۆک، خانەقین، بەعقوبە، سەعدیە و جلەولا دەکات و، گشتیان بە شاری باشووری کوردستان ناودەبات.

ئیبراهیم مەحمود، لە لاپەڕە (5)ی پەرتووکی (وێنەی کورد لای عەرەب لە پاش جەنگی کەنداو)دا نووسیویێتی: (ئەسکەندەری مەقدۆنی هاتە ناوچەکەو کوردستانی کردە بوارێکی ژیاندار بۆ خۆی.. پیاو دەتوانێ پرسیاری ئەوە بکات چارەنووسی کورد لەم پەلاماردانەی ئەسکەندەری مەقدۆنی چۆن چۆنی بووە، چونکە پەلاماردەر یاسای خۆی بە سەر پەلامار دراودا دەسەپێنێ. (زاخۆ و موسڵ و هەولێر) شایەتن لەسەر ئەوەی لە شەڕی (غاوغامیلا) لە ساڵی (331 پ.ز) ڕوویدا).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر ئیبراهیم مەحمود، شارەکانی موسڵ، هەولێر و زاخۆ سێ شاری سەربە کوردستانن، چونکە نووسەری ناوبراو کاتێک کە باسی هێرشەکانی ئەسکەندەری مەقدۆنی دەکات بۆ سەر کوردستان، باسی بەرەنگار بوونەوەی میلیشیاکانی ئەسکەندەری مەقدۆنی لە لایەن دانیشتوانی شارەکانی (موسڵ، هەولێر و زاخۆ) دەکات، کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە

کوردستان بووە، بۆیە نووسەر باسی ڕووبەڕووبوونەوەی دانیشتوانی ئەو شارە دەکات لە دژی پەلاماری مەقدۆنییەکان بۆ سەر کوردستان.

هاوڕێ قەندیل، لەسەربەرگی پێشەوەی پەرتووکی (کوردستان ناسنامەی من)دا، نەخشەیەکی کوردستانی گەورەی داناوەو، بە گوێرەی ئەو نەخشەیە شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کوردستان و دەکەوێتە ناو سنووری کوردستانەوە.

دانانی نەخشەی کوردستان و شاری موسڵ-یش وەکو شارێکی کوردستانی لەنێو ئەو نەخشەیەدا لە لایەن نووسەر هاوڕێ قەندیل، ئەوە دەگەیەنێت کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردیی و بەشێک لە خاکی کوردستان سەیر دەکات.

هاوڕێ قەندیل، لە لاپەڕەکانی (50-51)ی پەرتووکی (کوردستان ناسنامەی من)دا، نووسیویێتی: (بەدرخان پاشا لە ساڵی (1812) لە سەرهەڵدانێکدا میرنشینەکانی جزیر و بۆتانی رزگارکردو خستنیە ژێر فەرمانڕەوایی حکومەتی خۆی. بەدرخان پاشا دەی هەویست هەموو میرنشینە کوردیەکان ئازادبکات و کوردستانێکی یەکگرتوو پێکبێنێت. بۆ ئەم کارە بەدرخان پاشا پەیوەندی بە زۆربەی شێخ و بەگ و سەرۆک خێڵەکانی کوردەوە کرد، کە هەر یەکەی میری ئەیالەت یان ناوچەی خۆی بوو. بەدرخان پاشا لە میرە کوردەکانی داواکرد لە دژی داگیرکەران یەکبگرن و بۆ رزگارکردنی کوردستان شۆڕش بکەن. ئەو میرانەی کە داخوازییەکانی بەدرخانیان پەسندکرد بریتی بوون لە: مستەفا بەگ و دەروێش بەگ لە میرەکانی ناوچەی وان، ئورەڵڵا بەگ میری ناوچەی هەکاری، فەتاح بەگی هەکاری، خالید بەگی زەحیمی و شەریف بەگی میری ناوچەی موش، حوسێن بەگی سەرۆک خێڵی ناوچەکانی قارس و ئاجار، شێخ یوسف میری ناوچەی زاخۆ، شێخ محەمەد میری ناوچەی موسڵ. بەدرخان لەکاتی شۆڕشەکەیدا ناوچەکانی وان، ورمێ، موکریان، پیران، رەواندوز، موسڵ، شەنگال و وێرانشاری ئازادکرد).

بە پێی نووسینەکەی نووسەر هاوڕێ قەندیل، شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە کوردستان بووە، چونکە نووسەر باسی ئەوە دەکات کە بەدرخان پاشا لە ساڵی (1812)دا داوای لە میرە کوردەکانی کوردستان کرد، کە لە دژی داگیرکەران

راپەڕن و یەکبگرن بۆ رزگارکردنی کوردستان، یەکێک لەو میرانەی کە پێشوازی لە داواکەی بەدرخان پاشا کرد شێخ محەمەد میری ناوچەی موسڵ بووە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە موسڵ شارێکی کوردیی و ناوچەیەکی سەربە باشووری کوردستان بووە.

هاوڕێ قەندیل، لە لاپەڕەکانی (66-67)ی پەرتووکی (کوردستان ناسنامەی من)دا، نووسیویێتی: (لە پەیمانی سیڤرەدا لە رێکەوتی (10.8.1920)دا داخوازی نەتەوەکانی ئەرمەنی و کورد بە یەکەوە لە لایەن دەوڵەتەکانی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) پەسەندکرا. بۆ نەتەوەی کورد لە خاڵەکانی (62، 63، 64)دا بڕیاردرا کە لە چوارچێوەی وڵاتی عوسمانیدا هەرێمی ئۆتۆنۆمی کوردستان دروست بکرێ و پاش ساڵێک دەنگدان بۆ هەڵبژاردنی گشتی پێکبێت. پاشان لەسەر ویستی نەتەوەی کورد حکومەتی سەربەخۆی کوردستان دابمەزرێت و جوگرافیای رامیاری کوردستان هەرێمەکانی موسڵ و کەرکوکی ئەوسا (باشووری کوردستان) بگرێتەوە).

ناوبردنی هەرێمەکانی موسڵ و کەرکوک بە دوو هەرێمی سەر بە باشووری کوردستان لە لایەن نووسەر هاوڕێ قەندیل-ەوە، تەنیا مانای کوردستانێتیی و کوردێتیی هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک دەگەیەنێت.

هاوڕێ قەندیل، لە لاپەڕەکانی (141-142)ی پەرتووکی (کوردستان ناسنامەی من)دا، نووسیویێتی: (نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ ئەوەی کە بە قسەی خۆیان کوردەکان لە هێرشی حکومەتی داگیرکەری ئێراق بپارێزن هێڵی (36) پلە لەژێر چاودێری نەتەوە یەکگرتووەکان و ئەمریکاو بەریتانیادا مایەوەو حکومەتی ئێراق مافی هێرش کردنە سەر کوردەکانی نەما. هێڵی (36) پلە ناوچەکانی شاری کەرکوک و موسڵی لە خۆیدا نەگرت. واتە سێیەکی خاکی باشووری کوردستان لەژێر دەسەڵاتی حکومەتی ئێراقدا مایەوە).

بە گوێرەی ئاماژە پێکردنەکانی نووسەر هاوڕێ قەندیل، شارەکانی موسڵ و کەرکوک دوو شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستانن، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە هێڵی (36) پلە دوو شاری موسڵ و کەرکوکی سەر بە باشووری کوردستانی نەگرتۆتەوە کە سێیەکی خاکی کوردستان پێکدەهێنن و

لەژێردەستی سەددامی رەگەزپەرستی عروبی مابوونەوە، ئەم بۆچوونەی نووسەر بۆمان دەردەخات کە هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک بە دوو شاری دانەبڕاوی باشووری کوردستان دادەنێت.

هاوڕێ قەندیل، لە لاپەڕە (161)ی پەرتووکی (کوردستان ناسنامەی من)دا، لە باسی چاڵە نەوتەکانی کوردستاندا نووسیوێتی: (چاڵی عەینزالە لە باکووری رۆژئاوای شاری موسڵ-ەوە هەڵکەوتووە. چاڵی بێتمە لە نزیک شاری موسڵە).
کاتێک کە نووسەر هاوڕێ قەندیل، چاڵە نەوتییەکانی بێتمەو عەینزالەی موسڵ بە چاڵە نەوتی کوردستانی دابنێت، گومان لەوەدا نییە کە شاری موسڵ-یش دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان و، لەهەمان کاتیشدا بە شارێکی کوردیی و کوردستانی دەمێنێتەوە.

هاوڕێ قەندیل، لە لاپەڕە (180)ی پەرتووکی (کوردستان ناسنامەی من)داو، لەژێر وێنەی پەرستگایەکی ئێزیدییەکاندا نووسیوێتی: (قیبلەی ئێزیدییەکان کە لە نزیک شاری موسڵی باشووری کوردستان هەڵکەوتووە. ئێزیدییەکان کە لە یەکەم رۆژی مانگی ئۆکتۆبەردا دەچن بۆ لالش کە لەوێ گۆڕی پیر عادی سەردان بکەن).
بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر هاوڕێ قەندیل، شاری موسڵ شارێکی کوردییە و دەکەوێتە چوارچێوەی سنووری باشووری کوردستان، مادام شارەکە بکەوێتە ناو سنووری کوردستان، کەواتە شارێکە هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق و بە عروبەوە نەبووەو نییە، بەڵکو شارێکی کوردستانیی و کوردیشە، چونکە ئەو باسی ئەوە دەکات کە قیبلەی ئێزیدییەکان دەکەوێتە نزیک شاری موسڵی باشووری کوردستان.

ماڵپەڕی ناوخۆ، لە بابەتی (کەش و بای کوردستان)دا، ناوی ئەو شارانەی نووسیوە: (سلێمانی، موسڵ، قامیشلی، دیاربەکر، کرمانشا، سنە، زاخۆ، کەرکوک و هەولێر). هەروەها لە باسی (کۆدی شار و شارۆچکەکانی کوردستان)دا ناوی ئەو شارانەی نووسیوەو بە شار و شارۆچکەی کوردستانی ناوبردوون: (هەولێر، سلێمانی، دهۆک، پێنجوین، تەقتەق، تەوێڵە، چەمچەماڵ، چوارتا، چوارقوڕنە، خورماڵ، دەربەندیخان، رانیە، زاخۆ، سەید سادق، شارەزوور، عەربەت، قەڵادزێ، کفری،

کەرکوک، کەلار، کۆیە، موسڵ و هەڵەبجە). دیسان لەبابەتی (تەلەفۆنە گشتییەکانی کوردستان)دا، ناوی ئەو شارانەی وەکو شاری کوردستانی ناوبردووە: (هەولێر، سلێمانی، دهۆک، کەرکوک و موسڵ).

ناوهێنانی شاری موسڵ وەکو شارێکی باشووری کوردستان لە لایەن ماڵپەڕی ناوخۆوەو، لە سێ بابەتی جیاجیادا بێ هیچ گومانێک لەخۆڕا نییە، بەڵکو نیشانەی باوەڕبوونی بەڕێوەبەرایەتی ماڵپەڕەکە، وەزارەتی ناوخۆو پارتی دەسەڵاتدارە لە ناوچەکەدا (یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانی)یە بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ.

سەڵاح بامەڕنی، لە لاپەڕە (9)ی رۆژنامەی (کوردستانی نوێ)، ژمارە (4382)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (25.9.2007)دا، لە ریپۆرتاژێکدا لەژێر ناوی (تیرۆریستان چیان لە کوردەکانی موسڵ دەوێت؟!)دا، نووسیویێتی: (موحێدین مزوری، بەرپرسی بەشی پەیوەندییەکان لە مەڵبەندی موسڵ، وتی: (زۆرمان پێ سەیرە کە عارەبی باشووری ئێراق و ناوچەکانی تر بێنە موسڵ و ئەم شارەش بۆیان کراوەبێت و هاووڵاتیانی کوردیش لە موسڵ دەربەدەر بکرێن. کوردیش تا ئێستا ناسنامەی شاری موسڵ-ی نەزانیوەو گروپە تیرۆریستەکانیش لەبەر نزیکبوونی چەسپاندنی مادەی (140)ی دەستووری هەمیشەیی ئێراق کاری تیرۆری دژ بە کوردەکان دەکەن تاکو پاشەڕۆژ کورد داوای مەترێکی شاری موسڵ نەکەن).

ئەوەی کە محێدین مزوری، بەرپرسی بەشی پەیوەندییەکان لە مەڵبەندی موسڵ باسی کردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو هۆکاری کارە تیرۆریستییەکان بە نەخشەو پلانی عارەبە شۆڤینییەکان ناودەبات لەپێناو دەرکردنی کوردەکان لەو شارە و، کەم کردنەوەی رێژەی کورد لە شاری موسڵدا تا بگاتە ئەو ئاستەی کە توانای ئەوەیان نەبێت، داوای گەڕانەوەی شارەکە بکەن بۆ سەر هەرێمی کوردستان (باشووری کوردستان). ئەمانەش هەمووی ئاماژەن بۆ کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ.

ماڵپەڕی کوردستان پۆست، لە ساڵی (2007)دا لە هەواڵێکدا نووسیبووی: (سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراو لە نێو حکومەتی ئێراق کە بەرپرسێکی پایەبەرزە، پێی

ڕاگەیاندین کە دەوڵەتی ئێراق ئەگەریی هەڵوەشانەوەی لێ دەکرێت و ئەگەرەکان لە (65%)ی تێپەڕاندووە. بەرپرسە ئێراقییەکە لە سەر قسەکانی بەردەوام بوو: بۆیە لەو باوەڕەدام دەوڵەتی ئێراقی لەو سنوورە نێودەوڵەتییەی کە هەیەتی هەڵدەوەشێتەوەو بەم نزیکانەش دیاردەکەی ئەوە دەردەکەوێت و ئێراقیش بۆ دوو پارچەی سەرەکی دابەش دەبێت کە کوردستان و ئێراقە. بە پێی ئەو سەرچاوەیە کە باسی لێوە کرد ئێستا ولایەتی موسڵ بە پراکتیک لەژێر دەسەڵاتی کوردیدایە، هەر کاتێکیش هەڵوەشانەوەکە روویدا ئەوا سەرکردایەتی کوردیی تەواو خۆی بۆ ئامادە کردووە، هیچ ترسێکیان نییە لە هەر هێرش و پەلاماری دەوڵەتانی دراوسێ، بە تایبەتی تورکیا. هەروەها بەرپرسەکە پێی راگەیاندین کە هاوپەیمانی کوردستان هیچ گیروگرفتێکیان لەمەدا نایەتە رێگا، چونکە لە لایەن ئەمریکاو دەسەڵاتی کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکانی جیهانەوە پارێزراو دەبن و سەرنجی جیهان لەوەدا بۆ خۆیان رادەکێشن کە (ئێمە تاسەر لەگەڵ دەوڵەتی ئێراقیدا بووین، بەڵام کاتێک ئەوان نەیانەوێت لەگەڵ ئێمەدا بژین ئەوا ناچارین جیا ببینەوە). بۆیە ئەو بڕیارە لەو کات و ساتەدا بڕیارێکی نەخشە بۆ کێشراوە. بەم زووانەش کوردستان کە ویلایەتی موسڵە لە شێوەی تایواندا دەردەکەوێت).

بە گوێرەی لێدوانەکەی بەرپرسە ئێراقییەکە، ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردییە و واش چاوەڕوان دەکرێت کە ویلایەتی موسڵ-ی کۆن بە شارەکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دهۆک و دیالە) کە باشووری کوردستانە لە ئێراق جیا بێتەوە. هەروەها (کوردستان پۆست)یش ناوی ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان ناودەبات، کەواتە ئەوانیش شاری موسڵ وەکو مەڵبەندی ویلایەتی موسڵ بە شارێکی کوردستانی دەزانن.

ئیبراهیم مهماندوست، لە بەشی شەشەمی وتاری (ژئۆپۆلیتیکو سەرهەڵدانی دۆزی کورد)دا کە لە لاپەڕە (13)ی ژمارە (2608)ی رۆژنامەی (خەبات)، رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (5.9.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (کوردستان لە بارەی نەوتەوە زۆر دەوڵەمەندو دۆزینەوەی نەوت لە ناوچەکانی موسڵ و کەرکوک لە باشووری کوردستان بە تایبەتی، هەڵکەوتێکی ژئۆپۆلیتیکی و ستراتیژی گرینگی پێبەخشیوە). هەر لەو بەشەدا ئیبراهیم مهماندوست، نووسیوێتی: (لە کۆتاییەکانی

سەدەی نۆزدەشدا ململانێی هێزە کۆلۆنییەکان لەسەر بازاڕەکان و کەرەستەی خاو چڕتر بۆوەو ئەو ململانێیانە بەتایبەت بۆ دۆزینەوەی نەوت و کۆنترۆڵکردنی ناوچەکە بوو بەهۆی هەڵگیرسانی شەڕی یەکەمی جیهانی و لە ئەنجامدا مامەڵەو دانوستاندن لەسەر نەوتی ناوچەکانی باشووری کوردستان و بە تایبەتی موسڵ و لۆزان شوێنی ڕێککەوتننامەی سیڤرەی گرتەوەو بوو بەهۆی قوڵتر بوونەوەی کێشەکەو بۆ جارێکی تر کوردستان دابەشکراو کێشەی کورد سەری هەڵدایەوە).

به گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر ئیبراهیم مهماندوست، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان و بەشێکە لە خاکی کوردان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی بوونی نەوت لە کوردستاندا ناوی هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک وەکو دوو شاری دەوڵەمەند بە نەوتی باشووری کوردستان دەبات.

عارف کەریم، لە بەشی چوارەمی وتارێکیدا لەژێر ناوی (کێشەی کورد، دوێنێ و ئەمڕۆ مادەی 140ی دەستوور چی لێدێت ؟ ئایا کەرکوک دەگەڕێتەوە باوەشی کوردستان؟)دا، کە لە لاپەڕە (5)ی ژمارە (197)ی هەفتەنامەی (ڕۆژی گەل)، ڕۆژی یەکشەممە، ڕێکەوتی (4.11.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (لەوەتەی کوردستان دابەشکراوە بۆ چوار پارچەو ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) بەزۆر لکێنراوە بە دوو ویلایەتەکەی تری بەغدا و بەسراو دەوڵەتی ئێراقیان لێپێکهاتووە، لەوکاتەوە کەسایەتی کورد تووشی شکستێکی رامیاری گەورە بووەو ستەمێکی مێژوویی گەورەیشی لێکراوەو گەلی کورد بەرەوڕووی ناکۆکی و ململانێیەکی توندوتیژ کردۆتەوە لەگەڵ نەیارو دوژمنەکانیدا سەبارەت بە بەلاداخستنی کێشەی کوردستان کە کێشەی کەرکوک بەشێکی گرنگێتی و لێی جیانابێتەوە).

ناوبردنی ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان لە لایەن عارف کەریم-ەوە، مانای یەک خاکی و یەکسان بوون و یەکبوونی هەر دووکیان دەگەیەنێت، لە کاتێکیشدا کە ویلایەتی موسڵ یەکسان بێت و هەر هەمان خاک بێت لەگەڵ باشووری کوردستان، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دهۆک و دیاله) شاری باشووری کوردستان و خاکی کوردانن.

عارف کەریم، لە بەشی چوارەمی وتارێکیدا لەژێر ناوی (کێشەی کورد، دوێنێ‌و ئەمڕۆ مادەی 140ی دەستوور چی لێدێت ؟ ئایا کەرکوک دەگەڕێتەوە باوەشی کوردستان؟)دا، کە لە لاپەڕە (5)ی ژمارە (197)ی هەفتەنامەی (ڕۆژی گەل)، ڕۆژی یەکشەممە، ڕێکەوتی (4.11.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (ناو بە ناویش دەم لەوەوە دەدەن کە کەرکوک بەهۆی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی جۆراو جۆرەوە بکرێتە هەرێمێکی سەربەخۆ! ئەگەر ئەم تەقەلایانە سەربگرێ و دەسەڵاتی رامیاری کوردستان لێی بێدەنگ بێت وەکو لێی بێدەنگ بووە!، ئەوا بە دڵنیاییەوە کەرکوک-یش وەکو موسڵ لێدەکەن و ناهێڵن بگەڕێتەوە سەر هەرێمی کوردستان و بە تەواوی لەدەستمان دەردەچێ‌و دەبێ نەوەکانی دوای ئێمە هەموو جارێک بڵێن: کەرکوک شارێکی کوردستان بوو لێیان دزین!!!).

کاتێک کە نووسەری ناوبراو دەنووسێت: (کەرکوک-یش وەکو موسڵ لێدەکەن و ناهێڵن بگەڕێتەوە سەر هەرێمی کوردستان و بە تەواوی لەدەستمان دەردەچێ)، ئەوە مانای ئەوە دەگەیەنێت کە نووسەری ناوبراو لە سەرەوەدا، شاری موسڵ بەشێوەی کەرکوک بە یەکێ لە شارە پڕ لە بایەخ و گرنگەکانی باشووری کوردستان دەزانێت.

لوقمان ا. محۆ، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی: (الكورد وكوردستان ببلوگرافيا مختارة ومعروفة)دا نووسیویێتی: (لەکاتی شەری یەکەمی جیهانیدا، بەریتانیا بڕیاریدا بە دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق. پلانەکە لە سەرەتادا وابوو کە هەر دوو ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا یەکبگرن و، بە گوێرەی ڕێککەوتنی (سایکس پیکۆ)ی ساڵی (1916) بکەونە ژێر دەسەڵاتی ماندێت. بە هەر شێوەیەک، دۆزینەوەی نەوت لە ویلایەتی موسڵی کوردی پلانی بەریتانیای گۆڕی. ئەوکاتە بەریتانیا بڕیاریدا موسڵ بخاتە سەر دەوڵەتی ئێراقی پێشنیازکراو. هەر لەبەر ئەوەش بوو بڕیاری داگیرکردنی (موسڵ)یدا لە تشرینی دووەمی ساڵی (1918)دا (کە ئەوکاتە هێشتا ویلایەتی موسڵ لەژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکان بوو)، سەرەڕای بەستنی ئاگربەستی مۆدروس لە (31.10.1918)دا. بەڵام بەریتانیا باش دەیزانی کە دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ بەشێوەیەکی سەرەکی کوردن، بۆیە پلانی ئەوەی دانا کە ویلایەتێک یان چەند ویلایەتێکی کوردی نیمچە سەربەخۆ لە ویلایەتی موسڵ دابمەزرێنێ و بە دەوڵەتی

ئێراقی تازە دامەزراو بەشێوەی ناجێگیر بلکێنێ. بەڵام لە هەموو بارێکدا، کوردەکانی ئەو ویلایەتە دژی لکاندنیان بوون بە ئێراق).

ئەوەی کە نووسەر لوقمان محۆ ئاماژەی پێکردووە، مانای کوردستانێتیی و کوردێتیی تەواوی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو باسی ویلایەتی موسڵ دەکات وەکو ویلایەتێکی کوردی، کاتێک کە ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەربەو ویلایەتە (موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دهۆک و دیالە) شاری کوردین و سەربە باشووری کوردستانن.

سەمەد چاوشین، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (تکایە کەرکوکیش بە دەردی موسڵ مەبەن)، کە لە لاپەڕە (10)ی ڕۆژنامەی (کوردستانی نوێ)، ژمارە (4333)، ڕۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی (30.7.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (لێرەدا دەمەوێت باسی شارێکی گرنگی تر بکەم کە بە گوێرەی هەموو بەڵگەنامەو دۆکۆمێنتەکان دەیسەلمێنن کە ئەویش بەشێک بووە لە کوردستان کە شاری موسڵە، بە داخەوە لە لایەن سەرکردایەتی کوردەوە هەر باسیش ناکرێت. زۆربەی مێژوونووسان دروستبوونی موسڵ بۆ ساڵی (401)ی پێش زایین دەگەڕێننەوە، لە سەردەمی ساسانییەکاندا ناوی (موسڵ) بە (نو ئەردەشێر) هاتووە، واتە (ئەردەشێری نوێ)، شاری موسڵ لە هەموو سەردەمەکاندا ڕاستەوخۆ زیاتر بە کوردستانە وە بەسترابوو لەبارەی ئابوورییەوە نەک بە خاکی عارەبییەوە).

ئەوەی کە نووسەر سەمەد چاوشین باسی کردووە، بۆچوونی ئەو زۆر ڕاشکاوانە دەردەبرێت کە شاری موسڵ بە یەکێک لە شارەکانی باشووری کوردستان دەزانێت. هەر لە ناوونیشانی وتارەکەیدا دەردەکەوێت کە ناوبراو موسڵ بە شارێکی کوردی و کوردستانی دەزانێت، کاتێک کە ناوونیشانەکە (تکایە کەرکوکیش بە دەردی موسڵ مەبەن)ە. هەروەها باس لەوەش دەکات کە بەدرێژایی مێژوو و بە گوێرەی گشت بەڵگەنامەکانیش شاری موسڵ شارێکی کوردستانی بووە.

ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، لە لاپەڕەکانی(1-2)ی ژمارە(4383)ی ڕۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (25.9.2007)دا وتارێکی لەژێر ناوی (هەڕەشەی سڕینەوەی کورد لە موسڵ)دا، بڵاوکردۆتەوە کە تیایدا هاتووە: (موسڵ بە پێی هەموو دۆکۆمێنت

و سەرچاوە مێژووییەکان ژمارەیەکی بەرچاوی کوردی تێدابووە و بە پێی شایەتی ساڵی (1925)ی کۆمەڵەی نەتەوەکانیش بێت، (63%)ی دانیشتووانی ویلایەتی موسڵ پێکدەهێنێت، ئەگەر پرۆسەی بەعارەبکردن نەبوایە، ئەوا ئێستا وەک کەرکوک و خانەقی و خورماتوو و شەنگال و زۆر شاری دیکە مۆرکی شارێکی کوردستانیی هەڵدەگرت. ئاشکرایە بەعس وەکو زۆر شاری دیکە شوناسی موسڵ-یشی شێواند، لە ئێراقی دوای سەدام-یش دەبینین تیرۆریستان و گرۆپە چەکدارە شۆڤینییەکانیش نایانەوێت ئەو بەشە کوردەش، کە لە شارەکەدا ماونەتەوە، لەسەر زێدو حاڵی خۆیان بمێننەوە، بۆیە بە هەموو رێو شوێنێکی تۆقێنەرانە زرنگکاری (سیاسەتی) پاکتاوکردنی نەژادی بەسەر کوردەکانی موسڵدا دەسەپێنن).

ئەوەی کوردستانی نوێ نووسیویەتی بۆچوونی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەردەبڕێت، نەک بۆچوونی نووسەرێک یان سەرنووسەری رۆژنامەکە بەتەنیا، چونکە ناوی هیچ کەسێکی بەسەرەوە نییە. پاشان هەر لە ناونیشانی بابەتە دەردەکەوێت کە کورد بەدرێژایی مێژوو لەناو شاری موسڵ-دا رووبەڕووی پرۆسەی راگوێزان، دەرکردن و بەعارەبکردن بۆتەوە، هەروەها کوردستانی نوێ باسی ئەوەش دەکات، ئەگەر بێتوو پرۆسەی بەعارەبکردنی شاری موسڵ لە لایەن عارەبەکانەوە ئەنجام نەدرایە، ئەو شارە (موسڵ) ئێستاش وەکو شارەکانی کەرکوک، خانەقی، خورماتوو، شەنگال و زۆر شاری دیکە مۆرکی شارێکی کوردستانیی هەڵدەگرت، کەواتە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، وەکو پارتێکی سەرەکی کوردستان باوەڕی وایە شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی باشووری کوردستان، بەڵام لە ئەنجامی پرۆسەی بەعارەبکردن سیمای کوردێتیی و کوردستانێتیی خۆی تا رادەیەک لەدەست داوە.

سابیر سمایل، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (کوردی موسڵ و عارەبەکانی کەرکوک)دا، کە لە ژمارە (1623)ی رۆژنامەی خەبات، رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (18.11.2004)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (سەبارەت بە کوردی موسڵ-یش ئەوا کورد لە پێش عارەبەکانەوە لەو ناوچەیەدا ژیاون. شاری موسڵ بەشێک بوو لە خاکی دەوڵەتی میتانی کورد، کە لە ساڵی (1500 پ. ز) دروست ببوو، هەروەها

مێژوونووسی ناودار هیرۆ دۆتسی یۆنانی ئاماژه بەوە دەکات کە وڵاتی میسۆپۆتامیا و باکووری سوریا بەشێک بوون لە دەوڵەتی میتانی).

به گوێرەی بۆچوونی نووسەر سابیر سمایل بێت، شاری موسڵ هەر لە سەردەمە کۆنەکان و لەگەڵ دروست بوونیدا شارێکی کوردنشین و کوردیی بووە، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە ئەو شارە (موسڵ)، پازدە سەدە بەر لە زایین دروست کراوەو، یەکێک بووە لە شارەکانی دەوڵەتێکی کوردی بە ناوی دەوڵەتی میتانی. لە کاتێکدا شاری موسڵ شارێک بێت لە شارەکانی دەوڵەتی میتانی کوردی، کەواتە بەدڵنیاییشەوە شارێکی کوردی و کوردستانی بووەو هەر بە کوردێتیش دەمێنێتەوە.

محەمەدی حاجی مەحمود، سکرتێری حیزبی سۆسیالیست دیموکراتی کوردستان، لە لێدوانێکیدا بۆ ئاژانسی هەواڵی سەربەخۆی (دەنگەکانی ئێراق)دا، سەبارەت بە کەرکوک و مادەی (140)ی دەستووری ئێراقی گوتی: (دەبوو ئێمە لەبری ئەو ماددەیە داوای سنووری کوردستانمان بکردایە، ئەگەر کەرکوک سێ ملیۆن عارەبیشی تێدا بوایە ئەوکات ئەوان لەناو خاکی کوردستاندا دەبوون و میوانیش دەبوون. ئەگەر سیاسەتمەدار شتێک لە زرنگکاری (سیاسەت) بزانێت، ماڵی خۆی ناخاتە مزایەدەوە، با بە عارەب بڵێین موسڵ عارەبستانە یا کوردستانە کە لە بنچینەدا موسڵ بەشێکی کوردستانە، بزانە عارەب وەڵامت دەداتەوە، لەسەر هەر بستە زەوی وڵاتێکی دیکە بڵێ کوردستانە یا عارەبستانە بزانە وەڵام دەدرێیتەوە؟ ئێمە وەکو دەسەڵاتمان نەبوو، پێویست بوو هەر قسەمان نەکردایە، بەڵام تۆ کەرکوک دەخەیتە ئەو دووڕیانەوە کە بزانیت کوردستانە یا عارەبستانە، ئەوا ئێمە لە کەرکوک توانیمان لە ریفراندۆمدا ئەوە بسەلمێنین کە کوردستانە و بە هەر شێوەیەک بێت بردمانەوە، بەڵام ئایا لە حەویجە، دووزخورماتوو، قەرەتەپە، سەعدیە، مەندەلی، بەدرە، جەسان و شەنگال کە چواردەوری عارەبەو تەنانەت لە مەخموریش دەیبەینەوە؟).

کاتێک کە محەمەدی حاجی مەحمود، سکرتێری حیزبی سۆسیالیست دیموکراتی کوردستان، باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و پارچەیەکی گرنگیی باشووری کوردستان دادەنێت، بەڵام ئەو پێیوایە پرۆسەی بەعارەبکردنی

ئەو شارە لە لایەن دەسەڵاتدارانی شۆڤینیزمی عارەبی بەڕادەیەک سیمای کوردایەتی شارەکەی گۆڕیوە کە سەرکردایەتی کورد بوێری ئەوەی تیا نەبێت لەوکاتەدا تەنانەت باسی کوردستانێتیی ئەو شارە دێرینەی باشووری کوردستان بکات!

دادوەر تەها بابان، لە لاپەڕەکانی (5–6)ی پەرتووکی (کۆستی شارێک)دا، نووسیویێتی: (لێرەدا بۆ ئەوەی باسەکەمان پەرش‌و بڵاو نەبێتەوە تەنیا باسی کوردستانی باشوور دەکەین، کە ئەوکاتە بریتیبوو لە دوو میرنشین کە ئەویش میرنشینی سۆران و بابان بووە یەکەمیان لە ساڵی (1836)و دووەمیان لە ساڵی (1852)دا دەوڵەتی عوسمانی لە ناوی بردن و ئیتر لە شوێنەواری ئەو دوو میرنشینە ویلایەتێک هاتە کایەوە کە پێی ئەوترا ویلایەتی (موسڵ)و لە لایەن والیە تورکەکانەوە ئەبرا بەڕێوە. سنووری باشووری ویلایەتی موسڵ شاخەکانی (حەمرین) بوو ئیتر لەوێوە ناوچەی عارەبستان دەستی پێ ئەکرد. دەرکەوت کە هۆی کردنەوەی ئەو بەرەی جەنگە داگیرکردنی کوردستانی باشوور واتە ویلایەتی (موسڵ) بوو. وتمان مەبەستی بەرودوای سوپای بەریتانیا داگیرکردنی ویلایەتی (موسڵ) بوو بە واتایەکی تر نەوتەکەی خوارووی کوردستان).
ئەوەی کە دادوەر تەها بابان ئاماژەی پێکردووە، مانای کوردبوون و کوردستانی بوونی تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شارەکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک، دهۆک، سلێمانی و دیالە) دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ لە خاکی هەر دوو میرنشینی سۆران و بابان دروستبووە، کەواتە بە باوەڕو بۆچوونی ئەویش شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە باشووری کوردستان بووەو، دەبێت هەر واش بمێنێتەوە.

ڕۆژنامەنووس عەبدولغەنی عەلی یەحیا، کارگێری لقی (14)ی پارتی دیموکراتی کوردستان لە موسڵ، لە دیمانەیەکدا لەژێر ناوی (سەرکردایەتی کورد کەمتەرخەمە لە بایەخدانی بە شاری موسڵ)دا، کە لە لاپەڕە (7)ی ژمارە (271)ی ڕێکەوتی (15.3.2008)ی ڕۆژنامەی (هەواڵ)دا بڵاوکراوەتەوە، لە وەڵامی پرسیارێکدا سەبارەت بە کوردستانی بوونی شاری موسڵ، زۆر بوێرانە دەڵێت: (مێژوو دەڵێ کورد لە عارەب کۆنترە لە موسڵ، جوگرافیا دەڵێ بەشێکە لە کوردستان، ئاو و هەوا

ژینگەی هەموو کوردستانە، هەزاران بەڵگە هەیە هی نەتەوە یەکگرتووەکان هی دەوڵەتان و گەڕۆکەکان هەر هەمووی کۆکن لەسەر ئەوەی زۆرینەی کورد بووەو دەوروبەری کورد بووە، بەڵام بەداخەوە ئاوڕەک نە لە مێژووی دراوەتەوە نە لە ئابووریی دراوەتەوە نە لە رەسەنایەتی ئەم خەڵکە دراوەتەوە. بە بۆچوونی خۆم دەڵێم شاری موسڵ شارێکی کوردستانیە، شاری هەموو نەتەوەو ئاینێکە).

ئەوەی کە نووسەر و رۆژنامەنووس عەبدولغەنی عەلی یەحیا ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردبوونیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو پشتی بەسەرچاوە مێژووییەکان، جوگرافییەکان، بەڵگەنامەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان و گەڕۆکە جیهانی و ئەوروپاییەکان بەستووە کە باس لە بوونی کورد لە شاری موسڵ دەکەن بەر لە بوونی عارەب لەو شارەدا. هەروەها نووسەر و رۆژنامەنووس عەبدولغەنی عەلی وەکو نووسەرێک و رامیارییەکی کورد بۆچوونی خۆی راشکاوانە دەردەبڕێت کە شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانی دادەنێت.

ئاری جەلال سالح، لە وتارێکیدا لەژێر ناونیشانی (ئەنفال هەولێک بۆ جینۆسایدکردنی کورد)، کە لە لاپەڕەکانی (47–110)ی ژمارە (3)ی گۆڤاری (کەرکوک 19)دا بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە (72)دا نووسیویێتی: (بڕیاری ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (16)ی کانوونی یەکەمی ساڵی (1925)دا بە فەرمی ویلایەتی موسڵی کوردی بە ئێراقی عارەبییەوە گرێدا).

ئەوەی کە نووسەر ئاری جەلال ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانێتیی تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت بە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە)، چونکە نووسەری ناوبراو نووسیویێتی ویلایەتی موسڵی کوردی، کاتێک کە ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردی بێت، هەڵبەت دەبێت تەواوی شارەکانی سەربەو ویلایەتە بە شاری موسڵ–ی مەڵبەندی ویلایەتەکەش، شاری کوردیی و سەربە باشووری کوردستان بن.

عسمەت شەریف وانلی، سەرۆکی کۆنگرەی نەتەوەیی کوردستان، لە دووی فێبریوەری ساڵی (2002)دا، پەیامێکی بۆ کەمپینی ئەنفال (ناوەندی هەڵەبجە دژ بە ئەنفالکردن و ژینۆسایدکردنی گەلی کورد – چاک)دا لەژێر ناوی (پەیامی سەرۆکی

کۆنگرەی نەتەوەیی بۆ کەمپینی ئەنفال)دا ناردووەو، لە رۆژی (2.2.2002)دا لە (کوردستاننێت)دا بڵاوکراوەتەوە، کە تیایدا هاتووە: (هەرچەندە رژێمی بەعس تاوانەکانی لە ئەنفالی (1988)دا زۆر سامناکتر کرد، بەڵام نابێ ئەوە لەیاد بکەین کە بەر لەوەو دوای ئەو مێژووەش لە تاوانکاری لە دژی کورد نەسڵەمیەتەوە، رووداوەکانی ساڵی (1991) بەڵگەیەکی تری زەقی ئەم راستییەن. ئەم سیاسەتانە جیاوازییەکی ئەوتۆیان نیە لەگەڵ ئەو پاکتاوە نەژادییەی کە تاوەکو ئەورۆ بەعس لە ناوچە جۆر بە جۆرەکانی باشووری کوردستان پەیڕەویان دەکا، بە تایبەتی لە ناوچە نەوتییەکانی پارێزگاکانی کەرکوک و موسڵ، عەینزالە، شەنگال، خانەقین، مەندەلی، زەرباتیە، بەدرەو تاد...).

ئەوەی گەورە سیاسەتوانی کورد عسمەت شەریف وانلی، سەرۆکی کۆنگرەی نەتەوەیی کوردستان ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو ناوی شارەکانی موسڵ، کەرکوک، عەینزالە، شەنگال، خانەقین، مەندەلی، زەرباتیەو بەدرە بە شارەکانی باشووری کوردستان ناوبردووە.

ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، لە لاپەڕە (18)ی پەرتووکی (سایکس – پیکۆو ترازاندنی جەمسەری کێشەی کوردی باشوور)دا نووسیویێتی: (لە نێوان ساڵانی (1899–1906) سێر م. سایکس گەشتێکی بە کوردستانی باکووردا کردو لە ناوچەکانی موسڵ و فوراتی سەروودا کەوتە گەڕان، ئەنجام دوو پەرتووکی دانا: (گەشتێک بە پێنج ویلایەتی توركیدا – لەندەن 1900)و (دوا میراتی خەلیفەکان – لەندەن 1915) کە ئەمەی دوایی گەشتێکە لە ناوچەکانی سەرووی جەزیرەو موسڵ و کوردستان).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، شاری موسڵ بەشێک بووە لە باکووری کوردستان و هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا سێر مارک سایکس گەشتێکی بە باکووری کوردستاندا کردووەو، لە ناوچەکانی سەرووی جەزیرە، موسڵ و کوردستان گەڕاوە، کەواتە ناوبراو جەزیرەو موسڵ بە بەشێک لە باکووری کوردستانی

ژێردەستی عوسمانییەکان دەزانێت. کە موسڵ بەشێک بێت لە کوردستان کەواتە بێ هیچ گومانێک خاکی کوردەو پارچەیەکی دانەبڕاوی کوردستانە.

هەڵوێست عومەر قادر، لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (یهود کوردستان تأریخهم، مواقعهم، أعمالهم، صورهم)دا، نووسیویێتی: (بەڵگەیەکی تری بەهێزی پابەندبوونی جوولەکەکانی کوردستان بۆ خاکی پیرۆز لە ئیسرائیل، ناونانی ئەو شوێنانە بوو کە لە کوردستاندا تێیدا دەژین بە ناوی عیبری ناوچەکانی ئیسرائیلی، بۆ نموونە هەندێک لەو ناوچانە: (هەولێر –ئەلیەخوش)، ئاکرێ – ئەیکرون)، ئاشور – موسڵ)، (کیلاه – کەرکوک)، ئەوەی شایەنی سەرنجە کە (زاخۆ) لە سەرچاوە عیبرییەکاندا بە ناوی (ئۆرشەلیمی کوردستان) ناوبردراوە، ئەمەش ئەوە دەردەخات کە لەو شارەدا (زاخۆ) ژیانیان زۆر خۆشبووە بەشێوەیەک کە نزیکەی نیوەی شارەکە هی ئەوان بووە).

ئەوەی کە هەڵوێست عومەر قادر نووسیویێتی، بۆچوونی ئەومان بۆ دەردەخات بەوەی کە شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و پارچەیەکی کوردستان دادەنێت، چونکە ناوبراو ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی سەربە کوردستان بردووە کە جوولەکەی تێدا ژیاوە.

هەڵوێست عومەر قادر، لە لاپەڕە (28)ی پەرتووکی (یهود کوردستان تأریخهم، مواقعهم، أعمالهم، صورهم)دا، نووسیویێتی: (لەناو شاری (موسڵ) یان (نەینەوای نوێ)، کە شارێکە دەکەوێتە نزیک سنووری سوریا و، مەڵبەندی پیشەسازی و گیانی جوولەکەکانی کوردستان بوو، کە جوولەکەکان بەشێوەیەکی زۆرو چڕ تیایدا نیشتەجێ ببوون).

لە سەرەوەدا نووسەر هەڵوێست عومەر دیسان شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی ناودەبات، چونکە ناوبراو شاری موسڵ بە مەڵبەندی پیشەسازی و گیانی جوولەکەکانی کوردستان ناودەبات. ئەو قسەیەی نووسەر دەریدەخات کە باوەڕی بە کوردستانێتیی شاری موسڵ هەیە، چونکە ئەو باسی شاری موسڵی کردووە لە چوارچێوەی سنووری کوردستان.

هەڵوێست عومەر قادر، لە لاپەڕە (40)ی پەرتووکی (یهود کوردستان تأریخهم، مواقعهم، أعمالهم، صورهم)دا، نووسیویێتی: (جوولەکەکان بە باشی تێکەڵاوی کۆمەڵگای کوردەواری ببوون، بەڕادەیەک کە لە هەموو شار و گوندە کوردییەکان و لەناو کۆمەڵگانشینەکاندا نیشتەجێ ببوون بەبێ رەچاوکردن یان گوێدان بە پابەندبوونی ئایینی بۆ دراوسێکان و گەڕەکەکان، لەگەڵ ئەوەشدا گەڕەکی تایبەت بەخۆیان هەبووە لە شارەکانی وەکو (سلێمانی، هەولێر، موسڵ، دهۆک، زاخۆ، کۆیە و ئامێدی)، ئەمەش لەپێناوی سەربەستییەکی فراوانتر بوو بۆ جێبەجێکردنی مەراسیمە ئایینییەکانیان).

نووسەر هەڵوێست عومەر لە سەرەوەدا بۆچوونی خۆیمان بۆ دەردەخات، کاتێک کە ناوبراو باسی ژیانی جوولەکەکانی کوردستان دەکات، چونکە لەکاتی ناوهێنانی شارەکانی کوردستاندا ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی کوردستانی بردووە، کە جوولەکەکان گەڕەکی تایبەت بەخۆیان هەبووە لەو شارە و چەندین شاری تری کوردستاندا.

هەڵوێست عومەر قادر، لە لاپەڕە (40)ی پەرتووکی (یهود کوردستان تأریخهم، مواقعهم، أعمالهم، صورهم)دا، نووسیویێتی: (جوولەکەکان لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستاندا بوونیان هەبوو، گووندی وا هەبووە زۆربەی دانیشتوانەکەی جوولەکە بووینە، لە هەمان کاتدا لە هەندێک شوێن و ناوچەی تردا دانیشتوانەکانی تێکەڵ بووینە بۆ نموونە لە شارەکانی (سلێمانی، کەرکوک، دهۆک، هەولێر و موسڵ).

بۆ جارێکیتریش نووسەر هەڵوێست عومەر باسی کوردستانێتیی و کوردبوونیی شاری موسڵ-مان بۆ دەکات، کاتێک کە ناوبراو باسی بوونی جوولەکە کوردەکان دەکات لە شارەکانی کوردستان، ناوی شاری موسڵ-یش وەکو شارێکی کوردستان دەبات کە جوولەکەی تیا ژیاوە.

لیوای پۆلیسی یاساناس محەمەد سالّح ئاکرەیی، لەبەرگی دواوەی پەرتووکی (الکورد والدولة المستقلة وفق المعاهدات والمواثیق الدولیة)دا نەخشەیەکی کوردستانی مەزنی داناوەو، شاری موسڵ بە تەواوی دەکەوێتە نێو سنووری کوردستان.

دانانی نەخشەی کوردستان لەلایەن لیوای پۆلیسی یاساناس محەمەد ساڵح ئاکرەیی، لە کاتێکدا کە شاری موسڵ وەکو شار و پارێزگا بە تەواوی بکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، مانای کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

کەریم یەڵدز، لە لاپەڕەکانی (272-273)ی پەرتووکی (کورد لە ئێراق)دا نووسیویێتی: (لە دیسێمبەری ساڵی (2003)دا پارتیە کوردییەکان بەرنووسێکی فیدراسیۆنێکی خۆبەخشانەی کوردستانی ئێراق-یان لەگەڵ پارچەکانی تری ئێراق پێشکەش ئەنجومەنی بەڕێوەبەری کرد، بەرنووسەکە بەوردی باس لەوە دەکات هەموو ئەو خاکەی لەکاتی بەزۆرەملێ لکاندنی بە ئێراقەوە پاش شەڕی جیهانی یەکەم خاکی کوردستانی ئێراق بوو ئەبێ بە ئاوایەکی فەرمی ببێت بە بەشێک لە کوردستانی ئێراق).

نووسەر کەریم یەڵدز، ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەکات کە لە بەرنووسی فیدراسیۆنە کوردییەکەدا داوای تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، سلێمانی، کەرکوک و دیالە) دەکاتەوە، چونکە ئاشکرایە لای هەموومان ئەو خاکەی کە بە بڕیارێکی زۆرەملێیانەی کۆمەڵەی نەتەوەکانو بەریتانیا لە (16.12.1925)دا بە ئێراقەوە بەسترا، کە ناوبراو بە کوردستانی ئێراق ناوی دەبات، بریتیبوو لە ویلایەتی موسڵ. هەروەکو لە بەشی یەکەمیشدا روونکرایەوە کە کوردستانی ئێراق یان باکووری ئێراق، ئەو ناوانە ناوی جوگرافی نین، بەڵکو بریتین لە دوو زاراوەی رامیاری کە عارەبە شۆڤینیستەکان و داگیرکەرانی تر لە دژی کورد دایان هێناون و لەبری باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەکاریان دەهێنن.

مراد حەکیم محەمەد، لە لاپەڕە (86)ی پەرتووکی (ئاکامە کۆمەڵایەتییەکانی سیاسەتی راگواستنی کورد لە ئێراق لە سەردەمی بەعسدا)، نووسیویێتی: (یەکەمین خەسڵەتی شاری کوردی لە پەنجاو شەستەکانی سەدەی رابردوو، بچووکی شارەکان بوو. ئەگەر شارەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر و سلێمانی لێ جیابکەینەوە، ئەوا زۆرینەی رەهای شارەکان ژمارەی دانیشتوانیان لە شەش هەزار کەمتر بوون).

له سەرەوەدا به ئاشکرا بۆچوونی نووسەر (موراد حەکیم محەمەد)مان بۆ دەردەکەوێت، که شاری موسڵ به یەکێک له شاره کوردییه گەورەکان دادەنێت، مادامیش شاری موسڵ شارێکی کوردی بێت، کەواته شارێکه له شارەکانی سەربه خاکی باشووری کوردستان.

سەباح پیربال قەساب، له لاپەڕه (40)ی پەرتووکی (ئارکیۆلۆجیا له کوردستان)دا، نووسیویێتی: (له ساڵانی دوای (1951)دا له ناوچەکانی کوردستاندا چەندین ناوچەی شوێنەواری وەک ئەشکەوتی هەزارمێرد و چەرمۆ و بەستوون و قسقاپان له نزیک گوندی زەرزی و تەپه گەورەو شوێنەوارەکانی ناوچەی شەنگال، تەلەعفەر، پردی عەباسی، ئەشکەوتی دهۆک، شوێنەوارەکانی ئامێدی، دەوروبەری موسڵ، هەولێر، شارەزوور، هەڵەبجە، عەربەت، بەردەبلکە، دوکان و زۆری تر له سلێمانی دۆزرانەوه).

به بۆچوونی نووسەر سەباح پیربال قەساب، شاری موسڵ شارێکی کوردییه و دەکەوێته نێو سنووری باشووری کوردستان، چونکه نووسەری ناوبراو کاتێک که باسی شوێنەوارو ئەشکەوتەکانی کوردستان دەکات له پەرتووکی (ئارکیۆلۆجیا له کوردستان)دا، ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی کوردستانی هێناوه. کەواته نووسەر ئەو شاره به شارێکی کوردستانیی دەزانێت، بۆیه لەگەڵ شارەکانی تری کوردستانی ناوی بردووه.

رۆژنامەنووس عارف زێرەڤان، له وتارێکیدا لەژێر ناوی (کورد نیڤێ مووسلێ نەخوازن نکارن شنگالو خانەقینێ ب دەست خن)دا، له رۆژی سێشەممه، رێکەوتی (17.6.2008)دا له لاپەڕه (5)ی ژماره (343)ی (رۆژنامەی میدیا)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (مووسڵ ژی باژارەکی کوردستانییەو دڤێت کورد دەست ژ کوردستانیبوونا وێ بەرنەدن و نیڤێ وی باژاری یانی ئالیێ رۆژهلاتێ دجلەیێ ڤەگەرینن سەربەرێوەبەریا هەرێما کوردستانی. ژ ئالیێ دیرۆکێ ڤه تەمامیا باژارێ مووسلێ بەشەکا کوردستانێیه لێ بەلێ ب حکمێ کۆ نیڤەک ژ باژاری بوویه عارەب و گەلەک قەزایێن وێ ژی عارەبانن یا هەری باش ئەوه کۆ باژار ببه دو بەش: رۆژهلات بۆ کوردستانێ و رۆژاڤا بۆ ئێراقێ. قەزایێن مووسلێ یێن کوردستانی بلا

ب مووسلا کوردستانی ڤە بێن گرێدان‌و قەزایێن ئیراقی ژی ب مووسلا ئیراقی ڤە بێن گرێدان).

له سه‌ره‌وه‌دا بۆچوونی رۆژنامه‌نووس (عارف زێره‌ڤان)مان بۆ ده‌رده‌که‌وێت که ئه‌ویش شاری موسڵ به شارێکی کوردستانی ده‌زانێت و، باسی ئه‌وه‌مان بۆ ده‌کات که له کۆندا ته‌واوی شاری موسڵ به هه‌ر دوو به‌ری ده‌سته چه‌پ و ده‌سته راستی هی کورد بووه‌و سه‌ربه کوردستان بووینه، به‌ڵام به‌هۆی پرۆسه‌ی داگیرکردن و به‌عاره‌بکردنه‌وه ئێستاکه نیوه‌ی شاری موسڵ واته (به‌ری ده‌سته راستی) که ده‌کاته که‌ناری رۆژئاوای دیجله دانیشتوانه‌که‌ی عاره‌بن. ناوبراو پێشنیاری ئه‌وه ده‌کات که به‌شه کوردییه‌که‌ی شاری موسڵ که خاکی کورده‌و پارچه‌یه‌کی کوردستانه له‌گه‌ڵ قه‌زا کوردییه‌کانی ئه‌و شاره با بخرێنه سه‌ر کوردستان و، هه‌رچی به‌شه‌که‌ی تره که ئێستاکه له ئه‌نجامی به‌عاره‌بکردن زۆربه‌ی دانیشتوانه‌که‌ی بۆته عاره‌ب با بخرێته سه‌ر ئێراق.

شوان عوسمان مسته‌فا، له نێوان لاپه‌ڕه‌کانی (140-141)ی په‌رتووکی (کوردستان و پرۆسه‌ی به ئیسلام کردنی کورد)دا، نه‌خشه‌یه‌کی کوردستانی له‌ژێر ناوی (کوردستان له سه‌رده‌می پرۆسه‌ی به ئیسلام کردنی کورد)دا، بڵاوکردۆته‌وه، که ته‌واوی پارێزگاکانی (موسڵ، دهۆک، هه‌ولێر، که‌رکوک، سلێمانی، دیاله و تکریت)و که‌وتوونه‌ته ناو سنووری کوردستان، جگه له‌وه‌ش سنووری کوردستان درێژ ده‌بێته‌وه به‌ره‌و باشوورو به‌شێکی شاره‌کانی عماره، کوت و به‌سرا ده‌گرێته خۆی تاوه‌کو ده‌گاته سه‌ر که‌نداوی فارس.

گومان له‌وه‌دا نییه که نووسه‌ر شوان عوسمان مسته‌فا، ئه‌و نه‌خشه‌یه‌ی بۆیه داناوه بۆئه‌وه‌ی ده‌ریخات که کوردستان به‌ر له داگیرکارییه‌کانی ئیسلام ناوچه‌یه‌کی فراوان و گه‌وره‌تر بووه، له‌و کوردستانه‌ی دوای داگیرکارییه‌کان که ساڵ له دوای ساڵ له‌ژێر سایه‌ی ئیسلام و عروبه‌دا سنووره‌کانی به‌ر ته‌سکتر بووینه‌وه و ده‌بنه‌وه. ئه‌مه‌ش ده‌یسه‌لمێنێت که شاری موسڵ، شارێکی کوردیی و سه‌ر به باشووری کوردستان بووه، به‌ڵام به‌هۆی شاڵاوه‌کانی به عاره‌بکردنه‌وه سیمای کوردێتیی و کوردستانێتیی خه‌ریکه له‌ده‌ست ده‌دات. نه‌خشه‌که له کۆتایی ئه‌و به‌شه‌دا دانراوه.

مێژوونووسی ناوداری کورد حوسێن حوزنی موکریانی، لە لاپەڕە (329)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (سەرجەمی بەرهەمی حوسێن حوزنی)دا، نووسیویتی: (دێریکی پێشکەوتن مێژووی دوو دەوڵەتی مەزنی (دوشتێکباز – هەزبانی)یە کە لە ئاوربایەگان – ئامەد (دیاربەکر) – ئەرگیش – بۆتان (جەزیرە) – موسڵ –ێدا بە ئازادی و سەربەستییێتی فەرمانڕەواییان کردووە).

ئەوەی کە مێژوونووسی ناوداری کورد حوسێن حوزنی موکریانی ئاماژەی پێداوە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی نووسەر باسی ئەوەی کردووە کە هەر دوو دەوڵەتی کوردی دوشتێکبازو هەزبانی بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ فەرمانڕەوایەتی شاری موسڵ-یان کردووە.

جەلال جەوهەر، لە بەشی یەکەمی وتارێکدا لەژێر ناوی (پاشگەزبوونەوە لە رێککەوتنەکان یان نیگەرانی لە دروستبوونی هەندێک کێشە)دا، کە لە لاپەڕە (6)ی ژمارە (4632)ی رۆژنامەی کوردستانی نوێ، رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (24.7.2008)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (کێشە ئاڵۆزەکانی خەڵکی کوردستانیش، کە کێشەی گۆڕینی باری دیموگرافی و ئیداری لە ناوچەکانی کەرکوک، دیالە و موسڵ بوو، ئەویش لە ماددەی (140)ی دەستووری هەمیشەیی ئێراقدا چارەسەری بۆ دانرا (کە پێشتریش لەیاسای کاتی بەڕێوەبەرێتی دەوڵەتی ئێراقدا، لە ماددەی (58)ی ئەو یاسایەدا نەخشەی چارەسەری ئەو ناوچانە دانرابوو).

ئەوەی کە جەلال جەوهەر ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی هەر سێ شارەکانی موسڵ، کەرکوک و دیالە دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو باسی کێشەی گۆڕینی باری دیمۆگرافیاو کارگێڕی ناوچەکانی موسڵ، کەرکوک و دیالە دەکات و، بە یەکێک لەکێشە ئاڵۆزەکانی خەڵکی کوردستانیان دەزانێت، مادام کێشەی ئەو سێ شارە کێشەی خەڵکی کوردستان بن، کەواتە هەر سێ شارەکە شاری کوردستانن بۆیە کێشەی دانیشتوانەکەیەتی.

لیژنەی باڵای بەرەنگاربوونەوەی بەعارەبکردنی کوردستان، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (ئەتڵەسی کەرکوک)دا نەخشەیەکی لەژێر ناوی (کەرکوک لە دەوڵەتی

حوری و سۆپارتی)دا بڵاوكردۆتەوە، كە سنووری دەوڵەتی حوری لە ماوەی ساڵانی نێوان (2300–1590 پ.ز)دا شارەكانی (هەولێر، كەركوك، موسڵ، ئاشوور، واششوكانی، حەڕان، كركمیش، حەلەب، ئالالاخ و ئاوغاریت)ی دەگرتەوە. نەخشەكە لە كۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

هەروەكو ئاشكرایە حورییەكان باپیرە گەورەی كوردن، فەرمانڕەوایی كردنی ئەوان بۆماوەی نزیكەی حەوت سەدە لەو شارانەی كە لە سەرەوەدا ناویان هاتووە، كوردێتیی و كوردستانێتیی شاری موسڵ دەسەلمێنێ. بەتایبەت هەروەكو لەهەمان لاپەڕە ئاماژە بەوە كراوە كە حورییەكان دوای لاواز بوونیشیان لە ساڵی (1500پ.ز)دا دەوڵەتێكی كوردییان بە ناوی دەوڵەتی میتانی لەسەر بەشێك لە خاكی خۆیاندا دامەزراند و، بۆماوەی دوو سەدە ئەو دەوڵەتە مایەوە. دواتریش دەوڵەتی سۆپارتی كوردی لەسەر پاشماوەی دەوڵەتی میتانی دامەزرا كە شارەكانی (موسڵ، كەركوك و هەولێر)ی دەگرتەوە. ئەمانەش هەمووی ئەوەمان بۆ روونده‌كه‌نه‌وه‌ كە لە سەردەمی هەر سێ دەوڵەتی حوری، میتانی و سۆپارتی شارەكانی موسڵ، كەركوك، هەولێر و چەندین شاری تریش بۆماوەی هەزار ساڵێك لە بەردەستی كورد بووینەو خاكی ئەوان بووینە.

زوبێر ئایداری سەرۆكی كۆنگرەی گەل، لە لێدوانێكی تایبەت بە میدیادا كە لەژێر ناوی (زوبێر ئایدار سەرۆكی كۆنگرەی گەل: نەك كەركوك بەڵكو دەبێ هەموو ویلایەتی موسڵ بگەڕێتەوە سەر كوردستان)، كە لە لاپەڕەكانی (1+9)ی رۆژنامەی میدیا، ژمارە (349)ی رۆژی سێشەممە، رێكەوتی (29.7.2008)دا بڵاوكراوەتەوە، دەڵێت: (پێویستە داوا بكرێ هەموو ویلایەتی موسڵ بگەڕێتەوە سەر كوردستان نەك بە تەنیا كەركوك، بەڵكو پێویستە موسڵیش بگەڕێتەوە سەر كوردستان ئەوە شتێكی مێژووییە كە لە ساڵی (1881)دا پێشنیاركراوە موسڵ بكرێتە پایتەختی كوردستان).

ئەو ئاماژەیەی سەرۆكی كۆنگرەی گەل زوبێر ئایدار، كوردێتیی و كوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی سەرۆكی كۆنگرەی گەل داوای گەڕانەوەی تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵەوە دەكات بۆ سەر كوردستان، چونكە تەواوی ویلایەتی موسڵ بە كوردستان دەزانێت. هەروەها زوبێر ئایدار باسی ئەوە دەكات كە لە ساڵی (1881)دا پێشنیاری ئەوە كراوە كە شاری موسڵ بكرێتە

پایتەختی کوردستان. وەکو زانراوە لە ساڵی (1881)دا شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینی شۆڕشێکی لە دژی ستەم و زۆرداری تورکەکان لە سەرانسەری کوردستاندا بەرپاکرد، بڕیاری دابوو شاری موسڵ بکاتە پایتەختی ئەو کوردستانەی کە ئەو دەیویست دایمەزرێنێت.

مەزدەکی، لە لاپەڕە (73)ی پەرتووکی (عارەب و ئیسلام)دا نووسیویێتی: (دوای کوژرانی (یەزدان گوردی سێیەم) لە ساڵی (637ز)دا لە شەڕی جەلەولادا شاری حەلوانیش گیرا، ئەوسا دوای ئەوە عارەبەکان دەستەو یەخەی کورد بوون، دوای داگیرکردنی تکریت هێرش کرایە سەر کورد و (موزەر – ئامەد (دیاربەکر) – حەڕان)و (رەها – ئورفە)و رقەو رەئس ئەلعەین – نسێبین – شەنگال – خاپور – ماردین – ئامێد – میافارقین – موسڵ و سەرجەم شارەکانی تری کوردستان گیرا، لە دوای ئەو شارانەش هێرش کرایە سەر (مەلاتیە)و چەند شارێکی تری وەکو سیرت).
لە سەرەوەدا بە بۆچوونەکانی مەزدەکی، شاری موسڵ شارێکی کوردی و پارچەیەکی کوردستانە، لەبەرئەوەی ناوبراو ناوی شاری موسڵ و دەیان شاری تری وەکو شاری کوردستانی بردووە، کە لە لایەن میلیشیا عارەبە موسڵمانەکانەوە بەر لە هاتنی ناوەڕاستی سەدەی حەوتەمدا داگیرکراون.

مەزدەکی، لە لاپەڕەکانی (78-79)ی پەرتووکی (عارەب و ئیسلام)دا نووسیویێتی: (بەدرێژایی سەردەمی دەسەڵاتی خەلافەتی ئیسلامی هیچ کاتێک عارەبەکان پێیان خۆش نەبووە، کە دەسەڵات بە دەست جگە لە عارەبەوە بێت، هەر لەو دیدو بۆچوونە شۆڤێنستیە ئیسلامی و عروبیەوە، کە رۆژگاری ئەمڕۆش دژی ئەوەن، کە گەلی کورد لە شام و ئێراقدا دەسەڵاتی رامیاریان بەدەستەوە بێت، لە کاتێکدا کورد لەسەر زێدی باب و باپیرانی خۆیەتی و (مواطن)ەو (مستوطن) نیە، بەڵکو ئەوە عارەبەکانن، کە (المستوطنات التعريبية)یان لەسەر زێدی رەسەنی کورد لە حەلەب، حەسەکە، قامیشلی، کەرکوک، موسڵ، دیالە و هەندێک لە ناوچەکانی (کوت) وەکو بەدرە، جەسان، مەندەلی، قازانیە، بەلەدروز، سەیف سەعد، هەنجیرە و مێمک بنیات ناوەو عارەباندنی ناوی شارۆچکەو گوندەکان دەکەن وەکو (زەینەل کۆز: زین

القوس)و (شارەبان: المقدادیة)و (دووبز: دبس)و (قەرەتۆغان: کە ناوزەدێکی تورکییە بۆ جلەولاء)و ....هتد).

مەزدەکی زۆر بەڕوون و ئاشکرایی بۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بە شاری موسڵ و دەیان شار و شارۆچکەی تری کوردی و کوردستانی دەردەبڕێت، کە شاری موسڵ و ئەوانەی تریش بە خاکی کورد دەزانێت کە لە لایەن عارەبی داگیرکەرەوە، بە بەردەوامی هەوڵی بەعارەبکردنیان دراوە. مادام شاری موسڵ و شارەکانی تریش خاکی کورد بن و رووبەڕووی بە عارەبکردن هاتبنەوە، کەواتە هەر هەموویان شاری کوردی و بەشێکن لە خاکی کوردستان.

عەبدوڵڵا کەریم مەحمود، لە لاپەڕە (146)ی پەرتووکی (رەشەبای ژەهرو ئەنفال، بەرگی دووەم)دا، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (بەها جوانەکانی کوردەواری)دا کە لە لاپەڕەکانی (146–152)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (ئێزیدییەکان کوردن، لە کۆنەوە لە پارێزگای دهۆک و موسڵ لە کوردستانی باشوور، لە تورکیا، سوریا، ئێران و روسیادا ژیاون‌و دەژین، ئێستا (45) هەزار کوردی ئێزیدی لە ئەوروپا دەژین، گەر بڕوانینە کلتورو داب و نەریتیان رەنگدانەوەی سروشتی کوردستانە، بە کرمانجی ژوورو دەدوێن، مێژووەکەیان گەڕانەوەیە بۆ ئایینی زەردەشتی دێرینی کورد).

بۆچوونەکانی نووسەر عەبدوڵڵا کەریم مەحمود، ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و کوردستانی دادەنێت، کە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە ئێزیدییەکان کوردن و لە شارەکانی موسڵ و دهۆک لە باشووری کوردستان دەژین، کەواتە نووسەر شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی دەزانێت.

مامۆستا محەمەد ئەمین بۆزئەرسەلان، لە پەراوێزی ژمارە (420)دا کە دەکەوێتە لاپەڕە (393)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە یەکەم ئەنسیکلۆپیدیای تورکی لە مێژوودا)، کە لە نووسینی بیبلیۆگرافیست و زاناو گەڕیدەی بەناوبانگی تورک (شەمسەددین سامی)یە، کە نووسەری (قاموسی ئەعلامی عوسمانی – ئەنسیکلۆپیدیای تورکی)یە، نووسیویێتی: (نەینەوا: پایتەختی کۆنی ئاشوورییان،ساڵی

(612ی پ.ز)، له ئەنجامی هێرشی پێکەوەی میدیاو بابلدا رووخاوه، ئێستا کەلاوەکانی له کوردستانی باشووردا هەر ماوه).

ئەوەی کە مامۆستا محەمەد ئەمین بۆزئەرسەلان ئاماژەی پێکردووه، مانای کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری نەینەوا واته کەناری دەسته چەپی موسڵ یاخود بەشی خۆرهەڵاتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، که بەشه گەورەکەی موسڵ پێکدێنێت و له (120) گەڕەکی کوردی پێکدێت، چونکه نووسەری ناوبراو نەینەوای خستۆته نێو سنووری باشووری کوردستان.

دڵشاد مەولود مەرزانی، له وتارێکدا لەژێر ناوی (بەعەرەب کردن له قەزای موسڵ)دا، له چوار بەشدا له لاپەڕه (18)ی ژماره (83)ی هەفتەنامەی بارزان، رۆژی یەکشەممه، رێکەوتی (7.9.2008)داو، له لاپەڕەکانی (18-19)ی ژماره (84)ی هەفتەنامەی بارزان، رۆژی یەکشەممه، رێکەوتی (14.8.2008)، لاپەڕه (18)ی ژماره (85)ی رۆژی یەکشەممه، رێکەوتی (21.9.2008)و لاپەڕه (18)ی ژماره (86)ی رۆژی یەکشەممه، رێکەوتی (28.9.2008)دا بڵاوکراونەتەوه، له بەشی یەکەمدا نووسیویێتی: (خورییەکان له باکووری میسۆپۆتامیا، له نێوان زنجیره چیاکانی ئەمانۆس لەسەر کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاست نیشتەجێبوون. واته له هەولێر، کەرکوک، موسڵ، وان، جەزیرەی بۆتان و دەوروبەری حەلەب).

به گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر (دڵشاد مەولود مەرزانی) و دەست نیشان کردنی شوێنی ژیاون و گوزەرانی خورییەکان لەلایەن ناوبراوەوه، بۆمان دەردەکەوێت که که شارەکانی موسڵ، کەرکوک و ئەوانەی تریش که ناوی بردوون، شاری کوردی و بەشێک بووینەو بەشێکن له خاکی کوردستان، چونکه هەروەکو دەزانین خورییەکان باپیره گەورەی کورد و به رەسەن کورد بووینه.

دڵشاد مەولود مەرزانی، له وتارێکدا لەژێر ناوی (بەعەرەب کردن له قەزای موسڵ)دا، له چوار بەشدا له لاپەڕه (18)ی ژماره (83)ی هەفتەنامەی بارزان، رۆژی یەکشەممه، رێکەوتی (7.9.2008)دا، نووسیویێتی: (قەزای موسڵ مەڵبەندی پارێزگای نەینەوایه، دەکەوێته باکوور و باکووری رۆژئاوای هەرێمی کوردستانی باشوور. رووباری دیجله قەزای موسڵ دەکاته دوو بەش. بەشی رۆژئاوای ئێراقی عارەبییەو

بەشی رۆژهەڵاتیش هەرێمی کوردستانی باشوورە. پارێزگای موسڵ هەر لە بیستەکانی سەدەی رابردووەوە بە فرەنەتەوەو دوو نیشتمانی کوردستانی و ئێراقی ناسراوە).

بە گوێرەی ئەو پێناسەیەی کە نووسەر دڵشاد مەولود مەرزانی بۆ قەزای موسڵ-ی کردووە، ئەو قەزایە خاکی کوردەو دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، هەروەها کەناری دەستە راست یاخود بەشی خۆرهەڵاتی شاری موسڵ بە خاکی کورد و بەشێک لە باشووری کوردستان دەزانێت.

دڵشاد مەولود مەرزانی، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ - بەشی دووەمی)دا، کە لە لاپەڕەکانی (18-19)ی ژمارە (84)ی هەفتەنامەی بارزان، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (14.8.2008)دا بڵاوکراونەتەوە، نووسیوێتی: (زۆربەی ئەو راوبۆچوونانەی لەسەر دەست نیشان کردنی سنووری جوگرافیای کوردستان دەستمان کەوتوون، لەسەر ئەوە هاوڕاو یەکدەنگن کە هێڵی سنووری باشووری رۆژئاوای هەرێمی کوردستانی باشوور بە شاری موسڵ دەڕوات. لێرەدا بۆ سەلماندنی ئەو راستیانە کۆمەڵێک راوبۆچوون دەخەینە روو، تاکو کوردستانی بوونی شاری موسڵ لە رووی خاک و مرۆڤەوە دیار بخەین).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر دڵشاد مەولود مەرزانی، شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو ئەو مرۆڤانەی کە لەناو شاری موسڵ-دا دەژین بە کورد و، خاکی موسڵ-یش بە بەشێک لە خاکی کوردستان دەزانێت.

دڵشاد مەولود مەرزانی، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ - بەشی دووەمی)دا، کە لە لاپەڕەکانی (18-19)ی ژمارە (84)ی هەفتەنامەی بارزان، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (14.8.2008)دا بڵاوکراونەتەوە، نووسیوێتی: (لە دوای رووخانی دەوڵەتی میدیا، کوردستان کەوتە بەر پەلاماری یەک لە دوای یەکی لەشکرکێشی داگیرکەرانی ئەخمینی، ئەسکەندەر مەکدۆنی، ساسان، رۆم – بێزەنتی، عارەبی ئیسلامی، مەغۆل، مەمالیک، سەفەوی – ئەفشاری – قاجاری، عوسمانی، ئینگلیز و دەوڵەتی تازەی ئێراق. بەڵام لە سەردەمە جیاجیاکاندا دەسەڵاتی

کوردی لە کوردستان ئەگەرچی بۆ ماوەیەکی کورتیش بوو بێت. ئەوا فەرمانڕەوایەتی شاری موسڵ-یان کردووە).

ئەوەی کە نووسەر دڵشاد مەولود مەرزانی ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەنێت، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێک دەزانێت کە دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە (لە سەردەمە جیاجیاکاندا دەسەڵاتی کوردی لە کوردستان ئەگەرچی بۆ ماوەیەکی کورتیش بوو بێت. ئەوا فەرمانڕەوایەتی شاری موسڵ-یان کردووە). کەواتە ناوبراو شاری موسڵ بە بەشێکی کوردستان دادەنێت، هەر بۆیەشە بەمشێوەیە باسیکردووە.

دڵشاد مەولود مەرزانی، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ - بەشی چوارەم)دا، کە لە لاپەڕەکانی (18-19)ی ژمارە (86)ی هەفتەنامەی بارزان، رۆژی یەکشەممە، ریکەوتی (28.9.2008)دا بڵاوکراونەتەوە، نووسیوێتی: (سیاسەتی نیشتەجێکردنی خێڵە عارەبەکان لە کوردستان بەگشتی و شاری موسڵ بەتایبەت لەلایەن (عومەری کوڕی خەتاب)ەوە دەستیپێکرد).

ئەوەی کە نووسەر دڵشاد مەولود مەرزانی باسیکردووە، کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەردەخات، چونکە نووسەر لەکاتی باسکردنی بە عارەبکردنی خاکی کورد و شارەکانی کوردستان لەلایەن خەلیفەو سەرکردە موسڵمانەکانەوە، ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی سەربە کوردستان بردووە.

دڵشاد مەولود مەرزانی، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ - بەشی چوارەم)دا، کە لە لاپەڕەکانی (18-19)ی ژمارە (86)ی هەفتەنامەی بارزان، رۆژی یەکشەممە، ریکەوتی (28.9.2008)دا بڵاوکراونەتەوە، نووسیوێتی: (دەوڵەتی عوسمانی وەک هێزێکی گەورە لە ناوچەکە لەپێناو پتەوکردن و بەهێزکردنی دەسەڵاتی مەڵبەند لە ئەستەمبوڵ و رووخاندنی میرنشینە کوردییەکان و نیشتەجێکردنی خێڵە عارەبەکان لە کوردستان، ریفۆرمێکی لەنێو کارگێڕی دەوڵەتدا جێبەجێکرد. لە ئاکامدا دەسەڵاتی کوردی لە کوردستان بەگشتی و شاری موسڵ بەتایبەت روخاندو خێڵە کۆچەرەکانی بیابانی عارەبی شام، جەزیرەو

دورگەی عارەبی لە موسڵ-دا نیشتەجێکرد. بەمشێوەیە دەبینرێ کە شاری موسڵ دەسەڵاتی رامیاری و کارگێڕی کوردستانییەکەی وون دەکاو واز لە بایەخی جارانی خۆی دێنێ بۆ هێزە خێڵەکییەکانی عارەبی بیابان. هەروەها دەوڵەتی ئێراقی لە سەدەی بیستەم گەورەترین پرۆسەی نیشتەجێکردنی خێڵە عارەبەکانی لە کوردستانی باشوور بەگشتی و شاری موسڵ بەتایبەت پراکتیک کرد).

ئەوەی کە لە سەرەوەدا نووسەر دڵشاد مەولود مەرزانی ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەبەخشێت، چونکە ناوبراو لە لایەک باسی ئەوە دەکات کە عوسمانییەکان لەپێناو لەناوبردنی میرنشینە کوردییەکان و لاوازکردنی دەسەڵاتی کوردی لە کوردستان بەگشتی و شاری موسڵ بەتایبەت، پەنایان بردۆتە بەر شێوە فرت و فێڵێک لەژێر ناوی ریفۆرمدا، لەلایەکی تریشەوە باسی لە دەستدانی دەسەڵاتی رامیاری و کارگێڕی کوردستانی دەکات لەناو شاری موسڵ، کە لە هەر دوو باردا بۆمان دەردەکەوێت نووسەر شاری موسڵ-ی بە شارێکی کوردستانی داناوە. سەرەڕای ئەمانەش باسی ئەوە دەکات کە هەر لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە شاری موسڵ لە لایەن دەسەڵاتدارانی رەگەزپەرستی عارەبی ئێراقەوە، تووشی پرۆسەو شاڵاوی شۆڤینیستانەی بە عارەبکردن و گۆڕینی باری دیمۆگرافیای نەتەوەیی بۆتەوە، کە تیایدا بەزۆرەملێیانە کورد راگوێزراون‌و عارەبی داگیرکەریان هێناوەتە سەر خاکی کورد و سامانی کوردستانیان بۆ هەڵ رشتوون.

فەرمان عەبدولڕەحمان، لە لاپەڕە (36)ی پەرتووکی (پاکتاوکردنی رەگەزی کورد لە کوردستانی ئێراقدا)و، بە پشتبەستنی بە ژمارە (2689)ی رۆژنامەی کوردستانی نوێ، رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (20.2.2002)دا، نووسیوێتی: (لە ماوەی چل ساڵی رابردوو‌داو بە پێی مەزەندەی دەزگاکانی حکومەتی هەرێم و رێکخراوە مرۆییەکان، زیاتر لە (700) حەوت سەت هەزار مرۆڤی کورد لە ناوچەکانی موسڵ، کەرکوک و دیالە لە جێگەی باب و باپیرانیان دەرکراون).

ئەوەی کە نووسەر فەرمان عەبدولڕەحمان نووسیوێتی، کوردبوون و کوردستانی بوونی هەر سێ شاری موسڵ، کەرکوک و دیالە دەگەیەنێت، چونکە لەهەر شوێن و ناوچەیەکدا راگواستنی کورد و لەهەمان کاتدا نیشتەجێکردنی عارەبی هاوردە

هەبێت، ئەوە بێ هیچ گومانێک گەورەترین بەڵگەن بۆ کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو دەڤەرو شوێنانە، لەبەرئەوەی شۆڤێنیستانی عارەب کورد لە ناوچەیەک یان شارێک راناگوێزن کە شار و ناوچەی عارەبی بن، بەڵکو هەردەم کوردیان لەسەر خاکی کوردستان دەرکردووەو، هەوڵی بەعارەبکردنی ناوچە سنوورییەکانی کوردستانیان داوە کە دەکەونە نزیک سنووری خاکی عارەبی ئێراق.

سەربەست کەرکوکی، لە لاپەڕە (7)ی ئەو پێشەکیەی کە لە لاپەڕەکانی (3-14)دا بۆ پەرتووکی (راپۆرتی کارگێڕیی دەڤەری کەرکوک ماوەی 1ی کانوونی دووەم تا 31ی کانوونی یەکەمی 1919)دا نووسیوێتی، دەڵێت: (لە رێکەوتی 7.11.1918دا، رێککەوتنێک لە نێوان ژەنەڕاڵ "مارشاڵ"ی ئینگلیزو فەریق "عەلی ئیحسان پاشا""ی عوسمانیدا مۆرکرا. بە پێی رێککەوتنەکە لەپاش (10) رۆژ، عەلی ئیحسان پاشا خۆی و سوپاکەی شاری (موسڵ)یان بەجێهێشت و بەفەرمی باشووری کوردستان پاککرایەوە لە لەشکری عوسمانی. ئەم رێککەوتنە وەک جێبەجێکردنی ماددەکانی ئاگربەسی مۆدرۆس بوو).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر سەربەست کەرکوکی، شاری موسڵ شارێکی سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات بەدەرچوونی سوپای عوسمانی لەناو شاری موسڵ، تەواوی باشووری کوردستان لە لەشکری عوسمانی پاککرایەوە، کەواتە ئەو شاری موسڵ بە بەشێکی خاکی کوردستان و شارێکی کوردی دادەنێت، بۆیە بەمشێوەیە باسیکردووە.

دکتۆر محەمەد عەبدوڵڵا عومەر لهۆنی ، لە لاپەڕە (31)ی پەرتووکی (مباحث كوردية فيلية)دا، نووسیوێتی: (لە شاری موسڵ قەزایەک هەیە هەڵگری ناوی حەمدانییەیەو بۆ خێڵی حەمیدییەی کورد دەگەڕێتەوە کە مێژوویەکی درێژی هەیە. ناوی حەمیدییە لە (ئامەدییە) وەرگیراوە، ئەم ناوە سەرەتا لە لایەن مەسعودیو دواتریش فەزلوڵڵا عومەری هاتووە، ئەو ناوە دەگەڕێتەوە بۆ ماد. قەزای حەمدانییە سەربە پارێزگای موسڵ-ی کوردییە، کە ناوە کۆنەکەی حەمدانییە (باخدیدا) بووە).

ئەوەی کە دکتۆر محەمەد عەبدوڵڵا لهۆنی لە سەرەوەدا نووسیوێتی، بە بۆچوونی ئەو کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو

تەواوی پارێزگای موسڵ بە خاک و پارێزگایەکی کوردی ناودەبات، مادام موسڵ پارێزگایەکی کوردی بێت، کەواتە پارێزگایەکی سەربە باشووری کوردستانیشە.

ئومێد حەمەدئەمین، لە لاپەڕە (32)ی پەرتووکی (شێخ مەحمودی حەفید 1922-1925)دا، نووسیویێتی: (ڕۆژ لە دوای ڕۆژ دژایەتی کردنی ئینگلیز لە ناوچەکانی کوردستان بەگشتی و لە ناوچەکانی سلێمانی بە تایبەتی کە لەساڵەکانی (1919-1921-1922)دا، هەر لەپاش دوورخستنەوەی شێخ مەحمود، کوردەکان بۆ ساتێکیش نەوەستان و بێووچان لە کارابوون، بۆ بەگژاچوونەوەی ئینگلیز، هەر لەم کاتەشدا دەنگوباسێک بڵاوبوویەوە گوایە لەشکری تورک دێت و پەلاماری کوردستان دەدات و دەست بەسەر پارێزگای موسڵ-دا دەگرێت).

کاتێک کە نووسەر ئومێد حەمەدئەمین باسی هاتنی لەشکری تورک دەکات بۆ کوردستان و گوایە دەیەوێت پارێزگای موسڵ داگیربکات، هیچ گومانێک نامێنێت کە ناوبراو پارێزگای موسڵ بە خاکی کورد و بە بەشێکی باشووری کوردستانی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات.

دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی، لە لاپەڕە (13)ی پەرتووکی (کوردستان والامپراتورية العثمانية في تطور سياسة الهيمنة في كوردستان 1514-1851م)دا نووسیویێتی: (گەڕیدە کلۆدیس جێمس ریچ، کە بەریتانییەکی دانیشتووی بەغدا بووە لە نێوان ساڵانی (1808-1821)دا، لە ساڵی (1820)دا گەشتێکی بۆ کوردستان کردو سەردانی شارەکانی سلێمانی، سنە، سەقز، کەرکوک، موسڵ و چەندین شاری تری کردوە، دواتر لەسەر ئەم گەشتەیدا پەرتووکێکی لەژێر ناوی (حديث الاقامة في كوردستان ونينوى القديمة)دا نووسی).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر سەعدی عوسمان هەرووتی بۆمان دەردەکەوێت کە ناوبراو شاری موسڵ و شارەکانی تر کە لە سەرەوەدا ناوی بردوون، بەشێکن لە خاک و نیشتمانی کورد و کوردستان.

دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی، لە لاپەڕە (58)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (بەشی هەرە گەورەی کوردستان لەژێردەستی

عوسمانییەکاندا بوو، کە دەسەڵاتەکەیان لەو سەردەمەدا (ساڵی 1516)دا دەگەیشتە ئەو شار و قەڵا کوردییانەی خوارەوە: ئامەد (دیاربەکر)، ماردین، بەدلیس، سەعرەد، کەرکوک، هەولێر، ئەرغەنی، شەنگال، بیرەچک، نسێبین، ئورفە، هەتاخ، ئامێدی، ورمێ، جەزیرەی بۆتان، ئەگیل، خێزان، پالو، حەسەنکێف، میافارقین، مەڵاتیە، بەهسەنی، خۆشاب، سیڤەریک، چەرموک، خەرپوت و موسڵ).

دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی، شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و سەر بە باشووری کوردستان دەزانێت، چونکە دکتۆری ناوبراو لە ناوی ئەو شارە کوردییانەی کە لە سەرەتای سەدەی شازدەدا لەبەردەستی عوسمانییەکاندا بووە، ناوی شاری موسڵ-یشی بردووە.

دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی، لە لاپەڕە (90)ی پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیوێتی: (بەمشێوەیە کاتێک کە کوردستان خرایە سەر دەوڵەتی عوسمانی، لە پێنج ویلایەت پێکدەهات کە بریتیبوون لە: ئەرزڕۆم، وان، دیاربەکر، موسڵ و شارەزوور).

ئەوەی کە دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی باسی دەکات، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری سەر بە ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆری ناوبراو باسی ویلایەتی موسڵ-ی کردووە وەکو بەشێک لە خاک و نیشتمانی کورد کە سەربە کوردستان بووە لە سەرەتای سەدەی شاندەهەمدا.

دکتۆر یاسین سەردەشتی وەرگێڕی پەرتووکی (کورد عارەب بەریتانییەکان بیرەوەرییەکانی کاپتن لاین لەمەڕ رووداوەکانی باشووری کوردستان 1919-1929)دا، لە لاپەڕەکانی (15-16)دا نووسیوێتی: (ئەم پەرتووکەی بەردەست تەنیا وەرگێڕدراوی حەوت بەشی پەرتووکەکەیە کە سەبارەت بە دە ساڵی رووداوەکانی باشووری کوردستانە و تێیدا کاپتن لاین وەک ئەفسەری رامیاری و پشکێنەری بەڕێوەبەرایەتی لە پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر و سلێمانی هەڵسوڕاوە.

بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر یاسین سەردەشتی بۆمان دەردەکەوێت کە دکتۆری ناوبراو، شارەکانی موسڵ، هەولێر و سلێمانی بەچەند شارێک لە شارەکانی

باشووری کوردستان دادەنێت، چونکە ناوبراو لە باسی باشووری کوردستاندا ناوی ئەو شارانەی وەکو بەشێکی سەربەو وڵاتە ناوبردوون.

دکتۆر سەعد ناجی جەواد، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی (العراق والمسألة الكوردية 1958-1970)دا نووسیویێتی: (هۆکارێکی تر کە هاندەر بوو بۆ ئاواتی سەربەخۆیی کوردەکان لە دوای کۆتایی جەنگ (جەنگی یەکەمی جیهان)، ئەو پەیمانەی کە بەریتانیا دابووی بۆ دابینکردنی مەڵبەندێکی تایبەت بە کوردەکان لە ویلایەتی موسڵی هەرێمی پێشووی عوسمانی، کە زۆربەی زۆری کوردستانی ئێراقی دەگرتە خۆی).

بە گوێرەی قسەکانی نووسەر دکتۆر سەعد ناجی جەواد، شاری موسڵ شارێکی کوردی و کوردستانییە، چونکە لە لایەک ئەو مەڵبەندەی کە بەریتانییەکان وەکو بەڵێنێک بە کوردیان دابوو، لەتەواوی ویلایەتی موسڵ دروست دەکراو، لەلایەکی تریشەوە نووسەر ویلایەتەکەش بە هەرێمێکی عوسمانییەکان ناو دەبات (کە لە راستیدا هەرێمێکی کوردییە و لە ساڵی (1516)دا عوسمانییەکان داگیریان کردووە)، هەر لەسەر قسەی خۆی ئەو هەرێمە هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە. هەروەها دکتۆر سەعد ناجی دان بەوەدا دەنێت کە ویلایەتی موسڵ زۆربەی کوردستانی ئێراق یان باشووری کوردستان دەگرێتەوە، واتە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) لەوەش گەورەترە. کەواتە شاری موسڵ بە گوێرەی دەستنیشان کردنەکەی دکتۆر سەعد شارێکی کوردییە و دەکەوێتە کوردستان.

ئیبراهیم جەلال، ئەندامی سەرکردایەتی کۆمەڵەی رەنجدەرانی کوردستان، لە لاپەڕەکانی (9-10)ی پەرتووکی (خوارووی کوردستان و شۆڕشی ئەیلول بنیاتنان و هەڵتەکاندن 1961-1975)دا نووسیویێتی: (حکومەت و میرنشینە کوردییەکان بە پێی ساڵی دامەزراندنیان و ساڵی لەناوچوونیان بەمجۆرە بوون: (د) فەرمانڕەوایی لوڕی بچووک کە لە ساڵی (1155)ی زایینیەوە فەرمانڕەوا بوون تاکو ساڵی (1840)ی زایینی واتە نزیکەی (685) ساڵ فەرمانڕەوا بوون و لەگەڵ فەرمانڕەوایانی ئەیوبیدا بۆ ماوەیەکی زوتر هاوچەرخ بوون و دەسەڵاتدارترین فەرمانڕەوایان (خان ئەحمەد خان)ی کوڕی (هەڵۆ خان) بووە لە ساڵی (1802)ی

زایینیداو کەوشەنی وڵاتەکەی کە لەژێر فەرمانڕەوایی ئەودا بووە بریتی بووە لە شاری بەغدا وە تاکو زاخۆ (واتە: بەغدا، موسڵ، کەرکوک، هەولێر، شارەزوور (سلێمانی ئێستا)و هەموو ئامێدی تاکو زاخۆ، لە سنووری ئێستای ئێرانیشدا، مەریوان و سنەوە تاکو کرماشان و هەمەدان لە ورمێ و سابڵاغیشەوە تاکو بووجەرد و نەهاوەند و گەرووس).

بە گوێرەی ئەو نووسینەی ئیبراهیم جەلال، شاری موسڵ و هەموو شارەکانی تر کە لە سەرەوەدا ناویان هاتووە، لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا بەشێک بوینە لە خاکی قەڵەمڕەوی لوڕی بچووک. ئاشکراشە کە لوڕی بچووک دەسەڵاتێکی کوردی بووەو لوڕەکانیش کوردن و لوڕستانیش بەشێکی گرنگیی خاکی کوردستانە، کەواتە موسڵ و شارەکانی تریش بەشێکی دانەبڕاوی خاکی کوردستان بووینەو هەر واش دەمێنن.

ڕەفیق حلمی، لە لاپەڕە (98)ی بەرگی دووەمی بەشی یەکەمی پەرتووکی (یاداشت کوردستانی ئێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود)دا نووسیویێتی: (یەکێک لە داواکانی مستەفا کەمال سەندنەوەی ویلایەتی موسڵ ئەبێ. هاتنی ئۆزدەمیر-یش بۆ ڕەواندز لەبەر ئەم مەبەستەو بەدرێژایی شەڕی تورک و یۆنان لە ئەنادۆڵ، ئەو (واتە ئۆزدەمیر) لە کوردستانی (موسڵ)دا خەریکی بڵاوکردنەوەی ئەم بیرە بوو).

ئەوەی کە نووسەر و یاوەری شێخ مەحمودی نەمر نووسیویێتی، بیروباوەڕی نووسەری ناوبراومان بۆ دەردەخات کە ئەویش موسڵ بە بەشێکی کوردستان دادەنێت، کاتێک کە دەڵێت: لە کوردستانی موسڵ-دا.

ئەمجەد شاکەلی، لە بەشی یەکەمی وتاری (دۆڕاندنی خاک بەرانبەر دەسەڵات)دا، کە لە لاپەڕە (17)ی ژمارە (115)ی ڕۆژنامەی (بارزان)، ڕۆژی یەکشەممەی ڕێکەوتی (17.5.2009)دا بڵاوکراوەتەوە، سەبارەت بە کوردستانێتیی شاری موسڵ نووسیویێتی: (ئوستانی موسڵ، چ ئەو دەمەو چ لە سەردەمی ڕژێمی شایەتی و تا سەردەمی کۆماری یەکەمی ئێراقیش، چ لە لایەن کورد خۆیەوە چ لە لایەن خەڵکانی دیکەشەوە، بە بەشێک لە کوردستان دادەنراو کورد بە خاکی خۆی دەزانی. شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری، زۆر جاران ئاماژەی بەوەکردووە، کە کاتێک کوردستان

ئازادبوو، ورمێ و موسڵ، دەبنە دوو پێتەختی کوردستان. بەوەدا شێخی نەهری، ئەو موسڵەی، کە ئەمڕۆ کورد دەستی لێ شۆردووەو دەستبەرداری بووەو بە هی خۆی نازانێت و لە راستیشدا بەشێکی جیانەکراوەی کورستانە، ئەو بە بەشێکی گرنگیی کوردستانی زانیوە).

ئەوەی نووسەر ئەمجەد شاکەلی ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی ناوبراو پێیوایە موسڵ و پارێزگای موسڵ هەر لە سەردەمی دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق لە ئۆکتۆبەری ساڵی (1920)ەوە لە هەر دوو ویلایەتی بەغدا و بەسراو، دواتریش لکاندنی زۆرەملێیانەی ویلایەتی موسڵ بەو دەوڵەتەوە لە رێکەوتی (16.12.1925)دا، هەروەها لە سەردەمی پاشایەتی و سەرەتای دامەزراندنی رژێمی کۆماریش لە ساڵی (1958)دا، لە لایەن کورد و نەتەوەکانی تریشەوە شاری موسڵ بە بەشێک یان پارچەیەکی باشووری کوردستان ناو دەبردرا.

ئەمجەد شاکەلی، لە بەشی دووەمی وتاری (دۆڕاندنی خاک بەرانبەر دەسەڵات)دا، کە لە لاپەڕە (17)ی ژمارە (116)ی رۆژنامەی (بارزان)، رۆژی یەکشەممەی رێکەوتی (24.5.2009)دا بڵاوکراوەتەوەو، بە پشت بەستنی بە لاپەڕە (797)ی پەرتووکی (العراق في عهد قاسم، اراء و خواطر 1958–1988)ی نووسەری کورد جەرجیس فەتحوڵڵا، کە سەبارەت بە کوردستانێتیی شاری موسڵ نووسیوێتی: (جەرجیس فەتحوڵڵا، نووسەر و مێژوونووس و رۆژنامەوان و یاسایی و شارەزای رامیاری، پێیوایە، عارەب لە ئوستانی موسڵدا، تەنانەت ئەگەر عارەبە بەدوەکانیشی بخرێتە سەر، ئەوانەی کە لە خوارووی ئوستانەکە و دەوروبەری فورات وەک کۆچەر ژیاون و لەنێو گوندانداا جێگیر نەبوون، کەمینەن و ئەوەش پێویستی بە هیچ مشتومڕێک نییە. هەروەها ئەو لەو بڕوایەدایە، ئەگەر یەکیەتیی هۆزو خێڵەکانی شەممەڕی جەربا و جحێش و جبور و ئەلبومیوت، کە ئەمانە هەموویان لە دەشتایی شام و باکووری دورگەی عارەبی و نەجدەوە هاتوون، لە سەردەمێکدا، کە باوباپیرانی نەوەی سەدەی بیستەم بیریان دێتەوە، بەتایبەت لە دەیەی شەشەم و حەوتەمی سەدەی نۆزدەمدا، لەبەرچاو نەگیرێت، عارەبی رەسەن لە موسڵدا

نەناسرێنەوە، هەرچەندە لە خوارووی شاری موسڵیشدا نیشتەجێبوون، لێ لەگەڵ ئەوەشدا، لەنێو شارەکەدا نیشتەجێ نەبوون و بوونیان نەبووە).

ئەوەی نووسەرو مێژوونووسی ناوداری کورد جەرجیس فەتحوڵڵا ئاماژەی پێکردووە، کوردبون و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی بەقسەکنی ئەو بۆمان دەردەکەوێت ژمارەی عارەب زۆر کەمترە لە ژمارەی کوردی شار و پارێزگاکە، هەروەها ئەو عارەبەی کە لە موسڵدا هەن، هەموویان لە شام، نەجد و نیمچە دوورگەی عارەبەوە وەکو داگیرکەر هاتوون و خاکی کوردیان داگیرکردووە، نەک دانیشتوانی رەسەنی شارەکە و ناوچەکە بن!

ئەمجەد شاکەلی، لە بەشی سێیەمی وتاری (دۆڕاندنی خاک بەرانبەر دەسەڵات)دا، کە لە لاپەڕە (17)ی ژمارە (117)ی رۆژنامەی (بارزان)، رۆژی یەکشەممەی رێکەوتی (31.5.2009)دا بڵاوکراوەتەوە، سەبارەت بە کوردستانێتیی شاری موسڵ نووسیویێتی: (ئەوەی قسەکانی سەرانی کورد بژنەفێت، ئیدی دەبێ کوردستانیەتی موسڵ، کەرکوک، دیالە، کوت، بەشێکی ئوستانی عەمارەو شوێنە دابڕاوەکانی دیکەی کوردستان لەبیرخۆی بباتەوە و هەرگیز بە کوردستانیان نەزانێت. ساڵانی سەردەمانی رژێمەکانی پاشایەتی و کۆمارییەکەی عەبدولکەریم قاسم (کۆماری یەکەم)، کوردستانیبوونی تەواوی خاک و سنوورە جیۆگرافییەکانی ئوستانەکان، سلێمانی، هەولێر، کەرکوک، موسڵ و بەشێک لە ئوستانی دیالە (باژێڕەکانی خانەقین، مەندەلی، شارەبان، قزلڕەبات و ..)و بەشێک لە ئوستانی (کوت (بەدرە، جەسسان، عەزیزییە و ..)، هیچ جۆرە کێشەیەکی لەسەر نەبوو و کەس تەنانەت نا کوردیش، چ گومانێک لە کوردستانیبوونی ئەو دەڤەرانە نەبوو و نەیاندەگوت ئەوانە کوردستان نین و کەس بەخۆیشیدا نەیدەپەرموو، تەنانەت وەها بیرێکیش بە مێشکیدا بێت. لەو سەردەمانەدا خەڵکی کورد، زنجیرە چیا یا گردۆڵکەکانی حەمرین (جەوەڵ حەمرین)یان بە سنووری نێوان باشووری کوردستان و ئێراقی عارەبی دادەنا. پاش کودێتای (1963)ی بەعس (کۆماری دووەم)، ئیدی ئەو پەرژینی ترسەی عارەب و ئێراقییانە شکاو هەر، کە بۆیان لوا، دەستیان کرد بە گۆڕینی سیمای ئوستنەکانی کەرکوک، موسڵ، دیالە و کوت کوردستانن و عارەباندیانن. بڕوا ناکەم سەرانی کورد، ئەو راستییانە لەمەڕ کەرکوک و موسڵ-ەوە نەزانن، لێ لەگەڵ ئەوەشدا

چاوی خۆیان لێ نووقاندووه تەنێ لەپێناوی پلەوپایەو خۆشگوزەرانی و دەسەڵاتی خۆیاندا و ئەوەش گۆڕینەوەی خاکە بە دەسەڵات. ئەگەر کار بەو جۆرە بڕوات، وەک چۆن کورد کوت، دیالە و موسڵی دۆڕاند، ئەوا باسێک لە کوردستانیبوونی کەرکوک، خانەقین، مەندەلی، بەدرە، جەسسان، شارەبان، شەنگال، خورماتوو، مەخمور و تەنانەت گەلێک شوێنی تریش نامێنێت).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر ئەمجەد شاکەلی، تەواوی پارێزگاکانی موسڵ، کەرکوک، دیالە، کوت و بەشێکی عەمارە شاری کوردی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن. لێرەدا کە کوردێتیی و کوردستانێتیی شار و پارێزگای موسڵ زۆرتر مەبەست و بابەتی ئێمەیە، کە بێ هیچ گومانێک نووسەری ناوبراویش جەخت لەسەر کوردێتیی و کوردستانێتیی ئەو شارە کوردستانییە (شاری موسڵ) دەکاتەوە.

هەژار گۆران و سەعید مەموزینی، لە وتارێکدا لەژێر ناوی (دژایەتیکردنی کورد لە موسڵ)دا، کە لە رۆژنامەی میدیا، ژمارە (389)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (26.5.2009)، لاپەڕە (15)دا بڵاوکراوەتەوە، سەعید مەموزینی دەڵێت: (لە موسڵ لەمێژە دژایەتی کورد دەکرێت چونکە کورد پێکهاتەیەکی گەورەی شارەکەیە و موسڵ کوردستانە، عارەبە شۆڤینییەکان دژایەتی کورد دەکەن، بە هەزاران کورد لەو شارە دابوون و ئەم پرۆسە دژ بە کوردە بەرامبەر بە تایبەتی لە دوای هاتنی لیستی حەدبا بۆ سەر دەسەڵات زیاتر دژایەتی کورد کرا سەرپەرشتیاری ئەو لیستە شۆڤینین و دژایەتی گەورەی کورد دەکەن بۆئەوەی کورد لە موسڵ بڕوات و شارەکە ببێتە شارێکی عارەبی کە دەبێ کورد پەسندی نەکات).

پێشتریش بۆچوونەکانی رۆژنامەنووس و نووسەر (سەعید مەموزین)مان بۆ روون بۆتەوە کە ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و پارچەیەکی گرنگیی باشووری کوردستان دادەنێت، بۆیە پێویست ناکات زۆرتر لەسەری بدوێین بەتایبەت کە لە سەرەوەدا دەڵێت: موسڵ کوردستانە. کاتێک کە موسڵ کوردستان بێت، بە دڵنیاییش شارێکی کوردییە و، بەشێکیشە لە باشووری کوردستان.

کاوە نادر قادر، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (کوردستانییەتی موسڵ نە نەژادپەرستی عارەبی رەشنابێتەوە)دا، کە لە لاپەڕە (5)ی رۆژنامەی میدیا، ژمارە (364)ی رۆژی

سێشەممە، ڕێکەوتی (18.11.2008)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (لە ڕاستیدا بە عارەبکردنی ئەو شارە کوردستانییە (موسڵ) ساڵی (18)ی کۆچی لەگەڵ هاتنی لەشکری عارەبی ئیسلامی دەستی پێکرد، کە ئەوکات زۆرینەی (دانیشتوانی موسڵ) کورد بووەو ئەوجا هەندێک لە ئاشووری، کلدانی و جوولەکە تیایدا ژیاون. سەرەتا دەستیان بە بە عارەبکردنی ناوی شارەکە کردووەو لە (میسلیا) بۆ موسڵ، ئەوجا بەهێنانی یەکەم ڕەوە عارەب بۆ بەری ڕۆژئاوای موسڵ. زۆرینەی ئەو شارە لە کورد ماوەتەوە تاوەکو سێسەد ساڵ لەمەوبەر. کاتی خۆشی موسڵ هەر سەربە ناوچەکانی کوردستان بووەو لە سەردەمی دەسەڵاتدارانی عوسمانی زۆربەی وەخت سەربە ویلایەتی دیاربەکر بووەو پاشان کرایە پایتەختی ویلایەتی موسڵ کە بەشی هەرە زۆری باشووری کوردستان دەگرێتەوە. بەڵێ ئەو شارە کوردستانیەو بە پێی هەموو بەڵگەنامە مێژووییەکان درێژەدەری جوگرافیای کوردستانە و، ئێستاش لە کۆی یازدە قەزا نۆ قەزای کوردە).

بە گوێرەی بۆچوونی کاوە نادر قادر، کە هەر بەناونیشانی وتارەکەی دەردەکەوێت، کە ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و بەشێکی جیانەبووەوە لە خاکی باشوری کوردستان دادەنێت و، دواتر ئەو پێیوایە شاری موسڵ هەر لە کۆنەوە شارێکی کوردنشین و بەشێک بووە لە خاکی کوردستان، بەڵام هەر لەگەڵ هاتنی میلیشای ئیسلام لە ساڵی (18)ی کۆچییەوە، هەوڵی بە عارەبکردنی دەڤەری موسڵ وەکو خاک و دانیشتوانی کوردی شارەکە وەکو مرۆڤیش دراوە.

مەهاباد کوردی، لە وتارێکیدا لەژێر ناوی (کورد و موسڵ و باسێک)دا، کە لە لاپەڕە (8)ی ڕۆژنامەی میدیا، ژمارە (386)ی ڕۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (5.5.2008)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (دیارە من بە پێچەوانەی سەرانی کورد و بەرپرسەکانی هەر دوو پارتی دەسەڵاتداری باشووری کوردستان، بایی ئەوەندە ئازایەتیم تێدا هەیە کە موسڵ بە شارێکی کوردستانی ناو ببەم).

بە گوێرەی بۆچوونی نووسەر مەهاباد کوردی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارەکانی کورد و بەشێکە لە خاکی کورد و باشووری کوردستان. مەهاباد کوردی، جگە لەو نووسینە لە زۆر نووسینی تریشدا ڕاشکاوانە، شاری موسڵی بە بەشێک لە نیشتمانی نەتەوەیی کورد و بەشێک لە خاکی باشووری کوردستان داناوە.

پرۆفیسۆر د. جویس بلۆ، لە لاپەڕەکانی (104–107)ی پەرتووکی (دۆزی کورد لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی و سۆسیۆلۆجی)دا، نووسیوێتی: (یاداشتی کوردەکان کە لە مێژووی (24.4.1963)دا وەک بناغەی گفتوگۆ دەربارەی کوردستان پێشکەش بە دەوڵەتی ئێراق کراوە. کوردستان بریتییە لە سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، قارس و ناوچەکانی موسڵ و دیالە کە زۆربەی دانیشتوانیان کوردن).

ئەوەی کە پرۆفیسۆر د. جویس بلۆ ئاماژەی پێکردووە، یاداشتی سەرکردایەتی شۆڕشی کوردستان و پارتی دیموکراتی کوردستانە، کە بە دڵنیاییەوە ئەوکاتی شار و پارێزگای موسڵ-یان بە شارێکی کوردی و بە بەشێک لە باشووری کوردستان زانیوە، هەر بۆیەشە سەرکردایەتی ئەوکاتی کوردستان داوا دەکات پارێزگای موسڵ بە تەواوی وەکو پارچەیەکی کوردستان بگەڕێتەوە سەر باشووری کوردستان.

نعمەت عەبدوڵڵای پەرلەمانتار، لە لاپەڕەکانی (4–5)ی پێشەکی پەرتووکی (دەقەکانی کۆنگرەی سێڤرەو خوێندنەوەیەکی تر)، نووسیوێتی: (پێویستە هەموو خوێندەوارێک ئەم پەرتووکە بخوێنێتەوە لەبەر چەندین گرنگیی یاسایی و سیاسی و مێژوویی و کۆمەڵایەتی: - کە ئەوە دەردەخات باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەگەڵ ئێراق یەک پارچە نەبووە ئەوکاتەی کە لە دەسەڵاتی عوسمانی جیاکراوەتەوە).

ئەوەی نعمەت عەبدوڵڵا نووسیوێتی کوردێتیی و کوردستانێتیی تەواوی خاکی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی لە لایەک نووسەر باشووری کوردستان و ویلایەتی موسڵ بە یەک خاک و یەک نیشتمان دادەنێت، کە یەکیش بن کەواتە تەواوی شارەکانیان شاری کوردی و کوردستانین، لەلایەکی تریشەوە ئەو باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ هەرگیز بەشێک نەبووە لە ئێراق، مادامیش بەشێکی ئەو نەبووبێت هەرگیزیش ناکرێت شارێک لە شارەکانی و بەتایبەت پایتەختی ویلایەتەکە بەشێک بێت لە ئێراق.

لە لاپەڕە (40)ی پەرتووکی (دەقەکانی کۆنگرەی سێڤرەو خوێندنەوەیەکی تر)، هاتووە: (کوردستان نەک ویلایەت بەڵکو لەئاستی ئیالەت بووە، کە بریتی بووە لە

پێنج ویلایەت، بە پێی دوانامەی شێخ عەبدولقادری شەمزینی بۆ سەرۆکی کۆمیسیۆنی باڵای ئاشتی، بریتی بووە لە: (ناوچەکانی ئامەد، بەتلیس، خەرپوت، وان و موسڵ). هەرچی ناوچەکانی جەزیرە، بۆتان، نێوان هەر دوو زێی دیجلە و فوڕات تا بەغدا بە میزۆپۆتامیا هەژمار کراوەو هەر لەسەر کورد هەژمار بووە).

ئەوەی کە شێخ عەبدولقادری شەمزینی لە پەرتووکی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی، کوردێتیی و کوردستانێتیی بوونی شار و ویلایەتی موسڵ بە تەواوی دەردەخات، چونکە شێخی شەمزینی تەواوی ویلایەتی موسڵ بە پارچەیەکی کوردستان دادەنێت.

دوریە عەونی، کچی مێژوونووسی بەناوبانگی کورد محەمەد عەلی عەونی، لە لاپەڕە (12)ی پەرتووکی (عرب وأكراد خصام أم وئام)دا نووسیویێتی: (بەشی سێیەمی ئەم پەرتووکە، قۆناغی نێوان دوای جەنگی یەکەمی جیهانی 1920 تاوەکو جەنگی کەنداو 1991 دەگرێتەوە. واتە لە دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقەوە لەهەر سێ ویلایەتەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی، کە دوانیان (ویلایەتەکانی بەسراو بەغدا) عارەبی بوون و سێیەمیشیان (ویلایەتی موسڵ) کوردی بوو کە دەکاتە کوردستانی ئێراق یان باشووری کوردستان).

کاتێک کە نووسەر و رۆژنامەنووس دوریە عەونی، ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی کوردی ناودەبات، کەواتە تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵی مەڵبەندی ویلایەتەکەش، شاری کوردی و سەر بە باشووری کوردستانن.

دوریە عەونی، لە لاپەڕەکانی (24-25)ی پەرتووکی (عرب وأكراد خصام أم وئام)دا نووسیویێتی: (دەتوانین بڵێین بەبێ ئەوەی دووربین لە راستییەوە کە کوردستان لە باکوورەوە لەزنجیرە چیاکانی ئارارات کە جیاکەرەوەی سنووری سیاسی ئێران، ئەرمینیا و تورکیا، سنووری نیشتمانی کورد و فارس و ئەرمەن درێژ دەبێتەوە بەرەو چیاکانی حەمرین (کێوەسوور)ی جیاکەرەوەی نێوان ئێراقی عارەبی (ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا)و نێوان کوردستانی ئێراق یان باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵی عوسمانی) لەلای باشوورەوە).

بە گوێرەی ئەو پێناسەیەی کە نووسەر و ڕۆژنامەنووس دوریە عەونی بۆ سنووری خاکی کوردستان کردوویەتی، بەبێ هیچ گومانێک شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە ناوبراو ئێراقی بە ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا وە باشووری کوردستانی بە ویلایەتی موسڵ داناوەو، خاکی ئێراق (ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا)ی لە خاکی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) جیاکردۆتەوە. کاتێک کە ئەو دوو خاکە جیابن و شاری موسڵ-یش کەوتبێتە ناو باشووری کوردستان یان ویلایەتی موسڵ، کەواتە بە دڵنیاییەوە شاری موسڵ خاکی کوردە و دەکەوێتە ناو چوارچێوەی سنووری باشووری کوردستان.

دوریە عەونی، لە لاپەڕە (33)ی پەرتووکی (عرب وأكراد خصام أم وئام)دا نەخشەیەکی بڵاوکردۆتەوە، نەخشەکە پێنج شاری (موسڵ، کەرکوک، دهۆک، هەولێر و سلێمانی) لە باشووری کوردستاندا لەخۆ گرتووە).
ئەوەی ژنە ڕۆژنامەنووس و مێژوونووسی کورد دوریە محەمەد عەلی عەونی ئاماژەی پێکردووە، باوەڕبوونی ژنە نووسەری کورد دوریە عەونی دەگەیەنێت بە کوردستانی بوونی شاری موسڵ، چونکە ئەو ژنە نووسەرە لە نەخشەکەی خۆیدا شاری موسڵ-ی لەنێو سنووری باشووری کوردستان داناوە. نەخشەکە لە کۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

دوریە عەونی، لە لاپەڕە (58)ی پەرتووکی (عرب وأكراد خصام أم وئام)دا نووسیویێتی: (بە گوێرەی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ) بەشی فەرەنسا بریتیبوو لە (ناوچەی شین)، کە هەرێمی موسڵ واتە (باشووری کوردستان)ی دەوڵەمەند بە نەوتی دەگرتەوە، لەگەڵ هەرێمی کیلیکیا کە ویلایەتی ئەدەنە هەتا دیاربەکری لە تورکیا (کوردستانی تورکیا) دەگرتەوە. ئەم دوو ناوچەیە یان هەرێمەیە موسڵ و دیاربەکر زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکانیان کوردن).
بە گوێرەی بۆچوونی نووسەر و ڕۆژنامەنووس دوریە عەونی، شاری موسڵ یەکێکە لە شارە گرنگەکانی کوردی، چونکە نووسەری ناوبراو هەرێمی موسڵ کە دەکاتە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی بە خاکی کورد و بە بەشێکی کوردستان ناودەبات، کەواتە شاری موسڵ-یش وەکو مەڵبەندی ویلایەتی موسڵ و وەکو

بەشێکی خاکی کورد و شارێکی سەربەو ویلایەتە، شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستانە.

دوریە عەونی، لە لاپەڕە (77)ی پەرتووکی (عرب وأكراد خصام أم وئام)دا نووسیویێتی: (لە بەشی یەکەم دەرمان خست کە ئینگلیزەکان هەر لە ساڵی (1914)ەوە دەستیانکرد بە داگیرکردنی ئەوەی کە پێی دەگووترا میسۆپۆتامیای خواروو (ئێراقی عارەبی)، تاوەکو هاتنو میسۆپۆتامیای سەروو (باشووری کوردستان) واتە ویلایەتی موسڵی عوسمانییان لە ساڵی (1919)دا داگیرکرد. هەروەها چۆن ئەو ویلایەتە کوردییە (ویلایەتی موسڵ)یان بە ویلایەتەکانی بەسراو بەغدای عارەبییەوە لە چوارچێوەی دەوڵەتی ئێراقی هەر دوو نەتەوەی کورد و عارەب لکاند).

ئینگلیزەکان لە رێکەوتی (5.11.1918)دا بوو ویلایەتی موسڵ واتە (باشووری کوردستان)یان داگیرکرد، نەک وەکو ئەوەی نووسەر نووسیویێتی لە ساڵی (1919)دا. هەروەها بە گوێرەی بۆچوونی ژنە نووسەر دوریە عەونی، شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری سەر بە ویلایەتی موسڵ شاری کوردی و سەر بە باشووری کوردستانن، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو میسۆپۆتامیای خوارووی بە ئێراقی عارەبی و میسۆپۆتامیای سەرووی بە باشووری کوردستان ناوبردووە، هەموو لایەکیش دەزانن کە میسۆپۆتامیای سەروو ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا، هەروەها میسۆپۆتامیای سەرووش ویلایەتی موسڵ دەگرێتەوە.

کەمال نوری مەعروف، لە لاپەڕە (50)ی پەرتووکی (یاداشتەکانی (لەتیف)ی حەفید لەسەر شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید)دا نووسیویێتی: (دوای ئەوەی شێخ مەحمود کودەتاکەی دژ بە تورک سازداو، پەیمانی لەتەک پیاوە رامیارییەکانی ئینگلیزەکاندا لە سەروویانەوە ویلسۆن بەست ئینگلیزەکان هاتنە سلێمانی و، بە ناوی حکومەتی کوردستانە وە، دەستیانکرد بەڕێکخستنی حکومەتەکەو، لەهەمان کاتیشدا، پیاوانی رامیاری ئینگلیز، پیلان و ژەهری خۆیان دەڕشتو، پەنجەیان لە ئیشوکاری دەوڵەتیش وەردەدا. ئەمە بووە هۆی ئەوەی، کە حکومەتەکەی کوردستان، لە کەرکوک و، هەولێر، موسڵ و شوێنە کوردەوارییەکانی کفری، خانەقین، ئیشی بە

باشی نەڕوات. ویلسۆنی حاکمی گشتی سەربازی ئێراق هات دەستیکرد بە هەڵخەڵەتاندنی کوردی ئێران، کە پاڵپشتبوون بۆ حکومەتەکەی شێخ مەحمود، بەوەی لەگەڵ کوردستانی خوارووداا دەیانکات بە یەک).

ئەوەی کە شێخ لەتیفی شێخ حەفید ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی ناوبراو ناوی شارەکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، خانەقین و کفری وەکو شاری سەربەو حکومەتەی کوردستان، کە لە لایەن شێخ مەحمودی نەمر دامەزرابوو بردووە.

سەرنووسەری گۆڤاری (کوردستان المجاهدة)، لە لاپەڕەکانی (4-5)ی ژمارە (3)ی ئەم گۆڤارەدا، وتارێکی لەژێر ناونیشانی (حکومة جنوب کوردستان الفدرالیة)دا بڵاوکردۆتەوە، کە تیایدا دەڵێت: (پێویستە پارتە ئیسلامییەکان و نائیسلامییەکانی ئێراقی ئەوە باش بزانن کە گەلی کورد ئێراقی نین و، ئامانجی خەباتی رەوایان ئەوەیە کە مافە داگیرکراوەکانیان بەدەست بهێننەوە، کە داگیرکەری رۆژئاوا وایلێکردن و لە رێگای ستەم و دوژمنایەتییەوە بەشی باشووری نیشتمانی کوردستانی بە پێی پەیماننامەی سایکس پیکۆی ساڵی (1916) بە ئێراقەوە لکاند. باشووری کوردستان بە گوێرەی دابەشبوونی کارگێڕی و رامیاری دەوڵەتی عوسمانی بە (ویلایەتی موسڵ) ناودەبرا. ویلایەتی موسڵ ئەوکات و ئەمڕۆکەش ئەو ناوچەو پارێزگایانە دەگرێتەوە: موسڵ، کەرکوک، سلێمانی، هەولێر و دهۆک، کە تێکڕایان لە رووی جوگرافییەوە بەشی باشووری کوردستان پێکدەهێنن).

ئەوەی کە گۆڤاری (کوردستان المجاهدة) ئاماژەی پێداوە، کوردبوون و کوردستانیی بوونی شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری سەربە ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، کە گۆڤارە لە سەرەوەدا ناوی بردوون، چونکە (کوردستان المجاهدة) لە لایەک ویلایەتی موسڵی بە باشووری کوردستان ناوبردووە، لەلایەکی تریشەوە تەواوی شارەکانی ویلایەتەکە بە شاری موسڵ-ەوە لە رووی جوگرافییەوە بە بەشێکی سەربە باشووری کوردستان ناوبردووە.

باوکی مازیار ئاکرەیی، لە لاپەڕەکانی (15-17)ی گۆڤاری (کوردستان المجاهدة)، ژمارە (3)دا، وتارێکی لەژێر ناونیشانی (رد وتوضیح)دا بڵاوکردۆتەوە، کە وەڵامێکە

بۆ دکتۆرێکی تورکمان بە ناوی (فازڵ دمیرجی)، نووسیویێتی: (لەپێناوی گرنگێتی و شوێنی ستراتیژی و زیندوێتی شاری کەرکوک بۆ گەلی کورد، ئەوەبوو لە ساڵی (1991)دا راپەڕینێکی گەورەی جەماوەری بەرپابوو کە شاری کەرکوک و تەواوی ناوچەو شارەکانی سەربە باشووری کوردستانی جگە لە شاری موسڵ رزگارکرد، راپەڕینەکە دەیویست شارەکە (شاری موسڵ) رزگار بکات، کە هەندەی نەمابوو ئەویش بکەوێت، ئەگەر ستەمی ئەمریکییەکان نەبوایە. ئایە کەمەنەتەوەیەکی بچووکی وەکو تورکمان دەتوانێت شارەکانی وەکو موسڵ، هەولێر و کەرکوک کە لە هەموو لایەکەوە بە چەند فەیلەقێک و نوێترین چەکی کۆکوژو تفاقی جەنگی قایم کراوە، رزگار بکات).

به گوێرەی تێڕوانینی باوکی مازیار ئاکرەیی، شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە باوکی مازیار ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستان بردووە، کە نەتوانراوە لەڕاپەڕینە مەزنەکەی ساڵی (1991)دا رزگار بکرێت.

دکتۆر رێبوار خنسی، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (الملف النفطي في العراق)دا نووسیویێتی: (قەبارەی بەردە نیشتووەکان لە کوردستان نزیکەی بە (20)کیلۆمەتر دادەنرێت لە ناوچەی خانەقین و کەرکوک، بەڵام کەمتر دەبێتەوە لەلای باکووری خۆرئاوا تا دەگاتە نزیکەی (8) کیلۆمەتر لە پارێزگاکانی هەولێر، موسڵ هەروەها لە ناوچە نەوتاوییەکانی کوردستانی تورکیا و کوردستانی سوریا. وە بۆ نزیکەی (6-7)کیلۆمەتر لە شەنگال).

بە گوێرەی بۆچوونی دکتۆر رێبوار خنسی، پارێزگای موسڵ بە تەواوی بەشێکە لە خاکی کورد و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە دکتۆر رێبوار لە باسی قەبارەی بەردە نیشتووەکان لە کوردستاندا، ناوی پارێزگای موسڵی شانبەشانی پارێزگای هەولێر وەکو پارێزگایەکی سەربە کوردستان ناوبردووە.

دکتۆر رێبوار خنسی، لە لاپەڕە (26)ی پەرتووکی (الملف النفطي في العراق)دا نووسیویێتی: (تەڕایی نەوت لەسەر رووی زەوی لە زۆر شوێن دەرکەوت بەدرێژایی

پشتێنەی نەوتی لە کوردستان (مەندەلی، خورماتو، بابەگوڕگوڕ و گەیارە)، یان نزیک لە رووی زەوی لە هەندێک شوێنی سەربە پارێزگای موسڵ).

دووبارە ئەوەی کە دکتۆر ڕێبوار خنسی باسیکردووە، کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ و پارێزگای موسڵ بە تەواوی دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو لە باسی دەرکەوتنی نەوت لە کوردستاندا، ناوی پارێزگای وەکو پارێزگایەکی سەربە کوردستان ناوبردووە.

دکتۆر ڕێبوار خنسی، لە لاپەڕەکانی (28–29)ی پەرتووکی (الملف النفطي في العراق)دا نووسیویێتی: (لە ساڵی (1890)دا گوڵبەنگیان (کالۆست سەرکیس گوڵبەنگیان) راپۆرتێکی فەرمی بۆ سوڵتان بەرزکردەوەو، لەڕاپۆرتەکەدا روونیکردەوەو سەرنجی بۆ ئەوە راکێشا کە کێڵگەی نەوت لە تەواوی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا هەیە. دوای ئەوە چەند وتارێک لە لایەن چەندین جیۆلۆجییەوە نووسرا. بۆنموونە (دومۆرکان لە ساڵی (1892)و ستال لە ساڵی (1893)، کۆلۆنێل موستیل لە ساڵی (1897)و بارۆن فۆن ئاوینهایم لە ساڵی 1899)دا)، کە لە راپۆرتە جیۆلۆجیەکانیاندا باسی ئەوەیان کردبوو کە (نەوت لە کوردستان ئەوەندە سەرسوڕهێنەرەو مەزەندە ناکرێت). ئەوە سوڵتان عەبدولحەمیدی هاندا بۆئەوەی ئەو زەوییانەی کە نەوتی لێ دەردەهێنرێت، خاوەنداریێتییەکەی لە حکومەتی عوسمانییەوە بگۆڕێت بۆ خاوەنداریێتی تایبەتی خۆی لە ساڵی (1890)داو، دواتریش لە ساڵی (1899)دا چەند بەشێکی تریشی بە ناوی خۆیکرد. بەمەش ناوچە نەوتاوییەکان بەدرێژایی پشتێنەی نەوتی لە کوردستان بە ناوی سوڵتان عەبدولحەمید کراو بوو بە خاوەنی تایبەتی ئەو زەوییانە. پاشان سوڵتان گرنگیدا بەو ناوچە نەوتاوییانە (مەندەلی، خورماتو، بابەگوڕگوڕ و موسڵ) بەهۆی فراوانکردنی دەسەڵاتی هەندێک تیایدا، بۆنموونە (بنەماڵەی نەوتچی، بنەمەڵەی یەعقوبی لە خێڵی زەنگەنەو بنەماڵەی ئاوچی).

دیسان بە بۆچوونی دکتۆر ڕێبوار خنسی، شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستانە، چونکە ناوبراو لە باسی دۆزینەوەی نەوت لە کوردستاندا ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردستانی دەبات.

دکتۆر ڕێبوار خنسی، لە لاپەڕەکانی (186-187)ی پەرتووکی (الملف النفطي في العراق)دا، لە باسی چارەسەرکردنی لایەنە لاوازەکان لەپێناوی پتەوکەدنی پێگەی کوردستانی ئێراقدا، نووسیویێتی: (بە یەکەوە بەستنی تەواوی فەرمانگەکانی پەیوەست بە نەوت و گازی سەربە حکومەتی هەرێمی کوردستان (فەرمانگەکانی رووپێوی جیۆلۆجی لە پارێزگاکان، بەڕێوەبەرایەتی گشتی نەوت و کانزاکان)و گرێدانەوەیان بە دەزگای نەوت و گاز، باشتر دەبێت ئەگەر لەژێر ناونیشانی (دەزگای گشتی نەوت و گاز)دا بێت، کە دەتوانێت لە ماوەیەکی کورتی داهاتوودا رۆڵی خۆی هەبێت لە کردنەوەی لقەکانی پارێزگاکانی (دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، خانەقین و موسڵ) لەژێر ناونیشانی (بەڕێوەبەرایەتی گشتی نەوت و گاز).
ناوهێنانی پارێزگای موسڵ شانبەشانی پارێزگاکانی تری کوردستان، بۆچوونی دکتۆر ڕێبوار خنسی دەردەخات کە موسڵ بە شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستان دادەنێت.

دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، لە لاپەڕە (334)ی پەرتووکی (كوردستان في القرن الثامن الهجري دراسة في تأريخها السياسي والأقتصادي)دا، لە باسی سەرچاوە داراییەکانی هەرێمە کوردییەکان لە ساڵی (750ی کۆچی – 1349ی زایینی)دا نووسیویێتی: (هەرێمی دیاربەکر: ماردین، هەولێر، جەزیرە، میافارقین، شەنگال، موسڵ، رەئسولعەین و حەڕان دەگرێتەوە، داهاتی داراییان بە دینار (1.100.000) بووە).
بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر زرار سدیق، شاری موسڵ و ئەو شارانەی تریش کە لە سەرەوەدا ناوی بردوون، شاری کوردی و سەربە کوردستانن، لەبەرئەوەی نووسەر خۆی ئاماژەی بەوەداوە کە هەرێمی دیاربەکر هەرێمێکی کوردیە، هەروەها ئەو لە بابەتی سەرچاوە داراییەکانی هەرێمە کوردییەکان ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی سەربە هەرێمێکی کوردی ناوبردووە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕەکانی (152-154)ی پەرتووکی (وثائق بريطانية عن تشكيل دولة كوردية مستقلة 1924-1927)دا، ئاماژەی بە راپۆرتێکی وەزارەتی فرۆکەوانی داوە کە لە ڕێکەوتی (23.12.1927)دا بۆ دەستەی ئەرکانی

ئیستیخباراتی ئاسمانی ناردوویەتی. راپۆرتەکە سەبارەت بە راگەیاندنێکی کوردەکانە و لەژێر ناوی (راگەیاندنێک بۆ کوردەکان و باکووری کوردستان)، کە یازدە خاڵی لەخۆگرتووەو، لە خاڵی یەکەمدا هاتووە: (باکووری کوردستان، کە ویلایەتی موسڵ-یش دەگرێتەوەو نزیکەی یەک ملیۆن کەس لەخۆدەگرێ، بە هیچ شێوەیەک و لە هیچ کاتێکدا دەسەڵاتی عارەبی پەسەند ناکەن لەژێر ناوی (حکومەتی ئێراق)یدا).

بە پێی راپۆرتەکەی وەزارەتی فڕۆکەوانی و راگەیاندنەکەی کوردەکان، نەک تەنیا شاری موسڵ بە تەنیا بەڵکو تەواوی خاک و شارەکانی ویلایەتی موسڵ خاکی کورد و شاری سەربە کوردستانن، چونکە کوردەکان لە راگەیاندنەکەیاندا ویلایەتی موسڵ بە تەواوی بە بەشێک لە باکووری کوردستان دەزانن.

دڵشاد نوعمان فەرحان، لە لاپەڕە (22)ی پەرتووکی (معاناة الکورد الإیزدیین في ظل الحکومات العراقیة 1921-2003)دا نووسیویێتی: (سەرەڕای نەبوونی سەرژمێرێکی وورد لە ئێراق، کەچی ئێزیدییەکان نوێنەرایەتی یەکێک لە گەورەترین کەمینەی ئایینی دەکەن لەوێ. ئێزیدییەکان بەشێوەیەکی سەرەکی لە کوردستانی ئێراقدا بوونیان هەیەو، ناوچەکانی نیشتەجێ بوونیان بەتایبەت لە قەزاکانی (شەنگال، شێخان، تەلکێف موسڵ، شارەدێی بەعشیقە، تەلەعفەر، شارەدێکانی زومارو رەبیعە) لە پارێزگای نەینەوا، هەروەها لە قەزاکانی سمێل و زاخۆ لە پارێزگای دهۆک).

بە گوێرەی بۆچوونی نووسەر دڵشاد نوعمان فەرحان، شاری موسڵ بریتییە لە شارێکی کوردی و سەربە خاکی کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی شوێنی نیشتەجێبوونی کوردە ئێزیدییەکاندا، ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی سەربە کوردستانی ئێواق (باشووری کوردستان) هێناوە.

دڵشاد نوعمان فەرحان، لە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی (معاناة الکورد الإیزدیین في ظل الحکومات العراقیة 1921-2003)دا نووسیویێتی: (دەتوانین ئاماژە بە بەری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە (بەری دەستە چەپ)ی پارێزگای نەینەوا بکەین، کە هەرگیز تاکە گوندێکی عارەبی تیا نەبووە، هەروەها نیشتەجێبوونی خەڵکەکەی دەگەڕێتەوە بۆ بەر لە دامەزراندنی شانشینی ئێراقی لە مانگی ئابی ساڵی (1921)و دواتریش. ئەو ناوچەیە تەنیا هیچ کۆمەڵەیەکی عارەبی نیشتەجێی لێ نەبووە، بۆ

سەلماندنی ئەو بۆچوونە راستەشمان دەبینین کە زۆرێک لەو گوندانەی عارەبی تێدا دەژیت لە خۆرهەڵاتی دیجلە لە پارێزگاکانی نەینەواو هەولێر ناوەکانیان ناوی کوردین، هەروەکو گوندەکانی: نێرگزلیا، رکاڤا، شیڤ شیرین، باسڤنێ، گرِ ئیسحاق، کانی شیرین و هتد...).

ئەوەی کە نووسەر دڵشاد نوعمان فەرحان ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی بەلای کەمەوە بەری دەستە چەپ یان (کەناری خۆرهەڵاتی موسڵ) واتە نەینەوا دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو باسی ئەوەیکردووە کە هەر لە کۆنەوە و بەر لە دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق و، لکاندنی زۆرەملێیانەی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بەو دەوڵەتەوە، عارەب بوونی نەبووە لە کەنای دەستە چەپی شاری موسڵ و، ناوی تەواوی گوند و ناوچەکان ناوی کوردی بووە.

وریا رەحمانی، لە لاپەرِەکانی (29-31)ی پەرتووکی (کوردستان و کورد لە روانگەی نەخشەوانییەوە)، نووسیویێتی: (کوردستان لە سەردەمی مەغۆلەکاندا (1340ز)، لەم بەشە کارگێرِییانە پێکهاتووە: - ویلایەتی کوردستان: ئەم ویلایەتە لە شانزە یەکەی کارگێرِی بە ناوی ئیالەتەوە (نێوچە) پێکهاتبوو. وەکو: ئالانی، ئەلیشتەر، بەهار، خەفتیان، دەربەندی تاج خاتوون، دەربەندی زەنگی، دەزبیل، دینەوەر، سوڵتان ئاباد، شارەزوور، کرماشان، کرندو خۆشان، کەنگاوەر، ماهیدەشت (واستام – بێستوون)و هەر سێن. – ویلایەتی دیاربەکرو رەبیعە: ئەم ویلایەتە لە (29) یەکەی کارگێرِی، بە ناوی ئیالەتەوە پێکهاتبوو. وەکو موسڵ، ئەرِبیل، ئەرزن، ئامەد، باسەیدە، بازەرنوح، بەرتللی، بوازیج، جەسار، جەزیرە، حانیو سیوان، حەرِان، حەسەنکێف، خاپور، رەئسولعەین، رەقە، روها، ساعرد، شەنگال، سوق سمانین، ئاکرێ، ئامێدی، قەرقیسیا، کەرمەلێس، ماردین، موش، میافارقینو نەسیبین. – ویلایەتەکانی ئێراقی عارەبی و خۆزستان: بەرزای روز (بەلەدروز)، بەندنیچین، مەندەلی، حەلوان (سەپێلی زەهاو)، خانەقین، داقوق، زەنگ ئاباد، باجسرێ، شارەبان، قەسری شیرین، دێزەفۆل، سوس، لورِی بزرگ نێوچەی بەختیاری، لورِی پچووک، لۆردگان، بروجەرد، خورِەم ئاباد، سەمسا و سێمەرە).

ئەوەی کە نووسەر وریا رەحمانی ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی تەواوی پارێزگای موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو تەواوی شاری موسڵ بە بەشێک لە کوردستان دەزانێت.

وریا رەحمانی، لە لاپەڕەکانی (70-72)ی پەرتووکی (کوردستان و کورد لە روانگەی نەخشەوانییەوە)، نووسیویێتی: (کوردستانی ئێراق پێکدێت لە: تەواوی پێکهاتەی قەزاو ناحیەکانی پارێزگاکانی دهۆک، پارێزگای سلێمانی، پارێزگای هەولێر، پارێزگای کەرکوک، پارێزگای نەینەوا، خانەقین، جەلەولا، سەعدیە، مەیدان، قۆرەتو، مەندەلی، بەلەدروز، قەزانیە، کفری، قەرەتەپە، کۆکس، سەرقەڵا، جەبارە، میقدادیە، مەنسوریە، توزخورماتوو، ئامیرلی، سلێمان بەگ، نەوجۆل، قادرکەرەم، بەدرە، جەسان و زرباتیی).
بێ هیچ گومانێک ئەوەی کە وریا رەحمانی باسیکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی تەواوی پارێزگای موسڵە، چونکە نووسەری ناوبراو تەواوی پارێزگای موسڵی بە بەشێک یاخود پارێزگایەکی سەربە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) داناوە.

وریا رەحمانی، لە لاپەڕەکانی (152-154)ی پەرتووکی (کوردستان و کورد لە روانگەی نەخشەوانییەوە)، نووسیویێتی: (پەیماننامەی سایکس پیکۆ، کە لە رێکەوتی (9-16.5.1916)دا بەسترا، ناوچە کوردنشینەکانی بەمشێوەیە دابەشکردبوو: - باکووری کوردستان (باشووری رۆژهەلاتی تورکیای ئێستا) لەژێر دەسەڵاتی روسیا. – باشووری کوردستان (حکومەتی ئێستای هەرێمی کوردستان، موسڵ و کەرکوک) لەژێر دەسەڵاتی بەریتانیا. – رۆژئاوای کوردستان (سوریەی ئێستا) لەژێر دەسەڵاتی فەرەنسا).
بە گوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر وریا رەحمانی پارێزگای موسڵ بە تەواوی بریتییە لە خاک و نیشتمانیی کورد، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە باشووری کوردستان لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئێستای حکومەتی هەرێمی کوردستان و پارێزگاکانی موسڵ و کەرکوک پێکدێت.

وریا رەحمانی، لە لاپەڕە (159)ی پەرتووکی (کوردستان و کورد لە روانگەی نەخشەوانییەوە)، نووسیویێتی: (کە وڵاتە یەکگرتووەکان نەیتوانی خاوەنداریێتی کوردستان بکا، ئیتر بەریتانیا کە بە تاکە سواری لە گۆڕەپان مایەوە، ئەوەندەی تری لە خاکی کوردستان کە بە چەوری دەزانی خستە سەر قەڵەمڕەوی خۆی. ئەوەبوو هەموو ویلایەتی موسڵ (ناوەندی کوردستان)ی کە کۆنە خاکی عوسمانیی بوو، بە ناوچەی کوردنشینیی کەرکوکەوە کە هەر گۆشەیەکی لە نەوتدا بلّقی دەدا کردەماڵی خۆی، سەرزەمینەکە هەموو خرایە سەر وڵاتی ئێراق کە بەناو عارەبی و لە راستیدا لەژێر خاوەنداریێتی بەریتانیادا بوو).
باسکردنی ویلایەتی موسڵ بەو شێوەیەی کە وریا رەحمانی باسیکردووە، کوردبوون و کوردستانی بوونی تەواوی شارەکانی سەربەو ویلایەتە، بە شاری موسڵی پایتەختی ویلایەتەکەش دەگرێتەوە.

وریا رەحمانی، لە لاپەڕە (348)ی پەرتووکی (کوردستان و کورد لە روانگەی نەخشەوانییەوە)، نووسیویێتی: (گۆڕی کەونارای پەیامبەرەکانی ناو ئینجیل وەکو ناحۆم ئەلقۆش، یونا (یونس) لە نەبی یونس (نەینەوای دێرین)، دانیال لە کەرکوک، حەبەقوون لە تویسرکانو شاژن ئیستەرو موردەخای لە هەمەدانو، چەندین ئەشکەوت کە دەڵێن ئەلیا سەردانی کردوون، بەشێکن لە ئارامگاو مەزارە هەرە گرنگەکانی جوولەکەکان لە کوردستان و ئەمڕۆکە هەموو جوولەکەکان رێزیان لێدەگرن و بە پیرۆزیان دەزانن).
لە باسکردنی گۆڕستانی جولەکەکاندا لە باشووری کوردستاندا، نووسەر وریا رەحمانی ناوی شاری نەینەوا (موسڵ)ی وەکو شارێکی سەربە کوردستان بردووە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە نووسەر ئەو شارە بە بەشێکی کوردستان دەزانێت.

وریا رەحمانی، لە لاپەڕە (392)ی پەرتووکی (کوردستان و کورد لە روانگەی نەخشەوانییەوە)، نووسیویێتی: (ئاشوورییەکان (کە ناوێکی تازەو نا دروستە میسیۆنێرە رۆژئاواییەکان بۆ کریستانە نەستۆریەکانی ناوچەکە دایان تاشیوەو، ئەوان نەتەوەیەکی دێرین و بەشێوەی سەرەکی ئارامی زمانن) سەردەمێک بەشێوەیەکی چڕو پڕتر لە کوردستاندا، هەر لە دەوروبەری موسڵ-ەوە بیگرە تا

گەیشتە کەنارەکانی گۆڵی وان و ورمێ نیشتەجێبوون و دوایی، پاش کۆمەڵکوژییەکانی دوا دوای سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم ناچار هەڵاتن و سەری خۆیان هەڵگرت. ئەوان ئێستا لە لێوارەکانی کوردستان، نزیکی سەلماس و ورمێ لە ئێران و نزیکی دهۆک، هەولێر و موسڵ لە ئێراق و قامیشلو، ماردین و سێرت لە سوریا و تورکیا دەژین).

نووسەر وریا رەحمانی لە باسی ئاشوورییەکانی کوردستاندا، ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی سەربە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناوبردووە، کە بەشێک لە دانیشتوانەکەی ئاشوورین.

وریا رەحمانی، لە لاپەڕە (446)ی پەرتووکی (کوردستان و کورد لە روانگەی نەخشەوانییەوە)، نووسیویێتی: (رووباری دیجلە لە زەریاچەی گولچوک سەرچاوە هەڵدەگرێت و لە باکووری رۆژئاواوە بەرەو باشوور دەڕوات، هەتاکوو لە ئاوەدانی (فەتحە)ی نێوان چیای حەمرین و مکێحل، لە خاکی کوردستان دەردەچێتە دەرەوە).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی وریا رەحمانی تەواوی پارێزگای موسڵ بریتییە لە خاکی کورد و بەشێکە لە باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە رووباری دیجلە لە نێوان چیاکانی حەمرین و مکێحل لە نزیک فەتحە لە کوردستان دەردەچێت، فەتحەش بە دووری (110) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری شاری موسڵ.

وریا رەحمانی، لە لاپەڕەکانی (484-487)ی پەرتووکی (کوردستان و کورد لە روانگەی نەخشەوانییەوە)، لە بابەتی نەوت و کانزاکانی کوردستاندا نووسیویێتی: (نێوچەی نەوتی باکوور بە گچکەترین نێوچەی نەوتی کوردستان دادەنرێ. ئەم نێوچەیە لە پارێزگاکانی سیرت، باتمان، ئامەد، موسڵ و قەزای مالکییەدا هەڵکەوتووە).

وریا رەحمانی تەواوی پارێزگای موسڵ بە نیشتمانی کورد و بەشێک لە خاکی باشووری کوردستان دادەنێت، لەبەرئەوەی ناوبراو لە باسی بابەتی نەوت و کاناکانی تری ژێر زەوی کوردستاندا، ناوی پارێزگای موسڵی وەکو پارێزگایەکی سەربە کوردستان بردووە.

هـاوڕێ باخـەوان، لـە لاپـەڕە (16)ی نامیلکـەی (دەسـتوورم واهـی خوێنـدەوە)دا نووسـیویێتی: (مـن ترسـی ئـەوەم هەیـە ئێسـتاش دەسـەڵاتی کـوردی نـەزانێت کوێ کوردسـتانە و کـوێش ئێـراق. ئەمـە جگەلـەوەی باسـی ئـەو شـوێنانەی تـری کـورد نـەکراوە کـە سـەربە پارێزگـای کـوتن وەک بـەدرەو جەسـان و بـە پێـی ئـەم دەستوورەش بە هەموو شێوەیەک واز لە کوردستانیی شاری نەینەوا دێنین. ئیتر پێویست بەوەش ناکات لیستی برایەتی گلەیی لە لیستی حەدبای عارەبەکان بکات لە شاری نەینەوادا. ئەگەر موسڵ شارێکی عارەبی بێت بە پێی دەستووری هەرێمی کوردستان، ئیدی لیستی برایەتیی پارتی و یەکێتیی چی دەکەن لە موسڵ).

ئەوەی کە نووسەر هاوڕێ باخەوان نووسیویێتی، بۆمان دەردەخات کە ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستان دەزانێت، بۆیە بە سـەر سـوڕمانەوە باسـدەکات کـە دەسـەڵاتی کـوردی لـە باشـووردا وازیـان لـە کوردستانێتیی شاری موسڵ هێناوەو، لەو دەستوورەدا بە هیچ شێوەیەک باسیان لە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری نەینەوا نەکردووە.

دکتـۆر جـەزا تۆفیـق تاڵیـب، لـە لاپـەڕە (30)ی پـەرتووکی (تحدیـد حـدود إقلـیم کوردسـتان العـراق)دا، بـە پشتبەسـتنی بـە لاپـەڕە (22)ی ژمـارە (10)ی گۆڤـاری (سـەنتەری لێکۆڵینـەوەی سـتراتیجی)، کـە وتـارێکی دکتـۆر ئـازاد محەمەدئـەمین نەقشبەندی، لەژێر نـاوی (دەربارەی دەست نیشـان کردنـی سـنووری کوردسـتان)دا بڵاوکردۆتـەوە، نووسـیویێتی: (دکتـۆر ئـازاد محەمەدئـەمین نەقشـبەندی سـنووری کوردسـتانی ئێـراق وادەبینـێ کـە لـە شـاری بـەدرەوە دەسـت پێدەکات و سـنوورەکە بەرەو مەندەلی و شەهرەبان و شانبەشانی چیای سورەکێو (حەمرین) دەڕوات تـا لـە رووباری دیجلە دەپەڕێتەوە، لە خۆرئاوای دیجلەشەوە شانبەشانی چیای مـەکحول و شەنگال تا دەگاتە سنووری نێودەوڵەتی سوریا).

بـە گـوێرەی ئـەو دەستنیشـانکردنەی دکتـۆر ئـازاد نەقشـبەندی بـۆ سـنووری کوردستان، بۆمان دەردەکەوێت کە دکتۆری نـاوبراو شـاری موسـڵی وەکو شـارێکی کوردی و سـەربە باشـووری کوردسـتان هـەژمارکردووە، بۆیـە سـنووری باشـووری کوردسـتانی بـە دووری زۆرتـر لـە (100) کیلۆمـەتر بـە باشـووری شـاری موسـڵدا بردووە.

دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، لە لاپەڕە (98)ی پەرتووکی (چەردەیەک لە مێژووی کورد)دا نووسیویێتی: (ئەو شەڕە (شەڕی چاڵدێران) کوردستانی باشووری کردە دوو ویلایەتی دەوڵەتی عوسمانی کە ویلایەتەکانی (شارەزوورو موسڵ) بوون. ئەوەش دوای ئەوەی سوڵتان سەلیمی یەکەم لە ساڵی (1515ز)، فەرهاد پاشای راسپارد بۆ داگیرکردنی ئەم ناوچانە. فەرهاد پاشاش یەکێک لە سەرکردەکانی بە ناوی (محەمەد بیقلو پاشای ئامەدی) بە سوپایەکی بەهێزەوە نارده سەر ناوچەکە بۆ گەیاندنی دەسەڵاتداریێتی دەوڵەتی عوسمانی پێیان. سەر ئەنجام شارەکانی (موسڵ، شەنگال، ئامێدی، حەسەنکێف، جەزیرە، هەولێر، کەرکوک و شارەزوور) داگیرکران).
ناوبردنی شەڕی چاڵدێران بەوەی کە باشووری کوردستانی دابەشکرد بۆ دوو ویلایەتی شارەزوورو موسڵ، ئەوەدەردەخات کە دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە بە شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستان دەزانێت.

دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، لە لاپەڕە (165)ی پەرتووکی (چەردەیەک لە مێژووی کورد)دا، لە باسی کۆنگرەی سایکس پیکۆدا نووسیویێتی: (ویلایەتی موسڵ کە بەشێک بوو لە کوردستانی باشوور لەگەڵ خۆرئاوای کوردستان درا بە دەوڵەتی فەرەنسا).
کاتێک کە ویلایەتی موسڵ بەشێک بێت لە باشووری کوردستان، کەواتە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە بە شاری موسڵ-ەوە، شار و خاک و نیشتمانی کوردن.

دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، لە لاپەڕە (186)ی پەرتووکی (چەردەیەک لە مێژووی کورد)دا نووسیویێتی: (ویلایەتی موسڵ ئەو زاراوە عوسمانییە بوو کە دوا بەدوای داگیرکردنی کوردستانی باشوور لە لایەن عوسمانییەکانەوە لە ساڵی (1515ز) بە بەشی خۆرئاوای کوردستانی باشوور وتراو بنکەکەی شاری موسڵ بوو. لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمیش بە زۆربەی کوردستانی باشوور وترا).
بە گوێرەی ئەو شرۆڤەکردنەی دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، ویلایەت و شاری موسڵ بە تەواوی خاک و نیشتمانی کوردن، لەبەرئەوەی ویلایەتی موسڵ لە ساڵی

(1515ز)دا له دوای شەڕی چاڵدێران لەسەر بەشێک له خاکی باشووری کوردستان دامەزراوەو، زاراوەی ویلایەتی موسڵ بۆ بەشێکی باشووری کوردستان که بەشی خۆرئاوای بووه، بەکارهاتووه.

دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، له لاپەڕە (44)ی پەرتووکی (چەند لاپەڕەیەک له مێژووی نوێ و هاوچەرخی گەلی کورد)دا، نووسیویێتی: (له ساڵی (1515ز) بەدواوه ناوچەکانی کوردستان له رووی بەڕێوەبەرایەتییەوه بەسترا به (ئەستەنبۆڵ)ی پایتەختەوه که هەر ناوچەیەکی بەرفراوان پێی دەوترا (ویلایەت)، به کاربەدەستی دەسەڵاتداریو ویلایەت دەووترا والی. لەو ماوەیەدا گرنگترین ویلایەته کوردەکانی دەوڵەتی عوسمانی ئەمانه بوون: (شارەزوور، موسڵ، حەلەب، دیاربەکر، ئەرزڕۆم، سیواس، قارس و مەرعەش)و دەسەڵاتدارانی له سەرەتاوه وەک (بێگەبەگ) له شارەزوور، (حوسێن پاشا) له ئامێدی و موسڵ و (شا خەلیلی ئەیوبی) له (سعرەتو حەلەب) کورد بوون، زۆری نەبرد ئەو دەسەڵاتدارانه به کاربەدەستی تورک ئاڵوگۆڕ کران).

کاتێک که دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر ویلایەتی موسڵ به یەکێک له ویلایەته کوردییەکانی سەربه دەوڵەتی عوسمانی دادەنێت، کەواته تەواوی شارەکانی سەربه ویلایەتەکه به شاری موسڵی مەڵبەندی ویلایەتەش هەر هەموویان شاری کوردی و سەربه خاکی کوردستانن.

دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، له لاپەڕە (48)ی پەرتووکی (چەند لاپەڕەیەک له مێژووی نوێ و هاوچەرخی گەلی کورد)دا، له باسی ئاسوورییەکاندا نووسیویێتی: (ئاسووری ئەمان که کریستان بوون کۆنترین هاوسێی کوردەکان بوون له کوردستاندا که له ناوچەکانی موسڵ، زاخۆ، هەولێر و کەرکوک جێگیربوون).

بەناوبردنی شارەکانی موسڵ، زاخۆ، هەولێر و کەرکوک وەکو چەند شارێکی سەربه کوردستان له لایەن دکتۆر کەیوان ئازادەوه، ماوەی گفتوگۆکردن لەسەر کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و شارەکانی تریش نامێنێتەوه، بۆیه زۆرتر له سەری ناڕۆین.

دکتـۆر فوئـاد حەمـە خورشـید، لـە لاپـەڕە (112)ی پـەرتووکی (کـەرکوک لـە بەڵگەنامەکانـدا)، نووسـیویێتی: (لـە سـەرەتاکانی داگیرکردنـی کوردسـتان لـە لایـەن بـەریتانیا وە، زانیارییـە کۆکراوەکـان ئاماژەیـان بـۆ ئـەوە کردبـوو، کـە نـەوت لـە کوردستانی باشوور هەیەو لە شوێنێکی بەرفراوان، کە لە باکووری رۆژئاوا درێژ دەبێتەوە تاوەکو باشووری رۆژهەڵاتی ئەم ناوچانەی خوارەوە:

أ- ناوچەی باشوور: لە مەندەلییەوە درێژ دەبێتەوە تاوەکو چیاکانی حەمرین.

ب- ناوچەی ناوەڕاست: لە کفرییەوە درێژ دەبێتەوە تاوەکو خورماتوو.

ت- ناوچەی باکوور: لە کەرکوکەوە درێژ دەبێتەوە تاوەکو موسڵ و زاخۆ).

بـە گـوێرەی بۆچـوونی دکتـۆر فوئـاد حەمـە خورشـید، شـاری موسـڵ و تـەواوی شـارەکانیتر کـە لـە سـەرەوەدا نـاوی بـردوون، شـاری کوردی و سـەربە باشـووری کوردستانن، چونکە دکتۆری نـاوبراو نـاوی شـاری موسـڵ و ئەوانـەی تریشـی وەکو شاری سەربە باشووری کوردستان هێناوە.

دکتــۆر فوئــاد حەمــە خورشــید، لــە لاپــەڕە (120)ی پــەرتووکی (کــەرکوک لــە بەڵگەنامەکانـدا)، نووسـیویێتی: (کـۆنگرەی قـاهیرە کـە لـە ئـاداری (1921) بەسـترا، کاریگـەری هـەبوو لەسـەر شـێوازی گشـتی سیاسـەتی بـەریتانی، کـە بەهۆیـەوە لـە پەیماننامـەی لـۆزان بەتـەواوەتی روون بـۆوە، چونکـە هۆکـاری ئـابووری، یـاخود دەوڵەمەنـدی کوردسـتانی باشـوور (خانـەقین، کـەرکوک و دەوروبـەری موسـڵی باشـوور) لـە سـامانی نـەوت رۆڵێکـی سـەرەکی بینیـوە لـە ئاراسـتەکردنی سیاسـەتی بەریتانیا).

دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، شـاری موسـڵ و شـارەکانی تـریش کە لـە سـەرەوەدا ناوی بردوون، هەموویانی خستۆتە نـاو سنووری باشـووری کوردسـتان، کەواتـە بـە پێی بۆچوونی ناوبراو شاری موسڵ و شارەکانی تریش بریتین لە نیشتمانی کورد و سەربە خاکی باشووری کوردستانن.

دکتـۆر عەبـدوڵڵا غـەفور، لـە لاپـەڕە (11)ی پـەرتووکی (جیۆگرافیـای باشـووری کوردستان)دا، نووسیویێتی: (مەبەست لە باشووری کوردستان، ئوستانەکانی هـەولێر، دهـۆک، سـلێمانی، کـەرکوک و نەینـەوا (جگـە لـە قەزایـەکانی ئـەلبعاج، ئەلحـەزەر،

ئەلشەرقات و ناحیەکانی ئەلمحلبین‌و حەمام ئەلعلیل)و قەزایەکانی خانەقین، مەندەلی، بەدرە و شارەبان (ئەلمقدادیە - تەنیا ناحیەی مەرکەز)و ناحیەی دەلی (ئەلمەنسوریە)و هیدیکەیە).

به گوێرەی بۆچوونی دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، پارێزگای موسڵ (جگە لە سێ قەزاو دوو ناحیەی) کە لە سەرەوەدا ناویان هاتووە، سەرجەم قەزاو ناحیەو شاری موسڵ ناوچەی کوردی و سەربە باشووری کوردستانن. بەڵام یەک: ئەو سێ قەزاو دوو ناحیەی کە دکتۆر عەبدوڵڵا بە باشووری کوردستان-یان نازانێت، خۆ حکومەتی شۆڤینی ئێراقی لەسەر خاکی کورد لە باشووری کوردستان بە مەبەستی بە عارەبکردنی خاکی کورد بۆ عارەبی هاوردەی دروستکردووە، دوو: لە زۆر شوێنیتر دکتۆر عەبدوڵڵا پارێزگای نەینەوا بە پارێزگایەکی کوردی و سەربە خاکی باشووری کوردستان ناوی دەبات، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو سێ قەزاو دوو ناحیەش هەر کوردستانن، چونکە لەسەر خاکی باشووری کوردستان بۆ عارەب دروستکراون.

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەڕە (26)ی پەرتووکی (جیۆگرافیای باشووری کوردستان)دا، نووسیویێتی: (ناوچەیەکی بەرفراوان لە باشووری کوردستاندا، بە تایبەتی دەشتەیاییەکانی، بە پێکهاتەی بەردو کونگلومرات داپۆشراون، کە رووبارەکانی سەردەمی کۆن لەگەڵ خۆیانیان بۆ شوێنی ئێستایان هێناون. هەروەها بەردو زیخ‌و غرێنی ورد کە لە رێگەی رووبارە تازەکان گەیشتوونەتە ناوچەی ئەمڕۆکەیان. ناوچەکانی ئەو پێکهاتانە ئەمانەن: ئوستانی سلێمانی – دەشتەکانی: شارەزوور، رانیە (پشدەرو بتوێن)، ئوستانی کەرکوک – دەشتەکانی: حەمرین، حەویجەو گردی کەرکوک. ئوستانی هەولێر – دەشتەکانی: هەولێر، کەندێناوە، ئوستانی نەینەوا – دەشتەکانی موسڵ، بەعشیقە، تلکێف، سندی‌و هتد).

بە گوێرەی ئەو ئاماژە پێکردنەی دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، تەواوی ئوستانی (پارێزگای) نەینەوا (موسڵ) بەشێکە لە باشووری کوردستان. کەواتە تەواوی قەزاو ناحیەکانی سەربە پارێزگای نەینەوا (موسڵ)، بە قەزاو ناحیەکانی (ئەلبعاج، ئەلحەزەر، ئەلشەرقات، ئەلمحلبین و حەمام ئەلعلیل) بەشێکن لە خاکی باشووری کوردستان.

دکتـۆر عەبـدوڵڵا غـەفور، لـە لاپـەڕە (69)ی پـەرتووکی (جیۆگرافیـای باشـووری کوردستان)دا، نووسیویێتی: (زێی دیجلە لە دەریاچەی گولچوک، سەرچاوە هەڵدەگرێ و، لە باکووری ڕۆژئاواوە بەرەو باشوور دەڕوات، تاکو لە ئاوەدانی (فەتحە)ی نێوان چیای حەمرین و مکێحل، لە خاکی باشووری کوردستان-دا دەردەچێت).

بە گوێرەی ئەو شوێنەی کە دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور باسیکردووە، بۆ دەرچوونی زێـی دیجلـە لـە باشـووری کوردسـتان ئـاوەدانی (فەتحـە)یـە کـە (110) کیلۆمـەتر دەکەوێتـە باشـووری شـاری موسـڵ و ڕێـک دەکەوێتـە نێـوان چیاکـانی حـەمرین و مکێحـل کـە هـەر سێکیان دەکەونـە باشـووری شـاری موسڵ، کەواتـە بـە دڵنیاییـەوە شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردسـتان، مـادام (110) کیلۆمـەتر لەو شوێنەوە (فەتحە)وە دووربێت بەلای باکووریەوە.

دکتـۆر عەبـدوڵڵا غـەفور، لـە لاپـەڕە (149)ی پـەرتووکی (جیۆگرافیـای باشـووری کوردســتان)دا، نووســیویێتی: (ڕێــژەی جیابوونــەوە، لــە ئوســتانەکانی باشــووری کوردسـتان، لەبـەر پەیڕەونـەکردنی یـەک سیسـتەمی کۆمەڵایـەتی و ئـابووری، لێـک جـودان: بـۆ نموونـە، ڕێژەکـە لـە سـاڵی (2007) لـە شـاری هـەولێر گەیشـتە (5%) (3999 جیابوونــەوە)و لــە ســلێمانی (9%) (1270 جیابوونــەوە) لــە ســەرجەمی هارسەرێتی. ڕێژەکە لە شـارەکانی موسـڵ، کـەرکوک، دهـۆک و شـوێنی دیکـە، ڕەنگـە هەمان شت بێت).

بە بۆچوونی دکتۆر عەبدوڵڵا، سەرجەم خـاکی پارێزگـای موسـڵ بەشـێکە لـە باشووری کوردستان، چونکە نـاوبراو نـاوی شـاری موسـڵی وەکـو شـارێکی سـەربە باشووری کوردستان بردووە.

دکتـۆر عەبـدوڵڵا غـەفور، لـە لاپـەڕە (198)ی پـەرتووکی (جیۆگرافیـای باشـووری کوردســتان)دا، نووســیویێتی: (ئوســتانەکانی دهــۆک، هــەولێر، ســلێمانی، لــەچاو ئوسـتانەکانی دیکـەی باشـووری کوردسـتان وەکـو نەینـەوا، کـەرکوک و دیـالا، بـە تـەواوی ئـارامن. ئـەوەش مۆتیڤێکە بـۆ هـاتنی، ژمارەیـەک خـاڵکی بیـانی، بـۆ نموونـە، ئێراقی، بە مەبەستی پەوانەوەو کارکردن).

دکتـۆر عەبـدوڵڵا غـەفور ئوسـتانی نەینـەوا بـە بەشـێکی باشـووری کوردسـتان ناودەبات، کەواتی سەرجەم قەزاو ناحیەکانی سەربە پارێزگای موسڵ پارچەیەکن لە خاکی کورد و باشووری کوردستان.

دکتـۆر عەبـدوڵڵا غـەفور، لـە لاپـەڕە (231)ی پـەرتووکی (جیۆگرافیـای باشـووری کوردستان)دا، نووسیوێتی: (هێڵێک لـە باشـووری جەسـان دەسـت پێدەکات و بـەرەو رۆژئـاوای بەلـەدروز و رۆژئـاوای شـارەبان (المقدادیـة)و رۆژئـاوای دەلـی عـەباس (المنصوریة) دەکشێ تـاکو دەگاتـە چیای حـەمرین. لێرەشـەوە بە بڕبڕەی ئـەو چیـاو چیـای مـەکحول هەڵدەگەڕێ تـاکو دەگاتـە زێـی دیجلـە لـە شـوێنێک بـە نـاوی فەتحـە. پاشان لەگەڵ ئەو زێیە بەرەو باشووری شاری موسڵ دەکشێ. ئینجا بەرەو رۆژئاوا دەکشێ و بە باشووری تەلەعفەرو شـەنگالدا تێدەپـەڕێ تـاکو دەگاتـە سـەر سنووری نێوان ئێراق و تورکیا لە دەوروبەری تەل کۆچک (الیعربیة)دا).

بە گوێرەی ئەو سنوورەی کـە دکتـۆر عەبدوڵڵا غـەفور بـۆ باشـووری کوردستانی کێشـاوە، شـاری موسـڵ بـە تـەواوی دەکەوێتـە نـاو سـنووری باشـووری کوردسـتان، چونکـە هێڵـی سـنوورەکە بـە درێژایـی چیـای حـەمرین دێـت بـۆ فەتحـەو دواتـریش شانبەشـانی چیـای مـەکحول درێژدەبێتـەوە بـەرەو باشـووری قـەزاکانی تەلەعفـەرو شـەنگال تـا دەگاتـە سـەر سـنووری سـوریا، شـاراوەش نییـە کـە چیـای حـەمرین، ئـاوەدانی فەتحـە و چیـای مـەکحول بـە چەنـدین کیلۆمـەتر دەکەونـە باشـووری خۆرهەڵات، باشوورو باشووری خۆرئاوای شاری موسڵ.

دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپـەڕە (26)ی پـەرتووکی (ناسنامەو کێشـەی ناسـیۆنالی کـورد)دا، نووسـیوێتی: (لـە ئێرانـدا بـە فـەرمی: تـەنێ بەنێوچـەی ئـەردەڵان کـە پێتەختەکەی سنەیە دەگوترێ کوردستان، بەشـەکانی دیکـەی رۆژهـەڵاتی کوردستان وەک ئازربایجانی رۆژئـاوا، کرماشـان و ئیلام، بە کوردسـتان نێـو نـابرێن، بـەڵکو بـە نێوچەی کوردنشین. لـە ئێراق: کـەرکوک، خانـەقین، موسـڵ، بەشـێکی زۆری هـەرێمی بادینان، مەندەلی، کوت، زەرباتییە، جەسسـان، بـەدرە و عـەلی غـەربی بـە کوردسـتان ناو نابرێن).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر جەمال نەبەز، شارەکانی موسڵ، کەرکوک، خانەقین، بەدرەو هتد، شاری کوردی و سەربە خاکی باشووری کوردستانن، لەبەرئەوەی ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە حکومەتی داگیرکەری عارەبی ئێراقی بە کوردستانیان نازانێت.

دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، لە لاپەڕەکانی (75-77)ی پەرتووکی (نامە دیپلۆماتییەکانی شەریف پاشای خەندان لە ئەرشیفخانەکانی بەریتانیا و فەرەنسا 1918-1920)دا، کە نامەیەکی (ماردین زادە و محەمەد عارف پاشا)یەو لە ڕێکەوتی (26.3.1919)دا بۆ شەریف پاشای خەندانیان ناردووە، لە کۆپلەیەکی نامەکەدا هاتووە: (ئەوە تەواو مەحاڵە کە بستێک خاکی هەر حەوت ویلایەتی ئەرزڕۆم، سیواس، دیاربەکر، وان، بەدلیس، خارپووت و موسڵ کە کوردستان پێکدەهێنن بۆ ئەرمەنەکان بەجێبهێڵین).

ئەوەی کە نووسەرانی نامەکە بۆ شەریف پاشایان نووسیوە، بۆچوونی ئەوان دەردەخات کە هەر حەوت ویلایەتەکە بە ویلایەتی موسڵ-یشەوە بە خاکی کوردستان دەزانن، مادامیش تەواوی ویلایەتی موسڵ بە گوێرەی بۆچوونی ئەوان خاکی کوردستان بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-ی مەڵبەندی ویلایەتەکەش، خاکی کوردی و سەربە باشووری کوردستانن.

دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، لە لاپەڕەکانی (114-121)ی پەرتووکی (نامە دیپلۆماتییەکانی شەریف پاشای خەندان لە ئەرشیفخانەکانی بەریتانیا و فەرەنسا 1918-1920)دا، کە یاداشتنامەیەکی (شەریف پاشای خەندان)ی تێدایەو لە ڕێکەوتی (1.5.1919)دا بۆ سەرۆکی ئەنجومەنی باڵای کۆنفرانسی ئاشتی ناردووەو، لە لاپەڕە (114)دا شەریف پاشا نووسیوێتی: (وڵاتی کوردەکان بریتییە لە ویلایەتە عوسمانییەکانی دیاربەکر، خارپووت، بەدلیس، وان، موسڵ و سنجاقی ئورفە. ئێلیزێ ریکلیوس (Elisee Reclus) هەتاوەکو ویلایەتی ئەرزڕۆم-یش دەخاتە ناو سنووری کوردستان).

کاتێک کە ژەنەڕاڵ شەریف پاشای خەندان، ویلایەتی موسڵ و چەند ویلایەتێکی دیکە بە وڵاتی کوردان ناودەبات، کەواتە شاری موسڵ-یش وەکو شارێک و مەڵبەندی ویلایەتی موسڵ، بەشێکە لە خاکی کورد و وڵاتی کوردان.

دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، لە لاپەڕەکانی (114-121)ی پەرتووکی (نامە دیپلۆماتییەکانی شەریف پاشای خەندان لە ئەرشیفخانەکانی بەریتانیا و فەرەنسا 1918-1920)دا، کە یاداشتنامەیەکی (شەریف پاشای خەندان)ی تێدایە و لە ڕێکەوتی (1.5.1919)دا بۆ سەرۆکی ئەنجومەنی بالای کۆنفرانسی ئاشتی ناردووەو، لە لاپەڕە (116)دا شەریف پاشا نووسیویێتی: (وڵاتی کوردان خاکەکەی دەوڵەمەندیی خۆی هەیە، کانەکانی، دارستانەکانی، ڕێگەوبان و زمانی نەتەوەیی خۆی هەیە. نەخشەی کوردستانی عوسمانی لە باکوور لە بەشی چیای ئاراراتەوە دەست پێدەکات، لەو شوێنەی وا سنوورەکانی تورکی، رووسی و ئێرانی پێکدەگەن و پاشان بەرەو باشوور لەگەڵ سنووری تورکی-ئێرانیدا شۆڕ دەبێتەوە. پاشان لە لایەک تا هەرێمەکانی بایەزید، وان، هەکاری، رەواندز، موسڵ، کەرکوک، خانەقین و لەو لای دیکەشەوە تا ئەرزڕۆم، ئەرزنجان، بەدلیس، موش، خارپووت، دیاربەکر، ماردین، جەزیرە، سیوەرەک، ئورفە، رەئسولعەین و شەنگال درێژ دەبێتەوە).

بە گوێرەی ئەو نەخشەیەی کە شەریف پاشا وەکو کوردستانی عوسمانی دەست نیشانی کردووەو، شاری موسڵ و دەیان شاری تری خستۆتە ناو ئەو سنوورەوە، بێ هیچ گومانێک سەرجەم شار و پارێزگای موسڵ خاکی کوردەو سەربە باشووری کوردستانن.

دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، لە لاپەڕەکانی (114-121)ی پەرتووکی (نامە دیپلۆماتییەکانی شەریف پاشای خەندان لە ئەرشیفخانەکانی بەریتانیا و فەرەنسا 1918-1920)دا، کە یاداشتنامەیەکی (شەریف پاشای خەندان)ی تێدایەو لە ڕێکەوتی (1.5.1919)دا بۆ سەرۆکی ئەنجومەنی بالای کۆنفرانسی ئاشتی ناردووەو، لە لاپەڕە (117)دا شەریف پاشا نووسیویێتی: (لە کاتێکدا کوردەکان وەک گروپێکی هاوڕەگەز لە ئەرزڕۆم، بەدلیس، موش، وان، دیاربەکر، ئالازیغ (مەعمورەت ئەلعەزیز)، مەلاتییە، ئورفە، موسڵ، سلێمانی و بەشێکی بەغدادا دەژین. ئەرمەنەکان خۆیان لە هیچ شوێنێکدا زۆرینە نین و هەر تەنیا سەرقاڵی بازرگانین و لە شارەکان یان لە ناوچە هاوسێیە نزیکەکانی کوردەکاندا نیشتەجێن).

بە گوێرەی ئەوەی کە شەریف پاشای خەندان ئاماژەی پێداوەو، ناوی شاری موسڵ-یشی لەگەڵ چەندین شاری تری کوردی هێناوە، بۆمان دەردەکەوێت کە شەریف پاشا شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و سەربە خاکی کوردستان دادەنێت.

دکتۆر جاسم تۆفیق خۆشناو، لە لاپەڕە (166)ی پەرتووکی (مەسەلەی کورد و یاسای نێو دەوڵەتان)دا نووسیویێتی: (عارەبی ناوچەکە (ویلایەتی موسڵ) بەزۆری لە پارێزگای موسڵ دەژیان بەڵام لێرەشدا زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد بوون. هەرچۆنێ بێ هیچ هۆیەک ڕێگەی ئەوەی نەدەدا کە پارچەیەکی کوردستان بە دەوڵەتی عارەبی ئێراقەوە بلکێندرێ).

کاتێک کە زۆربەی دانیشتوانی شار و پارێزگای موسڵ کورد بن و عارەب نەبن، لە هەمان کاتدا شاری موسڵ بکەوێتە ناو چوارچێوەی سنووری کوردستان، بۆ دەبێت شارەکە شارێکی کوردی و سەربە باشووری کوردستان نەبێت؟ بۆیە هەروەکو دکتۆر جاسم تۆفیق خۆشناو دەریبڕیوە، لەبەرئەوەی زۆرینەی دانیشتوانی پارێزگای موسڵ لەو کاتیدا کورد بووینەو ناوچەکە بەشێکی پارچەیەکی کوردستان بووە، نەدەبوایە بەزۆر بە ئێراقەوە بلکێندرابایە.

دکتۆر جاسم تۆفیق خۆشناو، لە لاپەڕە (213)ی پەرتووکی (مەسەلەی کورد و یاسای نێو دەوڵەتان)دا نووسیویێتی: (ئەوکاتە ئاشکرابوو کە ویلایەتی موسڵ بەشێکی تەواوکەری کوردستانە، سەرزەمینێکە نەک هەر لە ناوچە عارەبنشینەکان بەڵکو لە ناوچە تورکنشینەکانیش جیاوازبوو. بە پێی بەڵگەنامە مێژووییەکانی مێژووناسانی عارەب، تورک و فارس خاکی کورد، ئەگەرچی ناو بەناو بەشێک بووە لە ئیمپراتۆریەتی عەرەبی-ئیسلامی، تورک و فارس، بەڵام هەمیشە نیشتمانێکی ئۆتۆنۆم بووە).

بە گوێرەی بۆچوونی دکتۆر جاسم خۆشناو، شاری موسڵ و تەواوی شارەکانی تری سەربە ویلایەتی موسڵ، شاری کوردی و سەربە باشووری کوردستانن، چونکە دکتۆری ناوبراو سەرجەم ویلایەتی موسڵ بە بەشێکی تەواوکەری کوردستان دادەنێت.

دکتۆر جاسم تۆفیق خۆشناو، لە لاپەڕە (225)ی پەرتووکی (مەسەلەی کورد و یاسای نێو دەوڵەتان)دا نووسیویێتی: (لەکاتی دروستبوونی دەوڵەتی ئێراق (1921)و بوونی بە ئەندام لە کۆمەڵەی نەتەوەکان (1922)، شارەکانی موسڵ و کەرکوک لە رووی گەورەیی و گرنگیی ئابوورییەوە، دووەم و سێیەم شاری وڵات بوون و زۆربەی دانیشتوانیشیان کورد بوون).

بە گوێرەی روونکردنەوەکانی دکتۆر جاسم خۆشناو، شارەکانی موسڵ و کەرکوک شاری کوردی و سەربە باشووری کوردستانن، لەبەرئەوەی دکتۆر جاسم خۆشناو ئەوەی روونکردۆتەوە کە لەکاتی دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقدا لە ساڵی (1921)و هەروەها لەکاتی وەرگرتنی دەوڵەتی ئێراق وەکو ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ساڵی (1932)دا نەک وەکو ئەوەی دکتۆر جاسم خۆشناو نووسیویێتی ساڵی (1922)، ژمارەی کورد لە هەر دوو شارەکانی موسڵ و کەرکوک زۆرتر بووینە لە ژمارەی نەتەوەکانی تر، کاتێکیش کە کورد زۆرینە بووبن لەو دوو شارەدا، هەر دەبێت ئەو دوو شارە شاری کوردی و سەربە کوردستان بن.

رابیعە فەتاح شێخ محەمەد، لە لاپەڕە (390)ی پەرتووکی (کوردستان لە سەدەی پازدەی زاینییدا)، لە بابەتی گەرماوی گشتیدا نووسیویێتی: (لە کوردستاندا بە تایبەتی لە شارەکاندا گرنگیی زۆریان بە گەرماو داوەو شوێنەواریان لە شارەکانی وەکو هەولێر، موسڵ و ئامێدیدا بەرچاو دەکەوێ، هەروەها لە شاری مەلاتیەدا حەوت گەرماوی خۆش و رازاوەی لێ هەبوو).

بە گوێرەی بۆچوونەکانی رابیعە فەتاح شێخ محەمەد، شارەکانی موسڵ، هەولێر و ئامێدی شاری کوردی و سەربە باشووری کوردستانن، چونکە نووسەری ناوبراو ئەو شارانەو چەندین شاری تری لە بابەتی گەرماوەکانی کوردستاندا، بە شاری کوردی و کوردستانی ناوبردووە.

جەلال جەوهەر عەزیز، لە لاپەڕە (5)ی پەرتووکی (کەرکوک لە پاکتاوی رەگەزییەوە بۆ چارەسەری دەستووری)دا، نووسیویێتی: (کێشەی کەرکوک بووە هۆی ئەوەی بەدوا داچوون لە سەر مێژووی رامیاری ئەم ناوچەیە بکەم و بەدوای

سەرچاوەکاندا بگەڕێم، بۆ مەبەستی زانین و تێگەیشتن لە راستی بەسەرهاتەکانی خەڵکی کوردستان، لە ناوچەکانی موسڵ، هەولێر (ناوچەکانی مەخمور)، دیالە).

بە گوێرەی بۆچوونی جەلال جەوهەر، شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە خاکی کوردستانە، لەبەرئەوەی ناوبراو ناوی شاری موسڵی وەکو پارچەیەک یان شارێکی کوردستانی هێناوە.

جەلال جەوهەر عەزیز، لە لاپەڕەکانی (5-6)ی پەرتووکی (کەرکوک لە پاکتاوی رەگەزییەوە بۆ چارەسەری دەستووری)دا، نووسیویێتی: (پرسی کورد و پاکتاوی رەگەزی لە کوردستان زۆر گەورەترو قورسترە لەوەی باسدەکرێت، بۆ نموونە: ئەوەی بەسەر کوردی ئێزیدیدا هاتووە لە ناوچەکانی موسڵ، شەنگال، شێخان، ..... لە مێژووی کۆن و نوێدا، زۆر قورسترو زیاترە لە هی ناوچەکانی تری کوردستان).

ئەوەی کە جەلال جەوهەر باسیکردووە، کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ و قەزاکانی شەنگال و شێخان دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە باسی پاکتاوی نەژادی ناوچەو خاکی کوردە ئێزیدییەکان، موسڵ، شەنگال و شێخان بە خاکی کورد و بەشێکی کوردستان دەزانێت.

جەلال جەوهەر عەزیز، لە لاپەڕە (80)ی پەرتووکی (کەرکوک لە پاکتاوی رەگەزییەوە بۆ چارەسەری دەستووری)دا، نووسیویێتی: (کەمبوونەوەی دانیشتوانی کورد لە شارەکانی کوردستان (موسڵ، کەرکوک و دیالا)، بە رێژەیەکی بەرچاو و بەمشێوەیە: کورد لە ناوچەی موسڵ زۆر کەمبۆتەوە لە ئاماری ساڵی (1921)دا رێژەی کورد لە پارێزگای موسڵ (36.53%) بووە، کەچی لە ئاماری ساڵی (1977)دا بۆ (24.9%) کەمبۆتەوە).

ئەوەی لە سەرەوەدا نووسەر جەلال جەوهەر باسیکردووە، کوردبوون و کوردستانێتیی شارەکانی موسڵ، کەرکوک و دیالا (دێی باڵا) دەبەخشێت، چونکە نووسەر لە بابەتی کەم بوونەوەی رێژەی کورد لەو سێ شارەدا، هەر سێ شارەکەی بە خاکی کورد و بەشێکی کوردستان ناوزەند کردووە.

ساڵح محەمەد حەسەن عزەت بادی، لە لاپەڕە (66)ی پەرتووکی (شەریف پاشا حیاتە ودورە السیاسي 1865-1951)دا نووسیویێتی: (سەرەڕای ئەمانەش دامەزراندنی یانەی کوردی (کورد کلوپلەری) لە زۆربەی شارەکانی کوردستاندا بە رووداوێکی هەرە گرنگ دادەنرێت. لەشێوەی ئەو یانە کوردییە یانەی تر لە شارەکانی بەدلیس، دیاربەکر ئەرزڕۆم، موش‌و موسڵ دامەزران. ئەوەی کە لە بەدلیس کرایەوە بۆ نموونە لە سەرەتادا حەوت سەد ئەندامی هەبوو، دواتریش ژمارەیان زۆر لەوە زۆرتر بوو).

ئەوەی کە نووسەر ساڵح محەمەد حەسەن باسیکردووە، نیشانی دەدات کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە تەواوی بە شارێکی کوردی و سەربە کوردستان دادەنێت، چونکە ناوبراو باسی ئەوەیکردووە کە یانەی کوردی لە زۆربەی شارەکانی کوردستان دامەزراوەو، ناوی شاری موسڵ-یشی وەکو یەکێک لەو شارانەی کوردستان هێناوە کە یانەیەکی کوردی لەو شێوەیەی لێ دامەزراوە.

ساڵح محەمەد حەسەن عزەت بادی، لە لاپەڕەکانی (138-141)ی پەرتووکی (شەریف پاشا حیاتە ودورە السیاسي 1865-1951)دا نووسیویێتی: (لەو یاداشتەی کە شەریف پاشای خەندان لە ڕێکەوتی (6.2.1919)دا پێشکەش بە کۆنگرەی پاریسی کرد، دەڵێت: لەپێناوی ئەوەی کوردستان توانای ژیاون و بەردەوامی هەبێت و خۆی کۆکاتەوە بۆ بوژاندنەوەی ئابوورییەکەی، هەروەها بۆئەوەی شارستانێتی نوێی دامەزرێنێ و وازبێنێ لە ژیانی خێڵەکییانە، پێویستە کوردستان لە ویلایەتەکانی دیاربەکر، خەرپوت، بەدلیس، موسڵ و سەنجەقی ئورفە دامەزرێت).

بە گوێرەی نووسینەکەی ساڵح محەمەد حەسەن بێت، ژەنەڕاڵ شەریف پاشا شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و کوردستانیی دادەنێت، چونکە ئەو داوای سەرجەم ویلایەتی موسڵی کردووە کە ببێتە پارچەیەکی ئەو کوردستانەی کە دەیەوێت دایمەزرێنێت.

ساڵح محەمەد حەسەن عزەت بادی، لە لاپەڕە (153)ی پەرتووکی (شەریف پاشا حیاتە ودورە السیاسي 1865-1951)دا نووسیویێتی: (لە نامەیەکی عارف بەگی ماردینی سەرۆکی (کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان – جمعیة إستقلال کوردستان)

کـە لـە ڕێکـەوتی (3.4.1919)دا بـۆ شـەریف پاشـای نـاردووە، دەڵێـت: لـەپێناوی پارێزگاری کردن لە نیشتمانی پیرۆزماندا، ئەو هەوڵە گەورەو پڕ لە قوربانییەی کە ئێـوە پێشکەشـتان کـردووە، لـە ڕێگـای سـاڵح بەگـەوە لێـی ئاگـادارین. لـەپێناوی بەدیهێنانی ئامانجە پیرۆزەکانمان و هەرەس پێهێنانی داواکارییە پوچەکانی بانگێشە پێکەنیناوەکەی ئەرمەنەکان، ئێمە بە هیچ شێوەیەک لە تاکە بستێکی خاکی ئەو شـەش ویلایەتـە ئـەرزرۆم، دیاربـەکر، وان، بـەتلیس، خـەرپوت و موسـڵ سـازش ناکـەین بۆ ئەرمەنەکان).

ئەوەی کە نووسەر ساڵح محەمەد حەسەن نووسیویەتی، ئەوەمان بۆ دەردەخات کە سەرۆکی کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان عارف بەگی ماردینی، سەرجەم شار و خاکی ویلایەتی موسڵ کە شاری موسڵ-یش یەکێکە لە شارە هەرە گرنگەکانی ئەو ویلایەتە، بە شارێکی کوردی و بەشێک لە خاکی سەربە کوردستان دەزانێت، چونکە ناوبراو هـەر یـەک لـەو شـەش ویلایەتانـەی نـاوبراو لـە سـەرەوەدا بـە پارچەیـەک لـە خاکی کوردستان دادەنێت.

شـاکرۆ خدۆ محـۆی، لـە لاپـەڕە (38)ی پـەرتووکی (المسـألة الكوردیـة فـي العـراق المعاصر)دا، نووسیویێتی: (لە موسڵ کوردەکان زۆرینـەیان پێکدەهێنا لـەو سـەردەمدا، لـەوێ بەشـێوەیەکی گشـتی بڕیارەکـە (بڕیـاری دانـانی فەیسـەڵ بـە پادشـای ئێـراق) پەسندکرا بـەو مەرجـەی ڕێـز لـە مافـەکانی کـورد و کەمەنەتـەوەکانی تـر بگیرێـت. لـە کـەرکوک دانیشـتوان دژی هـەڵبژاردنی فەیسـەڵ بـوون و، داوایـانکرد دەنگدانەکـە بـۆ ماوەی سـاڵێک دوابخرێـت و حکومـەتێکی کوردی دابمـەزرێت، هـەروەها لـە سلێمانی بەشداری ڕاپرسییەکەیان نەکرد، کەواتـە دانیشـتوان (دانیشـتوانی کوردسـتان) هـەموو شێوەکان لەشێوەی یەکگرتنیان لەگەڵ ئێراق بەرپەرچ دایەوە).

بە گوێرەی بۆچوونی شاکرۆ خدۆ محـۆی مێژوونـووس، هـەر سـێ شـاری موسـڵ، کـەرکوک و سلێمانی شـاری کـوردی و سـەربە باشـووری کوردسـتانن، لەبەرئـەوەی نووسەری ناوبراو لە لایەک ژمارەی دانیشتوانی کورد بە زۆرینە دادەنێت لـە شـاری موسڵ و، لەلایـەکی تـریش دوای ئـەوەی کە باسـی دەنگدان‌و هەڵوێسـتی دانیشـتوانی شارەکانی موسڵ، کەرکوک و سلێمانی کردووە، باسـی ئـەوە دەکات کە دانیشـتوانی کوردستان قایل نـابن بـە هـیچ شـێوە یـەکگرتنێک لـەگـەڵ ئێـراق، کەواتـە شـاکرۆ خدۆ

هەر سێ شاری موسڵ، کەرکوک و سلێمانی بە کوردستان دادەنێت، بۆیە بە دانیشتوانی ئەو شارانە دەڵێت دانیشتوانی کوردستان.

حەسەن گۆران، لە لاپەڕە (12)ی رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (5074)ی رۆژی هەینی، ڕێکەوتی (15.1.2010)دا لە نامەیەکی کراوەدا بۆ سەرۆکی حکومەتی هەرێمی کوردستان، لەژێر ناوی (لە خزمەتگوزارێکی ئەدەب و کلتوری کوردییە وە بۆ خزمەتگوزارێکی حکومەتی کوردی، نامەیەکی کراوە بۆ سەرۆکی حکومەتی هەرێم 1-4)دا نووسیویێتی: (کوردستانی باشوور کە بریتییە لە پێنج پارێزگای موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دەوروبەریان لەباری سروشتییەوە خۆشترین بەش و لەباری کشتوکاڵ، ئاوی شیرین و کانگای ژێر زەوییەوە دەوڵەمەندترین بەش و لەباری ستراتیژییەوە گرنگترین شوێنی ئێراقە).
حەسەن گۆران زۆر راشکاوانە هەست و بۆچوونی خۆی سەبارەت بە پارێزگای موسڵ دەربڕیوەو، بە یەکێک لە پارێزگاکانی سەربە باشووری کوردستانی داناوە، کاتێک کە سەرجەم خاکی پارێزگای موسڵ بەشێکی باشووری کوردستان بێت، هەڵبەتە خاکی پارێزگای ناوبراو بە تەواوی خاکی کوردە.

دکتۆر رەفیق شوانی، لە لاپەڕە (14)ی پەرتووکی (کێشەی کەرکوک و چۆنیەتی چارەسەرکردنی)دا نووسیویێتی: (بۆچی شاری کەرکوک، وەکو شاری موسڵ، کە ئێستاش نیوەی کوردە، لەبیربچێتەوەو وەکو بەرزەکی بانان، لەدەست بچێت؟).
ئەو دەربڕینەی دکتۆر رەفیق شوانی، بۆمانی ئاشکرا دەکات کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و سەربە خاکی کوردستانی دەزانێت.

دکتۆر رەفیق شوانی، لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (کێشەی کەرکوک و چۆنیەتی چارەسەرکردنی)دا نووسیویێتی: (ئەو شێوازانەی، کە بۆ گۆڕینی دیمۆگرافیای شاری کەرکوک خراوەتە کار، لە سەرەتاوە دەگەڕێتەوە، بۆ گوێنەدانی رێکخراوی کۆمەڵەی نەتەوەکان (عصبة الامم) لە مانگی حوزەیرانی ساڵی (1921)دا، بە ئەنجامی راوەرگرتنی خەڵکی شارەکانی کوردستان، وەکو شاری کەرکوک، سلێمانی و موسڵ، بۆ پەسندکردنی پێوەلکاندنی ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی تازەی ئێراقەوە، کە

کوردی ئەو شارانە لە ساڵی (1921)دا ئەنجامی چەواشەکردنی راوەرگرتنی خەڵکەکەیان بە توندی وەکو سیاسەتێک گەڕاندە دواوە، خەڵکی ئەم شارانە داوای سەربەخۆیی ئەم بەشەی کوردستانیان کرد، ئەنجامی راوەرگرتنی حوزەیرانی ساڵی (1921)، بە تەواوی پێچەوانەی خواست و ئارەزووی کورد بوو، بە پێچەوانەوە، کاری پێنەکراو، ویلایەتی موسڵ بەزۆر درایە دەم ئێراق).

به پێی قسەکانی دکتۆر رەفیق شوانی، بۆمان دەردەکەوێت کە ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و سەربە خاکی کوردستان، چونکە نووسەر دکتۆر رەفیق شوانی لە باسکردنی ئەنجامدانی گشتپرسی مانگی حوزەیرانی (1921)دا، راشکاوانە هەر سێ شاری موسڵ، کەرکوک و سلێمانی بە سێ شاری کوردستانی ناودەبات.

دکتۆر رەفیق شوانی، لە لاپەڕە (66)ی پەرتووکی (کێشەی کەرکوک و چۆنیەتی چارەسەرکردنی)دا نووسیویێتی: (شاخی کێوەسوور (حەمرین) سەرەتای سنووری کوردستانە لەلای باشوورەوە، کاتی خۆی لە ئەنجامی جەنگی یەکەمی جیهانی و لە ئەنجامی دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق لە ساڵی (1921)دا، کەرکوک و موسڵ کە بەشێکی کوردستانیان پێکهێناوە لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە دەربارەی چارەنووسی ناوچەکە ئەنجامدرا، خەڵکی ئەم پارێزگایانە دژی پێوەلکانی ئەم بەشەی کوردستان بە ئێراقەوە بووینە، لەجیاتی ئەوەدا داوای کارگێڕی سەربەخۆی کوردستانیان کردووە، بەڵام گوێیان نەدراوەتێ و بەزۆردارەکی کورد و بەشێکی وڵاتەکەی بە ئێراقەوە لکێنرا).

به گوێرەی بۆچوونی دکتۆر رەفیق شوانی، شارەکانی موسڵ و کەرکوک دوو شاری سەربە خاکی کوردستانن، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو زۆر ئازادانە باسی کوردستانێتیی ئەو دوو شارەی کردووە.

نووسەر حەسەن جاف، لە لاپەڕەکانی (2-3)ی ژمارە (196)ی رۆژنامەی رزگاری، رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (10.12.2009)دا، بابەتێکی لەژێر ناوی (دەستووره حەیاتەکەی هەرێم و چەند سەرنجێک)دا بڵاوکردۆتەوە، نووسیویێتی: (لەو مادەیەی سەرەوە (مادەی 140) هیچ ئاماژەیەک بە (موسڵ) نەدراوە، ئەمەش

مانای وایە لە دەرەوەی هەرێمی کوردستانە و بە خاکی عارەب و بە شاری عارەب دانراوە. ئەمە لە کاتێکدا ئەوەی ئەلف و بێی مێژووی سیاسەتی خوێندبێ دەزانێ کە عارەب هەمووی هەشت سەد ساڵ نابێ کە بەهۆی ئایینەوە هاتن ئەم ناوچەیەیان داگیرکردو لە دواییشدا هەر بەهۆی ئایینەوە تەعریبیان کرد و ناوی نیشتمانی عارەبیان لێنا، لە کاتێکدا نەک موسڵ بەڵکو هەموو بستێکی ئەم نیشتمانی عارەبە و تەنانەت سانتیمەترێکی وڵاتی عارەب و نیشتمانی عارەب نەبووە. لە کاتێکدا هەموو (خاکی نێوان دوو رووبار) لەژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریرتی فارسدا بوو، کوردستانیش بە شاری موسڵ-ەوە یان سەربەخۆو نیمچە سەربەخۆ بوو یان لەژێر دەسەڵاتی یەکێ لە ئیمپراتۆریەتە کۆنەکاندا بووە. موسڵ زۆرتر لە چوار هەزار ساڵە هەبووەو هەیەو عارەبیش هەشت سەد نابێ هاتونەتە ناوچەکە ئیتر بۆ لە دەستووری هەرێمدا باس نەکراوە، ئەمە لە کاتێکدا کێشەی باشووری کوردستان هەر بە ناوی موسڵ-ەوە ناونراوەو پێی گوتراوە (ویلایەتی موسڵ) ئیتر لە دوای لکاندنی بە زۆرەملێ و بە فرت و فێڵی بەریتانیا بە دەوڵەتی دروستکراوی ئێراقەوە لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانەوە حکومەتە یەک لەدوا یەکەکانی ئێراق دەستیان کرد بە تەعریبکردنی کوردستانی باشوور بە گشتی و موسڵ و کەرکوک بە تایبەتی).

ئەوەی کە نووسەر حەسەن جاف چەند جارێک جەختی لەسەر کردۆتەوە، کورد بوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو لە باسکردنی هەر دوو شاری موسڵ و کەرکوک-دا، هەر دوو شارەکەی بە شاری کوردی و بە پارچەیەک لە باشووری کوردستان ناوبردوون.

ماموستای زانکۆ دکتۆر فەرهاد پیربال، لە لاپەڕە (13)ی پەرتووکی (کورد لە دیدی رۆژهەڵاتناسەکانەوە)دا نووسیویێتی: (ناسک و راهیبە کریستانەکانی رۆژئاوا لە ناوەڕاستی سەدەی چوارەمی زایینەوە (364-378) هاتوونەتە مەڵبەندی میسۆپۆتامیا، بە تایبەتیش لە کوردستاندا بڵاوبوونەتەوە: لە ناوچەکانی باشووری موسڵ، دهۆک، هەولێر، هەکاری، ئامەد و نووسەیبین).

کاتێک کە دکتۆر فەرهاد پیربالْ ناوچەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، هەکاری، ئامەدو نوسەیبین بە ناوچەی کوردستانی ناودەبات، هیچ گومانێک نامێنێتەوە لە کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ.

نووسەر دکتۆر فەرهاد پیربالْ، لە لاپەڕە (48)ی پەرتووکی (کورد لە دیدی رۆژهەڵاتناسەکانەوە)دا نووسیویێتی: (تەنانەت عارەبە موسڵمانەکانیش، لە سەردەمی خەلافەتی عومەردا، لە سەرەتادا هاتن کوردستانیان داگیرکرد: کوردستانیان کرد بە بنکەیەک بۆ بڵاوکردنەوەی دەسەڵاتو هێرشەکانی خۆیان بۆسەر ئەستەمنۆڵ و روسیا. گرنگترین مەڵبەندی سەردانی ئەو رۆژهەڵاتناسانە لە شارەکانی کوردستاندا، ئامەد (دیاربەکر)، هەولێر و بە تایبەتیش موسڵ بووە کە کردوویانەتە کاروانسەراو مەنزلگای وەستانی خۆیان).

لە کاتێکدا کە دکتۆر فەرهاد پیربالْ شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردستانی و کاروانسەرا بۆ میلیشیا ئیسلامییەکان ناودەبات، بۆمان دەردەکەوێت کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و سەربە خاکی کوردستان دەزانێت.

ئەکرەمی میهرداد، لە لاپەڕە (15)ی پەرتووکی (کورد و گەڕان بەدوای خۆدا)، نووسیویێتی: (لە ساڵانی (607–616ز) هۆزەکانی کوردی گابانی و مەیمون لە ناوچەکانی تکریت، نەینەواو هەڵوان (حەلوان) بۆ یەکەم جار رووبەڕووی سوپای بەدەویی عارەبی ئیسلامی بوونەوەو پاشان کوردەکانی زاگرۆس توانییان تا ساڵی (637ز) بە سەرکردایەتیی سەرکردەیەکی کورد بە ناوی (مەهران)، هێرشی عارەبەکان لە شوێنی خۆیان رابگرن).

ئەوەی کە نووسەر ئەکرەمی میهرداد باسی کردووە، کوردبوون و کوردستانێتیی تەواوی شارەکانی موسڵ، تکریت و حەلوان دەگەیەنێت، چونکە لەکاتی هاتنی میلیشیای عارەبی ئیسلامی تەنیا کورد رووبەڕووی ئەو میلیشیایە بۆتەوە (کە تا ئەو سەردەمە لە کورد زیاتر هیچ نەتەوەیەکی تر لەو ناوچانەدا نەژیاون)، بۆیە سەد لە سەد شارەکانی موسڵ، تکریت و حەلوان سێ شاری کوردی و سەربە خاکی کوردستان بووینە، بەڵام دوای هاتنی میلیشیای عارەبی ئیسلامی داگیرکەر هەوڵی بە عارەبکردنیان دراوە.

ناسر حەفید، لە لاپەڕە (58)ی پەرتووکی (شێخ مەحمود: یەکەم کۆشش دوای بابانەکان لەپێناو ئیدارەیەکی کوردی سەربەخۆدا)دا نووسیویێتی: (کردەوەی داگیرکەرانەی بەریتانییەکان لە زۆر شوێنی کوردستانیشدا بەتایبەت لە ساڵی بیستدا بوو بەهۆی بە یەکادان. چالاکی پێشمەرگایەتیی ناوچەکانی زاخۆ، عەمادیی، موسڵ، خانەقین و کفری گرتەوە).

ئەوەی کە نووسەر ناسر حەفید نووسیویێتی، کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ و شارەکانی تریش دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی نووسەر ناسر حەفید لە باسی چالاکییەکانی هێزەکانی پێشمەرگەدا، ناوی شارەکانی موسڵ، ئامێدی، خانەقین، کفری و زاخۆی وەکو چەند شارێکی کوردستانی هێناوە.

عومەر هەمزە ساڵح، لە لاپەڕە (22-23)ی پەرتووکی (راگواستن لێکۆڵینەوەیەکی جوگرافییو مێژوویی راگواستنی زۆرەملێی گوندنشینەکانی کوردستانە، پشدەر وەک نموونە)دا، نووسیویێتی: (کۆمەڵێک بۆچوونی جیاواز هەیە لەسەر دیاریکردنی سنووری کوردستان بەتایبەت زاناو گەڕیدە و جیۆگرافیزانەکان هەر یەکەیان بیرو بۆچوونێکی تایبەتی خۆی هەیە، بەڵام دەتوانین بڵێین لە چەند خاڵێکدا یەکدەگرنەوە لەوانە: 1- هەموو ئەو ناوچانەی دەکەوێتە باکووری بەرزاییەکانی چیای حەمرین سنووری راستەقینەی باشووری کوردستان پێکدەهێنن. 2- هەموو ئەو ناوچانەی دەکەوێتە رۆژهەڵاتی رووباری دیجلە لەو شوێنەوە کە چیای حەمرین دیجلە دەبڕێ تا دەگاتە بەشێک لە شاری موسڵ و ناوچەکانی (تەلەعفەر، شەنگال و زومار) ناوچەی کوردستانین. 3- سەرجەم قەزاو ناحیەکانی مەندەلی و خانەقین ناوچەکانی کوردستانن. 4- هەندێکیشیان رووباری دیجلە دەکەنە سنووری رۆژئاوای هەرێمی کوردستان).

بە گوێرەی ئەو سنوورەی کە عومەر هەمزە ساڵح بۆ کوردستانی دیارکردووە، بەلای کەمەوە بەری چەپی موسڵ یان بەشی رۆژهەڵاتی شاری موسڵ کە دەکاتە شاری نەینەوا دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان و بەشێکە لە خاکی کورد.

خالید خالید کۆچی، لە لاپەڕە (24-25)ی پەرتووکی (مستەفا بارزانی لە نێوان ئەفسانە و راستیدا کورتە وەڵامێک لەسەر پەرتووکی فازیڵ ئەلبەڕاک)دا، سەبارەت بە کوردستانی باشوور، نووسیویێتی: (ئێراق وەک دەوڵەتێک (باشوور و فوراتی نێوەڕاست) لە ساڵی (1920)دا هاتە کایەوە، پاشان بەزۆری کۆڵۆنیالیستە بەریتانیەکان لە ساڵی (1925)دا کوردستانی باشوور (ویلایەتی موسڵ)یان بەو دەوڵەتەوە لکاند).

بە گوێرەی بۆچوونی دکتۆر خالید کۆچی، شاری موسڵ شارێکی کوردی و دەکەوێتە ناو چوارچێوەی سنووری باشووری کوردستان، لەبەرئەوەی لە لایەک باسی ئەوە دەکات کە دەوڵەتی ئێراق دوای دامەزراندنی لە ساڵی (1920)دا، نە شاری موسڵ وە نە ویلایەتی موسڵ بەشێکی ئەو دەوڵەتە نەبووە، بەڵکو ویلایەتی موسڵ بە پێی بڕیارێکی نا دادپەروەرانەی کۆمەڵی نەتەوەکان لە کۆتایی ساڵی (1925)دا بە ئێراقەوە لکێنراوە، لەلایەکی تریشەوە ناوبردنی باشووری کوردستان بە ویلایەتی موسڵ لەلایەن نووسەری ناوبراو، مانای ئەوەیە کە هەر دوو زاراوە بۆ یەک ناوی جوگرافی بەکارهاتوون کە نیشتمانی کورد و خاکی کوردستانە.

دکتۆر ئیسماعیل محەمەد حەساف، لە لاپەڕە (58)ی پەرتووکی (کوردستان والمسألة الكوردية)دا، سەبارەت بە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ، نووسیویێتی: (شارە گرنگەکانی کوردستان ئەمانەن: لە کوردستانی تورکیا: ئەرزڕۆم، بەتلیس، ئامەد (دیاربەکر)، وان، مالاتیا، ماردین، سیرت، سیواس، ئورفە، غازی ئەنتاب، موش، دێرسیم (تونجەلی)، بینگۆل، کاراکوس، ئەرزنجان، هەکاری، ماراش، ئادی یامان، هاتای، قارس، نسێبین و خەرپووت. لە کوردستانی ئێران: مهاباد، خوی (کەلا خویَ)، ماکۆ، سەقز، سنە، کرمانشاه، ورمیَ (رەزائییە)و شنۆ. لە کوردستانی ئێراق: سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ، ئاکریَ، رواندز، زاخۆ، دهۆک، ئامێدی، هەڵەبجە و کۆیسنجەق. لە کوردستانی سوریا: قامیشلی (قامیشلو)، دێریک، ئامودە، سەری کانیە، دەرباسیە، ترپەسپی، جالاغا، کوبانی (ئارب پینار)، عفرین، راجو، میدانکیَ، بولبل و هتد).

ئەوەی کە دکتۆر ئیسماعیل محەمەد حەساف نووسیویێتی، کوردستانێتیی و کوردێتی شاری موسڵ و شارەکانی تر دەگەیەنێت کە نووسەری ناوبراو لە

سەرەوەدا وەکو شاری سەربە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناوی بردوون، چونکە دکتۆر ئیسماعیل حەساف زۆر راشکاوانە ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی کوردستانیی هێناوە.

فەرهاد سەنگاوی، پێشمەرگەی دێرین و بێژەری ناسراوی رادیۆی دەنگی گەلی کوردستان، لە وتارێکدا بە ناوی (پێشەکی بۆ رادیۆی نەوا) کە بریتییە لە پێشەکییەک بۆ سیدییەکی سەنگاوی کە ئەم وتارانە دەگرێتە خۆی (خەڵکی خۆشەویستی کوردستان، نەتەوە و نیشتمان لە هەموو شت پیرۆزترن شەهیدان لە هەمووومان بەرزترن، کێ بازە شاباز، کێ قازە شاقاز و کار ئاسکە کەرکوک)، سەبارەت بە هەریەک لە کوردێتی و کوردستانێتی شاری موسڵ نووسیویێتی: (خەڵکی کوردستانی پیرۆز، شەهید و پێشمەرگە قارەمانەکانی هەموو لایەنەکان ئێوە لە شاخ، رێکخستن و جەماوەری دلێر ئێوە لە شار، بایی دروستکردنی دوو دەوڵەت خوێن و خەباتتان رشت (ئەمە نەک راستە هەزاران جار راست و دروستە). بەڵام پێویستە ئێمە سەرەڕای ناسینی ئەمەریکا و کەم و کورتییەکانی لە جیهاندا، ئێمە رۆژێ سێ جار سوپاس و ستایشی ئەمەریکا و بەریتانیا بکەین، چونکە ئەوان ووتیان راپەڕن، ئەوان ووتیان ناوچەی ئازاد بۆ کورد، ئەوان تا ئێستا کوردستان-یان پاراستووە، ئەوان سەدام و بەعسیان رووخاند، هەڵبژاردنیش چوار ساڵ جارێک سێ جار ئەکرێ و هەر لە ئازایەتی و پشتیوانی و پارێزگاری ئەمریکاوەیە. رێگای رزگاری تەنیا خۆ رێکخستن و هەڵبژاردن ماوە، بڕۆن بەرەو رزگارکردنی خاکە داگیرکراوەکانی هەر سێ شارە جوانە گرنگەکەی کوردستان (کەرکوک، موسڵ و دیالە) بە بێ ئەم سێ ناوچەیە کوردستان لە ساڵی (1921) تا ئێستا یەک بەردی نەخستۆتە سەر بەرد، کەمی کردووە نەک زیاد، چونکە گەرمیان خاکی نەوت و گەنمە، خاکی سەربەخۆییە. بڕۆن بەرەو کۆنفدڕاڵی بۆ کوردستان بەرەو دەنگدان. سێ دی کار ئاسکە کەرکوک تایبەتە بە رادیۆی نەوای تێکۆشەر. پێشکەشە بە هەموو خەڵکی کوردستانی پیرۆز بە بێ جیاوازی لە یەک خولەکدا لە یوتوپ دابەزیوە و بە یەک سات گەیشتۆتە هەموو سایت و کۆمپیوتەرەکانی جیهان. بەم بۆنەیەوە داوا لە هەموو خەڵکی کوردستان، هەموو دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی ئازیز و ئارام، بە گشتی هەر سێ شارە داگیرکراوەکانی موسڵ، کەرکوک و دیالە

(گەرمیانی کوردایەتی). هەموو کوردانی نزیکە توانەوە لە شارەکانی کوت، سوێرە، عەلی شەرقی، عەلی غەربی، تکریت و بەغدای جاران کوردستان. داوا لە هەمووتان ئەکەم گوێ لە کوڕی بچووکی خۆتان بگرن تکایە و هەزاران تکا نەک لە (99%) لە سەدا سەد بڕۆن بۆ دەنگدان، دەنگدان ئەرکی نیشتمانی نەتەوایەتی مرۆڤایەتی سەر شانتانە، دەنگ بدەن بە لیستی کوردی، دەنگدان هەم ئەرکە و هەم مافە، دەنگ بدەن بە بیری نوێ، بە کەسی نوێ، بە بەرنامەی نوێ و بە هزری نوێ).

بۆچوونەکانی فەرهاد سەنگاوی سەبارەت بە خاکە داگیرکراوەکانی باشووری کوردستان لەلایەن عارەبی ئێراقەوە، کوردێتی و کوردستانێتی نەک تەنیا پارێزگای موسڵ، بەڵکو پارێزگاکانی کەرکوک و دیالە-ش دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو سەبارەت بە کوردێتی و کوردستانێتی ئەم ناوچانە دەڵێت: بڕۆن بەرەو رزگارکردنی خاکە داگیرکراوەکانی هەر سێ شارە جوانە گرنگەکەی کوردستان (کەرکوک، موسڵ و دیالە)، هەروەها لە شوێنێکی تردا دەڵێت: بەم بۆنەیەوە داوا لە هەموو خەڵکی کوردستان، هەموو دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی ئازیز و ئارام، بە گشتی هەر سێ شارە داگیرکراوەکانی موسڵ، کەرکوک و دیالە (گەرمیانی کوردایەتی). ئەو قسانەی فەرهاد سەنگاوی ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو باوەڕی تەواوی بە هەر یەک لە کوردێتی و کوردستانێتی هەر سێ پارێزگای موسڵ، کەرکوک و دیالە (دێی باڵا) هەیە.

نەقیب سەروەر عومەر مستەفا، لە لاپەڕە (8)ی پەرتووکی (چەند وانەیەک لەسەر مێژووی کوردستانی باشوور)دا، نووسیویێتی: (ئێراق تا جەنگی جیهانی یەکەم بەشێک بوو لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. دوای لاوازکردن و نەهێشتنی دەسەڵاتی ئەو ئیمپراتۆریەتە و بە ماندات بوونی ئێراق لەلایەن بەریتانیاوە، سەرەتا ویلایەتەکانی بەسرا و بەغدا، (دواتریش ویلایەتی موسڵ کە بەشێکی کوردستانی باشووری ئێستا دەگرێتەوە) لە لاشەی دەوڵەتی پەککەوتەی عوسمانی قرتێندراو لە (21.7.1921)دا لەلایەن بەریتانیاوە دەوڵەتی ئێراق دامەزرا).

بەگوێرەی بۆچوونی نەقیب سەروەر عومەر مستەفا، تەواوی شارەکانی سەربە ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) شاری کوردی

و سەربە باشووری کوردستانن، چونکە نووسەری ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە پارچەیەکی باشووری کوردستان دەزانێت.

نەقیب سەروەر عومەر مستەفا، لە لاپەڕە (42)ی پەرتووکی (چەند وانەیەک لەسەر مێژووی کوردستانی باشوور)دا، نووسیوێتی: (فتوحاتی (داگیرکارییەکانی) ئیسلام لە کوردستانی باشووردا لێشاوی خێڵە عارەبەکانی بەدوای خۆیدا هێنا، هەموو ئەو خێڵە عارەبانەی کە لە گرتنی شاری موسڵ و شەنگالدا بەشداربوون، پاشان جێیان نەهێشت و تێیدا نیشتەجێ بوون، موسڵ و دەوروبەرەکەی کە زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد بوون، لە سەردەمی راشدینداو پاشانیش لە سەردەمی عەباسی و ئەمەوییەکاندا، چەندین خێڵی عارەب لە بەسراو کوتەوە رژانە سەری و تا وای لێهات بە قسەی (بەلازوری) بووە یەکێک لە گەورەترین شارەکانی موسڵمان).
نەقیب سەروەر عومەر پێیوایە شارەکانی موسڵ و شەنگال دوو شاری کوردی سەربە باشووری کوردستانن، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە خێڵە هێرش بەرە عارەبەکان کە بەناوی ئیسلامەوە هاتن بۆ داگیرکردنی کوردستان، لە شارەکانی موسڵ و شەنگالدا نیشتەجێبوون و، دواتریش چەندین خێڵ و هۆزی عارەبی لە شارەکانی بەسراو کوتەوە هاتوون و لە موسڵ نیشتەجێ بووینە، کە بوون بە هۆکاری گۆڕینی باری دیمۆگرافیای شارەکە.

نەقیب سەروەر عومەر مستەفا، لە لاپەڕە (43-44)ی پەرتووکی (چەند وانەیەک لەسەر مێژووی کوردستانی باشوور)دا، نووسیوێتی: (لە کاتێکدا زیادبوونی عارەب لە ماوەی نێوان (1957-1977)دا لە پارێزگاکانی ناوەڕاست و باشووری ئێراقدا دابەزیوەتە خوار، هەمان رێژە لە نێوان پارێزگاکانی کوردستاندا پەرەی سەندووە. ئەم زیادەیە (زیادبوونی ژمارەی عارەب) بە رێژەی (40%) لە پارێزگای سلێمانیدا پەرەی سەندو لە (90%) لە پارێزگای کەرکوک و نزیکەی (64%) لە پارێزگای هەولێر. لە پارێزگای موسڵ-یش بە دهۆکەوە رێژەی زیادەکە (30%) رەت بوو).
نەقیب سەروەر عومەر مستەفا تەواوی پارێزگای موسڵ بە هی کوردو بەشێک لە خاکی کوردستان دەزانێت، لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو هەر یەک لە پارێزگاکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی بە کوردستان داناوە.

نەقیب سەروەر عومەر مستەفا، لە لاپەڕە (45)ی پەرتووکی (چەند وانەیەک لەسەر مێژووی کوردستانی باشوور)دا، نووسیویێتی: (ڕوپێوی خاکی کوردستانی باشوور بە زۆرتر لە (85) هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشە دادەنرێت، لەو ڕووبەرەدا مەڵبەندی پێنج پارێزگا (سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ و دهۆک)و سی و حەوت قەزاو سەدو سی ناحیەی تێدەکەوێت).

ئەوەی کە نەقیب سەروەر نووسیویێتی، کوردستانێتیی و کوردێتیی شارەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و دهۆک دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو وەکو پێنج پارێزگای سەربە باشووری کوردستان ناوی بردوون.

نەقیب سەروەر عومەر مستەفا، لە لاپەڕە (45-46)ی پەرتووکی (چەند وانەیەک لەسەر مێژووی کوردستانی باشوور)دا، نووسیویێتی: (بەپێی ئەو سنوورەی کە لە ساڵی (1974)دا بۆ ناوچەی ئۆتۆنۆمی دانراو بەعس بە کوردستانی لە قەڵەمدا (36.347) هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەی لەو ڕوپێوە هێشتەوە کە مەڵبەندەکانی هەر سێ پارێزگای سلێمانی، هەولێرو دهۆک و بیست و یەک قەزار حەفتا ناحیەی لەخۆ گرتووە. بەمەش زۆرتر لە (48.653) هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەی لە خاکی کوردستانی باشوور دابڕی و هەموو ناوچە ستراتیجییەکانی کەرکوک، موسڵ، خانەقین و دەوروبەریانی لە سنووری ئۆتۆنۆمی دەرهێناو بە خاکی عارەبی لە قەڵەم دان و بە کاوەخۆ کەوتە بەعارەب کردنیان).

ئەوەی کە نەقیب سەروەر عومەر ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ و هەریەک لە پارێزگاکانی کەرکوک، دیالە، هەولێر، سلێمانی و دهۆک دەگەیەنێت.

یاسین سابیرساڵح، لە لاپەڕە (1040)ی پەرتووکی (ئینسایکلۆپیدیای گشتی)دا، نووسیویێتی: (موسڵ: گەورەترین و گرنگترین شاری کوردستانی باشوورە کەوتۆتە سەر زێی گەورە کە لقێکی ڕووباری دیجلەیە. 410 کیلۆمەتر لە باکووری بەغداوە دوورە دانیشتوانی لە ملیۆنێک پترە، کە کوردو عارەبن، بەڵام دەوروبەرەکەی هەمووی کوردن).

ئەوەی کە یاسین سابیر ساڵح نووسیوێتی، کوردێتیی و کوردستانێتیی تەواوی پارێزگای موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لە ئینسکلۆپیدیای گشتیدا شاری موسڵ بە گەورەترین و گرنگترین شاری باشووری کوردستان ناودەبات.

یاسین سابیر ساڵح، لە لاپەڕە (1087)ی پەرتووکی (ئینسایکلۆپیدیای گشتی)دا، نووسیویێتی: (نەینەوا: شوێنەوارێکی مێژوویی کۆنە لە کوردستانا، کەوتۆتە خۆرهەڵاتی رووباری دیجلەو بەری خۆرهەڵاتی شاری موسڵ. ئەم پاشماوەیە ئێستا کەوتۆتە ناو شاری موسڵەوە. گرنگترین شوێنەواری کۆشکی ئەسەرحەدۆنە کە لە نزیک مەزاری (النبي يونس)ی ئێستاوەیە. مەڵبەندەکەی شاری موسڵە. رووبەرەکەی (15.192) کیلۆمەتری چوار گۆشەیە. دانیشتوانی لە دوو ملیۆن کەس پترە، کە لە (75%)ی کوردن، ئەوانی تر عارەب و ئاشووری و کلدانی و ئەرمەن و تورکمانن. لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لە (90%)ی کورد بوون).

ئەوەی لە ئینسکلۆپیدیای گشتیدا هاتووە، کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری نەینەوا واتە کەناری دەستە چەپی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە یاسین سابیر شاری نەینەوا بە یەکێک لە گرنگترین شوێنەوارە مێژووییە دێرینەکانی باشووری کوردستان دادەنێت و زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەشی کورد بووینە.

دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (18)ی پەرتووکی (گەشتنامەی پۆژولا بۆ کوردستان ساڵی 1837)دا، کە لە فەرەنسییەوە وەریگێڕاوە بۆ کوردی، نووسیویێتی: (ریتۆری ژاک قەشەیەکی کاتۆلیکی فەرەنسییە و ساڵانی شێستەکانی سەدەی نۆزدەهەم لەلایەن دەستەی مسیۆنێرە کریستانەکان بۆ لێکۆڵینەوە لە بارەی ژیانی کریستانەکانی کوردستان و باربۆکردنی کڵێسە کریستانەکان رەوانەی کوردستان دەکرێ. ساڵی 1876 سەفەرێکی ئەسقەفیەی زاخۆ، بەعشیقە و هەکاری دەکات و دواتر ساڵی 1878 سەفەرێکی باشوور دەکات و لە موسڵ-ەوە دەچێتە هەولێر و دواتر کەرکوک و سلێمانی).

دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا لە باسی کریستانەکانی کوردستاندا، هەریەک لە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر و سلێمانی بە خاکی کورد و بە بەشێک لە باشووری کوردستان دەزانێت، کاتێک کە باسی ریتۆری ژاک دەکات و دەڵێت: (ساڵی (1878)

گەشتێکی بۆ باشووری کوردستان دەکات و لە موسڵ-ەوە دەچێتە هەولێر و دواتر کەرکوک و سلێمانی).

دکتۆر عیزەدین مستەفا رەسوڵ، لە لاپەڕە (11)ی ژمارە (1179)ی (رۆژنامەی ئاسۆ)ی رۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (16.3.2010)دا بەناو نیشانی (بۆ موسڵ)دا نووسیوێتی: (کاتێ لە مەهاباد کورد کۆماری کوردستانی هەبوو، سروودەکانی ئەوێ دەگەیشتنە ئێرە و ئێمەی قوتابی لەبەرماندەکرد و لە دەرەوەی قوتابخانە دەمانووتنەوە. لە سروودێکدا کە هۆنراوەی هەژار بوو دەوترا:

بابە گوڕ گوڕ دەزانێ

لە مووسڵیشدا هەمانە

لە کەسانی لە خۆمان گەورەتر و شارەزاترمان دەپرسی مەبەستی چییە؟ دەیانووت: ئەوە بابە گوڕ گوڕ کەرکوکە و نەوتی تێدایە و نەوتی (عەین زالە)ی موسڵیش هەر لە خاکی کوردستاندایە. کە بەعسی فاشست هاتە سەر کار دیارە لە قورئانی ئەواندا کە پەرتووکەکانی عەفلەقی کۆنە یۆنانییە نووسراوە کە نەوت لە خاکی کوردستاندا نابێ، ئەو شوێنەش کە نەوتی تێدایە دەبێ لە کوردستان جیابکرێتەوە، ئەوەبوو کەرکوکیان بەو دەردەبرد – چەمچەماڵ و کەلار یا وەک سەددام دەیووت کەلار بۆ سلێمانی تووز بە قادر کەرەمەوە بۆ تکریت پاشان کفری، ئیتر هەر شاری کەرکوک و بیرە نەوتەکان ناونرا تەئمیم، واتە تەئمیم کرا. هەرچی موسڵە کە لە (9) قەزا هەشتی کورد بوو بەری رۆژهەڵاتی شاریش بە هەندێ دێهاتەوە کە ئێستا لە سنووری شاردان هەر کوردن، بەعس هات وپارێزگای دهۆکی دروستکرد، زۆر کەس پێیان خۆش بوو کە (دهۆک و ئامێدی و زاخۆ) پارێزگا بن و بکەونە سەر ئەو (هەرێمە) یا حوکمی زاتییەی دروستی دەکرد، بەڵام لێرەشدا هەر مەبەستی هەڕاج کردنی موسڵ بوو لەسەر بەرژەوەندی کورد، چونکە لای فاشیستەکان نە ئێزیدی و نە کاکەیی و نە (شەبەک)یش کورد نین و لە دڵی خۆیاندا بە سلێمانی و هەولێریش وتراوە راوەستن بۆمان، بۆ (ئاکرێ و مەخموریش) قسەم هەیە، هەر (موسڵ)ەکەی ئێستا بە شار و قەزاکانییەوە و بەپێی مێژوو و مێژوونووسانی عارەبیش بەشێکە لە کوردستان، بەڵام فاشستەکان و هەندێ کاربەدەستی ئێستاش وا بە کەرکوکەوە خەریکیان کردووین کە (موسڵ)مان لە بیر بچێتەوە، ئێمە خاکی کەسمان داگیر

نەکردووە، خوێنی کورد لە هەموو مێژوودا لەسەر خاکی کوردستان نەبێت لە شوێنێکی تر نەڕژاوە).

ئەوەی کە دکتۆر عیزەدین مستەفا رەسوڵ نووسیویێتی، سەت لە سەت کوردێتیی و کوردستانێتیی شارو پارێزگای موسڵ بە تەواوی دەگەیەنێت، چونکە دکتۆری ناوبراو موسڵی ئێستا وەکو شارو پارێزگا بە پارچەکی خاکی کوردستان دادەنێت. هەروەها سەبارەت بە هۆنراوەکەی هەژاری شەرەفکەندی کە لە سەرەوە ئاماژەم پێیدابوو، بەمشێوەیەیە:

نەوتم ئاوی ژیانە – لە سیرت و کرماشانە
بابە گوڕ گوڕ دەزانێ – لە موسڵیشدا هەمانە
کانگام هەیە لە زاخۆ – هەر وەک نەوتەکەی شنۆ
بۆ دوژمنان بۆتە سۆ – هەر خۆشبێ ئەو زەمانە

کەمال بورکای، لە لاپەڕە (21)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە سەردەمی باستانەوە تا کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەم)دا نووسیویێتی: (ئەگەر لە روانگەی دانیشتوانەوە سەیر بکەین، باکووری کوردستان لە کێوی کوردی، شارەکانی ئانتێپ، کیلیس، کۆبانی، ئورفا، جیزرێ و ناوچەی چۆمی دیجلە پێکدێت. جگە لە چۆمی دیجلە، سنوورەکانی باکووری رۆژئاوا دەبنە ناوچەکانی زاخۆ، شەنگال، موسڵ، سلێمانی و کەرکوک و لەلای باکووری بەغداوە شارەکانی خانەقین و مەندەلی تا دەگاتە لوڕستانی سەربە ئێران).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی کەمال بورکای، تەواوی پارێزگای موسڵ خاکی نەتەوەی کوردەو پارچەیەکە لە کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو لە روانگەی پێکهاتەی دانیشتوانەوە کە کوردن ئەو دەڤەرە بە بەشێکی سەربە کوردستان دادەنێت.

کەمال بورکای، لە لاپەڕە (63)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە سەردەمی باستانەوە تا کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەم)دا نووسیویێتی: (کوردستان بە سالان بەرلەوەی مێدیاکان بیخەنە ژێر رکێفی دەسەلاتی خۆیان (3000–2000ی پێش زایین) شوێنی گەلێک نەتەوە و شارستانیەتی تر بووە. فرە نەتەوەی تر وەک لوولوو، گووتی و کاسی لە داوێنی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس جێگیربوونە. لە

باکووری میسۆپۆتامیا، لە ناوچەی موسڵ و بۆتان، هۆزەکانی سوباری، حووری و میتانی ژیاون).

بەپێی بۆچوونی کەمال بورکای، شاری موسڵ شارێکی کوردی و سەربە کوردستانە، چونکە پێش نزیکەی پێنج هەزار ساڵ بەر لە ئێستاکە دانیشتوانی ناوچەی موسڵ بریتی بووینە لە سوباری، حووری و میتانی کە بنەچەی کورد بووینە.

کەمال بورکای، لە لاپەڕە (71)ی پەرتووکی (کورد و کوردستان لە سەردەمی باستانەوە تا کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەم)دا نووسیویێتی: (سەروبەندی (3000)ی پێش زایین، شاری موسڵ و دەوروبەری باکووری میسۆپۆتامیا، وڵاتی سوبارییەکان بووە و دواتر هەر ئەو شارە بووەتە پێتەختی ئاشوورییەکان).

کاتێک کە کەمال بورکای شاری موسڵ بە وڵاتی سوبارییەکان دادەنێت، مانای وایە کە شاری موسڵ خاکی کوردە و بەشێکە لە خاکی کوردستان.

عوسمان مستەفا خۆشناو، لە لاپەڕە (89)ی پەرتووکی (کەرکوک لە ئامێزی مێژوودا)، سەبارەت بە بڵاوبوونەوە و جێگیربوونی کوردە کاکەییەکان لە باشووری کوردستان نووسیوێتی: (لە زۆر کۆنەوە کاکەییەکان کە بە دەوروبەری پەرەگەندیی هاتوون بۆ کوردستانی باشوور لەم ناوچانە جێگیربوونە: ناوچەی هاوار هەڵەبجە شوێنی سەرەکێکانە، ناوچەی داقوق، ناوچەی ئاسکی کەڵەک، بادینان، موسڵ، غەزالییە، کۆپرلو – ترلینی و خانەقین).

نووسەر عوسمان مستەفا خۆشناو، شاری موسڵ بە یەکێک لە شارەکانی باشووری کوردستان دادەنێت، چونکە ناوبراو وەکو شارێکی سەربە باشووری کوردستان ناوی بردووە، کاتێک دێتە سەر شوێنی نیشتەجێبوونی کوردی کاکەیی.

دکتۆر سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (55)ی پەرتووکی (شێخ مەحموود و سێ ئەفسەرەکەی داگیرکەران)دا، نووسیوێتی: (هەر بەپێی ئەو ئاگربەسە (ئاگربەسی مۆدۆرۆس)، بێجگە لە سلێمانی، ئەوا شارەکانی دی باشووری کوردستان وەک

کــەرکوک، هــەولێر و موســڵ داگیرکــران، بــەجۆرێ هــەولێر و موســڵ لــەدوای ئاگربەسەوە داگیرکران).

ئــەوەی کــە دکتــۆر ســەلام نــاوخۆش نووســیویێتی، کــوردێتیی و کوردســتانێتیی هەردوو شارە داگیرکراوەکانی موسڵ و کەرکوکی کوردان دەگەیەنێت، کە ناوبراو لە باســی داگیرکردنــەکانی بــەریتانیادا لــە باشــووری کوردســتان وەکــو دوو شــاری سەرەکی سەر بەو پارچەیەی کوردستان ناویان دەبات.

ڕێبــاز، لــە لاپــەڕە (15)ی پــەرتووکی (قەنــدیل بەغــدای هەژانــد)دا نووســیویێتی: (کوردســتان پــێش شۆڕشــی ئــەیلول نــەبووە بــە مۆڵگــای ســەربازی، بــە هــەموو کوردستان واتە پارێزگاکانی (کەرکوک، موسڵ، سلێمانی و هـەولێر) تـەنیا یـەک تیپی سەربازی (فرقة عسکر)ی لێبوو (تیپی 2) بارەگاکەشی لە کەرکوک بوو).

بــە بۆچــوونی نووســەر و پێشــمەرگە شــەهید ڕێبــاز (ڕەفعــەت عەبــدوڵڵا پیــرداود 1952–7.5.1994)، تەواوی پارێزگای موسڵ (نەینەوا + دهـۆک) بەشـێکن لـە خـاکی کوردســتان، چونکــە شــەهیدی نــەمر پارێزگــای موســڵی وەکــو پارێزگایــەکی ســەربە خاکی باشووری کوردستان ناوبردووە.

ڕێباز، لە لاپەڕە (422)ی پەرتووکی (قەندیل بەغدای هەژاند)دا نووسیویێتی: (بۆ یەکەم جار لـە مێژووی شۆڕشـی گـەلی کـورد لـە شـوێنێکی وا دوور وا ئەسـتەم (لـە مشـراقی نزیـک گـەیارە و شـەرگات) هێـزی پێشـمەرگە دڵـی دوژمـن دەهـەژێنێ ئـەو دەشتە ڕەنگینە بە خوێنی یازدە ڕۆڵەی کوردستان یـازدە لاوی بـە جـەرگ ئـاودرا بۆ مێژوو مایـەوە تـا نـەوەکانی دواڕۆژ، کوڕ و کچـانی کـورد سـنووری وڵاتـی خۆیـان بـزانن وە پـازدە پێشـمەرگەش برینـدار بـوون پـاش ئـەوەی دوژمـن زیـانی زۆری لێکـەوت زیـاتر لـە بیسـت و پێـنج (جەیشـی شـەعبی) کـوژران و چـەک و تەقەمـەنی زۆریش دەسکەوت بـوو، کوڕەکـانی هـەولێر، ڕۆڵـەکانی دەشـتی دزەیـی، بەڕانـەتی، شەمامک و مرکییە وەفادارانی گـەلی کـورد چاونەترسـانی کەندیناوە و قـەراج وەکـو ئـاگری نـەوتی سەربەشـاخ و سـارەلوو، دوژمنیـان سـووتاند و سـنووری چـالاکی خۆیان بەزاند و پەڕینەوە بۆ پارێزگای موسڵ ئەو شارەی کە بە نـاڕەوا و بـە سـتەم لـە کوردسـتان جیاکراوەتـەوە، ئـەو وڵاتـەی کـە بەخشـکە مـۆرکی کوردایـەتی لەسـەر

لاچوو. باڵادەستانی عارەب خۆیان بەهێزتر دەزانن لە میللەتی ئێمە هەر بۆیە ئەو خاکەی بە پیت و بەرەکەتە پڕە لە نەوت و زێڕ، بۆخۆیان زەوتی دەکەن و کوردی تێدا ناهێڵن بەڵام زەمان هەروا نابێ ئەو خوێنە گەشانە ئازادی دەچێنن ئەو داری ئازادیەش هەر دێتە بەر دەبێ ئەو کاربەدەستە چاوچنۆکانە رۆژێک لە رۆژان هەموو ئەو تاوانانە قەرەبوو بکەنەوە جا کوڕی کوردیش خوێنی هەرگیز بەفیڕۆ ناڕوات).

رەفعەت عەبدوڵڵا پیرداود (شەهید رێباز)، شاری موسڵ بە تەواوی بە شار و پارێزگایەکی سەربە باشووری کوردستان دەزانێت، کە لەلایەن بەرپرسانی بەعس و کاربەدەستانی عارەبی چاوچنۆکی ئێراقی بێ ویژدانانەو بەشێوەیەکی ناڕەوا هەوڵی دابڕینیان لە کورد و کوردستان داوە و عارەبی داگیرکەریان لە شوێنی کوردی بەزۆر راگوێزراو نیشتەجێکردووە، لەپێناوی سڕینەوەی سیمای کوردستانێتیی و کوردێتیی ئەو شارە کوردستانییە.

خەبات عەبدوڵڵا، لە وتارێکدا لەژێرناوی (لە تەعریبەوە تا ئەنفال)دا کە لە لاپەڕەکانی (45–48)ی ژمارە (7)ی ساڵنامەی ئەنفالستان بڵاوکراوەتەوە، نووسیویێتی: (رووپێوی خاکی کوردستانی باشوور بە زۆرتر لە (85.000 کچگ)دا دادەنرێت، لەو رووبەرەدا مەڵبەندی پێنج پارێزگا: سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ و دهۆک و سی و حەوت قەزا و سەد و سی ناحیەی تێدەکەوێت. ئەو رووبەرە بەشی هەرە گەورەی چڕی دانیشتوان و سەرچاوە بێشومارەکانی نەوت، ئاو و کانزاکانی هەموو ئێراقی ئێستای تێدەکەوێت. بەپێی ئەو سنوورەی کە لە ساڵی (1974)دا بۆ ناوچەی ئۆتۆنۆمی دانرا و بەعس بە کوردستانی لە قەڵەمدا، تەنیا (36.347 کچگ)ی لەو روپێوە هێشتەوە کە مەڵبەندەکانی هەرسێ پارێزگای سلێمانی، هەولێر و دهۆک و بیست و یەک ناحیەی لەخۆگرتووە. بەمەش زۆرتر لە (48.653 کچگ)ی لە خاکی کوردستانی باشوور دابڕی و هەموو ناوچە ستراتیجییەکانی کەرکوک، موسڵ، خانەقین و دەوروبەریانی لە سنووری ناوچەی ئۆتۆنۆمی دەرهێنا و بە خاکی عارەبی لە قەڵەم دان و بەکاوەخۆ کەوتە بەعارەب کردنیان).

ئەوەی کە نووسەر خەبات عەبدوڵڵا باسی دەکات کوردستانیی بوون ق کورد بوونی شار و پارێزگای موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەر باسی ئەوە دەکات کە باشووری کوردستان مەڵبەندی پێنج پارێزگا دەگرێتەوە کە یەکێکیان پارێزگای موسڵ-ە، هەروەها نووسەر باس لەوەش دەکات کە حکومەتی بەعسی عارەبی چەندین ناوچەی گرنگ و ستراتیجی وەکو موسڵ، کەرکوک، خانەقین و چەند ناوچەیەکی تری لە باشووری کوردستان دابڕیوەو بەعارەبی کردوون، کە ئەمانەش هەمووی ئاماژەن بۆ کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ.

هەڵبەستوانی ناسراو و بڵندی کورد دکتۆر عەبدوڵڵا پەشێو، لە بەرنامەیەکی راستەوخۆی (مەد تی ڤی)دا کە سەبارەت بە یادی کیمیاباران کردنی هەڵەبجەیە، سەبارەت بە پرسی کورد دەڵێت: (ئەمڕۆ پرسی ناوەندی لە باشووری کوردستان پرسی دیاریکردنی سنووری کوردستانە، بەتایبەتیش ناوچە نەوتییەکانی وەکو کەرکوک، خانەقین و پارێزگای موسڵ. تەنیا لە کەرکوک دووەم سەرچاوەی نەوت هەیە لە جیهاندا. کەرکوک بڕبڕەی پشتی هەر کیانێکی ئابوورییە کە لە کوردستانی دوارۆژدا دێتە کایەوە. تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمیش ئەو بەشە کوردستانەی کە لەبن دەستی عوسمانییان بوو پێکهاتبوو لە ویلایەتەکانی شارەزوور، هەکاری، موسڵ و دیاربەکر. شارەزووریش پێکهاتبوو لە کەرکوک، هەولێر، کۆیە، سلێمانی، رەواندز و هەریر. مەڵبەندی ئەو ویلایەتەش (شارەزوور) شاری کەرکوک بووە).
ئەوەی کە هەڵبەستوانی ناوداری کورد دکتۆر عەبدوڵڵا پەشێو باسی دەکات کورد بوون و کوردستانی بوونی تەواوی پارێزگای موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆر پەشێو لەلایەک پارێزگای موسڵ، کەرکوک و خانەقین بەتەواوی بە بەشێک لە خاکی سەربە باشووری کوردستان دەزانێت، لەلایەکی تریشەوە ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-ەوە بە بەشێکی کوردستانی ژێردەستەی دەوڵەتی عوسمانی دادەنێت.

زەکەریای گۆرانیبێژ، لە یەکێ لە گۆرانییەکانیدا بە ناوی (وەرە ئەسمەر)دا، لە نووسینی (ئەدیب چەڵکی)، باس لە کوردستانێتیی شاری موسڵ دەکات. ئەمەش چەند کۆپلەیەکی گۆرانییەکەیە:

وەرە ئەسمەر
شۆڕش و بەرخوێدانێ
خەبات و سەرهەڵدانێ
ل باشورێ وەڵاتی
شەڕێ مان و نەمانی
مزگێنی هاتن خەڵات
رۆژا مە کوردان هەڵات
ل دوازدەهێ نیسانێ
رزگار بو پارچەک وەڵات
کەرکوک، موسڵ و زمار
شێخان، مەخمورو شەنگار
خانەقین و مەندەلی
ل وان پیرۆز بیت بوهار
مژدە بۆ کوردان هەمان
زۆری و بندەستی نەمان
ئاشێ دژمنان هەریفت
وەرگەڕێن چەرخ و زەمان

بلند کن ئاڵا کوردان
ئازاد بویە نیشتمان
ئەیڕۆ کەرکوک و موسڵ
سبە ئامەد و بۆکان

بە گوێرەی ئەو هۆنراوەیەی هەڵبەستوان (ئەدیب چەڵکی) کە بە دەنگی هونەرمەند کراوەتە یەکێک لە سروودە نیشتمانییەکان، کوردستانێتیی و کوردێتیی شاری موسڵ و چەندین شاری دیکەی کوردستانی دەردەخات، چونکە هەڵبەستوانی ناوبراو لە هۆنراوەکەیدا، شارەکانی کەرکوک، موسڵ، خانەقین، مەخمور، مەندەلی و شەنگال بە شارە بەعارەبکراوەکانی باشووری کوردستان ناودەبات.

نەخشەی ٩ — دابەشبوونی ئیداری، ١٩٨٠

چاڵگە نەوتییەکان **نەخشەی ١١**

ڕێگەوبانی ئۆتۆمۆبیل

نەخشەی ١٢

ئەرزنجان
ئەرزەڕۆم
دیڤریکی
ئەلازیغ
وان
موش
مەرعەش
دیاربەکر
کورتەلان
باتمان
گازی ئانتەب
موسڵ
هەولێر
کەرکووک
خانەقین
نوورود
سەفیددەش
ئەندیشک
1 : 2 000 000
سنووری دەوڵەتی
هێڵی ئاسن
مەرکەزی پارێزگا
مەرکەزی قەزا
ئاسنەڕێ

نەخشەی ١٣

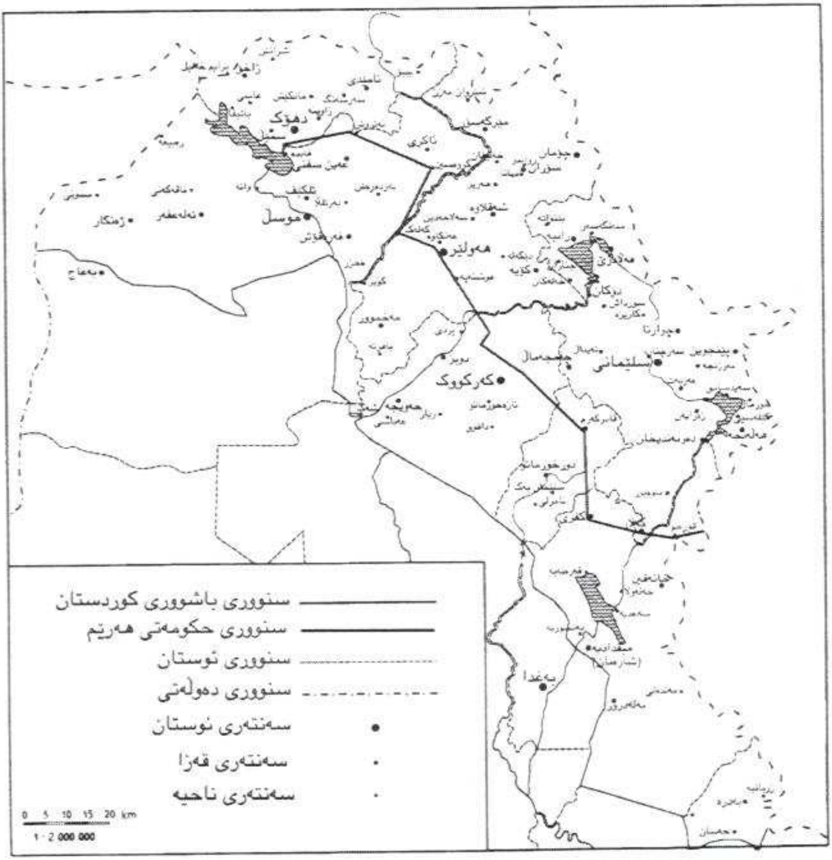

نەخشەی ٧. باشووری کوردستان و حکومەتی هەرێم ١٩٨٧...

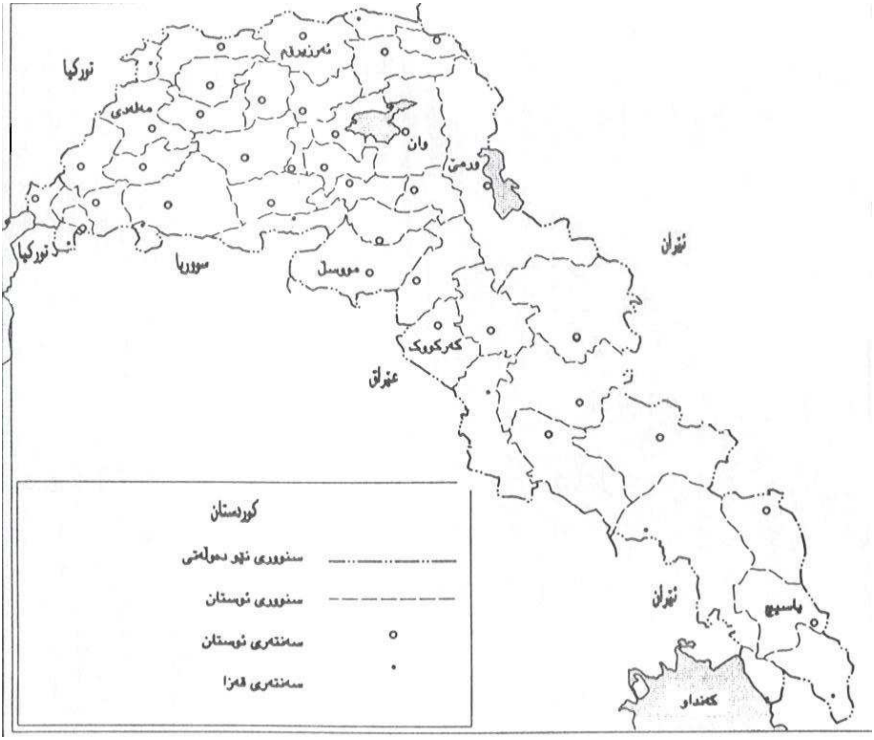
تورکیا
ئەرزەڕۆم
مەلەتی
وان
ورمێ
تورکیا
سووریا
مووسڵ
کەرکووک
عێراق
ئێران
ئێران
کەنداو
کوردستان
سنووری نێو دەوڵەتی
سنووری ئوستان
سەنتەری ئوستان
سەنتەری قەزا

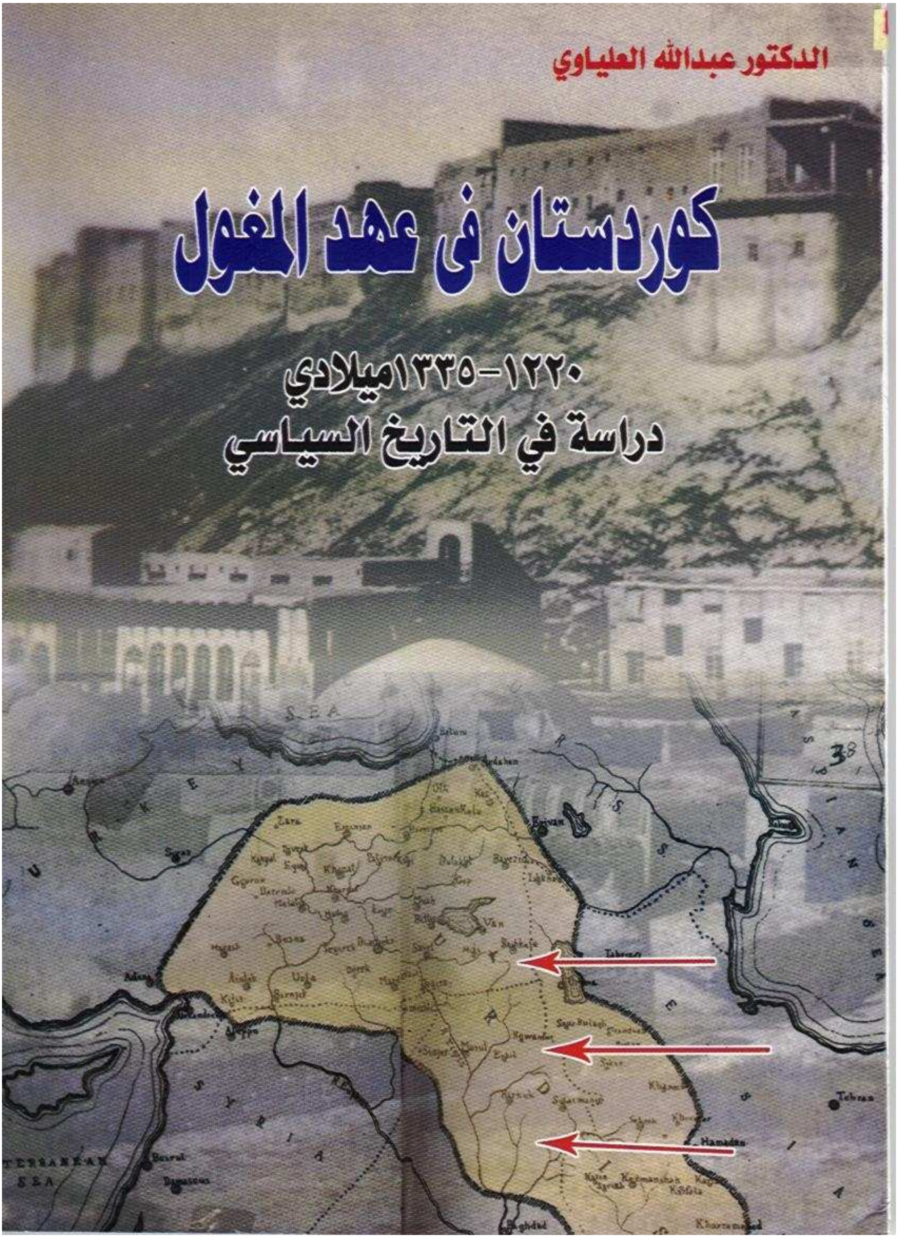
الدكتور عبدالله العلياوي
كوردستان فى عهد المغول
١٢٢٠-١٣٣٥ميلادي
دراسة في التاريخ السياسي

یەکێتیی سۆڤیێت
تورکیا
کوردستان
قەرس
ئەرزرووم
قوچگری
ئەرزنجان
ئاگری
چەقلک
مەلازگر
مووش
ئەلعەزیز
مەلاتیە
دیاربەکر
بدلیس
گۆلی وان
وان
ماکو
فورات
مەرەش
ئرحا
ماردین
عەنتاب
چۆلەمێرگ
ورمێ
گۆلی ورمێ
دهۆک
مەهاباد
موسڵ
سوریا
ئێران
هەولێر
عێراق
سلێمانی
کەرکووک
سنە
کرماشان
عیلام

خريطة ولاية الموصل

کوردستانی باشوور و دیالێکت و گۆڤەرەکانی

کوردستان
وان
دیاربەکر
ماردین
سلێمانی
کرماشان
کوردستان

خريطة رقم (١)

موقع قضاء عقرة بالنسبة لكردستان العراق

خريطة رقم (٣)

إقليم كوردستان العراق

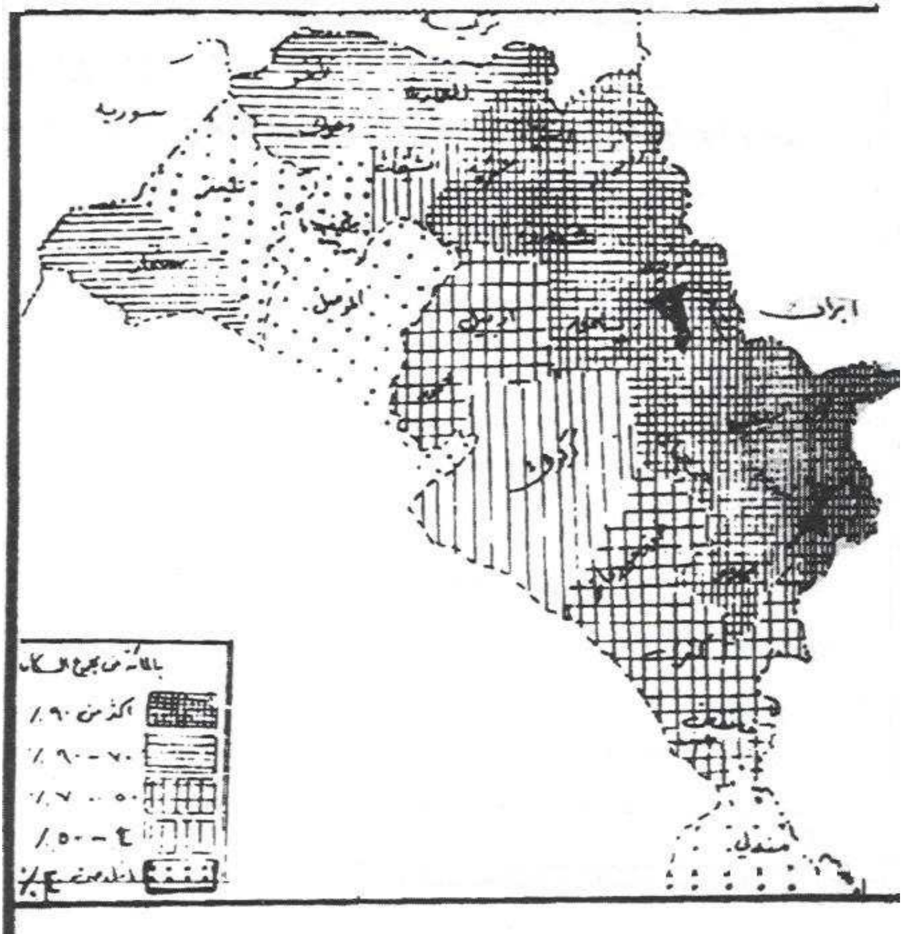

التوزيع الجغرافي للكورد في أقليم كوردستان العراق

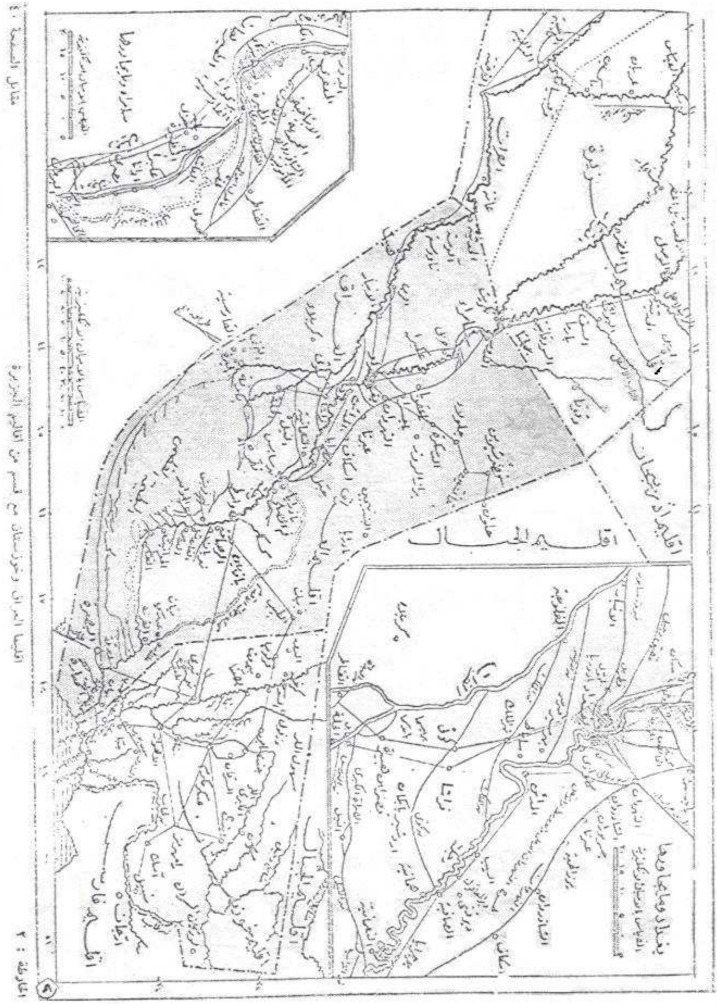

قەبارەی ئێراق لە سەردەمی عەباسیاندا

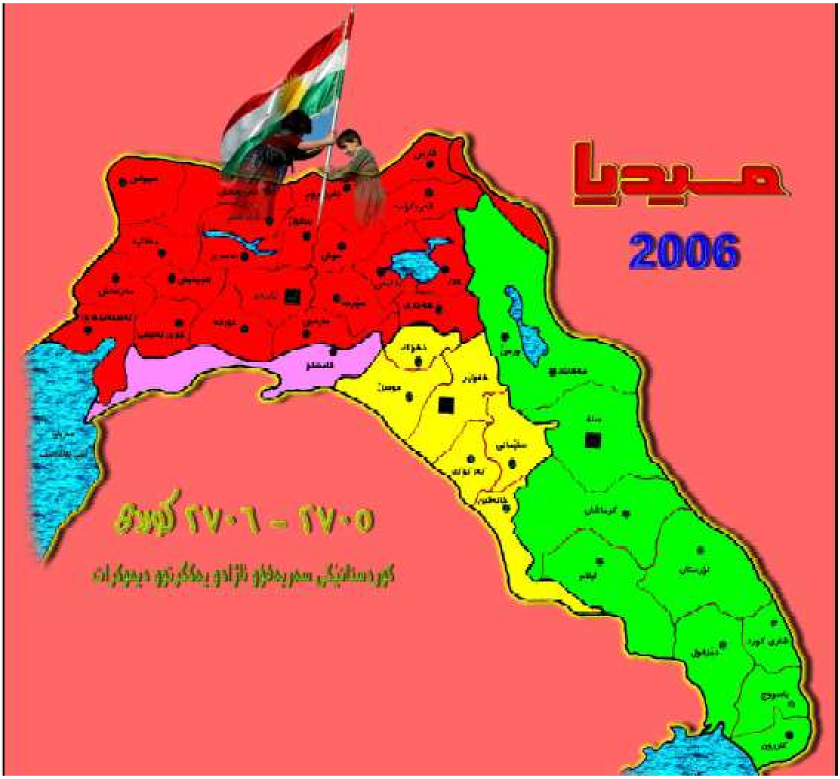
میدیا
2006
٢٧٠٥ - ٢٧٠٦ کوردی
کوردستانێکی سەربەخۆو ئازادو یەکگرتوو دیموکرات

www.rojhalat.de
Sivas
Elazig
Erzrom
Deresim
Maras
Urfa
Mako
Van
Diyarbaker
Mardin
Hakari
Midya
Ormia
Jeziz
Ravanduz
Hawler
Mahabad
Mosel
Sardasht
Bokan
Solemanie
Bana
Saqez
Hamadan
Kurdstan
Kerkuk
Sanandaj
Kermansha
Ilam

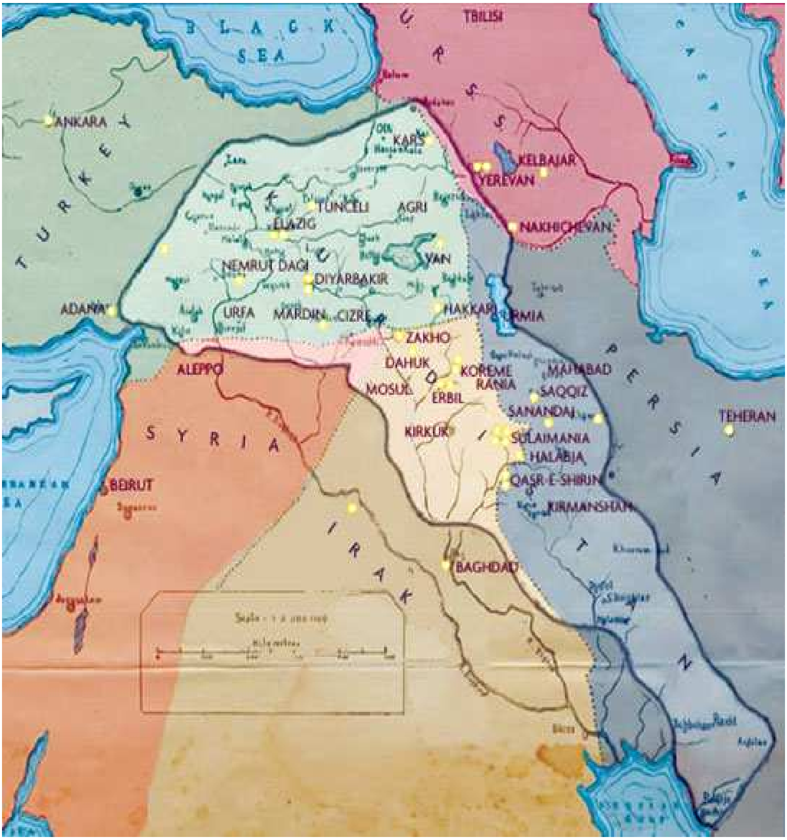
BLACK SEA
TBILISI
ANKARA
TURKEY
KARS
KELBAJAR
YEREVAN
TUNCELI
AGRI
ELAZIG
NAKHICHEVAN
NEMRUT DAGI
VAN
DIYARBAKIR
ADANA
URFA
MARDIN
CIZRE
HAKKARI
URMIA
ZAKHO
DAHUK
KOREME
RANIA
MAHABAD
ALEPPO
MOSUL
ERBIL
SAQQIZ
SANANDAJ
TEHERAN
SYRIA
KIRKUK
SULAIMANIA
HALABJA
QASR-E-SHIRIN
BEIRUT
KIRMANSHAH
IRAK
PERSIA
BAGHDAD

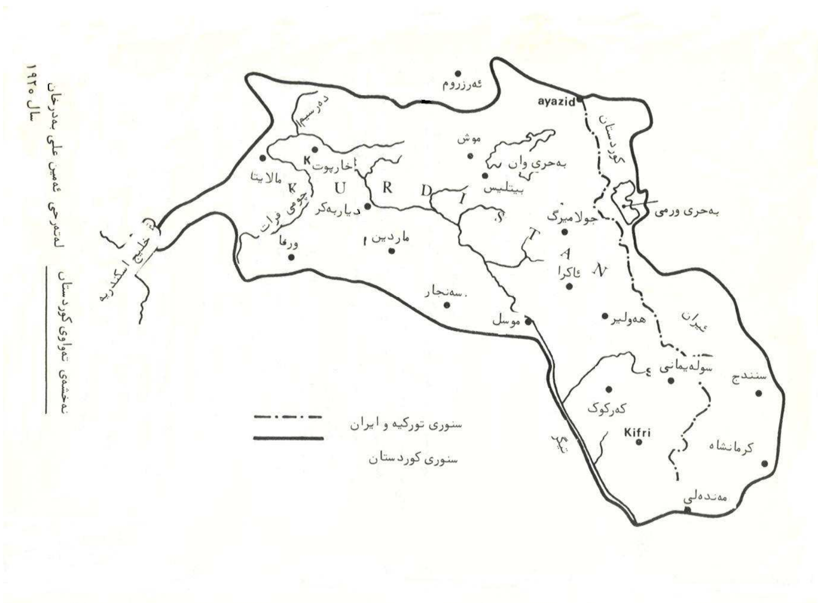
نەخشەی تەواوی کوردستان
لەتەرحی ئەمین علی بەدرخان
ساڵ ١٩٢٥
ئەرزروم
دەرسیم
ayazid
کوردستان
موش
بەحری وان
خارپوت
مالاتیا
K U R D I S T A N
بیتلیس
بەحری ورمی
دیاربەکر
جوولامیرگ
چومی فرات
ماردین
ورفا
خلیج اسکندریە
ئاکرا
سەنجار
موسل
هەولیر
ئیران
سولەیمانی
سنندج
کەرکوک
Kifri
کرمانشاه
مەندەلی
سنوری تورکیە و ایران
سنوری کوردستان

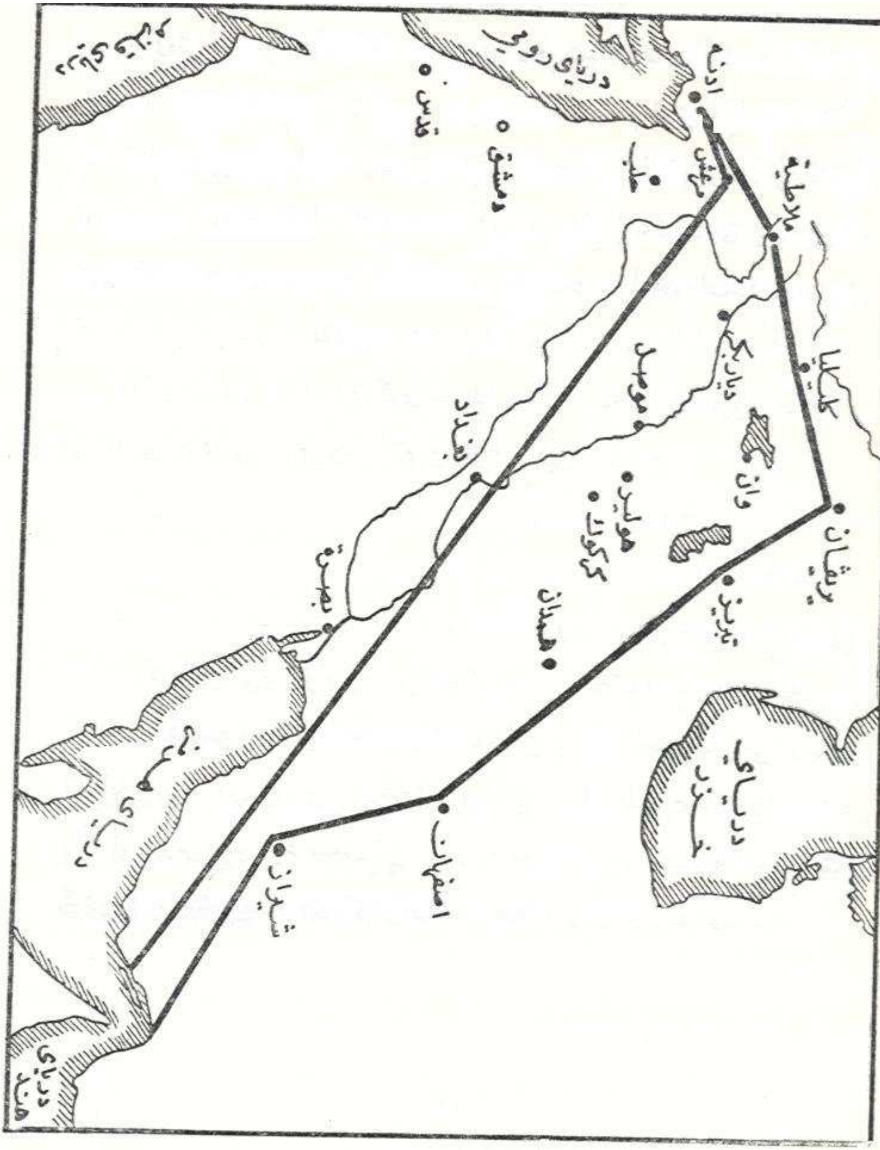

نەخشەی کوردستان لەزەمانی شەرەفخاندا

— سەتوبیستوهەشت —

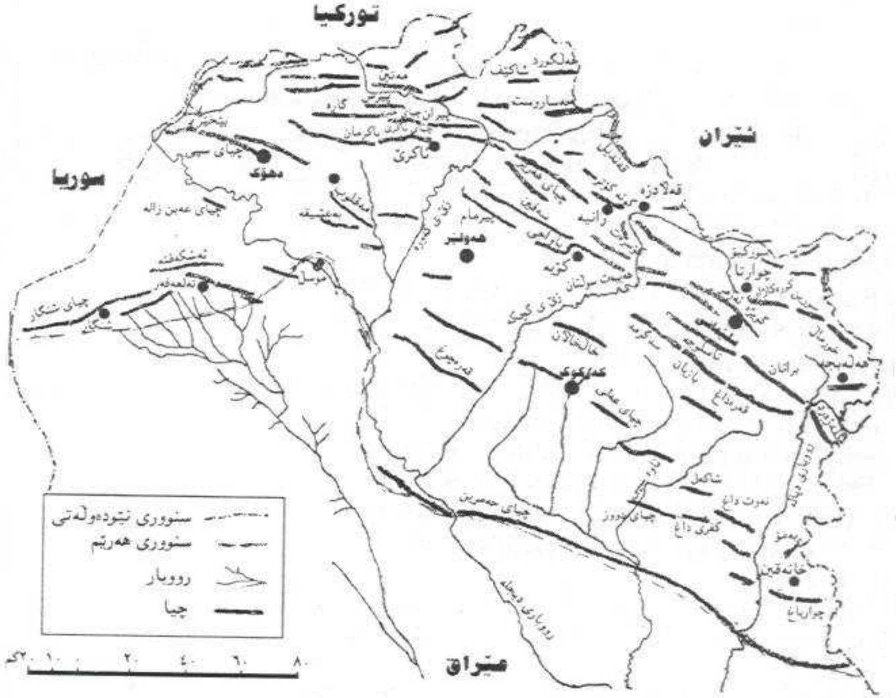

شێوەی ژمارە(١)
شاخەکانی کوردستان - ئاراستە و زنجیرەکانیان

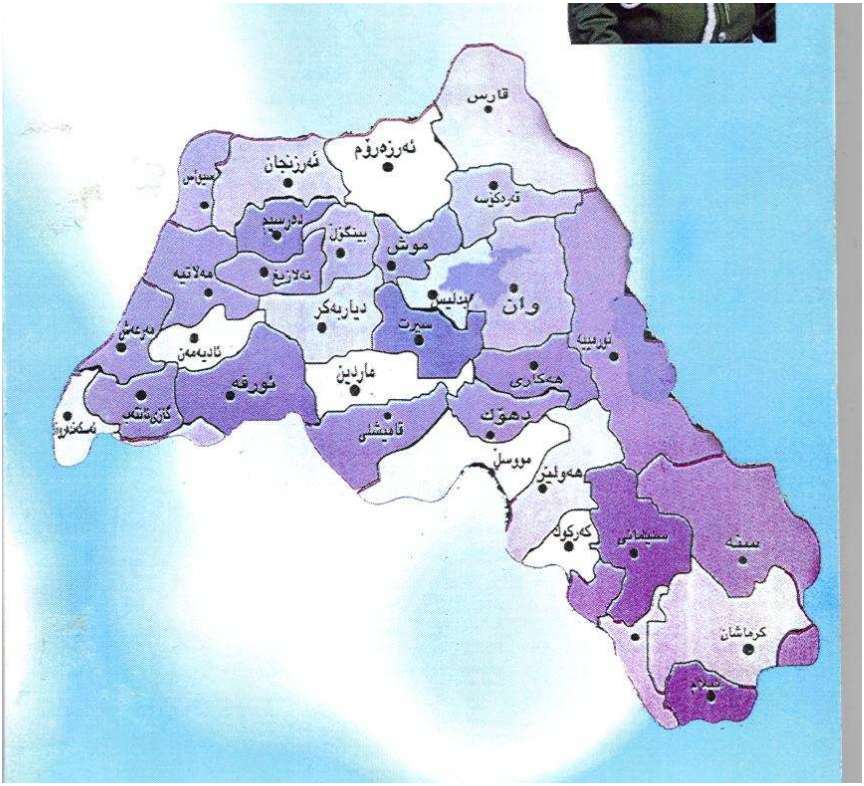
قارس
ئەرزەرۆم
ئەرزنجان
سیواس
دەرسیم
بینگۆل
موش
ئەلازیغ
مەلاتیە
دیاربەکر
بدلیس
وان
سیرت
مەرعەش
ئادیەمەن
ئورفە
ماردین
هەکاری
دهۆک
قامیشلی
مووسڵ
هەولێر
کەرکوک
سلێمانی
سنە
کرماشان

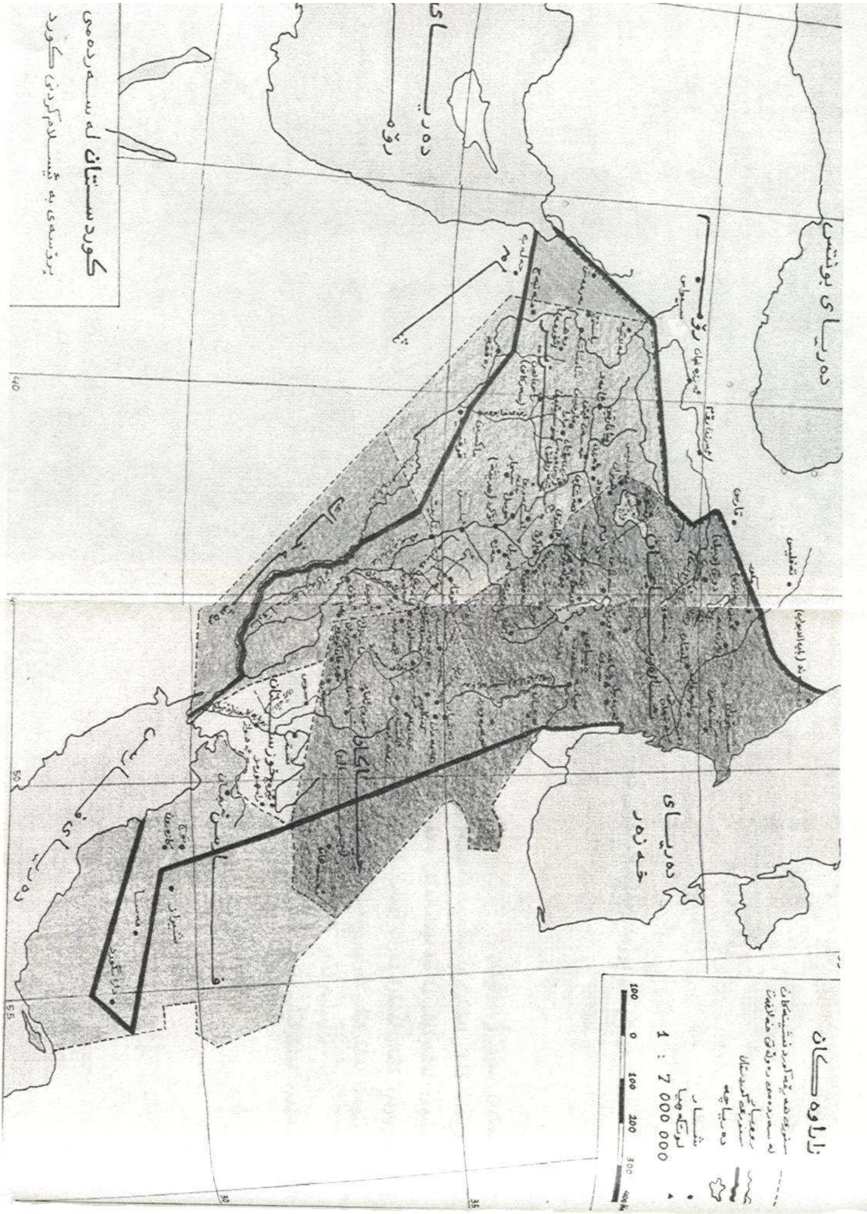
کوردستان لە سەردەمی
1 : 7 000 000

نەخشەی ژمارە (١)

کەرکوك لە دەوڵەتی حوری و سۆپارتی

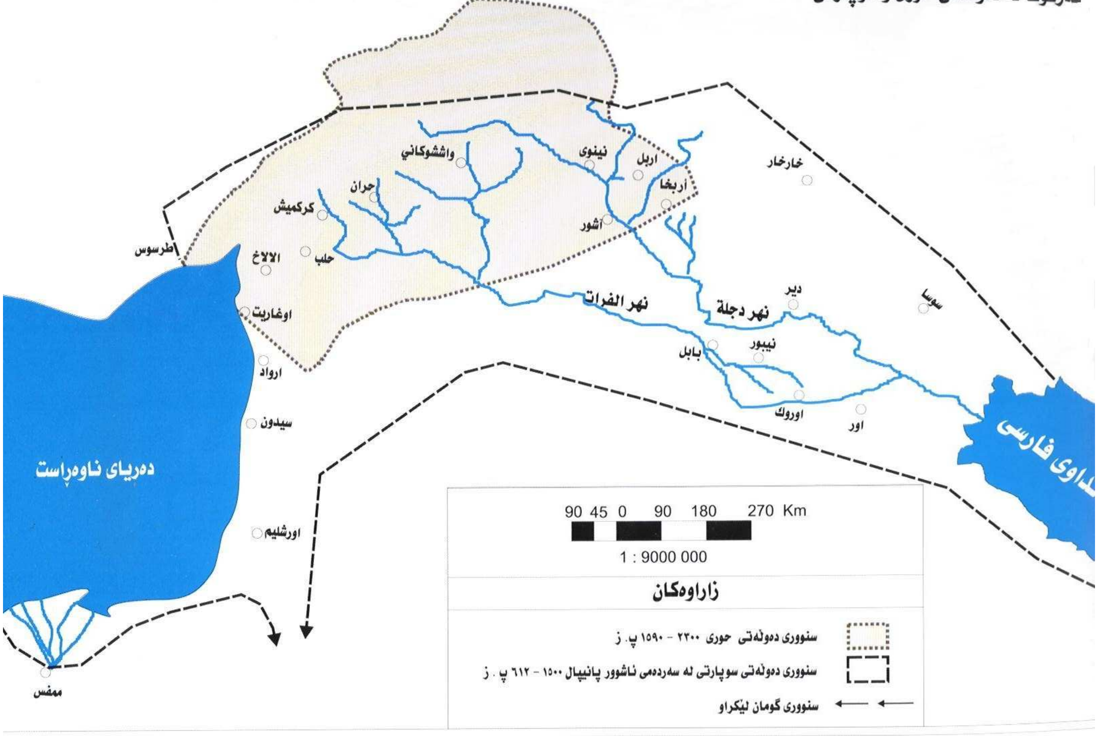

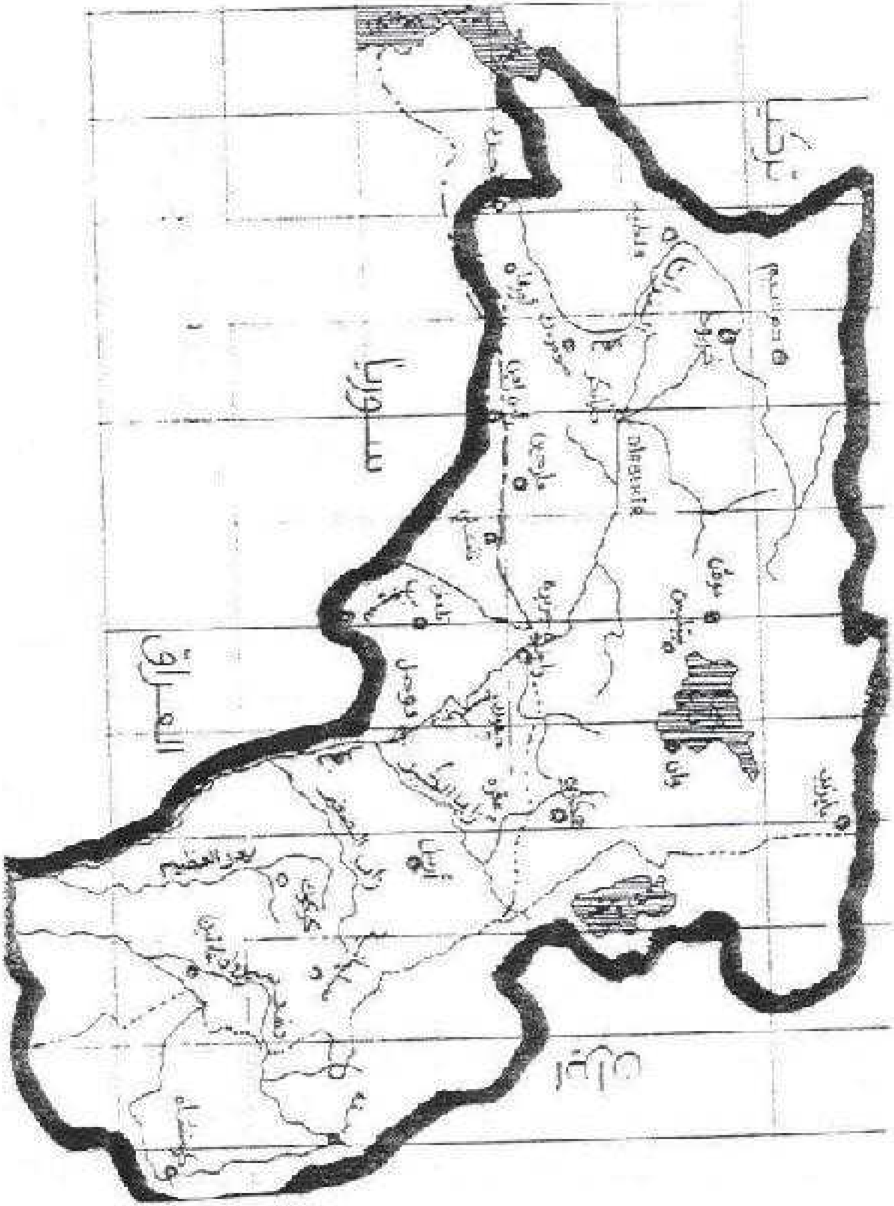
سوريا
العراق

سەرچاوەکانی بەشی شەشەم
(بەڵگەنامە کوردییەکان):

1- عەلائەدین سەجادی، شۆڕشەکانی کورد و کورد و کۆماری ئێراق، چاپخانەی مەعاریف، ئێراق - بەغدا 1959.
2- عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کورد، چاپخانەی مەعاریف – پەرتوکخانەی زانیاری، سەردەشت – رۆژئاوای کوردستان 1982ز – 1361ی هەتاوی.
3- عەلائەدین سەجادی، مێژووی راپەڕینی کورد، چاپی دووەم، چاپخانەی ئێران- شاری کورد - 1996.
4- دکتۆر حوسێن محەمەد عەزیز، کورد و کێشەی (کەرکووک) رەخنە و کۆڵینەوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی سیما، سلێمانی- باشووری کوردستان 2005.
5- دکتۆر حوسێن محەمەد عەزیز، کورد و شۆڕش و هەلی مێژوویی – لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی رامیاری رەخنەگرانەیە، چاپی دووەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2000.
6- محەمەد سەعید سۆفی، پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوکردنی رەگەزییدا، چاپخانەی بەرهەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2003.
7- دکتۆر جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، وەرگێڕانی کوردۆ عەلی، بنکەی چاپەمەنی ئازاد، سوید، 1985.
8- دکتۆر جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی کوردی، بڵاوکراوەی بنکەی کوردنامە، چاپی دووەم، بەریتانیا – لەندەن 2002.
9- دکتۆر جەمال نەبەز، الامیر الکوردي–میر محمد الرواندزي- الملقب ب (میری کۆرە)، ترجمة فخري سلاحشور، دار ئاراس للطباعة والنشر، الطبعة الثانیة، جنوب کوردستان - هەولێر 2003.
10- دکتۆر جەمال نەبەز، المستضعفون الکورد واخوانهم المسلمون، الطبعة الاولی، من منشورات کوردنامە - لندن 1997.

11- دکتۆر جەمال نەبەز، کۆبەرهەم ژمارە (6)، باشووری کوردستان – سلێمانی 2006.

12- دکتۆر جەمال نەبەز، پشتگیری لە کارەسات و هەرەسێکی بێوێنە، رۆژنامەی (میدیا)، ژمارە ، (272)، ساڵی یازدەهەم، سێشەممە رێکەوتی (9.1.2006)، رۆژنامەکی سیاسی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان YNDK دەری دەکات.

13- دکتۆر جەمال نەبەز، کۆنگرە، ژمارە (19)، مارسی (2001). کۆنگرە، ئۆرگانی کۆنگرەی نیشتمانیی کوردستان بڵاوکەرەوەی بیری نەتەوەیی کوردیی.

14- دکتۆر جەمال نەبەز، کۆبەرهەم ژمارە -7، چاپخانەی منارە، چاپی یەکەم، هەولێر – باشووری کوردستان 2007.

15- دکتۆر جەمال نەبەز، ئایا راستە، کە "دوژمنی دوژمنت دۆستتە"؟، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (315)، ساڵی دوازدەهەم، سێشەممە (20.11.2007)، رۆژنامەیەکی رامیاری هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.

16- دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، جوگرافیای کوردستان، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئاپێک، ستۆکهۆڵم - سوید 1996.

17- دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوان لە باشووری کوردستاندا بە پێی سەرژمێری دانیشتوانی ئێراق – 1977، چاپخانەی شڤان، باشووری کوردستان – سلێمانی 2005.

18- دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، سنوری کوردستان، چاپخانەی میدیا، ستۆکهۆڵم، سوید - 1997.

19- دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، جوگرافیای دانیشتوانی کوردستان، چاپخانەی ئاپێک، ستۆکهۆڵم 1994.

20- دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، ئەتنۆ – دیمۆگرافیای باشووری کوردستان، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، چاپی دووەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2000.

21- دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، جوگرافیای ئابووری نەفت لە کوردستاندا، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، چاپی دووەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2002.

22- محەممەد مەردۆخی کوردستانی، مێژووی کورد و کوردستان، وەرگێڕانی عەبدولکەریم محەممەد سەعید، چاپخانەی ئەسعەد - بەغدا 1991.
23- محەمەد عەلی عەونی و هەژار موکریانی، شەرەفخانی بەدلیسی، شەرەفنامە، هەژار کردویە بە کوردی، کۆڕی زانیاری کورد لە چاپی داوە، چاپخانەی نوعمان، ئێراق - نەجەف 1973.
24- رؤوف عقراوي، الحملة على بادينان واوضاع اللاجئين، من منشورات ئاراس، مطبعة وزارة التربية – هەولێر، الطبعة الثانية، هەولێر - جنوب کوردستان 2002.
25- حازم هاجاني، صفحات من تأريخ الكورد وكوردستان، الجذور التأريخية – الجغرافية – الاثار – اللغة – المعتقدات، الطبعة الاولى، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، هەولێر – جنوب کوردستان 2002.
26- دکتۆر عەزیز شەمزینی، بزوتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی گەلی کوردستان، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە فەرید ئەسەسەرد، چاپخانەی شەهید ئیبراهیم عەزۆ 1985.
27- مستەفا شێخ نعمەتوڵڵا، گەلاوێژ، گۆڤارێکی ئەدەبی و رۆشنبیری مانگانەی کوردییە، عەلائەدین سەجادی دەریدەکرد، ژمارە (1)ی ساڵی چوارەم، کانوونی دووەمی ساڵی 1943.
28- مستەفا شێخ نعمەتوڵڵا، گەلاوێژ، گۆڤارێکی ئەدەبی و رۆشنبیری مانگانەی کوردییە، عەلائەدین سەجادی دەریدەکرد، ژمارە (2)ی ساڵی چوارەم، شوباتی ساڵی 1943.
29- مستەفا شێخ نعمەتوڵڵا، گەلاوێژ، گۆڤارێکی ئەدەبی و رۆشنبیری مانگانەی کوردییە، عەلائەدین سەجادی دەریدەکرد، ژمارە (3)ی ساڵی چوارەم، مارتی ساڵی 1943.
30- مستەفا شێخ نعمەتوڵڵا، گەلاوێژ، گۆڤارێکی ئەدەبی و رۆشنبیری مانگانەی کوردییە، عەلائەدین سەجادی دەریدەکرد، ژمارە (9)ی ساڵی چوارەم، ئەیلولی ساڵی 1943.
31- رەشید شێخ عەبدولڕەحمان، مێژووی زاگرۆس، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر – باشووری کوردستان 2001.

32- عەلی سەیدۆ گەورانی، لە "عەممان"ەوە بۆ "ئامێدی" گەشتێک بە کوردستانی باشووردا، وەرگێڕانی تالیب بەرزنجی، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2000.
33- دکتۆر عەبدوڵڵا محەمەد عەلی عەلیاوەیی، کوردستان في العهد المغول 1220-1335 میلادي دراسة في التأريخ السياسي، جنوب کوردستان – سلیمانیة 2005.
34- دکتۆر عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، گۆڤاری سەردەم، العدد التاسع لسردم العربي ، مؤسسة سردم للطباعة والنشر، سلیمانیة – جنوب کوردستان.
35- ئەحمەد تیگریس و ناسری رەزازی و فەهد گردەوانی، جوگرافیای کوردستان بۆ پۆلەکانی ناوەندی و باڵا، سوید 1994.
36- ئاسۆ گەرمیانی و ئامەد تیگریس، کورتە مێژووی کورد و کوردستان، چاپی یەکەم، ستۆکهۆڵم، 1992.
37- ئاسۆ گەرمیانی، دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان سیستمێکی فیدرالی؟ دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.
38- هاوڕێ باخەوان، ئاڵای کورد-کورتە لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی-کۆمەڵایەتی-رامیاری، دەزگای سەردەم، باشووری کوردستان - سلێمانی 2001.
39- هاوڕێ باخەوان، هەفتەنامەی میدیا، ژمارە (177) ساڵی نۆیەم، پێنج شەممە، رێکەوتی (20.12.2004)، رۆژنامەیەکی سیاسی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
40- هاوڕێ باخەوان، جەنگی ناوخۆ، ماڵپەڕی تایبەتی باخەوان، رۆژی هەینی (14.7.2006).
41- هاوڕێ باخەوان، ئەدەبیاتی کاژیک، چاپی یەکەم، 2003. لە ماڵپەڕی کوردستان نێتدا وەرگیراوە.
42- عەونی داودی و حوسین غوڵام، کرکوک رحلة في ذاكرة التاریخ، ئامادەکردن و وەرگێڕانی، عەونی داودی، چاپی یەکەم، چاپخانەی نینا – ئۆپسالا - سوید، 2002.
43- العلامة محمد جەمیل الملا أحمد الرۆژبیاني، نبذة عن العشیرة الرۆژبیانیة (الروزبهانیة) والمعروفین من الروژبیانیین في الكتب التاریخیة، الطبعة الثانیة، مطبعة الثقافة – هەولێر – جنوب کوردستان 2001.

44- وڵاتگیری رەشەخاکی عیراق (فتوح سواد العراق)، مەلا جەمیلی رۆژبەیانی کردوویە بە کوردی و پەراوێزی لێکردووە، بەڕێوەبەرایەتیی چاپخانەی رۆشنبیری، چاپی دووەم، هەولێر – باشووری کوردستان 2005.
45- محەمەد جەمیل رۆژبەیانی، فەرمانڕەوایی موکریان، دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا 1992.
46- العلامة محمد جەميل الروژبياني، مجلة سردم العربي، العدد (2) سنة (2003)، مؤسسة سردم للطباعة والنشر.
47- شیرین نوری محەمەد، الخيار الفيدرالية في كوردستان العراق، ماڵپەڕی هەڵەبجە.
48- دکتۆر کامەران قەرەداغی، رۆژنامەی الحياة، العدد (11777)، الاحد (21.5.1995).
49- ووتاری (دۆزی کورد و کوردستان) کە ناوی نووسەرەکەی بەسەرەوە نییەو لەسەر تۆڕی ئەنتەرنێتی ماڵپەڕی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان کۆپیم کردووە.
50- دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، بزوتنەوە نەتەوایەتییەکانی کورد، سوید، 1996.
51- سەدیق سەفی زادە بۆرەکەیی، سەلاحەدینی ئەیووبی، چاپ أول، مؤسسة مطبوعاتی – تهران – ایران، تابستان 1361.
52- سەلام عەبدوڵڵا، گۆڤاری کەرکوک (16)، بەهاری 2003، گۆڤارێکی روناکبیری گشتی وەرزییە، کۆمیتەی باڵای ئاوارەکان و کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بە هاوبەشی دەری دەکەن.
53- نجم عمر السورچي، مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000، جنوب كوردستان - سليمانية 1998.
54- نەوشیروان مستەفا ئەمین، چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی رۆژنامەوانیی کوردی 1938-1958 رۆژنامەوانیی نهێنی، بەرگی سێیەم، بەشی یەکەم، باشووری کوردستان - سلێمانی 2004.
55- نەوشیروان مستەفا ئەمین، چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی رۆژنامەوانیی کوردی، ساڵانی نێوان دو جەنگی جیهانی 1918-1938 بەرگی دووەم، چاپخانەی شڤان، باشووری کوردستان – سلێمانی 2002.

56- جلال الطالباني، اغد ديموقراطي وحرمان الشعب حتى من حق الحلم؟، من منشورات الاتحاد الوطني الكوردستاني، مركز ئەركى نوێ الثقافي 1989.
57- سەلام ناوخۆش، دراسة سياسية حول إحتلال وتقسيم كوردستان. الطبعة الاولى، المطبعة نازه، هەولێر – جنوب كوردستان 2002.
58- غەفور مەخموری، بەعەرەبکردنی کوردستان بەعەرەبکردن - مەترسییەکانی - بەرەنگاربوونەوەی، چاپی دووەم، چاپخانەی منارە، لە بڵاوکراوەکانی لێژنەی باڵای بەرەنگاربوونەوەی بە عارەبکردنی کوردستان، هەولێر - باشووری کوردستان 2706/2006ی کوردی.
59- غەفور مەخموری، هەڤاڵ غەفور مەخموری: بە پێی سەرچاوە مێژووییەکان پارێزگای موسڵ، دیالا، تکریت و بەشێکی زۆری کوت و میسانیش بەشێکن لە خاکی کوردستان، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (135)، ساڵی حەوتەم، هەینی (1.11.2002)، رۆژنامەکی رامیاری هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان YNDK دەری دەکات.
60- شێخ سدیق، پاکتاوکردنی رەگەزی کورد لە مێژوودا، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی کشتوکاڵ، باشووری کوردستان - هەولێر 2005.
61- کەیوان ئازاد ئەنوەر، کورد لە چەند تۆمارێکی مێژووییدا، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی- باشووری کوردستان 2005.
62- کەیوان ئازاد ئەنوەر، فایلی هەرێمی کوردستانی ئێراق لەبەڵگەنامەکاندا، کوردستانی نوێ، ساڵی چواردەهەم، ژمارە (3779)، دووشەممە (19.9.2005)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەری دەکات.
63- کەیوان ئازاد ئەنوەر، کەرکوک لە پەراوێزی رووداوەکانی مێژووی کۆندا، گۆڤاری کەرکوک (6)، ژمارە (2)، ساڵی دووەم، پاییزی 2000، گۆڤارێکی روناکبیری گشتی وەرزییە کۆمیتەی باڵای ئاوارەکان و کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بە هاوبەشی دەری دەکەن.
64- کەیوان ئازاد ئەنوەر، کەرکوک لە هەڵوێستی سیاسی کوردا، گۆڤاری کەرکوک (12)، ژمارە (4)، ساڵی سێیەم، بەهاری 2002، گۆڤارێکی روناکبیری گشتی وەرزییە کۆمیتەی باڵای ئاوارەکان و کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بە هاوبەشی دەری دەکەن.

65- کەیوان ئازاد ئەنوەر، کوردستان لە نێوان چاڵدێران و بەغدادا، کوردستانی نوێ،ساڵی شازدەهەم، ژمارە (4354)ی رۆژی پێنجشەممە، ڕێکەوتی (23.8.2007)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەری دەکات.
66- ئەمجەد شاکەلی، رۆینە لۆمبۆرن، کورد گەلێکی بێ وڵات، وەرگێڕانی ئەمجەد شاکەلی، چاپی یەکەم، ستۆکهۆڵم، سوید 1994.
67- ئەمجەد شاکەلی، ئەوەی نابێ بگوترێ دەبێ بگوترێ، دیدارێکە (حەکیم کاکەوەیس) لەگەڵ (ئەمجەد شاکەلی)دا ئەنجامی داوە، چاپخانەی رۆشنبیری، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – هەولێر 2004.
68- ئەمجەد شاکەلی، سنووری کوردستان، کوردستان نێت، رۆژنامەیەکی ئەلەکترۆنی رۆژانەی گشتی سەربەخۆی کوردییە، چوارشەممە (24.9.2003).
69- ئەمجەد شاکەلی، فیدڕاڵی تەنێ دابەشکردنی دەسەڵات نییە، دەنگەکان، ژمارە (221)، رۆژی چوارشەممە (31.8.2005).
70- سیروان کاروانی، موسڵ و کورد، ماڵپەڕی دەنگەکان، رۆژی چوارشەممە، ڕێکەوتی (1.6.2005).
71- سەردار جەباری، ئاوڕێک لە رابردو، تێڕوانینێک لە ئەمڕۆ بیرێک لە ئایندە، گۆڤاری کەرکوک (12)، ژمارە (4)، ساڵی سێیەم، بەهاری 2002، گۆڤارێکی روناکبیری گشتی وەرزییە کۆمیتەی باڵای ئاوارەکان و کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بە هاوبەشی دەری دەکەن.
72- دکتۆر سەربەست، الفیدرالیة الکوردستانیة والتوقعات المستقبلیة دراسة قانونیة، قوس للطباعة، کوپنهاون - دانیمارک 1995.
73- مەریوان دەوڵەت، شێوەی نووسینی کوردی بە پیتی لاتینی، بڵاوکردنەوەی کۆمەڵەی لاوانی کورد لە دانیمارک، کۆپنهاون 1993.
74- خەسرەو گۆران، کورد لە پارێزگای موسڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.
75- خەسرەو گۆران، کوردستان لە مێژوودا، بەشی یەکەم، وەرگێڕانی ئاسۆ کەریم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی کوردستان، باشووری کوردستان – هەولێر 2001.

76- خەسرەو گۆران، تورکیا لە ڕێگەی بەرەی تورکمانی دەستی لە تێکدانی ئارامی شاری موسڵ-دا هەیەو لەو بارەوە بەڵگەمان لەبەر دەستدان، ڕۆژنامەی میدیا، ژمارە (260)، ڕۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (3.10.2006)، ڕۆژنامەیەکی رامیاری هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
77- دیمانە لەگەڵ خەسرەو گۆران، خەسرەو گۆران، جێگری پارێزگاری موسڵ: هەموو سوپای ئێراق بێتە موسڵ ناتوانێت ئەم شارە کۆنترۆڵ بکات، ڕۆژنامەی جەماوەر، خولی دووەم - ژمارە (214)، ڕۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی (5.3.2007). جەماوەر، ڕۆژنامەیەکی رامیاری گشتی ئازادە.
78- جەلال جەوهەر، کوردستان لەسەربەنداوی ئاودایە، کەچی هەڕەشەی بێ ئاوی لەسەرە، گۆڤاری کەرکوک (8)، ژمارە (4)، ساڵی دووەم، بەهاری 2001، گۆڤارێکی روناکبیری گشتی وەرزییە کۆمیتەی باڵای ئاوارەکان و کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بە هاوبەشی دەری دەکەن.
79- جەلال جەوهەر، وەڵامی چەند پرسیارێکی تایبەت بە پاکتاوکردنی نەژادی لە کوردستان، گۆڤاری کەرکوک (11)، زستانی 2002، گۆڤارێکی روناکبیری گشتی وەرزییە، کۆمیتەی باڵای ئاوارەکان و کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بە هاوبەشی دەری دەکەن.
80- جەلال جەوهەر، 80 ساڵ تەعریبکردنی کوردستان، گۆڤاری کەرکوک (5)، ژمارە (1)، ساڵی دووەم، هاوینی 2000، گۆڤارێکی روناکبیری گشتی وەرزییە، کۆمیتەی باڵای ئاوارەکان و کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بە هاوبەشی دەری دەکەن.
81- دکتور کەمال مظهر احمد، چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی هەلی کورد، بەشی یەکەم، چاپخانەی (الادیب البغدادیة)، العراق – بغداد 1985.
82- دکتور کەمال مظهر احمد، كركوك وتوابعها حكم التاريخ والضمير دراسة وثائقية عن القضية الكوردية في العراق، الجزء الاول مطبعة رينوين.
83- دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد- بەغداد 1975.

84- دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ترجمة محمد الملا عبدالكريم، الطبعة الثانية، العراق – بغداد 1984.
85- جرجيس فتح‌الله، يقظة الكورد تاريخ سياسي 1900-1925 ومما يتناول النزاع على جنوب كوردستان امام عصبة الامم مع الوثائق والمذكرات المتعلقة به، دار اراس، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان - هەولێر 2000 + جەرجيس فەتحوڵلا، وریابوونەوەی کورد مێژوویێکی سیاسی 1900-1925، وەرگێڕانی حەسەن جاف، بەرگی یەکەم و دووەم، چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی خانی دهۆک – باشووری کوردستان 2009.
86- عەبدولعەزیز یامولکی، بیرەوەرییەکانی عەبدولعەزیز یامولکی، لەتورکی عوسمانییەوە وەرگێڕانی شێرزاد کەریم، گۆڤاری "مامۆستای کورد"، ژمارە (27)و (28).
87- عەبدولعەزیز یامولکی، کوردستان و ڕاپەڕینەکانی کورد، وەرگێڕانی لە تورکیەوە شێرزاد کەریم، ئامادەکردنی سەدیق ساڵح، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
88- حازم هاجاني، صفحات من تأريخ الكورد وكوردستان، الجذور التأريخية – الجغرافية – الاثار – اللغة – المعتقدات، الطبعة الاولى، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، هەولێر – جنوب كوردستان 2002.
89- محەمەد ئەمین زەکی، خولاسەیەکی تاریخی کورد و کوردستان، بەرگی یەکەم 1931، بەرگی دووەم 1937، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان - سلێمانی - چاپی نوێ - 2000.
90- محەمەد ئەمین زەکی، تأريخ الدول والامارات الكوردية في العهد الاسلامي، ترجمة محمد علي عوني، مطبعة السعادة، مصر 1945.
91- حوسێنی مەدەنی، کوردستان و ئیستراتیژی دەوڵەتان، بەرگی یەکەم، نۆڤێمبەری 2000.
92- دكتور عزيز الحاج، القضية الكوردية في العشرينات، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، الطبعة الاولى، بيروت - لبنان 1984.
93- المحامي الشيخ سالار الحفيد، جنوب كوردستان في موازين السياسة الدولية، المديرية العامة للطباعة والنشر، سليمانية – جنوب كوردستان 2006.

94- پارێزەر سالار حەفید، دیمانە فازڵ نەجیب، (کەرکوک لە سنووری ئەو حکومەتە کوردییە دایە کە یاسادانەرانی ئەوڕوپی نەخشەیان بۆکێشاوە... شێخ سالاری حەفید دەدوێت)، ماڵپەڕی پەیامنێر، (20.3.2005).
95- شاخەوان شۆڕش، پاکتاوی رەگەزی لە ناوچەی کەرکوک و ئەگەری دەستێوەردانی مرۆڤانە، چاپی یەکەم، چاپخانەی دیلان، باشووری کوردستان - سلێمانی 2003.
96- هەڵکەوت حەکیم، الاکراد واشکال الموصل، سەرچاوەکەی دیار نییە.
97- دکتۆر جرجیس حسن، ترکیا في الاستراتیجیة الامیرکیة بعد سقوط الشاه، الطبعة الاولی، دمشق، مطبعة الجاحظ، 1990.
98- لیلی نامق الجاف، کرکوک لمحات تاریخیة، مطبعة خەبات، جنوب کوردستان – هەولێر 1992.
99- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، دەزگای سەردەم- باشووری کوردستان - سلێمانی 2001.
100- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، وەرگێڕانی ئازاد عوبێد سالح، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان-هەولێر 2005.
101- پرۆفیسۆر دکتۆر ئازاد محەمەدئەمین نەقشبەندی، چەمکی هەرێمی کوردستانی ئێراق، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی ئێراق، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی ئێراق، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – هەولێر 1998.
102- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، دیاریکردنی سنووری جیۆگرافیی هەرێمی کوردستانی ئێراق، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی ئێراق، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی ئێراق، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – هەولێر 1998.
103- الدکتور خلیل اسماعیل محمد، مؤشرات سیاسة التعریب والتهجیر في اقلیم کوردستان العراق، مطبعة جامعة صلاح‌الدین، جنوب کوردستان - هەولێر 2001.

104- الدكتور خليل اسماعيل محمد، البعد القومي للتغيرات في الحدود الادارية لمحافظة كركوك، مطبعة وزارة الثقافة، منشورات مجلة كاروان، جنوب كوردستان – هەولێر 1997.
105- الدكتور خليل اسماعيل محمد، دهۆک – نينوى دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان، مركز كوردستان للدراسات الاستراتيجية، جنوب كوردستان – سليمانية 2005.
106- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل، دیاریکردنی سنووری هەرێم بەرپرسیارێتییەکی نەتەوەییە، گۆڤاری گوڵان، ژمارە (549)، پێنجشەممە (11.8.2005)، گۆڤارێکە هەفتەی جارێک، دەزگای گوڵانی سەربە پارتی دیموکراتی کوردستان لە هەولێر دەری دەکات.
107- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، أقليم كوردستان العراق دراسات في التكوين القومي للسكان، الطبعة الثالثة، جنوب كوردستان – هەولێر 1999.
108- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل، البعد القومي للاستيطان العربي في محافظة كركوك، كركوك بحث الندوة العلمية حول كركوك 3-5 نيسان 2001 اربيل، مجموعة من الباحثين - من منشورات ئاراس، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان - هەولێر 2002.
109- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل، موسڵ لە نێوان چەکوشی تیرۆریستان و دەزگای بەعارەبکردندا، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2183)، رۆژی هەینی، رێکەوتی (23.6.2006)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
110- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل، پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل لەکۆڕێکی بنکەی کاوەی رۆشنبیریدا: لە سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی ئێراقەوە تا رووخانی سەددامیش پلانی گۆڕینی دیمۆگرافیای کوردستان بەردەوام بوو، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2702)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (11.12.2007)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
111- دکتۆر جەمال رەشید ئەحمەد، كركوك في العصور القديمة، كركوك بحث الندوة العلمية حول كركوك 3-5 نيسان 2001 اربيل، مجموعة من الباحثين-من

منشورات ئاراس، الطبعة الاولی،مطبعة وزارة التربیة، جنوب کوردستان – هەولێر 2002.
112- عەبدولغەنی عەلی یەحیا، هەرێمێکی فیدراڵ بۆ عارەبی سوننە هەنگاوێک لەسەر رێگای راست، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (1747)، سێشەممە (29.3.2005)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە – ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
113- محەمەد حوسێن پیرۆت، کوردستان لە چوارچێوەی پەیمانە نێو دەوڵەتیەکاندا، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2029)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (17.1.2006)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە – ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
114- عەبدولخالق سەرسام، ئاڤێستای نەورۆز ئەو کاتانەی ئێراق هەمووی کوردستان بوو کاوەی گووتی (جاف)و ئەژدیهاک بابلی بوو، چاپی یەکەم، چاپخانەی منارە، باشووری کوردستان – هەولێر 2005.
115- عەبدولخالق سەرسام، ئێزیدی و کاکەیی و شیعەکانی کورد بەرامبەر سوننەی عارەب لەشنگال تا خانەقین شورەیەکی پۆڵایینی کوردستانن، هەفتەنامەی (جەماوەر)، ژمارە (237)، رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (20.8.2007). جەماوەر رۆژنامەیەکی رامیاری گشتی ئازادە.
116- ئەحمەد باوەڕ، چارەنووسی گەلی کورد لە کۆنگرەو ڕێکخراوە نێودەوڵەتیەکاندا، چاپی دووەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی – باشووری کوردستان 2002.
117- سەعدی ئەحمەد پیرە، هەفتەنامەی میدیا، ژمارە (194)، ساڵی دەیەم، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (7.6.2005)، رۆژنامەیەکی رامیاریی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
118- سەباحی مەلا، هەرێمی کوردستانی ئێراق، رۆژنامەی خەبات ژمارەکانی (1851)ی (11.7.05)و (1852)ی (12.7.2005)و (1853)ی (13.7.2005)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە – ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
119- سەباحی مەلا، جوگرافیای کوردستان، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (1893)ی دووشەممە (22.8.2005)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە – ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

120- ئەمیری فەندی، كوردی موسڵ... ئەمڕۆ و ئایندەی نزیك، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (1890)، رۆژی هەینی، رێكەوتی (19.8.2005)، رۆژنامەیەكی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموكراتی كوردستان-ە.
121- سەكۆی سەربەخۆیی گەلی كوردستان، بۆ جەماوەری خۆڕاگری كوردستان و بەتایبەت شار و شارۆچكەكانی كەركوك و خانەقین و موسڵ، (30.10.2004)، كوردستان نێت، رۆژنامەیەكی ئەلەكترۆنی رۆژانەی گشتی سەربەخۆی كوردییە.
122- فرهاد عمر سليڤاني، الاغراب فانهار ... فلنبنه ونحطه بالاسوار، جريدة التاخي، العدد (4555)، السبت (20.8.2005)، جريدة رسمية للحزب الديموقراطي الكوردستاني.
123- فەرهاد عومەر سلیڤانی، متى يتخلص البعض من عقدتي الحقد والتكابر، جريدة التاخي، العدد (4493)، الاحد (8.6.2005)، جريدة رسمية للحزب الديموقراطي الكوردستاني.
124- داود باغستانی: هەڵەیەكی گەورەی كورد ئەوەیە موسڵ وەك شارێكی عارەبی سەیر دەكات نەك كوردستانی، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (186)، ساڵی دەیەم، رۆژی سێشەممە، رێكەوتی (12.4.2005)، رۆژنامەكی رامیاریی هەفتانەیە، یەكێتی نەتەوەیی دیموكراتی كوردستان YNDK دەری دەكات.
125- ماكۆ دڵیار، یا كەركوك و موسڵ یان دەستبەردانمان لە هەر دووك، كوردستان نێت، رۆژی شەممە، رێكەوتی (13.11.2004). كوردستان نێت، رۆژنامەیەكی ئەلەكترۆنی رۆژانەی گشتی سەربەخۆی كوردییە.
126- سەردار پشدەری، نامەیەكی كراوەی بزووتنەوەی نیشتمانی كوردستان، شەممە (27.8.2005)دا لە كوردستان نێتدا بڵاوكراوەتەوە. كوردستان نێت، رۆژنامەیەكی ئەلەكترۆنی رۆژانەی گشتی سەربەخۆی كوردییە.
127- فەرەیدون حەمەڕەشید، كەركوك و موسڵ لە مێژووی فاشیزم و بەرەوڕووی دیموكراسیدا، لە رۆژی هەینی، رێكەوتی (25.2.2005)دا لە كوردستان نێتدا بڵاوكراوەتەوە. كوردستان نێت، رۆژنامەیەكی ئەلەكترۆنی رۆژانەی گشتی سەربەخۆی كوردییە.

128- شێخ عومەر غەریب، باشووری کوردستان یان باکووری ئێراق!؟، وەرگێڕانی لە عارەبییەوە جەمال گردەسۆری، لە بڵاوکراوەکانی رۆژنامەی میدیا ژمارە (24)، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.
129- حەمەسەعید حەسەن، ئەگەر سەر نیت، کلکیش مەبە، ماڵپەڕی کلاوڕۆژنە، ڕۆژی چوارشەممە، ریکەوتی (31.8.2005)، کلاوڕۆژنە، رۆژنامەیەکی ئەلکترۆنی رۆژانی سەربەخۆیە.
130- دکتۆر جەلیلی جەلیلی، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێڕانی دکتۆر کاوس قەفتان، چاپی یەکەم، خانەی رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، ئێراق-بەغداد 1987.
131- دکتۆر جەلیلی جەلیلی، راپەڕینی کوردەکان ساڵی 1880، وەرگێڕانی لە رووسییەوە دکتۆر کاوس قەفتان، چاپخانەی (الزمان)، بەغدا 1987.
132- دەستەی دامەزرێنەری مەڵبەندی موسڵ، الاتحاد، طبعة لندن، العدد (473)، الجمعة (17.5.2002)، السنة العاشرة، جريدة اسبوعية سياسية، الصحيفة المركزية للاتحاد الوطني الكوردستاني.
133- میهرداد ئیزەدی، ئاین و تایفە ئاینییەکان لە کوردستاندا، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە کامەران فەهمی، لە بڵاوکراوەکانی نووسینگەی بیرو هۆشیاری (ی.ن.ک)، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2002.
134- میهرداد ئیزدي، الكورد نبذة وجيزة، الجزء الاول، گۆڤاری سەردەم، العدد الثاني لسردم العربي، مؤسسة سردم للطباعة والنشر، سليمانية – جنوب كوردستان.
135- میهرداد ئیزدي، الكورد نبذة وجيزة، الجزء الثالث، گۆڤاری سەردەم، العدد السادس لسردم العربي، مؤسسة سردم للطباعة والنشر، سليمانية – جنوب كوردستان.
136- دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، ئەو فاکتەرانەی جوگرافیا کە کار دەکەنە سەر تایبەتمەندییەکانی باران لە هەرێمدا، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی 48، گۆڤارێکی وەرزییە سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان دەریدەکا، ژمارە (1)، ساڵی چواردەهەم، مایسی ساڵی (2006).
137- دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، چەمک و سنووری هەرێمی کوردستانی ئێراق، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی 44، گۆڤارێکی وەرزییە سەنتەری

لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان دەریدەکا، ژمارە (3)، ساڵی دوانزەهەم، نۆڤێمبەری ساڵی (2004).

138- دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، تایبەتمەندییەکانی باران لەهەرێمی کوردستانی ئێراقدا، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی 46، گۆڤارێکی وەرزییە سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان دەریدەکا، ژمارە (2)، ساڵی سیانزەهەم، مایسی (2005).

139- دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، مفهوم أقليم كوردستان العراق، گۆڤاری سەردەم، العدد السادس (6) لسردم العربي ، مؤسسة سردم للطباعة والنشر، سليمانية – جنوب کوردستان.

140- عەبدوڵڵا قرگەیی، لە موسڵ عارەب هەمیشە ئاغا بوون و کوردیش خولام، میدیا، ژمارە (217)، ساڵی دەیەم، سێشەممە (22.11.2005)، رۆژنامەکی رامیاریی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان YNDK دەری دەکات.

141- عەبدوڵڵا قرگەیی، لە موسڵ عارەب هەمیشە ئاغا بوون و کوردیش خولام، میدیا، ژمارە (218)، ساڵی دەیەم، سێشەممە، رێکەوتی (29.11.2005)، رۆژنامەکی رامیاریی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان YNDK دەری دەکات.

142- دکتۆر جەواد ئیبراهیم مەلا، کوردستان والكورد وطن مقسم وأمة بلا دولة، طبعة الثانية، دار الحكمة، من منشورات المؤتمر الوطني الكوردستاني – لندن 2000.

143- دکتۆر جەواد ئیبراهیم مەلا، کۆنگرە، تورکمان ئیلی و پارتی نیشتمانیی تورکمانی، ژمارە (14)ی یەنیوەری ساڵی 2000، ئۆرگانی کۆنگرەی نیشتمانیی کوردستان، بڵاوکەرەوەی بیری نەتەوەیی کوردیی.

144- تامان شاکر، نا بۆ دەستووری رەش، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (209)، ساڵی دەیەم، سێشەممە (6.9.2005)، رۆژنامەیەکی رامیاری هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.

145- دارا نورەدین، دیمانە عەبدوڵڵا رەحمان، دارا نورەدین، ئەندامی لیژنەی نووسینەوەی دەستور: سنووری هەرێمی کوردستان هەموو ئەو ناوچانە دەگرێتەوە کە لە سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی ئێراقەوە هی کوردبوون، رۆژنامەی خەبات ژمارە (1866)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (26.7.2005)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

146- دکتۆر نیاز لاجانی، دڵنیام کە ئەمەش چارەسەر دەکا، رۆژنامەی خەبات ژمارە (1809)ی رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (30.5.2005)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
147- خال محمد ویس، مفهوم اقلیم کوردستان العراق، جریدة التاخي، العدد (4505)، السبت (22.6.2005)، جریدة رسمیة للحزب الدیموکراتي الکوردستاني.
148- خەبات عەبدوڵڵا، بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور، چاپی یەکەم، چاپخانەی تیشک، باشووری کوردستان - سلێمانی 2001.
149- Mehmet Yuksekkaya, Kontakt, Nr. 1 – 1991/92- 44. aargang, Mellemfolkeligt Samvirke.
150- جوان قاسم، سامانی کانزا لە هەرێمی کوردستاندا، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (1911)ی رۆژی هەینی، رێکەوتی (9.9.2005)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
151- حەبیبوڵڵای تابانی، هاونەتەوەیی قەومی کورد و ماد (بەرگی یەکەم)، وەرگێڕانی جەلیل گادانی، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.
152- قادر نادر قادر، یەک پرسیار لە پارتی دیموکراتی کوردستان، رۆژی دووشەممە (9.1.2006)، دەنگی (سەربەخۆ – ئاژانسی نووچێن کوردستان).
153- قادر نادر، پێدەچێ مالکیش کات بە کورد بکوژێ، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (266)، ساڵی یازدەهەم، سێشەممە (21.11.2006). میدیا، رۆژنامەیەکی رامیاری هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
154- وەهاب شاە محەمەد، ئایا موسڵ شارێکی کوردیە یان عارەبی، لە رۆژی یەکشەممە (23.10.2005)دا لە کوردستان نێتدا بڵاوکراوەتەوە. کوردستان نێت، رۆژنامەیەکی ئەلەکترۆنی رۆژانەی گشتی سەربەخۆی کوردییە.
155- وەهاب شاە محەمەد، بانگەواز، لە رۆژی شەممە رێکەوتی (17.12.2005)دا لە ماڵپەڕی کڵاوڕۆژنەدا بڵاوکراوەتەوە.
156- وەهاب شا محەمەد، شەبەک، یەکێک لەهۆزە گرنگ و دانەبڕاوەکانی کورد، کوردستانی نوێ، ساڵی یانزەهەم، ژمارە (4104)، هەینی، رێکەوتی (20.10.2006)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەری دەکات.

157- کاوە نادر قادر، رۆڵی نەوت لە چارەنووسی گەلی کوردستاندا، چاپخانەی روون، لە بڵاوکراوەکانی بەشی رووناکبیری (ی. ن. ک)، سلێمانی - باشووری کوردستان 2008.
158- کاوە نادر قادر، کۆلۆنیالیزمی ئێراقی و راگواستن و بەعارەبکردنی باشووری کوردستان، گۆڤاری سەرخۆبوون، ژمارەکانی (7-8)ی 2001. سەرخۆبوون گۆڤارێکی هزری رامیاریی وەرزییە یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
159- سەربەست مایی، کورتە بەحسەک لسەر کوردستانیەتا شارێ موسڵێ – بەشی یەکەم، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (1957)ی چوارشەممە (26.10.2005)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
160- سەربەست مایی، کورتە بەحسەک لسەر کوردستانیەتا شارێ موسڵێ – بەشی دووەم، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (1958)، رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (27.10.2005)، خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
161- فارس ناصر حسين، الشبك الكورد.. بين التذويب العرقي والانتماء القومي، الاتحاد، العدد (1097)، الاحد (28.8.2005). جريدة يومية سياسية، الصحيفة المركزية للاتحاد الوطني الكورستاني.
162- نەفتوڵڵا ئەدۆنەڤیچ خەلفین، خەبات لەڕێی کوردستاندا، وەرگێڕانی جەلال تەقی، چاپخانەی ڕاپەڕین، باشووری کوردستان، سلێمانی 1971.
163- کەیخەسرەو عەبدولکەریم، کۆنفرانسی سەربەخۆیی لەهەرێم و دەسەڵاتێکی لەت لەتدا، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (216)ی ساڵی دەیەم رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (15.11.2005)، رۆژنامەیەکی رامیاریی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
164- ئەحمەد شەوکەت، الشبك الكورد المنسيون، مطبعة وزارة الثقافة، جنوب كوردستان – سليمانية 2004.
165- لەتیف فاتیح فەرەج، کورد و کەرکوک کورتە خوێندنەوەیەکی دیرۆکییانەی کەرکوک، ئۆفسێتی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی - باشووری کوردستان 2002.

166- مەلا شاخی، کەرکوک لە (دليل تأريخ مشاهير الالوية العراقية)دا، کوردستانی نوێ، ساڵی یانزەهەم، ژمارە (2774)، رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (5.6.2002)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەری دەکات.
167- ماڵپەڕی کورد دی کۆ، کوردەکان و کوردستان لە سەروەری نیشتمانی نەتەوەیی 1918-1923، www.kurd.dk.
168- ناجی ئاکرەیی، ينكر كوردية كركوك .... نستاؤون وغزاة، موسوعة النهرين، يوم (22.4.2002).
169- پرۆفیسۆر رادۆڤان پاڤیچ، جولانەوەی رزگاریخوازانەی کورد لە خەباتیدا بۆ سەربەخۆیی نەتەوایەتیو سیاسی، وەرگێڕانی مەحمود مەلا عزەت، چاپخانەی شەهید جەمال تاهیر لە سوید، سوید- 1985.
170- کەریمی حسامی، پێداچوونەوە، سوید – ستۆکهۆڵم 1996.
171- رۆژژمێری میدیا بە بۆنەی سەری ساڵی 2006، رۆژنامەی میدیا، رۆژنامەیەکی رامیاریی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
172- ناوەندی چاک، بۆ عەبدولعەزیز ئەلحەکیم سەرۆکی ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی لە ئێراق، مانگی یەکی ساڵی (2006) لە ماڵپەری ناوەندی (چاک)دا بڵاوکراوەتەوە. ناوەندی چاک ناوەندێکی سەربەخۆی مرۆڤ دۆستانەیە کار لەسەر پرسەکانی کۆمەڵکوژی و ژینۆسایدی دژ بە گەلی کورد دەکات.
173- ئاسۆ بیارەیی، چوار ملیۆن تورکمان و یەک کورسی، لە رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (20.12.2006)دا لە ماڵپەڕی (دەنگی سەربەخۆ – ئاژانسی نووچێن کوردستان)دا بڵاوکراوەتەوە.
174- ج. کوردۆ، لە روانگەیەکی کوردییە وە: هێرشی خاچ هەڵگران 1096-1996، چاپی یەکەم، وەشانخانەی ئاپێک – سوید 1996.
175- طارق محمد عبدالرحيم، المستشرق فلاديمير ف. مينورسكي وكتاباته عن الكورد في العصر الاسلامي حتى نشوء الخلافة العثمانية، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية هەولێر، جنوب كوردستان 2001.

176- حسين ناظم بيگ، تأريخ الامارة البابانية، ترجمة شكور مصطفى ومحمد الملا عبدالكريم المدرس، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، جنوب كوردستان - هەولێر 2001.
177- عزيز حسن البارزاني، الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان العراق 1939-1945، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان - هەولێر 2002.
178- دکتۆر عوسمان عەلی، چەند لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، وەرگێڕانی کامەران جەمال بابان زادە، چاپخانەی دێکان، باشووری کوردستان - سلێمانی 2005.
179-http://de.geocities.com/duluwan1212/2.html
180- دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، كركوك قلب كوردستـــــان، وزارة الثقافة المديرية العامة للطباعة والنشر، جنوب كوردستان – سلێمانی 2005.
181- كاميران عبدالصمد أحمد الدوسكی، كوردستان العثمانية في النصف الاول من القرن التاسع العشر، دار سپيريز للطباعة والنشر دهۆک، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان - هەولێر 2002.
182- تاریق کارێزەیی، باسەڕە، ژمارە (149)، رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (10.5.2006)، هەفتەنامەیەکی رامیاری رۆشنبیرییە، دەزگای رۆشنبیری و راگەیاندنی شەفەق لە کورکوک – باشووری کوردستان دەری دەکات.
183- نزار ئاغري، كاكا والجدار الكورد بين منازلة الجدران وتفيئها، دار الجديد وكوردنامة، الطبعة الاولى، بيروت - لبنان 1996.
184- ئەحمەد حەمید گەرمکی، شاری خورماتوو کورتەیەکی جوگرافیی، مێژوویی، ئیداری نەتەوەیی، چاپخانەی روون، باشووری کوردستان – سلێمانی 2005.
185- محەمەد مەلا قادر، پارتی پێیوایە دەبێ موسڵ دابەش بکرێ و بکرێتە دوو پارێزگا، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (240)،ساڵی یانزەهەم، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (16.5.2006). میدیا، رۆژنامەیەکی رامیاریی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
186- دکتۆر رەشاد میران، رەوشی ئایینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، چاپخانەی مەنسوور، چاپی یەکەم، ستۆکهۆڵم، سوێد، پایزی 1993.

187- ئارام داود، مێژووی کڵێسای کوردی لە سەردەمی ساسانیەکاندا، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، کوردستان – سلێمانی 2002.
188- کاوە ئەمین، ناسیۆنالیزمی کوردیی خەبات بۆ دەوڵەتێکی نەتەوەیی، بەراوردێک لەبەینی سێ پارتی کوردیدا. لە ماڵپەڕی (هاوبیران) وەرمگرتووە.
189- کاوە ئەمین، خەباتی کوردستان بۆ ئازادی شۆڕشی 1961-1975، 2002. لە ماڵپەڕی (هاوبیران) وەرمگرتووە.
190- تاریق حەمۆ، آراء في قضية الكورد والديمقراطية، طباعة دار بافت للطباعة والنشر، مأخوذة من موقع عفرين.
191- دکتۆر فەرهاد پیرباڵ، زێڕی ناو زبڵ، ئۆفسێتی دەزگای سەردەم، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
192- جگەرخوێن، تأريخ كوردستان ج 1، ترجمة خالص مسور، مطبعة أميرال للطبع والنشر والتوزيع، بيروت – لبنان 1996.
193- جگەرخوێن، تأريخ كوردستان ج 2، ترجمة خالص مسور، مطبعة أميرال للطبع والنشر والتوزيع، بيروت – لبنان 1996.
194- کۆمەڵێک لە پسپۆران و ئەفسەرانی رامیاری بەریتانی، کورد و کوردستان، وەرگێڕانی حوسێن عوسمان نێرگسەجاڕی و حوسێن ئەحمەد جاف، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.
195- دکتۆر فرسەت مەرعی، دراسات في تأريخ اليهودية والمسيحية في کوردستان، دار ئاراس للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، جنوب كوردستان – هەولێر 2008.
196- تەیار عادل، 2400 خێزانی کوردی موسڵ بەجێدێڵن، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (243)، ساڵی یانزەهەم، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (6.6.2006)، رۆژنامەیەکی رامیاریی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
197- محەمەد حاجی ئەحمەد، مێژووی کۆچی کورد بۆ لوبنان، خەبات، ژمارە (2211)ی رۆژی هەینی، رێکەوتی (21.7.2006)، خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

198- فەوزیە ئەحمەد، شەبەک کوردی رەسەنن، خەبات، ژمارە (2211)ی رۆژی هەینی، رێکەوتی (21.7.2006)، خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
199- هێمن مەولود، کەرکوک لە نێوان پیلان و خەمساردیدا، لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی رووناکبیری کەرکوک، چاپخانەی ئارابخا، کەرکوک – باشووری کوردستان 2006.
200- ئازاد ئەحمەد عەلی، پەیمانی سیڤرو رەوایی سەربەخۆی کوردستان، خەبات، ژمارە (2255)ی رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (3.9.2006)، خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
201- هەژار، هەنبانە بۆرینە فەرهەنگ کوردی – فارسی، محمد ماجد مردوخ روحانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی انتشارات سروش لیتوگرافی، چاپ وصحافی شد، چاپ سوم 1381.
202- خالید گراوی، تیرۆر تەواوکەری تەعریبە لە موسڵ، کوردستانی نوێ، ساڵی پانزەهەم، ژمارە (4075)، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (17.9.2006)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە (ی.ن.ک) دەری دەکات.
203- خالید گراوی، لە موسڵ تیرۆر تەواوکەری تەعریبە، کوردستان نێت، رۆژنامەیەکی ئەلەکترۆنی رۆژانەی گشتی سەربەخۆی کوردییە، رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (26.3.2007).
204- نادر فەتحی بۆکانی (شوانە)، کرنۆلۆگی کوردستان، بانەمەڕی (2703). لە ماڵپەڕی رۆژهەڵات – بۆکان وەرگیراوە.
205- نادر فەتحی بۆکانی (شوانە)، نەخشەی گوندو شارەکانی کوردستان، پووشپەڕی (2704). لە ماڵپەڕی رۆژهەڵات – بۆکان وەرگیراوە.
206- ح. س. سۆران، شارەگەلی کوردستانی گەورە بە پێی پیتی ئەلفوبێ. لە ماڵپەڕی رۆژهەڵات – بۆکان وەرگیراوە.
207- http://ku.wikipedia.org/wiki/Destp%C3%AAk
ویکیپیدیا، ئەنسکلۆپیدیایەکی سەربەخۆیە.

208- قوباد تاڵەبانی، سەربەخۆیی چیتر خەونێکی مەحاڵ نییە، لە رۆژی شەممە، رێکەوتی (6.5.2006)دا لە رۆژنامەیەکی ئینگلیزی بە ناوی (سۆما)دا بڵاوکردۆتەوە. http://www.soma-digest.com

209- شۆڕش حاجی، تەعریبی کەرکوک سیاسەتی تەعریب لە دووتوێی هەشتا بەڵگەنامەدا، چاپخانەی دار ئەلحکمە، لەندەن – بەریتانیا 2004.

210- هاشم عاسی کاکەیی، شەبەک لە نێوان ئایینو نەتەوەدا کورتە مێژوویەکی کوردانی عەلەویی، گۆڤاری کەرکوک (19)، ژمارە (3)ی ساڵی پێنجەم، زستانی (2004)، گۆڤاری کەرکوک گۆڤارێکی رووناکبیریی گشتیی وەرزییە، کۆمەڵەی رووناکبیریو کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک دەری دەکات.

211- فەهمی کاکەیی، ماذا لو قال الکورد باي باي عرب، بڵاوکراوەی ئەلکترۆنیماڵپەڕی دەنگەکان، ژمارە (205)، خولی سێیەم (19.10.2006).

212- هیشام ئاکرەیی، پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان لێکترازاندنی زیاتری بەشەکانی کوردستان یان دادپەروەریو یەکگرتنەوە، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (262)، ساڵی یازدەهەم، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (17.10.2006)، رۆژنامەیەکی رامیاری هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.

213- بانگەوازی کۆمەڵێک نووسەر و رۆشنبیر، بۆ بەرچاوی سەرانی کورد و رای گشتی، بێدەنگی لەجێبەجێنەکردنی مادەی (140) ریسوا دەکەین، لە رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (23.11.2006)دا لە ماڵپەڕی (دەنگی سەربەخۆ – ئاژانسی نووچێن کوردستان)دا بڵاوکراوەتەوە.

214- هەینی قادر خدر، پەیماننامەی سایکس پیکۆو کورد، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2353)، رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (13.12.2006). خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

215- ئیسماعیل حەقی شاوەیس ژیاون و بەرهەمەکانی ئیسماعیل حەقی شاوەیس، کۆکردنەوەو پێشەکی ئومێد ئاشنا، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، باشووری کوردستان – هەولێر 2003.

216- عومەر عەلی غەفور، هاووڵاتیانی پەنابەری عارەب لە کوردستان و رێوشوێنی نائاسایی، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2358)ی رۆژی دووشەممە،

ڕێکەوتی (18.12.2006). خەبات، ڕۆژنامەیەکی ڕامیاریی ڕۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

217- پارێزەر کاوە ڕاجی، تاوانی پاکتاوکردنی ڕەگەزی و ڕاگواستن و بە عارەبکردن، درێژەدانە بەتاوانی جینۆسایدو ئەنفال و هۆلۆکۆستی کورد، گۆڤاری کۆنگرە، ژمارە (21)ی ئاوگۆستی 2001، ئۆرگانی کۆنگرەی نیشتمانیی کوردستان، بڵاوکەرەوەی بیری نەتەوەیی کوردیی.

218- حەمید گەردی، ڕۆژی کوردی لە مێژوودا، چاپی دووەم، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی ڕۆشنبیری، باشووری کوردستان – هەولێر 2005.

219- مەهاباد کوردی، لە بارەی باشووری کوردستانە وە، سوید – دیسامبەر 2006. لە ماڵپەڕی ئەلکترۆنی "پەرتوک" وەرگیراوە.

220- فەلەکەدین کاکەیی، تورکیا مەراقی پارچە پارچەبوونی خۆیەتی، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (2386)ی ڕۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی (22.1.2007)، ڕۆژنامەیەکی ڕامیاری ڕۆژانەیە، ئۆرگانی ناوەندی پارتی دیموکراتیی کوردستانە.

221- سەعید مەموزینی، موسڵ و کورد لە دوای ئازادی، چاپخانەی منارە، چاپی یەکەم، هەولێر – باشووری کوردستان 2008.

222- خەسرەو گۆران، کورد لە پارێزگای موسڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.

223- سەعید مەموزینی، بەرکورتێک لە مێژووی کورد و کوردستان، چاپخانەی منارە، باشووری کوردستان – هەولێر 2007.

224- سەعید مەموزینی، بۆ لە موسڵ کوردی شەبەکی شیعە دەکوژرێت، گۆڤاری گوڵان، ژمارە (566)، ڕۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (13.12.2005). گوڵان، گۆڤارێکە هەفتەی جارێک، دەزگای گوڵانی سەربە پارتی دیموکراتی کوردستان لە هەولێر دەری دەکات.

225- سەعید مەموزینی، بۆ لە موسڵ کوردی شەبەکی شیعە دەکوژرێت، گۆڤاری گوڵان، ژمارە (592)، ڕۆژی پێنجشەممە، ڕێکەوتی (29.6.2006). گوڵان، گۆڤارێکە هەفتەی جارێک، دەزگای گوڵانی سەربە پارتی دیموکراتی کوردستان لە هەولێر دەری دەکات.

226- سەعید مەموزینی، حوسێن مستەفا، خەبات، ژمارە (2253)ی رۆژی هەینی، رێکەوتی (1.9.2006). خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

227- سەعید مەموزینی، رەوشی باشووری کوردستان بەر لە جەنگی یەکەمی جیهان، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2389)ی رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (25.1.2007). خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

228- عەبدولڕەحمان چادرچی، هەڤپەیڤینی هاوڕێ کاوە، باشووری کوردستان دەکەینە گۆڕستانی سوپای تورکیا، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (274) ساڵی یازدەهەم، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (23.1.2007). میدیا، رۆژنامەیەکی رامیاریی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.

229- عەبدوڵلا زەنگەنە، 57 ساڵ لەمەو بەر داواکاری کورد، لە یەکەمین پەیمانی میللی و پرۆگرامی پارتی دیموکراتی کورد، لەژێر سایەی (مەلا مستەفای بارزانی)دا فیدڕاڵی بووە، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (1371)ی رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (25.2.2004). خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

230- پارتی دیموکراتی کوردستان، مەکتەبی سیاسی، مەکتەبی ناوەندیی دیراسات و تۆژینەوە، نەوتی کوردستانی ئێراق نەوت و چارەنووسی سیاسی کورد و کوردستان، بەشی دووەم، چاپی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی ناوەندی دیراسات و تۆژینەوە، دیراسەی ژمارە (32)، باشووری کوردستان – هەولێر 1998.

231- دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، جنوب كوردستان – هەولێر 2001.

232- جلال طالباني، اغد ديموقراطي وحرمان الشعب حتى من حق الحلم؟، من منشورات الاتحاد الوطني الكوردستاني، مركز ئەركى نوێ الثقافي 1989.

233- جلال طالباني، حول القضية الكوردية في العراق، الطبعة الثانية، دار ارارات للثقافة والنشر، بيروت – لبنان 1996.

234- جەلال تاڵەبانی ، مام جەلال: پێویستە بە بەشداری چالاکانە بوونی کورد لە ئەنجومەنی داهاتوودا بسەلمێنین، کوردستانی نوێ، ساڵی چواردەهەم، ژمارە (3562)، رۆژی دووشەممە، ریکەوتی (3.1.2005)، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەری دەکات.
235- جلال طالباني، التطهير العرقي ومخاطره على الوحدة الوطنية العراقية، الانفال، العدد 5، سنة الخامسة 2004، مجلة تصدرها وزارة حقوق الانسان وشؤون المرحلين والمؤنفلين.
236- عبدالرقيب يوسف، حدود كوردستان الجنوبية تاريخيا وجغرافيا خلال خمسة الاف عام وما ترتب على الحاقها بالعراق، الطبعة الاولى، مطبعة شڤان، جنوب كوردستان - السليمانية 2005.
237- عومەر محەمەد محەمەد کەریم، القضية الكوردية في الصراع البريطاني العراقي 1918-1932، مطبعة كارۆ في السليمانية، مديرية الطبع والنشر السليمانية، جنوب كوردستان 2008.
238- دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، بایەخی جیۆپۆلەتیکیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی ئێراق، چاپی دووەم، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، باشووری کوردستان - سلێمانی 2000.
239- دكتۆر جەزا تۆفيق تاليب، المقومات الجيوپوليتكية للامن القومي في أقليم كوردستان، من منشورات مركز كوردستان للدراسات الاستراتيجية، جنوب كوردستان – سليمانية 2005.
240- پرۆفیسۆر د. میم کەمال ئۆڤە، کرۆنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ، وەرگێڕانی سەلام ناوخۆش، چاپخانەی خەبات، باشووری کوردستان – دهۆک 2000.
241- سەلام ناوخۆش، هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عەرەبییەوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژیان، باشووری کوردستان - هەولێر 2000.
242- سەلام ناوخۆش، دراسة سياسية حول إحتلال وتقسيم كوردستان. الطبعة الاولى، المطبعة نازه، هەولێر – جنوب كوردستان 2002.
243- سەلام ناوخۆش، سوننە کێن؟، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (207)، ساڵی دەیەم، رۆژی سێشەممە، ریکەوتی (6.9.2005). میدیا، رۆژنامەیەکی رامیاری هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.

244- مسعود بارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكوردية، الجزء الثالث ثورة ايلول 1961-1975، جنوب كوردستان - هەولێر 2002.
245- ئاسۆ گەرمیانی، دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان سیستمێکی فیدرالی؟ دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.
246- کریس کۆچێرا، مێژووی کورد لە سەدەی 19-20 دا، وەرگێڕانی محەممەد ریانی، چاپخانەی صدف تاران- ساڵ 1369.
247- شەرەفخانی بەدلیسی، شەرەفنامە، هەژار کردویە بە کوردی، کۆڕی زانیاری کورد لە چاپی داوە، چاپخانەی نعمان، ئێراق - نەجەف 1973.
248- الامير شرفخان البدليسي، شرفنامه، ترجمة محمد جميل الملا أحمد الروژبياني، الطبعة الثانية، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان – هەولێر 2001.
249- خەسرەو گۆران، کورد لە پارێزگای موسڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.
250- دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو - بەرگی یەکەم، چاپخانەی روون، باشووری کوردستان - سلێمانی 2002.
251- دکتور کەمال مظهر احمد، كركوك وتوابعها حكم التاريخ والضمير دراسة وثائقية عن القضية الكوردية في العراق، الجزء الاول مطبعة رينوين.
252- حیلمی عەلی شەریف، دوو لێکۆڵینەوەی سیاسی نەتەوە چیەو چۆن نەتەوەی کورد پێکهاتووە؟، دەزگای سەردەم، باشووری کوردستان سلێمانی 2001.
253- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، دەزگای سەردەم- باشووری کوردستان - سلێمانی 2001.
254- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژوویيدا، وەرگێڕانی ئازاد عوبێد سالح، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان-هەولێر 2005.
255- ئەمین قادر مینە، ئەمنی ستراتیجی ئێراق و سێکوچکەی بەعسییان: تەرحیل تەعریب تەبعیس، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، چاپی دووەم، باشووری کوردستان - سلێمانی 1999.

256- نەوزاد عەلی ئەحمەد، کێشەی ویلایەتی موسڵ لە دوو ڕۆژنامەی سلێمانیدا، لە پەرتووکە چاپکراوەکانی شارەوانی سلێمانی، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.

257- دلێر حەسەن عارف، کوردستانی باشور، لە پەڕاوێزی ڕێکەوتنە نێودەوڵەتیەکانەوە بۆ فیدراڵی، گۆڤاری کەرکوک 7، ژمارە (2)، ساڵی دووەم، زستانی 2001، کەرکوک گۆڤارێکی ڕوناکبیری گشتی وەرزییە کۆمیتەی باڵای ئاوارەکان و کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بە هاوبەشی دەری دەکەن.

258- کاکە مەم بۆتانی (عەلی خالید حەمید)، لەدووتوێی یادداشتی شاردا، چاپی سێیەم، ئۆفسێتی ژیر، سلێمانی – باشووری کوردستان 2003.

259- شۆڕش حەسەن عومەر، حقوق الشعب الكوردي في الدساتير العراقية دراسة تحليلية مقارنة، مركز كوردستان للدراسات الاستراتيجية، سليمانية – جنوب كوردستان 2005.

260- جەزا چنگیانی، سەرۆکی ئێراق و پرسی ناسیۆنالیستی کوردی، ماڵپەڕی کلاوڕۆژنە، رۆژی شەممە، ریکەوتی (14.5.2005).

261- جەزا چنگیانی، شەقشەقەکەی مامە، جەلال ئەم سەردانەت بۆنی خوێنی لێدێ...!، رۆژی پێنجشەممە، ریکەوتی (22.9.2005)، ماڵپەڕی کوردستان نێت. کوردستان نێت، رۆژنامەیەکی ئەلەکترۆنی رۆژانەی گشتی سەربەخۆی کوردییە.

262- سەلاح بەیتوڵلا، لە بیرەوەری (85) ساڵەی پەیمانی سیڤەردا بۆ ئەوەی دوای هەر سیڤرێک لۆزانێک نەیەتە پێشەوە، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (1881)ی رۆژی چوارشەممە، ریکەوتی (10.8.2005). خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە – ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان–ە.

263- کۆمەڵێک نووسەر و رۆشنبیر، بۆ بەرچاوی سەرانی کورد و رای گشتی لە کوردستان – دەستورمان ناوێ، ئێراقمان ناوێ، لە رۆژی هەینی، ریکەوتی (2.9.2005)دا، لە ماڵپەڕی (کلاوڕۆژنە)دا بلاوکراوەتەوە.

264- محەمەد سابیر کەریم، بە عارەبکردن، هەڕەشەی سامناکو بزربوونی لەگوتاری سیاسی کورداندا، حەمرین، ژمارە (1) بەهاری (1999)، گۆڤارێکی

سیاسی هیزری وەرزییە، مەڵبەندی (2)ی ڕێکخستنی کەرکوکی (ی. ن. ک) دەری دەکات.
265- احمد النقشبندي، حقوق الشعب الكوردي والدستور القادم لدولة العراق، جريدة التاخي، العدد (4585)، الاثنين (30.5.2005)، جريدة رسمية للحزب الديموقراطي الكوردستاني.
266- كركوك في الوثائق القديمة والحديثة، جريدة التاخي، العدد (4568)، الاحد (4.9.2005)، جريدة رسمية للحزب الديموقراطي الكوردستاني.
267- دکتۆر ئارشاک پۆلادیان، کورد لە سەرچاوە عەرەبییەکاندا، وەرگێڕانی ئازاد عوبێد ساڵح، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر – باشووری کوردستان 2000.
268- زیاد کەریم خدر، کورد دەستبەرداری کەرکوک نابێت، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (1922)ی ڕۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (20.9.2005)، ڕۆژنامەیەکی رامیاریی ڕۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
269- قادر نادر قادر، چیمان کردو چیمان دورییەوە، ماڵپەڕ (کلاوڕۆژنە)، ڕۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (18.10.2005).
270- شێخ محەمەدی خاڵ، فەرهەنگی خاڵ، بەشی یەکەم، چاپخانەی کامەران، باشووری کوردستان – سلێمانی 1960.
271- دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الموصل مدينة العرب والكورد جغرافيا وتاريخيا، دهۆک، ژمارە 21، ئۆکتۆبەری ساڵی 2003، کۆڤارهکا وەرزی رەوشنبیری گشتییە، سەرۆکاتیا باژێرڤانا دهۆک دەردئێخیت.
272- دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان – هەولێر 2003.
273- خالید دلێر، كيف الحقت كوردستان الجنوبية بالدولة العراقية؟ الطبعة الثانية، جنوب كوردستان – سلێمانی 2004.
274- عدنان الموفتي، بناء الدولة العراقية .. رؤية كوردية، جريدة الاتحاد، العدد (1147)، الاثنين (31.10.2005)، جريدة يومية سياسية، الصحيفة المركزية للاتحاد الوطني الكوردستاني.

275- دکتۆر محەمەد ئیحسان، کوردستان ودوامة الحرب، من منشورات دار ئاراس، الطبعة الثانية، جنوب کوردستان – هەولێر 2001.
276- دکتۆر جەبار قادر، چەند بابەتێکی مێژوویی کورد، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
277- محەمەد رەسوڵ هاور، سمکۆ (ئیسماعیل ئاغای شوکاک)و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد، چاپخانەی ئاپێک سوید – ستۆکهۆڵم 1995.
278- محەمەد رەسوڵ هاور، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، بەریتانیا – لەندەن 1990.
279- محەمەد رەسوڵ هاور، کورد و باکووری کوردستان لە سەرەتای مێژوەوە هەتا شەڕی دووەمی جیهان، چاپخانەی خاک، بەرگی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی .2000
280- مەحمود مەلا عزەت، رەگ و ریشەی مێژووی تەقەلای بە ئێراقی کردنی کورد و مەسەلەی کوردستان، بەشی یەکەم، سوید – ئابی 1987.
281- دکتۆر نوری تاڵەبانی، سیاسەتی بەعەرەب کردنی کەرکوک، وەرگێڕانی مەریوان حوسێن چیمەنی، بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری، باشووری کوردستان – سلێمانی 2003.
282- دکتۆر نوری تاڵەبانی، باشووری کوردستان پاش جەنگی جیهانی یەکەم بە دەوڵەتی ئێراق لکێندراوە (بەشی یەکەم)، هەفتەنامەی ئاوێنە، ژمارە (56)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (13.2.2007). رۆژنامەی ئاوێنە، رۆژنامەیەکی رامیاری گشتییە کۆمپانیای ئاوێنە دەری دەکات.
283- دوریە عەونی، الاكراد، الناشر أبوللو للنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، أغسطس .1999
284- الدکتۆر رەفیق الشواني، مشكلة تعريب كركوك قديما والى اليوم، مجموعة من الباحثين، كركوك بحث الندوة العلمية حول كركوك 3-5 نيسان 2001 أربيل، من منشورات ئاراس، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، جنوب کوردستان – هەولێر .2002
285- دکتۆر رەفیق شوانی، کێشەی کەرکوک و چۆنیەتی چارەسەرکردنی، چاپخانەی دەزگای ئاراس، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپی

یەکەم، باشووری کوردستان – هەولێر 2007. ئەم پەرتووکەم لە ماڵپەڕی دەزگای موکریانەوە داگرتووە.
286- خەلیل عەبدوڵڵا، ئێراق لە دیکتاتۆرییەوە بۆ دیموکراسی کۆمەڵە وتار 2005. لە ماڵپەڕی پەرتوک لە سەر تۆڕی ئەنتەرنێت وەرگیراوە.
387- دکتۆر سەعد بەشیر ئەسکەندەر، دراسة تحليلية لمستقبل كوردستان السياسي، الاتحاد، طبعة لندن، العدد (431)، يوم الجمعة، المصادف (27.7.2001)، السنة التاسعة، جريدة اسبوعية سياسية، الصحيفة المركزية للاتحاد الوطني الكوردستاني.
288- کەریم زەند، جوگرافیای کوردستان، ناوەندی چاپەمەنی و ڕاگەیاندنی خاک، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2001.
289- دکتۆر مارف عومەر گوڵ، کێشەی کەسایەتی یاسایی نێونەتەوەیی گەلی کورد، دەزگا چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
290- پەیامنێری موسڵ-ی میدیا، لە موسڵ کورد هاووڵاتی نین، ڕۆژنامەی میدیا، ژمارە (235)،ساڵی یزدەهەم، ڕۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (11.4.2006)، ڕۆژنامەیەکی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
291- شکور حەمەی هەیەر، تورکمانەکانی کفری کێن؟ گۆڤری گیرفان، ژمارە (1)، ساڵی دووەمی (2006)، وەرزە گۆڤارێکی ڕۆشنبیری گشتیی سەربەخۆیە کۆمەڵێک روناکبیر لە گەرمیاندا دەری دەکات.
292- دکتۆر خالد یونس خالد، القضية الكوردية في المعادلة الدولية ودورها في مستقبل الشرق الاوسط، گۆڤاری سەردەم، العدد الخامس لمجلة سردم العربي، مؤسسة سردم للطباعة والنشر، جنوب کوردستان سلێمانی.
293- سەدیق ساڵح، حکومەتی کوردستان لە سلێمانی (1918-1924) پوختەی پێشینەو مێژوو، سەرۆکایەتی شارەوانی سلێمانی، باشووری کوردستان – سلێمانی 2003.
294- دکتۆر کاوس قەفتان، چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژووی بابان .. سۆران .. بۆتان، چاپخانەی ئەلحەوادس، بەغدا 1985.

295- دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، کرکوک قلب کوردستان، وزارة الثقافة المديرية العامة للطباعة والنشر، جنوب کوردستان – سلێمانی 2005.
296- پارێزەر کامیل ژیر نیزامەدین، کوردایەتی و سەربەخۆیی، چاپخانەی رەنج، چاپی یەکەم، وەزارەتی رۆشنبیری، باشووری کوردستان – سلێمانی 2002.
297- سامی شۆڕش، ئێراق و دەوروبەری کورد لەو ناوەندەدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەوەردە، باشووری کوردستان – هەولێر 2002.
298- شاخەوان مەنسوور، کەرکوک و چاوی چلێسی دوژمنان، کوردستانی نوێ، ساڵی پازەهەم، ژمارە (3971)، پێنجشەممە (18.5.2006)، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەری دەکات.
299- رێبوار، هەڵوێستی یەکێتیی و تاڵەبانی دەربارەی شۆڕشی کوردستانی باشوور، سوید 1989.
300- دکتۆر رەشاد میران رەوشی ئایینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، چاپخانەی مەنسوور، چاپی یەکەم، سوید – ستۆکهۆڵم، پایزی 1993.
301- ئازاد جەلیل محەمەد، بەعەرەبکردنی کەرکوک لە سەردەمی دەسەڵاتی پاشایەتیی (1921-1958)، گەڕانەوە، رۆژنامەیەکی ئەهلی ئازادە، کۆمەڵێ لاوی ئازادیخوازی کەرکوک دەری دەکەن، ژمارە (7)، ساڵی یەکەم (30.2.2003).
302- سامی فەخری، تورکمانی کوردستانی باشوورو تۆرانچێتی و کوردایەتی لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی و رامیاری بەڕێوەبەرێتی و مەیدانییە دەربارەی تورکمانی کوردستانی باشوور، باشووری کوردستان 2002.
303- عقيد أمين سامي الغمراوي، قصة الكورد في شمال العراق، دار النهضة العربية، الطبعة الاولى، مصر – القاهرة 1967.
304- جەوهەر نامیق سالم، لیژنەی پیاچوونەوە بە دەستووری هەمیشەیی کۆماری العراق و مافەکانی خەڵکی کوردستان، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2319)ی رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (9.11.2006). خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.
305- جەوهەر نامیق سالم، لیژنەی پیاچوونەوە بە دەستووری هەمیشەیی کۆماری العراق و مافەکانی خەڵکی کوردستان، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2320)ی رۆژی

هەینی، ڕێکەوتی (10.11.2006). خەبات، ڕۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

306- جەوهەر نامیق سالم، لیژنەی پیاچوونەوە بە دەستووری هەمیشەیی کۆماری العراق و مافەکانی خەڵکی کوردستان، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2322)ی رۆژی یەکشەممە، ڕێکەوتی (12.11.2006). خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

307- جەوهەر نامیق سالم، لیژنەی پیاچوونەوە بە دەستووری هەمیشەیی کۆماری العراق و مافەکانی خەڵکی کوردستان، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2323)ی رۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی (13.11.2006). خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

308- جەوهەر نامیق سالم، کورد و پڕۆژەی یاسای نەوت و غازی کۆماری ئێراق، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2508)ی رۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی (28.5.2007)دا. رۆژنامەی خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

309- جەوهەر نامیق سالم، خوێندنەوەیەکی بە پەلەی پرۆژەی یاسای نەوت و گازی کۆماری العراق، ماڵپەڕی (دەنگەکان)، ژمارە (320)، خولی سێیەم، رۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (15.5.2007).

310- شەماڵ عەبدوڵڵا، ئێراقی نوێ، لە بڵاوکراوەکانی نووسینگەی بیرو هۆشیاری (ی. ن. ک)، باشووری کوردستان – سلێمانی 2005.

311- دکتۆر ئەفراسیاو هەورمی، کورد لە ئەرشیفی رووسیا و سۆڤییەتدا، وەرگێڕان و ئامادەکردنی دکتۆر ئەفراسیاو، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، باشووری کوردستان – هەولێر 2006.

312- مەستوورەی کوردستانی، مێژووی ئەردەڵان، وەرگێڕانی هەژار موکریانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، باشووری کوردستان – هەولێر 2002.

313- الحزب الديمقراطي الكوردستاني – المكتب السياسي – مكتب الدراسات والبحوث المركزي، نفط كوردستان العراق النفط ومصير الكورد وكوردستان

السياسي، الجزء الثاني، الطبعة الاولى، من منشورات مكتب الدراسات والبحوث المركزي – مطبعة وزارة التربية – جنوب کوردستان – هەولێر 1998 + پارتی دیموکراتی کوردستان، مەکتەبی سیاسی، مەکتەبی ناوەندیی دیراسات و تۆژینەوە، نەوتی کوردستانی ئێراق نەوت و چارەنووسی سیاسی کورد و کوردستان، بەشی دووەم، چاپی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی ناوەندی دیراسات و تۆژینەوە، دیراسەی ژمارە (32)، باشووری کوردستان – هەولێر 1998.
314- عەدنان زیان فەرحان، الکورد الایزیدیون في أقلیم کوردستان، من منشورات مرکز کوردستان للدراسات الاستراتیجیة، جنوب کوردستان – سلێمانی 2004.
315- عومەر محەمەد کەریم، القضیة الکوردیة في الصراع البریطاني – العراقي 1918-1932، مطبعة کارۆ في السلیمانیة، مدیریة الطبع والنشر السلیمانیة، جنوب کوردستان – سلێمانی 2008.
316- حەسەن ئەرفەع، کوردەکان، وەرگێڕانی سەردار محەمەد، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2001.
317- م. ئاورینگ، کورناسی، وەرگێڕانی بورهان قانیع، چاپی یەکەم، ناوەندی چاپەمەنیو راگەیاندنی خاک، چاپەمەنی زاموا، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.
318- جەعفەر عەلی، ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی، چاپخانەی رەنج، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.
319- لوقمان حاجی کەریم، بەرپرسی (دار الاسلام) گەلی کورد باجی هەڵەکانی سیاسەتمەدارانیان سەبارەت بە دەوڵەتی کوردی دەبێت دەن، ماڵپەڕی کوردستان پۆست، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (12.1.2007).
320- لوقمان حاجی کەریم، دکتۆر کەمال مەزهەر: پاش تەواوبوونی هەر چوار بەرگی پەرتووکەکەم، ئەوسا هەست دەکەم ئەو قەرزەی لەسەرشانمە بەرامبەر بە نەتەوەکەم داومەتەوە، ماڵپەڕی کوردستان پۆست، رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (23.1.2007).

321- دکتۆر سەعدی عوسمان هەرتەلی، بزاڤی رزگاریخوازی کوردی، چاپخانەی وزارەتی پەروەردە، دەزگای توێژیەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – هەولێر 2006.
322- ساهیرە وەزان، کوردانی شەبەک لە خۆنیشانێکدا لە موسڵ: دەمانەوێ بگەڕێینەوە سەر سنووری کوردستان، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (280)ی ساڵی یازدەهەم، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (6.3.2007). میدیا، رۆژنامەیەکی رامیاری هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
323- ئاکۆ – سەلام، موسڵ، ئەو شارەی لەئەجێندای رامیاری کورددا جێگەی نەبووەوە، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (158)ی ساڵی نۆیەم، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (21.3.2004). میدیا، رۆژنامەیەکی رامیاری هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
324- عەلی تەتەر تۆفیق نێروەیی، الحیاة السیاسیة في کوردستان 1908-1927، ترجمة تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، مراجعة دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الطبعة الأولی، مطبعة خاني - دهۆک، دار سپیرێز للطباعة والنشر دهۆک، باشووری کوردستان 2007.
325- رێکار ئەحمەد، خوێندنەوەی 10 ساڵەی رزگاری ئارمانج، رامان، هەڵوێست، کورتکراوەی بابەتێکە کە هەڤاڵ رێکار ئەحمەد لە رۆژی (19.7.2003)دا لەژووری پێشکەوتنخوازان لەسەر تۆڕی پاڵتاکدا بەبۆنەی دەیەمین ساڵیادی راگەیاندنی رزگاری پێشکەشی کرد، دەزگای راگەیاندنی رزگاری، ماڵپەڕی رزگاری.
326- تاهیر عەبدوڵڵا، محەمەد پاشا الراندوزي والاسباب المؤدیة الی سقوط إمارتە، مدیریة مطبعة الثقافة، جنوب کوردستان – هەولێر 2002.
327- غانم گۆران، وقفة عند أبواب التاریخ، دوغرو، مجلة شهریة سیاسیة ثقافیة تصدرها جمعیة الثقافة الترکیلۆمەترانیة لکوردستان العراق، جنوب کوردستان – هەولێر، العدد (14)، نیسان 2005.
328- عەبدوڵڵا عامر عومەر، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی ئێراق، کۆمەڵێک مامۆستای زانکۆ، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – هەولێر .1998
329- ئەنوەر حوسێن بازگر، پەیوەندییەکانی هەولێر – ئەنقەرە نێوان مامەڵەی لۆژیکانەی کورد و بەخۆداچوونەوەی تورکیادا، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2466)ی

رۆژی دووشەممە، ڕێکەوتی (16.4.2007). خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە – ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان–ە.

330- کاروان ئەحمەد حەمە ساڵح، کاریگەری ئاو لەسەر دۆزی کورد لە ئێراقدا، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی. ن. ک)، چاپخانەی روون، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.

331- خەسرەو گۆران، 20 هەزار خێزانی ئاوارەی موسڵ روویان لە هەولێر و دهۆک کردووە، رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (4286)، رۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (5.6.2007). کوردستانی نوێ، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە، یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەری دەکات.

332- کۆدی شار و شارۆچکەکانی کوردستان و هەندێک لە وڵاتانی جیهان، رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (4250)، رۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (24.4.2007). کوردستانی نوێ، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە، یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەری دەکات.

333- دەنگی سەربەخۆ، ئاژانسی نووچێن کوردستان، ئەمەریکا میلیشیاکانی عارەبی سوننە چەکدار دەکات، رۆژی سێشەممە، ڕێکەوتی (12.6.2007)، دەنگی سەربەخۆ پێگەیەکی گشتی، رامیاری، رۆژانەیەو سەربەخۆیە.

334- ڕێکخراوی پۆینت بۆ راپرسی و لێکۆڵینەوە ستراتیژییەکان، دەوڵەتی کوردی لە نێوان خەون و راستیدا، دەنگی سەربەخۆ، ئاژانسی نووچێن کوردستان، رۆژی هەینی، ڕێکەوتی (8.6.2007). دەنگی سەربەخۆ پێگەیەکی گشتی، رامیاری، رۆژانەیەو سەربەخۆیە.

335- دارا ئەحمەد، دەستوور (پڕۆژەیەکی پێشنیارکراو بۆ دەستووری کوردستانێکی سەربەخۆو سکۆلاریست لەگەڵ چەند تێبینییەکی رەخنەگرانە لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان)، چاپی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی رۆژنامەی ئەمڕۆ، سەرەتای ساڵی 2007. لە ماڵپەڕی کلاوڕۆژنەدا وەرگیراوە.

336- فرسەت رۆژبەیانی، پەیوەندی رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی بە کوردۆلۆژیەوە، گۆڤاری کوردناسی، ژمارە (2)ی بەهاری ساڵی (2007)، چاپخانا هاڤیبوون، گۆڤارێکی وەرزی تایبەت بە کۆمەڵ مێژوو شارستانی، ناڤەندا هاڤیبوون یا لێکۆڵین و وەشانێن کوردی ل بەرلین دەری دەکات.

337- کوردناسی، کوردستان لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی فرانسادا. گۆڤاری کوردناسی، ژمارە (2)ی بەهاری ساڵی (2007)، چاپخانا هاڤیبوون، گۆڤارێکی وەرزی تایبەت بە کۆمەڵ مێژوو شارستانی، ناڤەندا هاڤیبوون یا لێکۆڵین و وەشانێن کوردی ل بەرلین دەری دەکات.
338- گۆران ئیبراهیم ساڵح، کەرکوک لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لە نێوان ساڵانی 1876-1909ی زاییندا، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی. ن. ک)، باشووری کوردستان – سلێمانی 2007.
339- حەسەن مەحمود حەمە کەریم، کورد گەلێکی زیندوو، مێژوویەکی ون، گۆڤاری رامان، ژمارە (118)، رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (5.3.2007). رامان، مانگنامەیەکی رۆشنبیری گشتییە بەڕێوەبەریەتی گۆڤاری رامان دەری دەکات.
340- عەبدولڕەحمان عەلی، (پ. ک. ک هەڕەشە دەکات.. ئەگەر تورکیا هێرش بکاتە سەر هەرێمی کوردستان شارەکانی تورکیا دەکەینە دۆزەخ). رۆژنامەی میدیا، ژمارە (296)، ساڵی دوازدەهەم، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (3.7.2007)، رۆژنامەیەکی رامیاری هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
341- عەباس سلێمان سمایل، مێژووی رامیاری کورد و کوردەکانی قوم، گۆڤاری رامان، ژمارە (122)، رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (5.7.2007). گۆڤاری رامان، مانگنامەیەکی رۆشنبیری گشتییە بەڕێوەبەریەتی گۆڤاری رامان دەری دەکات.
342- سەیوان ئەتروشی، کوردستانی – موسڵ... دە رفێندراو ئازاد کران و چوار تەرمیش دۆزرایەوە، ماڵپەڕی پەیامنێر، رۆژی هەینی، رێکەوتی (22.6.2007).
343- مزگین بینگۆڵ، کاتێک موسڵی کوردان دەبێتە دەریاچەی خوێن، گۆڤاری گوڵان، ژمارە (646)، رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (6.8.2007). گوڵان گۆڤارێکە هەفتەی جارێک، دەزگای گوڵانی سەربە پارتی دیموکراتی کوردستان لە هەولێر دەری دەکات.
344- بێریڤان عەلی، لە تەعریبەوە تا ئەنفال، رۆژنامەی سبەی، رۆژی شەممە، رێکەوتی (24.6.2007). سبەی ماڵپەڕێکە کۆمپانیای وشە بەڕێوەی دەبات.
345- پێشەوا کەرکوکی، ئیسلام ئایینی ئاشتی یان رێنمایی تیرۆر؟ وەڵامێک بۆ وڕێنەکانی سوار سەلیم-ی نەوەی ئەبو جەهل و ئەبو هورێرە! ماڵپەڕی کوردستان

نێت، رۆژامەیەکی ئەلکترۆنی رۆژانەی گشتی سەربەخۆی کوردییە، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (15.8.2006).

346- ئیبراهیم مەحمود، وێنەی کورد لای عەرەب لە پاش جەنگی کەنداو، وەرگێڕانی حەسەن جیهاد ئەمین، وەزارەتی رۆشنبیری، باشووری کوردستان – سلێمانی 1997.

347- هاوڕێ قەندیل، کوردستان ناسنامەی من، چاپی یەکەم، بەفرانباری (2706)ی کوردی، چاپخانەی سان لەند.

348- سەباح بامەڕنی، تیرۆریستان چیان لە کوردەکانی موسڵ دەوێت؟! رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ساڵی شانزەهەم، ژمارە (4382)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (25.9.2007). کوردستانی نوێ، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە، یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەری دەکات.

349- ئاژانسی دەنگوباسی ناوخۆ، کەش و بای کوردستان. ماڵپەڕی ناوخۆ کە وەزارەتی ناوخۆی حکومەتی هەرێمی کوردستان – سلێمانی بەڕێوەی دەبات.

350- کوردستان پۆست، سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراو لەنێو حکومەتی ئێراق کە بەرپرسێکی پایەبەرزە، پێی راگەیاندین کە دەوڵەتی ئێراق ئەگەری هەڵوەشانەوەی لێ دەکرێت و ئەگەرەکە لە (65%)ی تێپەڕاندووە. ماڵپەڕی کوردستان پۆست ماڵپەڕێکی کوردییە و لە وڵاتی سویدەوە پەخش دەکرێت.

351- ئیبراهیم مهماندوست، ژئۆپۆلیتک و سەرهەڵدانی دۆزی کورد. رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2608)ی رۆژی چوارشەممە، رێکەوتی (5.9.2007). خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستانە.

352- عارف کەریم، کێشەی کورد، دوێنێ و ئەمڕۆ مادەی 140ی دەستور چی لێدێت؟ ئایا کەرکوک دەگەڕێتەوە باوەشی کوردستان؟ - بەشی چوارەم. هەفتەنامەی (رۆژی گەل)، ژمارە (197)، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (4.11.2007). رۆژی گەل، هەفتەنامەیەکی رامیاری رۆشنبیری گشتییە، حزبی رزگاریی کوردستان دەری دەکات.

353- لوقمان ا. محۆ، الکورد وکوردستان ببلوگرافیا مختارة ومعروفة، ترجمة هەڤاڵ، مطبعة مؤسسة ئاراس، جنوب کوردستان – هەولێر 2007.

354- سەمەد چاوشین، تکایە کەرکوکیش بە دەردی موسڵ مەبەن، رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ساڵی شانزەهەم، ژمارە (4333)، رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (30.7.2007). کوردستانی نوێ، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە، یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەری دەکات.
355- رۆژنامەی کوردستانی نوێ، هەڕەشەی سڕینەوەی کورد لە موسڵ، ساڵی شانزەهەم، ژمارە (4383)، رۆژی دووشەممە، رێکەوتی (25.9.2007). کوردستانی نوێ، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە، یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەری دەکات.
356- سابیر سمایل، کوردی موسڵ و عارەبەکانی کەرکوک، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (1623)ی رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (18.11.2004). رۆژنامەی خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستانە.
357- محەمەدی حاجی مەحمود، گەر ریفراندۆمیش ئەنجام بدرێت هێشتا زۆربەی کوردستان دەدۆڕێنین، ماڵپەڕی پوک میدیا، یەکشەممە، رێکەوتی (30.12.2007).
358- دادوەر تەها بابان، کۆستی شارێک یان بەسەرهاتی کارەساتی بۆمبابارانەکەی شاری قەڵادزێی (24.4.1974)و راپەڕینە مەزنەکەی (24.4.1982)، چاپخانەی کارۆ، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.
359- رۆژنامەنووس عەبدولغەنی عەلی یەحیا، سەرکرایەتی کورد کەمتەرخەمە لە بایەخیدانی بە شاری موسڵ، لاپەڕە (7)ی رۆژنامەی هەواڵ، ژمارە (271)ی رێکەوتی (15.3.2008). هەواڵ، هەواڵنامەیەکی گشتی هەفتانەیە دەزگای هەواڵ بۆ راگەیاندنو رۆژنمەوانی دەری دەکات.
360- ئاری جەلال ساڵح، ئەنفال هەوڵێک بۆ جینۆسایدکردنی کورد، گۆڤاری (کەرکوک 19)، ژمارە (3)ی ساڵی پێنجەم، زستانی (2004). گۆڤاری کەرکوک، گۆڤارێکی رووناکبیری گشتیی وەرزییە، کۆمەڵەی رووناکبیریو کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک دەردەکات.
361- عسمەت شەریف وانلی، پەیامی سەرۆکی کۆنگرەی نەتەوەیی بۆ کەمپینی ئەنفال، ماڵپەڕی کوردستان نێت، رۆژی شەممە، رێکەوتی (2.2.2002). کوردستان نێت، رۆژنامەیەکی ئەلکترۆنی رۆژانەی گشتی سەربەخۆی کوردییە.

362- ئەحمەد سەید علی بەرزنجی، سایکس – پیکۆو ترازاندنی جەمسەری کێشەی کوردی باشوور، وەزارەتی رۆشنبیری بەڕێوەبەرێتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، باشووری کوردستان – سلێمانی 2007.
363- هەڵوێست عومەر قادر، یهود کوردستان تأریخهم، مواقعهم، أعمالهم، صورهم، مؤسسة حمدي للطباعة والنشر، جنوب کوردتان 2007.
364- لواء الشرطة الحقوقي محمد صالح عقراوي، الکورد والدولة المستقلة وفق المعاهدات والمواثیق الدولیة، مطبعة پاک، جنوب کوردستان – هەولێر 2005.
365- کەریم یەڵدز، کورد لە ئێراق، وەرگێڕانی شاهۆ بورهان، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، چاپخانەی کارۆ، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان 2007.
366- موراد حەکیم محەمەد، ئاکامە کۆمەڵایەتییەکانی سیاسەتی راگواستنی کورد لە ئێراق لە سەردەمی بەعسدا، لە بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی لێکۆڵینەوەی ستراتیژیی کوردستان، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.
367- سەباح پیربالّ قەساب، ئارکیۆلۆجیا لە کوردستان، چاپی یەکەم، چاپخانەی کۆمەڵگەی چاپەمەنی شەهاب، باشووری کوردستان – هەولێر 2007.
368- عارف زێرەڤان کورد نیڤێ مووسلێ نەخوازن نکارن شنگال و خانەقینێ ب دەست خن، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (343)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (17.6.2008). میدیا، رۆژنامەیەکی رامیاری هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
369- شوان عوسمان مستەفا، کوردستان و پرۆسەی بە ئیسلام کردنی کورد (لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی‌یە)، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2002.
370- حوسێن حوزنی موکریانی، سەرجەمی بەرهەمی حوسێن حوزنی، بەرگی یەکەم، کۆکردنەوەو لەچاپدانی دەزگای ئاراس بە سەرپەرشتی دکتۆر کوردستانی موکریانی، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – هەولێر 2007.
371- جەلال جەوهەر عەزیز، پاشگەزبوونەوە لە رێککەوتنەکان یان نیگەرانی لە دروستبوونی هەندێک کێشە، کوردستانی نوێ، ساڵی حەڤدەهەم، ژمارە (4632)، پێنجشەممە، رێکەوتی (24.7.2008). کوردستانی نوێ، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە، یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەری دەکات.

372- لیژنەی باڵای بەرەنگاربوونەوەی بەعارەبکردنی کوردستان، ئەتڵەسی کەرکوک، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – هەولێر 2005.
373- زوبێر ئایدار سەرۆکی کۆنگرەی گەل: نەک کەرکوک بەڵکو دەبێ هەموو ویلایەتی موسڵ بگەڕێتەوە سەر کوردستان، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (349)، ساڵی سێزدەهەم، رۆژی سێشەمە، رێکەوتی (29.7.2008). رۆژنامەی میدیا، رۆژنامەیەکی سیاسی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
374- مەزدەکی، عارەب و ئیسلام، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2006.
375- عەبدوڵڵا کەریم مەحمود، رەشەبای ژەهرو ئەنفال، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری – بەڕێوەبەرێتی گشتیی چاپ و بڵاوکردنەوە، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.
376- شەمسەددین سامی، کورد و کوردستان لە یەکەم ئەنسیکلۆپیدیای تورکی لە مێژوودا، وەرگێڕانی ئەمین بۆزئەرسەلان و ئەحمەد تاقانە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – هەولێر 2008.
377- دڵشاد مەولود مەرزانی، بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ (بەشی یەکەم)، هەفتەنامەی بارزان، ژمارە (83)، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (7.9.2008)، بارزان، هەفتەنامەیەکی گشتیی سەربەخۆیە لە باشووری کوردستان – هەولێر دەردەچێت.
378- دڵشاد مەولود مەرزانی، بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ (بەشی دووەم)، هەفتەنامەی بارزان، ژمارە (84)، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (14.9.2008)، بارزان، هەفتەنامەیەکی گشتیی سەربەخۆیە لە باشووری کوردستان – هەولێر دەردەچێت.
379- دڵشاد مەولود مەرزانی، بەعەرەب کردن لە قەزای موسڵ (بەشی چوارەم)، هەفتەنامەی بارزان، ژمارە (86)، رۆژی یەکشەممە، رێکەوتی (28.9.2008)، بارزان، هەفتەنامەیەکی گشتیی سەربەخۆیە لە باشووری کوردستان – هەولێر دەردەچێت.

380- فەرمان عەبدولڕەحمان، پاکتاوکردنی رەگەزی کورد لە کوردستانی ئێراقدا، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی. ن. ک)، سلێمانی – باشووری کوردستان 2006.
381- سەربەست کەرکوکی، راپۆرتی کارگێڕیی دەڤەری کەرکوک (ماوەی 1ی کانوونی دووەم تا 31ی کانوونی یەکەمی 1919)، وەرگێڕانی سەربەست کەرکوکی، چاپخانەی شڤان، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ژین، سلێمانی – باشووری کوردستان 2006.
382- دکتۆر محەمەد عەبدوڵڵا عومەر لهۆنی ، مباحث كوردية فيلية، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر - باشووری کوردستان 2004.
383- ئومێد حەمەدئەمین، شێخ مەحمودی حەفید 1922-1925، لە بڵاوکراوەکانی پڕۆژەی تیشک 32، چاپی یەکەم، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی – باشووری کوردستان 2008.
384- دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی، كوردستان والامپراتورية العثمانية في تطور سياسة الهيمنة في كوردستان 1514-1851م، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر، الطبعة الاولى، مطبعة خاني، دهۆک – جنوب كوردستان 2008.
385- د. ک. فیدڵهاوس، کورد عارەب بەریتانییەکان بیرەوەرییەکانی کاپتن لاین لەمەڕ رووداوەکانی باشووری کوردستان 1919-1929، وەرگێڕانی لە ئینگلیزیەوە دکتۆر یاسین سەردەشتی، چاپخانەی سیما، باشووری کوردستان – سلێمانی 2007.
386- دکتۆر سعد ناجي جواد، العراق والمسألة الكوردية 1958-1970، بريطانيا – لندن 1990.
387- ئیبراهیم جەلال، خوارووی کوردستان و شۆڕشی ئەیلول بنیاتنان و هەڵتەکاندن 1961-1975، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی شێنێ 1998.
388- رەفیق حلمی، یاداشت کوردستانی ئێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، بەشی یەکەم، لە چاپکراوەکانی ئەمینداریێتی گشتی رۆشنبیری و لاوان، چاپخانەی رۆشنبیریو لاوان - 1988.
389- ئەمجەد شاکەلی، دۆڕاندنی خاک بەرانبەر دەسەڵات، بارزان، ژمارەکانی (115، 116، 117)، یەکشەممە (17.5.2009)و یەکشەممە (24.5.2009)و

یەکشەممە (31.5.2009). بارزان، هەفتەنامەیەکی گشتیی سەربەخۆیە لە هەولێر دەردەچێت.
390- هەژار گۆران و سەعید مەموزینی، دژایەتیکردنی کورد لە موسڵ، رۆژنامەی میدیا، ژمارە (389)، ساڵی چواردەهەم، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (26.5.2009). رۆژنامەی میدیا، رۆژنامەیەکی سیاسی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
391- کاوە نادر قادر، کوردستانییەتی موسڵ بە نەژادپەرستی عارەبی رەشنابێتەوە، رۆژنامەی میدیا، ساڵی سێزدەهەم، ژمارە (364)ی رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (18.11.2008). رۆژنامەی میدیا، رۆژنامەیەکی سیاسی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
392- مەهاباد کوردی، کورد و موسڵ و باسێک، رۆژنامەی میدیا، ساڵی چواردەهەم، ژمارە (386)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (5.5.2008). رۆژنامەی میدیا، رۆژنامەیەکی سیاسی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەری دەکات.
393- پرۆفیسۆر د. جویس بلۆ، دۆزی کورد لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی و سۆسیۆلۆجی، وەرگێڕانی لەفارسییەوە کارزان محەمەد، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی – باشووری کوردستان 2004.
394- دەقەکانی کۆنگرەی سێڤرەو خوێندنەوەیەکی تر، خوێندنەوەی مەسعود عەبدولخالق، وەرگێڕانی سەلام ناوخۆش، لە بڵاوکراوەکانی یەکێتیی پەرلەمانتارانی کوردستان، چاپخانەی منارە، هەولێر - باشووری کوردستان 2009.
395- دوریە عەونی، عرب وأکراد خصام أم وئام، طبعت بمؤسسة دار الهلال، جمهورية مصر العربية 1993.
396- رئيس التحرير مجلة كوردستان المجاهدة، حكومة جنوب كوردستان الفدرالية + باوکی مازیار ئاکرەیی، رد وتوضيح، مجلة كوردستان المجاهدة، مجلة سياسية جامعة تصدر عن مكتب الفرع الثالث للحزب الاسلامي الكوردستاني، السنة الثالثة، العدد الثالث، شباط 1993.
397- دکتۆر رێبوار خنسی، الملف النفطي في العراق، دار سپیرێز للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية – هەولێر، جنوب كوردستان – هەولێر 2005.

398- دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، كوردستان في القرن الثامن الهجري دراسة في تأريخها السياسي والأقتصادي، الطبعة الاولى، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، مطبعة وزارة الثقافة، جنوب كوردستان – هەولێر 2001.
399- إعداد وتقديم الدكتور عبدالفتاح علي البۆتاني، وثائق بريطانية عن تشكيل دولة كوردية مستقلة 1924-1927، المطبعة خاني – دهۆك، من مطبوعات الاكاديمية الكوردية، جنوب كوردستان – هەولێر 2008.
400- دڵشاد نوعمان فەرحان، معاناة الكورد الإيزديين في ظل الحكومات العراقية 1921-2003، مراجعة وتقديم الدكتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، مركز الدراسات الكوردية وحفظ الوثائق/جامعة دهۆك، الطبعة الأولى، مطبعة جامعة دهۆك، كوردستان الجنوبية 2008.
401- وریا رەحمانی، کوردستان و کورد لە روانگەی نەخشەوانییەوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی رۆژهەڵات - هەولێر، باشووری کوردستان 2009.
402- هاوڕێ باخەوان، دەستوورم واهی خوێندەوە، هۆڵەندە - لاهای 2009.
403- دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، تحديد حدود إقليم كوردستان العراق، من منشورات مكتب الفكر والتوعية في الاتحاد الوطني الكوردستاني، جنوب كوردستان – سلێمانی 2004.
404- دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، چەردەیەک لە مێژووی کورد، چاپی پێنجەم، چاپخانەی رەهەند، باشووری کوردستان – سلێمانی 2008.
405- دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر، چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی نوێ و هاوچەرخی گەلی کورد، چاپی دووەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2000.
406- دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، کەرکوک لە بەڵگەنامەکاندا، وەرگێڕانی نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو، چاپی یەکەم، دەزگای وەرگێڕان، چاپخانەی منارە، باشووری کوردستان – هەولێر 2007.
407- دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، جیۆگرافیای باشووری کوردستان، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، چاپی یەکەم، چاپخانەی رەنج، باشووری کوردستان – سلێمانی 2008.

408- دکتۆر جەمال نەبەز، ناسنامەو کێشەی ناسیۆنالی کورد، چاپی دووەم، چاپخانەی منارە، بڵاوکراوەی پەرتووکفرۆشی سۆران، باشووری کوردستان – هەولێر 2007.
409- دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، نامە دیپلۆماتییەکانی شەریف پاشای خەندان لە ئەرشیفخانەکانی بەریتانیا و فەرەنسا 1918-1920، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ژین، چاپخانەی شڤان، باشووری کوردستان – سلێمانی 2008.
410- دکتۆر جاسم تۆفیق خۆشناو، مەسەلەی کورد و یاسای نێو دەوڵەتان، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژیی کوردستان، سلێمانی - باشووری کوردستان 2002.
411- رابیعە فەتاح شێخ محەمەد، لە لاپەڕە (390)ی پەرتووکی (کوردستان لە سەدەی پازدەی زایینییدا، چاپی یەکەم، بەڕێوەبەرایەتیی چاپخانەی رۆشنبیری، باشووری کوردستان – هەولێر 2005.
412- جەلال جەوهەر عەزیز، کەرکوک لە پاکتاوی رەگەزییەوە بۆ چارەسەری دەستووری،)دا، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان 2008.
413- ساڵح محەمەد حەسەن عزەت بادی، شەریف پاشا حیاتە ودورە السیاسي 1865-1951، دار سپیرێز للطباعة والنشر، الطبعة الاولی، مطبعة وزارة التربیة، جنوب کوردستان – هەولێر 2005.
414- شاکرۆ خدۆ محۆی، المسألة الکوردیة في العراق المعاصر، ترجمها عن الروسیة دکتۆر عەبدی حاجی، الطبعة الاولی، مطبعة خانی، جنوب کوردستان – دهۆک 2008.
415- حەسەن گۆران، لە خزمەتگوزارێکی ئەدەب و کلتوری کوردییە وە بۆ خزمەتگوزارێکی حکومەتی کوردی، نامەیەکی کراوە بۆ سەرۆکی حکومەتی هەرێم، کوردستانی نوێ، ژمارە (5074)ی رۆژی هەینی، رێکەوتی (15.1.2010). کوردستانی نوێ رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە، یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەری دەکات.
416- دکتۆر رەفیق شوانی، کێشەی کەرکوک و چۆنیەتی چارەسەرکردنی، چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی دەزگای ئاراس، باشووری کوردستان – هەولێر 2007.

417- حەسەن جاف، دەستووره حەیاتەکەی هەرێم و چەند سەرنجێک، رۆژنامەی رزگاری، ژمارە (196)، رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی (10.12.2009). رزگاری ئۆرگانی پارتی کاری سەربەخۆیی کوردستانە.
418- دکتۆر فەرهاد پیرباڵ، کورد لە دیدی رۆژهەڵاتناسەکانەوە، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان – هەولێر 2006.
419- ئەکرەمی میهرداد، کورد و گەڕان بەدوای خۆدا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان – هەولێر 2007.
420- ناسر حەفید، شێخ مەحمود: یەکەم کۆشش دوای بابانەکان لەپێناو ئیدارەیەکی کوردی سەربەخۆدا، باشووری کوردستان – سلێمانی 2006.
421- عومەر هەمزە ساڵح، راگواستن لێکۆڵینەوەیەکی جوگرافیی و مێژوویی راگواستنی زۆرەملێی گوندنشینەکانی کوردستانە، پشدەر وەک نموونە، چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی خانی (دهۆک) – باشووری کوردستان 2009.
422- خالید خالید کۆچی، مستەفا بارزانی لە نێوان ئەفسانەو راستیدا کورتە وەڵامێک لەسەر پەرتووکی فازیڵ ئەلبەڕاک، چاپی یەکەم، سوید – ستۆکهۆڵم 1992.
423- دکتۆر ئیسماعیل محەمەد حەساف، كوردستان والمسألة الكوردية، الطبعة الاولى، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر، مطبعة خاني دهۆک – جنوب كوردستان 2009.
424- فەرهاد سەنگاوی، پێشەکی بۆ رادیۆی نەوا، ئەم پێشەکییەم بە دوو جار بە تەلەفۆن لە رۆژی پێنجشەممە (4.3.2010) و رۆژی دووشەممە (15.3.2010)دا لە نووسەری ناوبراو وەرگرت، کە پێشتر ناردبووی بۆ رادیۆی نەوا، پێکهاتبوون کە رۆژی هەینی رێکەوتی (5.3.2010) لە رادیۆکەدا بڵاوکردێتەوە.
425- وەزارەتی کاروباری پێشمەرگە - کۆلێژی سەربازی، چەند وانەیەک لەسەر مێژووی کوردستانی باشوور، ئامادەکردنی نەقیب سەروەر عومەر مستەفا.
426- یاسین سابیر ساڵح، ئینسایکلۆپیدیای گشتی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2005.

427- دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، گەشتنامەی پوژولا بۆ کوردستان ساڵی 1837، وەرگێڕانی لە فەرەنسییەوە پێشەکی و پەراوێز نووسینی دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، چاپخانەی حاجی هاشم، باشووری کوردستان – هەولێر 2009.
428- دکتۆر عیزەدین مستەفا رەسوڵ، بۆ موسڵ، رۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە (1179)، رۆژی سێشەممە، رێکەوتی (16.3.2010). ئاسۆ، رۆژنامەیەکی رۆژانەیە دەزگای خەندان دەریدەکات.
429- کەمال بورکای، کورد و کوردستان لە سەردەمی باستانەوە تا کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەم، وەرگێڕانی عەلی فەتحی، چاپی یەکەم، چاپخانەی منارە، دەزگای وەرگێڕان، باشووری کوردستان – هەولێر 2008.
430- عوسمان مستەفا خۆشناو، کەرکوک لە ئامێزی مێژوودا، چاپخانەی شەهاب، هەولێر – باشووری کوردستان 2010.
431- دکتۆر سەلام ناوخۆش، شێخ مەحموود و سێ ئەفسەرەکەی داگیرکەران، چاپی یەکەم، چاپخانەی منارە، هەولێر – باشووری کوردستان 2010.
432- رێباز، قەندیل بەغدای هەژاند، بەشی یەکەم و دووەم، چاپی دووەم، لە زنجیرە بڵاوکراوەکانی بنکەی رۆشنبیری شەهید، چاپخانەی پەیوەند، سلێمانی – باشووری کوردستان 2008.
433- خەبات عەبدوڵڵا، لە تەعریبەوە تا ئەنفال، ساڵنامەی ئەنفالستان، ژمارە (7)ی رێکەوتی (3.5.2010)، ل(45-48)، چاپخانەی رەنج، باشووری کوردستان – سلێمانی. ئەنفالستان، ساڵنامەیەکی تایبەتە بە تاوانی ئەنفال و جینۆساید لە ساڵیادی تاوانی ئەنفالدا دەردەچێت.
434- هەڵبەستوان دکتۆر عەبدوڵڵا پەشێو، بەرنامەیەکی راستەوخۆی (مەد تی ڤی)، سەبارەت بە یادی کیمیاباران کردنی شارۆچکەی هەڵەبجەیە.
435- زەکەریا، سێ دی تێلیناز، تێکستی ئەو سروودەی (وەرە ئەسمەرێ) هی هەڵبەستوان (ئەدیب چەڵکی)یەو، (سێ دی)یەکە پازدە گۆرانی لەخۆی گرتووەو (وەرە ئەسمەرێ)، گۆرانی ژمارە شەشە.

دەرئەنجـــــــــــــام:

به گوێرەی هەموو بەڵگەنامە مێژوویی، جوگرافی، نێودەوڵەتی و بە پێی هەموو پەیماننامەو ڕێککەوتنە نێودەولۆتییەکان ویلایەتی موسڵ و شاری موسڵ بەشێک بووینە لە خاک و نیشتمانی کورد. بە گوێرەی تەواوی ئەو بەڵگەنامانەی کە لە کۆمەڵەی نەتەوەکان و نەتەوە یەکگرتووەکان دەرچووینەو، تاوەکو ئێستاش لە نەتەوە یەکگرتووەکان پارێزراون دەریدەخەن کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانییەوە نیشتمانی کورد و بەشێک بووە لە خاکی کوردستان. هەروەها بە گوێرەی بەدواداچوون و لێکوڵینەوەو پەرتووکەکانی ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە گەڕیدەو مێژوونووسانی عارەب و ئێراقی دەیسەلمێنن کە ویلایەتی موسڵ-ی کۆن بە تەواوی ویلایەتێکی کوردییە و، پارێزگاو شاری موسڵ-یش بە تەواوی بەشێک بووە لە خاکی کورد و کوردستان، بۆ نموونە دکتۆر شاکر خەسباک، محەمەد هادی ئەلدەفتەری، ئینسکلۆپیدیای ئیسلام، ئەحمەد عەلی ئەلسۆفی، عەبدولعەزیز سلێمان نەوار، دکتۆر فەهمی ئەلشناوی، یوسف مالک، عەدنان حوسێن، ئیبن بەتووتە، یاقووتی حەمەوی، عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی، مەسعودی، جاسم محەمەد ئەلخەلەف، تەها ئەلهاشمي، محەمەد حوسێن ئەلزوبێدی، یەحیا خەشاب، فەیسەڵ محەمەد ئەلڕەحیم، ئەلبەلازری، ئەبو ئەلفیداء، محەمەد ئەلخزری‌و چەندین مێژوونووس و نووسەری دیکەی عارەب کە موسڵ بە شارێکی کوردستانی دەزانن.

هەروەها هەندێک لە مێژوونووس و نووسەرانی تری عارەبی هەن کە کەناری خۆرهەڵاتی ڕووباری دیجلە واتە بەشی دەستە چەپی شاری موسڵ واتە نەینەوا بە کوردستان دەزانن. هەشیانە ئەگەر بێتوو لە قورئانیشدا بنووسرێت کە شاری موسڵ شارێکی کوردی و بەشێکی کوردستانە، ئەوە هەر دژی دەوەستنەوە، چونکە ئەوان لە کڵاوڕۆژنەی بێویژدانی جیهانی عارەبەوە دەڕواننە بەرژەوەندییەکانی نەتەوەی خۆیان و، بەرژەوەندی نەتەوەی کورد یان هەر نەتەوەکی تر دەخەنە ژێر پێ، هەروەکو هەزاران ساڵە بە ناوی ئیسلام و داگیرکارییەکانیان کە ناویان ناوە (فتوحات)و، لە ڕاستیدا جگە لە زایۆنیزمی ئیسلامی عارەبی و درێژەدان بە داگیرکردنی خاک، وڵات و نیشتمانی نەتەوەکانی تر هیچ شتێکی کە نییە، هەروەها بە

هەزاران ساڵە ماف و بەرژەوەندییەکانی کورد و خەڵکی کوردستانیان پێشێل کردووە!

هەرچی بەڵگەنامە عوسمانی و تورکییەکانن، ئەوە زۆر بە راشکاوی تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ-یشەوە بە خاکی کورد دەزانن، بەڵام ئەوان کورد و تورک دەبەنەوە سەر یەک رەگەزو، مەبەستیشیان لەو کارەدا ئەوەیە کە مادام کورد و تورک لە یەک رەگەزبن و یەک نەتەوەبن، کەواتە ویلایەتی موسڵ و شارەکانی موسڵ، کەرکوک، سلێمانی و هەولێری سەرەتای کێشەی نێوان تورکیا و ئینگلیز لەسەر ویلایەتی موسڵ، بەشێکن لە خاکی تورکیا. ئەگەر بگەڕێینەوە سەر هەموو نەخشەکانی ویلایەتی موسڵ، کە پێشتر لە لایەن حکومەتی عوسمانییەوە لە سەدەکانی حەڤدەو هەژدەو نۆزدەدا دەرچووە، دەبینین بەگەورەیی لەسەر ویلایەتی موسڵ نووسراوە کوردستان. بۆ نموونە ئەو نەخشەیەی کە سەرۆک کۆماری ئێراقی بە رەگەز کورد (مام جەلال شێخ حوسامەدین شێخ نوروڵڵا تاڵەبانی)، کە لە رێکەوتی (6.4.2005)دا بۆماوەی ساڵێک لە لایەن ئەنجومەنی فەرمانڕەوایی کاتی ئێراقی بە سەرۆک کۆماری ئێراق هەڵبژێردرا، دواتریش لە رۆژی (22.4.2006)دا لە لایەن پەرلەمانی ئێراقەوە وەکو سەرۆک کۆمار هەڵبژێردرایەوە، کە لە رۆژی دووشەممەی رێکەوتی (9.2.2004)دا لە کۆبوونەوەی ئەنجومەنی فەرمانڕەوایی ئێراقدا بەرزیکردەوە، بە گەورەیی لەسەر ویلایەتی موسڵ نووسراوە کوردستان. لە هەمان کاتیشدا لە قاموسی ئەعلامی عوسمانیدا کە دەکاتە ئینسکلۆپیدیای عوسمانی یان تورکیدا بۆ نموونە هاتووە: (شاری کەرکوک دەکەوێتە ویلایەتی موسڵ-ی کوردستان).

خۆ بە سەدان مێژوونووس، گەڕیدە، جوگرافیناس، شوێنەوارناس، رۆژنامەنووس، نووسەر و سەرکردەی ناوداری جیهانی و بیانی، راستەوخۆ باس لە کوردێتیی و کوردستانێتیی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتی موسڵ دەکەن. ئەو بەشەیان لە (99%)یان تەواوی شاری موسڵ بە هەر دوو کەنارەکەیەوە بە شارێکی کوردی و بەشێک لە کوردستان دەزانن.

لە هەمان کاتدا زۆربەی هەرە زۆری مێژوونووس، جوگرافیناس، شوێنەوارناس، نووسەر، رۆژنامەنووس و پۆلەتیکی کوردی و کوردستانی بەشی هەرە زۆریان تەواوی شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ بە نیشتمانی کورد و بەشێک لە خاکی

كوردستان دەزانن، بەڵام هەندێكیان تەنیا كەناری دەستە چەپی شاری موسڵ واتە نەینەوا بە بەشێكی كوردستان و خاكی كورد دادەنێن.

لە ئەنجامدا بۆمان دەردەكەوێت كە لە ژمارەیەكی یەكجار زۆر لە بەڵگەنامە نێودەوڵەتییەكانی وەكو كۆمەڵەی نەتەوەكان، نەتەوە یەكگرتووەكان، پەیماننامەو رێكەوتنامە نێودەوڵەتییەكان، بیرو بۆچوون و تۆژینەوەی مێژوونووس، گەڕیدە، جوگرافیناس، شوێنەوارناس، نووسەر، رۆژنامەنووس و سەركردەی ناوداری جیهانی، عارەبی، بیانی، توركی و كوردی، ناوی ویلایەتی موسڵ یاخود شاری موسڵ وەكو ویلایەتێكی كوردی و بەشێك لە خاكی كوردستان، یان وەكو شارێكی كوردی و كوردستانی هاتووە. ئەوەش دەمانگەیەنێتە ئەو ئەنجامەی كە بە دڵنیاییەوە بڵێین شاری موسڵ و ویلایەتی موسڵ بە تەواوی خاك و نیشتمانی كوردن.

هەروەها ئەو راستیەشمان بۆ دەركەوت كە كوردستانی ئێراق و باكووری ئێراق، ئەو ناوانە ناوی جوگرافی نین، بەڵكو بریتین لە دوو زاراوەی رامیاری نوێ كە عارەبە شۆڤینیستەكانو داگیركەرانی تری كوردستان لە دژی كورد دایان هێناون و، لە بری باشووری كوردستان یان (ویلایەتی موسڵ) كە هەم دوو ناوی جوگرافین كە بۆ خاك و نیشتمانی كورد بەكار هاتوون و، هەم لە زاراوە دەستكردەكانی سەرەوەدا كە دوژمنانی كورد بەكاریان دێنن، كۆنترن.

راسپاردەکـــــــــــان:

شالاوەکانی داگیرکردن و پرۆسەی بەعارەبکردن و راگواستنی زۆرەملێیانەی کورد لەسەر خاکی رەسەنی خۆی کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە، هەر لە دوای سەرهەڵدانی ئیسلامەوە تاوەکو روخانی رژێمی سەددام حوسێن لە رێکەوتی (9.4.2003)داو، لە داهاتووشدا لەسەر دەستی عارەبی موسڵمان، مەترسییەکی گەورەو کاریگەرییەکی یەکجار نێگەتیڤانەی هەیەو دەبێت بۆ سەر ئاسایشی نەتەوەیی کورد و دوارۆژی باشووری کوردستان، بۆیە لەپێناوی رێگەگرتن لەو مەترسییەو پاراستنی کورد و خاکی کوردستان گرنگە کە:

1. پێویستە سەرکردە کوردەکان، پارتە کوردستانییەکان، سیاسەتمەداران، ئەکادیمییەکان، مێژوونووسەکان، جوگرافیناسەکان، رۆشنبیرانی کورد و تەواوی کورد، ئەگەر بێتوو تاوەکو ئێستاش ناو شاری موسڵ یان بەشی رۆژئاوا واتە کەناری دەستە راستی رووباری دیجلە-یان بە بەشێکی عارەبی یان خاکی ئەوان زانیبێت، لەمەودوا ئەو هەڵەیە راستکەنەوەو بست بە بستی تەواوی خاکی پارێزگای موسڵ بە خاکی کورد و سەربە باشووری کوردستان بزانن، چونکە تەواوی خاکەکە خاکی کورد بووەو سەربە کوردستان بووە. هەروەها چونکە کوردستان بە داگیرکردن نابێت بەماڵی کەسانی ترو، هەموو نشینگە عارەبییەکان (المستوطنات العربية) لە سەر خاکی کورد بۆ عارەبی داگیرکەر دروستکراون.
2. پێویستە لەسەر کورد و سەرکردایەتی کوردستان، کۆمیسیۆنێکی شارەزا لە پسپۆرانی مێژوو، جوگرافیا، یاسای نێودەوڵەتی، بەڵگەنامەو زمانەوانی بە ناوی (کۆمیسیۆنی هەوڵدان لەپێناوی گەڕاندنەوەی ویلایەتی موسڵ - باشوور کوردستان) یان هەر ناوێکی ترەوە دامەزرێنن و، ئامانجی ئەو کۆمیسیۆنە کارکردن بێت لە پێناوی هەوڵدان بۆ گەڕاندنەوەی ناوچە دابڕاوەکان بۆ سەر باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، لە رێگای فشاری نەتەوە یەکگرتووەکان، یەکێتیی ئەوروپا، وڵاتە بڕیاردەرو زل هێزەکانی جیهان.

3. پێویستە سەرکردایەتی کورد و پارتە کوردستانییەکان لەکاتی گفتوگۆ کردندا لەگەڵ سەرانی عارەبی ئێراقدا، داوای تەواوی خاکی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بکەنەوە، کە تەواوی پارێزگاکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دیالە) دەگرێتەوە، لەگەڵ هەر یەک لە شارۆچکەکانی بەدرە، مەندەلی، جەسان و چەند شارۆچکەو ناوچەیەکی تر کە هەموویان سەربە پارێزگاکانی کوت و عەمارەن.
4. پێویستە تەواوی پارت و رێکخراوە کوردستانییەکان، لە بەرنامەکانی خۆیاندا سنووری تەواوی باشووری کوردستان دەستنیشان بکەن کە پارێزگاکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دیالە و هەر یەک لە بەدرە، زرباتیە و جەسان لە پارێزگای کوت و، عەلی غەربی، عەلی شەرقی، شێخ سەعد و تەیب لە پارێزگای میسان) دەگرێتەوە.
5. پێکهێنانی مەڵبەندێکی زانستی توێژینەوە بۆ کۆکردنەوەو بە دۆکۆمێنت کردنی بەڵگەنامە مێژوویی، جوگرافی و ئیتنۆگرافییەکان سەبارەت بە کوردبوون و کوردستانێتیی تەواوی خاکی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە شاری موسڵ-یشەوە.
6. پێویستە هەوڵبدرێت باشووری کوردستان یان ویلایەتی موسڵ، شوێنی باکووری ئێراق بگرنەوە، کە ئەم دوو ناوانە ناوی جوگرافین و، باکووری ئێراق-یش زاراوەیەکی رامیارییە کە عارەبە شۆڤینیستەکان و داگیرکەرانی تری کوردستان لە رێکەوتی (18.7.1926)دا، بە شێوەیەکی فەرمی بڕیاڕی بەکارهێنانیان دەرکرد لە دژی نەتەوەی کورد، دوای قایلبوونی حکومەتی تورکیا بە هێڵی برۆکسل وەکو سنوری نێوان تورکیا و ئێراق – بڕوانە: (پرۆفیسۆر دکتۆر میم کەمال ئۆڤە، کرۆنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ 1918-1926، وەرگێڕانی سەلام ناوخۆش، ل7).

چەمکی ناوی کوردستـــــــان:

چەمکی ناوی کوردستان کە چەمکێکی جوگرافی و نەتەوەییە نەک چەمکی دەوڵەتی بۆ یەکەمجار لە سەدەی دوازدەمینی زایینەوە لە لایەن سوڵتان سەنجەری سەلجوقی (1086–1157)، ناسراو بە (مەلیک شا نەسرەدین) کە لە ماوەی ساڵانی نێوان (511-557ک/1117-1157ز)دا دەسەڵاتی سەلجوقییەکانی بەدەستەوە بووە، ئەم چەمکە بەکارهاتووە. هەروەها گەڕیدەی ئیتاڵیش (مارکۆ پۆلۆ 1254-1323)، یەکەم کەس بووە ووشەی (کوردستان)ی لە دوای گەشتەکەی خۆیدا لە ساڵی (1271)دا بۆ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لە نووسیندا بەکارهێناوە. لە دوای ئەویش لە پەرتووکەکانی (جامع التواریخ) لە نووسینی (رەشید ئەلدین فەزلوڵڵا هەمەدانی) لە ساڵەکانی (1310-1311ز)و (نزهة القلوب)ی مێژوونووسی ناوداری ئیسلامی (حەمەدوڵڵا مستەوفی قەزوێنی)دا، کە لە ساڵی (740ک/1339ز)دا بە فارسی نووسیویێتی، ناوی کوردستان هاتووە. لە ساڵانی نێوان (1337-1411)ی زایینی فەرمانڕەوایەتی جەلائیریەکان، چەمکی کوردستان بەشێوەیەکی بەرفراوان بەکارهاتووەو، بەشێوەیەکی فەرمی کوردستان بۆ تەواوی نیشتمانی کورد بەکارهاتووە، هەتا ناوی کوردستان شوێنی هەموو ناوەکانی تری لە تۆمارگاو فەرمانگەکانی دەوڵەتی جەلائیری، سەرچاوە فارسییەکانو ئەوروپییەکان لەگەڵ نامە گۆڕینەوەی نێوان سوڵتان و میرەکاندا گرتۆتەوە - سەرچاوە: (دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، كوردستان في القرن الثامن الهجري دراسة في تأريخها السياسي والأقتصادي، ل40). لە سەدەی نۆزدەهەمیشدا لەژێر دەسەڵاتی عوسمانیە تورکەکان ویلایەتی کوردستان لەسەر بەشێکی خاکی کوردستان دامەزراوە، ئەم ویلایەتە لە نێوان ساڵانی (1847–1868)دا درێژەی هەبووە. ویلایەتی کوردستانی ئەوکات لە شارەکانی: (ئامەد (دیاربەکر)، جەزیرە، موش هەکاری و وان) پێکدەهات – سەرچاوە: (دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، جوگرافیای دانیشتوانی کوردستان، ل49). بە هەمان شێوە تورکە عوسمانییەکانیش چەمکی (کوردستان)یان بەکارهێناوە، بۆ نموونە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەداو، رێک لە ساڵی (1847)داو لە دوای پەرەسەندنی دەسەڵاتی میر بەدرخان و هەوڵ و تێکۆشانی ئەو سەرکردەیە بۆ دامەزراندنی کوردستانێکی ئازاد، عوسمانییەکان هێرشێکی دڕندەو بەرفراوانیان

کردە سەر کوردستان لەپێناوی لەناوبردنی حکومەتەکەی میر بەدرخان (بەدرخان کوڕی عەبدولخالق بەگ 1802–1868)، هەر بۆ ئەو مەبەستەش دەوڵەتی عوسمانی مەدالیایەکی بە ناوی (مەدالیای شەڕی کوردستان) دروستکرد – سەرچاوە: (دکتۆر عەزیز شەمزینی، جولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، ل111). دروستکردنی مەدالیایەک بە ناوی (مەدالیای شەڕی کوردستان)، کە لەسەر روویەکی ئەو مەدالیایە نووسرابوو (مەدالیای شەڕی کوردستان)و لەسەر رووەکەی تریشی وێنەی قەڵای (ئاروخ/ئیروخ)ی لەسەر کێشرابوو، دانپێدانانێکی ناڕاستەوخۆیە لە لایەن تورکە عوسمانییەکانەوە بە بوونی کوردستان. بگرە تەنانەت مستەفا کەمال ئەتاتورکی فاشی سەرۆکی تورکە رەگەزپەرستەکانیش، چەمکی کوردستانی بەکارهێناوە، کە دکتۆر عەزیز شەمزینی لە لاپەڕە (28)ی پەرتووکی (جولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان)دا، لەسەر زاری کەمال ئەتاتورکی یەکەم سەرۆک کۆماری تورکیا نووسیوێتی، کە دەبێژێ: (ئەگەر هاتوو بارودۆخی جەنگ لە رۆژهەڵاتی نزیکدا هاوسەنگ بوو، ئەو لایەی کە دەست بەسەر کوردستاندا دەگرێ سەرکەوتن بۆ خۆی مسۆگەر دەکا).

هەروەها چەمکی کوردستانی باشوور (باشووری کوردستان)یش نزیکەی (200) ساڵێک دەبێت بەکاردێت، بۆ نموونە ئەو چەمکە (کوردستانی باشوور/ باشووری کوردستان) بۆ یەکەمجار لە ساڵی (1820)دا، واتە نزیکەی دوو سەدە بەر لەئێستاوە لە لایەن گەڕیدەی بەریتانی (کلۆدیوس جیمس ریچ Claudius James Rich)، کە لە نێوان (28.3.1787–5.10.1821)دا ژیاوە، بەکارهاتووە. (کلۆدیوس جیمس ریچ، گەشتنامەی ریچ بۆ کوردستان، وەرگێڕانی لە عارەبییەوە محەمەد حەمە باقی، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی سێیەم، باشووری کوردستان – هەولێر 2002. ل256 + ل305ی چاپی یەکەمی ساڵی 1992). هەروەها گەڕیدەی ئینگلیزی (ئەی. کلیمێنت/کلمان A. Clement)یش، کە لە مانگی حەوتی ساڵی (1856)دا لە رێگای بەغدا وە هاتۆتە باشووری کوردستان و، نزیکەی تەواوی ئەو پارچەیەی کوردستان گەڕاوەو، پەرتووکێکی لەسەر ئەو گەشتەی خۆی بۆ کوردستان نووسیوە لەژێر ناوی: (گەشتێک لە باشووری کوردستان، لە کەرکوک بۆ رەواندز). هەر لە ناونیشانی پەرتووکەکەی ناوبراودا، دوو شتی گرنگمان بۆ دەردەکەوێت، یەکەمیان ئەوەیە کە چەمکی

باشووری کوردستان لە ناوەڕاستی سەدەی نوزدەهەم و پێشتریشەوە بەکارهاتووە، دووەمیشیان نووسەر شاری کەرکوک–ی بە بەشێک یان شارێکی ناو سنووری باشووری کوردستان ناوبردووە. (سیسیل جۆن ئیدمۆندس، کورد تورک و عارەب، وەرگێڕانی حامید گەوهەری، ل48).

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم، دەبینین ژمارەکی زۆر لە ئەفسەرانی بەریتانی، مێژوونووسانو کۆمەڵەی نەتەوەکان ناوی کوردستان یان کوردستانی باشوور (باشووری کوردستان)یان هێناوە، کە بەشێکیان ئەمانەن: (ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن، بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية، ستیڤن هێمیسلی لۆنگریگ، أربعة قرون من تأريخ العراق الحديث + العراق الحديث من سنة 1900 الى سنة 1950، الجزء الاول، دکتۆر وەلید حەمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، سیسیل. جۆن ئەدمۆندس، کورد تورک عارەب، کاپتن دەبلقی. ئارِ. های – W. R. Hay، سنتان في کوردستان، بارۆند ئێدوارد نۆڵد، گەشتێک بە عارەبستان و کوردستان و ئەرمەنستان، مێجەر ئێلی بانیستەر سۆن، رحلة متنكر الى بلاد مابين النهرين و کوردستان).

سێر پێرسی کۆکسی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا لە دوای داگیرکردنی ویلایەتی بەغدا لە لایەن ئینگلیزەکانەوە لە رێکەوتی (11.3.1917)دا، لە بروسکەیەکی خۆیدا کە لە رێکەوتی (14.1.1917)دا ناردوویەتی داوای پتەوکردنی نوێنەرایەتی بەریتانی دەکات نەک تەنیا لە باشووری کوردستان، بەڵکو لە هەر یەک لە کرماشان، وڵاتی کەلهوڕ، لورستان، بەختەران و هەمەدان، هەروەها رادەسپێرێ کە ئەفسەرانی رامیاری بەریتانی بنێردرێنە ئەوێ بە زووترین کات – سروە ئەسعەد سابیر، کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914–1926، ص56).

لە نامەیەکدا کە بۆ کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە ئێراق (سێر پێرسی زەکەریا کۆکس) نێردراوە، نووسراوە: (شەرەفمەندم بەوەی پێتان رابگەیەنم کە نامەی (سی. ئۆ. 396) لە رۆژی (20)ی حوزەیرانم وەرگرت، کە تیایدا دانەی ئینگلیزی لە یاسای هەڵبژاردنتان بۆ ناردبووین، کە شا فەیسەڵ لە مانگی ئازاری (1922)دا بڕیاری لە سەر داوە. سیاسەتی حکومەتی خاوەنشکۆم سەبارەت بە کوردستانی باشوور

بەخۆم لە بەردەم ئەنجومەنی گشتی بەریتانی لە ڕۆژی (11.7.1922)دا وەک لای خوارەوە ڕوونکردوونەتەوە بەمشێوەیە:

(ئەوەندەی پەیوەندی بە کوردستانی باشوورەوە هەیە، ئێمە نیازێکمان نییە لەوەی خۆمان تووشی دەستتێوەردان لەوێ بکەین. ئێمە هەموو هەوڵێک دەدەین لەپێناوی کوردستانی باشووردا، بەڵام خۆمان بە هیچ پەیوەستێک نابەستینەوە. زانیاری ئاشکرام دەرکردووە بۆئەوەی بە هیچ شێوەیەک تێنەکەوین. ئێمە حەزناکەین کە بەزۆر داوا لە گەلی باشووری کوردستان بکەین کە لە هەڵبژاردنەکەی حکومەتی فەیسەڵدا بەشداربن، چونکە ئەوان (گەلی کوردستانی باشوور) ئازادن لە بەشداری کردن، یان بەشداری نەکردندا لەو هەڵبژاردنەدا کە لەوێ ئەنجام دەدرێ. ئێمە بە پەرۆشین بۆ جێبەجێکردنی ئارەزووەکانیان، بۆئەوەی حکومەتێکی ناوخۆیی بۆخۆیان پێکبێنن. لەو باوەڕەشداین کە بەرژەوەندییەکانی کوردستانی باشوور بە تەواوی بەستراوەتەوە بە بەرژەوەندییەکانی ئێراقەوە – دکتۆر وەلید حەمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، ل129–130).

گۆدفری ڕۆللیس درایڤەر، مامۆستای مێژوو یەکێک بووە لە کارگێڕە بەریتانییەکان کە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا کاری دیپلۆماتی کردووە، هەروەها مامۆستا لە زانکۆی ئۆکسفۆردی بەریتانیو خاوەنی چەندین توێژینەوەی گرنگ و بەنرخە لەسەر کورد، بۆ نموونە: (کورد و کوردستان 1919، ئایینی کوردان، لێکۆڵینەوەی دیرۆکی کوردان، هەروەها "بڵاوبوونەوەی کورد و ناوی کورد و داڕشتنە زمانییەکانی"). درایڤەر، یەکێکە لەو کەسانەی کە ووشەی کوردستانی باشووری لە ساڵی (1920)دا بەکارهێناوە.

Driver, G. R., Kurds and Kurdistan printed by the G. S. I. printing section, Mont Carmel. Palestine. 1919.

سەرەڕای ئەمانەش، ناوی کوردستانی باشوور یاخود باشووری کوردستان لە بەشێکی زۆر لە دۆکۆمێنتەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان، پەیماننامەو ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکان و سەرچاوە بەریتانییەکان هاتووە. بۆنموونە لە برووسکەکانی نێوان وەزارەتی هیندو وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا کۆمیسیارەکانیان لە باشووری کوردستان و ئێراقدا، زۆرجار کوردستانی باشووریان بەکارهێناوە.

بۆ نموونە برووسکەی وەزارەتی هیند (سێر ئێدوین ساموئێل مۆنتاگیۆی وەزیری هیند) بۆ نوێنەری باڵای بەریتانی لە بەغدا (سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆن) کە لە ڕێکەوتی (22.8.1919)دا ناردوویەتی، ناوی کوردستانی باشووری هێناوە. هەروەها نامەی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا (سێر هێنری ڕۆبەرت کۆنوای دوبس)، کە لە ڕێکەوتی (4.11.1925)دا بۆ شێخ مەحمودی نەمری ناردووە، سێر هێنری دوبز کوردستانی باشووری بەکارهێناوە. (ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، سایکس – پیکۆو ترازاندنی جەمسەری کێشەی کوردی باشوور، ل42+ل81).

سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆنی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا، پەرتووکێکی بە ناوی (میزۆپۆتامیا لە نێوان 1917-1920)دا کە بە زمانی ئینگلیزی نووسیویێتی و لە لاپەڕە (9)دا بەمشێوەیە ناوی باشووری کوردستانی هێناوە: (ئەگەر بێتوو سەرکردەی هێزەکانی بەریتانی مارشاڵ سوپاکەی لە دوز بهێشتایەوە، یان ئەگەر سوپاکە لە کەرکوک بایە، لە دوو ساڵی ئایندەدا هەڵومەرجەکان لە کوردستانی باشوور بەشێوەیەکی تر دەبوون)، هەروەها لە لاپەڕە (145)یشدا نووسیویێتی: لە باشووری کوردستان ئارامی جێگیرە، بەهێزی چەک توانرا شێخ مەحمود لەناو ببرێ، هەروەها ئارامی شاری کۆیەشی گرتۆتەوە – Arnold Talbot Wilson, Mesopotamia 1917-1920).

دیسان ئارنۆڵد ویلسۆن، لە سەرچاوەی ناوبراو لە سەرەوەدا نووسیویێتی: (کوردەکانی خوارووی کوردستان بۆیان دەرکەوتبوو کە حکومەتی بەریتانیا دەیەوێ کوردستان بخاتە سەر ئێراق، بۆیە کوردەکان چاویان پەڕییە پشتی سەریان‌و دەستیانکرد بە نانەوەی ئاژاوەو پشێوی – محەمەد ڕەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل184).

لە وەڵامی بەڵگەنامەی ژمارە (F.O.371-5068)ی ڕۆژی (25.3.1920)ی کە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی بۆ ئارنۆڵد ویلسۆنی نوێنەری باڵای بەریتانی لە بەغدا ناردوویەتی، نوێنەری باڵای بەریتانیش ئارنۆڵد ویلسۆن لە وەڵامدا بۆ وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی نووسیویێتی: (بیرکردنەوەی میری خاوەنشکۆ دەربارەی فراوانکردنی ئۆتۆنۆمی بۆ خوارووی کوردستان دەبێتە هۆی کێشەیەکی زۆر لە ناوچەکانی تری میسۆپۆتامیادا (کە نیازی لە شیعەکان بووە) – محەمەد ڕەسوڵ

هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل27).

ئەفسەری پایەبەرزی ئینگلیزی سیسیل جۆن ئێدمۆندس، لە لاپەڕە (91)ی پەرتووکی (کورد تورک و عارەب، سیاسەت، گەشت و توێژینەوە لەسەر باکووری خۆرهەڵاتی ئێراق 1919–1925)دا نووسیویێتی: (لە باشووری کوردستان، بە مریدی تەریقەی قادری دەڵێن دەروێش و مریدی تەریقەی نەقشبەندی بە سۆفی دەناسن). هەروەها ئێدمۆندس لە لاپەڕەکانی (95، 97، 105، 108)دا ناوی باشووری کوردستانی هێناوە).

هەر سێر ئارنۆڵد تالبوت ویلسۆنی نوێنەری باڵای بەریتانی لە ئێراق، لە لاپەڕە (42)ی بەشی سێیەمی پەرتووکی (بلاد مابين النهرين بين ولاءين خواطر شخصية وتأريخية)دا، نووسیویێتی: (پەیوەندیی کورد لەگەڵ ئێراقدا لە هەندێک لایەنەوە لە پەیوەندی سەدەی حەڤدەی نێوان وێڵزی و ئینگلیزەکان دەچێت. بۆ نموونە تایبەت بەوە ئاماژە بکەین بە یاسای یەکگرتن (1662. 13–14 چارلزی دووەم) کە دەقەکەی ئەوەبوو کە ئەتوانرێ پەرتووکی نوێژکردنی گشتی بەڕێکی بکرێ بە هەر دوو زمانی ئینگلیزی و وێڵزی. ئەگەر حکومەتی عارەب لە ئێراقدا ئەوە بخاتە ئەستۆی خۆی و بتوانن ئارەزووی کوردەکان و ئاشوورییەکان بهێننەدی بەوەی کە زمانی خۆیان بەکاربێنن و کاروباری ناوچەکەی خۆیان لە لایەن فەرمانبەرانی خۆیانەوە ببرێت بەڕێوە بە گوێرەی رەوشت و دابونەریتی خۆیان، ئەوکاتە ئەتوانرێ هیواو ئومێدی یەکێتییەکی تەواو لە نێوانی خوارووی کوردستان و ئێراقدا پێکبهێنرێت).

مێجەر ئێلە بانیستەر سۆن، راوێژکاری سیاسی شێخ مەحمود، لە ساڵی (1919)دا پەرتووکێکی نووسیوە، کە نەجاتی عەبدوڵڵا بۆ کوردی وەریگێڕاوە، هەر لە ناونیشانی پەرتووکەکەدا (چەند سەرنجێک دەربارەی هۆزەکانی کوردستانی خواروو)دا ناوی باشووری کوردستانی بەکارهێناوە.

لە رەشنووسێکی ناو ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیادا، کە بریتییە لە رێکەوتنێکی نێوان دەوڵەتی بەریتانیا و ئێراقدا کە لە هەشت خاڵ پێکهاتووەو، لەنێو رێکەوتننامەکەدا شەش جار ناوی کوردستان و حەوت جاریش ناوی کوردسانی خواروو (باشووری کوردستان) هاتووە. بۆ نموونە لە خاڵی دووەمدا هاتووە: (ئاڵای

ئێراق نابێ لە ناوچەی خوارووی کوردستان هەڵبکرێ، هەروەها هی بەریتانیاش بێجگە لەو جێگایانە نەبێ کە بنکەی ئەفسەری رامیارییەکانی ئێمەی تیادایە). هەروەها لە خاڵی هەشتەمدا هاتووە: (هەتا ئەوکاتەی ئەنجومەنی نوێنەران لە کوردستانی خوارووودا هەڵدەبژێررێت و (والی) دائەنرێ، ئەرک و پێویستیی سەرشانی ئەنجومەنی ناو کوردستان دەسەڵاتی لە رووی داراییەوە لە لایەن نوێنەری باڵای بەریتانییەوە دەستنیشان ئەکرێ – محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل99-100).

لە بەڵگەنامەیەکی بەریتانیدا بە ژمارە (16- C.O 730)ی رۆژی (26.11.1921)، کە راپۆرتێکی بە رێکەوتی (19.11.1921)دا تدایە کە دەڵێت: (چۆن ئینگلیزەکان لەکاتی خۆیدا لە میسر توانییان کێشەیەکی وەکو ئەوەی ئێستای کوردستان چارە بکەن کە لە ساڵی (1882)دا روویدا، پێویستە ئێمڕۆش هەڵوێستی ئێمڕۆی کوردستان و ئێراق وەکو ئەوەی ئەوسای میسرو سودان سەیر بکرێ. لێرەدا لە یەکچوونێکی تەواو هەیە لە نێوان هەر دوو لاداو پێویستە فەیسەڵ وا لێبکرێ بۆ خوارووی کوردستانیش چارەسەرێکی بۆ بدۆزێتەوە هەروەکو ئەوەی لە ساڵی (1889)دا بۆ سودان دۆزرایەوە - محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل113-114).

لە بەڵگەنامەیەکی بەریتانیدا بە ژمارە (23- C.O 730)ی رۆژی (6.7.1921)دا، کە بریتییە لە نامەیەکی سێر پێرسی زەکەریا کۆکسی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە بەغدا کە بۆ بەرپرسانی سەرووی خۆی ناردووە بۆ لەندەن، نووسیویێتی: (داوای سەربەخۆیی بۆ کورد لە خوارووی کوردستاندا لە پەرەسەندندایە کە بێگومان سەرکەوتنەکانی سمکۆ لە ئێراندا ئەو هەستەی زۆرتر بەتین کردوەو بۆ ئەو مەبەستە داوای بوونی سەرکردەیەکی کورد دەکەن‌و بە هیچ جۆرێکیش نایانەوێ بخرێنە سەر ئێراق - محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل235).

سێر وینستۆن لیۆنارد سپێنسەر چەرچڵ، وەزیری کۆلۆنیالی بەریتانی، لە رێکەوتی (11.7.1922)دا، لە ئەنجومەنی گشتی بەریتانیادا سەبارەت بە باشووری کوردستان گوتوویەتی: (بەریتانیا نایەوێ دەست بخاتە کاروباری کوردستان یا

رووبەڕووی کورد ببێتەوە لە خوارووی کوردستاندا یاخود هیچ جموجۆڵ و بزووتنەوەیەکی سوپایی بکا وە بۆ ئەو مەبەستە فەرمانی ئاشکرام داوە هیچ شتێک لەو رووەوە نەکرێ چونکە نامانەوێ بەزۆرەملێ دانیشتوانی کورد ناچار بکەین بچنە ژێر دەسەڵاتی فەیسەڵەوە یا زۆریان لێ بکەین بەشداریی هەڵبژاردن بکەن و بەریتانیا لە داخوازییەکانی کورد دەکۆڵێتەوە دەربارەی حوکمی ناوخۆیی کە بەلای منەوە بەرژەوەندیی کورد لەگەڵ ئێراقییەکانا یەک دەگرێتەوەو ئومێد زۆرە هەر دوولا یەک بگرن - محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، ل118).

هەروەها سێر وینستۆن لیۆنارد سپێنسەر چەرچڵ، لە رێکەوتی (22.7.1922)دا، نامەیەکی بۆ (سێر پێرسی کۆکس)ی نوێنەری باڵای بەریتانی لە ئێراقدا ناردووە، کە تیایدا هاتووە: (ئەوەندەی پەیوەندی بە کوردستانی باشوورەوە هەیە، ئێمە هیچ نیازمان نییە لەوەی خۆمان تووشی لە دەست تێوەردان و تێهەڵقورتاندنێکدا لەوێدا هەبێ.. ئێمە هەموو هەوڵێک دەدەین لەپێناوی کوردستانی باشووردا، بەڵام خۆمان بە هیچ وابەستێک نابەستینەوە – دکتۆر وەلید حەمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، ل129).

مێجەر نۆئیلی راوێژکاری رامیاری شێخ مەحمود، لە رێکەوتی (10.10.1922)دا نامەیەکی بۆ (بۆرد دیلیۆن)ی سکرتێری کۆمیسیاری باڵای بەریتانی (سێر پێرسی کۆکس)ی نووسیوە، کە لە نامەکەدا هاتووە: (وای بۆ دەچم بڕیاری ئەوە درابێ کە کورد، پێی خۆش یا ناخۆش بێ، دەبێ بە هەموو جۆرێ خوارووی کوردستان بخرێتە سەر ئێراق و لەژێر دەسەڵاتی ئێراقدا بێ. جارێکی تریش دووبارەی دەکەمەوە کە کورد نابێ بخرێتە ناو ئێراق. ئەگەر کەرکوک بکرێ بە ناوچەی هەڵبژاردن بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنی دامەزرێن، مانای وایە بە کوردەکان بوترێ بە ئاشکرا بڕیاردراوە کەرکوک بخرێتە سەر ئێراق – محەمەد رەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، 483-484).

لە لایەن تورکەکانیشەوە باشووری کوردستان بەکارهاتووە، بۆ نموونە دوای بە یەکگەیشتنی نوێنەرانی شێخ مەحمودو عەلی شەفیق بەگ (ئۆزدەمیر)ی سەر بە مستەفا کەمال ئەتاتورک لە مانگی ئابی ساڵی (1923)دا، هەر دوولا گەیشتنە

ڕێکـەوتنێکـی دە خـاڵی، کـە تیایـدا کەمالییـەکان دانیـان بـە سـەربەخۆیی باشـووری کوردستان دانابوو، نۆ جار ووشـەی کوردسـتانی باشـوور و دوو جاریش ووشـەی کوردسـتانیان لـەو ڕێکەتننامەیـەدا بـەکارهێناوە - بڕوانـە: کـەمال نـوری مـەعروف، یاداشـتەکانی شـێخ لـەتیفی حەفیـد لەسـەر شۆڕشـەکانی شـێخ مـەحمودی حەفیـد، ل134-135 + لازاریڤ، المسـألة الكوردیة 1923-1945، ترجمـة د. عبدي حـاجي، ل65). هەروەها لازاریڤ خۆیشی لە لاپەڕە (117)ی پەرتووکی ناوبراودا باشـووری کوردستانی بەکارهێناوە.

نووسـەر و ئەفسـەری کـارگێڕی بـەریتانی سـتیڤن هێمیسـلی لۆنگریـگ، لـە لاپـەڕە (320)ی پەرتووکی (العراق الحدیث من سنة 1900 الی سنة 1950 تأریخ سیاسة إجتمـاعي وإقتصـادي، الجـزء الاول، ترجمـة وتعلیـق سـەلیم تـەها ئـەلتكریتی)دا، نووسیویێتی: (لـە مـانگی یـولی سـاڵی (1930)دا دە کـەس لـە پیاومـاقوڵانی سلێمانی سکاڵانامەیەکیان دا بـە ئەنجومـەنی کۆمەڵـەی نەتـەوەکان لـە (جنێـڤ)و، داوایـان لـە کۆمەڵـەی نەتـەوەکان کرد کـە سەرپەرشـتیی دامەزرانـدنی دەوڵـەتێکی کـوردی بکـات. بـەڵام کۆمیسـیۆنی هەمیشـەیی مانـدات وەڵامـی ئـەو داخوازییانـەی دابـووەو پێـی ووتبـوون کـە کۆمەڵـەی نەتـەوەکان بـە هـیچ شـێوەیەک ئامـاژەی بـە دامەزرانـدنی حکومەتێکی کوردی نـەکردووە، بـەڵکو تـەنیا پێشنیازی کردبوو کە ڕەفتـارێکی بـاش لەگـەڵ کـوردی (خـوارووی کوردسـتاندا) بکـرێ، هـەروەها کۆمیسـیۆن داوای لـە دەوڵەتی ماندێت کردبوو کە جێبەجێکردنی ئەو ڕەفتارە تایبەتییە مسۆگەر بکات و بە تەواوی جێبەجێیان بکات بەرلەوەی کات تێپەڕێت – (ئەوەی شایەنی باسە وەرگێڕی عـارەبی سـەلیم تـەها تكریتی، دەسـتەواژەی (باشـووری کوردستان)ی لاداوە، کـە لـە زۆر سـەرچاوەی تـردا بـەرچاوم کـەوتووە وەرگێـڕی نـاوبراو لـە کـاری وەرگێڕانـدا ڕاسـتگۆ نـەبووە لـە زۆر شـوێندا نـاوی کـورد و کوردسـتانی گۆڕیـوە یـان لایـداون. کەچی مێژوونووسی بەناوبانگی کورد محەمـەد ڕەسـوڵ هـاوار، لـە لاپـەڕە (659)ی بـەرگی دووەمـی پـەرتووکی (شـێخ مـەحمودی قارەمـان و دەوڵەتەکـەی خـوارووی کوردستان)دا، ناوی خوارووی کوردستانی هێناوە).

بـە گـوێرەی ئـەو نووسـینەی سـتیڤن لۆنگریـک بۆمـان دەردەکـەوێت کـە (کۆمەڵـەی نەتـەوەکان)یـش، چەمکـەکانی کوردسـتان و خـوارووی کوردسـتان (باشـووری

کوردستان)ی بەکارهێناوە، کە ئەمەش بێگومان نرخ و بایەخی تایبەتی زۆری خۆی هەیە.

بۆیە لەسەر سەرکردایەتی کورد و تێکڕای کورد پێویستە تەواوی پارێزگای موسڵ بە خاکی کورد و بە بەشێکی کوردستان بزانن، کە هەر لە کۆنەوە سەربە کوردستانی باشوور (باشووری کوردستان) بووە.

دوژمنانمان پێیان خۆشبێت یان ناخۆش، پێویستە بێ سڵکردنەوە لەدوژمنان لە هەموو کات و شوێنێکدا ناوی کورد و کوردستان ببەین، قایل نەبین بە کوردستان و باشووری کوردستان بڵێن باکووری ئێراق، چونکە کوردستان وەکو خاک بوونی هەیە، ئەی ئەوە نییە نەتەوەکی چل تا پەنجا ملیۆن کەسی کە پێیان دەڵێن کورد، هەموویان بە زمانێک قسەدەکەن و لەسەر خاکێک دەژین کە بە کوردستان ناودەبرێت! ئەی ئەوە نییە بە سەدان و بگرە هەزاران مێژوونووس، جوگرافیناس، گەڕیدە، ئارکۆلۆجی، رۆژهەڵاتناس و پۆلەتیک ناوی کورد و کوردستانیان بردووەو سنووری کوردستان و نیشتمانی کوردیان دیاریکردووە! ئەی ئەوە نییە هەر لە کۆنەوەو لە سەرەتای سەدەی دوازدەهەمەوە چەمکی کوردستان بەکارهاتووەو، چەمکی لێکدراوی باشووری کوردستانیش هەر لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمەوە بەکارهاتووە! کەواتە کوردستان و باشووری کوردستان هەر هەبووینەو دەبێت هەر بە زیندوویی و بەرزی بمێننەوە، بۆ بەرزڕاگرتن و بەزیندوو مانەوەی هەر دووکیان پێویستە کورد و سەرکردایەتیەکەی هەوڵی بۆ بدەن و بە زۆریش بیانسەپێنن! هەروەها رێگەش بە دوژمنانمان نەدەن کە لەبری کوردستان، باشووری کوردستان، باکووری کوردستان، رۆژهەڵاتی کوردستان و رۆژئاوای کوردستان، ناوی داتاشراوی شۆڤینییانەی خۆیان بسەپێنن کە ببنە هۆی لەبیربردنەوەو سڕینەوەی ئەو چەمکانەی سەرەوە کە تایبەتن بە کورد و کوردستان!

وەکو وەڵامێک بۆ رەگەزپەرستانی عارەب، تورک و فارس کە دەڵێن گوایە کورد بە درێژایی مێژوو هیچ دەوڵەتێکی نەتەوەیی سەربەخۆی نەبووە، ئاماژە بە چەندین میرنشین و دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی لە قۆناغە جیاجیاکانی مێژوو دەدەم:

لە پێش سێ هەزار ساڵ بەر لە زایین، دەوڵەتی کوردی لە مێژووی کۆندا دروست بووە کە بە ناوی وڵاتی (گۆتیام)ەوە ناسرابوو. گۆتیام لە زمانی ئاشووریدا بە مانای (زەوی جەنگاوەران) دێت - بڕوانە: فوئاد حەمە خورشید، کورد کورتە لێکۆڵینەوەیەکی زانستییە، ل46).

هۆزە بنچینەییەکانی کورد، هۆزەکانی رۆژئاوا: (لۆلۆ، گوتی، کاسی (کاسۆ)، هۆری، شۆباری/سۆرباو/سۆباری) سەرچاوە: (مەردۆخی، ل56+107). هۆزە کوردەکانی ئاسیای ناوەڕاست (ماد (پارتاسنی، بوزیابوس، ئاسترۆشات، ئاریزانت، بودی، ماژ/ماگ/ماخ/ماگوش)، نایری، کاردۆخی/کاردۆشی) سەرچاوە: (محەمەد مەردۆخی، ل107+119-120).

دەوڵەتی (گوتی، کاسی، کیانی، ماد) سەرچاوە: (محەمەد مەردۆخی، ل77).

حکومەتی ئۆرارتۆ، حکومەتی لۆلۆ (لە سەدەی 28ی پێش زایین – 828ی پ. ز) کە لە ناوچەی سلێمانی و قەرەداغ فەرمانڕەوایەتی کردووە، حکومەتی گۆتی (2600) ساڵ پێش زایین فەرمانڕەوایەتی کردووە، حکومەتی کاسای (کاشینی) لە دەوروبەری ساڵی (2225)ی پێش زایین فەرمانڕەوایەتی کردووە، حکومەتی میتانی کە لە ساڵی (1450)دا فەرمانڕەوایەتی کوردستانی کردووە، حکومەتی میسری کە لە ساڵی (923)دا فەرمانڕەوایەتی کردووە، حکومەتی کیانی کە لە ساڵی (546)دا فەرمانڕەوایەتی کردووە، حکومەتی ساسانی کە لە ساڵی (241)دا فەرمانڕەوایەتی کردووە، حکومەتی سوباری، حکومەتی نایری، حکومەتی میدیا پەیتەختەکەی هەمەدان بوو لە نێوان ساڵانی (853-550)ی پێش زاییندا فەرمانڕەوایەتی کوردی کردووە، دەوڵەتی شەدادی (قەرەباخ و دۆڵی ئاراس) لە باکوری ئازربێجان و باشووری خۆرئاوای قەفقاس پایتەختەکەی شاری (ئەران) بووە، لە ماوەی نێوان ساڵانی (951-1175).

دەوڵـەتی بـەرزیکانی-حەسـنەوی)، لـە نێـوان هەمـەدان، خـوڕەم ئاباد، سـەرمازو شەهرەزور، لە ماوەی نێوان ساڵانی (959-1095).
دەوڵـەتی حەمیدی بە سـەرۆکایەتی (باز ئـەبو شـوجاع)، لـە ناوەڕاسـتی کوردسـتان دامەزراوە، لە ماوەی نێوان ساڵانی (980-1090).
دەوڵەتی (بەنی عەنناز – بەنی عـەیار) لـە حـەلوان، لـە مـاوەی نێـوان سـاڵانی (990-1060).
دەوڵەتی رەوادی لە ئازربایجان (تەوریز)، لە ماوەی نێوان ساڵانی (1029-1035).
دەوڵەتی شوانکارە، لە هەرێمی فارس، لە ماوەی نێوان ساڵانی (1035-1355).
دەوڵـەتی ئەتابـەگی لـوڕی گـەورە (دەوڵـەتـی فەزڵـەوی) لـە نێـوان سـاڵانی (543-800ک)، دەوڵـەتی ئـەردەڵان لـە حەسـنەوی لـە هەمـەدان (617-1284)، دەوڵـەتی ئەیوبییـەکان، دەوڵـەتی براخـۆیی (بلوچسـتان) لـە نێـوان سـاڵانی (1172-1300)، دەوڵـەتی دۆسـتەکی مـەڕوانی (ئامـەد + جـەزیرە) لـە نێوان سـاڵانی (324-476ک)، دەوڵەتی دەیسەم و بەنی موسافیر لـە ئازەربایجـان (326-654ک). دەوڵـەتی زەندی لە موکریان و سنە (1167-1300ک)، دەوڵەتی زەنگی (موسڵ)، دەوڵەتی سالاری لە ئازربایجـان (300-420ک)، دەوڵـەتی لـوڕی بچـوک (خورشـیدی) لـە نێـوان سـاڵانی (570-1250)، دەوڵـەتی مەلەکییـەی کـورد (1245-1383ز) – سـەرچاوە: (دکتـۆر عەزیز شەمزینی، جوڵانـەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردسـتان، ل44 + فوئاد حەمـە خورشـید، کـورد کورتـە لێکۆڵینەوەیـەکی زانسـتییە، ل65 + میـرزا محەمەدئـەمین مەنگوڕی، بەسەرهاتی سیاسی کورد لـە 1914وە هـەتا 1958، بەشـی یەکـەم، ل4-6).

ژمارەیـەک لـە میرنشـینە سـەربەخۆکانی کوردسـتان، ئەمانـەن: (میرنشـینی ئاتـاق، میرنشـینی ئاردیـال، میرنشـینی ئـاکرێ، میرنشـینی ئالشـگرد، میرنشـینی ئامێـدی، میرنشـینی ئـەگیل، میرنشـینی ئـەردەلان، میرنشـینی ئسـتونی، میرنشـینی ئیردکـان، میرنشـینی ئیروان، میرنشـینی بابـان لـە قـەڵاچوالان، میرنشـینی باجـەڵان، میرنشـینی بادینان، میرنشینی بانە، میرنشینی بایەزید، میرنشینی بـەتلیس، میرنشـینی برادۆسـت، میرنشینی بۆتان لە جەزیرە، میرنشینی بن عنانی (حەلوان) لـە نێوان سـاڵانی (380-510ک)، میرنشـینی پـازۆکی، میرنشـینی پـاڵو، میرنشـینی پرتـک، میرنشـینی پڵنگـان، میرنشینی بنیامیش (بنیانیس)، میرنشینی پیرەدوزی، میرنشینی تـەرجیل، میرنشـینی

تیرکور، میرنشینی جەزیرە، میرنشینی جۆلانی، میرنشینی چکنی، میرنشینی چیا چقور، میرنشینی چاری سول، میرنشینی چەرموک (چیرمیک)، میرنشینی چەمشگەزەک (چمشکزگ)، میرنشینی خاک، میرنشینی خاپور، میرنشینی خۆراسان، میرنشینی خێزان، میرنشینی حازو (حەزو)، میرنشینی داسنی، میرنشینی داودود، میرنشینی درتەنگ، میرنشینی دمدەم، میرنشینی دونبلی، میرنشینی دنیقەر، میرنشینی دیاربەکر، میرنشینی دینەوەر، میرنشینی رەوادی لە ئازربێجان (230-618ک)، میرنشینی زەنگەنە، میرنشینی زریکی، میرنشینی ساسۆر، میرنشینی ساهران، میرنشینی سلیڤان، میرنشینی سولەیمانی، میرنشینی سۆران لە رواندز، میرنشینی سۆمانی، میرنشینی سیامەنسوری، میرنشینی سەیدی، میرنشینی سمغان، میرنشینی سویدی، میرنشینی شارەزوور، میرنشینی شەمدینان، میرنشینی شوانکارە، میرنشینی شێروانی، میرنشینی فێنک، میرنشینی کارزان، میرنشینی کالایی، میرنشینی کەڵهوڕ، میرنشینی کلێس، میرنشینی کورگیل، میرنشینی گەنج، میرنشینی گلی، میرنشینی گوڵباخی، میرنشینی گیزک، میرنشینی قتور، میرنشینی قوڵپ، میرنشینی لوڕ، میرنشینی ماهیدەشت، میرنشینی مەحمودی، میرنشینی موکریان، میرنشینی میردەسی (میرداسی)، میرنشینی هەکاری، میرنشینی هەق، میرنشینی هیران – سەرچاوە: (دکتۆر عەزیز شەمزینی، جولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، ل43-44 + فوئاد حەمە خورشید، کورد کورتە لێکۆڵینەوەیەکی زانستییە، ل65-66 + کامیل ژیر، کوردایەتیو سەربەخۆیی، ل35 + دکتۆر بلەچ شێرکۆ (جەلادەت بەدرخان)، کێشەی کورد مێژینەو ئێستای کورد، ل118-119 + محەمەد جەمیل بەندی رۆژبەیانی، مدن کوردیة قدیمة تأریخها، جغرافیتها، رجالها، علماؤها، أدبائها،ص77 + دکتۆر جەواد مەلا، کوردستان والکورد وطن مقسم وأمة بلا دولة، ص40-43).

خوێندنەوەی دادوەر قاسم محەمەد مستەفا بۆ پەرتووکی مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ

ئەو خوێندنەوەیەی کە دادوەر (قاسم محەمەد مستەفا) بۆ پەرتووکی مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ کردوویەتی، لە لاپەڕە (5)ی ژمارە (649)ی رۆژنامەی (کوردستان راپۆرت)، رۆژی هەینی، رێکەوتی (26.6.2009)دا بڵاوکراوەتەوە، دیارە دادوەر قاسم محەمەد کۆپی ئەو لاپەڕەیەی دابووە دەست برای گەورەو بەڕێزم کاک جەمال مەولود ئەحمەدی بەڕێوەبەری گشتیی دیوانی وەزارەتی تەندروستی بۆئەوەی بیگەیەنێتە بەندە. ئەوەبوو دوای گەڕانەوەم بۆ کوردستان لە رێکەوتی (2.9.2009)دا کۆپییەکەم لە کاک جەمال وەرگرت، نزیکەی دە رۆژێک دواتر دادوەر قاسم محەمەد خۆی هاتە سەردانم و هەندێک گفتوگۆمان لەسەر پەرتووکەکە و لەسەر خوێندنەوەکەی ناوبراو بۆ پەرتووکەکەم کردو، پێم گووت: (کاک قاسم هێشتاکە هەڵسەنگاندنەکەی بەڕێزتانم نەخوێندۆتەوە، بەڵام بە دڵنیایی بۆ چاپی دووەم دەیخەمە دواوەی پەرتووکەکەم). بەڵام بەداخەوە دوای نزیکەی پازدە رۆژێک لە رۆژی یەکشەممە رێکەوتی (27.9.2009)دا هەواڵی کۆچی ناوەختی کاک قاسم لەناو شار بڵاوبووەوە. وەکو بەجێگەیاندنی ئەو گفتەی کە بە کاک قاسم محەمەدم دابوو، وا لە خوارەوەدا دەقی خوێندنەوەکەی ئەو وەکو خۆی بڵاودەکەمەوە:

مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ

دادوەر: قاسم محەمەد مستەفا

خوێندنەوەیەک بۆ پەرتووکی (مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ)

لە هەردوو بەرگی پەرتووکی (مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ لە چەندین بەڵگەنامەی جیاجیادا) کە خۆی لە (830) لاپەڕەدا گرتووە، کۆمەڵێک راستی دەرخستووە، لە سایەی ئەم پەرتوکەوە پەرتوکخانەی کوردی پەیوەست بە کوردستانێتیی ئەم هەرێمە کە موسڵ بەشێکە لێی دەوڵەمەند بووە، نووسەر (دەرسیم دیبەگەیی) بە بەڵگەنامەی (مێژوویی - جوگرافی - راوبۆچوونی پسپۆر-

مێژووناسان - دیپلۆماتکاران – سیاسەتمەدار) بەڵگەنامە (کوردی - بیانی - عوسمانی - تورکی - عارەبی - ئیسلامی – ئێراقی) پەیماننامە نێودەوڵەتی و کۆمەڵی نەتەوەکانەوە هەوڵی سەلماندنی راو بۆچوونی دروستی کوردستانێتیی موسڵی دراوە، وەک نووسەر دەڵێت: ویلایەتی موسڵ و شاری موسڵ تا لکاندنی بە دەوڵەتی ئێراقی عارەبییەوە لە ڕێکەوتی (16.12.1925) هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب و ئێراقەوە نەبووە، ئەو کاتە ئێراق بریتی بوو لە ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرە وەک بەڵگەیەک بۆ ئەم راستییە نووسەر یەک لە ئاماژەکانی بە دژ وەستانەوەی دانیشتوانانی شارەکانی سلێمانی و کەرکوکە کە هەر دەنگیان نەدا، لە هەمانکاتدا دەنگدانی دانیشتوانانی هەولێر و موسڵ (نەینەوا و دهۆک) مەرجدار بووە بە دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی لەم ویلایەتە، لێرەدا نووسەر ئەم لکاندنە بە نایاسایی و نا ئارەزوومەندانە دەزانێت، لە لایەکی دیکەوە ئەو مەرجانەی بۆ ئەم لکاندنی دانراوە هیچی جێبەجێ نەکراوە، کەواتە لکاندنی یاسایی نییە.

نووسەر نموونەی بەندەکانی (62، 63، 64) ی پەیماننامەی سیڤەرە دێنێتەوە یاد کە دەبوایە کۆمەڵەی نەتەوەکان سەرپەرشتی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لە باکووری کوردستان، دواتریش ئەگەر کوردانی ویلایەتی موسڵ ئارەزوویان کرد بچنە پاڵ ئەم دەوڵەتە کوردییە.

نووسەر ئاماژە بۆ خاڵی سێیەمی بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان دەکات کە دەبوایە ئێراق زمانی کوردی بکات بە زمانی فەرمی لە تەواوی دامودەزگەکانی ویلایەتی موسڵ، ئینجا هاتووە ئاماژە بۆ خاڵی چوارەم دەکات و دەڵێت: دەبوایە بەریتانیای مەزن ماف و بەڕێوەبەرایەتی دانیشتوانی کوردی ویلایەتی موسڵی بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرز بکاتەوە، نووسەری ئەم پەرتووکە (دەرسیم دیبەگەیی) ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (28.1.1932)دا دوو مەرجی دانا بە وەرگرتنی و مسۆگەرکردنی مافەکانی مرۆڤ و دامەزراندنی بەڕێوەبەرێتییەکی کوردی لە تەواوی ویلایەتی موسڵ، ئازادی لە هەڵبژاردنی ئایینی و مسۆگەرکردنی تەواوی مافی کەمە نەتەوەکان، ئەوەبوو دەوڵەتی ئێراق راپۆرتێکی لە ڕۆژی (19.5.1932) بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرز کردەوە کە لە سایەیدا دانی بە مافی نەتەوەیی کورد ئاشکرا کردبوو، بەڵام نە ئێراق ئەو مافانەی سەلماند و نە کۆمەڵەی گەلان لەم مافانەی پێچایەوە، دوای دامەزراندنی نەتەوە یەکگرتووەکان لە

(24.10.1946) کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (18.4.1946) خۆی هەڵوەشاندەوە، بڕیاری گواستنەوەی هەموو پەیماننامە و بڕیارەکانی خۆیدا بۆ نەتەوە یەکگرتووەکان، بەڵام وەک نووسەر دەڵێت: نە ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان هەوڵی جێبەجێکردنی ئەو بڕیارانەی دا و نە دادگەی دادپەروەری نێودەوڵەتی ڕێگەی پێویستی گرتەبەر.

نووسەر لە درێژەی باسی موسڵ ئاماژە بۆ ژمارەی کوردی ئێزیدی دەکات و بە (700) هەزار کەس دەیانخەملێنێت _ (ل 20)، سەبارەت بە عەرەبکردنی موسڵ دانەری پەرتووکەکە دەڵێت: لە سەردەمی خەلیفە عومەر کوڕی خەتاب ساڵی (614) ز هەرسەمەی کوڕی عەرفەجەی ئەلبارق یەکەم کەسی عارەب بوو هاتە موسڵ (ل22). موسڵ بەر لە شەڕی چالدێران لە ژێر دەسەڵاتی ئێرانییەکاندا بووە، دواتر لە ساڵی (1516) کەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکان و دواتر ساڵی (1879) موسڵ کرا بە مەڵبەندی ویلایەتێکی سەربەخۆ بەناوی ویلایەتی موسڵ (ل25). دوا گۆڕانکاری لە ساڵی (1874) کراوە سەبارەت بە سنووری ویلایەتی موسڵ و کراوە بە چەند سنجەقێک و چەند قەزایەکی پێوە لکاوە، سنجەقی مەڵبەند موسڵ قەزاکانی زاخۆ، ئامێدی، شنگال و ئاکرێ) کە هەر هەموویان کوردن. سنجەقی کەرکوک: قەزاکانی هەولێر(رانیە – رواندوز – کۆیە - کفری (کە هەر هەموویان کوردن)، هەروەها سنجەقی سلێمانی: قەزاکانی (بازیان – هەڵەبجە - مەرگە و شارەزوور (کە هەر هەموویان کوردن، ل30).

نووسەر دەربارەی شاری موسڵ ئاماژە بۆ ناوی (نین ئاوا) و (نون ئاوا)ی کۆن دەکات وەک ناوی دێرینی شاری موسڵ، دواتریش باسی لە فەرمانڕەواکانی موسڵ و والییە کوردەکانی سەردەمی عوسمانی دەکات، پێشتر باس لە ناوی چەندین شار و شارۆچکە دەکات لە دەوروبەری شاری موسڵ کە کورد بوون و لەگەڵ سەرەتای فەرمانڕەوایی عارەبی ئیسلامی، لە سەردەمی عومەر کوڕی خەتاب بە عارەبکراون، بۆ نموونە ئاماژە بۆ شاری (نەو کورد) دەکات کە چەند کیلۆمەترێک دەکەوێتە باشوری شاری موسڵ، لەگەڵ هاتنی عارەبەکان ناوەکەی گۆڕاوە بۆ حەدیسە کە واتاکەی شاری نوێیە (ل22).

له درێژەی ئەم باسەدا نووسەر ئاماژە بۆ هەفتەنامەیەک دەکات کە بە ناوی موسڵ لە (25.6.1880) کە لە شاری موسڵ دەرچووە بە زمانەکانی عارەبی و تورکی و بابەتی تیا بڵاو کراوەتەوە، بە ئاشکرا پشتیوانی لە کوردەکان و مافە رەواکانی لەم شارە کردووە، دیارە بوونی کورد و بە رێژەیەکی بەرچاو هۆکاری نواندنی ئەم هەڵوێستە بووە لە لایەن ئەم رۆژنامەیە کە تایبەت بووە بە شاری موسڵ (ل30)، دواتر نووسەر دێتە سەر باسی دابڕانی پارێزگای دهۆک لە موسڵ و بۆ دوو هۆکار دەگەڕێنێتەوە .

1- کەمکردنەوەی رێژەی کورد لە موسڵ .
2- بوار رەخساندن بۆ بەعەرەبکردنی شاری موسڵ.

بەشێکی دیکەی پەرتووکەکە تایبەتە بە کێشەی ویلایەتی موسڵ پەیوەست بە پەیماننامەی سایکس بیکۆ، ئەو پەیماننامەیەی لە (16.5.1916) مۆرکرا لە نێوان سێر مارک سایکس ئەفسەر و سیاسەتمەداری ئینگلیزی و شارل فرانسوا پیکۆی کۆنسوڵی فەرەنساوی کە پەیوەست بوو بە دابەشکردنی پاشماوەی زەویەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی بەسەر یەک لە (بەریتانیا - فەرەنسا - روسیا)، کە سەرەنجام روسیا دوای شۆڕشی بەلشەفی لێی کشایەوە و سەرەنجام لە نێوان فەرەنسا و بەریتانیا دابەشکرا، کوردستان بەشێکی سەرەکی ئەم دابەشکردنەی لەسەر خاکەکەی ئەنجامدرا، لە نێو ئەم رێککەوتننامەیەدا و بەڕێوەبەرایەتییەک بۆ هەرێمە کوردییەکان دابمەزرێندرێت (ل35).

ئاگربەستی مۆدرۆس و کۆنگرەی ئاشتی پاریس باسێکی دیکەی پەیوەست بە کێشەی ویلایەتی موسڵە، ئینجا نووسەر دێتە سەر پەیماننامەی سیڤەر و باسکردنی لە بەندەکانی (62، 63، 64) و بە درێژەی لە سەریان دەدوێت کە باس لە کۆنگرەی لەندەنیش دەکرێت، ئاماژە بۆ ئەو پەیوەندییە دەکات کە ئەتاتورک لەگەڵ هەر یەک لە ئیتاڵیا و فەرەنسا و سۆڤیەت بەستوویەتی، کە هەر سێکیان پەیوەست بە کورد و کوردستان ئامادە بوون، بەندەکانی سیڤەری سەبارەت بە کورد لابدەن و ئینگلیزەکانیش وازیان هێناوە لە باسکردنی دەوڵەتی کوردی و مافی چارەی خۆ نوسینیان، پەیوەست بە کۆنگرەی قاهیرەش کە لە (12-1921/1/30) بەسترا

بەریتانیا قایل نەبووە نوێنەرانی کورد بەشدار بن بە مەبەستی لەباربردنی ئەو گفتانەی کە لە (1923/7/24) لە شاری لۆزانی سویسرا پەیمانێک بەسترا مەبەست لێی هەڵوەشانەوەی بڕیاری دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی بوو، هەروەها ئەرمەنەکان سەرکوت بکات و یۆنانەکانیش تێکبشکێنێ.

ویلایەتی موسڵ و باشووری کوردستان بۆ هەر دوو لا گرنگ بووە، بۆ نموونە شا فەیسەلی یەکەمی شای ئێراق لە مایسی (1923)دا گوتی "حکومەتی بەغدا بەبێ کوردستانی باشوور و موسڵ رۆژێک ناژی". سەبارەت بە کوردیش کۆمەڵەی کوردی لە سلێمانی لە (1.10.1924) یاداشتێکی بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان نارد و بەرپەرچی هەر پەیوەندییەکی کورد و تورکیان داوەتەوە، وتویانە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن، بەڵام بەرژەوەندی نێو دەوڵەتی بواری بە دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی نەدا. لە ئاستێکی دیکەدا نووسەر ئاماژە بۆ دامەزراندنی حکومەتی کوردستانی دەکات لە (18.11.1918)دا لە سلێمانی و فەرماندەی گشتیی هێزەکانی بەریتانیا لە ئێراق لە (1.12.1918) روویکردە سلێمانی و بە فەرمی حکومەتی باشووری کوردستانی ناسی، دواتر لابردنی نۆئێل و دانانی میجەر سۆن هاتە کایەوە کە میجەرسۆن دوژمنی سەرسەختی کورد بوو، سەرەنجام لە (21.5.1919) لە نزیک سلێمانی هێزی لیڤی پێشیان لە مەحمود خانی دزلی گرت و شەڕ لە نێوان شێخ مەحمود و هاوکارەکانی بەرامبەر بە ئینگلیز روویدا، نووسەر بەردەوام ئەم سەرەبابەتانە بە کێشەی ویلایەتی موسڵەوە دەبەستێتەوە، ئینجا دێتە سەر هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە، بەڕای ئەو هۆکاری یەکەم گرنگی ئابووری و هەبوونی نەوتە، دواتر گرنگی شوێنی ستراتیژی و جیۆپۆلیتیکییە، هەروەها پاراستنی سنووری باکووری و خۆرهەڵات و خۆرئاوای ئێراقی عارەبی کە لە (27.10.1920) لە ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرا دروستکران، دواتریش هاوسەنگی دروستکردن لە نێوان سوننە و شیعەی عەرەب لە هەمان کاتدا بوونی سەرچاوەی سروشتی کەرەستەی خاو لە کوردستان و بەروبوومی کشتوکاڵی سیاسەتی داگیرکەرانی ئینگلیز و لە کۆتاییدا مەترسی دروستبوونەوەی دەوڵەتی خەلافەتی ئیسلامی، لە هۆکارە ناوخۆییەکان پێنەگەیشتنی هەستی نەتەوایەتی کورد و نەبوونی یەک هەڵوێستی کورد و نەبوونی عەقڵیەتی

دیپلۆماسیەتی کوردی و لاوازی کورد لە رووی ئابووری. واتە لاوازی ژێرخانی ئابووری کورد، ئەوسا (ل87) گشت ئەم هۆکارانە بوون بە مایەی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە، سەبارەت بە کوردستانێتیی شاری موسڵ لە بەڵگەنامەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان و پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان، نووسەر بەشی دووەمی پەرتووکەکەی بە فراوانی تەرخانکردووە (ل98 -122)، دواتریش کوردستانێتیی شاری موسڵ و بەڵگەنامە ئێراقی و عارەبییەکان بەشی سێیەمی بۆ تەرخان کردووە (ل132-232)، ئینجا دێتە سەر بەڵگەنامە عوسمانی و تورکییەکان (ل234-268). لە بەشی بەڵگەنامە بیانییەکانیش بە وردی و زانستی ئاماژەی بۆ کردووە (ل270-402)کە (138) سەرچاوە لە خۆوە دەگرێت، دواتریش نووسەر دێتە سەر کوردستانێتیی شاری موسڵ لە بەڵگەنامە کوردییەکاندا کە (621) بەڵگەنامەیە و (466) سەرچاوەیە کە ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی کوردی ناو دەبەن، هی واش هەیە کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە بە کوردستان دەزانێت (ل432)، بەڵام هەر هەموویان کۆکن لەسەر ئەوەی کە عارەب لەگەڵ هاتنی میلیشیای ئیسلامەوە هاتوون بۆ ئەم شارە و دواتر رۆژ بەڕۆژ هەنگاو بە هەنگاو شالاوی بەعارەبکردن فراوان بووە.

لە کۆتایی بەشی شەشەم نووسەری بابەتەکە بە (22) نەخشەی پەیوەست بە ویلایەتی موسڵ دەوڵەمەند دەکات (ل765-787)، هەر لەم بەشەدا نووسەر سوودی لە (466) سەرچاوە بینیوە.

پەرتووکی مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ بۆ چاپ نەکرا؟

پەرتووکی (مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ لە چەندین بەڵگەنامەی جیا جیادا)، لە مانگی سپتێمبەری ساڵی (2008)دا لە دوو بەرگی (830) لاپەڕەدا چاپکراو بەخۆڕایی دابەشکرا. هەر دوابەدوای لە چاپدانی ئەو پەرتووکە، کۆمەڵێک سەرچاوەی گرنگم لە باشووری کوردستان کڕی و لەگەڵ خۆم هەموویانم هێنایەوە بۆ دانمارک کە نزیکەی (200) پەرتووک دەبوون. هەروەها لە مانگی ئۆکتۆبەری ساڵی دواتریشدا نزیکەی (150) پەرتووکی ترم لە کوردستان کڕی و هەموویانم هێنایەوە بۆ دانمارک کە سەبارەت بە ئەنفال، مێژووی باشووری کوردستان، ویلایەتی موسڵی کۆن و یاداشت و بیرەوەرییەکانی دەیان کەسایەتی سیاسی، سەربازی و دیپلۆماتی ناسراو کە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی هاتوونەتە ناوچەکە و دەربارەی ئێراق و باشووری کوردستان نووسیویانە. دواتر بەچڕی کەوتمە کارکردن لەسەر سەرچاوەکان و تاوەکو ناوەڕاستی مانگی مارسی ساڵی (2010)، توانیم کۆتایی بەو بابەتە بهێنم و بۆ چاپی دووەم لەژێرناوی (مێژووی کوردستانێتیی شاری موسڵ)دا ئامادەی بکەم. بەمەبەستی دووبارە چاپکردنەوەی پەرتووکەکەم کە بە بەراورد لەگەڵ چاپی یەکەم زۆر دەوڵەمەندتر و فراوانترم کردبوو بە زانیاری و بەڵگەنامەی نوێ، کە ژمارەی لاپەڕەکانی بوون بە (1304) لاپەڕە، ئەوەبوو لە ڕێکەوتی (11.5.2010)دا لەگەڵ تەحسین نامیق جێگری بەرپرسی (مەکتەبی بیرو هۆشیاری یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان)دا ڕێککەوتم کە ئەوان (1200) دانەی چاپ بکەن، هەزار دانە خۆیان دابەشی بکەن و دوو سەد دانەش خۆم دابەشی بکەمە سەر برادەر، نووسەران، هەندێک لە پەرتووکخانە و کۆلێژەکان. پێویستە ئەو ڕاستییە بڵێم کە تەحسین نامیق زۆری پێخۆشبوو پەرتووکەکە چاپ بکرێت، بەدڵنیاییەوە دەیلێم ئێستاکەش لە چاپدانی بەدەست ئەو بێت بەزووترین کات لە چاپی دەدات.

سەرەتا بەهۆی کۆنگرەی سێی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان و دواتریش بەهۆی سەرقاڵیبوونی ئەو کارمەندەی (م. بیرو هۆشیاری) کە ئیشوکاری

دیزایین و ئامادەكردنی پەرتووكەكەی گرتبووە ئەستۆ بە تاقیكردنەوەی دەرەكی پۆلی شەشەمی ئامادەیی، كارەكان هیچی نەكرابوو، دوای كۆنگرەو هاتنی فەرید ئەسەسەرد وەكو لێپرساوی نوێی (مەكتەبی بیرو هۆشیاری)، كە دواتر ناوەكەی گۆڕا بۆ (مەكتەبی هۆشیاری و پێگەیاندنی كادیران)، بەبیانووی ئەوەی كە فۆنتەكەیان كە (گۆران –ئونی كورد) بوو بەدڵیان نییەو دەیانەوێت فۆنتی نووسینەكە بگۆڕن، بەڵام هەتا خۆم لێم نەپێچایەوە ئەوان هۆكاری دواخستنەكەیان پێنەگووتم، دیارە لە كوردستان ئیشوكارەكان هەروایە سەرەڕای بوونی ژمارەی تەلەفۆن و ئیمێیڵەكانم لەسەر پەرتووكەكە و لای خۆشیان، بۆ ئەو مەبەستە زۆرتر لە مانگێك چاوەڕێیان كردبوو!

دوای هاتنی فەرید ئەسەسەرد بۆ ئەو دەزگایە و چەندین جار پەیوەندیكردنم بە جێگری بەرپرس سەرەتا باسی ئەوەیكرد كە لێپرساوی نوێ دەیەوێت ناوەڕۆكی پەرتووكەكەم بخوێنێتەوە، ئینجا بینێرن بۆ چاپ، پاش ماوەیەك رایانگەیاند كە پەرتووكەكە باش بوو لەو سكەش سكی خوێندنەوەی مەكتەبی بیر و هۆشیاری بەئاسانی دەربازی بووە. هاوڕێ و دۆستانم لە كوردستان و هەندەران زۆر پەیوەندییان پێوە دەكردم كە بۆ لە چاپدانەوەی پەرتووكەكەم دواكەوتووە، وەڵامم دەدانەوە كە بەگوێرەی قسەی بەرپرسانی دەزگای ناوبراو وا لە چاپخانەیە و بەم نزیكانە خۆری رووناكی دەبینێت، كەچی نەمدەزانی لە شەوە زەنگی مەكتەبی هۆشیاری (بنك)دا، چوارپەل، دەم و چاوی پەرتووكەكەمیان بەشێوەی زیندانێكی رامیاری بەستۆتەوە! تا برادەرێك لە رێكەوتی (30.9.2010)دا لە هەولێرەوە تەلەفۆنی بۆ كردم و دەنگوباسی لە چاپدانی پەرتووكەی پرسی و پێم راگەیاند وا لە چاپخانەیە و هەربزانە دەرچوو، ئەو برادەرە گووتی: (دەرسیم ئەوان راستیت پێ ناڵێن، برادەرێكم لەوێیە راستییەكەی بۆم باسكردووە كە دەمێكە فەرید ئەسەسەرد بڕیاری داوە لە چاپ نەدرێ و ئەگەر دەتەوێت خۆت قسە لەگەڵ ئەو برادەرە بكە). لەو برادەرەم پرسی هۆكاری بڵاونەكردنەوەكە دەزانی؟

گووتی: (فەرید گووتوویەتی هەندێک تێبینیم هەیە لەسەر پەرتووکەکە و پێم باش نییە بەمشێوەیە بڵاوبکرێتەوە، دەبێ هەڵەکان چاک بکرێنەوە، ئینجا بڵاوبکرێتەوە. هەندێک کەم و کوڕی تێدایە، بەم کەموکوڕییانە ناکرێ لە چاپ بدرێتەوە، با سەرەتا کەموکوڕییەکان چاک بکرێن دواتر لە چاپی دەدەین).

لەو رۆژەوە تاوەکو رۆژی (4.10.2010)، زۆرتر لە (30) جار تەلەفۆنم بۆ تەحسین نامیق کرد، بەڵام بەداخەوە نە تەنیا جارێک وەڵامی دایەوە نە تەلەفۆنیشی بۆ کردمەوە. بەڵام لای برادەرێک گووتبووی: (نازانم چی پێ بڵێم و هیچ وەڵامێکم نییە بۆیە وەڵامی نادەمەوە). رۆژی (4.10.2010) ژمارەی تەلەفۆنی ئەو برادەرەی برادەرەکەمم کە لە مەکتەبی بیرو هۆشیاری کار دەکات وەرگرت و قسەم لەگەڵی کرد، کە زۆر حەزی بە لە چاپدانی پەرتووکەکەم دەکرد. داوام لەو برادەرە کرد با فەرید ئەسەسەرد تێبینی، کەموکوڕی، هەڵە یان هەرچی ئەو خۆی ناویان دەنێت بۆمیان دەستنیشان بکات و بە ئیمێڵێک بۆمی بنێرێت یان بە تەلەفۆن قسەی لەگەڵ دەکەم و خۆی شتەکانم بە تەلەفۆن پێبڵێت. بەڵام فەرسید ئەسەسەرد بەو برادەرەی گووتبوو کە هەرگیز نە تێبینی، کەموکوڕی یان هەڵەیەکی پەرتووکەکەم بۆ دەنووسێت وە نە دەیەوێت بە تەلەفۆن قسەم لەگەڵ بکات، بەڵکو بەو برادەرەی گووتبوو پێم بڵێت: (ئەوان لە مەکتەبی بیرو هۆشیاری قەت چاپی دووەمی هیچ پەرتووکێکیان نەکردووە و ئەوەی منیش ناکەن). ئەو برادەرە داوای لێکردبوو کە خۆی تەلەفۆنم بۆ بکات و راستەوخۆ ئەو قسانەم پێبڵێت، کەچی ئەو گووتبووی: (با دەرسیم قسە لەگەڵ تەحسین نامیق بکات، چونکە ئەو زۆرتر ئاگاداری لە چاپدانی ئەو پەرتووکەیە).

برادەرەکەی بیرو هۆشیاری داوای لە تەحسین نامیق کردبوو کە وەڵامم داتەوە، بەڵام ئەو گووتبووی: (تکا دەکەم لەوە زیاتر ئیحراجم مەکە و نامەوێ قسە لەگەڵ دەرسیم بکەم، تەنیا ئەوکاتە خۆم قسەی لەگەڵ دەکەم، دوای ئەوەی قسە لەگەڵ فەرید ئەسەسەرد بکەم، ئەگەر ئەو قایلبوو بە لە چاپدانی پەرتووکەکەی دەرسیم).

بەڕێزینە سەیرکەن جیاوازی زۆر هەیە لەنێوان کەموکوڕی و هەڵە، فەرید ئەسەسەرد جارێک دەڵێ کەموکوڕی یان تێبینیمان هەیە، جارێکی تر دەڵێ پەرتووکەکە هەڵەی تیایە! کە دڵنیامە تاکە شت ئەوەیە لەگەڵ سیاسەتی ئەمڕۆی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان ناگونجێ بۆیە لە چاپیان نەدا، هەروەها یاداشتەکانی نووسەر عەزیز گەردی کە فەرید ئەسەسەرد پەسەندی نەکرد لە مەکتەبی بیرو هۆشیاری لە چاپ بدرێت، ئەو هەر خۆی لای کەسێک باسی کردبوو کە: (دەبێت دەستەی کارگێڕی مەکتەبی سیاسی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان قایل بێت ئینجا یاداشتەکانی عەزیز گەردی بڵاوبکرێتەوە، دڵنیام ئەوان قایل نابن بۆیە رەتی دەکەمەوە و رێگای لە چاپدانی نادەم). دواتر هەموو بڕیارەکان لەدەست خۆیەتی بۆ رەوانەی لای (تەحسین نامیق)م دەکات؟ خۆ ئەو بەرپرسی تەحسین نامیقە، نەک پێچەوانەکەی راست بێت! سەبارەت بەوەی کە گوایە مەکتەبی بیر و هۆشیاری هەرگیز چاپی دووەمی هیچ پەرتووکێکی چاپ نەکردووە و ئەوەی منیش ناکەن، دەمودەست بەو برادەرەم گووت: (ئەوەی هەر راست نییە، خۆم زۆرتر لە هەزارو دوو سەد پەرتووکم هەیە لە دانمارک، کە بەشێکیان لە مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ینک) لە چاپدراون، یەکە یەکە سەیریان دەکەم دواتر کە وەڵامم دایەوە ناوی پەرتووکەکانیشی بۆ دەنووسم کە چاپی دووەمن و لەو دەزگایە لە چاپدراون). هەر بۆ راستی و ناڕاستی قسەکەی فەرید ئەسەسەرد دوو پەرتووکم دۆزییەوە کە یەکێکیان چاپی دووەم و ئەوەی تریشیان چاپی سێیەمە و لە دەزگای مەکتەبی بیرو هۆشیاری لە چاپ دراون. پەرتووکی یەکەم لە نووسینی گۆستاف ئۆلۆبۆن، سایکۆلۆژیای جەماوەر، وەرگێڕانی لە عارەبییەوە بۆ کوردی ئارام جەمال سابیر، چاپی دووەم هاوینی 2006، سلێمانی، مەکتەبی بیروهۆشیاری (ینک). هی دووەمیشیان: کاوە جەلال، ژان ژاک رۆسۆ، چاپی سێیەم، ساڵی 2007، سلێمانی، مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ینک). بەمشێوەیە دەرکەوت کە فەرید ئەسەسەرد سیاسەتی داپۆشینی ناڕاستییەکان بە چەندین ناڕاستی تر دەگرێتەبەر!

لە هەمووی سەیرتر، مەلا بەختیاری مۆدێرن و باوەڕ هەبوو بە ئازادی بێ قەیدو شەرتی سیاسی، لە ووتارێکیدا لە لاپەڕە (1)ی ژمارە (5385)ی ڕۆژی یەکشەممە، ڕێکەوتی (23.1.2011)دا بەناونیشانی (تونس و کوردستان بەراودر یان کاردانەوە؟)، نووسیوێتی: (بەڵام لە کوردستانێکدا، تێکڕا حزبەکان ئازادبن، لە بازاڕی کوردستاندا، یانزە هەزار کۆمپانیای ئازاد هەبێت، لە کوردستانێکدا، یەک ڕۆژنامە و یەک گۆڤار و یەک پەخشنامە و یەک تەلەفزیۆن و یەک ئێزگە و ***__یەک پەرتووک قەدەغە نەکرابێت__***. یەک حزبی سیاسی و یەک ڕێکخراوی مەدەنی مۆڵەتی یاسایی و ئازادی لێ زەوت نەکرابنێت. تەواوی حزبەکان و کاندید بۆ سەرۆکایەتی هەرێم، ئازاد بێت، ئیتر چۆن دەکرێت ئەزموونی دیموکراسی کوردستان، بە ئەزموونی تۆلیتاری تونس بەراورد بکرێت؟). لێرەدا تەنیا سەبارەت بە قەدەغە کردنی پەرتووک قسە دەکەم و پرسیارێک لە دوو بەشدا لە مەلا بەختیار دەکەم، ئایا جیاوازی چییە لەنێوان ڕێگەگرتنی لەچاپدانی پەرتووک و قەدەغەکردنی پەرتووک؟ ئایا لەچاپ نەدانی پەرتووکیش هەنگاوی یەکەم نییە بۆ قەدەغە کردنی پەرتووک؟

بەپێی بۆچوونەکانی خۆم هۆکاری چاپ نەکردنی پەرتووکەکەم لەم خاڵانەی خوارەوەدا دەبینم:

1. ناوەڕۆکی پەرتووکەکەم لەگەڵ سیاسەتی ئەمڕۆی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان ناگونجێت، کە ئەوان نایانەوێت پەرتووکێک لە دەزگایەکی خۆیاندا چاپ بکرێت و بە بەڵگە بیسەلمێنێ کە شاری موسڵ شارێکی کوردیی و سەربە خاکی باشووری کوردستان بووە، نەوەک دڵی ئوسامە نوجەیفی، ساڵح موتلەگ و عارەبە ڕەگەزپەرست و کۆنە بەعسییەکانیان لێ بڕەنجێ و گلەیی زۆریان لێبکەن.
2. کاتێک کە فەرید ئەسەسەرد خۆی شاری موسڵ بە شارێکی کوردی و کوردستانیی نەزانێت، ڕێگاش نادات پەرتووکێکی تر لەو دەزگایەی کە خۆی سەرپەرشتی دەکات لە چاپ بدرێن، نەوەک

کەسانێک وەکو بەڵگەیەک دژ بە بۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بەو شارە کوردیی و کوردستانییە بەکاری بهێنن.

3. فەرید ئەسەسەرد، پێوانەی باشووری کوردستانی لە پەرتووکی (ئەتڵەسی سیاسیی هەرێمی کوردستان 1914-2005)دا زۆر بچووک کردۆتەوە لەچاو ئەو پێوانە راستەی کە من بۆ باشووری کوردستانم داناوە بەگوێرەی بەڵگەنامەکان. لەچاپدانی پەرتووکەکەی فەرید ئەسەسەرد و ئەوەی منیش دەبوایە لە مانگەکانی ئۆکتۆبەر یان نۆڤێمبەری ساڵی (2010)دا لە یەک کاتدا بکەوتنایە بەردەستی خوێنەران، لەوانەیە ئەوەشیان هۆکارێک بووبێت بۆ لەچاپ نەدانی ئەوەی من، چونکە هەردوو پەرتووک یەک بابەت بوون، بەڵام تارادەیەکی زۆر لەناوەڕۆکدا پێچەوانەی یەکتر بوون!

4. فەرید ئەسەسەرد لە ئێستا و رابردووشدا شاری موسڵ بە شارێکی کوردیی و بە بەشێک لە خاکی باشووری کوردستان نازانێت و نەزانیوە، بەڵگەشم بۆ ئەو بۆچوونەم سەیری دوا پەرتووکی ناوبراو (ئەتڵەسی سیاسیی هەرێمی کوردستان 1914-2005) بکەن کە لە چاپێکی خواپێداوەکان لە دەرەوەی باشووری کوردستان چاپکراوە، بەهیچ شێوەیەک بەلای کوردبوون و کوردستانێتیی شاری موسڵ-دا نەچووە! ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە لە وەرگێڕانی پەرتووکی (بزووتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی گەلی کوردستان)ی دکتۆر عەزیز شەمزینی چاپی یەکەم ساڵی (1985) و چاپی دووەمی ساڵی (2006)دا، تەنانەت لەهەر شوێنێک دکتۆر عەزیز شەمزینی باسی کوردستانێتیی شاری موسڵی کردبێت، فەرید ئەسەسەرد لە چاپی (1985)دا وەکو خۆی بۆ کوردی وەریگێڕاوە، بەڵام لە چاپی ساڵی (2006)دا (موسڵ)ی دەرکردووە لە وەرگێڕانەکەیدا. بۆئەوەی خوێنەر باشتر ئەو کارەی فەرید ئەسەردی بۆ ئاشکرابێت، لە خوارەوە ئاماژە بە

دەستکارییەکانی ئەو و جیاوازییەکانی نێوان هەردوو چاپ دەکەم:

نووسەرو رۆژنامەنووس فەرید ئەسەسەرد، ئەندامی سەرکردایەتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، کە وەرگێڕی پەرتووکی (بزووتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی گەلی کوردستان)ە، ئەو پەرتووکە بریتییە لە تێزێکی زانستیانەی بڕوانامەی دکتۆرای (دکتۆر عەزیز شەمزینی)ە، کە پێشکەش بە زانکۆی (لینینگراد)ی روسی کراوە.
فەرید ئەسەسەرد، لە لاپەڕە (18)ی چاپی کۆنی پەرتووکەکەی دکتۆر عەزیز شەمزینی (بزوتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی گەلی کوردستان)دا، وای وەرگێڕاوە: (کوردستان لەڕووی سامانی سروشتی و کانزاوە زۆر دەوڵەمەندە بەڵام زۆربەی زۆری ئەو سامانە هێشتا نەدۆزراوەتەوەو گرنگترینیان ئەمانەن: نەوت، کە بەشێوەیەکی تایبەتی لە موسڵ، کەرکوک و خانەقین لە ئێراق، سیرت، باتمان و هەندێ ناوچەی تری تورکیا. کرمانشان لە ئێران و قەرەچوک لە سوریە دەردەهێنرێ و جگە لە نەوت، ئاسن، توتیا، قورقوشم، زیو، کرۆم و مولیبدن هەیە).
کەچی لە چاپە نوێیەکەیدا، لە بابەتی (سامانی سروشتی و کانزایی کوردستان)دا کە دەکەوێتە لاپەڕە (25)، نووسیویێتی: (نەوت کە بەشێوەیەکی تایبەتی لە ئێراقدا لە ناوچەکانی کەرکوک، زەممار و خانەقین دەردەهێنرێ).
فەرید ئەسەسەرد، لە لاپەڕە (27)ی چاپی کۆن بەمشێوەی وەرگێڕاوە: (تورکیاش لە ئاستی خۆیەوە لە هەوڵ و تەقەللای خۆی ناکەوێ بۆ داگیرکردنی بەشەکانی تری کوردستان و لای وایە گوایە ویلایەتی موسڵ (کە بە ناوچەیەکی کوردی دەژمێردرێ و گرنگترین مەڵبەندی نەوتی ئێراقی تیایە) بەشێکی جیانەکراوەی خاکی تورکیایە).
کەچی لە چاپە نوێکەدا کە دەکەوێتە لاپەڕە (31) بەمشێوەیەیە: (تورکیاش هەمان بیرکردنەوەی (ئێرانی) هەیە. کاربەدەستانی تورکیا تا ئەمڕۆ ویلایەتی موسڵ بە بەشێکی جیانەکراوەی تورکیا دەزانن).

دکتۆر عەزیز شەمزینی، لە لاپەڕە (74)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (لەسەر بناغەی دابەشکردنی کارو ئەنجامە یەکلاکەرەوەکەی کە ئالوگۆڕ کردنی بەروبومی کشتوکاڵ و بەرهەمی پیشەسازییە، شارەکانی کوردستان گەشە دەکەن و پەرەدەسێنن وەک کرماشان، سەقز، سابڵاخ، بۆکان، شنۆ، نەغەدە، ڕەواندوز، هەولێر، کۆیە، سلێمانی، کەرکوک، خانەقین، موسڵ، وان، بەتلیس، ئامەد، موش، سیرت، ئەرزنجان، چۆلەمێرگ، مەلاتیە، ئورفە، جەزیرەی ئیبن عومەر، قامشلی و زۆر شاری تر کە دەبن بە مەڵبەندی بازرگانی ئەو ناوچەیەی تیایدان و هەموو بەروبوم و کەرەستەی خۆراک و بەرهەمی پیشەسازی بۆ دابین دەکەن (چ ئەوەی خۆیان دەیهێننە بەرهەم چ ئەوەی لە دەرەوە دەیهێننە ناو وڵات)و بەو شێوەیە ئەو شارانە دەبنە چەند مەڵبەندێکی بازرگانی لە کوردستاندا).

کەچی لە چاپە نوێیەکەدا کە دەکەوێتە لاپەڕە (77)، فەرید ئەسەسەرد ناوی شاری موسڵ-ی قرتاندوەو بەمشێوەیە نووسیوێتی: (لەسەر بناغەی دابەشکردنی کارو ئەنجامەکەیدا کە بریتیە لە گۆڕینەوەی بەرهەمی کشتوکاڵ و بەرهەمی پیشەسازی، شارەکانی کوردستان وەک کرماشان، سنە، سەقز، مەهاباد، بۆکان، شنۆ، نەغەدە، رواندز، هەولێر، کۆیە، سلێمانی، کەرکوک، خانەقین، وان، بەتلیس، دیاربەکر، موش، سیرت، جۆلەمێرگ، مەلاتیە، قامیشلیو هی تر گەشە دەکەنو پەرە دەستێنن).

دکتۆر عەزیز شەمزینی، لە لاپەڕەکانی (75-76)ی چاپە کۆنەکەدا کە فەرید وەریگێڕاوە، نووسیوێتی: (بۆ نموونە ئەمە دەخەینە بەرچاو: لە کوردستانی ئێراقدا (25) هەزار کرێکار بە خێزانەوە لە سەرجەمی (75) هەزار کەسی دانیشتوانی شاری کەرکوک لە کارگەو پاڵێوگا پیترۆلیەکانی نزیک کەرکوک کار دەکەن. هەروەها زۆربەی کرێکارانی پاڵێوگە پترۆلیەکانی شارەکانی تری کوردستان وەک خانەقین و موسڵ کە سەربە کۆمپانیای نەوتی ئێراق و لقەکانیەتی کرێکاری کوردن.

کەچی لە چاپە نوێیەکەدا کە دەکەوێتە لاپەڕە (78)، دەستەواژەی (شارەکانی تری کوردستان وەک)ی لەلایەن فەرید ئەسەسەردەوە لاداوەو نووسیویێتی: (بۆ نموونە لە کوردستانی ئێراقدا لە سەرجەمی (75) هەزار کەس کە دانیشتوی شاری کەرکوک-ن، (25) هەزار کەس بە خێزانەوە لە کارگەو پاڵێوگا پترۆلییەکانی نزیک شاری کەرکوک-دا کاردەکەن. هەروا زۆربەی کرێکارانی دەزگاو پاڵێوگا پترۆلییەکانی خانەقین، موسڵ و دەزگا پترۆلییەکانی سەر بە کۆمپانیان نەوتی ئێراق و لقەکانی، کرێکاری کوردن). کوا دەستەواژەی شارەکانی تری کوردستان لە چاپە نوێکەی فەرید ئەسەسەردا؟ فەرید بۆ ئەو دەستەواژەیەی لاداوە؟ کە تەواو کاردەکاتە سەر مانای تەواوی رستەکە!

دکتۆر عەزیز شەمزینی، لە لاپەڕە (76)ی چاپە کۆنەکەدا لە وەرگێڕانی فەریددا، بەمشێوەیە نووسیوێتی: (بەپێی ئەوەی لە کۆمەڵە ستاتیکی سالانەی گشتی ساڵی (1955)دا بڵاوکراوەتەوە کە وەزارەتی ئابووری ئێراق دەریدەکا، ژمارەی کرێکارانی شارە کوردییەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر و سلێمانی لە ساڵی (1955)دا جگە لە کرێکارانی کارگەو دەزگا پترۆلیەکان گەیشتۆتە (15605) کرێکار، (8032) کرێکار لە موسڵ، (3527) لە کەرکوک، (2272) لە هەولێر و (1774) لە سلێمانی).

کەچی فەرید ئەسەسەرد لە چاپە نوێیەکەدا کە دەکەوێتە لاپەڕە (78)، دەستەواژەی (ژمارەی کرێکارانی شارە کوردییەکانی) لاداوەو بەمشێوەیە دایڕشتۆتەوە: (بەپشتبەستن بە ئاماری سالانەی گشتی کە لە ساڵی (1955)دا وەزارەتی ئابووری ئێراق سازیکردووە، دەردەکەوێ کە ژمارەی کرێکارانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر و سلێمانی بێجگە لە کرێکارانی کارگەو دەزگا پترۆلییەکان بەم چەشنەیە: موسڵ (8032) کرێکار، کەرکوک (3527) کرێکار، هەولێر (2272) کرێکار، سلێمانی (1774) کرێکار کە سەرجەمەکەی دەکاتە (15605) کرێکار). دیسان لادانی دەستەواژەی (ژمارەی کرێکارانی شارە کوردییەکان) لەلایەن فەرید ئەسەسەردەوە مانای رستەکە بەتەواوی بەزیانی کورد و قازانجی شۆڤینییەتی عارەبی داگیرکەری باشووری کوردستان دەگۆڕێت.

سەرچاوەکان:

1. دکتۆر عەزیز شەمزینی، بزووتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی گەلی کوردستان، فەرید ئەسەسەرد لە عارەبییەوە کردوویە بە کوردی، لە چاپخانەی (شەهید ئیبراهیم عەزۆ) چاپکراوە، باشووری کوردستان، ساڵی 1985.
2. دکتۆر عەزیز شەمزینی، جولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، فەرید ئەسەسەرد لە عارەبییەوە کردوویە بە کوردی، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، چاپی چوارەم، سلێمانی - باشووری کوردستان 2006.